THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S K. BELVALKAR, R. N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR, P. V. KANE, R. D KARMARKAR, V G PARANJPE, V. K. RAJAVADE, N B UTGIKAR†; P. L. VAIDYA, V. P. VAIDYA, RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN, S J†,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 6

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma, the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

THE

UDYOGAPARVAN

BEING THE FIFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

SUSHIL KUMAR DE

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY OF DACCA

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

Fascicule 1 (pp 1—400) of this volume appeared in 1937, and fascicule 2, comprising the rest, appeared in 1940

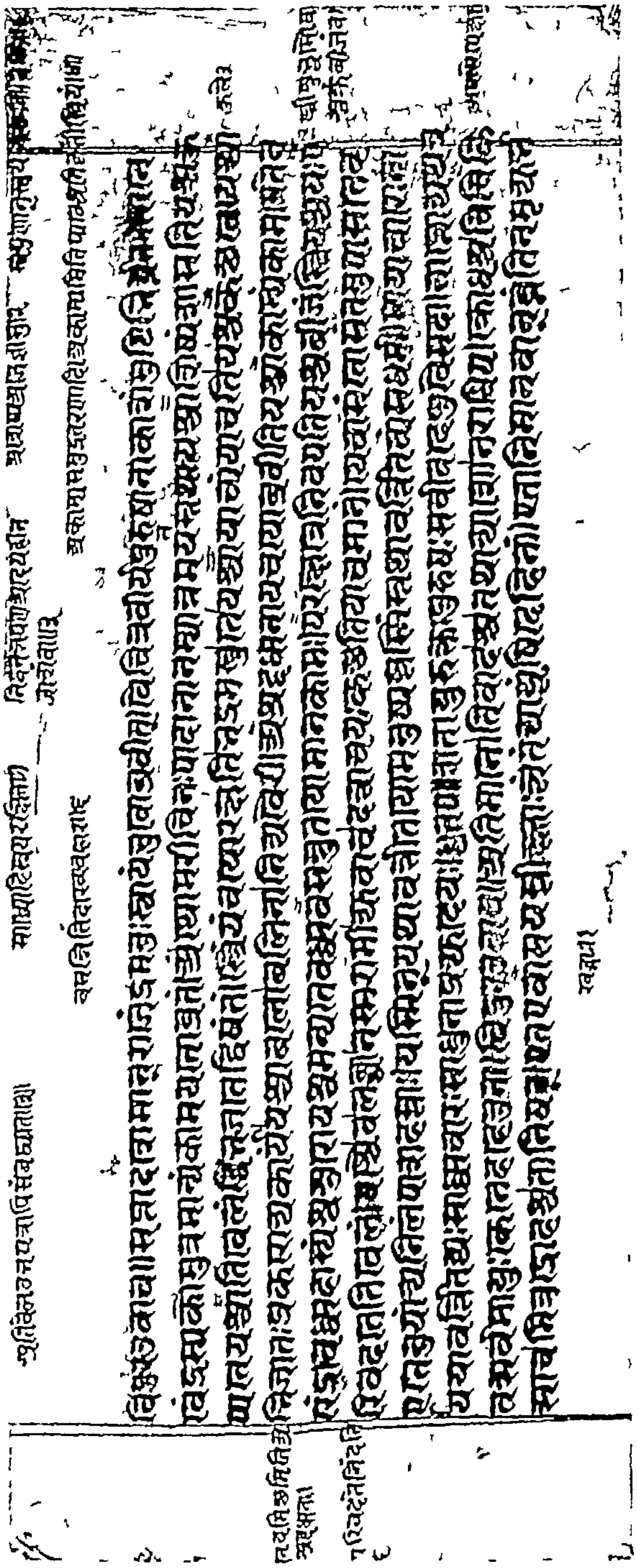
Printed in part at cost of a subvention from the Trustees of the Mahabharata Fund of Great Britain in London

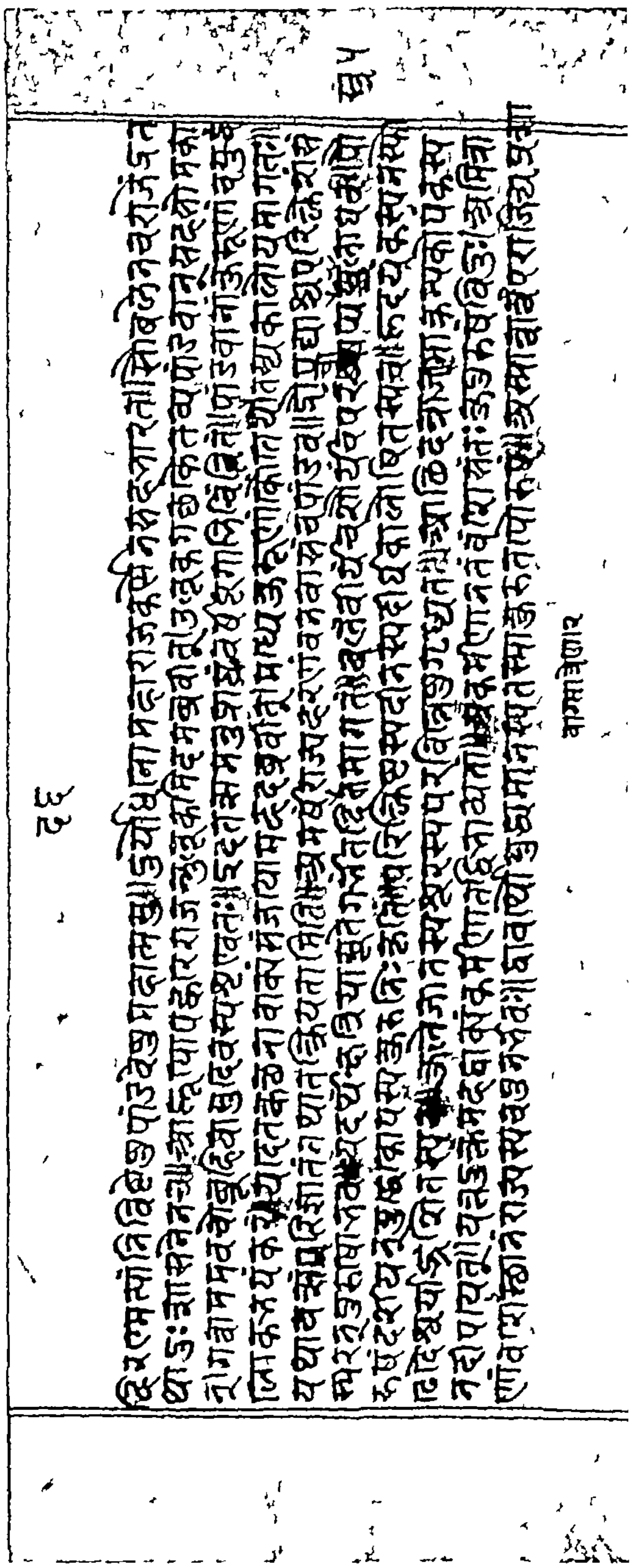
Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME SIX

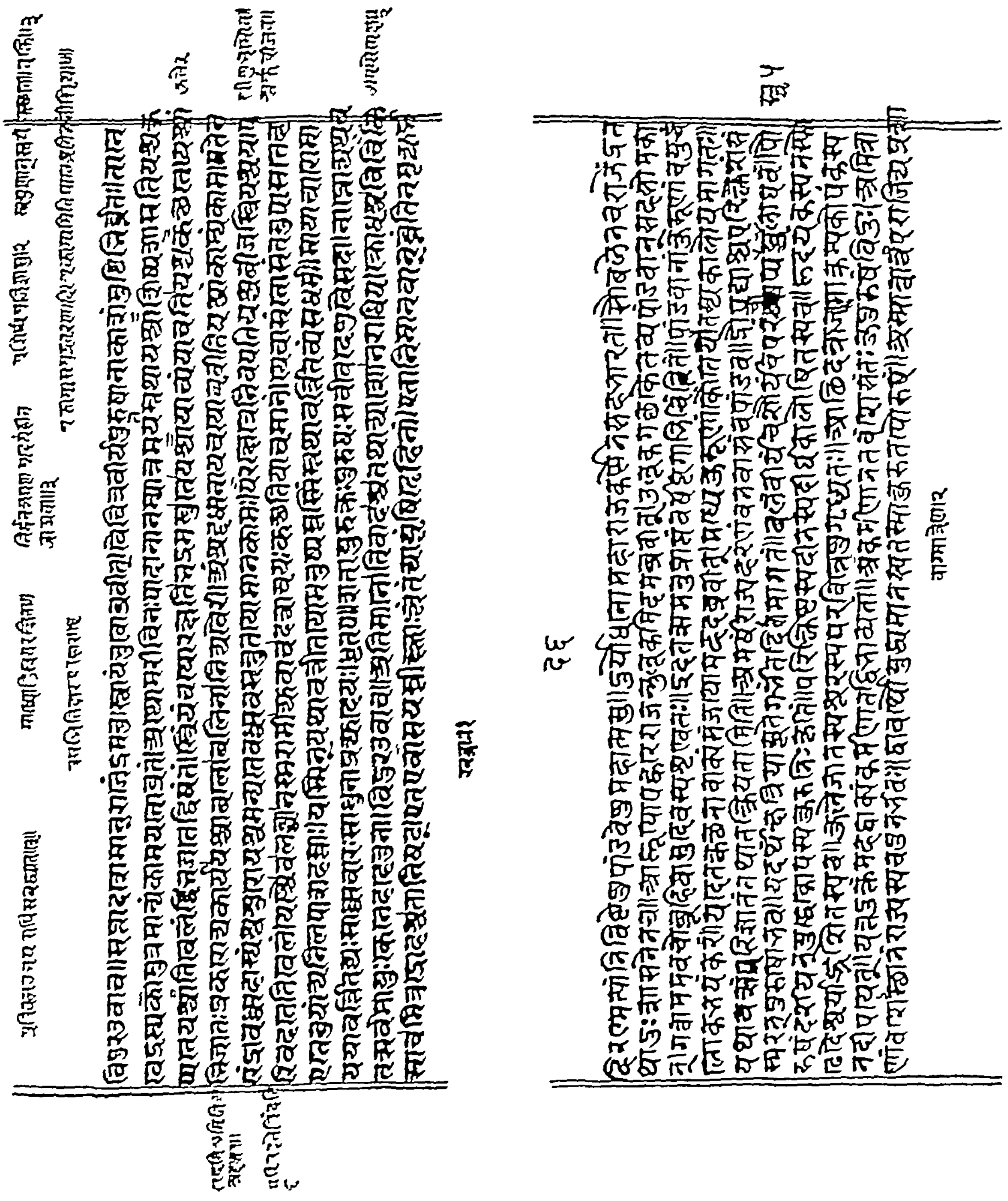
ILLUSTRATIONS

FRONTISPIECE

Facsimiles of two pages (fol. 60a, 227a) of a Devanāgarī MS (Bombay Govt Collection No. 60 of 1882–83) of the Udyoga dated ca A D 1566

A photostat facsimile of the pages illustrated on the opposite side

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS utilized for this edition of the Udyogaparvan are as follows:

I N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group.*

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = London, India Office Library, No 6481 (3334)[1]

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 60 of 1882–83. Dated V Sam 1622 (ca A D 1566)

K_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884–87. Dated Śaka (?) 1534 (ca A D 1612)

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No 6042

K_5 = Madras, Adyar Library, No 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Sam 1881 (ca. A D 1825).

(*b*) *Central Group*

Bengali Version (B)

B_1 = Dacca, University Library, No 496.

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10

B_3 = Dacca, University Library, No 2788 Dated Śaka 1644 (ca A.D. 1722)

B_4 = Dacca, University Library, No. 1048

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 3. Dated Śaka 1663 (ca A D. 1741)

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879–80.

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 271 of Viśrāmbāg II Dated Śaka 1666 (ca A D. 1744)

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds)

Ds_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 168 of 1884–87.

Ds_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879–80.

Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 Dated V Sam 1828 (ca A D 1772)

---

[1] The collations of the Śāradā MS ($Ś_1$) are given in Appendix III.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Dated V. Sam. 1662 (ca. A.D. 1606).
D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Dated V. Sam. 1668 (ca. A D. 1612).
D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156.
D_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891–95. Dated V Sam 1656 (ca A.D. 1600).
D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No 156 Dated V Sam. 1760 (ca. A D. 1704)
D_7 = Madras, Adyar Library, No 34 L 58 Dated V Sam. 1837 and Śaka 1703 (ca. A D. 1781)
D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (ca A.D. 1694)
D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I
D_{10} = Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 155.
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11826.
Grantha Version (G)
G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.
G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11854.
G_3 = Pudukottah, State Library, No. 260
G_4 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.
G_5 = Poona, BORI, Mbh. Collection No 76.
Malayālam Version (M).
M_1 = Cochin, State Library, No 22
M_2 = Cochin, Pāliyam MSS Library, No. 928 Dated Kollam 1028 (ca A.D. 1853).
M_3 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301
M_4 = MS. belonging to Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore
M_5 = MS belonging to Killimangalam Nambudiripād, Cochin

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

London, India Office Library, No 6481 (3334) Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing, size $9\frac{1}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Śāradā characters (of perhaps the 18th century) Indian paper.

The MS is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS in the India Office Library*, Vol II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt 1, p. 862. This only known Śāradā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3 2. 1^{d}, and the last folio breaks off with 3. 195. 10^{a} We have now only the following folios left 3–10, 12, 14–20, 39–43, 45–46, 48, 51, 54–65, 67–69, 71–74, 76–80, 82–83, 86–87, 91–94, 96, 98–103, 106–114, 116–119, 121–122, 124–128, 131–133, 135–142, 144–148, 164–165, 168–171, 173–175, 177–179, 185–188, 190–191, 193, 199 The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120 Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Droṇaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.[1] Keith is of opinion that the MS was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans It omits throughout उवाच or ऊचु in the prose formula of reference Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination Thus, after 5 6 2, it inserts a line (30^{*}) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 60 of 1882–83 Folios 274, with about 10 lines to a page, size $12\frac{1}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters with occasional pṛṣṭhamātrās Dated Samvat 1622 (= ca A D 1566). Indian paper

Folios 60–89 appear to be written by a different but not modern hand, fol 60 begins with 5 37 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *mahārcir ani* in 5. 51. 17^{c} In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are fairly regularly up to our adhy 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 116 of 1884–87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size $11\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters with sporadic pṛṣṭhamātrās Dated 1534, but the part giving the *era* is torn, probably Śaka 1534 (= ca A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful, the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases The names of sub-parvans are sporadically

[1] Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No 162 Folios 3–263, with 11 to 13 lines to a page. Size 12½″ × 5½″. Devanāgarī characters, with frequent pṛṣṭhamātrās. Old Indian paper

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191, and the following intermediate folios are lost 1, 2, 42–148 A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin The MS appears to be old, both from appearance and script, but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3–41 (ending with 5. 32 15^{cd}) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the adhyāyas nor the stanzas are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given — The more important lacunæ in the MS are the following 5 1 1 to 5 1. 25^{c}, 5. 32 15^{c} to 5. 101. 10^{b} (107 folios missing), and from adhy. 192 to the end.

K_4

Baroda, Oriental Institute Library, No 6042. Folios 193, with 12 lines to a page, size 14¾″ × 6¾″. Devanāgarī characters Indian paper.

The MS is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under fol. 1–32, 33–46, 47–48, 49–89, 90–112, 113–165, 166–193 Of these units fol. 1–32 appear to be written in fairly old script, fol. 47–51 are duplicated on separate folios, while fol. 58 is missing and left half of fol 132 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned — The more important lacunæ in the MS. are the following 5 48 44 to 5. 49 20, 5 59 20 to 5. 60 26, 5 73 17 to 5. 74 3.

K_5

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Folios 199, with 15 to 16 lines to a page, size 11″ × 6¼″. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz, fol. 1–77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78–199 (from passage 255* to the end) The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are given sporadically Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The caligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part, but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5 46. 3, 5. 52. 1^{c} to 5 54. 25^{b}, 5. 62 6 to

5. 67. 4; 5 74. 3 to 5 79 7; 5 90 1^{c} to 5 91 21, 5. 106 4 to 5 110 3^{d}; 5. 124 3 to 5 125 1^{b}; and finally adhy. 131–134 There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāū Jagannātha There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol 29 (5 32 10) to 80 (5 43 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śaṃkara

B1

Dacca, University Library, No 496 Folios 210, with 6 lines to a page size $22\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{4}''$ Bengali characters Old Indian paper

The MS, which comes from Mālatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy 194–97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out Folios 34–38 are missing, causing loss of text from 5 30 37^{e} to 5 33 92^{a}. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No 10. Folios 261, with 6 lines to a page, size $21\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{8}''$. Bengali characters. Indian paper

Complete and well preserved, but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5 57. 1), part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5 64 12), and two folios (225, 232) are missing No marginal corrections, stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given The following portions of the text are lost on missing folios 5 38 9^{a} to 5 38 34^{a}, 5 57 2^{a} to 5 57. 29^{d}, 5. 97. 14^{d} to 5. 98. 19^{d}, 5 143 6^{d} to 5 144 26^{d}, 5 163 3^{b} to 5 164 9^{d}, 5 170 8^{b} to 5. 171. 9^{c}. — *Collated at the Visvabharati*

B3

Dacca, University Library, No 2788 Folios 329, with 6 lines to a page; size $19'' \times 4''$ Bengali characters. Dated Śaka 1644 (= ca A. D 1722) in figures Yellow Indian paper

This MS, obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol 243 is damaged by tearing The text from 5 7. 29 to 5 8 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered, the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas of upākhyānas, and the colophon is sometimes missing — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Dacca, University Library, No 1048 Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page, size 25″ × 2″ Bengali characters Palm leaf

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places, the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5 197 19). The following portions of the text are lost also on missing folios 5. 7. 29 to 5. 8 34 5 27. 25ᵃ to 5. 29 3ᶜ The clear and bold writing of this MS, which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf, but the script, as well as appearance of the MS, precludes a date earlier than the 17th century Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc, it exhibits the same characteristics as those of B_1 and B_3 — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Santiniketan, Visvabharati Library, No 3 Folios 245, with 5 lines to a page, size 21½″ × 1¼″. Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D 1741), the scribe's name being Bhrgurāma Śarman Palm leaf

The MS is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and the names of sub-parvans, adhyāyas and upākyānas are generally given At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80 Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies), size 11¾″ × 7¾″ Devanāgarī characters Fine modern paper with water-marks

Text with Nīlakaṇṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta The MS, which contains the different parvans of the Mbh in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p xviii (D_1)[1] The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A D 1758). Neatly written and fairly correct, the stanzas are often numbered but not the adhyāyas, the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size 17½″ × 8″. Devanāgarī characters, dated Śaka 1666 (= ca A D 1744) Indian paper.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct, and the margins are clean As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page The following folios are missing: 1-2, 24, 34, 42-44, 86, 96, 100-101, 107, 109, 111, 113-124, 129, 137-140 The figure

[1] Collated also for the Virāta (D_3), cf Introduction to that volume, p vi This is MS M of the Tentative Edition of the Virāta by the late Mr N B Utgikar. [V S. S]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91 The stanzas are numbered, but not the adhyāyas The names of the sub-parvans, adhyāyas etc are given sporadically.

Ds1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 168 of 1884-87. Folios 309, with about 11 lines to a page, size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections, dandas and colophons in red ink The pages are written in strips, with the original text in the middle The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end

Ds2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80 Folios 309, with 10 to 13 lines to a page, size 15½″ × 6¾″ Devanāgarī characters. Modern paper

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean The daṇḍas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly, a list of these is given at the end in red and black ink

D1

Poona, BORI, Mbh Collection, No. 15 Folios 176, with 14 lines to a page; size 13¼″ × 6⅝″. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīrīya Sadānanda, dated V. Samvat 1828 (= ca A D 1772) Grey Indian paper

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins, the daṇḍas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon The MS is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś1

D2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1227 Folios 201, with 12 lines to a page; size 14½″ × 6″ Devanāgarī characters Dated V Samvat 1662 (= ca A.D. 1606) Paper.

This MS contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — *Collated at Tanjore.*

D3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1104. Folios 251, with 10 lines to a page, size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters, the scribe's name Raghunātha Dated V. Samvat 1668 (= ca. A D. 1612) Paper. — *Collated at Tanjore*

D4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1156 Folios 223, with 9 lines to a page; size 14″ × 5½″. Devanāgarī characters. Paper — *Collated at Tanjore*

In all these Tanjore MSS there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T_2, G_1 and G_2, described below, which were also collated at Tanjore.

D_5

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 185 of 1891–95 Folios 115, with 12 lines to a page, size 12″ × 5¼″ Devanāgarī characters Dated at Benares V Samvat 1656 (= ca A D 1600), the copyist's name being Keśava of Vidarbha, son of Bhatta Nrsimha Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5 103 22 on fol 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B 5 196 26^{cd}–35, the first few stanzas of which are part of a N insertion The first three folios, which contain the text up to 5 4 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page, size 12½″ × 5½″. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1760 (= ca. A.D 1704) Indian paper.

Clearly and fairly correctly written The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas, the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Giridhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jīvājī.

D_7

Madras, Adyar Library, No 34 L 58 Folios 340, with about 11 lines to a page, size 11¾″ × 6½″ Devanāgarī characters Dated V Sam 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781) Indian paper.

This MS was written by Viṣṇudatta of Rājanyapura in V. Samvat 1837 and Śaka 1703 (= ca A.D 1781) for Śāhā Purasottama of Dīhena The writing is clear and fairly correct, only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol 210 The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *sec. m*) up to fol 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 565 of 1882–83 Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page, size 15¾″ × 6″ Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca A.D 1694) Indian paper.

This MS, along with No 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans It has been described for the Ādi in Prolegomena, p xii (K_4) The first few folios of the Udyoga contains a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Ganeśa, son of Trimbaka, in a subsequent parvan (Śalya) the name of his grandfather is given as Raghunātha The stanzas are numbered but not the adhyāyas The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of ळ for ल At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (= ca A D **1694**) and Bhāvasamvatsara of the Southern cycle The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasamvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śalya the date is Śaka 1619 and Īśvarasamvatsara

D_9

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page, size $12\frac{1}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters Modern paper

This incomplete and fragmentary MS, which breaks off at 5 149. 10^{b}, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction Fol 38 in the first part, containing the text from 5 33 58^{b} to 5 33 72^{c}, appears to be written by a different hand There is a fairly long lacuna from 5 50 59^{d} to 5 60 12, as well as other short gaps The stanzas and adhyāyas are not numbered The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D_{10}

Madras, Adyar Library, No 34 M 3 Folios 214, with 8 to 14 lines to a page, size $12'' \times 5''$ Devanāgarī characters Dated Śaka 1688 (= ca A D **1766**) Indian paper.

This is a composite MS, a part of which is old, the rest being supplemented at a later time The date is contained in the more modern part It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol 214): किंचिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागाभ्या पूर्णंयं लिखित Accordingly, we find fols 1–59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols 60–137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent pṛṣṭhamātrās The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14 The pagination of the folios, however, is continuous The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment Folios 1–59 contain adhy 1–47, ending with st 13, where the copyist writes on the lower margin गतानि पत्राणि पूरितानि Folios **138**–214 contain the text from 5 113 12^{cd} to the end The older folios 60–137 contain the text from 5 47 14 to 5. 113 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment, but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 155. Folios 66 (numbered 244–308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page, size $25'' \times 2''$. Telugu characters. Palm leaf

This MS, copied by Dūpaguṇta Śaṃkaraappā, contains the first five parvans of the Mbh, and is described as T_1 of the Virāṭa, Introduction, p. VIII Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written, no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11826 Folios 394, with 5 lines to a page, size $15'' \times 1\frac{3}{4}''$. Telugu characters Palm leaf

The MS. is old in appearance — *Collated at Tanjore.*

G_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page, size $19'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance — *Collated at Tanjore*

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11854 Folios 267, with 7 or 8 lines to a page, size $16'' \times 1\frac{5}{8}''$ Grantha characters Palm leaf

The MS. is old in appearance — *Collated at Tanjore*

☞ For some characteristics of Tanjore MSS, see the note on D_4, above.

G_3

Pudukottah, State Library, No. 260 Size $14\frac{1}{5}'' \times 1\frac{4}{5}''$ Grantha characters. Palm leaf

This MS contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete, first seven adhyāyas, with st 1–23 of adhy 8, are missing The adhyāyas are numbered, but not the stanzas The sub–parvan and adhyāya names are sometimes given

G_4

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 157. Folios 64 (numbered 329–392), with 16 to 21 lines to a page, size $19\frac{1}{4}'' \times 2''$ Grantha characters Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh, but is incomplete for Udyoga, ending with 5. 154 23^b The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub–parvan names No marginal corrections.

G₅

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 76, purchased from Mr Aiyangar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size 16½″ × 2½″ Grantha characters Palm leaf

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios Well preserved but modern in script and appearance No marginal corrections The adhyāyas are numbered but the stanzas are not The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given

M₁

Cochin, State Library, No 22 Folios 201, with 10 to 12 lines to a page, size 14″ × 2″ Malayālam characters Palm leaf

The MS contains a large number of interlinear variants

M₂

Cochin, Pāliyam MSS Library, No 928 Folios 162, with 11 or 12 lines to a page, size 17½″ × 2″. Malayālam characters Palm leaf With illustrated wooden covers having painted floral designs

The MS contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections The stanzas are not numbered but the adhyāyas are The adhyāya names are found but not sub-parvan names The MS is in good preservation and appears to be modern There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca A D 1853)

M₃

Malabar, Poomulli Mana Library, No VII 301 Folios 175, with 9 lines to a page Malayālam characters Palm leaf

M₄

MS from the Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore Folios 210, with 8 lines to a page Malayālam characters Palm leaf

M₅

MS from the private library of Killimangalam Nambudiripād, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page, size 21″ × 2″ Malayālam characters Palm leaf

Besides these thirty-seven MSS, the following eleven were also examined

1 Dacca, University Library, No 938
2 Poona, Bombay Govt Collection (deposited at BORI), No 197 of Viśrāmbāg II
3 Poona, Bombay Govt Collection (deposited at BORI), No 489 of Viśrāmbāg I
4 Baroda, Oriental Institute Library, No 11374
5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1250.
6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1297
7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS (without number)
8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No 58
9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS (without number).
10 A Grantha MS belonging to Mr Sampatkumaram.

11 Poona, Bhārat Itihās Samśodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets, but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No 1 is a birch-bark Bengali MS, probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged, it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS, dated V Samvat 1806 (=ca. A D 1750), but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No 3 is also a Devanāgarī paper MS, dated V. Samvat 1820 (=ca. A D 1764), which contains Nīlakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS, dated V Samvat 1804 (=ca A D. 1748), prepared for Mahārāja Dalelasiṁha by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma, but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS already collated, it could not be of much independent value — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS in Devanāgarī, No 6 being, in addition, a composite paper MS written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śaka 1792 (=ca. A D 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS, while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No 11 is a curious MS which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186′ and breadth $5\frac{1}{4}''$, written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik The script is Devanāgarī, though in places Śāradā characters appear, the adhy endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: सवत् १८२७ चैत्र शुति पंचम्या मया पंडित काश्मीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चके ॥ मंहाभारतपुस्तक जंत्र लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D_1, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śāradā exemplar (see above) As such, it did not possess much independent value, and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries[1] available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre The one by Vimalabodha, entitled Durghaṭārtha-prakāśinī, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghaṭa*, while another, the Lakṣābharaṇa of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṃkara [only on the Sanatsujāta] (Cś), and Nīlakaṇṭha (Cn), have been fully utilized Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration.* It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases, but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Śi K, has been of considerable value in the constitution of the critical text It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary[2] for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,[3] is fragmentary and incomplete As the MS presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated It is partly for this reason and partly because the MS is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha But it should be noted that throughout the Sanatsujāta (adhy 42–45), Devabodha has no comment on the passages which are included

---

[1] On the general characteristics of some of these commentaries, see Prolegomena to the Ādi, pp LXIII–LXX, on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, ABORI, 17 (1936), pp 185–202

[2] In some catalogues of MSS, commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e g, Weber's Berlin Catalogue I, No 394, p 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm Similarly a MS from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa

[3] No 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, Purāṇas, pp 151–52 It contains *fol* 3–119, with five lines to a page, size 11½″ × 1¾″, in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent pṛṣṭhamātrās, but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle The following folios are *missing* 14, 39, 53–54 (which however are replaced by a folio without number), 62–63, 81, 84, 86, 98, 100–109, and 111 There are several extra folios containing other matters Shastri's account of the MS is not correct in all its details Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again as 113–118, the total number of existing folios would be actually increased by 6 — MS No 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary

by the T G version and the Vulgate, but which are omitted by Ś1 K in agreement with B and M Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No 2), which is inserted by almost all MSS (including Ś1 and some K) after our adhy 44, with the remark शोकादींस्तत्त्वावरणरूपादीनुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय[1] On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5 62 5 (App I, No 3), from which excerpts are also found in the Javanese version, but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Ś1 in designating the Karṇa-Kṛṣṇa episode (adhy. 138-41 only) as Karṇopaniṣad As there are no specific Ś1 K additions of any conspicuously *long* passages, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary Its affinity, however, to the Ś1 K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings, e. g, 5 2 8^a कौव्यात्, 25 9^b निनीय, 26 8^b गामस्थ्यं, 34 78^d अपाचीनानि, 37 28^c उद्धृतभक्त, 38 39^b प्रथमोत्पतितेषु, 49 1^d प्रत्ययेन, 56 48^d कव्वचहृदे, 70 70^c गोपाढे, 93 16^a निष्कलं, 131 37^a किमयकाना, 141 45^d वीरक्षय°, 142. 27^d उपाध्ययन, etc There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S e g., 8 6^d आनर्च, 22. 35^b परेत्य, 151. 19^c निष्पनन्, 165 13^{cd} गुणनिर्देशादपराध, etc The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22 28^b its reading अपार्थिव is not found in any of our MSS The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5 25 7^d यत्र यमोजय, which is explained as यमो वन्धनमजय परस्याभिभव, but the reading is found only in K1!

The Commentary of Arjunamiśra

As the printed text of Arjunamiśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS, its genuineness[2] had to be verified before it could be utilized Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS[3] belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No 311)[4] and the Royal Asiatic Society of Bengal (No 3373/4035 B)[5], and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore to say from the mere pratīkas of his brief glosses what particular version Arjunamiśra follows As a Bengali[6], he should

[1] Arjunamiśra substantially copies this remark

[2] On the contaminated character of the Devanāgarī MSS of Arjunamiśra's commentary, see Prolegomena, p LXIV

[3] Arjunamiśra MSS are by no means easily available even in Bengal — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamiśra exist in the Dacca University Library (No 989) On examination they were found to contain fragmentary glosses by some other unknown commentator

[4] Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gui and Hrishikesh Sastri, iii, p 191

[5] Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit*, v, Purāna, pp 139-40

[6] Cf Jogendra Chandra Ghosh, *Ind Culture*, vol 1, pp 706-710, vol 2, pp 585-589, and P. K. Gode, *ibid* vol. 2, pp 141-146. [V. S. S]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted other sources as well[1] In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamiśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate 5 2 8^a Ca d गोष्ठान (B D गोष्ठा), 22 35^b Ca d चमू परेत (B and Vulgate चमूनिवेश), 26 8^b सामन्त्य (B D नामर्थ्यं, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj and characterized as असम्यक्!), 34 30^b Ca d परिगर्जत (B and Vulg °जल्पत), 34 55^b Ca d देशरूपेण (B and Vulg देश° or देश्य), 34 65^b Ca d मतिजयान् (B and Vulg मनोमयान्, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj and characterized as असम्यक्!), 34 78^d Ca d अपाचीनानि (B and Vulg अना° or अर्वा°, noticed as pāṭhāntara), 35 8^a Ca d आम्र (B and Vulg आत्मा, which is noticed as a pāṭhāntara and characterized as असम्यक्!), 36 25^a Ca d अनिगर्हे (B and some D दुनिगर्हे), 37 28^c Ca d उद्धृतभक्त (B and Vulg. उद्धृतभूमि), 37 33^c Ca d निकृष्टराग (B and Vulg निकृष्ट°), 38 39^b Ca d प्रसन्नोपचितेषु (B D प्रमत्तो°), 38 40^c Ca d देशा (B and Vulg गजन्), 39 43^a Ca d महत्तालम्भन (B °लम्भनं), 40 3^a Ca d अक्रूत च समुत्कर्षं (B D अक्रूते च समुत्कर्षं), 40. 8^a Ca d च रथ (B and Vulg रतन), 40 12^b Ca d धातु (B and Vulg हेतु, noticed as a variant), 40 19^b Ca d सलोदस्य (B and Vulg सलोदया), 40 19^d Ca अम्भोभ (B and Vulg अलोभ , Cd missing!), 42 6^b Ca d आमानसम्भूत (B आमानाससम्भूत), 42 25^a Ca d अनादानात् (B अनादाता), 42 26^b Ca d देवेषु (B वेदेषु), 42 29^c Ca d अपर्मनिदुष (B °निपुणा), 43 5^d Ca d सयता (B and Vulg विष्ठता), 44 3^c Ca d आर्य काले (B and Vulg शर्यकाले), 45 9^b Ca d अभिपत्य (B and Vulg अभिपद्य), 45 12^{ab} Ca d निम्नन्त वा (B and Vulg नियाततत्त), 47 85^a Ca d नियन (BD निधन), 47. 89^b Ca d पुरुषस्य त्वरूपं (B and Vulg सुहृत् निष्फर्न वा), 49 1^d Ca d प्रीतयेन (B and Vulg प्रीतयै न), 54 32^a Ca. d दुर्नोचित (B and Vulg दुर्नोदित), 56. 48^d Ca d कन्यकुहदे (B and Vulg शक्रसकुले), 68 4^c Ca d °तत्त्वयात्‌ (B and Vulg °तत्त्वमयात), 71 10^c Ca s क्षैपीन (B कौन्तेय), 73 6^a Ca d अभिवर्गेन (B and Vulg अभिवत्तेन), 75 10^c Ca d अनतरोध (BD अनुप°), 75 14^a Ca d प्रणीतरश्मि (B and Vulg प्रहीण°), 88 20^b Ca d यदि (B and Vulg यत्ते), 90 24^d Ca d सुसहिता (B and Vulg °हृता or °हता), 103 3^b Ca प्रतिनये (B and Vulg change the pāda), 107 15^c Ca धानिष्ठा (B and Vulg वासिष्ठीं etc), 112 1^d Ca शोचित (B and Vulg शोषित or वर्धित), 134 20^c Ca भ्रष्टमन्त (Cd धार्ष्ट°, B and Vulg धृतिमन्त), 141 22^c Ca d एका सक् (B and Vulg शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamiśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyana also), but which are not found in *any* of our MSS 5 22 28^b अपार्थिव , 38 4^c वेदविक्रायक , 38 27^b नाम्नानादिषु, 90 22^c क्षेम , 94 22^b अजगृत्मन, 100 15^c परिचार , 101 7^d पतासभोग°, 103 25^b प्रचेता , 113 11^d अपचायिनी, 168 2^b यर्वायन , etc

That Arjunamiśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāṭhāntaras and sometimes criticizes them as *asamyak* (5 26 8^b, 33 59^c, 34 13^c, 55^a, 65^b, 35 8^a, 36 13^a), or *prāyaśah pāṭhah* (5 85 22^a, 23^d, 40 12^a, 70 19^d), or *apapāṭhah* (5 62 23^b), or *arvācīnah pāṭhah* (5 1

[1] This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamiśra from Devabodha's commentary

3[b], but the reading in question *āviś'atām* is given only by three B MSS!)[1]. It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text, and, to judge from his pratīkas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version It is, however, a Northern text, originating in Bengal, and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner[2], and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamiśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS., but, strangely enough, the text does not always represent the readings of the commentary Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages, but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution[3] that the epic text accompanying a commentary in the MS need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śāmkarabhāṣya on this sub-parvan, but the Ds MSS sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 288*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable e g 455*, which is accepted by the highly conflated K_4 and four D MSS, but not by Dn, and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds, as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn)· 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435* On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e g. 517*, 565*, and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS 157*, 273*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS are happily free from Vulgate insertions, e g 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc., but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

---

[1] *It is curious that* Ca notices 182*, a stanza omitted in all our MSS, but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS (except 3 B MSS) read उपन्मेयस्तन' in 5 89 16[c], but *all* Northern commentaries (Ca d s) read (with S MSS) ओपमेयस्तन (cf. 5 138. 3[a])!

[2] Nil commenting on 5. 71 22[c] remarks प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्च This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyana But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance

[3] Prolegomena, p LXIV

MSS are closely allied to the Vulgate, but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate

The impression given by Sarvajña-Nārāyana's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into Ds MSS, as well as elsewhere Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS, he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App I, No 2) repetitiously inserted after our adhy 44, but he knows nothing of the Southern transposition of adhy 58 and 64 He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5 62 5 (App I, No 3), but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App I, No 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy 157 Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate He betrays no predilection to Southern influence, as do the Ds MSS All this makes it clear that he belonged to the North, but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type, and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śamkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratīka of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śamkara for this sub-parvan The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension, but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic In the usual manner of commentators Śamkara is, of course, eclectic, but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS or group of MSS, and it was not necessary for him to go beyond it And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized If he is identical with the great Śamkara, his text is undoutedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS, but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity, for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śamkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition It is partly for this reason and partly because Śamkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śamkara's text has not been accepted, except by a small group or Devanāgarī MSS (especially Dn Ds D8–10), while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kaśmīrī) and Bengali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śamkara) and the Vulgate (with Nīlakaṇṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nīlakaṇṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prolegomena to the Ādi, pp LXV–LXVIII. Nīlakaṇṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,[1] the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p 192 It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*–248*, 251*–255*, 259*, 262*–264*, 266*, 269*–271*, 275*–278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*–291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śaṁkara's commentary, as Nīl himself makes an admission to that effect; but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e g, 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nīlakaṇṭha utilized manuscripts from various sources, he mentions specifically the Bengali version (सगूलेति गौडपाठ on 5. 152 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhunika*

5 33 81 पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्य
47. 33 सहोत्तर इत्याधुनिका· पठन्ति.
57 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
88 61 धूर्तैरिवेत्यपपाठ.
132. 30 पाठान्तर तु मूढजनकल्पित नादरणीयम्

[1] A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages of varying length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy 157, on which see our note added on p 556

Nilakantha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity The instances are too numerous to be cited here,[1] as the process of regularization occurs throughout the text, but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion

5 24 3^a वनेतेऽनो न वर्म्यं, wrongly read as वनेते सौनवर्म्यं, and explained as सौन सूनावान्दिन्न । तदर्नोदनपेन सौनवर्म्यं शौर्यम्, — a curious instance of misplaced ingenuity !

5 30 18^c देवग्येन (for देविनव्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS !

5 43 10^d नोन सन्त, misread as नो नसन्त, and explained as नासमकुर्वन !

5 47 33^b The curious reading (supported by B) मनत्तरे (for मर्मान्तरे), which is explained as भृश मनातीति मनन्। यङ्लुगन्ताक्विप्। तनन्तरप्। वलवत्तरे मनदिति निपातो वलवद्वा-चनो वा। नुग्राने इत्यर्थ !

5 57 5^c A variant reading तगम्यात (for तत्र स्नात), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS !) is explained as तराणामश्वादीना वेगवता वाहनानामभ्यात्र सर्वेन खादन कण्डूरोगादुपद्रव इति यावन्। अव रक्षणगतिकान्तीत्यादे खादनार्थाद् घञ्, which is as misconceived as irrelevant !

5 106 4^d चत्र वै (given even by Dn MSS !) misread as यत्रवै and solemnly interpreted as यत्रा गार्यम्। यत्रनतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकन्तकारलोपश्च !

5. 139. 47^d Instead of सुत्य (=सोमाभिषव), Nil (supported only by B_2), reads सूय and explains far-fetchedly राजसूयसूर्येनि निपातनादुपपदयोगस्त्वनित्य आर्षो वा । तदभावेऽपि सुत्र क्यप् दीर्घश्च !

5 193 32^d आमिषदन्तहोम (a mislection for °दत्तहोम), explained as दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark आमिषमग्रमेयमिति पाठस्तु मूर्खकल्पित !

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate 5 9 41^c अनापराधिन (Vulg विनापराधेन), 25 9^a अनुशास्य स्थ (अनुशिष्याय), 34 42^c एते मदावलिप्ताना (मदा एतेऽव°), 36 3^a अस्म (एते), 37 3^a शामति (शास्ति), 38 8^a अपकृत्वा (°कृत्त), 42 11^c गृणन्त (सुवन्त), 42 12^c गृह्य (अनुगृह्य), 42 29^c अन्नमेविदुष (°निपुणा), 44 15^d मूर्षो अद्वाय (मूर्षोऽप्यद्वाय), 44 21^b दृश्यनि (दृश्यते), 45 28^b जागृमि (जाग्रति), 47 9^c आशिष्यते (आप्नोतु), 47 16^c प्रनियान (अप्रनिमान्), 57 4^c इच्छेया (मन्येया), 63 5^d वेतु (जेतु), 80 43^d उत्सृजत् (सुवन्ती), 88 2^d पृथा पार्थाननुस्मरन्त (स्मरन्ती तनयान्पृथा), 89 26^a द्विपसे (द्वेष्टि), 107 9^c गान्ति (गायन्ति), 132 32^a त्राय (हव्य), 139 51^a रोदन्त्य (रुदन्त्य), 142 13^a पश्ये (पश्य), 142 27^c अश्रण्वन् (अश्रौषीत), 143 6^a अस्तुद्धा (असृष्य), 145 25^c ईतय (ईती), 145 36^a करणहीनेनि (°हीनत्वात्), 149 42^{bd} सोऽस्मान (स आमान) and मन्यतेऽस्मान (पश्यतामान), 154 9^d अभिषिच्यन्तु (क्रियता), 160 9^b ब्रवीहि (वदस्व), 170 2^c

[1] Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited under Devabodha and Arjunamiśra above, pp. XIV–XVI.

वधिष्यामि (हनिष्यामि)[1], 174 22^d अपनयिष्यामि (°नेष्यामि), 180. 26^d कुर्मि (छिनद्मि), 185 6^c अभ्यहनत् (°वधीत्), 187 21^b पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता (°निष्ठिता), 187. 25^b ततोल्काश्रमे (तथोल्का°), etc

Nīlakaṇṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS, e g, 18* (D_4 marg), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a *gloss* which Cn attributes to Devabodha), 443*, 561*, 562* etc, while some of these are occasionally found in one or two MSS of the composite D version or versions akin to it, e g, *120** (*D₁₀*), *439** (*D₈*), *450** (*D₂*), *567** (*B₂*), etc. The transposition of 5. 30 17–18 after stanza 26 of the same adhy is found in Nīlakaṇṭha MSS alone! The reading अशुर्यंवच वोढव्ये in 5 132 33^c is given by Nīlakaṇṭha, but as it is not found in any other MS, it is probably Nīlakaṇṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5 166 13 is found in Nīlakaṇṭha MSS only!

Attention has been already drawn[2] to the fact that the printed editions of Nīlakaṇṭha's text do not exactly correspond to the Nīlakaṇṭha MSS We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nīlakaṇṭha MSS., e g, 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate, on the other hand, Dn inserts 522*, but it *is omitted in the printed text!* Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nīlakaṇṭha MSS, e g, 5 33 72^d, Printed text मूर्खेषु (Dn सुखिषु), 35. 42^d text कृच्छ्रेष्वापत्सु (Dn कृच्छ्रास्वापत्सु), 44 8^d text एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पाद (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमान), 123 14^d text विश्वजेयानल हि तान् (Dn विश्वजेय चल हि तत्), 126. 8^c text व्यक्त (Dn व्यक्तं), 147 32^b text गोप्ता (Dn साधु), 186. 8^a text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽथ रामो रुषितो), 186. 9^b text मान्य (Dn नान्य), etc The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e g Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324–338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यतस्तताण्डिव धनु (Mañjarī 5 379^b Mbh 5 96 19^d), गालव मुह्यसु स्थित (Mañjarī 5. 431^b Mbh 5 111 22^b), अभ्यिसचयमारट (Mañjarī 5. 491^c Mbh 5 141. 30^a), आ पृष्ठतापात् (Mañjarī 5 502^a· Mbh 5 142 30^a) Kṣemendra's special affinity to the Kaśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy 157 (App. I, No 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer, but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his In the matter of form or

[1] Cf also 5 149 46^a, 188 8^c, 12^a.

[2] *Prolegomena*, pp LXVII–LXVIII

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vidurā (Mañjarī 5 473, 476), but Sumukha's father (Mbh 5. 101 24) is called Dikcara (Mañjarī 5 387), which is probably a mislection, for, Ś1 S show Cikura, while K and some D MSS have Nikumbha The name Jyotsnākālī (Mbh 5 96 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5 378), which is not found in any K MSS (Ś1 is missing here), although D1, which is a MS of Kashmirian originī preserves this form. Paraśurāma's disciple Akrtavraṇa is called Krtavrata (Mañjarī 5, 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS[1] Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gangā (Mbh 5 187 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS[2] Although Ksemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karna in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App I, No 2) omitted in our text after adhy 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवसभावर्णन, which includes in its scope the Yānasamdhi (which title is not found) and a part of Bhagavadyāna preceding Krṣna's first speech at the Kaurava assembly (adhy 91), the Bhagavadyāna being thus much reduced in extent The section on the parley between Karna and Krṣṇa is called कर्णोपनिवाद Kṣemendra also alludes to the Abhiseka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5 515) that Dhrṣṭadyumna was elected by the Pāndavas as the generalissimo of their army with the permission of Krsṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhrṣṭadyumna was expressly chosen as such by Krṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāṇa The list of Rathātirathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Ksemendra, is undoutedly earlier than that of our Mahābhārata MSS , but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance, but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy 179, there being no citations from the remaining adhyāyas These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

[1] [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name — V S S]

[2] That the printed text of the Mañjarī (Kāvyamālā 64, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1898) is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Ksemendra and printed as पुरुप कत्यनो नीच' कर्णे एव रथोत्तम' (Mañjarī 5 569), where कर्णे एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf Mbh 5 165 4–5)

in *toto* in App II, with corresponding references and comparisons, but their value need not be exaggerated It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which *it is found, on examination, to represent* We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed *in that particular local form* in the 11th century and was known to the Javanese adapter Like our MSS and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards, but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata From the Sanskrit excerpts *it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the* Northern recension, for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App I, No 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions *The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the* N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings The following instances, *selected at random, will illustrate these agreements with* N *and deviations from* S even in matters of detail (the figures refer to the Crit Ed)·

5 7. 12^b सता मध्ये जनार्दन (S सत्तमोऽसि सतामपि), 17. 12^a हततेजा (S हततेजा); 33. 26^a हृष्यलात्मसमाने (S प्रहृष्यति समाने), 34 15^c तेभ्यो (S तेषा), 34. 17^c अर्थान् (S अर्थं), 37 42^c हि (S तु); 39 60^d कीर्तिरायु (S आयु प्रजा), 40. 22^d कर्मणा (S विद्यया), 43 8^c मनुष्यदोषा (S महागुणेन), 43 8^d वर्ज्या सदा (S सदा वर्ज्या by transp.), 48 8^c ऊर्जितो (S उच्छ्रितो), 48 14^c कालखञ्जान् (S कालकेयान्), 50 8^c मनसा (S मीमस्य), 57 18^b मारिष (S भारत), 62 13^d सनिपेततु (S सनिपीडतु), 70 47^b विपणिजीवन (S वाणिज्यजीविन), 70. 47^c वधेन (S युद्धेन), 70. 47^d कपाल (S कार्पण्य), 88. 103^a त्राता (S धाता), 90. 7^b निश्चित (S निश्चय), 91. 5^a सर्वां (S कृत्स्ना), 93 33^a इम लोकं (S इमान् लोकान), 94. 7^{ab} विशिष्टो नो मद्विधो (S मद्विशिष्टो मत्समो), 97. 4^{cd} हानिश्च वृद्धि (S वृद्धिश्च हानि by transp.), 103 10^d अजसा (S ओजसा); 104 4^c चैव (S चापि), 104 21^b भवते (S भवतो), 119. 3^d प्रपतिष्यन् (S प्रापतत्स), 121. 18^c निर्वन्धत (S निर्वन्धनात्), 125 2^a हि (S तु), 127 22^d स राज्यं (S स्वराज्य or स्वा°), 127 39^c नित्यं (S युद्धे), 131 33^d जीवति (S जीर्यते), 134 5^a पूर्वं (S सर्वं), 142 25^a योऽस्मी (S सोऽस्मी), 142 25^{cd} वचनं पथ्य (S मनिमान्पश्यन्) and तथा (S वच), 143 3^a कुन्तिराजस्य (S °भोजस्य), 149 43^c न धार्तराष्ट्रा (S transp. the words), 150 9^c स एनान (S अदानान्), 151 8^d सर्वमेवातिवर्तते (S सर्वमेतन्निरर्थक), etc

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited

5 108 2^b भा स्वजा (N भा स्वय), 120 1^b सर्वं (N गद्धि), 129 16^b पुन स्वयं (N वपु स्वक), 139 53^b समग्र (N समृद्ध), 144 2^b शृणु (N कुरु), 145 15^c कुरुशार्दूल (N राज°), 150 15^b °युतानि (N °चितानि), 157 12^d देवलोक (N वीर°)

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings *than those of the Vulgate*, and confirm the readings of our critical text adopted on *independent* grounds:

5 17 3^a दिष्ट्या च (Vulgate दिष्ट्याद्य), 29 49^{cd} जातु अनाश्रित महाद्रुमं (preserving the hiatus in Samdhi, Vulg जातु महाद्रुममनाश्रिता), 33 32^b परिद्विपन (Vulg परित्यजेत्), 33 36^c अनीश (अनीशान); 36 50^d लाभेन (योगेन), 37 15^a व्यपाश्रित्य (समाश्रित्य), 37 42^b व्याघ्रा न स्यु (न स्युर्व्याघ्रा by transp), 38. 31^c धनाभिजन° (धन भिजात°), 38 37^a स (च), 39 15^d यश· (श्रेय), 40. 3^a अनृतं च समुत्कर्षे (अनृते च

समुन्कर्ष), 40 19^b सल्लोदका and दमोर्मि (सल्लोदया and दयोर्मि), 43 5^b दृश्यते (भुज्यते), 43 8^d नरेण (नराणा); 70 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp), 80 29^c त्राहि मा (त्रायस्व), 89 32^a अमोक्तव्य (न भोक्तव्य), 104 18^d तदा (तथा), 104 21^a दक्षिणा का (दक्षिणा च), 106. 1^b अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना), 110 11^a साधु (स तु), 119 9^d स (ह), 125 15^a अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो), 125 15^c शस्त्रेण (अस्त्रेण), 129 2^c च दुर्बुद्धे (सुदुर्बुद्धे), 131 33^a पुरं (परं), 142 19^c देवसयुक्त (मन्त्र°), 142. 25^b परिवर्तित (परिरक्षित), 147. 4^a च (हि), 153 12^d मरुता (देवाना), etc

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts

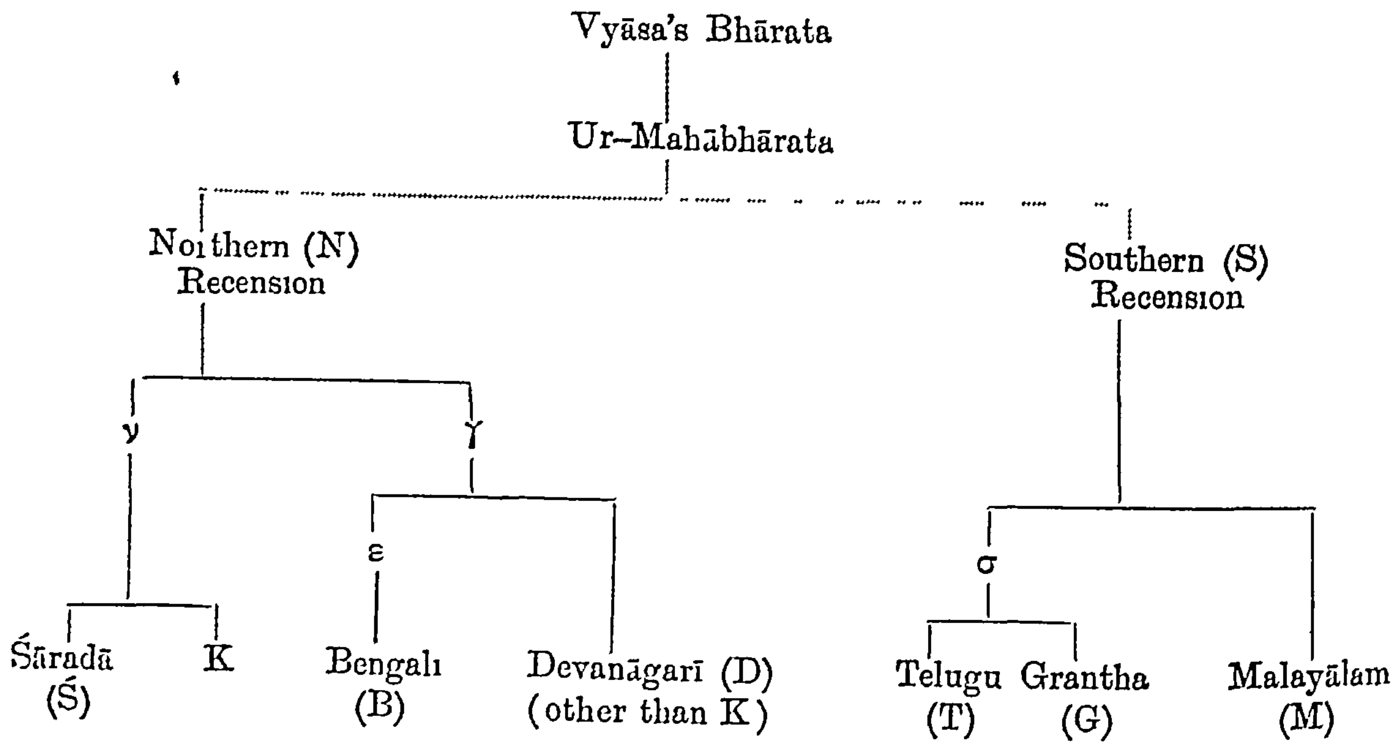
5 8 27^d प्रियावह , 8 34^d महाशुभ, 9 3^c च (for वै), 11 15^b तवेश्वर , 15 32^b अश्मतो, 16 8^a सर्वं, 20 14^d लक्ष्यन्ते, 33 13^d प्रजागरं, 33 16^a प्रशान्तानि, 34 17^a ममाधत्ते, 34 17^c मानुपेभ्य , 34. 40^a ग्स्यैर्पा, 37 47^d आपदि, 38 37^c कामयति, 39 15^c वृद्ध, 39 25^{cd} दग्धवृक्ष and साधन, 40 3^{cd} चत्वारि सप्रवर्धन्ते साम, 40 19^d अक्षोभ्य , 43 35^{cd} (entire line), 49 11^d पतितो मूर्छितो (sequence of the words), 50 3^{cd} अत and अचल , 62 15^a एतत्ते ज्ञातय सर्वे, 70 63^b कदाचित्, 70 89^b गम्यता, 88. 68^c दहते, 89 18^d एवेष्यसि, 90 7^a चाय, 91 5^d मोक्ष, 91 10^a अवमन्यमान, 93 51^c धर्मतो, 93 52^{ab} प्रमुखेऽह and क्षत्रियर्षभा , 94 7^a कच्चित् (also 95. 20^c), 95 17^{cd} चरतो and शोचते, 96. 5^{cd} (entire line), 102 5^c कुलशील°, 102 14^f सर्व, 103. 4^c चात्र, 109 1^b and 1^c उत्पन्नाश्रमिणो यत and क्वचित्, 112 7^a (transposition of words), 119 25^a तेन, 120 4^c ददामि, 120 5^b शमशीलस्य, 120 10^b सुखादि, 122. 35^d कथचन, 126 2^b ध्रुव, 127 22^d वश्यमानेन्द्रियो, 127 39^a वात्र, 127 39^d अकृथा , 128 21^{ab} हतान् and यतमानो, 128 37^c मन्दो, 129 2^a मामिति, 129 3^c रुद्रादिलश्च, 130 12^b ध्रुव स्वर्गाय, 130 12^d विकल्प्यते, 130 28^b परिपालनम्, 130 28^d तत्परिचारण, 131 5^b त्व क्वागतो ह्यपि, 132 7^a नाम धृत्य, 134 4^f प्रतिनीता अवन्धव , 138 8^b कन्यया, 139 3^d जातु मा तु, 139 12^b हिरण्यस्य, 139 53^c पुण्यकामे, 142 19^a कोपितो, 142 25^d पितृहित, 143 2^b न च वा, 144 2^d तत , 144 9^{ab} च (for वै) and नश्यते च (न व्यथेत), 144 9^c भिद्यन्, 145 36^a करणहीनो हि, 146 20^b सर्वोऽनुवर्तते, 147 14^b महा- (for मम), 147 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh), 152 20^a गजा , 153 12^d पावक , 154 32^c ग्रह, 156 9^c देश, 157 1^d भापत, 157 18^c शूरा , 159 11^c तत , 162 7^b शक्तिधारिणे, etc

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate, but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Triśiras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e g, 5 36 40, 56, 37 14, 39 44^a, 40 6^a, 178 24 There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the Ṛgveda (5 45 3^c), Vājasaneyi-samhitā (5 44. 17^d) and Atharvaveda (5 45 14^{ab}), as well as of Upanisads like Bṛhadāraṇyaka, Kaṭha and Śvetāśvatara (5 44 17^d, 23^d, 45 6, 10, 24^{ab}, etc),—and of the Gītā (5 45 23)! Telang has already noted that 5 45 14 is introduced by Śaṁkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āraṇyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vidura-nīti (5 38 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5 15. 32, 33 57, 65, 35 26, 27, 39^{ab}, 36. 25, 29, 32, 37 17; 38 1, 11, 13, 17, 39 32^{d}, 41, 60, and 294^{*}) Of these stanzas, 5 35, 26–27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1 10 35, 36), while 5. 36 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4 14) Similarly, two stanzas (5 35 24, 49) also occur in the Nārada-smṛti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa Another gnomic stanza (5 35 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyana, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. xxix.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other*, and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāta, for instance The discrepancies, though numerous, are yet normal The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App I, No 9), but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor conflations which are easily separable Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text Even in the Sanatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic

Taking the Northern and Southern recentions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS or groups of MSS Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-39, contains 7656[1] stanzas, while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasamgraha of P P S Sāstri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasamgraha figure is 6698, but our reconstituted text contains 6063 stanzas

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons The Parvasamgraha gives 186 as the total number of adhyāyas The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

[1] [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition, after 6095, the number suddenly jumps to 7000, thus there is a mistake of 900 in the enumeration The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near enough to the Kumbhakonam figure (6753) According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata* Inhaltsangabe, Bonn 1903, p 257) — V S S]

edition of 1834–39 has 197, while P P S Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasamgraha figure Our critical text comprises 197 adhyāyas The adhyāya-division is uniform in our MSS up to Vulgate adhy. 62 (=our 61)[1], after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions, in our MSS Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (=our 149), and after Vulgate 168 (=our 165) the divisions become frequently divergent With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P P. S Sastri) nor our MSS recognize the separation of Karnopanivāda (adhy 138–148) from Bhagavadyāna, and of Bhīṣmābhiṣecana (adhy 153–156) from Abhiniryāṇa, but our restorations are authorized by the Parvasamgraha summary (see footnotes at pp 495, 546) In the case of Ulūkayāna, however, our MSS are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P P S Sastri) regard it as a part of Abhiniryāna. In the older printed editions, again, the name Abhiniryāna occurs, not authentically, as Sainyaniryāna and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by *single* MSS Such *Northern* passages are *2*–4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 154*, 170*–172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 294*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*–311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*–425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 464*, 466*, 471*, 488*–491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579**, and App I, Nos 4, 6 and 8

Such *Southern* additions are, however, less in number *5*, 6*, 10*, 11*, 21*–23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 458*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566**

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS *17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*–123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*–382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*–402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 458*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594**

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS are not very large in number *26*, 32*, 47*–50*, 52*, 53*, 54*–59*, 63*, 64*, 66*, 72*–75*, 85*–87*, 104*, 107*, 110*, 112*–115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*–169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*–211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*–350*, 352*–354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*–389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,*

[1] One Vulgate adhy (45) has been entirely dropped in our edition, hence this discrepancy of one between the adhy numbers

418*–420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*, and App I, No 5

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS, are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper places The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*, 5 58 23–30, 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 574*, 584*, 585*, 590*; and App I, Nos 1, 3 and 14

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious They are meant mostly for the amplification of details As a rule, they are contextually unimportant, and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5 70 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines,[1] four TG MSS and one M MS attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (55*), which is omitted by Ś1K, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading भारत for सजय in 5 31 7^b is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding One such instance (5 94 14^d) is noticed by Arjunamiśra, where the Brahmans are addressing Dambhodbhava as पार्थिव, but two B MSS read भारत instead, for the moment inadvertantly assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśampāyana! Arjunamiśra comments on this as follows कथान्तरव्यवधानेऽपि वैशंपायनदृग्न बहुशो दृश्यते! Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent, and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random

Śalya N 45*, 62*, S 47*–61*, 63*–66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate)

Triśiras N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*, S 69*, 72*–75*, 77*–81*, 83*, 85*–87*, 89*, 90*

Nahuṣa N 92*, 94*–97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*, S 93*, 98*, 101*, 104*–107*, 109*, 110*, 112*–115*

---

[1] For a similar intrusion in another parvan, cf Ādi, Prolegomena, p LXIX

Prahrāda-Virocana N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*, S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.

Dambhodbhava N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate)

Sumukha and Garuda S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate), N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*

Gālava N 450*-454*, 460*

Story of Mādhavī N 460*, 462*, 464*, 466*, 467*, S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*

Conspiracy of Duryodhana S 483*

Theophany of Kṛṣṇa N 494* and App I, No 8 (14 lines), S 495*, 496*

Vidurā-putra N 506*-509*, 511*-514*, S 503*-505*, 510, etc, etc.

In the Prahrāda-Virocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend, but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App I, No 5) A TG passage of 16 lines (App I, No 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App I, Nos 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*, and App I, No. 4 (18 lines) A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nīlakaṇṭha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines A Northern MS further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Viṣala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K_1 inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuda by Śāṇḍilī, while D_8 does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age, but S knows nothing of it One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāndava army, the passage is borrowed by Nīlakaṇṭha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including $Ś_1$), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken N 118*, 355*, 366*, 464*, 514*, S 26*, 78*–80*, 160*, 367*–369*, 418*, 438*, 470*, 594* The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*–546*, etc The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc), but the Prajāgara, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App I, Nos 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App I, No 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found 156* (warriors), 388* (Ṛṣis), while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*–546*) The anticipatory passages are also very few e g 168*, anticipation of 5 64 3–11 after our adhy 31 TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*)

Some of the individual insertions of single MSS are interesting D_3 inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Krsna's exploits by adding what Krsṇa did in his previous incarnation as Rāma Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D_3 (527*, and App I, No 6, cf 457*) and K_4 (302*) K_5 adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृति , while Dn incorporates a metrical gloss (434*) on 5 94 38 from Devabodha D_{10} inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark इत्यधिक क्वचित्पुस्तकेषु दृष्ट तदसबद्ध प्रतीयते।

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages In the first case (5 29 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*) In the second case (5 44 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading The third case refers to a mixed Tristubh and Anuṣṭubh stanza (5 29 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Triṣṭubh and the other in Anuṣṭubh Such examples are, however, not rare in the Udyoga, for, a similar attempt is made by N MSS. in 5 42 16^{ab} and 5 45 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Triṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Triṣṭubh scheme of the rest of the stanzas We have, again, in 5 45 27, an imperfect Triṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza In 5 56 58 the Vulgate changes the first Triṣṭubh pāda (58^{a}) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^{c} a fresh Triṣṭubh pāda in order to fill up the Triṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, $D_{8\ 10}$ substitute an Anuṣṭubh stanza for a Triṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG An independent Triṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*, and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Tristubh For other examples of Aunṣṭubh substitution for Triṣṭubh and *vice versa*, as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5 64 8^{ab} ($\acute{S}_1$), 147* (D_8), 5. 140 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5 38. 29, where ten out of twelve S MSS give a different sequence of only three lines, and also by 5 82 8^c–9^b, where all S MSS have each a different system of transposition, repetition or omission The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition[1] More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp 203, 215 The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy 58 and 64, but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy 58, and that adhy 64 is transposed after adhy. 57 in T $G_{1\,3}$ only and omitted altogether in G_2 is a clear indication of the superiority of the Northern sequence In the case of adhy 64, again, stanzas 3–11 are curiously anticipated by S (except T_2 G_2) after adhy 31, and *repeated* again in their proper place! It should be noted that Samjaya is not represented anywhere before adhy 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna The Southern order, therefore, is more systematic and logical, but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naive and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS, e g,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 245*, 358*, 477*, 537*, etc.

S 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*–292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS!

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a *wavy line* to indicate the difficulty of discrimination Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. XXXVII. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be detailed here Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *tvā* (for *tvām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice, but we

[1] The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by C V Vaidya (*The Mahābhārata, a Criticism*, Bombay 1905, p 200), as well as the repetition of the messages of the several Pāndavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive The motives usually are

(a) *avoidance of solecism*, e g,

5 15 28^d N निर्चाय (S विचिनोति), 25 9^a N अनुशाम्य ष्य (S अनुनेष्यामि), 39 49^c N मन्यन्त (S मन्यन्ते), 40 11^b N महाविशिष्ट (S महद्विशिष्ट), 44 11^a N उपकृत्वा (S कृतमिति), 47 40^c N प्रवृणीम (S वृणुत्रा), 47 48^d N प्रभज्यन्त (S भज्यमान), 47 80^a N अददन् (S अदद्‌), 76 8^b N प्रतिपत्स्व (S °विधत्स्व), 86 16^d N व्यथितो विमनाभवन् (S विमना व्यथितोऽभवन्), 91 6^a N धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या (S धर्मकार्ये यतमानो), 92 8^a N आचक्षेता (S आचक्ष्व), 104 26^b ददस्व (S देहि), 122 49^d N आभिया (S आदधा), 122 54^c N आगसतीह (S आगासे ह), 139 5^c राधाया प्रादात् (S राधायै प्रादात्), 142 11^c N वर्त्स्यते (S वर्तते), 142 27^c N अपश्यन् (S अपश्यन्), 174 17^b N काशिराज (S काशिराजस्य), etc But in many cases S preserves the irregular usages better 5 34 42^c S एते मदावलिप्ताना (N मदा एतेऽव°), 36 3^a S अस्त (N स्त or एते), 37 19^b S पराजष्टा (N °जेपी or °जयेथा), 39 67^b S अमित्रा (N शत्रव), 44 21^b S दृश्यनि (N दृश्यते), 50 18^b S भज्येन् (N भज्येत), 107 9^c S गान्ति (N गायन्ति), 141 32^d S वीक्षन् (N प्रसन्न), 180 26^d S कुर्मि (N करोमि or छिनद्मि), etc

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases*, e g, 5 33 35^c N अप्रमत्तेषु (S अप्रशान्तेषु), 33 86^c N मात्रा (S पथ्य), 34 39^c N अन्त्येषु (S अन्येषु), 34 78^d N अपार्चीनानि (S अपनीतानि), 35 39^c N पर्वकार (S चर्मकार), 35 40^c N काक (S काष्ठ), 38 34^d N परिवारण (S °चारिण or °चारिण), 50 31^b N वरान् (S योधान्), 56 48^d N क्वचहृदे (S सकचग्रहे), 57 18^b N मारिष (S भारत), 57 20^a N रुरुणा (S नृगाणा), 70 20^a S अस्तत (N अधनात्), 70 47^d N कपाल (S कार्पण्य), 70 49^c N नीतिमात्राय (S नीतिमाम्याय), 92 13^c N आमुच्य (S आवध्य), 129 11^a N नन्वत (S नातिकाम्या), 141 22^c N एका स्रक् (S पक्षिणी), 45^d N वीरक्षयविनाशनान् (S °क्षत्रमहाह्रदात्), 142 25^b S परिवर्जित (N °रक्षित or °वधित), 173 5^d N प्रवेरिता (S प्रवेशिता), etc The attempts to eliminate the older enclitic particle ड in 5 43 30^c are also interesting

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense*, e g, 5 7 28^{cd} N कृष्ण चापहत ज्ञात्वा युद्धान्मेने जित जय (S कृष्ण चापि महाबाहुमामन्त्र्य भरतर्षभ), 25 7^b N पापोदयो निरयो भावसम्य (S पापोदयो भावसम्य कुरुणा), 25 8^d N नियतो वै भव स्यात् (S नियत स्यादभाव), 33 90^c N न मात्रार्थे रोचयते विवाद (S न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवाद), 33 91^c N नालाह किञ्चित्क्षमते विवाद (S न विग्रहाद्रोचयते विवाद), 35 19^c N प्रह्राद तत्त्वा पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तात, probably to avoid the direct use of the father's name by the son), 39 53^d नास्ति शेषवता भय (S भय नास्ति महात्मना), 66 1^d N सर्वाभावाय संमितौ (S पूर्वभावसमन्वितौ), 81 63^d N का वीथी भवतामिह (S को विधिर्भवतामिह), 98 19^d N दित्सात्मकमल यथा (S इच्छसे कल्हानिति), 142 11^b N महान्ज्ञातिवधे क्षय (S सुमहान्ज्ञातिसक्षय), etc.

(d) *elimination of hiatus in Samdhi*, e g, 5 30 9^b N आचार्याश्च ऋत्विजो (S आचार्याश्चाप्यृत्विजो), 31 3^{cd} N अथो मन्त्र मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अथोपमन्त्रयेथा-स्त्वमन्योन्येन), 33 35^{ab} N अनाहूत प्रविशति अपृष्टो (S अनाहूत सप्रविशेदपृष्टो), 43 24^{ab} N द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च (S चैकवेदाश्च अनृचश्च), 89 9^{ab} S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चाप्युदक च), 139 12^{cd} गोविन्द अनृत वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द मिथ्या कर्तुमिहोत्सहे), 139 39^{cd} N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे), etc

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अथ, तु, etc in various MSS, or by transposition and modification of words, e g, 5 29 49^{cd} जातु अनाश्रित्य महाद्रुम (Vulgate and some S जातु महाद्रुममनाश्रिता), 30 37^{cd} तेभ्यो अनामय (v l अथ, अपि, हि ins), 35 2^b इमे एते (hiatus grammatically permissible, but v l तु, हि, च ins), 43 34^b मनसा अपि (v l मनसापि च, मनसा हि च), 44 15^d सूर्यो अह्नाय (many v l), 44 17^c तेन अभ्येति (v l. तेन चाभ्येति, तेज अभ्येति), 45 3^a आपोऽथ अद्भि (many v l), 45 7 (second half) मधु ईशन्त (numerous v l),

45. 9[b] अभिपत्त अपक्षया (v.l. हि, तु ins), 45 20[a] नोत असाधुना (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact e. g., 5. 149. 29[cd] गजेन्द्र ऋषयश्च

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Samdhi

5. 26. 13[a] मानघ्नस्य *आत्मसमस्य, 47. 80[d] वा *अप्सु, 139. 5[b] दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान्, 160. 9[c] तथेत्याह *अर्जुन

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus, but, as other examples show, Samdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants [1] There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e g,

5 70 63[b] केशव व्युपशाम्यति (v l अपि, हि, प्रति for वि-), 70. 77[a] ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रे (v l अति, अपि for हि), 94. 25[d] युद्धार्थी ह्यहमागत (v l तु for हि, and त्वमिहागत, युद्धार्थमहमागत), 125 9[b] यत्ते ह्यक्षपराजिता (numerous v l), 186 34[c] रामश्चाभ्युत्स्मयन (v l आशु, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhythmical or hypermetric lines* The question requires a far more detailed study than what is possible here The examples are numerous but a few will suffice

5 7 13[cd] S मया तु दृष्ट प्रथम कुन्तीपुत्रो धनजय (N दृष्टस्तु प्रथम राजन्मया पार्थो धनजय), 22 23[c] N य त कार्ष्णिप्रतिममाहुरेक (S यश्च कृष्णप्रतिमप्रभाव), 37 2[a] N तानेवेन्द्रस्य हि धनु (S तानेवेन्द्रस्य वै चाप), 37 5[c] N परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीज (S परक्षेत्रे यश्च वपेत बीज), 37 38[b] N यत्र व्यथेरन्नपि देवा समग्रा (S यत्र व्यथेरन्नपि सर्वदेवा), 38 6[a] S अरोषणो य समलोष्टाश्मकाञ्चन (N अरोषणो य समलोष्टकाञ्चन), 43 30[a] N छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा (S छन्दांसि नाम द्विपदा वरिष्ठ), 45 24[c] N अजस्रो दिवारात्रमतन्द्रितश्च (some S इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं), 113 14[c] N अह दौहित्रवान्स्या वै (S अह दौहित्रपूत स्या), etc

It will be seen that in the case of Triṣṭubh–Jagatī[2] stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagatī–pāda into the normal eleven-syllabled Triṣṭubh, cf. also 5. 42 17[c] Text तेषा परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषा क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान्), 47 62[b] N पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् (S om. अरीन), 47 69[a] N अथ गान्धारास्तरसा सप्रमथ्य (S °रान् यशसा प्रगृह्य), 16 31[a] Text इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपा पति (many v l) There is, however, hardly any convincing variant to 5 44 18[d] कथस्य तदमृतमक्षरं पद, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer e. g., 5. 47. 33[c] मत्स्यं सार्धमन्तगमस्पे

In the case of hypermetric[3] Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize

5 34 47[a] N लवणोत्तरं दरिद्राणा (S तैलोत्तरं द°), 46 16[a] N अभिवादयन्ति वृद्धाश्च (S अभिवादयते वृद्धान्), 94 10[a] S प्रतिषिध्यमानोऽप्यमक्रुन् (N निषिध्यमानो°), 67 11[a] S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्कृ°), etc

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of MSS. of both recensions

---

[1] Cf Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 19 (1938), pp 211 ff

[2] Cf F Edgerton, "The Epic Triṣṭubh and its Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939). 159–174

[3] Cf Hopkins *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp 252 ff.

5. 43. 35^{a} मौनाद्धि स मुनिर्भवति, 88 22^{c} प्रियदर्शनो दीर्घभुज , 91 11^{c} अवाच्य कस्यचिद्भवति, 162 22^{c} कृतकिल्बिषा पाण्डवेये , 175 3^{c} अभिवाद्य पूर्वं शिरसा, 177 8^{c} अकृतव्रणो जामदग्न्य, 178 15^{a} तमहं प्रणम्य शिरसा, 180 1^{a} तमहं स्मरन्निव रणे, 180 13^{c} अभिवाद्य चैनं विधिवत्

But in the following cases of Anustubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them

5 12 15^{c} शरणागतास्मि ते ब्रह्मन्, 12 16^{a} शरणागतां न त्यजेयं, 88 97^{a} अभिवादयन्ति भवतीं, 174 25^{a} अभिवादयित्वा शिरसा, 175 6^{c} अकृतव्रणः प्रादुरासीत्, 177 9^{a} शरणागता महाबाहो, 181. 16^{c} अकृतव्रणप्रमुखास्तय , 185. 14^{c} अकृतव्रण शुभैर्वाक्यै , 186 17^{c} भीष्मो वसूनामन्यतमो, 190 22^{a} अवमन्यसे मा नृपते (v l. only in one MS)

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization 5 9 41^{c} अनपराधिन, 39 7^{a} आयतीयुन, 47 35^{b} धनंजये, 49 26^{b} म्लेच्छगणायुता, 153 12^{a} दर्शितवता, the most curious example being the change of धनुष्मत्ता to धनुष्मता in 5 80 31^{b}. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction, but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random 5 44 21^{b} हृष्यति, 45 13^{cd} गिरते (but गिरति in 13^{ab}), 47 103^{c} वदन्ते, 66. 6^{b} पृच्छसे; 99 6^{d} लभन्ति, 104 5^{d} तिष्ठते (but तिष्ठति in 5^{c}), 133 28^{c} अभिवर्तति, 136 23^{d} सेवन्ति, 160 16^{d} हृष्यसे (but हृष्यसि in 19^{a}), 179 3^{c} पश्यता, 186 18^{d} निवर्त (but निवर्तस्व in 24^{a}, 29^{a}), etc There are two striking examples of metrical shortening (in compound words) 5. 118. 1^{d} गङ्गायमुनसंगमे, 187 21^{d} पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठिता

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions, and often one or the other or both recensions entirely go wrong This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy 4 and 19, in 5 31 19 and its corresponding passages, in 5 72 13–17, 99 9–14, and in adhy. 101 Some other typical examples may be mentioned here

5 1 2^{d} नग्नराजवर्मा , 2, 8^{ab} कौरव्यान् and श्रन्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितस्ते , 9 35^{b} त्रिशिरा , 26 13^{a} मानन्नस्य *आत्मवानस्य, 30 5^{b} शुक्र, 31 8^{b} पितामह, 32 15^{d} *नोद्दिष्ट, 39 31^{b} प्रतिचिन्त्य च , 40 19^{d} पुण्यो ह्यात्मा निजमन्योऽन्य एव, 43 7^{b} पडत्र, 43 19^{b} *यत्, 47 20^{b} *परं गतान्, 47 94^{d} चरा (also 141 18^{a}, 179 3^{d}, 183 23^{c}), 51 9^{a} त्र्यन्त्रियमनमाहूय (double crasis!), 70 70^{c} गोपाते, 112 1^{d} वैनित, 121. 12^{c} चैत्य लोकाश्च, 124 1^{b} समर्थ्य तां, 127. 49^{c} पृथिवीं स्पृष्टा, 131. 4^{c} अवमंज, 131. 5^{c} उपशाखीय , 132 33^{c} बोद्धव्ये धुर्यनडुवन, 141 36^{c} कण्ठत्रा , 141 45^{d} वीरक्षयविनाशनात्, 149 81^{d} हृदयभूतन्, 169. 11^{b} त्वामायद्धि , 178 29^{d} श्रेयान्नि सत्येन च, 190. 1^{b} सर्वस्मिन्वन्ने महत्, etc Also 5 26 6, 29 26, 45 7, etc

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans, and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Samdhi, while the remaining three, namely, 5. 32 15^{d} *नोद्दिष्ट, 43 19^{b} *यत् and 47. 20^{b} *परं गतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version

The only available representative of this version (Ś1) is an incomplete and fragmentary Śāradā Codex, belonging to the India Office Library Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas, but the MS was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out The text was, of course, revised in the light of this new material, but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which Ś1 shares with K to the exclusion of most other versions With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text, and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App I (for adhy. 157 see below), such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K1 and by an inferior and conflated K MS. (K5), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by Ś1 Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines) It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5 37 19!

The superiority of Ś1, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS), *without D* 88* (excepting D8), 96*, 103* (excepting D8), 575* (excepting D8) Ś1 also omits 5 94 38, a cryptic verse which is found in all other MSS of our critical apparatus It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG Ś1 is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karṇa as Karṇopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karṇopanivāda The superiority or independence of Ś1 can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S We select here a few Ś$_1$ readings at random to serve as illustrations

5. 7 6^c उच्छीर्षेत , 7. 8^d यथार्हं, 7 30^c प्रतिरथो, 13 6^b अभिमायते, 30 16^d दु शासन and पृच्छे , 31. 3^d अतिहृष्टवत्; 31 19^d तु, 32. 5^a कल्यं, 32 13^c अतिकाल्य, 34 1^d शुचि , 34 60^d क्षिप्र स , 36 3^a अस्त , 36 48^a सर्वं, 37 26^d राजन्या, 37 28^c उद्धृतभक्त , 37 35^d मुनिवन्, 38 3^b नमस्त्रविन्, 47 8^c पाण्डवार्थाय हेतो , 47 85^d पाण्डुपुत्रा , 50 35^c रणे सेना, 70 47^b विपर्जितिन , 70 49^c नीतिमात्रान, 80 30^d अभव, 81 15^c चन्द्रसूर्यं (by transp), 88 96^d जन्तवो , 101 24^d चिकुर , 164 21^b महास्त्र

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in Ś$_1$, e g, 5 2 10^d नमाहुरन्नेव, 3 19^b त्रिदशे , 3 20^{ab} हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्कर्णं च सहसौबल, 4. 2^c पुत्रप्रीत्यानुगस्त्वते, 4 15^a सुधाना, 4 16^c प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च, 4 27^b क्षुप 5 5^a तेषा, 5 17^a मीनानि, 6 11^b एकाग्रमानसा , 7 32^b निहन्तु मनसापि हि, 8 10^b सतन, 11 10^d चिकीट विविवन्, 12 9^b देवराज तवान्तिक, 13 4^a प्राप्तु, 14 8^d प्रोत्फुल्लानि, 15 2^a मुनिभि , 16 21^b वलवीर्येण तेजसा, 30 10^b इष्वस्तु , 30 13^a स्थैर्यं, 30 28^b एक एवाबजेतु, 30 47^a हेतुरस्याजनीद, 31 15^b प्रतिवासन, 32 6^c सिंहासने, 32 12^c पार्थिवस्य, 32 20^d निरयानुगामी; 32 21^d आत्मलोकानुराग , 33 26^b कुप्यति, 34 60^d सोऽवश , 36 31^d गोत्राभ्यागान्, etc

In most of these cases the reading shown by Ś$_1$ is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, Ś$_1$ and K are not identical There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source, and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly *more heavily contaminated*

But, as we have noted above, Ś$_1$ is not a strictly pure specimen Like K, Ś$_1$ is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S, but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of Śāradā The instances, however, are exceedingly small in number and extent We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find Ś$_1$ showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43 32^b व्याख्यातार, 51 18^d अपारणीय , 64 8^d हेतु, etc In the matter of insertions, however, we find that Ś$_1$ has 222* (a variant of 5 35 43!) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with $K_{1\ 4}$ ($K_{2\ 3\ 5}$ missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta Ś$_1$ inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS ($K_{3\ 5}$), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in Ś$_1$ Ś$_1$ agrees, again, with B_4 Dn in inserting 417* (two lines) after 5 87 23, although D_1 inserts, with variation, only one line of it (396*), it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5 90 28, where B_4 Dn *repeat it* But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated, for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the Śāradā version

Like all MSS, Ś$_1$ has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance For the

solecism वितिमिराभवन् (5. 10. 39), Ś$_1$ (along with D$_1$) removes it by reading वितमसोऽभवन्, although all other MSS., including the Vulgate, preserve it. To avoid the hiatus and retention of vowel in तेभ्यो अनामय (5. 30. 37), Ś$_1$ inserts अथ before अनामयं, although the majority of N MSS. inserts अपि and the majority of S हि. Leaving aside such interesting instances, the individual readings are generally variants of single words or phrases. There are a few small omissions (not haplological) peculiar to Ś$_1$: 5. 3. 10^{cd}, 30. 29^{ab}; 38. 28–29, 45. 3, 47. 28^{cd}–29^{ab}, etc. There is only one specific Ś$_1$ addition, a stanza of two lines inserted after 5. 70. 29, which is not found in any of our other MSS., while another stanza (308*), added by Ś$_1$, is found only in D$_2$. Our Śāradā MS., besides being fragmentary, is not a very correct exemplar, and there is a number of obvious inaccuracies and corruptions. It is clear, however, that, with their corruptions, vagaries and conflations, Ś$_1$ and K, as the representatives of the old Kaśmīrī version, have the closest affinity, but have enough divergences to show that they are independent of each other.

The "K" Version

Being of Kaśmīrī origin this version, as noted above, is closely allied to the Śāradā, but being written in Devanāgarī, it is liable to greater conflation, and is, therefore not homogeneous as a group. Its affinity to the Śāradā version has already been mentioned, and its freedom (with only one rare exception) from Southern contamination makes it one of the most important of the Northern versions for critical purposes. That it is, as a group (with the exception of K$_4$, which is an inferior MS. of a mixed character), clearly differentiated from the central Devanāgarī version need not be illustrated; it is obvious throughout the text. It will be enough to say that throughout the Sanatsujāta, it agrees generally (along with Ś$_1$) with B and M to the exclusion of the Vulgate and TG, and that in adhy. 157 it omits all Vulgate or BD insertions including the lengthy ones relegated to Appendix I (Nos. 9, 10 and 11). Other instances of omission of Vulgate or BD additions and substitutions by K (with occasional exceptions of K$_4$) are 8*, 14*, 15*, 18*, 29*, 32* (S passage), 41*–44*, 47* (S passage), 49* (S passage), 53* (S passage), 59* (S passage), 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 120*, 128*, 130* (S passage), 140*, 142*, 150*, 152* (found also in TG), 161*, 162*, 165* (found also in TG), 173*, 183*, 184*, 188*, 193*, 195*, 196*, 208* (found also in TG), 215*, 216*, 220*, 222* (found also in TG), 224*, 227*, 228*, 231*, 232*, 234*, 240*, 307*, 313*, 314*, 317* (S passage), 320*, 324*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 359*, 377*, 391* (S passage), 409* (found also in TG), 417*, 428*, 431* (S passage), 434*, 435* (S passage), 439*, 442* (S passage), 443*, 449 (S passage), 450*, 452*, 467*, 473*, 475*, 476*, 481*, 495* (S passage), 496* (S passage), 507*, 508*, 511*, 520*, 521*, 522*, 529* (S passage), 531*, 533*, 535*, 541* (S passage), 542*, 553*, 555*, 557*–563*, 567*, 571*, 576*, 580*, 593*, and App. I, Nos. 9, 10, 11, 12, 13 (these Appendix passages consisting altogether of 377 lines!).

Some instances of contamination of K as a group (and not of individual K MSS.) with D have been discussed under the description of Śāradā version above. The only Southern intruder, which appears to have percolated into K as a group (Ś$_1$ is missing here) through the composite D version but which is entirely omitted by B, is 168*, a passage of 9 lines only, which the commentaries of Dev., Arj., Sarv., and Nīl. (also Ds and Dn MSS.) uniformly ignore.

But our five MSS comprising this version do not, like individual MSS of other versions, possess a uniform value. K_{1-3} are comparatively free from outside influence, K_4 is most heavily contaminated with BD, so much so that it can almost be regarded as a D MS., K_5 is similarly a MS. of uncertain and composite value, although its contamination is much less heavy.

K_1 is our *oldest* and the only complete MS of this group, the others possessing short or long gaps The only BD passages found in it are 194*, 197*, 217*, 315*, 324*, 358*, but the first three and the fifth are also inserted by K_5, and the fourth and the last by K_4; $Ś_1$ omits the third, inserts the last, while it is missing in the three remaining cases. Along with $Ś_1$ and K_4 ($K_{2\ 3\ 5}$ missing), it inserts 263*, which is undoubtedly a Vulgate passage borrowed from TG in the Sanatsujāta There is evidence to show that K_1 was occasionally compared with MSS of other versions It *marginally* inserts, for instance, two DTG passages (243*, 244*), in both the cases it is supported by K_5, but $Ś_1$ omits the second passage and inserts the first In marginally reading (with K_5) 5 42. 12 after 244*, K_1 appears similarly to follow the indication of DTG. These DTG instances occur in the Sanatsujāta, throughout which K_1 shows some contamination of *readings* with the Vulgate, but this of course is not conclusive By *marginal* correction, again, K_1 adopts the S readings भयाभये and अरतिं in 5 41 11^{bc}, and पूर्वमावाय in 5 66 1^d, while in 5 33 96^d it accepts the S transposition of the words च and प्रज्ञावान् It is clear that outside influences on K_1 are only sporadic and do not seriously affect its value But, like all other MSS it has its own vagaries It omits, for instance, 143*, found in all other K MSS., and 144* found in $K_{3\ 4\ 5}$ ($Ś_1$ missing in both cases), while it shows its superiority to other K MSS. by not accepting a DTG passage 201* ($Ś_1$ K_3 missing) Its individual insertions are not many 296*, 437*, 453* (marg), but it inserts 268* and 360*, otherwise found only in D_5 and D_8 respectively. It is singular in omitting 397*, an entire N insertion which is found also in $Ś_1$.

K_2 is a fairly old K MS, but adhy 41–69 are missing in it. The only BDTG passage found in it is 222*, which is a variant of 5. 35. 43, but, curiously enough, this stanza is also inserted by $Ś_1$ K_2 also inserts 192*, found otherwise in T_1 $G_{1\ 4.\ 5}$, with which, however, it does not agree about the point of insertion It omits some K insertions, which are also found in a few D MSS ($Ś_1$ missing in all the cases) 70*, 84*, 116*, 117*, and it agrees with $D_{1\ 9}$ in omitting an entire N addition (viz 45*), which is also inserted by $Ś_1$ It has a larger number of individual insertions: 3*, 4*, 97*, 185*, 203*, 206*, 386*, 422*, it inserts also 190*, which is otherwise found in D_7 only. We may note here the superiority of $K_{1\ 2}$ in reading 5 157 6–11 after 5. 157 12, disagreeing with K_{3-5} and BD generally and agreeing independently with S

K_3 is unfortunately a very fragmentary MS, the beginning (5 1. 1–25^c) and end (adhy. 192 to 197) being wanting, and all the text from 5 32 15^{cd} to 5 101. 10^{ab} being lost on 107 missing folios The BD additions are not many 30*, 71* (partially), 481*, 556* (partially), and 559*, but, of these passages, the first is also inserted by K_5 and the last two by K_4, while $Ś_1$ inserts the first marginally and omits the last two, and is missing in the other two cases Along with K_5, K_3 inserts a TG passage 114*, and with $K_{4.\ 5}$, the long Vulgate addition in App I, No. 10. It is unique in omitting

an entire N insertion (Ś$_1$ missing) 501*, and there is only one individual insertion, viz, 550*, which, however, is added marginally *secunda manu*

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by Ś$_1$ K_1), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*–560*, 563*, 571*, and App I, Nos 9–13, while the following passages found in Dn and a few D MSS are also shown by K_4 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS only 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593* It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling Vidulā, and not Vidurā of K MSS That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App I, No 5 (partially), while K_4 shares the following S passages with a few D MSS. 317* (with Dn_1 $D_{3\ 4}$), 391* (Vulg. and some D), 406* ($D_{2.\ 5\ 8}$), 409* (TG and some D), 418* (with D_8), 431* (Dn_1 and some D MSS), 441* (some D MSS), 442* (Dn_1 and some other D MSS), 455* (some D MSS) A passage which occurs in D_8 only (157*) is found in K_4. Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS is of Kashmirian origin, and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which Ś$_1$ K omit throughout the Sanatsujāta. Occasionally there are also small passages which prove that the MS had an origin in a better tradition, e g., in agreement with Ś$_1$, it omits 555*, a specific K addition found also in B_2 Dn_1 D_8 only, and 575* found also in D_8 only, it agrees with Ś$_1$B in omitting 16*, etc Individual insertions in K_4 are 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_5 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan, and its inferiority as a K MS is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the Sanatsujāta, viz., 243*, 244*, 246*–248*, 251*–255*, 257*, 259* Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_5 are 30* (also found in K_3, and in Ś$_1$ marg.), 165* (Ś$_1$ om), 191* (also found in K_4, but Ś$_1$ om), 194* (also found in K_1, Ś$_1$ missing), 217* (also found in K_1, but Ś$_1$ om), 324* (found also in K_1; Ś$_1$ missing), 409* (with K_4; Ś$_1$ om), 553* (Ś$_1$ om), and Appendix I, No 10 (with $K_{3\ 4}$, Ś$_1$ om). In common with K_3, K_5 inserts a TG passage 114* (Ś$_1$ is missing here) K_5 omits, in agreement with S, three entire N insertions 374*, 414*, 523*, in agreement with $K_{1\ 3}$, another such N insertion 111* (Ś$_1$ missing) But, with Ś$_1$, it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47 47), 423*, 424*, 537*, and App I, No 4, but it also accepts the following found only in one or two D MSS 200* (with $D_{1\ 8}$), 225* (with D_8), 318* and 408* (with D_{10}), 468* (with D_7)

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the Udyoga we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Odiyā, it is represented in our text by the Bengali Version It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with Ś1K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*, but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MSS (B_4), while 266* is added by B_5 only There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by $B_{1,5}$ only (278*, 287* 289*–291*), but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are 18*, 108* (except B_5), 120*, 140* (except B_1), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B_2), etc B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS (279*, 280*, 406*, 441*, 456*, 465*) There are also notable instances in which B, in agreement with Ś1 and S, omits passages added by K and most D MSS (including Dn) 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B_2), 542* (except B_2), 555* (except B_2) B appears with Ś1 again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS, with Ś1 and D, in omitting 46* found in K and M, and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS (Ś1 missing) Examples of BM agreement against KDTG are 179* (Ś1 supporting BM), 201* (Ś1 missing), 213* (Ś1 not supporting BM) But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K (Ś1 missing) and some D, but which is omitted by B

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e g, B does not follow (in agreement with Ś1K and S) the Vulgate transposition of 5 4 15^c–19^d and 5 4. 20–23

The individual B MSS, but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks Individual additions are rare, except 238* (marg), 551* in B_2, and 568* in B_3 — B_1 is singular, among B MSS, in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B_5, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*–291*) in the Sanatsujāta — B_2 inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS (533* 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS — B_4 distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

in the Sanatsujāta and a TG passage elsewhere (583*), in following D sequence in the matter of inserting 245*, in omitting three Vulgate passages (345*, 533*, 560*) and in reading हृषितो in 5. 186 8, which is found in older printed editions but not in any MS. — Besides the five passages mentioned above, B_5 adds another Vulgate–cum–TG passage in the Sanatsujāta (265*), follows (in agreement with B_4) the Vulgate sequence in inserting 245*, accepts a Vulgate passage (108*) omitted by other B MSS, and omits two entire N additions (534*, 574*) The passages concerned in all these cases are small, and the variations are such as one would normally expect in individual manuscripts which are not copies of one another, we can say, therefore, that *B as a version is fairly homogeneous in the Udyoga*

The Devanāgarī Versions

(other than K)

The Devanāgarī versions, standing midway between the Northern and Southern recensions, offer a composite, inclusive and eclectic text, given to much indiscriminate conflation and contamination, and as such, they are of no special value for text–critical purposes They give generally the Northern text, but contain a large number of additional passages, and are not free from the palpable influence of the Southern tradition. It is obvious, therefore, that anything may be expected in a Devanāgarī manuscript, which is hardly meticulous regarding the sources of its text, and the individual manuscripts of this group are generally "misch–codices", which show diversified features and prevent the version as a whole from presenting a uniform or homogeneous appearance

D_1 is a difficult manuscript to classify, its text being confusingly complex Written in Kashmir, it is often much nearer $\acute{S}_1$K than D, and its frequent unique agreements with $\acute{S}_1$[1] sometimes invest its testimony with a higher importance. At first sight, it is plausible to think that D_1 might, with advantage, be classfied[2] with K, but it differs as conspicuously from the MSS of the K version as it agrees, and like all Devanāgarī MSS, it is contaminated and erratic, and given to much unexpected conflation. There is throughout a mass of scattered but *unique* agreements of readings with $\acute{S}_1$ (e g 5 10 39^b वितमसो, 12 22^a प्रपन्ना, 13 6^b अभिभापसे, 31. 16^a धर्मं, 32 18^a यो धनवान्, 33. 35^c निश्वसेय प्रमत्तेपु, 37. 5^a यद्वा दुराप सुलभ, 37 9^c अतिप्रहृपं, 39 44^b शुभस्य च, 42 16^b धर्मस्य वा चेतरस्य, 43. 1^a अयर्वेद (corrupt!), 50 35^c रणे सेना, 51. 19^b धातावसथे, etc), but these are only sporadic, and the disagreements far out-number them. Again, D_1 agrees with $\acute{S}_1$ in omitting the following K or KD passages 31*, 46*, 88*, 96*, 102*, 103*, 178*–180*, 555*, but it disagrees in not omitting the following similar passages 16*, 542*. Certain Vulgate passages which $\acute{S}_1$ accepts also appear in D_1 222*, 227*, 417*, but D_1 omits a similar $\acute{S}_1$ insertion 243*, and it has a much larger number of Vulgate passages which are not found in $\acute{S}_1$ 8*, 47*, 130*, 165* (marg.), 191*, 217*, 220*, 228*, 553*, 556*, 557*–559*,

[1] As also with the minuscular Devanāgarī MS. from the Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Mandala, which is also a codex of Kashmirian origin

[2] As in the Virāṭa (see description of K_1 Introduction, p IV)

App I, Nos. 9 and 10, etc. All these facts certainly show that the MS is of Kashmirian origin, but it was probably copied from a late and much conflated Kashmirian exemplar, and cannot be taken, at least in the Udyoga, as a reliable representative of the K version. Nevertheless, its closeness to K is quite clear, and it is easily for that reason the best of our D MSS. Its superiority to the Vulgate or the ordinary D MSS. is proved by the better tradition it follows in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta. Other Vulgate or BD passages omitted in D_1 are 29*, 41*–44*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 128*, 150*, 152*, 161*, 162*, 188*, 193*, 196*, 197*, 215*, 216*, 231*, 232*, 240*, 329*, 336*, 342*, 345*, 359*, 377*, 428*, 451*, 452*, 473*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 543*, 560*, 563*, and App I, Nos 11, 12 and 13, etc. It omits also the following Southern passages which appear in the Vulgate or D MSS: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 279*, 280*, 317*, 391*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*, as well as the following Vulgate-cum-TG passages: 152*, 165*, 409*. But this does not mean that D_1 is entirely free from Southern influence, for it accepts a similar passage 130*, cf. also 168* (in marg.), 208*, and the clearest proof is furnished by its *individually* inserting another Southern passage, 378*. It has several passages which are not found in any other MS: 9*, 154*, 199*, 236*, 294*.

D_2 has the largest number of additional passages written *on the margin*, in the majority of cases *secunda manu*: 32*, 41*, 43*–45*, 47*, 49*, 53*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 130*, 140*, 150*, 152*, 175*, 191*, 193*, 228*–232*, 237*, 243*, 307*, 315*, 330*, 336*, 341*, 342*, 374*, 377*, 428*, 473*. Most of these are Vulgate or BD passages, and some are Southern passages found also in the Vulgate (32*, 47*, 49*, 53*, 130*, 152* (TG), 243* (TG), etc.). About 20 verses are written, *sec. m.* on a substituted folio (see note to 5. 32. 5). This array of marginalia and secondary insertions shows that the MS must have been compared with the Vulgate text (cf. 450*), and as it was copied at Tanjore, the Southern passages are not surprising, from which source we have several other passages: 59*, 165* (TG), 168*, 208* (TG), 406*, 409* (TG), 431*, 435*, 441*, 449*; the most interesting being 527* (TG), which D_2 *individually* inserts. But it is noteworthy that the Southern influence is not more prominent in D_2 than in the Vulgate or the ordidary D MSS., and does not deserve any special mention, for it is distinguished also by the omission of several such S passages which appear in D MSS: 222* (TG), 279*, 280*, 317*, 391*, 442*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*. If we leave aside these obvious accretions, the superiority of the MS is shown by its acceptance of a fairly large number of old readings preserved only in K MSS., as well as by the following omissions of Vulgate or BD passages: 42*, 128*, 161*, 162*, 220*, 227*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 553*, 556*, 558*, 560*, 563*, 571*, etc., and App. I, Nos 9–13. It also omits all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta,—although elsewhere it accepts 450*, which is found in Dn₁ only! It should be noted in this connection that D_2 is the only D MS which omits 227*, in agreement with K and S, against Ś₁. D_2 omits, with D_1, a BD substitution (161*) of Śloka lines for Triṣṭubh, although it itself substitutes a Śloka line for Triṣṭubh (146*). Its individual additions are: 134*, 170*, 202*, 256*, 260*, 309*, 310*, 329*, 464*, 466*.

D_3 and D_4, both Tanjore MSS., have certain remarkable unique agreements. They have in common two Southern passages 317*, 529*, and add exclusively in the same way

528*; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS: 320* (with K_4 Dn), 321* (with K_4, D_8 [marg.]), 323* (with D_1). They fall often into a group with D_8 or D_9, or $D_{8, 9}$, and have some passages exclusively in common, thus:

$D_{3, 4, 8}$ ins. 541*, 586*, 588* (all S passages).

$D_{3.4, 9}$ ins. 427*, 375*, 503* (S passage), 507* (B Dn passage), 512*.

$D_{3, 4, 8, 9}$ ins. 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*, ins. the following Vulgate passages, with one or two other MSS: 475* (with K_4 D_6), 508* (with K_4 D_{10}).

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, $D_{3, 4}$ appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D_4 marg.), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*,—S passages omitted: 406*, 442*,—BD passages omitted: 377*, 511*, 521*, 531*, App. I, No. 11,—KD passages omitted: 178*, 533*,—KBD passage omitted: 543*,—BDTG passage omitted: 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D_3 and D_4 are, therefore, closely allied manuscripts, but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D_3 also has the following Southern passages: 582*, 583* (TG, D_4 missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D_4 (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions: D_3 has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D_8 only), D_4 has 18* (found also in Dn only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D_5, D_6 and D_7 are ordinary D manuscripts without many striking features. — D_5 is a fragmentary MS. which practically ends with 5. 103. 22. Of Southern passages added in common with some D MSS., it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*, but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many: e. g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś1 B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages: 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D_8. There is only one individual insertion, 20*. — D_6 has just a few omissions of additional passages: 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś1BS or BS, 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one: 509*. — D_7 is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are: 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*, 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*, and App. I, Nos. 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate: 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS. it is not entirely beyond accepting some passages of that kind: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D_7 is the only D MS (other than D_1) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K_2 and K_6 only. Its individual insertions are 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D_{5-7}), like D_{1-4} (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D_7 omits 245*, which is inserted by $D_{5,6}$, and partially inserts 244* omitted by $D_{5,6}$, and that all of them insert 263*.

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D_8, D_9, and D_{10} may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS are in general agreement in *inserting* the TG passages which appear also in the Vulgate, and this may be due partly to the influence of Śaṁkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences, for while all of them do not appear in passage 246*, D_8 omits 244*, D_9 does not accept 243*–245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*, and D_{10} does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*, but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table:

$D_{8,10}$ ins. (but D_9 om.) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG).
D_8 ins. (but $D_{9,10}$ om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.
D_9 ins. (but $D_{8,10}$ om.) 455*.
$D_{8,9}$ ins. (but D_{10} om.) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*.

Of these MSS., D_8 has the largest number of individual insertions: 34*, 147* (two lines to complete a Triṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg. *sec. m.*), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App. I, Nos. 6 and 8, while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D_8, are copied on the margin by D_5 and D_6 respectively. Individual insertions or substitutions in D_9 are 82*, 219*, in D_{10} 35*, 95*, 133* (marg.), 274*, 304*, 311*, 490* (marg.). But D_8 inserts 200* found only in K_6 D_1, 225* found only in K_5, 286* found again in D_{10}, and 439* found only in Dn_2, D_{10} inserts 120* found only in Dn_3, 287* found in D_8 only, 318*, 408* found in K_5 only. A few specific K insertions appear in D_8: 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it: 94*, 213*. — D_9, on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions: 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*–180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS. is incomplete and ends with 5.149.10^b. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D_{10} are 29*, 108*, 128*, 140*, 194*–196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with $Ś_1$ B or $Ś_1$BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages *marginally*: 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D_9 and D_{10} are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No. 2), but in this they may be following the indication of the Śāmkara-bhāṣya.

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.[1] On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; *it is, on the other hand, frequently conflated with* N *passages, e. g*, 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (KD), 220* (BD), 224* (BD), App. I, No 1 (N), etc In view of this composite character of T, only two Telugu MSS were utilized, one (T_2) heavily conflated, the other (T_1) somewhat purer.

T_1 by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N) But T_1 rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS or the majority of them, as T_2 very often does, we have noted only one such passage, namely, 54*. T_2, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages 66*, 160*, 167*–169*, 207*, 209*–211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*–197*, 215*–217*, 220*, 227*–229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.) Individual insertions in T_1 are rare, we have only one such passage, 497*, but T_2 admits freely fresh lines of its own 21*–23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages, and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M, thus

$G_{1.4.5}$ M_{2-5} ins. 40*, $G_{1.4.5}$ $M_{1.3-5}$ ins 164*.

T_1 M_1 ins 594*, T_2 $M_{1.2}$ ins 78*, T_2 M_{3-5} ins. 24*, T_2 $M_{1.3-5}$ ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS are much more frequent

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G_{1-4} M om 30*, 482*

$G_{2.3.5}$ M om. App I, No. 1.

$G_{2.3}$ M om 217*.

$G_{3.4.5}$ M om 212*.

G_{2-5} M_{2-5} om 226*, etc

The TG passages, *on the other hand, are numerous and scattered throughout* the text 48* (except G_3), 90*, 151* (except G_2), 153* (except G_2), 385*, 394*, 463*, (except G_2), 469* (except G_3), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G_3), 484*, 486*;

---

[1] Cf. Ādi, Prolegomena, p LXXII

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T, and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS or groups of MSS of the G version. Thus, we have 94* in G_1 (but the point of insertion is different), 574* in G_3, 476* in G_4 (but the point of insertion is different), 544* in $G_{3.4}$, 460* in $G_{3.4.5}$ (but $G_{3.5}$ change the point of insertion) In all other N passages, G MSS appear with T, singly or in groups They are

G_1 94*, 224*, 226*, 241* (marg *sec. m*)

G_2 44*, 127*, 176*, 195*, 223*.

G_5 30*, 482*

$G_{1.2}$ 174*, 205*, 212*, 213*

$G_{1.4}$ App I, No 1

$G_{3.5}$ 479*

$G_{1.3.5}$ 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS, and their number is larger than those omitted by T MSS (see above)

G_1 416*.

G_2 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.

G_3 387*, 426*.

G_4 348*, 383*, 419*, 426*.

G_5 536*.

Individual insertions are heaviest in G_3 and G_5, but rarer in other MSS

G_1 379*, 505*

G_2 566* (subst.)

G_3 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.

G_4 288* (subst), 549*. [G_4 is an incomplete MS. ending with 5 154. 23^b.]

G_5 6*, 363*, 364*, 403*, 436*, 510*.

It should further be noted that G_2 is the only S MS which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS after our adhy 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2)

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kaśmīrī Apart from the aberration of individual MSS., this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail It will suffice to say that, in general agreement sometimes with Ś$_1$ K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version [1] We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages 152* (Ś$_1$ om), 179* (Ś$_1$ om), 201* (Ś$_1$ missing), 208* (Ś$_1$ missing), 213* (Ś$_1$ ins partially), 222* (Ś$_1$ K_2 ins), 224* (Ś$_1$ om), 409* (Ś$_1$ om), etc There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf also 30* (Ś$_1$ marg), 165* (Ś$_1$ om), 217* (Ś$_1$ om), 479* (Ś$_1$ missing), and App I, No 1 (Ś$_1$ ins) *But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G* Instances of specific additions by M are 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M_1), 81*, 214*, 249*

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where *even in the individual MSS accretions are not very conspicuous* The largest number of N passages occur in M_1 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T_2 G_1), 235* (N T_2), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate–cum–TG), 299* (DTG), 300* (Vulg -cum–TG), — all of which percolate through T or TG The TG passages admitted are 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M_1 appears with M_2, as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M_1 appears alone The individual additions in M_1 are rare. 93*, 369*, 518* (*inf lin*), but it accepts 293* and 594* which are found in T_2 G_1 and T_1 respectively It is significant that M_1 contains a large number of interlinear variants M_2, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate–cum–TG passages mentioned above, in which it appears with M_1, but it omits some undoubtedly S passages 32* (BD TG M_{3-5}), 74*, 156* (partially), 570* (with M_1), 572* (with M_1), 582* (with M_1) It has only one individual addition 204*.

M_{3-6} stand in opposition to $M_{1\ 2}$, and form a group by themselves, agreeing even in small details They have not only a mass of unique and concordant readings (e g, 5 2 7^b विप्रेषु पंरेषु, 4 12^{cd} मत्स्य रोचमानस्य, 4 25^d एतन्मह्यं हि रोचते, 4 26^c गत्वा सर्वं निवेयर्ता, 4 27^b द्रोण ग्रातनवन्तथा, 5. 15^c नराधिपान्, 6 16^a न तेभ्योऽपि भय, 7 10^a मम सवन्धक चैव, 7 19^b वासुदेवेन पाण्डव , 8. 10^c समीप मे, 8. 15^c पाण्डवास्तु सदा शल्य., 8. 25^a यत्कृत सुकृत राजन, 9 11^d भयप्रशमनाय वै, 9. 15^b त्रिशीर्षस्य प्रलोभने, 9 15^d उपाक्रामन्तपोधन, 9 16^d पश्यन्नपि न पश्यति, 10 2^c करवाणि कम त्वद्य, 10 34^b न दिवाप्युत, 10 42^c ब्रह्महत्याभिभूतश्च, 10. 42^{cd} त्रिशिरोवधज चापि कश्मलं चाप्यदेवराट्, 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ता कालसनिभा, etc), concordant transpositions (5 4 19^a and 19^c, 5 8. 26^{ab} and 26^{cd}, etc), small specific omissions (e g, 5 4 19^b, 19^d, 4 24, 8. 31^a–32^b, 34, 10 34^c–36^b, 35 22–23, etc), but also even concordant *haplological* omissions (e g, 5 76 5^a-6^d) M_{3-5} omit all the TG passages in which $M_{1\ 2}$ jointly appear (see above) The specific additions made by $M_{1\ 2}$ are not found in M_{3-5} 78*, 80*, 384*, 390*, 393*, while M_{3-6} specifically add the following passages 24* (with T_1), 60*, 61* 67*, 83*, 88*, 401*. M_{3-5}, however, are somewhat superior to $M_{1\ 2}$ in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly, but 330* is added by M_6 only M_4 and $M_{4\ 5}$, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while $M_{1\ 3}$ agree in inserting, with just a few T and G MSS, 297* (with T_2 G_2), 298* (with T_1 G_1). But these instances are sporadic

[1] See above, p. xxxvi.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1834–39, the Udyoga comprising 7656[1] stanzas in 197 adhyāyas It gives generally the Nīlakaṇṭha version (here termed the "Vulgate"), and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *pothi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nīlakaṇṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nīlakaṇṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T R Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S Sastri (Udyoga Madras 1932)

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions, and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāta. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate, for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nīlakaṇṭha's commentary above The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P P. S Sastri himself admits elsewhere[2] that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times", but in the Udyoga, as in the Virāta, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single *Telugu* (neither Grantha nor Malayālam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayālam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarily makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex", and like its prototype, the Kumbhakonam

---

[1] See above, p xxv, footnote [V. S. S.]

[2] Introduction to Aranya-parvan, pt I, p. iii–iv

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the Udyoga than in the Ādi, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension, and he pins his faith on the Parvasamgraha figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and adhyāya division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic, and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the Mahābhārata Staff of the Institute One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs D V. Naravane, B G. Bhide and Shankar Shastri Bhilavadikar, for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr K V Krishnamurti Sharma Shastri, and for general assistance in many ways, to Mr S N Tadpatrikar M A, Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona But the editor's greatest obligation is to Dr V S Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous Mahābhārata work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor, and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible

University of Dacca
June 15, 1939.

S K. De.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions
the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1798)
and the Madras Edition (Southern Recension, 1932)

Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed	Crit. Ed	Bom Ed	Mad Ed
1	1	1	37	37	36
2	2	2	38	38	37
3	3	3	39	39	38
4	4	4	40	40	39
5	5	5	41	41	40
6	6	6	42	42	41
7	7	7	43	43	42
8	8	8	44	44	43
9	9	9	—	45	44
10	10	10	45	46	45
11	11	11	46	47	46
12	12	12	47	48	48
13	13	13	48	49	49
14	14	14	49	50	50
15	15	15	50	51	51
16	16	16	51 }	52 }	52
17	17	17	52 }	53 }	
18	18	18	53	54	53
19	19	19	54	55	54
20	20	20	55	56	55
21	21	21	56	57	56
22	22	22	57	58	57 1–29
23	23	23	58	59	47
24 }	24 }	24	59 }	60 }	58
25 }	25 }		60 }	61 }	
26	26	25	61	62	59
27	27	26	62	63–64	60
28	28	27	63	65	61
29	29	28	64	66	57. 30–43
30	30	29	65 }	67 }	62
31	31	30	66 }	68 }	
32	32	31	67 }	69 }	63
33	33	32	68 }	70 }	
34	34	33	69	71	64
35	35	34	70	72	65
36	36	35	71	73	66

Crit Ed	Bom. Ed.	Mad Ed.
72	74	67
73	75	68
74 75	76 77	69
76	78	70
77	79	71
78 79	80 81	72
80	82	73
81	83	74. 1–81
82	84	74. 82–75. 27
83	85	75. 28–45
84 85	86 87	76
86 87	88 89	77
88	90	78
89	91	79
90 91	92 93	80
92	94	81
93	95	82
94	96	83
95	97	84
96	98	85
97	99	86
98	100	87
99	101	88
100	102	89
101	103	90
102	104	91
103	105	92
104	106	93
105	107	94
106	108	95
107	109	96
108	110	97
109	111	98
110	112	99
111	113	100
112	114	101

Crit Ed.	Bom Ed	Mad Ed
113	115	102
114	116	103
115	117	104
116	118	105
117	119	106
118	120	107
119	121	108
120	122	109
121	123	110
122	124	111
123	125	112
124	126	113
125	127	114
126	128	115
127	129	116
128	130	117
129	131	118
130	132	119
131	133	120
132	134	121
133	135	122
134	136	123
135	137	124
136	138	125
137	139	126
138	140	127
139	141	128
140	142	129
141	143	130
142	144	131
143	145	132
144	146	133
145	147	134
146	148	135
147	149	136
148	150	137
149	151–152	138
150	153	139
151	154	140
152	155	141
153	156	142

Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom Ed	Mad. Ed.
154	157	143	176	177	165
155	158	144	177, 178, 179	178	166, 167, 168
156	159	145	180	179	169
157_{1-5}	160_{1-10}	146	181	180	170
—	160_{11-31}	—	182	181	171
157_{6-13}	160_{32-63}	—	183	182	172
—	160_{64-125}	—	184	183	173
158	161	147	185	184	174
159	162	148	186	185	175
160	163	149	187	186	176
161	164	150	188	187	177
162	165	151	189	188	178
163	166	152	190	189	179
164	167	153	191	190	180
165	168_{1-29}	154	192	191	181
166	168_{30}–169_{23}	155	193	192	182
167	170	156	194	193	183
168	171	157	195	194	184
169	172	158	196	195	185
170	173	159	197	196	186
171	174	160			
172, 173	175	161, 162			
174, 175	176	163, 164			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional.
adhy = adhyāya(s).
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb = Bombay (edition).
C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
Cal *or* Calc = Calcutta (edition).
comm = commentary
cont = continue(s)
corr = corrected, correction.
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following.
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally).
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition)
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936)
Mad = Madras (edition)
m *or* marg = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e g Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e g Cap)
Rām = Rāmāyana (ed N. S. P.)
ref. = refer(ence)
resp = respective(ly.)
sec m = *secunda manu*
st = stanza(s)
subst = substitute(s)
Suparn = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl = supplementary
sup lin = *supra lineam.*
transp = transpose(s), transposition.
v = verse
(var) = (with variation)
v l = varia(e) lectio(nes)

---

§ § (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation
* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.
~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
~~~

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच।
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १

C 5 1
B 5 1 1
K 5. 1. 1

☞ The first two folios of K3 Dn2 are missing the third fol. of K3 begins with प्रजोस्य (cf. 25[c]), that of Dn2 with adhy 3 — The first six fol. of G3 are also missing

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (K3 Dn2 missing) K1. 2 5 Ds2 D1. 5. 7 8 10 read व्यास (for चैव) in the *second* line

Before the introductory mantra, K1 4. 5 Dn1 D2-5 8-10 ins श्रीगणेशाय नम , K2 ॐ नम श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय, B1. 2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B3 ॐ नमो गणेशाय। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B4 ॐ नमो नारायणाय, Ds1 ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य , Ds2 ॐ नम श्रीगुरुभ्यो नम ।, followed by

2* जन्मेजय उवाच।
एव निर्वर्त्य चोद्वाह भगव सह बन्धुभि।
का कथाश्च चकारासौ वैशपायन कीर्तय ॥,

D1 श्रीगणेशाय नम । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D6 श्रीगणेशाय नम । ॐ श्रीगणेशाम्बिकाभ्या नम , D7 श्रीगणेशाय नम । श्रीगुरुभ्यो नम

After the introductory mantra, K2 ins

3* महाभारतयष्टिर्वं सुपर्वव्यासवशजा।
स्खलतामवलम्बाय जायता भववर्त्मनि ॥

T1 begins with श्रीगुरुभ्यो नम । शुभमस्तु। अविघ्नमस्तु। श्रीराम। उद्योगपर्व। श्रीमते रामानुजाय नम ।, which is followed by

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिर ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥,

T2 begins with शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ उद्योगपर्व ॥, which is followed by

5* अभ्रश्याम पिङ्गजटाबद्धकलाप
प्राशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधान ।
साक्षाल्लोकान्पावयमान कविमुख्य
पाराशर्य पर्वसु रूप विवृणोतु ॥
[= Ādi 13*]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजय) — G1. 2 begin with हरि । ॐ शुभमस्तु, G4 श्रीमते नारायणाय नम , followed by 4* (preceded by जनमेजय) — G5 begins with हरि । ॐ उद्योगपर्व।, which is followed by

6* ॐ व्यास वसिष्ठनप्तारं शक्ते पौत्रमकल्मषम्।
पराशरात्मज वन्दे शुकतात तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नम ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v l)]

M begins with हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु। (M1 cont स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम , M3 cont. श्रीगुरुभ्यो नम)

---

1 Owing to missing folios, stanzas 1-25[ab] of this adhy are lost in K3, the first two adhy , in Dn2, and the first seven adhy together with st. 1-23 of adhy 8, in G3. Dn2 G3 are mostly ignored in this adhy — K2 M (except M1) om the ref — [a]) K2 पुरुषप्रवीरा , C5 तु कुरुप्र॰ (as in text) — [b]) D2 8 9 तत , G4 तथा (for तदा) B D7 8 T2 Cn मुदिता स्वपक्षा , D5 D6 10 T1 G1 2 5 M मुदिता सपक्षा , G4 मुदिता समर्था Ca cites सपक्षा — [c]) Ds2 D2 5 9 T G1 2 5 विश्राम्य, Ca 8 as in text. K4 B1 3 5 Dn1 D8 4. 6 7 रात्रावुषसि, B2 Ds D2 5 8 (by corr) 10 T G1 5 चत्वार्युषसि Ca s cite उषस (as in text), Cap उषसि — [d]) K5 तथैव (for ततोऽभि) — For other readings see notes at the end of the Virāta (p 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C 5. 2
B 5. 1. 2
K 5. 1. 2

सभा तु मा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २

अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६

तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

---

2 K_8 missing (cf v 1 1) — [a]) $K_{1\,2\,5}$ $D_{2\,8}$ सभा शुभा, D_5 शुभा सभा, D_{10} सभा शुभा (for सभा तु मा) T_1 $G_{1\,2\,4}$ मात्स्य° $K_{1\,2\,5}$ $D_{5\,8}$ समृद्धां — [b]) K_1 D_5 मणिप्रकारो(D_5 °प्रवज्रो)त्तमरत्नचित्रा, $K_{2\,5}$ $D_{2.8}$ °रत्नचित्रा, D_6 T_1 G_1 °कोज्वल(D_6 °कोत्तम)चारुचित्रा, $G_{2\,5}$ Ca °कोज्वल(Ca °कोत्तर)रत्नचित्रा, Cs as in text — [c]) $K_{1\,2\,5}$ $D_{2\,5\,8}$ न्यस्तासना °वर्ती °गधा — [d]) $K_{1\,2\,5}$ $D_{5\,8}$ °राजपुत्रा, K_4 B Dn_1 D_8 $D_{1-4\,6\,7\,9\,10}$ °राजवृद्धा, T_2 °लोकपाला

3 K_8 missing (cf v 1 1) — [a]) $B_{2\,4}$ सभासनान्याविशत, T_2 अथासने प्राविशत Ca s आविशता (as in text), Cap आविशत° — [b]) D_9 वृद्धौ (for उभौ) D_5 महांतौ (for नरेन्द्रौ) — [c]) $K_{1\,2}$ $D_{2\,8\,10}$ वृद्धौ च मान्यौ, $K_{4\,5}$ B Dn_1 Ds $D_{3\,4\,6\,7}$ वृद्धाश्च मान्या, D_5 समं समंतात् D_5 पृथिवीश्वराणा, D_9 च महीपतीना — [d]) $K_{2\,5}$ D_8 पुरस्कृतौ, K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{3\,4\,6\,7\,10}$ Cap पित्रा सम, D_2 चित्रासन, D_5 मध्ये सभा, G_2 मयाधव, Ca s पितामहो (as in text) K_4 B D (except $D_{1\,5\,8\,9}$, Dn_2 missing) °जनार्दनौ च

4 K_8 missing (cf. v 1 1) — [a]) Some MSS पचाल° $K_{1\,2\,5}$ हि (for तु) — [c]) S (mostly) मात्स्यस्य $K_{1\,2\,5}$ D_5 च (for तु) $K_{1\,5}$ D_8 T_2 सु(T_2 अभि)मनिविष्टौ, K_4 $B_{1\,3-5}$ Dn_1 $D_{3\,4\,6\,7\,10}$ G_2 °कृष्टौ; B_2 Ds $D_{1\,2\,5\,9}$ °कृष्टे Ca cites मनिकृष्टे

5 K_8 missing (cf v 1 1) — [a]) M (except M_1) तु (for च) $D_{1\,2\,5\,9}$ transp सर्वे and राज्ञो. D_5 अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य) — [b]) D_5 पांडो. समेता. सहिताः सुहृद्भि° — [c]) Some MSS °शाबौ $K_{2\,5}$ D_8 मधु°; B_4 T_1 G_1 यदु° (for युधि) K_1 °सांबौ युधि रूढविक्रमौ — [d]) K_4 B D (except D_9) T_2 °पुत्रश्च T तथा (for सह).

6 K_8 missing (cf v 1 1). — [a]) $K_{1\,2\,5}$ तथैव (for सर्वे च), and समेता (for समाना) — [b]) K_2 M_1 transp वीर्येण and रूपेण $K_{1\,2\,5}$ बलेन युक्ताः, K_4 $B_{1.2}$ Ds $D_{4\,7\,10}$ तथा बलेन — [d]) K_4 D_{6-8} सुरत्नचित्रेषु, $M_{1\,2}$ मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण°). D_5 महौजसो युद्धविशारदाश्च

7 K_8 missing (cf v. 1 1) — [a]) K_4 D_8 D_{10} T G_5 M तत्र (for तथा) K_1 T_1 $G_{2\,5}$ वरासनेषु; D_5 च तेषु तद्वत् (for महा°) — [b]) K_1 B_5 Dn_1 $D_{1-3\,9}$ विरा(K_1 D_1 °भ्रा)जमानाभरणांबरेषु, K_4 B_3 $D_{4\,7}$ विराजमाणांबर°, D_5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु, T_1 G_1 विभ्राजमानेषु महारथेषु — D_5 om 7[cd]

8 K_8 missing (cf v 1 1) — [a]) D_8 Ca समुदाय युक्ता (Cap as in text) D_5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते कथा — [d]) $K_{1\,2\,5}$ D_8 कृष्णानन, $D_{1\,5}$ वृष्ण्यधका. (for कृष्ण नृपा) G_4 M त (for ते) D_1 समुदीक्ष्य पार्थान्, Ca as in text

9 K_8 missing (cf v.1 1) — [a]) $K_{1\,2}$ च माधवस्य; S (except T_2, G_3 missing) जनार्दनेन D_5 कथां समासाद्य

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ११
त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।

C. 5. 14
B. 5. 1. 14
K. 5. 1. 14

जनार्दनात्तु — ^{b}) B1 2 संचोदिता, D2 सवोपिता, D8 समास्थिता°, T2 समीरित, C5 सवेदिता, C8 as in text. D2 8 पार्थिव° (for पाण्डव°) — After 9^{ab}, K5 ins

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र

— ^{c}) D8 महिता अशृ°, T2 G2 4 M सहिताम्यशृ°. — ^{d}) K5 समर्थं, C2.5 महार्थं (as in text) B2-4 Dn1 D1-2.8 9 T2 G5 सु- (for the first च)

10 K3 missing (cf v 1. 1) K5 D1.2 9 om. the ref. K1.2 4 B2 Dn1 Ds D3-5 7 10 श्रीकृष्ण उ°, T1 G1 जनार्दन (T1 adds उवाच।), T2 G2 5 श्रीभगवान् (T2 G2 add उवाच।), M श्रीवासुदेव° (M1 om. श्री) — ^{a}) K1.2 B (except B5) Ds2 सर्वं (for सर्वैर्) K5 B3 S (except T2, G3 missing) यथावत् (for यथाय) — ^{c}) T1 G1 °त्या च हृत — ^{d}) K1.2 5 B4 Dn1 Ds2 D2-6.7 8 वन- (for पुन)

11 K3 missing (cf v 1. 1) — ^{b}) D9 समे स्थितै, C8 सत्यस्थिरै (Cap सत्ये स्थितै as in text) K4 B (except B1) Dn1 Ds D7 8 10 Cap सत्परथै (C5 cites सत्परया), D1 6 9 सत्परतै°, D2 T1 G1 2 5 सच्चरित (G2 5 °तै), Cnp सत्यैकप्रियै° (for तच्चरित) D6 यथैव (for यथा°) — K5 om. 11^{c}–15^{b} — ^{c}) D5 कृत छेतैस् (for पाण्डो सुतैस्त्) — ^{d}) K4 5 B (except B2) Dn1 Ds D2 m 3.4.6 7 10 चीर्णमग्र्यै (for भारता°) D1.5 9 T2 चीर्णां (D5 °र्णा, T2 °र्णं) समा द्वादश भारताग्र्य (D1 भारतर्यै°, D5 च क्रमेण)

12 K3 missing (cf v 1 1) K5 om 12 (cf. v 1 11) — ^{a}) D5 त्रयोदश चैव, D10 °दशेऽब्दे च B1 2 4 D1.8 T2 G4 सुदुश्चरोय K1 2 त्रयोदश चैव सुदुस्तरं च, T1 G1 °दशं दुश्चरमेव वर्षं — ^{b}) K1 2 न ज्ञायमान°; D10 अज्ञातवास D1 5 क्षपित, D9 क्षयित, T1 G1.2 द्विषतां (for भवता) D1 5 C5 महोग्र, D9 सहोग्रै (for समीपे). — D5 om 12^{cd} — ^{c}) K1 2 अशेषान् (for असह्यान्). K4 B D (Dn2 missing, D5 om) विविधान् सह(B1 2 D1 सह-, Dn1 D5 सुहृ)द्भि (for च तितिक्ष°) — B1.2 4 om 12^{d} and line 1 of 8* (see below) — ^{d}) T1 G4 5 यथोदित T2 G2 4 5 M विदित (G2 °त) चैव (for तद्विदित च) G2 सम्यक् (for सर्वम्) K4 B5 Ds D2 m. 4.6 7 10 तीर्णो महद्भि° स्वबलेन राजन्, B8 Dn1 D2 8.8 महात्मभिश्चापि वने निविष्ट, D1 इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्य (cf 8*) — B1 2 4 (all om. line 1) ins after 12^{c}. Dn1 D1-8 7-9, after 12

8* एतं परप्रेष्यनियोगयुक्तै-
रिच्छद्भिरास स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L 1) D8 9 नु ते — (L 2) For D1 see above also Dn1 D2 8 9 आसु B1 2 4 स्वकुले हि, D8 °बलेन]

13 K3 missing (cf v 1 1) K5 om 13 (cf. v 1 11) — ^{b}) K2 सुयोधनस्यापि हित च यत्स्यात् — D6 om 13^{c}–14^{b} — ^{c}) M1 (*sup lin*) स, M3 तं (for तच्) B2 Dn1 D2 8 8 कुरुपुगवानां, D5 पुरुषप्रवीरा

14 K3 missing (cf v 1 1) K5 om 14 (cf. v 1 11), D6 om 14^{ab} (cf. v 1 13) — ^{a}) K1 4 B D (except D5, Dn2 missing, D6 om) T1 transp च and न — ^{c}) K4 B3 D (except D5 D4 6, Dn2 missing) T1 तु (for च) — ^{d}) D5 D10 राज्ये (for ग्रामे)

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

---

15 K8 missing (cf v l 1) K6 om 15^{ab} (cf v l 11) — ^{b}) D10 यथाकृष्ट D8 10 धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (of 16) — K4 D6 (hapl) om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) G6 मिथ्याप°. B1 4 D8 D5 10 तथा ह्यनेन, B2 8 5 Dn1 D2–4 7–9 T2 यथा ह्यनेन, D1 तदा हृतेन, G1 तदाप्य°, G5 M तदप्य°.

16 K8 missing (cf v l 1) K4 D6 om. 16^{ab} (cf. v l 15) — ^{a}) K1 2 D1 5 9 पार्थो (for पार्थो) K1 2 D1 5 9 विजिता , T1 चिदित, G1 4 5 विदित K1 2 रणे ते, K5 रणे वै, S (G8 missing) कथंचित् — ^{b}) K6 D9 S (except T2 , G8 missing) °सा वै (K5 तैर्, D9 वा) धृतराष्ट्रपुत्रे — ^{c}) K1. 2 पार्थाः सहिता (for राजा सहित) — ^{d}) K1 2 °प्सते.

17 K8 missing (cf v l 1) — ^{a}) K4 B2 4 Dn1 D2.4 6 7 तु (for तत्) G2 राज्य (for स्वय) — ^{b}) K1 2 5 समार्जित B3 निपात्य, B4 5 Dn1 D1–8 5 5 प्रपीड्य, D9 प्रपद्य, S (G3 missing) प्रमथ्य — ^{c}) K2 om from पप्रवीरा up to धर्मेव in 1^{a} of the next adhy — ^{d}) G2 6 महात्मना पाण्डुसुताश्च तेच

18 K8 missing (cf v l 1) K2 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) G (G3 missing) बलाभियुक्तैर् (for बाला-स्त्विमे तैर्) — ^{b}) K4 B3–5 Dn1 D2.4 6–9 अमित्रसंघ , Ca 5 as in text — ^{c}) K2 5 अमीभिर् (for असद्भिर्) — ^{d}) K2 T1 G (G2 missing) तत्तद्, K5 T2 यस्तद् (for तद्वो)

19 K8 missing (cf v l. 1) K2 om 19 (cf. v. l 17), T2 (hapl) om 19^{a}–20^{b} — ^{a}) D9 लोभात् (for लोभ) D9 वृद्धिं, G2 वृत्तिं (for वृद्ध) — ^{b}) K1 5 तथात्मवत्ता च, K4 D4 6 धर्मार्थतां चापि, B Dn1 D2 5. 7 8 10 धर्मज्ञता चापि, T1 G (G3 missing) धर्मे म(G2 र)तिं चैव, M धर्मे रतत्व च — ^{c}) D10 प्र (for अपि) D5 सर्वे, D9 चैषा (for तेषा) — ^{d}) K1 हित; K5 D6 T1 G1. 2 मत (for मति) K1 5 D6 वद° (for कुरु°). T1 G1. 2 5 पुरुषप्रवीरा॰ (for सहिता पृथक्च)

20 K8 missing (cf v l 1) K2 om 20 (cf. v l 17), T2 om 20^{ab} (cf v l 19) M *repeats* 20^{a}–24^{b} (with v l) after 5 2 3 — ^{a}) D1 शमे, T1 G (G8 missing) एते (for इमे) K1 वनाते, G4 च सर्वं; G5 च सत्या, M (second time) हि पार्था K1 M (second time) नियता , K4 5 D8 D4–6 10 निरता., D1 चे रता (for ऽभिरता) M (first time) तथैव (for सदैव) — ^{b}) K1 ते (for त) K4 5 B Dn1 D2 3 6–8 पालयित्वा, Ca 8 np पार° (as in text) K1 तथैव (for यथावत्) — B4 om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) B2 ततो, D1 अथ, Ca. 8 अतो (as in text) D9 T1 उपचार्य°, T2 अनुचर्य°; G (G3 missing) M अपचर्य° — ^{d}) M (second time) समूलान् (for समेतान्)

21 K8 missing (cf. v l 1) K2 om. 21 (cf. v. l 17), B4 om 21^{ab} (cf. v l 20) For M cf. v. l 20 also — ^{a}) T G (G3 missing) °कारान् (for °कार).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

C. 5 26
B. 5. 1 26
K. 5. 1 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T2 G1.2 निशाम्य, M2 (second time) नृप च K4 D6 Cn कार्ये, K5 Dn1 D1–4 7–9 T G (G3 missing) राज्ये (for राज्ञ) — b) Ca तं (for तान्) K1.5 D10 परिवारयत, K4 B1.2 D3.6 T2 °वारयेरन्; B3 विनिवारयेरन्, D3 °पालयेरन् D5 °ना सपरिवारयेरन् — c) Cs एतान्, Ca इमान् (as in text) B2 D6 तथैव — d) K1.5 युयुत्समाना, K4 निर्वध्य°, B2 T1 M (both times) तैर्वाध्य°, D1.8 तैर्वध्य°, D5 तैर्वार्यमाणा, D8 तैर्युध्यमान K1 नि- (for च) — After 21, D1 ins

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी
धर्मेण वैरीन्निहताश्च हन्यु ।

22 K3 missing (cf v 1 1) K2 om 22 (cf v 1 17) For M cf. v 1. 20 also — a) K1.4 B D1.2 m 4–7 9 T1 G1.2 अथ (for तथा) M1.3.5 (all second time) नेमेल्पबला — b) M (second time) वधाय (for जयाय) S (G3 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मत) D3 D5 मे (for च) — K1 (hapl.) om. 22c–23d — c) D9 M4 समेत्य सर्वे; T2 सर्व° समेत्य, M1.3–5 (all second time) इमे च सर्वे — d) M1.2 (both second time) भृश यतेरन् (for यतेयुरेव) D1 यास्यामहे धार्तराष्ट्रांतिके वै

23 K3 missing (cf v 1. 1) K1.2 om. 23 (cf v. 1 22, 17), B4 om 23ab For M cf. v 1. 20 also — a) K5 D1 सुयो° (for दुर्यो°) M (second time) न तावत् (for यथावत्) — b) M (second time) प्रज्ञा° (for न ज्ञा°) — d) Ds1 M (except M3) किंचित्, D8 न स्यात् (for किं स्यात्). D1.5.9 न किंचिदारभ्यमतो मत मे (D5 भवेत, D9 मत न), T G (G3 missing) M (second time) मत्रस्य पार कथमभ्युपेय (T1 G1.2.5 °म)

24 K3 missing (cf. v 1. 1) K2 om 24 (cf. v. 1 17) For M cf v 1 20 also — a) Ca अत° (for इत) M (second time) धर्मनित्य° — b) K1.5 प्राज्ञ° (for शुचि), and मत मे (for ऽप्रमत्त)

25 K2 om. 25 (cf v 1 17) K3 missing up to °था in 25c (cf. v 1 1) — c) T G (G3 missing) अथो(T1 G4 °थो)क्षजस्य, M अथाग्रजस्तु — d) M transp वाक्य and तद् S (G3 missing) राम (for राजन्) D5 पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om in K2, Dn2 G3 missing — *Adhy name* K3.5 D8 10 कृष्ण(K5 श्रीकृष्ण)वाक्यं, D1 G2.5 M वासुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B1.3 Ds1 D2 6 7 10 S (G3 missing) 1 — *S'loka no* K5 26, D3 25

2

☞ This adhy is missing in Dn2 G3 (cf. v 1. 5 1 1)

1 K2 om 1ab (cf. v 1. 5 1 17) B3 D1 श्रीबलदेव उ°, T2 बलराम°; G5 M1.2 राम (G5 with prefixed श्री-) — cd) M transp हित च and तथैव. B5 यथैव, D9

२

C. 5 2
B. 5 2. 1
K. 5 2. 1

वलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १
अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-
स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४
स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ५
सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
वलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव, D10 हित यत्, T G (G3 missing) च युक्त (for हितं च)

2 ^{a}) Ca निसृज्य, Cs as in text K1.2 D2 8 कुरुप्रवीरा, D5 विसृज्य राजा — After 2^{a}, T2 ins

10* जिता गतारण्यमित पुरा ते ।

(see below) — Dn1 (hapl) om 2^{b}–3^{a} — ^{b}) B2 लोकहिते, D4 6 9 T2 तस्य कृत D5 स्म मेने (for यतन्ते). — After 2^{b}, T2 ins

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above) — ^{c}) M (except M8) आदाय — ^{d}) K5 सुखा, D7 सुख K1–3 मोदतु, D1 लोके (for मोदेत्)

3 Dn1 om 3^{a} (cf v. l 2) — ^{a}) K5 तथा (for लब्ध्वा) K2 च, G4 अर्धं (for हि) — ^{b}) K1 2 च कौरवेषु, K3 5 परेषु चैव — ^{c}) B3 4 D5 D1 6 9 10 S (except T2 G6, G3 missing) आवसेयु — ^{d}) K (except K4) D5 D1 6 7 9 10 एषा (for तेषां) D1 च (for प्र-) K2 3. 5 D1 10 हिता, D7 हिते — After 3, M repeats 20^{a}–22^{d} of the previous adhy., which is followed by

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां
सबान्धवानां भविताचिरेण ।
तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन
तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ।,

which in its turn is followed by 16* (cf v. l 12), and thereafter M repeats 23^{a}–24^{b} of the previous adhy.

4 ^{a}) K (except K4) D5 T1 G (G3 missing) एव (for अपि) D5 D9 मतिं; T2 हित (for मतं) M1 तावत् (for वेत्तुं). — ^{b}) M (except M2) वक्तुं वचो संप्रहित च तत्र — After 4^{ab}, K2 3 5 D8 10 ins .

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो
हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— ^{c}) B1 2 4 Dn1 D2 3.8 च मे; D5 -वद, G3 च व (for मम) K1 चान्न, K5 वा च, D5 नाम (for तत्र) — ^{d}) K1–3 D9 भवार्थं, K6 हितार्थं, D7 समर्थं (for शमार्थं). D1 8 कुरुपुंगवाना

5 ^{ab}) K (except K4) D8 आसाद्य (for आमन्त्र्य). D5 transp कुरु° and महा° — ^{d}) D1 सह (for च स)

6 ^{a}) B1–4 D1.2 5 8 (before corr.) T2 M1 2 सर्वां (B4 D5 °र्वा)स्तथान्यान्, D8 (after corr) सर्वं तथान्ये, T2 अन्यांश्च सर्वान् B1 2 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 2 °पुत्रान् — ^{b}) B1 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 वल(B1 वीर)प्रधानान् B1–3 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 2 निगमप्रधानान्, D8 7 नियमप्र° Ca cites निचय — ^{c}) B1–3 D1 2 5 8 (before corr) T2 M1 स्थितान् (for स्थिता). D52 D9 M8 5 स्व (for च) K1 5 B (except B4) Dn1 D2–4 7.8 10 तथा स्वकेषु, D9 यथास्थितेषु, T2 यथार्थकेषु, M1 यथाययेषु, M2 यथायकेषु

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या-
ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९
दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं
समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११
तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।

C. 5. 38
B. 5. 2. 12
K. 5. 2. 12

D₈ स्थितांश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान् — ᵈ) K₃ लोकप्रधाना ; B₁₋₄ D₁.₂ ₅ ₈ (before corr.) M₂ लोक(D₁.₈ °के)-प्रवीरान्, D₉ लोकेषु वीरा K₂₋₅ D₃.₄.₆ ₇ Cnp °काल-वृत्ता , B₁ D₂ ₃ (before corr.) °कालवृद्धान्, B₂ °शील-वृत्तान्; D₁ ₅ T G (G₃ missing) M₂ °शीलवृद्धा (D₁.₅ T₂ M₂ °द्धान्), D₉ °कार्यवृद्धा , Ca s as in text M₁ ₃₋₅ विप्रा (M₁ °प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धा (M₁ °द्धान्)

7 ᵃ) K₁ B₃ D₈ Ca s गतेषु, K₂ नृपेषु; Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj as प्रमादपाठ T₂ शांति च (for सर्वेषु) — ᵇ) T₁ बालेषु, M₃₋₅ विप्रेषु (for पौरेषु) M₂₋₅ पौरेषु (for वृद्धेषु) K₁ ₂ ₃ D₁₀ सु-, K₂ स (for च). K₅ D₈ S (G₃ missing) समतेषु, Ca.s as in text — ᶜ) D₁ प्रणिधान , D₁₀ प्रणिपत्य — ᵈ) K₁ (m as in text) G₅ यथावत्

☞ Our fragm. MS of the commentary of Devabodha begins here on fol. 3a

8 ᵃ) K₄ ₅ B D (D₁₀ marg. as in text) T₂ कोप्या, T₁ G (G₃ missing) M कोपाद् (G₂ कोपा-), Ca d s कोप्याद् (as in text) — ᵇ) K₁ ₂ ग्रस्ता , T₁ G₁.₅ ग्रस्ता ; T₂ G₄ M ग्रस्त , G₂ स्वस्य ; Cs ग्रस्त (as in text) K₁ ₂ मर्थे, S पार्थ (T₁ G₁ ₅ °र्था) (for सोऽर्थो) S (G₃ missing) आश्रितेन (G₂ °तैर्हि) — ᶜ) B₁ ₂ D₈ D₁ ₂ (m as in text) ₉ प्रियाभ्युपेते च; Dn₁ D₆ ₈ ₁₀ T₂ प्रियाभ्युपेतस्य; D₁₀ °प्रियासमेतस्य Ca d cite प्रियाद्युपेतै , Cs प्रियाभ्युपेते G₂ देवाय वृद्धेश्च युधि°. — ᵈ) B₂.₃ Dn₁ D₂ ₃ ₅ T₂ प्रसक्तस्य, Cs प्रम° (as in text) K₄ B₁ D₈ D₁.₄ ₆ ₁₀ T G₁ ₄ ₅ M स्व , D₅ G₂ हि (for च)

9 ᵃ) K₂₋₅ B D (except Ds₂ D₅ ₉) °प्रवीर. — ᵇ) K (except K₄) D₁₀ गतम्, D₁ ₈ S (G₃ missing) स्वयम्, D₅ द्रुतम् (for ह्ययम्) K (except K₄) D₁₀ अक्षवत्यां (for अप्य°) — After 9ᵃᵇ, Dn₁ D₃ ₈.₇ ₈ ins.

14* स दीव्यमान प्रतिदीव्य चैनं.

— ᶜ) K₅ D₆ महाक्ष (for मता°) — After 9ᶜ, Dn₁ D₃.₈.₇ ₈ ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधन च

10 ᵃ) D₅ T₂ दुरोदरे; G (G₃ missing) M दुरोदरा K₁ ₃ तस्य (for तत्र) — ᶜ) G₄ तावद् (for चाय) — ᵈ) K (except K₄) समाह्वयच्चैव; T₂ M °ह्वयामास G₂ ₄ ₅ समाह्वयत्तेजितो [अ]क्षवत्या

11 ᵃ) K₂ सदीव्य°, D₅ स दीव्यमानं, M सजीयमान K₁.₂ ₃ D₆ प्रतिदीव्य चैनं, K₄ T G (G₃ missing) प्रति-दीव्यतैन, B₂ ₃ D₁.₄ ₆ ₇ ₁₀ प्रतिदीव्यदेन, Ds₂ °दीव्यमान — ᵇ) M चाक्षेषु K₄ B Dn₁ D₁₋₄.₆ ₇ G₂ नित्य तु परा°, Ds₁ D₂ ₁₀ Ca.d s नियंत्रपरा°, D₅ नित्यं च परा° — ᶜ) K₄ D₂ ₆.₇ Cnp सरब्धमाण , T₁ G₁ ₂ ₄ सभापमाण , T₂ स दीव्यमान , Cs सरम्यमाण , Ca d as in text. K₁.₃ अपि जित ; T₁ जय जित (for विजित). D₅ जित स देवेन तदा प्र°, M स्वय म सरम्य जितः प्र°.

12 ᵇ) D₉ °युक्त (for °वीर्यं) K (except K₄) D₁₀m बहुमान°, M₃₋₅ मृदुमाम°. — ᶜ) K₅ D₁ यथा हि, Ca तथापि (Cap तथा हि as in text) Cd cites अपि K₁ ₂ पापा , K₅ D₅ शक्या (for शक्यो) K (except K₄) D₅ °पुत्रा — ᵈ) K₁₋₃ शक्या नियोक्तु, K₅ स्वस्थान युक्त — K (except K₄) D (except D₅ D₂ ₄ ₈ ₉, Dn₂

C. 5. 6 · B. 2. 13 · K. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।
यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

---

missing) T1 G1.4.6 ins after 12 M ins after 12* (cf v 1 3)

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणा
साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थ ।

[(L 1) T1 G1.4.6 न (for अ) T1 G1.4.6 तेन राज्ञा, M2 कौरव्येये (for कौरवाणा) — (L 2) T1 G1.6 आश्रमध्व, M आमन्ध्व — D6 om lines 3-4 — (L. 3) T1 हितोर्था°, G1.4.6 हिताथा° K3.6 D8 हि चैव, T1 G1.4.6 M हि लोके (for भवेत) — (L 4) K3.6 D1.8.10 M °र्थो (D1 वै) भविता न, T1 G1.4.6 °र्थोपि तथा न (T1 स) (for भविता नेह)]

13 ᵃ) D3.8 S (G3 missing) यदु° (for मधु°) — ᶜ) K2 T1 G1.2.6 तस्य, T2 तथा (for तच्च) B2 Ds2 D3 T2 परिनिन्दितस्य, Dn1 D9 प्रतिनिंद्य तस्य K2 वीर ; T1 G1 तच्च; G2.6 तत्र (for तस्य) — After 13, Ca quotes (with v 1) 5 3 23

Colophon missing in Dn2 G3, D2 reads it in marg — *Major parvan* K3 उद्यम; the rest उद्योग — *Adhy name* K1 D1.8 T1 G1.2 M बलदेववाक्य; D10 बलवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B3 D7.8.10 S (G3 missing) 2 — *S'loka no* K1 14, Dn1 15

3

☞ This adhy is missing is G6 (cf v 1 5 1.1). Dn2 begins from this adhy

1 ᵇ) D1 स प्रजल्पते (for संप्र°) Cs cites भाषते. — B1 om. 1ᶜᵈ — ᶜ) G4 °भूतो (for °रूपो) K6 °धं; D6 च (for ते) — ᵈ) K (except K4) D8 T1 G1.2.4 तथायुक्त.

2 ᵃ) K6 केचित् (for शूरा.) — ᶜ) G2 उभौ वृथा सपक्षौ तु — ᵈ) Some MSS दृश्यते (for दृश्येते).

3 ᵇ) N (except K1.2.6 D10) °महायलौ

4 ᵃ) K2 नाभ्यर्चयामि — ᵇ) G4 अद्य वै (for ब्रुवतो) D6 T G1.6 तालकेतन, D9 अस्मान्हलध्वज, T1 (*sup lin*) दारुणध्वज, G4 सीरणध्वज, M वारणध्वज, Ca d.s as in text G2 तेषु प्रेमपर बल — ᶜ) K1 D5 D4 च (for तु) G4 ये शृण्वति च ते वाक्य

5 ᵇ) K1 transp दोष and अल्प K6 D1 ब्रुव (for ब्रुवन्) — ᶜ) K3.6 D10 लभेत, D6 सहते (for लभते) K1 पर्षदा, K3.6 पार्षदो, D10 पर्षदो (for परिषन्) S (except T2, G3 missing) लभेत्परिषदो मध्ये — ᵈ) D1 M1.2 °भयं.

6 ᵇ) D8 जितवानक्षकोविद — ᶜ) Dn D2.3.8 यदा°, D6 तथा° (for यथा°) — ᵈ) D1 G2 M3-6 तेषां (for तेषु) D1.4 (before corr) 8 T1 G1.2.4 धर्मो जय , Cn धर्मे जय -

7 ᵈ) M3-6 transp तत् and तेषां D9 धर्मभाक् (for धर्मतो)

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कृतः ॥ ६
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ १०
कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १७
पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।

C 5 58
B 5 3 17
K 5 3 18

8 K5 om 8 — a) K4 B D3 D4.6 7 10 S (except M3-5, G3 missing) कौंतेय (for राजान) D1 °हूय महात्मान — b) D6 8 T2 °धर्ममनुव्रत, M1.2 °धर्मरतं शुचिं — d) Dn D5 7 Cd तु, Ca स्वित् (for नु) K1 2 D2 5 8 9 Ca d पद, D1 फल, T1 G1.2 कृत, G4.5 M मत (for पर)

9 a) D1 प्रणमते — b) D5 महान्कृत्वा, T2 इति कृत्वा, M अपाकृत्वा B1 G2 4 पर पण (by transp), D1 परं पदं T2 M महत् (for परम्) — c) K (except K4) D8 10 विनिर्मुक्त (for विमुक्तस्तु) D5 9 S (except T2, G3 missing) सन् (for तु) D1 वनवासाभिमुक्त सन् — M2 om. 9d — d) K5 प्राप्य, Dn D7 प्राप्स्ये, D10 प्राप्तु (for प्राप्त)

10 a) K4 यश्चाय, D1 तस्याय, D5 यथा न (for यद्यय) Dn D2 8 G5 पाप° (for पर°) — b) K1-5 D3 D10 कामयीत — c) K1 पद (for एव), and एव (for अय) D3 -पर्यंत (for अत्यन्त) T2 एवमत्यर्थमत्यश, G2 एवमस्तु पुन स्त्वीय — d) B4 D3 पर न, D6 परम्, T1 G (G3 missing) न चैव, T2 नाय (for परान्न)

11 a) D5 स्त्व, T G (G3 missing) ह्य, M हि (for च) — b) M1 (sup lin as in text) अर्थं, M3-5 ह्यर्थं-, Ca d s न च (as in text) D3 चिकीर्षव, G4 जिगीषव, Ca d s as in text. — c) D1.5 T1 G1 4 5 निवृत्तवनवासात्तान् (D1 °सान्तु, D5 °सान्तु) — d) D1 यदाहुर्, D5 यानाहुर्, D9 प्रत्याहुर् D1 5 विजितानिति

12 b) Dn D2 3 8 विदुरेण च (for च महा°) — d) K4 B D4 6 7 9 10 पद (for वसु)

13 a) T2 तान् (for तु) K1-3 T2 निशितैर् (for ताञ्शितैर्) — b) Dn D2 3.7 रणे परान्, T G (G3 missing) समरे बलान्, M1 (sup lin as in text) 2 महाबलान्

14 D7 om. 14c-15b — c) T1 G1 महामात्यै — After 14, D5 8 T2 ins

17* दशाशा छादयन्त मामेकवीर मदोत्कटम् ।
विजिष्णु मन्यते लोको युध्यन्त च महीतले ।
मत्य ममान्तेवासित्व जयस्य जयशालिन ।
छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीना शिरास्यहम् ।

[(L 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो° — (L 2) D5 संम्यते (for मन्यते) T2 विक्रुष्ट (for युध्यन्त) — (L 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन]

15 D7 om 15ab (cf. v 1 14) — a) K (except K4) D8 10 धर्मराजस्य (for युयुधा°) — b) D1 5 युयुत्सव — c) D3 D1-9 10 (m as in text) °वोढु (for °सोढु)

16 b) K5 कश्चित्, D5 को वा (for कश्च) D5 S (G3 missing) रणे (for युधि) — c) B2 4 D5 9 वा (for च) K3 कोपि, K5 कस्तु B1-3 जेतु, Dn D2 3 8 क्रुद्ध (for को नु) — d) K1 कच्चित्, K2 3 5 कश्चित् (for कश्च) T1 G1 महाबल (for दुरा°)

17 b) K4 B D (except D1 10) यमकालोपमद्युती — After 17ab, Dn D4 (marg) ins

18* विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— c) K3 आगच्छेत्, K4 Dn2 D3 D7 9 आसादेत् (for आसीदेत्)

समग्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

---

18 ^{a}) K4 Dn Ds2 D2 3 7 M2 एतान् (for इमान्) D3 8 9 द्रौपदेयान् (for पाण्ड°) B4 Dn D3-5 तु (for च) K3 समरे क समर्थ स्यात् — ^{b}) T G (G3 missing) प्रीति° (for कीर्ति°) — ^{c}) M3-5 समप्राणान्हि पा°. — ^{d}) D3 M1 बलो° (for मदो°) T2 G2 4.5 समवीर्यबलोत्कटान्

19 ^{b}) K (except K4) त्रिदशैर्, D9 असुरैर् (for अमरैर्) — ^{c}) A few N MSS °शाम्बाश्च — ^{d}) K3 °चक्रानिलो°; K5 °चक्रानलो°, B2 Dn D3 8 6 8 °सूर्यानलो°, D5 °यन्त्रानिलो°; M2 °वज्रानिलो°.

20 ^{a}) K (except K4) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान् — ^{b}) T1 G1 M3-5 पुत्रान् (for पुत्र) K (except K4) कर्णं च सहसौबल, D9 पुत्रान्हत्वा ससौबलान् — ^{c}) B2 Dn D3 3.7 8 कर्णे चैव (for कर्णेन च) K4 B5 D3 D4 6 तु, T G (G3 missing) नि- (for च) K1-3 5 D9 अभिषेक्ष्यामहे पार्थं, D10 कर्णेन सह हत्याजौ — ^{d}) D1 5 T2 G3 4 °क्ष्यामि D2 5 पाण्डवान् K (except K4) D9 ते वय (D9 धर्मज्ञ) धर्मज नृपं

21 ^{b}) D9 कृत्स्नन् (for शत्रून्) — ^{c}) K4 Dn D5 D5 7-9 G1 M2 अधर्मं D9 चायशस्य D1 अवमोंयमयशस्यं — ^{d}) G3 क्षत्रियाणा (for शात्र°) K (except K4) D10 m प्रसादन (for प्रया°) — After 21, K5 ins the foll gloss on आततायिन्:

> 19* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
> क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन ।
> आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।
> जिघांसन्त जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ।
> इति स्मृति ।

22 T1 transp. 22^{ab} and 22^{cd} — ^{a}) D3 D9 M3 5 त्वस्य (for तस्य) — ^{b}) Dn1 D8 9 M3 तत् (for त) G5 अनिद्रिता (for अतन्द्रि°). — ^{cd}) K1 2 निर्दिष्ट; K4 B1.3.4 D5 D6 7 10 T1 विसृष्ट. D5 9 धार्तराष्ट्रेण Dn1 D7.9 प्राप्नोति. S (T1 also as in text, G3 missing) धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G3 विना युद्ध) न राज्य दातुमिच्छति

23 ^{b}) D1 तु, D3 च (for वा) — ^{c}) G3 आहत K3 5 ते रणे; K4 D2m 6.7 9 T G1 2 4 M Ca वा मया; D3 तु रणे, G5 तरसा. T G4 5 M1 4 5 सख्ये, M2 3 सघे, Ca सर्वे (as in text) — ^{d}) K1 स्वपति, K4 D3 6 9 S Ca शेष्यति (G5 °ते), D5 शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G3. — *Major parvan* K1 उद्यम, the rest उद्योग — *Adhy name* D1 10 T1 G1 2 M सात्यकिवाक्य (G2 M1 °किवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 Ds1 D5-8 10 S (G3 missing) 3, D2 2 — *S'loka no* Dn2 23, D3 25, D8 27

4

☞ This adhy is missing in G3 (cf v 1 5 1. 1)

1 ^{a}) G4 °न्महाभाग — ^{c}) K1 2 राजा (for राज्यं) — ^{d}) T1 G1 अयुद्धेन, Ca मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।

C. 5 75
B. 5 4 12
K 5. 4 12

---

2 B4 om. 2 — ^{a}) Dn1 D2 5.6 7 8 T2 अनुमंस्यति; Dn2 D1.9 T1 G1 2 4 M °वस्यति; D5 °वत्स्यंते, D10 °मस्येत K (except K4) त्वं चापि धृतराष्ट्रो वै (K1 °ष्ट्रोपि) — ^{b}) D9 प्रतापवान्, T2 सुतं प्रिय K (except K4) पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K5 °मन्यते) — ^{d}) K3.5 मोहाद् (for मौर्ख्याद्)

3 ^{a}) M (except M2) सकर्षणस्य (for बल°).

4 ^{a}) K1.2 D5 नानु-, K3 ननु; B2 D9 न च, T2 न हि (for न तु) K2 -परो (for वचो) Cap मृदुतया वच — ^{c}) G1.6 तु (for हि) — ^{d}) T2 दुर्बुद्धि संमतो मम, G3 °द्धि° कथचन

5 ^{a}) K4 D3 D6 7 10 transp गर्दभे and मार्दवं. — ^{b}) K2 D6 10 M तैक्ष्ण्यं (for तीक्ष्ण) — After 5, D5 ins

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।
नाह कुर्यां यदेवद्ध विश्वास्यादेव शाश्वतम् ।,

while T2 ins

21* अहमेको विजेष्यामि प्राहतान्सविधाय च ।
नाह करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 ^{a}) B (except B3) Dn1 D1 8 मृदुं, Dn2 D2 3 7 मृदु° D5 T2 त्वं (for वै) Dn D2 (m as in text) 3 मृयते, D5 मस्यते (for मन्यते) — ^{b}) K2 4 B D (except Dn D5, D1 corrupt) भापमाण K4 B (except B1) D3 D1.6–8 10 अशक्तिकं, T G (G3 missing) अशक्तिमत् (T2 °क्तवत्) — ^{c}) T G (G3 missing) हितमर्थं न जानीयात् — ^{d}) D6 S (G3 missing) दुर्बुद्धिर् (for अबुधो)

7 ^{a}) K2 4.5 B1.3 D1.4.8 9 T2 G4 5 M चैव, T1 G1 एव (for चैव) — ^{b}) K2 (*sup lin* as in text) 3 D9 G4 इति (for इह) — ^{c}) B3 G2 °यासि, D5 T G1 4 6 °याम° (for °याम) — ^{d}) Dn D6 बलान्, D1 बल (for बलानि)

8 ^{a}) K2 (*sup lin* as in text) 5 माल्यस्य, M (except M2, M1 *sup lin* as in text) पाल्यस्य (for शल्यस्य) — ^{b}) K1 2 द्रुम°, K5 श्रुत°, M1 (*sup lin* as in text) 3–5 द्युम° (for जय°) K1 3 D5 T2 G5 M1 चाभिभो, K4 B Dn D3 D2–4 6–9 वा विभो, T1 G1 च प्रभो Ca d s cite अभिभू° (cf v l 12) — ^{c}) K1.2 Dn D3 5 कैक°, K4.5 B1.3 5 D3 D2 4 6–10 कैके° (for केक°) K1 2 5 M3–5 तु (for च)

9 ^{a}) K4 B5 D (except D1 2 5 8) स च, T2 यावत्, M3–5 सोपि (for स तु) T2 M दूतान् (for नून) — After 9^{ab}, T2 ins

22* तावद्दूतान्वय तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।
स तु दुर्योधनो नून प्रेषयिष्यति तान्नृपान् ।

— ^{c}) T2 M (except M1) तु, G2 ते (for च) — ^{d}) K4 B5 Dn2 D5 6 Cn °चोदन, G5 °चोदकान् — Cf. 5 7 11^{cd}

10 ^{a}) B1 T1 G1 2 कुरध्व (for त्वर°) — ^{b}) K (except K4) प्रणोदने, G1 2 प्रचोदन — ^{c}) Ds2 सोढव्य, T2 M4 चोन्दव्यं

11 ^{a}) D1 T1 M2 प्रेपतां — ^{b}) K3 D8 G4 ये च तस्य वशा(K3 पदा)नुगा — ^{cd}) K (except K4) तु (for च) M (except M2, M1 *sup lin* as in text) भगदत्तस्य राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf 12)

12 ^{b}) K3–5 Dn D3.5–8 °क्यायात(K3.5 D8 °य)काय च, M3–5 काथायाय शकाय च — ^{c}) M3–5 °प्रज्ञस्य K4 B3.5 Dn D3 D2 m 3–7 शूराय, M3–5 मज्ञस्य — ^{d}) M3–5 रोचमानस्य K2 5 D5 8 10 G1 5 M3–5 चाभिभो, K4 B Dn Ds2 D2–4 6 7 9 वा विभो, Ds1 M1 (*sup lin*)

C. 5. 77
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

दीर्घप्रज्ञाय मद्राय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

चाभिभो, T2 च प्रभो, G4 चाविभो Ca.d s cite अभिभू (cf v 1 8)

13 ^{a}) T2 बृहत्क्षत्र (for बृहन्तश्च) — ^{b}) T2 सेना ध्रुव G4 M3-5 वीर्यवान् (for पार्थिव) — After 13^{ab}, D5 8 read 16^{cd} (with v 1) — ^{c}) D (except D1 2 8) T2 सेनजित् M3 4 (sup lin) प्रतिधीरश्च, M5 प्रतिवीर्यश्च — M om 13^d–14^a — ^{d}) K (except K4) मित्रधर्मा, D5 चित्रधर्मा, T1 G1 2 4 मित्रवर्मा K (except K4) D5 8 10 च (K3 सु) वासुकि, T G (G3 missing) सुवास्तुज — After 13, D1 reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab}, 14, 15^{ab} and 17

14 M om 14^a (cf v 1 13) — ^{a}) Some MSS. वाह्लिको K2 जतुकेश°, D1 G4 मुजकेतु° — S (G3 missing) transp 14^b and 14^d — ^{b}) D5 D10 चैत्याधि°, S (G3 missing) देवाधि° — ^{c}) G5 transp सुपार्श्व° and सुबाहु° — ^{d}) M1 महाबल — After 14, G2 reads 23^{cd}

15 T2 G1 2 read 15^{ab} after 19 — ^{a}) K (except K4) मुह्माना, D1 रलाना, S (G3 missing) लाटाना (for शकाना) K1 2 D5 बाह्लिकाना, K3 दरदाना, Dn2 D5 D8 पह्नवाना, S (G3 missing) मरदाना (for पह्ल°) — ^{b}) K3 पह्नवाना (for दर°) K5 ये नृपा पक्षत स्थिता — K4 Dn D3-7 transp 15^c–19^d and 20^a–23^d — D5 (hapl) om 15^c–16^b — For sequence in D1 cf v 1 13 — ^{c}) K1 2 कांबोजा कु(K2 तुं)डिकेराश्च, K3 6 D5 10 काबोजा कुति(K5 D8 °तं)भोजा(K5 °ज)श्च, B1 D1 6 काम्बोज(D1 °जा)र्षिकाश्चा च, T1 G (G3 missing) काम्बोजर्षिराजश्च, T2 °जा ऋक्षराजान, M काम्बोजानामि(M1.2 °मृ)षीकाणा

16 For sequence of K4 Dn D3-7, cf v 1 15, for D1, cf v 1 13 D5 om 16^{ab} (cf. v 1. 15) — ^{b}) K1 - 4 D5 10 पाचनदा, T G1 M3-5 पाचजना — D8 om 16^{cd} D5 8 read 16^{cd} after 13^{ab}. D5 8 10 all contain the K3 5 variant of 16^{cd}, but while D5 8 ins it after 16^{ab}, D10 ins it after 16 — ^{c}) Some MSS क्रथ° K (except K4) प्राच्याश्च (K1 पाश्चात्ता) दाक्षिणात्याश्च, D5 8 °पुत्राश्च दुर्धर्षा — ^{d}) K3 5 ये प्रतीच्याश्च (for पार्वतीयाश्च) K (except K4) भूमिपा (for ये नृपा)

17 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v 1. 15 — ^{a}) K3 5 जानुक, D5 जालकि, D7 9 जानकः K (except K4) G2 सुधर्मा, D1 सुवर्मा (for सुशर्मा) — ^{b}) K3 मणिवान् K1 2 घोषवासिक, K3 4 B1 4 Dn D3-4 6 8 9 योतिमत्सक (K3 °वासक, B1 D8 9 °मत्स्यक), K5 D10 पौतिमा°, B2 मोतिमत्स्यक, D5 यौतिमत्स्यक (D5 °त्स्यक), D1 चाथमत्स्यक, T1 G1 2 4 प्रतिम(G2 °मा)त्स्यक°, T2 G5 M1(sup lin) 2 पूतिम(G5 °मा)त्स्यक°, M1 3-5 चेदिमत्स्यका (M2 °क) — M1 om 17^{cd} — ^{c}) Some MSS पाशु° D9 10 पांड्य° (for पासु°) T2 M3-5 सुराष्ट्राधिपतिश्चैव — ^{d}) K1 5 (m as in text) D10 धृत° (for धृष्ट°)

18 For sequence of K4 Dn D3-7, cf v. 1 15 B2 D1 G1 om 18^{ab} T1 reads 18^{ab} after 20, T2 transp 18^{ab} and 18^{cd} — ^{a}) K1 2 5 D10 ओड्रश्च, K3 उद्र°, K4 B1 Dn1 D6 पौंड्र°, Dn2 D3 4-7 तुड्र°; D5 ओड्र°, D5 ओंड्र°, D5 8 उग्र°, D9 पुंड्र°; T1 G4 5 औदार, T2 भेदक; G2 औधक, M1 औटक, M2 औदर, M3-5 दरश्च T G2 4 5 M1 2 कुड°(for दण्ड°) — K (except K4) om 18^c–19^d, M2 om 18^c–19^b — ^{d}) M3-5 °मान्कर्ण एव च

19 For sequence of K4 Dn D3-7, cf v 1 15. K (except K4) om 19, M2 om 19^{ab} (cf v 1 18), B4 om from 19 to the end of the present adhy. M3-5 transp 19^a and 19^c — ^{a}) M3-5 transp बृह° and महौ° D1 महातेजा°, T G (G3 missing) M1 बृहत्तेजा (for महौजाश्च) — M3-5 om. 19^b. — ^{b}) D10 सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूपकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।

C. 5. 83
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 25

पुर॰ — M3-5 om 19^{d}. — ^{d}) B2 M1 धीमता (for वीर्य॰) — After 19, T2 G1 2 read 15^{ab}

20 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v l. 15 B4 om. 20 (cf. v l 19), B2 3 5 om 20-23, M2 om 20-21 — ^{a}) K1 5 आदारिश्च, K4 B1 Dn Ds D3-7 10 सुरारिश्च, D1 आराटिश्च, D2 8 आ(D8 अ)रादश्च, D9 अजाविश्च; T G4 5 अनादिश्च, G1 2 आदिन(G2 ॰र)श्च, M1 आभीरश्च, M3-5 आदारी च (M4 sup lin आदीजश्च) (for अदारिश्च) — After 20^{ab}, G1 reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time), G2 5 read 24^{c}-25^{b} — K4 B1 Dn D3-6 om. 20^{c}-21^{b} — ^{c}) K3 5 सुधीरश्च, T G1.4 पराक्षेतुं (for सुवीरश्च) — After 20^{c}, T2 ins

23* एको वीर्यवलोत्कट. ।
वीरबाहु सुबाहुश्च

— ^{d}) D8 D9 कल्पक (for कन्यक) T1 G1 4.5 एको (G1 5 कको) वीर्यवलोत्कट, M3-5 ॰र क(M8 का)न्यकुब्जक — After 20, T1 reads 18^{ab}, while T2 M3-5 ins.

24* वीरबाहुश्च दुर्वर्षो भूमिपो जालकीटक ।
[T2 भीन॰ (for वीर॰), and वालनायक (for जाल॰)]

21 K4 B1 Dn D2-6 om 21^{ab}, B2-5 M2 om. 21 (cf. v l. 19, 20) — ^{a}) Ds D2.7 10 T1 G1.5 महावीर्य॰; G4 तदा वीर॰ K1 सकद्रु; Ds D3 7 10 T1 G1.2 M1 सुकद्रु॰, D1 चकद्रू, D9 सुतद्र॰, G4 सुमद्र॰, G5 सुतद्रु, M3-5 सुकक्ष्य — ^{b}) K5 निकध्र॰, Ds D1 2 9 निचक्रु (D1.2 ॰क्र), D7 10 G2 निश्चक्र॰ (G2 ॰क्रु), D8 निकद्रु, T G5 M3-5 निचक (T2 ॰य, G5 ॰का), G4 M1 नीलक, G1 नीचक (for निकर) Some MSS तुमल॰, G5 तुमुला, M3 तुतुरु. K1-3 तुमलद्रुम (for तुमुल क्रथ) T1 G1 5 तथा (for क्रथ) — ^{cd}) K (except K4) transp वीरधर्मा (K1 वीरवर्मा, K2 चीरचर्मा) and भूमिपाल D1 S (M2 om, G3 missing) वीर(M1 वक्र)धन्वा (for ॰धर्मा) T2 एकलव्य सहात्मज (for 21^{d})

22 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v l 15 B2-5 om. 22 (cf. v l. 19, 20), K1 (hapl.) om. 22^{a}-23^{d} — ^{a}) T2 निर्जय T2 G1 2 M1.2.5 दतवक्त्रश्च K2 ॰योन्नृतवक्त्रा च, K3.5 ॰योरिमवक्त्रश्च — D1 (hapl.) om 22^{bc}. — ^{b}) K2-5 D9 G2 M1 स (for च) M3-5 रुग्मी (M5 ॰क्मी) सजय एव च — M3 om. 22^{c}-23^{b} — ^{c}) D2 (m as in text) आन्मदो (for आषाढो) — ^{d}) K2 3 सर्वशाली, K5 पूर्वशाली, D1 ॰माली, D2 8 पूर्वाशाली (D2 m पूर्वापाली), D9 ॰वाली, T1 ॰पाती — After 22, T2 ins

25* आर्या देवा बुध सूतस्तया हरिहयोपम. ।

23 For sequence of K4 Dn D3-7, cf. v l 15 K1 B2-5 om. 23 (cf v l 19, 20, 22), M2 om 23^{ab} (cf. v l 22), G2 5 om 23^{a}-24^{b}, D1 om. 23^{ab}. — ^{a}) K2 3.5 T1 G1 4 5 देवलश्च, D2 8 चीरक॰, M3-5 पावक॰. — ^{b}) K4 B1 D (D1 om) T1 एकलव्य सहात्मजै॰ (Ds ॰नुजै, D2 8 9 T1 ॰त्मज, D10 ॰नुज); T2 विश्वजिच्चापराजित, G4 ॰व्यश्च वीर्यवान्, M1 ॰व्यस्य मात्मज — G2 reads 23^{cd} after 14 — ^{c}) Some MSS कारूशक॰ and कार॰, D1 कारुपिका॰, T1 G1 4 कारू॰ M3-5 बभ्रु॰ (M8 ॰भ्रू॰) शुक(M5 शक्र)श्च राजा वै — ^{d}) K5 D8 9 ॰मूर्तिश्च, D2 ॰धूर्तश्च

24 B4 M3-5 om. 24 (cf. v l. 19), G2 5 om 24^{ab} (cf. v l. 23) G1 reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab} — ^{a}) Ds D10 उत्तर (for उद्धव) K (except K4) D8-10 ॰व क्षेमधन्वा च — ^{b}) K2 D1 वाटधानाश्च K2 D1 पार्थिवा, D2 8 वीर्यवान् — G2 5 read 24^{c}-25^{b} after 20^{ab} — ^{c}) K4 D5 6 श्रुतावश्च, G5 श्रुतवायु॰ K4 D5 6 दृढायश्च, D1 गदायुश्च, D2 8 शतायुश्च — ^{d}) Some MSS साल्व॰, K2 (sup lin as in text) शिल्पपुत्रश्च, D2 8 शल्यायुश्चैव — After 24, D3 repeats 18^{cd}

25 B4 om 25 (cf. v l. 19) For G1.2 5 cf v l. 24 — After 25^{ab}, D4 repeats 18^{cd}, and Dn repeats 23^{cd} — ^{d}) M3-5 एतन्मह्य हि रोचते

26 B4 om 26 (cf v l. 19) — ^{a}) K1-3 Dn2 तु, Dn1 प॰ (for च) K1 3 5 यातु न. (for ब्राह्मण) K4 D (except D1 2) M3-5 विद्वान् (for शीघ्र) — ^{c}) K1.2 5 D1 9 धार्त॰ (for धृत॰) — ^{d}) K4 B (B4 om) D (except D1 2 5.8 9) T2 असै (for अस्मिन्) K4 Dn

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १
एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २
किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

D3 4 6 7 प्रदीयतां (for सम°) M3-5 गत्वा सर्वं निवेद्यतां

27 B4 om 27 (cf. v. l 19) — b) K (except K4) कृप (for नृप) M3-5 द्रोण· शांतनवस्तथा — c) K (except K4) D5 यथावच्च (for यथा वाच्यो) — d) K4 B (B1 om) D (for D2.8 see below) रथिनां, G4 वदतां (for विदुषां) D2 8 द्रोण शस्त्रभृतां वर, M3-5 माचिरं तदिहोच्यतां — After 27, M2 ins 26* (cf. v. l 5. 5 1).

Colophon missing in B1 G3. — *Adhy. name* D1 8 10 T1 G1 2 6 M द्रुपदवाक्य, D2 पुरोहितयानं — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn2 Ds1 D6 7 10 S (G3 missing) 4, D2 3. — *S'loka no* D1 28

5

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l 5 1 1) T G1 4 6 M ins before वासुदेव उ° (M2, after 5 4 27):

26* वैशंपायन ।
द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारद ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L 1) T1 G1 4 6 वाक्यविदां वर — (L 2) M2 वासुदेवस्तदा तत्र, and वदतांवरो T2 M (except M2) वच (for इदम्)]

1 G1 4 om वासुदेव उ° K2 श्रीकृष्ण उ°, D1 G6 श्रीवासुदेव, T2 श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — a) K2 मते (for वाक्य) — c) T1 G1 राजन् (for राज्ञ·) — d) K4 B D (except D1 8 10) अमितौजसः, T1 G1 2 महात्मनः (for महौ°).

2 a) K3-6 B D1 3 4 7 9 10 T G5 M2 पूर्वं कार्यं, D2 8 कार्यं पूर्वं — b) B1 2 5 D2 T G1 सुनीतिम् K2.4 D5 D6 10 अभि(D9 °ति)काङ्क्षित — c) D1 ह्याचरेव K1 2 5 बुध्या, S (except M1 2, G3 missing) कार्यं (for कर्म)

3 a) K1.2 D6 9 G4 नु (for तु). K (except K4) D1 8 9 T2 सांबंधिक, Dn2 D7 संबंधिकं; D5 Cap. dp sp सायंधक, Ca. d s as in text. — G2 om 3cd. — d) D8 परेषु (for च तेषु)

4 B1 om 4ab. — a) G5 आहूता (for आनीता) — b) N (except K1.2, B1 om) T G2 4 तथा (for यथा) — c) B1 D1.2.9 T1 G1 कृतो विवाहो; D1 जाते विवाहे G5 ·भिमन्यो· (for मुदिता). — d) T1 G1 गच्छाम स्व (for गमि°) K1 यथागत (for गृहान्प्रति)

5 a) K (except K4) तेषां (for भवान्) D5 5-7 वृद्धतरो K4 राजन् (for राज्ञां) — b) K4 तपसा (for वयसा) — c) D1 शिष्याश्च ते, T2 शिष्यास्तव. K (except K4) भीष्म प्रवृद्धो (K6 °द्धो) वयसा — d) K1 5 भवानिह, K2 8 भवानिव, S (except T1, G3 missing) भवेमहि.

6 M (except M2) ins after 6 T2, after 7ab

27* तस्माद्यदनुरूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।
त प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L 1) T2 यास्तु तदनुरूपांश्च, and ह्यभिमन्यते — (L 2) T2 तान्; M1 तद् (for त) T2 यथान्याय्य, and कुरुभ्य (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ९
ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११
द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७

C. 5. 107
B. 5. 5. 18
K. 5. 5. 19

---

7 In B4, the portion from 5 5 7 to the end of adhy 6 is missing — a) D2 भवान्प्रेषयता चैव — b) D2 वर (for वच) T2 °वार्थं हिताश्रगन, M3-5 तत्र गत्वा स वक्ष्यति — After 7ab, T2 ins 27* — c) D3 प्रेषित (for निश्चित) K4 Dn1 Ds2 D4 (before corr) 10 तत्र, D3 छेवत्, T2 यत्तत् (for तन्न) — d) D9 यत्प्रेष्यसि (for प्रेष°) Dn D1 9 T2 G2 तद् (for यद्)

8 B4 missing (cf v 1 7) — a) K1 2 5 Ds D1 2-10 T2 G4 न्यय, K4 D6 7 सम, T1 G1 2 5 M स तत (for शमं) — After 8ab, M ins

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवा ।

— c) D1 स, M स (for न) D2 6 7 तावत् (for भवेत) — d) K1. 2 D4 G2 महाक्षय, T2 महाभय, M (except M6) महान्भय..

9 B4 missing (cf v 1 7) — a) D1 धर्मान्वित, D2 8 T2 गर्वान्वित, D3 दर्पाद्धतो (for दर्पा°) — T1 G (G3 missing) read 9cd after 10 — c) K1 2 D9 M2 4 6 तु (for च) — d) D2 6 T G1 4 °ह्वयेत, D7 °ह्वय

10 B4 missing (cf v 1. 7) T1 G (G3 missing) read 9cd after 10 (cf. v 1 9) — b) T2 G5 M3-5 सामात्य सहबान्धव — c) D4 2 (both marg) नाश, M1 (sup lin as in text) 2-5 दिष्ट, Ca d s निष्ठा (as in text) — d) T2 क्रुष्टे, G2 युद्धे (for क्रुद्धे)

11 B4 missing (cf v 1 7) — a) Ca दाशार्हं (for वार्ष्णेयं) — b) K M2 गृह (K4 गृहात) D3 संप्रेषयामास

12 B4 missing (cf. v 1 7) — a) Ds2 D9 द्वारकां तु, D2 10 द्वारकायां — b) D2 सर्वे (for सर्वं)

13 B4 missing (cf v 1 7) K2 3 om (hapl.) 13 — b) M (M2 sup lin. as in text) पाण्डवैः (for बान्धवैः) K4 m दूत प्राज्ञ कुलोद्भव — K4 om from 5 5 13cd up to 5 6 3

14 B4 missing (cf. v 1 7) K4 om 14 (cf. v 1 13) — a) G6 कुरुवीराणां — b) Some MSS मात्स्य. K1 M2-5 तथा, K2 तु ते (for च ते) — d) T2 महारथा

15 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 15 (cf v 1 13) — b) T2 G4 समानीत K (K4 om) D2 6-10 महाबल, T2 G (G3 missing) बल महत् (by transp) — c) K1 B1. 2 D1 2. 9 T1 G1 5 M2-5 °सुत (as in text), the rest °सुता K1 2 5 चैव (for चापि) — d) K1 B1 2 D1 2 9 T1 G1. 5 M3-5 समानिन्ये (as in text), the rest °निन्यु M3-5 नराधिपान् (for मही°)

16 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 16 (cf. v 1 13) — a) K1 2 प्राज्ञ (for राजन्) — d) M3 4 महात्मना (for मही°) — After 16, B (B4 missing) D (except D1. 10) T1 ins

29* सकृत्स्ना च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B4 missing (cf v 1 7) K4 om 17 (cf v 1 13) — a) K (K4 om) भीमानि (for वीराणां) — b) D1. 2 6 M2 समागच्छन् (for आगच्छ°) M2 इत (for the first तत) — c) K1 2 5 चालयति मही, Dn1 °यति च गा, D9 °यन्निव गां M1 सर्वां (for देवीं)

18 B4 missing (cf v 1. 7) K4 om 18 (cf v 1.

C. 5. 107 B. 5. 5. 13 K. 5. 5. 19

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३
विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

13) — a) K (K4 om) प्राज्ञ (for प्रज्ञा) Dn D8 G5 °वृद्ध — b) K1 2 5 D1 T2 G2 4 5 M3 4 पांचाल, Dn1 पचाल्य — c) M3 4 कुरूणां — d) K5 B D T2 G1 C8 स्थित (D5 सदा)

Colophon om in K4, B1 G3 missing — *Adhy. name* K5 Dn1 D2.5 10 पुरोहितयानं, D3 राजोपमंत्रण; D8 राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं, G1 M1 वासुदेवगमन, M2 सेनासमागम, M3.5 वासुदेववाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D31 D2 5–7 9 10 S (G3 missing) 5 — *S'loka no* K3 18, Dn2 D3 19

6

☞ This adhy is missing in B1 G3 (cf v 1 5 5 7, 5 1 1)

1 = (var) Manu 1 96. — K4 om 1–3 (cf. v 1 5 5 13) — a) Ca भूतेषु Cd s cite भूतानि — b) K3 मतिजीविन, G2 बुद्धिजीवका, Ca d s as in text — c) K3 मति° (for बुद्धि°) — d) B D (except D5 10, D2 by corr, for D1 see below) नरेष्वपि (for नराणां तु) K1 हि, D3 T G1 3 5 च (for तु) K5 °णां बुद्धिजातय, D1 G5 नरेषु ब्राह्मणा स्मृता Ca cites द्विजा, Cd s as in text.

2 K1 om 2 (cf v 1 1) — 2ab = (var) Manu 1 97ab — a) D1 G5 ब्राह्मणेषु च विद्वांस, T1 G1 2 4 M द्विजेषु विद्वान्क्रेष्ठस्तु Ca d s वैद्या° (as in text) — b) S (G3 missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2ab, K3 5 B D (except D5) T G5 ins

30* कृतबुद्धिषु कर्तार कर्तृषु ब्रह्मवादिन° ।

[= Manu 1 97cd — K3 कृतनिश्चया, B1 D5 ब्रह्मवेदिन°, Cd s ब्रह्मवादिन (as above)]

3 K4 om 3ab (of v 1. 1) — c) B Dn D3–7 सदृश°, D2 स्व समः, Ca d s अनवम (as in text) — d) T G (G3 missing) M1 शुक्रेणागिरसा तथा, M3–5 शुक्रांगिरसयोरिव

4 b) M1 सुयोधन (for स कौरव)

5 a) K1 2 T G2 4 5 विदितं, K4 D5 विदितैः, Dn1 D2 M5 विदित, G1 यद्वृत्त, Ca d s विदिते (as in text) — b) K1–3 विजिता. (for वञ्चिता) K1 इति, K4 सुतै (for परै°).

6 a) D5 शाकुने° T2 G (G3 missing) M1 2 °पूर्वेण (for °पूर्वं हि). K (except K4) D2 8–10 च (for हि). M3–5 बुद्धिपूर्वं च शकुनि. — b) D2 T1 G1.4 M2 यदा°, T2 G2 M1 यथा° (for समा°) M3–5 समाह्वयत पांडव — c) K1 5 D7 स, M3–5 तु (for सन्) — d) K1 क्षत्रधर्मे, D2 8 क्षत्रधर्मं. T2 क्षत्रधर्मे व्यवस्थित, G1 क्षत्रधर्ममते स्थित, M3–5 क्षत्रवृत्तरत शुचि.

7 a) K1 2 5 च (for तु). — b) K5 B1 2 3 D (except D5) धर्मराज, T1 G1 कुंतीपुत्र, M2 धर्मात्मान — d) K1 2 3 D2 स्वकं (for स्वय)

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३
स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८

C. 5. 127
B. 5. 6. 18
K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

8 K4 om. 8ᵃ–9ᵇ — ᵃ) D2 8 स भवान् (for भवांस्तु) T1 G1 4.5 धर्मयुक्तः सन् (for धर्म°) — ᶜ) D1.2.8 तेषां (for तस्य) G1 M योधाना — ᵈ) K2 पुनर्, G5 ध्रुवन् (for ध्रुवम्)

9 K4 om. 9ᵃᵇ (cf. v 1 8) — ᵇ) M (except M3) वृंह° (for साध°) — ᶜ) B2 °व, D2 8 तु (for च) K3 B1.3 5 Dn D5 D3 4 6 7 10 °कृपादीनां — ᵈ) K4 5 स जन°, D1 2 4 8 M2.4 (sup lin as in text) °ष्यसि

10 ᵃ) D1 हि, D8 9 G5 त्रि (for च) — ᵇ) A few S MSS योधेषु K1 विषमेषु — ᶜ) K5 B5 D (except D5 D1.8 9) पुनरेक्यकरण, T1 M1 °रेकाग्र्य°, T2 न तथा पुनरेकाग्र, G1.2 °रेकाग्र्य°; Ca d s as in text — ᵈ) B1 transp तेषा and कर्म G4 कार्यं (for तेषां) T G1 5 कार्यं, G3 काल°, G4 तेषा (for कर्म)

11 ᵇ) K D2 एकाग्र(K4 °कात)मानसा, T1 G (G3 missing) एकातवृत्तय T2 सुमेधा हितबुद्धय° — D7 (hapl.) om 11ᵈ–12ᶜ — ᵈ) T2 सग्रह (for सचयम्)

12 D7 om. 12ᵃᵇᶜ (cf. v 1 11) — ᵃ) K3 4 (m as in text) B1 विद्यमानेषु G4 M5 वै (for च) B2 सर्वेषु, M2 योधेषु (for च स्वेषु) G4 तेषु (for स्वेषु) T2 मित्रेषु च स्वकीयेषु — ᵇ) K (except K1) M2 °मानेषु वै, B (B4 missing) Dn D5 D2–6 8 10 M1 °माने तथा, D1 °मानेषु च, D9 M2–5 °मानेपि च (for °माने च वै) Cd लम्बमानेषु, Ca s लम्बमाने (as in text) — ᵈ) M (except M2) यथा वय (for न सशय) — After 12, D9 ins 32* (cf v 1 5 7 1)

13 ᵃ) K1 (sup lin as in text) 2 पार्थ (for चात्र). — ᵇ) D1 M3–5 °लक्ष्यते, D9 °लक्षय (for °लभ्यते). — ᶜ) G2 M3 (sup lin) संगत्य

14 ᵃ) T2 G1.4 M2 बुद्धियुक्तश्च, G2 भक्ति°, M1 3–5 धर्मयुक्तानि — ᵇ) K D7–10 T2 G3 धर्मं, M2 सम्यक् (for धर्म्यं) G4 धर्म्येषु समसाचरन्, M1 3–5 धर्मात्मसु समा°. — ᶜ) K कृपालु श्रुत° (K4 °लु सु°), D51 D10 कृपालुश्च T2 परिक्लेश — ᵈ) K3 B (B4 missing) D (except D1 8 9) G1 पाण्डवीयान् (for °वानां) M5 °तयेत्

15 ᵃ) K1 (m as in text) 5 D5 D10 कुरुधर्मं, S (except G6, G5 missing) कुलधर्मान् — ᵇ) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्) K (except K5) अधिष्ठितं, S (G3 missing) अनुष्ठितान् — ᵈ) K4 वै (for मे) D1 नास्ति (for नात्र). M3 5 वर्तते मति (for नात्र सशय°)

16 ᵃ) M3–5 न तेभ्यो हि भय — ᶜ) D2 शक्त° (for युक्तः) — ᵈ) D9 वृद्धश्चापि विशे°

17 ᵇ) M मुहूर्ते विजयेतुले — ᶜ) K1 स कौरवान् (for कौर°) K1 5 D9 T2 G4 5 प्रयाह्याशु, M प्रयात्वथ K2 D8 कौरवान्प्रति यात्वाशु — ᵈ) K1.2 पाण्डव° (for कौन्तेय°)

18 ᵇ) M3–5 पाञ्चालेन (M5 °लाना) B3 यशस्विना (for महा°) — After 18, K Dn D1 3 4 (marg. sec. m) 7 8 ins

31* शिष्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

७

C 5 171
B 5 7 3
K 5 7 3

वैशंपायन उवाच ।
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।

पाण्डवाना हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L 1) D1 निर्दिष्टश्चापि पूतो K1. 2 Dn1 D4 8 नीतिशास्त्रेषु (Dn1 D4 °स्वार्थे-) कोविदे — (L 2) D4 कौरव]

Colophon missing in B4 G3 — *Adhy. name* K4 5 B1-3 5 Dn Ds1 D2-7 10 पुरोहितयान, D3 8 पुरोधायान, G2 विदुरप्रेपण, M दूत(M2 पुरोहित)प्रेषण. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 4 Ds1 D2 4-8 10 S (G3 missing) 6 — *S'loka no* Dn 19, D8 20

7

☞ This adhy is missing in G3 (cf v 1 5 1 1)

1 B Dn D8 D3(marg *sec m*) 3-8 10 S (except M3, G3 missing) ins after वैश° उ°. D9, after 5. 6 12

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासु पार्थिवेभ्यस्ततस्तत ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभ ।
स्वयं जगाम कौरव्य कुन्तीपुत्रो धनंजय ।
[(L 4) T G वार्ष्णेय (for कौरव्य)]

— a) M3-5 याते, Cd s गते (as in text) — c) D7 वृष्ण्यधिप (for वृष्ण्यन्धकै) — d) D3 8 तु (for च) K1 2 5 सहस्रस्, T2 (before corr) G2 सहितम् (for शतशस्त) B (except B3) Dn Ds1 D1-5 8 9 10m G1 2 तस्य (for तथा)

2 a) K1 4 आगम°, K2 आकर्ण°, Dn D3 5 7 आरयाप°; Ca d n s आगम° (as in text) — D1 transp 2b and 2a — b) D2 पाञ्चालाना (for पाण्ड°) — d) K1 2 5 दूत°, B Dn D3-7 T G1 2 5 गूढे, D8 गूढ, D9 पूर्व, Ca d s दूतै (as in text) Ds2 च तैः, Ca.d चारै; Cs as in text. G4 गूढैः प्रच्छन्नचारिभि, Cap गूढै प्रणिहितैश्चरै

3 a) M (except M1) तत् (for स) K1.3 4 B D (except Dn2 D1 8 9) T G1 2 4 M4 (*sup lin*) यात. — c) K4 च (for न). K1 2 D1 स्व(D1 स)बलेनाति°; D3 9 बलेन (D9 सैन्येन) महता चापि (D9 युक्तो)

4 b) G5 कुतीपुत्रो धनजय ; M (except M3) °य श्वेतवाहन. — c) M स्वय जगाम कौरव्य — d) T G (G3 missing) आजगाम, M कुतीपुत्र. (for जगामाशु)

5 a) K1 2 4 D9 T1 गत्वा, D1 यातौ (for यात्वा) M (except M2) यात्वा तु (for तौ यात्वा) M3-5 परवीरघ्नौ (for पुरुष°) — c) M1(*sup lin* as in text).3-5 सुप्त महति पर्यंके — d) K1 2 शय्या त; K4 राजान, K5 शय्यायां, D10 शयन B D (except D1. 2 8 10) चाभि° (for चोप°)

6 ab) S (G3 missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेव मुपाश्रयत् (T2 M3-5 °गमत्, G4 5 M1. 2 °द्रवत्) — c) K (except K3) उच्छीर्षे तस्य (K4 स तु, K5 तत्र), D1 5(m as in text) तच्छीर्षतश्च, D10 उच्छीर्षदेशे B1 D7 S (G3 missing) तु (for च). Cd s cite उच्छीर्ष; Ca उच्छीर्षत (as in text) — d) T1 G1 °सादासने शुभे — G5 ins after 6 G4, after 8ab

33* सिंहासनगत पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 a) D10 पार्थ (for तत) G4 तत्र (for तस्य). — b) G5 °द्युति (for °मना.) — c) K3 D2 8m 7 पादाते, B (except B2) पश्चाच्च, Ca d s पश्चार्धे (as in text) K1 2 5 D8 तस्य, K3 चाय, K4 D1 स तु; B (except B2) एव स, Dn D2 8 7 स च, D8 चैव; T1 G1 तु स (for च स) D9 G1 5 M पश्चार्धेन स कृ°; D10

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १२

कृष्ण उवाच ।

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।

C. 5 145
B. 5 7 16
K. 5. 7 17

पश्चार्धदेशे कु॰, T2 G2 पादावुजाते कु॰
8 ^{a}) K (except K3) D1.3–10 च, S (except T1 G5, G3 missing) तु (for स) — ^{b}) K1.2 धनजय (for किरी॰) — After 8^{ab}, D8 ins

34* उच्छीर्पतश्चासनस्थ ददर्शाथ सुयोधनम् ।,

while D10 ins

35* पश्चाद्दुर्योधन भूपमुच्छीर्पे सस्थित तदा ।

On the other hand, G4 ins and G5 repeats 33* after 8^{ab} G4 cont after 33* T1 ins after 8^{ab}

36* वैचित्रवीर्यज पश्चाद्यादवाना धुरधर॰ ।

Finally, M ins after 8^{ab}

37* पश्चाद्दुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युति ।

— ^{c}) K (except K3) उभयो , D1 तयो सु-, D2 3 तयो स (by transp) T1 G1 5 पृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^{d}) N T1 यथावत् (D1 यथार्थं) (for यथार्हं) K1.2 4 परिपूजितौ, K3 B Dn D3–9 प्रतिपूज्य (B4 ॰गृह्य) तौ, D8 प्रतिपूजितौ, D1 परिपूज्य च, G2 अभिपूज्य च — T2 reads 8^{ef} twice, first as in S and then as in text (with v l) ! — ^{e}) K4 D1.2 3 9 तौ (for तदा) S (G3 missing, T2 first time) पप्रच्छ तौ महाबाहु (T1 G1 M1 ॰बाहू, T2 G2.4 ॰भागौ, G5 ॰त्मानौ), T2 (second time) तयोरागमने हेतु, Ca as in text. — ^{f}) K1 पृष्टवान्, K2–5 अपृच्छत् (for पप्रच्छ) S (G3 missing) किं कार्यं युवयोरिति
9 ^{b}) D9 प्रोवाचेद हसन्निव, S (except T2 G2, G3 missing) इद वचनमब्रवीत् — ^{c}) B3 D2–7 Cap सह्यं, D9.10 सह्य, Ca.d s as in text — ^{d}) K (except K3) D1 T1 अर्हसि D9 10 साहाय्य दातुमर्हसि (D10 ॰ति)
10 K3 (hapl) om. from सख्यं up to ॰गत in 11^{a} — ^{a}) M3–5 सम सबधक चैव — ^{b}) K3 4 B3 4 D (except D8 D4 9 10) T1 G (G3 missing) मम (for मयि). D1.2 3 T1 G1.4 5 अर्जुनस्य; D9 अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि) T2 G2 वा (for the second च) M (except M1) सख्य च तव सात्वत — M2 reads 10^{cd} first as in text and then as in M3–5 ! — ^{c}) K (K3 om.) D1.3 10 सावधिक, D8 T2 G2 साबधकं K1 2 सर्वं (for तुल्य) M3–5 मयि चैव महाबाहो — ^{d}) K (K3 om) तव (for त्वयि) Dn2 माधवे, G2 मानद M3–5 कुतीपुत्रे च फल्गुने
11 K3 om up to ॰गत (cf v l. 10) — ^{a}) D9 चाप्यागत , S (except G5, G3 missing) त्वभिगत॰ — ^{c}) K1–4 D8 चाभिगतान्, K5 Ds2 S (except T2 G2, G3 missing) चाभि(G5 M2 चाधि)गता — ^{d}) K2 4 5 धर्मचा(K4 ॰सा)रिण , D8 D9 T1 G1.5 M1 पूर्वसारिण, T2 G2 शास्त्रदृष्य , G4 पूर्वधारिण, M2–5 ॰चोदक, Ca d.s as in text
12 ^{a}) D8 ज्येष्ठतमो S (except T2 G2, G3 missing) त्व चापि (M3.5 ॰द्य) पुरुषव्याघ्र (G3.5 ॰श्रेष्ठ) — ^{b}) D2 3 T2 G2 मध्ये (for अद्य) T1 G1.4 5 M सत्तमोसि (G5 न समोपि) सतामपि — ^{c}) D9 सगत , T2 सत्कृत , G2 सस्मृत (for समत) S (G3 missing) लोके (for चैव). — After 12, G2 ins

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्य ते कस्मिन्काले त्वमागत ।
[दुर्योधन ।*]
त्वद्दर्शनार्थी गोविन्द अह पूर्वमिहागत ।
प्रीत्यर्थी स भवान्साह्य मम दातुमिहार्हति ।,

while M ins

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्य श्रुत्वामरवरोत्तम ।
पुरुषोत्तमस्त्विद वाक्य दुर्योधनमभाषत ।

13 K2 B3 Dn2 D6 7 10 श्रीकृष्ण उ॰, D1 T1 G1 श्रीकृष्ण , D2 3 9 श्री(D9 om श्री)भगवानुवाच, T2 G2 श्रीभगवान्, G4 5 श्रीवासुदेव॰, M (M2 om) वासुदेव . — ^{b}) M3–5 इति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति) — ^{cd}) S (except T2 G2, G3 missing) मया तु दृष्ट (G4 -पि दृष्ट , M3–5 दृष्टस्तु) प्रथम कुतीपुत्रो धन॰
14 ^{b}) M3 5 om. अपि, and transp पूर्वं च and अस्य. T1 G1 एव (for अपि) — ^{c}) M3 5 transp साहाय्य and उभयोरेव — ^{d}) D9 G5 M3 5 न सशय (for सुयो॰).

C. 5. 147
B. 5. 7.
K. 5. 7. 17

माहात्म्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्యयाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

---

15 [a]) K2 4 Dn1 D3.4 7 प्रधारणं (see below), D2 पांढवाना (sic), D8 m सप्रदान; all comm as in text K1 च, K2 3 5 D8 हि; Ca तु (as in text) — [c]) K2 4 Dn1 D3-4 7 प्रधारणं (for प्रवा°), see above — [d]) K4 D9 अर्हत् (for अर्हः)

16 [a]) M1 (*sup lin* as in text) 3-5 °सपत्ना (for °तुल्याना) — [b]) K (except K3) D1 2 8-10 योधाना; M1 (*sup lin* as in text) 3-5 गोपाळा (for गोपाना). M1 (*sup lin* as in text) 3-5 मम (for महत्) — [d]) K3 D5 D1 2 9 Ca d 3 संस्कृतयोधिन, T2 G2 सग्रामकोविदा Cap सुहृत°, संस्कृत°, सग्राम°.

17 [a]) T2 G2 योधा (for युधि) M (except M2) ते युध्यमाना यद्वो (M1 वल्गिन). — [b]) D5 D1 भवति, M1 सन्तु वा (for भवन्तु) — [c]) M1 (*sup lin* as in text) 3-5 माहात्म्य (for सग्रामे) — T1 (hapl.) om 17[d]-19[c] — [d]) M1 (*sup lin* as in text) 3-5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्र) — M (except M1) ins after 17 G1 4 5, after 18

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुन पुन ।
वान्या वरय माहात्म्ये मा साचिव्येन वा पुन ।
[(L 2) G1 4 5 °व्येपचा (for °व्येन वा)]

18 T1 (cf v 1 17) M (except M1) om 18 — [a]) K3 अन्यतम, D1 G2 एकतम, D2 9 एकतर, D10 G1 4 अन्यमतर, K3 यत्ते; K4 पार्थं (for पार्थ) — [b]) K1 हृदि (for यत्ते) K1 4 5 D2 G1 M1 हृद्यतम, Dn D5 D4-7 10 कृत्यतर (D2 °म) K4 B2 D5 D2 8 10 महत् (for मत) D1 G2 यत्रेच्छा वर्तते तव — [c]) K1 2 4 पार्थ (for अग्रे) — [d]) K2 Dn1 D2 प्रधार्य, G2 प्रार्थिता, Ca d 3 प्रवार्य (as in text), cf v 1 15 K2 B1 D7 9 T2 G (G3 missing) M1 मे मत (for धर्मत°) — After 18, G1 4 5 ins 40*

19 T1 om 19[abc] (cf. v. 1 17). — [a]) M3-5 कौंतेय. (for कृष्णेन) — [b]) M3-5 वासुदेवेन पांडव°. — [c]) M3-5 साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D1, D2 marg *sec m.*) ins.:

41* नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमज नृपु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B2) Dn D8 9 cont :

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
[B1 8 तत (for तदा) D9 सर्वमादाय पार्थिव°]

20 D81 om 20, B2 D9 om 20[ab]. — [b]) S (G3 missing) गोपानां (for योधाना) K2 D82 G4 M1 भारत ; D1 2 8 कौरव (for भारत) — [c]) = 28[c]. K B1.3 5 D82 D1 2 4 8 9 T2 G2 4 मत्वा (for ज्ञात्वा) — [d]) K1 2 4 सप्राप्त., K6 प्राप्तवान्, B6 D1 8.9 T G (G3 missing) M1 2 स प्राप M8 4 च परा (for परमां)

21 [ab]) D1 transp सैन्य and सर्वं M1 क्षिप्र (for सर्वं) K1.2 4 वीर्यवान्, K8 Dn2 D7 8 T2 G2 M3 पार्थिव; D1 2 चैं तदा, G4 भारत — [c]) D10 मुदा (for ततो) S (except G6 M5, G3 missing) °बलं. — [d]) D8 G5 M3-5 °बए

22 [a]) K4 G4 om च D7 वा, G6 हि (for च) — [b]) S (G3 missing) तस्मै कृत्स्नं (T2 G2 प्रीत्या, M3-4 सम्यक्) न्यवेदयत

23 Before 23, N M4 ins बलदेव उ°, T2 G3 (with prefixed श्री) बलराम, G2 राम — [a]) M2 कौरव° (for ते नर°) — [d]) K1 2 4 D1 2 8 10 T2 G1 2 M1 पुरे, G4 M2.4 पुर (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०
गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ३१

अर्जुन उवाच ।

भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५ C. 5 170 B. 5. 7 33 K. 5. 7 40

---

24 ^{c}) $K_{1\ 4}$ मम; S (except T_2 G_2, G_3 missing) त्वया (for मया) K Ds_2 $D_{1.2\ 8\ 10}$ सायधिक, B_2 G_2 सयधिक, Ds_1 T_2 सायघकं, T_1 -नुवधक

25 ^{a}) D_9 S (G_3 missing) मे (for वै) D_{10} न तद्वाक्य मदुक्त वै — ^{b}) B (except B_1) केशव $D_{2\ 8\ 9}$ प्रत्यगृह्णत S (G_3 missing) प्रतिजग्राह केशव

26 ^{a}) $B_{2\ 5}$ Dn D_{2-7} पार्थस्य (for पार्थानां) — ^{b}) D_{10} च (for अपि) $B_{2\ 4}$ G_2 M_1 च, T_1 G_1 वा (for वै) D_1 नापि दुर्योधनाय वे — ^{c}) M_2 वर्तते (for निश्चिता) — ^{d}) K (except K_5) B_1 D_{10} T_1 $G_{1\ 5}$ हि, $B_{2\ 4}$ T_2 G_2 च, $M_{2.4}$ वै (for ह)

27 ^{a}) Dn_1 T_1 $M_{2\ 4}$ (*sup lin* as in text) $_5$ हि; G_5 च (for असि) — ^{b}) $D_{2\ 8}$ सर्वराजसु पूजिते

28 Before 28, all MSS (except T_1, G_3 missing) ins वैश° उ° (S and a few N om. उ°) — ^{a}) N (except $D_{1.2\ 4\ 8\ 10}$) M_3 तु (for स) — ^{c}) = 20^{c} B_6 Ds D_8 चापकृत K $D_{1.2\ 8}$ मत्वा (K_3 कृत्वा), D_4 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) S (G_3 missing) कृष्णं चापि महाबाहु (T_2 G_2 °भाग) — ^{d}) K_4 D_4 ज्ञात्वा, D_9 मेने (for युद्धान्) D_9 युद्धे (for मेने) $K_{1-3\ 5}$ ज्ञात्वा मे (K_2 स मेने) निश्चित जयं, $B_{1.2\ 5}$ $D_{1.2\ 8}$ जित मेने धनजय, S (G_3 missing) आमन्त्र्य भरतर्षभ (T_2 G_5 M_2 °भ)

29 In B_4, the portion from 29 up to 5 8 34, is lost on a missing fol — ^{a}) D_{10} सोभ्यगात्, G_6 ततस्तु — ^{b}) K_1 $D_{1.4\ 10}$ G_2 M_2 नृप — ^{c}) S (G_3 missing) बल (for ददौ) D_8 S (G_3 missing) तस्मै (for तस्य) — ^{d}) Some MSS अक्षो°. D_1 तथा, S (G_3 missing) ददौ (for तदा)

30 B_4 missing (cf. v 1 29) — ^{a}) T_2 $G_{2\ 5}$ सह, M_{3-5} पूर्व (for सर्व-) — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $G_{4\ 5}$ °नदन — ^{c}) D_8 सवृत· प्रययौ N (except K_2 D_2, B_4 missing) परि° (for प्रति°) T_1 $G_{1\ 5}$ राजा, G_4 राजन् (for हृष्ट) — ^{d}) G_4 प्रहृष्ट (for सुहृद) K_3 प्रतिनदयन् (for सप्र°) — After 30, K_3 B (B_4 missing) D (except $D_{1\ 9}$, D_2 marg *sec m*) ins

43* तत पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दन ।

31 B_4 missing (cf. v 1 29) — ^{a}) Ds हृष्ट (for कृष्ण) — ^{c}) G_4 समरे (for का बुद्धिम्) — ^{d}) K_1 आदाय, G_4 किमह (for आस्थाय) G_4 तु (for अह) B (B_4 missing) D (except $D_{1\ 2\ 8\ 9}$) transp त्वया and वृत

32 B_4 missing (cf v 1 29) — ^{b}) K (except K_4) D_{10} निहन्तु मनसापि हि — ^{c}) T_1 एव (for अपि) $M_{3\ 4}$ एव (for एक·) — ^{d}) B (B_4 missing) D (except $D_{2\ 8\ 10}$) M_1 पुरुषर्षभ

33 B_4 missing (cf v 1 29) — ^{a}) $D_{2\ 8\ 9}$ च (for तु) — ^{b}) K_1 T_1 $G_{2\ 4\ 5}$ $M_{1\ 2}$ यद् (for तद्) A few MSS त्वा (for त्वां) — ^{c}) B_{1-3} Dn Ds_1 D_{2-4} T_2 G_1 यशसा M_1 अभ्यर्थी — ^{d}) G_5 तस्मादस्मिन्, M_{3-5} तेनासि त्व

34 B_4 missing (cf. v 1 29) — ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ हि, D_8 च, M_{3-5} मे (for तु) — ^{b}) D_8 तदा (for सदा) — ^{c}) D_9 M_2 °रात्रस्थित D_8 D_{10} G_4 $M_{3.4}$ कार्यं (for काम) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_7 भवान्मे; D_{10} मे भवान् (for

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ २
विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३
स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५
ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्भवान्) A few MSS अर्हसि.

35 B₁ missing (cf. v 1 29) D₈ om the ref. D₂ T₂ G₂ ₄ M₂ श्रीभगवान् (D₂ adds उ°, M₂ om श्री), T₁ श्रीकृष्ण , G₁ ₅ श्रीवासुदेव — a) B₁ तत्ते, D₂ वाक्य (for पार्थ) — b) K₁ यस्यार्थे तन् (for यत्स्पर्धेथा) K₂ स्पर्धत; K₈ स्पृहेथा ; B₃ ₈ ₅ Dn D₃-₇ स्पर्धसि, D₈ ₁₀ वर्तेथा , T₂ G₂ ते स्वार्थे, Ca d s स्पर्धेथा. (as in text) — d) K₁ (sup. lin) D₈ संपद्यते, S (G₂ missing) मवर्तता, Ca as in text K₈ तदा (for सच)

36 B₁ missing (cf v 1 29). G₆ (om उवाच) श्रीवैश° — a) M₃-₅ स तु (for एव). G₂ उक्तस्तत (for प्रमु°) — b) D₂ ₉ तत , T₂ तथा (for तदा) — c) G₂ प्रीतो (for वृतो)

Colophon missing in B₁ G₂ — *Adhy name* : K₆ B₂ ₃ Dn D₃-₇ ₁₀ पुरोहितयान, D₈ कृष्णगमन; G₁ भग वत्सारथ्यकथन; M सारथ्यवर्णन (M₁ ₂ °वरण) — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ Dn₂ Ds₁ D₂ ₆ ₈ ₈ ₁₀ S (G₂ missing) 7. — *Sloka no* K₆ 36, Dn 39, D₂ 41.

8

1 In B₁, stanzas 1-34 are missing (cf v 1. 5 7 29), in G₂, stanzas 1-23 and lines 1-3 and 5 of 59* likewise missing (cf v 1 5 1 1) — K₁ om the ref G₆ श्रीवैश° — a) M₃-₅ transp शल्य and श्रुत्वा तु T₂ G₂ तच्चा°; Ca दूताना (as in text) — D₂ transp 1ᵇ and 1ᵈ — c) D₁ द्रष्टु, D₂ M₃-₅ राजा (for राजन्)

2 B₁ G₂ missing (cf v 1 1) — a) K₁ ₂ ₄ सेनानिवास° — c) K₁ ₄ ₅ M₂ अपि (for हि). K₅ B Dn D₅ D₈-₇ ₁₀ T₁ G₁ ₄ ₅ विपुला; K₆ D₁ ₂ ₈ बहुला K₆ D₁ ₂ ₈ सेना — d) K₅-₅ B₆ D (except D₁.₂ ₈ ₁₀) transp. स and बिभर्ति B₁ D₁ ₇ T₂ G₄ M₁ नरर्षभ; B₁ D₈ D₁₀ नराधिप° — After 2, B (B₁ missing) D (except D₁, D₂ marg. *sec. m.*) T G₂ M₃-₅ ins :

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रम° ।

[Some MSS अक्षो° D₁₀ T₂ M₃-₅ राजा (for राजन्)]

3 B₁ G₂ missing (cf. v. 1 1) — a) M₃-₅ वीरा (for शूरा) — b) T₁ G₁ ₅ विचित्रायुधका°. — c) K₂ विचित्रस्रग्धरा सर्वे, D₂ विचित्रवाहना सर्वे (cf. 45*) — K₈ (hapl) om 3ᵈ and the prior half of 45*. — d) K₁ विचित्रायुधभूषिता , K₄ चित्राभरणभूषणा , K₅ Dn₂ D₁ ₂ विचित्राम्बरभूषणा (cf 45*) — After 3, N (except K₂ D₁ ₉, B₁ missing, D₂ marg *sec. m*) ins

45* विचित्रस्रग्धरा सर्वे विचित्राम्बरभूषणा° ।

[Prior half om in K₈. K₁ ₄ ₅ Dn₂ विचित्ररथवाहना (=3ᵈ), D₈ विचित्राम्बरधारिण]

4 B₁ G₂ missing (cf v 1 1) — a) Some MSS. °वेशा° (for °वेषा°) K सुवेषाभरणा (K₁ °षा° सुभगा) वीरा — b) M₃-₅ शूरा. (for वीरा) K शतशोथ सह° — d) D₉ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B₁ G₂ missing (cf v 1 1), M₂ om. 5ᵃᵇ. — a) B₂ त्रास° (for व्यथ°) — c) K₁-₃ विश्रामयन्; M₁ ₅ आश्वासयन् M₂ सैन्य (for सेनां). — d) K₂ D₈ D₉ ₁₀

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ७
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८

स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।

C 5.187
B 5.8.13
K 5.8.16

T2 M (except M1) म्र (for स) S (G3 missing) यत्र (for येन) K1.3 B (B4 missing) Dn1 Ds D4 5 G4 पांडवा , K2 5 D10 पाडवान् D1 2 8 ययौ येन स पाडव

6 B4 G3 missing (cf. v 1. 1) — a) M3-5 त तु (for ततो) G5 राजा (for श्रुत्वा) — b) Dn D8 6 T1 महात्मान (for °सेन) M3-5 °वल (for °रथम्) — c) K (except K3) D9 T2 G1.2 M3-5 उपयांतम्, B1 2 समायातम् T G1.2 M3-5 अनु° (for अभि°) — d) K1 2 4 D2 आमंत्र्य, K5 आनद्य, Dn2 D7 G4.5 आनर्च्य, T2 G2 अभ्येत्य, Ca d.8 as in text — After 6, K D8 T2 G2 (latter two om. line 1) M (except M2) ins

46* शल्यस्य मन्त्रिभि सर्वैर्दुर्योधनवशानुगै ।
अविज्ञात च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L 1) K (except K5) सुयो° (for दुर्यो°) — (L 2) T2 G2 M (except M2) अज्ञात चैव (T2 G2 सह) शल्यस्य कौरव्य° (T2 G2 मंत्रिभि°) कृतवान्प्रिय]

7 B4 G3 missing (cf v. 1. 1) — b) K1.4 सभा (for सभा) — d) M3-5 रत्नपूर्णा — B (B4 missing) Dn Ds D1 (om line 3) 2 (marg) 3-8 10 T2 G2 M1.3-5 ins after 7 D9 (om line 1), after 49* (cf v 1. 10) T1 G1 3 ins line 1 after stanza 7 and lines 2–4 after stanza 8 G4 M2 (both om. line 1) ins after 8

47* शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिता ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्य पेय च सत्कृतम् ।
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धना ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च ।

[(L 1) M (M2 om.) विविधाश्च — (L 2) G4 M1 2 वासासि (for माल्यानि) D1.9 T1 G1 5 M3-5 वासासि; T2 G2 वस्त्राणि, G4 M1.2 माल्यानि (for मांसानि) Ds2 D8 10 T2 G2 च (T2 G2 सु-) संस्कृतं, T1 G1.4 5 M च पुष्कल — (L 3) S (G3 missing) गधाश्च विविधा पुण्या (for the prior half) — (L 4) B3 Dn1 Ds औदनानि, Dn2 D2 3 (after corr) 4 8 अदनानि, D5 D8 (before corr) ओदनानि, D7 उद्यानानि, T G1.2 3 M2 (inf lin) मोहनानि, G4 मनोज्ञानि B1 D9 M Ca मोद(M °ह)नागृहकाणि च, D1 सोदकाग्रहकारिता , D10 मवार्यग्रगृहाणि च]

8 B4 G3 missing (cf v 1. 1). — a) B1 3 D2 (before corr) 5-8 सभा (for स ता) — b) D1 4.9 महारथ , G5 यथा मनु (for यथामर) — d) K1 4 यथाहितं, B2 -पु पूजित , B3 Ds यथामर°, Dn1 D5-7 समतत , Dn2 च यतत (for यथार्हत°) — f) T2 G2 सुधर्माप्रतिमा शुभां — After 8, T1 G1.4 5 M2 ins lines 2–4 of 47*, while T2 G2 ins

48* तत्र वासासि माल्यानि भक्ष्य पेयं च पुष्कलम् ।
गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहरा ।
सरांसि सादरो राजा सविहगमृगानि च ।

9 B4 G3 missing (cf. v 1 1) — a) B (B4 missing) Ds D1 2 8 T2 G2 विविधैर्, D9 अतिशयैर्, T1 G1.4.5 M (except M2) विभवैर् (for विषयैर्) — c) D1.7 G5 अपि (for अभि°)

10 B4 G3 missing (cf. v 1 1) — a) K स तु तान्, B2 सततं, Ds2 M3-5 स तु तत्°, D1 8 9 T G M2 स तदा (for स तत) — b) K सतत (K4 स तत), Ds2 प्रहृष्य, D2 प्रहृष्ट, D8 प्रहृष्टान् B1.3 D2.3 पुरुषर्षभ — d) K4.5 G4 के तु (K4 sup lin च), B3 Dn Ds1 D2-7 केत्र, D1 किं नु, D9 चक्रु , T G1.2 5 ये तु (T2 G2 नु), M3-5 के वै, Ca as in text Cd cites नु D9 किं तु (for चक्रु) S (except M3-5, G3 missing) इति (for इमा) — e) M3-5 समीप मे (for सभाकारा) — f) B1.2 Ds D9 प्रसादार्हा — After 10, B (B4 missing) D (except D1, D2 marg) S (M1 om lines 1 and 3) ins

49* प्रसादमेषा दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिता ।
सम्प्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M1 om) प्रदेय (for प्रसाद) D10 एतान्, S (M1 om) एभ्य° (for एषा) S (M1 om.) कुंतीपुत्रप्रियेप्सया — After line 1, S ins

50* तत प्रहृष्ट राजान ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L 2) D10 स पूरुषा , M3-5 सुविस्मिता° (for स विस्मि°). — (L. 3) D8 T G2 5 यथा (for यदा) D2 M3.4 प्रदित्सुर्, T2 G2 प्रदित्सति (for दिदित्सुर्) Ds जीवन (for जीवितम्) T1 G1 4.5 प्रदित्सति वर मत (G4 मम)]

तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३

स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

— After 49*, D9 ins 47* (cf. v l. 7)

11 B4 G3 missing (cf v 1 1) D9 om 11[ab] M2 reads 16[ab] first as in M and then as in text. — [ab]) G4 राजा (for तत्र) T2 G2 M (except M1) दुर्योधनोऽनुगम्येनमभ्यवादयदच्युत (T2 °दर्चित, G2 °दर्चित) — [c]) K2.3 Dn D3 10 च (for तु) — [d]) B1-3 तु (for च) K1 सु, K3 4 6 B2.3 D2 9 M1 तत् (for तम्) — For 11[cd], T2 G3 M (except M1) subst.

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मित स नरोत्तम ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मद्रराज सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सत कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमद्य सुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्रराट् ।

[(L 4) T2 G2 प्रियाहस्य सता प्रीतिं for the prior half]
— [f]) K3 D3 दृष्टार्थो T1 G1 3 व्रियताम् (for गृह्यताम्)

12 B4 G3 missing (cf v 1 1) — [a]) K1.2 B1 3 D1 2 3 9 T2 G2 Ca ऋत° (for सत्य°) — [b]) S (G3 missing) अय (for वै) — [c]) K3 4 °सैन्य° (for °सेना°) K3 Dn D1 3 वै (for मे) — After 12, S (G3 missing) ins :

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्य च पाल्य च भक्त च भज मा विभो ।
शल्य ।
एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
वरं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L 1) M2-5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्य) T2 वय, M1 ... (for ...) — (L 2) T1 G4 प्रभो, G6 भवान् (for विभो) M3-5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा विभो — (L. 4) T2 G1 2 ददानि (for ददामि)]

13 B4 G3 missing (cf v 1 1) T G1.2 4 5 M1 2 om the ref — [a]) D2 3 एव (for इति) — [cd]) M3-5 एतदि(M4 °मि)त्येव गांधारेय (M4 °र्यं) (for 13[c]) K1-3.5 पुन पुनरथाब्रवीत (for 13[d]) K4 कृतमित्येव गांधारीपुत्र शल्यमथाब्रवीत् — After 13, B (B4 missing) D (except D1, D2 marg sec m, D9 om lines 4–7) S (G3 missing) ins

53* शल्य उवाच ।
गच्छ दुर्योधन पुर स्वकमेव नरर्षभ ।
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिर राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।
अवश्य चापि द्रष्टव्य पाण्डव पुरुषर्षभ ।
दुर्योधन उवाच ।
क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डव वीक्ष्य पार्थिव । [5]
त्वय्यधीना' स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व न. ।
शल्य उवाच ।
क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुर नृप ।
परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L 1) D9 10 S (G3 missing) स्वमेव (D9 स्वकीय, D10 स्वक त्वं) भरत(D9 T1 G1.4 5 M2 sup lin पुरष)र्षभ — (L. 2) M3-5 मद्र वेद गमिष्यामि (for the prior half) B1 Dn1 D8 T2 अरिंदम, M3-5 अनिंदित — (L. 3) S (except M3-5, G3 missing) दृष्ट्वैव धर्मराजान D3 D10 M1 जनाधिप, D8 नराधिप T G (G3 missing) M1 3-5 क्षिप्रमे(T1 G1 पुनरे)ष्यामि भारत (M3 5 पार्थिव, M4 पार्थिव) — (L 4) T G1 5 एव (for चापि) T G (G3 missing) M1 2 द्रष्टव्या M3-5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्य S (G3 missing) पाटवा मे नरर्षभा (G4 पुरुषर्षभा°; M3-5 भरतर्षभ) — (L 5) S (except M3-5, G3 missing) दृष्ट्वा (for राजन्) T G (G3 missing) M1 2 पाण्डवान्गच्छ (for पाण्डव वीक्ष्य) B1.2 3 Dn2 D3 D8 10 पार्थिव, M2 मातुल M3-5 दृष्ट्वा पाण्डुसुतानिह — (L 6) S (G3 missing) त्वद्(G2 5 °य्य)धीनोस्मि D3 D10 स्मरन्पुन, M3-5 हि मे स्मर T G1 2 3 M1 मे, G4 M2 वै (for न) — (L. 7) S (G3 missing) गच्छ त्व (G2 4 °ता) (for गच्छस्व) B1 M3-5 प्रति (for नृप). — After line 7, S (except T1 G2, G3 missing) ins

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान्राजन्मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M1 (sup lin) सस्वजेतां, M2 सस्वजाते (for परिष्वज्य) D3 तत्र, M1 (sup lin) अथ (for तथा) D10 परिष्वजाते अन्योन्य, T G (G3 missing) M1 3-5 परिष्व (G1 4 पर्यष्व, G2 तत स्व)जेतामन्योन्य]

14 B4 G3 missing (cf v 1 1) Before 14, S (G3 missing) ins वैश° — [a]) B4 D10 T G (G3 missing) M2 तदा (for तथा) K1-3 आपृच्छ्य (for आमन्त्र्य) — [b]) T1 M1 3 4 पुरम् (for पुनर्) T G1 3 5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८
कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C. 5 203
B. 5. 8. 32
K. 5. 8. 33

M परतप , G2 कुरूद्वह (for स्वकं पुरम्) — c) M3 4 अप्यगच्छत् (for जगाम) K3 D5 D7 M1 कौंतेय — d) M3-5 तस्य चेष्टित (for कर्म तस्य तत्)

15 B4 G3 missing (cf v l. 1) — a) S (G3 missing) °प्लाव्य, some N MSS °प्लव, Ca s °प्लव्य (as in text) D2 8 G4 च (for तु) — c) T2 सर्वांश्च (for तान्सर्वान्) K4 पाडवास्तान्स सर्वांश्च, M3-5 पाडवांस्तु तदा शल्य' — d) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र) M3-5 [स]-पश्यत्पार्थिवसग(M3 °ह)तान् — After 15, G2 4 M1 ins 58* — T G1. 5 M2 ins after 15 G2 4 M1, after 58*

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजान मातुल समितिंजयम् ।
आसनेभ्य' समुत्पेतु' सर्वे सहयुधिष्ठिरा. ।

Thereafter T G (G3 missing) M1. 2 read 18^{ab}

16 B4 G3 missing (cf. v l 1) — a) K4 B (B4 missing) D (except D2 8) T G (G3 missing) M1 च (for तु) T G1. 2 5 M2 °बाहु — b) K3 सर्वै', T G1 2 5 M2 शल्य D10 °सुत, T1 G1 °सुतस्, T2 G2 4 5 M2 °सुतास् (for °सुतैस्) K5 T2 तथा, D2 8 M1 सह, M3-5 नृप (for तदा) — After 16^{ab}, D10 reads 18^{ab} — c) Some MSS. अर्घं — d) S प्रतिगृह्य (T1 G1 परिग्राह्य, G4 प्रतिग्राह्य, G5 परिगृह्य) पुरोधसा (M1. 3-5 °स) — After 16, S (except M3-5, G3 missing) ins

56* कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।
स्वागत तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ।
ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डव ।

Thereafter T1 G1. 5 read 22-23 — T1 G1. 5 ins after 23 (transposed) T2 G2 4 M1 2, after 56*

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशल पाण्डवोऽपृच्छच्छल्य सर्वसुखावहम् ।
स तैः परिवृत सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभि. ।

Thereafter T G (G3 missing) M1 2 read 18^{cd}

17 B4 G3 missing (cf v l 1) T G1 2 4 5 M2 om. 17^{ab}, D10 M1 om 17 — a) K1 2 D9 च, K3 B3 Dn D3 हि (for स) — b) K1 -रिसूदन, K4 निपूदन', M3-5 -रिसूदन — T1 G1. 5 read 17^{cd} after 19^{ab}, and M2, after 19 — d) Dn1 समाश्लिष्यद्, M3-5 परिष्वज्य

18 B4 G3 missing (cf v l 1) D10 reads 18^{ab} after 16^{ab}, T G1 2 4 5 M1. 2 read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57* — a) D1 T2 G2 ततः, D9 यथा, M2 तदा (for तथा) Dn2 D5. 6 Cn कृष्णौ, D1 चैव, Cnp हृष्टौ (as in text) — b) K2 5 Dn1 Ds2 यमजौ, D9 एव तौ (for च यमौ) M3-5 माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ. — T G1. 5 M2 ins after 18^{ab} G2 4 M1, after 15

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— c) M2 उपसविष्ट (for उपविष्टस्तु) D10 T2 M3-5 सन्, T1 G1 2 5 M1 स (for तु) — d) T1 G1 5 अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — After 18, T2 G2 4 read 17^{cd}

19 B4 G3 missing (cf v l 1). — b) S (G3 missing) सर्वत्र (for कच्चित्ते) — T1 G1. 5 read 17^{cd} after 19^{ab}, while M2 reads it after 19

20 B4 G3 missing (cf v l 1) T2 om. 20^{ab} — a) T1 G1. 4 5 M1 दुष्कर ते (G4 हि), M2 दुष्कृत ते (for सुदुष्कर) D1 2 8 इद (for कृत) K2 वीर (for राजन्) — b) T1 G1 5 गहने (for वसता) K3 Dn D5 D10 त्वया (for वने) — c) T1 G1 5 M1. 2 कौंतेय (for राजेन्द्र). — d) K (except K5) तथा, D1 तदा, D8-1 T1 G1 5 M2 अनघ (for सह) G4 कृष्णया सह भार्यया

21 B4 G3 missing (cf v l. 1) — b) K2 8 T2 M2 दुष्कृत (for दुष्कर) — c) K2 5 एतत्, T1 एव (for एव) K3 ध्रुव, M कृत (for कुत) — d) K (except K1) D2 8 T2 G2 4 राज्याद्भ्रष्टस्य, Dn D5 D6 भ्रष्टराज्यस्य — After 21, K3 *repeats* 21^{cd} as in text.

22 B4 G3 missing (cf v l 1) M1 2 om 22-23. For T1 G1. 5 cf v l. 16 — a) Cap sp cite अते चैतस्य Cd cites अन्ते — c) T1 G1 5 M3-5 फल, G4

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तत्र शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृत (for सुग) — d) K (except K2) D8 transp दृष्या and द्वावृत

23 B4 G2 missing (cf. v 1 1) M1 2 om 23 (cf v 1 22), K5 G3 om 23^{ab} For T1 G1 3 cf v 1 16 — a) K1.2 4 D8 8 °भाग (for °राज) — b) B (B4 missing) Dn Ds D2–7 10 m G4 Cs लोकतत्रं, D1 T2 लोकवृत्त, D3 लोभतत्त्व, D10 लोभतत्र K1 3 4 D3 परतप, M3–5 तु सर्वदा — c) K3 M3–5 लोके कृतं, K4 D7 T1 G1 4 5 लोककृत, D9 लोकमय K8 तात, M3–5 चैव (for किचित्) — d) K3 किंचिन् (for तात) — After 23, B (B4 missing, B1 3 om. line 7) D (except D1, D9 om lines 1, 2 and 7, Ds D2–8 10 om line 7) S (except G2, T2 om line 1, G3 missing for lines 1–3 and 5, T1 G1 4 5 M1 2 om lines 1 and 8, M3–5 om lines 5 and 8) ins

59* राजर्षीणा पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।
दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्य च अहिंसा च युधिष्ठिर ।
अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठित ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायण । [5]
धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिका ।
सर्वं जगदिद तात विदित ते परतप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिद राजन्पारितं भरतर्षभ ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मान सहानुगम् ।
निस्तीर्णं दुष्कर राजस्त्वा धर्मनिचय प्रभो । [10]

[(L. 1) M3–5 अन्वेति (for अन्विच्छ) — (L. 2) S (except G2, G3 missing) transp दाने and सत्ये Dn1 D3 4–7 T G1 4 5 M तात (M2 सर्व), Ca भव (as above) T G1 4 5 M युधिष्ठिर् (for तात) M3–5 नराधिप (for युधि°) — (L. 3) D10 दमो (for दमा) T1 G1 4 5 M1 2 अहिंसा च, T2 धर्मश्च (for सत्य च) D10 धर्मार्था, T G1 4 5 M1 2 [illegible] (for अहिंसा च) T1 G1 5 नृपोत्तम, T2 M3–5 [illegible] (T2 सवि), G4 नरोत्तम (for युधि°) — (L 4) S (except G2) read line 4 after line 7 S (except G2) तुष्टि° (for अद्भु°), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठित). — (L. 5) G1 2 दाता (for दाता) — After line 5, M3–5 ins

60* सत्यान संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृति स्मृति ।

— (L 6) S (except G2) धर्मिष्ठास्ते (G4 धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन् B1 8 D9 लोकसाक्षिण — (L 7) S (except G3) व्यथित (for विदित) G3 M तव वि(M1 ते परि)प्रमाद् (for ते परंतप) — After line 7, S (except G3) read line 4 — (L 8) Ds2 T2 कृतम् (for कृच्छ्रम्) B1 T2 G3 पालित, Ca पारित (as above) T1 G1 2 4 ते परंतप, G5 M ते नरर्षभ (for भरत°) — (L 10) T2 दुस्तरं (for दुष्करं) B2 8 धर्मनिरत, T2 धर्मतिमिर]

After the above, B5 ins an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS (except Dn1 D9 T1 G3, B4 missing) ins वैश° उ° (S and some N om. उ°) — a) T1 G M1 2 त चास्य (G5 तच्चास्य), M3–5 त तस्य (for ततोऽस्य) K2 B1–3 Ds2 T1 राजन् (for राजा). — c) K5 तत्र, G2–4 तस्य (for तत्र) — d) S (except T2 G2–4) कौरवे (for भारत) — After 24, D1 ins an addl colophon

25 B4 missing (cf v 1 1) — a) M3–5 यत्कृत सुकृतं राजन् — c) K4 दुर्योधनाय — d) K1 प्रकाशित, B1 D6 प्रतिष्ठित, Ca as in text — After 25^{cd}, M3–5 ins

61* दुर्योधनस्य चास्माक विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— e) K5 M3–5 एकमिच्छामि, T G M1 2 एतदिच्छामि — f) K (except K2) D1 3 महामते (for मही°) S त्वया कृत(M3–5 कार्य)मरिंदम — After 25, B (B4 missing) D (except D1 9, D2 marg sec m.) ins

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।
मम त्ववेक्षया वीर श्रृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L 1) Cf 27^{ef} B1–3 मातुल, D2 मानद (for सत्तम)]

On the other hand, S (except M3–5) ins. after 25

63* स्पर्धते हि सदा कर्ण पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B4 missing (cf. v 1 1) M3–5 read 26^{ab} after 26^{cd} — a) M (except M1) अपि (for इह) K (except K2) D1.2 10 महातेजा, S च सारथ्ये (M3–5 च राजेन्द्र) (for महाराज) — b) T2 माधवेन समो M3–5

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३१
एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२
यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३
जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४
सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५
दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६
इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

C. 5. 226
B. 5. 8. 54
K. 5. 8. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभु॰ (for युधि) — K3 om. 26^{cd} — ^{e}) M2 सग्रामे (for संप्राप्ते) M3–5 कर्णार्जुने समवृत्ते — After 26^{cd}, S ins

64* वासुदेवेन सारथ्य कार्यं पार्थस्य मातुल ।
[M (except M1) पार्थिव (for मातुल)]

— ^{f}) K1 नृपसत्तम, M3–5 रणमूर्धनि (for नात्र सशय)

27 B4 missing (cf. v l. 1) M3–5 transp 27^{ab} and 27^{cd} — ^{ab}) K2 B1 D5 D1.2.4.8 मे (for मत्॰) M3–5 पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वर — ^{c}) M1 कर्तव्य (for ते कार्य) M3–5 तत्र तेजोवध कार्य॰ — ^{d}) K5 ॰सुखावह , G2 ॰जयाय वै (for ॰जयावह) G4 कर्णस्यात्मजयापह , M (except M2) सौते पार्थस्य सत्त्ववै॰ — After 27^{cd}, G2 *repeats* 27^{ab}, reading as in M3–5.

28 B4 missing (cf. v l. 1) — ^{b}) S (except T2 G2) वधोपाय (for यद्ब्रवीषि) B5 महा॰ (for दुरा॰) — ^{cd}) Dn सगमे (for सयुगे) S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्य युद्धा(G5 धर्मा)भिनदिन — After 28, T2 ins

65* तेजोवधनिमित्त मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B4 missing (cf. v l. 1) — ^{c}) D1 Cd.s समित, G4 सदश (for हि सम) K (except K2) D10 G3 M3–5 वासुदेवसम युद्धे (G2 M3–5 सत्वे) — ^{d}) K2 इह, S (except G2) सोमि (for स हि) K1.3–5 स मा पार्थिव मन्यते

30 B4 *missing* (*cf.* v l. 1) — ^{a}) K5 राज॰ (*for* कुरु॰) — ^{b}) D5 प्रतीपसमितं, Cap ॰सहित, Ca as in text. — After 30, T1 G M1.2 ins

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
[G2 M1.2 तव, G3.4 तथा (for तस्य) G3.4 कारे॰ (for भवि॰) G3.4 M1 संग्रामे, M2 सहायो (for सारथी)]

31 B4 missing (cf. v l. 1) M3–5 om 31^{a}–32^{b} — ^{a}) K3.4 D9 अपहृत॰, Dn1 D2–4.8 G1 स हृत॰, Ds2 D7 M2 सहृत॰, D10 अपहृत॰, G3 स हृततेजाश्च G4 चेत् (for च) — ^{b}) D3.4.7.8.10 G1.2 M1 हृततेजाश्च, G3 हृतदर्पश्च — ^{c}) K (except K3) B1–3 D5 D6.9.10 Ca सुख (for सुख) G5 M1.2 सुखोदर्कं (for सुख हन्तु), cf. 35^{b} — ^{d}) T1 G1.4.5 M1.2 transp. सत्य and एतत्

32 B4 *missing* (cf. v l. 1) M3–5 *om* 32^{ab} (cf. v l. 31) — ^{a}) K1.3 तथा, D10 अथ (for यच्च) K4 पश्यामि, M3–5 वक्तासि (for शक्ष्यामि) — ^{d}) D1 सयुगे, S (except T2) ते हितं (for ते प्रियम्)

33 B4 missing (cf. v l. 1) — ^{d}) M3–5 ॰कृत हि तत् (for ॰कृतानि वै)

34 B4 missing (cf. v l. 1) M3–5 om. 34 — ^{c}) T1 G1.5 द्रौपद्युपगत, G4 द्रौपद्याभिगत — ^{d}) K1.2 यथा पुरा, Dn2 D8.10 यथाश्रुत

35 ^{a}) K4 Dn D5 D8.9 G2 सर्वदुःखम्, M3–5 प्राप्त दुःखम् M3.4 राजन् (for वीर) — D6 om 35^{c}–36^{b} — ^{c}) K (except K2) न च (for नात्र)

36 D6 *om* 36^{ab} (cf. v l. 35) — ^{a}) K1 G3 हृ, D2.8 G2.4 M1 इह, M3–5 च (for हि) — ^{c}) D10 तु,

९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १
शल्य उवाच ।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २
त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ३
ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५
स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६
तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७
कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८
इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९
यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G4 च, M1 तु (for हि) — For 36cd, M3-5 subst :
67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
दुःखं प्राप्ता यथा राजंस्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 a) K3 इन्द्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M1) इन्द्रेणापि पुरा पार्थ — cd) K1 4 5 D1 G2-4 M1 °राज्ञापि (for °राजेन) D5 G4 धीमता (for भारत) M2-5 महद्दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम

Colophon — *Adhy name* K2 4 B1 2 4 D2 3 10 पुरोहितयान; T1 G1 2 शल्य(G2 om it)युधिष्ठिरसमागम, M शल्याभिगमन (M1 शल्यागम) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D4 6 S 8, D2 7, D7.10 9 — *S'loka no* K1 41, Dn 54

9

1 a) K1 त्रिशिरेण राजेन्द्र, S (except M3-5) कथ मामुर भार्येण — c) K1 D2 M3-5 पुरा, K2 3 5 D1 3 T2 G2 M2 महा, T1 G1-4 M1 महद् (for पर)

2 ab) K1 2 Ds1 D2 8-10 T G1 3 यथा ; K4 महा- (for पुरा) M (except M1) हन्त ते कथयिष्येऽहमुपाख्यानमिदं नृप

3 a) D1 om हि K3 D7 8 च, D5 तु (for हि) — b) M (except M1) ऋषि° (for देव°), and °यशा (for °तपा°) — cd) K1 2 5 इन्द्रद्वेषात्, D1 शक्रद्रोहात्, M2 शक्रद्रोषात् G2 (sup lin as in text) इह (for हि) K3 सस्मार (for किलासृजत्) M3-5 तस्य पुत्रो महाबलस्त्रिशिरा नाम भारत

4 a) K1 5 D5 स प्रार्थयन्, K4 Dn Ds1 D2 7 G1 3.4 संप्रार्थयत्, D1 10 G2 सम्प्रार्थयन्; G5 समभवत्, M प्रार्थयते — b) K (except K2) °तपा. (for °द्युति) — c) M3-5 दीप्तैः (for घोरैः).

5 a) K4 वेदं चैकेन (for वेदानेकेन) — b) D1 सुधाम् (for सुराम्) G3 4 अन्येन (for एकेन) B2 4 पाति च (for चापिबत्).

6 c) B D (except D8-10) तस्य; B4m T2 G1 तप्यन् (for अतप्यन्) K1 3.5 D10 G4 महातीव्र; K2 महत्तत्र M (except M1) तप्यते स तपस्तीव्र. — d) M3 4 दुश्चरं च महारमभि°

7 a) D6 7 ततो वीर्यं, T1 G M तपो (G2.3 तथा; G4 महद्) घोर, T2 तपस्तीव्र — b) K3 5 B Dn D3 D5-9 T G सत्य, D10 धैर्यं (for सत्त्व) — d) M3-5 भवितेन्द्रोऽयमित्यथ

8 a) B3 5 Dn D3 D5-6 सज्जेयं, T G (except G5) सज्जेत, M2 स सज्जेद्, M3-5 सज्जेतस — b) D5 हि; D10 नु (for च) T G1 तपेच, M2 तप्येत (for च तप्येन्) M3-5 न तप्येत तपः क्षय — c) D1.2 स° (for वि°य — d) B1 3.5 Dn D2-7 G1.2 हि (for त्रि) D5 क्षते) (for ग्रसेत्)

9 a) M (except M1) एवं (for इति) T2 मनसा (for बहुधा) — c) M3-5 च (for स°) — d) K2 4 5 D1 2 3 त्वष्टु (for त्वष्टृ)

10 Before 10, K3 reads इन्द्र उ° — a) M (except M1) transp यथा स and सज्जेत् D8-10 सज्जेत; T1 G1 3 4 नु सज्येत, G5 -नुपज्येत् (for स सज्जेत्) — b) D10

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८

C. 5 247
B 5. 9 19
K. 5. 9. 19

मोहित , M2-5 वीर्यवान् (for वै भृश) K1 कामभोगैस्त·दाहृता ; K2 °गे सुरागना , K4 °गैस्तथावृत , K5 °गैस्तथा·हृता ; D1 °गे वशंगत , D2 3 °गैर्वरागना , T G M1 °गे वरांगना (T2 G4 तथागना , G1 तदाहृता ; M1 तथाहृता) — ^{e}) M (except M1) गच्छथ (for कुरुत) T2 तत्सर्वं, M (except M1) भद्र व· (for गच्छध्व)

11 D1 om 11 — ^{a}) Some MSS °वेशा — ^{b}) K1.2 5 B2 5 Dn Ds2 D3–8 10 हारैर्, K3 Ds1 Cd 5 हावैर्; Ca भावैर् (as in text) K1 मनोहरा , G2 3 M (except M1) मनोरमै — After 11^{ab}, B (B1 marg) D (except D1, D2 marg) ins.

68* हावभावसमायुक्ता सर्वा सौन्दर्यशोभिता ।

— D3 om. 11^{e}–12^{b} — ^{d}) K5 शमयतु K1.4 5 D10 ज्वर (for भय) M3–5 भयप्रशमनाय वै — After 11, M ins

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यम ।
　　वरुण पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D3 om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) D9 असुख हि स्वमात्मानं, M (except M1) °स्थमिव चात्मानं — ^{b}) D1 कामभोगा (for लक्ष°) K2 सुरागना , D1 तथागना· — ^{e}) Dn Ds D3–7 तन्मे, M (except M1) तस्मात् (for एतन्) M (except M1) समुत्पन्न (for महा°) — ^{d}) M3–5 अद्भुतं (M4 sup lin अतुल) (for अबला)

13 K4 (hapl) om from 13^{b} up to °ष्यामो in 14^{e} — ^{b}) K2 शत्रोस् (for शक्र) M2 transp शक्र and तस्य — ^{e}) T1 G1.2 वा नाप्स्यसि (for नावा°) K1.5 यथा न स्याद्भय तस्मात् — ^{d}) K1 पुनर् (for तस्माद्) K5 पुनर्भोगैर्निमज्जति

14 K4 om up to °ष्यामो in 14^{e} (cf. v l. 13) — ^{b}) K1.3 5 महातपा ; D2 3 S तपोधन (G4 दहन्निव) — ^{e}) T G1.2 4 5 त विलो° (for त प्रलो°) — ^{d}) D2 3 G4.5 M (except M1) गच्छाम — ^{e}) D1 M (except M1) °ष्याम K1.3 5 D3 9 वशं, D1 तथा, G5 वय (for वशे) — ^{f}) T1 G1 M1 अप° (for व्यप°) D1 तपो· (for च ते)

15 ^{a}) M2 च; M3–5 ते (for तास्) D7 G2 M अभि·, T1 अपि; G1.3 हि (for तु) — ^{b}) M3–5 त्रिशीर्षस्य प्रलोभने — ^{e}) K1 त तत्र, D10 हावैश्च (for तत्र ता) M (except M1) transp तत्र and ता K1 B1m.2 D5 D3m 4–6 हावैर्, M3–5 वेषैर् (for भावैर्) — ^{d}) M3–5 उपाक्रामस्तपोधन — ^{e}) K2 B3.4(m as in text) 5 Dn Ds D3.4 नित्य, T G M2 नृत्त (G2 अथ), M1 नृत्ते (for नृत्य) B Dn Ds D3–7 9 10 M1 सदर्शयामासु·, G2 °र्शयिष्यत K1.3–5 D1 2 3 ता· (for च) M3–5 नृत्तेन दर्शयामासुः — ^{f}) T1 G4 5 च (for एव) B2 गात्रेषु, M2 अगेषु च (for एवाङ्गेषु) Cs cites अगेषु M1.3–5 अंगसौष्ठवमुत्तम

16 ^{a}) G3 विदधु (for विचेरु·) G4 संप्रहर्षस्य· K2 4 B D (except D1.2 3) T1 G1.5 M नाभ्य(K4 T1 G1 नाध्य , M3–5 नैवा)गच्छत्प्रहर्षं ता (T1 G1 5 M स·) — ^{b}) K2 B1.4 पश्यन्स सु , K3 नान्वगच्छन्, K4 Dn1 Ds D9 10 सपश्यन्सु , B2 3 5 Dn2 D3.4 स पश्यन्सु , D2 3 नाभ्यगच्छन्, D5–7 स पश्यश्च, T1 G1 M1 प्रातप्यत्सु , G5 प्राप्य तत्सु (for नाभ्यगच्छन्) M2 प्रातप्यत्सुमहत्तपा , M3–5 पूर्णसागरसंनिभ· (=16^{d}) — ^{d}) G4 पूर्वसागर°; M3–5 पश्यन्नपि न पश्यति

17 ^{ab}) T1 G1 5 उपागता (for उपस्थिता) M (except M1) ताश्चेष्टा विविधा कृत्वा आगम्याहु (M2 °शु) शतक्रतुं — ^{cd}) T1 G1.5 M1 देवदेवम् (for देवराजम्) M3–5 वृत्तात कथयामासु सर्वं बहुविध कृत

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५

तक्षोवाच ।

महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

---

18 a) K2 transp स and शक्य T1 G (except G1) च (for स) M2-5 शक्यते (for स शक्य) D1 दुराधर्ष, T1 M3-4 स दुर्धर्ष M2 न शक्य स दुराधर्ष. — b) D1 गर्याच् (for धैर्याच्) — c) M3-5 न्यास्य (for कार्य) K4 S °राज (for °भाग)

19 b) B2 महीपति°, T2 G3-5 महाद्युति (for °मति) — c) M (except M1) शत्रुमापेदि(M2 चिंतामापेदु)वा न्भूय — d) B6 Dn D5 D3-7 10 युधिष्ठिर, D1 महामति, D9 पुरंदर (for महा°) M (except M1) वधोपाये च तस्य (M2 चिरस्य) वै.

20 M2 reads 20^{ab} (with v 1) as in text and also as in M3-5! — ab) K5 चिंतयित्वा वै (for °यन्वीरो) D1 धीर, M2 (first time) धीमान् (for वीरो) T1 G1 3 °देव (for °राज) M2 (second time) 3-5 स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान् — c) D1 शूर, D2 G2 4 वीर, G3 धीर (for धीमान्)

21 a) G1 अह (for वज्र) G4 वज्र, G5 अथ; M उग्र (for अस्य) D5 M (except M1) अस्य, G5 एव (for अद्य) — b) K2 स नून, D2 3 M (except M1) क्षिप्रं स (by transp) G1 3 निहतनिष्यति (for न भवि°)

22 b) K1 transp कृत्वा and बुद्धिं D1 2 3 transp वधे and दृढा K3 च वै (for वधे) — e f) G2 चिक्षेप (for मुमोच) G4 transp वज्र and शक्र

23 a) K1 4 5 D6 महाबाहु (for हतस्तेन) — b) D1 2 दर्पवर्णा, D10 च मरुत्वता — d) T G1.4 5 M1 निकृत्तं, G3 निकृत्त (for प्रणुन्न) D1 धरणी° (for मेदिनी°)

24 b) K2 अवनीतले, K3 D2 अनलोपमं, M (except M1) ज्वलनप्रभ — c) M2 3 नात्र वज्रधर शर्म — d) T G दीपितम्, M3-5 न लेभे (for दीपितस) K2 पतितस्यापि (for दीपितस्तस्य). — After 24^{cd}, K (except K1) D8 10 ins

70* घोररूपो महारौद्रस्तीव्रस्तीव्रपराक्रम ।
[K5 D8 °तेजा रौद्र° (for °रौद्रस्तीव्र°)]

— e) K2 दीप्तसतेजा., T1 G1.4 5 M1 तपसा दीप्य(G1 3 °प्य)न्; M2-5 तेजसा दीप्त° (for दीप्ततेजा° स). K1 च; K5 D8 सन्, G3 तु (for स). — f) K2 सजीवन् (for जीवन्निव) B2 अपि (for इव) K2 इव, K3 B1 3 Dn D5 D1-9 G3 हि (for च) K4 व्यदृश्यत, D10 प्रदृश्यते (for च दृश्यते) — After 24, K3 (om lines 2-4) B (B4 om line 4) D (except D1, D2 marg, D10 om line 1) ins

71* घातितस्य शिरास्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ।
ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।
अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ।
तदरण्य महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।
[(L 2) D10 शक्रो (for ततो) B2 D5 D6 8 10 °भीतो (B2 °भीत)रुपात्तु, D9 भीतोतिरोपात्तु D10 तूष्णीम् (for शक्र) — (L 3) Some MSS वार्धकिः.]

On the other hand, S ins after 24

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनास्त्रय. ।
तित्तिरि कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जलः ।
विश्वरूपशिरास्येव जायन्ते तस्य भारत ।
[Cf. 35 below — (L. 3) T G तानि (for तस्य)]

25 B4 missing up to तपोबला in 50^{c} — a) B (B1 missing) Dn D2-7 9 स भीत, D10 सोभित; Cd 3 अभित (as in text) K2 D6 तस्य, D1 3 सोथ; D1 सोपि (for तत्र) — e) M (except M1) °इयदेवराजम — d) K1 3 4 T1 G1 सत्वर — e f) K3 (m as in text) शिरो ह्यस्य, G2 शिरांस्यस्य T1 G1 5 M (except M1)

इन्द्र उवाच ।

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।
मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७

तक्षोवाच ।

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९

तक्षोवाच ।

क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१
अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२
शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३

शल्य उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४

C. 5. 266
B. 5. 9. 38
K. 5. 9. 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै — $25^{f} = 27^{b}$

26 B_4 missing (cf. v. l. 25) — ^{a}) $G_{2\ 3}$ °स्कधो (G_3 °स्कध) ऋषिर् (for °स्कन्धो मृश) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B (B_4 missing) D (except $D_{2\ 7-9}$, D_{10} marg.) G_5 Cs ap. भविष्यति (D_{10} orig. मरिष्यति); T_2 क्रमिष्यति, $M_{1.2}$ करिष्यति; Ca d. तरिष्यति (as in text) — ^{c}) $D_{1.2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ कथ (for कर्तुं) Dn_1 Ds_1 D_{5-7} न शक्यामि, $D_{1.2\ 3}$ $G_{2\ 3}$ करिष्यामि (for न शक्यामि) M न पर्याप्तोस्मि भद्र ते — M_4 (hapl.) om. 26^{d}–28^{c} — ^{d}) S (M_4 om.) चैतद् (for मद्विर्)

27 B_4 missing (cf. v. l. 25) M_4 om. 27 (cf. v. l. 26), M_2 om. 27^{a}–28^{d} — $K_{1\ 4.6}$ D_{10} शक्र उ° (for इन्द्र उ°) — ^{a}) G_4 मंषी (for भैस्त्व) $K_{2\ 4\ 5}$ B D (except $D_{1.2\ 3\ 10}$) शीघ्र, G_4 त्व च (for क्षिप्र) D_9 एतद्धि, D_{10} T_1 G $M_{1.3.5}$ एवंतत् (G_4 वै क्षिप्र) (for एतद्वै) — $27^{b} = 25^{f}$

28 B_4 missing (cf. v. l. 25) M_2 om. 28 (cf. v. l. 27), M_4 om. 28^{abc} (cf. v. l. 26) — ^{a}) D_3 कष्टवत (for क भवन्त) $M_{3..}$ जाने (for विद्या) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 5}$ अप्युत, T_2 G_{2-4} $M_{1.3\ 5}$ अच्युत (G_3 M_1 °त) (for अद्य वै) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 5}$ च ज्ञातु, T_2 $G_{2\ 3}$ तत्वेन, G_4 $M_{1.3.5}$ भद्र ते (for अह श्रोतु) — ^{d}) D_1 तत्व च, T_2 $G_{2\ 3}$ वेदितु (for तत्त्वेन)

29 B_4 missing (cf. v. l. 25) — ^{ab}) M (except M_1) देवराज हि मामिन्द्रमेव जानातु वै (M_2 मां) भवान् — M_{2-5} (which all om. 29^{cd}) ins. after 29^{ab} T (T_2 om. line 1) $G_{1\ 5}$ ins. after 29

73* मया हि निहत शेते त्रिशिरास्त्व च विद्धि वै ।
स प्रह्व प्राञ्जलिर्भूत्वा इद वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) M_2 अपि, M_{3-5} अभि- (for हि) — (L. 2) T_2 तक्ष (for प्रह्व°), and इद्र (for इद)]
— ^{c}) M_1 तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्) T_1 G च (for एतद्) B_2 वचो मह्य (for यथोक्त मे) — ^{d}) K_5 नु (for त्व)! K (except K_2) D_{10} विलयिथा (for विचा°) — After 29, T (T_2 om. line 1) $G_{1.5}$ ins. 73* (see above)

30 B_4 missing (cf. v. l. 25) — M (except M_1) om. the ref. — ^{ab}) K_2 त्व शक्र, K_5 शक्र त्व, Ds_2 D_3 G_3 शक्रेण (for शक्रेह) M (except M_1) नापत्रपसि क्रूरेण कर्मणा सुरसत्तम — ^{d}) $K_{1\ 3\ 5}$ ब्रह्मवध्याभय; G_3 °हत्या भवेत् T_1 $G_{1.5}$ किं (for ते) M (except M_1) न कथ ब्रह्महा भवेत्

31 B_4 missing (cf. v. l. 25) — N (except $D_{2\ 3}$) शक्र उ° (for इन्द्र उ°) — ^{a}) $D_{1.2}$ करि° (for चरि°) — ^{c}) M (except M_1) °घोरो (for °वीर्यो) — ^{d}) T $G_{1\ 3\ 4}$ नाद्रोहात्, $G_{2\ 5}$ M_1 न मोहात्, M_2 दोपाद्धि, M_{3-5} रोपाद्धि (for वज्रेण)

32 B_4 missing (cf. v. l. 25) — ^{a}) K_4 अस्मि (for अपि) $D_{1\ 2\ 3}$ transp. अपि च and अह — ^{b}) T_2 तेन, G_4 तस्मात् (for तक्षन्) K_4 D_1 तस्माद्, K_5 अस्य, T G M_1 तस्य (T_2 तक्ष, G_4 तक्षन्), M_{3-5} स्वस्य (for अस्माद्) $D_{2\ 3}$ अह (for वै) — ^{d}) K_3 $D_{1.2\ 3\ 10}$ T_2 $G_{3\ 5}$ अस्य (for त्व)

33 B_4 missing (cf. v. l. 25) — ^{a}) K (except K_2) D_3 तु ते भागं, D_2 प्रदास्यति — ^{b}) K (except K_2) D_3 यज्ञे दास्यति, S (except T_2) यज्ञभागेषु (G_2 °न) (for भाग यज्ञेषु) — ^{c}) T_2 G_3 $M_{3\ 4}$ तक्ष (for तक्षन्) — ^{d}) B_5 Ds_1 D_5 T_1 $G_{1\ 5}$ M_1 transp. कुरु and मम

निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

---

34 B1 missing (cf v l 25) — ^{a}) K1.5 G3 च; D1 9 स, M3-5 अथ (for तु) T2 M5 तक्ष D1 तु, D2 8 9 च; T2 अस्य (for स) T1 G1 5 एततक्षा समाकर्ण्य — ^{b}) K2 4 B (B1 missing) D (except D2 8) M2 5 °वचनात — ^{c}) K3 G3 अस्य (for अथ) — ^{d}) D10 न्यकृतत (for अच्छिनत्तदा)

35 B1 missing (cf v l 25) — ^{b}) K1 निष्क्रांता; D10 न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्) K3 D2 निष्क्रामत शिर (D2 मुने), D1 विनिष्क्राता मुने (for निष्क्रामस्त्रिशिरा) K1 ततदा, K4 B1 Dn D5 D2-8 10 अडजा, B1 2 त्रिशिर, S शिरस (G3 शकुना) (for त्रिशिरा) K1 D1.2 10 G4 तदा; K4 B1 5 T2 तथा, G3 त्रय (for त्वथ) K2 5 D9 निष्क्रामत (K2 °म्ते) शिरस्तथ, B3 °मंति शिर सु च — ^{c}) M2 तित्तिरिका (for °राश्च) — ^{d}) G1 4 5 M1 (*inf lin*) कल्पिंगा, M1 2 5 कलपिंका, Ca d.s as in text K3 D3 D6 8 10 च सघश, D9 सहस्रश

36 B1 missing (cf v l 25) — ^{a}) D1 2 8 स (for स्म) G4 येन वेदान्यधीयते — ^{c}) Dn D3.4 विनिश्चेरु (for °ष्पेतु), cf v l 37, 38

37 B1 missing (cf v l 25) — ^{a}) K1 दिशश्चापि (for दिशो राजन्) — ^{c}) K3 Dn D3 4.9 विनिश्चेरु (for °ष्पेतु), cf v l 36, 38 G4 तस्माद्धि वक्त्राविष्पेतु

38 B1 missing (cf v l 25) — ^{a}) K2 8 च (for तु) K3 तत्र (for तस्य) — ^{b}) K1 2 D3 9 G (except G1) तथा (for तदा) — ^{c}) G1 4 5 कलविंगा, M5 °पिका K2 4 Dn D5 D2-7 10 समुत्पेतु; D1 2 विनिश्चेरु (for °ष्पेतु); cf v l 36, 37. — ^{d}) B (B1 missing) Dn D3 D2-7 10 श्येनाश्च (for तेनास्य) D9 क्षिप्र तस्य नरेश्वर

39 B1 missing (cf v l 25) M2 om 39^{ab} — ^{a}) K D1 2 3-10 T2 पुत्र (for ततस्). — ^{b}) K3 transp विज्वरो and मघवान् K1 मघवा; B1-2 Dn1 D5 D2 4 6.7 भगवान् (for मघ°). K1 तत, K3 अभवत्, B (B1 missing) Dn D5 D2-7 9 अथ, D10 नृप (for अभूत्) — After 39^{ab}, S (except M2) ins

74* तक्ष्णे चैव वर दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वर ।

— ^{c}) K1 4 5 D2 8 9 T2 शक्र, T1 G M देव (for हृष्ट) — ^{d}) K2 D1 2 8 T2 स्वगृह D9 तक्षकोपि दिव ययौ, T1 G1 तक्षा स्वगृहमाव्रजत्, G2-5 M तक्षा गृहमथाव्रजत् — After 39, S (T2 om line 12) ins.

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शसति कस्यचित् ।
अथैन नाभिजानन्ति वर्षमेक तथागतम् ।
अथ सवत्सरे पूर्णे भूता पशुपते प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मघवान्न प्रभुर्ब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रत घोरमचरत्पाकशासनः । [5]
तपसा च सुसंयुक्त सह देवैर्मरुद्गणै ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्या च ताश्च सयोजयद्वरै ।
वरदस्तु वर दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्य स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् । [10]
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजित ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभि ।

[(L 4) T1 G1 5 समाक्रो° (for ते चाक्रो°) T2 G1 बहुशो (for न प्रभुर्) G3 5 M प्रभु(G5 प्राहु)र्ब्राह्मणस्त्विति, G4 प्रभुरस्तु महाहेति वै — (L 5) T G3-5 आचरत् — (L. 7) T1 G1 5 समुद्रेषु (for °द्रे च) — (L. 8) M (except M1) स (for the first च) T1 G1 5 तान्वरैरभ्ययोजयत्]

— N (B1 missing) ins after 39 T, after 75*.

76* मेने कृतार्थमात्मान हत्वा शत्रु सुरारिहा ।

[D2 8 9 T1 हृष्टश्च (T1 प्रहृष्टो) बभूवासौ (for the posterior half)]

40 B1 missing (cf v. l 25) — ^{ab}) K (except K3) D2 8 10 T2 नि (for अथ) T1 G M त्वष्टा तु निहते पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा

41 B1 missing (cf. v l 25). Before 41, K4 B1 2 5 D (except D1 2 10) ins त्वष्टोवाच — ^{a}) S (except M2 5) घोरं (for नित्यं) — ^{b}) T1 G1-3 transp क्षान्त and दान्त D9 साधु क्षात, G4 दांत शात; Cd 1

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८ C. 5. 283 B. 5. 9. 5- K. 5. 9. 63

क्षान्त दान्त (as in text) T2 शात (for दान्त) — c) Lengthening metri causa! K1.5 B (B4 missing) D1 M2 3 5 अनपराधिन (metrically defective) Dn Ds D3-7 10 विनापराधेन यत , T2 अपराध विना कस्मात्, M1 अपराधहीन यस्मात्स (hypermetric!) — d) K1.3 5 D3-10 निहत॰ (for हिंसित॰)

42 B4 missing (cf v 1 25) — a) Dn Ds D3-7 ॰विनाशाय, D1 2 8 ॰वधायास्य, T1 G4 5 M1 इन्द्रवधा॰, G3 शत्रुवधा॰ — b) K1 4 5 D1.8 10 S पुत्रम् (for वृत्रम्) — d) Ds D1.5 फल (for बल) D1 बल (for महत्) — e) K1.5 D2 8 G3-4 M2 तु (for च) S (except T2) देवेशो (for देवेन्द्रो)

43 B4 missing (cf. v 1 25) — a) K2 एवमुक्त्वा भृशं क्रुद्ध — b) K1 3-5 D9 10 M1 3 4 स, T G च (for सु॰) K2 त्वष्टा च सुमहातपा , D2 3 स तपस्वी महा॰ — c) K3 B (B4 missing) D (except D1 8 9) T2 G1.2 अग्नौ (for अग्निं) — d) D10 सुत (for घोर) Dn D3.4 शत्रुम्, Ds तत्र, M3 पुत्रम् (for वृत्रम्) D1 अवोचत (for उवाच ह) — f) D3 प्रसादात् (for प्रभा॰)

44 B4 missing (cf v 1. 25) — a) K4 रुद्ध्वा, Dn1 त्वाष्ट्र॰ (for स्तब्ध्वा) — b) T2 G2 3 M2 ॰वैश्वानरप्रभ — e) K2 जहीहि (for जहीति) K4 G3 चाप्युक्ते, D10 स प्रोक्त — f) K2 D1 2 3 S बली (for तत॰) K1 3-5 त्रिदिव च (K1 स) जगाम ह

45 B4 missing (cf. v 1. 25) — b) Dn D2-4 8 9 महत् (for तदा) — c) Ds1 सयद्धयोर्, Ds2 सबधयोर्, G4 समक्तयोर् (for संक्रु॰) D9 तयोर्घोर, S (except T2) महाराज (for महाघोर) — After 45, M (except M1) ins

77* ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
त्वष्टृतेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ।
सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चम ।
हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B4 missing (cf v 1 25) — a) M (except M1) सक्रुद्ध (for देवेन्द्र) — b) K2 D9 वृत्रवीर॰, M (except M1) वृत्रो देव K1 3-5 वृत्र क्रोधसमन्वित — K1 (hapl) om 46cd — c) G3 M अपावृतास्यो (for ॰वृत्य स) K2 D2 9 च, D1.8 तु (for स) K3-5 सुत्रे क्षिहत्रा, B (B4 missing) Ds D2 m 3-6 10 T2 आक्षिपद्वक्रे, Dn D7 क्षिपद्व(D7 ॰न्व)क्रे (for स जग्रास) K2 (sup lin as in text) D1.2 8 9 G (except G2) जग्राह (for जग्रास) — d) B (B4 missing) D (except D1 2 8) T2 शक्र, T1 G1 4 वक्रे, G2 5 वक्र (for वृत्र). K2 B1 3.5 D (except D1 2 8 9) T2 कोपसम॰, M (except M1) क्रोधवशार्दित K3-5 स्थितो वृत्र शतक्रतु

47 B4 missing (cf v 1 25) — a) M3-5 गीर्णे (for ग्रस्ते) K2 transp वृत्रेण and शक्रे तु D2 8 च (for तु) — b) K3 B (B4 missing) Dn Ds D3-7 त्रिदिवे(B1-3 ॰दशे)श्वरा , D10 त्रिदिवौकस (for त्रिदशास्तदा) K1 5 M2 तथा, T1 G1 5 तत (for तदा) — c) K (except K2) D1 2 3-10 T1 G M2 असृजत (G4 ॰जन्ता), M1 ॰जत्सु , M3-5 ॰जश्च (for ॰जस्ते) K2 महावर्ह्नीं, K5 Ds2 D9 10 T2 M3-5 ॰सत्त्वा, Dn2 ॰सत्त्वात्, D1.2 8 ॰त्मान , T1 G M1 2 ॰घोरां — d) D2(m as in text) कृत्तिका (for जृम्भिका) K1.3-5 रिपुनाशनीं, K2 D1 8 वृत्रमोहिनीं, B1 2 Ds G3 ॰नाशनीं, T2 ॰मर्दिनीं, M2 ॰धावनीं, M3-5 ॰बाधनीं

48 B4 missing (cf. v 1. 25) — a) Ds जृभमाणस्य च (for विजृम्भ॰) M (except M1) तदा (for ततो) — c) Ds स्वमंगानि K1 च, K3-5 T2 अपि, Ds D2 8 10 G4 अति॰ (for अभि) T1 G1.5 स्वागान्यतीव सक्षिप्य, M

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।

इन्य रूपमयो कृत्वा. — d) K2 B (B4 missing) D (except D1 2 8 10) M3.4 बलनाशन° — e) M (except M1) तदा (for तत) K4 D (except D1 2 8-10) लोकस्य (for लोकेषु) — f) K1 B (B4 missing) Dn D3 D4-6 T G1 प्राण°, K3-5 D8 °मस्थिता, D1 प्राण संस्थिता, D2 प्राणसंभृता, D9 प्राणससृता, D10 प्राणिषु स्थिता M (except M1) प्राणिनो जृम्भिकाविशत्

49 B4 missing (cf. v 1 25) — a) Dn1 D2 9 G1 3 जहृषुं T1 G M1 ते (for च) M (except M1) प्रहृष्टाश्च तदा देवा — b) K3-5 D (except D1 2 8 9) transp दृष्ट्वा and शक्रं K (except K2) D3 M (except M1) विनिर्गतं — c) D9 प्रादुरभूद् (for प्रववृते) — d) K4 T2 तदा, D5 इह (for पुन°) — K3 om 49cd — e) K4 सवृत्तयोस् (for सर°) T2 पुन (for तदा)

50 B4 missing up to तपोबला in 50c (cf v 1 25) — a) S तदा (for यदा) T1 G1 4 व्यवर्धत; T2 G2 3 अन्ववर्ध(G2 °र्त)त — c) K2 B (B4 missing) D9 तेजो° (for तपो°) K4 विद्व , B1 वृन्दान्, D9 वृद्ध , Ca विद्वान् (as in text) Dn D5 D2-7 10 त्वष्टुस्तेजोबलाद्विद्ध — d) D2 8 S गत (for तदा) K1 2.4 शक्रो निववृते (K2 °वृ° विपर्यये) तदा

51 a) B Dn D5 D2-9 T2 च (for तु) K2-5 T1 G1 2 4 M1 3.4 तत (for तदा) D52 महायुद्धे (for तदा देवा) K (except K2) D1 2 3 T2 शक्रे (for देवा) D10 तत शक्रे निवृत्ते तु — b) K (except K2) D1 2 8 10 T1 गता , G3 भूता (for परम) — c) B D (except D1 2 8) T2 सार शक्रेण (for शक्रेण च ते) K5 G1 तु (for च) — e) K1 4 5 D2 8-10 S (except T1) अमंत्रयन्हि (for °यन्त) K5 D9 10 T2 G2 8 M3 4 तं (for ते)

52 a) K3 B D (except D1 2 8 9) च (for ते), — b) T1 G1 5 महात्मान. — c) K2 मंदिराग्रे, T2 मंदराद्रौ — f) T2 देवा (for सर्वे)

Colophon K1 2 B1-4 D (except D1 9) T1 G1 2 M1, all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T1 G1 M1 इन्द्रविजयोपाख्यान, G2 विजयेन्द्रोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 B2 पुरोहितयान, K5 पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवध , D2 G1 त्रिशिरसो वध , D8 T1 G2 M त्रिशिरो (G2 M2 °र , M3.5 °रा)वध° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D51 D5-7 10 S 9, K1 (marg sec m) D2 8 — *S'loka no.* K5 58, Dn2 60, D3 64

10

1 Before 1, T2 M1 2 ins

78* शल्य ।
आख्यानमुत्तममिदमितिहास पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभि° सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L 2) T2 न युधिष्ठिर, M1 निजयावह (for च जया°)] T2 cont

79* एवं विचिन्त्य विबुधै° शक्रस्त्रिभुवनेश्वर ।
वृत्रस्य मरणोपाय पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, M1 2 ins after 78*

80* सर्वं व्याप्त जगत्तेन वृत्रेणेतीह न श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९

विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १०

C 5 300
B 5. 10. 10
K. 5 10 10

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजा समेत्य सह दैवतैः ।
अमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K2) D2 8 9 S शक्र उ° (resp शक्र°) — a) M (except M1) transp सर्वं and व्यास — c) S (except G1. 3) सदृश कश्चित् (for °श किंचित्) — d) Dn D3 4 प्रतीघाताय S यो (for यद्)

2 b) K2 D9 हि (for ऽसि) D1 समर्थोसि न साम्प्रत — c) K करोमि, Dn1 D5 7 तु कुर्यां, Dn2 D8 D10 नु कुर्यां (by transp), D1 T G M1. 2 कुर्याम, D2 8 कुर्यां तु, D3. 4 6 नु कार्यं, D9 कुर्याञ्च (for कुर्यां नु) M3-5 करवाणि कथ ह्यह — d) B1. 3 5 D (except D1. 2 8 10) G4 दुर्धर्ष स हि (for दुष्प्रधर्ष स) D5 मति (for मत·)

3 a) D1 तेजोवान् (for तेजस्वी) — b) M3. 4 वीरश्च (for युद्धे) D1. 2 8 M3-5 चाद्भुत° (for चामित°) — c) D2 T G ग्रस्त (for ग्रसेत्) K5 च (for त्रि-) — d) K1 2 4 B1 D1. 2 9 M1 °मानव (for °मानुषं)

4 a) D5 वो (for वि) K2 M2 3 4 (m as in text) इद (for इम) — b) K (except K2) Dn D3-7 10 त्रि- (for मे) — c) K1 D1m गृह, Ca.d.s क्षय (as in text) — e) K (except K2) D10 तेन सार्धं चिंतयाम (D10 विमृष्याम), D1 ते गत्वा तु तमाचक्ष्यु Ca cites वेत्स्याम (as in text) — f) D1. 2 (m as in text) महा° (for दुरा°) — After 4, M2 ins 81*

5 M2 om 5ab D9 T2 G2-4 om the ref. — a) Dn1 D3. 4 7 S (except T2, M2 om) उक्ता (for उक्ते) M3-5 महेंद्रेण (for मघ°) — b) D2 ऋषि° (for सर्षि°) K1 2. 5 D7 (m as in text) 3-10 तथा (for तदा) M3-5 सर्वे देवा सवासवा — M ins after 5ab (M2, which om 5ab, ins after 4)

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— cd) D9 T2 transp देव and विष्णु G4 M (except M1) transp देव and जग्मुर् D1 transp जग्मुर् and विष्णु K3 जग्मुर् (for देव), विष्णु (for जग्मुर्), and देव (for विष्णु)! D1 महाबला, G2 सनातन

6 a) K1. 4 Dn Ds2 M1 सर्वे, M2-5 देव- (for सर्वे) — b) M (except M1) तत्र सर्वे मया° — Before 6cd, T1 G1 5 ins देवा — c) D (except D1. 2 8 9) S (except T2) त्रयो लोकास्त्वया (T1 G M1 °स्त्रिभि) क्रान्ता — d) T1 G M1 पुरा वै विक्रमै (for त्रिभिर्विक्र°) K2 3 B विभो, D (except D1. 2 8 9) पुरा (for प्रभो) K1. 4. 5 पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभि..

7 M2 transp 7ab and 7cd — a) B1 5 D5 D2 च हृत (for चाहृत) T1 G चाप्युपहृत (for चाहृत विष्णो) — b) G4 देवाना च कृते त्वया — c) T2 बलिर्बद्धो महादैत्य — d) M2 शनैर्, M3-5 इन्द्रो (for शक्रो) D1. 2 8 देवेश्वर ; M3-5 लोकाधिप

8 a) K1. 4 सर्वभूताना, D (except D1 2 8 9) सर्व देवानां — K3 om. 8bc — b) D9 G4 कृत (for ततम्) — c) K1 B (except B4) D (except Ds2 D2 6) M1 देवो (for देव) K4 Dn2 D1 5 6 10 S (except T1 G4 M1) महादेव — d) K1 3 4 B5 D1-4 8 9 T G M1 2 सर्वदेव(T2 °भूत)नमस्कृत (T G1-3 M2 °त), M3. 4 °स्कृत — After 8, D9 ins

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तम ।,

while M (*except* M1) *read* (*for the first time*) 9cd (with v l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M2), *repeating* the lines in its proper place

9 a) Dn2 D5 D2 भवस्व, S (except T2 M5) भवसि (for भव त्व) D2 8 देवेश (for देवाना) — b) D2

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४
समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्) K1 4 5 अमरार्चित· (K4 °त); S (except T2) च (M2 स्व·) सुरोत्तम (M1 °म) D9 नारायण नमोस्तु ते — d) D1 2 8 °ण सुरसत्तम

10 T2 G3 4 श्रीभगवान्, G2 भगवानुवाच(!), G5 श्रीविष्णु — a) Dn Ds1 M2 अवश्य· (for °श्य) — d) D1 2 9 T G M1 2 स (G4 न) (for ऽसौ) G4 स (for न) M6-8 येन त्वाष्ट्र वधिष्यथ

11 a) M6-8 प्रयात (for गच्छध्व) K1 4 D7 M6-8 ऋषि°, D5 सर्व° (for सर्षि°) — c) K1 सामवाक्य, D8 समेतस्य M6-8 साम एवाग्र कुर्वाणा — d) K1 हनि°, M6-8 वधि° (for विजे°)

12 a) M6-8 वधिष्यते (for भवि°) K1 4 D2 8 पुनर्, K3 8 T1 G (except G2) M1 2 मतिर्, K6 Dn Ds D3-7 9 10 T2m जयो, M6-8 बल (for गतिर्) — b) M6-8 इन्द्रस्य (for शक्रस्य) D4(m as in text) 4 सह (for मम) K1 4 5 D2 8 शक्रश्च (K1 D2 °स्त्रि) मुनयेश्वर, Dn1 शक्रस्यामिततेजसा — d) T G M2 एव (for अस्य) M6-8 आयुध महत् (for आयुधो°) K3 B D (except D2 8-10) वज्रे ह्य(B1 2 4 घा)स्यायुधोत्तमे

13 ab) M6-8 गच्छन्तु मुनय सर्वे गधर्वाश्चापि सर्वश — c) D7 T2 G3 4 वृत्रेण; M6-8 इन्द्रस्य (for वृत्रस्य) D2 T2 G3 4 शक्रस्य, M6-8 वृत्रेण (for शक्रेण) — d) M6-8 सधिश्च क्रियतामिह

14 D2 T1 M (except M1) om the ref. — ab) K3 B D (except D8 D10) इन्द्रे (for देवेन) D10 transp ऋषय and त्रिदशा D1 2 8 9 मुनय (for ऋषय) D2 2 G4 M1 2 तदा (for तथा) M6-8 विष्णु नारदेवगुरुन्सर्वे देवा शक्रपुरोगमा — K3 om 14cd — c) K1 4 S विबुधा (G· विधिना), K2 विविधा, K4 वियुधा, D1 2 8 सहसा, D10 सगणा (for सहिता) — After 14c, M6-8 ins :

83* चक्रुश्चैव विभोर्वच ।
तत समेत्य वृत्रेण

15 a) K3-5 D10 आगत्य (for एत्य च) Ds0 सहसा (for च तदा) K4 Dn Ds1 D3 4 6 यदा, T2 सदा (for तदा) — b) D8 अमितौजस, T G1 दिवौकस, G3 M1 महौजस — c) K4 Dn D1 5 6 M2 6 तत्, D7 त्व (for तं)

16 b) D9 G3 M8 °चद्रमसस् K B1 Ds D9 10 G3 तथा (K8 इव), D2-8 G4 तदा (for यथा) — c) B (except B1) Dn Ds D3-7 ते तत (for तत्र ते) K2 D2 त, D1 तद् (for ते) — d) D2 8 भारत (for देवता.)

17 a) K2 T1 G3 5 M1 2 च, G4 तु (for अथ) K1 D8 10 तम्, T2 G3 तथा (for तत) T2 राजन् (for ऽभ्येत्य) M6-8 ऋषय सहगधर्वा — b) M (except M1) प्रियवदा — Before 17cd, T G M2 ins ऋषय — M2 (? hapl) om 17d–19a

18 M2 om 18 (cf v 1 17) — a) K3 T2 शक्नोषि, K6 T1 G1 5 शक्नोति, D7 शक्नोसि G4 न शक्नोषि हि निर्जेतुं — b) K6 T1 G1 5 वासवो (for वासव) B 4 M6-8 भूरितेजस, Dn Ds D3-7 बलिना वर (Dn1 °र); D2 8 °तेजसा — c) K1 3 5 युधयो, K4 क्रुद्धयो, D8 4 M3 4 युध्यत (for युध्यतो) D7 transp च and अपि D10 om च K2 वां हि (for चापि) K1 3-5 युध्यतो (for चापि वा) D2 8 9 M3-5 ते, Ca d 8 वा (as in text) K3 परम (for वा कालो) — d) K1 3 4 D1 G1 5 इव, K5 अपि (for इह) K2 कालोतीत सुदारुण; D10 व्यतीयाय महानिह, M6-8 सुमहान्यत्ययतत

19 M2 om 19a (cf v 1 17) — a) D2 8 M6-8 हि (for च) G5 सुरा (for प्रजा) — b) B (except B1) D (except D1 2 8 9) T G1-3 M1 2 °मानुषा — c) M6-8 भद्रं ते (for ते वृत्र) — d) D3 4 देवत

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२
ऋषय ऊचुः ।
सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
दृढं सतां संगतं चापि नित्यं
ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५
तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६
शल्य उवाच ।
महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७

C. 5. 318
B. 5. 10. 27
K. 5. 10. 27

(for नित्यदा) — c) D1–9 T G1 4 5 M transp त्वं and च G2 3 नित्य (for त्वं च) K4 हि (for च) — f) K5 G4 5 शक्रो (for शक्र) M1 (sup lin as in text) 3–5 इंद्रश्चैव न संशय

20 a) D10 एव, M3–5 एव (for अथ) — b) D (except D1. 2 8) transp स and वृत्र॰ M3–5 वृत्रस्तु (for स वृत्र) D (except D1. 2 8 9) तु (for सु॰) — c) K6 च (for तान्) K5 D (except D1. 2 8 9) G5 ऋषीन्, T2 G1–3 M2 तथा, M3–5 तत (for तदा) — d) K2 D1 T2 सुरान्, D2 महान्, M3–5 प्रभु (for असुर)

21 b) D5 D5 6 गधर्वश्च D10 G2 3 M2 अपि (for एव) G4 °वांश्च विशेषत — c) K1 अत्र, K3 B3–5 Dn1 Ds1 D1. 3–6. 10 T1 G5 M1 ब्रूय, K4 मूत, D7 यूय (for ब्रूत) K1 न कृत (for तच्छ्रुत)

22 a) M3–5 transp संधि and कथ D10 नु, G3 वा, M3–5 तु (for वै) — b) M2 transp मम and शक्रस्य G5 (sup lin as in text) चैव हि (for चोभयो) — c) G5 M1 तेजसा M1 अपि (for हि) S (except M3–5) आवयोर् (for द्वयोर्) K2 उपायश्चिन्त्यता देवा — d) D7 च, D10 M3–5 तु (for वै) T1 G3–5 M1 2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता) — After 22, K (except K2) D1 2 8 10 ins

84* एतद्वेदितुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमा ।

23 a) M2 सत , Cd 8 सकृत् (as in text) K2 S ईप्सि° (for लिप्सि°), see below — b) B1 यद्भवितव्यम्, Cd. 8 भविता भाव्यम् K B1 Dn2 Ds D1 8 (after corr) 9. 10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भव्यमेव) — c) K3 B1 Dn D6 T1 G5 नातिक्रामेत्, M3–5 कुर्यात्सदा M3. 4 सत्पुरुषैस्तु (for °षेण) T G1 2 5 °षेण सग — D6 7 (hapl.) om. 23[d]–24[c] — d) D1 G4 5 सद्भि (for सता) K2 D10 S ईप्सि° (for लिप्सि°), see above

24 D6 7 om 24[abc] (cf. v l 23) — a) M3–5 सकृत् (for दृढ) T1 G4 सगत D1 2 चैव नित्य, M3–5 चेत्पुरस्तात् — b) M3–5 transp ब्रूयात् and अर्थं (omitting च) D1 2 स्वार्थं, T1 G5 च क॰, G1 5 शक्र (for चार्थं) D10 M3–5 om हि D1. 2 स्वार्थे° (for ह्यर्थे°) K अभिज्ञ (K2 भावान्), D1 G4 भीत , D2 अतीत , D9 T1 G1–3 5 M अभीत (for धीर) — c) M3–5 अमोघ वै (for महार्थ°) D9 सगतिं, T1 G1 2 सग — d) T2 G2 सग, M3. 4 कृत (for सन्त) D1 जिघासीत, D2 8 9 जिघासति, D10 जिवासेद्, Cs जिघासेत (as in text) K (except K2) वीर , D2 8 9 धीरा , D10 अभिज्ञ

25 K3 om 25[cd] — c) D (except D1 2 8) ह्यनिंद्यश्च, M2 ह्यदीनात्मा — d) M5 सर्वे° (for धर्मे°) K1 4 5 D (except D1. 2 9) M3–5 सूक्ष्मनिश्चय , T2 च विनि° (for सुविनि°) B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चित

26 a) D3 4 एतेन (for तेन ते) — b) D (except D1 2 8 9) नित्यदा (for शाश्वत) — cd) M3–5 विश्वास गच्छ भद्र ते मा ते बुद्धिरतोन्यथा

27 M (except M1) om the ref. — a) M3–5 ऋषीणा (for महर्षि) — c) D1 S (except G1) हि (D1 तु, M3–5 च) भवतो (for भगवन्तो) — d) K2 मनस्विन॰, M3–5 तपोधना

28 a) D2 इद (for अह) K8 सौम्य (for देवा)

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

M8-9 समय समहं मूर्धा — b) K (except K2) transp तत् and सर्वं B2.4.6 D (except D1.2.8) क्रियते (for क्रियताम्) K (except K2) D1.2.5 G1 इति, B2.4.6 Dn D5 D6-7.9.10 यदि (for इह) M8-9 तेन संधिर्भवेद् द्वयो — c) M8-9 नापि रात्रौ न च दिवा — d) K (except K1) D2.8 यन्मां मृत, D1 यच्चमृत, G1 मा यदूचु (by transp) K1.3.4 D10 द्विजोत्तमा, K2 नरर्षभा, K5 तपोधना, B1.3 सुर°, B2.4 महर्षय, T1.2 (before corr) G M1.2 दिवौकस M8-9 हतघ्यो भूरितेजसा

29 a) M8-9 न लोहेन न दारुणा — c) K1.2.6 D2.8.9 transp शस्त्रेण and वज्रेण K4 B चास्त्रेण, D1 यास्त्रेण (for शस्त्रेण) K3 Dn D5 D6-7 चास्त्रेण, B D1 शस्त्रेण, D10 शापेन (for वज्रेण) — d) T G M1.2 अपि वा (for तथा) M8-9 सर्वप्रहरणैरपि

30 a) M3 अहमेव (for भवेय) M8-9 अवध्योऽहं भवेय च — b) Some MSS दैवतै — d) K2 transp शक्रेण and सह. K (except K1) D1.2.5-10 नान्यथा (for नित्यदा) T1 G1 युष्माकं यदि रोचते

31 c) K (except K1) D2.8 M एवम् (for एव) D9.10 मुनय ; G2 ते सर्वे (for ऋषय) — c) D (except D1.2.8.9) कृते (for कृते) K3.4.6 च; M8-9 हि (for तु) M8-9 सर्वां तु (for संधाने) — d) M8-9 शक्र (for वृत्र) K2 T G M1.2 स (for प्र) — After 31, T G M1.2 ins

85* तत संधिं मिथ कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजस ।
 शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ।

T G cont M subst. for 32ab

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्र संचिन्त्य भारत ।
 [M (except M1) शक्र (for शक्र)]

32 For 32ab, M subst 86* G4 transp 32ab and 32cd — a) K1.2 B6 D (except D5 D8-10) युक्त, Cd s यत्त (as in text) T2 G1 यत्नवान् (for यत्त सदा) B (except B5) समभवत् (for सदाभवत्) — b) K4 B D (except D1.2.10, D6m as in text) G1 हर्ष° (for ऽमर्ष°) Cd s cite अमर्ष — c) K6 तु वधे युक्तान्, M8-9 वधसंयुक्त — d) M8-9 उपाय (for उपायान्) K (except K1) B1.3 Dn2 D1.2.6.8.9 T G1 M1.2 अन्व(K3 वह्न, K4.5 बहु)चिंतयत्; G4 स विचिंतयन्, M8-9 स्वस्य(M8 °न्व)चिंतयत् — T G M1.2 ins. after 32cd (G4, which transp 32ab and 32cd, ins after 32ab)

87* अभिसंधिर्महेन्द्रस्य संधिकर्मणि य कृत ।
 ऋषिभिस्त्वीरित यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— e) K2 B3.5 D (except D1.2.8-10) M8-9 छिद्रान्वेषी M8-9 च वृत्रस्य (for समु°) — f) K (except K2) T G1.4.5 M1.2 तदा (T2 तथा) (for सदा) G3 आसीद् (for अभूद्) B5 D (except D1) T2 G2-4 वसति (D2.5 T2 G2-4 भवति) देवराट् (for -भूद्बलवृत्रहा)

33 b) B5 T1 G (except G4) सम° (for तम°) M8-9 वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह — c) M8-9 उपव्यूढे (for उपा°) K2 संध्याकालमुपासीन, M3 उपावृत्ते महाघोरे — d) K1.4 B1.2.3 D8.9 रौद्र°, K2 सौम्य°, B2.4 Dn D5 D6-7 घाति°; D10 [ऽ]तिभयप्रदे, T2 राग° (for रम्य°) M8-9 रौद्रे कालेऽथ भारत

34 a) K2 T G1.2 मघ° (for भग°) — b) M3 महात्मना, M8-9 महासुरे. — d) K Dn1 D1.2.4.7.8 दिवसो T1 G1.2 न च वासर, M8-9 न दिवाप्युत (for दिवसं न च) — After 34cd, K D8 ins

88* वरदानेन संप्राप्तो ह्यवध्यो दैवतैरपि ।
 तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— M8-9 om 34e-36b — f) K4.5 स मे (for मम)

35 M8-9 om. 35 (cf 5 1 34) — a) D2 (before corr) T G M1.2 नि (for न) — d) T1.2 (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०

नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ४२
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ।

C. 5. 237
B. 5. 10 45
K. 5. 10. 49

corr) G M1 2 तत् (for न)

36 M2–5 om. 36^{ab} (cf v I. 34) — a) D8 स (for म) K3 एव चितापरो राजन् — c) M2–5 अथ फेनोत्कर पश्यन् — d) D10 सामुद्र (for समुद्रे)

37 a) K4 transp अथ and शुष्को M2–5 चाप्यार्द्रो (for चार्द्रोऽय) — b) M2–5 महद् (for तथा) — c) K1. 2. 5 D9 T G M1 2 एतत्, D1. 2 6 एव, D7 8 10 M3–5 एतं (for एनं) T2 G4 M3–5 क्षिपामि (for क्षेप्स्यामि) — d) K1. 2 5 D10 एन; K2 4 B1 D5. 6 एव, M1. 2 इव (for एव) K1 2. 5 D10 वधिष्यति, K4 विनक्ष्यति, D2 9 नशिष्यते, M1. 2 विनश्यति T G तत्क्षणाद्विनशि°, M3–5 क्षिप्रं स न भविष्यति

38 a) K4 D5 (before corr as in text) 10 T2 सामुद्रम् (for सवज्रम्) K1 D9 तु, K2 8 D5 T G1 2 5 M1 2 तत् (for त) G4 स वज्री फेन तत्क्षिप्र — b) G4 वृत्र समभिसृष्ट° — For 38^{ab}, M3–5 subst

89* जग्राह च स त फेनमिन्द्रो वृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्या प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— c) M2–5 transp फेन and विष्णु K4 T G1 2 M1 2 तद् (for त) — d) K5 Dn2 D5 T2 G2 M2 विनाश°, T1 G1. 5 व्यनाश°, G3 स नाश°, M3–5 न्यसृट°

39 D10 om. 39^{ab} — a) K1 4 D1. 2 G1. 5 तदा, D9 तथा (for ततो) M2–5 हते तु वृत्रे शक्रेण — b) D1 वितमस्को° (for वितिमिरा°) — c) B1 तदा, D5 ततो, D10 शुभो (for शिवो) D2 8 ववौ शिव सुखो वायु , D9 M2–5 ववौ च सुशिवो (D9 °स्वदो) वायु — d) D2 8 प्रजहृषु , T1 G1. 5 च तुतुषु ; M1 2 च मुमुदु , M3–5 च सुखिन (for च जहृषु) D (except D1–6 8 10) T1 G5 तथा, M3–5 अभवन् (for तदा) K8 जहृषुर्देवतास्तथा

40 a) M1 च (for स) — b) B4 D (except D1. 2 8 9) यक्षरक्षोमहोरगा — d) D2 प्रास्तुवन्, M (except M1) तुष्टुवुर् (for अस्तुवन्)

41 a) Dn1 °भूतान् (for °भूतै) — b) Dn1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि) Dn2 D2–6 असान्त्वयत् (D2 5 °न्) — c) K2 B1–4 D3 हत्वा वृत्र, K4 B5 Dn D2–7 हत्वा शत्रु, D1 हते शत्रौ, D10 हतवृत्र°, M3–5 हतारय D10 प्रसन्नात्मा, M2–5 प्रहृष्टा — d) Some MSS देवतै° M3–5 देवा अग्निपुरोगमा — f) D9 धर्मत (for °वित्) M3–5 मुहु सपूजयत्तदा

42 c) M3–5 ब्रह्महत्याभिभूतश्च — d) K8 परम दु खित — e) K2 8 त्रिशीर्षस्य, K4 D1. 7 त्रिशीर्षया, M3 त्रैशीर्षम् K1 M1 अभिपन्नश्च, K3–5 M2 अभिपिक्त°, T1 G1. 4. 5 अभियुक्त° M3–5 त्रिशिरोवधज चापि — f) M3–5 कश्मल चाप्यदेवराट् — After 42, T G ins

90* महादेवस्य भूतश्च स पुनर्ब्रह्महत्त्विति ।
आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो वल्वृत्रहा ।

[(L. 1) T2 G3 °दैवैश्च (for °देवस्य) G3 निदुब्रह्महन्निति — (L 2) T G1 3 अभियुक्तोभव(T2 G1 °क्तो भवे)द्भय (T2 °तं) T2 वेदितो (for व्रीडितो)]

43 b) K2 B1. 2 4 ह्यचेतन (for विचे°) — c) K1 3 D1 7 8 G2–4 M1 प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°) M2–5 ततोनश्यत्स देवेंद्र — d) G5 हि (for तु) K च कल्मष (K6 किल्बि°), B3 5 स कल्म°, D2 8 तु कल्म°, T1 G M1 स्वकर्मभि , T2 स किल्बि° M2–5 कश्मलेनाभिपीडित — e) K1 D10 M2 5 वसन्, B5 Dn D5 D3 4 6 9 -वसन्च, D1. 5. 7 वसश्च, M3 4 -वसद् (for वसति) T1 G M1 अपि, M2–5 राजन् (for अप्सु) — f) K2 Ds2 D1 M3–5 वेष्ट°, T1. 2 (m as in text) G M1. 2 नष्टसज्ञ D2 8 9 निश्वसन्निव चोरग

44 a) D10 G3 4 प्रणष्टे D1 जात प्रनष्टो देवेंद्र° — b)

भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५
अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।
ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १
स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K1 महारण्या°, D8 D10 वृत्रहत्या°, D1 °दिव — d) K1. 4. 5 D2 S (except T2) नि (K1 D9 वि)ष्कृष्णा; B4 D1 Cd 8 निवृत्ता (for निर्वृक्षा) — e) Some MSS °श्रोतसो — f) D3 सर्वाण्यपुधराणि च

45 G1 om. 45a–46b — a) M संक्षयश्चापि K2 भूतानां, G3 M2 लोकानां — b) K5 ह्यभूत् (for ऽभवत्) — c) D10 सर्वे (for चापि) — d) D6 सर्वे चैव (for तथा सर्वे)

46 G1 om 46ab (cf v l 45). — a) K5 अराजक तथा (for °जकं जगत्) G4 इद (for जगत्) — After 46ab, K2. 4 ins

91* राजा या भिपतामघ महेन्द्रो पाय मृग्यताम् ।
[K4 [illegible] (for the posterior half)]

— c) K5 भ्राता (for भीता) — d) K1. 3–5 नु, K5 B1 D2. 9 न्य; Dn1 पि; Ca d 3 न (as in text) K2. 4 भविष्यति (for भवेदिति)

47 a) K (except K2) चैव, D10 भीता (for चापि) — K5 om 47cd. — c) D6 तत्र (for च स्म) K1. 4. 5 न स्म कश्चिदि, B1 Dn D5 D2–8. 10 न स्म कश्चन (for न च स्म कश्चिद्) — d) K1. 4. 5 D (except D1. 3. 5. 6) राज्ये वै (for राज्याय) D (except D1) मतिं (for मन)

Colophon K4. 5 B1–4 D (except D1. 9) G1. 2 M1. 2, all om sub-parvan name, c te only इन्द्रविजय (G1. 2 M1. 2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — Adhy name K1. 4. 5 D2 पुरंदिरपराभ, T1 G1. 2 M वृत्रवध (or °धं) — Adhy no (figures, words or both) K1 D5–7. 10 S 10, D2 9 — S'loka no. K5 52, Dn 50

11

1 D9 om 1. — a) D1 च (for अथ) — b) K2–4 B1m D (except Dn2 D1. 2. 8. 9) G3. 5 त्रिदिवेश्वरा; M (except M1) त्रिदिवौकस. — c) T1 G1. 5 M च (for वै) — d) D7 देवराज्येऽभितिष्ठतां — After 1cd, B D (except D1. 9, D2 marg.) ins

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।
[D10 नित्यदा धार्मिको नृप (for the posterior half)]

— e) K1. 4. 5 D1. 2. 8 transp गत्वा and अथ. D10 त गत्वा (for गत्वाथ). K5 हि; Dn D5 D6–7 तु, D2 च (for अथ) T1 G1. 2 देवगन्धर्वा (for अथाब्रुवन्सर्वे) — After 1e, M2 ins

93* देवाश्च त्रिदिवेश्वरा ।
नहुष त्व महाबाहो.

2 b) K2 B3. 5 D1. 2. 8 G3–4 M1. 2. 4 महर्षि° (for ऋषि°); cf v. l 4 K5 B3. 5 D5 D10 G (except G3) M तदा (for तथा) — c) D2. 9 सखिभि; T2 M ऋषिभि (for पितृभि) K4. 5 D2. 7 S सहित (for सहितान्) D2. 7. 8 S राजा (for राजन्) — d) D6 परीप्सुर् (for परीप्सन्)

3 c) B4 G5 जायतां, B1m D5 D1. 3. 10m T G1. 2. 4 M ज्ञायतां (M2 ज्ञायते) (for जायते). S कश्चित् (G1 sup lin शक्ति.) (for राजा) — d) S यस्मिं शक्रस्तु (for बलं शक्रे हि) G4 सर्वदा (for नित्यदा)

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।
सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड् देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।

C. 5 329
B. 5. 11 13
K. 5. 11 18

4 a) K2 B तत, S (except G5) सुरा (for पुन) — b) M2 2. 6 दिव्या (for देवा) D (except D1 2 8 9) M3. 5 ऋषि° (for सर्षि°), cf. v. l. 2 T2 गधर्वर्षिपुरो°. — d) B त्रिपिष्टपे(!), D1 °ष्टप

5 a) K1. 2 D7 10 परस्परं, Ds1 परपर- — b) K4 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि) G2 5 तु (for हि) — c) K1 Dn1 °षिच्यस्व, D1. 8 S °षिंचस्व — d) B त्रिपिष्टपे(!)

6 a) K6 °सिद्धानां (for °यक्षाणा) — b) K6 ग्रहाणां, M6 रक्षसा (for ऋषीणा) M5 पक्षिणा (for रक्षसा) — c) K2 3 B (except B6) सिद्धगधर्व°, T G1. 2 4 5 °देवाना, G3 M1 °दैत्याना, M2–5 °सिद्धानां — d) S (T2 before corr) दृष्ट्वा (for चक्षुर्) S -वासिनां (for -वर्तिनाम्) — e) D1 आसाद्य मे, D2. 4 7 चाद्रासते, T1 G5 °स्यते K1 भवान्, K4 5 D9 T1 G M पश्चात्; D1. 2 8 दृष्ट्वा (for पश्यन्) T2 तेज आसाद्य दिष्ट्या त्वं

7 B1 om. 7^ab — a) T G4 स्व(T2 सु)धर्मं वै (T1 च) पुरस्कृत्य — D6 8 om 7^cd — c) K1 महर्° (for ब्रह्म°) — d) T2 G1 2 गोपायाशु, G3–5 गोपयाशु, M1 गोपाय स्व K2 2. 6 D8 T2 त्रिविष्टप, B त्रिपिष्टप(!) — B Dn Ds D2 (marg) 3 4 7 10 ins after 7 G1, after 15^ab

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L 1) B1. 3 4 D3 अभ्यषिच्यत, Dn1 अभ्यषिच्य स, Dn2 अभ्यषिंचन; D7 G1 °षिच्यत (for अभिषिक्तः स) B (except B2) त्रिपिष्टपे(!) — For line 1, D10 subst

95* ओमित्युक्त्वा नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) D2–4. 7 10 सदा (for तदा)]

8 Before 8, K Dn1 D1. 2 8 B5 S ins शल्य उवाच (S om. उ°) — a) Dn2 Ds सुदुर्लभवरं, T2 सुदुर्लभान्वरान् — b) B (except B3) त्रिपिष्टपे(!) — c) K1 काष्ठे (for भूत्वा)

9 b) K4 नंदनेषु च भारत; D1. 2 8 नदनोपवने तथा, M2 कंदरेषु वनेषु च — c) Some MSS कैलाशे — e) K1. 4. 5 D7 9 G2 महेंद्रमलये

10 b) M °कीर्त्या (for °कन्या-) K5 D1. 2 8 10 -समन्वित (for-समावृत) — c) K1 च, K2 B स, K3–6 Dn Ds D3–7 अथ, D2 8 असौ (for सन्) — d) D1. 7 (sup lin as in text) T2 G2 8 तथा (for तदा) K (except K2) D10 चिक्रीड विधिवत् (D10 त्रिविध) तदा

11 a) M1 transp दिव्या and बहुविधा K (except K2) शृण्वन्बहुविधा दिव्या (K1 रम्यां) — b) K (except K2) कथा श्रुतिमनोहरा, D2 8 कथाश्चातिमनो° — c) K2 3 D1 2 8 B (except B5) च दिव्यानि, T2 विचित्राणि (for च सर्वाणि) — d) Dn2 D8 T2 °स्वनं (for °स्वर)

12 a) K6 तुनर° (for नारद°) — c) M2 ऋषय (for ऋतव) G4 चापि (for षड्) — d) K2 (before corr) D7 9 G4 मूर्तिमतम् K3 T1 G1. 5 उपास्यते

13 a) K1. 2 4 D6 7 10 G1 M1 (sup lin) वि, K3 5 B Dn Ds D1 6 T च (for हि) — b) B4 m D (except D1 2 8 9, D10 marg) दुरा° (for महा°)

14 a) K1 4. 6 विलोक्य, T2 सप्रेक्ष्य (for संदृश्य) — b) K1. 4. 5 D2 8 M2 चिंतयामास भारत — d) G1. 5

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

transp कस्मात् and मा D1 M2 3 मा (for मां) K1 4 T1 °तिष्ठे°; K3 °सर्वति (for °तिष्ठति)

15 a) K1 4 अथ, K3 5 अद्य; D1 च, D3 अपि; D8 हि (for अस्मि) — b) K3 मह° (for तथे°) — After 15ab, G1 ins 94* — d) K3 शीघ्र मेव (for क्षिप्रमद्य) D3 मम (for अद्य)

16 a) K3 B अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — d) K4 B1 m D (except D1 2 8 9) M1 त्वामस्मि K4 D2 5 शरणागता

17 b) D1 4 मा (for त्व) D2 4 G4 प्रति° (for मा प्र°) — d) D1 4 6 G2 अत्यर्थं, G5 M3 5 अत्यतं (for अत्यन्त) K1 4 °सुगिनीं, G3 5 M3 °भोगिनीं (for भागिनीं)

18 ab) K1 Dn2 D8 युक्तां चापि; K2 युक्तां मा; K3-5 B Dn1 D5 D7-9 युक्तां चापि, D9 युक्तां च (for मयुक्तां) D13 [illegible], D1 [illegible], T1 G4 5 तपस्विनीं, G1-3 M पतस्विनीं (for पति) — c) K2 transp मा and पूर्वं B2 4 यत्, M (except M2) मा (for मां) — D6 om from मां up to भवेत् in 19c — d) D2 तदेना (for कुरु तां)

19 D8 om up to भवेत् (cf 5 1 18) — a) T1 G1 4 हि (for च) K1 मृषावाक्यं; D12 हे वचन (for च भगवन्), see below — b) Dn D4 D5-7 मृषा (for मृषा) K1 भगवन् (for मृषा ते), see above K4 मृषा किंचिदीश्वर, D12 मृषा किंचन भाषसे

20 b) N (except D1 2 8, Dn1 as in text) इन्द्राणीं. D12 D3 T2 भयविह्वलां — c) D2 हि त्वं (for देवि) — d) D4 transp सत्य and तत् D2 देवि (for सत्य) K4 T G हि; D1 च (for तत्).

21 a) D1 T1 G1 5 °राज त (for °राजान) — b) K3 B D1 पुनर् (for शीघ्रम्) G2 इंद्रशं शीघ्रमागत — d) G2 5 एव (for एतद्) — e) Dn1 D6 G8 संमानयिष्ये, D9 समानेष्यामि, Cd 5 as in text. — f) D9 इह (for अहम्)

22 a) K1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव) — b) K1 2 D (except D1 2 8) शक्राणीं K5 B5 D (except Dn1 D1 3 4 6 9) T1 G (except G6) शरणागतां — c) K1 G1 5 बृहस्पतिं K1 G1 5 चांगिरस, K4 Dn2 D4 T G2 4 M2-5 आं(T चा)गिरस°, Ca as in text — d) K4 T G1 5 नृपतिस्, B1 2 3 D1 2 8 G2-4 नहुषस् (for स नृपस्) D9 transp नृप and तदा Dn2 चुक्रोध नृपसत्तम.

Colophon. K1 3 4 B1-4 D T1 G1 2 M all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D1 नहुषोपाख्यान and इन्द्राणीविजय, T1 G1 2 M इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 D8 पुरोहितयान, D2 नहुषराज्य, G3 नहुषाभिषेकशच्युपरोध ; M1 नहुषाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn1 D6 9 10 S 11, D2 10 — *S'loka no.* K4 24, Dn 26

12

1 a) K2 D (except D1 2 8 9) G6 दृष्ट्वा; G4 M (except M1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) K2 G4 सर्वगणामात्या (G4 °दा), D (except D1 2 6) ऋषि(D2 अग्नि)पुरोगमा

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

---

2 [b]) D_{10} transp त्वयि and क्रुद्धे B_1 $D_{1.2.8.9}$ T G प्रभो (G_4 पते) (for विभो) — [c]) D_1 T_1 भ्रस्त (for त्रस्त) $D_{1.2}$ मसुर° (for सासुर°)

3 [a]) $D_{2.3}$ G_{2-4} वीर (for साधो) — [b]) G_4 transp न and क्रुध्यन्ति $K_{3.4}$ D (except $D_{1.2.9}$) कुप्यंति (for क्रुध्यन्ति) — [c]) $K_{1.4.5}$ शक्रस्य (for परस्य) — [d]) K_2 D_1 प्रसीद त्व (for प्रसीदस्व) G_3 सुरोत्तम

4 [a]) G_4 क्रोधात् (for पापात्) — [b]) Some N MSS °मर्पणात — [c]) $G_{1.8}$ देवराड् (for °राज) — [d]) K_1 D_{51} प्रज्ञा (for प्रजा)

5 [d]) K_2 M_4 नराधिप, $B_{1.2.4}$ $M_{2.5}$ नराधिप , $D_{1.2.10}$ $G_{2.4}$ सुराधिप, D_9 सुनॆन्त्रिद्रा (for सुरा°)

6 [b]) M (except M_1) तप° (for यश°) — [c]) S पत्यां (M_{2-5} पत्यां) जीवति मॆं(T_2 G_{3-5} चॆं)द्रेण — [d]) = 7[d] $K_{4.5}$ B_1 D_{10} T G च, D_1 वै (for व) G_2 नु (for न) M_{3-5} च (for नि) M_2 स कि च न पराजित

7 $D_{1.9}$ om (hapl) 7 — [a]) $K_{1.2.5}$ इह, K_4 हि (for च) — [b]) T_1 G_4 सुरा (for पुरा) — [c]) $K_{1.2.4}$ Dn $D_{5.7}$ G_4 M (except M_1) वैधर्माणि, all comm. as in text. D_5 उपधा, G_4 उपायात्, Ca d s उपधा (as in text) K_1 उपधामिश्र, K_2 उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव) — [d]) = 6[d] $K_{1.4}$ च, Ca व (as in text) B D_5 $D_{5.7.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ कस्माच्च वारित , M (except M_1) किं न च वारित·

8 [a]) K_2 B D (except D_9) transp मां and देवी $K_{1.3-5}$ मा (for मां) G_{2-4} देवी सा (for मा देवी). — [b]) K_4 यत्तद्; K_5 T_1 $G_{1.5}$ ह्येतद् (for एतद्) K_2 T $G_{1.3}$ M तस्या· (for अस्या) $K_{1.4.5}$ $D_{9.10}$ M_1 transp हित and पर $B_{2.4}$ भवेत्, T_2 M_8 वर (for परम्) — [c]) K_2 B_1 T_2 G_4 तु, T_1 $G_{1.5}$ हि (for च) D_6 (hapl.) om. 8[d]-10[a] — [d]) T_2 $G_{3.4}$ एतद् (for एव)

9 D_6 om. 9 (cf v 1 8) — [a]) T आनयिप्याम — [b]) D_9 M यदि (M_2 यद्) (for यथा) D_1 दिव·सद, T_2 तथास्तु वै (for दिवस्पते) K (except K_2) D_{10} देवराज तवांतिक (K_8 D_{10} °के), T_1 G सुराधिप यदी(G_4 °दि)च्छसि — [c]) D_9 M देव (for वीर)

10 D_6 om 10[a] (cf v 1. 8) K_2 B_4 D_9 S (except T_2 $G_{2.3}$) om the ref — [a]) K_2 B Dn D_8 $D_{1.3-5.7.10}$ त, D_9 ता (for ते) $K_{2.3}$ D_9 M_{3-5} ततो (for तदा) D_9 देवीं (for देवा) — [b]) $K_{1.4}$ मुनिभि (for ऋषिभि) — [c]) D_1 °स्पतेर् (for °स्पतिं) D_9 विप्र (for वक्तु) K_1 जग्मुर्बृहस्पतिगृह — [d]) D_{10} शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D_1 om च $K_{1.4.5}$ B_1 D (except Dn_2 D_5 D_6) T_1 G_1 M (except M_1) शुभ (for अशुभ)

11 Before 11, D_1 T_2 ins देवा — [a]) M (except M_1) G_4 जानीम (for °म) — [c]) D_7 दत्त्वाभय (for दत्ता°)

12 [a]) D_2 G_3 ततो, D_8 नत्वा (for ते त्वा) D_{52} D_1

दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५
बृहस्पतिरुवाच ।
शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T1 G1.3 M त्वा (for त्वया) K3 बृहस्पते देवा (for देवा सग°) — b) K (except K3) D10 मुनय° (for ऋषय°) — c) K1 D2 प्रसादयते; D1.3 T2 G2.4 °यत° K D10 शचाणी; D2.8 T2 इन्द्राणीं; D3 G2.4 इन्द्राणी, T1 G1.3 सेन्द्राणी (for चेन्द्राणी).

13 a) T1 G देवेशो (for नहुषो) — b) T1 G नहुषोय; T2 देवेशोय (for देवराजो) D9 देवराजसमद्युति — c) G2.4 वरय (for वृणोतु) B (B1 m as in text) Dn2 D9 इम; D10 अमु, G2.4 त्व (for इय) K3 वृणु त त्व वरारोहे; D1 वृणोति त्वां वरा°; D2 G3 वरयस्व (G3 °य त्व) वरारोहे; T1 G1 (m as in text) 3 M वरयन्विय (M2 °म) वरा° (hypermetric) — d) T1 G1.4.5 भर्तारं K3 G3 °वर्णिनि

14 a) K1.4.5 D2.10 T2 G2.3 उक्ता (for उक्ते). M1 तदा (for तु सा) G3 वरारोहा (for तु सा देवी) K1 D1 देवं (for देवी) — b) D3 D10 (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य) K1.3.4.5 सुस्वर, K3 Dn D8 D1 3-7 10 (m as in text) सस्वन, D2.3 सस्वरं, G3 गद्गदं — c) K1 तु तदा (for रुदती) K1.4 देवी, D2 भीता (for दीना).

15 Before 11, T2 ins इन्द्राणी उ°, G1 इन्द्राणी — a) G2 भजामि; M2 अहंमि (for इच्छामि). — b) K1.4.5 B1-3 D1-10 M2 अन्वामितु, Ca अन्वास्य त (as in text) C1.3 c te अन्वास्य K1.4.5 B3 D2.9 प्रभो, K3 विभो, D10 गुरो, G3 विभु (for प्रभुम्) B1 m Dn D3 D1-7 T2 (m as in text) पति देवर्षिसत्तम, D2 इति मयाम्बया प्रभो, M1 3-5 पतिमन्वेदमास्यह — c) Hypermetric! K3 D3 S शरणं (for शरणा°) M1-3 महर्न्नं (for ते ब्रह्मन्) K1 भद्र (for ब्रह्मन्) — d) K3 Dn D3 D1-7 त्रायस्व (for त्राहि मां) D9 त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K1-3 ins

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K2.3 om the ref — a) Hypermetric! K1.4 B D (except D8.9) °गत (for °गतां) K1 D9 न त्यजेह; D8 न भेतव्य — b) K (except K3) D (except D9) T2 निश्चय (for निश्चितम्) T1.2 (before corr.) G इन्द्राणी च यशस्विनीं, M त्वामिंद्राणि (M2.5 °णीं) मनस्विनीं (M1 °नि) — c) N (except D1) सत्यशीलां (for धर्म°). — D7 (hapl.) om 16d–17a — d) D (except D1.6.8.10; D7 om) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्) K1.3.5 D9 T1 G अनिंदिता.

17 D8 om 17abc (cf. v. l. 16) — c) K1 सत्यधर्म°; K3 S (except G2) श्रुतधर्मः.

18 a) K (except K3) D2.6.8 पूर्वं (for पुरा) — b) D2.8 च (for वै) — c) D10 om च

19 a) S चास्य (for तस्य) K Dn2 D1.9.10 T1 G1.3.5 M1.4 (sup lin as in text) रोह° (for बीज°) — b) Dn तस्य (for चास्य), cf. S above K2.4 D1.6.10 T2 देवो (for वर्षं) — c)–21c. Cf. 20c. D1 भीत (for भीतं) K1 (sup lin) च (for the second प्र) — d) D1 transp. न and स M1.3 om स M1-5 अंतं (for स) K3 D2 उत्तमान्, K5-8 उत्तर; B (B1 m as in text) Dn D3 D3 m. 3-7 10 M2 (m as in text) T2 (before corr as in text) आधार, D1 उत्तम, M1-5 श्राण (for अन्तर) G3 भजते (for लभते) K2 इच्छन् (for इच्छन्)

20 a) K1 D8 स मोघ; D3 (m as in text) मोघं; C1 मोघ (as in text) B1 Dn1 D2m 3.4.7 अन्नं, D1 T2 मन्नं, C3 अन्न (as in text) K2 D9.10 T1 G1 विंदते, C1

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३
शल्य उवाच ।
अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४
बृहस्पतिरुवाच ।
नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५
बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६
शल्य उवाच ।
ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७
ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८

C. 5. 396
B. 5. 12 29
K. 5. 12. 29

विन्दति (as in text) K2 हि, T1 G5 वा (for च) K3 D9 10 T G अप्रचेता , K8 D1 अल्पचेता , M2 अप्युपेत (for अप्यचेता·) — ^{b}) D1 G2 सर्वात्, M2 घर्मात् (for स्वर्गात्) K2 4 T2 G नश्यति (for भ्रश्यति) K1.4 5 Ds2 D2 (m as in text) 3.4 9 M5 नष्टचेता , D6–7 चाप्य· चेष्ट·, D8 चाप्यचेता , T2 भ्रष्टचेता·, G M1 भ्रष्टचेष्ट (G4 हृष्टचेता·) — T1 G om. 20^{e}–21^{b} — ^{e}) Cf. 19^{e} K4 (*sup lin*) च (for प्र) K2 8 D2 शात्रवे, M5 योग्र वै (for यो वै)

21 T1 G om. 21^{ab} (cf. v l 20) — ^{a}) M न जायते (M1 *sup lin* प्रजायते), Ca. d s प्रमीयते (as in text) M1 (*sup lin*) अपि (for हि) M (M1 *sup lin* as in text) काले (for अकाले) — ^{b}) K1 Dn1 Ds D3–8 10 m विवाद, K2–5 D10 विनाशं, D9 विषादं, Cs विवास (as in text) — ^{e})=19^{e} K4.5 D10 यो हि, T1 G4 च (for the second प्र)

22 ^{a}) K2 B1.2 4 प्रजानन्, D1 प्रपन्नां (for विजानन्) — ^{b}) D1 ददामि (for दास्यामि) T2 G अहं (for इमाम्) — D1 om. 22^{cd} — ^{c}) M देवीं (for लोके)

23 ^{b}) D10 यन्मम (for मम च) T1 G4 transp च and अपि) Ds1 D1 9 वा (for च) — ^{c}) K1 4 5 त्रिदश° (for तत्सुर°) — ^{d}) K1 T2 om. हि K1 transp अहं and शचीं T2 शचीमिमां (for अहं शचीम्)

24 D1 M om. the ref. — ^{a}) Dn Ds D3–7 10 सगंधर्वा· (for तमेवाहु) D1 अथ देव्याश्च ते प्राहु — ^{b}) S (except T2) ऋषिं (for गुरु) B2 5 T1 G1 2 अंगिरसं D (except D1 2 8 9) गुरुमाहुरि(D3 °हमि; D6 °ह इ)दं वच — ^{c}) K1.5 Dn Ds D1.3.4.6 7 10 नु, K8 च; D2 8 हि (for तु)

25 G4 गुरुः (for बृह° उ°) — ^{a}) M2 5 देवि (for देवी) — ^{b}) D5 G2 4 M1.2 कश्चित् D2 तदा (for शुभा) D1 कश्चित्काल शुभातरे — ^{c}) M2 5 इंद्राणि हि° T G हितमेतद्धि वै मन्ये — ^{d}) K5 T2 यथा, D8 तदा (for तथा)

26 G3 om 26^{ab} — ^{a}) K2 5 B D (except D2 8) °विघ्न सुरा , G4 °विघ्नतर , M2 °विघ्नकर M2 काल, Cs काल (as in text) — ^{b}) K1 transp काल· and काल K4 स्वय, D9 तस्मात् (for काल) G2 त हि, Cs कालं (as in text) M1–4 निनेष्यति (for नयि°) K8 रम्य· कालो भविष्यति, Dn1 काल न क्षपयिष्यति, D1 काल कालेन गच्छति, T G1 4. 5 कालस्तु घात(T2 G4 नाश)यिष्यति, M5 काल विघ्नेन नेष्यति — ^{e}) D (except D1. 2 8–10) M2 Cs गर्वितो (for दर्पितो) — ^{d}) B (except B4) D2 8 9 M (except M1) बल° (for वर°)

27 D7 om. 27^{ab} T G om the ref. — ^{a}) K4 D8 यथा (for तथा) K1.4 D2 8 9 T2 उक्तेन (for उक्ते तु) K2 अथ चांगिरसा प्रोक्ते — ^{b}) K B2 3 5 Dn Ds D1 3 6 9 10 तथा, B1.4 D4 5 तदा (for तम्) K2 ध्रुव (for अब्रुवन्) — ^{d}) K4 B Ds1 D2–4. 6 7 M1 सर्वं (for सर्व) — ^{f}) D10 शक्राणीय प्रपद्यता

28 ^{b})=5 13 8^{b} B1 साग्निपुरोधस , Dn D2–4 चाग्नि°, D8 अग्नि° — ^{c}) D1. 2 एकाग्रा, G5 अव्यग्रा (for अव्यग्रा) — ^{d}) T G1 2 5 देवानां (for लोकाना)

29 Before 29, K5 B3.4 (marg) 5 D (except

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।
अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

D1 2 8 9) ins देव्या ऊचुः. — c) D1 देवि, T1 G1 6 साध्वी (for सत्या) D1 त्व (for च) — d) D1 G1 6 गच्छ त्व (for गच्छस्व)

30 a) K4 अथ (for क्षिप्र) K1 D9 तद्-, K2 3 6 D1 8 10 त्वद्- (for त्वाम्) K2 3 D1 अधि° (for अभि°) K4 स, D10 तु (for च) — b) K1 D1 विनङ्क्ष(D1 °क्ष्य)ति स, D51 विनश्यति च; D7 T1 G स विनश्यति, D9 स विनश्यति D (except D1.2 8 9) G1 पापकृत् (for पार्थिव) — c) K6 6 M दिवि (for देवि). — d) K3 6 Dn1 D1 G3 अवाप्स्यति

31 Before 31, T G (except G1) ins शल्य — a) D 6 विनिश्चित (for °श्चय) K1 3-6 मत्वा, K2 D1 ज्ञात्वा (for कृत्वा) — b) K (except K2) D1 3 4 9 10 शक्राणी (for इन्द्राणी) — c) G2 3 6 °गच्छच्च (for °गच्छत) S सर्वीडा — d)=5 13 3d

32 a) D1 2 3 transp दृष्ट्वा and तां K1 2 तु (for तां) D11 राजा (for चापि) — d) K1 4 कालोपहत°; K2 1 D2 कामोपहत°, D51 D1 कामोपहत°.

Colophon K1 2 3 B D (except D2) T1 G1 M2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D5 इन्द्राय, T1 G3 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy name K1 4 6 पुरोहितगमन; D1 नहुषनिश्चय; D2 पुरोहितयानं and नहुषनिश्चय, G1 2 नहुषाभिगमने पुरन्दरनियोग (G3 °स्वनिसंचार), M1 नहुषगर्वप्रार्थन. — Adhy no (figures, words or both) K1 D51 D6-7 10 S 12, D1 11 — S'loka no Dn D8 32

13

1 a) B1 दु स्थिताम् (for अथ ताम्). — b) K1 transp नहुष and देवराट् D1 तथा (for तदा) — f) K3 पतिं वै (for पतित्वे)

2 a) K4 6 M1 8 उक्ते (for उक्ता) — c) D1 प्राकंपत (for प्रावे°)

3 a) K1 2 B Dn D5 D1 3-8 10 प्रणम्य सा; D9 नमस्कृत्य K3 B Dn D5 D1.8-7 हि; D9 च (for तु) D5 भर्तारं (for ब्रह्माणं) G4 ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य — b) K3 B D (except D2.8-10) शिरसा तु कृताञ्जलि°; K4 6 (also as in text) विष्णुं च शरणं (K4 °णा) गता — c) K3 6 दुर्विनीतम् (for देव°) — d)=5 12 31d

4 a) D9 समाप्तुं (for अहं लब्धुं) K (except K3) प्राप्तुं, T1 G1 6 किंचित् (for लब्धुं) — b) K1 2 G4 M1 3 कंचित्, M3-5 अद्य (for किंचित्) K3 D (except D1.2 8 9) T2 G2 3 त्वत्तः क(T2 G3 किं)चित्; T1 G1 6 त्वत्तो लब्धुं (for किंचित्त्वत्त) — d) K3 वार्ता कुत्र, B D (except D1 2 8) क्व वा प्राप्त (by transp), T G कुत्र प्राप्त, M प्राप्त कुत्र K3 Dn G4 च (for the second वा)

5 a) K3 तत्; B1 D1 9 एव (for एतत्) K1 च (for तु) K4 परिज्ञाय; T2 तु वै ज्ञेय (for तु विज्ञाय) — b) K4 T2 G1-3 वि- (for न) K4 D1.2 8 9 S विज्ञो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८
देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९
ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०
त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३
स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४
श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।

C 5. 417
B 5. 12. 17
K 5. 12. 17

(for प्रभो) — ^{e}) K (except K2) स्वाहम् (for ऽह स्वाम्) — ^{e}) D3 महेंद्राण्या, D1 स चेंद्राण्या

6 T G om the ref. — ^{a}) D1. 2. 5 एवमस्तु महाभागे — ^{b}) N (except D1. 9) G2 M1 इह (for अभि) — ^{d}) K1. 4 D5 10 S (T2 after corr) °स्मर, K5 T2 (before corr) °स्मरन

7 K2 5 B D (except D2 5) S (except T2) om. the ref. — ^{a}) D9 S (except T1 G3-5) सा (for च) — ^{c}) K (except K2) B D (except D1 2. 5) च (for सा) T2 बृहस्पतेस्तु भवन — ^{d}) K1. 4. 5 जगामाथ, B D (except D1 2 5) सा जगाम, T G (except G3) प्रजगाम K3 सुदुःखिता, B2. 5 D (except D1 5 9) यशस्विनी

8 ^{a}) M (except M1) तु सश्रुत्य (for संश्रुत्य च) D5 वचम, D9 सुवच, T1 G1 5 वचन (for च वचो) K3 इन्द्राण्याश्च प्रतिज्ञाते — ^{b}) = 5 12 28^b K1 D3 सर्पि°, Dn D2-4 6 चाग्नि° — ^{c}) K2 5 B D (except D2 5 9) चिंत° (for मन्त्र°) D3 D9 T2 अव्यग्रा (for एका°)

9 ^{a}) K1. 2 D5 देवा (for देव) — ^{c}) D1 तं, S (except T2 G4) एव (for एन) — ^{d}) S सर्वे दिवौकस (for वाक्य°)

10 ^{a}) K (except K2) B1. 3 5 D (except D1. 2 5 9) ब्रह्मवध्या° D2 5 T2 असौ (for वै) — ^{b}) K (except K2) D1. 2 5 9 G2-4 सुरगणाधिप, T2 त्रिभुवनेश्वर — After 10^{ab}, K4 ins

97* क्व गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते ।,
while T2 ins.

98* अविज्ञात° सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— ^{d}) K3 B1. 3 D9 G3 सर्वतो; B2 4 (m as in text) सर्वशो, D1 सर्वस्य, T2 सर्वे यो (for पूर्वजो) — ^{e}) T1 G1 सर्वदेवाना — ^{f}) K5 विष्णो त्वा, D1 विष्णो त्व, D6 T1 विष्णुस्त्व, C5 विष्णु व (as in text) K4 D9 अपि जग्मि°, D5 अभिजग्मि°, T1 अपि जज्ञि°, G3 उपजज्ञि°

11 K3 om 11^{ab} — ^{a}) K2 B D (except D5 9) G4 त्वद्वीर्यनिहते — ^{b}) K1. 4 5 ब्रह्मवध्यावृत प्रभो (K1 °भु) — ^{c}) K (except K2) शक्र (for वृत) K2 D2 3 G1 °श्रेष्ठ — ^{d}) G1 स्वयं (for तस्य)

12 ^{a}) T1 G1. 5 तु (for तद्) — ^{c}) D1 तपसा (for मामेव) D1 युज्यता, G4 भज° (for यज°) — ^{d}) M3 4 पाल° (for पाव°)

13 ^{d}) K1. 4 D9 M2 °भय .

14 ^{a}) K2 स्वकर्मणैव (for °भिश्च) — ^{c}) K5 Dn2 D32 D1. 6-9 T1 G2. 5 किंचित (for कं°) K1 D5 9 T2 G2 M1 2 5 इद (for इम) — ^{d}) K1 D5 ऋषयश्चाप्यतंद्रिता — K3 ins after 14 K2, after 15^{ab}

99* शल्य उवाच ।
विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्षिपुरोगमान् ।

15 ^{a}) T2 शुभ, G3 तया (for शुभा) K2 D2 3 T1 G1. 5 वाणीं, T2 वाक्य (for सत्यां) — ^{b}) K3. 5 Dn D3-7 10 transp ता and वाणीं K2 सत्यां ताम्, T2 परमम् (for ता वाणीम्) T1 G1. 5 सत्याम् (for वाणीम्) K (except K2) Dn D2-5 अशरीरिणीं, G3 अकुतोभया — After 15^{ab}, K2 ins 99* — ^{c}) T G transp सर्वे and सुरगणा. — ^{d}) B1 Dn2 सुरर्षिभि; D1 M3-5 सह°

यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for मा°)

16 a) K3 तत ; D9 तस्य (for तत्र) — b) K4.5 T2 G1.3 ववृधे; G4 प्रवृत्त (for ववृते) B3 पावनार्थाय — d) K (except K5) D5 D6.7.9.10 ब्रह्मवध्या°

17 Before 17, D3.4.7 ins. शल्य उ°. — a) M3-5 विभजन् (for °भज्य). K1.2.4 B1.3.4 ब्रह्मवध्यां B2 D1 वै; G2 च (for तु) — d) D10 महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 D5 D10 om. 18^ab — a) D9 T2 स (for च). — b) K5 निःसृज्य; D4 विभज्य — c) K3.4 B (except B1) D (except D3) भूत° (for पूत°) — d) K (except K3) वृत्रहा; D9 वज्रहा; S विमुक्तो (for वासवो) D1 आत्मना (for °वान्).

19 a) K3 अवार्यं; B Dn D5 D2-7.9 अकम्पत्; D1 M1 अपरस्य; T2 आगम्य (for अकम्प्यं) D1 तस्मात्, G1.3 राज्य (for स्थानात्) K3 स्वस्थानस्थं च नहुषं — b) K2 B D बलनिषूदन (for च बल°) — d) B3 सु (for च)

20 a) K2 B D (except D1.2.8.9) T2 देव ; T1 G1.2.3 M2 भीत (for वीर) — b) D5 विनश्यति; G4 न दृश्यत — d) D1 T2 G (except G2) कालकांक्षी. D1 G1 च भ्रमत् (for चचार ह)

21 a) D3 D1.2.10 G3.4 प्रणष्टे (see below) D2.3 च (for तु) K (except K1) पुन (for तत.). T1 G1.3 तत प्रनष्टे धर्मेशे — c) D5 D2 ततो (for तदा) G4 दीना (for देवी)

22 Cf. 1.2.4^ab. — Before 22, M ins. शची. — a) K5 हुतं चापि (for यदि हुतं) — c) K1.4 D1.2.8.10 T G एकभर्तृकता मे (D1 च); B4 एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव) Dn2 D2.8 G1.3.5 M3 अस्ति; D1 इति (for अस्तु) — d) D2.8 चे; M चेत् (for वा)

23 a) D1 पुण्य; T1 G1.2.3 अद्यां K1 चैताम्; D1 चेदम्; M3-5 त्विमाम् (for चेमाम्) K1 दिव्यां; D1 दिव्य. — b) D1 प्रवृत्त; T2 प्रवृत्ते K2.5 Dn2 D3.8 उत्तरायणीं (K5 °णात्); D1 T2 चोत्तरा°. — c) Some MSS रात्रीं — d) K (except K2) Dn1 D4.7.8.10 सिध्यतां मे °रथा..

24 a) K2 प्रीयता; K5 नियता; D1 प्रयाता; D5 T2 प्रयता D2 तां (for च) K1 यदिस तां (for च निशां) K3 G4 M3.4 निशा — b) K1.2 उपा(K2 °प)तिष्ठत्; D9 G5 उपतिष्ठति K1 सा मयि; K3 मामिति; T1 तत्र ह — c) K1.4.5 D1.3.10 पतिव्रतानां; K2 D7.8 G3 M2 °व्रतत्वात्; D9 पातिव्रत्यस्य — d) D9 G4 उपाकरोत्; G2 अथाशृणोत् — After 24, K4 ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K3 transp. 25^ab and 25^cd — a) G (except G2) मे; M अपि (for असौ) — b) K3.4 चैव स (for देशं) G2 ह; G4 न (for मे) — c) S प्र(G4 प्री)त्याहोपश्रुतिर् (G2 °तिं). K B4 Dn D2-4.8.9 G4 देवीं — d) M (except M2) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn1 दृश्यते; M3.4 दृश्यता

Colophon. K1.2.4.5 B D G2 M3-5 all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G2 M3-5 इन्द्र°

१४

शल्य उवाच ।
अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २
उपश्रुतिरुवाच ।
उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।
ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९

C. 5. 438
B. 5. 14 11
K 5. 14 11

विजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1 4 5 B1. 3 4 D8 पुरोहितयानं, M1 2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरण (M2 °कथन) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D51 D5. 7 10 S 13, D2 6 12 — *S'loka no* K5 28, Dn 27

14

1 a) D10 M2 एता (for एना) K3-5 D5 6 8 10 T1 G4 5 M (except M1) रूपिणी G4 M देवीम् (for साध्वीम्) — c) K2 ततस्ता रूप°

2 a) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी) K (except K4) B2 3. 5 D (except D2 8 9) स(K5 D1 सा)प्रहृष्टात्मा (for °हृष्टा सा) — b) K3 T1 G (except G3) इदम् (for एनाम्) B1. 3. 5 D (except D1 2 8-10) अथाब्रवीत्, T1 G उवाच तां (G4 5 *sup lin* ह) T2 सपूज्य समुवाच तां — d) K2 तत् (for का), and वरागने (for वरान°) — After 2, T2 ins

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K3 G3 4 om. the ref — a) D5 9 देवी, M (except M1) भद्रे (for देवि) — c) D2 8 देवि (for चैव) G2 सप्राप्य — d) K (except K2) transp तव and सत्येन K3 भामिनि, B D (except D1 2 8 10) भाविनि (for तोषिता) T G भवत्या सत्यभाषितात्

4 a) K3 B (except B2) D (except D1. 2 8-10) T2 G3-5 च (for असि) D1 2 8 युक्तासि (for युक्ता च) — b) K1 5 D8 S शमेन, K2 तपसा, B2-4 दमेन; D2 समेन (for यमेन) B8 विनयेन; D2 विषमेन, G5 च दमेन (for निय°) — d) D1 2 8 9 देवि (for देव) K1. 5 शत्रुनिषू°, G3 यज्ञारिसूदन, some MSS °निसूदन — e) T2 आगच्छ (for अन्वेहि) — f) D1 प्रेक्षसे (for द्रक्ष्यसे)

5 All MSS except G5 om the ref. — a) K5 Dn2 D5 7 10 Cn प्रहिता (for प्रस्थिता) — b) K2 3 पृष्ठमन्वगात्, B1-3 पृष्ठतोन्वया(B3 °गा)त् (for सा सम°) — c) D9 T1 G1 4 5 देवारण्यम् — d) G1 4 तत (for बहून्) K2(*sup lin* as in text) 5 Ds D2 8-10 तथा (for तत) — f) B2 4 आसदत्, T G आगता (for आगमत)

6 a) T1 G भुजवत (G3 उन्नत त) (for समुद्रं च) — b) K D8 10 °विस्तर — c) G4 आजगाम (for आस°) — d) D9 T2 G1-3 °लताकुल, T1 G4 5 °लतायुत

7 b) D2 8 °शकुनिसेवित, T1 G1 °शकुनिनादित, T2 °शकुनिसवृत, G5 °द्रुमलताकुल

8 b) K3 सुरभीणि समतत — c) T1 अनु° (for उप°) — d) K प्रोत्फुल्लानि (K3 पुष्कलानि) B1 च सर्वत (for सह°) — After 8, K (except K5) D (except Ds D1 9 10, D2 marg *sec m*) ins

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।
गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।
[(L 2) K1-3 D8 °णोद्गतनालेन]

9 a) M transp पद्मस्य and भित्त्वा D9 तु, S सा

12 तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।
एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

(for च) — [c]) K2 Ds1 D5 T1 G1 2 5 M1 8 विससतु प्रविष्टं, C3 as in text B2 4 S तु (T2 M2 त) (for च) K4 विश्रान्तमुपतिष्ठत — [d]) K4 तंसा (for तत्र) M शचीपति (for शतक्रतुम्)

10 [a]) K3 transp दृष्ट्वा and च B1 3 5 अति°; B2 D2 तु, D1 T G1 2 5 M अथ (for च) D9 सूक्ष्मरूपेण, G3 चैव रूपेण, G4 अथ सुरश्रेष्ठ (for च सुसू°) — [b]) K4 5 वेषेण, G3 4 सूक्ष्मेण (for रूपेण)

11 Before 11, M (except M1) ins शल्य — [b]) D1 विशुद्धं°, C3 विश्रुतै° (as in text) — [c]) K2 D9 स्मय° (for स्तूय°) T1 G1.5 तथा, G4 M1.2 तदा (for ततो). T1 G1 5 स्तोत्रे (for देव)

12 [a]) K1 4 5 D2 8-10 T2 G5 इह, D1 त्वसि, G3 अपि (for असि) — [b]) D10 G5 नु (for तु) — After 12[ab], K (except K5) D3 ins

103* केन चासि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 [b]) T1 G प्राप्तो (for प्राप्य) K3-5 B (except B1) D (except D1 2 8 9) °समन्वित° (for °मदान्वित°) — [c]) K3 B1 D2 तु, T2 स (for च) M3-5 दुरात्मा स (for च दुष्टात्मा) — [e]) Hypermetric! K4 T1 उपातिष्ठ; T2 उपैहि; G3 आतिष्ठ (for उप°) K1 B2-5 Dn2 D5 D6-7 10 T1 G1m 4 इति स, K3 4 Dn1 D1 3 9 इति मा, B1 D2 इति मा, T2 मामिह (for मामिति) K5 G5 उपतिष्ठत (G5 °ति) मा क्रूर° — [f]) T1 G1 3.5 M मयि, G2 प्रभो (for मम)

14 [a]) K (except K2) आयास्यसि (for त्रास्यसि) — [b]) T2 G2 3 M मा (for मां) — [c]) B1.3 M सत्रस्ता, B5 Dn D5 D8-10 G4 °प्राप्ता (for °तप्ता). K1 एतेन कारणेनात्र, K3 4 D2 एतेनाहं सम्रतप्ता (K4 °प्य); K5 एतेन चाह सम्रतप्ता (hypermetric) — [d]) B5 Dn2 द्रुत, Dn1 D3-8 10 नून, D9 तप्ता (for प्राप्ता) G4 सतप्ताह (for प्राप्ता शक्र) — T G1 3-5 read 14[ef] after 15, followed by 104* — [f]) K3 5 त दुष्ट (for नहुष) D1 क्रूर° (for पाप°)

15 [a]) B1 D2 M1 3 4 प्रकाशय स्व(B1 त्व)मात्मान, B2-5 Dn D5 D8-8 10 प्रकाशयात्मनात्मान — [b]) G2 दैवेन हतचेतन — [c]) K2 स्वमा° (for समा°) D1 प्रभो (for विभो) — After 15, T G1 3-5 read 14[ef] T G1 3-5 ins after 14[ef] (transposed) G2 M, after 15

104* यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदित ।
[T2 M (except M4) स, G3 हि (for च)]

Colophon K1 4 B D (except Dn2 D2) T1 G1 M3-5 all om sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M3-5 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1.4 B1 2 4 पुरोहितयान, D2 इन्द्रप्रदर्शन, G1 शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रोपलब्धि, M1 शच्युपश्रुतिसमागम. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 14, D2.6 13 — *S'loka no* K5 17, Dn 18.

15

1 [a]) K (except K5) D3 T G M2 तु (T1 G1 च) (for स) — [b]) T2 शचीं (for शच्या) D (except D1-4 9) ता पुनर् (for पुनरथ)

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।
यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १२
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ।　C. 5. 459 B. 5. 15. 14 K. 5. 15. 14

---

2 a) K (except K2) D10 T2 मुनिभिर् (for ऋषि-भिर्) — b) Dn D1.3.4 7 G4.5 इत्युक्तवत्यसौ B D (except D1.2 6 8–10) भाविनि — c) T2 इति (for नीतिम्) D1 अनु , T2 मत्र (for अत्र)

3 a) G2 एष (for गुह्य) D10 S om. च K1 4.5 B1 D2–4 8 एत्र (for एतत्) K5 धार्यं (for कार्यं) — b) K2 D1 G4 ख्यातव्य (for आख्या°) — d) K (except K2) वदस्व, D1 ब्रूहि त्व (for ब्रवीहि) B2 4 D (except D1.2 9 10) च सु° (for तनु°)

4 b) B1 जगत्प्रभो — c) K5 वशप्राप्ता, T1 G1.2 4 5 वशीभूता K1 चाह, K2 D1.9 T2 प्रीत्या (for प्रीता) G3 एष ते विनयी प्रीत्या — d) D52 भविष्यामि तवांतिके

5 b) S (except G3) पत्या (for पत्नी) D6 पौलोमी (for पत्नी सा) — c) K6 B1 D1.2 T G1.2 4 M तं (for तु) K1.4 D2 9 G3 5 एवमस्त्वित्य(D2 9 G3 °स्तु त)येत्युक्त्वा

6 b) K4 B D (except D1.9 10) सस्मितो — d) D1.2 G3 ब्रवीमि (for करोमि)

7 K1 om 7a–8b — b) D2 तत्कर्तास्मि प्रसीद मे — D2 om. 7cd — d) K4 5 करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K1 (cf. v l. 7) T1 om 8ab — a) S (mostly) व्रीळा (for व्रीडा) — b) D1 मम (for मयि) B D (except D1 9 10) T2 G5 विश्वसे (for °स) — c) Dn1 G5 च; D1 8 एव, D10 अह, T1 G1–4 M (except M2) ते (for वै) — d) K2 B D (except D1.2) करिष्ये (for कर्तास्मि)

9 B2 G1 5 शच्युवाच (G1.5 om. ट°) — a) K2 B D (except D1) M1 transp त्वया and कृत — b) K (except K1) T1 G M3 4 आकाङ्क्ष (for °क्षे) — c) K2 4 B1 D1.9 G1.3 5 transp भर्ता and मे — d) G1.5 नरा° (for सुरा°)

10 G5 om. 10a–11d — a) M कार्यार्थं (for कार्यं च) D10 हृदये (for हृदि मे) D5 6 T2 तु, D9 च (for तद्) — b) T1 G1 3.4 उप° (for अव°) — d) K1 D7 एष, K4.5 एव (for एतत्) — f) D7 गता (for तत) M3–5 वत्तस्या (for ततः स्यां) K1 3.4 D7 G3 अह (for स्या) D9 मम चेदिच्छसि प्रिय, T1 G1 ततस्त्व कर्तुमर्हसि

11 G5 om 11abcd (cf v l 10) — b) K2 B (except B4) वा, D2 च (for अथ) D2 G4 transp रथा and तथा — c) K (except K2) D10 अपूर्वं वै, B2 3 Dn D5 D3 5 6 8 9 अथापूर्वं — f) D1 T1 G1.5 M1 सुराणा (for असु°)

12 a) D9 M1.3 4 त्वा (for त्वां) K2 B Dn D5 D2–8 °भागा , D1 9 °भाग (for °राज) — b) K3–5 D3.4 10 मुनय (for ऋषय·) K3 शसिता, D1 सशिता (for सगता) D9 T2 मुनय· (T2 ऋषय) सशितव्रता

13 G2 om. 13abcd — b) K3 D5 M3–5 अर्हसि (D52 अर्हथ) — c) K4 D1.9 T आधत्स्व; B Dn D5 D3–8 10 G5 M1 आदत्से — f) B D (except D1.2 9 10) शक्नोति (for इच्छति)

14 S om. the ref — a) K1 3.4 उक्ते (for उक्तस्) — b) K3 प्राहप्यन्ज्ञानदुर्वेल — c) D10 भूय (for

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३
शल्य उवाच ।
एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४
अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९
एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२
बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ २३
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि) — ^{d}) T2 इन्द्राणीं, M (except M4) नरेंद्र (for सुरेन्द्र)

15 Before 15, all MSS. ins नहुष उ° (S om उ) — ^{c}) D3 T2 G2 4 5 रुचिरं, G3 कथितं.

16 ^{ab}) G3 4 अ(G4 ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहान्न (G4 °न्स) कुरुते मुनीन्

18 ^{a}) K3 क्रुद्धे मयि विनश्यंति — ^{b}) K2 4 5 B1 T1 G (except G5) M3–5 सर्वं, M2 सह (for सर्वे) — After 18, T2 G1 5 ins

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवाना लोकाना च महेश्वर. ।
मयि हव्य च कव्यं च लोकाश्चैव सनातना. ।
[(L 2) T2 प्रतिष्ठिता (for सना°)]

19 T1 om 19 — ^{d}) K1 3.5 देव° (for ब्रह्म°) T2 तथा ब्रह्मर्षयोमला — G2 (which om 19^{e}–20^{b}) ins 107* after 19^{cd} — ^{e}) K (except K2) D10 माहात्म्य पश्य मे देवि, Dn D3.4 9 पश्य माहात्म्ययोग मे — ^{f}) D2 10 समृद्धिं (for ऋद्धिं च) — After 19, T2 (om line 2) G1 5 ins

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवा. ।
यद्यस्य तेज पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D9 om 20, G2 om 20^{ab} (cf v l 19) — Before 20, N (except K1, D9 om) T1 G1.4 5 ins शल्य उ° (T1 G1 4 5 om उ) — ^{a}) D1 M3–5 अथ, M1 2 च (for तु) — ^{b}) K1 2 तु (for च) — T G1 3 4 M1 (om lines 1 and 4) 2 ins after 20^{ab} G2 (om lines 1–2), after 19^{cd}

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।
विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।
हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।
स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
[(L. 1) T2 G3 4 वीर्येण भरतर्षभ, M2 बलवीर्यसमन्वित.]

— ^{c}) K1 3 5 T G1 2 5 M तु, B3 5 Dn D2–4.6 G3 4 च (for स) — ^{d}) T G1 4 5 मुनीन् (for ऋषीन्) K1 5 स ऋषीन्नियमस्थितान्, B5 ऋषीन्नियमसंयतान्

21 ^{a}) K2 D1 9 10 S (except T2) °ण्यावलेपेन. — ^{b}) K2 B D (except D1 2) T1 G1.5 M2 4 मद(D10 वर)बलेन, M1 3 5 बलमदेन — ^{c}) T2 G4 कामयुक्त K5 D9 G3–5 M (except M5) सु, D1 च (for स)

22 Before 22, T2 G4 ins शल्य. — ^{a}) B1 2 D10 सा (for च) — ^{b}) K2 B Dn D3 D5–8 10 अथाब्रवीत् (for उवाच सा) K4 D9 च, K5 D1 T1 ह (for सा). — ^{c}) G2–4 °शिष्टश्(for °शेषो) T G च (for मे) — ^{d}) K2 B2 4 D2 तु, G3 च (for इह) — ^{e}) D3 D5 6 त (for त्व) — ^{f}) K1 भक्ताया

23 ^{d}) T2 नहुषो K1 4 5 °चेतनात्, T2 °चेतन

24 ^{b}) T2 M4 (sup lin as in text) हृत (for गत) K3 B4 D1 T1 G1 4 5 एव (for एष) B2 4 नृपाधम ; D3 T2 G5 नराधिप, D9 न संशय — ^{c}) K1 ऋषीणा च (for महर्षीणां) — ^{d}) B (except B2) Dn D3 D5–8 T2 G1.4 तत (for हत) D10 वाहनाद्धतमंगल

ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
अग्निरुवाच ।
बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
शल्य उवाच ।
तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।

C. 5 484
B. 5. 16. 2
K 5. 16. 2

---

25 K3 D1 T2 om (hapl) 25^bc — ^c) M (except M1) तु (for च) K1 अपि गमिष्यामि, K3-5 अप्याययिष्यामि, G4 अह गमि°, M (except M1) अभिगमि°

26 ^a) M1 वह्निं स (for विधिवत्) — ^b) D1 2 सुमहत् (for परम) — ^c) D5 °राज (for °तेजा) — ^d) D1 देवराजप्रशातये — After 26, B5 Dn D2 (marg) 8-3 T2 (marg) ins

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजन्छक्रमन्विष्यतामिति ।
[Dn2 D2-6 8 T2 अन्वेष्य°, Cn as above]

27 K4 (hapl) om. from मद्भुत in 27^c up to °पागमत् in 28^f — ^d) K2 B D (except D1 9) तत्रैव (for सहसा)

28 K4 om up to °पागमत् in 28^f (cf v l 27) — ^a) D10 सर्वा (for चैव) — ^b) B6 Dn1 D3 4 पर्वतानि (for °तांश्च) — ^d) K1 Dn Ds1 D6-7 9 विचिंत्याथ, K2 विचीयाय, K4 5 विजगाह, B Ds2 D2-4 8 विचित्याथ, D1 विदेशाश्च, D10 समन्विष्य, T G M1 2 4 (sup lin as in text) विचिनोति (for विचीयाति-) D1 महोदधीन्, G2 महामति , M4 (sup lin as in text) मनोतिग (for -मनोगति) — ^e) K3 D7-9 निमिषांतर° — ^f) D3 °गत· (for °गमत्)

29 G3 om. the ref. M1 वह्नि (for अग्नि) — ^b) K3 B D (except D1. 2 9) इह (for अह) — ^c) T G तथा (for सदा) — ^d) G6 °ष्टु नाहमुत्सहे

30 All MSS om. the ref. — ^ab) K1 महातेजा , K2 आंगिरस , K3-5 म(K4 बृ)हत्तेजा , D2 T1 G M बृहस्पति· (for देवगुरु·) K (except K2) D1. 10 आपो (for अपो) K3 G4 महामते T2 बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो विश पावक

31 ^a) Dn1 D3 0 शक्यामि (for शक्ष्या°) — ^d) M1 2 मे (for ते) K (except K2) T G1. 2 4 5 महाकवे, B1 3 G3 महामते D3 प्रपन्नोस्मि महामते

32 = Manu 9 321 — ^c) T1 G (except G3) सर्वगत (for °त्रग) — ^d) B3 स्व स्व (for स्वासु)

Colophon K1 2 5 B D (except Dn3) T1 G1 M2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D7 इन्द्रजय, T1 G1 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K1. 4 D8 पुरोहितयान, D2 शचीवाक्य, G2 इन्द्रान्वेषणे अग्निबृहस्पतिसंवाद , M1 2 इन्द्रान्वेषण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 15, Dn2 16, D2 6 14 — *S'loka no* K5 35, Dn 34

16

1 ^ab) = (var) 1 220 22 K4 D1 T2 G3 4 M2 °भूताना (for °देवानां) — G3 (hapl) om 1^bc — ^c) K1 अग्ने (for अन्त) K1. 3 4 D9 सर्वभूतेषु G4 त्वमतश्चरसि भूतानां (hypermetric !) — ^d) G5 त्वमसि

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६
त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि)

2 2^{ab} =(var.) 1 220 23^{ab}. — ^{a}) K (except K2) transp आहु and एक Cs as in text — T1 om. 2^{cd}. — ^{c}) D1 त्वयास (for त्यक्त) K8 5 D10 हीद, D9 चैतत्, G3 सर्वं, G4 इद, M2 सस (for चेद) — ^{d}) K3 4 न स्याद् (for नश्येद्) K8 विनश्यति न सशय॰, D1 अन्य न स्याद्धुताशनात्

3 =(var.) 1 220. 25 — ^{a}) K1 D1 2 9 तुभ्य कृत्वा (by transp), K3-5 T G (except G5) तव कृत्वा. — ^{b}) K1.4 5 सत्कर्म॰, K2 B1 D3 D5.7 8 10 T2 G2 ॰विहितां — ^{d}) K (except K2) D9 T G (except G6) पुत्रै॰ (for सुतै॰)

4 ^{a}) K1 D8 D1 हव्यवाह M त्वम(M2 ॰द)ग्ने हव्यवाहस्तु (M1 2 ॰स्त्व) — ^{c}) D8 यजंते D2 सत्रे, T2 यज्ञैस् (for सत्रैस्) — ^{d}) K1 यजति; T2 मन्त्रैश्च, G1 यच्छति (for यज्ञैश्च) K1 T1 G1.3 4 5 परमा(G2 च वरा, G4 विविधा)ध्वरै, G8 परमेश्वर

5 ^{a}) K1 D8 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) K4 त्वम् (for त्रीन्). G1 हव्यवाह.; M2 जातवेदा॰ K5 सृष्ट्वा च लोकाञ्छ्रुति मान्हव्य॰. — ^{b}) D9 S (except T2 G2 8) transp प्राप्ते and काले K3 8.5 G4 समृद्ध॰, D6 प्रसिद्ध॰, T2 समस्तान् (for समिद्ध॰) — ^{c}) B (except B1) D (except D1) त्व सर्वस्य (for सर्वस्यास्य) K4 जगतस्त्व (for भुवनस्य) K3.5 त्व प्रसूति (for प्रसूति)

6 =(var) 1 220 26 — ^{a}) D2 एव (for अग्ने) — ^{b}) B (except B1) Dn D5 D6-8 10 T2 (before corr as in text) मनीषिण, M (except M1) महाद्युते (for त्वमेव हि) G2-4 च (for हि) D2 खे विशाकाश्च विद्युत — ^{c}) K3 4 B Dn D2-4.6 7 वहति, D8 G6 दहते — ^{d}) B1 मानव; B2-5 D (except D1 2) हेतय (D9 ॰च॰), T2 दीप्तय॰; G1 रश्मिभि., G5 रश्मय, Ca d 8 हायना॰ (as in text)

7 7^{ab} =(var) 1 220 28^{ab} — ^{a}) K2 T2 स्वयापो, G3 त्वयासीन् (for त्वय्यापो) K3.4 D10 विहिता॰ (for (for नि॰). — ^{b}) T1 G1 5 विश्व (for सर्वं) — ^{c}) D9 अस्तु (for अस्ति) — ^{d}) T1 G1.5 सुव्रत (for पावक)

8 ^{a}) T2 G5 M स्वा, G4 त्वां (for स्व) D9 विशते सर्वां (for भजते सर्वो) — ^{b}) K5 T1 G1(*sup lin.* as in text) 4 विशतु (for विशस्व) — ^{c}) K5 D9 G3 M (except M2) त्वा (for त्वा) — ^{d}) T G ब्रह्म॰ (for ब्राह्मैर्)

9 N (except D8) M (except M1) om the ref. — ^{a}) B D (except D2 8-10) T G1 3 5 हव्यवाट् स (for ॰वाहो) — ^{b}) K4 D2 10 T1 G1-8 कविसत्तम॰ — ^{c}) D9 उवाचेदं (for अथोवाच) — ^{d}) K1 उत्तर, Ds1 G2 अब्रवीत् (for उत्तमम्). — ^{e}) M (except M1) transp ते and शक्र G4 अह (for ते) — ^{f}) K3 D1 2 अह (for ते)

10 Before 10, K3 5 B D (except Ds1 D1 8) G1 5 M ins. शल्य उ॰ (S MSS om उ॰) — ^{a}) D2 विचित्य (for प्रविश्य) — ^{b}) B1 सपर्वता., D2 समुल्वणा॰ (for सपल्वला) — ^{c}) Dn D3.4 आससाद (for आज॰). K1 4.5 तद्दं; K2 D2 S तत्र (T2 M1 तत्तु) (for तच्च). — ^{d}) M3-5 transp. गूढ and यत्र B2 4 शचीपतिः (for शत॰)

11 ^{a}) G4 ससार्चिः; M2 3 4(*sup lin*) 5 सरसि (for पद्मानि). — ^{c}) K4 अभ्य॰, Dn D2 4 7 9 अपश्यत्स; G3 अथा॰ (for अन्व॰) Dn D8 4 7.9 तु (for स) — ^{d}

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षीश्च समागतान् ॥ १५
महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६
त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०
बृहस्पतिरुवाच ।
मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

C. 5. 505
B. 5. 16 21
K. 5. 16. 21

MSS बिस°, बिम° or बिश° also B (except B1) Dn Ds D1–8 10 तदा, D2 स्थिर, G4 प्रभुं (for स्थितम्) T2 बिसमध्ये व्यवस्थितं

12 a) S (except G2) आगम्य D2 9 M2 च पुनस्, M3–5 सरसस् (for च ततस्) — b) D10 M2 समा° (for तमा°) K (except K5) B1–3 D2 9 10 बृहस्पतिं — d) K2 °तत्त्वाश्रयं, S (except T2) °सूत्राश्रित

13 a) D9 S (except M2, G1 before corr as in text) °गधर्व- (for °गन्धर्वै) — c) K1. 4 पौराणै (for पुरा°) D1 कविभिर्, G3 स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्) T1 G1. 5 दिव्यै (for देव) M त्रिविधाभिश्च स्तुतिभि

14 a) T1 G1 5 शत्रु (for शक्र) — b) K2 D2 9 T2 M दानवस्, D7 दारितस् (for दारुणस्) K1 तथा (for त्वया) — c) D10 इमौ (for एव) — d) D9 अयोभौ, D10 संहर्ता, T2 तथा तौ K3–5 B2 4 D10 घोरदर्शनौ

15 b) D9 T2 G4 सर्व- (for सर्वान्) K4 om from 15c up to हत- in 16c — c) K1. 2 D1 M (except M1) वज्र, K3 B (except B1) Dn D2–8 शक्र, Ds2 च हि (for वज्रिन्) — d) Ds D10 मह°; T1 G1 5 ऋषीन्देवान् (for देवर्षीश्च) K5 स्वयमागतान्, D9 च सनातनान्, D10 समुपागतान् (for च समा°)

16 K4 om up to हत- in 16c (cf v 1 15) — b) G2 लोकान् (for लोका), and (by corr) प्रभो (for विभो) T2 त्वया लोका सुरक्षिता — c) T2 °दाय (for °साद्य) — d) B Dn1 D2–4 °तेजोति° (for °तेजोप°)

17 a) B (except B1) °देवेषु (for °भूतेषु) Dn Ds D2–8 10 शरण्य (for वरेण्य) K3–5 D9 S वरो (K3 4 D9 समो; K5 मम) वरेण्य (K4 5 T2 °ण्य) (for वरेण्य ईड्य-) — b) D9 समो, G3 पर (for सम) D2 एव (for इह) — c) K5 शश्वत् (for शक्र) — d) K1 G5 अभिमान, K4 D7 महिमा त्व, T2 शत्रुमाजौ, G4 अतिमानं (for महिमानं) K1 3–5 गतिश्च, G4 च शक्र; G5 च कर्ता, Cd s चकर्थ (as in text) K2 त्व देवानामापद हसि नून

18 a) K3 त्राहि, G4 पासि (for पाहि) K2 D2 T2 G (except G5) transp देवान् and लोकान् K3 B2 4 Dn D3–8 सर्वान्, D9 M (except M1) लोकान् (for देवान्) K D (except Ds D5 8) T G च, M (except M1) स्व- (for स) D9 माहेंद्र (for -लोकाश्च) — b) K1 2 G5 स्वमवा° (for बलमा°) — c) K1 2 D2 T G तु, D9 अथ (for च)

19 a) K3 om. च D10 पुरेव (for स्व चैव) G5 आदाय (for आस्थाय) — b) K2 सर्वभूत, D8 (by transp) स बभूव — c) K1 Ds गुरून् (for गुरु) K1 देवान् (for देवो) — d) K5 B D (except D1) अव(D9 उपा)स्थित

20 a) D1 G4 वै (for वो) — b) M °बल (for °सुर) — c) K2 स, D9 तु (for च) K1. 4 5 D10 अपि (for सु) — d) K2 3 D1 9 G2 4 M3–5 स- (for य-) B Dn Ds D2–8 यो वै लोकाननाशयत्

21 a) K1 मानवो (for मानुषो) D6 (hapl) om from राजा up to नहुषो in 22a — b) K (except K2) बलवीर्येण तेजसा, T2 महर्षिगण° — c) K1 4 5 D9 10 T2 अनुप्राप्य (for °प्राप्त) — d) D9 M बाधति नो (for नो बाधते) G2–4 अधिक (for भृशम्)

5
21
21

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३
गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र
त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४
एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै
राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः
कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता
न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

---

22 D6 om up to नहुषो in 22ᵃ (of v 1 21), Dn1 om the ref K2 B D8 D1 5 7-10 शक्र (for इन्द्र). — ᵃ) K D2 7-9 G3 4 M3-5 तु, B2 Dn D3.4 च, B4 वै (for नु) K (except K2) मानुषो (for नहुषो) G2 5 राजा (for राज्य) — ᵇ) K1 5 Ds2 G4 प्राप्य (for प्राप) D10 मानुष (for दुर्लभम्) T2 M देवाना प्राप्तवान् विभो (T2 नृप°, M1 प्रभो), G6 देवराज्येभिषेचित. — ᶜ) G2 सयुक्त. (for वा युक्त). — ᵈ) D8 वो, T1 G अथ (for वा) — After 22, T1 G (except G3) ins

109* तत्सर्वं कथयध्व मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।
[G4 कथयस्व त्व (for °ध्व मे)]

23 T2 G2 om the ref G4 गुरु (for बृहस्पतिर्°) — After the ref, S ins

110* त्वयि प्रणष्टे देवेश विश्व प्रव्यथित जगत् ।
परस्परभयोद्विग्न बभूवार्तमराजकम् ।
ततो देवै सगन्धर्वै सर्पिसंघै सपावकै· ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचित ।

[(L 1) T2 प्रविष्टे, M2 3 प्रनष्टे (for प्रणष्टे) — (L 3) G2 5 ऋषिवर्यै (G2 °र्गै), G4 सर्पिसिद्धै (for सर्पिसघै)] — ᵃ) T1 G1.2 4 5 M1 (*sup lin*) 2 ततो, M1. 3-5 यतो (for देवा) D8 T1 G1 4 5 M नाकामयत, D1 9 10 आकाम°, G2 न काम° (for अकाम°) G3 ततो हि ता शकुना कामयन्त — ᵇ) S (except T2) राज्यं त्वया त्यक्तमिद महात्मन् — ᶜ) D1 तथा; S ततो (for तदा) T1 G1 5 महर्षय° (for अथर्षय°) — ᵈ) B Dn D8 D2-8 °मुख्या°, D9 T2 °सिद्धा° (for °सघा°)

24 ᵃ) K1 2 Dn D1-4 9 S transp शक्र and तत्र — D4 (hapl) om from राजा up to देवै in 25ᵃ — ᵇ) K3 transp नो and राजा — Dn2 G4 5 om. भव K4 भव वै (for भव) B1 T G1 3 भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य) — ᶜ) K5 G5 अस्ति शक्ति (for अस्मि शक्त.) — ᵈ) T2 हीनस्त्वह, M आप्याययध्व (for आप्यायध्व) B (except B1) D (except D1 2 9, D4 om) मां (for च)

25 D4 om 25ᵃ (of v 1 24) — ᵃ) K1 3 4 स एवमुक्तो, K2 एवं युक्तो, K5 B1 D9 G5 एवमुक्तो, D1 T1 G1 एव चोक्तैर् (D1 °क्ते) D10 सर्पिदेवै (for चापि देवै) — ᵇ) G3 °रूप° (for °वीर्य) — ᶜ) T2 त्रैलोक्य M3.4 om च T1 G1 5 M1 अस्मिन् (for च) M1 प्राप्तराज्यस् (for प्राप्य राज्य) K4 B (except B1) D (except D9) G2-4 महर्षीन् (for तपस्विन) — ᵈ) D10 transp कृत्वा and वाहान् K1 D9 लोक, D1 लोके (for लोकान्) M3-5 महात्मा (for दुरा°)

26 ᵃ) M (except M1) °हृण (for °हरं) — ᵇ) T G त (for त्व) D2 त नहुष, T1 G त्व नहुष (for नहुष वै) M त पश्येस्त्व नहुष मा कदा° — ᶜ) B2 5 Dn D3 D5-9 G4 भृशार्ता , D2 प्रयाता (for भयार्ता·) — ᵈ) B1 नं पश्यति, B2-5 Dn D8 D2-10 G2 4 न पश्यते, D1 दृश्यते ते, G3 पश्यतो वै (for न पश्यन्तो). B D G2 4 चरत (for चरन्ति)

27 ᵃ) K1 T G ब्रुवति (for वदति) — ᵈ) G1 transp देव· and सोम· D8 D10 om. the first च

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
र्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८
स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप-
स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१
ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि
ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२

C. 5. 517
B. 5. 16. 32
K. 5. 15. 34

---

28 a) K3 G3 समागत्य — b) D10 शक्र (for चैव) — c) Dn G4 M1 2 4 त्वा (for त्वां) T G जय मेरे (for अक्षतं च) — d) Dn Ds1 D2-5, 7 पश्याम वै, D8 पश्यामि वै, T2 सपश्यामो K D1, 3 10 पश्याम देवेन्द्र पुन नमस्ते

29 a) After यथावत्, N (except K1 3 5) T (T2 marg sec m) ins

111* च दि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्र ।
उवाच चैनान्

[(L. 1) K3 प्रतिपूज्यैव तान्, D10 लोकपालान् — (L 2) K3 तदो मन्दे विनार्ति शक्र]

— D9 om from प्रतिभाष्य to °स्यान्तरेण in 29b K प्रतिपूज्य (K3 °भाष्य), M परिभाष्य — b) K1 3 6 समोदयन्, K3 4 B D (D9 om) G2 °चोदयिष्यन्, M3 4 °चोदित (for °चोदयन्) D7 नहुष च (for नहुषस्य) T G M1 अन्तरयम्, Cd 5 अतरेण (as in text) — d) S (except G1) तस्मात् (for तत्र) K1 D2 10 साहाय्य, D8 7 सत्र K1 transp दीयता and मे S (except G6) वै (for मे)

30 a) G3 तत (for ते) T G तु (G3 ते) (for च) K4 5 °रूपो (for °रूपो) — b) Ds2 T G1 2-6 दृष्टिविष (G2 4 °षम्), G2 यष्टिविषं (for दृष्टी°) K2, 4 G M बिभेम, T बिभेमि K1 B Dn Ds D8 इन्द्र, K3 D10 शक्र, T2 घोर (for देव) D7 दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शं — c) K1 D3 G2 चेद्राजा, K3 B Dn D3-8 10 G1 3-6 चेद्राजान (K3 °जा त), D1 चेंद्र जानन्, D2 देवराज (for चेद्राजन्) D9 त्वा चेद्राजायां नहुष पराजयेन — d) K1 3 5 B2-5 Dn Ds D3-8 10 G1 (after corr) ततो, K3 B1 D7 ते वै, K4 G3 त्वत्तो, D2 T G1 (before corr) 2 4 5 M1 त वै, D9 न वै (for तद्वै)

31 a) K3 अरांग (for अब्रवीद्), and अयम् (for भवान्) M2-5 भगवान् (for भवतु भवान्) K3 इन्द्रश्च पूर्वं वरुणश्च पश्चात् — b) K. महाभिषेक, B (except B1) Dn Ds D8-6 मयाभि° — c) K3-5 सम्प्राप्नुयु, D2 9 प्राप्नुवन्त्वद्य, D10 सम्प्राप्नुवता, T G M1 (orig) अवाप्नुता (T2 अवाप्याह, G4 सम्प्राप्नुता), M (M1 sup lin) अवाप्तवान् (for सम्प्राप्नुवन्त्वद्य) K (except K3) D2 9 T G सहिता (T2 °तो) देवताभि (K1 °ताश्च), D10 सह देवताभि, M नहुषो (M1 सहितो) देवताभि (for सहैव तेन) Dn D6-7 देवतै, C5 तेन (as in text) D1 (corrupt) प्राप्नुवन्त्वद्य देवता सहिता भीरूरूप — d) G5 रिपून् (for रिपु) K4 B Dn Ds D1, 3-5 T1 G1 रिपु जयाम, D9 रिपुजय, M ज(M1 जा)यामहे B (except B2) Dn1 D2-3 त (D7 च) नहुष (for नहुष) B1 D2-4 9 10 G4 °रूप (for °दृष्टिम्)

32 a) D1 अनल प्राह (for ज्वलनोऽप्याह) T1 2 (m as in text) G ततस्त्वग्नि (G1 2 °स्त्वमग्नि) प्राब्रवीदिंद्र भाग — b) K1 4 5 वै (for मह्यं) Dn भवत् (for तव) K1 साहाय्य, Ds D7 8 सत्र (for साह्यं) D2 करोमि (for करिष्ये) — c) M3 4 तदाह G3 om अग्ने and reads इति (for अपि) — d) K1 3 5 ऐंद्राग्नयोर्, K4 B1-3 5 D2-4 6 7 चैंद्राग्नयोर् (K4 °ग्न्यो), B4 Dn Ds D1 6 8 चैंद्राग्नयोर् (Dn1 °ग्नौ, Dn2 °ग्नो, Ds ग्न्यो, D6 °ग्नोर्) D9 चैंद्राग्नौ भाग एतौ महान्तौ

33 Before 33, except K3 all MSS ins शल्य उवाच (S om उ°) — a) K (except K3) एतत्, M तत (for एव) T2 G समन्त्र्य (G2 मयस्य), M सत्कृत्य (for संचिन्त्य); cf v 1 34 — T1 G1 5 transp 33cd and 34ab — d) K3 राक्षसाना, B1 धनदाना (for धनाना च) T G चाधिप (T2 G4 अधिप) (for च प्रभु) K3, 5 Ds D1

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३

वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।
अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४

शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M1 *sup lin* as in text) तदा (for तथा)

34 T1 G1 5 transp 33^{cd} and 34^{ab}. — ^{b}) T1 G1 हि (for अपि) T1 G1 5 अपि (for तथा) — ^{c}) K5 D5 D8 G2 आधिपत्ये (for °पत्यं) — ^{d}) K3 D (except D5 D1 2 9 10) संचिन्त्य (for सत्कृत्य), of v. 1 33. N (except K1. 2 4 D8) T G1 2 5 तथा (for तदा)

Colophon K1 2 4 B D (except Dn2 D9) G1 3 M2 3, all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1 3 M2 3 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K4 5 पुरोहितयानं, M2-5 इन्द्रप्रत्यक्षी(M3 °क्ष)करण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 8.10 S 16, D2 6 15. — *S'loka no* K5 Dn 34, D8 36.

17

1 ^{a}) D9 एवं (for अथ) B1 G3 संचिंतया(G3 °मा)नस्य, D9 चिंतयतस्तस्य. — ^{d}) N (except K2) सदैवतै, T G सहाम(G2 °सु)रै° — ^{f}) D2 प्रत्यपद्यत

2 ^{a}) S तत्र (T2 अथ) (for अर्च्य) Dn2 G3 M2 4 देवेंद्र — After 2, S ins

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराज शतक्रतुम् ।
दिष्ट्या धर्मे स्थितो लोके दिष्ट्या लोका प्रतिष्ठिता ।

[(L 1) T1 G3 5 पश्यामि — (L 2) M1 धर्मे स्थितो लोक°] — T G cont M ins after 3^{ab}

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^{a}) Dn D3 4 अद्य (for च) D1 नष्ट°, M दग्धः (for भ्रष्ट) — ^{b}) M तिमिरं च प्रणाशित — After 3^{ab}, M ins 113* — ^{cd}) S (except T2 G2-4) transp हतारिं and भवन्तं K2 B1 D1 M1 पश्यामो D1 सर्वं एव च, G2 M2 बलसूदन, M1 3-5 बलसू°.

4 D1 शल्यः (for इन्द्र उ°) — ^{a}) D1 तु, S (except G3) वै (for ऽस्तु) — ^{b}) M2 प्रीतोस्मि S transp. दर्शनात् and तव — ^{d}) Some MSS अर्घं.

5 K D1. 2 9 S om the ref. — ^{a}) K1 हि, K4. 5 D9 T1 G1 5 च, D1 तद् (for तम्). K3 पूजितेपूपविष्टेषु — ^{b}) K4 आसीन (for आसने) K2 T2 मुनिपुंगव — ^{c}) D1. 2 देवेंद्र. (for देवेश). S (except T2) पप्रच्छ देवदेवेश — ^{d}) K (except K2) राजसत्तम, D2 T2 मुनिसत्तमं (for ब्राह्मण°) D1 प्रहृष्टवदनस्तदा, D9 प्रहृष्टेनांतरात्मना, T1 G M तदा त नहुषं प्रति

6 Before 6, M ins इन्द्र. — ^{a}) T G श्रोतुम् (for एतद्) G2 एवं हि (for इच्छामि) M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्) — ^{b}) K5 तपोधन, D10 त्वयानघ (for द्विजो°) — ^{d}) D1 कामनिश्चय , D7 पापदुर्मति.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५

C. 5.637
B. 5.17.17
K. 5.17.17

---

7 [b]) G3 मदाद् (for यथा) M सुदुर्मति (for दुरा°) — [c]) D10 transp स्वर्गाद् and भ्रष्ट — [d]) K3 4 6 B1. 2. 5 D5 D10 बलगर्वित ; D2 वरदर्पित

8 G5 om. 8[ab] — [ab]) M श्रीमत (for श्रमार्ता) K3 B (except B1) Dn D8 D3–8 च, D10 त (for तु) D10 च (for तं). K1 6 M पापकर्मिण, D2 पापचारिण T G (G5 om) ऋषयस्तु परिश्रान्ता वाह्यमाना दुरात्मना — [d]) K4 (m as in text) D7 M3 °र्षयोऽमला. — [ef]) D (except D1. 2 9) transp संशय and नहुष K1. 2 M3–6 द्रेवा, D8 T2 देव, D10 घोर, M2 देव.. K3 जयिना (for जयता) K (except K3) D5 D2 6 7 T G1. 5 वर, D1. 9 G2 वरा (for वर) M पापचेतन (for जयतां वर)

9 [a]) K3 6 इमे वै, C5 य इमे (as in text) K (except K3) M1 ब्राह्मणा, C5 as in text — [c]) K1. 4 6 D1 प्रमाणा, C5 प्रमाण (as in text) — [d]) D2 पार्थिव (for वासव) — [f]) S सहसा (for तमसा) K1 Dn1 D1. 4 गूढ° (for मूढ°)

10 D2 6 ऋषिरुवाच, M2 ब्रह्मर्षय — [a]) G4 अथाधर्मेण वृत्तस्त्व — [b]) T G1 5 transp धर्मं and न D2 त्वधर्मं, G2 M अधर्मं (for धर्मं न) D2 नोपपद्यसे, T1 G1. 5 च जिघृक्षसि, T2 प्रतिगृह्णसे, G2 4 M प्रतिगृह्णसि K1. 4. 5 D9 10 (sup lin as in text) त्वमत (D9 अधर्मं) च प्रशास्यसि, G3 धर्मं प्रतिजिहीर्षसि — [c]) G3 4 M1. 2 4 एकम् (for एतद्). — [d]) K1. 4 6 D9 पूर्वोक्त च, D1 6 G2. 4 M1. 2 पूर्वप्रोक्त. G3 मनीषिभि..

11 [a]) K1 B4 तु, K2 T2 G2–4 सन् (for स) — [b]) K3–5 D2 S (except M2 5) ऋषिभि (for मुनि°) K1 6 D52 D9 G3 वासव

12 [a]) K1 S (except G3) हृत°, K3 D2 8 गत° (for हृत°) K1. 4 6 B D (except D1 9) च, K2 3 असौ, T G1 2 4 सन् (for स) — [b]) K1. 4 6 स निःश्रीक°, G4 अश्रीकश्च B6 शचीपति, Dn D3. 4 महीपति° — [c]) M1 3. 4 अत (for तत) K4 B2 3. 5 Dn D3. 4 6 तमसा विग्न, D5 D5. 7 8 (before corr) सहसाविग्न, D10 सहसोद्विग्न, G4 अहमुद्विग्न, M ऋषय क्रुद्धा — [d]) K2 3 B2 Dn D2–5 9 मृशपीडित (K2 D2 9 °त) M अवोचन्भय (M2 °न्मृश)पीडिता

13 [a]) M पूर्वं (for पूर्वैं) K3 Dn D3–6 ब्रह्मन्, B1 D8 कर्मं; D2 वर्त्मं, S मार्गं (for ब्रह्म) — [c]) D3–4 अदृष्ट (for अदुष्ट) K3. 4 B2 3 6 Dn D3 4 7 9 मे (for वै) — [d]) K1 यस्त्व, K3 यन्मा, D10 यन्मे, G3 यस्य, G4 यस्मात् (for यच्च) K1 4. 6 D5 मूर्ध्नास्पृश (D5 °शन्), D9 मौर्ध्यांस्पृश, D10 मूर्ध्न्यस्पृशन् T G1. 2 5 यन्मूर्धन्यस्पृश (G2 °शन्) पदा

14 [a]) M देवान् (M2 एतान्) (for मूढ) — [d]) M2 हृतप्रभ

15 [a]) D8 G3 5 परिभ्रष्ट — [b]) K4 6 Dn1 D1 महीतले — [d]) B1 T2 भवान्, T1 G M महीं (for महान्) — [e]) M चरिष्यसि च (for विचरि°) K1 2 6 D2 चीर्णेन, K4 T1 G M1. 2 पूर्णे च, D1 चीर्णे तु, D9 T2 M3–5 पूर्णे तु (for पूर्णेषु) — [f]) D2 G2 तत (for पुन) T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य°) — K3 6 D8 T G M1 ins after 15 M2, after 16[ab]

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिर नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्याद्दरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७

शल्य उवाच ।

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १
पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1 2 cont

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 [a]) K1 D1.2 9 G2 असौ (for स). — After 16^{ab}, K (except K2) D8 ins :

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतन ।
[K8 D8 पापपूरुष]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins 114* and 115* (cf v l. 15) — [d]) S (except M2 6) ब्रह्मर्षि° (for ब्राह्मण°)

17 [a]) B (except B2) त्रिपिष्टप(!) D9 समासाद्य (for प्रपद्यस्व) — [c]) Dn D5 D9 जितामित्र — [d]) K1 महात्मभि (for मह°)

18 K1.4.6 S (except G6 M1) om the ref — [b]) D5 °सेविता — [c]) G4 ऋषय (for पितर). D10 पितरो वसवो यक्षा· — K1 3 6 om 18^{d}–19^{a} — [d]) K4 D1 2 9 S transp भुजगा and राक्षसा· D8 भुजगाश्चैव राक्षसा

19 K1 3 6 om 19^{a} (cf v l. 18) — [a]) K2 B1 D1 2 पंनगाश्चैव, K4 शतशश्चैव, T1 G1 6 किंनराश्चैव, T2 G4 °प्सरसश्चैव, G2 3 M1 2 सर्वशश्चैव, M3-5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च) — [b]) K1 3 6 गधर्वाप्सरसा गणा ; D9 किंनराश्च सहस्रश , T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा — [c]) K3 D2 3 G3 चैव (for शैला). — [d]) K3 समुद्रा° (for सागरा°)

20 [a]) K4 6 B D (except D8 D6 8 9) T G1 उपागम्य — [b]) K4 6 शत्रुजित D1 दिष्ट्या सवर्धिता वय; T1 G हतारिर्भव शत्रु° — [c]) D10 निहतो (for हतश्च) — [f]) T2 सर्परूपो (for कृत सर्पो). K3-5 महीपति , T G महीं गत , M1 (sup lin.) महीपते

Colophon K1 2 B D (except Dn2 D9) T1 G1 M2 all om sub-parvan name, cite only इन्द्र(D1 शक्र)-विजय (T1 G1 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name* K4 6 पुरोहितयानं, D2 शक्रनद·, G2 नहुषप्रपतन, M1 नहुषपापशासि (sic), M3-5 नहुषशाप — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D6 7 10 S 17, Dn2 18, D2 8 16 — *S'loka no* K6 13, Dn2 23

18

1 [a]) T1 G1 4 6 तत सस्तूयमान. स (G4 °नो वै) — [c]) K (except K2) B1 3 6 D (except Dn D6.8 9) ऐरावण K1 3 °साद्य, D5 D10 °स्थाय (for °रुह्य) — [d]) M1 गजेंद्र (for द्विपेन्द्र) D2 लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्)

2 [a]) K4 D (except D1 2 9 10) सु· (for च) K3 आजगाम महाबुद्धि — [b]) T2 ब्रह्म° (for मह°) — [d]) K (except K2) D10 धनाधिप· (for धने°)

3 [a]) D10 सर्वदेवै· M (except M1) एतै (for देवै) — [b]) K4 ततो (for शक्रो) D2 9 दैत्य°, G1 नल°, M3-5 शत्रु° (for वृत्र°) — [c]) T1 G सर्वामिर् (for गन्धर्वैर्) — [d]) M3-5 स्तुतस् (for यातस्) K2 6 B1 M1 विभु , B3 प्रति, B4 हरि , M3-5 ययौ (for प्रभु·). K4 देवराज शतक्रतु (= 4^{b}), cf v l 4

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।　C. 5 560 B 5. 18. 17 K. 5. 18. 17

4 a) D7 स महेंद्रो, T2 G3 समेत्य च, M2 स स्वमेत्य — b) = 8d K4 शक्रस्त्रिभुवनेश्वर, cf v 1 3 — d) K3 विष्टपं (for देवराट्).

5 a) K1. 2 B3 D1. 2 9 T G M2 तु (for स) — b) K2 D2 9 प्रत्यदृश्यत, D6 T2 G4 समपद्यत — D6 (hapl.) om 5c–6b — c) D5 °वेदमंत्रैश्च, G5 °वेदेरेन तु — d) D10 महेंद्र (for देवेन्द्र)

6 D6 om. 6ab (cf v 1. 5) — a) K1 3 D1. 3 (after corr) S (except M5) स (for तु) — b) K4 Dn D3–5 महृष्ट D1 °दृश्यत (for °पद्यत) — c) G2 वासव- (for वर च). K5 स, B1 तु, D10 स- (for च) K1. 3. 5 राजन्, K2 D5 D5 7 तस्मात् (for तस्मै) — d) K1 तस्मादागिरसे, K5 D2 °गिरसा (D2 °स) K5 अपि, D9 तथा (for तदा)

7 a) K4 B D (except D1 9) T2 G1m 4 °रसो (for °रस) D10 नाम्ना (for नाम) K5 तस्माद्धागिरसे तात Cs cites अथर्वांगिरा — b) K4 5 D2 तस्मिन्, D9 ह्यस्मिन्, T1 G1 6 स्वस्मिन् (for अस्मिन्) K2 कृद्रोहे (sic) वै, K3 B D3–7 वेदेस्मिन्वै, Dn D8 वेदोस्मिन्वै, D5 वेदोस्मांह Cn अस्मिन्वेदे (as in text) — d) D1. 2 यज्ञे (for यज्ञ) D1 लिप्मसे, D2 9 M लप्स्यसि

8 b) K6 °गिरसां, D1 °गिरसे K4 D9 T1 तथा (for तदा) — c) Dn1 G5 त्विमर्जयन् K (except K2) D9 °भागो, M °बाहुर् (for °राज) — d) G5 महाराज (for देव°)

9 a) K1 4 5 D2 transp सर्वान् and त्रिदशान् — c) M4 राज्य (for राजन्) — d) M प्रभो (M2 °भु) (for प्रजा)

10 a) K3–5 एतद् (for एव) D9 इद (for अनु)

11 b) K2 महीपते, K3 5 °द्युते, G3 °मते (for महा°)

12 b) D9 लप्स्यसि (for प्रा°) — cd) K1. 2 B1 D1. 2 9 वृत्रहंता (for वृत्र हत्वा) T1 G1. 5 M transp प्राप्त and शक्र.

13 a) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च) K4 स (for च) — c) K3 5 °शापाभिभूतो, T1 G (except G1) °शापाग्निहतो

14 a) M (except M2) ते च (for तव) — b) D2 शत्रुमर्दन, M1 °कर्शन

15 b) D9 पृथिवीम् (for मेदिनीम्) — c) D3 4. 8 9 राजन्, T2 तात (for वीर) — d) B1 T1 G1. 5 सह प्रभो, B2–5 Dn D5 D3–5 7–10 सहानया; D6 महानय, T2 तथा विभो (for सहाभिभो)

16 a) K1 4 5 D9 राजन् (for शक्र) — b) K1 नाम समत, D3 D1. 7 9 T2 देवस° (for वेदस°) — c) K3 राज्ञो, K5 D2 G3 M (except M5) राज्ञा, T1 G1(m as in text) 2 5 राजन् (for राज्ञा) — d) D1 जयतां वर, T1 G4 M3–5 जयमिच्छता

17 D1 om 17ab — a) D9 सश्रावयामास, G5 °वयिष्यामि (for °वयामि त्वा) M2–4 स्वा (for त्वा). — b) M3–5 जयाय, Ca विजय (as in text) D7

संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१
श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छता (for जयता वर) D2 G4 वर (for वर). — c) K4 सश्रुत्य° (for सस्तूय°) M वर्धंति, Ca वर्धन्ते (as in text).

18 a) K1.4 5 D2 महाबाहो, G4 M अभावाय (for अभावोऽयं) — b) M3-5 दुरा° (for महा°). — After 18, K (except K2) D2 7 8 ins.

117* सग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G2 om 19–20. — a) D2 M (except M1) आख्यातं (for आख्यान) D2 9 T1 G1 3 M चेंद्र° (for इन्द्र°) — b) K (except K2) D1 M2–4 इम, T1 G1 3 चैव, G3 4 च वै (for इद) G3 M3 5 नियत — c) D10 धौत°, T G (G2 om) हत°; M1.3 4 पूत°. Dn Ds D3 9 M3 जित स्वर्गं, G4 वसेत्स्वर्गे — d) K2 B1 D1.2 G4 M1 प्रेत्य च; K4 T2 G1 3 सप्रेत्य, B2–5 Dn Ds D3–8 10 परत्र (for स प्रेत्य) K5 मोदति, M नन्दति (for मोदते)

20 G2 om 20 (cf. v. l 19). — a) T G (G2 om) च शत्रु- (for चारिज) — b) K3 B (except B1) D (except D1 2 9) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो) M (except M1) पुन (for नर·) — c) D6 आपद; G4 अशुभ (for आपद) K2 5 Dn1 Ds D1 7 9 T2 G3 4 M1 2 किंचित् D2 नाप्नुयाद्वापदा किंचित् — e) D1 स तत्र (for सर्वत्र). — f) K3 5 पराभव, Ds D10 G1 पराजय·.

21 B2 3 5 om the ref — a) D6 राजन् (for राजा) — b) Dn1 Ds2 G3 M3.4 भरतर्षभः — d) D2 धर्मविदा K2 B1 D2.3 T1 G4 5 M1 2 वर (for वरः) K1 3–5 शल्यं च (K1 तं शल्य, K4 °ल्य तु) कुरुनदन (K1.3 °न)

22 a) K1 B Dn Ds D1 3–8 10 तु शल्यवचन, D2 S (except T2) तु (M1.3–5 च) शल्यस्य वच· (for शल्यस्य वचनं) — b) B1 धनजय (for युधिष्ठिर·). — c) T1 G तमुवाच (for प्रत्यु°) K5 महाबाहुं, T2 तदा राजा (for महाबाहुर्) — d) M धर्मराज (for मद्रराजम्)

23 Before 23, T2 G2 3 ins युधिष्ठिरः — a) K1.4 5 D3 सारथ्ये (for °थ्य) — b) K1 4 5 D3 भविष्यति (K4 °सि), K2 G4 करिष्यसि — d) K1 न च (for मम) K1 2 D9 सस्तव·; K4 गंमते, D1 च स्तव·, G3 संसृतै. (for सस्तवै) K3 5 कर्णस्यास्मदभिस्तव; B Dn Ds D2–8 10 T G1.2 Ca कर्णस्यार्जुनसस्तव (Dn1 D2–4 °भव·; T G1.2 °स्तवै)

24 b) T1 G त्वं, M3–5 मा (for मां) K4 T2 त्व (for सं·) — c) K1 वक्ष्यामि, Ds1 D6 शक्यामि; D10 कर्तव्यं (for शक्ष्यामि) G5 वक्ष्यसे राजन् (for अपि शक्ष्यामि) — d) K1 तत्करिष्ये न सशय, K4 करिष्यामि हितं तव

25 a) K4 ततश्चामन्त्र्य, B D (except D1 2 9 10) ततस्त्वामन्त्र्य, T G तमामन्त्र्य च (G2 स तमामन्त्र्य). K3 D1.2 7 T G कौंतेय — b) K1 D9 G1 5 तथा — c) K3 स बली; D10 सेनया (for सबल·) D10 सार्धं (for श्रीमान्) — d) K2 5 Dn2 D3.4.7 8 अरिंदम; K3 4 B3 D9 10 S (except T1 G4 M1 2) अरिंदम D1 सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।
युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४
तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

प्रति — After 25, K4 ins 118* (cf v 1. 5 19 1)

Colophon K1 2 5 B D G1 2 M all om sub-parvan name, cite only इन्द्र(D2 शक्र)विजय (G1. 2 M इन्द्रविजयोपाख्यान), to it B D (except D2 8) M1. 3–5 add समाप्त — *Adhy name* K1 5 B1 3 पुरोहितयान, D2 इन्द्रराज्यप्राप्ति, T1 G1. 2 महेन्द्रराज्यप्रा(G2 °ज्यावा)प्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 8 10 S 18, D2 6 17 — *S'loka no* K5 Dn 25

19

1 K D7 8 ins after वैश° उ° (K4, after 5 18 25)

118* तत शल्य· सहानीक कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगर नागसाह्वयम् ।

— b) T1 G सात्वता समतो (G5 प्रवरो) रथी (G3 °थ, G4 °णे), M शिनीनां समतो बली — d) K1 M (except M2) अयात् (for अगात्) D1 °न समदृश्यत

2 a) M (except M2) यस्य (for तस्य) G1 5 M2. 5 योधा D1 9 महावीरा — b) K1. 4 5 °देश्या, D9 °देशात्, T G °दिग्भ्य (for °देश·) — c) B1 D1 कारा ; D2 घोरा, D9 T1 G शूरा (for वीरा) K (except K3) T2 °प्रहरणोपेता

3 a) Some MSS परस्व° K1–3 5 (*sup lin*) D7 8 10 भिंडिमालै, B D2–4 T भिंदि° — b) K1 4 5 °पट्टिशै ; K3 B (except B1 4) Dn D3. 4 6 9 शूल°, T1 G शर° (G4 प्रास°), M2 गदा°, M3–5 खड्ग° Cs cites शक्ति· तोमर· — c) K1 4 5 Ds कुवर्ष्टिपरशुप्रासै (K5 °स), K2 3 B Dn Ds D3–7 10 परिघैर्यष्टिभि (K2 °घैर्ऋ° ष्टिभि, D5 °घै पट्टिशै) प्रासै (K3 Dn D3. 4 6 7 पाशै°), D1 2 पट्टिशैर्ऋष्टिभि प्रासै, T2 यष्टिभि· परिघै प्रासै°, G5 शक्तिटकगदाप्रास· Cs cites यष्टि· प्रास — d) K2 सु· (for च) D2 कणपैश्च सुनिर्मलै ; T1 G1 2 4 कर्प(T1 °पं)णैश्च वि°, G3 कृपाणैस्तु सु°, G5 कार्पणैरति° Cs cites करवाल

4 a) K1 3 4 B3. 5 Dn1 D1–5 7 8 10 °निर्व्यूहै (for °निर्यूहै·) Cs cites निर्व्यूह· — b) S (except G2) शस्त्रै° (for शरै°) — c) K1. 2 तैलधूतै, T1 G शिला° (G3 शरा°), Cs as in text D1 प्रसन्नाग्रै, G4 पृषत्कैश्च (for प्रकाशद्भि·) — d) K3. 4 B3. 5 Dn D2–4 6 सदा, K5 D3 समम्, D5 D1. 7 G2 4 M1 तदा, T2 तथा, G3 तत (for तद्) K4 5 T2 G3 तत् (for वै) K1 अशोभत महाबल

5 b) K4 B2 4 D1. 7 10 T2 M (except M2) शस्त्रास्त्रै, Dn D3. 4 सौवर्णै, D2 शस्त्रौघै, G3 चक्रास्त्रै (for शस्त्रैस्तै·) K3 वै (for च) — d) D9 एव (for इव)

6 a) Here and below S (mostly) अक्षो° (for अक्षौ°)! K1 4 5 B1 3 Dn D2–4 9 G तु (for हि) K1. 4 5 B1 Dn D2–4 6 9 10 G transp सेना and सा T2 सुपूर्णा सा, M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा) — b) T2 G3 तथा (for तदा) — d) K4 5 D9 सागरे, G2 पर्वते (for सागर) K4 5 च, T2 G3 तु (for कु) K1 सागरेषु नदी य°, Dn1 सार कुलनदी य°

7 a) D9 तथा च, T1 G पूर्णाम् (for तथैव) — b) G1 2 4 M1 अधिपो (for ऋषभो)

8 b) K5 Dn1 Ds2 D6 8–10 T1 G3–5 M5 जरासधिर्, D7 जरासधो K1 ततो बली (for महाबल) — c) K1. 2 D2 G3 च (for एव) M सैन्यानां (for सैन्यस्य) — d)

वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धककुकुरैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D7 उपाययौ (for उपागमत्)

9 ^{a}) D10 पाञ्चराजेंद्र॰ G1 M1 राजेंद्र (for राजेन्द्र) — ^{c}) D8 ततो (for वृतो) G1 M3.4 यौधे, M1 सैन्यै॰ (for योधै) — ^{d}) T1 G1.5 यौधिष्ठिरमगा(G5 ॰या)द्बल — After 9, T1 G1.4 read 23 and 25 (G4 *repeating* 23 in its proper place), while G2 3.5 read here 25 only

10 T1 G read 10 after 13 — ^{b}) T2 बहु॰, G1.5 जन॰ (for बल॰) — ^{c}) K1 4 5 D8 9 T G (except G4) ॰तम (for ॰तर) — ^{d}) K (except K2) D8 सुरूपं, B D3-7 सुवेशं, G5 परेषा (for सुवेष) T2 अभवत्तदा, M (except M1) बलवत्तरं — After 10, T2 reads 25

11 ^{a}) K2 आयभौ, D1 2 S अभवत् (for अप्यभूत्) — ^{b}) D9 ॰देशात्समा॰ — ^{c}) G2 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषै॰ शूरै) — ^{d}) G2 अन्यैर् (for अस्य) D2 ॰बलै॰ (for ॰रथै॰)

12 ^{a}) K5 राजन् (for राजा) G1 3.4 मात्स्यानां — ^{b}) D1 2 M -क्षौ(*or* -क्षो)हिणी॰ (for वाहिनी॰) — ^{d}) T1 G1 3.5 अयात्, T2 ययौ, G4 अगात् (for इयात्)

13 ^{a}) M3 (*sup lin* as in text) अत (for the first इत) D10 तत (for the second इत) — ^{b}) D1 2 समागच्छन्; G2-4 सेना जग्मुर् — ^{c}) K4 5 D1 2 8 च (for तु) K3 B D (except D1.2) एता (for एव) — ^{d}) K3 D52 D1 विविधा ध्वजमकुला (D1 ॰युता), G5 विविधा सुएलकृता॰ — ^{f}) G2 सम्प्रहर्षयन् (for सम॰) — After 13, T1 G read 10

14 D7 om 14^{ab} — ^{b}) T1 G4 संपरि॰, G1.2 5 संप्रति॰ (for समभि॰) G3 प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्, Cd s as in text Ca cites हर्षं and वर्धयन् — ^{d}) K3 D1 तदा, Cap dp ददौ (as in text)

15 ^{a}) D8 (before corr) तस्य नीचै ; T2 तस्यानीकं — ^{b}) K3 5 D8 कांबोजै (for काञ्चनै) K3.5 T2 चैव (for इव) D2 इव सवृते, G5 M अभिसवृत (M3-5 ॰तै) K1.2 4 कांबोजैश्च सुसवृत — ^{c}) K1 4 बभूव तद् (for बभौ बलम्)

16 ^{ab}) T1 G (except G5) ततो (for तथा) D1.2 transp शूर and शल्य D7 वीर (for शूर॰) K3 G1 शाल (for शल्य) K5 D2 10 S (except M3-5) कुरुनदन — ^{c}) B5 D3.4 8 M1 उपायाताम्, D52 ॰यातम्, D1.2 ॰याता॰, D9 T1 G1-3 5 M3.4 उपेयाताम्, G4 उपायान्तौ, M2 उपेयातौ K4 (hapl) om 16^{d}–17^{b}

17 K4 om 17^{ab} (cf v 1 16) — ^{b}) K2 D1 S (except T2) भोजांध(T1 ॰ध्र)कवरै (G5 ॰कुकुरै, M3 ॰कुपरै), B (except B1) Dn D3 D3-8 10 ॰कुकुर॰ — ^{c}) K2 3 सैन्यस्य (for सेनाया) — ^{d}) D3 उपागत.

18 ^{b}) D3 ध्वज॰, Cd s वन॰ (as in text) — ^{cd}) D2 transp यथा and वन G5 M2 महा॰ (for यथा) D7 T2 G प्रक्रीडित, D10 विक्रीडित

19 ^{b}) M2 ॰याल्हिन — ^{d}) K1 2 अचल, K3 G1 M1 अचला, M2 अवनिं (for अचलान्)

20 D4 om. 20^{c}–21^{d} — ^{cd}) K2 4 5 B D (except D3 D1) M1 ॰मानो वातेन ॰रूप इवाबुद (K4 ॰धि)

21 D4 om 21 (cf. v 1 20) — ^{b}) T2 G3.4 M transp यवनै and शकै K1 3 5 सशकै॰, K4 शशकै॰, B1

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०

C. 5. 600
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

सोमकै· (for च शकै) K1 3 5 वृत·; D1.2 T G3 M सह (for तथा) G1 2 5 यवनेशश्च पार्थिव· (see below) — After 21^{ab}, T G4 ins

119* आजगाम महाबाहुर्यवनेशश्च पार्थिव ।

[T2 बलवान्बलसंयुक्तो (for the prior half) G4 यवनै सह (for °नेशश्च)]

22 a) K1.5 D1 समायाता, S (except T2, G1 inf lin as in text) ·समावाप·, Cd 5 ·समावाय (as in text) — b) K3 5 इवायति (for इवाबभौ) — c) K1.3–5 D10 अथ, K2 T G सा च (G3 सेना) (for स च) D1 त (for स·) — d) K2 D9 तया (for तत्र) D9 °दधत (for °दधे) K1.3–5 D1.2 नादृश्यत (D2 °श्यत) महीपति· (K1 °तलात्, K3 °तले, K4 °पते)

23 M1 2 om. 23 T1 G1.4 read 23 with 25 after 9 (G4 repeating 23 here) — a) T2 G. ततो, G4 तत्र (for तथा) K3 माहिष्मतीराजा, D8 M3 माहीष्मती°, G1 °वास्मो — b) D2 नाना° (for नीला°) — c) D2 महावीर्यौ, G3–. M3–5 °पालैर् (for °पालो) K1.2 B5 D5 T G M3.4 °वीर्या (for °वीर्यै) — d) K (except K2) दक्षिणावासिभिर्नृपै , D1 दक्षिणानृप°, D9 °गामिभि

24 a) T G2 अवतिकौ (T2 °का), G1.3–5 आवतिकौ (for आवन्त्यौ च) K (except K2) D1 2 9 10 आवन्त्यश्च महीपालो (K1 °लै) — b) K1 °सुमयुत , K3 °पराक्रम·, K4 5 °सुदावृत , D1 °समन्वित , D2 9 सुसवृत , D10 S °समावृ(M2 °समन्वि)तौ — cd) G4 उप° (for अभि°) K2 आपेततुश्च (for तावभियातौ) K1 3–5 D2 अक्षौहिणीभ्या (K3 D2 °हिण्यैव, K4 °हिण्या च) कौरव्य दुर्योधनमुपागमत्

25 For the sequence in T G, cf v l. 9, 10 — a) Some N MSS कैकेया and ककया D2 महात्मन , G4 महावीर्या (for नर°) — b) T G सोदरा (G4 भ्रातर a gloss ?) (for सोदर्या) G4 पार्थिव (for °वा). — c) D1 सहर्षयत T1 G1 5 कौंतेयान्, T2 G2–4 कौरव्यान् — d) K3–5 समाव्रजन्, D1 °श्रुवन्, T G1 2 °गता , G3–5 °वृता

26 a) M3–5 अत (for the first इत) K2 3 B D त(D10 इ)तस्ततस्तु (K3 °श्च) (for इतश्चेतश्च) K3 भूपानां (for सर्वेषा) — b) K1.2 भूपालाना, K3 सर्वेषां सु·, D1 भूपाना च (for भूमि°) — c) G5 हि (for ऽन्या) M अक्षो(M1 °क्षौ)हिण्योभ्यवर्तत

27 a) Dn1 D3 4.7 T2 G2 5 °दशावृत्ता ; T1 G1.4 °दशविधा , M °दशघृता· — b) T1 G1 5 वै (for ता) — c) D1 कौरव्य, D10 कौंतेयै (for कौन्तेयान्) D9 प्राप्ता सेनास्त्रयैवात्र

28 ab) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो° — c) K2 D5 D8–10 T2 G3 स्वबल°, K3 सुबल°, Dn D1 च बल°, G4 सबध°

29 a) D5 पाचनद, D6 पांचनदश् — b) K2 3 D2 5 °जगल, D6 7 °मदल — D6 om 29^{c}–30^{d} — c) K1 रौहीत°, K2 3 रोहीत° — d) K Dn1 D1.3 4 M2 °भूमि च (K2 °भूम्यश्च) K1 5 Dn1 M2 केवला, K2 °वला , K3.4 D3.4 7 G5 °वल , D2 °रला

30 D6 om 30 (cf. v l 29) — a) K1 4.5 D1 °छत्रा, B D5 D8–10 °छत्रा K1 5 °कूटीं, K2 B2 °कूटी, K4 D1 °कूटा, B1 3–5 D5 D10 °कूटा — b) B D5 D8 10 गगातीर — c) K1 D5 D5 10 वरणा, K3.4 D2 वारुणा, K5 वरुणा, B4 D9 वरण, Dn D3 4 7 G3 वारणं, M3–5 वाराणा K1 2 G1.2 वटधान, K4 वीरधान, B1 M1 वाटधानश्, D1.3 M3–5 °धानाश्, T1 °धार, T2 °दान, G4 °यान, G5 वरधारं — d) K1.2 D1 8 यामुनाश्चैव, T G यामुन चैव K1.4 5 D8 सर्वश , D1 पर्वता , T G1 2 5 पर्वत, G3 सर्वत , G4 भारत

C. 5 600
B. 5 19. 31
K. 5. 19 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१
तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

---

31 a) K2 च, T1 M (except M6) तु (for सु-) — b) D7 9 प्रभूतो (for प्रभूत) — c) K4 बभौ च (for बभूव) — d) K (except K2) बलेनासीत्समावृत॰ (K3 ॰कुला), D1 सैन्येन सुमहाकुला, Dn D2-7.9 बलेनातीव संवृत॰, S बलेन सुसमावृत (T2 महता॰, G5 ॰हित)

32 a) B1.3 D1.5 S तत्तु (for तत्र) K1 D9 यथा॰, Ds2 समा॰, G3.4 तदा यु॰ (for तथा॰) — c) K (except K2) असौ; D10 G4 तु, T2 च (for स) Some N MSS पचाल॰ G3 ॰राज्ञा तु (for ॰राजेन) — d) K1 3.5 प्रहित॰ (for प्रेषित॰) T1 G (G1m as in text) कुरुजागल (for कौरवान्प्रति)

Colophon. *Adhy name* K1 2 4 5 B Dn D1.3-5 7-9 पुरोहितयान; D6 D10 पुरोहितयाने बलागमनं, D2 सैन्यसमवाप्ति॰, D6 संजय(*sup lin* पुरोहित)यान, G1 पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमन, M1 सेनासमावाप, M2 पुरोहितयाने सेनासमावाप — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 10 S 19, D2 6 18 — *S'loka no* K5 Dn2 G5 33, D8 34

20

1 a) B2 4 5 Dn D2-8 च, G3 M1-3 5 त (for तु) K1 D2 कौरव (for ॰व्य) K5 M4 शत्रु (M4 तत॰) कौरवमासाद्य, D1.10 स कौरव्यं (D10 ॰व) समासाद्य, Cd 8 as in text.

2 a) K1 Dn1 D1 9 सर्वकौशल्यं, K2 G3 4 M सर्वान् (K2 स वै, G3 4 सर्वं) कुशल, T2 सर्वं कौशल; G2 सर्वान्कौशल्य Cd 8 cite कौशल्य B2 4 G6 तु, D2 असौ (for आदौ) — b) K2 पृष्टश्, M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K1 B2 3 एन, D10 एषा, T G1 2 5 एतान्, G3 M एवापि, G1 एव (for एव) G4 निरामयं, Cd.8 as in text — c) K2 B Dn1 D3 D5 5 7 ॰सैन्य॰ (for ॰सेना॰) — d) K1 जगाद (for उवाच) K4 तत् (for ह)

3 b) M प्रतापवान् (for सनातन) — c) D1 वाक्योपधानहेतोस्, S वाक्योत्पाद(T1 G5 M5 ॰दा)नहेतोस् (T1 ॰तौ), Ca d s as in text.

5 a) K3.5 G5 वै (for ये) — b) K1 B Dn D3 D3-8 10 प्राप्त तै, K3 5 तै॰ प्राप्त, D2 प्राप्तास्ते (by transp) K4 B (except B1) D3 D5-7 9 10 पद; T G (except G3) धन (for वसु), see below — G3 (hapl) om 5[cd] — c) K1.5 T G (G3 om) पांडो पुत्रा, B3 पाडुपुत्र॰ — d) B3 प्राप्त (for प्राप्ता) D9 D10 पद, G4 5 धन (for वसु), see above

6 a) G1.5 वत्स (for एवं) K1 5 D3 G1 गतै॰, K2 च वै, K3 च तै (for गते) G5 पाडवे च (for ॰वेयै) — b) T2 विहित (for विदित) K2 च, K5 D3 वा, S हि (for व) K4 Ds2 D9 S transp पुरा and यथा — c) K3 राज्य (for द्रव्य) — d) K3 5 D1 S धृत॰ (for धार्त॰) S यद्धृत॰; Ca d s संवृत (as in text)

7 a) K1.2 M (except M2) अस्यु॰ (for अप्यु॰)

शेपवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥१४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः ॥ १८
यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

M om. 7^{bc} — ^{b}) T1 प्रयच्छद्भिर् B1 D2 अनेकधा — ^{c}) D1 शेषवन्तो; T1 शेषामंत°, all comm. शेषवन्त° (as in text) T2 पर° शक्ता (for न शकिता) G1 धार्तराष्ट्रै महामायै — ^{d}) K3 B Ds D2.6–8 10 Cs नमितु, K4 Dn D2.4 5 T1 G नेतु वै (T1 G ते), D1 नयत्त (for नयितु)

8 ^{a}) D2 9 राष्ट्र (for राज्य) — ^{b}) D9 दुरात्मना (for महा°) — ^{c}) D1 छलेन (for छद्मना) B1 S (except G1 M1, M3 om.) राज्य, B2 पापै° (for क्षुद्रै°) — ^{d}) D5 महाबलै (for ससौ°)

9 ^{a}) Ds2 तदा (for तद्) D2 अनुत्तम°, D9 °गतं, T G2 °कृत, G4 °चित (for °मत) D2 कर्तुं (for कर्म) — ^{b}) K3 4 B D (except D2 9 10) T2 यथायुक्तं, G4 यथावृत्तं K5 D1 मतेन; D9 च तेन (for अनेन) K1 च (for वै) — ^{c}) T2 M विवासिता (for वासिताश्च) — ^{d}) B1 वर्षाणा (for वर्षाणि) B1 T2 च (for इह)

10 ^{b}) G2 सभार्यैस्तु (for सहभार्यैस्) K2 B1 D2 S (except T) तदा, D1 सदा (for तथा) K5 कृत (for भृशम्) — ^{d}) T2 वै (for तै) D1.2 महारयै (for सुदा°)

11 ^{a}) G3 तदा, G5 ततो (for तथा) — ^{b}) G3 M देहांतर° (for योन्यन्तर°) Cd s cites योन्यतर D2 अपि (for इव) D8 योन्यतरगतेन वै — ^{c}) K1.5 प्राप्ता परमम्(K5 °का°)क्लेशा, B1 T2 सप्राप्त परम क्लेश, D10 संप्राप्ता परमक्लेशा..

12 ^{a}) K2 D2 तद् (for ते) K3–5 B2 3 5 D1.2 S सर्वं (for सर्वे), see below — ^{b}) K2 तै (for तत्) K1 D1 9 S (except G3) पूर्वं, K2 कृत, K5 सर्वे (for सर्वं), see above K1.5 D1.2 9 S कर्म (for पूर्व°) — ^{c}) K5 D10 S (except T2 G3 M2) सामैव; Dn2 साम वै (for सामैव) T1 G1.5 सधिम् (for सार्धम्) — ^{d}) K1.3.5 पुरुषर्षभा (K3 °भ), K2 कुरवस्तथा (for कुरु°)

13 ^{a}) K1 तु (for च) G4 वृत्तिं (for वृत्त), see below T G विज्ञाय (for आज्ञाय) — ^{b}) G4 वृत्तिं (for वृत्त), see above. D8 वै (for च) — ^{d}) K4.5 B2 Dn D2–4 7 9 T2 G1.4 M3–5 धार्त° (for धृत°), cf. v 1 15

14 ^{a}) M3–5 विक्रमं (for विग्रहं) — ^{b}) K1.3 5 D8 10 काक्षति (for कुर्वन्ति) — ^{d}) D9 G3 स्वय, T2 श्रिय, Ca स्वक (as in text)

15 ^{a}) G3 M2 यत् (for य) T2 G3.4 धृत° (for धार्त°), cf v 1 13 — ^{b}) D1 S (except T1 G5) निग्रह (for वि°) — ^{d}) D1 महात्मान (for बलीयास) T2 च पाडवा (for तथा हि ते)

16 ^{a}) B Dn Ds D2–8 10 T G च (B1 अपि), D1 अत्र (for हि) G4 एते (for एव) — ^{b}) T1 G °राजस्य (for °पुत्रस्य) D1 T G2 4.5 M3 पडिता, D2 G3 पीडिता, M1 3–5 पिडिता (for सगता) — After 16^{ab}, D1 reads 17^{cd} — ^{c}) M इच्छन्त° कुरुभिर्योद्धु — ^{d}) K (except K3) D1 G3 स्त, G4 अथ, M हि (M1 च) (for अस्य) T2 स्व विग्रह, G2 सुशासन, G5 अनु° (for अस्य शासनम्)

18 ^{a}) D1.2 सहिता (for पृतना) — ^{b}) D1 2 अक्षौहिण्य, S कौरवाणा (for एकतश्च) K (except K1) B1 Ds D5 8 10 हे (for च) — ^{d}) K2 सर्वरूपो, K3 5 सूर्य°, Dn Ds2 D3.4.7 बहुरूपी, D1 एकरूपो T1 G

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०
ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except G8) जनार्दन.

19 [ab]) T G तथा (G8 तदा) (for यथा) K5 B1 3.5 D (except D1.2 9) T1 G4 transp सेनाभ्य॰ and सर्वाभ्य. K4 D1 ॰प्यति॰, T G द्युति॰, M ॰म्यति॰ (for ॰यति॰) — [c]) D1 पार्थौ, D2 पार्थान् (for एव) B (except B1) ॰बुद्धिर् (for ॰बाहुर्) — [d]) D1 ॰मति॰ (for ॰द्युति).

20 [a]) K3.5 सैन्याना, D2 9 सेनाया, T2 M सेनाया — [c]) K3 B D (except D1 2 9 10) बुद्धिमत्त्व, G (except G8) ऋद्धिमत्ता K5 बुद्धि कृत्स्नां च कृष्णस्य — [d]) T G जानन् (for बुद्ध्वा) K1(m as in text) युज्येत, D8 युध्यति (for युध्येत) G8 रणे (for नर) M बुद्ध्या युध्यत कौरवा॰

21 [cd]) D1 इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छतु धर्मेणैव नरोत्तमा॰

Colophon D2 reads it in margin — *Adhy name* N (except D2) पुरोहितयान, T1 G1 M1 3–5 पुरोहितवाक्य, M2 पुरोहितयाने पुरोहितवाक्य (followed by पुरोहितयान समाप्त!) — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 Dn1 D5 7 8 10 S 20, D9 19 — *S'loka no* K5 Dn1 D8 21, Dn2 20

21

1 [b]) K4 T1 G (except G4) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्ध प्राज्ञो K2 महामति., D1 महीपति. — [c]) S (except T2) त (for एनं) K2 D1 8 ॰कामं; D2 ॰न्याय (for ॰काल).

2 Before 2, D10 T2 M ins भीष्म॰ (D10 cont उ॰). — [b]) K1 5 D9 T2 G2–4 पाडवाः सहबांधवा., B (except B1) Dn D8 D3–8 10 सह दामोदरेण ते (=3[d]), M पाण्डवा. ससुहृज्जना — [c]) D2 च सत्यवतश्च (for सहाय॰)

3 [a]) D1 2 दिष्ट्या च धर्मकामास्ते, S दिष्ट्या च (G2 तु) सधिं (M2 सह) काक्षते (G8 दिष्ट्या संधिं प्रतीक्षते) — [b]) K1 5 S भ्रातृभि॰ (for भ्रातर). — [c]) K5 चायुद्ध॰ (for न युद्ध॰) — [d]) B (except B1) D (except D1 2 9) पांडवा सह बांधवैः (=2[b])

4 [a]) N (except K1 3 5 D1) तु; G2 हि (for च). T1 G1 5 सत्यमुक्त च धर्मं च (G1 धर्मज्ञ, G5 सर्वज्ञ) — [b]) T2 सत्यं (for सर्वं) D2 एव (for एतत्) D1 T1 असशय (for न सशय॰) — [c]) B1 तद् (for ते) — [d]) G (except G8) मत (for मति॰).

5 [a]) K5 असशितं; G6 नसशय (for असशय) — [b]) K5 चासे (for चेह). — [c]) D2 T1 G1 2 प्राप्य (D2 ॰प्ताः) स्वधर्मतः D8 D10 पूर्वं, D2 T2 G4 सर्वे (for सर्वं) T1 G6 प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G5 धर्म्यं सर्वं) हि — [d]) D10 पैत्र्य (for पितुर्) D2 अनुत्तम (for असशयम्) K1 5 इह ते धर्मं(K5 धन)सचयं, T2 पित्र्यमर्थं न सशयः

6 [a]) T1 G तथैव (G8 यथैको) (for किरीटी). K1 चाभवत् (for बलवान्) K2 B D8 D1 2 5–8 10 शूर॰ (for पार्थ.). — [b]) K1 3.4 Dn D3.4 9 10 ॰रथः, T1 G1 5 ॰द्युति. (for ॰बलः) — After 6[ab], S (except T2) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
न तन्न विदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान्पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौर्ख्याद्धि केवलम् ॥ १४
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ १६

C 5 639
B 5 21 16
K 5 21 16

7^{cd} — ^{d}) D7 विजयेत (for विषहेत)

7 ^{b}) K4.5 °धरा° (for °भृत°) — S (except T2) reads 7^{cd} after 6^{ab}. — ^{c}) G3 पर्याप्त. (for समर्थ°)

8 Before 8, T G1.3 ins वैश°. — ^{b}) D2 दृष्ट, all comm. धृष्ट (as in text) D2 प्राक्षिप्य; M1 आस्फोट्य (for आक्षिप्य) B2 Dn D2-8 मन्युना (for °मान्) G3 धृतिमान्क्षिप्रमन्युमान् — ^{c}) K4 °माप्य, D9 °रम्य, S (except T2) °माद्य (for °लोक्य)

9 Before 9, K1.5 T2 M (except M2) ins कर्ण उ° (T2 M om. उ°) — ^{a}) K (except K2) Dn2 Ds2 न तत्र विदित, B5 Dn1 D3-7 न तत्रावि°; D1 एतन्न वि°, T2 न तत्तु वि°, Ca as in text — ^{b}) K1.5 S जीवेन (for भूतेन)

10 ^{a}) D1.2 दुर्योधनार्थं — ^{b}) G5 पुन (for पुरा) — ^{c}) K5 D1 समयं (D1 °ये) वामितोरण्यं — ^{d}) T2 धर्म° (for पाण्डु°)

11 ^{a}) K1.4 Dn D1-4 7 9 S (except G2) स, C5 न (as in text) K1-3 5 D1.3 4 Cn आश्रित्य, K4 Dn D7 9 आक्षिप्य; D2.8 आहृत्य, T1 G1 2 4 5 आक्रम्य, T2 G3 M उत्सृज्य, Cd.8 आदृत्य (as in text) — ^{b}) D9 राष्ट्र (for राज्य) — ^{d}) Some MSS पञ्चा°. K1 B1 M (except M1) पार्थिव; K3 4 Dn D1-4 7 8 10 मूर्खवत, D9 सवंश ; T1 G1 2 5 पांडव , G4 भारत

12 ^{a}) K5 भयाच्चेपा, B1 2 T G1.2 4.5 भयोद्विग्नो; G3 M °न्नमे (for °द्विद्वन) — ^{b}) B Dn D3-8 T2 Ca.5 पाद (for पदं) K5 आग्मन , G3 M अप्युत, Ca 5 अन्तत (as in text) — ^{c}) K1 2.5 धर्मेण (for धर्मतस्) K3 हि (for तु). K1.5 सर्वां (for कृत्स्नां) — ^{d}) D2 शात्रवे-ष्वपि, T2 M अपि शात्रवे (for शत्रवेऽपि च) K5 D9 अपि (for ऽपि च)

13 ^{a}) K1.3 transp. ते and राज्यं M वै (for ते) — ^{c}) T1 G1.2.5 M2 transp काल and तं D1.3 G2 M1 3-5 तत्कालं (for काल त) K1.2 5 D7 9 च, B2 तु; T2 हे (for त).

14 ^{ab}) T2 दुर्योधनप्राते (for °स्याङ्के), and वर्तेयुर् (for वर्तन्ताम्) — ^{c}) K1.3 B D (except D1.9) T1 G1.4 अधार्मिकीं, K3 अधर्मे किं K D3 G2 स्विमा, B Dn D3-7 9 तु मा (for इमां) — ^{d}) S (except T G1.5) कुर्यान् (for कुर्युर्) T2 बाल्याद् (for मौर्ख्याद्) K3.4 D1.2 केवलात् (for केवलम्) K1.2 5 B Dn Ds D3-8 10 मौर्ख्यात् (D10 मूर्खा°) कुर्वंतु (K1.2 5 °ति) केवलात् (K1.2 5 °लं)

15 ^{ab}) S (except T1 G1.5) transp धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति K1.5 अथ धर्मं समुत्सृज्य D1 10 योद्धुम् (for युद्धम्) — ^{c}) K आसाद्य युधि मा मूढा (K2 °द्य मां कुरुश्रेष्ठा)

16 ^{a}) K2 Dn1 D9 तु (for नु) — ^{b}) D1.2 3 कर्मणा कर्तुम्, T1 G कर्म (G3 किं नु) सस्मर्तुम्, T2 कर्मस स्मर्तुम् — ^{c}) D1 ह्यस्मान् (for एव) B3 D5 T1 G (except G3) यथा, T2 तदा (for यदा) — ^{d}) K2 पुरा, G3 इमान् (for युधि) K4 षड्रथान्युधि निर्जिता , M जितवान्षड्रथानिमान् — After 16, Dn2 D10 ins.

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्ट तदैव ते ।,

while T1 G1.5 ins

121* विराटनगरे धीर किं त्व तत्रैव नागत ।

17 ^{a}) D1.9 S (except T2) एतद् (for एव) — ^{b})

C. 3. 640 B. 5. 21. 17 K. 5. 21. 18

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
असद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D1 यथाय (for यदय) — d) Dn2 D2 T G1 M4 भक्षयिष्यामि Some MSS पांशुकान्, K (except K3) D8 पाशुक, T1 G1 5 M पांसु च (M1.2 °सुकं) — After 17, T1 G1.5 ins

122* दुर्योधन सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशय॰ ।

18 K5 D2 G4 M om the ref. — c) D1 अभि° (for अव°) — d) K1 5 D8 ततो, D9 भीतो (for इद)

19 Before 19, K2 ins धृतराष्ट्र उ°, S (except G4 5 M2 4) ins धृत° — a) K5 Dn D8 4.7 transp इद and वाक्य D10 असद्धितकर वाक्य — b) S (except T2) उक्तवाञ्जान्हवीसुत — After 19ab, K (K2 ins line 2 after 20ab) D1.8 ins

123* दुर्योधनसमक्ष च पार्थिवानां च सनिधौ ।
एप वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्य वाक्यविशारद. ।

[(L. 1) K2 तु (for च in both the places) — (L 2) K1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति)]

K4 cont

124* असद्धितमिद वाक्य भीष्मेणोक्त महात्मना ।

— c) D10 हितकर (for हित चैव) — d) M सर्वेपा च महीक्षिता

20 a) K1 5 विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु) — b) D1 G3 M (except M1) प्रेपयिष्याम K3-5 S (except T2) यद्धित (for सजयम्) — After 20ab, K2 ins line 2 of 123* — c) M भगवान् (for स भवान्) D9 एव (for प्रति°) K (except K8) T2 G (except G3) भवान्प्रतिप्रयात्व(K2 G3 °त्य)द्य

21 c) D10 मध्येसभ (for सभामध्ये) — d) K1.5 D9 G2-4 चेदम् (for वाक्यम्)

Colophon. All MSS. except M2 om. sub-parvan name. — *Adhy name* K1-4 B D पुरोहितयानं; G1.2 पुरोहितप्रतिनिवर्तनं, M1 पुरोहितविसर्ग., to it K1.2.4 B1-3 5 Dn D2-6 8 10 add समाप्तं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Ds1 D5 7 8 10 S 21. — *S'loka no* K5 22, Dn 21

22

1 a) D1 Ca आह Dn1 Ds2 सजय K4 राज° (for पाण्डु°) — b) D1 °प्लव्या, S °प्लाव्य, Ca °प्लव्ये (as in text). D2 तास्तु जानीहि; T1 तद्विजा° (for तान्विजा°) — c) T2 सभाजयेत, Ca as in text. — d) S वनाद् (G3 4 भवान्) (for अनघ) D1 उपागतस्त्व K भूयाश्च (K2 8 °श्च) दिष्ट्या (K2 दिष्ट्यानघ) समुपस्थित(K2 °पागत)° स्त्वं, B1 4 Dn2 D10 Cn दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप°, D2 दिष्ट्या न व्यग्र° समुपागतस्त्वा — T2 M ins after 1 T1 G, after 7ab

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवश जगाम
दुर्योधन॰ संजय रागवुद्धि. ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २

नाहं क्वचित्संजय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
पर्याकार्षुः पाण्डवा मद्यमेव ॥ ३

दोषं तेषां नाधिगच्छे परीक्ष-
न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४

घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५

त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६

अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे-
र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७

उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः

C. 5. 632
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

---

2 ᵇ) D6 वान्यम्, Ca d s ग्रामम् (as in text) K3 B (except B1) Dn D1 2 M2–4 अवदर्शन, G3 एवदर्शन, G4 वदनदर्शन (for अवदर्श) Dn1 निरूप्य, D6 निरस्य, G4 निरीक्ष्य, all comm. निरस्य (as in text) — ᶜ) D1 5 G2–4 M °नेषा — ᵈ) B (except B1) D6 10 G4 मिथ्यापेतानां, Ca d s as in text. D1 S (except T2 G1–3) ह्यपकारिणा S च (for सताम्)

3 ᶜ) S सर्वं (for सर्वां) D1 आत्मवीर्येण, D2 ह्यात्मबलेन K4 B D5 D1–4 7 10 लब्धा, D6 नष्टां (for लब्ध्वा) — ᵈ) K2 4 D2 10 °हार्षु, D1 T2 G1 °कर्षु, Ca d s as in text. G4 निलयम् (for मद्यम्)

4 ᵃ) K3 दोषानेषां, G4 दोष येषां, G6 सान्त्व दोषान K3 B Dn D5 D1–3 10 नाध्यगच्छ K1 D1 T1 G M परीक्ष्य, B Dn2 D5 D10 T2 परीप्सन, Dn1 D6 6 परीच्छन (for परीक्षन्) — ᵇ) K4 D10 S सूक्ष्मं, K5 तत्र (for नित्यं) Dn1 D2 9 S (except T1 G6 M2) किंचिद् (for कचिद्) K1 D2 गर्हे च, D5 D6 6 T2 G2 4 M गर्ह(M2 °र्हा)म (for गर्हेय) — ᶜ) T2 G4 पार्था (for नित्यं) — ᵈ) N (except K2) T2 G3 Ca सुखप्रिये, G2 सुखाशये Cd s cite सुख and प्रिय K6 नानुरुध्यति, Ca °रुध्यते, Cd s as in text. K2 B (except B2) D5 D2 4 10 T1 G1 Cn कामान, G6 नित्य (inf lin काम) (for कामान्)

5 ᵃ) D9 धर्मशीते, Cd s धर्मं शीत (as in text) — ᵇ) K4 6 D7 9 M (except M4) निद्रातन्द्री, Dn1 T2 निद्रातन्द्रीं, D1 निद्रातन्द्रे, D6 निद्रा तन्द्रा Cd s cite निद्रा तन्द्रा — ᶜ) S (except G2) चापि (for चैव) — ᵈ) K2 °योगात, K4 6 D2 G2 °योगा, Ds2 °योग्या (for °योगान्) K4 6 प्रतपति, B1 प्रतियाति, D1 2 G2 प्रसहति, D9 प्रयमति, T G1 4 M प्रतिपद्यति, G3 प्रयतति (for प्रयतन्ति)

6 ᵇ) K D5 D1 2 10 T1 G1 2 6 C3 जीर्यते, M (except M1) जीर्यति, Ca d जीर्यति (as in text) K1 D1 10 °मस्यमेषां, K3 B Dn D5 D6–8 तेषु मैत्री, K6 प्रीतिरेषा, T2 मैत्र तेषां, G3 M °मत्रिरेषा — ᶜ) S (except T2 G2) यथार्थ° (for यथार्ह°) D9 हितार्थास् (for हि पार्थास्) — ᵈ) D9 दोषो (for द्वेष्टा) K1 3 D5 G3 4 M2 आजमीढपक्षे, K2 D2 5 T2 G2 अजमीढस्य पक्षे, D1.9 T1 G1 6 M1 3–5 अजमीढपक्षे, Ca as in text

7 ᵃ) D2 G1 4 6 विषमतो (for °मान्) — ᵇ) D8 क्षुद्रचराच्च, G6 दुष्प्रसहाच्च — After 7ᵃᵇ, T1 G ins 125* — ᶜ) Dn D5 D3 4 7 8 हीमा, T1 G3 6 M1 2 5 हि मे (for हीमे) D6 6 तेषां ह हीमा न सुख° — ᵈ) B4 D6 6 वर्धयतो हि, D8 स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति) D10 m कोप (for तेज) S (except G2) महात्मना संजय पाण्डवानां — After 7, S (except G2) ins

126* भागं गन्तु वटते मन्दबुद्धि
महात्मना संजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L 1) T1 G1.3 हर्तुं, T2 G4 5 कर्तुं (for गन्तु) — (L 2) T2 ह्यात्मना (for महात्मना) G6 दीप्त° (for दीप्त°)]

8 ᵃ) K3 उत्थानवीर्यं, D6 6 तथोत्थवीर्यं, Ca d s as in text — ᶜ) D5 D10 यच्च नोक्ष्येत, D1 3 T G1.6 मन्यसे यच्च (D1 °श्च), G4 यद्धिमन्येत — ᵈ) Ca अशक्य; Cd s शक्य (as in text) D1 हर्तु, M3–6 कर्तुं, Ca d s हर्तुं (as in text) D1 M1 (sup lin) जीवित (for

C. 5 652
B. 5 22 8
K. 5 22. 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८

यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९

स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०

तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११

दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२

यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३

गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४

सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५

सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवता)

9 a) M तस्य K1.5 D7 केशवस्य — b) G3 M (except M2) सत्यको K1.3 D6 9 T1 G3 4 M °शत्रु. (M1 *sup lin* °शत्रो as in text) — c) S चैव (for चापि) D (except D1 2 9) याति (for सर्वे) — d) G5 वर, Ca d s पुरा (as in text) G6 तस्य चैव (for साधु तस्य) M1 (*sup lin*) सत्यं, Ca d s तस्य (as in text) G4 M2 प्रसादं (for प्रदानम्)

10 a) D10 स एवैक°, G4 सहस्रैक° — b) K5 गाजीव°. D1 प्रवादे प्रजीयात्, T1 G1 2 प्रणुदेद्धै रथस्थ — c) K1.5 महान्, K3 B1 Dn D2–7 T2 जिष्णु, Cs विष्णु (as in text) Ca d mention विष्णु Dn1 D9 om. अपि K3 M (except M2) हि, K4 वा, K5 च (for अपि). B2 अधर्ष्यौ (for अप्रधृष्यो) — d) K5 S (except T2 G4 M1.2) अपि (for अधि)

11 a) S (except G2) पुमान् (for मर्त्यः) — b) K1 °वेदेषु, K2 5 B D (except D9) °लोकेषु (for °देवेषु) G5 यया (for वरेण्य). K3 इन्द्रात्, B D (except D1.2.3.10) एक (D9 एव), G5 महेंद्र° (for ईड्य) — c) D2 प्रवर्षन्, D9 प्रवयत्, T1 प्रवमन्; G5 प्रवपेत् (for प्रवपन्)

12 D1 (hapl.) om 12b–13a. — c) D31 G4 M2 आहरन्, T1 G5 अहरत् — d) K5 सेवानुगान् N द्रविडान् (for बलिदान्)

13 D1 om 13a (cf v 1 12) — a) D2 तथैव, D9 10 G3 4 M यश्च (for यश्चैव) — b) Some N MSS. गांजीव° G1 वि- (for प्र-) — c) D1 उपानयत्, Cd.s °हरत् (as in text) N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D3.4 पांडवो) (for फल्गुनो) — d) M यशोमानौ

14 a) K4 D1 °भृतो (for °भृतां) K2 3 B2–5 D (except D1 2) T2 G2 नास्ति (for नाद्य) K2 5 D3 समो हि; K3 B2 Ds D5.6 9 10 T2 G2 समोद्य, B3–5 Dn समोत्र (for समोस्ति) B1 गदाभृता भीमसमो न कश्चिद्, T1 G1 3–5 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद् — b) T2 G1 हस्त्यारोहे K2 3 हि (for च) S (except G2–4) कश्चित्समोन्य (for समश्च तस्य) — c) D9 तथा (for रथे) K2 D1 2 G2 प्राहुर् (for आहुर्) — d) K2 3 B4 5 D (except Ds D3–10) G4 M1 बलेनायुत° (for बले चायुत°) D5 °वीर्य° (for °वीर्यम्)

15 a) K2 D9 स, Cs सु (as in text) K1 5 G1 कृतवीर° — b) Dn D3.4 7 क्षुद्रास्तरसा — c) K2 स चात्यमर्षी; K5 D1 2 3 9 T1 G1 5 सदा ह्य° K3 B3 5 Dn D3.4 6–9 G2 न बलात्स (for बलवान्न) T G1 3–5 M अशक्यो (for न शक्यो)

16 a) S (except T2 G2) °तेजसौ, Cd s °चेतसौ (as in text). — b) N G1 फाल्गुनेन (K5 °नस्य), T2 G5 फल्गुनस्य. — c) K5 °मृगान्; D1 2 °गण; D9 °गणान्, M2

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ
माद्रीपुत्रौ नेह कुरून्विशेताम् ॥ १६
तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः
शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
द्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो
महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C. 5. 653
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

°यूथ (for °पूगान्) K1.2 D1.2 8 G6 म्रजंतौ, K5 D7 मजंतौ, G3 हरंतौ (for रुजन्तौ) — ^{d}) K2 D5 D1.2 9 माद्रीसुतौ, T1 G1.5 पुत्रौ माद्र्या K2-5 D9 चेह (for नेह) K2 कुद्वन् (sup lin कुरून् as in text) K8 समस्तान् (for विशेतान्) Dn D5 D8-8 10 Ca s शेपयेतां न शत्रून्, D2 नेह वशे कुरूणा (for नेह कुरून्विशेताम्) Cd cites न विशेता G2 यमौ कुरूणा प्रमहेत कोत्र — After 16, N T1 G2 ins

127* एतद्बल पूर्णमस्माकमेव
यस्मा वता नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्, D2 मर्वम् (for पूर्णम्) K2 8 T1 एव, D9 G2 एक (for एव) — (L 2) K5 D8 सात्वनानां (for सात्वना) B Dn D5 D8-7 10 T1 यत्नन्य तान् (T1 यत्नात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये]

17 ^{a}) D5 D10 येषा (for तेषा) D1 अन्यो, G6 अर्थ (for मध्ये) — ^{c}) D5 Ca s मात्वताना, Cd मा वता (for मोमकाना) T1 प्रियार्हं, G1 5 वरिष्ट, G4 प्रबाहु°, Ca d s प्रबर्ह° (as in text) — ^{d}) K1.4.5 त्यक्तात्मा वै, Ca d s सत्यक्तात्मा (as in text) K2 B Dn D5 D2-10 पाडवार्थे (K2 D2 °वाना) श्रुतो मे Cap पाण्डवार्थे, Ca d s पाण्डवाना (as in text) — After 17, B D (except D1.2 9 10) ins.

128* अजातशत्रु प्रमहेत कोऽन्यो
येषा स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंह ।

18 ^{a}) T2 महामात्य, Cd s महोषित (as in text) G6 स हितार्थो (for चरितार्थो) Dn1 D5 G4 M1 वयस्य (for वयःस्थ) — ^{b}) K1 2 4 S मात्स्येयानाम् (G3 corrupt), B (except B1) D (except D5 D2 9) मात्स्येयानाम् (for शाल्वे°) — After 18^{ab}, K4 5 read 30^{ab}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) K1.4 5 D10 मंहेव पुत्रै, K2 8 B Dn D5 D2-8 G2 स वै सपुत्र, D1 सहपुत्र°, T1 G1 5 पुत्रै साधं (for सह पुत्रै) B8 D1 9 °वार्थेन (for °वार्थे च) T1 G1.5 हि (for च) D2 G2 निविष्टो (for च शश्वद्) — ^{d}) K8 B D (except D2 9) युधिष्टिरे

19 ^{a}) K8 D8 अपरुद्धा, K6 अविरुद्धाश्च, D51 यथा° वरुद्धा, D2 सुविरुद्धा, D10 ये चावरुद्धा, S अथावरुद्धा Dn D8 4 7 9 S (except G2) रथिन (for बलिन) K D (except D1 5) कैकयेभ्यो, S (except G2) पच सति (for केक°) — ^{b}) S (except G2) केकयेषु (for पञ्च सन्ति) — ^{c}) K1.2 ते कैकया, K8 कैकयेभ्यो, K4 5 D5 D10 G2 ते कैके(K4 G2 °क)येभ्यो, Dn D8 4 7 9 कैकेयेषु, D2 5 6 8 G1 कैकेयेभ्यो — ^{d}) G4 युद्धात्क्षीणा (for युद्धार्थिन) K2 तानुपासति, K4 D5 D10 चानुसरति, K6 D8 चानुचरति, M चानुवदति K6 पार्थिवान् (for पार्थान्)

20 D2 om 20^{ab} — ^{a}) K Dn D8 4 7-9 सर्वांश्च वीरान् K8.4 D8 °पतींश्च, T1 G1 °पतींद्रा, Ca.d.s °पतीना (as in text) — ^{b}) Cf. 21^{d} K समानीतान्, B (except B4) Dn D8.4 7 9 °गतान्, D5 G3-5 समानिता K B4 6 Dn D8.4 7-10 निविष्टान् — B2 (hapl.) om. 20^{c}–21^{d} — ^{c}) S सर्वान् (for शूरान्) K2 B1 D5 D1.5 6 अर्हान (for अह) T1 भक्तिनत, G5 °युत — ^{d}) K1 प्रीत्या च युक्तान् Dn2 मस्थितान् (for संश्रि)

21 B2 om 21 (cf v l. 20) — ^{a}) D1 T G1.5 °श्रिता (for °श्रया) — ^{b}) K4 5 B8 5 Dn D8.4.8 9 °जातिशुद्धा, B1 4 D6 7 °जाश्च वृद्धा, D5 D10 °जातवृद्धा.

समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २१
पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २३
अपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५
यशोमानौ वर्धयन्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७
यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for °जा विशुद्धाः) S (except G2) यो(M3-5 यं)धा° सर्वे कुशला सनिविष्टा — G5 om 21^{cd}. — c) K5 S (except T2 G2, G5 om) नानाविधवीर्य° — With 21^{d}, cf. 20^{b}.

22 a) K3 Dn D3-7 9 10 समिवींद्रकल्पो, K5 यत इंद्र°, D2 अर्चित इंद्र°, S (except G2) अमितवीर्यविक्रमो, Ca d s अमित इंद्र° (as in text) — b) D2 योधप्र°, T2 युधि प्रवीरो (for युधि प्र°) D9 S (except T2 G2) बलिभि° (for बहुभि) — K4 om 22^{d}–23^{d}. — d) T1 G (except G3 4) °श्रयेपि (for °प्रवीरो). M (except M2) [अ]प्रतिवार्य°.

23 K4 om 23 (cf. v. l. 22) — b) D1 transp. कृपात् and भीष्मात् B1-3 D8 G2 धृतं, B5 Dn D5 D3-7 10 m T2 वृत (for कृत) — c) B Dn D3-6 9 आहुर्, D2 चाहुर् (for प्राहुर्) S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभाव°

24 a) K1 Dn D2-8 10 उपाश्रिताश्च K1 3-5 चेदिकरूपसेना K2 D1 9 अ(K2 उ)पाश्रितश्चेदिकरूपराज, S अपाश्रित(T2 तदाश्रित, G2 आसादित)श्चैव करूशराज.. — b) B D (except D1 2, 9) सर्वोद्योगैर् K3 B D (except D1. 2 9) भूमिपाला K2 D1 9 S (except G1) समेत. — c) D2 राज्ञा (for तेषा)

25 a) S (except T2 G2) अस्कंद° (for अस्तम्भ°) M यदि (for युधि) K3 Dn D3. 4 °माना, K4 5 B D5 D1, 2, 6 7-10 M4 °मानो. — b) K1, 3, 4 B Dn1 D2, 6 G1 2 Cn °ज्या कर्षता, D8 ज्या. क°. — c) T G1 महो° (for सर्वो°) D8 चै निहत्य, M निगृह्य (for निहत्य) — d) S (except T2 G2) विष्णुस् (for कृष्णस्) B D (except D1 9 10) G1 संममर्द, G2 यशस्वी (for ममर्द)

26 a) K2 D5 D1 2 10 G3 5 यशो मानं, K3-5 D8 योसौ मान (for यशोमानौ) N (except K2 D5 D1, 9) T2 G2 पाडवानां (for याद°) — b) D2 °भवत्, S °हनत् (T1 °हनघ, G4 °हरत्, G5 °हता) (for °भिनत्) K5 महीप, B Dn D5 D2-8 10 समीक्ष्य, D1 समीपे, S (except G2) सुघोर (for समीके), cf. v. l. 34. — c) K5 वर्धयिष्यति मान, D2 वर्धयति प्रभाव — d) K1 करूपचेदिप्र°, D1 करूपराजप्रतिमा, T2 G3. 4 M करूशराजप्रमुखा

27 a) T1 G1 तमस्यत, G2 तस्यांतक — b) K2 सुधुर्य° (for सुग्रीव°) B2 हृष्ट; G3 M2 यात (for कृष्णम्) — c) B2 Cn के (for स-) — d) S सिंहार्दिता° (for सिंह दृष्ट्वा) M1 यथान्ये (for इवान्ये).

28 a) K1 2 4 D5 यस्तं प्रतीप (D5 °पात्), Dn D2-5 7 9 T2 कस्त प्रतीपस् (T2 °तस्), D1 त यः प्रयांत; T1 G तम(G3 त चै)प्रतीतस्, M त वै (M1 4 om वै) प्रतीतस्° Cd cites प्रतीतं D1 प्रदीयाद्, D8 अप्युदीयाद्; T1 G1 5 प्रत्यायाम्नी(G5 °स्सी)द्, Ca d s प्रत्युदीयाद् (as in text) — b) Ca, d s अपार्थिवो (for आशसमानो) — c) K1-3 शेते स, K4 5 स तेन, D1 9 अशेत; D2 G1 समेत्य (for सोऽशेत). K3 क्षमायां (for परासुर्). — d) K1 D5 3 T

वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
पराक्रमं मे यद्वेदयन्त
तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
अनुसरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेता-
मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३
अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं संजयाहं समीके

C. 5. 680
B. 5. 22. 35
K. 5. 22. 35

G4.5 एव, G3 एवं (for इव) T2 मर्दित, G5 M मथित (for उन्मथित) K3m इवात्र (for कर्णिकार) K2 वातेन मग्न स यथा कर्णिकार

29 a) K2.4 D5 यद्वेदयते (K3 °यन्त्रे), K6 D8 C3 यद्वेदयत, D1 यथा वेदयति, G2 प्रतिवेदयति, Ca.d यद्वेदयन्त (as in text) T1 G1.5 पराक्रम चाप्रतिम वदति, T2 G3.4 M °म त्वप्रमेय (M1 त्वप्रतिम) वदति — b) S (except G2) मध्ये (for अर्थे) Ca.d.s cite सजय (for सजय?) — c) D1 अग्राह्मण्य (for अनुसरन्) M4 सत्य (for तस्य) B4 D5 D1 Ca d n जिष्णो (for विष्णो) — d) Some S MSS गावल्गणे K5-5 नाभि° (for नाधि°)

30 K4.5 *repeat* 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab} — a) D1 न जातु तं, S (except G2) कस्मान् (T1 G3.4 M5 कस्मा, T2 कस्मान्, G5 M2 कस्त) जेतु (T2 हतु), T2m न जातु तान् (as in text) D1 शत्रुवत्स सहेत, D9 शत्रुरस्युत्स° T2m शत्रुहन्यान्ससमेतान् — b) D8 सदा (for स) — d) D1 °रथेन यातौ, M2 °रथौ समेतौ

31 a) N G2 न (K1-3 स, D9 तौ) (for नो) D7 वै (for चेद्) K1.3.6 सयुग, K4 D5 सयुगे, D1 S सगत (G3 M2 °ति) (for सगर) — b) B D5 D6-8.10 ताभ्या त्वभेच्छर्म तदा सुतो मे — c) K1.4 Dn D1.5-7 तौ चेद्, K2.3 तत, K6 तावद्, D8 G5 तौ वै, T G2.4 सर्वान्, G1 तौ वा, Cn नो चेद् (as in text) D8 नो दहेताम् — d) D5 मित्रो विष्णुर्, D6 इंद्रो विष्णुर् D2.10 °सैन्य (for °सेना) K3-5 D9 M दानवाना चमूमिव (K4 चमू च, K6 चमूवत्, D9 चमू वा), T1 G1 दानवानादिदेवौ (for दैत्यसेनां यथैव) — f) B1 जिष्णु, S (except G1.4) कृष्ण (for विष्णु)

32 a) B1 D9 G5 धर्मराजो, G3 स धर्मराजो, Ca धर्मारामो (as in text) B (except B1) D (except D1.2.6.8.9) G5 Cap ह्रीनिषेवस्, Ca d s as in text. M (except M1) महात्मा, Cd s तरस्वी (as in text) — c) S (except G2) तर(T1 °प)स्वी (for मनस्वी) — d) D1 न, Ca.s नो (as in text) D2 स (for प्र) Ca d s cite दहेत्

33 a) K1.4.5 D9 न ह्येवाह (for नाह तथा) K1.4.6 चार्जुनाद्, Dn2 Ds2 अर्जु°, D1 G2 अप्यर्जु°, D9 फाल्गुनाद् (for ह्यर्जुनाद्) — b) K1 तथा भीष्माद्, K3.4 न (K4 तथा) भीमसेनाद्, K5 भीमसेनाद्, B1 D9 T2 भीमाद्वा, Dn D3.4.6.7.10 भीमाद्वाह (for भीमाद्वापि) K2 बिभेमि om वा), K3 वापि नून, K4.5 T1 G1 M वा(M3-5 चा)पि विस्म्ये (for वा बिभेमि) — c) K (except K1.2) D9 S (except T1 G1-4) सजय, D2 तात, D10 मन्योर् (for सूत) — d) K8 मन्योर्भीतो, D10 गावल्गणे (for मन्योरह) K2 D9 S (except G2) भीतभीत (for °तर°) D10 सदाहं

34 a) K1.2 स वै तपो, K4.5 स वै सदा, B Dn D3 D5-8.10 T2 महातपा, D2 अलोलुपो (for अल तपो°) T1

C. 5. 680
B. 5. 22. 30
K. 5. 22. 26

स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४

स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५

जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
र्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६

न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७

समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८

यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G1 3 5 M अल तपोब्रह्मचर्यं (G5 °र्यां) च युक्त (T1 G1 5 यदुक्त), Ca d s (as in text) — ^{b}) Ds D10 अल, D2 वै, T2 यो (for अय) M मनसस् (for मान°) D10 G4 Ca d s सिध्यै (for सिध्येत्) — ^{c}) D9 क्रोधात् (for क्रोध) K4 5 B Dn D3–8 S Cap समी(T2 G3 4 निरी)क्ष्य, Ca d s समीके (as in text), cf v l 26 — ^{d}) Dn D3 4 S (except G2) जात, Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp अस्मि and अद्य

35 ^{a}) D1 त्वरितो, T1 G4 M3 सहि° (for प्रहि°) K1 3 4 जवेन (for रथेन) — ^{b}) Some N MSS पचाल° (for पाञ्चाल°) K1 3 चमूमुपेत्य, K2 D1 चमू समेत्य, K4 5 T1 G4 5 M चमू परेम्य , B Dn Ds D3–8 10 T2 चमूनिवेश-(B4 Dn D3 4 6 7 T2 °वेशन), D9 चमू परेण, G3 चमू विगाह्य (for चमू परेत्य) Cs समेत्य, Ca d परेत्य (as in text) B2 om 35^{d}–37^{b} — ^{d}) D1 9 प्रीतियुक्तो T1 G1 वद त्व (for वदेस्त्वम्) D7 प्रीतियुक्त वीर्यवत वद त्व

36 B2 om 36 (cf v l 35) — ^{a}) S सूत (for तात) — ^{b}) K3 D3 4 महामात्य, D1. 2 9 सहामात्य, D7 महामान्य, T1 G1 5 महामति, T2 G2–4 M2 महात्मान, M1. 3–5 महात्मना, Ca d s महामात्र (as in text) K (except K2) D9 वीर्यवत यशस्विन, T1 G1. 5 °वता वरिष्ट (for वीर्यवतामुदारम्) — 36^{c} = 38^{c} — ^{d}) D9 सधिम् (for शान्तिम्) K2 इच्छु (for ईप्सु) T G1 4 धा(T2 सं धा)र्तराष्ट्र पाडव स्मधिमिच्छेत्, G2 3 5 M धार्त(G2 यद्धार्त , G3 M धृत)राष्ट्र पाडवै. सधिमिच्छु (G3. 5 M °च्छेत्), Cs as in text

37 B2 om 37^{ab} (cf v l 35) — ^{b}) K1. 4 T2 °सुतो (for °पुत्रो) — ^{c}) D1 तेपाम्, D9 चैवम् (for चैपाम्) S (except G2) समतश्चैव (for आत्मसमश्च) — ^{d}) K4 5 तेपा (for चैपा)

38 ^{a}) K3 B (except B2) D (except D1. 2 9) T G1 2 5 M2 °नीतान्, G4 °गतान्, Cd s °नीय (as in text) K2 B2 3 G1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp), D10 पाडवैः सृजयान् — 38^{c} = 36^{c} — ^{d}) K5 D9 तान् (for तथा)

39 ^{a}) K3–5 परेषु, Cs परेम्य (as in text) — ^{b}) D1 G2 मन्येथास्त्व (by transp) M1 पांडवाना (for भारताना) S (except G2) हिताय (for हित च) — ^{c}) K5 B (except B4) D (except D2 5) G5 M2 Ca d s तद् (for तत्तद्) Dn1 तात (for राज) — ^{d}) K1 यत्सूत्रयेद् , K3. 4 D8 यन्मूर्छयेद् , G5 न क्रोधयेद् , Ca d. s न मूर्च्छयेद् (as in text) B1–3 D8 न (D8 यन्) मूर्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेद्यन्) B D (except D1 2) न च युद्ध हेतु (for न भवेच्च युद्धम्) D9 न मूर्छयेद्येन चेन्न युद्ध (catalectic !)

Colophon — *Sub-parvan* N M1. 3 5 संजययान· — *Adhy name* T1 G1 M2–5 संजयप्रेषण· — *Adhy. no* (figures, words or both) Ds1 D5 7 8 10 S 22, D2 (*sec m*) 6 20. — *S'loka no* K5 D8 41

२३

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २

गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-
मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

गावल्गणे संजय स्वागतं ते
प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।

C.5 623
B.5.23.9
K.5.23.9

23

1 ᶜ) D1 उपप्लव्यां, S °प्लाव्य S (except G2) शीघ्र (for द्रष्टु) — ᵈ) S (except G2) द्रष्टुं पार्थान् (M2 पश्चान्) महौजस

2 ᵇ) K2 3 B Dn Ds D3–8 10 कुंतीपुत्र, D1 धर्मराज (for धर्मात्मान) — ᶜ) K3 4 B D (except D9) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य) K2 सर्वं, K3 सर्वे, K4 पूर्वान् (for पूर्वं)

3 ᵃ) G3–5 M3 गावल्गणि K3–6 °पुत्रो (for °सूनुर्) — ᵇ) K (except K3) अभ्यवदत्, S (except G2) तमवोचत् (for अवदत्) D10 सुप्रतीत, T1 G1 2 5 प्रतीत, G4 प्रीत, M2 प्रकीर्तित, Ca.d प्रतीत (as in text) — After 3ᵃᵇ, M (except M1) ins संजय — ᵈ) D1 °तुल्य (for °कल्पम्)

4 ᵃ) K6 आम्बिकेयो, D8 9 त्वामाम्बिकेयो (for त्वाम्बिकेयो) Ca cites त्वा (as in text) — ᵇ) B1 मनस्वी (for मनीषी) — ᶜ) K1 भारताग्र्यो (for पाण्डवा°) S (except G2) कच्चित् कुशली (T1 G1.5 सुखी) पाण्डवाग्र्यो-ऽथ भ्राता — ᵈ) K (except K2) D8 धनंजयो माद्रवतीसुतौ च, S (except G2) °यो भीमसेनो यमौ च

5 ᵇ) K1 T1 G1.5 सु° (for स°) — ᶜ) S (except G2 4) मनस्विनी वाञ्छति (T G1 °सि) यत्र च त्व — ᵈ) M2 तासुत (for भारत)

6 ᵃ) Some S MSS गावल्गणे — ᵇ) K D1 2 G2 प्रीतात्मा त्वाम्, B Dn Ds D8–10 प्री(B4 प्रि)यामहे, T1 G3.5 प्रीता(G5 °त्मा)त्मान (for प्रीतात्माहं) K3 5 om त्वा K1.2 4 D1.2 T1 G1 4 5 अभि(T1 G1 4 त्वाभि, G5 चाभि)नंदामि सूत, B Dn Ds D8–10 ते (D9 त्वद्-) वय दर्शनेन, G3 त्वाभिवक्ष्यामि सूत — ᵈ) Ds °त्मजै ; D10 °त्मज°; T1 G (except G2) °नुज (for °नुजै) K (except K3) सहानुजं संप्रति साधुवृत्त (K3 °च, K5 °त्त)

7 ᵃ) Ds दर्शन (for कुशल) — ᵈ) K3 च (for एव) G4 transp दृष्ट्वैव and त्वा M त्वा (for त्वां)

8 ᵃ) D2 G2 यशस्वी, G5 मनस्विनां (for मनस्वी) — ᵇ) K4 6 महाप्रज्ञ — ᶜ) K3 D1 2 9 T G2 स कौरव° — ᵈ) K1 अप्यस्ति, K3 अस्यास्ति, K5 B (except B1) Dn Ds D3–8 10 अस्त्यस्य, D1 अथास्य (for अप्यस्य)

9 ᵇ) D9 S (except G2) सूतपुत्र (for महात्मा)

C. 5. 693
B. 5. 23. 9
K. 5. 23. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९
स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-
द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०
महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११
सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-
न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-
त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-
त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो
द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र
उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— ^{c}) K (except K4) वाह्लिक प्रातिपीय, S (except G2) वाह्लिकानां महात्मा Ca प्रातिपेय° (as in text) — ^{d}) K2 D2 वृद्ध (for विद्वान्) S (except G2) प्रातिवीर्य° (T1 G5 M2 5 °पीय°, T2 प्रतीयमान) कुशली तात कच्चित्, of 10^{a}

10 M (? hapl) om 10^{a} — ^{a}) G2 3 सौमदत्ति° (for सोम°) K1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्) — ^{b}) T2 G1 M1.2 सोमदत्त, G3-5 M3-5 सो(G3-5 सौ)मदत्ति° (for सत्यसंध) M च शल्यो (for शलश्च) — ^{c}) K (except K2) सकृप (for च कृप) G5 महारथो भुवि (for कृपश्च विप्रो) K (except K1 2) अथ विप्रो, D8 च वीरो (for च विप्रो) — After 10^{c}, G5 ins

120* शारद्वत कुशली तात विप्र ।

— ^{d}) K1 महेष्वासा D10 अन्ये (for एते) K1 5 हि (for अपि) — After 10, B D read 12^{ab} (D1 2 marg 5 marg *repeating* it in its proper place).

11 D1 om 11^{ab}, D9 om 11 — ^{a}) K3 B1 D5 D6 8 10 T1 G3-5 M5 महाप्रज्ञा D5 D6 °शास्त्रेवदाता, D8 °शास्त्रे च दांता, Ca °शास्त्रावदाना, Cd as in text — ^{c}) D8 कच्चिद्दान K (except K2) D2 सर्वे लभते (for लभन्त एते) Cd cites दान, Cs कच्चिन्मानं लभन्ते (as in text) — ^{d}) G2 सर्व एते (for कच्चिदेते) K (except K2) D2 आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D2 °ता ये)

12 B D read 12^{ab} after 10 (D1, 2 marg 5 marg *repeat* it here). — ^{b}) D2 m G4 धनुर्भृतो (G4 °ता) (for °धरा) S (except T2 G2 3) च महा (for पृथिव्यां). K3 transp पृथिव्या and युवान B Dn D5 D8-3 10 प्रधाना (for युवान°) — ^{c}) D2 G4 तेषां; Cs येषा (as in text) K2 D1 G2 न्यवसद्, Cs निवसति (as in text) — ^{d}) D9 कुशली (for शीलवान्) D1 °सूनु°, Cs °पुत्र (as in text)

13 ^{a}) D10 G (except G1) M4 वेश्यापुत्र — Ds1 (hapl) om 13^{bc} — ^{b}) Dn2 Ds1 D8 4 (by corr) 6 10 महाप्रज्ञो — ^{c}) K5 D9 G2 मान्य, T G1 3-5 M (except M5) मानी (for ऽमात्य)

14 ^{a}) D2 च या (for वृद्धा) K1 4 5 D10 च नार्यो (for जनन्यो) — ^{b}) D2 महानग्ने, T1 G1 5 महादासो; G4 मानाढ्या वै, M1.2 4 Ca d माहानस्यो, Cs महानस्यो (as in text) M2 राजभार्याश्च — ^{c}) D9 वध्वश्च (for वध्व) D10 सपुत्रा, G4 M5 पुत्रो; M1 3 4 पुत्र्यो (for पुत्रा) G2 4 M (except M2) भागिनेयो — ^{d}) G1 दौहित्रेया°, M (except M2) °त्र्यो वा (for °त्रा वा) K (except K3) M अल्पव्यलीका, B2 3 एते व्य°, D1 एतेप्यरोगा° (for अप्यव्य°) Cd s अव्य° (as in text)

15 ^{b}) K1 पूर्ववचानुवृत्तिं; K4 5 D2 °वृत्तानुवृत्तिं, Ds1 °वन्मानवृ° Cd cites वृत्तिं (as in text). — ^{d}) D1 पार्थिवो (for संजय) D1 नापहंति

16 ^{a}) S (except G2 M2) तातो (for राजा) — ^{b}) S (except G2) समीक्षते (for उपे°) T1 G1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८
कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता-
न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषा-
नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २०
न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।

C. 5. 706
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

text) ₄ ब्राह्मणानव्यलीक, T₂ M ब्राह्मणानां व्यलीक, G₆ विप्रवर्यानलीक — ᶜ) K₂ ₈ D₂ कच्चिच्च हेतोरिह (K₈ °च) D₁ ₂ G₄ धर्मभूत, T G₁ ₈. ₅ मव्यलीक, M वर्त्मभूतं (M₂ ₅ °ता) (for वर्त्मभूत) B Dn D₈ D₃–₈ स्वर्गस्य कच्चिच्च (B₁ Dn D₈ D₂ ₄ om. न) तथा वर्त्मभूता, D₁₀ सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूत Ca cites हेतोर्वर्त्मभूता, Cd ₅ हेतोर्वर्त्मभूत — ᵈ) B₁ D (except D₁. ₆ ₉) उपेक्षते K₂. ₃ न न्यून°, K₆ सदानु°, B D सदैव वृत्ति (D₁ राज्य मदीय, D₂ ₉ मत्वानु°), T₁ स धृत°, T₂ G₂. ₃ च न्यून° (for स न्यूनवृत्तिम्) Ca d cite न्यूना वृत्ति

17 ᵃ) K₂ ₃ B D (except D₁. ₂ ₉ ₁₀) T₁ M₁ ज्योतिश्चोत्तम — ᵇ) Dn₁ D₇ ₉ G₃ शुक्र, Ca d ₅ शुक्रं (as in text) D₁ ₂ S प्रजात (for प्रजाना) — ᶜ) K₄ G₃–₅ ते वै, D₂ तच्च, T₁ G₁ तान्वै, T₂ त वै (for ते चेल) K₁ ₂ ₄ ₅ Ca d दम, K₃ B D दोष (D₁ ₂ द्वद, D₉ दमान्), T G लोभा(G₂. ₄ °का)न् (for लोभ) D₁ दमात् (for मन्दा) — ᵈ) D₅ S (except G₂) वै कुरूणा (for कौरवाणाम्)

18 ᵃ) M₁ धृतराष्ट्रपुत्रो (for °ष्ट्र सपुत्रो) — ᶜ) D₂ om. न G₃ भेदेषु, C₅ भेदेन (as in text) — ᵈ) K₂ प्रहृष्टरूपा , D₁ सुहृद्रूपान्, Ca d सुहृद्रूपा (as in text) K₂ ₂ ₆ Ds₂ D₁ ₂ ₉ सुहृद° (for दुर्हृद°) K D₇ ₈ ₁₀ चाप्यमात्या (K₂ चैव सूत), B D₃ D₆ चैकमत्यात्, Dn D₃. ₄ ₆ ₉ T₂ चैव (D₆ T₂ °क-) मान्या (Dn₂ च मान्या), D₁. ₂ G₂ अस्याप्यमात्या , G₄ चाप्यमित्रा , G₆ चैव मित्रा (for चैकमित्रा°)

19 T₂ G₃. ₄ M transp 19ᵃᵇ and 19ᶜᵈ — ᵃ) K₁ D₉ Ca. d नु पाप, K₃ उपायान्, K₄ न पापात्, K₅ न पापा , S (except G₂) तु पापं (for न पाप) K₂ पापा , G₂ सूत (for तात) — ᵇ) K₁ D₁ ₉ S (except G₂) न (for ते) — B D (except D₉, D₂[marg] om lines 1–2, D₄ marg) T₂ G₃ ₄ M (all eight S MSS om lines 3–4) ins after 19ᵃᵇ T₁ G₆ (both om lines 3–4), after 19

130* द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ।
कच्चिद्राज्य धृतराष्ट्र सपुत्र
समेत्याहु कुरव सर्व एव ।

[(L 1) M विप्र° (for वीरो) — (L 2) T G₃–₆ M पितामहो विदुरो बाह्लिकश्च — (L. 3) B₁. ₃ ₄ राज्ये, D₈ D₁₀ युध, D₁ ₂ प्राह (for राज्य) D₁ °राष्ट्रस्य पुत्र]

— ᶜ) K₁. ₄ ₅ D₁₀ अनेकान (for समेतान्)

20 ᵃ) K₁ Dn₁ D₈ ₈ मौर्वी भुजाग्रप्रहिता (D₈ °तान्, D₈ °ग्रात्सहिता), S मौर्वी भुजाग्रे (G₃ °ग्र्या) प्रहितां K₂ ₅ तु तात, S स्मरत (T₂ G₁ ₈ स्मरति) (for स्म तात) — ᵇ) B₄ D₃ D₄ ₈ ₁₀ C₅ °गुणेन (for °धरेण) T₂ दोधूयमानस्य धनुर्धरस्य, G₅ दोर्मूलदण्डस्य धनुर्धरस्य — ᶜ) B₁ Dn D₁–₅ ₉ S (except T₂) °नुन्नान् (for °मुक्तान्) — After 20, S (except G₂) ins

131* न त दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीप
गन्ता गृहाञ्जातु जगाम रङ्गात् ।

[(L 1) T₁ G (except G₂) अस्ति (for अत्र) — (L. 2) G (except G₂ ₈) गतो, M₁ (*inf lin*) गत्वा (for गन्ता) T₁ G (except G₂) गृह]

21 ᵃ) K₂ B D (except D₁ ₉) G₃ च, T₁ G₁ ₄ ₅ अस्य, T₂ अन्यम् (for हि) K (except K₂) D₅ D₁ ₉ G₃ ₄ कच्चिद्, G₂ क्वचिद् (for कच्चिद्) — ᵇ) N (except K₁ ₄ ₅ D₁) योध, T₂ शूर, G₂ ध्रुव (for श्रुत) K₂ ₅

C 5 706
B 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

यस्यैकपष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
प्रवेपयञ्शत्रुसंघानननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

D5 6 8 G2 च (for वा) K2 वार्जुनेन; D1 2 फा(D2 फ)ल्गुनेन, D5–8 चार्जुनेन, T G (except G2 3) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — c) D3 D8 यस्यैप पष्टिर् D7 त्रिशिखास्, T1 G1 3 5 M निहितास् (for निशितास्) K (except K3) सुधारा ; D10 तिग्मधारा (for तीक्ष्णधाराः) — d) S संम(T1 °हृ)ता (for समतो) B2 G2–4 M1 3–5 हस्तवापा ; T2 °चापा ; G5 हस्तिवाहा , all comm as in text

22 b) T1 G1 3–5 M1 3–5 प्राद्रावयन्, T2 प्रधावयच् (for प्रवेपयन्) K3 4 B2 अनेकान्, D1 समीपे, D3 T1 G M समीके, T2 समाजौ (for अनीके) — c) K3 5 B D (except D1) T G1 Ca 3 नड्व(D9 तद्व)लेषु, G3 5 पष्टिहायनः, M5 (inf lin) शड्वलासु, Cd नड्वलासु (as in text) — d) G5 चाक्रम्यते, Ca d चङ्क्र° (as in text) D2 अनु , Ca d पुन (as in text)

23 T2 transp 23 and 24 D1 *repeats* 23 (with v l) after 24 — a) D1 (second time) °सुत (for °पुत्र) — b) K3 युद्धकाले, K4 अवकूरे, K5 क्षंतकूरे (sic), Dn1 D2–4 7 अब्धिकूले, D1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूप , D5 दतवक्र, D9 अतकूले, T G1 2 M दतवक्रे (M2 °पते), G3 4 दतवक्रे, G5 दतवक्र, Ca n दन्तकूरे (as in text) — c) B1 D2 5 T G1 5 योधं (G1 also यो वै as in text), G3 युद्धे, G4 M यो(M3.4 या)वान् — d) G3 D2 अनु (for पुन)

24 K2 G2 om. 24 K1.3.4 5 D2 read 24 after 26 T2 transp 23 and 24 — a) B D (except D1 2 9) पुरा जेतु (for उद्यन्नय) D3 प्रोषितो K1 3 यो, K4 यद्, K5 B D अय (D1 2 अभूद्); M (except M3) मे (for वै) — b) B D (except D1. 2 9) शिबींस्त्रिगर्तान्; a few S MSS गावद्गणे (for गावल्गणे) — c) D3 आनयेद्यो (for °यन्मे) — d) S (G2 om) माद्रीपुत्र K1 एव, D2 अनु (for एनं) — After 24, D1 *repeats* 23 (with v l, cf v l 23)

25 a) K2 m Dn2 D1–4 अत्याहवो, B Dn1 D3 D5–10 पराभवो, S अभ्यागमो (T2 अभ्यागते and पराभवो), Cd अभ्याभवो (as in text) K (except K3) D3 G4 यदासीद् (for य आसीद्) — b) K4 दुर्मंत्रितैर्; D1 °त्रत्वे, D8 °त्रित, G4 °त्रितो (for °न्त्रिते) K4 Dn1 °यात्रा गताना; G2 °यात्रागसधौ — c) D2 अनयात् (for मन्दान्) B1 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्) — d) K1 न वांछेत्, S अर्जुनश्च (for जयश्च) K2 न मोचयितु भीमसेनोभिवाछेत्

26 b) D1 T2 G2–4 Cn °सुतौ (for °पुत्रौ) K3 T1 G1 3 °सेन (for °सेनश्) K च चक्रं (K3 तथैव), B (except B1) D (except D2 9) G2 अप्य(G3 °भ्य)रक्षत्, T G4 च सख्ये (G4 °घे), G1 3 5 च युद्धे (for च चक्रे) — c) K B1 Dn D3 4 7–9 G5 °धन्वा (for °भृत्) T1 शत्रुसेनां, G5 °गणान् (for °सघान्) K1 2 4 उदस्यन्; D9

२४

संजय उवाच ।

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव
कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते
कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे
सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः
कुतो दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-
मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो
युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३

न चानुजानाति भृशं च तप्यते
शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४

स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे

C 5 717
B 5 24.5
K 5 24 5

स्युदस्य, S प्रणुद्य (T2 °साद्य, G3 °णुद्यन्), Ca उदस्य (as in text) — ^{d}) K1.2 स्वस्त्यागमन्, K4 D2 °गत°, D5 D8 °गमं, Cd स्वस्त्यागमत् (as in text) K1 केचिद् (for कच्चिद्) — T2 *repeats* 23–26 after 26 K1.3.4 5 D2 read 24 after 26

27 ^{a}) D2 माधुकृतेन, all comm साधुनैकेन (as in text) M1 शक्य, Ca.d.s नून (as in text) — ^{b}) N (except B5 D8 D1.2) सुख, T G1.3–5 M C3 कार्यं (M1 नून), Ca.d कर्तुं (as in text) B Dn D5 D6–8 शक्य वै, D9 हि शक्यं, G4 शिष्य, G5 कर्तुं; M1 कार्यं, C3 शंक्य; Ca d शक्य (as in text) — K1 om. 27^{cd} — ^{c}) K4 B3 D5 D1.2 Ca.d s np °णेतु (for °जेतु) B (except B1) T2 च (for चेन्) K (K1 om) D1.2 9 धृतराष्ट्र सपुत्र, S (except G2 M5) °ष्ट्रस्य पुत्रान्

Colophon om. in K1 — *Sub-parvan* K2 4.5 B Dn3 D5 D1.2 5–8 10 G1.2 M2–5 संजययान — *Adhy name* D2 युधिष्ठिरप्रश्न , G1 M2–5 कुशलप्रश्न° — *Adhy no* (figures, words or both) D2 6 21, D7 8 10 S 23 — *S'loka no* K5 27, Dn 28, D8 29

24

1 ^{a}) K1 यथार्हस्मि, B (except B1) D (except D1.2 9) यथार्ह्य मे (for यथार्हसे) G5 पांडवाना (for पाण्डव) G3 om. तत् T1 G1 तान् (for तत) G3 यत्कुमीदृश (for तत्तथैव) — ^{b}) G5 °श्रेष्ठगुरून् (for °श्रेष्ठ जन) T2 पश्यसि (for पृच्छसि) K1.2 गुरून्कुरुश्रेष्ठतम (K2 °जन) च पृ° — ^{c}) T1 G4.5 M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T1 G4 5 °नस्ते) — ^{d}) K1 2 D5 D6 °श्रेष्ठा , Dn1 श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्) S (except T2 G2 M1) पृच्छसे K3 M पार्थिवास्त्वं, D9 पार्थिव त्वं, G3.4 पांडवांस्त्व (for पार्थ यास्त्वम्)

2 ^{c}) K D8–10 रिपूणामपि, B Dn D1–4 7 G1.2 रिपुभ्योपि हि, D5 D6 6 विप्रेभ्योपि हि, M2 रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि) — D6 (hapl.) om. from 2^{d} up to धृतराष्ट्र° (in 3^{c}) — ^{d}) K4 5 D8 (marg *sec m*) क्रुद्धो (for कुतो) T G1.3.4 M दापयेत्, G5 नार्पयेत् (for लोपयेत्)

3 K3 om 3^{abc} and *repeats* 4 23 16^{b} (with v 1 स for वै) instead, D6 om. 3^{abc} (up to धृतराष्ट्र°), cf. v 1 2 — ^{a}) K1.2 युष्मासु यद्, Dn1 युष्माक, D1.2 यत्तु युष्माक, D3 T2 G (except G2) M यत्तद्युष्माक (G1 3 °सु) (for यद्युष्माकं) D1 सौम्य (for ऽसौ न) S (for T1 see below) अ(G2 ह्य)धर्म्यं (for न धर्म्यं) Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T1 हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं Ca s as in text ※Nil सौन सूनावान् हिंस्र । तद्धर्मादनपेत सौनधर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast!※ — ^{b}) K5 D8 त्वन्मित्रेषु, D2 अभक्तेषु, T2 अक्लिष्टेषु (for अद्रुग्धेषु) K4 5 D8 द्रोहवान्, Dn D1–4 द्रुह्यवान् (Dn1 °वत्), T2 क्लिष्टवत्, G5 मूढवत्, Cn द्रुग्धवत् (as in text) — ^{c}) K1 2 मित्रद्रोग्धा (for °ध्रुक्स्याद्) D8 10 S (except T2 M5) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो — ^{d}) K5 न साधु , T1 G2 4.5 असाधु, G1 M2 न माधु

4 ^{a}) K1 न वानु ; K3 D8 G2 न जातु, D9 तथानु°; T1 स चापि, T2 G1.3–5 M न चापि (M1 न चाभि) (for न चानु°) D1 स्वयं न (for भृश च) K4 5 तप्येत् (for तप्यते) — ^{b}) K1 Dn1 D1 5 8 G1 3 5 M2–5 अत K4 5 D5 D10 असौ, T2 G2 M1 अथ, G4 अपि (for अन्त°)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः
समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^{d}) D1 2 T1 G1.4 5 M1 2 °द्रोह, D9 G3 M3–5 °द्रुह्य, G2 °ध्रुक्त्व (for °द्रोह) D1 2 9 S (except T2) गरीय

5 ^{a}) K जिष्णोर् (for तुम्य) K1 B D T1 G5 सयुगे (for °गमे) — ^{b}) K4 जित चापि (for च जिष्णोश्च) G2 प्रतिश्रुत (for प्रणेतु) K1 2 युद्ध युद्धे चापि युधा प्र°; K5 युद्धे युता चापि युधां प्र°, D2 युद्धेषु जिष्णु च युधा प्रधान, T1 G1.3–5 M युद्धे चापि युयुधानप्र° — ^{c}) K2 4 5 Ds D5 M1 समुत्क्रुष्टे, D1 °शब्दे, T1 G4 5 °द्रुष्टे, G2 °क्रुष्टे K1.2 °शंखनादे

6 ^{a}) K1–3 D2 M1 °पुत्रौ (for °सुतौ) K1 2 B1 Ds D5–8 10 रणाजिरेषु, K3–5 D2 रणे व्यवस्थितौ, D1 G2 महाजिमध्ये, T G1 4 5 तथाजिमध्ये — ^{c}) K शरवर्षेण राजन्; D2 शरजालैरजस्रं — ^{d}) K1 2 समरे दुष्प्रसह्यौ, K4.5 B D (except D9 10) °रे दुष्प्रकंपौ, T1 G1 5 M1–4 °रेप्वप्रकप्यौ, T2 °रे निष्प्रकंपौ

7 ^{a}) M1 किंचिद् (for राजन्) — ^{b}) G3 M1 3.4 जायते (for ज्ञा°) D1 2 7 S यद्भविष्यत् — ^{c}) S (except M2 5) त्वा (for त्व) B Dn Ds D8–10 चेत्तथा, D1 चेदिद, G2 चेदय (for चेदिम) S (except M2 5) °धर्मोपपन्नं — ^{d}) S (except G4 M2) क्लेश° S (except M2) कृच्छ्ररूप

8 ^{a}) K3 B Dn1 D3 4 M2 कृच्छ्रगतश्च, Dn2 सर्वगताभि , D1 °मतश्च, D2 G2 °तम च, D8 सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च) — ^{b}) K5 Dn D1 3 7 शमीकुर्या , S (except G1 2) समीक्ष्य कुर्या ; Cd s समीकुर्याः (as in text) — D6 om. 8^{c}–9^{b} — ^{c}) G4 ते कामार्थौ (for न कामार्थं) Ds2 T1 च, G4 न (for हि) Ds2 धर्म्यं (for धर्मं) — ^{d}) K1 2 D1 2 T2 G3 4 पुत्रा (for सुता)

9 K1 2 om 9^{a}, D6 om 9^{ab} (cf. v 1 8) — ^{a}) D2 एक (for एतत्) — ^{b}) B D G2 स(Dn D1–5 7 8 श)मीकुर्यां, T G1 3–5 M क्षम (T1 G1 5 क्षेम, T2 क्षमी) कुर्यां (for शम कुर्यां) T2 G1 M5 शमाप्नु°, G4 शममाप्नु° (for शर्माप्नु°) Cs has शमाप्नुवति. — ^{c}) D8 D10 समागता (for धार्तराष्ट्रा) D2 S (except T2) सृजया पांडवाश्च (by transp), cf v 1 5 25 1^{a} — ^{d}) K1.2 D8 पार्थिवा सति वृद्धा , K3–5 B Dn Ds D1.3–7 9.10 सनिविष्टा (K3–5 सति वृद्धा, D8 D5 10 सनिकृष्टा) नरेंद्रा , D2 पार्थिवा सनिवोध (for पार्थिवा सनिविष्टा.) — After 9, K1 2 ins

132* तेषां सर्वेषा शममेव विदध्या ।

10 ^{a}) K1 B D (except Ds D9 10) T2 G यन्मा; K3 यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा) T G सभायाम् (for निशायाम्) — ^{d}) K3–5 समेत्य तत्वं वचन निबोध, S (except G2) समेत्य तच्छ्रोष्यसि सनियोग

Colophon missing in B4 — *Sub-parvan* K1–4 B1–3 5 Ds D1.2 5–10 M3–5 सजययान — *Adhy name* T1 G1 M2–5 संजयप्रतिवचन (T1 G1 °प्रतिवाक्य) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 23, D5 7 8 S 24; D6 22 — *S'loka no* · K5 Dn2 D8 10

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-
स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

25

1 ^{a}) T G सृजया पाढवाश्च (by transp), cf. v l. 5 24 9^{c} — ^{c}) K D10 धृतराष्ट्रोन्वशासत् (K1. 4 5 °शास्ते), D2 °राष्ट्राद्रुपात्त, D7 धार्तराष्ट्रानुशिष्ट — ^{d}) Some S MSS गावद्गणे

2 ^{ab}) S (except G2 5) transp वृकोदर and धनजय — ^{d}) D1. 2 G2 सम्मात्यकिं (for युयुधान)

3 ^{a}) B and some other MSS पञ्चाला° K3–5 चापि (for चैव)

4 D2 reads 4 after 5^{ab} — ^{a}) K1 स मा, D6 Cap सम, G4 धर्मं, Ca d शम (as in text) — ^{b}) K1 G3 M1. 2. 4 न्ययोज°, T1 अयोध°, G4 नियोज°, G6 निवेद° (for अयोज°) T1 G4 -य धर्मं (for रथ मे) — ^{c}) K1 Dn D3 स्व- (for स-) K1 सर्वं, K2 5 राजन् (for राज्ञस्)

5 ^{a}) K1 G3 सर्वैं धर्मैं, D1 संहव तै Cd cites तै T1 G5 समवेता, Cd समुपेता (as in text) K1. 2. 5 B1. 3 4 D (except D2 9) T2 तु, Cd स्थ (as in text) S सर्वे (for पार्था) — ^{b}) K3 B Dn D3 D5–8 10 स(D51 m D7 सत्र)स्थानेन, D1 प्रस्थायमान, T G (except G3) प्रज्ञानेन, M प्रस्थाने वा, Cd 3 प्रस्थानेन (as in text) K1 4 5 प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text) — After 5^{ab}, D2 reads 4. — ^{c}) K3–5 B D1 2 5–8 10 कुले जाता (by transp) K4 स्वनृशसा, B D (except D1. 2) S ह्यनृ° — ^{d}) K2 3 B D (except D51 D2 9) Cs ह्रीनिषेवा (Csp as in text)

6 ^{a}) K4 D3 D1. 9 G2 Cd. 3 दीन, Ca हीन (as in text) — ^{b}) G4 सत्य, Ca सत्व (as in text) K1 वं, Ca व (as in text) B1 भीमवेगा, S (except T G2) भैमसेना, all comm as in text. — ^{c}) M1 उद्भाव्यते, Ca उद्भासेत्, Cd उद्भासेत — ^{d}) K3 B D (except D1 2 5 7 9) शुभ्रे (for शुक्ले) D9 transp यद्भवेत् and किल्बिष

7 ^{a}) K1–3 सर्वा(K2 °र्वा)पायो, K4 सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो) D10 युद्धे (for कृत्स्न) — ^{b}) S (except G2) पापोदयोभावसस्थ कुरूणा — ^{c}) K4 B (except B1) Dn1 D1 5 6 9 G3 तत्र (for तत्) — ^{d}) K3 वा नियमो, K4 यत्र शमो (for यत्र समो) K1 Cd यत्र यमोजय°!

8 ^{b}) K2. 5 B Dn D3 D2 5–8 10 G2 ते वै, D3 4 9 ते व (for ये व) G5 पाडवाश्च (for बान्ध°) — ^{c}) K1 उपन्यस्त, D3 °कृष्ट, S (except M5) उपकृ(G3 उत्कृ)ष्टा,

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-
स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८
ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था
निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या-
द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९
को ह्येव युष्मान्सह केशवेन
सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं
लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०
को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-
नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज-
न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११
महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

---

all comm उपक्रुष्ट (as in text) Cs ये (for स) — d) B (except B1) Dn D2-7 G3 M5 यत, G5 सुताः, Cs तत॰ (as in text) K1 2 D1 2 9 G3 नियतो भवः (K1 °तो वध, D1 °तो मत) स्यात्, K3-5 T G1 3-5 M नियत स्यादभाव (for नियतो वै भव स्यात्) Ca d cites भव॰, Cs भाव

9 a) K1 2 D2 तांश्चे(K2 ता चे)त्, K3 तान्वै, K4 5 यु(K4 जे)तान्, D5 M नो चेत्; D9 ते वै, T G (except G5) न चेत्, Cs ते चेत् (as in text) Ca d cite ते (as in text) K1 अनुशिष्या स्थ, K2 °शास्य व॰; K5 °शिष्याश्च, B Dn D3-10 °शिष्याथ; D1 °वृत्ता स्थ, S °ने(G2 °शि)ष्यामि, Cd s °शास्य स्थ (as in text) Ca cites स्थ (as in text) K4 अनुशिष्याश्वचार (for °शास्य स्थ पार्था) Dn D3 4 G1 पार्थान् — b) K3 5 B Dn D2-8 10 S निर्णी(D2 °र्नी; G5 °न्नी)य, K4 Ds निणीय, D9 विनीय, Ca d s निनीय (as in text) D1 विद्विषो, Ca d s द्विषतो (as in text) Dn2 Ds1 वै निगृह्य, D1 G3 विगृह्य, all comm निगृह्य (as in text) — c) K1 D5 च वस्तत्; K2 च तत्, D2 तत, G2 वस्तु, Ca d s वस्तत् (as in text) — d) D2 यज्जीवित, Ca d s °वध्व (as in text) K4 °वधान्न, K5 °वधात्तन्न, D1 °नाशाय, G5 °वधो न, Ca d s °वधे न (as in text) D1 साधु, Ca d s साधु (as in text)

10 a) Ds G4 M3 4 को ह्येप, D10 को न्वेप; G5 कोस्त्येत्य (for को ह्येव) — b) K1 Dn1 D5 8 9 T1 सचेकितान्, K4 5 D6 सभीमसेनान् K1 2 पार्थिव॰ (for पार्षत॰) — c) K4 5 D1 8 9 ससात्यकान्, Dn1 D3 4 9 °सात्यकीन्को Ds1 D3-5 7 10 विषहेतेह (for विषहेत) Dn1 Ds1 D3-5 7 9 10 जेतु, S (except G2) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं) — d) K3-5 D2 समहे(D2 सहें)द्रास्तथैव; B (except B2) Ds D5-7 सचिवानपींद्र॰, D9 सेंद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्) D1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्सशक्रान्

11 a) K1 क्रुद्धान् (for को वा) K3 भीष्मद्रोणाभि॰ (by transp), G3 M1 °दिगुप्तान् — c) K1 2 D2 S युद्धे, D1 युद्धं (for रणे) K1 B Dn Ds D3-8 10 विजेतु; D1 प्रकर्तुं (for प्रसोढुं) B1 प्रसहेत (for विष॰) T G1 3 4 M2 3. 5 वीरान्, G2 राजा, G5 कस्मात् (for राजन्)

12 ab) T G (except G2) M1 बृहद्बल K2 राजन् (for राज्ञः) T2 transp राज्ञः and को वै K4 D1 M2 वा (for वै) — c) D10 पार्थ (for चैव), and वा (for the second च) — d) D1 नाभिजानामि, G3 नाभिग॰; G4 चाधिग॰ (for नाधिग॰)

13 a) K1 Ds Ca नीता, Cd s ap नीचाः (as in text) G5 दौष्कुलेन — b) D1 विधर्मार्थं, D2 अधार्मिक (for निर्धर्मार्थं) D1 कुर्युर्हि, D2 कुर्वंति (for कुर्युश्च) — c) K1. 2 प्रपद्ये; D2 प्रपद्य (for प्रसाद्य), cf. 14a. B1 प्रयतो — d) Some MSS पचाला॰ D9 चाधिपतिं च वृद्ध, D10 अधिपं पार्षत च, S (except G2) अधिप चापि वृद्ध

14 B2 om 14ab — a) B1 D1 T1 G1 4 5 M वै, G3 अह (for व) — b) = 5 26 18b G4 °पांडवाना (for °सृञ्जयानाम्) — c) K3 B1-4 Dn2 Ds D5-6 ह्येवमेव, B6 D10 ह्येव मे, D9 ह्येप ते, G1 ह्येवमेव, G3 ह्येव

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-
देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय
सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5. 740
B. 5. 26 3
K. 5. 26 3

ते (for ह्येव ते) Dn1 D8 T G5 मे (for ते) Cn cites एवमेव — d) K3 सूपामृत (for धनजयो) K1 2 D5 D1 G5 om. वा D1 कुर्यान्न किंचित (by transp)

15 a) K5 प्राणानाजौ, Dn D1-4 6 7 9 °न्दद्याद्, D5 D- Cap °न्ददौ, Ca d.8 प्राणानादौ (as in text) Dn D2 4 6.9 10 G4 याचमान , Ca °मानान, Cd 8 as in text K2 4 प्रयच्छे, K5 D10 प्रयच्छेत्, D1 ततोन्यद्, Ca d कुतोऽन्यद् (as in text) — b) K1.2 एव विद्म , K3-5 D10 कुतोन्यदेतत, D1 T2 G (except G5) एतद्विद्वान, D2 एवद्वचन, C9 एतद्विद्वन (as in text) — After 15ab, D10 (marg) ins

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्य
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना
वृद्धस्य राज्ञः शासने विष्ठता च ।

— d) D10 उत्तर (for उत्तमा) K1 2 मत च च सम्य-गिहोत्तर स्यात्

Colophon — *Sub-parvan* K1 2 4 B D5 D1.2 6-10 M2 सजययान — *Adhy name* Dn1 सजयवाक्य, D2 सदेशप्रदान, T1 सजयवचन, G1 सजयवचनश्रवण, M2 सजयप्रतिवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 24, D5 8 S 25, D6 23 — *S'loka no* K6 Dn D2 15

26

1 a) K D8 10 काश्चिद्, B6 का त्व, D1.2 कच्चिन्न, G2 कदा नु, M2 कां सु (for का नु) D7 शृणुयात्संजयो मे and also संजय मे शृणोषि (as in text) — c) K2 M2 तात, D7 चैतद् (for वै तात) — d) K1 2 कथ, K5 D1.6 8 G4 5 M8 कस्त, D9 M4 क स्त्व, G8 कष्ट, M1 क स- (for कस्तद) S (except T1 G1 2) साधु (for जातु) B (except B1, B6 m as in text) सूत्र (for सूत)

2 b) D1 कामो (for संकल्पो) G4 M5 om. the first य — c) K5 क , Ca 8 न (as in text) K5 ममैव तद्, D2 वै ममैतद्, G5 मे तदन्यद् (for ममैतद्) — d) K1 2 अपि, Ca d 8 बहु (as in text) K4 T1 G1 4 5 तल्लघीय , G8 तुल्यवीर्यं , Ca यल्ल° (as in text) K5 बहुलायासपापात् (for बहु यल्ल°)

3 a) K को वा, D1 2 को नु (for कुतो) D9 युध्येत् (for युद्ध) K5 M कश्चित्, T1 G (except G3) किंचित्, T2 कश्चित् (for नर) K (except K5) G2 प्रजानेत् (K4 °सन्), B Dn D8 D6-8 10 अवगच्छेत्, D2 प्रपश्येत, G1 सुप्राय (for प्रजानन) — b) K1 4 Cd 8 दैवसक्तो, K3 B Dn D8 4 6 10 T G1 2 5 M देवशप्तो, D52 D2 देवशक्तो, D1 वा शक्तो हि, D7 G4 देवशक्तो, Ca दैवशप्तो (as in text) K1 2 वि-, B D (except D1) T1 G4 5 M2 हि (for अभि-) K1 2 4 दुःख (for युद्धम्) — c) G4 शुभै°, Ca सुखै° (as in text) — d) K1 2 युद्धाद्, Ca d

C. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो
न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text)

4 [a]) K1 5 B D (except D8) G1 2 धर्मो°, Ca s कर्मो° (as in text) K1 B D (except D10) आशसमाना° — [b]) K1 T2 G1 3 M1 3-5 कृच्छ्रापाय, T1 G5 M2 कृच्छ्रापयन्, all comm as in text K कर्म कुर्वीत (K1 °वंति), D1 किं त्विति कर्म, D2-4 7-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वत कर्म) Ca d s cite अतिकर्म D10 m वस्तुत° (probably gloss for तत्त्वत) — B1 (hapl) om 4[cdef] — [c]) K1 B (B1 om) D (except D1 9 10) T2 G1 2 5 M2 Cs सुख प्रेप्सुर्, Ca d as in text. K निजिघासुश्च, D8 वै जिघा°; G2 विजिगीपुश्च, G4 M विजिहा° D9 सुखप्रेप्सुर्विजित्वा सुखदु ख — After 4[c], D2 ins

134* कुलान्तक सजय कोऽभिवाञ्छेत्,

while S ins

135* कर्मारमेध्यच्च धर्मानपेतम्

— [d]) D1 T G1 3 5 क, D3 यद् (for य) K3-5 °वशानुगश्च, Dn D3 4. 8 10 °रसानुगामी, D9 S (except T2 M5) °वशानुगाना — [e]) T G1 2 5 M कर्मा(T2 M1 [*sup lin*] 2 4 5 कामा)भिज्ञ ; G3 को हि प्राज्ञ°, G4 यै° कर्मभि , all comm कामाभिध्या (as in text) D1 T2 G2 3 धुनोति (for दु°) — [f]) K5 D8 G3 यथा, Cs यया (as in text) B4 Dn D3-7 T1 G2-4 प्रमुक्तो, Cs °युक्तो (as in text) B4 Dn D1-7 G3-5 न, T2 अपि, Cd नु, Cs अनु° (as in text) K1 2 D2 (in addition to the variant shown above) 9 यया प्रयुक्त पुरुप कर्म कुर्यात — After 4, S ins

136* तृष्णा त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां

5 [a]) K3 प्रवृद्ध°, Ds2 आसिच्य°, Cs ययेध्य° (as in text) M1 2 समृद्ध° — [c]) K1 कामार्थमावेन, K4 D8 T2 °लोभेन, G1-3 M3. 4 कामोर्थे°, G4 काम्यार्थे° — [d]) K5 न वै तृप्येद्, Cs न तृप्यते (as in text) K3-5 हविपा (for सर्पिषा) — [e]) K यद्, D8 मे, T2 वै (for इम) D2 भोग्यचयं, T G3 5 भोगमोह, G1 2 4 M °मह; Cd s as in text. — [f]) G3 गृहाद्याति, Ca s सहास्माभिर् (as in text). — After 5, K4 ins.:

137* समोहन तस्य महत्तथैत-
द्यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 [a]) K1 नोश्रेयसाम्, K3 (by corr) M2 न श्रे°, K5 B4 D5-7 T2 Cn नाश्रेयान्, Dn D3 4 न चाश्रेयाणाम्; D10 नाश्रेयान्स्याद्, G3 सश्रेयसाम्, Cn नाश्रेयान्, Cd s नाश्रेयसाम् (as in text) — [b]) K1 नोश्रेयसां, B Dn D3 D3-8 10 नाश्रेयान् (B1 °श्रेयसा) वै (for नाश्रेयसां) K3 गीतनृत्यादिकाना, D7 गीतवृत्तं शृणोति — [c]) K1 नोश्रेयस ; K2 4 5 D9 T2 नाश्रेयसां, B Dn2 D8 D3-8 10 नाश्रेयान् (B1 °यसां) वै, Dn1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयस) Cs cites नाश्रेयान् D2 9 सेवति, T2 वहते (for सेवते) K1-3 T1 G1 3 4 गधमाल्यान्, K4 5 T2 G5 गधमाल्य, D9 M3-5 माल्यगंध — [d]) B Dn D8 D3-5 7 10 न चाप्य श्रेयान्, D6 8 नाप्यश्रेयान्, S (except G2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि)

7 [a]) K5 B D (except D1 2 9) नाश्रेयान्वै, Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयस) B Dn1 D3 D3-8 Ca n प्रावारान्, D1 2 G1-4 प्रवरान्, T2 प्रवराणि, Cd प्रावरान् (as in text) K4 प्रावरणोति वस्त्र, D9 प्रावरान्यध्यास्ते; G5 पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते) K1 2 एप वस्ते, K3 T2 अप्य(T2 °ध्य)वस्ते, K5 D8 D8 10 Ca सनिवस्ते, B Dn D3-7 सविवस्ते, D1 G4 नाविवस्ते, G2 वाधिवस्ते (for अध्यवस्ते) — [b]) K1-3 नु (K1 न; K3 तु) सोस्मान्, B4 Dn D3-8 तस्मात्; D9 G4 Cn अस्मान्, G3 मम स्यात्, G5 M2 न्वस्मान्, M4 त्वमस्मात् (*sup lin.* °न्), Cs अथान्

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवेगेन शोचे-
त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरस्यपाये ॥ ९
प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो

C. 5. 770
B. 5. 26. 13
K. 5. 28. 13

(for स्वस्मात्) D2-4 स प्रणुदेत्, D5 Ca d. s प्रणुदेत (for सप्रणुदेत्) B1. 2 4 कुरुस्व, Ca d. s कुरुस्व (as in text) — c) T2 G4 5 चास्मात् (for एव च स्यात्) G3 5 M1 अवधूत, Ca d s अवधुर्यं (for अवधूय) K1 अत्र स्याद वधुर्यं एष, K3 °व न स्यादवधुष्य काम, K4 °व न स्यादव बुद्धिमान, K5 °व तस्य ह्यवधुर्यकाम, K6 °व स्यादनुवश्य काम, B1 D5 D10 °व च स्यादनुधर्म्येण (B1 om. एष) काम; B2-5 Dn D1-7 °व स्यादनुधर्म्येण (D5 6 °ण) काम, D1. 2 °व च स्यादवतीर्ण (D2 °धुर्य) एष, D8 °व स्यादवधुर्य स काम, D9 °व च स्यादवनिन्द्य एष — d) K (except K1) शरीरभूतो, B D (except D1. 2 9) Cs प्राय शरीरे (for कामः शरीरे) D1 T1 G3 धुनोति, Cs सदुनोति, Ca. d दुनोति (as in text)

8 b) K3 सामस्थ्यात्, K4 B D (D10 m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (D5 सामस्थ्यन्, D2 स्थ्यात्), Ca d s सामस्थ्यम् (as in text) — c) K1 यथात्मन, D5 यथा पुन, D2 यथात्मना, Cs as in text B1 T2 G (except G5) M1 3. 4 वृत्तिम्, M2 वृत्तिर् (for वृत्तम्) K2 3 B1 D1 Ca. d s एव, K4 D2 9 T2 M एषा, T1 G एष (for एव) — d) B1. 2 D5 D6 8 10 m S (except T2) Cn s सोऽभ्युपैत्

9 a) D2 समिद्धम् (for आसन्नम्) D2 G3 च (for तु) D1 निधाय काले, G2 विधाय काम (for निदाघकाले) — b) K1 2 Ca गम्भीरवार्क्षे (Cap as in text) Cd cites वार्क्षे — c) K3 T1 G1 4 5 M प्रवृद्धे, K4. 5 B4 Dn1 D3 4 7 9 निवृद्ध, B3 G2 वृद्धे, T2 प्रवृद्ध, G3 विवृद्धे (for वृद्धं) K1. 2 B1 2 5 D2 G2 M3-5 °वेगेन, B3 D5 D8 °पयेन (for °वशेन) Dn2 D3 4 7 9 मेयेत, Cn s शोचेत् (as in text) — d) Dn1 D3-5 7 9 क्षिप्र, T1 G1 2 5 कक्ष, T2 G4 कक्षे, all comm क्षेम (as in text) D1 शारदो स्य°, Cs शिशिरस्य° (as in text)

10 a) K1 2 5 D1 आर्त्त°, D2 9 T G Cs आसे° (for प्राप्तै°) — b) S (except T1 G1 2 5) समुद्य ते, Cd s लालप्यते (as in text) — c) B1 अनादरे (for अनार्जवे) — d) G2 transp पुत्र and मन्द K3 T G1 4 M1 transp मन्द and मूढ K5 स (for मन्द) D9 M (except M5) अमित्रिण (for अमन्त्रिण) K B2 D9 च, B1 T2 M (except M2) त (for तु) D2 T1 G1-3 अमत्रणे रत, G4 5 अमित्रमेष (G5 °वत) (for अमन्त्रिण तु)

11 a) K D10 अनात्मवान्, B Dn D5 D1-9 T2 G3 अनाप्तवच, Ca d अनाप्तवत् (for अनाप्त सन्) K आत्मवतश्च (K3 °तोस्य) (for आप्ततमस्य) K3 4 B D (except D2 10) G2 Cs वाच (for वाचं) — b) M2 दुर्योधनो; Cs सुयो° (as in text) B1 4 5 D3 4 T G1 3-5 M Cn अवमत्य, D1 G2 °मेने, Cs अवमन्य (as in text) D9 om. अवमन्य and 11cd — d) S (except M5) सयुज्य° (G3 सयोज्य°), Ca d संबुध्य° (as in text) K1 2 मन्यते, T1 G1 द्विषते, Cn s सविशते, Ca d विशते (as in text)

12 a) D1 om हि D2 ह्यर्थकाल and °काम also — b) T1 G1 शीलवृद्ध, T2 °वृत्त, G5 वीर्यवत (for शीलवन्तम्) — c) K1 D51 सत, K3 तथा, K4 B1 Dn D1-9 G2 स त, K5 संते, B2-5 D52 D10 सूत, D1 स तु (for सूत) T G1 3-5 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा) D1 सुमत, D2 G2 सम्र(G2 °मि)द्धो, D10 प्रवृद्धो, T G1 प्रमोहाद्, G3-5 M कुरूणा (for कुरुभ्यो) — d) K4 B D (except D8) G2 न ससार, K5 नाससरद्, T G1 3-5 M अवासृजद् (for न सोऽसरद्) K D2 3 T2 G5 °कामात्

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेर्ष्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
र्मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for °काम्यात्)

13 ᵃ) K1-3 D1. 3 सन्मानघ्नस्यात्म(K2 D1 °र्थ)कामस्य, K4 5 D2 Cd मानघ्न(K4 °स्त)स्यात्मकामस्य, B Dn Ds D3-7 मा(D6 समा)नघ्नस्यामौ मानकामस्य, D9 मानार्थस्यात्मकामस्य, D10 Ca. 8 मानघ्नस्य मानकामस्य, T G1. 3 5 मानघ्नस्याप्यर्थ(T2 °नर्थ-, G3 °प्यात्म)कामस्य, G2 संतानघ्नस्यात्मकामस्य, G4 मानसस्याप्यन्यकामस्य, M मानात्मनश्चात्मकार्य(M1 °म)स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य) B D2-4 T2 G2 चेर्षो, G1 राज्ञ, G3 M3-5 चेष्ट्या, G4 M2 corrupt (for चेर्ष्यो) — ᵇ) G3 सरमेण (for °रम्भिण) T1 G (except G2) M स्वार्थ° (for चार्थ°). T2 स्व भीपणस्वार्थ°. — ᶜ) K D1 9 G2 निष्टु(K3 4 D1 G2 °ष्टु)रिणो, T G1. 3 4 M दुर्वारि(T2 °दि)णो (for दुर्भाषिणो) K2 B1 D1 2 9 T1 G3. 5 °तिगस्य (for °नुगस्य) — ᵈ) K3 दुर्हृदौ, B D (except D2 9) T2 दौर्हृदेर् (B2 °देर्, D8 D10 °दे, D1 सुहृदो), T1 G M दुर्हृदा (for दुर्हृदो) B D (except D8 D1 2 9) T2 भावितस्य; Cap dp अभावनस्य, Ca d s भावनस्य (as in text)

14 ᵃ) K4 D1. 2 G4 अनयस्य, K5 अज्ञाय तस्य, Ca d अनेयस्य (as in text) K3-5 °द्दृष्टे (for °मन्यो) — M2 om 14ᶜ-15ᵇ — ᶜ) K4 5 साक्षाद् (for राजा) — ᵈ) D1 G3 4 M5 °दृश्य°, T1 G2 M1 3 4 °दर्श्य°, G1 °वुध्य°, G5 °दह्य° (for °पश्य°) K B D (except Dn2 D5-8) प्राजहा(K3 4 D9 °हृ)द्, S (except G2, M2 om) प्रजहाति (for प्रजहाद्) S (except G2, M2 om) अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ)

15 M2 om 15ᵃᵇ (cf v 1 14) — ᵃ) S (M2 om) सदैव (for तदै°) S (T2 before corr, M2 om) वै, Ca d s अभूत् (as in text) — ᵇ) K1 D1 3 न चेत्, B Dn Ds D3-7 10 T2 (before corr.) मतिः, Ca. d. s नो चेत् (as in text) K3 B D (except D8 9) T2 G1. 2 Ca 8 कुरूणाम्; Cd कुरून् (as in text) — ᶜ) D1 श्रव्यां, S (except G1) काम्या (T2 काव्या also), Ca d काव्या (as in text) K D2 3 विदुरं भापमाणं (K3-5 D3 तु ब्रुवाण) — ᵈ) D10 नाविंदत; Ca. d न विन्दते (as in text) K D3 धृतराष्ट्रो नृशस, B Dn D3-5 7 10 यद्वार्ते (B1 वै धृत-, B4 Dn2 यद्धृत)राष्ट्राय्यशसा, D1 2 धृतराष्ट्र प्रशस्ता (D2 °स्त), D6 धार्तराष्ट्राद्य°, M2 धृतराष्ट्रप्र° (for धृतराष्ट्रात्प्र°)

16 ᵃ) G3 4 यथा (for यदा) — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K2 G2 ins च, K3-5 D3 ते, B Dn Ds D2-7 10 T2 M3 न, D1 9 G3. 4 M1. 2 4 5 तु, T1 G1 हि, G5 अपि! D1 5 6 G5 अनु° (for अन्व°) K1 क्षत्तुर्दान्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — ᵇ) B D (except D1 2 3 9) T2 सूत (for न) D10 जगाम, G5 M2 ह्याजगाम (for अभ्याज°) — ᶜ) M राज्ञ, C8 तस्य (as in text). — ᵈ) D3 M1 2 °बुद्धिर् (for °वृद्धिर्)

17 ᵃ) D31 M5 तदा (for तद्) T1 G1 M अर्थलुब्धेषु, G3 °ब्धे तु, G5 °ब्धेय (for °ब्धस्य) K मे(K4 ते)स्य, G2 मे त्व (for मेऽद्य) — ᵇ) K4 D10 दुर्मंत्रिणो; G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो) K1 B D1 3 T G धृत° (for धार्त°) — ᶜ) K1 2 B Dn2 Ds सौबलश्च (for सूत°) — M2 (hapl) om 17ᵈ-19ᵃ — ᵈ) Some S MSS गावद्गणे K5 संमोहितस्य (for °हमस्य)

18 M2 om 18 (cf. v 1. 17). — ᵃ) K1. 2 D1 3 T1 G1. 5 निरी°, T2 समी° (for परी°) — ᵇ)=5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आर्त्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २०
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-

C. 5 762
B. 5. 26 25
K. 5. 26. 25

14^b D_2 G_2 °पाडवाना, D_9 °जागलाना (for °सृञ्जयानाम्) — ^{c}) K_4 B_1 G_2 आर्सै°, D_5 अत्यै°, T $G_{1.3-5}$ $M_{1\ 3-5}$ प्रार्सै° (for आर्त्तै°) D_6 °राष्ट्रस्य पुत्रो, G_4 °राष्ट्र° सपुत्र (for °राष्ट्र° परेभ्य)

19 M_2 om. 19^a (cf v l. 17) — ^{a}) $K_{4\ 5}$ $D_{1.9}$ S (except G_2, M_2 om.) आशास्ते (for आश°) $K_{1.3}$ D_5 D_{10} G_2 om वै D_6 G_4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D_{10} सविघातुं सपुत्रो — ^{b}) S मोहाद् (for महा-) — ^{c}) G_4 अस्मिन्, Ca d.s तस्मिन् (as in text) D_5 D_8 Ca. d s क्षेम (for शम) K_1 $D_{3-7\ 9}$ केवलो नोप°, K_3 Dn_1 D_8 Cd. s केवले नोप°, Ca केवलैर्नोप° (for केवल नोप°) — ^{d}) K $D_{1-4\ 8\ 9}$ G_2 लब्ध सत (K3 स्वक, $D_{1\ 3.4}$ सत्रं, D_2 अर्थं), B Dn D_5 $D_{5-7\ 10}$ Cs सर्वं स्वक (B_1 स्वकर्मभूत), T $G_{1.3}$ M ह्य(T_1 G_1 प्र)त्यासन्नं, Ca. d चद्ध सतं (for अत्यासन्न) K_3 D_{5-7} G_4 मन्यते; B M_5 Cn मद्गते, Dn Cd s सगत, D_5 D_{10} केवल, Cdp मद्गत (as in text) K_3 चैव मोर्थं, D_{5-7} G_4 मद्गते(D_7 °ता)र्थं, Ca d s मन्यतेऽर्थम् (as in text) .

20 ^{a}) K_{3-5} यत्त (for यत्तत्) K (except K_3) D_1 T_2 $G_{2\ 4\ 5}$ कर्णं, Cs कर्णो (as in text) Dn_1 D_7 S (except $M_{2\ 3}$) वारणीय, all comm as in text. — ^{b}) Dn_1 $D_{1.3.4\ 7\ 9}$ $G_{2\ 3}$ M गृहीत्वायुधम् B D (except $D_{1\ 2\ 9}$) अर्जुन वै (for अर्जुनेन). — ^{c}) G_3 बहूनि तत्र (for पुरा महान्ति) — ^{d}) T G_1 तदा कर्णो, G_3 कस्मात्कर्णो, G_4 तदाभवन्; G_5 तदा कचिन्, M तदा (M_2 भो) कथं (for कथं कर्णो) K Dn_1 D_1 G_3 M_1 Cd द्वीपम्, T $G_{1.2\ 4\ 5}$ M_{2-5} वीर्यम्, Ca.n द्वीप° (as in text)

21 ^{b}) K_{3-5} द्रोणोपि (for द्रोणश्च) K_4 तथा कृपश्च (for पिता°) — ^{c}) K_1 तथान्ये (for अन्ये) K_{2-4} अपि (for च) G_5 वै (for ये) G_5 सवसति (for तत्र सन्ति) — ^{d}) D_2 परो, G_2 वरो (for अपरो)

22 ^{a}) $K_{1.5}$ D_2 G_2 एत्र, K_2 ते, B Dn D_5 $D_{3-8\ 10}$ T $G_{1\ 4\ 5}$ एतत्, D_1 एन, D_9 एव (for एते) — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1\ 3-9}$) T_2 (after corr) G_4 दुर्योधने; T (T_2 before corr) $G_{1\ 3\ 5}$ M °धनो (for °धन) B Dn D_5 $D_{3-8\ 10}$ T_2 राज्यमिहाभवद्यथा, D_1 चापराधेन रक्तं, T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ M_1 नापराध्येच्चरत, G_3 नापरुध्ये च°, G_4 नापराध्यो च°, M_{2-4} नापराद्धे च°, M_5 नापरार्थे च° Ca d cite दुर्योधनस्यापराधेन चरत — ^{d}) D_{10} ह्यरिंदमे N (except D_1) $G_{1\ 2}$ T_2 फाल्गुने

23 ^{a}) K_5 Ds_2 D_{10} केन, S (except G_2) ततो, Ca d s तेन (as in text) B Dn $D_{3-7\ 9}$ अनुबंध, Ds_1 $D_{2\ 10}$ S (except $M_{3.4}$) अर्थबध, Ca d s अर्थबद्ध (as in text) — ^{b}) $K_{4\ 5}$ G_2 हतु, D_5 D_1 कर्तुं, Ca d s हर्तुं (as in text) Ds_1 $D_{1\ 10}$ T_2 $G_{3.4}$ M Cs पाडवाना ममेति (Ds_1 D_1 Cs समस्वं, D_{10} समस्त), T_1 $G_{1.5}$ जीवता पाडवाना Ca d cite ममत्व (as in text) — ^{d}) K_2 Ds_2-D_7 तद्वेदिता, T G (except G_2) °दिन , Ca d s °दिना (as in text) $K_{1.2\ 4}$ Dn_1 D_9 सयुगे, T_1 G_4 सगर, Cn सयुग (as in text)

24 ^{a}) D_{10} गाजीव°, S °शब्दमात्र — ^{b}) K_{3-5} अशृण्वतो; S (except G_2) श्रुत्वैव (T_2 M_{3-5} °वै-) ते (for अशृण्वाना) D_2 ह्रियते, T G (except G_2) त्रियते, M ह्रि(M_2 प्रि)यते, Ca d ध्रियन्ते (as in text) — ^{c}) B

C. 5 762
B. 5 26 25
K. 5 26 25

वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा म्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1 2 9) क्रुद्ध न चेद्वी(B D7 °टी)क्षते भीमसेनं Ca cites न चेत् and भीमसेन Cd cites चेत् and भीमसेनस्य वेगात् (as in text) — d) K4 न मन्यते, Ca d मन्यते (as in text) Ca cites सिद्धिं.

25 a) T1 G1 5 एवं (for एतन्) D1 T1 G1 2 4 M2 °स्सहेतापहर्तुं — b) K1 2 ऐश्वर्यं वै, D2 G4 °र्यं मे, D9 मयि स्वय (for °र्यं नो) — d) K D2 9 G2 मदीय, B Dn Ds D3–8 10 सहिष्णौ (for मदीये)

26 a) K3 सदैवैना, G3 स चेदिमां, Cs स चेदेता (as in text). Ds °भिद्येत (for °पद्येत) — b) S (except G2) चैव (for सूत) — c) K3–5 D2 ध्रुव (for एव) — d) K1 4 5 D2 T G1 5 वि-, Ca d न (as in text)

27 b) K1–3 त, Cs त्वा (as in text) K (except K4) D2 क्षमेद्य, D9 क्षमे ह, Cs क्षमेयम् (as in text) — c) G1 4 कौरवे, Ca d s °वैर् (as in text) — d) K2 3 धार्तराष्ट्रैस्, Cs धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे) K2 तदाभूत्, Cs तदासीत् (as in text)

28 a) K अद्यैव (for अद्यापि) K5 तत्तच्च, D10 S (except G3) सा तत्र (for तत्तत्र) — c) T1 G1 5 वास्तु; T2 G3 4 M चा भवतु (for भवतु) K1 2 (marg *sec m* as in text) तथैव, Cn ममोप- (for ममैव) — d) T1 G1 5 दुर्योधनो, M दुर्योधन D1 T2 M गच्छतु. T2 G3 M भारताग्र्यं

Colophon — *Sub-parvan* · K1 2 4 5 B1–3 5 Dn1 Ds D1–5 8–10 T1 G1 2 M2–5 सजययान — *Adhy. name* Dn1 D2 युधिष्ठिरवाक्य, Dn2 सजयवाक्यं; M2–5 सधिप्रशसनः (M2 °प्रशंस·) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 25, D5 8 S 26, D6 28. — *S'loka no* K5 Dn 29, D8 27.

27

1 a) K1 2 4 5 D6 10 धर्मात्मता, K3 B Dn Ds1 D1. 3–5 9 G4 M2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या) K (except K3) D6 10 विशिष्टा, D1 हि चेष्टा, Ca d विचेष्टा (as in text) — c) K (except K2) B Dn D2–7 9 10 महाश्रा(K4 °श्र)वं, D1 सहस्रार्धं, T1 महाह्लाद; Ca s np °स्राव (as in text), cf v 1 3. Cd cites स्राव. D1 नित्यं, Ca d अनित्य (as in text) — d) K (except K3) Ds D1 5 6 8 10 T2 संपश्यंस्त्व. K1 पांडवा (marg *sec m* °व as in text), T2 साध्विद K (except K3, K1 marg. *sec. m.*) B Dn Ds D3–10 Ca s स्य(D6

त्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ३
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-
ँल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां
लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं

C. 5. 773
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

---

sup lin वि)नीनद्य , T G विनक्षी (G2 विनद्य), Cd विनीनद्य (as in text)

2 a) D9 T2 नो चेद्. K4 (by corr.) राज्य (for भाग) D2 कौरवो (for कुरवो) — b) B Dn Ds D2–8 10 प्रयच्छेरन्, D1 °च्छति (for °च्छन्ते) — c) Some MSS. भैक्ष्य(or °क्ष्या)चर्याम् — d) M5 om. राज्यम् (cf. v. l. 3).

3 M5 om 3a — a) K (except K5) Ds D2 8 T1 G1.4.5 अल्प काल, D6 अकल्पकाल, G8 अल्पल्पकाल. — b) K1(before corr) 4 5 D2.4 6 7 10 महाश्राव, K3 महाप्राज्ञ (before corr), D1 सहस्रार्थं, D6 महात्यय (for °स्राव), cf. v l 1 K4 D2 9 °दुःखात्यय च, D1 °दुःख बल च, D3 °दुःख भय च — c) K1 त्वद्वयसो, K1(marg. sec m) 2 (marg sec m as in text) 3–5 B3–4 Dn Ds D1.3–7 10 m त(K1 m.2.4 त्व-, K2 य)यशसो, T2 G1.3 एतद्वयसो, G4 एतयशसो. Ca d s cite वयसो (as in text) — d) K1 काम तस्मात्, K1(marg sec m) 2 पाप तस्माद् (by transp) K2(marg sec m) D2 9 प्रकाक्षी , K3 5 अत्र कार्षी , K4 अत्र कार्षी , B Dn Ds D4–8 10 कुरुष्व, D1 प्रकार्षी , T प्रतीक्ष , G1.2 4 प्रवि(G3 °वी)क्ष , G3 प्रसंक्षी ; G5 प्रविष्ट , M प्रवेक्षा , Ca d प्रसार्षी. (as in text)

4 a) D2 कामान्मा पुष्यते (for कामा मनुष्य) K1.4 D5 प्रसृजत, K2(marg sec m as in text) 5 Ds D6 8 °सज्ज(D6 °सज्य)त, D1 °सहत; D2 °सक्त, D7 m (orig as in text, cancelled) °भवत, S °दह(T2 °हर)त B Dn Ds D2–6 7(m as in text) 8 (before corr) एते (for एव) — b) S °मूला (for °मूल) D9 ये विघ्नमूल प्रसभ नरेंद्र. — c) K D2 8 प्राज्ञो (for पूर्वं) K4 तत्र, D2 G1 तद् (for तान्). B D (except D1.2 8–10) मति° (for धृति°) B D9 Ca d प्रणि°, Dn Ds D1 3–7 G3 M (except M2) प्रति° (for विनि°) — d) D1 प्रशस्ति (for प्रशंसा) K1.2 न वाच्यं; K3–5 D10 न निंदां, D2 7 चानवद्या (for ऽनवद्याम्)

5 a) K5 D8 9 G1 4 निबधिनी, B1 °धन K1.2 °तृष्णेव, K3 M5 °तृष्णा हि (for °तृष्णेह) K (except K4) D10 पापा (K4 marg sec m पार्थ as in text) — b) B Dn D3–3 G2 Ca इच्छ(B1 G2 एष)तो, Ds D1 10 Cd इच्छता, D2 9 एष्यता, T2 एषिता, G1 M2 एषते, C5 अनिच्छता (for एषतो) T2 G1 4 बाधते D9 एष° (for एव) K3–5 तामिच्छन् (K4 °च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस(K5 °ज)ह्यात् — c) D9 च, T1 G1 हि, Ca तु (as in text) G3 4 M प्र(G4 om. प्र)वृणुते, Ca °वृणीते (as in text) K3–5 स बुद्धिमान्, B1 प्रबुद्ध°, D1 स वै बुध°, D6 बुद्ध , G1 4.5 सर्वबधु°, G3 M (except M2) स बधु , Ca.5 स बुद्ध° (as in text) Cd cites बुध — d) B Dn D3 4 7 9 Ca.d गृध्नो, D2 G2 गृध्रो, T G1 3–5 M गृध्नु (for गृद्धो) K1 चानुसार, K2 चानुकाल, K3 5 चात्र साम्र (K5 सम्रे), B1 D1 9 T1 G1–4 M -र्थानुरोधी, Ds D10 स्वानुरोधात्, D2 -र्थानुसारी, T2 धर्मरोधी, G5 -र्थानुवधी (for ऽर्थानुरोधात्)

6 a) D9 G1 3 5 कर्मणा, C5 °णां (as in text) D1 मोक्ष, C5 मुख्य (as in text) — b) K3.4 S °प्र(G3 °नु)भाव , Ca d °प्रताप (as in text) K3 5 T G1 4 5 अव(K3 G4 °वि)भाति (for भाति) — c) K3 हीनस्तु, K4 B D (except D1) G2 हीनो हि; K5 हीनोपि, T2 त्यागेन (for हानेन) K4 B D (except D1) G2 धर्मेण (for धर्मस्य) T1 G1 4.5 इमा च (for अपीमा)

7 b) K2 3 D9 प्र , K4 अत्र (for च) — d) D3 चात्मा, C5 आत्मा (as in text) K1 2(marg. sec m.)

C. 5. 778
B. 5. 27 7
K. 5. 27 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेव्यमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचि-

तप्तो; C8 दत्तो (as in text) K3 4 D3.4 10 G2 M2 °पूगान्, Ca d °पूग (as in text)

8 a) D1 सुखं प्रिय, D9 G5 सुखप्रिय Ca.d cite सुख and प्रियं D2 वर्तमानो, G2 सेवमाने — b) D1 योगाभ्यासैर्, S (except T1 G2) योगन्यासे, Ca d s as in text K D2 9 Cd s धर्मं (K3 बुद्धिं), Ca कर्म (as in text) — c) K1 2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर् D32 G3 हीनसुखे — d) G1 4 दु खी (for दु ख) D1 यायात् (for शेते) D1 कामवेगेन तुद्य°, D7 °प्रपन्न , M2 °भोग°

9 B2 (hapl) om. 9a–11b — a) K2 पुमान् (for पुनर्) K1.2 अर्थचर्याप्रयुक्त , K3 चार्थं°, K4 B1.3 5 Dn2 D3 D2 8 G2 ह्यर्थे°, B4 Dn1 D3–7 Cn ब्रह्म°; D1 ह्यर्थकाम°, T1 G1.3.5 M त्वर्थे°, G4 स्वार्थे° — c) K2 4 5 D10 अश्रद्दधान°; Ca °द्दधत् (as in text) — d) T2 त्यक्त्वा (for हित्वा) K1.2 संघात सीदति, K3.5 च (K5 तु) सतप्यते, K4 असून्सतिष्ठते, D3 देह तप्यति, D1 2 10 G2 तनु (D1 सुखं; G2 त त) तप्यते; T G1.3–5 सोसूस्तप्यते (G3–5 °ति); M -नुस(M6 स नस)तप्यति (for देहं तप्यते)

10 B2 om 10 (cf. v 1. 9) — a) K1 5 D5 9 G5 विप्रनाशो°, T2 G1 3 M प्रविनाशो°. — b) K3 पुण्यानां च, D2 पुराणानां (for पुण्याना वा). D1 9 G3 यदि वा, D2 यदिह, D10 पाडव (for अप्यथ चा) K3 पातकानां, D1 पापाना (for पापकानाम्) — d) K3 B4 D8–9 M1 2 4 (inf lin) त्वेनम्, K5 G3 त्वे(G3 ए)वम्, B1.3 5 चैनम्, D2 10 एनम्, T G1 4 5. एतद् (for त्वेतद्) C8 cites एतत् K4 पुनरभ्येति; K5 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव) Ca d s cite अनुयाति

11 B2 om. 11ab (cf v 1 9) — a) K5 योगो° (for न्यायो°) K2 हि दत्त, K3–5 प्रदत्त, B4 D6 अथ दत्त (for यदन्न). — b) M1 श्रद्धापूर्वं — D4 om 11c–12b — c) K2 D8 G3 5 उत्तम दक्षिणेषु — d) M4 यथारूप; Ca.d s तथा° (as in text)

12 D4 om 12ab (cf. v 1 11) — a) G5 महत्क्षेत्रे, Ca d.s इह क्षेत्रे (as in text) D3 विद्यते, G4 क्षीय° (for क्रिय°), see below Dn1 D3.7 9 पार्थ कर्म; G1 पापकार्यं Ca d n कार्यं — b) K1 (hapl) om 12b. K4 B Dn D3 D2 5–9 G2 क्रियते (for विद्य°), see above. K5 प्रेत ; S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य) Dn1 D3.7 9 कर्म (for कार्यम्) — c) K2 3 5 B Dn1 D32 D2–4.9 T1 G5 M पारलौक्यं K1 2 पुण्य, K5 B4 D (except D1.2 9) कर्म (for कार्यं) — d) K2 कार्यं (for पुण्य) K3 अभिप्रशस्त, K4 5 B2 D10 अपि प्र°, B1 3–5 Dn D3 D5–8 G4 अतिप्र°, D1 2 4 9 अनुष्ठित च (for अनुप्र°). K1 तस्मात्सता श्रेष्ठतमोसि नित्य

13 a) K1 नरो (for जरां) D2 G4 transp जरां and भयं — b) B1 D9 T2 om. न T1 G (G1 before corr.) M1 (inf lin as in text) स (for न). B1–3 5 Dn D3 D5 6 10 मनस. (B2 °सश्च) प्रियाणि, B4 मनसोप्रि°; D1 मनसा प्रि° — c) D1 9 तात; G3 नैव (for तत्र). — d) D1 T G (except G2) वा (for वै) K (K2 m as in text) D2 इंद्रियप्रीणनार्थं; B Dn D3 D1 8–10 -चें(D10 न्वें)द्रियप्रीणनाद्धि (D1.9 °नार्थात्, D7 [marg. corr.] 8

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३
एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४
अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५
तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६
अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
दात्माधीनं यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७
मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-

C. 5. 784
B. 5. 27. 19
K. 5. 27. 18

°नार्थं), G5 °प्रीणनत्वात् Cs cites इन्द्रियप्रीणनात्
14 b) B4 D(e. 8. 9) Cn मात्रावद्द, Dn1 D8. 4. 7 मत्वा च त्व, T1 G1-4 M मातापिता, T2 ये तावता, G1. 5 मातापित्रोर्, Ca. d s मात्रावता (as in text) Dn1 D2. 8. 9 T G (except G8) हृदयस्याप्रियेण, Ca d. s हृदयस्य प्रियेण (as in text). — c) D9 सक्रोधज, G5 त्यज क्रोध, Cn. s स क्रोधजात् (for स क्रोधज) G4 M5 हर्षण, Cs लोभजात् (for हर्षज) Ca cites स क्रोधहर्षजौ, Cd सक्रोधहर्षलोभजात् K1. 2 वा (for च) — d) K1 लोभ चोभौ, K2 (m as in text) लोभ नमो (for लोकावुभौ) Ca d cite नभ G8 प्रतिहासी, M जहासी ; Cd हासी, Ca प्रहासी (as in text)
15 a) D2 अते, Ca d s अन्त (as in text) K4 D6 M2 कर्मणा, B8-5 D5 D2 Cs कर्मणो, Ca. d कर्मणा (as in text) B4 Dn1 D8-5. 7 G1 (by corr) मा प्रजह्या, D6 प्रजत्या°, Ca. d s या प्रशंसा (as in text) — b) B4 D8-7 G1 M (except M2) दम, Cs दम (as in text) — c) K2. 5 B4 D8-7 अश्वमेध राजसूय, K4 M °मेध (K4 °मेधो) राजसूयस्, B2 D2 °मेध राजसूयस्, T G1. 8-5 °मेधं राजसूयेन (T2 °सूयैर्) (for °मेधो राजसूयस्) K4 °सूयस्त्वेज्या (for °सूयस्तथेष्ट) K2 m त्वयेष्ट, K2. 5 तथेष्ठा, B Dn Ds D1. 2. 10 तथेज्या (B1. 2 Ds °ज्य, D2. 10 °ज्या), D8-7. 9 T2 स (D9 च) चेष्ट्वा, D8 तथेष्टा, S (except G2, for T2 see above) चेष्ट्वा (for तथेष्ट.) — d) K1 D9 पापस्याते; D2 पापस्वरूपं, Cs पापस्यान्त (as in text) Ca d cite अन्त ° K4 कर्मणा, Dn2 G8-5 M (except M2) °णा, Cs °ण° (as in text) D6 अप्याहुरग्या, Ca. d s मा पुनर्गा (as in text)
16 a) K1 D9 तच्चेदिद, K2-4 तदे(K2 °दे)वेद, K5 T G1. 8. 4 M न चे(M2 चे)वेदं; D10 m न चेदेवं, G5 न चैव देव, Cs तच्चेदेव (as in text) Ca cites तच्च, Cd सचेत् B Dn D8-7. 10 द्वेष°, D1 G5 देव°; D8 देवं°, M2 तव रू°, Ca. d s देश° (as in text) — M4 (hapl.) om. from कर्म (in b) up to निवसध्व (in c) — c) K1. 2 D1 G2 Cd नावत्स्यध्व, K8-5 D8 नि(K4 किं)वसित्वा, D2 किं नु सज्य, M2 निवर्तध्व, Cs नावसध्व, Ca निवसध्व (as in text) M2. 4. 5 वर्षपूग — d) D9 G2 दुःखे वास, T1 G1 सुखा वास, T2 युयुत्ससे, G8. 4 M सुख वास, G5 दुःखावास; all comm. as in text D1 G8. 5 M पाढव K4 B5 m Dn Ds D5-7. 10 धर्म एव (D5. 7 °व), B1. 5 D8. 4 धर्मं नित्या, D1. 9 धर्मचारिण (D1 °रिन्) (for धर्महेतो)
17 a) K B2 D5 D1-4. 8. 9 Ca. d s अप्रव्रजन्, T G (except G2) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये) K1-8 योजय(K2 °य)स्व, K4 D8 योजयस्व, K5 योजयध्व, B (except B2) Dn Ds D5-7. 10 मा स्म हित्वा; S (except G2. 8) यात° (for योज°) — b) B (except B1) D (except D1. 8. 9) ह्येतदासीत् — c) K2 (m as in text) अवनिपाला ; K4 सत्य पा°, B नित्य वश्या पाचाला , Dn Ds D8-8. 10 नित्य च वश्या , D9 मत्स्या पाचाला , S (except G2) नित्या पा° (for नित्य पा°) — d) D9 S (except G2) युयुधानो विराट (for °नश्च वीर)
18 a) Some S MSS मात्स्यो — b) K8-5 D10 योधैं , D5 वीरैं , D1. 2 G2 मत्स्यैं , T1 G1. 5 मित्रै , G8. 4 शस्त्रै (for पुत्रै) T G1. 2. 5 M (except M2) सशस्त्रै , G8. 4 सपुत्रै (for विराट·) — c) K1-8 T G (except G2) ते, D8 वै (for च) K1-8 निर्जिता ये (K8 om ये), K5 D8 ये जिता , D2 विजिता ये (by transp), D9 T2 G2. 4 M (except M5) ये विदिता K8. 5 D8 पूर्वमेव (for पुरस्तात्) — d) K8 S (except G2 M5) त्वामेवैते, K5 D8 ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते) K1. 2 D8 समतात्,

C. 5. 784
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८

महासहायः प्रतपन्बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९

बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०

अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं
संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१

नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३

पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

K3 5 D9 पुरस्तात्, S (except G2, G1 before corr.) महात्मन् (for समस्ता॰)

19 M om 19[a] — [a]) K1 Dn2 D5 D1. 8 प्रपतन्, G2 प्रभवन् (for प्रतपन्) D1 रथ॰ (for बल॰) — [c]) D9 वीरान्, T1 G (except G3) M1 3. 4 परान् (for वरान्) Ds2 M1 3. 4 हनिष्ये, D7 हति, G4 हरिष्यन् — [d]) D2 G2 3 M3-5 विनेष्यथा, D6-8 व्यने(D6 ॰न)श्य(D8 ॰ष्ये)था, D9 व्यनेष्यन्वा, D10 Cs व्यपनेष्यथा, Ca d व्यनेष्यथा (as in text) D9 G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं, T1 ॰ष्ट्रा सहर्षं (for ॰स्य दर्पम्)

20 [a]) K1 वर्धयेथा, D8 T1 G5 वर्जयित्वा, D9 धर्षं॰. T1 G1 5 परस्मिन् (for ॰स्य) — [b]) K1 जानन्, T G1 M2 निंदा, G3-5 दारान्, M1 3-5 निंदन् (for निजान्). K5 D5 D1. 8 9 कामान् (for कस्मात्) K1 कर्शयेथा, K3 5 B1 D5 6. 8 9 कर्पयित्वा, K4 धर्षं॰, S दर्श॰ (G5 वर्जं॰) T G (except G2) M2 सभायां (for सहायान्) — [c]) K3 D9 निरूप्य (for निरुष्य) — [d]) G4 युयुत्सव॰ K3-5 काल-हीनं, S (except G2) हीनकाले

21 [a]) K4 B D (except Dn2 D1) G2 M2 5 Ca d s अप्राज्ञो D9 वै, Ca d s वा (as in text) — [b]) K1 3 भूतितश्रेय(K3 ॰ष्यु)पैति, K4 B D (except D1) भूतिमथो-(K4 Dn1 D2-4 7 8 10 ॰था)भ्युपैति, G2 ॰पथादपैति, G3 ॰पदाद्व्यपैति, G4 ॰पथा (or ॰पथो) व्यपैति, M1. 3-5 ॰पथो व्य(M5 ॰प्य)पै(M4 ॰वं)ति, M2 ॰वधोप्युपैति (for भूति-पथाद्व्य॰) Cs cites भूतिं and उपैति — [c]) K2 D7 S (except T1) युध्य॰, Cs बुध्य॰ (as in text). K2 -पि धर्म्यं; T G1 3-5 -पि धर्मात्; G2 M1. 3 विधर्मा; M4 5 -पि धर्मा (for ऽपि धर्मं) — [d]) K3-5 B D (except D5 D1. 9) G2 सत्त्वभाद्, Ca d s as in text. T2 om वा T2 सोभि-, G3 नोपि (for सोऽपि) K4 D5 8 T1 G2-4 भूतैरपैति, K5 D5 ॰रुपैते (Ds2 ॰त, K5 ॰ति), Cs as in text

22 [a]) K D10 वर्त॰ (for धीय॰) G5 नाधर्मे ते पार्थ बुद्धिर्न कार्या — [b]) K4 D2 करोषि (for चकर्थ) — [c]) K1-3 D2 अत्र, K4. 5 D3 अत, B Dn D5 D3 4 7 10 अाद्य (B1 अथ), D5 6 G2 अथो, D9 अन्यद्वा, T1 अत्था, T2 अर्थात्, G4 5 अर्था, M2 अध, Cd अद्धा (as in text) D1 तत्किं, T G3 किंचित् (for किं तत्). K2 (sup. lin. as in text) त्वस्य, D2 7 T2 G2 4 5 कस्य, T1 तस्य (for यस्य) — [d]) K1. 5 D1 प्रजा॰ (for प्रज्ञा॰) D1 च (for कर्म) K5 D8 G5 त्वं (for इदम्)

23 =(var.) B 2. 64. 18 — [a]) D1 सव्याधिज, Cs as in text D1 कपकं (for कटुक) K1 2 तीक्ष्णरोग, K3 तीक्ष्णमुष्ण, K4 5 तीक्ष्णरोगि, B D (except D1 3 4) शीर्षरोगि (Dn1 Ds2 D7 9 ॰गी) (for शीर्षरोग) — [b]) D2 ॰व्यय, D3 4 ॰जुप (for ॰मुप) B4 Dn2 D5 D6-7 10 वा (for च) — [c]) D1 T2 G5 सतामपेय न पियति (T2 ॰त्य-) सतो. — [d]) K1m (sec. m.) D1 मृत्यु, G4 M3 4 मन्युर् (for मन्यु) D1 महाराजमिम प्रशास्य

24 [a]) K1 2 कर्म, D2 G2 को हि (for को नु) D1. 2. 9 S तत्, Cd तं (as in text) K1 कृत्वा कामयेत; K2 कृत्वा ह्यलं वै (for त कामयेत) — [b]) G4 एषा (for ते) D2-4 7 G2. 4 नोत (D3 4 ॰प-) भोग॰, T1 G1 को नु भोग (G1 ॰गा) (for नोत भोगा) Cd cites उत.

यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं संजय सत्यमेत-
द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र-

C. 5. 795
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

25 [a]) K1 Dn2 D1 8 T2 G2 4 5 सोमदत्तिर्, M3–5 °दत्ती (for सौम°) — B4 is missing from 25[c] up to 5 29 3[c]. — [c]) D9 ईदृशा (for एतान्) — [d]) D7 G4 पार्थाः (for पार्थ)

26 B4 missing (cf. v l. 25) — [a]) G3 M2 लब्ध्वा सीमा S (except G2) सागरान्तां धरित्रीं (for पृथिवीं सा°) — [b]) K1 (before corr) 3–5 D2 8 (by corr) प्रजह्यात् — [d]) B3 D2 नैव, D8 4 9 जानन्, S (except G2) एतद् (for एव) B (B4 missing) Ds2 D2–7 10 M विद्वन् K1–3 Dn Ds D1 5 6 8 मैव (for नैव) B (B4 missing) Dn D2–9 T G1 2 5 कुरु त्व, Ds D1 G4 °ध्व (for °ष्व) K4 5 नैव युद्धं विप्र(K5 त्रि)कुर्वंति धीरा

27 B4 missing (cf v l 25) — [a]) T G1 3 M1 3 4 या यदि (for यदि) — [b]) D1 हि त, G4 कर्तुं (for -युक्त) — [c]) K2 T1 M1. 3 5 अपाक्रम , K3 B3 अपाक्रामे , K5 Dn D2–7 9 10 Cd 3 अपक्रामे , D8 Ca अपक्रमे , T2 M2 अपाक्राम (M2 °मत्), G अपक्राम (G3 अपि क्रामा) K3 B (B4 missing) D (except D1 5 9 10) स्व, Ca d स (as in text) K1 2 स्वमेभ्यो, K3 5 स्वमेषा, K4 स्वमेषा, B (B4 missing) D (except D1 3. 4 9) एव तेषा, Ca d स्वमेभ्यो (as in text) Cs cites स्व — [d]) D9 मापन्गास्त्व, T G1. 3 4 M1 4 मा या गास्त्व, G5 मा चापगास्त्व, M2 3 5 मापागास्त्व (for मा गास्त्व वै) D3. 4 अधो, D7 स्वयो, G2 पथा (for पथो) K3 तु न°; K4 D2 M अन्यत्, K5 च, B1 3 5 D10 (m as in text) अन्य, B2 नु, D1 3. 4 9 वै (for अद्य)

Colophon missing in B4 — *Sub-parvan* K B1–3. 5 Dn Ds1 D1 2 6–8 10 G1 2 M3 4 संजययान. — *Adhy name* D5 D2 10 संजयवाक्यं, T1 G1 मन्युनिन्दा, M3 4 युद्धनिंदा, M5 युद्धनिंदासम — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 26, D5 2 S 27, D6 29 — *S'loka no* Dn2 D8 27

28

☞ This adhy is missing in B4 (cf v l 5 27 25)

1 [a]) G4 नित्यम् (for सत्यम्) — [b]) K1 2 धर्म्यं वच , K3 m 3–5 D3 धर्मं पर°, D9 धर्माचार , M2 धर्मतो वर (for धर्मो वर) M1 (inf lin) कर्मणो — [c]) G4 गर्हसे, Cs गर्हये° (as in text) M2 गर्हयेथा (for °स्त्व) — [d]) B (B4 missing) D (except D1. 2 9) चरेय, Ca d s चरामि (as in text) K1 2 4 D1. 2 G2 Ca d s यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि, K3 धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K2 *repeats* 2 (with v l.) — [a]) B (B1 m as in text, B4 missing) D (except D1. 2 8) G4 धत्ते, Ca बिभ्रद् (as in text) — [b]) K2 (first time) तथा धर्मो,

C. 5 765
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

द्वर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान

उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्मं कृत्स्नो) Ca s cite कृत्स्न° and धर्म° — M2 om 2^{c} — ^{c}) B (B4 missing) D (except D1–4 9) बिभ्रद्धर्मो, T2 तदा धर्मो, Cd s तथा धर्मो (as in text) K (K2 both times) D1–4 9 बिभ्रदधर्मरूप, B (B4 missing) Dn Ds D5–8 10 धर्मरूप तथा च (for धारयन्धर्मरूपं) — ^{d}) K2 (second time) प्रविशति (for संप्र°) Ca cites धीरबुध्या

3 ^{a}) B (B4 missing) D (except D1 2 9) G1 (by corr) M1 (inf lin) तथैव; Cd s एतौ (as in text) K3 m ते मतिस्तत्; Ca. d s लिङ्गमेतत् (as in text) — ^{b}) K3 नीतियुक्तौ; K4. 5 D2 G2 नित्ययुक्तौ, B (B4 missing) Dn Ds1 D3–8 10 नित्यवृत्ती, G4 भक्तिनित्यौ, Ca d s वृत्तिनित्यौ (as in text) K6 भजेत्, S भजेते, Ca d s भजेतां (as in text) — ^{c}) S आद्या(G1 अर्या)ल्लिंगाद् (G2 M1 inf lin as in text), Ca d s आद्य लिङ्ग (as in text) — ^{d}) T1 G1 आपद्धर्म°, Ca d s as in text K1 2 एत; K5 D1 7 तन्; D9 स-, D10 त्वं (for त) M1 (inf lin) वदंति (for निबोध) — After 3, D2 reads 5^{cd} for the first time, repeating it (marg sec m) with v l in its proper place

4 ^{a}) D1. 9 T1 G1 2 M1 यो न, Ca d s येन (as in text) — ^{b}) K1–3 D3 G2 परीप्से(K3 °प्सी)त हीन , K4 D2 T2 G4 °प्सेदहीन , T1 °प्सन्विहीन , Ca. d °प्सेद्वि हीन (for °प्सेद्विहीन) Cs cites परिप्सेत् — ^{c}) K3 प्रकृतिश्चेच्, Ca d s °स्थ (as in text). D3.4 7 अनापदि, Ca s आपदि (as in text) K5 °मानौ, M3.4 °माना, Ca d s °मान (as in text) K1 2 प्रकृतिस्थौ (K1 °स्थे) चापदि वर्तमानौ — ^{d}) M3–5 भवता (for भवत) T1 G1 4 5 इमौ (for एतौ). K1. 2 उभौ गर्ह्यौ सजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v 1 3 also. — ^{a}) Dn D5–7 °नाशम्, Ca d. s °लोपम् (as in text). K1 M1. 4 इच्छता, Ca. s °तां (as in text) D10 m अनुतापवता (for अविलोपमिच्छता). — ^{b}) K1 2 Ds D1 G3 Cd transp विहितं and यद् — ^{c}) K स आ(K1 सत्या-; K4 अत्या)पदि कर्मसु; B1 2 Dn2 सपद्यथा(B2 °ता)क°; B3 5 Dn1 D2 (second time) 3–8. 10 सपश्ये(B3 °घे)था. क°, D1 संसाद्यायास्व क°; D2 (first time) असत्यामापदि क°, D9 अनापद्यक°, S आ(G2 ना)पद्येतान् (G4 °पद्वेतो°) क° (for आपद्यथाक°) Ca. s cite आपदि. K1. 5 D2 (first time) °मानो, K3 °माना (for °मानान्) — ^{d}) D1 S Cd. s विमार्गस्थान्, D2 (first time) विकर्मस्थ°; Ca विकर्मस्थान् (as in text). K3 गर्हयेनं, K4 B (B4 missing) Dn Ds D2 (second time) 3–6 8 10 °येस्त्वं, D2 (first time) °ये त, D7 (sup. lin as in text) °येस्थ, D9 °यीत, S °येथा° (for °येत) Ca d cite गर्हयेत्, Cs विगर्हये — After 5, S (except G2) reads 4 29 19 for the first time, all of these MSS. except G5 repeating it in its proper place

6 ^{a}) K D (except D1) G2 Ca d s सत्व°; Cap तत्त्व° (as in text) — ^{b}) S सत्य(T2 °वे-, G2 °त्व)वृत्ति (T1 G1. 3 4 °त्त), Cs असत्सुवृ°, Ca d सत्सु वृ° (as in text) — ^{c}) S (except G2) अब्रह्मण्याः, Ca d s अब्रा° (as in text) K ये त्व(K1 -त्र)वैद्या., S (except G2) ये न विद्यु (T1 G4 °द्या , G3 °द्यन्), Ca ये न वैद्या (as in text) Cd s cite वैद्या — ^{d}) Dn2 D5 6 T1 सर्वोत्सग, D7 °त्सेद, Ca. d s np °च्छेदं (as in text). G2 5 धीर°, Ca d s तेभ्य (as in text)

7 ^{a}) K3. 5 B (B4 missing) Dn Ds1 D3–7 10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
र्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
यत्किंचिदेतद्विचमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो
युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. 805
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

तद्ध्वान, D1 तदर्हो न; D2 S तदर्थिन°, Ca. d 8 °र्थो न (as in text) K (except K4) पूर्वं, Ca d पूर्वे (as in text) Cd is missing from here up to 5 30 2^ab — ^b) K3 S (except G3) पूर्वे; C5 तेभ्य (as in text) K1 परोन्य°; K2 S परेभ्य (G3 परे च) (for परेऽन्ये) K8 repeats परेऽन्ये also — ^c) K3 B1. 2. 5 Dn D2 4 7 9 10 S (except G3) Cap यज्ञै°, D2 पंडै°, Ca 8 प्रज्ञै° (as in text) K8 om. च D1 C5 तु, D2 न, D10 अपि (for च) K4 D1 वि-, D2 च, D9 वा (for हि) D (except D8) G2 कुर्युर् (for चक्रुर्) — ^d) K4 B (B4 missing) Dn D2-7 9 G6 M5 नान्य (Dn2 °त्य-) ततो, K6 D1 T G1-4 M1-4 नान्यत्तचो, Ca 8 नाम्न्यन्ततो (as in text) K4 B (B4 missing) Dn D3-7 G3 Cap नास्तिको(G3 नास्ति वा)स्तीति, Ca 8 नास्ति नास्तीति (as in text)

8 ^a) K1. 4 B (B4 missing) D (except D8) G2 5 Ca यत्किंचनेद, T G3 4 M यत्किंचिदेव, G1 यत्किं चेद (for यत्किंचिदेतद्) — ^b) K1 3-5 दे(K4 5 दै)ववाना, K2 D2 दैत्याना, C5 देवाना (as in text) K1-3 पवित्र, K4 6 B (B4 missing) D G3 पर यत्, C5 पर च (for परत्र) — ^c) K यदि वा, D5 D10 त्रि(D10 वि)विध (for त्रिदिव) K2 3 °लौक्य, K4 °लोचन, K6 °लोक्य (for °लोक) — ^d) K D1 M (except M1) कामये(K °यी)त, B (B4 missing) Dn D5 D6 8 8 10 °येय (Ds2 °ये ह) (for °ये तत्)

9 ^ab) D1 धर्म शूर, T2 धर्मे रत, Ca. 5 धर्मेश्वर (as in text) B1 सर्वतो (for कुशलो) K3. 5 om. अपि G1 हि (for अपि). — ^c) K1 5 D2 °नृपान् (for °विधान्)
K3-5 D1 2 T1 G1. 3 चापि (for चैव) — ^d) D5 D6-7 10 राज्ञो विजानन्, D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्)

10 ^a) D1 विसृजे, S °जामि (G1 by corr as in text), C5 °जन् (as in text) K1 2 स्या न गर्ह्यो, B (B4 missing) D2-4 7 G1 (by corr) Cn सामग°, D8 स्यां सुग°; S (G1 before corr) अस्य ग° (for स्यामगर्ह्यो) — ^b) B (B4 missing) Dn D3 नियुध्य°, T1 G1 4 5 न युध्य°, G2 युयुद्ध°, Cn युध्य° (as in text) D1 स्वधर्मान् — ^c) D1 च (for तद्) G5 स्वधर्मं (for ब्रवीतु) — ^d) K1 नो वासु°, K3-5 D8 यद्वासु° (for वासु°) G5 *repeats* 10^c (as in text) instead of 10^d!

11 ^a) K1 सैनेया हि चैत्रका, K2 D9 G2 शै(D9 सै)नेयाहिच्छत्रका, K3 D1 8 मै(D1 शै)नेयकाश्चैत्रका, K6 सोमकाश्चैत्रका, B (B4 missing) Dn D5 D2-7 10 शैनेयोय (Dn2 °या ये) चेदय, D2 सैनेयका यादवा (for शैनेया हि चैत्रका) K4 शैनेयकाश्चत्ररथाधकाश्च, T G1 3-5 M शैनेया-सौराश्चैत्य(G3 °स्सोम, G4 °श्चैद्य)का अधकाश्च — ^b) K2 वार्ष्णेया भोजा K1. 3 कौक(K3 °र)रा, B (B4 missing) Dn D5 D1-3 10 T G2 4 कुकुरा; D9 G1 3 5 M कौरवा.. D1. 2 G2 वृष्णयश्च (for सृञ्ज°) — ^d) D5 D10 नदयते (for °यन्ति)

12 ^a) D10 उग्र°, G2 वृष्णि° (for ह्युग्र°) K3 ये, G4 च (for वै) — ^c) B (B4 missing) D (except D1 2 9) °परायणा° (for °पराक्रमा°) — ^d) S (except G2) महात्मानो (for °बला)

13 ^a) K1 बभ्रुश्च, K5 वज्रश्च (for बभ्रु) K (except K3) गतौ (for गतो) — M3 5 om. from उत्तमां (in

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो

विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।

अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव

नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13^a) up to कर्मणा (in 14^b), and M4 reads the same portion *int lin* ! — ^{b}) K ह्येनं (for कृष्ण), and केशवम् (for भ्रातरम्) — ^{c}) K1 4 ययो°, K5 द्वयो°, D1 G2 5 M1 4 यस्मिन्, C8 यस्मै (as in text)

14 M8 5 om. up to कर्मणां (in ^{b}) and M4 reads the same *int lin.* (cf v 1. 13) — ^{a}) K1 2 D8 (by corr) ईशो ह्यय, D7m ईशश्चाय, G8 यदीदृशोय (for ईदृशोऽय) B (B4 missing) D5 6 8 G2 C8 भूयान्, Dn विद्वान्(!) (for भूयो) — ^{b}) B (B4 missing) Dn D8 D1 3-6 8 10 M2 विद्धि, D2 G2 विघ्न, G8 विदुर्, G5 सत्यो (for विद्मो) Dn D8 D5 8 कर्मणो, G8 4 °णा (for °णां) G5 निश्चयज्ञ — ^{c}) D8 T1 M3-5 °मतश्च (for °तमश्च). K3-5 लोके (for कृष्णो) — ^{d}) K2 5 Dn D8 4 8 °क्रामे; D9 °क्रम (for °क्रमे)

Colophon missing in B1, om in D5.6 — *Sub-parvan* K1-4 B1-3 5 Dn1 D8 D1 2 8-10 G1 2 M2-5 संजययान — *Adhy name* D7 T1 G1 युधिष्ठिरवाक्य; M2-5 आपद्धर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 27, K3 24, D8 S 28. — *S'loka no* K3 Dn D8 14

29

1 B1 missing up to 3^c (cf. v 1 5 27 25) For Cd, cf v 1 5 28 7 K1 2 T G1 5 श्री(K1 om. श्री)कृष्ण., D1 M1 श्रीवासुदेव , G3.4 श्रीभगवान् (for वासुदेव.) — ^{a}) D1 2 अविनाशे. — ^{b}) D9 transp. अहं and एषां. K2 श्रिय च, D8 प्रयच्छन् (for प्रिय च) — ^{c}) D8 राज्ये (for राज्ञो) K3 गतनेत्रस्य (for धृत°)! — ^{d}) K1 3 5 D8 सदा चाशसे, B (B4 missing) Dn D5 D3-7 10 समाशंसे, D1 2 G2 स(D2 त)दा चा(D1 प्य)ह, T2 G8 य(G8 त)थाशसे, M4 तदाशंसे (for सदाशसे). K1. 3 5 D1. 2 G2 सह° (for बहु°)

2 B4 missing (cf v. 1 1). — ^{a}) T1 G1 3 एष; G4 एषा (for एव) — ^{b}) S (except G2) तथा ब्रूया स्तानभि(T2 °पि; G4 °व)शाम्यतेति, Ca 3 as in text. — ^{c}) K4 एतत्, K5 मे तत्, S (except G2) अहं (for हि) K1m 4 वृणोमि, G5 ब्रवी° (for शृणो°) — ^{d}) K1. 2 च त, K5 B2. 5 Dn2 D5 7 T2 वै तत्, B1 3 D5 D10 तद्वै, D2 चैत, D4 च तत्, G2 चैव, Cn चैतत् (as in text) K1 2 पांडवार्थे, C8 °वाना (as in text) B2 3 D5-7 समक्ष, G1 समत्वं, Ca 3 समर्थं (as in text)

3 B4 is missing up to 3^c (cf v 1 1) — ^{a}) K3-4 ह्य(K5 य)त्र, B (B4 missing) Dn D8 D5-8. 10 तत्र, D1 2 चापि (for चात्र) D1 अत्र, D9 अपि (for हि). — ^{b}) D2 प्रकीर्तित, G5 M (except M5) प्रदर्शितं (for °त°). T2 G1 3 5 पांडवेषु (for °न). — ^{c}) K (except K4) D1 2 G2 यस्माद्, T1 एव, T2 G1 3-5 M अस्मिन् (for यस्मिन्) K1 5 B2 3 Ds2 D9 Ca 3 वृद्धो, D1 धृतो; D7 G2 गृ(G2 सगृ)ध्रो, T1 प्रवृत्ते, T2 G1 3 4 M1, 3-5 वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
　मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
　उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
　पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
　दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र
　हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
　द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
　तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
　पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
　तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-　　C. 5. 815 B. 5. 29. 8 K. 5. 29. 8

G3 क्रते; M2 घ्रते, Csp नृद्द (as in text) D2 G3 °राष्ट्रस्य पुत्र ; T G1.2-5 M °राष्ट्रे मपुत्रे — d) D3 G3 तस्माद् (for कस्माद्) D2 एवेषा (for तेषा) K1-3 B D6 Ca.n नात्र , Dn D2-5.7 8 G1 (by corr) नातु·, D9 नास्मि· (for नात्र)

4 a) K3m Dn1 D7 9 न चायमं, B Dn2 D5 D3-8 10 न स्व ध°, D1 S त(M4 5 म)त्वं धर्मान् (for तत्त्व धर्म). Cs cites त्वं धर्मं K1.2 D1 T2 G2.5 व्याहरन्, B D6 G1 Cn विचरं, G3 आचरन् (for विचरन्). K2-5 D8 न त्व ध(K5 विध)र्मंच्यवन (K3 °र्मं व्यचर) सज°. — b) Dn1 G4.5 जानाति, Ca s जानासि (as in text) — c) K4 6 D3-4 M3-5 अथ कस्माद्, D2 कथमस्माद्, G1 अतो क°, Ca अहो क°; Cs अथो क° (as in text) K6 D8 पाण्डवाना, Ca °वस्य (as in text) — d) K5 D2 उन्साहिना, D2 °हिन ; S (except G3) °हत ; Ca °हिन. (as in text) K1-4 D5 D10 Ca.s पारयितु (K2 °यत), K6 D8 पूरयता, D3 प्रार्थयत (for पूरयत) — G2 om. 4e-5d — e) D8 यथाख्यातिम्, T2 अथा°, Ca.s यथा° (as in text) D2 आनीप्सत , Ca.s आवसत (as in text) Some MSS कुटुंब or कुटुंबे, Ca s कुटुम्बं (as in text) — f) B1(m as in text) 3 Dn D2-8 पुरा कस्मात्; D7 °कर्णात्, Ca s °कल्पात् (as in text) M3 4 साध्व(M4 °च)विलोपम्, Cs as in text Ca cites विलोपम्

5 G2 om. 5abcd (cf v l. 4) — a) K4.6 D3 °मानो; Ca.s °माने (as in text) K4 6 स्वधर्मे; Ca s यथावत् (as in text) — b) K4 5 D2(marg. sec m as in text) न हीयते नापि गर्ह्यो हि लोके — c) K1 कर्मणा चाहु , D9 स्वकर्मणा, Ca s कर्मणाहु· (as in text) S (G2 om.) कर्मणा चेत् (T G1.4 5 केचित्, G3 एवेति) सिद्धिमाहु· परत्र — d) K1 कामं, K3 कामान् (for कर्म) — K3 (which om. 5f) ins after 5ed.

138* नो विन्दन्ति क्षत्रिया· सजयापि

— e) K1.2 न चाभुजानो; K6 नो भुंजानो, T1 न तामाहुर्, G1 3 नाहुर्ज्ञान, Ca s नाभुञ्जानो (as in text) D1 गृध्येद्, S तृप्यं (T1 तृप्तिं; G2 वृध्यं), Ca तृप्येद् (as in text) — f) K5 om. 5f (see above) D5 इदं (for इह) B Dn3 D. 8 10 Cn विहितं (for विदित) D2.4 जनानां, D9 द्विजाना (for ब्राह्म°) S विद्या नापि (T1 G1 विद्या न वा; T2 विद्यास्वापि, G2 तृप्तो विद्यास्व; G4 विद्याना वा, G5 विद्यास्व चा·, M1 विद्यानामपि) विषय भोजनस्य

6 a) S (except G2 M2) विद्या साधय(T G1.2 5 °य)तीह, Cs as in text. — b) S (except G2 M3) तस्या , Cs तासा (as in text) D1 S (except G4 5) दृश्यते (for विद्य°) S नेतराया , Cs as in text. — c) D1 °दृश, G4 °चल, Cs °फल (as in text) K8 D9 हि; G4 च (for तु).

7 G2 om. 7a-8b — a) K2 Ds3 D8 योयं, Cs सोऽय (as in text) K1-3 D10 विहितो वै (K2 3 by transp वै विहितो) विधात्रा, Ca विहित· कर्मणैव (as in text) Cd cites कर्मणैव — b) K1-3 D8 प्रवर्तते, B (except B1) Dn D2.4 7 9 सव°, D1.5 उद्व° (for तद्व°) K1-3 D8 कर्मणैव, K5 तच्च कर्म; D1 तत्र कर्म, D3 9 कर्म त(D3 त)त्र, S (except M1, G2 om.) यत्र कर्म, Ca s तत्र कर्म (as in text) — c) K1.2 D8 अत्र, G2 स तत्र (for तत्र) K1 D1 G3 योन्य , T1 नान्यत् (for योऽन्यत्) Cs cites अन्यत् Dn D5 D3 4 8 10 T1 G2.5 M2 4 (inf lin) मन्ये, D1 T2 मंता; M1 3 5 मन्यते (for मन्येत्) — d) K3 Dn2 D2 8 G4 आलपित, K4 ज्ञापित (for लपित)

C. 5 816
B. 5 29 8
K. 5 29. 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

---

8 G2 om 8^{ab} (cf v. l 7) — a) K3 एव, K5 T G (G2 om) वै (for अमी). K4 कर्मणा चैता देवता॰ परत्र — b) K1 3 D0 G3 4 एव, K2 एव हि, K4 5 एव, D1 असौ, T1 G5 वाय; T2 G1 M एवायं (for एवेह). K1-3 पवति (K3 ॰ति हि), K4 5 प्रवते, B1 D9 T1 G1 4. 5 प(G4 आप)वते, D1 वाति तु, G3 पतते (for प्लवते) — c) K2 D2 G2 अहोरात्र, D1 दिवारात्र, G5 अहोरात्रिर् (for ॰रात्रे) K1 व्यचरत्, K2 3 5 व्यदधत्, D10 विधिवत् (for विदधत्) — d) K2 D2 ह्यतद्रितो, K4 स्वत॰, T1 G1 5 त्वत॰ (for अत॰). B4 D5 D6-7 8. 10 शश्वद् (for नित्यम्) K1 D2 उपैति (for उदेति) D2 G2 भानु (for सूर्य॰)

9 a) K3 ॰मासा तिथयो (for ॰मासानथ) K1 3. 4 ऋक्ष॰; K5 कृष्य॰ (for नक्षत्र॰) — b) K B2-5 D चाभ्युपैति, B1 T1 G1 3 5 अ(B1 चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति)

10 b) M1 वहेदपीय (for बिभर्ति देवी) — c) K (except K1) Dn1 D5 D7 9 G3 M1 आपो (for अपो) — d) K3 Ds2 सद्य॰ (for नद्य)

11 a) D1 वारिवाह , Cs भूरितेजा॰ (as in text) — b) K2 3 B4 Dn D3 4 T1 G1 2 5 M2 दिशश्च (for दिवं च) Dn1 (hapl) om 11^d-13^a. — d) D1 2 9 S (except G2) श्रैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठत्वम्) K अ(K1 2 प्र)तिदेव॰, D1 2 वज्रभृद्देव॰ (for बलभिद्देव॰).

12 Dn1 om 12 (cf v l 11), K5 (hapl.) om. from मनसश्च (in 12^a) up to सुख (in 13^c). — a) K3. 4 प्रतिरुद्धं(K4 ॰ध्यें)द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — b) K3 स तेन, D5 D1. 5-8. 10 S (except T2 G1 2) देवः (for तेन) Ds1 D10 ज्यैष्ठ्यम् (for श्रैष्ठ्यम्) — c) B (except B4) D5 D5 6 8 10 सत्य(D8 श्रेष्ठ)धर्मौ (B1 Ds1 D5 6 10 ॰र्मां), D1 सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं) K4 D10 G3 M पालयानो (for ॰यन्) — d) K1 2 4 D1. 2 8. 10 G2 ह्रियं (for प्रिय) — K1 om 12^{ef} — e) D3 ॰वीय॰ (for ॰सेव॰) — f) K2 3 दैव, B D (except D1 2 9) स दे(D7 दै)व-, T G यो देव- (for देव-). D10 समवाप (for मघवान्प्राप)

13 Dn1 om. 13^a, K5 om up to सुख in 13^c (cf v l 11, 12) — b) K1 2. 4 D7 8 10 शसिता॰, D1 सश्रिता॰; T2 संयता॰, G4 सहिता॰ (for संशिता॰). K4 यथा च (for यथावत्) — c) G3 प्रतिमथ्येंद्रियाणि — d) K G3 ततो (for तेन) K1 Ds2 D1 6 8 T1 देवान्, Cs देवानाम् (as in text) K1 Ds2 D6 8 आगमद्; Cs अगमद् (as in text)

14 a) K4 B D (except D1 2 9) ins तथा before नक्षत्राणि — G3 (hapl) om 14^b-14^f — b) K3 5 G1 अ(K5 अथा)श्विनौ च, T G1 4 5 M ये च दिव्या (for अथापि विश्वे) — d) D2 T2 अथ (for च) K3-5 D5 m सिद्धाः, B (except B1) Dn D5 D3-7. 10 G1 (by corr)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या-
दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

सूत, D8 सूर्यं (for शुभ्रा) — c) K3 G2 °विद्या° क्रियां च; B1 D9 °विद्या क्रियां च; T G1.4.5 M °विद्या व्रतं च B2-5 Dn D3 D6-8.10 ब्रह्मविद्या ब्रह्मचर्यं क्रिया च — d) K3 निषेवणान्, D9 मसेव्यमाना K4 B D (except D9) ऋषयो (for मुनयो) B1 M3 यत्र, D9 G2.4.5 अत्र (for अमुत्र)

15 a) G2 विद्वान् (for इमं) — b) B4 Dn D3.4.9 विप्रेन्द्राणा (for ब्राह्मणानां) — c) G3 कस्मात्त्व च (for स कस्मात्त्व) D2 ज्ञानतो, T1 ज्ञानवान्, T2 ज्ञायता, G1.4 ज्ञानिनां (for जानता) T1 ज्ञानिना, T2 G4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्) D2 त्व, S (except M5) च (for सन्) K3-5 कस्माच्च (K5 °त्स) त्व जानमानोपि सूत

16 a) K3.5 आम्नायेषु च, Ds2 आम्नाये (for °येषु) — c) K4.5 D10 कर्मणा, Dn1 D7 च° (for व°) — d) K3 हस्तत्राणे, K4.5 हस्तितत्रे, B1.2 D3 D6-10 अश्वपृष्टे (D3 D9.10 °ष्ट), B2-6 Dn D2 m.3.4 हस्त्यश्वाद्यै ; T1 G1.6 शस्त्र° शास्त्र , G3 M हस्तस्तोत्र , G4 अस्त्रस्तोत्रै (for हस्तत्राणै) K1 रथशब्दैश्च, K3-5 °शास्त्रे च, G1 °शास्त्रैश्च Dn1 G6 भूप°, D6-7 पृष्ट. (D6 m भूय as in text)

17 a) T G1.3 M इमं (M3 °द), G2 एनं, G4.5 इय (for इमे) K D1.3 Ca s उपायान्, D9 उपेय (for उपायम्) — b) K (except K4) D1.3 नाधि°, B4 Dn D3 D5-7.10 M6 अव° (for अधि°) K1 D8 अवाधि न, K6 G2.6 अपथेन, Ca.8 अवधेन (as in text) K3 पार (for पार्था) — d) K1-3 आर्य(K3 आर्यैर्)वृत्तैर्, K4 आचार्यवृत्तैर्, D1 आर्यवृत्त, D2 अनार्यवृत्तैर्, C5 आर्ये वृत्ते (as in text) K1.4 D1.7 S (except G1.3) भी(G5 M भै)मसेनान्, Ca s °सेन (as in text)

18 a) G1 वै (for चेत्) T1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text), G2 यच्चमाना — c) K1-3 पारयत , S (except T2 G1.3) पूरयता (for पूरयन्त) — d) K3 D3 D10 M3-5 तदा, K4.5 तथा (for तद्) K D10 (m as in text) प्रशासा (for प्रशस्तम्)

19 S (except G3) reads 19 after 5 28 5 for the first time, all of these MSS except G3 *repeating* it here — a) T1 G1.5 (first time) आहोस्वित्, Ca उताहो (as in text) K1.3 धर्मम्, K2 सधिम्, B2.4.5 (m as in text) D3 D5-8 Cn शास्यम्, D2 सर्वथा (for सर्वम्) Dn1 सर्वमेव, D10 शास्यकार्यं (for सर्वमेव) — b) D3 D10 Ca युद्ध (for युद्धे) T1 G5 (first time) वर्धते (for वर्त°) T2 °तत्व, Ca °तन्त्रम् (as in text) — K1 om 19[cd], M3 (first time) om 19[c] — c) K4 अप्रयुद्धे, D3 D10 Ca अयुद्ध (for °द्धे) D1.2 न वर्तते T2 °तत्व (for °तन्त्र) K3 अयुद्धे वा धर्मतत्व श्रृणोपि — d) Dn1 D3.4 यथैव, T2 अ°, Ca n s त° (as in text)

20 a) K B2.4 D3.4.8.10 G6 सविभागम्, B1 वै वि°, Ca विभागम् (as in text) — b) K6 अवेक्षस्व, D1 प्रेक्षस्व वै, T G3-5 अवेक्षसे (T2 °सि), Ca अवेक्ष्य त्व (as in text) D2 धर्मं; Ca s कर्म (as in text) — c) S (except T2 G2) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text)

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 29. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

K1 2 चैपां, K3 वै, K4 5 D2 T1 G1 3-5 M स्व, G2 वा (for अथो) K1.2 विहित; Ca पाण्डवाना (as in text). K4 5 स्वधर्मं; B1 Dn D3 D3.4 10 Ca च कर्म (for स्वकर्म) — d) K3-5 वा त्वं स्वमत्या, Ca यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते) D1 तदप्येपा शस वा निंद वा त्व

21 a) K3 5 याजयीत, K4 D32 यो जयेत; Dn D2-4 7 वै यजेत, D3 9 T2 G3-5 M3-5 यो यजेत (for ऽथो यजेत) — K4 om 21b, M2 om. 21bcd — b) K3 देवान्, K5 D1.6 7 T1 G2 4 5 M (M2 om) ईयात्, D3 D10 देयात्, Ca इयात् (as in text) M (M2 om.) तीर्थमुख्यानि — c) K3-5 D3 चैव, D7 10 M (M2 om) वापि (for चापि) K3 यज्ञान्, K5 याजान् (for याज्यान्) — d) D3 D1 5 6 10 प्रतिग्रह (D1 °हान्) च (D10 वै) (for प्रतिग्रहान्वा) K4 B Dn1 D2-6 10 T1 G (G3 corrupt) निहितान्, D1 निधित , Ca विदितात् T G1.4 5 उपेयात् (for प्रतीच्छेत्) K1-3 प्रतिग्रहान्विदितांश्चा (K3 °हिताना) ददीत — S (except G2) ins after 21 (M2, which om 21bcd ins after 21a, om also lines 1-3 of the following up to °येन्न)·

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्याद्धन न तु याचेत किंचित् ।
न याजयेन्न तु चाध्यापयीत
एव स्मृत क्षत्रधर्म पुराण· ।

[(L. 4) G3.4 M एप (for एव) T1 G3-5 श्रुत· (for स्मृत·)]

22 a) K1 2 मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो) — b) D5 D5 6 10 अप्रमादो (for अप्रमत्तो) K3 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा) — c) D9 °धर्मानधीत्य, S (except G2) °देवान्स्वधर्मात् (for °वेदानधीत्य) — D9 (hapl.) om. 22d and line 1 of 140* up to अधीत्य — d) G3 (by transp) कृत्वा दारान्; G3 राजन्कृत्वा K1.2 गृह. — After 22, B1 Dn D2 (marg) 3-3 9 (om up to अधीत्य) ins

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्य
यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D9 वेदान् (for पुण्य) — (L 2) D3 यदृच्छया, D9 पुण्यान्स (for यदि°) D9 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्)]

23 a) S (except G2) °प्यधीत्य (for ऽधीत्य) K1 B1 D3 D3 S (except T1 G1 3-5) °गोरक्ष्य° — b) K1 प्राप्य, K2 3.5 D3 D5 6 10 Ca चित्वा, K4 विद्वान्, D1 जित्वा, M विचिन्वन् (for चिन्वन्) K D2 पालयित्वा (for °यन्). — c) K4 5 D1 2 कुर्वाणो (for कुर्वन्) — d) T1 G1 धर्म्यान्सदा, G5 धर्म्यांसदा; M1 धर्मं कृत्वा, M2-5 धर्मं तथा (M2 °दा) (for धर्मशील°) K1 2 4 गृहं; K5 गृहे (for गृहान्)

24 b) K3 5 नाधीयते, D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत) — c) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 °नो) (for °त्थितो). — d) B4 Dn D3 4 T2 M2 एवं (for एष) K4 5 D9 G4 श्रुत.; D3 D8 10 स्थि° (for स्मृ°)

25 a) K1 2 एवं, K4 D9 T1 G1 5 एतद् (for एतान्) K3-5 पालयते (for °यन्) — b) K4 D1 2 G4 नियोजयेत् (for °यन्) — c) D3 धर्म°, D2 सत्य°, D3 सर्वं°; T1 G1 5 सप्र° (for सम°) — d) T G1 3.4 अनुरुध्येद्, M1 नानुरुध्येत, M2 न निरुध्येत (for अनु°) K3.5 B1.4 D2-4 6 10 कामात्, T G1 3 4 अकस्मात्, G5 कश्चित् (for कामान्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-
न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ २६
यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो
विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-
त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।

इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म
उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः
प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ
किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C. 5. 842
B. 5. 29. 24
K. 5. 49. 24

26 ^{a}) K4 D1 श्रेयन् (for श्रेयान्). K2. 3. 5 D1. 2 विदेत, Ca. s विद्येत (as in text) — ^{b}) D1 अवि°, Ca. s अभि° (as in text) — For 26^{ab}, S (except G2) subst.

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
नियोजयन्स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।

— ^{c}) K4 संत, T G1. 3. 4 M न तान्, G2 सदा, Cs स त (as in text). K1 B D Cs दुष्टम् (D1 राष्ट्रम्), K2. 3 प्रदुष्टन्, T1 दृष्ट्वा, T2 G1. 2. 4 M दुष्टान्, G5 दुष्टान् (for दुष्टम्) K. अनुशिष्ट, B3 G2. 4 °शिष्येत्, B1 D1. 2. 6 G5 °शिष्यन्, T G1. 3 M °शिष्य, Cs np शिष्यात् (as in text) K1. 4 B D (except D1) G1. 2. 4 M5 Cs प्रजानां (for प्रजानन्) — ^{d}) B1 न च तद्; B2 न तद्, B3-5 D2-3 एतद्, D3 न वै, Cn न चैतद्, Ca s np न चेद् (as in text) K1 (m as in text) B4 D6. 7 Cn बुध्येद्, D6 वध्येद्, Ca. s np गृध्येद् (as in text) K1 (m as in text) दिवि, K4 D10 तात, B4 D.-7 न च (for इति) K1 (m as in text) नास्मिन्, Ca s तस्मिन् (as in text) K2. 4 B D1. 2. 6. 8. 10 T1 Ca. n s नातु, Cnp नातु (as in text)

27 ^{a}) B1 न चागृ°, G2 यथा गृध्रो, Cs यदा गृ° (as in text) K (except K4) D2 °भूम्या, B Dn Ds D1. 2-6. 8. 10 °भूतौ, D2 G2 °भूमौ, D7 °बुद्धौ, G4 भूमिपतिं (for परभूमिं) — ^{b}) K2. 4 Ds D1 बलप्र°, K5 D2 विधे प्र° (for विधिप्र°) Ca cites प्रकोपात्, Cs विधि and कोपात् T2 G2. 4 M बलिन् (M1 inf lin विधिन्), Ca s बलम् (as in text) K2 D1 Ca. s आविदान, K5 T2 M1 (inf lin) आददान (for आददान) K1 बलाप्र बलमाविदान (sic) — ^{c}) K2 राज्ञो, Ds राज्ञा (for राज्ञां) K1. 2 भवति हि, K2. 6 D10 भवति च, K4 भवति, B Dn Ds D1-4. 7-9 G2 Cs अभवद्, D2. 6 Cn समभवद् (for भविता) D1 एव, D2 एव (for एतद्) — ^{d}) Ds तदाय, D6 अत्र, T1 तत्तत्र, G2 तत्रैव, G4 ततो (for तत्र) K1. 2 युक्त (for जात) Ds D1 धर्मदास्त्र, D2. 6. 10 धर्मशास्त्र (for वर्म शस्त्रं) K3-5 तदा योग्य (K5 युक्त) धर्मशास्त्र धनुश्च — Dn1 Ds M2 (hapl.) om. 27^{ef} — ^{e}) B Dn2 D2-5 G1 Cn s एतद् (for इन्द्र) — ^{f}) B1 D1. 2. 6 G2 M5 धर्म शा(D2. 6 -शा)स्त्र (for वर्म शस्त्र) K3-5 D10 उत्पादितं ब्राह्मणाना हिताय — D2 repeats 27^{ef} (v. l. धर्मशास्त्र) — Dn D1. 2. 6 (marg.) s T2 ins after 27 (Dn1, which om. 27^{ef}, ins after 27^{cd})

142* तत्र पुण्य दस्युवधेन लभ्यते
सोऽय दोष कुरुभिस्तीव्ररूप ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानै
प्रादुर्भूत संजय तन्न साधु ।
तत्र राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो [5]
धन हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्म पुराण
तदन्वया कुरव सर्व एव ।

[(L. 1) T2 तत्तद् (for तत्र) — (L. 4) D2. 3 प्रजाभूत (D3 °त°) (for प्रादुर्भूत°) Dn साधु तत्र (by transp.) — (L. 6) D2 Cn धर्म्य (for धन) — (L. 7) D1. 2 नवेक्षन्ते — (L. 8) Dn D2 तदाश्रया°, T2 तथा तथा, Cn तदन्वया° (as in text) D1 एते (for एव)]

28 ^{a}) G4 वित्त (for धन) K1. 2 ह्यदृश्य, K3. 6 त्वदृष्ट, K4 G3 प्रदृष्ट, T G1. 4 प्रनष्ट, G5 M प्रनष्ट (for ह्यदृष्ट) — ^{b}) G4 प्रगृह्य (for प्रसह्य) D2. 4. 9 वा(D9 चा)न्यत्र (for वा यत्र) B2 हरेत्तु, G5 भवेद् (for हरेत) D9 T1 G1. 2. 4 M दृश्य, G5 अदृश्य — ^{c}) Dn1 D3. 4 वध्यौ, D9 तौ वध्यौ, Cs गर्ह्यौ (as in text) K4 भवता, Ds2 भवत (for भवतः) T1 G1. 5 इमौ (for एतौ) — ^{d}) K3 om. 28^d K (K3 om.) D2 किं वा, D1. 7. 9 M1 (inf lin) Ca s किं, T1 G1. 2 M1. 3-5 किं न, T2 तयो, G2. 5 किं न, G4 M2 किं नु (for किं वै) T1 G1. 4 M पृथग्, T2 एक, G5 पृच्छे, M1 (inf lin) पृच्छते, Ca s पृथक्त्व (as in text) K4 D10 धृतराष्ट्रे (for °ष्ट्रस्य) K4 D10 सपुत्रे, T2 G2. 4 पुत्र, G3 पुत्रं, G. पुत्र (for पुत्रे) — ^{e}) B3. 5 D (except D9) T2 सोय (for योऽय)

C. 5. 842
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।
एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२

दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

K1 3 धर्ममेव, K4 5 पापचेता , T1 G1 धर्ममेन, G4 °मेतद् (for धर्ममेत) Cs cites धर्म — K2 4 5 D2 ins after 28c K3, after 28f

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-
स्नासौ धर्मं स्तेयमाहुर्विधिज्ञा ।

[(L 1) K2 अधर्म वा, K4 स्वक धर्मे (for स्वधर्मं वै) D2 °हृता (for °हारान्)]
— f) K4 5 om 28f B Dn Ds D5 6 8 10 यमिच्छति, D3 4 7 M1 5 यदिच्छति (M1.5 °ते), T2 प्रयच्छते, G5 यदीच्छते (for यमिच्छते) Cs cites इच्छति B Dn Ds D3–8 10 M2 क्रोध°, D1 धर्म° (for मन्यु°)

29 a) K (except K2) D1 भाव (for भाग) G4 पुरा (for पुन) Dn1 D3 4 8 9 T1 G1 3 विशिष्ट , G5 विनष्ट , Cn निविष्ट (as in text) — b) K1 om 29b K3 D1 स्व न (D1 न) क°, K4 G5 धन क°, B3 4 D2 T Cn त न क°, Dn1 तन्मे क°, G1 3 4 M न न क°, G2 स तं क° (for त नोऽक°) — c) B5 Ds D10 तस्मिन्, Cs अस्मिन् (as in text) K1 2 अर्थे, Cn s पदे (as in text) T1 G (except G2) हि (for ऽपि) — d) G4 राज्य (for श्लाघ्य) K4 5 पैत्र्ये (K4 °त्रे), B Dn Ds D3-7 10 G3 4 M2 5 पित्र्य, D1 पित्र्यात्; D8 पित्रे, G2 पित्र्ये (for पित्र्य) K (except K5) अमरराज्याद् (K4 °राष्ट्राद्), D9 T2 G2 परराष्ट्राद्, Cs परराज्याद् (as in text) B Dn Ds D3–8 10 G3 4 विशिष्ट, D9 °ष्टात् — e) K1 एतान्कामान्, G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्) G3 हितार्थं (for पुराणान्)

30 a) B3 4 D2 ये, B6 D1 3 4 6 8 T G M5 एते (for ये ते) Cs cites ये B2 5 D3.4 G5 मदान्, B3 4 M2 मदान् (for मन्दा) D1 °पथाम्युपन्ना , D2 G3 °पाशोप(G3 °पाशाभि)पन्ना , T2 °वश प्रपन्ना., G4 °शापाभि° (for °वशाभि°) — b) G3 धार्तराष्ट्रेषु, G5 धृतराष्ट्रेण; M1 धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण) K3 भूपा (for मूढा) — c) Ds कर्मणापाय (for कर्म पापीय) K4.5 पापीय एतत्, D2 °य एवं, D10 °य एषा, M1 पापीयसा व (for °य एव) — d) Cs राज्ञा मध्ये (for सभामध्ये)

31 b) D1 °वयोभिपन्ना (for °वृत्तोपपन्नाम्) — c) K4 तद्, D2 यद्वै, T2 om. यद् K1 D2 प्रे(D2 प्रै)क्षत, K2 प्रैक्षन्, K5 B Dn1 D1.3–8 T2 G1 2 4 उपैक्षत, D9 T1 G5 M उपेक्षते, G3 ईक्षत (for उपेक्षन्त) — d) K3 subst 144* for 31d K4 कामातुरेण, Ds कामभोगेन, M1.3.4 कामानुरागेण, Ca s कामानुगेन (as in text). K1 2 4 M1 3–5 अवरुद्धा (M4 5 °द्ध), K5 अनुरुद्धा, G1 उपरुद्धा , M2 Cnp °रुद्धं, Cs °रुद्धां (as in text) B D (except D2 3 10) G2 M व्रजतीं, G5 प्रशाता. (for रुदन्तीम्) — K3 subst for 31d K4.5 ins after 31d:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टा ।
[K4 दु:शासनो मदबुद्धिर्विचेष्टा]

32 a) B1 5 Dn D2–7 त (as in text), the rest (for K3 see below) ता G3 तथा (for तदा) M1 स ते (for ते) T1 G3–5 M (except M6) स कुमार°, T1 G1.2 स कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा) K3 ममाप्यपेक्षा न कृता मदावैर् (sic). — b) K4 Dn D9 10 आवारयिष्यन्, D1 अवारयंत , T1 G4 अपालयिष्यन्, T2 G1(before corr) 2 M2 4 अ(G2 आ)पारयिष्यन्, G5 निवार°; Cn अवार° (as in text) — c) K3 करिष्यत्, D3 2 M1 अकरिष्यन्, T2 G4 करिष्यन्, G3 करिष्येत् (for अकरिष्यत्) — d) G2 om च K (except K2) D2 चेत्, Cs च (as in text) K (except K1) Dn1 D3.4 7 9 सुकृतम्, D1 सूक्तम्, T1 G1 5 महिमा, T2 G4 M3–5 हितम्, Ca.n s कृतम् (as in text) K2 G4 अत्र, K3 हितं, T1 G1.5 च,

समामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार
तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां
कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
कृष्णाजिनानि परिधित्समाना-

C. 5 833
B. 5. 29 45
K. 5. 29 45

M1 (inf lin) अस्मात् (for अस्य) K8 स्यात्, G5 अभवत् (for अभविष्यत्)

33 a) K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 °मान्), B2-4 Ds2 D5 7 8 T1 प्रतिलोम्यान् (T1 °म), D1 T2 G1 प्रतिकामी (T2 °म्य, G1 °म), G3-5 M प्रातिलोम्यं (G3-5 °म), Ca n s प्रातिलोम्यान् (as in text) G5 तदानीं (for निनाय) — b) D1. 2 G2 समक्षं (for च कृष्णाम्) — c) S (except T2 G2 4) दीना (for नीता) B D करुण व्यपेक्ष्य (D1 कृपण समीक्ष्य), T2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्) Ca cites करुण — d) K1 G1 3. 5 आचष्ट, B D अवाप (D1 पैक्षिष्ट, D2 अदृश्य, D9 अदर्शि) (for अदृष्ट) B Ds2 D5-7 G3. 5 M2 Cn किंचित् (for कंचित्) G4 अपश्यती मा (for अदृष्ट क°) T2 G2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता

34 a) K धर्ममेव (K4 °कं), G2 कार्पण्याद्ध (for °ण्यादेव) Cs cites कार्पण्यात K1 तस्य (for तत्र) B Dn Ds D3-10 नृपा, D2 T2 नृप (for राज्ञो) — c) B Dn Ds D2-4 8 T1 G1 5 धर्म्यम् (as in text), the rest धर्मम् K D1. 2 10 T2 G2 अवेक्ष(or °क्ष्य)माणो (for अर्थं ब्रुवाणो) — d) K3 4 B Dn D3-7 T2 G5 M1. 2 5 धर्म(D7 G5 M5 °र्मं)बुद्ध्या (K4 °द्ध्वा), Ds1 यो धर्मबुद्ध्या, Ds2 धर्म्यं बुद्ध्या, D9 धर्मे बुद्ध्या (for धर्मं बुद्ध्वा) K अल्पबुद्धीन्, G4 M आर्यबुद्धि (for अल्पबुद्धिम्)

35 a) B (except B3) Dn Ds D10 Cs अबुद्ध्वा (for अनुक्त्वा) G5 अनुद्धतं (for अनुक्त्वा त्व) K1 D1. 5 T2 G4 त, G3 तद् (for त्व) K1-3 Cs एन, B D G3 Ca एत, G2 एतत् (for एव) — b) K1 2 G3 अथेच्छसे, B2 D2 यथे°, D3 4 7 9 सन्निक्षसे, T2 अथेहसे, G4 य इच्छसे (for अथेच्छसे) Cs cites इच्छसि G2 पांडवेभ्योपदेष्टु, Cs पाण्डवस्योप° (as in text) — c) T1 G1 चचार (for चकार) K1 2 G2 शुभ्र, K3-5 D2 धर्म्यं (for शुद्ध) — d) K2 3 B D (except D1. 2) T2 तत्र (for तद्धि) — ef) Cf. 1 2 102 and B 2 72 3 T2 सहात्मना (for तथात्मान)

36 a) D2 तत्र, S (except G2) यद्, Cs तम् (for यत्र) — b) Ds2 D9 कृष्णा स्थिता, T2 कृष्णा प्राप्ता (for कृष्णां स्थिता) T1 G1. 3-5 M प्राप्ता कृष्णा परिषदो वै सकाशे (G4 °मीपे) — c) S (except T2 G2) पतिर् (for गतिर्) — d) T2 याहि, Ca प्रपद्य (as in text) B Dn2 Ds1 D1. 2 5 6 10 T2 G2 M2 Ca दासी (for इदानीं) T1 G1. 5 प्रपद्येथा, M1 प्रपद्यस्वेदानीं (for प्रपद्येदानीं) K1 2 4 5 D1 9 T G M1 धृत° (for धार्त°) — e) S (except T2 G2) हि सर्वे (M भद्रे) (for न सन्ति) — f) K कामिनि, B D (except D1. 8 9) भाविनि (for भामिनि)

37 a) K1-3 स, K4 नो (for यो) B D (except D1 9) Ca. s प्रोत, G3 गूढ (for प्रौढ) — b) K4 अस्थिछिंदद्, K5 °छिद्धे, B1 °प्राछिदन्, B2 G1 5 °छेदी, B3-5 Dn Ds D5 6 8 10 °छिंदन्, D1 °प्रछिद्यन्, D2-4 7 9 T2 G2 °प्रच्छिदन्, T1 °प्रछिन्न, G4 °स्पर्शं (for अस्थिप्रच्छिन्) S (except G2) पृषत्क (for सुघोर) — d) N Cs फाल्गुनस्य

38 a) T1 G1. 4 5 M कृष्णा जि(M1 भी)ता वै परिभर्त्स्यं(M3 °र्त्सं)मानो (M5 °ने), T2 कृष्णाजिना वै परिधत्स्यमानो,

C. 5 853
B. 5 29 43
K. 5 29 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G3 °नानि परिवत्स्यमाना — [b]) K1 4 D8 G1 कटुकान् (for °कानि) K अन्वभाषी(K2 °ष)त्, D1 G2 5 आयभाषे, T2 G4 अभ्यभाषीत्, G1 अभाषत् (for अभ्यभाषत्). — [d]) S (except G2 4) तथा (for क्षय) S (except G2) निरय (for नरक)

39 [a]) A few MSS गधार° — [b]) K4.5 D1 2 7-9 स्म (for स) B (except B1) D (except D1 2 8 9) पार्थं (for पार्थान्) S (except G2) यदब्रवीत्पाण्डवान् (T1 G4 M2 °व) द्यूतकाले — [c]) G2 पराजिते नकुले (for °तो नकुल) B4 D5 (m as in text) 6 नदन (for नकुल) S (except T2 G2-4) किं नु तेऽस्ति (for किं तवास्ति) — [d]) K3 (by transp) त्वं कृष्णया, K4 किं कृष्णया त्वं, D1 कृष्णाया वै K4 5 D1 G3 4 दीव्यसे (for दीव्य वै) G2 राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या)

40 [b]) N (except K3 D2) T2 G2 4 5 वाक्य (for ऽवाच्य) K1 2 5 D1 G2 4 वाच्यम्, K2 (marg *sec m*) गर्ह्यम्, K4 B Dn Ds D8-9 गर्ह्यम्, T2 सर्वम् (for वाक्यम्) D10 गर्हणीय, T1 G1 वाक्यमेतद् (for वाक्यमेव) K एवं यथावत्, G4 एवविधोक्त (for एव यथोक्तम्) — [c]) D2 चाहं, T1 G (except G2) वाह (for त्वह) — [d]) M2 एव (for एतद्) G3 M1 विनष्ट (for विपन्नम्) — After 40, T1 G1 4 5 ins

145* जानासि त्व धार्तराष्ट्रस्य मोह
दुरात्मन पापवशानुगस्य ।

41 [a]) D1 अवापयित्वा, T1 अह प्रयिष्यन्, G1 4 5 अहा(G4 °भ्या)पयिष्यन्, G3 M अह प्रयात्वा (for अहापयित्वा) S (except G2) कुरुपाण्डवार्थं (T2 M2 °र्थे) — [b]) T G3 M हितं, G1 5 अह, G4 अय (for शम). B Dn D3 D5 6 10 अपि चेत्, D3 4 7-9 अचिरात् (for अथ चेत्) B4 D5 6 T1 Cn शकेय, T2 G4 आचरेय, G5 शमोर्थं (for चरेयम्) — [c]) M2 4 om मे D1 2 महार्थं, T1 G1 (before corr) यथोदय (for महो°) — [d]) K3 मुच्येयुश्च, B4 मुच्येरन्वै, D8 मुच्येरश्चेत्, D10 G2 विमुच्येरन्, T1 G1 3.5 M समुच्येरन्, T2 न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च)

42 [a]) B D (except D1 2 9) मे वाच (for वाच) K2 वाच्यां, K4 T2 G2-4 M काम्या, T1 G1 5 धर्म्यां, Ca.s काव्या (as in text) — [b]) T1 G1 5 काम्यां रम्याम्; T2 धर्म्यामभ्याम्, G2 धर्म्यां रम्याम्, G3 4 धर्म्यारामाम्, Cs धर्मारामाम् (as in text) — [c]) K समीक्षे°, T1 M1 अपेक्षे° (for अवेक्षे°) Dn2 कुरव , D7 कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्रा) K D2 T2 G2 समेत्य, D1 M1 4 समर्थां, D3.4 5 T1 G1 3.5 समर्था, G4 समग्रा, M2 3 5 समर्थं (for समक्ष) — [d]) K1-3 वै, D3 4 8 स- (for च) Dn2 धार्तराष्ट्रा (for कुरव)

43 [a]) N (except D1 2) फाल्गुनेन — [b]) D10 सुत (for चैव) S MSS (mostly) °दंसितेन — [c]) K1 D2 9 पराशक्तान् (K2 marg *sec m* °भूतान्), Dn1 D3.4 7 M1 °जितान्, D1 G2 °मृष्टान्, T1 G1 3-5 बलोत्सिक्तान्, T2 वरोत्सिक्तान्, M2-5 पराधिक्तान्, Ca n s परासिक्तान् (as in text) Dn Ds D3-8 10 T2 च, D1 2 T1 G M स; D9 हि (for तु) D2 पश्य (for विद्धि) — [d]) D2 प्रपद्य (for प्रदह्य°) B D (except D1-4 9) पापान्, M चोक्त (for मन्दान्)

44 [a]) K D9 हि, Ds D10 T2 G1-3.5 M1 च, D1

रौद्ररूपा भापते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो
दुर्योधनं सारयिता हि काले ॥ ४४
सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६
वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८
लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०
स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१ C. 5. 866 B 5. 29. 58 K 5. 29 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M1-3 स्म (for तु) D2 G1 पराजितान्पाडवान् दृष्ट्व(G1 वीक्ष्य)वाचो — b) K4 रौद्रा रूपाश्च, K5 सुरौद्ररूपा, B Dn Ds D2-6 8 10 C3 रौद्रा रूक्षा (D2 °पा), D7 रौद्रान्येव, G2 रौद्र रूप (for रौद्ररूपा) K1 2 D10 अभापत, K5 अभापन्, D9 भापते (for भापते) K5 D9 धार्तराष्ट्रा — d) T G1 4 मारयिता, G3 मारयेत (for सारयिता) S (except G2) च (for हि).

45 =(var) 1 1 65 (v l दुर्योधनो) — a) D5 D1.8 S (except T1 G5 M2) दुर्यो° (for सुयो°), cf 1 1 65 — b) K3 B Dn1 Ds1 D2 5-10 T1 G1 M2 5 शाखा — d) G2.5 M °ष्ट्रोऽविवेक्य (for °ष्ट्रोऽमनीषी)

46 =(var) 1 1 66 (v l मूलं कृष्णो) — b) K2 च (for अस्य) K2-5 B (except B1) D (except D2) T1 M2 5 शाखा — c) K2 3 B1 D1 3-5 7 9 T2 G2 M2 °सुतौ (for °पुत्रौ) — d) K D1 2 9 G2 कृष्णो (cf. 1 1 66), G4 चाहं (for त्वहं)

47 ab) D1 2 तत्र (D2 नर) व्याघ्रा, B Dn Ds D5-8 व्याघ्रास्ते वै, D10 व्याघ्राश्चेमे, S सिंहा वने (G2 वने व्याघ्रा) (for व्याघ्रा वने) B Dn Ds D2-8 10 पाडुपुत्रा, D1 2 G2 पाडवाश्च (for पाण्डवेया) — For 47ab, D9 subst (the s'loka line)

146* धार्तराष्ट्रो वन राजा व्याघ्रा पाण्डुसुता मता ।

To complete the Tristubh stanza, D8 ins after 47ab

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
नरव्याघ्रा सजय पाण्डवेया ।
[Cf. 49ab]

On the other hand, S ins after 47ab

148* सिंहाभिगुप्त न वन विनश्येत्
सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्त ।

Thereafter G1 reads 48 (with v l) for the first time, *repeating* it in its proper place — S ins after 148* (G1, after the *first* occurrence of 48)

149* वन राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवा ।

[Cf 146* T2 धृतराष्ट्रो वन राजा (for the prior half)] — c) G1 निर्व्याघ्र (for सव्याघ्र) — d) D2 व्याघ्रा K1.5 नीनशु K4 वन K2 D3.4 7 9 S (except G3) व्याघ्रा नेशुर्वन विना, K3 B1 2 D5 6 8 मा व्याघ्रा नीन शुर्वनात्, B3-5 Dn Ds D10 मा व्याघ्रा नीनशन्व(D5 °द्व)नात्

48 G1 *repeats* 48 here, reading it for the first time after 148* — a) D9 निर्वन, G4 M2 °ने (for °नो) D2 5 6 बाध्यते (for वध्यते) T2 G1(first time) 5 M सिंहो (for व्याघ्रो) K D8 वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो — b) D7 क्षीयते (for छिद्यते) K (except K2) D8 व्याघ्रो रक्षति कानन, T2 G1(first time) 5 M नि सिंह (T2 G5 °हो) वध्यते वनं — cd) T2 G1 5 M सिंहो (for व्याघ्रो), and सिंह (for व्याघ्र) — After 48, T1 G5 ins 149*, followed by a *repetition* of 47cd

49 ab) D2 लताधर्माणो, T G1 4 5 लता मता (for लताधर्मा) K3m वृक्षा, S साला, Ca शाला (as in text) T1 G1 5 सर्वे च (for सजय) D9 पाडुसुता मता (for सजय पाण्डवा) D8 (for the first time) लताधर्मा

३०

C. 5. 867
B. 5 20 1
K 5 20 1

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किंचि-
दुच्चारितं मे मनसोऽभिपङ्गात् ॥ १
जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ
न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किंचित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३
आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि
कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या
न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्रा संजय पाढवेया — °) K1 2 5 D9 वर्तते (for वर्धते) D1 न लता जातु वर्धते, G2 लता जातु न वर्धते — ᵈ) K1 2 त्वनाश्रित्य, K5 ह्यनाश्रित्य K (except K3) G3 महाद्रुमान् B D (except D2 9) G3 M महा(D1 विना)द्रुममनाश्रिता

50 °) K2 B2 D2 8 9 M (except M1) धार्त° (for धृत°)

51 ᵃ) T1 G4 5 हि मे, G1 (before corr) 2 हीमे, G3 धर्मे, M वशे (for शमे) — °) K2 D1 युद्धे, D10 योद्धु, G5 M (except M1) यौधा° (for योधा) K1 2 4 5 D2 समिद्धा°, K3 B (except B1) Dn D3 D3–8 10 T2 G2 समर्थां, G1 सनद्धा° (for समृद्धा) K2 Dn2 D31 D3 10 M2 तद्विद्वान्

Colophon. — *Sub-parvan* K2 4 5 B D (except Dn2) M2–5 सजययान — *Adhy name* B3 Dn2 D3 D2 8 10 M वासुदेववाक्य, B2 कृष्णवाक्य, T1 G2 5 भगवद्वाक्यं, G1 भगवद्वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 28, D6 (*sup lin. sec m*) 26, D7 8 S 29 — *S'loka no* K5 59, Dn 58, G5 57

30

1 ᵃ) K1–3 B D (except D1 9) T1 G1 2 4 M1 स्वा (for त्वा) D2 °वर्यं, D9 °देव्र (for °देव) — ᵇ) K1 वो (for ते) — ᵈ) T1 G3–5 M1 3 4 ते (for मे) M (except M2) विपण्णात्, C3 अभिपद्गात् (as in text)

2 ᵇ) K5 D1 8 10 G3 °पुत्रौ (for °सुतौ) M सात्यकिचेकितानौ (for °किं चेकितान) — Cd resumes from 2ᶜᵈ (cf v 1 5 28 7) — °) K D10 शिव च वोस्तु, D2 T2 G3 4 सुखं शिव वः (D2 G4 च) (for शिवं सुख व°). Cd cites शिव Dn1 T1 G1 2 5 च (for व°). — ᵈ) D1 9 M मा (for मा) K4 क्षत्रिया (for चक्षुपा) D3–4 1 अनघा°, D9 अनघ (for नृपा°)

3 ᵇ) K न ते चरे वा(K1 चा°, K3 मो)प्रिय (K4 चराम्यप्रिय), B1 D1 9 नरेश्वरस्य (D9 °स्य त्व) प्रिय, B2–4 Dn D3–8 G2 न न° (D7 व°) स्मरस्यप्रिय, D3 D2 10 न ते स्मराम्यप्रिय (for न नोऽकार्षीरप्रिय) B1 जातुम्; D1 आख्याहि (for जातु) N G2 विद्वन् (K4 विप्र; K5 D8 विद्वान्; B1 इच्छन्) (for किंचित्) — °) G4 विदुश्च (for विद्मश्च) K (except K1) B D T2 G1. 3 त्वा (D31 ते; D1 वा) (for त्वा) D31 त्वां च, D9 च ते; D10 हि च; T1 G1 5 ते हि, M4 (*inf lin*) तात (for ते च) G2 विद्मश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे — ᵈ) K (except K5) शुभस्थ; T1 सभाया (for सभास्थम्)

4 ᵃ) B2 D3–8 मे, G2 च (for असि). — ᵇ) K2. 4 D1 T1 G3 4 M1 2 कल्याणवान्, B2 ज्ञानवान् (for °वाक्) B4 5 Dn D3 D5 6 10 T2 शीलवान् तृप्ति(D3 D10 स्वस्ति; T2 बुद्धि)माश्च, D1 2 T1 G1–3 दृ(D1 सृ)ष्टिमाञ्शीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च) Ca d cite दृष्टिमान् — °) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्व) K1 जातु मान्यान्, D2 जातु मन्ये, D10 ज्ञानमत्या, T1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — ᵈ) D1 मा क्रुध्येस्त्वम्, G2 न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर्) K4 5 D9 वक्ष्यमाणोप्यनर्थैं (D9 °नार्थैं.) B Dn D3 D3–8 10 उच्यमानो दुरुक्तै°, D1 अपि जानंश्च तत्त्वं; D2 उच्यमानोप्यनर्थैं, S उच्य(G4 ज्ञाय)मानोपि (T1 हि) त(G4 च)त्व (for °मानोऽपि तथ्यम्).

5 ᵃ) G4 नाधर्मगा, Cn नो मर्मगा B1 जातु रूक्षासिरूपा; D5 वक्ष्यसि जातु रूक्षां, D9 जातु वदेश्च रूक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा-
मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५
त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना-
न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा-
स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
आचार्यांश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९

C. 5. 875
B. 5. 20. 9
K 5. 20. 9

जातु वक्तामि रूक्षा) — b) K3 B3.5 Dn D1.3-5 M2 नो(D1 ना)पस्तुतिं, D9 नापस्तुतिं; T1 G नोत स्तुतिं (for नोपस्तुतिं). Ca.d.s cite उपस्तुतिं K4 कटुकामतिक्ता (for कटुका नोत शुक्ताम्) B3 D9 M2 नोप (for नोत) K1 B4.5 Dn D3-7 मुक्ता, K2 सुत्या, K2m T G M3-5 शुष्का, K3 युक्ता, K5 D10 शुल्का, B3 M1.2 गुप्ता, Ds D1.2 8 शुक्ला, D9 Cd सूक्ता (sup lin स्तुतिं), Ca s शुक्ता (as in text) — d) K5 मिता, Ds एना (for एता) K3 B (except B2) D (except D1.2 9) जानीम (for जानामि) K5 सौम्य (for सूत)

6 a) K5 Dn1 हि (for ऽसि) D1 G2 तात, D2 7 G3-5 सूत (G5 inf lin दूत as in text) — c) K1.2 पुरो हि नस्त्व; Dn1 D9 10 पुरा हितस्त्व, T G1.4.5 पुरा तनस्त्व, G3 M1 3 पुरापि नस्त्व (for पुरा हि नस्त्व) — d) K (except K4) च, D2 अपि (for असि)

7 a) B1 सर्वं, B2 4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) — b) K (except K3) उपतिष्ठेथा, D1.2 M उ(M1 तू)पातिष्ठे (D1 M1 °ष्ठेर्) D5 ब्राह्मणा K1 3 4 D9 10 G2 एतदर्हान्, K2 D1 2 G3 वै तद°, D3 मे तदर्हां, T1 G1 4 5 वेदगर्भान्, T2 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हां) — c) S °वृत्तान् (G2 5 °वृद्धान्) (for °वीर्यान्) K1-3 G1 5 च गुणो°, D1 शरणो° (for चरणो°) B Dn Ds D8-3 विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना — d) B1 D1 M5 om (hapl) 7d B (B4 om) D (except D2 9 10, D1 om) जाता and °पन्ना (for जातान् and °पन्नान्)

8 a) T1 G1 5 ये वसति (for भिक्षवश्च) — b) T G1.2.4 M च रता, G3 परीता (for च नित्या) — c) B1 D1 °वाद्य वै, D7 °वाद्या हि, D9 T G1.5 M °वाद्य तान्, G3 4 °वाद्यता (for °वाद्या वै) D1 9 S (except G2 M2 5) वृद्धान् (for वृद्धास्) — d) K5 सवदेथा, D2 वदेश्च (for वदेथा) S (except G2) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशलं तात पृच्छे

9 b) B D तथा(B1 3 °दा)चार्यान्, T G आचार्यांश्च (for आचार्यांश्च) S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for ऋत्विजो) — c) K2 3 सर्वैर् (for सहितैर्) S (except G2) ताश्चैव (M1 3-5 °श्चापि) त्व सहितान्वै यथावत् — d) K4 5 D1 2 G3 4 M समागच्छेथा (D1 °गच्छे) (for सगच्छेथा) — After 9, K4 B D (except D1 9, D2 marg) ins

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
मनस्विन शीलबलोपपन्ना ।
आशासन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
यथाशक्ति धर्ममात्रा चरन्त ।
श्लाघस्व मा कुशलिन स्म तेभ्यो
ह्यनामय तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L 1) K4 श्रोत्रिया, D5 (by corr) 7 ये श्रो°, Cs अश्रो° (as above) — (L. 4) B1.3 4 D2-4 7 8 10 धर्ममात्र, Cs °मात्रा (as above) — (L 5) D5 श्लाघ्यमान, D7 श्लाघ्यश्च मा, D8 श्लाघ्यस्त्व मा — (L 6) D7 पश्येर् (for पृच्छेर्)]

On the other hand, T G (except G2) ins after 9

151* ततोऽव्यग्रस्तन्मना प्राञ्जलिश्च
कुर्या नमो मद्वचनेन तेभ्य ।

— K4 B D (except D1 9, D2 marg) ins after 150* T G (except G2) ins after 151*

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L 1) D2-6 8 जीव्यति, T2 G3 4 जीवतो (for जीवन्ति) — (L. 2) D10 तान्पृच्छेथा मद्वचनेन संजय, T G (G2 om.)

C. 5. 878
B. 5. 30. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
 वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
 द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
 योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
 तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
 महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
 कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२
यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
 प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
 भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
 बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
 आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
 मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
 सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पद्मश्च (T1 शृणुष्व) ये (G6 ते) पालयतो वसति]
— T G (except G2) cont.

153* कृपीवला बिभ्रति ये च लोक
 तेषा सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L 1) G3 सर्वे (for लोक) — (L 2) G3 लोके तेषा (for तेषा सर्वेषा), and तात (for स्म)]

10 [a]) K2 दृष्टो, D1 -पुत्रो, Ca इष्टो (as in text) K3 अनुपगो, K6 B Dn Ds D5-8 10 Cap नयगो; D1 9 परतो, D2 तपसो, T G (except G2) अनवमो, Ca अनपगो (as in text) D1 नृब्रह्मे (sic), D9 वृद्धसेवी, G6 विहार्यो, Ca विधेयो (as in text) D3 4 गुरुवृद्धसेवी (for ऽनपगो विधेयो) — [b]) K ईप्सुर्, B D (except D1 2 8.9) अभीप्सन्, G3 इप्यन्, G4 परीप्सन् (for ईप्सन्) — [c]) K3 चतुर्धा, K4 5 धनुष्मान्, Cs चतुष्पात् (as in text) Ca d cite चत्वार पादा S (except G2) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव) Cs cites पुन — [d]) K1 2 द्रोण भवान्, D1 6 द्रोण प्रपन्नो (for द्रोण प्रसन्नो) K (except K5) D2 9 °वदेर्, D1 G2 °वदेद् (for °वाद्यो) K D1 2 9 G2 यथा मा, B Dn Ds D5-8 10 त्वयासौ (for यथार्हम्)

11 [a]) Dn1 D3 4 S अधीत्य वेदान् (G2 अधीतवेदश्च) (for अधीतविद्यश्च) G5 चतुरोपपन्नो — [b]) K (except K2) D8 10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्) T1 G1 5 पितुरेव, G3 सकलं च (for पुनरेव) — [c]) K1 B1 D1 9 G2 Ca d °पुत्रोपनिभ (D1 G2 Ca d °भ), D2 Cs °पुत्रोपमित (for °पुत्रप्रतिम) D1 G2 तरस्वी, T G3.4 तपस्विन — [d]) D9 T1 G1.3 4 M1 3 4 om तम् G3 5 च, G4 च तात, M3-5 तात (for स्म)

12 [a]) K D9 10 T2 हि, G4 च (for स्म) — [b]) B Dn Ds D5-7 M2 आत्म° (for अस्त्र°) — [c]) K मामेव (for त्व माम्) B1 3 परिकीर्तयेथा· (for °यन्वै) — [d]) K5 स्पृश (for स्पृशे) D1 2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना सस्पृशेथा·

13 [a]) B4 Dn1 D2 3 अस्मिन्, D1 तस्मिन् (for यस्मिन्) K D2 स्थैर्यम्, S (except G2 M2) शौचम् (for शौर्यम्) K1.2 चानृशंस्य D2 7 G2 दमश्च (for तपश्च) — [b]) D1 10 S (except G2) प्रज्ञाशीले K D9 10 श्रुति(D9 °त)वीर्ये, B1 श्रुतिसत्ये, D2 G2 श्रुतसत्वे (G2 °त्ये), D3 4 प्रीतिसत्वे, D5.6 प्रतिसत्वे (D6 °त्व), T G1 3-5 M श्रुत(T1 G5 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे) — After 13[ab], D1 ins ·

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्·

— [d]) S (except G2 M5, G4 before corr) तात (for तत्र) D10 भीष्मस्य मा कुशल वेदयेथा ·

14 [a]) G6 कुरूणां प्रणेता (by transp) — [b]) B1 D8 मनस्वी (for मनीषी) — [d]) D10 ह्याच°, T1 त्वाच° (for आच°)

15 [a]) B1 3 G3.4 मूढ· (for मन्द) — [b]) G3 4 शठ (for मूर्ख) D2 (before corr) सत and (by corr) पद , D9 सदा, G2 सोय, G3 4 प्रिय (for शठ) — [c]) G2 प्रविष्टा वै, M प्रशास्मिता (for प्रशास्ता वै) T G1 3-5 यस्यापवाद (T2 G4 °वादा , G3 °राधा·) पृथिवीं याति (T2 G3 4 याति) सर्वां — [d]) K1 2 दुर्योधनं, M (except M2) सुयोधनं व D7 वाच्य· (for पृच्छे·)

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां
दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६

वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७

निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
नान्यः शमाद्भारतानामिति स ।
स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी
पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९

गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०

अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः
स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
महामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१

B. 5. 30. 21
K. 5. 30. 23

16 K1 D7 T2 om. 16, D2 6 read it in marg — a) G4 यस्य (for तस्य) — b) D1 तथा शूर, G4 तथाविध, G6 तथाशिवः (for तथाशील) D8 तद्वत् (for शश्वत्) — c) G6 °ष्वास °तम — d) N (except B2 D1 2, K1 D7 om) M2 दु शासन (for °सन) N (except D1.2, K1 D7 om) M4 वाच्य (for पृच्छे) — T1 G (except G2) M ins after 16 T2 (which om 16) ins after 15

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधाना ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं स सर्वं
तथा वाच्य मद्वचनाद्धि सूत ।

[(L 1) T2 M2-4 अनुजा, G4 ये, M1 सुता (for च)]

17 K1 om 17, D6 reads it in marg Dn reads 17-18 after 26 | — a) K2 4 D1 G6 कविमध्येषु, K3 5 Dn Ds2 D2-4 9 M2 कुरुमध्येषु, D6 कुलमध्येषु, G2 विप्रमध्येषु (for कविमर्थेषु) Cs cites अर्थेषु B1 3 4 D9 मूढ (for अमूढ) — b) B D1 5 T1 G1 2 5 M (except M2) महाप्राज्ञ — d) B1 3 5 D10 G (G1 before corr) M2 वेश्यापुत्र

18 For sequence of Dn cf v l 17 — a) K4 D3.4 7 °कृतनो, K5 °कृतिनो, D8 D5 6 °कर्तनो, D1 2 9 T G °कृतने, Cnp °कर्तन, Ca d s °कर्तने (as in text) K दीव्यते (K3 देव्यने) यो, D9 दीव्यता यो (for देवने यो) — c) K5 देवितव्ये च, B3-5 Dn देव(Dn1 देवि-, Dn2 दिव्य)रथेन (for देवितव्येन) — d) D2 9 T1 पृच्छे (for वाच्य)

19 B4 om 19-26 — a) B1 यस्य कामो वर्तयते निवेद्य — b) K (except K5) B3 3 5 Dn1 D1 6 S (except T2 G1 4) नान्यत् (for नान्य) K1 2 5 भरता° (for भारता°) — c) B (B4 om) D (except D1.2) मनीषी, S (except G2) महात्मा (for मनस्वी) — d) D1 9 T G1 4 5 M2-5 पुनर्यथा, G2 यथा पुनर्, G3 M1 कुर्यां यथा (G3 °दा) (for पुरा यथा) D9 प्रपन्न (for प्रसन्न) B (B4 om) Dn D8 D2-8 10 स्वयाभिवाद्य संजय साधुशील

20 B4 om 20 (cf v l 19). — a) G3 M (except M2) शूरैर् (for गुणैर्) G3 M युद्धे (for युक्तो) — b) M (except M2) विज्ञातवाङ्‌ (for विज्ञानवान्) D2 असौ (for य)

21 B4 om 21 (cf v l. 19) T G1 4 5 अ(T2 त)थोत्तम (for अर्हत्तम) G4 कौरव (for कुरुषु) K D8 9 G3 स सौ(K5 सो)मदत्ति, Ds2 G2 4 M4 सोमदत्ति, T2 च सोमदत्ति (for सौमदत्ति) — b) K (except K5) D1-4 7 9 10 G2 M1 स ह (for स नो) K2-4 D7 10 भ्राता (for भ्राता) D1 3 4 9 G2 सत्सहाय, D2 शक्रसाह, T G1 3-5 M सत्(G4 सु, M से)प्रियश्च (for मत्सखा च) — c) B2 3 5 Dn D3-8 उत्तमोऽर्हं, D8 D10 °मार्ह°, D1 °मो व, T G °मश्च, M °मास्य (for °मो य) — d) D2 G2 सहामात्य K4 Dn2 D3 5 6 T G M1 3-5 तात (for तस्य) M2 सम° शल्यो रक्षिता पृष्ठमस्य — After 21, S (except G2, M2 om lines 1-6) ins

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽस्य° ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२

ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३

प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६

गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स त मद्वचनेन ब्रूया
शल्य तथा मद्वचनात्प्रतीत· ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्य· [5]
सम शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्ष
सत्यव्रत· पुरुमित्रो जयश्च ।
ये प्रस्थान तत्र मे नाभ्यनन्द·
स्तेषा सर्वेषा कुशल तात पृच्छेः । [10]

[(L. 1) M (M_2 om) निवात° (for निपात°) — (L. 7) T $G_{1.3-5}$ यो (for वै)]

22 B_4 om 22 (cf v 1. 19) — ^{a}) K_1 वै चान्ये, D_{10} T G (except G_2) चा(T_2 वा)प्यन्ये (for चैवान्ये) — ^{b}) K सर्वे, $D_{2\,9}$ ये च, D_8 येन्ये, G_3 ये तु (for ये न) — ^{c}) T_1 G_1 त त तेषा, T_2 ये ये तेषा, $G_{3\,5}$ य य ते(G_3 ये)षा, G_4 तेषां ततो, M स्वय तेषा (for य यमेषा) T_1 $G_{1\,3-5}$ तेन तेन, T_2 त तमेव (for येन येन) K_1 अति-, $D_{2-4\,7}$ T_1 $G_{1\,4\,5}$ M अधि , G_3 अथ (for अभि-) B (B_4 om) Dn Ds $D_{5\,6\,8\,10}$ मन्यसे येन योग्य (for येन येनाभिगच्छेर्) — ^{d}) K_{1-3} T_2 $G_{1.2}$ $M_{1\,3\,4}$ वाच्या , $D_{2-4\,7\,9}$ पृच्छे , M_2 वाच्य (for वाच्य) B (B_4 om) Dn Ds $D_{5\,6\,8\,10}$ तत् (D_{10} त) तथ्योच्यानामय सूत (B_1 तात) वाच्या (D_{10} पृच्छे)

23 B_4 om 23 (cf v 1. 19) — ^{a}) M (except M_1) ये वै (for ये) D_1 पाडवयो°, $G_{3\,4}$ पार्थिवायो° (for पाण्डवायो°) — ^{b}) M_2 समर्थिता (for समानीता) — ^{c}) B (B_1 om) Dn Ds D_{3-5} G_1 (by corr) वशातय (Ds_2 वत्सतेय), D_9 रसादय , G_2 वसति ये (for वसातय). Some MSS साल्वका· (for शाल्वका·) Some N MSS कैकयाश्च T_1 $G_{1\,4}$ केकया· साल्वकाश्च (by transp.) — ^{d}) Cnp तथावत्या. (for तथाम्बष्ठा.)

24 B_4 om 24 (cf v 1. 19) — ^{a}) $D_{1\,2}$ वीरा , T_2 मुख्या (for शूरा.) — ^{b}) T_1 $G_{1.3.5}$ $M_{1\,3-5}$ ये च, T_2 ये, G_4 ये वै (for तथा) — T_2 G_4 om. 24^{cd}. — ^{c}) T_1 $G_{1.5}$ अतभूता D_2 वृत्तशीलोपपन्ना , T_1 G_1 शील धर्मोप°. — ^{d}) $B_{2\,3.5}$ Dn D_{3-8} T_1 G_1 सूत, Ds $D_{1.2\,9.10}$ G_2 स्म (Ds_2 नास्म) (for तात)

25 B_4 om 25 (cf v 1. 19). — ^{b}) K (except K_5) D_9 पदातिन S (except G_2) चा(T_2 सा)श्च° (for चार्य°). — ^{c}) D_9 आख्याहि B (B_4 om) Dn Ds D_{2-9} T G नित्यं, D_1 तेभ्यो (for तेषाम्). — ^{d}) G_1 समस्तान् (for समग्रान्)

26 B_4 om 26 (cf v 1. 19) — ^{a}) G_3 तदा, G_1 अथ (for तथा) K_5 राज्ये (for राज्ञो) $D_{3\,4\,9}$ अपि; T $G_{1\,5}$ M तु, G_3 च, G_4 स्व- (for हि) B_3 अनुरक्तान्, T_1 $G_{1\,5}$ अर्थकामान्, C_3 अर्थयुक्तान् (as in text) $K_{4\,5}$ $D_{1\,2}$ G_2 ह्यर्थयुक्ता ह्य(K_5 अ)मात्या — ^{b}) $K_{4\,5}$ Dn_1 Ds_2 $D_{1\,2}$ G_2 $M_{1.3.4}$ दौवारिका ये D_8 D_9 सेना नयति — ^{c}) B (B_4 om.) D (except $D_{1\,2\,9}$) T_2 नित्यं (for युक्ता) — ^{d}) Dn_2 Ds_1 D_2 अर्थाश्च ये, D_9 चार्थांश्च ये, G_5 तास्ताश्च ते — After 26, G_1 repeats 25^{cd} (v l. नित्यम् for तेषाम्) — Dn (which om 27) reads 17–18 after 26 !

27 Dn om 27 ! — ^{a}) K_5 D_9 गंधारराज·; $G_{1\,5}$ तथा राजा — ^{b}) K_3(m as in text) $_{4\,5}$ $D_{1.9.10}$

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः
समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो
वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य
स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-
ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-
दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-
स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३

C. 5. 901
B. 5. 30. 35
K. 5. 30. 37

निकृंतनो (D_1 °ने), G_3 निकर्तनो K_2 G_3 om. यो — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $D_{1.7}$ G_4 धृतराष्ट्रस्य K $D_{1.2}$ G_3 सजय, T $G_{1.3-5}$ M नित्य (for सूत) — ^{d}) Ds_1 D_{10} °वुद्धि, D_1 °वृत्ति, D_9 T_2 °वुद्धिं, T_1 $G_{1.5}$ °वृत्त, $G_{2.4}$ M °युद्ध, G_8 °युक्त (for °युद्धे°) K B_{1-3} D_1 G_2 तस्य (for तात)

28 ^{b}) T_1 $G_{1.5}$ °त्सहेत, T_2 G_4 °त्सहेव (for °त्सहति) K एक एवावजेतु, T_1 अप्रधृष्यन्वि°, G_2 °धृष्यापि जेतु, G_5 प्रतनस्यान्वि° — ^{d}) B Dn Ds $D_{1.8}$ वैकर्तन° कुशल तस्य (D_8 तात) पृच्छे, D_{10} वैकर्तन त कुशल स्म पृच्छे°

29 D_8 reads 29 in marg (*sec m*) — ^{a}) $K_{1-3.5}$ D_{10} वधु°, D_5 युक्तः (for भक्त°) S (for T_1 G_1 see below) च स एव (for स गुरुः स) $K_{1.2.4.5}$ सखा (for गुरु.) B (except B_1) Dn Ds D_{10} भर्ता, G_5 दूत (for भृत्य°) K_8 स एव धर्म स च तात भृत्य, T_1 G_1 स एव भृत्यश्च स एव भक्त° D_8 om स भृत्य and the whole of 29^b — ^{b}) S (except G_2) स हि (for स च) — ^{c}) S (except G_2) °मेधा (for °बुद्धिर्) — ^{d}) $K_{1.2}$ वो (for नो) D_1 बुद्धि° (for मन्त्री) $K_{2.4}$ B_2 Dn_1 $D_{1.6.7}$ तस्य; $B_{1.3-5}$ Dn_2 $D_{2-4.8-10}$ G_2 त स्म, G_8 त तु (for तात) T_1 $G_{1.5}$ वाच्य° (for पृच्छे) — After 29, K_4 D_3 ins

157* वृद्धा गान्धारीं समुपेत्य सजय
कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छे ।
[(L 2) K_4 कुशल स (for अभिवाद्य)]

30 ^{a}) G_2 बहुलोप° (for च गुणोप°) — ^{b}) $K_{1.2}$ B Dn_2 Ds $D_{1.2.5.6.9.10}$ T_1 G_2 M_5 ज्ञायते न (K_2 या), Dn_1 $D_{3.4.7}$ विज्ञापये, T_2 $G_{1.3-5}$ M_{1-4} विज्ञायते (for या ज्ञायन्ते) K सजय मातरोत्र, B_1 सजय मातर च, D_2 मातरो याश्च पूज्या — ^{d}) B Dn_2 $D_{3.4}$ सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्) D_{5-7} स्त्र वदेथा (for वदेथा) K $D_{1.2}$ G_2 वृद्धस्त्रीभिरिति($K_{1.2}$ °रति, D_1 °रभि)सांत्व वदेथा°; T $G_{1.3-5}$ M स्त्रोभि° शुद्धाभिरभिवाद्यानु(M_{2-5} °न्च)पृच्छे

31 ^{a}) K_5 $D_{8.10}$ च, M (except M_1) स्थ (for सु) D_1 जीवपुत्रेषु सम्यग् — ^{b}) Dn_1 G_{2-5} M om. वो $D_{2.9}$ T G_1 वै (for वो) $K_{4.5}$ मात्रानुरूपां (K_4 °प), B_{2-4} D (except $D_{1.9}$) M_1 अनृशसरूपा (D_2 °शसां सरूपा), G_5 आनृशस्यस्वरूपा — ^{c}) K_4 $D_{1.5.8}$ उक्ता (for उक्त्वा) — ^{d}) B_1 °भार्ये, T_1 G (except G_2) °भृत्य (for °पुत्र°)

32 ^{a}) $K_{1.2}$(marg *sec m*)$_3$ D_1 या वो, $G_{1.4}$ राज्ञो, C_s या नो (as in text) G_5 वाच्या, C_s भार्या (as in text) S (except $G_{2.3}$) वेत्सि (for वेत्थ) — ^{b}) K $D_{1.2}$ स्म (for तात) — ^{c}) K_2 सुमतयो, $B_{2.3}$ D_3 $D_{5.6}$ सुरतयो, D_1 G_1 शूरनार्यो (for सुरभयो) $K_{1.3}$ नविद्धा (for ऽनवद्या) — ^{d}) K D_8 गृहाणि (for गृहान्) $K_{1.3}$ Dn M_3 आवसया — After 32, G_3 ins

158* आख्याय मा कुशलिन स्म तेभ्यो
ह्यनामय सजय तात पृच्छे° ।

33 ^{a}) D_1 G_2 कच्चिद्वृत्तिं वै, T_1 G_1 M_2 कच्चिच्च वृत्तिं, $M_{1.3.4}$ कच्चिद्वृत्ति K $D_{3.8.9}$ T_2 G_1 भद्रा, G_4 $M_{1.3.4}$ भद्रा — ^{b}) D_1 कल्याणी वर्तयध्व, S (except G_2) कल्याणवृत्तिम् (T $G_{1.5}$ °त्तीर्, $G_{3.4}$ °त्तिर्) B_3 D_3 $D_{5.6.8}$ T G_{3-5} °रूपा (for °रूपाम्) — ^{c}) K_3 च व, B_1 व स्यु, Dn D_8 (by corr) T_2 च स्यु, T_1 G_4 वयस्या, G_3 तथा स्यु (for च व स्यु°) — ^{d}) G_3 आत्मना

C 5 602
B 5 20 36
K 5 20 38

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ३८
अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्व, G4 आत्मने वर्तयध्व

34 ^{a}) G3 4 वेत्सि, G6 तत्र (for वेत्थ) — ^{b}) G2 यथो° (for गुणो°) — ^{d}) D8 D0 G4 om वो D1 M (oxcopt M1) यो, G5 हि (for वो) D8 प्रपन्न (for प्रसन्नः)

35 T G (oxcopt G2) transp 35^{ab} and 35^{cd} — ^{a}) K1 2 (marg *sec m* as in toxt) G4 स्वजनेषु (for सदनेषु) — ^{b}) K1-3 सन्मानयन्, T2 ह्यनामयं K1 सद्वचनेन, G3 मद्वचनाच्च D9 S (oxoopt G2) पृच्छे (for पृष्ट्वा) — ^{cd}) T G1 4 5 M कल्याणवत्सा· (for कल्याणा व) G5 गुणाढ्या (for ऽनुकूला.) D0 कल्याणा च· पतयो सतु वश्या (for °) D2 स्वय (for यूय) G3 वृद्धा स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना कल्याणवत्सा पतयोनुकूला

36 ^{a}) K1 2 D1 0 रूप° (for वस्त्र°) — ^{b}) K1 D8 ह्यबीभत्सा T2 सुव्रतो, M सुखिनो (for सुखिता) — ^{c}) G4 लघुवाचा दर्शन वा स्नुषाणा — ^{d}) K4 5 D5 9 T2 G1 3 5 वेश्या(K4 °श्या)स्त्रिय , D1 वंशस्त्रिय , D0 वेश्य स्त्रिय, D7 वेशस्त्रिय, D8 वेश्या स्त्रिय, G4 सर्वा. स्त्रिय (for वेशस्त्रिय) B1 3 D3 D5-8 10 ता· स (for तात)

37 G2 om 37^{a}-38^{b} — ^{a}) Dn D3-7 दास्य स्युर्या (for दासीपुत्रा) — ^{b}) T2 तथाश्रिता (for तदाश्रया) — ^{c}) D9 आख्याहि K4 D1 M1 2 5 मां (for मा) — In B1, the portion from कुशलिन in 37^{c} up to 5 33 92^{a} is lost on five missing folios (34-38) K1 2 इ स, Dn2 च, D9 तात (for स) D1 तेषा (for तेभ्यो). — ^{d}) Boforo अनामय, to avoid hiatus K (oxcopt K4) B (B1 missing) D (oxcopt D1 2) G3 M2 ins अपि, T G1 4 5 M1 3-5 हि. K3-5 D1 2 9 जघन्यान्; B4 जघन्य·.

38 B1 missing, G2 om 38^{ab} (cf v l 37) D1 (hapl) om 38-39 — ^{a}) B (B1 missing) D (D1 om.) T1 वृत्ति and पुराणीं (for वृत्तिर् and पुराणी) C3 citos वृत्तिं B3 वर्धते K व· (for वै) — K2 (hapl) om 38^{cd} — ^{c}) K4 D2 T G2 4 अगैर् (T1 °गे) हीनान्, K5 D8 अथागहीनान् (for अङ्गहीनान्) K1 कुब्जवामनान्, D2 पग्वनाथान्; D0 G2 पंगुवामनान् (for वामनाश्च) B (B1 missing) Dn D7 वा (for च) T2 transp कृपणान् and वामनान्, and om च. D3 D5 6 10 अगहीना कृपणा वामना वा — ^{d}) K1 3 B (B1 missing) Dn D3 D2-7 10 T1 G1 2 यानानृशस्यो (K1 B3 D3 D2-6 10 T1 °स्याद्, G2 °स्यान्), K4 5 D8 अन्यानृशस्यान् (K5 °सान्, D8 °सा), D9 य आनृशंस्याद्, T2 ह्यनृशस्यान्, G5 M अप्या नृशस्याद् (M4 °स्यान्) (for आनृशस्याद्). K3-5 B3 D5 9 S (oxcopt T2 G2 3 M4) धार्तराष्ट्रो

39 B1 missing, D1 om 39 (cf v l 37, 38). — ^{a}) K1 अधाश्रयान्यान्, K2 B (B1 missing) D (D1 om) Ca अधा(Dn1 D10 °धा)श्च सर्वान् (Dn1 D10 °र्वा), K3 अधाश्च ये स्यु· (for अन्धाश्च सर्वे) K2 B (B1 missing) D (oxcopt D0. 8-10, D1 om) M2 5 Ca स्थविरान्, G5 वधिरास् K3 4 च ये स्युः, K5 च सर्वे; Ca तथैव (as in toxt) — ^{b}) K4. 5 B (B1 missing) Dn D2-5 7 10 हस्त्याजीवाः, G5 ये हस्तजीवा , Ca d 5 as in toxt. K3-5 घा(K3 अ)श्वजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति) K1. 2 च सति, Dn1 वसति (for ऽत्र सन्ति)

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
 नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
 वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
 भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
 तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१
ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
 मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
 अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
 न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३
एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
 राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत
 पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४

C. 5. 912
B. 5. 30. 46
K. 5. 30. 49

— ^{c}) D_9 आख्याहि M_1 मा K_3 D_5 D_{10} T_2 G_5 M च, $B_{3.8}$ $D_{2.9}$ G_2 चापि, $D_{2-6.8}$ ते स, D_7 वै स (for स) $B_{4.5}$ Dn D_{3-8} T_1 G_1 तेभ्यो (for तेषाम्) — ^{d}) Before अनामय, $B_{4.5}$ Dn_1 D_{3-8} ins अपि, T_1 G_1 हि $K_{1.2}$ मद्वचनेन पृच्छे (for परिपृच्छेर्ज°) K_{3-5} D_2 जघ न्यान्, Cs जघन्य (as in text) Cd cites जघन्य

40 B_1 missing (cf v l. 37) — ^{b}) $K_{1.3.5}$ G_3 M (except M_4) नेद, T_1 इद (for नून) — ^{c}) $K_{3.5}$ अभिनद्य, $D_{1.9}$ T_2 निगृह्य (for अनुगृह्य) — ^{d}) $K_{1.2}$ वस्त्रेण चान्नेन, D_2 वासोभिरर्थेन (for वासोभिरन्नेन) $K_{1.2}$ D_2 M_2 वो भजिष्ये, D_1 वसनेन, T_1 G_3 वोमविष्यत्, T_2 $G_{1.5}$ पोषयिष्ये, G_2 वो त्रिजिष्ये (for वो भरिष्ये) Cs cites भरिष्ये — After 40, S (except G_2) ins

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तु
 नानादेश्या बहवो जातिसवा ।
 विप्रोषितो बाल्वद्द्रष्टुमिच्छ-
 न्नमस्येऽहं संजय भैमसेनान् ।
 ते मे यथा वाचमिमां यथोक्ता
 त्वयोच्यमाना शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G_4 $M_{1.4}$ एतेन (for एकेन) — (L. 2) T_1 G_5 जान°; T_2 G_4 ज्ञाति° (for नाति°) — (L. 3) $G_{3.4}$ बल्वद्, M (except M_1) बल्वान् (for बाल्वद्) — (L. 4) T_2 वान्तनेतान्, G_1 नीमनेनान्, G_4 दृष्टिहीनान् (for भैन°)]

41 B_1 missing (cf v l. 37) — ^{a}) Cn सतीति मे Ca d ब्राह्मणार्थे कृतानि, Cs ब्राह्मणेभ्य कृतानि (as in text) — ^{b}) K_5 Ds_2 $D_{7.8}$ भाविनि, Ca d.s भावीनि (as in text) K_1 अथा वो, K_{3-5} D_1 अयान्ये, D_8 अथा, D_9 अथो वो (for अथो नो) Cs cites नो K परि- (K_5 *sup lin* वरि), B_2 Ds_1 $D_{8.10}$ तथा-, B_3 मत्रा ; $D_{1.2}$ तथा, $D_{4.6}$ तथा (for बत) S भोग्यान्यथो विजय (T_2 भोगा यथा सजय, G_2 भोग्या रथे विजय) वर्तयति — ^{c}) B_5 Dn $D_{2.4}$ तान्पश्यामि, D_1 तान्पश्येह, D_9 तान्प्रपश्यामि (for पश्याम्यह) Ca cites तान्, Cn तानि यथा पश्यामि, Cs तानि पश्यामि T_2 तानार्तरूपान, G_3 न्यायरूपान्, G_5 ता युक्तरूप, M (except M_1) युक्तरूप, Cd s युक्तरूपान् (as in text) — ^{d}) K_4 आवदेथा, Ca d s श्रावयेथा (as in text) $K_{1.2}$ नृपते $K_{3.5}$ त्व (for तम्)

42 B_1 missing (cf v l 37) — ^{b}) S स (G_2 अति-) (for अथ) — ^{d}) K_4 D_9 अस्मद्वचनात्, D_1 त्वस्मद्वा°, T_1 G_1 ह्यस्मद्वा° (for अस्मद्वा°)

43 B_1 missing (cf. v l 37) — ^{a}) Dn D_3 (by corr) नाश्रिता, D_3 (before corr) $_4$ नानाश्रिता (for संश्रिता) — ^{b}) D_5 D_{10} G_{3-5} M ह्यागता , D_{5-7} ये गता (for ऽभ्यागता) — ^{c}) M पृष्ट्वा (M_1 उक्त्वा) (for दृष्ट्वा) $K_{2.5}$ तान्वै वा(K_3 चा)र्हत , T_1 $G_{1.5}$ M पूर्वं कुशलं, G_3 चैव कुशल (for तांश्चवार्हत) K (except K_4) D_9 चैव, T_1 G_1 तास्तु, G_3 चाव्यय, G_5 M ता स (for चापि) G_3 च (for सर्वान्) — ^{d}) D_1 संपृच्छेथे M (except M_1) स्वजनान् (for कुशल) G_3 पश्चादह कुशली तात वाच्य

44 B_1 missing (cf. v l 37) — ^{a}) G_5 आगताश्च (for अभ्यागताश्च) K_{3-5} सर्वानेव (K_3 °नेतान्, K_5 °नेव) स्वागतानागताश्च Ca d s cite आगतान् अभ्यागतान् — ^{b}) $K_{1.2}$ (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्) — For 44^{cd}, D_8 repeats 43^{cd} — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_5 $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M_{3-5} दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) $K_{1.2}$ दृष्ट्वा, K_4 G_5 सर्वं, D_5 T_1 $G_{3.4}$ पूर्वं (for सर्वान्) $K_{1.2}$ तात पृच्छे , D_9 तात वान्य, G_4 तान्स पृच्छे (for तांश्च सूत) T_1 तास्तु; T_2 $G_{1.2.5}$ M_1 तान्स; M_{2-5} तात (for तांश्च) — ^{d}) K_4 S (except G_2) तात (for तेषु)

C. 5. 613
B. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B1 missing (cf v 1 37) — ^{a}) D3 D5 6 8 10 T2 G3 4 M परे, T1 पुरे, G5 हि ते (for अपरे) — ^{b}) D2 ये वै योधा, G4 5 ये ये योधा, M ये यौधका Ca d cites योधका° S (except G2) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रेण) T1 G1 सूत, T2 G3.5 M राज्ञ°, G4 सति (for लब्धा°) — ^{c}) T G1 3.4 M युक्तो, G5 स्तुत्यो, Ca d s नित्य (as in text) D1 9 सम, Ca d s मम (as in text) S नित्य (G2 एक), Ca d s धर्म (as in text) Ds2 एप, Ca s एव (as in text)

46 B1 missing (cf. v 1 37). — ^{a}) K5 Ds एव (for इद) Ds पूर्वं (for पुनर्) — ^{b}) S (except G2) सुयोधन मद्वचनेन ब्रूहि — G3 is broken from 46^c up to 47^a — ^{c}) K1 शरीरं, Cd.s शरीरे (as in text) — ^{c}) Ca हृत्+अयं, Cd s हृदय (as in text) — ^{d}) K3 B (B1 missing) मपत्नो, D2 न मकामो, D9 सपत्नो, Ca असपत्न (as in text) Cd cites असपत्नान्, Cs सपत्नान्

47 B1 missing (cf v 1 37) — ^{a}) G3 broken (cf v 1 46) K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्) Ca.d cite युक्तिः, Cs युक्त. — ^{b}) K1 2 नैव करिष्यामि, K3.4 D8 T1 G3-5 M1 3 4 नैव विधास्यामि (K4 D8 M1 3.4 °म) — ^{c}) D1 तद्देहि, Ca ददस्व (as in text) T G (except G2) वै, Ca वा (as in text) K3 B (B1 missing) Dn D2-5 7 G5 Ca शक्रपुरीं, D6 शत्रुपुरीं, Cs शक्रप्रस्थ, Cd शक्रपुर (as in text) — ^{d}) D9 वीरं (for वीर)

Colophon om in B1. — *Sub-parvan* K B2-5 D T1 G1 M2-5 संजययान — *Adhy name* B2 युधिष्ठिरसंदेश, T1 M1 कुशलवाक्यप्रेषण, G1 5 कुशलवाक्यप्रस्थान (G5 °स्थापन), M2 3.5 कुशलप्रश्नवाक्यं, M4 कुशलप्रश्नं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D1.3 29, B3 S 30, D8 (*sec m*) 31 — *S'loka no* K1 46, Dn 48, D8 51

31

☞ This adhy. is missing in B1 (cf. v 1. 5 30 37)

1 ^{a}) G3 broken. D1 तत, Ca d उत (as in text). K (except K4) B5 Dn D3.4 6-8 G2 वा (for च) — ^{b}) T1 जितं, T2 G1 जड, G2-5 M जळ (for बाल) B2 T2 G3 5 M वीर, B3 4 D5 D1 8-10 T1 G1 2 धीर (for वृद्ध) K3 तथैव च (for च संजय) — ^{c}) B3.5 Dn1 D5 बाल (for अबल) G3 M उत बालमबालं च (G3 वा)

2 2^{cd}=(var) 3 31 21^{cd} — ^{c}) K1 2 M दघा(M1 *sup lin* दा)ति, Ca ददाति (as in text) — ^{d}) G1 Ca d s शुक्र उच्चरन्, Cap sp शुक्रमु° (as in text)

3 ^{a}) G3 broken B (B1 missing) D (except D1 2 8 9) बलं, Cd s अलं (as in text) K (except K4) विज्ञापन यस्माद्, B (B1 missing) Dn Ds D3-5 10 जिज्ञासमानस्य, D1 विज्ञायमानस्य, D2 विज्ञापनायास्य, M1.3 विज्ञापनाय स्या, M2.5 विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्) Cd cites अल विज्ञापनाय, Cs अल विज्ञापन — ^{b}) D1

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

---

ins अपि before आचक्षीथा M3-5 यथा तथा, C3 °तथम् (as in text). — G2 om 3cd. — c) K1 अपि, K2 3 6 अलं, K4 B3 4 5 Dn D3 4 7 अथ (for अथो) S (G2 om) अथोपमन्त्रयेथास्त्वम् — d) Before अन्योन्येन, D1 ins तु, D9 हि T2 Cd अन्योन्यम् (for °न्येन) G3 अत्र (for अति-) K1 D2 6 अभिघृष्ट(D6 °ष्ण)वत्, K2-5 अतिघृ(K3 °ह)ष्ट° (for अतिहृष्ट°) B4 5 Dn Ds D3-8 10 याथातथ्येन हृष्टवत्, C3 अतोऽन्यैरभिघृष्टवत् Cd cites घृष्णवत्

4 a) G3-5 spell गावद्गणे — b) D1 महामतिं, M1 जनेश्वर (for महाबलम्) — c) K3-5 °सगम्य (for °सगृह्य) — d) K3 पुन (for तत·)

5 a) K4 5 D9 चैव (for चैन) K4 5 एनम्, G4 उप·, G5 तम्, M सम्· (for त्वम्) — c) D9 तथैव (for तवैव)

6 a) K3 सम्प्राप्ता, K4 5 प्राप्तास्ते (for बालास्ते) — b) K2 अनुत्तम, D9 अरिंदमा K3-5 राज्यं चैव सुखानि च — c) D9 राष्ट्रे (for राज्ये) S (except T G2) च (for तान्) K3-5 आदौ (for अग्रे) — d) G3 broken. K5 D9 M मा (M1 sup lin न as in text) K1 2 4 मो(K4 नो)पेक्षीर्वै विनश्य(K2 °नश्य)त ; B (B1 missing) Ds D5-7 10 नोपेक्षस्व विनश्यत, D1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते, T1 G1 3 नोपेक्षेया विनश्यत.; T2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यत, G4 नोपेक्षेया नशिष्यथा·, G5 नोपेक्षीर्विनशिक्ष्यसि

7 b) S (except T2) भारत (for संजय) D8 कर्हि° (for कस्य°) — c) G4 नाथ, M तस्मात्, C3 तात (as in text) T1 G1 5 M2 सगत्य (for संहत्य) — d) B (B1 missing) D (except D1. 2 9) द्विषता मा (for मा द्विषद्भ्यो). C3 cites द्विषतां K4 D32 T1 G1 गता· (for गम·)

8 T1 reads 8ab twice (with v l.) — a) D1 9 T1 (both times) G अथ (for तथा) — b) K1 B3 D3 D5. 9 10 T2 भरतानां. K1 2 अनुत्तम, D9 T1 (first time) M2 अमत्यप, G3 M1. 3-5 अमत्यम (for पितामहम्) — c) K1 (hypermetric!) शिरसाभिवादयेथास्त्व; K3 शिरसाभिववदेथा, T1 G (except G2) शिरसा चाभिवंदेथा. — d) K3 त्व मे (for मम)

9 b) D1 तातो, D9 तथा, S (except T2 G2) त्वया (for ततो) — c) A few MSS शातनोर्

10 a) K4 सर्वं (for स त्वं) K2 4 यथा (for तथा) — b) D2 सुखेनैव (for स्वमतेन) — c) K3 D7 ते पुत्रा·, M1 पौत्रास्ते (by transp) — d) S (except T2 G2) °युक्ता (for °मन्त)

11 c) D1 सौम्यभावश्च, S (except T2 G2) सौम्य भाषेया — d) D1 G3 मित्र°, D9 मैत्र°, T G1. 3-5 M शम° (for हित°) K D (except D3 D1. 9) T2 युधिष्ठिरे (K4 °र)

12 a) K5 B3 4 D T2 G2 अथ (for अथो) K4 B3 D (except D9) T2 G2 दुर्योधनं — d) D3 अवमन्य; M अनुमान्य (for अनुनीय)

13 a) K1 3. 5 अपाप्मानम्, K2 अपापा ताम्, B (B1 missing) Dn2 Ds D3-8 10 T2 अपापा यद्, Dn1 अपाय यद्, D1 अपश्येस्ताम्, T1 G M3 4 अपश्य माम् (for अपश्यन्माम्) K (except K4) B3. 4 Dn D3-8 T2 उपैक्षस्त्व, B2 5 उपैक्षत, Ds D10 उपै(Ds2 °पे)क्षत, D1 उपेक्ष्यतीं, D2 उपेष्यति, T1 G3 5 अपेक्षतीं, G1 4 अवेक्षतीं, G2 उपेक्षतीं (for उपेक्षन्त) — b) B3-5 Dn Ds D3-7 9 10 T2 कृष्णामेता, D1 दृष्ट्वा कृष्णां B2 G3 सभा गता — 13cd = 15cd — c) K D7 च तितिक्षामो, B2 4 Dn D3 4 वै तिति°, B3 D9 T2 G4 M अतितिक्षामो, D2 व्यतितिक्षामो, D8 सतिति°, Cd.n अतितिक्षाम (as in text)

C. 5. 923
B. 5. 21 13
K. 5. 31 13

तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किंचिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— d) K (except K5) D8 9 वधी स्म, D1 वधीस्त्व, G3–5 M वधिष्टा, Cn वधीम (for वधीष्म)

14 T1 G5 om 14, M1 om 14–15. G1 reads 14 after 16 — a) D8 पूर्वान्परान्, G2 दुःखान्, G3 दोषान् (for क्लेशान्) — b) K4 तितिक्षति च, G1 3 4 M (M1 om) तितिक्षत्येव (for अतितिक्षन्त) — c) D2 सर्वे, M (M1 om) अथो (for यथा) K4 राजन् (for सन्त॰) K1 2 D8 यथाबलीदमर्थं (K1 ॰र्थं) च, B (B1 missing) Dn Ds D3–7 10 T2 बलीयासोपि संतो यत्, D1 9 G2 अद्धा (G2 युद्धाद्) बलीयस सत, G1 अतो बलीयांस सत॰, G3 अतो बलीयया गमत, G4 अथो बलीयासं तथा Ca cites अर्थं, Cd अर्थं अवलीढं — d) D8 सत्य (for सर्वं)

15 M1 om 15 (cf v l 14) — a) K3–5 यत्तत्, D1 यत्तान् (for यन्न) K प्रव्राजन, B3 D5 T2 प्रव्राजय, Dn D7 प्राव्राजये, D1.2 प्रव्राजयन्, D3 4 T1 G1 2 5 M (M1 om) प्रव्राजये, D8 प्रव्राजित, D9 प्राव्राजयत्, G3 4 प्रव्राजयेत् (for प्राव्राजय) D1 G5 सौम्यान्, D2 सम्यग्, G3 सर्वान् (for सौम्य) — b) K (except K3) प्रतिवासन, S (except T2 G2, M1 om) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्) — $15^{cd}=13^{cd}$ — c) K3 च तितिक्षाम, K4 5 D8 सतितिक्षामो, Dn1 D3.4 7 G4 अतितिक्षामो. B (B1 missing) Ds D5 6 10 T2 अ(D5 6 प्र)तितिक्षामहि च तत् (B2 4 ॰महे तच्च, Ds ॰महि च तं, D10 ॰म दु ए तत्, T2 ॰म च तत्) — d) K D8 9 वधी. स्म, D2 G3–5 M3–5 वधिष्टा, M2 पतिष्टा (for वधीष्म)

16 For sequence of G1, cf v l 14 — a) B2 3 5 Ds D1 2 5–8 10 G2 यत्तत् (B2 D2 यत्तु, D5 m 7 यत्र) कुनीम् (D1 धर्मम्, G2 धर्म्यम्) अतिक्रम्य; B4 Dn D3 4 9 T2 (before corr) यत्कृष्णां समतिक्रम्य — b) K B2 5 D1 अकर्ष॰ (for अधर्ष॰) — After 16, T1 G5 *repeat* 14 (v l तितिक्षत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा)

17 a) K D9 यथोदित, B4 Dn D3 4 7 10 T2 अथोचितं (for यथोचित) D7 निज (for स्वक) — c) K1 कृता बुद्धि, B (B1 missing) D (except D1.2 9) T2 परद्रव्यात् (for ॰द्रव्ये) — d) K कृता बुद्धि (K1 परद्रव्ये) (for बुद्धिं गृद्धां) Dn1 गृद्धा, Ds2 D9 गृध्रा, D1 गृध्रां, D3 4 7 श्रद्धा, T1 G1 4 5 श्रद्धा, Cn गृद्धा (as in text) K3 5 नराधिप, D1 G2 परतप, D9 नरेश्वर (for नरर्षभ)

18 a) Ds1 T1 G1 3 4 M एव, D1.2 G2 चव (for एव)

19 =(var) 5 70 15, (var) 5 80 7^{cd}–8^{ab} — a) K Dn D1–4 5 (*sup lin*) 7–10 M2 अविस्थल, D3 कुशस्थूण (for कुशस्थल) Ds1 वृकस्थूण, G3 वृकस्थ च (for वृकस्थल) — b) K2 D1 M1 3 4 आसदीं, K3 B (B1 missing) Dn D2–4 6 8 9 M2 माकदीं, Ds D5 7 10 माकदी, T1 वावर्तीं, T2 G5 अवर्तीं, G1 वसर्तीं, G2 माकंद, G3 अप्यवर्तीं, G4 अवत (for आसदी) — c) K1 2 G5 ॰स्थान, T1 ॰सन्न, G4 ॰धान, M (except M2) ॰साने (for ॰सान) B4 Dn D3 4 7 9 भवतु (for भवेद्) D3 यत्र; T1 G1 4 5 M (except M2) तत्र (for अत्र) K5 भवे त्किंचित्, G3 च भवत (for भवेदत्र) G2 प्रयच्छ चतुरो ग्रामान् — d) D3 D5 8 9 T2 G2 4 कचिद् (for किंचिद्) K4 B (B1 missing) D (except D1 2 9) M2 एक, G1 त्वपि (for एव) N (except D1 2 9, B1 missing) G1 M2 च (for तु) K5 देय चैवात्र पचम — G2 *repeats* 19, with v l अविस्थल कुशस्थल (for a) and कचिदेव तु पचम (for d)

20 a) B3 मम (for देहि) D9 सर्वेषां (for पञ्चानां) — b) K5 B5 D (except D1 2 9) T2 पंच ग्रामान् (by transp) — Cf 5 80. 7^{ab} — c) Ds मे (for नो) K2, 3 D8 D5–7 ॰प्रज्ञ (for ॰प्राज्ञ) — d) T1 G1.4 5 M1 3 4 भ्रातृ॰ (for ज्ञाति॰) T1 G (except G2) भारत (for सजय)

21 a) D10 G3 अभ्येतु (for अन्वेतु) — b) T1 G1

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २
आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 34. 12

स्तुय° (for स्मय°) K5 Dn समा यातु (for समायान्तु) — d) K5 पांडवा, some N MSS पंचाला (for पाञ्चाला.)
22 a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्) — b) K B5 D (except D5 D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for पश्येम) — d) K D1.8 G (except G2) शाम्या(K8 पश्या)मो, D9 वस्समो (for शाम्याम) M (except M1) भरतर्षभा
23 a) D1 शर्मं यासि, G1 शम याम (for शमायास्मि) — b) D5 यथा (for तथा) B2 भारत (for संजय) — c) D5 धर्मान्वयो वलं चाह Ca cites अलं — d) G5 दत्त वं (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — *Sub-parvan* K1.2.4 B (B1 om.) D T2 G1.5 M2-5 संजययान — *Adhy name* T2 मद्देदा**प्योग, G1 धर्मपुत्रसन्देशः, M ग्रामपचकप्रार्थनं — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 D5 S 31, D5.7 30, D5 (*sec m.*) 28 — *Sloka no* K5 Dn D8 23

☞ After adhy 31, S (except T2 G2) reads (with v l) 5. 64 3-11, for the first time, *repeating* the stanzas in their proper place

32

☞ This adhy is missing in B1 (cf v l 5 30 37)

1 a) K4.5 D1.2 G2 सोनुज्ञात. — b) K1 transp प्रययौ and संजय· — After 1, S (except T2 G2) ins

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाह्नेव परंतप ।
याति स्म हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततस्) T1 G5 एकाहे च; G1 एकाहेन — (L 2) T1 G1 3.5 परतप, M1 च प्राविशत् (for समाविशत्) G4 गजवाजिसमाकुल (for posterior half)]

2 a) K1-3 D5 D10 G5 M (except M1) स (for सं·) D2 T1 G (except G2) हस्तिनपुरं, Ca हास्तिन° (as in text) — b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च, T1 G1.4.5 शीघ्रमर्थमहा(T1 G4 °नो)जवं Ca cites शीघ्रमेव प्रविश्य — c) K1.2.4 D2 T1 G5 M2 उपास्थाय, K3 B2.4.5 Dn D8.4.9 समास्थाय

3 Before 3, G3.4 M ins संजय· — a) Some MSS द्वास्थ M2 om द्वाःस्थ D9 आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य द्वाःस्थ त्व मां (sloka rhythm!) — b) K2.3.5 D9 समागत (for उपा°) G2 दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते — For 3ab, B (B1 missing) D (except D1.2, for D9 see above) T2 subst. (the anustubh lines)

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मा समुपागतम् ।
सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— c) K3 इति, K4 अधि· (for अभि·) T1 G1.5 अभिवाद्योपवृत्त, G3 अभिवद्यप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्त) B (B1 missing) Dn D5 D2 m.5-8 10 T2 द्वाःस्थ, G4 द्वारस्थ (for क्षत्त) — d) Dn1 प्रवेश्यया, D2-4 प्रवेशाय मां, G1.4 M2 प्रवेश(G4 °शे)यं, G3.5 निवेशोय (G5 °ह) (for प्रविशेय) K1.4 D5 वै विदितो, D3.4 विदितोत (for विदितो) — For 3cd, G2 reads 4cd for the first time, *repeating* it in its proper place — After 3, B (B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins

162* निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति
द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।,

C. 5. 942
B. 5 32 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-
त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः
स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-
न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः
सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

---

while G2 ins

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ
निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 [ab]) G2 transp नमस्ते and दिदृक्षया G8. 5 M दिदृक्षते (for °क्षया) M त्वा (for ते) — [c]) K4 5 D8 आप्तो (for प्राप्तो) G8 द्रुतः, G4 सूत (for दूत)

5 G8 4 om the ref. — [a]) Dn1 D1 M8. 4 मा (for मां) The portion of the text from कुशलिन (5[a]) up to परस्त्वेनं (26[c]) is written (*sec m*) in D2 on a subst folio B1 8 Ds D2-4 7 9 G5 कुशलिन, Dn दु खित Dn2 °न) (for सुखिन) K B4 5 D Ca d. 8 कल्पम्, B2 8 T2 G5 M8-5 कल्यम्, G4 कार्यम्, M1 भव्यम् (for काल्यम्) — [c]) N (B1 missing) Cs अकल्प., T2 अकल्प्य , M8 अकल्य , Ca d अकाल्य (as in text) — [d]) Dn2 हि (for मे) K D1-4 7-9 G2 तिष्ठति द्वारि, B (B1 missing) D5 6 10 G1 द्वारि तिष्ठेच्च, T2 द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत) N (B1 missing) G2 Ca 8 सक्त. (K2 स्क्त , B4 D5 6 शक्त), T2 Cd अशक्त°, G1 4 5 सूत (for क्षत्त)

6 D10 T1 G5 om the ref — [a]) D8 (marg *sec m*) अनुमतेर्; G5 °मतो — [b]) Ds2 T1 G1. 5 महावेश्म G4 5 प्राप्य (for प्राज्ञ) S (except G2 4) -अभिगुप्त, Cd आर्यगुप्तम् (as in text) — [c]) K सिंहासने, D9 महासनस्थ (for सिंहासनस्थ)

7 D9 G4 om the ref — [a]) = (var.) 4[a] above. — [b]) D1 5 6 G2 om अस्मि D1 नरदेवान्स्म, G2 °देवास्मि (for °देव) D1-4 7. 9 G1 2 4 पार्थान् (for पाण्डवान्) — [c]) G4 M °वादयन् (for °वाद्य त्वा) K2 मनीषी (marg *sec m* as in text) — [d]) Dn2 सर्वेषा न. (for युधिष्ठिर॰) K8 चाभ्यपृच्छत्, K4 वा चान्वपृच्छत्, B2 चान्वपृच्छेत्, M त्वा(M8 चा)नुपृच्छे(M1 2 °च्छ)त्

8 [a]) D8 ते स (by transp) T1 G1 स ते पुत्र ; G2 सपुत्र त्वा (for स ते पुत्रान्) G8 om from पुत्रान् up to the end of 11 — [d]) D9 om. अपि K8 अनु (for उप°)

9 D7 (hapl) om 9 and the ref before 10, G2 om 9 (cf. v 1. 8) — [a]) K2 D9 अप्येव, B (B1 missing) Dn Ds D2-6 8 10 T2 अभिनद्य, Cs अभ्येत्य (as in text) M त्वा, Cs त्वा (as in text) K1 तु, K4 तु (for तात) — [b]) K (except K1) Dn1 D2-4 °शत्रु and पार्थं Cn 8 cite अजातशत्रु D9 अजातशत्रुश्च सुयो धनश्च — [c]) K5 राजा, Dn2 T1 G4. 5 च राजा (for स राजा) T1 G1. 4 5 सूतपुत्र (for सपुत्र) — [d]) K1-3 सहामात्यैः D8 सहानुज D1 पाण्डवाना, G4 कौरवाण्य॰ (for कौरवाणाम्)

10 G8 om. 10 (cf v 1 8), D7 om. the ref. (cf

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०
परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२
इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४
अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज-

C. 5 954
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

v. l. 8, 9) — [a]) K (except K5) धर्म° (for पाण्डु°) — [b]) K4 B (B1 missing) D (except D1 9) T2 Ca s त्वभूपते, T1 भूयश्चाते, M Cap भूयश्च ते, Cd भूयश्चातो (as in text) K3 ये च, D1 यश्च, D2–4 यत्र (for यच्च) Ca d s cite यत् K4 B (B1 missing) Dn2 D2–4 T2 -त्मनो, Ca d s np मनो (as in text) — [c]) K5 निर्णीत, G5 निर्णीय, Ca d निर्णिक्त- (as in text) — K4 (hapl.) om. from धर्मार्थ° up to सुखप्रिये (in 11[c]) T1 G1 तपस्वी, G4 5 तरस्वी (for मनस्वी) — [d]) B3 तुष्टिमान्, Ds तृप्तिमान्, D2–4 बलवान्, G2 दृष्टिमान् (for दृष्टिमान्)

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 8), K4 om. up to सुखप्रिये in 11[c] (cf. v. l. 10) — [a]) K (K4 om.) D1. 7 T1 G1. 5 Cn परो, G2 परात्, Cd s पर (as in text) K (K4 om.) D1 7 9 G5 धर्म, Ca d s धर्मात् (as in text) — [b]) D9 Cd °चयात्, Ca s °चयात् (as in text) — [c]) K5 °प्रिये न, D1 G5 °प्रियो (for °प्रिये) D1 °हीनो, Cs °हीने (as in text) K4 B2 न धर्म्यान्, B3. 4 Dn2 D8 10 M2 5 न पार्थे; D9 न पार्थ, Cn अनपार्थे (for न पार्थो) Cnp पार्थ (as in text) — [d]) K4 B2 न रुध्यते, D9 अनुरुध्ये, G4 निरुध्यते, Cs अनुरुध्यते (as in text) K3 5 Ds D1 8 Ca d s भावत°, Cap भारत (as in text) K4 B (B1 missing) D (except Ds2 D9) T2 तस्य बुद्धि ; T1 (by transp.) विद्धि तस्य; G1 2 4 तद्धितस्य, G5 तद्धितं च — After 11, G1 4 5 M (except M2) read 25[ab], which is followed by

164* अकुर्वत सिध्यति चापि सर्वं
तस्मादाहु पुरुष कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) M1 4 साधु (for सर्वं) — (L. 2) G4 पौरुष G1 कर्मणो हि, G4 कर्म दैव, G5 कर्मणोथ, M1 4 कर्मणोपि]

— After 164*, G1 4 5 M (except M2) read 25[cd] and 26[ab] for the first time, *repeating* them in their proper place

12 [a]) K1 m दैव, D7 G4 पर, Ca. d s पर- (as in text) — [b]) = 5. 39. 1[b] D7 8 धातु°, G8 दाम° (for दार°) — [c]) K2 G2 इम च, D1 इम तु (for इम) G4 निश्चय, Ca d s नियम (as in text) K (except K5) पार्थिवस्य (for पाण्ड°) — [d]) G3 (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र

13 [b]) S (except T2) पापोदय K1 2 G2 घोरमरूपवर्णं, D1 घोररूपमवर्णं, D2–4 G1 घोरमवर्ण्यरूप, Ca as in text Cd cites अरूपवर्णं, Cs अवर्णरूप (as in text) — G2 om. 13[cd] — [c]) K5 B (B1 missing) Dn Ds D5 6 10 T2 G4 Ca पर, D8 च न (for नर) K1. 2 D8 ध्यामयते, Dn1 कामपतिर्, Ca त्वा कामयते, Cd s न कामयते (for कामयते) K1 3 Cd त्रिकाल्य, K3 न काल्य, K4 अतिकल्प, K5 B (B1 missing) Dn2 D2–7 10 T2 Ca अतिवेल, Dn1 °वल, Ds D1 3 G4 Cs अतिकाल, D9 त्रिकल्प (for अतिकाल्य) — [d]) K1–3 स काम, K4 D1. 9 च काल, K5 च काम (for नरोऽय) Ca cites अय

14 [a]) K (except K4) D2–4 T G1 च (for तु) — [b]) D9 नाग (for सर्प) G4 अवमुच्य (for असमर्थाम्) — [c]) B3 विराजते, G8 त्वभूपते (for विरोचते) Dn1 D1 2 9 S (except M2, T2 by corr.) ह्यार्यवृत्तेन (G5 °वृत्तो हि), Cn as in text B2 D1 10 S (except G8) धीरो, D9 धीमान् (for वीरो) Ca d निसृज्य, Cs विसृज्य (as in text)

15 [a]) B (B1 missing) Dn2 Ds D8–7 10 T2 Cn हत, Dn1 D2 8 हत-, D9 अथ, Ca d अङ्ग (as in text),

C. 5. 954
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे-
द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७
कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D1 (hapl.) om. 11^{bc}. — ^{b}) K5 °युक्ताद्राज°, G5 °युक्तार्य° (for °युक्तादार्य°). — The portion from 15^{cd} up to 5. 101. 10^{ab} is lost in K3 on 107 missing fol. (42–148)! — ^{c}) T2 उप-; G4 एव, Ca d इह (as in text). K1 2 5 घोर (for राजन्). — ^{d}) K1.4 नो चेत्तत्; K2 नेहैतत्; K5 D1 9 नो चेत्, B (B1 missing) Dn D5–8 10 T2 (before corr.) भूयश्च, D8 भूय°, D2–4 नेहेच, S (T2 by corr.) मोहाच्च, Ca d s नो वा (for *नोहेश्च). D1 अपापं. T1 G1 3 4 विसृजन्, G2 प्रसजन्; G5 विसृजेन्, M विसृजेर्, Cd s प्रसज्जेत् (for प्रसजेत्).

16 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K5 सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G1 2) समर्थं (for अर्थं). K1 2 (m as in text) संजनित, K5 सशयितु. — ^{b}) K1 आशासये, Dn2 D8 आशासते, B3–5 D2 (by corr.) 5 6 10 (m as in text) T2 (before corr.) Cn अस्य, D2 (before corr.) 3 4 7 8 अथ (for अद्य). — ^{c}) D1 तु, D2–4 9 सु- (for च). — ^{d}) D1 नीचं (for नेद). D1 त्वत्कृत, Ca d s त्वत्समं (as in text). D1 9 भारताद्य.

17 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{b}) K1 2 5 D8 दीर्घावलोकी, K4 दीर्वाश्लीलो, B3–5 D5–7 10 T2 G2 दीर्घ वैरी, D1 दीर्घवैरो, T1 G1 3–5 M1 धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K1 2 अवीर° (for अधीर°). — ^{c}) B3 4 T1 G1 3–5 एतान्धर्मान्, D1 एतद्धर्मो, D7 एवधर्म, G2 एकाद्धर्मान्, Cd s एवंधर्मा (as in text). K4 B (B1 missing) Dn D8 D2–7 T2 सश्रयेयुर्, K5 सतितीर्षन्, D9 सत्यतीर्थे, D10 सश्रयीत, Cd स तितीर्षेत, Cs संतितीर्षेत् (as in text). — ^{d}) K5 D2 सुहीनवीर्यो, D8 D5–7 हीनो (D7 °ने) वीर्ये (D6 °र्यो), D9 यो न वीर्यो, D10 हीनवीर्ये, T1 G1 2 5 हीनप्रवीर्यो, G3 अदीनवीर्यो, G4 यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो).

18 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) B (B1 missing) Dn D2–7. 10 T2 G4 बल°, D8 D9 G3 M3 धन°; D1 यो धनवान्, D8 भग°, M1–4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — ^{b}) K1 B2 3 D8 D2–5 7 8 10 T2 जितात्मा; K2 धृता° (for यता°). — ^{c}) G4 श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्). T1 G1 3–5 M विपश्चिन् (for बिभर्ति). K (K3 missing) धर्मार्थकामाश्च सम बिभर्ति, B (B1 missing) D (except D1 9) T2 धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. Cs cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्तयिता. — ^{d}) K1 ह्यन्यत्तद्, K2 ह्यन्यच्च, K4 G3 अन्यत्र, K5 नान्यच्च, B2 स ह्यत्र; B3 यो ह्यत्र, B4 5 D T2 स ह्यस्य (D1 ताद्यास्य, D9 भावाद्) (for नान्यत्र). K1 D9 Cd दृष्टस्य (for दिष्टस्य). B2 Dn2 D8 D9 10 S (except T G5) अपैति.

19 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1.2 4 मंत्राद्य(K2 °ग्र)वरो, D2–4. 7 मन्त्रार्थधरो, D9 मन्त्राग्रचरो, T1 G3 4 M1 2 4 मंत्राग्रधरो, G2 मन्त्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D9 मनस्वी (for मनीषी). — ^{c}) B2 5 D5. 10 T M3 Cn एवमुक्त, D7 9 युक्त एव (D9 °व) (for एवंयुक्त). D9 °धर्मैर् (for °मन्त्रैर्). K1 च हीन, D1 9 T1 G1 3 4 5 M विहीन, D2–4 T2 G3 अहीनं (for अहीनो). — ^{d}) K1.2 अनायस्य; K4 नरो नृशस्यं, K5 अनाशस्य, B (B1 missing) D T2 नरो नृशस (D1 9 अयशस्य); T1 G अनाशास्य, Cd.s अनायस्य (for अनानृशस्य).

20 K3 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) B (B1 missing) Dn D8 D5 6 8 10 T2 G2 तव ह्यमी, D1 तवापीद, T1 G5 M2 5 तथा हि मे, G1 M1 3.4 तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य
भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्च जिह्वा
ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः

C. 5 964
B. 5. 32. 26
K. 5. 32. 34

G2.4 तथा (G3 °दा) हि ते (for तथापीमे) G4 समेता (for समेत्य) — b) M3-5 समाप्नाते! — d) K (K3 missing) D1.8 Cd s कुल(K4 कुरु also)क्षयार्थे (D8 °र्थं) T1 G M1 निय(M1 sup lin र)तो (T1 °ता), Cd s निरयो (as in text) T1 न प्यधाय, G1 न व्यधायि, G2 व्यधायि; G3-5 M प्य(M1.3 4 व्य)पायी (G3 5 °यि, G4 °य [by corr]), Cd s व्यपादि (as in text) K (K3 missing) D8 निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि) B (B1 missing) Dn Ds D2-7 10 T2 कुरुक्षये (D3-4 कुलक्षयो, D5 कुरुक्षय, D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि, Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि

21 K3 missing (cf v l. 15) — a) K4 5 S (except T G1.2) आकालिक, Ca d s अकालिक (as in text) D1 नाभविष्यद् — b) B2 Dn1 D2-4 T2 न्यायेन, all comm पापेन (as in text) K4 राज्यम्, Cd पापम् (as in text) D1 8 अजातशत्रो — c) D2-4 9 इच्छेत; Cs as in text K1.2 D1 पाप, K4 5 राजन्, G5 जात (for जातु) K1 2 राजन्, D1 जात, Cs पाप (as in text) K1 D1 Cd निसृज्य, Ca s as in text — G3 om 21d-22a, and reads 23cd in its place — d) K (K3 missing) D8 G4 Cn निंदां, Cs as in text K (K3 missing) चेमा, Cs चेय (for चेयं) — D1 om from तव up to न संशयो in 22d K (K3 missing) आत्मलोकानुराग (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text)

22 K3 missing (cf v l 15), D1 om up to न संशयो (in 22d) and G3 om 22a (cf. v l. 21) — b) K4 B1.5 Dn1 D5 6 8-10 G4 स (K4 D9 च, G4 स) द्रष्टु, Dn2 T G1 स दृष्ट, G5 सुदुर्गमं, Ca d ददर्श (as in text) Cn s cite द्रष्टु G2 यत्र पार्थ॰ परलोकस्य द्रष्टा — K5 om 22cd — c) D6 स॰यथा, T1 G4 M स तदा, G3 महसा, Ca d स तथा (as in text) K1 2 समत॰ सन्, B3 सगत स्यात्, T1 G1.2 4 5 M सर्वमर्त्यान्, G3 धर्मसर्थान्, Ca d s समत स्यात् (as in text) — d) K1.2 4 न सशय, T1 G1 2 5 M5 असशयो, Ca d असशय; Cs न संशयो (as in text)

23 K3 missing (cf. v l. 15) — a) G3 कृतान्, Ca d s गुणान् (as in text) Dn2 D5 D8 G5 °गुणान् (for °कृतान्) K1 D9 कर्म कृत्वानवेक्ष्य — b) D1 च नित्यौ, T1 अनाद्यौ, Cs अनित्यौ (as in text) G3 reads 23cd after 21ab (cf. v l 21) — c) K1 2 4 बहिर्हि, D9 मदो, T1 G1 2 4 यली, G3 यली च, M यली हि K2 राजन् (for राजा) K4 सारमविंद°, D1 9 S परम (D9 परमा, T2 परमे, G4 परं) विंद°, Ca.d पारमविंद° (as in text) Cs cites पारं — d) T1 G2 5 नान्यत्र (for नान्यत्) M2 कार्यात्, Ca d s कालात् (as in text)

24 K3 missing (cf v l 15). G3 om 24a-25a — a) K1.4 श्रोत्र (for श्रोत्रे) M स॰ (for च) — b) K1 2 भोगस्य (for ज्ञानस्य) — c) D1 तानि प्रीणति, D9 G1.4 M1 3 4 नातिप्रीतानि, G2 तानप्री° D1 तृष्णाक्षयान्तो; T1 G1.4 5 M °क्षये तु, G2 °क्षयत्वाद् (for °क्षयान्ते) K1.2 4 तानि प्रीत्या नैव दु॰खानि सज्जेत् (K4 तृष्णात्कयाते), B2 तानि प्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयाते Ca d s तानि प्रीत्या न प्रसज्जेत — d) T1 G1 तथव्यथो, G4 तान्यप्यथो, G5 तानप्येते (for तान्यव्यथो) K1.2 4 5 दु॰खनीतानि नुद्यात् (K5 नुद्यात्), T1 G1 4 5 M3-5 दु॰खमीत प्रणुद्यात् D1 दु॰खान्येतान्यत्पथा न प्रसज्जेत्; G2 एतां तृष्णा बीजभूता प्रणुद्यात् Ca d s cite अव्यथ, Cd s दु॰खानि and प्रणुद्यात्

25 K3 missing (cf v l 15), G3 om 25a (cf v. l 24) — a) K2 D5 Ca नन्वेव, D9 न न्वेवम्, Cd.s न त्वेव, Cnp तेनैव. — b) D1 °वर्धते; M °पद्यते, Cs °वर्तते

C. 5. 1094
B. 5. 32. 26
K. 5. 32. 24

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text) Dn स्वप्र°; D5 D6 सुस°, D1 9 सप्र° (for सुप्र°) — G1 4 5 M (except M2) read 25^{cd} and 26^{ab} for the first time after 164*, *repeating* them here — ^{c}) K1 2 5 D1 Cd वि-, T1 हि, G3 अपि, Ca s अभि- (as in text) — ^{d}) D1 8 T1 G (except G2) M1 2 सर्वाधितो (M2 °ते), Cs सरक्षते, Ca. d संवर्धते (as in text)

26 K3 missing (cf v. 1 15). K5 om 26^{ab} — ^{b}) K1 2 4 प्रशंसा (for -प्रशंसे) B3 D2 9 न (for च) K1 2 भवेत्तथैव, K4 corrupt, B2 3 5 D2-4 9 T1 G1. 5 भजत एनं, B4 D7 T2 भजंतमेव (D7 °न), Dn D5 6 भजंतमेव, D8 भजत एव, D1 भवत एव, G2 4 भजति चैन (for भजेत एन) — ^{c}) D1 परेष्वेन, D0 परश्चैन (for परस्त्वेन) Cs cites परस्तु — ^{d}) K4 D0 M5 °वृत्ते, Cs °वृत्त (as in text) K1 2 5 B3 °वृत्त(K1 B3 °वृत्त)त्वमेव

27 K3 missing (cf. v 1 15) — ^{a}) K2. 4 5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1 2 5 M2 5 स त्वा, Ca d s सोहं त्वा (Cs त्वा) K4 (marg sec. m) गर्हे, Dn1 D3 4 गर्हे, Ca d s गर्हे (as in text). — ^{b}) T1 नाशो, Cs अन्तो (as in text) G4 च (for अय) — ^{c}) K4 D1 न, Ca d s नो (as in text) K5 अय, G5 इय, Ca d s इद (as in text) K1 2 4 D2 G2 5 तव कर्मापराध , D0 तव कर्मानुरोधात्, Cn s कर्म तवापराधात्

28 K3 missing (cf v 1 15) — ^{a}) K2 किल पुत्रेषु, K4 D1 2 G3 5 जातु पुत्रेषु, K5 D5 D8 10 T2 जात (T2 also °जातु)पुत्रस्य, B (B1 missing) Dn D3-7 जातु पुत्रस्य, D0 राजपुत्रेषु, Cs अजातपुत्रेषु, Ca जातपुत्रेषु (as in text) — ^{b}) K4 5 G3 5 वशं गत ; B (B1 missing) Dn1 D2-10 T2 M5 वशं गत्वा, Dn2 वशे कृत्वा, T1 G1 वशं हता, G4 वशांतग ; Ca वशं गंता; Cd s वशं गता (as in text) K5 D2 8 G2 नरेंद्र.. D7 सर्वलोकेषु राजन् — ^{c}) B (B1 missing) Dn D3-7 10 कामात्म(Dn2 °त्मा)न., T G1. 3-5 यदा(G1 °था)त्मान, G2 कामात्मना, M किमात्मान; Cd s कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघ्यसे, K5 श्लाघता, B (B1 missing) Dn2 D5 Cn श्लाघनो, Dn1 D3 D3. 4 7 10 T2 श्लाघनाद् (D5 D7 °ना), D1 श्लाघता, D2 श्लाघ्यतां; D9 corrupt, T1 श्लाघते (for श्लाघसे) — ^{d}) B (B1 missing) Dn D3-7 10 T2 नागा°; D8 मा गाः, Cs नान्यत् (as in text) B2 4 5 D (except D1 2. 7-9) T2 शमं; B3 सम, Cd s शमात् (as in text) S (except T2) पश्यसि पाक(M2 काल)मस्य, Cs as in text.

29 K3 missing (cf v. 1 15) — ^{a}) K5 प्रग्रहत्वं; B3 प्रग्रहात्तु, B4 5 Dn1 D2-8 10 T2 सग्रहात्त्व, G3 प्रग्रहत्वान्, G5 सग्रहत्व (for प्रग्रहात्त्व) Ca d cite प्रग्रहात् — K1 (hapl) om from त्व up to निग्रहात् (in ^{b}) — ^{b}) K4 Dn1 D6 8 T1 G5 M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च, G3 निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात् — ^{c}) G3. 5 स्थिता (for स्फीतां) K (K3 missing) G1 बहुरत्नाम्, T1 दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्). K5 समेत, T1 न दत्तां (for अनन्तां) — ^{d}) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1 4 5 M2 5 अशक्त° (for न शक्तः) K1 2 5 D8 कौरवेश, B4 Dn1 कौरवेंद्र (for कौरवेय)

30 K3 missing (cf. v. 1. 15) The portion of the text from 30 up to 5. 33 34. is lost in Dn2 on a missing folio (24). — ^{b}) K4. 5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।
द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वा महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।
विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५ C. 5. 975 B 5 33 5 K. 5 33. 5

Dn1 D5 D1-8.7 10 T3 C5 अभिपद्ये; D6 निपद्ये, D2 निरोध, T1 G अनुपद्ये, Cn प्रपद्ये, Ca d निपद्ये (as in text). K1.2 D5 प्रपद्य, D- नरेन्द्र (for नृसिंह) — d) K (K8 missing) D1 समग्र, D7 त्वयोक्त, G3 M यथोक्त (for समेता) — After 30, K4 5 B (B1 missing) D (except D7, Dn2 missing, D1 marg) T G (except G3) ins

165* धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायां
अजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथ, K5 D1 T1 G1 5 स्याव°, D2 त्वाव°, D9 G2 4 आव° (for स्याव°) K4 B (B1 missing) D10 C3 n परेहि, K5 DL.2 परेत्य, D3 T1 G1 4 5 समेत्य, G2 प्रविश्य (for परेहि) — (L. 2) K4 D1.6 T2 गुरु प्रपद्य, K5 D5 D1-4 9 10 G1 2 4 गुरु प्रपद्य (D9 °ये), T1 प्रपद्ये, G3 गुरु प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व) Cd s cite प्रपद्य (then reading probably सप्रपद्य) — (L. 4) K5 B. Dn1 D5 D6 6 T2 G2 समेता (cf. 30d), B2 8 यथावद्, D8 समग्र, G1.4 6 यथोक्त (for त्वयोक्तम्)]

Colophon missing in K8 Dn2; B1 om. it — *Sub-parvan* K1 2 4 5 B (B1 om) D5 D1 2 6-7 9 T2 G1 2 M1 2 प्रजागर; to it K5 D1 2 6 G1 2 M1.2 add समाप्त — *Adhy name* D3 सञ्जयहस्तिनापुरगमन, D10 सञ्जयागमनं, T1 G1 M सञ्जयप्रत्यागमन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 7 31, D6 (*sec m*) 29, D8 S 32 (M 33) — *S'loka no* Dn1 32, D8 33

33

☞ This adhy is missing in K3 (cf v 1 5 32 15), 1-92a is missing in B1 (cf v 1 5 30 37), and 1-34 is missing in Dn2 (cf. v 1 5 32 30) K3 and B1 are mostly ignored in this adhy

1 a) Most MSS द्वास्थ G3-5 चाह, M3 4 त्वाह (for प्राह)

2 Dn2 missing (cf v 1 1) — a) T1 G3-5 प्रेषितो (for प्रहितो) — b) T1 G1 द्वास्थ , G5 सूत (for दूत) — c) D1 9 त्वा (for त्वा) K2 D6 T1 G1 3 5 M °प्राज्ञ (D9 M1 2 5 °प्राज्ञो), G4 °बाहो (for °राजो) — d) K2 6m G3-5 M महाराजो, K4 D1 2.4 7 °प्रज्ञो, K5 T3 °प्राज्ञो, D5 D6 6 10 °प्रज्ञ, T1 G1 धृतराष्ट्रो K1 4 6 B2 3 D1 9 G1 2.6 दिदृक्षते

3 Dn2 missing (cf. v 1 1) — b) K2 Dn1 D3 4 7 9 राजनिकेतन, G3 राज्ञो निवे° — d) B (B1 missing) D3 9 G2 M2 द्वास्थ G1 मा (for मां) K1 प्रतिबोधय, B3 D5 6 T2 प्रतिपादय, D3 4 7-9 सन्निवेदय, M5 प्रविवेशय, Ca d as in text G3 प्राप्त प्रतिनिवेदय

4 Dn2 missing (cf v 1 1) — a) G3 महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो) — d) D3 G2 4 करोमि (for °तु)

5 Dn2 missing (cf v 1 1) — a) D (except D1 2 6 8 9, Dn2 missing) T G5 महाप्रज्ञ — d) K1.4 5 B2.4 5 D (except D5, Dn2 missing) T2 नाकल्पो, K2m नाममयो, G3 नाकार्यो, G4 न काल्पो, Ca नाकाल्यो (as in text) Cd cites अकाल्य

6 Dn2 missing (cf. v 1 1) — c) K1.4 5 B (B1 missing) D (except D5, Dn2 missing) T2 G5 अकल्पो (D1 °कात्य); G3 अकार्यो (for अकाल्यो) — d) S (except T2 G2 5) महाराजो (for जातु राजा) B (B1

C. 5. 976
B 5 33. 6
K. 5 33. 6

द्वाःस्थ उवाच ।

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११
यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

विदुर उवाच ।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

---

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति) G2 अब्रवीत्पुन॰ (for ब्रवीति माम्) — After 6, G8 reads 13

7 Dn2 missing (of. v. l. 1). G8 om 7–8 — b) G2 प्राजलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्य) — For 7, K (K8 missing) subst

166* एवमुक्त प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn2 missing (of v l 1), G8 om 8 (of v. l 7) Before 8, G6 ins. विदुर॰ — a) K5 D5.10 महाप्रज्ञ — c) K2 किंचित्तु, K4 Dn1 D2 किंचिच्च, B8 किंचिन्नु (for किंचन) D8 4 9 यदि (D9 °च्च) किंचिन्मया कार्यं, D6 वचनं तव कर्तव्य. — d) B8 किं करोमि (for अयमस्मि) — After 8, T1 G1 4 read 13–14.

9 Dn2 missing (of v l 1) — b) D8 T1 G5 तु, G4 स (for च) D9 G4 मा (for मां)

10 Dn2 missing (of v l. 1). — a) G2 अथ (for तस्य) K4 अथ, B3 D1 2 G2 तत्, G4 5 अस्य (for अद्य) B8 कुरुराजस्य, G8 °सिंहस्य — c) B8 D1 2 S (except T2 G1) दहन्मे (B8 °हते, G5 °हते) सर्वगात्राणि

11 Dn2 missing (of. v. l 1) — b) K5 B (B1 missing) D (Dn2 missing) यदनु॰, G1 यद्यत्र (for यदिह) — c) K4 च हि (for ब्रूहि) K (K8 missing) हित (for हि न). — d) D1 2 9 G8 शुचि॰, G2 यत (for ह्यसि) M अर्थधर्मविशारद.

12 Dn2 missing (of v l 1) — c) G5 प्रयाति (for गतानि) — d) K1 2 5 अत्र (for एव) B8 5 मेद्य, G2 मेत्र, G5 मम, M च मे (for हि मे) K2 अस्ति, D2 9 अत्र, D6 च, G5 इह (for अद्य) K1 4 5 (*sup lin.*) B8 5 D1 8 4 7.8 G2 M Cn प्रचिंता, K5 प्रशंसा; T1 विचिंता (for ऽद्य चिन्ता) — After 12, S (except T2) ins

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-
स्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।
यथा च नस्तात हितं भवेत
प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयु॰ ।

[(L. 1) T1 G (except G2) त्व (for सर्वं). — (L. 2) T1 G M4 (*sup lin.*) मनीषित (for सान्त्व तस्मै) — (L. 3) T1 G1 5 भवेच्च, G2–4 भवेत्तत् (for भवेत) — (L. 4) T1 G प्रजाश्च सर्वा (G1 m तन्मे) सुखिता भवेयु]

13 Dn2 missing (of. v l 1). D6 om 13–14, G3 om 13 T1 G1 4 read 13 and 14 after 8, G8 reads 13 after 6. — c) N (except B5; B1 Dn2 missing, D6 om) चौर (for चोर) Cn cites हृतस्व॰, कामी, चौरश्च — After 13, G3 reads 15ab

14 Dn2 missing (of v l 1) D6 om 14 (cf. v. l 13), G8 om 14 For T1 G1 4 cf v. l. 13 — b) G4 M1 3.4 अस्पृ° (for न स्पृ°) — c) B (B1 missing) D (except D1 9, Dn2 missing, D6 om) T2 G3 च (for न) — d) G1.4 M1 (*sup lin* as in text) 2 4 गृध्नन् (for गृध्यन्) K5 B (B1 missing) D (except D1 2 9, Dn2 missing, D6 om) न परितप्य (D5 D8 before corr °प्स्य) से (for विपरि°)

15 Dn2 missing (of v. l. 1). G3 reads 15ab after 13. — a) T1 G अहं (for ते) K4 सर्वं, T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५
विदुर उवाच ।
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९

C. 5. 1094
B. 5. 33. 19
K. 5. 34. 20

क्षत्त (G2 तत्त) (for धर्म्यं) — b) K (K3 missing) D1. 2 T1 G1 3 नि° (for नै°) — c) K1 2 4 वै (for हि) — d) T1 G1. 3 प्राज्ञसत्तम..

16 Dn2 missing (cf v 1 1) — After the ref., K (K3 missing) D1. 2 7 8 S (except T2) ins

168* राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ।
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् ।　　[5]
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

[(L. 1) D1 राजन्, G2-5 M राज (for राजा) K4 D1 अपि तो (for अपि यो) — (L 2) K2 G5 प्रेष्य , Cn प्रेष्य (as above) T1 G M प्रेषिता (G5 प्रेक्षिता), Cn प्रेषित (as above) M3-5 मोक्तु (for चैव) — (L 3) D1 नव, D2 त्व तु, D2 त्व च (for च त्व) S (except T2) विपरीत-पुरुष (T1 G1-2 °ष) त्व Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न S (except T2) त्वमित (for संमत°) — (L. 4) K4 D1 Cn अर्चिषा प्रज्ञयाचैव S (except T2) धर्मता, Cn धर्मात्मा (as above) — (L 5) K1 2 D1 सत्यात्मना°, T1 G2-5 M °क्रम — (L 6) K4 D1 गुरुत्वात् K2. 4 D2 2 M तितिक्षति, Cn as above — (L. 7) D1. 2 सौबले च, S (except T2) दुःशासने (for सौबलेये) S (except T2) राजन्कर्णे च (M °र्णेय) सौबले — (L. 8) S (except T2 M1) आत्मनो (for कथं त्व) D2 नातिम् (for भूतिम्) — (L 9) S (except T2 M1) नरर्षभ (for समा°) K1. 2 D1 7 8 आत्मज्ञानसमा°. — Of this passage, lines 1-6 are an anticipation (with variation) of 5 34 81-83, and, similarly, lines 7-8, of 5 35 66 The Bombay ed of the comm of Nil contains a comment on this passage with the remark क्वचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an *interpolation* made in the *comm* by some modern Pandit! The MSS of Cn ignore this portion of the comment altogether The passage is unnoticed in Ca d s !] — After the above, K1 2 D2 7 read 17[cd] (*repeating* it in its proper place), while S (except T2) cont.

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतान्येतानि छ्रवस्तथा ।
एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राज-
न्स्रुक्च द्रोणी वेदनी पीडनी च ।
एतद्राजन्ब्रुवतो मे निबोध
एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽसच्च सच्च ।

[(L. 2) M तद्वत् (for राजन्) — (L. 3) T1 G5 पेल्नी, G1 वोदनी, G2 वोदिनी, G3 4 वेपनी (for वेदनी). — (L 5) G1 2 4 दे, G2 च (for पुरुषात्)] — e) K5 T1 G3-5 आस्तिक श्रद्दधानश्च

17 Dn2 missing (cf v 1 1) — a) D5 अमर्ष° (for हर्ष°) D5 दम्भ , C5 दर्प (as in text) — b) K1 2 C5 अमान्यमानिता — K1. 3 D2 7 read 17[cd] for the first time after 168* (cf v. l. 16), *repeating* it here. — c) K1 (before corr as in text) Dn1 D3. 4 5 T2 G (except G.) अर्था (for अर्थान्) — d) = 18[d], 19[d], 20[d] etc — After 17, T1 G1 5 M read 20, while D3 ins

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किंतेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

[=(var) 1. 68 26, =(var) Manu 4 255]

18 Dn2 missing (cf v 1 1) K1 om 18-20, D5 G4 om 18-19, B2 om 18 T1 G1. 3 M transp 18 and 19 — a) K2 4 5 मन्त्र (for कृत्य) M विंदति (for जानन्ति) — b) D2 मित्र (for मन्त्र) K2 4 5 m बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये — c) K3 अपि- (for अस्य)

19 Dn2 missing (cf. v 1 1) K1 D5 6 G2 4 om. 19 (cf v 1 18), G3 om. 19-26 T1 G1 3 M transp 18 and 19 — a) K2 D5 निघ्नति; T2 विंदति — c) T1 G2 M च (for वा)

20 Dn2 missing (cf v 1. 1) K1 G3 om 20

C. 5 990
B 5.23 0
K 5.33.27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्माणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf v 1 18, 19). T1 G1 5 M read 20 after 17, G2, after 22 — a) K4 Dn1 D7 सचारिणी, all comm ससा° (as in text) — b) G3 धर्माथौ वदासुच्यते — c) D7 8 कामार्थं न, G6 कामाश्चार्थं — After 20, D7 ins.

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn2 missing (cf v. l. 1). G3 om. 21 (cf v. l. 19), G4 om 21ab — b) K2 हि कुर्वते; D5 च कुर्वति, G2 M उपकुर्वते — d) D9 G2 पुरुष° (for भरत°). B (B1 missing) Dn1 D5 D8-8 10 T2 नरा· पढितबुद्धय (B8 °वृत्तय, D82 °मानिन)

22 Dn2 missing (cf v 1 1) K2 D10 G3 om 22 (cf v l. 19) — b) K1 D1 चार्थान् (for चार्थं) Cs cites अर्थं (as in text) D2-6 T2 (by corr.) च, Cs न (as in text) D1 M काम, D8 (sup lin as in text)' 4 5.9 G6 कामान्, Cs as in text. — c) K4 असस्पृष्ट, T G6 सपृष्ट, G4 ससृष्ट, Ca d s असपृष्ट. (as in text) K1 B2.8 Dn1 D5 D8-6 8 T2 युपयुक्ते, D1 व्यपयुक्ते (sic), D9 नोपयुक्ते, Cs उप°; Cd n व्युप° (as in text) K1.4.5 (m as in text) परस्य, D3.4 6 T G4 5 परार्थं, Cd s परार्थे (as in text) G1 2 M न ससृष्टोप्युपयुक्ते परार्थं. — d) D2 प्रथित (for प्रथम) — After 22, G2 reads 20.

23 = (var) Hitopades'a (ed. Peterson) 1. 127 — Dn2 missing (cf. v 1 1) G3 om. 23 (cf v. l. 19) — c) D3 4 T1 G (G3 om) न वि- (for च न) — d) D6 °मानिन (for °बुद्धय) K1 पढिता भरतर्षभ

24 Dn2 missing (cf v l. 1) G3 om 24 (cf. v l 19). — a) K2 S (except T2 G2, G3 om) प्रकुरुते, Ca d प्रक्रमते (as in text) — b) G6 नांतर्विशति; Ca d s as in text K4 G2 कर्मणा, Cs as in text

25 Dn2 missing (cf v 1 1) G3 om 25 (cf v l. 19) — a) K4 आर्ये (for आर्य°) K4 रस्यति, D? सज्यते — b) B8 D5 D9 G5 M4 भूति(D9 °तिं)कर्मणि B8 युज्यते (for कुर्वते) — c) D5 हेतु (for हित). T1 G1.5 M transp च and न. T G1 4 5 अभ्यसूयते; M अभ्यसूयते — d) D9 S (except T2 G2, G3 om.) पुरुषर्षभ (D9 °भाः)

26 Dn2 missing (cf v l. 1). B2 G3 om. 26 (cf. v. l. 19) — a) K (K3 missing) आत्मसन्माने. S (except T2 G2, G3 om) न प्रहृष्यति समाने — b) K1 D3 4 M2 अपमानेन (K1 °ने च); K2 4.5 D8 G4 अवमाने च (for अवमानेन) K (K3 missing) कुप्यति (for तप्यते). D6 न तप्यते परोदये — c) K4 D1 G1 4 गागा (for गाङ्गो)

27 Dn2 missing (cf v 1 1). B4 G2 om 27-28. M transp 27 and 28 — a) S (except T2, G2 om) मनोज्ञ°, Cs तत्त्वज्ञ (as in text) Cn cites तत्त्व — d) S (except T2, G2 om) स वै (for नरः) — After 27, T1 G1 reads 39

28 Dn2 missing (cf. v 1 1). B4 G2 3 om 28 (cf. v. l 27). M transp. 27 and 28 — ab) K1 B2 5 D5 ऊहावान्; D8 ज्ञानवान्; Ca ऊह° (as in text). Cd n s cite ऊह D9 प्रवृत्तिमाश्चिमित्तज्ञो शुद्धतामनुभाववान् — c) S (except T2, G2 3 om) शुद्धवाक्यस्य (G1 4 °श्च) (for आशु ग्रन्थस्य) K1 D2-4 8 य (for च) — d) K2 4 5 B (B1 missing) Dn1 D5 D1 6-7 9 10 T1 य स; D8 स च (for स वै)

29 Dn2 missing (cf. v. l. 1). Dn1 om 29 — a) D3 4 शास्त्र, Ca.d.s श्रुत (as in text) K1 चैव (for यस्य) — b) D2 यस्य (for चैव) — d) D8 D9

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ३६
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८

C. 5. 1009
B. 5. 33. 29
K. 5. 33. 47

लभेत्तु (for लभेत) — After 29, G3 4 M1 read 39

31 Dn2 missing (cf. v l 1) — ^{a}) Ca स्वमन्न (for स्वमर्थं) D2 सं- (for य) — ^{b}) Ca परार्थ, Cd. s परार्थं (as in text) ꣸Ca परार्थमिति अपपाठः।꣸ D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति — ^{d}) T1 G1. 3 तु (for च) T1 G1 इहोच्यते, G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते) K1 2 4 तमाहुर्मूढलक्षण; D2 य स मूढतमो नर — After 31, D8 ins

172* य प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु सज्जते मूढस्तमाहुश्च्युतं विदु ।

On the other hand K4 ins 173* after 31

32 Dn2 missing (cf. v l 1) K4 om 32–34 — ^{a}) G4 M1. 2. 4 अकामा, Ca as in text G3 य कामयते (for कामयति य) — ^{b}) G3 4 M1. 3. 4 कामयानां K5 B (B1 missing) D (except D1. 2) T2 G2. 3 परित्यजेत् (G3 °जन्) (for परिद्विषन्) — T2 om. 32^{d}–34^{c} — ^{d}) =33^{d}, 38^{d} K1 2 5 °लक्षण (for °चेतसम्)

33 Dn2 missing (cf. v l. 1) K4 T2 om. 33 (cf. v l 32) K2 reads 33 after 35 — 33^{ab}= Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3 231^{ab} — ^{b}) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात् — ^{d}) K1 2 5 D8 मूढलक्षणं

34 Dn2 missing (cf. v l 1) K4 om. 34 (cf. v l. 32), T2 om. 34^{abc} — ^{a}) Ca cites सेव्यानि — ^{b}) K2 D8 Ca विचिकित्सति — ^{c}) D9 क्षिप्रार्थी, G5 क्षिप्रमन्य, Cd s as in text. — ^{d}) K1. 2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम — B (B1 missing) D (except D1, Dn2 missing) T2 ins. after 34 K4 (which om. 32–34) ins after 31

173* श्राद्ध पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्र न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for दैव°) D2 अपि, D3. 4 च (for न) D2–4 न, T2 वा (for च) — (L 2) D2–5 8 9 T2 भजते (for लभते) Ds2 D2 10 मूढचेतसं (D2 °त).]

35 35^{ab} =(var) Hitopades'a 2 45 — Dn2 resumes! — ^{a}) G3 4 M सप्रविशेत् (for प्रविशति). — ^{b}) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — ^{c}) K1 D2 T1 G5 विश्वसिति T1 G M अप्रमातेषु, Ca d अप्रमत्तेषु (as in text) B (B1 missing) Dn D3 D8–10 T2 अविश्वस्ते विश्वसिति (Ds1 D8 °सति; T2 °सीत), D1 विश्वसेद्य प्रमत्तेषु — ^{d}) K2 नराधिप (for °धम) — After 35, K2 reads 33

36 ^{a}) K1 2 4 D1 6 8 G2 परान्, Dn2 पुत्र (for पर). — ^{c}) D1 यस्तु, D8 यच्च K1. 2 कुप्यति (for क्रुध्य°) B (B1 missing) D (except D1–4 8) T2 अनीशान , G3 अशक्त सन्, M नीच सन् (for अनीश सन्) — ^{d}) D1 वै, G4 तु (for च) K1. 4 मूढ° सदा, T1 G (except G2) मूढतर D2. 4 नृप (for नर) K2 मूढचेता नराधिप

37 ^{a}) G5 बच (for बल) D8 अज्ञात्वा, G5 आस्थाय (for अज्ञाय) — ^{b}) Dn1 Ds D3 4 8 T G (except G3) M5 °परिवर्जित — ^{c}) D1 वै कामं, Ca d s नैष्कर्म्यात् (as in text) S (except T2 G2) असाध्य कर्म य कुर्यात् — ^{d}) D7 स (for इह)

38 G2 om 38–39 — ^{a}) D3 4 G3 अशिष्यान्; Ca d अशिष्यं (as in text) — ^{b}) D1 न (for च) D1 शिष्य, Ca d s शून्य (as in text) T1. 2 (before corr as in text) G (G2 om) M1 (*sup lin* as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4. 5 M1 °ष्य) न शास्ति च (T2

C. 5. 1010
B. 5. 3. 40
K. 5. 33. 37

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते) — c) Dn1 कमर्थं, Dn2 कदर्पं, G6 कातर्यं, all comm कदर्यं (as in text) Ds2 असते (for भजते). K2 Ds D9 T1 G (G3 om) तु (for च) — K4 om from 38d up to वासश्च in 40b — d) G6 विदुर् (for आहुर्) K1 2 मूढलक्षणं, D8 मूढचेतनं

39 K4 G2 om 39 (cf v l 38). T1 G1 read 39 after 27, G3 4 M1, after 29 — b) K2 D1 2 8 T G1 4 च (for वा) — d) G6 य' पदित इहोच्यते

40 K4 om up to वासश्च (cf v 1. 38) — b) K2 5 (*sup lin* as in text) धत्ते, Ca वस्ते (as in text) K1 सु- (for च) — c) K1 अस' (for योऽस') G6 Ca भूते' (for भृत्ये') — d) K2 (m as in text) पुमान्, G3 स्मृत (for तत)

41 b) D9 G3-5 M1 8 5 महाजना, Ca as in text. — c) S (except T2 G1 2) तत्र मुच्यते (T1 लुप्यंते), Ca विप्र' (as in text) — d) K2 B2 पापेन, Ca दोषेण (as in text)

42 =(var) Pañcatantra 1 219, =(var) Śārngadharapaddhati 1355, =(var) Śukasaptati (*text simpl*), ed R Schmidt (Leipzig 1893), p 101 — a) G6 द्वि (for न) — b) G2 धनुर्भृता, G3 M (except M1) महेषुणा — d) D2 हंति (for हन्याद्)

43 D6 om 43. G4 transp 43 and 44 — a) S (except T2) द्वौ, Ca d s द्वे (as in text) — b) K1. 2 4 Dn1 D1-4 7 8 G5 वशीकुरु, Ca वशे कुरु (as in text) — c) G4 हित्वा, Ca d जित्वा (as in text) B1 D2 T विजित्वा, Ca विदि' (as in text)

44 G4 transp 43 and 44 — a) T1 G विषधरो — b) K2 दिवेन (for शस्त्रेण), and (before corr) एकेन (for एकश्च) — c) Ds D9 'राज्यं (for 'राष्ट्रं) — d) K1 6 (orig) मत्रनिश्रव, K2 4. 5 (*inf lin*) 'निश्चय', B (B1 missing) Dn D2-7 10 T2 (before corr as in text) G2 Ca s 'विप्लव.; D1 'निस्रवः, D8 'विश्रव', T1 'विश्रवं.

45 =(var.) Pañcatantra 5 88 — b) D1-4.7 स्वार्थान्, T1 G1-4 चार्थं, G6 शास्त्र (for चार्थान्). — d) S (mostly) जाग्रियात्

46 ab) D1 अद्वितीयस्य (for 'तीय तद्) K2 D8 transp. तत् and यत् K4 Dn1 Ds D9 'बुध्यते, Ca.d as in text. — c) T1 G1 सयानं; G3 सधान (for सोपान)

47 =(var.) B 12. 160. 34 — a) G2 क्षमावतो — b) K (K3 missing) B2 3 5 Dn Ds D2-10 T1 G3 उपपद्यते, D1 एव लभ्यते (for 'लभ्यते). — After 47, N (K3 B1 missing) T2 G1. 2 ins

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्य क्षमा हि परम बलम् ।

[K (K3 missing) D1 G2 अपि (for अस्य). D5 6 T1 धन (for बलम्) G2 क्षमया हि परं बलम्]

D2 (marg) 3 4 7 10 T2 G1 cont.

175* क्षमा गुणो ह्यशक्ताना शक्तानां भूषण क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्ग करे यस्य किं करिष्यति दुर्जन' ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L 3) D10 transp किं करिष्यति and दुर्जन]

D2 (marg) 3. 4 7 10 (marg) T2 G1 cont K (K3 missing) B (B1 missing) Dn Ds D1. 5 6 8 9 G2 ins after 174*

176* अक्षमावान्पर दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca d s! — (L 1) K (K3 missing) B2 4 D2-4 G1 2 चापि, D1 अपि (for चैव) G2 वर्जे' (for योज')]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ५०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५ C. 5 1032 B. 5. 33. 62 K. 5. 33. 69

---

48 ᵃ) B₁ Dn Ds D₃₋₇ ₉ ₁₀ T₂ तृषि, D₈ T₁ G (except G₂) M तुष्टि° (for दृष्टि.)

49 =(var) C 2 1958, 12 665, 2049, 13 2180 — ᵇ) D₁ G₁ ₅ M (except M₂) सर्पौ Dn₂ D₁ S (except T₂ G₂) बिलशयाविव, D₇ °शयानि च — ᶜ) K₂ om. च K₄ विरोद्धत, B₈ अविरोद्धार, B₆ Ds₂ D₆₋₇ ₉ S (except T₁) अप्ययोद्धार; D₁ अप्यरुधानं (for अविरोद्धार) — After 49, D₂ ins 180*, followed by 178* (cf. v l. 54, 52) On the other hand, T₁ G₁ ₄. ₅ ins after 49

177* पृथिव्या सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।, followed by line 2 of 179* (cf. v l. 52)

50 ᵇ) K₂ ₅ Dn₁ D₇ विराजते, D₉ ₁₀ [ऽ]धिरोचते, S (except T₂ G₂) महीयते, Cd s विरोचते (as in text) — ᶜ) T₁ G (except G₂) M न ब्रूयात्, T₂ (before corr as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्) Dn₂ D₁ ₁₀ कचित् (for किं°) — ᵈ) K₁ B₂. ₄. ₅ Dn Ds₁ D₆ ₈ ₉ ₁₀ T₂ [ऽ]नर्चयस्तथा, K₄ B₈ नार्चयस्तथा, K₅ D₈ ₄ ₇ ₈ नाभ्यर्थयस्तथा, D₂ G₂ [ऽ]नर्थयंस्तथा, T₁ G₁. ₃₋₅ नार्थयेत च, M नार्थयीत च

51 ᵈ) D₁ S (except G₂, T₂ by corr) मूर्खा (D₁ लोका) पूजितपूजका Cd cites लोक — After 51, D₂ G₂ ins 179* (cf. v l. 52)

52 B₁ om 52 — ᵇ) K (K₈ missing) शरीरस्यावशोष(K₁ °षि)णौ, B (except B₃) Dn₂ D₂₋₄. ₆ T G₁ M₁ (*sup lin*) Cs °परिशोषिणौ, Ds G₂ °परिशोषकौ — ᶜᵈ) M₁ (*sup lin*) ₂₋₄ both times यत् (for य) — K₂ ₄ ₅ D₈ ₁₀ ins after 52 K₁, after 54 D₂ ₇, after 180*

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[=(var) Pañcatantra 1 345 — (L. 1) K₅ D₁₀ पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके) D₈ °नेदकौ (for °भेदिनौ) — (L. 2) D₂ (marg *sec m*) स्वामिना संप्रयुक्तश्च]

After the above, K₄ D₁₀ ins 180* (cf v l 54) — K₂ D₁₀ ins after 53 K₄, after 180* K₅ D₈, after 178* Dn D₈₋₇ T₂, after 52 D₂ G₂ after 51 T₁ G₁ ₄. ₅ (all four om line 1), after 49

179* द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ।

[(L 1) Dn द्वावेव (for द्वाविमौ) — (L 2) T₁ G₄ ₅ वै (for च) T₁ G₄. ₅ सारम्भ (for कार्यवान्). D₈ अथ (for एव) K₂ कार्यारम्भश्च भिक्षुक]

— After the above, K₅ D₈ ins 180*

53 ᵃ) G₅ लोके (for राजन्) — ᵇ) D₁ सर्वस्य (for स्वर्ग°) — ᵈ) K₅ M₄ प्रताप° (for प्रदान°) — After 53, K₂ D₁₀ ins 179*

54 =(var) C 12 798 — ᵃ) T₁ G₅ M₁ (*sup lin*) न्यायार्जितस्य K₁. ₂ D₂ ₆ T₁ G₁. ₅ M₁ (*sup lin*) वित्तस्य — ᵇ) K₂ विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ) D₁ T₁ G₁ ₅ व्यति° (for अति°) — After 54, K₁ ins 178* — K₂ Dn D₈₋₇ T₂ ins after 54 K₄ D₁₀, after 178*. K₅ D₈, after 179* D₂, after 49

180* द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) Dn₁ D₅₋₇ T₂ विनिक्षेप्यौ (for निवे°) K₂ ₄. ₅ D₈ द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट°, D₂ द्वाविमावप्सु निक्षेप्यौ (for the prior half) K₂ ₄ D₈ कण्ठे, D₅ ₆ गाढ (for गले) D₅ ₆ गले (for दृढा) — (L 2) K₄ D₈₋₆ ₇ T₂ धनिनं चाप्यदातारं. Cn cites अप्रदातार]

— After the above, D₂ ₇ ins 178*

55 ᵃ) D₂ अन्यो, Cs np त्रयो (as in text) K₅ B₃ D.. ₆ T₂ Cn उपाया ; D₂ न्याय°, Cd. s np न्याया (as in text) — ᵇ) K₂ किल भारत (for भरत°) — ᵈ) K₁ तत्त्व°, K₂ ₄ D₂ G₂ Cd. s वृत्त°, D₁ वृत्ति°, D₃. ₄ ₇ G₁. ₃ ₅ M धर्म° (for वेद°)

56 =(var) Hitopades'a 2 63, =(var) Śārṅ-

C. 5. 1033 B. 5. 33. 63 K. 5. 33. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

---

gadharap 1366. — ^{c}) K2 यथावृत्त (for यथावत्तान्)

57 =1 77 22, =(var) Manu 8 416 — ^{b}) D1 भार्या दासास्तथा सुता — ^{d}) D1 7 S (except T1 G2) एते (for ते) — After 57, N (except K1 2.5 D1, K8 B1 missing) T ins

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । [5]
त्रीनेतान्शरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L 1) B2 4 5 D2 4 7 8 10 °भिमर्षण, Ds2 °भिदर्शन — (L 2) K4 D2 सुहृदां च, D3 4 शुश्रूषोश्च, T2 (by corr) निदितस (for सुहृदश्च) B2 4 Ds D5 6 8-10 T2 भयप्रदा (for क्षया°) — (L 3-4) = Bhagavadgītā (Vulg) 16 21 K4 D3 4 एनद् (for स्त्र) — After line 4, T1 reads 58 — K4 B5 Dn T1 read lines 5-6 after line 8 — (L 5-6) Om. (hapl) in B1 D2 T1 विषमानपि न त्यजेत्, D8 4 °मेष्वपि न त्यजेत् — (L 8) Dn1 n3 (before corr) D3 4 7 कृत्वा, Cn कृच्छ्राद् (as above)]

58 T1 reads 58 after line 4 of 181* — ^{a}) K3 4 अपि; S (except T2 G2 M8) हि (for तु) — ^{b}) K1 2 5 D8 9 विद्यात्, Dn1 D1-4 जह्यात्, M4 (inf lin, as in text) विद्वान् (for विद्यात्) — ^{cd}) D1 transp अल्पप्रज्ञैः and न दीर्घसूत्रैः D1 प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्) B8 Ds1 (sup lin) Cn s रभसैः, Cd np sp अलसैः (as in text). K1 Cd ap np अशनैः, Ds De 9 अयलैः, Ca.s चारणैः (as in text).

59 ^{a}) S (except T2) चत्वारस् (for चत्वारि) — ^{b}) D5 6 श्रेयः (for श्रिया) K1 2 4 D2 G2 4.5 M1 अभियुक्तस्य (K2 m अवियुक्तस्य), M2-5 Cd °भूतस्य (for °जुष्टस्य) K1 मनुष्यधर्मे, Ds D6 G4 गृहस्थधर्मैः (for गृहस्थधर्मे). — ^{c}) B1 T G1 (before corr) 2 3.5 M Cap श्रान्तः, D8 4 आर्तः, G4 शान्तः, Ca d s वृद्ध (as in text)

60 ^{a}) D6 G1.2 M5 °प्राज्ञ, T1 G6 M1-4 °प्राज्ञः (for °राज) — ^{b}) K2 श्रेयस्कानि, K5 B (B1 missing) Dn Ds D3-7 9 10 T2 M6 Ca.s साद्यस्कानि; D1 यशस्यानि, G3 सद्यानि, G4 सद्यस्तानि; Cd as in text. — ^{d}) T1 G5 एतानि, G8 तानि (for इमानि) G4 M (except M1) तानि वक्ष्यामि मे शृणु

61 ^{a}) D8 देवताना (for देव°) Cn cites देवता — ^{b}) K2 महात्मना (for च धीमताम्) — ^{d}) M1.4 विनाश (for °शं) M3-5 °कर्मिणां (for °कर्मणाम्) — After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbhakonam ed ins the foll stanza (which is noticed in the comm of Arj, but *not* found in our MSS.!)

182* चत्वारि कर्माण्यभयकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौन
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥
[=1 85 24, =(var) 5 35. 38.]

62 ^{a}) G8 पञ्चैव तु (for पञ्चाग्नयो) G8 M मनुष्याणां — ^{b}) D1 समतत (for प्रयत्नतः).

63 ^{a}) D8 9 G4 पूजयेल्लोके. — ^{b}) T1 G1 4 5 चाप्नोति (for प्राप्नोति) G2 पुष्कलं (for केवलम्) — ^{c}) K1 2 4 ब्राह्मणान्, S (except T2 G2) च भृत्यान्, C8 मनुष्यान् (as in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ६९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१ C 5. 1059 B. 5. 23. 84 K 5. 32. 91

---

64 b) Dn1 D8 अमित्रमित्र(D8 °त्रा)मध्यस्था — d) S (except T2) उदा(T1 अया)सीनोपजीविन

65 =(var) C 12 8782, =(var) Manu 2 99 — b) K1 2 स्यात् (for चेत्) — c) K2 D8 C3 क्षरति, T1 द्रवति, G4 द्रवते, G5 M स्रवते (for स्रवति) — d) D1 दृते, D2 m 3 4 T2 गिरे, Ca s दृते· (as in text) B3 4 D7 8 10 पात्रा° (for पादा°)

66 =Hitopades'a 1 25 — a) K1 एते (for दोषा) — b) D7 G3 हतव्या (for हात°). K1 4 वृद्धिम्, K3 श्रेय (for भूतिम्) — c) D2 4 मान (for निद्रा) K3 मोह, K5 मान, D3 4 निद्रा, D7 मान, Cs तद्रा, Ca d तन्द्री (as in text) K1 तद्रा भय क्रोधनिद्रा

67 =(var) C 12 2090, =(var) Pañcatantra 3 71 — a) B3 मति° (for षडि°)

68 =(var) C 12 2091, =(var) Pañcatantra 3 72 — a) K1 B3 भर्तार (for राजान) — G2 om. 68c–70b

69 G2 om. 69 (cf. v l. 68) — a) T1 G (G2 om.) एते (for एव) G5 जीवता (for तु गुणा) — b) K2 Ds D9 G4 M कथं° (for कदा°) — c) K2 अहिंसा च (for अनालस्यम्) — K4 D1–7 T2 ins after 69 B Dn Ds D8–10, after 72 T1, after 70

183* षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गाव सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगति ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्य पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिता शिष्या· कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् । [5]
नाव निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवास
सद्भिर्मनुष्यै सह सप्रयोग ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवास
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । [10]
ईर्षुर्घृणी न सतुष्ट क्रोधनो नित्यशङ्कित ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदु खिता ।

[(L. 1) Om in K4 D1 2 5 6 8 T2 मुहूर्तेन (for मुहूर्तम्) D8 अनपेक्षणात् (for अनवे°) — (L 2) D8 वृषलसंहति, D7 विमलसंगति — (L. 3) D2 एतान् (for एते हि) T1 नर (for नित्य) D2 मर्वो° (for पूर्वो°) — (L 4) K4 D1 आचार्यान् Dn1 D3 4 6 7 T2 कृतकृत्या नरेश्वर — (L 5) K4 D1–4 6 T च (for तु) Dn1 D6 कृतार्थश्च Dn D8 (before corr) T1, 2 (before corr as above) प्रयोजक, D8 (after corr) प्रयोजकान् — (L 6) B2 निंदा°, T2 ह्यरोगा° (for आतुरा) K4 B (except B3, B1 missing) Ds D8 10 चिकित्सकान् D2 चिकित्सकमनातुरा — (L 9) B5 सुप्र°, C3 स्वप्र° (as in text) Ds D10 अभीतिवास° — (L 10) T1 एव (for जीव) — (L 11) =(var) Hitopades'a 1 19 Some MSS ईर्ष्यु Dn1 घृणि, Ds ज्ञही, Cn घृणी (as above) K4 B5 D1–7 T2 त्वसंतुष्ट, Dn1 असंतुष्ट° (for न संतुष्ट) — (L 12) K4 D2 दु खभाजना°, D1 दु खजीविन° (for नित्यदु·खिता°)]

— K4 D1–7 T cont B Dn Ds D8 10 ins after 69

184* अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var) Hitopades'a Prastāvanā 16 — (L 4) T1 षडेव (for षड् जीव) D7 सुखावहानि (for सुखानि राजन्) D10 तात (for राजन्)]

70 =C 3 13941 — G2 om 70ab (cf v l. 68) — b) K5 D5 अधि°, B3 नानु°, Dn नाधि°, G1 5 मोधि° (for योऽधि°) — c) G1 3 5 च (for स) S (except T2 G1, G4 damaged) न च, Ca कुतो (as in text) Cd s कृतानर्थै G5 आलस्यै, Ca अनर्थै (as in text) — After 70, T1 ins 183*

71 a) K1 G5 एते (for इमे) — b) K1 2 B3 4 T1 G °पद्यते (for °लभ्यते) — c) N चौरा (for चोरा)

C 5 1000
B 5 23. 65
K 5. 23 92

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

---

72 K2 transp 72^{b} and 72^{d} — ^{b}) G3 यागशीलेषु (for यज°). — ^{d}) Dn सुखिषु; T1 आर्तेषु, Cn मूर्खेषु (as in text)

73 ^{a}) M तथा (for सदा). — ^{b}) S (except T2 G3) विजिगीषुणा, Ca व्यसनोदयाः (as in text) — ^{c}) K1 D1 T1 वै (for यैर्) — ^{d}) G1 कृत्तमूला°, Ca कृतमूला° (as in text) K1 2 D1 2 हि, K4 D8 4 9 G2 अपि (for च) K6 इव द्रुमा°; B (B1 missing) Dn Ds D5 6 8 10 T2 अपीश्वरा (for च पार्थिवा)

74 = Pañcatantra (Pūrnabhadra's recension) 1 158 — ^{b}) T1 G3 वाक्पारुष्यपंचमं (catalectic!), G5 वाक्यपारुष्यपचमं — After 74, K (K3 missing) D2 7 read for the first time 5 35. 45, all MSS. (except K1) *repeating* it in its proper place (v. l some MSS प्रीण° for दीप°, and कुल चैव for च कौल्य च), cf v 1 80 also

75 ^{b}) B2 4 भवति (for नरस्य) D1 हि विनश्यत (for विनशिष्यत) — ^{d}) B3 प्रबोध्यते; Ca d s विरु° (as in text)

76 ^{a}) M उपादत्ते (for चादत्ते) — ^{b}) B6 D3.4 जिघांसते — ^{d}) K2 अधिगच्छति, Ds1 D1 अभिनंदते

77 ^{a}) B2 4 5 D (except D5 6 10) G2 नैनान् (for नैतान्) G5 कृच्छ्रेषु, Ca d s कृत्ये° (as in text) — ^{b}) K2 4 अप्यसूयति, B3 D1 5 6 T2 अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K2 ins

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यामत्र पराभवः ।

— ^{d}) K4 5 D3 बुध्या, B (B1 missing) Dn2 Ds D5 8.10 T2 G2 बुध्येद्, G4 वाचा (for बुध्या). K4 Ds1 D2.4 G2 4 बुध्या, K5 D2 चैव (for बुद्ध्वा) K1 6 Dn D5 6 10 T2 M2 विसर्जयेत्; K2 4 D1.3 4 7 G2 4 च वर्जयेत्

78 ^{a}) D3.4 9 एतानि (for इमानि). — ^{b}) B1 महास्थानानि, D1 रमणीयानि (for नव°) Cs cites हर्ष स्थानानि. — ^{d}) T1 G (except G2) तथैव (for तान्येव) K2 D8 सुसुखान्युत (D8 °नि च), K5 B2 4.5 Dn D1.9 10 स्वसुखान्यपि, D1 च सुखानि च, D2–4 सुमुखान्यपि.

79 ^{a}) Dn2 सखिभिर्वै (for च सखिभि°) Dn1 मित्रेण, D8 सुखिभि°, Ca d सखिभि° (as in text). — ^{b}) Dn1 D3.4 9 सुमहांश्च (for महांश्चैव). — ^{c}) K2 तनयस्य (for पुत्रेण च)

80 ^{a}) M (except M5) तु (for च). D1 G1 M °लाभ, T1 °जात°, Cs °लाप° (as in text). — ^{b}) K1 B2–4 D2 10 G5 Ca स्वयूथ्येषु, K2 4 5 °पूज्येषु, Dn °यूथ्ये च, D1 प्रयुज्येषु, Cd स्वयूथेषु (as in text). B (B1 missing) D (except D1) T G1 2 4 Cs समुन्नति° (for च संनति) Cd cites संनतिः. — ^{c}) K1 2.4 अभिप्रेतार्थ लाभश्च Cd cites अभिप्रेतस्य — After 80, B (B1 missing) Dn Ds D1 3–6 8–10 T2 read for the first time 5 35 45, all MSS (except D1) *repeating* it in its proper place (v l some MSS प्रीण° for दीप°) — In Ds D10, (this first occurrence of) 5 35. 45 is followed by 5 35 46 also.

81 ^{b}) K1 2 4 D1–4 7–9 Cnp पांच(K4 D1 8 पंच) भौतिक, K5 Ds Cs np पंच(K5 पांच)भूमिक, G2 पांच°, Ca d as in text ꙮCn पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीन पाठ उपेक्ष्य ।ꙮ

82 ^{a}) T1 G1 3 5 M (except M5) धर्मान् (for धर्मं) — ^{d}) M transp श्रान्त and क्रुद्ध°

83 Dn1 om 83 — ^{a}) K4 B3 D1.2 भीत°, K5

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४
यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९०

C. 5. 1079
B. 5. 33. 109
K. 5. 34. 110

Dn2 Ds D3—6 8 10 T2 लुब्ध°, G4 भीम° (for भीरु°) — b) K5 B2 4 5 D (except D1. 2 7 9, Dn1 om) T2 भीत (for लुब्ध) — c) K5 B2 4 Dn2 Ds D5 6 8 10 T2 सर्वे° (for भावे°) — d) K4 Dn2 D1. 2 5 S (except T1 G5) प्रसज्येत, Ds2 D9 प्रसह्येत, D3 4 प्रमाद्येत, D8 प्रसजेत

84 G2 om 84 — c) Ca असुरेन्द्राय — d) T1 G3 4 M1 वेदे, G1 चेद, G5 वेद, M (M1 *sup lin*) वादे (for चैव)

85 M5 om 85ab — a) G1 विजहाति (for प्रज°) — b) Ca d प्रतिष्ठापयति — c) D2—4 विशेषवान्, G3 विशेषत, Ca d °वित् (as in text) — d) K1 (before corr) प्रणाम (for प्रमाणम्)

86 b) K1 4 G5 विज्ञाय (for विज्ञात-) D1 9 ददाति (for दधा°) T1 G (except G3) ददान् — c) D1 G2 पात्र, T1 G1 3—5 M पथ्य, Ca. d s मात्रा (as in text) B2 3 5 G2 यथा (for तथा) D9 क्षमा च देश, G4 पराक्रम च (for तथा क्षमा च) T G1 2 M1 3 4 क्षम (for क्षमा) D3. 4 जानाति मात्रानुगम च देशे — d) D9 ईदृश (for ता°) K1 भजते (for जुषते) D3. 4 समस्ता (for °ग्रा)

87 a) K2 4 B3 T1 यो (T1 स) दुर्बल, D9 सुदुर्लभ (for सुदुर्बल) Dn Ds D2 5 6 9 G1. 2 4 M5 किंचित् (for कं°) — b) D2 युक्त्या, Ca d s युक्तो (as in text) K2 4 Dn1 D9 M (except M1) सेवति — c) K1 4 विक्रम (for °ग्रह) — d) Ds कालेन (for काले च) K1 वीर (for धीर)

88 b) K1 (*inf lin*) 4 उत्थान, K1 (*orig*) Ds Ca. d s उद्यान, D1 विद्वास, D9 यो योग (for उद्योग) K1. 2 वा (for च) — c) K1 2 4 5 (*sup lin*) D (except D1—5 9) T2 महात्मा, B (B1 missing) यता° (for जिता°)

89 K5 om 89 — b) B2 4 5 Dn1 D2—4 6 8 10 T2 °भिमर्ष, D5 °भिमर्षण, D7 °वमर्श, G2 °भिमर्शन — c) S (except T G2) दम (for दम्भ) K1 2 D1 G2 स्तेय (for स्तैन्य) — d) Dn च (for स) K2 स धन्य (for सदैव)

90 a) D1 transp न and संरम्भेण K2 4 सरभाद्, D9 सभ्रमेण (for संरम्भेण) T1 हरते, G1 आहरते (for आरभते) K5 (*sup lin*) B (B1 missing) Dn Ds D5 6 10 T2 त्रिवर्ग, D3 4 9 अर्थकृत्य, T1 G1 परार्थं, M अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्) — b) D1 अकारित, T G3 M1 2 नाकारित, G1 न चानृत, G2 M3—5 न कारित, G5 न कामत, Ca d s आकारित (as in text) B (B1 missing) Dn2 Ds D5 6 10 T2 तत्त्वम्, D1. 7 S (except T2) सत्यम् (for तथ्यम्) — c) B2—4 Ds1 D1 5 6 10 T2 G2 मित्रार्थे, Ca. d s np मात्रार्थे (as in text) K5 न मित्रार्थे रोचते विप्रवाद, S (except T2 G2) न च स्त्रियोर्थे यतते विवाद — d) D3 4 9 न कोपित (for नापूजित) D1 स (for च) K2 अनीश (for अमूढ)

91 a) K5 D3 m Ca d s transp न and य B2 4

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
  न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं
  सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
  न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचि-
  त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
  न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
  तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
  नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
  न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा-
  न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
  महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
  राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
  यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
  प्रायश्चित्तं विविधाँल्लोकवादान् ।

D1–3 7 S (except G2) च (for यो) G4 5 M4 अप्य॰सूयति, Ca d 8 अभ्य॰ (as in text) D2 य॰ (for च) — b) K1 G8 (before corr.) दुर्लभ.; C8 दुर्बल॰ (as in text). D1 8 प्रतिभाव्य, D8 (m as in text) 4 प्रातिभाव्य, G8 ॰भव्यं, Ca प्रतिभाव; Cd as in text G1 5 च याति (for करोति) D9 न दुर्बलोऽस्मीति करोत्यकार्यं — c) D2 अपि, Ca d 8 अति- (as in text) D8 G3 Cd कश्चित्, Ca as in text D1 कुरुते, D6 8 क्षमते वै, C8 क्षमते (as in text) D5 नात्याहिते क्षमते वै विवाद, S (except T2 G3) न विग्रहाद्रोच(G4 ॰द्याप)यते विवादं

92 B1 resumes from वेष (cf v. l. 1). — a) D2 G5 उद्धत D9 T2 (after corr.) G5 दोप (for वेषं) — b) K2 अति (for अपि) K4 हि, Cd वि- (as in text) Dn G4 अन्यात्, M अन्य (for अन्यान्) — c) K4 D9 G3 कश्चित्. K5 न मूर्छितोप्याह कटूनि किंचित् — d) G2 जनौघ (for जनोऽपि) K5 D1 2 7 अय, B8 Dn D8 D6 6 8 10 T2 हि (for ऽपि)

93 a) G8 चैनम् (for वैरम्) — b) K1 नांतम्, K2 वास्तम्, S (except T2) शातिम्, Cd 8 नास्तम् (as in text) — c) G8 4 दुर्बलो (for दुर्गतो) K5 B D (except D1 2 8 9) S (except M1 2 4) अकार्यं, Ca d 8 मन्यु (as in text) — d) K1 नरस्य, K2 तदस्य (for तमार्य-) Dn1 आह (for आहुर्) K4 5 B Dn2 D8 D2–6 8 10 T आर्यां, Dn1 पूर्णं, D1 अग्रे, G2 आद्य, M1 (sup. lin. as in text) 2–5 अर्घ्यं (for अग्र्यम्)

94 a) K2 यः (for वै) D1 T G कुरुतेति (T1 ॰ते ते, G4 ॰ते य॰) (for वै कुरुते) T2 मोदं (for प्रहर्षं) — b) K5 B D (except D1 2 7) T1 (m as in text) 2 G1.1 प्रहृष्टः, Ca d प्रतीत. (as in text) — c) K2 D8 G4 तु; D1 T2 G5 नु (for न) K2 B8 4 D7 10 G2 न तापं; D1 प्रलापं, T2 (before corr.) न पापं (for ऽनुताप) — d) K5 B D (except D1 9) T2 G1 2 स (for न) B D (except D1 7 9) T G2 कथ्यते (for कत्थते). K1.2 5 B2–4 Dn G5 सत्पुरुषार्थशील., G1 4 M सत्पुरुष॰ सुशील॰.

95 a) K1 2 4 B1 D1 8–6 ज्ञाति॰ (for जाति॰) — b) S (except T2 G8 4) बुभुत्सते, Cd 6 बुभूपते (as in text). D1 स (for य) K4 5 B D (except D1) T2 स; C5 च (for तु). — c) K1 4 5 B D T2 G5 यत्र (for the first तत्र). K2 T1 G1 2 5 यत्र (for the second तत्र) B D (except D1) M1 (sup. lin. as in text) अभि॰ (B1 D1 अपि) (for अधि॰) — d) T1 ॰राज्यस्य (for ॰जनस्य)

96 ab) S (except T G1 2) दर्पं K1 transp. मत्सर and पैशुनं D8 (by corr., orig. as in text) राज॰ (for पाप॰) D9 M2 राजन् द्विष्ट, G8.4 राजद्वेष G1 परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्) K2 गर्ववैर, D1.2 G1 पूर्वं॰, G4 ॰कृत्य, Cd.8 पूगवैरम् (as in text) — c) D1 अभि-, G2 अप-, M8 अवि- (for अपि) — d) K1 S (except T2 G2 4) transp. य and प्रज्ञावान् K2 अत्र धीर (for प्रधान)

97 a) K1 B2 4 5 Dn D8 D10 दानं, D1 सम (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः
सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४

C. 5. 1093
B. 5. 33. 123
K. 5. 33. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

द्मं) $B_{2.4.5}$ Dn D_{10} होम; D_5 मोह (for शौचं) S (except T_2 $G_{2.4}$) दैविक, Cd $_8$ दैवत (as in text) K_2 मंगलेज्या — [b]) B_2 Dn D_{10} M_2 प्रायश्चित्तान्, Cd as in text. D_2 S (except T_2 G_2) विविध °वाद Cd.s cite लोकवादात् — [c]) G_4 वै (for य) K_2 नैत्ति(read °त्यि)कानि, D_5 नित्य°, D_8 मद° (for नैत्य°) — [d]) G_8 M_{3-5} दैवता (for देवता) $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.5.6.8}$ (by corr) $_9$ $G_{2.3}$ M धारयति, Ca d $_8$ राधयन्ति (as in text)

98 K_6 transp 98 and 99 — [a]) K_1 D_5 D_9 T_1 $G_{1.2.3}$ विवाद — [b]) K_4 समैश्च, D_8 सम (for समैः) K_2 $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{3.4.7.10}$ $G_{3.5}$ कथा (for कथा) — [d]) $K_{2.5}$ जिता, D_1 नय G_2 नरा (for नया) $K_{2.5}$ सपत्ना, D_1 सुनीत· (for सुनीता)

99 K_6 transp 98 and 99 — [c]) D_1 मित्रेषु (for अमित्रेषु) D_1 य·; $D_{5.6.9}$ T_2 स्व (for सन्) — [d]) $K_{2.4}$ $D_{2.5.8}$ $G_{1.3}$ प्रजहति, D_9 प्रजयति (for प्रजहति)

100 [a]) K_2 किंचित् (for यस्य) — [b]) D_9 अन्य, Ca d अन्ये (as in text) D_9 जन· (for जना) D_9 जानाति, Ca d जानन्ति (as in text) $K_{1.5}$ G_5 केचित्; K_2 यस्य (for किंचित्) — [c]) K_1 अपि, $M_{3.4}$ न (for च) — [d]) D_2 M_2 नाल्प, D_9 स्वार्थो (for स्वल्प·) B Dn D_5 $D_{1.3-6.8.10}$ T_2 G_2 Ca d नाल्पोपि (for स्वल्पो न) K (K_8 missing) D_2 अप्यर्थे·, D_9 M तस्य (for नास्य) K_2 B Dn D_5 $D_{3-6.8.10}$ T_2 Ca $_8$ च्यवते; D_7 याच्यते (for व्यथते) K (K_8 missing) $D_{2.7}$ नास्य कश्चित्, D_9 नापवाद· (for कश्चिदर्थ·)

101 [a]) M (except M_8) स (for य·) K_2 सर्वभूतोपशमे, Ca.s as in text Cd cites प्रशमे — [b]) K_5 B Dn $D_{2-7.10}$ T_2 $G_{1.2}$ M_2 मान°, D_9 मौन° (for दान°) K_3 सुप्रभाव (for शुद्ध°) — [c]) $K_{2.4.5}$ B (except B_3) D (except Dn_1) T_2 $G_{1.4}$ M_1 स ज्ञायते; M_1(*sup lin* as in text) $_{2-5}$ सशोभति, Ca.d $_8$ संज्ञा° (as in text) G_8 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्त — [d]) K_2 (before corr) प्रधान·, D_3 D_8 प्रपन्न (for प्रसन्न)

102 [a]) B_4 यथा (for य) G_4 स्वय (for भृश) — [b]) K_1 पर, K_3 $D_{2.9}$ पुर (for गुरु) D_2 भवेत्पुन (for भवत्युत) K_4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D_1 S (except T_2, G_4 damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भव°. — [d]) $K_{2.4}$ (before corr) $_5$ B D (except $D_{1.9}$) स (for स्व·)

103 [b]) G_6 चैवेंद्र° (for पञ्चेन्द्र°) — [c]) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ G_2 om. एव D_9 G_4 transp वर्धिता and शिक्षिता

३४

C. 5 1034
B. 5 34 1
K. 5 34 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-
न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३
विदुर उवाच ।
शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५
मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— d) K4 D8 त्वद्- (for तव)

104 a) D9 राष्ट्रं (for राज्य) — b) T1 G1 3 5 वर्धयस्व, M वर्तयस्व (for मोदमान) — c) K4 D2 (by corr, orig as in text) 5 9 देवतानां (for देवाना) — d) K3 इत्थ (for त्वं) K1m 2 T2 (by corr) धर्षं°, D7 10 G1 गर्हं°, G3 क्रम°, Ca तर्कं° (as in text)

Colophon K3 missing — *Major parvan* K2 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K1 4 5 Dn1 संजययान, B1 3.4 Dn2 D3-6 8 10 T G1 M प्र(D5 6 om प्र)जागर; B2 संजयप्रजागर, B5 D3 G5 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7-9 G2 विदुरवाक्यं (K4 °रवचन), D10 संजयागमने विदुरवाक्य, G1 M पंडित(M5 सधित)लक्षणं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 32, K2 1 (of प्रजागरपर्व?); D6 (sec m) 30, D7 8 S 33 (M 34) — *S'loka no* K2 111, K5 107, Dn2 119, D8 125

34

☞ This adhy is missing in K3 (of v. l 5 32 15) G4 is missing and damaged in many places in this adhy, the variants in this MS are given wherever possible

1 b) K2 D1 3 4 6 7 9 श्रेयो यद्, S (except T2, G4 missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं) K2 इह (for अनु-) — d) N (except K5 D1 2 7, K3 missing) T2 G3 रश्मि (for शुचि)

2 G4 missing (cf. v l 1) G5 om 2ab. — a) D9 त्वं मा, T1 तस्माद्, G3 M तन् मा (G3 मा) — b) T1 G1 3 प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं) — c) T1 G1 3 तत्व, Ca d s पथ्यं (as in text) — d) T1 G1.5 श्रेय पथ्य, all comm श्रेयस्कर (as in text) K2 तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै) G3 तथा (for तद्वै)

3 G4 missing (cf. v l 1) — a) D2 5 पापशकी, Cd s as in text D9 अनुपृच्छन् Cs cites पश्यन् — b) Dn1 G3 5 M1 3 4 त्वा (for त्वां) S (except T2 G2, G4 missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाह) — c) K1 कच्चित्, K2 किंचित्, G3 त्वं मे (for कवे). B1 2 5 Dn1 तदेतत् (for कवे तत्) T1 G (G4 damaged) तत्वं (for सर्वं).

4 =(var) Pañcatantra 1 269. — G4 missing (cf v l. 1) — After the ref, D8 ins

186* सुलभा पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
[=5 37 14 (q v), Rām 6 16 21]

— b) S (except T2 G2, G4 damaged) प्रिय (for द्वेष्यं) D9 वेतरं, S (except T2 G2, G4 damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्) — c) D2 ब्रूया (for ब्रूयात्) D1 अपृष्ट कस्य न ब्रूयात्, S (except T2) नापृष्ट कस्यचि (M2 5 °स्य त)द्ब्रूयात् — d) D1 यदि, T1 G1 य स, G2 5 यस्तु (for यस्य) K1 °जय (for °भवम्)

5 G4 missing (cf v l. 1), G3 om 5a-7b — b) K1 5 D3 D1 2 5 7 8 10 Ca d s भाव, T1 2 (by corr) G1 2 5 शर्मं, Cap भवं (as in text) B3 4 Dn D3 4 हित यत्स्यात्, D9 यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्) — c) M वाच श्रेयस्करीं धर्म्यां — d) D9 त्वं, M तां (for तत्)

6 G4 missing (cf. v l. 1) G3 om 6 (cf. v l 5). — b) M ऋ(M4 sup lin यु)ध्येयुर् (for सिध्येयुर्)

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७

C 5. 1110
B 5. 34. 17
K. 5. 34. 17

T_1 $G_{1.3}$ अपि (for यानि) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1.2}$ G_2 Ca d अनुपायेन युक्तानि, Dn_2 T $G_{1.5}$ M अनुता(Dn_2 °पा)पप्र-युक्तानि, Cn as in text.

7 G_4 missing (cf v. l. 1) G_3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5) — ^{a}) K_2 °सहित (for °विहित) — ^{b}) $D_{2-4\ 6}$ कर्मज (for कर्म यत्) B Dn Ds $D_{8\ 10}$ यत्तु कर्म न सिध्यति — ^{c}) K_2 G_2 अपाययुक्त, T $G_{1.3\ 5}$ उपाययुक्तो, Ca. d उपाययुक्त (as in text) Cs cites उपाय. — ^{d}) K_4 transp न and तत्र

8 ^{a}) K_5 B_{2-4} Dn Ds $D_{5-7\ 10}$ T_1 M (except M_1) अपेक्षेत, D_9 च सम्प्रेत्य (for अवेक्षेत) — ^{c}) D_1 न, D_9 प्र-; G_3 तु (for च). — ^{d}) D_2 न चोद्वेग, S (except T_2 G_2, G_4 damaged) सहसा न (for न वेगेन) Ca d cite वेगेन (as in text)

9 ^{a}) S (except T_2 G_2, G_4 damaged) °बधान् (for °बन्ध) — ^{b}) B Dn Ds $D_{5-6\ 8-10}$ T_2 G_3 विपाक, Ca d s as in text — ^{c}) K_2 आत्मवान् (for आत्मन) $K_{1.2\ 4}$ T_2 G_2 आदौ (for एव) — ^{d}) $D_{2-4\ 8\ 9}$ मानव (for वा न वा)

10 ^{b}) K_2 transp तथा and क्षये — ^{c}) Some MSS कोपे K_2 दुर्गे; Ca d s दण्डे (as in text) — ^{d}) D_9 राष्ट्रे (for राज्ये) K_2 B_3 Dn_1 Ds_2 $D_{8\ 9}$ अवतिष्ठति (Dn_1 Ds_2 °त), G_4 अवशिष्यते, G_5 पतिष्यति, Ca व्यव तिष्ठते, Cd as in text.

11 K_2 om. 11 — ^{ab}) K_1 च (for तु) $K_{1.4}$ transp प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति) — ^{d}) D_9 स राष्ट्र (for स राज्य) K_5 D_2 °तिष्ठति (for °गच्छति).

12 = Hitopades'a 3 109 — K_2 transp 12 and 13 — ^{a}) D_9 राष्ट्र (for राज्य) K_2 Dn_1 $D_{3.4\ 9}$ एव (for एव)

13 K_2 transp 12 and 13 — ^{b}) G_4 आमिषं (for आयसम्) — ^{c}) K_5 Ds Cs ap रूपातिपाती, K_5 (*sup lin*) B Dn D_{3-7} T_2 लोभाभिपा(B_3 °घा)ती; D_8 (by corr) $D_{9\ 10}$ G_2 रसाभिलापी (D_9 G_2 °पाती), T_1 $G_{1.3\ 5}$ M अन्नाभिलापी, G_4 रूपाभिलापी, Ca d as in text (Cap लोभातिपाती) — ^{d}) Ds D_{3-6} अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 =(var) Pañcatantra 4 23, 79, =(var) Śārṅgadharapaddhati 1308 — ^{ab}) K_2 transp शक्य and ग्रस्य B_2 transp ग्रस्य and ग्रस्तं $K_{1\ 4\ 5}$ $D_{1\ 2\ 8}$ ग्रास, Ds_2m वस्तु, D_9 यस्य, G_4 ग्रस्तं (for ग्रस्य) D_{10} $G_{2\ 5}$ परिणमेत (for °णमेच्च) Ca d cite परिणमेत् — After 14^{ab}, D_1 reads 19–20 — ^{c}) $D_{3.4\ 9}$ $G_{3.4}$ स्यात्, M च (for यत्) — ^{d}) K_5 B (except B_1) Dn_2 $D_{3-7\ 10}$ T_2 Ca तदाद्य, Ds तदाज्यं, G_3 तथाद्य Cd cites अद्य T_1 तदद्य स्यादभीप्सित, G_5 तदद्यादभीप्सया (sic), M यत्तदद्यमभीप्सया

15 ^{b}) K_1 G_2 विचिनोति, B_3 उपचि° (for प्रचि°). — ^{c}) S (except T_2, G_4 damaged) तेषां (for तेभ्यो) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ तस्य, D_2 चैव (for चास्य) D_2 प्रणश्यति (for विन°)

16 ^{a}) D_1 उपाधत्ते, D_2 समादत्ते — ^{d}) S (except T_2 G_2) बीज (for बीजात्) T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.2}$ फलात् (for फल)

17 ^{c}) S (except T_2 $G_{3\ 4}$) अर्थं (for अर्थान्) — ^{d}) G_5 विहित सदा (for अविहिंसया)

C. 5 1111 B. 5. 34. 18 K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

---

18 ^{a}) K1 m पुष्पमादौ, Dn2 T1 (also as in text) G3 8 पुष्पं फल D2 9 विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत) — ^{b}) G8 M वि(G8 तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्)

19 19^{ab} = C. 3 2342^{ab}. — D1 reads 19–20 after 14^{ab} — ^{c}) K4 D9 S (except T G2.8) °प्रेक्ष्य (for °चिन्त्य) — ^{d}) D6 G8 धीर. (G8 वीर) कुर्वीत वा न वा, Cs as in text

20 D1 reads 19–20 after 14^{ab} — ^{a}) B1 अनवद्या (for अनारभ्या) — ^{b}) G8 कृत्वा, M कृत्य, Ca d s नित्यं (as in text) K2 4 D7 तथाकृता°, G3 तथापरे, G6 तथैव च, *Ca d s* तथागता. (*as in text*) — ^{c}) B D (except D1 9) T2 G8 हि (for ऽपि) — ^{d}) D1 भवत्येष (for भवेद्येषु). — After 20, Dn (for the first time) reads 5 38 29, and Ds D2–4 7 8 10 (all first time) read 5 38 29^{cd} only On the other hand, S (except G2) ins after 20

187* अनर्थं चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।,

and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5 38 29 as follows

T1 G1 5	187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)
T2	187*, 29^{abcd}
G3	187*, 29^{cd}
G4	187*, 29^{ab}
M1 2	187*, 29^{cd}, 29^{ab}
M3.5	187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated)

21 ^{a}) D1 T1 G (except G2) कश्चित् (for कांश्चित्) T1 G1 6 महाप्राज्ञो (for नर प्राज्ञो). — ^{b}) D3.4 लघूपायान्, T1 G1 M °यत्नान्, G3 4 °युक्तान्, G6 °मूल B2 4 महोदयान, G2 महोदय — ^{d}) D1 विधूयति, G1 5 दीर्घं°; G4 M5 चिरम° (for क्षिप्र°).

22 ^{a}) K5 B5 D (except Dn D1.2.6) T G1.2.4 ऋजु°; Cd s as in text D8 सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^{b}) K1 D3–6 T2 प्र-, Cs as in text. — ^{c}) K4 अपि- (for अपि) K2 त तूष्णीं, Cd तूष्णीकं (as in text). — ^{d}) D5 अपि रज्यंति, D2 अनुरक्षंति, Cd as in text. K3 वै (for त) — After 22, B D (except D1.7 9) T2 ins..

188* सुपुष्पित. स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः° ।
अपक्व. पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[=(var) Ādi. App. I, No 81, line 137f.; =(var.) C 12. 5277^{cd}–5278^{ab}. — (L 1) B1.4 5 Ds D8 10 पुष्पित स्यादफलित (*for the prior half*). Cd सफल सन् (for फलित° स्यात्). — (L 2) B4.5 °सदृशो (for °संकाशो) B (except B8) D2–6 8 T2 च (for तु) B1 सीदेत (for शीर्येत), and कस्य° (for कर्हि°)]

23 =(var) Śārngadharapaddhati 1394. — ^{ab}) K2 transp चक्षुषा and कर्मणा — ^{c}) B D (except D2) T2 G2 transp लोकं and य K4 लोके; Ca.d लोक (as in text) — ^{d}) K2 (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति, M तस्य (M1 2 ततो) लोक प्रसीदति.

24 ^{a}) K2 यतस् (for यस्मात्). K4 D9 M त्रसति — ^{d}) K4 D8 D1 T1 G1 2 transp. लब्ध्वा and स

25 ^{b}) T1 G1 2 प्राप्यापि, G3.5 लब्ध्वा च (G5 अपि). G4 लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K5 Dn D6 M कर्मणा (for तेजसा) — ^{c}) D8 वज्र (for अभ्रं) T1 G1 अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^{d}) B4 D8 D1 अनयस्थित , G4 अपथे स्थित°; Cd s अनये स्थित (as in text)

26 ^{b}) D1 आत्मन (for आदित.). — ^{d}) Dn1 D1 6 8 G5 भूति(D1 °मि)वर्धिनी, Dn2 D9 G3 4 भूरिवर्धनी,

27 ^{b}) D3–6 8 T G (except G2) om. च — ^{c}) K1 4 B8 D3 4 °चेष्टते, D9 °चरते, Ca d s °वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३३
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ३४
एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८ C. 5. 11 3 B. 5. 34 40 K. 5. 34 41

---

text) — [d]) K2 अम्रावाहितचर्मवत्

28 [a]) G3 M transp यत्न॰ and क्रियते B2 D2 4 कर्तव्य॰ (for क्रियते) — B2 om 28[bc] — [b]) B (B2 om) D (except D1. 2 7 9) T G परराष्ट्रविमर्दने — [d]) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे

29 [a]) K1 D1 2 7 9 S (except T2 G3, G4 damaged) राष्ट्र (for राज्यं) K2 (by corr , orig as in text) विंद्येत, D2 विदित, T2 वीक्षेत — After 29, G6 repeats 25 with v l [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्), and अनवस्थित (for अनये स्थित)]

30 [b]) K2 B (except B1) Dn D5 6 10 T2 °जल्पत , Ca d s °सर्पत (as in text) T1 G (except G2) बालादपि सुभाषितं — [d]) S (except G2, T2 by corr , orig as in text) पांसुभ्य (for अश्मभ्य)

31 [a]) D5 D1 अव्याहृ(D1 °हि)तानि B Dn D5 D6 6 10 T2 सूक्तानि (B1 सुमत), T1 G (except G2) M महतां (for सुधिया) — [b]) M सुमतानि (for सुकृ°) — [c]) K4 विचिन्वन्, Cd s as in text D51 D1 वीर (for धीर) — [d]) K1. 2 D8 शलाहारी, K5 G2 4. 6 M सला°; D5 शिलाहार , Ca. d s as in text K1. 2 5 D8 शल, G2 4 5 M सल; Ca d s as in text

32 =(var) Pañcatantra 3 64, =(var) Śārṅgadharapaddhati 1448, =(var) Vikramacarita (ed F Edgerton) SR 8 1 and JR 8 2 — [a]) K2 5 गाव पश्यति गधेन — [b]) K6 शास्त्रै (for वेदै॰) K2 D5 D10 वाढवा , K5 D1 पढिता , D3 4 च द्विजा॰ (for ब्राह्मणा॰) — [d]) G3 सर्वजतव (for इतरे जना)

33 =C 12 2503 — [b]) T1 G1 दुर्दुघा, Ca d दुर्दुहा (as in text) — [c]) Dn D3 अथ वा (for अथ या) T1 G1 2 5 सुदुघा D1 गाव, D2 7 S (except T2 G1) भवति (for राजन्) — [d]) T1 G (except G2) transp नैव and ता K (K3 missing) D2 9 विनि(D9 °प्र)युजते, Dn D5 D6-8 10 वितुदत्यपि D1 नैव तद्धि नियुज्यते

34 =(var) C 12 2504 — [a]) T G (except G2) प्रणमते, Cd as in text. — [b]) T1 G1. 3-5 M उत (for अपि) K1. 2 4 D1-4 7-9 T2 G2 न तत्सतापमर्हति — [c]) G2 न तद्, G3 नते, M नमेद्, Ca d नत (as in text) D9 यत्स्वय सनमेद्दारु, T1 G1. 4 यत्स्वय नमते दारु — [d]) K1. 4 5 Dn D3. 4. 7 8 T2 न तत्सता(K4 °ह्या)पय-त्यपि, S (except G2, G4 damaged) M न तत्सनामयेद्बुध

35 [a]) K (K3 missing) D2 G1 (before corr) 4 5 वीर , D9 धीमान्, G3 राजन् (for धीर) — [b]) K (K3 missing) D8 प्रणमेत, D9 यो नमेत (for सन°) — [c]) K2 B3 प्रणमति — [d]) D2 यो नमेत (for नमते यो)

36 [b]) K2 अमात्य°, K5 D (except D1 2 9) T2 G1 (after corr) Cap मन्त्रि°, T1 G1 (before corr) भृत°, Ca d s मित्र° (as in text) — [c]) T2 G3 4 M transp पतय and बाधवा G6 तथा वै (for पतयो) T1 G1 देवता , G5 पतय , Ca d बान्धवा (as in text)

37 [b]) K6 S (except T2 G4. 5) अभ्यासेन, Ca d s योगेन (as in text) — [c]) K4 (sup lin) लज्जया, D52 मृगया, Ca d s मृजया (as in text) — [d]) D1 शीलेन, T1 वृद्धेन (for वृत्तेन)

38 [b]) S (except T2 G2) रक्षेत् (for रक्षति) S अनुक्रमात्, Ca d अनुक्रम (as in text) Cs cites अनुक्रमण — [c]) K6 B D (except D9) T2 G1. 2 Cs अभी

C 3.1154 B 5.24 41 K 5.34 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शन गाश्च (D7 T2 G1 °च) — d) K1 2 4 D9 G2 रक्षेत् (for रक्ष्या.) K (K3 missing) B1 5 Dn2 Ds2 D8 Cap कुचेलता, Dn1 कुलेन च, D9 G3 कुशीलता D1 2 स्त्रियो रक्ष्यत्यचेलता Ca d s cite अचेलता

39 a) B3 वृत्तिहीनस्य, D2 हीनवृत्तानां (for वृत्त°) — c) K2 4 5 B2 4 Dn2 Ds2 D6 7 अतेषु, D1 S (except T2 G2) अन्येषु (for अन्त्येषु) S (except T2 G2–4) च (for हि) D10 अंतावसायिजाताना

40 a) K2 ईर्ष्यालु, G3 5 यस्यैषा, G4 यं रक्ष्य (for य ईर्ष्यु) K5 B D (except Dn2 Ds D5 8) T2 G2 ईर्षु, Cd s ईर्ष्युः (as in text) — b) K1 4 5 G4 transp रूपे and वीर्ये K1 4 D1 T1 G (G4 damaged) M1 (sup lin) कुलेन्वये (for कुला°) — c) G4 शीले (for सुखे) D1 °सस्कारे (for °सत्कारे) K (K3 missing) Dn2 Ds D5 6 8 10 T G5 M1 2 सुखसौभाग्यसत्कारे (K1 °सस्कारे) — d) G3 M तस्य चाधिर्निरंतर

41 b) D2 तु (for च) T1 G1 4 5 विमर्जं° (for विवर्ज°) — d) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्।

42 c) K1 (by corr) 4 5 B (except B3) D (for D9 see below) T2 G2 transp एते and मदा. K1 (orig) 2 D9 एते मदा मदांधाना — d) K1 त एव हि (for एत एव)

43 a) K5 प्रार्थिता, B1–5 Dn Ds D2–5 10 T2 -भ्य- (D10 -प्य)र्चिता, D1 G5 व्यर्थिता Cn cites अर्थिता — b) B D (except Dn2 D1 2 7 9) T2 क्वचित्कार्यं (for किंचित्कार्यं) — After 43ab, B1 D5 6 T2 ins

180* तावन्न तस्य सुकृत किंचित्कार्यं कदाचन ।

— d) B1 D2 G3 इति; T1 G1 4 5 वापि, Ca d अपि (as in text)

44 a) S (except T2) एवात्मन°; Ca s आत्मवतां (as in text) D9 असत सतमात्मानं — b) D9 * * सभा वयत्युत — cd) D9 आत्मनो हि गति. सत सत एव सतां गति।

45 a) T1 G1.3 5 transp जिता and सभा D1 वसु°, G4 शास्त्र° (for वस्त्र°) — b) K (K3 missing) B3 4 Dn D2–8 10 T2 G1 मि(K2.4 5 D7 G1 मृ)ष्टाशा, B1 3 5 धनाशा, Ds G2 सुखाशा, D1 सधना (for समाशा) — d) G4 अर्थं° (for शील°)।

46 b) D2 3 9 तद्यदास्य, M तच्च यस्य (for °स्येह) K1 (after corr.) न विद्यते, (before corr) न विदति (for प्रणश्यति) G4 तद्यस्य विप्रण°. — d) Ds2 D9 10 च (for the second न)

47 b) B1 D6 8 9 गोरसोत्तम, B3 गोरस पर, Ca as in text — c) Hypermetric! K1 2 4 तैलप्रायः; K5 B3–5 Dn T2 (m as in text) G2 तैलोत्तर (Dn1 °म); B1 2 तिलोत्तम (B2 °र) (for लवणोत्तर)

48 b) B1 D3 4 9 जना (for सदा) — d) D2 सदा (for सा च) — K4 repeats 48 with v l [सपन्नरस (for °तर), and नत (for क्षुत्)]

49 a) D9 गेहे, Ca लोके (as in text) — c) K5 D9 च (for तु) K2 काष्ठान्यपि हि जीर्यते; B Dn Ds D2–8 10 T2 G1 जीर्यत्यपि हि (B1 Ds1 D3–8 T2 तु) काष्ठानि; G2 दरिद्राणा महाराज — d) D1 ह्यपि (for अपि) K1 T1 G1.2 5 काष्ठादि (K4 °नि), D1 काष्ठोपि, M काष्ठ च (for काष्ठं हि) M जीर्यति (for जीर्यते) K3 B1–5 दरिद्राणा तथोदरे (K2 °णा तु भारत), K5 G3 4 काष्ठमश्म च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ५३
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६
　रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
　　न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
　तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
　　र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९ C. 5 1155 B 5.34 61 K. 5.34 62

(G3 °ष्टमश्मापि, G4 °ष्ट वाश्मापि) जीर्यते B1.5 Dn D5 D2-8 10 T2 दरिद्राणा महीपते Cd cites 49^d as in text! — After 49, K2 D7 ins

190* यथा यथा महत्तत्र विस्तरश्च यथा यथा ।
　तथा तथा महद्दुःख सुखं तु न तथा तथा ।

50 ^a) B1.2 5 Ca अवृत्ते, T1 G1-4 M अशनाद्, Cd s अवृत्ति (as in text) K2 4 5 D1-4 7 10 T2 अ(D1 प्र)वृत्तिभयम् G5 अशनाद्भयं तु मंदानां (hypermetric) — ^c) D1 तु सत्वाना, D2 मनुष्याणा, G5 तु सर्वेषां (for तु मर्त्याना) — ^d) K1 D9 अप(D9 °व)मानान्महद्भय, M (M1 inf lin as in text) अवमानभय भयं

51 ^a) D1.9 ऐश्वर्यप(D9 °म)दमाविष्टा, S ऐश्वर्यमत्त (G3 °मद) पापिष्टो, Cn s °मद पापिष्टो, Cd as in text — ^b) K1.2 4 D9 मदा मद्य(D9 -ख्यान)मदादय, D2 मद्यपान°, S मधु(T2 °द्य)पानमदादपि — ^c) T2 तु (for हि) M ऐश्वर्यमदमत्ताना — ^d) K1 2 4 D1.2 विमाद्यति (D2 °ते), D9 विरुध्यते (for विबुध्यते) D8 नोपतित्वाव-बुध्यते, T1 G नाव(G4 न हि)तिष्ठति (G3 °ष्ठेत) कुत्रचित्, M गतिरूर्ध्वा न विद्यते — After 51, G3 *repeats* 51^cd, with v l, as in M.

52 ^b) K2 (m as in text) असंयुतै, Ca d अनिग्रहै° (as in text) — ^c) D1 नीय°, D9 भ्राम्य°, G1 3.4 M तप्य° (for ताप्य°) D1 G4 लोके (for लोको)

53 ^b) B Dn D5 D1-4.7 8 T2 Ca आत्मकर्पिणा, D6 c अनु°, D9 अप°, D10 °वर्तिना

54 =(var) 5 127 27 (cf. v l 55) — ^a) B3 4 Dn2 D3 4 10 ययात्मान, G3 यमा° (for य आ°) — ^c) K D2 7 G2 अजितात्मा, B1 अमित्रात्मा, D1 अमात्यान्वि- (for अमित्रान्वा) D9 अमित्राश्चार्थतोमात्य°

55 =5 127 28 (cf v l 54) — ^b) K1 (before corr as in text) उपदेशेन, B2-5 T2 (before corr) Cn द्वेष्यरूपेण, B1 Dn D3-6 8 द्वेष°, D5 देशे कालेन, G3.5 शम°, Ca d s देश° (as in text) ※ Ca दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ※ — ^c) M मित्राणि (for अमात्यान्) M1 3 4 अमात्यान् (for अमित्रान्) — ^d) K1.4 क्रमेण, K2 ततोन्य (for न मोघ) D9 न स मोघं जिगीषति, S (except T2 G2) नियत° कुरुते वशे, Cs as in text

56 =5 127 29 — ^a) K5 B D (except D1-4 7) T2 G3 जितात्मान (for °मात्य) — ^b) K1m (orig as in text) D5 D10 Cs विकारिण (D5 Cd.s °णा), Ca त्रिकारिषु (as in text) — ^c) D5 6 8 वीर, D9 शूर, S (except T G1 2) दांत (for धीर) D5 D10 अभ्यस्त (for अत्यन्त)

57 =(var) C 3 13942 — ^a) K (K3 missing) D1.7 9 G2 सर्वं, D3 सृष्ट, T1 G3 M दृष्ट, G5 दृष्ट (for राजन्) — ^b) T1 G1 यता च, G5 यता (for नियन्ता) D10 एव (for अस्य) D9 अस्य वाहा, T1 G1.3 5 आहुरश्वान् (for अस्य चाश्वा) — ^c) K1 2 5 D3 (orig) 9 कुशलै°, K4 B Dn2 D5 D1-7 8 (by corr) 10 T2 G2 कुशली (for कुशल) D9 G5 सदाश्वै — ^d) G5 कृती (for सुख) K2 (orig as in text) D1 M पथीव, T1 G1 5 स एव, G3 सदैव (for रथीव) D5 G3 वीर (for धीर)

58 =(var) 5 127 26 — ^a) D3 अपि गृहीतानि, M (inf lin as in text) अनुगृही° — ^c) D1 अयनाहां (for अविधेया) — ^d) B3 D5 D1 9 10 हया पथिषु सारथिं, S (except T1 G2, G4 damaged) सत्य सारथिं हया

C. 5. 1159 B. 5. 34. 62 K. 5. 34. 63

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ६८
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

---

59 ^{a}) ⊛Ca आद्यन्तमिति च पाठ । ⊛ D8 अर्थवत्, Ca d.8 अर्थेत (as in text). — ^{b}) B1 3 5 Ds2 D7 अनर्थवत्, Ca.d.8 as in text. — ^{c}) M3-5 इन्द्रिय- K2 5 D7 G3 प्रसृते ; K4 B Dn D8 D3-6 8 10 T2 अजिते , T1 G1 3-5 प्राकृत°, Cd 8 प्रसृतः (as in text). — ^{d}) T1 G1 स (for सु-)

60 ^{c}) D7 श्रीधनप्राणदारेभ्य°, T1 G (except G3) M1.2 श्रीप्राणराष्ट्र°, M3 4 °धान्येभ्य°. — ^{d}) K (K3 missing) सोवश. (for क्षिप्रं स), cf. 54^{d}. G5 परिभूयते (for °हीयते)

61 ^{d}) D9 G3 (by corr) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि) B1.3 भ्रश्यतीह न सशय

62 ^{a}) K3 आत्मनो मानमन्वि°, D2 G3 आत्मान ह्या(G3 आ)त्मनान्वि°. — ^{b}) D8 यत., D1 रत°; T1 G (except G5) युतै , M हितै° (for यतै) K (K3 missing) आत्मानमवसादयेत् Ca cites 62^{a}, and Cd cites 62^{ab} as in text. — 62^{cd} =(var) 1 67 7^{ab}, Gītā (Vulg.) 6 5^{cd} — ^{c}) K2 आत्मनो बधुरात्मैव; K4 5 B D (except Dn2 D1-4 8) T2 आत्मा ह्येवात्मनो बधु — ^{d}) M3-5 गति (for रिपु) K2 4 5 G2 रिपुरात्मैव चात्मन°. — After 62, K4 5 (om line 2) B (B1 3 4 om line 2) D (D2 marg ; D9 om line 1) T2 ins

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जित ।
स एव नियतो बन्धु स एव नियतो रिपु ॥

[(L. 1) =(var.) Gītā (Vulg) 6 6^{ab} Dn2 D1 transp एव and आत्मा — (L 2) K4 नियमो, D8 D3 (by corr) 6.9 अनियतो (for the second नियतो)]

63 =(var) 5 127 30 — ^{a}) K2 (m as in text) छिद्राक्ष्येण; Ca.d 8 as in text Dn1 च, D3 G4 5 एव; Ca n 8 इव (as in text) — ^{b}) K1 4 Dn D3 D3.4 (by corr as in text) 7 9 10 G2 Ca d 8 उरू; Cap उभौ (as in text). — ^{d}) T1 G1 5 द्वौ (for तौ) D8 प्रदानं; D1 G3 विज्ञानं, Ca d as in text. K2 तौ ज्ञानमवलुपत°.

64 ^{a}) D3 प्रसमीक्ष्य; Ca d.8 समवेक्ष्य (as in text). K1 2 5 D7 T1 G1 हि (for इह). — ^{b}) D3 4 सभा राज्ञोधि°.

65 ^{a}) G3 पंचाप्यंतरजान्छत्रून् — ^{b}) G4 विनिर्जित्य (for अविजित्य). B Dn D3-6 10 T2 Ca p 8 मनोमयान्; G3 M मनीषयान्, Ca d as in text — ^{c}) G3 जिगीषते K2 विजिगीषति वै बाह्यान् — ^{d}) G3 M आपदो; G1 नृपांश्च (for रिपवो) G4 M3 4 (inf lin. as in text) अपि (for अभि-) K2 सोचरास्तैर्विजीयते.

66 K2 om 66–71. — ^{a}) D2 9 च (for हि). B2 4 Dn D1 5.7.8 महा° (for दुरा°) — ^{b}) K1 वध्य कामा°, B D1 3.4 6.9 G2 वध्यमाना°, T1 G1 5 वध्यंते हि; M सुह्यमाना°. — ^{c}) K1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्) — ^{d}) K1 4 5 D1 2 7 G2 चित्तविभ्रमै., B (except B1) D8 D3-6 10 T2 राज्यविभ्रमे, T1 G1 3-5 M °विच्युता.

67 =(var) C 12. 2797. — K2 om. 67 (cf v 1 66) — ^{b}) D1 स्पृशति Dn2 D10 T1 G2 M1 2 मित्रभावात्, D9 अपि भारत (for मिश्र°) — ^{c}) Dn2 G1 M2 मित्र°; D8 (m as in text) मिथ्या° (for मिश्र°) — ^{d}) D7 T1 G1 सग (for संधिं)

68 K2 om. 68 (cf v. 1. 66) — ^{a}) K4 अविजित्य तत शत्रून् — ^{b}) D6 G3 4 (by corr. as in text) M1 °प्रयोजनात्, Ca d 8 as in text.

69 K2 om 69 (cf v 1 66) — ^{b}) D1 नाभिमानिता (for प्रिय°) — ^{d}) T1 G1.5 नैष मार्गो (for न भवन्ति)

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७०
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।
शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७३
अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९

C. 5 1176
B. 5. 34. 82
K. 5. 34 83

---

70 K2 om 70 (cf. v 1 66) — ^{a}) M1 (*inf lin* as in text) 2-5 अमरम (for अनायाम) K1 आत्मज्ञान-समारम — ^{b}) Dn सूक्ता, Cn d s गुप्ता (as in text) D1 G2 गुप्तदान च, D5 4 9 मधुरा दान, Cs as in text D2 वाक्शौचमधुरादान — ^{d}) K5 एते हि, D1 G4 एतान्, G5 एषाम् (for एतानि) K1 4 B1. 2 4 5 Dn1 Ds2 D7-10 M5 अतेषु, K5 अन्नेषु, B3 G4 अन्येषु, D1 T1 G1 3 एतेषु, G5 एतानि, Ca d n अन्त्येषु (as in text) D3 4 9 छन्दश (for भारत)

71 K2 om. 71 (cf v 1 66) — ^{b}) D1 बुध (for बुधान्) K1. 4 5 D3-6 8-10 विहिं(K1 D8 °ह)सत्यबुधो बुधान्, M हिंसयन्त्यबुधा बुध

72 ^{b}) K1 राज्ञो, Cs राज्ञा (as in text) — ^{c}) K2 D2 च (for तु) — ^{d}) Dn1 D1 T1 G1 3 बल° (for गुण°)

73 ^{a}) K (K3 missing) D7 G2 मे, D2 M वै (for हि) D2 9 G3 5 नृपते — ^{c}) K2 अर्थ्यं वचो, K5 B3 अर्थयुक्त K5 च चित्र, D5 पवित्र, Cs विचित्र (as in text) — ^{d}) K5 B1 5 D7 8 G2 भाषित (for भाषितुम्)

74 D5 om 74-75, B1 om. 74^{ab} — ^{a}) B3 अभ्याहरति, G5 असौ वहति — ^{b}) K1. 4 B2-4 Dn2 D1 2 विविध, K2 5 D7 सतत (for विविधा) — ^{c}) D1 सा वै दुर्भाविता; G4 सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भा°) — ^{d}) G4 M °कल्पते (for °पद्यते)

75 =(var) C 13 4987, =(var.) Pañcatantra 3 112 — D5 om. 75 (cf v 1 74) — ^{a}) K1 4 5 D1 2 G2 द्रुघणा (for शरैर्) K2 B Dn Ds D3-7 9 10 T2 रोहते सायकैर्विद्ध — ^{b}) D8 (after corr as in text) 4 व्रण (for वन) — ^{c}) K2 5 Ds D1 बीभत्सु (D1 °त्सु), Ca d s बीभत्स (as in text)

76 =C 13 4988 — ^{a}) B D (except Dn Ds D8 5) G2 5 कर्णिनालीकनाराचान्, Ds2 D6 °नालिकनाराचा , Ca d as in text Cn cites कर्णी नालीक, Cs कर्णि नालिका नाराचा — ^{b}) K1 m T G1 5 M निःसरति, G3 4 निष्पतति, Ca निर्नहति, Cd s as in text D3 4 शरीरिण (D4 °णा), G3 शरीरगा — ^{c}) D1 °शर (for °शल्य) D5 तेन (for तु न) G1 न निर्गंतु (for न निर्हर्तुं) K2 न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं — ^{d}) K2 स्याद्धृदेरो (for हृदिशयो) — K2 repeats 76^{cd} in marg with v 1 as above.

77 =(var) 1 82 11, =(var) C 2 2192, =C 12 10999, =(var) B 13 104 32 — ^{a}) K1 (after corr, as in text) निःसरति (for निष्पतन्ति) — ^{b}) D6 राजन्हत (for यैराहत) — ^{c}) D3 (before corr, as in text) ते, D10 वा (for ना) K2 D3 वै, D2 ये (for ते) — ^{d}) D (except D1-4) T2 G3 परेभ्य (for परेषु)

78 =(var) C 2 2679, =(var) Śukasaptati (*text simpl*), p 29 — ^{d}) B Dn D3-6 8-10 T2 G2 Cs ap अवा(B1 D4 6 T2 °वो)चीनानि, T1 G1 3-5 M अपनीतानि, Ca d as in text K1 2 (m as in text) 4 न स वेत्त्यात्मनो हित — After 78, K2 ins 192* (cf. v 1. 79)

79 =(var) C 2 2680, =(var) Śārṅgadhara paddhati 1319, =(var) Pañcatantra (*text simpl* ed Kielhorn and Bühler) 3 184 — ^{b}) K1 D6 T1 समुप°, K2 D1 7 G (except G2) पर्युप°, M2 प्रत्यव°

C. 5 1177 B 5 34 83 K. 5. 34 84

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप°) — c) G3 नयरूपेण (for नयसकाशो) — d) B3 G5 उप° (for अप°) M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति — T1 G1.4.5 ins after 79 K2, after 78

192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तम् ।

[=(var) 5 35 33 — (L. 2) K2 सद्बुद्ध्या ये जयति (for बुद्ध्या संयो°)]

80 b) B D T2 G2.3 भरतर्षभ (for तव भारत) — c) D3 निरो° (for विरो°) — d) K2.5 तत्त्वं; D8 न त्व (for न च) K2.5 नैव, D8 चैव, B Dn D2-4.7.10 T G एना(T1 G5 °ता)न् (for एनाम्) K1 अवरुध्यसे, D3 D10 अवमन्यसे, D7 G2.6 नावबुध्यसे, D8 अनुबुध्यसे

81 81ab=(var) 5 88 21ab, =line 1 of 168* — a) B3.4 Dn1 D3 D1.5.6.8 G4.5 M राजलक्षणसंपन्न° (D1 °युक्त) — b) D8 अधिपो (for अपि यो) M5 सं- (for यो) — c) D2 (sup lin) 9 पुत्र, G4 प्रेष्य°, Cs शिष्य (as in text) Ca cites शमिता T1 G चैव (G2 ते तु) (for सोऽस्तु). K1.4.5 शिष्यस्ते शाधि तस्मात्त्वं (K1 °स्त्व)

82 a) K (K3 missing) D1-8 G2 अतीत्य, Ca अतीव (as in text) K2 स च, D9 शक्त° (for सर्वान्) — b) Cn भागधेये, Cs °देय (for °धेय-) — c) D1 पूजया (for प्रज्ञया)

83 a) K2 B D (except D8.9) T2 G2 Ca d s transp आनृशस्यात् and अनुक्रोशात् — d) D2 T1 G1.4.5 तितिक्षते — Ca reads 83cd as in text

Colophon. K3 missing — *Sub-parvan* K1.4 संजययान, B Dn D3 D3-6.8.10 T2 M प्रजागर; G1 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K1.2.5 D1.2.7 G2 विदुरवाक्य, K4 विदुरवावर (sic), T1 G1 हिताहितविवेक; M हितोपदेश° (M4 °शं). — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 33, K2 2 (of प्रजागरपर्व?), D6 (sec. m.) 31, D7.8 S 34 (M 35) — *S'loka no* K1 78, K5 83, Dn D3 86, G5 87, M5 84.

35

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l. 5 32 15)

1 K4 om 1 — d) K1.2 (before corr. as in text) B (except B4) D1 हि, D9 प्र (for इह). K4 G1 भाषते, D1 शस मे

2 a) D3.4.9 G4 च, D7 यत् (for वा). K1.4 G1.4 M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K4 °चात्मा)नं — b) D6 (m as in text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K2 B3 D2 G1 वा (for च) — c) B Dn D3 D5.6.8 T2 स्वेते, D3.4 ह्येते; D10 चैते (for एते) G (except G2) M उभावेतौ समौ स्यातां — d) K1.2 D1.10 G2 Cd तु, K4.5 Dn1 D7-9 च; Ca वा (as in text)

3 b) K2 स्वेषु तेषु च, D7 तेषु भारत (for सततं विभो) — d) G4 अवाप्नुहि (for °प्स्यसि)

4 b) K5 B4 Dn D3 D6.7.10 T2 लोके प्र (for लोकेषु) T1 G (except G2) M लोके भवति भारत

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम् । C 5 1195 B 5 35 14 K 5 35 15

— ᶜ) D2-4 T2 पुरुषव्याघ्र, G3-5 M °श्रेष्ठ (G1 M1 °श्रेष्ठ)

5 ᵈ) K5 महात्मन, D8 सुधन्वन — After 5, Dn D2(marg) 3 4 5(marg) 8 T2 ins

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामत ।
रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 ᵃ) D5 ब्राह्मण K3m D2 7 वै, M3 4 स्विह, Ca d s स्वित् (as in text) — ᵇ) G1 (before corr) 5 च, G3.4 स्तु (for स्वित्) — ᶜ) Dn1 D3-6 T2 (before corr) अस्य (for स) K4 G2 पर्यंके, C3 पर्यंक (as in text) S (except G2, T2 by corr) इदं (M2-5 इम) व्यवस्य पर्यंक — ᵈ) K1 नाधिगच्छति, K4 नानु°, D1 ह्यधि°, D2 वाधि°, S (except T2 G2) -प्यधिरोहतु

7 After the ref, K2 reads 9 — ᵃ) Dn1 D1 9 M3 प्रजापत्या (D9 °स्या) B3 Dn D3 4 T2 तु वै, D3 -श्च वै, D9 G (except G2) M वय (for हि वै) — ᵇ) D9 सदा, S (except T2 G2) सर्वे, Cd वय (as in text)

8 ᵃ) K2 अद्य; K3m 5 B Dn Ds D3-8 10 Cap आवां, K4 आस्य, D1 अप्सु, D9 आस्स, Ca d आस्स्व (as in text) D9 प्रतीक्षाम, Cd.s as in text S (except T2 G2, G4 damaged) इह त्व वस वै भोगा (T1 G1 °ग्या) — ᵇ) K1 3 4 D9 उपस्थान, T1 G3.4 M त्वदर्थो मे; G1 स्वधर्मा मे, G5 स्वार्थामेह, Ca d s उपस्थाने (as in text) — ᵈ) K1 4 D9 वा (for वा)

9 K2 om the ref. and reads 9 after the ref. of 7 — ᵇ) M5 यथार्थं (for यथा त्व) G5 अभि (for भीरु) M वक्ष्यसि (for भाषसे) — ᶜ) S (except T2 G2) उभौ (for एव) — ᵈ) K2 M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि) — After 9, K1 5 B (except B1) Dn Ds D1 3 5-8 T2 G1 ins.

194* अतीताया च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K1 D1 प्रभाताया (for अतीताया) D7 ततो राज्यां व्यतीताया (for the prior half)]

Dn1 D3 7 8 T2 cont K4 D2 4. 9 G2 ins after 9

195* अथाजगाम त देश सुधन्वा राजसत्तम ।

K4 Dn1 D2-4 7-9 T2 cont.

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहित' स्थित ।
[D2 सह सगत (for सहित स्थित)]

— Dn1 D2-4 8 (all om. line 1) T2 cont K1 5 B (except B1) Dn2 Ds D1 5 6 ins after 194* D10 (which om 9ᶜᵈ) ins after 9ᵃᵇ

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्रादिं केशिनीं तथा ।
समागत द्विज दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासन तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुन ।

[(L 1) B3 4 5 Dn Ds D5 सुधन्वान (for °न्वा च) K1 वै, K2 D6 त, D1 तु, D10 ता (for च) K1 प्रति (for तथा) K5 प्रल्हादिमवनीपतिं, Dn Ds D5 6 प्रान्हा(Ds D6 °ल्हा)दि' केशिनी तथा — (L 2) K1 5 तमा° (for समा°) — (L 3) D5 D1 पाद्या(Ds2 °द्या)र्घ्यं प्र(D1 च)ददौ (for पाद्यमर्घ्य ददौ) G4 अनुत्तम (for ददौ पुन)]

— T1 G3 5 M ins after 9 G1, after 194*

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।
इति होवाच वचन विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T G2 M5) om the ref — ᵃ) D3 4 9 समालभे, D7 अन्वारेभे, Ca d as in text K2 अन्वारुह्य रम्यं वै, S (except T2 G2) आस्व तल्पे हि सौवर्णे — ᵇ) K4 5 Ds1 D3 4. 6 T2 G3 4 M प्राह्लादे; Dn1 Ds2 D1 9 T1 G1 प्रह्लादे B Dn D5 10 T2 ते (D5 T2 ह) वरासन; D5 D3 4 तव चासन, S (except T2 G2) ब्राह्मणस्त्वह — ᶜ) K5 समत्व, D1 एव त्व, S (except T2 G2) एकात, Ca.d s एकत्व (as in text) K2 5 अनु सपन्नो, Ca d as in text — ᵈ) K4 5 B D (except Dn D1. 2 7 8) T2 आसेह, Ca d आसेय (as in text)

C. 3. 1125
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।
बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

---

11 G_2 om 11^a–13^b — ^{a}) $K_{3\,5}$ $D_{2.8}$ अथा(D_2 °ध्या)हरतु; B Dn D_8 $D_{6\,0\,10}$ तवार्हते तु, T_2 हरतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु) Cd n cite अघ K_1 $D_{2\,7\,8}$ T_2 फलकीं, B (except B_4) D_5 फलकी, Ca.d s as in text K_6 $D_{3.4.0}$ तवार्हं फलक महान्, D_1 अथाह दत्तफलक, T_1 G (G_2 om) M हरन्तु फलक (T_1 G_1 $M_{4\,5}$ °का, M_8 °कौ) कूर्चं — ^{b}) T_2 वर्हीं; Ca d s कूर्चं (as in text) $K_{1.2\,5}$ D_7 वृशीं, K_4 $B_{1-3\,5}$ Dn_1 D_8 $D_{3\,4\,6\,9\,10}$ C_8 वृषी, B_4 D_6 Cn वृषीं, $D_{1\,2\,8}$ T_2 Ca d वृषीं (for वृसीम्) T_1 G (G_2 om) M तथा वृ(T_1 -घ्य, M_{2-5} वृ)स्यस्तृणानि च — After 11^{ab}, D_1 ins

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।

— ^{c}) Dn_2 transp सुधन्वन् and न — ^{d}) K_5 समास्तु; D_1 ममासन, D_{10} सहा°, Ca समा° (as in text) S (except T_2, G_2 om , G_4 damaged) यदासीथा (T_1 G_3 °सिन्द्वा) मया सह.

12 G_2 om 12 (cf. v. l 11), Dn_1 om 12–13. — After the ref , K_5 $D_{1\,3}$ ins the foll stanza (which is reproduced in some of the old printed ed)

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।
द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्याविति स्थितिः ॥

[(L 1) Bom and Kumbh ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D_1 द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half)]

— ^{a}) B D (except $D_{1.2\,7}$) G_1 (before corr as in text) M_4 हि (for अपि) M (except M_5) सहा° (for समा°) — ^{b}) K_2 उपासीते च, T_1 G_1 उपासीदति, $G_{3\,4}$ M उपोपासीत (for उपासीतैव) G_5 विपणा चास्तु केशिनी. — ^{c}) K_4 D_2 सुगोपितो (for सुखैधितो) S (except T_2, G_2 om) बालो गृहेषु सुखितो — ^{d}) K_1 D_7 बोधिषि; K_4 D_9 जानासि, D_1 बुध्यसि (for किंचन) $K_{1\,4}$ $D_{1.7\,9}$ किंचन (for बुध्यसे). $K_{2\,5}$ बुध्यसे त्वं न किंचन, G_4 न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn_1 om 13 (cf v l 12), G_2 om 13^{ab} (cf v l 11) — ^{a})=14^a G_4 चैव गाव , G_5 च गवाश्वान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्व) — ^{b}) K_5 $D_{1\,9}$ असुरे पुन (for असुरेषु न) K_1 $D_{7\,8}$ च (for नः) — ^{c}) K_3 D_1 विपण (for विपणे) T_1 G_4 M (M_1 *inf lin* as in text) तस्य नः (T_1 स°) कृत्य (for विपणे तेन) — ^{d})=14^d G_2 प्राज्ञ, G_5 प्राज्ञान् (for प्रश्न) K_2 Ds_1 $D_{3\,9\,10}$ G_3 पृच्छामहे (G_3 °म ये), M_1(*sup lin*) $_{3}$ गच्छाव ये (for पृच्छाव ये) K_2 विभु, Ds_1 D_{10} स्थिम (for विदु°). Cd cites ये विदु°

14 T_1 M_4 om 14, D_9 om. 14^{bcd}. — ^{a})=13^a. G_3 सुवर्णं (for हिरण्य) G_3 M_{1-3} चैव गाव°; G_5 च गवाश्वान् (for च गवाश्व) — ^{b}) K_1 Dn_1 D_8 $D_{1.7.8}$ T_2 G_3 M_2 तथा (for तव) G_5 विशेषत (for विरोचन) — ^{c}) $G_{1\,5}$ M (M_1 *inf lin* as in text, M_3 om.) प्राणयोरेव न कृत्य — ^{d})=13^d. K_2 पृच्छामहे; $G_{1\,5}$ M_1(*inf lin* as in text) $_{2\,3}$ गच्छाव ये.

15 ^{a}) K_1 B_1 D_7 T_2 तौ चे, K_2 तौ च, K_4 त नौ (for आवां) D_9 आवा क नु गमिष्याम (sic), T_1 $G_{1.3-5}$ M ते वय (G_4 तावावा) क गमिष्यामः — ^{b})=16^b. $G_{1\,5}$ M (M_1 *inf lin* as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते) — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1\,7-9}$) तु; T_2 नु (for हि). D_2 अवस्थाता, T_1 $G_{1\,2\,4\,5}$ M (M_1 *inf lin* as in text) सस्थान, G_3 अधिष्ठान (for अहं स्थाता) — ^{d}) T_1 मनुष्येष्विह तीष्ठत., $G_{1\,3\,5}$ M (M_1 *inf lin.* as in text) मनुष्येष्विह ($G_{1\,5}$ °षु हि, G_3 °षु च) तिष्ठत. (G_4 °ति)

16 K_4 om 16 — ^{a}) D_9 प्रह्लाद नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रह्लाद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७
किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रह्लाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्लाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतः ॥ २१ C. 5. 1203 B. 5. 35. 27 K. 5. 35. 28

T1 G2.5 गमिष्याम — b)=15b S (except T2 G2) एवमतरे (for विपणे कृते) — c) D7 तु (for हि) K1 पुत्रस्यापि हिते प्रश्न; K5 पुत्रस्य हेतोरपि स , S (except T2 G2) अपि पुत्रस्य चेत् (G4 वै) हेतो — d) K1 B1 3-5 Dn2 D2 5-7 9 10 T G1 5 प्रह्लादो (as in text), the rest प्रह्लादो — After 16, K2 4 5 D (for D2 see below) T1 (om. line 2) 2 G (G4 damaged, all G om line 2) M1 (om line 2) ins

201* विदुर उवाच ।
एव कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K2 5 T1 G3-5 M1 om the ref K2 5 D7 T1 G M1 एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K2 5 ततश्चोभौ, D7 गतौ शीघ्र), K4 D6 D10 एव कृतप्राणपणौ, D1 एव निपणमासाद्य, D5 एव कृतपणौ तौ तु, D8 T2 एव कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior half) K2 5 प्रह्लाद प्रतिजग्मतु॰, D1 प्रह्लादस्यांतिकं गतौ, D3-6 8-10 T2 क्रुद्धौ (D3.4 8 उभौ, D9 तौ तु) तत्राभिजग्मतु॰, D7 प्रह्लादस्य निवेशन, T1 G (G4 damaged) प्रह्लाद दितिनदन (for the posterior half) — (L. 2) D5 D8 6 प्रह्लादो D7 यत्र (for यत्र) K2 5 विरोचनस्तु प्राह्लादि सुधन्वाङ्गिरसश्च य (K5 स), D1 सुधन्वान [तु?] दृष्ट्वैव प्रह्लादो वाक्यमब्रवीत्]
— On the other hand, D2 ins after 16

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रह्लादस्य गृह प्रति ।
गत्वा त ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।
तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
पप्रच्छागमने हेतु उभयोर्दितिजस्तत ।

17 Some MSS प्रह्लाद in the ref. — a) D2 भूमौ (for इमौ) D1 मम दृश्येते, D9 विप्र॰; M (M1 sup lin as in text) प्रतिगृह्येते (for सप्र॰) — b) K2 द्वाभ्यां, S (except T2 G2) ययो (for याभ्या) K2 चरितु, Ca d s चरित (as in text) — c) M आस्ता च (for क्रुद्धौ) — d) K5 B D (except D1 7) T2 मार्गौ (for मार्ग) K1 उपस्थितौ, K2 अनुश्रितौ (for इहागतौ) T1 G1.3 6 एकमार्गगतावुभौ, M क्रुद्धावेकाशय गतौ

18 a) K1 4 D1 2 3 T2 Ca d किं वा, G3 किंचित् (for किं वै) K2 5 B3-5 D (except Dn1 D1.2 5) T2 एव, Ca एव (as in text) K1 4 D1 2 G2 Ca d चरित, B Dn Ds1 D3-5 7 10 चरथो, D6 सुरथौ (marg sec m सुहृदौ) — b) K1.4 B D (except D2 8 9) T2 G2 Ca d चरथ (for ॰त) — After 18ab, K2 ins

203* तत्त्वा सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृत वदी ।

19 a) Some MSS प्रह्लाद K1 5 B3 D6-7 10 T2 तत्त्व (for तत्त्वा) K1.5 D1 2 7 G2 पृच्छावो (D7 ॰मो), Dn2 गच्छामि K4 D3 4 9 प्रह्लादैतद्विजानीहि, T1 G1 3 5 Mतत्त्वा (G3 M1 inf lin त्वां तु, M1-4 तत्त्व) पृच्छावहे तात — d) K2 D10 पृष्ट, D6 तत्त्व (for प्रश्न) K1 4 B1 D1 3-6 T2 वदे , B3 T1 G3 5 वद (for वदी) — After 19, M2 ins (cf v 1. 21)

204* प्रह्लाद ।
न कल्मापो न कपिलो न कृष्णो न च लोहित. ।
अणीयान्क्षुरधाराया को धर्मं वक्तुमर्हति ।
सुधन्वा ।
यद्यत्तत्त्व वक्ष्यसि त्व यदि वा नापि वक्ष्यसि ।
प्रह्लाद प्रश्नमनघ मूर्धा ते विफलिष्यति ।

20 M2 om 20-23 — Some MSS प्रह्लाद in the ref — ab) K4 B2 4 Dn D5 D1-4 10 वा, D9 गा (for च) K1 D8 आनयध्व, K2 D7 अप्यानयध्व, D1 प्रयच्छतु, D9 आनयतु (for अप्या॰)

21 M2 om 21 (cf. v 1. 20) — b) K1 D7 8 सर्वमेव, K5 B Dn1 D3-6 T2 पथिप्वेव, D2 तव पच , D10 यथावद्, T1 G1 3 M (M2 om) प्रश्न एव (T1 G1 वाचा), G2 त एव हि, Ca d s पथ एव (as in text) G3 काङ्क्षित, C5 अर्पित (as in text) B3 D2 मया, C3 मम (as in text) K4 D9 तथैवास्तु सुरोत्तम (D9 सुरेश्वर), G5

C 5 1210
B 5 35 28
K. 5. 35 20

प्रह्राद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २२
अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

प्रश्नान्तावर्पित (810) मम. — ^{cd}) Some MSS प्रह्लाद, D5 D10 पृच्छाम (D10 °व) (for प्रह्राद) K1 त्वं हि, K4 D9 एव तु, D1 त्व च, D3 4 ब्रूहि, T1 G1 5 इद (T1 इम) तु, G3 M (M2 om) एत तु (for त्व तु) K4 D9 G3 न, B Dn D5 6 T G1 5 मे, Cd s नौ (as in text) K4 B Dn D5 D2–7 9 10 T2 G2 transp प्रश्न and तथ्य D1 तत्व, D3 पथ्य (for प्रश्न) K3 प्रह्राद तव प्रश्नोस्ति D1 3 प्रश्न, T1 G1 3 5 M1 3 4 तत्व (for तथ्य) D3 4 त्व चैव (for प्रब्रूहि). K4 B Dn D1 2 5 6 9 T1 G1 3 5 पृच्छत (D1 2 °ते, D9 °ता) — After 21, N (except D9, K3 missing) T2 G1 2 ins.

205* किं ब्राह्मणा स्विच्छ्रेयास उताहो स्विद्विरोचन ।

[=(var) 6^{ab} K2 B1 3 D2 7 10 G2 वै, D1 अह (for the first स्वित्) D1 श्रेय स्याम् (for श्रेयांस) K1 2 विरोचन B3 उता गौ पीवरी कृता (for the posterior half)] K3 cont.

206* सत्यं प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परम तपः ।

Lines 1–2 of 204* are ins in G1 after 205*, in T1 G3–5 M1 3–5 after 21, in M3–5, they are followed by lines 3–4 (with v l) of the same passage

22 M2 om 22 (cf v l 20), M3–5 om 22–23 — Some MSS प्रह्राद in the ref. — ^{a}) K4 B Dn D5 D3–7 10 T2 Cap पुत्र एको, K5 D3 Cd पुरोधान्यो, T1 G (except G2) M1 अभिचारो (for पुत्रो वान्यो) K1 2 D1 2 9 T1 G (except G2) M1 भवेत्, K4 B Dn D5 D3–7 10 T2 Cap मम (for भवान्) Ca पुरोधा ममान्यो महान् — ^{b}) D1 सत्य (for साक्ष्ये) K1 2m D1 3 तथा, K4 भवान् (for भवेत्) B Dn D5 D3–7 9 10 T2 Cap त्व च साक्षादिहास्थित, Ca त्व च साक्ष्य इव स्थितौ Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ — ^{c}) D1 द्वयो (for तयो) K2 अन्यत्, G2 प्रश्न (for प्रश्न) — ^{d}) B1 T2 भवेत् (for वदेत्) — Lines 3–4 of 204* are ins (with v l) in T1 G (except G2) M1 after 22, in M3–5 after 194*. — T1 G (except G2) M1 cont.

207* विदुर ।

आदित्येन सहायान्त प्रह्लादो हसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञ सर्वज्ञ प्रियदर्शनम् ।

प्रह्राद ।

पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थित ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथ धर्मं प्रवर्तते ।

[(L. 2) M1 सर्वदर्शिन (for प्रिय°) — (L. 3) G3 4 प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये)] — T1 G1. 3–5 cont K4 B D T2 G2 ins after 22

208* सुधन्वोवाच ।

गा प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यस्याप्रिय धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्य च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1 5 हस (for सुधन्वो°) — (L 1) K4 B1 D (except Dn D8 D10) T2 G2 गा (for गां) T1 G (except G2) वै दद्यात्, Ca. d प्रदद्या॰ (as in text) D3 D9 T1 G (except G2) Ca d औरसाय (for स्त्वौ°) D9 च; G3 4 अस्य (for अन्यत्) — (L 2) B3 T1 G (except G2) तयो (for द्वयो) T1 G (except G2) राजन् (for तथ्य) K4 B1 D5 D1–4 7 9 तु, G2 तत् (for च). T1 G1 5 प्रश्न सत्य यथा वदेत्, G3 4 यथा धर्मस्ततो वदेत्]

23 M om 23 (cf v. l 20, 22) Before 23, K4 B D T G ins. प्रह्लाद उ° (resp. प्रह्लाद) — ^{a}) K1 2 D2 7 G2 तद् ब्रूयात्, D3 तु ब्रूयात्, T1 G1 3–5 विब्रू°; Cs प्रब्रू° (as in text) — ^{b}) D9 T1 G (except G2) न सत्य नानृत वदेत् (D9 नर°) — ^{cd}) D1 कां (for किं) Cs किंचन, Cd किं वसेत् (as in text) T1 G (except G1) हस तत्व च पृच्छामि कियदेन करोति सः — T1 G (except G2) ins. after 23 M1 (which om. 23), after 22

209* हस ।

पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्धोकर्णशिथिल चरन् ।
धर्माद्भ्रश्यति राजस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।
धर्म एतान्सरजति यथा नद्यनुकूलजान् ।
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि । [5]
पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासद ।
कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।

प्रह्लाद ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावाद यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र त्वा पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf 214* — (L 2) T1 G5 राजा (for राजन्) — (L 3) T1 G5 स रुजति. — (L 5) G3. 4 अर्थ (for अर्ध), and पाद (for पाद) — (L 7) G3 4 मुच्यते (for मुच्यन्ते) T1 G1 5 अपि (for च) — (L. 8) M1 निन्दार्हो यत्र निंद्यते — (L 10) G1 3 4 तत्व (for त्वां) T1 G5 M1 तु (for तु) M1 क (for कां)]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भारामितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २७

प्रह्राद उवाच ।

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
माताস্য श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ २८
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३ C. 5. 1222 B. 5. 35. 40 K. 5. 35. 51

---

24 G1 M (except M1) om. the ref. T1 G3-5 M1 हंस (for सुधन्वा) — a) M (M1 *sup lin* as in text) या, C3 स्त्री (as in text) — b) M (M1 *sup lin.* as in text) स्त्रिया वा (for या चैव) B1. 2 5 D3 4 अक्षे (for अक्ष-) D2 -पराजितां — c) D5 यया, D2 य च (for या च) T1 G (G1 by corr as in text, G4 damaged) M यां च भारामितप्ता गौः (M1 *inf lin* °प्ताङ्गो) — d) = 25^{d} S (except T2 G2, G4 damaged) तु (for स) M1 (*inf lin*) कृता (for स ता)

25 a) D5 D10 °वद्ध°, D1 °विद्ध (for °रुद्ध) D1 बहिर्मार्गे; D2 G (G4 damaged) M °द्वारो, D3. 4. 9 T1 °द्वार K2 बहिर्द्वारेषु रक्षित — c) K4 भूय स, T1 भूयस, M (M1 *inf lin* as in text) चैव तान् B Dn D5 D2 5-7 10 पश्येत् (for पश्यन्) D3 4 अमित्रीभूय सर्वस्व — d) = 24^{d} T1 G1. 3 5 M तु, G4 स (for स) D8 व्रजेत् (for वसेत्) B Dn D5 D5 6 10 य साक्ष्यमनृत वदेत् — After 25, S (except T2 G2) ins.

210* यां च रात्रिममित्रघ्नो या च मित्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अमित्रेते (for अमित्रघ्नो) T1 G1 पुत्रे (for मित्रे)]

26 = Manu 8 98, = (var) Pañcatantra 3 109 — D2 transp 26^{ab} and 26^{cd} — a) K1 T1 G1 (after corr) 3 पश्वानृते, D5 पचा°, G1 (before corr) 4 5 कन्या°, Ca पश्व° (as in text)

27 = Manu 8 99 — b) B3 Dn1 Ds2 D1. 6 8 T2 G2 4 वदेत्, G3 ब्रुवन् (for वदन्) — c) M सर्वान् (for सर्वं) K5 Dn2 D9 Cn भूम्यनृत — d) G5 अस्तु (for स) D8 हन्यानृत, D10 हन्याक्रत (for भूम्यनृत) K4 वद, B (except B4) D1. 3. 4 वदे, D2 T2 G3 4 वदेत्, D10 वदन् (for वदी)

28 Some MSS प्रह्लाद in the ref. — a) D6 m पण्डितो, Ca. d. 5 अगिरा (as in text) — b) K2 5 B1. 3 D3 4. 7 G2 त्वत्त एव च, D1. 9 G5 तु (D9 वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन) Ca cites त्वत्त, Cd 5 त्वत् — d) K4 तव त्व, D1. 2 G2 ततस् त्व (G2 तु), T1 G3 M1 भवत, G1 5 भवास्तु, M2 भवतु, M3 4 भवसि, M5 भवति (for तस्मात्त्व) G1. 2 M2-5 एतेन (for तेन) K2 ततस्त्व वै पराजित, D10 तव पूज्यो द्विजस्तव

29 K1 om 29^{a}-30^{b} — a) K4 D9 वै (for अय) — c) B1 D3 4 10 T1 G1 M1 (*sup lin* as in text) पुत्र, D5 G3 पुत्र (for पुनर्)

30 K1 om. 30^{ab} (cf. v l 29) — a) B1 D9 यो; Ca तत् (for यत्) K4 योत्र धर्मं वृणीथास्त्व — cd) B3 D1 ददानि K2 4 B D (except D7) T2 transp तस्मात् and पुत्र Some MSS प्रह्लाद (in this and the foll stanza) G4 (by corr from text reading) दुर्बल (for दुर्लभम्)

32 a) D7 नरेंद्र (for राजेन्द्र) — d) K2 भवान्, B Dn D5 D5 6 8 10 T G (except G2) M1 नाश, D1 अनर्थं (for अत्यय) B (except B1) Dn D5 D5 6 8 10 T2 पुत्रार्थमब्रुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्) K1. 5 D2 G3. 4 अनुसरन्, K2 D9 अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्) M2-5 य. पुत्राननुविभ्रमन्

C. 5. 1273
B. 5. 35. 41
K. 5. 35. 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५

मत्तापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ३९

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

---

33 =(var) Pañcatantra (*txt simpl*) 3 182, =(var) 192*. — [a]) $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.7.9}$) T_2 ददम् (for यष्टिम्) — [c]) G_6 हि (for तु) — [d]) $K_{1.6}$ B D T_2 सविभजति (as in text), the rest संयोजयति.

34 [b]) $D_{1.2.7}$ S (except T_2, G_4 damaged) मतिं (for मनः) — [cd]) G_2 यथा यथा (for तथा तथा) $K_{1.4}$ D_1 हि; D_9 अत्र (for अस्य) K_1 सर्वाणि, S (except T_2 G_2) सिध्यति (for सर्वार्था) S (except T_2 G_3) सर्वार्था (for सिध्यन्ते)

35 =5 43 3 — [a]) N (except $K_{1.2}$ D_1, K_3 missing) T_2 नैन, C_S न (as in text). G_2 वृजिनं (for वृजिनात्)

36 [a]) K_2 महापान, K_4 B D (except D_S $D_{2.8.10}$) T_2 C_a p मद्यपान, T_1 G_1 M मद्या(T_1 °द्या)न्नपान, $G_{2.6}$ मध्यान्हयान, C_a d s as in text K_1 D_{S2} C_a d s विवद; C_ap कलह (as in text) G_5 पूर्व° (for पूग°) — [c]) D_1 G_3 °द्वेष (for °द्विष्ट) B_{3-5} D (except $D_{8.9}$) T_2 °पुमयोर् (for °पुमांसोर्) B_1 राजद्विष्ट पुंस्त्रियोश्चापि भेद — [d]) K_4 $D_{6.9}$ विवर्जयेद्, D_1 त्याज्यानाहुर् (for वर्ज्यानाहुर्) D_S पद्यातिरिक्त (for पन्था प्रदुष्ट) K_4 $G_{2.4}$ सुदुष्ट, $D_{6.9}$ तु दृष्ट° (for प्रदुष्ट)

37 [a]) B_1 G_2 M (except M_2) C_a d s सामुद्रक $K_{2.6}$ B (except B_1) D_n वाणिजक, D_S $D_{1.9}$ G_2 वाणिजं (for वणिज) $K_{1.4}$ $B_{2.6}$ D_S $D_{2.8}$ m 8 C_d s चौरपूग, K_2 च चौर, K_6 B_1 D_n $D_{4.6.7}$ चौरपूर्वं, D_9 चौर्यंमुम, G_3 भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं) — [b]) D_1 T_1 M C_d शला(D_1 T_1 °ल)कापूर्तं, G_2 शाठ धूर्तं, C_a s as in text G_8 स्याल धूर्तं चचक (for शलाकधूर्तं च) — [d]) K_1 B (except B_1) D_n D_S T_2 G_{3-5} साक्ष्ये तु, M साक्षीन् (for साक्ष्येषु) $D_{8-0.8.9}$ विप्रकुर्वीत, G (except G_1) M_1 (*inf lin* as in text) $_{2-5}$ अधि($M_{2.4}$ °ति)कुर्वंति (M_2 °तु) G_{1-4} M काले (for सप्त)

38 =(var) 1 85 24, cf. 182* — [a]) T_1 M_{1-4} °यज्ञ°, $G_{1.5}$ °यज्ञ (for °मौन) — [b]) D_9 T_1 मानाधीत; $G_{1.5}$ मानादधीत, C_a as in text T_1 $G_{1.3}$ M_{3-5} °मौन (for °यज्ञ) — [c]) $D_{1.9}$ T_1 G (except G_3) M_1 (*inf lin*, as in text) भयकराणि, C_a d s अभयं° (as in text) — [d]) T_1 G (except G_3) M_1 (*inf lin* as in text) श्रिय प्रयच्छंति यथाकृतानि C_a d cite अयथा कृतानि, C_S cites 38^d as in text

39 39^{ab} = Manu 3. 158^{ab} Cf Gautama-dharma sūtra 15 17 (ed. Mysore, 1917, p 255). — [a]) K_2 (before corr) $D_{1.2.9}$ C_d आगार°, C_a as in text $M_{3.4}$ दरद (for गरद) — [c]) S (except T_2) चर्म°, C_a d पर्व° (as in text) C_S cites पर्ववदक°. — [d]) K_1 °यायिक, K_6 $D_{1.7.9}$ °जायिक (for °दारिक).

40 [c]) $B_{1.2.6}$ S (G_4 damaged) कार°, C_a d s काक (as in text)

41 [a]) $K_{1.4.5}$ D_{n1} $D_{1.7.9}$ G_6 श्रु(D_{n1} G_6 स्रु)वप्रह(K_4 °श्रव)णो, $B_{1.2}$ D_2 श्रुव(D_2 °त)प्रग्रहणो, $D_{2.4}$ सुरप्र°; $G_{1.2}$ M स्रुवप्रहाप(G_2 $M_{1.3}$ °वाह)णो, G_8 नृप प्रहरणो; M_1 (*inf lin*) सुराप्रहवणो, C_a d s as in text — [b]) B_4 $D_{6.7}$ आत्मवान्, $D_{2.4}$ स्वार्थवान्, C_a अत्रवान्, C_S अर्थवान् (as in text) K_2 कीनाशश्चार्थहा तथा — [c])

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५

एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ४६

अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७

यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः । C. 5. 1236 B. 5. 35. 55 K. 5. 35. 67

D1 रक्षास्युक्तः; D7 रक्षेत्युक्ते. — ^{d}) K3 4 B Dn D3 D1.3–7 10 T2 G1–3 व्रह्महभि, D2 °हन (for °हणे)

42 ^{b}) K4 D5 D8 T1 G3–5 युगेन, K5 B Dn D3–6 10 T2 वृत्तेन; G2 योगे, Cd धूर्युगे, Ca.s युगे (as in text) D9 धुर्यो, G शूद्रो, Ca.d s भद्रो (as in text) K1 व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च, D8 4.7 G4 M व्यवहारेषु, Ca व्यवहारेण (as in text) Cd s cite व्यवहारे K1 असाधुः. — ^{c}) D5.6 भय कृच्छ्रेषु, Cs as in text — ^{d}) K1 Dn1 Ds2 D7 8 10 M1.3 4 कृच्छ्रास्वापत्सु; B कृच्छ्रे-ष्वापत्सु (so mostly old printed ed !)

43 ^{a}) K1.2 5 D8 9 हरते K (K3 missing) Dn2 D1 5 8 9 om. हि. D8 m.10 आशा, Cs आशा (as in text) — ^{d}) K5 B1 S (except T2 G2) अति° (for अभि°), cf. v 1 5 37 7 — After 43, S (except T2) ins

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य कोशः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T1 G4 न स्त्री, G2 टाक्षार्, G3 च श्री, G5 न श्री (for कोशः)]

44 ^{a}) D1 धीर्धर्मात्, M1.2 4 प्रागल्भ्यात्; Ca as in text — ^{b}) D1 G5 संप्रवर्तते, G3 संविवर्धते (for सप्र°) — ^{c}) K1 Dn1 D9 प्र-, K2 5 च; T1 G1.2 M1 (*inf lin.*) त्वं, G3 M स- (for तु) S (except T2, G4 damaged) रूपं (for मूलं) — ^{d}) B4 संशयात्, Ca d s सयमात् (as in text) K2 D3 D10 °तिष्ठते

45 K1 D1 om. 45 — ^{a}) K2 (m as in text) D7 प्रीणयति, Cd दीपयन्ति (as in text) — ^{b}) K2 कुलं चैव (for च कौल्यं च) T1 G3 4 M कौली, Ca.d कौल्य (as in text) G4 शम (for श्रुत) — Cf. v l. 5 33 74, 80, 37 28 for this and the foll. stanza

46 Cf. v 1 45 — ^{a}) G5 तांश्च (for तात). S (except T2 G2) महानुभाव, Cd °भावान् (as in text) G3–5 M (except M5) प्रगृह्य, Cd s प्रसह्य (as in text) — ^{c}) D5.6 संश्रयते (for सत्कुरुते) G3 M1 मनुष्यान् — ^{d}) D3 4.7 9 एक-, Cd.s एष (as in text) K1 अतियाति, K2 4 B3 D2 4 (by corr) 5–7 T Cn विभाति; B1 Dn D8 G1 अभिभाति, D9 10 विभर्ति, Ca अतिभाति (as in text)

47 T1 (hapl.) om. 47^{d}–48^{b} — ^{d}) K5 B1 4 Dn1 D6–7 T2 G5 चैषाम्, B3 Dn2 तेषाम्, D1 नैषाम् (for एषाम्) K5 B4 Dn D6 7 T2 अनुयाति, D1 अन्ववसति; G3 4 M °वायति, G5 °धावति, Ca s °वयति (as in text), cf. v l. 48

48 K4 D1 G5 om 48, T1 om 48^{ab} (cf v l. 47) — ^{b}) K2 अन्ववयति, Cs °वेताति (as in text) K2 om. 48^{cd} — ^{c}) D2 transp दम and सत्य and adds च B1 D3.4 धर्म (for दम°) — ^{d}) B3 4 Dn D3–5 T2 अनुयांति, D2 अन्ववेतानि, T1 G3.4 M °वायति, G2 °वसति (for °वयन्ति), cf. v l. 47 — After 48, N (except B1 D9, K3 missing) T G1.2 ins

212* इज्याध्ययनदानानि तप सत्य क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविध स्मृत ।

C. 5. 1279 B. 5. 35. 53 K. 5. 35. 57

दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ५१
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२
पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४
अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।
अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[=(var.) 3. 2. 71, =(var) Hitopades'a 1 7. — (L. 1) D8 transp क्षमा and घृणा D2 T1 G1 दम॰, D2 4 दया (for घृणा) — (L. 2) K1 2 4 D3–5 8 T1 G1 धर्मश्च (for धर्मस्य)]
— K (K3 missing) D (except D8 D9 10) T G1 2 cont G4 ins after 48

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[=(var) Hitopades'a 1 8 — (L. 1) Cf. 3 2 72^ab D8 T1 अत्र (for तत्र) Dn पूर्व (for पूर्वं) T1 G1 धर्मार्थं, C8 दम्भार्थं (as in text) T1 G1 4 शम्यते (for सेव्यते) — (L. 2) K4 D8 D2 G2 च (for तु)]

49 =(var) Hitopades'a 3. 59, =(var) Śārṅgadharapaddhati 1344 — b) K4 D8 D3 4 transp न ते and वृद्धा B4 D7 विदति (for वदन्ति) K2 धर्मान् (for धर्मं) — d) D8 transp न तत् and सत्यं G4 नैतत् (for न तत्) N (except K2 4 D2, K3 missing) अभ्युपेत (Dn2 ॰पैति) (for अनुविद्धम्)

50 a) Dn1 व्रत, C8 श्रुत (as in text) — b) Dn1 D2 4 9 S (except G3, G4 damaged) कुलं, Ca d कौल्य (as in text) — c) D1 चरित्र॰; G1–3 M विचित्र॰ (for च चित्र॰) K2 प्रीति॰, D2 G5 मित॰, D3 9 मित्र॰, Ca d s चित्र॰ (as in text) K5 शौर्यं च प्रीतिसभाष्य — d) K1 5 Cnp दश संसर्गजा गुणा , K4 B Dn D8 D1-7 10 m T2 दशेमे (Dn1 D7 दशैते, D1 दश वै) स्वर्गयोनय Ca cites सम्सर्गयोनय (as in text), Cd s cite संसर्गस्य योनय — After 50, M ins

214* अथ यो नैव विब्रूयान्न सत्य नानृत वदेत् ।
ये धर्ममभ्यसूयन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ट पाद हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।
पादस्तेपु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।
अनेना. श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासद॰ । [5]
एनो गच्छति कर्तार निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।
[Cf 209*.]

51 d) K2 B D (except D3 4 9) T2 पुण्यमत्यतमश्नुते (K2 ॰मेधते) — After 51, K4 B (except B1) D (except D1) T2 ins

215* तस्मात्पाप न कुर्वीत पुरुष॰ शंसितव्रत. ।

[D9 कुर्वति (for कुर्वीत) Some MSS. संशित॰ (for शंसित॰) D9 पुरुषा॰ ॰व्रता]

52 a) D8 D6 8 8 10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां — b) =53^b. Dn2 D8 D10 ह्रिय॰ (for क्रिय॰) — d) = 53^d. D2 क्षिप्र (for नित्य), and जन (for नर॰)

53 D2 om 53 — a) D8 D10 वर्धयते — b)= 52^b. Dn2 D8 D10 ह्रिय॰ (for क्रिय॰) — d)=52^d. K4 D1 7 क्षिप्रम् (for नित्यम्) K4 G5 आचरते (for आरभते). K4 D9 सदा (for नर.) — After 53, B D (except D1.9) T2 ins

216* पुण्य कुर्वन्पुण्यकीर्ति॰ पुण्य स्थान स गच्छति ।

[Ds2 D8 पुण्य- (for the second पुण्य) B1 D5 D10 स, D7 च (for स)]
— B Dn D8 D2–8 10 T2 cont. K1 5 D1 T1 G1.3 4 ins after 53

217* तस्मात्पुण्य निषेवेत पुरुष सुसमाहित ।

54 K2 om 54^ab — a) B1 2 5 Cap अकृतप्रज्ञो, Ca d s दंदशूको (as in text) — b) S (except T G1) नै(G2 नि)ष्ठुरी, Cd.s निष्ठुरो (as in text) K4 ॰विक्रर (for ॰कृन्नर.) B D (except D1.2 7 9) T2 शठः (for नर) K4 (hapl) om 54^d–55^c.

55 K4 om 55^abc (cf. v. 1 54) — a) K1 B2.3 D2–7. 9 S (except T2 G3 M3 4) अनुसूयु॰ K1 2 5 G2 कृतज्ञश्च, D7 दृढप्रज्ञ॰ — b) K2 धर्ममेवाचरेत्सदा — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५

C. 5. 1257
B. 5. 35. 75
K. 5. 35. 87

55^{ab}, D7 ins.

218* पूजा च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— ^{c}) K2 B1.2 Ca d अकृच्छ्रं, B3–5 D (except D3 9) T2 C3 न कृच्छ्र, G2 ससुख, G4 अचिरात् (for अकृच्छ्रात्) K2 B D (except D3 9) T2 G2 महद्, T1 शुभम् (for सुखम्) — ^{d}) D7 अपि, D10 स, S (except T2 G2) तु (for च) K2 4 B3 D (except D3) T2 G2 °रोचते (for °राजते)

56 ^{a}) K2 आगमयते, Ca d as in text — ^{b}) G2 transp य॰ and प्राज्ञेभ्य॰ — ^{c}) D7 S (except T2) प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य°) G3 धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ) — ^{d}) D7 G2 परिरक्षितु (for सुखमेधितुम्)

57 D9 reads 57^{ab} after 58 — ^{a}) S (except T2 M5) अपि (for एव) D7 (hapl.) om 57^{bc} — ^{b}) K2 4 5 D1 3 M स्वपेत्, D2 भवेत् (for वसेत्) — G3 om. 57^{cd}, D3 transp 57^{cd} and 58^{ab}, B4 (hapl) om 57^{c}–58^{b} — ^{c}) K1 °मासैस्तु, K2 5 D3 °मासैश्च — ^{d}) G2 वर्षात्, M वर्षं (for वर्षा) K2 D1 9 भवेत् (for वसेत्)

58 B4 om. 58^{ab} (cf v l. 57) D3 transp 57^{cd} and 58^{ab} — ^{b}) K4 G4 सुखी (for सुख) K4 G4 भवेत्, D1.7 स्वपेत् (for वसेत्) — T1 G3 om 58^{cd} — ^{c}) K1 D1.9 °जीव च, D3 G4 M1.3 4 °जीव तु (for °जीवेन) D2 कार्यं (for कुर्यात्) — ^{d}) D5 अमुत्र (for प्रेत्य) K (K3 missing) D7 सुखी भवेत् (for सुख वसेत्) D1 स्वपेत् (for वसेत्) — After 58, D9 reads 57^{ab}

59 =(var) Cānakyas'ataka 79 (ed Haeberlin) — ^{a}) K1.4 D1.2 G2 प्रशसे(K1 °सी)त, K2 5 B2 D7 8 प्रशंसीयात् (for प्रशसन्ति) — ^{b}) S (except T2 G2 M5) नारीं (for भार्यां) — ^{c}) B D (except Ds2 D1 2 7 9) T2 G5 विजितसंग्राम, Cd s as in text K1 2 5 रणप्रत्यागत शूर, G4 रणे प्रतिहत शूरं — ^{d}) D1 °पाप, Ca d s °पार (as in text) K2 5 D1.2 7 Ca. d मनस्विनं, Cs ap तप° (as in text) K1 धान्यं च गृहमागत

60 ^{b}) G5 यदि (for यत्) K4 सवि°, D3 G2–4 अभि°, G5 वि°, Ca.s अपि° (as in text) — ^{d}) B2 D1 अवधीर्यते, T1 G1 5 अपि जीर्यते, G2 अवकीर्यते, G3 अपि विद्यते, G4 अभिधीयते, Cs अवदीर्यते (as in text)

61 ^{a}) K2 (*sup lin* as in text) आचरता; Cd s आत्म° (as in text) — ^{b}) K2 D1.3 4 transp शास्ता and राजा — ^{c}) K1 D7 G2 3 M1 इह, G4.5 M4 (*sup lin* as in text) अत (for अथ)

62 ^{b}) D7 T1 G (except G3) शूराणां (for कुलाना) — ^{c}) K2 B3 प्रभावो, D1 नियमो, D9 सभवो, Ca d s प्रभवो (as in text) K2 अवमतव्य , G3 अभिगतव्य , Ca d s अधि° (as in text)

63 ^{a}) K2 G1 M5 °निरतो — ^{b}) K1 2 5 D3 दांतो (for दाता) — ^{c}) K1 सर्व°, B D (except D1 2 9) T2 शील° (for स्वर्ग°) Dn1 प्राज्ञ (for राजन्) K4 क्षत्रिय स्वर्गमाप्नोति

64 =(var) Pañcatantra 1 51, = Dhvanyāloka (ed N S P), p 49 Cited by Appayadīkṣita in Kuvalayānanda (p 50) — ^{a}) K4 D3 4 सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं Cd s cites सुवर्णपुष्पा — ^{b}) K1 2 5 D2–4 7 9 विचिन्वति त्रयो जना (D9 नरा॰), K4 D3 G3 विचिन्वति नरास्त्रय

65 = C 12 4191 — ^{a}) K1 कार्याणि (for कर्माणि) — ^{c}) D1 यानि (for तानि) M1 (*sup lin* as in text) जङ्घाजघन्यानि, Ca d as in text — ^{d}) D1 तानि प्रत्यवराणि च, D9 भारयन्त्यपराणि च, Cd as in text. Ca cites प्रत्यवराणि, Cs प्रत्यवर

C. 5. 1271 B. 5. 35. 76 K. 5. 35. 82

दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमस्मो महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे
धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

---

66 a) K1 3 B1 3 4 D T अथ, G3.4 न (for च) — c) K3 एतेषु, K5 कर्णे तु (for कर्णे च) D7 आस्थाय (for आधाय) — d) T1 G1 3 M (except M3) आत्मनो; G3 कसात्त्व, G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं) — Cf. v 1 5 122 44.

67 a) K2 D3 (before corr) सर्वै (for सर्वै) K3 D1 ते, K5 B Dn Ds D3 5-10 तु (for च) — b) D3 भरतर्षभा — c) G3 पितृवत्तेषु (for °वत्त्वयि) — d) K3 पूर्ववत् (m पितृ° and पुत्र° [as in text])

Colophon K3 missing — *Sub-parvan* K1 सञ्जययान, K4 B1-3 Dn Ds D1 2 9.10 G3 M प्रजागर, G6 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) B1 2 4.5 D (except Dn1 D6) T2 G2 विदुरवाक्य, G1 सत्यप्रशमादिकथन, M सत्यप्रशम्मा (M1 °शंसन) — *Adhy no* (figures, words or both) · K1 D5 34, K3 3 (of प्रजागरपर्व?), D6 (*sec m*) 32, D7 S 35 (M 36). — *S'loka no* K3 70, K5 74, Dn3 76, G6 83

36

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v 1 5. 32 15)

1 c) K4 D3 S (except T1 M2 3) अपि (for एव) — c) S (except T2 G2) हंसस्यापि (for आत्रे°) — d) G5 सिद्धाना (for साध्या°) D1 om च D3.4 9 तच्छ्रुतं; D8 विश्रुत (for न· श्रुतम्)

2 b) K1.2 Ds2 D3-8 शंसित° (for संशित°) — c) K3 महाराज, K4 D1 2 7 महात्मान, B2 4 5 D3-6.9 T2 महाप्रज्ञं, T1 महाप्राज्ञा . — d) K2 °पृच्छस्तु (for °पृच्छन्त) T1 G1 5 भारत (for वै पुरा)

3 Before 3, K1 2 5 B1 3 Dn3 D1.6 7.10 T1 G1-3 M1 ins साध्या ऊचु· (B1 3 T1 G3 M1 om. ऊचु). — a) K1 D9 Ca स ; K4 5 Ds2 D7 8 आस्म·, B Dn Dn D3-6 10 T2 एते, Cd.s अस्म (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वय महर्षे — b) S (except T1) transp न and शक्नुम K1 2 (*sup. lin.* as in text) शक्ष्यामो; D1 2 9 अशकामो, D8 शक्यामो (for शक्नुमो) K1.2 D7 G5 अनुगन्तु, D1 °मत्तु; Cn °मातु (as in text). — c) D1 श्रुतो (for श्रुतेन) G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्समतश्च — d) T2 G1.2 4 M3 काम्या, Cd 5 काव्यां (as in text).

4 a) G3 समत (for अमरा·) K3 संस्कृतं, T1 सुभितं (for संश्रुतं) G3-5 मर्वदैव ; M मम्यगेव (for मश्रुतं मे). — b) T1 G1.5 मर्व° (for सत्य°) — c) K1 4 5 D1-4. 7-9 G2 ग्रंथीन्, K2 ग्रंयान्वै, Ca ग्रन्थि (as in text) K1 5 D8 T1 G1 विमुच्य, D3 4 9 एतान्, T2 विनायस्य, G3 4 विभिद्य, M3 5 द्वितीयं, Ca विनीय (as in text) M1.2 4 ग्रंथिद्वितीय (for ग्रन्थि विनीय) K (K3

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६
मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू-
न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७
अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ८
परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

C. 5 1269
B. 5. 36. 10
K. 5 35 10

---

missing) D1-6.7-9 G2 सर्वान् (for सर्वं) — [d]) B1 एव, G4 न (for च) K4 D3.4 9 M उपशम (K4 °सर्मं; M1.3.4 °वशं), K5 Dn D5 6 8 10 T2 आत्मसम (D5 °ति स, D8 °समां), B1 G4 अवशम, B2 T2 G1-3 अनुवश (B2 T1 °सम; G1 °शर्मं) K1 2 D1-4.7-9 G1 2 नयेत, K4 नयेच्च, G4 अधीत्य

5 =1 82 7 — [a]) K2 4 G1 2 नाक्रुश्येत्, G6 नाक्रुश्ये, C5 नाक्रोशेत् (as in text) — [b]) K5 मृत्युर्, Cs मन्युर् (as in text), — After 5[ab], D9 ins

219* पुनाति ह्यात्मनात्मान सुकृत चास्य विन्दति ।

— [c]) D5 निर्दहते, Cs as in text — [d]) T1 अपि (for अस्य)

6 [b]) K2 नापि द्रोही, D8 4 मित्रध्रुक्, G1 M2-4 न मित्र°, M1 नो मित्र° (for मित्रद्रोही) K2 D2-4 नैव, K4 D9 नापि (for नोत) — [c]) T1 वा (for the *first* च) K2 4.5 B Dn Ds D1-6 8 10 T2 G4 अभिमानी, D9 T1 अपि मानी, Ca अतिमानी (as in text) Cd cites अतिमान· D2 T2 नि· (for the *second* च) K1 D8 4 वृत्तहीन, K4 दीनवृत्त, D2 G1 हीनवृत्ती, G4 हीन प्रमत्त — [d]) K2 रूप्या (for रूक्षा) G6 कुवाच (for वाच) K1 D1 2 4.6 10 G6 Ca d n स्पर्ती, B1 2 5 D9 Cap np उपर्ती, Dn D3 D5 उशर्तीं, M1 रुचर्तीं, T2 क्रशर्तीं, Cs रुशर्तीं (as in text) K1 D1 2 7 G1 2 वर्जयेत, K4 वर्जयेच्च, G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयीत)

7 K1 D8 om 7 — [b]) B Dn Ds D5 10 T2 रूक्षा, D6 रूप्या (for घोरा) Dn D8 4 9 G4 M1 इव (for इह) — [c]) K4 B Dn Ds D8 4 8 9 उपर्ती, other MSS स्पर्ती, रुसर्ती, क्रशर्ती etc (for रुशर्ती) D1 G2 तीक्ष्णरूपा, D2 °कृष्णं, M3-5 पापलोक्यान् — [d]) G3 वर्जयेत् (for नित्यश) K4 T1 G2 4 5 M वर्जयेत्ता, D1.2 G1 वर्जयेत, G3 नित्यशस्तां

8 =(var) 1 82 9 — [a]) K1 4 B4 Dn1 D1.3-6 8 9 T2 पुरुष, Cd परुष (as in text) K2 4 D1 2 G (except G4) T1 तीक्ष्ण° (for रूक्ष°) — [b]) K1 Dn1 D8 4 9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्) — [c]) K1 2 5 D10 विंद्यात् (for विद्यात्) K2 नराणा (for जनानां) — [d]) B1 S निकृतिं, Ca d.s निर्ऋतिं (as in text) K4 D2-5 वै वहंत, Ds2 D9 वहर्तीं (for वहन्तम्) D6 मुखे विद्वा निर्ऋतिं वै वहत

9 [a]) K1 D8 M1 (*inf lin*) पर, T1 वर, Cs पर (as in text) K1 D8 तु यो न, D1.9 G4 चैन, M1 (*inf lin*) चैक न, Cs चेदेन (as in text) K1 D1 G4 अभि°, D2 9 Cs अति° (for अधि°) — [b]) M1 3.4 om. सु- K1 D2 अनिलोग्रदीप्तै, K4 D1 अनलाग्रदीप्तै, G2 अनलार्करूपै Ca d cite उग्र and दीप्त — [c]) K4 विविध्य°, B1 3 स ताड्य°, Dn Ds D8 4 10 T2 स विध्य°, D1 M5 विरच्य°, G3 उदीच्य°, G4 विरच्य°, Cd s विरिच्य° (as in text) K1 G4 M1 3 प्र(K1 च्य)तिरिच्य°, K4 5 B Dn D8-7 10 अप्यतिदह्य°, M4 न प्रतिरिच्य°, Cd s अप्यतिरिच्य° (as in text) — [d]) K2 D7 10 विंद्यात्, Dn1 D1 3 4 विद्वान्, Ca.d विद्यात् (as in text) G5 transp सुकृत and मे K5 D8 नो (for मे) D1 करोति, G3 4 उदाति, Ca d s दधाति (as in text) — Cf C 12 11001

10 [a]) B1 3 5 D5 6 T M सेवति — K1 om 10[c]-11[b] — [c]) D9 S (except T2 M3-5) राग°, Ca d s रङ्ग° (as in text) — [d]) T1 G3 हि (for स)

C. 5. 1270
B. 5. 36. 11
K. 5 36 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संनिवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

---

11 K4 om 11[ab] (cf v l 10) — [a]) S वाच (T1 G1 °च्य), Cd वादं (as in text) K2 8 D7 9 G2 च (for तु) B D (except D1 7-9) T2 अतिवाद (for वादं तु यो) — [b]) B3 D1 T1 G1. 5 ये (for यो) D1 नाभित, D5 नास्यात (for नाहत°) — [c]) T1 G (except G2) हंतुमिच्छेश् (G1 4 °च्छेच्) च (for हन्तु°) K1 D2 इच्छति (for इच्छेत्) B Dn Ds D5 6 10 T2 हंतु (Dn Ds °तुश्) च यो नेच्छति पापक वै Cn cites नेच्छेत्, Cd पाप

12 =(var) C 12. 11029. B1 om. 12[cd] — [d]) K1. 5 B (B1 om) D2-4 6 10 T1 G2 M धर्मं (for धर्म्यं) D10 तुरीय, Ca d चतुर्थं (as in text)

13 =(var) C 12 11023, =(var) Pañcatantra 1 279 — [a]) K1 2 6 D1-4 8 9 G3 सनि(K1 °चि, K5 °च्य)वसते (K2 m संविचहते), K4 B2 4 Dn Ds D5 7 10 T2 Ca d s सनिविशते, G4 सविदधते; Cap सविवदते (as in text) — [b]) K4 Ds1 G4 यादृशे, Dn2 D1 यादृश (for यादृशान्)

14 [a]) K1 2 6 Ds2 D1 7 9 G3 M4 निवर्तेत, Dn1 निवृत्तेत, D8 विमुच्येत, Cd.s as in text — [b]) K5 transp ततस्तत and विमुच्यते K2 D8 विमुच्ये(D8 निवर्ते)त ततस्तत Ca d s cite विमुच्यते (as in text) — [c]) D4 निवर्तमान (for °र्तनाद्धि) K2 च; K4 D5 7 9 S (except T1 G2 6) तु (for हि) K5 D3 4 T1 G3 सर्वत्र — [d]) K2 D7 8 चास्मि, Cs वेत्ति (as in text)

15 [a]) K2 D7 नो जीयते; G3 सजीयंते; Cd n s न जीयते (as in text) K1 Ca नोप, K2 न चि°; K3 D3 4 7 चानु°, Dn Ds D10 Cnp(!) नानु°; D5 T2 अन्यान्; D6 T1 G4 Cd अन्यैर्न, D8 नोनु° (for नोत) D1 मन्य, Cs अन्यान् (as in text) — [b]) K2 D5 वैर कृत्वा, K4 D9 वैरीकृद्वा; K5 D8 वैरीकृत्, D6 T1 वैरीकृच्च; G3 °कृच्चाद; G5 °कृच्चापि (for °कृच्च). K5 D8 न प्रति°, T1 G4 प्रतिघातक (for अप्रति°) K3 D7 स्यात् (for च).

16 [a]) D7 S (except G2) सर्वत्र (for °स्य). — [b]) K1 B Dn Ds D5 6 8 10 T2 मन° (for मतिम्). — [d]) D1 सततं य. स पूरुषः

17 D1 om 17 — [a]) G4 नानर्थकान्; Cd s नानर्थकं (as in text) D9 स्थापयति, Ca. d. s सान्त्वयति (as in text) — [b]) K1 D9 प्रतिज्ञात K4 वा (for च). — [c]) K (K3 missing) D (except Dn2 Ds D1 3 8) T2 M3 रध्र परस्य, T1 G (except G2) M1 3-5 रंध्रापरंध्रे; Ca d s राद्धापराद्धे (as in text) K1 2 m. 5 D7 नो याति; K3 यो याति, K4 नो वेत्ति (for जानाति) — [d]) K1 2 4 B Dn1 D8 D2 5 8 9 T1 G1 3 4 उत्तम° (for मध्यम°).

18 [a]) S (except T2) दुर्दर्शन. (for दुःशासन). Cs cites दु शासनस्था K1 4 5 D1 2 8 9 G1 5 M1 (sup lin as in text) उपह(G5 °ग)ततरात्मा, B Dn Ds D5-7 10 T2 उपहतोभिशास्तो (for उपहन्ता न शास्ता) K3 अभिशास्ता, T1 G4 अनुशास्ता, G2 परस्य (for न शास्ता) — [b]) K4 यो वर्तते, D1 G4. 6 M4 (inf lin) न वर्तते, T1 G1 प्रवर्तते Ca d s नावर्तते (as in text) — [c]) G3 मग्रम् (for मित्रम्) D1 मित्रमहो, D9 मत्रहेतो° (for मित्रमथो) — [d]) M3 4 (sup lin) काल, Ca. d s कला. (as in text) G3 M (except M1) एचैताः. D9 स्युरधमस्य (for

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच ।

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः
पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
र्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६

C. 5 1485
B 5. 36 23
K. 5. 36 26

अधमन्येह) G3 अधमंन्य, Cs अधमस्य (as in text) G3 om. इह G2 4 एव (for इह) G3 पुमा (for पुम)

19 D10 om. 19 — a) G2 अ (for न) — b) K4 D2 S (except T2 G1. 2) हि (for अपि) D5 अनु°, G1 अति°, Ca. d s आत्म° (as in text)

20 b) K3 B (except B2) Dn D1. 3–6 T2 प्राप्त, Cs प्राप्ते (as in text) T1 G1 4 6 M transp प्राप्ते and काले — c) K1. 2 D1. 2 G2 न, T1 G1. 3–5 M च (for तु) K1. 2 D1. 2 G1 एव (for न) — d) K4 B Dn2 D5 D2 7–10 G2 भूतिम्, Dn1 D3–6 T2 गतिम् (for श्रेय)

21 a) S (except T2 G2) वीर्यम् (for वित्तम्) K4 B3 Dn2 D2 6 T2 अथ बलेन, T1 G1. 5 M अपरारूप, Ca d s असद्बलेन (as in text) — c) D3 न स्वेप, G3 सदैव (for न त्वेव) G4 सत्य (for सम्यग्) K4 रमते, G6 वहते (for लभते) — d) K4 निर्वृत्तिम्, B2 6 Dn2 D5 D1 4. 6 न वृत्तिम्, G2 स वृत्तम् (for न वृत्तम्)

22 a) K1. 5 Dn1 D2–4 7 9 10 T2 G2 Cn महाकुलेभ्य, M1 °कुलानि (sup lin as in text) — b) K1 D3 G3 °युक्ता°, K4 6 B Dn D5 D3–5 7 10 T2 °नित्या°, D1 °वृत्ता°, D2 °यथा° (for °वृद्धा°) — c) G3 M त्वा (for त्वा) K2 D3 एकं, D2 9 एन, G एतत् (for एत)

23 D10 om 23–24. — a) G3 शमो (for तपो) D1 बलो (for दमो) K1 2 4 B1 3 5 Dn Ds2 D2 7 8 M2. 3 °वित्त, K5 D2. 4 9 °वृत्त, G4 °चर्यं (for °वित्व) S त्रिविद्या, Ca d वितानाः (as in text) — b) B3 विहारा (for विवाहा) B3 D1 सततं प्रदान (for सततान्न°) S (except T1) इज्या विवाह मात्वन (M मन्त्रविद्) श्चान्नदान — c) K1 येष्वेते वै, K2 Dn2 येष्वेव ते, K4 यत्रैवते वै, D2 ज्येष्ठे ते वै, D3 यत्रैवते, S (except T2) अष्टावेते (for येष्वेवैते) S (except T2) नित्यमेव (for सप्त गुणा) K (K2 before corr) B2 4. 5 Dn Ds1 वसति, Ds2 च सति (for भवन्ति) — d) S सतां गुणा (for सम्यग्वृत्ता) — After 23, D2 reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D2 cf v l 23 D7 10 om. 24 (for D10 cf v l 23) — a) K2 om the first न, reading नैव for the second. D3–6 T2 transp न and वृत्त S (except T1) येषां न (T1 G1 2 प्र-) वृत्त साधुकारेण युक्त — b) K1 चित्तप्रसादे, K2 4 6 Dn1 D1–6 8 9 T2 चित्त(D2 वित्त)प्रमादेन, T1 G M वृत्तप्रधानेन (G3 **प्रदानेन), Ca वृत्तिप्रमादेन Cd s cite प्रमादेन K1 सचरति, Dn2 धरति, Cs चरन्ति (as in text) — c) D5 ईहति, Ca d इच्छन्ति (as in text) D1 विसृष्टां, T1 G1 3 4 M निविष्टा, G6 विनष्टा (for विशिष्टा)

25 = (var) Manu 3 63 — a) K2 B D3–8 10 T2 Cs कुविवाहै, Ca d as in text M1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च) K4 अनिष्टकुविवाहैश्च, D9 अनिष्टकुलसंबंध — b) K2 M2 उच्छेदनेन, Ca. d उत्सा° (as in text) — D3. 4 om 25^{c}–26^{d}, T2 om 25^{cd} — d) K1 Dn D3 9 G2 ब्राह्मणा° (for धर्मस्या°), cf. 26^{d}

26 D3 4 om. 26 (cf. v 1 25) K1 5 Dn D3 om. 26, G2 om 26^{ab} T2 reads 26^{ab} after 27 — a) B4

C. 5. 1316
B. 5. 36. 27
K. 5. 36. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९

मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०

यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृपिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३

सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

D8 °लोपेन (for °नाशेन). — D5 om 26^c–27^d, D9 T2 om 26^cd. — ^d) D7 G2 धर्मस्या° (for ब्राह्मणा°)

27 D5 (cf v l 26) and D6 om 27 — ^b) K2 D9 G4 Cs परीवादात्, Cd as in text — ^d) T2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^d) — After 27, T2 reads 26^ab

28 ^b) Dn D5 D8–6 T2 M1 (*sup lin*) Cs अर्थत, D1 अद्यत, T1 अन्यत, Ca d अश्वत (as in text). — ^c) T1 G1 कुलाख्या नानुगच्छति — ^d) G5 Ca वृत्तित°, Cd वृत्त° (as in text) — After 28, D8 4 7 9 ins. lines 3–4 of 220*

29 = (var.) Manu 3 66. — ^a) D2 9 च (for तु) D9 अविपन्नानि (for अविहीनानि) — ^b) K6 D8 D10 T1 च (for अपि) — ^c) K1 4 5 B1 8 D1–7 9 10 T2 G2 5 च; M6 न (for तु) K2 निगच्छति, B6 प्रग°, Dn D5 प्रय° (for तु ग°) — ^d) D10 प्रकर्षं (for कर्षन्ति) G8 अपि (for च) K6 T1 G1 M महाजन, G6 महाधन (for महद्यश) — K4 B D (except D2) T2 ins after 29 (D8 4 7 9 ins lines 3–4 after 28) T1, after 30

220* वृत्त यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ।
गोभि पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्तत ।

[(L 1) D5 D8 यत्नेन (for यत्नेन) D8 4 वे (for सं) B1 8 D7 आयाति (for एति च) — (L 3) D10 गोभिरश्वैश्च कृष्या च वृषभ सुसम°.]

30 ^a) D1 °भृत् (for °कृत्) T1 G1 6 M (by transp) अस्तु कश्चित्, T2 अस्तु राजन् — ^b) D2 राज्ये॰ पथ्यो, T1 G M1 राज्ञा वध्यो (G2 राजापथ्यो), M2–5 राजावध्यो D1 न, D6 य॰ (for मा) — ^c) D52 नैकृतिवान् D2. 9 नैष्कृतिको (for नैकृतिको) D52m सदैव (for अनृती वा) — ^d) D1 य (for वा) — After 30, T1 ins. 220* (cf v l 29).

31 ^a) K (K8 missing) D7 गो॰ (for नो) K (K3 missing) B8 Dn2 D52 D1–4 7–10 T2 ब्राह्मणान् (for °ण) — ^c) K2m D8m नर. स, K4 G8 तत. स; Dn1 D52 D8. 4 Cnp न तस्य, D9 यश्च न, D10 न च स, G4 स नर, Cn न नः स (as in text) K1 समतिं, K3 (before corr.) सुमतिं, Cd s समिति (as in text). D1 न सुसुमतिं (sic) गच्छेत् — ^d) K4 विवदेत्, K5 विद्विषेत्, D1 निर्वहेत्, D9 निर्वदेत्, Ca d s निर्वपेत् (as in text). K1 2 D8 Cnp पितॄन्, K4 5 ऋषीन्, D8 4 कचित्; D3 गुरून्, Cs कृपिम् (as in text).

32 = 3 2 52, = (var) Manu 3 101, = (var) Pañcatantra 1 187, = (var) Hitopades'a 1. 45, = (var) Śārṅgadharapaddhati 642 — ^c) K1 हर्म्येषु (for गेहेषु) D8. 4 एतान्यपि सतां गेहे

33 ^b) D1 तत्कृति; Cd सत्कृतिं, Cs सत्कृति (as in text) — ^c) B8 प्रसूतानि, D9 प्रदत्ता°; Cd s प्रवृत्ता° (as in text) K2 D1 2 G1 °राज (for °प्राज्ञ) — ^d) K6 B D2–6 7 8 T G (except G8) पुण्यकार्मिणां

34 ^a) K1 D8 नृपते — ^b) K3 D2 7 T2 G2 सोढुं शक्तो, D1 विसोढुं शक्तो, G8 शक्नोति वोढुं; G6 शक्नोति नर्तुं (for शक्तो वोढुं) — ^c) K6 भारवहा

35 M2 om 35–36 — ^b) T1 G (except G1) M (M2 om) कोपनेनोत (G1 °प) शक्य; Ca d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरौ चाश्वसीत
 तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०
अर्चयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो म्रियते जायते च
 पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
 पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
 लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
 तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५

C. 5. 1326
B. 5. 36. 47
K. 5. 36. 47

(as in text)

36 M2 om. 36 (cf v 1 35) — a) B Dn D5 D2-6. 8-10 य कश्चित्, D2 G3 अथ चेत् (for यदि चेत्) K1.4 5 B1 3 4 D2 6-8 T2 G1-3 Cn असंबद्धो; Dn1 असंबंधी, Dn2 असबद्धो, D4 असंबद्धि (for असंबन्धो) D1 यस्य चेतसि संबंधी, M1 यदि कश्चिदसंबद्धो — d) G2.3 स (for सा)

37 a) Dn1 D2-4 चलचि(D2 °चि)त्तस्य, T1 G4 न कश्चि(G4 °चि)त्तस्य, M2 न जन्मिन यस्य (for चलचित्तस्य) — b) D2.4 5 G1.2.4 M2.4 अनुपसेविन — d) B2 Dn2 °संगत (for °संग्रह°)

38 a) D1 स्थिर°, D2 3 चल° (for चल°) K2 T1 G1 3 अनात्मानं; D1 महात्मानं, M दुरात्मानं (M1 sup lin as in text), C5 अनात्मानं (as in text) — c) K6 B1-4 Dn Dc 10 T2 समभि°, D7 समधि°, Cn p समति° (as in text) — d) K2 Dn1 D1.2 9 G4 शुष्कसरो

39 a) D1 अथ (for एव) — d) B1 D1 मित्र, D5 अन्द, T1 G1 4.5 अप्सु, M2-4 अभूत्, Cn.d s अभ्रं (as in text)

40 =(var) Rāmāyaṇa (ed N S Press) 4 30 73

41 a) B Ds2 D2 6 8 10 अर्च°, T1 G1 2 प्रार्थ° (for अर्थ°) — b) Dn D5 च (for the first वा) — c) B1.2.3 D5 नानर्थयन्, D2 नान्यथा विप्र, T1 G1 2 5 वान्यर्थयन् (for नानर्थयन्) K2 D1 T1 G M विजानाति (as in text), the rest प्र°

42 K2 Ds2 om. 42[ab] G3 transp 42[ab] and 42[cd] — b) Ds1 D10 तुल, D2 फल (for बलम्) — d) B1.2 4 D2 अर्थं°, Dn अर्थं° (for व्याधिं°)

43 a) K1 2 अनवाप्य, K4 D2 समवाप्य च, B1 3 अनिवार्यं च, T1 G अपहास्यश्च (G3 4 °स्य), Cd 8 अनवाप्यं (as in text) — b) K1 वै प्रतप्यते, K4 चोपतप्यत, B2 D1 2 4 9 G1 दह्य°, D2 चोपपद्यते — c) B1 8 प्रहृष्यते

44 a) G4 transp म्रिय° and जाय° K1.4 5 D9 पुन (for च) — b) K4 5 transp हीय° and वर्ध° B1.2 D1 G1 2 M1 3 4 याचति याच्यते, T1 याचते याच्यते; T2 हीयते वर्द्धते, G3 याच्यते याचते, G4 याच्यते याच्यते, M1 5 याचति याच्यते (for हीयते वर्धते) K2 B D (except D7 8 9) T2 G (except G5) च (for पुन) — c) B1 3 शोचति, B2 याचते, T1 G1.4 M1 वर्धते, G5 6 हीयते, M2-5 हायति (for याचति) B1 5 शोच्य°, Ds2 D2 8 याच°, T1 जाय°, G1 4 M1 हीय°, G5 6 M2-5 वर्ध° (for याच्य°) K1 4 D2 7-9 M2-4 पुन (for च) — d) B1 8 हीयते, B2 शोचते, T2 G3 शोच्यति (for शोचति) B1.2 वर्ध°, T2 G3 शोच° (for शोच्य°) K2 3 B D (except D7-9) G1 5 च (for पुन)

45 =(var) C 12 762 — b) K5 वा (for च) — c) Dn1 D2 4 10 G1 2 4 पर्यायत, G5 पर्यायशश्चैव (for °यश) K1 4 5 D2 9 दृद, B Dn Ds1 D3-6 10 T2 एते; Ds1 इत (for इह) D5 स्पृशते, T1 M आस्पृशति (for स्पृशन्ति) — d) Ds1 D7 T2 G4 वीरो (for धीरो) K5 B (except B3) Dn2 D5 6 8 T2 च (for एव) S

C 5.1207 B. 5.36.48 K. 5.36.43

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य
छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T2) transp हृष्येत् and शोचेत् B8 शोच्येत्, D3 हृष्येत् (for शोचेत्)

46 a) B8 D2.4 यला° (for चला°) Dn1 D9 हीना°, T1 G6 भीमा°, G8 इमा° (for हीमा°) D9 यदि (for षड्) — b) D2-4.9 transp तेषां and यद्यत् K1 यद्वत्, K4 T1 यत्, Dn1 यत्तद् (for यद्यत्) B1.4 Dn Ds D8.10 T2 G1.2 Cs वर्ध°, D1 यत° (for वर्त°). B2.6 Ds D10 तत्र तत्र, D7 T2 यत्र तत्र, Cs यत्र यत्र (as in text) — d) T1 G6 सच्छिद्र° (for छिद्रोद°) — Cf 5 33 65

47 =(var) 5 52 13 — a) K1.4 D1.8.9 T1 G1.3-5 तनुरुच्चशिखी (T1 G4.5 °खो), B8.4 Dn1 D2-6 T2 Cn °रुच्च शिखी, G2 °रुत्पसुखी, Ca d s as in text

48 a) G4 समुद्विग्न (for नित्यो°) K (K3 missing) B2.4.6 Dn1 Ds1 D2.7 Ca d s सत्त्व, Dn2 नित्य, G2 सत्य (for सर्वं) — c) K4.5 चात्यतम् (for तत्पदम्). K4.5 S (except T2 G3) अनुद्वेग (for °द्विग्न) — d) B2.4 D9 ब्रूहि (for वद) S (except T2 G3.4 M2) °द्युते (for °मते)

49 a) Dn Ds2 D3 G3-5 विद्यातपस, D1 विद्यते घ्नमो (for °तपसो). Cd n cite विद्या तप — D1 om 49c-50b — c) K1.4.5 D3 G2 लोभसन्यासात्, K3 सर्वसत्यागात्; G4 प्रशमाद्राजन् (for लोभसत्यागात्) — d) G4 हित, Ca d शान्ति (as in text)

50 D1 om 50ab (cf. v 1 49) — a) B3 तम, Ca d s भय (as in text) — d) K4 B2.4.6 Dn Ds D5-8.10 T2 योगेन, Ca d s त्यागेन (as in text)

51 ab) K3 D1.2 G2 transp. दान° and वेद°. B1.4 देव°, Cd s वेद° (as in text) Ds2 धर्मं चैव समाश्रिता

52 a) Dn अधीतस्य (for स्वधी°). K1 स्वयुद्धस्य, K3 D2.9 T1 G (except G3) सु(G4 च, G5 स्व)युद्धस्य (for सुयु°) — b) D9 सुश्रु° (for सुकृ°) — d) K1 अश्नुते (for एधते) Dn1 D3.4.9 भवत्येते सुखोदयाः

53 a) Ds आस्ती° (for स्वास्ती°) — b) T1 G1.5 निद्रा भजति, G2.4 M लभन्ति निद्रा; Cs निद्रा लभन्ते (as in text) K1.5 D8 न वै भिन्नाः प्रशम रोचयन्ति (=54d) — c) K1.4.5 धृतिम् (for रतिम्) — D6 om 53d-54d

54 D6 om 54 (cf. v 1 53) — a) D9 transp चरन्ति and धर्मं — b) K1 (before corr) धीरा. (for भिन्ना) — c) K2 D7.9 मानयते, K5 B (except B1) Dn Ds D5-6.8.10 T2 प्राप्नुवन्ति (Ds1 °ते), D1 च श्रयति (for मानयन्ति) — d) T1 G3 M1.2 प्रथम, Cs प्रशम (as in text) B3 मान° (for रोच°).

55 a) K1.4 न चैषां, K2 D2 न वै चैषां, K3 D1 न चैवैषां (for न वै तेषां) T2 स्वादते, G3 संदधे; G5 रोचते (for स्वदते) — b) K5 B1 D1.8 T1 G1.4.5 योगक्षेम, Ca d s as in text. B D T2 एव; G1.4 M इह (for उत) — c) T1 G1.5 वा (for वै) — d) G3 कश्चित् (for किंचित्) G4 अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्धि°)

56 =(var) Rāmāyaṇa 6 16. 9; =(var.) Pañ°

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५
संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६
तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६२
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३
अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४
न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५

C. 5. 1328
B. 5. 39. 67
K. 5. 35. 67

---

catantra 4 81 — [a]) B2 4 8 Dn2 D5 D8 9 T2 transp सम्भाव्य and संपन्न D1 च क्षीर (for संपन्न) — [c]) B Dn1 D2-8 9 0 चापलं स्त्रीषु, D5 D10 चापलं स्त्रीणां, T2 वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्य)

57 =(var.) Pañcatantra 2 8 — [a]) D5 D8 जतवो, D1 तरवो (for तन्तवो) G2 M1 4 वि, G4 हि (for ऽपि) K1 (by corr.) Cd आतता, B D2 (before corr.) 4-8 10 T1 G5 M2 8 आयिता, Ca s आयता (as in text) — [b]) B (except B1) D (except Dn1 D1 2 9) T2 G1 2 8 Ca d.s तनवो (for तन्तवो) T2 G2 4 M स्मृता, Ca.d.s समा (as in text) — [c]) D1 आयाम्या, T1 M2 4 ह्यायासान्, G1.8 M2 8 ह्यायासान्, G2 4 आयासान्, M1 ह्यायासा, Ca d आयासान् (as in text) K2 बहु वाद्दहुलत्वाच — [d]) K2 महन्ति, S (except T2 G2) वहंति, Ca सहन्ति (as in text)

58 =5 62 19 — [a]) K4 B3 Dn2 D5 D8 8 8 10 S (except T1 G1 4 8) धूमायन्ति, Ca d as in text G4 व्यपेता हि, Ca d व्यपेतानि (as in text) — [b]) D2 7 M1 2 ज्वलते, Ca as in text K2 8 Dn1 M1.2 सहितानि G2 तु (for च) K1 सहितानि ज्वलन्ति च, T1 G1 4 प्रज्वलतीह (G4 °व) सगता°

59 =(var.) Śārṅgadharapaddhati 1312 — [a]) G2 तु (for च) — [b]) M2 transp स्त्री° and ज्ञाति° B1 स्त्रीषु गोषु च भारत, D2 m.8 4 स्त्रीषु गोषु तपस्विषु

60 =(var.) Pañcatantra 3 51 — [a]) K1 2 Dn1 D2 4 T2 एकक, Ca d एकज (as in text) — [b]) K2 फलवान्, M (M1 *sup. lin.* as in text) बलवत् (for बलवान्) K2 तु (for सु) — M2 (hapl.) om. 60[c]–61[b] — [c]) D9 विपह्य, D10 सुशक्य, Ca d s प्रसह्य (as in text) K1 प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव) B3 इव (for एव) S (except T2 G2, M2 om.) वातस्य (for वातेन) — [d]) D8 9 शाखास्कधे, Ca d as in text D1 विमर्पितु, D2 च मर्दितु, D9 प्रमर्दितु (for विम°) K1 शक्य स्कधे प्रमर्दितु, K4 शक्य स्कधेन म°, K5 T1 G M शाखास्कधेव° (T1 G1 °धेन, G2 °धश्च)म°, B Dn D5 D2-8 10 T2 सस्कधो मर्दितु क्षणात्, T1 शाखास्कधेन म°

61 =(var.) Pañcatantra 3 60 — M2 om. 61[ab] (cf. v. l. 60) — [a]) K1.2 महता (for सहिता) — [b]) K2 सर्वत्र, T1 G1.8 अमूला, G2 आमूला, G4 M (M2 om.) समूला (for संघश) T1 G1 8 अप्र° (for सुप्र°) G8 आमूलाग्राप्रतिष्ठिता — [c]) K4 B1 8 D2.4 9 S (except T2 M2 3) अपि, D2 तेपि (for ते हि) — [d]) K2 [अ]न्योन्यमाश्रयात्, D4 [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!)

62 =(var.) Pañcatantra 3 53 — D4 (hapl.) om. 62[a]–63[b] — [d]) K1 B3 D5 D1.9 10 T2 एकक (for एकज)

63 D4 om. 63[ab] (cf. v. l. 62) — [a]) K (K3 missing) D1 2 5 6 8 G2 अन्योन्यसमुपस्त(K2 °पास्त, K4 °पल)म्भात्, T1 G1.3-5 M अन्योन्यस्योप(G1 °स्याप-, G4 °स्येह, G5 °स्यैव)स्तम्भात्, T2 अन्योन्यसमनुस्तम्भात — [b]) B1.3 वा (for च) G1 अन्योन्याश्रयणेन च, G4 अन्योन्यस्याश्रयेण च — [c]) B3 G2 M1 (*sup. lin.*) सम्प्रवर्तंते — [d]) D2-4 9 G4 (before corr.) च (for उत)

64 [b]) K1 वृद्धा (for बाला) M बालाश्च (for °श्च) D2 बाधवा (for ज्ञातय) B Dn D5 D3-6 8-10 T2 ज्ञातय शिशव स्त्रिय — [d]) K2 T1 G (except G6)

C 3 1327 / P 5 ... / K 5 35 62

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६६

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७

पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गता (for शरणा°) — After 64, D8 ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 a) D9 मनुष्येषु (for न मनुष्ये) K1 D8 T1 G3 4 M मनुष्यगुण, D2 G2 5 मनुष्यगुणा (for मनुष्ये गुण) — b) K1 D2 G4 गुण° (for धन°) D3 ऋते (for अपि) K4 B1 3 Dn D5 D8-7 10 T2 राजन् (K4 B1 3 D7 अन्य) सधनतामृते

66 =(var) 5 27. 23, =(var) B. 2 64 18 — G2 4 5 transp 66 and 67 — a) M3-5 अव्याधिकं, Ca d as in text K4 B1 3 4 D (except D1 2 7.8) T2 G1 Ca शीर्षरोगि, G2 शीर्षतोय, Cd °रोग (as in text) — b) G3 पापानुविद्धं, Ca d as in text K1 तीव्रम्, Ca d 8 तीक्ष्णम् (as in text) N (except D1, K3 missing) T2 Ca d 8 उष्ण (for उग्रम्) — c) D1 G2 5 अपेय; Ca d पेय (as in text) D1 G2 om यत्. D1 च (for न)

67 G2 4 5 transp 66 and 67 — a) T1 रोगान्विता K1 वै (for न) K1 बलम्, G3 M (except M5) फलान्, G1 बलान् (for फलानि) K1 आश्रियते, G5 आश्र°, Ca d आद्रि° (as in text) — d) T1 G5 न विंदते, G1 निर्विंदते, G2 न लभ्यते (for न बुध्यन्ते) Dn1 धनयोगात्, T2 न च भोगात् (for धनलोभात्) D1 धनलोभानुसौख्य; M1 (sup lin) धनभोगात्सुभोगान् T1 G (except G2) M3-5 भोगान् (for सौख्यम्)

68 a) K1 D1 S (except T2 G2) अपि (for हि) K1 3 B1 3 4 Dn D5 D2-8 10 T2 उक्त, D9 युक्तो (for उक्तो) — b) D1 G5 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — c) D1 9 वारयति, D2 धारयति, D5.6 वारयेश्च (for वारयेति) — d) K2 5 D1 2 7.8 G2 कैतव्य वै, D9 कितवस्त्व K1 4 B1 D8 D10 वै पण्डिता (for पण्डिता)

69 a) T1 G1 अव°, Ca.d 8 वि° (as in text) — b) K4 5 B Dn D8-6 10 T2 Cap सूक्ष्मो; T1 मैत्री°; G मैत्रो (G3 मित्रो), M मित्रं; Ca d 8 मिश्रो (as in text) T1 G1.5 सहसा (for तरसा) — 69cd=C 2 2488cd. — c) K1 2 D1 7 प्रश्रयिणी (for प्रध्व°) T1 G क्रूरसमाश्रिता D1 ते (for श्री.) — d) D1 मतिर्मोहाद्; Cs मृदुप्रौढा (as in text). Ca d cite प्रौढा. K2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्)

70 a) B3 पांडवेयान् (for पाण्डवान्). — b) K1.2 4 Ds1 D1 9 T1 G (except G5) पुत्रा° (for सुताः) T1 G (except G3) तु (for च) D9 जातु (for पान्तु). — c) D8 D1 10 एकामित्रा. (for एकारि°). K4 D1 G3 ह्येक मित्रा, B1 2 4 5 Dn Ds D5 6 8 10 T2 ह्येककार्याः; B1 D3 4 9 पाडवाश्च; D2 T1 G1 2 4 5 M1-3.4 (inf. lin as in text) 5 -श्चैकमित्रा — d) S (except T2) कुरव (for सुखिन°) D7 G4 समेता° (for समृद्धा°)

71 a) B4 D3 D9 S (except T G1.2) Cd मेधी°, Ca 8 मेढी° (as in text) K1 एक (for अद्य) — b) D7 8 G3.4 त्वया, T1 G1 5 त्वद्- (for त्वयि) K2 D1.8 S (except T2 G2 M1) अधीन (for आधीनं). D12 D1 कुरुकुशल (for कुरुकुलं) — c) T1 G1 3.4 °वासे (for °वास-) — d) K1 4 गोपाय स्व, K2 गोपायन्वै; D3 (उ)पालयस्व (for गोपायस्व) D7 रक्ष (for रक्षन्) S (except T2 G2) गोपायेस्त्व स्वान्सुतांस्तात रक्ष.

संयच्छ त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।
सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्याननमतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

C. 5. 1337
B. 5. 37 4
K 5. 37 4

72 ^{a}) D9 सयक्ष, G2 श्रद्दस्व, G3 सयच्छ (for संयच्छ) K5 B D (except D1) T G (except G2) कौरव (for कौरवान्) — ^{d}) D5 सुयो° (for दुर्यो°) G2 वारय, Ca स्थाप° (as in text) D10 सुमार्ग (for नरेन्द्र)

Colophon K3 missing — *Sub-parvan* K2 B1-4 Dn2 D5 D1. 8-8 8 10 T G1 2 M प्रजागर, K4 5 सजययान, B6 G6 विदुरप्रजागर — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 G2 विदुरवाक्य, G1 M कुरुप्रशासन (G1 °शासा) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 35, Dc (sec m) 33, D7 S 36 (M 37) — *S'loka no* K5 71, Dn D8 73, G6 72, M6 70

37

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v 1 5 32 15)

1 ^{a}) K2 धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र) G6 मनुर्नृपेंद्र (for इमान्राजेन्द्र) D9 दोषान्सप्तदश श्रीमान् — 1^{b}=1 67 9^{d}, 111 31^{d} — ^{d}) D8 आकाशे (for आकाशं) M6 आकाशं प्रति मुष्टिभि

2 ^{a}) Dn D2-6 T2 दानवेंद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य) Ca.d cite इंद्रस्य K1 कोमुत्र (sic), K2 4 5 D1 7 9 G2 Cd.s कार्मुकं, D3 कोदंड, T2 च धनु, G3-5 M चैं चाप (for हि धनु) T1 G1 तानेव ह्यींद्रस्य चाप — ^{b}) D8 T1 G3 4 M4 अनम्य (for अनाम्य) K4 M1.4 नाम्यतो; G1 नमते, G3 नयतो (for नमतो) D1 ·ध्रुवन्, T1 G1. 2 5 ध्रुव (for ऽब्रवीत्) K1 मान्य कामयतो व्रत — G2 om. 2^{cd} — ^{d}) T1 G (G2 om) अनम्यान्, M3 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्) D1 T1 G (G2 om) M3-5 अब्रवीत् (for तथा) K4 5 B Dn D5 D8-8 10 T2 अग्राह्यान्गृह्णतस्तथा, D9 अनामयतोब्रवीत् (sic), M1 आनम्याश्चैव नाम्यत

3 ^{a}) K2 5 B Dn D5 D3-8 10 T शास्ति वै (K2 D7 च, T1 त, G5 तु) (for शासति) K5 Dn1 D2-6 8 T2 Cn कुप्येत्, B Dn2 D5 D10 G2 रुष्येत्, D1 तप्यते, D9 कत्थेत, G8 कुप्यति; G4 Cs कुप्येद् (for कुप्यते) — D9 om 3^{bcd} — ^{c}) K1 2 D2 7 Ca स्त्रिय, K4 श्रिय, D1 प्रिय (for स्त्रिय) T1 G1 2. 5 नो, Ca d यो (as in text) K4 5 B1. 2 4 Dn D1-5 6 (sup lin) T2 अस्तुते (for अस्तु ते) — ^{d}) B D (except D1. 2 7, D9 om.) T G4 याचते (for °ति) B1 2 4 5 Dn D8 कत्थते वा, B3 D5 D8-6 10 T2 कत्थते च, G4 वै ह्यनार्यं (sic) (for यश्च कत्थते) K2 D1 2 G2 कुप्यते (for कत्थते)

4 K4 om 4^{abc} — ^{b}) D1 अबली (for अबलो) B1 2 5 Dn2 D5 T1 बलिना (for °ना) — ^{c}) D1 ह्यश्र° (for अश्र°) T1 G1 वचो (for च यो) — ^{d}) K2 अधन, K4 कार्मं, D5 D10 G2 Ca d s अकामान्, D1 कामान्; D5 T1 G1 8 5 M3 अकाम, G4 M1.4 5 Cdp sp अकामा (for अकाम्य)

5 ^{a}) K1 Ca वध्वा हास्यं, K4 B Dn D2-6 8 T2 G2 वध्वावहासं, D1 यद्वा दुराप, T1 G1. 3-5 वध्वा वास, M1 (sup lin as in text) 2-5 वध्वा सहास, Cd s वध्वा हास (as in text) D1 सुलभ (for श्वशुरो) B D

C. 5. 1368
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न सरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिप ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D1 2 7 9) T2 transp य and मन्यते (om. च) — b) K4 B3 4 D (except D8 D1 9) T2 वध्वावसन्नभयो (for वध्वा वसन्नुत यो), see Cn T1 G1 2. 5 M वास, Ca d s वसन् (as in text) T1 G1 3 5 सहते, M सह यो (for उत यो) G6 धर्मं°, C8 मान° (as in text) — c) K2 निर्वपते S (except T2 G3) यश्च वपेत (for निर्वपति यश्च) Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे D7 स्व- (for च) D9 वीर्यं, Ca d बीज (as in text) — d) K1 4 स्त्रिय, T1 G3 4 M1 (inf lin as in text) 3. 4 प्रिय, G1 6 प्रिया (for स्त्रिय) Ca d cite परिवदति

6 a) B Dn D8 D6 8 10 T2 अपि (for एव) S (except T2 M2) लब्धं (for लब्ध्वा) B (except B3) Dn2 D8 D6 8 10 T2 वादी, Dn1 वदेत् (for उवाच). — b) B3 4 कथयति, T1 G6 कथ्यते, G3 4 कथ्यति, Cn कत्थते (for कत्थति) K1 6 D8 D1 याचमानं, K2 D5-7 याच्यमान, B3 4 M1 (sup lin as in text) 3 4 याचमान (for याच्य°) — c) K1 2 6 D7 9 ये च, K4 तमेव (for यश्च) K1 असत (for असतः) K (K3 missing) D5-7 9 G2 सत्सम्, B8 D6 8 10 T2 G4 सत्वम्; D1 सततम् (for सान्त्वम्) K1 4 5 D8 4 7 9 T2 G2 उपासते ह; B Dn D6 8 10 °नयीत, D8 °शयीत (for °सतीह) — d) K4 उपलं नयन्ति, K6 B Dn D8 D2-8 10 T2 उपाश्रयन्ति, D9 ता सर्वे तु यान्ति, T1 G1 5 एते हि यान्ति, G2 एते मनुष्या, G3 एतेन सात्त्वति; G4 एतेन यास्यति (for एते तु यान्ति) K1 5 B Dn D8 D2-8 10 T2 G3 निरयं, D1 नलिलं, G5 अनिल (for अनिलं) D1 वै मनुष्या, G1 5 पाशहस्त (G6 °स्तान्)

7 =(var.) C 12 4052 — a) D5 G2. 4 M वर्तति — b) B3 T G1 3 6 वर्तितव्य D2 G3 धर्मं — c) D1 मायाविनो (for °चारो) D1 वर्तितव्या., T1 G1 2 3 साधि°, G3. 4 M वोधि° — d) D1 साध्वाचारा° B D (except D2 8) T2 प्रत्युपेय (D1 °देया) — After 7, K1 B D (except D2-4 9) T G (except G3) M1 ins (a variant version of 5 35 43)

222* जरा रूप हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा
क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L 1) K3 D8 D1 7 M1 om हि Dn2 G4 M1 आशां — (L 3) D1 transp. कामो and ह्रिय — (L 4) D1 सर्वदरो (for सर्वमेव) D1 T1 G (except G3) M1 अति (for अभि-)]

8 b) K1 G2 वै सदा, D1 सर्वदा, D7 वै तदा; T1 G1 4 6 M1 (inf. lin.) वै तथा, G3 वै यथा; M भारत (for वै यदा) — c) D7 प्राप्नोति (for नाप्नोति) Dn1 D8 4 अय, D2 इह, G3 अपि (for अथ) D7 न (for च) D9 न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं — d) K2 G3 एव (for इह) S (except T2 G2 3) कर्मणा (for हेतुना)

9 a) K1 4 5 B3 4 Dn D8 D6 8 10 T2 transp °वाद° and °मान B1 3 5 T1 G5 अभिवादो, Cd s अतिवादो (as in text) D2 अतिमानोतिवादी च — b) D2 अति (for तथा) K1 4 6 T1 Cdp np sp अत्यागो; K2 G अत्याशा, B3 अन्यायो, Cd s अत्यागो (as in text) D9 तथा संभावनात्मना — c) K1. 4 5 B2 3 D2-4 7 9 T2 विचिकित्सा, B1 4 5 D8 m 6 8 G1 M5 Cn आत्म(G1 M1 अति)विधित्सा, Dn D8 D10 Ca d s अनुविधित्सा, D1 अति प्रहर्ष (for अतिविवित्सा) — d) M °द्रुह्यं (for °द्रोह°)

10 a) B1 D8 G2 3 M अयसा., D2-4 आमया (for असय) — d) K1 2 4 D81 T2 अश्नुते (for अस्तु ते)

11 a) D3 4 9 निश्वस्तवर्गान् (D9 °स्त इति) यो हन्यात्-

विश्वस्तस्तैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १७
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
न्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C. 5. 1353
B. 5. 37. 20
K. 5. 37. 20

— d) K1 अपि (for एव) D10 मधुपानरत सदा, G4 यश्च स्यात्पानपो द्विज — After 11, N (except D9, K3 missing) T G (except G3) ins

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजाना प्रेषकश्च य ।

[D1 आदेशनाद्, Ca.d s as in text. T1 G1 4 5 निद्राना (for द्विजानां)]

12 a) G3 शरणागतहन्ता च — b) K3 D1 7 T G1. 2 5 ब्रह्महभि, K4 B Dn1 D5 D3–8 9 10 °हण (for °हणै) B3 4 D2 स्मृता (for समा) — c) K1 सभाप्य, D1 समत्य (sic), D2 4 समेतं, Cd s समेत्य (as in text) B वर्तव्य, Dn2 Ds1 D5 6 M1. 2. 4 चर्तं°, D1 वत्त° (for कर्तं°) — d) K4 स्मृत, T1 स्मृत, G1. 5 स्मृति° (for श्रुति)

13 a) D2m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो) K1. 5 D7–9 Cs अनयविद्धवाक्य, D1 अनविरुद्ध°, T1 G1–4 M अनपविद्धाग्निहोत्र, G5 अविविनाग्निहोत्री, Cd np अनपविद्ध° (as in text) K4 B Dn D5 D2–6 10 T2 गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्य.. — b) B D (except D1. 2 7 8) T2 G4 M2 5 हि (for अपि) — c) K1. 4 मानार्थं°, B Dn2 D5 D2 10 M5 नानर्थकृत्याकुलित, Dn1 D3. 4 नानर्थकारी कुशल°, D1 corrupt, D2 नानर्थकृत्यापकलि, G3. 4 नानार्थ°, M1 3. 4 यो ह्यर्थकृत्य° (for नानर्थकृत्य°) — d) D2 G4 5 सद्यो (for सत्यो) G5 मृत (for मृदु)

14 =(var) Rāmāyaṇa 6 16 21, =(var) Pañcatantra 2 171 (text simpl 2 160), =(var) Śārṅgadharapaddhati 1360, =(var) Subhāṣitāvali 2838, = Śukasaptati (text simpl) pp 76, 199 — c) K2 D8 च (for तु) — d) D2 transp वक्ता and श्रोता

15 =(var) B 2 64 17, =(var) Hitopades'a 4. 17 — a) K1 4 B Dn D5 D2–6 8 10 T2 समा°, K5 अना°, D9 G3 उपा° (for व्यपा°) — b) K2 त्यक्त्वा (for हित्वा) G3 °प्रियं (for °प्रिये)

16 =5 126 48, =(var) 1 107 32, =C 2. 2104, =(var) Skanda-purāṇa, Kās'īkhaṇḍa 13 90, =(var) Pañcatantra 3 81, Hitopades'a 1 115, =Cāṇakya-Śataka 31 (ed Haeberlin), =(var) Śārṅgadharapaddhati 1462 — a) Dn2 कुलार्थं, Ca as in text. K1. 4 त्यजेदेक कुलस्यार्थे — d) D6 आत्मार्थं, G4 ह्यात्मार्थे

17 =Manu 7 213, =(var) Ādi 1614*, =Cāṇakya-Śataka 29, =Hitopades'a 1 31, =Vikramacarita (ed Edgerton) SR 12 1 (JR 20 1) — a) K (K3 missing) B2 5 Dn1 Ds2 D6–10 T2 आपदर्थे D1 G5 रक्ष्य (for रक्षेत्) — b) D1 S (except T2 G2 4) दारा रक्ष्या (for दारान्रक्षेद्) — c) K2 D2 सर्वतो, G3 सर्वदा (for सतत) D1 M आत्मा तु सर्वथा (D1 °तो, M5 °दा) रक्ष्यो — d) G4 प्राणैर् (for दारैर्) — After 17, K4 B D (except D9) T G1 ins

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L 1) B2 3 एव (for एतत्) T1 सृष्ट (for दृष्ट) D2–4 7 T1 वै नरक (for वैरकर)]

18 a) K5 च, G4 तु, G5 हि (for ऽपि) — b) K1 2 D1 2 G2 एतत्, B Dn D5 D3–8 10 T2 Cs इद (for एव). K4 प्रयुक्त, Cs युक्त (as in text) K4 B6 D (except D5 D2 6. 9) T G1–3 Ca d प्रातिपेय (for °पीय) — c) K1 G1 5 यथा, G3 तथा (for तदा) — d) K2 तव्यातिपीय (for वैचित्रवीर्य)

19 a) D9 °वर्णान् (for °यहान्) — b) K4 5 D2–4 9 T1 G1. 3 °जैपी, B Dn D5 D6 6 8 10 T2 °जयेथा (for

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा-
न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९

यस्मात्र न क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

°ज्ञेष्ठा) — c) K2 transp. हित्वा and सिंहान् K1 तापुकान् (for क्रोष्टुकान्) — d) D8.9 S (except T2) transp प्राप्ते and काले — After 19, K (K2 missing) D1 2 7 T1 G (except G1) ins an addl colophon [Adh. No K1 3 4 6 D1 2 7 35, T1 G (except G1) 37.]

20 Before 20, K (K2 missing) D1 2 7 T1 G (except G1) ins विदुर उ° — a) K3 स (for न) T1 G1 3 M1 4 5 सार्व° (for सर्व°) — b) K1 4 6 T1 G (except G1) transp भृत्यस्य and भक्तस्य M4 यशस्य, Ca d 8 भक्तस्य (as in text) K1.4 6 चिराश्रितस्य, G2 हितस्य नम्य (for हिते रतस्य) — c) D1 T1 G1 4 5 M1 2 यस्मिन् (for तस्मिन्) T2 भक्ता (for भृत्या) D3 4 9 विनरीयमानि (for भर्तरि वि°)

21 b) K2 B Dn2 D5 D4 6 8 10 T2 राज्यं धनं (for बाह्यं जनं) K3 D5 स निगृह्णीत, D3.4 सचिवधैव; D8 मसिमातं; Cd as in text D2.4 6 विद्वान् (for अपूर्वम्) — c) D3 एन, T1 G1 3 अमी ह्येनं (for ह्येनं) K2 B1 D1 D2-7 11 T2 च(D7 उ)चिता च विरुद्धा , D5 उचिता याप°, D1 2 उचि(D2 रुचि)ता विरुद्धा ; D8 सुचिताप°, T1 G1 3 4 M उचितापराधा (G3 °धान्), Ca d 5 as in text. — d) M4 अपि (for हि) D8 समात्या (for ह्य°)

22 a) D1 पूर्वाणि, T1 सर्वं न, G1 सर्वान् (for सर्वाणि) — b) B1 4 Dn2 D3 5-6 T2 °व्यये; T1 G M °व्ययास्या, Ca d 8 °व्ययौ (as in text) B D (except D1 10) T2 चानुरूपां; G2 अनुरूपान्, Ca d as in text G2 न (for च) — d) Dn2 सु , D8 T2 ह (for हि)

23 a) K1 4 6 अथ, D10 नु (for तु) — b) K1.4 6 B2 D9 अतन्द्रित°, K2 B1 Dn1 D1 2 6 7 T2 अतन्द्री, B1 D8 10 अतन्द्र ; T1 G M अयत्नः (for अतन्द्री) — c) D1 G4 अनुरूप (for अनुरक्त) — d) D3 D1 G4.8 आत्मैव — After 23, K6 D3 ins

225* चाण शाकुनिको मल्ली एकाकी स्तम्भसेवकः ।
सद्योरोगी विवादी च सहैतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 a) D3 D10 च, G4 हि (for तु) D1 वाक्यं च यो नाद्रियते विनिष्टं — c) D9 ज्ञाना°, S (except T2) आत्मा° (for प्रज्ञा°) — d) K1 दृष्ट (for भृत्य)

25 a) D3 अस्तम्भ (for अस्तब्ध) — b) K3 D2 9 शाघ, D1 शुक्ल; T1 G1 3 सुशाठ, G3-4 M3 वाक्य, M1.4 शुभ; Cd 8 श्लक्ष्ण (as in text) G3 अनार्यं, Ca d 8 अहार्यं (as in text) — c) K1 Dn2 Ca d अरोगिजातीय, C3 as in text K4 °चेयं, D10 °वाच; Ca d 8 °वाक्य (as in text)

26 a) K1 4 6 D8 विश्वासेत् (for विश्वासात्) B4 D (except Dn1 D1-4 9) T2 C8 गेहे (for गेह) — b) D3 10 चित° (for चेत°) T1 G3 4 M1 4 नपि काले; Ca d 8 विकाले (as in text) — c) D8 तिष्ठन् (for तिष्ठेत्) Dn1 D3 D5 नगूढो, T G3 4 गू(T2 गृ)ढो, G2.4 M असूढो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६

न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे-
त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८

गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०

अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१

कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२

C. 5. 1339
B. 5. 37. 35
K. 5. 37. 35

(for निगूढो) — d) K1. 5 राजक्या, K2 4 Cd राजकन्या, B Dn Ds D5–8 10 T2 Ca s °काम्यां, D2–4 9 G1 (before corr as in text) °कीया (for राजन्यां) D1 योषितो, Cs as in text. K1. 2 D1 Ca d प्रार्थयेत, Cs as in text.

27 a) K1 सर्वं°; K3 4 5 D1 शत्रु°, B Dn D2–10 T2 G1 (by corr) M1 Ca मत्र°, T1 G1 (before corr) 2–5 M2–5 पुत्र°, Cs ap dp सत्र° (as in text) G3 पृच्छेत् (for गच्छेत्) — b) K4 मस्पृष्टमत्रस्य, B3 D3. 4 ससृज्य मत्र(B3 -मान)स्य, D2 5 7 G (except G3) M1 (inf lin as in text) 2–5 ससृष्टमात्रस्य, Ca d. s as in text G5 कुलं गतस्य, Ca. d s as in text — c) K1. 2 5 B Dn1 D2–4 5 (by corr as in text) 6–8 10 T2 नाश्वसिमि, G आश्व° (G5 विश्व°) (for नाश्व°) — d) K1. 2 4 D1–4 8 9 M1 (inf lin as in text) च (for तु)

28 a) G1 5 कुशली (for पुंश्चली) — b) D9 पत्नी (for पुत्रो) K4 सपुत्रा, D1 बालपुत्र — c) D1 सूना°, Cs समा°, Ca d सेना° (as in text) K5 B Dn Ds D3–6 8 10 T2 उद्धृतभूति, D9 उद्धतो भक्त, T1 G M °भूमि, Cs उद्धृत°, Ca d as in text — d) K2 4 B1. 3–5 Dn व्यवहारेषु (K2 °रे चैव, K4 °रे च), B2 Ds D1. 5 6 T1 G (except G4) Ca d. n व्यवहारे (for व्यवहारे वै) — After 28, B Dn Ds D1 (om. lines 5–8) 5 6 8 T2 Ca ins 5 35 45–46 (with v l.)

29 a) K4 एते गुणोदयास्तात शील भजते (hypermetric!) — b) K1 B Dn2 Ds D10 G2 3 Ca °वर्णप्रसिद्धि°, K2 °वर्णशुद्धि, Cd. s as in text — c) Dn1 D3–6 9 T2 तेज° (for गन्ध°) Ca. d s cite स्पर्शगन्धौ — d) T1 G भार्या, Cs नार्य (as in text)

30 a) S (except T2 G5 M2) तु, Cs च (as in text) K4 मितभुक्ति, Ds G1–3 M2 मित(G3 °ता)भक्त; Ca d s as in text — b) T1 G M प्रतिभा (for च सुख) K1. 5 B Dn Ds D5 6 8 10 T2 transp सुख and बल — c) K1 5 B (except B4) D (except D1. 2 7–9) T2 भवति (for भवेत्) — d) M मा तावद् (for न चैनम्) K1 2 4 D1. 2 9 आद्यून, Ca. d. s as in text

31 a) K5 D8 अधर्म° (for अकर्म°) — c) B3 अशिष्टवेश, Ds अनिष्टवेग, D1 °वश, Cd s °वेष (as in text) — d) D9 T1 G1 (by corr as in text) 2–5 M एन (for एतान्) D9 गृहेषु (for गृहे न) K1. 2 B Ds D1 2 5–8 T2 प्रतिवासयेत (D8 °यति).

32 b) K5 वराकम्मधूर्तं, B D (except D1 9) T2 G1 (by corr) M2 5 वनौकस धूर्तं (D2 M2 5 °स मूत), G2 वराकि°, Cd. s वराकसमूत (as in text) — c) D1 सुनिष्ठुर, D9 नैष्ठूरिण, Cd s निष्ठुरी K1 (by corr) 2 B2 4 Dn Ds D3. 4 8 9 दृढवैरं, D1 कष्ट° (for कृत°) — d) D1 चैतान् (for एतान्) K2 यायात्, D1 रक्षेत् (for याचेत्)

33 a) K1. 2 4 B3 Ds D2–4 9 Cs सक्लि(B3 आक्लि)ष्टकर्माणम् K4 अतिप्रचण्ड, B3. 4 Dn2 D1. 5 6 9 T G1. 2 5 अतिप्रमात्र (D1 °वाच), G3. 4 M °प्रमादिन, Ca. d. s as in text. — b) K4 D3. 4 S (except T2) वह्वानृत (K4 °शिन)

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं
नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-
प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३३
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ३५
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ३८
भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ३९
तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for नित्या°) M वा (for च) K1 अनृतभक्ति, M1 2 4 अदृढभक्ति (for °भक्तिक) K3 वा (for च) — c) K (K2 missing) D5 D1-4 7 8 Cn d s निकृष्टरा(K1 2 D3 °रो)गं, B Dn D5 6 8 10 T2 M3 विगृह° (for विकृष्ट°) K1 4 5 B1 4 D (except D5) T2 बहुमानिनं, T1 G M बहुमादिनं (G3 °नं) (for °मानिनं) D3 T2 वा (for च) — d) D4; D5 T1 G1 4 5 om अपि K1 4 न, D1 हि (for अपि) K1 4 निषेवेत, D5 न आपेय (for न सेवेत)

34 a) K4 अपि (for हि) — b) K4 अपि, D5 T1 G1 2 5 हि (for च) — c) D2 होतौ, D2-6 T2 चोभौ (for वेतौ) M °बंधना होते — d) G3 सिध्यत (for सिध्यतः)

35 a) S (except T2) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा) — b) D2 अथ (for अनु) — c) D5 कुमारीं K1 °पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा) — d) K1 G3 4 M वारण्यसंस्थ (K1 °स्था); K3 D1 चारण्यसंस्था (for अरण्य संस्थो) K1 तु मुनि, K3 D1 च मुनि, K4 B3 अपि मुनि; B1 2 4.5 Dn D3 D4-6 8-10 T2 अथ मुनि; D8 नृपति (for मुनिवत्) — After 35, K5 reads 55-58

36 a) D4 G1 च (for यत्) — b) G1 सर्वभूत सुखावह — c) K3 om तत् D2 यत् (for तत्) B Dn D4 D8 10 T2 ईश्वरे (D5 D8 °रे), Cn d s ईश्वरो (as in text) K2 S (except T2 M3) अपि, Cn d s हि (as in text) D2 एव, Cn d s एतत् (as in text). — d) B Dn D4 D5 10 T2 सर्वार्थ° (for धर्मार्थ°)

37 a) K4 B (except B2) D2-6 10 T2 G1 2 Cn वृद्धि, D5 बुद्धे, Cn d s np बुद्धि (as in text) — c) T1 G1 2 अस्ति (for स्यात्) — d) K3 D5 T1 G1,4,6 M1 2 वृत्तिभयं; D8 Cn अवृत्तिभयं, Cn आवृत्ति°

38 a) Dn1 D2 पश्येत्; D10 यत्र (for पश्य) D10 अदोषैः (for दोषान्) — b) K3 6 यै प्र, G4 यस्य (for यत्र) B Dn2 D5 D6 6 8 10 T2 व्यथेयु (for व्यथेरन्) S (except T2) सर्वदेवा (for देवाः सशक्राः) — c) Dn1 M4 पुत्रे (for पुत्रैर्) G6 सर्वं (for वैरं) K3 भूता (for नित्य) — d) K1 2 D1 2 प्रहर्षं; Dn1 D5 4 7 9 सप्रहर्षः (for च हर्षः)

39 a) G2 रोप, C8 कोप (as in text) K1 5 B (except B2) Dn1 D2-5 8 T G1 5 चैवेन्द्रकल्प, K3 चैन्द्र°; D6 चैव प्रवल; D10 राजेंद्र कोपो, G4 पद्म° (for चेन्द्र°) — d) T1 G1 3 Cn d श्वेतग्रह; G4 धूम° (for श्वेतो ग्रह) D1 3 आपतेत् (for आपतन्) D1 च; D2 न (for खे) S त्वापतन्ते (G4 °स्वाप्नुवंते) यथैव (for तिर्यगिवापतन्खे)

40 a) M1.3 4 तु (for च)

41 = (var) 5 29 47 — b) G4 व्याघ्रा पच च पांडवा. — c) G2 भिधि (for छिन्धि) — d) K1 2 4 D3 8 9 M निनशु, B1 Dn D5 D6 8 10 T2 नीनशत्; Cn d.s नीनशो (as in text) D2 4 7 M1 (sup lin) व्याघ्रा नेशुर्वन विना, G2 व्याघ्र न न वनेद्वन (sic)

42 b) Dn1 D2m 3 4 9 G4 (by transp) न स्युर्व्याघ्रा;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४२
न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

C. 5. 1.91
B. 5. 37. 58
K. 5. 37. 58

K2.4 D8 न व्याघ्राश्च (K4 °घ्रा स्यु°), D8 न स्युर्व्याघ्र (for व्याघ्रा न स्युर्) D1 G4 वनात् (for ऋते) K2 B (except B3) Dn1 D2–4.7 वनात्, D1 G4 ऋते (for वनम्) — ^{c}) D1 च, S (except T2 M5) तु (for हि) — ^{d}) G1–3 व्याघ्र (for व्याघ्रान्) — Cf. 5 29 48

43 ^{a}) K1.5 B D (except D1.9) T2 कल्याणान्, K4 T1 G (except G5) कल्याणा (for अकल्याणा) — ^{c}) K1.2.4 यथैव, T1 तदेषा (for यथैषा) — ^{d}) D2 वैगुण्य D9 S (except T2) पापवेदिन

44 ^{a}) G2 M2 ऋच्छन्, G4 ऋश्यन् (for इच्छन्) — ^{b}) K1 उदित, D1 अभित (for आदित)

45 ^{a}) D3.4 विगत, M विमुख (for विरत) — ^{b}) K2 M वि(M1 अभि)निवेशित, G3.4 च निवेदिन (for च निवेशित) K5 कल्याणानि निषेवते — ^{c}) G (except G3) पूर्वम् (for सर्वम्) M2 इय (for इद), and बुद्धा (for बुद्ध)

46 ^{a}) K4 D9 G3 अर्थ (for अर्थं) G4 यो धर्मार्थकाम च — ^{b}) D3.4 °काम, G4 °काले (for °काल) — ^{c}) D9 धर्मकामार्थसयुक्त॰, T1 G4 °सदोहात्, G1–3.5 °सयोगात् — ^{d}) T1 G1.5 M नदति (for विन्दति)

47 ^{d}) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न)

48 ^{a}) K1 प्रोक्त, K2 Ds D1–4.7.9 राजन् (for नित्य) — ^{b}) K5 तत् (for मे) — ^{c}) K1.4 यत्तद्, K2 D1 G (except G3) M यत्र, D9 T2 यच्च, Cs यत्तु (as in text) M2 (hapl.) om. 48^{d}–50^{c} — ^{d}) B3 श्रेष्ठ तद्, S (M2 om) प्रथम (for कनिष्ठ)

49 M2 om. 49 (cf. v l 48), D7 om 49^{ab} — ^{c}) T1 G (except G3) M (M2 om.) °लाभ (for °लाभस्) B D (except D1.2.7–9) T2 तृतीय धनलाभ तु — ^{d}) K4.5 जिगीषया, B D (except D1.2.7.8) T2 मनीषिण (for जिगीषव)

50 M2 om. 50^{abc} (cf. v l. 48) — ^{a}) D8.9 T1 G5 यत्तस्य (for यत्त्वस्य) — ^{c}) G2.4 M (M2 om.) अभिजात बल, Cs as in text — ^{d}) K2 transp तत् and चतुर्थं S (except T2) चतुर्थं बलमुच्यते

51 ^{a}) K4 D8 G5 च (for तु) — ^{c}) T1 G3 तत् (for यत्) K1.4.5 D3.4.8.9 अपि बल (for बल श्रेष्ठ) — ^{d}) S (except T2) प्रज्ञान (G3.4 M5 °नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्)

52 D7 om 52 — ^{a}) K4 न, D9 S (except T2) च (for यो) K4 T1 G1.3.5 उपकाराय (for अप°) — ^{b}) K1.4 पर°, T1 G4 नय° (for नर°) M1 तु य (for नर) — ^{c}) K (K3 missing) D9 G (except G1) समासाद्य (for °सज्य) — After 52, T1 G4 ins (with v l.) an *anticipation* of 5 39 32^{a}–34^{b}, repeating the passage in its proper place

53 ^{b}) K1 D9 शत्रुसेविनि, K4.5 D7 °सेवने B2.4.5 Dn Ds D8.10 स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु — ^{c}) K2.5 B D (except D9) T2 भोगे(D10 °गि)षु (for भोगे च) D8.9 आयुधि (for आयुषि) M चाश्वास (for विश्वास) — ^{d})

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

D1 न (for च) D1 दृश्यति (for अर्हति) — After 53, T1 ins. an *anticipation* of 5 39 34^cd, repeating the line in its proper place (cf. v 1 52)

54 ^a) D1 4 नि° (for अग्नि°) — ^b) D1 transp न and च — ^c) K4 D1 विधिसंप्रयुक्ता (for न च महात्मानि) — ^d) K3 D1 T1 G M2 आयर्य(K3 °र्यो)ण (M2 °णो), Ca d s आवर्णेणा (as in text) K1 4 च; G1 2 M (except M1) वा (for the second न) D1 प्राप्यगदा; G3 प्राप्य गता, G4 स्याप्य तता (for नाप्य गदा) Ca d s cite अगदा (as in text) K1 4 5 समृद्धा (for सुनिद्धा)

55 K5 reads 55–58 after 35 — ^a) K4 D1 4 9 विप्र° (for सिंह°) — ^b) G3 °पुत्रा; C3 °पुत्र (as in text) — ^d) B D (except D1–4 8 9) T2 ह्येते (for ते हि) T1 G M सम° (for ह्यति°)

56 ^a) K4 S (except T1 G4) अग्नेस् (for अग्निस्). — ^b) K4 Dn1 D2.4 8 S (except G2 M1) गूढ़ (for गूढस्) D5 चर° (for तिष्ठ°) — ^c) K1 Dn1 D1–4 6 (sup lin) 8 (by corr) °युक्ते; D8 D10 °युक्तं (for °युङ्क्ते) — ^d) K4 4 B Dn1 D1 3–5 7 10 T G नोदीप्य(D1 °दीप्य)ते (for नो दीप्यते) C3 d s उद्दीप्यते

57 ^a) D1 तद् (for स) M (M1 inf lin as in text) यदार (for दारुभ्यो) — ^b) K1 Ds1 D1 8 T1 G (except G1) M1 (sup lin as in text) यथा (for यदा) — ^c) T1 G2 3 तथा (for तदा) B D5 D2–6 8 10 T2 तदार (for तच्च तत्) M1 (inf lin as in text) : तदाप्यरणात् चान्यत — ^d) K4 निर्दहेत (for °दहति) K4 स्तेन, D1 M3 ख्याम (for आशु)

58 = (var.) 5 38 14

59 = (var) 5 29 49 — ^a) Dn1 D1–4.9 T2 °धर्म (for °धर्मा) Dn1 D2–4 9 G4 8 (by transp) सपुत्रस्त्व; T1 तु ते पुत्रा. K5 D8 सपुत्रस्त्व लताधर्मा; G1 3 एतासधर्मास्त्वयपुत्रा — ^b) B6 Dn2 D5 D1 S (except T2) C3 माला, Ca d n शाला° (as in text) K4 (sup lin sec m.) हि ते (for मता) — ^c) K1 G4 वर्त° (for वर्ध°) K2–5 D1 जातु वर्धते (for वर्धते जातु) — ^d) K1 2 4 Dn1 Ds1 D1 M °श्रिता° (for °श्रिता)

60 ^a) K5 B1 D (except D1 2 8 9) T2 तव पुत्रो (for त्व सपुत्रो) — ^b) Ds1 D8 9 G2 पांडवा (for पाण्डवान्) — ^c) K5 T1 G1.5 तु, D9 च (for हि) K5 हि नश्येत, D9 विनश्यति (for विनश्येत्) — ^d) M (M1 inf lin as in text) व्याघ्रा (for सिंहा) K1 4 वन च; D1 4 9 वनाच; T1 G1–3 वनात्तु; G4 M वनं तु (for वनेन)

Colophon om in K2 D1, K5 missing — *Major parvan* G2 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K4 सजययान; B Dn Ds D1 5–8.9 10 T G1 3 M प्रजागर — *Adhy name* K1.4 5 B1 D1 3 8 10 विदुरवाक्यं; G1 आयुर्वर्धनादि; G2 आर्यवर्धनयन (sic), M आयुर्वर्धनोपाय कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T2 37, D1 36, D8 (sec m) 34, T1 G M 38 — *Śloka no* Dn 64, D8 65

38

☞ This adhy is missing in K5 (cf. v. 1 5 32 15)

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽसीति नाश्वसेत् । C. 5. 1405 B. 5. 38. 8 K. 5. 39. 8

---

1 = Mahābhāṣya 6 1 84 (ed. Kielhorn, vol 3, p 58); = Manu 2 120 — [a]) D_8 G_8 M उत्क्रमति (D_8 G_8 °ते) — [b]) K_1 D_6 (*sup lin* as in text) 7 $G_{1.4\ 5}$ आगते, Ca d s आयति (as in text) — [c]) G_4 अभ्यु° (for प्रत्यु°)

2 [a]) M स्वागते (for साधवे) G_4 हि, M अति (for अभि-) — [b]) K_4 D_9 परिमृज्य, D_2 परिविमृज्य, $G_{2\ 4.5}$ °निर्मृज्य, Ca d s परिनिर्णिज्य (as in text) — [c]) B_{2-4} $D_{8.4}$ G_2 स्पृष्ट्वा, D_1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K_6 D_7 S (except T_2) परिवेद्य, D_9 Cd प्रवेद्य, Ca s as in text K_4 B_{2-4} D_{n2} $D_{6-7\ 10}$ T_2 Cn आत्म(B_2 °नु)सस्था, T_1 G M आसनस्थ, Ca. d s as in text — [d]) M_2 स्थितो (for ततो) D_1 अवेत्य (for अवेक्ष्य)

3 [a]) D_1 गा (for गां) — [b]) K_1 $M_{1.3-5}$ नामन्त्रवत्, $K_{2\ 4.5}$ $D_{1.8}$ M_2 नामन्त्रवित् (for नमन्त्रवित्) — [c]) K_1 B (except B_3) Dn Ds $D_{2-4\ 7\ 10}$ $G_{1.2}$ अथ कार्पण्यतो वा (G_2 °ण्यहेतो), D_1 अर्थत· कामतो वा; D_8 अर्थत· कार्यतो वा, D_9 अथ कार्पण्यभावात् — [d]) K (K_8 missing) D_9 M (except M_2) अर्थवत् (for अनर्थं) M नाहुर् (for आहुर्)

4 [b]) D_1 तथा, G M पापो (for क्रूरो) K_1 transp मद्यपो and भ्रूणहा D_1 मधुपो (for मद्यपो) — [c]) K_1 B_1 श्येनाजीवी, $D_{8.4}$ श्येनोपजीवी, Ca d as in text K_5 B_3 $D_{8\ 9}$ श्रुतिविक्रेयक·, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ श्रुत°, M °विक्रयी, Ca. d वेदविक्रा° — [d]) D_1 M_2 हि (for अपि)

5 [c]) $K_{2\ 5}$ $D_{1.2}$ (m as in text) 7-9 मद्य, $D_{3\ 4}$ तिलान्, G_4 तिलं (for तिला) $K_{2\ 5}$ B Dn $D_{2\ 7\ 10}$ फलमूलानि (K_5 °ल च) (for मूल°) — [d]) D_{10} नीली; T_1 $G_{4\ 5}$ $M_{1.3.4}$ रत्नं (for रक्त) T_1 G_4 गाव (for वास) K_1 अगुरू:, B D_{n2} Ds D_5 (before corr) 6 8 गुडा , D_2 अगुळं (for गुड)

6 [a]) $B_{3.4}$ Dn S (except M_{3-5}) समलोष्टाश्मकाचन· (hypermetric!) (for समलोष्ट°) — [b]) $K_{2\ 4}$ $D_{1.6\ 8}$ प्रहीणकोशो, S (except T_2) प्रक्षीणशोको — D_1 om 6^c–7^b — [c]) T_1 $G_{2\ 3.5}$ °प्रियौ, Cs °प्रिये (as in text) — [d]) K_1 चरति, B Dn Ds $D_{5\ 6\ 10}$ T_2 त्यजन् (for चरन्)

7 D_1 om. 7^{ab} (cf. v 1 6) — [b]) K_2 सुशासितात्मा, Ds स्वसय°, D_6 सुसजि°, D_9 S (except T_2) सुमशि° K_6 ह्यग्निकार्येषु, D_2 गुरु°, G_5 निज°, Cs अग्नि° (as in text) $K_{1.2\ 5}$ Ds अनोद्य , K_4 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{2-6\ 10}$ T $G_{3.4}$ चोद्य , Ds D_7 चोक्ष , D_9 दक्ष , $G_{2\ 5}$ अशोच्य , Ca d.s अचोद्य· (as in text)

8 [a]) B Dn Ds D_{10} T_1 अपकृत्य, D_9 अपहृत्वा — [b]) K_2 मा (for न) S (except T_2 G_3) दूरस्थोपि न विश्वसेत् D_8 M_2 om. 8^c–9^b — [d]) D_9 तास्या (for यास्या) D_{n1}

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

D3 हिंस्यात्स (for हिंसति) K4 हिंसक (for हिंसित) D3 याभ्यां दूरे हि नास्ति स

9 = Ādi, App I, No 81, lines 125–126, = (var) C 12 5055[cd]–5056[ab], = Harivaṃśa 1164, = (var) Pañcatantra 2 43 and 4 14 — D8 M2 om 9[ab] (cf v l 8) In B2, the portion from 9[a]–34[b] is lost on a missing fol — [b]) K1 2 4 D2 8 M1 4 5 अपि न (for नाति) — [c]) D5 G4 विश्वस्तात् (for विश्वा°) G2 आपन्न (for उत्पन्न) — [d]) K4 D7 मूलात् (for मूलानि) S (except T2) समूलमपि कृन्तति

10 B2 missing (cf v l 9) — [a]) K4 B (B2 missing) D (except D5 D8 10) T G1–3 Cd s अनीर्षु, G4 अनिश (for अनीर्ष्यु) K4 B (B2 missing) D (except D1–4 7 8) T2 न (for स्यात्) — [c]) K2 G1 5 M सप्ने, D5 शीघ्रो, D2 दक्षो, G3 शक्यो; Ca d s श्लक्ष्णो (as in text) — [d]) D2 M1 2 तासां, G2 तासा (for चासां)

11 = (var) Manu 9 26 — B2 missing (cf v l 9) — [a]) K2 D2 7 °राज (for °भागा) — [b]) D10 सुपुत्रा (for पुण्याश्च) D11 G4 कुल° (for गृह°) — [c]) K1 4 5 आप् (for रक्ष्या) — [d]) K1 ता सु, K4 तास्तु (for तस्मात्)

12 B2 missing (cf v l 9) — [ab]) K D1 7 8 om. 12[ab] S (except T2) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं द्वार(T1 G1 पालन, G2 स्यान्त, G5 पालन)रक्षणे — [c]) K1 आत्मसमिनं, K4 °आत्मसदृशं (for चात्मसमं) D8 दद्या; S (except T2) कुर्वीत (for दद्यात्) — [d]) G4 transp स्वय and कृषिं — [e]) K1 वणिज्याभारं; K2 4 6 B (B2 missing) D11 D5 D2 4 8 10 वाणिज्यचारं, D8 7 वाणिज्यभारं, T2 G2 M2 वणिज्यचारं (G2 °रं) D1 भृत्यैः सार्धं च वाणिज्य, D7 4 भृत्यैश्च वणिजाचारं — [f]) B D (except D1 2 7) T2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 = Ādi 1423*, = 5 15 32, = Manu 9. 321 — B2 missing (cf v. l 9) — [c]) K4 एषां (for तेषां) G4 सर्वगत (for °त्रग) — [d]) B2 स्वात्म° (for स्वासु).

14 = (var.) 5. 37 58 — B2 missing (cf v. l. 9) K2 5 om 14, D10 om 14[ab]

15 = C 12 1412[cd]–1413[ab]. — B2 missing (cf v. l 9) — [b]) M1 हि (for the first च) K4 D8 बाह्याश्चाभ्यन्तरे स्थिता. — [c]) K1 सर्वचिच्छत्त (for °तश्चक्षु) — [d]) K1 सर्वम् (for चिरम्) T1 G1 3 5 ऋच्छति (for अश्नुते)

16 B2 missing (cf v l 9) — [a]) G1 3 5 मंत्रित (for करिष्यन्) — [b]) K2 4 (by corr) B (B2 missing) D (except D2 8) तु (for च) D8 8 T2 निर्दिशेत (for दर्शयेत) — [c]) K1 2 D1 2 धर्मार्थकाम°, D5 सर्वकामार्थ°, G1–3 M1 2 4 धर्मकामार्थकार्येषु — [d]) K1 G4 यथा, G2 तत्रा (for तथा) Dn1 D5 D1 8 विद्यते (for भि°)

17 = (var) Manu 7 147 — B2 missing (cf. v. l 9) — [a]) K4 समारुह्य; D1 समारोहेत; G2 समागम्य (for उपारुह्य) — [b]) K1 D1 G2 4 M प्रासादे (for °दं) — [c]) G2 चाभिशाले, Ca d s निःशलाके (as in text) — [d]) B D2–5 T2 अभिधीयते, M1 (inf. lin) न भिद्यते (for विधीयते)

18 B2 missing (cf v. l 9) — [d]) D1 नात्मवान्, Ca d. s अनात्म° (as in text) — After 18[cd], N (K2

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

C. 5. 1427
B. 5. 38. 30
K. 5. 38. 30

B2 missing) T2 G1 M1 ins

226* नापरीक्ष्य महीपाल कुर्यात्सचिवमात्मन ।
[D1 °भर्ता (for °पाल°)]

— e) K2 4 D1. 7 अमात्येषु, D9 T2 °स्तैर्हि, G4 °तेस्य (for °स्ते हि)

19 B2 missing (cf. v 1. 9) — a) G5 जितानि (for कृ°) — b) M1. 2 om वा K1 D2 8 G4 वै, D1 ते (for वा) K2 4 B (B2 missing) Dn D5 D7 10 T2 G3 M2-5 पारिषदा; T1 G1. 2 5 राज्ञ परे (for वा पार्षदा) K4 B (B2 missing) Dn D5 D1. 2-6 8 9 T2 ins after 19^{ab} D7, after 19 D10 (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins after 20^{ab}

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तम ।

— D6 9 om 19^{cd} — d) G4 बुद्धिर् (for सिद्धिर्) K1 न संशय°, K5 D8 अनुत्तमा, G4 असंशया (for असंशयम्)

20 B2 missing (cf. v 1 9) D10 reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab} — a) K2 B (B2 missing) Dn D5 D10 कार्याणि (for कर्मा°) — c) T1 G1. 2 5 M2 सर्वेषां (for स तेषां) K1. 2 B (B2 missing) D (except D1 3. 4) T2 C5 वि(K1 च)परिभ्रंशात्, G4 °भ्रंशो (for °भ्रंशे)

21 B2 missing (cf. v 1 9) — a) K2 D7 च, D52 तु (for तु) — G2 (hapl) om. 21^{bc} — b) M2 मानुपाना (for अनुष्ठान) — d) K2 4 5 B1 5 D (except D5 D9) T2 मत, G3 M2-5 भवेत् (for महत्) — K4 B (B1 missing) Dn D5 D1 2 (marg) 5-6 8-10 T2 ins after 21 D7, after 22

228* अनधीत्य यथा वेदान्न विप्र श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्र श्रोतुमर्हति ।

[(L 1) K4 D1. 7 9 अधुवन्नं (for अनधीत्य) K4 यथो (*sup lin* यथो) (for यथा)]

22 B2 missing (cf. v 1. 9) D6 om 22^{b}-23^{a}, D10 om 22^{d}-23^{a} — c) K1. 4 D2 अनविज्ञात°, D2 4 T2 अनभिज्ञात°, D5 अनभिज्ञान°, D9 अनाभिजात°, D10 अनवज्ञान°, T1 G M (except M2) अनवज्ञान°, Ca. d s as in text. — d) G4 स्वामिन (for स्वाधीना) D1 स्वधीना तस्य मेदिनी — After 22, D7 ins 228*

23 B2 missing (cf v 1 9) D6 10 om 23^{abc} (cf v 1 22) — a) K4 D9 अपेत°, Ca अवध्य° (for अमोघ°) Cd cites अनन्वी — b) K5 B (B2 missing) D7 8 कृत्वान्ववेक्षिण, D1 9 T2 G1-4 M1. 3-5 कृत्यान्य वेक्षिण (D1. 9 G1. 2 °क्षत), D2 T1 G5 M2 कृत्वान्यवेक्षित (D2 °क्षत, M2 °क्षिण), D5 m कृत्यानुवेक्षिण — c) A few MSS and Ca. s °कोपस्य — d) K1 2 5 B (B2 missing) Dn2 D5 D1 2 6-8 10 Ca वसुदेव, K4 Dn1 D3-5 9 T2 स्वाधीनेय (for वसुधेय) Cd cites वसुदा

24 B2 missing (cf v 1. 9) — a) K2 तुष्येच्च, D52 D1 6 तुष्येत्तु, Ca. d as in text — b) D5 D10 M (M1 *sup lin* as in text) तु, D5 6 न (for च) — c) G6 भृत्येषु (for °भ्यो) K1 विसजेत्, G5 पि सृजेत् (for विसृजेत्) D6 S (except T G1 2) अर्थं (for अर्थान्)

25 B2 missing (cf v 1 9) — a) B1 Dn D10 transp ब्राह्मणो and ब्राह्मण T2 ब्राह्मणान्, Cd ब्राह्मण (as in text) — b) D7 तत, G3 यथा (for तथा) — c) B1 3. 4 G3 अमात्यो (for अमात्य), and नृपतिं (for नृपतिर्)

26 B2 missing (cf. v 1 9) — a) B (B2 missing) D (except D1-4 7 9) T2 वशम्; G1 (*sup lin* as in text) अतम् (for अङ्कम्) — D3. 4. 9 ins. after 26^{ab} K4 D5 (marg) 7 8 T2, after 26

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्य हन्याद्बले सति ।
[K4 D5 7 8 °भूत (for °भूत्वा) K4 D8 वधे (for बले)]
K4 D5 (marg) 7 8 cont

230* अहन्यमानो भयकृन्न हताज्जायते भयम् ।

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— D2 om 26[cd]

27 B2 missing (cf v l 9). — [a]) K1 3 G2 दृष्णासु; Ca, d as in text D2 G1 3 M तु (for च) B4 Dn D1 6 7 10 प्रयत्नेन; D2 4 9 विशेषेण, G1 च यत्नेषु (for च यत्नेन) — [b]) Ca d ब्राह्मणादिषु — [c]) D9 भवेत (for सदा) — [d]) D1 अपि (for च) K4 वृद्धबाल तपस्विषु, D2 4 T1 G1 बाल्वृद्धातुरेषु च, D9 बाल्वृद्धतपस्विषु

28 B2 missing (cf v l 9) — [a]) K1 3 D1 G6 नित्यं, K4 D2 4 5 अत्यर्थं; G4 अनर्थं (for निरर्थं) K4 D2 ज्ञात्वा (for प्राज्ञो) — [b]) G2 (before corr) मूढ-सेवनम्, G1 मूढसेविषु — [c]) Ca न (for च) D2 भजते, Ca d लभते (as in text) G2 वित्तं कीर्तिं च लभते. — [d]) D5 D7 8 C3 अनर्थेषु, Ca d अनर्थेन (as in text) K3 न चार्थेन वियुज्यते, G2 लोके चार्थेन पूज्यते

29 = (var) Śārṅgadharapaddhati 1369. Cf v l 5 34 20 — B2 missing (cf v l 9). — [a]) D1 तस्य (for यस्य) — [d]) D1 3 M2 4 षण्डं (for षण्ढं)

30 B2 missing (cf v l 9) — [b]) S (except T2) मौर्ख्य (for जाड्य) T1 G1 सु(G1 चा)समृद्धये (for असमृद्धये) — [c]) K4 Dn1 D2 4.8 G1 °वृत्त तु, all comm as in text — [d]) M1 (sup lin as in text) वै नर (for नेतर).

31 B2 missing (cf v l 9) — [a]) K1 5 विद्या वृद्धांस्तपोवृद्धान्, D2 4 6 विद्यावृद्ध तपोवृद्ध — [b]) D8 4 6 °वृद्ध (for °वृद्धान्). — [c]) K1 B (B2 missing) Dn D4 D1 3 1 T2 M1 धना(D2 °मा)भिजनवृद्धांश्च, D2 4 6 धनाभिजनेन वृद्धांश्च C4 cites अभिजन

32 B2 missing (cf v l 9) — [a]) D2 4 अनार्यं वृत्तिम्; G1 °वृत्तम् K1 3 4 Dn1 अप्राज्ञ — [b]) D2 4 6 अप्राज्ञम् (for असूयकम्) — [d]) K6 वाग्दुष्ट

33 B2 missing (cf v l 9) — [a]) D1 अविवाद च दान च, S (except T2) अविसंवादिनं दानं — [b]) S (except T2) अनतिक्रम, Ca d अव्यतिक्रम (as in text). — [c]) K1.2 4 D5 D1 6 7 Ca d आवर्तयति; Dn1 T1 G (except G2) आवर्जयति; Cn s as in text — [d]) G2 4 प्रणिहितानि (for °हिता च) Ca d s cite प्रणिहिता. G1 च (for वाक्)

34 34[ab] missing in B2 (cf v l 9) — [a]) D9 दान्त (for दक्ष) T2 G4 दान्तोनसूयको दक्ष — [b]) M1 (sup lin as in text) 2 नृपु (for ऋजु) — [c]) D10 नर , T1 G1 2 6 अति , M अथ (for अपि) A few MSS °कोपो — [d]) D9 कुरुते (for लभते) K4 °वारणात्, T1 G1 2 3 °चारि(G2 °चार)ण; M °चारिण , Ca d.s °वारणम् (as in text).

35 [a]) D9 G2 transp. शम and दम — [c]) K4 D2 एते (for एता) K4 D2 हेतव ; Ca d समिध (as in text)

36 [b]) Dn D5 D4 6 कृतघ्नो, D8 कृतान्तो (for कृतघ्नो) — [c]) Dn G1 3 M2 (before corr) नराधिपो (for °धमो). D12 तादृशो धनमाल्लोके — [d]) K1.4 सदा सुधी. (for नरा°)

37 [a]) K4 (by transp) स न; Dn1 D9 न च — [c]) G2 क्रोध°, Cd कोप° (as in text) D8 om 37[d]-38[c] — [d]) K4 D9 सपाप , T1 सरोषो; G1 3 सकोपो (for सदोषो) G4 सदोषस्य भारत

38 D8 om 38[abc] (cf v l 37) — [a]) D2 T1 एषु; G2 तेषु, C3 येषु (as in text) D1 G4 अदुष्टेषु, G3 M1 (sup lin as in text) 3 4 रुष्टेषु, G2 कोपेषु; Cd s दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं

C. 5. 1446
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

(as in text) K4 D1.9 दुष्ट (for दोष) — ^{b}) K4 °क्षेमश्च, D9 °क्षेम च (for °क्षेमस्य)

39 G2 om (hapl.) 39^{b}–40^{a} — ^{a}) B4 Dn D2–4.9 10 G3 °युक्ता, Ca d s °सक्ता (as in text) — ^{b}) K4.5 B D (except D1 8 9) T2 प्रमत्तपतितेषु च, G3 प्रमादात्पतितेषु च, G4 M प्रथमोत्पादितेषु च, Ca d as in text — ^{c}) K1 चानार्यसमापन्ना°, K4 B2 5 D2 10 T2 चानार्ये समा°, D5 G3 °समायुक्ता° Ca d cites अनार्यो

40 =(var) Pañcatantra 5 52 — G2 om 40^{a} (cf v l. 39) — ^{a}) K4 transp यत्र and कितवो — ^{b}) K2 5 B1 2.4.5 D (except D9) T2 transp यत्र and बालो B3 यत्र (for बालो) K2 B D (except D7 9) T2 अनुशासिता (for °शास्ति च) K4 वा, G4 हि (for च) — ^{c}) Ca d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text) K5 B Dn Ds D3–8 10 Cap राजन्, T1 G1 5 M देव, G3 4 एव, Ca d देशा (as in text) — ^{d}) S (except T2 G5, G2 om) यथा (for इव)

41 ^{a}) K4 B5 D2–4.9 T2 शक्ता (for सक्ता) — ^{b}) D1 निर् (for न) — ^{d})=C 12 12223^{d} D1 विशेषो (for °षा) D1 9 S (except T2) विघ्नकारका (D1 °क), Ca d s हि प्रसङ्गिन (as in text)

42 ^{a}) K5 कितवा य प्रशसति — ^{b}) G1 5 गायका, G4 याचका, Ca d चारणा (as in text) — ^{c}) K1 2 D7 10 बधुक्यो, T1 वर्धश्च, G1 2 वर्धक्य, G3–5 वार्धक्या ; Ca d बन्धक्यो (as in text) K5 बधुक्यो य प्रशसति — ^{d}) K4 भारत, D2 मानद (for मानव) S (except T2) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति

43 ^{d}) M3–5 तदा (for त्वया) K1 (m as in text) नृप, Ds न वै, D10 सुते, T1 मते (for महत्)

44 ^{a}) Ds द्रक्ष्यसे D1.6 T2 पर (for परि) — ^{b}) K1 5 B3.4 D3 4.8 अचिरात् (for नचिरात्) — ^{c}) S °बल° (for °मद°)

Colophon. K3 missing — *Sub-parvan* K4 B Dn Ds D5 6 9 10 T G1 M प्रजागर (Dn1 धृतराष्ट्रप्रजागर) — *Adhy name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 विदुरवाक्यं, G1 गुरुसमाचारादिक, M गुरुसमाचार — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 8 T2 G4 38, D5 37, D6 (*sec m*) 35, T1 G1–3 5 M 39 — *S'loka no* K5 44, Dn1 47, M5 45

39

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 ^{b})=5 32 12^{b} — ^{c}) K1 T1 G5 धात्रानुशिष्टस्य, K4 D5 8 T2 G4 धात्रानुदिष्टस्य Ca cites अनुदिष्टस्य, Cd s दिष्टस्य B D (except D1.2 9) T2 कृतो (for किल) K1 5 एतत्, K2 4 D1 2 इद, D5 6 अह (for अय) — ^{d}) D1 वेदः (for वद) K1 श्रवणाद्भुतो, D10

तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३

द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५

समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

[illegible]; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृत, Cd श्रवणे. K4 D5 4 6 अस्मि; Ca अहम् (as in text). S (except T2) तस्माद्वदस्व श्रवणे नाद्योऽस्मि.

2 ~(var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopadeśa 2. 53. — b) G1 3 बुद्ध्यविज्ञान, Cv d s °वज्ञान (as in text). — d) K5 B5 D5 D2-6 8 9 अप° (for अव°). G4 शाश्वत (for भारत).

3 ~(var.) C 12. 5065cd–5066ab. — b) D2 प्रियवादेन. — c) D1 °मूलफलेन, G2.4 M °मूलफ°(G3 °फ)°, T1 G1 2 3 °होमजपैर्, Cs as in text. Ca cites मूल° भव, Cd मूल. D5 मन्त्रमूलेन चान्यो वै.

4 a) K3 साधुर्द्वेष्यो न भवति. — c) K3 सर्वाणि; Cs शुभानि; Ca d as in text. K1 S (except T2) सर्वाणि (M1 [illegible] as in text), K3 B Dn D4 D1 6 10 पापा° (for कर्मा°). — d) B Dn D5 D1 6 8 T2 चैव हि (B1 D8 हि); D8 नो पठेत् (for भारत). — After 4, K4 (om. lines 5–6) P Dn D4 D5 (marg., om. lines 5–6) 1–3 (D1 3 om. lines 5–6) 1 T2 (om. lines 5–6) ins.:

231* [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D [illegible] — (L. 4) [illegible] (as in text) [illegible] — (L. 5) [illegible] Dn D5 [illegible] Dn [illegible]]

5 D1 4 T2 om. 5ab. — a) D1 transp. न and स. G1 3 स (for स). — c) K3 DL 2 3 transp. स and त्विह. K1 [illegible]; D10 G3 इह (for त्विह).

6 a) D6 धना° (for गुण°). — b) G1 भवन्ति (for भवन्ति) K2 4 D1 3 G3 M (except M2) धनिनो, D6 गुणतो (for धनतो). — c) K4 धनवृद्ध; T1 G3 धने-स्मितान्; G1 2 धनैः स्फीतान्; G3 धनैः स्मितान्; G4 M धनैर्हीनान्. K4 गुणैर्हीनं. — d) K1 D8 विसर्जय; K4 6 B Dn D1 3–6 T2 विवर्जय; T1 G1 3 4 विसर्जयेत्.

7 a) T1 G1 धर्म्यं (for सर्वं). K4 D8.4 7–9 T G1.3–5 M त्वया (for त्वम्). K4 D9 आयतीयुक्तं; K5 आयत्यां युक्त°, D8 आयत्यांयुक्त°, D3 8 नीतियुक्त°; D10 आयती पथ्य; T G1 2–5 M1 (inf. lin.) युक्तियुक्त° (G3 °क्ता); Cs as in text. Ca cites आयति. G3 सम्यग्धर्मं त्वया युक्त°. — b) K4 D5 4 6 S (except M2) भाषितं. K1 2 °सम्मत; K4 T1 G1 2 M2 °समित. — c) D1 उत्सहेत; Cs उत्सहे (as in text). — d) = 5. 111. 33d; 146. 16d.

8 ab) B2 4 5 Dn D8–6 अतीव गुण°; S (except T2 G1) °संपन्ना. Ca s cite स्वभावगुणा. S (except T2 G1) विनयान्विताः. — d) K1 अपमर्दं; K5 अप°; K4 अभिमर्दं, Cs उप° (as in text). K4 B Dn D5 D2–8 10 T2 उपेक्षते; K4 प्रयोजयते; D1 प्रयोक्ष्यति; D6 प्रयोक्षयेत; T1 G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 a) K1 2 6 परापवादे. — c) K4 D5 6 T1 G परस्पर (G1 °रं)विरोधेन (G2 °धे तु). Cs ये (for च). — d) K1 4 B2 D5 D10 यतति; Cs as in text. K4 (sup. lin.) सततोत्थता.

10 G1 om. 10c–11b. — a) Dn1 D6 G1.4 सदोष दर्शनं; Cs as in text. K4 D1 तेषां; Ca येषां (as in text). — b) K2 D1 2 संतापात्, Ca °से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१

C. 5. 1459
B. 5. 39. 23
K. 5. 39. 23

K5 D2 10 M च, D8 नु (for सु-) D3 4 7 9 T1 G1 4 5 सवासे (G4 5 °दे) पु महद्भय, G3 सहवासे महद्भय; Ca as in text. — D7 T2 om. 10^cd. — ^c) D1 G4 M3 अर्थदाने — ^d) K4 प्रदाने सु-; Ds2 D8 °नेन (for °ने च) — After 10, B D (except D1.9, D2 marg) T2 ins

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपा शठाः ।
[D3 4 7 ये च वै भेदशीलास्तु]

11 G2 om. 11^ab (cf. v 1 10) — ^b) K2 4 D1.2 9 संवासे, T1 G4 °दे (for °से). — ^c) K2 युक्ता स्वकर्मदोषैर्ये — ^d) K1 विसर्जय, S (except T2 G5 M5, M1 inf lin, M4 sup lin) विसर्जयेत्, Cs as in text. K2 नरास्तास्तु विवर्जयेत्

12 D5 om. 12 — ^a) K2 4 निवर्त्समाने, Cs as in text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup lin as in text), Cs सौहार्दे (as in text) — ^b) S (except T2) विनश्यति, Ca प्रण° (as in text) — ^c) D2 एक-, M अस्य (for एव) K4 5 फलनिष्पत्ति, G6 फले सुकृतिः, Ca.s °निर्वृत्ति (as in text) — ^d) K1.4 D1.9 सौहार्दे, Cs सौहृदे (as in text) B1.5 G1.5 वा (for च) B1.3 5 T1 G1.3 अपि (for एव)

13 ^a) K1.2 5 D3 अपकाराय, G3 च विवादाय (for अपवादाय) D8 om. 13^cd — ^c) B5 Ds D2-6 10 S स्वल्पे (for अल्पे) — ^d) K2 4 D (except D2-6, D8 om.) G2-4 अधि° (for उप°)

14 ^a) K3 तादृश K4 सगतिं, D2 T1 G1 °तिर्, D8 9 °तैर् — ^c) K1m निश्चित्य, K4 D9 परीक्ष्य, K5 B Dn Ds D2-7 10 T2 G1 (sup lin) Ca.s निशम्य — ^d) K1 क्रूरान् (for दूरात्) T1 G1 4 M1 (inf lin) 3-5 विसर्जयेत्

15 ^d) K2 5 B D (except D9) T2 श्रेय (for यश) K1 D2 अक्षयम्, K2 अनिशम्, K4 B Dn D8 D1.3-8 10 T2 आनन्त्यम्, G3.4 M अप्ययम् (for अव्ययम्)

16 ^a) K4 5 Dn2 G3 ते (for तैर्) — ^b) K4 5 यदीच्छसि, Dn2 Ds य इच्छति K1.4 5 B2 D1-4 6 9.10 G4 सुख (for शुभम्) — ^d) D9 तत (for तस्मात्) G5 सर्वं (for साधु) D2 3 T1 समाचरेत्, G2 °गमे (for °चर)

17 ^a) K5 B3 Dn2 D7 10 G3.4 M2 योक्ष्यते — ^c) K (K3 missing) D7 निर्गुणा (for वि°) D1 अपि, D5 6 चापि (for ह्यपि) K2 5 D1.2 7 ते रक्ष्या, K4 राजेंद्र (for संरक्ष्या)

18 ^a) B2 गुणयुक्ता (for °वन्त) K4 5 D1.2 च (for ते) — ^c) B D (except D1 7-9) T2 वीराणां (for दीनानां) — ^d) K5 D9 S (except T2 M2) महात्मना (for विशां पते)

19 ^a) K1.2 4 Dn D1.3 G4 दीयता (for दीयन्ता) — ^b) M2 3 दत्वा (for तेषां) — ^c) K5 -प्राप्ति, B D (except D1.7-9, D2 marg) T2 प्राप्त (for प्राप्तो) — ^d) N (except K1 4 D1.3, K3 missing) T2 G1.3.4 भविष्यति K4 T1 G1 5 न सदाय, G2 परंतप

20 ^b) K1.2 D7 परि, M तव (for तात). Dn शासनं (for रक्षणम्) — D1 om. 20^cd — ^c) B3 D9 चास्मि, D10 -पि ते, G2 च वि- (for चापि) — ^d) K4 स्व, B D2.4 G4 त्व (for त्वद्-)

21 ^b) K4 D9 सुखार्थिना, Dn D3 4 शुभा°, T1 G1 5 हितात्मना, G4 हितार्थिना (for भवा°) — ^c) K1.4 D5 भोग्या° (for भोज्या°) — ^d) K1 सह भारत (for भरत°)

22 =(var) 5 62 16 — ^b) S (except T2) प्रीतिश्चैव (for सप्रीतिश्च) — ^d) N (except K1 Dn2 D1.7 9, K3 missing) T2 कदा° (for कथ°)

C 5 1469
B. 5. 39. 24
K 5. 39. 24

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

---

23 D8 M om (hapl) 23^{bc}. — ^{b}) K1 अपि, K5 D5 9 ह (for च) — K2 4 B8 G4 om (hapl) 23^{cd} — ^{c}) Dn2 D5 प्रवृत्ता॰, D9 सद्वृत्ता ; T1 G1 2 सुवृत्ता D8 4 तारयति सुवृत्ता वै — ^{d}) K1 T1 G1 दुर्वृत्तान्, G2 ॰त्त (for ॰त्ता) K5 अपि, T1 G1 हि (for च) M (except M1) निर्वृत्तान्वर्तयति ह.

24 ^{a}) M (except M1) स॰ (for सु॰) — ^{b}) K2 D1 7 T1 G1 2 5 भारत (for मानद)

25 After 25^{ab}, D2 ins.

233* सीदता यत्कृत तेन तत्पाप सममश्नुते ।

— D9 (hapl) om. 25^{cd} — ^{c}) D6 दग्धहस्त, S (except T2 G8) दिग्धहस्तान, M4 (inf lin) व्याधहस्तान्, Ca s दिग्धहस्त (as in text) — ^{d}) K4 D8. 4 Ca पाप, Cs एनस् (as in text) D10 पाप तस्य स विंदति

26 D1 om 26^{ab} — ^{c}) K5 वा मृतान्, D1. 3 4 आहतान् (for वा हतान्) K1 Dn1 D8 4 10 मृतान् (for सुतान्) D9 तान्वा सुतान्वापि हतान् — ^{d}) G4 तात (for तत्) K5 D1 अनुचिंतयन्, B4 T1 G1 2 5 M8 अनुचितये॰, G4 विचिंतये॰ (for अनुचिन्तय)

28 ^{a}) Dn2 D5 अपनयति, D2 अपमन्यते, Ca n s as in text. — ^{b}) K4 भारत, Ca s भार्गवात् (as in text) — ^{c}) K4 B2 च (for तु) — ^{d}) K5 D8 D8 10 G4 M अवतिष्ठति (M ॰ते), D1 G5 अधिति॰; T1 G2 एव तिष्ठते, G1 8 अधितिष्ठते, Ca एव तिष्ठति (as in text)

29 ^{b}) S (except T2) पाण्डवेषु (for पापं तेषु). K1 2 4 D1 2 कृत पुरा (by transp), B8 पुरस्कृत — ^{c}) K2 4 कुरु॰ (for कुल॰). — ^{d}) K2 4 D1 2. 7 नराधिप; D9 S (except T) जनेश्वर (for नरे॰)

30 ^{a}) K4 D9 S (except T2) स्वे (for त्व) — ^{c}) G8 ॰व्याघ्र (for ॰श्रेष्ठ)

31 G2 8 5 om 31 — ^{a}) D5 D2 6 T2 सुव्याकृतानि; T1 G1 4 अव्याहृ(G1 ॰वृ)तानि D8 वीराणा (for धी॰) — ^{b}) K1 M प्रविचितयन् (M2 ॰येत्), K2 संप्रविश्य य, K5 T1 G1 4 सप्रचिंतय (K5 ॰यन्), B (except B5) Dn D6 T2 परिचिंत्य य., D8 D6 8 10 परिचिंतय (D8. 10 ॰यन्); D1 7 सप्रचिंत्य य॰, D2 9 प्रचिनोति य (for प्रविचिन्त्य य.) — ^{c}) D1 अध्यवसति, D2 9 स व्यवस्यति, D8 अभ्य॰ — After 31, N (K8 missing) T G1 4 ins a passage given in App I (No 1)

32 ^{a}) Dn D8 4 9 10 अकीर्तिं, D82 M अवृत्त, Ca d s अवृत्ति (as in text). — 32^{d} = Manu 4 156^{d}.

33 ^{b}) K (K8 missing) D1-4 7 9 धर्म॰, S (except T2) प्रज्ञ॰ (for परि॰) Cs cites परिचर्या — ^{c}) D9 10 परीक्ष्यते, G8 परिरक्षेत् (for परीक्षेत) D8 4 9 प्राज्ञो (for राजन्) — ^{d}) M वा (for च) — After 33, Dn ins

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुन॰ ।
[= (var) Bhāgavata Purāna 3 22 12]]

— N (K8 missing) T2 M1 ins. after 33 (Dn, after 234*)

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्य धार्मिक प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्त सुवाक्य च सुहृदं परिपालयेत् ।
दुष्कुलीन॰ कुलीनो वा मर्यादा यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वरः ।

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ३७
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ३८
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३

C. 5 1502
B. 5. 39 58
K. 5. 39 57

[(L. 1) B (B. m as above) Dn2 D5 D5. 6 10 T2 M1 राज्ञो° (for प्राज्ञो°) K1 D2 दांत, Ca s वैध (as above) K5 धर्नेर्ं (for धार्मिक) D2 °वादिन (for °टशनन्) — (L 2) M1 मित्रवाक्य (for मित्रवन्त) K2 Cd मुवाच, B1 °कार्यं; D1 °वात (for °वाक्य) D2 मित्रवन मुदाचार (for the prior half) — (L. 3) K2 D2 दौष्कुल्येय, K5 B2 4 M1 अकुलीन° (for दुष्कुलीन°) D1 नैव (for यो न). — After line 3, D1 ins

236* अर्थंतत्रनिवानश्च रक्षेदेनानि नित्यश ।

— (L. 4) K1. 4 D9 धनान्वेषी, M1 धर्मान्वेषी K1. 5 B2 4 D5 D2. 4. 9 धीमान्, D1 M1 दांत° (for ह्रीमान्) K1 2 5 D2 M1 कुलीनशनैर्, D6 8 कुलीन° शनान् D1 म कुलीनशतेश्वर°]

34 G2 om. 34–35 — a) M योय (M3 यो य) (for ययो) B3 त्रिचे°, Dn D5 वृत्ते° (for चित्ते°) D1 T1 G1. 4. 5 वै (for वा) K4 निभृतं, B3 वा त्रित्त, Dn D5 वा वृत्त (for वा चित्त) — b) K1. 2 D1 C5 नैभृत्यं, K4 नैश्चल्य, B1–3 Dn1 नैर्वृत्त, B4 5 D3. 4 7 10 T2 G1 4 Cn निभृत, Ca. d नैभृत (as in text) K1. 2 B4 5 Dn2 D5 D1. 2. 6–8 10 T2 G1 4 निभृतेन; B1–3 Dn1 निर्वृत्तेन (for नैभृतेन) K1. 5 D5 G1. 5 च (for वा) G3 नैभृतेन च नैभृत — c) D1. 9 समेत्य, C5 समेति (as in text) Dn1 D2 4 M1 3. 4 प्रज्ञा, C5 as in text — d) K4 B D2. 4. 6 9 जीर्यति

35 G2 om. 35 (cf v 1 34) — a) K1. 5 अकृता स्मान, K4 D3 4 अकृतज्ञं च, C5 as in text — c) K (K3 missing) D2–4 7 G4 विवर्जयेत (K2 °त्त), D1 विवर्जयति — d) D5 6 T2 विन° (for प्रण°)

36 a) S (except T2 G3 M2) मूढे° (for मूर्खे°)

37 a) K4 D9 सत (for सत्य) — c) K2 G3 M3. 4 स्थित्या — d) T2 कथ्य° (for चेष्य°) K1 5 D2 9 मित्र मत्याज्यमिष्यत्ते, D2 °त्या जिगीष्यते, T1 G M मित्रमित्यभिवाञ्छते (T1 G1 °ति) Ca d cite अत्यागि (as in text)

38 D9 (hapl) om 38[ab] — a) K2 4 D2 ह्यहोत्सर्गो, Ca d s अनु° (as in text) — b) K2 तु, B D (except D1 8, D9 om) T2 Csp अपि, Ca d न (as in text) C5 cites अतो मृत्युरवशिष्यते — c) D1 उत्सर्गात् (for °र्गः) — d) D1 G3 साधयेद्, T1 G1 2 5 M शा(G5 M4 शा)तयेद् B (except B2) D3 4 10 T2 G1 दैवतान् (for दैवतानि)

39 D8 om. 39 — b) K1 S (except T2) अनसूया क्षमा धृतिं — c) S (except T2) विजानीयात् (for बुधा प्राहु°) — d) K1 4 (before corr) Dn2 D5 D7 9 G4 M1 अवि(K1 G4 M1 °पि, D7 °व)मानिता, K4 (by corr) 5 D2 अविमानता, D1 अपि पालन, T1 G1–3 5 M (M1 inf lin) अपि (M5 अभि-) मानन, T2 अविमाननात् D10 मित्रसमानन तथा

40 b) K1 प्रीत्या निनीषते, K5 S (except T2 G4) °निनीषति, D1 °निनेष्यते — c) D1 आसाद्य (for आस्थाय) — d) M (except M1) स आगात्पुरुष°

41 =(var) Manu 7 179 — b) D9 G2 कृत°, Ca d दृढ° (as in text) — d) T1 G1. 5 transp नरोऽर्थैर् and न D1 नरो हत न हीयते

42 a) G5 transp कर्म° and मन° — b) B8 यदाभीक्ष्ण, Dn1 D3 4 6 यदि (Dn1 °द) तीक्ष्ण (for यदभीक्ष्ण) — c) K4 D9 तदभ्यासो हरत्येन Ca cites हरति, Cd s अपहरति (as in text)

43 K4 Dn2 Ds1 D5 Ca d °लभन, T1 G1 °चरणे, G2 °लपने, G3 4 °लंभने, G5 °लापन, M1 °लभते, M2–5 °लभने S (except T2 M2) योग, Ca d s योग (as in text) — b) D3 4 उत्थानमार्दव, Cs as in text — c) T1 G1 2

C. 5 1503
B. 5 39 58
K. 5 39. 56

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

भूतये तानि कुर्वीत (G2 °र्वंति)

44 44ᵃ = Rāmāyana 5 12. 10ᵉ — ᵇ) K1.2 5 D7.8 धर्मस्य च, K4 Dn1 D2–4 9 दु खस्य च, B Dn2 D5 D6 8 10 T2 लाभस्य च, D1 शुभस्य च, G4 दु खनाश (for दु खनाशे) B Dn2 D5 D6 8 T2 शुभ° (for सुख°) — ᶜ) G5 तस्माद्, Ca d महान् (as in text) D1 8 10 निर्विण्ण°, D2 सर्वेषां (for अनिर्विण्ण.) — ᵈ) K5 अत्यतम्, B Dn2 D5 D1 5 6 8 10 G5 चानत्यम् (for चात्यन्तम्). K4 D8 4 9 भय न महदश्नुते

45 ᵃ) G3.5 M अन्यत् (for अत°) K5 D8 परतरं (for श्रीमत्तर) — ᵇ) Dn2 D5 D5 6 10 T2 मतं; D8 महत् (for तथा) — ᶜ) D5 D3.10 यदा (for यथा). Ca d cite प्रभविष्णौ

46 ᵃ) T1 G4 क्षमेत शक्त D7 S (except G3) सर्वत्र (for °स्य) — ᵇ) T1 G4 मति° (for शक्ति°) — ᵈ) D2–6 T2 M हित (for हिता)

47 K2 reads 47 after 49. — ᵈ) T2 न मूढत्व समाचरेत्

48 ᵃ) K1 दुद्यार्थेषु, K4 D8 दु खितै°, Dn2 D2 G1 दु खार्थे° K1 4 D1 5 6 प्रशाते°, K2 5 D5 D2.7 8 अप्रशातें°, Dn2 D10 अप्रमत्ते° — ᵇ) D10 अनये° (for अलसे°) — ᶜ) D9 S (except T2 G4) भवति (for वसति) T1 G1 5 अशाते° (for अदान्ते°)

49 ᵃ) T1 G1 5 समायुक्त, G4 च सयुक्त (for नर युक्त) — ᵇ) K2 4 B (except B4) D1–4 7 9 Cs मृदुत्वात्, T1 G1 4 M1 3 4 (*sup lin*) मार्दवात् (for आर्जवात्) — ᶜ) K5 D1 2 7 T1 G M मन्यते K4 B Dn D5 D3–6 8 10 T2 अशक्तं मन्यमानास्तु, D9 हीनप्रताप मत्वान्य. — ᵈ) G2 4 धर्षयते (G4 °तः) — After 49, K2 reads 47.

50 ᵈ) D9 transp श्रीर् and भयात् K1 D9 S (except T2 G4) उपतिष्ठति (K1 °ते) — After 50, N (K3 missing, K5 D1 om line 1, K2 B D5 D10 om. line 2, D2 marg) T2 ins

237* न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्त निर्गुणेषु च।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्री क्वचिदेवावतिष्ठते।

[(L 1) K1 2 4 D5 D9 एव, D10 एषा (for the first च) K4 अपि (for the second च) — (L. 2) K1.5 D1.7 न विरज्यते (for नानु°) — (L. 3) K4 चपला (for उन्मत्ता) K5 B (except B4) D7 9 °तिष्ठति]

51 =(var) C 2 247, =(var) Pañcatantra 2 154 — D8 4 9 transp 51ᵇ and 51ᵈ — ᶜ) B D (except D1 3 4 7 9, D2 om) G1 3 नारी, G2 M1 (*inf lin.* as in text) 3–5 नार्यो (for दारा)

52 ᵃ) G2 4 द्रव्यैर् (for अर्थैर्) — ᵇ) K1 Dn D1 5 M2 5 औधर्वदेहिक, K2 5 D9 G4 ऊर्ध्वदे(K5 G4 °दे)हिकं, Cn as in text — ᶜ) K4 D9 भुक्ते (for प्रेत्य) — ᵈ) K4 D9 तस्य (for भुङ्क्ते) K5 D2 7.8 दुरात्मवान् (for °गमात्)

53 ᵃ) K2 5 B Dn2 D2 6 10 T2 G1 5 Cd कांतारे (for कान्तार) — ᵇ) K1 Ds2 D5 8 G3 4 M4 कृच्छ्रास्वापत्सु, Cs as in text — ᵈ) K4 5 B (except B2) Dn D5–7 9 सत्ववतां, D1 धर्मभृतां, D2 शीलवतां, D3 (m as in text) 4 सत्य°, D10 कोश°, Ca d s शेष° (as in text). S (except T2) भयं नास्ति महात्मना (G4 °न°)

54 ᵇ) D1 9 S (except T2) क्षमा (for स्मृति°) — ᵈ) S (except T2 G1 2) वृद्धि- (for विद्धि) G4 फलस्य, Ca d s भवस्य (as in text) K4 D10 च, B Dn

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६

C. 5. 1527
B. 5. 39. 82
K. 5. 39. 82

D5 D2–6 तु (for तत्) K2 विद्धि मूल भविष्यत
55 b) D8 (by corr) वेदो, Ca d s ब्रह्म (as in text) D3 4 क्षत्र° (for ब्रह्म°) D9 राज्ञा दण्डविधिर्बल — c) D9 अनार्याणां (for असाधूना) — d) B2 G4 बल° (for गुण°) D9 चौराणा नि:स्वनिर्बल
56 a) Ca.d s षट्, Cap sp अष्टौ (as in text) K (K8 missing) D1–4 7–9 एव, Cd.s एतानि, Csp तानि (as in text) — b) D1 2 जल, G4 ह्यापो (for आपो) T1 G (except G2) घृत (for फल) — c) K4 °कामस्य; D1 °काम्य च, D9 S °कामाय, Ca.s °काम्या च (as in text) Cd cites काम्या
57 After 57ab, B2 marg ins
238* आत्मन: प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।
— c) K1.2 4 B8 Ds2 D2–4 8 9 T2 एव (for एष) D1 M एष सक्षेपतो धर्म — d) K4 D9 मोहात्, Cs कामात् (as in text) D9 G M अन्यत् (for अन्य) T1 कामादन्यत्र वर्तते
58 =(var) C 3 13253 — a) G4 आक्रोशो जनयेत्क्रोध — d) K1.5 सत्येनानृतिक जयेत्
59 a) K4 D3.4 9 नार्यां धूर्ते, T1 G1.5 स्त्रिया धूर्ते, Ca d s स्त्रीधूर्तके (as in text) G8 स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ — b) S (except T2 G2) परुषवादिनि; Ca d पुरुष° (as in text) — c) S (except T2) चोरे न कार्यो (for चौरे कृतघ्ने) B8 D (except D2 7–10) चाश्वासो, Cs आश्वासो, Ca d विश्वासो (as in text) — d) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो) K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; K4 नैव कार्यो न नास्तिके

60 =(var) Manu 2 121 — c) D7 T1 G1 तस्य; G2–5 सम्यक् (for सप्र) — d) K2 transp कीर्तिर् and आयु D7 T1 G M आ(T1 G1 5 ह्या)यु प्रज्ञा (G8 आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुर्) K2 transp यश: and बल
61 =(var) Śukasaptati (*text simpl*), p 86 — a) D7 M2 ये चार्थो (for येऽर्थो स्यु) — b) Dn2 D5 D8 G2 4 M वा (for च)
62 =(var) Cāṇakyas'ataka (ed Haeberlin) 57 — M transp 62b and 62d — b) N (except K5 D1–4 7 9, K8 missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्) — d) K4 G8 4 राज्यम् (for राष्ट्रम्)
63 =(var) Vṛddhacāṇakya (Bombay, Samvat 1915), 4 17 — a) K1 S (except T2 G5) देहभृतां — G8 om. 63cd — c) D1 9 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — d) D1 वस्त्रस्याक्षालन जरा, S (except T2, G8 om) अश्वाना मैथुन जरा
64 a) D2 (by corr) अनभ्यासमला Ca s cite अनाम्नाय (as in text) — After 64ab, N (K8 missing) T2 ins
239* मल पृथिव्या वाहीका पुरुषस्यानृत मलम् ।
[Some MSS वाल्हीका (for वाहीका) Ds2 पृथिव्यां याहिका म्लानि (for the prior half)]
65 a) D1 रौप्य (for रूप्य) — b) G8 च (for अपि) K2 5 D2 8 G2 8 Ca d त्रपु — d) G4 एव (for अपि) K1.5 मलो मल:, T1 G4 आयस मल (for मल मलम्)
66 b) K4 (by transp) जयेत्स्त्रिय, B Dn D8 D5 6.8 10 T2 जयेत्स्त्रिय — c) K1 D1 वह्निं (for अग्निं)

C 5 15.8
B 5. 39 83
K. 5. 39 83

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाक्रुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— ^{d}) K_4 B_8 D_7 G_8 M_6 पापेन (for पानेन) $K_{1\ 2}$ $D_{1.2}$ तृपां, K_4 शुभ (for सुरां) S (except T_2) transp सुरां and जयेत्

67 ^{b}) N (except $K_{1\ 4}$ $D_{8.4\ 9}$, K_8 missing) T_2 शत्रवो (for अमित्रा). K_1 वध- (corr from धन-), K_4 D_9 भय-, S (except T_2) क्रोध- (for युधि)

68 ^{ab}) G_2 जीयंति (for जीवन्ति) both times — ^{c}) K_2 (before corr) Ds_2 D_9 विमुच्य (for विमुञ्च) — ^{d}) D_1 S (except T_2) न कथचन जीर्य(D_1 °ञ्य)ते

69 Cf. Ādi 840*, =(var) Visnupurāna 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2 94 — ^{b}) K_1 यच्च किंचिदजाविकं — ^{c}) K_2 तृह्यर्थं (for तत्सर्वं) S (except T_2) तदेकस्य न पर्याप्तं — ^{d}) B_2 मत्वा (for पश्यन्) G_4 M मुह्यते (M_1 *inf lin.* as in text) K_2 $D_{1\ 7}$ इति मत्वा शम व्रजेत्

70 ^{b}) $K_{4\ 5}$ D_8 $D_{1\ 7\ 9\ 10}$ शमं, C_8 सम (as in text) — ^{d}) K_4 $B_{2\ 4}$ Dn_2 D_8 $D_{6.10}$ वा (for च)

Colophon K_8 missing. — *Major parvan* · D_9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K_1 सजययान, K_4 B Dn D_8 $D_{3-5.7\ 9\ 10}$ T_1 G_1 M प्रजागर — *Adhy name* K (K_8 missing) $D_{1\ 2\ 7\ 8\ 10}$ विदुरवाक्य (K_4 °क्यानि); T_1 $G_{1\ 2}$ M साम्यप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 $D_{7\ 8}$ T_2 39, D_5 38, D_6 (*sec m.*) 35, T_1 G M 40. — *S'loka no.* K_5 D_8 82, Dn 86, G_5 70.

40

☞ This adhy is missing in K_8 (cf v l 5 32 15)

1 ^{a}) B D (except D_{7-9}) T_2 अभ्यर्चित, T_1 G_5 °र्थिनं, G_2 °र्थित, G_8 ह्यर्थितं, G_4 ह्यर्थिन, M_1 ह्यर्थित. (for अभ्यर्थित) $D_{1\ 8\ 9}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M (M_4 *inf lin* as in text) असज्य°, G_5 अतज्यं°; Ca d s असज्ज° (as in text) — ^{b}) K_1 D_9 S (except T_2) स्वां (for अर्थं) — ^{c}) K_4 $D_{5\ 8}$ T_1 $G_{3.4}$ प्रशस्त, M प्रशस्ति, Ca d यशस्त (as in text) S (except T_2) सद्भिः (for सन्त) — ^{d}) K_1 Ca d s प्रपन्नस्य, B_8 प्रशान्ता हि, D_1 प्रपन्नाय, D_2 प्रपन्ना हि

2 ^{a}) G_5 अनर्थं° (for अधर्म°) — ^{b}) $B_{2\ 4}$ $D_{3.4}$ य, C_8 यः (as in text). K_4 $D_{1.2\ 9}$ S (except T_2) °त्यजेद्, D_8 $D_{8\ 10}$ °त्यजन् (for °त्यजति) K_1 B_2 $D_{8\ 10}$ अनुपाकृष्ट, K_4 B_8 D_9 T_1 $G_{4\ 5}$ M अनुपक्रुष्ट (D_9 °क्रुद्ध, G_5 °कृष्ट), K_5 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn G_2 अनपा(G_2 °प)कृष्ट, D_2 (corrupt) अनुयत्क्रुष्ट, D_{3-7} $G_{1.3}$ अनपा(G_3 °प)क्रुष्ट, T_2 अनयोत्कृष्ट, Ca. d. s अनुपाक्रुष्ट (as in text) — ^{c}) $K_{4\ 5}$ $B_{3\ 4}$ Dn_1 $D_{7\ 9\ 10}$ T_1 $G_{2\ 5}$ सु (for स) — 2^{d} =(var) 5 32 14^{b}

3 =Manu 11. 55 — ^{a}) K_4 B (B_5 marg) Dn D_8 D_{2-8} T_2 अनृते, Ca d s अनृत (as in text) D_{10} अनृतेन (for °त च) T_1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे) K_5 B D (except D_1) T_2 G_2 समुत्कर्ष°, Ca d s as in text. — ^{b}) B_8 वाह्यगामि च, D_1 राजगामिनि, C_8 as in text — ^{c}) G_8 गुरौ, C_9 गुरो. (as in text). — ^{d}) K_1 तत्सम, G_5 समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७
अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

C. 5. 1514
B. 5. 40
K. 5. 40

---

4 a) T G2 3.5 M एकपदो, G1 4 सपदो, Ca. d s as in text — b) D9 S स्त्रियो (for श्रियो) — K4 Dn D2–6 8 9 T2 ins after 4 D7, after 5

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L 2) D7 विज्ञता (for स्तब्धता) K4 D7–9 अति° (for अभि°) K4 अनभ्यासित्व (for तथात्यागित्व) — (L 3) Dn स्यु° (for तु) — D4 (hapl) om from र्थिनां up to विद्या in 5b]

5 =(var) Vṛddhacāṇakya 10 3 — D4 om up to विद्या in 5b (cf. v l. 4) S transp 5ab and 5cd — a) G2 transp सुखा° and कुत — b) B3 D1.2 G3 5 कुतो (for नास्ति) — c) D10 त्यजते (for वा त्यजेद्) — d) K4 B Dn D3 D2 5–7 10 T2 transp सुखं and त्यजेत् D8 विद्यार्थी सत्यजेत्सुखं — After 5, D7 ins 240*

6 =C 13 2226, =Pañcatantra 1 153, =Hitopadeśa 2 103, =Śārṅgadharapaddhati 1498 Cf Ādi 1189* — d) K4 D1.3 10 G M वामलोचना

7 a) D5 6 समस्त, Ca.d as in text Cs cites समृद्धि Ca अन्तर°, Cd ap अन्तक (as in text) — c) K4 अरक्षण (for अपा°)

8 Cf. 5 33 59 — a) K4 D9 G4 5 T2 (by corr) अय°, B Dn D3 D8 4 10 G3 M1 2 अजा, G2 पय (for अज) K4 B (except B3) Dn D3 D2 (after corr) 5 6 9 10 T2 G1 (after corr) रजत, D3 (before corr) 4 च रज, T1 G1 (before corr) 2–5 M च रस (for च रथ) Ca d cite रथ — b) K4 Dn1 D3–5 9 S मध्वादर्श° (G5 °र्शौ), Ca d s as in text. K4 Dn1 D3.4.9 सज्जन, Ca d s शकुनि° (as in text) — c) =(var) 5 33 59c K1 सखा च, K5 B D (except D1 3.4 7 9) T2 कुलीन (for वयस्य)

9 a) K1 D7 G3 5 अजोक्ष (G5 °क्षा°), K4 D2 5 6 T1 M अजोक्षा, D3 4 आजोक्षा, D8 G1.4 अजोक्ष, Cd s as in text — b) S (except T G5) आदर्शं — c) D3m लोह (gloss), G3 5 पीठं, Ca d.s विष (as in text) ꣸Cn विष लोहमिति सर्वज्ञ° ।꣸ M2 औदुवर°, M3–5 °वरा, Ca d s as in text K1 D1 T1 G3–5 शस्त्र, D2 9 कास्य (for शङ्ख°) — d) K4 D8 स्वर्णनाभि, B Dn2 D3 D9 Cn.s स्वर्णनाभ° (for स्वर्णं नाभि) ꣸Cn स्वर्णनाभ शालग्रामो दक्षिणावर्त शङ्ख इति नारायण ।꣸ B Dn2 D3 D9 अथ (for च) K1.2 D1.2 7 स्वर्ण(D2 शुभ्र)माभरणं वृष, S (except T2) कांस्य वृषभकाचने

10 b) D1 2 धान्यानि, S (except T2) धर्म्याणि, Ca d s धन्यानि (as in text) — d) G4 तथैव च (for च भारत)

11 a) S (except T2) तु (for च) K2 D2 7 S (except T2) ते, K4 D1.5 6 त्वा (for त्वां) K4 सर्वमेव, Dn1 D1 T G1(after corr) 3–5 M1 3 4 सर्ववर, D2 9 सर्वमह, G1 (before corr) सर्वमिदं, Ca d.s as in text — b) K4 D3 4 मुख्य, Cs पुण्य (as in text) D9 पुण्यप्रद (for पुण्य पद) S (except T2) महद्विशिष्ट, Cs as in text — c) G4 अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — d) N (except K1.2 D2, K3 missing) T2 जह्यात् (for त्यजेत्)

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महानुभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

---

12 [a]) D1 अपि, G4 5 हि (for तु). — [b]) K6 B (except B8) D (except D1 2 7. 9 10) T G transp नित्यो and जीवो. K6 B Dn D3-6. 8. 10 (sup lin as in text) T2 G1 Cap हेतु, Ca d s धातु॰ (as in text) K4 धातवश्चाप्यनित्याः, D9 धातुरस्यापि (॰स्य- before corr) नित्य॰ — [c]) K1. 4 Ca d s अनित्यान् G4 सप्रतिष्ठस्व, Ca d as in text — [d]) Cs लोक. (for लाभ). S (except T2) सतुष्य संतोषपरा हि सत

13 [a]) K (K8 missing) D1. 2 7 ॰धनान् (for ॰बलान्). K1. 2 4 यस्य (for पश्य) — [c]) D9 राष्ट्राणि (for राज्यानि) K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्) — [d]) K1 2 4 B8 Dn2 D2 G4 गता नरेन्द्रा (for गतान्नरेन्द्रान्)

14 [a]) T1 G1 जनं (for पुत्र) — [c]) K1 2 5 D1 7 ॰कठा (for ॰केशाः) After करुणं, K1 2 D1 ins चै K2 4. 5 B4 Dn D7. 9 10 G1 (before corr) रुदति (for रुदन्त) — [d]) D8 एव (for इव). B8 Dn2 G6 M2 आक्षिपति (for क्षिपन्ति) K1 काष्ठवन्निक्षिपति

15 [a]) K4 D8 प्रेत्य गतस्य. — [b]) T1 G1 (before corr.) 2 चाश्नति (for चाग्निश्च) — [c]) T1 2 (before corr) G असौ, M स्वसौ (for अय) G2 गच्छेत् (for गच्छति) K4 D8 4 9 एकस्तु जीवः समुपैत्यमुत्र — [d]) K8 वेध्यमान॰, G4 वेक्ष्यमाण

16 [b]) K1 2 D1 2 7 तथा (for सुता॰) G8 बाधवा ज्ञातयः सुता. — After 16[ab], N (K8 missing) T2 G1 (marg sec. m) ins.

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिण ।
[K2 D2 (after corr) 9 अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्]

— [c]) K1 5 D1 9 प्रासं; D8 प्रासौ (for प्रास्त) S (except T2, G1 before corr.) अग्निं (G8 M2-5 ॰ग्नि॰) प्रास हि (M2 तु) पुरुष — [d]) D2 धर्म (for कर्म) S (except T1) कर्मैवान्वेति यत्कृत — After 16, N T2 ins

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ।

17 [a]) K6 तस्मात्, Ca अस्मात् (as in text) Dn1 D1 अमुत्र; D9 अस्मात्, Cd s अमुष्य (as in text). K2 Dn1 D8 4 T2 (after corr) चा; Cn च (as in text) T1 G M अधश्च विद्वन् (G5 तिर्यक्), Ca अमुष्य पूर्वं — [b]) K6 D1. 2 7. 9 T1 G च (for हि) M8-5 हंत काले (for ह्यन्ध॰) D2-4 7 9 अधकार॰, T1 G M1. 2 अतकाले; Ca d s as in text. — [c]) G2. 8 M मह्न्मोहन, Ca d s महामो॰ (as in text). — [d]) K2 S (except T2 M2) त्वा, Cs त्वां (as in text). K1 2 D1 Ca d प्रसहेत, D2 प्रययौ न; D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत) Cs cites प्रसहेत्.

18 [a]) K1 शिष्यसि, K2 श्रोष्य॰, B8 D5 D1. 10 शक्य॰, Ca d as in text. — [b]) K2 D3 M4 निशाम्य, Ca d as in text. D9 चैव (for सर्वं) K4 D9 प्रतिकर्तुं; D2 प्रतिपत्तुं, Ca d s as in text K2 B2 D (except Dn2 D5 6 8) G8. 5 M4 एव (for एवं) — [c]) T1 G1 5 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) — [d]) K4 D2 भयं च नामुत्र. D8 4 9 भय च ते नास्ति परत्र चेह च (D9 वा)

19 [ab]) = (var) Hitopadeśa 4. 90 — K6 B

सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
धृत्वा शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व-
न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो

C. 5 1551
B 5 40 29
K. 5 40 9

D6–7 10 Cn सत्योदया, Ca d सत्योदका (as in text) K2 D2.4.9 शीलतटा, K4 धृतिजला, Ca d.s धृतिकूला (as in text) K3.5 B D (except D1.7) T2 Cs दयोर्मि, T1 शमोर्मि, Ca as in text — c) K5 T1 G1(before corr) 2–4 M (except M5) यस्या, Cs तस्यां (as in text) S (except T G2 5) पूयति — d) M2–5 तीर्थो (for पुण्यो) K4 B (except B2) Dn D2–5.7 T2 G1m अलोभ, D9 संभोधि, Ca अम्भोऽम्भ (as in text) T1 G1(before corr) 2 4 5 तमा(G4 5 °दा)त्मान पुण्यमभो (G1 4 5 °महो) लभस्व, G3 M1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमभो लभस्व (M1 sup lin तदात्मानं पुण्यमभोम एव) — After 19, M2 3 5 ins another variant of 19d तदात्मान पुण्यमभो लभस्व।

20 =(var) C 3 13772, (=var) 12 12060 — c) K1.5 B Dn D3 D6.8 8 10 T2 transp कृत्वा and नाव D9 धृतिमतीं, G4 धृतिमद्दा- (for °मयीं) — d) D1 जन्मदुःखानि, D9 सर्वदुर्गाणि, Cs as in text

21 a) K1.4 S (except T2) कर्म° (for धर्म°) D1 T1 G1(before corr) 5 सुबन्धु, D2 स्ववृद्ध (for स्वबन्धुं) — b) D3 D10 °बंधुं (for °वृद्ध). D1 2 G2 यश°, G3 तप° (for वय°) — c) S (except T2) उपपद्य (for प्रसाद्य) — d) D1 हि (for स) K2 D7 दुष्येत् (for मुह्येत्) D10 कदापि

22 b) Ds2 G4 पाणिपादौ — c) K2 D1 °श्रोत्र — d) G2 वाच S (T2m as in text) विद्यया, Cs कर्मणा (as in text)

23 b) Dn1 D8 नित्य स्वाध्यायी, G2 नित्याध्यायी D9 पतितान्नवर्जं, S (except T2) वृषलान्नवर्जी (G1 °वर्जे, G2 °जीवी, G4 °मैत्री) — c) K2 G4 मितं, K5 B D (except D1.8, D2 by corr) T2 सत्य, G3 जात (for ऋत) T1 G1 5 वदन् (for ब्रुवन्) — d) G5 ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मण) G4 स्वर्ग° (for ब्रह्म°)

24 a) D9 परिचर्य, Cs परिसस्तीर्य (as in text) S (except T2) अग्नि, Cs as in text ❀Cn एतेनाग्निहोत्र मुपलक्षयतीति नारायण ।❀ — b) D1 transp इष्ट्वा and यज्ञै — c) B2 8 D3 Cn गोब्राह्मणार्थं, Cs as in text D1 च (for शस्त्र) — d) K2 मृत, Cs हृत (as in text) D8 4 स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति)

25 c) K1 2 D1 2 G2 4 5 M (except M1) त्रेतापूतं, D9 त्रयीपूत, Cs as in text D2 धूप, T2 सोम, Cs धूम (as in text) — d) B Dn D8 4 9 दिव्य° (for देव°) D10 प्रेत्य स्वार्थं देवलोके तु भुक्ते

26 D9 (hapl.) om 26 G1.4.5 °धर्मं (for °वर्णं) — b) K2 D2–4 7 पूजयित्वा, Dn2 G3 5 पूज्यमान°, D1 पूज्य सर्वान् (for पूजयान) — d) K1 देव°, G2 सिद्धि°, G5 M1.2 सिद्ध°, M3–5 सिद्धसुखादि (for स्वर्ग°) T1 G1.2 4 सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च (for स्वर्ग° भुङ्क्ते)

27 D1 तथा, S मया (for तव) — b) B1m.2–4 Dn

C. 5. 1501
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७
धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ २८
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ २९
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

D8 4 8 अनु- (for अत्र) — c) K1 M3-5 क्षत्राद्धर्माद्; D9 क्षात्रधर्मात्; Ca. d 5 as in text D9 क्षीयते, G2 ईहते, G3 दीर्यते (for हीयते) — d) K2 D7 स त्व, D2 G2 तत्त्व; D8 4 त्व त (by transp) T1 G (G1 by corr.) राज्यभारे, M राजभावे (for राजधर्मे)

28 a) K2 एव (for एतद्) B2-4 Dn D6 transp. मा and त्वं K2 M2 अर्थे, B1 5 D1-5 8 T2 M1 3-5 आत्थ (for मा) T1 G1 5 वृत्तं, G2 तत्व (for मां त्व) K4 नित्यशः — c) K1 चैव (for अपि च) K1m. 4 D2 8 G3 M (except M5) transp. अपि and च G5 हि (for च) K2. 4 मत (for मति) — d) K1 4 D1 2 G1 (before corr) 4 5 एव (for एव)

29 D10 om 29ab — Before 29, S (except G3. 5) ins विदुर· — a) D2 सम-; S (except T2 G3) साधु (for सा तु) K2 D1 0 हि, G3 तु (for अपि) — b) T1 G (except G3) पाण्डव (for पाण्डवान्) S (T2 by corr) भारत (for मे सदा)

30 a) D1 T1 G1 4. 5 अपि (for अभि) — b) K5 B2 4 Dn D5 D8-8 10 T2 भूतेन, D1 G5 M अन्येन (for मर्त्येन) — c) G1. 4 5 दैवं; Cd दिष्ट (as in text) D5 D2 M एतत् (for एव) K1 B Dn D5 D1-5. 7-10 T2 ध्रुवं, K2 4 5 D6 G5 पर (for कृतं). — d) = 1. 192 12b.

Colophon. K3 missing — *Sub-parvan* K2 B Dn D5 D1 3-6 9 10 T G1 M प्रजागर — *Adhy. name* K (K3 missing) D1 2 7 8 10 विदुरवाक्य (K2 4 °वाक्यानि), to which K2 adds समाप्तानि, T1 G1 2 4 धर्मादि (G2 वर्णधर्मादि) प्रतिपादन; M धर्मप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 T2 40, D5 34, D6 (sec. m) 37, T1 G M 41. — *Śloka no* K4 31, Dn 32, D8 33

41

☞ Adhy 41-69 are missing in K3! This adhy. is missing in K5 also (cf v l 5 32 15)

1 b) K4 D9 वचो (for वाचा) — c) G2 3 M धर्मं (for तन्मे) K1 B Dn D5 D8-5 10 T2 शुश्रूषतो, K4 D7. 9 T1 G (except G5) °ते (for °वे). — d) D1 वि; D9 ह, G1 2 4 M (except M2) इह, G2 प्र (for हि)

2 ab) D1 transp कुमार and पुराण — c) S (except T2) सनत्कुमार· — d) K4 D9 देहिनां (for भारत).

3 a) T1 G (except G5) य (for स) — b) K1 B5 D8 4 °संस्थितान्; K4 5 B1 D1. 2 T1 G (except G2) M1 (sup lin as in text) °सश्रितान्, Dn1 D5 D9 °सदायान्; Cn as in text — c) T1 G स (for प्र-) — d) K1 सर्व (for सर्व-) K5 सर्वधर्मभृतां वर, D9 यथा बुद्धिर्मनीषिणां; S (except T2) मनोबुद्धिसमन्वितान्

4 ab) K1 4 D1 2 9 एष (for त्वं न) K4 मां, D1 9 मा (for मे). S (except T2) तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११ C. 5. 1576 B. 5. 41 12 K. 5. 41 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं — ^{d}) K5 (corrupt) संज्ञाते माम्नि चेत्तव

5 ^{a}) D7 G3 °योन्यां (for °योनौ) T1 G1.4 हि जातोस्मि (for अहं जातो) — ^{b}) D2 अहं; G6 से (for अतो) D2 तद् (for अन्यद्) — ^{c}) S (except T2 G3) कवेरस्य (for कुमा°) B2 4 च (for तु)

6 ^{a}) Dn1 ग्राह्यां हि, G1.4.6 ब्राह्मणीं B1 T1 G2 3 M तु (for हि) K1 सपन्न (for आपन्न) D10 ब्राह्मीं योनिं समापन्न — ^{b}) Dn2 D1 T1 G2 3 6 स गुह्यं, D8 स्वगुह्यं D9 अस्मै (for यो) — ^{c}) G2-4 गुह्यो, M3 5 गर्ह्यो K1 वेदात्मा (for देवानां) — ^{d}) K1.4 D2 नैतद् (for एतद्)

7 ^{a}) K4.5 D2 3 प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) — ^{b}) K4 तत्पुराणं, D3 4 G M त पुराण (by transp) D5 तु (for तं) D10 क पुराण सनातन — ^{c}) Dn1 D2 4 S (except T2 G3) देवेन, D10 च मया (for देहेन) — ^{d}) D9 S (except T2) transp स्यात् and इहैव

8 K4 om 8^{ab} — ^{b}) N (except B5 Dn2 Ds1 D1, K4 om) M2 शासित° (for संशित°) G2 तमृषिं च सनातनं — ^{c}) D7 मनसा (for स च तत्).

9 9^b=1 13 37^b, 53 13^d, 96 52^d etc. — ^{cd}) T1 G1 4 6 अयो° (for सुखो°) T1 तथैन, G1.4 तदैन, G6 तदेनं (for अथैनं)

10 Before 10, T1 G1.4 6 ins विदुर — ^{b}) K6 धीमत, B Dn Ds D3-7 T2 G2 मानस, D1 विद्यते (for मानसे) — ^{d}) K4 त्व तस्मै, K5 B Dn Ds D7 8 10 T1 G1.4.6 त्वमस्मै, D2 4 अस्मै तद् (for तमस्मै) G2 तस्मै वक्तुं त्वमर्हसि — ^{e}) K4 श्रुत्वाय, D9 T1 G1.3 4 5 श्रुत्वा यत्, G3 M श्रुत्वाय (or श्रुत्वा य) (for य श्रुत्वा) K4 D9 G2 3 6 M तु, T1 G1 तत्, G4 त (for अयं) K1 मनुष्येभ्य — ^{f}) N (except Ds) T2 G1.3 सर्व- (for सुख)

11 ^{b}) K1 (after corr) D8 S (except T2) तथा (for यथा) K1.5 S (except T2) एव तु, D8 एव च (for एन न) — ^{c}) K1 (by marg corr) विषहेत, C3 °हेरन् (as in text) S (except T2) मदो(M मयो)-न्मादौ (for भयामर्षौ) — ^{d}) K1m S (T2 also as in text) भयाभये, K5 D7 8 मदोद्भवे, D9 महद्भये Cn cites उद्भव — ^{e}) K1 (by marg corr) S (except T2) अरतिं (for अरति) B2 5 तद्री, S (except T) तंद्रीं — ^{f}) D9 जयाजयौ, G5 क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ)

Colophon K2 3 missing — *Major parvan* D9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K5 D7 सजययान, B Dn Ds D1.3-6 9 10 T G1.4 5 M प्रजागर (G5 विदुर-प्रजागर), to which B2 4 5 Dn D3-6 9 T2 G1.4 5 M1 add समाप्त — *Adhy name* K1 B1 D1.2 M3.5 विदुर वाक्य (followed by समाप्त), K4 B3 Dn Ds D7 10 विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in Ds), D8 विदुरनीति, M1 2 जातिप्रशसनं, M4 जातिप्रशसन and विदुरवाक्य (followed by समाप्त) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D7 8 T2 41, D5 40, D6 38, T1 G M 42 — *S'loka no* K5 Dn D3 12 — *Aggregate s'loka no* (of "Viduravākya") Dn1 864

42

☞ Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātīya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṃkarācārya on the Sanatsujātīya (designated Cś), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātīya (adhy. 42–45), Ś1 K (K3 is missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages, and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS, on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nīl (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS (especially D5 D8–10) which betray the *direct* influence of Śaṃkara's commentary and agree generally with TG! Nīlakaṇṭha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्सम्प्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठांश्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type, and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṃkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28, adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53–54, adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}, adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23, 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātīya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above, shows almost complete agreement with Ś1 K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṃkara has generally accepted the TG version, but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS or group of MSS of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform, for, the individual MSS of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14–23, 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṃkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition, nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Ś1 K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad, and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II, but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṃkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṃkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (= adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४

प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

C. 5 1531
B. 5. 42. 6
K. 5. 42 6

☞ This adhy is missing in K₂ ₃ (cf v l. 5 41 1, 32 15)

1 ᵇ) M₃-₅ विदुरेण तत्, Cs' विदुरेरित (as in text) G₅ तु, Cs' तत् (as in text) K₄ B D₁-₇ ₉ T₂ (m as in text) सपूज्य त (D₁.₂ °ज्यैनं) धर्मभृता वरिष्ठं — G₄ om. 1ᶜ-2ᵈ — ᶜ) D₇ रहसि (? gloss), all comm. रहिते (as in text)

2 G₄ om. 2 (cf. v l 1) — ᵃ) K₄ B Dn₁ D₂-₇ ₉ T₂ अहमिम, D₁ यमिम, D₁₀ G₁.₅ यदिम (for यदिद) — ᵇ) K₄ B Dn D₁-₇ ₉ ₁₀ T₂ om. हि, and transp मृत्युर् and न D₈ also om. हि Ca d cite मृत्युर्नास्तीति, Cs' मृत्युर्हि नास्तीति (as in text) K₄ D₁.₂ इह वाद (K₄ °द॰), B₁.₄.₅ Dn₂ D₅-₇ T₂ Cn ₈ प्रवादं, B₂ प्रसाद॰, B₃ Dn₁ प्रसाद, D₉ प्रसादात्, M अपदेश (for उपदेशम्) Cs' cites उपदिष्टं — ᶜ) K₁.₅ D₅ D₈ G₅ om. हि K₁ G₅ M Cs अचरन्, Cs' आच॰ (as in text)

3 ᵃ) K₄ B D (except D₅ D₄ ₈ ₁₀) T₂ Ca.d अपृच्छ॰, Cs s' np अमृत्यु॰ (as in text) K₄ B Dn D₅ D₁-₇ ₉ T₂ (before corr) Cs यन्मां (B₄ Dn₂ यच्च), Cs' np केचित् (as in text) Ca d n cite यत् — ᵇ) K₄ D₁.₂ ₉ यत्परं, B D₅ D₅-₇ T₂ Cn चापरं; Cs' चापरे (as in text) — ᵈ) D₁ G₄ तत्, Ca d s' एतत् (as in text) B₂ S (except T₂ G₅) विशङ्कया (cf 1. 67 13 and v l.), all comm. as in text

4 ᵃ) K₄ B₃ ₄ Cs तस्य विद्धि, Dn D₁.₂ ₅ ₆ ₉ T₂ (also as in text) एतस्य विद्धि, Cnp आद्यप्रवृत्ते (as in text) Ca cites एतस्य, Cs' क्षत्रियाद्य B₁.₃ ₅ क्षत्रियस्येह विद्धि (for °याद्यप्रवृत्ते) — ᵇ) K₄ B Dn D₁.₂ ₅ ₉ T₂ (also as in text) Ca d मोहात्, M (except M₁) मोहं॰, Cs s' मोह (as in text) D₅ सस्मृतो, Cs s' as in text. K₄ B Dn D₁-₄.₆ ₉ T₂ M अय; Cs' य (as in text) — ᵈ) B₄ Dn M (M₁ *sup lin* as in text) तथा, Cs s' सदा (as in text) K₄ D₃ अप्रमादात्, Cd s s' as in text

5 ᵃ) D₁.₃ T₁ वा (for वै) — ᵇ) K₁ न प्रमादाद्वै, K₄ न च प्रमादात्, Cs s' अप्रमादात् (as in text) K₁ ₄ D₇ हि देवा , K₅ D₅ D₈ ₁₀ T₁ G Cs' np सुराश्च (for भवन्ति) — K₄ om 5ᶜ-7ᵇ — ᶜ) B₃ Dn₂ D₂-₄.₈ T₂ एव, D₉ चैव, Ca.d s' वै (as in text) D₁ एति (for अत्ति) — ᵈ) D₃ ₁₀ T₁ G₁.₂ ₄.₅ अपि, G₃ M (except M₅) Cs' च, Ca d s हि (as in text) B₃ Dn D₂-₄ ₆ ₉ T₂ G₃ M₂ हि, G₅ च (for ह)

6 K₄ om. 6 (cf v l. 5) — ᵃ) D₃ त्वेको, D₁ त्वेक, G₃ चैके, all comm. त्वेके (as in text) — ᵇ) K₅ m (orig as in text) D₃ D₈ T₁ G Cs' np आत्मावास (D₅ °स्त), D₁ नात्मावसन्न, Cn s as in text Dn₁ D₂ ₄ ₉ Ca d आत्मा व(Dn₁ वा-, D₉ वै)सन्नमृतं म॰ — ᶜ) D₁ G₃ अनुप्रशास्ति, Cs' अनुशास्ति देव (as in text).

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १०

---

7 K4 om 7^{ab} (cf. v l 5) — ^{a}) K1 (before corr) B Dn D2 5–7 9 T2 G3 M1 (*inf lin*) Cd. d s अस्यादेशाव्, D1 असादेतव्, G6 आलस्यदोपात्, Cs' np आस्यादेष (as in text) K5 D3 Cn नि सरति, Ca d s s' as in text — ^{b}) B2 4 Dn2 लोभ॰, Cd s' मोह॰ (as in text) Cs cites क्रोधमोहौ — After 7^{ab}, K1 (marg) 5 Dn Ds D2 (marg. *sec m*) 3 4. 8 10 T G ins

243* अहगतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca d s. — (L 1) G1 5 इव (for एव) — (L 2) Ds G4 कचित्, G1 5 देही, G2 3 Cs' किंचित् (for कश्चित्)]

— Ds2 om 7^{cd}, Ds1 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{d}) K5 Ds1 D3 10 अतः, all comm इत (as in text) Ds1 G1 3 प्रयाति, Cs s' पतन्ति (as in text)

8 Ds1 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{a}) T1 G5 Ca अत ; M त (M2 क) वै, Cd s s' तत (as in text) M om. तं B3 Dn2 D3–5 तान्, Ca d s s' त (as in text) D1 ते वा (for त देवा) K5 D3 10 S (except T2) Cs' परिप्लवत्ते, Ca d s विप्लवन्ते (as in text) — ^{b}) Dn1 D3 9 Ca ततो, Cd. s s' अतो (as in text) K5 D3 10 T1 G M1 (*inf lin*) Cs' मरणादभ्युपैति, M कर्मणा ह्यभ्युपैति, Ca s मरणाख्यामु॰ (as in text) — ^{c}) K4 B2 D1. 2 M (M1 *inf lin* as in text) कर्मफलानुगास्ते, D3–6 9 ॰लान्वितास्ते, Cs' ॰लानुरागा (as in text) Ca d cite कर्मफलानुगा., Cs फलानुगा — ^{d}) K5 याति ते, B1 3 5 Dn D3–6 T2 (before corr) ते याति D3 यांतीति (for यान्ति) Here and in the sequel, T1 has incorporated into its text fragments of Sanatsujātīya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये" Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T1 ins यज्ञनारायणीये । ततस्त देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K1 (marg) 5 D (except D1. 5 6 9, D7 om. lines 3–6) T G (except G3) ins

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणा
मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा [5]
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L. 1) Ds ॰योगावगमात्, T1 ॰योगाभिग॰ — (L 4) K1 T2 G1 2 4 ॰र्थयोगेस्य (for ॰र्थयोगस्य) — (L 6) G2 4 5 समस्तान् (for समन्तात्)]

— Thereafter K1 (marg) 5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12, while Ds D3 4 8 T2 read 12 here for the first time, *repeating* it in its proper place. Cd reads as in text

9 ^{a}) K4 B Dn D1–5 6 (before corr) 7 Cs स॰, Cs' य (as in text) G6 [अ]नुध्यायन्, M [अ]भिध्यायेद्, Ca d s as in text K1 (before corr) 4 B Dn D1–7 9 Ca d s उत्पतितान्, Cs' उत्पतिष्णून् (as in text) M (except M2) न हन्यात्, all comm निह॰ (as in text) — ^{b}) K5 D3 10 M (except M2) Cs' अनाचारेण, B1. 2. 5 सदाचारेण, T1 अनासारेण, G5 ॰चरेण, Ca d s ॰दरेण (as in text) — ^{c}) B Dn D3–7 Ca s नैन, D1 न तं; D2 न वै, Cs' स वै (as in text) K1 D9 G5 M5 Ca मृत्युं, K6 मृत्यो॰, Cd. s s' मृत्यु (first occurrence of the word) as in text Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा) D1. 2 4 9 भूतानि, D5 भूत, Cs s' भूत्वा (as in text) — ^{d}) Ds D3 G2 5 ह्येव, G1 4 ह्येन (for एवं) Ds D3 10 T1 G1. 2 4 5 [अ]भिहतीह (G1. 4 ॰च), G3 M ह्यभिहति (for विनि॰) — After 9, D9 reads 12

10 ^{b}) K4 D9 G3 कामाद्, Cs s' कामान् (as in text) — D9 om 10^{c}–11^{d} — ^{c}) Ds कामान्व्युदस्यन्, D2 G3 M5 कामानुदस्य, G4 M3 4 कामान्युदस्य, Ca d. s' कामान्व्युदस्य (as in text) D1 कुरुते, all comm धुनुते (as in text)

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्णन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्य-
न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४

C. 5. 1591
B. 5. 42. 15
K. 5. 42. 16

---

11 D5 om. 11 (cf. v.l. 10) — ^{a}) K1 m. 5 D5 D8 10 T1 G2-4 Cs' देहो, D1 तद्, Ca d s तमो (as in text) — ^{b}) Dn D2-4 6 T2 गुह्मत, D5 G5 Cs गृह्णत, D1 गृह्णत, D8 10 T1 G1 2 4 Cs' गृह्यंत, G3 M कृप्यत, Ca. d. np गृह्णंत (as in text) K5 D5 D8 10 G1. 2 4 Cs' एव; Ca d इव (as in text) D5 उत्पतंतश्च (for गृह्णन्त इव) — ^{d}) D2-5 T2 G1 4 5 गच्छति, Cs' गच्छन्त (as in text) K1 (before corr.) 4 B Dn D1. 2 5-7 श्वभ्रव त्सुखं, K5 श्वभ्रवन्मुखा ; D5 च श्रमन्मुखा , D8 4 च श्रमन्मुख, T2 G1 श्वभ्रमन्मुख (G4 °न्मुख), Cs' श्वभ्रमुन्मुखा (as in text) Ca d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे — After 11, B1. 5 Dn ins 245* (cf v.l 12)

12 B1 5 G3 om. 12 K1 (marg.) 5 Dn D10 T1 G (G3 om.) read 12 after 244* (cf. v.l 8), D5 D2. 4 8 T2 read it for the first time after 244* and *repeat* it here, D2 reads 12 after 9 — ^{a}) D2 4 (both *second* time) निदिध्या, all comm. अभिध्या (as in text) K4 B1-3 D (except D5 D8 10, D2. 4 only second time) Cs लोकान्, Ca लोभात् (for चैन) — ^{b}) K1 B1-3 Ca s अवगृह्याशु, K4 Dn D2. 4 (both latter second time) 5-7 9 अनुगृह्याशु, D1. 2 अथ गृह्याशु, D2 4 T2 (all first time) गृह्य चैन च, T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु) Cs' cites प्रगृह्य M रूपं (for चैन) K5 D5 D8 च, T1 हि (for तु) — ^{c}) K1. 5 Ds1 D2-4 (D2. 4 first time) 8 10 T (T2 first time) M एतान्, Cs s' एते (as in text) Cs cites प्रामुवंति — ^{d}) K4 Cs. ap np चरति, Ca s' तरन्ति (as in text) K4 B1-3 Ca s. np धर्मं, Cs' मृत्यु (as in text) — K4 B1-3 D2-6. 8 ins after 12 B1 5 Dn, after 11

245* अमूढवृत्ते॰ पुरपस्येह कुर्या-
त्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्र ।

[Noticed in Ca, but not in Cd. s s' — (L 2) B2 Dn D5 तीर्ण , Ca. n तार्ण (as above) K4 B2 8 D5 Ca नर॰ (for व्याघ्र॰) Cf. 13^b]

13 B3 om. 13^{ab} — ^{a}) K5 D8 9 M3-5 कश्चिद्, D1 कश्चिद्, Cd s किंचिद् (as in text) — ^{b}) Cf. 245* above. K1 4 B (B3 om.) Dn D1 3-5 9 G1. 2 Cd s नाधीयीत, Cs' °यते (as in text) K4 ततो न इवास्य मृत्यु , B (B3 om.) Dn D3-6 निर्गुदन्निवास्य चायु , Cs चाल इवाश्मव्याघ्र , Cs' as in text Ca d cite अश्मव्याघ्र — ^{c}) K5 D5 D1 2 8-10 T1 G3 4 M1 (*sup lin* as in text) 2 2 Cd. s s' मोहम(G4 M3 °मा)यातरात्मा (for मोहमया°) K1 D7 भीक्रोधलोभादिमया(D7 °हता)तरात्मा, B Dn D2-6 T2 स क्रोधलोभौ(B1. 2 4. 5 D6 °भो)मोहवान॰ (T2 °मयां)तरात्मा, G5 कामात्क्रोधाल्लोभमयांतरात्मा Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्त — ^{d}) T1 G1 5 स एव (for स वै) G1. 4. 5 त्व (for त्वत्)

14 ^{a}) M transp एव and मृत्यु — ^{b}) K5 D5 D8 10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्यो Ca d s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text) — After 14, K5 (om lines 17-20) Dn D5 (om. lines 13-20) T G (G3 om lines 1-8) ins

246* धृतराष्ट्र उवाच ।
यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीना पुण्यतमान्सनातनान् ।
तेषा परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ।
सनत्सुजात उवाच ।
एव ह्यविद्वानुपयाति तत्र [5]
तथार्थजात च वदन्ति वेदा ।
स नेह आयाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमज पुराणं
स चेदिद सर्वमनुक्रमेण । [10]
किं वास्य कार्यमथ वा सुख च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

C. 5. 1537
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-
त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि- [15]
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।
य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । [20]

[Noticed in Cs', but not in Ca d.s — (L. 2) =(var.) 5 42. 17. K_8 D_5 T_2 $G_{1,2}$ समाम्नाय, Cs' as in text — (L 3) D_5 तेषां परमार्थं कथयन्ति वेदा, Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T_1 $G_{1,4}$ सनत्कुमार (for सनत्सुजात उ°) — (L 5) $G_{1,4}$ $Cs'p$ विद्वान्, Cs' अविद्वान् (as in text). T_2 $G_{1,2,4}$ Cs' परियाति (for उप°) — (L. 6) K_8 Ds_2 G_2 तत्राथ°, Dn_2 G_5 यथाथ°; T_1 तदाथ°; $G_{1,4}$ तथाथवाद, Cn s' as in text. D_5 परं प्रयाति, Cs' वदन्ति वेदा (as in text) — (L. 7) Dn_2 Cn अनीह (for स नेह). T_2 जानाति, G_4 याति, Cs' आयाति (as in text). D_5 तस्यैवानिर्दामो वदन्ति वेदा — (L. 8) D_8 स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). K_8 T_1 निहन्ति मा°; Dn_2 D_8 D_{10} $G_{1,2}$ Cs' निहत्य मा°. T_2 धर्मान् (for मार्गान्) Dn_2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L 12) T_1 सर्वं, $G_{1,4}$ तत्त्व, Cs' विद्वन् (as above). T_1 विद्वन्, Cs' सर्वं (as above) — $G_{1,2,4}$ सनत्कुमार (for सनत्सु° उ°) — (L 13) T_1 $G_{1,4}$ च भेदयोगो (T_1 °गे), Cs' विभे° (as above) — (L 15) Dn_1 D_8 G_{3-5} उपैति, Cn s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यदेतदद्धा (for य एतद्वा) G Cs' नित्य (for नित्यो). — (L 19) T_2 G Cs' मन्ये (for मन्यते) — (L 20) D_8 यथा, $G_{3,5}$ तत्र, Cs' तत् (for तथा) T_1 $G_{1,4}$ °योगेन, Cs' °योगे च (as above).]

— Thereafter T_2 reads 18 (with v l), *repeating* it (with v l) in its proper place

15 Dn_2 missing (cf v.l 14). K_8 D_5 om. the ref. — [a]) K_8 Ds_1 $D_{7,8,10}$ S Cs' यस्माद्, Ca d s येऽस्मिन् (as in text) D_9 Ca d धर्मं, Cs s' as in text $K_{1,2}$ B_6 Ds_1 $D_{6-8,10}$ T_1 $G_{1,3,5}$ Cs s' आचरन्ति, Ca d नाचरन्ति (as in text). K_4 Ds_1 D_9 लोके (for केचित्) — [b]) $K_{1,2}$ B_2 Ds_1 $D_{6-8,10}$ T_1 $G_{1,3,5}$ Cs s' अधर्मान् (for धर्मान्) — [c]) T_2 $G_{2,5}$ धर्मेण पाप, Ca. d. s' धर्मं पापेन (as in text) $K_{1,4}$ B_4 Dn_1 $D_{3-5,7,9}$ स्वित्; K_8 $D_{8,10}$ S Cs' वा; $B_{1,3}$ $D_{1,2}$ Ca [अ]स्य (for स्म) — [d]) T_2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स्म — After 15, K_8 ins 247* (cf. v l 16)

16 Dn_2 missing (cf v l 14). — 16[ab] is not noticed in Cs' (see below) — $D_{5,10}$ T G ins after the ref K_8, after 15 D_5, after 16[ab]. Dn_1, after 16

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ।
गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं [5]
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d s — (L 1) D_8 $D_{8,10}$ यस्मिन्, Cs' तस्मिन् (as above) K_8 Dn_1 T G_2 स्थितो, Cs' स्थितो (as above) Dn_1 G_3 न (for वा) — G_3 om lines 3–4 — (L. 3) T_2 तत°, $G_{1,4}$ अत°, G_2 Cs' अथ (for तथा) — (L 5) G_4 स्थित्वा, Cs' गत्वा (as above) G_{1-3} कर्मणि, Cs' कर्मणा (as above) Dn_1 D_{10} T_2 युज्यते, Cs' भुज्यते (as above) — (L. 6) $G_{2,3,5}$ कर्मण, Cs' कर्मणा (as above)]

— K_8 $D_{8,10}$ T G om 16[ab]. — [a]) K_1 उभयोर् (for उभयम्) K_1 M om एव $B_{1,3,6}$ M_2 Cn उपयुज्यते, $B_{2,4}$ D_5 $D_{3,4}$ उपभुजते M शुभं (for फलं) D_9 फलं तत्रोपभुज्यते (by transp) — [b]) $M_{1,2,5}$ ins फलं before धर्मस्य M om एव Dn_1 अपि सर्वं (for च) $K_{1,4}$ D_7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य, D_1 धर्मस्य वा चेतरस्य — After 16[ab], D_5 ins 247*. — Dn_1 reads 16[cd] *twice*, first time as in text and second time (for v l see below) after 247* — [c]) K_8 Dn_1 (second time) D_5 (also as in text) $D_{8,10}$ T G Cs' पाप, Cs अधर्मं (as in text) D_5 (also as in text) M प्रणुदति, G_5 प्रतिहन्ति; Cs s' प्रणुदति (as in text) G_5 om इह

धृतराष्ट्र उवाच ।
यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-
न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-
न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७
सनत्सुजात उवाच ।
येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०
यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

C. 5. 1607
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

M विप्रा (for विद्वान्) — ^{d}) T2 G तत्र (G3 विद्धि), C3 8' तस्य (as in text) Dn1 Cn (second time) सिद्धि°; G3 तत्र, Cs' np विद्धि (as in text)

17 Dn2 missing (cf. v.l. 14) K5 D8.10 T G om 17, not noticed in Cs' — ^{a}) K4 B Dn1 D2-5 9 इह, D5 M एव, Ca d s इमान् (as in text) B1 D1.2 6 स्व-, Cd s अस्य, Ca स्वस्य (as in text) D5 M स्वि(D5 इ)ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्) — ^{b}) D5 M (except M2) पुण्यतमान् (for °कृता) — ^{c}) Hypermetric! K1 परिक्षयात्, M पराक्रम, Ca d s परिक्रमान् (as in text) D1.9 कथय त्वं, Ca s कथयंत (as in text) Cs cites कथय. D1.2 9 तथा (for ततो) M अन्य (for अन्यान्) K4 B Dn1 D1-7 Cn तेषा क्रमान् (B1.2 8 D2 4 °षा परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B2 चान्या, D2 4 वान्य), D5 तेषा परमार्थं कथयति वेदान् — ^{d}) K4 D6 om (the first) न. D1-4 9 विद्वान्, Ca d.s as in text K4 वेत्तु (for नैव) B Dn1 D2-7 Cn वेत्तुमिच्छामि, Ca.d नैतत्कृत च, Cs नैव कृत च (as in text) D5 न तद्विद्वान्नेति कथं नु कर्म, M एतद्विद्वान्नेति कुतश्च धर्म — After 17, D5 *repeats* 15, while K5 ins 248*.

18 Dn2 missing (cf v.l. 14), K5 om 18 D8 S om. the ref T2 reads 18 (for the first time), with the ref., after 246* — ^{a}) M3 4 (*sup lin.* as in text) 5 एषा, Ca.s येषा (as in text) K1 D1 G3 धर्मे न, B Dn1 D3-6 10 व्रतेय, D7 धर्मेण, D8 T1.2 (first time) G1.5 Cs' धर्मेषु, T2 (second time) G2 4 धर्मेय, M1 4 (*inf lin*) बलेय, M2-5 फलेय, Ca d s बलेन (*or* बले न) (as in text) — ^{b}) K4 D5 D1 2 9 Ca d अपि, D7 G3 इह, Cs' np dp इव (as in text) — ^{c}) K5 मुक्ता, Cd.s' प्रेत्य (as in text) — ^{d}) M1 प्रशामते (for प्रका°) K1 स्वर्गलोकप्रशासका, K4 Dn1 D3-7 10 ब्रह्म(K4 स्वय)लोकप्रकाशका, B1.3 Cs स्वर्ग(B3 ब्रह्म)लोकमुपासते, B2 4.5 D1.2 9 Ca.d स्वर्गलोकप्रकाशका; D5 D8 T1 2 (first time as in text) G Cs' स्वर्गं याति प्रकाशता, text as in M2-5! — Dn1 D5 D8 10 T G ins after 18 K5 (which om 18) ins after 17

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषा तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ता स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जना ।
नैन मन्येत भूयिष्ठ बाह्यमाभ्यन्तर जनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L. 1) K5 धर्मेषु, Dn1 धर्मे च, T2 G1.5 धर्मेण, Cs' धर्मे न (as above) K5 Dn1 विस्पर्धां, T2 संस्पर्धा, G1 चास्पर्धा Cs' cites स्पर्धा (as above) — (L. 2) T2 सनातन, Cs त्रिवि° (as above) — (L 4) G1 स न, G2 न स, Cs' नैन (as above)]

19 Dn2 missing (cf. v l 14) — ^{b}) K5 Dn1 D5 D8 T1 2 (by corr) G2 5 Cs' np तृणोदक, Ca d n s s'p °लप (as in text) — ^{c}) D5 D1 6 Cd अन्नपान, Cs as in text. K1.4 D9 च विप्रेंद्र, K5 B Dn1 D2-7 10 ब्राह्मणस्य, D5 D1 M1 ब्राह्मणस्तत्, D8 ब्राह्मणेंद्र; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मण) — ^{d}) K4 सजीवन्, K5 B (except B3) Dn1 D7 8 10 तज्जीवेत्, D5 जीवेन्नैव, T1 M1 जीवन, Ca d s तज्जीवन् (as in text) Cs' cites उपजीवेत् D2 9 अनुसस्मरेत्, all comm. as in text D1 जीवनान्यस्य सस्मरेत्

20 Dn2 missing (cf v l 14) — ^{a}) G1 2 यत्र, all comm यत्र (as in text) K1 अस्य यतमानस्य, B वै कथ्यमाने तु, D5 Cap dp अप्रयतमानस्य, Ca अव्ययमानस्य, Cs s' अकथ° (as in text) — D7 (hapl) om 20^b-21^a — ^{b}) K1 D5 M2 Cd.s प्रयच्छति, D5 °च्छन्, Ca s' °च्छति (as in text) D8-5 9 अशुभ, T1 अदान, all comm. अशिव (as in text) — ^{c}) B3 अत्यत सर्वभूताना — ^{d}) D5 श्रेयसे, all comm. स श्रेयान् (as in text) G1 4 नेतरे जना Ca d cite नेतरे, Cs s' नेतर

21 Dn2 missing (cf. v l 14), D7 om 21^a (cf v l. 20) — ^{a}) B यो वै कामयमानस्तु (B3 °स्य), Ca d यो वाकथयतो दत्ता, Cs यो वा कथयमानस्य, Cs' as in

C. 5 1608
B. 5 42. 33
K. 5. 42. 32

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

text — ᵇ) K1 Ca d सह्यान्न; K4 B2 D2 o स ह्यन्न, K5 B8 Dn1 D1 3-5 8.10 T2 G ह्यात्मानं, D6 गृह्यान्नं, M आत्मानः (for आत्मान) D7 transp आत्मानं and न — After 21ᵃᵇ, M ins

249* एको वै ह्यन्तरात्मान ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

(of 24ᵃᵇ) — ᶜ) K1 D1 ब्रह्मस्थाने, Cs' ब्रह्मस्व न (as in text) Ca d cite ब्रह्मस्व K1 तु कुर्यात्त, K4 B Dn1 D3-6 उपभुञ्जीत (B2 °युञ्ज्याद्वा) K5 D5 D7 8 10 T G Cs' उपहन्याद्वा, D1 च भुञ्जीत, D2 उपभुङ्क्ते वा (for उपभुञ्जेद्वा) D9 ब्रह्मस्थानोपयुञ्ज्याद्वा — ᵈ) G (except G5) तस्यान्न; M कदन्न, Cd 6 s' तदन्न (as in text). — After 21, T2 G1.4 5 ins

250* कुशवल्कलचेलाद्य ब्रह्मस्व योगिनो विदु ।,
a *gloss* taken from Śaṃkara's comm (q v)!

22 Dn2 missing (cf. v l 14) K5 om 22 D5 D8 10 T G2 3 5 read 22 after 25, G1.4, after 26. — ᵃ) D1.9 M1 3.5 यथा स्व-, D7 यथा वै, T2 यो यथा, Ca d s यथा स्व (as in text) D5 D8 10 T1 G Cs' ये यथा (D5 यथा वा) वांतमश्नति — ᵇ) D5 D8 10 T G Cs' वाला· (T2 वाल., G3 श्वान) (for श्वा वै) — B5 om. 22ᶜ-26ᵇ — ᶜ) D2 7 स्व, Ca s s' ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति, Ca s' as in text — ᵈ) B1.3 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1 2 उपसेवनात्, D5 D7 T1 G5 Cs' उपभोजनात्, G4 उपशोभनात्, M उपदर्शनात्, Ca d n s उपजीवनात् (as in text) D3 4 तस्य स्वमुपयुज्य वै

23 Dn2 missing (cf. v.l 14) B5 om. 23 (cf v l 22) — ᵃ) K1.4 B (B5 om) D1-7.9 Ca.d.s °चर्येण, D5 °चर्याया; Cs' °चर्या मे (as in text) — ᵇ) K4 D7 Cd ब्राह्मण, B (B5 om) D3 4 वै द्विज·, Ca s' ब्राह्मण· (as in text) — ᵈ) D5 नैप, T2 G1.5 नैव, Cs' नैव (as in text) T1 विंद्येत, T2 विद्येत, G1.4 5 Cs' विंदेत G1 कचन, G2 3 5 M Cs'p कश्चन, Cs' किंचन (as in text) K1.4 D1-5 7 9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 °न्न) ब्राह्मण; B (B5 om) Dn1 D6 न विदुर्ब्राह्मण बुधा Ca d s cite कश्चिद्ब्राह्मण वेद (of K1.4 etc above).

24 Dn2 missing (cf v l. 14) B5 om 24 (cf v l 22) — ᵃ) K1 4 5 B4 Dn1 D1-7 9 को ह्यनं(D3 4 °रप, D9 °न्य)तरमात्मान, B1-3 को ह्येवातरमात्मानं, M को ह्येव स्वांतरा° Ca cites को एनतर, Cd s अनतर, Cs' एवमतरात्मानं — ᵇ) K1 D1.2 7 9 चेत्तु, K4 5 D5 D8 T1 2 (before corr) G1 4 C3 s' मतु, D3.4 G3 ज्ञातु, D5 वक्तुं (for हन्तु) — After 24ᵃᵇ, K5 Dn1 Ds1 D8. 10 T G ins

251* निर्लिङ्गमचल शुद्ध सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।
[Noticed in Cs', but not in Ca d.s. — K5 Dn1 D10 °द्वैत°, Cs' °द्वन्द्व° (as above)]

— K5 Ds1 D8 10 T G cont Dn1 Ds2 ins after 24

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा ।
[=1 68 26, =(var) Manu 4 255. — Noticed in Cs', but not in Ca d s]

— K5 Ds1 D8 10 T G Cs' om 24ᶜᵈ — ᶜ) B1-3 तस्मिन्हि, M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि) Ca.d cite तस्मात् (as in text) K4 D9 transp किंचित् and क्षत्रिय M Cs कश्चित्, Ca d as in text K1 राजन्य, D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text) B (B5 om) Dn1 D6 क्षत्रियस्यापि, D3 4 क्षत्रिय किंचित्, Cn (?)अब्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय) — ᵈ) B (B5 om.) D3 4 नित्यदा, Ca d s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 Ds2 ins 252*.

25 Dn2 missing (cf v l 14) B5 om 25 (cf v l 22) — ᵃ) K5 B (B5 om) D6 7 T G (except G5) Cn.s' अनादाता; D5 अनाचार , D1 अवज्ञात·, Ca.d.s अनादानात् (as in text) — ᵇ) K1 D5 7 Ca निरुपज्व· (K1 °ह्व)र·, Cd निरुपस्कर , Cs' as in text Cs cites उपह्वर — ᶜ) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न) Ca d.s cite शिष्ट· B3 D1 वा (for न) K1 4 B1.2 D2 3 (before corr) 4 5 9 Cs np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्) Ca.d cite अशिष्ट. — ᵈ) D7 वेदपारग , M (except M2) ब्रह्मवित्तम·, Ca.d s s' as in text — After 25, D8 10 T G2.3 5 read 22

26 Dn2 missing (cf. v l 14) B5 om 26ᵃᵇ (cf v l 22) — ᵃ) K1 4 D1 5(before corr.) 9 लोके; Cs ap वृत्ते, Cs' sp वित्ते (as in text). — ᵇ) T1 G (except G3) ह्याढ्या K1.5 D1 2 5(before corr).7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1620
B. 5. 42. 46
K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca d देवेषु, K4 Cs दैवेषु, Cs' वेदेषु (as in text) K1 4 जज्ञुप, D1 जिष्णव॰, D2 9 यज्वसु, D5m 7 जज्ञिरे, Ca d जग्मुप, Cs' ये द्विजा (as in text) B (B6 om.) Dn1 D3.4.5 (before corr) 6.10 Cap आद्या दैवे तथा कर्तौ Ds1 cites देवेषु गौडपाठ॰ आद्या देवे तथा कर्तौ । आद्या देवेषु जज्ञुप इति वा गौडपाठ॰ । — c) G (except G2) transp दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्प्या K4 D1.3.4 G2 दुष्प्रकपा.. M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कम्प्या, Ca. d. s s' as in text — d) B Dn1 D3 4.6 (by transp) तान् विद्यात्, D1 विद्यतं, Cs as in text. K1.5 D8 10 विंद्यात्, D2 5 विद्या, Ca d. s s' विद्यात् (as in text) Ca d ता, Ca. s' तान् (as in text) K4 D5 8 9 G1-4 M2 5 ब्राह्मण, Ca d. s. s' as in text. — After 26, G1 4 read 22

27 Dn2 missing (cf v.l. 14) — a) K1 सर्वस्वस्ति कृतो, K4 B1-8 D1.5 Ca d s सर्वसृष्टि॰, B5 सप्तसृष्टि॰, D2 सर्वसिद्धि॰, D3.4 6 9 सर्वस्विष्ट॰, Cs' as in text G3 transp स्विष्टकृतो and देवान् — b) K5 D2 7-9 विंद्याद्, Ca s s' as in text K1.4 D2-4.6 9 यद्, Ca. d. s' य॰ (as in text) — c) D5 ब्राह्मण स्यात्, Cs s' ब्राह्मणस्य (as in text) D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य — d) B2 3 5 Dn1 D2-4.6 Cd. s तस्मिन्, D5 अस्मिन्, D9 ह्यस्मिन्, Ca s' as in text K5 प्रवर्तते, D5 सवपते, all comm प्रयतते (as in text)

28 Dn2 missing (cf v.l. 14) — b) B3 G2 स मानिता, D1.2 5 8 9 स मानिन, G1 4 5 समाहिता, Ca d s as in text. — c) D1 हृष्येत, D5 दुष्येत (for मन्येत) Cd s s' cite न मन्येत — d) B Dn1 D6 7 न मान्यम्, D8 4 न मानाद् (for नामानाद्) K4 अपि, D1 5 Ca अति, Cd. s अभि॰ (as in text) K5 D5 D8-10 S (T1 damaged) Cs' नावमाने तु (K5 M3-5 न, T2 G2 अभि॰, G1.4 5 M1 2 अति, G3 वि, Cs' अनु) सज्वरेत् — After 28, K5 Dn1 D5 D8-10 T G ins.

253* लोक स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — K5 D5 D9 लोकस्य भाव॰, D8 G2-4 Cs' लोकस्वभाव॰, G1.5 लोक(G5 ॰क॰)-स्वभाव एषो]

29 Dn2 missing (cf v.l. 14) — a) D2-6 Ca d s' इति (for इह) — b) K1.4 D1-6 मान, Ca पूजां, Cs अनु॰, Cs' इति (as in text) Dn1 D1.3.4 8 G2 मानिन, Ca s मानित॰ (as in text) — c) B Dn1 D3.4.6 T2 ॰निपुणा, Ca. d. s s' ॰विदुषो (as in text) — d) K5 D1 2 लोके (K5 ॰का) शास्त्रविशारदा ; B Dn1 D3 4.6 7 लोके मायाविशा॰, D5 D8-10 T G Cs' लोक (D9.10 T1 लोका, T2 वेद, G5 लोके) शास्त्रविवर्जिता, M लोकशास्त्राविशा॰, Cs as in text Ca d cite लोकशास्त्र — e) D7 मानयंतीति, Ca d s s' मानयिष्यति (as in text). D1.5 नामान्यान्मानयंत्येते, Ca. s' as in text — f) K5 D5 G3.4 एव, D8 10 एव, T G1 2 5 [ह]त्येव, Cs' इति (as in text) D8 T1 G1.5 मन्येत मानित, Cs' मन्येदमानित (as in text) K1.4 D2 मान्ये नोवापमानित, B Dn1 D3.4 6 7 मान्यानामवमानिन, D1.5 तत्कृता नावमानिता Cd cites उत

30 Dn2 missing (cf v.l. 14) — a) D5 D10 G1 एव, Cn वा, Cd s' वै (as in text) K1 D1.2 5 T1 Cd. s s' मान, Ca मान (as in text) G4 नैवावमान मौन च ※Cn मान क्लीबत्वमार्षं । ※ — b) M1 ताविमौ, Ca d s s' सहितौ (as in text) K5 Dn1 D5 D8 10 Cs' वसत, Ca s चरते (as in text) K1 4 D1 Cs ap सम, D6 8 M सह, Cs' सदा (as in text) — c) K5 D5 D8 10 T G अय (G1 ॰स, G4 ॰सौ) मानस्य विषयः — d)

C. 5. 1623
B. 5. 43 3
K. 5. 43. 3

४३

धृतराष्ट्र उवाच ।
ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १
सनत्सुजात उवाच ।
नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K5 D5 T G ह्यसौ, D10 अप्यसौ, Ca d s s' असौ (as in text) K4 D5 D7 तद्विद॰, D1. 2 विद्धि त (D2 तत्)

31 Dn2 missing (cf. v l 14) — a) K5 D5 D8 10 T1 2 (before corr) G Cs' श्रीर्हि (G5 श्रीर्हृद्) मानार्थसवासात् (D5 ॰ससारात्), Ca d.s as in text. — b) K1 D1 2 9 Ca. s ॰दुर्धरा, D5 ॰दुस्तरा (for ॰दुर्लभा) T G Ca transp श्री॰ and हि. — d) T G विद्या॰, all comm प्रज्ञा॰ (as in text).

32 Dn2 missing (cf v l 14) — a) K4 D5 D8 10 T1 G2 Cs' सम्यक्, B (except B1) Dn1 D6.7 G3 M तस्य, Cs तस्या. (as in text) B (except B1) Dn1 D6 इह, D8 ह्य (for हि) K5 D3.4 8.10 T1.2 (after corr) G1.2 4 6 Cs' प्रवदति, D7 G3 अभिवदंति, T2 (before corr) हि भवति, M अभिपतति (for हि वदन्ति). — b) D5 वर्ग॰ (for वहु॰). K1 ॰रहाणि; K4 B1 2 4 5 Dn1 D3 4 6 9 T2 (before corr) ॰धराणि, K5 B3 D5 D2 5 8 10 T1 Cs s' ॰चराणि (for ॰वराणि) — c) K1 G5 सत्यार्जवह्री , D2-8 ॰र्जव ह्री., Cs' ॰र्जवे ह्री. (as in text). G3 M2 3.5 ॰विद्ये, Cs' ॰विद्या॰ (as in text). — d) K4 B2 G5 Cs ॰प्रतिबोधनानि, K5 D5 D8 10 T1 Cs' np ॰प्रतिबंधकानि, B1 3 D5 समानमोहप्रतिबोधनानि (D5 ॰बाधितानि), B4 5 D3 4.6 यथा न मोहप्रतिबो॰, Dn1 T2 G1-4 ॰प्रतिबंधनानि, D9 ॰प्रतिवेदनानि

Colophon K2 3 Dn2 missing — *Sub-parvan* K1.5 D1 9 T2 G1 2 M सनत्सुजात, K4 B1 3-5 Dn1 D5 D3 4 6 8 10 T1 G5 सनत्सुजातीय, B2 सजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; D5 सनत्कुमारजात, D7 सजययान and सनत्सुजातीय, G1.4 प्र(G4 प्रा)जागर and सनत्सुजात — *Adhy name* D2 ज्ञानमाहात्म्यं, T G1 4 M1 मृत्युतत्त्व (M1 om तत्त्व)विचार , M2-5 आयुर्विचार — *Adhy no.* (figures, words or both) K5 Dn1 D5 1 (of the सनत्सुजातीय), D5 41, D6 (*sec m*) 38, D7 T1 G M 43, D9 T2 42. — *S'loka no.* K5 38, Dn1 46, D8 44

43

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf. v l. 5. 41. 1, 32. 15).

1 Before 1, K5 Dn1 D5 D8 10 T G ins.:

254* धृतराष्ट्र उवाच ।
कस्यैष मौन॰ कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौन
कथ मुने मौनमिहाचरन्ति ।
सनत्सुजात उवाच ।
यतो न वेदा मनसा सहैन॰ [5]
मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाय
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 3) T1 G3 अनु-, Cs' उप- (for उत) — (L. 6) D5 ॰विष्टश्च, T G (except G5) ॰विश्यति, Cs' ॰विशन्ति (as above) K5 D8 G5 Cs' स, T1 हि (for ऽथ)]

— Dn2 missing (cf. v l. 5 42 14). — a) K1.4 B Dn1 D3-6 Ca d यो वेद, D1 अथर्वेद (sic), D2 T2 M अयो वेद, D7 अथर्वाणां, T1 G1.4 अयोधीते (for अधीते य) Cs' cites अधीते (as in text) — b) B Dn1 D1-4 6 M5 वेद य॰; D7 ये विदु॰ (for यो द्विज) — d) K4 C3 वा न, B D (except D8, Dn2 missing) किं न; T2 [अ]थ न; Ca न स (as in text)

2 Dn2 resumes! — a) K4 D5 G3.4 सामानृचो, D1 साम ऋचो — b) D5 D8 9 T G M4 यजूंषि च (for न यजूंषि) K1.4 B Dn D2-7 10 Ca d अविचक्षणं, D5 T1 G (except G5) विचक्षण॰, D1 ॰क्षणान्, D5. 8 T2 (before corr) ॰क्षणं

3 = 5. 35 35 — a) K4 5 D8 9 G3.5 वृजिनं, Cs' वृजिनात् (as in text) — K5 (see below) D5 D8-10 S (except G1.4 M1) transp 3c and 3d — b) M नीळ (for नीड). — d) K5 ॰स्येनं मृत्युकाले त्यजति

4 a) K1.4 B Dn D5 D1.3.4 10 विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।
न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४
सनत्सुजात उवाच ।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६
सनत्सुजात उवाच ।
क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।

C. 5.1635
B. 5.43.15
K. 5.43.15

वेदविदं (as in text) T1 G (except G1) न चेद्वेदविद वेदा.. — b) K1 B1 Dn D1-10 T1 transp शक्ता and त्रातुं. K1.4 B1 D3 D1 1-7 G1 M विचक्षणं — d) K1 मनीषिणा, C3 मना° (as in text)

5 T1 G1 om. the ref — K1 Dn D1-10 T G ins after the ref (T1 G1, which om. the ref, ins after 4) D3 ins after 5

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति । [5]
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
तास्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
न्यथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी । [10]
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।
[Noted in C3', but not in Ca.d.s — (L. 3) Dn प्रवदन्ति, Cn s' [illegible] (as above)! — (L. 8) D3 D1 9 T1 G (except G1) C3' [illegible] (for [illegible]) — (L. 10) D[illegible] D1 9 [illegible] (for [illegible]) — (L. 12) D3 मार्गं, C3' मार्गम् (as above)]

— After the above, D3 repeats 5 (for v.l. see below) On the other hand, D1 ins after the ref

256* तपस्त्यक्ति योऽन्यत्र सुनिर्मृज्यतामान ।

— b) K1 Dn1 D1 (first time as in text) D1-10 T G C3' भुज्यते (for दृश्यते) — G1 om. 5c-6d — cd) T1 G1 त्विमे (for इमे) Dn1 लोके, D3 (first time) लोकान्, C3 d लोका (as in text) K1 B1 1 Dn1 D1-8 T1 G1.2 M2 2 Cnp वृद्धे, B1 1 Dn1 D1 Cn यान्ते, B1 मन्ये; D3 (first time) ऋद्धे, G1 मध्ये, Ca s ऋद्धे (as in text) B Dn D1 4.6 7 निष्ठिता, T1 नगता, M1 संस्थिता, Ca.d s संयता (as in text) T1 वृद्धा ये तपसि स्थिता — K1 D3 (second time) D1-10 G1 C3' subst for 5cd T G1.2 3 ins after 5cd

257* ब्राह्मणानां तप ऋद्धमन्येषा तावदेव तत् ।
[D3 ऋद्धत्व° (for तप ऋद्ध°)]

T1 G1.2 cont

258* एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6ab)

6 G1 om 6 (cf v.l. 5) — a) K1 B D (except D3 D1 2 10) T1 समसमृद्ध (hypermetrical), T1 G1 M समृद्ध, G1 3 सन्दर्थं, G1 ह्युक्त, C3 ap dp अप्यृद्ध (for अप्यृद्ध) Cf 258* — c) K1 प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि) — d) D3 M कथ (for यथा) Dn1 D1 विद्याम K1 D3 D1-10 T G1 2.3 (inf lin as in text) यथा (T G1 2 3 कथ) वि(D31 D1 2 वि)द्यामहं प्रभो — K1 Dn D3 D1-10 T G ins after 6 (G1, which om 5c-6d, ins after 5ab, om at the same time the first line of the insertion)

259* सनत्सुजात उवाच ।
निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । [5]
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ।

[Noticed in C3', but not in Ca.d s — K om the ref — (L. 2) T1 G1.2 3 अप्यृद्ध, G1 C3' अन्यर्थं (for [illegible]) Dn केवलं (for नान्यथा) — (L. 4) K1 D1 10 परमात्मानं°, D3 परमात्मानश्नुते — (L. 5) D3 तु यद् (for तपः)]

— On the other hand, after 6, D1 repeats 256*, and cont

260* श्रीरिवमेका योऽश्नाति तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 a) K1 1 मुख्य, D1 यत्र, G1.2 3 येन्य, C3 s' यस्य (as in text) — b) K1.4 1 B1 D (except D3) T G

C. 5. 1603
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 10

धर्मादयो द्वादश चाततानाः
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७
क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा
वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी
विभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः पण्नरान्पापधर्मा-
न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०
संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs′ नृशसानि (for °सादि) K5 D5 D8 9 T2 G2 Cs′ च सप्त, B1.3 4 D3 4 दशात्र, Dn D6 10 दशात्रि, T1 च पट च, G3 सममत्र (for पडत्र) K1.4 D1 त्रयोदशात्र, D2 त्रयोदशान्ये, D5 त्रयोदशोथ, D7 त्रयोदश स्यु° (for पडत्र राजन्) B2 5 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन् Ca d cite त्रयोदश, Cs त्रिदश — c) K5 D5 D8–10 T G Cs′ ज्ञानादयो, Cs धर्मा° (as in text) D5 G5 Cnp om च K1 4 B Dn D1–7 एते (K1 4 D1 2 ये, B2 Dn D3 4 ते) पिशुणा, Cs′ चाततानाः (as in text) Ca d s cite पितृणां — d) K1 4 D2 5 G2 विहिता°, D3.4 कथिताः, Cs s′ विदिता (as in text).

8 a) D2 क्रोधकामौ, D7 कामक्रोधौ, D10 काम क्रोधो (by transp). G1 मोहलोभौ (for लोभ°) K4 B Dn D5 D6 T1 Ca d s विधित्सा, D3 4 चिकित्सा, Cap dp विवित्सा (as in text) — b) K1 4 Dn1 D1–5 कृपाभ्यसूये (K4 D2 5 °या) (for कृपासूया) — c) K4 मनुष्यलोके, D5 D8–10 S Cs′ महागुणेन, Cd s मनुष्य° (as in text) — d) D5 D8–10 S transp वर्ज्या and सदा Dn G5 नराणा, D5 द्विजेन, Ca d s नरेण (as in text).

☞ In K5, the portion of the text from 5 43 9 up to 5 46 3 is missing

9 a) K1 4 B D (except D5 D8–10) Ca.d एकैक पर्युपास्ते ह (K1 °सो स, D1 °स्तैपां, D2 °स्ते यो, D3.4 °स्तस्यो, D5 °स्ते च) Cs cites एकैक° — b) D5 D5 7–10 G3 M Cs′ मनुष्य, Ca s′p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5 7 भरतर्पभ, B Dn D2–4 6 मनुजर्पभ, Cs s′ पर्युपा° (as in text)

10 D9 10 G2 om 10 (stanza not noticed in Cs′) — a) D7 स्पृहालुरम्र -पुरुपो वदान्यो — b) T G1 4 M1 4 विभ्रत्क्रोध, M5 लब्धक्रोध. K1 D5 Ca dp sp रूक्षण, D2 S (G2 om.) रोपण°, Ca d.s रक्षण, Cap अरूक्षण (for अरक्षण.) D7 विभ्रत्क्रोध मनस्वी यो विकत्थी — c) B Dn D3 4 6 एतान् (for एते) B1.2 5 Dn2 D6 पापा, D2 दोपा., S (G2 om) प्रोक्ता., Ca.d प्राप्तान्, Cs प्राप्ता° (as in text) B Dn D5 D3.4.6 पण्नरा. (Ds2 पड्गुणा), D2 पड्सान् K4 पापधर्मा , S (G2 om) पापशीला , Cs °धर्मान् (as in text) D5 दोपा इमे पण्मनुजा भजते — D5 om 10d–11a. — d) B3 पतन्ति वै, Dn1 D6 प्रकुर्वते, Cs as in text. B4 Dn2 D6 Cn नोत्रसतः (Cn = नो + त्रसन्त.!), Dn1 D3 4 लोभमंत ; D2 Cd s नोत सत., S (G2 om) नोत धर्मं T1 च स्वर्ग, T2 सुवर्ग; G (G2 om.) M सुदुर्ग, Ca d s as in text

11 D5 om 11a (cf v 1 10) — a) K1 4 B3 D2 7 Ca d सभोगसधि ; D1 °गमिच्छन्, Cs s′ ap dp सभोगसवित् (as in text) K1 5 B1 3 D5 D8–10 T1 G2 3 5 M2 Ca d s′ विपमेधमान°, K4 B5 Dn D2–4 6 विपमोति(K4 °व)मानी, B2 4 Cap विपयावधान , D1.7 T2 M1 3–5 विपमोथ(D1.7 °मेव)मानी; G1 4 विपमे सुमान , Cap (another *pāṭha*) विपयावसान°, Cs np s′p द्विपमेधमान (as in text) — b) D1 Ca d.s दत्तानुताप , D5 मत्तप्रमत्त°, D7 दत्वाविकत्थी, M दत्वानुतापी, Cs′ as in text Ca d.s वलीयान् — c) B3 D5 वहु°, Ca s s′ वर्ग° (as in text) B4 D5 D8.9 S Cs′ वनिता च, D2 धनिनां सु°, D7 वनिता न, Ca d s वनितासु (as in text). Cap देष्टा — d) B2 4 5 Dn D6 °वर्गाः, D5 D8–10 S Cs′ °रूपाः, Cs °धर्मा (as in text)

12 a) D5 D8–10 T G Cs′ ज्ञान, Cd.s धर्मः (as in text). D5 परमं, G5 च तपः, Cs′ च दमः (as in text).

is of the sequence of stanzas 14–23 (together with all insertions) in Dn Ds D_{8-10} T G_{1-4} Cs′.

(*N B* Repetitions are marked by "(r)", ll = lines)

D_{8-10}	T_1	T_2	G_1	G_2	G_3	G_4	Cs′
14	14	14	14	—	14	14	—
		263*	263*		263*	263*	
		261*	261*				
					266* (l 7)	266* (l 7)	
15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	15^{ab}
		264* (l 1)					
		265*					
15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*
17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
	16–17						
263*	263*			263*		263* (r)	263*
[illegible]* (l 1)	264* (l 1)		264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)	264* (l 1)
			265*				
					266*	266*	
(ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)	264* (ll 2–3)
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
(ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)	266* (ll 1–2)
		20^{ab}	20^{ab}			20^{ab}	
		18^{cd}	18^{cd}			18^{cd}	
(ll. 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)	266* (ll 3–7)
ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)	266* (ll 8–11)
22	22	22	22	22	22	22	22
69*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*
1^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}	21^{cdef}
23	23	23	23	23	23	23	23

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ १५
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ १६
अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७

C. 5. 1645
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 25

Cd.s cite दम॰ Ds D8–10 T G Cs' श्रुत, Cd s तप॰ (as in text) — b) Ds निर्मात्सर्यं, Cd s s' as in text — c) K1 B1 Cd s यज्ञ, Ds M2–5 यज्ञं, Cs' as in text. K1 श्रुति॰, D5 D8–10 T G1.2 4 5 M1 Cs' दाम, G3 M2–5 दाम, Ca d.s श्रुत (as in text) — d) K1 4 B Dn D1–4 6 7 व्रतानि वै, Ds एते गुणा, D1.5 व्रतानि च, Cs' महाव्रता (as in text)

13 a) K1 प्रच्यवेत्, K4 B Dn D2 4 6 प्रभवेत्, Ds D5 न प्रवमेत्, Ds प्रयतते, D7 प्रयतेत्, Cs' अप्रवसेत्, Ca.d s प्रव्रमेत् (as in text) K4 B Dn1 D6 10 G1 M1 2 5 Ca द्वादशभ्य — b) K1 Ds D8–10 om अपि, and ins स after पृथिवीं K1 D1 Ca d s प्रशास्य; B Dn D1–6 G3 स शिष्यात्, Cs' प्रशि॰ (as in text) — c) B1.2 4 5 Dn2 D6 Cn अर्थितो य॰; B3 Dn1 D2.4 अन्वितो य ; Ds D8–10 T1 G2 6 विमुक्ता (Ds G3 क्त.), D1 2 7 Cd s ततोपि, G2 अपि युक्ता, M1 2 विशिष्ट, Cs अविमुक्ता (for विशिष्ट) K1 4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन चापि — d) B Dn D2.4 6 7 तस्य, Ca नास्ति, Cd s नास्य (as in text) K1 4 D3 च, D5 न (for स) K1.4 D5 7 Cd s वेदितव्यं, Ca as in text Ds D8–10 T G2 3 6 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T G2 Cs' ॰शिष्टा) मौनभूता भवति

☞ The sequence of stanzas 14–23 in Dn Ds D8–10 T G (except G2) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader

14 G2 om. 14, it is not noticed in Cs'! — a) S (G2 om) अथाप्रमाद॰ (for अप्रमादश्च) — The portion from 14b up to the prior half of line 1 of 262* is om in D9 (cf v l. 17) — d) S (G2 om) ब्राह्मणाना मनीषिणा — After 14, T2 G1.3 4 (first time) ins 263* (cf. v.l 17), which in T2 G1 is followed by

261* दोषत्यागोऽप्रमाद स्यान्न चाप्यष्टगुणो मत ।

15 D9 om 15 (cf v l 14) — a) K1 दमे, Ds Cap मदो (for दमो) K1.4 B Dn D1–4 6 द्वाष्टादशगुण (K1 ॰णा) Ca cites गुण — b) K1 प्रतिकूल, Ds D1 8 10 T1 G6 प्रातिकूल्य, D7 ॰करणे, all comm as in text. Ds D8 10 T1 2 (m as in text) G Cs' कृते (Ds T2 G2 ॰तो, G3 ॰त) भवेत्, Cs कृताकृते (as in text) Ca d cite कृत and अकृत — After 15ab, T2 ins line 1 of 264* followed by 265* — cd) D8 D8 10 T G Cs' अनृत पैशुन (Ds D8 10 पैशून्यमनृत) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रति

16 For Ds D8–10 T G Cs' cf v.l. 17 — ab) B3 लोभ (for तृष्णा), and दम (for लोभ) — c) K4 B Dn D2 4 6 7 विहिंसा (for विवित्सा)

17 a) K4 B3 Dn D2–4 T1 चाति(D1 B3 साभि)वाद (for साति॰) D2 5 7 ॰सारोतिवादश्च — For 16a–17b, Ds D8 9(om the prior half of line 1) 10 T G subst

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवाद प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृति ।
अभिद्धि पापकृत्य च हिसा चेति प्रकीर्तिता ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d.s — (L 1) T2 G अति (for अभि) — (L. 3) G1 4 असधि]

— e) Ds D8–10 G6 transp विमुक्तो and दोषैर् — d) K1 4 B Dn D2–4 6 7 दाव, G2 मद (for दम) — B4 Dn Ds D8–10 T1 G6 Cs' ins after 17 (Ds *repeats* the line after 20) K1, after 268* K4 D1–7, after 20 T2 G1.2 4, after 14 (G1 *repeats* the line after 17)

263* मदोऽष्टादशदोष स्यात्त्यागो भवति षड्गुण ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d.s — K1 D1 2 5 T2 G1.3 5 दमो (for मदो) D (except D1–4, Ds first time) Cs' षड्विध॰ (for षड्गुण)]

— Thereafter T2 G1 ins 261*, while G2 3 ins line 7 of 266* — Dn Ds D8–10 T1 G2.4 ins after 263* T2 (ins line 1 after 15ab) G1.3 ins after 17cd

264* विपर्यया. स्मृता एते मददोषा उदाहृता ।
श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्कर ।
तेन दु स्व तरन्त्येव तस्मिस्त्यक्ते जित भवेत् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d.s. — (L 1) T2

5 1'47 / 5 43. 25 / 5 43 26

श्रेयांस्तु पड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।
अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G2 4 विपर्ययात् T2 (before corr. as above) कृना (for स्मृता) D5 D8 G6 क्षते (for ण्ते) T2 G (except G2) दम° (for मद°) — After line 1, T2 G1 ins

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L 2) Dn दुष्करो भवेत्, D5 D8–10 यद्सु दुष्कर (for तत्र दु°) — (L 3) D8 10 T2 G1–4 तरति Dn D5 D8–10 Cs' मिश्र (Cs' सर्व) तसिञ्जित कृते]
— Thereafter D5 reads 19^{cd}.

18 B1 om 18–20, D5 D8–10 T1 G2 8 om 18^{a}–19^{b} (passage *not* noticed in Cs'), T2 G1 4 5 om. 18^{ab}. — ^{b}) B8 Dn D8–6 श्रिय, Ca प्रिय (as in text) — After 18^{ab}, Dn ins lines 1 and 2 of 266* — B8 om 18^{c}–19^{d}, D7 om 18^{c}–19^{b} Dn reads 18^{c}–19^{d} after 20, T2 G1.4, after 20^{ab} — ^{c}) B1 2 5 Dn D2–4 6 M5 च (for तु) — ^{d}) T1 जातु, T2 G1 4 5 त्यक्त, M1 त्याग (for व्यथां) T1 त्यागं न, M2–5 एवाभि (for जातु न) K4 D5 T G1 4 5 M वाछति, B1 2 5 Dn D8 4 6 गच्छति, D1 2 वार्हति, Ca d चार्च्छति (as in text) — After 18^{ab}, T2 G1 4 ins lines 3–11 of 266*.

19 B8 om 19^{abcd}, B4 om. 19, D5 D7–10 T1 G2 8 om 19^{ab}, which is *not* noticed in Cs' (cf v 1 18), T2 G1 4 5 om 19^{ab} — ^{a}) B1 2 5 Dn D8–6 M transp दारान् and पुत्रान् — ^{b}) D2 5 ददत (for न चान्य) K1 याच्य, K4 वान्य; D1 चान्य (for चान्यं) K1 4 D1 2 5 तद् (for यद्) D1 2 वशो (for वचो) B1 2 5 Dn D8 4 6 न याचेत कदाचन, M याचता हि ददाति च — B1 2 om. 19^{c}–20^{f}, D1 om 19^{cd} D5 *repeats* 19^{cd} after 21^{ab} — ^{c}) K1 Ca d s अहित (for अर्हते) — ^{d}) M तु (for तद्) K4 B5 Dn D8 4 6 शुभं, D2 वशा , M धन, Ca d s वचः (as in text) D8–10 T G Cs' पुत्रान्वि(T1 यत्तद्वि)त्तं ददाति यत् (T1 य°) — B5 (om. lines 1–2 and 8–11) D5 D8–10 T1 G2 3 5 ins. after 19^{cd} Dn ins lines 1–2 after 18^{ab}, lines 3–7 after 19^{cd} and lines 8–11 after 21 T2 G1 4 ins lines 1 and 2 after 19^{cd} and the rest after 18^{ab}.

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्य वैराग्ययोगतः ।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृत ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।
सत्य ध्यानं समाधानं चोद्य वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च । [5]
एव दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मत ।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । [10]
एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L 3) B5 Dn D5 भवेत् (for महान्) — D10 om. lines 4–5. — G5 om from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7 — (L 5) B5 Dn D5 G2 4. Cs' अस्तेय B5 Dn D5 D8 9 असंग्रह, Cs' as above. — T1 om. lines 6–9 — (L. 6) D8 9 दमस्य (for मदस्य) T2 G1.3 4 दोषा दमस्य ये प्रोक्ता — (L. 7) Dn तथा त्यागोप्रमादश्च — Dn Cs' transp lines 8 and 9 — (L 9) D5 सत्य चामृतमश्नुते (for the posterior half) — (L 11) Cs' वित्त (for वृत्त) T1 G5 पर, T2 G1–4 Cs' वर (for व्रतम्)]
— D8–10 T1 G2 3 om 19^{e}–21^{b}. T2 G1 4 5 om 19^{ef} (line not noticed in Cs') — ^{e}) K4 D5 अर्थवाच्यं, D1 नाप्यवाच्य, D2 अस्य वाच्य, M अप्यशक्य, Ca d s as in text. B8 Dn D8 4 6 7 वदति, M ददाति, Ca d वदति (as in text) K4 B8 Dn D5 D8 4 6.7 एत (D82 एव) (for एव)

20 B1.2 4 5 D8–10 T1 G2 3 5 om 20, which is *not* noticed in Cs' (cf. v. 1 18, 19) — ^{a}) D2 द्रव्यैर्युक्तैः, T2 त्यक्तद्रव्यै., M1 त्यक्तो द्रव्यैः, Ca d.s as in text. B8 Dn D8 4 6 यद्, Ca d s य. (as in text) T2 G1 4 प्रियो भूयात् (for यो भवति) M वसति, Ca d s भवति (as in text) — ^{b}) K1 D2 7 Cd °भुक्ते, K4 °भुक्ते, B8 Dn D5 D8 4 6 °युक्तैः, D1 °युक्तः, D5 °गुप्ते, Ca s °युङ्क्ते (as in text) K4 तु, D1 न (for च) Cs cites कदाचन — After 20^{ab}, T2 G1 4 read 18^{cd}, while Dn ins

267* न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T2 G1 4 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) B8 Dn D5 D8 4.6 असिद्धेषु (D81 सिद्धेषु), Ca.d s तद्धीन. (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यूर्द्धं तपो भवति केवलम् ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ २४

सनत्सुजात उवाच ।

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।

C. 5. 1525
B. 5. 43. 45
K. 5. 43. 45

— d) M2–5 शिष्टबुद्धि°, Ca d s as in text. D1 Cs मतो (for नरो) B8 Dn Ds D2. 4. 6 दुष्टं तेन च न स्पृशेत् (B8 प्रसेत्) — e) M (except M1) स वैर् (for सर्वैर्) K4 D2 अपि (for एव) — After 20, K1 D5 ins

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्ध्वान्यश्चावशिष्यते ।,

while Ds repeats 263*

21 D8 9 T G om. 21ab (cf. v.l 18–20) For sequence in Dn, cf. v l 19 — a) K1 D1 transp अप्रमाद and अष्टदोष B Dn Ds D2–7 Ca s अष्टौ दोषा प्रमादस्य — Ds D8–10 T G read 21cdef after 269* — f) K1 D1. 2. 4 Ca d युक्त°, D2 त्यक्त° (for मुक्त°) K4 युक्तोपेत, B भक्त्युपेत, Dn D6 7 10 मुक्त्युपेत (for मुक्तो ह्येतै) Ds D9 चैतद्, D1 2 5 Ca d अप्येतै, D2 4 नैते, T1 च स, T2 G Cs' चेन्म (for ह्येतै)

22 a) K4 D7 Cs' वियुक्त, B1 2 5 D1 Cs विमुक्त°, B2 4 Dn D2 6 10 G4 वियुक्तः, Ca विमुक्त (as in text) G6 दोषैरशेषैर्मुक्त तु — b) B Dn D1 2 6 10 समन्वित, Cs' as in text. — c) K4 (also as in text) B Dn D2–4 6 M8 Cs' समृद्धमत्य(D2 °प्य)र्थं, D1 7 °द्धिमद्वृद्ध, T G M1. 2 4 5 °द्धमत्यृद्ध (G3 °द्धमृत्युद्ध, G5 °द्धमृद्ध च) — e) M (except M2) मा (for मां) — f) B2 अर्हसि (for इच्छसि) Dn Ds D8–10 T1 2 (also as in text) G Cs' संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते, D. किं भूयः कथयामि ते — After 22, Dn Ds D8–10 T G ins

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — Dn D10 पुण्यं (for शुद्ध) G1 4 °त्युभयापह, G2 °त्युजरातिग]
— After the above, Ds D8–10 T G read 21cdef, while M1 ins a colophon (adhy name मृत्युत्यागकथन, adhy no 44)

23 a) Ds D5 G8 आख्यान (for आख्यान) K1 आख्यान पञ्चमो वेद°, all comm. as in text. — b) Ds भूयिष्ठं, D6 M1 भूयिष्ठ, all comm. as in text K1 Ds D5 7 जनं, B5 नर°, all comm as in text — c) B2 8 Dn Ds D7–10 T1 Cs' च (for एव)

24 D1 M (except M1) om. 24ab. — b) K1 B (except B8) Dn D1–6 अप्यनृच, G2 ह्यन्यत, G3 ह्यनृच (for अनृच) All comm cite अनृच (as in text) T2 अनृशंस° (for अनृचश्च) — c) M एषा तु, Cs तत्किं तु B Dn D6 कतर°, Cs as in text Ds D8–10 T1. 2 (m as in text) G Cs' एतेषु मे(D10 एतेषाम)धिकं ब्रूहि — d) B Dn D3. 4. 6 T2 m वै द्विज, Cs s' ब्राह्मण (as in text)

25 a) D5 8 9 S (except T1) एकवेदस्य चाज्ञानात् Cs' cites एकवेदस्य — b) K1 B Dn D2–7 Ca कृता, Cs' [अ]भवन् (as in text) — c) D6 स तस्य (for सत्यस्य) K1 एव हि (for एकस्य) — d) G4 M1 3 4 कश्चिद्, all comm. as in text. D7 M असि (D7 अपि) स्थित, Ca s s' अवस्थित (as in text) — Ds2 D8–10 om 25e–26b. — e) D1 T1 Cs एक वेद, G8 M एकवेद B Dn D3. 4 6 अविज्ञाय, D1 महांतोद्य, Cd s अनुत्साद्य (as in text) G1. 2 4 5 Cs' य एन वेद तत्सत्य — f) B Dn D3. 4 6 Cs प्राज्ञोऽहमिति मन्यते (Cs कुर्वते), S Cs' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G8 पूरुष) Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति

26 Ds2 D8–10 om. 26ab (cf. v l 25) — b) M3–5 लाभात् (for लोभात्) G1 3 4 एव (for एतत्) — c) K4 प्रपद्य°, G2 प्राच्यव°, Ca d s s' as in text. — d) K1. 4 B Dn D1–6 T2 M2 Cd s सङ्कल्पश्च (K1. 4 D2 6 Cd s °ल्पाश्च, T2 M2 °ल्पोपि) तथा भवेद् (Cnp as in text), Ds D7–10 G2 5 Cs' संकल्पा वितथाभवन्

27 a) Ds D8–10 G Cs' कर्म (for यज्ञ) B D (except D2–5 7 9 10) प्रतीयेत, Cs प्रतीयते, Ca d s' as in text T2 (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन — b) Ds

C. 5 1666 B. 5 42. 46 K. 5 43 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

D8 9 G Cs' np सत्यस्यानव°, D1 सत्यस्योद्याव°, Cd s as in text — After 27ab, T2 G1.3 4 Cs' read 29ab and 29ef, while M reads 29 — D8-10 G2 5 Cs' om 27e–28f — d) G1 3 4 तथा, Ca d s वाचा (as in text) B Dn Ds D8 4 6 अथ (for उत) D2 वाचान्योन्यस्य क°, D5 वाचमस्यति क° — e) B1 3 5 G3 Ca सकल्पसिद्धि ; M (except M1) °सिद्ध; Cd ap as in text. B1 5 Ca वै पुसः, M (except M1) पुरुप — f) K1 4 D3 D1 2 M4 (inf lin) Ca d सकल्पाद्, D5 °ल्पे, T G1 3 4 M1 °ल्पं, M2 5 °ल्पश्, M3 4 °ल्पाश् K1 4 Ca d अवतिष्ठते, B3 T2 G1 3 M चाधितिष्ठति, D1 2 5 व्यवतिष्ठते, T1 चाधिगच्छति

28 D8-10 G2 5 om 28 it is *not* noticed in Cs' (cf. v l. 27) T1 om 28ab — a) K1 D2-5 7 अनै(D2 °घ)भृत्येन, T2 G1 3.4 M सुतंभृत्येनं, Ca d s as in text. K4 B Dn1 Ds2 D1-4 Ca चैतस्य, D6 वै न स्यात्, D7 चैतस्या, G3 चेत्तस्या· (for वै तस्य) — b) K1 D1 2 5.7 Ca d दीक्षितो, G3 M (except M2) दीक्षित, Cs दीक्षित (as in text) — c) K4 नामैतद्यातुनिर्वृत्त, B3 Ds नामं· तत्वातु (B3 °च) निर्वृत्त, M नामैतद्व्रतनिमित्त (sic), Ca d s as in text — d) D1 व्रत, G4 वर, Ca d s सता (as in text) K4 D5 मत (K4m व्रत), G1 3 M1 वर, Ca s पर (as in text) — e) Ds दान, Ca d s ज्ञान (as in text). T2 G1.3 4 विज्ञान चैतत् (T2 om च) प्रत्यक्ष — f) D5 M2-4 परोक्षात्, Ca.d.s as in text. D1 2 T2 G4 ज्ञायते, Ca s as in text. T G1 3 4 मृषा, M तम., Ca d.s तप· (as in text)

29 T1 om 29abcd. T2 G1 3 4 read 29ab and 29ef, while M reads the whole of 29 after 27ab. — a) D5 7 विद्याद्बहुविध त तु, T2 (m as in text) विद्याब्रह्म पठत तु, G3 °द्बहु पर त तु, G4 °द्ब्रह्मपद त तु, M (except M1) °द्बहुफल त तु Cs cites विद्यात्पठत, Cs' विद्याद्बहुपठत (as in text) — b) Ds D8-10 S (T1 om) Cs' बहुवा· गिति, D1 °पाठी तु; D5 7 °पाठ तु B Dn D8 4 6 द्विज वै बहुपाठिन. Ca cites बहुपाठ, Cd बहुपाठी (as in text) — D8-10 G2-5 Cs' om. 29cd. — T2 G1 transp 29cd and 29ef. — c) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पथा वै (T2 G1 °थार्यं) — d) K1 4 D5 7 Cd जपितेन, D1 जपतो न, T2 M जहि तेन, G1 मन्ये तेन, Ca.s as in text B Dn Ds D8 4 6 वै द्विज, D1 ब्राह्मणान्, C3 ब्राह्मण (as in text) Cd.s cite ब्राह्मण — e) T2 सत्याद्यापैति यो राजन् — D8 D8-10 T G ins after 29 Dn, after 30·

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्यां ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca.d s]

D8.9 T2 G cont Dn Ds (om lines 1-4) ins after 31 T1, after 31ab· M (except M2) ins lines 5 and 6 *only* after 31·

271* न वेदाना वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेद स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्य न स वेद सत्यम् ।
यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं [5]
न त विदुर्वेदविदो न वेदा ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेद
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामाशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य । [10]
संवेदने चैव यथामनन्ति
तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but *not* in Ca d s — (L. 2) D9 Cs' वेदेन वेद्य (for वेद्येन वेद) — (L. 3) T1 G4 वेद्य, Cs' वेदं (as above) T1 वेद, Cs' वेद्य (as above) — (L 4) T1 वेद (for वेद्य), and च (for स), Cs' as above — (L 5) G1 3 M1 3-5 न, Cs' स (as above) G1 3 M1 3 4 स, Cs' च (as above) G2 यो वेद वेद वचन च वेद — (L. 6) G2 वेद्य, Cs' न त (as above). — (L 7) G3 5 वदति, Cs' विदन्ति (as above). Ds G (except G2) वेद्य, Cs' वेद (as above) — (L 8) T2 G5 वदति, Cs' भवन्ति (as above). — (L. 9) D9 G1 धर्मांश°, T2 यशाश°, G2 Cs' यामाश°, G5 धर्मांग° (for धामाश°) — (L. 10) Dn T2 G1 2 4 च (for हि) Dn G3 हि (for च) — (L 11) D8 संवेदन, Cs' as above. D8 न (for च) T G एव D8 Cs' तथा, T G अथ (for यथा)

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा
जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य
न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१
अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशं तु कथंचन ॥ ३३
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४

C. 5. 1679
B. 5. 43. 59
K. 5. 43. 60

— (L. 12) D8 9 T G (except G5) Cs' निले (for सृले) D5 सुमनात्मनोये, Cs' as above]

30 D8–10 T1 G2 om. 30 (*not* noticed in Cs') — ᵃ) S (T1 G2 om) द्विपदा वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्यथर्वा) K1 D1 3 संत्यथर्वा, D5 सुप्रवृत्ता (for तान्य°) — ᵇ) K1 4 D2 यस्मात्, D5 सयावाक् (sic), G3 5 M सुरे (for जगौ) D2 5 एव (for एष) B Dn D5 D3, 4 6 7 पुरा जगौ महर्षिसघ (B1 3. 5 °र्षि सघ, B2 4 D5 °र्षिसर्ग, D7 ऋषिसर्ग) एष (B2 4 D5 D7 एव), D1 यस्मात्पुरस्ताद्य सर्वं एव, T2 G1. 4 सुरे पुरस्तादपिमेवितानि Cs cites जगौ and ऋषिसर्गे — ᶜ) T2 G1. 3–5 M न च (for य उ) B Dn D5 4. 6 य उत नाधीतवेदा (B3 यततार्धाताश्च), D5 य उताधीत्य वेदान् — ᵈ) K1 B Dn D5 D2–4 6 Ca s न वेदवेद्यस्य, T2 G1 3–5 नामैव वेदस्य, M तानेव वेदस्य B Dn D5 D3 4. 6 हि तत्त्व, D3 न वेदान् D1 न विदुर्वेद्यस्य च दुर्निवेदन, D7 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीय — After 30, Dn ins 270*.

31 D8–10 T2 G om 31 (*not* noticed in Cs') — ᵃ) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन् — M2 om 31ᵇ–32ᵇ — ᵇ) T1 तान्वै (for कश्चिद्) B Dn D6 स्वेतान्; D5 Cs चैतान्, D1 स्वत्तो, D3. 4 नैतान्, D5 7 एतान्, M (M2 om) वेत्ता (for वेदान्) K4 Dn1 चापि, D6 M1 चैव, T1 M3–5 नैव, Ca as in text — T1 om 31ᶜᵈ — With 31ᶜ, cf. 271* — ᵈ) D3 4 सत्यस्थितो B3 वेदान्, Ca d वेद्य (as in text)

32 M2 om. 32ᵃᵇ (cf v 1 31) — ᵇ) B Dn D3 4 6 Ca s न्याख्यातार — After 32ᵃᵇ, T2 G ins (a line noticed in Cs')

272* एव यो हि विजानाति स जानाति पर हि तत् ।,
while D5 D8 9 ins

273* पर हि तत्पर ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मण ।,
and finally, D10 ins

274* यो वै विजानाति परं मयोक्त
स वै विजानाति पर क्रमेण ।

D5 D8–10 G5 cont. (after their last insertion respectively) T2 G1–4 ins after 32 Dn T1, after 33

275* नास्य पर्येषण गच्छेद्व्यसार्थिषु कथचन ।
अविचिन्वन्निम वेदे तत पश्यति त प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but *not* Ca d s — Cf stanza 33 — (L 1) Dn तस्य, Cs' नास्य (as above) — (L 2) D5 वेद, Cs' वेदे (as above) Dn G2 तप , Cs' तत (as above) D5 पश्यति, Cs' as above T1 विभु, C's प्रभु (as above)]

— D5 D8–10 G5 om 32ᶜ–33ᵈ (line *not* noticed in Cs') T2 transp 32ᶜᵈ and 33ᵃᵇ — ᶜ) B3. 4 Dn D6 7 T1 स, D1 च, T2 G M तु, Ca n(!)सन् (as in text) — ᵈ) B Dn D1–7 T1 Ca s न्याचष्टे T2 G M छि(G3 भि)नत्यपि च सशयान् Cd cites सर्वसशय — After 32, T2 G1–4 ins 275*

33 D5 D8–10 G2 5 om 33 (*not* noticed in Cs'), but cf 275* T2 transp 33ᶜᵈ and 33ᵃᵇ — ᵃ) B3 Dn D2 5 7 T G (G2 5 om) नास्य, Ca d s तस्य (as in text) — ᵇ) T G3 4 प्रतीचीं, M प्रतीच्छेव, Ca d s प्राचीन (as in text) S (G2 5 om) दक्षिणा, Ca d as in text. — ᶜ) K1 प्रतीचीन, K4 D5 न प्राचीन; D2 नापचीन, D7 Ca d s नाप्राचीन, T G1. 3 4 अविचिन्वन् (for नार्वाचीन) G3 दिश (for कुत) M अविचिन्वन्कुतस्त्यत (sic) — ᵈ) K1 नोदीचीन, K4 विदिश तु; D7 आदेश तु, T1 विदिशश्च, T2 प्रदिशस्तु, G1. 4 अशक्तस्तु, G3 न दिशस्तं, M न दिश तु (M1 विदिशस्तु), Ca d s नादिश तु (as in text) B D6 Ca कदाचन, S (G2 5 om) कुतश्चन — After 33, Dn T1 ins 275*

34 G3 reads 34 twice running (with v 1) — ᵃ) D5 9 तूष्णींभूत; Ca s s' as in text — ᵇ) D5 एवेच्छन्, D2. 5 चेष्टन्, D8–10 T G Cs' चेच्छेन् (G3 first time चेष्ट), G3 (second time) M1 चेच्छन् (for चेष्टेन्) K1 D7 [अ]पि हि, B Dn D1–6 [अ]पि च (for अपि) — B2 om 34ᶜᵈ, G1 reads it twice — ᶜ) K1. 4 B1 4 5 Dn D1–7 Ca d. s

C. 5. 1660 B. 5. 43. 60 K. 5. 43. 61

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।
सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां
तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यसतीव ।

अभ्यावर्तस्व, B3 अभिवर्तस्व, G6 अभ्यागते तु, Cn उपावर्तस्व, Cs' °वर्तेत (as in text). K1 ब्रह्मैतत्, K4 D1. 2 5 ब्राह्मण, B Dn D3 4 6 7 Cs तद्ब्रह्म; D5 D8-10 G1 3 (both second time) Cs' ब्रह्मासै (for ब्रह्मास्य) — d) K4 B4 Dn D1-4 7 विश्रुत, B6 संश्रित, D5 G3 (first time) वै स्थित, T1. 2m G1 (first time). 4. 5 वै श्रुत (for वै श्रितं) K1 परमात्मविनि.श्रुत; D5 D8-10 T2 G2 3 (second time) Cs' वह्न(D9 तम; T2 तज्ज्ञ)नंतरमाप्नुयात्, G1 (second time) वह्नतरमवाप्नुयात्, Cd s अतरात्मा विनि'श्रुतं

35 D7 om 35a-36b, G4 om. 35 — a) Hypermetric! G3 मौने, Cs s' मौनाद् (as in text). D5 मौनधीः (for मौनाद्धि) Dn1 D2 G1 om हि. Dn2 D3-6 Cn न (for हि). D1 5 M1 om स. T1 M2-5 न, G3 अथ (for स). K4 भाति (for भवति)! — c) K1 4 D1 5 Ca d s स्वराक्षर, B Dn D3 4 6 स्वलक्षणं; D5 D8 9 T2 G3 5 M2 Cs' अक्षर त; D2 क्षराक्षर (for अक्षर तत्)

36 B2 D7 om. 36ab (of v l 35). — After 36ab, Dn D5 D8-10 T G ins :

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s]

— d) K4 स वै (for भवेत्)

37 a) D5 M (except M1) तिष्ठेत्, all comm. as in text K4 D6 7 सत्यं च (D6 वै) ब्राह्मण. पश्यन् — b) K4 D1 5 7 क्षत्रिय', B1 3. 5 भारत B2 Dn D5 D8-10 T G M1 Cs' तत् (D5 स) विद्वान्सर्वविद्भवेत् (but cf 277*), M2-5 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति — After 37ab, K4 Dn D5 D8-10 T G M1 ins.

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s. — Dn धर्मा° (for ज्ञाना°) G1-4 M1 क्षत्रियो]

— c) K1 B D1-7 Ca d n. s वेदेषु, Cs' वेदानां (as in text) K4 D1 5-10 M3 Ca d °पूर्वेण, Cs s' as in text — d) D8-10 चैतत्; G3 तथा, Ca एतत् (as in text) K1 B Dn D1-4 6 Ca s बुध्या, Cs' विद्वन् (as in text). D5 तद्विद्वन्प्रब्रवीमि ते.

Colophon K2 3 missing — *Major parvan* K4 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K1 Dn2 D7 G1 4 M सनत्सुजात (D7 °ति), K4 B1 3 5 Dn1 D5 D1. 2 7 10 T1 G6 सनत्सुजातीय, D6 सनत्कुमारजात, G2 सनत्सुजात-गीतासु उपनिषत्सु — *Adhy name* D2 सयमप्रशंसा; M सत्यस्तुतिः — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn D5 2 (of the सनत्सुजातीय), D6 42, D9 39, D7 T1 G M 44 (M1 *inf lin.* 45; M2 40), D9 T2 43. — *S'loka no* . Dn 63, D3 62, G5 55.

44

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf v l. 5 41 1, 32 15, 43. 9).

1 a) K1 B Dn D3 4 6 याम्, D1 2 7 य (for यद्) D5 इति मां, Cs' यदिमां (as in text) K1 4 B Dn D1-7 परां त्व, Cs' परार्थां (as in text) — b) D3 4 transp ब्राह्मीं and वाच K1 विवदसि, K4 D1 5 7 G6 वदसि, B Dn D3-4 6 वदसे, D5 वदसीह; D8-10 G2 Cs' वदसि हि, T1 वक्ष्यसे (for प्रवदसि) — c) K1 D5 पर हि, D1 परेषु, D5 परेण; G2 3 M3 पारं हि B Dn D3-6 10 कामेन; D5 D7-9 S Cs' कार्येषु; Ca d s कामेषु (as in text) — d) B D5 D8-10 T G2 5 Cn s' प्रब्रूहि; Ca d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।

अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले
कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजात उवाच ।

येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

C. 5. 1690
B 5. 44. 7
K 5. 44. 7

---

text) Cs cites मुहि K1 4 D1 न्, all comm से (as in text) K1 D1 पात्य; Cs s' पारय (as in text) K1 D2 D3-10 T G1 2 4 5 M Cs' नन्, Cn तु (for ननु) G2 त्व से प्रीन्या मुहि मर्त्ये तुमार

2 [a]) K1 4 B D1-3 7 Ca d s तुन (for तान्) D1 2 3 Cd प्राहन्य (D1 °न), D2 प्राह, Ca.s प्रह (as in text) — [b]) M (except M1) मा, Cs d s s' मा (as in text) K1 4 B D1-8 पुरत्न, D1 Cd s पुरते, D2 पुरतेन्, T1 पुरतुतु, Ca s पुरतुनि (as in text) B D1 6 8 9 अनि (for नानि) K1 तुन (for अनिन) K4 नाहिन्ये न तुन्ये, Dn D3 D5-10 T2 G Cs' अभिदधोन सनन, D1 2 Cs नाहिल्येन तुन्ये; D1 नाहितुन्येन हत्येन, T1 तुहितु निन्या, Cd नाहिल्येन तुन्येन् (for अभिहास्यम नीय) Ca cites नाहिल्येन, Cn तुन्यनि (Cnp अभिधान) — After 2[ab], B1 4 Dn D3 D5-10 T2 G ins

278* तुर्तो प्रतीते मनसि प्रविन्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) B1 3 Dn विन्ने, Cs' प्रत्ने (as above) D3 प्रतीते, Cs' प्रविन्या (as above) — (L. 2) D3 विन्न विद्या, Cs' विद्या हि सा (as above)]

— B (except B1) D3 T G Cs' om 2[cd], Dn reads 2[cd] after 3 — [c]) K1 अव्यक्त°, B3 अन्त°, Cd 4 अव्यक्त विद्यां (as in text) Ca cites अव्यक्तविद्या K1 4 D1 2 7 Cs इति पूर्वमेषां (K1 °पं एषा, K4 D1 °मेषा, D2 7 °मेनां, Cs °मेष) (for अभिधास्ये पुराणीं) M अन्या विद्यामभिवदति मतो — [d]) K1 बुध्येन नदू, K4 B2 बुध्येन मे, D1 बुध्येनेषां; D2 बुध्येन नदू, D7 बुध्येनान्, Ca d s बुध्ये तेषां (for बुद्ध्या च तेषां) B2 ब्रह्मचर्येषु; Cd s as in text K1 वीर्य, K4 D1 सिद्ध, B2 वीर्य, D2 7 तुर्याम्; Ca d s सिद्धा (as in text) M बुध्यति या ब्रह्मचर्येषु (M1 °ण) जीर्णा — After 2, Dn ins 280*

3 D5-10 T G om the ref — [a]) B Dn D6 अव्यक्त विद्या, Ca d s as in text K1 इह, D2 4 अपि, Cs इति (as in text) — [b]) K1 बुध, K4 D11 सिद्ध, B2 सिद्धि; Cs as in text — D5-10 S subst for 3[ab] D8 ins after 3

279* आर्या विद्या वदसि हि सत्यरूपा
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) D8 त्वर्या, M अन्या (for आर्या) T1 M सत्यतोप, Cs' °रूपा (as above) — (L 2) D8 प (for या) T1 M विप्रै, Cs' सद्भि (as above)]

— D5 D8-10 S cont Dn ins after 2

280* यां प्राप्यैतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L. 1) Dn D5-10 Cs' त्य, D5 मर्त्यां, T2 त्य, G (except G4) त्यक्त (for त्य) T2 G Cs' मर्त्यभावं M मर्त्यानां नोपयाति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति) — (L. 2) M या वै नित्य गुरुतुल्येषु विप्र]

— Dn D5 D8-10 T G cont. B4 ins after 4 M1, after 5

281* धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s. — (L 2) B4 Dn कथं, Cs' विद्वन् (as above)]

— D5-10 S om 3[cd] (not noticed in Cs') — [c]) K4 मानारभ्या, B1 2 4 नारभ्या; Dn D1 अनारभ्या; D1 अनुरम्या, Cs अनारम्य , Ca.d as in text. K4 आर्यलोके, B Dn D1-4 6 वार्यकाले; Ca d s आर्य काले (as in text)

4 After the ref, B8 Dn D5 D8-10 T G M1 Cs' read 6, Ca.d s read as in text — [a]) B1 Dn D5 D8-10 T1 G1 M Cs s' अस्मिन् (om. ये), B4 G8 योस्मिन्; D1 यस्मिन्, Ca d येऽस्मिन् (as in text) B Dn D2-4.6 Ca वै जयति; Cs s' विजयति (as in text) — [b]) K4 B1 4 स्थाय, all comm स्थिति (as in text) K4 B Dn D2 6 प्रतितिक्ष°; D5 अन्वनुतिष्ठमाना , G1 दृढानु°, G4 नाम तितिक्ष°, G2 4 दृढानुदिरक्ष°, Ca.d s s' as in text — [c]) D8 D2 3 5 T2 G M1 2 4 निर्गच्छति, all comm. as in text — [d]) Cf Katha Up 2 3.17[cd] K1 G8 मुजां, all comm. मुञ्जाद् (as in text) K1 D1 T1 इपीकाद्;

C. 5. 1690
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७

गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-
मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

---

all comm as in text Ds D8-10 S Cs' धीर(G8 M देह)भावात्, Ca d s सत्त्वसस्थाः (as in text). — After 4, B3 ins 281*, while D7 ins

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिता. ।
अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf Manu 2. 147–148 — After 5^{ab}, Ds T2 ins 283* — ^{c}) T2 M °शिष्टा, Ca d s °जाता (for °शास्ता) K1 आचार्यजातयो जातिः — ^{d}) = Manu 2. 148^{d}. K1 Cd s सा नित्या, K4 D2–4 सा दिव्या; B Dn2 Ds D1.5 6 Ca सा पुण्या; Dn1 दुरापा (for सा सत्या) — D8-10 T1 G subst for 5^{cd} Ds T2 ins after 5^{ab}

283* आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्यं चै तथामृतम् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca. d. s — Ds D8-10 च (for तु)]
— T2 ins after 5^{cd}

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।
— After 5, M1 ins. 281*.

6 B1 5 om 6 B8 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' read 6 after the ref of stanza 4, Ca d. s read as in text — ^{a}) K1 4 B2. 8 D1 6 Ca. d s °योनौ, Cs' °योनिं (as in text) K1 4 D1. 2 5 स, Cs' ये (as in text). Ca d s cite प्रविश्य (as in text) — ^{b}) K1. 4 B D (except Ds D8 9) Ca d s गर्भे; Cs' गर्भं (as in text) — ^{d}) Ds D8-10 T G M1 Cs' विहाय, Cs प्रहाय (as in text) Ds D8-10 T G Cs' सत्य, D1 रूप, D5 योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd !

7 Cf. Manu 2 144 — ^{a}) K4 Ds2 G4 om य. D8-10 T1 Cs' स, Cs य (as in text). B1 5 Dn D1 6 मावृणोति, B8 वै वृणोति, M1 2 आतृणति, M3. 4 आतृणोति; Cs. s' as in text D8-10 T1 G2 Cs' om from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^{b} ! D5 अतिरत; G5 अविरुद्धेन, Cs as in text. B (except B2) Dn D3. 4 6 वर्णान्, D5 सुशिष्य, D7 T2 कर्मणा (for कर्णौ) — ^{b}) D5 विद्यां, T2 G5 दु:खं; G1 4 अदु:ख, Cs ऋत (as in text). K1 4 D1 2 7 ब्रुवन्; D5 अक्ष, Cs कुर्वन् (as in text). D7 अमृतत्वं (for अमृत स-). D5 M5 सम्प्रयच्छेत्. — ^{c}) Om in D8-10 T1 G2 Cs'. Ds तस्मिन्, G4 M8 तत् (for त). K1 4 B2 D1–7 वै मन्ये (B2 D5 मन्येत्), G4 M1 मन्ये (for मन्येत) — ^{d}) Ds D8 9 तस्मिन्न, D2 नास्मै (for तस्मै न) D2–4 Cs प्रजानन्, Cs' जानन् (as in text)

8 ^{a}) B2. 4 Dn D8-10 T1 G2 3 Cs' अभिवादयी(D9 °ये)त, Ca s अभिमन्य° (as in text) — ^{b}) K4 Ds D5 7–10 S Cs' इच्छेत (Ds D8-10 T1 G2 5 Cs' °च्च) सदाप्रमत्त , B1 इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8^{ab}, D8-10 G2 ins 285*. — D8-10 G2 Cs' om 8^{cd} — ^{c}) S (except T1, G2 om) मानाश्च माद्येत्; Ca s as in text Dn Ds D7 T1 Cs नादधीत, D2 5 निद°, M विद°; Ca न दधीत (as in text) — ^{d}) Dn एपात्मानं नित्यमभिमन्यमान· (*not* adopted in the old printed editions !); see above — B1 4 (om line 2) 5 Dn Ds T2 G1 3 5 ins. after 8. D8-10 G2, after 8^{ab}

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca s]

9 Ds D8 9 T1 G2 read 9 after 287*, D10 T2 G1 3 5, after 11 — ^{a}) Ds D8-10 S (except G5) Cs' आचार्याय Ds D9 10 ब्रूयात्, T1 कुर्वन् (for कुर्यात्) — ^{d}) Ds D8 9 T2 G चतुर्थः (for द्वितीय.)!

नाचार्यविद्दोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लँभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३

C. 5. 1702
B. 5. 44. 19
K. 5. 44. 19

---

10 G4 om 10 D5 G1 3 read 10 *twice* (reading 10cd second time as in text!) — a) G1 (second time) M transp गुरौ and यथा D5 (both times) D8-10 T G1 (first time) 2 3 (first time) 5 यथा नित्यं गुरौ वृत्ति (D9 °त्तिं), G2 (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिं. — b) B (except B4) Dn D5 (both times) D8-10 T G1 (both times) 2 3 (first time) 5 आचरेत् (for भवेत्) — c) B4 Dn D8 (first time) D8-10 T G1 (first time) 2 3 (first time) 5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् — d) B1 5 Dn D5 (first time) D8-10 T G1 (both times) 2 3 (first time) 5 द्वितीय (for तृतीय)! K4 D7 तृतीय पादमाप्नुयात् — After 10, D5 10 ins (cf 287*)

286* आचार्येण कृत ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।
तं गुरुं प्रति हृष्ट संस्तृतीयः पाद उच्यते ।

D5 cont. B1.5 Dn D5 D9 T G (except G4) ins after 10

287* आचार्येणात्मकृत विजान-
ञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धि
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca s — (L 1) T1 °त्मकृत, T2 G1 5 अधिकृत, Cs' आत्म° (as above) D5 विजानता, T1 Cn °जानन्, Cs' विजा° (as above) — (L 3) D5 तत्, T1 G5 य, Cs' यत् (as above)]
— Thereafter D5 D8 9 T1 G2 read 9

11 D8-10 G2 om 11 (*not* noticed in Cs') For G4 see below — a) B Dn1 D5 D8-7 नाचार्यस्य, Dn1 Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय) K1 अप्राप्य चेत°, B1 3-5 Dn Cs अनपाकृत्य, B2 D2-6 अनुपाकृत्य, D5 अनुपकृत्य, D2 इहोपकृत्य, D7 अनुपहृत्य (for इहोपकृत्वा) B1 4 5 Dn D8-6 प्रवासं, D1 विवाद, Ca s as in text S (G2 om) ना(M1 आ)चार्याय कृतमिति चा(M1 ना)भिमानात् (G3 M °मान) — b) D2 कुर्वीत्, T1 मन्यते; T2 G1 मन्येत; G3 M2 मन्ये; M1 2-5 मन्येत्, Cs कुर्वीत (as in text) K1 4 D1 3 4 T2 G1 om न K1 तद् (for एतद्) — c) T2 G1 3 M भाव° (for भाष°) — For 11, G4 subst

288* एव वसन्त यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

— After 11, T2 G1 3-5 read 9 — B1 5 Dn T1 ins after 11 D5 D8-10 T2 G, after 9 (cf v.l 9)

289* कालेन पाद लभते तथार्थं
ततश्च पाद गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पाद च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca s — (L. 1) D10 G तथाय (G3 तदाय), T1 यथा च, T2 यथाय (for तथार्थं) — (L 2) D9 T G तथा, Cs' तत (as above) — (L 3) T1 योग (for पाद) G1 4 इच्छेत् (for ऋच्छेत्) — (L. 4) T1 G1.4 शास्त्रेण (for शास्त्रेण) T1 G1 तथा (for ततो)]
— B1 5 Dn D5 D8-10 T1 G2 5 cont T2 G1 3 4 M1 ins after 13

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बल च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca s — (L 1) Dn धर्मा°, Cs' ज्ञाना° (as above) — (L 2) T2 G3 M1 Cs' transp अन्यानि and अङ्गानि — (L 3) T3 भवति, Cs' फलति (as above)]

12 D9 10 T1 G2 5 Cs' om 12-13, D7 om 12 — a) G4 M संत (for वसन्त) B Dn D5 D8-6 T2 एव प्रवृत्तो (T2 च सर्व) यदुपालभेत (D5 T2 °पप्लवेत) वै, Ca एव सत यदुपप्लवते धन, Cs तमेव सत यदुपाहरेद्धनं — b) K1 4 D8 आचार्यायैव, B Dn D5 D8-6 धनमाचार्याय; D1 तमाचार्यैव, Cs आचार्याय (as in text) Cs cites सम्प्रयच्छेत्

13 D9 10 T1 G2 5 om 13, which is *not* noticed in Ca s' (cf v l 12) — a) K4 एव कुर्वन्, D1 स एव

C. 5. 1703
B. 5. 44 20
K. 5. 44 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५
य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-
न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-
न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; C3 एव वसन् (as in text) K1 B2 3 D3 D8 T2 G1 3 4 C3 वर्धते, D1 भवति K1 D8 T2 G3 इ, B2 3 D5 हि, D6 इव, G1 4 च (for इह) — ^{b}) K1 D1 2 7 8 बृहत्, C3 महत् (for बहून्) K4 पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्) — ^{c}) S (T1 G2 5 om) प्राप्य प्रतिष्ठा (T2 G1 4 °तिष्ठेत्) (for वर्षन्ति चास्मै) C3 cites वर्षन्ति — ^{d}) K4 B Dn D2-4 6 7 वसति, C3 वसन्ति (as in text). K4 B2-4 D3 D5 7 ब्रह्मचर्यं D6 om. from ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14 S (T1 G2 5 om) धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत — After 13, T2 G1 3 4 M1 ins 290*

14 D6 om 14^{abc} (of v l 13) G4 (hapl) om 14^{b}-15^{c} — ^{b})=5 60 3^{d} K1 G2 आप्नुयु , D1 आगमन्, C3' आप्नुवन् (as in text) — ^{d}) D3. 4 M3-5 °चर्यं, T2 G1 3 M1. 2 °चर्यान् (for °लोकं) D3 D8-10 T1 G2 5 ब्रह्मचर्येण चाभवन् — After 14, D8 ins 291*

15 G4 om. 15^{abc} (of v l 14) — ^{ab}) D3 D8-10 S (G4 om) C3' एतेनैव सगधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M1-3. 5 °भजन्, M4 °भवन्) — ^{d}) K1 सूर्योह्नाय प्रजायते, K4 सर्वमाह्नाय जायते, B Dn D1-6 सूर्योप्य(B3 D5. 6 ह्य)ह्नाय जायते, D8 सूर्यं आह्नायते सदा, D7-9 T1 2m G1. 2 4 5 M सूर्य (sic) अह्नाय जायते (T1 कल्पते), T2 सूर्यो ब्रह्मा ह्यजायते, text as in D10 G3 only (K2 3 5 missing) — B1 5 Dn D3 D9 10 T G2 5 ins. after 15 G1 3 4, after 16 D8, after 14

291* आकाङ्क्षार्थस्य सयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एव ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भाव गता इमे ।

[Noticed in C3', but *not* in Ca. 3 — (L 1) Dn D10 आकांक्ष्यार्थस्य , C3' as above G2 सक्षोभ (for संयोगात्) D3 आकाक्षन्नर्थसयो°, G1. 4 5 °क्षार्थसमायोगात्, G3 आकाक्षितार्थसयो° C3' as in text. — (L 2) B1 5 एते, C3' एतत् (as above). D3 समादाय (for °ज्ञाय) T2 G C3' त्विमे (for इमे)]

16 D9 10 T G2 5 om 16 (*not* noticed in Ca 3'). — ^{a}) G3 om य K1 D1 तम , D5m 7 तप°; D3 अति° (for य) K1 D1 नाशयेत्, K4 B Dn D2-7 आश्रयेत्, G1. 3 4 M आशसेत्, C3 as in text B (except B2) Dn D2-7 पावयेत्, G3 स्वरयेत्, C3 as in text. D2 M वा (for च) K4 विद्वान् (for राजन्) — ^{c}) B Dn D5 D6 G1 3. 4 M1 वै, D2 च; D5 एव (for असौ) D1 M2-5 om. असौ D2 अस्य; C3 बाल्य (as in text). B Dn D3 D3. 4 6 G1. 4 अभ्येति, D3 सत्येन, C3 as in text — ^{d}) D5 6 यथा, M1 (*sup lin* as in text) जरा (for तथा) B1 3 5 स जयति, B2 4 Dn D5 6 सजयति, D3 रुधसि, D1 नान्वयाति, D2 अपराधयति, G1 3. 4 M रधयति, C3 रुणद्धि (C3p वधयति) (for रोधयति) — After 16, G1 3 4 ins 291*

17 ^{a}) B D2-4 7 10 T G1 2 5 Cn अतवत°, C3 3' as in text — ^{b}) G3 5 लोकं, C3 3' लोकान् (as in text) B Dn D3 D1-6 8-10 T1 C3 निर्मलेन, D7 तर्पितेन (for निर्मि°) — ^{c}) D3 D8 9 T1. 2 (m as in text) G C3' ज्ञानेन, C3 ब्रह्मैव (as in text) D3 D3 9 T G C3' तेज, C3 तेन (as in text) K1 4 B (except B2) Dn D1-6 10 चाभ्ये(D2-4 °प्ये)ति, Cn 3' as in text. B2 युक्तो; D3 D7-10 S C3' नित्य, D5 6 सर्वो; C3 मृत्युं (for सर्वं) — ^{d})=(var) Vāj Sam 31 18^{d}, (var) Śvetāśvatara Up. 3 8^{d}, 6 15^{d}. K1 एष; B2 यत्र स, D1 नैष, D2 यो न°, C3 नान्य (as in text) D5 6 विद्यात्, C3 विद्यते (as in text) D3 D8-10 S C3' न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पंथाः

18 B3 T1 om. the ref. — ^{a}) T1 नाभाति, Ca. 3. 3' as in text — ^{b}) K4 तथाजनमिव, D3 इवाप्यजनं, T2 इवार्जुन, G2 C3' अर्जुन, G3 अजन, M अथार्जुन, Ca 3 इवाजन (for अथाञ्जन) D3 4 कांचनं, T2 G3 रौद्रव, Ca 3 3' काद्रव (as in text) K1 अथांजनं धूसर काद्रव च.

तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८

सनत्सुजात उवाच ।

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव
अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ १९
न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु
न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०
नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
रथंतरे बार्हते चापि राज-
न्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २१
अपारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं क्षुरधारया त-
न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२
सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३
अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४

C. 5. 1714
B. 5. 44. 31
K. 5. 44. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T1 G3.4 om 18^c–19^b — ^c) B3 Dn2 D2–6.10 यद्; T3 G1.2 यद्, Ca s s' तद् (as in text) B Dn2 D5 D2–6.10 T2 G1.2 Ca ब्रह्मण°, Cs ब्राह्मण (as in text) Dn1 D5 D6–10 T2 G1.2.6 M Cs' यत्र (T2 m तत्र), Ca n योऽत्र (as in text) — ^d) K4 D3.4 M अक्षय, Ca s s' अक्षर (as in text) K1 B3 Ca.s s' पर (for पदम्) D5 D8–10 कथरूप तदक्षर पर ब्रह्म (cf. Śaṃkara's comm कथरूपं तदमृतमक्षरं पर ब्रह्म!) Ca d s s' cite तदमृतमक्षर पर (as in text)

19 T1 G3.4 om. 19^ab (cf v l 18), K4 om 19^ab — Cd resumes from 19^a! — ^a) K1 B Dn D2–7 T2 Ca आभाति, Cs' नाभाति (as in text) — ^b) D5 D8–10 G6 अथो (D5 अप्य) कृष्णमथाजन कार्द्रव वा, T2 G1.2 अथो कृष्णमर्जुन कार्द्रव वा, M अथो न कार्द्रव कृष्णमथार्कवर्णं Ca d.s cite आयस, Cs अर्कवर्णं, Ca d अर्कं. — ^d) K4 D1 नैवं, D2–6 M3–5 Cn नैन, M1.2 न, Cs' नैतत् (as in text) M1.2 om. समुद्रे

20 ^a) D5 transp न and च, and reads आश्रय (for आश्रित) — ^b) G3 विद्यते (for दृश्यते) — ^c) D1 च न (or वन°) (for न च) — ^d) K4 वा, B1.2.5 Dn D5 D8–10 G6 एतत्, B4 D8–9 वै (for तत्) T2 G1.2.4 चन्द्रे वा (for तच्चन्द्रे) T1 विद्यते (for दृश्यते) D2 नोत दृश्येत (for दृश्यते नोत)

21 ^a) Hypermetric! D7 न ऋक्षु, T2 न चैवर्क्षु (for नैवर्क्षु) Ds1 D8 T1 नैतत्, Ds2 G6 m नैव, G1.4 तच्चैव (for तन्न) T2 G2 om (the last) न, G1.3.4 om. नापि, D3–6.7 om अपि! K4 न ऋक्षु तद्दृश्यते नो यजुःषु — ^b) S चापि (for चैव) K1 D1.7 अखिलेषु (for अमलेषु) K4 न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B Dn D5 D8–9 न दृश्यते वै विमलेषु सामसु — ^c) K4 B Dn D2–9 M बार्ह(D8.9 बृह)द्रथे, Ca d s बार्हते (as in text) B Dn D2–9 T2 G1.2.5 M1.5 वा, Cs च (as in text) K4 वा तथास्मिन् (for चापि राजन्) D8 D10 T1 रथंतरे चापि बृहद्रथतरे — ^d) K1 महानाम्नि, Cs महाव्रते (as in text) D3–6.7 दृश्यते, T2 दृश्य (for दृश्येत्) D5 महात्मन स्त्वात्मनि दृश्यते तत्, D8–10 G1.2.4 Cs' महात्मतस्यात्मनि दृश्यते तत् (D8.9 °तेपि, D10 °ते हि, G2 °ते यत्) T1 महाप्रदास्यात्मनि दृश्यमेतत्

22 ^a) K4 D7 अणोरणीयान् (D7 °य°), D8–10 S (except G4 M2) Cs' अवार°, Ca d s as in text — ^b) D5 D8–10 S (except G3) Cs' अतत्तो(T G1.4 M2.5 °को)ऽप्येति, Ca d s as in text — ^c) K1 B Dn1 D2–6

अणीयो रूप (for °यरूप). B1 2 D1 4 ममान, B4 5 Dn Ca मम, D1 6 तु (for तत्) D5 D8–10 T G Cs' अणीयरूपं च तयाप्यणीयसां — ^{d}) D5 D2 8–10 G2 स्व, Ca च (as in text) K1 G2 त्वपि, K4 T1 अपि; B Dn D1–7 Ca यद्वै, G4 त्वय (for त्वपि) — After 22, D9 10 T1 G2 Cs' ins 292*.

23 D9 10 T1 G2 om 23^c–24^b (*not* noticed in Cs') D7 transp 23 and 24 — ^{a}) D5 तत् (for सा) — ^{b}) K1 D1 Ca d लोक°, K4 लोकान्; T2 m लोके (for लोका) D2 4 G1 2–5 M ते ब्रह्म, Ca 8 तद्ब्रह्म (as in text) — ^{c}) D5 तस्मिन् (for तस्मात्) — ^{d}) Dn D5–7 हि, Ca च (as in text) — After 23, D5 D8 ins 292*

24 D5 D8–10 T1 G2 om. 24^{ab} (cf v. l 23), the line is *not* noticed in Cs'. D7 transp. 23 and 24. — ^{a}) T2 G (G2 om) M1 स्वय, M2–3 corrupt, Ca d महद् (as in text) K1 4 D2 उच्यते, D1 उच्यतां, G2 5 M1 उग्र, Ca उग्रं (as in text) Cap उग्रतानुगं — ^{b}) K1 B Dn D5–7 Cd 8 विकारं, T2 विचारान् (m as in text) Cap cites अवचोऽविकार — ^{c}) B2 5 Dn D2–4 G5 यस्मिन्; D1 6 T2 G1 3 4 M (M1 *inf lin* as in text) अस्मिन्; Ca 8' तस्मिन् (as in text) M (except M1) ins. स after जगत् and om the remaining portion of the stanza! — ^{d}) = (var) 5. 45 6^d, = (var) Bṛhad Ā. Up 4 4 14^d, Katha Up 2 3 2^d, Śvetāśvatara Up 3. 10^c, 13^d, 4 20^d D5 D7 8 10 T1 M1 Cs' एतत् (for तद्) — T2 G1 M1 ins after 24 D9 10 T1 G2, after 22 D5 D8, after 23

292* यदेतदद्वा यस्थितं भाति सर्वं
तदात्मविन्नपश्यति ज्ञानयोगात् ।
[Noticed in Cs', but *not* in Ca d.]

T2 G1 M1 cont.

293* तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठित
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।,
which is a *repetition* of 24^{cd} (with v l), and noticed in Cs'.

Colophon Om in K4 G2, K2 3 5 missing — *Sub-parvan* K1 M सनत्सुजात; B1 2 3 D सनत्सुजातीय; G1 4 प्रजागर and सनत्सुजात — *Adhy. name* D2 ब्रह्मोपदेश°, M ब्रह्मप्रतिपादनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T2 44 (as in text), Dn D5 D8 9 3 (D9 44 also), D4 43, D6 40, D7 T1 G1–4 M1 2 4 45, M1 (*inf. lin*) 3. 5 46 — *Śloka no* Dn 31; D6 24, D8 29

☞ After adhy 44, all MSS. (K2 3 5 missing) except D9 10 G2 ins an additional adhyāya, which is given in App I (No. 2), K4 omitting lines 2–25, TG om lines 5–23 This adhy is *not* commented upon by Śaṃkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the *beginning* of his commentary on our adhy 45 (= Bom ed adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. (D9 10 G2) mentioned above, one of Telang's MSS (cf Sanatsujātīya, *SBE*, Oxford 1898, Introd. p 137) also omits this adhy It may be observed that almost the whole of this additional adhy, as Telang has also noted (*op cit* p 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy given in App I (No 2) will show, are nothing more than *variants* of stanzas already occurring in our adhy 42–44 It will be seen that excepting lines 1–23, which give a continuous variant version of 5. 43 8–14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas This *repetitious* character of the adhy. was recognised by Dev, Arj and Nil Thus Arj श्लोकार्द्धं स्वरूपावरणरूपानुक्तानपि पुनर्मूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय श्लोक इत्यादि !; and Nil समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनेन स अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितु प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति श्लोक क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic logomachy, and offer no satisfactory explanation of the meaningless *repetition* involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṃkara generally follows), admits this adhy, it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5–23), while another MS K4 omits as many as 24 lines (viz. lines 2–25), that is, more than half of the adhy ! The Javanese version does *not* cite any line or stanza from this adhyāya.

४५

सनत्सुजात उवाच ।
यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना
उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 46. 5

45

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf. v.l 5 41 1, 32 15, 43 9) — For sequence of D5 D8-10 T G Cs' cf the tabular statement facing this page

1 G4 om 1ᵃ-2ᵇ — ᵃ) Dn1 D3.4 5 M3 4 (*sup lin* as in text) एतत्, Ca. n s. s' यत्तत् (as in text) B1 D3.4 7 M2 शुक्रं, D2 रक्त, all comm. शुक्र (as in text) M2 3 महाज्योति, Ca. s s' as in text — ᵇ) D5 वीक्ष्यमाण, all comm as in text. — ᶜ) D1 T2 G1-3 Cs' यद्वै, M (except M1) यस्मै, Ca तद्वै (as in text) B3-5 Ca n. s s' उपासते D5 उपासते स तद्देवा, D2 यद्वै उपासते देवा — ᵈ) B Dn D5-7 10 Ca तस्मात्, Cs' यस्मात् (as in text) K1 G1 एको, B1 5 Dn D3-7 सूर्यो; Ca. s' अर्को (as in text) — ᵉ) D1 तत्र पश्यति, G3 त प्रपश्यति, Ca. s as in text. — ᶠ) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं, Cs s' सनातन (as in text)

2 K1 M4 om 2, G4 om 2ᵃᵇ (cf v 1. 1) — ᵃ) D7 T1 शुक्रात्, all comm. as in text G3 शुक्राच्च ब्रह्म भवति — ᵇ) D7 शुक्रेन Cap वर्तते — ᶜ) D7 शुक्र — ᵈ) D7 G1 5 भवति, Ca d तपति (as in text) D1 तापन ; G3 4 तापस B3 4 दीप्यमान महद्यश (=1ᵇ) — D1 om 2ᵉᶠ — After 2, D5 (for the first time) D8-10 T G Cs' read 10 (G4 reads here 10 followed by 13)

3 D7 M2 om. 3 M3-5 read 3 after 6 — ᵃ) K1 4 Ca s आपो नु अन्य , B (except B1) Dn D1 3-6 M5 अपोय अन्य , D5 D10 T1 G5 अपोयान्य , D2 अपो वसंतय, D8 अथापोन्य , T2 G2 3 (by Sandhi) आपोयान्य , G1 4 आपोयाद्भि D5 D8-10 T1 G (except G1) Cs' सलिल तस्य, Ca s सलिलस्य (as in text) — ᵇ) Ca उग्रौ, Cs s' उभौ (as in text) D1. 2 M3 4 अतरिक्षं — ᶜ)=(var) Rgveda 1 164. 31, Vāj Samhitā 37 17 K4 D1 2 Ca. d s अ(K4 आ)वद्वित , D5 D8-10 T2 (by corr) G1 3 M3-5 Cs' आ(G3 अ)दध्रीची (M3-5 °च), G5 सदध्रीची , Cap np स सध्रीची (as in text) Ca d विसूचि ; Cs s' ap as in text K4 वसाम , D1-4 M1 3. 4 Ca s वसान , D5 T G1 3 5 Cs' np वसानौ, M5 विवस्वान् (for वसाना) B Dn D5 6 अवद्वित सवितुर्विवस्वान् — ᵈ) B1 Dn D5 D6 8. 9 T G Cs' ap उभौ, Ca. s उभे (as in text) — After 3, D1 ins

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमयासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
[Lines 1-3 =(var) Manu 1 8ᶜᵈ-9ᶜᵈ]

4 T2 om. 4, K1 om 4ᵃ Ds1 transp 4 and 5, Ds1 repeats and Ds2 D8-10 T1 G2 3. 5 Cs' read 4 after 299* The sequence in G1 4 is 6, 5, 4 — ᵃ) D1 Ca उभे, T1 आजौ, Cs ap उभौ (as in text) G4 5 om. च T1 स (for च) Ds1 G1 4 M1-3 4 (*sup lin* as in text) 5 Ca देव्यौ, Ds2 देवीं, D1 दिव्यौ, T1 देव , G2 देवी, Cs देवौ (as in text) K4 M2 दिव , Ca s दिव (as in text) — ᵇ) K1 D1. 7 Ca शश्वत्, Cs दिश (as in text) B Dn Ds1 D5 6 om च K1 4 B Dn Ds1 D2-6 Cap शुक्र , D7 शुक्रौ, T1 शुक्र, Ca शुक्रे — ᶜ) Ds2 D8-10 यस्मात्, Ca (which cites the whole st) तस्मात् (as in text) — ᵈ) Dn1 D5 8-10 G3 महांता , Ca s as in text

C. 5. 1745 B 5. 46 5 K. 5. 40 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६

द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७

तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९

पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

---

5 K4 om 5 K1 (which om 5ef) D2 read 5 in marg sec m T2 transp 5 and 6 For G1 4, cf v 1 4 — a) B Dn D2.5 6 T G3 Ca.d तिष्ठत ; Cs' तिष्ठन्तं (as in text) — c) M3-5 केतुमत. — d) G2 Cd तत् (for त) K1 देवं; G3 M2.3 4 (inf lin as in text) 5 विश्व, Ca d s दिव्यं (as in text) M3 4 (inf lin. as in text) 5 अजयं; Ca.d s as in text. G2 अपराजित (for अजर दिवि) K1 G3 M विदु ; Cs s' दिवि (as in text). — K1 om 5ef.

6 =(var) Katha Up 6 9; Śvet. Up. 4 20. — G5 om. 6 For G1 4, cf. v l. 4 T2 transp 5 and 6, G3 transp 6 and 7. — a) B1 2 4.5 Dn2 सादृशे; D5 सादृश्य, T G1 3 4 M1 (sup lin) सदृशे; all comm सादृश्ये (as in text). — b) T1 दृश्यते; M3-5 दृश्यति; Ca s' पश्यति (as in text) D5 देवमीट्य; T1 G1 3.4 कश्चनैन; Ca s' कश्चिदेन (as in text) — c) M1 (sup lin as in text) 3-5 अहो (for अथो) — d) =(var) 5 44 24d, =(var) Katha Up. 6 2d and 9d, Śvet. Up 3. 1d, 10b, 13d, 4 17d, 20d K1 Cs' एव (for एन). M (except M1) यथा (M2 यदा) चैन (for य एन) — After 6cd, G3 ins

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
[=(var) Śvet. Up 6. 23]

— After the above, G3 reads 7 (for the second time), 11, 12. — D1-7 G3 om 6ef. — After 6, M3-5 read 3.

7 T2 M2 om 7. G3 transp 6 and 7 — a) D3 D8-10 T1 G M1 (inf lin. as in text) Cs' °पूगाः सरितो — b) Before देव°, K1 Dn D1-6 M1 ins पिबतो (K1 विशतो, D2 वहतो, D5 4 पियतो). K4 B D2.5-7 Ca.d.s °रक्षिता; D5 D8-10 T1 G M1 (inf lin as in text) Cs' °रक्षिताः. — c) K4 Ca d इच्छत , D1 जुषत , Cs ईप्सत M1 सदा (for तदा). K1 D2 मध्विच्छत परं तस्य (D2 पारं तस्या), B1 2 3.5 Dn D5 6 M1 (inf lin) मध्वीक्ष(D5 °छ)तश्च ते (B1.2 6 °तस्तदा) तस्या , B4 मध्वीक्षतस्तदा; D3 D8-10 G5 मध्वीशते तदनु पिधायिनस्तदा, D3 4 M5 मध्वीशातस्तदा (as in text, but with Sandhi), D7 T1 G1-4 Cs' मध्वीशते सदा (T1 G2 तथा; G1 4 Cs' तदा) — d) K1 4 B Dn D1-6 M1 Ca d सचरंतीह घोर (B Dn D5 6 M1 [inf lin] Ca d °रा) Cs सचरति घोरां, Cs' as in text — Unidentified metre !

8 D7 G4 om 8-9 — a) D3 4 Cn भवति, Ca.s.s' पियति (as in text) — b) D3 T G (G4 om) M1 Cs' सचित (M1 inf lin °चित्य), Ca as in text. — c) M1 ईश्वर , Ca s s' ईशान (as in text) D1 °भूतानि, Ca s s' as in text.

9 B3 D7 G4 om 9 (cf v 1 8) — a) Dn D3 D6 8-10 T1 G2 5 M1 2 5 Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text), the rest (with Ca d.s) °वर्णम् — b) B (B3 om) Dn D3 D5 6 10 T1 M1 (inf. lin as in text) Cs अभिपद्य, Ca d s' as in text K4 B (B3 om) Dn D3 D1-6 8-10 T2 G (G4 om) M1 (inf lin as in text) Ca ह्यपक्ष(D3 D8-10 °क्षि)का ; D1 T1 तु पक्षिका ; Cs स्वपक्षका (for अपक्ष°). — c) D3 त पुरे; D8-10 T G1 5 तत्र ते (by transp). — d) D1 प्रापयति, D5 प्रपश्यति, T2 G3 प्रवदति, all comm as in text D3 D8-10 S (G4 om , M1 sup lin as in text) Cs' यथासुरं (G3 °दिश)

10 =(var) Bṛhad-Ā. Up 5. 1. — D1 om 10, Ds2 (first time) om. 10a. D5 (for the first time) D8-10 T G Cs' read 10 after 3, D7, after 12. — a) K1 Ds1 (first time) D2 7-10 S (M1 sup. lin.

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

C 5.1762
B 5.46.14
K 5.45.14

---

as in text) Cs.d.s s' पूर्णान् (for पूर्णानि) K4 Ds (second time) D6 T1 G3 M (except M1) Ca d.s उद्धरति — b) Ds (first time) D8–10 S (M1 sup lin as in text) Cs' पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्रिरे) — c) Ds (first time) T G1.3.4.5 M1 (sup lin as in text) Cs' पूर्णं च, Ca पूर्णाश्च, Cd पूर्णानि (as in text) G3 M2–5 पूर्णात्पूर्णं च हरति — d) T2 M1 (sup lin as in text) 2–5 °सिच्यते, Ca d s sp °शिष्यते (as in text) — Śaṃkara's reading of 10[d] cannot be made out with certainty — G2.4 om 10[ef]

11 G4 om 11–12, T2 om 11[ab] D8–10 G3.5 Cs' read 11 after 24, while Ds repeats 11 there, T1 reads 11 after 298* G2 reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and repeats it after 24! M (except M1) transp 11[ab] and 11[cd] — a) K1 D2 G1 M (except M1) Cd यस्मात्, Ca s तस्मात् (as in text) D8–10 G1–3.5 च, Ca वै (as in text) K1.4 Ds D2 Ca d s आगत, G5 आयाति (for आयात) — K4 (hapl.) om from प्रयत to तस्मिंश्च (in d) — b) K1 D2 M2.5 Cd यस्मिन्, G3.5 तस्मात्, Ca s तस्मिन् (as in text) K1 D1.7 Ca प्रलय, Ds D2 8–10 T1 G3 M1 (sup lin as in text) 2.5 Cd s प्रलय°, G2 प्रणव° (for प्रयत°) K1 D1.7 Ca गत, D8–10 T1 G3.5 M1 (sup lin as in text) तथा, Cs सदा (as in text) G1.3 M2.4 यस्माच्च प्राण आगत — c) K1 D1.2 M (except M1) यस्मात (for तस्मात्) — After 11[abc], K1 ins:

296* यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।
तस्माद्वै वायुरागत..

— d) D1 यस्मिन्; D8 T1 G1–3.5 M1 तस्मात्, M2–5 यस्मात् (for तस्मिन्) Ds D8 T1 G1.2.5 M आगत, D1 आयत, Ca d s as in text T2 प्रलयस्तथा (for प्राण आतत°) — After 11, T2 G2 M1.2 ins (the refrain)

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।,

presumably on the supposition that the stanza ends at 11[d] — M1 3 cont G1 ins after 12 T1, after 13

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगत° ।

(= var 11[ad]) — D8–10 G3.5 ins after 11 Ds T1 G3 ins after the repetition of 11 G1.4 ins after 18 M1, after 21.

299* तथ्यविद्याल्लदमृत लोकाल्लब्रह्म तद्यश ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L 1) G1.4 M1 तत्सृष्टादमृत लोका° (for the prior half) T1 G2.3 लोक°, G1.4 M1 तथा (for लोका°) — (L. 2) G5 भूत सजज्ञिरे तस्मात्]

12 B3 D2 8–10 T G2.4.5 om. 12 (not noticed in Cs') — a) D1 सर्वं, Ca s as in text Ds G3 एतत्, Cs.s एव (as in text) K1.4 D1 Ca d.s विप्र, G1.3 M विद्वन् (for विद्यात्) — b) K1.4 D6 G1 त तु, Ds तत्तु, D1 तत्र, G3 ततो, M (M1 sup lin as in text) तत्त्व, Ca.d तं वा (for तत्तद्)

13 D7 om 13 M (except M1) transp 13 and 14. — a) D1 M5 Cs गिरति, Ca d.s' as in text — d) K1.4 B (except B4) D1.2 Ca सूर्यं (B2 अपो) गिरति तत्परं (B2.3 D1.2 चन्द्रमा) — After 13 T1 ins 298* (cf. v.l. 11).

14 14[ab] = (var.) Atharvaveda 11.4.20[ab] — G4 om. 14. M (except M1) transp 13 and 14 — a) D1 एकपादो नोच्चरति — b) B2 D2–4 T G (G4 om) M1 सलिलार्धं (T2 G2.3 °र्धे) स उ(G1.2.5 समु)च्चरन्, D1 सलिलं हंसवच्चरन् — c) D2.4 न (for त) G5 सिंचेत् (for तं चेत्) K4 B (except B1) D2.6 G5 M1 (sup lin as in text) Cn संततं, Cd सतत, Ca s as in text Dn D6.7 M1 (sup lin as in text) ऊर्ध्वाय, G1 अतन्त, G2 Cs' ऋश्विष्येत्, G3 ऋत्यज्ञ, M2–5 ऋन्विजा, Ca d s ऋत्विज (as in text) Ds D2 तं चेत्सततमृत्युजन्म (D2 om. न्म) — d) K4 नानृत, T1 M1 (sup lin as in text) 2 Cap अमृतं, Cd.s नानृत, Ca.s' नामृत (as in text) K1.4 D1.2 Cd s चरेत्, B2 Ca भजेत्, M1 (sup lin as in text) 2 कुत, Cs' भवेत् (as in text) Cap न मृत्युरमृतं भजेत् — Dn Ds D8–10 T G2.3.5 M1 ins

C 5. 1763
B 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

---

after 14 (T2, after 16)

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्य
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca d s Cf. stanza 24] Thereafter Dn reads 20–21 for the first time, while Cs reads 18 followed by 20–21. — D8 on the other hand ins. after 300*

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढ·
संसारकूपे परिवर्तते यः ।
त्यक्त्वात्मरूप विषयांश्च भुङ्क्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

15 K1 om 15–16, D6 G4 om. 15 D8 *repeats* 15 after 23 — [a]) B8 Dn D8 (second time) D8–10 T1 G2 8 M1 Cs' -रूपो, D7 देवं, G6 -भूतो, Ca. d s देवो (as in text) D8 D8–10 T1 G2. 8 5 M1 Cs' महानात्मा, D7 महात्मान, T2 G1 M2–5 महात्मासौ, Ca. d s महात्मा स (as in text). — [b]) M (except M1) पावक , all comm as in text T1 M2–5 गिर·, M1 (*inf lin.* as in text) गिरेत्, all comm गिरन् (as in text) — [c]) K4 Ds1 (second time as in text) s2 (both times) D10 T2 Cs पुरुषो, Ca s' as in text. — [d]) B8 4 Dn2 Ds1 (both times) s2 (second time) D5 M1 (*sup lin.* as in text) 5 Cn अर्थो, Ca d s s' आत्मा (as in text). D1 T1 लिप्यते, D7 निंद्यते, G8 रिष्यति, all comm. रिष्यते (as in text)

16 K1 om. 16 (cf v l 15) — [b]) B1 5 M1 सहृत्य, D8. 9 T G2 8 M2–5 Cs' आहृत्य, G1 4 संभृत्य, G5 सम्प्राप्य, Ca d s सतत्य (as in text) — [c]) K4 स मध्ये, D1 मध्यमैः (for मध्यमे). Dn1 मध्ये मध्यस्य आग°, D7 मध्यमे च सदाग°, D8 9 T G M1 Cs' नांतं गच्छेत्कारणस्य, M2–5 असध्यमध्य नो गच्छेत्, Ca मध्ये मध्ये स आग°, Cn s as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — [d]) D8 9 T1 G2 8 5 M1 Cs' यद्यपि; T2 G1 4 अपि वा, M2–5 अपि च, Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanatsujāta here!! — G2 om. 16[ef] — After 16, T2 ins 300*.

17 For sequence in D8 D8–10 T G Cs', cf v l 3, — [a]) K1 4 D1 Cd s न सादृश्ये, D8–10 S Cs' अदर्शने (for न दर्शने) — [b]) D8–10 S Cs' सुसमि(T2 G5 °मृ)द्ध° (for सुविशुद्ध°). — [c]) D8–10 T G M2–5 Cs' हीन , M1 धीर·; Cd s हितः (as in text) K1 मनसाभिपश्यन्, K4 B Dn D8 D2–7 °सा न तप्यते, D1 °सोपि तप्यते, D2 °सोभितप्यते, Cs' as in text Cs cites तप्यति — [d]) B Dn D7 ये प्रव्रजेयु , D8 Cs ये त्वे(Ds1 om त्वे)न श्रयेयु·; D1 8–10 T G2 8 Cs' य एन (D8 T2 °व) विदु , D2 4 ये त भजेयुः, D5. 6 ये ते प्रव्रजेयु·, G1 4 5 M1 य एतद्विदुः, M2 5 ये (M5 ए°) तज्जयेयु , M3–4 एतं जयेयु· (for ये त श्रयेयु). — G2 om 17[ef].

18 For sequence in D8 D8–10 T G Cs', cf. v l 3 — [a]) M1 (*sup lin* as in text) 2–5 सर्पम्, Cd s s' as in text. D8 9 T1 2 (before corr) G (except G8) Cs' गह्वरेषु, Cd s as in text — [b]) K1 4 D1 शि(K1 श)शिक्षया, D8 D5 8 9 T1 G (except G8) Cs' क्षय नीत्वा; Cd शशिक्षयात् (s10), Cs dp स्वशिक्षया (as in text) G8 योगेन (for वृत्तेन) D8 D5 7–10 T1 G1. 2. 5 Cs' मर्त्यान्; Cd s as in text — [c]) D8 D8 9 T G M2 Cs' ते वि(T G2 तेपि, G1 येपि, G8 तेन, M2 ते च)प्रमुह्यति; M1 (*inf lin* as in text) 3–5 ते न प्रपश्यति; Cd as in text. M5 न (for वि) — [d]) K1 4 D1 2 Cd यथाध्वा (D1 2 Cd °ध्व)न·; D8 D8–10 G5 Cs' तैर्दत्तभोगा , T1. 2

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न साधुना नोत असाधुना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या-
देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

C. 5. 1765
B. 5. 40. 26
K. 5. 40. 26

(before corr) G1-4 तैर्दत्ता वै, M1 (inf lin as in text) 2-5 यथाख्यान, Cs as in text K4 D7 Cd.s मोहयते, G4 5 मोहवतो Ds D2-10 G5 Cs' भवाय (D8 °वस्य), Cs अमयाय — M1 5 om 18ef — After 18, G1 4 ins 299*, and D2-10 T1 G2 8 read 21 (with v l.)

19 G3 om. 19 Ds repeats 19 (cf v l 23) Cs' reads 19 after 15 — a) K1 नाहं सदासं सत्कृत सत्र मृत्युर् (Tristubh, here and in the next three!), K4 नाहं सदा सत्कृत स्यात वाल्य, B1.5 Dn Ds1 (second time as in text) 2 D1-7 M1 (sup lin as in text) Cd s नाहं सदा सत्कृत· स्या न (Ds D5 6 स्यान्न) मृत्युर्, B2-4 नाह सदा किमु तस्य कृत स्या, Cs' तस्मात्सदा सत्कृत स्यात् — b) K1 न वा सदसंरमृतन्त्र कुत स्यात् (Tristubh, here and in the next five), K4 मृत्युरप्यमृत· कुत स्यात्, B1.5 Dn D1 4 M1 (sup lin as in text) Cs न चामृत्युरमृत मे (D1 4 om. मे) कुत स्यात्, B2 4 Ds1 (second time as in text) 2 D2 6 c न मृत्युरप्यस्या (B4 om. स्या, Ds °स्य) मृत कुत· स्यात्, B8 न मृत्युरस्याप्यमृत मे कुत स्यात्, D1 7 न सवादमप्यमृत कुत स्यात्, Cd s' as in text. — c) B2 4 Dn D1.2 5 6 समानवधे, Ds (first time as in text) D2-10 T1 G2 Cs' समान (Ds2 D2 9 T1 Cs' °नु)वधिनी, Cd s as in text G4 तस्यानृते तस्य च मानवधने — d) D2 9 T1 G2 5 M1 (sup lin as in text) 2-5 Cd s' एकम्, Cs एक (as in text) D7 चैव योनि (for चैक एव) — D7 om 19ef

20 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19) — a) M2-5 वापि (for नोत) Dn (first time) Ds D2-10 T G M1 Cs' असाध (G4 °धु)ना वापि मसाध (G4 °धु)ना वा — b) Dn (first time) Ds D2-10 T G2 2.5 Cs' इतरस्य (for विद्यात्) — d) Dn (first time) D2-10 T1 G2 8 5 Cs' मु (D9 G2 3 Cs' यु)क्तास्तत्र मध्व (G2 °धु) उ (Ds स्तु)स्त समापु (Ds श्रयेयु, D8 9 G5 शमापु)

21 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here, D2-10 T1 G2 8 Cs' read 21 after 18 G5 om 21 — a) Dn (first time) S (G5 om) Cs' इमा लोकौ विद्यया व्याप्य याति (M1.3-5 व्याप्य याति, M2 प्राप्नुवति), Cd s as in text — b) B1 2 5 Ds नानाहित, Dn (first time) T G (G5 om) M1 Cs' तदाहुत, M2-5 नास्याहुत (for नानधीत) Dn (first time) Cs' चाहुतं, D7 नाग्निहोत्र, Cs नाप्यनृत (for नाहुत) D7 च राजन्, Cs अग्नि° (as in text) — c) Dn (first time) T2 G2 8 M Cs' मा ते, T1 मौनेन, G1.4 ततो, Cd s मनो (as in text) K4 B1 4 Dn1 (first time) n2 (both times) D2 5-10 S Cs' ब्राह्मी Cd cites मनो ब्राह्मीं — d) K4 B Dn (second time) Ds D2-7 प्रज्ञा चास्य, T2 प्रज्ञा धीरा, G1 4 प्रज्ञातार, Cd s प्रज्ञानमस्य (as in text) Dn2 (first time) D2-10 T1 G2 8 Cs' स्यात्, M अस्या (for अस्य) T2 G1 नित्यधीर (T2 °धैर्यं), Cd s s' नाम धीरा (as in text) — After 21, M1 ins 299*

22 K4 om. 22a-23b — For sequence in Ds D2 10 Cs' cf. v l. 3 — a) K1 य एवं, D2-10 T G Cs' इम य, M य इम, Cd s एव य (as in text) — d) D2-10 (by transp) स किं, D1 किमु, T1 न किं, T2 M4 किं न Cn cites शोचति — After 22, G3 ins the refrain (योगिनस्त etc)

23 = (var) Gitā (Vulgate) 2 46 — G2 om 23, K4 om 23ab (cf v l 22) — a) K4 G1.4 Cd transp सर्वेषु and वेदेषु M भूते° (for सर्वे°) D1 8-10 T G5 Cs' भूते°, D5 7 देवे°, M सर्वे° (for वेदे°) — d) Dn Ds 6 आत्मानमनुजानत, D9 T2 G1 Cs' °नस्य विशेषत ;

C. 5. 1765
B. 5. 45. 26
K. 5. 46 26

एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd s as in text. — After 23, D5 *repeats* 15 and 19

24 24^{ab} = (var.) Kaṭha Up 6 17^{ab}, Śvet Up 3. 13^{ab}. — D9 om 24 — ^{a}) D5 D8 S (except T1 M5) अतरात्मा, Cd s महात्मा (as in text) — ^{b}) B Dn D5–8 10 M1 (*sup lin* as in text) Cs हृदि संनि(B3 °प्र)विष्ट, Cd s′ हृदये निविष्ट (as in text). — ^{c}) Hypermetric! K1 अजेश्वर, D8 अंतश्चर, D1 अनश्वर, D2 अज (for rectifying metre!), G2 चराचर°, G5 अचचल; Cd s′ अजश्चरः (as in text) Cs cites नित्यचर K1 अजस्रम्, D2 दिवारात्रिम्, D3 4 नित्यम् (for rectifying metre!), Cs दिवारात्र (as in text). B त (for च) D5 D1. 2 3 T1 G2 5 M3–5 om. च T2 G1. 3 4 M1 इम हि मत्वा च दिवा च रात्र (M1 °त्रौ), M2 सर्वस्य धातारम॰चिन्त्यरूप — ^{d}) D5 D8 M3–5 om स. K1 य एन मत्वा, K4 हृदा मत्वा, D1 2 त मन्वान, T1 तस्माद्धा, T2 G1 3 4 M1 अतंद्रित, M2 त विदित्वा (for स त मत्वा) Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा K1 D3 M4 (*inf lin* as in text) 5 Cd प्रपन्न, Cs s′ as in text — After 24, D8 G3 read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, D5 G3 *repeat*, and D5 D8–10 G2 5 Cs′ read, 11 Thereafter D51 *repeats* 4!

25 D4 om 25–27. — ^{a}) K4 B Dn D1–3. 5–7 M1 (*sup lin* as in text) स्मृतो, Cs′ अस्मि वो (as in text) — ^{b}) K4 ह्यहं, T1 अप्यह, G3 त्वह (for अस्म्यह) Cs′ cites अस्मि — ^{c}) D5 D8 9 T G1 2 5 अस्य, G3. 4 M (except M2) Cs′ अस्मि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf v l 25) — ^{d}) D5 D8 9 S Cs′ च, D1 2 3 (after corr.) वा (for वो) K4 D3 (after corr.) 5 7 हि, B1 2 4 5 D3 (before corr.) अति, D1 2 अस्मि, Cs′ अपि (as in text). B3 Dn1 Cn वय, Dn2 D6 ह्यय (for ऽप्यह)

27 D4 om 27 (cf v l 25) — ^{b}) K1 B5 D1 2 T2 देव प्रोक्तो, B4 Dn D5 D8–10 T1 G2 5 Cs′ ओतप्रोतो (for वेद°). Cd s cites देव°. D2 M3–5 अजरोप्रविष्ट (D2 °विष्ट°). — After 27, N (except D4 3) T1 G5 *repeat* 24^{cd} with v.l. [(Prior half.) K1 अजेश्वरो; D1 अजो, D9 अनश्वरो (for अजश्चरो) — (Posterior half.) K1 D9 मां विज्ञाता; K4 D1 3 सविज्ञाय (D1 °ता), D5 ज्ञात्वा तु मां, D2 विज्ञात्वा वै, T1 विज्ञानात्मा वै, G5 विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय) K1 D2 7 9 प्रपन्न°, D5 D10 T1 न मत्त° (for प्रसन्न)]

28 ^{a}) K1 D9 G1 4 सुमहान्, Cs s′ सुमना (as in text) — ^{b}) K4 B Dn D1–7 9 M4 (*sup lin* as in text) Cd s जाग्रति, D5 D8 10 T G M1 (*inf. lin* as in text) Cs′ अवस्थित (for जागृमि) — ^{c}) M (except M1) आत्मान, Cd s s′ पितर (as in text) B4 D (except D5 D8 10) M (except M1) °भूतेषु, Cs s′ °भूताना (as in text) — After 28, K4 ins

302* विष भुङ्क्ष्व सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।
राजन्केन विना नाम्यां स्फीत कृष्णाजिन वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with *double entendre* A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious]

Colophon K2 3. 5 missing — *Sub-parvan* K1 D9 G1 2 M स(K1 सा)नत्सुजात, K4 B D5 D2–6. 8 10 T1 G5 सनत्सुजातीय, Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र, D1 7 G1 4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1 4 B Dn D5 D1 3–7 9 10 T1 G1 5 M add समाप्त — *Adhy name* D2 ज्ञानोपदेश (followed by समाप्त), G1. 4 आत्मज्ञा(G4

४६

वैशंपायन उवाच ।
एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २
शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ १०　　C 5. 1801 B 5. 47. 11 K. 5. 47. 10

आत्मविज्ञा)नाधिकार, M1.2 आत्मज्ञानाधिकारकथन, M1 (*inf lin*) 3–5 आत्मज्ञानस्वरूपकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 45, D6 42, D9 T2 G2.3 46, T1 G1.3.4 M 47 (M2.3.5 48) — *S'loka no* Dn 31, D5 28, D8 30, G5 38.

46

☞ This adhy is missing in K2.3 (cf v l 5. 41 1, 32 15).

1 Before the ref, G2 ins

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
　　निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

K5 om 1–3 (cf. v l 5 43 9) — c) D8 सर्वं (for सार्धं) — d) K4 B8 व्यतीता च (for व्यतीयाय)

2 K5 om 2 (cf. v l 1) — a) T2 राज्या तु (for रजन्या) — b) K1 एव ह, D7.9 एव हि, S पार्थिवा (for एव ते) — c) T1 G1.4.5 प्रविविशुर् (for आवि°) B8 सर्वे (for हृष्टा) — d) D2 सूतपुत्रदिदृ°. Ca d cite सूतस्य

3 K5 om 3 (cf. v l 1) — b) B2.4 Dn D5 D2–4.6.10 M5 वाचो (for वचो). Dn D5 D8–6.8.10 °सहिता, D2 °संयुत, M3–5 °सश्रित (for °सहितम्) — d) K1 D9 विविशुस्ता (for ययू राज) S (except G3 M1) राजन्सभां

4 K5 resumes! — a) M3–5 शुभा° (for सुधा°) — b) K5 °जितभूपिता, B1.2.4.5 Dn D5 D6.8.10 °जिरभूषणां, B3 D1.3.4.7.9 G4 °जिनभूषिता; D2.6 °जिनभूषणा, Cn as in text — c) K1 D7.9 °प्रभाभा, B3 °प्रभावा, G4 °प्रभासु- (for °प्रभां सु-) — d) K4.5 B D (except D7.9) चंदन° (for परम°)

5 a) K1 D9 G3 M कीर्णां (for स्तीर्णां) — b) K1 D9 तारकैर्, Dn1 दारुकैर्, T1 G M तारवैर् (G3 स्फाटिकैर्) (for दारवैर्) — d) B1.2.5 स्वास्तीर्णां, M2 सास्तीर्णैः.

6 K5 om 6^{abc}, G5 (hapl.) om 6^{c}–7^{b} — d) D2 S (except T2, G5 om.) °दत्तोय, D10 °दत्तिश्च (for °दत्तश्च)

7 G5 om. 7^{ab} (cf. v l 6) — c) D1 धीरा. (for शूरा.) — d) K4 D1 पुरुषर्षभ, K5 भरतर्षभा — ef) D9 प्रविवेश (for विविशुस्ता) B2 transp सभां and शुभां G1.3.5 त पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिता शुभा

8 D5 D10 om 8^{ab} — c) B2.4 D9 दु सहो दुर्मुख (by transp) T2 G1.5 दुष्प्रह (G1 °भ) (for दु सह) — d) T2 च, G2 अप (for अथ) D1 विशा पते (for विविंशति) — After 8, D10 ins

304* दु शासन सौबलश्च शकुनि शलतोशलौ ।,

while S ins

305* एते चान्ये च बहव पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 c) D1 ते (for ता) — d) D3.4 S देवा (for सुरा) Dn1 °सभा (for °सदो)

10 a) K1 D2.9 प्रविशद्भि K1 D9 G3 om (hapl.) from राजन् up to सभा (in c) K4 यथा, Dn1 D3–5 T2 तथा, T1 G M सभा (for तदा) G5 राज्ञ (for राजन्)

C. 5. 1801 B. 5. 47 11 K. 5 47 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^{b}) D8 परिघबाहवः — ^{c}) K4 D1 तेषु, T2 रम्या (for राजसु)

11 ^{a}) D2 transp ते and प्रविश्य — ^{b}) B D (except D1–4 7 9) सर्वे महौजस , Ca.d समितिशोभनाः (as in text) — ^{c}) K5 B D (except D1–4. 9) M1. 2 विचित्राणि (for महा°)

12 ^{c}) S (except G8 5) द्वाःस्था निवेदयामासु° — ^{d}) K1 राज्ञे सूतम्, Ca सूतपुत्रम् (as in text). D2 अव° (for उप°)

13 ^{a}) T G (except G3) सारथिर् (for स रथ) — ^{b}) K5 D7 योगच्छत्, D8 य आसीद् (for योऽयासीत्) — ^{c}) D7 इतो, G5 सूतो (for दूतो). D1 व (for न) K1 D2 9 तूर्णमभ्येति; K5 D1 7 चोदयन्नश्वान्, D3. 4 8 तूर्णं आयात°, T G3 M तूर्णमुशति, G1 2 4 5 तूर्णमायाति. D10 दूतस्ते संजयस्तूर्णं — ^{d}) G2 साधुवाहित° K5 D1. 7 M सैंधवान्साधुवाहि(K5 D7 °ह)न° — After 13, D10 *repeats* 5 32 4–5 [v l गात्राणि. (for संजयोऽयं in 4^{a}), प्रतीहारं धृतराष्ट्रोऽन्ववोचत् (for 5^{a}), स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्ध° (for 5^{d})], followed by वेश°

14 ^{a}) K1 5 B4 Dn1 D6 7. 9 10 M5 Cn उपेयाय, B8 उपागच्छत्, D1 उपाययौ, G (except G3) उपधावत् K1 B1 4 5 Dn2 D2–4 10 T2 G3 M2 स तु (by transp.), K4 तु वै, B3 सद° — ^{d}) K4 D1 2 भूमि° (for मही°)

15 ^{b}) B (except B3) Dn D2–6 10 त, S मां (G3 मा) (for तद्) K5 विजानीय G2 पार्थिवा. (for कौरवा) — ^{cd}) S सर्वान्कुरून्पांडवेयो ह्य(T1 अ)भ्यभाषत धर्मवित् (T2 °राट्)

16 ^{a}) Hypermetric! D5 अभिवादयति, S °यते S om. च (to avoid the hypermetric!). — ^{c}) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थ (M1. 2 4 प्रीतः)

17 ^{a}) K1 D9 तथाहं, D5 6 यथा हि, M2 यथार्हं — ^{b}) S इहागत. (for इतो गत°) — ^{cd}) Dn2 D9 पांडवं (for पाण्डवान्) K4 सत्तमा , D2–4 7 कौरवाः (for पार्थिवा.) S अब्रु(M °ब्र)वं वचन (T1 G1. 4 तदब्रुव वचो) युक्तं नात्र किंचन हापितं — After 17, S ins.:

306* अब्रूतां तात धर्मेण वासुदेवधनजयौ ।
[=(var.) 5 58 1^{ab}. T2 तत्र (for तात)]

Colophon missing in K2 8 — *Sub-parvan* K1 B Dn D5 D6–9 संजययान, D2 यानसंधि, D10 T1 G1. 2 4 M संजयप्रतियान — *Adhy name* D2 सभाप्रवेश°, G2 वासुदेववचनं, M सदेशकथनारंभ° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T2 G5 47, D5 46, D8 43, D7 T1 G1–4 M 48 (M2 3 5 49) — *S'loka no* K5 13, Dn. 17, D8 18.

47

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v.l. 5 41 1, 32. 15).

1 ^{a}) G3 M त्वा (for त्वा) — ^{b}) S यद् (for किम्) G3 अर्जुनो योत्स्यमान. (for वाक्यमदीनसत्त्व°) — ^{c}) T1 जनार्दन (for धनजंय) — ^{d}) K1 D1 जीवितमिच्छन्; K4 साधयिता (for जीवितच्छिन्) — S reads adhy. 58 after 1 (M3 5, after 5 47. 19), followed by the *repetition* of 1 !

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
　किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युधां प्रणेता
　दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
　यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
　धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
　उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
　मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
　समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
　सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
　शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
　किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
　गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
　युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
　दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
　तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
　धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
　योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ७

C. 5. 1917
B. 5. 48. 9
K. 5. 48. 8

---

2 b) B3 युध्य° (for योत्स्य°)　K5 om. 2c–3a

3 K5 om. 3a (cf. v.l. 2) — a) K1 D5 D7 Ca d अनुत्रस्तो, B3.4 अनुमतो, D2 S अविभ्रस्तो; D8.9 असत्रस्तो; D10 द्विप्याखस्तो (for अन्वत्रस्तो)　Dn1 D3.4 बाहुवीर्येण, Cd.s as in text　Dn1 D3.4 विद्वान्, D1 ततान, D2 दधार, S विजानन्, Ca.n.s विदान° (as in text) — b) S तस्य (for वासु°)　K4.5 B (except B1) Dn1 D1.8–3 वीर° (for धीर°) — c) K4 अथावदन् (for अवोचन्) M मा (for मा) — d) K1 G3.4 ब्रूयाद् (for ब्रूया) — After 3, K4 B D (D2 marg sec m) ins

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
　　दुरात्मन सूतपुत्रस्य सूत ।
　यो योद्धुमाशंसति मां सदैव
　　मन्दप्रज्ञ° कालपक्वोऽतिमूढ° ।

4 a) Dn1 D1 राजन् (for राजान)　D1 पार्थिवायो°, D3.8.6–3 पाण्डवान्यो°, S (except G5) पांडवैर्यो°, Ca d पाण्डवायो° (as in text) — c) G5 अयो समग्र (for यथा समग्रं)　K1 D9 S (except T1) ययोक्तं (for मयो°) — d) G5 सामात्यमाशु (for सहामात्य)　K4 B D (except D1.2.9) G5 (inf lin) नृप तद्, G6 नरेंद्र (for नृप तम्)

5 a) S गिरं (T1 पर) (for नून)　M2 देवस्य (for °राजस्य) — c) G1.4.5 तथा ह्यशृण्वन्　D7 (by transp) सृजया पाण्डवाश्च — d) K1 किरीटिनो　K1 D9 समस्ता, B4 समग्रा (for समर्थाम्)　S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं (T2 °र्थां, G2 °र्थां)

6 b) D2 आयतपत्रनेत्र°, T1 G1.4.5 लोहिततोयजाक्ष, T2 अरुणपद्मनेत्र° (for लोहितपद्मनेत्र) — e) D2 आस्ते, G1.4 अस्त्येव (for अस्ति) — f) D5 Cd अनिविष्ट, Cs अनिर्दिष्ट, Ca अनिर्विष्ट (as in text)

7 b) D1.8.4 यमाभ्या, Ca d s अश्विभ्या (as in text). — After 7ab, D2 ins

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— c) Some N MSS सैनेयेन — d) K1.6 D3 वा (for

C. 5 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८

यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९

ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०

मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११

यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुपूद्वृत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — ^{f}) For 7^{f}, D1 reads 308* D8 om. 7^{f}. K1 D9 योपध्यातो, S योवध्यानान् (T2 G2 यो वध्यमानान्) Ca d cite अपध्यानात्

8 ^{a}) D10 एतैर् (for तैश्चेद्) K5 B4 D (except D1–4 7 9) योद्धु (for युद्ध) — ^{b}) K1 4 Dn1 D5 8 9 T2 G3 निवृत्तो, Cn निर्वृत्तो (as in text) — After 8^{ab}, D2 ins.

309* नूनं ह्येतान्निर्दहेद्गाण्डिवं च,

which is followed by a *repetition* of 8^{ab}. — ^{c}) K1 D9 मान न कार्षी , G2 मैतत्कार्षीः, G3 मा तद्ब्रवीहि, G5 मा व कार्षी , Cs मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्षी) N (except D1 2, K2 3 missing) पाण्डवस्यार्थहेतो ; T2 पांडवार्थस्य हेतो· Cs cites पाण्डवस्य हेतो , Ca.d हेतोः (=दैवात्) — ^{d}) K1 D9 ऋते हि, B3 Dn2 D1 8 उपैति, G (except G2) अवै(G3 °वे)हि, M1 उ(*inf lin* अ)पेहि (for उपैहि) D2 अपेतद्युद्धे (for उपैहि युद्ध).

9 K5 om 9^{ab} up to पाण्डवो — ^{a}) K1 D1 याता, D6 8 T1 यातां (for या तां) K1 D9 उपास्त, B Dn1 D3 4 6–8 10 अवात्सीत् (B3 उपासीत्), Dn2 D3 D5 अवासीत्, D1 2 उपास्ते (for उवास) — ^{b}) K5 D7 ब्रह्मचारी, D2 धर्मकारी (for धर्मचारी) — After 9^{ab}, D2 ins.

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या धनेन ।

After the above, the sequence in D2 is 10^{cd}, 11^{abc}, 9^{cd}, 10^{ab} and 11^{d} (of which 9^{cd} and 10^{ab} are bracketed). — ^{c}) K1 आशेष्यते, K4 अवाप्स्यते, K5 B Dn D3 D3–6 8–10 M2 आ(D3 प्रा)प्नोतु ता, D1 अद्यापतेत्, T G M1 आश्लिष्यते (for आशिष्यते) M1 दु खशय्याम् (for °तराम्) K1 अनर्घ्याम्, B2 असह्याम्, D1 M1.2 4 अनर्थ्याम्, D8 अनर्हाम् (for अनर्थाम्) — ^{d}) K1 अनंत ; K5 D7 शून्यां, T2 अन्या, Cs अत्य· (for अन्त्या)

10 For sequence of D2, cf v.l. 9 — ^{a}) K5 B3 4 D1 2 क्रिया (for ह्रिया) S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — ^{b}) K1.4 5 D1 2.7 9 क्रोधेनार्थो (K5 °र्थां), B Dn D3 D3–6 8 10 शौर्येणाथो (D5 8 °र्थो), S क्रो(G2 M1.3–5 अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो) K1.4 5 D3 D1–4 7 9 T2 बलेन, T1 G1–4 फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K5 B D (except D3 4 9) अन्यायवृत्ति K4 स्वथ (for कुरु·) S न्या(G2 न न्या)यवृत्ता(T2 °युक्ता)न्कुरुपु (G5 °ते) पाडवेयान् — ^{d}) K1 D6 9 10 Ca अध्यतिष्ठद्, D1 अवा°, G2 अध्यातिष्ठेद्, Cd अध्यातिष्ठद् (as in text) S परासु· (for दुरात्मा)·

11 For sequence of D2, cf v l 9 — ^{a}) K1 मायोपध , K5 D1 T1 Ca d s मायोपधाः; T2 G1.3 M माधोपध, G4 मायोपायं (for मायोपध·) K4 5 B1.2 5 Dn D3–8 G5 प्रणिपातार्जवाभ्या, G4 प्रणीयार्जवाभ्या — ^{b}) S (except T2) फलेन, Ca.d s बलेन (as in text), cf. v.l. 10. — D9 reads 11^{cd} between 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) M (except M1) वदन् (for ब्रुवन्) K1 D9 प्रीतियुक्तो, K4 D1 7 Cd प्रतियुक्तो, K5 B Dn D3 D3–6 8 10 प्रतिपन्नो, T2 धृयुदात्तो (sic), G1 2 4 प्रवियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या) K1 D7 9 नृशस , K4 D1 Cd बलेन, K5 B Dn D3 D2–6 8 10 नृपो न (B3 नृणा य); G5 घ्रतेन, M अनृते(M1 °पे also)ति (for अनृतेन) — ^{d}) K1 तितिक्षाणः (for °क्षमाण.).

12 ^{a}) K1 5 Ds2 D5–10 शंसि(D8 °शि)तात्मा, Ca d as in text. — ^{b}) K5 त, Dn2 युक्त, D2 घृत, D3–6 जात; T G1 2 4 M मोक्ता; G3 मुक्त्वा, G5 मोहान्, Ca d s यत्त

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो
  यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
  युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
  गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
  तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४
महासिंहो गाव इव प्रविश्य
  गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
  तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १५
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
  समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
  न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्न-
  न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

C. 5 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

(as in text) K1 D9 °गण, K5 D7 S °पूग (T2 °पूरं) (for °पूगान्) — c) T1 सदा दृष्ट, T2 यथा दृष्ट, G1. 2 सदा दृष्ट, G3 यथादृष्ट, G4 तदा दृष्ट, G5 यदा सृष्टा, M यदा दृष्ट, Ca d. s अवसृष्टा (as in text) K1 उद्धूतचेवन, D9 उद्धूतवेग, S उद्धू(G3 °द्धृ)तचेता, Cs उद्धृत्तचेता (as in text) Ca cites उद्धृत्त, Cd उद्भूत — d) D1 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्रो) D1 अतप्स्यत्, D2 5 9 नुवप्स्यत्, Ca s अन्वतप्स्यत् (as in text) Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् (a few MSS °ष्ट्रानतप्स्येत्), only G4 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्)

13 a) S (except T2 G2) ज्वलन, Ca d ज्वलित (as in text) K1 Dn D2 9 समृद्धो, Ca d n समिद्ध (as in text) K4 D10 कृष्णवर्त्मा ज्वलमान (D10 प्रज्वलित) समिद्धो — b) D3. 4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले — c) D1 3 4 T1 G1 4 5 दग्ध्वा, T2 देहे, Ca दग्धा (as in text) — d) D10 reads 13d after 311* K4 °दीप्तो नु विद्धि, B Dn Ds D3–6 8 °दीप्तोन्ववेक्ष्य, D1 °दीप्तोनुविध्य, D10 °सदीपिताक्ष°, T1 G1 4 °दीप्तोभिवीक्ष्य, G3 °दीप्तानुदीक्ष्य, G6 °दीप्तो निरीक्ष्य (for °दीप्तोऽनुवीक्ष्य)

14 T2 om 14 — a) K4 5 B D (except D9) रथ° (for रण°) — c) K4 B D (except D3 4 7 9 10) T1 Ca. d अमर्षण (for दुर्म°) G3 5 °सेन (for °वेग) — After 14c, D10 ins

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालै,

which is followed by 13d — d) D2 (before corr) 3 4 8 गदायुद्ध (for तदा युद्ध) For S cf v l 12 D1 as in S, D2 °नुतप्स्यत् — After 14, N (K2 3 missing) ins

312* सेनाग्रग दर्शित भीमसेन
  स्वालक्षणं वीरहण परेषाम् ।
घ्नन्त चमूमन्तकसंनिकाश
  तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ।
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-   [5]
  न्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भां-
  स्तदा युद्ध धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

[(L 1) K1 भीमवेग — (L 2) K1 Dn1 Ds D1 3 10 Ca d स्वाल्क्षण्य, K4 शाल्स्कध, K5 अलक्ष्यसे, B3 D2–4 सुलक्षण, D9 स्वरक्षण, Cs स्वल्क्षण, Cn स्वालक्षण (as above). — (L 3) K1 D9 दिव्यास्त्रयुक्तन्, K5 D2 द्विपच्चमूम् (for घ्नन्त चमूम्) D3–6 8 °वेश (for °काश) — (L 4) K4 D3 अभि°; Ca d अति° (as above) D1 वचन सोभिमानी — (L 7) Dn2 D3 4 अभो यथा (for कुम्भैरिव) K1 5 D1 2 9 कुभान्यथा भिन्नकुमान्वमत Ca d s cite भिन्नकुमान्वमत° — (L 8) K1 D2 °राष्ट्रोनुनप्स्य(D2 °प्स्ये)त्, D1 °राष्ट्रानतप्स्यत्]

15 D3 4 M (except M1) om (hapl) 15, T2 reads 15ab in marg — a) K1 4 Ds2 D1 3 9 G5 गा इव स(Ds2 D3 G5 om स)प्रविश्य, K5 नागमिव प्रविश्य, T1 G1 2 गा इव च (G2 च इव) प्र°, G3 गज इव सप्र°, G4 गोसमूह प्र° Ca d s cite गाव° — c) K1 4 5 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्; T2 कौरवाजान्, M1 कौरवेयान् (for भीमरूपो) — d) For S cf v l 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य) D1 °राष्ट्रो न त°, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

16 G3 (hapl) om 16–17 — a) Dn1 सदा भये, D7 महाहवे, S (G3 om) महाबलो (for महाभये) — b) B3 शत्रुगणाव°, D1 शत्रुमवाव°, D2 शत्रुबलान्प्र°, T1 G1 धार्तराष्ट्राव° (T1 शत्रुबलाव° also, as in text) — c) K4 प्रतियोत्स्यन्, K5 B D (except D1 9) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्) — d) K4 D2–4 S (G3 om) विनिघ्नन्, D1 विमृद्नन्, Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्)

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १७
तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्कं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ १८
हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन
*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २०
सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।
आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१
त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

---

17 G3 om 17 (cf. v l. 16) — a) K1 D9 सैक्येनानेकान्; K4 B Dn Ds D3–6 10 शैक्येन नागान्, K5 शक्यानेकान्; D1 सैन्येन कायान्; D2 सैवेनिकायान्, D3 m 7 शैक्येन कायान्, D8 शैक्ष्येण नागा°, T2 सैन्यान्यनेकानि (for सैन्याननेकान्) Ca d s cite शैक्येन T2 अभितो (for तरसा) K5 विमर्दयन्, B D2 5 6 10 Cn विगृह्णन्, D3 4 अवगृह्णन्, D7 M1–3. 5 प्रमृद्नन्, T G1. 2 4 विनिघ्नन्, M4 अवमृद्नन्; Cnp विमृद्नन् (as in text) — b) B (except B3) D10 छेत्ता, T2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता) — c) S (G3 om) छिन्न (for छिन्दन्) K1 D9 अवसृष्टं, B3 D1 वीर , D3 T2 G1 M सृष्टं, D10 अतिशूर°, T1 घुष्ट, G2 5 घृष्ट, G4 अवघुष्ट (for शूर°) — d) For S cf. v l 12 Ds °राष्ट्रान्वतप्स्यत्, D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

18 K4 om 18, K5 (hapl) om. 18–19. — a) G2 ज्वलितेन, Cs ज्वलनेन (as in text) — b) T2 G1 2 यदा (for यथा) B (except B3) धार्तराष्ट्रा°, Dn1 Ds D2 5–8 10 °ष्ट्रान्, D1 °ष्ट्रं T G4 M समीक्षेत् — c) T सर्वं (for पक्वं) — d) D9 Cs °सक्त, M (except M1) °षिक्तं, Ca d °सिक्त (as in text)

19 K5 om 19 (cf v l 18) — a) D2 विकल वै, D3 4 विपुल, D7 विह्वलं वै (for विमुखं) D7 तृषार्तं (for भया°) — b) D9 S नष्टयोधं (T2 °धैर्यं, G1 M2–5 °यौध), Ca d धृष्टयोध, Cs as in text — c) D1 S अस्त्रार्चिषा, D3 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा°) T2 °सेनस्य, M (except M2) °सेनाग्नि° (for °सेनेन) — d) For S cf v l 12 T1 G1 युद्ध तदा (by transp) D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 19, M2 reads 22ab (for the first time), *repeating* it in its proper place, M3 5 on the other hand read adhy. 58 (om some stanzas) after 19

20 D7 9 om (hapl) 20 — a) K1 उपासगानंतर; K4 Dn D3 4 °सगेनाचरन्, K5 B4 D10 Cn °सगानाचरेद्, B1–3 5 Ds D5 6 Cs °सगानाचरन् (B1. 3 5 °र), D1 °सगानाहरन्, D2. 8 °सगादाहरन्, G3 °संगान्दुर्धरं, G4 M5 °सगादुर्धरं (M5 °रन्) (for °सङ्गादुद्धरन्) Ca cites उपासगान् K4 दक्षिणेषु, Ca s as in text — b) K1 D3 पारं गंता, K4 B1–3 5 Dn Ds D1–4 M1 परशतान्, K5 परसेना, B4 D5 6 10 Cn वरांगाना, T खरं शर, G1 वर शर; G2 M2–5 पर शत, G3 परान्शरान्, G4 पर शर, G5 पर° शत (for *पर°शतान्) G2 क्षिप्रयोधी — c) B3 D2–4 G3 4 M1 (*inf lin* as in text) यथा B1. 2 4 5 G1 2 रथ्याग्र्यौ, Dn1 D5–8 °ग्र्यान् (for °ग्र्यो) D1 नकुल , T1 G3 4 रथिना (for रथिन) K1 प्रजेता, B3 T G3–5 प्रणेता, D5 Ca d प्रवेता, M1 प्रचिन्वन् (*inf lin* प्रवेप्ता), Cs प्रचेता (as in text) — d) For S cf v l 12 D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

21 a) B3 दुःखान्वितो (for सुखोचितो) — b) K1 सुदीर्घं (for दीर्घं) D1 अशीत, Cd आशेत, Ca s अशेत (as in text) — c) K4 5 B D (except D2–4 7) उद्व(B3 आव)मन्विष, T1 G5 आचरेद्य° (G5 °रेद्यत्); G1 M1 (*inf lin*) आचरेद्यदा, G2 4 आचरेत्कृश; M3 स्वनै°; M5 आस्वनेन (for श्वसन्भृश) — d) For S cf v l 12 K5 °राष्ट्रान्वतप्यत्, D1 as in S

22 T1 G1 read 22–23 after 28, T2 G2 4 M1, after 29, G5, after 27! — a) T1 G1 3 5 पाण्डवा° (for पार्थिवा°) — b) K1 D9 समानीता, M2 °दिष्टान्, M3 5 °विष्टा (for °दिष्टा) K4 5 (*inf lin*) B D (except D1 7 9) सूत, T2 योधा., G3 शूराः, M2 धीमान्; M3–5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तौ
 दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२
शिशून्कृतास्त्राननशिशुप्रकाशा-
 न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं
 सुवर्णतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः
 शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २४
महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं
 विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५
ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी
 महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी
 क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६
यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-
 ञ्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान्घोरविषानिवायत-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २७
यदाभिमन्युः परवीरघाती
 शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

C. 5. 1840
B. 5. 47. 22
K. 5. 48. 22

धीरा (for वीरा) — c) K4 रथं शुद्धं°, Dl 2 रथैश्चित्र, S रथैरश्वै (G1 रथं° सुवान्, G5 यदा रथै) Dn2 D8 सैन्यमध्ये द्रवतो; D1 G5 °द्रवते; G1 मस्यगमिद्र°; G8 °द्रवंति — d) K5 अत्यंतं, D1 तदा (for पश्चात्) D8 तप्स्यति, G1 तप्यते T1 Gl 5 मदबुद्धि (for धार्तराष्ट्र°)

23 For sequence of T G1 2 4 5 M1, cf. v.l. 22 — a) T2 शूरान्कृतास्त्रान् G8 शिशुप्रकाशानशिशुप्रकाशान् — b) K1 D9 T2 पंच वीरान् — c) K1 D1 2 9 T2 G8 त्यक्तप्राणान् K1 5 D1 2 8 कैकयान्, K4 B Dn D3 D2 5-7 10 कौरवान् (for केकयान्) D4 कौरवाणा द्रवत, G3 केकयान्याद्रवंत° C3 cites आद्रवत — d) For S cf. v.l. 12 D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

24 G8 (hapl.) om 24–27 — a) K5 गवोत्साहम्, D2 कृतोद्वाहम् D1 यदा क्रुद्धेद्वाहनकूजनार्थं; T G1 2 M1 यदा (G1 2 °था) शक्रो दानवाना जया(T2 वधा)र्थं, G4 यदा वीरोद्वाहविकूजनार्थं, G5 यथा शक्रो दानवनाशनार्थं, M2–5 यदा शरोद्वाहविकूजनाक्ष Ca.d cite गतोद्वाह and अकूजनाक्ष (as in text) C3 गतोद्वाह° अकूजनाक्ष — b) S उच्चमाश्व (M2–5 °श्वं), Ca d आततायी (as in text) G4 सुयुक्तमश्व° शयलहंयोच्चमं — c) Dn क्षात्रंयुक्त, D1 2 क्षांत्या युक्त. (for दान्तैर्युक्त) Ca.d cite क्षांत , Cn.s ap दांत (as in text) — d) K1 D2 8 9 G5 क्षेप्स्यति, D1 छेत्स्यति, G4 क्षिप्यते (for क्षेप्स्यते)

25 G8 om. 25 (cf v.l. 24) T Gl 4 5 M1 transp 25 and 26 — a) D10 M1 °रणे, T G (G8 om) °हवे (for °भये) K1 D2 9 संप्रवृद्धे. — b) Dn2 D3 विवर्तमाने, T2 निवर्तमान, G2 4 M (except M2) निवर्तमान, Ca.d s as in text. M (except M1) °समये (for °रे) — c) K1 D8 9 M2–5 Cd.s पूर्वां दिशं, K5 B3 4 Dn D3 D2 4 7 10 T G (G8 om.) M1 सर्वा दिश° Ca cites पूर्वां K4 D5 6 सवपत — d) For S cf. v.l. 12 D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

26 G8 om 26 (cf. v.l. 24) T Gl 4 5 M1 transp 25 and 26 — a) K4 B D (except Dn2 D1 2 8) Cap °निषेवो, Ca d °निषेधो (as in text) M1 सत्ववेदी (for सत्यवादी) — b) D7 M2 5 सत्य°, M4 सत्त्व° (for सर्व°) — c) K1 D5 D3 C3 गाधारम् K1 4 Dn D5 D2–6 8 अर्च्छन्, T2 आरात्, G2 M3 4 आच्छेत्, all comm. आर्छन् (as in text) D1 गाधारिगर्भ, D9 गाधारार्थं (for गान्धारिमार्छन्) A few MSS तुमले — d) B3 राजन्, D2 शूरान्, D8 जन , T2 राज्ञा, Ca d जनान् (as in text) S (G8 om) मघवान् (for तरस्वी)

27 G8 om. 27 (cf v.l. 24) G1 reads 27 after 32, G5, after 28 — b) T दृढ-, Gl 4 M2–5 अय, G2 धृत , M1 ऋजु (for रथ-) — c) D2 क्रोध° (for घोर°) T2 इह (for इव) K1 आयतान्, D2 आपतन्, S (except M2, G8 om) आगतान्, Ca d.s आयत (as in text) — d) For S cf. v.l. 12 K5 °राष्ट्रानतप्स्यत्, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 27, G5 reads 22–23

28 D10 G1 5 transp 28 and 29 — a) T2 °हता G2 3 °हारी (for °घाती) — b) T2 प्रहर्षन्, G5 अतिवर्षन् (for अभिव°) — d) For S cf. v l 12 D2 °राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 28, T1 G1 read 22–23, while G5 reads 27.

C. 5. 1840
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-
ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३५

---

29 K_{5} (hapl) om 29 D_{10} $G_{1\,5}$ transp 28 and 29, Dn_{2} D_{8} transp 29 and 30 — [b]) K_{4} B (except B_{8}) Dn Ds D_{7} उत्पतंत, D_{6} आतपत, T_{2} प्रसतं (for आपतन्तम्) — [d]) For S of v l 12 D_{2} °राष्ट्रो-नुतप्स्येत् — After 29, T_{2} $G_{2\,4}$ M_{1} read 27–28.

30 K_{1} reads 30 in marg more K_{4} (hapl) om 30–31, G_{2} (hapl.) om 30 Dn_{2} D_{8} transp 29 and 30 — [a]) $K_{1.5}$ $D_{9\,10}$ °तमा, T_{2} G_{3} °रथा (for °तरा) — [b]) T G_{1} $M_{2\,4\,5}$ सर्वे, G_{3-5} $M_{1\,3}$ सर्प- (for सिंह-) In Malayālam, प and व are difficult to distinguish — [c]) S (G_{2} om) °राष्ट्रस्य सैन्यं (G_{3} सैन्यान्) — [d]) For S of v l 12 D_{2} °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

31 K_{4} om 31 (cf v l 30) G_{3} transp 31 and 32 — [b]) D_{1} वसुम्याम् (for चमूभ्याम्) D_{1} अनि°, D_{2} G_{4} परि°, $D_{3\,4}$ अति° (for अभि°) — [c]) K_{1} Ds $D_{5\,6\,8}$ G_{3} द्रष्टारो, $D_{1\,2}$ T_{1} $G_{1\,2.4\,5}$ M द्रष्टा (for द्रष्टारौ) K_{1} $B_{2\,4}$ Ds $D_{5\,6\,8}$ °राष्ट्रा ससैन्या ($B_{2\,4}$ $D_{5\,6}$ °न्यान्), $D_{1.2}$ °राष्ट्र स्वसैन्ये (D_{2} °न्यै.), T_{1} G M °राष्ट्रस्य सैन्य (G_{3} सैन्या) (for °राष्ट्रान्ससैन्यान्) T_{2} यदा प्रसतौ कुरुराजसैन्यं — [d]) For S of. v l 12 D_{2} °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

32 G_{2} (hapl) om 32–33 G_{3} transp 31 and 32 — [a]) D_{2} प्रछिंदन्, T_{1} $G_{1\,4}$ विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्) — [d]) For S of v l 12 D_{2} °राष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 32, G_{1} reads 27

33 G_{2} om 33 (cf v l 32) D_{2} (hapl.) om 33. — [a]) K_{1} D_{9} G_{4} °हता (for °घाती) — [b]) K_{4} Dn_{1} D_{5-7} ममातरे, K_{5} (*inf lin*) Ds मदतरे, B Dn_{2} Cn ममत्तरे, D_{1} रणांतरे, $D_{3\,4}$ सहोत्तरः (see below), D_{10} महारणे, S (G_{2} om) कर्मांतरे (for मर्मान्तरे) ❀Cn सहोत्तर इति आधुनिका पठन्ति।❀ K_{5} प्रविष्टः; $D_{7\,8}$ T_{2} $G_{1\,3\,4}$ $M_{1\,5}$ प्रविष्ट, T_{1} G_{5} M_{3} प्रवेष्ट' (for प्रवेष्टा) — [c]) Catalectic! K_{1} $D_{1\,3\,9}$ T_{1} G_{1} M_{1} मत्स्यैश्च, $G_{3\,4}$ मात्स्यैश्च, $M_{3\,4}$ मात्स्यै (for मत्स्यै) K_{1} $D_{3\,9}$ सुनृशसरूपै — [d]) For S of v l 12

34 [a]) $K_{1.5}$ D_{9} मत्स्य, K_{4} B Dn Ds $D_{2\,5\,8\,10}$ मात्स्य, D_{1} च मात्स्यं, $D_{3\,4}$ मत्स्यस्य, T_{2} $G_{3\,5}$ $M_{1\,3\,4}$ मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्) T_{1} G_{1} यदा श्रेष्ठ मात्स्यम् (for ज्येष्ठ मात्स्यानाम्) $K_{1.5}$ B Dn Ds $D_{2-4\,7-10}$ अनृशसार्यरूप, $D_{5\,6}$ अनृशसमार्यरूपं (for अनृशसरूप) — [b]) Ds $G_{2\,3}$ रथिना (for °न) — [c]) K_{1} $D_{3\,9}$ यदा द्रष्टारो, G_{3} यद्दृष्ट्वा (for यदा द्रष्टा) D_{1} S दसित पाडवार्थे (G_{2} पाडवा दसितार्थे); $D_{3\,4}$ दशितं पांडवार्थे — [d]) For S of v l 12 D_{2} °राष्ट्रोनुतप्स्येत्

35 S transp 35 and 36 — [a]) D_{7} प्रबर्हे (for प्रवीरे) S ह(T_{1} G_{1} ग)ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे — [b]) $K_{1\,4\,5}$ B Dn Ds $D_{5-7\,9}$ स(D_{7} द्यु)त्तमे शातनूजे, D_{1}

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा दृष्टा सृञ्जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा-
न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१

C. 5. 1851
B. 5. 48. 45
K. 5. 48. 45

शंतनूजे महात्मनि; D2.4 शंतनोर्वै तनूजे, S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शंतनूजे) — c) B3 धाष°, T1 G1-3.5 M घर्ष°; G4 प्रहर्ष° (for धार°) — d) D2 पुर मर्त्ये; G2 निःसंशयं, G3 न संशय, G4.5 M (except M2) न मदाय (for समदायं)

36 S transp 35 and 36 — a) T1 G2.4 रथिन (for °न·) G1.5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्) — b) D2 अनुयातो, D3.4 (m as in text) अभियातो (for अभियाता) G4 अवरोधी, C3 d वरूथी (as in text) G1.5 भीष्मन्च हंता परवीरापहारी — c) K1 D5.6 T1 G1.5 अश्वैर् (for हयैर्) D1.6 एव मृद्नन्, D2 अवमर्दन्, T1 G1.5 अभिमृद्नन् D7 T1 G1 रथौघं — d) For S cf v.l. 12. M ज्यो (for तदा) D2 °राष्ट्रोनुतप्स्याद्

37 a) K4 Dn1 D5 D2-4 G2 संजयानाम् — b) D2 नादयत, D8 S वर्तमानं (for रोचमानम्) — c) D2 M3-5 शस्त्रं; Cs अस्त्रं (as in text) D2 शस्त्रं, G2 तस्मै, Cs यस्मै (as in text) D2.4 दिव्यम्, S (except G3) वीरम् (for गुह्यम्) — d) S तप्स्य(G4 °प्य)ते

38 D2 transp 38 and 39 — b) K4.5 B Dn Ds D2-8.10 परामृद्नन्, D1 M2 परावपन्, G2 परान्त्सरन्; G2 परापतन्; M1 (inf lin) 2-5 परान्द्रवन् (for पराभवन्) — c) K1 D1 G2 रथे (for रणे) T2 m अभियाती, G2 अभिहता, M2-5 अनु(M4 inf lin अभि)याता — d) For S cf. v.l. 12 D1 as in S, D2 °राष्ट्रोनुतप्स्याद्

39 D2 transp 38 and 39 — a) K1 D7 transp मनीषी and मनस्वी T1 G1.5 कृतास्त्र (for मनस्वी) — b) K4 D. 6.8 G1 om. स G2 यो (for स) Ds2 D2 सामकाना, Cs सोमकाना (as in text) — c) D1 M2 om. त T1 G M1.3-5 न (G1 व·) (for तं) K1 D9 सहेयु — d) K4 द्वेषां, G2.4 एषा (for येषा) — After 39, D. ins 313*, omitting lines 3–4.

40 a) K1 D1 ब्रूयाश्च मा (D1 त); K4 Dn Ds D2-6.8.10 Ca s इद च ब्रूया, K5 B D7 G3 ब्रूयाश्चै(K5 G3 °चै)न (D7 °वं) (for ब्रूयाच्च मा) Cd cites इद च ब्रूयात् D2.6 T G (except G3) मा (for मा) K4.5 Dn Ds D1.2-3.10 Ca.d s मा (D2 मा) (for प्र·) — b) K1 D9 T1 G (except G2.5) रणस्य (for रथ°) — c) T1 G M वृ(G4 व्र)णुया सात्यकिं वै (G1.4 वा, G3 च), T2 सात्यकिं कालकल्पं, C3 प्रवृणीम सात्यकिं Cd s cite प्रवृणीम — d) D2 °भये, T1 °भयं (for °बल) — B Dn Ds D3-8.10 (marg) ins after 40 D2 (om. lines 3–4), after 39

313* महोरस्को दीर्घबाहु प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीय परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभय कृतास्त्र ।

41 K4 D2 om 41 — a) D2 प्रवरो (for अधिपो) — D4 om. 41^{b}–42^{a} — b) K5 अतिवर्षन्, T2 G1-4 अभिवर्षन्, G5 M अभिवर्षेत् (for प्रवर्षन्) — c) K1 प्रच्छादयंस्तान्, T2 उत्सादयिष्यन्, G3 सछादयिष्यन् G1.2 M3.4 °जालेन योधान्, G8 °जालेन योन्तस्, G5 °जालैर्नरावान् B Dn Ds D2.6-7.10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यान् — d) For S cf v.l. 12 D1.2 °राष्ट्रोनु(D1 °ष्ट्रो न)तप्स्ये(D2 °प्स्या)त्

C 5. 1855
B 5. 48. 47
K 5. 48 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः
संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ४२

स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३

चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४

हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधन-
स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५

यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६

यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७

तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८

बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

---

42 K5 D4 (cf v l 41) om 42^{a} — ^{a}) M न कुरुते (for कुरुते) — $42^{b} = 43^{a}$. — ^{c}) Dn °सिंहस्य वै, G4 सिंहस्यैव — ^{d}) K4 5 D (except D5 D1) C8 सचेष्टंते K1 5 D7–10 अस्माद्र(K1 5 D8 °त्र)णाग्रे, S तद्भयेन

43 $43^{a} = 42^{b}$ — K5 om from 43^{b} up to 54^{a}. — ^{b}) D2 G2 गिरिं. D1 सहरन् S चापि (for सर्व-) — ^{c}) D2 शस्त्रे, M3–5 अस्त्रै· (for अस्त्रे) B3 शीघ्रहस्तो, D1. 2 S चित्र(G3 शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो) — ^{d}) K1 D9 S अवभाति, D2 आविभाति

44 K5 om 44 (cf. v l 43) — ^{a}) K4 Dn D5 6 8 10 Cnp श्लक्ष्ण·, Ca d n s सूक्ष्म· (as in text). G3 M1 2 यावदस्य (for यादवस्य)! — ^{b}) K1 (m as in text) आस्त्रेयाणा, Dn1 D9 अस्त्रैर्योग·, D1. 2 शस्त्रे योग ; T1 G1 3 5 अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोग·; C8 अस्त्रे योगः (as in text) Ca d cite योग S योऽभूत्, Ca d s भूयान् (as in text) — ^{c}) D7 9 G4 तथाविध, C8 as in text — ^{d}) D1 2 अभ्युपेत·, G4 तैरुपैति, C8 as in text

45 K5 om 45 (cf v l 43). — ^{c}) D7 G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा) K4 B Dn D5 D2–6 8 10 धार्तराष्ट्र·, D1 वा दुरात्मा, T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधन·) — ^{d}) = 46^{d} D3 4 अकृतास्त्रः (for अकृतात्मा) G1 5 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्

46 K5 (cf v l. 43) D9 om. 46. — ^{a}) K4 D3 2 D3 4 8 T2 G2, 3 M3–5 यथा (for यदा). G3 रथस्थं D1 2 7 T2 मणिहेम° (by transp), T1 G1 5 मेघसम°; G2–4 M मणिमेघ° — ^{b}) D2 कपि° (for वानर°) G4 अग्र्य (for उग्रम्) — ^{c}) G5 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D7 रथं, T1 रण (for रणे) T1 सयुगं; T2 G4 सगतं (G4 °ते); G1–3 5 M1 3 4 संयुत (for सयत) K4 B Dn D5 D3–6. 10 दृष्ट्वा समाप्यास्थितं केशवेन — $46^{d} = 45^{d}$.

47 K5 om. 47 (cf v l. 43). — ^{a}) D3 T1 G1 3 5 °निर्घोष° (for °निष्पेष°) — ^{b}) K1 D9 °निर्घोष° (for °निष्पेष°) — ^{c}) T G M1 महाहवे (for °रणे) G5 यो (for मया) — ^{d}) K4 D1–6 8 गाडीवशब्द, B3. 4 Dn D5 D7 10 स गांडिवस्य (for गाण्डीवस्य) K1 S (except M3–5) श्रोष्यते

48 K5 om 48 (cf v l 43). — ^{a}) T G (except G5) यदा (for तदा) — ^{b}) K4 D2–6 S (except M3. 4. 5) तदा, Ca d तप्ता (as in text) D1 संतप्स्यते (for तप्ता युद्धे) — ^{c}) T G1–3 M2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा) K4 B (except B3) Dn D5 D3–8 10 बाणवर्षा(D8 °भया)धकारे, D1 °वृताधकार, G3 °वर्षांधकारै — ^{d}) K1 D9 प्रसज्जत; Dn1 D1 प्रभज्यते, S (except G4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं)

49 K5 om 49 (cf v l 43). — ^{a}) K1 D9 G5 उच्चर(G5 °ल)तीव विद्युत, K4 B Dn D5 D3–8 10 उच्च(Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९
यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघा-
न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०
यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता-
न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१
यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२
यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३
पदातिसंघान्रथसंघान्समन्ता-
द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।

C. 5. 1863
B. 5. 48. 60
K. 5. 49. 63

°द्द)रत° सुर्नीमान्, T1 G2 टघरवी च त्रिशुन — After 49ᵃ, K4 B D (except D1 2 9) ins

314* विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्,

and om 49ᵈ — ᵇ) K1 D2 सुर्वाग्रगान्, K4 B Dn D5 D1-8 10 महत्त्रमान्, T1 टत्माहमो, T2 टम्माहमान्, G1. 2. 5 टम्माहर्मी, G3 M1-3 टत्माहाग्निर्, G4 मा शिंजिनी, M1. 2 गार्डीवाग्निर् (for महस्रमी) K4 Dn1 द्विपत (for °ता) K1 D2 मामकेषून्, K4 B Dn D5 D1-8 10 मगरेषु (for मगलेषु) — ᶜ) T2 G2 4 चर्मभिदो K1 D1. 2 9 दह न्यरान्, K4 B Dn D5 D1-8 सुपुग्गान्, D10 महून्दारान्, T2 चमच्छरान्, G1 पराछरान्, M2 न मरपरान्, M3-5 नमच्छरान् (for वमेच्छरान्) — ᵈ) For S cf. v l 12 K4 B Dn D5 D1-8 10, which ins. 314* after 49ᵃ, om 49ᵈ D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्

50 K8 om 50 (cf v.l 43) — ᵃ) G5 रग° (for ज्या°) — ᵇ) K4 B D (except D1 9) G3 आपतत (for पतत) — ᶜ) K4 B1 4 Dn D5 D1-8 10 हयान्नागान्, D2 B1. 2. 4 गजान्हयान (for नागान्हयान्) S रथिन (for वर्मिण) — ᵈ) For S cf. v l 12 G3 om 50ᵈ. D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्

51 K8 om. 51 (cf v l. 43), D2. 4 om. 51-52 — ᵃ) D2 द्रष्टा (for मन्द), and पर (for पर) — ᵇ) S महेषुभि (for ममेषुभि) K4 B D6 8 9 ह्रिय°, D52 D7 G2. 4 M2 हीय° (for ह्रिय°) — ᶜ) K1 तिर्यच्च द्विधा, K4 B Dn2 D6-8 10 तिर्यग्निपत्य (K4 °त्यन्), Dn1 तिर्यग्विध्य, D5 D2 9 G5 तिर्यग्विधा, D1 T2 G2 3 5 M (except M1) तिर्यग्नियान् (for तिर्यग्विद्धान्) Dn1 M2. 4 छिद्य°, T1 भिद्य° (for छिद्य°) K1 D1 9 क्षुराग्रै, K4 B Dn D5 D1. 2 6 8 8 10 पृषत्कै, G3 क्षुरैश्च, G1 M क्षुरैश्च (for क्षुरप्रै) — ᵈ) For S cf v l 12 D2 °राष्ट्रोनुतप्स्यात्

52 K8 D2 4 om 52 (cf v l. 43, 51) K1 transp 52 and 53 — ᵃ) K1 गाढिवविप्रयुक्ता, D5 मद्भुज विप्रकीर्णा, D1 8 °विप्रयुक्ता, D9 गाढिव° S om मद् — ᵇ) D1 2 महानगा°, G5 महीधरा° (for महीरुहा°) — ᶜ) K4 B Dn2 D5 D1-7 9 10 Ca.d n प्रचेतार, G5 प्राप्तोत्तरा (for प्रच्छेत्तार) K1 D9 सोत्तमाङ्गानि, T G M1 चोत्त°, M2-5 सोत्त° (for उत्तमा°) K1 D2 नृणा (for यूना) — ᵈ) For S cf v l. 12 D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्यात्

53 K8 om 53 (cf v l 43) K1 transp 52 and 53 (cf v l 52) — ᵃ) D2 पतत स्यदनेन, S धृतराष्ट्रस्य पुत्रो — D4 om 53ᵇᶜᵈ and line 1 of 315* — ᵇ) D3 महागजस्याश्वगतान् T G1 3-5 च हतान्, G2 M च हतान् (M2 om च) (for अश्वगतान्) B1. 3 4 6 Dn D4 5 सुयोधनान्, B3 D5 सुयोधान्, D6 8 S स्वयो(or °यौ)धान् (G2 °यूयान्) (for च योधान्) — ᶜ) K1 4 D1 2 3 6 8 T1 G (except G2) पतितान् (for पातितान्) K4 चापि, S एव (for चैव) M2 मधे (for रङ्गे) — ᵈ) For S cf v.l 12 D2 धार्तराष्ट्रोनुतप्स्येत् — After 53, K1 4 B D (except D9, D2 3 marg sec m, D4 om line 1) ins

315* अश्वप्रासानभय परस्य
यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वत कर्म युद्धे समन्ता
त्तदा युद्ध धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K8 om 54ᵃ (cf. v l 43) — ᵃ) K1 D9 यदाश्व° (for पदाति°) K4 D2 4 अ(D8 4 र)थ सैन्यसघान् (for रथसघान्समन्तात्) D2 यदा रथान्नागसघान्समतात्, S यदा(T2 G2. 4 °था)भिसार्याथ च (T2 °सार्येव तु) सैन्यसघान्

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४
सर्वा दिशः संपतता रथेन
रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं
तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५
कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६
आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७
यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८
उद्वर्तयन्दस्युसंघान्समेता-
न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९
सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— [b]) D7 आयसेपु, T1 G4 M1 आगतेपु, T2 G1-3 5 आहवेपु, M3 4 अततेपु°, M5 अंतकेपु; Ca d आततेपु° (as in text) — [d]) T1 G5 तप्स्यते.

55 D9 om. 55 — [a]) K4 5 सपततो. — [b]) K4 5 D10 रथव्रजान्, D1 रथध्वज; D2 रजध्वस्त, G1 रजाध्वजं, M2 रजोध्वग, C8 रजोध्वस्तं (as in text). K5 पांडवेन, D3 D5 6 गाण्डीविना; Ca गांडिवेन (as in text) K1 अवकृत्तान्, K5 उपकृत्तान्, B Dn D3 D5-8.10 Cn प्रकृत्तं (Dn1 अप्रवृत्त); D1 अपकृत; T1 G1.5 अथ कृत्त; G3.4 M (except M4) अवकृत, Ca d.8 अपकृत्तम् (as in text). — [c]) K1 4.5 D1 2 M (except M1) तुमुल (K1 °ले); Ca स्वबल (as in text). K1 4 5 D1 2 °गाढं; T2 °मूढ° (for °मूढ) — [d]) K5 तदा पश्चात्तप्यति धार्तराष्ट्र°; S तदा युद्ध धार्तराष्ट्रानतप्स्य(T2 M5 °प्स्ये)त्

56 [a]) K5 कादिशीक, D1 केचिद्भूतं; Ca d कादिग्भूते D3 विसर्गं (for °संज्ञ) — [c]) K4 5 D1 2 7.9 हतप्रवीराश्व नरें°, B3 हताप्रवीराश्वनरें°; Dn1 हतांश्च वीराश्व नरें°, D3 4 रथाश्ववीराग्र्यनरें°, D6 हतस्ववीराग्र्यनरें°, S हताश्वनागेंद्र-पदातिस्यदन

57 [a]) T1 मया स्वैर, G3 आर्तस्वनं — [b]) T1 G1 5 M1 विदीर्ण-, M2-5 प्रकीर्ण (for विकीर्ण) Ca d cite विकीर्णं B2 °सक्थ, G1 °संकुल (for °संघम्) — [c]) S कालस्य वै, Ca d प्रजापते. (as in text). K5 B1 4 5 Dn2 D8-0 10 M2 यथार्थनि°; B3 यथार्थनिश्चितं, D1 G3 यथावनि-(G3 °ति)ष्ठितं, D2 यथापि नष्ट, D7 यथार्थेतिष्ठतं, T1 G1 यथातिनि°; T2 G2.4 M1 3-5 यथा च नि°, G5 यथातिनिष्ठुर — [d]) K1 B3 T2 तदा द्रष्टा; D0 द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा) B D (except D1 7 9) T2 G4 तप्स्यति K1.5 B2 D5 D1 2.7-10 मदचेता°, K4 D6 मूढचेता. (for मन्दबुद्धि) T1 G1 5 तदा युद्ध धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्

58 [a]) B2 D7 G4 M2 यथा (for यदा) D1 G5 रथं (for रथे) D0 G4 गांडीव — [b]) B3 हय (for हयान्). — After 58[ab], K5 ins a variant of 47.

316* यदा मूर्ध्ना मूलनि शेषमुग्रं
महाशब्द वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
दोधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवनाद श्रोष्यते मन्दबुद्धि° ।

— [c]) G M1 शरा (for मा च) — [d]) K5 B D6-7.10 T G1.4 5 M1 दृष्ट्वा, D3 4 द्रष्टारो (for द्रष्टा). T1 G4 अतप्स्यत् (for युद्धे) D3 4 धार्तराष्ट्राः. K1 D0 समंतात्, Dn D5 D7 अन्वतप्स्यत्; D1 समेतं; D2 अनुतप्स्येत्; D3 4 समेता, T2 समेत्य (for समेतान्).

59 [a]) G3 उद्वर्तयिष्यन्, Ca d as in text. D3 4 अश्व°; Ca 8 दस्यु° (as in text). Cd cites दस्यून् K1 4 B1 3 4 D1-4 7.9 Ca परेषा (for समेतान्) — [b]) S प्र(M3-5 प्रा)वर्तयिष्यन्, C8 प्रवर्तयन् (as in text). B2 युगपद्वै युगांत, D1 तद्युगपद्युगातं, S युगपद्युगांत; Ca d युगमन्यद्युगान्ते (as in text) C8 cites युगात. — [d]) T1 असौ तप्स्यति; T2 G3 M अथो तप्स्यन् (T2 °प्स्येत्, G3 M2 °प्स्यत्, M5 °प्स्यात्), G1 2 5 असौ तप्स्यन्; G4 तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता) Ca d cite तप्ता Dn1 D3 D5 6 8 धार्तराष्ट्र° सपुत्र°; D3.4 S (except T1) धृतराष्ट्रस्य (G3 om स) पुत्रः.

60 [a]) K5 D7 T2 M सह भ्रात्रा (K5 °त्रा चै); B Dn

दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०
पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-
द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१
इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।
सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२
वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-
दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६३
अयुध्यमानो मनसापि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-
न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४
स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५
गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-
न्न चापि किंचित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६
अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-
मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।

C. 5. 1881
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

Ds D2–6 8 सभ्राता वै (D2 om. वै) (for सहभ्राता) K4 स सहसैन्यै सपुत्र°; K5 B D (except D9) S (except T2 G1) सहसैन्य सभृत्यो (K5 D2 7 10 T1 G1–3 5 M सपुत्रो) — b) T G1–3 M °तेजा , G5 °वीर्य (for °चेता) — c) K1 D3 निहितो, K4 B1 2 4 5 Dn2 D3–6 9 10 निहतो, B3 Dn1 Ds Ca विहतो; D2 विहितो (for विहिते) G2 om विहिते K5 वेपमानश्च, T G1 5 वेपमान कृतघ्न (for विहिते वेपमान) — d) D1. 2 7 तप्स्यते

61 a) K5 मे; M (except M1) मा (for मां) G5 °जप्य (for °जप्य) — K5 om 61bcd — b) Dn1 T1 G1 5 M (except M1) मनोज्ञ — c) D2 स, D3 4 तद् (for ते)

62 a) T2 वरुणो (for वा ते) K4 B3 Ds D5 8 Ca हरिमान् (Ds2 °मत्), D1. 2 हरिभिर्, T2 G3. 4 हरिर्वा (for हरिवान्) K3 D3 4 10 इंद्रो वा ते वज्रहस्त° पुरस्तात् — b) K5 हर्षोत्पातु, D3. 4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु) T2 G4 5 M3–5 om. अरीन्! G3 विघ्नकर्ता (for ऽरीन्विनिघ्नन्)

63 c) T1 G1 धर्म-, G3 वै (for मे) — d) D2 मन्यध्व (for मन्ये चैतद्) K1. 4 5 D1 7 9 S चाह (for चैतद्) K1 4 सहित, K5 D7 9 सहितो, D1 2 संमत, T1 G1 विदितो, T2 विहिते, G2 विहितो, G4 परम, Cd सहित (for विहित) G4 दैवतं (for दैवतैर्) K1 5 D7 9 च; K4 ते , D1 2 मां (for मे)

64 b) S बलं (for जय) G5 °रक्षेत् (for °नन्देत) — c) Dn D10 एव (for ध्रुव) K1 B3 Dn2 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्) — d) D6 सहेंद्र°; G3 सर्वान् (for सेन्द्रान्)

65 a) K4 उत्तितीर्षुं° — b) Ds2 महोदय, T1 G2 4 महानिधिं, Ca. d 5 महोदधिं (as in text) — c) K1 S ओज°, K5 D10 ऊर्जं° (for तेज°) M1 -वीर (for -शूर) — $65^d = 67^d$

66 a) B Dn Ds D10 G1–4 इच्छेत्तु (for इच्छेत) T2 इच्छेत य पाणितलेन भेत्तु — c) B3 सहसा (for सनखो) K1 D2 T2 G2 4 विशीर्यते, Ds D5 6 8 विदीर्येत् — d) Dn1 वापि (for चापि) D1 7 च (for तु) G4 transp स and तु

67 b) K1 D3 4 S transp चन्द्र and सूर्यं K1 D3 4 निवारयीत, K4 B °रयेच्च, Dn2 D5 6 °रयेत्तत्, T2 निपातयेच्च, G M निपातये(G5 °यी)त — c) D9 हरेच्च देवादमृत प्रसह्य — d) = 65^d D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो)

68 a) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 °म्), K5 T G3 4 भोज्यान् (for भोज्याम्) — b) T1 G2–4 उत्सार्य (for उत्साद्य) K1. 4 5 B D (except D1) राज्ञ (for राज्ञा) K1 D9 विषय वै, B Dn Ds D2–8 10 समरे (for

C. 5. 1861
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य
जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषय) T2 G2 4 प्रगृह्य (for °सह्य) — D4 om. from प्रसह्य up to नग्नजितः (in 69^b)

69 D4 om. up to नग्नजितः in 69^b (cf. v.l. 68) — ^a) D8 स्वय, D1 अथो (for अय) Dn1 D1 S गाधारीं (D1 G3 4 °रिं), D8 °रा. (for °रान्) S (T2 marg) यशसा (T2 orig च वशां) (for तरसा). K5 सप्रसह्य, Dn1 स मथ्य; D1 प्रमथ्य, S प्रगृह्य (for संप्रमथ्य) — ^b) G3 समृद्धान् (for समग्रान्) — ^c) D1 युद्धे, D3 4 बध्वा, Ca. d s बद्ध (as in text) D2 विनदन्, D9 T2 G1 4 M निनदत, G3 निनद (for विनदन्त) D1 G3 M (except M2) प्रगृह्य (D1m M1, 4 [both latter inf lin] प्रसह्य as in text), D2 अश्वमध्य. — ^d) K1 D9 मन्दर्शन य; K4 5 Dn1 D3 D1 5 6. 8 G5 Ca d n s सुदर्शन; B2 Dn2 D10 सुदर्शन वै, D2 यशसार्थे (for सुदर्शनीय) K1 D2 7 S (except T2 M1 2) ललाम, Ca d s as in text

70 ^a) K1 4 D2 8 9 Cnp कपाटे निजघान, K5 कठे नि°, Dn D8-6. 10 कपाटेन जघान, G3 कवाटेन जघान Ca d s cite कपाटे T1 G1 5 पौंड्रान्, T2 G2-4 M पाड्यान् (for पाण्ड्य) — ^b) Dn1 D2 कलिंग K4 दतकूले, Dn1 D1 °कूटे, D1 सकुरून्, D2 G1 4 दतवक्र; T G2 3. 5 दतवक्रे, M1 (inf lin) 3 4 °क्रूरे (M1 orig. °वक्त्रे); all comm. = क्रूरे (as in text) — ^c) K4 5 D1-7 Ca d n अनाथा (for विनाथा) — ^d) M (except M5) सा वाराणसी (for वारा°)

71 ^a) K4 D2 य वै, B (except B2) Dn D8-8 10 T2 3 5 अयं स (T2 G5 om. स), T1 G1 यस्मिन् (for य स) K5 योस्माद्युद्धे, D1 योस्मद्युद्धे, M (except M1) यं लोकोय (for य स युद्धे) D2 [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्) T G1 4 अजय्यं — ^b) K4 5 B D (except D9) तमेक° (for एक°) — G2 (hapl.) om. 71^c–73^b — ^c) K4 5 B Dn1 D8 D5 6 8. 10 T1 G5 वेगेनैव, D1. 2 7 बलेन, D9 T2 G1 3. 4 M वेगेन (for वेगेनेव) Cn cites वेगेन. S (G2 om.) अभिहत्येव (M2 °त्यैव; M4 °त्यप), Ca. d s अभिहत्य (as in text) K4 कुभे, Dn1 जृंभ, D2 Ca d जभं, S (G2 om.) कु(T2 शु)भ; Cn. s जम्भ (as in text) — 71^d = 78^c

72 G2 om. 72 (cf. v.l. 71) — ^a) B5 Dn1 D1 8-6 S (except M1 2, G2 om.) तत.; Cnp तथा (as in text). T1 G1 5 हत्वा (T2 अहित) मातुलं त (for उग्रसेनस्य सुत) K1 4 B2 5 D (except D1) सुदुष्ट, K5 च कंसं (for प्रदुष्ट) — ^b) Ds2 अस्य° (for मध्य°) B Dn D8 D1 8-0 8. 10 सभास्थं; D2 सहायं; G3 नृपं तं (for तपन्तम्) — ^c) G1 अपादयत्, M4 (inf lin as in text) अवादयत् (for अपातयत्) — ^d) T1 G1 M1 अददात् (for ददौ) M2-5 om. च

73 G2 om. 73^ab (cf. v.l. 71) — ^a) D1. 2 पात° (for योध°) — ^b) D1 साल्वराज°, S (G2 om.) साल्व°; Cs शाल्व° (as in text) — ^c) D1 2 सौभद्वारे G5 M2 शतघ्नी — ^d) T2 प्रसहेत (for विष°)

74 ^b) K1 D9 घोर पुरम्, K4 D1 T2 पुर सुघोरम्, M2 पुरा घोरम् D2 त्वसुराणां D5 प्रसह्य, T1 G1 3 अप्रधृष्य; T2 G2 4 5 M अधृष्य (for असह्यम्). — ^d) G5 दिला (for अदिला), and उभे (for शुभे)

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु-
र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१

C. 5. 824
B. 5. 48. 87
K. 5. 48. 87

---

75 a) B2 नैन (for न तं) B Dn D3 D2-8 9 10 शेकु, D1 सोढु, D2 सेढु, G2 शेकिरे (for सेहिरे) — b) K4 D2 ते (D2 वै) शरणाय भीताः; B Dn D5 D2-8 8 10 युधि मृत्योरभीता (for आहरणाय भीताः) — c) K5 B D (except D1.2 7 9) त (for ते) — D1 (hapl.) om 75d–76a. — d) K4 D2 4 दग्र (for अस्त्रं) K1.4 5 D5 D2-4.7 8 M1.5 अपार° (for अवार°)

76 D1 om 76a (cf. v.l. 75) — b) D1 [अ]न्ययोजयन् (for न्ययोजयन्) — d) S (except G5) ऐश्वर्यं वा, Ca d s ऐश्वर्यवान् (as in text)

77 a) D5 D7 8 Ca d s निर्मोचने (Cap निर्मोचने as in text) D1 षट् सहस्रं B1 दृष्ट्वा, D1 विहित्वा (for हत्वा) — b) D1 तु (for सं-) B1 क्षुरंतान् (for क्षुरान्तान्) — c) K4 Dn D5 मुरं (for मुर) K5 T2 G5 औघ(T2 दप)राक्षसान्, B (except B1) D (except D1.2) G4 औघरक्षो (for औघराक्षसं) — d) K1 D5 D7 9 निर्मोचनं, M8 निर्मोचनान् (for निर्मोचन) K1 हनि (sic), K5 हति, Dn1 वा, D1.2 चाभि- (for चापि) D1 जवान, G1 मुमोच (for जगाम)

78 G1 (? hapl.) om 78 — a) S (G1 om) देवस्य (for तेनास्य) — b) G1 महाबलस्यातिबलेन विष्णो — c) = 71d K1 शान्तं (for शेते) T2 G2-4 M स्म (for स) — d) K1 4 5 B3 D1-4.8 9 उन्मथित (for मथित)

79 a) D5 तस्मात् (for कृष्णो) S शुभे (for ते) — b) K4 Dn D5 नरकं मुरं, D1 नरकासुरं (for °कं मुरं) — c) B वृतो, D1 युतो (for वृतो) B2 5 Dn D5 D5 6 8 G4 विद्वान् (for धीमान्) — d) K1 D2 अन्या° (for प्रत्या°)

80 a) K4 B Dn D5 अस्मै (for तस्मै) B Dn D5 D2 5 6 8 10 G5 M1 वराणि D2 4 अददत्, D7 प्राददन्, D2 G5 M2-5 प्रददु°, T2 G2-4 M1 अददु (for अददन्) D2 4 देवी, G4 देव (for देवा) — M2 om 80b–81b — b) G2 देव (for भीम) K4 5 B D (except D8 4. 9 10) कृत रणे (by transp), G2 4 रणोद्धुत — d) K1 D2 वा चाप्सु च ते, K4 5 B Dn D5 D2-7 10 चाप्सु च ते, D1 वा चाप्सु गते, D9 वाभीप्सितस्ते, T1 G1.2 5 M (M2 om) वाप्यप्सु चैव, G2 4 (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव) T2 आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्

81 M2 om. 81ab (cf. v.l. 80) — a) T2 अस्त्राणि (for श°) K4 D1.2 G2 M2-5 गात्रेषु न (D1 च), K5 B Dn D3-7 10 गात्रे न च, D5 G2-5 गात्राणि च (G2 4 न) (for गात्रे च न) K1 D8 9 वि-, D1 न (for ते) — b) K1 नित्य स, K4 D2 नित्यं हि, K5 D2 4 9 नित्य च, Cs इत्येव (as in text) K4 T2 तथा (for ततः) K4 D1 कृतास्त्र (for °र्थः)

82 a) G3 तं चाप्यमह्य (for तमसह्य) — b) B D

C. 5. 1855
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२

पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३

नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४

धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये
यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५

अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६

ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७

न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D1) T1 विजेतु (for बलेन) — c) K4 5 B D (except D1. 2 9) सदा (for यदा). — d) T2 मा, Ca d 8 अस्मान् (as in text). T2 G4 निरीक्ष्य; Ca d 8 समीक्ष्य (as in text).

83 a) B8 पर्यासोय, Ca d 8 पर्यागतं (as in text) — b) Cf 102c. K1 D9 T2 G4 M यैर्, G2. 8 Ca d 8 यन् (for यो) N (K2 8 om.) °सह्य (for °युज्य) C8 cites प्रसज्य — c) Dn न हर्तुं, D1 हंतु, G5 M2 कर्तुं, Ca d n 8 हर्तुं (as in text). K4 B8 T1 G1 8 5 महत्त्व, D1 समत्व, D2 महार्थं, D8 4 च स त्वं, M ममस्व; Ca d. 8 ममत्व (as in text) — d) G2 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G2 *repeats* 83 with the last pāda as in text). Ca. d 8 cite almost all the words of this stanza.

84 b) K5 द्रोणाचार्यं; D2 °य वै, S °याथ (for °याथो). — c) G2 °युद्धये (for °द्वन्द्विने) — d) D9 योत्स्याम्यहं तैः सर्वथा वै समस्तैः

85 a) K4 अर्थं, B D (except D1. 2 8) आस्र, T1 G5 वास्त्र, G1 चास्त्र, G4 अथ (for अस्त्र) B D (except D1 2. 8) निधन, T G4 निहतं, Ca. d नियतं (as in text). — b) G5 कौरवैर् (for पाण्डवैर्) K1. 5 धर्मचारिभि°, B Dn Ds D8-6 8 10 m पापबुद्धिः (Ds2 न्यायबुद्धि.); D2 7. 9 10 धर्मचारि° (for धर्मचारी) — c) K4 °गृहे, B8 °मूढैर्, D8 4 S °ग्लहैर्, Ca d 8 °ग्लहे (as in text) D6 om. from ग्लहे up to हि (in 86a). K1 D9 तैर् (for वै) S विजि(T जीवि)ता सत्यसधा. (M2-5 °धान्) (for निर्जिता वै नृशंसैः) C8 cites निर्जिता.. — d) K4. 5 B Dn D2-5 7 8. 10 सवत्सरान्वै, Ds2 G2 8 °त्सरा (for °त्सरान्) N (except D1 2 7, K2 8 missing, D6 om.) राज° (for पाण्डु°)

86 D6 om 86a up to हि (cf. v.l. 85). — a) K1 D9 प्रवास्य, K5 अवास° (for अवाप्य) D1. 2 विहरंस्त्वरण्ये, D7 व्यहरन्नरण्ये (for विहित ह्यरण्ये) K4 B Dn Ds D8-5 8 10 वास° (Dn1 °च.) कृच्छ्रो (K4 °च्छ्रो) विहित श्चाप्यरण्ये — b) G1 दीर्घकालं, G8 सुदीर्घकाल. Ds2 D2. 7 चैवम्; G2 चैतम् (for चैकम्) K1 D1 9 °चर्यं; K4 B Dn Ds D8-6 8. 10 °वर्षं, D7 °वीर्यं (for °चर्याम्) G4 दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्या. — c) K4 Dn1 Ds D8-6 8 9 तेषा कस्मात्, K5 B8 Dn2 D7 10 ते हि क°; D1 तथे क°, D2 तेष क°, T2 तर्हि क°, G (except G1) M ते ह्यस्माक, Ca d. 8 अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्) K5 B (except B8) D (except D1 2 8) Ca. d 8 जीवता (for जीवित) — d) K4 5 B (except B8) D C8 नंदिष्यते (D1 निर्दिष्यंति, D6 न निर्दिशते), Ca. d नंदिष्यति (for न मृष्यन्ते) Ds2 D1. 2. 7 C8 बल° (for पद°)

87 a) D6 T1 G1 5 युध्यमाना (for °मानान्) — b) K4 अथेंद्र°, K5 B D (except D1 3. 4. 7. 9) महेंद्र° (for अपीन्द्र°) — c) S धर्मादधर्मस्तु (G8 °र्मश्च, G5 °र्मोस्तु) भवेद्गरीयान् — d) K4 5 B Dn Ds D8-10 ततो, D2 नित्य (for इति) D9 अध्रुव, G1 5 M ध्रुवन् (for ध्रुवं) K4. 5 B Dn Ds D2-9 Ca d च, D10 तु (for the second न) Ca cites सुकृत

88 D1 om. 88ab and transp 88cd and 89ab

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व-
मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्ष्व ॥ ९१
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।

C. 5 1907
B. 5 48 100
K. 5 48 100

— ^{a}) K4 5 B (except B3) Dn2 Ds D2–4 10 S न चेदिदं (G3 न चेवेद), Ca d s न चेदिमं (as in text) K5 B Dn Ds D10 पौरुष, T G1 2 5 M2–4 पुरुषे, G3 4 पुरुषै, Cn पुरुष ; Ca.s पुरुष (as in text) D7 °बधन, T G1.2 4 M (M1 inf lin) °बंध, G3 °बद्धान्, G5 °बधे, Cn °वद्ध, Ca d s °बद्ध (as in text) — ^{b}) G5 बलेन, Ca d.s विदिष्टान् (as in text) D1 न विद्यते पुरुषस्य सुकर्म

89 D1 transp 88^{cd} and 89^{ab} (cf v l 88) — ^{a}) K5 नो, Ca.d.s न (as in text) B (except B3) Dn D10 नरेंद्र, Cd.s नरेषु (as in text) K4 यथा, K5 बुद्धे, B D (except Dn2 D1 2 7 9) Ca च(Ds1 त)च्च, G2–4 M बंधं, Cd s बद्ध (as in text) T1 G1 5 पुरुषे कर्मबध (for कर्म नरेषु बद्ध) — ^{b}) K4 B D (except D1.2 7 8 9) न चेन्नवेत्सुकृत नि(Ds °तान्नि)ष्फल वा Ca d cite पुरुषस्य स्वकर्म, Cs cites the line as in text — ^{c}) K4 D3.4 बुद्ध्या, D1 2 Ca d s तत्र (for तच्च) K4 5 B D (except D1.2 8 10) G5 अभि- (for अपि) — ^{d}) Dn1 D7 G4 5 M1 साधु, G3 नून, Ca d s साधु (as in text)

90 ^{a}) Cs युद्ध K4 B Dn D3–6 8 10 यदि स्युर्, Ds यदिच्छन्, Ca d.s परीप्सन् (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7 9 10) न युद्धे वै, G4 यो युध्यतां, Ca d s न युध्यता (as in text) D1 नेह, S शेप, Ca d s शेष (as in text) K5 इव; D1 तत्र, Cs इह (as in text) D2 7 S किंचित्, Ca कश्चित् (as in text)

91 T2 om. 91–92 — ^{a}) T1 G3 [अ]ह तान्; G1.2 4 5 M हि तान् (or [अ]हितान्) (for त्वह) Dn1 स्वकर्मणा (for सकर्णान्) — ^{b}) D2 अग्र (for कुरूणाम्) K4 D3 4 एव जेता, D1 अवजेतु, G1 5 अपजेता, G4 सर्वजेता (for अवजेता) D1 कुरूणा (for समग्र) — ^{c}) K1 D9 G3 यथावद् (for यथास्वम्) — ^{d}) K5 D7 आत्मन॰ (for आत्मजान्) D1 °भुङ्क्ष्व, D2 °भुक्ते (for °भुङ्क्ष्व) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 आत्मभोगान्भजध्व, S (T2 om) विप यांश्चोपभुग्ध्व (G2 °युध्व, G3 °युग्ध्व, G4 °युद्ध; M2 3 5 °भुक्त, M4 °भुक्ते) (for आत्मजांश्चोपभुङ्क्ष्व)

92 T2 om. 92 (cf v.l. 91) — ^{a}) K4 D2 4 7 T1 G1.2 4 M1.3 4 अप्येव, G3 अस्त्येव, Cs as in text — ^{c}) M (M1 inf lin) सा(M3 4 स)वत्सरे; Ca d.s as in text D3–6 8 G (except G5) M ज्योतिषे, Ca d as in text. K4 5 B Dn Ds D3 5 6 8 10 चाभि-, D2 G3 वापि, D4 चाति- (for चापि) Ca cites अभियुक्ता — ^{d}) K1 D9 वि- (for च)

93 ^{b}) D9 दिव्य- (for दिव्या) K1 D9 ग्रहचर्या, Dn1 मृगवर्ह्या, D3 4 मृगचर्या (for मृगचक्रा) K5 m Ca d s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह(Ca d s मृग)चक्रा न्मुहूर्तान्, S दैवप्रज्ञान् (T G3 4 °प्रश्नान्, G1 दैव प्रजान्) ग्र(T1 G3 5 गृ)हचर्या (T2 G2 3 °र्यान्) मुहूर्तान् (T1 °र्ता , G3 °र्तै) — ^{c}) S भय महत् (T1 G1 5 by transp महद्भय) कौरव(G5 कुरु)सृजयाना — ^{d}) K1 D9 न्यवेदयन्, Cs निवेदयति. G1 5 जयाय (for जय च)

94 ^{a}) K5 B D (except D1.3 4 8 9) T1 G1 4 Cs यथा हि, T2 यदा हि, M2–4 तथापि (for तथा हि) — ^{b}) K1 D9 Ca d ससिद्धार्थ, D1 ससिद्धमर्थं (for °द्धार्थो) — ^{d}) D2 नि-, Cs न (as in text)

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९४
अहं च जानामि भविष्यरूपं
पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५
अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-
रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य
मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६
सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो
हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति
कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७
गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ
रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका
गृध्रा वडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८
सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-
द्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-
ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९
समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-
न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं
तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

---

95 [a]) K1 5 अहंच जानन्नपि विश्व(K5 जानन्भविष्य)-रूपान्, B Dn D8 D5 6 8 10 अहं तथैन (D8 °व) खलु भाविरूप; D1 2 7 9 अहं च जानेस्य (D1 भानन्व, D2 यानास्य) भविष्यरूपान्, S स्वयं चाहं यानि (G4 यन्न) पश्यामि नित्य (G2 नित्यान्) — [b]) D8 युद्धात् (for बुद्ध्या) S भविष्यति (T1 G2 4 °ष्यत्या, G8 °ष्य नो) वै (M om वै) पूर्वरूपाणि युक्त्या — [c]) G4 व्यथिता, Ca d व्यथते (as in text) K1 D1 पुराणा, Cd पुराणी (as in text) — [d]) K4. 5 B D (except D1 9, D2 marg) G1 संयुध्य°, G5 वियुध्य° (for युध्य°).

96 [a]) D8 °लभ, G4 °रब्ध, Ca d °लब्धं (as in text) — [b]) K5 B D (except D1-4 7-9) °हता (for °लब्धा) K1 D9 10 S (except T2 G2, M1 inf lin) जृंभति (T1 G1 3 5 °ते) (for कम्पति) G3 चै (for मे) — [c]) T1 G1 2 एते, G5 ते (for मे) D7 तूणमुख, S तूणिमुखाद् (T2 G4 °ख, G5 °खे) K1 D9 निसृत्य, K5 B Dn D8 D2-5 8 10 T1 G4 विसृत्य, D1 निसृज्य (for विसृज्य) — [d]) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्)

97 [a]) K4 B Dn D82 D3-6 8-10 G1 5 खड्ग°, Ds1 D2 7 Cd S शैक्य, T2 G2 3 सैन्य, Ca शैक्य° (for सैक्य°) Some N MSS कोपात् D9 निश्चरति G3 प्रभिन्नो (for प्रसन्नो) — [b]) M3-5 कीर्णाम् (for जीर्णाम्) T G (except G3) तनुं (for त्वच) G3 यथा (for स्वाम्) — [c]) K5 B D (except D1-4 9 10) T भवति (B3 चरति) (for वदन्ति) — [d]) K1 4 5 D3 4 9 योत्स्यते, Dn1 योज्यते D1 2 दृष्ट्वा रथ श्वेतहयप्रयुक्त (= 99[b])

98 [a]) K1 रवति, B Dn D8 D5 6 10 T2 G4 नदति, D2 9 रुदति, D3 रवति, M1 भपति (for वदन्ति) — [b]) K1 5 D1 9 अधो (for अथो) D3 9 निपतति — [c]) Many MSS सृगाला M3 स° (for च) M3-5 कका°, Cs काका (as in text) — [d]) K1 Dn2 D8 D5 8 9 बलाश्चैव, K4 B1 3 4 Dn1 D3 4 बलाकाश्च, K5 B2 5 D6 7 10 T1 वकाश्चैव, D2 वजाश्चैव, T2 गजाश्चैव, G1 2 वळाश्चैव, G3 4 M वळाश्चैव (for वडाश्चैव) Cs cites बलाका

99 [a]) K1 सुपर्णवाताश्च, K4 B Dn D8 D3. 4 7 Ca s सुवर्णपत्राश्च, K5 Cd सुवर्णपाताश्च, D1 सुवर्णवाजाश्च, D6 6 10 (sup lin) सुपर्णपत्राश्च, S सुवर्णपादा(G5 °दा)श्च K1 D1 9 10 अनुपतति, T G अनुवदति (T2 अनुनदति; G5 पठति), M वदति (for पतन्ति). — [b]) S (except G1) °हयै° (for °हय-) — [c]) T1 G1 5 कौरवान् (for पार्थिवान्) G5 M3 5 सर्वयोधान् — [d]) K4 D3 4 शरवर्षैर्, T2 शराम्रप, G1. 5 शरांश्च वर्षन् K4 D3 4 8 मृत्युलोकान्

100 [a]) T2 G2 4 5 M (except M2) पृथुशस्त्र° (for पृथगस्त्र°) — [b]) K1 D3 9 गहने, G2 भगवान् (for गहन) — [c]) K4 5 B2 D (except D1 2. 9) महास्त्र (for च घोरं) — [d]) K4 5 B D (except D9) ब्राह्म चास्त्र, T1 G1. 5 तथा ब्राह्म (for तथा ब्रह्मास्त्र) D2 न (for च) G1 शक्रे न; G2 शुक्रो (for शक्रो) K4 B Dn D8 D3-6 8 10 [अ]प्यवेदान्मे, D1 2 9 T G4 M1. 3 4 [अ]पि वेद; G5 हि वेद (for विवेद)

101 [a]) K1 वृतान्, K4 B3 Dn1 D8 D1-4. 10 वृतो;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
न्नाहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च
द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १
बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।

C. 5. 1920
B 5. 49 4
K 5. 49. 4

D9 च तान्, G2 घृते, G3 द्रुतो, Cn धृतो (as in text) G2 वेगवत, G3 °मिम, M1 °वत्स (for °वत) — ^{b}) K1 5 B3 D1 8 9 G2 M (except M2) अह (for नाह) K5 om. from इह up to 101^d K1 B D (except D1 7) G2 इह (for इव) K1 D9 अवशेषे, D8 °शेष्ये, T1 G1 4 अव(G1 °वि)शिष्य (for अवशिष्ये) — ^{c}) D2 7 काम (for भाव) — ^{d}) K1 D9 T1 G2 भवन्, D1 भावो, T2 G4 M भव, G1 3 5 भवान् (for मम) T1 G3–5 गावल्गणे D2 त्व, S तत् (for तान्)

102 ^{a}) K5 corrupt D1 2 7 S सचिवैर्यान् (T G °वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 ये वै जय्या (B3 ये नैव जय्या, D5 ये वै न जय्या) समरे सूत लब्ध्वा Ca s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text) — ^{b}) K4 B (except B3) Dn D3–6 8 10 समेतान्; D1 सहायवान्, Ca d s सहायान् (as in text) — ^{c}) Cf 83^b K5 D1 2 यैं, Ca d s तैं (as in text) G5 मन्येह, C3 समन्यते, Ca. d मन्यते (as in text) K4 B Dn Ds D2–8 10 M5 संप्रसह्य, D1 °सृज्य, Ca °सज्य (for °युज्य) — ^{d}) Ds om स M2 न (for स) Dn पश्यता, D1 °तो, D2 °ते, T1 °ति, G3 °तु, G4 पश्य, M1 (inf lin) 2 पश्य स-, Ca d s पश्यत (as in text)

103 ^{a}) T2 हृष्टो (for वृद्धो) — ^{c}) B3 यद्वदति, G1 यद्वदेयु (for °दन्ते) — ^{d}) G5 सर्व एव (for सन्तु सर्वे)

Colophon missing in K2 8 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D8–10 संजययान, D2 यानसधि, M संजयप्रतियान — *Adhy name* D8 अर्जुनवाक्यनिरूपण, D2 अर्जुनसंदेश ; T1 अर्जुनवाक्य, G2 अर्जुनवचन, M1 अर्जुनामर्षवचन, M3 4 अर्जुन(M4 °ना)मर्षवचनकथन, M8 अर्जुनामर्षयवचाकथन(sic), M5 अर्जुनवचनकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D9 48, D5 47, D6 44, D7 T2 G4 5 49, T1 G1–3 M 50 (M2 3 5 51) — *S'loka no* Dn 109, D8 106

48

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{b}) D3 m T1 G1 5 सर्वे (for तेषु) — ^{cd}) T2 दुर्योधन शांतनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्

2 Before 2, K1 (marg sec m) 4 D8 4 S (except G2 4) ins भीष्म उ° (resp भीष्म°) — D6 om 2–22 — ^{a}) K4 D8 D1 T2 G1 3 5 M (except M1) उशनाश्च — K5 (hapl) om 2^b–3^a — ^{b}) K1 D1. 9 समुपस्थितौ, T2 पर्युपस्थित; G2 समुपस्थित — ^{c}) B3 D1 T1 G1. 5 M (except M1) महेंद्रेण — ^{d}) N (except D1 2) अश्विना सह, T1 G1 3 5 तथा(G3 °दा)श्विनौ

3 K5 om 3^a, D6 om. 3 (of v.l 2) — ^{d}) T1 G1 5 तथा, G3 रुद्रा, G4 M1 शुभ्रा (for शुभा)

4 D6 om 4 (of v l 2) — ^{a}) K4 5 B D (except D9 10) T G (except G3) M1 2 नमस्कृत्यो° — ^{b}) D5 वृद्ध

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

लोकपिता°. — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{3.4.10}$ M पर्युपासन्, D_1 पर्यासंत, $D_{7.9}$ उपास(D_7 सि)त (for पर्यासत)

5 D_6 om. 5 (cf. v.l. 2), D_1 om. 5^{ab} — ^{a}) S (except M_5) मनांसि (for मनश्च). — ^{b}) K_1 वि, K_5 B_3 T_1 $G_{1.5}$ हि (for अपि). D_6 om. अपि B Dn D_{S1} $D_{5.8.10}$ द्युवौजसां (D_5 °सः); D_{S2} दिवौकसः (for दिवौकसाम्) — After 5^{ab}, S (except G_3) reads 7^{cd} (T $G_{1.2.5}$ M *repeating* it in its proper place). — ^{c}) G_3 ध्यतिक्रांतौ, G_5 ज्वलंतौ तौ; Ca.d व्यति° (as in text).

6 D_6 om. 6 (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.5}$ B_5 D (except $D_{1.3-5.8}$) T G (except G_4) तु (for च). — ^{b}) D_1 उभौ (for इमौ) — ^{c}) D_2 उपति°, G_4 चोपति°, Ca.d नोपति° (as in text). — ^{d}) $G_{1.2.4}$ तत्र. (for तौ नः).

7 D_6 om. 7 (cf. v.l. 2). T_1 G_1 (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा) — ^{a}) T_1 G_1 इमौ (for एतौ) — ^{b}) D_{10}m द्विजोत्तमौ (for तप°). — S (except G_3) reads 7^{cd} after 5^{ab} (T $G_{1.2.5}$ M *repeat* it here). — ^{cd}) K_4 $D_{3.4}$ शुद्धावति-, $B_{1.3.4}$ $D_{5.8}$ तावेतौ तु; D_2m (by corr.) उभावेतौ, G_5 (first time) द्वावतीतौ, M (M both times) व्याहृयातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca.d cite अतीतौ T_2 (first time) G_2 (second time) तपस्विनौ, T_2 (second time) दिवौकसा (for महाबलौ) T_1 (second time) व्याप्याविमौ ज्वलतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ, $G_{1.5}$ (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलंतौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D_6 om. 8 (cf. v.l. 2). — ^{b}) B_3 D_2 G_1 M लोकालोकं; $D_{3.4}$ °लोके (for °ल्लोकं) — ^{c}) S उच्छ्रितौ (for ऊर्जितौ). — ^{d}) K_5 G_3 °सत्य°; G_5 °बल° (for °सत्त्व°)

9 D_6 om. 9 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_1 $G_{1.5}$ स्व (for हि). B Dn D_3 $D_{5.8}$ T_1 $G_{1.3.5}$ लोकं (B_3 लोके) (for लोकान्) — ^{b}) B दर्शयामासतुर्, G_2 नादयांचक्रतुर् $K_{4.5}$ B Dn D_3 $D_{1-5.8.10}$ G (except G_3) M_5 ध्रुवं — After 9^{ab}, K_4 Dn_1 $D_{3.4}$ S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G_2 महात्मानौ M महा (for महान्) G_5 तपस्विनौ (for परं°)]

— ^{c}) B Dn D_3 $D_{5.8}$ विनाशाय (for अभावाय). — ^{d}) D_1 °भूतये (for °पूजितौ).

10 D_6 om 10 (cf. v.l. 2). B D_3 $D_{2.4.5.8.10}$ om. the ref — ^{d}) S सहस्राक्ष· समावृतः.

11 D_6 om. 11 (cf. v.l. 2) — ^{a}) S तस्मिन् (for तदा) B D (except $D_{1.7.10}$) T G युद्धे (for घोरे). — ^{b}) G_5 महात्मनां (for दिवौ°) — ^{c}) B_3 अवोचत (for अया°) S महावीरौ (for °त्मानौ)

12 D_6 om. 12 (cf. v.l. 2). — ^{b}) D_1 तथा B_3 D_1 भारत°. — ^{c}) D_3 तथा (for अथ) B_3 $D_{1.7.9}$ S (except $M_{2.5}$) तौ (for एतौ). — ^{d}) B Dn D_3 D_{4-8} सह्य नः; D_3 सनद्ध·, T_1 साह्यं तु (for साह्यं न·).

13 D_6 om. 13 (cf. v.l. 2). — ^{a}) G_5 अथ (for ततः) — ^{b}) K_1 $D_{9.10}$ यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ स; T_1 $G_{1.5}$ तु (for च).

14 D_6 om. 14 (cf. v.l. 2). — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7.9.10}$ अमित्रान् (for शत्रून्). — ^{c}) K_5 Dn_2 कालजंघाश्च; B_4 D_3 °कंजाश्च; S °केयांश्च (for °खञ्जांश्च). — ^{d}) D_1 शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६

C. 5. 1643
B. 5. 49. 26
K. 5. 49. 26

सहस्रश°

15 D6 om 15 (cf v.l 2) — ^{a}) D1 एष श्रान्ते, T G1 2 6 एषो श्रान्तो D8 G4 रणे, T2 रथी (for रथे) — ^{b}) K4 6 B2 Dn D3 D4–6 7 9 10 T1 G2 3 5 M4 अपाहरत्, D2 अभिहरत् — ^{c}) Dn1 G4 जृम्भस्य — ^{d}) K4 B Dn D3 D4–6 8 10 तदा हि, K6 य तम्, T G1–3 यज्ञन्, M1 शत्रुन् (*inf lin* as in text) (for यज्ञम्) T G1 दस्यस्य (for अर्जुन)

16 D6 om 16 (cf v l 2) — ^{b}) K6 ओजस्मा, D3 आगमन्, G2 आविशत्, Ca आरुजन् (as in text) — ^{c}) K4 B D (except D7 8 10, D6 om) जित्वा (for हत्वा) B D3 D1–6 8 षष्टिं (for षष्टि-)

17 D6 om. 17 (cf v l. 2) — ^{a}) T2 G2 एव, G8 देव , G4 देव- (for देवान्) K6 D1 महेन्द्रेण, T2 G2–4 सहस्राणि (for सहेन्द्रेण) — ^{b}) G2 हत्वा (for जित्वा) — ^{c}) K1 तयो वीरो, D9 तथा वीरो, T1 G8 त(T1 तु)दैवात्र (for तथैवात्र) — ^{f}) B2 D2 4 8 भूय मोन्यान्

18 D6 om 18 (cf v l. 2) — ^{a}) D1 महावीरौ, D7 महात्मानौ — D1 (hapl) om. 18^{bc} — ^{d}) D8 T2 समरे तौ (for समवेतौ) K1 D3 10 महारथौ

19 D6 om 19 (cf v.l 2) — ^{a}) T2 G1 एतौ (for देवौ) — ^{b}) B2 D2 T1 G1 6 श्रुतौ (for श्रुति°) — ^{c}) D2.4 मानुषौ, T1 G1 6 मानुषं (for मानुषे) — ^{d}) D2 सर्वे (for सेन्द्रै)

20 D6 om. 20 (cf v l. 2) — ^{b}) K1 4 6 B D (except D1 2, D6 om) G1 2 6 M2 6 फाल्गुन K4 B D (except D7 8 10, D6 om) च (for तु)

21 D6 om 21 (cf. v l 2) — ^{b}) T2m अनुयातौ (for अश्नुवाते) K1.4 6 D7 9 G4 ध्रुव (for ध्रुवान्) — ^{c}) D9 पुनरेवं, G4 तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव) — After 21, K6 D10 ins

318* तस्माद्देवौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।
श्रियं भुङ्क्ष्व महाबाहो सपुत्रज्ञातिबान्धव ।,

— a very natural extension!

22 D6 om. 22 (cf. v l 2) — ^{a}) K4 D9 G5 च (for एव) — ^{d}) G2 देव° (for वेद°)

23 D2 transp 23^{ab} and 23^{cd} — ^{c}) D1.8 पर्यादधानं, G6 पश्चाद्दान (for पर्याददान) S om च

24 ^{a}) K1 6 D7 9.10 महेष्वासौ (for महात्मानौ)

25 K6 om 25 — ^{a}) D1 S न (for नो) — ^{b}) D2 पर्युपस्थित , D6 प्रत्यप°, G6 प्रत्यवस्थिति — B4 om 25^{cd} — ^{c}) T1 नार्थाय, G2 4 5 नार्थाच्च K1 D1 2 9 तत्र (for तात) G2 कामाच्च (for धर्माच्च) G1 राज्याद्वघुजनाद्यात् — ^{d}) K1 D1 2 9 तात (for तव) B1 8 अवप्लुता, G4 अपाहृता (for उपप्लुता)

26 ^{a}) K1 नो चेत् K1 6 D1 2 9 ग्रहीष्यसि, G3 4 M2–6 °ष्यते K1 6 D1 2 9 वच (for वाक्य) — ^{c}) K4 D3.4 हि मति सर्व; S विहितं पूर्वं (for हि मत सर्वे) — ^{d}) G2 प्रत्युपासते

27 ^{a}) K4 D3 4 T2 G5 वचनं, D2 यन्मत्र, G2 लोकाना (for च मत) — ^{b}) S त्व(T1 G8 तत्त्व)मेकोप्य(G8 °प्य)नुमन्यसे

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८

कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

---

28 [a]) Cd उजाते°, Ca दुर्जाते. (as in text) — [b]) G4 मूढस्य शकुनेस्तथा — After 28, D1 reads 42–44[ab] (*repeating* 42 and 43[ab] in their proper places) and thereafter ins. 323*

29 [b]) K1 5 D8. 9 यन्मामा(K5 °न्ममे)ह (for यन्मामात्थ) K1 Dn1 D1 8 9 G4 पितामह. — [c]) K1 D8 D1 9 T2 G8 ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि)

30 [a]) D1 9 वा (for च) K1 D9 G2 अपि (for मयि) — [b]) G8 M मा (for मां) K5 °गर्हयेत्, D7 G8 °गर्हसि — [c]) G2 8 न साहसोचि(G8 °दि)त किंचित् — [d]) D2 transp विदु° and क्वचित् — After 30, D8 (marg *sec. m*) ins :

319* कामाल्लोभाच्च कारुण्यात्स्नेहाच्च भरतर्षभ ।

— D8 (marg *sec m*) cont K4 Dn D8 4 ins after 30

320* नाचर वृजिन किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यश ।
अह हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धै शम सन्धि कथ वा क्रियते पुन° ।

31 [a]) D1 अस्य, S अपि (for हि) — [b]) T2 G4 कृत (for प्रिय). D9 G8 मम (for मया) — D1 om 31[cd] — [d]) D8 4 कार्ये (for राज्ये) K5 D7 10 °स्थित (for °हित) — After 31, T2 G4 ins an addl. colophon (*adhy no* 50)

32 [a]) T2 G4 वचन (for तु वच) — [c]) K4 5 B (except B5) Dn D8 D8–6 8 महाराज, T1 G1 5 °स्मान, T2 G8 °भाग (for °राजम्) — [d]) K4 5 B (except B6) D (except D1 7 9 10) समाप्य (for आभाष्य) T2 वच पुन (for वचोऽब्रवीत्)

33 Before 33, S (except G2–4) ins भीष्म.. — [a]) G2 कर्ण° (for नित्य). — [b]) G1 5 प्रति (for इति) — [cd]) D2 कलापि नैव सपूर्णा, S (except G8) नायं कालोपि (G4 कालो हि, M कलाभि) सपूर्ण. Ca cites कला — K4 D8 4 subst for 33[cd] D8 (marg *sec m*) ins. after 33[cd]

321* तेषामेककला पूर्णा पाण्डवाना न चार्हति ।

34 [a]) G1 वाय (for योऽय) K1 5 D1. 2. 7–9 अनयोयं समा(D1 इहा , D7 उपा)गता.

35 [a]) K5 B Dn2 D8 D1. 5–7 10 G2 एतम् (for एनम्) — [b]) G4 मूढ° (for मन्द°) — [c]) K1 5 B2 4 D10 अवामन्यत, B1 3 5 D8 अवमन्येत; S (except G4) अत्यमन्यत M3–5 धीरान् (for वीरान्)

36 [a]) K1 4 Ds1 D7 9 वा (for च) N (except D1 2 3, K2 3 missing) G5 एतेन (for अनेन) — [b]) K5 B D (except D3. 4 9) कृतपूर्व. K1 D9 च, K5 हि (for सु-)

37 D6 om 37 — [b]) D2 रणे (for प्रियम्) — K5 om. from जयेन (in 37[c]) up to किम् (in 38[d]) — [d]) K1 D9 कृत तदा (by transp) G5 पुरा (for तदा) — After 37, S ins .

322* सर्वे ह्यस्त्रविद शूरा सर्वे प्राप्ता महद्यश ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K4 om up to किम् (in [d]) (cf. v.l. 37). — [a])

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

C. 5. 1866
B. 5. 49. 48
K. 5. 49. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1.5 D5 D9 तु (for हि) — c) K1.5 B D वाम (D1 गाम्र, D5 marg. sec. m. गाव° as in text)

39 b) K5 D2.8 S अयं, Ca यद् (as in text) K1.5 D7.8 सुयोधन (for सुतस्तव) — c) S अभौ (G3 अयं) (for अभूद्) — d) S च इदानीं प्रभाषते (G5 इदानीं प्रतिभाषते) Ca d.s cite वृषायते (as in text)

40 D1 om. 40 — a) G3 हि (for अपि) K1.4 B D (except D2.7.9.10, D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन — c) G2 अपि (for एव) K4.5 B Dn D5 D8–8.8 समागम्य, D10 T1 G1.5 चाक्रम्य (for चागम्य)

41 c) K5 विचित्थनस्य (for विकत्थनस्य) — d) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also), G2 तथा

42 Before 42, K1 D5.6 T G ins. वैश° उ° (resp. वैश°). D1 *repeats* 42 (cf. v.l. 28) — a) D1 (second time) 2 T2 वचन (for तु वच) — b) S (except T1 G8) °तपा (T2 °मना also as in text!) — d) K4 D7.4 अपि, D2 T1 G1 हि (for अभि-) K5 अविपूजित, D7 सुपूजित; D10 अभिपूजित, G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्)

43 Before 43, T G1.5 M1 ins. द्रोण D1 *repeats* 43ab (cf. v.l. 28) — a) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा°) — b) G4 तद्भीष्म (by transp.) D5 G8 इति, T G1.2.4 M1.4.5 पर, G5 स्वयं, M2.3 वर (for नृप) — For D1, cf. v.l. 28 — c) K1 D9 अनुलिप्सूना, G2.4.5 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूना) D1 न कामपरिलिप्सूना, D8.4 न काममात्रलिप्सूना, T1 G1 न च कामावलिप्तानां, T2 न कामादवलिप्ताना, G8 न कामभद्लिप्ताना — d) D8 वक्तुम् (for कर्तुम्)

44 For D1, cf. v.l. 28 D2 om. 44ab In K4 the portion of the text from 44 up to 5.49.20 is lost on a missing fol. — a) D1 अल (for पुरा) — b) B D (except D1.7.9, D2 om.) T1 G1.2 संगत (D5 °तिं) (for संगमम्) — After 44ab, D1 8.4 ins.
323* अजेया पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44) — a) K5 तदा, M2.3.5 तम् (for तद्) K1.5 D9.10 अभिजानीम, B (except B1) Dn D5 D8–8.8 G4 अपि जानामि — b) K1 D9.10 स (for च) G1 करिष्यंति च पाडवा — After 45ab, S reads 5.51.6c–10b (for the first time), *followed here by a repetition of 45ab*, the transposed lines are *repeated* in their proper place! — c) K1.5 D7.9.10 ह्यन्यस्, D1 G4 तस्य, G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य) — d) K1.5 D7.9.10 T1 G1.5 अस्य, G8 वै (for अस्ति)

46 K4 missing (cf. v.l. 44) Before 46, K1 D1.5.9 S (except T2 G2.8) ins. वैश° उ° (resp. वैश°) — c) D9 स तत (by transp.) — d) K5 B D (except D1.2.7.9) T G (except G4) M2–5 पाण्डवान्

47 K4 missing (cf. v.l. 44) — c) K5 राजन् (for राजा) — d) M °वर्तते (for °भाषते) K5 सम्यक्तत्र न भाषते

Colophon missing in K2–4, D8 om. it — *Sub-parvan*: K1.5 B Dn D5 D8–7.9.10 संजययान, D2 यानसंधि, M संजयप्रतियान — *Adhy. name*: D2 कर्णनिर्भर्त्सन, M भीष्मद्रोणवाक्य — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 48, D5 47, D6 45, D7 G5 50, D9 49, T G1–4 M 51 (M2.3.5 52) — *S'loka no.*: Dn 47, G5 55

४९

C. 5 1907
B. 5. 50. 1
K. 5 50 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l. 5. 41 1, 32 15)

1 Stanzas 1–20 are missing in K4 (cf v.l 5 48. 44). — ^{b}) D1 3 4 S सूतपुत्राभ्यभाषत — ^{c}) B Dn Ds D3–5 8 10 इह (for इमा) D7 S श्रुत्वेमां (T1 G1 5 °त्वैता) बहुलां सेना — ^{d}) = (var) 5 56 1^{b} K5 B Dn Ds D6 9 10 प्रीत्यर्थं न , D1–5 8 S (except G3) प्रीत्यर्थेन (D5 °र्थें न), D7 प्रत्यर्थे च, Ca d प्रत्यर्थेन (as in text) D7 S °गता (for °गता)

2 K4 missing (cf v.l 1) — ^{a}) K1. 5 D2 9 किमि(K5 कम)च्छत्यतिसरभात्, B Dn Ds D3–8. 10 किमसौ चेष्टते सूत, S किमिच्छत्यभिसधातु — ^{b}) T2 योद्धु वापि (in addition to the text reading!), G2 योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो) — ^{c}) K1 D7 9 कश्चास्य, K5 कोपश्चेद्, B Dn Ds D3–6 8 10 के वा(D3–6 8 चा)स्य, D1 चरितं, D2 कोस्य स्विद्, G4 M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्). — ^{d}) K5 T2 G2 चिंतासुखमुदीक्ष(T2 °मवेक्ष , G2 °मिवेप्य)ते, B Dn Ds D2–6 8 10 पश्यत्याज्ञेप्सवो मुखं, D9 राज्ञ' सुमुख· मीक्षते

3 K4 missing (cf. v.l 1) — ^{a}) D1 कश्चिद्, D5 6 केचिद् (for के स्विद्) K1 D2 7–9 G3 कश्चि(G3 कि स्वि)देन वारय(D2 °यं)ति — ^{b}) K5 B Dn Ds D3–6 8 10 युद्धाच्छाम्ये(D3 °म्य)ति, D2 सौम्य युद्धेति, D7 शाम्य युद्धाच — ^{c}) T2 G1 5 मन्ये (for मन्दै)

4 K4 missing (cf v l 1) — ^{b}) D1 2 सृजयै सह, G3 पाडवास्तथा (for पाण्डवै सह)

5 K4 missing (cf v l. 1). — ^{a}) K1 D9 पृथक्पृथक्, D2 पृथग्भ्राता; G3 पृथग्भूत्वा, M पृथक्प्रजा' D2 भारताना (for पाण्ड°). — ^{b}) T G1–3 5 पृथग्जना.; G4 M पृथक्प्रजा· (for रथव्रजाः) — K5 om 5^{c}–7^{b}

6 K4 missing (cf. v l 1); K5 om. 6 (cf. v l. 5), M3 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) B D (except D1 9) T2 नम , T1 G1. 4 त तु (for तम) K1 D1. 9 T2 ध्रंतं (for उद्यन्त) — G2 om. 6^{b}–10^{a}. — ^{b}) S (G2 M3 om) यज्ञ आश्विनशसिन (G3 °सिन, M2 °किन:) — D1. 2 om 6^{cd}. K1 reads 8^{d} for 6^{d}, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) B4 Dn1 Ds D3–6 8 T1 उदितम् (for उद्यतम्)

7 K4 missing (cf v l 1). K5 M3 om 7^{ab}, G2 om. 7 (cf v l 5, 6). — ^{a}) B D (except D1. 9) °विपालाश्च — ^{b}) B D T1 G3 5 M1. 4 नदमाना (D1 10 [*sup lin.*] वध्यमानं), T2 G1 M4 5 वदमाना (for नन्दमानं). — ^{c}) A few N MSS पंचाला' Some N MSS. कैकया A few S MSS. मास्या — ^{d}) D2 7 पांडवान्

8 K4 missing (cf v l 1) G2 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) K1 S (G2 om) ब्राह्मणा (G3 वाढवा) राजपुत्रा(K1 °त्र्य)श्च Ca cites राजपुत्र्य — ^{b}) T2 G1 M विशो (for विशा) D7 तथा (for च या) — ^{c}) T1 G4 M हि (for ऽभि-) — ^{d}) D2 (m as in text) समभिवीक्षितु

9 K4 missing (cf v l 1) G2 om 9 (cf. v l. 6) — ^{a}) B2 D (except D1 2 8 9) M2. 5 येन, Cs केन (as in text) G5 अस्मिन् (for अस्मान्) — ^{b}) K1 5 D1 9 अभ्ययुक्षत, D2 प्रत्ययुक्षत, G5 अभ्ययुज्यत, Cs अभ्ययुञ्जत (as in text) — ^{c}) K1 5 D2 9 सैन्यानां (for सेनान्या). B3 Dn Ds D3–8 10 धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन — ^{d}) D2 केवला;

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंवला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः । C. 5. 1953 B. 5. 50. 19 K. 5. 50. 19

T2 स्रुक्का (in addition to the text reading!) (for किंवला) B1.2.4 tathā; D2 T1 G2 इति (for इव) K2 B3.4 Dn Ds D2–8.10 सोमकानां बलेन (K2 किंचलेन) च (K4 D7 वा), D1 सोमका किक्का इव; G2 सोमका कुरुवर्वना.

10 K4 missing (cf. v.l. 1) G2 om. 10^{a} (cf. v.l. 6) — ^{a}) A few S MSS गावल्गणि K1.2 B3 D7.8 तत (for तु तत्). T1 संपृष्ट., M1 (inf lin as in text) पृष्ट. स (for तत्पृष्ट.) — ^{b}) D1 स चार्य, M (M1 inf. lin) सहसा (for सभायां). — ^{c}) Some MSS निश्वस्य D2 M स भृशं (M4 सदसं) K1.2 D7 कोपात् (for दीर्घं) — ^{d}) G4 मन (for मुहु) — ^{f}) K1 D2 G2 सूत (for सूतं)

11 K4 missing (cf. v.l. 1) — ^{a}) B D (except D1.2.3) विदुर (for पुरुष). — ^{b}) B2 D1.2 T1 G1.2.5 कुरु° (for राज°). K1.2 D2 सभामध्ये तु संसदि — ^{d}) T2 G1.2.5 क्षितौ (for भुवि) — ^{e}) D5 ह सृजते; G2 विसृजते (for न सृजते) Dn1 G2 किंचिद् (for कां°) — ^{f}) S (except T1) नष्टप्रज्ञो G1.4.5 विचेतन.

12 K4 missing (cf. v l 1) — ^{a}) G2 पांडवान् (for संजयो)

13 K4 missing (cf. v.l. 1) — ^{b}) D2 सभा° (for प्रत्या°) — ^{c}) K1 B2 Dn1 Ds2 D1–8 T2 G1.2.5 °राजं; G2 °बाहुं (for °राज) — ^{d}) G1 जन° (for कुरु°).

14 K4 missing (cf. v.l. 1) Before 14, K2 B D (except D2.10) T2 G4 ins. संजय उवाच (resp संजय) — ^{cd}) B Dn Ds D2–8.10 °वास(B2 °वासे)निरोधेनाव(Ds °वि)कर्शितान्, S (except T1 G1) °वासानव(G3 °दुप-, G4 °नवि-, M2 °नप)रोधेन क°. — ^{e}) D2–8 येन (for यैर्हि) Ca d cite यै — ^{f}) = 16^{d}, 17^{f}, 22^{d}, 25^{d}. K1.2 D1.2.6 Cd °युंक्षत; G6 M8 °युज्यत (for °युञ्जत) Ca cites योऽभ्ययुञ्जत — After 14, the sequence of G2 is 17, 15, 23–27, 30^{cd}, 28, 31–33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K1.2 B D (except D2.4, D10 marg.) ins

324^{*} धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वश्चोऽभ्ययुञ्जत ।

[K1 D3–10 युद्धं Dn1 च ते, Cn वश्चे (as above) B2 पाञ्चाल्ये, T1 G1-2 युगपन्न (G2 °त्रो) (for युद्धे वश्चे) K1 D2.8 अभ्ययुंक्षत, K2 अभ्ययुक्षत]

15 =(var.) 5 89 24, =(var.) 5 178 11 Cf. 5 81 34 — K4 missing (cf. v.l. 1) D6 (hapl.) om. 15–17, M (hapl) om. 15–16, D2.4 om 15^{ab} D2 reads 15–17 in marg sec m For the sequence of G2, cf. v l. 14 — ^{a}) D1.2 वै न (for नैव) T G यो न रोषात्तु भयात् — ^{b}) B Dn Ds D2.5.8 लोभात् (for कामात्). D1 अर्थ°, D2 नान्य°; T2 नाग्न° (for नार्थ°) — ^{d}) B Dn Ds D1.2.5.7.8 कदा° (for कथं°)

16 K4 missing (cf. v l 1) D6 G2.5 M om. 16 (cf. v.l. 15), D2 reads it in marg sec m. — ^{b}) A few MSS वर (for वर) — Dn2 (hapl.) om. 6^{c}–17^{d} — ^{c}) K2 येन वोजातशत्रुणा — ^{d}) K1 D2 वोऽभ्ययुञ्जत, K2 D1.2 अ(D2 चा)भ्ययुंक्षत; B2 D8 वोऽभ्ययुंजत

17 K4 missing (cf v.l. 1) D6 om 17 (cf v.l. 15), Dn2 om. 17^{abcd} (cf. v.l. 16) D2 reads 17 in marg — G2 om. 17^{e}–23^{b} For the sequence of G2, cf. v l. 14 — ^{d}) K2 D2 कृत्वा (for चक्रे) K1.2 D2.5

C. 5 1986
B. 5. 50. 20
K 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२
कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

धनुर्धरान्, T2 धनुर्भृत — S *repeats* 17[cd] after 20 B Dn Ds D5 (marg) 10 (marg *sec m*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D8 4 after 17, all MSS *repeating* it in its proper place — [e]) D8 T2 G1 5 वै, G3 4 ते (for वो) — [f]) K1 5 D1 2 8 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 20, 22, 25 etc) — After 17, B Dn Ds D8–6 10 (marg *sec m*) read 29[ab] (for the first time), *repeating* it in its proper place, D8 reads 29[ab] after 17 only.

18 K4 missing (cf v l 1) G2 om 18 (cf v.l 17), G5 om 18–22, T2 (hapl) om 18–20 — [a]) D10 नि सृता वै (for °तानां) B Dn Ds D8–6 8 नि सृता (B8 Dn2 °त्य) जतुगेहाद्धि — [b]) K1 2 D7 9 हि (D7 हे) डवात् — 18[cd] = (var) 19[cd] — [c]) K1 5 B Dn Ds D5–10 यश्चैषाम्, D1 2 यत्रैषाम्, D8 4 त्रातैषाम्, G1 स एषाम् (for य एषाम्) Dn1 D8 4 धीमान्, D7 G4 वीरः (for द्वीप°)

19 K4 missing (cf v l 1) T2 G2 5 om 19 (cf. v l 17, 18) — [a]) S (T2 G2 5 om) मिथो (for अथो) — [b]) M3–5 अथ (for अप-) — 19[cd] = (var) 18[cd]

20 K4 missing (cf v l. 1) T2 G2. 5 om 20 (cf v l 17, 18) — [ab]) B2 transp संगतान् and पाण्डवान्. — [d]) K1 5 D1 2 8 9 अभ्ययुक्षत (cf. v l 22 etc). — For 20[d], S (T2 G2 5 om) reads कुंतीपुत्रो वृकोदर°, and then *repeats* 17[cd]

21 G2 5 om 21 (cf v l 17, 18) G3 M4 om 21[a]–22[b] — K4 resumes! — [a]) Dn कृष्णायां चर°!

22 G2 om 22, G3 5 M4 om 22[ab] (cf v l 18, 21) — [a]) B Dn Ds D1 5 6 10 °युतैर् (for °युत) — [e]) D1 G1 4 5 वै (for वो) — [d]) K1 5 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 20 etc)

23 G2 om 23[ab] (cf v l. 18) — [b]) D2 तुष्ट्यर्थं (for तुष्ट्य°) — [c]) D1 2 यो जिगाय (for अजयद्य) S (except G3 5) धीरो (for वीरो) — [d]) T2 G2 5 युध्यमान° — After 23, G1 *repeats* 17[ab].

24 [a]) K4 B2 4 D8 4 G4 च, T2 तु (for स) — [b]) B5 Dn2 D7–9 S (except G4 M1. 2) गिरीशं. — [d]) G4 महेश्वर (for उमा°)

25 [a]) B (except B5) Dn2 वश, G5 वशी- (for वशे) — [b]) G4 धुरंधर°, G5 धनुर्धरान् — [c]) T2 G1 4 वै (for वो) D1 आदौ, D2 अथ, D8 असौ (for आजौ) — [d]) K1 D1. 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc)

26 M2 (hapl) om 26–27, K4 om 26[abe] — [ab]) D8 4 G5 transp दिश and वशे K1 D8 9 °गणान्वितां; D8 °गणैर्युतां, D2 G2 °गणावृता

27 M2 om 27 (cf. v.l 26) — [a]) T2 G1 4. 5 वै (for वो) — [b]) T1 G1. 4 M (M2 om) धीरेण (for वीरेण) G4 M (M2 om) अथ; G5 हि (for अति) D1 G2 8 वी (D1 व-, G8 धी) रेणापि (D1 °ति) धनुष्मता, D2 पाडवातिधनु° — [d]) K1 5 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20 etc.) — After 27, G5 reads 30[cd] (cf. v l 14)

28 B Dn Ds D5 (marg) 10 (marg *sec m*) read 28[ab] (for the first time) after 17[cd], D8 4 after 17, all these MSS *repeating* it here — [a]) K1 य° काशीश समगधान्, K5 य. सकामान्समगधान्; T G3 य° काशिवगमगधान्, D8 यः काशीन्समगधान् — [b]) B3 4. 5 (first time) पुराजयत्, Dn1 (first time) पराजयेद् (for युधाजयत्) — After 28[ab], D1 reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३
यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।

C. 5. 2003
B 5. 50. 42
K. 5. 50 42

28^{cd} — D2 om. 28^{cd} — ^{c}) K1 D9 एव, T2 G1 4 वै (for व) — K4 D8 (hapl.) om. 28^{d}–30^{a}, but cf v.l. 17 — ^{d}) K1. 5 D1. 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l. 17, 20 etc)

29 K4 om. 29 (cf. v.l 28), G3 (hapl.) om 29^{a}–30^{b} — D1 reads 29 after 28^{ab} (cf. v.l. 28) B Dn D5 D3–8 10 (marg sec m) read 29^{ab} after 17 (for the first time), *repeating* it here D2 reads 29^{ab} after 17 (cf v.l. 17), and om 29^{cd} (cf v l 28) — ^{a}) B (except B2) Dn D5 D3–8 10 (all first time) सदृक्षा (for सदृशा) — ^{b}) G1 4 5 मानवा भुवि (by transp) B2 (first time) पाडवा (for मानवा) — ^{d}) K5 रौक्मिर् B D (except D1. 2 9, D8 om) रुक्मी प्रद्युम्न एव च

30 K4 D8 om 30^{a} (cf v l 28), G5 om 30^{ab} (cf v l. 29), D7 also om. 30^{ab} — ^{a}) T2 G1. 4 वै (for व). — ^{b}) K1. 5 D1. 2 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22, 25 etc) K4 B Dn D5 D2–8 8 10 m युद्ध राजन्महालय — K5 om 30^{cd}. G3 reads 30^{cd} after 27 (cf v.l 14) — ^{c}) K1. 4 Dn1 D2 4 7–9 T2 G4 5 °नद° (for °नन्दि°) K1 हि, D7 9 10 तु (for च)

31 ^{a}) K4 D3 4 घोर या (by transp), D52 D1 T G1 2 M4 5 यो घोर — ^{b}) D52 D3 G2 M4 काशीकन्या

32 ^{a}) K4 D5 D5 6 पाचाल्यस्य, D2 द्रुपदस्य K1 D9 राजन् (for जज्ञे) — ^{b}) G5 M1 सा च (for च स)

33 ^{a}) K1 D9 10 स लिंग, K5 D7 कलिंग — ^{b}) K4 5 B D (except D7 9) पाचाल्यो K5 युधि दुर्मद — ^{c}) K1 D1. 2 8 9 च, T G ते (for व) G5 कौरव्य (for कुरव) — ^{d}) S पांडवा (for कृतास्त्रेण) K1 5 D1. 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf. v.l 17, 20, 22, 25 etc) — After 33, T1 ins कुरव कुरूनितर्य (gloss), and G3 reads 39^{ab} (cf. v l 14)

34 K5 D7 (hapl.) om. 34 — ^{a}) K4 B Dn D1. 3–6 10 T G1. 2 4 य (for यां) — ^{b}) K1 D1 निधनं किल, K4 B Dn D5 D3–5. 8 10 निधनेच्छया, T G निधन प्रति — ^{c}) D1 वीरेण (for रौद्रेण) — ^{d}) K D1 2 9 अभ्ययुक्षत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc) — After 34, G5 reads 42 (cf v l 14)

35 K4 G5 om (hapl.) 35 — ^{a}) K1 D9 G3 महाराज (for राजपुत्रा) — ^{b}) Some N MSS read केकया — K5 om 35^{c}–36^{b} — ^{c}) B Dn D5 D3–8 10 आमुक्त°, D1 आमृष्ट°, G3 सुदृष्ट°, G4 सबद्ध° (for सुमृष्ट°) — ^{d}) T2 ते ह्यभ्य°, G4 ते अभ्य° (for वस्तेऽभ्य°) K1 D1 2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v l 17, 20, 22 etc)

36 K5 om. 36^{ab} (cf. v.l 35) — ^{b}) B3 सत्यसगर — ^{c}) G1 5 वै (for वो) D1 वृष्णिसिंहेन T2 सेन वृष्णिप्रवीरेण — ^{d}) D2 सगम, T G M1 सगता

37 ^{a}) K1 चासीत्, K5 चासां (for आसीत्) — ^{d}) N (K2 8 missing) भविता व समागम — After 37, T2 ins

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामना ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G5 (hapl) om. 38 — ^{a}) B2 D8 9 च (for स) Some N MSS काशीपती — ^{c}) K1 D9 स एवातिमतो योद्धा, B1 D2 स तेषामभितो योद्धा, D1 स तेषामभियोद्धा वै, S (G5 om) ये(G2 4 ए)षामभिमतो योद्धा — ^{d}) K1 5 D2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf. v.l 17, 20, 22 etc.) T2 पाडवास्तेभ्युजत

C. 5. 2009
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९

यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०

यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१

यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२

तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३

जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः॥४४

एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

39 G5 reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14), M1 reads 39–40 after 41 — ^{a}) G2 6 M3.5 सघे (for सख्ये) — ^{b}) D9 पांडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्) D8 M1 °रथै° (for °स्मभि) G5 om 39^{e}–41^{f} — ^{e}) D1 आशी-विपसमा सर्वे — ^{d}) K1 5 D2 7.9 अभ्ययुक्षत (cf. v.l 17, 20, 22 etc).

40 G5 om 40 (cf. v.l 14), for the sequence of M1 of v.l. 39 — ^{d}) K1 5 D2 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v.l. 17, 20, 22 etc) — After 40, K1 D9 read 43^{ab}.

41 K4 G5 (cf. v.l 39) om. 41 K1 D9 transp 41^{ab} and 41^{cd} D6 reads 41^{ab} after 43^{ab} For 41^{ab}, D2 subst 326*, followed by 327* D1 om. 41^{cd}, D7 om 41^{cdef} — ^{c}) D2 दुर्जयः (for दुःसह°) — ^{d}) D2 °यशा° (for °रथः) — After 41^{cd}, K5 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd} D10 om 41^{ef} — ^{e}) G1 M2 वै (for व) — ^{f}) K1 5 D1.2.9 अभ्ययुंक्षत (cf v.l. 17, 20 etc) — N (except D10, K2 3 missing) ins. after 41 (D1, after 328*, D2 subst for 41^{ab})

326* अक्षौहिण्या परिवृत. पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।
[K5 यश्च (for योऽभि) D6 6 -ससृत , D7 -सस्थित]
D2 cont.

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भव ।
On the other hand, after 41, T1 M3 4 read 43, G3 reads 44, G4 reads 43^{ab} and *repeats* 41^{cd}, M1 reads 39–40, 43

42 T2 G1 M3 5 transp 42 and 43 G2 om. 42–43. G5 reads 42 after 34 (cf. v.l. 14) — ^{a}) K5 सश्रय पाडवाना च — ^{c}) G5 वै (for वो) — ^{d}) K1 5 D1 7 9 अभ्ययुक्षत (cf v.l 17, 20, 22 etc)

43 K1 D9 read 43^{ab} after 40, K5, after 41^{cd}. B (except B2) G2 3.5 om 43 (for G2 cf v.l 42) T1 M3 4 read 43 after 41, T2 G1 M3.5 transp 42 and 43 G4 reads 43^{ab} after 41, M1 reads 43 after 40 — ^{b}) S (G2.3 5 om.) ऋषभो नाम वीर्यवान् — G4 om 43^{cd} — ^{c}) D8 M तेन व(M3 5 क)र्षेण सहित ; T1 तेनर्षभेण सहित ; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिता — ^{d}) K1 D1 2 7.9 अभ्ययुंक्षत (cf. v.l 17, 20, 22 etc.). T G1 पाडवा अभ्य°, M पांडवास्ते(M1 4 °थै)भ्य°.

44 G3 reads 44 after 41 — ^{a}) K3 D32 D7 8 T G (except G1) M2 जरासंधि° D1 सहदेवो जरासधि. — After 44^{ab}, N (K2.3 missing) ins

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।
[B (except B5) Dn2 D1 8 °रथे (for °रथौ) K1.5 D1 2 7 9 10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ)]
— ^{e}) S (except G4) °राज (for °तेजा) — ^{f}) D2 पांडवार्थेभ्यो

45 ^{b}) D2 महारथा , D10 महीभृत° (for महीक्षित°) — ^{c}) K1 4 B1 2 5 Dn2 D8–9 M2 यानुपाश्रित्य, K5 B1 Dn1 D2 8 यानमा°, B3 यानमारुह्य, D1 यान्समा°, T G5 यात्युपा°, G1–4 M1 (*inf lin*) यांत्यपा°, M1.3–5 यान्यपा°. — ^{d}) T G M1 (*inf. lin*) धर्मराज व्यवस्थिता .

Colophon missing in K2 3 — *Sub-parvan* K1 4.5 B Dn D6 D8–10 संजययान, D2 यानसधि, G1 M1 2 सजयप्रतियान — *Adhy name* D1 सजयवाक्य; M3–5 पांडवबलाख्यान — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 D9 50, D5 49, D6 45, D7 G5 51, T G1–4 M 52 (M2.3.5 53) — *S'loka no.* Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।

C. 5. 2031
B. 5. 51. 14
K. 5. 51. 14

50

☞ This adhy. is missing in K2. 3 (cf. v. l. 5. 41. 1, 32. 15).

1 a) D5 M सर्व एव, D1 एते सर्वे (by transp.). K4 D8. 4 S महेष्वासा.

2 a) T1 G1. 5 तु (for हि). B2. 4 transp. मे and भूयो. — c) D1. 2. 7 क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 a) K4 D3. 4 रात्री सर्वास्तु, D5. 6 रात्रीयं सर्वा. — b) Some MSS. निश्वसन्. — d) D2 मृग (for पशु). K4 B D (except D1. 2. 7. 9. 10) अपर (for अबल).

4 a) K5 Ds2 D1. 2. 7. 8. 10 G3. 4 महाबाहो.

5 a) D2 अमर्षी चैव, T1 G1 अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — c) S (except M1) अनर्महास.

6 a) T2 G4 महेष्वासो (for महोत्साहो). — b) D5 °बुद्धिर्, D1. 2 °वीर्यो (for °बाहुर्).

7 a) S °गृहीतेषु.

8 a) K4 B Dn Ds D3–6. 8. 10 अष्टास्रि(Dn1 Ds1 D5 °स्त्रि)मायसीं; D2 शैक्यामेवायसीं, D7 शैक्यामयस्मयीं, T2 कार्ष्णायसमयीं. Ca. d. cite शैक्यां. S गुर्वी (for घोरा). — b) K4 B2. 4. 5 D (except D1. 7. 9. 10) °भूषणा (for °भूषिताम्). — After 8ab, T1 G1. 5 read 24ab (for the first time), *repeating* it in its proper place. — c) S भीमस्य (for मनसा). D1. 2 स- (for अहं). — d) D2 काल°, G2 भीम° (for ब्रह्म°). G2 उदित, G5 उद्यता (for उद्यतम्).

9 a) = (var.) 5. 57. 20a. K1. 4 D3–9 गजाना, K5 B4 Dn D1. 2. 10 G3 मृगाणा, B1. 2. 5 Ds T2 G1. 2. 4 कुरूणा, M करेणु (for रुरूणा). B2 T2 G2. 4 युद्धे° (for यूथे°). — c) K1 D7. 9 वीरो (for भीमो).

10 b) K1. 5 D9 एव, T1 G1. 3. 5 एष (for एक). T1 G1. 5 क्रूरकर्मकृत्. — c) K5 बकाजीवी प्रतीपश्च, S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. Cs cites विप्रतीप. — d) Dn1 रुषित, S तरसा, Ca. d. s रभस (as in text). G4. 5 तदा.

11 a) K5 Dn1 D2 T2 उद्वेजते (K5 °ति). — b) K4 D3. 4 सदा, K5 Dn D8. 10 ये मे, B Ds D1. 5. 6 T1 G5 यथा; G1 तथा (for यदा).

12 a) D2 यस्य (for तस्य). K5 G4 सतुष्टा; D1 °मुष्टा, D2. 7. 9. 10 °दुष्टा, T2 G3 M °त्रस्ता. — After 12ab, D2 ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्ध परपुरंजय ।

13 a) G3 °मान ह्यनीकानि. — b) Ds2 D5. 6. 8 न(D5. 6 न)रवारणयोधि(Ds2 °वाजि)ना, T G रथवारण°; M बलाद्वाजिन°. — c) D8 T2 G4 M च (for इव).

14 After 14ab, K4 B Dn Ds1 D2(marg. sec.

C 5. 2032 B. 5. 51. 15 K 5. 51. 15

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
मम तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

---

m) 3–6 8 10 (marg.) M5 ins.

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 *a*) T G1 अनिलाभं. — *b*) G2 यत्नेन (for यत्तेन). — *c*) D1 S (except G2 3 M1 2) नि- (for न). D3 तत्र (for सर्वे). — *d*) K4 B (except B1) D (except D1 7–9) transp. मम and पुत्रा. S (except G2) मनस्विन.

16 *b*) K4 B Dn Ds D3–6 8 10 पुरा हता; D1 2.7 निषूदिताः; T2 महाबला. (for समा°). — After 16*ab*, T2 ins.:

331* हिडिम्बबककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबला ।

17 *a*) D2 नासौ (for न स). — *b*) K4 B Dn Ds D1.3–8 10 बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D2 बाल्येपि मम संजय.

18 *a*) K1 D2 9 निष्ठुरस्य च निष्ठुरी, K4.5 B Dn Ds D1.3–8.10 निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं. — *b*) N (K2.3 missing) G4 भज्येतापि.

19 *a*) K4 B Dn Ds D3–8 शूरस्तथाप्र°, D1 बृहत्तथाप्र°, D2 बृहत्तमोप्र°, S बृहत्प्रति (T1 °स्पति ; G दिवस्पति) बलस्तात (G4 °स्तब्धो). — *b*) D1 2 प्रांशु° (for गौर). S तरुर् (for ताल). K4 5 B D (except D1 2.9) उन्नतः; T2 G2 उत्थित°, G1 3–5 उन्नतः (for उद्गतः). — *d*) S प्रादेशाद्; Ca प्रादेशेन (as in text).

20 *a*) G (except G3) M1 (*inf. lin.*) वायुम् (for वाजिनः). K1 5 B1–3 D1–6 8.10 T2 G (except G5) अभ्येति (see below), Ca अत्येति (as in text). T1 जवेन वायुतुल्येति. — *b*) K1 B1–3 D1–6 8 T2 G2.3 अभ्येति (see above). — *c*) K1 D7 9 अव्यक्तजल्पो, S अल्पल्पभाषी. — *d*) S पाण्डवो मध्यमो (by transp.).

21 G1 om. 21*ab*. — *a*) B1 2 श्रुत. — *b*) T2 G4 बाल° (also व्यास°), G2 आचार्य°, M1 (*inf. lin.* as in text) 2 बाल्य° (for व्यास°). K1 5 D9 यथा, S (G1 om.) युवा (G3 श्रुतं) (for पुरा). — *d*) K4.5 D1 2 7.9 T G M2 यथातथ्येन.

22 *a*) K1 D3 4 10 च, T1 अभि, G1.5 अथ (for स). — *b*) G4 हयान् (for रथान्). K4 5 B D (except D1 2.8–10) नरान्हयान् (by transp.), G3 हयाश्चरथान्, G4 रथान्हरन्. — B Dn Ds D5.6 8 transp. 22*d* and 23*b*. T G1 2 4 5 om. 22*d*–23*a*.

23 T G1.2.4.5 om. 23*a* (cf. v.l. 22). M3–5 *repeat* 22*c* for 23*a*. — *a*) K1.5 D7 9 10 °क्रुद्धो (for °रब्धो). — B Dn Ds D5 6 8 transp. 22*d* and 23*b*. — *c*) N (except D1.2, K2 3 missing) M5 मया (for मम). T1 G3 5 तावत् (for तात). — *d*) K4 D1 G4 M पूर्व- (for पूर्वं).

24 T1 G1 5 read 24*ab* after 8*ab*, *repeating* it here (cf. v.l. 8). — *a*) K1.4 D2–4.9 निकीर्णाम्; K3 Dn1 D7 10 T2 वि(Dn1 नि)स्तीर्णाम्, Dn2 D5 6 8.10m T1 G (except G5) निष्कर्णाम्, Cd.s निष्कीर्णां (as in text). Ca cites निष्कीर्णं. B3 पूर्णां; Ds D10m Cs शंक्या (for स्थूलां). — *b*) K4 B Dn Ds D2–6 10 सुपार्श्वां (D3.4 °श्वीं), D1 अपूर्वां, S अपर्वां (T1 G5 first time असह्यां) (for सुपर्वां). D7 महतीं, Cs कांचनीं (as in text). — *c*) D7 नादसयुक्तां; D8 तात निर्ह्रादा, S कृतनिर्घोषा, Ca d s शतसह्रादा (for शतनिर्ह्रादां).

25 *b*) B (except B3) D (except D1–4 7–9) T2

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

C. 5. 2053
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

G₃ ₄ °वेगित (for °वेगिनम्) — ᶜ) B₃ °मम, T₁ G₁ ₅ °महा- (for °मय) — ᵈ) T₁ G₁ ₄ ₅ कथ (for तात)

26 ᶜ) M विषमान K₄ D₈ ₄ नानुपश्यति, B₁ Dn₁ D₁₀ न हि मन्यते, Dn₁ D₅ D₈ ₆ ₈ नावमन्यते, D₁ नैव पश्यति, G₂ नावबुध्यति — ᵈ) D₅ प्रतापं (for प्रपात)

27 ᵃ) D₂ सग्राम (for °युग) S ते (for ये) K₁ ₅ B D (except D₁ ₂) गमि°, K₄ नदि° (for करि°) — ᵇ) K₄ B D (except D₁ ₂ ₉) मृत्यु° (for वायु°) — ᵈ) K₁ D₉ मृगा यथा, B₂ Dn₁ D₅ D₈ ₆ इवा मृगा, D₁ ₂ वने मृगा, D₈ यथा मृगा (for महामृगा)

28 ᵃ) Some MSS सैक्यां D₅ ₄ ता तु, T₂ G₁ ता च, G₄ तस्य (for तात) — ᵇ) D₁ T₁ G₁ ₄ ₅ षडश्राम् (D₁ °स्राम्), D₂ ₅ ₆ G₂ ₃ M₁ ₂-₅ षडश्रिम्, T₃ M₃ षडश्रम् (for षटस्रिम्) K₁ ₄ D₅ M₁ ₂ °तौजसा, T₁ G₄ °तौजस, M₆ °तौजसा — ᵈ) D₁ ₂ मामका (for मे सुता)

29 ᵇ) B (except B₁) °मस्तक — ᶜ) MSS सृक्किणी, सृक्कणी, सृक्विणी and °णी also — ᵈ) G₃ ₄ बहु (for मुहु)

30 ᵃ) M (except M₁) उत्सृज्य (for उद्दिश्य) K₄ B Dn D₅ D₂-₈ ₁₀ नागान, K₅ पातीन्, D₂ G₃ M₁ ₃ ₄ वातान्, T₂ पातान् and पत्तीन्, M₂ पात्रकान् (for पातान्) T₁ G₁ ₄ उद्दिश्य तानापतत — K₅ om 30ᵇ-31ᵃ — ᶜ) B D (except D₁-₄ ₈ ₉) T G₁ ₂ ₄ ₆ प्रतीप K₁ पततो न्मत्तान, D₁.₂ पुरतो मत्तान्, T₂ वदतो मर्त्यान्, G₂ प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्) G₃ प्रतीत सततो मत्तान् — ᵈ) K₁ D₉ ₁₀ परिगर्जत, B₁ ₂ ₆ D₉ प्रतिगर्जित, T₁ G (except G₄) °भजत

31 K₅ om 31ᵃ (cf v l 30) — ᵃ) D₉ उत्पातान् (for निगाह्य) — ᵇ) D₁ ₂ वीरान (for वरान्) S यो(G₁ ₅ M₁ ₃-₅ यौ)धाविर्दिश्य निघ्नत — ᶜ) K₄ D₈ ₄ ₇ वायुयुत° (for प्रज्वलित°) — ᵈ) K₅ न विमुच्येत, D₂ नावमु° (for अपि मु°) D₁ वै (for मे) T₁ G₁ न मुच्येरन्निमा प्रजा, T₂ G₂-₅ M₁ न मुच्येयुरिमा प्रजा, M₂-₅ अपि मुच्येदिमा प्रजा

32 ᵃ) Dn₁ G₁ ₃ M (except M₃) वीथी, B₁ T₁ G₂ वीथी, C₅ वीर्यां (as in text) D₁ ₂ °वीर्यो (for °बाहुर्) — ᵇ) T₁ G₁ ₅ भ्राम° (for द्राव°) K₁ D₉ नाग, K₅ गज, G₂-₄ इव (for मम) — ᵈ) G₁ युगांताग्निरिवोत्थित

33 ᵇ) G₃.₄ पुष्पितद्रुमान् — ᶜ) D₂ प्रधक्ष्यति K₁ D₉ महा (for रणे) — M₄ (hapl) om 33ᵈ–35ᵉ D₁ reads 35ᵈ for 33ᵈ (for the first time), *repeating* it in its proper place

34 M₄ om 34 (cf. v l 33) — ᵇ) D₁₀ विध्वस्तान् (for विध्वजान्) K₁ रथकूबरान्, K₅ D₁ ₂ ₁₀ भग्नकूबरान्, D₉ भिन्नकूबरान्, Ca d भग्नपुष्करान् (as in text) K₄ B Dn D₅ D₃-₈ ₁₀m विसारथिहयध्व(D₇ °ग्र)जान् — For 34ᶜ, D₁ repeats 33ᶜ — ᵉ) K₁ ₅ D₇ ₉ ₁₀ °व्याघ्रान् (for °व्याघ्रो) — ᵈ) D₁ reads 35ᵈ for 34ᵈ (cf v.l 33)

35 M₄ om 35ᵃᵇᶜ (cf v l 33), D₁ om 35ᵃᵇ D₈ ₄ om 35, D₁₀ reads it in marg — ᵃ) K₄ D₉ T₂ G (except G₁) गागो (for गङ्गा) — ᵇ) K₄ Dn₁ T₁ G₄ M₁ विविधद्रुमान् — ᵉ) K₄ B Dn D₅ D₅-₈ प्रभक्ष्यति, D₂ ₁₀ प्रधक्ष्यति (for प्रवे°) N (except D₁, K₂ ₃ missing) G₃ रणे (for महा) — ᵈ) D₁ reads 35ᵈ here for the *third* time (cf v l 33, 34) | T₂ पुत्राणा मे वृकोदर (= 33ᵈ)

36 D₁₀ reads 36 in marg G₄ (hapl) om 36 — ᵃ) K₁ D₇ ₈ वशे; K₄ B Dn D₅ D₂-₆ ₁₀ दिशो, K₅

C. 5. 2054
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 35

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनाधार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वसदाश्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीरा, T G1 8 5 M1 (*inf lin* as in text) 2 वध (for वश) — b) K5 B D (except D7 9) °भया° (for °बला°) — c) G9 transp पुत्रा° and भृत्या°.

38 a) K4 D8 4 वसुधा (for पृथिवी) S सूत (for देवी) — b) D1 2 जरासधभयार्दिता. — c) D9 तेनैव मागधेंद्रेण — d) K4 D1-4 9 प्रशासिता (for प्रता°)

39 a) K1 5 D7 9 10 भीष्मप्रभावात्, K4 D8 4 °प्रसादात्, G2 8 भीमप्रतापात् — c) K1 D1 2 8 T2 G4 ये न, K4 5 B Dn Ds D8-7 9 10 यत्र (for ते न) K4 B Dn Ds D8-6 8 M2 वशे (for वशं) — d) K4 B Dn Ds D8-9 तत्, D2 च (for वा)

41 a) K4 D1-6 °युक्त, T1 G8 4 °सक्त, G6 M1 °सिद्ध (for °सिक्त) B Dn Ds D8 दीर्घकाल(Dn1 °ल)-समास(B1 2 4 Ds D8 °यु)क्त — d) K4 D1-6 पांडव (for सजय)

42 c) D1 2 महाबाहु° (for गदा°)

43 a) K1 4 5 D3 4 7 9 T2 °ह्य(D8.4 T2 °ह्य)महावीर्यं, D1 2 °ह्यमनासाध्य, T1 G M °ह्यमनाहार्यं. — c) D8 इह, D8 4 G8 6 च, D8 G4 M8 वा (for इव) Ds D1 2 S अभि (G4 हि) (for अति)

44 c) B2 Ds2 D8 °चर्मण°; T G °सज्जिन (for °वर्मण)

45 ab) G4 भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च — c) B (except B8) Ds D8 तथैवाह; D1 यथा वाह — d) B D1 2 S वीर्यज्ञास्.

46 a) D1 S आर्यवृत्त. — b) D1 G1 2 विभत्सव, T G8 5 भिभत्सव., G4 corrupt.

47 a) K4 D8.4 तु भवेद्, S तत्तु वै (for सर्वतो)

48 a) S अविपह्य (T1 G1 8.4 °ह्या, T2 G8 °ह्य) (for ते पुराण) — b) K4 B1 2 4 D7 समाश्रिता, D2 अवस्थिता — c) A few N MSS तुमले

49 a) D1 सूत (for तात) — cd) D7 पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च

50 a) B2 D1 10 ये तु; B8 T2 यत्तत्, D8 यच्च (for यत्तु) B8 T2 मदाश्रय (T2 °ये), T1 G3 5 असदाश्रयात्, C8 असदाश्रय (as in text) G2 तात (for किंचित्). K5 D7 यत्त(D7 °द)स्मादाश्रयं किंचित्, M6-8 यत्तस्मादाश्र यात्किंचित् — b) K1 4 D8-8 9 हितम् (for दत्तम्) — K4 om 50d–52a

51 K4 om 51 (cf v l. 50) — b) B1 2 5 D3 8 क्षात्रधर्मं Ds2 D2 परीप्सव — c) K5 B D (except D1 2 7 9) क्षत्रिय° (for ब्राह्मण°) — d) D1 T1 G4.5 M4 परम् (for वरम्)

52 K4 om 52a (cf. v l 50) — a) D9 दाभव

विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७
मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि संजय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

C. 5. 2034
B. 5. 51. 61
K. 5. 51. 67

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for म वै) D3.4 S वो (for वै) — [b]) G2.3 M ये युयुत्स(G5 °त्स)व K4.6 B D (except D2.7.9) पाण्डवै — [d]) D2 तदेव म°

53 [a]) K4 Ds2 ननु, T G न तन् (for न तु) G6 विनाशाय (for विघाताय) — [b]) G6 नून, M जानन् (for ज्ञान) D2 भेषज (for संजय) — [c]) K4.6 B Dn2 Ds D1.2–8.10 T2 G2 अतिबल, D2 अनानिल — [d]) K4.6 B D (except D1.8.9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि)

54 [a]) G2 अपि हि, G4 ह्यवि, M3.4 (inf lin).6 ह्याधि- (M4 orig व्याधि-) (for ह्यपि) K6 संयुक्ता, Cs निर्मुक्ता (as in text) G5 विषयेभ्यो विनिर्मुक्ता — [b]) K1.6 D1–4.7–10 लोकसंग्रह, Cs as in text — [c]) K4.6 B2.4 Dn1 D8.4.10 सुखेद् (for सुखे)

55 [a]) K4.6 B1–3.6 D3 D2–8.10 मोहम्, B4 S योयम् (G4.6 यो मया) (for योऽहम्) Ds आसक्ता — [c]) K1.6 D7 राष्ट्र-, K4 B4 Dn1 Ds D3–5.8.10 राज्ये, D9 राष्ट्रे (for राज्य) D6 पुत्रेषु दारे राज्येषु, G2 पुत्रेष्वपि दारेषु (sic) — [d]) B3 पौरेष्वपि

56 [b]) K1.6 D6.6.8 तु (for नु) K6 B3 Dn1 D3.4.7–9 T G1 क्षेमम्, Cs as in text K4 B4.6 Dn Ds1 D1.6.6.10 G3 उत्तर (for उत्तमम्) — [c]) K4 D3.4 ह्यनुपश्यामि, D2 ह्यवगच्छामि, T1 G1.5 एव पश्यामि — [d]) T1 G1.6 अनयात्तत, G3.4 M2 अपि चिंतयन्

57 [a]) K4 आप्नोति, Dn1 D10 (sup lin) T G1.4.6 आयाति (for आभाति) Ds D1.2 द्यूतप्रमुखतो भाति

58 [c]) T2 G1.2 M प्रधि, Ca d s प्रधि (as in text) — [d]) M1.2 नात्र, Cs नास्मात् (for नास्य)

59 [a]) K4 B D (except D9) कुर्यां (for कार्यं) K1.5 D9 तथा, D5.6 च वै (for कथं) D5.6 तेषु (for कुर्यां) — [b]) K4 D3.4 कुत्र, G4 अनु (for क्व नु) In D9 the portion from 59[cd] up to 5. 60. 12 is lost on missing folios — [d]) K1.5 Dn1 D10 कालवशा(Dn1 °शे)नुगा, S क्रोधवशं गता

60 D9 missing (cf. v.l. 59) K4 B D (D9 missing) तदा (for पुरा) — [c]) T1 G1 रुदित (for निनदं) — [d]) T1 G3.6 M1–4 मा (for मां)

61 D9 missing (cf. v.l. 59) — [a]) T2 G1 M3.4 (sup lin).5 यदा (for यथा) — [b]) Dn1 चीयमान; D2 क्षोभ्य°, D10 नोद्य°. — [c]) K4 B D (except D1.2.7.10, D9 missing) वै तथैव (for तद्वदेव) — [d]) K1.6 D7.10 (sup lin) अस्मदीयान् (for मदीयान्) G6 सहितानर्जुनेन

Colophon missing in K2.3 D9. — *Sub-parvan* K1.4.6 B (except B2) D (D9 missing) संजययान (D2 यानसंधि); G2 M1.2 संजयप्रतियान — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1 51, D5 50, D6 47, D7 G6 52, T G1–4 M 53 (M2.3.6 54) — *S'loka no.* K6 60, Dn G6 61, D8 62

५१

C. 5. 2066 B. 5. 52. 1 K. 5. 52. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy is missing in K2 8 D9 (cf v l 5. 41 1, 32 15, 50 59).

1 =(var) 3. 46 5 — a) K1 नैवानृता, D8 चैतानृता, T1 G1 ता. सूनृता, T2 (orig.) G3.5 ता नानृता, T2 (inf. lin) G4 नानानृता; G2 नानाविधा, M तादृगृता (for वै नानृता) — b) K1 T1 M4 अनुशुश्रुम B D (except D7, D9 missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D9 °म.) — c) K1 D7 10 T2 G2 अद्य (for स्याद्) — d) K1 D2 10 S (except G3) यस्य योद्धा (by transp.).

2 =(var.) 3 46 8 — a) T2 तु न, G2 4 न च (by transp) — b)=3d D2 T1 G3.5 °धन्विन. — B2 (hapl) om. 2c–3d, K1 reads it in marg

3 B2 om. 3, K1 reads it in marg (cf v l 2) — 3ab=(var) 3 46 6ab. — a) D52 D7.8 G4 कर्णनालीकान् — K5 om 3cd — c) K4 प्रतीयान्, D1 युध्यतो, D2.8 प्रभेत्ता, Ca d प्रत्येता (as in text) — d) =2b S विद्यते सव्यसाचिनः

4 =(var) 3 46 9 — b) S वीर (T1 G1 चा त) नरर्षभं — After 4ab, N (K2 8 D9 missing) ins.

332* कृतास्त्रौ बलिना श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— c) K4 5 B D (except D1 8, D9 missing) G1 8 महात्म्यात्, T2 G4 उभाभ्यां, Ca. d माहात्म्यात् (as in text).

5 =(var) 3 46 10–11ab. K5 om 5a–8b — d) G4 M (except M1) जित° (for दृढ°) — c) T1 G4.5 M (except M2) तु (M1 inf lin. सु- as in text). A few MSS -तुमल K1 D8 Ca. d 8 तुमु(K1 D8 °म)ले युद्धे — f) G6 सर्वतः, C8 सर्वशः (as in text) K1 M1 Ca d 8 अपराजित T2 सर्वक्षत्रभयावह

6 =(var.) 3 46 11c–12d K5 om. 6 (cf. v l 5) — a) K4 D8 4 [अ]प्यस्त्र°; M1 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°) — b) D2 सर्वे· प्राप्त (for सर्वे प्राप्ता). — S repeats 6cf–10ab here (with v l.), reading the lines for the first time after 5. 18 45ab. — e) G1 (first time) यथा, G5 (second time) जये (for वधे) — f) S (first time) तव and (second time) प(T1 ते)र्थं, Ca. d तयोर् (as in text) K1 चै (for वा). K1 4 B D (except D1.2, D9 missing) फाल्गुनस्य K4 B (except B2) D (except D1 8–5 7, D9 missing) च (for वा)

7 =(var) 3 46 13 K5 om 7 (cf v l 5) S repeats 7 here (with v.l), cf. v l 6 — ab) B Dn D8 D. 6 8 transp जेता and हन्ता T1 G2 4 M (all first time) and T2 G1 2 5 (all both times) वा (for च) D1 2 नैवास्य (for चास्य न) — G2 om. 7c–8d. — d) K1 D7 समुत्थित· (for य उत्थित.)

8 K5 om 8ab, G5 om. 8 (cf. v l 5, 7) S repeats 8 here (with v l), cf v l 6 — a) D2 शस्त्राणि, G3–5 M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि) — b) D2 जयति न जयति च; S (both times) युध्यति विजयति च (G5 om second time) — c) S (first time) अथ तु, Ca एकात- (as in text). D2 चेह, T1 G1 (both second time) स्त्वेष (for स्त्वेव). — d) Some N MSS फाल्गुनस्य K1 5 तु, B2 D1 2 8 T2 (second time) G2 (both times) च, D8 4 7 10 G1 (both times) हि; M5 (second time) वा (for ह).

9 =(var) 3 46 14 S repeats 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ९
यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्न योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५
अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १७

यदोद्गमन्निशितान्बाणसंघा-
न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८
यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
ञ्श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९

C. 5 2105
B. 5. 52 20
K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

v.l.); cf. v.l. 6 — [a]) K_1 B (except B_1) D_3 $D_{1\ 6\ 7\ 8\ 10}$ समा सूत, K_5 समये तेपु, D_6 क्षपा सूत, T_1 G_5 M (all both times), T_2 (second time) and G_{1-3} (all first time) सहेंद्रेण; T_2 G_4 (both first time) सहस्राणि, $G_{1\ 3\ 4}$ (all second time) सहस्रेण, G_2 (second time) महेंद्रेण (for ममा सूत); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समा ‡ C_a त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेष । C_n त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थ । सधिरापं ।‡ — [d]) K_5 B Dn D_3 $D_{5\ 6\ 8\ 10}$ C_a विद्म , T_1 $G_{1\ 5}$ (all second time) वेत्ति (for वेद्मि) S both times (G_1 M_5 first time only) पराभव

10 S *repeats* 10^{ab} here, cf v l 6 — [b]) K_1 °समायुत , D_7 °यशोनिधि (for °समो युधि) — [c]) K_4 B_4 ध्रुव (for ध्रुव) K_1 कृत तात मत तस्य, K_5 क्षेम तस्य ध्रुव तात, $D_{1\ 2}$ ध्रुव तस्य भवेत्तात, S कृतं तस्य (G_3 कृतस्तस्य, G_5 अर्जुनस्य) ध्रुव तात

11 [a]) S युक्तौ (for यत्तौ) — [b]) B_3 वरिष्ट, C_a d अधिज्य (as in text). — [d]) D_2 इति (for अनु) K_4 B D (except $D_{6\ 7\ 10}$, D_9 missing) °शुश्रुम

12 [a]) $K_{4.5}$ B Dn D_3 $D_{2-6\ 8\ 10}$ नैवास्ति नो, D_2 न रथोऽस्ति, S नैव चास्ति — [b]) D_1 G_3 न योधा, G_4 M न हया — [c]) K_1 T_2 ते (for तद्) $D_{1\ 2}$ बुध्यते (for जानन्ति)

13 =(var) 3 46 15 — [a]) $G_{4\ 5}$ शोपयेत् D_1 M दीप्ता (for दीप्तो) — [b]) K_5 B (except B_5) Dn $D_{3.4\ 7\ 10}$ विपतन्, D_1 G_3 M पतती, D_2 प्रपतन्, $D_{5\ 6\ 8}$ निष्पतन् — K_5 om 13^{c}–19^{d}, D_3 om. 13^{c}–15^{b} — [c]) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3-6\ 8\ 10}$ तात (for कुर्यु) — [d]) K_4 B Dn $D_{3-6\ 8\ 10}$ कुर्युरस्ता (B_3 मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात)

14 K_5 D_3 om 14 (cf. v l 13) — [b]) D_7 एव (for इव) B Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6\ 8}$ धनजय , a few N MSS च फाल्गुन (for च फल्गुन) S विनिघ्नन्निव फल्गुन — [c]) K_1 क्रुद्ध शरसहस्रेण, S उत्पततीव (T_1 G_1 °तति च, T_2 G_3 °तन्निव) कायेभ्य

15 K_5 om 15, D_3 om 15^{ab} (cf. v l 13) — [b]) D_2 T_1 G_5 सर्वशः (for °तः) — [c]) K_1 गांडीवेयं, $B_{1\ 3\ 4}$ Dn D_3 $D_{7\ 8}$ T G (except G_2) C_s °वीर्य, D_1 °वाग्निर्, D_2 °वेन (for °वेद्ध) $D_{1\ 2\ 10}$ S (except M_5) दहेत्तात C_s cites आजौ (as in text)

16 =(var) 3 46 17 K_5 om 16 (cf v.l 13) — [a]) D_3 स ; $M_{1\ 2}$ वा (for सा) — [c]) K_4 B (except B_2) Dn $D_{1-6\ 8\ 10}$ बहुधा (for °ला)

५२

C. 5. 2106
B. 5. 53. 1
K. 5. 53. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

---

17 K_5 om 17 (cf v l 13) — [a]) Dn_1 स च (for कक्ष) K_4 B D (D_9 missing) महानग्नि (D_3 महावह्नि), G_3 दहेदग्नि — [b]) K_4 B D (except D_7, D_9 missing) प्रदहेत्, $G_{3.4}$ प्रदीप्त॰ (for प्रवृद्ध॰) — [c]) $G_{3\ 4}$ महाग्निर् (for ॰र्चिर्) M महानिलबलोद्धूत॰. — [d]) D_{10} तथा (for तद्वद्) T_1 $G_{1\ 5}$ मे सुतान् (for मामकान्)

18 =(var) 3 46 18 K_5 om 18 (cf v l. 13) — [a]) T G यतः (T_3 G_5 यथा) (for यदा). T G उद्वहन् (T_2 G_3 उत्सृजन्) (for उद्वमन्) T_1 G_1 निहितान् (for निशितान्) $G_{2\ 3}$ M ॰वर्षान्; G_4 ॰पूगान् (for ॰सघान्) D_3 यदोद्वमद्बाणसंघाञ्शिताग्रान् — [b]) K_4 B D (except $D_{1\ 2}$, D_9 missing) T तानाततायी, G_5 अस्त्राततायी. — [d]) K_4 B D (D_9 missing) अपार॰ (for अवार॰)

19 K_5 om. 19 (cf v l. 13) — [a]) K_1 तस्य, $D_{1\ 2}$ यस्य, G (except G_5) यथा (for यदा) M (except M_1) अपि (for हि) S प्रणादान्, all comm प्रकारान् (as in text) — [b]) T_2 श्रोष्यामि, all comm श्रोतास्मि (as in text) K_1 वा चातिवधे, K_4 B (except B_4) Dn_1 $D_{5\ 6}$ ताताव॰, D_1 धाताव॰; T_2 यानाव॰, G_3 नानाव॰ (for तानाव॰) All comm. cite आवसथे (as in text) — [c]) K_1 समं तत्र (for समन्ताच्च) G_5 हि (for च) G_3 तदा (for तथा) — [d]) S (except $G_{1\ 5}$) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in $K_{2\ 3}$ D_9 — *Sub-parvan* $K_{1\ 4\ 5}$ B D सजययान (D_2 यानसधि, D_9 missing), M सजयप्रतियान — *Adhy name* M अर्जुनप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 52, D_5 51, D_6 48, D_7 G_5 53, T G_{1-4} $M_{1\ 4}$ 54, M_2 50, $M_{3.5}$ 55 — *S'loka no.* Dn 20, D_8 21.

52

☞ This adhy. is missing in $K_{2\ 3}$ D_9 (cf. v l. 5 41. 1, 32. 15, 50 59) G_5 transp. adhy 52 and 53.

1 K_5 om. from 1[cd] up to 5 54 25[ab] — [c]) D_2 रणे, G_5 जयैर् (for जये). D_2 G_5 वृता, T_2 G_{2-4} रता (for धृता॰), cf. v l 3[d].

2 K_5 om 2 (cf v.l. 1). — [cd]) A few MSS पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K_1 वग॰, D_2 सर्व॰, $D_{7\ 10}$ अग॰, T_2 अन्य॰ (for वत्स॰)

3 K_5 om. 3 (cf v.l 1). — [a]) D_3 यः सर्हेद्रान् — [b]) $B_{2\ 5}$ D_8 $D_{1-3\ 10}$ वशी (for बली) — [c]) Dn_3 Cn स स्रष्टा, D_1 स ज्येष्ठो; T_1 $G_{1\ 5}$ श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो) D_8 स्रष्टा (for कृष्णः) — [d]) K_4 $D_{1\ 2}$ वृत॰, G_2 रत (for धृत॰), cf. v.l. 1[d].

4 K_5 om 4 (cf. v.l. 1) — [b]) S क्षिप्रहस्तवान् — [c]) K_1 S संप्राप्त (for शैनेय.) T_1 $G_{1\ 5}$ स्थायी (for स्थाता) — [d]) D_7 बीजवद्विसृजन्, G_5 जवात्प्रतिवपन् Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 K_5 om. 5 (cf. v.l. 1) — [a]) D_7 $G_{4\ 5}$ पाचाल. — [b]) T_1 $G_{1\ 5}$ दृढवर्मा, T_2 G_2 M कृतवर्मा; G_3 कृतकर्मा; G_4 धृत॰ (for क्रूर॰)

6 K_5 om 6 (cf. v l 1) — [a]) K_4 $D_{3.4}$ तु (for च)

7 K_5 om 7 (cf. v.l. 1) — [b]) D_1 बलं, Ca_3 जाल (as in text) G_5 अतकृत्; Ca. d 3 अन्तरा (as in text). — [c]) G_5 हरिष्यति K_4 $B_{2\ 4}$ Dn D_8 $D_{3-8\ 10}$ m C_8 न मे सैन्या(D_7 सेना)स्तरिष्यति, D_2 सेना हनिष्यति मम — [d]) D_7 तत॰ शोचामि, T G_{1-3} M_1 इत्यभिक्रो॰; G_4 अभिक्रो॰, M_{2-5} यदि क्रो॰

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२
तनुरुच्चः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६

C. 5. 2120
B. 5. 53. 16
K. 5. 53. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 1) — a) D1.2 यश॰ (for मन॰) — b) G2.4 M1 (inf. lin.) बल॰ (for लक्ष्मी॰) D8 D1 M1.2 3 (inf. lin. as in text) 5 ॰वर्चसा, T2 M4 ॰वर्चस — d) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिर

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 1) — a) K1 D7 T G सु(G4 सं)प्रसंन्न (T2 ॰न्न); M सु(M2 स)संपन्न — b) K1 D8 युज्य, K4 Dn D2-6 G8 युद्ध-, B1 2 5 D5 D10 युग्य-, B3 4 D1 T2 योग्य, Ca d s योज्य- (as in text) — c) K4 B Dn D5 D2-6 वीरैर् (B3 सर्वैर्), D8 घोरैर्, T1 G1 5 मित्रैर् (for पुत्रैर्) D7 10 शूरैश्च भ्रातृभिः पुत्रैर् — d) D1 T1 G1 4 उपपन्नैर्

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 1) — b) D2 मित्रभृत्यैः, D7 नैपुण्येन, Ca d s नैभृत्येन (as in text) — d) D2 धी॰, T1 G1.4.5 श्री॰ (for ह्री॰)

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 1) — a) S (except M2) श्रुतात्मा (for कृ॰)

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 1) — a) K1 एव, K4 B3 4 अपि (for इव) T2 मर्त्य (for मन्द॰) — d) K4 B2 4 D (except D7 10, D9 missing) नष्ट॰ (for मूढ॰)

13 =(var.) 5. 36. 47 (q.v.) K5 om. 13 (cf. v.l. 1) — a) Dn D5 m तनुरुद्ध, Ca d np तनुरुच्च (as in text) — b) K1.4 B4 D (D9 missing) Ca d मिथ्योपचरितो मया, T2 जांबूनदसमप्रभ

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 1) — a) B3 5 नैव युद्ध (for तैरयुद्ध)

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 1) — a) T1 G1 च परा (for परमा) K4 B2 4 Dn D5 D2-6 8 बुद्धि॰, D1 शक्ति॰ (for शान्ति) D7 10 इयमेव परा शांति, T2 एवमेषा परा शांति, M2 एषा तथा परा शांति — b) D5 D2 7 10 T2 G3 5 यथा (for यया) D1 T2 शाम्येत S (except G2-4) मति॰ (for मन) — B5 om. 15c-16a — c) K1 D8 यदित्थ युद्धम् — d) K1 T2 G3 शात्या, T1 G1 5 गत्वा, G2 M शात्या (for शान्त्यै) S (except G4) यतेमहि

16 K5 B5 om. 16 (cf. v.l. 1, 15) — a) D5 2 D6 G1.2 न तु न, D7 न पुन K1 Ca d शिष्यमाणानां, K4 B (B5 om.) D (except D1, D9 missing) क्लिश्यमानाना (B1-3 ॰मानान्वै), G3 क्षममाणानां, G4 शाम्य॰, C5 शिक्ष॰ (as in text) T1 ननु निरीक्षमाणानां — c) B2 D5 S Cd.s जुगुप्सते, Ca as in text D3 4 च, D7 स्व (for ह्य) — d) D2 G3 ममैव, all comm. मामेव (as in text)

Colophon missing in K2 3 D9, K5 D8 om. it. — *Sub-parvan* K1 4 B Dn D5 D1 3-7 10 सजययान, T1 G1 M सजयप्रतियान — *Adhy. name* M (except M1) धर्मपुत्रप्रशंसा — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1 53, D5 52, D6 49, D7 54, S 55 (M2 3 5 56) — *S'loka no.* Dn D5 16.

53

☞ This adhy. is missing in K2 3 5 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1, 32. 15, 52. 1, 50. 59). G5 transp. adhy. 52 and 53.

1 G5 om. 1-2 — a) K4 भाव॰, G2 क्रुद्ध॰, G3 कृत्स्न॰ (for क्षत्र॰)

2 G5 om. 2 (cf. v.l. 1) — b) K1 4 D5 D2 7 10

५३

C 5. 2121
B. 5. 54 1
K. 5. 54 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स कुमारवत् ॥ ५
परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर° (for धीर°). D5 D6 8 धीमत., D1 निश्चय, T1 G1 निर्णय (for नित्यश.) — °) B (except B8) Dn1 D8 4 य (for यत्) T G1.2 M (except M1) °शतम् (for °वशम्) D1 आपन्नः, D5 अन्विच्छे., D8 S (G5 om) आगच्छेत् (T1 °च्छत्, M5 °च्छे) — d) K4 B8 D (except D6 8, D9 missing) तत्वज्ञ, S (G5 om) सत्वस्थ D7 T2 G1.2 M2 सव्यसाचिन

3 a) D1 G8 नैव, C8 नैष (as in text). G5 एव॰मेतन्महाराज — b) D2 तावकाश्च कृता° C8 cites शश्वत् (as in text) — c) S अर्दि(G8 °र्थि)ता (for आदित॰) K1 पार्थौ. — d) K1 निकृतो, Dn1 D8 4 वञ्चिता (? gloss), S (except G2 M6) निकृत्या (for निकृता) — After 3, S ins

333* स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथ वीरैर्जितां भूमिमखिला प्रतिपद्यथा॰ ।

[= (var) 7 — (L 1) G3–4 ते (for तैर्) — (L 2) G6 प्रतिपद्यते]

4 a) K1 D1.7 10 T G3 5 M (except M2) ज्येष्ठ॰ (for श्रेष्ठ) D8 G5 सुहृच्यश्च; D2 गुरुर्यस्य, T1 सुहृदश्च. — c) K1 S स्व(T G सु)मत (for हि हित)

5 b) S °जित (G4 °जयं) (for °जितान्) — After 5, T G (except G2) read 10.

6 a) K1 D7.10 तान्, K4 D5–6 स्व, B Dn D5 D8 च, T1 G1 4.5 तु; T2 ते (for स्म). — c) D1 राज्यं कृत्स्न (by transp) M (except M1) इह (for इति)

7 After 7ab, D5 (marg.) 8 ins.

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— D2 transp 7cd and 8ab. — c) K1 पृथक्; S कथं (for अथ) D2 वीर्यार्जिताम् K4 B D (except D7.10, D9 missing) उर्वीम् (for भूमिम्) — d) D5 S (except T2 G1 2) प्रति° (for प्रत्य°)

8 D2 transp. 7cd and 8ab. — a) D1 S (except T2 G1 2 4) °वीर्यजिता — c) K4 D1–3 7 एव (for एव) — d) G2.3 साधु° (for राज°)

9 G4 (hapl) om. 9 — c) K4 पुरा (for पुन॰)

10 T G (except G2) read 10 after 5 — c) K4 B2 D1–4 T2 G2–4 वने (for वन)

11 a) K4 शरजालान् — b) K4 D10 (sup lin शरान्) सितान्, B8 तथा (for शितान्)

12 a) Some N MSS. फाल्गुन S C8 पाण्डव(C8 °व॰)श्रेष्ठो — b) K1 D8 4 5 गांडिव, C8 as in text. — d) K4 B1 2 5 D (except D1 2 7 10, D9 missing) आयुधाना, T2 अस्त्राणां च (for चक्राणा च)

13 a) D5 8 तु (for च) — c) G4 वहतो; G5 सुरथो (for सरथो) — d) B (except B4) Dn D6 8 बहून्; G5 युधि (for वहन्) G3 4 वाहा॰ श्वेतहया रणे (G4 रथे) — e) B4 D5 ते, D2 T2 G2 8 M चो, T1 G5 वै; G1 4 यो (for नो) S राज्ञ॰ (for राजन्) — f) D1 6 इवोदित

एवमेतानि सरथो वहन्श्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९ [C. 5. 2142 B 5. 54 22 K 5. 54 22]

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

14 b) D5 T2 G4 M (except M1) अखिला (for नि°) — d) K1 B5 Dn2 D5 D3–5 8 10 °सत्तम

15 c) M दुर्योधनमुखान् D7 तात, D10 सर्वे (for दृष्ट्वा)

16 a) T1 G1. 2 5 °बलाद् (for °भयाद्) K4 B2 5 Dn D5 D3–6 न भीमार्जुनयोर्भीता — b) B1 3 4 Dn D3–7 10 लप्स्यति, T G लभते B5 T2 G3 4 प्रभो, T1 G1 5 कथ (for विभो) — c) S (except G5) °बाहो (for °राज) — d) D2 10 (m as in text) °चारिण (for °सारिण)

17 a) D1 2 तात, G2 एव (for अद्य) D8 नार्छति, G3 M नेच्छंति — b) A few MSS पञ्चाला Some N MSS कैकया B4 मद्रकै° (for च सके°) — c) Some MSS साल्वेया B3 शूरसेनाश्च सर्वेपा — d) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते, B3 शाल्वेया अवजानते, D10 सर्वे ते त्वावजा°, S सर्वे प्राच्याश्च मारिष — e) D7 10 transp ह्येते and सर्वे S एव (for ह्येते) T1 G1. 5 आगता° (for गता°) — After 17, S reads 18ef, while N (K2 3 5 D9 missing) ins

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रे सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 D3 4 6 भक्ता Ds1 तस्य K1 D7 10 दुर्गा स्मभि°, D1 महावलै (for सदैव ते) B5 Dn1 D2 3 6 तै° (for ते)]

18 a) D1 अर्हानेकश्च राध्येयो, D2 अर्हानेव तु राधेयो, D7 तानेव बुबुधे यो वै, D10 अनर्हा नैव बुबुधे, S अनर्हा येन बध्येत (T1 बाध्येत, G2 बुध्येत, G3 5 युध्येत) — b) S धर्मयुक्तो विचक्षण — After 18ab, K4 B D (except D1, D2 marg sec m, D9 missing) ins

336* योऽक्लेशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्यधुनापि वै ।

— c) S सर्वैरुपायैर्निग्राह्य — d) D1 2 7 T2 G4 M1 (inf lin) 3 4 (inf lin) सोधम, T1 G1–3 M1 5–8 सोधर्म्य (for सानुग) — After 18cd, S ins

337* अपरोक्ष महाराज साक्षाच्चैन ब्रवीम्यहम् ।

[M एतद् (for एन)]

— S reads 18ef after 17 — e) K1 D5 6 महाराजन् S पुत्रस्य तव दोषेण — f) K4 5 B Dn Ds D2–8 नानु°, D1. 10 नात, G5 नाव° (for नात्र)

19 a) K4 D3 4 G3 प्रोक्त (for चोक्त) — b) S तथा भीष्मेण धी° — e) K4 Dn2 D1 3 G1 अनीशेनैव, D7 °शे तव, T2 G2–5 °शे त्वयि Ca d cite अनीशेन (as in text) — f) D2 एव (for एतन्)

Colophon missing in K2 3 D9, K5 om it — *Sub-parvan* K1 4 B D सजययान (D2 यानसधि, D9 missing), T1 G1–4 M सजयप्रतियान — *Adhy name* M पाडवप्रशासन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 G5 54, D5 53, D6 50, D7 55, T G1–4 M 56 (M2–5 57) — *S'loka no* Dn 22, D5 38, G5 23

54

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l. 5 41 1, 32 15, 50 59) K5 om 1–25ab (cf v l 5 52 1)

1 G2 4 M1–3 5 om 1cd, T2 reads it in marg — c) T G1 5 च (for स्म) K1 Ds2 परा (for परान्) K1 B3 4 Dn Ds D5 6 8 T2 G3 जेतुं (for राजन्) M4

५४

C. 5. 2143
B. 5. 55. 1
K. 5. 55. 1

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परान्राजन्) — [d]) K1 राजेंद्र; B3.4 Dn Ds D5.6.8 G3 बलिन, T1 राजंश्च (for विजेतुं). D1 वय, D2 प्रभो (for विभो)

2 [a]) K4 B D (except D1.2, D9 missing) G3.4 वने K1.4 B1.2.5 D2-5.8 G3 प्रव्रजितान् — [c]) D2 महता च बलौघेन — [d]) K1 परराष्ट्रवि°.

3 [a]) A few MSS कैकया or कैकेया — [b]) T1 G1 वीर्यवान्, T2 M पार्थिव (for पार्षत.) — G5 om. 3[cd] — [c]) G3 आययु (for अन्वयु) D10 पार्थं, M1.2.5 (*inf lin*) पश्चाद् (for पार्थान्) — [d]) D1.2 ये, G4 हि (for अन्ये)

4 [c]) K1 विगर्हन्नप्यसंगम्य; D1.2.10 S वि(G1.2 व्य)गर्हयंत (D1 °त) सं°

5 [a]) D5.6.8 G3 युधिष्ठिर समासीनं — [b]) T2 अनुजै (for अजिनै) S परिवारित — [c]) G5 सगम्य; M2 संगत्य, Ca d संहत्य (as in text) — [d]) K1 B5 Dn1 Ds T1 G (except G3) पर्युपासत

6 [a]) K1 °दानेन, D1 °दानस्य (for °दानं च).

7 [a]) K4 B Dn Ds D2-6 M4 चैव, D1 एवैतन्, D3 एव तु, G चैते (for चैतन्) D1.2 ते (for तु) — [b]) K1 B5 D1.2.5.6.8 T2 G2.3 °कृपास्तथा, G4 °कृपादय·

8 D1 om 8[ab] — [a]) B Ds1 न न·, Dn D6 तत, Ds2 न तु, D2 नाव·, T G4 न चेत्, G1.3.5 M न च, G2 न हि (for न ते). Ds D3-5.8 T2 समरे (for °ये) — G1 om 8[cd].

9 D10 om. 9[a]-10[a] — [a]) Dn1 चै, G2 हि (for च). K4 B D (except D1.7, D10 om, D9 missing) G3 M2.5 विदुरात् — [b]) B2-4 Dn Ds मता मम, D1.3 T G1.5 महात्मना (T2 °ना) (for महात्मन) — [c]) K4 B D (except D1.2.7; D10 om, D9 missing) M3 तु (for च) — [d]) B2.3 D3.5.6.8 T1 G3.5 M3-5 °सत्तम

10 D10 om 10[a] (cf v.l 9) — [a]) D1.7 G2 हि (for च). D2 T G1.2.4.5 M न कृत्स्न (by transp), D7 न· सर्वं. G3 समुच्छेद तत· कृत्वा — [b]) G3 कृत्स्न (for कृत्वा). D2 तत्र (for तात) — [c]) B1.5 Ds1 ऐक° (for एक°) K1 Ds2 D10 च, D2 G3 हि, G4 स, M1 स्व (*inf. lin* as in text) (for स)

11 [b]) M (except M1) प्रणिपात, Ca d as in text — [d]) T2 G2.3 °योत्स्यामहे

12 [a]) T1 नियते, T2 G5 नियत — [b]) G4 ह्यस्माक तु परा°

13 [c]) K4 D3.4 पांडवै. सर्व·, G1 पांडवा सर्वे — [d]) T1 G1 दुर्धूतेन (for स्वज°)

14 [b]) K4 B D (except D1.3.10, D9 missing) सधिनं. (for बन्धूनां) Cs cites सधि· — [c]) T1 G (except G2) चैव (for स्वेव) — [d]) K4 B D (except

तरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
त्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
तं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
त्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
रं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
तो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
त्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
मिद्रुग्घाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
समर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
कैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
गच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
रैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
ते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ २०
घान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाथ समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ २६
एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७ C. 5 2170 B. 5. 55. 23 K. 5. 55. 23

D1. 10, D9 missing) जनाधिप, T2 नरेश्वर (for जने°) — f) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्) — After 5. 56 27, G3 repeats 14–42ab, with Dn readings!!

15 b) T2 उपरोधन, G8 आपराध°, M8 अपरोध° — e) K1 D10m इंद्रियार्थं, T1 G (except G4) M8 त्वत्प्रियार्थं K1 D1. 2 7 10 पुरा चै(K1 वै)तद्, Dn D8 पुरे चै(Dn1 वे)वद्; S परैं(G8 वध)श्चैव — d) K1 D7 10 नृपोत्तम; D1 नराधिप, S जनेश्वर (for नरो°)

16 e) K1 D1 7 M2 8 प्रतिहरिष्यति; T2 परिवारयिष्यति hypermetric) — d) D8. 4 8 T2 G3–5 कुलच्छेदेन

17 e) G5 मा चाहुर् (for मत्वा मा)

18 a) D1 द्रोग्धारो वै, G8 अभिरुद्धा, G4 °क्रुद्धा, G5 द्रुह्य°, all comm °द्रुग्धा (as in text). G3 च केचिन्न, G4 परे चैव, G5 परश्चैव; Ca परे चेन्न (as in text). Cd cites चेन्न (as in text) — b) D1 नरेश्वर (for पर°) — d) D7 भुवि (for युधि) K1 D7 10 G4 नरेश्वर, K4 B Dn Ds D3–6 8 10m समाश्रि(D3 4 °श्रि)तान्, D1 परतप for जने°)

19 a) K1 B3 D7 10 T2 G5 स्म (for स्मो) — b) D4 reads पांडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्

20 a) T G1–3 5 M अपि (for हि) G4 पुनरेकेन भीष्मेण — e) K4 B (B4 marg) Dn Ds D3–6 अभि°, D2 7 G8 अपि (for अभि)

21 b) D8 G5 M2 °सत्तम

22 d) G8 M1. 8 4 व्येतुं; G4 व्यपेतु (for व्येतु) — e) D10 एतेषां (for इत्येषां) — f) K4 B D (except D7 8 10, D9 missing) तत्कालेमिततेजसा, T1 G1. 5 तत्कालमतितेजसा, G4 तस्मिन्कालेमितौजसां

23 e) D1 G8 तस्मात् (for अस्मान्) T G (except G2) इमे (for अमी) — ef) T1 भिन्न°, M1 हीन°, Ca छिन्न° (as in text) T2 पर वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः सभिन्नपक्षका

24 M1 om 24 — d) B Dn Ds D3–6 समानीताश्च Ca cites समानीता, C8 मया आनीता M (M1 om) बांधवा (for पार्थिवा)

25 K8 resumes from 25cd (cf v l 5 52 1) — a) T1 G1 8 अप्यग्नीन् — e) B D (except D7 10, D9 missing) G4 मदर्थं — d) D8 कुरुनदन, D1 7 10 S भरतर्षभ (for कुरु°)

26 a) D10 G5 अपि (for इव) D1 G8 M त्वा (for त्वां) — b) D7 हसति स्म (for प्रहसन्ति) K1 M1 इव, B8 च, D7 8 G8 तु (for इह) D1 8 4 दुःखिता — e) D7 10 प्रलपत — d) Dn1 G8 M °विकत्थनै, C8 as in text Ca d cite परेषा विकत्थने

27 a) D1 एव (for एषां) D1 2 om हि K5 D1. 2 राजन् (for राज्ञा) — b) Dn D7 T1 G1. 2 समर्थ, D1 M

C. 5. 2170
B. 5. 55 29
K. 5. 55 29

सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थौ.; D2 G4 समर्थान् — [d]) G4 M1 3 4 व्येतु K1 5 D1 भयमुत्तम, D2 7 10 मानसो ज्वर°; S मानस भयम् (for भयमागतम्)

28 [a]) K4 B Dn Ds D2 7 8 (by corr) 10 m जेतु (for सर्वां) D7 समर्थां, D8 (before corr) G1 संग्राम° (for समग्रां) D5 येनास्ति (for सेनां मे) — [b]) D1 2 S °रूपा (D2 °रूपा) हि (for °रूपेयं) All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text) — [d]) G1 4.5 हि (for अपि) K4 B Dn Ds D3-6 8 ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः

29 [a]) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T2 तच्छ्रुत्वा). — [b]) K1 B3 4 Dn D1 7 स्म, K5 D2 S च, D10 तु (for स) K1 5 B3 5 D8 10 T1 G3 याचते — [c]) K1.5 D7 10 अय (for हि) — [d]) K1 5 D7 10 एव, T2 G2 3 चापि (for चैव) K4 B D (except D1 7 10, D9 missing) विभो (for प्रभो)

30 [d]) K4 B D (except D1 2 7, D9 missing) वेत्सि (for वेत्थ)

31 K1 D1 T2 G4 om (hapl) 31[cd] — [c]) K5 D7 नास्ति (for नासीत्). — [d]) K5 D7 10 वा न (for न च)

32 [a]) K4 B Dn D2-7 दु खोषित (B3 दु खे जित), Ca d s दु खोचित° (as in text) — [b]) K1 5 D2 7 10 विद्याया (K1 °यां) पारगस्, Dn2 D1 S विद्यापार गतस् T1 G3 4 M4 तदा (for तथा) — [c]) S तेभ्यश्च (G5 युद्धे च) (for नान्येभ्यो) D2 तस्माद्भीमाद्न चान्येभ्यो — [d]) K1.5 ते (for मे) D1 विद्यते मे भय क्वचित्

33 33[ab] = 39[cd] — [c]) D3 4 संकर्षणश्च; Cs d as in text T G (except G1) भवने (for भद्रं ते). — [d]) D1 7 यत्तदेन (of Cs below), D2 यत्र चैनं, D3 4 यत्तदेव; D10 यत्र दैन्य, S तत्र चैन, Ca.d यत्तदैन (as in text) Cs cites यत्, तत् and एनं D5 D2 7 Cd s °विशा, D10 °गतं, Ca °वस (as in text). K1 Dn1 यत्तदेनं (Dn1 °दस्र) पुरावस, K5 युद्धेन व पुरा कृत (sic)

34 [b]) T1 बले वा, G3 5 M बले च (for बलेन) K1 5 D7 10 अरम्यधिको, Dn1 D5 अस्त्य°, D1 अस्यतुलो; M3 4 अप्यधिको (for अभ्यधिको)

35 [a]) T G चेत् (for य) — [c]) T G तदै (G2 तथै)वैन (G4 तत एनं) (for स एवैन) K4 B2 D (except D2 10) G4 घोर (for घोरं)

36 G5 M1 om (? hapl) 36[cd] — [d]) D1 राजन् (for नित्य) D10 (*sup lin* as in text) S वृकोदर (for मनो°)

37 G3 (hapl) om. 37[ab], D2 reads it in marg — [a]) D7 राजन्, G5 अप्याजौ (for ह्याजौ) — [b]) K4 B D (D9 missing) मया (for मम) — [c]) D1 2 वसुधा (for पृथिवीं) — [d]) K5 गतासु° (? gloss), Ca परासु° (as in text)

38 [b]) T2 वज्रिणा (for हिमवान्) K1 5 B1.3 5 D1 2 3 T2 G1 2 M5 इव (for अपि). — [c]) K4 5 B D (D9 missing) T2 G1 2 4 विदीर्येत

39 [a]) S °जानीते (for °जानाति) — 39[cd] = 33[ab].

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
सर्वे एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।

C. 5. 2197
B. 5. 55. 54
K. 5. 55. 55

40 c) D2 8 T1 G1 °कृत, T2 °भय (for °मय) — b) M व्येतु (for ब्येतु) B3 व्येतु ते भयमाहवे, T2 व्येतु राजन्महाहवे — c) K5 M1 ह्येतत्, G2 सर्वं, G3 शोक (for ह्येन)

41 a) D5 अस्मिन् (for तस्मिन्) D1 2 हते मया (by transp.), S महाहवे

42 c) D1 °ज्योतिषेश्वर°

43 c) K4 B Dn D5 D3-7 10 Ca समेता, D1 2 T2 G2 M2 समस्तान्, D8 समेतान् (for समस्ता) S एव (for एतान्) — d) D1 यममंदिर

44 a) K1 समस्ता; K5 D1 7 समर्था (for समग्रा) K1 (before corr.) D5 पृथिवी (for पार्थिवी) S समर्था (G4 सामान्या, M2 समस्ता) पाण्डवीं सेना — b) D5 6 8 पार्थिवानां, S हरिकेतु (for पार्थमेकं) D1 2 10 m प्रत्याधितु (for धन°) — c) S (except M1 2 5) तस्माद् D1. 2 8 T G अशक्तो

45 b) K1 5 शतशो विचितो मृधा, K4 Dn2 D3 4 (m as in text) 7 10 °शो निचितोवश, D1 2 °शो निचितोगदा ; T1 G M1 शतशो (G1 दशाप्या) वृष्णता दिशा, T2 M2-5 °शो विजि(T2 °ष्ट)ता दिशा Ca cites निचित, Ca d s अगदा — d) D2 पार्थो गता (by transp.)

46 a) K4 B Dn D3 D1 2-6 8 10 T2 G3 4 M2 अपि, D2 अथ (for हि) — b) Some MSS. and Ca s शान्तनोर्, Cd as in text K1. 5 D1. 2 8 अपि (K1 अपि च); D7 10 इति, Ca d s अधि (as in text) S शंतनो रथिना वर — c) M1 ब्रह्मर्षिसदृशो — d) K4 B (except B2) D (D9 missing) Ca सुदु:सह (D2 दुरासह, D7 दुरासद), G2 सुदुर्जय (for दुरुत्सह°) — After 46cd, N (K2 8 D9 missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— e) S अपि (for हि) D1. 2 उक्त: पित्रा ह्यसौ पूर्वं — f) G2 कामतस्त्वं मरि°

47 a) D1. 7 महर्षेश्च — b) T2 G1 2 M2 5 अपि (for वि) K4 B Dn Ds D2-6 द्रोणो द्रोण्यामजायत — D1 (hapl.) om. 47d–50a

48 D1 om. 48 (cf. v.l. 47) — a) K5 कृपाचार्यो मुख्योय च, G3 कृपाचार्यश्च मुख्योय — b) K5 D10 S (except T2 G1. 2) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्) — c) D2 °स्तंभभव, G5 °स्तबेभवत् G4 धी° (for श्री°) — d) G3 M2 न वध्य (for अवध्य)

49 D1 om. 49 (cf. v.l. 47) — a) G2-4 तु (for हि) K4 B Dn Ds D2-6 8 °जास्त्रयो ह्येते (D2 ह्यत्र) — b) G3 पुत्रो (for माता) G2-4 M1 3 4 अथ (for च) — c) K1 B2 D3 S (except G3 M2-4) अश्वत्थामा

50 D1 om. 50a (cf. v.l. 47) — b) D1 ब्रह्म° (for देव°) — After 50, N (K2 8 D9 missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुन शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G2 4 M om. 51 — b) Dn1 D3 4 6 G3 कर्ण स्तुल्यो (by transp.) — c) K4 Dn1 D1 तु (for च)

52 ab) D5 कवचे (for रुचिरे) D6 G4 5 वास्ता, D8 आस्ता (for चास्ता) K1 रुचिते शुभे; G3 रुचिरप्रभे K4 Dn1 D3 4 S (except T1 G1) transp. रुचिरे and सहजे — c) B3 4 Dn2 D7 8 शक्त्यर्थं, G5 M शक्त्यर्थे (M1

B. 2198 C. 5 55 55 K. 5 55 55

ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवांस्त्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६
भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

---

inf lin as in text) — ^{d}) Dn₂ T₂ G₂ परतप — ^{e}) D10 m सफलया (? gloss) (for अमोघया) — ^{f}) D7 T1 G (except G6) परम(G3.4 समर)भीपया

53 ^{a}) D7 शक्त्याप°, G2 5 M (except M4) °गूढश्च, G3 शक्त्याव°, C8 as in text. — B4 om 53^{cd}, G2 3 om (hapl) 53^e–53^f. — ^{e}) K4 D2–4 ध्रुवो (for ध्रुव) S (G2 3 om) महाराज (for ध्रुव राजन्) — After 53^{cd}, T1 G1 4 5 M (except M1) read 59^e–60^b (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — ^{f}) D1 2 युधि, G5 विद्धि (for भुवि)

54 ^{a}) D1 S (except T1) अपि (for हि) — ^{b}) K4 B (except B3) D (D9 missing) Cd प्रयुत (for अयुत) — ^{d}) T1 G1 °कृपादय· (for °कृपा अपि)

55 ^{a}) M3–5 ससक्तानि, Cd सशप्तानि (as in text) K1 5 D1.2 7 प्रवृत्तानि; T G1 2 5 च वृत्तानि (for च वृन्दानि). K4 B Dn D5 D3–6 8 10 सश(some MSS सस)प्तकानां वृंदानि, G3 सशप्तकानि वृंदानि Ca cites सशप्तकाना, C8 ससप्तकानि — ^{c}) D5 वाय, Cd वयम् (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7, D9 missing) निहन्यात्कपिकेतन·

56 ^{a}) K4 B (except B1) Dn D3–5 त, D6 तत्, G2 M ते (for तान्). D7 10 मन्येहं (for मन्यन्ते) D2 तांश्च कालमह मन्ये Ca d 5 cite तान् अल इति मन्यते — ^{b}) D1 °वध; Ca d 5 °वधे (as in text) K4 B5 D5 6 8 वृता, B1 2 4 5 Dn D5 D2–4 10 C8 धृता· (D10 धृतान्), D1 प्रभो (for विभो) — ^{e}) D10 पार्थिवान्, Ca d as in text D1 सन्; D7 च (for स) S सगता (for स भवान्) K4 B D (except D7, D9 missing) तेभ्यो (for राजन्) — ^{d}) K4 B D (except D7 8; D9 missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्) K5 D8 S व्यथसे, Ca d as in text.

57 After 57, S ins

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्य· स्यातुमिहार्हति ।

58 ^{a}) K1.5 D1 7 10 एते (for ते) — ^{b}) D3.4 अपि (for अथ) — ^{d}) G2 M (except M1) यौधा· K4 B Dn D5 D2–6 8 योधा· सार बलं मत (B3 महत्), D1 योध्यास्माक बल महत्

59 ^{a}) = Gītā (Vulg) 1 7^a. K4 D2 4 G4 च (for तु) — ^{b}) S (except T1 G2 5) °कृपा नृप — T1 G1 4 5 M (except M1) *repeat* 59^e–60^b here (with v.l.), reading it for the first time after 53^{cd}. — ^{e}) G3 द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च — ^{d}) T1 G1 (first time) स (for अथ).

60 T1 G1 4 5 M (except M1) *repeat* 60^{ab} here (with v.l), cf v l 59 — ^{b}) B Dn D5 D8 T1 G1 (latter two second time) आवंत्यौ च, T1 G1.4 5 M2–5 (all first time) सिंधुराजो, T2 आवती च; G3 अवंत्येशो (for आवन्त्योऽथ) — ^{cd}) K1 5 D7 विकर्ण° (for दुर्मुख°) B4 D2 transp दुर्मुख° and दु सह° B2 दुर्मुख° (repeated) (for दु·सह°) T2 G (except G1) M1 स (for the second च). S विविंशति (for विशा पते), cf. v l 61^b.

61 ^{a}) T1 G1 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च — ^{b}) K5 B5 S विशा पते (for विविंशति.), cf. v l. 60^d — ^{c}) K4.5 B5 Dn1 D1–4 T G1.2 शल्यो (for शलो) K4 B (except B3) D (except D7 10, D9 missing) G3 चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४
एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विविित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १

संजय उवाच ।

अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४

C. 5. 2217
B. 5. 56. 4
K. 5. 56. 4

चोभौ) — d) D2 महारथ (for तवात्मज)

62 a) D5 अक्षौहिण्या, G1 2 अक्षोहिण्यश्च K5 D1 7 10 S च, D2 [अ]स्ति (for हि) K4 D8 4 महाराज (for हि मे राजन्) G2 सति (for राजन्) — b) D1 5 दश चैका K1 5 B3 D1.8 10 समाहिता, D7 °कृता, S समाश्रि(G4 °वृ)ता — d) T1 G1 तस्मात्तेषां, G4 कथ मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्)

63 a) K1 हि त्रिगुणोहीन, Dn1 D5 D10 द्विगुणतो हीन, S त्रिगुणयोगेन All comm cite त्रिगुणत (as in text) — b) K5 D1 2 साध्य (for योध्य) D2 आह (for प्राह) — c) K4 चेद्य, T1 राजन्; Cs चेय (as in text) — d) T1 चेयम् (for राजन्) — K5 om 63d–64b

64 K5 om. 64ab (cf. v.l 63) — d) K4 D2 आत्मान च (for आत्मनश्च)

65 a) T1 G1 5 अवि° (for समा°) — K5 om 65c–66b

66 K5 om 66ab (cf v l 65) K4 5 B D (except D7 10; D9 missing) G2 M1 om the ref. — a) K1 4 D1 5 7 8 इत्युक्त T2 भीत (for भूय) — c) K4 B D (except D1 8 4 10, D9 missing) T2 G1 2 5 विवित्सु°, K5 विद्धि न, Ca.d विधित्सु° (as in text) — d) G1 5 राजा (for ज्ञात्वा) D2 भरतसत्तम (for पर°)

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B D संजययान (D2 यानसंधि, D9 missing), G1 M1 3–5 संजयप्रतियान — *Adhy name* M2–5 धृतराष्ट्रशोकापनोदन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 55, D5 54, D6 51, D7 G5 56, T G1–4 M 57 (M2 3 5 58) — *S'loka no* Dn 69, D3 72, G5 68

55

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 K1.4 5 D1–3 धृतराष्ट्र (for दुर्योधन) — a) A few MSS अक्षोहिणी — b) G2 भ्रातृ° (for राज°) — D2 om 1cd — c) K1 5 Cd अर्चति, D1 चर्चति (for इच्छति) — d) T1 G1 5 महारथ (for युधि°)

2 G2 4 om 2ab — c) K1 5 D7 10 चैव; T2 G2–4 M चापि (for चोभौ) — d) K1 T1 G1 3.5 यमस्यापि, K5 यमस्थान, G2 4 M यमौ चापि (for यमावपि)

3 a) D1 रथे तिष्ठस्तु कौंतेय — c) K1 5 D1 2.7 10 T G3.4 M1 मन्त्रान् K5 D1 स, S तु (for सन्)

4 a) S बीभत्सु (for सनद्ध) — b) K4 B Dn D3–6 8 विद्युद्युत, Cs °त्प्रभ (as in text) — c) K4 B D (except D7 3, D9 missing) समतात् (for स मन्त्रान्) K5 D5 D8 10 S (except T1) समभिध्यायन्

5 c) G3 4 M मा (for मा) — d) K5 D1 10 S तथ (for तथा) K1 T2 G4 अच्युत, D32 उत्तम, D2 T1 G1 5

C. 5. 2218 B. 5. 55. 5 K. 5. 55. 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसजेत्तरुभिः संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा
वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M2 अच्युत (for अप्युत)

6 K1 4 5 Dn1 D1-3 धृतराष्ट्र (for दुर्योधन) G3 om the ref — D6 (hapl.) om 6 and the ref before 7 — a) D7 समस्तास्तान् (for अभिनन्दस्तान्) — b) K1 5 D7 सर्वान् (for पार्थान्) — c) S रथं (for रथे) — d) K4 B Dn D5 D2-5 8 G3 ध्वजा.

7 D6 om the ref (cf v l 6) — a) K4 B D (except D1 3 10, D6 missing) C3 भौमन, Cd as in text (cf v l. 9, 10) Dn1 G5 चक्रेण (for श°) — b) S (except M1 4) बहुचित्रो. — d) K4 B1 3 5 Dn D5 D3-6 C3 धाता (for धात्रा) D7 धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा) K4 B1 3 5 D3-6 सदा विभो, B2 4 समं विभो; D2 7 8 G3 M5 सहाविभो

8 a) S तस्य (G3 सर्व-) (for तस्मिन्) — After 8, K4 (om line 2) B D (D6 missing, D2 10 marg sec. m) ins

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मज ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K4 om. 9ab — a) T1 G1 उन्नत (for अन्तरं) — c) K4 D5 D5 6 न सज्जत्यसौ, B1.3.5 Dn D3 4 न ससज्जत्यसौ, B2 4 सज्जत्यसौ, D1 7 G4 न ससजेत्; D2 न स सजेत्, D3 T1 G1 न सजते, T2 न ससजेते, M3 न संसजेत् (for न ससजेत्) T2 वहु° (for तरु°) — d) K1 5 D2 7 10 M om हि K4 B Dn D5 D3-7 भौमनेन (cf v l 7, 10)

10 b) K4 D5 D5-7 T2 G2 4 चैव वर्णं; T1 G1.5 चैकरूप B (except B2) Dn D1.2 10 M2 वेद्मि (for विद्म). T1 G1-3 5 M किंचन, T2 किंचित् (for किं नु तत्). G4 न विदु' कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्) — c)=11c K5 रचितो (for विहितो) K4 B Dn D5 D3-7 भौमनेन (cf v l 7, 9) — K5 B3 om (hapl) 10d-11c, D3 reads the portion in marg (sec m)

11 K5 B3 om 11abc (cf v l 10). D7 reads 11ab twice (with v l) — a) D7 (second time) तथा (for यथा) D7 (second time) T1 G1 5 एव (for एति). D1 तांस्तान्, Cd रुद्ध्वा (as in text). D7 (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्ध्वा) — b) M (except M1) वर्णं G4 सिताभ्र (for बिभ्रत्) K4 B Dn D5 D3-6 7 (second time) 10 तैजसाश्चित्ररूपान् — c)=10c. K4 B (B3 om) Dn D5 D3-7 G3 4 भौमनेन. — d) M1 विहितो; C3 भविता (as in text) S (except T1) नोत (M नैव) बाधा (G2 4.5 °ध) Cd cites रोध and न चेद्भार C3 cites the whole pāda as in text

12 a) D1 वायु° (for वात°) — b) S रथे (for दिव्या) D7 युक्ताश्चित्रा पावकेनेह दत्ता — After 12ab, K4 Dn D2 (marg sec m) 3-6 8 10 ins

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— c) S हि यत् (for यत्तत्)

13 a) K1 दधिवर्णा, S दत्तवरा (G4 °र्णा) (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
　रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
　रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
　भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा
　मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४
माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
　महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
　वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
　जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
　न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
संजय उवाच ।
मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

C. 5. 2235
B. 5. 57. 4
K. 5. 57. 4

दन्तवर्णा) — b) D1. 6 °युक्ता (for °तुल्या) — c) K1 B1. 3. 6 Dn Ds2 D1 ऋष्य°, K4 5 D3 4 6 m. 8-3 10 ऋक्ष°, Ds1 ऋक्षमुख्या ; D2 ऋक्षमता , D5 वाक्ष्य°, Cd s ऋश्य-प्रख्या· (as in text) ❀Ca पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेद· ।❀ — d) K1. 4 B D (except D1 2 7 10, D9 missing) रथे (for रणे) T2 G2 हृया (for वायो) K1. 6 D1. 2 7 10 T G1 2 °रूपा (for °वेगा)

14 a) M1 कल्मापपादा (for °पाङ्गा) K1 Dn1 D5 6 G5 तित्तिर, B2 D8 तित्तिरा. T2 °पृष्ठचित्रा , G2 पुष्पचित्रा — b) Some N MSS फाल्गुनेन — c) D1. 2. 4 वीर (for वीरस्य) G5 स्व (for स्वैस्) K1 4 तुरंगैर्.

15 a) B2 G3 M माद्रीसुत K5 B Dn1 D7 10 G3 4 स्वाजमीढ, T G1. 2 M2 5 चाजमीढ — b) T1 G1 वहति (for वाजिमुख्या) — d) D1 2 °हण, S °वधे (for °शत्रु)

16 a) K5 D7 चैते, D1 चापि, D2 सर्वं (for चैभिर्) — b) K5 D7 10 G2 M (except M1) प्रति° (for अप्रति°) K4 B Dn D5 D1-3 8 महाजवाश्चित्ररूपा सदश्वा (B3 °श्चित्ररथेन दत्ता·)

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1. 4 6 B2-6 D (D9 missing) संजययान, T1 G1 M संजयप्रतियान — *Adhy name* M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 56, D5 55, D6 52, D7 G5 57, T G1-4 M 58 (M3 5 6 59) — *S'loka no* Dn 17

56

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (of v l 5 41 1, 32 15, 50 59

1 a) D2 आचक्ष्व, G2 M2 अद्राक्षी (for अपश्य) — b) =(var) 5. 49 1d K4 B Dn D2-6 10 S प्रीत्यर्थेन, D7 10 m C3 प्रत्यर्थेन , Ca d as in text D2 प्रत्यक्षेण समागता — c) D3 4 पांडवार्थं K5 योत्स्यते पांडवस्यार्थे, D2 योत्स्यते पाडवार्थंषु

3 a) Some S MSS अक्षोहिणी° Dn D5 6 8 तु, D5 ते (for तौ) — c) S °रथ· (for °रथौ) — d) S तावुभौ पुरुष(G2 M2 भरत)र्षभौ

4 a) Some S MSS अक्षोहिण्या. D1 G5 च, T G1-4 M तु (for अथ). — c) K5 सत्यमुखप्र° (hypermetric), T1 G1. 6 सत्यकप्र°, G2 सात्यकिप्र°; G4 सत्यव्रत-मुखैर् G2 वीरो (for वीरैर्)

C 5. 2236
B 5. 57. 5
K. 5. 57. 5

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११
भीष्मः शांतनवो राजन्भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

---

5 G4 (hapl) om 5–6 — a) G8 द्रुपदो वर्धयामास — b) B1 2 4 G8 °वारित — c) S (G4 om) सर्वसैन्येन — d) T2 प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य) B8 तदा प्रभाः, S (G4 om) महीं तदा (for तदा वपु)

7 a) B8 D2 S पृथिवीपालैर् — b) T1 G1 6 ज्ञाति° (for भ्रातृ°) — c) Some S MSS अक्षोहिण्यैव K4 B (except B8) D (except D1 2 7, D9 missing) सैन्याना — d) S (except G8) पार्थान् (for पार्थं) K4 D2 4 °स्थित°, G6 °ष्ठितः (for °श्रित)

8 a) K4 5 Dn1 Ds2 D1 8 T2 G8 4 M2 जरासंधिर् — c) D7 धर्मराजमनुप्राप्तौ — d) Some S MSS अक्षोहिणी°

9 ab) Some N MSS कैकया K6 transp पञ्च and सर्वे — G2 om 9cd — c) D7 T1 G1 5 अक्षो(D7 °क्षौ)हिण्या — d) M (except M1) अपि (M4 inf lin अभि- as in text) D1 2 पाण्डवाना वले(D2 रणे)भवन्.

10 a) K1 5 D1 2 10 एव ततस् (for एतावतस्) — b) B (except B8) Dn D8 D5–6 8 T G1. 2 4 तान्, G6 तदा (for यान्) — d) S सैनिकान् (for वाहिनीम्)

11 ab) T1 G1 transp वेद and दैव G8 वेत्ति (for वेद) T2 G2 देवगधर्वम् — c) K4 B D (except D1 7 10, D9 missing) तत्र (for तस्य) S स तस्य (G4 सवल-, M1 सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T2 तादृक्) — d) K4 B (except B8) D (except D1 2 7 10, D9 missing) G4 (before corr) °रथ° (for °मनाः)

12 b) K6 D2 भागे (for भाग.) K6 दत्त. (for क्लृप्त°) — c) G4 अपि (for अनु-) — d) K4 B D (except D7 10, D9 missing) T1 G1. 2 सार्धं (for सह). K5 पुत्रैः, a few S MSS मात्स्यै (for मत्स्यै).

13 b) B2. 4 G4 कृत (for वली) — d) D2 G8 तौ (for नो) K1. 5 D10 (m as in text) विषमाविति भारत

14 a) K1 5 D7 10 (sup. lin. as in text) ससैन्यश्च, D1. 2 T1 G1 6 तव सुत (for सहसुत) — b) D1. 2 G1 सह (for सार्धं).

15 a) D7 G4 5 च (for तु) — b) K1 5 D10 तत°, D2 S गत (G4 कृत) (for मत) — c) K1 5 D1 2 7 भगदत्त (for विकर्णश्च)

16 G2 is missing from 16 up to 57ab G5 om. 16 — d) K1 5 D7 भागश° (for °त°)

17 G2 missing (cf v l 16) — bc) N (except B) mostly कैकयाः and कैकयान् D1 चैव (for एव) — d) D1 संगरे, S (except G1, G2 missing) °गता (for °युगे)

18 G2 missing (cf. v l 16) — b) M (except M1) मालव° K1 5 D1 शाल्वकैकया°, K4 Dn D5 D8–6 8 10 शाल्वकास्तथा, T1 G1 5 साल्वकोसला , T2 G3 4 M1 2 साल्व°, M3–6 सह केकयै — c) D2 त्रिगर्तकाना (for त्रिगर्तानां च) D1 S (G2 missing) तु (for च)

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।
न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः । C. 5. 2253 B. 5. 57. 32 K. 5. 57. 22

D10 नृपो (for च द्रौ) K1 D1.2 transp द्रौ and सुभ्यौ K2 T2 यौ, B2.4 Dn D5 वै (for द्रौ) — [d]) K2 यौ वौ संवर्तकाविति, D2 न्यातौ संवर्तकाविति Some N MSS संवत° (for संग्राम°)

20 G2 missing (cf. v.l. 16) — [d]) D1.2 मागध° (for भारत) S (G2 missing) अस्ति(T1 G1 °स्या)यति महाग्या

21 G2 missing (cf. v.l. 16) — [a]) T1 G1.2 सोमदत्ति — [c]) K1.2 D5 भोजस्तु — [d]) K1 D2 युयुत्सते

22 G2 missing (cf. v.l 16) — [b]) D1 10 युवा (for युधि) — [c]) D1 स्वयं संकल्प°; D2 शकुनिं कल्प° — [d]) Some S MSS स्यालं (for श्यालं)

23 G2 missing (cf. v.l. 16) — [a]) K4 B D (except D1.2 10, D2 missing) चैव (for चापि) D1 S (G2 missing) कौरव्य (D1 G4 °व्यं, G2 °व्य), Ca कैतव्य (as in text) — [b]) D1.2 सारस्वतां; Cs as in text.

24 G2 missing (cf. v.l. 16) — [b]) K1.4.5 B2 Dn D1-3 10 G1 समरे (for °युगे) — [c]) T1 G1 स्वयमेव तेन (for समा°) — [d]) K1 स्वकल्प°; K5 स्वकल्प°, D2 4 G4 प्रकल्प° (for अकल्प°) D1 10 पांडवाश्चाप्य(D10 °प्यान)कल्पयन्

25 G2 missing (cf. v.l. 16) — [c]) D5 यद्वि (for यत्ते) — After 25, D5 ins. an addl. colophon.

26 G2 missing (cf. v.l. 16) — [ab]) D2 T1 transp सर्वे and पुत्रा D1 transp पुत्रा and मूढा D1 °मानिन, D1 G2 °वेद्दिन; G1 °सेविन (for °देविन)

27 G2 missing (cf. v.l. 16) — [a]) K2 इमे ते (for राजान) T1 प्रेक्षिता, T2 प्रेषिता, G1 प्रोषिता (for पार्थिवा) — [b]) K1 D1 2 प्रेक्षिता; K2 G4.5 प्रेषिता, T1 प्रापिता, T2 पार्थिवा, G1.2 प्रोषिता, Ca प्रोक्षिता (as in text) K2 D2 °कर्मणा, D1 M2-5 °धर्मिणा, Ca °धर्मणा (as in text) — After 27, G5 *repeats* 5 54. 14–42[ab] (*with Dn readings*)!!

28 G2 missing (cf. v.l. 16) — [cd]) K1.2 B1.3 D1.10 T G (G2 missing) तान् (for तां), and प्रभग्नान् (for °ग्ना)

30 G2 missing (cf v.l. 16) — [a]) D1.2 तेषां (for येषां) S (G2 missing) राजा (for नेता) — [c]) G1 M2 5 यौधौ D1.2 (before corr) योद्धा वृकोदरश्चैव — [d]) Dn1 D1.2 (before corr) 2 10 M2-5 सव्यसाची D1 2 (before corr) च पाडव (for वृकोदरौ)

31 G2 missing (cf. v.l. 16) G4 om. 31[cd], K4 om 31[d]–32[a] — [d]) D5 D1 T1 G1.2.5 M चात्मजा Dn D2-5 2 10 धृष्टकेतु(D2 5 10 °द्युम्न)श्च सानुज (D10 m पार्थिव)

32 G2 missing (cf. v.l. 16) K4 om. 32[a] (cf. v.l 31) — [b]) M युयुधानश्च दुर्जय — After 32,

C. 5. 2263
B. 5 57 32
K. 5 57 32

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५

दुर्योधन उवाच ।

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७
सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

D8 ins

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G2 missing (cf. v l 16) — ^{a}) G3 4 काशेय° K1.5 D7 10 चात्र, D1 2 यत्र (for चैव) — ^{b}) D1 2 स (for च) — ^{c}) D3 4 °पुत्रौ. D1 बधु° (for बभ्रु°) T1 विराट. सहपुत्रश्च, T2 विराट° सहदेवश्च also — ^{d}) K4 D1 3–5 पांचाल्याश्च

34 G2 missing (cf v l. 16) — ^{a}) T1 G4 5 एषाम्, M तेषाम् (for येषाम्) — ^{c}) K5 धीराणा (for वी°) B3 नरवीराणा, Dn2 D2.5 6 8 रणवीराणा, D8 च शरीराणां; S (G2 missing) रणशूराणा — ^{d}) K5 Dn D6 7 G4.5 भिद्यु°

35 G2 missing (cf v l 16). — ^{a}) K4 5 B D (except D1 7 10, D9 missing) T G1.5 सर्व° (for सर्वान्) — ^{b}) Dn2 D5 6 G3 4 नमनुष्य° (for अमनुष्य°) — ^{cd}) K1 °त्रा योद्धुमिच्छत्यसशयं

36 G2 missing (cf v l 16) — ^{a}) D8 स्त°; S (G2 missing) अपि, Ca d स्व° (as in text) — ^{b}) D1 अथ (for तथा) G5 तत्रैवाहवगोचरौ — ^{d}) K1 5 S (G2 missing) पश्य° (for मन्य°).

37 G2 missing (cf v.l 16) D1 7 (hapl) om. 37^{ab}. — ^{c}) G1 5 सौमदत्तिम् (for सोमदत्तम्)

38 G2 missing (cf. v l 16) — ^{a}) K1 4 Dn T G1.5 सुतेजसो; D1 सर्वांश्चैतान्, M1 महौजसो (for सुचेतसो).

39 G2 missing (cf v l 16). G3 om 39^{ab}. — ^{a}) G5 लोका (for सृष्टा) K4 B D (except D1 2, D9 missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D5 °ल) Ca d cite पृथिवी सृष्टा, Cs सर्वां च पृथिवीं सृष्ट्वा — ^{b}) G4 M समार्थे, Ca d s as in text K1 Dn1 Ca d पाडवा, Cs as in text — ^{c}) K4 B D (except D1.10, D9 missing) आर्या° शस्त्रभृत (B1 2 4 5 शस्त्रधरा°, B3 D1 4 °विद°, D7 धृतिमत°) शूरा — D3 4 om 39^d–40^a. — ^{d}) K5 प्रधावितु, D1 प्रहारिण , G5 प्रतापिन°; M1 प्रशासितुं (for प्रबाधितुम्) Cs cites बाधितुम् K4 B Dn D5 D2 5–8 समर्था° प्रति(D7 च प्र)बाधितु

40 G2 missing (cf v l. 16) D3.4 om 40^a (cf v l. 39), T2 om. 40^{ab} — ^{b}) K5 D10 स्वभि° (for प्रति) D1 G4 °बाधितु (for °वीक्षितुम्).

41 G2 missing (cf v l 16) K4 om 41 — ^{a}) G3 पांडवा°, M बाधवा (for पार्थिवा°) — ^{c}) T2 Cd s निवारयिष्यति D3 4 ततो नावार°, G5 ते तात वार° Ca cites निवारयति. — ^{d}) K1 5 हरिणान्, D1 6 8 G4 एणेयान्, Cs ऐणेयानि, Ca d as in text. T2 (sup lin.) G1 5 दतिन°, G4 दष्ट्रिण°, Ca d s तन्तुना (as in text).

42 G2 missing (cf v l 16) — ^{a}) K5 °वेगेन (for °वशेन) — ^{b}) D1 शरजालेन B2 सायकैः (for मामकैः) D2 मामकैर्युद्धदुर्मदैः — ^{c}) D1 अभिभूता — After 42, G4 ins an addl colophon (*adhy. no* 59)

43 G2 missing (cf v l. 16) — ^{b}) K1 M1 एव (for एष) — ^{c}) D1 2 G4 शक्यो (for शक्तो) K4 B Dn D5 D3–6 8 रणे, D2 [अ]मुना (for युधा) — ^{d}) D1.2 G4 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।

C. 5. 2237
B. 5. 57. 56
K. 5. 57. 56

44 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) G4 इह, M (except M1) च (for हि) K4 B Dn Ds D2–8 10m यथा (for सदा) — b) K4 D2 4 वर° (for यश°) — c) T2 सपुत्राणा बलवता

45 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) K1 5 D2 अतो, D6 यथा, D7 ततो (for यतो) K4 B Dn Ds D1–8 नारोचयद्, K5 D10 G5 न रोचयम् K4 B Dn Ds D1–8 G2.4 M2 3 जय, G5 इमं (for अह) — b) B2 4 महारथैः (for महात्मभि) — c) Ds2 D1–4.6 G4 नु (for तु) K5 D1.2 T1 G1.2.3 प्र (for मे) — d) K6 D7 10 पांडवाना (for पुनस्तेषां)

47 G2 missing (cf. v.l. 16) — b) K1 भारतान्, D2 पांडवान् (for भारत) — c) K1 5 अपि (for इति)

48 G2 missing (cf. v.l. 16) — b) K4 D1.10 (sup lin) सन्वृता , D7 °गता ; Ca °वृता (as in text) — d) A few MSS तुमले K4 B Dn Ds1 D2–6 10 शस्त्रसंकुले, K5 कवचग्रहे, D7 S (G2 missing) म(D7 G1.3 च)कचग्रहे (T2 कचसग्रहे also), Ca d s कवचह्रदे (as in text)

49 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) T G1.3 क्रुद्ध (for क्रुद्धान्) — G5 om 49c–50b, but erroneously writes instead 52ab and brackets it — c) G3 समाधास्ये — d) G3 नक्रान् (for मत्स्यान्). K1.5 B Dn1 Ds1 D1–8 10 T2 G1.3 इवो(T2 G1 °वो)दकात्

50 G2 missing (cf. v.l. 16) G5 om 50ab (cf. v.l. 49) — ab) K5 G6 transp कर्णं and द्रौणिं, D2 T2 transp कर्णं and शल्यं — c) K1.5 D7 10 T2 G3.4 M चैव, T1 G1.3 अह (for चापि) B D1 T2 नियोत्स्यामि, Ca d as in text — d) T2 वरुणा° (for मकरा°)

51 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) K4 B Dn Ds D2–6 ब्रुवत (for ब्रुवाण) — c) B3 D2 transp धैर्यं and वीर्यं G3 सप्रेक्ष्य (for वीर्यं च) — e) T1 G1 सहाधि° (for समधि°)

52 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) M त्वा (for त्वां) — c) D7 समर्थं एको गोप्ता त्व, Ca as in text Cd. s cite समर्थं and पर्याप्त — After 52c, N (K2 3 D9 missing) ins

344* कौरवाणां विनिग्रहे ।
पुरस्तादुपयातानां॰

[(L. 1) Ds विशां पते (for विनिग्रहे) — (L 2) Ds उपनीतानां (for उपया°)]

— K5 om 52d–53a — e) D1 Ca. d s सविधा°, G3 M तद्विधा° (for यद्विधा°) — f) D2 तत°, T G3 4 त्वत्त ; M यत्र (for तन्न)

53 G2 missing (cf v.l. 16) K5 om 53a (cf. v.l. 52) — a) K1 D1 T G1 3 उप° (for अप°) — b) D1 विजयैषिणां — e) B1 3 महाभाग (for सहस्रेण) — f) D7 S (G2 missing) नीतिमान् (for °मन्) K4 B Dn Ds D2 m 3–6 8 10m इति नीतिमतां मत

54 G2 missing (cf. v.l. 16) — a) D7 अथ, S (G2 missing) त्व च (for स त्व) G4 5 वीरश्च शूरश्च (by transp) — b) G4 मानी च पुरुषर्षभ

C. 5 2287
B 5. 57 56.
K. 5. 57 56

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु
युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८
नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

55 G2 missing (cf v l 16) — d) D7 कौंतेय (for मा वचो) K4 B D (except D10, D9 missing) °साध्वस S (G2 missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वस

56 G2 missing (cf v l 16) — a) D2 तात (for सूत) G8 सर्वान्कुरून्प्रतिब्रूत — b) G5 M (except M1) यौधा — c) Some MSS °बाह्लिकान् — d) K4 Dn D1-4 T1 G3 Ca d प्रातिपेयान्, G4 M5 °वीर्यान् B3 सहस्रश , D8 4 समुद्धतान्, Cs शरद्वत

57 G2 missing (cf v l 16) — c) D7 च (for वि-) — d) G8 द्रौणिं (for तथा) K1 Dn1 S (G2 missing) कृप (for नृपम्)

58 G2 resumes! — a) M स त्वम् (for त्वम्) K4 B Dn D8 D8-6 8 10 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K4 B2 D5 D10 गच्छत) माचिर, D2m 7 भीष्म चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिर (see below) — b) K4 B D (except D1 2 8, D9 missing) G4 युधिष्ठिर K4 5 Dn1 D8-6 10 Cs अभ्युपैति, B Dn2 Ds1 °पेयो, Ds2 D7 °पेत , D1 °पैहि, D8 °पैत, T2 G1 °पेत्य, G2 M °पेत (for अभ्युपेत) — c) G5 M (except M1) मा मा (for मा वो) — After 58c, K4 B (except B1) D (except D1, Dn2 marg sec m , D9 missing) ins

345* राज्य दद्ध्व धर्मराजस्य तूर्णं

[K4 Dn1 D2m 5 6 देव° (for धर्म°) D2m 7 10 क्षिप्र (for तूर्णं)]

— d) K4 B (except B1) D (except D1, D9 missing) याचध्व वै (for क्षिप्र याचध्व) Cs cites क्षिप्र

59 a) S transp हि and अस्ति K1 5 D7 8 10 T G योद्धा, D1 वीरो, M3 4 यौधो (for योधो) — b) D1 2 S अपि (for इह) — c) T2 G3 4 तथा° (for यथा°) — d) K1 5 शत्रुजित्तम°; K4 B Dn D8 D8-6 8 T1 G1 3.4 सत्यविक्रम , D7 सत्यसगर , D10 शत्रुसूदन (for शस्त्र°)

60 a) Ds2 T2 G2 M4 दैवैर्हि K1 5 D7 8 10 G3 सवृतो D8 युद्धे (for दिव्यो) — b) D10 G1 3 M2 3 5 °धन्विन — c) G4 मनुष्याणां — d) B2 5 D1-6 10 G4 M1 मा स्म कुर्द्व, G8 मा कुरुध्व K1.5 D7 8 G1 5 मा स युद्धे मन कृथा , M2-5 मा स क्रोधान्म(M2 5 °स्म)नो युधि

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B D सजययान (D2 यानसधि, D9 missing), T1 G1 M सजयप्रतियान — *Adhy name* M1 धृष्टद्युम्नवाक्य, M2-5 धृष्टद्युम्नवाक्यकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 57, D5 56, D6 53, D7 G5 58, T G2 3 M1 4 59, G1 4 M2 3 5 60 — *S'loka no* K5 Dn 61, D8 64, G6 86

57

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf. v l. 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 a) K1 D7 10 कृतश्रमो, K5 कृतवर्मा, S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा) — b) K1 5 D7 10 एव (for अपि) — After 1ab, B2 has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original

2 B2 missing (cf v l. 1) — d) D8 T1 G1 5 सर्वावस्थासु (for °वस्थम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३ C. 5. 2307 B. 5. 58. 13 K. 5. 58. 13

---

3 3^{ab} = (var.) 5. 127. 43^{ab} — B2 missing (cf. v.l. 1) G3 (hapl.) om. 3 — b) K1.5 D1.2 जीवनं, G5 पुत्रक (for जीवितुम्)

4 B2 missing (cf. v.l. 1) — c) K1 Ds2 D2.4.8 यस्त्व, D1.2 स त्वं; G3 यं त्वं (for यत्त्व) K4 B (B2 missing) Dn Ds D2–6.8 मन्येथा°, D1.2.10 गच्छेथा (for इच्छेथा) — d) D1.2 पांडो° पुत्रैर् Ds G4 महात्मैः

5 B2 missing (cf. v.l. 1) — a) S (except T2 G1.2) त्वम् (for सम्) Cs समपेक्षस्व Ca d cite अवेक्षस्व — c) K4 D3–6.8 m Cnp शम (for जात) B Dn1 D2 Cn एष, D8 m एषां (for एव) K4 D3–6.8 m Cnp महच्छ्रेय°, K5 B3 Dn1 Ds D7.10 Cs तवाश्रा(Dn1 Ds D- Cs °स्रा)व°; B1.4.5 D2.8 Cn तवाभाव, D1 तव श्रेय, Cnp (also) तराम्याव (for तव स्राव) Ca d.np आस्राव° ॐCn शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिक° पाठ°।ॐ

6 B2 missing (cf. v.l. 1) — a) K4 B4 D2 M2.5 तु (for हि) Ds D1.5.8 योद्धुम् (for युद्धम्) — b) K1 D7.10 S नैव चेच्छति (T1 G5 °च्छति) T1 G3 बाह्लिका° — d) T1 G1.5 महायशा (for न संजय)

7 B2 missing (cf. v.l. 1) — a) K1 B (B2 missing) Dn Ds D1.2 न शलो (Dn1 Ds2 D1 °ल्यो), D7 T2 G2.4 न कृपो, D10 शल्यो न (for नो शल्यो) — b) D7 T2 G3.4 शल्यो (for कृपो) Ds D1.5.6.8 T G3.4 योद्धुम् (for युद्धम्) — After 7, S *repeats* 4^{cd} (with v.l.)

8 B2 missing (cf. v.l. 1) — a) T1 M4 एषु, T2 G5 एषां, G1–4 येषा (for येषु) G4 समभि° (for संप्रति°) K5 ये युद्धे संप्रतिष्ठेयु — b) D1.2 पी(D2 पं)डिता कुरव परैः — c) D1 G4 °जानति (for °नन्दन्ति) — d) K4 न च (for तात) K4 D8 m रुच्यते (for रोचताम्)

9 B2 missing (cf. v.l. 1) — b) T G कारयितु (for °ता) K1 पुन, K5 S प्रभु° (for तव)

10 B2 missing (cf. v.l. 1) — b) T1 G1.5 न कृपे न च बाह्लिके (= 10^{d}) — c) K4 B (B2 missing) Dn Ds D3–6.8 भीष्मे न च (for विकर्णे न) — d) G5 संजये (for बाह्लिके) T1 G1 नाश्वत्थाम्नि च संजये [= (var.) 10^{b}]

11 B2 missing (cf. v.l. 1) — d) G2 °भ्रमे, M °रमे (for °ह्वये)

12 B2 missing (cf. v.l. 1) — d) T G (except G2) दीक्षितो K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D3–6 पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ)

13 B2 missing (cf. v.l. 1) — a) K5 D8 S (except M2) वेदि, D7 वैदि° K5 B4 D7.10 स्रुव

C. 5. 2208
B. 5. 58. 14
K. 5. 58. 14

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥ २४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

— b) S कवचो (G3 वर्म वा°; G4 वर्म चा) जिन (for कवचं सद°) — c) K1 D1 7 8 10 (m as in text) धनुर्ज्या, K5 च युग्या, S सदश्वा (for च धुर्या) Cs cites धुर्या.

14 B2 missing (cf v l 1) — a) G4 °यूपेन, Cs °यज्ञेन (as in text) — c) K4 5 B (B2 missing) Dn Ds D6-8 8 च समेष्यावो (D8 4 °मो), G4 श्रियमेष्यावो (for स्वयमेष्यावो)

15 B2 missing (cf v l 1) — c) G3 हि जेष्याम° (for हनिष्याम°) — d) K5 त्रय एव च, G3 समरे प्रभो (for समरे त्रय)

16 B2 missing (cf v l 1) K5 D1 om (hapl.) 16cd, G5 (hapl) om 16c–17d — c) D2 °सुता (for °पुत्रा) K1 D10 मा हत्वा पाण्डुपुत्रा वा (D10 °त्राश्च)

17 B2 missing (cf v l. 1) G5 om 17 (cf v l 16). — a) B4 Dn Ds D5 6 8 T2 G3 राज्य (for राजन्) — b) B4 D5 6.8 सर्वं, T2 इष्ट (for राज्य). T1 G1 भारत; G4 बाधवान् (for पार्थिव). — d) S (G5 om.) भुजेयं (G4 भुजीत) पृथिवीमिमां

18 =(var) 5 125. 26 B2 missing (cf v l 1) D1 om 18 — b) K1 D7 10 भिद्येद् (for विध्येद्) S भारत (for मारिष) — cd) K5 °त्याज्या भूमिर् (for °त्याज्यं भूमेर्)

19 B2 missing (cf. v l 1) K4 reads from 5 57 19 up to 5 58 19 after 5 59 19 — a) K4 सर्वथा, D2 सर्वान्वै — b) K1 इत्युक्तो (for त्यक्तो) G5 मम (for मया) — c) D8 4 T1 G1 5 °यास्यति (for °यास्यध्व). — d) K4 5 D1 यातं (for यान्तं) Dn1 D8 वैवस्वत क्षय.

20 B2 missing (cf v l 1) — a) = (var) 5 50. 9a K1 4 5 Dn Ds D5 6 10 कुरूणां; S (except G1.2) मृगाणां, Cnp अजानां, Cn रुरूणाम् (as in text) ❀Cn रुरूणामिवेत्यत्र कुरुणा लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्त. ।❀ K1 5 अपि, D8 D8 (by corr) एव (for इव) — b) Ds2 D1 व्याघ्र and वर°. — c) T1 M4 वरान्परान्, M1 परान्वरान् D2 कौरवांश्चिहनिष्यति — d) B1 S समेतान्

21 B2 missing (cf. v.l 1) — a) S प्रतीपमेति मे सेना (G4 by transp. सेना मे); Cs as in text Ca d cite प्रतीप and इव — b) K5 T G (except G3) भारत, Ca. d भारती (as in text) — c) K4 D5 6 स्वस्ता, Cs व्यस्ता (as in text) B (B2 missing) Dn Ds D3-6 8 M2 5 प्रस्ता, T1 G2.4 मध्ये (for त्रस्ता). — d) B3 D8 °सृष्टा, D2 °भक्ता (for °मृष्टा)

22 B2 missing (cf v l. 1) — a) G2 3 पूरयेद् — b) B4 D2–6 Cn घनं (for बलं)

23 B2 missing (cf v l. 1) — a) T2 प्रयुक्ताना, Cs प्रयुद्धाना (as in text) D7 10 सेनामुखेषु योधानां — b) T2 भीमो हता (for भीमसेनो) — c) K1 4 D1 5 6.8 ते (for तं) — d) S °भया (for °भयम्) — After 23, S reads 27

24 B2 missing (cf v l 1) G4 om 24–25. Before 24, D8 ins धृतराष्ट्र उ° — c) S (G1 om) °गात्रान् (T2 °कुंभान्) (for °दन्तान्) D2 शैलाभान्; T G3 5 M1 द्रवतो, G1 2 M2-5 धावतो (for गिर्याभान्) — d) T1 G1 5 महारणे (for सशोणितान्)

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां संग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १
संजय उवाच ।
शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २

C. 5.2324
B. 5.59.2

---

25 B2 missing (cf v l 1) G4 om 25 (cf. v.l 24) — a) T1 G5 तदाभिप्रेक्ष्य — b) K1.5 D10 °कीर्णां° (for °शीर्णां°) B3 D1 transp इव and पर्वतान् — c) K5 D1.2 7 भीतान्, D5 6 भीमान् (for भीतो) — d) =26d B3 T G1 वचनं मम, D2 वचनानि मे (for वचनस्य मे)

26 B2 missing (cf v l 1) K4 D5 T2 om (hapl.) 26 — a) G4 गदया (for निर्दग्ध) — b) B (B2 missing) Dn D5 सैन्यं रथहयद्विप — c) T1 G1-4 M मार्गम् (for गतिम्) G5 तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे — d) = 25d. B1 3 5 D8 T1 G1-4 M स्मर्तासि वचनं मम

27 B2 missing (cf. v l 1) S reads 27 after 23 — a) D7 आगता (for आगामि) S महद्(T1 G4 5 M2 °हा)स्रो भयमग्रागात् (T2 G4 भयं नो महदभ्यागात्) — b) S विग्रह (for पाण्डवैः) — G4 om 27cd — c) T1 G1.5 °सेनस्य (for °सेनेन) — d) K1 D1 7 8 उपेष्यथ, D6 उपेष्यत K5 हताशा मनुपेष्यथ, S हत शांतिमुपेष्यमि (G2 °ति)

28 B2 missing (cf v l 1) — a) K1 D5 D6 8 छन्नं (for छिन्न) — c) K4 B (B2 missing) Dn D5 D1-6 8 10 भीमेन (for संग्रामे)

29 B2 *resumes from* 29d (cf. v l. 1) — a) D2 राजन्स, T1 G1 राजा त, T2 राजा स, G5 राजान (for राजा तु) — b) K4 5 B (B2 missing) D G2 सर्वांस्तान् (K6 D7 10 सर्वान्स), T1 G1 5 स तु वै (for स सर्वान्)

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn D5 D1 5-8 10 संजययान, D2 यानसंधि, T1 G1 M1-2 6 संजयप्रतियान — *Adhy name* M2 3 5 शमप्रशमन, M4 संजयप्रतिवचने शमप्रशमन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 58, D5 57, D6 54, D7 G5 59, T G2 3 M1 4 60, G1.4 M2 3 5 61 — *S'loka no* Dn D5 29, D7 G5 28

☞ After adhy 57, T G1 5 read adhy 64!

58

☞ This adhy is missing in K2 3 D9 (cf v l 5 41 1, 32 15, 50 59) For sequence of K4 cf. v l 5 57 19 S reads this adhy (58) after 5 47 1 (M3 5 read it after 5 47 19)

1 c) D5 °प्रज्ञ, D1 7 °भाग (for °प्राज्ञ) — For 1, S *repeats* 5 47 1 (v l जनार्दन for धनंजय)

2 S om 2 — b) D1 वासुदेवधनंजयौ — After 2ab, D10 (marg *sec m*) ins 346* (for the first time), *repeating* it after 5ab

3 Before 3, S ins संजय — a) K4 5 D5 D1-4 7 10 °प्रेक्ष्य, Ca. d °प्रेक्षन् (as in text) S आगुल्फेभ्योभि (G3 °पि, G6 °हि)संवीत — b) Dn D5 प्रयात, S सर्वत°, Ca प्रयत (as in text) — d) K5 D1 10 S (except G1-4) आस्यातो, B3 स्यास्यातु S (except M2) नरसिंहयो, Ca as in text

C. 5. 2325
B 5. 59. 3
K 5. 47. 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूपितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

---

4 a) D7 S (except M2) च (for एव) — b) D7 10 उपयाति वै, S अभिजग्मतु — c) K1 तत्र, G2 यथा (for यत्र). K5 M4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M4 °ष्णौ च) — d) K5 मनस्विनी, B (except B4) D8 D8-6 च भाविनी

5 b) S वर॰ (for उभौ) K1.5 °चर्चितौ; D2 7 8 °भूषितौ (for °रूपितौ). — After 5ab, K1.5 Ds1 D6 8 10 ins

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D10 cf. v l. 2. K1 °शयितौ (for °शयनौ) D10 (first time) ऐकमत्य समागतौ (for the posterior half)] — G3 (hapl) om 5cd — c) T G (G3 om) वरवस्त्राङ्गौ; M सुकुमाराङ्गौ — d) S (G3 om) वरा॰

6 a) K1 S (except T2) च (for तु) — b) S च वरासनं (for महदा°) — c) K1 विचित्रा°; B4 Dn D5 6 8 °णाकीर्णं, S नाना(G2 दारु)स्तरणसंस्तीर्णे — d) K1.5 D1 6 आसेताम्, B2 आस्यताम्, D8 आसीताम्, Cn आसाताम् (as in text) S यत्रास्तां तौ (G1 4 5 °साते) नरर्षभौ — After 6, S (except M4 5) ins

347* सत्याङ्कमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दन ।

7 a) S अर्जुनाङ्कगतौ पादौ — D6 om. 7cd. — c) K1 5 Ds2 D7 10 तु (for च). S (except T2) कृष्णाया . — d) S शुभायाश्चाङ्कगावुभौ

8 G4 (hapl) om 8–9 — a) K1 D7 च (for तु) — b) G1.5 वै (for मे) K1 B2 Dn2 D8 D3-6 8 10 पत्रा, S (G4 om) मुदा (T2 G3 दृशा) (for तदा). — cd) K1 5 तम् (for तद्) S (G4 om.) दासीभ्यामाहृतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमा॰

9 G4 om 9 (cf v l 8). — a) K4 D2-6 °रेखातलौ K5 B D1 7.9 10 °लेखतलौ; T1 G1 3 5 °रेखाङ्कितौ, T2 °रेखान्वितौ, G2 °लेखावुभौ, M °रेखाततौ — c) D5 D5 6 अपकृतौ; D1 2 अपसृतौ — K5 (hapl) om from तत्र (in 9d) up to गतौ (in 10c) — d) S (G4 om.) धारयेतां वरस्त्रियौ — After 9, S (except G4) ins.

348* न नूनं कल्मषं किंचिन्मम कर्मसु विद्यते ।
स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।
विस्मयो मे महानासीदास्त मे बहु सगतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।
[(L 1) G3 M3-5 जन्मसु (for कर्मसु)]

10 K5 om. up to °गतौ (in 10c) (cf v l. 9) — b) K4 उद्धतौ, D7 उच्छ्रितौ (for उद्गतौ) S नागाविव समुच्छ्रितौ — c) S एकशय्या° (for एकासन°) — d) B3 T1 G मे (for मा) — After 10, S ins

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
[G3-5 M2 हि (for अभि)]

11 T2 om 11 S (except T2) read 11 after 352*. — ab) S (T2 om) सोयमिन्द्रसमौ वीरौ (G1 शूरौ) तौ मदो (T1 G1 4 5 कृष्णौ, G3 अधो) नावबु° — c) D2 संश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्यां, S (T2 om) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव

12 S transp. 12ab and 12cd — a) S निदेशगौ, Ca d °स्थौ (as in text) — b) D2 योत्स्यत , D8 तप्स्यते (for सेत्स्यते) S नरनारायणावुभौ (G3 5 °वृषी) — d) S नानवाप्योस्ति कश्चन

13 a) B2 4 हि (for च) — b) K4 B4 Dn D1-6, 8 आसीन ; Ca. d आच्छन्न (as in text) — c) K5 कृताञ्ज॰

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५
वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १६
वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ १९
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २२
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति ।

C. 5 2351
B. 5. 59. 24

लिर्हि सधाय — ^{d}) S सदेश चाभ्यचोदयं

14 ^{ab}) K4 B D (except D1 7, D9 missing) धनुर्गुणकिणाकेन (for the prior half) S धनुर्ध(M °र्व)रोचितेनाथ पाणिनैक स(G1 सु)लक्षण — ^{cd}) K2 D8 °नोद° (for °चोद°) S पादमादाय यत्पार्थे केशवस्य यश- स्विन॰ (T1 G1.4 5 महात्मन , M5 यशस्विन)

15 ^{a}) K4 °ध्वज॰ (for °केतु) K1.8 D1 2 10 (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय) — ^{b}) D2 °भूषण , S दिव्या° — ^{d}) K1.5 D1 6 8 10 (m as in text) सदे(K5 °दि)ष्टुं, D2 °देश (for °विष्टो) K4 D3-6 M मामभाषत, K5 D7 अभ्यभा°, D2 चाभ्यभा° Ca cites मा

16 ^{a}) S स वाच (by transp) K1.4 5 Dn2 D5 6 8 स (for स) — ^{b}) K1 D5 D8 Cs ह्लादिनीं; D2 उवाच, S आददे, Ca d ह्लादिनीं (as in text) — ^{c}) B4 D1-4 7 त्रासिनीं, D8 शंसनीं, S दीपनीं D1 सर्वभूताना — After 16, S ins

350* वहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिण॰ ।
मतिमान्मतिमास्थाय केशव सदधे वच ।

17 ^{ab}) S वचनं वचनज्ञस्य °समन्वित — ^{c}) S मन प्रसादमश्रौप Ca d cite इष्टार्थां — ^{d}) K5 B1-3.5 D10 °शोषणीं, B4 Dn2 °हारिणीं, Dn1 Ca d °दारणीं, D1 °धारिणीं, D2 °वारणीं, S °तापन

18 T2 G2 4 M om the ref. T1 G1.3 5 श्रीभगवान् (G1 cont उवाच!) — ^{a}) G5 पुन (for इद) K1 5 D1 7 10 Ca d ब्रूहि, D8 ब्रूयां, Cs ब्रूया (as in text) — ^{b}) S प्राप्य क्षत्रियससद Ca s cite धृतराष्ट्र — ^{c}) S °वृद्धस्य (for °मुख्यस्य). K4 B D (except D1 2 10, D9 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य — ^{d}) S आचार्यस्य च धीमत — After 18, N (K2 3 D9 missing, K4 transp) ins

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।
यवीयसश्च कुशल पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca d s — (L 1) K1 5 D7 पूर्वमुक्त्वाभि वादन (for the posterior half) — (L 2) K1.5 D1.2 7 10 Cd कौशल्य (for कुशल) K1 5 D1.2 7 पश्चादिद मयोत्तर (for the posterior half) Ca d s seem to cite सुख]

19 S transp 19 and 20 — ^{a}) K4.5 B D (D9 missing) T2 G2 विविधै (for विपुलै॰) — ^{b}) S दक्षि णाश्च प्रयच्छत Ca cites दत्त (as in text) — ^{d}) S आगत वो महद्भय

20 S transp 19 and 20 — ^{a}) K4 वार्थिषु, S पात्रे(T2 °र्थे)षु (for पात्रेभ्य॰) — ^{b}) S सुखमाप्नुत कामज Ca s cite कामजान्

21 T G1 2 5 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K5 रोषं (for ऋण) S ऋण प्रवृद्धमिव मे — ^{c}) S गोविंदेति यदाक्रोशत्

22 ^{a}) S (except G3.4) तेजो महद् (for तेजोमय) — ^{b}) Dn Ds1 गाण्डिव S बिभ्रता गाण्डिव धनु॰ — ^{c}) K1 न द्वि°, D8 अद्वि° (for मद्वि°) S पार्थेन (for तेनेह) — ^{d}) S वैर व प्रत्युपस्थित — After 22, S ins

352* कृष्णस्य तद्वच श्रुत्वा भय मां महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभ तु वर्तमान प्रपश्यत. ।,

followed by st 11 (which is om in T2), of 10^{cd}

23 =(var) 5 122 55 — S om 23-30 — ^{cd}) D8 हि (for न) K1.5 D1 2 8 Ca s विपरीत परीतो (for यो न कालपरीतो) K1 5 D8 10 वा अपि, K4 B3 D3 4 स्यादपि, D1 वा ह्यपि, D7 वा यदि (for वाप्यपि)

C. 5. 2351
B 5. 59. 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८

संजय उवाच ।

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १
प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

---

24 =(var.) 5 122 56 — S om 24 (cf v l 23) — ^{a}) K1 4 उद्धरेद्; D1 उत्सहेद् (for उद्वहेद्) — ^{c}) K5 Dn2 त्रिदिवान् K5 सर्वान् (for देवान्)

26 =(var.) 5 63. 15, =(var) 5 122. 53. — S om 26 (cf v l. 23), D8 om. 26^{cd}. — ^{d})=27^d, 5 136 8^d

27 S om. 27 (cf v l 23), B4 (hapl) om 27 K1 D8 transp 27 and 28 — ^{b}) B1 2 5 D2 तदा (for यदा). — ^{c}) K4 B (B4 om) D (except D7 8. 10) पलायत — ^{d})=26^d (q v.).

28 S om 28 (cf v l 23) K1 D8 transp 27 and 28 — ^{a}) D1 2 transp वीर्यं and तेज. — D1 om. 28^{bc}. — ^{b}) D2 कृत° (for लघु°) — ^{c}) K1 (before corr) शीघ्र, K1m D10 वीर्यं (for धैर्यं) — ^{d}) K1. 5 B3 D1 7 पार्थे (for पार्थात्). B (except B5) दृश्य° (for विद्य°)

29 S om 29 (cf v l 23) K4 B D (except D8 10, D9 missing) om the ref. — ^{b}) B3. 5 D10 इव (for गिरा) — ^{c}) K1 Dn1 D7 8 च (for इव)

30 S om 30 (cf v l 23) — ^{c}) D7 अर्जुनस्य (for °नस्तत्) — ^{d}) B Dn D5 D1 2 5. 6 रोम° (for लोम°), cf v l 1 1 1, 5 etc

Colophon missing in K2 3 D9 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn D5 D1. 5–8 10 सजययान, D2 यानसधि; T1 G1 4 M संजयप्रतियान — *Adhy name* M1 वासुदेववाक्यं, M2 वासुदेवकथनं; M3–5 वासुदेववाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 59, D5 T2 58, D6 55, D7 60, T1 M2 3 5 50, G M1. 4 49 (G5 48) — *S'loka no* · Dn 31, D8 32.

59

☞ This adhy. is missing in K2 3 D9 (cf. v l 5 41 1, 32 15, 50 59).

1 ^{a}) S पुनरेव महाबाहु° (T1 G1 °भाग) — ^{b}) B1 4 Dn1 D5. 6 जनेश्वर°, G4 नराधिप° (for नरे°) Dn2 किरीटी श्वेतवाहन.' — ^{c}) D1. 2 सख्यातु स समारेभे — ^{d}) K5 G4 तत्वतो (for तद्वचो) G5 गुणनिश्चये, C3 as in text — After 1, G5 reads 3^{ab}, followed by 353* (cf. v l. 3)

2 G2 (hapl) om. 2^a–3^b and line 1 of 353* (see below) — ^{a}) K5 S (G2 om) सप्र° (for प्रस°) K1 D1 2 7 10 तु, T1 G1 स (for च) K5 D1. 2 7 G5 सूक्ष्मेण; T1 G3 तत्वेन, M3 4 साक्ष्येण, Ca d सौक्ष्म्येण (as in text). B1 3 5 स प्रसख्याय सौ°. — ^{c}) K5 यथावन्मति तत्रैव; D1

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरूञ्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७
अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K 5. 60 13

यथा विंदति तत्वेन, T G1 5 यथात्ममतितत्त्वेन — ^{d}) D1 जयकामान्

3 G2 om 3^{ab} (cf v l 2) G5 reads 3^{ab} after 1 — ^{a}) B D (except D1 7 8 10, D9 missing) Cs बलाबलं, M3-5 °बलौ — ^{b}) D51 (by corr) 2 T1 G3-5 यथातथ्येन — T G1.2.4 M ins after 3^{ab} G2 (om line 1) 5 (om. line 2), after 1

353* यदा तु मेने भूयिष्ठ तद्वचो गुणदोषत ।
पुनरेव कुरूणां च पाण्डवाना च बुद्धिमान् ।

— ^{c}) D2 सा तु (for शक्तिं) M3 4 सख्या (M4 °धा) तु (for सख्यातु) — ^{d}) T1 तथा वै, G4 यथा वै, G5 तदैव, M यथावत् (for तदा वै) T2 G2 मनुजाधिप, G4 पुरुषर्षभ

4 ^{a}) B1 D1 S (except T2 M2) दैवमानुषयो Cs cites दैवमानुष — D6 om 4^{d}–5^{b}

5 D6 om 5^{ab} (cf. v.l. 4) Before 5, S ins धृतराष्ट्र — ^{b}) K4 D1 2.4 G3 M (except M1) हि, B Dn D5 D6 8 वि-, D2 एव, D7 T G1 2 5 अभि (for अपि) — After 5^{ab}, S ins

354* ईदृशोऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा त न रोचये ।

[(L. 1) G4 ईदृशे हरिनिष्टस्य G4 5 पृथिवीक्षयकारणे (G5 °क) — (L 2) T2 G1.2 M1 अधर्म्ये T1 G2 4 वायशसे वा — (L 3) G5 M विग्रह T G2-4 सर्वथा मे न रोचते] — ^{d}) S तव मानद (for नानुमानत)

6 D1 om 6^{b}–7^{a} — ^{c}) S इच्छति, Cs कुर्वन्ति (as in text) — ^{d}) S कुर्वति च (M °स्येव) (for यथा°)

7 D1 om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{a}) D2 उपलब्धाया, Cs उपकर्तृणा (as in text) — ^{b}) K4 D2-4 लक्षयाम्यह, Cs °महे (as in text) — ^{c}) K1 (m as in text) पृच्छंति, Ca.d 5 इच्छन्ति (as in text) K5 इत्य बहुल सर्वेषु — ^{d}) D1 तमाप्रिय (sic), D1 m S तथाप्रि (G5 °क्ष) य, Cs महत्प्रिय (as in text)

8 ^{a}) D2 सानिध्यकर्ता, Cs as in text Ca d cite साचिव्यं K1.5 D7 10 अस्य (for स्यात्) — ^{b}) D8 पाडवे, Cs खाडवे (as in text) D1 महत्, Ca d स्मरन् (as in text) — After 8^{ab}, G2 (which om 8^{cd}) reads 5 60. 5^{c}–21^{b} I — ^{c}) K4 B D (except D7, D9 missing) अपि (for अति-) — ^{d}) D1 S (except G3.4, G2 om) कुरुपाडवसगमे (T G1 °विग्रहे, M2 °सगरे)

9 ^{a}) K1 जातवृद्धा, K4 B1 Dn D3-6 10m T2 M Cn जा (Dn1 ज्ञा) तिगृध्या, K5 ज्ञानवृद्धा, B3 T1 G4 जात (G4 °ति) गृध्रा, D5 जातिगृह्या; D7 पुत्रप्रीत्या, D10 जातिवृत्त्या, Ca d 5 जातगृध्या (as in text) K1 उपपन्ना , D52 विपन्ना° (for अभि°) K5 तु, T1 G1.5 ते (for च) — ^{b}) D7 अशेषत , D10 अनेकधा — ^{c}) K4 B Dn D5 D1.3-6 8 10 समेष्यति (for भवि°) D2 सर्वे सानिध्यमेष्यंति — ^{d}) K1.5 समुद्भूता ; D2 अनाहूता , G5 समाख्याता

10 ^{a}) K1.5 D7 10 द्रोणभीष्म° (by transp) — ^{b}) K4 B4 Dn1 D8 4 °सनिभ, K5 T1 G3-5 M2 5 °समितान्, D2 T2 G1 2 M1.3 4 °समितात् — G3 om 10^{c}–13^{c} — ^{c}) M समरे (for सरम्भ) — ^{d}) M आगच्छति (for गमिष्यन्ति)

11 G3 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) K1 D8 G4 तदैव सहिता , K4 D1 3 4 T2 G2 तदेव (D1 T2 °व) सहिता , K5 तदैव रक्षिता , B Dn D5 D2 5 6 10 ते देवै सहिता , T1 G1 5 तद्देव° — ^{b}) G1 परि° (for प्रति°) — ^{c}) Dn2 G4 मानुषेषु, G2 मनुष्येषु D5 G5 M नरव्याघ्र

12 G3 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) D7 दुराधर्षं — ^{b}) K1 D3 4 7 गाडिव, K5 D10 गाजीव — ^{c}) Dn T2 दारुणं (for वारुणं) D1 om. च M वारुणे °मे °स्ये

C. 5. 2370
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— d) G4 शरपूर्णे, M शरपूर्णे

13 G3 om 13abc (cf. v.l. 10). — a) K5 ततो; B2.4 Dn D1.10 ध्वजे (for ध्वजो) — b) K1 नि शंको (for नि सङ्गो) S (G3 om) नि (G4 ख)सगगतिराहवे Ca.d.s cite धूमवद्गति (as in text) — c) S (G3 om) पृथिव्या (for रथश्च) — d) K4 B D (except D1.2) क्षितौ (for त्विषा)

14 ab) D1 महामेघनिभो यस्य K4 जवं (for जनैः) S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G3 M1.3.4 घोषो) महामेघौघनिस्वन. — c) D8 रसम् (for शब्द) S (except G3.4) महाशनिसम(G5 °शर)स्पर्श.

15 a) S यस्य (for य च) Ca cites य (as in text) S (except M2.5) वीर्यं (for वीर्ये).

16 a) G2 M शत च (for शतानि) K1.5 D2 शत पच तथैवेषून् — b) K4 B Dn D8 D2-6.8 यो गृह्णन्, K5 प्रवपन्, D1 T2 (inf lin) G1.5 M उद्वमन्, D7 उन्द्वरन्, T G2 उद्वहन्, G3.4 उत्सृजन् (for उद्वपन्) K1 D7 एव, K4 B Dn D8 D2-6.8 नैव, T1 G1 इह (for इव) K5 देववत्, G2 दृष्टय (for दृश्यते) — K5 om 16c-17b. — d) G2 दूरेण, M दूरे च (for दूरं च) D7 G3 पातयेत् (for °यन्)

17 K5 om 17ab (cf. v.l 16) — a) T1 तम्, G4 यथा (for यम्) M स्वाह (for आह). — c) K5 नृप; D1.7 च य, D2 स्वय (for तथा) K1 च पांचाल्यो; S च शल्योय (G2.4 °थ) (for तथा शल्यो) — d) D1 मानुषा, M3-5 बांधवा (for मानवाः)

18 a) D7 युद्धे च (for युद्धाय). — c) D1 रथिनां वीरं; G3 नरशार्दूल (for रथ°)

19 B1 om 19ab D8 transp 19ab and 19cd. — b) K5 Dn1 D6.10 च (for य). — cd) B1.2.5 om 19cd. D1 S सदृश and पांडव.

20 K4 om from st 20 up to st 26 of the *next* adhy — b) B D (except D1.7.10, D9 missing) महेंद्रोपेंद्रविक्रमं (B2 °पमविग्रहं) — d) B D8 D3-8.10 °भये; Dn °हवे, G5 °रथं (for °मृधे)

21 K4 om 21 (cf v.l. 20) — a) D1 T2 G2.3 M एतच् (for एव) T G नित्य (for कृत्स्न) — c) D2 नि सुखी, T1 G1 -प्यसुख G4 अनिर्व्यूढसुखश्चास्मि — d) B2 D3.6.7 G2 स(D2 सा)म-; D1 एव; T1 नाश (for शम-) Cd cites सम

22 K4 om 22 (cf. v.l 20). — b) B2 G4 समुप°, B3.5 प्रत्यव°, D7 समत्र° (for प्रत्युप°) — c) D7 वै (for चेत्)

23 K4 om 23 (cf v.l 20) — a) D7 अत्यर्थं (for नित्य) — b) K1 सह, K5 साक (for तात) Ca cites the whole stanza as in text.

Colophon missing in K2.3 D9, K4 om. it. — *Sub-parvan* K1.5 B Dn D8 D5-8.10 सजययान, D1.2

६०

वैशंपायन उवाच ।
पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।

C. 5. 2390
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

यानसंधि, M (except M1) संजयप्रतियान — *Adhy name* M पांडवशक्तिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 59, D6 55, D7 G2. 3. 5 M1. 4 61, T G4 M2. 3. 5 62, G1 63 — *Śloka no* K5 22, Dn 23, D3 21

60

☞ This adhy is missing in K2. 3 (cf v l 5 41 1, 32 15), st 1-12 are missing in D9 (cf v l 5 50 59) K4 om. 1-26 (cf. v l. 5 59 20)

1 c) K5 D1 आस्थाय, T1 G1. 4. 5 आदाय

2 Before 2, K5 G3 ins दुर्योधन उ° (G3 om उ°) — a) G3 असाध्या (for अशक्या) G4 देवशिशव , Ca as in text — c) M स्यंतु, Ca व्येतु (as in text)

3 ab) D2 G1. 2 अकामाद्वेष° (D2 °द्भय°), Ca अराग द्वेष°, Cs as in text B1. 2-5 Dn1 D3-6. 8 G3 Ca d s transp द्रोहात् and लोभात् Ds1 D3 लोभात्, T2 G5 M1 मोहात् (for द्रोहात्) D5 स्नेहात्, D2 द्वेषात् (for लोभात्) B2. 3 Dn1 D1. 10 °मयोगलोभद्रोहा(D10 °सयोग द्रोहलोभा)च्च भा° — c) D2 अपेक्षया, Ca d s उपेक्षया (as in text) — d) B2. 4 आगता , D2 T G1. 4 आप्नुयु , Ca as in text

4 a) T2 एतत् (for इति) — c) Ds2 D6 जामदग्नि K3 स (for च) K1. 5 D7 रामोपि, S यो राम — d) K1. 5 D1. 7. 10 कथा (for कथाम्) K1. 5 D1. 2. 7. 10 S ख(D1. 2 T2 G4 चा)कथयत् (for अकथयत्)

5 a) K1. 5 D7. 8. 10 वै (for एव) G4 नैव मानुष भावेन — b) D1 कथ° (for कदा°) — G2 reads 5c-21d after 5 59 8ab (om altogether 19c-20d) — c) B Dn Ds D5-6. 8 कामात्क्रोधात्तथा लोभात्; D2 अकामद्वेषसयोगात् — d) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च) D2 लोभाद्वेषाच्च भारत

6 a) B3 D (except D1. 2, D9 missing) G1. 4 यदा; G3 यथा (for यदि) K1. 5 Ds1 D10 तु, D7 वा (for हि). — b) D2 प्रजापति (for अश्विनावपि) — c) S प्रवर्तते (for प्रवर्तेरन्) — d) T2 पांडवा (for न पार्था)

7 b) B D (except D10, D9 missing) G3 कथ° (for कदा°) — c) K5 B3 देवास्तु, Dn D5-6. 8 देवेषु; D1 T G देवा(G5 °वे)श्च, D2. 7. 10 देवा (D2 °वे) हि, Cn दैवेषु (as in text) K5 अपेक्षता, Dn1 Ds1 D1. 2. 8 (by corr) 4. 10 T G (except G5) उपेक्षका , Cn अपेक्षका (as in text) B3 त्वेते, D7 ह्येते (for ह्येते) K1 दैवैरुपेक्षिता ह्येते, M देवेषूपेक्षका (M1 *sup lin* °क्षिता) कार्या — d) D2 सर्व° (for शश्वद्°)

8 a) T G5 M कर्म° (for काम°) — b) B (except B3) D (except D8, D9 missing) Ca d द्वेष , G5 लोभात् (for द्वेषात्) K1. 5 B (except B3) D (D9 missing) Ca d लोभ , G5 द्वेषात् (for लोभात्) B1 (m as in text) जायते, D5 D7 दृश्यते, D2 लभ्यते, G4 भारत; Ca d लक्ष्यते (as in text) — G4 om 8c-10d — c) D7 तथा तु, D8 G2 दैवेषु, Ca d देवेषु (as in text) K1. 5 D1. 2 चैतत्प्रामाण्यात् (D2 °माण्य), B Dn1 D5. 6. 8. 10 Cn दैवप्रामाण्यात्, Dn2 Ds D3. 4. 7. 10 Ca s देवप्रामाण्यात्, T1 दैवप्रा°, G3 चैव प्रा° — d) K1 Ca d s तेषा, K5 B D1. 3-8. 10 नैषा (for नैव) D2 नैषा क्रुद्ध क्रमिष्यति, G3 नैतच्चित्र क्रमिष्यति Ca d s cite विक्रमिष्यति

दिधक्षुः सर्वाँल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

---

9 G₄ om 9 (cf v l 8) — [a]) K₁ B₄ Da₂ D₁ ₂ ₆ G₂ M (except M₁) °सर्वान्; Ca d s as in text — [b]) K₁ Dn₁ D₄–₆ ₈ T G (G₄ om) M₁ प्रदास्यति (M₁ sup lin °सति); Cs प्रशसति (as in text) — [c]) K₁ ₈ दिधक्षत; Cs दिधक्षु (as in text)

10 G₄ om. 10 (cf v l 8) — [b]) D₈ ₄ रक्ता (for युक्ता) — [c]) K₁ मयि (for मम) D₁ G₂ M (M₁ sup lin as in text) अनुगत; T₂ (by corr) अधिगत (for अनुपम) — [d]) D₁ विधिमप्रवत् (for विद्धि भारत)

11 [a]) B₃ ₄ ₅ D (except D₁ ₇, D₀ missing) Ca d विदीर्य°; T G₁ ₂ M₁ प्रदीर्य° (for प्रदीर्य°). — [d]) T G (except G₃) M₁(sup lin) ₃ स्थापयामि; M₁ (orig) स्थित°; M₄–₅ स्तम्°, Cs स्थाप° (as in text). D₄ स्थाप विष्यामि मन्त्रणात्

12 [a]) G₄ अपि (for अस्य) — [b]) P₃ ₄ D₁ जङ्गमा जङ्गमस्य च. — [d]) B Dn₃ D₅ D₁ ₁₀ अह, Dn₁ महद्; S अह (for the first महा) G₃ महाघोरे (for °स्वनम्)

13 D₅ resumes (cf v.l 5 50. 59) I — [a]) K₁ वायुवर्षम् (for च वायुं च) — [b]) M (except M₁) स्थप° (for शम°) G₄ नित्यम (for नित्यश) — [c]) G₄ नून, M (M₁ sup lin) दिक्षु (for ऽभीक्ष्ण)

14 [b]) K₁ सदा; T₁ G₁ ₄ यदा, T₂ G₂–₃ M₂–₆ यथा; M₁ तथा (for मया) — [c]) K₁ भूतानां (for भावानां)

15 [a]) A few S MSS भक्षौ° — [c]) B D (except D₁ ₇, D₂ by corr) सर्वत्रा, T₂ G₂ ₄ तत्रापि D₅ तत्रापि Ca d as in text — [d]) D₁ T₁ G₃ तत्र (for यत्र) G₄ हि (for अभि) K₁ यत्राभिकामये सुरं

16 [a]) D₃ ₄ ₉ transp विषये and राजन् B Dn D₃ D₅ ₆–₈ ₁₀ भयानकानि विषये (D₁ ₁₀ सत्वानि) — [b]) D₁ ₂ (m as in text) ₄ ₉ व्यालादीनि; D₂ T₂ (before corr.) G₁ ₂ M व्याघ्रादीनि; T₁ G₃ ₄ व्याघ्रादीनां; T₂ G₅ व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°) — [c]) B D (except D₁) मत्प्रसुप्तानि (for मत्त सुप्तानि) — [d]) K₁ Dn D₁ G₃ M₁ ₃ हि मयि (for हिंसन्ति). D₀ भयकरा न हिंसति.

17 D₀ om. 17. — [a]) K₁ ₆ D₇ ₈ ₁₀ कामवर्षी च; Ca as in text Cd cites निकाम — [c]) G₁ ₃ सस्यानां सर्वजातूनां

18 [a]) B₃ Dn₃ D₅ D₆ ₆ अश्विन्यामथ — [c]) K₁ ₆ B₃ D₁ T₂ द्विष्ट; T₁ G₃ स्थित ; G₁ ₂ ·पिष्ट°; G₃ श्रिष्ट , G₄ स्विष्ट , M₁ द्विष्टा°; M₄–₅ स्थित (for द्विष्टान्) — [d]) K₁ ₆ नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M₁) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (= 20[d]) — After 18, S (except M₁, G₃ om) reads 21 (G₆ M₆–₈ *repeating* it in its proper place)

19 G₃ om 19–21. — [b]) T G₁ ₂ मद्दिष्ट (for मद्द्विषस्) B Dn D₅ D₆ ₆ अजसा (for ओजसा) — G₁ om. 19[c]–20[d]. — [c]) S (G₃ ₂ om) स्म (G₁ अ)स्मान् (for न स्म). — [d]) D₁ समाप्नुयु° (for अवा°)

20 G₂ ₄ om. 20 (cf v l 19), D₆ om 20[b]–21[c] Cf v l 18

21 S (except M₁, G₃ om) read 21 after 18 (G₁ M₄–₆ *repeating* it here) G₃ om 21 (cf. v l 19); D₁ om 21[ab] (cf v l. 20) — [a]) K₁ ₂ D₁ ₇ ₁₀ यद (for यदह) T G₁ ₄ ₈ M₃ यद्धयेद्विपिरुं मे; M₁ ₂₋₃

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५
सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९

C. 5. 2410
B. 5. 61. 29
K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तद्भवेद्धि पूर्वं मे

22 G_2 om 22^a–29^b — ^{c}) K_1 वा, B_4 D (except $D_{1-3\,7\,10}$) च, G_4 तु (for तत्) — ^{d}) M (except M_1) मा (for मां)

23 G_2 om. 23 (cf v l 22) — ^{a}) K_5 मे तात, D_{10} एवैतत् (for एतन्मे) — ^{b}) $K_{1\,5}$ D_8 भुवि (for दिक्षु) D_1 माहात्म्य विश्रुत भुवि — ^{d}) G_1 श्लाघयन्, G_4 अनघ (for नृप)

24 G_2 om. 24 (cf. v l 22) — ^{b}) Dn_2 Ds_2 $G_{4.5}$ भूतपूर्वं D_1 T_1 कथचन — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{8\,10}$ य (for यद्)

25 G_2 om. 25 (cf v l 22) — ^{a}) A few S MSS मात्स्या — ^{b}) Some N MSS कैकयं — ^{d}) D_1 निहतान् (for विजितान्)

26 G_2 om 26 (cf. v l 22) — ^{c}) S (G_2 om) नशिष्यति (for विनङ्क्ष्यन्ति) — ^{d}) D_8 सबाधवा (for सहान्वया)

27 K_4 resumes ! G_2 om 27 (cf v l 22) — ^{b}) $K_{1.5}$ $D_{7\,10}$ एव पर (for परम) $B_{2\,4\,5}$ D (except $D_{1-4.7\,10}$) T_2 M_2 मम (for मयि) — ^{d}) S (G_2 om) विद्या परे (for विशिष्यते)

28 G_2 om 28 (cf v l 22) — ^{b}) D_6 चैव (for शल्य) — ^{c}) $K_{1\,5}$ प्रनदत्ति, D_1 विजानति (for प्रजानन्ति) — ^{d}) D_2 च (for तत्) S (G_2 om) वर्तं° (for विद्य°)

29 G_2 om 29^{ab} (cf v.l 22) Before 29, K_1 D_1 T_2 $G_{4\,5}$ M_1 ins वैश° — ^{a}) $K_{1\,5}$ $D_{1\,7\,8}$ उक्ते, K_4 $D_{2-6\,9}$ उक्त°, C_s उक्त्वा (as in text) — ^{b}) G_5 पर्यपृच्छच्च — ^{c}) $D_{3\,4\,9}$ ज्ञाता, S °तु (for °त्वा) $K_{1\,4\,5}$ (m as in text) B_4 D (except Dn_2 D_8 D_7) Cn युयुत्सो (for °त्सु) — ^{d}) D_1 °कालान्, T_1 $G_{1\,2\,5}$ M °कालानि (for °कालम्) K_4 B Dn_2 D_6 T $G_{1\,3\,4}$ M_6 अरिंदम , M_2 ह्यरिंदम

Colophon missing in $K_{2\,3}$ D_9. — *Sub-parvan* $K_{1.4\,5}$ B Dn D_8 $D_{6-8\,10}$ सजययान, D_2 यानसधि, M (except M_6) सजयप्रतियान — *Adhy name* T_1 दुर्योधनविक्रमकथन, $G_{1\,5}$ दुर्योधनविकत्थन, M_1 दुर्योधनगर्ववचन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 61, D_5 60, D_6 57, D_7 $G_{2\,3.5}$ $M_{1\,4}$ 62, T G_4 $M_{2\,3\,5}$ 63, G_1 64 — *S'loka no* K_5 Dn D_8 29, G_5 30.

61

☞ This adhy is missing in $K_{2\,3}$ (cf v l 5 41 1, 32 15)

1 ^{a}) $K_{1\,4\,5}$ $D_{7\,10}$ तु, S एव (for तु) K_4 B Dn D_8 $D_{2-6\,8\,9}$ पार्थं, D_1 G_4 पार्थिव (for पार्थान्)

2 Before 2, T_2 M_1 ins कर्ण — ^{b}) $K_{1\,5}$ $B_{3\,4}$ Dn_2 $D_{1\,2\,6-8}$ कृत; K_4 कृष्ट, Ca हृत (as in text) $K_{4\,5}$ $D_{1\,6-8}$ °पुर, B_{2-4} Dn D_8 °मय (Ds_2 °प्रत), D_2 °कृत, D_{10} °पद, T_1 $G_{1\,4}$ M_2 °वृत, G_5 °घृत, Ca °पर (as in text) — ^{d}) K_4 B_4 Dn $D_{1\,3-6\,8\,9}$ ते न, D_7 न च, T G न ते (for तव) Cn cites प्रतिभा अस्यति,

६१

C. 5. 2411
B. 5. 62. 1
K. 5. 62. 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-
न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १
मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-
स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २
महापराधे ह्यपि संनतेन
महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३
प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं
तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४
निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-
मवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा-
ल्ँलोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५
पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा
पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६
एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा
शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८
यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

Cn प्रतिभास्यति
3 a) S (except G4 M5) महापराधेष्वपि (for °धे ह्यपि). D1 त्वयि (for ह्यपि) K4 5 B Dn Ds D3-6 8-10 यस्तेन, D1 2 7 सत्तमेन, M3 4 (inf lin as in text) 5 तस्तेन (for संनतेन) — b) G2 न (for च) — c) B2 Ds D3-6 S (except G5) अति- (for अपि) — d) Some MSS अवनीं
4 a) K1 D7 10 M तस्य; K5 यस्य (for ह्यस्य) — c) K4 B D (except D2 7) तदस्ति च (K4 वा) (for ततस्तद्) Ds मम चावशेषं, G1 5 प्रददावशेषं — d) K5 D1 एव (for एष) K1 5 B3 D1 2 यत्न°; G2 भाव° (for भार)
5 a) K4 B D (except D1 2 3) T G (except G2) निमेषमात्राद् K1 4.5 B4 D (except Ds) T2 ऋषे प्रसादं; G4 ऋषिप्रभाव — b) Some N MSS पञ्चाल°, S (mostly) °करूश° — c) T G1 5 पांडून् (for पार्थान्) K4 B D (except D1 2 7 10) सह पुत्रपौत्रै (for च सपुत्रपौत्रान्) — d) S (except M1) शत्रु° (for शस्त्र°).
6 a) D2 M मे (for ते) — c) T2 G3 ऋषे (G4 ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन) K4 B D (except D7 10) गत्वा, K5 यत्त; T G1 5 चैतान्, G3 तेन (for यात्वा) — G2 om 6d-8a — d) D1.9 भाव° (for भार°).
7 G2 om 7 (cf v l 6) — a) D1 इति (for एव), K4 B (except B4) D (except D1 2 7 10) ब्रुवत (for ब्रुवाणं) — b) D7 S (G2 om) °बुद्धि° — d) K4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
8 G2 om 8a (cf v l 6) — d) K4 शक्त°, B D (except D7 9 10) युक्त° (for शक्य°)
9 b) D1 सुरेंद्र°, G1 नरेंद्रः (for महेन्द्र°) — c) K4 B D (except D7) समरे (for पतितां)
10 a) S शरश्च य° (for यस्ते शर°) K1 अभियाति

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भीमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किंचि-
त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-
न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र-
स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां
सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८

C. 5. 2423
B. 5. 62. 13
K. 5. 62. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

K5 निपातां (for विभाति) — [b]) Dn1 Ds D6 7 अग्र° (for अग्र्य°) K1 कुलेन, K6 सदैव, S कुले (G4 सदा) ते (for प्रयत्नात्)

11 [c]) K4 D9 वली°, B Dn Ds D5–8 वरी°, D1 यवी° (for गरी°) — [d]) K4 D3 4 9 प्रहसन्, a few MSS सुमले, (for तुमुले) K4 B3 D3 4 9 वि- (for प्र)

12 [a]) K5 T2 G1.6 ययोक्त- — [b]) K4 B Dn Ds D2–7 9 10 G3 भूयाश्च (for भूयश्च) D1 भूयात्स ततो (for भूयश्च ततो) — [c]) K4 B (except B6) D2–5 7–10 G4 च (for तु)

13 [a]) G6 न्यस्तानि (for न्यस्यामि) — [b]) S महायां (for सभायाम्) — [c]) K1 6 D1 7 8 10 T1 G6 मयि (for मम) — [d]) T2 G3 द्रक्ष्यतु T G1.6 M मह, G2 3 मम (for भुवि)

14 [a]) M1.2 सहसा (for स महा)

15 Before 15, T2 ins भीष्म — [a]) K1m सुयो-धनाय, Ca.s सत्यप्रतिज्ञ (as in text) — [b]) K5 D7 10 G6 विषहेत्र Cs cites सहेत — [c]) K6 S (except G3) हत्वा (for भित्त्वा) — [d]) K1 D2 T1 G1–3 6 पश्यतु, K4 5 B2 Ds1 D3.4 7 9 G4 Cs पश्यति, Dn1 पश्यता (for पश्यत) T1 G3–6 भीमसेन, T2 G1 भैमसेनं, G2 M भैमसेना (G2 °न), Cs भीमसेनात् (as in text)

16 K5 om. 16–18 — [b]) K4 वेदिष्टय(sic), B Dn2 Ds D2 6–8 10 G2 4 चेदिध्वजे, D1 यूपध्वजे, D3 4 9 चेदिध्वय Ds2 D7 बाह्लिकेषु (for °के च) — [d]) B3 अप्ययुतां (for अयुतशाम्) D3.4 9 अस्य (for the second च) M3–5 यौधान्, Ca d.s as in text

17 K5 om 17 (cf v l 16) — [a]) D10 अचिन्त्ये, G6 अनिंदिते (for अनिन्द्ये) — [b]) D3.4 तथैव (for तदस्त्रम्)

18 K6 om 18 (cf. v l 16) Before 18, K1 Dn D8 ins वैश° उ° — [a]) N (except K1, K2 8 missing,

६२

C. 5. 2420
B. 5. 63. 1
K. 5. 63. 1

दुर्योधन उवाच ।

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ३
अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

K6 om) तथा, G4 यथा (for अथ). K4 B2.4 Dn D3 D5-6 9 नृपतींद्र (for नृपतौ तु) D2 T1 च (for तु). K1 D7 8 10 तस्मिन् (for भीष्मे)

Colophon missing in K2.3 — *Sub-parvan* K1 4 6 B Dn D3 D5-8. 10 संजययान, D1 संजययानसंधि, D2 यानसंधि, M संजयप्रतियान — *Adhy. name* D2 कर्णप्रतिज्ञा, G5 कर्णास्त्रनिक्षेप , M कर्णनिर्गमन — *Adhy. no* (figures, words or both) K1 62, D5 61, D6 58, D7 G2 3 5 M1 4 63, T G4 M2 3 5 64, G1 65 — *S'loka no* Dn D3 18.

62

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v.l. 5. 41 1, 32 15)

1 ^{a}) S मनुष्यैस्तु (G3 °ष्याणा) — After 1, N (K2 3 missing) ins

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमे. ।
समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।
अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L 1) K4 D1 3 4 9 च, D5 6 8 न (for ऽपि) K1 D7 वीर्ये चैव पराक्रमे (D7 °मै) — (L 2) Some MSS Ca d शमेन, D1 दमेन (for समेन) K1 6 (m as in text) D1 Ca d वर्चसा, D8 यश° (for वय°) K4 D3 4 प्रभावेन, K6 प्रज्ञया च, D1 पांडित्येन, Ca as in text — (L 3) K4 D3 4 9 योधयोगेषु, B °योग्यासु (B2 °योग्या च), Dn2 D5 (m as in text) 6 °युग्या वै (Dn2 च) K1 6 D2 7 8 10 अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 °र्थे), D1 अस्त्रलाघवयुग्या च Ca cites योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु D1 2 शीघ्रता, D5 (m as in text) 6 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे) K (K2 3 missing) D1. 3 4 8 9 10 (*sup lin* as above) कौशलेन च (for कौशले तथा)]

2 ^{a}) D1 6 च, G2 सु· (for स्म) D2 सह° (for सम°) — ^{b}) S सर्वे स्म समयोनय — ^{c}) S (except T2 G4) न (for वि) — ^{d}) S (except T2) विजय .

3 ^{c}) G4 5 वा (for च). K6 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु) G3 अन्येषु पार्थिवेंद्रेषु — ^{d}) K1 m पराक्रांतिं, K6 मारमेतं; D8 पराक्रम (for °क्रम्य)

4 ^{b}) D7 तथा, G3 (*sup lin* as in text) मम (for च मे). — ^{d}) S ससोमकान् (for शितैः शरैः)

5 ^{b}) D1 2 विधिवद् (for विविधैर्) — ^{c}) B4 M तर्पयिष्याम. — ^{d}) B1 3 अन्यैर्, D3 अश्वैर् (for अश्वैर्) D1 S धनैरपि (D1 °स्तथा) (for धनेन च) — After 5, N (K2 3 missing) ins a passage given in App I (No 3), while S ins

356* सुखान्यवाप्य सहिता कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विस्रब्धा स्वर्गमेष्याम काले प्राप्ते गतज्वरा ।
अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्र सुदुर्मना ।
विदुर विदुषा श्रेष्ठ सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागत· । [5]
तात कर्णेन सहित पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L 2) T1 G1-4 सर्वं ष्याम , G3 तु सनिष्याम· (for स्वर्गमे°) T1 G4 °मा (for °ज्वरा·) G4 [illegible] (for the posterior half) — (L. 3) T1 G1 3 महाराज]

6 K6 missing from 5 62. 6 to 5 67. 4 The MS is ignored here S transp 6^{ab} and 6^{cd}. — ^{a}) D5 (by corr) S (except M5) शकुनाना D1 2 T G यथार्थाय (for इहा°) — ^{b}) T2 G2-5 M (except M1) पाशान् (for °श) T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत् — ^{c}) B (except B2) T2 G1 2 शाकुनिक S राजन् (for तात) — ^{d}) K1 D7 न श्रुतं, Dn1 D2 8 शुश्रुम , Cs as in text. S पूर्वमासीदिति श्रुति· (T1 G5 °त)

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ९
तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । C. 5 2483 B 5. 64 14 K. 5. 64. 14

---

7 ^{a}) K4 B (except B8) Dn D3-6 8 9 तौ (for द्वौ) — ^{b}) B4 D (except D1 2 7) सहचारिणौ, G2 युक्तपौरुषौ (for सम°) — ^{c}) T G1 2 M3-5 तौ पाशौ (for त पाश) — ^{d}) K4 D2 4 9 T1 G1.2 4 खेचरौ (for खचरौ)

8 ^{a}) K1 Ca d विहाय (for विहाय) Cs ap विहायस (as in text) — ^{b}) B8 D8 T2 शकुनिकस् D8 T G5 (*sup lin*) तया (for तदा) D1.2 दृष्ट्वा श(D2 शा)कुनियधक.. — G4 (hapl.) om 8^{c}–10^{d} — ^{c}) G5 सुनिर्विण्ण· (for अनि°) G8 अन्वधावत निर्विण्ण

9 G4 om. 9 (cf v l 8) — ^{a}) B Dn D2-4 अन्व° (for अनु°)! — ^{b}) D6 8 मृगय, S (except M5) मृगघ्नं — ^{d}) D7 10 (m as in text) ददृशे (for ददर्श)

10 G4 om 10 (cf. v.l. 8) — ^{a}) K1 D7 G5 M3 8-5 शीघ्रौ (for शीघ्र) — ^{b}) D5 अन्व°, T1 G5 M1-8 उप°, G3 M4.5 उपा° (for अनु°) — ^{d}) Ds2 पप्रच्छ मुनिस्त्तम

11 ^{b}) S मृगयो (G3 4 °वत्) (for °हन्) S (except T2 G1 M1) मा (for मे) — ^{d}) G4 M (except M1) अनुधावति

12 Dn Ds2 D1 शाकुनि, D9 M8 शकुनिक (for शाकु°) — ^{b}) T2 transp सहितौ and हरतो T1 G1 5 हरतो मम गर्हि(G5 *sup lin* °र्वि)तौ — ^{c}) D5 एव, G5 M (except M1) तौ (for वै) T2 G3 4 M3-5 त्रि(T2 नि)पतिष्येते (for त्रिवदि°) — ^{d}) G2 4 वै (for मे)

13 K4 om 13^{ab} — ^{b}) M1 सहितौ (for शकुनौ) K1 °खढितौ, B2 D8 M1 Ca d °सदितौ, D1 °समतौ, D5 6 9 °सघितौ, T2 G3 4 °समितौ, G1 °सहितौ, G8 5 M3-5 °सनिधौ (for °सधितौ) — ^{c}) D1 विगाह्य, M5 °हृप्य, Ca d °गृह्य (as in text) S पाश (for च सु) — ^{d}) S सनिपी(T G5 °पे)दतु (for °पेततु)

14 ^{a}) T1 G1 समेक्ष्य (for सरब्धौ) — ^{b}) K1 T2 G3.4 M (except M1) °वेग° (for °पाश°) — ^{c}) D7 अपरिश्रातौ, S अप्रमत्तौ तौ (G5 तु), Ca d अपरिज्ञात (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D7 10) G2 मृगहा (for °युस्)

15 ^{a}) K1 D7 10 ज्ञातिभि सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु) — G4 om 15^{c}–17^{d} — ^{c}) K1 D1 2 7 10 om ते G5 मृत्युपाशम् (for ऽमित्रवशम्)

16 =(var) 5 39 22 — G4 om 16 (cf v l 15) — ^{b}) T1 G1 5 प्रीतिश्चैव परस्पर — ^{d}) S (G4 om) विवाद (for °रोध°) D1 T G1 2 कथ° (for कदा°)

17 G4 om 17 (cf v l 15) — ^{a}) K4 B (except B8) D (except D1 2) ये स्म, T1 G1.5 येस्मिन् (for यस्मिन्) D1 गृहे (for काले)

18 G3 om 18^{ab} — ^{a}) D1 यत्र, G4 येन (for येऽर्थं) K1 T G5 M तु (for ऽर्थं) K1 समतिम्, Dn1 Ds D5 7 9 10 सततम्, S (except M5, G3 om) सन्नतिम् (M1 *inf lin* °स्निधिम्) (for सततम्)

C. 5. 2408
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५
ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ३०
अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

19 = 5 36. 58 — D8 (hapl.) om 19. — a) Ds D10 S (except G4) धूमायति, Ca d s °यते (as in text) — b) K1 D1 G1 संहितानि (for सहि°)

20 b) K4 D8 4 9 transp गिरौ and मया

21 b) K1 (*sup. lin.* as in text) B8 Dn2 Ds2 D7 (before corr.) °मो गिरिमुत्तमं, D1 2 °मो दिशमुत्तरां (D2 °र), S °मोत्तर(G5 °मोत्तम)पर्वत — G4 om 21c–23d — d) K4 B2 4 Dn2 Cn विद्याजभकवार्तिकैः (K4 °का·); Dn1 D2 4 7 °जृंभकवाति(Dn1 °र्ति)कै, D2 जभविद्याकयातिगै, T G1–3 M1 2 °जंभकसाधकै. (T1 G1.3 °नै·), G6 वेदाध्ययनशालिभि·, M3–5 °जभकवादिकै Ca s cite विद्याजभकवातिका, Cd °वाहिका.

22 G4 om 22 (cf v l 21) — a) T2 G2 कुजमीतं, Ca d कुर्जीभूत, Cs कुजभूत (as in text) — c) M4 5 °गुण

23 G4 om 23 (cf v l 21) — a) K4 B D (except D1.2 7) T1 G3 Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तच पश्यामहे — b) K4 Cs पीत समाक्षिकं, B Dn D5 6 8 9.10 m Cap पीतकमा°, T1 G1 पीन स्वमी°, T2 G2 पीत (G5 °न) च मा°, M पीनममा°, Ca पीतममाक्षिक (as in text) — c) K1 Dn2 Ds D6 8 10 Ca d मरुत्प्रपाते (Ds D10 °त·), D2 7 Cs मेरुप्रपाते; T G1–3 M1 (*inf lin*) 3–5 मरुप्रपात, G6 बहुप्रपात, M1 (orig) मरुप्रवात· — d) D8 विनष्ट K1 M (except M1) कुंभसंनिभं, Ca. d as in text.

24 c) K4 B Dn2 Ds D1 2 8 प्राप्य (for प्राश्य). — d) K4 B D (except D7.10) [ऽ]प्यमरत्व; T1 G1 ह्यमरत्व, G6 अमृतत्वं (for अमरत्व) K4 B Dn Ds D3–6 8 9 नि(Dn1 हि)यच्छति, D1 2 च ग° (for निग°)

25 G3 (hapl.) om. 25a–27b — c) G4 एव (for ते) — d) Dn1 जृंभसाधका; Ds D10 (*sup. lin*) जभवातिका·, M जभपाठका

26 G3 om 26 (cf v l. 25) — a) K1 Ds2 D2 6 T G (G3 om) त (for तद्) — b) K4 D8 D3.4 9 °तले (for °पते) — c) T G1 2.5 M2–5 विविशु·; G4 ददृशु. (for विनेशु·) K4 D8 4 9 सर्वे (for तस्मिन्). — D8 om 26d–27a — d) K1 D7 सुदुर्गे, T G1 2 4 ते सर्वे; G5 सर्वे ते (for ससर्पे) B2 गिरिकंदरे — After 26, T2 G2 ins

357* आशाबद्धा पतन्ति स्म सर्व एव गतासव· ।

28 a) T G युध्यमान, M युद्धमना· (for योद्धु°) — c) M2 पश्यति (for पश्यामि) — d) K4 D7 च; T1 हि (for वा) S (except G4) °गतं (for °विधम्)

29 ab) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि°. — K4 B Dn Ds D1–6.8 9 ins after 29ab K1 D7.10, after 29.

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
यः पुनः प्रतिमानेन त्रींल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।

C. 5. 2491
B. 5. 63. 10
K. 5. 65. 10

358* भीष्मद्रोणप्रभृतय मत्रन्ता माधुयायिन ।
विराटनगरे भग्ना किं तत्र तव दृश्यताम् ।
[(L 1) K1 D1–4 7 9 10 पङ्क्या शानु(D7 °यानुप)-यायिन° (for the posterior half) — (L 2) B transp न्त्र and दृन्न° K1 4 D1–4 7 9 10 किं नु नदिन्द्रितं नव (D2.4 9 च तद्) (for the posterior half)]
— c) D1–4 9 T2 G2–5 M वीर (M1 inf lin वीर as in text) — d) G6 निकृतिं, Cs वीक्षित (as in text)
30 D6 om 30c–31d, D9 om 30c–31c — c) D3 नि- (for न) — d) K1 B3 D1–4 8 वात° (for वायु°)
31 D6 om. 31, D9 om 31ab (cf. v.l. 30) — c) D1 लोके, D2.4 मूढ (for युद्धे) — d) D3 4 9 transp भवेत् and जय°

Colophon missing in K2 2.6 — *Sub-parvan* K1 4 B Dn Ds D6–8 10 भजययान, M संजयप्रतियान — *Adhy name* M (except M2) विदुरहितोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) K1 64, D6 63, D8 60, D7 T G2 4 M2 3 5 65, G1 66, G2 3 M1.4 64. — *S'loka no* Dn Ds 27

63

☞ This adhy is missing in K2 3 6 (cf v l 5 41 1, 32 15, 62 6)

1 b) T1 G3 5 M (except M5) त्वा, T2 G2 ते (for त्वा).

2 b) K1 4 D1 2 6–8 प्रसमीक्ष्यते (D1 °से), B Dn Ds D10 प्रजिहीर्षसि, D3 4 9 समीक्ष्यसे, T2 (by corr) प्रमर्षीष्यसि, G1 प्रमिमीक्षसि, G5 प्रमदिष्यसि (*sup lin* प्रशामिष्यसि) — c) M2–5 इह (for इव) — d) K4 B D (except D1–4 7 9) लोकधा(Ds °चा)रिणा (for सुमहा°)

3 a) D2.4 9 तु (for हि) S कौरव्य (T2 G2 M1 °व्य) (for कौन्तेय) — b) D8 T G1 2–5 M इव (for इह) D1 स्थित (for आस्थितम्) T2 G2 परम धर्ममास्थित — c) D1 शक्तिम् (for गतिम्) B1.2 5 Dn Ds D7 10 अभिप्रेक्ष्य (B1.2 Dn2 °त्य), B3 4 D5 6 8 Cn असप्रेत्य, S सुसप्रेक्ष्य (G2 °त्य) (for असप्रेक्ष्य) — d) D1 S तत्वं (for न त्व) K4 B D जेतुम् (for वेत्तुम्) T2 G2 वेदितुम् (for वेत्तुमिह) D1 इच्छसि (for अर्हसि)

4 a) T2 G2 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — b) T1 G1.5 युधि (for बले) — c) K1 D7 रणाय किं (for रणान्तक) K1 B1 Dn D2–6 8–10 तर्तयसे, Ds तर्कयसि, D7 मार्थं°, Ca d as in text T2 G1 कथ तर्कयसे वीर (G4 °र)

6 B3 D7 M2 om (hapl) 6-8 — b) G3 5 किम् (for कम्) Ds2 D1 6 8 M3 4 शातयेत्, T G नाशयेत् (for शातयेत) — c) T2 G2 स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये)

7 B3 D7 M2 om. 7 (cf v l 6) — c) D3 4 9 ता (for ते)

8 B3 D7 M2 om. 8 (cf v l 6) — a) T1 G1.5 य पुमान्, G4 पुरुष (for य पुन) S (M2 om) प्री(M5 प्र)तिमानेव, Ca d s प्रतिमानेन (as in text) — D1 om 8d–10a

9 D1 om. 9 (cf. v.l 8) — b) T2 G2 सह-

[illegible] ॥ १०

[illegible] गृहदासमर्थं [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ ११

[illegible] ।
[illegible] ॥ १२

[illegible] ।
[illegible] ॥ १३

यथाभिमत[illegible] सह आतुर्जिताः ।
[illegible] सुगंधं [illegible] ॥ १४

दर्शय नन्दिन्यां [illegible] महद्भुतम् ।
[illegible] न बहूनां न पर्याप्तं [illegible] ॥ १५

[illegible] पुनः सर्वं एव ते ।
[illegible]जानीहि कृष्णा न प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते [illegible]पर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

[illegible]

64

[illegible]

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १

ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३

पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४

द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५

विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६

सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९

अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०

एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११

यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो
मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२

शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा ।

C. 5.2210 B. 5.66.13 K. 5.57.12

---

6 b) D5 जयत्सेन (for °त्सेन) G3 पार्थिवं च महात्म्य D1 (hapl.) om. 6c–7d.

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) M1–3 दुष्प्रह (for दुःसह) — d) D4 जरासंध; D5 8 जारासंधिं (for जल°) S (G3 om.) पां(T1 G4 कौ)रव (for पार्थिवम्).

8 a) D7 एव (for अपि) T1 G1 4 5 भूमिपाला (for पार्थिवा) — b) T2 G2 प्रियाय, G4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्) — D6 om. 8d–9a. — d) B Dn D3 D4 5 7 8 10 तात (for सूत).

9 D2 om. 9a (cf. v.l. 8). — a) D1 °नय (for °न्याय) D1–4 8 transp. कौशलं and वन्दनं S (G3 om.) कुशलं (for कौ°) G2 भूमिं न (for वन्दनं) — d) B2 Dn D5 निधान (for प्रधा°).

10 a) K1 दुर्मर्षणं (for अम°) — b) D2 4 8 समग्रं (for सुलुब्धम्) — c) D1 सर्वं मे मद्वचनं च समग्रं; D2.4 8 सर्वं चैवास्मद्वचनं समग्रं.

11 a) S (G3 om.) परिष्वज्य (for प्रति°) — b) T G1 2 चाप (for चापि) — c) G4 चेदं (for इदं) D1 2 निरी° (for समी°) D2 4 8 प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं — d) B2 4 G1 लोहितपद्मनेत्र, Dn1 D2.4 8 लोहिताक्षः प्रवीक्ष्य, G2 लोहितोपप्लाक्ष, Cn लोहितान्तायताक्ष (as in text).

12 a) K1 D2 6 8 यो वचनं (for ते वदतो) — b) D1 S (G3 om.) यदु° (for मधु°) D2 6.8 G4 समीहित — From here up to 5.66.10, the collations of B2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — c) K1 D5 (m as in text) 6 8 नरता (for भवता) S (except M3, G3 om.) अपि (for हि) K1 D1 2 6 8 मद्वच (for हि म°) G2 मनय (for मद्वच).

13 a) B2 missing K4 Dn D3 D7 10 महाशराग्नौ

C. 5. 2310
B. 5. 66. 13
K. 5. 69. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-
न्दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते, Cn presupposes the text reading! — ^{b}) K1.4 D1 5-8 °णाश्ववलप्रसा(D1.7 °हा)रिणा (reading implied by Cn)) — ^{c}) B3 कुरुते (for क्रियते) D1.7 महाध्वरे, D8 4 0 मया मृधे, D10 रणाध्वरे (for महामृधे) — ^{d}) B Dn D8 समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य) G3 M इह यतध्वम्, G4 विघटयध्वम् (for प्रयतध्वम्) T1 G1 5 आगताः (for आदृताः)

14 ^{b}) T G1.3 अशकमीप्सित स्वकं, G2 4 M अंशमभीप्स(G3.4 °प्सि)त स्वक — ^{d}) B3 असितां (for अशिवां)

15 ^{a}) K1 D5 6 8 महाचतुर्भुजं, B1 2.4 5 Dn D8 तदा धनंजय, B3 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.), D3.4.0 तदा चतुर्भुज K4 विभु (for हरिं) — ^{b}) B (except B3) Dn D8 चतुर्भुजं (for धनजयं) D3 4.0 S (G2 om) सत्वर. — ^{d}) K1 D5-8 10 transp. वचो and महत्

Colophon missing in K2 3 5, B2 T2 G1.2 om. it — *Sub-parvan* K1 4 B1 3-5 Dn D8 D1 5-8 10 सजययान, D2 यानसधि; M1 संजयप्रतियान, M3-5 सजयप्रतियान and सजययान; to those all except K4 B1.5 D2 8 add समाप्त — *Adhy name* M1 अर्जुनोद्धतवचनं, M3-5 अर्जुनोद्धतवचनकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 G3 M1 4 66, D5 65, D6 62, D7 G4 M2 3.5 67, T1 61, G5 60 — *S'loka no.* Dn 15

65

☞ This adhy is missing in K2.3 5 (cf v l 5 41. 1, 32 15, 62 6) The MS B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l 5. 64. 12)

1 ^{b}) B D (except D1-4 9) नाभि° (for ऽप्रति°). — ^{d}) K1 D10 जनेश्वराः; Dn D8 D5 6 8 नरर्षभाः, T2 G2.4 नराधिपा (for नरेश्वराः)

2 ^{cd}) T1 प्रति° (for परि°) G5 रहिते नृपतीन्सर्वान्संजय पर्यपृच्छत

4 ^{a}) A few T G MSS गावल्गणे D3 4 0 सारं च (for नः सार°). — ^{b}) Dn1 D3.4.0 त्वं सेनयोर् (for स्वसेनाया) G4 सेनाया वा यदि वेहास्ति किंचित् — ^{c}) K1 S (except G4 M2) om. त्वं D8 पांडवान् (for °वानां) G4 वेत्सि (for वेत्थ) D3.4.0 पांडवानां च निपुण वेत्थ सर्वं — ^{d}) D10 transp किमेषा and ज्यायः K1 किमु चैषा; Dn1 कि नु तेषां, T1 M1.3.4 किमुतैषां D10m G4 गरीय° (for कनीय°)

5 ^{a}) K1 D7.10 त्व सेनयो.; T1 G1.3 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५
संजय उवाच ।
न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचि-
दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं
गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव-
द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

C. 5. 2522
B. 5. 67. 10
K. 5. 66. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°) D1. 3 4 S (except T2 G4 M2) सर्वव (D3 4 °वि) त् (for सारवित्) K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°) — b) T2 G2 निपुण — c) M स पृष्ट सन् (for स मे पृष्ट) — d) D5 प्रयुध्य° (for युध्य°)

6 a) G1 न त्वा, G3 त्वा न, M3–5 त्वा (for न त्वा) — M2 om from हि त्वां up to निपुणौ in 7b — b) D1 2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वा) T2 G1. 2 असूया S (except G4 5 M5, M2 om) त्वा (for त्वां) K4 B Dn D5 D8–10 प्रविशेत, M3–5 °सहेत्तु (for °सहेत) — c) T1 G1 5 आनायस्व (for आन°) K1 D10 शासित°, K4 B Dn D5 D1. 2 5 6 8 महा° (for संशित°)

7 M2 om up to निपुणौ in 7b (cf. v l 6) — a) T1 विनयेते — b) K1 D7 10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ) — c) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वा) T1 M (except M2) त्वा (for त्वां) — d) M (except M2) मन्त्र (for मत) K4 B Dn D5 D6 6 8 10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°)

8 B (except B5) om. the ref — After the ref, Dn D2–6 8 9 ins

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8ab, K1 D8 ins

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महामुनि ।

— c) Dn2 D8 D5 6 महाप्रज्ञ

9 Before 9, K1 4 B Dn D5 D8–6 8 9 ins व्यास उ°. — b) D2. 4. 9 एव (for एषो) K1 D7 अभियुक्ते; T G1 2 अनि° (corrupt), Ca अनु° (as in text) — d) T2 G (except G1) यथातथ्य K1 D10 यद्वत्तद्वासुदेवार्जुनौ च, D1 यथातथ्य वासुदेवार्जुनौ च

Colophon missing in K2 3 5, D2 8 om it — *Sub-parvan* K1 B Dn D5–7 10 M यानसंधि; K4 संजययान, Ds1 संजययानसंधि (s10), Ds2 संजयसंधि — *Adhy name* G1 व्यासागमन, M व्यास(M5 वासुदेव) वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 67, D5 G5 66, D8 63, D7 G1. 4 M2 3 5 68 — *S'loka no* Dn D8 10

66

☞ This adhy is missing in K2 3 5 (cf v l 5 41 1, 32 15, 62 6) The MS B2 being damaged, its variants are given wherever possible (cf v l 5 64 12)

1 D2 वैश° उ° (for संजय उ°) — d) K1 m B (B2 damaged) Dn2 D1. 5 (before corr) 6 7 9 10 Cn स(K1 प्र)र्वभावाय, Ca d s as in text B1 3. 5 Dn2 D2 7 8 10 Ca समतौ, Cd n. s समितौ (as in text) K4 पूर्वदेवौ सनातनौ, S पूर्वभाव(T1 G1 °ग)समन्वितौ

2 a) K4 B1 4 Dn2 D5 6 10 m Cn व्यामातर; B2 भावातर, D1–4 7 9 10 दिवोतर, Ca d s धामन्तर (as in text) — b) B1 3 4 Dn2 D3–6 यथायुक्त, G4 युक्तरूपौ (for यथायुक्त) S (except G2) मनस्विनौ (M2 विच क्षणौ), Cs as in text — d) D7 प्रतिवर्तते (for वर्तते

६६

संजय उवाच ।

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

विभो) K1 D10 प्रभो, Dn1 Ds1 D8 विभो°

3 ^{a}) K4 B D (except D1 8) G8 कौरवेषु (for पाण्ड°) — ^{b}) S इति राजसु (T2 इतरेषु च) सत्तम (G3 भारत), C8 पांडवेषु च समत, Ca d पाण्डवानां तु समत — After 3^{ab}, D5 D9 10 read 6^{ab} (D5 D9 *repeating* it in its proper place) — B1 3.4 D2 4 om 3^{cd} — ^{c}) K1 Ds1 D7 10 G4 सारासार बल; C8 तथारथेन यत्न B1 Dn D5 D10 ज्ञातु, C8 ज्ञात्वा (as in text) D6 सारासारं परिज्ञातु — ^{d}) B1 Dn तेज पुजावभासित

4 ^{b}) B3 D2 6 S चैव (for चैद्य) T G1-4 M स (for च) B2 जनार्दन, G8 महासुरं (for च माधव) — ^{c}) K1 D7 8 हतवान्, G6 दानवान् T2 G3 8 °सकाश — ^{d}) B (B1 om) Dn D5 महायत्न (for जना°) — After 4, G1 reads 8^{c} and 9^{d}

5 T1 (hapl) om 5–7, M4 (hapl) om 5–10 — ^{c}) B2 विशुद्धात्मा, T2 G1 विसृष्टा°, Ca d विशि° (as in text) — After 5, G2 reads 8^{c}–9^{d}

6 T1 M4 om 6 (cf v l 5) D5 D9 10 read 6^{ab} after 3^{ab}, D5 D9 *repeating* it here — ^{a}) K4 D1 6 9 10 च, G2 M (M1 om) अपि (for हि) — D10 om 6^{cd} — ^{c}) K4 B1 Dn1 Ds1 D2-6 G4 सारासारं यत्न, C8 यथार्थेन यत्न K1 C8 ज्ञात्वा (for ज्ञातु) — ^{d}) K4 B (B1 damaged) D (except D1.2 7, D10 om) तत्समासेन मे शृणु

7 T1 M4 om 7 (cf v l 5) G8 (hapl.) om 7^{b}–8^{a} (cf. the reading of D1 M for 8^{a})

8 M4 om 8 (cf. v l. 5), Dn G1 3 om (hapl) 8^{ab}, G8 om 8^{a} (cf v l 7) — ^{a}) K4 Ds1 D1 8 M1 3 भस्मी° (for भस्म) K1 D2 7 10 T2 G1 3 सर्वं; D1 M (M4 om) कृत्स्न (for इद) G1 reads 8^{c}–9^{d} after 5 — ^{d}) K4 D1 8 M (M4 om.) भस्मी ; T G किंचित् (for भस्म) T G जनार्दने

9 M4 om 9 (cf v l 5). For G1 cf. v l 8 — ^{b}) D10 (m as in text) धीर् (for ह्रीर्)

10 G1 M4 om 10 (cf. v l 5) — ^{b}) D8 विचेष्ट°; Ca विचेष्ट° (as in text) D8 T1 G1 8 भूतानि; Ca d भूतात्मा (as in text) — After 10, D8 ins

361* भस्मीकुर्याञ्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;

while T G1 3 ins

362* यत्र मार्गेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^{a}) S पांडव (G4 °वे) (for °वान्) D1 पूर्वं; D4 सत्रे, D8 सत्रं, G4 कृत्स्न; Ca d s सत्र (as in text) — ^{b}) D1 लोकशकाभयादिव

12 ^{d}) K4 G1 M (except M8) भृशम् (for ऽनिशम्)

13 ^{a}) D7 M transp च and हि. K1 D8 एव; T1 G1 3 अपि (for च). K4 D1.2 एव (for हि). — ^{b})

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४
तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।
मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।

C. 5. 2543
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

G1 5 ईट्टे हि, Ca ईशान (for ईशते)

14 [a]) G4 ईशिता, Cd ईशन् (as in text) G1 5 °बाहु° (for °योगी) — [c]) M (except M2) कर्म हि (for कर्माणि) — [d]) K1m D7 G3 अनीश°, Ca d s कीनाश (as in text) K4 B4 Dn2 D5 6 8 Cn वर्धन, Ca d s दुर्बल (as in text)

15 [c]) Dn2 D8 4 G3 4 M4 (inf lin as in text) एतम्, D2 एनम्; T2 G2 एवम् (for ये तम्) T1 G1 5 एक, T2 एते (for एव) — [d]) D1 2m 8–6. 8 9 M2 transp न and ते

Colophon missing in K2 3 5 — *Sub-parvan* K1. 4 B D (except D2) G1 M यानसधि (D8 संजय-यानसधि) — *Adhy name* D2 वासुदेवमाहात्म्य; T1 G1 भगवन्माहात्म्यं, M जनार्दनस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 68, D5 G5 67, D6 64, D7 G1 4 M2 3 5 69 — *S'loka no* Dn 15, D8 25

67

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v l 5 41 1, 32 15) K5 resumes from stanza 5 (cf. v l 5 62 6)

1 D6 om 1–5 Stanzas 1–4 are missing in K5 (see above) — [c]) D8 4 9 M2 एत (for एन) — [d]) K4 त्वम् (for मम)

2 D6 om 2 (cf v l. 1) — [a]) K1 D2 7 10 Ca d विद्या, B Dn D8 D1 8–5 8 9 10m शृणु, G4 विद्धि (for the first विद्या) K1 D1 2 7 10 (m as in text) वेत्थ (D2 °द) त्व (for ते विद्या) — [b]) G3 M1. 3. 4 मयि (for मम) G5 राजन् (for विद्या) K1 4 D3. 4 9 महीय (K4 D9 °प)ते (for न हीयते) — D7 om. 2[cd] — [c]) B (except B4) Dn2 तपो° (for तमो°) — [d]) T G नाभि (G5 न स) जानासि

3 D6 om 3 (cf v l 1) — 3[b] = 4[d] — [d]) B1 3 4 D8 D2–4 7 9 10 (m as in text) T Cap प्रभवान्यय, Ca प्रभवाप्यय (as in text)

4 D6 om 4 (cf v l. 1), G2 om 4–5 — [a]) A few S MSS गावद्गणे S (G2 om.) ते (for ऽत्र) K1 कथ, B (except B4) [ऽ]धिका (for ऽत्र का) D8 D10 शक्तिर्, T G3. 5 विद्या (for भक्तिर्) — [b]) D8 transp ते and नित्या K1 नित्य, M2 5 नित्ये (for नित्या) — [c]) D8 G5 यथा (for यया) — 4[d] = 3[b]

5 D6 G2 om 5 (cf. v l. 1, 4) K5 resumes! — [a]) D8 सेवेत (for न सेवे) — [b]) D2 मृषा-, Ca d s वृथा (as in text) K1. 5 D7 10 वृथा (D7 10 मृषा) धर्मं

C. 5. 2543
B. 5. 69. 6
K. 5. 68. 6

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९
वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२
वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे — ^{c}) K5 D7 10 (*sup lin* as in text) शुद्धभावस्ततो, B (except B1) Dn2 Ds D1 3 4 9 शुद्धभाव(D3 4 9 °वा)गतो; Ca d n as in text

7 ^{a}) G4 पुडरीकाक्षो (for देवकी°) — ^{b}) K4 B D (except D1 7 10) लोकान् (for लोक) K1 स्व, Dn1 M च, Ca d s चेत् (as in text). K1 M3-5 न हनिष्यति, K5 (corrupt) नितर्प्यति (for निह°)

8 ^{a}) K4 अद्य, K5 D2 10m G3 अयं, B3 Dn1 Ds D3-8 Ca s अर्वाक्, D1 सर्वान्, D9 सर्वे, T2 आवा, Cd n अवाक् (as in text). — ^{b}) K5 स (for सु) K1 D6 न गच्छत्येष दुर्मतिः — K4 (hapl.) om 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K1. 5 B D1-6 9 G4 ईर्षुर्, G2 3 ईर्ष्याद् (for ईर्ष्युर्) M2-5 ईर्ष्यु(M2 5 °र्पु)र्दुरात्मवाञ्चीचः — ^{d}) S शासना° (for वचना°)

9 K4 om 9^{ab} (cf v.l 8) — ^{a}) G5 ऐश्वर्यं कामाद्दुष्टात्मा — ^{b}) G4 श्रेयसां K5 B3 Dn D3 G3 शासनातिग°, D1 वचनातिग — ^{c}) K1 5 D7. 8 ऐश्वर्यं जीवितं, G4 ऐश्वर्यजीवित, G6 ऐश्वर्ये जीविते — ^{d}) T1 G1 3 5 बालिश

10 ^{a}) K5 शार्तिं, D1 हर्षं (for प्रीतिं). — ^{b}) S शोकाय (for शोकेन) K4 योज°, D7 10 पीड°, T1 M4 रध°, T2 G2 3 5 रुध°, G1 4 M1-3 5 रध्र°; Cd अर्द°; Ca वर्ध° (as in text) B मा च शोकानले वहन्

11 D1 G5 श्रीव्यास. — ^{a}) Hypermetric! K4 B Dn Ds D1-6 8-10 प्रियो° (for दयितो°) K1 5 D7 कृष्णस्य दयितो राजन् — ^{c}) D3 4 9 यश्च (for यस्य)

12 ^{b}) K1 D1 2 य, Ca s यत् (as in text) K4 Dn1 D3-6 9 10 T1 नर, B Dn2 Ds Ca पर, G1 (*inf lin.*) भव, Cd s नव (as in text) — ^{c}) B1-3 D5 8 एकाग्र्य, B4 Dn D9 M2 5 ऐकाग्र्य (for एकाग्र) — ^{d}) K1. 5 D10 त्रास्यते, B D1. 2 मोक्षये, S त्राय° (for मोक्ष्य°). K1. 5 B D1 2 7. 10 स्वा महाभयात् (for महतो भ°)

13 ^{b}) K4 °तमोहता ; B2 4 5 Dn Ds D2-6. 9 °समावृता°, D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ(M4 °हृ)ता, G5 क्रोधमोहतमोवृता, M1 (*inf lin* as in text) 2 3 4 (*inf. lin*) 5 °तमो(M2 5 °समा)हृता Cs cites तमोद्धता — ^{c}) T2 G2 5 श्रिता., G1 वीता°, G3 स्थिता, Ca d s सिता° (as in text)

14 ^{b}) S काममन्युवशानुगाः (T G1 2 °वशगता) — ^{c}) D3 4 9 अनु°, Ca d. s अध° (as in text). G5 अधैरधा नीयमानाः — ^{d}) G5 तद्गते वै (for नीय°)

15 ^{a}) G4 एकतर, Cs एकायन, Ca d as in text — ^{c}) K4 Dn1 D1 5 6 8 9 10 (m as in text) Cnp अभ्येति; Cn अत्येति (as in text) — ^{d}) K1 D8 मुक्तन्, Ca d s महान् (as in text) K1 D7 8 नि(D7 न)मज्जति; K5 न गर्हति, B3 4 Dn Ds D1-6 9 10 न सज्जति

16 D6 om from 16 up to 14^{ab} of the next adhy. — ^{a}) K4 D7. 8 अथ, T1 G1 5 त्व हि (for अङ्ग). — ^{d})

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।
श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २

C. 5. 2560
B. 5. 70. 2
K. 5. 69. 2

K4 B D (except D7 10, D6 om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्)

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16) — [b]) K5 Dn1 Ds2 D10 विद्यात् — [c]) K4 आत्मात्मनो; Cs आत्मनस्तु (as in text) K1 कृत्वोपायो, D2-4 क्रियोपाय; S प्रियोपायो, Cs as in text

18 D6 om. 18 (cf v.l. 16) — [c]) S संयमेन (M °ना) (for ऽविहिंसा च) — [d]) T G (except G2) असंशय°, M2 न संशय

19 D6 om. 19 (cf. v.l 16) — [a]) D1 G5 Ca.d s शमे (for यमे) G4 युक्तो (for यत्तो) — D7 om. 19[c]-20[b]. — [c]) B2 तु (for च) B3 T2 G2 transp मा and ते. K1 Cd च्यवता, B3 व्यचरन्, T G1-3 5 M1.2-5 च्यययु (for च्यवतु) G4 M2 बुद्धिस्ते मा च्ययां यातु (G4 च्यययतु) — [d]) G1 नियच्छेम्, Ca d s as in text K4 B Dn D1-6 5 G4 Cs एना, D3 D10 इमा, G1 ता, Ca.d एतान् (for एता) K5 ततन्, B3 इतस् (for यतस्)

20 D6 om. 20 (cf. v l. 16), D7 om 20[ab] (cf. v.l 19) — [a]) K1 ध्यानं (for ज्ञान) K5 G5 प्राज्ञा (for विप्रा)

21 D6 om 21 (cf. v.l 16) — [b]) D5 G2 इन्द्रियरन्द्र(G2 °नि)तात्मभि — [c]) K1 (*sup lin* as in text) आरामाधिगतो, K4 B1 2 6 Dn D3-5 8 आगमाधिगमाद्, B3 4 D5 D7 10 Ca s °धिगताद्, S °भिग(G4 M5 °मिद्द)तो T G (except G1) योगी, Ca d s योगाद् (as in text) — [d]) K1 Cd s वशो, Ca वशी (as in text)

Colophon missing in K2 3, D6 om it — *Sub-parvan* K1.4 B D (except D1, D6 om.) यानसंधि (Ds2 भगवद्यानसंधि, K5 संजययानसंधि — *Adhy name* M दुर्योधनानुशासन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2 3 M1 4 69, D5 68, D7 71, G1 4 M2 3 5 70, G5 66 (*inf. lin* 68) — *S'loka no* Dn 21, D8 20

68

☞ This adhy is missing in K2 3 (cf v.l. 5 41 1, 32 15)

1 D6 om 1 (cf v.l. 5 67 16) — [b]) K4 5 B D (except Dn1 D10, D6 om) पृच्छत , T2 G2 तत्वत (for पृच्छते) — [d]) G1.3 M2 3 5 प्राप्नुयात्, Cs प्राप्नुयां (as in text)

2 D6 om 2 (cf. v l. 1) — [a]) M1 (*inf lin*) शृणु (for श्रुत) K4 B1-3.5 Ds D3-5 8 9 देव-, B4 Dn वासु (for तस्य) K5 यथा श्रुत मे देवस्य — [b]) K5 श्रुत (for शुभम्) — [c]) G3 विजाने, C5 अभिजाने (as in text)

3 D6 om 3 (cf v l 1) — [a]) T1 G1 वासनात्, Ca d.s वसनात् (as in text) — [b]) G5 M3-5 वासत्वात्; Ca d s वसुत्वात् (as in text) T2 (*inf lin* as in text) G2 सर्व°, Ca.d.s देव° (as in text) — [c]) K1 2 D7 10 वाच्यो, S ज्ञेयो, Ca वेद्यो (as in text) — [d]) K4 B (except B4) Dn2 D8-5 9 Cn बृहत्त्वात्,

C. 5.2561
B. 5.70.3
K 5.69.3

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca s वृषत्वात् (as in text) K4 B1 2 5 Dn D2–5 8 9 T2 G2 Cs विष्णु , Ca वृष्णि· (as in text).

4 D6 om. 4 (of v l 1) — ᵃ) D1 3 4 मानात्, Ca d s मौनात् (as in text) D1 दानात्, Ca d.s ध्यानात् (as in text). — ᶜ) K4 B Dn Ds D8–5 9.10 °भयत्वाच्च, K5 D1 2 S °न(K5 D2 °म)याच्चैव, Ca as in text Cd s cite सर्वतत्त्वलयात् (as in text) — After 4, K5 reads 10^{ab}.

5 D6 om. 5 (of v.l 1) — ᵇ) B3 Dn1 D2–4 7 G3 M1.2 Ca.s न., B4 Ds1 यत्; Cn ण· (as in text) — ᶜ) Dn विष्णु , Ca.s कृष्ण· (as in text) D5 8 तु, T2 G2 त्वा; Ca s तत् (as in text) — ᵈ) K1(m as in text).4 5 B D (D6 om) Ca s सात्वत· (for शाश्वत)

6 D6 om 6 (of v.l 1). — ᵃ) T1 G1 4 पुर (for पर). — ᵇ) K5 क्षरम् (for नित्यम्) K5 D1 M1 2 अक्षरम्, B1 2 5 G3 4 अव्ययम्, Ca s अक्षयम् (as in text). K4.5 B3.4 D (except D7, D6 om.) T2 G2 M1 2 Ca s अव्ययं (for अक्षरम्). — ᵈ) K1 S (except G4) दस्युत्राणात्, D1 3.4 9 दस्युनाशात् G5 च केशवः; Ca s जनार्दन (as in text)

7 D6 om. 7 (of. v l 1) — ᵃ) T G1 3 4 यस्मात्, Ca यतः (as in text). K1 4.5 B4 Dn D3 4 7 9 G1 M Cs सत्त्वात्, Ca सत्त्व (for सत्त्व). T2 G2 च्यवति, Ca s as in text. — ᵇ) D1.7 T2 G1.3 5 य·; Ca यत् (as in text) K1 M तत्त्वात्, Ca सत्वात्, Cs सत्त्वात् (as in text) — ᶜ) T1 G1 3.5 transp सत्त्वत. and सात्वत K1 5 D7 G4 M सात्वत , T2 G2 सर्वे°, Ca सत्त्व° (as in text) K1 5 G4 M तत्वतः; D7 सर्वे°; Ca s सात्व° (as in text) — ᵈ) B3 च शुभेक्षण , D1 M (except M2) Ca.s ऋषभेक्षणः (for वृषभे°) T G एष गो(G4 भो)वृषभेक्षण

8 D6 om 8 (of v l 1). — ᵃ) K4 Dn D3 D2–5.7 9 G4 जनित्र्या, B1 2 5 Ca जनित्रा, D1 जनन्या, Cs जनिता (for जनित्र्या) K4 Dn D3 D2.5 अय; Ca यत् (as in text) — ᵇ) D1 अनेकजित्, T1 G4 Ca अजीजनत्, Cs अनीकजित् (as in text) — ᶜ) K1 5 D1.7 सुप्रशसत्वात्, D2–4 9 अ(D3 सु)प्रकाशत्वात्, S सुप्रशसि(T2 G1.3 °सगि , G3 4 °सशि)त्वात्, Ca s स्व प्रकाशत्वात् (as in text) — ᵈ) D1 T1 G4 Cnp दामात्, T2 G2 दाम्ना, G3 धर्मात्; Ca s दमात् (as in text) K4 B Dn D3 D5 8 Ca s दामोदर· K4 Dn D3 D5 8 Ca विभु (for विदु)

9 D6 om 9 (of v l 1) — ᵃ) K4 B D (except D1 7 10, D6 om) Ca s सुखात् (for सौख्यात्) K4 D5 8 तथैश्वर्यात्, D10 सुरै°, Ca s as in text — ᵇ) K1 D1.2 उच्यते; Ca अश्नुते (as in text). G4 हृषीकेश इति श्रुति.

10 D6 om 10 (of v l 1) K5 (which om 10^{cd}) reads 10^{ab} after 4 — ᵃ) D6 नाराणां, Cd s नराणां (as in text) D1 2 T1 G1 5 एव (for अपि) — ᵈ) B D (except D1 3 10, D6 om.) ततो (for तेन). — After 10^{cd}, G5 ins :

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।

— G3 om 10^{c}–12^{d}. — ᵉ) K5 पुराणं, T G2 4 पुराणात्, G1 पुराण; Cs पूरण; Ca पूरणात् (as in text) T1 G4 सादनात्; Ca as in text K4 B Dn D3 D5 5–8 T2 G2 Ca अपि; K5 एव (for एव) — ᶠ) K4 B3 D5 8 Ca वै; B4 D3 D1 S (G3 om.) अपि (for असौ)

11 D6 G3 om. 11 (of v l 1, 10). — ᵇ) K1 B3 D3 प्रभवाव्ययात्, D1 T2 G2.4 °वाव्ययः, T1 °वामय·, G1 °वोव्यय., G5 प्रभुरव्ययः; M °वाप्यय., Ca s as in text. — After 11^{ab}, G5 ins

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥१२
विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ १३
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शंकरीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2576
B. 5. 71 3
K 5. 70. 3

364* टङ्कोपयेद्धरेर्नाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।
चरणायुधवद्ध्याने यकवत्सर्वत स्थिति ।
— ᵃ) B₃ यथा, D₅ ₈ यदा, T₁ तथा, Ca सदा (as in text) — ᵈ) K₄ B Dn₂ Ds D₁ ₅ ₈ Ca सर्वमेत, T₂ (by corr) G₁.₅ सर्वज्ञ त

12 D₆ G₈ om. 12 (cf. v l 1, 10) — ᵃ) D₇ सत्ये प्रतिष्ठितं कृत्स्न — ᵇ) D₈ कृष्णे सत्य (for सत्यमत्र) S (G₃ om) अस्मिन् (for अत्र) — ᶜ) K₁ सत्यात्सत्य, K₅ सदा सत्य, D₁.₂ सत्यात्सत्ये, S (G₃ om) सत्तासत्ते (T₂ °त्तात्), Ca.s सत्यात्सत्य (as in text). K₁ ₅ स, Dn₂ D₂ ₁₀ T₂ M₅ तु, Ca च (as in text) — K₅ (hapl) om. 12ᵈ–13ᶜ — ᵈ) B₅ D₃ ₄ ₉ हि, Ca अपि (as in text) T₁ G₁ ₅ सनातन , T₂ G₂ स नामत , G₄ M सता मत , Ca अपि नामत (as in text)

13 D₆ om 13 (cf. v.l 1), K₅ om. 13ᵃᵇᶜ (cf v l 12) — ᵃ) K₁ D₂ ₁₀ एप, K₄ B Dn D₅ D₆ ₇ ₈ Ca द्देव°, G₄.₅ चैव (for एव) — ᵈ) K₁ D₁ G₁.₂ चेतनाद्गवां, K₄ वेदनाद्भव, K₅ चेतनान्भावान्, Ds₂ चेतनोद्भवान्, T G₃ ₅ M चेतनादभूत्, G₄ चेति नामभूत्, Ca s वेदनाद्गवा (as in text)

14 D₆ om 14ᵃᵇ (cf v l 1) — ᵃ) T₁ G₁ ₃ ₅ M तदा(G₃ °था)त्व, T₂ G₂ सदा च, G₄ तदा तत्, Ca s अतत्त्व (as in text) — ᵇ) D₃ ₄ ₉ ततो, G₂ येन, Ca s तेन (as in text) K₁ D₃ ₄ ₉ ₁₀ Cn मोहयति, Ca s as in text. — ᵈ) K₄ B D (except D₂ ₇ ₁₀) Ca मधुसूदन (for मुनिभि सह) — ᵉ) M (except M₁) आगन्तेह (for आगन्ता हि) -

Colophon missing in K₂ ₃ — *Sub–parvan* K₁ ₄ B Dn Ds D₂ ₅–₈ ₁₀ T₁ G₁ M यानसधि, K₅ सजययान-सधि — *Adhy name* T₁ G₁ नामनिर्वचन, M वासुदेव-निर्वचनं — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ T G₂ ₃ M₁ ₄ 70, D₅ G₅ 69, D₆ 65, D₇ G₁ ₄ M₂ ₃ ₅ 71 — *S'loka no* Dn D₈ 15.

69

☞ This adhy is missing in K₂ ₃ (cf v.l. 5 41 1, 32 15)

1 ᶜ) K₅ अभिभास्करो; G₂ ₅ वरेण (for परेण) — After 1, T₁ G₁ ins

365* सजय ।
वक्ता वाच राजमध्ये सभायां
वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमान ।

2 ᵃ) D₆ G₄ ₅ इती(G₅ तमी)रयत (for ईरयन्त) G₂ सृजयाना, Ca.s भारतानाम् (as in text) — ᵇ) K₅ D₁ ₂ S Ca अ(G₅ मद)र्चनीयां, Cs समर्चनीया (for अभ्यर्च°) — ᶜ) M (except M₂) बुभूषुभि ; Cs as in text D₂ ग्राहणीयाम्, D₃ ₄.₉ स्पृहणीयाम् — ᵈ) D₂–₄.₉ अग्रहणीयस्वरूपा

C. 5. 2570
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

---

3 ^{a}) K1 Dn2 D5. 8 G5 M1. 3. 4 समुद्यत, G4 समुत्थितं D5. 6 शाश्वतम्, G1. 2 सात्विकम् (for सात्वतम्) D8 °रूप (for °वीर) — ^{b}) Dn1 D1–4. 9 T G1. 3 वृषभं (for ऋषभं) D8. 4. 9 मानवानां; D7 यादवाग्र्य (for यादवानाम्) — ^{d}) K1 मृद्नंतं, B (except B8) Dn D3. 4 मुचतं, D2 विमुष्ण, D7 मर्दंत (for मुष्णन्तं) K4 तत्, D1. 8. 4. 9 S वै, D2 त (for च) B (except B4) वै मनांसि, S चैव तेज. (for वै यशांसि)

5 ^{a}) G4 ins कपिल (? gloss) after सनातनतम K4 D3. 4. 9 सनातनमृषिमुख्य (? read °तनं ऋषिं) विपश्चितं — ^{b}) B8. 5 Ca कलस; G1. 3 कुशल, C8 कलश (as in text). — ^{c}) S पुराण, C8 सुपर्णं (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D7. 10) Ca. 8 हरिं (for पतिं)

6 ^{b}) S अनतवीर्यं (G4 अनतमव्यय) — ^{c}) S विश्व° (for शुक्र°) K4 B D (except D7) अजं च नित्यं, T G1. 2 अचिंत्यरूप (for अजं जनित्र) C8 cites जनित्र — ^{d}) K4 B (except B8) D (except D1. 4. 7. 9) परेषा (for °भ्य·)

7 K1 D6 om (hapl.) 7. — ^{a}) T (T2 *inf. lin* as in text) G त्रैलोक्यक(T1 G1 °नि)र्माणमज जनित्र — ^{b}) K4 B8 राक्षसानां, K6 यक्षरक्षसा (for नाग°)

Colophon missing in K2. 8 — *Sub-parvan* K1. 4 B D (except D8) T1 G1 M यानसधि (D1. 10 सजययानसधि), K6 सजययान, to these all except Dn add समाप्त — *Adhy name* D2 विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं, T1 G1 M वासुदेवस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G2. 3 M1. 4 71, D5 G5 M3 70, D8 55; D7 G1. 4 M2. 5 72 — *S'loka no* Dn D3 7

70

☞ K3 missing (cf. v l 5 32 15) K3 resumes!

1 Before 1, D8 ins

366* जनमेजय उवाच ।
प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।
किं चक्रु· पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहा ।
एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1^{ab}, S (G1. 3 om line 10) ins

367* अर्जुन भीमसेन च माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
विराटद्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।
अब्रवीदुपसगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुससदम् ।
यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता । [5]
अन्यैश्च कुरुभि· सार्धं न युध्येमहि सयुगे ।
एष न· प्रथमः कल्प एवन्नः श्रेय उत्तमम् ।
एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।
पाण्डवै. सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।
तथा च दु·सहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभा. । [10]

[(L 1) T2 G2 भारत (for भ्रातरौ) — (L 4) G1. 3 हि त्वा (for गत्वा) — (L 8) T2 G2. 3 उक्ता (for उक्त्वा)]
— T1 G1. 2. 4 cont

७०

वैशंपायन उवाच ।
संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४
भगवानुवाच ।
अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो । C. 5 2550 B. 5. 72. 10 K. 5. 71 18

368* जनार्दन समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।, on the other hand, M1 cont

369* ततो युधिष्ठिरो राजन्नुपगम्य नरर्षभम् ।
— cd) S अब्रवीत्प(G4 अब्रुवन्प)रवीरघ्न दाशार्हमपराजितं (G3 °र्हं पांडुनंदन)

2 Before 2, D3 4.9 T G ins युधिष्ठिर उवाच (T G om उ°) — a) D3 4 9 प्राप्तोऽसौ (for संप्राप्तो) — b) D3.4 मित्रार्थं, D9 °र्थे, T G °र्थे, M °र्थो (for °णा) D1 2 9 ते, S हि (for मे) K4 B Dn Ds D5.6 8 10 मित्रवत्सल (for मे जनार्दन) — c) S न त्व(G4 चे)दन्यं प्रपश्यामि

3 a) K4 B Dn Ds D3–6 8 9 आश्रित्य, D1 सस्मृत्य, G3 सगम्य, G5 सश्रुत्य — b) K1 Dn2 D1 2 6–8 10 Ca n s मोघदर्पितं, K2 5 मोघवीक्षित — G3 om. 3c–5b — c) D3.4 9 समाहृत्य, S (G3 om) वशे (G4 °शे) कृत्वा (for सहामात्य) — d) K2 B1.2 5 D5 6 10 °युञ्ज्महे, K4 5 D1.7 G4.5 °युज्महे, T2 G2 °मुञ्ज्महे, Ca s as in text B3.4 Dn D2–4 9 स्वय समनुयुञ्ज्महे

4 G3 om. 4 (cf. v l. 3) — a) D3.4 9 एव (for हि) — d) D3 4 9 S (G3 om) त्राहि (for पाहि)

5 G3 om 5ab (cf. v l. 3) K2 4 B1.3.4 Dn2 D1 7 8 T1 G1 5 श्रीभगवानुवाच (T1 G5 om उवाच), T2 G2 4 M वासुदेव (T2 G4 with prefixed श्री) — a) T2 G1.2 M (except M1) अस्मिन् (for अस्मि) K1 2 5 D7 10 किमुक्तेनेह बहुना (K2 °धा) — c) S (except G3–5) इह (for हि) D3 4.9 त (for तत्)

6 a) B2–4 धार्त° (for धृत°) — d) M मा (for मा) — S ins after 6 (G4, after 9ab)

370* मृदुपूर्वं साममिश्र सान्त्वमुग्र च माधव ।
न तु तन्न्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।
[(L 1) T1 G5 च यत्प्रोक्त, G3 साधुमिश्र (for साममिश्र) — (L 2) G3 कृतस्यायम् (for तु तन्यायन्)]

7 b) K4 D5 6 8 सोऽस्यार्थो, B3 शोच्यात्मा, T2 G2 यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा) K2 5 विवृतोवर , K4 D6–8 विघृ(K4 °मृ)तावर , D1.5 विघृतोत्तर , D2 G5 विवृतोंवर (D2 °र), T1 G2 विकृतोंतरा, T2 विकृतांतर , M विवृतोंतरा (M4 °रा), Ca s विवृतान्तर (as in text) Dn1 D3 4 9 सामात्यस्य च सात्मन

8 a) D3 4 9 राष्ट्र° (for राज्य°) — b) T2 G1–3 M मार्गते G5 शांतिमस्मान्निरीक्षते — d) K5 Ds D7 न शमम्, Ca असमम् (as in text)

9 a) Ds D7 यत्तु, D9 तत्र (for यत्तद्) — b) K4 B (except B5) Dn2 G4 वनेषु ह्युषिता, Dn1 Ds D5 6 वनेष्वध्युषिता, D3 4.9 T G1–3 5 वने निरुषिता, D2 वने अध्युषिता, M वने निर्युषिता, Ca वने निर्व्युषिता (as in text) — After 9ab, G4 ins 370* — c) K1 2 5 D1 7 एव, Dn1 D3 5 8 9 एक, Ds एषा, T1 एता (for एका) D3 4 9 धार्त° (for धृत°)

10 =(var) 5 93 42 — a) K1 2 5 D10 M स्थिता , T G स्थित , Ca स्थाता (as in text) K1 2 5 D10 M (except M1 2) स्म, D1 T G न (for न) — c) T2 G1 5 आहास्मा(T2 °स्मि)न्, G2 नाहास्मि, G3 न सम ,

C. 5. 2590
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

नाहास समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किंचिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्त्विजः ।

G4 M3. 5 न ह्रास; Ca 3 नाहास (as in text) D3. 4 9 कृत्स्न (for कृष्ण)

11 D8 om 11 — a) K1 4 B (except B3) Dn2 Ds1 D2–4 6 G2 Ca गृद्धो (for वृ°) — c) K4 B D (except D7 10, D8 om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा) T1 G1. 2 4 5 M पुत्रगृध्नु(T1 °द्ध्य)त्वात् G3 पश्यन्स्वपुत्रगृध्नुत्वात् — d) S सुतस्य, Ca मन्दस्य (as in text)

12 a) K1 2 5 D3 4 7 9 °वशे (for °मते) — c) K5 मुग्धः (for लुब्धः) — d) K4 B D (except D3 4 9 10) हि प्रियम्, S प्रियमथ (G4 विप्रियम्) (for प्रियमिव) K5 (corrupt) चरयघात्मनः प्रियं

13 a) K1. 2 D1 10 (inf lin as in text) अतो (for इ°) K1 B3 D2 3 9 T1 G1 2 तु (for नु) — b) K4 B Dn Ds D1 2 5 7. 8 10 यद्, K5 D6 यदा (for यत्र) K1 2 4 B3 Dn1 Ds1 (before corr) s2 D2 7. 10 (sup lin as in text) T G Cs np मातुरततः, D1 मातुरन्यतः, Cn मातरं ततः (as in text) Ca cites अन्ततः — c) Dn1 D7 Ca s श विधातु, D5 6 सद्विधातुं, Cn सविधातु (as in text) — d) K5 पुत्राणा, T1 G1. 2 5 भ्रातॄ°, Cs मित्रा° (as in text) K5 Dn2 D2 6 च (for वा)

14 a) K1 G4 °पालैश्च, Dn2 D1 °पांचाल्यैः (for °पाञ्चालैः) — c) K5 न्यायेन (for नाथेन) — d) K4 D3. 4 9 S (by transp.) मयावृताः (G2 यथा वृता)

15 =(var) 5 31 19, =(var) 80 7^{cd}–8^{ab} — a) K1 2 5 B Dn D1 2 5–7 10 अविस्थल; K4 Ds कुशस्थूल, D8 आविस्थूल K4 Ds D8 वृकस्थूल — b) K5 D1 2 7 मासदी, K4 B Dn2 Ds D5 6 8–10 माकदी, Dn1 D3 4 माकदं, T1 G4 अवन्ति, T2 G1–3 5 वासतीं, M (except M4) आसदीं (for आसन्दी). K4 G4 वारणावतीं — c) M अवसाने, Ca °सान (as in text) D3 4 9 T G1 2 5 M1 2 तु (for च) D1 महाबाहो (for च गोविन्द) — d) B Ds D1–4 T1 G1–4 M2. 5 कच्चिद् (for किंचिद्). D3 4. 9 एकं (for एव) D1 3 4 9 S तु (T1 च) (for अत्र)

16 a) =(var) 5 80 7^{a}. K1. 2 5 D3. 4 7 9 10 एव (for नस्) K2 एतानि; D3 4 9 तावद् (for तात) — b) K1 (before corr) D6 (by corr) 3 G4 च (for the second वा) — d) D8 स्म (for च) K1 2 वो; D7 वै (for नो) K5 D7 10 T G (except G4) भारता S (except G4) नश्यु, Ca नशन् (as in text)

17 b) D1. 5 8 घृत° (for धार्त°) — c) K1. 2 5 D3 4 9 सर्वम्, Ca s स्वाम्यम् (as in text) K1 2 5 D3. 4 7 9 सधाय (for मत्वासौ) S (except G4) स (for असौ) — d) K1 5 D3 4 9 G1. 3 M ततो, K2 G2–4 इतो, T1 तदा; T2 यतो (for अतो)

18 b) T1 G1. 3. 5 गृह्णत — c) K5 लोभः प्रज्ञां समाहति — d) Dn1 transp प्रज्ञा and हन्ति K5 स्वयं, G3 प्रियं, Ca ह्रिय (as in text)

19 b) D1 transp धर्मो and हन्ति K5 कुतः कुल, B2 D7 8 G3 5 M3 4 हतश्रिय. — d) K1 2 5 D1–3 8 9 Ca s स्वभावत, K4 B Dn Ds D5–7. 10 Cap अधन वध, G5 हतोस्वत (for अस्वता वध.)

20 K2 om 20 — a) N (K2 om, K3 missing) Cs अधनात् (for अस्वतो) K1 (by corr) 4 Ds D5–6 8 9 T G M1 (inf lin) वि-, K5 वै (for हि) — b) K1 D3 4 9 सुहृदर्थिन; K4 B Dn Ds D2 5–8 10 T1 G1 3 5 सुहृदो द्विजाः, M °हस्विज (for °दर्त्विज) — c) K1 D3. 4 9 अपुष्पफलदात्; K5 °फलदा. (for °ष्पादफलात्)

अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५

उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।

C. 5. 2611
B 5. 72 31
K. 5. 71 30

K5 वृक्षा° (for वृक्षात्) — d) N (except B1 D1 2, K3 om , K8 missing) कृष्ण (for तात)

21 a) K1 3 D8–9 हि (for च) D1 2 कृष्ण, D7 10 कृत्स्न (for तात) — D6 om 21bcd — b) K2 5 D7 G5 अस्मान्, K4 B Dn Ds D3–5 8–10 मत्त , Ca अस्वात् (for अस्मात्) K2 5 D2 7 G5 पतितान् (for पतिताद्) D8 विद्धि माधव, T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव) — c) K4 G1 अपि (for वि-) — d) D7 10 (m as in text) गत°, Ca s प्रेत° (as in text)

22 =5 132 12 — a) G5 वृत्तिम् (for कांचिद्) — b) K5 T1 G4 शकरो, B8 सजयो (for शम्बरो) — c) K2 (m as in text) अधन; T G अक्षत (G4 अतत), M1 2 उद्यम , M3–5 उद्यत (for अद्य न)

23 c) D1 सर्वे (for लोके) — d) K5 निर्धना (for त्वधना)

24 b) Ds2 G3 नरा (for नर) K5 B3 4 D (except D1 8) G1 2 आस्थिता° (for आश्रिता) — c) K4 न, Cs ते (as in text) K5 तेन धर्म कथ काम — d) D7 प्रतिघ्नति, M प्रमथति, Cs प्रमथ्नन्ति (as in text) D5 T G1 2 5 च त नर (by transp), D8 च त वर

25 b) K4 D3.4 9 चक्रिरे (for वव्रिरे) — c) G2 जलाय (for वनाय) — d) D2 9 G2 वनाय, T G1 3–5 जलाय, Ca s नाशाय (as in text)

26 a) S आत्मानमेके त्यक्ष्यति — b) Ds1 यास्यत्यन्ये द्विपा वश — c) G2 5 अन्ये (for एके) K1 5 D1 8 G1.3 न, K4 B Dn Ds D3–6 9 च, D2 तु, M1 2 हि (for नि-) — d) K1 सर्वहेतुभि , K2 5 D1–4 9 अर्थहेतुभि , T1 G1 5 °हेतवे, T2 G2 3 M °हेतव , G4 असुहेतव .

27 a) T1 G3 4 एपा° (for एवा°) K4 M मरण; Cs मरणात् (as in text) — c) D1 श्रिया, D10 श्रेयो, Ca s श्रियो (as in text) K2 Ds2 D8 तद्यस्य, D7 सा ह्यस्य, Ca s तध्यस्य (as in text) K1 श्रिया विहीनस्तद्दास्य (sic), K5 श्रिया विहीन तद्धा स्यात्, S यया विनश्यते चास्य (G3 चासौ, G4 नान्यत्) — d) D3 4 9 विनाशो; Ca s निमित्त (as in text)

28 a) K1 D3 4 9 transp धर्म्यं and मरण K5 D8 धर्मं; Dn1 S (except G3) धर्मं , Ca s धर्म्यं (as in text) — b) K5 B (except B5) Dn D10 G4 °वत्र्मवत्, D2 °धर्मत , D3 4 9 °वर्त्मना, T2 G2 °समत, Cs °वर्त्म तत् (as in text) — c) D7 T2 G2–4 M1 सम तत्, Ca s समन्तात् (as in text) — d) K1 2 5 Ds2 D2–4 7 9 transp न and तदत्येति T1 G1 5 एतद् (for तद्) K4 D10 G4 अस्येति, Cs अत्येति (as in text) D1 तदस्येति न कश्चन Cs cites कश्चित्

29 c) K2 (by transp) भद्रा यथा, K5 सुभद्रा च, Ds2 यदा भद्रा — d) K2 श्रिया (for तया) T2 (before corr) G2 शुभै° (for सुखै°)

30 c) K5 स सेंद्रान्गर्हते देवान् — d) K1 2 D1.7 T1 G3 5 M1 3 4 आत्मान, T2 G2 मानवान् (for नात्मान) K1 (by corr) B3 D7 8 S (except T2 G2) न, D2 वा (for च) G4 कदा° (for कथ°)

31 a) K4 B D (except D1–4 9) चास्य, S तस्मिन् (for चास्मिन्) K5 वश° (for सर्व°) — b) K4 B D (except D1) Ca प्रभवति, T G1 5 प्रसरति Cd cites न तरन्ति K2 D8 T2 G1 2 निगर्हणा (K2 D8 °ण), K4 B Dn Ds D2 5–7 10 निबर्हणे, K5 D3 4 9 निगर्हणात्, D1 T1

C. 5. 2611 B. 5. 72. 31 K. 5. 71 30

सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुष्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

G4 5 M न गर्हणा (D1 °णं, G4 °णाः; M1 °णां), Ca d 8 as in text. — c) D8 T1 G1 5 अति-, T2 G2 M3.4 अपि (for अभि-) — d) B2 G2 M2 अप्यसूयते, D8 D7 M1 3-5 अभ्यसूयते

32 a) K1 D1 3 4 9 त तथा; K2 B2 4 D2 5 8 G5 Cn तत्तदा, G3 M (except M1) त सदा D8 D9 मृत्यु°, Ca 8 मन्यु° (as in text) K4 Dn2 (by corr) D2-6 8 9 T2 G2 एवेति (for एवैति) — d) K2 D2 पाप; T2 G3 क्रूर- (for क्रूर).

33 a) K1 पापकर्मानुयायैव, K2 पाप कर्मा°, K4 B D (except D1 2) पापकर्मतया चैव, K5 °न्वयाच्चैव; T2 G2 °श्रयाच्चैव, G5 °न्वयादेव Ca. d cite अनुयाय — d) K2 D3 4 9 G5 सावस्था; K4 सा कथा (for सा काष्ठा) K5 सभवत्यपकर्मिणा

34 c) S (except G3 4) वै (for एव) — d) S प्रज्ञाबुद्धि° (G4 प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षु) N (except K5 D1, K3 missing) तरिष्यति, G1 3 4 M न रिष्यते

35 K5 om. 35^{ab} — a) D2 प्रज्ञालाभाद् — b) M3 4 अन्वपेक्षते — c) K1 D9 G3 शास्त्रनित्य, K4 B Dn D8 D5-8 10 °निष्ट°, K5 T1 °सत्य°, G1 5 शास्त्रान्नित्यं T2 G3 4 परं (for पुनर्) K1 D2 धर्म्यं, D1 M3 4 धर्मं° (for धर्मं) — D1 om 35^d–37^a — d) G1 (before corr). 3. 4 श्रीर् (for ह्रीर्)

36 D1 om 36 (cf v l 35) — a) G3. 4 श्री° (for ह्री°) K5 ह्रीमान्पाप परिद्वेष्टि — c) D2 ह्री° (for श्री°) K2 ह्रीमान्स यावच्चिंतयति (hypermetric !)

37 D1 om 37^a (cf v l 35) — a) D10 °निष्ट (for °नित्यः) — b) T2 G2 कार्ययोग (G2 °गे) वहन्; G4 °बल°, G5 °वश°, C8 as in text. — c) T1 G1. 3. 5 धर्मेषु (for नाधर्मे) D3. 4 9 वृद्धि, C8 बुद्धिं (as in text). — d) K5 कुर्वते (for वर्त°) K4 B D (except D3. 4 9) न च पापे प्रवर्तते C8 cites प्रवर्तते

38 a) T1 G4 अश्रीकः, G3 न श्रीकः, Ca 8 अह्रीक° (as in text) K1 D2-4. 9 T1 G1 5 M3 अपि; K2 अति-; Ca. d 8 वि- (as in text). — b) D7 वै, Ca. d एव (as in text) G4 पुमान्भवेत् (for पुन. पुमान्) — c) K4 om. from धर्मेऽस्ति up to 39^d

39 K4 om 39 (cf. v l 38). — a) T1 G3-5 M3 श्रीमान् (for ह्रीमान्) K1 2 5 Ds1 D1 3-7. 9 नमति; D2 नंदति, D8 नयति, S (except M2) उपैति, Ca अवति (as in text) — c) K1 5 D1 जय° (for व्रज°) S तेनामृत जनयति (T1 G1 5 जनो याति, G4 जयति सा)

40 c) K5 G1. 5 तथा, M2 यदा (for यथा) D3. 4 9 राष्ट्रात् (for राज्यात्) — d) G4 M वसानो (for °मि)

41 a) T2 G2 हतुम् (for हातुम्) — b) K2 मार्गे त्यागेन (for अल न्यायेन) — d) K2 D8 G2. 3 साधुवत्; B2 साधुतः, D1 शाश्वत° (for साधु तत्)

42 a) K2 B3 D1 T2 G4 अत्र न°; D3. 4. 9 तदय; G3 आत्मनः (for तत्र न). — b) K5 तव, D8 G4 तेन (for ते च). D2 वाधवा° (for माधव) — c) B M शमभूता°; T1 G1 3 5 सह°; T2 G2 सर्वे°; G4 च महात.; C8 समभूता° (as in text) Ca cites सभूता° — d) K2 प्राप्नुवीमहि; Dn1 D3. 4 9 आप्नु°, Ca अश्नु° (as in text).

43 a) B3 D9 अत्र (for तत्र) D1 एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ४९
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K 5. 71 61

K1 5 D6–8 M चरमा, K2 च परा (for परमा) — d) K1 B D (except D1. 7) अवाप्नुम° (for अशीमहि)

44 a) D1 असमवधा, T1 G M1 (inf lin) C5 असरब्धा (G4 अयद्दा वै), M1 2 सुमरब्धा, M3–5 असमारब्धा (for असंबद्धा) — c) D3. 4 अथ (for अपि) D3. 4 8 वध, D7 अधिक (for अवध°) K1 2 5 काम (for कार्य°)

45 a) K2 इति, K4 B2 4 Dn D5 D3 6 8 10 G3. 4 एव, B1 3. 5 D3 4 9 इह, T2 G2 अपि (for हि) — b) K3 सुहृद, T2 (inf lin as in text) कुरव (for गुरव) — c) K1. 5 S तेषा वधान्न (T1 G1. 3. 5 °धस्तु, G4 °ध न, M1 °धान्न, M5 °ध न) पापीय° (T G1. 3 5 °यान्) — d) K2 Dn1 तु (for नु) G5 युद्धस् (for युद्धे) K1 सु, D3 5 6 अति, G5 च (for अस्ति)

46 b) D1. 2 ते (for च) K2 4 B Dn1 Ds D1 5 6 8 10 Ca. d क्षत्रबधव°, D7 क्षत्रियाधमा, G4 क्षत्रनाधवात् — c) D3 4 9 च (for स्व-) K5 स न स्वधर्मो वृत्तियां, T1 स तस्य नोस्त्वधर्मोय, T2 (by corr) G1. 3 5 स नो° स्त्वधर्मो धर्मा वा — d) K1 D7 हि, G4 5 अपि (for वि-)

47 a) T1 G1 करोतु (for °ति) — b) K4 B3 Dn1 D2. 6–10 M वैश्यो K4 B3 Ds D5 6 8 10 विपणिजीविका, B1 2 4 5 Dn2 D3. 4 9 वै पण्यजीविका (B2 4 Dn2 °का), Dn1 [अ]पि पण्यजीविका; S वाणिज्यजीवि(M2 5 °व)न — c) K5 राज्येन, B3 D5 (before corr) धने°; S युद्धे° (for वधे°) — d) S कार्पण्य, Ca d s कपाल (as in text)

48 a) Dn1 D3 4 9 क्षत्रियान्क्षत्रियो, D10 S (by transp) क्षत्रिय क्षत्रिय — c) G3 transp श्वा and श्वान K (K3 missing) B5 D1–9 अत्ति (for हन्ति) — d) K5 यश्च, Ca यस्य (Cap पश्य as in text) D3 4 9 पश्य धर्मं यथागति, T2 G2 पश्य धर्मायमागत Ca d s cite यथागत (as in text)

49 a) T2 M (except M2) नित्य (for नित्यं) — c) G3 फल (for बल) B3 D2 च (for तु) K2 नीतिमात्र यत्; K4 B (except B5) Dn Ds D2–6 8 9 नीतिमाधाय, K5 D7 S नीतिमास्थाय, D10 नीतिनाचार्यं (marg sec m °मादाय) — d) K2 धतौ (sic), K5 धूते, B2 4 Dn2 Cn युध्ये, Dn1 D3 4 9 युद्धे, D2 (before corr) C5 हवे, D5 (m as in text) 6 ईढे, D10 (marg sec m as in text) आहवे, S भवेत्, Ca d हठे (as in text) T2 G (except G6) °जये (for °जयौ)

50 a) M1 (inf lin) आत्म°, Ca नात्म° (as in text) — c) Dn2 Ds2 D1 3 T2 M (except M1) प्राप्य (for °प्य) — d) K4 5 Ds1 च (for वा) K1. 4 5 G4 M यदुत्तम, Ds D10 यदूद्वह, D1. 2 यदुत्तर (for यदूत्तम)

51 a) In K1, the portion from पि in 51a up to प्राप्तकालमन in 76b is lost on a missing fol T1 transp हि and अपि K2 [ऽ]प्येव (for ह्यपि) — b) K2 M3–5 अच्यु ; K5 श्रुता, G4 हि ते (for अप्युत) — G4 om. 51c–53b — c) K5 D1 7 T G1 2 M द्वेष्टि, G5 हता (for हन्ति)

52 K1 missing, G4 om 52 (cf v l 51) — a) K4 B Dn Ds D5–7 10 न (for च) K2 न (for एव), D2 दृष्ट, D3 4 9 न स्याद् (for दृष्ट) — b) K4 B Dn Ds D5 6 8 10 नोभयो, C5 उभयो (as in text) — c) D3 4 9 अथ (for तथा) K2 5 उपचय ; S (G4 om) अपजय, C5 अपचय (as in text) — d) D1 ह्यपायेन, D2 उपायाश्च, D6 व्ययमाने, T2 G2 व्यपायाने (T2 inf lin व्यपायेन), G1. 5 ह्यपयाने, Cd अपयाने, Ca. s व्यपयाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71 61

हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७
शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

---

in text). B8 D8 4.6 8 9 T G5 क्षयाव्ययौ, G6 क्षयोदय°, C8 क्षयव्ययौ (as in text).

53 K1 missing, G4 om 53[ab] (cf v l 51). — [a]) D1 दु ख, S (G4 om) युद्धे (for युद्ध) — [b]) T2 (by corr.) का हि नः, G6 केन न (for को घ्नन्) — [c]) K5 D7 T2 G2 4 M वा; D2 किं, T1 G1 5 अपि (for च).

54 K1 missing (of v l 51) M2 om. 54[a]–60[b]. — [a]) D6 स्याद् (for अपि) K4 5 D5. 8 S (except G8 M1, M2 om) अपजयो; D6 अजयो (for अपचयो) B D1 T G (except G4) M1 4 ध्रुवः, D7 महान् (for ध्रुवम्)

55 K1 missing (of v.l 51) M2 om 55 (cf. v l 54). — [a]) K2 अतोन्ये, D7 पुत्रं च (for अन्ततो) T2 दैवत, Ca d दयितं (as in text). D2 T G1. 2 घ्नंति (for घ्नन्ति) — [b]) D5 D2 केचिदस्य परे जना , D1 S (M2 om) केचिदप्यपराजिताः, D7 केचित्केचित्परे जना . — [c]) K2 D1. 2 T G (except G4) M1 वर° (for बल°) D3. 4 9 तस्याभावेन हीनस्य, M1 (inf lin) 3–5 तस्यात्मबल- हीनस्य — [d]) K2 D7. 10 transp. पुत्रान् and भ्रातॄन् — [f]) K2 5 D7 10 M3–5 सर्वदाः, D3. 4. 9 सर्वेषां (for सर्वत.)

56 K1 missing (cf v l 51) M2 om. 56 (cf. v l 54) — [a]) K4 B Dn D5 D2–6 8 9 धीरा (for वीरा). D1 य एव वीरा धीमतः, T1 G1 5 एते प्रवीरा श्रीमत , T2 G2 3 M (M2 om) ये ते (T2 G2 3 च) प्रवीरा श्री(M5 ह्री)मत ; G4 ये प्रवीराश्च श्रीमतः — [d]) D3 4 9 आयुष्मान्, all comm यवीयान् (as in text)

57 K1 missing (of v l 51). M2 om 57 (of v l. 54). — [a]) K2 5 D7 T1 2 (before corr) G (except G3) M1 हि (for अपि) — [c]) G3 °बधस्य (for °बधश्च) C8 cites पापानुबध°, Ca d अनुबन्ध° S (M2 om) पापस्य (G1 पापश्च, G2 पापोस्य) (for पापोऽत्र) — [d]) K2. 5 D1 2 G6 M3–5 Ca d 8 शेषस्य, G3 शेष वा; G4 पुष वा (for शेषश्च)

58 K1 missing (of v.l 51) M2 om 58 (cf. v l. 54). — [a]) G3 बलवानस्य (for °मासाद्य) — [b]) B2. 4 Dn D5 D2 5 6 8 M5 अनु°, Ca अव° (as in text) D3 4 9 नैव शेषमशेषयेत् — [c]) K2 5 D7 T1 G1 न, G3. 4 तु (for च) D1 T2 G2 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G2 भीतेन). — [d]) D1 आशु (for अन्त). M1 4. 5 °दिधि° (for °विधि°)

59 K1 missing (cf v l 51) M2 om 59 (cf v l 54) — [b]) D1. 5 6. 8 G4 °जय (for °जित.) — K5 om 59[c]–60[b] — [c]) D3. 4 9 सुख प्रशात (सुख प्रशान्त) — [d]) D3 जित्वा (for हित्वा).

60 K1 missing (of v l 51) K4 M2 om 60[ab] (cf. v l 54, 59). — [a]) D2 तु, D3 4 9 हि (for च) — [b]) D3. 4 9 G4 नित्य (for दु.ख). D1 नित्यश°; D3 4 9 G4 दु खित (for नित्यदा) — [c]) K2 5 D2–4. 6 G2 अनिवृत्तेन; K4 B1–3 D1 5 10 T2 G1 4 Cd °वृत्तेन (for °वृतेन).

61 K1 missing (of. v l 51) K5 om 61–77. — [a]) G4 यत्, G5 तत् (for य.) — [b]) B3 D1 G4 च; D3 4 9 न, G2 वा (for स) B Dn D5 D6 6 8 °मुच्यते (for °युज्यते) — [c]) D1 °लोकेषु (for °भूतेषु) — [d]) K2 D1 T G1 3–5 M च, D3 4 9 G2 वा (for स.) K4 D1 7 10 T1 2 (inf lin) G (except G2) M1 निगच्छति; B3 अधिगच्छ°; B5 अभिगच्छ° (for नियच्छ°)

62 K1 missing (of. v.l 51) K5 om 62 (cf. v l. 61) — [b]) B Dn D5 D2 (before corr) 5 6. 8 °घृतानि; T1 G1 5 °गतानि — After 62[ab], D3 reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१

C. 5 2652
B 5. 72. 71
K. 5. 71 79

63cd — d) B1 2 6 D5.4 9 पुन, D1 पुमा, Cs पुमान् (as in text) K4 D (except D8 4 7 9 10) Cs चेद्दि यते B1 2 6 चोरपायते, T1 G1 6 M1 2 6 चोत्पत्स्यते

63 K1 missing (cf. v l 51) K6 om 63 (cf v l 61) — b) D1 2 अप्युप-, D7 युप , T G प्रति (G3 त च) (for व्युप) — D8 reads 63cd after 62ab

64 K1 missing (cf. v l 51) K6 om 64 (cf v l 61) — a) K4 D1-4 6 9 शान्तिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्) — b) D8 4 9 चिरम्, Cs नित्य (as in text) — c) K4 D8 4 9 लप्स्य° (for लिप्स°)

65 K1 missing (cf v l 51) K6 om. 65 (cf v l 61) — a) D5 पौरुषो यो, D1 पौरुष यो, Ca d s पौरुषेयो (as in text) G6 अपि (for हि) — b) D1 2 °दारण , D10 °दारुण , T1 2 (inf lin) G1 °तापन ; G6 °तापित (for °बाधन) — G3 (hapl) om from 65d up to शान्ति in 68d — d) T1 G6 M2 निर्वृत्या, Cd s निर्वृत्या (for निवृत्त्या) K4 B Dn D8 D6 6 8 10 मरणे नापि वा भवेत

66 K1 missing (cf v l 51) K6 G3 om 66 (cf v l 61, 65) — a) G4 मूलघातेन च पुन — c) D3 T2 फलाग्निर्वृत्ति , D8 फलनिवृत्ति , M2 फलनिर्वृति , Ca s as in text T G1 4 6 M2 अर्थस्य, G2 अर्थाम , M2 6 अधस्य (for इद्धा स्यात्) Ca d cite इद्धा — G2 (hapl) om from 66d up to चेच्छाम in 68b — d) K4 B D1 2 7 Ca d न, Dn2 D8 G4 त (for तत्) K3 महत्, Ca d भवेत् (as in text) D8 4 9 न (D9 ना) नृशंस ततो भवेत् Cd cites नृशंसान्तर

67 K1 missing (cf v l 51) K6 G2 3 om 67 (cf. v l 61, 65, 66) — a) B2 D8 4 9 यत् (for या) — c) D8 4 9 साक्षाद्य , S (except M6, G2 3 om) सशय , Ca d s संशयात् (as in text) D3 समुच्छिद्य, D8.4 7 9 T1 G1 6 Cs °च्छेदो (for °च्छेदाद्)

68 K1 missing (cf v l 51) K6 G3 om 68 (cf v l 61, 65) G2 om up to चेच्छाम in 68b (cf v l 66) — a) D7 10 अपि (for च) D8 4 9 इह, Ca d s तत् (as in text) — b) K4 B2-4 D82 D6 7 10 G6 इच्छाम (for °म)

69 K1 missing (cf v l 51) K6 om 69 (cf v l 61) — b) B3 4 °काङ्क्षिणा — c) D1 सात्व, Ca d s सान्त्वे (as in text) K3 G4 प्रतिहत, D1 प्रणिहिते, Cs प्रतिहते (as in text) K4 D8 4 9 युद्धे, Cs युद्ध (as in text) — d) B Dn D8 D6 8 नापराक्रम (B3 °म), Ca s अपराक्रम (as in text)

70 K1 missing (cf v l 51) K6 om 70 (cf v l 61) — a) Dn1 D8 4 7 9 10 °घाते तु (for °घातेन) Ca cites प्रतिघाते — b) D3 दारुण , Cs °ण (as in text) K2 प्रतिपत्स्यते, D1 सप्रपत्स्यते, D3 प्रतिपद्यते, Cs यत्प्रवर्तते G6 तदा युद्ध प्रवर्तते — c) M (except M1) अपि (for इव) K3 D3 गोष्पादे, K4 B Dn D8 D8-10 Ca s सपाते, D1 गोपाद, T2 G2 °विंद, G1 °घाते; G8 °घादे, G4 °वादे, G6 °स्पाके, M1 8 4 °खादे, Cd °पादे (as in text)

71 K1 missing (cf v l 51) K6 om 71 (cf v l 61) — a) D1 दैन्यप्रकाशन, Ca d लाङ्गूलचालन (as in text) B (except B6) Dn2 D8 D6-7 G8 Ca n s क्ष्वेडा; D4 °ला , D9 °ड , Cd °ड (as in text) G4 लांगूलनक्ष्वेलन च — b) B3 4 D1 2(before corr) 10 Cn प्रतिवाचो, B8 D2(after corr) 6 8 °याचो, D8 4 9 °वाच, D8 Cs °वीरो, Ca °रोध , Cd as in text B1 6 D9 निवर्तन, Ca d s वि° (as in text) S प्रति(G4 °त्रा)राव-निवर्तन — c) S दततर्श(G6 °दश)नरावश्च, Ca d s as in text

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

---

72 K_1 missing (cf v l 51) K_5 om 72 (cf v l 61) — [a]) $D_{3.4.9}$ ततो; G_5 यत्र (for तत्र) — [b]) K_4 $D_{3.4.9}$ हत्वा (for जित्वा). — [c]) D_9 एतद् (for एवम्) T_2 G_2 एष (for एव) — [d]) K_2 S (except $G_{3.4}$ M_5) transp विशेषो and न

73 K_1 missing (cf. v.l 51) K_5 om. 73 (cf. v.l. 61) — [b]) G_2 $M_{3.4}$ दुर्बलेन बलीयसा, Ca d.s as in text. — [c]) D_1 विरोधेषु, $M_{1\ 2}$ विरोधस्य Ca d s cite विरोधे — [d]) D_2 Cn प्रणिपाते, Dn_1 T G_1 °पात°, Ca d s as in text. K_2 B_2 $D_{1\ 3\ 5-9}$ $G_{2\ 3}$ इह, D_4 स, T_2 च, Ca d हि (as in text) T_2 G_2 दुर्लभ., Ca d s as in text

74 K_1 missing (cf. v l. 51) K_5 om 74 (cf. v l 61). — [a]) K_2 प्र, D_1 अथ, T_1 $G_{1\ 5}$ अपि (for the first च) — [d]) K_2 T_1 G_1 जनेश्वर° (for जना°)

75 K_1 missing (cf v l 51) K_5 om 75 (cf. v l. 61) — [a]) K_4 B Dn D_3 $D_{1\ 2\ 8}$ T_2 $M_{3.4}$ च (for तु) — D_6 (hapl) om. 75[c]–76[d] — [c]) $D_{3\ 4.7\ 9.10}$ S (except M_5) °वशग सात्व — [d]) D_8 प्रहास्यते, $D_{7\ 10}$ S च हास्यति

76 K_1 missing up to प्राप्तकालमन (cf v l 51). K_5 D_6 om 76 (cf v l 61, 75) — [b]) K_4 $D_{3.4\ 9}$ T_1 $G_{1\ 5}$ अरिंदम (for अनन्तरम्) — [c]) D_1 G_4 कामात् (for धर्मात्)

77 K_5 om. 77 (cf v l 61) — [a]) K_4 B Dn $D_{2-4\ 6}$ $G_{3\ 4}$ [ऽ]त्यर्थ°; T_1 $G_{1.5}$ M_{3-5} [ऽ]प्यर्थ° (for ह्यर्थ°). — [b]) G_3 M_5 किम् (for कम्) G_5 धृतराष्ट्रस्य माधव (=75[b]) — [c]) D_8 उपास्यन्प्रष्टुम्; D_2 G_2 उपसद्रष्टुम्; Ca as in text Cd cites उपसप्रश्न° $K_{1\ 2}$ इच्छामि (for अर्हामि) — [d]) G_4 मधुसूदन (for पुरुषो°)

78 [b]) K_2 D_2 मति°; $D_{3\ 4\ 9}$ अभि° (for गति°) — [c]) $K_{2.5}$ Dn_1 D_5 $D_{7.9\ 10}$ T_2 $G_{2\ 5}$ M_5 तादृक् (for त्वादृक्) — [d]) D_9 पूर्व°, T_2 $G_{2\ 3}$ M °निश्चयकृत् — After 78, T G ins an addl colophon (*adhy no* T $G_{2\ 3}$ 72, $G_{1\ 4}$ 73, G_5 71)

79 [b]) T_2 अधोक्षज, G_2 स माधव° (for जना°) — [c]) G_2 अपि (for एव) K_2 D_9 कार्यार्थे; K_4 कामार्थे; S शान्त्यर्थं (G_3 M °र्थे). Ca d cite वा (as in text) — [d]) $K_{1.5}$ B D_{2-10} °संसदि.

80 [a]) K_1 D_2 वै, B_3 Dn_2 च (for चेद्) — [c]) S च (for मे) K_4 B Dn_2 सुमहाराजन्, K_5 D_7 तु महद्रा जन्; $D_{3.4\ 9}$ चरित राजन् — [d]) $D_{3.4\ 9}$ चिर तत्, D_7 त्वरित; G_4 चिंतित (for चरित) $G_{1\ 5}$ $M_{1\ 2}$ महद् (for महा-)

81 [d]) T_2 G_2 सर्वांश्च, G_5 शासतु (for सर्वां च). — After 81, S ins

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
भ्रातॄणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L 2) T_2 $G_{1\ 2.5}$ M_3 सकाशे (for स काले) T_2 G_2 पुनरुत्तम (for पुरुषो°)]

82 [a]) B_3 transp मम and एतत् T_1 $G_{1\ 5}$ हित (for मत) $D_{3\ 4\ 9}$ न चैवैतन्मम मत — [b]) T_2 G_2 यूया., Ca याया° (as in text). — [c]) K_1 D_1 दुर्यो° (for सुयो°) K_1 D_8 तत्किम्; $D_{3.4.9}$ G_2 सूक्ष्मम्; Ca सूक्तम्

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४
भगवानुवाच ।
जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किंचिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारतांञ्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३

C. 5 2674
B 5. 72. 93
K. 5 71 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text) — After 83, T1 G1 5 ins

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबल ।

83 ᵇ) K2 4 B D (except D7 10) T2 G1.2 दुर्यो° (for सुयो°) — ᶜ) K2 D7 मध्येवतरण — ᵈ) K2 5 Ds रोचते (for °ये)

84 ᵃ) K1 4 5 Ds2 D5 6 9 प्रीणये (for °येद्) T1 G1 4 5 M राज्य, T2 G2 राजन् (for द्रव्यं) — ᶜ) K5 तव, D9 न तु, G2 न स (for न च) — ᵈ) K2 B Dn Ds D1–4.9 द्रोहेण, D7 10 द्रोहेन (for रोधेन)

85 K2 5 B (except B2 5) D (except Ds1 D2 5) T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS om उवाच) — ᵇ) Ds D3–6 8 9 G2 धृत° (for धार्त°) — ᵈ) K2 Ds D5 T1 G1 5 सर्वलोक-

86 =5 91 21 — ᶜ) K4 सम्मुखे, B3 4 Dn D10 संयुगे, Ds D5 6.8 सम्मुखे (for प्रमुखे)

87 ᵃ) K5 B1 3 5 S वा (for चेत्) K5 एते, B1 तु (for ते) B2 Ds प्रवर्तते, B4 Cn °र्तंत (for °र्तेरन्) — ᵈ) K5 D7 T2 G2 मन (for मति)

88 ᵃᵇ) K2 Ds G5 चापि (for जातु) K2 B Dn Ds D2 5 8 transp तत्र and पार्थ G5 लोके (for तत्र) D6 तेत्र (for पार्थ) — ᵈ) B3 D1 2m 8 G1.5 M वाप्य वाच्यतां, D2 (before corr) विवसाम्यह

89 ᵇ) D3 4 9 कौरव (for °वान्) — ᶜ) T1 च, G2 त्वा (for त्वां) — ᵈ) K2 द्रष्टासि (corr from °सि), S (except G1 2 M5) द्रक्ष्याम G1 5 मधुसूदन (for पुनरा°)

90 ᵃ) K2 सर्वान्, K5 राज्ञो (for गत्वा) — ᵇ) K2 B (except B3) D1–4 9 T2 G1 भरतान्, K5 भगवान् (for भारतान्) K5 T2 शमय, B3 4 Dn1 °यन्, G5 °येत् — ᵈ) K2 (by corr) D1 T2 G1 2 4 M1.3 4 आस्याम , K4.5 B2–4 Dn Ds D5 6 8 10 T1 G3 5 Ca d स्याम (for स्याम) T2 G2 3 सुसंगता , G1 सुचेतना

91 ᵃ) T2 अपि (for असि) both times — ᵇ) T1 G1 च मम (by transp), G5 च सदा — ᶜ) T1 G1 सौहृदान्न, G5 सहृष्टो न, Cs सौहृदेन (as in text) B विशक्यो, D1 अविशक्यो, D3 4 अविशक्तो, T G1 2 अति शक्यो, G3 असि शक्यो, G4 अतिशाम्यो, G5 अविशक्तो (for अविशङ्क्यो) — ᵈ) K5 D3.4 9 भूतले, M2 भूयसे (for भूतये)

92 ᵇ) K4 B Dn Ds D2 5 8 वेत्थार्थान् (for °र्थं) B (except B5) Ds T1.2 (before corr) G1 2 5 M (M1 inf lin as in text) भाषितु (for °तम्) D3 4 9 वेत्थ कृष्ण सुभाषित — ᶜ) D2 किंचित् (for कृष्ण)

93 ᵃ) K4 5 B (except B3) Ds2 D1–6 8 T G1 2 M (except M3 5) Cn यद्यधर्मेण, D9 यथा धर्मेण, Cnp as in text G5 यद्वच श्रेयसयुक्त — ᵈ) D3 4 9 Cnp सत्य (for सान्त्व) K2 B1–3 D2–4 7 9 G3 इतर (for इतरत्)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1.2 5–8 10 T1 G1 M1 3–5 भगवद्यान, K5

७१

C. 5. 2675
B. 5. 72. 1
K. 5. 72. 1

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्वस्थान (810) — *Adhy. name* M वासुदेवयुधिष्ठिरसंवाद॰ — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec. m) G6 M1 4 72, K2 65, D5 71, D6 57, D7 T G2 3 M2.3 5 73, G1 4 74 — *S'loka no* K5 76, Dn 92.

71

☞ This adhy. is missing in K3 (cf v l 5 32 15).

1 K1 2 B3 4 Dn D2 7 10 G1 श्रीभगवानुवाच, D1 3 4 T G2-5 M1 3-5 श्रीभगवान् (D3 4 om श्री-); M2 वासुदेवः — *d*) D1 G2 M1 2 यत् (for य) D3 4 9 तेषां भवत एव च

2 *a*) K2 D5 धर्माश्रया, S (except T2) धर्मे स्थिता — *b*) K2 4 B Dn D3 D2 5 6 8 वैराश्रया; T1 G1 4 5 वैरे स्थिता, G2 3 M वैरान्विता.

3 *a*) K4 D1 2 एतत्, B Dn G4 M2 एवं, D3 D3-6 8 9 T2 एव, G5 तस्य (for तत्) G5 एषित, Ca 3 नैष्ठिक (as in text) — After 3*ab*, B2 4 D3 D5 8 *repeat* 1*cd* — *c*) D7 M2 प्राहुर् (for आहुर्) K1 D7 नाश्रमिण॰; D3 4 9 चाश्र॰, G5 मनीषिण॰ (for आश्र॰) — *d*) K4 B (except B4) D (except D3 D1 7 10) T2 न (for यद्) Some MSS भैक्ष्य

4 *c*) K5 D7 ॰कर्म (for ॰धर्म) K5 D7 G1.5 एतत्, D1 एव (for एष) — *d*) Dn2 D3 4 प्रकाशते; D2 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते)

5 *d*) K2 4 B Dn D3 D1 5 6 8 T2 परंतप, D2 युधिष्ठिर (for अरिंदम)

6 K2 (hapl.) om. 6, G2 (hapl) om. 6-8 — *a*) K1 4 B2 3 D3 (*inf lin.* as in text) 4-6 8 Cd अभिगृद्धा (K1 ॰ध्रा), B3 D1 7 9 G3 अभि(B3 G3 ॰ति)वृद्धा ; G1.5 M2 अतिगृध्रा ; G4 ॰क्रुद्धा , Ca as in text. D2.4.8 कृतोरसाहा , Ca 3 ॰स्नेहा (as in text) — *b*) T1 G1 3.5 M दृढोषिता., G4 अरिंदम, Ca d सहो॰ (as in text)

7 G2 om 7 (cf v l 6) — *a*) B1 3 पर्याप्त, Ca d 3 पर्याय (as in text) T1 G3.4 M1 तत्; G1 5 ते (for यत्) B1 3 Ds1 शाम्यं, D3.4 9 साम; G5 M1 सम्यक् (for साम्य) — *c*) K5 D2 G4 5 बलवतो; Dn1 D3.4 9 बलवत्त, Cn as in text D2 G5 अभि (for हि)

8 G2 om. 8 (cf v l 6) — *a*) K2 D7 त्व (for च) K1 B3 D7 एव; G1 M एनान् (for एतान्)

9 K1 D1 om. (hapl) 9 — *b*) K2 5 D7 10 ॰काम्यया, S (except T2) ॰संश्रयात् (for ॰कारणात्)

10 *b*) D9 पांडवेय, D10 कौरवास्तु, T G1.3 5 M1 (*inf lin*) धार्तराष्ट्रो (T2 G3 ॰ष्ट्रा), G4 धृतराष्ट्रो (for पाण्डवास्तु) — *c*) B1 D3 D5m T2 Cs अनु(B1 T2 ॰न्व)तप्यति, B2 अन्वपश्यत, D6 8 G1 2 अनुतप्य(G1 2 ॰प्य)त K2 5 D1 2 5m.7 G5 कोपेन, K4 B (except B1) D3 T2 कौंतेय, T1 G1 4 कोप्येन , G2 कोप्यन्य॰; G3 M1 3-5 को ऐन॰; M2 कोप्येन, Ca 3 कौपीन (as in text) — *d*) K5 D3.4 9 सु , D5 तु (for अपि) K2 B1 D1 दुष्कृत, Cs दुष्कर (as in text) T1 G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ।
न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ १९
कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २०　C. 5. 2593 B. 5. 73. 2- K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T2 तत्कृत्वापि च दुष्कर

11 After 11^ab, N (K8 missing) T2 ins

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K2 D7 10 राष्ट्रस्य, D2.4 9 राज्ञा च (for राज्ञश्च)]

— ^c) D2 नरवीराणां, S (except T2) कुरुवीराणां (for °मुख्यानां).

12 ^b) K3 4 B Dn Ds D1.2 5 6 8 T2 °शीलम् (for °कामम्) B8 ऋजु°, Ca d s अनु° (as in text) — ^c) K1.2 D1.3 8 M3-5 यस् (for यत्). K3 4 B Ds D2-4.7-9 T2 G (except G5) Ca उपाधिना, Cs as in text. K1 D7 T1 G1.2 5 राज्यं, K5 सत्व (for राजन्) — ^d) N (except K1 5 D7 10, K8 missing) T2 द्यूते वचितवान् तदा (K2 पुरा) — ^e) K2 B D (except D3 4 7 9 10) T2 (before corr) तेन (for पापो) — ^f) K3 4 B D (except D3 4.7 9 10) T2 स्वेन (for तेन)

13 ^a) B4 Ds 6 8 G3 4 M (except M2) -समाचारो — K5 om from 13^cd up to the end of this adhy — ^c) K4 D3 4 9 वध्यस्तु (for वध्यास्ते)

14 K5 om 14 (cf. v.l. 13) — ^a) B5 T1 G1 5 om. तु D7 त्वां, G2 तत् (for तु) K2 D7 प्रतिकूलाभि , D1 अप्रतिकूला°; G2 -प्रतिरूपा° (for अप्रतिरूपा°) — ^b) Dn1 D8 अनुदत्, D5 m अतुदन्, Cn as in text K4 B Dn Ds D5.6 8 10 T2 त्वा (D8 त्वा) महानुज; T1 स च नीचक°, G1-3.5 M सकनीयक° (G1 3.5 M1 °स), G4 स चारिंदम; Ca. d as in text — ^c) K1 Dn1 Ds D3 9 श्लाघ्यमान , G4 सांत्वमान , Ca. d as in text. D31 प्रकृष्ट स, D32 स प्रकृष्ट , S (except T2) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्ट सन्) D1 5-7 स; D3 4 6 अमी (for सन्) — ^d) D7 सर्वेस्तै°, T1 याचते (for भाषते) K3 4 B Dn Ds D1 2 5 6 8 T2 भ्रातृभि सह भाषते (B2 °रत)

15 K5 om 15 (cf. v.l. 13) — ^d) D3.4.9 सिध्यति, Ca शिष्यते (as in text)

16 K5 om. 16 (cf. v.l 13) — ^b) K4 D3.4.9 °जय (for °भव°) — ^c) K2 विकृतिं, Ca d s as in text D1 गमिष्यति, D8 भवि°, Cs भजि° (as in text) K4 S (except T2) प्रकृतिस्था भवि(G4 °जि)ष्यति, D3 4 9 भजेयुरन्या प्रकृतिं — ^d) B Dn2 Ds D5 6 8 10 T2 Cn मयि (for जना) — After 16, N (K8 missing, K5 om., B3 om lines 4–6, D2 marg *sec m* , D10 marg) T2 ins

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।
अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।
आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।
भवता वारिता सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमा ।　[5]
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे ।

[(L 2) B1.8 आनीना तु (for अनाथवत्) D3 4.9 च (for तु)]

17 K5 om 17 (cf v.l 13) — ^b) D2 च, D3 4.9 ता° (for स) — ^c) A few MSS श्लाघ्यते B5 ज्ञाति-मध्येषु, S (except T2) °मध्यस्थ . B8 D1 स (for स्म) — ^d) K1 D1.7 T1 G1.5 प्रव्राजिते

18 K5 om 18 (cf v l 13) — ^c) S (except T2) °पूर्णा (for °कण्ठा) G2 5 रुदति K1 D7 10 S (except T2) स्म (for च) — ^d) K4 Dn D1 5 6 8 T2 G4 सदा (for तदा)

19 K5 om. 19 (cf. v.l 13) — ^a) D2 G2 एवम् (for एनम्) D3 4 9 °नदस (for °नन्दंस्ते)

20 K5 om 20 (cf v.l. 13) — ^a) K1 D7 10 निंदा च, D3 4.9 निंदा या (by transp) — ^b) T2 स

C. 5. 2609
B. 5. 73. 25
K. 5. 72. 25

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईपत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६
ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

वधो (for वधश्च). K4 B Dn D5 D6 8 चा (for च) G5 °घातिनः, some MSS. °कर्पण — c) D6 8 G3 महागुणवधो. — d) D1.2 च (for तु) K1 2 D1 2 10 M1 2 कुजीवित (D1.10 °ता), D3 4 9 जुगुप्सिता, T1 G M3–5 कुजीवन

21 K5 om 21 (of v l. 13). — a) K1 हि; K2 स (for नि) — c) D7 तु, S (except T2 G4) स (for च) — d) K4 B D (except D1.2 7) T2 सर्वराजभि

22 K5 om 22 (of v l 13). — a) T1 G (except G5) ईपत्कार, Ca s as in text. D1.3 4 9 तत्र; D2 स्वस्य (for तस्य) — b) D1.3 4 9 यत्र (for यस्य) — c) K2 प्रस्कंदितप्रतिस्तभ°, K4 D6 8 प्रस्क(K4 °स्कु)देन प्रतिध्वस्त, B1 Dn D5 D3 4 7 9 10 T2 C3 प्रस्कदेन प्रतिस्त(D51 D7 C3 °ष्ट)ब्ध, B2–5 प्रस्कुंदेन प्रति°, D1.2 G3 5 Ca d प्रस्कदनप्रतिस्त(D2 °ष्ट)ब्ध, M (except M2) प्रस्तभनप्रति°

23 K5 om 23 (of v l 13) — a) K2 सर्वो वध्य इवानर्थ°. — b) D2 सर्वलोकेपु G5 दुष्कृतिः. — d) K4 D52 S (except T2 G1 2.4) Ca d °चिकित्सथाः

24 K5 om. 24 (of v l. 13) — a) K2 T2 त्वक्षम, D1 2 त्वन्मतं, D3 4.9 त्वत्कृते, T1 G1.3 4 M तु मतं; G2 5 अनुमत (for त्वत्क्षम) — b) D3.4.9 transp च and मम T1 G1 4.5 तु; G3 न (for च) T2 रोचते मम मानद — c) D3 4 9 T1 G (except G4) स (for यत्) — d) D3.4 9 10 G3 समाचर

26 K5 om. 26 (of v.l. 13) — b) B3 G5 प्रतिपौरुषि(G5 °प)कान्, D2 G1 प्रातिपौरपकान्, D3 4 8 प्रास°पौरुप(D3 °पि)कान्, Ca d.s as in text.

27 K5 om 27 (of v l 13) — a) D3 4 9 ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र) D1 7 S (except T2) तस्य (for तत्र). — b) K1 D7 विभो (for हितम्) T1 G1 3 धर्मकामार्थसहित — c) D1 2 श्रुत्वा तु (D2 च); D3 विश्वस्य (for निशम्य)

28 K5 om 28 (of v l 13). — a) G3 4 M सप्रतिपत्स्यति. Ca d cite सप्रपत्स्यते — b) T1 सत्यवानिति — c) K4 D6 6.8 अस्मिन् (for तस्मिन्)

29 K5 om 29 (of v.l 13) — a) K1 2 D1–4 7.9 10 T2 गर्हयिष्यति K1 ते चैन; K2 ते नून; D3.4 G3 4 चैवैतान्; T1 G1 2 5 M1 2 °नान् (for °न) — d) K4 B1 2.5 D (except D7) T2 चातुर्वर्ण्ये (D5 °वर्ण्य) समागते (D3 °मे)

30 K5 om 30 (of. v l 13). — a) S (except T2) धर्मं (for शमं) K4 B D (except D6–8 10) वै (for चेद्) D2 सन् (for त्व) — b) B1 3 4 5 Dn D5 D1 8–9 नाधर्मं, D2 स धर्मस्, D10 T2 न शाम (for न धर्मं) B3 नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे, T1 G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे — d) K4 D5.6 8 T2 पार्थिव

31 K5 om. 31 (of v l 13). — c) D1 2 तत्र दुर्योधनो राजा (D2 राजन्) Ca d s cite हते (as in text). — d) D2 किम् (for यद्)

32 K5 om 32 (of v l. 13). — a) K2 D10 गत्वा; B3 यद्वा; D5 योद्धा, D3 4.9 T2 तथा, Ca d यात्वा (as in text) — d) D3.4 9 10 वि- (for च).

33 K5 om 33 (of v l 13). — b) K1 यु(m यु)ध्वा च कारिकां, K2 M2 युद्धाभिकारिकां (M2 °तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
र्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ।
मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५

शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च
नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७

C. 5 2716
B. 5. 73. 42
K 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1 2 3 D1 7 T G1 2 4 5 M1 युद्धाधिकारिणा (B3 G4 °र्णी; D1.7 M1 °तां), D2 युद्धा विकारिणा, D3-6 9 युद्धाधिकार (D5 6 °रि)ण, Cd युद्धावधारिका, Cs as in text — c) K4 B D (except D1) T2 G3 निश(D2 °य)म्य — d) G5 भरतर्षभ (for तव भा°)

34 K5 om. 34 (cf. v l 13) — a) K1 D5 D1 च, K2 D6 G1-3 5 इह (for हि) Dn1 D5 4 9 पश्यामि, D7 रूपाणि (for सर्वाणि) G4 निमित्तानि सहस्राणि — c) D3 दृष्ट्वा, D7 यथा (for तथा)

35 K5 om 35 (cf. v l 13) — b) D3 निशामुखे च, D6 तथा रथेषु, G2 4 M निशामये च — c) K2 D2 च, T1 G1 अति- (for अथ) K4 B Dn D3 D3-10 T2 मनुष्यलोक(D9 °के)क्षयकृत्सुघोरो (Dn1 °त्सुघोरात्, D8 °त्स्म मघो), D1 मनुष्यलोक कृपणश्च घोरो — f) K1 4 D3-5 7-9 T2 Cd s न (for नो) K2 4 S (except T2 G4) इह (for अनु) Dn1 D5 D8 10 S (except T2) इहान्तक, Cn s as in text D1 इहानु कस्मात्

36 K5 om 36 (cf v l 13) — a) D2 4 9 T2 अस्त्राणि K4 B (except B3) D (except D5 D1 7 10) T2 यत्र, Ca.d पत्र (as in text) Cn कवचा, Cnp कवचान् (as in text) K1 कवचायुधानि, B कवचा रथाश्च, D2 G5 M कवच रथांश्च, G4 पवनाग्रयाश्च ❀Cn कवचा कवचानि वर्माणि सुपा सुलुगिति सुपो डादेश. । नान्त पाठे पुस्त्वमार्षं ।❀ — b) K4 B Dn D3 D4 6 8 T2 हयान्, G4 प्रहान् (for ध्वजान्) K1 S (except T2) °पादयस्व; K2 °पादयामि, D7 10 °पादयध्व, Cs as in text — c) G5 M3-5 यौधा K4 B Dn D3 D2 5-8 10 T2 G2 M2 5 °निश्चयास्ते (B1 G2 °श्च), D3.4 9 °युद्धनिष्ठा ; T1 G3 4 °विश्र(G3 °विक्र)माश्च — d) K1 D1 2 G1 3 5 M1 भवति S (except T2 G1 4) युक्ता (for यत्ता) D3 4 9 हस्त्यश्वमुख्याश्च रथेन युक्ता — f) K2 सज्ज (for सर्वं) K2 वै, D1 M4 ते, D6 त (for तन्)

37 K5 om 37 (cf v l 13) — b) K2 4 D1 8 G5 तया (for तव) — c) D7 G5 M2 4 यस्, G3 तद् (for यत्) — d) K1 D10 जित (for हृत)

Colophon missing in K3, K5 D5 6 8 T2 om it — *Sub-parvan* K1 2 B Dn D3 D1 2 7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* M वासुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D7 T1 G2 3 M2 3 5 74, G1 4 75, G5 M1 4 73 — *S'loka no* Dn 42, D3 43

72

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 K2 4 5 Dn D3 D5 7 8 10 T2 भीम उवाच, G M भीम — d) K5 Dn1 भीषये, S (except G4) भीषय.

७२

C 5. 2717
B. 5. 74 1
K. 5. 73 1

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १
अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५
सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

D8 4 9 मा स्म युद्धैर्विभीषये॰

2 ^a) Dn2 S (except T2 G2, M1 inf lin as in text) अमर्षात, D8 4 9 स मूर्षो (for अमर्षी) K1 (m as in text) D10 T1 G4 5 M1 (inf lin) नित्यसरभ , K4 B Dn D8 D8-9 T2 जातसरभ. — ^b) D7 10 असद्द्वेषी, G1 3-5 M श्रेयो द्वेष्टि (M1 inf lin श्रियो द्वेष्टि, M5 श्रेयो दृष्टि) K1 5 D7 10 दुरात्मवान्, G2 महात्मना (for महामना) — ^d) K5 G2 4 साम्ना चैन (G2 °च), D2 सात्वेनैव, D8 4 9 सात्वोपेत K2 समाचर, Ca s as in text

3 ^a) K1 2 D1 2 °शीलः, D7 M1 °चेता°, T1 G1 4 °सधि°, G2 3 5 M (M1 inf lin) °सध (for °सत्त्व). — ^b) K5 B (except B3) Dn D8 D5 6 10 T2 G3 तु, G2 स (for च)

4 ^a) K2 5 निष्ठूर , D8 4 5 m. 9 पापात्मा; D7 दुष्टात्मा, Cs as in text — ^b) D8 4 9 क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी — ^c) K1 4 D1 2 (m as in text) अमेय°, D8. 4 9 अतेजा°, G4 अनीश , Ca d as in text — ^d) D8 4 9 दुरात्मा (for पापा°)

5 ^a) G3 5 M म्रियेद् (for म्रियेत) — ^b) D8 न वै (for नैव) K2 स्वक प्रिय, Dn2 (sup lin) स्वभावक, S (except T2) स्वकर्म त(T1 -कृ)त् (for स्वक मतम्) — ^c) K5 D10 (sup lin as in text) तादृशे तु K1 5 B8-5 D (except D1 2 8) शम — ^d) K1 5 B2-5 D (except D1) °दुष्कर , G5 °दुस्सह

6 ^a) K2 अनाधीन°, K4 D7 नाधीन , Ca d s as in text — ^b) K2 4 B (except B2) Dn T1 G1 2 5 M1 त्यक्तधर्मा B8 T1 G1 5 अनृतप्रिय° (for प्रियानृत) K5 त्यक्तधर्मपरानत (sic) — ^c) K1 2 5 D7 10 निहति च (for प्रतिहन्ति) — ^d) G2-5 M वचासि च (for वाचश्चैव) T1 G1 मनांसि च वचांसि च

7 ^b) B (except B4) Dn2 D8 D8-5 9 T2 G1 स्वभावात् (for °व) B1-3 तुष्टिं, B5 D8 दुष्टिं, Ca दुष्ट (as in text) K2 D2-4 9 आश्रित° (for आस्थित°) N (except K2 D1 7, K3 missing) T2 अभ्येति (for अन्वेति) — ^d) B8 तृणात् (for तृणैः) K2 D10 तुन्न; K4 5 B Dn D8 D1-6. 8 9 T G3 छन्नः, G2 स्विन्न°; Cs छिन्न°, Cd तुन्नः (as in text)

8 ^a) K1 2 5 D7 जयत्सेन°, B3 हि दुश्चेष्ट , D8 D8. 4 9 तु यच्छीलः, D1 2 यथा कृष्ण, S हृषीकेश (for हि यत्सेन). — ^c) D1 °प्रभाव° (for °स्वभाव°). — ^d) K4 D6 8 9 यद्गनो (for यद्बलो)

9 ^b) M सहमित्रास् (M5 सुहृन्मित्रास्) G1 प्रसुप्तास्ते तदा वय.

10 ^a) S (except T2) क्रोधस्तु (for क्रोधेन) — ^b) K4 B (except B3) D10 भरता, D8 भविता (sic), D1-4 9 S (except T2) भारतान् — K5 (hapl) om 10^c-11^b — ^c) K2 धक्ष्यति, D1. 8 4 9 T1 G धक्ष्यते; M1 धक्ष्येद्धि — ^d) D1 2 तृणानि (for वनानि) D1 एव (for इव) K1 हुताशिना, K2 D1-4 7-9 S हुताशन°

11 K2 om. 11^ab (cf v l 10). — ^b) D1 4. 8 पुरुषोत्तम (for मधु°) — ^c) D8 4 9 वै सचिच्छिद्र (for समुच्छि°) — ^d) D8 4 9 एव (for स)

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११
असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

C. 5. 2726
B 5. 74 20
K. 5 72. 20

12 ^a) D3 4 9 S (except T2) प्रवृद्धाना (for समृ°) — ^d) K5 B D (except D1. 5 9) T2 (inf lin as in text) कलिर् (for बलिर्)

13 ^a) D1 S (except T2 G4) हेहयाना K5 B Dn1 D2 7 10 G1. 2 मुदावर्तो (G1 2 °र्ति), D1. 3. 4 G4 दपावर्तो (G4 °र्तो), T1 G3 5 M1. 2 उदावर्ता — ^b) K5 मायाना, M3–5 नीचा° (for नीपा°) — ^c) K5 तु जलङ्घाना, D7 तारजवानां — ^d) D4 कृपीणाम्, D9 वृष्णीनाम्, a few MSS क्रिमीणाम् K1 कृपीणा मुद्गलो, K2 हृपीणां मुद्गलो, K5 ऋर्पाणा मुजलो, D1 क्रिमीना सुहृतो, D7 क्रमीणा युगलो, T1 G क्रमीणा (G3 ऋपीणा) मुद्गलो D2 T2 M उद्गतो, D9 उद्भवो (for उद्धतो)

14 ^b) K5 M4 5 सु(M4 सौ)वीराणां, M1 (sup lin) 2 कुणिकाना (for सुराष्ट्राणा) K1 2 5 D3 10 कुशद्विप, K4 रथार्द्धिक ; B Dn2 Ds D1 2 5 6 T2 स्पर्द्धिक (B3 स्वपर्द्धिक), Dn1 D3 4. 9 अयार्द्धिक — ^c) Ds D7 अलर्क°, S अजक° (for अर्कज°) K1. 2 D7 9 बलाहा(D7 °का)ना, K5 बलाना च, G2 5 कलिंगाना — M2 om 14^d–16^c — ^d) Ds D3 4 9 नीचाना, T1 G2–4 वैनाना, T2 वीराणां K1 दौतमूलक, K2 दृत°, K5 दौतु°, Dn1 D3 4 9 चौर°, D5 धौतमौलिक, D3 धौति°, T1 G3 4 M1 धौ(G4 द्रै)तमोहक, G1 2 5 °मोहन ; M3–5 °माहुक

15 M2 om 15 (cf v l 14) — ^b) B Dn1 D2–4 9 10 T2 वरयु°, Dn2 D6 वरसु°, Ds D10 (sup lin) वनेयु°, D5 8 वरज°, G4 परमू° (for वरप्र°) K1 G3 4 M3 4 मनोजमा T1 G3 5 व(T1 प)रश्च प्रमनोक्मा, G1 परविस्रो वर्नाकमा, G2 वरग्रीहो वर्नाकमा — ^c) K1 वह, K2 5 D1 7 वाह, Dn1 D4. 6 बहु (for बाहु°) K4 Dn Ds D3 6 8 9 T2 °वेपाणा (or °वेगानां), D7 °वशाना

16 M2 om 16^abc (cf v.l. 14) — ^a) K1 2 5 D7 समाज (for सहज) K1 5 D7 चेदि(K5 चैत्र)मुत्स्याना, D1 चेदिवत्साना G5 सजयश्चेतिखनता — ^b) K4 B D T2 प्रवीराणा, T2 वृकाणा च, G1 वृस्नादाना, G2–4 M3–5 प्रस्रा(G3 °त्या°, G4 °वा)ता°, G5 मतस्या°, M1 प्रवादा° (for प्रचेता°) K4 हर्षोद्वह, B Dn Ds D1. 5 6 8 10 वृषध्वज, D2 नृपध्वज, D3. 4 9 नृपोद्वह, T1 G5 वृषोत्मव, G1 2 M (M2 om) वृषोद्वह, G3 मनोद्वह, G4 वृषोध्वगा° (for बृहद्बल) — ^c) K1 2 5 B3 D1 5 8 वारणश् K2 चडवत्माना, K4 B2 4 Dn Ds D5–7 10 चन्द्रवत्साना, B1. 3 5 D3. 4 9 T2 चन्द्रवशाना, D8 G4 चेदि° — ^d) K1 सुदुरधाना, K2 B2 मकुष्ठा°, K5 सुधन्वा°, B3 स्वकुमा°; Ds मुकुदा°, D5 8 उत्कटा°, D7 सुक्रुद्धा°, D10 मुकुटी°, T1 G1 5 करधाणा; G2 आध्राणा च, G3 4 M1 3 करधाना, M2 4 (inf lin) कवधाना K5 विहायन, D7 विमोह°, G2 विराह°, G4 विशोभ°, G5 वशो हि न, M3 4 (inf lin as in text) विशाहन

17 G3 om 17 — ^a) K2 5 B5 Dn1 D3 4 9 समश्च; G5 दमश्च D1 गमश्चदनवेगाना — ^b) A few MSS °पाशना — ^d) K5 B3 4 Dn2 Ds D6 7 10 (sup lin) T2 कुले कु(K5 च)पुरुपाधमा

18 ^a) D3 4 9 अय च (for अप्यय) — D3 (hapl.) om. 18^b–21^b — ^b) K1 2 युगात K4 कालममत

19 D3 om 19 (cf v.l 18) — ^a) D3. 4 9 मृदु ; T2 (by corr) मृत्यु (for मृदु) K5 दु शाम्नैर् (for मृदु शनैर्) K1 2m D3. 4 9 एवं, K4 B Dn Ds D5–7 T2 ब्रूया (for एन) — ^b) K2 स्व ब्रूया धर्मसंहित, K4 B Dn Ds D5–7 T2 धर्मार्थसहित हित (Dn1 वच) — ^c) K4 B (except B4) Dn2 D2 10 G3 M कामानुबध बहुलं, G4 कामानुबधमधुर, Cn as in text. — ^d) G4 क्रूर न (for नोग्रम्) K4 5 B D (except D3. 4 9 10, D3 om) T2 उग्रपराक्रम (Ds2 D2 T2 °म)

20 D3 om. 20 (cf v l 18) — ^b) K5 T1 G4

नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्निमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।

अधी(G4 °नी)श्वरा (for अधश्चरा) — K5 om 20c–22a — c) T1 G1 5 M स्थित्वा; G3 भूयो (for भूत्वा). M3–5 अनुपास्यामो — d) = 5. 74 18d D3.4.9 T2 न, Ca d मा (as in text) K4 [अ]स्मान्नो, D1–7.9 T2 [अ]स्मत्तो (for स्म नो) T1 G (except G3) M1 (inf lin) 3 4 ते (for नो) K1 2 T1 G4 भारता D3.4 9 S नश्यु°, Ca d as in text.

21 D5 om 21a (cf v l 18), K5 om 21 (cf. v l. 20) — d) G5 कुरुश्च (for कुरून्) G3 M1 अयश (for अनय)

22 K5 om 22 (cf v l 20), K4 om 22b–23a — b) D1 2 तस्य, D3 4 9 S (except T2 G2) तत्र (for कृष्ण) — c) G1 5 सौहार्दं, Ca सौभ्रात्र (as in text)

23 K4 om 23abc (cf v l 22) — a) M1 2 एव, Ca एतत् (as in text) K2 5 D7 एन, M1 2 एतत् (for एत) — b) Dn2 D5–7 10 M1 एव (for एवं) K5 B5 S (except M1 2) प्रशाम्यति (for प्रशंस°) — d) K5 भुयिष्ठा हि, G5 गुदासीनो, Ca as in text T1 G1 3 4 M नो, G2 से (for हि).

Colophon missing in K5, D5 6 8 T2 om it — *Sub-parvan* K1 2 5 B Dn Ds D1 2 7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D3 भीमसेनवाक्य, M1 भीमवाक्यं, M2–5 भीमसेनवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) D7 T1 G2 3 M2 3.5 75, G1 4 76, G5 M1.4 74 — *S'loka no* Dn1 23, D3 66.

73

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v l. 5. 32 15)

1 a) K2 D1 2 G1 3–5 M स तत् (for एतत्) G2 तच्छ्रुत्वा तु महा° — d) K4 B Dn2 Ds D5 6 8 10 (sup lin) मार्दवोपहित

2 a) T1 G1 5 तु, G2 च (for तच्) — b) T1 G1 5 घर्मदीधिते, T2 (inf lin) G2–4 M इव तेजस° (for इव पावके) — K5 (hapl) om 2c–3b — c) Ds2 M राजानुज; Ca as in text

3 K5 om 3ab (cf v.l 2) — c) D7 10 भीमसेनं स (for भीममासीन) — d) G4.5 हि (for अभि)

4 Before 4, K1.4 B2 3 D3 D5 8 9 ins. भगवानुवाच, K2 5 B1 3 4 Dn D3 4 6 7 9 10 T2 श्रीभगवानुवाच (D3 4 om उ°), G5 श्रीकृष्ण — a) T2 (by corr) G2–5 M1 2 स (M1 2 यस्) त्व सदा, M3–5 न त्व यदा (for त्वमन्यदा) T1 G1 ननु स त्व सदा भीम, G2 ननु त्व सर्वथा भीम. — c) G2 3 5 युद्धाभिनदिन. K1 क्रोधात्, D1 S (except T2) पापान् (for क्रूरान्) — d) K1 प्रमर्दिषु°; K4 D2–5 9 S (except T G1 2) निमर्दिषु (D3 °तु), Ca d as in text

5 b) S (except T2) कुब्ज:, Ca न्युब्ज (as in text) K5 निशि न्युब्ज, D3 4 9 शुष्यसे च (for न्युब्ज शेषे)

घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९
अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ।

C. 5. 2753
B 5. 75. -
K. 5. 74 1-

— ^{c}) D8 4 अशीता (for अशान्ता) K1 B1.4 5 Dn D1 2 6 7 Ca d s स्पर्तीं, B2 8 Ca p उपर्तीं, D2 4 9 उशर्तीं, G2 8 रुर्तीं

6 ^{a}) K4 B Dn D3-5 8 9 T2 (before corr) अग्निवर्त्तेन, Ca d s अग्निवर्णेन (as in text) S (T2 by corr) विनिश्वसन्नग्निवर्ण — ^{b}) T1 G1.5 सक्रुद्ध स्वे(T1 ते)न तेजसा — ^{d}) T1 G1 5 विधूम, G8 निर्धूत, M निर्धूम (for सधूम)

7 ^{a}) K (K8 missing) B1 D1-8 T2 Ca.d नि श्वसन् (for निष्टनन्) — ^{c}) K1 D2 6-7 T1 G1 5 M3-5 त्वा (for त्वां)

8 ^{a}) K4 D1 Cd आमज्य, K5 B1 2 5 Dn1 D2-9 G1 Ca आरुह्य, Cn s आरुज्य (as in text) K5 निस्विलान्, D1 उन्मूल्य, S (except T2 G3 4) उन्मूलान्, Ca निर्मूलान् (as in text) — ^{b}) Dn1 मत्त, D8 4 9 गजान्, S (except T2) मजे (for गज) K1 4 5 B4 D (except D5 D1) T2 Ca d.s परिरुजन्, K2 प्रविरुजन्, T1 G M परिभवन् (for °भुजन्) — K5 (hapl) om 8^{c}-11^{b} — ^{c}) S (except T2 M2) पद्भ्या (for पद्भि) D8 4 9 चापि (for भीम) — ^{d}) K1 निघ्नन्, K4 D1.2-6 8 9 T2 निष्ठुर, D7 नि श्वसन्, G2 निनदन्, Ca निष्टनन् (as in text) K2 तिष्टन्निपरिधावसि

9 K5 om 9 (cf. v l 8) — ^{a}) B1 Dn1 D6 6 8 T2 Cn जने न, G8 जने हि (for जनेऽभि) — K4 om 9^{b}-10^{c} — ^{b}) K1.2 D1 T2 G2-4 M क्षीयसि, B Dn Ds D2-10 T1 G1 5 क्षिपसि (N B In D MSS प and य are almost indistinguishable), Cd क्षीयसे, Ca s क्षियसि (as in text) — ^{c}) K1 2 त्व, Ds2 अन्यत्, D1 10 अन्न, S (except T2 G8) अन्नन् (for अन्य) G2 अपि (for निशि) B D (except D1) T2 G2 4 M2 च (for वा) — ^{d}) Ds D1 m T1 G1 5 अपि (for अभि)

10 K5 om 10 (cf v l 8), K4 om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{a}) D2 अकाम स्मय°, S (except T2) अस्वस्थो (T1 G2 °स्थ) स्मय°, Ca d as in text — ^{b}) K1 D8 अमि, K2 D1 G1 5 आमे, D2 7 आस्ते, Ca d आस्से (as in text) D2 9 रुद°, D8 4 तुद° (for रुद°) — After 10^{ab}, D8 reads 11^{c}-13^{b} — ^{c}) T1 G1 2 5 असे, G8 4 M अध्रौ (for जान्वोर्) K1 2 D8 4.9 आस्थाय, T1 G2 M8 4 (inf lin as in text) आदाय (for आधाय) — ^{d}) K1 2 Ds2 T1 आसे, D1 आमे (for आस्से) Dn1 D8 4 9 प्रपीडित, D7 m 10 निमीलित, Ca d प्रमीलित (as in text)

11 K5 om 11^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) Some MSS भ्रुकुटीं D7 10 वै (for च) D8 4 9 तत (for पुन) — ^{b}) K4 B Dn Ds D2 5-8 10 T2 विदशन्, D8 4 9 एव लिहन् (for विलिहन्) G1 ओष्ठौ परिलिहन्निव — For sequence of D8 cf v l 10 — ^{c}) D1 2 वीर (for भीम)

12 For sequence of D8 cf v.l. 10 D6 (hapl) om 12^{ab} — ^{a}) T1 G1 8 4 M4 (inf lin) सवितुर् (for सविता) — ^{b}) T1 G8 4 Cd शुक्र, Ca शुक्र, Cs शुक्र (as in text) — K5 (hapl) om 12^{cd} — ^{c}) K2 G8 M2 तथा (for यथा) — ^{d}) B2 8 Ds1 T1 G2 M4 5 रश्मिमान — After 12, G5 reads 15^{cd}

13 For sequence of D8 of v l 10 — ^{a}) Ds G5 यथा, Cs तथा (as in text) K5 D1 सर्वं, Cs सत्य (as in text) D1 ब्रवीम, Cs ब्रवीमि (as in text) K2 एष, K4 B3 D3 4 9 एव, Cs एतत (as in text) — ^{b}) G2 M4 (inf lin) मत्त (for तस्य)

14 ^{b}) G2 8 M1 8 आलय(M8 °भ)से, Ca d आलभसे (as in text) — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D1 5 6 8 10 G8 ध्रियते (B8 हीयते), D2 4 9 यतते, D7 हीनेव, Ca d

C. 5 2763 B 5. 75. 14 K. 5. 74 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text) K5 D8 4 7 0 च (for ऽद्य).

15 ^{a}) K4 B D (except D1-4 9) T2 अहो युद्धाभिकांक्षाणां (D8 D7 °णि) — G5 reads 15^{cd} after 12 — ^{c}) D8 चेतसा, D2 पश्यसे (for पश्यसि) K4 B Dn D5 6 8.10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि, D8 4 9 T1 G M पश्यसे वासमृद्धानि, D7 ये तां विप्रतिमानिकीं Ca d cite अप्रतीपानि (as in text) — ^{d}) K4 B Dn2 D2 5.6 8 10 T2 यत्त्वा, D8 यद्वा, D1 तं त्वा, T1 G1 2 न त्वां, G8 M न त्वा (for किं त्वां) K5 किं त्वा भीम वदति ते, Dn1 D8 4 9 त्व भीमार्थाश्च विदसि, D7 त्वा भीर्भीम विनदति, G4 न त्वा भीम विनदति, G5 मनसा भीम नश्यति

16 B8 om 16^{ab} — ^{c}) D1 7 जाग्रतांते, S जाग्रदते, all comm जागरांते (as in text) — ^{d}) = 18^{d} M8 4 कस्माद् (for तस्मात्)

17 K4 om from 17 up to 5 74 3, G2 4 om (hapl) 17–18. — ^{a}) D8 4 9 किं तु (for किंचित्) — ^{b}) D1 इह (for इव) — K5 om 17^{c}–20^{d} — ^{c}) D8 4 9 अभिसपन्न° (for अभिपन्नोऽसि) — ^{d}) D7 किं तु; M8–5 केन (for तेन)

18 K4 5 G2 4 om 18 (of v l 17) — ^{a}) Ds2 D4 9 G8 5 मे (for ते) — ^{b}) D1–4 9 च (for ते) B Dn D8 D2–10 T2 प्रतिसीदति (for प्रविषी°) — ^{c}) D8 4.9 अनुकपगृ° — 18^{d} = 16^{d}.

19 K4 5 om 19 (of v l 17) — ^{b}) B D (except D8 4 7 9 10) T2 M2 5 transp चित्त and पार्थ K2 D8 4 9 चलाचलं, D7 चल सुख, Ca.d 8 चलाचल (as in text) — ^{c}) B2 4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 °चला); D8 4 9 वातवेगेन चलिना — ^{d}) K2m अकूल, Ca.d 8 अष्ठीला (as in text) Some MSS शाल्मलेर्

20 K4 5 om 20 (of v l 17) — ^{a}) D8 4 तच्च (for तव) B8 5 Dn1 D8 धिकृता (for विकृता) — ^{d}) K2 B2 D (except Dn2 D1 3 7 8 10) मज्जयति; T2 (before corr) G8 M1 8–5 मज्जयसि T1 G1.2 5 मज्जयस्यप्लवेभसि

21 K4 om 21 (of. v l 17). — ^{c}) D2 भाषयेथा (for प्रभाषेथा) — ^{d}) D8 4 9 T1 G1 4 M तव, T2 (inf lin.) G2 तत (for वच°) G5 M1.8 (inf. lin) भीमसेन परतप

22 K4 om. 22 (of v l 17) — ^{a}) G2 अ°; Ca स (as in text) — K5 om 22^{c}–23^{d}

23 K4 5 om 23 (of v l 17, 22) — ^{b}) S (except T2) तेषु शांतिर् (for यत्ते ग्लानिर्) — ^{c}) M यदि (for यद्) D8 4 तेजसा, Ca ओजसा (as in text)

Colophon missing in K8, K4 5 om. it — *Sub-parvan* K1 2 B Dn D8 D1 2 5–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D2 वासुदेववाक्य; G1 भीमप्रोत्साहन प्रति भगवद्वचन, M भीमरोपदी(M5 °पोद्दी)पन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg. sec m) G4 77, D5 (sec m) 72, D6 68, D7 T1 G1–3 M2 8 5 76, T2 73, G5 M1 4 75. — *S'loka no* Dn1 23, D8 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।
तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्भाषे तदनन्तरम् ॥ १
अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाप्लवः ।
तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३
कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५
सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९

C. 5 2772
B. 5 76. 10
K. 5 75. 10

74

☞ This adhy is missing in K8 (cf. v l. 5 32 15)

1 K4 om. 1–3 (cf. v.l 5 73 17) — ^{a}) G4 तथोक्ते वासुदेवे च — ^{c}) D1 Cd समाधावन्, D2 M3–5 समाधाय, T1 G M1 2 समाधू(G4 °हू)य, Ca as in text. K1 ममाधावत्स गोविंद, D8 4.9 समाश्वमन्माधव स

2 K4 om 2 (cf. v l 1) Before 2, K1.2 5 Dn1 D2–4 7 8 10 T1 G1 2 4 5 ins भीम उ° (resp भीम), B Dn2 Ds D1 5 6 9 T2 भीमसेन उ° (D1 om उ°), K4 (which om 2–3) ins भीम उ° (wrongly) before 4^{cd} — D7 om 2 — ^{a}) D1 M1 2 मा (for मां) — ^{c}) B Dn Ds D5 6 8 T2 अत्यर्थं (for अत्यन्त) — ^{d}) B D (except D1 2 6 10, D7 om) सत्यपराक्रम

3 K4 om 3 (cf v.l 1), K5 om from 3 up to 5 79 7 — ^{a}) B2–4 Dn Ds D5 6 8 वेत्सि (for वेत्थ) K1.2 G3 तत्त्वं, B3 4 Dn Ds2 D3 G4 सत्य, D3 4 9 सर्वं (for सत्त्व) D3 4 9 स्व (for मे) — ^{c}) K1.2 D7 10 अथ (for उत) Ds यात्तान् (for वा मा) B2 4 नाभि-, Dn2 D5 6 8 नानु-, M3–5 मा न (for मा न) — ^{d}) K2 Ds प्लव, M3–5 प्लवान् (for प्लवन्) K1 2 D7 G4 M1 2 ह्रदं, Cs ह्रदे (as in text) B D (except D1 2 7 10) T2 Cs अप्लवे — G4 om 3^{e}–4^{d} — ^{e}) B D (except D3 4 7 9 10) T2 अनभिरूपाभि ; G5 अप्रतिरूपो हि — ^{f}) D7 transp मां and त्व T1 G1.2 5 समाच्छंसि, T2 G3 M (except M3) समृ(M5 °मि)च्छसि, Ca d समर्छसि (as in text)

4 K5 G4 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) K1 D7 10 च, K2 स्व (for हि) D5 8 °सेनस्य (for °सेन मा) D1 M3 5 मा (for मा) — ^{b}) D1 G2 मानव (for माधव) — ^{c}) K2 M1 (inf lin as in text) अप्रतिरूपाभिर् — ^{d}) K2 नैव, M2 तथा (for यथा) D3 4 9 त्व, M3 5 मा (for मा) D1 इच्छ° (for अर्ह°)

5 K5 om 5 (cf v l. 3) — ^{b}) T1 G1 5 वृष्णिपुगव

6 K5 om. 6 (cf v l 3) — T2 (hapl.) om 6^{cd} — ^{c}) K4 D3 4 7 9 अतिवादाति(K4 D7 °नु)विद्धस्, B2 8 अभिवादापविद्धस्, S (except G4, T2 om) अपवादाप(T1 °भि-, G2 °दि , M3 °व)विद्धस्, Ca d as in text

7 K5 om. 7 (cf v l 3) — ^{a}) K1 D1 7 T G3–5 मे (for इमे) — ^{c}) K1 Dn1 Ds D3 4 8 9 T2 G2 वा (for the *first* च) K4 Dn Ds D5 6 T2 अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते) Dn1 Ds D3 4 8 9 T2 वा (for the *second* च) — ^{d}) K4 Dn Ds D5 6 8 T2 अप्यनते, D2 7 10 अप्रतिष्टे, Ca d प्रतिष्ठे (as in text) Dn1 D3.4 9 चैव (for सर्व-) T1 G M सु(T1 G1.3 4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ

8 K5 om 8 (cf v.l 3) — ^{a}) K4 B2 4 5 D1.7 10 T G2 5 M यदिमे (=यद्+इमे) *or* यदि मे (Laksā), G3 4 यदि ते (for यदीमे) S (except T2) सहस (for °सा) — ^{c}) G5 एको, Ca एते (as in text) Dn वि , D5 6 8 [ऽ]नु (for नि-) G3 सरथ्य तेन गृह्णीयां — B2 om 8^{d}–11^{a}

9 K5 B2 om 9 (cf. v.l 3, 8) — ^{c}) S (except T2 G3 4 M2) एतौ (for एतत्)

10 K5 B2 om 10 (cf v l 3, 8) — ^{b}) B (B2

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

om) Dn2 D8 D2.5.6 8 10 T2 वा, Dn1 D9 G4 इव (for च) D7 बलवान् (for °भित्) — c) M3 4 अभिपन्नान्; Ca d °न्न (as in text). — d) G1 5 बलान् K4 D8 4 9 G2–4 M आधाय, T1 आदाय, G1 5 माधव (for आस्थाय) D2–4 7 9 T2 तत् (for न)

11 K5 om. 11 (cf. v l 3), B2 om 11a (cf. v l 8) — a) K1 4 D8.4 7 9.10 अथाह, K2 अयाह, B (B2 om) Dn D8 D5.6 8 T2 युद्धार्हान्, D1 2 हताहं, G2 3 M3 युद्धेहं, M1.4 युध्येहं (for युध्येय) K1.2 D10 कौरवान् (for क्षत्रियान्). — c) T1 G2 3–5 M अथ (for अध) K1 B2 D7 10 T1 G1 2 4 M एनान्, G5 एव (for एतान्)

12 K5 om 12 (cf. v l. 3) — a) B8 T2 (by corr) अभि- (for नाभि-) — G2 om from विक्रम° up to व्रण in 14b. — c) K1 2 D7 10 बलोन्मत्ता· (for विनिर्जित्य) D8 4 9 यथा निर्जित्य राजानो — d) D8 4 9 राज्ञोस्य (for राजानो)

13 K5 G2 om 13 (cf. v l 3, 12). — a) K1 2 तथा, G4 अपि (for अथ) D5 (by transp) मा चेन्, D8.4 9 कस्मान् D1 M4 मा (for मा) G4 नाभि- (for मा न) — b) D8 D6 7 उद्यत-, Ca d उद्यत (as in text) D1 सर्वथा च हि भारत, S (T2 by corr , G2 om) यथा (G3 4 दिवि) सूर्यमिवोदितं — T2 om 13c–14b — c) Dn1 सवादे, D8 4 9 सप्रासे, Ca d संबाधे (as in text) Ca d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे)

14 K5 om 14 (cf. v l 3) G2 om up to व्रण in 14b (cf. v l 12) T2 om 14ab (cf. v l, 13) — a) K1 D7 8 10 मा दुनोषि, K2 D5 D1 2 Cd 8 मा नेनेक्षि, G3 M3–5 माभ्य(G3 °म)वाक्षी (for मात्यवाक्षी) K4 B D5 प(K4 D5 पौ)रुषैराक्षिपस्येव (B4 °क्षिपसि किं), Dn1 परुषा वाक् क्षिप्यस्येव, Dn2 D8.4 9 किं पौ(Dn2 °प)रुषैराक्षिपसि, D7 पौरुषे जक्षयस्येव; G4 किमारथ चाक्षीद्दाशार्ह — b) K1 D7 व्रणपूतिर्, K2 व्रणपूतिम्, K4 B Dn D5 D1–6 8 9 Cs व्रणं पूतिम्, D10 पूतिव्रणम् (for व्रण सूच्या) — c) K4 D8 4 9 यथा ह्येतद्, D2 यया सत्य, D10 यथाविध (for यथामति) D8 4 9 अद्य (for एतद्) D5 D7 यया ह्यतिब्रवीम्येतद् — d) K1.2 G3 4 M1 माम्यधिकं

15 K5 om 15 (cf. v l 3) — a) D8.4 9 सवरे — b) K1 D7 8 भुवि (for ऽहनि) — d) D7 10 सरथान् (for रथिन·)

16 K5 om 16 (cf. v l 3) B2 om from 16 up to the end of this adhy K2 om 16ab — a) D1 वरान् (for नरान्) K4 B3 Dn1 D9 अतिक्रुद्धान्, D3–6 8 अतिक्रुद्ध (for अभिक्रुद्ध) S तथातकमिव क्रुद्ध — c) K1 M1 लोकाश्च, D1 ये लोका· — d) K1 2 B1 3 5 D1–4 9 निष्कर्पंत, Ca d 8 विकर्पंत (as in text) T1 नरान्, G (except G4) M3 परान् (for the *first* वरान्) G4 M4 परान् (for the *second* वरान्)

17 K5 B2 om 17 (cf. v l 3, 16) — a) D1 गात्राणि, D7 10 S (except T2) गात्राणि (for मज्जानो) — b) S (except T2) न च मे (M3 5 ते) वेप(G2 सीद)ते मन. — c) K1 2 D7 समा-, B5 D2–4 9 T G1.2 5 M1 2 4 (*inf lin*) अपि, D5 अति (for अभि-)

18 K5 B2 om 18 (cf. v l 3, 16) — a) D9 G1 5 नु (for तु) D8 4.9 एकं (for एतत्) K2 D7 किं तु (D7 तु) सीदति मे चेत — d) = 5. 72 20d B3 च

७५

भगवानुवाच ।
भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् । C. 5. 2791 B 5. 77. 10 K. 5. 76. 10

(for स) D8 4 9 असत्तो (for स नो) S नशु (for नदान्)

Colophon missing in K3, K5 B2 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B1 3–5 Dn D8 D2 5–10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D3 भीमसेनवाक्य, T1 भीमकोपवचन, G1 भीमकोप, M भीमस्वामि(M1 भीमाभि-, M5 °स्वामि)प्रायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) G1 4 78, K2 68, D5 (*sec m*) 73, D6 69, D7 T G2 3 M2 3 5 77, G5 M1 4 76 — *S'loka no* Dn D8 19

75

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15) K5 om the whole adhy (cf. v l 5 74 3)

1 K2 B3 Dn D6 7 10 T2 G3 4 M1 5 श्रीभगवानुवाच (S MSS om उवाच), D1 2 वासुदेव, G1.5 श्रीकृष्ण — ^{a}) K1 युष्मान्, K2 युष्मत्, Ca d भावं (as in text) S भाव(T1 भव-, T2 भाव, G1 भवज्, M2 तव)जिज्ञासया पार्थ — ^{b}) D1.2 S Ca d सौहृदात्, Cap प्रणयात् (as in text) — G4 om 1^{c}–2^{b} — ^{c}) K1 D7 अपक्षेपात्, K2 अवज्ञया, S अधि(M1 2 °व)क्षेपात् (for चाक्षेपात्)

2 G4 om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{c}) G3 मत (for उत) — ^{d}) T1 G5 M त्वा (for त्वां)

4 ^{a}) G4 हि, G5 व (for च) — ^{d}) K1 2 G5 अपि (for असि)

5 ^{a}) K1 2 D7 अपि (for हि) D8 4 9 S किं तु (D5 T1 G1.3–5 तु) पर्यायधर्मस्य — ^{c}) K1.2 B D (except D1–4 9) Cd [अ]व्यवस्यति, Ca s व्यवस्यन्ति (as in text) — ^{d}) K4 B2–4 Dn D1 5 6 8 T G1–3 देव°, Ca दैव° (as in text) Cd s cite दैव

6 ^{a}) D10 M (except M2) य, Ca.d s स (as in text) D1 भूताय, M भवति (for भूत्वा हि) — ^{b}) K2 D1 2 अर्थसिद्धये, D8 4 9 इह सिद्धिषु — ^{c}) K1 Ds Ca d.s विनाश (for °शे) S च (M2 स) (for ऽपि) M2 च (for स) K1 D7 10 (before corr) M (except M5) स्यात् (for अस्य)

7 ^{d}) K1 2 D (except Dn D5 6 8) मरुत्वत (for नभस्वत)

8 ^{a}) D7 (before corr) सुमित्र, Ca d s सुनीत (as in text) — ^{c}) D1 7 G3 मानुषक T2 G2 तत्कृत मानुष कर्म — ^{d}) D1 G2 देवेन, Ca d s दैवेन (as in text) S (except T2 G2–4) एतद् (for अपि) K2 न रुध्यते, D3 4 9 न हन्यते, T1 G1 विहन्यते, G3 विमथ्यते, all comm विरुध्यते (as in text)

9 G3 M om (hapl) 9^{ab} — ^{a}) T G (G3 om) तेन (T2 G2 तथा, G4 किं तु) दैवकृत Cs cites दैव, Ca d.s cite अकृत — ^{b}) K2 D7 निहन्यते, T2 विकुर्वते, Cs विरुध्यते, Ca d as in text — ^{c}) D3.4 9 क्षुत्पिपासे (for तथा वर्षं) — ^{d}) D3 4 9 लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे)

10 ^{a}) G4 यत्तत्तद्, all comm. यदन्यत् (as in text) K1 Ds2 D2 7 G3 4 दृष्टभाव(G4 °स्य)स्य, K4 दिष्टभाव स्यात्, Ca d s as in text D3 4 9 यदि स्यादिच्छया तात — ^{c}) K4 B D (except D1 7) G4 अनुपरोध, Ca d

C 5.2701
B. 5. 77. 10
K. 5. 70. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५
शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोध (as in text). — d) D1 2 विद्यात्तत्, Ca.s विद्यते (as in text)

11 a) G5 अन्यथा, Ca.d.s अन्यत॰ (as in text). — b) D8 (m as in text) 4 9 कर्मसु, Ca d.s as in text — After 11ab, D3 4 9 ins.

375* बाहुशालिन्महावीर्य भीमसेन विचक्षण ।

D4 (which om. 11c–13b) cont

376* मात्रा स्यादवधारणे ।

— D4.9 om 11c–13b — c) T G (except G4) एवं बुध्वा; Ca d s as in text — d) K1.2 °न्वय, K4 B D (except D1 2, D4 9 om) T2 C3 °न्वये, Ca d °न्वयात् (as in text)

12 D4 9 om. 12 (cf v.l 11) — a) G3 4 M3–5 स (for य) D1 M3 4 एच (for एव) B4 Dn D6 Ca.d स, M3–5 य , C3 सन् (as in text) — b) S कर्म च; Ca d s कर्मसु (as in text) K1 D1.2 S (except G2–4) एव, Ca.d s एव (as in text) — c) T G1 M कश्चित्, G2–5 किंचित्, Ca d's तस्य (as in text).

13 D4 9 om. 13ab (cf. v l. 11). — a) D7 M3–5 अत्र, T G (except G3) यत्र, C3 तत्र (as in text). K4 B (except B2) Dn1 D5.6 8 Cn अनुमात्रा, Ca d.s अर्थमात्रा (as in text) T G ते (for मे) — c) K4 B D (except D2 7 10) वक्तव्या (for मन्तव्या) — d) K4 B1–4 Dn D3 D8m.5 6 8 9 शत्रु॰ (for कुरु॰) D7 सयुगे कुरुभि सह

14 a) K4 B Dn D3 D1 2 5–8.10 ॰प्रहीणरश्मिः, D3.4 S ॰प्रणीतबु(G5 ॰सि)द्धि॰, Ca d.s as in text — b) K2.4 B D3 D2 5–8.10 T2 G2–4 M1 (inf lin) 3–5 C3 भाव विपर्यये - Dn1 D3 4 9 तद(Dn1 ॰था)भावि विपर्यये Ca.d as in text. — c) K1 D10 अर्छन्; K2 T1 G4.5 इच्छेद्; K4 अर्थं, D3 D7 G1 M ऋच्छेद्, D5 6.8 अर्थे, T2 G3 इच्छन्; C3 गच्छेद् (for अर्छेद्). — d) K1 2 D1.9 10 अप्येतद्, K4 B Dn D3 D2–6 8 10 (sup lin) अप्येतम् (for एतद्) D7 तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 a) B3 D9 धार्तराष्ट्रस्य — b) D1 भारत (for पाण्डव)

16 b) D3 तदा (for ततो)

17 a) K2 न, C3 ते (as in text) K4 B (except B5) Dn D3 D5 6 8 (by corr).10 T2 G4 अभिनिवेक्ष्यते (G4 ॰त), D3 4 9 अभिनिविष्टार्थं, Ca as in text — b) K1 D1 G3 4 अभ्युपेष्य(K1 ॰प्ये)ति, K2 अभ्युपेक्षति, D3 4 9 अवेक्षति न, T1 अप्युपेष्यति, T2 G2 अभ्युपेक्ष्यति, G1 M1 अप्यवेक्ष्य(M1 ॰क्ष)ति, G5 M3 4 अप्युपेक्ष्यं(M4 ॰क्ष)ति; M1 2 5 अप्यपे(M1 ॰वे)क्षति (M1 inf lin अव्यवेक्ष्यति) (for अभ्युपैष्यन्ति) B3 मद् (for मे) — c) D7 कुरवो रौद्रमेवात — d) K4 B Dn D3 D5 6.8 घोरं; D7 युद्धं (for रौद्रं)

18 b) K2 समर्पितः (for समाहि॰) — d) T2 इतरे, M चेतरो, Ca इतरो (as in text) D32 इति रोचते (for इतरो जन.) T1 G1 5 वोढव्या इतरे जनाः.

19 d) K2 मयि, G5 नाभि॰, Ca d.s न हि (as in text) K1 2 D1 G5 कामयेत्, Ca d s ॰ये (as in text),

७६

अर्जुन उवाच ।
उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३
तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक्च स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् । C. 5. 2606 B. 5. 76. 7 K. 5. 77. 7

20 [a]) D7 S (except T2 G1.2) आशंसमानो — [b]) D7 मत (for मतिं) K4 वदा (for तव) G4 वृकोदर-मरिंदम — [c]) K1 सुदन् K3 सुदम्बिव क्लीबया वाचा (hypermetric), K4 B Dn Ds D5 6 8 10 गदत क्लीबया वाचा, D2 4.9 वाचा त्वक्लीबया वीर, G5 इदं न क्लीबया वाचा — [d]) K3 T2 सम(T2 °मु)दीपयन्, K4 B Dn2 Ds D5 10 समदीदिपं; Dn1 D2.4 7 9 G5 समुदीरय (D7 °यन्), D1.5 8 समदीपित G3.4 तेजस्तेजसि दीपये (G4 °यन्)

Colophon missing in K3, K5 om. it — *Sub-parvan* K1.2 4 B Dn Ds D2 6–8.10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D2 भीमसेनसान्त्वन, M भीमानुमोदनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) G1.4 79, K2 69, D5 (*sec m*) 74, D6 70, D7 T G2 3 M2 3 5 78, G5 M1.4 77 — *S'loka no* Dn D8 20

76

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v.l. 5 32 15) K5 om. the whole adhy (cf v l. 5 74 3)

1 [a]) D8 G3–5 M4 युक्तं (for उक्त) K1.2 M4 एवं (for एव) — [b]) K1 2 D1 7 G3 वाक्य (for वाच्यं) — [c]) T2 G2 च (for तु)

2 [a]) T2 G2 नैव प्रशमनं त्व(T2 m त)त्र — [b]) D2 transp मन्यसे and सुकर D9 G4 सुकृतं (for सुकर) D2.4 8 9 विभो (for प्रभो) — [c]) T1 G5 M1(*sup lin* as in text) 2 धार्त° (for धृत°) — [d]) D6 8 M1 (*sup lin* as in text) C3 दैवाद्वा S समुपस्थित

3 [a]) N (except D1–4.9, K3 missing, K5 om.) T1 G3 वा (for च) D8 अथ (for अपि) — [c]) D2 4 9 कर्मापि; Ca.d.s कर्माणि (as in text) — [d]) D1 M पुरुषस्य, D2 पुरुषेषु, G1 पुरुषेण, G2 येषा नास्ति (for पौरु°) B3 Dn2 D8 यलोदय, Dn1 D3 4 9 G5 अफलोदय (Dn1 G5 °य)

4 [a]) T2 G3–5 M1 2 यदिद, Ca d as in text D2 संपाद्यमान सम्यक्च — [b]) S (except M2) तथैव, Ca d तथा च (as in text) Nil reads तथाचन (=तथापि)! K4 B Dn Ds D2 5 6 10 Ca तत् (for the second च) D3 4 9 यथा तव तथैव तत्, D7 तथ्यमेव न चान्यथा — [c]) K1 तथा (for न च) D5 D5 6 8 एव, G3 इति (for एव) — [d]) K4 B D (except D1–4 9) C3 अपि (for इति) M3–5 किं चैर° (for किंचन)

5 M3–5 (hapl.) om 5[a]–6[d] — [a]) B1.3 5 Dn Ds वा, D3 4 9 G3 M1 2 न, D1m 5 6 तु (for च) T G (except G4) M2 एव (for एतत्) K1 2 D1.2 7 के(D1 2 ये)नैव (for किं चैतत्) K2 क्षुद्र, Ds2 D1.2m कृष्ण, D3 4 7 9 कृत्स्नं, C3 कृच्छ्र (as in text) — [b]) K1 D1.2(m as in text) Ca d s असत्त्व (for अस्माक) K4 B Dn Ds D2m 5 6 8 10 अवसादित, S (M3–5 om) उपपादितं (for पापमादित) — [c]) K1 ते न, K2 4 D7 तानि, D2 ये वै, M1 2 तेपि (M1 *inf lin* ये न), Ca d.s तेषां (as in text) — [d]) D2 M1 तेषा (for येषा)

6 M3–5 om 6 (cf v l. 5) — [a]) G3 4 सत्य (for सम्यक्) B1 2 5 D2–6 8–10 G4 स्यात्, D1 T1 G1–3 5 M1 2 तु (for च) — [b]) B1.5 D2–6 8 10 तत्, B3 सत्, D9 यत्, C3 स्यात् (as in text) S (M3–5 om) च कर्मफलं (for कर्म सफल) D3.4 9 भवेत् (for प्रभो) — [d]) K1 2 येन, C3 यथा (as in text)

7 D9 om 7 — [a])=1 1 11[a] Ds2 G3 4 M हि (for च) — [b]) K4 हि परम., B1 2 4 प्रथमत, B2 Ds D5 6 8 च प्रथम, B5 Dn न प्रथम, D1 2 प्रथमक, D2.4 हि प्रथम, M5 परमकृत् (for परमक) Ca cites प्रथम

C. 5. 2808 B. 5. 76. 7 K. 5. 77. 7

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— ^{d}) K2 D2.6.8 T G1.2 M2.3.5 वीर. (for °र)

8 Cf. 377* — ^{a}) =(var.) 7^{a} D8 transp. कुरू° and पाण्ड° — ^{b}) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व) K1 त्वनामय, K2 अना°, D1 ह्यना°, Ca.s निरा° (as in text). — ^{c}) K4 B D (except D2.7.10) G4 °ष्ठान (for °ष्ठातुं) — ^{d}) K4 B D (except D1.2.7.8.10) मन्ये तव न (D3.4.9 सु-) दुष्कर

9 ^{a}) B D (except D1.7.9.10) M2 च (for चेत्) — D8 om 9^{cd} — ^{c}) T G1.2.4 M गमन, G3 M1 (sup. lin.) वचन (for गमनाद्) K4 S (except G5) चैवम्, D1.2 G5 एव (for एवम्) K4 Dn1 D3.4.7.9 T G1.3.4 M (except M2) एतत्, D1 देव, D2 चापि, G5 शर्म (for एव) — ^{d}) B Dn D3 D5.6 जनार्दन (for न सं°)

10 ^{c}) K4 B D (except D1-4.7.9) च तत् (for तथा)

11 K3 D1 T1 G4 om (hapl.) 11^{ab} — ^{a}) B3 सम, D8 D10 G1 शमं (for शर्म) K4 D7 transp. वा and नो — ^{b}) G2 यथा तव (for तव वा यच्) — ^{d}) K2 D5 समो (for स नो)

12 ^{b}) K2 ससुतबाधव — ^{c}) G4.5 धर्मसुत K4 B (except B3) Dn D5 D2-4 T2 G2 M3-5 दृष्टा (for °ष्ट्वा).

13 ^{a}) D7 यथा, S (except G4, T2 before corr.) या च (for यच्च) K1.2.4 Dn1 D3.4.7.9 अस्य (for अपि) T2 (after corr.) न्यायेन पश्यतोपाय — K4 om 13^{d}–15^{a} — ^{d}) Dn1 D3.4.9 हृत, Ca कृता (for हृता) D7 G2.3 °वेदिना, G4 °सेविना, Ca as in text.

14 K4 om 14 (cf. v.l. 13) — ^{d}) D3.4.6 हि (for ऽपि) S पठित (for उपस्थिते).

15 K4 om 15^{a} (cf. v.l. 13) — ^{a}) D1.2 जित (for जितान्) — ^{b}) D1 T1 G1.2.5 M3.4 प्रव्राजितान् (D1 °त), D2 प्रव्रजित M1 (sup. lin. as in text) तदा (for तथा) — ^{c}) K4 D7.10 (sup. lin.) तव, T G1.3.4 M1-4 एष, G2.5 M5 एव (for मम) — ^{d}) D3 विज्ञातो; D7.10 निश्चितो, Ca.d.s निर्गतो (as in text). T1 G1.5 अय (for असौ)

16 ^{a}) D1 कर्म (for कृष्ण) — ^{b}) K1 D3.4.7.9 मित्रार्थं, K2 ममार्थं, G3 मित्रत्व D5.6.8 चिकीर्षसे — ^{c}) D7 क्रिया. K1 D3.4.7 तु, K4 Dn D3 D5.6.8.10 च, M न (for नु) D1 पुण्या, M मूढा, Cs मुख्या (as in text) D7 स्यु (for स्यात्) — ^{d}) K3.4 Dn2 Ds1 D1.8 T G2.3 M1.2 वा (as in text), the rest च. G1 दारुणेन (for वेतरेण)

17 ^{c}) D1 M1 स (for तद्) G5 एवं (for एव)

७७

भगवानुवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति ।

C. 5. 2829
B. 5. 79. 8
K. 5. 78. 8

— ^{d}) S (except G8) न विचार्यो मत(T1 G1 5 वध, G4 °धम)स्त्वया.

18 ^{a}) T2 G2 तदा (for यथा) B4 Dn एतेन (for तेन) — ^{d}) T2 G2 3.5 M1–5 transp तच्च and तस्य K4 D5–8 अप-, B Dn D8 D1–4 9 10 उप- (for अपि)

19 ^{a}) T2 G1(before corr) 2 3 न, C8 स (as in text) S (except G4) चैव, C8 नाम (as in text) — ^{b}) D1 G3 अपि, C8 इति (as in text) — ^{d}) D8 transp बीज and उस

20 ^{b}) D1.2 कौंतेयाना (for पाण्ड°) D7(m as in text) मत (for हित) K4 B D (except D1 2 7 10) हित च यत् (for च यद्धितम्) — ^{c}) K4 B3 4 तथाशु, D1 तदत्र (for तदाशु) — ^{d}) K2 ते (for न) S यत्कार्यं सम(M3–5 तद)नतर

Colophon missing in K3, K5 om. it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D8 D1.2 4–8 10 T1 G1 2 M भगवद्यान — *Adhy name* D2 T1 G1 M अर्जुनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg sec m) G1.4 80, D6 (sec m) 75, D6 71, D7 G5 M1 4 78, T G2 3 M2 3 5 79 — *S'loka no* Dn 19, D8 G5 20

77

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15) K5 om the whole adhy (cf v l 5 74 3)

1 K2 B3 Dn D1 10 T2 G (except G2) read भगवानुवाच (resp भगवान्), some with prefixed श्री — ^{a}) T1 G5 °भाग (for °बाहो) — ^{b}) B1 2 भारत (for पाण्डव) — After 1^{ab}, K4 B D (except D1 3 4 9, D2 10 marg sec m) ins

377* पाण्डवाना कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।

(cf 5 76 8^{ab}) — ^{c}) B1–4 D (except Dn2 D2 5 8) G4 ममायत्त, T1 G1 3 5 समायुक्त B5 युष्मद्धितमनुष्ठेय

2 ^{a}) G2 सारवत (for हि रसवत्) — ^{b}) B Dn2 D8 D1 5 6 10(marg sec m) कर्मणैव, Dn1 D7 9 10 कर्षकेन Cn 8 cite कर्मणा — ^{c}) B Dn D10 G3 4 वर्षान्, C8 °र्षां (for °र्षं) D81 वर्षासु, D82 वर्ष्मसु (for वर्षं न) K1 T1 G1 5 तु (for न) — ^{d}) B2 D1 2 निर्वर्तते (for °येत्)

3 ^{a}) K1 2 D7 10 अपि, Dn2 D1 एव, G5 एव (for वै) K4 D8 T2 (inf lin as in text) G2 पुरुष K1 2 D7 10 T1 G1 5 प्राहु°, Dn1 D8 4 9 कुर्यु (for ब्रूयु). — ^{b}) K2(before corr) 4 Dn2 D8 4 6 T2 (inf lin as in text) G2 4 C8 यत्र, G5 यत्तु (for यत्न) — ^{c}) S पश्य (for पश्येत्)

4 ^{a}) D8 यद् (for तद्) — ^{c}) D1 दैव च मानुष चैव — ^{d}) D2 ससिद्ध, C8 °युक्त (as in text)

5 ^{a}) K1.2 D7 10 तदेतर्हि, D1 अहं तद्धि, D8 4 9 तदिद हि, M1 2 अह तु हि, M3–5 अह तर्हि (for अह हि तत्) — ^{cd}) T2 G2 3 M transp शक्य and कर्तुं, G4 transp कर्म and कर्तुं

6 ^{a}) G4 सत्य (for धर्मं) K4 B D (except D7 10) लोक, G4 धर्मं (for सत्य) — ^{b}) D5 6 8 पूरुष (for दुर्मति) — ^{c}) T1 G1 5 स्वेन (for तेन)

7 G5 om 7^{a}–8^{d} — ^{a}) B3 4 Dn तथा, D8 4 9 ते च (for ता च) G4 अस्य (for अपि) — ^{b}) D2 कर्मणा (for मन्त्रिण) D8 वर्धयिष्यत्यमन्त्रिण, D8 4 9 वर्तयते च म° — ^{d}) D8 4.9 च ह (for तथा)

8 G5 om 8 (cf. v l 7) — ^{ab}) T2 G2 transp

C. 5. 2630
B. 5. 79. 9
K. 5. 78. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३
असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।

स and न T1 G1 शर्म; M (except M2) सम (for शमं) K4 Dn Ds D6 10 G3 4 समुपेष्यति, T2 °पेक्ष्यति, G2 °पेक्षति, M शममेष्यति — ^{c}) K4 B Dn Ds D5 6 8 वध (for वधात्)

9 ^{b}) M1 (inf lin) राज्य, Cs त्यक्तु (as in text) — ^{c}) B Dn Ds D1 2 7 च (for तु). Dn1 ते, D2 च, T2 G2 स्वं, G4 हि (for स)

10 ^{a}) K1 Dn2 D3 4.9 न तन्; G2 8 स तु (for न तु) D8 T2 G2 मन्येत (for मन्ये स) K1 D2 Ca d न, D3.4 9 च (for स) — K4 om 10^{b}–11^{d} — ^{b}) B2 4 °भापित; Cs as in text. — ^{c}) B2 4 D (except D1–4 7 9) यत्तु (for तत्र)

11 K4 om 11 (cf. v l. 10), D1 (hapl) om 11^{a}–12^{b} — ^{a}) D2–4 9 तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु) K3 सत्यं (for सर्वं) — ^{b}) B1 3 पाडव, T1 G1 5 ते वच°, T2 G2 दुर्मतिः (for कौरव) — ^{c}) D8 अस्मिन् T2 G2 अपि (for असौ) — ^{d}) B2 4 5 Dn2 D2–4 लोके (for लोक°)

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v.l 11) — ^{a}) D7 मया (for मम) B1 5 वा (for च) K4 B2–4 Dn Ds D2–8 10 हि; B1 5 अपि, D3 4 9 स्यात् (for वै) — ^{b}) B2 4 कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D7 लोकवध्यश्च भारत — B5 om 12^{c}–13^{d} — ^{d}) K1 2 4 B (B5 om) Ds D1 3–7 9 10 तदा, Dn सदा, G5 पैरे (for तथा)

13 B5 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K2 D1 M2 विप्रल(K2 °लु)ब्ध; D8 °कृष्ट, G1 °युक्त (for °लुप्तं) T1 G1 च ते, G3 ततो (for च वो)

14 G5 om. 14–17. — ^{c}) D3.4.9 जानतास्य, T G3 पाप तच्च

15 G5 om. 15 (cf v l. 14) — ^{b}) K1.2 D1–4 7 9 10 स्वमस्य परम मत — G3 (hapl) om 15^{c}–16^{b}.

16 G5 om 16 (cf v.l 14), G8 om 16^{ab} (cf v l. 15). — ^{a}) K4 Dn1 D1–4 6 7 G4 स , T1 न (for स) T1 न हि, T2 G1 2 4 M अपि (for तस्य) — ^{b}) G1 मम वै परमं मतं — ^{c}) K4 B D (except D3 4 7 9) मां कस्माद्; T2 (inf lin.) चात्मान (for चाकस्माद्) — ^{d}) D2 अपि; T1 G1 3.4 हि, T2 G2 अस्य (for अद्य) K1 D2 T G1.2 अति°; D3 4 अपि, Cs अभि° (as in text). M अर्जुनाभ्यतिशंकसे

17 G5 om. 17 (cf v.l 14) — ^{b}) D3 4 9 S (G5 om.) om च K4 B D (except D1–4 9.10) अनु° (for अव°) B3 S (except G3, G5 om) मया (for त्वया) — ^{c}) B (except B5) Dn D3.4 T2 G4 Cs विधानं विहित, Ca d as in text — ^{d}) T2 (inf lin. as in text) G3 कर्म (for शर्म)

18 D1 (hapl) om 18 — ^{a}) Ds D3 4.9 च (for तु) — ^{b}) K1 D6 7 M चापि (as in text), T1 G1 3 अपि च, G3 चैव, the rest वापि — ^{d}) T1 G5 नु (for तु)

19 ^{a}) B5 गोहरणान्, S (except T2 G1 2) गोग्रहणे K4 B1–4 Dn D2 m 5 6 10 ह्युक्त°; B5 मुक्त°, Ds [अ]त्युक्त°, D8 युक्त° (for ब्रूयाद्) — ^{b}) K4 B (except B5) Dn Ds D2 m 5 6 8 10 नैतच्, D1–4 इत्थ (for इच्छञ्) B3 D2 (m as in text) 3.4 9 धर्मं, D7 कर्मं (for शर्म) K4 B5 Dn Ds D2 m. 5 6 8 10 तथा हित, B1–4 तथादित°; D1 2 T G M1 त(G5 य)था चिर; D3 4 9 तथा परं — ^{c})

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०
सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा । C. 5. 2849 B. 5. 80. 6 K. 5. 79. 6

K2 वाच्यमान, Dn1 युध्यमान, Cn as in text B2 4 Dn D1 हि (for ऽपि) — d) K1. 2 द्रोणेन च गतात्म(K2 °ध्व)ना, G3 स शम्बन्सुगतेष्वनि, M1 (sup lin as in text) 3–5 संवत्सरकृतेष्वनि

20 ab) T G1–3 तथा (for तदा) G3 4 M यथा (for यदा) — c) K1 T G2 कणश, Cs क्षणश (as in text) S (except G3) एव (for अपि) — d) G3 दुष्ट, Cs तुष्ट (as in text)

21 a) K1 अपि, D1 हि, T1 G1 5 च, T2 G2 3 तन् (for तु) — c) D5 समाध्यं, T1 विचार्यं, Ca d s as in text T2 G2 तत् (for च)

Colophon missing in K3, K5 om it. — *Sub-parvan* K1. 2 4 B Dn D5 D1 2 6–8 10 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* M वासुदेवस्याभिप्रायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg *sec m*) G1. 4 81, D5 (*sec m*) 76, D6 72, D7 T G2 3 M2 3 5 80, G5 M1 4 79 — *S'loka no* Dn 21

78

☞ This adhy is missing in K3 (cf v.l 5 32 15) K5 om the whole adhy (cf v.l 5 74 3)

1 d) K1 T2 (*inf lin* as in text) G3 M1 2 त(K1 य)त्वया (for तत्त्वत·) K2 धर्म्यं युक्त वचस्त्वया, K4 B Dn Ds D1 2 6–8 10 श्रुत चैवेह (B1. 3 4 5 Dn °व हि, B3 °व ह) तत्वया (D2 तत्तया), D3 4 9 धर्मयुक्त श्रुतं त्वया; G4 धर्मयुक्तेन तत्वत

2 D6 (hapl.) om. from 2a up to तत्त्वया in 3b — a) T1 G5 मति (for मत) S विज्ञाय (for आज्ञाय) D1. 2 तु (for च) — c) K1. 2 शसता, K4 D7 सगमे; Dn1 Ds सगमो, D2 शसित, D3 4 9 शस मे, D8 T2 शसतो, T1 शस नो, G2 शसितो, G3 सशयो, G4 सम मे, G5 शसावो, Cn सशमो (as in text) — d) K1 2 D7 तथैव बलमात्मन, D1 2 ख्यापितं परमात्मन

3 D6 om. up to तत्त्वया in 3b (of v l 2) — a) D1 S फल्गुनेन (as in text), the rest फा°

4 b) Ds ज्ञात्वा, T2 (*inf lin* as in text) G2 कृत्वा (for श्रु°) T1 G3 M परमक T1 G1 5 पुमान् (for भवान्) — d) D2 S कार्यं (for कुर्या)

5 a) K1 यस्मिंस्तत्तन्; K2 M5 यस्मिंस्तस्मिन् (K2 *sup lin* यस्मिन्यस्मिन्); T2 G (except G4) M4 तस्मिं स्तत्तन्, Cs as in text K1 निमित्त हि, T2 (*inf lin* as in text) G निमित्तेषु D3. 4 9 यस्मिन्निमित्ते हि मत — b) K2 हित, D3 4. 9 वर, Cs मत (as in text) — c) D5 6 8 मनुष्येषु — d) K4 B D (except D1) Cs क्षम (for स्वय)

C. 5 2849 B. 5 80 6 K. 5 79 6

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२
सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

6 a) S चरितो (for चिन्तितो). — b) D2 S च (for सः). — c) K2 4 अनन्यमतयो; G1 5 अनित्यमनसो.

7 a) B8 D7 10 मतयो (for बुद्धयो)

8 b) G4 विपिने (for वने वि°) Dn1 D3.4 9 सदा; G2 3 M1(inf lin as in text) 3–5 तथा (for तदा) — c) D8 प्रत्ययो (for प्रणयो)

9 a) K2 B3 D2 °वनवासा.. K1 2 B3 D2 M स (for न°) — b) D3 4 9 श्रुत्वा वीरान्समागतान् — c) S (mostly) अक्षो° T1 G1 तु, G5 अपि (for हि). D1 7 T G2.5 एता (for इमा)

10 c) K1 2 4 D5 6 8 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — d) K1 2 व्यथेद्धृदि, D3 4 9 G1 5 °तेह, D7 °दपि, T1 व्यथेते ह (for °दिह) T1 केचन, G5 कश्चन (for क° पुमान्) B3 व्यथते न हि क पुमान्

11 a) K1.2 °मुख्य (for °मध्ये) K2 त्व (for त) — b) K4 B Dn1 D8 D1 2 6 10 भयोत्तर, D7 नयान्वित, T1 G1 5 दयान्वित, M भवान्वित Dn2 D5 8 सांत्वपूर्वं भयोत्तर — c) S (oxcept G3 4) [अ]सक्तो (for मन्दो)

13 b) D1 2 महारथ, D3 4 9 महाबल, D5 6 8 M2 सहानुज, G5 महामति (for सहात्मजम्) — d) K4 B D (oxcept D1–4 7 9.10) माधव (B2 केशव) (for पार्षतम्).

15 a) G4 देवकार्यं च (for गमनादेव). — d) G1 केशव (for केवलम्).

16 b) K2 D3 4.7 9 10 T1 G1 5 द्रोणश्चैव सबाह्लिक° — c) G4 सर्वेशृण्वन्यथावाक्य — d) K4 B D (oxcept D1.7 9 10) G4 उच्यमानास्

17 a) B1 3 5 D1 वै तम्, D5.6 8 चैवम् (for चैनम्) — b) B2 4 सबांधव (for जना°)

18 b) T2 G2 वक्तासि; G1 3.5 M वक्ता च (by transp), G4 वक्ता वै — c) G4 5 किम् (for कम्) K1.4 B1 2 5 Dn2 D1–4 9 10 नि(K1 न)वर्तत, T1 G1 5 M विवर्त्मस्थ, T2 G2 विपक्षस्त्व, G3 4 विपक्षस्थ; Ca d 3 as in text. — d) T1 G1 5 स्थापयेथा T2 G2 नृपात्मज (for न वर्त्मनि) D8 स्थापयेतात्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K3, K5 om. it — *Subparvan* K1 2 4 B Dn D8 D1 2 5–8 10 T1 G1 M1 3–5 भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M नकुलवाक्य, G2 कृष्णयानं — *Adhy no* (figuros, words or both) K1(marg sec m) G1 4 82, D5 (sec m.) 77, D6 73, D7 T G2 3 M2 3 5 81, G5 M1.4 80. — *S'loka no.* Dn D8 18.

७९

सहदेव उवाच ।

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४

सात्यकिरुवाच ।

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

C. 5. 2870
B. 5. 81. 9
K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy is missing in K5 (cf v.l 5 32 15)

1 K5 om. 1-7 (cf v l 5 74. 3) — a) D3 4 9 T1 G3 M (except M4) यद्येतत् (M1 inf lin यदेतत्) — c) S तथा (for यथा) K2 (before corr) नो, K4 B D (except D3 4 7 9 10) च, T G1 2 न; G3 नु (for तु) S साध्य एव (for युद्ध°) — d) S यथाका(G1 °क्र)-मरिंदम

2 K5 om 2 (cf v l 1) — b) T1 G1 5 युधि (for सह) — d) K1. 2 D3 4 9 सदैव

3 K5 om 3 (cf v.l. 1) — a) K1 2 D6 9 तु, D1 G3 4 M हि, D7 च (for नु) — b) K2 4 B Dn D3 D5-6 8 9 G1. 4 कृष्ण (for क्लिष्टा) Dn1 गता सभा, G1 M3 5 गर्भां गता, Ca as in text. D7 क्लिश्यमानामनागसम्

4 K5 om 4 (cf v l 1) — b) D7 सात्यकि , T1 G1. 5 धार्मिका — d) B3 D8 युद्धम् (for योद्धुम्) — After 4, D1 S ins

378* ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L 1) D1 तद्वचन T2 G2 दुर्योधनम् T1 G1 5 उपस्थित (for अपण्डितम्) — (L 2) D1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे सिंह्यागसा°]

5 K5 om 5 (cf v l 1) — a) S (except G4) महाबाहु° — b) D8 D1 T1 G1 5 M1 °द्युति (for °मति) — c) K1. 2 D7 10 सुयो° (for दुर्यो) — d) K1. 2 D7 10 सम्यक् (for तस्य)

6 K5 om 6 (cf v l 1) — a) K4 B Dn D3 D8-3 न जानासि, D1 जानामि हि, D2 जानामीति, D9 जानासि न (for जानासि हि) T2 G3 कृष्ण (for दृष्ट्वा). — b) D2 चीराम्बर° — c) D8 उद्धृत , D1 3. 4. 9 सभूत (for उद्भूत°)

7 K5 om 7 (cf v l 1) — a) B3 वीर (for शूर) — b) K4 B D (except D3. 4 9) रणकर्कश (for पुरुष°) — c) G1 M3-5 °यौधाना — d) B2 4 मधुसूदन (for पुरुषो°)

8 K5 resumes! — a) K1. 2 B3 D3. 4 7 9 G4 ब्रुवति (for वदति) D1 तद्वाक्य, D7 T1 G5 M1 वाक्ये तु — c) G4 समूत (for सुभीम) K1 2 बभूव सुमहानाद , K5 बभौ मही सुनादेन, D3. 4 9 सहर्षं समभूद्भूय ; D7 बभौ मही तदा * * — d) D2 भारत, D7 10 गर्जतां (for सर्वश)

9 a) B Dn D1. 5 6 8 10 सर्वश (for °त) D1 शूरा (for वीरा) — b) D1 G2 सम° (for प्रत्य°) — c) A few MSS सैनेय

Colophon om in K2 G3, K5 missing — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn D3 D1 2 5-8 10 G1 M भगवद्यान

८०

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५
युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

— *Adhy. name* T1 M1 सहदेववाक्यं, G1 M2-5 सहदेवसात्यकिवाक्यं — *Adhy. no* (figures, words or both) K1 G1 4 83, D5 78, D6 74, D7 G5 M1 4 81, T G2 M2 3.5 82. — *S'loka no.* Dn D8 9

80

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l 5. 32 15).

1 ᵃ) B5 D9 तद् (for तु). — ᵇ) G4 वच॰ (for हित). — ᶜ) G4 कृष्णा तदनु दाशार्हं — ᵈ) B1.3 Ds2 D8 ॰कर्पिता

2 ᵇ) K1 Ca d असिता॰; S (except G4) स्वंचिता॰ — ᶜ) D3.4 9 M पूजयन् (for संपूज्य). K1 5 D7.10 त, Ds2 तु (for च) G3 4 पूजयित्वा तु शैनेय — ᵈ) G3 4 सहदेव (for सात्यकि च)

3 ᶜ) D2-4.9 वाचं, T1 G1 5 देवी (for वाक्य).

4 Before 4, K1 D8 T2 G1.2 5 ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी) — D1 om 4ᶜ-5ᵇ.

5 D1 om. 5ᵃᵇ (cf. v l. 4) — ᶜ) K1.5 D7.10 हि, K2 Ds2 D6 स (for च) D8 राज्ञः

6 ᵃ) D10 युधिष्ठिरस्य D1 धर्मज्ञ (for दाशार्ह). — K5 om. 6ᶜᵈ. — ᶜ) T2 G2.5 M5 यथोक्त. T1 G1 समय. (for संजय॰) — ᵈ) K1 D8 4 7.9 10 transp श्रुत and त्वया K2 यया, D8 D1.6 T1 G1 5 मया (for त्वया)

7 7ᵃᵇ =(var.) 5. 70. 16ᵃᵇ. — ᵇ) D2 ग्रामाणि नगराणि च — 7ᶜᵈ = 5. 31 19ᵃᵇ, 70. 15ᵃᵇ — ᶜ) N अविस्थ(D8 D6 ॰स्थू)ल Dn2 D8 D6.9 वृकस्थूल — ᵈ) K2 M आसदी, K4 B Dn2 D8 D5 6 8 10 माकंदीं, K3 D7 मासदी, Dn1 D3 4 9 माकद, D1 मासदे (sic), T1 G4 अवर्ती, T1(sup lin.) 2 G1 2 5 वासर्ती, G3 वारावं (for आसन्दी as in K1 D2 only)

8 8ᵃᵇ =(var.) 5 31 19ᶜᵈ, =(var) 5. 70 15ᶜᵈ. — ᵃ) K2 D1 2 T G तु (K2 D2 G4 च) गोविंद (for महा॰). M अवसाने च (M1 2 तु) गोविंद — ᵇ) B Dn D8 T1 G1 2 M (except M4) कचिद् (for किंचिद्) K4 B Dn D3-6 8 9 एकं (for एव) K1 2.3 D8 D2 7 10 अत्र, K4 B Dn D1 3-6 8 9 च (for तु) — ᵈ) K2 D1.2 संजय (for केशव) — K4 om from केशव up to 10ᵃ.

9 K4 om 9 (cf. v l 8) — ᵃ) B Dn D8 D5 6.8 न (for तच्), and हि (for न) D1 तत्र (for तच्च) — After 9ᵃᵇ, D8 reads 10ᶜ-11ᵇ — K5 D1 om. (hapl) 9ᶜ-10ᵇ — ᵈ) B (except B5) Dn D8 D3.4 9 G2 श्री॰ (for ह्री॰)

10 K5 D1 om 10ᵃᵇ (cf v.l 9), K4 om. 10ᵃ (cf v l 8) D8 reads 10ᶜ-11ᵇ after 9ᵃᵇ — ᶜ) K5 B1 3 D (except D1.3 4 7 9) G3 M1(inf lin) 2 कर्तव्य

11 ᵃ) K1 2 Ds2 शक्ष्यति, M3-5 शक्ष्यसि Ds2 ह, D1 च, G3 इह, M3-5 त्व (for हि) — ᵇ) S विनाशे (M1 2 ॰रोधे) पाडवा (G3 बांधवै, M3-5 पांडवै॰) सह. — ᶜᵈ) G5 M3-5 घृत॰ (for घात॰) B1 D1 2 transp. घोरं and क्रुद्धं. S क्रुद्धाः (for ॰द्ध) T2 (inf lin.) G1

धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।

C. 5. 2695
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

°समाधितु, Ca d 8 as in text

12 K5 om. (hapl.) from 12^{b} up to दानेन in 13^{a}, D4 om. from स्तेषु up to 18^{d} — ^{b}) S शक्योर्थस्ते कथंचन (M2 °स्तेन्ति कश्चन) — G5 (which om 12^{c}–13^{d}) *repeats* 11 after 12^{ab} — ^{cd}) D8 9 transp तेषु and न G4 कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते)

13 D4 G5 om 13, K5 om. साम्ना दानेन (cf. v.l 12) — ^{a}) K1 5 D7 10 वै (for वा) G3 वार्ष्णेय (for वा कृष्ण) — ^{b}) S (G5 om.) शाम्यते ये न शत्रव — ^{c}) K5 B (except B5) Dn D5 D3 8.6 10 (m as in text) योक्त°; S (G5 om) क्षेप्त° (for मोक्त°)

14 D4 om 14 (cf. v.l. 12) — ^{a}) K2 T1 महान्, D8.9 मद्रा (for महा-) — ^{b}) D7 मोक्त° (for क्षेप्त°), cf v l. 13 — ^{d}) K4 D8 9 पाचालैः (for पाण्डवैः) B1–3 transp सह and सृञ्जयैः K1 D3 7 9 10 M (except M2) च स ; K6 चैव (for सह)

15 D4 om 15 (cf. v.l. 12) — ^{c}) K1 एव, G4 अपि (for च)

16 D4 om 16 (cf v l 12), B2 om. 16^{ab} — ^{b}) D5 बलम् (for लोभम्) K6 D10 आश्रित (for आस्थित) — B2 om (hapl.) 16^{d}–19^{c}

17 B2 D4 om. 17 (cf v.l. 16, 12) — ^{b}) T1 G4 सर्वान्पापेषु, Ca सर्व° (as in text) K1 M3 4 अपि स्थितात्, T1 G4 अवस्थितान् Dn1 D3 8 9 सर्वपापे ष्व(Dn1 ह्य)वस्थितात् — ^{c}) D10 (m as in text) G4 °भूताना (for °वर्णाना)

18 B2 D4 om 18 (cf. v l. 16, 12) — ^{ab}) K1 2 6 D1 7 10 यश्च, M1 2 अथ (for यथा) B1 6 Dn transp भवेद्दोषो and वध्यमाने — ^{d}) K1 5 D1.8.9 10 वृत्त°, K3 वेद°, D3 सर्व° (for धर्म°)

19 B2 om 19^{abc} (cf v l 16), K5 om. 19^{a}–20^{b} — ^{a}) D1 T1 G (except G3 4) M2–5 त्वा, D3 एषा, T2 (after corr) अस्मान्, M1 वो (for त्वा) — ^{b}) D3 तथा (for दोष), and हित (for तथा) — ^{c}) B3.4 Dn2 D5 G3 4 दाशार्हे° — ^{d}) B3 4 D3 सहसैनिकै°; B6 च समोमकै°, S च महारथै (for च ससै°)

20 K5 om 20^{ab} (cf v.l 19) — ^{b}) K4 D1 S Ca विस्रम्भेण, D8 4 9 विश्रमाच्च — ^{c}) K1.2 4 B D (except D1 3 4 7 10) G4 तु, K5 वा (for नु) K6 D1 M (except M2) तादृक् (for मा°)

21 ^{b}) Some MSS वेदीमध्यात्, G2 अग्निकुण्डात्. — ^{d}) D8 4 9 वरा (for प्रिया)

22 ^{a}) Some MSS अज° — ^{d}) Dn1 D3 4 7 0 पचानामिन्द्र(D7 °ना दीप्त)वर्चसा

23 ^{d}) S एते; Ca d 8 ते (as in text)

24 ^{a}) D1 कच° (for केश°) — ^{b}) Dn D5 D7 G3.4 M सभागता, D1 वश गता — D6 om 24^{c}–25^{d}

25 D6 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) K1 D3 7 8 10 पाण्डवेयेषु, K4 6 B Dn D5 D8 4 9 पाण्डुपुत्रेषु (for कौरवे°) — ^{b}) K6 B2–4 Dn1 D2 7 10 पचालेषु K5 D8 च

C. 5. 2895
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

दासीभूतासि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अथ)

26 ^{a}) K2 5 B (except B5) Dn2 D8 D1.7 10 M2 5 निरमर्षेषु, Ca d as in text. — ^{b}) K2 क्षम° (for प्रेक्ष°). — ^{c}) K3.4 B D (except D1 7.9 10) पाहि (for त्रा°) — ^{d}) K4 B D (except D1 7 10) चिंतितो (for काङ्क्षितो) T2 (inf lin as in text) मया (for ऽसि मे)

27 K2 om. 27 — ^{ab}) D1 G3 5 M (except M2) मा, D3.4 9 अय (for मा) Dn1 Ds2 D3 4.7 9 G2 3 5 M1 भगवन् D2 T1 transp भगवान् and श्वशुरो — ^{d}) K4 B1 3 4 D6 हि; D1 च, T1 G1 स्त्री, M त्व (for the first असि) K1 5 Dn D3 4.7 9 10 मम, G3 4 हि मे (for असि मे)

29 D8 om. 29^{ab} — ^{b}) K2 पात्रभूतां, K4 D5 6 G2 अभिज्ञासि — ^{c}) K4 5 B D (except D1-4 7-9) त्रायस्व (for त्राहि मां) — ^{d}) K4 B2 4 Dn D6 8 T2 G4 सभर्तृ(G4 °भ्रातृ)ज्ञातियाधवान्, K5 T1 G1 5 सभ्रातृज्ञाति-बांधवाम्

30 ^{ab}) K2 5 Dn1 D7 8 न त्वहं (for नन्वहं) B1 3 भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयो· — K5 om. 30^{b}–31^{b} — ^{d}) K1 2 4 B D (except D1 2) बलात् (for अभवम्)

31 K5 om 31^{ab} (cf v l. 30) — ^{ab}) T G M4 धनुष्मत· K2 4 B Dn D3 D5 6 8 10 धिक्पार्थस्य धनु-ष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बल — ^{c}) K3 पाप· (for कृष्ण)

32 ^{b}) K1 यद्यस्ति मयि ते कृपा — ^{d}) K1 D1 M Cd विनी°, D2 (before corr) प्रणी°, Ca 3 विधी° (as in text) — After 32, K4 ins an addl colophon

33 K5 om 33–41. — Before 33, all MSS. except T1 G3 5 ins वैशं° उ° (D1 2 4 8 om. उ°) — ^{a}) D1 मृदुसभार, Ca d s as in text. — ^{b}) D3m कुटिला°, Cd s वृजिना° (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D1 10) सर्वं° (for पुण्य°)

34 K5 om. 34 (cf. v l 33) — ^{a}) Dn1 D1 °सपूर्ण, Ds2 °सयुक्त — ^{c}) K2 D7 केशपाश, Ca d as in text. — ^{d}) K3.4 B D (except D3 4 7 9 10) वामेन (for सव्ये°)

35 K5 om 35 (cf v l. 33), D1 om 35^{cd} — ^{c}) D3.4 9 अश्रुपूर्णेक्षण B2 4 दीना, G4 कृष्ण — ^{d}) G4 इद (for कृष्णं) T1 G1 5 वाक्यमथ (for वचनम्)

36 K5 om 36 (cf v l 33) — Before 36, K4 T G ins. द्रौपदी (K4 cont उ°) — ^{a}) K3 मे; K4 D2 (by corr.) 5 7 8 तु (for ते) — ^{b}) K1.2 Dn D3 D1 7 9 10 M4 °करोद्धुत — ^{cd}) K3 B Dn D3 D2-5 8 सर्वकार्येषु; K4 संधिकार्येषु, G4 5 सर्वलोकेषु Dn1 Ds2 D3 5 G2 4 इच्छतां D6 स्मरणीय· सदा कृष्ण तत्र तेषु त्वया विभो

37 K5 om 37 (cf v l 33), D6 om 37^{ab}. D3 om from संधि° up to मे in 38^{b}. — ^{b}) D3 4 9 संधिकारकौ, T1 G1 5 °काङ्क्षिणौ — ^{c}) D3 4 9 योत्स्यति मे (for मे योत्स्यते) B4 वीर· (for वृद्ध·) D6 पिता मम महाबाहो, G5 विराट सहपुत्रश्च — ^{d}) K4 om. (hapl.) from पुत्रैर् up to 38^{d} D3 4 9 महारथ.. T1 G1 5

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ C. 5. 2839 B. 5. 82. 49 K. 5. 81. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

द्रुपद सह पुत्रैः

38 K4.5 om 38 (cf v.l. 33), D2 om up to मे in 38[b] (cf v.l. 37) — [a]) D10 एते, T G1.2.3 इमे (for एत) — [d]) K2.3 B Dn D5 D2 (after corr.) 3–6.8.9 योत्स्यते. T1 G1.3 शत्रु° (for कुरु°)

39 K5 om 39 (cf v.l. 33) — [a]) D1 G3 M1–3 बाहु, T1.2 (inf. lin.) G2.5 बाहुं, G4 चापि, M1.2 श्यामं (for श्यामं) — [b]) Some N MSS पांसु° S (except G3.4 M1.2) पांसुगुण्ठित — [c]) D6.8.9 तु (for तं) K1 D3–6.7.8.10 G4 न प्र (for तं न) — [d]) D3.4.9 हृदये मम (for हृदयस्य मे)

40 K5 om 40 (cf. v.l. 33) — [b]) D2.4.9 प्रतीक्षन्त्या — D2 om 40[c]–41[d] — [c]) B4 Dn2 D3–4 वि° (for नि°) — [d]) K1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्)

41 K5 D6 om 41 (cf. v.l. 33, 40) — [a]) K1 D7 S (except G4 M1) विशीर्यते — [c]) D8 महाबाहो — [d]) K1.2 B (except B4) Dn D1.3.7.10 स्वयानु° (for समनु°)

42 Before 42, T2 G ins. वैश° — [a]) K4 °रुद्धेन, B5 Dn2 °रुद्धेन, D2 (before corr.) 3.4.9 °रुद्धेन, G3 °क्लिष्टेन (for °सन्नेन) — [c]) K1 B3 D1–4.7.9 T G1.2.3 M1 सोत्कण्ठ, K4 सापेक्ष, G4 सोत्कण्ठा — [d]) K3.5 D3.4.7–10 M सुस्वर, K2 T2 सस्वर, B3 D2 सस्वन. K1 बाष्पगद्गदा, K3 भीमगद्गदा, D8 बाष्पगद्गदं

43 [b]) K1.5 D2–4.7.8.10 T1 G1 सहितौ, Ca सहितौ (as in text). K5 D8 D7 G2.3 M3 अभिवर्षति — [c]) K3 अत्यर्थं, Cs अत्युष्ण (as in text) — [d]) K1 D7 G4 असृजद्, K2.4 B1–3.5 Dn1 D8.10 मुञ्चती; B4 Dn2 D5 D6.9 मुञ्चती

44 Before 44[cd], T2 ins. श्रीभगवान् — [c]) D3.4.9 नचिराद् (for अचिराद्) D7 भीरु (for कृष्णे) — [d]) D2.4.9 G3 रुदतीर् K1 कौरव°, K3 D10 S (except G3 M1.2) भारत°

45 [a]) K1.4.5 D81 D7 ते (for ता) T G M1.2 चापि (for भीरु) M3–5 च रोत्स्यन्ति (for भीरु रो°) — [b]) D3 निवृत्त° (for निहत°) — [d]) D82 G3 यासां (for येषां) K4 B1–3.5 Dn D5 D3–6.8.9 भाविनि (D82 D8 °नी), B4 D7 T2 G1.2.4 M3 भामिनी

46 [a]) D2.4.9 घं (for च) — [c]) K1 S °नियोगाच्च — [d]) D1 विधिचोदितात्

47 [b]) T1 G1.3 च (for चेत्) S श्रोष्यति (for शृण्वन्ति) D3.4.9 मद् (for मे) — [c]) K3.5 D1.7.8 M1.2 शेष्यति — [d]) Some MSS °सृगाल° T2 G3.5 °दाशनी° Ca.d cite अदनीकृता (as in text)

48 [a]) K1.5 D7.10 M चलेत; T G चलेच्च (G4 पतेच्च) (for चलेद्धि) B3 शतधा (for हिमवान्) — [b]) S शकली (for शतधा) K1 B Dn2 D5 D1.10 फलेत्, K4 Dn1 D2.4.9 व्रजेत् (for भवेत्) — K5 om (hapl.) from

८१

C. 5. 2920
B. 5. 83. 1
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २

त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३

त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७

मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।

48d up to हतामित्रा in 49c — After 48, G1 ins

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्धिमवाञ्छिथिलीभवेत् ।

G1 cont T1 G5 ins after 48

380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ।

(cf. 48cd)

49 K5 om. up to °मित्रा (cf. v.l 48). — a) T1 G1 5 च (for ते) — b) G3 4 वाष्पं T1 कृष्णे बाष्पाणि गृह्णतां. — d) K1.4 M3 नचिराद् (for अचि°)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn D3 D1 2 5-8 10 M भगवद्यान — *Adhy. name* T1 द्रौपदीवासुदेवसंवाद°; G1 वासुदेवद्रौपदीसंवाद°; M द्रौपदीवाक्य. — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 G1 4 84, D5 79, D6 74, D7 T G2 M2 3 5 83, G3.5 M1 82, M4 80 — *S'loka no* K5 34, Dn 48, D3 51

81

☞ This adhy. is missing in K3 (cf v.l. 5. 32. 15).

1 K5 om 1–4 Dn1 D3 4 9 युधिष्ठिर (for अर्जुन) — a) D1 2 चैव, S इह (G3 अपि) (for अद्य) — d) D1 transp उभयो and पक्षयो S (except M2) तथा (for अपि).

2 K5 om 2 (cf v l 1) — c) K4 B Dn D3 D5 6 8 M5 एव (for एषां) — d) K4 B D (except D1 2 7 9 10) T G1 2.4 M5 अर्हसि (for त्वमसि)

3 K5 om. 3 (cf v l. 1), D7 om 3a–4b. — a) T2 G2 मित्र (for इत). — b) T2 G (except G1) दुर्यो° (for सुयो°) — c) K4 B D (except D1, D7 om) G3 M3 5 भ्रातर (for भारत) D1 ब्रूहि, D2 3 T2 ब्रूयाद् (for ब्रूया) — d) B3 युक्तमाप्यम् (for यत्तद्वाच्यम्) S यद्वा(G3 मा वा)च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्

4 =(var) 5 91 18 — K5 om 4 (cf. v.l. 1), D7 om 4ab (cf v l. 3) — b) K1 D3 D1 उक्त° (for उक्त). D1 शमम् (for शिवम्) — c) G1 आसादयन्, G3 M3–5 आसाद्यते (for आदास्यते).

5 K5 B1.3.4 Dn D1 2 7 10 श्रीभगवानुवाच (D1 om. उ°); K3 कृष्ण उ°, G4 श्रीवासुदेव — a) K1 3 Dn2 D7 9 G3 M3 धर्मं, C5 धर्म्यं (as in text) — c) T1 G1 5 तत्र (for एष) — d) K1.3 5 D3 अभीप्सयन्, C3 as in text.

6 a) K5 व्यपेते, B1 3 T1 2 (*inf lin* as in text) G1 2 3 व्यतीते, D31 G4 M3–5 व्यपेत° (for व्यपेते) — b) B3 विमल उद्यते, B4 D3.5 6 G3 Cn विमलवद्गते; Dn विमलता गते, D2 विमलमुद्गते, G2 विमल उदियते (for विमल उद्गते) — c) D3.4 9 पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते) — d) D7 10 वृन्दार्चिषि, D8 महा°, S ऋद्धा°

7 a) K5 कामदे; D3m 7 T2 (*inf lin*) कार्तिके, Ca d s कौमुदे (as in text) Ca ॐकौमुदे उत्थानैकादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णपष्ठ्यामिति विमलबोधपादा°।ॐ — c) K1 स्फीत° सस्य° शुभे, K4 B2 3 5 D (except Dn1) स्फीतसस्यसुखे (B3 D10 °स्ये शुभे, D2 °स्यसदा, D7 °स्यशुभे); S स्फीतसस्ये सुखे, Ca d as in text — d) N (K3 missing) Ca d कल्प ; G3–5 काल्य (for कल्य°). D1 3 4 सत्य° (for सत्त्व°)

8 a) K5 G4 5 मांगल्या° D3 4 9 मागल्यश्रुतिनिर्घोषा°. — b) B2 T1 G1.3 तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।

C. 5. 2939
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

9 ^{a}) K1.2.5 B3 D1.2.4.9 पूर्वा° (for पौर्वा°) — D1 om. (hapl.) 9^{c}–10^{d}.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9), D2 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — ^{a}) K3 औक्षसं, D10 वृषभं; T1 आर्षभ, Ca ऋषभ (as in text). K3 G4 पृष्ठम्; T1 G1.5 पुच्छम् (for पृष्ठे) — ^{b}) D2.4.9 °वद्य (for °वाद्य) — ^{c}) G1.5 प्रदक्षिणीकृत्य

11 D2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10) — ^{b}) K3 महात्मन (for जना°)

12 ^{a}) K3 D5.2 D1.9 S (except G1) रथम् (for रथे) K2.5 G4.5 शंख (for शङ्खः) — ^{c}) K1 Dn1 D3 M1.2 उपासंगान्, K5 °सगा, D2.4.9 °सगग्, Ca d as in text K1 शार्ङ्गी°, K2.5 D1 G2.5 M2.4 (*sup lin.* as in text) 5 शक्ति:, K4 शरा ; Dn1 D2.2 शार्ङ्गान्, D9 शार्ङ्गं, M1.2 शार्ङ्गं (for शक्त्य) — ^{d}) D1.2 सर्वोपकरणानि च

13 ^{a}) Dn T1 G1.2.5 च (for हि) — ^{b}) K2 कर्णश्चापि ससौबल°, T1 सकर्णश्च ससौ°. — ^{c}) M (except M2) हि (for च) K4 विश्वमेय (for अवज्ञेय) — ^{d}) K4 B D (except D1.2.7.10) G4 दुर्बलो (for प्राकृतो)

14 ^{b}) G1.5 शैनेय सत्यविक्रम — ^{c}) T2 (*inf lin* as in text) G2 प्रसस्रं, Ca d प्रसस्रु (as in text)

15 ^{b}) D5 Cn आकाशग , Ca.d.s आकाशगं (as in text) D2–5.8 G4 Cnp आकाशमिव च (for °गमिव) B2.4 Dn आशुगं, Ca d.s अध्वगं (as in text) — ^{c}) K1.2.4 B (except B2) Dn D5 D6.8.8 सूर्यचंद्र° (by transp) — ^{d}) G3 भ्रामराभ्यामलकृतं

16 ^{a}) T1 G1 नक्षत्रैश्चैव, G2 अर्धचंद्रेण (for अर्धचन्द्रैश्च) Ca cites अर्धचन्द्रै°, Cd अर्धचन्द्रादय , Cs अर्धचद्रादिभि D2.4.9 मत्स्यै° (for चन्द्रै) — ^{b}) K2 D1 S च (for स-) D2.4.9 रुचिरं मृग°. — D9 om. from 16^{c} up to मणिहेमवि in 17^{c} — ^{c}) D1–4 G2.3 चित्रै ; D8 चैव (for चित्र) — After 16^{c}, T1 G1 ins

381* भूषणैर्विविधैरपि ।
चित्रैश्च विविधैश्चित्रैर्

— ^{d}) G5 भूषणैर्विविधैरपि (see above)

17 D9 om up to मणिहेमवि- in 17^{c} (cf v.l 16) — ^{b}) D1 °वर्चसं, G4 °तोमर (for °दर्शनम्) — D1 om (hapl.) 17^{cd} — ^{c}) T1 G1.5 मणिमेत्र°, M2 °हेमविचित्राभ — ^{d}) K1.2.5 D10 सध्वजं सपता°

18 18^{ab}=(var) 5 179 10^{cd} — ^{b})=5 138 21^{b} K5 D9 T2 G2 °वारिण, D2 °वारक, Ca as in text — ^{c}) S वधूनां (G4 मित्राणा) (for यदूना) K1 (by corr) D1.8 यदूना नद°, D2.4.9 पाडवानद°

19 ^{ab}) K4 B D (except D1.7.10) शै(B2 D9 सै)न्यसुग्रीव°. — K4 om from -सुग्रीव up to 20^{b} — ^{c}) D2.4.7.9 यानं, D5.6 सूतं , T G M1 (*inf lin*) सूत° (for स्नातं) B D (except D7.10) Ca d s संपादयामासु°, T G M1 °यांचक्रे. — ^{d}) T2 G2.5 सपन्नं (for °न्नै) D8.4.9 द्रुव (for सर्व-)

20 K4 om 20^{ab} (cf. v l 19) — ^{a}) D5 D2.4.9 हि, D6–8 G3 M2–4 च (for तु) K5 पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य) — ^{c}) K1 D10 सुवोष , K2.5 D2.4.9 G5 °घ; D1 सघोष (for सुघोष) — ^{d}) K (K3 missing) D2.4.9 G2–5 रथं (for °थ)

C. 5. 2909
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

---

21 b) Many MSS. °निःस्वन — After 21ab, T2 G2 ins

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षित दारुकेण च ।
कृत्वा प्रदक्षिण शौरि° प्रस्थानोचितभूषणः ।

— c) T2 G2 श्रीमान् (for शौरिर्) — d) K4 B D (except D7 10) कामग (for पुण्यकृत्)

22 a) D8 तत्र (for तत) — c) D8 4 9 om the first च

23 a) K4 B D (except D1–4 9) T1 व्यपोढाभ्रस्ततः काल° — b) S समजायत — c) T2 G2 °ययौ (for °ववौ)

24 a) K2 प्रदिश चानुलोमाश्च — d) S अनुनादिन (T2 G2 अमला दिश) (for अनुयायिन°) D7 मगल्या मृगपक्षिण (= 24b)

25 a) K2 D8 4 9 G8 M1 (inf lin) मगलार्थपदै°, B Dn2 D5 6 Cn मगल्यार्थप्रदै (B8 मगलानुप्रदै), C8 as in text D8 4 सर्वैर् (for शब्दैर्) — b) B Dn D1 5 6 8 G (except G3) अनु° (for अन्व°) K1 5 D10 M सर्वत , G4 सर्वथा

26 c) K4 B4 Dn D5 6 8 G2 °मुखो (for °शिखो) — d) D82 मर्वत (for विधूम) T2 समजायत.

27 b) K2 गय क्रतु ; K6 गयस्तथा, D2 (before corr) गयो ध्रुव. S °द्युम्नस्तथैव च — c) K1 2 D5 8 शुक(K1 म)नारदवाल्मीका, T G1 2 M2–5 शुक्रमारुतवा(M2–4 °व)ल्मीका (T2 G1 2 °क°), G3–5 M1 शुकमारुतव(G8 5 °वा)ल्मीका — d) B D3–5 9 T1 G3 4 M मरुत्त° Dn2 कुशलो, D10 T G1 2 5 कौशिको; G4 कपिलो (for कुशिको) T2 गुरुः (for भृगु°)

28 a) K4 B1.2 4 Dn D3 D5 6 8 देवब्रह्मर्षय° (by transp) — c) K1 2 5 D1 7 10 अकुर्वत (for अवर्तन्त)

29 b) T1 G5 °सामभि° — d) T1 G1 5 भवनं (for सदनं) — After 29, K4 (marg , om. line 2) S (except G4) ins

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्ष सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L 1) G3 M देवतास्तु (for °भ्यो) G1 नमस्कृत्वा — (L 2) M2 सात्वतेन; M8 सत्यकेन (for सात्य°)] — After the above, G5 reads 31cd

30 K4 om 30 — a) K1 2 Dn2 D82 D7 त प्रयातम् D8 4 9 अनुप्राह — c) K1.2 5 D3 D7.10 एव (for उभौ)

31 b) K2 सात्यकि° (for चेदिप°) — G5 reads 31cd after 383*

32 a) G4 च वलवान् (for सपु°) — b) Some N MSS कैकयै K2 D8 सह कैकयै° (for केकयै° सह) — c) D8 4 9 हि (for प्र-) — d) K5 B2 Dn D5–6 8 क्षत्रियर्षभ; D9 भरतर्षभ

33 a) D81 °द्रुत्य, D82 °घ्रत्य (for °व्रज्य). — c) T1 G1 5 समीपे (for सकाशे) — d) K1 4 (sup. lin as in text) D82 T2 तथा (for तदा)

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
असत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।

C. 5. 2863
B. 5. 83. 44
K. 5. 82. 8

34 K5 om. 34^{ab} — With 34^{ab}, cf. 5 49 15^{ab}, 89 24^{ab}, 178 11^{ab}, etc — ^{a}) K4 B D (except D1 7 10) वै न (for नैव) C5 cites वै K1 कोपात्, C5 कामात् (as in text) G4 यदैव समयकामात् — ^{b}) K2 4 B1 2.5 D (except Dn D1) क्रोधात् (for लोभात्) K3 च (for the second न) M (except M1) om. the second न — ^{d}) G3 नैव चार्थी न लोलुप

35 K5 om. 35^{c}–36^{d}. — ^{c}) D1 °सत्त्वानां, C5 °भूतानां (as in text) — ^{d}) K4 B (except B3) D (except D3 4 9 10) सनातन (for प्रताप°)

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 35) — ^{b}) T1 G1 श्रीवत्साचितलक्षण, G5 corrupt — ^{c}) K1 2 D7 10 T1 G1.5 परिष्वज्य च, M2 त परिष्वज्य (for संपरि°) — ^{d}) K3 समष्टु, G5 संदेशं, C5 संदेष्टु (as in text)

37 Before 37, all MSS ins युधिष्ठिर उ° — D1 om 37^{ab} — ^{a}) K4 वै; K5 D7 7 असौ (for सा) D2.4 9 पुत्र (for अस्मान्) — ^{b}) D3.4.9 तर्पयती सदाबला — ^{d}) S गुरूणां पूजने रता

38 ^{b}) 1 2 213^{d} K2 तथा (for रता) S मूलाना पोषणे तथा (G2 4 रता) — ^{c}) D2 नृपपुत्री च, D3.4 9 च प्रियास्माक (for प्रियपुत्रा च) — ^{d}) S माता° (for प्रिया°) D3 4 9 जनार्दन संदेव हि

39 D1 om. 39^{ab} — ^{a}) K2 D7 G3 दुर्यो° (for सुयो°) T1 G1 5 भीता, G2.4 M1.2 या न, M3-5 या च (for या नो) — ^{b}) S स्यापितामित्र° C2 cites आत्रा यतवती, Cd त्रायते स — ^{c}) K2 Dn1 मृत्युमयंबाधात्, G1 °सवामात्, G4 दुःस्वमयाधात्, C2 as in text — ^{d}) K1.2 5 दुर्द्धरान्; K4 D5 D2 4 7 9 10 C2 उद्धरेत्, B Dn D1.2m 5 6 8 उद्धरेन्, G3 दुस्तरान् (for उत्तरन्) Cd cites आहरत् D2 (before corr) उद्धरन्नौरिवाभयात् — Cf 1 2 102, 5 29 35^{ef}, and B 2 72 3

40 ^{b}) K2 5 D9 यया, M1 2 (corrupt) याहि (for यया) T2 (*inf lin* as in text) G2 भारत (for माधव) — ^{c}) D1 अन्वयुक्त हि (for अनुभूतानि) K1 2 D5 7 T1 G1.5 M4 अदुःखार्हां, B3 अदुःखार्तां

41 K5 om 41^{a}–43^{b} — ^{a}) K2 D10 (*sec m*) G2.5 आश्वासयस्वैना, Dn1 आश्वासयश्चैनां — ^{b}) K1 2 4 B3 D (except Dn D2 7 10) °शोकैरभि(D1 °शोकं° परि)- प्लुता — ^{c}) T1 G1 समुत्तीर्णान् (for स्वजेथाश्च) K4 B D (except D1 3 4 7 9) त्व (for च) — ^{d}) T1 G1 परिकीर्तय; M (except M1) प्रतिकीर्तयन्

42 K5 om 42 (cf. v l. 41) — ^{a}) K2 बाल्यात्, T G M1 (*inf lin*) दाहात्, C2 8 ऊढात् (as in text) — ^{b}) K2 T G1-3 स्वसुतानां, G5 तानि सर्वाणि, C5 श्वशुराणां (as in text) — G4 read 42^{c}–43^{d} after 45^{ab} — ^{c}) K2 सा (for च) K1 निराकारानतदर्हां, D3 4 9 निकारानतदर्हांश्च, T G1 2 5 निराका(G5 °क)रा तदर्हां च, G3 निकारावदनर्हां च, G4 (hypermetric) निराहारा तदनर्हा च, M निराकारा (M3 *inf lin* निकारान्) अतदर्हा Ca d cite निकारान् (as in text) — ^{d}) K1 दु खमामुते; M4 D3 4 9 दुर्मनायते

43 K5 om 43^{ab} (cf v.l 41) — ^{a}) D2 स्वकालु प्यात् (for स काल स्यात्) — ^{b}) K1 2 D1 2 °विपर्ययात S कृष्णाह मू(G3 कृ)शद्दु खितां — ^{c}) K1 Dn1 D2 4 9 T1 G1 M1 यदा, K2 5 D7 8 10 यत्र, T2 G2-5 यथा, Ca यत् (as in text) T G1 2 M1 (*sup lin* as in text) ता, G3 एनां (for अह) — ^{d}) K4 B D1 सुख B Dn D1 T G5 दद्याम्

C. 5. 2963
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

---

44 K5 om. 44–48, G4 reads 42^{c}–43^{d} after 45^{ab} — ^{a}) K1.2 D7 10 प्रव्राजने K4 B D अनु(D8 4 9 °न्व)धावतीं (D4 9 °ती) (for अन्वधावत्सा) — ^{b}) =1. 97. 1^{b}. T1 G1 °गर्धिनी, T2 G2 °गृध्नुनीं, G3 °गर्द्धिनी K4 B D (except D4) G4 कृपणां °गृद्धिनीं. — ^{c}) S (except G3 4) रुदतीम् B D6 उपहाय, D1 Ca अवहाय (for अपहाय) — ^{d}) T2 G2 3 तद् (for यद्) K4 B Dn D8 D1 2 5 6 8 10 अ(K4 Dn1 आ)गच्छाम वयं वनं (B3 4 Dn2 D1 2 वन वयं), D8 4 9 वय गच्छामहे वनं

45 K5 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) D8 S (except T2 G1) सा नून, D9 नून सा (for न नून) K1 2 D7 10 कच्चिन् (for नून) — ^{b}) D8 4 9 न वै (for सा चेज्) B3 4 माधव (for केशव) — ^{c}) T G5 पृथा, T2 (before corr) G1 पृथा, G2 वृद्धा (for तथा) Dn D81 D5 8 T2 G1 2 M2 पुत्रादिभिर् G5 ग्लाना, M बाढ (M2 °ढा) (for गाढ) D8 4.9 तथा पुत्रैर्विघटिता — ^{d}) Dn2 D81 D10 आर्ता ह्यानर्तसत्कृत; D8 4 9 नात्यार्तानर्त्तसत्कृता, T1 (corrupt) मात्रा चानर्चे सत्कृता, T2 G2 5 आर्तामर्चय सत्कृता, G3 आर्ता माना च सत्कृता, M (M1 by corr) आर्तामानर्च्य (M1 orig आर्तामभ्यर्च्य) सत्कृतां

46 K5 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) K4 B (except B5) Dn D8 D5 6 8 अथ (for तु) G5 तां (for सा) S कुंती (G5 कुर्ती) (for कृष्ण) — ^{b}) K1 प्रभो (for विभो). S मम वाक्यात्त्वया विभो — After 46^{ab}, M1 2 ins.

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।

— ^{cd}) S धृतराष्ट्र च °व्य °नं च °धिकं

47 K5 om 47 (cf v l 44) — ^{a}) M भीष्मद्रोणौ — ^{c}) T2 सपुत्र (for द्रौणिं च). D1 2 T1 G (except G3) सोमदत्तिं, M3–5 सौमदत्तिं — ^{d}) K4 Dn D8 D5 6.8 भरतान्प्रति, T1 G1 भरतर्षभान् D1 2 भ(D2 भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins.

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 G5 °साक (for °स्थान). T1 G1 अर्च°, G3 प्राप° (for पूज°)]

48 K5 om 48 (cf. v l. 44) D2 transp 48^{ab} and 48^{cd}. — ^{a}) B3 Dn2 D8 D5 महाप्रज्ञं. — ^{b}) D8 4.9 °कारक (for °धारिणम्) — ^{d}) M भजेथा (for स्व°) D8 4 9 तमरिंदम (for मधु°) — After 48, G3 M1 ins. an addl colophon (*adhy no* 83).

49 Before 49, K1 4 D2 (marg) 3 4 8 9 S ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{ab}) D8 माधव (for केशव) T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशव स युधि° — ^{d}) D1.2 transp कृष्णं and कृत्वा

50 ^{b}) T1 G4 सहास, T2 G3 सहायं, T3 (*inf lin*) G1. 3 5 सभायां (for सखाय) K1 D3 G4 पुरुषर्षभ; K3 भरतर्षभ, K5 D8 G1 भरतर्षभ

51 ^{a}) D3 यथा° (for यद°) T1 G1 5 पुरा (for विभो) K1 2 5 D7 यदिद धर्मराजस्य — ^{b}) D3 G5 °निर्णये (for °निश्चये) K1 2 5 D7 हृत दुर्धूतदेविभि — ^{c}) K1 2 B3 D (except Dn D8 D3) अर्धं राज्यस्य, T2 G2 अर्धराज्येन — ^{d}) T3 G2 सर्वराजसु निश्चित

52 K5 om 52^{a}–53^{b} — ^{a}) K4 D1 2 7 10 S दद्युर् (for दद्याद्) — ^{b}) D8 S अनवमत्य च (T1 G3 अनवमच्युत) — After 52^{ab}, K3 ins

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराज्ञे सुयोधन ।

53 K5 (cf v l 52) D2 om 53^{ab}. — ^{a}) K1 2 B1 D82 D2. 4 7 9. 10 T G (except G4) अथ (for अतश्) K2 (before corr) कृत्वा, D1 कुर्यात् (for कर्ता) — ^{b})

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ५६
इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९
अथापश्यन्महाबाहुरृषीनग्निवर्चसः केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।

C. 5 2984
B. 5. 83. 65
K 5. 83. 34

Dn_1 G_4 अनुपाविशत्, $D_{6\ 7}$ अनुपायकृत्

54 K_3 om 54–56 Before 54, K_1 $D_{3\ 4\ 6\ 9}$ T_2 $G_{2.4}$ ins वैश° उ° (resp वैश°) — a) $G_{1\ 3}$ पांडवे तु (for °वेन) — b) K_4 B_1 Dn D_5 $D_{6\ 8}$ G_3 समहृष्यद्, T $G_{1\ 2}$ परिष्वज्य, M_{6-8} पर्यागर्जद् (for पर्य°) — d) S प्रवेपन्निव पां°

55 K_3 om 55 (cf v l 54), K_2 om 55^{ab} — d) $D_{3\ 4\ 9}$ हर्षहृष्टमना, D_7 क्रोधोत्सिक्त°

56 K_3 om 56 (cf v l 54) — a) D_5 D_1 तन् (for त) — d) K_4 B Dn D_5 $D_{8\ 4\ 9}$ °मूत्रे (for °मूत्र)

57 b) $D_{1.2}$ transp च and उक्त्वा $D_{3.4\ 9}$ इति (for च) S कृत्वा (for चोक्त्वा)

58 a) K_3 राजसु चापि, D_7 तथा राजसु (for तेषु रा°) — c) K_4 B Dn D_5 $D_{1\ 5\ 6\ 8\ 10}$ अभ्य(D_5 °भ्या)गमद्, G_1 अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्) G_3 कृष्ण (for हृष्ट·) $D_{3\ 4\ 9}$ स तूर्णमपतद्धृष्ट — d) K_4 $B_{1\ 3-5}$ Dn_2 D_5 $D_{2-6\ 8}$ शैब्य°, B_2 D_9 सैब्य°

59 a) $D_{3\ 4\ 9}$ वाहा (for हया) — c) K_1 आविशु, K_2 ययु, T_1 G_1 $M_{1\ 2}$ आक्रमन्, M_{3-8} आक्रमु, Ca d s आचेमु (as in text) K_3 अग्र्यग्रा, T_1 G_1 M_{3-5} तेय, $M_{1.2}$ तूर्ग (for इव) K_4 Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ पथानमीयुर्मुदिता, D_2 गमुत्पतन सुस्पृश, D_6 पयानमाक्रमेयुस्ते, T_2 G_2 पथा नमाचक्रमिरे — d) D_2 उल्लिग्वत (for ग्रस°)

60 a) D_5 तथा, G_3 तत (for अथ) — b) K_2 $M_{1\ 2}$ मुनीन (for ऋषीन्) — c) G_1 लक्ष्म्या (for श्रिया)

61 a) G_4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्) — c) D_5 तथावत $K_{1\ 4\ 5}$ B Dn_2 $D_{1\ 7\ 10}$ यथावृत्तान् (for °वत्तान्)

62 Before 62, T G (except G_5) ins श्रीभगवान् — b) K_2 B_3 G_2 सुनिष्ठित, $D_{3\ 4\ 9}$ प्रति° (for स्वनु°) — After 62, K_4 (om lines 8–10) ins 388* On the other hand, S (except G_3) ins after 62

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित्पूजा स्वनुष्ठिता ।

63 a) S तेषा (for तेभ्य) — c) K_2 क्व सिद्धार्थो, $D_{3.4\ 9}$ स्वयसिद्धा, Ca d s as in text — d) $K_{1\ 5}$ $D_{2\ 5\ 6\ 8}$ क्व, S (except G_4 M_5) को (for का) K_4 गतिर्, $D_{3\ 4\ 9}$ कार्यं, S (except G_4 M_5) विधिर्, Ca d s वीथी (as in text) $D_{3\ 4\ 9}$ अपि, G_4 इव (for इह)

64 a) K_4 Dn D_5 $D_{6\ 8}$ transp भग° and कार्यं $M_{1\ 2\ 4}$ (*inf lin*) किं वेह भवतां कार्यं — b) $D_{3\ 4\ 9}$ च (for किं) K_4 $M_{3\ 4}$ (*inf lin* as in text) $_5$ च (for व) — c) Dn_1 $D_{3\ 4\ 9}$ इह (for उप) — S ins after 64 K_4 (om lines 8–10) ins after 62

388* एवमुक्ता केशवेन मुनय संशितव्रता ।
नारदप्रमुखा सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
अथ शिरा सर्पमाली महर्षि सत्यदेवल ।
अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेय शुनको वली ।
वको दाल्भ्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायनस्तथा । [5]
आयोदधौम्यो धौम्यश्च आणिमाण्डव्यकौशिकौ ।
दामोष्णीषस्त्रिषवण पर्णादो घटजानुक ।
मौञ्जायनो वायुभक्ष पाराशर्योऽथ शारिक ।
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतश्रम ।
श्वेतकेतुश्च कथामा वेदश्चापि हिरण्यद । [10]

[The MSS differ considerably in the readings of these names]

65 b) $D_{3\ 4\ 9}$ उत्पत्य (for उपेत्य) — d) K_5 सु-

C. 5. 2924
B. 5. 83. 65
K 5. 83. 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरित K4 B D (except D1) सुरा(B6 राम, Dn1 पुरा)सुरपते सखा (D2 before corr पुरा सुगतिना हरिं), T G पुराणचरिते (G5 °त.) सखा Ca d cites सुचरिते (as in text).

66 c) G4 ऋषयश्चैव (for राज°). K2 B6 Ds2 D5.7 10 G1 दाशार्हं, S मानार्हं (G2 °र्थं, G3 4 °र्हा) — d) S मानयंति

67 a) T G °सुराणा, Ca. s as in text. — b) T G1 5 पुराणाश्च, Ca d s पुराणस्य (as in text). K2 5 B3 M3-5 महाद्युते., K4 B2 4 Dn Ds D5 6 8 °मते — c) D3.4 9 समर्थं (for समेत) — d) G3 om from दिदृक्षन्त up to श्च in 68a K1 दिदृक्षते स्म, K2 5 B3 D1 7 दिदृक्षत. स्म K1 B5 Ds D1-4 8 9 सर्वशः S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव

68 a) G3 om सभासदश्च (cf v.l 67) K1 2 5 D1 तथा राज्ञः; D2 तथा राजन् (for च राजान) — b) Ca cites सम्य. Dn D7 जनार्दन — c) K1 4 Dn1 Ds महा- (for महत्) — d) B3 T2 G1.4 5 M2 3 5 इच्छामि, T1 G2 3 M1 4 इच्छाम (for गच्छाम)

69 G5 om. 69, T2 G2 om 69ab — a) T1 G1 °सहिता वाचं — b) B3 Dn2 Ds2 T1 G3 इच्छामि K2 B5 केशव (for माधव) — D3 om (hapl) 69c-71b — c) T1 G1 °मानां — S (except G5) ins after 69 K4, after 64

389* सभाया मधुरा वाच शुश्रूषन्तस्त्वयेरिता ।
　　कुरूणा प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L 2) G1 3 4 इच्छामि (for इच्छाम). G2-4 M4 माधव (for केशव)]

70 D3 om 70 (cf v l 69), G4 om 70ab. — b) D3 4 9 महाद्युति. — d) D2 सभामध्ये (for °या वै) D3 4 9 समेष्यसि

71 D3 G4 om. 71ab (cf v l. 69), D7 om 71 — a) T G (G4 om) सर्वाणि, M धर्म्याणि (for दिव्यानि) — b) K4 Dn D5.6 8 तथा, D3 4 तानि, D9 यानि (for तत्र) D3 4 9 तानि (for तेषां) M3-5 तु (for च) D2 तत्तेषां चैव माधव — c) K1 (before corr) B2 Dn2 Ds2 D1 T2 G1 3 इच्छामि (for इच्छाम) — d) K4 D6 8 विहि(K4 °दि)तानि; K5 B Dn Ds D1.2 3 10 च हितानि (for च शुभानि) — After 71, M1 2 ins

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।
　　धर्मवृक्षा शोभमाना प्रीतिं चाधास्यतीह नः ।

72 K3 om. 72. — a) G4 5 हि (for ऽसि) — b) G4 वक्ष्या° (for द्रक्ष्या°) — c) K4 D1 5 6 8 गोविंद (for वै वीर) — d) M3.4 सभां गतं G4 वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K4 Dn D3-6.8 S ins

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेज समाहितम् ।

[S ज्वलत तेजसाच्युत (G4 °घृत) (for the posterior half)] — After the above, S reads (*before* the colophon) the first two stanzas of the next adhy

Colophon missing in K3, K5 om it. — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn Ds D1 2 5-8 10 T1 G1 M1-3 5 भगवद्यान — *Adhy. name* K2 ऋषिदर्शन; T1 G1 ब्रह्मर्षिस(G1 om स)दर्शन, G2 ऋष्यागमनप्रसंग, M भगवन्निर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) D3 80, D9 75, D7 T G2 5 M1-3 5 84, G1.4 85, G3 M4 83 — *S'loka no.* Dn1 Ds 72, Dn2 69

८२

वैशंपायन उवाच ।
प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १
पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥ ७
तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ १०
यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ।

C. 5 3003
B. 5. 84. 11
K. 5. 84 9

82

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v.l. 5 32 15)

1 S reads 1–2 after 391* (cf v.l 5 81 72) — ^{a}) K1.3 Dn Ds1 (by corr) s2 D2 6 8 9 10 प्रयात, Cn as in text D1 प्रयाते °पुत्रे — ^{c}) D2.4 9 G1 महारथ

2 ^{a}) B2 4 तु (for च) — ^{b}) M2 4 (*sup lin* as in text) पर शतं (*for* परंतप) — ^{c}) D2 4 9 सुविपुलं, G4 च बहुलं — ^{d}) T2 (*inf lin* as in text) तपना (for शतशो) K1 2 6 D1 7 8 T2 परे, G1 नृप (for अपरे)

3 ^{b}) D1 6 8 महत्मान्, G2 भगवान् (for महात्मा) — ^{c}) K3 D2.4.9 च, T1 G1 प्र (for वा)

4 D3 om 4^{ab} — ^{b}) K4 B D (except D1 2 7 10) निमित्तानि (for अद्भु°) — ^{c}) D5 चै (for मे) K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{d}) D1 दैवाद्, D2 4 7 8 10 दिव्यानि, S (except G1, M4 *sup lin* as in text) भौमा(G1 चैवा)नि, C5 दैवानि (as in text) D1 T2 G2 उत्पात°, C5 as in text K5 दिव्यानातरिकानि च

5 ^{c}) D2 अंतरे चैव पर्जन्य — ^{d}) D2 4 9 वितत, Ca.d विघने (as in text)

6 ^{b}) K5 Dn2 D2 5–7 9 10 M2 4 (*inf lin* as in text) 2 सिंधुसत्तमा, G1 °सत्तमा — ^{d}) K1 5 D8 S (except T1 G1.4 M2) प्रज्ञायत (M2.4 °यत)

7 D2 om. 7^{abc} — ^{a}) D1 2 G2 प्रज्वलन् D1–5 G1 नाग्नयो (for अग्नयो) — After 7^{ab}, T1 G1 read 8^a–9^b, T2 G2 read 9^{cd}, G3 M (M2 om) read 9^{cd}, and finally G4 reads 9^{ab}, the MSS *repeating* each passage respectively in its proper place — G4 M2 om 7^c–9^b — ^{c}) D1 कूपाश्च, G2 प्रासिंचन् (for कुम्भाश्च) — ^{d}) K2 प्रास्रवन्, D2 (after corr) प्राशुष्यन्, Ca d as in text D2 (before corr) प्राशुष्यत सरोजल, D8 प्रासिंचत ततो जलं, G1 शतशः शोणित जल

8 G4 M2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) S (G4 M2 om) एव (for अपि) — ^{b}) K2 4 B D (except D1–4 7 8 10) G1.2 3 तथा (for तदा) — For T1 G1 cf v l 7 — ^{c}) D2(*sup lin*) 2 8 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो) Ca cites आदिश, Cd अदिश — ^{d}) K2 4 D2 4 9 प्राज्ञायत

9 G4 M2 om. 9^{ab} (cf v l 7) For transposition and repetition in S cf. v l 7 — ^{a}) K1 5 T G1.2 महाशब्द, D1 महानाद — ^{b}) K5 शंखो भेरी (for खे शरीर) S (G4 M2 om) अदृश्यत (for न दृश्यते)

10 K5 om 10–17 — ^{a}) K1.2 प्रामयत्, K4 अमथ्नात्, D2 प्रापतत्, D5 6 8 आमथ्नात्, T1 प्रामदत्, T2 G3 6 प्रावहत्, M1.2.4 प्राधमत् (for प्रामथ्नात्) T1 G2 3 5 हस्तिनपुरे (T1 G1 °र) — After 10^{ab}, G5 reads 12^{cd}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) D2 अरुजन् K2 D1.2.4 7 9 10 शतशो, S तृणशो (for गणशो) — ^{d}) D2.4 9 मारुतो (for परुषो) K4 B D (except D2 4 7

C B. 3003
B. 5. 84 11
K. 5. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६
नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

---

9 10) [S]शनिनिस्वन , some MSS °निःस्वनः

11 K5 om 11 (cf v l 10). — a) B D (except D1.2 7 10) T1 G1 5 च (for तु) D10 गोविंदो (for वार्ष्णेयो) — c) M1 (inf. lin.) शिवो (for सुखो) — d) T G2 om च

12 K5 om. 12 (cf v.l. 10). — c) K1 T1 G1.5 निर्दोषो, D2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो)

13 K5 om 13 (cf. v l 10) — a) K1 2 D7 गच्छश्च (K2 °स्तु), K4 B Dn D8 D5 8 10 सत्कृतो, D2 (by corr) सत्कृतो, D6 सत्कृतो, T1 G1 3 4 सगच्छन् K4 B Dn D8 D1 2.5 6 8 10 गीर्भिस्; D3 4 9 साधं (for राजस्). — b) K4 B D (except D3 4 7.9) सहस्रश (for महाभुज.) — c) K2 G4 अर्चितो D3 4 9 मधुपर्केण — d) K1.2 B3 D1-4 9 10 सुमना च, K4 B1 2 4 5 Dn D8 D5-8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु°)

14 K5 om. 14 (cf v l. 10) — a) B3 तं स्तुवति, S व्यकिरत (for त किरन्ति) — b) D1 दिव्यै (for वन्यैः) K1 2 D7 10 च माधव (for सुग°) — d) D3 4.9 कृष्ण (for सर्व-)

15 K5 om 15 (cf. v l 10) — b) K4 Dn1 D8 °समन्वित (for °समाचित) — d) K2 अध्यगात्, B Dn D2 5 6 8 अभ्यगात्; D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1.2 D7 10 मनुजर्षभ° (K1 °भ), S मधुसूदन D3 4 9 गंधाढ्य मनुजर्षभ

16 K5 om 16 (cf. v l 10) — ab) B3 D1 3.4 7.9 G4 °विधान् (for °पशून्) D3 4 9 transp ग्रामान् and रम्यान् D1 हृदान् (for रम्यान्) D7 10 °तर्पणान् (for °तोषणान्) K1 2 महा(K2 अह्ना)हृदयतर्पणान्, S सुखा न्हृदयहर्षणान् (G3 °हर्षिण). Cd cites अह्ना. — c) T1 G1 3 व्यतिचक्राम, T2 G2.5 M1 2 4 च व्यतिक्रामत्. — d) S (except T1) नगराणि (for विवि°).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 10). — a) K4 B D (except D1 7 9 10) G3-5 नित्य (for नित्य°) — c) S (except G4) °चक्रेभ्य° — d) K4 B D (except D1, D2 marg) व्यसनानामकोविदा., T1 G1 5 M1 ज्ञनयानामको°

18 a) S उपप्लाव्याद् B Dn D8 D1.2 10 अथागम्य, D3 4 9 M3 4 उपायात — b) T1 G1 5 त (G5 ते) जना पुरवासिन°; M (except M1) कुशस्थलनि°. — c) K (K3 missing) D2 3 9 G4 5 पर्यतिष्ठत, D1 पथि तिष्ठति; G2 प्रत्यतिष्ठत. K5 D7 सहसा (for सहिताः) — d) T2 G2 5 °क्षव°

19 a) B4 Dn1 D3 4 9 10 समायांतम् (for सुनामानम्) — c) K4 B D (except D1.2 7) G3 अर्चार्हं, K5 अत्यत, T2 G2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं त) — d) D2 यथातिथिम्; G2 देशाधिपम् D3 T2 उपागत (for उपस्थितम्).

20 a) K1.5 D1 बृहत्स्थल, K4 D3 D8 वृकस्थूलं; S कुशस्थल (M1 2 and M4 inf lin as in text) — b) K1 2 5 D1-4 7 9 10 माधव (for केशव). — d) N (except D1 2, K3 missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21-22 after 24 K4 om 21[d]-22[c]

22 K4 om. 22[ab c] (of v l 21) — a) K5 शुक्लान् (for मुक्त्वा). — b) T2 (by corr) G1 M परिचार्य; T2 (before corr) G2 °गृह्य, G4 °वाह्य (for °चर्य). — c) K1 5 D3 4 9 सर्वान्धर्मज्ञ°, K2 सर्ववर्मण्य, B Dn सर्व° योक्त्रादि, D8 D2 (after corr) 5-8 10 सर्वं योक्त्रादि; D1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।
तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

C. 5. 3023
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

सर्वं वर्मांच; D2 (before corr.) मर्वं धर्माण्य, G6 सर्व-नस्त्राणि Ca.d cite वर्मण्य — [d]) N (except K1, K3 missing) एतान् (for एनान्) T2 (inf lin as in text) G2 M4 अपासृजत् G6 रजा चैवानुपाव्रजत्
23 K5 om 23, G5 om 23[a]–24[d] — [a]) K1 2 D1 2 अवतीर्य च (D1 तु), D3 D6 अत्यतीत्य तु, T1 G1 अभ्यतिक्रम्य D2.4 9 10 T2 G2–4 M च (M2 अथ) (for तु) K1.2 D10 (marg sec m as in text) स क्षिप्रं, D1.2 तान्सर्वान् (for तत्सर्वं) — [d]) B1 3 वत्स्याम्यह (for °महे) D8 4 9 S (G5 om.) वयं (for क्षपाम्)
24 G5 om 24 (cf v l 23) — [b]) K1 2 5 D10 जना (for नरा) D2 4.9 चक्रुरावसथानि च — [d]) D2 स्वादूनि च, S (G5 om.) रसवंति (cf v.l. 27), Ca गुण° (as in text)
25 [a]) D2 4 9 राष्ट्रे (for ग्रामे) M3 4 ग्रामप्रधानास् — [c]) D3.4.9 धीमत, T1 G1 5 श्री° (for ह्री°) — [d]) K2 उपाश्रिता, K5 अनुव्रता, D5 D6 उप(D6 °पा)स्थिता, D1 2 समाश्रिता (for अनुष्ठिता)
26 [a]) D1 अभिवाद्य (for अभिगम्य) — [b]) D2 4 9 G4 अरिंदम
27 K5 om 27–28 — [b]) K1 2 D1 3 4 9 विश्रुत (for पूजितम्) — D3 (hapl.) om. 27[d]–28[c]. — [d]) S गुण(G1 रत्न)वंति महांति च
28 K5 om 28, D8 om 28[abc] (cf v l. 27) — [c]) K4 B D (except D10, D8 om.) चैषा (for तेषा)
29 [a]) K1 T2 समृष्ट G4 पूज° (for भोज°) D1 2 7 M1 तु, D2 4 9 अत्र; T1 G1.5 अथ, G3 M2–5 स (for च) — [c]) T1 G5 सहितै (for सह तैः) D2 4 9 सार्धम् (for सर्वैर्) — [d]) T2 G2 निशा (for क्षपा)

Colophon missing in K3, D1 om. it — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn D3 D5 6–8 10 T1 G1 2 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M कुश (M1 2 वृक)स्थलनिवास, G2 कुशस्थलप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) D5 81, D6 77, D7 T G2 5 M1–3 5 85, G1 4 86, G3 M4 84 — *S'loka no* K5 71, Dn 29, D8 27

83

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l. 5 32 15)
1 [a]) T1 G1 5 तदा (for तथा) — [b]) K4 B Dn D2–6 9 10 प्रयात, D8 D1 3 प्रयात, M3 4 चायात — [c]) T1 G1 वाक्यम् (for भीष्मम्)
2 [ab]) D2 4 9 transp सजय and विदुर — [c]) K4 B D (except D1 7 10) सहामात्य (for च मा°)

C. 5. 3023 B. 5. 85. 2 K. 5 85. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

---

3 Before 3, K1 4 D8 4 6 8 9 T2 G2 ins. धृतराष्ट्र उ° (T2 G2 om. उ°) — a) T2 G2 अत्यद्भुत महाश्चर्यं — c) D1 transp बाला and वृद्धा°

4 K6 om 4 — a) Dn1 D8 4 9 सश्रुत्वा (for सत्कृत्य) — b) D7 T1 G1 6 च (for वा) — c) G4 पृथक्पृथक्च वक्ष्यते

5 a) K1. 2 (*sup lin* as in text) B Dn Ds1 D7. 10 T2 G2–4 M1 2 उपायास्यति, K6 उपतिष्ठति — d) T2 G2 सत्वं मधुनिषूदन

6 a) D2 हि वृत्तिर्, D8 4 9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा) Ca d cite यात्रा — c) K6 D8 Ca वृत्ति°; T2 G2 हित (for धृति) K6 पूजा, D8 4 9 सत्यं, D7 कीर्ति, Ca वीर्यं (as in text) — d) K2 शौर्यं, K6 तेज°, S पूजा, Ca d प्रज्ञा (as in text) K6 om. the first च K3 Dn1 D8 4 9 G4 तेज, B4 D1 G2. 5 Cd शौच; T2 शौर्यं (for चौज).

7 a) K1 2 6 समभ्येति; Dn1 D8 4 9 सता मान्य, Dn2 D5 D1 T2 (orig) G2–4 समान्यता, T1 2 (*inf lin*) G1 6 स समान्य, M स मान्येत D8 G8 4 M1 2 नरश्रेष्ट — K5 om 7^{c}–8^{b} — c) Dn1 अय; G6 च (for हि) — d) K2 B8 D3 4 9 T2 (before corr) G2 असुख, M2 असुखे D1 7 T1 2 (after corr.) G1. 3 5 असुखायाप्य (D7 °य त्व°, G3 °य ह्य) पूजित

8 K6 om. 8^{ab} (cf v l. 7) — b) D2 जनार्दन, D8–6 8 9 अरिंदम — c) K1. 6 B D6 9 कृत्स्नात् (for कृत्स्नान्). — d) K2 आप्स्याम; K6 प्राप्स्यसे S वय ल(M1 *sup lin* आ)प्स्यामहे नृपु

9 a) D8 4 9 10 M1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — b) G2 संवर्तस्व (for संवि°) — c) Dn1 D8. 4 9 S (except G4) प्रति° (for पथि) — d) N (K8 missing) M1 (*inf. lin*) °समन्विता° (D1. 3 4. 9 °समाचिता.)

10 a) Dn Ds M4 महाबाहो

11 Before 11, K4 D7 S (except T1) ins वैश° — a) K2 सभासद (for भीष्मा°) — b) D1 नराधिप, D3. 4 9 T2 G2–4 जनेश्वरं — c) K1 D1 S (except G1 3. 4) एव (for एव) — d) S पूजयति (G3 °ते) स (for पूजयन्तोऽस्य)

12 c) K1 2 5 Dn1 D1 3 (by corr) 3 9 T2 G1. 2 M2 सभावस्तूनि, K4 °वेश्मानि, D10 °गृहाणि

13 a) D3 4 तथा (for ततो) T1 G1. 5 भृत्याश्च (for the first देशेषु) — b) K1 G4 भारत (for भागश).

14 b) B4 5 D10 युता° (for युक्ता°) D1 बहुभिर् (for विविधैर्) — d) D8 4. 9 श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि) K6 D2 10 (marg *sec m* as in text) शयनानि; D8 विविधानि (for वसनानि) K1 2 4 D1 7 श्लक्ष्णानि (D7 भक्ष्याणि) शयनानि च, S वासांसि विविधानि च

15 D8 om 15^{ab} — b) D1 G1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि) — G4 (hapl) om 15^{c}–18^{b} — d) D8 4. 9

विदध्रे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७
ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।
उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३
वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।

C. 5.3045
B. 5.85.7
K. 5.85.7

G3 M राजन् (for राजा)

16 G4 om 16 (cf. v.l 15) — [a]) S (G4 om) वासार्थे — [b]) D2 4.9 शुभे (for सभा) K5 एका, D2 चक्रे (for ग्रामे) K1 D1 बृहत्स्थले, M1 2 4 (inf lin) कुशस्थले — [c]) K5 D10 विविधौ, M3 5 विविधे (for विदधे) — [d]) G1.3 सभां चित्रा (for बहु°) T2 G2 मनोहरा

18 K1 om. 18, G4 om 18[ab] (cf v l 15) — [a]) T1 G1 3 अतीत्य माधवो वीर — [d]) K2 आययौ, D8 उपामीत्, G4 उपयात् K2 3 G4 कुरुमद्यम (K2 °मं), T1 G1.3 कुरुसंमर्दं

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn D3 D5 6–7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 भगवत सभाकरण, G1 भगवन्त प्रति दुर्योधनेन सभाकरण, M सत्कारसाधनकरण — *Adhy no* (figures, words or both) D6 82, D7 T G2 3 M1–3 5 86, G1.4 87, G3 M4 85 — *S'loka no* K3 16, Dn 18, D8 19

84

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 [a]) S उपप्लव्याद् K2 Ds2 D1 8 9 T1 G1 3 M3 4 क्षत्त (for क्षत्तर्) — [b]) K4 B (except B1) Dn D5 D7 10 (before corr) G2 4 M2–5 उपायातो — K1 D5 om (hapl) 1[c]–2[d] — [c]) K2 वृकस्थल, Ds1 D5 वृकस्थूले, D1 बृहत्स्थले, S (except M1 2) कुश° — [d]) D2 4 9 तु (for च) K2 B D (except D1–4 7 9) T1 इहेष्यति

2 K1 D5 M3 5 om 2 (cf v.l 1) — [b]) B2 Dn1 (by corr) n2 D5 सर्वसत्वता — [d]) K4 B D (except D7 10) T1 G1 3 °सत्वो (for °मात्रो) T1 G1 3 महाबल (for जना°)

3 G4 om. 3[ab] — [a]) K4 B Dn D1.2 3 6 8 वृष्णि राष्ट्रस्य, D5 °राजस्य, D2 4 9 °चक्रस्य — [b]) T2 G2 जनार्दन, G3 M च केशव (for च माधव) — [d]) D2 4 9 स (for प्र)

4 [b]) D7 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्) T2 G2 4 M समासते (for उपा°) T1 G1.3 यस्याज्ञा समुपासते

5 [a]) G4 अस्मै पूजा प्रदास्यामि — [b]) K1 2 3 महामते, D3 4 9 S (except G4) गताध्वने (for महा°) — K3 om 5[cd] — [d]) K1 2 4 B2 4 5 Dn2 D5 D7–8 10 ता (for तन्) D1 2 निगदत (for कथ°)

6 [a]) K1 2 D3 तु कृष्णाङ्गैर्, K4 5 T G1 2 3 M सुपुष्टाङ्गैर्, B Dn D3 D2–4 6 7 10 G3 सुहृष्टाङ्गैर् — [b]) T1 वाह्लिकैश्च, G1 वाह्लिजैश्च, G2 वाह्लीजातैर्, G3 वाह्लीकैश्च — [c]) T2 G2 चतुर्युजान् B3 G5 चतुर्युक्त रथ तस्मै — [d]) B3 G5 रौक्मं

7 [b]) D2 4 इषादन्तप्र°, Cd s as in text. — [c])

C. 5. 3046
B. 5. 86. 7
K. 5. 86. 7

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K4 B (except B6) D (except D3 4 8 9) कौरव; T2 G2 शार्ङ्गिणे (for केशवे)

8 ^{a}) Dn1 D3 4 9 10 अप्रसूतानां, Ca d अप्रजा° (as in text) — ^{b}) Dn1 तेजसा, D2 मुख्याना (for शुभाना) B4 चंद्र° (for रुक्म°) — D1 (hapl.) om. 8^{d}–10^{c} — ^{d}) K1. 2 5 D10 T1 G1 दासानपि च (for दासानामपि) B1 केशव ; B3. 5 भारत, Dn2 D2 7 G4 M तावतां (for °त)

9 K5 om. 9–15, D1 om. 9 (cf. v. l. 8) — ^{a}) G2 4 M2 स° (for सु°) K4 B (except B1) D (except D3 4 7 9, D1 om.) आविक च सुरा(D2 5 6 8 सुस)स्पर्शं

10 K5 om. 10 (cf. v. l. 9), D1 om. 10^{abc} (cf. v. l. 8) — ^{a}) G4 अंशुकाना (for अजि°) — ^{b}) D3 4 9 मे, T2 G2 5 M वै (for च) — ^{c}) K2 D2 (by corr.) G4 M3. 4 (inf. lin. as in text) 5 तत्, Dn D3 तान्, T2 G2 तत (for तानि) D3 4 9 अथ (for अपि) — ^{d}) K1 तानपि, K2 तदपि, G3 एतद् (for यावद्) D2 तुष्यति (for अर्हति) Dn1 तमर्हति हि केशव , D3 4 9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^{d})

11 K5 om. 11 (cf. v. l. 9), B4 om. (hapl.) 11 — ^{b}) T1 G1 4 5 सुजातो (for °तेजा) — K2 om. 11^{cd} — ^{c}) B3 T2 G4 M3–5 तद् (for तम्) — ^{d}) Ds2 D3 4 9 यावद् (for तमपि), cf. 10^{d} B (B4 om.) Dn2 अर्हति हि, Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति)

12 K5 om. 12 (cf. v. l. 9) — ^{a}) B2 Dn D5 7 10 G4 M अभि-, D3 अति (for अपि) T2 (inf. lin. as in text) G2 वह° (for पत°) — ^{b}) M4 चत्वारिंशद्धि योजन — ^{d}) K1 2 D7 10 तदपि च (for तस्मै तद्) D1 S तदप्यस्मै ददाम्यह (D1 महद्धय).

13 K5 om. 13 (cf. v. l. 9) — ^{b}) S (except G2) वै (for ते) — ^{d}) K4 भक्ष्य, D3. 4 9 भोग, T2 सैन्यं (for भोज्य) K1 2 D7 10 मुदा, D1 M3. 5 तदा; D2 T2 तथा (for सदा)

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 9) — ^{c}) K2 प्रतिप्रयातु; G2 प्रत्युद्यास्यतु — ^{d}) D3. 4 9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्) K1 D7 10 S युक्तै ; K2 D1 अश्वै , Ca d मृष्टै° (as in text) K4 B4 5 Dn D3 D5 6 स्वलकृता (D3 °ते), D7 अलकृतैः

15 D1 om. (hapl.) 15–16, K5 om. 15 (cf. v. l. 9) — ^{a}) K2 B3 D3 S (except G1 2) अलकृ° D3. 4 9 कल्याणै — ^{b}) D3 4 9 यानैर् (for पादैर्) — ^{c}) Dn1 D3 महाभाग, G2 महाबाहुं

16 D1 om. 16 (cf. v. l. 15) — ^{ab}) B3 M °पि यः कश्चिद्गमिष्यति ज° — ^{d}) D2 G2 अलकृता ; Ca d अनावृता (as in text).

17 ^{a}) K4 B D (except D1 7) च (for हि) — K5 om. 17^{cd} — ^{c}) K1 4 B D (except D1 2 10) उदीक्षता, K2 °तु (for °ते)

18 ^{a}) K1 5 D10 °ध्वजा. (for °ध्वज) — ^{b}) K4 B Dn1 D3 D5 6 8 G1 4 5 °दिश° (for °दिशम्) — ^{c}) G1 जलाभिसिक्तो G5 समृष्ट (for विरजा°) — ^{d}) K1 2 D2 6 चानुगान् (for चान्वशात्) K4 D3 4 7 9 पथास्तस्य विधीयता, S पथा° कार्यस्तु सर्वत° (G3. 4 M2 °श°)

19 ^{c}) K2 B Dn D3 D5 6 8 G3. 4 तदद्य, T1 G1 6 तस्य तत् (for तदस्य) — ^{d}) K4 सुप्रमृष्टम्, M1 सुसमृद्धम्

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ २०
सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।
राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३
सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।

C. 5. 3067 B 5. 87 7 K. 5. 87 7

---

20 ^{d}) K4 सुमनोहर, D6 8 सुमहावन, D7 10 सुख साधनं (for सुमहाधनम्) K1 Dn1 Ds D2–4 8 9 सर्वर्तुषु (K1 D8 °क) महावनं; K2 सार्वर्तुकमहावन, K5 ससकक्ष महाधन, D1 सर्वं च सुमहद्वनं, S सर्वत्र (G2 °र्वं त्र) सुमनोहर (G1 °रम)
21 ^{a}) D1 अस्मद्- (for अस्मिन्) — ^{c}) K4 5 B D (except D1) T2 G2 अर्हति, G3 अर्हेत (for अर्हेत्स) B5 दाशार्ह (for वार्ष्णेय-)

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1.2.4 B Dn Ds D1 2 6–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* G1 M प्रदेयद्रव्य(G1 om द्रव्य)कथन — *Adhy no* (figures, words or both) D4 83, D6 79, D7 T G2 5 M1–3.5 87, G1 4 88, G3 M4 86 — *S'loka no* K5 12, Dn D8 21

85

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v.l. 5 32 15)
1 ^{b}) K1 B4 D2–4.7 10 M सत्तम, B5 D1 समत — ^{c}) K1 5 Ds D2 T G समावितस्य (for °तश्च) D2 लोकेस्मिन् — ^{d}) K1 B2 Ds D1 2 M1(*inf lin* as in text) 3 अपि (for अस्मि)
2 ^{a}) D2–5 9 यस् (for यत्) T1 एवागत, T2 G1 3 M1(*inf. lin*) 2–5 एवगत; G5 M1 एवंविध K2 त्वमेव च गते ब्रूया — ^{c}) D3 शास्त्राद्वाथ सुतर्काद्वा, S शास्त्रान्वयाद्वा तर्काद्वा (G4 शास्त्राद्वापि महाभाग, G5 °याद्वा सत्कारात्) — ^{d}) K2 सुस्थित K5 तस्मवं त्वयि युज्यते
3 ^{a}) Dn2 Ds D7 लेखा शशिनि भा , G3 रेखाश्मनीव भा , G4 लेखाश्मनि प्रभा — ^{b}) D2 7 गाम्भीर्यम् (for महोर्मिर्) — ^{c}) D1 transp धर्म and त्वयि K1 5 D7 महाराज, K2 B Dn Ds D1.3 5 6 10 तथा राजन्, K4 D8 4 8 9 महाराजन्, T2 G2 महाश्नीति — ^{d}) T1 G1.5 नित्य, G2 अद्य (for इति)
4 ^{a}) D3 4.9 भामि° (for भावि°) D1.3 4 9 T G2 लोके — ^{b}) K4 Ds2 D3 4 9 गुणौघ°, B1.3 गुणै स्वै° T1 G1.5 भारत (for पार्थिव) — K5 om 4^{c}–16^{d}
5 K5 om 5 (cf v.l 4) — ^{b}) K2 राजन्, D3 बलाद् (for बाल्याद्) K2 T2 (before corr) बहुधा नश (T2 °श), K4 B Dn Ds D2 5–8 10 बहु नीनश , D3 4.9 बहु भाषिया — ^{c}) K4 B Dn Ds D5 6 8 राजन्, D9 राष्ट्र (for राज्य) — ^{d}) K1 सुदारान् (for सुहृदश्) K4 B Dn Ds D2–6 8 9 एव (for अपि) S (for M2 see below) अति- (for सु-) D1 3 (before corr) सुहृदश्च प्रियान्प्रति, M2 सुहृदश्चास्य च प्रभो
6 K5 om 6 (cf. v.l 4) — ^{a}) K2 G1 2 4 स त्व (for यत्त्वं) K4 B D (except D7 10) इच्छ° (for दित्स°), cf. v.l. 7
7 K5 om 7 (cf v.l 4), D6 om. 7–12 — ^{c}) K2 B4 Dn1 D7 S दित्स° (for इच्छ°), cf v.l. 6.

C. 5. 3067 B. 5. 87. 7 K. 5. 87. 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैषा तत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२
अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

8 K5 D6 om. 8 (cf. v.l. 4, 7) T1 G1 transp 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K1 D10 शाठ्य, K4 B Dn D3 D2–5 7 8 G4 [अ]सत्य, C3 अतत्त्व (as in text) K1 2 D7.10 एतत्ते (for एवैतत्) — ^{b}) B (except B1) D8 यथा, Ca छद्म (as in text) T2 G2 एषा (for एतद्) D1 T2 G2 M1 (inf. lin. as in text) 5 भूरिदक्षिणा — ^{c}) K4 B D (except D1.2.4 7 9 10) त्वन्मत (for ते मतं)

9 K5 D6 om 9 (cf. v.l. 4, 7) — ^{a}) K2 B Dn2 D2 8 10 T2 G (except G5) लिप्स्यति, D8 D1 9 लिप्सते; D2 4 7 लिप्स्यते — ^{c}) K2 D2–4 9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्व (D2 °स्तान्). — ^{d}) Dn तत्सम, S त्वत्(M1 2 त्व)सम° (M2 °म) B1 4 5 Dn D8 D5 न, T2 G2 M1 2 4 (inf. lin. as in text) किं (for क.). B2 Dn D8 D5 M1 2 करिष्यसि

10 K5 D6 om 10 (cf. v.l. 4, 7) — ^{a}) K2 महाभाग — ^{b}) D2 4 9 T1 G1 4 5 च (for त्वं) D1 तितीर्षसि, S चिकीर्षसि K2 वार्ष्णेय भर्तुमिच्छसि — ^{c}) K4 D8 वा, B2 4 Dn D8 D5 च (for एव) K2 B1 Dn अपि (for अभि) — ^{d}) K4 Dn1 विभेत्ससि; B D2–5 7 10 Cn विभे(B3 °भि)त्स्यसि, D52 D9 विभि(D9 °भे)त्स्यसि, S प्रदीयता, Ca d विभित्ससि (as in text)

11 K5 D6 om. 11 (cf. v.l. 4, 7) — ^{a}) K1 भेद्य, Ca d शक्य (as in text) — ^{b}) K2 मायया (for गर्ह°) — ^{c}) K2 शक्यो धनजयात्त्तु, Ca d as in text. — ^{d}) D1 M3–5 सत्यमेतत्; D2 4 9 एतदर्थं; G3 तत्त्वमेतत् (for एतत्तत्त्व)

12 K5 D6 om 12 (cf v.l. 4, 7) — ^{a}) D1 वेद्मि (for वेद) K4 D2 4.9 वेदाह कृष्णमाहात्म्य — ^{b}) D1 वेद्म्यस्य, D2 4 9 Ca वेदाहं (for वेदास्य) — ^{c}) K1 पश्या° (for जाना°).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 4) — ^{a}) M अन्यात्; C3 as in text. T2 G2 4 transp कुम्भाद् and पूर्णाद् — ^{b}) M1–3 अन्यात् T G1 (by corr.) 2 3 5 अन्यत्पादावनेजनात् — T2 om 13^{c}–15^{d} — ^{c}) M (except M4) अन्यात् — ^{d}) K1 2 नाशि°, K4 नो प्रे°, B1 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति; D8 Ca 8 नैशि°, D2 4 9 M न तुष्यति; D10 Cd नेशि°, T1 G न चेच्छति

14 K5 D2 4 6 9 T2 om 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^{c}) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै) — ^{d}) K4 B (except B5) D (except D1 2 10) असौ (for हि)

15 K5 T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13) — ^{a}) K2 आशासत्रेष (for °समान). — K4 om 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) D1 7 9.10 T1 G1 3 M1 तमेव; G4 तथैव K2 तेनैवाहूय दीयता

17 K4 om 17^{ab} (cf. v.l. 15) — ^{a}) D1 transp राजन् and पुत्रा — ^{d}) T1 G1.3 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तति पु°, D2 4 9 तेन्ववर्ततु पु°. — K4 D2 4.9 ins after 17 D10, after 5. 86 11^{ab}.

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभि सह।
कृत्वा सुख यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L 2) D10 यशो° (for यथा°) K4 चैवमवाप्स्यसि, D10

८६

दुर्योधन उवाच ।
यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

C. 5. 3066
B. 5. 88. 9
K. 5. 88. 9

स्व सुमनान्यसि]

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1. 2 4 B Dn D5 D1. 2 5–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M विदुरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D5 84, D6 80, D7 T G2 3 M1-3 5 88, G1 4 89, G5 M4 87 — *Śloka no* Dn 17, D8 18

86

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v l 5 32 15)

1 [b]) K2 5 B D (except D2–4 9) T1 G5 अच्युते (for उच्यते) — [c]) K4 सानुक्रोशो (for अनुरक्तो) D1 असंवार्य, G4. 6 असमाध्य, Ca d as in text — [d]) K2 transp पार्थान् and प्रति

2 D6 om. 2 — [a]) K4 B (except B2) D (except D1. 7 8) G1 2 M5 तत् (for तु) K2 सत्कार°, D5 सकारण युक्तं. Ca d cite कारण — [b]) D2 transp देय and वसु D2. 4 9 बहु (for वसु) — [d]) S transp न and तत् K1 D1. 2 7 10 कथंचन, S जनार्दने (for कदा°)

3 [a]) K4 D3 4 9 देशकालस्तदा(K4 °था)युक्त, G5 देशकालौ तथा तात, Ca. s as in text — [b]) K2 तत्तु, D2. 4 9 स हि, G6 युक्तो, Ca d न हि (as in text) — [c]) K1 D1. 7. 10 (m as in text) ज्ञास्यति, D3 4 9 मन्येत, Cs मंस्यति (as in text) — [d]) K2 B2 Dn2 D5–4 6 7 9 10 T2 G2 अर्चति, G4 चरति (for अर्चति) K5 यादवे

यतिमानिति

4 [a]) B2 T1 G1 5 अवमान; Ca d अवमान (as in text) S तु (for च) — [d]) T2 G2 निश्चित मन (for °ता मति)

5 [a]) K4 B D (except D1 3. 4 7 9 10) लोके (for देव) — [b]) K4 B D (except D3. 4 7 9 10) G5 पृथुल° (for कमल°) — [d]) D3. 4 9 किं पुनर् (for विदित). B2 4 सर्वश, G3 सर्वदा

6 [a]) G4 तत्, M1 हि (for तु) K4 B Dn D5 D5–6 8 6 G4 तस्य, D1 तस्य (for तस्मिन्) D2 प्रदास्यामि (for प्रदेय स्यात्) — [b]) S (except G4) इति (for तथा) K5 (before corr) D7 कार्यमिति, D5 G3 कार्या गति, D1 कार्या मति, D3. 4 9 कार्यं प्रति (for कार्यगति) — [d]) D6 (m as in text) 6 8 विग्रहात् (for अवि°)

7 K5 om. (hapl.) 7–15 B Dn2 D5 D5 6 T1 G5 om the ref — [b]) K1 D7 10 कुरुवृद्ध पिता°

8 K6 om 8 (cf v l 7) — [a]) S नावमस्यति (T1 अनुमस्यति, G2 नावमुह्यति), Ca d s नालमन्य (as in text) K2 D10 अस्मान्, K4 B Dn D5 D2–7 9 एन, D2 (before corr) अप्यस्ति, D2 (after corr) 8 एव, Ca d s अन्य (as in text) T G1. 2 5 अवज्ञातुन, M अवज्ञा तां (M2 त), Cs अवज्ञातु (as in text) — [d]) K4 B D (except D1. 10, D2 by corr) G3 नावज्ञेयो हि, M2 अवज्ञातोपि (as in text)

9 K5 om 9 (cf. v l. 7) — [a]) K1 S च, D3 4. 9 तत् (for तु) — [b]) M1 (*inf lin*) 2 मनस, Ca d as in text

C. 5. 3087
B. 5. 88. 10
K. 5. 88 10

स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ्‌ बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

---

10 K5 om 10 (of v l. 7). — a) D1 यत् (for स) K3 च (for यद्) — b) K1 2 D10 तत्कुर्यास्त्वमशंकया — 10c-5 103 34* — d) D2 (before corr) पुत्र, S वैर (for क्षिप्र)

11 K5 om 11 (of v l 7) — a) K4 B3 D1 5 6 8 9 T2 G2 8 धर्मम् K1 2 4 B3 D (except D5 D7) T G1-3 5 अर्थं K4 B D (except D2.6 7 10) G8 च (for स) — After 11ab, D10 ins 392* — c) D10 (marg sec m) तस्मिन्वाच्यं प्रिय राजन् — d) T2 G2 बधुभिः (for बान्धवैः)

12 K5 om 12 (of. v l 7) — a) B3 D1 S (except G3.4) पर्याप्त ; Ca d s पर्याय· (as in text) D1 T1 असि, T2 G (except G4) M अस्मि, Ca d अस्ति (as in text) — b) G4 निक्षेपयामि, C3 निष्कैवल्यं, C3 d निष्केवला (as in text) — c) K4 D5 एता (for इमां) — d) K1 2 4 B Dn D5 D2 5-8 10 यावज्जीव, D8 4 9 क्षीव जीवे (for जीवञ्जीवै)

13 K5 om 13 (of v l 7). — b) K2 D4-8 समर्पित, B5 D5 T2 G1 5 M3 4 (inf lin as in text) 5 समुत्थित, D1 विवक्षित; Ca d समर्थितं (as in text) — After 13ab, M1 2 ins

393* न भेदस्यान्तर दातु प्रयाणायास्य वा पुन ।

14 K5 om 14 (of v l 7) — a) T2 G3-5 M4 यस्मिन् (for तस्मिन्) — d) K4 B D (except D1 7 8) T1 इहैष्यति (for इहै॰)

15 K5 om 15 (of v l 7) — a) K4 B D (except D7 10) G5 M5 उपायान् (for उपाय) D2 4 9 तस्य (for सम्यङ्) — b) D8 4 9 च बुध्येत् (for बुध्येत) — c) K1 स च, D7 तथा, S यश्च (for न च) Dn1 D1 8 4 7 9 S उपायो (for अपायो) — d) K3 transp तत् and भवान् T1 3 (inf. lin. as in text) G1 M1 2 त, G4 स (for तद्)

16 B D5 D3-6 8 9 om the ref. — b) S कृष्णेभि॰, Ca as in text — d) S transp व्यथितो and विमना

17 a) D8 4 9 तत्र (for इद)

18 a) K5 वै, D3 4 9 एव (for हि) — b) B1 दयित॰ (for च प्रिय) K1 2 5 D1 7 मे (for न॰) — d) K5 D5 स वधम् (for बन्धनम्) K4 B Dn D2 5 6.8 स कथ वध(B3 बद्धु ; Dn3 वध)मर्हति

19 ab) D1 T1 G1 4 M परेत॰, T2 G2 3 5 पतित॰, Ca d 8 परीत॰ (as in text) D3 4 9 transp धृतराष्ट्र and अय, K4 B Dn D5 D2 5 8 transp धृतराष्ट्र and तव पुत्र S सुयोधन (for सुमन्दधीः) — c) K4 B D (except D10) एव, K5 G1 अति (for तु) — d) T1 G1 5 वार्यमाण॰ (for याच्य॰) K4 B D (except D1.2.4 7 9 10) सुहृज्जनैः (for ॰द्गणैः)

20 a) K1 2 एवम्, D7 एनम् (for इमम्) — b) K1 5 D7 T2 M ॰बधन; D3 4 9 G2 ॰वर्तिन, Ca ॰बंधिन (as in text) — d) T2 G2 अथ (for अपि). K5 D10 S अद्य (T2 G2 अपि) (for अस्य)

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

C. 5. 3106
B 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

---

22 K5 om 22 — [b]) K2 तव पुत्रस्य दुर्मते — [c]) K1.2.4 B D (except D8 4 9) °संयुक्ता — [d]) K1.2 D7 10 वाच (for वाचं) K4 B Dn Ds D1.2 5 6 8 श्रोतु वाच (for वाचं श्रोतुं)

23 K5 B D (except D3 4 7 9 10) T1 G4 om the ref. — [a]) K2 स नर° (for भरत°) — [b]) T2 G2 वृद्ध° परमदुर्मना°

Colophon missing in K8. — *Sub-parvan* K (K8 missing) B Dn Ds D1 2 5-8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मस्युत्थान, M दुर्योधनासत्प्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) D5 85, D6 81, D7 T G2 5 M1-3 5 89, G1 4 90, G8 M4 88 — *S'loka no* K5 29, Dn 23, D8 24

87

☞ This adhy is missing in K8 (cf v.l 5 32 15)

1 [a]) T2 G2 च (for तु) — [b]) T G3-5 पूर्वम्, M पौर्वम् (for सर्वम्) D1 रथमारुह्य वेगवान् — [c]) T1 G1.5 अपि (for अभि)

2 [a]) K1 Ds2 D6-8 प्रयात, K5 आयात — [b]) K4 B Dn Ds D2 5.6 8 महाबल, D3 4 9 परंतप (for ततो नृप) — [c]) D3 4 9 प्रत्यवर्तंत, T2 G2 पर्यावर्तंत — [d]) K1.2 D1 बृहत्स्थल°, T G कुश° (for वृक°) — After 2, T G ins

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्ष कुरूणा सदन प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थान प्रममाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मन ।
अन्नानि शय्या वासासि तथा रत्नानि सर्वश ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि सविहित बहु । [5]
ता सभा पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशा ।
नास्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1-3 =(var) 5 81 29[cd], 59 — (L 2) T1 आचेमुरिव पथान, G3 4 पथानमाचेमु(G3 °रु)रिव (for the prior half) — (L 3) G2 प्रमथिता, G8 प्रयुदिता (sic), G5 प्रणुन्नास्ते (for प्रचोदिता) — (L 4) T2 G2 रथा (for तथा) — Lines 6-7 =(var) 5 83 18]

3 [a]) Dn1 Ds2 D3 4 9 T2 G2 4 M2 समायात (for तमा°) — [b]) K5 प्रतिजग्मु, D3 4.9 प्रत्याजग्मु K2 ततस्तत, T1 G4 5 अतस्तत (for स्वल°) — [c]) K4 B D (except D1.3 4 7 9 10) T1 G1 5 दुर्योधनाद् (for °धनम्)

4 [b]) K2 B1.5 D1 7 10 T G1.2 5 M2 4 5 हृषीकेश दिदृक्षव (D1.7 M2 °या) — K5 om. 4[c]-6[b] — [c]) K1 2 रम्यै, Ds2 D1 3 4 8 9 T2 G2 3.5 M3-5 अन्यै, D2 राजन्, G4 द्रष्ट्यै (for अन्ये) — [d]) M1 2 अन्ये (for एव) D3 पदातय, M यथार्हत (for तथापरे)

5 K5 om 5 (cf v.l 4) — [a]) D1 7 G5 सर्व (for स वै) K1 2 समासाद्य — [b]) D7 भीष्मेणापि जनार्दन

6 K5 om 6[ab] (cf. v l 4) — [a]) D3 4 9 °नार्थाय, T2 G2 4 °नार्थं हि — [cd]) Dn D7 °समन्विता (for

C. 5. 3106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स्म कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°समाचिता) K4 5 B Ds D1-6 बभूव °मार्गश्च °समाचित
7 a) K4 5 B D (except D1) च (for स्म) — c) D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न)
8 a) K2 नार्य°; K4 B Dn Ds D2 5-8 10 G3 4 तस्मिन् (for न स्म) D1 राजमार्गेण रामा स्यु°, D2 4 9 °मार्गगता° सर्वे, T2 G2 °मार्गगता न स्म — b) K3 4 B Dn Ds D2 5-8.10 सस्तुवति (for संभ°) K1 2 5 D7 अवनी°; Bs D2 5 6 8 10 T1 G1 2 अवनीं Ds.4 9 ततोऽधि-भवनं गताः — G4 om 8cd. — c) K5 D1 T2 G2 तदा (for तथा). T2 G2 5 [अ]स्मिन्, G3 M1 3-5 स्म; M2.4 (inf lin) एव (for हि) T1 G1 समभवद्. M1 2 4 (inf. lin) हि सम्भ्रमो (for हि सुमहद्) K4 B Dn Ds D3 m 5-8 10 तस्मिन्काले महाराज. — d) B4 °निवेशने, D1 °प्रवेशन
9 a) K1 2 5 D7 10 आचितानि, M3-5 आरूढानि (M4 inf. lin as in text) Ds2 D1 गृहस्त्रीभि°; D2 4 9 तत स्त्रीभि° — 9cd =(var.) 5. 92 25cd. — c) G3.4 प्रचरंति D1 एव, G4 इह, G5 च (for इव) — d) T G M3-5 तत्र तत्र, M1 2 राजस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म) T G1 2 5 विशा पते, G3 4 महीपते
10 a) K5 D10 आशु- (for च) — c) A few MSS प्रणष्ट° T2 G2 राजन्, G5 भूप (for ऽभूवन्) — d) K1 Ds 4 7.9 10 T G1 2 5 जनैर्वृते, B2 4 जनावृते (for नरै°)
11 b) D2.5 8 om प्र- A few MSS °कर्षण° T2 G2 प्रविवेश चतुर्भुज , M1 2 4 (inf lin as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युत° — c) S पाडर
12 a) N (K3 missing) कक्षा — b) K1 G4 °वेश्मनि
13 =(var) 5 92. 35 — a) D1 अभिगच्छति, Ds.4 9 अभ्यागते तु — b) K1 जनेश्वर , K4 B D (except D1 7 10) नराधिप (for नरे°). — c) D3 4 9 S (except G4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp) — d) Ds सुद्रायुत , T1 G1 5 जनेश्वर (for महा°)
14 a) T1 G1 5 शल्य (for कृप) — 14cd = 5 92 34cd.
15 a) D9 G4 ततो राजन्समासाद्य — b) B1 3 D1 T2 G2 जनाधिप, Ds.4 9 जनेश्वरं; D7 G3 मनस्विन (for यश°) — c) T1 G1 3 भीष्मं सपूजयामास, G4 स वार्ष्णेय सुवा-ग्भिस्त, G5 भीष्म द्रोणं कृप चैव — d) G4 राजान सप्रपूजनं
— After 15, S ins
395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त सपूज्य मधुसूदनम् ।
[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्)]
16 G3 om 16a-18b — a) D1 तेषां; G5 तेन (for तेषु) Dn1 D2 7 8 G4 °पूर्वां, G5 °पूर्वं (for °पूर्वीं) — b) K1 G4 प्रपूज्य, D1 G5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — c) K1 2 5 T2 G1 2 5 M1-4 Ca d समेयाय (Cap समी° as in text) — d) T2 प्रांजलिस् (for राजभिस्) K4 5 B D (except D1-4 7 9 10) सह (for तत्र)
17 G3 om 17 (cf v l 16) — ab) K4 B2 4 Dn Ds D5 6 सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीक) B1 3 D1-4 7-10 T2 G2 M2 च, T1 G1 5 त (for स) K1.2 5 D1 3.4.7 9 10 T2 G1 2 बाह्लिकं (for बाह्लीक) — d) K1 2 5 D1.9 S (G3 om) समेयाय; K4 B (except B1) Ds D2 5 समियाय, cf v l. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६

C. 5. 3127
B. 5. 89. 27
K. 5. 89. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

18 G3 om 18^{ab} (cf v.l. 16) — ^{a}) B3 T1 G1.3 तस्य (for तत्र) D3 असौ (for आसीद्) K1.2 D7 10 मज्जित, D1.2 (before corr) पूजित, S (G3 om.) भ्राजित, Ca ऊर्जित (as in text) K3 D2 (by corr) 5 6 8 सृष्ट, D1 श्रेष्ठ, Ca सृष्ट (as in text) — ^{c}) K1 (marg *sec m.*) आज्ञया (for शासनाद्) — ^{d}) T G1.2 5 तद् (for तत्र)

19 ^{ab}) K2 Dn1 D3 4 9 T1 om अपि K5 सु- (for अपि) K4 D3 4 9 जनार्दन, T2 G4 महात्मने — ^{c}) K1 2 5 D7 10 उपा(K2 5 °प)निन्युर्, B1.2 5 Ds D1.3 4 T G1 2 5 M3 5 उपाजह्रुर्

20 ^{a}) T1 G3 5 स (for तु) — ^{b}) D1 परिसरन्, D10 °चरन्, T1 G1 5 व्यवहरन्, T2 नृपवरान्, G2 उपहरन्, G3 उपचरन्, M1 2 अभिवदन्, M3-5 अपहस्रन्, Cs परिहसन् (as in text) — ^{c}) K (K3 missing) B4 Dn D1 3 4 7 9 10 Ca साद्यधिक, Cd सांबधक, Cs as in text.

21 K5 om 21^{cd} — ^{d}) K1 4 B Dn2 D6-8 10 निरक्रामद्, D1 परिक्रामद्

22 ^{b}) K5 कुरुसंसदि माधव-, M वदितु ता पितृष्वसा (M1 *sup lin* as in text)

23 K2 om 23^{c}-24^{d} — ^{d}) D3 4.9 अव° (for उप°) — After 23, B4 Dn ins 417* (cf v l 5 90 28), while D1 ins

396* या प्रीति पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K2 om 24 (cf v l 23) — ^{b}) D3.4.9 °कर्म° (for °धर्म°) — ^{d}) S (except G1 2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्)

25 ^{a}) T2 (by corr) प्रीयमाणस्तु D2 transp 25^{b} and 25^{d} — ^{b}) K4 5 B (except B2) D5-6 8 T G M2 विदुरो (for °षो) B2 Dn Ds D7 8 10 वृष्णिसत्तम , D1 बुद्धिमत्तर , M बुद्धिमत्तम — K5 om. 25^{c}-26^{d} — ^{c}) T1 G1 5 तु (for च) K2 D3.4 9 10 सदा, D2 तत (for तदा) K4 B Dn Ds D1 5 6 8 धर्मार्थनित्यस्य सत — ^{d}) K4 B D (except D1 3 4 7 9 10) गतरोषस्य

26 K5 om 26 (cf. v l 25) — ^{a}) D1 2 तस्सै, Ca तस्य (as in text) B2 D1 सुविस्तार — ^{c}) Ds सुहु , Ca क्षत्तु (as in text) D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट — ^{d}) B3 4 Dn2 D3 4 6-8 10 सर्वं, S यथा- (for सर्वं)

Colophon missing in K3, D1 om it — *Sub-parvan* K (K3 missing) B Dn Ds D2 5-8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 M हस्तिन(M3-5 om. it)पुरप्रवेश (G1 °वेशन) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 86, D6 82, D7 T G2 5 M1-3 5 90, G1 4 91, G3 M4 89 — *S'loka no* Dn 27, D3 26

88

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v l. 5 32 15)

1 ^{a}) Ds उपागम्य — K4 om 1^{c}-3^{b} — ^{c}) K1 2 5 B Dn Ds D1.2 5-8 10 स पूर्यां (for गोविन्द) D3 4.9 पितृष्वसुरगाराणि — ^{d}) Ds अभ्यागच्छत्, S सोऽभ्यगच्छत् D3 4 9 गोविंद सोऽभ्यगच्छत

८८

C. 5. 3123
B. 5. 90. 1
K. 5. 90. 1

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

---

2 K4 om 2 (cf v l 1) — ^{d}) K1.2 5 D10 पृथक (for पृथा) D6 G5 पार्थं, D1 G2 पुत्रान् (for पार्थान्). B Dn D2 5–8 स्मरंती तनयान्पृथा (D2 °यांस्तदा)

3 K4 om 3^{ab} (cf. v l 1) — ^{a}) K2 D1 सत्य° (for सत्त्व°) — ^{b}) D7 पुरुषोत्तम (for सह°) — ^{c}) D1 गोविंद (for वार्ष्णेयं) — ^{d}) K5 पार्थं (for बाष्प) K2 D1 आहरयत्, K5 आकारयत् K4 तथा; D3 4 9 तदा (for पृथा)

4 ^{b}) K2 5 D7 विशां पते (for युधां पतिम्) — ^{c}) D3 4 9 °पूर्णेंदु- (for °पूर्णेन)

5 ^{a}) D3 4 9 ये तु, T1 G M3 एते (for ये ते) K5 D10 एव — ^{c}) Dn1 D3 4 9 परस्परेण — ^{d}) K2 Dn1 D3 4 9 समेता° D1 G5 समतेजस°

6 K5 om 6^{ab} — ^{a}) D3.4 9 ध्वंसिनो; D7 10 वञ्चिता (for भ्रंशिता) — ^{b}) Dn1 D3 4 9 राज्यार्हा (for जना°) T G1 5 विजन (for निर्जनं) — ^{c}) K1.2 विगत°, K5 सत्यक्त°, T1 G1 5 निर्जित° — After 6, D1 3 4 9 read 10^{cd}

7 ^{a}) K4 D5 6 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) D3.4 9 सुख- प्रिये (for प्रियसुखे) K1 2 5 D7 8 10 त्यक्तप्रियसुखा° पार्था° — ^{b}) K (K3 missing) Dn2 D1.2 5–7 10 G3 5 रुदतीं

8 ^{c}) K5 ते वासिता वने तात — ^{d}) K (K3 missing) D1.3 4 7.9 10 व्याघ्रसिंहगजा(K4 D1 °समा)कुले, T1 G1 4 5 सिंहव्याघ्रसमा°

9 ^{a}) D7 T1 G1 M5 पुत्रा (for पित्रा) D1 च; M5 मे (for ते) K5 ते बलविहीना पुत्रा°. — ^{b}) M3 °पालिता — ^{c}) K1 5 D7 8 Ca अथ, K2 तु, K4 B Dn D5 D2 6.10 च (for स्व).

10 G4 om 10^{a}–11^{d} — ^{b}) K1 2 5 D2 4 7 9.10 M5 पणवैरपि, K4 B Dn D5 D1 2 5 6 8 वेणुनिःस्वनैः — D1.3 4.9 read 10^{cd} after 6 — ^{c}) D3.4 9 °बाध्यत, T1 G1 5 °बुध्यत

11 G4 om 11 (cf v l. 10) — ^{d}) D1 विबुध्यत, D3 4 9 विबो° K4 B1 D (except Dn1 D1 2 7 10) तदा, B1–3 5 पुरा (for सदा)

12 ^{b}) K1 5 D7 10 वीणावेणुनिनादिना; K2 D9 G2 वेणुवीणानिनादिना, G5 °वीणादिनैपुणैः — ^{c}) T1 G1 5 °मिश्रैश्च

13 K5 om 13^{a}–16^{d} — ^{a}) D1 रत्नवस्त्रैरल° — ^{b}) D1 द्विजास्तथा, D2 द्विजातय, S द्विजोत्तमान् (for द्विज°) — ^{c}) D3 गीतैर्, D9 वाग्भिर् K1 2 D3 4 7 9 मङ्गल- रूपाभि.

14 K5 om. 14 (cf. v l 13). — ^{a}) K2 D7 10

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४
ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
वन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९
राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

C. 5. 3153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

अर्चनैर् (for अर्चितैर्) — ^{b}) T G (except G3) विद्वद्भिर् D3 4 9 अपि यतिभि, D8 अविरचिता — ^{c}) D2 4 9 T2 G2 अबुध्यत

15 K5 om 15 (cf v l 13) — ^{a}) K4 transp ते and नूनं B D (except D1 2.4 7 9.10) शूरं च (D10 om ते शूर) (for ते नूनं) D1 निःस्वन (for निनद) — ^{b}) Dn1 D3 4 9 वने वने (for महा°) — ^{c}) K4 B Dn Ds D2 6 8 ते (for वै) D3 4 9 न स्वपति हि रात्र्यां च — ^{d}) N (except K3, K5 missing, K6 om) G1 न तदर्हा (for अत°)

16 K5 om 16 (cf v l 13) — ^{a}) D3 4 9 °शङ्ख निनादैश्च, S °मृदङ्गपणव (T1 G1.6 °टह) — ^{b}) K1 2 D7 10 शङ्खवेणुविमिश्रितैः, B3 °निनदनिःस्वनैः, D3 4 9 °वेण वनिःस्वनस्तथा, G4 5 शङ्खवेणुश्च(G6 °णोश्च)निःस्वनैः, M3-5 °दुन्दुभिनिःस्वनैः — ^{c}) D3 4 9 °निनादेन — M2 om (hapl) 16^d–17^a

17 M2 om 17^a (cf v l 16) — ^{a}) A few S MSS वन्दि° — ^{b}) D2.4 9 स्तुवद्भिर्य विबोधिता; M2 °रभिबोधिता — K6 om 17^{cd} — ^{c}) B Dn Ds D1 2 6–8 10 T2 महावनेष्वबो(T2 °बु)ध्यत; D3 4 9 °वने विबोध्यते, T1 G1 5 °वने ह्यबोध्यत — ^{d}) T1 G1 5 रवैस्तु, T2 G2-4 M रवैस्तु (for रुतेन) K2 वा, K4 B (except B3) Dn D2 4 9 च (for ते)

18 ^{a}) D2 धी°, G4 श्री° (for ह्री°) D5 सम° (for सत्य°) — ^{c}) K4 G4 कामक्रोधौ, T G6 रागद्वेषौ T2 G2 समौ (for वशे) — ^{d}) K6 B3 D2-4 9 सतां धर्म(K4 B3 D3 °र्मा)नुवर्तते

19 G3 om 19^b–21^a — ^{b}) A few MSS नाहुष° — G2 om 19^{cd}

20 G3 om. 20 (cf v l 19) — ^{a}) D3.4 9 सपुण्यानां (for पुरा°) — ^{b}) K1 2 5 D1 10 Ca d s वहति (for धत्ते) K1 2 5 D6 6 8 दुरुत्सहा, K4 कुरूद्वह (for दुरुद्वहा) D2-4 9 धुरं वहति दुर्वहां, S (G3 om) धुरं धुर्य इवोद्वहन्

21 G3 om 21^a (cf v l 19) — ^{a}) B3 सत्य° (for सर्व°) — 21^{ab} = (var) 5 34 81^{ab}

22 K6 om. 22 — ^{a}) D7 transp कुरु° and सर्वे° — ^{b}) D3 4 सर्वेषु, D7 T1 2 (inf lin) M धर्मज्ञ (M4 inf lin सर्वज्ञ) (for धर्मत) D2-4 7 9 T1 G1 5 श्रुत(D3 4 9 °ति)वित्तम — ^{c}) Hypermetric! D10 °बाहु (for °भुज) K1 2 B2 Dm प्रियदर्शी दीर्घबाहु, K4 B1 3–5 Dn D1 6–8 प्रियदर्शो (D1 °र्शी) दीर्घभुज, S सुदर्शनो दीर्घबाहु (G3 4 M2 5 °भुज)

23 ^{a}) Ds1 T1 G4 5 यस्य (for य स) K2 T2 °बलो (for °प्राणो) — ^{b}) K4 B D (except D7 10) महाबल (for वृको°) — K6 om 23^c–24^b — ^{c}) K4 B2 4 5 Dn Ds D6 6 8 सामर्ष (for अमर्षी) — ^{d}) D8 पाण्डवानां प्रियकर

24 K6 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) K2 B D (except Dn1 D7 10) G4 तु (for च) K4 कीचकस्यातिबलिन Ca d cite सज्ञाते (as in text) — ^{b}) T G1 2 5 निहता (for यो हन्ता) — ^{c}) D1 8 तु; D3.4.9 य, D7 हि (for च) Some MSS हिडम्बस्य

25 ^{b}) K4 B Dn Ds D6 6 8 मातरिश्वसम; D1 2

C. 5. 3153 B. 5. 90. 25 K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१
यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसम , T2 युवा वायुसम॰ Ca.d cite मरुत्पति. K4 B D (except D2-4 7 9 10) T2 G2 बले (for जवे) — ᵉ) D2 M8-8 कोपे (for क्रोधे)

26 K5 om 26ᵃ–27ᵇ. — ᵇ) M1 2 विनीय (for निधाय) D8 4 9 M4 परतप

27 K5 om 27ᵃᵇ (cf. v l. 26) — ᵃ) D8 जितात्मान (for महा॰) — ᵇ) K4 B Dn D8 D5-8 वरिष्ठम् (for बलौघम्) T2 (before corr) अतितेजस (for अमितौ॰) D1 बलघ्नसमतेजस — ᶜ) D32 S प्रदर्शने च, Ca ॰नेन (as in text) — K5 om 27ᶜ–28ᵇ

28 K5 om 28ᵃᵇ (cf. v l 27) — ᵇ) B4 Dn बली (for ऽच्युत) — ᶜ) K4 Dn1 D8 4 9 तुल्य॰, S (except M4) योसौ (for य स) Ca cites अवर (? for अर्जुन) — ᶠ) D8 अभीतेन, Ca अतीतेन (as in text)

29 ᵇ) D82 D8 4 9 G4 च (for य॰) — ᶜ) D1 8 4 9 इष्वस्त्रेण समो राज्ञः — ᵈ) D2 माधव, G4 चार्जुन. (for पाण्डव)

30 ᵃ) D8 4 9 T G (except G1) ॰सकाश. (for ॰सदृश) — ᵇ) K4 B D (except D2-4 7 9 10) महर्षिसदृशः, T G1 2 5 ब्रह्मर्षिप्रतिम.

31 K5 om. 31ᵃ–32ᵇ. — ᵃ) K1 2 (by corr) D82 D8 (by corr) G8 अधिराज्य, Ca d as in text. K4 G1 8 महादीप्त, G4 प्रशास्ति हि — ᵇ) K2 पाडवे, S पार्थिव (for प्रथित) — ᶜ) S (except M2) विक्रम्य (for वीर्येण) — After 31, S read 34ᵃᵇ (G1 5, the whole of 34)

32 K5 om 32ᵃᵇ (of v l 31) — ᵃᵇ) K4 B D (except D8 4 7 9 10) सर्वे (for घोर), and पांडवा (for कौरवा॰) — G8 om 32ᶜ–33ᵈ — ᶜ) T G (G8 om.) य॰ (for स) K5 सर्वेषा रथिना श्रेष्ठ — After 32, M reads 34ᶜᵈ, while N (except K1, K8 missing) ins

397* य गत्वाभिमुख॰ सख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L 2) K2 B8 D82 D8 अच्युत॰, K5 D1-4 9 उच्यते]

33 G8 om 33 (cf v l 32), K5 om 33-34, K1 om 33ᵃᵇ — ᵃ) K2 उपाश्रय , K4 आश्रय , Dn1 D8.4.9 चाश्रय॰, M8 4 वाश्रय (for अपाश्रयः) — ᶜ) D1.2 अपि (for एव)

34 K5 om 34 (cf v l 33). For sequence of S of v l 31, 32 — ᵇ) K4 B D (except D1.7) G4 ह्रीनिषेव D2 महाद्युति — ᶜ) D8 4 9 महास्त्र (for मृदुश्च) — After 34, T G1-3 5 read 38-41, followed by a *repetition* of 34

35 K5 om 35ᶜ–37ᵇ — ᵈ) T2 G2 धर्मात्मा कुशल॰ः G4 धर्मार्थसहित॰ D1 2 बली (for युवा)

37 K5 om 37ᵃᵇ (of v l 35) — ᵃ) K4 ज्येष्ठानुयायिन, B2-4 Dn D8-8 8 T1 G1 8 4 Cn ज्येष्ठोपचायिन (Dn1 D8 4 ॰रिण), D8 श्रेष्ठो॰, Ca as in text. Cd cites अपचायी K1 2 4 B8 D8 4 7 9 10 शूर, D2 नित्य; G8 4 M घोर (for वीर) — ᵇ) T1 G1 5 महामति (for युधा पतिम्) — ᶜ) M (except M1) शुश्रुषु — ᵈ) K2 च दास (for प्रचक्ष्व).

भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

38 K5 om 38 For sequence in T G1–3. 5, cf v.l. 34 — b) B (except B8) D (except D7 10) चैव (for कृष्ण)

39 For sequence in T G1–3. 5 cf. v.l 34 — b) K1. 2 5 D2 4. 7 9 °रथ (for °बल°) — c) K1. 2 5 D7 तु; D1 न; G2 च (for स) — d) B2 4 transp वत्स and मम D2. 4. 9 बालो, D7 पुत्रो (for वत्सो) K (K3 missing) B1 5 D2–4 7 9 10 सुखोचित (for सुखै°)

40 K5 om. 40a–41b For sequence in T G1–3 5 cf. v.l. 34. — c) T1 G1. 4 5 महाबाहु — d) T1 G1 प्रिय (for पुन)

41 K5 om 41ab (cf. v.l 40) For sequence in T G1–3. 5 cf. v.l. 34 — a) D5 D1 2 Ca °मघातजे काले, S °संवातज काल Cd s cite पक्ष्मसंघातज, Cap °संपातज — c) M2–5 transp न and लभामि K4 B D (except Dn1 D2 4 7 9 10) धृतिं (for सुख) — d) D5 पश्यता (for पश्य माम्)

42 a) N (except K1 2 4 D2 4 9, K3 missing) प्रियतरा — c) K4 5 B (except B3) D (except D1 2 7 10) T2 G2 4 रूप° (for शील°) — K2 om. (hapl.) 42d–44a — After 42, T G1 2 5 ins

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 K2 om 43 (cf. v.l. 42) — a) K1 5 D7 10 पितृलोकात्, K4 D3–5 9 S (except M1. 2) पुत्रलोकान्, C5 पुत्रलोकात् (as in text) K1 D1 भर्तृलोक, K5 B4 D2 7 10 Cn. 5 पतिलोक; G4 भर्तृलोकान् — c) D5 प्रियान्परित्यज्य सुतान् — d) K1 5 B2 D5 D1. 7 10 Cd अन्वरुध्यत, Dn D2 5 6 8 Cap अनुरुध्यते, D2. 4 9 उपपद्यते; T1 G1. 5 अन्ववर्तत, G3 अभ्यपद्यत, Ca अनुपद्यते

44 K5 om. 44ab, K2 om 44a (cf. v.l. 42) — b) K1 तु पूजिता, K2 समेधिता, D1. 2 (before corr) T G1–3 M (except M1) सुखैधिता, D3. 4 9 G4 5 सुखोचिता — c) S ईश्वरा D1 सा हि (for सर्व-)

45 b) K1. 2 D7 प्रतापिभि (for प्रहा°) — K4 om 45c–46d, K5 om 45c–49b — d) K2 D1 सुखभागिनी; D2 4 9 वसुधासमा (for दुःख°)

46 K4 5 om. 46 (cf v.l. 45) — a) S त्रयोदश, C5 चतुर्दश (as in text) B D (except D1–4 7 9 10) इद (for इम) — b) K1 2 Dn1 D1. 2 (m as in text) 3 4. 7 9 अपश्य (for नापश्य) S या न पश्याम्यरिंदम — c) K1 D1. 2 3 9 S (except G4 M1) पुत्रादिभि G4 परिधूना, M1 3 4 परिन्यूनां — d) G4 द्रौपदी °वादिनी

47 K5 om 47 (cf v l 45) — a) D2 4. 9 नून स्वकर्मभि° S शुक्रैर् (for पुण्यैर्) — b) S अश्नुवति स्त्रिय सुख — d) G5 om न T2 G2 दुःखम् (for सुखम्) K2 अश्नुते दुःखमुत्तम

48 K5 om 48 (cf v l 45) — a) B3. 4 Dn1 कृष्णायो, Ca d as in text K2 नाप्रियाण्याहतु कृष्णा, S न मे प्रिया द्रौपदेया (G4 न च मे द्रौपदेयाश्च) — K4 om 48b–49c — b) S न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ — c) B3 D1. 2 7 9 च (for वा) S न भीमसेनो न यमौ (G4 भीमसेनो न च यमौ) — d) K1. 2 D1–5 7–10 तां, Dn2 तदा, D5 या, T G2 3 5 M3–5 यदा, G4 न च (for यद्) D5 अपश्यत्, M अपश्यन् K1 D3. 4 8–10 M1 सभा गता

C. 5. 3179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

---

49 K1 om 49, K4 om. 49^abc, K5 om 49^ab (cf. v.l. 48, 45) — ^a) S अद्भुततर (T1 G1 3-5 °सं) (for दुःखतर) — ^b) D5 6 गत° (for भूत°) D1 तथाविध (for ततोऽधिकम्) B3 कृतपूर्वमरिंदम — ^c) K3 विवासस्थां, C3 नियत°; Cd ap निवा° (as in text) B Dn D3 D3m 5 6 8 Ca स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्, D3 यद्द्रौपदीं सभासस्था; D3 4 9 या द्रौपदीं चितयत्याः.

50 ^a) K4 Dn1 D3 D7 8 अनायिता, D1.3.4.9 आनीता ता — ^c) K5 Dn D3 D1 3.4 7-10 T G2 3 प्रेक्षत K3 प्रैक्षत कुरव सर्वे.

51 K5 om 51^a–61^b. — ^a) Dn1 D7 तथा, G3 अत्र (for तत्र) K1 एप; B3 वै, S मे (for एव). — ^c) T1 G1.4 सौमदत्ति°. — ^d) D3 निविष्टा (for निर्विण्णाः) K1 D1.2.7 10 G2 तदा (for तथा)

52 K5 om 52 (cf v l. 51) — ^a) K4 B D (except D1 7) सर्वेषां (for सर्वस्यां)

53 K5 om 53 (cf v l 51) — ^d) K1 2 D7 लोक (for लोकान्) T2 G2 आवृत्य (for विष्टभ्य) — After 53, T G1 2 5 read 56 followed by 55

54 K5 om 54 (cf. v l. 51) Before 54, N (K3 missing, K5 om) G1 3 5 ins वैश° उ° (resp वैश°). — ^a) T2 G2 सहृष्टा (for च हृष्टा) — T1 G1 5 *repeat* 54^cd after 88 — After 54, T2 G2 ins

399* जन्मप्रभृति संप्राप्त दुःख नानाविध बहु ।
अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K5 om. 55 (cf v l 51) T G1.2 5 transp 55 and 56, and read them after 53 — ^a) D2 (m as in text) तु, D6 हि, D7 च (for तत्) — ^b) K1 2 D1 2 (m as in text) T G1.2 5 M3 सुराजभिर्, D3 4 6 9 G4 कुरुराजैर् (for कुराजभिर्). — ^d) D2 कथ, C3 कच्चित् (as in text) D3 D2 Ca तेषा (for एषां) — After 55, D7 10 ins..

400* तत्र क्लेशतम मे स्यात्पुत्रै सह परंतप ।

56 K5 om 56 (cf v.l. 51) T G1.2 5 transp. 55 and 56, and read them after 53 — ^a) M मा (for मां) S (except T2 G2) transp यत् and कृष्णा. — ^b) K2 D3 G4 कुरुसंसदि — ^c) K2 परिक्षिप्ता; G4 परिधूना — ^d) K1 द्यकुशल, D2 3.6 8 न कुलज; T G (except G3) न कुलजा (for न कुशल)

57 K5 om 57 (cf. v l. 51). T1 G1 5 transp 57^ab and 57^cd — ^b) K1 D7 10 अपि, K2 तु; C3 च (as in text). — D5 om 57^cd, D6 om. (hapl.) 57^c–58^b — D1 reads 57^cd after 58 — ^d) K4 B D (except D1 2 7 8 10) अभिज्ञास्मि, T2 G2 आवासास्मि — ^f) B Dn D3 माधव (for केशव)

58 K5 om 58, D6.7 om. 58^ab (cf v.l 51, 57) — ^a) K1 2 D1 2 अस्मात्, K4 B Dn D3 D3 8 10 मे (for स्म) K1 क्लेश मत, K4 T2 G2.3 क्लेशकर, D2 क्लेशोदय., D10 क्लेशो मत (for क्लेशतम) K4 B Dn D3 D4.5 तत् (for मे) G3 अभूत् (for स्यात्). D1 4 9 तस्मात्कर्म शमो मे स्यात् — ^b) D1 सुतै सममरिंदम; D2 पुत्रैः सार्धमरिंदम — ^d) T2 G1 2 5 अत्र (for अद्य) K4 B4 Dn2 चतुर्दश, S त्रयोदश — After 58, D1 reads 57^cd

59 K5 om. 59 (cf v l 51) — ^a) T G1.2.4 सुदुःख, G5 सुखस्य, C3 सुख न (as in text). K4 B1.4 Dn2 D1 7.10 Cn न· (for न) G5 अद्य, C3 स्यात् (as in text). — ^b) T1 G4 इति, G5 दिवि, C3 यदि (as in text) — ^c) D3 ज्ञात्वासीत्, D3 4 9 यस्त्वासीत्

60 K5 om. 60 (cf v l 51) — ^a) K1 कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां) D1 M त्वा (for त्वां) — ^b) B1

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

C. 5. 3201 B. 5. 90. 71 K. 5. 90. 71

श्रियायुत; D1 श्रियान्वित — e) B3 D5 S तस्मात् (for अस्मात्) D8 हि मुक्त, S प्रमुक्तं (for विमुक्त) — e) B1.2.3 शक्य, B4 T G1 2 3 M3.4 शक्ता (for शक्याः) D1 पर जेतु, S (except G3-5 M3) परे जेतु (for परा°) — f) K4 B3 4 Dn Ds D5 6 8 सर्वं, D3.4 9 सत्य (for सत्त्वं) S तेषां (for ह्येषां) K4 B D (except D1 3.4 7 9.10) M4 (inf lin) °विध (for °गतम्)

61 K5 om 61ab (cf v l 51) — a) T1 G4 5 च (for तु) S C3 गर्हामि (for गर्हेयं) — b) K2 D1 2 न त्वां नापि सुयोधन — K5 om (hapl.) 61d–62e — d) B4 Dn2 D5 8 Cn वृत्तैः, D6 दृष्टैः, Cnp 8 धूर्तैः (as in text) D3 4.9 10 धनं धूर्तैरिवार्पित ※Nīl. धूर्तैरिवेत्यपपाठः ।※

62 K5 om 62abc (cf. v.l 61) — a) T1 G1 पिता (for बाला) T2 G2 आत्मक, Ca आर्यक° (as in text) — b) D7 क्रोशन्तीं (for क्रीडन्तीं) Some MSS °हस्तिका — 62cd=(var) 1 104 3cd — e) K2 4 B1 3.5 Ds D3–5 7 9.10 अददत्, B3 4 Dn1 D6 अदात्, Dn2 आदात्, D1 आददात् — d) M सख्यु° (for सख्ये)

63 a) K2 T2 G2 अपि, D1.3 4 Ca वि° (for च) — b) G1.5 श्वशुराणां परतप — e) D2 5 6 8 अत्यत (for अत्यन्त) — K5 om (hapl.) 63d–67e

64 K5 om. 64 (cf v l 63) — a) N (except Ds2 D1, K3 missing, K5 om) G4 मा (for मा) K2 स्वस्था, Dn1 D3.4 9 तर्कि, D2 (before corr) S पूर्वं (for नक्त) — 64cd=5 135 4ab — c) K1.2 D8 9 पृथिवी° — d) K1 2 D10 यशामा च (for °श्चास्य) D3 4 9 दिशा (for दिवं) S दिवि (M °व) स्पृक्चास्य वै यश

65 =(var) 5 135 4cd, 5cd — K5 om. 65 (cf. v.l. 63) — a) D1 जित्वा (for हत्वा) D3.4 9 G4 शत्रून् (for कुरून्) K1 D8 G4 राजमध्ये, K4 B Dn D3–7 10 Ca महाजन्ये, D5 महायज्ञे, T1 2 (inf lin) G1 3 स सग्रामे, T2 G2 राजमेधे (for ग्राम°) K2 D2 हत्वा कुरूश्च सग्रामे

66 =(var) 5 135 8 — K5 om 66 (cf v.l. 63) — a) D5 ता°, Ca तां (as in text) D5 नाभ्यसूयामि, M3–5 अभ्यसूयानि, Ca. 8 as in text — b) D3 4 9 नैव (for नमो) — c) T2 G2 तुभ्य (for नित्य) T1 कृष्णाय धर्मप्रभवे — d) D5 T1 धारयते

67 =5 135 7 — K5 om. 67abc (cf v.l 63) — b) K4 B D (except D7 10) यथा वागभ्यभाषत

68 K5 om 68a–69b — a) D5 मे, D1 G5 मा (for मां) — b) K1 4 B Dn Ds D3 4 7 G2 4 Ca वैरता D5 6 8 राज्यनाशो न वैरता — c) K2 दघते, K4 B1 3.4 Dn T G दहति, B2 5 Ds D2 5 6 दघति, D3.4 9 बाधते (for भवति) — d) K1 D6 10 T2 G1.2 M विनाभव; K2 विनाकृता

69 K5 om 69ab (cf v l 68) — a) B1 3 S सा (for या) — K5 transp 69cd and 70ab

70 a) K2 4 B D (except D1 7 10) C3 इत, G4 इम (for इद) S त्रयोदश (for चतुर्दश) — b) D3 4 9 या न पश्ये युधिष्ठिर — K2 om 70cd — d) M3–5 त्वा (for त)

71 a) K2 जीवता सप्रनष्टाना, K4 D2 5 6 8 जीव°

C. 5. 3201
B. 5. 90. 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशाप्नन॰, Ds3 D1 जीवनाशे प्रन॰, D7 M जीवनाशप्रन॰. A few MSS प्रणष्टाना — d) D1 अह तेपा जनार्दन

72 K5 om 72a–74b — c) K1 गीयते, G4 नियत (for हीयते) — d) B3 मा च पुत्रक तत्कृथा , T1 G1 2 5 मा मा (T1 G1 स) पुत्र वृथा कृथा .

73 K5 om 73 (cf v l 72) — a) T1 G1 परश्रिया, M पराश्रयात् — b) G2 यावज्जीव, G5 याह जीवे (for या जीवामि) K4 B D (except D7.10) या जीवति धिगस्तु ता — c) T1 G4.5 वृत्ते K4 B D (except D7) कार्पण्य(D1 कृपालो)लब्धाया

74 =(var) 5 135 9abcd. — K5 om. 74ab (of v.l 72) — a) K2 T G (except G3) M5 अतो (for अथो) — b) K1 D1 10 उक्तो हि, B2 4 D5 D2(before corr) 3 4 7 9 Ca उद्युक्त. K1 B4 D5 D1 7 10 वृकोदर 74cd = 5. 157 7a, 5d

75 a) K1.5 D7 9 अस्मिश्चित्, S तस्मिंश्चेत् — b) Dn Ca मिथ्या, T G (except G3) M1(inf lin. as in text) 2 कार्यं, M3–5 काल (for कालो). K5 D6 10 T1 वा, Dn Ca च, G5 य. (for वो). K2 विक्रमिष्यति; M1(inf lin as in text) 3–5 अतिक्रमिष्यते; Ca d s as in text D1 कालो व्यतिक्रमिष्यति — K5 om 75c–89d — d) B3 D5 D7 मा नृशस, Cd स्वनृशस, Cs अनृशस; Ca सुनृशस (as in text) G5 सदृश सकरिष्यथ

76 K5 om. 76 (of v l. 75) — a) T1 G1 3 M तु (for च) K1 D1 (m as in text) 7.10 समायुक्तान्, K3 समायुक्ता॰, D6 च वो शक्ता., T2 G2.5 तु ये युक्ता ; G3 च वो युक्ता , G4 समायुक्तं (for च यो युक्तान्) — c) K1 D1 7 10 समतिक्राते (for समनु॰) — d) B1 Dn जीवन (for जीवित)

77 =(var.) 5 135 13. — K5 om 77 (of v l 75) — b) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T2 G2 व्यवस्थितौ) — c) K1 S (except M1) जितान् (for अर्जितान्) S (except G4 M2) लोकान् (for भोगान्) — d) K1.2.4 D1–4 9 वृणीध्व, B3 वृणुध्व; G3 M (except M2) वृणीतां, G5 वृणीया॰

78 = 5. 135 14. — K5 om 78 (cf. v.l. 75). — a) G3 4 अभि॰ (for अधि॰) G4 om. हि

79 =(var) 5 135 19 — K5 om. 79 (of v.l. 75). — c) T1 G5 वीर

80 =(var) 5 135 20 — K5 om 80 (cf. v.l. 75) — a) K1 2 B2 4 D3.4 7 9 10 तवात्यर्थं — b) K4 B1 3 5 Dn2 क्रुद्धौ तौ तु, B2 4 Dn1 D5 D1.2 3 6 8 सक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K2 D10 M1 (inf lin as in text) यमातकौ — d) G3 M तथा लोकान् (for देवानपि) T G (except G4) पराभव (for परां गतिम्).

81 =(var.) 5 135 21abcd. — K5 om. 81 (of. v l 75) — a) S तयोश्चैव तदा(M ॰द)ज्ञात — b) D1.2 S (except T2 G3) समागता. K1 2 D5 D7 यत्तां (K3 ॰त्र) कृष्णा सभा(K2 ॰भा)गता

82 K5 om 82 (of v l 75). — b) K1 D5 10 T1 G1 M1 अभ्यगर्जत्, K4 D2(by corr.) 5–7 ॰गर्हद्; C5 अत्यगच्छत्; Ca d as in text K2 यशस्विन, S सभागत (for मन॰).

83 K5 om 83 (cf. v l 75) — c) = 5 135. 9c

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ८३
न दुःख राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८४
यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ८९
का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४

C. 5 3225
B. 5 90 95
K. 5. 90. 95

G_2 M (except M_8) समामज्य — ^{f}) B_4 $D_{1\,2\,3}$ शत्रुकर्षण — After 83, M_{3-5} ins

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुख लभेत् ।

84 =(var) 5 135 16 — K_5 om 84 (cf v l. 75) — ^{b}) D_3 $M_{1\,2}$ तु (for च) $K_{1.2}$ T $G_{1\,2\,5}$ M_{3-5} धूत (for धूते) — ^{c}) K_4 B_4 Dn $D_{2\,10}$ तु (for च). — ^{d}) $D_{2\,5\,8}$ दुःखकारक K_2 T_2 $G_{2\,4}$ न मे दुःखस्य कारक — After 84, T_1 G_4 ins

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ।
[Posterior half = 84^{d}]

85 =(var) 5 135 17 — K_5 om 85 (cf v l. 75) — ^{a}) K_1 $D_{2\,4\,7\,9}$ G_3 यत्र, K_2 यत्तद्; $D_{1\,3}$ यस्स (for यत्तु) — ^{b}) Dn_1 T G_{1-4} $M_{1.2}$ सभा- (for सभां) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1-4\,7\,9\,10}$) किं नु दुःखतर तत

86 = 5 135 18 — K_5 om 86 (cf. v l 75) — ^{c}) K_4 B (except B_3) D (except D_1) T $G_{1\,2\,5}$ अम्य° (for अध्य°) — After 86, G_3 ins

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्व नाथो मधुसूदन ।,
which is followed by a *repetition* of 54^{cd} (see below)

87 K_5 om 87 (cf. v l 75), G_6 om 87–88 — ^{d}) K_2 G_2 महाबल

88 K_5 G_5 om 88 (cf v l 75, 87) — ^{b}) K_1 $D_{7\,10}$ T_2 (by corr) सहामि, K_4 B Dn D_8 $D_{6-8\,9}$ सहेय; T_1 G_1 सहे हि (for सहेऽद्य) — ^{d}) G_4 विजये चापराजिते — 54^{cd} is *repeated* in T_1 G_1 after 88, in G_6 (which om 87–88) after 403* T_1 $G_{1.3}$ ins an addl colophon (*adhy no* 91) after the *repetition* of 54^{cd}, D_1 T_2 G_3, after 88

89 K_5 om 89^{ab} (cf v l. 75) Before 89, all MSS ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) T_1 $G_{1\,5}$ तां समाश्वासयामास — ^{b}) T $G_{1\,2}$ M_8 पुत्रादिभिर् Dn_1 D_7 परि° (for अभि°) D_3 पुत्रक्लेशपरिप्लुता, T_2m °दर्शन- लोलुपां — ^{cd}) $K_{1\,2\,3}$ $D_{1\,3}$ पृथा पार्थसखा शौरि शोचतीं स्वा पितृष्वसा S पृथां पार्थसखो हरि (for ^{d})

90 Before 90, K_1 G_2 ins भगवानु° (G_2 om उ°), K_3 श्रीकृष्ण उ°; K_4 B D T_1 $G_{1\,5}$ M वासुदेव उ° (the S MSS om उ°), T_2 G_4 श्रीभगवान् — ^{a}) $K_{2\,4}$ B Dn $D_{2-4\,6}$ T_2 $G_{1.2}$ तु (for नु) G_4 लोके (for त्वादृग्) — ^{b}) G_4 त्वादृशा (for लोकेषु) G_5 M अपि (for अस्ति) $K_{1\,3}$ D_7 लोकेष्वपि हि विद्यते — ^{d}) A few MSS अज°

91 =(var) 5 132 14 — ^{a}) K_3 B_4 Dn $D_{6\,9}$ G_5 भवति (for °ती) — ^{c}) T_1 $G_{3\,5}$ M ईश्वरा; T_2 (*inf lin* as in text) G_2 सेश्वरी — ^{d}) S (except G_5) समभि° (for परम°)

92 ^{a}) K_4 $B_{3.5}$ D (except $D_{1-4\,7\,9}$) स्व (for च) — ^{c}) $K_{2\,4}$ $B_{1.2\,3}$ Dn_2 D_5 D_7 महाप्रज्ञे

93 ^{a}) K_2 B_4 Dn $D_{6\,4\,9}$ T_1 निद्रातद्रे, G (except G_1) निद्रां तद्रीं — ^{d}) K_1 $D_{7\,10}$ transp नित्य and वीरा K_2 $D_{2\,4\,9}$ धीरा, M_1(*inf lin*) $_2$ प्राप्ता; M_1(orig) $_{3-5}$ पार्थो (for वीरा) D_8 T_2 (before corr) G_2 C_8 सुखंवधिता, G_4 सुखोचिता (for सुखे रता) K_3 B_4 Dn D_{82} नित्य वीरसुखे रता

94 K_6 om 94–97. — ^{a}) $D_{2\,4\,9}$ वीरा (for पार्था)

अन्ते धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९
यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— b) K1.4 D10 धीर(K4 °रा°)सुखे रता°; K2 धीराः सुखोचिताः; G1 धीराः सुखप्रियाः; G4 धीरा महाबला°; M1(*inf. lin.*).2 धीरसुखप्रिया° — D6 om (hapl) 94c–95b. — c) Dn2 न तु; D1 ते न (by transp.). K2 कुर्वंति; T2 G2 जीवेयुः. — d) G4 सुताश्रय; M1.2 महारथाः (for महाबला.).

95 K3 om. 95; D6 om. 95ab (cf v l. 94). — a) K2 B (except B1) D2 धीरा°; Ca d.s धीराः (as in text). — c) D7 M3.4 उत्तमाः; Ca as in text — d) S भोगांश्चातीत(M °श्चातीत)मानुषान्.

96 K3 om. 96 (cf. v.l. 94). K1.2 D1–4.7.9.10 transp. 96ab and 96cd. — a) K1.2 B2 D2.7.10 G4 धीरा (for धीरा). — b) D3.4.9 तत्र; D7 च (for ते). — c) K1 D7 T2 G2 अंतः प्राप्तिं; D2 अत प्राप्य; Cd अन्त° (as in text). D3 S सुखं प्रा(G3.5 M पा)हुर् (for सुखामाहुर्). — d) K1.2.4 B1 Dn D2–4.6.8–10 G1 M3.4(*inf. lin.*).5 मध्ययोः (for अन्तयोः) D1 दुःखमंतरमध्ययोः.

97 K3 om. 97 (cf. v.l. 94); T2 om. 97c–98b. — a) Hypermetric! S (T2 om.) अभिवादयंते. — c) K2 वै; D1.2 T1 G ते; M चैव (for च). K1 D7.8.10 आत्मानमपि कुशलं.

98 T2 om. 98ab (cf. v.l. 97). — cd) K3 ईशानः (for ईश्वरान्), and श्रियाभिवृतान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, K1.4 D3.4.8.9 S ins वैश° उ° (S om. उ°). — K3 om. 99c–103d. — c) Dn D1.8 T G (except G3) पुत्रादिभिः. D3.4.9 अभिध्वस्ता.; T2 G1.2 परिध्वस्ता

100 K3 om 100 (cf v l 99) Before 100, all MSS ins कुन्त्युवाच (resp कुन्ती) — b) K1.2 D1–3.7.9.10 पुरुषोत्तम (for मधु°).

101 K3 om. 101 (cf v.l. 99) — b) K1.2 सुनिकृत्या (for अनि°) — c) K1.2 हि (for अस्मि) — d) B2 S (except G1) सत्व°, D3.4.9 सम° (for सत्य°).

102 K3 om 102 (cf v l 99) — a) B1 D (except Dn D10) व्यवस्थाया°; G3–5 व्यवसाय; Ca.d as in text Cs cites व्यवस्था K2 D6 स्वमित्रेषु; D1.4 स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca d cite मित्रेषु T G1.2 M व्यवसायस्य मित्रेषु — d) K1 त्वं च सत्य; G1 सत्य तत (for त्वं सत्य त्वं)

103 a) K3 भ्राता; D1 S धाता; D3.4.9 धाम (for त्राता) K1 महद्धर्म°, G4 परं ब्रह्म. — b) D1 सत्यं; D3.4.9 धर्म° (for सर्वं) D3.4.9 प्रतिष्ठित°. — M3–5 (which om. 103cd) ins 404* after 103ab — c) D2 T1 G1 एवं तत्; D3.4 चैतत् (for एवैतत्) K3 यथैव गच्छेत्तत्तथैव, D7.10 यथैवात्थ तत्तथैव — d) K1.2.3 नित्यं (for सत्यं). S (M3–5 om) सर्वमेव भविष्यति — S ins after 103 (M3–5, after 103ab)

404* कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।
सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभावं बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 =(var.) 5. 89. 1 — Before 104, most MSS ins. वैशं° उ° (resp वैशं°) — G1 om 104,

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८
तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९
तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।

C. 5 3246
B 5. 91 11
K. 5. 91. 12

— a) D3.4 9 स (for च) B1 3 6 D1 2 T G2–5 M1 2 5 हृपीकेश (for च गोविन्द) K1 3 B2 D7 M3 4 पृथामामन्त्र्य गोविंद — b) K1 2 D2–6 8 9 T G2–5 M1 2 चापि (for चाभि) — c) K3 S (G1 om) दुर्योधनगृह शौरि — d) K1 D1.3 4 7 9 10 °गृह (for °गृहान) K5 T2 G2 अभ्यगच्छदरिंदम, T1 G3 4 M प्रातिष्ठत महाद्युति.

Colophon missing in K3, K5 D2 5 6 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D3 D1 7 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 कुन्त्याश्वासन; T1 कुंतीवासुदेवसंवाद, G1 वासुदेवकुंतीसंवाद, G3 कृष्णकुंतीसंवाद, M कुंतीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D7 81, T G2 4 5 92, G1 93, G3 M4 90, M1–3 5 91 — *S'loka no* Dn 104, D3 107

89

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l. 5 32 15)

1 K3 D7 10 om 1 D2 5 6 G2 om the ref — a) T2 G2 तामामन्त्र्य हृपीकेश — b) B Dn D3 D1 5 6 M3–5 चाभि॰ (for चापि) — d) T2 G2 प्रातिष्ठत महाद्युति — Cf v l 5 88 103

2 After 2ab, N (K3 missing) ins

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— c) K5 तिस्र, D1 तत्र (for तस्य) K1.2 D (except D1 3 4 6) कक्षा (for कक्ष्या) S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत् — d) T G1–3 5 M अथ (for तिस्रो) G3 5 निवेदित (for अवारित) K3 G4 द्वारस्थैरभि(G4 °नि)वारित

3 b) Dn1 D4 8 उत्थित (for उच्छ्रितम्) — d) K1 2 °मना (for °यशा)

4 b) D3 D3 4 9 T G1 2 M1 2 चापि संवृ(T1 G1 °धि)त; D2 संवृत गृहे; G4 परिवारित (for चाभि°) — c) B (except B3) धृतराष्ट्र T2 G2 3 5 M1 2 महाबाहु

5 K5 T2 om. 5a–6b — b) K3 शकुनिं च महाबल

6 K5 T2 om 6ab (cf v l 5) — b) K2 S (except G3 5, T2 om) °मना (for °यशा)

7 K3 om 7–9 — b) K2 4 माधव (for केशव) S सामात्येन परंतप — c) K1 2 D3 D7 10 सह (for तत्र)

8 K5 om 8 (cf v l 7) — a) K2 तस्य; G3 5 तत (for तत्र) D2 4 9 जांबूनदमये — b) D3 सुमनोहर, D10 समुपस्कृत (for सुपरि°) D2 4 9 पर्यंके सुपरिष्कृते — c) D2 4 9 °स्तीर्णे — d) Dn1 समुपाविशद्; D3 4 9 ह्यभ्युपा° S आविवेश गदाग्रज

9 K5 om 9 (cf v l 7) — ab) K1 2 D3 S (except M1 2) तस्मै (for तस्मिन्) K1 4 B Dn D3 D5–8 10 अप्युदकं च, D2 उदकं च, D3 4 9 उपाहृत्य K2 D2 महात्मने (for जना°) T2 G2 उपहृत्याथ चक्रिणे — d) K1 2 Dn1 D2–4 7–10 T1 G1 4 गृह (for गृहान्) D6 8 स (for च) — After 9, K4 D2 5 8 S ins

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
[(L. 2) K4 D3 M धृत° (for धार्त°).]

न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११
ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६
अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७
कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९
कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०
न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणो नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१
वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

---

11 After 11c, T2 G2 ins
407* नाभ्यनन्दज्जनार्दन ।
पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्त्रयत् ।
अगृह्यमाणे प्यर्थमानोऽपि
— d) Dn1 D1 4 7 8 10 नाभ्यनन्दत केशव
12 a) K4 अथ दुर्योधनो राजा — b) N कुरु° (for राज°) — d) K1 2 4 D2 4 केवल (for कौरव)
13 b) K1 3 रौप्यमाणि (for वासांसि) T1 G1 चित्राणि (for शय°) D4 6 8 शयनानि मृदूनि च — c) D1 4 5 न भुक्तस्त्व महाबाहो — d) K1 नाभुक्ता (sic), K2 नाभुक्त, T1 G1 M1 2 नाभुक्तथा, T2 G2 नाभुंज ; G3 5 M3-5 न भुंक्षे ; G4 नाहंथा (for नाग्रही) K3 नाग्रहीदानि जना°, B1 नाग्रहीर्मधुसूदन ; D5 6 8 अस्माकं तु जना°.
14 a) K4 B Dn D5 D1-4 8 T1 G1 3 ददत्, K3 अददन्, D2 G2 5 अददा ; T2 G2 M ददन् D5 D1 6 8 सदा, Ca d as in text.
15 a) D4 D7 माधव, T2 G2 तत्त्वेन (for गोविन्द) T2 G2 गोविंद (for धर्मार्थौ) — b) D1 4 8 तत्त्व च (for तत्त्वेन) T2 G2 धर्मार्थौ वेत्थ केशव — d) K4 श्रोतुं तत्र जनार्दन
16 Before 16, K2 B1 Dn D1 4 5 6 S (except T2) ins वैश° उ° (resp धन°) — a) K1 2 श्रुत्वैतत्तस्य गोविन्द — b) K3 जनाधिपं (for महा°) — c) N (except B1 2 3, K3 missing) उपन्मे(D1 चर्पामे)घस्वन° (P1°3) स्वनि Ca d s cite घोघ
17 a) K4 B (except B3) Dn D4 5 10 अनम्बु°, D1 D2 4 T G1 4 M अनम्बु°, D2 Cnp अनन्त°; G1 अर्थवत्°; Ca d s rp अनम्बु° (as in text) B3 D2 अत्यग्र, D1 4 7 9 अत्यग्र, S (except G1) अग्रस्त; Ca d s as in text — b) D3 अनकुलं, Ca d असकुल (as in text) — d) K2 S अप्रतीत, D1 ईदृश, Ca उत्तम (as in text)
18 K4 om 18c-19b, G4 om. 18ab Before 18, K1 D2-6 8 9 ins भगवानुवाच (D2 with prefixed श्री) — ab) M1 2 read गृह्णते (for भुञ्जते), भुजति (for गृह्णन्ति); and transp दूता and पूजा K2 B1 2 Dn1 n2 (by corr) D3 D4 6 8 M3-5 ह (for हि) — K3 om 18c-21b — c) K2 B1 2 Dn D1 4 5 G1 सहामात्य; D2 सभामध्ये — d) B1 2 Dn D1 4 मन र्चिष्यसि, D9 अर्चयि°; G3 पूजयि° (for त्वमर्चि°) K2 D1 मानद (for भारत)
19 K3 om 19, K4 om 19ab (cf. v.l 18) Before 19, K1 D2 4 8 9 ins वैश° उ°. — d) S °पत्तुम् (for °पत्तुम्)
20 K3 om 20 (cf v l 18). — a) D1 2 3 वा (for the first च), and K2 D2 10 वा (for the second च) — b) D4 6 8 transp त्वां and वयं — d) K4 B D (except D1 2) दाशार्ह (for गोविन्द) G1-3 M तु (for च)
21 K3 om 21ab (cf. v l 18) — a) D1 T1 G1 2 3 एतत् (for तत्) K2 S (except G1 M1 2) विद्म (for विद्मो) — b) K2 S यस्मात्; D1 कस्मात् (for यस्मिन्) — c) K1 2 3 T1 G1 प्रीयमाण (for °माणो) — d) K1 नाभुक्था ; K2 न भोक्ता; K4 नाभुङ्क्थ; D1 नाभुक्था (sic), D2 (before corr.) नाभुंक्षे; D4 न भुक्त (for नामंस्था) S न भुक्तोऽसि पार्थिव
22 b) B2 नास्ति (for न च). K3 न च गोवि°

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ २५
अकस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सते ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।　　C. 5. 3270 B. 5. 91. 34 K. 5. 91. 36

विग्रह — K5 om 22^{c}–23^{b} — ^{d}) K1.4 B1.3 4 D1–4 8 9 T1 G1.3 अर्हसि

23 B4 om. 23–25, K5 om 23^{ab} (cf. v l. 22). Before 23, K1 Dn2 D3.4 9 ins वैश° उ°

24 =(var) 5 49 15 Cf 5 81 34, 178 11 — B4 om. 24 (cf. v l 23) Before 24, K1 2 D2 4 9 G2 3 ins भगवानुवाच (K2 G2 3 [om उ°] with prefixed श्री) — ^{a}) S नाहकारान्न (for नाह कामान्न) Ca.d s cite कामान् — ^{b}) S क्रोधात्, Ca द्वेषात् (as in text) — ^{c}) D2 बुद्धिमोहात्, Ca हेतु° (as in text) Ca लाभात्, Cs ap as in text — After 23, K5 D10 ins

408* पूजा कृता प्रीयमाणो को विद्वास्त्यक्तुमर्हति ।

25 B4 om. 25 (cf v l 23) — ^{a}) K5 D2–4 9 प्रीतिभोज्या(D9 °तोष्या)नि चान्नानि, M4 सप्रीय भोज्यान्यन्नानि — ^{b}) D5 D1 T1 G1 ह्यापद्भो°, G4 चापद्भो° — ^{c}) K2 न प्रीयसे, D5 6.8 त्व प्रीयसे (for संप्री°) K5 नास्मासि प्रीयसे राजन् — ^{d}) K4 6 न वा; G4 नैव (for न च) K1 B D (except D3 4) एव, T1 हि (for अपि) — After 25, K6 (om line 1) G3 5 ins 409*

26 D2.4 6 om 26 — ^{a}) K1.4 5 B1.3 4 Dn D5 D2 6 7–10 द्वेष्टि वै, K3 B2 5 D1 Ca द्वेक्षि च (for द्विषसे) — ^{d})=5 88 92^{b}

27 ^{c}) S (except G2) स्थितान् °वेयान् — ^{d}) K1 2 त(K2 क)स्मात्कि वक्तुमर्हसि, T1 G1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति, T2 G2 न कस्माद्द्वेष्टुमर्हसि, G3 5 कस्मात्त्व द्वेष्टुमिच्छसि

28 ^{ab})=(var) 3 13 38^{cd} — ^{a}) D3 एकतां, G1 ऐकाथ्यं (for ऐकात्म्य) K5 एकात्मान, D4 9 एकात्मता, T2 (after corr) एकार्यता (for ऐकात्म्य मा) K1.3 D1 3 G1 2 आगत (for मा गत) T2 (before corr) ऐकात्म्यमागतं विद्धि

29 ^{b}) K4 5 B (except B3) Dn D5 D8–10 Ca d वि(D5 8 हि)रुत्सति, T2 G2 4 5 विचिकित्सते D2 यो मोहाद्वर्तते भृशं

30 ^{a}) K5 ज्ञात्वा, T2 G2 हित्वा, G3–5 M जानन् (for ज्ञातीन्) T1 G1 य॰ कल्याणमजानन्वै — ^{b}) K1.2 3 द्वेषात्, D2 4.9 S दोषान् (for मोहात्) K1 B2 D5 D1.10 नोत, K2 तात, K5 नाति, D3 नैतत्, D3.4 9 नैव, S एव (for लोभाद्) — ^{c}) S om (the initial) स — ^{d}) =(var) 4 4 32^{d} K3 D1 श्रिये, K4 D5 T1 G2 3 5 M श्रिया, B D5 D8 9 G1 श्रियां; D3 G4 श्रिय (for श्रियम्)

31 K5 om 31 — ^{b}) K2 D5 T2 G4 5 प्रियान् (for अप्रियान्) — K4 D2 6 8 T G1 2 4 ins after 31 K6 (om line 1) G3.5, after 25 Dn1, after 32 D8, after 32^{ab}

409* द्विषदन्न न भोक्तव्य द्विषन्त नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवा ।

32 ^{a}) B D (except D1–4 7 9) G4 न भोक्तव्य (for अभो°) — ^{b}) K1 D2 °भिसंधित — D8 ins 409* after 32^{ab} — ^{d}) D7 10 निश्चिता (for धीयते) G3 5 M (except M1) मन (for मति) — Dn1 ins 409* after 32

33 G3 om. 33–34, D5 om 33^{ab} Before 33, K4 T2 G2 4 5 ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) T2

C. 5. 3270 B. 5. 91. 34 K. 5. 91. 35

निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf. lin.* as in text) G3 क्रुद्धो (for शुभ्राद्)

34 G3 om 34 (cf v l 33), G4 om 34^ab^. — ^a^) Dn1 D8 9 निर्ययौ — ^c^) T G1 2.3 M3-5 निवासाय; Ca.d निवे° (as in text)

35 D1 om 35^a^–37^b^ — ^ab^) D8 6 9 T G1 2 3 अन्व° (for अभ्य°) K3 transp द्रोण° and भीष्म K2 B2 T2 G5 च (for अथ) — ^d^) K1 3 G3 5 M गृहेतिथिं; T G1 गृहातिथिं, G4 अतिथिं प्रियं (for गृहे स्थितम्)

36 D1 om 36 (cf v l 35) — ^a^) S (except G1) अनु° (for अभि°) D10 सर्व (for तत्र) B Dn D5 D6 8 त ऊचुर्माधव वीर — K5 om 36^c^–37^b^ — ^c^) K1 2 B3 4 Dn1 D5 D3 8 6.8 निवेदयाम — ^d^) K1 D5.6 8 स्व°, D6 च; D7 वै (for ते) K3 transp. गृहान् and वय D8 4 9 सरत्न च गृह वय

37 K5 D1 om. 37^ab^ (cf v l. 35, 36) — ^a^) S °बाहुः (for °तेजा) — ^b^) G3 5 पार्थिवान् (for कौर°). — ^d^) K5 स्वानि वेश्मानि भूमिपा° — After 37, T2 G2 ins

410* न नीतिरसत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमा ।
दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ता° कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययु° ।

38 K5 om 38 — ^a^) D1 2 गते° (for याते°) T1 G1 यातेषु तेषु क्षत्ता तु — ^d^) T G M1 (*inf lin.*) उपस्थिते° (G3 5 °त; M1 °त) (for प्रयत्नवान्)

39 ^a^) T1 G1 तत्र; T2 G2 3 5 M (except M1) अथ (for तत°) — ^b^)=41^d^. K5 गुणवति च केशवं. — ^c^) S अमेयानि (for अनेकानि)

40 ^c^) G2.4 M अददात् (for ददौ) — ^d^) K5 Dn प्रथम (for परम°) — After 40, K4 S (G2 om hapl from the posterior half of line 1 up to 41^c^) ins.°

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य परासने ।
शुचि सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।
श्रद्धया परया युक्त इद वचनमब्रवीत् ।
सम्प्रमेस्तुष्य गोविन्द एतन्न परम धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।

[(L 1) T1 G (except G2) द्विजाग्र्येषु (for द्विजे°) T G1 2 4 निषण्णेषु T2 G2 आसनेषु च (for परा°) — (L. 3) T1 G1 विदुर° श्रद्धया युक्त° (for the prior half)] — T1 (marg *sec m*) cont

412* उदारस्य तृण वित्त शूरस्य मरण तृणम् ।
विरक्तस्य तृण नारी नि स्पृहस्य तृण जगत् ।

41 G3 om 41^a^ (cf v l 40) — ^b^) S निषण्ण परमासने — ^d^)=39^b^. — After 40, K4 S ins

413* त भुक्तवन्त विविधा सुशब्दाः सूतमागधा ।
अभितुष्टुवुरासीन दाशार्हमपराजितम् ।
[(L. 1) T1 G1 गोविंद (for विविधा)]

Colophon missing in K3. — *Sub-parvan* K1 2 4.5 B Dn D5 D1 2 6–8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name°* T1 विदुरगृहे कृष्णभोजन; G1 विदुरगृहप्रवेशन; G3 विदुरगृहभोजनं, M1 4 विदुरमाहात्म्यप्रतिपादन; M3 विदुर° माहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D5 89; D6 87, D7 M1–3.5 92; T G3 4 6 93, G1 94, G8 M4 91. — *S'loka no.°* K5 72, Dn 43, D8 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन । C. 5. 3265 B. 5. 92. 8 K. 5. 92. 8

90

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 a) T1 आश्वास्य, M1-3 आसीन (for आश्वस्त) — b) D2.4 9 निशीथे (for °शाया) — After 1ab, K3 ins a passage given in App I (No 4), and om from 1c to the end of stanza 21 of the *next* adhy — c) S transp सम्यक् and व्यवसित — d) D7 10 यदत्र (for केशव)

2 K3 om 2 (cf v l 1) — a) K2 B Dn Ds1 D10 मद (for मूढ) Ds2 D7 अथ धर्मातिगो मद, D5 6 8 अनुधर्मातिगोविद (D8 °गो मूढ°), G4 अर्थातिगश्च मूढश्च, Ca d s as in text — T2 reads 2c-3d after 7

3 K3 om 3 (cf v l 1) — For T2, cf. v l. 2 — a) D2 मर्त्य° (for धर्म°) K1 मर्त्य, K3 4 B D G4 मूढ° (B1 मत्त), T1 G1 मूर्ख° (for मन्द) — b) B3 प्रकृतिं, D1 दुर्ग्रह, Ca d s प्रग्रह (as in text) — c) K1 D1 G2 अनय, Ca d as in text. B3 Dn1 Ds श्रेयसा, Ca.d as in text K4 B D (except D1-4 9) मदो (for पापो)

4 K3 om 4 (cf v l 1) — b) K4 B2 4 Dn2 Ds1 D5 6 10 Cn °शङ्किता, G4 °वचक (for °शङ्कित) — c) Ds2 अकृतात्माकृतज्ञश्च — d) K2 4 B Dn Ds D2-7 9 10 G4 त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्म) (for त्यक्त°) B3 [अ]नृतप्रिय — After 4, N (K3 missing, K5 om) ins

414* मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वर ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चय ।

[(L 1) K1 2 D1 2 मूढश्च प्राज्ञमानी च, Dn1 मूढश्च पापमानी च, D7 मूढ° प्राज्ञमानी च (for the prior half) D8 क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्) — (L 2) D1 कामानुचारी कृत्ये च (for the prior half) D1 तत्वेषु (for सर्वेषु) K1 Ds1 D2 कृतनिश्चय, D1.5 8 कृतनिश्चय°, Ca अकृतविश्रम° (for अकृत°). Cd cites नि°श्रम°]

5 K3 om 5 (cf v l 1) — b) K1 transp दोषै° and एष B2.4 Dn2 D1 2.4 6-9 M2 एव, G4 एव (for एष) — c) S °मानं (for °मान) — d) S करि° (for ग्रही°)

6 K3 om 6 (cf v.l 1), D1 om 6-7 Dn2 Ds D5 8 10 read 6-7 after 9 — a) D2-4 9 सेनासमुच्चय, Ca as in text. K4 Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा) — d) K2 चाविचक्षण, D2 4 9 च विचक्षण, G2 अपराजित (for अविचक्षण).

7 K3 D1 om 7 (cf v l 1, 6) For transp in Dn2 Ds D5 8 10 cf v l 6 — ab) K1.2 D8 D1 8 8 पराजेतु (for पराञ्जेतु) S (except G1 M2) निश्चय° (for निश्चितम्) D2 4 9 उच्यमानोपि पापात्मा न करिष्यति निश्चित — c) K2 D2 4 9 धार्तराष्ट्रस्तु (K2 °ष्ट्र° सु°) दुर्बुद्धि — d) D2.4 9 M3 4 प्रशम, D8 शमन, G3 5 सदाम (for स शम) T1 G3-5 M1 3-5 उपलप्स्यते (G3 5 °से) G2 °लप्स्यते, M2 °लक्ष्यते (for °यास्यति) T1 शम नैवोपलप्स्यते — After 7, T2 reads 2c-3d

8 K3 om 8 (cf v l 1), D6 om 8a-9b — c) Ds1 S (except G3) भूयसी, C3 भूयसीं (as in text) T2 G1 2 4 वर्ध° (for वर्त°) Ds1 T G1 2 4 बुद्धिं°; M वृत्ति, Cs वृत्तिं (as in text) — d) D2 4 9 मतिं (for मन)

C. 5. 3285
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

---

9 K5 om 9 (cf v l. 1), D8 om. 9^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) T1 G1 च केशव (for जना°) — ^{c}) K4 B Dn D5 D5 6 8 T1 G1 °सुतान् (for °कृपान्) — ^{d}) T1 G1.3 4 M3-5 transp न and शक्ता° — After 9, Dn2 D3 D5 8 10 read 6–7

10 K5 om 10 (cf v l. 1) — ^{a}) D2 संधिश्च; D3 4 9 मूढानां, D5 6.8 संधि च; S निश्चित (for संविच्च) Ca d s cite संवित् — ^{b}) D2 इति केशव; D3 4 9 मधुसूदन (for एव केशव) — 10^{cd} = (var) 5. 93 15^{cd}. — ^{d}) D8 बलसौभ्रात्र°; S तव शासनकाङ्क्षिणां (T1 G1.3 5 °लघनं)

11 K5 om 11 (cf v l. 1). — ^{a}) M3-5 यदि (for इति) D1 व्यवसितस्तु; D2 S °सित, C3 as in text

12 K5 om. 12 (cf v l 1), K4 om 12^{a}–14^{b}. — ^{a}) S वा (for च). — ^{d}) K3 Dn1 T2 G2 गायन; D7 (sup. lin as in text) T1 G3 5 M (except M1) गायक (for °न·)

13 K4 5 om 13 (cf. v l 12, 1) — ^{a}) K2 अविज्ञातेषु, B3 D2 °ज्ञानेषु, G4 M2 5 अपि जानत्सु, C3 as in text — ^{b}) S केशव (for माधव) — ^{c}) K2 न ते, S (except G1 2) तत्त्व (T2 m तव) (for न त्वं) K1 D8 ब्रुवन्सूक्त, K2 ब्रुव युक्तं, D3 4 9 क्षमो वक्तु, S (except T1 G1 2 M2) ब्रुवन्युक्त· — ^{d}) K1 B4 D1 6 S चडालेषु

14 K4 om 14^{ab}, K5 om. 14 (cf. v l 12, 1). — K4 reads 14^{cd} after 415* — ^{c}) D8 तस्मात् (for तस्मिन्) — ^{d}) S संपद्यते (for °त्स्यते) D8 D9 तत· (for तव)

15 K5 om 15 (cf v l 1), D2 om (hapl) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) D1 तव मध्येवतरण

16 K5 G3 (hapl) om. 16 (cf v l. 1), D2 om 16^{ab} (cf v.l 15) — ^{a}) T G1.2 4 अबुद्धीनाम् (for दुर्बु°) — ^{b}) K4 B D (except D1.7 10, D2 om) दुष्टचेतसाम्; G5 °कारिणां (for पाप°) — ^{c}) D8 D6 c.8 S (G3 om.) प्रतीप , Ca d प्रतीप (as in text). G4 कृष्ण; M1.2 (inf lin as in text) तात (for मध्ये) — ^{d}) G4 तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण) B D8 D1 5–7 10 M1 (inf lin) रोचये (for °ते)

17 K5 om. 17 (cf. v l 1) — ^{b}) K2 B4 D2 7 10 श्रिय (for श्रिया) K4 B D (except D3.4 7 9) दर्पाच्च (D1 °न्व-) मोहित ; S मोहेन दर्पित (T1 G1 गर्वित) (for मोहाच्च द°) — ^{c}) T G (except G3) वचो· (for वयो·). T2 G2 ·गर्वात् (for ·दर्पात्) K2 अमर्षाच्च, D3.4 9 अधर्माच्च — ^{d}) K2 तात (for न ते) G3 4 भविष्यति; G5 M ग्रहीष्यते

18 K5 om 18 (cf v l 1) — ^{a}) K2 D2 5m हित, S वच ; Ca d s बल (as in text) — After 18, K4 ins

415* मानी मौर्ख्येण पार्थाना न पश्यत्यधिक बलम् ।,
followed by 14^{cd}

19 K5 om 19 (cf. v.l 1). — ^{a}) T G1.2 4 M1 2 4 (inf lin) अस्य (for अद्य) D2 वदेम यथया शक्य — ^{d}) D1 जनेश्वर (for जना°)

20 K5 om 20 (cf v.l 1) — ^{b}) K2 D3 4 9 S °क्रोधानुसारिषु

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-
त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २६
सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८

C. 5. 3306 B. 5. 92. 29 K. 5. 92. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 K_5 om 21 (cf. v.l. 1) — ^{ab}) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य°) K_2 transp मंद and मूढ· — ^{c}) K_2 T_1 G_1 जातमन्यु, K_4 B Dn $D_{5\,6\,10}$ वीतभीति, Ca d s वीतमन्यु· (as in text) — ^{d}) B_3 D_2 G (except G_1) मम (for मया) K_1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति)

22 K_5 om 22 (cf. v.l. 1) — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.5}$) ins वै after आशंसते K_1 °ष्ट्रः सपुत्रो (for °ष्ट्रस्य पुत्रो) — ^{b}) G_1 महद्राज्यम्, $M_{1\,2}$ माहाराज्यम् (for महाराज्यम्) T_1 G_1 पृथिव्या — 22^{cd} = (var.) 5 26 19^{cd} — ^{c}) K_2 G_3 अस्मिन् (for तस्मिन्) D_3 C_3 क्षम, Ca d क्षेम (for शम) $D_{1.4}$ केवले, S (except $M_{2\,3}$) °ल, Ca d s °लो (as in text) — ^{d}) K_1 लब्ध मया, D_7 लब्ध पुरस्तात्, $G_{2\,3}$ यश्चागत (for बद्ध सन्त) K_2 बद्ध स ह्यागत मन्यतेर्थं, K_4 B Dn D_5 $D_{1\,5\,6\,8\,10}$ Ca d s बद्ध मतं मन्यते ($D_{5\,8}$ लभ्यते) लब्धमर्थं, $D_{3\,4\,9}$ पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च, T $G_{1\,2}$ यश्चागत मन्यते प्राप्तमर्थं

23 K_5 om 23 (cf v.l 1) — ^{c}) G_1 M_{3-5} मर्त्ययोधा K_2 $D_{5\,2}$ पृथिव्या — ^{d}) $K_{1.2}$ क्षितिपा वै, D_7 Ca s क्षितिपाला, T G $M_{1\,2}$ भूमिपाला (G_3 °लान्), M_{3-5} ये भूमिपाला (for क्षितिपालैः) Cd cites क्षितिपा

24 K_5 om 24 (cf. v.l 1) — ^{a}) D_7 सम° (for पुर°) — ^{b}) D_7 राजानो वै (for त्वया राजानो) $K_{1\,2\,4}$ $D_{3\,4\,7\,9}$ °रक्षा, T $G_{1\,2}$ °राज्या, G_4 M °वैरा, Ca °सारा (as in text) — ^{d}) K_2 D_2 T $G_{2\,4}$ $M_{1\,4\,5}$ Ca d सुमहिता, B D_4 °हता, G_1 °श्रिता, G_3 °हितान्, G_5 °शिता (for °हता) Cs cites सहता S चैव (for वीरा)

25 K_5 om 25 (cf. v.l 1) — ^{a}) $D_{5\,6\,8}$ युक्ता°, Ca d त्यक्ता° (as in text) — ^{b}) K_4 B Dn_2 D_5 D (except $D_{3\,4\,9}$) G_3 हृष्टा, Ca d s सृष्टा (as in text) G_1 $M_{1\,2\,5}$ °योधा (for °योधा) — After 25^{ab}, S ins

416* मृत्युंजयो वेति कृतैकभावा
कामात्मानो मन्युवशाविनीता ।

26 K_5 om 26 (cf. v.l. 1) — ^{b}) D_1 पाप° (for दुष्ट°) — ^{c}) Ds_1 (before corr.) $D_{1.8\,9}$ मध्ये (for मध्य)

27 K_5 om. 27 (cf. v.l 1) — ^{b}) G_5 सुदुःसह (for दुर°) — ^{c}) D_7 प्रभाव बुद्धिशौर्यं च — ^{d}) D_7 transp जानामि and तव

28 K_5 om. 28 (cf. v.l 1) — ^{b}) K_1 Dn_1 $D_{3\,4\,7\,9\,10}$ भूयसी (for भूय· सा) — After 28, K_4 B Dn

९१

C. 5 3308
B. 5.93 1
K. 5 92 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

D8 D3 (marg) 8–9 ins

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।
[In B4 Dn it is a *repetition* ! Cf. v.l 5 87 23.]

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K1.2 4 B Dn D8 D1 2 5–8 10 T1 G1 5 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 T1 G1 5 विदुरवाक्य, M विदुरमत — *Adhy no* (figures, words or both) D4 88, D6 84, D7 M1–3 5 93, T G2 4 5 94, G1 95, G3 M4 92 — *S'loka no* Dn D8 30

91

☞ This adhy is missing in K3 5 (cf v l 5 32 15, 90 1)

Before 1, K4 D8 S (except G1) ins

418* वैशंपायन ।
विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तम ।
इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
[(L 1) G3 प्रश्रित K4 मधुसूदन (for पुरुषो°) — (L 2) D8 T1 G3 प्रोवाच (for होवाच)]
— K2 B3 Dn D1 2 7.10 T G1–3 5 M (except M2) श्रीभगवान्, G4 कृष्ण. — c) D8 T G1 2 5 तथा (for यथा) — d) K4 B D (except D2 4 7.9 10) भवता (for सुहृदा)

2 a) T1 G1 तत्व (for तथ्यं) — b) D3 यथा (for तथा) — d) D3 यथैव, S क्षत्तस्ते (for त्वयैतत्) D8.4 9 पितृवन्मयि, Ca पितृमातृवत् (as in text)

3 ab) K1 पुत्र; K2 S सर्वं (for सत्यं) G4 ह्येव (for युक्त) K4 B4 D (except Dn1 D1–4.10) G3 M5 वा, G4 मे (for the second च) K1.2 T2 G2 4 5 om अपि (leaving hiatus!). K1 2 D1 5 6 8 10 एतद् (for एव) T1 G2 5 यदा (for यथा) G4 यदा यस्व यदात्थ मा — c) S शृणु च (for शृणुष्व) — d) S मम (for भव)

4 a) K2 D7 S °राष्ट्राणा — K4 om. 4b–5b — b) K1 G5 वैरिणां, B D (except D1) T2 G2 वैरता — d) K2 D2 G5 अस्मि (for अद्य)

5 K4 om. 5ab (cf v l 4) — a) S कृत्स्ना (for सर्वां) — b) D8 4 9 सहाश्वरथकुञ्जरां — c) K1 अमोचयन्, K2 प्रमो°, D7 G2 यो मोच° — d) K1 2 D7 प्राप्नुयां K2 पुण्यम् (for धर्मम्)

6 a) D1 धर्मकार्ये K1 D7 8 धर्मं कुर्वन्यथाशक्त्या; K2 धर्मकार्यं यतेच्छक्त्या, D2 धर्मकामार्थता शक्त्या, D8 4 9 धर्मकामो यथाशक्ति, S धर्म(G5 °र्मं)कार्यं यतमानो — b) B Dn D8 D10 नो (for न) N (except D1–4 9, K3 5 missing) M5 प्राप्नोति (for शक्नोति). — d) K2 T1 तत्र, D8 4 9 इति (for अत्र)

7 a) K2 S (except G4 M2 5) चिंतित (for चिन्तयन्) — b) K1 उपपादयेत्, K2 (before corr) उपपद्यते, and (after corr) उपपादित, K4 B2 4 Dn2 अतिरोचयन्, Dn1 D2 4 T2 G2 Cs अभिरोचयेत्, D7 10 उपपादयन्, T1 G1 समाचरेत्, G4 5 करोति य ; Ca अभिरोचयन् (as in text) — cd) K1 D7 8 अप्येव; K4 B Dn D8 D1 2 5 6 10 इत्येव (avoiding hiatus!), S इति (for एव)

8 a) K1 2 (*sup lin sec. m.* as in text) D8 G4 प्रथम; G2 च शाम (for प्रशमं).

9 a) K2 आपद्वीय (for सेयमापन्) — b) K2 D1

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्याः क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८
अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याचरितं महार्थं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्थां
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२

C. 5. 3329
B 5. 93. 22
K 5. 93. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

एवं D6 T1 G1 कुरुष्वेवमुपस्थिता — c) D2-4 9 कर्णदुर्योधनकृपा, S (except G3 4) °कृते — d) T2 दुःशासनकृते स्वय

10 a) K1 B1 2 4 5 D (except D7 10) T1 G1 व्यसने, B3 °नात् (for °नैः) D3.4 9 च (for हि) — b) K1 D7 10 transp यो and मित्र — c) K1 2 D1 7 8 10 अर्थज्ञो हि, K4 B1 D5 6 Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in text), B2 D5 अन्वयाय, D2 अर्थं ज्ञात्वा, D3 4 9 अनर्थज्ञ, T G1-3 अन्वानीय, G4 5 अन्वयानि — d) B D2-4 S (except T1 M3) Cn तत् (for त)

11 b) K2 S (except G3) संनिवर्तयेत् — c) Hypermetric! K1 D7 Ca न वाच्य (for अवाच्य) K1 D1 T2 G2 कस्य, Ca d कस्यचित् (as in text)

12 a) K1 2 D7 समीक्ष्य (for समर्थं)

13 a) K2 T1 G1 हित च, B1 2 5 हिताय (for हित हि) — b) S अथो (T2 G2 अथा) हित (for तथैव च) — d) D3 करि° (for यति°)

15 a) K2 D5 T1 G1 च, D2 तु (for हि) — b) D3.4 9 अभिमन्यते (for °पद्यते) — c) K4 Dn2 D1 5 9 माध्यस्थ, B1 3 5 D2 T2 G1 2 मध्यस्थ्य, B2 4 D8 D3 4 6 माध्यस्थ्य

16 a) G5 M मा (for मा) N (except K1 D7, K3 5 missing) M5 अधर्मिष्ठा (D2 °ष्ट) (for °मज्ञा) — b) K2 4 B Dn D5 D6-8 10 G2 ह्य(K2 कु)सुहृद, D2-4 9 सुहृदय (for असुहृद) — c) D3 4 9 transp शक्तो and न D5 D8 न वार°, G4 नोवार° (for नावार°)

17 b) D1 T2 G3 M अथ (for अह) G4 5 महाभाग इतीत्युत — d) S धर्मस्यानृण्यतामिया

18 =(var) 5 81 4 — a) K1 D10 S धर्मार्थसयुक्त, D5 6 °र्थमुक्त हि — c) T2 G2 हि दास्यते, Ca आदा° (as in text)

19 a) K1 अवाप्यार्थं, K2 D8 अवाप्याह, D2 (corrupt) प्रभ्रापयन् (m अहापयन्वै), D3 4 अहाप्य वै (for अहापयन्) Dn2 D8 पाडवार्थे S अह यतेय पाडवानां हिता(G3.5 यथा, G4 शमा)र्थं — b) D1 2 अथ (for यदि) K1 2 Dn1 D1-4 9 10 चेच्चरेय, B3 तैश्चरे°, D5 वा चरे° (for चाचरे°) S शम कुरूणा च सहेह (T1 G1 सह सर्व°, T2 G2 4 च सहैव) राजभि — c) K4 B (except B3) Dn2 D5

९२

C. 5 2330
B 5 94 1
K 5 94 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २
कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३
ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४
तत उत्थाय दाशार्हः ऋषभः सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५
कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६
अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७
आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्, G4 महाफल, Ca महार्थं (as in text) — d) D8 चेत्; D8.4 9 वै (for च) S मुच्येरंश्चेन् (G4 °रन्; G5 °रस्ते) मृत्युपाशाद्धि सर्वे

20 a) S का(G8 5 र)म्या, Ca d काम्यां (as in text) — c) K1 आदेक्ष्यते, T2 G2 आचक्षेरन् (for अवेक्षे°) K1 धार्तराष्ट्र K2 D1 समर्थां, K4 B (except B8) Dn D8 D2-10 शमार्थं, T1 G1 समग्रा, T2 G2 समाधौ, G8 समस्ता, G4 5 समस्ता. (for समर्थां) — d) T2 G2 प्रोक्त (for प्राप्त)

21 =5 70 86

22 D8 4 9 T1 G4 om the ref K5 resumes! — a) K1 D8 4 7 9 10 स (for इति) K5 एवमुक्त्वा तु वचन — b) D8 वृषभस्; M2 अधिपस् D8 4 9 G8 तथा (for तदा) G4 वृष्णिवीर प्रतापवान् — d) N (mostly) शिष्ये K5 भूय (for यदु-)

Colophon missing in K8, K5 om it — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn D8 D1 2 5-8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 विदुर प्रति भगवद्वचनं, M वासुदेव(M1 भगवन्)मतं — *Adhy no* (figures, words or both) D5 89 (repeated), D6 85, D7 M1-8 5 94, T G2 4 6 95, G1 96, G8 M4 93 — *S'loka no* Dn1 D8 21, Dn2 22.

92

☞ This adhy is missing in K8 (cf. v l 5 32 15)

1 a) D8 S कथा (for तथा) K1 2.5 D (except Dn2 D8 D5 6 10) T2 G2 5 एव — b) D8 D2 G1 4 तथा (D82 तत°) (for तदा). — c) K1 नक्षत्रसहिता, Ca d as in text — d) =3d D7 व्यतीता च, D9 °ताथ (for °याय) T2 G2 सा व्यतीता विभावरी — After 1, D2 G8 read 4.

2 K4 om 2a-3b, M2 om. (hapl) 2-3 — a) K1 2 5 B4 5 D7.10 धर्मकामार्थवत्य(B4 5 °युक्त)श्च, D1 8 4 9 धर्मार्थकामवत्यस्तु (D1 °श्च), D2 °वद्धाश्च, S (M2 om) धर्म्या रम्याश्चार्थवती° — b) D2 विचित्रा. सुपदाक्षरा

3 K4 om 3ab, K5 M2 (cf v l 2) om 3 — a) D1.2 S (except M5, M2 om) °कूलाभि (for °रूपाभि) — b) K1 2 हृतस्य, D2 नु तस्य; D2 एव हि, T G1 2 रक्तस्य, G8 M (M2 om) रतस्य (for कृष्णस्य) G4 5 क्षत्तुस्तस्यामितौजसः — c) T G (except G4) एव (for इव) — d) =1d D2 व्यतीता च (for °याय)

4 D2 G8 read 4 after 1 — a) S (except T2 G2) तत. सुस्वरसपन्ना — d) D1 2 समबोधयन्; T2 G2 प्रत्यपूजयन्, M8 5 (*inf lin* as in text) °घोषयन् (for °बोधयन्) — After 4, K4 S (except G4) ins

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्त वश समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवु° केशवं तत्र बहव सूतमागधा ।
[(L 2) K4 T1 पुण्डरीकाक्ष (for केशव तत्र)]

5 b) K2 D1 वृषभ — c) G4 तदाह्निक (for आवश्यक) — d) G1 4 °कल्य (for °कार्यं).

6 K5 om. 6-7 — a) K1 D2 M कृतोदकार्थजप्य स (M1 सन्), K2 °काग्निजप्य. स; K4 B Dn D5.6 8 कृतोदका(B8 कृताग्निको)नुजप्य स; D8.4 10 °कातजप्य स, D9 °दको यथान्याय, T G कृतोदक° कृतजप — c) K4 M5 तत्र (for तत) T G transp आदित्य and उद्यन्त B (except B2) Dn1 D8 4 चादित्यम् — d) D1.8 T2 G2.5 उपतिष्ठत D1.2 7 G4 केशव. (for माधव°)

7 K5 om. 7 (cf v l 6). — a) S ततो दुर्योधनः

कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ १०
विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३
कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयाता परंतपम् ॥ १६
सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ १७
तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।

C. 5 3349
B. 5 94 20
K. 5. 94 22

कर्ण — ^{c}) K1 B1 3 5 Dn2 Ds1 D1 5–7 अभ्येतां, T1 G1 4 अभ्यायन्, T2 G2 3. 5 M अभ्यायात्, Ca अभ्येता (for अभ्येत्य) — ^{d}) D7 अमितौजस (for अपरा°)

8 ^{a}) K1 D1–4 8 9 च (for तु) K3 ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य) S आचख्युस्तेष (T2 °स्ते तु, G2 5 °स्ते च) कृष्णाय Cs cites आचक्षेता (as in text) — ^{b}) M2. 4 सभा गत — ^{d}) S चैवाय (for सर्वांश्च)

9 For S see below — ^{a}) K1 2 5 D1 अर्चय(K5 °य)त, B3 Ds2 अर्थय(Ds2 °य)त, Cs as in text K1 गोविंद — K5 om 9^{b}–10^{b} — For 9, S (transposing the lines) subst

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।
तेऽभ्यर्च्य देवकीपुत्र दिवि शक्रमिवामरा ।

10 K5 om. 10^{ab} (cf. v l. 9) — ^{b}) G3 महायशा (for जना°) — ^{c}) Ds2 D1 9 G4 हिरण्यवासांसि — ^{d}) K1 Ds2 D8 परतप, D3 जनार्दन K3 गाश्च रत्नानि सर्वश

11 ^{a}) K4 B3 4 Dn Ds D5 6 8 विसृज्य बहुरत्नानि Ca d cite निसृष्टवन्त — ^{d}) T1 G1 ववदे कृष्णसारथि- — After 11, N (K3 missing, K5 om line 2) ins

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुक ।
[Line 1 = 5 129 21^{ab}]

On the other hand a passage given in App I (No 5) is ins in S after 11, in K4 after 421*

12 K5 om 12^{ab} — ^{b}) D1 G4 महात्मन (for °मना) — ^{c}) S °घनसकाश

13 D7 om 13^{c}–14^{d} — ^{c}) D8 4 9 S आवध्य, Ca d आमुच्य (as in text)

14 D7 om 14 (of v l 13) — ^{a}) G4 चापि (for कृष्णो) — ^{b}) T2 G4 अपि सवृत, G2 अपि रक्षित (for अभि°) — ^{c}) K1 2 प्रातिष्ठत, G2–4 अतिष्ठत — ^{d}) T2 °वल्लभ

15 ^{b}) D8 4 9 चैव (for सर्व-) — K5 om 15^{cd}, D9 om. 15^{c}–16^{b} — ^{c}) T2 G1 2 श्रेष्ठ — ^{d}) K2 सर्वप्राणभृतां, K4 B D (except D7 10, D9 om) M2 सर्वबुद्धिमता B1 5 T G1 2 4 M1. 2 वर

16 D9 om 16^{ab} (cf. v l 15) — 16^{ab} = (var) 7^{ab} — ^{a}) B (except B4) तदा (for ततो) S कर्ण (for कृष्ण) — ^{c}) D5 D8 T2 G2 एवम्, D3 एव, D9 एतम् (for एनम्) — ^{d}) D3. 4 9 अन्वयाता, D5 8 अन्वायाता (D8 °त), T1 G1 अन्वयुस्ते, T2 G2–5 M अनु(G3 °भि)याता K3 Dn1 Ds2 D7 परतप, D3 परस्पर, D8 4 9 अरिंदम

17 ^{b}) K2 4 B D (except D7 10) अपरे रथा (K2 Ds1 तथा) (for महा°) — ^{d}) K4 5 B D (except D1–4 7 9) transp रथै and गजै D1 2 तथा (for अपि)

18 K5 om 18–26 — ^{a}) N (except D1, K3 missing, K5 om) G5 Ca हेमपरिष्कारं (K1. 2 °स्कारा, G5 °ष्कार) — ^{b}) D5 (m as in text) 6 8 G5 मुक्ता (for युक्ता) — ^{c}) K1 2 D1 7 10 प्रयात°, Ds2 गच्छत; D2 व्रजत, D8 4 9 जयिन, S यास्यता (for गच्छता) T2 G2–4 घोषणाश्च B4 D5 6 8 चित्र (for चित्राश्च) — ^{d}) K4 B Dn Ds D5 6 8 रथा राजन्विरेजिरे

19 K5 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) K1. 2 D9 10 समृष्टमथ समिक्त, Cap °ससिक्तरज, Ca as in text — ^{b}) Dn2 Ds2 D9 10 T G2 3 M4 महारथ, Ca as in text

C 5. 3249
B 5. 94 20
Г 5. 94 22

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्वाश्चाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीर दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४
वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खवेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T1 G4 read 24^{cd} — ^{c}) Dn1 D1.9 G4 राजर्षिचरिते (D9 G4 °त°) काले — ^{d}) S श्रिया परमया ज्वलन्

20 K5 om 20 (of v l 18) — ^{b}) K1 प्राचोद्यंत, K3 D1 8 9 T2 G3-5 M6 प्रवाद्यत (G3 5 °ते) T G1 2 4 5 अथ पुष्करा., G3 M च पुष्करा., Ca गुकपुष्कला, Cd s as in text — ^{c}) D3-5 8 9 शङ्खाश्च — ^{d}) T2 (m as in text) वाद्यभांडानि यानि च

21 K5 om. 21 (of v l 18) — ^{b}) D2 सत्य° (for सिंह°) — ^{d}) D7 अतिष्ठत (for अगच्छन्त) K1 2 परं शता°, D3 4 9 G5 °तप, G4 °तपं.

22 K5 om 22 (of v l 18) — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः — ^{c}) K2 असिचक्रायुधधरा — After 22, K2 ins.

422* योधा परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रश: ।

After the above, K2 reads 26^{ab}, 25, 23^{cd}, 24, 23^{ab}, 26^{cd}, etc

23 K5 om 23 (of v l 18) For sequence of K2 cf v l 22 — ^{a}) K2 D1 7 G2 4 परशता, K4 B1-3 5 Dn1 D5 6 8 पचशता°, B4 Dn2 D3 D3 4 9 10 पचाशता, M Cd पर शता (for परःशता) T2 G2 चात्र (for तत्र) — ^{b}) K1 T G (except G4) व(T1 G5 प)राश्वाश्च, K4 B D रथाश्वासन् (D1 °श्वाश्चा, D10 °श्चैव), M2 पराश्वाश्चा (for वराश्वाश्चा°) D1 2 च सर्वश, G3 (inf lin as in text) पर शता (for सहस्रश) — ^{c}) K2 हृष्टास्तम्, B (except B1) Dn2 Ds2 D3 4.9 प्रायांतम्; D4 प्रयातम् K1 2 D1 2 10 T1 G1 M वीरा

24 K5 om 24 (of v l 18) For sequence of K2 cf. v l 22 — ^{a}) D8 एवं (for पुर) G3 5 सद्रष्टु, M उद्वृत्तं; Ca सस्मृत (for संवृत्त) — ^{b}) G3 5 यया° (for द्रष्टु°) — T1 G4 read 24^{cd} after 19^{ab} — ^{c}) K4 Dn D3 D5 6 8 स(D8 आ)बालवृद्ध (for सवृद्धबाल) K2 D7 सवृद्धबालसस्त्रीक — ^{d}) K2 4 Dn1 D7 10 G3 5 M1 2 अरिंदम

25 K5 om 25 (of v l 18). For sequence of K2 of v l 22. — ^{a}) K4 B D (except D1) G2 M1 वेदिकामा(G2 °चक्रा)श्रिताभिश्च, G4 °पाश्रयाभिश्च — 25^{cd} =(var) 5 87 9^{cd}

26 K5 om 26 (of v l 18) For sequence of K2 cf. v l 22 — ^{a}) B (except B5) Dn2 D5.6 स पूज्यमान G3 सपूज्य° कुरुभि सर्व, G5 माधव. कुरुभि पूज्य — ^{b}) K1 D2 8 G2 M3 स शृण्वन्, K2 शृण्वंश्च N (except K2 D1 2, K3 missing, K5 om) मधुरा (for विविधा) K2 गिर (for कथा) — ^{c}) K2 यथावत् (for यथार्हं) D7 प्रतिकुर्वन्वै — ^{d}) D8 T M2 प्रेक्ष्यमाणः K2 यथा, D7 अपि (for ययौ)

27 ^{c}) S °समिश्र (for °निर्घोष°) — ^{d}) B4 D2-4 9 G4 सर्वाभ्य(D2 °नु)नादयन्, G5 सर्वा द्यना°

28 K5 om 28^{c}-29^{d}. — ^{c}) M (except M5) प्राकपत प्रहर्षेण

29 K5 om 29 (of v l 28) — ^{a}) K1 2.4 B (except B4) D6-8 10 अभ्यासगते — ^{b}) D2 T2 (m as in text) G2 समाहृष्टा (for समहृष्यन्) — ^{c}) K1 D7.10 अथ (for तु).

30 ^{a}) K2 4 तत: प्राप्य (for आसाद्य तु) M5-8 समामृद्धाम् (for °द्वारम्) — ^{c}) K1.5 D7 सोवतीर्य.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ३२
अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३७
सयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ४०
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।

C. 5 3172
B. 5. 94 42
K. 5. 94 54

— ^{d}) A few N MSS कैलाश°

31 K5 om 31–32 — ^{a}) K4 B2–4 Dn Ds2 D1 5 7 8 नव° — K1 om. 31^{bc} — ^{d}) K2 transp सभा and तत

32 K5 om. 32 (cf. v l. 31) — ^{a}) D2–4 9 पार्श्वे (for पाणौ) — ^{d}) K4 B D (except D1.7) M3–5 प्रा(Dn1 आ)च्छा°

33 D3 4 9 om 33^{d}–34^{e} — ^{cd}) K (K3 missing) B Dn Ds D1 5–8 10 अभ्यासन् (K2 आसीत्), D2 ह्यासन् (for आसन्)

34 D3.4 9 om 34^{abc} (cf. v.l. 33) — ^{b}) Ds D7 8 10 तथा, D1 तु ते; D2 S च ते (for तत) T2 G2 भीष्मद्रोणकृपास्तत — 34^{cd}=5 87 14^{cd} (cf. v.l 35)

35 =(var.) 5 87 13 — K5 om. 35 — ^{b}) K4 B4 Dn Ds D5 6 8 नरेश्वर, B1–3.5 नराधिप (for महामना) — ^{c}) K4 B D (except D2–4 8 9) G4 द्रोणभीष्माभ्यां (by transp) — ^{d}) G1 2 4 °मना (for °यशा)

36 ^{a}) M3.4 महाराज — ^{b}) D1 नरेश्वरे; D2 महात्मनि (for जने°) — ^{c}) D2 सर्व एव समुत्तस्थु° — ^{d}) K2 D7 सहस्रश (for समन्तत) D2 राजानो ये समागता

37 ^{a}) M3 °मृष्ट (for °भद्र) — ^{b}) G4 सर्वरत्नविभूषित — K5 (which om 38^{a}–40^{b}) ins after 37

423* दुर्योधन उवाच ।
भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मा मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृत वृषलभोजनम् ।
भगवानुवाच ।
भक्त पृच्छसि राजेन्द्र आदर किं न पृच्छसि ।
भोजन गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।
आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च । [5]
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृत मानवर्जितम् ।
वर हालाहल प्रीत सद्य प्राणहर च यत् ।
न तु भुक्त धनाढ्यस्य भ्रुवा कुटिलितेपुपे (sic) ।
न जाति कारण तात गुणा कल्याणकारणम् ।
चाण्डालमपि सद्वृत्त त देवा ब्राह्मण विदु । [10]
कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनि ।
तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K5 om 38^{a}–40^{b} — ^{a}) D2–4 9 S च (for तु) — ^{b}) T2 G2 भीष्मद्रोणेश — ^{c}) K2 दाशार्ह (for धर्मात्मा) — ^{d}) T1 G1 यथार्हत, T2 G4 M यथागतान्, G2 3 5 अथागतान्, M1 (inf lin) समागतान् (for यथावय)

39 K5 om. 39 (cf v l 38) — ^{a}) K2 ते तु, D (except Dn D1.2 5 6) G4 तत (for तत्र) — ^{b}) K1 शुभ (for सभाम्) K2 सभामभ्यगत विभु — ^{c}) K4 D5 8 प्रहृष्टा, M3 5 राजान K2 सगता (for पार्थिवा)

40 K5 om 40^{ab} (cf v l. 38) — ^{a}) T1 G1 ततस् (for तत्र) B3 Ds D5–8 10 अतिष्ठत, S तिष्ठंस्तु (for तिष्ठन्स) — ^{b}) Dn1 Ds2 D3 4 परतप

42 ^{c}) K1 Dn1 Ds2 D1 5 6 8 9 G2 5 निमन्त्र्यताम्, K2 D3 T1 G1 4 निमन्त्र्य तान्, G3 आमन्त्र्यताम् — ^{d}) K5 सत्कारेणैव (for सत्कारेण च)

C 5. 3372 B 5. 94. 43 K 5. 94. 55

निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीन्शांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

44 ^{b}) B (except B4) D1-4 9 T G1 2 5 उपागतान् (for उपस्थितान्) — K5 om 44^{c}–53^{d} — ^{c}) D2-4 9 भीष्म (for भृत्यान्) — ^{d}) D2-4 9 भृत्यानर्थं, T1 G1 आसनार्थं (for आसनानीति)

45 K5 om 45 (cf v l 44). — ^{b}) विमलानि (T2 G2 विविधानि) (for विपुलानि) — ^{c}) D4, 9 °कांचनरत्नानि — ^{d}) K2 जना जह्रुस् (for समा°)

46 K5 om 46 (cf. v l 44) — ^{b}) K1 2 4 Dn1 D4 6-9 गृहीतार्थेषु; B (except B4) Ds1 D1 2 S गृहीताघ्र्येषु

47 K5 om 47 (cf v l 44) — ^{a}) K1 D8 सात्यकाय, G8 सात्यकिने — Ds1 om 47^{c}–48^{b}

48 K5 D6 om 48 (cf v l. 44), Ds1 om. 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) K4 B D (except Ds2, Ds1 D6 om) तु (for ऽथ) T1 G1 अविदूरेण, T2 G2 अतिदूरेण (for °दूरेऽथ) — ^{d}) K1 D7 T1 Cap निषेदतु , D3 8. 4 9 न्य(D1 नि)षीदेतां, Ca निषीदतु° (as in text). D7 S अरिंदमौ (for अमर्षणौ)

49 K5 om. 49 (cf. v.l 44) — ^{a}) D4 9 विवेश शकुनिस्तत्र, D8 विवेश तत्र शकुनि — ^{b}) K2 अभिपूजित°, G8 सर्वतो वृत , M अभिसवृत (for °रक्षित) — ^{c}) K1 D1 8 4 9 शुभ्रे, K2 राजन् (for राजा) — ^{d}) K1 D1-4. 7 9 T G (except G5) M2 सह पुत्रैर्, M3-5 सह ताभ्यां (for °पुत्रो).

50 K5 om 50 (cf v l 44) — ^{b}) K2, 4 Ds2 D5, 6 8 T1 G1 शुक्लस्पर्ध्यं(T1 G1 °माध्व)जिनोत्तरे

51 K5 om 51 (cf v l 44) — ^{ab}) K2 transp. दाशार्हं and राजान K4 B D (except D1. 2 10) सर्वं एव ते (for °पार्थिवा)

52 K5 om 52 (cf v l 44) — ^{c}) D3 4 9 सदो° (for सभा°) — ^{d}) T G हेम्नी(T2 G2 °म्ने; G3 °म्ना)वोपचितो मणिः.

53 K5 om 53 (cf v l 44) — ^{a}) M3 तत्र (for ततस्) D3 4. 9 समासीरन् (for सर्वमासीद्) — ^{b}) D3. 4 9 °गतचेतस°; S °गतचेतनं (G4 °सं) — ^{c}) D5 D2 T2 G2 transp कश्चित् and किंचित्. K4 B D (except D1 2 10) वा, G2 4 च (for हि) — ^{d}) D7. 10 (sup lin as in text) तदा, S मुदा (for पुमान्)

Colophon missing in K5 — *Sub-parvan* K1 4 5 B Dn Ds D2. 5-8 10 T1 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 कृष्णस्य पुन सभागमनं, T1 भगवत° सभाप्रवेश , G1 M सभाप्रवेशः, G5 कृष्णसभाप्रवेश.. — *Adhy no.* (figures, words or both) D5 90, D6 85 (repeated), D7 M1-3. 5 95, T G2 4. 5 96, G1 97, G3 M4 94 — *S'loka no* Dn1 D3 53, Dn2 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।

C. 5. 3336
B. 5. 93. 12
K. 5. 93. 12

93

☞ This adhy is missing in K8 (cf. v l. 5 32 15)

1 a) K2 3 T1 G4 5 आसनेषु (for आसी°) — d) T2 G2 देवदुन्दुभिनिस्वन, G2 5 सुदंष्ट्रो भीमनिस्वन°

2 b) D3 सर्वं, D6 G3 M3 सर्वान् (for सर्वां) K2 D1.2 S (except G1) विश्रा(D1 °श्रा)वयन् (for सश्रा°) — d) K1.2 समाभाष्य च, T1 समाभाषत (for समभा°) D7 समाभाष्य जनार्दन°

3 Before 3, K1 4 Dn1 D7 10 श्रीभगवानुवाच, D3 4 8 9 भगवानुवाच (D8.4 om उ°), T1 G1.5 श्रीकृष्ण, T2 श्रीगोविंद° — a) K2 सुप्रमत्तेन, K4 B D (except D1 2 9) अप्रणाशेन (for अप्रयत्नेन) — d) K1 5 D2-4 9 T2 G2 3 वेदितुम्, B4 D3 याचितुम्, T1 G1 गदितुम्, G5 विदितुम् (for यतितुम्)

4 Before 4, M3-5 ins वासुदेव — a) S अद्य (for नान्यत्) D2-5 8 9 राजन्मयैव वक्तव्य — b) K4 B (except B5) D (except D1-4 9 10) न श्रे° (for नि श्रे°) — c) B3 D1 7 तत् (for ते)

5 a) N (except D1, K8 missing) ह्यद्य (for अद्य) — b) K1.2 5 B2 D7 10 भारत (for पार्थिव) S पृथिव्या सर्वराजसु — K5 (which om hapl 5c–6d) ins after 5ab

424* त्वन्निमित्त विशेषेण नेह युक्त विशिष्यते ।

6 K5 om 6 (cf v l 5) — c) K2 दानं (for सत्य) S सत्य क्षमा(G4 तितिक्षा चा)र्जव चैव — d) D5 T G1 2 5 एव, D2 एव (for एतद्) D8 4.9 विभाव्यते, S विशेषत (for विशि°)

8 a) K2 D1 Ca d वारयता, K4 B2 4 Dn D10 धारयिता, G1 M4 पारयिता K5 त्व निवारयता श्रेष्ठ — c) D3 4 प्रचलतां — d) B2 D5 6 S (except G1 2 M1) अभ्यंतरेषु

9 a) B1 3 त्वत् ; B2 5 D3 D5 6 8 तत् (for ते) T1 G1 तव पुत्रास्तु कौरव्य — d) K1 D10 प्रचलंति

10 a) T G1 2 4 हृत° (for गत°) — b) K2 गतचेतस, D9 हृत°; T1 G1 आहृत° K1 B2 लोभोपह(B2 °हृ)तचेतस — d) T1 G3 विद्धि (for वेत्थ) B D (except D3 4 7 9) पुरुष° (for भरत°) G4 त्वमेतद्वेत्थ भारत

11 K5 om. 11–14 — a) M (except M1) सोय (for सेय) — b) K1 2 D1 2 10 भरतान् (K2 भवता, D2 भारतान्) प्रत्युपस्थिता; D3 4 9 T1 G1 4 कुरुष्वेवमुप(G4 °व च्यव)स्थिता, D7 भारतानामुपस्थिता — c) Some MSS उपेक्ष° T2 G1 2 उपेक्ष्यमाण — d) T G1 2 घातयिष्यसि.

12 K5 om 12 (cf v l 11) — b) B4 D2 Cn न (Cnp त्व as in text) B4 D2 Cn दित्ससि (Cnp इच्छसि as in text) — c) K1.2 T2 G1-3 M सुदुष्करो (for न दुष्करो) K1 2 T2 G2 4 M अपि (for हि) G5 दुष्करो°

C. 5. 3395 B. 5. 95. 12 K. 5. 95. 12

न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७
न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

प्यत्र न शमो

13 K_5 om 13 (cf. v.l. 11) — ^{b}) K_4 $D_{5\ 6\ 8}$ त्वयि (for मयि) — After 13^{ab}, D_7 ins

425* सहभूतास्तथैवैते सर्वनाशाय भारत ।

— ^{c}) B_4 राजेंद्र (for कौरव्य) — ^{d}) K_2 चापरान् (for अहं परान्) — After 13, S (except $G_{3\ 4}$) ins.

426* हित हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानाना तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।
[With line 2, cf 5 90 10^{cd}]

14 K_5 om. 14 (cf v l 11) — $D_{2-4\ 9}$ *repeat* 14^{ab} after 21 — ^{a}) S अनुज्ञात (for आज्ञा तव) $D_{5\ 7\ 8}$ transp तव and हि T_2 G_2 भगवता (for हि राजेन्द्र) D_1 कौरव्य; T_1 $G_{1\ 3-5}$ M_1 (*inf lin*) भवता, M भवत॰ (for राजेन्द्र) — ^{b}) S सर्वै॰ (for कार्या) $B_{1\ 3\ 5}$ D_7 सहानुगैः (D_7 °जै), $D_{3\ 4\ 9}$ सबान्धवै — ^{c}) $D_{3,4\ 9}$ बल यद् (for बलवद्)

15 G_4 om 15^a–17^b. — ^{a}) D_1 तथैव च (for तव चैव) $D_{3\ 4\ 9}$ हि राजेंद्र (for हित राजन्) — ^{b}) K_2 तथा, T_2 ततो (for अथो) — M_5 om 15^{cd} — 15^{cd} = (var) 5 90 10^{cd} — ^{d}) K (K_3 om) D (except $D_{3\ 4}$) M_2 तव (for मम) N T_1 G_1 °काक्षिण

16 G_4 om. 16 — ^{a}) D_{10} शम, C_s स्वय (as in text) K (K_3 missing) B $D_{2\ 5-8\ 10}$ Cap निष्फल (D_5 *sup lin sec m* निश्चय), D_1 लक्षणं, Ca d s निष्कलं (as in text) $D_{3\ 4\ 9}$ स्वय निष्कलुप क्षत्र; S (G_4 om) तेषा (T_2 G °पु) निष्कल्मषं राजन् — ^{b}) K_1 $D_{3\ 4\ 9}$ त्वं विधत्स्व, C_s सवि° (as in text) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1\ 7}$) सहायभूता , T_2 G_2 समाहूतास्तु, Ca d s सहभूतास्तु (as in text) Dn_2 D_8 T_2 $G_{2\ 3}$ भवता (for भरता.) — D_8 om (? hapl) 16^d–17^c — ^{d}) $K_{1\ 5}$ D_1 तथा, S सह (for तव) K_5 D_{10} जनेश्वरा॰, T_1 $G_{3\ 5}$ M जनाधिप; T_2 G_2 जनाधिपा॰, G_1 नराधिप

17 D_8 om 17^{abc} (cf. v l. 16), G_4 om. 17^{ab} — ^{c}) S °रूपा (for °भूता) $D_{3,4\ 9}$ न हि शक्यस्तदा भूय॰ — ^{d}) K_5 यमेनापि नराधिप, S युद्धे जेतु जना(T_1 $G_{1\ 2}$ नरा)धिप

18 ^{a}) T_1 G_5 M त्वा (for त्वां) K_2 T_1 $G_{1\ 3\ 5}$ M जातु; G_4 साधु (for जेतु)

19 ^{a}) K_2 द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च, T_2 $G_{2\ 4}$ यत्र भीष्म॰स्ततो (G_4 °था) द्रोण॰ — ^{b}) K_5 विशां पते (for विविं°) K_2 कर्णो कृपविविंशति — ^{d}) K_2 Ds_2 $D_{3\ 4\ 9}$ च, G_5 अपि (for अथ)

20 ^{b}) A few MSS कांभोज — ^{d}) S उभौ (for तथा)

21 After 21^{ab}, $D_{3\ 4\ 9}$ ins

427* को नु तान्युधि शत्रुघ्न सहितान्कुरुपाण्डवै॰ ।

— ^{cd}) D_8 एतान्, Ca तान् (as in text) $D_{3\ 4\ 9}$ परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ, S तत्र युध्येत को राजञ्जीवितप्रेप्सुराहवे — After 21, $D_{2-4\ 9}$ *repeat* 14^{ab}.

22 K_5 om. (hapl) 22–39 — ^{a}) D_3 m $_{4\ 9}$ प्राप्य (for भूय॰) S गौरव सर्वराज्ञां हि ($G_{3,5}$ च, M_1[*inf lin.*] $_2$ तु) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ B D (except $D_{3-5\ 9}$) T_2 G_2 M_{3-5} अप्यधृष्यता (for अप्र°) — ^{cd}) $D_{3\ 4.\ 9}$ प्राप्स्यसि स्व महाराज लोकेषु सुमहद्यश.

23 K_5 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) $D_{3\ 4\ 9}$ वश्यास् (for तस्य) — ^{b}) D_2 च विशां पते (for पृथिवी°)

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।

यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३०
न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।

C. 5. 3418 — B. 5. 94 33 K. 5. 94 33

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 22) — ᵇ) K4 B D (except D7 9) transp भ्रातृभि and पितृभि — ᵈ) D2-4 6 प्राप्स्यसि, T2 G2 शक्ष्योमि (for शक्ष्यसि)

25 K5 om. 25 (cf v l 22) — ᵇ) T G1 3 M -पुर, G2 3 सुग्र (for पुरा) — ᶜ) G4 अनिश (for अखिला). K2 राजन्, D1 चेमा (for सर्वां)

26 K5 om. 26 (cf. v l 22) — ᵃ) T1 G1 च (for हि) G4 transp महित॰ and सर्वै B1 3 Dn3 D2 T2 G2 महितै — ᵇ) K2 पाण्डुपुत्रै॰ (for पाण्डवै स्वै॰) K1 Ds3 D2 7 8 चैव, D3 4 9 T1 G2 तैश्च (for स्वै॰) — ᶜ) K1. 2 D7 सर्वान् (for अन्यान्) S बाधिष्यसे (for विजे॰) — ᵈ) Dn1 D5 6 8 अर्थिन (for अखिल)

27 K5 om. 27 (cf v l. 22) — ᵃ) K1 D7 निर्जिता, D1 चार्जिता, S चार्जित (for उपार्जिता) T1 G5 भुङ्क्ष्व, T2 G2 भुङ्क्ते, G1 भुजे, G3 4 M भुङ्क्ष्वे (for भूमिं) — D7 G3 om 27ᶜᵈ — ᶜ) K1 Ds2 D9 संपत्स्यते, D1 G5 सवत्स्यते, D2 सपृच्छसे, M1. 2 सघास्यसे, M3-5 सघ-त्स्यसे, Ca सधित्ससे, Cs as in text S (except T1, G3 om) राजन् (for पुत्रै) — ᵈ) K1 D2 10 परंतप; B2 जनेश्वर, D3 4 9 अरिंदम (for नराधिप) S (except T1, G3 om) पाण्डवैश्च परतप

28 K5 om 28 (cf v l 22) — ᵃ) Dn1 D3. 4 9 T2 G2 च, M तु (for वै) G4 अभयोगे महाराज — ᵇ) K2 तु महान्, D3 4 9 अत्र महा , T G2 4 M वै महान्, G3 5 च महान् (for सुमहान्) — ᶜ) K2 हि जगतो; D1 चोभयतो, D5 6 नोभयतो Cs cites उभयो — ᵈ) D3. 4 9 क धर्मं समनुपश्यसि

29 K5 om. 29 (cf. v l 22) — ᵃ) D5 विजितै , B3 D1. 4-6 8 9 G4 M1 3 4 निहत॰, D10 हि हतै , Cs विजित (for निहतै) — ᵇ) K1 D7 G3 5 M2 च, Cs वा (as in text)

30 K5 (cf. v.l. 22) T2 G2 om 30 In Dn2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy is lost on a missing fol (86) — ᵃ) K4 D1 2 एव, G4 अधि- (for हि) D6 7 कृतार्था (for कृतास्त्रा) — ᵇ) D2 G4 सर्वे युद्धाभिनदिन — ᵈ) D3. 4 9 स्वान् (for तान्) S (T2 G2 om.) पाहि (for रक्ष)

31 K5 om 31, Dn2 missing (cf v l. 22, 30), K4 om 31ᵃ-32ᵇ — ᵈ) B4 Dn1 D3 4 9.10 रथिनो (for रथेभ्यो)

32 K5 om 32, Dn2 missing, K4 om 32ᵃᵇ (cf. v l 22, 30, 31) — ᵃ) D4-6 8 पृथिव्या D4 9 तु, T1 वा (for हि)

33 K5 om 33, Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30), K1 D1 T1 G3 om (hapl) 33ᵃᵇ D3 transp 33ᵃᵇ and 33ᶜᵈ — ᵃ) Ds2 S (T1 G3 om) इमान् लोकान् (for इम लोक) — ᵈ) K2 D8 10 (sup lin.) शम , B3 5 D3 4 7 9 T2 G3-5 शेष , D6 दोष (for शेष) K2 कुरुभि सह, D5 D2 T2 G2 कुरुसत्तम

34 K5 om 34, Dn2 missing (cf v.l. 22, 30) — ᵃ) B2 शूरा, D2 श्लक्ष्णा, D3 4 8 9 शक्ता (for शुक्ला) — ᶜ) D2 m 3 4.9 पुत्रान्ससचिवान्राजन् — ᵈ) D2-4.9 स्व (for तान्)

C. 5. 3418
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 23

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

35 K5 om 35, Dn2 missing (cf. v l 22, 30) — a) K1 D7.10 सान्त्वेन, T1 G1 3-5 M सुखेन; Ca d शिवेन (as in text) T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते — b) S परिष्वज्य (for समा°) — d) K1.2 D1 10 यथागृहान्; T2 G2 यथागत.

36 K5 om 36, Dn2 missing (cf. v l 22, 30) — b) K4 B D (except D1.2, Dn2 missing) सत्कृता° (for सत्कृत्य) — c) K4 B4 D (except D7.10, Dn2 missing) G4 अमर्षं

37 K5 om. 37, Dn2 missing (cf. v.l 22, 30). — b) S नागसाह्वये, Ca d.s आयुष° क्षये (as in text) — d) K2 D1 2.9 T2 G2 यशश्च, K4 B2 4.5 Dn1 D5 D8-8 10 संघस्त्व (for शश्वच्च)

38 K5 om. 38, Dn2 missing (cf. v l 22, 30), D1 T1 om (hapl.) 38-39. — a) K1 D7 10 त्वयैव रक्षिता बालाः — b) K2 परिरक्षिता° — d) K2 B (except B2) D8 मनुजेश्वर (for भरत°)

39 K5 D1 T1 om 39, Dn2 missing (cf. v l. 22, 38, 30). — a) K1 2 D2-4 10 अभि° (for हि) S (T1 om) transp रक्ष्या° and ते — c) K1 D2-4 न (for मा)

40 Dn2 missing (of v.l 30) — a) G5 M1 3.4 त्वा (for त्वां) — b) K1 प्रणम्य, B2 4 Ds2 °पद्य (for °साद्य) — c) K2 वचनाद् (for शासनाद्) — d) T2 G3-5 सहानुजैः

41 Dn2 missing (cf. v l. 30) — b) T G निरु° पितानि (for निर्व्यु°) K1 2 5 D7 10 वने निर्व्युपिता वय, D8 4.9 वने निर्व्युपिताश्चिरं — c) S त्रयोदशस् K1 D2 च सजने , K2 D1 च सजने, D8 4 9 च स्वजनै (for तथाज्ञातै) — d) K1 अज्ञाता , K2 D1.2 अज्ञातै.; D3 4 9 ह्यज्ञाता (for सजने). S उषित परिवत्सर°

42 =(var) 5 70 10. — Dn2 missing (cf. v l 30). — a) K1.5 D1 2 7 10 स्थिता° स्म, K2 स्थितं च, K4 स्थाता स्म; B2 D8 4 9 स्थाता व°, T G2 4 स्थापिता°; G3.5 स्थाता र°, C8 स्थितानां (for स्थाता नः) K2 अस्माभि ; D7 नित्य (for तस्मिन्) — b) D2-4 9 पितुस्ते, T G4 5 पित्रेति (for पितेति) — c) D2 9 न जह्नु°, D3.4 न जह्नु ; T1 G1 तीर्णा. स्म, Ca नाहास्म (as in text) G4 राजन् (for तात)

43 Dn2 missing (cf. v l 30) — a) B2 व , T2 G2 हि (for न) — T2 G2 om 43c-45b — d) K1 D7 स्वराज्य च; K2 निज राज्यं, D2-4 स्वराज्य स°, G3.5 राज्यांश च (for स्वराज्यांश) — After 43, G4 reads 47c-48b, *repeating* the lines in their proper place

44 Dn2 missing, T2 G2 om 44 (of v.l 30, 43); G4 om 44ab. — a) G3 5 M तान् (for त्वं) K1 2 D1 युजानान्; K4 B (except B2) Dn1 D5 D6 8 8 10 संजानन् (for युञ्जान.) D3.4 9 त्वं धर्ममय जानासि, T1 G1 धर्ममर्थं च युजान. — b) D5.6 8 सपत्न° स्त्रातुमर्हसि- — D1 om 44c-45d — c) K1 तव सं°, K2 D7 त्वयि स°, G5 भवत. (for भवति) — d) S (T2 G2 om) सहा(T1 G1 क्षमा)महे (for तिति°)

45 Dn2 missing, D1 om. 45, T2 G2 om. 45ab (of v l 30, 44, 43) — a) B2 पितृमातृवद् (by transp) — K5 om from 45b up to the end of this adhy. — c) K1.2 D2-4 9 गुरोर्गरीयसीं वृत्ति — d) T G (except G3) स्यात् (for या) S (except G3) चेत् (for च) K1 2 अव(K2 °नु)तिष्ठस्व भारत, D2-4 9 यावच्छिष्यसि भारत — After 45, K4 B D (except D1, D2 10 both marg , Dn2 missing) ins..

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
आहूयेमां परिषदं पुत्रांस्ते भरतर्षभ ।
धर्मार्तेषु समानस्तु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ५३
अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता । C. 5. 3441 B. 5. 95. 53 K. 5. 95. 53

428* धर्मार्थदे त्वयि च सां ग्य च वर्तस्व नन्त्रया ।

46 K5 om. 46, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) K2 पुत्रा (for पित्रा) — b) K1 S (except G1 M2) स्थाप्यिता (for आस्थिता) — c) D8 स्वं ह्यस्मास्तु; T2 G2 प्रतिष्ठा ता (for पथिष्वस्मान्) — d) K2.4 B D (except D1.7, Dn3 missing) धर्मे (for राजन्) B सुवर्त्मनि, D8 M3.4 स्ववेश्मनि

47 K5 om. 47, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) D1 3 4 9 एतां, S इमा (for इमां) S परिषद°, C3 as in text — G4 reads 47c–48b (for the first time) after 43

48 K5 om. 48, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) For G4 cf. v.l. 47 — D1.6 om. (hapl.) 48b–49a

49 K5 om. 49, Dn3 missing, D1 6 om. 49a (cf. v.l. 45, 30, 48), D12 om. 49 — a) T1 G1 4 transp. विद्धो and धर्मो — b) G2 M3 सभा T1 G1 4.5 उपपद्यते, M2 प्रवर्तते (for प्रपद्यते) — d) D1 हता° (for विद्धा°)

50 K5 om. 50, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) T2 G2 अनुपश्यति — c) K4 B D2–4.7 10 धर्म्यं, C4 धर्मं (as in text) K1 D2 धर्मज्ञा (for धर्मं च) Dn1 सत्यमाहुश्च धर्मं च — d) K1 2 D1 3 9 T G3 5 M1 न्याय

51 K5 om. 51, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — b) K2 T1 G1 4 M (except M1) नरे° (for जने°) — c) T2 G2 शृण्वन्तु, C3 ब्रुवन्तु (as in text) B1 D2.10 से (for या) — d) K3 D1–4 9 G3 5 समागता° (for समासते) D7 त्वयि (for यदि)

52 K5 om. 52, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) D2–4 8 9 प्रमुच्य (for °मुञ्च) — b) K2 D3 D1–4 8 9 G3 भरत°, K4 B Dn1 D5 6 पुरुष° (for क्षत्रिय°) — d) K2 D2–4 8 मृत्यु° (for मन्यु°)

53 K5 om. 53, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) K2 प्रदाय स्व (for °यांश) — c) K2 सिद्धार्थो ज्ञातिसहित°

54 K5 om. 54, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — d) T2 G2 यो (for या)

55 K5 om. 55, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) S द्रोहित, Ca.d दाहित (as in text) — b) K1 D1 7 10 अपाश्रित, D3 4 9 उपस्थित ; T1 एव श्रित ; T2 G2 अद्य श्रित°, G1 3–5 M इहाश्रित (for उपाश्रित) K2 स त्वामेवाश्रित पुन — c) K2 D2 S इन्द्रप्रस्थे

56 K5 om. 56, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) D8 T2 G पुत्र (for तत्र) B1 3 D3 विवसन् (for निव°) — b) D5 समानीय च पार्थिवान् — d) T G1 2 त्वा, M (except M1) त्वत् (for त्वाम्) B1–3 D4 अभ्यवर्तत, T1 G1 3–5 M1 मोत्यवर्तत, T2 G2 M2–5 स न्यवर्तत ; Ca अत्य° (as in text)

57 K5 om. 57, Dn3 missing (cf. v.l. 45, 30) — a) B2 3 अस्य (for तस्य) — b) T G जिगीषता (for जिही°) — D1 om. (hapl.) 57d–59a — d) K1 प्रयुक्तवा, K2 प्रयुक्त, Dn1 सयुक्त, D5 प्रमुक्त°; G1 4 प्रलुप्त

C. 5. 3442 B 5. 65. 59 K. 5. 66. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १
कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्त) K2 परमे पथि, Dn1 G4 परमोपधि°, D6.7 T2 G2.3 M4 परमो विधि, G1 M2 3 5 परमोवधि, Ca n s परमोपधि (as in text) Cd cites उपधिः

58 K5 D1 om 58, Dn2 missing (cf v.l 45, 57, 30) — [a]) G3.5 °प्रेक्ष्य (for °प्राप्य) — [b]) K2 दृष्ट्वा कृष्णा (for कृष्णां प्रेक्ष्य) B3 5 M3-5 सभां गता.

59 K5 om 59, Dn2 missing, D1 om. 59[a] (of v.l 45, 30, 57). — [a]) K1 2 च (for तु), and K2 तु (for च) — [d]) D8 T G2 नीनशु°, G1.3-5 M (except M1) विनशु°, Ca नीनशः (as in text).

60 K5 om 60, Dn2 missing (cf v l. 45, 30). — [ab]) K1 M4 मन्वाना, K4 B D (Dn2 missing) °न (D1 °नान्); T G5 M1.2 5 °नान् (for °ना) K4 B Dn1 D5 D8 6.8 8.10 अप्यर्थं, D2 4.9 ह्यर्थं; T G2 स्वार्थं; G1 3 4 M1 त्वर्थं (for अर्थं) K1 4 B D (except D9 10, Dn2 missing) T2 G2 3 च (for वा) D3 सुरतम् (for अनर्थम्) G5 स्वार्थिनोनर्थमात्मन° — [c]) K1 D8 लोभविप्रसृतान्, K2 D2-4.9 लोभेन प्रसृ°, D6.8 लोभेभिप्र°, T1 G1 लोभातिप्र° — [d]) D3.4 9 प्रगृह्णस्व, C3 निगृह्णीयात्, K2 नराधिप, D1 परतप (for विशां पते)

61 K5 om 61, Dn2 missing (cf v l. 45, 30) — [c]) T1 पथ्य तु तं, G1 पथ्य मत, G5 पथ्यतर

62 K5 om. 62, Dn2 missing (cf v l 45, 30) — Before 62, Dn1 T2 G2 ins वैश° उ° (resp वैश°) — [b]) K2 B2 हृदये (for °यैः) — D8 om 62[cd]. — [c]) D1 वाच (for कश्चिद्) — [d]) K2 वाच., D1 कश्चित्, D2-4 9 वाक्य (for वाचं) T1 G1.5 प्राक्रमत; T2 प्रक्रमते, M प्राक्रामत (for प्राक्रामद्). K2 अच्युते (for अग्रत) — After 62, M3-5 read stanzas 1-2 of the next adhy.

Colophon missing in K3 Dn2, K5 om it. — *Sub-parvan* K1 2 4 B Dn1 D5 D2 5-8 10 G1 M भगवद्यान — *Adhy. name* T G1 2 वासुदेववाक्य, G3 सदेशकथन; M संदेशा(M3 °शना)र्थकथन — *Adhy no.* (figures, words or both) D5 91; D6 88, D7 M1-3.5 96, T G2 4 5 97, G1 98, G3 M4 95. — *S'loka no.* Dn1 63, D8 51

94

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v l 5 32 15) For the lacuna in Dn2 (which is missing up to st 33 of this adhy), cf v l 5 93 30, the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

2 For M3-5 cf v l 5 93 62 — [a]) G5 किंस्विद्; M क स्विद् (as in text), the rest कश्चिद् D3 4 9 नोत्तरम् (for उत्तरम्). K4 5 B Dn1 D5 D8-10 T2 G4 एतेषां, D2 T2 (*inf lin*) एतस्य (for एतस्माद्). — [b]) G5 दातुम् (for वक्तुम्). N (except K1. 2 D1, K3 Dn2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
स स नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
तं स वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४

C. 5. 3451
B. 5. 96. 14
K. 5. 95. 14

---

3 ^{c}) S तु तेषु (G3–5 कृतेषु) (for तेषु च) K3 तु (for च)

4 Before 4, T2 G1 ins जामदग्न्य॰ (T2 ॰ग्नि), G2 परशुराम॰ — ^{a}) T2 इदाम् (for इमाम्) K1 2 5 D1.2 मेघोपमा, K4 B (except B3) Dn2 D5 D8 4 6–10 मे सोपमां (for एको॰) N (except K3, K5 Dn1 missing) T2 (inf lin.) G2 वाच (for राजन्) — ^{b}) K1.5 D7 राजन्, D1 (by corr.) 4 सम्याम्, T1 G3.4 सत्यम् (for सत्याम्) K1.5 D7 न शङ्कित, K2 T2 G3 अशङ्कितां — ^{c}) K1.5 D1 7 8 T1 G (except G1) आधत्स्व.

5 ^{a}) S (mostly) दमो॰ — ^{c}) K1 D1 य इमा, K2 सोखिला (for अखिला) K3 राजन् (for सर्वां)

6 ^{a}) B3 शश्वत्, T1 G1.2 4 स वै (for स स) — ^{c}) S (except G4) वैश्यान् (for चैव) — ^{d}) K3 परतप, D2 महाभुज

7 ^{a}) S (except G2) मद्विशिष्ट (for विशिष्टो वा) — ^{b}) S मत्समो (for मद्विधो) B3 D5 G2 वामवद्- K5 क्वचित् (for युधि)

8 ^{a}) G3 5 ब्रुवाण (for ब्रुवन्) B3 D1 2 (by corr.) 5 8 अनुचर(D1 ॰रा)न् (for अन्वचरत्) — ^{c}) T G (except G2) आविष्ट (for मत्त) — ^{d}) Ds1 T2 G2 M4 किंचिद् D1 नान्यम् (for अन्यम्) D1 अचिंतयद् K3 नैव चान्यदर्चितयत्, K5 न किंचिदवाचिंतयन्

9 ^{a}) K4 B2 4 5 D (except D1 2 7, Dn1 missing) G3 च (for स) B3 5 M1 Ca सुकृपणा, T2 ह्यकृपणा; M2–4 स्वकृपणा — ^{b}) K1 अकुतोभया, D5 D6 8 T2 M3–5 सर्वतोभयात्

10 ^{a}) Hypermetric! N (except B1.3 D1, K3 Dn2 missing) M1 नि॰ (for प्रति॰) — ^{b}) D1 पुन, T2 G3 सदा (for स वै) D1 पुन (for द्विजान्) — B2 om. (hapl.) 10^{c}–13^{b} — ^{c}) K2 अतिमानिनमुन्मत्त, K4 5 B (B2 om.) D (except D1, Dn1 missing) अतिमान श्रिया मत्त

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 10) — ^{b}) B4 Cn वेदप्रत्ययदर्शिन (Dn1 as in text!), D5 वेदव्रतसमाश्रिता, D2 वेदवेदागपारगा — After 11, D5 (marg. sec. m.) 8 ins.

429* तपस्विनौ महात्मानौ वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10) — ^{a}) K4 B (B2 om.) Dn1 D2–6 9 Cap अनेकजयिनौ, T2 G2 ॰जन्मक, Ca ॰जननौ, Cd.5 ॰जनन (as in text) K4 B (B2 om.) Dn1 D1.5 6 9 सख्ये, D2–4 सख्यौ, C5 सख्य (as in text) — ^{b}) K4 B (B2 om.) Dn1 D2 (marg. sec. m.) 5–6 9 यौ वै पुरुषसत्तमौ — ^{c}) S युद्धे (for राजन्) — ^{d}) K5 B3 5 D7 10 कथ॰ (for कदा॰)

13 B2 om. 13^{ab} (cf. v.l. 10) — ^{a}) T1 G1 4 वै (for तु) — ^{b}) S पृच्छत्येव (T1 G1.4 प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान् — ^{c}) T1 G1 4 क्वजननौ (for ॰जन्मानौ)

14 S transp. 14 and 15 D6 9 ब्राह्मण ऊ॰; G2 द्विजा, G4 M3–5 ब्राह्मणा — ^{b}) S अजातौ (for आयातौ) K1 2 D1 2 मानुष लोक — ^{d}) Ca आभ्या B3 5 Ca भारत (Cap पार्थिव as in text) S ताभ्या विहर सयुगे

C. 5. 3462
B. 5. 96. 15
K. 5. 96. 15

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

---

15 S transp 14 and 15 — ^{a}) K1 4 B1.5 D (except Dn1 D8 D1.8, Dn2 missing) G4 M1 श्रूयेते. S महाभागौ (G2 °बाहू) — ^{b}) K5 D7 M1 (*sup lin*) त्वपी (for उभौ) — ^{c}) D1 अनिर्देश्यौ; T1 G1.4 महच्चैव; Ca d as in text — ^{d}) K2 तप्येतां; B (except B2) D1.7 T2 G2 तप्यते; T1 G1.4 चरंतौ (for तप्येते)

16 K1 2.5 B Dn1 D8 D1.2.5–7 10 S (except M8–5) om. the ref. D8 4 9 परशुराम उ° (D4 om उ°). — ^{b}) D8 वरूथिनीं (for षडङ्गिनीम्) — ^{c}) K2 D81 D1 M2–4 स प्रायाद्. — ^{d}) D8 4 9 °जयौ (for °जितौ).

17 K5 D7 T2 G2 om (hapl) 17. — ^{ab}) K2 transp विषमं and पर्वत. — ^{c}) K2 S (T2 G2 om.) मार्गमाण., Dn1 मृगमाणः, Ca मृगयाण° (as in text). K1 2 अभ्यगच्छत्, B1 3 5 D2 4.5.8 9 T1 G1 3 5 M3–5 अभ्यग°, D1 प्रयच्छत्, M1 2 ह्यगच्छ° (for अन्व°) — ^{d}) K2 इति न. श्रुत, K4 D8–6 8 9 वनवासिनौ, B Dn1 D8 वनमाश्रितौ (for अपराजितौ)

18 ^{b}) D1 श्रांतौ (for कृशौ) — ^{c}) T G1 2 4 M उग्रै (for चैव) G3 5 शीतवातादिभिरुग्रै. — ^{d}) A few MSS कर्पितौ — ^{e}) S (except G1) °चाद्य (for °गम्य) — ^{f}) B2 पर्यपृच्छत भारत; Cs as in text.

19 ^{a}) B2 T G2 3 M1 (before corr) तमर्चयित्वा (hypermetrical), G4 अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा) D1 फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्) — ^{c}) S अ(T1 G1.4 प्रा)भूतां परवीरघ्नौ. — After 19, N (K2 Dn2 missing) ins

430* ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[D1.2 तौ (for ताम्).]

20 K1.2 4 B D (Dn2 missing) om. the ref. K2 राजा उ°; S (mostly) दम्भोद्भव. — ^{a}) K1 D10 विजिता; K5 च जिता (for मे जिता) — ^{b}) K1 G3 5 निर्जिताः (for निहता.). D1 निहत सर्वशात्रवं, T1 G4 हताः सर्वत्र शत्रव°. — ^{e}) D1 2 क्रियताम् (for दीयताम्). B3.5 अद्य (for एतत्) — ^{f}) K1.3 D7.10 चिरंतनं; K2 चिर स्थित, S चिरादपि (G2 °दिति) (for चिरं प्रति) D1 कांक्षित समरं प्रति

21 K2 B3.5 G2 तावूचतु° — ^{d}) D8 T1 अनृजु — ^{f}) K2 युधि; G3.5 भुवि (for क्षितौ).

22 K5 T2 G2 om the ref. D1 भार्गव (for राम) — ^{a}) G3 एष (for स). K2 उच्यमानस्तदा सम्यक् — ^{b}) Only Ca.d s अलगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — ^{cd}) S (except T1 G1 4) transp क्षम्यमाण° and सान्त्व्यमानः — ^{e}) S (mostly) दम्भोद्भवः — K5 om. 22^{d}–23^{e}

23 K5 om. 23^{abe} (of v.l. 22). — ^{b}) K4 B D (except D10, Dn2 missing) G1 भारत (for कौरव) — D1 om (? hapl) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) S युद्धकाम मया सह

24 D1 om 24^{a} (cf. v l 23) — ^{a}) G3–5 आधत्स्व — ^{b}) S सयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमसासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६
तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९
स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०
तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ३१
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२
कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३
अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४

C. 5. 3487
B. 5. 96. 28
K 5 96. 28

---

ins line 1 of 431* — c) K1 तेच, K5 तेत्र (for हि ते) — d) K1.2 D1 M2-3 अत (for हृत) B1 2 M2 परां — K4 Dn1 D2-4 8 9 ins after 24 S ins line 1 after 24ab and line 2 after 24

431* सनद्धस्त्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।
यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L. 2) K4 Dn1 D2.4 8 गर्वे° (for दर्पे°) K4 Dn1 D2-4.8 9 व्रजन् (for जनान्)]

25 K2 राजा, S (mostly) दम्भोद्भव.. — b) G1 4 योद्धु (for युक्तं) — D1 om 25c-26d — d) D2 T2 G2 4 5 M नु, T1 G1 त्वम् (for हि) T1 G1 इह (for अहम्) K3 युद्धार्थमहमागत..

26 D1 om 26 (cf v l. 25) K1 2 D7 10 G4 M1.2 om. the ref. — a) S तापसौ तौ (for तापसं तं) — d) D5.6 10 सह सैनिकैः, S बलदर्पित°

27 a) S क्षिप्र (for घोरान्) — c) T1 G1.4 शकली-कृत्य, Ca s कदर्थी° (as in text) — d) K1 2 D1 7 8 10 °रपानुदत्, K4 B (except B2) D3 D5 6 समार्पयत्, Dn1 समापतत्, D2 समर्पयत्, D2.4 9 उपाद्रवत् (for अपानुदत्)

28 G2 om 28–29 — a) K2 ततोस्त्र, S (G2 om) तस्मै स (M1-3 सं°) (for ततोऽस्मै) K1 प्राहरद्घोराम् (for प्रासृजद्घोरम्) — b) B1 2.5 D1.2 T G1 4 M2 अपरा-जित K1 इषीकामपराजिता

29 G2 om 29 (cf. v l. 28) — b) K1 4.5 B Ds2 D2-10 नासिका , K2 Dn1 नासिकां, S (G2 om) मस्तकान्, Ca.s नस्तकान् (as in text) — c) D1 G3 4 निमित्तवेदी, Ca as in text — d) K1 4 B D (except D2 7 9, Dn2 missing) Ca s समार्पयत्

30 a) S घोरम् (for श्वेतम्) — b) K2 S समावृ(G2 °मर्पि)त, Cap °हित, Ca °चित (as in text) — c) K2 T G1-3 M अपतद्, K5 स्यप°, G5 त्वप° (for न्यप°) B3 T2 राजन् (for राजा) — d) D1 स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति)

31 a) T2 G2 ततो (for नरो) — b) D8 वरेण्य (for शरण्य) K2 S (except T1 G1) शरणैषिण — c) K2 G3 5 M1 3 4 धर्मात्मन् — d) K2 D8 D2-4.9 T G1.2 4 transp च and स्म K3 D8 मन (for पुन°) — After 31, N (K3 Dn2 missing) ins

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवेत्सुरपुरंजय ।

[(L. 1) K5 समाचरन् (for अनुस्मरन्) — (L 2) K5 भवान्, D8 भवन् (for भवेत्) K2 B3-5 D1 5.10 भवत्परि-पुरंजय° (for the posterior half)]

32 a) K2 वै, T1 G1.4 स्म (for च) — b) T2 क्रुशात्, G3 क्षेपात् (for क्षेप्सी) K3 निर्भर्त्सय (for क्षेप्सी कांश्चित्) K1 D7 8 10 कंचित्, K5 D1 T2 G2 किंचित् (for कांश्चित्) K4 B4 D (except D1.2 7 10, Dn2 missing) कथ° (for कदा°) — K5 om 32c–33d — c) S सदृशाञ्छ्रेयसो वापि — d) K1.4 B D (except D8.4 9, Dn2 missing) Cs समाहित (for परं हितम्)

33 K5 om 33 (cf. v.l. 32) — a) K1.2 B3.5 D1 7 10 °शोको (for °लोभो) S जितक्रोध कृ(G5 जि)त-प्रज्ञ — c) D2-4 7 9 10 T1 G5 M शात (for क्षान्त) K1 क्षेम्य , K2 क्षेमी, K4 B Dn1 D8 D2-6 8 9 सौम्य ; D7 10 क्षात , T G (except G3) M1.2 क्षेम (for क्षेम) — d) S सर्वदा (for पार्थिव) D8 प्रजापालनतत्पर — After 33, N (K3 Dn2 missing) ins

C 5. 3467 B 5. 95 39 K 5. 95 39

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५
सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८
एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स्म भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn2 resumes! — b) K1 2 D2 (by corr). 3 4 9 समाचर S स्वगृहान्राजसत्तम. — c) D8 4 9 transp. कुशल and ब्राह्मणान् — d) K3 विभो (for भृशम्)

35 Before 35, K5 D8–6 8 ins. राम उ° — a) D8 पाद, T1 G1 5 M पादान् (for पादौ). — b) T1 अभिवंद्य — b) S अभ्या° (for प्रत्या°) — d) K1.4 5 B2.4 D (except D1.2) अचरत्, K3 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 a) S अनेक चा(G5 °कथा)स्य (for सुमहच्चापि) D8 T2 G2 5 यत् (for तत्) — c) K1.2 G5 M3 स (for सु-) T G1 2 4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः — d) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो) D8.4 6 G3 भवेत् T G1.2.4 नरनारायणोभव(T2 G2 °वे)त्

37 a) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — b) A few N MSS गाजीवे

38 a) Dn1 कागदीक, C8 काकुघ्रीक, Ca.n काकुदीकं (as in text) B1 8 गुरु; D1 स्वक, Ca 8 शुकं (as in text). C8 तोक; Ca नाक (as in text). K1 ककुदीकं सुकेचाकं; K3 D2 ककुदीक शुक पाक (D2 चाकं), K4 ककुद किंशुक वाक्य, B3 काकुदीद सुत नाम; T G ककुदीप क(G3.5 प)कुचाप; M ककुदीप पकु(M1 °शु ; M4 5 °क)चापं — b) K5 अक्षसतर्जन; D9 कक्षि°, T G1 2.4 5 M अक्षिसतर्दन, G3 अक्षि हृत धन, Ca 8 as in text. — c) K4 5 B Dn D8 D1–6 8–10 नर्तक, D7 नरक, G5 सदन; Ca.8 नर्तनं (as in text) — d) K1 G4.5 M5 हास्यमो(K1 °मा)दक, D1.2 आस्यमोदन, T G1.2 M1–4 हास्य मोदकं (T2 G2 °न), Ca.8 आस्यमोदकं (as in text) B5 अष्टक

39 a) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — b) D2 (before corr) शरण, S प्रमोह (for मरण). — After 39ab, Dn ins :

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।
मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[C8 cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपादास्तु इति ।)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unformably lost in Cd, on a missing fol.! Nil has incorporated it in his *text*, to preserve it presumably from being irrevocably lost!]

— K2 om. 39cd, D8 om. (hapl) 39c–40b. — c) K2 S तु (for च) S (except T2 G2 M2) विनश्यति (for विचेष्टन्ते).

40 D8 om. 40ab (cf. v l. 39) — a) N (except K1 2, K3 missing, D8 om) स्वपति — b) D8 छर्दयते; D1 छादयति, T G1–3 5 M प्रछर्दति; G4 दीर्घयंति (for छर्दयन्ति). K1 2.5 D7 एव, T2 G2 इव (for च). — D2 om 40cd — c) D10 (*sup. lin* as in text) मूर्छयते — d) K1.2 D2 T2 G2 M रोदति, K3 रोदते (for रुदन्ति). G1 विष्टभति हसति च.

41 a) K2 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg आसन्नेते गुणा पार्थे); cf 36c — b) K2 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो) S तद्विशिष्टा जनार्दने

42 S reads 42 after 44 — a) K2 चोभौ; T G1 2 4 यौ हि (for यौ तौ) — b) S ता(T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ — c) S °प्राज्ञ (for °राज) — d) K5 यौ वीरौ, S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text) K2 B1 2 4 Dn D1.2 6 T G M1 (*inf. lin.*) 2–5 पुरुषोत्तमौ, M1 (orig) 2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ) — After 42, K4 D (except D8 D1 7 10) S ins.

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।
कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।
वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn2 D2–4.9 °कर्माणाम् (for °लोकानाम्) K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३
अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४
भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।
जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३
निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।

C. 5. 3307
B. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

D (except D5 D1 7 10) °विद् (for °वृद्). — (L. 2) T1 G1.4 यस्य भ्राता युधिष्ठिर॰ (for the posterior half) — (L 3) T1 G1.4 व जेतु क॰ समर्थश्च (for the prior half)]

43 ^{a}) D1 G6 एव (for एवं) — ^{b}) N (except K1 D7, K8 missing) T2 G2 अभि°, G8 अवि° (for अति°) — ^{c}) S साम्यमात्मनि चास्थाय

44 ^{c}) D5 यदि त्व (for अथ चेन्) S (G8 damaged) मन्यसे यदि वै (T G1 2 [by transp] वै यदि) श्रेयो — ^{d}) K2 मम (for न मे) K2 D1.2 खेदो (for भेदो) — K6 D1 om. (hapl.) 44^{d}–45^{a} — After 44, S reads 42 (followed by 435*)

45 K6 D1 om. 45^{a} (cf. v l 44) — ^{a}) K1 D7 10 S (except G4) हि (for च) — ^{d}) S अत्र (for एव) B D (except D1.2 4.7 9 10) उप° (for अनु°)

Colophon missing in K2. — *Sub-parvan* K2 5 B1–4 Dn D5 D10 G1 M भगवद्यान — *Adhy name* K1.4 5 B2–5 Dn D5 D2–7 9 10 T1 G1 4 M द(G1.4 M दं)भोद्भवोपाख्यानं (K4 °द्भवाख्यान, D9 दमोरुपाख्यान); G2 मार्गवरामवाक्य, G5 जामदग्न्यवचन and दंभोद्भवोपाख्यानं, to it K1.5 B1 D2 5 6 10 add समाप्तं — *Adhy no* (figures, words or both) D5 92, D6 88 (repeated), D7 M1–2.5 97, T G1 2 4.5 98, G3 M4 96 — *S'loka no* Dn 52, D5 54.

95

This adhy is missing in K8 (cf. v l 5 32 15)

2 Before 2, all MSS except B1–8 D10 ins कण्व उ° (resp कण्व) — ^{b}) D8 4 9 यथा (for ब्रह्मा)

3 ^{a}) K1 5 B2 4 D7 10 च (for हि). — ^{c}) K1 2 5 D1–4.7 9 10 अक्षय ; D5 6 8 T2 G1.2 4 Ca अजेय (for अजय्य)

4 ^{a}) K2 D7 निमित्तकारणा , D1 निमित्तं कारणं, Cnp निमित्तकारणानि, Ca.s निमित्तमरणा (as in text) B Dn D5 च (for तु) K4 D2–4.9 निमित्तकारणा ह्यन्ये, T2 (*inf lin* as in text) G1 4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च — K6 om. (hapl.) 4^{b}–6^{a} — ^{b}) Dn D9 चद्र सूर्य , D2 चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ) K4 Ds2 D6–7 9 10 S महीतलं (for मही जलम्) — ^{d}) T1 G1.4 अंम (for ग्रहा)

5 K5 *om.* 5 (cf. v.l 4) — ^{c}) D7 G2 ते (*for* वै) — D1 om 5^{d}–6^{a}

6 K5 D1 om. 6^{a} (cf v.l. 4, 5) — ^{c}) K1 5 Ds2 D1 M1 2 तिर्यग्योन्या , K2 °ग्योनौ, B1.4 Dn D2 4 T2 तैर्यग्योन्य°; D5 D2 9 °ग्योना , D8 4 तैर्यग्योना., D7 °ग्योन्यां, G2 °ग्योनि , G5 °ग्योन°, M4 तैरन्योन्य (for तिर्यग्योन्य) — ^{d}) K1 जीवलोकपरा , Dn1 D8 °वरा , D2 4 9 °लोके चरा , T1 G1.4 °धरा K4 B Dn D5 D1.2.5 6 8 9 T G1.2 4 तथा, D2 4 7 10 सदा (for स्मृता)

7 ^{a}) K1.2 5 D7 भूयिष्ठमत्र, G5 °ष्टेव तु (for °ष्ठेन तु)

C. 5. 3507 B. 5. 97. 7 K. 5. 97. 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४
धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहूनृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 D3.4.9 M2 च (for तु) — ^{b}) K1 युगक्षये, D1 यथु॰ क्षय, D8 तथा क्षये (for [आ]युप क्षये) — ^{c}) N (K3 missing) C3 तरुणाः (for मरण) K4 B Dn D3 D2–6. 7–9 Ca 8 प्रतिपद्यते; K5 कृतमिच्छति; D1 प्रतिपत्स्यते, D7 10 प्रेत्य गच्छंति. — ^{d}) K4 5 B D T G1 4 5 M3 (*inf lin.*) ॰दुष्कृते

9 ^{a}) K1 5 D7 10 अप्येवं, D5 T2 M2 हृत्येव (for इत्येव). — ^{b}) B2 4 कथंचन (for सुयोधन) — D7 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) K4 B D (except D1, D7 om.) बलिभ्यो हि (B2 ॰भ्योपि; D2 ॰भ्योभि), T2 G2 [ऽ]पि बलिभि॰ (for हि बलिभि) — ^{d}) K1 मृष्यंते; T G1.2 भ्रश्यते; G5 क्लिश्यते, Ca दृश्यन्ते (as in text) D1 2 M भरत॰ (for पुरुष॰)

11 ^{ab}) = 5. 85. 5^{ab}, 104. 7^{ab}, 131. 1^{ab}. Cf. 5. 9. 2^{ab}

12 ^{a}) Dn D8 D10 मतस्त्रिलोकराज्यस्य, S ॰स्त्रैलोक्यनाथस्य — ^{c}) K5 B2 D10 (by corr.) M2 एवैका; T2 एका च, G2 चैव (for एकैव) T2 अभवत् (for कुले) — ^{d}) K5 सर्वलक्षणसंयुता, D2 रूपतो विश्रुता भुवि

13 K3 om. 13^{ab} — ^{d}) G2 3 5 M स्म (for सा) K5 स्त्रियोन्या ह्यत्यरिच्यत

14 ^{a}) K5 T1 तस्या. प्रदानसमये — ^{c}) B3 दृष्ट्वा; D10 बुध्वा (for ज्ञात्वा). Some N MSS विममृषे K3 समश्य विमृशे राजन् — ^{d}) Dn1 तत्पद; T G1 2 तद्वर, G3–5 स वरं (for तत्पर.) T2 G2 प्रतिचिंतयन्.

15 ^{a}) D1 transp धिक् and खलु K5 D10 m बलं; Dn1 D2–6. 8–10 अस्तु, G3 कुलं (for खलु) K3 लब्धशीलाना; K5 B3 Dn1 D1–6 8. 9 10m G3 लघुशीलानां, D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलाना (as in text) — ^{b}) B2 D1 उत्थिताना; Ca 8 उच्छ्रि॰ (as in text). K3 महात्मना, D5 6 8 मनस्विना (for यश॰) — ^{c}) K5 D10 (*sup lin*) वृद्ध॰, B D (except D7. 10) G4 मृदु॰ (for ऋद्ध॰) — ^{d}) T G2 3 5 कन्यानिरूपण (T2 G2 ॰णा); M ॰विरोपणं, Ca as in text

16 ^{c}) D8 संशयित्तु (for ॰यितं) — ^{d}) S सती (for सताम्)

17 ^{b}) K1 2 B (except B3) T2 M2 मानुषेण, K4 D3. 4 9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन) — D1 om. 17^{c}–18^{b}, K5 om 17^{cd}. — ^{c}) B5 विदितौ; D2 विधिना, G3 चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om 18^{ab} (cf v.l. 17). Before 17, K4 B D (except D7, D1 om.) G1 ins कण्व उ॰ (G1 om. उ॰)

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५
अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

C. 5. 3531
B. 5. 98. 10
K. 5. 93. 10

— c) K1.2 गधर्वांश्च (K2 °र्वांश्च) मानुषान् — K5 om 18c–19b — c) K4 B D (except D1) G4 Ca अरोचयद् (for °चय) — d) D5 D8 यथा (for तथा) S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) ऋषीन्

19 K5 om 19ab (cf. v l 18) — a) K1.4 B4 Dn तु, K2 T2 G2 च (for तु) D1 7 10 S (except M5) सु- (for म) — b) T2 G2 पुण्या (for सह) S पुण्या (T2 G2 सह) (for रात्रौ) D5 T1 G4 M4 सधर्मया, Ca सु° (as in text) — d) K1.2 5 D10 T2 G2 5 M (except M1) मन (for मतिम्)

20 c) S वै (for मे) — c) K2 समतो, D1 रूपेण (for रूपतो)

21 a) D5 6 स° (for सु°) K2 तु, K5 ता, D9 च (for म) — b) K2 5 B1 8 D1 10 T G (except G3) M1 चापि, D7 वारि (for चाभि-) — d) K2 D1 2 T1 G1 4 रमा° (for महीं°)

Colophon missing in K2 — *Sub-parvan* K1.5 B1–3 D7 10 G1 5 M भगवद्यान, to it K1 B1–3 D10 G1 5 M add मातलिवरान्वेषण K2 4 B4 5 Dn D5 D2 5 6 8 T1 G2 4 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G2 5 कण्ववाक्य, M मातलिगमनं — *Adhy no* (figures, words or both) D5 93, D7 T G1 2 4 5 99, G3 M4 97, M1–3 5 98 — *S'loka no* K5 18, Dn 21

96

☞ This adhy is missing in K3 (cf. v.l 5 32 15)

1 b) K2 4 D2.4 9 S (except G3.5 M1.2) सुरर्षिणा (for मह°)

3 a) Dn1 D6.8 9 एव (for एवं) — b) K1 2 D1 स पृष्ट — d) D6 G3 वरण, M नारद (for वरुण) B1 3.5 स्वकन्यावरण प्रति

4 b) B3 Dn D5 T1 G3 4 M गच्छाव (for °व) — d) K5 अभि-, T1 अस्मि (for अपि)

5 a) K1m त्वा, D1 तु (for ते) — b) D3 4 वसुधातले, G1 4 वै रसातल, Ca as in text — d) B5 D1 रोचयिष्यामि, D2 °ष्यसि, M4 (inf lin) °ष्याम

6 a) K1 4 B4 D7 10 तु तौ (for ततो) — b) K2 उभौ नारदमातली — c) K1 D7 10 G3 4 महात्मान

7 b) Dn transp प्राप and स K2 B1.3 T2 G2 प्राप्य स, D5 D5 6 समाप, D8 सम्प्राप्य (for प्राप स) — c) K1 5 D7 10 तु (for च)

8 a) K5 D5 D8 प्रीति° (for प्रीत°) — b) K2 कार्यतत्त्व, K4 B3.4 Dn D3–6 8 9 G3.4 °वतौ, D1 °वृत्त. B2 D1 G2 M2 च (for ह)

9 c) D5 6 8 9 राजन् (for जानन्) D3 4 चाख्यान (for व्या°) — d) S अजानत (for अशेषत)

10 a) K4 B D (except D1–4 9) सूत (for तात) — b) K1 2 5 D1 7 10 M °समन्वित — c) T1 G1 3–5

C. 5. 3322 B. 5. 96. 11 K. 5. 96. 11

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M2 तोयपते , T2 G2 M1 3–5 तोयनिधे॰ (for उदकपते)

11 a) K1 B1 3 5 D3 4 9 T2 G2 महाप्राज्ञ — b) T2 G2 3 M (except M1) एव (for इह) — c) K4 B D (except D1) वै (for तं) — d) K3 शौर्येण (for शौचेन)

13 a) D1 G3 ज्योत्स्नावलीति; T2 G2.4 ॰कांतीति K3 ताम् (for याम्) — b) T1 G1 श्रिय॰ — c) K4 B Dn Ds D1–6 8 10 G3–5 अदित्याश्च; D7 T G1 2 M आदित्य(M3 5 ॰त्या)श्च (for आदित्यस्य) K2 एष (for एव) Ca 8 cite अदित्या N (except K1.2.5; K3 missing) य , Cap गां॰, Ca 8 गो॰ (as in text) — d) T1 G1 ज्येष्ट (for ज्येष्ठ) K2 B2 4 5 Dn Ds D6 8 10 G4 श्रेष्ठ (for पुत्र) T1 ऋतु (for कृत॰) T1 G1.4 कृतः (for स्मृतः) K5 D10 (before corr) ज्येष्ठ पुष्करसस्मृत॰; D3 4 7 9 ज्येष्ठ॰ पुत्र कृत(T2 ॰त)ऋतो., M ज्येष्ट पुत्रकृतः कृत (M2 प्रभु).

14 a) B3 वारुण पश्य (for पश्य वारुण्या) K4 5 B1.2 4 5 D (except D1) G4 5 वारुण्यं (for ॰ण्या) — After 14ab, G5 ins

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।

— c) K4 5 B Dn Ds D6–8 10 यत्, D1–4 9 T2 य, Ca 8 यां (as in text)

15 b) K5 D10 G5 च; T G1–3 M1 2.4 (inf lin) हि (for स्म) D3 महाबले , M3–5 महीतले (for स्म मातले) — K2 om (hapl.) 15c–16b

16 K2 om 16ab (cf v l 15) — a) T1 G1.3 अक्षय्याणि — b) K1 5 Dn2 D1 5 7 10 Ca 8 निवर्तंते; B2.5 विवर्तंति; D2–4 9 वर्तयति, S प्रवर्तंते, Cn विवर्तन्ते (as in text) S च (for स्म) — c) K2 अनुभावस्व युक्तानि; M1(inf lin. as in text) 4 आनुभाव॰, Ca अनुभाव॰ (as in text) Cs cites अनुभावः. — d) K1 4 5 B1 3–5 Dn Ds D1–4 7 10 अवजितानि (as in text), D5 6 आवर्जि॰, S एव जितानि, the rest अविजितानि K2 D2–4 T2 (inf. lin.) च (for ह).

17 a) D1 G2 राक्षसजात्याः, Ca as in text. — b) K4 B (except B5) Dn Ds D5 6 8 दैत्यजात्यश्; D1 भूतजात्याश्, S भूतयोन्यश् (G3 ॰न्याश्) — c) K5 D10 ॰प्रहरणान्यासन् — d) K1.3.5 D7.10 पूर्वदेव(D7 ॰वैर्)विनिर्मिता॰, B1 3–5 M2 पूर्वदैवतनिर्जिता॰, B2 Dn Ds D5.6.8 10 m G2 M2 Cnp सर्वदैवतनिर्मि(Dn1 ॰र्जि)ता., Cn as in text. Ca cites पूर्वदेवता॰

18 b) K1 2 D9 वरुणे ह्रदे, K4 B Dn Ds D2–7 10 वारुणे ह्रदे; K5 वारुणो ह्रदे. — c) S आविष्ट, Ca आविद्ध (as in text).

19 a) K1 2 5 D1 2 एता (for एष) K1.2 5 गांडीमया , D1 गाडमयाः, D2 गांडीवजा॰; D6 गांडीवय॰; T G2 वै गाडिव॰, G1 5 गाढीवक , Ca 8 ॰मयः (as in text) — b) K1 2 B2 5 D5 Ca 8 ॰सभारसम्भृत॰ (K1.2 ॰ता.); K5 ॰संहारतत्परा., D1 ॰सभारसभवा ; D2 S (except M2) ॰सहारसभव॰ (D2 ॰वा॰), D6 ॰सहारकारक — c) K1 2 D1 2 रक्ष्यते दै॰

20 b) Dn1 D3 4 9 धनु , T1 G1.2 तद्वत्, Ca 8 तत्तद् (as in text) — d) T1 G1 M1 2 समि(M2 ॰हि)त; G4 संमित (for सततं). K1 B2 4 5 Dn1 Ds D1 5–8 C5 ध्रुव

21 a) T G1 2 4 अशिष्टान्, G3 अशिष्यान् (for अशास्यान्). T2 G2 अभि- (for अपि). B3 D3 एव (for एष)

एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भावितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।
एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

C. 5. 3530
B. 5. 99. 4
K. 5. 97. 4

— ᵇ) T G1-3 M रत्यो बहुषु, G5 अर्थ्यो बहुषु, Ca रत्नोघबहुषु (as in text) K2 सतत सर्वराजसु — ᶜ) K4 B D (except D1. 2 7 8) G4 प्रथमत (for °ज°) K4 B (except B3) Dn D5 D7 8 G4 चढो (for दण्डो)

22 ᵃ) K1 2 D5 D8 M (except M5) Ca s np शार्ङ्गं, B3 G1 छत्र (for शङ्खं) — ᵇ) K4 B3-5 Dn3 D1 6 T1 G1. 2 4 चक्रेण, Cnp छत्रेण; Cs np शुक्रेण (for शक्रेण) K4 Dn3 G2 भासित, K2 भारत; T1 G1. 2-5 भूषित, M2 भावित, Cs भावितं (as in text) — ᶜ) K3 छत्र (for पुत्रा) — K3 M2 om (hapl.) 22ᵈ-23ᵃ — ᵈ) D5 G2. 3 धारयते, Cs as in text — After 22, B3 M3 4 *repeats* 22ᶜᵈ (v.l. एतत् for पुत्रा)

23 K1 M2 om. 23ᵃ (cf v.l. 22) — ᵇ) T1 छत्र चित्र गृहे स्थितं; T2 G2 3 5 छत्र चित्रगृह(T2 G2 °हे)स्थित, M1 (*inf lin* as in text) 2 छत्र छत्रगृहोचितं

24 ᵃ) T G2-4 M अस्मात्, G5 तस्मात् (for एतत्) — ᵇ) B1 D2. 4 9 G1 सोमनिर्मित, D2 °दर्शन, Ca °निर्मल (as in text) — ᶜ) D1 मूर्च्छित , T G5 M मिश्रतां; G1 4 मिश्रित, G2 3 मिश्रिता, Ca s मूर्च्छित (as in text) K4 B Dn D5 D5-8 10 भाति (for याति) D8. 4. 9 तदेवमुज्ज्वलं भाति — ᵈ) M2 केन (for येन) B3 T2 (*inf lin*) नार्चति, D1 M1 नर्छं°, M2-5 गच्छ° (for नार्छ°) T2 G2 योनर्चयति दर्शनं

25 ᵇ) T G (except G4) भूतले (for मा°) — ᶜ) K1 कार्योपरोधात्, B1. 5 G5 कार्यावरोध , Ca कार्योपरोध (as in text) T G1. 2 स्यात् (for तु) — ᵈ) D1 G5 गच्छाम (for °व)

Colophon missing in K3 — *Sub-parvan* K2 4 B1-3 D5 D1 3 T1 G1 3 M भगवद्यान, to it K2 B2 3 D5 D8 G1. 3 M add मातलिवरान्वेषण K1. 4 B4 5 Dn D2 5-7 10 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G5 मातलि नारदसमागमे वरुणलोकदर्शन, M वरुणदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 94, D6 89, D7 T G1. 2 4. 5 100, G3 M4 98, M1-3 5 99 — *S'loka no* K5 Dn2 25, D8 23

97

☞ This adhy is missing in K3 (cf v.l. 5 32 15)

1 ᵃ) S (except G4) तत् (for तु) — ᵇ) K1 transp स्थित and पुरं — K1 om. 1ᶜᵈ

2 ᵇ) K5 देवता (for ये केचिद्) K4 B1. 5 Dn2 D2-5 8 भुवि जगमा , D6 (gloss?) स्थावर° (for ध्रुव°) Ca cites ध्रुवा

3 ᶜ) K1 धृतात्मा स, K2 D7 आवृतात्मान, K5 वृतात्मा स, B3 आप्लुता°, D1 अनिबद्ध° सन्, T G1. 2 महा°, G3 5 M कृता° (for धृता°) — ᵈ) K1. 5 D1 Ca निबद्ध°, B2 G4 निरुद्ध, B3 M5 नियधं; T1 G5 निवध्यन्, T2 G3 निवध्य. K2 5 अवबुध्यते, K5 समवुध्यते, D8 4 9 °बुध्यत, D7 T G1. 2 4 °बध्यत

4 ᶜᵈ) K2 Dn1 D2-4 8 9 अत्र, T G M1 तत , Cs अत (as in text) S transp हानि and वृद्धि B3 प्रजायते (for प्रदृश्यते)

C. 5. 3550
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

---

5 a) K2 दिव्य॰, C3 आदित्यो (for दिव्य) K2 C3 हयशिराः. K4 B D (except D1 2) अत्रादित्यो हयशिरा — c) K1 4 B Dn D3 D5–7. 10 सुव(K1 D7 ॰प)र्णाख्य; K2 सुवर्णाक्ष॰; K5 सुवर्णाश्च॰; D2 सुभीमाख्य; D8 सुवर्णाख्य॰ (for ॰भ). — d) K1 D1. 2 भाभिर्; K2 D8 T G1 2 4 5 अद्भिर्, K4 5 B Dn D3 D3–5 7 10 G3 M3. 5 C3 वारिभिर् (for वार्भिर्) K1 D1. 2 आपूरयत्, C3 आपूरयन् (as in text)

6 a) B5 Dn D3 4 अत, C3 अत्र (as in text) K1. 2 5 B6 Dn D1 2 10 G2 समस्तास्ताः (for ॰ग्रास्ता॰) — b) D7 पतते, T2 सतत, G2 समग्रा॰ (for पतन्ति) — c) K4 Dn D3 D5–7. 10 एव; B4 D3 4 9 एवं (for एतत्) — d) D7 ज्ञायते (for ख्यायते). D7 T G1. 2 4 5 सुरसत्तम, G3 M पुरसत्तमं

7 a) K1 4 5 B D (except D1) ऐरावणो (for ॰तो) — b) K1. 2 5 D2. 7 जग्राह, S प्रगृह्य (for गृहीत्वा) S (except G3) हित (for हित॰) — c) K2 5 B3 D10 शीघ्र (for शीत) — After 7, G5 reads 15

8 b) K1. 2 5 B1 3 D1 5 8 10 G1 4 अनेक॰ (for नैक॰)

9 a) K2 Dn1 D2–4 ॰निर्भिन्ना॰, G5 ॰भिन्नुस्रा॰. — b) D10 (m as in text) ॰तलवासिन॰; T1 G1. 4 ॰तलसस्थिताः; T2 G2 3 5 M3. 5 ॰त(G5 ॰ज)लसश्रिता ; M2 ॰तलसहिता॰. — c) K4 B (except B2) Dn D2–4 7 9 हि दिवसे, Ca. 8 दिवसतः (as in text) K3 5 तत्र (for सूत) G5 मृदिता दिवसे सत॰ — d) K4 B D (except D7. 10) वै (D1 वा) (for ते).

10 a) K4 B2 4 5 Dn D3 D5. 6 M3. 5 उदयन् (for ॰ये) T G1 2 4 रश्मिभि (for नित्यश) — b) K1. 3 Dn1 D1 2 G3–5 M1 (sup lin) Ca 8 रश्मिपर्वत॰, K4 B Dn D3–6 8 9 ॰यांशुभि, D7 10 निजरश्मिभि ; T G1 2 ॰पर्वते (T1 ॰त) (for रश्मिभिर्वृत) — c) K3 अमृतस्य च (for अमृत स्पृश्य) D3 6 सस्पृशन्स्पर्शात्, G3 स्पृश्य सस्पर्शान्

11 a) K2 D7 ॰नियता॰ (for ॰निरता)

12 a) T2 G2 तत्र (for अत्र) — b) K3 सर्वभूतहिते रत — K5 om. 12cd. — d) K1 D7 10 अतपत्; G4 आचरत् (for अचरत्)

13 a) G5 ॰प्रतिका दीप्ता — b) K2 स्वाध्यायास्तप॰ कर्शिता ; a few MSS ॰कर्षिता॰

14 K5 om. 14 — a) D2–4 9 G1 यत्रकुत्रशयो नित्य; T2 G2 ॰शया नित्य; G3 5 यत्रकचनशायी च — b) K3 आशनः; T2 G2 अशिताः, G1 आश्रित॰ (for आशितः) — In B2, the portion from 14cd up to the end of the next adhy is lost on a missing folio — c) T2 G2 आच्छन्ना — d) T1 G1 3 5 M गोव्रतिर्, G4 गोवृत्तिर् Dn1 D3 4 9 इचो॰ (for इहो॰) T2 G2 ते गोव्रतिन उच्यते

15 B2 missing (cf v l 14). G5 reads 15 after 7 — a) K1 4 5 B (B2 missing) D (except D3 9) ऐरावणो K1 D7 नाम गजो — c) T1 (before corr) G3 प्रख्याता॰ (for प्रसूता)

16 B2 missing (cf. v.l 14). — b) K4 गुणवान् (for ॰तो). — c) N (K5 B2 missing) वरयिष्यामि; T2 G2 ॰म.

17 B2 missing (cf. v l 14). — c) Dn1 T1 G3 4

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८
अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २
अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।

C 5 3571
B 5 100 5
K 5 100 5

M₂.₃ अप्रजानां, C₅ आ प्रजातात् K₅ D₁ ₂ ₄ ₇ ₉ विसर्गाद्, Ca निस॰ (as in text) S वा (for वै) — d) D₁ नभिद्यति (for नोद्भि॰) K₁.₂ न मज्जति, K₂ निमज्जति (for न सर्पति)

18 B₂ missing (cf. v l 14) — a) K₁ ₃ D₅ D₇₋₉ ₂ ₁₀ T₂ G₁ जातिनि(K₁ D₁₀ ॰वि)सर्गं T₁ जाति ; G₄ Ca जात, C₅ जातिं (as in text) K₂ D₁.₃ Cd विसर्गं, Ca विमर्दं (for निसर्गं) B (B₂ missing) D₅ D₇₋₈ ₂ च (for वा) — K₅ om. 18^bcd — b) D₂₋₄ ₉ G₅ Ca शृणोति, Cd ॰मि (as in text) B₁.₃ मे (for वै) — c) K₄ B₁ ₂.₃ D (except D₂ ₁₀) T₂ G₂ ₅ च (for वा) D₅₂ T₂ G₂ एव (for अपि) — d) K₂ B₁.₃ D₁ जानामि K₂ D₁ किंचन

20 B₂ missing (cf v.l 14) K₁ ₂ ₄ B (B₂ missing) D (except D₁ ₂ ₄ ₆) T₁ G₁ ₅ om. the ref G₁.₃ वैशं॰ (for कण्व उ॰) — b) K₆ T₂ G₂ च, D₂ ₄ ₉ तु, G₁.₄ ₅ अपि (for अथ) K₃ नारदस्य वचस्तदा — c) T₂ G₂ च मे (for मेऽत्र) — d) K₂ S (except T₁ G₈) अन्यत्र (for ॰तो)

Colophon missing in K₃ B₂ — *Sub-parvan* K₂ B₁ ₃ Dn D₅ D₁ T₁ G₁ ₅ M₅ भगवद्यान, to it K₂ B₃ Dn D₅ T₁ G₁.₅ M₅ add मातलिवरान्वेषण K₁ ₄.₅ B₁ ₃ D₂ ₆₋₈ ₁₀ M₁₋₄ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T₁ G₁ वरदर्शन, G₂ मातलिनारदसंवाद , G₅ M पातालद(M₃₋₅ ॰क)र्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D₆ 80 (wrongly for 90), D₇ T G₁ ₂ ₄ ₅ 101, G₃ M₄ 99, M₁₋₃ ₅ 100 — *Śloka no* K₅ 17, Dn 20

98

☞ This adhy is missing in K₃ B₂ (cf. v l 5 32 15, 97 14)

1 b) T₁ G₁ ₄ ख्यातिं प्राप्तं पुर महत् — d) D₂ ॰विभाविणा, T G₁.₂ ₄ M₄ ॰विहारिणा

2 c) D₇ दर्पार्यर्बहुभि सृष्ट

3 a) K₃ यत्र (for अत्र) — b) T₁ G₆ प्र॰ (for वि॰) K₂ D₂ सहस्रश (for महौ॰) — c) G₆ सोमपा (for दानवा) — d) G₄ क्रूरा (for शूरा)

4 a) K₅ नाथेन (for नान्येन) — b) K₄ B (B₂ missing) D (except D₇ ₈ ₁₀) T₂ G₁ ₂ transp वरुणेन and यमेन K₅ D₇ ₈ च (for वा) — c) G₈ ₅ शक्यते युधि निर्जेतुं

5 K₅ om 5–18 — a) D₁₀ (m as in text) दानवा , S पौलोमा (for असुरा) K₄ B₅ Dn D₅ D₆ कालकंजाश्च, S कालकेयाश्च — b) T G ॰मदोद्भवा — D₇ om 5^cd — d) N (except D₁.₂, K₆ D₇ om , K₃ B₂ missing) M₁ (*inf lin* as in text) ॰पादो॰ (for ॰वेदो॰).

C 5 3571 B 5 100 5 K. 5 100 5

नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

---

6 K_5 om. 6 (cf. v l. 5) — [a]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{7\ 8}$) $G_{3\ 5}$ भीमवेगाश्च — [b]) T_1 $G_{4\ 5}$ वायु° — [d]) K_4 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{1\ 5-7}$ अत्र मातले (for आत्म°)

7 K_5 om. 7 (cf v l 5) — [c]) T_2 $G_{2\ 5}$ हि (for च) — [d]) D_7 नैताञ्छक्त' प्रबा°

8 K_5 om 8 (cf v l. 5) — [c]) $D_{3.4\ 9}$ तु (for च) — [d]) $D_{3\ 4\ 9}$ T_2 सह पुत्रै'

9 K_5 om. 9 (cf v l 5) — [a]) T_2 G_2 transp वेश्मानि and रौक्माणि — [d]) $D_{5\ 6}$ मुक्तानि (for युक्तानि) K_2 D_8 उपधनानि; $D_{3\ 4\ 9}$ उपहृतानि, D_{10} उरुधनानि (for उपगतानि) $B_{3\ 5}$ वा (for च).

10 K_5 om 10 (cf v l 5) — [a]) K_2 एव (for इव) K_4 B Dn D_8 $D_{3-7\ 9}$ वैदू(Dn D_8 D_9 °डू)र्यमणिचित्राणि (D_7 °रत्नानि), D_2 T_1 $G_{1\ 2}$ वैदूर्यहरितानीव — [d]) $G_{1\ 4}$ °पलानि (for °ज्ज्वलानि).

11 K_5 om 11 (cf v l. 5) — [b]) K_4 B (B_2 missing) Dn D_8 $D_{3-6.\ 9\ 10}$ पद्मरागमयानि च, D_1 पुनर्नाकगमानि च, D_7 पुनर्गगनगानि च — T_2 G_2 om (hapl) 11[c]–12[d] — [d]) K_1 $D_{7\ 10}$ ताराभानीव, K_2 $D_{1\ 8}$ तारारूपाणि, K_4 B (B_2 missing) Dn D_8 $D_{2-6\ 9}$ $G_{3\ 5}$ दारवाणीव (for तारकाणीव)

12 K_5 T_2 G_2 om 12 (cf v l 5, 11) — [a]) $G_{1\ 5}$ दृश्यंते; Ca वाभाति (for चाभान्ति) — [b]) $K_{1\ 2}$ D_{n2} $D_{1\ 8}$ M_{2-4} दीप्तानि (for दीप्ताग्नि) — D_9 om. 12[d]–13[c] — [d]) $D_{2\ 7}$ M_{3-5} विविधानि (for निबिडानि) T_1 $G_{1\ 4}$ भाजनान्यासनानि च.

13 K_5 om 13 (cf v l 5), D_9 om. 13[abc] (cf v.l 12) — [b]) D_1 transp रूपत and द्रव्यत K_2 च वा, T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ अपि वा (for तथा) — [c]) $G_{1.4}$ वृद्धानि (for सि°)

14 K_5 om. 14 (cf v l 5) — [d]) G_2 M_{3-5} भोज° (for भाज°) T_1 $G_{1\ 4}$ प्रांशूनि विविधानि च

15 K_5 om. 15 (cf v l 5) — [b]) $K_{1\ 4}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1\ 2\ 10}$) M_{3-5} तोयप्रस्रवणानि च (M_{3-5} °णान्युत) — [c]) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{2\ 8}$) अपि (for एव) — [d]) $D_{7\ 10}$ T_2 G_4 M (M_1 (*inf lin*) कामरूपिण

16 K_5 om 16 (cf. v l 5) — [b]) B (B_2 missing) Dn $D_{1-4\ 9}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ रुचिर (for °त) — [c]) D_{n2} G_3 M_{3-5} च (for वा) $K_{1.2}$ D_8 अथान्य देशमत्रापि

17 K_5 om. 17 (cf. v l 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४
सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।

C. 5. 3594
B. 5. 101. 9
K. 5. 101. 9

---

ref I — ^{ab}) D7 10 च (for तु) K2 भाषमाणोऽब्रवीत्तत्र मातलिर्नारद तदा — ^{c}) D8 4 9 transp मे and कार्य

18 K5 om 18 (cf. v l. 5) — ^{a}) Dn1 °तुद्युक्त°, D5 °तुरक° — ^{c}) K4 B (B2 missing) D (except D7 8 10) Ca पर° (for अरि°)

19 ^{a}) K2 4 B (B2 missing) D (except D2 7 8 10) G4 गच्छात्र, K5 G2 °मो (for °चो) — ^{b}) D2 5 S अर्हसि (for अर्हामि) — ^{c}) K2 D2 G2 च, G4 त (for तु) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.8–c 9 तव च (for तु तथा) K1 D8 यथा, D2 T1.2 (inf lin) G1 8 M तव, G8 तदा (for तथा) D7 तथा काम (for °त्मान) — ^{d}) D7 10 दित्यात्मकमल, Ca d s np as in text D5 तथा (for यथा) K4 B (B2 missing) Dn D1 5 6 हिंमात्मकमन (Dn2 °मल, D5 °मित्र) तथा, D2–4 9 दानवाश्च तथाविधान्, S दृष्टासे कलहानिति

Colophon missing in K3, K2 5 om it — *Sub-parvan* B1–3 Dn1 D8 T1 G1.5 M1 5 have भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण except in B1 K1 4 B4 5 Dn2 D8 D2 6–7 10 G4 M2–4 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* G5 M हिरण्यपुरनिर्देश (G5 °पुरदर्शन) — *Adhy no* (figures, words or both) D5 96, D6 91, D7 T G1 2 4 5 102, G8 M4 100, M1–3.5 101 — *S'loka no* Dn D8 19

99

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

2 ^{b}) K5 वृत्तम्, D2–4 9 गुप्तम् (for ततम्) — ^{c}) T G1 2 4 °दाम्ना, G8 °साम्ना (for °नाम्ना)

3 ^{a}) K1 2 5 D1 2 सु(D2 स्व)रूपपक्षिराज्ञा (K1 °नाम्ना) च, K4 B Dn Ds D2m 8–10 सुरुचा पक्षिराजेन (D2m.10 °राज्ञा च) — ^{b}) K1 2 5 अनिलेन, T G1 2 4 सुनसेन, G3 5 M सुनसेन (for सुबलेन) — ^{c}) K4 B1 3 4 Dn1 D5 6 8 G2 M2–5 Cn प्रसूत्या (for °सूत्या)

4 ^{a}) D2 G3 पक्षिराजाभिजातानि (G3 °ना), T1 G2 पक्षिराज्ञा हि भूतानां, G4 °राज्ञो हि भूताना, G5 °जाताद्धि जाताना — ^{c}) S काश्यपस्य K2 सुतो, K5 (sup lin as in text) कृते, D2 सुतर्, D8 4 9 अमले (for ततो) K2 जात, D8 वश (for वंशे) — ^{d}) K2 वशो (for जातैर्) B2 वशविवर्धन, Ds1 भूरि° D8 जातो °विवर्धन

5 K5 om 5^{c}–6^{b} — ^{d}) D8 4 9 बलान्विता

6 K5 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{ab}) D2 transp क्षत्रिया and निर्घृणा K1 2 D8 4 9 हि (for च) D2 S (except G4) एव (for एते) K1 B2 4 Ds1 T2 G1 4 भोगिभोजना, Ds2 भोगिनो जना — ^{d}) K1 5 D7 10 भजति, D1 M2 भवति, Cs लभन्ति (as in text) K2 D2 T2 ते (for वै) — K5 om the rest of the adhy !

8 K5 om 8 (cf v l 6) — ^{d}) K4 B D (except D1 7 10) transp गति and सदा S (except T2 G1 M2) तथा (for सदा)

9 K5 om 9 (cf v l 6) — ^{a}) B2 M1 3 सुपर्ण°. K1 D7 नागोसौ, K2 नामासौ, K4 D5 6 8 नागेंद्रो, B1 3 नागो य, B2 Dn2 नागेय, Ds नागोय, T2 नागारि — ^{b}) B1–3 D2–5 9 T2 M1 (inf lin) 2 चूड, T1 G1 2 5 M1 3–5 चूळ°, G8 चूळतुण्डिक, G4 चूळतक्षक (for चण्ड°) — D5 om 9^{c}–10^{d} — ^{c}) K1.4 B D (except

C 5 3594
B 5 101 9
K 5 101 9

अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1.2, D6 om) G1 3 transp अनल and अनिल.

10 K5 B3 D6 om 10 (cf v l 6, 9) — a) B1.4 एकजिद्, B2 कल्पजिद्; Dn D5 कपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M2 काश्यपी K4 D5 ध्वजविश्रभ, B1 2 4 Dn D5 वज्रविष्कभ.; D81 यभ्रु°, D82 यभ्रुविष्कप, T1 G6 ध्वज विस्कर्ण., T2 G1 °विस्कुट', G3 M3-5 °विस्कट; G4 °विस्तट., M1 °विस्कुट (sup lin °विस्कट) K1 D1 यश्यपध्वज विष्कभ', K2 काम्यवध्वयषश्चैव, D7 षेश्यध्वजश्च विन्कुभ', D10 केश्यध्वजोथ विष्कभ — b) D1 वासव (for वामन) — c) D7 चट°, D9 वायु° K1 D (except D7, D6 om) T G1 2 M1(sup lin) 3-5 निशा°, K3 M1 (inf lin) दिवा° (M1 orig as in text) — d) K4 D10 T1 G4 M3-5 निमिषो, D5 8 निर्मायो (for निमेषो).

11 K5 om 11 (cf v.l 6) — a) K1 D2 त्रिधार सप्तधारश्च, K4 B (except B3) Dn D5 D8 4 9 10 त्रिराव सप्तरावश्च, K2 तृणाधार सप्तधार, D7 (corrupt) नृचार सावचारश्च — b) K3 वल्मीक, D7 वल्मीकि. K1 D7 10 द्विपद, K2 D2-4 9 द्विपक, D8 दीपक', D1 3 T1 G4 M3 द्विपक, M1 (inf lin as in text) द्वीपिक; G6 दिवक, M3 4 (inf. lin as in text) दिविक (for द्वीपक') — c) K2 T1 G1-4 M चैत्य°, T2 चैत्र° (for दैत्य°) G2 रसद्वीप' (for सरि°) — d) K2 Dn1 सरस; D2 (before corr) सालक, S शरभ (for सारसः) K4 B D (except D7 10) °केतन (for °केसर')

12 K5 om 12 (cf v l 6) — a) K1 2 D7 10 सुरकेतु, K4 Dn D8 D1-6 9 10 चित्र°, B3-5 सुखहेतु, D2 M2 सुसकेश' (for सुखकेतु) — b) S °केतु' (for °बर्ह') K1 2 B1 3 T1 G3 4 M (except M5) तथानघ; D2 8 °घन, G1 °नय (for °नघ') D1 त्रिवर्हश्च तथा नघ — c) K4 B (except B1) Dn मेघहृत; T G1-3 M2 मगदत (T1 G3 °घृत); G4 M3 4 मघश्च (G1 °कृत) M1 4 म(M4 न)गश्च (for मेघकृत्). G5 सुगध्वज कुमुदक्ष.. — d) T G1 2 सर्वाश; G4 5 M सर्पाच. (for सर्पान्त.) D1 T2 सर्प°, G2 सम°, G1 हिम° (for सोम°).

13 K5 om 13 (cf v.l. 6) — a) D3 च घातक, M2 तथांतक., M3 चिरातप (for चिरान्तक) — c) K3 °यध; K4 B2-5 Dn D5 D2.4 6 8 °धर्मा; D1 °गर्भ (for °धन्वा)

14 K5 om. 14 (cf v l 6) — a) D3 मधुरश्चैव (for मधुप°). — b) K2 हेमपर्णस्, D2-4 9 हिमवर्णस्. — c) K2 4 B1 5 D6 T2 माल्यो; D1 T1 G4 माल्येयो (for मलयो) D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — d) T1 G1 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf v l. 6) D3 om 15 — a) K1 प्रयोग°, D1 प्रोदेश°, D7 ते देश°, D10 G5 M3 4 प्रादेश° — c) K4 B1 5 Dn D5 D6-8 9 ते, D3 च (for अथ) — d) K4 B D (except D1 2 7) प्राणिन; T1 प्रायश, C3 प्राणत' (as in text) D2 10 तथा (for च ते). K1 2 4 B6 Dn D5 D1 3-6 9 G2 ये (for ते)

16 K5 om 16 (cf. v l 6) — a) D1 6 न हि (for यदि) — b) D1 इह (for एहि) — c) Dn1 D5 D6 तत् (for तं) D1 उपनयिष्यामि देश त्वां — d) K2 गतिं; K4 B D (except D1 2 7 10) वर (for रुचिं) B1 D6.8 उपलप्स्यते

Colophon missing in K3, K5 om it — *Sub-parvan* K2 B1 3 Dn D1 T1 G1 5 M1 2 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1 K1 4

१००

नारद उवाच ।
इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
यस्याः क्षीरस्य धारया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६
अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले । C. 5 3 13 B. 5. 102. 12 K. 5. 102. 12

B2 4 8 D5 D7 8-8 1- M1-3 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T1 गरुडान्मजवर्णन, G1 गरुडलोकवर्णन; G4 M2-8 सुपर्ण (M4 °वर्ण)निदन ; G2 M1 सुपर्ण(M1 °वर्ण)लोक(M1 om लोक)दर्शन — *Adhy no* (figures words or both) D1 97, D7 T G1 2 4 5 103, G2 M4 101, M1-3 8 102 — *S'loka no* Dn D8 16

100

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 5 32 15)

1 b) M3 धरणी° (for पृथिवी°) — c) D7 T1 M1 2 अत्र (for यत्र) B1 D1 2 सुरभी (for °भिर्)

3 a) K4 अपि, D7 अवि (for अभि) — b) S (except G4) साचम् (for सारम्) — c) D2 4 6 G1 वच° (for वद°)

4 a) K4 अन्या, D2 तन्या S धाराभि (for °या) — b) S पयोभिर् (for निपतन्त्या) — d) K1 2 यदनुत्तम, K4 8 B D (except D1 2 6 10) परमुच्यते, T1 G1 4 परम मा (for परमुत्तमम्)

5 a) K4 B D (except D1 2) G2 4 Ca 8 फेनेन (for फेनस्य) — c) K1 2 8 Ca.d निव्रत, C3 पिबन्त (as in text)

6 a) B D (except D1 7 10) ते ख्याता (for नाम्ना ते) — d) D5 येभ्यो, T2 तेषा, G3 तेभ्यो (for येषा) K (K3 missing) D7 10 T2 M2.6 बिभ्यति

7 D1 om 7 — a) K3 अस्या, M5 यस्या (for अस्या) K3 धेन्वोस्या, D7 विख्याता, T G1 2 4 धेन्वाधा, G5 या गाव (for धेन्वोऽन्या) — c) K1.8 D7 10 च दिक्पाल्य, K2 4 B (except B2) Dn D2-4 6 9 G1 2 4 M2 6 दिशा पाल्य, D5 स्त दिक्पाल्य (for दिशा°) — d) K1 B1-3 Dn स्म ता, D7 श्रिता (for स्मृता) D2 धारयति स्म ता दिश

8 b) G4 8 सौरभि — c) K4 B D (except D1 2 10) G4 हसिका, K6 वासका, G3 हासका (for हसका) — d) K1 Dn D7 10 M1 अपरा (for अपरा) G5 धेनुर्धारयते दिश (= 10b)

9 D8 (hapl) om 9a-10b — a) K2 6 B4 T2 G2 8 दिक्षु, T1 G1 2 4 M दिक्तु (for दिक्च)

10 D8 om 10ab (cf v l 9) — a) M (except M1) कामदुघा — c) K3 D2 (orig) धन्या, D9 रम्या, D2m 2 4 9 तद्वत्, G2 ख्याता, G5 रक्ष्या (for धर्म्यां) — d) K4 D2m 8.4 9 कुबेरपरिपालिता, T G1 2 4 तथैल-विलसश्रिता Ca 8 as in text

11 b) T1 सारथे (for सागरे) — d) K1 सुरैर् (for देवैर्) K1 असुरसयुत, K4 D5 6 °सहत, Dn D7 G1 8-5 °सयुत, T1 °सवृत, T2 G2 °सगत K8 देवासुरैश्च सयुत, D8 देवैरपि सुसहत

12 b) K2 B3 6 D8 4 9 एव (for अपि) — c) K6 om च G3 हि, G6 तु (for च) — d) D5 D6(m as

C. 5 3613
B. 5. 102. 12
K. 5. 102. 12

उच्चैःश्रवाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३
इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

---

in text) 6 महा° (for मणि°)

13 a) K6 D8 G3 6 सुधा (for सुधा) — b) K3 स्वधाहारेषु, B3 स्वाहाभोजिषु; Ca स्वधाभोजिषु (as in text) K6 G3 6 स्वधा, B8 स्वाहां, C5 स्वधां (as in text) — d) K4 B D (except D8 4 7 9 10) G3.4 सुरभी (for °भि)

14 a) K6 Dn1 अथ (for अत्र). — d) T1 G1 4 च (for या) K1 6 D7 10 T1 G1 4 महर्षिभि (for मनी°) K3 गीयते परमर्षिभि

15 ab) B2 D81 T1 नाक° (for नाग°) D8 4 9 स्वर्गे च (for न स्वर्गे) G3 transp न and विमाने B1 3 6 D81 त्रिपिष्टपे. Ds3 G2 नाग(Dn2 °क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे — c) Ds2 Ca d 8 परिचार, D3 (before corr) °वार (for °वास) B D10 M परिवास सुख (M8-5 °ग्र) G8 6 सुख (for सुखस्)

Colophon om in K3, K8 missing — Sub-parvan B1 8 Dn1 T1 G1 6 M भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण, except in T1 G1 K1 6 B3 4 5 Dn2 D8 D2, 6-8 10 G2 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण, K4 मानव उन्वेपण (sic) — Adhy. name D1 G2 M सुरभिवर्णनं; T1 G1 4 रसातलकथनं, G6 सुरभिमाहात्म्य — Adhy no (figures, words or both) D6 98, D7 T G1 3 4 5 104, G8 M4 102, M1-3 5 103. — S'loka no K4 25, Dn D8 15

101

☞ K3 missing up to 10ab (cf v.l 5 32. 15)

1 ab) T2 G2 भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता' — b) K6 T G1 3 5 पुरत्रयी°.

2 b) K3 D6 T1 G1 2 इद, D8 4 9 स (for इयं). — d) K2 5 B5 D8 10 °महती, K4 B3 Dn D6 9 °सहिता (for °महता)

3 a) K4 B D (except D1, D2 m) G3 श्वेताचल°; G8 श्वेततोय°. Ca d 8 cite श्वेतोच्चय — b) Cf 4b. K3 4 B D (except D7 10) दिव्याभरणभूषित°. — c) D2-4 9 M3 धारयेन् K1 B Dn2 D3 4 5 7 9 10 T G1 2 M1 3 मूर्ध्नां (as in text), the rest मूर्ध्नां — d) K4 Dn1 D2-4 9 ज्वलजिह्वो K1 3 5 D7 10 महोरग

4 K8 om (hapl) 4c-5b — c) S काद्रवस्य (for सुरसाया) Cf 17ab

5 K8 (cf v l 4) G3 om 5ab — a) K1.3 °चक्राक, B3.6 °चक्राग्र ; D3 (inf lin) °वन्मूर्ध्नां, D8 °चक्रास्या; D7 °दिग्धांग ; S (G3 om) °वज्राका (G3 °क-)

6 K4 M3 om. (hapl) 6b-7a. — d) D3 [ऽ]परे (for ऽपि च) K2 D2-4 9 G3 वा (for च).

7 K6 M3 om. 7a (cf v l 6) — a) G3 M (M3 om) त्रि- (for द्वि) — b) T1 G1.4 सप्तशीर्षास्तथापरे

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ८
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४
दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

C. 5. 631
B. 5. 103. 15
K. 5. 103. 15

— ^{c}) K2 D7 transp °भोगा and °काया K5 D10 महाभागा, T1 G1 4 भोगिनो वै, G2 महाबला (for °भोगा) T2 G3 5 M महाकाया महाभागा — ^{d}) S पन्नगाभोग°, Ca d पताकाभोग°, Cs as in text

8 ^{a}) K2 T1 G1 4 च, K5 अपि, M2 हि (for इह) — ^{b}) = 1 31 18^{b}, 47 23^{b}, 52 2^{b}, etc — ^{c}) K1 2 5 D7 10 नै(K2 चै, K5 ए)कमरव्याना, K4 B2 5 D1–4 G3 5 M1 3 4 एकवद्याना, D8 नैकवशाना (for एकव°) — ^{d}) K2 यथामुख्यान्, K4 5 B D यथाश्रेष्ठ (D1.10 °श्रैष्ठ्र), G3.4 यथाश्रेष्ठा D2–4 8 9 च (for तु)

9 ^{b}) = 1 31 5^{d} Some S MSS कार्कोटक° — D6 om 9^{cd}, T2 om. 9^{e}–16^{d} — ^{c}) K1 2 4 D5 D5 G3 M कालियो, K5 T1 काल्यो, D1 कालेयो, D2 10 कालिको D7 निसुम्भश्चैव — D1 G2 om (hapl) 9^{d}–11^{a} — ^{d}) = (var) 1 31 10^{a}

10 D1 T2 G2 om 10 (cf. v.l 9) — ^{a}) K1 बाह्यकुम्भो, K2 बाप्पकुण्डो, D5 बाह्यदत्तो, D2 (before corr) °कर्णो, D2m.2 4 9 राजकुण्डो, D5 6 8 बाह्यदण्डो, S (T2 G2 om) व(T1 G1 4 वा)हुकुण्डो T1 G1 4 महानाग — ^{b}) T1 G1 4 आभूषण (for आपूरण) D3 4 9 च स (for खग) K3 resumes! — ^{c}) K1 5 D6 M4 एव पत्र, G5 M1 (inf lin) 3 एलापत्र G4 पवमानश्चोलपत्र — ^{d}) K5 कुर्कुट, D2 कुरक, D3 4 9 कुक्कुर, G3 कुकुर, G4 कुकुर, M2 3 ककुर (for कुकुर) K1 5 करण°, K2 G5 M2 करण°, D2 कुक्षिण°, D3 4 9 कुकुण°, D5 8 कुंकण°; D10 करणि°, T1 G1.4 कुणक°, G3 कुरण° (for कुकुण°)

11 T2 om 11, D1 G2 om 11^{a} (cf v l 9) — ^{b}) Cf v l 1 31 7^{d} D1 8 कलशपू(D8 °पो)तकौ, T1 G1 2 M4 (inf lin) शलकपोतकौ, G3 5 M1.3 5 लशक°, G4 शलकपोलकं, M4 शकलपोतकौ B5 महाकलशपातकौ K5 om. 11^{c}–16^{d} — ^{c}) A few MSS कैलाशक.. K2 D9 पिंढरक, B2 पुज°, B5 G4 पज°, M3 (inf lin) पिंजलक

12 K5 D9 (hapl.) T2 om. 12 (cf. v.l 11, 9) — ^{a}) = 1 31 8^{a} Hypermetric! K1 ज्वालामुखो, K2 सुमनाख्यो, B3 अलामुखो, D5 D1 6 सुमना°, D2 8 शुना°; D5 सुना°, D7 10 सूना°, G1.2 corrupt, G4 M3–5 मनो° — ^{b}) Cf 1 108 5^{d} — ^{c}) = 1 31 8^{c} K4 B (except B2) Dn2 D2–5 10 (sup lin) T1 G3 M1 2 4 कोटरक°, D1 कर्कोटक°, D7 काटनख°, D8 कौटरक°, M3 5 कोटकन° — ^{d}) D1 शिशि, D8 शिथि (for शिखी) K1 D1.7 8 10 निष्टुरक°, K3 B1 5 निष्टुरिक°, K4 Dn D6 निष्ठूरि(D6 °र)क°, B1–3 D5 D2–4 निष्टू(D3 °स्ता, D3 4 °श्रू)रक°, D5 नीष्ठुरक° T1 G शिखडी निष्टुर(T1 °ष्टर, G5 °ष्टन)स्तथा, M शिखडी निष्क(M3 °ष्टु)रिस्तथा

13 K5 T2 om 13 (cf. v l 11, 9) — ^{a}) K1 D3 4 7 9 10 तितिलिर्, G1.2 5 तित्तिरी K1 D1 2 7 9.10 हस्तभद्र°, K2 भद्रहस्त°, B (except B4) D10 (sup lin) G5 हरिभद्र° — ^{b}) T1 G1.4 °पीठक (for °पिण्डक) — ^{c}) Cf. 1 31 10^{d} K1 D10m द्विपिंग, K2.3 द्विपिंढ (for द्वौ पद्मौ) — ^{d}) K4 मुद्गरवर्णक, B2 5 मुकुरपर्णक, D2 मुद्गर एव च, D5 6 °जतुक, D7 10 °वर्णिक G2 5 M2–5 पुष्पमुद्गि(G2 M2 °मुद्ग; G5 °मका)रवर्णक, G3 M1 पुष्पमुद्गरपर्णक

14 K5 T2 om. 14 (cf v l 11, 9) — ^{a}) K (K5 om) Dn1 Ds1 D2 5 7 10 T1 पिठरक, D1 पठिरकि, G2 M3.4 (inf lin as in text) 5 पीठकर, G5 पीठरत्त — ^{b}) K2 Dn1 सवृत्तो, D1 T1 G1.4 5 सुवृत्तो K1 वृत्तकस्तथा, K2 8 दृढ एव च — ^{c}) K1–3 D1 10 पिंडारो, B3 T1 G1 4 M2 पिंडको, D8 पौंडिरो, G2 3 M1 (inf lin) पिंडरो; G5 वधको, M1 पिजरो D3 बिंदुपत्र°, S (T2 om) बिल्वनेत्र° — ^{d}) A few MS मूषका°

15 K5 T2 om. 15 (cf v.l 11, 9) — ^{a}) T1 G5 शिलिप, G3.4 M1–4 शिली(G4 M3 °लि)प (for दिलीप) D7 शश° (for शङ्ख°) — ^{b}) Cf. 1 31 13^{a} K2 8

C. 5. 3631 B. 5. 103. 15 K. 5. 103. 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५

विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६

एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७

कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८

स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९

कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१

मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२

ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३

एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४

ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५

क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको, D7 वाह्लीको (for ज्योतिष्को) T1 G1.4 च (for अथ) K3 M3.5 पराजित॰ (for अपरा॰) — [c]) = 1. 31. 13[c] — [d]) K4 B D (except D1) कुह(B4 D6 कुहु-, D8 कुत)र॰ (for कुमार॰) K1.3.5 D2(by corr.).3.4.8–10 कुशय॰, K4 B1.2.5 Dn D5 D6 कृशक॰, D1 कुहर॰, D6 कृशर॰, D7 M कुशिक॰, G3 कुलुश॰ (for कुशक॰)

16 K5 T2 om. 16 (cf. v. l. 11, 9) — [a]) K1–3 D10 M3 विराजो, T1 G M4.5 विरजो (M4 inf. lin. ॰गो) (for विरजा) K1–3 गरण॰, D1 च रय॰ (for धारण॰) — [c]) K2 वधिराक्षो, D3 D8.4.7–9 व(D8 रु)धिराधो, D2 विधिरोधो, D5.6 रुधिरार्थो, S (T2 om.) वधिरश्च (for ॰रान्धौ) K3 विकुडि., K4 B2.5 Dn D6 विशुढिः; B1.3.4 D3–5.9 वि(D3.4.9 रु)गुंडिः, D5 D8 विगुठि (D8 ॰ढी), D1 च कुष्टी, D2 च कुठि, G3.5 चिकर्णः (for विकुण्ड). — [d]) S (T2 om.) विरथ॰ (G3 विरद॰) T1 G1.2.5 M (except M2) सुरथ॰, G3 सुरद॰.

17 [a]) T2 इत्यादिनागमुख्याश्च — [b]) K5 S काश्यपस्या॰

18 B Dn1 D3 D1.5.6 T1 om. the ref. — [a]) K4 B Dn D3 D1.5.6 G4 एकम् (as in text), the rest एवम्. K (except K4) D3.4.7–10 उक्तस्तु, D2 अप्यग्र, T1 G1.4 अन्यग्र — [b]) D2 G2 पुरत॰, T G1.3.4 M (except M2) प्रतत (for स॰) T1 G1.4 सु (for स), and च (for वै) K (except K4) D3.4.7–10 नागान्वीक्ष्य समतत॰ — [d]) D1 अपि (for इव) G5 स (for च) B1–3 D10 भारत, D8 अब्रवीत् (for अभवत्). — After 18, K1 ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छत. ।
करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 [a]) K5 D5.6.9 पुरुप. (for पुरत.) — [b]) K4 B Dn D3 D5.6.8 तु (for च) — [d]) T2 G2 ॰नदक॰.

20 [a]) B2 D5 वा, D3 D7 T1 G1 M का (for च) — [b]) K5 T2 G2 एव (for एष) — K5 om. 20[cd] — [c]) D3.4.9 यस्य (for कस्य). T2 G2 एव (for एष) D2 कस्यैष वशे द्युतिमान् — [d]) S ॰व्यवस्थित॰ (for इव स्थित॰)

21 [c]) K1 चेत (for मन॰) — [d]) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, K3.4 B Dn D3 D5.6.8 ins. कण्व उ॰ — K5 om. 22 — [a]) Dn2 D3 D9 T1 प्रीति॰ (for प्रीत॰)

23 Before 23, K D1–4.7–10 T G (except G3) ins. नारद उ॰ (resp. नारदः). — [b]) T1 G1.4 भोगि॰ (for नाग॰). — [d]) S मे(T2 G2 मौ)नकस्य (for वामनस्य)

24 [a]) S (except M2.5) तु (for हि) — [b]) K (except K4) D3.4.7.9.10 निकुभो; D2 विक्षरो, G2 कुरवो, G5 चुकुरो (for चिकुरो) — [c]) S अचिराद्वै॰

25 [a]) B1–3 Dn2 G4 प्रीति॰ (for प्रीत॰). — [b]) T2 G2 transp. मातलिर् and नारद. — [c]) D2.5.7.8 T1 G (except G2) रुचिर॰.

१०२

नारद उवाच ।
एषोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥ १
शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
अनेन विजितानश्वैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ।
अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥ ४
अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११

C. 5. 3654
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 12

---

26 a) K4 B4.5 Dn T1 वै (for हि) — b) K3 5 D7 9 G5 अस्मि तेन (for अस्म्यनेन) — K5 om. 26cd — c) K4 B Dn D3 D2–6 8–10 असै नागाय वै दातुं, D1 अस्मिन्नागपतौ दातुं

Colophon. — *Sub-parvan* B1.3 D2 T1 G5 भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण K B2 4.5 Dn D3 D5–8 10 G1 M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T1 G1 4 5 सुमुखदर्शनं, M वरदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 99, D7 M1–3 5 104, T G1.2 4 5 105, G3 M4 103 — *S'loka no* Dn D3 26

102

Before the ref., S ins

438* कण्व· ।
मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तम· ।
अब्रवीन्नागराजानमार्यकं कुरुनन्दन ।

1 T2 G2 om. the ref. G3 5 कण्व (for नारद उ°) — b) K1–3 D7 10 सखा (for सुहृत्) — c) K3 5 सर्व° (for शील°) — d) D3 4 9 तपस्वी; Ca s तेजस्वी (as in text)

2 K4 om. 2cd — c) D7 T G1.2 4 अल्पेतर° — d) B3 G1 2 4 समो (for the first रणे)

3 a) D1.2 G3 हय° (for हरि°) — b) D3 4 9 जेतुं, T1 चैतद्, T2 M1 3–5 चेम, G1 4 चैंद्र, G2 चैत्र-, G3 चैक, M2 चैंद्र- (for जैत्र) — K5 om. 3cd

4 a) S (except G2 3 M1.2) विजित ह्यश्वैर् — cd) K4 B (except B3) Dn D3 D5 6 8 transp प्रहृते and बलभित् D2m 3 (before corr.) 4.9 प्रकृ° (for प्रहृ°) K5 D1 वलिभित्, M1 2 बलभित्, M3–5 ब(M3 *inf lin* ब)लभृत्

5 b) T2 G2 5 असदृशा D2 7 10 शुभा (for भुवि) — c) K3 B4.5 Dn G2 सत्य°, T2 G3 सर्व°

6 a) K3 च, D3 प्र- (for [अ]स्य) — b) K1 Dn1 D3 D6 6 8 T1 G1 अमरद्युते, G3.5 अमितद्युते (G5 °ते)

7 a) D1 याचते (for यदि ते) B2 4 5 Dn D3 D1.5 6 G4 सम्यक् (for सौम्य) — d) K2–4 B D (except D1.3 10) कन्यापरिग्रहे

8 a) G3 च विष्णवे (for विष्णु°) K5 लक्ष्मीर्यथा विष्णुकुले — b) K1.2 5 D3 10 विभावसौ

9 K5 om. 9a–10d — b) K1–3 D5 T G1 3.4 प्रयच्छतु (for प्रती°) — c) T1 G1 4 पति°, Ca d s प्रति° (as in text)

10 K5 om. 10abcd (cf v l 9) — e) K3 B3–5 Dn2 D1.6 T2 G2 3 सुमुखश्च (K3 °ख म) (for °खस्य) K2 5 D10m सुमुख· सुगुणश्चैव — f) K3 शौचशील° (by transp)

11 b) T2 G2 3 5 M3–5 वय दातु समुद्यता — c) N (except K1) मातलिस्तस्य K (except K4) D9 10 T1

C. 5. 3653
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 13

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम ॥ २०
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

G_3 सन्मान

12 B_3 D_1 S (except G_5) om the ref — ^{c}) K_5 D_{n1} $D_{1\,3\,4\,9}$ C_a ध्रिय°, D_s D_2 T G प्रीय°, M_{3-5} म्रिय° (for व्रिय°) — After 12, D_{n2} D_8 ins

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेशीं स्नुषां प्रति ।

13 G_4 om 13^a–14^b Before 13, all MSS ins. आर्यक उ° (resp आर्यक·) — ^{a}) K_5 D_7 न ममै°, T_2 G_1 न मे चै° (for न मे नै°) — ^{b}) K_4 D (except $D_{2\,7\,9\,10}$) $G_{1\,2}$ $M_{2\,5}$ महर्षे G_3 M वचनात्तव — ^{c}) D_2 दयित, $D_{7\,10}$ सम्रधी, C_a d_3 सयुक्त (as in text)

14 G_4 om 14^{ab} (cf v. l. 13) — ^{a}) $D_{2-4\,7\,9}$ G_1 च (for तु) — T_1 om 14^{cd} — ^{d}) K_5 $D_{7\,10}$ महाद्युति, T_2 $G_{2\,3\,5}$ M_{3-5} °मते, $G_{1\,4}$ $M_{1\,2}$ °मुने (cf 14^b) — ^{f}) D_2 दुःखिता° (for दुःखार्ता°) D_1 $G_{3\,5}$ ते (for वै) D_s $D_{5\,6}$ स्वयं (for वयम्)

16 ^{a}) D_2 तदा तद्, S (except T_2 G_2) तथैव (for तथा तद्) — ^{c}) K_2 D_{s1} T_1 G_{3-5} प्रणष्टो M_1 वै (for मे) — ^{d}) D_s $D_{5.6}$ च, D_8 T_1 $G_{1\,4}$ M मे (for वै) T_2 G_2 सुपर्णवचनान्मुने — After 16, T $G_{2\,3\,5}$ ins

440* कण्व ।
आर्यकस्य वचः श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B_5 D_{1-4}) ins कण्व उ° — ^{c}) T_2 $G_{2\,3}$, M (except M_3) °भावे च S (except T_2 G_4) पुनः (for वृतः)

18 ^{c}) $K_{4\,5}$ $D_{8\,4\,9\,10}$ त्रैलोक्येशं M_{3-5} सुरश्रेष्ठ·

19 ^{a}) T G कार्यस्य, C_a $_3$ कार्येण (as in text) — ^{b}) $B_{1\,3}$ D_2 (by corr) $_{3\,4}$ om प्रदास्यामि, D_1 प्रज्ञास्याम्, T_1 $G_{1\,4}$ प्रदद्यात्, T_2 $G_{2\,3\,5}$ प्राप्त स्यात्, M C_s प्रज्ञा स्यात्; C_n प्रज्ञास्यामि (as in text) S महदायुषः (for अहमा°) — ^{c}) $K_{2\,3}$ B_3 °तेन (for °ते च) — ^{d}) K_2 प्रयतिष्याम, B_3 प्रतियास्यामि K_5 सत्वरः

20 D_6 om 20–22 — ^{c}) D_s कार्यसंयोधनार्थाय — After 20, K_4 $D_{2-4\,8\,9}$ S ins

441* आर्यकेणाभ्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D_6 om 21 (cf v. l. 20) — ^{b}) S गत्वा स्वर्गं (for सर्व एव)

22 D_6 om 22 (cf v. l. 20) — ^{c}) $M_{1\,2}$ तदस्मिन् (for ततस्तत्) S आचष्ट (for आचख्यौ)

23 Before 23, $K_{1\,2\,5}$ $D_{1\,5}$ (marg) $_{7\,10}$ ins कण्व उ°, $K_{3\,4}$ B D_n D_s $D_{2-6\,8\,9}$ वैशंपायन उ° — ^{b}) D_1 T_2 भुवनेश्वरः

24 ^{b}) D_2 (before corr) भारत; some MSS. वासव· — ^{c}) $K_{2\,3\,5}$ D_{n1} $D_{2-4\,9\,10}$ G_3 लभतां; T $G_{1\,2\,5}$ M लभतु; G_4 अह तु (for लभन्तां) Some MSS कामान् — ^{d}) K_5 ममैन च, D_1 काम्यमेत (for काममेत) D_{s1} G_2 एनं, D_7 G_5 एव (for एतं)

विष्णुरुवाच ।
ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६
कण्व उवाच ।
प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७
लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ २८
नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।
गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १
पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २
गरुड उवाच ।
भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

C. 5. 3677
B. 5. 103. 4
K. 5. 103. 4

---

25 ^{a}) S वासवस्त्वय (for पुर°) — ^{c}) K4 B2 D1 3–5 T1 G1. 4 M1. 3 4 एव, D3 G3 5 M2 देव (for एन) — ^{d}) B1. 3 T2 इह (for इति)

26 D1 T1 G1 श्रीविष्णु°, T2 G2 3 5 श्री(G2 om) भगवान् (for विष्णुरु°) — ^{a}) K4 B D (except D10) सर्वलोकाना, G1 असि देवाना, G5 असि भूताना — ^{c}) D2–4. 9 अदातु (for अदत्त) — ^{d}) K2 अर्हति वै (for उत्सहते) K2 3 पुमान्, K5 D3 प्रभो (for विभो)

27 K (except K3) B D (except D2–4 7–9) T1 om the ref G1. 3–5 M3–5 वैश° (G5 with prefixed श्री) (for कण्व उ°) — ^{a}) T1 G1. 4 शतक्रतुस् (for शक्रस्ततस्) — ^{b}) D2 (by corr) 3 4 9 सुरोत्तम° (for आयुरुत्तमम्) — ^{c}) K2 3 D2–4 9 G1 त, G4 5 स (for न) — ^{d}) Some S MSS चल° (for बल°)

28 ^{a}) M5 चायुस् (for वर) K5 D10 च (for तु) — ^{b}) D3 स (for स) K (except K4) D3 सं(K5 स)बभूव मुदान्वित°, B1. 2 4 सुमुख° प्रत्य(B4 सम)पद्यत; D3. 4 7. 9. 10 बभूव स (D7 10 स च तत्र) मुदान्वित° — ^{c}) K2 3 D7 10 °काल (for °काम)

29 ^{a}) B3 D9 T1 G3 5 M1 2 च (for तु) — ^{b}) D3 4 9 कृतकामौ K2 5 B5 D5 D7 8 10 T1 G (except G2) मुदान्वितौ — ^{c}) K4 B2 4 Dn अभि, T1 G1 4 द्युति, (for प्रति) — ^{d}) K2 शतक्रतु (for महा°)

Colophon om in K5 — *Sub-parvan* K2 3 B1. 3 T1 G1. 2 5 M1. 2 भगवद्यान, to it K2 3 B1. 3 G1 add मातलिवरान्वेषण K1 4 B2 4 5 Dn D5 D2 5–3 10 M3–5 (all om sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण — *Adhy name* T1 G1. 4 सुमुखविवाह°, G2 5 मातलिवरलाभ°, M वरलाभ° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 100, D6 95, D7 M1–3 5 105, T G1. 2 4 5 106, G3 M4 104 — *S'loka no* Dn 28; D8 30

103

1 ^{a}) G3 5 सुपर्णस् (for गरुडस्) K4 B4 Dn D1 7 G2 तत्र, B1. 3 5 तच्च, B2 त्वथ, D2–6 8 9 T1 G1 3 5 त तु (for तत्तु) — ^{b}) T1 G1. 4 अरिंदम (for महाबल°) — ^{cd}) K1. 5 D7 10 transp शक्रेण and नागस्य S सुमुखस्य तु (for कृत नागस्य)

2 ^{a}) K1–3 D2 (before corr) अथ वेगेन, K5 D1 अथ वातेन (for पक्षवातेन) — ^{d}) S गरुड° (for वासव) D2 M1 (*inf lin* as in text) समुपागमत्

3 D1 om 3 — ^{a}) K1 मघ° (for भग°) K5 अवज्ञाते, D7 अनुज्ञात्वा, D10 इव ज्ञानात् (for अव°) — ^{b}) K1 5 D7 G5 m क्षुध°, K3 D2 G4 क्षुधा (for क्षुधां) K1 5 D7 Ca नये, K2 3 भय, D2 नय (for भये) K4 B Dn D5 D3–6 8–10 वृत्ति प्रतिहता मम — ^{c}) K B3 Dn1 D3 4 3 (before corr) 9 10 m °वश गत्वा, B5 D5 D6 6 Ca. d °वश दत्वा — After 3, K2 3 read 7^{ab}

4 ^{a}) D2 M2 निसर्गे, T G नि(T1 G5 वि)सर्ग (for निसर्गाद्)

C. 5. 3678
B 5. 103. 5
K. 5. 105. 5

वृतश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा ॥ १०
असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

---

5 ^{a}) K1 5 D2 7 10 तु (for च) K4 B1 3 D3 4 9 T G1 2 4 M2 5 एव (for एष) K4 B2 5 D9 D2–5 8 9 M3 4 मया (for महा) — ^{b}) D2 transp स्थापित॰ and समय॰

6 ^{a}) K4 B1 3 4 Dn Ds D5 6 8 तु तथाभूते; K5 त्वन्यथावृत्ते — K4 (which om 6^{c}–7^{d}) ins 442* after 6^{ab} — ^{c}) K5 D10 m क्रीडामि K2 कामचारेण — ^{d}) D3 4 9 G2 यथेप्सित, T1 G1 4 यथेच्छत॰

7 K4 om 7 (cf v l. 6), T2 om 7^{cd} — K2 3 read 7^{ab} after 3 — Dn1 D5 6 8 S ins after 7. K4 (which om 6^{c}–7^{d}), after 6^{ab}

442* कण्व उवाच ।
श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।
गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिपत् ।
इन्द्र उवाच ।
न मया कृतं वैनतेय न मां क्रोद्धुं त्वमर्हसि ।
दत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना । [5]
श्रुत्वा पुरंदरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ।

[(L 1) T G1 2 5 M4 तथा (for तदा) — (L 2) K4 Dn1 D5 6 8 नव॰ (for सर्प॰) — (L 3) K4 D5 6 8 तत्तु (for पाद-) T1 G5 अवा॰, G3 अथा॰ (for समा॰) — After line 3, Dn1 ins

443* ततः पुरंदरो वाक्यमुवाच गरुडं प्रति ।

— (L 4) Dn1 न मया वैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्व॰ — (L 5) T2 G2 M2 5 तु (for स)]

9 ^{a}) D2–4 9 T1 G1 देवेशो, G3 देवाना (for देवेश) — G3 om (hapl) 9^{b}–11^{a}

10 G3 om 10 (cf v l 9) — ^{b}) S (mostly) काश्यपः — ^{d}) K3 B5 Dn Ds D5 6 8 G4 समवाद्, B3 समग्रान् (for समस्तान्) K2 D3 4 9 S (G3 om) ओजसा (for अञ्जसा)

11 G3 om 11^{a} (cf v l 9) — ^{d}) K5 D10 T1 G4 M ॰निग्रहे

12 ^{a}) K1 D5 8 श्रुतधीः — ^{c}) K4 B (except B5) Dn प्रस्तुतः, Ds D5–8 प्रश्रुतः, D1 प्रहसः, T G1–3 प्रसहः. K2 5 B3 Ds D7 कालकाख्यश्च, D3 4 9 ॰कल्पश्च, S ॰काक्षश्च. — ^{d}) T1 G1 4 तु (for [अ]पि)

13 K5 om 13^{ab} — ^{a}) D7 G1 यत्तद् (for यत्तु). — ^{c}) K2 3 5 T2 G2 3 5 (to rectify metre?) वहामि चानुजं तेह (K2 3 येन)

14 ^{a}) G3 5 M (except M1) भारवहो M2 [ऽ]पि (for हि) — After 14^{ab}, K4 D1 5 6 8 ins

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।

— ^{c}) B5 मत्त (for मया) K2 3 योय, D2–4 9 ह्यहं, B5 एव, T2 G M2–5 यो हि, M1 कोहं (for योऽहं) — ^{d}) K (except K4) D6–8 10 वहामीश तवानुजं

15 ^{b}) K1 B2 Ds D2 5 G3 M1 2 ऽव्यवरोपितः, K2 3 Dn1 D2m 3 4 9 T G1 2 4 5 अपरोपितः — K5 om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) D1 3 4 9 S भ्रष्टं (for नष्टं) — ^{d}) K1 वृत्तिः (for त्वत्तः) D7 तस्माच्च (for चास्माच्च) K2 3 तव वाक्यात्तु वासव

16 K5 om 16^{ab} (cf v l. 15) — ^{a}) Dn Ds1 D7 T G1 2 5 M1 आदित्या, Ds2 D1 5 G3 4 अदित्या — ^{d}) K4

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७

कण्व उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम् ।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥ २१
ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२
यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३
न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
विचेता विह्वलो दीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

C. 5. 3702
B. 5. 103. 29
K. 5. 105. 31

B D (except D7 8 10) बलेन (for विशेषाद्), cf 24^{b}

17 ^{b}) Ds2 M (except M2) स्वा S पराक्रमात् (for गत°) — ^{c}) K2 3 B5 M1. 2 विमृश(B5 °प)स्व, B2 8 विमृप त्व — ^{d}) D7 10 ह्यत्र, G1. 5 [ऽ]न्यत्र (for न्वत्र) D1 भवेत् (for इति)

18 K (except K4) B5 D1 7 10 S om the ref — ^{a}) B D (except D3 4 7 9 10) स तस्य (for तस्य तद्) — ^{c}) K1 M अक्षोभ्य क्षो° — ^{d}) G1. 4 उवाचाथ स चक्रभृत्

19 Before 19, K4 D8 4 9 T1 G1 4 M ins विष्णु, T2 G2 3 5 श्री(G2 om)भगवान् — ^{b}) K5 B3 सुदुर्लभ, D2 5 8 G5 M2 सुदुर्बल

20 ^{d}) K (except K4) D7 धारयन् (for °ये) — After 20, S ins

445* न त्व वहसि मा दोर्भ्यां मोव तव विकत्थनम् ।
[M विकत्थित]

21 ^{c}) K5 D7 transp एन and एक K1 G2 3 5 एत, B2–4 D8 एव (for एन) — ^{d}) D1 3 4 9 G (except G5) विकत्थन, Ca विकत्थित (as in text)

☞ In D5 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No 13 of App I of this parvan is lost on missing fol Hereafter the MS is ignored up to the end of the lacuna

22 Before 22, K4 D2 (marg) 3 4 9 ins कण्व उ° — ^{a}) S इत्युक्त्वा (for तत स) D1 G2 M2 तत्र (for तस्य) — ^{b}) K5 समर्पयत्, B1–3 D8–10 समासृजत्, S अवास(T1 M2 5 °सृ)जत् — After 22^{ab}, D8 ins

446* स्पृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुत्मान्कश्यपात्मज ।

D8 cont K4 D3 4 9 ins after 22^{ab}

447* स्वहस्तन्यस्तभारोऽभूद्भयस्य स्नेहकारणात् ।

On the other hand, S ins after 22^{ab}

448* आरोपित समुद्वोढु भार स नाशकद्बलात् ।
[G1 5 बाहु (for भार)]

23 ^{a}) K (except K4) D1 2 (m as in text) यावद्धि (for यावान्हि) — ^{b}) D8 (by transp) सह पर्वतै, G3 सागरै सह — ^{c}) D7 T G बाहु°, Ca देह° (as in text)

24 ^{a}) K5 तथैन, Dn1 D8 न त्वेव (for न त्वेन) — ^{b}) T2 सबल (for बलेन) K1 5 D7 10 बलिना वर, S पुरुषोत्तम — ^{c}) K5 अधिक, D1 T G (except G2) ततोपि, D7 अतो हि (for ततो हि)

25 ^{a}) K4 B D (except D1. 7 8) व्यात्तास्य (D2 m विपक्ष as in text) G3 5 स्रस्तगात्रश्च — D4 om (hapl) 25^{b}–26^{b} — ^{b}) Ca d प्रचेता (for विचेता)! — ^{d}) T2 G2 °भाराद् (for °भार)

26 D4 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{b}) T2 G2 5 M विनतानन्द, G3 °स्मज — ^{c}) T2 G. विवशो (for विचेता) — ^{d}) K1. 5 D7 10 हरिं (for किंचिद्)

27 Before 27, K4 D3 4 9 G1 4 M1 ins गरुड उ (resp गरुड) — ^{a}) D3 4 7 9 M3–5 लोकभारस्य, G3 °नाथस्य, Ca d °सारस्य (as in text)

28 ^{b}) K4 D2 °मेधस; D7 T2 G2 3 °तेजस (for °चेतस)

C 5. 3702
B 5. 103. 29
K. 5. 105. 31

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९
ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०
तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३
तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४
प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६
कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७
यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

29 Ds om 29^{ab} — ^{a}) K4 B (except B5) Dn D2-4 6 8 T2 G1 2 हि (for वि) D7 ज्ञात च (for विज्ञात) — ^{c}) K1 5 D7 10 जानाम्यह, K2 D8 D9 मन्यामहे, D8 4 9 S मन्ये ग्रह (D8 4 9 G5 त्वह) — ^{d}) B1 8 आत्मान (for आत्मनो) K4 B D (except D10) न सम (for ऽसदृशं) G. आत्मान सदृश परै

30 ^{a}) S श्रान्ते (for चक्रे) T1 G1 4 तु (for स) — ^{b}) S प्रसन्नो (for प्रसाद) K5 गरुत्मते, Ds गरुत्मतां D7 प्रसाद गरुडध्वज — ^{c}) K1 B5 Ds G1 Ca d भूया (for भूय) — After 30, K4 Dn1 D2(marg) 3 4 6 (om line 1) 8 9 S ins

449* पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुख गरुडोरसि ।
तत प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।
एव विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।
गरुडो बलवान्राजन्वैनतेयो महायशा ।

[(L 3) K4 Dn1 D2m 3 4 6 8 9 उपागत (for °गमत्)]

31 Before 31, K4 B Dn Ds D6 ins. कण्व उ° — ^{a}) T2 G2 राजेंद्र (for गान्धारे)

32 ^{d}) D1 युधि (for रणे) K1 D7 विहन्यात्कस्तु तौ रणे, K2 8 यमलौ तत्समौ रणे, K4 G5 न हन्यात्तावक रणे, D8 निहन्यात्कं नु तौ रणे, T G1 2 4 नि(T1 G4 न)हन्या त्तावकान्रणे, G8 M न हन्यात्तात क(M1 2 कान्)रणे

33 ^{b}) Ds1 धर्मिष्ठौ (for धर्मस्तौ) D2 T2 G2 चैवा° (for तौ चा°) Ds2 T1 G1 4 om च — ^{d}) K4 B2 4 5 D (except D1 2 7) हेतुना वीक्षितु क्षमा

34 ^{c}) = 5 86 10^{c}

35 ^{a}) K4 B D (except D1 2 7) प्रत्यक्षदर्शी, T2 प्रत्यक्षोस्य च (for प्रत्यक्षो ह्यस्य) — ^{c}) K4 B Dn2 D8 (before corr) 4 6 8-10 माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्) B2 G8 5 तथा (for तदा) — ^{d}) K4 B D (except D2 10) सो (for यो)

36 ^{b}) A few MSS भ्रुकुटी° — ^{c}) K1 G5 M2 अपि; T1 G1 4 उप (for अभि)

37 ^{c}) K1 कर (for ऊरु) K1 5 D3 4 7-10 करि° (for गज°)

38 ^{a}) G5 तथा (for यथा), and [ऽ]ह (for ऽस्मि) — ^{b}) K5 D1-4 7 9 10 S मम या (for या च मे) K1-3 यद्भावितमयी गति — ^{c}) G4 तथाहमेव K1 वर्तेह, K5 D7 वर्तेय, G2 वर्तिष्ये — ^{d}) K2 D1 3 4 transp किं and प्रलाप — After 38, P P S Sastri (Mbh Southern Rec, vol VII, p 608), probably following the Kumbh ed, interpolates a stanza (तत कण्वोऽब्रवीत् etc) which was not found in *any* of the MSS. collated for this edition!

Colophon D5 missing — *Sub-parvan* K2.3 B1 3 Dn1 D8 10 T1 G1 M भगवद्यान, to it all (except T1) add मातलिवरान्वेषण, K2 8 D10 G1 M cont समाप्त K1 4 5 B2 4 5 Dn2 Ds D2 6 7 G5 (all om sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण, followed by समाप्त (except in Dn2 Ds) — *Adhy name* T1 सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरण; G1 M1 सुमुखप्रसाद, G5 गरुडविकत्थनेविष्णुमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 64(!), D7 (by corr) M1-3 5 106, T G1 2 4 5 107, G8 M4 105 — *S'loka no:* Dn1 40, Dn2 38, D8 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २
कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७
विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९
विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०
अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११
भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२
भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३
तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।

C. 5. 3727 B. 5. 106. 14 K. 5. 105. 14

104

2 K_5 om 2 (along with 1) — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ शोकक्कारक — D_8 G_2 om. (hapl) 2^{cd} — ^{c}) T_2 क्लेशकर्तार — ^{d}) D_2 दुर्हृदा (for द्विषता)

3 ^{a}) D_9 चैन, T_2 G_5 एन (for नैन) — ^{b}) M_1 मानवा (for बान्धवा) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ भीष्मो (for स्निग्धो) — ^{d}) D_7 च, T_2 स, Ca d वा (as in text)

4 K_5 om 4 — ^{c}) S चापि (for चैव)

5 ^{a}) M_{3-5} स्निग्ध (for श्रोता) — ^{b}) D_0 सु (for च) S transp हित and सुहृत् — ^{c}) K_1 ह, T_1 $G_{1\ 4}$ च (for हि) T_2 G_2 यस्मिन्, Cs यत्र (as in text) — ^{d}) T_1 G_4 स, Cs न (as in text) T_1 $G_{1\ 4}$ तस्य, Cs तत्र (as in text)

6 ^{a}) $K_{1\ 5}$ D_7 S चापि (for अपि) — ^{c}) $G_{3\ 5}$ हि (for च) — ^{d}) K_2 चैव, $G_{3\ 5}$ च सु (for हि सु)

7 ^{ab}) = 5 35 5^{ab}, 95 11^{ab}, 131 1^{ab} — ^{d}) $K_{1.2\ 5}$ $B_{3\ 5}$ $D_{1-4\ 7\ 9\ 10}$ Ca पराभव (for °जय)

8 ^{c}) K_2 G_1 Cn_8 अभ्या°, Ca अभ्य° (as in text) B_{1-3} D_3(m as in text) $_{4\ 9}$ मोक्तु, Ca d भूत्वा (as in text) — ^{d}) A few N MSS वशिष्ठो

9 ^{c}) $D_{6\ 8}$ सर्वतो (for क्षुधितो) — ^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.2\ 4}$ Dn Ds $D_{6\ 8}$ T_2 तु, $K_{2\ 3}$ हि, D_1 T_1 $G_{1\ 2}$ च (for ह)

10 ^{a}) $K_{2\ 3}$ हि (for ऽथ) T_2 G_2 संप्राप्य, Ca d सम्भ्रात (as in text) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn_2 Ds $D_{2\ 6\ 8}$ T G M_1 त (for वै) — ^{c}) T G परमान्न स (T_2 प्र , G_2 स्व , G_4 च) यत्नेन — ^{d}) K_4 B D (except $D_{2\ 7}$) T_2 त, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ $M_{1\ 2\ 5}$ सं ; $G_{3\ 5}$ स्म (for स) D_6 प्रत्यपादयत्, T_1 G °साधयत्, Ca d s as in text

11 ^{a}) K_2 सदा; K_3 T_1 G_1 तदा, G_2 ततो, $G_{3\ 5}$ M यया, G_4 तथा (for यदा) — ^{b}) D_1 transp अन्यै and दत्त — ^{c}) K_2 D_1 अवगृह्यान्नम्, T_2 G_2 अथोद्गृ° (for अथ गृह्यान्नम्) $K_{2\ 3}$ अप्युष्ण, S (except M_{3-5}) अभ्युष्णं (for अत्युष्ण) — ^{d}) B (except B_2) D (except $D_{2\ 9\ 10}$) अपि (for अभि-)

12 ^{c}) D_1 T_1 $G_{1.2}$ तदा, T_2 तथा (for ततो) — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ °तपा (for °द्युति)

13 ^{a}) $K_{2\ 3}$ चरु, Ca भक्त (as in text) $K_{2\ 3}$ $G_{4\ 5}$ M_{3-5} त, K_4 B Dn Ds D_{6-8} वै, K_5 तु, $D_{2-4\ 9}$ [अ]थ, T_1 G_3 ते (for तद्) — ^{b}) T_1 $G_{3\ 5}$ -वहत्, T_2 G_3 भवत्, $G_{1.4}$ वहन् (for ऽगमत्) K_4 B D (except D_1) बाहुभ्या सशि($D_{3\ 10}$ शसि)तव्रत — ^{c}) N (mostly) अभ्यासे

C. 5. 3727
B. 5. 103. 14
K. 5. 103. 14

गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०
दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

---

14 a) T1 G1 4 अस्य (for तस्य) — b) B1 2 4 तदा (for मुनि) — c) K1 D7 10 वा (for च)

15 a) D6 8 अथ पूर्णे शते वर्षे — b) D1 transp धर्म॰ and पुन॰ K8 उपाव्रजत् — c) A few MSS वाशिष्ट॰ K1 वाग्मिष्ट रूपम्, K2 Dn1 D2 T1 G2 5 वासिष्टवेशम् — d) K2 8 D7 (m as in text) T G1 4 M1 4 भोजनेच्छया

16 b) D3 4 9 महात्मना (for महर्षिणा) — K4 om 16^{c}–18^{d}

17 K4 om 17 (cf v l 16) — a) D3 4 9 प्रगृह्य तु (for प्रतिगृह्य) — b) D1 तदाशनं (for तथा नवम्) — c) S (except G4) विप्रेति (for विप्रर्षे) — d) D2–4 9 भुक्त्वा च, D10 इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा) K2 3 पुनर् (for मुनिर्)

18 K4 om 18 (cf v l 16) — a) K5 उपरतो (for अपगतो) — b) B2 D2 T2 G2 ॰गमत् (for ॰गतः) — d) K3 5 B4 D (except D7 9 10) G2–4 M2 5 तथा॰, B1–3 5 G5 ततो॰ (for तदा॰)

19 a) D3 4 6 8 9 G1 2 च (for तु) — d) D1 इत्यवोचयत् (for इत्युवाच तम्) B Dn Ds D2 6 8.10 ह (for तम्) — f) K3 B4 यथेच्छं (for यथेष्ट)

20 a) D3 4 9 इत्यु॰ (for प्रत्यु॰) S (except G3) एन (for इदं) — b) K5 T2 G1 2 M (except M5) ॰सत्तम — d) K (except K4) D2 7 10 M1 5 ॰मुनिं (for ॰द्युतिम्)

21 a) K4 B (except B2) D (except D2 6) G4 दक्षिणा॰ का॰ प्र॰ — b) S (except G4) भवतो (for ॰ते) — c) K1.2 5 D10 वै (for हि) — d) D3 4.9 कार्य (for कर्म) B3 5 Ds D7 Ca मानद, Dn1 D1 T2 G (except G4) मानवे, Cnp मानव (as in text).

22 a) K1 2 D8 T1 G1 5 M2 विसृष्टाना, K3 प्रसृष्टाना, K4 B Dn Ds D6 7 हि दाता वै, D2 हि दानाद्धि, Ca d s विसृष्टाना (for हि सृष्टानां) — b) K4 B D (except D1) युज्यते (for भु॰) — K5 om 22^{c}–23^{b} — c) Dn Ds तद्धि (for सद्भिर्) — d) K4 B D2 (by corr) 3 4 9 दक्षिणाभिस्तथाप्यते Ca cites शान्तिराप्यते, Cs शान्ति॰ — f) T1 G4 5 भगवन्

23 K5 om 23^{ab} (cf v l 22) — a) K4 Dn Ds D6 10 Cnp स जानस्तेन, B D3 4 9 स जानस्तेव, D1 जानानस्तेन (for जानमानस्तु) T1 G1.4 च (for तु) Cap जातमान॰, Ca s जानमान॰ (as in text) Cn cites जानान — b) S रिक्त (for जित॰) K4 B Dn Ds D1 2 6 8 10 वै, D3 4 9 तु (for च) — d) K3 5 अनोदयत्, D2 m. 3.4 G2 अवोचत (for अचोदयत्)

१०५

नारद उवाच ।
एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १
त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २
कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८
न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११
सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

C. 5. 3757
B. 5. 107 12
K. 5. 107 12

---

24 ^{c}) K (except K4) Ds2 D6-8 G1.4 ददामीति

25 ^{a}) S (except T2 G3-5) निर्वंधित॰, Ca as in text

26 $26^{ab}=5$ 114 5^{ab}, etc — ^{a}) Ds Ca s श्याव॰, Cap श्याम॰ (as in text) — ^{b}) S तु (G3 च, G5 हि) देहि (for ददस्व) K4 B Dn Ds D6 8 हयाना चद्रवर्चसा, see below — ^{c}) K4 B Dn Ds D6 8 अष्टौ शतानि मे देहि, see above.

Colophon missing in D5, D7 om it — *Sub-parvan* K3 B1-3 Dn D3 4 8 9 T1 G1 M भगवद्यान; to it all (except D3 4 9) add गालवचरित K4 B1.5 D5 D2 6 10 G2 4 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G5 ॰वोपाख्यान) — *Adhy name* G2 दक्षिणानिर्बन्ध, G5 गुरुदक्षिणानुवर्णन, M गुरुदक्षिणानिर्बन्ध — *Adhy no* (figures, words or both) D6 91, T G1 2 4 5 108, G3 M4 106, M1-3 5 107 — *S'loka no* Dn D3 27

105

1 D1.2 वैश॰ उ॰, G5 श्रीनारद — ^{a}) K (except K4) Dn2 D7 10 ततस्, G3 तथा (for तदा) — ^{b}) T2 G2 गालव॰ (for धीमता), see below — ^{c}) K1 m न स्नाति (for नाहार). — ^{d}) G3.4 तथा (for तदा) K1 नाहार कुरुते सदा; T2 G2 कुरुते मुनिसत्तम

2 ^{a}) K1 2 5 D2 7 10 ॰शेषो (for ॰भूतो) — ^{c}) K (except K4) D7 10 T1 G1 4 दिवारात्र (for ऽतिमात्र स) T2 G2 3. 5 M (except M3) च (for स) — After 2, Dn1 D2 ins

450* गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 ^{b}) K5 D7 M2-4 कुतोर्थ॰ G2 5 संचया — $3^{c}=5$ 104 26^{c}

4 K4 B (except B3) Dn Ds D2 4 (by corr) 6 8 G4 Ca भोजने श्रद्धा — ^{b}) K1.2 5 D7 मम (for च मे)

5 K5 om (hapl) 5 — ^{a}) N (K5 om) M1 (inf lin) पारे (for पार) — ^{b}) B1-3 परस्पर (B2 ॰रात्), D10 T G M2-5 परात्पर (by transp), Ca s as in text M1 पृथिव्या पारमेव वा — ^{d}) K4 D3 4 9 S जीवितस्य (for ॰तेन)

6 ^{a}) K1 2 5 अपा(K5 आव्य)स्तमानकार्यस्य — ^{d}) T2 G2 अनीहत॰, Ca s अनीहया (as in text)

7 K5 om 7^{a}–15^{b}

8 K5 om. 8 (cf v l 7) — ^{a}) K1 2 D1.7 10 करोमीति, Ca करिष्येति (as in text) — ^{d}) K3 D2 7 T2 G2 5 विन॰ (for प्रण॰)

9 K5 om. 9 (cf v l 7), D4 om 9^{b}–10^{b}

10 K5 om 10 (cf. v l 7), D4 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{d}) D1 निर्वृति (for निष्कृति)

11 K5 om 11 (cf v l 7) — ^{b}) K4 B1-3 Dn D2-4 6 9 Cnp मन्त्रण, S सा घृणा, Ca n s तन्त्रणं

C 5. 3753
B. 5. 107 12
K. 5 107 12

गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १२
अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ १५

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलापेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text) — d) T2 G2 शतशो (for विनाश)

12 K5 om 12 (cf v l 7) — b) D2 (by corr). 3 4 0 कृपणश्च तथानृती — c) S (except G2) यत् (for य·) K4 Dn1 D8 D2–4 9 S °कार्यस्य (for °कार्यं सन्) D7 च (for सन्) — d) K1 2 Dn1 D1 स(D1 त)त्करोति (for तत्करोमि) K4 D2–4 9 न करोमि च भा°. — G3 om. (?hapl) 12f–15e

13 K4 G3 om 13 (cf v l 7, 12) — a) K4 D2–4 9 M1 2 प्रार्थना, B4 Dn T2 G1 2 4 अर्थिता, Ca अर्थना (as in text) — b) D1 कृता पूर्वं — c) D1 दाप° (for मान°). K1 2 D7 10 T1 G1 4 हि, T2 G2 5 M इह (for च)

14 K5 G3 om 14 (cf v l 7, 12) — a) K1 2 B3 D8 D1 M3–5 अय तु, D7 10 (m as in text) अर्चयन् (for अह तु) Ca cites अय ❀Cn अत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैक्लव्याददोप·।❀ — c) M1 2 जिष्णु (for विष्णु) — 14d = (var) 5 119 8d

15 K5 om. 15ab (cf v l 7), G3 om 15abc (cf v l 12) — a) K1 2 D1 T2 G2 यस्मिन् (for यस्मात्) D5 प्रतिष्ठति, D8 S (G3 om) प्रवर्तते, Ca s प्रतिष्ठन्ते (as in text) — b) T1 G1 4 दिवौकस· (for सुरासुरान्) — c) K3 4 B D (except D7 8 10) प्रणतो (for °यतो) — d) K4 5 B D (except D7) कृष्ण (for महा) T2 G2 अच्युत (for अव्ययम्)

16 Before 16, T G1 4 ins नारद· — b) B3 G3 5 विनतासुत· — d) K1 2 5 D3 4 7 0 10 प्र-; Ds2 स, D2 सु- (for स)

17 Before 17, T2 G2 ins गरुड — a) S सखा (for मत·) — b) D3 4 0 हि मत., T1 G1 त्वमत· (for च मत·)

18 Before 18, T1 G1 5 ins गरुड· — b) T1 G2 4 वासुदेव· पर·, Ca s वासवावरज· (as in text) — c) K5 Ds2 M5 Cs तदर्थं, Ca त्वदर्थं (as in text) T2 G2 तु (for, च) — d) K1 B1–3 Dn1 D8 D8 0 M1 कृतकाम·, Ca s कृत· काम· (as in text)

19 a) K (except K4) D (except Dn D1 6) गच्छाव — b) D1 G3 5 M1 3 4 त्वा (for त्वां) S यथे प्सित (for यथासुखम्) — c) K4 Dn1 D6 विदित्वा, K5 B2 D1 8 G2 M3–5 पृथिव्या

Colophon missing in D5, K5 om it. — *Sub-parvan* K3 B1 3 D8 T1 G1 M भगवद्यान, followed by गावलचरित K1 2 4 B2 4 5 Dn D8 D2–4 6 7 9 10 G4 (all om sub-parvan name) mention only गालव चरित (K2 °वाख्यान, G5 °वोपाख्यान) — *Adhy name* G5 गरुडागमन, M1 2 पूर्वदिग्वर्णन, M3–5 गरुडसमागम· — *Adhy no* (figures, words or both) D6 98, D7 (by corr) G3 M4 107, T G1 2 4 5 109, M1–3 5 108 — *S'loka no* Dn1 19, Dn2 20, D8 18

106

1 D7 T2 G2 4 गरुड· (for सुपर्ण उ°) — a) D7 अनु· ज्ञात·, Cs °शिष्ट· (as in text) — b) K4 D2–4 8 9 T G1 2 4 ज्ञानयोगिना, K5 D1 [अ]ज्ञातयोगिना, B Dn ज्ञानयोनिना, Ca s np अज्ञातयोनिना (as in text) — c) T G1 2 अनुयास्यामि, M1 (*inf. lin*) 2 °संयाव, M3–5

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
ब्रूहि काममनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १
पूर्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४
हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६
यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेषावृता सुरैः ॥ ८
अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाल्लोकभावनः ।

C. 5. 3770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

°मयाम° K3–. B D ब्रूहि काम तु का (K3. 4 D6 मं) यामि

2 ab) K (except K4) D2–4. 9 10 transp दक्षिणा and पश्चिमा K5 चेहम्, B2 D1. 2 वापि, T1 G1. 3 5 M वेमाम्, T2 चैव, G2 4 चेमाम् (for वाहम्) K1 2 6 D10 अयाह, D1 ह्यथ वा, D2 यथा वा (for अथ वा)

3 In B2, the portion from here up to 5 107 13c is lost on a missing fol. — a) K1. 2 6 S (except T G2 M2) यस्माद् (for यस्याम्) — b) K D2–4 7 9 10 °प्रदीपक°, D5 °प्रतापन°, D1 °विभावन° — c) S साध्या- (M2 सिद्धा)ना (for संध्याया) — d) K1 3 साधू°, S (except M2) सिद्धा° (for साध्या°) T1 G1. 4 M1–3 वर्ध° (for वर्त°) D3 वर्तते तपस° पर, D10 (marg sec m) नित्यमावर्तते तप°

4 B2 missing (cf v l 3) K5 om. from here up to 5 110 3cd — a) K1 2 गति°, S द्युति°, Ca s मति° (as in text) K2 या चा, K4 B Dn D1 6 याता (for जाता) — d) K3 D2–4 9 चैव, D5 S धर्म° (for चैष) K4 Dn D6 8 यत्र वै सुप्रतिष्ठित° (D8 °ता), B4 यंत्रवै सुप्रतिष्ठिते (!) ✻Cn यत्रवै यत्रणार्थं यत्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च ।✻

5 K5 om 5 (cf v l 4) B2 missing (cf. v l 3) — a) K1. 2 B1. 3 5 D5 T2 G2 यतोमुखे (or यतो मुखे), K3 मखे यतो, Dn1 D10 यत्र मुखे, D9 यतो हुतो, G3 यतो मखे°, Ca s यतोमुख (for °मुखैर्) K4 B4 Dn2 D1–4 6–8 कृत यतो हुत हव्य — b) K1. 2 सर्वतोमुख — c) T2 G2 3. 5 यत्र (for एतद्) — d) D5 D7 त्रिदिवस्य (for दिवसस्य) T2 G2 गताध्वन°

6 K5 om 6 (cf v l 4) B2 missing (cf v l 3) — a) K3 4 B (B2 missing) Dn D3 4. 6–10 M2 5 अत्र, D5 तत्र (for यत्र) M1 प्रजाता (for प्रसूता) S ता (for वै) — b) K1–3 Dn D8 G1 2 दाक्षायिण्य°, Ca n s दाक्षायण्य° (as in text) G3 6 तथा, Ca s प्रजा° (as in text) — c) K1. 2 B3 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्यां) S (except G3. 5) प्रवृत्ताश्च (M1 inf lin as in text) — d) S (mostly) काश्यपस्य

7 K5 om 7 (cf v l 4) B2 missing (cf. v l. 3) — a) K3. 4 B D (except D1) अतो- (for यतो) N (except D1, K5 om, B2 D5 missing) G3. 4 M4 मूल (for -मूला) T2 m यतो देवासुराणा श्री — b) D2–4. 9 T2 G2 भि(D2 -भ्य)षिच्यते (for ऽभ्यषिच्यत) — d) D1 T2 G2 अपि (for अत्र) K3 D8 T2 G2 तपस्विभि° (for °श्चितम्)

8 K5 om 8 (cf v l 4) B2 missing (cf v l 3) — c) K3 Ds2 G3 पूर्वतमे, D1 पूर्वं कृते (for °तरे) D7 कल्पे (for काले) — d) B1 3 4 Dn2 D5 पूर्वमेवा°

9 K5 om 9 (cf v l 4) B2 missing (cf v l 3) — a) K1 2 D7 10 T1 G1. 4 हि (for च) K3 B4 M3–5 सर्वे° (for पूर्वे°) — b) K1. 2 अवेक्षता, K4 B (B2 missing) Dn D5 D3 4. 6–10 प्रचक्षते, G4 अवेक्षिता, a few MSS अपेक्षता (for मवेक्षताम्) K3 D2 पूर्वं (D2 °र्वा) सा समवेक्षिता°, D1 पूर्वाशां समवेक्ष्यतां — c) K1. 3. 4 B5 Dn2 D5 D1–4. 7 8 T G पूर्वं (T1 G4 सर्व-) कार्याणि, B1. 4 Dn1 पूर्वं सर्वाणि — d) S ईप्सता

10 K5 om 10 (cf. v l 4) B2 missing (cf v.l.

C. 5 3770 B. 5 108. 10 K. 5. 108 10

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०
अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२
अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३
ॐकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४
प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५
अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६
एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

3) — ^{a}) K1-3 D7 10 transp वेदान् and पूर्वं T2 G2 वेद (for वेदान्) — ^{b}) G3 5 लोकपावन — ^{c}) K2 सा, D3 4-9 हि (for [आ]सीत्)

11 K5 om 11 (cf v l 4) B2 missing (cf v l 3) — ^{c}) K1 2 दत्तवरैः, K4 B D (except D2. 10) लब्धवर॰, G3 5 लब्ध. सुरैः — ^{d}) S सुत (for सुरैः)

12 K5 om 12 (cf v l 4) B2 missing (cf v l 3) — ^{a}) T1 G1 तप्त्वा (for तृप्ता) — G1 om from 12^{c} up to the end of the present adhy — G4 reads 12^{c}–15^{b} after 18 — ^{c}) M आपः (for अत्र) — ^{d}) D5 D7 प्रियम् (for श्रियम्) T2 G2 अश्नुते (for आप च)

13 K5 G1 om 13 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf v l 3) For transp in G4, cf v l 12 — ^{a}) A few MSS वशिष्ठस्य — ^{cd}) S (G1 om) प्रसूतिश्च (for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधन च) Ca cites प्रसूति

14 K5 G1 om. 14 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf v l 3) For transp in G4 cf v l 12 — ^{a}) K3 ओंकारेभ्य॰, G3 ओंकाराद् B1 3 4 D2-4 9 गीयते (for जायन्ते) — ^{b}) K4 B1 4 5 Dn D2 (before corr) 3 4 6 9 M2 5 सृतय॰ (D2 by corr श्रुतय॰), B3 मूर्त॰, G4 स्मृत॰, Cs सूत॰ (as in text) — ^{d}) K4 B (B2 missing) D (except D5 D1 2 8) हविर्धूमं T2 G2 4 M2 अत्र, M5 सु- (for स्म) K4 B (B2 missing) Dn D6 8 धूमपा॰

15 K5 G1 om 15 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf v l 3) For sequence in G4 of v l 12 — ^{a}) T G (G1 om) येन (for यत्र) — ^{b}) K1 3 D3 4 7 9 10 transp मृगा॰ and वने — G4 om 15^{cd} — ^{c}) K4 B (B2 missing) Dn D5 D6 7 10 यज्ञ (for यत्र) D3 4 G4 5 भागार्थं, M ॰र्था (for ॰र्थे)

16 K5 G1 om 16 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf. v l 3) — ^{b}) K2 D5 D8 G4 सुरा॰, Cs असुरा॰ (as in text) — ^{c}) T G2 तु (for हि) D3 4 9 सर्वार्थैं॰ (for सर्वान्वै)

17 K5 G1 om 17 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf v l 3) — ^{a}) K3 तु स्वर्ग॰ (for त्रिलोक॰) — ^{b}) K3 लोक॰, D1 2 पूर्व॰ (for स्वर्ग॰) — ^{c}) K3 B1.3 D3 4 7 9 10 G3 M1 3-5 दिशो; K4 B4 5 Dn D5 D1 2 5 6 8 T1 G4 5 दिशा (for दिशा), cf v l 5 109 23^{a} T2 G2 एष पूर्वदिशो भाग — ^{d}) K3 T G2 3 5 विश च; K4 Dn D5 D6 8 10 विशाव॰, B1 3 D2-4 9 गच्छाव, Cs विशाव (as in text) K1 2 एत, K4 B (B2 missing) D (except D1) अत्र (for एन). K2 D2-4 7-9 G3 4 यद् (for यदि) K1 ईप्ससि (for इच्छसि)

18 K5 G1 om 18 (cf v l 4, 12) B2 missing (cf v l 3) For sequence in G4, cf v l 12 — ^{b}) D3 4 9 अस्ति (for अस्मि) — ^{d}) K1-3 D5 D7 10 M1 (inf lin) 2 वा (for च) K1-3 D7 10 दक्षिणा (for [अ]प्यपरा)

Colophon missing in B2 D5, K5 G1 4 om it — *Sub-parvan* K3 D5 T1 भगवद्यान, to it K3 D5 add गालवचरित K1 2 4 B1 3-5 Dn D2 6-8 10 G5 M3-5 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1 2 ॰वाख्यान, D10 G5 ॰वोपाख्यान) — *Adhy name* T1 पूर्वदिक्कथन, G5 पूर्वदिक्प्रशंसा, M1 2 गालवपूर्वदिग्वर्णन, M3-5 पूर्वदिग्वर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 99, D7 M1-3 5 109, T G2 5 110, G3 M4 108 — *S'loka no* Dn D5 18

१०७

सुपर्ण उवाच ।

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३
एतद्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५
अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
नैरृतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च । C. 5. 3789 B 5. 109. 11 K 5. 109 11

107

☞ K5 om. this adhy (cf v l 5 106 4)

1 1–13c missing in B2 (cf v l 5 106 3) T2 G2 3 गरुड°, G5 श्रीनारद° (for सुपर्ण उ°) — b) K1 Dn D5 D1. 3. 4. 6 7 9 Ca s np स्रौवेण, D2 सौरेण (for श्रौतेन) — d) K4 B D (except D1 2 7 10) T2 च (for ऽथ)

2 B2 missing (cf v l 1) — b) D1 °लोक° (for °पक्ष°) — c) K4 B D (except D5 D7 10) G4 ऊष्मपाणा — d) D5 विनाश° (for निवास°)

3 B2 missing (cf v l 1) — c) K1 D8 ईड्य°; G5 युज्य° (for इज्य°) Dn1 त्रि, D8. 4 9 च (for स्म) — d) Ds2 स्वल्प°, D7 पुण्य° (for तुल्य) — After 3, K4 D3 4 9 read 6

4 B2 missing (cf v l 1) Dn1 om 4 — a) K4 B1 3 6 Cn देव° (for धर्म°) — b) S (except G3 4) द्विजा D8 द्वारमाहुर्विचक्षणा — c) D5 कोटिशो, D7 G5 त्रुटितो (for त्रुटिशो) D3 4 9 लवत° (for लवश°) B5 Dn1 Ds1 D10 चापि, D2 मात्र, T1 G1 4 चैव (for चात्र) — d) D7 कालनिश्चये, Cs प्राणनिश्चय°, Ca as in text

5 B2 missing (cf v l 1) — a) S दिव्या (for नित्य) — b) D2 पितरो ऋषयस्तथा

6 B2 missing (cf v l. 1) K4 D3 4 9 read 6 after 3 — a) K4 D3 4 transp धर्म° and सत्य — b) K4 B D निगद्य(D8 °गच्छ)ते, T2 G2 °यम्य°, M1(*inf lin*) 3–5 °शम्य°, M2 °गम्य° (for °शाम्य°) — D1 om (hapl) 6c–7b, D6 om 6c–7d, D8 om (hapl.) 6d–7a — d) K4 Dn1 D3 4 9 कर्म चात्मा(K4 Dn1 °त्मा)वसायिना, B2 4 Dn2 कर्मणामवसायिना, B8 कर्मणोन्त्यावशायिन°, Ds धर्म(Ds2 °र्मे)णात्मावसादिन, D10 कर्मणातावसादिना, M3–5 कर्मणात्मावसादिनां Ca s cite आत्मावसादिन° (as in text)

7 B2 missing (cf v l 1) D1 om 7ab, D6 om 7, D8 om 7a (cf v l 6) — a) K1–3 D2 7 10 transp दिक् and सा B8 सात्त्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज°). — c) K1–3 B3 D8 वृतस्तु, Dn1 D3–4 9 कृत्वा तु, Ds कृतत्वे (for वृता तु) D (except Dn2 D1. 2 7, D6 om) Cnp अनवरोधेन, Ca s अनवबोधेन (as in text) T1 G1 M मृतात्मना वा(T1 G1 M2 -व)बोधेन, T2 G3 4 मृतात्मानाववोधेन (T2 *sup lin* °तानामवोधेन), G2 मृतात्मना नावबोधे, G5 मृताननवबोधेन — d) D2 T G1 3 4 निगम्यते, G5 M अनु° (for न ग°)

8 B2 missing (cf v l. 1) — c) T1 G1 2 दुष्टा°; T2 G3 5 M दृष्टा° (for सृष्टा°)

9 B2 missing (cf v l 1) — a) K1–3 यत्र (for अत्र) K1–3 D7 10 G3 मदारकुञ्जेषु, T G1. 2 4 5 M मदरपुष्टे(G4 °पूर्वे)षु, Cs as in text — b) T2 G2 विप्राणा (for विप्रर्षि) — c) K1. 2 4 B8 D3–4 7 9 10 गाथा गायति गधर्वा°, B1. 4 5 Dn Ds D1 6 8 गायति गाथा गधर्वा° — d) D3 4 9 मता (for द्विज)

10 B2 missing (cf v l 1) T2 om 10a–18b. — a) K1 2 अथ, Cs अत्र (as in text)

11 B2 missing (cf v l 1) T2 om 11 (cf v l 10) — c) M1(*inf lin*) 2 पूर्वं (for ब्रह्मन्)

C. 5. 3729
B. 5. 109. 11
K. 5. 109. 11

मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृपिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरीं वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

---

12 B2 missing (cf v l 1) T2 om 12 (cf v l 10), B6 om 12^a–13^b — ^{a}) G5 M3–5 यत्र (for अत्र) — ^{c}) K1. 2 D8 कृत्वा, K3 D2–4 9 G3 M1 2 तप्त्वा, Dn1 G2 चर्या, D1 10 चित्वा, T1 G1 4 5 M4 चर्त्वा (for चीर्त्वा) — ^{d}) G2 [ऽ]वध्यता (for ऽमरता)

13 B2 resumes from 13^d (cf v l 1) B5 D8 om 13^{ab} (cf v l 12), T2 om 13 (cf v l 10) — ^{ab}) K1–3 D8 4 7 9 10 अत्र क्रतुशतेनेष्ट्वा शक्र शक्रत्वम् K3 Dn1 D2 7 S (except G3 M5, T2 om) एयिवान् — ^{d}) T1 G1 4 यास्यति (for गच्छन्ति)

14 T2 om 14 (cf. v l. 10) D8 transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^{b}) K3 D2 T1 G4 5 पश्यति (for पच्यन्ति) — ^{d}) Dn1 D5 D1 8–10 Ca s वैतरणै॰ (D10 ॰णे), G1 2 पितृगणै॰, Cn as in text K1 2 D2 नदी वैतरणा (D2 ॰णी) वृता

15 T2 om 15 (cf v l 10) — ^{a}) K1 B3 Dn1 D5 D7 8 10 आवृत॰, D2 (by corr) 3 4 9 आदित्य, D6 S (except M2 5, T2 om) वृत्त॰, Ca n s आवृत्त॰ (as in text) — ^{b}) K4 B Dn D1 2 6 (by transp) सुरसं क्षरते, D5 D8 सुरमं रक्षते, D3 4 9 सुरमं किरते — ^{c}) K1–3 D7 10 om च B1 4 वा निष्ठा, B2 5 D6 निष्ठा हि, B3 D2–4 Cn वासिष्ठीं, Dn D1 9 वासिष्ठा, Ca s धानिष्ठां (as in text)

16 T2 om 16 (cf v l 10) — ^{c}) K1–3 D1 7 10 तौ (for द्वौ)

17 T2 om. 17 (cf v l 10) — ^{a}) K4 B D (except D1 10) च(D7 व)क्र॰ (for शक्र॰) — ^{b}) G3 महाप्राज्ञो (for सूर्या॰) G2 महाद्युति॰ (for ॰नृषि॰) — ^{d}) B (except B2) D1 7 G1 M आर्ता॰, D10 T1 G3 5 अस्ताः, Ca अत्ता॰ (as in text)

18 T2 om 18 (cf v l 10) — ^{a}) B1–3 D (except Dn1 D5 D1) सिद्धा — ^{b}) B1–3 D2–10 ब्राह्मणी वेदपारगा — ^{c}) K3 D1 2 चाखिलान्, K4 B Dn D3 4 9 सक॰, D7 S (T2 om) निखि॰ (for सखि॰) — ^{d}) K3 नापश्यत, D1 नालभन्ते, G3 5 M अलभत (M2 अभजत) (for आलभन्ते) K4 B4 5 Dn लेभिरे मोक्षमक्षय, B1–3 D5 D2–4 6–10 लेभे स्व देहमक्षय

19 T2 om 19^{ab} (cf v l 10) — 19^{ab} = (var) 5 101 1^{ab} — After 19^{ab}, T1 *repeats* 5 101 1^{cd} (v l पुर॰ for पुरी॰) — ^{c}) K1 2 D7 10 (marg *sec m*) नदकेन (for तक्षकेण) — ^{d}) K1 2 D7 10 च (for एव). G2 ऐरावणेन

20 ^{a}) K1 2 B3 D7 T1 G1 4 M1 2 ॰काले तु, K4 ॰कालेपि, D7 8 ॰काले हि, Ca ॰कालेषु (as in text) Cs cites निर्याणकाले — ^{b}) T2 G2 [ऽ]खिल (for महत्)

21 ^{a}) D1 तत्र, Cs तस्य (as in text) K3 D7 10 T G एष ते (G3 वै) ख्यापितो मार्ग॰ — ^{b}) K1–3 परिवापस्य, K4 B2 4 5 Dn D2–4 7 9 10 Cs ॰चार्यस्य, B1 3 D5 ॰चीयस्य, D1 (corrupt) ॰वानप्य, D6 8 ॰वारस्य; Ca ॰धार्यस्य — ^{c}) S ब्रूहि वे (G2 ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — ^{d}) K3 वाधुना, K4 B4 5 D (except D1 7 10) चापरां, B3 गालव (for वा मम)

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K3 B1 3 D1 G1 M1 2 भगवद्यान, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।
इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥ ३
अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५
अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ७
अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव ।

C. 5. 3814
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

गालवचरित (G_1 °त्र) $K_{1.2.4}$ $B_{2.4.6}$ Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ T_1 G_5 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित (K_2 °वाग्यान, G_J °वोपाख्यान) — *Adhy name* G_5 दक्षिणदिक्प्रशंसा, M दक्षिणादिग्वर्णन ($M_{2.3.5}$ °न) — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 100, D_7 G_4 $M_{1-3.5}$ 110, T $G_{1.2.6}$ 111, G_3 M_4 109 — *S'loka no* Dn_1 D_3 21, Dn_2 20

108

☞ K_5 om. this adhy (cf. v l 5 106 4)

1 T_2 G_2 गरुड (for सुपर्ण उ°) — [a]) T_1 $G_{1.4}$ मा (for दिग्) K_3 पश्चिमा (for दयिता) — [b]) $D_{1.7}$ वरुणस्य च, M_2 °स्येह

2 [b]) $B_{4.6}$ Dn $D_{1-4.9}$ गा, Cs भा (as in text) S भा(M_1 भा)स्वजा (for भा स्वयम्) Ca cites भास्वय (= भासु + अय?) — [c]) S अय (T_2 G_2 च, M_1 *inf lin* अभि- as in text)

3 [a]) $K_{1.2}$ यत्र (for अत्र) — [c]) S (and a few N MSS) काश्यप K_1 $D_{2.7.10}$ $G_{2.3.6}$ देव (for देव॰) — [d]) K_{1-3} $D_{2-4.7-9}$ च, T_1 $G_{1.4}$ हि (for स्म)

4 [a]) T_1 $G_{1.4}$ तु (for वै) $D_{3.4.9}$ अपि पीत्वा पयस्तान्वै. — [b]) K_3 Ca च (for तु) D_2(*sup. lin.* as in text) $_{3.4.9}$ स्फुट (for तु षट्) — [c]) B_3 Ds $D_{2-4.8.9}$ T_2 G_2 वरुण॰ (for तरुण॰)

5 [a]) T_1 $G_{1.4}$ अस्य, T_2 G_2 अय (for अत्र) — [b]) T_2 G_2 $M_{1.2}$ मयुता, M_1 (*inf lin*) °हता (for °यता) K_3 $D_{3.4.9}$ T G_2 तया (for तदा) — [c]) $G_{3.4}$ निवसंतो, M_2 निश्वयंतो K_{1-3} यया नागै, K_4 B D (except D_2) महावातै — [d]) $D_{3.4.9}$ मर्दिता ; G_3 वर्धिता (for अर्दिता)

6 [a]) S अत्र प्रलविन (T_2 G_2 °त) सूर्यं — B_4 om 6^c–9^d

7 B_4 om 7 (cf v l 6) — [a]) T_2 G_2 अत्र (for अतो) — [b]) T_1 G_1 निःसृता (for निर्गता)

9 K_5 om 9^{ab} (along with the whole of 8) B_4 om 9 (cf v l. 6) — [ab]) T G (except G_4) हि मरुतो (for हिमवतो), and यात्ति (for याति) — [d]) D_6 °गच्छति (for °गम्यते) $D_{2-4.9}$ यस्यातो नाधिगम्यते

10 T_2 om. (hapl ?) 10–16 — [b]) $K_{1.2}$ Dn_1 D_3 (before corr) °धरस्य, $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{1-4.8}$ (by corr) $_{9.10}$ $G_{1.2.4}$ °रुहस्य, Cs as in text — [c]) $K_{1.2}$ तीर्थम् (for तीरम्) — [d]) $K_{1.2}$ D_{10} सुरभी

11 T_2 om 11 (cf. v l 10) — [b]) K_4 Dn_2 $D_{6.8}$ प्रत्यदृश्यत

12 T_2 om. 12 (cf v l 10) — [a]) D_6 G_5 सुपर्ण-

C. 5. 3314
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६
अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।
यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १
उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

शिरस॰, Ca s as in text — d) T1 G1 4 विपुलध्वनि॰

14 T2 om 14 (cf v l 10) — a) M1 2 transp वायु॰ and वह्नि॰ — b) K3 4 B D चापि (for चैव) — d) K3 Dn1 दुःस्पर्शं च, Dn2 D1 9 G2 दुःख स्पर्शं, Ca s as in text — e) K1 2 तत॰ (for अत॰)

15 T2 om 15 (cf v l 10) — c) G5 °रात्रिं च, M1 (inf lin as in text) °रात्रेण — d) Dn1 D2–4 9 संक्रम्य, D6 G1 चक्रम्य, G2 विक्रम्य (for चङ्क्रम्य) — e) T1 G1 तत॰, G2 तथा (for पुन॰) D1 पुन॰ सूर्यान्निष्पतति — f) K1–3 सोमयोगेन योगिन॰, Cs as in text

16 T2 om 16 (cf v l 10) — d) K4 B D (except D1 7) वरुणालये.

17 D9 om (hapl) 17, Dn D1 G2 om (hapl) 17^c–18^d, D7 om (hapl) 17^c–18^b

18 Dn D1 G2 om 18, D7 om 18^ab (cf v l. 17) — b) D3 4 9 °स्य निकेतन — K3 om. (hapl) 18^cd — K1 2 transp 18^cd and 19^ab, — c) S काश्यपस्य

19 a) K1. 2 transp 18^cd and 19^ab D2 3 भागो (for मार्गो) — b) D1 विस्तरेण (for दिग्द्वा°) — c) M (except M2) गच्छाव — After 19, K4 D2–4 8 9 ins

451* दिक्त्रय ते श्रुत ब्रह्मञ्शृणु चाप्युत्तरा दिशम् ।

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K3 B1 3 Dn T1 M1 2 भगवद्यान, followed by गालवचरित K1 2 4 B2 4 5 Ds D2 6–8 10 G1 5 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1 G5 D10 °चोपाख्यान, K2 °वाख्यान) — *Adhy. name* G5 पश्चिमदिक्प्रशंसा, M पश्चिमदिग्वर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 101, D7 G4 M1–3 5 111, T G1 2 5 112, G3 M4 110. — *S'loka no*: Dn1 19, Dn2 D8 20

109

☞ K5 om this adhy (cf v l 5 106. 4)

1 D1 T2 G2 गरुडः (for सुपर्ण उ°) — After the ref, D7 reads 5–6 — a) K1 D1 6 उत्तीर्यते — b) S (except M3–5) निश्रेयसं, T G चरेत्; M च॰ते (for अश्नुते) — c) K4 B (except B2) Dn D7 10 अस्माद्; Ds T2 (inf lin as in text) यस्माद् (for तस्माद्). K3 4 B D (except D7) उत्तारणबलात् — d) K4 B D (except D1 2 7 10) द्विज (for बुधै॰)

2 D9 om 2^ab — a) K1 2 D7 10 (sup lin as in text) हि रम्यस्य; D2 [अ]भिराम°, T G3 5 M1 (inf lin) हि पुण्य° (for हिरण्य°) Cs cites रम्यस्य — b) K4 D2–4 9 °वर्षस्य, B2 4 °वापश्च, Dn °वार्यस्य, D7 °चार्यस्य, T G2 M1 (inf lin) °पाल्यस्य, G1 3–5 °पालस्य, M3 (inf lin as in text) 4 5 °पाकस्य, Ca s °वापस्य (as in text) Cn cites परिवाप॰

3 a) B2 S (except G1) तस्यां (for अस्यां) D2 वरिष्ठायाः, D10 विशिष्टाया — b) K4 D2–4. 9 T G1 2 4 उत्तरस्या (D3 °स्य) — d) K4 B D (except D1 7) T2 G (except G5) °धर्मौ (for °धर्म्यौ) Ds D6 10 विशते (for

कुधर्म्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ३
अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ ५
अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ ६
अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः ॥ ७
अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ८
अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।
अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९
अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ।
शाड्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०
अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ ११
अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२
अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३
अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४
न तेषां ज्ञायते सृतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।

C. 5. 3637
B. 5. 111. 17
K. 5. 111. 17

वसते)

4 ^{b}) D7 8 G2 3 6 M (except M1) विष्णु॰ (for जिष्णु॰) D1 नरर्षभ॰ (for नरोत्तम॰) — ^{c}) T2 G2 बदर्याश्चाश्रमपदे; G5 बदरीकाश्रमपदे — ^{d}) T2 G1. 2 तौ च (for तथा) D10 [अ]पि (for च) S ब्रह्म (G4 ब्रह्मा) च शाश्वतं

5 D7 reads 5 after the ref (cf v l. 1) — ^{a}) B1. 8 D2 10 S अत्रैव (for अत्र वै) — After 5^{ab}, K4 B D (except D1. 7) ins

452* प्रकृत्या पुरुष॰ सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभ॰ ।
न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।
गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ।
अत्र विष्णु॰ सहस्राक्ष॰ सहस्रचरणोऽव्यय॰ ।
सहस्रशिरस॰ श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7 — ^{c}) D2 अत्र राजा द्विजेंद्राणा — ^{d}) D2 T2 G2 4 अभिपिच्यत (G4 ॰ते).

6 For sequence of D7 cf v l 1 — ^{b}) B5 D5 9 G2 गगनच्युतां — ^{c}) D3 4 6 T2 (inf lin as in text) ततो (for ददौ) — ^{d}) K1 Dn2 D5 D10 T G1 2 ब्रह्मवित्तमः

7 S reads 7 after 5^{ab} — ^{b}) B1. 8 ॰प्रतीक्षया, D3 ॰प्रतीच्छया, D2 G4 M2 ॰प्रतीप्सया — T2 om. 7^{cd} — ^{d}) T1 G1 2 4 शैला॰ Dn1 D6 वशं ययु॰, G5 च वै ययु॰ (for च संबभु॰) Ca cites संबभु॰ (as in text)

8 ^{ab}) S अत्र राक्षसगंधर्वयक्षाणा चैव गा॰ — ^{c}) K1 2 D7 अ(K1 आ)धिराज्येन (for आधिपत्येन) Some N MSS कैलाशे — ^{d}) K1. 2 D7 च (for अपि) D2 T2 G2 अभ्यपिच्यत (for अभिषे॰)

9 ^{a}) D2. 4. 7 9 10 G4 दिव्यम् (for रम्यम्) — ^{b}) K4 D6 8 अनु (for अत्र) K1. 2 D1. 7 9 10 T2 G5 M3–5 ॰श्रमा॰ — T2 om. 9^{cd}. — ^{c}) K1–3 D7 10 नाम (for चैव)

10 ^{b}) S दैवतैर् (for नैर्ऋतैर्) G6 M1 (inf lin as in text) 2 ॰पिच्यते (for ॰रक्ष्यते) — T2 om 10^{c}–12^{d}. — ^{c}) K4 B D1–4 6 9 G1 M2 Cn शाड्वल॰ S (except G4, T2 om) कदलीस्पर्शं (G2 ॰षड) — ^{d}) B8 संतानका गणा॰; D5 D8 ॰कामगा॰, G3 ॰कानन

11 T2 om. 11 (cf v l 10) — ^{a}) S (T2 om.) अत्र संयम्य तिष्ठति — ^{d}) = 15^{d} K1. 2 B1. 8 D1–4. 7–9 M (except M2) ॰भोज्यानि

12 T2 om. 12 (cf v l 10) — ^{a}) K2 ते मुनय॰, T1 G1. 2 देवर्षय॰ (for ते ऋषय॰) — ^{c}) T1 M3–5 तिष्ठति S (T2 om) वैरात्र (M2 ॰ज्य) (for वै स्वाति॰) — ^{d}) K1–3 D1. 2 अ(D2 य)त्रास्योदय उच्यते, T1 G1. 2 4 M न चात्रा(M3–5 चाद्या)प्यवतिष्ठति, G3 5 दिवात्राप्यव(G6 ॰धि)तिष्ठते

13 ^{a}) D2–4 9 यज्ञान् K4 B2 D (except D2 7) ॰माद्य (for ॰रुह्य) — ^{c}) S ज्योतींपि चद्रसा सूर्य॰

14 T2 om. (hapl) 14–22 — ^{a}) K4 B2 D2–4 9 Cn गगामहाद्वार, B1. 3–5 Dn D6 10 T1 G M1 (inf lin) गायति गाधार, Cs np as in text Ca cites गान्धार. — ^{b}) K4 B D (except D8 10) ॰सत्तम — ^{c}) B1 3 4 T1 G धात्रमाना, B2 Dn1 D6 8 कामा नाम (for धामा

C 5 3838
B 5. 111 18
K 5. 111 18

परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ १७
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।
साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

नाम)

15 T2 om. 15 (cf v l 14) — a) D7 M1 जायते (for ज्ञायते) K1 2 भूति, K3 4 B (except B2) D (except Dn1 D5 D6) Cn मूर्ति (for सूति) — b) K1 2 Dn1 D5 D6 7 10 Cs ap कृति, B3 G2 कृत, D1 क्षति, Ca चिति; Cn आकृति (as in text) K1-3 D6 8 तपस्विनां, T1 G (except G6) तु (G2 च) पश्चिम (for तपश्चितम्) — c) K3 B (except B5) Dn1 D2-4 G3 4 Cn परिवर्त सहस्राणि — d) =11d K3 B Dn1 D1-4 6 M3-5 Cn °भोज्यानि, G2 °भोगानि

16 T2 om 16 (cf v l 14) — a) D2-4 6 वै (for प्र) — d) D2 मानव (for गालव).

17 T2 om 17 (cf v l 14) — a) K4 B2 4 5 D (except D1-4 6) एतत्, M तु (for तत्) — d) B1 3 वरद (for नर वा) B1 3 S (T2 om) विष्णुम् (for जिष्णुम्) K4 D3 4 6 अच्युत (for अव्ययम्)

18 T2 om 18 (cf v l 14). — a) K1 2 4 D1 कैलास', a few N MSS कैलाश — b) B1 2 D2 S (T2 om) च (for तत्) D7 स्थान रुद्रस्य शाश्वतं

19 T2 om 19 (cf v l 14) — b) B Dn D5 D1 6 क्रमता, M5 क्रतुना — c) K1-3 D7 10 G3 5 त्रैलोक्यविक्रमे, B3 6 त्रिलोकविक्रम

20 T2 om 20 (cf v l 14) — a) A few MSS मरतेन — b) G2 ईजे (for इष्ट) K1 2 D1 7 नगोत्तमे (for द्विजो°). — c) K1 2 °बीज, Ca.s as in text K1 2 D3 4 9 ब्रह्मर्षे.

21 T2 om 21 (cf v l 14) — a) M1 2 च (for [अ]त्र) D3 4. 9 देवर्षेर् (for विप्रर्षेर्) — b) G3 M1 3 (inf lin) उपस्थान, G5 अवस्थानं (for उपतस्थे) — c) K1-3 D5 D7 G3 हिमवत, Cs as in text — d) K1-3 B2 4 5 D (except Dn1 D10) Cn s कनका° (D1 कानना°) (for कमला°)

22 T2 om 22 (cf v l 14) — a) K1 2 B5 D3 4 7 9 तत् (for यत्) — b) K4 D2-4 6 10 स्वर्णं, D3 स्वर्णं; D6 स्वस्ती; Ca s स्वन्त (as in text) — c) N (except D7, K6 om) धन (for वन). D2 (by corr) 3 4 9 तत् (for स) — d) K1 2 D1 G3 4 जीमूत K1 2 B D (except Dn1 D5 D6) G1 धन (for वन) G3 M1 (inf lin) गत (for तत)

23 a) K3 4 B Dn2 D5 D1 6 8 10 दिशां, D2-4 6 दिशा (for दिशा), cf v l 5 106. 17c

24 a) T1 G1 2 M1 एषा, T2 एतद् (for एषा) — b) K1 2 D7 10 दिव्यैर् (for अन्यैर्) — d) D1 सर्वकामसुखोत्तरा.

25 — a) D5 G6 M1 2 विस्तरतस् — d) D7 10 दिशं, T2 G2 एभ्यो (for आशा) B4 D2 T2 G2 अर्हसि (for इच्छ°)

26 b) M3 4 (inf lin as in text) 5 संदर्शितु (for दर्शयितु) S जगत् (for दिश°).

Colophon missing in D6, K6 om it. — *Sub-parvan* K3 B1 3 D5 D8 T1 G1 M भगवद्यान, followed

११०

गालव उवाच ।
गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३
नारद उवाच ।
तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४
गालव उवाच ।
क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५
पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिंगिलान् ।
नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १०
शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११

C 5 3861
B 5. 112. 11
K 5 112. 11

---

hr गालवचरित K1 - 4 B- 4 . Dn D1 2 6 7 10 G5 (all om sub-parvan name) mention only गालव चरित — *Adhy name* D1 M उत्तरा(D1 M1 °र)- न्विवर्णन, T1 G1 दिग्विभाग, G5 उत्तरदिक्प्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) D5 2 (= 102), D1 G1 M1-- . 112, T G1 2 . 113, G3 M1 111 — *S'loka no* Dn 28

110

1 K. om 1ᵃ–3ᵈ (cf v l 5 106 1)

2 K. om 2 (cf v l 1) — ᵃ) B2 Dn D1 8 0 S (except T. G3 M3) पूर्वाम् S गत्र (for एतां) — ᵇ) D1 T2 G2 °वर्णिता (for °कीर्तिता) D5 om (hapl) 2ᶜ–3ᵇ — ᶜ) Dn D3 D2-4 8 T1 G M2-. दैवताना (as in text), the rest दे° K1 2 च (for हि) T2 सदैवताना सांनिध्य

3 K6 om 3ᵃᵇᶜᵈ (cf v l 1), D5 om 3ᵃᵇ (cf v l 2) — ᵃ) T1 G1 4 M1 2 transp सत्य and धर्म — ᵇ) K2 D1 2 6 7 10 प्रकीर्तित, B1 2 D3 4 T G1 1 5 M °तौ (M1 °त); Dn2 D8 G2 3 °ता — ᶜ) K1 2 B D2-4 7 8 10 च, T2 G1 2 ते (for तु) — B2 om 3ᵈ–5ᶜ

4 B2 om 4 (cf v l 3), K6 om 4ᵇᶜᵈ — ᵇ) T1 G1 4 त (for वै) K1 D1 7 8 G3 5 M3 6 द्विज — ᵈ) T2 G (except G2) तत्र (for तदा)

5 B2 om 5ᵃᵇᶜ (cf v l 3) — ᵃ) T1 G1 4 वै (for ते)

6 D5 om 6ᵃᵇ, D1 om 6ᶜ–7ᵈ — ᶜ) T1 G1 4 स्वा वै (for समं) — ᵈ) T1 G1 4 संपश्यामि (for पश्यामीह) K4 D2-4 0 गती° (for गतिं)

7 D1 om 7 (cf v l 6) — ᵇ) = 1 58 11ᵈ. K1 2 . D8 10 °पत्तना

8 K. om 8ᵃᵇ — ᵃ) Dn1 D10 °नागचक्रं च (D10 तु) — ᵈ) K1 वा, D2-4 8 0 ते (for च) T1 G1 4 वै भृश (for चानिशम्)

9 ᵃ) K1-3 6 D1 7 10 शैलरूपानना(D7 °पाश्च ता)न्मत्स्यान्, K4 B. D2-4 0 तुल्यरूपानिमा(B6 °पधरा)न्मत्स्यान् — ᵇ) D1 तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्) K4 B (except B.) Dn D4 D0 8 10 T1 तथा तिमितिमिंगिलान् — ᶜ) G. मीनाश्च K1 2 Dn1 नगवक्त्राश्च, T2 G2 5 नरच(G5 °न)क्राश्च K3 4 B D1-4 6 10 G1 4 नागाश्चनर(D2-4 °तर, D10 °नत)वक्त्राश्च K6 D7 नागाश्चतरच(D7 °न)क्राश्च; D8 D8 नागाश्चरथ(D8 °नर)वक्त्राश्च

10 ᵇ) B6 श्रोत्र मे, S कर्णौ मे B6 S बधिरीकृतौ (B. °त), Dn D1 बधिरे कृते

11 ᵃ) N (except K1 2 D8) G5 4 स तु (for साधु) — ᵇ) K1 B D (except D1 2 7 10) C8 ब्रह्मवध्याम् D3 4 0 अतिस्मरन्, C8 as in text

12 K6 om (hapl) 12ᵈ–13ᶜ. ꙮCn मणी वेति

C. 5. 3862
B 5. 112. 12
K 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विषहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७
नैव मेऽस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९
नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इवार्थे वशब्द॰ ।❀

13 K5 om 13^{abc} (cf v l 12) — ^{a}) K3 4 B1 2 4 D (except Ds D10) शरीर B2 M4 transp. तु and न — D7 om (hapl) 13^{bc} — ^{c}) D3 S च (for तु) — ^{d}) K4 Dn D6 शरीरा॰ (for सलिला॰)

14 ^{c}) K4 5 B D (except D1) तन्नियच्छ (K5 ॰वर्त) महावेग — K5 om 14^{d}. — ^{d}) K4 B D गमने (D1 व्रजतो) (for गच्छतो).

15 ^{c}) K1 2 5 G5 M4 तन्निवर्त, K3 Dn D10 निवर्तस्व, Cn as in text K3–5 B Dn Ds D2–5 8–10 महाभाग, D1 ॰बाहो, D7 T2 G2 3. 5 ॰वेग — ^{d}) K5 ममैषा विहिता मति

16 ^{a}) B3 गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B4 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric !), T G (except G5) गुरोर्मया श्रुतानीह — ^{b}) K1 2 D10 T1 G1 4 च (for हि)

17 ^{a}) T1 G4 एषा (for तेषां) D1 om च — ^{c}) K5 D2–4 7 9 मे (for ऽयं) — ^{d}) K5 Ds1 D1 7–9 [ऽ]यम्, D2–4 मम (for मया) S (except G3) द्विज (for [आ]त्मन).

18 ^{a}) K1 2 D10 च; Dn2 वै (for एव) — ^{b}) K1 2 5 गमने पन्नगाशन

19 B Ds D1 2 3 G3 om the ref — ^{a}) K D (except Dn2 Ds D1) एवं बहुविध दीन — ^{b}) T2 G3 4 तथा (for तदा) — ^{d}) T1 G1 4 प्रसभ D7 S (except G3–5) विनतासुत

20 ^{a}) K5 M2 नातिप्राज्ञो. — ^{b}) K5 G2 आत्मानं (for योऽऽत्मान) — ^{d}) K4 G2 [ऽ]पि (for हि)

21 ^{a}) K1 2 5 D7 9 इद (for अह) K5 D1 अह, Dn1 इद (for इह) — ^{b}) D3 च; G4 वा (for न) K3 5 D3 [अ]भिनोदित॰, B2 [अ]तिचोदित॰; D3 4 9 प्रचो॰, T G1 2 4 [अ]पि चो॰, Cs as in text. — ^{c}) D3 4 9 T2 G2 transp अत्र and अस्ति

22 ^{a}) D3 4 9 अत्र (for तद्) B3 D2 एव, G1 एतद् (for एष) T1 G5 वृषभो — ^{b}) K3 सागरांभसि; K4 B Dn Ds D3–6 8–10 ॰रान्तिके, D1 ॰रोपरि — ^{c}) T2 G2 M3–5 विश्राम्य — ^{d}) K5 D1 निवर्तिष्याम

Colophon missing in D5 — *Sub-parvan* K3 B1 3 Dn1 T2 M1 2 भगवद्यान, to it all except T2 add गालवचरित K1 2 4 5 B2 4 5 Dn2 Ds D1–4 6–10 G1 5 (all om sub-parvan name) mention only गालव॰चरित — *Adhy name* G5 वृषभदर्शन, M गालवविश्रम॰ — *Adhy no.* (figures, words or both) D6 3 (=103), D7 T2 G4 M1–3 5 113, T1 G1 2 5 114, G3 M4 112 — *S'loka no* K5 28, Dn 22, D3 23.

111

1 ^{a}) K4 B (except B5) Dn Ds D6 10 M2 शृग (for शृङ्गे)

2 ^{a}) K3 M1 च (for तु) — ^{b}) K5 D6 G3 अभि॰पूजिता; Ds अभिवाद्य तां — ^{d}) D3 4 9 T G5 ॰निषेदतुः

१११

नारद उवाच ।
ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ १
अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः ॥ २
सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४
मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७
सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११
सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥ १२
निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः । C 5. 3853 B 5. 113. 15 K. 5. 113. 17

---

3 a) K4 B D (except D2. 3 10) दत्त (for क्षिप्रं) — b) M1. 2 दत्त° — cd) T1 G1. 4 तुतुजाते दतौ भूमौ D2 transp भूमौ and सुप्तौ K4 B Dn सुप्तौ तावनु-मोहितौ, D1. 4 5 प्रसुप्तौ च मनाहितौ, S सुप्तौ चैव मनाहितौ
4 b) D2 4 5 T1 G1. 4 5 M2 गमनेच्छया — After 4ab, K1 (marg) ins
453* तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ।
प्रदीप्तं हि मनश्चक्रे रूपान्मासादिव श्रियम् ।
— K. om from 4cd up to the end of the present adhy
5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4) — a) S transp अभूत् and स K2 सोत्र (for अभूत्स) K4 B1. 3 D2-4 5 वा (for स) — c) K3 D2 तु (for त) K1-3 D1 T G1-3 M1 (inf lin as in text) 5 तदा (for तथा) — d) B. D1 M2 (inf lin) विमना, D3. 5 D7 विपर्णं (for विषण्ण)
6 K5 om. 6 (cf v.l. 4) — c) M नु (for तु) — d) B1. 2 T1 G1. 3 नो, D2 नु, Ca नौ (as in text)
7 K5 om 7 (cf v.l. 4) — 7cd = (var) 5 119 4ab — a) K1. 2 D1. 6 7 8 तु (for नु) — b) D5 कर्मदूषण, S पतता वर (for धर्म°) — c) T2 G2 नेहाय (for न ह्यय)
8 K5 om. 8 (cf. v.l. 4) — a) D3 वाक्य (for विप्रं) — d) D3 S transp तत्र and यत्र K3 पितामह (for प्रजा°)
9 K5 om 9 (cf v.l 4) — b) T2 G2 देव, G3 5 कृष्ण (for विष्णु)
10 K. om 10 (cf. v l 4) — d) K1. 2 D1. 6-8 10 अनघात् (for मनसा)
11 K5 om. 11 (cf v.l. 4) — a) D1 S (except G4) एतद् (for एव) S (except G4 M1 2) °मान (for °मानात्)
13 K5 om. 13 (cf v l 4) — b) D2 8 तव (for न च) D3 4 9 न निंदा क्षमयाम्यह — c) K3 B (except B2) D1. 6 G3 सपदि, T1 G1 M मपरि (for स परि)
15 K5 om. 15 (cf. v.l. 4) — a) D8 आचार (for आचारात्) K4 B Dn D5 D6 10 m आचार फलते धर्म, S आचारलक्षणो धर्म — b) D3 आचार, S ह्याचारात् K5 4 B Dn D5 D6 आचार फलते धन (cf 15a) — d) = 5 39 32d — K4 D3 4 9 (to avoid hiatus!) ह्याचारो (for आचारो)

C. 5. 3888 B. 5. 113. 16 K. 5. 113. 17

न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥ २१
सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।
यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

---

16 K5 om 16 (cf v l 4) — ^{b}) K4 T1 G1 4 M इति (for इत') — D7 om. (hapl) 16^{c}–17^{b} — ^{c}) K1 2 Dn1 D1–4 8 9 °या हि, K3 B2 5 Dn2 D6 °याह, K4 B1 3 4 T G1 2 4 5 °यास्मि (for °यापि) — ^{d}) G3 5 गर्हणीया (for गर्हि°) T1 G1. 4 transp स्त्रिय and क्वचित् — After 16, D8 ins

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थमां चैवादातुमिच्छसि ।
तदैव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पन्नगाशन ।
तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।
त्व तु साङ्गस्तु संजात, पुनरेव भविष्यसि ।

17 K5 om 17 (cf v l 4), D7 10 om. 17^{ab} (for D7 cf v l 16). — Before 17^{cd}, K (K5 om) D2–4 7–10 T G (except G3) ins नारद उ° (resp नारद')

18 K5 om 18 (cf v l 4) — ^{a}) K4 B D (except D2 7 10) तु (for च) — ^{c}) D8 transp एव and च

19 K5 om 19 (cf v l 4) — ^{a}) D3 4 9 अपि (for अथ) — ^{b}) K1 2 G4 वि-; D2–4 9 T G1–3 5 M हि (for च) K4 B2 4 5 Dn2 D6 8 10 स्थित'

20 K5 om 20 (cf v l 4). — ^{d}) T2 G2 कथं, G3 यदि (for यथा)

21 K5 om 21 (cf v l 4) — ^{b}) K1 यथापर, D7 तथा-पुन', T2 G2 3 5 M2 4 तवापर, M3 5 तवाचर (for तथा परम्) — ^{c}) K4 ससिध्येत — ^{d}) K1 2 D2 9 तु निशाम्यता, B5 त्वधिगम्य°, T G1 2 4 प्रविसृज्य°, G3 परिसृज्य°, G5 परिसृग्य°, M1 2 5 प्रतिगृह्य°, M3 4 प्रतिसृग्य° (M4 *inf lin* प्रतिगम्य°)

22 K5 om 22 (cf v l 4) — ^{a}) K1 2 4 D1. 3 4 7 9 10 एनं (for दीन) — ^{c}) T2 G2 ते (for मे)

23 K5 om 23 (cf v l 4) — ^{a}) D1 T1 G3 तथा गच्छ (for तदा°) — ^{b}) K3 (*sup lin* as in text) Ds2 D7 मन्त्रयिष्यामि — ^{d}) K1 2 तत्स° (for कृत्स्न°) —

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K1–3 B1. 3 Ds1 D7 10 M1 भगवद्यान, followed by गालवचरित K4 B2 4 5 Dn Ds2 D1 2 6 8 T1 G1-5 M2–5 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित (G5 °वोपाख्यान) — *Adhy. name* G5 विश्वामित्रदर्शन, M शाण्डि(M5 °ण्ड)लीदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 4 (=104), D7 T2 G4 M1–3 5 114, T1 G1 2 5 115, G3 M4 113. — *S'loka no* Dn 23, D8 26

112

1 ^{c}) B5 पूर्वं (for भूमौ) — ^{d}) K1. 2 M1 वेधितं, K3 G1 चेधित; K4 5 B2 3 D2–4 9 Cn शोधित, B1. 4 5 Dn Ds D7, 8 10 Cs ap np वर्धित, D1 Ca वोधित, D6 वर्तित; T1 M3 चैधित, T2 G2 वेदित (for वैधित) K5 B2 3 D7 यथा, D10 पुरा (for तथा). — ^{e}) B2 D1 T1 G3–5 Ca तस्माद् (for यस्माद्) M (M1 *inf lin* as in text) पूर्वं

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३
अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५
अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।
स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥ ८
तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९
प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घादिं भोजनं वरम् ।
पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
असकृत्तेन चोक्तेन किंचिदागतमन्युना ।
अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

C. 5. 3910
B. 5. 114. 14
K. 5. 114. 14

(for सर्वं) — ^{f}) T2 उच्यते, G1 चोद्यते (for चोच्यते)

2 ^{c}) K. G2.5 वा (for च) — ^{e}) K1-2.5 (*inf lin* as in text) D1.2 7 10 यद् (for तद्)

3 ^{a}) K (except K1) Ds2 D2.4.6 7 9 प्रोष्ठ°, Cs प्रौष्ठपदयोः (?), Ca.d प्रोष्ठ° (as in text) — ^{b}) K1.5 शक्रे, Ca.s शुक्रे (as in text) — ^{c}) B2 G2.5 समावत्ते, B5 Dn समाया(Dn1 °दा)तु, D6 T2 G2 सदादत्ते — ^{d}) K1.2 (by corr.) Dn2 चित्तार्जित, B2 3 D7 8 T G1.2 5 Ca चिंता°, D2-4 5 चित्तार्पितं, Cn as in text. Cd cites चिन्ता.

4 ^{a}) B5 °बुध्नो, S (except G2.3) °बुंध्यो — ^{b}) A few S MSS रक्षते. — ^{c}) T2 G1.2 यावत्, M1 (*inf lin* as in text) एतं, M2 एतत् (for एवं) T2 G2 वधुर् (for लब्धुम्) — K5 om. 4^{d}-6^{b} — ^{d}) G1 अलब्ध यद्, T1 G1.4 द्विजोत्तम

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4) — ^{b}) T G1.2 4 om. न G2.5 क्वचित् (for तव) — D1 om. 5^{cd} — ^{c}) K3 4 B D (except D2 7, D1 om.) स त्व (for अर्थं) K1.2 4 T G1.2.4 याचस्व, D2 M याचतु (for याचात्र) G2.5 अर्थं याचाव(G. °स)हे विप्र — B3 om. 5^{ef} — ^{e}) K1.2 D1.7 8 10 अपीडयित्वा (for अपीड्य राजा) D1.2 G2 5 M पौराष्ट्रि (for पौरान्हि) K1.2 D3 4.7-9 वै (for हि) T G1.2 4 धार्मिकं पृथिवीपालं

6 K5 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4) — Before 6, T1 G1.4 ins. गालव ! — ^{a}) K1.2 D2-4.7-9 सोमान्वये यो मे, K4 सोमान्ववायो मे, T G1.2 4 सोमान्वये जात Ca d cite अन्ववाये. — ^{b}) T G1.2 4 कश्चिन्मे नृपतिः सखा — ^{d}) D8 यस्य (for तस्य) K5 D7 प्रभो (for भुवि)

7 ^{d}) K5 Ds D7 याचित, D2 प्रार्थि° (for चार्थि°)

8 D6 om. 8^{a}-9^{b} — ^{a}) K5 D7 तस्य (for चास्य), and तु (for सु) — ^{c}) K1.2 पर (for एव) K3 Ds2 गुरु- (for स तु) B1.3 D2 G3 विद्वन् (for विद्वान्) K4 B2 4 5 Dn Ds1 D3 4.8-10 एव गुरु धन विद्वन् — ^{d}) K4 B2 4 5 Dn Ds D8 10 विशोधय, D1 विशोधयेत्

9 D6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8) — ^{a}) T1 G (except G3) transp. तौ and च B3 तयोस्तौ, T2 तथा च (for तथा तौ) D2 7 T2 तु (for च) — ^{b}) D2 चितयानौ N (except B5 Dn2, D6 om.) तद् (for यत्) — ^{d}) D1 समुपस्थितौ, D10 पर्युप°

10 B5 om. 10-11 — ^{a}) K4 D3 10 प्रतिपूज्य K3.4 B1.2 4-Dn Ds D2 7 8 10 सत्कारं, Ca d as in text — ^{b}) K1-3 D7 अर्घाद्य, K5 समर्घां, D1 G. अर्घ्यादिं, T G1-4 अर्घ्यादीन् K1.2 D1 भोजनादय, K5 D7 भोजना तरम्, T G1.2 4 भोजनान्यप, G3.5 भोजन पर K4 B (except B5) Dn Ds D2-4.6 8 9 अर्घ्यपाद्यादिकं वरं — ^{d}) Ds प्रोवाच K4 B1.2 4 D3.4.9 विनतात्मज

11 B5 om. 11 (cf. v.l. 10) — ^{b}) B3 D1 T2 तपसां निधिः, G1.4 तु तपोनिधिः, G3-5 तपसान्वित

12 ^{a}) T1 G1.3 4 अयं (for सोऽय) — ^{c}) T1 G1.4 5 भगवन् (for °वान्) N (except K2) कालें, G3.5 किं ते (for का ते) — ^{d}) K1.3.5 D6 G1.3.4 ददामि

13 ^{a}) D3.4.9 चोक्ते तु (for चोक्तेन) — K4 om. 13^{c}-14^{b} — ^{d}) K5 D1 वैभव (for विभव) K1.2 Ds2 लघु

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13), D1 om. 14^{bc} — ^{b}) B2 T1 चन्द्रवर्चसां (cf. ^{d}), G1 शुद्धवर्चसा — ^{d})

C. 5. 3910
B. 5. 114. 14
K. 5. 114. 14

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७
तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८
यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।
एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

T1 वातरहसा (for चन्द्र°).

15 a) Ds2 T1 G1 4 5 गुर्वर्थे K5 मेद्य (for एष). — c) D2 स क्रुद्ध°, G2 5 स क्रोधात् — d) D8 महातपा°, D1 तपोनिधि. (for तपोधन°).

16 b) T1 G4 द्विजोत्तम (for द्विज°) — c) K1. 2 5 D7 10 °पत्तु (for °कर्तुं) Ds1 D2 7 S (except G8) त (for तद्)

17 c) B8 5 T1 G1 °वर्गौ — d) K (except K4) D2–4 7 9 10 G5 M2 करिष्यति, T1 G1 4 भविष्यति T1 G1. 5 महातपा°

18 a) K1 D9 स (for सं) — b) Dn1 G8 अपि मोक्ष्यते, D10 उपयो°, M1. 2 अभियो° — D6 om (hapl) 18c–19d. — c) D8 राजर्षे स्वेन तपसा — d) K4 T1 G8 त्वा.

19 D6 om 19 (cf v l. 18) — b) K3 4 B Dn Ds D2–4 9 G5 [इ]ह (for हि) — c) G4 तावत्ते, some MSS तावन्तो K8 B1. 4 Dn Ds D2 10 m T2 G1–3 5 वाजिनो, K5 B6 D7 वाजिना, T1 G4 जीविनो — d) K1 (before corr) D1 G3 महीतले

20 D8 om 20ab. — b) T2 G2 दानपात्र (for दातु पात्र) D8. 4 9 भवानपि (for तथा भवान्) — c) M2 4 5 °वासिक्त — d) T1 G1 4 भवतोस्तु, T2 भवत्त्वेव, G2 भवत्येव (for भवत्वेतत्) D2 तथोत्तम, Ca d तथोपम (as in text)

Colophon missing in D5, D1 om it — *Sub-parvan* K1–3 5 B1 3 M1 भगवद्यान; to it all (except K1. 2) add गालवचरित K4 B2 4 5 Dn1 Ds D2–4. 6–10 T1 G1. 5 M2–5 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित — *Adhy name* G5 M ययातिदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 5 (= 105), D7 T2 G4 M1–3. 5 115, T1 G1. 2 5 116, G3 M4 114. — *S'loka no* Dn D7 21, D8 20

113

1 b) K1 2 तदा, B3 तथा (for तथ्य) — K5 om. 1cd. — c) A few N MSS विमृष्य Ds भूत्वा (for राजा) — d) M1 2 विनिश्चित्य (for निश्चित्य च)

2 b) G3 M1 (inf lin) तथा, T2 तदा (for दाता) T2 G2 नर° (for दान°) — c) K4 D9 8 पत्रिणामीश, B Dn Ds D10 T2 G3 सर्वकाशीश, D2–4 9 M1. 8 सूर्य-संकाश, Ca d वत्सकाशीश (as in text)

3 b) G8 5 तपोनिधिं (for द्विजर्षभम्) — d) K4 D6 शाश्वतीं (for कीर्तिताम्)

4 d) K4 B D (except D1. 2 7 10) एता, K5 चेतौ (for एतौ)

5 b) D8 4 9 पवित्र (for तारित) Dn2 अद्य मे तारितं कुल — c) S पावितो (for तारितो) — d) K1. 2 5 D2 7 भौम°; G8 5 M1 (inf lin) सखे; M सह (for मम).

अथायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ५
वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६
न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८
नातः परं वैनतेय किंचित्पापिष्ठमुच्यते ।
यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ १०
तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।

C. 5. 3933
B. 5. 115. 17
K. 5. 115. 17

---

6 K5 om. 6^{ab} — ^{a}) K1.2 D5 D2.4.7.8.10 G5 च (for तु) — ^{b}) S मे (for मां) — ^{d}) S द्रव्य (for वित्तं) K4 B2.4.5 Dn D1c च (for हि)

7 K5 om. 7^{a}–12^{b} — ^{a}) D1-4.8 तु (for च) D2.4.8.10 M3 शक्नोमि (for शक्तोऽस्मि) D2.4.9 अहं (for ते) — ^{b}) D2.4.8.9 तत्र (for खग) — ^{c}) G5 च कामं च (for चाशामस्य) S विप्रस्य (for विप्रर्षेर्) — ^{d}) B Dn1 वितथी (for °था)

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7) — ^{a}) T G1.4.5 पुत्रीं, T2 (before corr.) G2.3 M अत्र (for तत्तु) — ^{b}) T2 G1 इय (for इद) — ^{c}) K4 D3 G5 नताशो (for ह°)

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7) — ^{c}) D1 G2 यत्, Cs यथा (as in text) K4 B Dn D5 D1.6.8.10 Ca.d.s °नागनात्, D2.4.6 °नागकृत् — ^{d}) D2.4.9 transp. देहि and नास्ति K1.2.3 D10 यत्, Ca.d वा (as in text)

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 7) — ^{a}) G4 वृथाशो (for ह°) — ^{b}) K1.2 D1 हत° समावित नर, S हतसंभावितो नर Ca cites संभावित°, Cd समावित — ^{c}) D7 हिनस्ति सुकृतं पुत्रान् — ^{d}) D10 वशा (for पौत्रान्) K1-3 D1 T G2 [ऽ]र्थिता, K4 B Dn D5 D2-4.6.8.9 हित (for ऽर्थिनाम्) — After 10, G2 (irrelevantly) reads the portion of the text from 5^{c} to the end of adhy. 121 together with Stanzas 1–38 of adhy. 122, followed by a *repetition* of Stanzas 22–23 of adhy. 111 and 1–5 of adhy. 112!

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 7) — ^{a}) D1 तत° (for तस्मात्) K4 B2 D5 D2-4.6.9 वर्णाना, D6 (sup. lin.) 8 वर्णाना, Cs वशाना (as in text) — After 11^{ab}, K4 D5 D2.4.6.9 S ins.

455* माधवी नाम तार्क्ष्येय सर्वधर्मप्रवादिनी ।
[T G1.2.6 °प्रदायिनी (for °प्रवादिनी)]

— ^{c}) K1 D5 सुरसुताप्रख्या, T1 G1 सुरतरु° — ^{d}) K4 m °धर्मोपचारिणी, B D2-4.9 °पादिनी, G4 °धर्मार्थदायिनी, M3 °धर्मप्रवादिनी Ca.d.s cite अपचायिनी

12 K5 om. 12^{ab} (cf. v.l. 7) — ^{a}) K1.2 D3.4.7.9 तथा, D2 सा च (for सदा) — ^{d}) S कन्या (for सुता)

13 ^{d}) T2 G2 अश्वाना (for हयाना)

14 ^{a}) T2 G2 M भगवान् (for स भवान्) — ^{b}) K2.4 B (except B5) Dn2 D5 D3.4.6.8-10 G4 एता; Dn1 T1 एनां (for इमा) — ^{cd}) S अह दौहित्रपूत स्यामेष मे स्याद्वर प्रभो — After 14, D2.4.8.9 S ins.

456* तस्य तद्वचन श्रुत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ।
[D2 स तस्य (for तस्य तद्) D2.4.8.9 गालव (for ब्राह्मण) MSS (as usual) संशित°, शसित°, संश्रित° etc.]

15 ^{a}) S तु (M1.2 सु-) (for च) — ^{b}) D2 संशित व्रत, G5 सह पत्रिणा (for सह पक्षिणा) — D8 om. 15^{c}–16^{b} — ^{c}) T2 G2 द्रक्ष्याम (for °व)

16 D3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15), K3 om. 16, Dn2 D6 om. (hapl.) 16^{a}–17^{b} — ^{c}) D2-4.9 G5 आमन्त्र्य (for आपृच्छ्य) — ^{d}) B1.2.4 स्वगृहान्, D2.4.6 सदन (for भवन) D3.4.9 S प्रति (for स्वकम्)

17 Dn2 D6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16) — ^{a}) G2.4.5 M1.5 पतत्° — ^{c}) K5 विचिन्तयन्, Cs चिंतयान (as in

चिन्तयानः क्षमं दानं राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७
सोऽभिगम्य नरश्रेष्ठं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९
तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २०
इयं शुल्केन भार्यार्थे हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

नारद उवाच ।
हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १
उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २
बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३
समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४
गालव उवाच ।
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५
ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ६

[illegible]) — [d]) S राजान (for राज्ञां वै) K[illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible])

18 [a]) T[illegible] G[illegible] [illegible]ध्यायु (G[illegible] °क)

19 [a]) A few N MSS कोश° — [b]) D[illegible] S [illegible] (for द्विजप्रियम्) — [c]) D[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible], C[illegible] d[illegible] शाम्यन्तं (as in text)

20 [a]) K D[illegible] विप्रर्षि, D[illegible] विप्रर्षी (for विप्रः स) — [b]) D[illegible] [illegible] (for हर्यश्वं) — [d]) K (except K[illegible]) D[illegible] D[illegible] T[illegible] G[illegible] M[illegible] कुल° D[illegible] °वर्धनी

21 [a]) [illegible] भार्यार्थं and हर्यश्व K[illegible] D[illegible] D[illegible] भार्यार्थं (for °र्थे)

[illegible] — Subj. [illegible] K[illegible] B[illegible] D[illegible] D[illegible] T[illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible], followed by [illegible] [illegible] (all om [illegible]) [illegible] — [illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible] — [illegible] ([illegible]) D[illegible] 6 (=105), D[illegible] T[illegible] G[illegible] M[illegible] 11[illegible], T[illegible] 117, G[illegible] M[illegible] 115 — [illegible] K[illegible] 11, D[illegible] D[illegible] 22, D[illegible] 23

114

1 [a]) [illegible] (for [illegible]) — [b]) T[illegible] G[illegible] °[illegible] (for °मुष्णं) B[illegible] S विनिश्वस्य (for च नि°) — [d]) K[illegible] D[illegible] D[illegible] T[illegible] नृपोत्तम; B[illegible] नरोत्तम

2 [b]) K[illegible] D[illegible] S पञ्चसु, B[illegible] च त्रिषु; C[illegible] d[illegible] सप्तसु (as in text) — [d]) K[illegible] D[illegible] D[illegible] G[illegible] M[illegible] सु- (for च) D[illegible] सप्त°, C[illegible] d[illegible] पञ्च° (as in text) T[illegible] G[illegible] [illegible] पञ्चसु — After 2, T G[illegible] ins

457* श्रोण्यौ ललाटमूरू च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः ।
स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।
पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तावथ नखानि च ।,

which is no doubt a gloss! — K[illegible] (which om 3[ab] and 4) reads 5 after 2. On the other hand D[illegible] ins after 2 a passage given in App. I (No. 6).

3 K[illegible] om 3[ab]. — [a]) K[illegible] °[illegible], K[illegible] D[illegible] T[illegible] G[illegible] M C[illegible] °[illegible], T[illegible] G[illegible] [illegible], C[illegible] °लोका (as in text) — [d]) D[illegible] °कन्याधारिणी, S °कल्याणधारिणी

5 5[ab] = 5. 104. 26[ab] — K[illegible] reads 5 after 2 — [b]) K[illegible] D[illegible] T[illegible] G[illegible] च देहि, K[illegible] B D[illegible] D[illegible] D[illegible] G[illegible] प्रयच्छ; T[illegible] G[illegible] M[illegible] तु देहि, M[illegible] ददाहि (for ददस्व) — K[illegible] om 5[cd]

7 [a]) K[illegible] P[illegible] D[illegible] D[illegible] D[illegible] स [illegible]; D[illegible] [illegible] (for [illegible]) G[illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [c]) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [d]) K[illegible] D[illegible] G[illegible] मुनिसत्तमं; D[illegible] [illegible]

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७
द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १०
प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८
जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९
हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ C. 5. 3953 B. 5. 116. 22 K. 5. 115. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सत्तम (for ऋषि°) T1 G4 राजा राजर्षिसत्तम

8 b) K5 च द्विजोत्तम (for यद्विधा°) Ca d cite यद्विधा — c) D3-4. 6 विविधा, Ca एष्टव्या (as in text) K4 B3 D5 बहव°; Ca d शतश° (as in text) D5 M1. 2 च (for तु) — d) D3-4. 6 भवति (for चरन्ति)

9 c) T2 G2 ने (for वै) — c) K2 एन; G2. 5 M2 एवं (for एत) — d) K (except K4) D3-4. 6 T2 G2 पर (for वरम्) M1. 2 संपादयितुमर्हसि

11 b) = 1. 57. 63d T2 G4 कन्येव; G5 कन्यका S इति प्रभो (for भवि°) — After 11ab, S reads 12cd — c) K5 प्रदाय (for ददस्व) M1. 2 मा D5. 2 M2 राज्ञ T2 G2 स त्वं दत्वा महाराजे

12 a) K5 D5 D7 अपि; D5 तु (for हि) D2. 4. 6 तु (for ते) — b) K2. 4 B1. 2 Dn D2. 8 9 मे, K5 D7 च, D2. 4 ते (for वै) — S reads 12cd after 11ab

13 a) G5 गृह्यतां (for क्रियता) K3 अत्र मं°, K4 B Dn D5 D5-8 10 Ca उपसं°, D1 तत्र सं°, D2 उपसंसार; D2. 4. 6 न(D6 स)त्रसंसार; T1 M मधुसंहार, T2 G1. 3 धर्मसं°, G2-5 अथ सं° (for मम संहार) Cd cites संहार (as in text) — d) K5 D5. 4. 9 मन्यते द्विज (K5 भवान्) T2 G2 मन्यसे द्विज गालव

14 Before 14, K4 D5. 4. 6 S ins नारद उ° (resp नारद) — c) G2. 5 मुनति (for स मुनि)

15 c) K3 D3. 4. 6 वर° (for नर°) — d) D2 पुत्रक (for आत्मजम्)

16 b) B1. 2. 4 प्रतिपूज्य च, B3 °लभ्य च, M1 °नदयन् — d) G1 सुतन् (for सुतम्)

17 a) S जातो (for ततो) — b) D5 D1 वसुसंभव°; S °सत्तम, Ca d °मत्तर (as in text) — c) K1. 2 D5 D3. 4. 6 10 Ca d °प्रभो (for °प्रख्यो) — d) K1. 2 B (except B1) D2. 3 सं (for स) S सर्वभूतवर(T1 G4 °वसु)प्रदः

18 a) G1. 3 चरन् (for पुनर्) — d) K1 (before corr.) B2 Dn2 D5. 2 D3 प्रीतिमानसम्, T2 G2 प्रीतिमानिदं

19 b) K1 सले, K2. 4 B Dn D5 D2. 6-10 बालो (for बाल-) — c) B1. 2. 4 D3. 4. 9 नृप° (for नर°) — d) S शुल्कार्थम् (for भिक्षार्थम्)

20 Before 20, S ins नारद — a) T1 G2 तस्य वचन

११५

C 5. 3960
B 5. 117. 1
K 5. 117. 1

गालव उवाच ।
महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २
नारद उवाच ।
तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३
दिवोदास उवाच ।
श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्द्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५
स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
अहमप्येकमेवासां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६
नारद उवाच ।
तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७
रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८
यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९
यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।
यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

(for सत्यवचने) — [b]) T2 G2 स्थित्वा सत्ये (for स्थित स्थित्वा) T1 G1 M1 2 तु (for च)

21 [a]) S तु (for च) D6 दीक्षा, D10 दत्ता (for दीक्षा) — [c]) S (except G4) कुमारिका ततो (for कुमारी कामतो)

22 [a]) T1 G4 मम (for तावत्) — [d]) K1 जने°; K5 D7 10 नरे° (for प्रजे°)

Colophon missing in D6, K5 om it — *Sub-parvan* K2 8 B1 8 Dn1 D5 D7 10 M8-5 भगवद्यान, to it all except M8-5 add गालवचरित K1,4 B2 4 5 Dn2 D1-4 6 9 T1 G1 5 M1 2 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित — *Adhy name* G6 माधवीप्रथमप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 7 (=107), D7 T2 G4 M1-3 5 117, T1 G1 2 5 118, G3 M4 116 — *S'loka no* Dn 22

115

1 K5 G3 4 om the ref T1 G1 5 M नारद (for गालव उ°) — [a]) S (by transp) महीपालो महावीर्य (G3 °प्राज्ञ°)

2 [c]) K1 5 D2-4 7 0 शमयुक्तश्च, K2 सत्ययुक्तश्च, D10 संयमयुत, T2 G2 5 M सशमे युक्त° K3 स ते रूपसमो भर्ता — [d]) K5 सत्यवाक्सु K4 B Dn D5 D6 8 सत्ये चैव, D10 सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव) — K1 2 5 D1 3 4 7 0 धनेश्वर°, D5 नरे°

3 K (except K4) D7 S (except T2 G2) om the ref — [b]) T1 G1 4 गालव (for न्यायत°) — [c]) T2 G2 प्रसवस्यार्थं — [d]) K1 2 B1 3 5 D1-4 9 G3 M4 पर्यचोदयत्, K3 पर्यनोद°, K5 D7 प्रत्यनोद°.

4 [a]) G3 5 M सर्वं (for पूर्वं) — [c]) K1 2 5 B2 D7-9 T2 G1 4 5 मम (for मया) S एव (for एष°). — [d]) K3 4 B D (except D3 4 9) एव (for एतद्)

5 K5 om 5[ab] — [c]) D10 अन्यान्माम् (for मामेवम्) K6 D7 प्रतियातो (for उपयातो)

6 K5 om 6[ab] — [b]) K4 D2-4 7 9 अस्ति (for अपि) B1 2 4 अश्वाना द्विजसत्तम — [c]) K1 2 5 D1 2 7 8 एतस्या (for एवास्या)

7 K3 4 B D (except D7 8) om the ref — [cd]) K3 B2 4,5 D1 9 G3 M3 विधिपूर्वां K5 D5 D10 G5 transp राजा and कन्यां

8 [a]) K1 2 D1 7 8 10 T1 G1 4 तस्या स (by transp), K5 G5 च तस्या, D5 तस्या च D3 4 9 रेमे तस्या कुरुश्रेष्ठ — K5 om 8[d]-17[d] — [d]) D1 शतक्रतु (for स वासव°).

9 K5 om 9 (cf v l 8) — [a]) D10 हि चन्द्रो (for चन्द्रश्च) — [b]) B1 3 5 D7 धूमोर्णाया, M धूम्रोर्णया, K4 Dn1 D2-4 8 9 ऊर्मिला(K4 शामला)या यथा यम°, G3 5 धूमोर्णायां यथा य° — [d]) D3 4 9 om च Dn2 D7 10 वृध्या, T G corrupt (for चर्द्ध्यां)

10 K5 om 10 (cf v l 8) — [a]) D1 transp यथा and नारायणो — G5 om 10[b]-12[a] — After 10[ab], G4 ins. 460*. — [d]) T1 G1 4 सरस्वत्यां, T2 G2

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥ ११
अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२
रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३
यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ।
ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १५
अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६
निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ १७
दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ १८ C. 5. 3930 B. 5. 117. 21 K. 5. 117. 21

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

यथा वाण्या (for यथा वेद्या)

11 K6 G5 om. 11 (cf. v.l. 8, 10) — ^{a}) K2 Dn1 D7 9 अदृश्यत्या, D5 D10 अदृश्याया, D1 अरुंधत्यां, D2 अस्पृष्यत्या D1 वसिष्ठश्च (for च वासिष्ठो) G3 वसिष्ठश्चा प्यरुंधत्यां — ^{b}) D1 वासिष्ठ° (for वसिष्ठ°) G3 वासिष्ठ° श्चाप्यकपया — ^{d}) K3 सह संध्यया, D7 संध्यया सह (for संध्यया यथा)

12 K6 om 12 (cf. v.l. 8), G5 om. 12^{a} (cf v.l. 10) — ^{a}) D10 यथागस्त्यश्च वैदर्भ्यां — ^{b}) Ds1 D3. 4 9 G3 4 सावित्र्या (for °त्र्या) — G5 (which om 12^{c}–13^{d}) ins 460* after 12^{ab} — ^{d}) S काश्यप° G3 ऋष्यशृंगश्च शातया — After 12, G3 ins

458* हिमवांश्चैव मेनाया गन्धवत्या पराशर॰ ।

13 K6 G5 om 13 (cf v.l. 8, 12), D5 om 13^{a}–14^{b}. G2 om 13^{ab} — ^{b}) K2 3 G3 M (except M2) हैमवत्यां — After 13^{ab}, G3 ins

459* मौद्गल्यश्चन्द्रसेनायामदित्या काश्यपो यथा ।

— ^{d}) D5 D10 शतपर्वणा, D1 6 शतवर्चया G3 शुक्रश्चापि यथार्चया

14 K6 om 14 (cf v.l. 8), D5 om 14^{ab} (cf v.l. 13), G2 om. 14–17 — ^{a}) D2 (before corr.) 3 4 9 यथा भूत्या, G3 6 भूम्या यथा (by transp.) D3. 4. 9 भूत° (for भूमि°) — ^{c}) G3 दधीच°, G. दधीचि (for ऋचीक°) G3 6 सत्यवत्यां — ^{d}) K3 च नारद॰ (for यथा मनु॰) — N (K3 om lines 1 and 2, D10 om line 4) G3 (om line 6) ins after 14 G4, after 10^{ab} G6 (om line 6), after 12^{ab}.

460* शकुन्तलायां दुष्यन्तो धृत्या धर्मश्च शाश्वत॰ ।
दमयन्त्या नलश्चैव सत्यवत्यां च नारद॰ ।
जरत्कारुर्जरत्कावां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।
मेनकाया यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ।
वासुकिः शतशीर्षाया कुमार्यां च धनंजय॰ ।
वैदेह्या च यथा रामो रुक्मिण्या च जनार्दन॰ ।

[(L. 1) MSS दुष्कन्त॰, दुःखन्त॰, दुष्यंत॰ etc. G4. 6 पुलहश्च भरद्वाजा (for the prior half) G3 शिवायामनिलो यथा (for the posterior half) — (L. 2) G3–5 भार्गव॰ (for नारद॰) — (L. 3) K1 G3–5 रत्यां (G4 रत्या) च (K1 वा) मदनो यथा, K2 3 D2–4 7–9 यथा चाश्वपतिर्जयः (K2 3 °विशा) (for the posterior half) — After line 3, G3 ins

461* पुलस्त्यश्च भरद्वाज्या वृत्यां धर्मश्च शाश्वत॰ ।

— (L. 4) MSS तुंबरु°, तुरुष्क°, तुंबुरु° also (for तुम्बुरु°) — (L. 5) K1. 2 D2–4 7–9 शातशीर्षाया, D6 शातशीलाया, G3 सप्तशिष्या च, G4 सप्तशीर्ष्यांया, G6 सप्तशीर्ष्या च (for शत°) Ds2 द्रौपद्या चैव पाञ्चाल्या (for the prior half) B3 सुभद्राया (for कुमार्यां च) — D6 om from the posterior half of line 5 up to 15^{a}]

15 D6 om. 15^{a} (cf v.l. 14) — ^{a}) D3 4. 9 तया (for तथा) T2 G2 च (for तु)

16 ^{a}) K5 M3–5 अथ जगाम — ^{b}) D7 T2 G2 च (for स) — ^{d}) G3 6 M समय (for वचन)

17 Before 17, G3. 6 ins गालव॰ — ^{b}) D3 4 9 G3 6 त्वयि (for भवान्) — ^{d}) D3 4 9 °पतिं (for °पते)

18 ^{a}) K3 B T2 G2 °दासस्तु, K4 T1 G1. 4 °दासोपि, D3 4 9 °दासश्च

Colophon missing in D5, D1 om it — *Sub-parvan* K1–3 B1. 3 Dn2 D7 G1 भगवद्यान, followed by गालवचरित B2 4. 6 Dn1 D5 D2–4 6 8–10 T1 G5 M (all om sub-parvan name) mention only गालव

११६

C. 5. 3981
B. 5. 118. 1
K. 5. 118. 1

नारद उवाच ।

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६
अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितॄन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

चरित — *Adhy name* G5 M माधवीद्वितीयप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 8 (=108), D7 T2 G4 M1–3 5 118, T1 G1 2 5 119, G3 M4 117 — *S'loka no* K6 33, Dn1 19, Dn2 20, D8 21

116

1 ^{a}) B Dn Ds D3 4 6 8–10 तां, D2 [अ]सौ (for सा) — ^{d}) K3 B अभ्ययात्, D3 4 9 M5 अन्वगात् (for अन्वयात्) K (except K4) G3 सत्यसंगता, D2 (before corr) सत्यसंगत, D10 सत्यसंग्रहा, Ca as in text

2 ^{a}) K1 D8 -एवं (for एव) — ^{c}) K1 2 5 D7. 10 °नगरे — ^{d}) B2 D10 उशीनर (for औशी°) D2 द्रष्टुं नृपमुशीनर

3 ^{a}) T1 G1 4 स (for अथ) T2 G2 M [अ]भिगत्वा, G3 [अ]भिगम्या (for [अ]थ गत्वा) G5 संगम्य (for गत्वा स) D3 4 9 M2 च, T1 G1 4 तु, G3 अथ (for स) — ^{b}) D1 G3 5 M1 भूपतिं, D7 नृपं त, T G1 2 4 M1 (*sup lin*) 2 3 5 भूपते S (except G3 4 M1) सत्यविक्रम — Before 3^{cd}, G3 5 ins गालव° — ^{d}) T2 G2 पार्थिव

5 K6 om 5 (along with 4^{bcd}) — ^{a}) K1–3 D2. 7 शुल्केन; D3 4. 9 शुल्कानां (for शुल्कं तु) — ^{d}) D1 transp. देयं and मह्यं K2 S देहि (for देयं)

6 ^{b}) K1 2 5 D7 हि ते (for हयैः) — ^{c}) D3. 4 9 यदि दास्यसि मे राजन् — ^{d}) Dn Ds D1 6 7 अविचारितः; T G1 3–5 M मा विचारणा, G2 अविचारणा (for मा विचार्यताम्)

7 ^{b}) B3 D2 G4 पार्थिवौ — ^{c}) D3 4 9 तेन (for पितॄन्) T2 G2 तेन पुत्रप्लवत्वेन — ^{d}) T2 G2 ह्यात्मान (for आत्मान).

8 ^{a}) D3 4 9 प्रजा° (for पुत्र°) — ^{d}) K3 B2 4 5 D (except D2–4 9) M1 3 यथा (for यत्र) D1 अपुत्रका° (for अनात्मजाः) K1 2 D3 यत्र गच्छत्यनात्मज°

9 ^{d}) K5 द्विजस्य च (for नराधिप°)

10 ^{a}) K1 2 कार्यं, K5 D7 काम (for वाक्य) — K6 om 10^{c}–15^{d}, G2 om. 10^{cd} — ^{c}) K2 विप्र (for ब्रह्मन्) — ^{d}) K4 D2 प्रमाण, D6 प्रबलं, M2 प्रपन्न (for प्रवण). D6 8 बल (for मनो) B1 2 4 मनो हि प्रवणं मम

11 K6 om 11 (cf v l 10), G2 om 11^{cd} — ^{d}) cf 5 114 8 K2 S transp सुबहूनि and चरन्ति B2 बहूनि च (for सुबहूनि) K1 (before corr) वसंति, B3 D3 4 9 च संति (for चरन्ति) T1 G4 अपि (for मे)

12 K6 om 12 (cf v l 10) — ^{c}) D2–4 पुत्रवद्भिर्, T2 G1 2 द्विज पुत्र (by transp) — ^{d}) D1 चरिष्यामि प°

13 K6 om 13 (cf. v l 10) — ^{a}) D3 4 9 मौल्ये° (for मूल्ये°) — ^{c}) K1 2 D7 °पदार्थे — ^{d}) K1. 2 D8 समर्थौ (for ममार्थौ) D1 ममार्थौ नार्थतो गत°, S ममार्थौ

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३

कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४

सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५

तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६

उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८

हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९

ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०

उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन्दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।
गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १

गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।

C. 5. 4003
B. 5. 113. 2
K. 5. 117. 2

(G3 4 °स्ना) नात्मभोगिनः

14 K2 om 14 (cf. v.l. 10) — ^{a}) D7 कामात्मा (for कामतो) — ^{b}) D1 कामतो, D7 कामात्स्व (for पारक्यं) — ^{c}) D2.4 5 (by transp) स न, T2 G2 स च K1.2 D1.2 1 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्) — ^{d}) T G3 4 श्रेय°, G2.5 सन° (for यश°) – D13 S [अ]पि (for न) D13 G2.5 M3-5 वा (for च)

15 K2 om. 15 (cf. v.l. 10) — ^{b}) K3 4 B2 M पुत्र (for पुत्रं) — T2 om 15^{c}–17^{d}, G2 om. 15^{c}–17^{b}

16 T2 G2 om. 16 (cf. v.l. 15) — ^{a}) D13 इति (for तु) K3 Dn D1 बहुधा कन्यां (for बहु कल्याण) — ^{c}) D2 उशीनरः B4 D5 G3 नरश्रेष्ठ, D2 द्विजश्रेष्ठ — D2 om. 16^{d}–17^{a} — ^{d}) D2 गालवं

17 G2 om. 17, T2 om. 17^{ab}, D2 om 17^{a} (cf v.l. 15, 16) — ^{a}) K2 D7 उशीनरे प्रदायैनां — ^{d}) M1.2 °गम्य (for °साद्य)

18 K2 om 18^{c}–19^{d}, D2 om 18^{cd} — ^{c}) G2 5 च, M2 [अ]पि (for वि)

20 D1 om. 20^{a}–21^{b} (along with 19^{cd}) — ^{a}) D7 8 जन्या (for अस्य) — ^{c}) K2 D8 S (except G4) नामानि(G5 °य)विख्यातो, K4 नामेति वि°, B2 नाम्नावि°, B2 नाम तु वि°, B. D2 4.5 नाम (B2 °म्ना) भुवि ख्यातो — ^{d}) Dn D82 पार्थिवस (Dn2 °व द)त्तम K2 स्तवान्य स पार्थिव

21 D1 om 21^{ab} (cf v.l. 20) — ^{a}) Dn1 S (except T2 G2) च (for स) K2 तां (for त) — ^{b}) S वा (for च) — ^{c}) S प्रायाश्च त (G3 प्रायच्छ ता, M2 प्रायात्स ता) (for प्रयातस्ता) — ^{d}) T G1.2 विनतासुत (for °त्मजम्) D8 गरुड पतगेश्वर

Colophon missing in D2, K5 D3 4.6 om it — *Sub-parvan* K1.3 B3 D7 G1 भगवद्यान, to it all except K1 add गालवचरित K2 4 B1.2 4.5 Dn D3 D1.2.8-10 T1 G. M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित — *Adhy name* G5 M माधवीतृतीय(G5 adds here प्र)दानं — *Adhy no* (figures, words or both) K3 107, D7 T2 G4 M1-2 5 119, T1 G1.2 3 120, G3 M4 118 — *S'loka no* Dn D2 21

117

1 D2 om. 1^{ab} — ^{cd}) K2 transp कृतार्थं and भवन्त

2 ^{b}) K2 D7 वैनतेयस्य — ^{c}) D7 तु, M4 स (for वच्) — ^{d}) K2 D7 एव (for अस्य) K2 S (except G2 M1.2) हि, D2 4 5 तु (for हि).

C. 5. 4003 B. 5. 119. 2 K. 5. 119. 2

चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाँल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तया ।
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०

गालव उवाच ।

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ११
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ १३

नारद उवाच ।

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६
स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

---

3 ^{b}) K3 4 B D (except D7-9) T2 G1 वदतां (for पतता) B8 D2 वर — ^{d}) K1 2 D3 4. 8 9 एव (or एष)

4 ^{a}) B T2 G1 कान्यकुब्जे, D8 G3-5 M कन्या°. — ^{c}) K5 Dn1 Ds2 भार्यार्थं K5 Ds2 वरयत्, Dn1 रमयत्, D3 4 9 T2 G2 वरयन् (for ऽवरयत्). K4 भावार्थं वरयामास

7 ^{a}) D10 S पौंडरीकेण, Ca as in text — ^{c}) K3 4 D2 दत्वा, S कृत्वा (T2 हृत्वा), (for क्रीत्वा) — ^{d}) K1-3 5 B3 5 Ds D2-4 7 9 प्राप्तास्ते°, K4 Dn D6 प्राप्ते ते° (for प्राप्तास्ते) K3 पार्थिवोत्तमैं° (for °वैस्तदा) B6 Dn D6 8 G3 4 सदा, D10 त्रिभि° (for तदा)

8 ^{d}) K4 T2 G2 5 ततस्तत, D2-4 9 G3 इतस्तथा; D7 10 T1 G1 इतस्तत (for वितस्तया) — ^{f}) K5 D7 केन° (for कर्हि°)

9 ^{b}) M1 (*inf lin* as in text) 3-5 अस्मै (for तस्मै). — T2 G2 om 9^{c}-10^{b} — ^{e}) D2-4 9 10 G3 5 M1 2 ततो विगत° — ^{f}) K3-5 B Dn Ds D1-4 6-9 द्विजोत्तम, D10 भवानपि, M1 2 द्विजर्षभ

10 T2 G2 om 10^{ab} — ^{a}) K1 2 5 B5 D1 T1 G3-5 तु (for च) — ^{b}) K1 D2-4 8 9 T1 तदा, G3 तथा (for तत)

11 Most MSS om the ref — ^{b}) K1 D1 2 G5 ते, K2 च, T G1-4 मे (for वै) — ^{c}) D3 4 9 शतद्वयकृते कन्या

12 ^{c}) K1 2 जनयस्वेकं, Ds1 D9 10 यत्वेवं, T2 G2 °यित्वैक — ^{d}) K1 (before corr) 4 B D (except D3. 4. 7 9) T2 G2 M2 3 नरोत्तम

13 ^{a}) K1 B3 Dn2 D1 2 9 T2 G1 2 4 एवं, D3 4 9 इह (for एवं) — ^{b}) K2 Dn2 तुरगाणा K5 D3 D10 मे (for ते)

14 All MSS om the ref ! — ^{b}) D3 4 9 transp. सह and पक्षिणा — ^{d}) D1 इदं वचनमब्रवीत् Ca d s cito इदमिति (as in text)

15 K2 om 15 — ^{a}) G3 5 किमर्थं — ^{b}) D3 4 9 transp न and मम — ^{d}) S (except M2) भवेरन् K5 कुलसाधना, D3 4 7 9 G2 °पावना°.

16 ^{b}) K4 B °पुत्रभवाय, G5 °पुत्रोद्भवाय — ^{d}) N (except K1. 2) चरतु (for तिष्ठन्तु)

17 ^{b}) B3 °मति ; D2 °मुनि (for °द्युति°) — K1 om (hapl) 17^{c}-18^{b} — ^{c}) D3 4 9 G3 आत्मार्थं (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।
स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३
नानापुरुपदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

आत्मजं) — d) D2–4. 9 G3 माधव्यां पुत्रमष्टक, T1 G1. 4 पुत्रमष्टकनामकं, T2 G2 माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K2 om 18ab (cf. v.l 17) — b) K3 B (except B.) Dn Ds D2 6 8 10 °मुनि° (for °द्युति°) — c) T G1. 2 4 कामै° (for धर्मै°) — d) K4. 5 D2–4 7 transp अश्वै° and तै°

19 b) D9 G3 M (M1 inf lin as in text) तथा (for तदा)

20 c) B Dn D1. 3 4 9 10 [अ]तिप्रतीतेन, D2 हि प्रती°, T2 G3–5 M [अ]भिप्रणी°, G2 [अ]पि प्रणी°, Ca d as in text — d) T G1 2 4 तां (for ह)

21 b) K1. 2 M2–5 तथा, K5 D7 सूय°, D10 T G M1 तव (for त्वया) K1. 2 तव (for तथा) D3. 4. 9 तथारूप स्त्वयापरः. — c) K1. 2 धर्मसत्यरत°, K4 धर्मसत्यपर°, G5 सत्यधर्मपर°, Ca as in text — d) D10 सत्रे (for चापि) K5 तव, Ca तथा (as in text)

22 a) K1. 5 T2 G3 5 तथा°, K2 अथा° (for तदा°) — c) G3 5 M भर्तार° (for चत्वार°) — d) B3–5 Dn D1. 7 transp अहं and च

☞ In Dn2, the portion of the text from st 23 up to st 14 of adhy 120 is lost on a missing fol (96)

23 b) K1 M (except M1) पन्नगाशिन — After 23ab, D2–4 9 ins

462* गालव प्रययौ शीघ्र ययातिं नहुषात्मजम् ।

— c) K3 पितुर्निवेद्य, D2–4 9 तस्मै समर्प्य Dn1 D3 transp ता and कन्यां — d) K3 D3 4 9 च, K4. 5 D7 8 G3 हि (for ह) D10 प्रययौ तपसे वन

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan* K3 5 B1. 3 Dn1 भगवद्यान, followed by गालवचरित K1 2 4 B2 4 5 Ds D2–4 6–10 T1 G1. 2 5 M (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित K5 D3 4. 7 9 cont समाप्त — *Adhy name* K1 2 अष्टकोत्पत्ति°, G5 M ऋणनिर्यातन — *Adhy no* (figures, words or both) K3 G3 M4 119, D6 9(=109), D7 T2 G4 M1–3 5 120, T1 G1 2 5 121 — *S'loka no* K5 36, Dn1 D3 24

118

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v.l 5 117 23)

1 c) K1 G3 उपागम्य, Cs उपगम्य (as in text) — d) K1. 2 5 D7 गागयामुन°

2 c) K4 D3 4 6 8 9 पूरोर्यदो° (for पूरुर्यदु°) — d) D3 4 9 पर्यधावत

3 b) K4 B Dn1 Ds D1 6 8 गंधर्वमृग°, D3 4 9 सिद्धाना स दिवौकसा

C. 5 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वांस्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

---

4 K5 om 4ᵃ–5ᵇ — ᵃᵇ) N (mostly) °देश्याना D10 तदा सुरूपैर्देवैश्च दानवैश्च तपस्विभि° — After 4ᵃᵇ, D8 4 9 *repeat* 1ᶜᵈ — ᶜ) S ऋषिभिश्च महाभागै° — ᵈ) D2 सकुल, T G आकुल (for आवृत)

5 K5 om 5ᵃᵇ (cf v l 4) — ᵃ) K1 2 B3 T2 G2 च सा, D2 (by corr) 3 4 9 10 G3 4 तदा; G5 तथा (for तु सा) — ᵈ) K2 3 B4 Dn2 D6 8 transp वन and वर

6 ᵇ) N (Dn2 missing) T2 G2 M1 2 नमस्कृत्य — ᶜ) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्य)

7 ᶜ) D3 4 दत्त्वा (for कृत्वा) — ᵈ) Ds2 वनचारिणी, D8 लघु°, D10 व्रत°.

8 K5 T2 om (hapl) 8ᵃ–11ᵇ — ᵃ) K1–3 D2 वैडूर्याकर°, B D3 4 9 10 T1 G1 वैदूर्यांकुर°. — ᶜ) K1 2 D1 श्लक्ष्णमुख्यानि, K3 B (except B3) Dn1 D3 4 6 8–10 श्लक्ष्णशष्पाणि, D5 D7 श्लक्ष्णसस्यानि; D2 श्लक्ष्णपुण्यानि, M तृणमुख्यानि Cd cites श्लक्ष्ण — ᵈ) T1 G1 2 4 स्निग्धा° (for तिक्ता°)

9 K5 T2 om 9 (cf v l 8) — ᵃ) K4 पूज्याना, B5 G3 5 मुख्या° (for पुण्या°) — ᵇ) D10 सुश्लक्ष्णानि (for सुरसा°) K1 2 D7 शुभानि, S (T2 om) लघू° (for शुची°) — G5 om (hapl) 9ᶜᵈ — ᵈ) D8 G2 विविधानि (for विम°)

10 K5 T2 om 10 (cf v l 8) — ᵃ) B3 °वासेषु, D10 °युक्तेषु, Ca d °राजेषु (as in text) Cs cites मृगराज S (T2 om) वनेष्वमृतकल्पेषु — ᵇ) K4 B D3 4 6 9 व्याघ्र°, S (T6 om) सिंहविक्रोशितेषु Ca d s cite सिंहविप्रोषितेषु — G5 om (hapl) 10ᶜᵈ. — ᶜ) K3 4 B (except B2) °विप्रयुक्तेषु; S (T2 G5 om) दवाग्नि° Ca cites विप्रयुक्तेषु, Cd विप्रमुक्तेषु

11 K5 T2 om 11ᵃᵇ (cf v l 8) — ᶜ) T2 G2 विपुलान्धर्मान्

12 ᵃ) K4 G3 सर्वे° (for पूर्वे°) — ᵇ) K1 B3 S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्) — ᶜ) Dn1 D6 8 °सहस्रांते, G3 5 °सहस्राणि — ᵈ) K1–4 D2–4 6 9 अयुज्य(K2 °प्य)त्, K5 D7 संयुक्तः, B Dn1 D6 युयुजे

13 ᵃ) K4 D8 transp द्वौ and वशौ K2 वश्यौ, K3 Dn1 D5 D2–4 9 10 °शे, T2 G3 °शा (for °शौ) — ᵇ) K2 5 T G2 M1 वर्धयानौ, K4 °यतौ, M3–5 °येतां — ᶜ) D5 T1 2 (by corr) G (except G2) प्रतिष्ठिते — ᵈ) K3 D3 4 7 8 10 परलोकेषु, T1 2 (by corr) G1. 3 4 M (except M4) नर(M1 *sup lin* सुर)लोके च

14 ᵃ) K3 4 B (except B5) Dn1 D2–4 6 T2 G1 2 4 महीपते, K5 D7 न हीयते, G3 विसार्यते, Ca d as in text. — ᶜ) K (except K4) D3 4 7–9 राजर्षि° (for नृपति°) — ᵈ) K6 स्वर्गस्य फल°

15 ᵃ) S अथ (for बहु) — ᵇ) K1 5 D7 G2 4 5 °गणे; K2 °तिथे (for °गुणे) — ᶜ) T1 देवर्षि° (for निषण्णे°) K5 स राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric) — ᵈ) Ds2 D2 T G (except G4) M2 महीयत्सु K4 B Dn1 D1 6 10 महर्धिषु

16 ᵃ) D2–4 9 नृपान् (for नरान्) — ᵇ) K5 (*sup lin*) G2 4 तदा (for तथा)

17 D1 3 om (hapl) 17ᵃᵇ — ᵇ) K4 B1. 3 4 D5

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९
एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १
म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।

C. 5 4050
B. 5. 121. 3
K. 5. 121 3

चलनिसूदन°, G. M चलनिसू(G. °पू)दन° — ^{d}) K2 4 D7 10 एनम्; D3.4 9 एव च (for एवम्) K5 धिगित्येन-मथाब्रुवन्

18 ^{cd}) D3 4 9 वै (for वा), and आस्थित (for आगत°)

19 ^{b}) K1.2 B3 D7 10 T2 G2 3.5 चानेन, K5 वा तेन (for चानेन) — ^{c}) D10 केन (for कथ) S वि (for वा) — ^{d}) K1.2 5 D7 लोके, D10 कथ (for केन) K3 B1.3 Ds D3 4 6 8 9 ज्ञायतेन्युत, K4 युज्यतेन्युत (for ज्ञायतेऽप्युत) D2 पुन°, D10 [ऽ]पि च, M (except M1) [ऽ]च्युत (for ऽप्युत)

20 ^{b}) K3 4 B Dn1 Ds D1.2 6–8 G3 राजान — ^{d}) T1 G1.4 नाहुष (for नृपतिं)

21 ^{c}) K5 D2–4 9 T1 G1 पृष्टा आ(D2–4 9 पृष्टाश्चा)-सनपालाश्च — ^{d}) D10 ते (for अथ) D3 4 9 न विद्म इति तेब्रुवन्, S न जानीम इति ब्रु°

22 D6 om 22 — ^{a}) K5 तद्, D10 [ऽ]पि (for ते) D3 4 9 च (for हि) M (except M2) सर्वे ह्यावृत विज्ञाना° — ^{b}) D1 नाभ्यजानस्तथा नृप, S ययातिं नृपतिं प्रति (=20^{d}) — ^{c}) B (except B2) G5 M1.4 सु- (for म) T1 G1 4 अपि, T2 G2 इव (for अथ) — ^{d}) T1 G1.4 M हृतौजा° (for ह°) K1–3 5 D2 7 M3 4 स्वभवद्, K4 B Dn1 Ds D6 8 10 M5 चाभवद्, D1 3 4 9 G3 5 M1.2 सोभवद (for अभवद्) T2 G2 4 हततेजा-भवत्तदा

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan* K3 5 B1.3 D7 8 भगवद्यान, to it K3 5 D7 add ययातिपतन, B1.3 8 गालवचरित B2 4.5 Dn1 Ds D2 6 10 T1 G1.5 M (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित, which in Ds D10 is followed by ययातिपतन, in G5 by उत्तरयायात K1 2 (likewise om sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D3.4.9 mention only यायात — *Adhy name* T1 G1 ययाति-तपोविचारण, M ययातिमाधवीतपश्चरण — *Adhy no* (figures, words or both) D6 10 (=110), D7 T2 G4 M1–3 5 121, T1 G1 2 5 122, G3 M4 120 — *S'loka no* K5 17, Dn1 D8 22

119

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v.l. 5 117 23)

1 ^{a}) Ds D7–9 G5 M1–4 प्रचलित° (for °त°) — ^{c}) K3 B (except B4) Ds D2 6–8 इव (for एव) — ^{d}) B1 2 4 प्रपतिष्यन्महीतल (=3^{d})

2 ^{a}) K4 म्लानश्च भ्रष्टविज्ञान°, K5 म्लानस्रग्भ्रष्ट°, Ds म्लानस्रग्भ्रष्ट°, T1 G1.4 म्लान° प्रणष्ट°, T2 G2 म्लान° प्रहृष्ट°, M3–5 म्लान(M3 °न°)प्रभ्रष्ट° — ^{b}) D6 8 प्रभ्रष्टसुदृढाङ्गद°, D9 प्रनष्ट°, T1 G1.4 प्रणष्ट°, T2 G2 प्रहृष्ट° S (mostly) °मकुटा° — ^{c}) K2 विघूर्णन्भ्रष्ट°, K5 Ds2 D2–4 8–10 T1 G2 M1.4 विघूर्णस्रस्त°, D7 T2 G1.5 M3 विघूर्ण° स्रस्त°

C 5 40°0
B 5 121 3
K. 5. 121 8

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०
तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

— K_5 om 2^d–3^b — ^{d}) $D_{8\ 4\ 0}$ °वरणावर.

3 K_5 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ अदृश्य°, G_8 न पश्यन्, M (except M_2) अदृश्यन् (for अपश्यन्) — ^{d}) K_5 [अ]पतिष्यत, S प्रापतत्स (for प्रपतिष्यन्) $K_{1\ 2\ 5}$ D_7 $G_{8\ 5}$ महीतले

4 4^{ab} = (var) 5 111 7^{ab} — ^{b}) $D_{8\ 4\ 8\ 0}$ कर्मदूषण, S स्वर्ग° — ^{d}) T_1 $G_{1\ 8\ 4}$ ह्य°, T_2 G_2 M [अ]भ्य°, G_6 [अ]प्य° (for व्य°)

5 ^{a}) D_1 तत्र (for ते तु) K_5 $D_{8\ 4\ 7\ 0}$ T_2 G_2 राजान (for °न) — ^{d}) Dn_1 D_8 $D_{6\ 8}$ transp ययातिं and त K_5 ययातिं परितश्च्युत

6 ^{a}) K_5 $G_{8\ 5}$ अभ्येत्य, B_8 तत्रेत्य, D_2 अथान्य°, a few MSS अथेत्य (for अथैत्य) — ^{b}) $K_{1\ 5}$ °पुण्य विपाकत , K_2 °पुण्य निपातक, D_6 °पुण्य विपातक°, K_4 D_2 S °पुण्य (D_2 °पुण्य) निपातित — ^{d}) $D_{8\ 4.\ 0}$ शासन (for °नात्)

7 K_5 om 7 — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Dn_1 $D_{6\ 7\ 0}$ T_1 G_4 किंचित्, Ca कच्चित् (as in text) D_2 अभिमन्यसे, D_7 इव म°, Ca अवम° (as in text) — ^{c}) G_4 transp भ्रष्ट° and स्वर्ग $D_{8\ 4\ 0}$ नष्ट° (for भ्रष्ट) $K_{1\ 2}$ स्वर्गाद्धि (for स्वर्गस्ते) — ^{f}) K_1 $G_{4\ 5}$ M_4 तपस्व (for पतस्व). D_7 एवम् (for तम्)

9 ^{b}) S नैमिशे (for नैमिषे) — ^{d}) B D (except $D_{8\ 4\ 0}$, Dn_2 missing) T_1 G_{8-5} ह (for स°)

10 B_2 om 10–12 — ^{c}) M_1 वाजिमेधेन

12 B_2 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) D_8 सनद्धा, T G_2 °बाधा, G_1 M_1(*inf lin* as in text) $_4$ °बधा (for °बद्धां) — ^{b}) D_{10} नाव (for नदीं) D_1 धूमयतीं, $G_{8\ 5}$ मूलमयीं K (except K_5) B D (except $D_{1\ 2\ 7}$; Dn_2 missing) इव, T_2 नृप — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_2 गगामिव; $K_{8\ 4}$ Dn_1 D_8 $D_{1-4\ 6-8}$ गगां गाम्, K_5 $B_{1\ 4\ 5}$ गगे गाम्, D_{10} गगायाम् (for स गङ्गाम्) $K_{1\ 2}$ B_2 च (for इव)

13 ^{a}) K_4 $D_{2\ 8}$ T G_2 M_4 (*inf lin*) Ca अवभृथाग्रेषु, G_4 °ख्येषु, M_{8-5} °क्तेषु — ^{b}) $G_{1\ 4}$ प्रीतबधुषु, $G_{8\ 5}$ M_1(*inf lin* as in text) $_{2-5}$ प्रिय°, G_2 प्रीति°, all comm as in text — ^{d}) $K_{2\ 5}$ B D (except $D_{8\ 4\ 6\ 0}$, Dn_2 missing) $M_{8\ 4}$ सः (for च) $M_{1\ 2}$ लोकपालसमेषु च

14 ^{a}) K_4 हुतकालेषु, K_5 ब्रह्मकल्पेषु

15 ^{b}) K_{8-5} B D (except D_7, Dn_2 missing) दीप्यमानमिव श्रिया (K_5 °यः) Ca d cite प्रतिमान (as in text) — ^{d}) K $D_{2-4\ 6\ 8}$ G_5 च (for वा)

16 ^{a}) $K_{1\ 2.\ 4}$ $D_{8\ 4\ 0}$ यदि (for [अ]प्यथ) D_7 यक्षोसि यदि वा देव°, S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^{d}) $K_{8\ 4}$

राजान ऊचुः ।
सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९
नारद उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०
किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१
तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ २२
दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।
इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ २३
अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।
मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४
यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।
तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ २६
उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७
अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८

C. 5. 4077
B. 5. 121. 29
K. 5. 121. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

B D (except D7 8, Dn2 missing) काङ्क्षते (for काङ्क्षित).

17 T2 om (hapl.) 17–18 — b) K D1–4 7–9 T1 transp च्युत and दिव — d) D8 4 9 स्वत, G5 स्वह (for तत)

18 T2 om 18 (cf v l. 17) D2 राजर्षय (for राजान ऊ°) — b) K5 D7 भरत° (for पुरुष°)

19 b) D10 [ऽ]स्मि (for हि) — c) K2 6 D8 4.9 तु (for च) — d) K1.2 °निवाशने

20 A few MSS om the ref — b) D2 °समागतां, D8 4 9 °क्रियागता, D10 स्वेच्छया च्यक्रिमागता — c) K2 4 D5 D10 M2 प्राप्य (for प्रेक्ष्य) — d) G1.4 om. ते G3 5 एवम् (for इदम्)

21 b) M2–5 शासनात् (for °न) — c) K4 आज्ञापय, D2 आज्ञा देहि, G8 तूर्णीमहि (for आज्ञाप्या हि)

22 a) D8 4 9 वचनं (for भाषितं) — c) D2 °गम्य (for °गच्छत्). — d) D2 पार्थिवोत्तम, T2 G2 अभिवाद्य च (for सा ववन्द च)

23 a) K4 B1.2 4 Dn1 D5 Dc 10 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) K2 4 6 B1.2 4 Dn1 D5 Dc 10 मूर्धनि तान्, D1 सर्वोन्नतान्, D2–4 T2 G1 2 मूर्धानतान् (for मूर्ध्ना नतान्) G8 तांस्तु (for पुत्रान्) — d) D2 तपस्विन्, S Ca न ते परे, Cd न ते परा (as in text) — f) K2–4 B Dn1 D5 D2–4 6 G1.2 6 M1 (inf lin as in text) 5 इदम् (for दिष्टम्) K1–4 B2 4 5 D5 D2–4 6 8 9 (and all comm) पुरातने; Dn1 D1 पुरातनं

24 d) T2 G2 8 M तदर्धं G1 मग्न° (for प्रति°)

25 a) K4 तात (for राजन्) — b) B8 °भागिनश्च ये, D2 °फलहेतव, G1 ह्यपत्यफल°

27 a) D2 °पदैः (for °पमैः) — b) D8 4 9 स्वैरस्वर संनिभ — d) T2 G2 6 नभ° (for दिव°) — After 27, T G read 5 120 18, *repeating* it in its proper place (G8 reads it here only!)

28 a) D8 4.9 T2 G1.2 4 [अ]कस्मात्, T1 G8 6 कस्मात् (for तस्मात्) — c) D5 [ऽ]पि (for मे) Dn2 अर्ध°, Ca d s अष्ट° (as in text) D7 तपसोष्टविभागेन — d) T G2 8 आरोहतात् (for °हता)

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan* B1 8 Dn1 D7 M1.2 भगवद्यान, to it B1.8 Dn1 M1.2 add गालवचरित, D7 ययातिपतन K4 B2 4 6 D5 D2 6 10 T1 G1.6 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित, which in D5 D10 is followed by ययातिपतन K1.3 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D8 4 9 mention only ययात, D8 only ययातिपातन — *Adhy name* G2 5 M ययातिस्वर्गपतन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 11 (=111), D7 T2 G4 M1–3 5 122, T1 G1 2 5 123, G8 M4 121 — *S'loka no* Dn1 29, D8 30, D10 27

१२०

C. 5. 4078
B 5 122. 1
K 5. 122. 1

नारद उवाच ।

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २
ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३
प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४
यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५
ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६
प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७
शिबिरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८
संगरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९
यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

120

☞ In Dn2, st 1–14 are missing (cf v l 5 117 23)

1 ^{b}) S (except G3) सर्वै॰ (for सद्भि॰). Dn1 T2 G1 2 ॰पुंगवैः — D3 4 8 9 G3 M (see below) ins after 1^{ab} T G1 2 4 5, after 1^{cd}

463* समारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।

— K2 om 1^{c}–2^{b}, G3 M om 1^{cd} — ^{c}) K5 ॰संस्थानात्, D10 (by corr.) ॰संस्थाने — After 1, D2 ins

464* नारद उवाच ।
प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिप॰ ।
अव्याप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वर॰ ।

2 K2 om 2^{ab} (cf v l 1) — D1 दिव्यमालावरधर॰, S दिव्यांबरधरो दिव्य — ^{b}) =(var) 1 26 45^{b}, 76. 5^{d} — ^{c}) S ॰स्रजोपेत॰ — ^{d}) K1 D1 7 तदा (for पदा) D2–4 9 S पृथिवीमस्पृशन्निव (D2–4 9 G4 ॰स्पृशः)

3 K5 om 3–14 — ^{ab}) D2 m 8 4 9 चोच्चैर् (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर्) T1 G1 4 उच्चावच (for उच्चारयन्) — ^{d}) B3 D8 D10 M5 नृप॰, D2 वचः (for नृप)

4 K5 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) =7^{a} D3 4 9 G2 य (for यत्) — ^{b}) K4 अगर्हित (for अगर्हया) D10 सर्ववर्णसमर्हणात — ^{c}) G3 दानानि, M2 तथापि (for तदपि) D8 अह ते (for अथ च) D10 तदन्यदपि दास्यामि, T G1 2 5 तथाप्यह प्रदास्यामि, G4 तदप्यह प्रदास्यामि, M1 तथाह ते च दास्यामि — ^{d}) =5^{d}, 7^{d}.

5 K5 Dn1 (hapl) om 5 (cf v.l 3); D1 om. (hapl) 5–7 D2 reads 5 after 7. — ^{c}) K1. 2 D8 तत् (for यत्) K1 2 D8 G3 आदाय (for आधाने) — ^{d}) =4^{d}, 7^{d} — After 5, T2 ins 465*

6 K5 D1 om 6 (of v l 3, 5) — ^{c}) K1 2 यथा धर्मपतिर्, K4 अथ धर्मरतो, D2–4 9 G2 क्षत्रधर्मरतिर्, T1 G1 3–5 M क्षत्रधर्मरतो, T2 धर्मक्षत्ररतिर् T2 G2 5 om. 6^{d}–7^{a} — ^{d}) K2 B1 8 D7 यथा (for नित्य) K2 B1. 8 धर्म॰, D2–4 9 यज्ञ॰ (for युद्ध॰)

7 K5 D1 om 7 (of v l 3, 5), T2 G2 5 om. 7^{a} (cf v l 6) — 7^{a}=4^{a} — ^{b}) B2 4 5 Dn1 D8 D9 8 10 क्ष(D10 क्षा)त्रवंशोद्भव — ^{c}) D3 4 9 ॰पर (for ॰फल). — ^{d})=4^{d}, 5^{d} — After 7, D2 reads 5 D3 4 8 9 S ins after 7 (T2, after 5)

465* यथा धर्मरतिर्नित्य तेन सत्येन खं व्रज ।

[cf. 9^{cd} — D3 4 8 तथा धर्मरतिर्, D9 तथा धर्मे रतिर् G5 नीता (for नित्य) D3 4 8 9 संग्रहम्, G3–5 ख मजे (for ख व्रज)] — Thereafter G1 reads 11

8 K5 om 8 (cf v l 3) T2 reads 8–9 after 12 — ^{a}) K1 2 D7 T G1 2 5 [अ]धीमाम्, D3 4 9 वीर (for धीमान्) — ^{c}) T1 transp बालेषु and नारीषु G2 नारीणा (for ॰षु) — ^{d}) T2 G1 2 5 वैवाह्येषु, all comm. as in text D3 4 9 रथे(D9 ॰ते)षु (for तथैव) D10 वैहार्य समयेषु च

9 K5 om 9 (cf. v l 3) For transp. in T2 of v l 8 — ^{b}) B3 D8 M4 यथा (for तथा) D2–4 8 9 G3–5 M च व्यसनेषु, T G1 2 [अ]तिव्यस॰ (for [आ]पद्व्य॰) — ^{d})=10^{d}, 11^{d}, 14^{d}

10 K5 om 10 (cf v l 3) For transp in T2 of v l. 8 — ^{a}) D2 (by corr) 3 4 9 अर्थं (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ १२
शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३
न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६
दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ १८

C. 5. 4099
B. 5. 122. 13
K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

D2 4 9 वा (for the second च) — b) K1. 2 D1. 8 4 7 9 राज्यकर्म, K3 B3 D2 M राजकर्म, K4 B1 5 राजन्काम; B1. 2 राजन्धर्म; T1 G1 2 4 5 राजधर्म; G5 यथा धर्म- — c) S त्वह (for पुन) — d) = 9d, 11d, 14d

11 K5 om 11 (cf v.l 3), D6 G3 om (hapl) 11, T1 om (hapl) 11–14 G1 reads 11 (with v l.) after 465*, and *repeats* it here — ab) S (T1 G3 om.) धर्मोय (for मे-धर्मो), and मे यम (for पावक) — c) B Dn1 D5 D1.10 प्रीत शतक्रतुश्चैव; D8 प्रीत श्रुतशतैनैव — d) = 9d, 10d, 14d D2–4 9 ततो (D2 °था) राजन्दिव व्रज

12 K5 T1 om 12 (cf v l 3, 11) — c) B5 °यज्वा च, D10 °मख°, T2 G1 M °यज्वा त — d) B2 4 Dn1 D5 D6–8 10 नाहुष (for वचन) B2 4 Dn1 D6 8 प्राप्य (for प्राह) — After 12, T2 reads 8–9

13 K5 T1 om 13 (cf v l 3, 11) — a) S (except M5, T1 om) पौंडरीका — b) K4 B Dn1 D3 D1 6 8 10 G4 M1 चरिता, D7 च कृता, G5 रचिता (for च चिता) K1–3 B3 विभो, D5 मम, D10 मया (for प्रभो) D2–4 9 अश्वमेधा ह्यनेकशः — c) K4 वाजिमेधाश्च, D10 वाजपेयाद्या

14 K5 T1 om 14 (cf v l 3, 11) — d) = 9d, 10d, 11d — After 14, D2 ins

466* यदि सत्य ब्रवीम्येतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn2 *resumes!* — a) G3 5 M च (for हि) D10 यथा यथाददश्योति — cd) K1 ययौ (for गत) D2 तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै

16 a) K4 B1 8 D8 G8 समस्तै, D1 समाना; D10 समेता, Ca d समस्ता (as in text) — b) D10 दौहित्रा (for राजान)

17 D10 om 17–18 — a) K5 D1–4 7 9 T2 G2 3 5 M दौहित्रास्तेन S पुण्येन (for धर्मेण) — b) K (except K4) D2–4 7 9 दानयज्ञकृतेन वै (K5 D7 च) — d) D1 कुलनंदना — K5 om. 17ef — e) B5 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञं) — f) K3 B1–3 T G M4 °मारोपयति ते, K4 °मारोपयत्तदा

18 D2 10 om 18 (cf v l 17) T G read 18 (for the first time) after 5 119 27, and *repeat* it here (in G3 only there is no repetition) — b) S सत्यधर्मगुणान्विता (T1 G1. 4 °परायणा) — d) B1 2 4 आरोहता भवान् (for आरोह पार्थिव)

Colophon missing in D6, K5 om it — *Sub-parvan* B1 8 Dn D7 8 G5 भगवद्यान; to it B1 3 Dn G5 add गालवचरित, D7 ययातिपतन, D8 गालवचरिते ययातिपतन K4 B2 4 5 D5 D1. 2 6 10 T1 G1 M (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित K1–3 (likewise om sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D3 4 9 only यायात — *Adhy name* D1 ययातिस्वर्गारोहण; T1 G1 M ययातिदौहित्रप्रशसन, G5 ययातिपुनःस्वर्गारोहणं — *Adhy no* (figures, words or both) D6 12 (= 112), D7 T2 G4 M1–3 5 123, T1 G1 2 5 124, G3 M4 122 — *S'loka no* Dn 18, D8 19

१२१

C. 5. 4097
B 5. 123 1
K 5. 123 1

नारद उवाच ।
सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ४
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९
ययातिरुवाच ।
भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ १०
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ १२

121

1 ^{a}) D10 आरोहित. (for आरोपित) K5 स पुरा च्यावित. स्वर्गात् — ^{b}) G5 M2 पार्थिवो (for °वैर्)
2 K5 om 2 K8 M3-5 om (hapl) 2^{cd}. — ^{d}) T G च सुगधिना; M1 2 सुसुगधिना (for पुण्य°)
3 ^{a}) B Dn1 D5 D2-4.6.8 आसाद्य (for आरुह्य) — ^{c}) D8 S तैर् (for स्वैर्) K5 D7 उपावृत्तो; S उप चितैर् (for उपचितो)
4 ^{a}) B1-3 Dn1 °नृत्यश्च, B4 5 °नृत्तैश्च — ^{c}) T1 G4 प्रीत K (except K8) D2-4 7-10 परिगृहीतश्च — ^{d}) D3-4.9 स्वर्ग- (for स्वर्गे)
5 K5 om. 5. — ^{b}) D3 4 9 देवराज इवामरै· — ^{c}) Some MSS spell अर्घ्येण D3 4 9 अर्चितश्चात्र माल्येन.
6 ^{a}) D10 M5 प्राप्त (for प्राप्त.) D10 एन (for एव) — ^{c}) K1 2 5 B3 D2-4, 7-9 G2 निवृत्तं, T1 G1.4 नृपति K4 शांतमासीन
7 Dn2 om 7 — ^{b}) K1-3 B2 3 Dn1 D3 4 6 9 10 S (except T1 G1) लौक्येन, K5 लोकेन, Ca d.8 लोक्येन (as in text) — K5 om 7^{c}-9^{d}, D7 9 T2 G2 om. (hapl) 7^{cdef}. — ^{d}) D1 (*sup lin*, as in text) तव (for दिवि) — ^{e}) T1 G3.4 पूत· (for पुन·) K3 B Dn1 D5 D1 6 8 10 त्वयैव; K4 G5 M3-5 त्वयाद्य; D3.4 त्वयाथ, T1 G1.3 4 त्वमद्य (for तवाद्य). — ^{f}) Dn1 S (except G5, T2 G2 om.) स्वकृतेन, D10 सुकृत सत् (for सुकृतेन) D3 4 T1 G1 4 एव (for इह) B Dn1 D5 D6 10 विघातित (for इह कर्मणा)
8 K5 om 8 (cf. v l 7) — ^{c}) K3 8 D9 ये च (for येन) D10 नाभ्यजानत — ^{d}) K3 B Dn1 D5 D2-4 6-9 Ca अज्ञातोसि; D10 शक्रेण, Cd अज्ञात्वासि (as in text) G4 ततोज्ञात्वा निपातित
9 K5 om 9^{abcd}. — ^{a}) B1 2 4 अद्यैव; B3 प्रीत्या च; T1 G1 4 धार्मिके· (for प्रीत्यैव) B3 [ए]वापि, D10 चापि, T2 G2 चापि (for चासि) D10 पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रै· — ^{c}) D10 स्वस्थान (for स्थान च) — ^{e}) K5 D7 कर्म (for पुण्यम्) — ^{f}) D10 दिष्ट्यैतद् (for उत्तम) K5 पुण्यमत्य तमव्यय; D7 पुण्यमुत्तममव्यय
10 ^{b}) K5 D7 त्वं (for त) G2 वक्तुम् (for छेत्तुम्) — ^{c}) K4 अन्यतमम्, Ds2 M1 3 अन्यमर्हम् (for अन्य· महम्) — ^{d}) T1 G1 4 °पितामहात्
11 11^{abc}=13^{abc} — ^{a}) K5 °सहस्राणि, S सहस्र तु — ^{d}) D7 (*sup lin*) सु· (for मे). K5 S यन्मयो पार्जित फल.
12 K5 om (hapl) 12^{a}-13^{d}, G4 om 12^{ab} — ^{a}) T2 °दोषेण (for °कालेन) B3 D5 D10 तदनेनैव दोषेण (=14^{a}), T1 G2 तदेकेनैव दोषेण G5 om. (hapl.) 12^{e}-14^{b}. — ^{e}) D3 10 T G3 M2 भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १३

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४

नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १५

नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १६

पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १७

नारद उवाच ।

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९

तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१

इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं
बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ २२

C. 5. 4120
B. 5. 123. 23
K. 5. 123. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

D10 वेद लोकान्, T1 (corrupt) आत्तधानाश्च, T2 M1 आस्य लोकाश्च, G1 अर्थलोकाश्च, G3 अर्धलोकाश्च, G4 आर्थिलोका°, M2 आर्थलोकां°, M3 अथ लोकाच्च, M4 नागलोकाश्च (for वेत्थ लोकांश्च) Ca d cite आस्य — ^{d}) K1 Dn M1 निर्मितान्, D2-4 9 चार्चितान्, D6 8 चार्जितान् (for निर्जितान्) — After 12, K4 B D ins

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ।

13 $13^{abc}=11^{abc}$ — K5 G. om 13 (cf v.l. 12), G2 om 13^{a}-14^{b} — D1-4 6 8 9 G4.5 ब्रह्मोवाच (resp ब्रह्मा) (for पितामह उ°) — ^{a}) T2 G3 4 °सहस्रं तु — ^{d}) B1.2 4 D2 अर्जितं ते महत्फलं

14 G2 5 om 14^{ab} (cf v l 13, 12) — ^{a}) K5 तदा तेनैव, D7 तदल्पेनै°, T1 G1 3 4 M1 2 तदेकेनै°, M4.5 तदनेनैक — 14^{b}=(var) 12^{b} — ^{c}) K1.2 G7 G3 अतिमानेन, K. पत°, D2-4.9 G6 अत्र° (for अभि°)

16 ^{ab}) K3 B Dn Ds D6 8 10 राजन्नधमो°, D2-4 9 °न्नधरो°, D7 G2 °न्नावरो°, T2 °न्नापरो° — K5 om 16^{cd} — ^{c}) K1.2 न हि मानप्रदुष्टाना, T1 G1 4 नाभिमानप्रदग्धाना — ^{d}) K2 3 B3-5 Dn D1-4 6 8 9 शम° (for सम°) — K5 ins after 16^{ab} D7, after 16

468* ययातेश्चैव राजर्षे सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।

(cf 19^{ab})

18 ^{a}) K1.2 5 T1 G1.3 4 [ऽ]तिमानेन, D2-4 हि मानेन, T2 G2 5 [ऽ]तिमानस्य, M [ऽ]भिमानस्य (for ऽभिमानेन) — ^{c}) K4 निर्बंधादतिमात्र च, B1 2 4 5 Dn Ds D1 6 निर्बंन्नतातिमात्र च, B3 निर्बंधतोतिमात्रेण, S निर्बंधनाच्चातिमात्र

19 ^{b}) K3 4 B3 5 Dn Ds D1.6 8 10 हितम् (for भूतिम्) — ^{d}) S क्षयावह (for क्षयो°)

20 ^{b}) D3 4 9 S (by transp) क्रोध मान K3 5 D7 विसर्जय, K4 D2-4.9 च वर्जयन् — ^{c}) T1 G1.4 वीरैं, T2 नित्य, G2 सार्धं (for वीर) — After 20, T G (except G3) ins

469* स भवान्सुहृदो वश्य वचो गृह्णातु मानृतम् ।
समर्थैर्विग्रह कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ।

T G2 cont

470* वैशपायन ।
एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधन ।
नातिष्टद्वचने तस्मिस्ततोन्तस्तस्य तादृश ।

21 K5 om 21-22, G. om 21^{ab} — ^{a}) K4 D1 2 ददाति यत्कर्म करोति किंचिन् — ^{d}) D9 आप्नोति (for अश्नाति)

22 K5 (cf v l 21) Dn1 om 22 — ^{a}) K3 D2-4 9 शुभ, B5 Dn2 हित, D7 महत् (for मत) — ^{b}) K1 2 गतरोषदोषिणा, K4 गतदोषरागिणा, Ds D10 गतरोग°, D2 °मानिना, G4 गतकोपरागिणा, Ca as in text — ^{c}) K1 2 D3 प्रधावित, K3 B4 Dn2 D1-4 9 प्रचारित, B1-3 5 प्रचारिता, D7 T G M1 (inf lin) प्रधावता (G3 प्रयाति),

१२२

C. 5. 4121
B. 5. 124. 1
K. 5. 124. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २
न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३
अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ४
ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५
दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६
महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

C_a प्रधारित C_d cites प्रधारित — ^{d}) T G M_1 (orig.) पृथिवी तदाश्रिता, M (M_1 *inf. lin.*) °वीतलाश्रिता — After 22, D_8 ins.

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवाः ।

Colophon missing in D_6 — *Sub-parvan*: $K_{3.5}$ $B_{1.3}$ Dn D_8 $D_{2.7.10}$ T_1 $G_{1.5}$ M_1 भगवद्यान, followed in all these MSS. by गालवचरित, except in $K_{3.5}$ D_7 which have instead ययातिपतन, the same MSS. except Dn_1 cont. समाप्त. $B_{2.4.5}$ $D_{6.8}$ M_{2-5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित, likewise $K_{1.2}$ mention only ययातिपतन, all the above MSS. except B_5 cont. समाप्त — *Adhy. name*: G_6 ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तर, M_1 ययातिपतनारोहण, M_{2-5} पतनारोहणं — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 13 (=113), D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 124, T_1 $G_{1.2.5}$ 125, G_3 (by corr.) 115, G_3 (before corr.) M_4 123 — *S'loka no.*: Dn_2 22, D_8 25.

122

1 ^{b}) K_2 यथा वदति नारद — ^{c}) $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.5}$ M अप्येतत्, K_5 D_7 अद्यैव (D_7 °व) (for अप्येव) — ^{d}) K_5 D_{10} अनीशो (for न त्वीशो).

2 ^{b}) N कौरव (for भारत) — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{2.7}$ $G_{3.5}$ M (except M_5) लौक्य, T_2 G_2 मोक्ष (for लोक्य) — ^{d}) T_2 धर्ममार्यं, G_5 धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्य).

3 ^{a}) D_6 न चाह, $G_{2.5}$ न त्वय — After 3^{ab}, T G ins.:

472* न मस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ।
[T_1 G_4 मन्यते (for मस्यन्ते)]

— ^{c}) K_4 D_8 अमु, D_2 अथ, D_2 (*sec. m.*)$_{.3.4.6}$ लुब्ध; C_a $_d$ अग (as in text). — ^{d}) $D_{6.8}$ (by corr.) मन्त्र- (for मन्द) G_3 मद मे शासनातिगं.

4 After 4^{ab}, K_4 B D (except D_1, D_2 marg. *sec. m.*) ins.:

473* न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।
गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।
अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।
स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।

[(L. 4) Dn D_8 पापमतिक्रूर, $D_{2-4.9}$ °मतिं ह्रीन — (L. 5) $D_{2-4.9}$ एन शाधि]

— ^{c}) $K_{1.4.5}$ B_5 $D_{2-4.7.9}$ च, K_2 हि (for तु) — ^{d}) $K_{3.5}$ तत् (for ते).

5 Before 5, T_1 G (except G_2) ins. वैश° — ^{a}) $K_{1.2.5}$ (before corr.) $D_{1.9}$ व्याहृत्य, D_5 [अ]त्यावृत्य; D_7 T_1 $G_{1.5}$ M_1 (*inf. lin.*) व्यावृत्य, T_2 M_2 ह्यावृत्य, C_a अभ्यावृत्य (as in text) — ^{b}) = 1. 2. 178^d, 5. 123. 1^b, 126. 21^b. — ^{c}) K_4 B_2 D_2 S मधुरं वाक्यं. — ^{d}) K_1 सूक्ष्मा, K_2 श्लक्ष्णा, S (except G_4) सूक्ष्म (for सर्व).

6 Before 6, $D_{3.4.8.9}$ T_2 ins. कृष्ण उ° (T_2 om. उ°), D_6 (marg.) T_1 $G_{1.4}$ M_1 श्रीभगवान् — G_3 om. 6–7. — ^{b}) K $D_{2.7}$ कुरुनंदन — ^{c}) K_3 यत्समर्थं, K_4 त्वत्समक्ष, K_5 $B_{3.5}$ Dn $D_{3.4}$ शमार्थं ते (K_5 च), D_5 D_{10} शमार्थं तु (D_{10} ते), T_2 $G_{2.5}$ M (by transp.) ते समर्थं. C_a cites समर्थं.

7 G_3 om. 7 (cf. v. l. 6) — ^{a}) K_4 $B_{2.4.5}$ Dn Ds_1 $D_{6.8}$ (by corr.) T_2 °प्रज्ञ, K_5 D_7 °प्राज्ञे, D_{10} °प्रज्ञः (for °प्राज्ञ). K $B_{1.3}$ D_2 (*sec. m.* as in text)$_{.7}$ जन्म (for जात) — 7^d = 1. 1. 85^b.

8 K_5 om. 8 — ^{a}) T_1 G_1 °चारा (for °त्मानो)

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।
अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
अनेकशस्त्वनिमित्तमयशस्यं च भारत ।
तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥ १५
ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १७
एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२

C. 5. 4145
B. 5. 124. 24
K. 5. 124. 24

— c) D3 4. 9 तद्, T G1. 2 4. 5 क (for ते) Dn1 D2 8 G4 M एतदीदृशक कुर्यु — d) S तात वर्तसे (T2 G2 वर्तसे तथा) (for तात मन्यसे)

10 b) T1 G1. 4 लक्ष्यते स्वमकृत्त्वयि — c) S अनर्थ° (for अधर्म°) D10 सानु° (for चानु°)

11 K5 B5 om. 11ab — a) K1. 2 D2 अनेकस्यं तस्ति(D2 स्वनि)मित्त, K3 अनेकाना त्वं निमित्त, B (B5 om.) Dn Ds D3 4 6 8–10 अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B2 अनर्थस्य निमित्तस्तु), D7 अनिष्ट चानिमित्त च, G5 अनेकास्त्वं यन्निमित्त — b) B (B5 om.) Dn Ds D3 4. 6 8–10 न च शक्यश्च (B2 अयशस्यमपि) भारत — c) D6 तमर्थं तु परित्यज्य — d) D5 तमनर्थं (for आत्मश्रेय) K5 D7 स्वात्मश्रेय करिष्यति

12 ab) G3 अपि (for अथ) T2 G5 transp भृत्याना and मित्राणा T2 G2 चैव भारत (for च परतप) — c) K5 Dn1 Ds2 D2–4. 9 M3–5 अधर्माद् G. अयशस्काच्च — d) D6 8 वि-; G3 न (for प्र)

13 b) K1. 2 G2. 5 M आत्मविद्भिर्, T1 G1. 4 कृतज्ञैश्च — c) K D2–4. 7 9 10 T G (except G3) M1 °व्याघ्रैः (for °व्याघ्र) — d) D3 4 9 तव रोचता, T2 G2 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ)

14 K5 om. (hapl.) 14a–51b — d) D3. 4. 9 G1 च धीमत, T1 महौजस; T2 G2–5 M महामन (for महामते)

15 K5 om. 15 (cf v l 14) — b) A few MSS वाह्लिकस्य — d) B2 4. 5 Dn Ds D3 10 विविंशते (for विशा पते)

18 K5 om 18 (cf. v l. 14) — a) K4 D2 10 [ऽ]पि- (for हि) S हि ते (G2 हित) मन्ये (for हि मन्यन्ते) — c) M5 उत्तमापद्गत D2–4 सर्वं, T1 G4 कुर्वन्, T2 G1–3 M पूर्वं, G5 पूर्वं (for सर्व) — d) S (except G3) स्मरसि

19 K5 om 19 (cf v l 14) — b) = 42b K1. 2 D10 G3 संगत, T2 G2 5 °गति (for °गम) — d) D7 तत्र ते (for तत्तुभ्य)

20 K5 om. 20 (cf. v l 14) — b) D2 8. 9 न मर्त्य (by transp) — c) M1. 2 विपाके तु S हिनस्त्येनं

21 K5 D4 om 21 (cf v l. 14), D3 reads it in marg *sec m* D1 om. (hapl.) 21c–22b

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 14), D1 om. 22ab (cf. v l 21) — a) D3 4 9 कृत्वा (for श्रुत्वा) — b) K4 B Dn Ds D6–8 10 प्राक्तदेवाभिपद्यते — c) K1. 2 4 D2–4. 7 9 मानम् (for मतम्) — d) T1 G1. 4 लोकेषु (for स लोके)

23 K5 om. 23 (cf v l 14) — a) D7 य कामस्य वशं गत्वा — b) D7 तुष्यति (for तृप्यते) — c) K1. 2

C. 5 4140 B. 5. 124 23 K. 5. 124 25

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक्तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

D7 स (K2 सु) दीर्घसूत्रो हीनार्थो (= 21^c) — d) T1 G4 मार्गम् (for वशम्) T2 G1 2 6 वश(G6 °ध)मेष्यति

24 K6 om 24 (cf v l 14) — a) Dn2 D9 T1 G3 4 M मतिम् (for मतम्) — b) K1 2 मन , G3 M3-6 मतौ, G6 वशे (for मते) — c) K2 B3 D5 D7 10 शोचति D2 व्यसनात्, D3 4 9 व्यसन

25 K6 om 25 (cf v l 14) — b) K4 अति-, B1 2 D7 S वि , D1 Dn2 हि (for the first नि) — c) B2 D2-4 9 सुघोराम् — d) D3 4 9 सोधिगच्छति, G4 6 M3-6 अभिग° (M4 inf lin as in text)

26 K6 om 26 (cf v l 14) — a) K1 2 मृपाचारो; D1 वृथा मानी (for वृथाचारो) — b) B1 2 4 6 Dn Ds D2 6 8 10 T1 G1 सता, B3 D7 G3 4 वच , D1 अपि (for सदा) — c) M3 6 पर (for परान्) M5 स्व (for स्वान्) — d) D2-4 9 भृश, T G1 3-5 भूम्त, G2 M भूत (for त गौ) Ca d cite गौ B (except B3) Dn Ds D5 6, 8 10 त्यज°, D2-4 9 तप° (for शप°)

27 K6 om 27 (cf v l. 14) — a) K4 D7 8 विरुध्यसे (for °ध्य तैर्)

29 K6 om 29 (cf v l 14) — c) B6 नैव (for न च) S कुप्यते — d) D7 धर्मवतो (for धर्मात्मानो)

30 K6 om 30 (cf v l 14) Ds D1 om (hapl) 30^{ab}, D3 4 9 S read it after 31^{ab} — a) K3 4 B Dn D6 8 10 मिथ्योपचरितास्, D3 4 9 मिथ्याप्रचलितास् — b) K4 B3 6 D8 बांधवा (for पाण्डवा) — D6 om 30^c–32^d — c) D1 तव, T1 G4 यत्तु (for त्वयि) D3 4 9 T2 G2 M3-6 साम्य, T1 G1 3 4 सत्य (for सम्यङ्) K4 D8 महात्मान, G1 6 °भागा

31 K6 D6 om 31 (cf v l 14, 30) — a) K4 D6 7 9 10 त्वि , G6 M (except M2) हि (for [अ]पि) — After 31^{ab}, D3 4 9 S read 30^{ab} — d) K1 2 अभ्यगा (for अन्वगा)

32 K6 D6 om 32 (cf v l 14, 30) — ab) K3 4 B Dn Ds D2-4 8-10 °युक्त (for °युक्ताः), and आरभः (for आरम्भा) — c) Ds D10 °रुधति, D2 (before corr) °तप्यते, D7 °रुध्यति, G3 °वर्तते K4 D10 धर्मार्थौ न विरुध्येत

33 K6 om 33 (cf v l 14) — a) K1 3 B Dn Ds D2 (before corr) 3 4 6 10 T2 (before corr) पृथक्च, K4 D8 पृथक्त्वे (for पृथक्तु) D7 पृथक्पृथग्विनष्टाना, T2 (by corr) पृथक्त्वेन निवि°. — b) D2 °भूपते (m as in text), D10 °रुधते (for °रुध्यते) — Ds D7 G3 om. (hapl) 33^{cd} — c) M4 6 अर्थं (for अर्थं) T1 G1 M कलिर् — d) D10 °रुधते (for °रुध्यते)

34 K6 om 34 (cf v l 14) — a) S इन्द्रिय. K3 B Dn Ds1 D1 6 8 10 प्राकृतो, D2 प्रकृतो, Ds2 D3 4 7 9 प्रसृतैर् (for प्रसृतो) K4 S बालो (for लोभाद्) — K4 om. 34^{bc} — b) T G स. (for य) — D7 om. (hapl) 34^d–37^a

35 K6 D7 om 35 (cf v l 14, 34) — b) D5 कुरु (for चरेत्) — c) D2 T2 G2 ऋतेपि (for अपैति)

36 K6 D7 om. 36 (cf v l. 14, 34), D6 om 36^{cd}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ३८
न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृतं किंचित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥ ४०
अमर्षवशमापन्नो न किंचिद्बुध्यते नरः ।
छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ४२
पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
न ह्येमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥ ४८

C. 5. 4171
B. 5. 124. 50
K. 5. 124 50

— ^{c}) K4 °मानस्तु, D2 (by corr) 8 4 °माने हि, D8 °मानस्य (for °मानो हि)

37 K5 om 37, D7 om 37^{a} (cf v l. 14, 34) — ^{a}) K4 D2 (by corr) 8 4. 9 तम्, T2 G2 तया (for तात) — ^{c}) Dn Ds1 D7 10 अवि° (for आधि°)

38 K5 om. 38 (cf. v l. 14) — ^{a}) D2 (by corr) 8 4 9 कृंत° (for तक्ष°) — ^{d}) D2 श्रिया राजन्, S स्वेषु मिथ्या (for मिथ्या राजन्) — After 38, T G ins

474* अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।
जीवित ह्यपि दुःखार्ता न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L 2) T G1. 2 संत्यजति, G3 सत्यज्यंते (for न त्यजन्ति)]

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 14) — ^{a}) Dn2 transp तस्य and हि B2 D3 4 9 मत (for मतिं) K1-3 न सापन्नमतिं (K1 °मन्नि-) छिंद्यात्, S न संपन्नम (T1 G4 M5 °न्नि) तिछिंद्यात् — ^{b}) = 5 34 4^{d} T G1-3 5 M यः स (M1 2 यस्तु) (for यस्य) K1 2 चेच्छेत्, T2 G1. 2 नच्छेत्, G4 गच्छेत् (for नेच्छेत्) — ^{c}) B Dn Ds D6 10 अविच्छिन्नमतेरस्य, S अति (G4 M2 अधि) च्छिन्नस्य धी° — ^{d}) T1 G4 कल्याणी T1 G1. 4 जायते, G2 वर्त° (for धीय°) D3 4 कल्याणे जीविते सति

40 K5 om. 40 (cf. v.l. 14) — ^{a}) K3 B Dn Ds D3 4. 6-10 आत्मवान्नावमन्येत — G5 om. (hapl.) 40^{c}–41^{d} — ^{c}) K4 B1. 2 D2-4 7 8 (by corr) 10 T1 G3 M कंचित्, G4 कश्चित् (for किंचित्)

41 K5 G5 om 41 (cf. v.l. 14, 40) — ^{b}) Dn जन° (for नर°)! — ^{c}) D3 4 त्रिद्य°, T1 G1. 3 4 M3-5 भिद्य° (for छिद्य°) D2 [ऽ]स्यातत, D3 4 9 घातन, T1 G1 [ऽ]भ्यागत, G4 [ऽ]भ्यातत, M1. 2 [ऽ]त्यातत (for ह्याततं)

42 K4 5 om. 42 (cf. v.l. 14) — ^{a}) B2 Dn1 D3 वर्जनात्, D1. 2 10 T G1. 2 4 दुर्जयैः, G5 दुर्जनैः, Ca d n दुर्जनात् (as in text) — ^{b}) = 19^{b} N (except D1, K4 5 om., D5 missing) सगत (for °मः) D3 4. 9 om. 42^{c}–43^{b} — ^{c}) S तैः सह (for तैर्हि सं-) T2 G2 5 तु (for स्त्व) — ^{d}) Ds सर्वकामान्

43 K5 om. 43, D3 4 9 om. 43^{ab} (cf v l 14, 42) — ^{a}) K1. 2 Ds विजितां, B3 D2 Cn निर्मिता (for निर्जिता) — ^{c}) B1. 2 4 पाण्डवैर्विग्रहं कृत्वा

44 K5 om 44 (cf v.l. 14) — ^{a}) S दुष्पहे च (for दुर्विषहे) — ^{b}) B2 [ऽ]थापि स, Ds D1 [ऽ]थापि च, Dn1 दुष्टे च (for चापि स-) S सकर्णे चा (T G1. 2 4 वा) पि सौबले

45 K5 om 45 (cf v l 14) — ^{a}) D7 सर्वेते न च प° — D1 om. (hapl) 45^{bc}, K4 om 45^{c}–46^{b} — ^{c}) T1 G1. 4 विक्रमैश्च K3 न, Dn1 वा (for च) K1 2 D3 4 9 G5 पर्याप्ताः (for अपर्याप्ताः) — ^{d}) G3 *repeats* 45^{b} (for 45^{d})

47 K5 om. 47 (cf v.l 14), D3 4 9 om 47^{ab} — ^{d}) K2 Ds कृपस्तथा (by transp)

48 K5 (cf v l. 14) D1 om 48 — ^{a}) Dn2 D2 10 S (except M1 2) सोमदत्ति (T2 G3-5 °त्तो) (for सौम°)

49 K5 om 49 (cf v l 14) — ^{a}) K4 B1 Dn Ds D6 8 10 सत्ये, G2 श्रीमान् (for क्रुद्ध°) — ^{b}) K1 2 D7

C. 5. 4172
B. 5. 124. 50
K. 5. 124. 50

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ५५
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄञ्ज्ञातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

सेंद्रैरपि, D10 क्रुद्धः सेंद्रैः, G1 क्रुद्धैरपि — c) K1 2 D1 अथ (for अपि). — d) = 5. 127. 39d K2 आध्रिथा; D7 आदथा, S आदधा; Cd आधेयाः; Ca as in text D1 मा च युद्धे मन. कृथा, D2 (by corr.) 3 4 9 मा युद्धे मानसं कुरु.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 14). — b) K4 समये, D3 4 9 G3 संग्रामे (for समग्रे) D7 कुले (for बले). — d) D2 T2 G2 गृह (for गृहान्)

51 K5 om. 51ab (cf. v.l. 14). — a) T1 G1 4 बल°, Ca d जन° (as in text). — c) K5 B (except B2) Dn2 D1 तत्, Cn ते (as in text)

52 b) S °यक्षोरग° (for °यक्षासुर°). — c) K5 अर्जुनः (for अजयत्). — d) K1 2 5 कथ (for कस्त) T1 G1 4 पांडव (for मानवः)

53 = (var.) 5. 58. 26, = (var.) 63. 15. — a) S यथा (for तथा). — After 53, K4 Dn D3 4 6 8 9 ins.:

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ।

— d) = 5. 58. 26d, 63. 15d, 136. 8d.

54 a) T G (except G3) तमजय्य. — b) T1 G1 4 अजित (for विजेतु). K1. 5 B1-3 D3 D1 7 T G1 5 M1 2 अव्यय (for अच्युतम्). — c) S °शसमरे ह (T1 G1 4 5 हि)

55 = (var.) 5. 58. 23. — K5 om. 55ab. — a) K1 2 D3 सद्वि°, T G अद्वि° (for मद्वि°). — c) K5 D7 G4 युधि (for युद्धे) T2 G2 प्रदीप्तम् (for प्रतीपम्)

56 = (var.) 5. 58. 24. — a) B (except B2) Dn D3 D1 3 4 6 9 10 उद्वहेद् (for उद्धरेद्). — c) G3. 4 M3 त्रिदिवान्; G5 दिवि वा (for त्रिदिवाद्)

57 b) K4 S ज्ञाति(T1 °तीन्)संबन्धिबांधवान्. — c) D3 D7 8 10 विनशिष्येयु° (for न विनश्येयु°). — d) K5 एतद्, B Dn D3 D3 4 6 8-10 इमे K1 5 B Dn D3 D6 8 10 भारतसत्तमाः

58 a) T1 G3 शेषः (for शेष). — c) K5 D7 नो ब्रूयात् (for नोच्येथा)

59 b) G4 महारथ. — c) K3 B4 Dn D3 D1 6. 8 10 [ऽ]पि, D3 4 9 [ऽ]थ (for च)

60 b) T1 G4 मावमस्थाः (for अव°). — d) K Dn D7 10 आप्नुहि (for आप्स्यसि)

61 a) K3 च शम, K4 D6 T G संगम, K5 D7 शमन; D5 D2-4 8-10 संगत (for संशम) G3 M1-3 गत्वा (for कृत्वा). — b) K5 सुहृदां च वचस्तथा. — c) D3 4 9 °माणो पुत्रैश्च; T1 G1 4 °माणो मित्राणि. — d) G3 5 श्रिय (for चिर) T2 G2 3 5 भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D5, D1 om. it. — *Sub-parvan*: K B1 3 5 Dn D3 D3 10 T1 G1 4 5 M भगवद्यान. — *Adhy. name*: K1 2 Dn D7 भगवद्वाक्य; T1 भगवतः हितोपदेशवाक्य, T2 श्रीवासुदेववाक्य, G1, 4 M हितोपदेशवाक्य. — *Adhy. no.* (figures, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४
इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ५
आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
सहमित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ६
अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०
प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 4197
B. 5. 123. 12
K. 5. 123. 12

---

both) D6 14 (=114), D7 T2 G4 M1-3 5 125, T1 G1 2 5 126, G3 M4 124 — *S'loka no* K6 20, Dn1 63, Dn2 62, D5 65

123

1 ^{b})=5 122 5^b, 126 21^b T G1 2 4 5 M अरिंदम (G2 M1 3-5 °म, G4 °म) (for अमर्षणम्)

2 Before 2, D2-4 8-10 T1 G1 4 M1 ins भीष्म उ° (resp भीष्म°) — ^{b}) K (except K3) D8 10 G5 M5 सुहृदा D3 4 9 हितम् (for शमम्) — ^{c}) K1-3.5 B2 D2-5 7 9 अनुमन्यस्व, K4 B1 3-5 Dn D5 D1.6 8 10 अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व) D6 T G (except G3) M5 त (for तत्) — ^{d})=5 122 31^d

3 ^{a}) K1 2 5 D3 4 7 9 transp वचनं and तात K4 दास्य, S तस्य (for तात)

4 D8 om (hapl.) 4–6 — ^{a}) K4 B3 Dn2 D2-4 6 9 10 T2 G3 M5 धर्मम् K5 B (except B3) *Dn1 D51* D1.7 T1 G1.2 5 M (except M5) अर्थ्यं, D10 चार्थ्यं — ^{b}) G3 ते, M त्वा (for त्वां) — ^{c}) K3 B1.3 4 Dn D1-4 6 T1 G5 तदर्थम् K4 B3 प्रतिपद्यस्व — ^{d}) T1 G1 नीनशु, G3-5 विनशु, M व्यनशः (M1 *inf lin* as in text)

5 D8 om 5 (cf v l. 4) — ^{a}) B Dn D5 D6 10 ज्वलिता त्वमिमा लक्ष्मीं — ^{c}) K5 D7 ध्रुवतो (for जी°) — ^{d}) K5 ध्वंस° (for भ्रंश°)

6 D8 (cf v l 4) G4 (hapl) om. 6 — ^{a}) T2 G2 5 चैव सामात्य (for च सहामात्य) — ^{b}) K D1-4 7 9 10 °ज्ञाति°, B Dn D5 D6 °भ्रातृ° (for °पशु°) — G3 om 6^c–8^b — ^{c}) K4 B1 3 4 Dn D5 D6 10 अहमित्यनया बुध्या

7 G3 om 7 (cf v l 6) — ^{b}) K1 2 5 D7 पथ्यं, D2 (by corr) 3 4 9 सत्य (for तथ्य) — K5 om 7^c–8^b — ^{c}) B1.3 4 Dn2 T1 G1 4 भारतश्रेष्ठ

8 K5 G3 om 8^{ab} (cf v l 6, 7) — ^{a}) K3 4 B D (except D1) कु° (D7 [अ]थ) (for [अ]न्त) G1 मा भूत्कुलघ्न° पु°, G2 5 मा भूस्त्व तात पु° — ^{b}) D2 (by corr) 3 4 7 9 कुपथ, Ca d कापथ (as in text) B2 D1 9 S (G3 om) गत° (for गम) — ^{c}) N (except B5 D1) transp पितर and मातर K1.3 चैव, K2 चेम (for चैव) — ^{d}) G2 दुःखाय (for शोकाय) K1-3 D2 (before corr) अनुमन्यस्व भारत, K4 वृद्धौ तौ मा व्यनीनश°, K5 D7 मावमन्यस्व भारत, B Dn D5 D2 (by corr) 3 4 6 8–10 मा मज्जी° शोकसागरे, D1 ह्यनुमन्यस्व पार्थिव

10 ^{b}) D5 प्राह (for आह) — ^{d}) D3 4 9 तदादत्स्व परतप (D9 नराधिप) (cf 11^d) Ca cites जुषस्व

11 ^{a}) D2 चैकमतौ (for मेधाविनौ) — ^{b}) K5 D7 कर्तुकामौ, D8 4.9 वृद्धिकामौ, G1 अर्थशौच (for अर्थकामौ) — ^{c}) S (except T2 G2) तौ (for त्वां) — ^{d}) D1 तदाधत्स्व D2 नराधिप (for परतप) B Dn D5 D6 8 10

C. 5 4197
B 5. 123. 12
K 5 123. 12

मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरूञ्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातॄंस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

तज्जुषस्व नराधिप (= 10^{d})

12 ^{b}) T1 G1.4 भीष्मकृष्णौ (by transp) K5 बहुश्रुतौ (for यदूचतु°). — K5 om. 12^{c}–16^{b} — ^{cd}) K1.2 मा चैव लुब्धबुद्धीनां समं स्यास्त्वं परंतप; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.8–10 माधव बुद्धिमोहेन मावमंस्था° पर°, D7 मा मैव लुब्धबुद्धीनां मते स्थातुं पर°

13 K5 om 13 (cf v l. 12) — ^{a}) T1 M1.2 त्वा (for त्वां) K1.2.4 D2.7 एव, D1 S अन्ये (for एते) — ^{c}) M2 (*inf. lin*) आवार्ये (for ग्रीवायां) — ^{d}) K1.2 D7 प्रतियोक्ष्यति

14 K5 om 14 (cf. v l. 12) — ^{a}) K1 transp मा and कुरून् D2 कुल (for कुरून्) D3.4.9 T1 G3.4 जहि न°, T2 G2.5 जहि तान् (for जीघन) K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 M1 मा जीघन (B3.5 नीनश°) प्रजा सर्वाः Cn cites मा नीनशः — ^{b}) K3 B2 D2 पौत्रान् (for भ्रातॄन्) — ^{d}) B2.4 महत् (for हि तत्) D3.4.9 विध्यजेयान्नराधिपान्, D6 M2 विध्यजेयानल हि तान्

15 K5 om 15 (cf v l 12) — ^{b}) T1 G4 सुहृदा (for °दो°) — ^{c}) Ds2 D7.9 T2 G (except G3) नादास्यते; M3.4 नासाद्यते

16 K5 om 16^{ab} (cf v l. 12) — ^{b}) K4 भूयश्चैव, B Dn Ds D2–4.6.9.10 भूयानेष — ^{c}) K (except K3) D1–4.7.9 कृष्णोऽपि, S कृष्णश्च — ^{d}) K1.2 D9 दुरासद°, K3.4 B4 Dn Ds D6.8.10 सुदुःसहः (for दुरुत्सह°)

17 K5 om 17^{ab} — ^{a}) K2 Dn1 Ds D6.8 S सुख (G3 दुःख)प्रियेण, D7 शत्रु°; Cn सुख° (as in text) D2 किं तेऽप्रविनयेनेह — ^{b}) K1.2.4 D2.7 कृते°, S श्रुते° (for प्रोक्ते°) G3 पुरुषर्षभ — ^{c}) K4 तथ्यम्, B6 तत्त्वम् (for सर्वम्)

18 Before 18, K4 B4.5 Dn Ds D3.4.6.8–10 T1 G1.4 M1 ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) K4 तस्मात्; G1 तस्य (for तस्मिन्) M1.2 तत्र (for वाक्य) — ^{b}) T1 G1 त क्षत्ता, T2 G2.5 क्षत्ता च (for क्षत्तापि) G3 क्षत्ता तथ्यमिद ब्रुवन् — K3.5 D6 om 18^{cd}

19 Before 19, K1.2 D3.4.7–10 G3 ins विदुर उ° (resp विदुर°) — ^{b}) D5 पुरुषर्षभ — ^{cd}) Dn1 वृद्धौ शोचामि गाधारीं पितरौ तु तथोच्यते

20 ^{a}) K5 यदि, D7 यद् (for यौ) T1.2 (by corr) G1.4.5 भविष्येते, T2 (before corr) G3 M च भाष्येते (for चरि°) — ^{c}) K5 D7 G3 °पुत्रौ (for °मित्रौ) — ^{d}) B (except B6) Dn Ds D1.6.8.10 T2 G2.5 [अ]ण्डजौ; Cn द्विजौ (as in text)

21 ^{d}) K2 D2 G2 तु पूरुष, K3 च पौरुष, T2 G1.4 अतिपू(G4 °पौ)रुष, T2 G3 M अतपूरुष, G5 च पूरुष.

22 ^{d}) K5 बधुभिः परित नृप

23 ^{c}) K5 D7 शिव आ(D7 -मा)यत्यां (for शिवमत्यन्त) — ^{d}) K2 °क्षेमदम् (for °क्षेमवत्) K4 B3.6 Ds1 D1.6.8 अत्यय (for अव्ययम्)

24 ^{d}) K5 D7 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्याम°).

25 ^{a}) K1.4 B6 Dn2 D1–4.6.9.10 G4 Cn सुसंहत;

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५
वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।
कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६
शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २
यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४
यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिहर्षयन् ।

C. 5. 4218
B. 5. 125. 5
K. 5. 126. 5

K5 D7 सुसंहित, Ds सम हित (Ds1 °त), T1 सुम्पयुत, G1 सुम्पयत, M2 स्व सहित (for सुसंहित) G8 सहित केशवेनाथ Ca d cite महित, Cap सहित — b) K3 B (except B8) Dn Ds D1 6 transp गच्छ and तात D8 10 तात गच्छस्व मशम — K5 D1 om. 25^{cd} — c) K1.2 D8 चरन्, G1 कुरु, M3-5 पर (for चर) — d) K1 3 4 B (except B8) Dn1 Ds D2-4 6 8-10 G4 M1 भरतानां T G1.2 4 5 M2-5 अय प्रभु (M3-5 भुव)

26 D1 om 26^{ab} — a) = 5 86 10^c, 103 34^c — b) D8 4 9 ततो (for तात) K4 B1.2 4 5 Dn2 D8 4 6 8 10 सशम, D9 सगम, T G1 2 4 5 M1 2 4 मगति, M3 5 महित (for संगमम्) B8 गच्छ तात युधिष्ठिर (= 25^b), Dn2 D2 तात गच्छ स्वय शम — c) T2 G2 5 अह, Ca इद (as in text) — d) D1 अत्र (for स्व) B3 Dn1 Ds D8 9 अतिग, T2 M अत्यगा (M4.5 °ग), Ca अतिगा (as in text) — G2 स्व दुर्योधन मातिगा

27 a) T1 G1.4 चैवोच्यमान (T1 °न) (for चेद्याचमान) — c) G5 तमर्थम् (for त्वदर्थम्) K4 Dn2 D9 T2 G2 M2 अपि (for अभि) — d) D8 तद् (for न) T G तात चास्ति (T2 न तवास्ते, G8 न तस्यास्ति) (for न तवास्ति) K3 D8 T G पराभव, Ca d अपराभव (as in text)

Colophon missing in D5, K4 D2 om it — *Subparvan* K (K4 om) B Dn Ds D1 3 4 6-10 T1 G1.5 M1 2 भगवद्यान — *Adhy name* G1 भगवद्वाक्य, M भगवद्वाक्यानुमोदन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 15 (=115), D7 T2 G4 M1-3.5 126, T1 G1 2 5 127, G8 M4 125 — *S'loka no* K5 21, Dn1 28, Dn2 D8 27

124

1 b) K1.2 समर्थवत्, K3 B4 5 Dn Ds D6 8 10 G4 M4 समन्वयौ, K4 महाबलौ, K5 D7 समर्थ्य तत्, B1.3 D2 समन्वितौ, D3 4 9 T G1-3 5 समेत्य तौ (for समर्थ्य तौ as in B2 D1 M1-3 5) Ca cites समर्थ्य (=स्वीकृत्य) as in text Cs has सामर्थ्यं सभूयालोच्य (which is unintelligible)

2 a) K1.2 T2 G2 5 न सं (for अव°) — c) D9 T G (except G2) M1 धौम्येन (for धौम्यो न) K3 B Dn Ds D6 8 10 Cs मेधाग्नौ (for सेनाग्नौ). K5 D7 यावद्धौम्य ममिद्धा(D7 °द्धे)ग्नौ — d) K6 जुहोति ह, D1 लेव, T1 G1.4 °तीद, G5 न जुहोति (for जुहोतीह)

3 K5 om from 3 up to 5 125 1^{ab} — c) K3 4 B Dn Ds D6 10 G4 ह्रीनिषेवो K1 2 D2 7 महोत्साह, K4 B1 3 S महाबाहु — d) = 4^d, 6^d, 8^d, 9^d, 11^d

4 K5 D7 om (hapl) 4 (cf v l. 3) — b) B3 5 Dn2 D1 स्वेष्वनीके व्यवस्थित, G4 स्वेष्वधर्मप्रतिष्ठित, G6 स्वेष्वनीके व्यदृश्यत — c) K1 2 4 G4 महाबाहु, D9 महेष्वास — 4^d = 6^d, 8^d, 9^d, 11^d — After 4, G4 ins 476* — After 4, G8 reads 8^{ab} (omitting it in its proper place)

5 K5 om 5 (cf v l 3), M2 om (hapl) 5-6 — a) K1 2 रम°, D8 रोच° (for चर°) K3 पार्थ, D9 मार्गात् D2 यावदायाति पार्थ स — b) B2 D6 8 अति- (for अभि) K4 D2 -कर्प°, B (except B2) Dn Ds D6-8 10 -घर्प° (for -हर्प°) — B Dn Ds D6-8 10 ins after 5^{ab} G4, after 4

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावन्संशाम्य पाण्डवैः ।

[G4 महेष्वास (for गदापाणि) D8 G4 तावच्छाम्यतु वैशसं

C. 5. 4219
B. 5. 125. 6
K. 5. 125. 6

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ॥ ७
यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८
यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९
चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half)]
— ^{c}) T_1 G_1 पात° (for शात°)

7 K_6 om. 7 (cf v l 3) — ^{d}) $D_{1\,9}$ T_2 G दशित, some S MSS दर्मि°

8 K_6 om 8 (cf v l 3) G_3 reads 8^{ab} after 4 — ^{c}) G_3 लब्धस्त्रा D_{s2} क्षिप्रमस्यति — D_8 ins after 8 D_9, after 9 $D_{2\,3}$, after 11

477* यावन्न निशिता बाणा शरीरेषु महीक्षिताम् ।
यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशसम् ।

[(L 1) Posterior half = 9^{b} — (L 2) Prior half = 8^{a} $D_{2\,3\,9}$ गृध्रपक्षा पतत्युग्रा (for the prior half, cf 9^{c}) Posterior half is repeated in many stanzas]

9 K_6 (cf v l 3) D_7 (hapl) om 9 — ^{c}) D_1 गार्ध्रपक्षा, S गृध्रपक्षा (M °त्रा) — After 9, D_9 ins 477*

10 K_6 om 10 (cf v l 3) — ^{a}) K_4 B Dn D_{s2} $D_{1-4\,6\,9}$ T $G_{1\,2\,6}$ चदनागुर° — ^{c}) $M_{2\,3}$ योंधाना

11 K_6 om 11 (cf v l 3) — ^{b}) $K_{1\,2}$ दूरापातिभिर् D_2 (by corr) आशुगा., $D_{3.4\,9}$ आशुगै (for आयसा) — ^{c}) S (except G_3 $M_{2\,6}$) Ca d अति-; Cs अभि- (as in text) Some MSS -लक्षै — After 11, $D_{2\,3}$ ins 477*.

12 K_6 om 12 (cf v l 3) — ^{d}) S महामति (T₁ $G_{1\,4}$ महीपति, G_6 महाद्युति)

13 K_6 om 13 (cf. v l 3) — ^{b}) D_7 वै (for ते) $G_{1\,4}$ $M_{3.5}$ सुदक्षिण — ^{d}) = 15^{d}

14 K_6 om 15 (cf v l 3), T_2 om (hapl.) 14–15 — ^{a}) $K_{1\,2}$ °समानेन, K_4 D_2 °समूहेन, D_{n1} °सम तेन, D_1 °समाकीर्ण-; $G_{1\,4}$ अर्जुनेन यमाभ्या च (= 16^{a}), Cnp रत्नत्रधसमेतेन — ^{b}) $M_{1.4}$ रक्तागुलि° — ^{d}) $D_{1\,3\,4\,8}$ S °मार्जता

15 K_6 om 15 (cf v l 3) — ^{b}) K_4 D_{n1} $D_{8\,10}$ सजातो, B_3 स्वजेत, T_1 $G_{1\,2\,4\,6}$ सुजातो ($G_{1\,2}$ °नो), G_3 M स्वजेता, Cn स्वजान (as in text) — ^{c}) G_3 $M_{4\,5}$ हि (for अभि) D_8 चाभिवद (for अभिवदता) D_{10} वाचा (for चापि) — ^{d}) = 13^{d}

16 K_6 om 16 (cf v l 3) — ^{b}) D_{10} त्वम् (for तैर्) T G (except G_3) अभिवदित — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ D_7 त्वम् (for सम्) — ^{d}) G_3 $M_{3.5}$ हि (for [अ]भि)

17 K_6 om 17 (cf v l. 3) — ^{ab}) G_4 M_{3-5} त्वा दृष्ट्वा (by transp) K_3 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्) G_6 transp पाण्डवै and भ्रातृभि — ^{c}) T_1 $G_{1\,4\,6}$ तावद् (for यावद्)

18 K_6 om 18 (cf v l 3) — ^{a}) K_2 जुष्यतां; K_3 D_{n2} D_9 पु°, G_4 तु° (for घु°). D_2 परमानद (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३
भवान्क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।
अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५
न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६
प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।

C. 5. 4242
B. 5. 127. 10
K. 5. 127. 10

गतधानीदु) — ^{c}) D· ₈ °भूता (for °त्रिगान्) — ^{d}) B· मुच्यता विगतज्वर

Colophon missing in D., K. om it — *Sub-parvan* K (K. om) B Dn Ds $D_{1.2}$ $_{6-8}$ $_{10}$ T_1 G_{1} $_{4}$ $_{6}$ M भगवद्यान — *Adhy name* G_5 M भीष्मद्रोणवचन — *Adhy no* (figures, words or both) D_3 16 (= 116), D_7 T_2 G_1 M_{1-3} $_{6}$ 127, T_1 G_{1} .. 128, G_3 M_4 126 — *S'loka no* Dn 18

125

1 K_6 om 1^{ab} (cf v l 5 124 3) — ^{b}) T G हेतुमत, M_{1} $_{2}$ सुमहा, M_{3-5} अप्रतीत (for अप्रिय) — K_6 resumes from 1^{cd} — ^{c}) K. भीमसेनो (for प्रत्युवाच) K_3 महाबाहु — D_5 om 1^{d}–3^{a}. — ^{d}) D_9 T_2 G_{2} $_{3}$ $_{5}$ जनार्दन (for यशस्विनम्)

2 D_5 om 2 (cf v l 1) Before 2, T G_{1} $_{4}$ ins दुर्योधन — ^{a}) D_1 वासुदेव (for प्रसमीक्ष्य) K_2 D_7 एव (for एतद्) — G_2 om (hapl) 2^{c}–6^{d} — ^{c}) K_2 D_7 आह, S (except M_2, G_3 om) तु (for हि) — ^{d}) K_{1-3} B_{1} $_{4}$ T G_2 परिगर्हसि, D_3 °ते M_1 परिभाष्य विगर्हसे

3 D_5 om 3^{a} (cf v l 1), G_3 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) K_2 D_7 °भावेन (for °वादेन) — ^{b}) Dn_1 D_{6} $_{8}$ स एस्मात्, Ds D_8 m अस्मात् (for अकस्मात्) — ^{c}) T_1 G_1 स भवान्गर्हते नित्य

4 G_3 om 4 (cf v l 2) — ^{a}) B_{1} $_{2}$ $_{4}$ Dn D_{1} $_{6}$ $_{7}$ वा (for the second च) — ^{b}) $K_{1.2}$ $_{6}$ B (except B_3) Dn Ds D_1 $_{6-8}$ $_{10}$ [अ]प्याचार्यो, S (G_3 om) आ(M ह्या)चार्यो (for आचार्यो) K (except K_4) D_{2-4} $_{7}$ $_{9}$ [अ]थ, B_3 [अ]पि, S (G_3 om) च (for वा) — ^{c}) K_5 D_7 °गर्हति — ^{d}) Ds_2 D_9 पार्थिव

5 G_3 om 5 (cf v l 2) — ^{a}) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ B_5 Dn_1 Ds_2 D_{1} $_{3}$ $_{9}$ G_4 M_{4} $_{5}$ किंचित — K_5 om (hapl) from व्यभि° (in 5^{b}) up to कंचिद् (in 6^{a}) — ^{c}) D_1 यत° (for अथ) — ^{d}) K_{1} $_{2}$ विभिन्दति, K_3 D_2 विभापति, K_4 विभापते, D_7 धर्षयन्ति; D_9 विमीषति, T_1 G_{1} $_{4}$ $_{5}$ विगर्हते, T_2 भजते हि, G_2 भवति हि, M विभजति

6 G_3 om 6 (cf v l 2) K. om up to कंचिद् (cf v l 5) — ^{a}) K_4 $B_{1.2}$ D_1 T G_{2} $_{4}$ $_{5}$ किंचिद् K_{1} $_{2}$ S (G_3 om) अप्यर्थं — ^{b}) S (except T, G_3 om) अपराद्धम्

7 ^{a}) D_7 T_2 G_{2} $_{4}$ .. °भ्युपगमे, Ca °भ्युपगते (as in text) — ^{c}) M_{1} $_{2}$ जित (for जिता°) D_2 राज्यात्, G_5 राज्ञ (for राज्य) — ^{d}) K_{1} $_{2}$ $_{5}$ D_7 तत° (for तत्र)

8 ^{b}) D_2 तत्र दीव्यत, T G तत्र (T_2 यत्र also) जीवति (G_3 तत्राजीयत), M. तत्रादीयति (for तत्राजीयन्त) Ca cites अजीयत — ^{c}) D_8 एभ्य (for तेभ्य) — ^{d}) G (except G_2) तथा (for तदा)

9 ^{b}) K_4 B_{3} $_{5}$ D_1 ह्यक्षै°, B_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{8} $_{10}$ द्यूते, Dn Ds T_1 ह्यक्षे, T_2 G_{2} $_{5}$ [ऽ]प्यक्ष; G_4 ह्यर्थे (for ह्यक्ष) D_5 यत्तेऽनेते परा° — ^{d}) K_{1} $_{5}$ Dn D_{3} $_{4}$ $_{9}$ $_{10}$ M प्रव्र(M_1 °व्रा also)जिता

10 ^{a}) T G_{3-5} तेन (for केन) K_{3-5} B Dn Ds D_{1} $_{2}$ $_{6}$ $_{7}$ $_{10}$ वा (for च) K_{3-5} B_{2} $_{5}$ D_{3} $_{4}$ $_{7}$ $_{9}$ अपराधेन, S अवमानेन (for अपवादेन) — ^{b}) K_{3} $_{4}$ B D (except

C. 5. 4242
B. 5. 127 10
K. 5. 127 10

अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६
ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

$D_{7\ 8}$, D_{5} missing) विरुध्यति

11 ^{d}) S सह सृजयै (by transp)

12 ^{b}) $K_{1\ 5}$ $D_{1-4\ 6}$ च (for वा) — ^{c}) K_{3} B_{5} Dn $D_{1\ 6\ 8}$ प्रभ्रष्टाः, Ds विभ्रष्टा, D_{10} प्रमृष्टा (for वित्रस्ता) B_{2} Dn Ds $D_{8\ 10}$ प्रणमेम K_{5} D_{7} एव (for इह) — ^{d}) B (except B_{5}) Dn Ds $D_{6\ 8\ 10}$ शतक्रतु

13 D_{1} om 13^{a}–14^{b} — ^{a}) T_{2} $G_{2\ 5}$ हि प्रप° (for कृष्ण प°) — ^{b}) D_{2} क्षत्रधर्मरतान्सदा, $D_{3\ 4\ 6}$ °धर्मेष्वनुष्ठितान् — K_{6} om (hapl) 13^{d}–14^{c}) — ^{d}) K_{1} T_{2} G (except G_{4}) M (except $M_{1\ 2}$) °बर्हण, $D_{2-4\ 6}$ °बर्हणान्

14 D_{1} om 14^{ab}, K_{6} om 14^{abc} (cf v l 13) — ^{a}) D_{2} न हि भीष्म कृप द्रोण — ^{b}) B Dn Ds $D_{3\ 4\ 6-10}$ T_{2} G_{2} M_{2} सकर्णा, D_{2} सकर्णान्, G_{3} सगणान्, G_{5} सगता (for सगणा) — ^{d}) T_{1} G_{4} अशक्या किमु पाण्डवैः; Ca as in text

15 ^{a}) K_{3} B Dn Ds $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 8-10}$ °पश्यतो (for °तिष्ठन्तो) D_{2} स्वधर्मे यतमानाना — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ B (except B_{3}) Dn Ds $D_{6\ 8\ 10}$ अस्त्रेण (for शस्त्रेण) — ^{d}) K_{4} गच्छेम (for प्राप्स्याम) K_{3} सर्वम्, B D_{10} Ca स्वर्ग्यम् (for स्वर्गम्)

16 ^{c}) S शेष्यामो ($M_{2\ 5}$ °म) हि, Ca शयीमहि (as in text) — ^{d}) $M_{1\ 2}$ °तल्पे हता (for °तल्पगता)

17 ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 4}$ $D_{2-4\ 6}$ T_{2} $G_{2\ 5}$ M_{3-5} प्राप्स्याम — ^{d}) K_{1} ततस्तप्स्यसि, K_{6} नैव स्वप्स्यति, D_{2} (by corr) $_{3\ 4\ 6}$ न तत्तप्स्यति, D_{4} न नस्तप्यति, T_{1} न तत्तप्स्यमि, T_{2} G_{1} नातस्तप्स्याम (T_{2} °मि also), $G_{2\ 5}$ नातस्तप्स्यसि (G_{5} °ति), G_{3} न न तप्यति, M नातस्तप्स्येति (for न नस्तप्स्यति) Ca cites नस्तप्स्यति $K_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 7}$ कृष्ण तत् (for माधव)

18 = (var) 5 132 37 — D_{7} transp 18 and 19 — ^{a}) K_{3} D_{8} T_{2} G_{5} कश्चित्, D_{10} को नु (for कश्च) — ^{b}) K_{3} क्षत्रिय. (for वर्तयन्) — ^{c}) $K_{3.4}$ D_{8} समीक्ष्यैव, D_{2} °क्षेत, D_{7} °क्ष्येह $K_{1\ 2}$ भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यो वा, K_{6} भिक्षावृत्ति समीक्ष्येह, S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा Cs cites वृत्तिसमीक्षोऽपि — ^{d}) B_{2} Dn D_{6} कर्हिचित्, cf 19^{d}

19 = 5 132 38 — K_{1} $D_{2\ 6}$ om (hapl) 19, K_{6} om 19^{a}–21^{b} D_{7} transp 18 and 19. — ^{b}) K_{2} उद्यमे B_{1-3} D_{7} T_{2} $G_{2\ 3}$ ह्येष (for ह्येव) — ^{d}) B_{2} Dn कर्हिचित्, cf 18^{d}

20 K_{6} om 20 (cf v l 19) — ^{b}) K_{4} कीर्तयति D_{9} हितेप्सया, G_{3} हितेच्छव — ^{c}) $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ धर्मार्थायैव, D_{10} धर्माय पित्रे — ^{d}) $D_{3\ 4\ 9}$ ब्राह्मणाश्चैव K_{2} हि (for च) T_{2} G_{2} माधव (for मद्विधः)

21 K_{6} om 21^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ Ds_{2} D_{5} T_{1} $G_{2\ 4}$ M_{3-5} किंचिद् (for कंचिद्) G_{2} अपि (for अन्य) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_{2} S (except T_{1} $G_{3\ 4}$) यावज्जीवेद् — ^{d}) $K_{1\ 2\ 5}$ Dn_{2} $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ च सर्वदा, K_{4} सता सदा (for च मे सदा)

22 ^{a}) K_{1} G_{3} M अपि; Ca अभि- (as in text) — ^{b}) T_{2} $G_{3\ 5}$ M_{2} हि (for मे)

23 K_{5} om 23–24, D_{1} om 23 — ^{a}) K_{2-4} B_{5} $D_{2-4\ 6}$ S तु (for च) D_{7} transp च and राजा

न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ।
म्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ २५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३
श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।

C. 5. 4255
B. 5. 123. 7
K. 5. 128. 7

S (except G.) ध्रि(G1 4 ध्रय)ते, Ca ध्रियते (as in text) — D6 om (hapl) 23c–24d, T2 reads the lines in marg (*sec m*) — cd) K1.2 4 D3 4 8 9 T1 G2 3 M1 च (for वा) D2 हि (for [अ]पि) D7 G2 om अपि (leaving hiatus) S भारत (for माधव)

24 K2 D6 om 24 (cf v.l. 23), Dn2 om 24ab — a) K3 B Dn1 Ds D8 10 अप्रदेय, T2 यत्त्वदेय — b) D3 4 9 परवशे मयि Ca cites परवत

25 c) K1.2 B (except B5) Dn Ds D1 6 8 महाबाहौ

26 =(var.) 5. 57. 18 — a) G3 तीक्ष्णाग्रे (for तीक्ष्णाया) B D (except D2 7, D5 missing) यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या — b) T1 G1.2 5 भिंद्याद्, T2 M3 भिद्याद्, G4 भिद्युर्, M1.2 4 5 भिद्येद् (for विध्येद्) K D2–4 7 9 T G अग्र (K1 D3 4 G5 °ग्रे, T2 °ग्राज्) जनार्दन, B3 5 Dn D8 अग्रेण केशव

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K (K5 om) B Dn Ds D1 2 6–8 10 T1 G1 4 5 M भगवद्यान — *Adhy name* G1 M दुर्योधनप्रत्याख्यान, G5 दुर्योधनवचन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 17 (=117), D7 T2 G4 M1–3 5 128, T1 G1.2 5 129, G3 M4 127 — *S'loka no* Dn1 D8 26, Dn2 25

126

1 a) K3 B5 Dn2 Cn प्रशम्य, D3 4 9 निशम्य (for प्रहस्य) — d) D3 4 9 कुरुनंदन

2 Before 2, T2 M1 ins श्रीभगवान् — b) K1.2 एतम्, K5 Ds2 D7 एनम्, D2 एवम् (for एतद्)

3 a) K4 5 G2 3 यश्चैव, D3 4 9 यस्त्वेव, G1 M (except M5) यच्चैव D3 4 9 पूर्वं (for मूढ) — b) K2 ते (for मे) — d) D3 4 9 निबोध त्वं Ds D3 4 9 नराधिप

4 T2 om 4–5, G2 reads them in marg (*sec m*) K5 has lacuna for 4d

5 For T2 G2 cf v.l. 4 — ab) T1 G1.4 कथंचित् (for कथं च), and °सत्तमा (for °समता) — c) K3 B Dn Ds D1 6–8 10 अथ, K5 अत्र, G5 M3–5 यथा (for तथा) G3 M4 अनार्यम्, G5 M2 अन्यायम् (for अन्याय्यम्) — d) S (T2 om.) °कारिण

6 a) B1.3.4 Dn2 D2–4 6 °प्रज्ञ, D9 °प्रज्ञा, G1.4 °राज (for °प्राज्ञ) — b) K1 2 D7 अरतिभावन, K3 B4 मतिविनाशन, K5 च रतिभावन, Dn1 D3.4.8 9 अरतिकारक, Dn2 D10 भवति नाशन, Ds अवनिनाशन, T1 G1 M5 (*inf lin*) चारतिनाशन, G3 अरतिशासन, G4 चारित्रनाशन, G5 रतिविनाशन; Ca as in text

7 a) K1.2 यदिद (for त°) — b) T1 G1.4 द्यूतमुखात्, G3 द्यूतमिद — c) K1.2 5 D2 3 प्रसमीक्ष्य K1 2

C. 5. 4268
B. 5. 128. 7
K. 5. 128. 7

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिभार्यां वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।
आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ १३
ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

D8 [अ]सदाचारै', T G सदाचारान्, M (except M4) स(M8 त)दाचार

8 ^{a}) S कथ च (T1 G1 4 त्व) (for कश्चान्यो) K8 4 B (except B4) Dn D1. 6 भ्रातृभार्यां, S ज्ञातिदारान् (for ज्ञातिभार्यां) — ^{b}) S तथार्हसि — ^{c}) B2 4 5 सभा व्यक्त, D2 सभाया हि (for सभा वक्तु)

9 ^{a}) K5 D7 रूप°, D8 4 9 सर्वे° (for शील°) — ^{b}) S प्राणैरपि

11 ^{b}) D3 4 0 ब्रह्म° (for धर्म°) — ^{c}) G4 M8 तेषु (for स्वेषु) — ^{d}) M1 वदेद्, M4 कुर्याद् (M1 4 both *inf lin* चरेद् as in text) D8 इदम् (for एवम्)

12 D1 om 12^{ab} — ^{b}) K8-5 B Dn1 Ds D2 6 7. 9 10 G8 पुरुषाणां (for पर°) S (for G8 see above) तथा परुषभाषणं (G1 °भाषिण, G4 M1 both *inf. lin.* °भाषिणा) — D2 reads 12^{cd} after 13

13 ^{c}) S परमो यत्नो — ^{d}) = 15^{d} K1 2 D8 न सद्वृत्त, K5 D7 असमृद्ध, D2 अप्रसिद्ध, D8 4 9 न च सिद्ध, T G1 2 5 M4 (*inf. lin* as in text) न समृद्ध', Ca न समृद्ध (as in text) D8 4 9 तु (for च) K5 यत्त्वया, D7 तत्तथा (for तत्तव) M4 (*inf lin* as in text) परतप (for च तत्तव) — After 13, D2 reads 12^{cd}

14 D2 om 14^{ab} — ^{a}) K5 D7 उषित्वा च चिर काल — ^{b}) D8 प्रपन्ना', T2 प्रच्छन्नं K1 2 B1. 8 D3 4 7 9 T G (except G5) तथा (for तदा)

15 ^{a}) K2 D7 सर्पैर्बन्धा°; B1-3 Dn2 Ds D2 10 G8 सर्पैर्बंधै° B5 सर्पवृक्षै°, D1 T G1 2 4 5 M बधै' सर्पै° (for सर्पबन्धै°) — ^{b}) K4 T G2 4 5 M1-8 5 पातिता', K5 D8 4 7 9 G1 घाति°, G8 यत्रि°, M4 (*inf lin.* as in text) खादि° (for यति°) D9 G8 तथा (for त्वया). — ^{d}) = 13^{d}. K1 2 D8 4 0 संसिद्ध, D2 तत्सिद्ध, T G (except G8) समृद्ध' (for समृद्ध) K5 न समृद्ध भवेत्तत', D7 समृद्ध च भवेत्तव — After 15, T G ins ,

478* एववृत्त कथ राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।
स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपासन ।

16 ^{a}) G8. 4 °वृत्त , Ca °बुद्धि (as in text) D2 प्रयतेषु (for पाण्डवेषु) — ^{b}) S (except G5) °वृत्त' (for °वृत्ति'), — ^{c}) K1 तु, K2 नु (for ते) K1 2 ते (for [अ]स्ति) — After 16, N T1 G8 5 ins

479* यचैभ्यो याचमानेभ्य' पित्र्यमश न दित्ससि ।
तच्च पाप प्रदातास्मि भ्रष्टैश्वर्यो निपातित ।

[(L 1) K8 यक्षेभ्यो, K4 D2 यत्ते°, K5 पार्श्वे°; B8 पार्थे°, G8 भक्ते° (for यचै°) B8 यच्छसि, D2 चेच्छसि (for दित्ससि) — After line 1, G8 *repeats* 16^{cd} — (L 2) K5 तदा, D8 9 तत्त्व (for तच्च) D6 8 °श्वर्यान् (for °श्वर्यो)]

17 ^{a}) Dn2 D2 G8 बहूनि कार्याणि — K5 om 17^{c}–20^{d}, D7 om 17^{c}–18^{b} — ^{c}) K4 त्व (for सन्) — ^{d}) D1 G8 नाद्यापि, G4 अत्र वि· (for अद्य वि) Ca cites विप्रतिपद्यसे (as in text)

18 K5 om 18, D7 om 18^{ab} (cf v l 17). — ^{c}) K1 2 G8 बहु, Ds D1 पुनर् (for मुहुर्) — ^{d}) D9 शाम्यसि च (by transp)

19 K5 om 19 (cf v l 17) — ^{a}) B2 4 5 Dn Ds D6 8 10 लाभ (for अर्थ) — ^{b}) K1 2 पार्थिव, Ca पार्थस्य (as in text) — ^{c}) S (except G8) वचे न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १९
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ २८
धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ २९
दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।

C. 5. 4222
B. 5. 122. 2-
K. 5. 122. 35

राजन् — G3 om. (hapl.) 19^d–20^a

20 K5 om 20 (cf v l. 17), G3 om 20^a (cf. v l. 19) — ^{a}) K1-3 B3 D2 M शम, Ds2 शाम्य, D9 सम (for शर्म) — ^{b}) K4 D8 उत्कृत्य, D8 4 निकृत्य, D9 विकृत्य, Ca d उत्क्रम्य (as in text)

21 Before 21, all MSS ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) K5 D7 इति (for एव) — ^{b})=5 122 5^b, 123 1^b

22 In Dn2 the portion of the text from here up to 5 128 49 is lost on two missing fol (100-101) — ^{b}) K1 2 तेन (स्वेन)

23 Dn2 missing (cf v.l. 22) — ^{a}) T2 G2 च मा चैव (for त्वा च मा च) — ^{b}) S भरत° (for मनुज°) — ^{d}) T G1.4 5 भीष्मद्रोणौ K1.2 च मे, S तव (for च ते)

24 Dn2 missing (cf. v l. 22) Before 24, N (except B2 Dn1, Dn2 missing) T2 G1.4 ins वैश° उ° (resp वैश°) — After 24, K D1 2 read 27

25 Dn2 missing (cf v l. 22) — ^{d}) K4 D6 7 G5 भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K4 °न), T G1.2 4 M भीष्मद्रोणौ जनार्दन

26 Dn2 missing (cf v l. 22) — ^{b}) K (except K3) D1-4.7 9 प्राविशत सुदुर्मतिः

27 Dn2 missing (cf v.l. 22) K D1.2 read 27 after 24 — ^{a}) D10 अनु- (for अभि-) — ^{b}) K3 B3 5 मनुजर्षभ, S भरतर्षभ — ^{cd}) K5 om. 27^{cd} S अन्वगच्छन्सहा° °श्चैव पार्थिवा

28 Dn2 missing (cf v.l. 22) — ^{a}) K D1.2 7 सहसैवोत्थित क्रुद्ध-

29 Dn2 missing (cf v l. 22) — ^{a}) K2 अवि-; K5 D7 अनु-; T1 G1 अथ, M1.2 अपि (for अभि) K1.2 गवित्य (for ग्त्यज्य) — ^{b}) K5 D7 संरभाद् T1 G1.4 °वर्त°, T2 G2 3 5 M °पद्य° (for °मन्य°) — $_d^c$) T G (except G3) शोचन्ति (for हसन्ति) — ^{d}) K5 D10 T G (except G3) सुहृदो (for दुर्हृदो) D2 6 अपि (for इव)

30 Dn2 missing (cf. v l. 22) — ^{b}) K5 °वान्, B1 5 D1.6 8 °कृत् (for °वित्)

31 Dn2 missing (cf. v l. 22) — ^{a}) Cf 5 130 3^a K5 D7 °प्राप्तम् (for °पक्वम्) — ^{b}) B D2-4 T1 G1.2 सर्वं क्षत्र

32 Dn2 missing (cf v l. 22) Before 32, K1 2 B3 5 D3 4 8 9 T1 G1.3 4 M1 ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) K4 एतद्, D3 4 9 तु, G3 च (for अथ) G5 भीष्मस्य वचन श्रुत्वा — ^{b}) K1.2 5 D7 कमलेक्षण, T1 G1 4 पुरुषोत्तम

33 Dn2 missing (cf v l. 22). Before 33, T2 ins श्रीभगवान् — ^{c}) T1 G1 M विसृज्य, T2 G2 प्रसृज्य, G3 प्रसज्य, G4 विन्यस्य (for प्रमह्य) — ^{d}) K1 2 5 T G

C. 5. 4292
B. 5. 128. 34
K. 5. 128. 35

प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्बद्ध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।

नियच्छति, D2 °च्छन्, D7 °च्छति, M व्यायच्छंत, Ca नियच्छथ (for °च्छत) K8 D1 8 य, K5 ये; D2 तदा (for यन्).

34 Dn2 missing (of v l. 22) — [b]) K1 8 B Dn1 D1 8 4 0 8 10 काल(D0 °ले)प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्)

35 Dn2 missing (of v l 22) — [a]) S (oxcopt G8) एव (for एतद्) — [b]) T1 G1 4 transp यद् and हित D10 ब्रवीमि (for वक्ष्यामि) — [d]) D8 4 0 S (oxcopt G8) रोचते यदि भा° —

36 Dn2 missing (of v l 22) — [a]) K8 अग्रतो भोजराजस्य — [d]) K4 5 B D (oxcopt D0; Dn2 missing) T1 M5 मृत्यु° (for मन्यु°).

37 Dn2 missing (of v l 22). — [d]) D8 4 0 °हवे (for °मृधे)

38 Dn2 missing (of v l, 22) — [b]) K1 2 D2 7 T1 G1 M8–5 अभि-; K5 अति- (for अपि) — [d]) K5 D7 °राजविवर्धन°, B8 Dn1 D8 0 T1 M2 °राज(Dn1 °ज्य)स्य वर्धनः.

39 Dn2 missing (of v l 22) — [b]) K5 D7 °पार्थिवा. (for °यादवा°) — [d]) K5 D7 G3 यादवाधक°

40 Dn2 missing (of v l 22) — [a]) K5 D7 इदं, D1 2 अथ (for the first अपि) K1m 2 G8 अभि (for the second अपि) D8 4 0 अब्रवीद्, S अभवद् (for अवदद्) D10 पुरैवसवदद्राजन् — [b]) B2 पितामह° (for प्रजा°) — [d]) K1 [ऽ]भ्युदितेषु, S (oxcopt T1 G1) ह्यु(G5 उ)द्यतेषु (for ऽभ्युद्यतेषु) D8 4 0 °युधेष्वपि

41 Dn2 missing (cf. v l 22) K5 om 41[bcd] — [b]) D5 D10 S (oxcopt G8) विनशिष्यत्सु भा°. — [c]) K1 2 4 B8 Dn1 D7 8 10 दृष्टिमान्, S तु तदा (for सृष्टिमान्) D7 देवान्

43 Dn2 missing (of v l 22) — [c]) D5 S (oxcopt T1) तस्मिन् (for अस्मिन्) K8 B Dn1 D5 D1 8 4 0–10 °क्रुद्धा, K5 °वृत्ता, T1 G1–3 °युक्ता, T2 °यता, G4 °युक्ते (for °यत्ता) — [d]) T G भवि° (for हनि°) — After 43, T G ins

480* वर्तमानं जगत्सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।
अन्यनाशेन जगतो लोकस्य च परतप ।

[(L 2) T1 अस्य नाशेन, T2 G अन्यनाशो न, G8 अल नाशेन]

44 Dn2 missing (cf v l 22) — [b]) D1 G5 पितामहः; T2 जनेश्वर (for प्रजापति) K5 om (hapl) from प्रयच्छ (in 44[c]) up to वरुणाय (in 45[c]) — 44[cd] = (var) 45[cd]

46 Dn2 missing (cf v l 22) B8 om (hapl) 46 — [a]) K1–8 G5 M1 तान्बद्धान्, G8 (by transp) बद्ध्वा तान् — [b]) K1 2 5 D7 स्वपाशैश्च, D10 स्वीयपाशैर्, G2 पाशै° स्वैश्च, G3 4 तैश्च पाशैर् — [c]) D8 4 0 यतान् (for यत्तो)

47 Dn2 missing (cf. v l 22) — [b]) D8 4 0 T1

बद्ध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८
राजन्दुर्योधनं बद्ध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।
एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

C. 5. 4317
B. 5. 129. 9
K. 5. 1.9. 9

G1.4 चैव (for चापि) — c) K4 D3.4.9 S चैव (for चापि) — d) D1-4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छथ

48 =5 37 16 (q v for other references) Dn2 missing (cf. v l 22) — a) D3.4 कुलार्थं K1.2 5 D5 D7 8 10 त्यजेदेक कुलस्यार्थे Ca cites त्यजेत्कुलार्थे (as in text)

49 Dn2 missing (cf v l 22) — a) T G तस्माद् (for राजन्) — b) K5 समाम्य (for °शाम्य) — c) B1 3 D3 (m as in text) 4 9 T2 G1.2 5 तत्; G3 यत् (for त्वत्) — d) K3 5 G. M2 क्षत्रियर्षभा

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan* K1-3.5 B Dn1 D5 D2 6-8 10 T1 G1.5 M भगवद्यान — *Adhy name* D1 दुर्योधनस्य सभातो निर्गमन, G1 दुर्योधननिर्गमन M दुर्योधनसभानिर्गमन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 18 (=118), D7 T2 G4 M1-3 5 129, T1 G1 2 5 130, G3 M4 128 — *S'loka no* K5 65, Dn1 50

127

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5 126 22)

1 a) K3 B2 4 5 Dn1 D5 D6 8 10 तु वच (for वचन)

2 a) K2 4.5 D2 7 8 T2 G2 3 5 महाप्राज्ञ, D5 D9 10 °प्रज्ञा — b) D8 दीर्घदर्शनां

3 a) T1 G1.5 सा न, G4 सा तु (for सापि) — b) K5 D7 शाम° (for शम°) — c) K5 D1 7 अथ (for अपि)

4 a) K3 5 D1.7 T1 G4 अति- (for अपि) M3 4 अवलेपाभि° — d) K4 S समक्ष, K5 सामर्थ्यं, B4 D5 D1.6-8 10 शमार्थं (for समर्थं)

5 b) D7 9 °कृते (for °कृत) — c) D5 शमाय, D2 शमध्व (for शमयेत्) — d) Ds2 D1 °क्षेमकृद् (for °क्षेमवद्) D2 °क्षेम सदाप्यह

8 K5 om from त्मवान् (in b) up to श्रुत्वा रा (in 9b) — b) B Dn1 D5 D3 4 6 8-10 दुरात्मवान् — c) Ds2 D3 G4 M (except M1) सभाया (for °या) G4 मूढै — d) T2 G2 5 ह्यति°, G4 अति° (for व्यति°)

9 K5 om up to श्रुत्वा रा (cf v l 8) — a) K4 B (except B2) D10 भर्तृ- (for भर्तुर्) — c) K1.2 D1 M ह यत्, K4 ह सा, B3 G3 4 महा (for महत्)

C 5 4317
B 5 129 9
K 5 129 9

अनिच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७
तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०
न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।

---

10 Before 10, all MSS (except T1, Dn2 D6 missing) ins गाधार्युवाच (resp गाधारी) — a) K1 2 4 D2 T2 G2 5 आनयस्व, K3 5 B D6 7 10 आनायय, Dn1 आनीय च, D8 आनय त्व, T1 G1 4 आनयैन (for आनयेह) G5 चिर, M (M1 inf. lin) तु त (for सुत) T2 G2 क्रुद्ध, G6 पुत्र, M पाप (for क्षिप्र) D8 आनाययस्व त क्षिप्र — d) K4 धर्मविरोधिना; D7 धर्मार्थलोभिना — After 10, K3 B Dn1 Ds D3 4 6 8–10 T1 G5 ins

481 आसुमास तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।

11 a) D1 3 4 9 10 G4 om हि — b) Dn1 D2 T2 G1.2 M2–4 सुतप्रिय — c) K4 M3 4 (inf lin as in text) 5 पापकामस्य.

12 a) Ds D3 4 M3 4 ((inf lin as in text) 5 स एव — b) K1.2 प्रलुप्तो, K4 B1–3 D3 4 8 9 T2 G2 3 M1 °लुब्धो, K5 D7 सुलुप्तो, D1 T1 G4 प्रवृद्धो, G1 °बद्धो (for °लब्धो) B4 5 Dn1 D2 G3 लोभ° (for मोह°) — c) B1 4 5 न शक्यो K4 D3 4 यत्, K5 D7 य· (for ऽद्य) — d) K5 °वर्तय तद्बलात्.

13 a) K1 B3–5 Dn1 D1.6 8 राष्ट्रप्रदाने, K2 राज्य-दानेन, K3 4 B2 Ds D2 9 10 राज्य(Ds D10 °ष्ट्र)प्रदान; K5 D7 राज्य प्रधान — b) S (except T2 G2.5) हताशस्य (for बालि°) — c) S (except G1) दुर्योधनस्य लु°. — d) K4 T2 G1 2 धृतराष्ट्रास्तु ते फल, T1 M धृतराष्ट्राश्नुपे फल.

14 a) K5 एव (for कथ) K1 2 स्वजनैर्भेदं — b) K3 B3 D (except D9, Dn2 missing) T1 G3.5 महीपति (for महा°). — c) D1 भिन्ने हि स्वजने च त्वां — d) K B2 D (Dn2 missing) T1 G4 M1 प्रहसिष्यन्ति, M1 (inf lin) Ca as in text

15 a) K2 4 B3 Dn1 D3 4 6 8–10 G3 5 यो हि शक्यो (B3 D10 °क्तो), Ds या हि शक्य — b) N (except K1, Dn2 missing) T2 G1 2 भेदेन (for दानेन) — c) K1 यादवश्रेष्ठ, K2 D3.4 8 9 आपदस्तेषु, T G (except G3) आपदार्येषु — d) D2 M3–5 धार° (for पात°)

17 K5 om 17b — b) K3 B2.4 5 Dn1 D3 D6 8 10 पुन सभा (by transp) — c) Ds1 D1.3 4 8–10 T1 G1 4 अति- (for अभि-)

18 b) T2 G2.5 आश्रित (for आस्थितम्) — d) B (except B2) Dn1 Ds D2–4 6 8–10 G1 शमार्थं (for समर्थं)

19 Before 19, K4 D1.3 T G1 3 4 M1 ins. गाधार्युवाच (resp गाधारी) — After 19, N (Dn2 missing) T1 G5 ins

482* दुर्योधन यदाह त्वा पिता भरतसत्तम ।
भीष्मो द्रोण कृप क्षत्ता सुहृदा कुरु तद्वच ।

[(L 1) Dn1 Ds D7 10 °सत्तम (for °सत्तम) — K5 om (hapl) from कृप up to द्रोण (in 20c)]

20 K5 om up to द्रोण (cf v l 19) — a) K1–3 B5 D1 2 7 हि, K4 D9 10 S (except G3) च (for तु) — d) B1–3 D2 T2 G1–3 M1 (sup lin as in text) शाम्यता

21 c) K5 सुप्राप्त, D7 सुप्राप्तु (for अवाप्तु) — d) K3 4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8 10 G4 भोक्तु

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २२
कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २३
लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २४
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २५
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २६
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २७
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २८
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ २९
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३०
याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३१
कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३२
सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।

C. 5. 4343
B. 5. 129. 24
K. 5. 128. 24

[illegible]

22 d) T1 G1.3 स्वराज्य; T2 G2-5 M1.2.4 (inf. lin.) स्वराज्यं. K1 अभि; K2 T1 G1.4 अति; G2 M4 (inf. lin.) अनु (for अभि). K2 जायते (for °पालयेत्). D1 स राज्येष्वभिधीयते

23 b) K2 D- व्यवकर्षतः — c) K2 च, S (except G2) हि (for तु) — d) K2 राजर्विजयते महीं

24 a) D2.4.8 लोकस्य°, D2m °प्रभुत्व, T1 G3-5 M लोकेश्वराणि (G5 °ति, M °णु)भूत, T2 G1.2 लोकस्वामा(G2 °स्वा)त्मिभूतं (G1 °त)

25 a) K2 महा; D- 2 पति; Ca.d महत् (as in text) — b) K (except K4) D7 °कामयो (for °धर्मयो) — c) B2 D2 निर्जितैर् (for नियतैर्)

26 =(var.) 5. 34. 58 — a) G3 M2.4 (inf. lin. as in text) : Ca.d सीमानि; T2 (in addition to the text reading) G2 दुर्दं (for हीमानि) — d) K4 B1-2 D2 D1.8 S पथिषु सारथिं

27 =(var.) 5. 34. 54 — K5 om. 27-37 — a) D7.4.8 अविनिर्जित्य चात्मानं — D1 om. (hapl.) 27c-28d — c) K2.4 Dn1 D5 D1.6.8.10 अमित्रान्वाजितामात्य (D5 °मित्र), D2.4.8 अमित्रांश्चाजिता° — d) K1m (as in text) 4 °भूयते (for °हीयते)

28 =5. 34. 55 — K5 D1 om. 28 (cf. v.l. 27) — b) K4 °कालेन, B Dn D3.4.10 दैव्य°; D6 दैव°; D2 दश°, Ca.d.s देशरूपेण (as in text) — d) T2 G2 नरोय (for न मोघं) D5 विजिगीषति

29 =5. 34. 56 K5 om. 29 (cf. v.l. 27) — a) K1 D7 T1 G1.2.4 जितात्मान — c) Dn1 D5 D1-4.8-10 वीरम्, M1 (inf. lin.) 4 दान्तम् (for धीरम्) — d) K3 B2.4 Dn1 D5 D1.6.8.10 अत्यर्थं (for अत्यन्त)

30 =(var.) 5. 34. 63 K5 om. 30 (cf. v.l. 27) — b) B3 मत्स्यौ (for झषौ) G1.5 इव (for अपि-) D5 दृढ (for उभौ) — d) K4 प्रज्ञानेतौ, D7 (by transp.) तौ प्रज्ञानं

31 K5 om. 31 (cf. v.l. 27) — a) B1.3 S स्वर्याता (G3 स्वर्गस्य), Ca.s स्वर्यातु (as in text) K4 याभ्यां देवा स्वर्गयातु — b) G3 द्वारं हि (for स्वर्गस्य) K3 B (except B2) Dn1 Ds1 D1.6 T1 G4 M1.2.4 Cs पिदधु°, Ca.d अपिदधु (as in text) — G3 om. 31cd — c) K4 D1 Ca.d बिभ्रतो, M (M1 inf. lin. as in text) विभ्यतो (for बिभ्यतो) K1-3 अभिभवात्राजन्, D3 अनुपराक्रम्य (for अनुपरागस्य) — d) D6 स विद्धि तौ, D7 विवर्धितौ, T1 G1.4 सुवर्धितौ (for स्म व°) Ca.d.s cite वर्धितौ (as in text) T2 G2 °क्रोधावनुवर्धितौ

32 K5 om. 32 (cf. v.l. 27) — b) K2 D1.2 r दर्पं दम्भं (by transp.), Dn1 दम्भं दर्पं S (mostly) दम्भ K1 B2 S (except T2 M2) भूमिप — c) T G1.2.4.5 विजातुं, G3 M4 (inf. lin. as in text) 5 विहा° (for विजे°) — d) D2 महान, Cs महीम् (as in text) Dn1 अतिजीयते, D1.10 अभिजीयते, G2 अपि जायते, G3 अभिरक्षति, G4 अभिरक्षयेत, G5 अधिजायते, Ca.d.s as in text

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 27) — b) K1.2 Dn1 D1.2 T1 G1.2.4 भवेन्नृप, K3 सुयोधन — c) D3.4.9 इच्छितार्थं च D2.4 धर्म्यं च

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 27) — c) D1

C. 5.4343 B. 5. 129 34 K. 5. 129 34

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोंऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमद्य निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

क्रोधात्मा (for °द्वा) — ^{b}) K4 मोहात् (for मिथ्या) — ^{c}) B2 D8 S वा (for च) — ^{d}) K1 सहाया न (by transp). D8 4 9 G8 M न सहायो (D8 4 °या) भवत्युत

35 K5 om 35 (cf v l 27) — ^{a}) K1 Dn1 एकीभूते, S एकीभूतो Dn1 D8 D2 10 महाप्रज्ञ, D8 °प्राज्ञ, M (except M8) °प्राज्ञ — ^{b}) S (except G1) शत्रु° (for अरि°) — ^{cd}) G4 M (except M1) पृथिवी, and भोक्ष्यते T1 G4 M3-5 तत्र (for तात) G4 सुख (for सुखी)

36 K5 om 36 (cf v l 27) — ^{a}) D8 4 9 तथा (for यथा) T1 G4 शातनवो भीष्मो (by transp) — ^{b}) K8 °बल° (sup lin as in text), S (except G8) °यशा° (for °रथ°) — ^{c}) T2 G2 5 आहतुस्त्वा तथा सत्य — ^{d}) D10 अजयौ

37 K5 om 37 (cf v l 27) — ^{a}) S °स्मान (for °बाहु) — ^{c}) G4 5 प्रपन्नो, M4 5 °सन्ने (for °सन्नो) — ^{d}) B5 T1 G1 8 4 अपि (for एव)

38 ^{b}) K4 तिष्ठेत, D8 4 9 तिष्ठसि (for तिष्ठति). — ^{d}) K4 स नश्येत्कुरुनन्दन

39 ^{c}) S युद्धे (G8 नित्यो) (for नित्य) — ^{d})=5 122 49^d K5 D2 7 चित्त (for चेतः) B8 5 च मन कृथा°, D8.4 9 मानसं कुरु (for चेत आधिथा°) K1 आद्रिथा°, K2 8 D8 अभ्रि°, K5 D7 आद°, S आदधा (for आधि°)

40 ^{a}) G3 4 च (for हि) Ds1 D10 M5 महाप्रन — ^{b}) K1 त्वत्पित्रा (for पित्रा ते) — ^{d}) D1 2 यथोचितम् (cf 42^b), G5 M8 4 (inf lin as in text) 5 भेदभीतैर्

41 ^{a}) D8 वा (for च) — ^{b}) K5 अप्यनु-; D7 अप्यद्य (for अद्यानु) — ^{c}) K4 B1-3 D8 D1 भुक्ते (Ds2 भुक्तो) (for भुङ्क्षे) K2 4 5 D1 7 S सर्वां (for कृत्स्ना)

42 42^{ab}=5 57 3^{cd}. — ^{d}) K2 5 अर्थं, D2 एव (for अर्धं) K5 महीभृता, B4 Dn1 प्रदीयता (for महीक्षिताम्) K4 D8 4 7-10 भोक्तुमर्धं (K4 D7 °र्धां, D9 10 °र्धं-) महीमिमा, D1 भोक्तुमेतां वसुधरा, S भोक्तुमित्य (G2 8 °मर्धं, G5 °मर्थं) महीमिमा (G8 °पते)

43 43^{ab}=(var) 5 57 3^{ab}. — ^{b}) D2-4 9 जीवितु, S जीवने (G8 जीवित) (for जीवनम्) — ^{c}) K4 D2 G5 तिष्ठ (for तिष्ठन्) — ^{d}) K1 2 5 D7 पार्थिव (for भारत)

44 ^{a}) K1 4 5 D8 D7-9 T G (except G3) M1 आत्मविद्भि° K8 4 B (except B3) Dn1 D6 8 10 G3 तै° (for हि) — ^{d}) D7 भ्रशयेत महत्सु°.

45 K5 om 45 — ^{d}) D2 किल भारत, D10 T2 G5 M पुरुपर्षभ

46 ^{a}) K4 D8 4 8 9 अलमेषा, K5 D7 अलमर्धं, B Dn1 D8 D1 6 10 C8 अलमंग (B2 अमगल), D2 अलमत्र, T G1.2 5 अलं महान्, G8 4 M1 (inf lin) अल महा (for अलमद्य) Ca cites अल and अद्य — ^{b}) D8 पुन, Ca d s कृत° (as in text). — ^{c}) B5 D8 D10

सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५०
समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १
ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

महाप्रज्ञ — d) G3 °समन्वितं
47 K5 om 47–50 — a) K4 B (except B4) Dn1 Ds D1.2 10 चैव, D5 स्तेष, G5 [ष]वैष (for चैष) D2 पापात्मा (for पार्थाना) — b) Dn1 D2 यत् (for च) K4 B Ds D1.2 4 6 8 10 T2 G1–4 M5 Cn त्वमर्थं, Dn1 D2 त्वमर्थं; T1 त्वधर्मं (for त्वदर्थं) K2 4 B. Dn1 Ds D1 2 4 6 8–10 T1 M2.5 अमीप्समि
48 K5 om 48 (cf. v.l. 47) — a) K1.2 द्रोणे भीष्मे (by transp) — d) Ds सुन्न (for ध्रुवम्) D5 न न स्यु सर्वश प्रजा
49 K1.5 om 49 (cf. v l 47) — b) T1 G (except G3) नीनशः, Ca जीवन (as in text) T2 कुरूंस्तात जिवाम्यमि — c) K3 B D (except D2 7, Dn2 missing) पृथा हि K2 पृथिवी स्पृष्टा, K3 B Dn1 Ds D6–8 10 °वी कृत्स्ना, D1.2 T2 G2 M °वी सृष्टा (for M4 see below also), D2 4.9 कृत्स्ना पृथिवी, T1 G5 °वी नष्टा, G1 M4 (inf lin) °वी दृष्टा, G3 °वी हृष्टा, G4 °वी नद्धा, only K1 as in text? — d) T G1.2 4 5 M1 (inf lin) वधे (for वधम्). K3 B Dn1 Ds D2 4 6–10 मा गमस्त्व(D10 °स्त्व)त्कृते वधं, G2 त्वत्पाडववधे कृते Cd cites त्वत्कृते पाण्डवकृते
50 K5 om. 50 (cf v.l 47) — b) K4 S °कृपा (T2 G2–5 °कृपान्) परान् — c) D2–4 9 S (except T1 G2.4) योत्स्यति T2 G2 5 M निज° (for सर्व°) — d) G2 त्वयि (for अद्य)
51 b) K3 B1.2 3 Dn1 Ds D2 8 10 हि (for च) K3 B Dn1 Ds D3 4.6 8–10 T1 G2–5 C5 विदितात्मना — d) G2 4 च (for तु) K5 D7 G3 अपि (for अभि-) B2 5 तथा (for तत) D1 धर्मस्त्वदधिकस्तत
52 Before 52, G1.4 ins धृतराष्ट्र — d) K1 धर्मराजम् (for युधिष्ठिरम्)
53 a) D2 °प्रातिश्च (for °संपत्ति) — d) D8 4.9 प्रमाद्य (for °शाम्य)

Colophon missing in Dn2 Ds — *Sub-parvan* K1.2 4 5 B Dn1 Ds D2 6–8 10 T1 G1.5 M1.2 भगवद्यान — *Adhy name* K3 G5 M5 गान्धारीवाक्य, G4 भगवद्वाक्य, M1–4 गान्धारीवचन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 19 (=119), D7 T2 G4 M1–3.5 130, T1 G1.2 3 131, G3 M4 129 — *S'loka no* K5 34, Dn1 54

128

☞ Stanzas 1–49 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5 126 22) The MS is mostly ignord up to the end of the lacuna

1 c) K5 G3 तत (for पुन) — d) D2 4 9 M2 3 4 (inf lin as in text) अनृतात्मना, Ca as in text

2 a) T2 G M1–4 सभा(M3 °हा)या (M4 inf lin as in text) K4.5 D1.7 G3 M2 निर्गत्य — d) K2 D3 राजा, M1 (by corr) राजन् (for राज्ञा) — After 2, T G (except G3) ins

483* दुर्योधन धार्तराष्ट्र कर्णं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
नो चेन्यधास्यसे राजन्स्तेन कामेन पाण्डवैः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०
व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११
स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२
धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव ॥ १३
धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४
पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

बद्ध्वैव त्वा प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।
वैकर्तन त्वा च मां च त्रीनेतान्भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]
दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निःश्वस्य प्रहसन्निव ।
एकान्तमुपसंगम्य मन्त्र पुनरमन्त्रयत् ।

[Lines 2–5 = (var.) 5. 126. 22–23. — (L. 7) G2 5 निश्वासै (for निःश्वस्य). T2 प्रहहन्निव. — (L. 8) G2 5 °सृत्येह (for °संगम्य). — After line 8, T G2 5 *repeat* 2^{cd} !]

3 ^{b}) K5 सौबलस्य महात्मनः. — ^{d}) D2 दुरात्मनां (for विचेष्टितम्).

4 ^{a}) K1 T1 G1 पुरा त्व(K1 य)स्मान्निगृह्णाति.

5 ^{a}) K4 5 D2 7 एनं (for एव). — ^{b}) K (except K3) D3 4 7 9 M1 निगृह्णीमो. K1 2 D1–4 9 बलादितः, K5 D7 °न्वित, T1 G1 4 M3–5 °दिह.

6 ^{b}) K1 2 5 D7 दीन°, M1. 2 हृत° (for हत°).

7 ^{b}) D3 4 9 °षां सर्वकर्मसु. Ca cites शर्म (as in text). — ^{c}) D3 4. 9 दाशार्हे, T G1 2 4 वार्ष्णेये (for वरदे). — ^{d}) K4 D1 3 4 9 10 G5 वृषभे, Ca ऋषभे (as in text). — D1 om. 7^{e}–9^{b}. — ^{f}) K3 पाण्डवैः सह सोमकाः.

8 D1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K1 2 5 D7 अथ (for इह). S (except T1 G3 4) एक (for एन). — ^{d}) K1 D5 परान् (for रिपून्).

9 Before 9, D5 T1 G1 M1 ins. वैश°. — D1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). K5 om. (hapl.) from प्राय (in 9^{a}) up to °मभि (in 10^{a}). — ^{d}) D5 अनु°, M3 4 (*inf. lin.* as in text) अव° (for अन्व°).

10 K5 om. तदर्थमभि- (cf. v. l. 9). — ^{a}) K1. 4 D3 T G1 2 M3–5 ह्यभि- (for अभि). — ^{b}) D5 हार्दिकेन K1 2 5 D7 G3 4 समास्थित; D3 4 9 सहोत्थित; T G1 5 M सह स्थित.

11 ^{b}) K4 D5 उपातिष्ठस्व. Some S MSS. दंसित. — ^{c}) B1 3 S चैव, Ds2 चैव (for चैतत्). — ^{d}) K4 D5 कृष्णस्य (for कृष्णाय). B Dn1 D5 D2 6 G1 °कारिणे, K4 D3 °कर्मण.

13 ^{ab}) D3 4 9 चाभ्यभाषत, S (for G3 see below) चात्मभाविनं (M1 2 °वितं, M3–5 °पित) Dn1 धृतराष्ट्रं च गांगेयमाचार्यं विदुरं तथा, G3 अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्मं चैवाभ्यभाषत. — ^{c}) T1 G4 एषाम्. K1 2 5 D7 एतद्, K4 D3 एवम् (for एतम्). G5 एतेषां तमभिप्राय.

14 ^{a}) B2 4 5 Dn1 D5 D3 4 6 9 10 धर्मादर्थाच्च कामाच्च. — ^{b}) B3 5 कर्मणा सुवि°. — ^{d}) T1 G1 4 5 न च वाच्य, T2 G2 न च वाक्य, Ca. d न चावाप्य (as in text). K5 D7 हि (for च). S कदा° (for कथ°).

15 ^{b}) T1 G3 5 समागता. — ^{c}) D1 कर्पिता; G1 दर्पिता (for धर्षिता).

16 ^{a}) T2 G2 5 पुरुषव्याघ्र (for पुण्ड°). — ^{b}) K1 °मेधस (for °चेतस). — ^{c}) K2 4 पादेन, D5 G3 पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १७
राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ २३
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ २५
पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्धास्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
अद्यैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७ C. 5. 4331 B. 5. 130. 23 K. 5. 130. 39

T G1.4 वने च, G2.5 वनेन (for पटेन) — ^{d}) G4 M3 (inf. lin.) जना (for जडा)

17 Before 17, K1.2 T G1.4 M1 ins. वैश° — ^{a}) S तु (T G1.2.3 च) (for तद्) — ^{c}) K B5 D2–4.7.8 G1 °राजम् (for °बाहुम्) — After 17, T G ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 7)

18 ^{b}) B1.2.5 महौजस (for परंतप) — B5 is missing from 18^{c} up to 49^{d} — ^{c}) = (var.) 35^{a} K4 B Dn1 Ds D2.8.10 G4 M2 अशक्य(K4 अस्वर्ग्यं; G4 यशस्य)मयशस्यं च (by transp.) — ^{d}) K5 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6–8.10 कर्तुं कर्म (by transp.)

19 B5 missing (cf. v.l. 18) — ^{a}) K2 य इमं (for इमं हि) — D3 om. 19^{c}–22^{b} — ^{c}) K5 D7 गृहीतुं ते (for निग्रहीतुं) — ^{d}) K5 सहितं, T1 G1.4.5 सहसा (for सहिता).

20 B5 missing (cf. v.l. 18) D3 om. 20 (cf. v.l. 19) — ^{b}) = 36^{b} — ^{c}) M1 विनशिष्यति (for न भवि°) — After 20, T G ins.:

484* एते न शक्ता सर्वे हि माहसात्कर्तुमुद्यता ।

[G2 अपि (for हि), and सहिता सर्वे (for साहसात्कर्तुं)]

21 B5 missing (cf. v.l. 18) D3 om. 21 (cf. v.l. 19) — ^{b}) K2.4 B1.3.4 Dn1 Ds D1.2.4.6–9.10 G1.3 युध्यमानान्, K5 जितमानान्, B2 युद्धकामान्, D2 मनुष्यागा (for यतमानान्) — ^{c}) K3 B1.2.4 D (except D7, D8 om., Dn2 missing) T2 G1.2 नागान् (for मृगान्) K1 क्षुद्रान् (for क्रुद्धो)

22 B5 missing (cf. v.l. 18) D3 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19) — ^{ab}) Cf. 25^{cd} G4 म (for न). B2.4 Dn1 Ds D5.10 पापं (for कृष्ण°) T2 G2.5 M (except M2) कदा° (for कथ°) — T1 om. (hapl.) 22^{c}–25^{d}

24 B5 missing (cf. v.l. 18) T1 om. 24 (cf. v.l. 22) — Before 24, T2 G (except G5) ins. श्रीभगवान् — ^{b}) D1.6 अजसा (for ओज°) K6 मा गृह्णीयुरथौजसा — ^{c}) K2.3.5 D7 चैतान्, D8 चैनान् (for वैनान्) D8.4.9 एतानहं निगृह्णीया, G3 एते मामहमेवैतान्

25 B5 missing (cf. v.l. 18) T1 om. 25 (cf. v.l. 22) — ^{a}) D3.4.9 सरथान्, G1.4 समरे (for संरब्धान्) K5 D7 T2 G2.3 M1.2.4 एतान्सर्वान् सुसंरब्धान् (G3 समारंभात्) — ^{b}) D3.4.9 S (except G1, T1 om.) निहन्तुम् — ^{cd}) Cf. 22^{ab}

26 B5 missing (cf. v.l. 18) — ^{a}) D3.4 पांडवार्थं D1 लभ्यते, D2 लुब्धाश्च, T2 G2.3 लुभ्यते, G5 लभ्यता (for लुभ्यन्त°) K4 पाण्डवार्थं विलुप्त° — ^{b}) K3.5 B (B5 missing) Ds D1.6–10 G3 M3.5 स्वार्थान्. K4 D3.4 S भ्रश्यति, D2 नश्यति (for हास्यन्ति) — After 26^{c}, G3 ins.:

485* सामात्या सह बन्धुभि ।
अद्यैव कृतकृत्यस्तु

— ^{d}) G3 धर्मराजो (for कृतकार्यो)

27 B5 missing (cf. v.l. 18) — ^{a}) T G2.4.5 M चाहम्, G3 राजन् (for ह्यहम्) K3.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6.8 एनांश्च K5 D7 अद्यैवाहं समेत(D7 °ता)श्च — ^{b}) K1–3 B (B5 missing) Ds D1.6 T1 G1.2.5 चैनान्, Dn1 वै तान्, T2 वैनान् (for चैतान्) — After

C. 5. 4391
B. 5. 130. 28
K. 5. 130. 42

इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
शक्नुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३
नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४
अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५
त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६
यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७
देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८
दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

27^{ab}, T G ins.:

486* निगृह्य राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।
एष मे निश्चयो राजन्यद्येषोऽस्य विनिश्चयः ।
नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकनिस्वनैः ।
अनायासेन पार्थानां वर्तता च शिवं महत् ।

— B_8 om. 27^{cd}. — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ D_7 सर्वान्, $D_{8\ 4\ 9}$ T_2 G_2 राज्य (for राजन्). — ^{d}) T G चेत्, M यत् (for किं). $D_{8\ 4\ 8\ 9}$ दुष्कर, T G (except G_2) सुकृतं (T_2 दुष्कृत also as in text).

28 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K_5 प्रवृत्तं यत्, D_2 प्रवर्तेत (for प्रवर्तेय). S इदं तु निंदितं कर्म न प्रवर्तेत भारत. — ^{d}) S पापचेतसां (G_4 वचनं मम).

29 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) G_8 M_{8-5} राजा (for राजन्). — ^{c}) $D_{8\ 4\ 9}$ च (for तु). $K_{1\ 2}$ सर्व- (for सर्वान्). $K_{8\ 4}$ B (B_5 missing) D (except D_7, Dn_2 missing) तनयान्, $M_{4\ 5}$ समयात् (M_4 *inf. lin.* समयान् as in text). — ^{d}) D_8 ननु, D_9 उत (for अनु-). B (B_5 missing) Dn_1 D_5 $D_{8\ 4\ 6.\ 8-10}$ ते नृप (for भारत).

31 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_7 ससौदर्यं. D_7 सहानुज.

32 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{c}) K_5 D_7 मंत्रिभिः सार्धं, $B_{1\ 2\ 4}$ सह कर्णेन (for भ्रातृभि॰ सार्धं).

33 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{d}) K_6 B (B_5 missing) $D_{8\ 4\ 7\ 9}$ T_2 $G_{2\ 8}$ M_4 चापि संवृत; Dn_1 सह संवृत, D_{10} (m as in text) परिवारित (for चाभिसं॰).

34 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) $B_{1\ 8}$ D_8 ॰भूयिष्ट. K_8 नृशम्सः पापभूयिष्टः, T G (except G_1) नृशंसमापद्भूयिष्ट (G_4 ॰ष्ट), $M_{4\ 5}$ नृशंसं पापभूयिष्ट. — ^{b}) K_5 ॰कर्ण॰, T_2 G_2 ॰सहानुज. — ^{c}) = 36^c. D_7 G_5 संगत्य; T $G_{1\ 2\ 4}$ सामात्यैः, G_8 M सामात्य (for संहत्य). — ^{d}) K_1 Ds_2 D_{10} T_2 $G_{2\ 4}$ M_5 पापकर्म.

35 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) = (var.) 18^c. K_4 अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्). — ^{c}) K_4 यथैव त्वादृशो मूढो, G_4 यथा त्वमीदृशो मूढो. Ca cites त्वादृशकः. — ^{d}) $K_{1\ 2}$ कुलपाम्सन, T G (except G_8) कर्म गर्हितं; Ca as in text.

36 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) M_4 तम् (for त्वम्). K_4 सुरेश चैव वै कृष्ण. — ^{b}) = 20^b. — ^{c}) = 34^c. G_5 संगत्य (for संहत्य). — ^{d}) D_3 D_7 किम्, $D_{8.\ 4}$ यथा (for किल).

37 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_2 (*sup. lin. sec. m.*) वशे कर्तुं, K_5 $D_{8\ 4\ 7\ 9}$ T_1 $G_{1.\ 4}$ बलाद्धर्तुं. — ^{b}) G_4 सहामरैः (for सवासवैः). — ^{c}) Dn_1 D_8 $G_{8.\ 4}$ M_4 तत् (for त). K_2 T_2 $G_{2\ 5}$ मूढ (for मन्द).

38 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) G_3 M_{1-4} उरगैरसुरैः (by transp.). $G_{4.\ 5}$ स॰ (for य॰). M_5 उरगैः सुरेश्वरैः.

39 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_8 अग्राह्य, K_4 B (B_5 missing) D (except D_7, Dn_2 missing) $G_{1\ 4}$ दुर्ग्राह्य (for दुर्ग्रह॰). K_4 मुष्टि॰ (for पाणि॰). — ^{b}) $D_{2\ 10}$ दुर्ग्राह्य (for दुःस्पर्शः). K_1 शिखी (for शशी). — ^{d}) $K_{8\ 4}$ B (B_5 missing) D (except D_7, Dn_2 missing) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ दुर्ग्राह्य (for दुर्ग्रह॰). G_5 बली (for बलात्).

40 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_{10} तदानीं

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४०
सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२
निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ।
ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४३
प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४४
अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५
अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ४७
वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८
एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९

C. 5. 44
B. 5. 130.
K. 5. 130.

(for क्षत्तापि) T1 G1.4 वै, T2 G2.5 च (for [अ]पि) — c) = 5 123 18c, 126 28c

41 B5 missing (cf. v l 18) Before 41, K (except K3) D1.2.4.7–10 T2 ins विदुर उ° (resp विदुर), which in K1 D1.3.4.8.9 is followed by

487* दुर्योधन निबोधेद वचन मम साम्प्रतम् ।

— a) K1 वने प्रेक्ष्य, K2 वने एत्रो, T2 G2.3 M दानवेन्द्रो (for वानरेन्द्रो) — b) D1 द्विविधो, M विविदो K3 वानर°, D10 वीर्यवान् (for नामतः)

42 B5 missing (cf v l 18) — G3 om 42bc. — b) G5 स यत्नेन महाबलः — 42cd = 44cd (cf 43cd) — c) K3 B2 Dn1 Ds2 D3.4.6 S (except G5, G3 om) चैन (for तत्र) — d) = 43d, 44d Dn1 M5 तत् (for तं)

43 B (B5 missing) om. 43 (cf v l 18), K5 D1.2 G2.3 om 43–44 Dn1 transp 43 and 44 — a) T1 G1 षट्सहस्र T2 निर्मोचने षट्सहस्रे — b) K1.2 बद्ध, K3 D7.8 T2 G1.4 M1 बद्धा, K4 Dn1 Ds D2.4.6.8.10 बद्धु, M3 बद्धौ (for बद्धा) — c) Dn1 D6.8 T2 नाशक्नुवंश्चैनं, T1 G1.4 नाशकत्तत्र — d) = 42d, 44d D6 G4 तत् (for तं)

44 B5 missing (cf v l 18) K5 D1.2.9 G2.3 om 44. — 44cd = 42cd (cf 43cd) — After 44, D8 ins

488* अनेन युगपर्यायैर्निहत्य नरकं मृधे ।
नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed ed, such as the Bombay edition, Kumbhakonam, Chitrashala etc !)

45 B5 missing (cf v l. 18) — a) K5 हिंसिता, D2–4.9 S (except G3) निहता (for हि हता) S तात (G3 तत्र) (for बाल्ये) — b) K3.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1–4.6.9 शकुनी (B3 D3.4.9 °निस्) तथा; K5 शकलीकृता, D10 बाल्घातिनी, G3 शिशुघातिनी, G1 निस्वना तदा (for शिशुना तथा) — c) S °नो धृतश्चैव — M4 om (hapl.) 45d–46a — d) S (M4 om) गवामर्थे नराधिप (T G1.2.4 °न भारत)

46 B5 missing (cf v.l. 18) M4 om. 46a (cf. v l 45), K5 om 46b–47a — b) D8 S महात्मना — d) D2 केशी (for कंस°) K1–3 D7.8.10 T2 G2 अनिष्टम् (for अरिष्टम्)

47 B5 missing (cf v.l. 18) K5 om 47a (cf v l 46) — a) K1 Ds D10 वभ्रु°, K2.3 B (B5 missing) Dn1 D1.3.4.6.8.9 T1 G4 M1 वक्त्र° (for वक्र°) D7 जरासंधो वक्रश्चैव, G5 M1 (inf lin) °संधो दन्तवक्र° — b) S भारत (for वीर्यवान्) — c) K1 अनेन (for बाणश्च) Ca cites बाण° (as in text) — d) A few MSS निसूदिता°

48 B5 missing (cf v l 18) — a) K (except K3) B1.3 D2–4.8.9 G2 राजन् (for राजा) — b) G3 पावकोमिततेजसा — c) K5 °जातश्च हरितो, Ds D10 °जातश्च (D10 °जातस्य) हरणे

49 B5 missing (cf v l 18) — a) K3 D1–4.9 च शयता, K4.5 हि शयने, B (B5 missing) Dn1 D6.8.10 च स्वपता (for शयानेन) Ds एकार्णवेषु पत(Ds2 °ति)ता Ca cites स्वपता — b) K4.5 B (B5 missing) D (except D6, Dn2 missing) निहतौ, T2 G2.5 जितौ तौ (for हतौ तौ) — After 49ab, D8 ins

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्वालिनं तथा ।
अन्ये च भ्रातरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।
विभीषणं तु संस्थाप्य सीतां चादाय मैथिलीम् ।

B. 5. 130. 51 K. 5. 130. 65 अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

वैशंपायन उवाच ।
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ ५

पालयामास विधिवद्राज्यं निहतकण्टकम् ।

50 B6 Dn2 resume. — a) D5 स्वयं (for अयं) — d) K3 अतन्द्रित (for अयत्नत)

51 a) K1 बुध्यसे तेन गो°; K2 6 D7 बुध्यसे तं न गो° — d) K4 B Dn Ds D2 4 6 8–10 अनिन्दित (for अनिर्जितम्)

52 a) K1 2 प्रधर्षयन्; T2 त्रिलोकेशं; G6 असहृष्यं (for प्रधर्षयन्) K4 महात्मानं — After 52, D10 (in marg.) ins.

490* ततोऽनादृत्य वाक्यानि दुःशासनपुरोगमाः ।
नियन्तुमनसो दुष्टाः कृष्णं मत्वा सुयोधनम् ।
बबन्धुः पाशजालेन देवमायाविमोहिताः ।
आक्रोशन्त च राजानं प्रतिमुच्य सविस्मयाः ।
कथमासीदिदमिति तदद्भुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं क्वचित्पुस्तके दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते ।

Colophon missing in D6. — *Sub-parvan*: K B Dn Ds D2 6–8 10 T1 G1 2 4 6 M1–4 भगवद्यान — *Adhy. name*: T1 G1 2 4 M दुर्योधनभर्त्सनं, G6 सुयोधनदुर्मन्त्रित — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 20 (=120), D7 T2 G4 M1–3 6 131, T1 G1 2 6 132, G3 M4 130. — *S'loka no.*: K6 49, Dn 51.

129

1 a) K B3 6 Dn Ds2 D2 5 6 8 M1 3 4 उक्तः (for उक्ते) — b) K1 2 6 D7 T G (except G4) परवीरहा, Dn1 शत्रुभयहा, D8 4 0 शत्रुसूदन, M3–5) प (M6 च) रपूगहा, Cn as in text. — d) K4 भारत (for वीर्यवान्) — After 1, D8 ins.

491* यदा यदा पश्यसि वानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।
गदाग्रहस्तं भ्रमतं वृकोदरं
तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम् ॥

2 Before 2, T2 G3 ins. श्रीभगवान् — a) D1 3 G1 M (M4 sup. lin. as in text) अयम् (for अहम्) — c) K3 4 B (except B6) Dn D4 D2 4 6 8 10 सु- (for च)

3 b) K5 D7 तथा च; D2 इहैव, D10 तथेह (for तथैव) — d) K3 Dn D5 8 10 T1 G1 6 M सहर्षिभिः, D3 4 0 महर्षयः

4 Before 4, K1 2 D8 ins. वैश° उ° — c) K1 2 च; K3 थै; K6 B2 Ds2 D7 10 स (for सं) — d) D4 4 0 महाबला, D8 शरीरजाः, M महार्चिषः (for महात्मनः) — After 4cd, D3 4 8 9 S ins.

492* युगपच्च विनिष्पेतुः सहिताः सर्वदेवताः ।
[T1 G1 3 6 M3–5 सह सर्वा म (G6 त, M3 4 न-; M5 तु) देवताः, T2 G2 सह सर्वैश्च दैवतैः, G4 साक्षात्सर्वाश्च देवताः, M1 2 सहसा सर्वदेवताः (for the posterior half)]
— c) K6 °रूपा (for °मात्रा) K4 पुरुषा (for त्रिदशा)

5 a) K3 4 B Dn Ds D6 अस्य (for तस्य) — b) G4 चक्षुषि (for वक्षसि) D6 8 भारत (for चाभवत्). — c) D8 भुजे आसन् — d) D3 4 0 आस्यादग्निरजायत — After 5, D4 4 8 9 ins.

493* उग्रायुधधराः सर्वे दिव्येन वपुषान्विताः ।

6 a) Dn1 T2 वसवो (for साध्याश्च). — b) = 1. 1

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ६
प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनंजयौ ।
दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ७
भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ८
अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ।
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ११
तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १२
ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।

C. 5. 4433
B. 5. 131. 16
K. 5. 131. 23

32[4] K5 च, D10 अष्ट (for अथ) Dn1 सर्वांश्चाश्विनावपि, T2 साध्याश्च वसवोश्विनौ — ^{c}) B3 D9 T2 G2 M2 सहेंद्रेण (for स°) — ^{d}) D10 विश्वेदेवगणास्तथा — ^{e}) B1 3 4 Dn D6 8 9 T2 G1 2 ․ एक (for रू°) T G1 2 यक्षाश्च (for रूपाणि) G3 बभूवुर्दानवाश्चैव — G3 om (hapl) 6^f–8^a — ^{f}) K (except K4) D1 7 9 देव (for यक्ष) T G1 2 4 गंधर्वोरगराक्षसाः

7 G3 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K3 प्रादुरासन् K3 D3 4 T G1 2 5 M1 2 ततो, D1 महा (for तथा) — ^{c}) K1 2 ․ D1.7 दक्षिणे चा°, D2-4 S (G3 om) दक्षिणेना° — ^{d}) K․ D7 वासव°, D1 संकृ°, T1 G5 सर्वं° (for सव्य°)

8 G3 om 8^a (cf v l 6) — ^{d}) K (except K1) D3 5 7 9 T G1 2 5 तथा (K2 sup lin sec m as in text), D2 स्थिता (for तत°)

9 ^{a}) K (except K4) आविरा; D2 5 9 अग्रे, G1 समुद् (for अग्रे) D1 2 S (for G1 see above) अचिंत्य सृजन् कृष्णस्य — K․ om (hapl) 9^b–10^c — ^{b}) D5 °वरा° (for °महा°) — ^{cd}) B2 transp शक्ति and शार्ङ्ग°

10 K5 om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{c}) S दृश्यते (for कृष्णस्य)

11 ^{a}) K1 चैव नसश्च, D3 4 9 S (except M2) नासिकाभ्यां च (M3-․ नासतश्चैव) (for नस्तश्चैव) Cn cites नस्तत — ^{c}) D7 सर्वेषु, G3 4 च तदा (for च तथा) — After 11, D8 ins

494* सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतबाहुः सहस्रदृक् ।
तलानि नागलोकश्च गुल्फावो ददृशे तदा ।
चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वतः स्थिताः ।
ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।
सरितः सागराश्चैव स्वेदस्तस्य महात्मनः । [5]
अस्थीनि पर्वताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।
निमेषेण रात्र्यहनि जिह्वाया शारदा तथा ।

12 ^{a}) Dn1 S ते दृष्ट्वा S परमात्मानं — ^{d}) K5 D7 लुप्तचेतसः, T1 G1 हततेजसः, G3 त्रस्ततेजसः, G1.5 हतचेतस

13 ^{a}) K5 transp द्रोण and भीष्म — ^{c}) T G (except G3) संजयं धृतराष्ट्रं च — ^{d}) K3 तपोन्वितान्, B1 2 4 °रतान् (for °धनान्) D5 S ऋषींस्तांश्च समागतान् — ^{e}) D1 9 T2 G2 च (for स) — After 13, D8 ins a passage given in App I (No 8) — T G M1.2 ins after 13 (G3 5 repeating the lines after 496*) Dn D3 4 8 9 M3-5 ins after 496*

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्धृतराष्ट्रः स्वचक्षुषी ।
लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदृक्षया ।
लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।
विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।

[(L 1) T1 G1 4 5 आश्चर्यम् (for अद्भुतम्) Dn D3 4 8 9 महाराज (for अभूद्राजन्) Dn D8 T2 °राष्ट्रश्च, D3 4 9 °राष्ट्रस्तु, T2 G2 5 M3-․ °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रः स्व) — (L 2) Dn1 D3 4 8 9 वासुदेवाच्च — (L 3) D8 4 9 ईशान (for आसीन) D3 4 8 9 G3 जना° (for नरा°) — After line 4, T2 G2 repeat 14^{cd} !]

14 T1 G1 4 5 om 14^{ab} — ^{a}) K1 5 Dn1 Ds2 D1 6-8 G2 M1 4 (inf lin) त (for तद्) — ^{b}) T2 G2 केशवस्य (for माध°) — ^{d}) T2 G1 2 पुष्पवृष्टिं B2 बभूव ह K5 Ds2 D1 T2 G1 2 4 ह (for च) G3 पुष्पवृष्टिश्च साच्युता — After 14, Dn D8 4.8 9 S ins

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।
तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।
भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ।

C. 5. 4433
B. 5. 131. 15
K. 5. 131 23

देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किंचित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्र जनार्दन ।   [5]
अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेता कुरुनन्दन ।

[(L 1) Dn D3 4 8 0 हित (for प्रभु) — (L 2) Dn D0 त्व, D3 4 8 च (for मे) T1 G1 4 सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half) — (L 3) T1 G4 6 नेत्राभ्या — (L 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for दृष्टवानसि), obviously one of Nīlakaṇṭha's own emendations! — (L 5) T1 G1 4 6 जनेश्वर, G8 जनाधिप (for जनार्दन.)]

Thereafter, G3 5 *repeat* and Dn D3 4 8.0 M3–5 ins 495*

15 a) D3 4 0 सर्वा (for कृत्स्ना) — b) S (except G6) चैव (for चापि) K D7 8 सागराश्चापि चुक्षुभु — c) D3 4 0 प्राप्ता (for जग्मु) — After 15, T1 ins

497* दुर्योधनोऽथ दुर्बुद्धि कर्णाद्यैर्दुर्जनै सह ।
माधवस्य वपुर्दृष्ट्वा बभूव त्रस्तचेतन ।

16 b) Ds2 स्वय (for स्वकम्) S स्वजहार पुन (M2 6 वपु) स्व(G4 त्व)य — cd) T2 G2 transp दिव्याम् and चित्राम्, and read °युक्ताम् (for °मत्ताम्) K6 D2–4 8 0 G4 अरिंदम — After 16, T2 ins

498* सर्वलोकेश्वर शौरि सर्वदेवाभिवन्दित ।

17 b) S (except M3–5) विदुरम् (for हार्दिक्यम्) — c) D3 4 0 G4 चाप्यनु°, T G1–3 6 M त्वथ्यनु° (for तैरनु°) — d) K6 D7 निर्गतो मधु°, T2 G2 प्रतस्थे यदुनंदन

18 d) B2 4 Dn Ds D6 8 10 T2 G2 तदद्भुतमिवाभवत् (=1 1 77, 201 9 4 52 15, 53. 29, etc)

19 c) D8 0 °व्याघ्र, M °व्याघ्रा

20 d) T G वि° (for स°)

21 T1 om 21^{ab} — ab) =34^{ab} (of v l 5 92 11)

22 D7 om 22^{ab} — a) K1 2 Dn1 D8 सूपस्कारेण, K6 D2–4 0 सोपस्करेण, D1 अवस्करेण, T1 ततो रथेन, T3 G3 M स्ववस्करेण, Ca as in text G8 तत सोपस्करेणैव — c) K3 4 B D (except D1 7) शै(B2 सै)व्य° — d) T2 सारथिप्रवदारुक (in addition to the text reading !)

23 c) G5 सगतो (for °मतो) D3 4.0 देवो (for वीरो) — d) B3 4 Dn D8 D1 6 8 10 सम° (for प्रत्य°).

24 c) K1 महाबाहु:, K2 3 5 Dn1 D1 8–10 G5 M °राज, G3 °तेजा

25 b) K1–4 B3 D2 6 8 G3 पश्यसे तत् (K4 त्व); B6 Dn1 °तस्ते, D1 पश्य मे तत, T1 G1 4 5 °स्येतत्; T2 °सि त्व, M2 6 °स्येत — Dn2 om 25^{cd} and *repeats* 22^{cd} in its stead — c) D3 4 0 चैव (for ते न) G1 4 6 मे (for the second ते) D3 4 0 नोक्त (for किंचित्) — d) D3 4.0 दुरुक्त. B1 3 4 D1 8 शत्रुकर्षण, D3 4 0 मधुसूदन, S शत्रुसूदन

c) K6 विदिता ताम्, G4 विद्धि त्वेताम् (for विदित्वैताम्) — d) B D (except D1 7) नाभि° (for नाति°) — After 26, D8 ins

499* निर्गुणैरपि गोविन्द पुत्रैरपकृत मम ।
त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्नान्नमस्कृतौ ।

27 a) Ds2 D3 4 0 [ऽ]स्तु, G5 हि (for ऽस्ति)

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादमकृदुत्थितः ॥ ३०
वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ३३
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।
प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २

C. 5. 4460
B. 5. 132. 2
K. 5. 132. 2

— D5 om 27^{cd} — ^{c}) K2 6 B (except B2) Dn1 D10 हित (for हि ते) S कार्यं (for वाक्य) — ^{d}) K1 2 यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः) D7 यन्मयोक्त °धने
28 ^{c}) K1 2 सर्वे (for शमे) — After 28, D1 ins an addl colophon (विश्वरूपदर्शन)
29 Before 29, all MSS except K3 ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) D5 T1 G1 4 6 M (except M1) °बाहु, Ca °बाहु (as in text) — ^{b}) K (except K3) Dn D7 T2 G2 M1 जनार्दनं (for जनेश्वरम्) — ^{c}) G3 द्रोण भीष्म महाबाहु — ^{d}) D2 4 9 विदुर (for क्षत्तार) K2 D1 2 4 6 G1 नृपं (for कृपम्)
30 ^{c}) K1 ना°, K2 Dn1 D51 T2 G2 M (M4 *inf lin* as in text) वा°, K6 D7 व° (for चा°) — ^{d}) B (except B3) Dn D5 रोषादद्य समुत्थित
31 ^{a}) T1 G2-5 M1(*inf lin*) 2 4 (*inf lin* as in text) 6 अनिदाम् (for अनीशम्) — ^{c}) K5 D7 पार्थिवान् (for भवत°) — ^{d}) D6 8 समे° (for गमि°)
32 ^{b}) K4 B3 D10 पुरुषर्षभ, D1 पुरुषोत्तम — ^{d}) K1-3 D1 7 T1 G (except G2) भरतर्षभ, M1 (*inf lin*) पुरुषर्षभा
33 ^{a}) T2 G2 द्रोण कृपोथ क्षत्ता च — ^{b}) G1 4 6 च (for [अ]थ) — ^{d}) K6 D52 D8 महारथा°.
34 34^{ab} = 21^{ab} (cf v l 5 92 11) — ^{a}) G8 कृष्णो (for ततो) — ^{c}) B Dn D5 D6 8 10 द्रष्टु (for प्रायात्) — ^{d}) D1 कुन्तीं (for पृथा) K1 2 6 D7 पादौ द्रष्टु पितृष्वसु°, B Dn D5 D6 8 10 स्वसार स्व(B स)पितुर्ययौ

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K1.2 4 B Dn D5 D2 6-8 10 T1 G1 4 5 M भगवद्यान — *Adhy name* K1-4 Dn D7 8 T G1.2 4 5 M विश्वरूपद(G. °प्रद)र्शन (K1 2 4 D7 °न) — *Adhy no* (figures, words or both) D6 21 (=121), D7 T2 G4 M1-3 6 132, T1 G1 2 5 133, G3 130, M4 131 — *S'lol a no* Dn 41, D8 54

130

1 K4 om 1 — ^{a}) D10 कुल्या (for तस्या) — ^{d}) =5 129 30^{b}
2 ^{a}) D1 2 उक्त सद्बुधा चैव — D1 om 2^{bc} — ^{b}) K6 T1 G1 4 5 स्पृहणीय M सहेतुमत् (M1 *inf lin* as in text) K4 हित चैव यथार्थवत्, D2 हित वचनमर्थवत् — ^{c}) B1 2 4 Dn D5 D8 10 ऋषिभिश्चैव च मया, D2 °श्च महाभागैः
3 ^{a}) Cf 5 126 31^{a} T G मन्ये (T2 G2 दृष्ट)

C. 5. 4461
B. 5. 132. 3
K. 5. 132. 3

कालपक्कमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४

कुन्त्युवाच ।

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ११
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२
दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १३
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

(for सर्वं) — ^{b}) K4 5 B D T2 G1 2 सुयोधन°. — After 3^{ab}, D3 4 8 9 S ins

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थवह्निना ।

[D3 4 8 9 एकेन तु, M2 4 सर्वक्षत्र (for सर्व क्षत्र) M4 (*inf lin*) रणे देवि (for क्षणेनैव)]
— ^{c}) T G2 5 आपृच्छ्य

4 ^{a}) K1 2 5 D7 पाठवान्तत्र — ^{c}) B (except B6) Dn2 D6 °प्रज्ञे; Ds D2–4 9 10 °भागे (for °प्राज्ञे)

6 ^{a}) K5 धर्मो (for राजन्) — ^{c}) K5 अनवाक-गृहिता, B3 अर्थवाक्यहता, D7 अनुवाकहिता Ca s cite अनुवाक° — ^{d}) D1 पश्यते, D7 M4 ईक्षसे K4 M3 4 (*inf lin*) 5 धर्मं वै कथमीक्षसे

7 ^{a}) T1 G1 4 5 °वेक्ष स्वक धर्मं — ^{b}) K1 2 वृत्त, K5 B2 D1 6 7 M -सृष्ट, G3 दृष्ट, G4 सृष्टि (for सृष्ट°) — ^{c}) B4 D3m बाहुभ्या, D3 4 उरग°, D6 उरसा, S दुष्कर°, Ca उरस्त (as in text) K4 क्षत्रिया सृष्टा, Ds क्षत्रियः सूतो Dn2 D6 8 बाहुभ्यां क्षत्रिया सृष्टा — ^{d}) = 29^{d}. K2 3 T2 G2 °जीवित°, K4 B3 Dn2 D2 6 8 G1 4 °जीविन°, Ds °जीविका, T1 G5 °जीवन° — ^{ef}) = 5 133 11^{cd}

8 ^{d}) K3 4 B D (except D1 3) G3 M5 अददत्, G4 अदधात — K3 5 D2 om (hapl) 8^{f}–9^{c} — ^{f}) K4 B Dn Ds D1 6 8 G3 तत (for तां)

9 K3, 5 D2 om 9^{abc} (cf v l 8), K4 om 9^{c}–11^{d}. — ^{d}) D3 4 9 विस्मय (for विस्मितः) B3 संबभूव ह (for सम°).

10 K4 om 10 (cf v l 9) — ^{b}) D2 ततोऽन्वशासद्व-सुधां — ^{c}) K2 B3 Ds2 D1 9 G3 4 °वीर्यार्जित; M (except M2) °वीर्यजितां — ^{d}) K (K4 om) B (except B3) D3 4 9 °स्थित (for °व्रत°).

11 K4 om 11 (cf v l 9) — ^{c}) D10 तुर्यांश (for चतुर्थं) K (K4 om) B3 5 D1–4 7 9 पुण्य° (for धर्म°) — ^{d}) S माधव (for भारत) K (K4 om) D1–4 7 9 राजा भागमुपा(K3 °मवा)श्नुते, Dn Ds D6 8 10 राजा विंदेत (D10 विंदति) भारत

12 ^{a}) T2 G3 वै (for चेद्) — ^{d}) B3 5 T1 G2 कल्पते (for गच्छति)

13 B4 D1 om (hapl) 13, G4 om. 13^{ab} — ^{a}) K1–3 T1 G5 च, D6 सु- (for स्व-) Cn cites धर्मेभ्य (which is *not* found in any MS !) — ^{b}) K5 D7 चतुर्वर्णान्, M4 5 चातुर्वर्ण्यान् — ^{c}) T1 G1 4 5 अयुक्त स्वामिन (for प्रयुक्ता स्वामिना) D2 सद्य (for सम्यक्) — ^{d}) K4 नियच्छति, B2 प्रय°, Dn2 D6 च ग° (for च य°) K1 धर्मेभ्यश्च प्रयच्छति, K5 धर्मेभ्य स्वयम्°, D3 4 8 9 धर्मेभ्यश्च निय°, D7 10 S अधर्मे(D10 °र्मि)भ्यो (M1 *inf lin* °च्छां) निय°

14 ^{a}) B3 D1 3 4 9 S (except T1 G5) °नीत्या — ^{b}) G3 कार्ये तु (for कार्त्स्न्येन) D3 4 9 सम्यक्काय प्रवर्तते — ^{d}) K1 4 5 Dn D3 9 G3 4 M2, 3 5 कालश्रेष्ठ (K5 °ष्ठ) T1 G1 प्रजायते

17 ^{a}) B Dn1 Ds D1–4 6–10 T2 G1 2 करणात्,

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ १९
न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं किंचित्प्राप फलं नृपः ॥ २०
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २१
यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २२
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २३
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
ते स्म वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २५ C. 5. 4423 B. 5. 132. 27 K. 5. 132. 27

M2.4 (inf. lin. as in text) 8 कारणं (for कारणात्) — K. om. (hapl.) 17cd — c) B Dn D1-4 8 10 T G1.2 8 कारणात्, G1 कारणं (for कारणात्) — d) D2-4 8 अत्यंतमश्नुते, T2 G (except G2) नाक्ष त(G1.8 स)मश्नुते — e) G वर्तमानद्वापरस्य — f) D2.4 9 °भोग, Ca °भागम् (as in text) — After 17, N (except K2) ins.:

501* कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18a, T2 ins.:

502* काले भवति कारणम् ।
अनित्यराजा वसति

— c) T1 G1 4 8 M1 च (for हि) — d) B2 सचराचर, T1 G (except G2) जगतश्च स, Ca s as in text

19 a) K1 D7 राजधर्मन्, G2 प्रजाधर्मान् — b) K1 D7 °चित्तं

20 K1 om. 20a–25b — a) Some S MSS वैक्लव्य- K1.3 M1.4 (inf. lin.) सृष्ट, M1 8 °हृष्ट (for °सृष्ट) — b) K2 4 B Dn D5 D8 9 10 G1.2 आनृशंस्ये — c) D- S राज्य°, Ca प्रजा° (as in text) — d) K1 2 B2 कश्चित् (for किंचित्) K2 4 D2 4.6 प्राप्त, D- T2 G1 M2 पापं; G1 स्वाप (for प्राप) K1 2 D2 3-8 T G1.4 नृप (for नृपः) B1.2 4 Dn D5 D7 10 फलं किंचित (Dn °चन, D2 °चित्) लब्ध(B2 विध)वान्, B. D8 फलं किंचन लब्धवान् Ca cites लब्धवं, Cn न लब्धवान्

21 K1 om. 21 (cf. v.l. 20) — a) D2 4 6 तु (for हि) — b) D2 T2 G2 8 M (except M.) नाहं न च पि° — c) D7 नोक्तवन्त स्म (for प्रयुक्तवन्तः) K1.2 पूर्वं ते, D5 पूर्वेण (for पूर्वं ते) — d) D1.8 G2 4 M यथा (for यया) D7 यथाचरसि मे°.

22 K. om. 22 (cf. v.l. 20) — a) G3 प्रज्ञा (for यज्ञो) D1 यशः (for तपः) K1.2 D2 M2-8 शौच (for शौर्यं) — b) K2.4 B Dn D2 6 8 10 T1 प्रज्ञा, D7 T2 G2 प्रजा (for प्रजा) — c) B. आयु° (for ओज°) — d) K1 D5 T1 G1 आशासितं B3 समा (for मया)

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 20) — a) D2.4 6 स्वधातिथ्य, T1 स्वधातृप्त, T2 G (except G.) स्वधातृप्ता — b) K3 B1.2.4 D2 T2 G2 Cn दद्यु°, Ca अद्दु° (for ददु°) S मे पितृ° (for मानुष°) Ca s cite मानुषा — d) K3 सुरा°, D2.4 9 शुभा°, D7 सदा, S मया (for शुभाः)

24 K. om. 24 (cf. v.l. 20) — a) D1 8 G3.8 M आशासते, G2 आशासितो — b) T2 G2 8 पितरो देवता अपि — c) K2 4 B Dn D5 D2 6-8 10 यज्ञ, T2 G2 कर्म (for यज्ञं)

25 K1 om. 25ab (cf. v.l. 20) — a) K1 C5 एव (for एतद्) K1 2 B. D7 T G1 2 4 एतद्धर्म्यं(B5 °मं)- मधर्म्यं वा - Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा, Cs as in text — b) T2 अनेनैव, G2 8 अन्यत्रैव, Cs जन्मनैव (as in text) G3 अभ्यजायत, Ca d s as in text — c) K2 8 तत्र, K1 D6-8 10 ते स्म, B1.2 T2 G2 तेषु (T2 ये तु also), B1 8 D2 4 Cn ते तु, D5 D2 तेस्तु (sic), D2 स्वस्या, T1 G1 चेन, G1 M2 2 4 (inf. lin.) ये स्म; G3 M1 (inf. lin.) 8 ये स्म, G5 M1.4 ये स्म, Cd ते स्म (as in text) K1 D7 S विद्या (T1 G1 M2 5 °द्या), Ca d s वैद्या (as in text) — d) K3 Dn1 D8 T1 G3 अवृत्त्या, Ca s अवृत्त्या (as in text) K1 नाति (for तात)

26 a) K1-2 5 D1.2 M1.2 4 (inf. lin.) यं तु, K1 B1.2 4 Dn D5 D2 1.6 8 10 यत्र, T1 यत्तं (for यत्तु)

C. 5. 4460 B. 5. 132. 28 K. 5. 132. 28

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽस्त्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १
अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— ^{c}) K3 4 B (except B8) Dn D2–4 6 9 तुष्टा'; G3 वित्ता' (for तृप्ता') K5 B3. 5 D1–4 7 प्रतिष्ठति, G4 प्रतीक्षते — ^{d}) D8 4. 9 सो (for को) K1 5 D8 D1. 7 G3 M2 3 5 अपि (for अभि-) D8 4 9 तव; G3 स्मृत. (for तत')

27 ^{a}) K5 अल, B3 अन्यत् (for अन्य) K5 B3 D7 धनेन (for बलेन) K5 अल, B3 अन्यत् (for the second अन्यं) — ^{b}) D9 G3 यया (for तथा) — ^{c}) G4 सर्वत्र च प्रगृ° — ^{d}) B3 G3 4 एव (for इह)

28 ^{a}) Some N MSS भैक्ष्य — ^{b}) D1 3 4 8 9 प्रति° (for परि°) — ^{d}) K3 D1. 7 G3 M (except M2) °चरेत तान्, G5 °चरेत्तया

29 ^{a}) Some N MSS भैक्ष्यं K1. 3 5 D1 7 सु; K3 T1 G1 4 तु, K4 T2 G2 3 5 M हि (for वि-) — D8 om 29^{c}–30^{d} — ^{c}) B3 [ऽ]पि, G4 5 हि (for ऽसि) K5 क्षताग्रासि, Dn2 Ds D1–4 9 10 G3 4 M क्षतत्राता Ca cites क्षतात् — ^{d}) = 7^{d} K1 T2 °जीवित', K5 °जीविते, D8 °जीविका, D10 °जीविक', T1 G1 4 °जीवक'

30 D8 om 30 (cf v l 29) — ^{c}) K3 4 B D (except D1. 7, D8 om) T2 G (except G4) transp दानेन and भेदेन — ^{d}) D7 अपि (for अथ) K3. 4 B1. 2 4 Dn Ds D3 4 6–10 G4 वा (for च)

31 K1 om 31^{ab} — ^{a}) K2 3 इद, K5 D7 अतो (for इतो) K2 3 B3 5 D2–4 9 किं ते, K5 किंचित् (for किं नु) — ^{b}) Ds यदयं (for यदह) K2–4 B (except B4) Dn D2–4. 6 9 हीनयाधवा, T2 G2 4 हि स(G4 न)-याधवा — ^{c}) K3 4 B Dn Ds D3 4 6 9 10 उदीक्षे वै, D8 °क्ष्यैव (for °क्षामि) — ^{d}) D2 स्वदते (for त्वा सूत्वा) K3 B1. 3 5 Dn1 Ds D7 10 T G1 2 4 [अ]मित्रनदनं, D1 [अ]मित्रमर्दनं K1 2 त्वां शोचामि वन गतं

32 ^{a}) M1 3 4 राजन्धर्मेण — ^{b}) B3. 5 (corrupt) मा निमज्जय, Ca as in text — ^{d}) K1. 2 5 D7 T2 G2 3 4 सानुग' (for °ज') G1. 3 4 M1 2 पापिनां (for °कां)

Colophon missing in D5 — *Sub-parvan* K B Dn Ds D2 6–8 10 T1 G5 M भगवद्यान — *Adhy name* T1 G1 4 कुन्तीवाक्य, G2 5 पृथार्मदेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 22 (=122) D7 T2 G4 M1–3 5 133, T1 G1 2 5 134, G3 131, M4 132 — *S'loka no* K5 59, Dn2 34, D8 36

131

☞ K5 om adhy 131–134. The MS is mostly ignored here

1 1^{ab} = 5 35. 5^{ab}, 95 11^{ab}, 104 7^{ab}. — ^{c}) K4 B D (except D1 7) विदुलाया', M1 (*inf lin*) विधुराया' (for विदुरायाः) K1 2 पर वादं (for च सं°)

2 ^{a}) K1 2 तत्तत्, K3 4 B D Cs तत', M1 (*inf lin*) 2. 3. 4 (*inf lin* as in text) 5 अत (for अत्र). — ^{b}) K4 B2 4 5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २
क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ५
यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।
मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज ।

C. 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

यथा मा) K3 4 B1 5 Dn2 D2–4 6–8 10 Cs अर्हमि Ds2 यथा वक्तुमिहार्हसि — c) K1. 2 D1 मन° (for यश°) B5 पुण्यवती (for मन्यु°) — d) K4 B3 Dn D6 8 10 M1 विभाविनी, B5 मनस्विनी, D7 विभावती, Cn विभावरी (as in text)

3 a) K3 B (except B3) Dn Ds D2 6 8 10 दाता, S नित्य (for धन्या) — b) B D (except D1. 7) Ca विदुला, M1 (inf lin) विधुरा (for विदुरा) — c) Dn1 D8 विदुला (for विश्रुता)

4 a) B D (except D1) G3 4 विदुला, M1 (inf. lin) विदुरा B (except B3) Dn Ds D6 8 10 G4 राजन्या, D7 वै साध्वी, T1 G1 मा राजन्, T2 G2 5 साध्वी मा, G3 M मा साध्वी (for वै सत्या) — Before 4ef, B (except B2) D (except D2 7) ins विदुलो-(D1 °रो)वाच — e) K1–3 अनदन तमायात, K4 B2 °न चामित्राणा, B1 3–5 Dn2 Ds1 D3. 4 9 T1 G5 अनदन मया (Ds1 °मा) जात, Dn1 अनदन ममाजात, Ds2 अभिनदन ममायात; D1 अनदन ममादात, D2 अनदन मम ज्ञात; D6 8 10 अनदन ममाजात, D7 आनिनिंद तमायात; T2 G2 अनदनमदैवज्ञ, M3 4 (inf lin as in text) 5 अनदनम मपांज्ञ (M3 °णा) (for अनन्दनमधर्मज्ञ) Ca n cite अनदन Ca cites अजात, Cs अजाता°, Cd अनन्दन° and अजात° — f) K3 4 B Dn2 Ds D1–4 6–10 हर्षवर्धन

5 Before 5, B2 ins विदुलोवाच, T G (except G3) ins विदुरा — a) K4 [अ]पि, B (except B5) Dn Ds D6 8 10 च (for [अ]भि) — b) K3 D9 को (for क्व) K4 D7 S अपि (for अभि) — c) K1 उपशास्री च, K2 D8 उपशाग्रीव, K3 4 B Dn Ds D2–4 6 9 10 चाप्य संख्येय°, T G1 2 5 M उपशामीय°, G3 4 च निरुत्साह°, Cs उपशाखीय° (as in text) Ca cites अपसख्येय Text (according to D1 7 and Cs) probably corrupt Read उपशामी य°? — d) B3 5 D3 4 7 8 T G3 M °साधक°, G4 °साधन, Ca d s as in text

6 a) B3 T2 G1 2 5 हि (for ऽसि) — b) D2 कल्याणीं त्वं, T1 G4 कल्याण त्व (कल्याणाय) M2 3 4 (inf. lin) 5 कल्याणमधुर वह° (M2 °हु; M4 °ह) Ca d cite 6b as in text — c) K4 D3 4 9 न (for मा) B1 3. 5 D7 S (except M3) om मा K4 अवमन्येत, D1 °मन्यैव, D2 °मन्येव, D3 4 9 °मन्ये स्व, T1 G1. 3. 5 M4 °मत्यैव; T2 G2 M1–3 5 °मत्यैव, G4 °मन्यैव (for °मन्यस्व) — d) B1. 3 4 D8 D7 G1 4 M1 2 4 Ca मैवम्, D1 3 4 8 9 नैवम्, D2 मेधम्, T2 G2 M3 5 एवम् (for मैनम्) Cd cites एन. K4 नावमन्येत वा पर, G3 5 मैव कल्पेत बीभर° Ca d s cite बीभर° — T2 om. 6e–7d — e) T1 G1 4 5 मतिं; G2 M मत (for मन) B3 नमस्कृत्य (for मन° कृत्वा) K4 T1 G1 4 तु (for सु) T1 G1 4 5 -कल्याणीं — f) K1–3 D1 8 Cap प्रतिर्मंस्तर, K4 °स्कृत, B Dn Ds1 D3 4 6 9 10 G1 Ca s °हर (G1 °युग also), Ds2 D7 °भव, D2 G4 M °स्त्व

7 T2 om 7 (cf v l 6). — 7ab = 11cd — c) T1 G1 4 हर्षयन् (for नन्दयन्) — d) D8 D10 निर्मम, S (T2 om) निर्मद (G3 °र्मज°, G4 °र्मित°), Ca. d निर्मान (as in text) D7 निर्मानो विह्वलस्तथा

8 = (var) Pañcatantra (ed Kielhorn and Buhler) I 25 — b) Some MSS. मूषका°, सुषका°, and सुपिका° — c) K1. 2 4 B1 2 5 D1–4 7–9 सुसंतुष्ट° K3 B (except B5) D8 G3–5 M1 कापुरुष — d) G5 स्वल्प°; M1 2 अल्प° (for स्वल्प°) B2 4 5 Dn D6 8 10 एव (for अपि)

9 a) K4 B (except B2) D1 Ca अहेर्, Cd अरेर् (as in text) D8 m व्ययय°, G5 उर्यजन्, Ca d आरुजन् (as in text) K1 Dn1 Ds दृष्ट्वा, Ca d दंष्ट्रां (as in text) — b) K3 प्रति, G2 4 भजे, Ca d व्रज (as in text) — d) D8 जीवितोपि, T G जीवितेन K4 B1. 5

C 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्गा जिजीविषुः ।
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १५
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।

Ds1 D3 4 9 Cn पराक्रमेः, B1. 2 Dn2 D2 T2 M4 °क्रमः, B3 Dn1 Ds2 D1 10 °क्रमे, D8 °क्रमै

10 ^{a}) Dn1 G5 M (except M1) अरे, Cn 8 अरे (as in text) — ^{b}) K2 °भ्रमन्, D1 °क्रम, T G1 2 5 M4 (*inf lin*) °क्रमात्; G3 °क्रमा, G4 °क्रम, Cs °क्रमन् (as in text) Ca d cite परिक्रमन् — ^{c}) K3 4 B (except B3) Dn D6 7 10 विवदन्, S (except G3 4) विनिंदन्, Cs विनदन् (as in text) D2 विवदित्वा, D3 4 9 विव(D9 °न)दस्व (for विनदन्वा) T G मा (G5 मा) (for the second वा) G5 क्रदन्, Ca d. 8 तूष्णीं (as in text) — ^{d}) K3 4 B D3 D2-4 6 8 10 T2 G1 2 5 M1 इव, Ca d वा (as in text)

11 G3 om 11–28, G5 om (hapl) 11–12 — $11^{cd}=7^{ab}$ — ^{c}) D9 त्व (for हे) K (K5 om) D1 9 मा विषीद (for कापुरुष) D2 उत्तिष्ठ मा विषीदस्व — ^{d}) K1-3 D1 2 9 युज्य (K3 D2 °ध्य) तात स्वकर्मणा, K4 B Dn Ds D6-8 10 मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः (D7 च पराजितः) — D3 4 *repeat* 11^{cd} as in D9 above (with only युध्य for युज्य), while D9 *repeats* it as in text

12 G3 5 om 12 (cf v l 11) — ^{b}) D7 पुष्यस्व त्व, T2 G2 शुश्रूषस्व, Ca d विश्रूयस्व (as in text). — ^{d}) K1 2 मार्वा (for माधो) B1 4 D10 Cn गर्जित, Dn1 D9 वोर्जित, D1 चोत्थित (for चोर्जित) Ca d np cite ऊर्जित (as in text) D7 मा वा भूयिष्ठमूर्जित, T1 मा भूर्भूयिष्ठगर्जित, T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोचित, G1 4 M मा वा भूयिष्ठशो जि(G4 °शोभि)त — After 12, K4 *repeats* 12^{ab}.

13 G3 om 13 (cf v l 11) — ^{a}) K4 D6 8 अलातस्, Dn1 D3 4 9 अलात, Ca d n अलात (as in text). — ^{b}) K1. 3 D2 7 T2 G2 4 5 M Cd विज्वल (as in text), K2 D1 चोज्वल, K4 T1 G1 संज्वल, the rest हि ज्वल — D4 om from 13^{c} up to °स्यानृण्य (in 14^{c}) — ^{d}) K4 कालाकान्जी (? °ङ्क्षी), Dn D6 10 Ca धूमायस्व; D3 Cnp काकरखो, D1 काकजंघा, D8 9 काकवन्मा, D7 काकवस्त्व, Cap काकरक, Cd s ap np काकरङ्गा (as in text) S (G3 om.) धूमा(G4 मान्मा)येत नरश्चिर Ca d s np cite जिजीविषु (as in text) — ^{f}) K3 B (except B2) Dn Ds2 D6-8 10 T1 G5 च (for तु) G5 M धूमायित

14 G3 om 14 (cf. v.l. 11), D4 om. 14 up to °स्यानृण्य (cf v l, 13) — ^{b}) K4 जना, B Dn2 D2 6 T G1 2 4 Cn जनि, Ca d s जनि (as in text). K4 B5 D2 8. 9 Cn खरो मृदुः, Ca d s np as in text — D9 om. 14^{c}–14^{f} — ^{d}) K3 D2 8 श्रुत्वाजिं (see K1 2 below), S (G3 om) सृ(T2 G2 ह)ष्टात्मा (for सृत्वाजि) T G (G3 om.) उत्तर (for उत्तमम्). K1 2 Ca d s श्रि(K1 छि)त्वाजिं यावदुत्तम — ^{f}) D3 4 नात्मान च (for न चात्मान). K1-3 विगर्हति, K4 B3 5 D3 4 °येत्, D2 विगृह्यते, D6 8 विगर्हये.

15 G3 om 15 (cf v l 11) — ^{a}) S (except G1, G3 om) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि वालब्ध्वा. — ^{b}) = Gītā 2 11^{d} (Vulg) G5 न तु (for नानु). B2 4 5 Dn D1 6 7 10 शोचति पण्डितः. — ^{c}) K1 2 Ds2 T1 G1 4 5 M चा(M2 त्वा)रभते, B4 चालभते; D1 च लभते (for चारभते) D7 कातर्यमतरे किं तत् — ^{d}) K4 Ds2 D1 3 4 7 9 प्रा(Ds2 D1 न प्रा)णाना नि(D3 4 9 न)धनायते, S (G3 om) न प्राणपरिरक्षण, Cs as in text. Ca cites धनायते, Cd न धनायते

16 G3 om 16 (cf v l 11) — ^{a}) Ca d तस्मावयस्व. — ^{b}) K3 D3 4 9 नो वा गच्छ, D2 तात गच्छ, D7 गच्छ ता वा Cs cites ता गच्छ — ^{d}) = 17^{d}

17 G3 om 17 (cf v l 11). — ^{a}) D3 4 9 S (G3

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १७
शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ।
उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८ C. 5. 4524 B. 5. 133. 31 K. 5. 133. 31

---

om) च (for हि) K8 हृतं (for हि ते) — c) G4 विभिन्न (for विच्छिन्न) — d) = 16^d

18 G3 om 18 (cf v l 11) — a) D1 T2 G जंघाया° D8 4 9 च (for प्र-) Ca d. s read 18^{ab} as in text — d) B8 न विषीदेत कश्चन — f) D7 आत्मनैव कृत, Ca d as in text G4 स्मरेत्

19 G3 om. 19 (cf. v l 11) — b) T2 G2 आत्मज (for आत्मन°) — c) D8 उद्धारय (for उद्भावय) D7 छन्न (for मग्नं) — d) B3 5 D8 4 9 G2 5 M हृ (for हि)

20 G3 om 20 (cf v l 11) — a) B4 D5 वृत्तिं (for वृत्त) D7 जानति (for जल्पन्ति) — c) G2 जात°; M °मात्र° Ca d s cite राशिवर्धन (Cs °न°) — d) = 30^d

21 G3 om. 21 (cf v l 11) — a) Dn D5 D6 8 10 सत्ये (for शौर्ये) D2–4 7 9 S (except G4, G3 om) वा (for च) — b) K3 4 B D (except D7) नोच्चरित (for न प्रथित)

22 G3 om. 22 (cf. v.l 11) — a) T2 G2 5 चैव (for वापि) — b) D5 श्रिया विक्रमणेन वा — c) K4 M1. 4 जानन् (for जनान्) — d) D1. 10 स हि (by transp) S (G3 om.) वा (for हि)

23 G3 om 23 (cf v.l 11) — a) D8 4 9 M3 4 न त्वे(M4 नत्वै)व, D10 न त्व च (for न त्वेव) D8 4. 9 जाल्मकापालीं, Ca d s as in text — b) K4 D8 4. 7–9 वृत्ति सेवितुमर्हसि — c) K1. 2 D7 M1 नृशस्याम्

24 G3 om 24 (cf. v l. 11) — a) K1 B1 2 4 5 D6 Ca d n s यम् (as in text), K4 T2 G2 यथा, B3 Dn D5 D7 10 यत्र, T1 G1 4 5 M4 यत्, the rest य°। D5 एव (for एन) — c) K1 2 समविज्ञात, T2 G2 समवस्थान — d) K3 B1. 2 4 5 Dn D52 D6 8 निहीनासन°, K4 B3 D51 D2 7 विहीनासन°, D8 4 9 S (G3 om) विहीनाशन°

25 G3 om. 25 (cf v l 11) — a) K4 B3 Dn D8 4 8–10 G2 5 M1 -लोभकर, D1 -लोकभर, D2 अल्पधन; Ca n s लाभकर (as in text) K4 B D (except D1. 2 7) G4 हीन (for दीन) — b) K1. 2 D10 अल्पाजीवन, D2 अल्पजीवित, D7 स्वल्पाजीवक, T2 G2 5 M अल्प(M2 5 °ल्पा)जीवक D5 अल्प (D51 °ल्पा)जीवमनल्पकं — d) K (K5 missing) Dn2 D7 8 10 T1 G4 M3–5 बांधवा° (plu !), Ca d n s बान्धव° (as in text) M1. 2 एधते बाधवा सुख (= 41^b)

26 G3 om. 26 (cf v l 11) — a) D10 अवृत्त्यैव Ca d s cite अवृत्त्या — b) D7 S (G3 om.) वि° (for प्र°) — c) D7 °सुखैर् (for °रसैर्) — d) S (except G4, G3 om) स्थानाक्रुष्टा° K1. 2 D8 4 9 ह्यकिं°, B3 स्वकिं° (for अकिं°)

27 G3 om 27 (cf v.l 11) — a) K1. 2 D5 D2–4 7–9 10 m Cd s ap np अकर्म°, K3 B (except B3) Dn D1. 6 10 Ca अवल्गु° (for अवर्ण°) — b) T1 G1. 5 M नाशक, Ca as in text — D52 om 27^{cd} — d) K2 D51 D10 मजय, B3 विमूढं, T1 G1 सुत यत्, T2 G2 4 5 M (except M5) सृजय (for सजय)

28 = (var) Hitopades'a 2 6 — G3 om 28 (cf v l 11), K1 D1 om. 28^{ab} — a) K4 B5 D9 S (G3 om) निरामर्षं — b) G2 निर्वीर्यमनरिंदम —

C. 5. 4524
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

पुत्र उवाच ।
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६
मातोवाच ।
किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

After 28^{ab}, D8 reads 31

29 G8 resumes from 29 K4 om 29^{c}–31^{d} — ^{c}) K1. 2 ज्वलन् (for ज्वल)

30 K4 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) = 1 150 13^{a} — ^{c}) D8 4 9 हि (for च) — ^{d}) = 20^{d}

31 K4 om 31 (cf v l 29) D8 reads 31 after 28^{ab} — ^{c}) G1 4 चापि (for चोभे) G8 अनुत्थान भयो लोभो — ^{d}) K1 2 D1–4 8 9 यैर्वृतो (for निरीहो) D1 महीं, D8 सुख (for महत्)

32 ^{a}) T G1 2 5 °पापेभ्य° — ^{d}) T G (except G8) स्वकं पुरं (for पुन° स्वकम्)

33 ^{a}) K3 4 B (except B8) Dn2 D8 4 6–10 G5 Cn परं (for पुर) — ^{c}) M (M1 before corr) व्यर्थमात्मान — ^{d}) T1 G1. 4 transp स्त्रीवत् and य° S (except G1. 4) जीर्यते (for जीवति)

34 ^{b}) K4 B (except B2) D (except D1 2) °चारिण° — ^{d}) K4 B1 2 4 Dn Ds1 D2 6 8 10 T1 G3 4 विषये, T2 G1 2 5 यशसे, Ca d s विघसे (as in text) K1 3 B8 Ds2 D8 T2 G2 4 M प्रजा° (plu !) (for प्रजा)

35 ^{a}) D3 4 9 अथा° (for य आ°) — ^{b}) T1 G2. 3 5 सुखं, T2 G1 4 पर, M स्वक (for श्रियम्) — ^{c}) G3. 5 अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्) K1 2 D2–4 9 अतो (for अथो) — ^{d}) D8 आदध्यादचिरेण य°

36 = 5 133 3 — D8 4 9 पुत्रक°, T G1 5 संजय ; G2 4 सजय, M पुत्र (for the ref) — ^{b}) D8 4 9 वापि, D10 चापि (for अपि) Dn2 G1. 3 सर्वथा, D1 3 4 °श (for °या) — ^{c}) D1 7 8 °कृत्येन (for °कृत्य ते). — ^{d}) B3 ते, B5 D8 4 च (for वा)

37 S विदुरा (for मातोवाच) — T2 G1 2 om 37^{ab}. — S ins after the ref D3. 4 9 after 37^{ab}

503* परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।

— Thereafter D8 4 9 *repeat* 37^{ab} (with v l as in S) ! — ^{a}) K4 Dn1 D8 10 अनाहृताना, B2 Dn2 अनादृताना, B8 अनहूताना, D2 कामिना चैव, S निर्मन्युकाना, Ca d s किमद्यकाना (as in text) — ^{b}) D2 दुर्बुद्धे तानवाप्नुहि. — ^{c}) D1 S ये वा (M3–5 त्वा) धृतात्मना लोका°, D8 ये त्वात्मना हृता लोका°, D10 ये त्वाहतात्मना लोकाः — ^{d}) B8 व्रजतु ते, D8 4 9 व्रजति ते

38 ^{c}) K4 D7 S अनाथाना (for असत्त्वाना) — ^{d}) D1 °जीविथा°, G8 °वर्तय (for °वर्तिया°)

39 D8 om 39^{ab} — ^{a}) T1 G5 M त्वा (for त्वां) — ^{b}) D8 4. 7 9 S सुहृद° साधवस्तथा

१३२

विदुरोवाच ।
अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३
सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४
सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥ ६
संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७
सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८
तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

---

40 ^{b}) D3 4 9 पुत्रक, S सृजय (for संजय) — ^{c}) G3 M (except M4) पक्ष (for पक्षे) T2 G2 फल (for द्रुमम्) — ^{d}) D3 4 जीवनम् (for जीवितम्)

41 ^{d}) D3 4 9 सफल तस्य जी°, T2 G2 5 सार तस्येह (G5 तस्यैव) जी°

42 ^{a}) T1 आसाद्य (for आश्रित्य) — ^{b}) K4 योभि जीवति, D2 यो जिजी°, D3 4 8 9 यस्तु जी°, D7 T G (except G3) यो हि जी°, M1 यो ह्युजी° — ^{c}) K4 D1 3 4 6 8 9 M1 3 स्व (for स) — ^{d}) D7 S सुखा (for शुभां)

Colophon missing in D5, K5 om it — *Sub-parvan* K1-3 B1. 3-5 Dn D5 D6 8 10 T1 G1. 4 5 M1 2 भगवद्यान (T1 G1 4 °वत्यतियान), to it K1-3 B5 Dn D3 D10 add विदुला(K1-3 B5 °रा)पुत्रानुशासन, T1 G1 2 4 M1. 2 विदुरा(G4 °र)पुत्रसंवाद K4 D1 2 G2 M3-5 (all om. sub-parvan name) mention only विदुरा-(K4 °र)पुत्रानुशासन (G2 M3-5 विदुरापुत्रसंवाद) — *Adhy name* D7 विदुरापुत्र, G2 5 पराक्रमप्रोत्साहन — *Adhy. no* (figures, words or both) D6 23 (=123), D7 T2 M1-3 5 134, T1 G2 4 5 135, G1 136, G3 132, M4 133 — *S'loka no* Dn 45

132

☞ This adhy is missing in K5 (cf v l 5 131 1) The MS is mostly ignored hereafter

1 B Dn D3 D3 4 6 8-10 विदुला (for विदुरा) — ^{a}) B1 5 तथा (for अथ) S या(G4 [ए]या)स्या (for एतस्याम्) — ^{c}) B1 D3 4 7 9 M3-5 विहीन, B3 Dn1 D2 6 8 T2 G2 4 न हीन-; G3 नीचेन, G5 स्व हीन (for निहीन) — ^{d}) B3 D7 G4 5 चिरात् (for [अ] चिरात्)

2 ^{b}) K1 2 D9 विक्रमन्, D1 पौरुष (for विक्रमात्)

3 ^{c}) K1. 2 सु (for सं) M त्वा (for त्वां)

4 ^{a}) K1 2 सैनिकैः, D1 अस्यैव (for सन्ति वै) — ^{b}) B Dn D5 D6 8 10 न तथा (for बहवो) — ^{c}) D3 4 9 दीना, T2 G2 गूढा (for मूढा) — ^{d}) D7 G3 4 °क्षण°, T1 M5 °क्षणा°

5 ^{a}) K3 4 B1. 4 5 Dn D5 D3 4 6 9 10 सहायोपचितिं, B2 D7 8 T2 °चित C3 as in text S दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^{b}) K4 Dn1 D1 3 4 8-10 व्यवसाय, D2 व्यवस्थाय, S आगच्छेयु° (for व्यवसाय्य) K1 2 D7 यतस्तत — ^{c}) T G1 2 4 5 M1 अनुतुष्येयु°, Ca d 8 °दुष्येयु° (as in text)

6 ^{a}) B3 सह संधान, T1 G3 M3-5 सहसा यान, T2 G2 5 सहसा यात्रां, G4 सहसा भूत, M1. 2 सहसा योग (for सह संघात) — ^{b}) K3 4 B Dn D51 D3 4 6 8-10 °लय, D2 G5 °लय° (for °लयान्) D3 4 9 स्मरन्, D7 तरन्, S (except T2 G2) चरन् (for चर) D1 गिरिदुर्गालयेश्वर — ^{c}) B T2 G2 5 M5 आकांक्ष — After 6, D3 4 9 read 23^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place

7 G3 om 7^{ab} — ^{a}) S (except G5, G3 om.) सृजयो D3 4 9 नाम तत्सत्य — ^{b}) K1 2 M2 त, Ca तत् (as in text) — ^{d}) D9 T2 G (except G1) न (for मा)

8 ^{a}) T2 G2 सम्यग्दृष्ट्वा D51 D10 महाप्रज्ञो — ^{b}) Dn1 बाल त्वा, D3 4 6 बालस्वे — ^{d}) B3 5 D7 G5 M Ca ऋद्धिं, G3 अर्थं (for वृद्धिं)

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 8

तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

---

9 ^{a}) G3 M यस्य (M4 यत्र) (for तस्य) — ^{c}) Dn1 M1 2 त्वा (for त्वां) — ^{d}) T G1 2 5 प्रवक्ष्यामि पुन पुन°
10 ^{a}) Ds2 D10 Cd -भिनिवृत्तौ, D7 -भिसंवृत्तौ, T1 G1 3 हि निर्वृत्ता°, G5 विनिर्वृत्ता°, Ca s as in text — ^{b}) K1-3 Cd आप्यायिन , S उपहृ(G2 °हि)ता , Ca s as in text T G (except G3) M1 (inf lin as in text) परै°; Ca s परे (as in text) — ^{d}) B3 नयेषु स्वार्थसारिण , Ds नये स्वार्थानुसा°, D2 नयेष्वर्थानुशासने, D7 नरस्यार्थानुसा°, G5 ये स्युरर्थानुसा°.
11 ^{b}) S सृजय, Cs as in text K1 2 पूर्वेषा मयि संजय. — ^{c}) B3 5 Dn D1-4 8 9 G3 विद्वन्, all comm विद्वान् (as in text) D1 S (except G1) Ca युध्यमानो, Cd s as in text — ^{d}) K1-3 Ds D2 7 8 G2 Cd s प्रत्यवाहर (Ds D2 G2 Cd, s °र), B (except B3) Dn2 D3 4 6 T2 Ca n प्रत्युपाहर , G3 M2 प्रत्युदाहर
12 = 5 70 22 — D9 om (hapl) 12^{c}-13^{b} — ^{c}) S (except G3) यस्य नैवोद्यतः (T1 G1 4 5 नैवोद्यत, T2 नैवाश्नत° also) प्रातर्
13 D9 om 13^{ab} (of v l 12) — ^{a}) T2 G2 पत्नी° — ^{c}) D2-4 9 दरिद्र D3 4 9 दुःख (for प्रोक्त)
14 = (var) 5 88 91 — ^{c}) T1 G3-5 M (except M5) ईश्वरा K3 4 B3 D (except Ds1 D10) T2 G2 °कल्याणी — ^{d}) B3 Ds भद्रा (for भर्त्रा)
15 ^{a}) D3 4 9 G2 3 M (except M4) °माल्या(G3 °माला)भरणा — ^{b}) K4 M2 सं- (for सु) K4 °वाससा, D3 4, 9 G3 M1-3 5 °वासिनी, D8 G1 2 4 5 M4 °वासिनीं, T1 °वाससीं, T2 °धारिणीं — ^{c}) B2 5 Dn2 D1 दृष्टः (for दृष्ट्वा) — ^{d}) K4 B (except B2) Dn D6 8 सुहृद्गतां; S (except M2 4 5) सुदुःखितां (for सुदुर्गताम्)
16 ^{b}) K3 4 B Dn D3 D2-4 6 8-10 भृशदुर्बला; D1 कृशदुर्बले — ^{d}) S सृजय (for संजय)
17 ^{b}) D3 4 9 आचार्यान्सपुरोहितान् — ^{c}) G3 4 संप्रति (for अवृत्त्या) — ^{d}) K3 G3 मे (for ते)
18 ^{b}) K3 4 B D अह (D1 3 4 9 हि) (for इह) — ^{c}) D7 S वदान्य (for यशस्य)
19 ^{a}) K3 4 D2-4 9 S च (for चेद्) B D (except D7) T2 G1 2 ब्राह्मण D7 T1 भूया, G1 3 5 M1. 2 ब्रूयात्; G4 भूयो, M3-5 ब्रूया°, Ca s ब्रूयां (as in text) — ^{b}) K3 4 B2 4 5 D (except D2) Cs दीर्येत
20 ^{a}) Dn3 D1-4 8 T1 G3 वयमाश्रमणीया K1-4 B1-3 Ds D2-4 8-10 हि, D1 च (for स्म) — ^{b}) K1. 2 4 B2 4 Dn2 D1 2 7 8 G4 Ca d s न श्रोतार°; Ds D10 नाश्रोतार°, D3 4 9 आश्रितायाः (for नाश्रितार°) Cn cites श्रोतार°, Cnp श्रेतार° D2 परतप (for परस्य च) K4 श्रोतार° परमस्य च — ^{c}) K3 B2 4 Dn Ds D6 8 10 सान्यमासाद्य, K4 स्वामुपाश्रित्य, B1 3 5 मान्यानाश्रित्य, D3 4 7 9 सान्यमाश्रित्य — D8 om 20^{d}-22^{a}
22 D8 om 22^{a} (of v l 20) — ^{a}) K3 B2 4 5 D3 7 8 9 शक्या°, Ca d s np सह्या° (as in text) — ^{b}) B Dn D6 8 अर्हसि (for इच्छसि) — ^{c}) B3 T G (except G3) M1. 2 ईदृशं B3 T2 G2 5 M1 2 वृत्तं; T1 G1 4 कर्म (for वृत्तिं) — ^{d}) K1 2. 4 D1. 2 क्लीबामस्यनु

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ २९
जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ३०
असदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ३१
उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

(D2 °स्वपि)वर्तसे, S क्लीबाना न च मन्यसे

23 ^a) D3 4 9 निर्विण्णार्थो, D7 विनष्टात्मा, Ca d निर्विण्णात्मा (as in text) — ^b) D5 D3 4 9 (latter three first time) 10 सुचैमा, D1 व्यास्याता, D2 व्यावात, D7 T2 G2 3 5 त्यजैनां, T1 G1.4 M त्यजैतां (for मुञ्चैतां) T G1.2 M प्रेत° (for पाप°) K1-3 कृपणामेप्यसे दशां — ^d) D7 शूरा गच्छति B2 D5 G3 विश्रुत, M3-5 निर्वृतिं, Ca d as in text

24 ^b) D6 8 प्रतिपद्यते (for समपद्यत) — ^c) K1.2 स माहेंद्र, G5 माहेंद्रीं च, C3 माहेन्द्र च (as in text) K4 B2 6 Dn D3 4 7-9 Cap dp np sp प्रग्रह, B3 विग्रह; G4 6 च श्रिय, Cs च ग्रह (as in text) Ca d n cite ग्रहं (as in text) — ^d) S (except G3 M1.2) om च

25 ^a) K4 B2 4.6 Dn Ds D6 8 10 वै मत्स्ये, D7 सग्रामे — ^b) S (mostly) दसितान् — ^c) K3 4 B D (except Dn1) चापि, G4 प्राप्य (for चापि) — ^d) K4 पुरुषान्वरान्, D3 4 9 S (except T1 G1) पुरुष पर

26 ^a) T1 G1.4 यदेव, T2 G2 3 यथैव (for यदैव) — ^b) D2 तदैवास, D3.4 9 सुयुद्धे वै, D7 सुयुद्धे सु; G2 संयुद्धेन — ^c) T2 G1-3 तथैव D7 प्रच्यवते B3 6 Ds स्म, T G1.3 4 M (except M1) च (for ऽस्य) — ^d) D10 प्रणमंति, D3 4 9 विलपति, T G [अ]पि नमति (for विनमन्ति) K3 D2 वा, D7 ते (for च)

27 ^a) D7 9 T1 G5 M (except M1) त्यक्तात्मान — ^b) S शूर पुरुषमानिन — ^c) K3 D1.6 Cn तर्पयंति, K4 S पूजयति

28 ^a) K2 4 B4 D6 च (for वा) B1-3 5 अशो वाप्यस्तु राज्यस्य, D3 4 9 राज्यस्य चात्र विभ्रशात्, D7 राज्यनाशं परिभ्रंश, S राज्यस्या(M4 राज्य वा [inf lin चा])प्यस्य विभ्रश Ca d s cite उग्रविभ्रश (as in text) — ^b) D3 4 9 सशये D3 7 8 T G (except G3) च (for वा) — ^c) B (except B2) Dn D6 10 न, D3 4 8 9 अ, Ca d s प्र (as in text) — ^d) T2 G2 द्वेष, Ca d s शेष (as in text)

29 After 29^ab, G1.5 ins 504* — D3 om 29^c-30^d, G5 om 29^cd — ^c) K1.2 D3 4 9 रुद्र, D1 भद्र, D2 युद्ध, T2 वद्ध, Cd s रुद्ध (as in text) K3 B5 Dn2 Cn एकायन, Ca d s एकायने (as in text) B1-4 प्राप्य विदित्वा विक्रम्य — ^d) K1.2 D3 D3 7 उल्मुकम् S (G5 om.) पतोल्कमिव वा(T1 G1 चा)रिषु — T2 G2 ins after 29 G1 5, after 29^ab

504* मुह्यस्व युद्धेन मे शत्रूञ्जित्वा तु रणमूर्धनि ।

G1 cont

505* नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D8 om 30 (cf v l 29) — ^a) T2 G2 शूरान् (for राजन्) — ^b) K1 B3 D3 4 9 G3 °पालयन् — ^c) T2 G2 न (for मा) K4 B1 2 4 5 Dn Ds D1.2 6 10 त्वा दृष्टा, M3 त्वा दर्शेत् (for त्वा पश्येत्). ❀Nil. पाठान्तर तु मूढजनकल्पित नादरणीयम् ।❀ B3 मत्वा भृश सुकृपण — ^d) K4 B Dn Ds D6 10 शत्रूणा भय(B3 Dn2 Ds D10 श्रीवि)वर्धन

31 ^a) B2 4 असत्पक्षैश्च शो° — ^b) Dn1 D8 3 अशोचद्भि°, Dn2 D10 M3.4 नंदद्भिश्च B3 D7 चापरै, M अपरै (for च परै) T G1.3 4 M भृश (for वृतम्) G2 5 चपलैरपरैर्भृश — ^c) T1 G1 न हि, M1 2 अह (for अपि) S (except T2 G3) त्वा (for त्वां) T1 G1.4 तात, G5 न तु (for नानु) — ^d) B3 5 Dn2 D2-4 8 दीनाद्, Ds दीन, D7 दीन (for दीना) K1 उपस्थित, B3 Dn2 D10 इवा°, B5 Dn1 Ds D6 T2 G1 2 4 M1 इव स्थित (for अवस्थितम्)

C. 8. 4570 B. 8. 134. 32 K. 8. 134. 32

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३६
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

---

32 a) K1 2 हृष्ट°, K8 D7 हृष्ट°, K4 B Dn D1 6 8 10 Ca d s हृष्य, D5 कृष्य, D2-4 9 हृष्ट (for उष्य). — b) K1-3 D6-8 T2 G2 श्लाघ्य° स्वार्थै°, B1-3 D3 4 9 हृष्यमाणो; M5 श्लाघस्वार्थे Ca d cito श्लाघ्य°, Cs श्लाघ्यस्व S यथा पु(G2 प)र — c) K1 2 माद्य (for मा च) — d) D3 4 6 8 9 T1 M1 3-5 अवहास; T2 G M2 अपहास; Ca अवसन्न° (as in text)

33 c) B1 5 Dn2 D5 D10 M3 4 (inf lin. as in text) 5 यत्, T G क° (for य°) — e) K3 D6 T2 G1 2 5 वोढव्यो (for वोढव्ये) K1 2 वोढव्ये धुर्यनडुहन् (K1m धुर्यवहन); K4 D2-4 9 वोढव्ये धुर्यवत्कुर्वन् (D2 °वत्तन्न), B Dn2 D5 D10 अनड्वानिव वोढव्ये (Dn2 °व्य; D5 D10 °व्यो), Dn1 D6 8 वोढव्ये (D6 °व्यो) दुर्जनद्वार, D1 वोढव्य-धुर्यनडुवान्, G3 वोढव्येषु व्यनुडुह, G4 उधव्योन्धुर्यन धूवन् Ca d cito सोढव्ये (Cd °व्यो) धुर्यनडुद्वत्, Cn अधुर्यवत्, Cnp अनड्वानिव Some of the Bombay ed, following Cn, have अधुर्यवच्च वोढव्ये, a reading *not* found in any MS ! — f) D3 4 9 च (for तत्)

34 d) B2 3 न (for का)

35 a) K3 transp जातु and कुले — b) G3 om य°. — c) K3 4 B D (except D1 7) T G4 अनुचरः (D3 4 9 °चरन्), G5 अनुसरन् (for अनुधुर) — d) D5 तज्जिजीवितुम्, D3 10 तन्न जीवितुम् (for तात जीवितुम्)

36 b) K1 2 D7 परिमाणत°; B D3 4 9 शाश्वत पर, T2 प्रतिशाश्वत, G2 5 भूरि शाश्वत — c) K1 2 D6 7 पूर्वे (for पूर्वै°) K3 D3 4 9 S पूर्वतर, D5 पूर्वतर; D1 पूर्वोत्तर (for पूर्वतरै) — d) T G (except G4) M2 5 पर (for परै°) — After 36, N (K5 missing) ins

506* शाश्वत चाव्यय चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ।

37 =(var) 5 125. 18. — a) K1 2 D6 T1 G1 इहायात°, D3 4 9 अहो जात Ca d s cito आजात — b) K (K5 missing) D1 7 सर्वधर्मवित्, B1 4 5 Dn D6 10 क्षत्रकर्म°, B3 सर्वकर्म° — c) D3 4 9 वृत्तिमन्ववीक्ष्य; T2 G2 5 वृत्तिं (G5 °त्ति) समीक्ष्यैव, G3 M वृत्ति (G3 °त्ति°)-समीक्षो वै, Cn as in text. — d) = 38d. G5 न नमेत्कस्य जातुचित्

38 = 5 125 19 — D1 G3 M2 om (hapl) 38 — b) K1 2 B3 उद्यमे (for उद्यमो) — D2 om. 38cd — c) Dn1 (m as in text) D1 7 अथ, Cn अप (for अपि) — d) = 37d B (except B3) Dn D5 D3 4 6 8 10 G1 नमेतेह, G2 नमेदेव (for नमेदिह)

39 a) D3 4 9 य (for च) K1 2 मातगो मत्तक इव; G5 मातग इव चर्यासु, M4 (inf lin) मातगो ह्युत्तम इव. — b) K1 2 T2 G1 2 4 वरीयान्; D7 गरीयान्, G5 स्वतंत्र°; Ca d s परीयात् (as in text) K3 B Dn D5 D3 4 6 8 10 स, G5 च (for सु) — c) K1 नमन्नित्य — d) K4 D3 4 9 परतप, S च सृजय.

40 a) K1 2 4 D2-4 G3 नियच्छेद्, B2 नियमेद् (for नियच्छन्) — b) G5 विनयन् K4 B3 D7 सर्वदुष्कृतं; S (except M1 2) °दुष्कृतान्, Ca as in text Cd. s cito दुष्कृतः — d) B3 चरेत् (for भवेत्)

Colophon missing in D6, K5 om it — *Sub-parvan* K3 4 B1 3 D7 10 T1 G1 4 5 M भगवद्यान (T1 G1 °वत्प्रतियान), to it K3 adds विदुरोपाख्यान, K4 विदुरापुत्रानुशासन, B1 3 विदुलापुत्रानुशासन, D7 विदुरानुशासन, M1 2 विदुरापुत्रसंवाद K1 2 B2 4 5 Dn D5 D1 2 6 8 M2 (all om sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्पणे ॥ १
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम् ॥ ४
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६

C. 5. 4587
B. 5. 133. 8
K. 5. 133. 8

---

only विदुला(K1.2 D1.2 M2 °रा)पुत्रानुशासन (B2.4 M2 °पुत्रसंवाद) — *Adhy name* T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 °क्य) विदुरा(G4 °र)संजयसंवाद°, G2.5 परप्रवणनिन्दन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 24 (=124), D7 T2 M1–3.5 135, T1 G2.4.5 136, G1 137, G3 133, M4 134 — *S'loka no* Dn D8 40

133

☞ This adhy is missing in K5 (cf v.l. 5 131 1) The MS is mostly ignored hereafter

1 K4 B1.3.4 संजय°, D3.4.9 पुत्रक°, S सृजय° (for पुत्र) — a) B1.3 कृष्णायसम्, Ca d s कृष्णायसस्य (as in text) K1–3 D7 [ए]व च, D1 S वत, D3.4.9 [इ]व हि (for [इ]व च) — b) K1–3 Dn D2–4.6–9 M3–5 संहत्य, T G °हत्या, Ca d n s °हत्य (as in text) Dn2 वचन (for हृदय) — cd) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे K1 (before corr).2 ह्यकर्मणि, K2 m.3 B1–4 D1.2.7 ह्यमर्पि(B2 D2 °र्पं)णि, B5 D3.4.8.9 [अ]त्यमर्पिणि, D6.10 T2 G2.3.5 M [अ]त्यमर्पणे T1 G1.4 मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्पणे

2 b) K4 B2.4.5 Dn D5 D6.8.10 मामितर, D3.4.9 मात परं (for मामपर) — After 2ab, B Dn D3.4.9 ins

507* नियोजयसि युद्धाय परमातेव मा तथा ।
[D3.4.9 शूर° (for पर°) B यथा (for तथा)]

— c) D3.4.9 G4.5 ब्रूया (for ब्रूयाद्) — d) K4 D5 D1.10 एकक, D2 एकजित्, Ca d s एकजम् (as in text)

3 =5 131 36 — b) K1.2 D1.7.10 ह्यपि (for अपि) G3.4 सर्वया (for °या) G2 पृथिव्या सर्वयापि वा — c) K3 B2.4.5 Dn D5 D1.2.6.8.10 °कृत्येन, D3.4.9 °कृत्यैस्ते — d) G2 भृत्यै (for भोगै°) — After 3, K4 Dn D3.4.8–10 ins

508* मयि वा सगरहते प्रियपुत्रे विशेषत ।,

while D6 ins

509* मोहात्संगर्हसे मात प्रियं पुत्र विशेषत ।

4 D7 M1.2 विदुरा (for माता) — a) K3 B5 Dn D6.8 G4 सर्वावस्था (Dn1 °स्थ), Cnp सर्वारम्भा (as in text) — b) K1.2 D1.2 °कामत°, D3.4.9 °कारण — c) B3.5 Dn D3.4.9 तावेव, D1 तदेव (for तानेव) K3 D7 तानेवाह (D7 तानेवेह) समीक्ष्याद्य, S ताने(G1 वे)वाहमभि प्रेक्ष्य — d) B1.4 समये, S सृजय (for संजय) K1–3 D7 त्वामनूनुदं

5 a) D3.4.9 समीक्ष्यन्व, D7 समवेक्ष्य°; T2 G2 स स्व वीर्य°; G5 सुसमीक्ष्य°; M1 (inf lin) असमीक्ष्य°; M3.5 सुसमीक्ष्य° — b) K4 D9 युद्ध°; D52 D7 G4 मुख्य° (for मुख्य°) — c) Dn1 D5 D7 चिद्, D3.4.9 एव, D6.8 तद् (for चेद्) — d) K1.2 D1–4.7.9 प्रतिपत्स्यसे — e) Dn D8 M2 सुसंभावित°, Cn as in text — f) K3 B2.5 D3.4.6.9.10 Cn आनृशंस्य (K3 °सं), B1.4 सुनृशास्य, B3 नृशसवद्, T1 G1.4 नृशस कि, G3 न नृशस्यं (for सुनृशंसं)

6 b) S सृजय (for सं°) — After 6ab, G5 ins

510* अहमेव भवेय ते रिपुरत्यन्तरो महान् ।

— c) K4 खर°, G1.3.5 M1 (inf lin) परि°, Ca s खरी° (as in text) S त्वा (for तत्) D3.4.9 खरीमिवान्या माहुस्ते — d) T2 G2 निःसमर्थं, C3 असामर्थ्यं, Ca d as in text G3 M C3 अहैतुक, Ca d as in text D3.4.9 निःसामर्थ्यामहैतुकीं

7 b) D3.4.9 नित्य (for त्यज) — c) K1–3 D7 महत्येषा, K4 B3.5 D1 °ल्पो हि, D3.4.9 °ल्पो वै (for

C. 5. 4587 B. 5. 133. 8 K. 5. 133. 8

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२
मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

°स्त्यस्ति) — ^{d}) K (K6 missing) B3 5 D8 4 9 याम् (K3 4 B3 या) इमा (for यामिमां) D1 याभि. संशयितं जगत्

8 ^{a}) K1 2 D1 यन्मद्धितं तु (D1 च) त(D1 य)द्वृत्त, D2 यस्माद्दत्ता सुदुर्वृत्त, D3 (m as in text) 4 तद्बोधीतं तु सद्वृत्ते, D9 यद्योधित तु सद्वृत्त, S यद्वृत्ति(G5 M3-5 °न्द्वि)माश्च (M1 °स्त्व) सद्वृत्त — ^{b}) B2 D3 4 6-10 G2 (by corr) भव (for भवे) — ^{d}) T1 G2 4 कदा° (for कथ°) — ^{e}) K1 2 B3 Ds1 D7 9 G3 4 देव°

9 ^{a}) D5 ह्येनम् (for ह्येवम्) S अपनीतेन. B श्रुत-शीलवि° — ^{c}) K1 4 D3 4 9 वापि (for चापि) — After 9^c, B Dn Ds D6-8 10 ins

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।
रमते यस्तु पुत्रेण
[(L 2) Ds यस्य (for यस्तु)]

— ^{d}) Ds घोर (for मोघं)

11 ^{b}) S (mostly) सृजयेह G1 4 जयाय(G1 °या)-विजयाय च — 11^{cd} = 5 130 7^{ef} — K4 B Dn Ds D1-4 6 9 10 om 11^{cd} — ^{e}) K4 Ds D9 M3 5 जय वा, D7 जयित्वा (for जयन्वा) — ^{f}) K3 प्राप्नुर्हीद्रस°, D7 संप्राप्नोतींद्रलोकता.

12 ^{a}) G3 चैत्र (for पुण्ये) — ^{b}) D9 विद्धि (for दिवि) — ^{c}) Dn2 D1 6 G3 M5 यदि मित्रान्, G4 यद्यमित्रान् D6 8 रणे हत्वा (for वशे कृत्वा) — ^{d}) K4 B D (except D1 7) एधते (for अश्नुते)

13 ^{ab}) M3-5 दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt) — ^{c}) D3. 4 9 निःकृतेनैव (for निकृतेनेह) — ^{d}) B1 2 4 Dn2 D7 S °जिगीषता

14 ^{a}) K1 2 वै, D7 सं (for वा) B आत्मा (B3 अर्थो) वापि परित्याज्यो. — ^{b}) Dn Ds D1 2 6. 8 10 शत्रु K1 2 D2 वाप्यनिपात्य, K4 वापि विजित्य, D3 4 9 चापि निपात्य; T1 वै विनिपात्य; G5 युधि निपात्य (for वा विनि-पात्य) Dn Ds D6 8 10 T1 च (for वै). B (B2 damaged) निप्राप्य शत्रवोपि वा — After 14^{ab} D3. 4 9 ins

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।,

while D8 ins

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^{a}) T1 G1 (before corr) 4 [ऽ]ति- (for हि) — ^{c}) Dn1 D9 M2 स्वल्पप्रिय, T1 G (except G3) [अ]स्वल्प प्रिय Ca d cite स्वल्प and प्रिय

16 ^{a}) D3 4 9 हि (for च) — ^{c}) K1 2 4 D3 G4 वा (for च) S आप्नोति, Cs अभ्येति (as in text) D3. 4 9 निर्भय पदमाप्नोति — ^{d}) S प्राप्य (for गत्वा)

17 M1 2 सृजय° (for पुत्र उ°) — ^{c}) K1 D3 पश्य त्व; K2 D9 [अ]नुपश्य त्व (hypermetric!), B3 [अ]नुपश्य; D2 [अ]नुपश्यन्; D3 4 [आ]नृशंस्य, D7 [अ]नुभव, T1 G1 4 कर्तव्य, T2 G2 3 5 तद्दृश्य, M संदृश्य (for [अ]त्र

चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।

C. 5. 4609
B. 5. 135. 28
K. 5. 135. 28

पस्य) — d) D1 7 G1 इव, T2 G2 एव (for इह) T1 G1 4 माता पुत्रदितेच्छया

18 M1 2 विदुरा (for माता) — a) Dn1 D5 भूयसा, Cn भूयसी (as in text) K1-2 D2 8 9 M (M1 inf lin) निंदा, B2 प्रीति, D3 4 तत्रा, G1 2 5 M1 Ca d नदीं, G2 नादी, Cs नदि (as in text) — b) Ds यदि, Cs यत् (as in text) — G2 om 18c-20b — c) K1 2 D7 8 G4 मा, K3 यै, G4 M वा, Cs मां (as in text) D5 चोदयस्येति, D3 4 चोदयस्व, D8 नोदयस्येतद्; M चोदयस्येतद् Ca d s cite चोदयसि T2 अचोद्या मा चोदय वै — d) D3 4 मं (for वै)

19 G2 om 19 (cf v l 18) — a) B D7 10 अह (for अथ) T1 G3 M2-4 त्वा, M1 2 4 (inf lin) वा (for त्वा) D3 4 चोदयि°, Cs पूजयि° (as in text) — b) M वा (for वै) K1-2 D5 7 9 हत्वान्धुवाय (D7 °ध्रुवा च) सैन्धवान्, D1 हत्वा ध्रुवाभिसैन्धवान्, D3 4 हत्वैतानिह सैन्धवान् — d) B1-3 Dn2 D5 D3 4 6-8 10 Ca d n s कृत्स्न (for कृत्स्नं) B4 5 Dn2 D3 10 Cn भावित, Ca d s भाविन (as in text) D1 2 7 अथ (for एव) D1 2 वै, Cs ते (as in text)

20 G3 om 20ab with the ref (cf v l 18) B1 2 D3 4 पुत्रस्त (for पुत्र) — a) Some N MSS अकोशस्य — b) K2 D5 कुतश्चिद्, B1 3 4 कुतश्च, B2 damaged, D7 कुतोऽस्मि, G1 कुतस्तु; K3 4 B5 Dn D8 D1-4 6 8 10 कुत: सिद्धिर्जयो मम, T1 G1 4 कुत शत्रुजयो भवेत्, — c) K3 B1 Dn D1 एताम्, K4 D5 D6 8 10 मनाम्, B2 damaged, D3 4 एव (for इमाम्) — d) Ds2 D1-4 8 दारुण D6 आत्मनात्मनिदारुण — e) D2 8 राज्याभावो, D3 4 राज्यभावो; G3 राजभावो — f) D5 एव (for इव) K4 B (except B2) Dn2 D5 D1 6 T1 G3 4 दुष्कृत, D3 4 °ती, Ca °ते (as in text)

21 a) K2 ईदृशी, T1 G1 4 5 कीदृश K1 3 Dn1 D1 7 9 G1 5 किंचित् — b) B1 2 4 उपाय यदि पश्यति A few MSS °पश्यसि — c) Ds1 D7 10 M2 स मे (for तन्मे) S (except M1) तन्मेपरिमितप्र(G3 °प्रा)ज्ञे — e) D10 °ष्यथ (for °मि हि) D10 S ते (for तत्) D3 4 तत्करिष्यामि ते सर्वं — f) = 5 134 15d

22 M1 2 विदुरा (for मातो°) — a) K4 B D (except D7 9) transp आत्मा and न — b) K1 2 D7-9 सर्वा° (for पूर्वा°) — c) K3 D10 T1 G1 3 5 M2 अपि, G4 अभि; M1 नि (for हि) — d) D7 भूत्वापि न भवति वै

23 a) K1 T2 G2 चाप्यर्थं, T1 G1 3 5 M1, 2 4 नाप्यर्थां (G5 °र्थं), M3 5 माप्यर्थां (for चाप्यर्थां) — b) K1 T2 G2 5 ना(G5 आ)रब्धव्य°, T1 G1 3 M (except M3) आरब्धव्या T1 तु बालिशै°, T2 G2 स्वभावत°, G1 M1 2 5 स्वबालिशै°, M4 स्वयबालिशै°

24 G4 om (hapl) 24a-26b — a) K1 2 D3 4 अपि, D2 अथ (for इति) — b) K (K6 missing) D1 2 T G1 3 4 transp न and भवन्ति Cs as in text — d) T1 G1 न वै (for नैव) T2 G2 च (for ते)

25 G4 om 25 (cf v l 24) — a) K1 3 Dn1 Ds2 D2-4 6-8 G4 M2 4 एक°, D9 तैक्य°, Ca d n s ऐक° (as in text) — b) M मा तावत् (for अभाव°) — c) B3 D9 M4 (inf lin) वैगुण्य, Ca d s द्वैगुण्य (as in text)

26 G4 om 26ab (cf v l 24) — a) B2 damaged B3 D3 4 8 9 Cs विहिता, Cd °दि° (as in text) — c) Dn1 D6 न चेत्, Ds T1 G3 4 M1 2 वदेत्, D9 विदेत्, T2 G2 5 वदे; Ca d n s नुदेत्, (as in text) K1 2 Ca

C. 5. 4609 B. 5. 133. 29 K. 5. 133. 29

नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ २९
क्रुद्धाल्लुँब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१
तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वृत्ति-; Cd s वृत्त (for वृद्धि) D6 M असमृद्धी, Ca d s -समृद्धी (as in text) D3 4 वा, T2 G2 च (for स)

27 a) G3 4 उद्धातव्य, Ca d s as in text K2 D3 4 7 G3 M Cd जागर्तव्य, T1 G1 4 6 च गतव्य, T2 G2 जाग्रतव्य, — b) K2 चोक्तव्य; D7 प्रो°; G5 भो°, Ca d s यो° (as in text) Dn भूरि° (for भूति°)! — c) G2 भविष्यन्नेव मनस, Ca d as in text — d) D3 4 अव्यय, S अव्यय° (G3 4 °य°) (for अव्यथै°) — e) B (B2 damaged) मंगलांश्च पु° — f) K3 4 B (B2 damaged) D (except D6 8 9) ब्राह्मणान् K4 D3 4 च नमस्य च, D1 च सुरै° सह, D2 चैव नित्यदा, D7 बहुभि° सह, T G M1 (inf lin) चेतरै° सह Ca d s cite ईश्वरै°

28 a) D5 D8 10 भूपतेर् (for नृपतेर्) B1-3 D2-4 S (except G4) राज्ञो, D1 आरात् (for आशु) K1 2 D7 प्राज्ञस्य चैव नृपते°, D9 प्राज्ञस्योच्चैर्नृपते° (catalectic!) — c) K1 2 D7-9 °वर्तेत, D5 D10 T2 G1-3 5 M1 4 5 °वर्धति, G4 °पश्यति D5 D1 3 4 6 7 10 T2 G2 त्वा (for त) — d) B1 2 4 D3 4 दिक्प्राचीव दिवाकर

29 b) S उद्धरणानि, Ca d s उद्धर्षणानि (as in text) — d) D5 transp पश्यामि and कुरु S कुल- (for कुरु) — e) T2 G2 6 °प्रेत्य — f) S (except G1 4) ममा° (for समा°)

30 a) G4 6 रुद्धान् (for क्रुद्धान्) T1 मुग्धान् (for लुब्धान्) — b) K1 2 D3 4 अवाक्षिप्तान्; K3 D7 G6 अविक्षि°, K4 B Dn D5 D6 8 10 अवलि°, D1 2 T G1 2 4 M3 5 अधिक्षि°, M4 अतिक्षि° (for अवक्षि°) — d) D3 4 युक्तोभ्युप°, D9 युक्तमुप°, Ca d युक्त उप° (as in text)

31 a) T2 G2 [उ]क्त- (for त्व) — b) G3 महता (for °तो) — D1 om 31[cd] — c) K1 D2-4 9 Ca आधूत°, K3 4 B (B2 damaged) Dn D6 उन्द्रूत° (for उद्धूत)

32 a) T G1 2 6 येषाम्, M (except M1) स्वेषाम् Dn1 D10 अग्रप्रयायी, Ca d n s as in text D1-4 7 8 T G1. 2 6 स्यात् — b) D7 कालोत्साही, S (except G3. 4) कालोत्थायी, Ca d कल्योत्थायी (as in text) - Presumably we have to read ल्य here, because in Devanāgarī MSS especially, it is difficult to distinguish between प and य — c) S (except G3 4) त्वा (for त्वां). — d) D3 वै, G5 यद् (for च)

33 a) T2 G2 3 यथैव D7 G3 4 M3 4 शत्रु, T2 G1 2 M5 शत्रून् (for शत्रु°) — b) K3 D5 D8 T G (except G1) M1. 2 4 संपन्न, D3 4 समर्थं, D7 अवश्यं, D9 सयत्न — c) D2 T G2-4 तथा (for तदा) K1 2 D9 उद्विजेत

34 c) D2 एव (for एनं) M निवादैर्निव(M1 °वै)-देदेन, Ca d s as in text. — d) D2 सतत तद्भ° Ca d cite अन्तत°

35 D2 om (hapl) 35[ab] — a) Dn1 निर्वादस्य, M निवादात्, Ca. d n. s as in text. — b) D3. 4 ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव । C. 5. 4529 B. 5. 135. 7 K. 5 136. 7

C5 घन (as in text)

36 a) T2 G2 स्यतीतार्यं; C5 स्वरितार्यं (as in text) K4 B (B2 damaged) Dn D5 D1 c 8 10 तानि (for तात) — b) K4 B (B2 damaged) Dn D5 D1.c 8 10 G2 8 च, D7 [ए]व, M1 [इ]ह (for [अ]पि) — c) D1 अन्यस्मिन्, D3 अयास्मिन्, S न ह्यस्मिन् (for अप्यस्मिन्) K (K2 missing) B5 Dn3 D1-4 c 9 Cn आश्वसंते (D2 °ति) (for आश्रयन्ते) B1.2 4 स्म (for च) — d) K (K2 missing) B2 8 6 Dn D3 4 c-9 T1 जुगुप्संते G1 वदा मृश (for च तादृशम्) Ca d cite तादृश (as in text)

37 b) T1 असि-; G1.3 अधि-; C5 उप (as in text) — c) T1 न न, T2 G1 2 5 M2-5 स न, G3 स न°, M1 2 तत्र (for अत°) K1 2 D9 असंभाव्य, Ca d s संभाव्य (as in text) — d) S प्राप्नुयान्महत् (G3 °यामहे), C5 as in text

Colophon missing in K6 D6 — *Sub-parvan* K3 B1 3 4 Dn D7 10 T1 G1 4 6 M भगवद्यान (G1 °वद्यतियान), to it K3 adds विदुरोपाख्यान, B1 3 4 Dn D10 विदुलापुत्रानुशासन, and M1 2 विदुरापुत्रसंवाद K1 2 4 B2 5 D5 D1.2 c 8 9 (all om the sub-parvan name) *mention only* विदुला(K1.2 D1 2 °रा; D9 °र)पुत्रानुशासन — *Adhy name* G2 6 धनप्रशासन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 25 (=125), D7 T2 M1-3 6 136, T1 G2 4 5 137, G1 138, G3 134, M4 135 — *S'loka no* Dn 42, D5 40

134

☞ This adhy is missing in K6 (cf v l 5 131 1) The MS is mostly ignored here

1 M1.2 विदुरा (for माता) — c) K1(m as in text) G4 M2 जीर्ण, G8 चीर्ण°, Ca d n s दीर्ण° (as in text) — d) D7 न च (for नैव) G8 चीर्ण° (for दीर्ण°)

2 a) G4 दीन (for दीर्णं) D3 4 दृष्ट्वा तु, D7 दृष्ट्वा हि, D9 तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा) — c) G4 M8 6 अमात्यश्च — d) K4 B2 8 6 Dn D3 4 6 8 Cnp मही°, B1 मता , B4 D5 D1.2 10 मती° (for मतिम्)

3 a) K1.2 4 D9 शत्रुमेके G3 प्रमृग्यते — b) A few MSS प्रजहति T1 G1.2 4 तया (for पुन°) — c) K1.2 D7 9 त स्वेके, K3 4 B Dn D5 D2-4 6 8 10 अन्ये तु, D1 G2 अन्ये के (for अन्वेके) D2 प्रजहर्षंति, D7 विजिही°, T2 G2 प्रतिभीपति G5 अन्ये केचित्प्रपद्यते — d) D5 अमानिता° B2 पुरस्ताद्वि वि°, D7 पुरस्तात्पात्र°

4 a) D7 वै च, D8 चैव (for एव) — b) D7 8 चैन (for एन) — c) S अशक्ता ये D3 4 अशक्ता स्वस्तिकामा ये — d) K3 B Dn D5 D3 4.6 8 (by corr) 10 Ca इला, T G1 2 6 M1 जळा, G3 जडा, G4 जळी, M2-5 इळा D7 इवानला (for इडा इव) — f) K1 T2 (in addition to text reading) G (except G3) Ca d प्रसि(G2 4 °मी)तान्, K4 B3 6 Dn D6 10 पतितान्, B1.2 4 प्रतीता°, D2 प्रति वान्, D3 4 प्रतीत, C5 प्रतीतान् (as in text) K1 2 4 B1.2 4 D2-4 9 T1 G1.4 6 बाधवा° (for °वान्)

5 a) D5 सर्वा°, D1 सर्वं; D3 4 S सर्वे (for पूर्वं) — c) T1 G4 राज्य, Ca d s राष्ट्र (as in text) D1 अभिवर्तंते, D3 4 अनुमन्यते, D7 S अभिपद्यते, Ca s as in text — d) K3 D5 D7 10 एयुप° (for ईयुप°) S राज्ञि (T1 °ज्ञे, G5 °ज्य-) व्यसनमीयुषि (T °मीयुपे, G5 M2 6 °मेयुषि) — e) D3 4 दीदरन्, Ca d दीदर° (as in text) K1.2 D9 M1.3 5 स्व (for त्व) D8 च दीर्यस्व, G3 M2 दीदरस्व (for दीदरस्त्व) — f) D9 T1 G4 6 मा त्वा, T2 G2 मत्वा, G3 मा वा, M न त्वा (for मा त्वा) K2 8 D1.7 9 दीर्णा , G3 जीर्णा° (for दीर्णं)

C. 5. 4428
B. 5. 132. 7
K. 5. 132. 7

उच्छ्वपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ६
यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुज्जिहतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

पुत्र उवाच ।
कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

---

6 ^{c}) K3 B Dn D3 D6 8 10 विदधत्या, K4 प्रलपत्या, D2 उत्तरत्या, D3 4 विदहत्या K1–3 D1–4 7 9 समाश्वास॰, T2 G2 6 समाश्वास्य — ^{d}) K1–3 D1 2 7 9 कृतस्ते बलवत्तर॰, K4 D3 4 उक्तस्तेभिविवृद्धये, B Dn D3 D6 8 10 उक्त तेजोवि- (D6 8 °भि)वृद्धये

7 ^{a}) K3 B3 5 D2 6 यद् (for यदि) T2 G2 प्रवि°, G3 त्व वि°, G5 सप्र° (for संवि°) — ^{d}) T उत्सृज, G2 उत्सह (for उत्तिष्ठ) S (mostly) सृजय

8 D6 M5 om (hapl) 8^a–9^b D9 reads 8 after 10^{ab}, T1 G1 after 10, and G4 after 11 — ^{a}) A few N MSS कोष°. — ^{b}) B1 5 D3 4 हि विदितस् (for अवि°) — ^{c}) D1.3 4 G1 3 4 M1.3 4 तद् (for the first तम्) K1.2 4 D1.2 7–9 वै, M1 2 तद् (for the second तम्) — ^{d}) K1 2 4 D1 2 7–9 तच्च (for उप-)

9 D6 M5 om 9^{ab} (cf v l. 8) — ^{a}) D1 2 अस्ति (for सन्ति) K4 [अ]नेक-; B3 D1–4 चैक-; Ca 5 नैक- (as in text) K3 B (except B2) Dn D3 -तमा°, Ca d 5 -शता (as in text) — ^{b}) S (M5 om) सृजय (for स°) — ^{c}) T2 G2 5 °समा K1.2 D9 धीरा°, D1 3 G1 वीरा°, T2 G2 भूय°, G5 शूरा° — ^{d}) K1 2 B5 Dn D3 4 6 8 संग्रामाद्, Ca d 5 शताहां (as in text) B1 2 4 D3 ह्यनि°, D9 अरि° (for अनि°)

10 ^{a}) K1.2 D7 9 स्युः (for वै) — D9 om 10^{cd}, and reads 8 after 10^{ab}. — ^{c}) K3 4 B Dn D3 D2–4 6 10 ईदृ (for ईषद्) K1.2 D3 T1 G1 5 उज्जीहत , K3 4 B Dn D3 D2–4 6 10 जिहीर्षत°, T2 G2 ऊर्जे हृत°, Cd 5 उज्जिहत° (as in text) Ca cites उच्छ्रयत°. D3 4 G3 केचित — ^{d}) K3 4 B Dn D31 D2–4 8 10 M1 °कर्शन (B1 4 D3 4 8 °कर्षण), D7 °कर्शिता°. — After 10, T1 G1 read 8

11 K4 B Dn D3 D6 8.10 om. the ref. T1 G1.4 संजय° (for पुत्र°) — ^{a}) K4 B Dn2 D3 D6 8 10 तस्या (for कस्य) K2 D9 त्वादेश(D9 °शि)कं, D3 4 न त्वीदृश; T2 G2 वा त्वीदृश (for त्वीदृशक) Dn1 न तस्यास्त्वीदृशं वाक्य — ^{b}) K1.2 अति-; M3 4 (inf lin as in text) 5 हि, Ca अपि (as in text) K1 2 4 D1.9 T2 Ca स्वल्पतेजसः, T1 D1 3–5 स्वल्पचेतस° G2 शक्त श्रुत्वाल्पतेजस . — ^{c}) T1 G2 व्युप-; G1 4 ह्युप-; G5 [अ]प्युप-; M5 [अ]प्यव- (for व्यप) K4 B Dn D3 D6 8 10 तमस्त्वपा(B2 °म्य-; Dn1 °प)गमत्तस, D1 G3 M3 4 तमो न व्य(M3 4 नाप्य)- पहस्येतत्, D2–4 मनो न व्यतिहस्येतत् — ^{d}) D1 T G1 2 4 विचित्रार्थ°, Ca as in text — After 11, G4 reads 8

12 Before 12, K4 B Dn D3 D6 8 10 ins पुत्र उ° D6 om. 12^{ab} — ^{a}) Dn1 D9 उदर्के; D3 4 उदर्को; Ca d n.8 उदके (as in text) K1 3 4 B1 D1–4 Cn भू°, Ca d 5 np धू° (as in text) D3 10 उदके (D10 °कें) धुरि मधार्य, T2 G2m उदके सूर्यवद्यसिन् G2 3 corrupt — ^{b}) K4 B1.2.4 Dn D2–4 8 10 मर्तव्य, B3 T1 G3 स्मर्त°, D1 मत°, T2 G4 धर्त°, G5 धर्त°, Ca d सर्त° (as in text) — ^{c}) D3 4 माता, D6 मत्री, C5 नेत्री (as in text) — ^{d}) B D2 10 °द्भूति°.

13 ^{a}) K1 2 D9 च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः) — ^{b}) M2 शुश्रूषन् K1–3 Dn1 D3 D1 6–8.10 T1 G1.5 M1–4 अपरावरं, D3 4 परम पर, D9 अपरंपर, G3 °रापर; G4 अपरे जय (sup lin अपरावर), C5 अवरावर, Cn अपरापर (as in text) — ^{c}) K1.2 B3 D7 9 S प्रतिपदन्, D1 प्रतिव्रच , Ca d 5 as in text

14 ^{b}) K1 Dn1 D1 10 G3 4 M2–4 Cnp बाधवान्; B (except B5) दे(B2 दै)वत°, D7 मातृत , Ca d.n.5 बान्धवात् (as in text). — ^{d}) K4 B1 2 4 D3 D6.8.10 G4 Cn नियमार्थं G2 जयाय नियमाय च

15 ^{a}) K3 Dn D3 D2.7 8 संक्षिप्त° (D2 °प्त); S स

कुन्त्युवाच ।
सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १८
विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ १९
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २०
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।
अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा । C. 5. 4545 B. 5. 137 2 K. 5. 137 2

(G3 च, M4 य) क्षिप्र — b) K4 प्रसिक्तो, T1 M1.2 4 (*inf lin*) प्रतुन्नो, M3-5 वितुन्नो (for प्रणुन्नो) — K5 om. from वाक्य° up to श्रावयेन् (in 16c) D7 S °तोमरैः (for °सायकैः) — c) D2-4 यथा, G4 तदा (for तथा) — d) = 5 133 21f T1 G3 4 यथा तदनुशासन

16 K4 om up to श्रावयेन् (cf v l. 15) — a) T2 G2 5 M उद्धरण (for उद्धर्षण) B3 M3 भीष्म (for भीम) — c) K4 तत्र, G4 मत्रं (for मन्त्री) — d) G1 शत्रुविक्षत

17 = (var) 1 56 19 In Dn2 the portion of the text from here up to 5 136 25 is lost on a missing fol — d) G1 शत्रु (for शत्रून्) K1.2 D6 प्र-; D1 च्य-; D2 स (for च)

18 Dn2 missing (cf v l 17) — d) D3 4 सुत वीर, D7 वीरपुत्रं (for ध्रुव वीर) K4 प्रपद्यते, G3 प्रसूयते

19 Dn2 missing (cf. v l 17) — a) D3 दान°, G2 दम° (for तप°) — b) K3 4 B1 Dn1 D6 7 दानशूर, D8 G2 तप°, G3 धर्म° D7 सुविक्रम — c) D3 4 रोत्रं° (for दीप्य°) — d) K4 °वादेव, B D5 D3 4 6 7 10 °वादे च, Dn1 °वदेव D8 संमित, D10 मभव

20 Dn2 missing (cf v l. 17) — c) K1.2 D9 धार्ष्ट्यवतम्; K3 4 B Dn1 D5 D1-4 6-8 10 धृतिमतम्, Ca धृष्यवन्त (for धृष्टवन्तम्) Cd cites धार्ष्ट्यं — d) T1 जितारिम् (for जेतारम्)

21 Dn2 missing (cf v l. 17) — b) B3 G4 M1 °चारिण — c) Cf. 5 135 9c K4 B Dn1 D5 D3 4 6-8 10 ईदृश, M यदर्थं (for तदर्थं) — After 21, D5 D1 8 ins

514* इति श्रुत्वा वचो मातु संजय शत्रुभि सह ।
कृतवान्सयुग कृष्ण जय च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।
[(L 1) D1.8 मन्त्रिभि (for शत्रुभि)]

Colophon missing in K5 Dn2 D5 — *Sub-parvan* K1-3 B1.2 4 D5 D7 10 T1 G1.4 5 M भगवद्यान (T1 G1 3 °वद्मायान), to it K1-3 B1 2 4 D5 D10 add विदुला(K1 2 °रा)पुत्रानुशासन, D7 विदुलानुशासन, G5 M1.2 विदुरापुत्रसंवाद K4 B3 5 Dn1 D2-4 6 8 9 (all om sub-parvan name) mention only विदुला(K4 D2 °रा; D9 °र)पुत्रानुशासन (as upākhyāna name) K1-4 B2 4 D3 4 6-10 G5 M1.2 add समाप्त — *Adhy name* T1 G1.4 विदुरा(G4 °र)संजयसंवाद°, G2 M3-5 विदुरापुत्रानुशासनं, M1 पुत्रानुशासन — *Adhy no* (figures, words or both) D7 T2 M1-3 5 137, T1 G2 4 5 138, G1 139, G3 135, M4 136 — *S'loka no* Dn1 22, D8 23

135

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5 134 17) The MS is mostly ignored here Many stanzas in this adhy are *repeated* (sometimes with v l) from adhy 88

1 d) D1 परिवर्धिता, D7 °पालिता

2 b) K1 D1 °हरा (for °रमा)

C. 5. 4645 B. 5. 137 2 K. 5. 137 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

---

3 ^{a}) D8 4 विजेष्यते च संग्रामे — ^{d}) D2–4 S लोकान् (for लोकम्)

4 =(var.) 5 88 64^{c}–65^{b} — ^{a}) K1 Dn1 Ds1 D8 9 पृथिवीजेता. — ^{b}) K6 D7 यशसापि K1 2 G3 दिविस्पृशा, K5 दिव स्पृशन्, B8 5 Dn1 D1 6–8 T G4 5 दिव स्पृशेत्, D2 दिव' स्पृशन् — ^{c}) K1 2 असौ जन्ये, K8 4 B Dn1 Ds D1–4 6 8 10 T2 G2 M3–5 च संग्रामे, K6 D7 कुरुक्षेत्र, D9 असौ युद्धे, G1 5 महाजन्ये; Ca d s ग्रामजन्ये (as in text)

5 ^{a}) Some MSS प्रणष्ट — ^{b}) Om. in K6. K2 D1 2 7 9 अभि- (for अपि) — 5^{cd}=(var.) 5 88 65^{cd} — ^{c}) M1 2 transp भ्रातृभि' and सहित — After 5, T G (except G3) ins.

515* तथा चरेस्त्वं श्वेताश्व यथा वागभ्यभाषत ।
[G4 परें (for चरे') T2 G2 तु (for त्व)]

6 B5 om (hapl.) 6^{a}–7^{b}, T1 om 6^{a}–8^{b} — ^{a}) D1 G3.4 M स (for त) K8 B (B5 om.) Dn1 Ds D8 4 6 8.10 स सत्यमघो बीभत्सु' (K8 °त्सु), K6 D7 सत्यसंध च बीभत्सु — ^{b}) K D1 2 7 9 G1 अच्युत (K4 अस्तुवन्) (for अच्युत) B (B5 om.) Dn1 Ds D3 4 6 8 10 सव्यसाची यथाच्युत (Ds2 °च्युत', D6 8 सुत) — ^{c}) K1 2 तथा (for यथा) K1 2 D9 एत, D1 8 एन, D2 एव (for एव). K8 B (B5 om.) Dn1 Ds D8 4 10 त(B1–4 य)था त्वमेव जानामि — T2 om 6de — ^{e}) G1 2 4 5 वदेस्त्वं; G3 वद त्वं, M वदेस्तु (for तदस्तु) — ^{f})=8^{b}

7 =5 88 67 — B5 om. 7^{ab}, T1 om 7 (cf v.l. 6), T2 om (hapl.) 7^{a}–8^{b} — ^{a}) D7 स्विद् (for चेद्) — ^{c}) G5 त चापि त्व (for त्वं चापि तत्)

8 =(var.) 5 88 66 — T om 8^{ab} (cf v.l. 6, 7) — ^{a}) B3 G3 तदभ्यसूयामि — ^{b})=6^{f}. — ^{d}) K6 B3 D7 T1 धारयते

9 9^{abcd}=(var.) 5 88 74, and 9^{ef}=(var.) 5 88 83^{ab} — ^{a}) B3 वचसतो, T1 G1 4 तदग्रजो (for धनजयो) — ^{b}) K1 (before corr.) 2 5 D1 नित्योक्तो हि, D2–4 इत्युक्तो हि, D9 नित्ययुक्तो, Ca d नित्योद्युक्तो (as in text) — ^{cd})=5 157 7^{a} and 5^{d} — ^{e}) S भारं, Ca d वैर (as in text) D1 G3 M Ca d समासज्य

10 Cf 5 88 83^{cdef}. — ^{a}) K6 D7 S मे (for ते) — ^{b}) B3 प्र; S हि, Ca स (as in text) — ^{c}) B1 एतत् (for अन्तं) T1 G1 4 च (for न) — ^{d}) K3 4 B8 5 D9 G3 4 °कर्शन; B1 2 D1 2 6 8 °कर्षण, B1 °कर्षग — G3 M ins. after 10 T G1 2 4 5, after 15 (cf v.l. 11)

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुख लभेत् ।

11 T G1 2 4 5 read 11–12 after 516* (cf. v.l. 10) — ^{c}) K5 पांचालीं (for कल्याणीं) — K5 om 11^{d}–15^{c} — ^{d}) B1 2 4 Dn1 Ds D6 8 10 कृष्ण कृष्णा (by transp.), G2 5 कृष्णा चैव

12 K5 om 12 (cf v.l. 11), T1 om 12^{ab}. For sequence of T G1 2 4 5, cf v.l. 11 — ^{b}) K1.2 Dn1 D1.7–9 T2 G1 4 M3 जाता (for जाते) K1 (m as in text) B3 5 मनस्विनि, Dn1 Ds2 D8 T2 G1 2 5 M3 5 यशस्विनी — ^{c}) G2 धर्मे' (for सर्वे') — ^{d}) K1 2 D1 T2 G1 2 5 यथातत्वम् G2 5 M अवर्तथा G3 4 यथा त्वमनुवर्ति(G3 °र्तं)था'

13 =(var.) 5 88 77. — K5 om 13 (cf. v.l.

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीविताद‍पि ॥ १३
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १६
यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ २१
पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३

C. 5. 4688
B. 5. 137. 25
K. 5. 137. 25

---

11) — After 13^{ab}, Ds2 ins

517* विक्रमाधिगता ह्यर्था क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

— ^{c}) T1 G1.3 जितान् (for [अ]र्जितान्) T1 G1.4 लोकान् (for भोगान्) — K4 om. (hapl.) from अर्जितान् (in 13^c) up to °धर्मेण (in 14^b) — ^{d}) B3 वृणीहि, Dn1 D8 G4 M4 (*inf lin*) वृणीता, D3.4 वृणुध्वं, D9 G2.5 M वृणीध्व (M4 °तु)

14 = 5 88 78 — K5 om 14 (cf v l 11) K4 om up to °धर्मेण (cf v.l. 13) — ^{d}) G2.3 पुरुषोत्तमौ

15 K5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 11) — ^{a}) Some N MSS प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°) — ^{b}) K1 D2-4.6.8 M3-5 °धर्मोपचायिनी, K3 B4 Cn °धर्मोपचायिना, Ds °कर्मोपचायिनी — After 15, T G1.2.4.5 ins 516*

16 =(var) 5 88 84 — ^{b}) B3 Ds2 D10 चापि, D3.4 चासन्; S वा मे (for चापि) — ^{c}) K1.2 B3 च (for वा) — After 16, M1 (*inf lin*) ins

518* सर्वधर्मविशेषज्ञा कुले जाता यशस्विनीम् ।
[Cf 11]

17 =(var) 5 88 85 — ^{a}) K4 B (except B3) Dn1 Ds D2-4.6.8.10 G1 यत्र सा, D1 यथा सा, G3 यत्स्नुषा, G4 यत्ते सा (for यत्तु सा) — ^{b}) K5 T G1.2.5 सदा; B2 तथा (for तदा) — ^{c}) D2 परुषा वाच — ^{d}) D2 नो (for मे) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G3.4 महत्, D1 M2 पर (for मतम्) K3 तन्मे मर्माणि कृन्तति, D6 तन्मे दुःखतमं मम

18 =(var) 5 88 86 — ^{c}) T1 नात्य°, T2 G (except G3) नाम्य° (for नाध्य°) T G3.4 M2 तथा (for तदा) — ^{d}) T1 G3 तथा, T2 G1.2.4 तदा, G5 सदा (*inf lin* सती as in text)

19 =(var) 5 88 79 — ^{a}) T1 G1 त्व (for त) S (except G4) च (for वै) K5 D7 transp वै and ब्रूहि — ^{c}) K5 Dn1 D10 °व्याघ्र, B1.3.5 D3.4.8 G4 M °श्रेष्ठ, T G1-3.5 °श्रेष्ट.

20 =(var) 5 88 80 — ^{a}) B2 D2-4 G1.3 विदित K3 वा (for हि) D2-4 G5 तथा (for तव) B3.5 अत्यर्थं (for अत्यन्त) — ^{b}) S यथान्तकौ — ^{d}) S परामव, Ca परा गतिम् (as in text)

21 21^{abcd}=(var) 5 88 81, and 21^e=(var) 82^e — ^{a}) B3.5 D3.4 Ca °ज्ञात, G4 °ज्ञाता (for °ज्ञान) S (for G4 see above) तयोश्चैव तदा ज्ञात — ^{b}) K2 T1 G1.4 transp सा and कृष्णा K B2.5 Ds D1.6-10 T G2.5 M1.2 सभा गता — ^{d}) T2 G2.5 कटुवाक्यमभाषत — ^{f}) K1.2 D9 संपाद्ये पुन°, D2 ससारयेत्पुन, D3.4 संस्मारयाच्युत

22 K5 om 22^{abcd} — ^{b}) G3 सह कृष्णया (by transp) — ^{c}) K1.2 D7.8 T G1.2.4.5 वै, D2 G3 M चेत् (for च) — ^{e})=(var) 1 24 9^c K1.2 अभीष्ट, Ca.d.s अरिष्ट (as in text) B1.3 व्रज (for गच्छ) — ^{f}) B2.4 Dn1 Ds D3.4.6.10 प्रति- (for परि) D2 न स्पृश्ते परिपथिन° (in addition to text reading)

23 For 23^{ab}, cf 1 209 12^{ab} — ^{a}) K4 D2 पृथा, B3.5 T2 G2 च ता, G5 तदा (for [अ]थ ता). — ^{b}) =(var) 5 89 1^b. K4 B1.5 D2-4 T G M1 चापि

C. 5. 4069 B. 5. 137 26 K. 5. 137 26

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २७
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ २९
ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चैःसूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

(for चाभि°) — c) T1 G1 4 °बुद्धि (for °बाहु°) — d) K2 4 G5 तदा, T2 G2 तथा (for तत)

24 b) S कुरुसत्तमान् — c) B Dn1 D5 D6–8 10 [अ]थ (for च)

26 b) K1–3 D1 2 7 9 °सिता स्थिता, K4 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 G4 M3 4 (inf lin) 5 °वशीकृता, K5 °गता स्थिता, T1 °वश गता, T2 G2 °वशावृता. — d) D2 दुर्योधनश्च कर्णश्च

27 a) D2 T1 G3 5 M स तदा, D3 4 कर्णेन, G1 4 सहसा (for च तदा) D10 समन्त्रयामास तदा — d) D3 4 माधव° (for सुचिर) K3 हरि°, D2 T1 बहु (for सह)

28 b) D10 कर्णं (for सर्व) — After 28ab, S ins

519* अश्वत्थामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

— c) D10 गतु (for ततो) T1 रथेन (for जवे°) — d) K1 5 D7 अनोदयत् (for अचो°)

29 b) K1 3 प्रणोदिता° — K5 om 29c–30d (with colophon).

30 K5 om. 30 (cf v l 29) — a) K1 2 तद्°, K3 4 B D (Dn2 missing) T2 G2 M4 महा (for तम्) — c) K3, 4 B D (except D1 2, Dn2 missing) जग्मुर् (B3 ययुर्) (for सूर्यम्) S उपप्लाव्यं

Colophon missing in Dn2 D5, K5 om it — *Sub-parvan*. K1–3 B Dn1 D1, 2, 6–9 G5 M भगवद्यान; D10 °यदागमन, T1 G1 4 °वत्प्रतियान — *Adhy name*: D1 कुन्तीवाक्य, G5 वासुदेवनिवर्तन; M1 वासुदेवकर्णमन्त्र — *Adhy no* (figures, words or both) D1 M4 137, D6 27 (= 127), D7 T2 M1–3 5 138, T1 G2 4 5 139, G1 140, G3 136 — *S'loka no*. Dn1 32

136

☞ Stanzas 1–25 are missing in Dn2 (cf. v l 5 134 17). The MS is mostly ignored in this adhy.

1 a) K1 तद्, K5 च (for तु)

2 D1 om 2a–3b — b) K4 5 Dn1 D5 D2 7 8 10 T1 M4 (by corr) कुत्या (for कुन्त्या°) — c) K4 B D3 D2 6 10 अत्युग्रम्, D3 4 अत्यतम् (for अव्यग्रम्) — d) B3 D3 4 युक्त, D2 सूक्त (for उक्त) K4 D3 4 क (K4 घ)र्मं विदुत्तम, K5 Dn1 D5 2 D2 9 धर्ममनु°

3 D1 om 3ab (cf v l 2) — b) B1 3 D2–4 संमते, B2 4 D5 D10 समता. — d) D3 4 राज्य च (for राज्येन) K3 कौरवा°, D1 पाडवा° (for कौरव)

4 b) D6 8 °पाशाश्रिता, G3 °पाशस्थिता; G4 °पाशे नता°, Ca as in text K1 2 3 D1 6–8 सदा, B5 G2, 4 तथा (for तदा) — c) D10 क्लिष्टा, C3 चैव (as in text) — d) K4 तदा (for तव)

5 a) B4 G3 कृतार्थं (for कृतास्त्रं) D10 om हि

सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४
कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
प्रणाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गताम् ॥ ९
ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्शुचिः ।
तं गच्छ पुरुषव्याघ्र व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ १०
दृष्टश्चेत्त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ १२
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १४
सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६ C. 5. 4692 B. 5. 138. 17 K. 5. 138. 17

— ^{b}) K4 B D (except D6 8, Dn2 missing) G1 °निश्चय (for °निश्रमम्) — ^{c}) D3. 4 वीर (for चैव) S रौद्रमस्त्रं च गाण्डीव (G5 M1–3 5 गाण्डि[*or* °ण्डी]व च) — ^{d}) B3 ध्वजं च रथमेव च, D10 रथं वानरकेतनं — After 5^{cd}, K4 B Dn1 Ds D3 4 7–10 ins

520* नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

[K4 D8 °वीर्यवतां वरौ, D3 4 °वीर्यमतीव च, D10 °वीर्यमदोद्धतौ]
— ^{f}) K1 D2–4 T1 G1. 4 क्षाम्यति, K4 T2 G2 5 शाम्य°, G3 क्षम्य°, M क्षास्य° (for क्षस्य°)

6 ^{a}) T2 G2 °तेजा (for °बाहो) — ^{d}) Ds सर्वे युधि विनि°.

7 ^{ab}) K3 4 B Dn1 Ds D1–4 6 7 10 दानवा°, and °कवचा° D3 4 क्रूर° (for घोर°) — ^{c}) K3 4 B Dn1 Ds D1–4 10 T G2 5 M1 (*inf lin*) समादाय — ^{d}) K3 4 B Dn1 Ds D7 10 दग्धा वानरकेतुना

8 ^{a}) T2 G2. 5 एते (for इमे) — ^{b}) D2. 4 शरी (for रथी) — ^{c}) K3. 5 B D (except D1, Dn2 missing) मोक्षितो, K4 T1 G1 4 मोचितो (for मोक्षिता) — ^{d}) = 5 63 15^{d}.

9 ^{a}) G1. 4 भारतश्रेष्ठ. — ^{b}) D1 निशाम्य सह पा°, G3 सर्वे कृत्वा तु पा°. — K5 om from 9^{c}–18^{d} — ^{d}) D3 4 S दंष्ट्रान्तरे (T1 G1 3 5 °र) स्थिता

10 K5 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) S राजा (for भ्राता) — ^{b}) D8 सत्य° (for श्लक्ष्ण°) B2 5 Dn1 Ds कवि° (for शुचि°) — ^{c}) B1. 2 T2 G3 M (except M4) °व्याघ्र — ^{d}) B3 5 °य तु (for °येह)

11 K5 om 11 (cf v l 9) — ^{a}) N (K5 om, Dn2 missing) G4 च (for चेत्) — ^{c}) Dn1 Ds D2–4 10 प्रशान्तभ्रुकुटि° (some MSS °भ्रू° and °टी), T G2 4 5 प्रसन्नो भ्रातृभि° — ^{d}) K1. 2 D1 G4 कृतशान्ति° D2 च°, D3 4 S च (for न°)

12 K5 om 12 (cf. v l 9) — ^{a}) B1–3 Dn1 Ds D1–4 10 M3–5 सहामात्य, M2 °त्य — ^{b}) B2 5 Ds D1 2 M1 नृपात्मजं — D6 om. (? hapl.) 12^{c}–13^{b} — ^{c}) D3 4 राजेंद्र (for राजानं) — ^{d}) D9 T1 G1 4 अरिंदम

13 K5 om 13 (cf v l. 9), D6 om 13^{ab} (cf v l 12). — ^{c}) D3 4 परि° (for प्रति°)

14 K5 om 14 (cf v l 9) — ^{a}) K4 च, M3–5 त्वा (for त्वां) B1 2 4 °बाहुभ्यां, D2 8 T G M2 सिंह° (D2 भीम)स्कन्धो महाबाहु° (M2 °वीर्यो) — ^{b}) G2 3 पीनायत° — ^{c}) T1 G4 M1. 2 पाणि° (*for* बाहु°)

15 K5 om 15 (cf v l 9) — ^{a}) K3 B Dn1 Ds D6 10 Ca कम्बुग्रीवो, D9 हयग्रीवो, S सिंहस्कन्धो K1 2 4 D1 2 7 9 महेष्वास°, T1 G1. 4 महाबाहु°, Ca गुडाकेश (as in text) — ^{b}) M त्वा (for त्वां) — ^{c}) S (except G3 4) प्राज्ञ° (for पार्थ°)

16 K5 om 16 (cf v.l. 9) — ^{a}) K4 Ds G4 अश्विनेयौ D3 4 महाभागौ — ^{c}) G5 M त्वा (for त्वां) — ^{d}) T2 G2 प्रतिगृह्णतां, G3–5 प्रत्युदीर्यतां

17 K5 om. 17 (cf v l. 9) — ^{b}) G3 °प्रवरा

C. 5. 4693
B. 5. 138. 18
K. 5. 138. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृतना तव ॥ २१
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

T G1 2 4 नरा. (for नृपा) — d) K2 G8 °त्यज (for °त्यज्य)

18 K5 om 18 (cf v l 9), D1 om 18ab — a) D7 T1 G1 2 4 M सर्वां (for कृत्स्नां) — d) T2 G2 कृपया तु (for नृपा यान्तु)

19 b) K8 D3 4 T G भारत, B Dn1 चारण, M भाषित (for कारणम्) — cd) T1 G4 ध्रुवो K5 ध्रुव विनाश क्षत्रियाणा युद्धेस्मिन्हि प्रद° (hypermetric!)

20 a) T2 G2 5 प्र(G5 [अ]प्र)तिरूपाणि — T2 G2 om 20cd. — c) D2 बहुधा (for विविधा) — d) K4 वीर° (for क्षत्र°)

21 K5 om 21-22 — a) K1 2 D8 D7 9 इव (for इह) — b) N (except K4 D1 8, K5 om, Dn2 missing) Ca निवेशने — c) D7 च, G4 तु (for हि) D1 क्षिप्र (for हि प्र) — d) K1 2 D5 D8 9 बध्यते, K8 4 B Dn1 D1-4 6 7 बाध्य°, T1 व्यथ°, T2 G2 5 मथ्य°, G4 विद्द° (for वध्य°)

22 K5 om 22 (cf v.l 21) — b) D2 [इ]ह, D3 4 8 T G1.2 5 च (for [इ]व) — c) D3 4 च (for ते)

23 a) K1 3 तथा° (for यथा°) — b) B2 D5 D2 7 राजन्निवेशनं. — d) D3 4 दीप्ता°, Ca d s दीप्ता (as in text) D3 4 G2 4 दिशः (for दिशम्) D2 दीप्तायां निशि भाषत

24 b) D3 4 हितार्थिना (for हितै°)

25 K5 om 25-26 — b) A few MSS °कर्षण — D2 om from दृष्ट्वा up to च नि (in 26d) — d) T1 G1 4 °बाणाभिपी°.

26 K5 om. 26, D2 om up to च नि (cf. v l 25) Dn2 resumes! — a) K1 2 4 B2 D3 4 7-9 T2 G2 महानादान् — b) D3 4 श्रोष्यसे, Ca d शुष्मिण (as in text). — cd) Some MSS निस्वन D3 4 निर्घातसदृशा तस्य गदया भीमवेगया — D3 4 om 26ef — e) D5 यदे° (for यद्ये°) Cnp यदि निर्घातसदृश (cf D3 4 above) — f) K3 Dn D5 D10 वचो मम भविष्यति (by transp)

Colophon missing in D6. — *Sub-parvan* K1 3-5 B1 4 Dn D5 D2-4 6-9 G5 M1 2 भगवद्यान, D10 भगवदागमन, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान — *Adhy name* T1 G1 4 दुर्योधन प्रति भीष्मद्रोणवाक्य, M पाडवपराक्रमस्म(M1 °स्मा)रण — *Adhy no.* (figures, words or both) D5 28 (=128), D7 T2 M 139 (M4 138), T1 G2 4 5 140, G1 141; G3 137. — *S'loka no* Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहृत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किंचिद्व्याजहार ह ॥ १
तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३

द्रोण उवाच ।

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४
तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५
यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रध्रुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९
त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०
अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११
वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे । C. 5. 4715 B. 5. 139. 12 K. 5. 139. 12

137

1 ^{c}) $D_{8.4.9}$ संहृत्य, G_3 °गत्य (for °हृत्य) S मध्ये (for मध्य) — ^{d}) K_4 स°, G_2 च, M_4 तं (for ह)

2 ^{a}) D_1 च (for वै) — ^{c}) K (except K_3) $D_{1-4.8.9}$ नु तद्, S ऊचतुर् (for उत्तर)

3 ^{a}) K_1 D_5 D_{10} M अनसूयु D_7 त (for च) K_5 शुश्रूषंतमसूयत — ^{b}) $B_{2.4.5}$ Dn D_5 $D_{1.8.10}$ सत्यवादिनं

4 D_1 om. (hapl.) 4^c–5^b — ^{c}) $D_{8.4}$ ततो (for परो)

5 D_1 om 5^{ab} (cf. v.l. 4) — ^{a}) N (except $D_{2.4.9}$, D_1 om.) G_4 च (for चेत्) $B_{2.4}$ Dn D_5 D_{10} °तम (for °तर) — ^{c}) K_4 B Dn D_{10} G_4 क्षात्र (for क्षत्र-) D_2 °प्राप्ते, $D_{3.4}$ °ज्ञाय (for °ष्ठाय) — ^{d}) D_2 क्षात्रजीविका, G_4 क्षत्रजीवित, M_2 °जीविता

6 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.6.7.9}$ transp लोके and नास्ति — ^{c}) $D_{3.4}$ S मम प्रसादाद् (for मत्प्रसादात्स) K_4 D_2 च (for स) — ^{d}) D_2 श्रेय°, D_8 श्रेष्ठ° (for श्रेयान्) K_3 नान्य-; K_5 $D_{7.9}$ अन्य-; $B_{1.2}$ नान्यद्, D_{2-4} नान्यो, D_6 नान्ये, D_3 चैव (for अन्यैर्) $D_{3.4}$ धनुर्धर°, D_6 °धरा°

7 Dn_2 transp 7 and 8 — ^{b}) G_2 क्रोधनो (for नास्तिको) K_6 वा, $D_{6.8.9}$ [ऽ]पि (for ऽथ) K_6 च वा, D_7 च य° (for शठ°)

8 Dn_2 transp 7 and 8 — ^{a}) $D_{3.4}$ हि (for ऽपि) — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ ऋच्छति (for इच्छति) — G_3 om (hapl.) 8^{cd} — ^{c}) $K_{1.5}$ D_{6-9} नोद्य° (for चोद्य°) — ^{d}) T_1 ऋच्छति (for इच्छति)

9 K_5 om 9–22 (with colophon) — ^{a}) Dn_1 D_9 अप-; Cn उप- (as in text) T_1 $G_{1.4}$ ह्येव, T_2 G_5 एव, G_2 एव, G_3 M (except M_4) ह्येव (for ह्येते) — ^{b}) B D_5 वर्तमाने B D_5 D_{10} [अ]प्यनु, T_1 $G_{1.4}$ (with hiatus) अपि (for ह्यनु) Ca d s cite अनु प्रिये — ^{c}) T_2 $G_{2.5}$ अहीनत्वाय — ^{d}) K_4 दोषैर्, S (except T_2 G_8) दोषाद्, Cs as in text. D_7 तु भरतोत्तम, G_4 भारतसत्तम

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 9) — ^{a}) B_3 तदुक्त, G_2 विमुक्तः (for त्वमुक्तः) — ^{d}) B Dn_2 D_5 $D_{1-4.10}$ °मन्यसे, G_3 °पद्यसि

11 K_5 om 11 (cf. v.l. 9) — ^{a}) B_3 M_3 एव (for एव) — ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ M साहसात् D_{10} कस्तितीर्षति — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ प्रदुष्ट°, D_2 °मीनमकर, T_2 $G_{2.5}$ °मीनमत्सुम — ^{d}) Dn $D_{3.4.6-9}$ गगावेग, T_1 गाग वेगम् K_1 (before corr.) Dn $D_{3.4.6.8.9}$ अर्णव, K_4 अध्वग°, D_2 आप्लुवे, D_{10} प्लव°, Ca d n s उष्णगे (as in text)

12 K_5 om 12 (cf. v.l. 9) — ^{a}) D_2 $G_{2.5}$ वासवेय, $D_{3.4.7}$ M_{3-5} वाससेव, T_1 $G_{1.3}$ वाससेव, T_2

C. 5. 4715
B. 5. 139. 12
K. 5. 139. 12

स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२
द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥१५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७
द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्यानपर्व ॥

वासवे वै, G4 वास्सेह, Cnp वास एव (as in text) Ca d s cite वास (as in text) K4 D8 यथा हित्वा, B D9 D10 यथा त्यक्त, D1 हिताय त्व, D3 M (except M1) यथा हि त्वा, D5 4 7 त(D7 य)थापि त्व, T2 यथाप्य त्व (for यथा हि त्व). Ca. d cite यथा, Cs यथा त्व, Cnp त्यक्त. — b) Dn1 Cs आवृण्वान', S प्रवृ°, Ca d प्रावृ° (as in text) B8 6 D1 [अ]भि-; Dn D8 4 6 [अ]व-; D5 D8 10 T2 न, G2 [अ]नु-; Ca d अव (as in text) — c) D2 त्यक्त्वा प्रिय, Ca त्यक्तामिव (as in text) — d) T2 G2 यौधिष्ठिरश्रिय, Ca d s as in text

13 K5 om 13 (cf v l 9) — b) D2 G2 सायुध. — c) D8 इव (for अपि) K1 D8 M1 2 राज्यस्थं, K4 राजान — d) K4 D7 G2 5 M1 2 4 (inf lin) जिगीषति, B Dn D9 D10 विजेष्यति (B6 °ते), D1 6 8 9 G4 [ऽ]नुजीवति, D2 जिजीषति, D3 4 [ऽ]नुजेष्यति, G1 गिजीर्षति, M3-5 हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K1-3 T G3)

14 K5 om. 14 (cf v l 9) — c) K1 2 D7 9 ऐडविडम्, D1 ऐडमिडम्, D8 धनजयम्, S ऐळि(T2 G3 °ळ)विळिम् (T1 °वळिम्, G6 °त्रिळम्) (for ऐलविलम्) — d) K1 2 D9 व्यजायत, K3 G3 व्यरोचत, B5 [ऽ]भ्यराजत, D2 विराजते, T1 G1 4 5 M1 (sup lin) 2 व्यरोचत; T2 G2 M1 3-5 [ऽ]भ्यरोचत, Cs व्यराजत (as in text)

15 K5 om 15 (cf. v.l. 9) — c) G5 स्थितम् (for स्फीतम्) D5 D8 G3 आक्रमते (for आक्रम्य ते)

16 K5 om 16 (cf. v.l. 9). — a) K4 D2 4 G5 इष्ट (for दत्तं) T G (except G3) भुक्तम् (for हुतम्) — d) K1 2 Dn1 D7-9 हि (for च)

17 K5 om 17 (cf v l. 9) — a) D2 न हित्वा च (for त्वं तु हित्वा) D7-9 transp हित्वा and राज्य — d) B1 3 आसवान् (for आप्स्यसि) G3 महद्व्यसनमवाप्स्यसि

18 K5 om 18 (cf v l 9) — a) D4 6 यत्र (for यस्य) — c) K1-3 D9 तपो घोर रता, D7 तपो घोरव्रता, S (except G3 4) तथा घोर° — d) B Dn D5 D10 कथं; D3. 4 त्वं न (for न त्वं)

19 K5 om 19 (cf v l 9), D2 om (hapl) 19 K1 G4 transp 19 and 20 — b) G3 योद्धा (for भ्राता) — c) K3 S (except G4) सर्वधर्म° K4 Dn1 श्रेष्ठ, B (except B.) D5 D9 4 6 10 श्रेष्ठ° — d) = 20d K4 D7 S न त्वं (for कथं); cf 18d K4 जयसि (for जेष्यसि)

21 K5 om 20 (cf v l 9) — b) G4 सत्य (for कार्यं).

22 K5 om 22 (cf v.l 9). — a) K1. 2 B1 D2 7-9 ते (for तैर्) — b) S शाम्यस्व (for शाम्य त्व). B1 2 6 D2-4 7 S कुल° — cd) D3 4 transp सुत and -बल-, and read यमक्षय (for पराभवम्) D2 त्व (for च) S समित्रश्च यमक्षय (for d)

Colophon missing in D5, K5 om. it — *Sub-parvan* K (K5 om) B Dn D5 D1 2 6-9 G1. 4 M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।
राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १
किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २
ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३
संजय उवाच ।
आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४
हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६
त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७
कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते ।

C. 5. 4733
B. 5. 140. 8
K. 5. 140. 3

भगवद्यान, D10 °वद्यागमन, T1 G2 °वद्यतियान to it K1-4 B1.2.4 Dn Ds D1.2.6-9 add समाप्त — *Adhy name* G5 M भीष्मद्रोणवाक्य (M4 °द्रोणवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) D6 29(=129), D7 T2 M 140 (M4 139), T1 G2.4.5 141, G1 142, G3 138 — *S'loka no* Dn1 22

☞ Although a few MSS regard the following section (adhy 138-148) as a continuation of भगवद्यान (a practice which is followed by all old printed ed except that of P P S Sastri), most of our MSS indicate the end of this sub-parvan at adhy 137 The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the Parvasamgraha summary of the Ādiparvan (1 2 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिवाद, given by most of our MSS, while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase The Parvasamgraha does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS

138

1 T G M1 (by corr) जनमेजय (for धृतराष्ट्र उ°) — *b*) T G सह (for तथा) K3 B (except B5) Dn Ds D2-4.10 सूतैः (for [अ]मात्यैः) T G M1 (*inf lin*) सत्तम (T2 °म) (for संजय) — *c*) D2 तथा°, G4 तदा°, M1 (*sup lin* as in text) समा° (for उपा°) D3 S रथं (for रथे) — *d*) D8.4 S निर्ययौ (for °र्यातो)

2 *a*) Dn Ds D10 अमेयात्मा, Ca रथोपस्थे (as in text) — K5 om 2*c*-3*d* — *c*) D2-4 सूक्तानि (for सान्त्वानि) — *d*) K1.2 D7-9 [ऽ]भियुक्तवान्, D3.4 समाचरत् (for प्रयुक्त°)

3 K5 om 3 (cf. v l. 2) — *a*) K (K5 om) B4 D उद्यन्-(D2 अन्य-), G4 दीर्घ-; Ca ओघ (as in text) — *b*) K4 B1.2.4 Dn Ds D2-4.10 कृष्ण° कर्णमथाब्रवीत् — *d*) T G सर्वदा° (G3 सत्तम), M1 (by corr) पृच्छत (for संजय)

4 T G M1 (by corr) वैशंपायन° (for संजय उ°) — *a*) Some MSS आनुपूर्वेण B3 Ds D10 वक्ष्यामि (for वाक्यानि) — *b*) K3 B Dn2 D1.6.7.10 Ca तीक्ष्णानि, Cs श्ल° (as in text) — D3.4 om. (hapl.) 4*cd* — *d*) K1 D6.8.9 शास्त्रा° (for सत्या°)

5 *a*) D1 G4 °ग्राहणीयानि, D3.4 °ग्रहणायोनि, Ca as in text — *c*) D3.4 अदीनात्मा (for अमेया°) — *d*) D3.4 सुव्यस्व (for मे शृणु)

6 D3.4 कृष्ण उ°, T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°) — *c*) D1 तत्त्वार्था°, D2 तत्त्वार्थे, G3 तथा ते, G5 तत्सार्थं (for तत्त्वार्थं) Ds D1.2 Cap परिदृष्टा (D2 °ष्ट°), Ca as in text — *d*) D1.2 T1 G1.5 नियमेन K1.2 D2.7-9 T2 G5 M अन(*or* अनु)सूयता, D3.4 °सूयका°

7 *b*) D2 वेदशास्त्रानुशासनान्, D3.4 वेदधर्मान्सना°, S वेदवेदाङ्गसहिता (T1 G1.4 °त, G5 ता) — *c*) B (except B3) Dn Ds D1-4.9.10 G2 om हि (cf *a*) B3 सर्वे° (for धर्म°) — *d*) D2 कृत्स्नेषु K1.2 D7.9 परिनिश्चित°

8 *a*) G1 सहोढो य° — *b*) B3.5 स्वैरिण्यां, T2 (by

वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।
ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।

---

corr) M3 4 (*inf lin* as in text) 5 जारिण्यां; Ca s कन्याया (as in text) D1 2 प्र-; Ca s च (as in text)

9 a) K1 2 5 Dn1 D6-9 पृथा-; Ca तया (as in text) — b) Cf 5 139 2b and 4b K1 2 D3 4 9 पांडु-; Ca s पाण्डो (as in text) — c) = 5 139 2c S (except G1) निश्चयात्, Ca s निग्रहात् (as in text) — d) G1 इह, Ca एहि (as in text)

10 a) K4 D1 2 °पक्षेण, B (except B1) Dn Ds D3 4 6 10 T G1 4 °पक्षे च (for °पक्षे हि) D3 4 कर्ण (for पार्था°) — b) B5 D9 °पक्षे हि; D1 2 °पक्षेण (for °पक्षे च) — c) D3 4 इह (for अभि-) — d) K4 5 D7 T2 G2 5 भरत° (for पुरुष°)

11 a) K5 D7 M3 4 (*inf lin* as in text) 5 यातम् (for यातम्) — b) T1 G3 4 M त्वा

12 a) = 13c D1 ते प्र- (for तव) — G5 om. (hapl) 12b–13c

13 G5 om 13abc (cf v l 12) — b) D2 पार्थिवाश्च; T G1 3 4 पाडवेश्च; G2 M पाड(M4 याध)वाश्च (for पाण्डवार्थे). — K4 om 13c–14b — c) = 12a K1 2 5 D1 2 7 9 transp पादौ and तव — d) = 23d

14 K4 om 14ab (cf. v l 13) — cd) K2 D3 4 T G2 5 ओषधी. (for °ध्यः) T1 G1 4 transp °बीजानि and °रत्नानि

15 a) T1 G1 4 राजानो (for राजन्या) K1 3 5 D9 M1 (*inf lin*) °पुत्रा°, K2 °पुत्र्य° (for °कन्या°) — b) T1 G1 4 5 ह्यानयतु, T2 स्वानयतु, G2 साधयतु (for [अ]प्यानयन्तु) K1.4 5 B Dn2 D1-4 6 आभिषेचन. — D6 om 15cd. — c) B1-3 Dn Ds D1 3 4 8 त्वां च (by transp) K1 2 5 D7 9 सदा, K3 तत्र (for तथा) D10 षष्ठे यथावस्थां काले — d) D2 अपि, T1 G1 4 अभि- (for उप) — After 15, B Dn Ds D6-8 10 ins.

521* अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[D2 6 8 वै (for वै) A few MSS शासितात्मा D6 8 जितेन्द्रिय (for द्विजो°)]

16 a) D8 अभिषेक्ष्यतु — b) Dn1 D9 G (except G1) °वैद्या , D3.4 °मंत्रे , D6 8 10 °विद्या; Ca °वैद्या (as in text) — K5 om 16c–17d — c) D2-4 पुरोहिता — d) B3 अवस्थित°, T G2 5 M3-5 उपस्थित (for अव°) K4 B1 3 Dn D6 8 व्याघ्रकर्मण्यवस्थित° (B1 5 D6 °त); B3 व्याघ्रचर्मपरिस्थित; D2-4 व्याघ्रचर्मण्यवस्थित

17 K5 om 17 (cf v.l 16) — ab) D3 4 अद्य त्वामभिषिंचतु भ्रातरः पंच पांडवाः — c) S च पंचैव (for तथा पञ्च) — d) Some MSS पंचाला°

18 a) D1 3 4 अहं त्वामभिषिंचामि Ca cites त्वा (as in text) — c) Dn1 G3-5 M4 युवराजस्तु ते; D1 °राजो ततो (sic) K1 2 5 D7 9 राज्ये (for राजा) — d) = 19d K3 4 B Dn Ds D1 2 6 8 10 धर्म° (for कुन्ती°)

19 K5 D3 4 om (hapl) 19, Dn1 reads it in marg — b) K1 2 D7 8 10 शासित° — c) K1 2 अभि- (for अनु) S आरोहतु रथं तेऽद्य — d) = 18d

20 a) K2 ते सु ; G4 ते च (by transp) K3 5 B (except B3) Dn Ds D1 3 4 6 8 9 M3 महाश्वेतं; D2 महद्दिव्य, D10 विसश्वेत (for महच्छ्वेत) — c) K3 4 B Dn Ds1 D1 3 4 6 8 10 M3 कौंतेयो, T1 G1 4 ते मूर्ध्नि (for कौन्तेय) — d) K3 B Dn Ds D1 6 8 10 M3 धारयिष्यति मूर्धनि; K4 D3 4 धारयिष्यति वीर्यवान्

अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ २३
भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८

C. 5. 4734
B. 5. 140. 29
K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

---

21 K5 om 21-28 — ^{b}) = 5 81 18^b, 179 10^d D1 T2 G2 5 M3 4 (*inf lin* as in text) 5 °वारित, M2 °चारण

22 K5 om 22 (cf v.l 21), D3.4 G3 4 om. (hapl.) 22^{ab} — ^{d}) D3 4 ते, S वै (for ये)

23 K5 om. 23 (cf v.l. 21) — ^{a}) Some MSS पचाला K3 4 B (except B5) Dn Ds D2-4 6 8 10 G5 चानु°, T2 G2-4 M3-5 त्वनु° (for त्वानु°) — ^{b}) K1-3 D7 महाबल, D8 °रथा — ^{c}) K1 2 D7 9 त्वा च (for च त्वा) — ^{d}) = 13^d — ^{e}) K1 D9 परिवारस्ते, T1 सपरिवाराश्च (hypermetric!), G1.4 सपरीवारा (for परिवारास्ते) — ^{f}) Dn1 D2-4 7 G1.2 M दशार्णा, G4 दशार्हा

24 K5 om. 24 (cf v.l. 21) — ^{b}) = 28^d Ds2 D3.4 transp सह and पाण्डवैः — After 24^{ab}, K4 Dn1 D8 ins

522* आरोह तु रथं पार्थैर्भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

— ^{c}) D8 10 जप्यैर्, G5 जप K (K5 om.) B1.4 D2-4 7 9 T G (except G3) संयुक्त — ^{d}) K (K5 om.) D1.2 7 9 पृथक्पृथक्

25 K5 om. 25 (cf v.l. 21) — ^{a}) G3 पुरेचरा, G5 पुरःसरा, M1 (*inf lin* as in text) पुरोभवा, M2-5 पुरोजवा, Ca as in text — ^{b}) D1 द्रविमा, D3 4 9 द्राविडा, S द्रमिला (T1 °डा, G3 °का) — ^{c}) K1 2 B2 Dn1 Ds D1.7 9 M अध्रा Ca cites आन्ध्रादय K1 D2 7 9 ताल्चरा°, K2 तल्चरा°, B2 5 D3 4 ताल्वना°, B3 ताल्वला°, D1 M5 तल्चरा°; T G1 2 4 तालवरा°, G3 तारपरा°, G5 M2 तालपरा°, M1 तल्वरा°, M3 4 तल्परा° — ^{d}) K1 D9 भूतृपा, K2 भूतृपा, K4 स्तुतपा; Dn1 चुचूपा, Ds चुचुपा, D2 10 चुचुपा, D3 4 चूचुपा; D7 धातुष्का, D8 भूमिपा, G3 चुचुपा, G4 चुचपा, M3 चूचवा K1.2 D7 9 वेत्रपा°, K4 वेणपा°, Dn1 Ds रेणुपा°; D1 वणपा°, D2 वर्णपा°, T1 G1.4 वेणुका°, T2 G2 5 M3 वैणवा°, M5 वैणुना°

26 K5 om 26 (cf. v.l 21) — ^{a}) K3 4 B1.3.4 Dn Ds D1.6 त्वा च, D3 4 त्वा सु (for त्वाद्य) K3 4 B1 3 4 Dn Ds D3.4.6 8 बहुभि (for °श) D10 त्वामस्तुवतु स्तुतिभि — ^{b}) D10 बहु° (for स्तुति°) — ^{c}) K3 D7 8 10 G4.5 च सुषेणस्य, D3 4 ते सुषे°, T2 G2 वै सुषे°, Ca वसुषे° (as in text) — ^{d}) S घोषयिष्यति पाण्डवा

28 K5 om 28 (cf. v.l 21) — ^{a}) K1.2 Ds D7 9 च (for ते) — ^{b}) K1.2 D9 व्यथता — ^{c}) D3 4 चापि, D10 कर्ण (for चैव) K1 ते चास्तु — ^{d}) = 24^d D6 8 सह बाधवै, S (except T2 G3) पाण्डवैः सह (by transp)

Colophon. D5 missing — *Sub-parvan* K1.2 D9 कर्णोपत्तिवाद, K3 5 B Dn Ds D1.2 6 7 10 कर्णोपनिवाद (D2 °निपद), D3 4 M भगवद्यान, T1 G1 4 °वद्यतियान to it T1 G1 M add कर्णोपजाप — *Adhy name* G5 कर्णजन्मकथन, M भगवद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D6 30 (=130), D7 T2 M 141 (M4 140), T1 G2 4.5 142, G1 143, G3 139. — *S'loka no* Dn2 29

१३९

C. 5. 4755
B. 5. 141. 1
K. 5. 141. 1

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५
मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९
नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

139

1 a) T1 G1 M1-3 5 सौहृदान्मा, T2 G3 5 °दान्मा, G2 M4 °दात्मा — b) K1 2 5 D7 om च. K4 D2 चाह, D3 4 8 चापि, D6 चात्तु, D9 G4 वाथ (for चात्थ) — c) Ds2 सत्येन चैव, D10 सुसखित्वेन. — d) K1 3 Dn Ds2 D1-4 6 8 9 T1 G3 4 श्रेयस्कामस्तथैव च, K2 °स्कामेन चैव हि, K5 °सा मा तथैव च, T2 G1 °स्कामितयैव च, G2 5 °स्कामी तथैव च

2 a) D10 एतद्धि, M4 5 चैव वि- (for चैवाभि-) — b) = 4^b Cf 5 138 9^b — D9 om (hapl) 2^c–4^b. — c) = 5 138 9^c K3 D3 4 T G (except G3) M1 निश्चयात्, Ca निग्रहात् (as in text)

3 D9 om 3 (cf v l. 2) — a) T2 G2 समादत्ते — b) T1 G3 4 M1 2 4 मा (for मां) D10 पृथा हरे (for जनार्दन) — c) K5 D7 चैव, D10 एव (for चैव) — d) M (except M2) मा (for मां) D6 8 जातमात्र व्यसर्जयत्

4 D3 4 9 om 4^{ab} (for D9 cf. v l. 2) With 4^{ab} cf. 5 138 9^{ab} — a) T2 G2 तदा, Ca तथा (as in text) — b) = 2^b — c) T G (except G3) अवाकीर्ण , Ca 8 as in text. — d) T G M1. 2 कुलजस्, Ca 8 कुशल (as in text)

5 a) S (except G3 M1) [ऽ]पि (for हि) K3 नाम (for माम्) T G (except G3) अतिरथ· — b) K1 2 B3 Dn Ds D7 9 10 [अ]भ्यनयत्, K3 T2 G2 5 M4 [अ]प्यन°, K4 D8 त्वन°, K5 B1 2 4 5 D1-4 T1 M1 [अ]भ्यान°, D6 स्वान°, G3 ह्यन°, M2 3 5 [अ]प्यान° (for *अनयद्) G1 4 दृष्ट्वाभसि मा (G1 चा) सुत — c) D10 स तु (for चैव) S राधायै स च मा प्रा°

6 a) D10 om च B2 4 Dn2 Ds D10 T1 राधाया — b) S (except G3) अवापत(G2 °सर)त् (for अवातरत्) — c) D3 4 पुरीष मूत्र च (by transp) — d) D3 4 S केशव (for माधव)

7 a) Ds तस्य (for तस्याः) — d) D2 सततं श्रवणे (by transp)

8 a) G4 ततो (for तथा) — b) T1 G3 5 अति° (for अधि°) — c) S च वि- (for चाभि) — d) D1 T G1 2 4 5 M तथा, D6 7 G3 तदा (for सदा)

9 a) D3 4 °कर्माणि — b) K3 केशव, D3 4 S धर्मत· (for माधव) — D1 om (?hapl) 9^c–10^d

10 D1 om 10 (cf v l 9), G2 om (hapl) 10^a–11^b — a) K3 4 B Dn2 Ds D6 T2 G4 वै, K5 [ए]व (for मे). Dn1 D7 8 T1 नाम चैव सुषेणेति, D10 मम नाम सुषेणेति — b) K1 2 5 D7 9 स द्विजैः, K3 च द्विजैः, T2 धर्मत· — c) G4 भार्याश्चाढ्या, M भार्यां वोढा K2 3 B1 3 4 D3 4 6 8 10 मया, D2 पुन· (for मम) — d) K1-3 5 D2 7 9 माधव (for केशव) K4 B Dn Ds D3 4 6 8 10 यौवने त(D3 4 स)त्परिग्रहात्

11 G2 om 11^{ab} (cf v l 10) In Dn2 stanzas 11 to 55 are lost on a missing fol — a) K5 मे जाता , D3 (m as in text) 4 दयिता , T G2 5 पुत्र्यश्च (for पौत्राश्च) — b) K5 blank.

12 Dn2 missing (cf v l 11) — d) N (Dn2

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥ ११
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ १४
मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६
वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७
यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

C. 5. 4778
B. 5. 141 24
K. 5. 141. 24

---

missing) मिथ्याकर्तुं तदु(Dn1 D9 तमु; D3 4 समु)त्सहे

14 Dn2 missing (cf. v l 11) — a) S विविधैर् (for बहुभिर्) — b) Ds D10 पुत्रै° (for सूतै°) — c) K1.2 D9 आवाहा अतिवाहाश्च, B5 आहाराश्च विहाराश्च, G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च Ca s cite आवाहा° (as in text), Cnp आवापा — d) S सार्धं (for सह) K6 B Dn1 Ds D1.6 8 10 T1 मया कृता° (by transp)

15 Dn2 missing (cf v l 11) — a) K3 B Dn1 Ds D1.6 8 10 समासाद्य, D9 समासृत्य, S व्यपाश्रित्य (for समाश्रित्य) — d) D1 T1 G3 4 चैव (for चापि)

16 Dn2 missing (cf v.l. 11) K5 om 16 — a) D3.4 द्वैरथेन, G3 M (except M1) द्वैरथे मा — b) D1 M1 अच्युत, D7 अप्युत (for अच्युत) D3 4 प्रत्युद्याता धनजय° — c) K1.2 घृत°, B2 Dn1 D2–4 6 8 9 कृत° (for वृत°) T1 G1.4 M समरे (for परम) B D (except D2 7, Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्ट°) T2 G2 5 वृतवान्धार्तराष्ट्रेसौ, G3 वृतवान्स ह सहृष्ट° — d) B5 M Ca प्रतिघ, Ds D10 परिघ, D2 प्रतिज्ञा D1 M4 सव्यसाचिना

17 Dn2 missing (cf v l 11) — a) K4 लोभाद्भयाद्वधाद्वापि, S भयाद्वधा(G3 M वधाद्भया)द्वा वधाद्वा — b) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि) — c) G1 4 5 M2 वक्तु (for कर्तुं), cf 12d

18 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 18ab — a) D10 त्वद्य, S ह्यह (G5 °य) (for ह्यद्य) — b) D8 9 द्वैरथ्य

19 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 19ab — a) K1–3 Ds D3 4.7 8 हितार्थी यत्, G5 हि पार्थाय (for हितार्थाय) — b) D3 4 हि जनार्दन (for मधुसूदन) D6 om. (? hapl) 19c–20d — c) K5 समर्थं (for सर्वं च) — d) B3 तत्र सिद्धा, D2 त्वद्धित च, Ca त्वद्वशित्वात् (as in text) S त्वद्वशा ह्यद्य पाण्डवा° (M1 by corr माधव)

20 Dn2 missing (cf v l 11) D6 om. 20 (cf v l. 19) — a) D3 4 मन्त्रे च, Ca मन्त्रस्य (as in text) K5 कुर्यात् (for कुर्यास्) — b) K3 D3.4 त्वमस्य, K5 स्वमत्र, Dn1 स्वमत्र, T1 G1.4 M1 (inf lin) 2 4 (inf lin) त्वमद्य (for त्वमत्र) K1–3.5 D1–4 7 9 पुरुषर्षभ, K4 B Dn1 Ds D3 10 मधुसूदन — D8 om (hapl) 20cd — c) K1–3 5 D3 4 7 9 एव (for अत्र) — d) K5 B Ds1 D1–4 10 T2 G2 M1 2 4 सर्वं (for सर्व-)

21 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 21–51 — a) Dn1 D6 M मा (for मां) — b) K4 विजितेन्द्रिय°, B Ds D6 8 10 संयतेन्द्रिय°, Dn1 संजितेन्द्रिय°, D2 सर्वधर्मवित् (for संशित°) — c) T G गर्भं (for पुत्रं) D3.4 कुन्त्याश्च प्रथम पुत्र — d) D3 4 न च, G3 स न (by transp)

22 Dn2 missing (cf. v l 11) K5 om 22 (cf v l 21) — c) D3.4 कृत्स्न, G4 स्थित (for स्फीत)

24 Dn2 missing (cf. v l 11) K5 om 24 (cf v l. 21) — a) B1.2 4 D6 8 G1 राज्यं (for राष्ट्र). — b) D3.4 भीमो यस्य (by transp), S भीमसेनो.

C. 5. 4778 B. 5. 141. 24 K. 5. 141. 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५
इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८
धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९
होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३०
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३३

D1 3 4 महाबल — d) G4 द्रौपदेया महारथा° — After 24, N (K5 om., Dn2 missing) ins

523* धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्य सात्यकिश्च महारथ° ।

25 Dn2 missing (cf v.l 11) K5 om 25 (cf v l 21), G4 om (hapl) 25ᵃ–27ᵇ — b) K3 सर्वधर्मा, D2 9 सत्यवर्मा, D3 4 सत्यधर्म°, T2 G2 5 अभिमन्यु (for सत्यधर्मा) K2–4 B Dn1 Ds1 D3 4 6–8 सौमकि°, Ds2 S सोमकः, D9 कौशिक° — d) D1.9 शिखंडी च महारथ

26 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 26 (cf. v l 21) G4 om 26 (cf v l 25) — a) K1.2 °वर्णाभा°, K3 B4 5 D10 S (G4 om.) °वर्णाश्चा° (T2 °वर्णाश्च also), Dn1 Ds D6 इंद्रपावकव° — b) A few N MSS कैकया K1.2 4 D3 4 7 9 भ्रातर पच कैकया° — c) K1–3 Ds2 D2–4 7–9 G3 °स(K1 °सु)वर्णाश्च, B (except B2) Ds1 D10 M2 °सवर्णाभ°, T G1 2.5 M1(inf lin) 3–5 °सवर्णाश्चा (T2 as in text also) — d) K4 B1 2 4 Dn1 Ds D6 8 10 °मना , B3 5 °बल , T G (G4 om) M1 (inf lin as in text) °रथा° (for °रथ°)

27 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 27 (cf v l 21), G4 om 27ᵃᵇ (cf v l 25) D1 *repeats* 26ᶜᵈ for 27ᵃᵇ — b) K3–4 B Dn1 Ds D1.6–10 श्येनजित्, T1 G3 M सेना° D7 तु (for च). K1–3 B (except B6) D2–4 7 9 महाबल° — c) Dn1 Ds2 D3 9 T1 G3 4 शखपुत्रो D2 7 T2 G2–4 M4 विराटश्च — d) K1 विधिंतु (sic) च, K2 3 शिनिस्च च, D7 T1 G1.4 M1 (inf. lin) विद्धि त्व च, D9 M विधिस्त्व (M1 3 °त्व) च, T2 G2 3 5 हैडिवश्च (for निधिस्त्वं च)

28 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 28 (cf v.l. 21) — a) D7 कृत° कृष्ण, T2 G2 5 कृष्ण हृत°; G3 कृष्ण तत° — b) K1 D9 क्षयश्च (for क्षत्रस्य) K1.2 D3 समुदायत°, D1 समुपानय°, D3 4 10m समुदालयः, D7 समुपागत , D9 सुहृदां यत , S समुदागम° (T2 G2 °हृत°), Ca 3 as in text — c) B3 राज्ञा प्राप्त, D3 4 G3 M प्राप्य राज्य, T G1 2 5 प्राप्तं राज्य (by transp) D3 4 महत् (for इद)

29 Dn2 missing (cf v l. 11) — K5 om 29 (cf v l 21) — a) K2 राजेंद्र (for वार्ष्णेय) — b) D3 4 क्षत्र° (for शस्त्र°) D2 om 29ᶜᵈ — c) K1–3 यस्य (for अस्य) Dn1 D6 8 कर्ता, D7 9 10 नेता, T1 G1 3 4 हेतु , C3 वेत्ता (as in text) — d) K1 2 D9 अध्वर्युत्व, Ca आध्वर्यव (as in text)

30 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 29 (cf. v l 21) — a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र) — c) G4 तदा (for तथा). K4 B2 3 5 Dn1 Ds D1.6.8 10 चाज्य, T1 M (M1 inf lin. as in text) स्रुच्य च (for [आ]ज्यं च) D3 4 गांडीव तु स्रुगाज्य च; D10 गाडीव स्रुक् च हव्य च — d) D9 transp वीर्यं and पुंसां

31 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 31 (cf v.l. 21) — a) K2 D3.4 7 G3 ब्राह्य (for ब्राह्म) — c) M3–5 तस्य (for तत्र) — d) D3 प्रयुक्ता°

32 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 32 (cf v l 21) — a) B4 Ds D2–4 6 7 10 T G1–3 5 M1 3–5 C3 °जात , D3 G4 M2 °ज्ञात°, Ca °यात (as in text) — c) K1 गीतिस्तोत्र, K3 4 B4 5 D1.2 7 Cn.3 गीतं स्तोत्रं, K3 गीत°, B1–3 Dn1 Ds D6 8–10 गाता स्तोत्र D2 7 च (for स) D3 4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः — d) B (except B2) D (except D7 9, Dn2 missing) G2 3 Cn 3 भवि° (for करि°)

33 Dn2 missing (cf v l. 11). K5 om. 33 (cf. v l. 21). — a) B2 D7 उद्गाता च, S उद्गातृत्व;

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२ C. 5. 4767 B. 5. 141. 42 K. 5. 141. 42

Cs as in text Ca cites उद्गाता (as in text) — [b]) D2.4 तु, D8 T1 G1.4 च (for सु) D3.4 भविष्यति (for -महाबल). — [c]) D3.4 M1.2 विनर्दन्, T1 G1.4 M3-5 विमर्दन्, G- विनदन् (for विनदन्) D2 च (for स) — [d]) K3 नागानामवकृन्तने, T1 G3.4 M1.4 (inf lin) नागा(T1 °ना)नीकान्त(M1 °केश)कृन्तने, M3-5 नागानीकानहत्रणे

34 Dn2 missing (cf v.l. 11) K. D4 om. 34 (for K5 cf. v.l. 21), D3 reads it in marg — [a]) D10 स्वय तु (for स चैव) — [b]) G5 सम्यक् (for शश्वत्)

35 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om 35 (cf v.l 21) — [a]) D2 T1 G1.4 च (for स) S -पटहा (for -मुरजा) D1 शङ्खस्य शब्दा भेर्यश्च — [b]) D1 मुरजा (for भेर्यश्च) — [c]) K3.4 B1.2.4 D5 D6-8 10 T G1.2 उत्कृष्ट°, B3 D1-4 G4 उत्कृष्टा, B- उत्कुष्टा, G3.5 उद्घुष्ट (G5 °ष्ट-) (for उत्कृष्ट) K4 B (except B3) Dn1 D5 D1.6 8 10 T1 G3 -सिंहनाद°, G4 सिंहनादान् — [d]) K1-3 D1.2 7 9 सुब्रह्मण्य, Ca s as in text

36 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om 36 (cf. v.l. 21) — [a]) D7 आर्त्विज्य, Ca शामित्रं (as in text) D2 च (for तौ) D10 शामित्राग्न्य S महामानौ — [d]) B (except B5) Ds2 T2 M3-5 भवि° (for करि°) — After 36, D8 ins

524* रथध्वजाश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते क्रतौ ।

On the other hand S ins after 36

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यत ।

37 Dn2 missing (cf v.l 11) K5 om 37 (cf. v.l. 21) — [a]) Ds2 D8 कल्माषदण्डो, D6 चित्रा सुदण्डा, D9 कल्पा प्रदण्डा; G4 कल्माषपाटो; Ca s as in text D9 समिध°, G4 धर्मात्मा (for गोविन्द) — [b]) S विपुला (T1 G1 विविधा) K1.2.4 B D (except D1.2, Dn2 missing) G3 Ca रथपंक्तय° — [c]) T G (except G4) M2.4.5 समनु (for समुप) B5 Dn1 Ds1 T1 G3.5 M -कल्प्यता — [d]) K4 D3.4 यथाविधि (for जनार्दन)

38 Dn2 missing (cf v.l. 11) K5 om. 38 (cf. v.l 21) — [b]) K4 B3.5 D5 D1.3 4 7 10 °बृंहिता, S वत्सदन्ताश्च बर्हिणः, Ca as in text — [d]) B स्तोत्राणि च, Ca d पवित्राणि (as in text)

39 Dn2 missing (cf v.l. 11) K5 om. 39 (cf. v.l. 21) — [a]) K1 D7 8 असवो (for असयो) — [d]) N (K5 om., Dn2 missing) तस्मिन् (for अस्मिन्)

40 Dn2 missing (cf v.l 11) K5 om. 40 (cf v.l. 21) — [b]) K4 B D (except D9, Dn2 missing) शक्त्यो (for शक्त्योऽथ) T1 विपुला (for विमला)

41 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om 41 (cf v.l 21) — [a]) K4 D3.4 इषवस्तु, D2 इषुधीश्च (for इषवोऽत्र) — [b]) T2 G1.2 गाण्डीवधन्विना — [c]) D5 °प्रमुक्ताश्च — [d]) D7 8 °प्रणोदिता°

42 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om 42 (cf v.l 21) — [a]) K1.2 G4 M1 (inf lin) प्रातिप्र-(K1 °प्रा)स्थातृक, K4 B3 D2 8 G2 प्रतिप्रस्थानिक, B1.2 4.5 Dn1 D1 3 4 6 7 10 Ca प्रतिप्रास्थानिक, Ds1 G3 M4 प्रातिप्रास्थानिक, D9 प्रातिप्रस्थान्यि, T1 प्रातिप्रस्थाकृत, G1.5 प्रतिप्रस्थातृक, M3.5 प्रातिप्रस्थानिक°, Cs प्रतिप्रास्थातृकं Cd cites प्रस्थानिकं. T2 प्रतिप्रस्थानि कर्माणि — M2 om (hapl.) from कर्म up to वैताने (in 44[c]) — [b]) K1 2 D2 7 9 G4 च, K3 4 B Dn1 D5 D1.3 4 6 8 10 G3 तु (for स) — [c]) M3-5 धर्मराजो (for धार्तराष्ट्रो) B5 D7 9 अथ, D3.4 G3 च (for अत्र) — [d]) T G अत्र (for अस्य)

43 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 M2 om. 43

C. 5. 4798 B 5 141 43 K. 5. 141 43

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

(cf. v l 21, 42) — ^{b}) T1 G1 4 °रथ (for °बल°). — ^{d}) T1 विदिते, G4 गुतत्ते; Ca वितते (as in text)

44 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 44 (cf v.l 21), M2 om up to वैताने (in °) (cf v l 42) — ^{a}) D3 4 G4 दक्षिणास् K3 D3 4 8 G4 तस्य (for त्वस्य) — ^{b}) D5 (m as in text) 4 धृतराष्ट्र° (for धृष्टद्युम्न) — ^{c}) = 1 57 91^{c} B3–5 Dn1 D5 D3 4 10 वैतानिके कर्ममुखे, D1 G3 वैताने कर्मवितते. — ^{d}) K4 B1 Ds2 G4 यत्, B2 5 अय (for य)

45 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 45 (cf v.l 21) — ^{a}) K3 M1 2 अग्रव! — G4 om (hapl.) 45^{b}–46^{a} — ^{c}) S (G4 om) धार्तराष्ट्राणा — ^{d}) S (except M1 2, G4 om) तप्स्ये (for तप्ये) B ऽकर्मणा, Dn1 [ऽ]द्य कर्मणि (for ऽद्य कर्मणा) D9 तेन तापाय कर्मणे

46 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 46 (cf v l 21), G4 om 46^{a} (cf v l 45) — ^{a}) B1 2 4 द्रष्टासि (for द्रक्ष्य°) — ^{c}) K3 4 B (except B3) Dn1 D1 6 8 10 T1 G4 5 पुन(D6 8 °र)श्चित्ति., Ca. d. s as in text T2 G2 तथा (for तदा) K1 D2 वास्य, D3 4 6 8 तस्य (for चास्य) — ^{d}) K4 D7 G3 अस्य, T1 G1 स, M1–3 5 हि (for [अ]थ) T2 G2. 5 M4 यज्ञस्तस्य भ°

47 Dn2 missing (cf v l 11) K5 D6 7 (both latter hapl) om 47 (for K5 cf v l 21), K3 reads 47 in marg — ^{a}) K (K5 om) D3 आनदान्नदत.; D3 4 विमर्दं रदत°, D6 आनदान्निर्वृत ; T1 G1 आनर्दंन्नुद्यत° (T1 °ते), T2 आनंदन्नृद्यतः, G2 आमदन्नुद्यत°, G3 आनर्दं नृद्यत°, G4 5 आनर्दं नुद्यत°; M3 4 आनर्दं नदतः B1 3. 4 D3 4 तस्य, D2 तत्र (for सम्यक्) — ^{d}) K1 2 D3. 9 सौम्य, K3 4 Dn1 D2 M3–5 सत्य, B1 3–5 शून्य, B2 Cn सूय; D5 Cs सूत्य, D3 4 युद्ध, T G M1 (inf lin as in text) सुत्या, Ca d np सुत्यं (as in text)

48 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om. 48 (cf v l 21) — ^{b}) K1–3 B3 D2 7 9 घात° (for पात°). — ^{c}) D3 4 वै (for तत्)

49 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om. 49 (cf v l 21) — ^{c}) B3 D7 S (except G1 M5) समाप्यते (for °प्स्यते).

50 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om 50 (cf v l 21) — ^{ab}) K4 चापि (for चैव) D3 4 transp प्रस्नुषाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य D3 9 संमता° (for °गता°) — ^{c}) K2 D9 हतसुखा°, B3 5 Ds2 हतपुत्रा°, Dn1 Ds1 D1 6 8 10 नष्टपुत्रा (for हतसुता°) — ^{d}) Ds2 नष्टनाथा ; D10 हतभोगा ; S हतपौ(T1 G1 3 4 °पु)त्रा°, Ca हतनाथा° (as in text)

51 Dn2 missing (cf v l 11) K5 om. 51 (cf v l 21). — ^{a}) D3 4 G3 रोदति; T1 तावत्य (for रोदन्त्य). B Dn1 D5 D6 10 रुदत्यः (D6 रोदती°) सह गांधार्या. — ^{b}) D3. 4 स्वैरर्यहुभिराकुलैः, T1 G1 4 °शकुनाकुले, T2 G2 5 M °नकुलावृते, G3 °नकुलायुते — ^{c}) D3 4 यज्ञे च (for स यज्ञे)

52 Dn2 missing (cf v l 11) K5 resumes! — ^{a}) K1 D6 तपो° (for वयो°). — ^{b}) K1 2 5 B3 5 D3 4 9 G3 4 °र्षभा (for °र्षभ). — ^{c}) D5 मिथ्या ; Ca. d s वृथा (as in text) — ^{d}) D3 4 तथा कुरु जनार्दन. Ca d cite त्वत्कृते (as in text).

53 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^{b}) D10 S (except T1 G6) समग्र (for समृद्ध). — ^{d}) D3 4 माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५
ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १
अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 4613
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव)

54 Dn₂ missing (cf. v. l. 11) — a) K₂ तथापि, D₁ तथा तु, D₂ तथाय, D₃ ₄ तत्सर्वं (for तदत्र) — b) K₂ (m as in text) S यदनन्तर, D₂ सममीप्सित — c) G₃ यातु (for यथा) K. transp. कार्त्स्न्येन and वार्ष्णेय — d) D₇ न क्षत्र स्वर्गमाप्नुयात, T₂ G₂ ₃ क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं

55 Dn₂ missing (cf. v. l. 11) — a) D₃ ₄ स्थास्यंति यावद् (by transp.) — c) T₂ (as in text also) G₂ तावत्कीर्तिर्भवच्छिष्ये, G₁ तावत्कीर्तिभवा शब्दा Ca d cite कीर्तिभव — d) K. अन्य, D₇ जय (for जय)

56 Dn₂ resumes! — a) D₃ कथयन्ति स्म (for °यिष्यन्ति) — c) K₁ D₅ °गमेषु, D₁ °गमाना (for °गमेषु) — d) K₁ ₂ B D (except D₅) T₁ G₁ ₃ ₄ यशोधन, T₂ G₂ ₃ समागम (for यशोधरम्) — After 56, D₃ (marg.) ₈ ins.:

526* तेषामायुश्च पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।
शृण्वतां चापि मर्त्यानां स्वर्गस्थानं भविष्यति ।

57 a) D₇ ₈ स त्वं पालय, S (except M₁) समुदानय D₃ ₄ कौंतेयान् — b) D₃ ₄ °य मधुसूदन — c) D₅ कुर्यात् (for कुर्वन्)

Colophon. D₅ missing — *Sub-parvan*: K₁₋₃ ₅ B Dn D₅ D₁. ₂ ₆₋₈ ₁₀ कर्णोपनिवाद, K₄ D₃ कर्णपरिवाद, D₂. ₄ कर्णोपयान, T₁ G₁. ₄ ₅ M भगवद्यान (T₁ G₁. ₄ °वद्यतियान), to which T₁ G₁ ₅ M add कर्णोपजाप — *Adhy. name*: M कर्णवाक्यं — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₅ 31 (=131), D₇ T₂ M 142 (M₄ 141), T₁ G₂ ₄ ₅ 143, G₁ 144, G₃ 140 — *S'loka no.*: K₅ 23, Dn₁ 52, Dn₂ 57

140

1 T₂ om. the ref. T₁ G M₁ वैश° (for संजय उ°) — a) D₃ ₄ S (except T₂ G₃ ₅) तु वच° (for वचन)

2 Before 2, all MSS. ins. श्री (some om. श्री) भगवानुवाच (or भगवान्) — a) K₅ D₇ न त्वा, D₁ त्वा तु, T₁ G₅ M त्वा न (for त्वां न) Ca d cite अपि त्वा, Cs अपि त्वा (as in text) K₃ भवेद्, K₄ B Dn D₅ D₃ ₄ ₆ ₈ लभेद्, D₂ नयेद्, Ca d s तपेद् (as in text) D₁₀ अपि त्वा लभते कर्ण — b) K₁ ₅ D₇ °भोगोपपादना, K₃ B₁. ₃. ₄ Dn D₁ ₆ ₈ T₁ G₅ °लभोपपादनं, B₂ ₅ D₅ D₂₋₄ ₁₀ °लभोपपादना, D₉ °भगोपपादिता, T₂ G₁₋₃ M °ला(M₁ inf. lin. °लं)भोपपादनं, G₄ °लोभावपातनं Ca d s cite उपपादना (as in text) — c) M₂ हि दत्ता (by transp.) — d) M₁. ₂ अर्हसि (for इच्छसि)

3 ab) K₁ ₂ ₄ D₂ ध्रुव (for ध्रुवो) B₃ अतीव (for इतीदं) T₁ इदम° (for मित°) The MSS. K₃ ₅ D₇ ₉ T₂ G₂₋₄ M₂₋₅ keep ध्रुवो (or ध्रुव) जय° पाण्डवाना (as in text) and try to change, in different ways, the remaining portion of 3ab to Anuṣṭubh rhythm thus K₃ D₉ ध्रुवो (D₉ ध्रुव) जय° पाण्डवानामितीद नात्र (in K₃ orig. न is changed sec. m. into नात्र) संशय [।], K₅ ध्रुवो etc. °मितीद न संशय [।] कश्चिन्न विद्यते योत्र यो रक्षति रणे मृतान् [॥], D₇ ध्रुव जय° पाण्डवानामत्र कर्ण न संशय [।] कश्चिन्न विद्यते क्षत्र यो रक्षति etc. (as in K₅), T₂ G₂ ध्रुवो etc. °मितीद नात्र संशय [।] कश्चिन्न विद्यते तत्र (see below), G₃ ध्रुव राज्य पाण्डवानामिति यत्तन्न संशय [।], G₄ (corrupt) ध्रुवो etc. °मितीदस्मिन्न संशय [।], M₂₋₅ ध्रुवो etc. °मितीद नात्र संशय [।], followed regularly by 3b — c) T₂ G₂ °ध्वजोपदृश्यते — d) B₅ समुच्छ्रितो-

न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।

K (except K3) B Dn1 D5 4 7-9 °केतुर् (for °राज)

4 G2 om 4^{ab} — ^{a}) K4 B Dn D5 D2-4 6-8 Ca भौमनेन), G3 corrupt, G4 भीमसेन; (for भौवनेन) — ^{b}) D7 10 समुत्थिता K1 5 D9 चन्द्रकेतु°, K2 3 चैंद्रकेतु°; D2 चैंद्रकल्प°, G3 हेंद्रकेतु°, G5 हींद्रकेतु°; M1 2 4 सैंद्रकेतु° — ^{c}) K4 B Dn D5 D1.3 4 6.8 10 G4 जयावहानि, D2 महायलानि, Ca d s भयावहानि (as in text). — ^{d}) K1 2 5 D7 9 दृश्यत एवात्र, D3 दृश्यति चैवानि, T2 G1 2 दृश्यति वै चात्र S महाप्रभाणि; Ca d s भयानकानि (as in text) B3 प्रदृश्यंते राष्ट्रविनाशनानि

5 ^{a}) D52 G4 स (for न) K5 D7 संस्पृशेत्, G3 सज्यते (for सज्जते) — ^{b}) B3 5 °रूपमात्र, S °मात्र उग्र (for °मात्ररूप) — ^{c}) G1 रथ° (for ध्वज°) — ^{d}) K3 समुत्सृत°, B5 D3 4 8 10 °स्थितः (for °च्छ्रित°) D2 °तेज° (for °रूप°)

6 D1 6 om. (hapl) 6^{b}–8^{a}, G4 om. (hapl) 6^{b}–10^{a} — ^{c}) B3 G3 5 प्र- (for वि-) — ^{d}) B2 3 उभौ (for उभे) B (except B3) Dn D5 D10 चापि (for चैव) B4 5 D3 4 °मारुतौ (for °मारुते)

8 D1 6 om 8^{a}, G4 om 8 (cf v l 6); D9 om (hapl.) 8-9, T2 G2 om (hapl) 8-11 — ^{b}) D5 धर्म° (for कुन्ती°) — ^{c}) D3 4 जपैर्होमैः सदा युक्तं — ^{d}) T1 G1 स- (for स्वां)

10 G4 om 10^{a} (cf v l 6), T2 G2 om. 10 (cf v l 8), K5 om 10-19, M3 om. (hapl) 10-11. — ^{b}) K3 कुंतीपुत्र युधिष्टिर (corr marg *sec m* to वृकोदरं)

11 K5 T2 G2 M3 om 11 (cf v l 8, 10) — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 13^{cd}, 15^{cd} — After 11, D3 ins. (irrelevantly) what looks like a conundrum

527* न यात्यशून्य एकोऽपि न च शून्य प्रतिष्ठितम् ।
न लोकपालास्तिष्ठन्ति न च ते द्विगुणा स्मृताः ।
नैव सप्त तथान्ये वै नव संख्या न विद्यते ।
एतद्वाद्वपदं तत्र भविष्यति कथचन ।

12 K5 B1.2 om 12 (for K5 cf. v l 10) B (except B2) Dn D5 D6 8 10 G3 read 12-13 after 15 B3 G3 om (hapl) 12-13 — ^{b}) B4 Dn D5 D6 8-10 °बलौ (for °रथौ) — ^{d}) T2 G2 5 म्रहा° (for गजा°)

13 K2 5 B3 G3 om 13 (cf v l 10, 12) — ^{a}) K3 M2 शत्रुसंबाधे, D3 4 शत्रुसंपाते, T2 G2 5 M1 3-5 शस्त्र सबाधे — ^{b}) D3 T G (G3 om) °रुजे — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 11^{cd}, 15^{cd}

14 K5 om. 14 (cf v l 10) For transposition in B (except B2) Dn D5 D6 8 10 G3 cf. v l 12. — K2 repeats 13^{a} for 14^{a} — ^{b}) = 16^{b} — G5 om. (hapl) 14^{c}–16^{b}. — ^{c}) K2 3 D5 D7 9 दुर्यो° (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६
पक्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।
संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८
तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ १९
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।
केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ १
योऽयं पृथिव्याः कात्स्र्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २
असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

C. 5. 4830
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

सुयो°) — ^{d}) D1 वाह्लिक (for सैन्धव)

15 K. G5 om 15 (cf v l 10, 14), G4 om 15^{a}–16^{b}. — ^{b}) T2 G2 पानितान् (for वाग्मिनान्) — ^{c}) B1 तत्र (for तत्रा) — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 11^{cd}, 13^{cd}

16 K om 16 (cf v l 10), G1, om 16^{ab} (cf v l 14, 15) D1 also om 16^{ab}, K1 reads it in marg — 16^{b} = 14^{b} — After 16^{ab}, G1 repeats 14^{cd} — ^{d}) K1-3 D2 5 सुप्राप्य°, S सम्रुद्ध°

17 K om 17 (cf v l 10) — ^{a}) B Dn Ds D2 4 6 8-10 सर्वौषधि°, T2 G2 °रस° — ^{c}) S निष्पङ्को (G4 निष्पाक्षा) स्नानसंपन्नो — ^{d}) K1-3 Dn1 Ds1 D7-9 G2 ° नात्युग्र (for नात्युष्ण)

18 K om 18 (cf v l 10) — ^{a}) D1 स्यात (for चापि) — ^{c}) K1 D1 T1 G1 2 M (except M2) योजयेस (for योजयेत्) D2 4 तस्या, D1 मृत, G3 अत्र (for तत्र) B Dn Ds D2 8 10 संग्रामो (Dn1 °मे) युज्यता तस्या, D5 °मो मिथता तत्र — ^{d}) K2 त, B या (for ता) B1 2 Dn D2 6 8 10 T2 G (except G1) आहु: K1 2 °देवत, K2 B2 5 D2-4 7 °देवता, Ds2 °देवत D9 ह्याहु: संग्रामं देवतं

19 K5 om 19 (cf v l 10) — ^{a}) D6 8 M (except M1) तत्र (for तथा) — ^{b}) K3 T1 [अ]पि, G5 हि (for [अ]भि) — ^{c}) K3 D5 युद्धे, Dn1 यद्वै (for यद्वो) S कृष्ण (T1 G1 4 क्षिप्र) (for तद्वै) — ^{d}) D3 4 तथा (for सर्वं) K4 B D (except D2 4 6) [अ]ह (for व).

Colophon om in K5 D2 missing — *Sub-parvan* K1 3 B Dn Ds D2 6-10 कर्णोपनिवाद (D2 कर्णोपश्रद, D5 कर्णोनिवाद), K2 कर्णोपजाप, D3 4 T1 G1 4 5 M भगवद्यान (T1 °यत्प्रतियान, G1 4 ° यत्प्रतियाने कर्ण [G4 °र्णो] त्यर्पण), to which G5 M add कर्णोपजाप (M3 5 °जापन) — *Adhy name* G5 भगवद्वचन, M भगवद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D6 32(=132), D1 T2 M 143 (M1 142), T1 G2 4 5 144, G1 145, G3 141 — *Sloka no* Dn1 19, Dn2 20

141

1 T G (G2 om) M1 वैश° (for संजय उ°) — ^{a}) G3 जनार्दनस्य (for केशवस्य तु) K6 D2 4 M3 च (for तु) — ^{b}) K3 T2 G2 शुभं हितं (by transp), Cn आहितं शुभं — ^{c}) K1 2 D6 इदं, D1 G1 M5 अपि (for अभि-) — ^{d}) B Dn Ds D6 10 कृष्णं तं (D8 D10 तत्) मधुसूदनं — ^{e}) K1 2 5 D3 4 7-10 किं मा (by transp), T1 M मा किं — ^{f}) T1 G1 4 प्रलोभयितुम् (for संमोह°) M1 2 अर्हसि (for इच्छसि) Ca cites विजानन्, and मा मोहयितुमिच्छसि (for ^{ef})

2 ^{b}) B2 D5 प्रत्यु° (for समु°) — ^{c}) T1 G1 4 अत्र (for तत्र) — ^{f}) T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्)

3 G4 om 3^{c}–4^{d} — ^{d}) S (G5 om) महद् (for

C. 5. 4830
B 5. 143. 4
K. 5 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति ।
दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

घोर)

5 ^{d}) K1. 2 D6 च (for सु-)

6 ^{d}) K1 2 लोक° (K2m as in text), S रोम° (for लोम°)

7 K5 om 7–10 — ^{c}) K8 पूज° (marg *sec m* पीड° as in text) — ^{d}) K8 भीष° (for पीड°) K8 T1 G1 भृशं (for ऽधिकम्)

8 K5 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) G2 8 वक्र° (for वक्रं) — ^{b}) K1 2 ज्येष्ठाया D8 4 S गदपूर्वज (for मधु°) — ^{c}) Dn1 D6 अनु(D6 °नू)राधा, T G5 M अनूराधा, Ca d as in text — ^{d}) Ds1 C8 मित्र, M1. 2 मैत्रीं, Ca d मैत्र (as in text) K8 4 B1 Dn2 D8 Cn सगमयन्, T2 G2 वै संश्रयन्, Ca d 8 संशमयन् (as in text)

9 K5 om 9 (cf v l 7) — ^{b}) D8 4 प्रजाना (for कुरूणा) — D6 om (hapl) 9^{c}–12^{b} — ^{d}) Dn1 M8 5 (hypermetric!) विचित्रा (for चित्रा) D2 प्रार्थयते; S (except G8) पीडयति D8 4 योधानामपलायिना Ca d 8 cite ग्रह°

10 K5 D6 om 10 (cf. v l 7, 9) — ^{a}) D1 वा वृत्त, D9 आवृत्य, G4 प्रावृत्त; Ca d व्यावृत्त (as in text) — ^{b}) S अर्क (G4 मुक्त) राहुर् (for राहुरर्कम्) K8 D2 G4 M2 8 5 उपेक्ष्य(D2 °क्ष)ति, K4 B Dn D8 D1 7–10 उपैति च (for उपेष्यति) — ^{c}) M8 5 दिश° (for दिव°) D9 उग्रा (for एता) D8 4 दिवोल्का मपतन्त्येता° — ^{d}) G8 सुदारुणा° (for सकम्पना°)

11 D6 om 11 (cf v l 9) — ^{a}) K1 2 D8 9 G8 नि (or नि)स्वनति, K8 निष्पतति, D8 4 निश्वसति, T2 G2 निनदति, Ca निष्टनति (as in text) K5 स्वनति च मातगा इव (hypermetric!) — D8 4 om 11^{cd} — ^{c}) K1 वापि, D1 चैव (for चापि) — ^{d}) B वाजिन° (for माधव).

12 K5 om 12–18, D6 om 12^{ab} (cf. v l. 9) — ^{d}) D8 4 कुरूणा K4 D2–4 प्राण°, D6 प्रति°, G5 °पीडन

13 K5 om 13 (cf v l 12) — ^{ab}) D9 transp पुरीष and प्रभूत D8 4 S (except T1) इव (for इह) D7 जायते (for दृश्यते)

14 K5 om 14 (cf. v l 12) — ^{d}) K8 D8 S (except M5) चाहुर् (for प्राहुर्)

15 K5 om 15 (cf v l 12) — ^{a}) D8 8 प्रकृष्ट — ^{b}) B (except B5) D8 4 °दृश्य° (for °चक्ष°)

16 K5 om 16 (cf v l 12) — G8 reads 16 after 19^{ab} — ^{b}) K4 D8 4 शिवाश्चैव खरस्वना° — After 16^{ab}, Ds.4 read 20^{cd} (for the first time), *repeating* it in its proper place — ^{d}) = 20^{d}, 22^{f} 23^{d}, 24^{d} — After 16, D8 4 ins

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K5 om 17 (cf v l 12) — ^{a}) K1–8 D9 पत्र°, K4 B8–5 Dn Ds D2–4 6–8 10 पुण्य°, D1 पत्रि°, C8 np

जीवंजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
गृध्राः काका वडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।
सप्राकारं सपरिघं सवप्रं चारुतोरणम् ॥ २१
कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन ।
भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

C. 5. 4860
B. 5. 143. 23
K. 5. 143. 28

पुष्प॰ (as in text) — ^{b}) K4 B D (except D9) M1.2 हम (for हंसा) B4 D3.4.6.8.10 चातकसारसा, M1.2 सारसशारिका — ^{c}) K3 जीवा, Dn2 D6–8 G5 M2.4.8 जीव-; Cn जीव- (as in text) — ^{d}) K4 D3.4 पुण्या, G5 अनु (for [अ]प्यनु)

18 K5 om. 18 (cf v l 12) — ^{a}) K3.4 B D (except D9) M1 कंका, T G M3–5 श्येना (for काका) K3 गिडा, K4 वृका, B D (except D9) Cs चका, T1 G5 वला, T2 सिता, G1.3.4 M वला, G2 चशा, Ca np वला, Cd वडा (as in text) T1 G1.3.4 कका, T2 G2.5 M2–5 काका (for श्येना) — ^{b}) K4 सलावका, D1 S मला(T2 ॰ना, G3 ॰रा)वृका, B Dn Ds D3.4.6.8.10 तथा (B3 शिला) वृका — After 18^{ab}, D3 reads 19^{cd} — ^{d}) K4 B D (except D2.4.7.9) अनुयान्ति, S ह्यनु (G5 सानु; G4 [अ]प्याशु)गच्छति

19 ^{a}) = 20^{c}, 38^{c} D3.4 ॰राष्ट्रेषु — D6 om (hapl) 19^{b}–20^{c} — ^{b}) D3.4 S (except G3) तूर्याणा (for भेरी॰) Some MSS निस्वन॰ — After 19^{ab}, G3 reads 16 D3 reads 19^{cd} after 18^{ab} — ^{d}) Ds D10 नदते, D2–4 नदति (for नदन्ति)

20 D6 om. 20^{abc} (cf v l 19), K5 om 20 — ^{a}) B3 उपदोगाश्च, D3.4 Ca d उदपानानि Ds2 D1 नदति, T G1 M नर्दते (for नर्दन्ति) — D3.4 reads 20^{cd} (for the first time) after 16^{ab}, *repeating* it here (with v l) — ^{c}) = 19^{a}, 38^{c} D3.4 (first time) कटके and (second time) सैन्येस्मिन (for सैन्येषु) — ^{d}) = 16^{d}, 22^{f}, 23^{d}, 24^{d}

21 K2 om 21–23, B2 D1 om 21–22 — ^{a}) G5 ॰वृष्टिं (for ॰वर्षं) — ^{b}) G5 देवो वर्षति मा॰ — ^{d}) K3.4 B (B2 om) D (except D7.9, D1 om) भानुमत्समुपस्थित — ^{e}) G4 न — न (for स — स) Dn2 D2–4 T2 G3 ॰परिघ (for ॰परिघ) — ^{f}) D7 सर्वप्राकारतोरण॰ Ca d cite सवप्र, Cs वप्र॰

22 K2 B2 D1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) G3 कृत्स्न च (for कृष्णश्च) T1 G4.5 परिधि॰, Ca d परिघ॰ (as in text) — ^{c}) K3.5 B (B2 om) Dn Ds D6.8.10 T1 G5 ॰स्तमने, D3.4 ॰स्तमुभे (for ॰स्तमये) D8 नित्य, G3 दिव्ये (for संध्ये) — ^{d}) K3 वेदमाना, K4 ॰यतो, K5 ॰मध्या, B1.3.4 Dn Ds D6.8.10 ॰यती, B5 ॰यतो — D3.4 S (om line 2) ins after 22^{cd} Dn2, after 22

529* एकपक्षाक्षिचरणा नर्तका घोरदर्शना ।
पक्षिणो व्यसृजन्घोर तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L 1) T1 G1 ॰पादा॰ (for ॰पक्षा॰) D3.4 नर्दतो, M1.3 नर्तका Dn2 पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half) — Dn2 उत्सृजति महाघोरं (for prior half)]

— ^{e}) K1 एकस्तत्र, K4 B (B2 om) Dn Ds D3.4.6.8–10 शिवा च, S पक्षिणो (M3–5 ॰णी), Ca d s एका सृग् (as in text) K1.3 B3 Ds D3.4.6.7.9.10 Cs वाश्यते, T1 मीशते, G3 निशते (for वाशते) D2.7 घोरा (for घोर) — ^{f}) = 16^{d}, 20^{d}, 23^{d}, 24^{d}

23 K2 M4 (hapl) om 23 (for K2 cf v l 21), D9 om (hapl) 23–24 D2 transp 23 and 24 S (M4 om) reads 23 after 530* — ^{b}) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 G4 रक्तपादा; D3.4 नीलपादा (for लम्ब॰) D3.4 भयकरा (for भया॰) — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 24^{d}

24 D1.6.9 om (hapl) 24 (for D9 cf v.l 23) D2 transp 23 and 24 — ^{a}) = 5 33 75^{c} G2 ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि, G3 प्रथम ब्राह्मण द्वे॰. — ^{b}) Dn D8 D10 T1 गुरु च — ^{c}) K3 S चैव (for चापि) — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 23^{d}

25 M4 om 25 — ^{a}) T2 G2 हि (for दिग्) — ^{b}) T2 G2.5 तु (for च) — ^{c}) K3 ताम्र॰, T2 G2

C. 5. 4860
B. 5. 143. 28
K. 5. 143. 28

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ २८
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

अनु° (for आम°) Ca d cite आम — After 25, S (except M4) ins :

530* उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृता ।

[M1 3 °वर्णा च (for °वर्णाभा) T2 M1 दिशा वर्ण उदाहृत, M3 तत्पराभवलक्षण]

— After the above, S (M4 om) reads 23

26 ^{d}) K1 2 D5 G3 °लक्षण, Dn D5 D3 4 6 8 10 °दर्शने B2 तत्पराभवलक्षण (= 16^{d}, 20^{d} etc.)

27 ^{b}) B3 6 स्वप्नांतेषु, D3 4 T1 G1 4 °ते तु, D8 °ते च, T2 G2 °ते स — G3 om (? hapl) 27^{d}–29^{c} — ^{d}) K3 Dn1 D8 9 अच्युत

28 G3 om 28 (cf v l 27) — ^{b}) B3–5 Dn2 D1 वै (for ते) Dn1 सर्वे ते वै सुवाससः — ^{c}) T2 G2 5 तु (for च)

29 G3 om 29^{abc} (cf v l 27) — ^{a}) B3 D3 4 स्व चा(B3 वा)पि च (for तव चापि) D3 4 दृष्ट (for कृष्ण) — ^{b}) B3 रुधिराकुला, T1 मदिराविला — ^{c}) K1 Dn D2–4 8 10 T2 G2 5 M Ca आन्त्रेण (as in text), T1 G1 4 आ(T1 अ)न्त्रैश्च, the rest अन्त्रेण. Cd cites आन्त्र — ^{d}) B3 °क्लिष्टा (for °क्षिप्ता)

30 ^{a}) M4 (inf lin) हस्ति° (for अस्थि°) G6 आसन च समारूढ° — K1 D4 om 30^{cd} — ^{c}) K5 M °पात्रे D6 सुहृष्टो, D9 सदृष्टो, G4 सपूर्णो

31 D1 om 31^{a}–32^{b}. — ^{ab}) K5 ग्रसमानो मया दृष्टो धर्मराजो वसुधरा — D2 6 om (hapl.) 31^{cd} — ^{d}) Dn1 G3 स्व ; G2 च (for स)

32 D1 om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{a}) B3 6 Dn1 D3 4 8 10 उच्च-; T1 उग्रं — ^{d}) N (except K1 4 5 D2 9, D1 om) ग्रस° (for वीक्ष°) D1 महातल (for महीमिमाम्)

33 ^{b}) K5 D2–4 S (for G6 see below) सुव्यक्त स (D3 4 सु-; G3 न) D9 जनार्दन (for महारणे) G6 सुव्यक्त सहसा रणे — D6 om (hapl) 33^{cd} — ^{c}) K1–3 D6 9 ते (for मे) S महाबाहो (for हृषी°) — ^{d}) = 5 30 7^{d}; 146 16^{d}.

34 B3 om (hapl) 34^{ab}. — ^{a}) S (except T2) पाडर — ^{b}) T2 G2 5 गाडीवेन धन° — ^{c}) D3 4 महाबाहो (for हृषी°), cf v l 33 — ^{d}) D6 यतो धर्मस्ततो जय (= 33^{d})

35 D6 om (hapl) 35^{ab} — ^{a}) K1–3 5 B Dn D5 D1 2 7–10 सर्वे, G3 सर्वं (for सर्वान्) D3 4 हनि° (for वधि°) — ^{b}) K5 D3 4 T2 G (except G6) M2 3. 5 अत्र (for तत्र) — ^{c}) K5 समेतान्पार्थिवान्कृष्ण — ^{d}) D1 S °वशानुगान्

36 ^{a}) B (except B2) D3 4 T1 C3 शुक्ल (for शुद्ध-). K1–3 D7 9 -सोष्णीषा, K4 Dn1 D8 -कटका, K5 -कठाश्च, B -कवचा (B3 -कठश्री°), D5 D6 कठाभ्रा°, D2–4 -कठाता, D10 -कठभ्रा., T G कर्णत्रा (G6 हाराश्च), C3 -कठभ्रा, Cn -कठत्रा (as in text) Ca d cite कठत्र — ^{d}) G6 शुद्ध- (for शुक्ल) K5 °माल्यावरान्विता, M3–5 °वरस्रज°

37 T2 G2 5 om 37^{ab} — ^{a}) T1 G1 M2. 4 °व्याघ्र (for °व्याघ्रा°) — ^{b}) D3 4 हय°, Ca नर° (as in text). — ^{c}) D3 4 एत एव (for त्रय एते) B Dn D5 D3. 4 6 8 10 मया दृष्टा, T2 G2 5 नरव्याघ्रा° (for महामात्रा) — ^{d}) T G2–4 M पाण्डरच्छत्र°, G6 पाण्डवाश्वित्र°

38 ^{b}) K4 B (except B2) D (except D2. 7 9) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ३७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ४०
अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२

कृष्ण उवाच ।

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३
सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४

कर्ण उवाच ।

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४६

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
सहास्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

C. 5. 4894
B. 5. 143. 52
K. 5. 143. 52

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

(for एव) D7 महारथा (for जना°) T2 G1.2.5 सर्वे माधव पादपा — c) = 19a, 20c K3.4 B Dn2 D5 D1.6.8 °राष्ट्रेषु — d) D3.4 S माधव (for केशव)

39 a) D10 कृपाचार्यं (for कृपश्चैव) — d) S कौरवा° (for पार्थि°)

40 a) M3-5 उष्ट्रद् (for उष्ट्र) K3 °यान ममा°, K4 B Dn D5 D2-4.6.10 °प्रयुक्तमा°, D7 °युग्य समा°, G4 °युक्ता ममा° (for °युक्तं ममा°) Ca cites उष्ट्रप्रयुक्त — b) K3 B2.4 Dn D6.8 महारथौ, D5 D10 महारथ (for जनार्दन) — K4 om 40cd — d) K3 B Dn D5 D1.2.6.9.10 Ca चा विभो, D3.4 वै विभो, T2 वाभिभो, G2 तावुभौ

41 a) K1 D9 °शाता, S °काता (for °शास्ता) K3 अगस्त्याचरितामाशा, D8 अगस्त्याश्रममाशा च — b) K3 D3.4 प्रयातौ, Dn2 D6-10 M प्रयाता B2 D7-10 स्मो, D3.4 वां, T1 च (for स्म) — D2 om from स्म up to संशय° (in 42d), K4 om 41cd — d) D5 मधुसूदन (for यम°)

42 D2 om 42 (cf v l 41) — a) Dn वा ये, M3-5 अन्ये (for चान्ये) — b) D3.4.10 यच्चैतत्, S यच्चेद (G3 यत्रेद, G4 यच्चेष) (for यच्च तत्) G4 क्षत्रिय यल (for क्षत्र°) — c) Some MSS गाजीवा° or गाण्डिवा° K5 D8 प्रवेक्ष्याम°, T2 G2 °क्ष्यामि, M1.2 °क्ष्यति

43 K1-3 D1.7.9 वासुदेव°, K4 D2-4 T2 G2.3.5 श्रीभगवान् (for कृष्ण) — c) K4 B Dn D5 D1.6.8.10 M2 यथा (for तथा) K2 D9 G2 [अ]पि (for हि) — d) K (except K4) B1.2.4 D5 D1.6-10 Cs नावैति, Dn2 G3 Cn नापैति (for नोपैति)

44 b) N (except B3) प्रत्यु° (for समु)

45 a) N (except D6) त्वा K D1.2.7.9 तात (for कृष्ण) K1-3.5 D1.2.7.9 पश्येम, K4 B3 Dn1 D6.8.10 पश्याम°, D3.4 पश्येय, S पश्यामि — b) D3.4 S जीवन्त (T2 G2 °स्त)स्मात् D3.4 °हवात् (for °रणात्) — c) D5 समुदीर्णान्, D2 °त्तीर्णान्, S °त्तीर्णौ (M1 inf lin °र्णं) — d) K3-5 B Dn D5 D1.3.4.6.8-10 वीरक्षत्र°, D7 वरवीर°, S वीरक्षयमहाह्रदात् (T1 G1.4 °र्णवात्) Ca d cite वीरक्षय°

46 b) D7.10 S (except G3-5) नौ (for नो) — c) T G (except G3) तत्र वास K2 D3.4 समेष्याव°, S समे (G4 गमि)ष्यामि

47 K4.5 B4.6 D2-4.6 T2 G2.5 om the ref T1 G1.4 M1 वैश° (for संजय उ°) — b) T G1.4.5 पीड्य त, M2-5 पीडित, Ca d पीडित (as in text) M1 (sup lin) परिष्वज्याभिवाद्य च

१४२

C. 5. 4885
B. 5. 144 1
K. 5. 144 1

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४
राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

---

48 Before 48, K5 D3 4 ins संजय उ° — a) M1 (*inf lin*) 2 पुन (for तत) G6 M1 (*inf lin*) 2 स्व (for स्व) — c) T G M1 महात्मा वै, M2 स महात्मा, M3–5 महामना (M3 *inf lin* महामाभि°) (for सहा-साभिर्)

49 c) K5 D3 4 S (except G1) मुहुर् (for पुनर्) — d) M4 सात्यकिं (for ‍सारथिम्)

Colophon D5 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D2 6–8 10 कर्णोपनिवाद (K2 कर्णोपवाद, K4 कर्णपरिवाद), to which all (except B5) add समाप्त, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान, to which G1.4 add कर्णा(G4 °र्ण)कर्पण, M1.2 4 भगवद्यान, followed by कर्णोपजाप (M1.2 add समाप्त) D3 4 G6 M3 5 (all om. the sub-parvan name) mention only कर्णोपजाप, to which D3.4 add समाप्त — *Adhy name* G1 4 कर्णप्रत्याख्यान, M निमित्त-कथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 33 (=133), D7 T2 M1–3 5 144, T1 G2 4 5 145, G1 146, G3 142, M4 134 (*inf lin* 144) — *S'loka no* K5 50, Dn 51

142

1 b) M3–5 निवृत्ते (for कुरुभ्य°) — c) K3 अधिगम्य, D6 अभिगत्य, D9 समागम्य (for अभिगम्य)

2 a) B Dn Ds1 D6 10 °पुत्रि, Ds2 D8 °पुत्री (for °पुत्रे) — b) D5 corrupt N G3 4 अविग्रहे (for अनुग्रहे) — c) T2 G2 5 क्रोधि(G5 °ध)तो (for क्रोशतो) K1.2 न तु, K5 S च न (by transp), D2 नाव-; D3 4 मे न G3 गृह्णाति — d) D3 4 स (for मे)

3 a) D5 [ऽ]प्यसौ (for ह्यसौ) — b) Some MSS. spell कैकयै° — d) D3 4 युधामन्यु° (for युयुधान°)

4 a) S (mostly) उपप्लाव्ये D3 4 वै (for ऽपि). — b) S धर्मराजो (for °मेव) — c) K1–3 D7 9 भ्रातृसौहार्दाद्; D3 4 योतिसौ°, S ज्ञातिभि° संधिं — d) D9 सुहृदो, M3–5 दुर्बली (for दुर्बलो)

5 c) K1–3 B1 D5 D2 7 एष, K4 5 इह, G5 एवं (for एव) M मत्तो मदेनैव पथि — d) K D1.2 9 धर्म्ये (K3–5 D2 °र्मे) पथि निरामये, T1 G1.3 पथि धर्मे (G1 °र्म्ये) न तिष्ठति, T2 G2 5 न (G5 अ-) धर्ममधितिष्ठति, G4 बुद्धिर्धर्मे न तिष्ठति, M स धर्म्ये (M1 2 °र्मे) नाधि(M1.2 °व-, M1 *inf lin* °ति)तिष्ठति Ca d cite निरामय° (cf K D1 2 9 above)

6 c) D3.4 हि, T2 G2 M2 3 5 सु- (for च) D9 सौबलेयस्य दुर्बुद्ध्या — d) K1–3 5 प्रवर्त्स्यते (K2 °ति); B Dn Ds D2 6 8–10 प्रपत्स्यते, D3 4 प्रदृश्यते

7 a) B2 एव, T1 G1.4 च (for हि). K B1 Dn1 Ds D2–4 6 10 धर्मिष्टे, Ca d धर्मिष्ठ — b) K4 B (except B5) D (except D1 7 9) कृत, Ca d हृत (as in text) K (except K4) D7 9 Ca d न° (for वै) S ह्रि(or ह्री)-यते (for हृत वै) K4 B1 3.4 D (except D5 D7 9) कार्यं, Ca d राज्य (as in text) — c) K4 यश्च, Cs येषा (as in text) G6 अधर्मश्च (for अय धर्मः) — d) M3 4 (*inf lin* as in text) 5 नशि° (for भवि°)

8 a) K3 B Dn2 D6 क्रिय°, Dn1 Ds2 D8 9 T G1.2 M2 ह्रीय°, G4 भ्रूय° (for ह्रिय°). D1 तु वा (for बलाद्). D9 राज्ये (for धर्मे) — b) D3 4 S रिपुभि° (for कुरुभि°) K3 D8 M3 5 को नु — d) K3 सम्यग्योक्ष्यति, K4 D2–4 समुद्योत्स्यति; S °देष्यति.

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्ज्ञातिवधे क्षयः ।
वर्त्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११
पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४
नाचार्यः कामवाञ्शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ।
पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५
अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ १९
साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा । C. 5. 4909 B. 5. 144. 22 K. 5. 144 22

9 [b]) D3.4 भविष्यति सुदारुण — [d]) D3.4 अह शोचन्निशासु च

10 Before 10, K1.2 D1.9 ins वैश° उ° — [a]) K1 कुंती तु (by transp), K2 D9 कुंती च — [c]) K1.2 सुनिश्वसती, K3 सुनिष्टनंती, K4.5 B1-4 Dn Ds D1-4.6.8 सा निःश्वसती, B5 D7 सा निष्टनती, D9 सुनिस्वनती, D10 विनिश्वसती, G3 निष्टनती तु, G5 विनिष्टनती (for अनिष्टनन्ती) — [d]) T2 G2 च, M1.2 [अ]भि (for वि-) Many N MSS ममर्ष K4 D3.4 तत्; T2 G2 सा (for ह)

11 [a]) D3.4 वै, D9 स (for ऽय) — [b]) D3 D10 (m as in text) मया, D6 महा (for महान्) K4 ज्ञातिक्षय कृत°, K5 °वध क्षय, B Dn Ds D2-4.6.8.10 °वध कृत, D1 °वधोयम°, D7 °वधो वृथा S सुमहान् ज्ञातिमक्षय° — [c]) S वर्तते, Ca d वर्त्स्यते (as in text) K4 चैषां, B Dn Ds D6.8.10 चैव, D1 तेषां, T1 G1.4 येषां (for ह्येषां) D2 वर्त्स्यते सुहृदो ह्येषां, D3.4 प्रवर्तते चिर ह्येषां, D7 धिग्राज्य धिक्तसुख — [d]) K (except K4) D1-4.7.9 विषमा ह्यर्थं(D7 °माश्चार्थं)मपद°

12 [a]) A few MSS °पचाला — [c]) K4 B D (except D1.3.4.7.9) मह (for यदि) K1.2.5 Ds1 D2.9 योत्स्यते, K3 B5 योत्स्यति

13 [a]) B5 Dn Ds D10 T2 G2.5 M3-5 Cs पश्य, G3.4 पश्येद्, Cn पश्ये (as in text) — [b]) Ds यथा, T2 G2.4 तदा (for तथा) — [c]) G3-5 अथ तस्य (for अधनस्य) G5 मृति; M3.4 (inf lin as in text) 5 मृतिं (for मृत) — [d]) D3.4 M1 तु (for हि) K1 °वधे, B D (except D1.2.7.9) G1.4 °क्षयो, G5 °क्षयात् (for °क्षये) G2 सहज क्षत्रियक्षय — After 13, B Dn Ds D6-8.10 ins

631* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 [c]) K1.2 D3.4.7.9 धृत(D7 धार्त)राष्ट्रश्च, K5 M1.2 धार्त(K5 धृत)राष्ट्रार्थे, D10 G1 धार्तराष्ट्राश्च

15 [a]) T2 G3 M3-5 om न K1.2 D1.3.4 T G (except G5) शिष्ये (for शिष्यै) — [b]) K3 G5 M3-5 जातु चेत्, K5 जातु वै — [d]) Ds न च कुर्यात् (by transp)

16 [a]) K1-3 D1.9 अय चै(D1 त्वे)को (for अयं त्वेको) — [b]) D2 °राष्ट्रश्च दुर्मति° — [d]) K3 T2 पापाद्, G2 पापान्, G3 स हि, G5 मोहाद् (for पापो) T2 G2 याधवान् (T2 पाण्डवान् also as in text)

17 [d]) K4 तन्मां, D1 स वै, T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे) B Dn Ds G6.8.10 सप्रति (for सांप्रतम्)

18 [a]) S (except G4 M1) त्वस्य (for त्वद्य) — [d]) D6-8 G2 तथा (for -तथम्)

19 [a]) B3 पूर्वं (for यत्र) — [c]) B2.4.5 Dn Ds D1.6.8.10 मन्त्र°, D2 दैव° (for देव°) — [d]) K B3-5 Dn Ds2 D1.2.6-9 G3.4 वसत्या

20 [b]) B3 Ds2 D6.8 G3 M5 कुंती° (for कुन्ति°) K1 D9.10 कुंतिभोजस्य सत्कृता (D10 सयता), K5 कुंतीभोजेन सत्कृता

21 [b]) D3.4 वचो बल (for च वाग्बलम्)

22 [a]) M1 दास्या (for धात्र्या) G5 विश्वस्तया, some

C. 5. 4907 B. 5. 144 23 K. 5. 144 22

दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्ररक्षिणी ॥ २२
कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३
कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५
इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६
आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।
गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिस्वनम् ॥ २७
प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८
अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९
आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

N MSS विस्रब्धया — b) D1 सदा, T G2 तथा (for तदा) — c) S (except G4) दोषान् (for दोष) — d) B Dn Ds2 D2-4 6 8 G5 चारित्र्य- (for चारित्र) K1 Ds2 D7 9 G1 M3-5 -रक्षणी, K3 -रक्षणा, K4 -रक्षण, D1 G4 -रक्षणे (for -रक्षिणी)

24 a) K1.2 कुतूहलात्, D3 4 कौतूहलं K1 2 4 D1 9 च (for तु) D3 4 T2 G2 तत् (for त) — b) K1 2 D9 च वर, K4 B2 Ds D1 3 4 7 10 अचर, K5 अवर (for आचर) — c)=1 104 8c T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्) — d) K5 आसमगादाहमतरा, S आसाद्याह पितुर्गृहे

25 a) S (except G4) सो (for यो) D7 जात सुत' परित्यक्त' — b) D7 मोन्येन (for पुत्रवत्) K D1 9 परिवर्धित, B Dn Ds D3 4 6-8 10 °रक्षित, G1.4 5 °कीर्तित C3 np काम च परिवामित' — c) S मतिमान् (for वचन) — d) K5 B1 4 S (except G5) पश्यन्; D3 4 यथा (for पथ्य) S वच' (for तथा)

26 Before 26, K1 2 D9 ins वैश' उ' — b) K4 B Dn Ds D6-8 10 कार्यनिश्चयमुत्तम (Ds2 कार्ये नियममु°), D3.4-मनसा मतमु° — c) K1-3 5 D7 9 अभिमचिन्त्य, K4 B Dn Ds D2 6 8 10 °निश्चित्य, D1 इति निश्चित्य, D3 4 अनुसचिन्त्य G3 4 अभिनिर्धार्य — d) K2 गता (for ययौ)

27 b) K4 धर्मभीरुण', K5 D1 2 S धर्मसगिन' (G3 °सेविन'); Ds सत्यसादिन', D3 4 धर्मसज्जिन', D10 सत्यवादिन', Ca as in text — After 27ab, K4 ins.

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपस्थानगत घृपम् ।

— c) K4 °तीर्थे, S °कूले (for °तीरे) B1 2 4 तदा (for पृथा) B Dn Ds D6-8 10 अश्रौषीत्, D2-4 S अपश्यत (for अशृण्वत्) — d) K4 B3 Dn1 D2-4 6-8 10 वेदाध्ययननिस्वन, B1 2 4 पृथाध्ययननि°, B5 Dn2 Ds Cs तदा(B5 Ca °द)ध्ययननि°, T1 G1 3 5 जपस्थानमनुत्तम; T2 G2 जीवस्थानमनुत्तमं, G4 M जपा(G4 M4 °प)ध्यायिन- (M1 °ध्ययन-, M4 inf lin °ध्यायित)मुत्तम Cd cites उपाध्ययन (as in text)

28 a) Ds D9 च; D3 4 तु (for सा) — b) Ds सार्यातिष्ठति, G3 पर्यातिष्ठत D3 4 पृष्ठे सा पर्यतिष्ठत — c) K4 B2 Ds D1 2 9 10 S जप्या(G2 तस्या)वसाने; D3 अथावसान

29 a) T1 उत्तिष्ठन्, T2 G2 आतिष्ठन् — b) S उत्तर- (T1 G1 4 अतर; M1 2 उत्तार)वामिनी (M1[inf lin] 2 काङ्क्षिणी), Ca d s उत्तरवाससि (as in text)

30 a) S (except G3) [अ]सौ (for स) — b) B5 परिवृत्योत्स्मयन्नृप' — c) K1.2 G4 यथान्याय — After 30, K B2 Dn1 D2 7-9 ins

533* उत्स्मयन्प्रणत' प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ।
[D3 निस्मयन्, Cn उत्सयन् (as above)]

Colophon om in D2 D5 missing — *Sub-parvan* K1-3 D1 3 10 कर्णकुन्तीसमागम, K4 5 B1.2 4 Dn Ds D3 4 6 G5 कुन्तीकर्ण(K4 D3 4 °पुत्र)समागम, B3 5 कुन्तीकर्णसंवाद, D7 9 M3-5 कुन्तीसमागम, T1 G1 भगवद्यानियान and कुन्तीकर्ण(G1 कर्णकुन्ती)सवाद, G4 भगवद्यान and कर्णकुन्तीसवाद, M1 2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम — *Adhy name* M कर्णदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 34 (=134), D7 T2 M 145 (M4 144), T1 G2 4 5 146, G1 147, G3 143 — *S'loka no* K5 Dn1 31, Dn2 30

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातॄनसंबुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ C. 5. 4928 B. 5. 143. 12 K. 5. 143. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

1 ^{a}) S (except G3) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्) D8 9 G3 आधिरथ°, T G1. 2 4 5 अतिरथ° (for आधिरथि°)

2 In Dn2, the portion of the text from here up to 5 160 27 is lost on a missing folio — ^{b}) K4 B2 D5 D2–4. 10 अधिरथि°, T G अतिरथ° (for अधिरथ°) — ^{c}) K5 D2 नापि (for नासि) — ^{d}) K4 D8 4 [ए]तद् (for तद्)

3 Dn2 missing (cf v l 2) — ^{a}) D8 तात (for जात°) — ^{c}) N (except D9, Dn2 missing) कुन्तिराजस्य

4 Dn2 missing (cf. v l. 2) — 4^a=1 104 10^a — ^{c}) K3 D5 M4 5 त्वा (for त्वां) K4 अप्येव, D9 मय्येव (for मय्येष) — ^{d}) K3 D7 9 कर्ण K4. 5 B5 D3 S वर (for वरम्)

5 Dn2 missing (cf v l 2) — ^{a}) K4 G4 °कवची — ^{b}) Dn1 M (except M1) देवगर्भ-. B3 4 G5 कृत°, T2 G2 [अ]न्वित° (for वृत) — ^{c}) Dn1 पार्थस् (for जातस्) G1 अपि (for असि) — ^{d}) K6 मम, S मयि (for मया) T2 G2 जात° (for पुत्र)

6 Dn2 missing (cf v l 2) — ^{a}) T2 G2 स्वय (for स त्व) K3–5 B D (except D9 10, Dn2 missing) T G (except G3) °बुध्य (for °बुद्ध्वा) — ^{b}) T G2 अथो° (for यदु°) — ^{c}) T2 G2 M2 °राष्ट्र न — In B2, the portion of the text from 6^d up to the end of adhy 144 is lost on a missing folio — ^{d}) K5 तव (for त्वयि)

7 B2 Dn2 missing (cf v l 6, 2) — ^{a}) G3 M3 पुत्र (for एतद्) D8 4 कर्म° (for धर्म°) — ^{b}) T2 G2 5 ब्रह्म° (for धर्म°) — ^{c}) D8 4 पितरो यत्र तुष्यति — ^{d}) S (except G1 2) वा (for च) T2 G2 प्रियदर्शिनी, D9 Cs एकदर्शनी, Ca as in text K5 मा करोत्येकदर्शनी

8 B2 Dn2 missing (cf. v l 6, 2) — ^{a}) K5 D3 4 S भ्रातृभिर्निर्जिता पूर्वं — ^{b}) K (except K4) दमाद् (for लोभाद्) D9 असाधुना (for °भि°) D3. 4 S भीमार्जुनयमादिभि°

9 B2 Dn2 missing (cf v l 6, 2) — ^{a}) B1. 5 D1 G3 4 पश्यति — ^{c}) K4 सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण) K4 B (B2 missing) Dn1 D5 D8 8 10 समा°, D1 तथा°, D7 महा° (for तदा°) D3. 4 सौहार्दमेव सल्लक्ष्य, S सौभ्रात्रमेतदा° — ^{d}) K5 अरातय° (for असाधव°)

10 B2 Dn2 missing (cf v.l. 6, 2) — ^{a}) B Dn1 D2–4 7 G5 M4 भवेता (for भवता) — ^{b}) K6 तथा (for

१४४

C. 5. 4929
B. 5. 146. 1
K. 5. 146. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १
सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्ण उवाच ।

न ते न श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४
अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

यथा) — ^{c}) K2 D6 किं तु, D8 4 न तु, D6 किं हि (for किं तु) S असद्य किल (T1 G1 किं तु) लोकेस्मिन् — ^{d}) S उभयो. (for युवयो) B1 3 5 Dn1 D8 D1 6 8 10 M2 सहिताग्मनो

11 B2 Dn2 missing (cf v l 6, 2) — ^{b}) T1 G1 4 पाण्डवैः (for पञ्चभि) T1 G1 पञ्चभिर् (for भ्रातृभिर्) D8 4 G5 सह (for धृत) — ^{c}) N (except D8 D6, B2 Dn2 missing) T1 G5 देवै. (for वेदै) G4 परीवृतो भवेद्भवा — ^{d}) N (B2 Dn2 missing) वेद्यामिव (K1 यथा वेद्या) महाध्वरे

12 B2 Dn2 missing (cf v l 6, 2) — ^{a}) K1 2 D1 2 9 T G1 श्रेष्ठे, K4 श्रेष्ठे, B (B2 missing) Dn1 D8 D8 4 6–8 10 सर्वे., G2 4 5 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — ^{b}) K1 2 5 D7 T2 G5 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) B8 श्रेष्ठश्च; D1 T2 G5 ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु) — ^{c}) K (except K4) Ds1 D1 7 9 Cd शब्द, Ca शब्द (as in text). — ^{d}) S कर्ण क्षत्रिय ईदृश (M1 2 °शे)

Colophon. B2 Dn2 D6 missing — *Sub-parvan* K1 D7 9 कुन्तीसमागम, K2–4 D1 8 कर्णकुन्तीसमागम, K5 B1 3–5 Dn1 D8 D2–4 6 10 G5 कुन्तीकर्णसमागम (B8 °कर्णसवाद), T1 G4 भगवत्प्रतियान, G1 भगवद्यान, M1 2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy name* T1 कर्णं प्रति कुन्तीवाक्य, G1 4 मातृकर्णसवादन (G4 °वाद), M1 2 मातृवचन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 35 (=135), D7 T2 M 146 (M4 145), T1 G2 4 5 147, G1 148, G8 144. — *S'loka no* K5 Dn1 12

144

☞ This adhy is missing in B2 Dn2 (cf. v.l 5. 143 6, 2). The MSS. are mostly ignored here

1 ^{a}) K1 G1–3 निःसरतीं, K3 (*sup lin*) 5 निःसरिता; K4 D8 4 उच्चरितां, Ds2 D6 T2 G5 M निश्चरतीं, Ca d निश्चरितां (as in text) — ^{c}) T1 G1 4 प्रार्थयतीं, M प्रयतीं, Ca प्रणयिनीं (as in text) — ^{d}) Dn1 भास्करोदिता; S गौरवेरितां (T1 °चोदिता)

2 Before 2, K4 D2 4 ins सूर्य उ° — ^{a}) M1 2 सम्यग् (for सत्यम्) — ^{b}) K5 S शृणु (for कुरु) — ^{d}) G8 5 तदा (for तथा)

3 Before 3, N (except K5, B2 Dn2 missing) ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) K1 (before corr) 2 5 Ds2 D8 4 7 उक्तस्तु, G1 उक्तश्च, G2.4 उक्तः स (for उक्तस्य) K B1 D1 7 तु (K3 वै) (for च) D6 एवमुक्तस्तया मात्रा — ^{b}) D8 4 भारत (for भानुना) — ^{c}) K2 D8 4 न च (for नैव) — ^{d}) K1 2 D6 S (except M1 2) मन (for मति) B8 °धृतिस् (for °धृतेस्) K1 2 B2 तथा, D6 नृप (for तदा)

4 D6 G2 M3–5 om the ref — ^{a}) K1 2 B5 D1 9 चैव, K3 वै तत्, K4 5 B1 3 4 Dn1 D8 D2–4 6–8 10 चैतत् (for ते न) — ^{c}) K5 न मे तत् (for ममैतत्) — ^{d}) D7 8 तथा (for तव).

5 ^{ab}) K1 2 5 D6 तत्पूर्वं, K3 D8 4 7 तत्पाप (for यत्पाप) G2 चरती (for भवती) D8 4 सुमहत्तदा, S सुमहानयं, Ca 8 °हात्ययम् (as in text) D1 अकरोद्भवती पाप मयि यत्सुमहा° — ^{c}) K5 B1 3 4 Dn1 D8 D6–10 T1 Ca अपा°, B5 अवा° (for अव°) K4 D8.4 वै तेन, B (B2 missing) Dn1 D8 D6–10 यन्मात (for ते तेन) — ^{d}) K (except K3) D1 2 स्वयशःकीर्तिनाशन (K1 2 °शिना); D8 4 तच्च ते कीर्ति°.

6 ^{a}) N (except K4 D8 4, B2 Dn2 missing) चेत् (for च) — ^{b}) K5 प्राप (for प्राप्त) D6 T G2 क्षत्रसत्क्रिया D8 4 नाप्त क्षत्रियसत्कृति Ca cites क्षत्रसत्क्रिया — ^{c}) Dn1 G8 तत्कृते; D2 यत्कृते, T G1 2 4 5

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७
न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
मम प्राणेन ये शत्रूञ्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३
मया प्लवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५
कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८
आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
वध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् । C. 5. 4948 B. 5. 146.20 K. 5. 146.20

स्त्वहृते, Ca s त्वन्कृते (as in text) K1.2 D2 9 G3 तु, T1 G2 न, Ca तु (as in text) D3.4 तत्त्वन्कृते तु पापीय° — d) K1 D5 D1.7 9 समाहित, T2 G2 महाहित; G4 समापित, Ca s समाहित (as in text)

7 a) D2.4 °काल (for °काले) D3 4 ह्यनु°, G5 अनु° (for त्वनु°) — b) M4 5 तम् (for त्वम्) — c) S सुस (G3 नून)गृहीत°. — d) K D7 9 समनूनुद°

8 a) K4 D5 नैव (for न वै) — c) K3 °मोह° (for °बोध°) D3 मा मा मचोदयस्वाद्य, S सोह सचोदयाम्य° (T1 G. °यस्य)द्य — d) S °हितैषिणीं

9 b) D3 4 कपेत, Ca व्यथेत (as in text) — c) K2 3 विंद्यात्, D3.4.6 8 निंद्यात् (for विद्यात्) — d) D2 समता, Ca समितिं (as in text)

10 b) T G (except G3) प्रदर्शित° (for प्रका°) — c) D3 4 G4 युधि (for यदि) — d) D5 2 M (except M2) मा, D3 4 वा (for मा)

11 b) K5 नृश तदा, B (B2 missing) Dn D5 D6 8 10 यथासुख, M2 तया नृश (for सदा नृशम्) — d) T2 G2 5 कुर्यां न हि त्रि(G2 अथ त्रि , G5 तदपि)त्यधन

12 D1 om. 12^{ab} — a) T G1.4.5 उत्पाद्य तु (T2 त्र), M3–5 उपलभ्य, Ca उपनह्य (as in text)

13 ab) B5 D8 ये शत्रु, D7 शत्रूणा (for ये शत्रून्) K3 G2 transp शत्रून् and शक्ता G3 4 °समाधितु, Ca as in text — c) K4.5 B (B2 missing) Dn1 D5 D1.6 10 ते (for ऽद्य) — d) B (B2 missing) Dn1 D8 D6 8 10 G4 छिंद्या, D7 विद्या, G3 विस्या (for भिन्द्या)

14 G3 om. 14^{ab}, D2 om. 14^{c} and त्यजेय (in d) — c) D3 4 अपार (for अपारे)

15 a) D3 4 S स (for हि) — c) B3 D7 निर्वोढव्य; T2 G2 3 निर्देष्टव्य, Ca n s निर्वेष्टव्य (as in text)

16 a) K3 (sup lin as in text) G3 M3–5 सुकृता, D3 4 हि भृता, D7 सभृता, T G1.2 4 5 सुहृदा (T2 G2 °द°) (for सुभृता) D3 4 वै, G4 वा (for हि) — b) K (except K2) B (B2 missing) Dn1 D5 D1.6–10 °काले क्षुप° — c) D3 4 फल (for कृत) G5 पाप (for पापा°) D7 अनिवेद्य निज देहं — d) K1 2 D9 °स्थित (for °स्थिता°) S कुर्वंति प्रियमात्मन°

17 b) K3 D9 T2 G2 M3 4 (before corr) 5 °पिंडोप° — d) K1.3 °कर्मिणा, K5 °कारिणां

18 a) S धार्त(T2 G1 2 धृत)राष्ट्रस्य चैवाह — b) Dn1 G3 4 अर्थं (for अर्थे) — c) K5 D9 10 S om. the second च — d) B3 5 न चैव त्वनृत वदे, D3 4 न चैतद-नृत वदे

19 a) K1.2 D9 G3 अनृशस (G3 °स्य) — b) K5 D1 सु (for सत्-) — c) D3 4 अप्यर्थकरमप्यन्न — d) B1.4 5 D5 D7 10 T1 G3 4 अव, D3 4 एप (for अद्य)

20 a) B (B2 missing) D (except D1.2 9, Dn2 missing) च ते, G5 कृते (for तु ते) — c) D2 9 Ca s

C. 5. 4910
B. 5. 146. 21
K. 5. 146. 21

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनम् ॥ २५
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

विपक्ष (for विपक्षान्)

21 a) D3 4 अर्जुनेन तु युद्ध स्यात् — b) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 अपि, D1 अयि (for मम) — c) K1 2 5 Ds D7 9 10 वि (for हि). — d) D7 मया फल (by transp), T1 G1 4 फल मम, T2 G2 5 M फल यथा, G3 यथा फल — e) K1.2 D9 [अ]पि हि; B6 वा नि; D2 वापि (for चापि) D3 4 S यशसा वा न मुच्येय

22 K1 2 D9 om 22^ab — a) K3 ते न (for न ते) D3 4 विनक्ष्यति (for नशिष्यन्ति) D10 न जातु विनशिष्यति — D8 om 22^cd — c) K5 सकर्णा वा हते पार्थे

23 K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D1 2 6 10 T G2 om the ref — b) D3 4 T1 पुत्रात् (for दुःखात्) T1 G1 प्रवेपिता G4 कुती दु खाश्रुवेपिता — c) K3 D2 S कर्णम्, D3.4 तूर्णम् (for पुत्रम्) — d) S पर (for कर्णं) K1 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 8–10 अकपन, D3 4 अकपिनं, G5 अकपिना (for अकम्पितम्) K4 कर्णं धैर्य निकेतन, D1 2 7 कर्णं धैर्या(D2 °र्यं)विकपि(D2 °प)न

24 a) S तु (for वै) — b) T1 G1 4 गच्छतु, T2 G2 5 M गच्छति (for यास्यन्ति) — d) K5 D10 G2 हि (for तु)

25 b) A few MSS शत्रुकर्षण — c) D1 कृत, S (except G3) उक्त (for दत्त)

26 a) D7 तेस्तु (for चेति) — b) S पृथा कर्णमथाब्रवीत् — c) D2 G4 [ऽ]पि, G3 हि (for ऽभि-). K4 B1 4 Dn1 Ds D6 8 10 तां कर्णोथ (D10 °पि) तथेत्युक्त्वा, M5 ता कर्णोभ्यपतत्प्रीत — d) S सुख (M5 गृह) (for पृथक्)

Colophon B2 Dn2 D5 missing — *Sub-parvan* K1–4 D1 2 9 10 कर्णकुन्तीसमागम, K5 B1 3–5 Dn1 Ds D3 4 6 8 G5 कुन्तीकर्णसमागम (B3 °कर्णसंवाद), D7 M1 4 5 कुन्तीसमागम, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान and कुन्तीकर्णसमागम (T1 °संवाद), M2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम, to it G1 4 add कर्णा(G4 °र्ण)कर्षण K1 5 B4 5 D2 7 9 10 M1 2 cont समाप्त — *Adhy name* T1 G1 4 कर्णप्रत्याख्यान, M पृथानुनयवैफल्य — *Adhy no* (figures, words or both) D6 35 (=135), D7 T2 M 147 (M4 146), T1 G2 4 5 148, G1 149, G3 145 — *S'loka no* K5 Dn1 27

145

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 143 2) The MS is mostly ignored here

1 a) D3 4 स गत्वा, G3 आगत्य, Ca as in text T G2 5 हस्तिनपुरात् — b) S उपप्लाव्यम् K1 2 5 Ds D3 4 7 M4 अरिंदम — c) D6 °तत्त्व (for °वृत्त) — d) T G M5 पूर्वम् (for सर्वम्)

2 a) K3 D1 6 8 9 सभाव्य (for °ष्य) — c) B1 4 Dn1 Ds D6 8 10 भवन (for [आ]वसथं) — d) D1 7

स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ।
आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७
पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८
किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९
उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १०
अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११
यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२

वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।
मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३ C. 5. 4970 B. 5. 147. 14 K. 5. 147. 14

M1. 5 विश्रमार्थं, D6 विमना च

3 ^{a}) K1-3 T2 विसर्ज्य (for °सृज्य) G3 transp सर्वान् and नृपतीन् — ^{b}) K1. 3 B3 D5 D1. 7 9 T G (except G3) तथा, K2 तत (for तदा)

4 ^{a}) S संध्यामुपास्य यंतस्ते Ca cites ध्यायंत (as in text)

6 K4 5 T1 G श्रीभगवान् (for वासुदेव) — 6^{ab} =(var.) 5^{ab} — ^{c}) B. पथ्य तथ्य (by transp) K2 प्रोक्तो (for चोक्तो)

7 ^{b}) K5 D2-4 T2 G2. M5 कुन्° (for कुरु°) — ^{c}) T1 G1. 4 महाबाहो (for हृषी°) — ^{e}) K4 B1. 2 4 Dn1 °भाग, B2 5 D5 D2 4 6 8 10 °भागो; D1 T1 G1. 4 °बाहुर् (for °बाहो) — ^{f}) K. G3 उक्तवान् (for अब्रवीत्) D3 4 द्रोण किं तमथाब्रवीत् — After 7, N (except B5 D7, Dn2 D5 missing) ins

534* पिता वा धृतराष्ट्रस्त्र गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B.) Dn1 पितरौ (for पिता वा) K3 तु, D5 च, D3 4 वै (for स्त्र) K3 D6 वाक्यम् (for वा किम्)]

8 ^{a}) T2 G2 5 अवम (for अस्माक) — ^{b}) B2 3 5 Dn1 D5 D1. 6 10 T G2 5 °विदा, G3 °कृता (for °भृता) — D1 om. 8^{c}–10^{b}

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 8) — ^{a}) D3 4 वा (for च) — ^{b}) K2 D9 ते, G5 वै (for ये) K1-3 D7 9 T2 G2 5 M5 समागता (for °सते) — ^{c}) K5 M1. 2 °यत्त्वं, D7 10 °तथ्यं (for °तत्त्व) — ^{d}) K5 D3 4 तन्मेब्रूहि, S तत्तद्ब्रूहि (for तद्ब्रूहि त्वं) K5 S नरोत्तम (for जना°)

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8) — ^{a}) D3 4 भगवान् (for हि भवान्) Cs cites भवान् (as in text) K6 वाक्य (for सर्वं) — ^{b}) K5 हितं वै (for वचनं) — After 10^{ab}, B Dn1 D5 D3 4. 6–8 10 ins

535* धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुल्यमदि ।

On the other hand, S (except G5) ins after 10^{ab}

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपसर्पति ।

[G4 M5 अप्रिय (for अयुक्त) G1. 3 4 M (except M1) हृदयात् (for हृदयं)]

— D9 om. 10^{c}–11^{b} — ^{c}) D5 °भोगा° (for °लोभा°) — ^{d}) K1-3 D7 8 मदप्रज्ञस्य मानिन°

11 D9 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10) — ^{a}) K D1. 2 7 सर्वं (K5 सत्य), S तस्य (T2 यस्य) (for मह्यं) — ^{b}) K (except K4) न तत्, D7 न तु (for तन्न) K. किंचन, B5 माधव (for केशव) — ^{c}) D2 वाक्य तु (for वाक्यानि) T2 G2. सर्वेषां (for गोविन्द) — ^{d}) T G M5 (*inf. lin.* as in text) प्रभो (for विभो)

12 ^{a}) K3 5 D7 S (except G3) नाति(M1 *inf. lin.* °भि)पद्येत (T2 G2 °वर्तेत), Ca as in text — D2 9 om. 12^{cd} — ^{c}) K2 transp हि and नो K5 S (except G2) बलं (for गतिः) — ^{d}) K5 S गतिः; D1 शुभ° (for गुरुः)

13 K6 T2 G2 3. 6 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) T2 G2 शृणु तावद्यथा राजन् — ^{c}) D3 4 सर्वेषां

C. 5. 4971 B. 5. 147. 15 K. 5. 147. 15

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १५
मम तात पिता राजञ्शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्वहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्याते ऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

(for राजेन्द्र)

14 a) K1–3 B Dn1 D6 7 9 वि- (for वै) — c) K5 D9 तु (for सु-)

15 c) S कुरु° (for राज°)

16 a) K3 D1 राजा (for राजन्) — b) K1 4 B Dn1 D5 D2–4 6 9 शांतनुर् — d) G5 M (except M2) वर (for वर°)

17 c) K3–5 B D (except D2–4 9, Dn2 missing) T1 G1. 2 5 M5 एक पुत्रम्

18 a) B3 Dn1 D6 न चोच्छेद, D3 4 नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं) — b) K4 B Dn1 D5 D1 2 6–8 10 विस्तीर्येच्च — c) M3 इच्छित (for ईप्सितं) K2 मत्वा (for बुद्ध्वा) — d) D3 4 Ca आहर (for आवहम्)

19 b) D6 8 10 (m as in text) पितुरात्मकुल°. Ca cites पितुरर्थे (as in text) — c) T1 G1. 3 4 °रेता[ ]स्यां, T2 G2 5 °रेतास्तु, M °रेताम — f) K4 D7 परि°, D3 4 प्रति° (for अनु°)

20 a) K4 Ds2 G3 तस्या°, D3 4 T2 G2 5 तस्य (for तस्यां) D3 4 राज्ञो (for जज्ञे) — d) K3 4 B Dn1 Ds1 D2 6 7 9 G1 पार्थिव

21 b) K3 5 D1. 7 8 T2 G (except G5) M1 (inf lin. as in text) मनिवे°, Dn1 समवे°. — d) D3 4 ह्यधश्चरन्

22 b) K4 B Dn1 D5 D6 8 10 समुपाहर, K5 °पावह — c) D3 4 °सवातान् — d) D7 तवापि, T2 मयापि (for अपि ते) G2 अपि लोके बहुश्रुत

23 a) K3 तात (for ततो) T G2 5 सहितो (for समरे) — b) K3 ततो (for द्वद्व-) D3 4 द्वैरथ युद्धमागत — e) K3 4 B Dn1 D5 D2 6 8 10 दारेष्वप्यतिसक्तश्च, D7 दारेषु प्रतिसक्त मन्, T1 G1 4 कामभोगप्रसक्तश्च — f) K3 दिष्टात, M1. 3 4 यक्ष्मणा

24 a) K3 4 D3 4 राज्ये (for राष्ट्रे) K यदा त्वराजकेनेह — b) D7 बलाहक (for सुरेश्वर°) — c) B5 [अ]भ्यधावन्, D1 व्यधावन्, D7 ह्यधावन्; T1 G1 4 [अ]भ्ययाचन्, G3 [अ]न्वधावन्

25 D5 G4 5 M3–5 om the ref — c) K4 B1 3 4 5 Dn1 D5 D6 8 10 ईती प्रणुद भद्र ते, B3 ईतयोत्र च वर्तते Ca s cite ईतय (as in text) — d) K1 4 B D (except D1 7–9, Dn2 missing) M3 शांतनो° K1 2 4 °नदन, K6 Dn1 D7 T2 G2 °वर्धन, D2 °नदन.

26 a) K5 D5 S हि, D3 4 च (for ते) — b) B1 आधिभिर्, D7 उत्पातैर् D3 4 भय°

27 a) D1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp) K (except K3) B (except B3) Dn1 D2–4 प्रणुद (for प्रणुद्य) D1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ २८
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९
प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।
स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३१
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।
प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२
विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३
एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५
अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ॥ ३७
मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८

C. 5. 4999
B. 5. 147 41
K. 5. 147 41

स्व धीर, D2–4 धीर स्व (for वीर स्व)

28 D3 4 7 T2 G2 5 om the ref — [a]) K (except K3) D2 7 9 क्रोशमानानां, D5 क्षुभ्यतीना वै D7 तु, T G च (for वै) — [d]) B (except B3) T2 G (except G4) तदा (for तथा)

29 [b]) T2 G2 5 काली माता (by transp) — [e]) G2 °हिताश्चान्ये — [e]) B3 त ऊचुर्, D3.4 बभूवुर् (for मामूचुर्) — [f]) D3 4.7 सत्तम, Ca सतत (as in text)

30 [a]) K1.2 D9 भ्रात्रा ते, K3 5 D5 प्रातिप (for प्रतीप-) D3 4 T2 G2 राज्य (for राष्ट्र) — [b]) S त्वा प्राप्य न विनश्यतु (M3–5 त्वामप्राप्य विनश्यति) — [c]) K1.2 स नृप, T2 G2 सर्वम् (for स त्वम्) D9 नृपास्माक हितार्थं वै — [d]) K3 T1 G1.4 °श्रुते (for °मते)

31 K4 om (hapl) 31^{b}–32^{a} — [c]) D7 चाकथय (for न्यवेदय) B D (except D1.2, Dn2 missing) G3 तत्र (for पुत्र) — [d]) B3 प्रति (for पितृ) G3 M (M1 *inf lin* as in text) प्रतिज्ञा प्रति गौरव — After 31, B1 Dn1 read (with v l) 33^{ab} (for the first time) *repeating* it in its proper place

32 K4 om. 32^{a} (cf v l 31) B3 D3 G5 om. (hapl) 32, K1 reads it in marg *sec m* — [b]) K4 D3 D9 सम्प्रसादयन् G4 दु:खितो भृशमातुर (= 31^{b}) also — [c]) K4 D3 4 T G (G5 om) नाह, D2 नास्मि, D6 नाद्य, D9 न वै (for नाम्ब) K4 B (B3 om) Dn D5 D1–4 M3 शांतनुना — [d]) K1–3 पौरव (for कौरव)

33 For B1 Dn1 cf v l 31 — [a]) M1 2 त्वदर्थे K3 वै, D9 तत् (for च) — [b]) T1 G1.4 त्व (for मा) N (Dn2 missing) प्रतिज्ञा कृतवानह (Dn1 first time as in text!) — [d]) K2 D9 तवास्मि, K4 B1.3 4 Dn1 D2–4.6 8 तवाद्य, D7 भवत्या°, T2 तवापि (for तवाम्ब) D10 पितृगौरवात् (for सुत°)

34 [a]) D7 सान्त्वयित्वा (for अनुनीय) — [b]) D3 4.6 8 जनसंनिधौ, T2 G5 °समदि (for °मेव च) — [c]) S (except G3) अहं च (for अयाच)

35 [c]) K4 B Dn1 D5 D1 2 6–8 महाराज, D3 4 अवोच वै, D9 अह चैव, D10 मुनिवर°, G1.4 अयाच व° (for अयाच वै) K1–3 °त्यार्थं मया चैव (corrupt) — [d]) K1 2 D9 तु (for च) — [e]) Dn1 त्रीन्सु, D5 त्रीन्त्रा, D1 S स त्रीन् (by transp) D7 उत्पाद्य स पुत्रांस्त्रीन् (catalectic) — [f]) K2 5 तदा भारत°, T1 G1.3 4 तदा वै कुरु°, T2 G2 5 स तदा कुरु°

36 [a]) K1 2 D2 7 G2 °हीनोय, K4 B Dn1 D5 D1.6 8 10 M1 2 °हीनत्वात्, D3 4 °हीनस्तु, D9 °हीनो वै — [b]) D9 नायं (for न वै)

37 [c]) S (except M3–5) साहस (for कलह)

38 [a]) K5 S (except G4) को राज्य (by transp) — [b]) D1 T1 G4 इति (for इह) — [d]) D10 पाण्डवै°, M1 2 कौरव (for व° सदा)

C. 5. 4990 B. 5 107 42 K. 5. 147 42

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।
भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्तुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।

---

39 a) K8 तात, K5 कश्चित् (for पुत्र) — c) K1 5 D9 तुल्य (for तुभ्य). K9 मतमेतत्तु वै मह्य — d) D3 4 ह (for च)

40 a) K4 B Dn1 D5 D6–8 10 G4 खलु (for यदि) — b) K4 D7 G8 मा विशकी , B Dn1 D5 D1 6 8 नाभि°, D3 4 मा च श°, D10 माभि° (for माति°) K4 त्वमेव च (for वचो मम) K1 2 D9 मातिशकस्व मे वचः — c) K4 5 D8 D3 4 7 8 सर्वान् (for सर्वम्) K1–3 D9 नाशयिष्यन्निम सर्वे — d) S पृथिवीपते (for °वीं तथा).

Colophon. Dn2 D5 missing — *Sub-parvan* D3.4 युद्धनिर्याणा, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान, M भगवद्यान — *Adhy name* K1 2 D9 वासुदेववाक्य, B5 D8 भीष्मवाक्य; G1 4 पाडवसमागमे सभावृत्तान्तकथन, G5 M भीष्मवाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 37 (=137), D7 T2 M 148 (M4 147), T1 G2 4 5 149, G1 150, G3 146 — *S'loka no* K5 Dn1 43

146

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 K4 D2 T G (except G1) श्रीभगवान्, K5 D7 श्रीकृष्ण (for वासुदेव.) — a) D3 4 T2 G2 5 तथा, M2 तदा (for ततो) — b) K1 इद वच (for अभापत) — c) K5 कुरूणा (for नृपा°) K1 उवाच राजमध्ये वै — d) S (except G3 M1) °क्षम

2 Before 2, D3 4 G5 ins द्रोण उ° (G5 om उ°) — a) K2 (by corr) S (except G2) प्रातिपि° K4 B D5 D2–4 शातनुस् — b) B1 2 4 D5 D6 8 कुलस्यार्थे K8 यथोच्छ्रित°, B1 2 4 Dn1 D5 D3 10 समुत्थित°, B5 D5 यथा स्थित°, D6 समुच्छ्रित°, T G यथोचित° (G3 स्थितोभवत्) — G3 om 2nd — c) B D (except D7–9, Dn2 missing) यथा (for तथा) — d) K3 यथाभवत्, G2 यथोचित (for स्थितोऽभवत्)

3 D4 om 3a–4b — a) D5 D6 8 यथा (for तत°) — c) S भद्र ते (for धर्मात्मा) — d) T1 G1 4 सुवृत्त , G3 °प्रीत° (for °व्रतः)

4 D4 om 4ab (cf v l 3) — a) K3–5 B D (Dn2 missing, D4 om) अददत्, Cn s अददात् (as in text) — c) B Dn1 D5 D6 10 यवीयसे तथा; D3 4 तथा यवीयस° B Dn1 D5 D6 10 Cn क्षत्त्रे; G3 4 क्षत्त° — d) K4 B (except B3) Dn1 D5 D6 8 10 कुरूणा वशवर्धन° — After 4, T2 G2 3 5 read stanzas 5–12 in the following order 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, 12,

5 For sequence of T2 G2.3 5, cf v l 4. — a) T1 G1.4 M5 राज्ये, M2 राजा (for राजन्) — b) K3 इम, T1 G1 पुत्त, G4 5 एव, Cn पुन (as in text) K3 अच्युत, K5 D2–4 7 8 T1 G1 4 अच्युतः — d) K2 B3 D9 T2 G2 3 5 M1 2 [ऽ]नघ°, B1 2 4 Dn1 D5 D1.6–8 10 T1 G1 नृप°, G1 नृप (for ऽनघ)

6 For sequence of T2 G2 3.5, cf v l 4 — b) K8 तमुपास्ते, G2 पार्श्वे तस्य (for उपास्ते स). K1 4 D9 स, B8 च; G8 सु° (for स) — d) G2 उद्वहन्, G3 4 M1 5

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरंजयः ॥ ८
कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२
ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।
भीष्मेण दत्तमश्नामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५
अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।
पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७
देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८
तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ C. 5. 5021 B. 5. 148. 19 K. 5. 148. 19

उत्क्षिपन्

7 For sequence of T2 G2 3 6, cf v l. 4 — b) D6 8 10 जनाधिप, D9 G6 नरेश्वर (for जनेश्वरम्) — c) M3–5 अन्वपद्यन्तमधिप (M4 inf lin as in text) — d) K3–5 B Dn1 Ds D2 8 G6 जनाधिप, D8 4 जनाधिप

8 For sequence of T2 G2 3 6, cf. v.l 4 — b) D3 4 च (for स) — c) G1 पृथिवीं पालयामास — d) G1 पाडु (for सर्वां)

9 For sequence of T2 G2 3.6, cf. v l. 4 — a) A few N MSS कोप- K1 D9 -संवनने, Dn1 संवलने, S -सयमने, Ca -सवरणे (for -सजनने) Cn cites सवननं, Cs सवलन — b) K5 B1 D3.4 6 8 9 S om. च Ds D10 अनुर° (for चान्वे°)

10 For sequence of T2 G2 3 6, cf. v l. 4 G3 om 10 — a) K °सयुक्ता, D2 °सयुक्ता, T1 G1.4 M1 °तत्त्वज्ञो — b) K3 B Ds D1.9 10 T2 G2 राज्ञा (for राज्ञ°) K1.2 D7 सवेदनक्रिया°, K3 सजनन°, K4 सगमना क्रि°, K5 संवदन°, D2 सधाननक्रिया, D3 4 8 स(or स)मुदिता क्रि°, S (G3 om.) °वैवाहिक(G1 M2–5 °की)क्रिया, Cn as in text — c) D3 4 अवैक्षेत, G1 M2–5 अवेक्षत — d) S (G3 om) भीष्म कुरुपितामह

11 For sequence of T2 G2 3 6, cf v l 4 — b) T G2 3 महामति, G3 महीपति (for महाबल°) — c) G3 अन्वास्यते च

12 a) M (except M5) त्वस्य (for तस्य) — b) S करिष्यसि (for व्यव°)

13 D8 om (hapl) 13^{a}–14^{b} — b) Ds नाग्म° (for नार्थ°) — c) B1 6 Dn1 D6 9 इच्छामि (for अश्नामि)

14 D8 om 14^{ab} (cf v l 13) — b) G3 M4 मन्यु°, G1 मृत्यु° (for वृत्यु°) — G1 om. 14^{c}–15^{d} — d) T1 प्राह (for त्वाह)

15 G1 om 15 (cf v l 14). — b) A few N MSS °कर्षण (for °कर्शन) — d) S (G1 om) पार्थिव (for मे सदा)

16 c) K1 3 D2 प्रलपेन (for प्रलापेन) — d) = 5 39 7^{d}, 41 33^{d}

17 b) K1 °बुद्धिना (for °तेजसा) — c) D3 4 तदा (for ततो) — c) B. Ds D2–4 S वचनम् (for वदनम्) K (except K4) D7 9 उद्वीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य)

18 Before 18, B Dn1 Ds D1 3 4 6 8 10 ins विदुर उ° — b) B3 D9 भारत, Ds2 M3–5 भाषित (for भाषत°) — G3 transp 18^{cd} and 19^{ab} — c) Some MSS प्रणष्ट — d) K5 हि, D3.4 [ए]व, S च (for [अ]य)

19 G3 transp 18^{cd} and 19^{ab} — a) K3 S (for G. see below) त्व मे (for तन्मे) K3 प्र° (for वि°) G3 त्वमेव लिप्यमानस्य — b) K1 2 5 D7 9 T G (except

C. 5. 5022
B. 5. 148. 20
K. 5. 148. 20

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २२
नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
　धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
　राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
　ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
　पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
　क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म-
　न्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
　तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
　दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

G3 किमु° (for समु°)

20 c) K3 D9 कृतघ्नस्य (for [अ]कृतज्ञस्य) — d) B Dn1 Ds D1.6 8 10 लोभेन हृ(Dn1 घ्न)त° — e) Ds1 D6 8 अतिक्रमति

22 b) Ds2 D6 10 सर्वम् (for पूर्वम्) D10 चैव (for एव) K4 B (except B6) Dn1 Ds D6 8 10 महामते; G3 पितामह (for महाद्युते) — d) D2 T G राजन्, M1 2 मानु-; M3–5 त्व मा (for मा स्म) B Dn1 Ds D6 8 10 कृत्वा स्थापितवानसि — f) T1 G1.4 पुन°, T2 प्रभु°, G2 3 5 M प्रजा° (for तथा)

23 a) K (except K4) D7 मोपेक्षस्व — c) D3 4 अहो; T1 G1 4 अपि (for अथ) — d) K3 पर्युपस्थिते, B3.5 S समुप° — f) K (except K4) D7 9 चा(K1.2 वा)नव, B3 D1 T G (except G5) चैव हि

24 c) K4 B D (except D1.9, Dn2 D5 missing) शाधीद (for साध्विद) K3 अध्यास्व, K4 B D (except D1, Dn2 missing) अद्याशु, T1 उच्छिद्य, T2 G1 2 5 आच्छिद्य, G3 M आमद्य, G4 उत्सृज्य (for अद्यास्तु) — d) S (except G3 4) अभिरक्ष्यता

25 a) T1 G5 M नरशार्दूल, G3 पुरुषव्याघ्र, G4 कुरुशार्दूल — 25c = 1 1 11e — d) K4 B2 3 5 Dn1 Ds D1 6 8–10 T1 G1 4 om च D3 4 सक्षेपो च भविष्यति

26 c) K3 5 S (except G3 4) सतत (for स तदा) — d) Some MSS निश्वसश्च

27 a) K4 ततो तु, D6 8 9 ततोस्य (for ततोऽथ) G4 M2 om. ऽथ T1 G1 3 ततो राज्ञ° सुबलस्याथ पुत्रीः — b) T1 G1.2 5 °युक्ता (for °युक्त) — c) K3 B3.5 D1 S (except G1.3 4) सुयोधन T1 G1.4 °बुद्धिं (for °मतिं) — d) D5 समीपे, D3 4 पुरस्तात् (for समक्ष)

28 b) M3–5 [ऽ]थ (for च) — c) T2 G1.2 5 तथापराधं, M3–5 यथापराध° (for तवापराध)

29 a) D1 तथा (for राज्य) K5 B Dn1 Ds D1–3 6 10 °पूर्वभोज्य, D4 8 G3 °रूपभोज्य; D7 °रूपभोग्य, T2 G2 5 °भूतभोग्य — b) K2 D9 कुल एष धर्म° (for कुलधर्म एष°) — c) G3 °वृत्ते (for °बुद्धे) K5 D3 4 S सु- (for ऽति-) D2 -काम, D3 4 10 -कर्मा, D6 8 G4 -कर्म (for -कर्मन्) — d) K4 D3 4 6 8 S निहसि (for विहसि).

30 a) S राजा (for राज्ये) — b) T1 G3–5 M3 5 यस्य (for तस्य) — d) K3 S [ऽ]ति- (M3.5 हि)

भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं
ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

C. 5. 5141
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

(for स्व)

31 [a]) D8.4 S transp राजा and अथवा D5 D7 10 (by corr.) M2 °भावे (for °भावौ) — [c]) K (except K4) D5 D7 9 धर्मात्म°, T1 धर्मार्थ° (for धर्मज्ञ°) G2 M4 om. (hapl.) 31[d]–33[a] — [d]) B (except B3) D5 D10 न कामयेद्यो (for न राज्यकामो)

32 G2 M4 om. 32 (cf. v.l. 31) — [a]) K (except K4) D7 च (for तु) — [b]) D2 4 नित्य (for नान्ये) — [c]) K1.2 D6 अखिल (for निखिल) — [d]) D5 °पौत्रान्तथैव

33 G2 M4 om. 33[a] (cf. v.l. 31) — [b]) K4 5 D2–4 S मनस्वी (for मनीषी) — [c]) K D2 7–9 अहीन-धर्मं, B2.5 अहत्य कार्यं, D1 इहान्यधर्मं, D3.4 इहैत्य कार्यं, D6 अहश्च कार्यं, T1 अवीत्यमर्थं, T2 G M अवीत्य धर्मं (G4 अधिज्य मर्वं) (for अहत्य धर्मं) — [d]) B Dn1 D5 D6 10 राज्य (B1 राष्ट्र), D2 4 सम्यक् (for ग्राह्य) B Dn1 D5 D10 स्व(Dn1 च)धर्मान् (for स्वधर्मं)

34 [a]) K4 D3.4 अनुग्रहात् (for °ज्ञया) K2 5 D7 8 T G (except G2) M1.2 वा (for च) K5 अथ, D2 4 अपि, D10 अस्य (for अथ) — [b]) D3.4 कुर्याद् (for ब्रूयाद्) D7 वचो, T2 नरो (for नृपो) K1.2 B (except B3) Dn1 D6 8 10 M2 [s]य (for यद्) — [c]) D2 4.6 सुहृदा (for सुहृद्भिर्) B1.3 4 Dn1 D1 G3 नियुज्य, B2 निशम्य, D8 नियोज्य, T1 G4 नियोज्य

35 [c]) D6 G4 M3–5 राजा (for राज्ञा) — [d]) K3 5 चेति (for चैव)

Colophon Dn2 D5 missing — *Sub-parvan* K4 अभिनिर्याणयात्रा, D3 4 अभिनिर्यात्रा, D10 भगवदागमन; M1.2 भगवद्यान — *Adhy name* G5 गांधारीवाक्य, M गुरुवाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 38 (=138), T1 G2 4 5 150, T2 M 149 (M4 148), G1 151, G3 147 — *S'loka no* K5 37, Dn1 36

147

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS is mostly ignored here.

1 K5 D2 T G M5 श्रीभगवान् (for वासुदेव°) — G2 om. (hapl.) 1[c]–2[a] — [d]) K4 B Dn1 D5 D1 2 4 6 8 10 M4 राजमध्ये B1–3 D2 जनाधिपं, Dn1 D5 2 D10 T G1 3 M3–5 जनाधिप

C. 5. 5041 B. 5. 142. 2 K. 5. 142. 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

---

2 G3 om 2^a (cf v l 1) — ^{b}) K4 D2 T2 G2 5 यथा, T1 G1 4 M यस्वा (for यस्त्वा) — ^{d}) D5 G3 मयि (for पितृ)

3 B1 om 3^c–5^d. — ^{c}) K4 ददामो, B (B1 om) Dn1 D5 D1–4 6 8 10 पष्ठोय (for षष्ठो वै) — After 3, K6 ins 537*.

4 B1 om 4 (cf v l 3) K6 om. 4^a–5^b. — ^{a}) B (B6 om) Dn1 D5 D1 6 8 10 हि (for च) — ^{c}) D5 D6 10 °राज (for °तेजा) — D6 om (? hapl) from भयत्प्रभु (in 4^d) up to संमत (in 18^b) — ^{d}) T G सुत (for प्रभु°) — D8 ins after 4 K6 (which om. 4^a–5^b) ins after 3

537* तस्याभवत्रय पुत्रा द्रुह्योऽनु पूरुरेव च ।

5 B1 D6 om 5 (cf v l 3, 4), K6 om 5^{ab} (cf. v l 4). — ^{c}) K4 B (B1 om) Dn1 D5 D2 8 10 T1 G1 शर्मिष्ठया B2 समुद्भूतो, D8 4 समुत्पन्नो, D7 संप्रभूतो — ^{d}) B (B1 om) Dn1 D5 D2 8 10 दुहित्रा (for °तुर्)

6 D6 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) K B5 D1–4 7, 9 तु (for च) B3 D3 4 भरतश्रेष्ठ — ^{c}) Dn1 G3 दौहित्रास्ते तु, T2 °श्चापि

7 D6 om 7 (cf v l 4) — ^{b}) D52 बलदर्पविमोहित° (= 8^b), D3 4 बलवीर्यसमन्वित, D8 वीर्यवान्बल-समत — ^{c}) D7 गुरु (for क्षत्र) — ^{d}) D10 गर्व° (for दर्प°)

8 D6 om. 8 (cf v l 4) — ^{a}) K3 नावतिष्ठत् — ^{b}) B2 °समन्वित° — After 8^{ab}, D8 ins..

...* कुलक्षय चकारासौ राज्यलोभादकारणात् ।

— ^{c}) K3 D3. 4 स (for च)

9 D6 om 9 (cf v l. 4) — ^{c}) S (except G1) तु (for स) K3 D2 पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^{d}) K4 B Dn1 D5 D1 10 G5 न्यवसन्, G3 निवसन् (for अवसन्)

10 D6 om 10 (cf v l 4) — ^{a}) K1 2 5 T2 G1 तत् (for त) — ^{c}) D3 4 राजा (for पुत्र) — ^{d}) D3 4 G4 राष्ट्रात् (for राज्यात्) K4 D5 वै (for च) B Dn1 D5 D8 10 [अ]पि व्यरोपयत्, D3 4 G3 [अ]प्यवरो°, D5 T2 G2 5 [अ]प्यपरो°, M (except M2) व्यवरो° (for व्यपरो°)

11 D6 om 11 (cf v l 4) — ^{a}) D5 D10 G1 अनुवर्तत, D7 G3 अनुवर्तन्ते, D9 अन्ववर्तन्ते — ^{b}) K4 B1 3 4 D1 3 4 8 बलदर्पिता° — ^{c}) K4 B D1–4 10 अभि; D8 अति- (for अपि) — ^{d}) K3 5 D8 तथा (for अथ).

12 D6 om 12 (cf. v l 4), K4 om. (hapl.) 12^a–13^b. — ^{ab}) K5 G3 transp. पूरु and पुत्र D1 7 स्व; D8 स; T1 सु, T2 G1–4 M त (for स्व) D1 7 T G1–3 M वशवर्धनं; G4 वसुवर्धन (for °वशवर्तिनम्). G5 पुत्र वशविवर्धन — ^{d}) D8 D10 विधिवत् (for विधेय). K2 5 B3 Dn1 D3 4 7, 9 T2 G1 2 4 M3 5 °सत्तम, G5 °सत्तम

13 D6 om. 13 (cf v l 4), K4 om. 13^{ab} (cf v l. 12), D8 om 13^a–14^b, G3 om (hapl) 13^a–17^b — ^{b}) K3 B1 3 5 Dn1 D5 D2 7 10 अधि°, Cn n 8 अभि° (as in text) — ^{c}) K1 2 5 D7 9 यवीयसो K1. 2. 4 B1 2 4 Dn1 D1 3 4 8 9 T2 G2 M2 अपि (for अभि) K (except K4) Dn1 D7 9 -जायेत, Cn -जायन्ते (as in text).

14 D6 G3 om. 14, D8 om. 14^{ab} (cf. v.l. 4, 13).

प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ॥ २२
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३
एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः ॥ २५
ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६
बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
पितृभ्रातॄन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ २७

C. 5 B. 5 K. 5

— ^{d}) B1 Dl.2 सर्व- (for त्रिषु)

15 D5 G5 om. 15 (cf v l 4, 13) — ^{b}) S (G5 om) प्रजा (for राज्यं) — ^{d}) K1 महौजस°, D3 4 मनस्विन° (for यश°)

16 D5 G5 om 16 (cf. v.l 4, 13) — ^{a}) K3 पूर्वं, B3 4 Dn1 D5 Dl.3 G4 श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°) — ^{b}) K (except K4) D2 T2 G2 वाह्लिकस् B1.3 D3.4 S (G5 om) तदनतर° — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D3–4 10 शांतनुस् S (except G4, G5 om) तत्र (for तात) — ^{d}) B3 न° (for मे) D9 द्युतिमतो महायशा°

17 D5 om. 17, G5 om. 17^{ab} (cf. v l. 4, 13) — ^{b}) K1 Dn1 D7 9 °सत्तम — ^{d}) D3 4 गुरु-; T1 G1 M1 पितृ (for पितु°)

19 ^{a}) K4 B1.2 4 Dn1 Ds D6 8 10 वदान्य° (for प्राज्ञश्च) — ^{b}) B3 सर्वधर्मभृतां वर°

20 ^{a}) K (except K4) B (except B5) D2 T2 G1–3 वाह्लिकस्य — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D6.10 G4 शांतनोश्च — ^{c}) K4 Ds परम (for च पर) — ^{d}) M1 2 श्रमाणां हि, M4 सहिताना (for सहि°)

21 ^{cd}) B1.2 4 Dn1 Ds D6 8–10 कारयामास, B3 5 D1.2 मंगलार्थानि (for मङ्गलानि च) B1 2 4 Dn1 Ds D9 10 मगलार्थानि, D6 8 मगलानि च (for कारयामास) K1–3 D1 T2 G1.2 चाभिभु°, K4 च प्रभु°, K5 चाभिभो, B1–4 Dn1 D9 वै विभु°, B5 Ds D2 Cap वा विभु°, D3 4.6 8 शाश्वत°, D7 वाभिभो, D10 च प्रभो, Ca चातिभूः (for चाभिभू°)

22 ^{a}) Ds D2 G5 तत् (for त) — ^{c}) G3 निवेद-यामासु°

23 ^{a}) B5 D3 G1 पुतत्, D1 तच्च (for स तत्) — ^{c}) S (except G5) सास्र° (for अश्रु°) — ^{d}) G5 °शोचयदा-त्मज; M3 5 °शोचत्तमात्मजं

24 ^{b}) D3 4 °मयोपि वै (for °संधश्च सो) Dl.3 4 विभु°, D2 6 [ऽ]भिभू° (for ऽभवत्) — ^{c}) K3 जनानां; K5 द्विजाना (for प्रजाना) K3 5 Dn1 D6 8 T2 Gl.3 अपि स, K5 लोकानां (for अपि सन्) — ^{d}) K3 स; S च (for प्र-)

25 ^{b}) D6 8 वै प्रजा° (for देवता°)

26 ^{a}) K4 B2 4.5 Dn1 Ds D10 प्रव्यथितागोमौ — ^{c}) K3 4 B Dn1 Dl.3.4.6 8 10 (m as in text) निवारित (for ममार त) K4 B Dn1 Ds D1–4 6.8 10 T1 G5 नृप (for मृत) — ^{d}) K5 संस्तुतो, D3 4 प्रस्थितो (for संश्रितो)

27 D6 om. (hapl) 27. — ^{a}) K (except K4) D3–4 9 T1 G1.2 वाह्लिको K4 B Ds D2 9 10 G3 M °कुल D1 वाह्लिको मातुलं त्यक्त्वा — ^{b}) K4 Ds D2–4 8 10 समास्थित°, B Dn1 G4 समाश्रित° (for व्यवस्थित°) D1 राज्य च समुपस्थितं — ^{c}) S (except T2 G1.2) पितॄन् (for पितृ°) K (except K4) D7–9 -भ्रातॄ;

C. 5 5037
B. 5 149. 28
K. 5 149. 28

वाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९
पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१
स सत्यसंधः सततात्रमत्तः
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी
जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२
क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३
अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४
प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

D5 D3 4 -मावृन् (for -आवृन्) K (except K4) D7–9 -परित्यक्त; D3 4 परित्यक्तः — d) B Dn1 D5 D1 10 T1 G5 प(D1 पु)रमर्धि(B3 °मृद्धि)मत्

28 a) K (except K4) D1–4 T2 G2 वाह्लिकेन D3 4 S [अ]भि- (for तु) — b) K4 B Dn1 D5 D2–4 6 10 -ज्ञातनुर्

30 a) T2 G5 पाह्व राज्य सुसंप्रास° — b) D9 G1 M1. 2 नृप — d) K (except K3) D1. 2 7 9 विधीयते (for अरिंदम) — e) D3 4 T1 G1 3 5 M राज्यस्य; T2 G2 राजन्य (for राज्याय) — After 30, N (Dn2 missing) ins.

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्य हर्तुमिच्छसि ।

[B Dn1 D6 8 10 परस्व (for पारक्य) D3 अर्हं° (for इच्छ°)]

31 a) S मनस्वी (for महात्मा) — c) K4 B2 4 5 Dn1 D5 D6 8–10 कुल° (for जन°) G3 दाता (for भर्ता) — d) T G (except G3) M1 2 चापि (for चैव)

32 a) K4 B3 5 Dn1 T1 स तथाप्र°; B1. 2 4 सतताप्रमेय°, G1 4 स सदाप्रमत्त°; G3 स तदाप्र° — b) K1 2 5 D1. 2 7. 9 गोप्ता, D3 4 भर्ता (for साधु°). — c) K1 2 M3–5 प्रियाणा (for प्रजानां) K1. 2 D2 7 सुहृदा च रक्तो, D1 3 4 सततानुकंपी, D7 सुहृदां स रक्तो, T2 G2 3 5 सुकृतानुकंपी

33 c) K1 2 [अ]पि (for हि) — d) D1 3 9 राज्यगुणा K1. 2 च सर्वे (for समस्ताः)

34 a) D3 अनार्यपुत्रस्, T1 G1 4 स राजवृत्तस्, T2 G2 3. 5 M3–5 स राजपुत्रस्, M1. 2 न राजपुत्रस् — b) K4 B D (except D7, Dn2 missing) T1 G5 सदा (for तथा) M1 पाण्डुषु (for बन्धुषु) — d) B (except B3) Dn1 D1. 3 4 6 9 दुर्विनीत

35 c) K1 2 D1 2 7 हि, K3. 4 [ऽ]स्ति (for ऽव-) — d) K D2 7 8 अद्य, D3. 4 G4 इह (for एव).

Colophon Dn2 D5 missing — *Sub-parvan*: K4 अभिनिर्यात्रा, T1 M1 3–5 भगवद्यान (T1 °वत्प्रतियान) — *Adhy name* Dn1 कृष्णवाक्यं, G1 4 सभाया सम्य वृत्तान्तकथनं, G6 M धृतराष्ट्रवाक्य (G5 °ष्ट्रवचनं) — *Adhy no* (figures, words or both) D6 39 (=139), T1 G2 4 5 151, T2 M 150 (M4 149), G1 152, G3 148. — *S'loka no.* K5 Dn1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोषात्संरक्तलोचनः ।
अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ५
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६
साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ७
पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ८
यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् । C. 5. 5053 B. 5. 150. 12 K. 5. 150. 12

148

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v.l. 5 143 2) The MS is mostly ignored here

1 K4 D2 T G श्रीभगवान्, K6 कृष्ण॰ (for वासुदेव॰) — [a]) K1.2 4 Ds2 D1–4 7 G4 उक्तः (for उक्ते) K1 2 4 D1.2 7 स (for तु) — [d]) B3 4 Dn1 Ds D3 4 6 8 9 न वै, D10 नैव (for न च) D6 8 9 [ऽ]नु॰, D7 M1 ऽन्य॰ (for ऽन्व॰)

2 [ab]) B Dn1 Ds D1.3.4 6 8–10 मद॰ क्रोध॰ (B3 क्रोधात्), M3–5 क्रुद्धो रोष (for क्रुद्धो रोषात्) — [cd]) K3 T1 G1 4 M अन्वाद्रवत, B3 अन्ववर्तत, Ds अनुद्रवत, D5 अन्वद्रवन् (for अन्वद्रवन्त) D3 तत॰ (for त) T2 G5 transp त पश्चात् and राजान॰

3 [a]) G6 आज्ञापयत D1 च (for तान्) — [b]) Ds2 T G (except G3) पार्थिवो K4 B Dn1 Ds D3 4 6 8–10 नष्ट॰, D1 T G1 2 5 ॰चेतन — [c]) T1 G1 3 4 प्रयात, T2 G2 5 प्रयातु, Ca प्रयाध्व (as in text) — [d]) K2 m 3.5 युद्धायेति, D1.3 पुष्पोस्म्येति, S अद्यैवेति, Ca as in text

4 [c]) D3 4 चक्रु॰ (for कृत्वा) — [d]) S प्र॰ (for स॰) K2 3 5 D7 9 कालनोदिता॰, K4 ॰कर्मणा, D1 ॰धर्मणा

5 [a]) Some S MSS अक्षोहिण्य॰ — [b]) K4 B D (except D1 2 7, Dn2 missing) कौरवाणा (for पार्थि॰) — [d]) K3 विरोचन॰, B (except B3) व्यराजत, D9 व्यरोचयत् — D6 om (hapl) 5[c]–6[d] — 6[ef] = (var) 18[cd] — [e]) D3 4 भवति (for प्राप्त च) — [f]) B3 महामते (for विशा पते)

7 [a]) K1 2 4 B1 2 4.5 Dn1 D1.2 6 8 साम्यम्, K3 शमम्, K5 समम्, B3 Ds D3 4 9 शाम्यम्, D10 सात्यम्, T1 सामम् (for साम as in D7 T2 G M) T3 G1 2 4 5 चादौ, G3 -भेदौ (for आदौ) — [b]) M इच्छत (for ॰ता) — [c]) K4 B Dn1 Ds D6 8 9 अभेदायास्य व॰, D10 अभेदाच्चास्य व॰ — [d]) K1–3 D3 4 7 चाभिवृ॰, K4 5 D1.2 अभिवृ॰, B3 चापि वृ॰ (for च विवृ॰)

8 [a]) B3 वोक्तो, D3 4 ह्युक्तो, Ca s युक्तो (as in text) — [b]) B3 शाम्ये, D3 4 साम्ना (for साम) K3 युज्य॰ (for गृह्य॰) — [c]) K1.2 D6 ॰कीर्तित, Cs ॰कीर्तनं (as in text) — [d]) K (except K5) D9 G3 4 Ca s दैव॰

9 G2 5 om (hapl.) 9[c]–11[b], T2 reads the lines in marg

10 G2 5 om 10 (cf v l 9) — [a]) D7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च) Ca cites अद्भुतानि (as in text) D1 च सर्वाणि, D3 4 विचित्राणि (for च घोराणि) Cs cites घोराणि (as in text) — [d]) K4 B2 4 5 Dn1 Ds D6 8–10 मया (for च मे) K4 प्रभो, Ds1 [अ]भिभो (for विभो)

11 G2 5 om 11[ab] (cf. v l 9) — [c]) K2 B Dn1

C. 5. 5088
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५
सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिवादपर्व ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।
जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १
श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

D8 D3.4 6 8–10 M4 निर्भर्त्सयित्वा, D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु) K3–5 D2 G3 च (for तु) — ^{c}) B4 भर्त्स° (for भीष°)

12 G4 om (hapl) 12^{ab} — ^{a}) B Dn1 Ds D6 9 10 घूतती (for न्यूनता) D3 4 घृत° — ^{b}) D3.4 निंद्य (for निन्दा) B Dn1 Ds D6. 8–10 कृत्वा (for चैव) K4 B3–5 Dn1 Ds D1. 2 6 8–10 तथा पुन° (for पुनः पुन) — ^{c}) G5 च तान् (for नृपान्).

13 ^{a}) K (except K5) D7 °भियुक्तं च, G5 M1 2 °दिसयुक्त — ^{b}) D3.4 तथाब्रुव, M3–5 अनुब्रुव (for अथाब्रुवम्)

14 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D1 2 6 8–10 ते शूरा, D7 वचने (for ते बाला) — ^{c}) M वाक्ये (M3 4 सर्वे also) — ^{d}) D3 जित्वा, G3.4 भि° (for हि°)

15 ^{a}) D3 4 सप्रयच्छतु ते राज्य — D7 om (hapl) 15^{b}–16^{a} — ^{b}) D1 2 च, D3.4 ये, G3 तु (for ते) B3 Ds D1 3.4 10 भवति (for भवन्तु) K4 D2 वै, B8 Ds D3 4 उत, D1.10 S ते (for च) — ^{c}) D9 राजन् (for राजा) — ^{d}) B (except B3) Ds D6 8–10 हित तव, Dn1 हित वच (for तथास्तु तत्)

16 D7 om, 16^{a} (cf v l 15) — ^{b}) D1 विहाय वै (for विसर्जय) — ^{c}) K1–3 D2–4 अवश्य° — ^{d}) K4 D2 भरतर्षभ; D1 पाडवर्षभा° (for राज°)

17 ^{a}) B4 5 Dn1 Ds D3 4 6 8 10 °मुक्तोपि, D1 °मुक्तः स. — ^{b}) K1 नैप, D2–4 T2 G1 2 4 नैव (for नैव) K4 B Dn1 Ds D1 6 8–10 G4 भावं, D7 शाठ्य (for भाव) — ^{c}) D3 4 सोह (for दण्ड)

18 ^{a}) K1. 2 5 D3 4 7 M3–5 जनाधिपाः, D1 T2 G2 5 नरर्षभ (T2 °भा°) — 18^{cd} = (var) 6^{ef}. — ^{c}) B2 4 5 Dn1 Ds D6 8–10 राजन्, D1 पूर्वं (for सर्वं)

19 ^{b}) K1 2 D6–9 पार्थिव, K3 5 M3. 5 पार्थिवा°, Dn1 पार्थिव° (for पाण्डव).

Colophon Dn2 D5 missing — *Sub-parvan* K4 अभिनिर्याणयात्रा, T1 G1 2 4 M भगवद्यान (T1 G1. 4 °वत्प्रतियान), to which M1 2 add समाप्त — *Adhy name* K1. 2 वासुदेववाक्य (followed by समाप्त), K4 भगवन्निदन, D8 कृष्णवाक्य, T1 दुर्योधनाभिप्राय, G1 4 सभ्य(G4 सत्य)वृत्तान्तकथने दुर्योधनाभिप्राय, G5 भगवद्वचन, M भगवच्चेष्टितकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 40 (=140), T1 G2 4 5 152, T2 M 151 (M4 150), G1 153, G3 159 — *S'loka no* K5 Dn1 20

After adhy 148, T1 reads adhy. 151

149

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 143 2), the MS is mostly ignored here.

1 ^{c}) D6 T2 धर्मज्ञ° (T2 also धर्मात्मा as in text) — ^{d}) B (except B3) Ds D6 8–10 समक्षे K5 B3

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३
तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ४
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७
त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८

सहदेव उवाच ।

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ९
मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
वेद चास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्धर्षः सत्यसंगरः ।
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३ C. 5 5110, B. 5. 151 1, K. 5. 151

D5 D7 च, D8 हि (for ह) T2 G3 कुंतीपुत्रो युधिष्टिर, G5 कौंतेयो जनमेजय

2 D1 om 2^{c}–3^{d} — c) D2 न ते राज्य प्रयच्छति — d) K1 सर्वं तद् (by transp)

3 D1 om. 3 (cf v l 2) — b) Dn1 T1 G1 4 नृप°, D8 4 कुरु° (for नर°) — c) Some MSS अक्षोहिण्य K5 B (except B3) च (for तु) T1 G1.4 इमा (for एता) — d) T1 G2 समताद् (for समेता)

4 a) K4 B Dn1 D3 D8 4 6 7 9 10 ये; M3–5 वै (for मे) — b) D5 G5 तन् (for तान्) — c) B3 विराटश्च द्रुपदश्च (by transp)

5 b) G3 सहदेव° (for भीमसेन°) — c) K1 2 T1 M (except M4) सर्वे (for सेना) — d) D8 4 धीरा (for वीरा)

6 D6 om 6 — 6^{ab} = 5 196 3^{ab} — b) S (except M1) च (for सु) — c) B (except B3) नीतिशास्त्रज्ञा — d) D8 4 M3–5 सर्वे शास्त्र°, T G M1.2 सर्वे(G4 नीति)शास्त्र° (for सर्वे युद्ध°) — e) K1 B D (except D2 7, Dn2 missing) सर्वे (for चैव) — f) K3 धर्मास्त्रकोविदा, D2 सर्वेस्त्रयोधिन, D8 4 शस्त्रास्त्र°, G5 सर्वास्त्रकोविदा

7 a) K4 अधिपो, T1 G1 3 4 अपि को (for अपि यो) — b) K1.2 सेनाया, K3 सैन्याना, K4 सेनानी (for सेनाना) Dn1 D8 सेना प्रति विभा°, D6 सेनाना प्रतिभा° — d) T1 G (except G2) शरार्चि D6 पावकोपम

8 a) K3 B Dn1 D1 2 6 8–10 T G2 5 त (for स्व) — d) D8 4 नु (for न)

9 a) K3 एष, D5 D1 T G M1.4 (inf lin) एव (for एक) T G M1 पुत्रै° (for -दुःख°) Ca एकदुःख (as in text) — b) S कोश° (for वीर्य°) — D5 om. 9^{c}–11^{b} — d) K1 D3 4 G2 °युक्ष्महे, Dn1 M4 5 °युञ्ज्महे, D1 6 8 10 G3 °युज्महे, T2 °भुञ्ज्महे, M2 8 °युग्महे

10 D5 om 10 (cf. v l 9) — a) S (except T1 G1 M5) मात्स्यो — Dn1 om 10^{b}–11^{a} — c) D3 4 स प्रशास्यति स°

☞ The fragm MS D9 ends with 10^{b}, it is almost completely ignored hereafter!

11 D5 om 11^{ab} (cf. v l 9), Dn1 om 11^{a} (cf v l 10) — b) G4 वाक्य (for वाक्ये) B1 3 4 °विशारद — D6 om (hapl) 11^{c}–12^{d} — c) D5 °नतरस् — d) B2 3 5 अब्रवीत् (for आददे)

12 D6 om 12 (cf v l 11) Before 12, T2 G5 ins नकुल — a) M3–5 वचसा (for वयसा) D1 शाश्वतो धर्मात्, D2 वै ततो धैर्यात्, D3 4 अस्त्रप्रतापेन — b) D3.4 यलेन, Ca 3 कुलेन (as in text) D3 4 स°, Ca च (as in text) — c) K4 किलोचित, B Dn1 D5 D1 3 4 10 G5 बलान्वित (for कुला°) — d) S °शस्त्रभृता वर

13 a) K1 2 शस्त्र, K3–5 B D8 D1–4 7 8 T G2–4 M1 शास्त्र (for चास्त्र) — cd) D1 transp द्रोण and भीष्म B3 D1 3 4 °रथ, D10 G2 °बल (for °बलम्)

14 a) B D5 D10 °वश° (for °सघ°) — T2 om

C. 5. 5111 B. 5. 151 14 K. 5. 151 14

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६

14^{cd}, G2 om (hapl) from 14^{c}–15^{b}

15 G2 om 15^{ab} (cf v l 14), T2 roads it in marg — ^{b}) K4 शरदः (for सदार°) — ^{d}) K4 D3.4 M धीर (for वीर°)

16 ^{a}) K3 शिवेन, K5 हितेन (for पितेव) B5 Dn1 D3 D6 10 समाधत्त, T1 G4 5 समादत्ते, M4 सदायत्ते (for समाधत्ते) — ^{b}) M3–5 यत्तदा (for य° सदा) B5 D3.4 पार्थिवर्षभ, M2 पार्थिवेश्वर° — ^{c}) M3 4 5 (before corr) चतुरो (for श्वशुरो) — ^{d}) D3.4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 D3 D6 8 10 सेनाग्र (D3 °ग्र्य) सम्प्रकर्षतु, D2 सेनाग्रमपकर्षतु Ca cites सम्प्रकर्षतु

17 ^{a}) B1–3 भीष्मद्रोणौ (by transp) K4 B2 5 Dn1 D1 6–8 M2 आयातौ T1 G1 4 द्रोणभीष्मौ समायां° (G1 °या)तौ — ^{b}) B1 3 D3 4 सहेतेति — ^{d}) Dn1 तु; G3 यो; M3 5 वा (for च) K2 5 Ds2 नृप

18 ^{a}) B2 5 [ऽ]पि (for तु) — ^{b}) D3 स्वमतिं K1 3 4 B3 Dn1 D2 7 T1 G2–4 कुरुनदन D3.4 स्वय मेघ इवानदन् — ^{d}) S इद (for वच°)

19 Before 19, D1 T2 G5 ins अर्जुनः — ^{d}) K1 D7 ज्वालासस्थो. B4 5 Dn1 D3 D6 8 10 महाभुज°, D1 °प्रभ°

20 ^{b}) Some S MSS दसितः — ^{c}) T2 G M5 दिव्य (for दिव्यैर्) D3 हयैर् (for हय) K4 B3 D3 D10 युक्ते°, D1.7 युक्तः (for युक्तम्) — ^{d}) K5 अग्निकुढ; D1 ह्यग्निकुडात्, D7 चाग्निकुडात्

21 ^{a}) K5 °घोर; D2 °वेगो (for °मेघो). — D1 om (hapl) 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) T1 G1 4 °सहननोपेतः — ^{d}) K1–3 D7 सिंहविक्रमविक्रम°; K4 5 (which transp. 21^{d} and 22^{d}) B Dn1 D3 D2–4 6 8 10 सिंहतुल्यपराक्रम.

22 D1 G2 (hapl) om 22^{ab} (for D1 cf v.l 21) K5 roads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}, so that the sequence is 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc — ^{a}) K5 G3 सिंहस्कधो (for सिंहो°) B Dn1 D3 D6 8 10 सिंहभुज° (for महा°) — T2 om (hapl) 22^{bc} — ^{b}) B3 °वर्चा (for °वक्षा) K5 D2 °भुज° (for °बल°) — ^{c}) K1 D7 °प्रनर्दनो, K2 3 °प्रतर्दनो; T1 G °वल्गर्जितो (G3 °प्रगल्भनो) K5 सुदष्ट्र सुनसाकेशा — ^{d}) K1.2 4 5 (which latter transp 21^{d} and 22^{d}) D2 7 °दर्पो (for °स्कन्धो)

23 ^{a}) Some MSS सुभ्रु K5 (hypermetric!) सुकपोल° (for सुदष्ट्र) K5 D1 3 4 S सुबल°; Ca °हनुः (as in text) — ^{b}) Dn1 D6 8 सुवासा° (for °बाहु°) B3 M5 सुमुख कृश. — After 23^{ab}, K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) — ^{c}) D1 अशत्रु, Ca सुजत्रुः (as in text) — ^{d}) K5 सुवर्णः; D1 °नासः (for °पादः)

24 ^{a}) D7 अभिन्न D3 सर्वशत्रूणां — ^{d}) D2 °वाग्यो जितेंद्रिय°, T1 G1 4 °वान्विजि°

25 After 25^{ab}, D3 reads 26^{cd} — ^{c}) K1.2.4 D2 7 °समान्घोरान् K5 om (hapl) 25^{d}–28^{c}. — ^{d}) Dn1 दीप्तास्तान् K4 उरगोपमान्

26 K5 om 26 (cf v.l 25). — ^{d}) S °गौरवान्

27 K5 om 27 (cf. v l 25). — ^{c}) K4 D3.4.8 °द्युम्नादृते

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८

भीम उवाच ।

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥ ३३
यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

---

28 K4 om 28^{abc} (cf v l 25) — ^{b}) T1 G4 तत (for मत) — After 28, T G (except G3) ins

540* अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्य समाददे ।

30 ^{a}) K3 5 B4 5 Dn1 Ds2 D2–4 8 10 G3 5 °मध्ये तु (for °मध्येषु) — ^{b}) B2 4. 5 Dn1 Ds1 D3 4 6 8 10 प्र (for वि-)

31 ^{a}) K B2 D1. 2 7 (by transp) पश्यामि युद्धेषु (K3 5 योधेषु), B1. 3 4 5 Dn1 Ds D3 4 6 8 10 युद्धे प्रपश्यामि, M1 2 लोकेषु पश्यामि — ^{b}) K4 D3. 4 यो भिंद्याच्च, K6 यो हि भिंद्याच्च, B (except B2) Dn1 D6 8 10 G4 यो भिंद्यात्तु, Ds G3 यो भिद्यात्तु, M5 योभिविध्याच्च — ^{c}) K4 6 अस्त्रेण (for श°) — ^{d}) K6 Ds1 स्यदनस्थित

32 ^{a}) B (except B3) Dn1 Ds D1 6 8 10 समरे नान्यो, T G (except G3) विषहेतास्मै (T2 °रै) (for विषहेन्नान्यो) — ^{b}) B (except B3) Dn1 Ds D6 8 10 हन्यात् (for राजन्) D1 °रथ (for °व्रतम्) — ^{c}) S राजन् (for वीर) B3 शिखंडी च मृधे वीर — ^{d}) T G1–3 न (for स) K1. 2 च (for मे)

33 ^{a}) B3 सार (for तात) — ^{b}) K4 G4 महा° (for बला°) — ^{c}) K5 सर्वात्मा (for धर्मा°) — ^{d}) K3 गतमेष्य च, K4 B Dn1 Ds D2–4. 6 8 10 मतमेषा च, K6 गतमेकस्य D1 गतिं चैव जनार्दन

34 K2 transp 34^{b} and 36^{d} G4 M2 om (hapl) 34^{b}–36^{c} — 34^{a} = 36^{c} — ^{b}) D7 मे (for नो) B (except B3) Dn1 Ds D6 8 10 G3 सोस्तु सेनापतिर्मम (cf 36^{d}) — ^{c}) K1–3 D1. 3 4. 7 G3 M (M2 om.) हि (as in text), K5 वा, the rest [ऽ]पि

35 G4 M2 om 35 (cf v l 34) — ^{a}) D6 8 10 मे (for नो) — ^{c}) K1. 2 राष्ट्र (for राज्य)

36 G4 M2 om. 36^{abc} (cf v l 34) — 36^{c} = 34^{a}. — ^{d}) D1 मत (for क्षम) K3 5 B1. 2 4 5 Dn1 Ds D6 8 10 सोस्तु नो वाहिनीपति (= 34^{b}), B3 सोस्तु सेनापतिर्मम — ^{e}) G3 च युधा (for वदता) — ^{f}) K3 B4 5 Dn1 D2–4 6 8 10 T1 निशा समभिवर्तते K4 विश्वासमतिवर्सते, K5 निशा समतिवर्तिता Ca cites समतिवर्तते (as in text)

37 ^{b}) K (except K4) D2 G (except G2) M5 वशवर्तिन — ^{c}) B (except B3) Dn1 Ds D2–4 6 रात्रे (for रात्रि) K (except K5) D7 ह्यति° (for व्यति°)

39 Before 39, T2 ins श्रीभगवान्, G5 माधवः — ^{a}) K4 T2 G1 4 (by corr) 5 मता राजन् (for महाराज) — ^{c}) Ds D2 सेनाया (for °याः) — ^{d}) B Dn1 Ds D6 8 10 मता (for शूरा) — ^{e}) B2 4. 5 Dn1 Ds D2–4. 6 10 एव (for एते) — ^{f}) B2 5 Ds

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५
सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।

घ्नन्तु (for शत्रून्) K5 B Dn1 D5 D6.10 प्रबाधितु, S विमर्दितु

40 ^{a}) K1-3 D7 घोरं (for ह्येते). D3.4 इन्द्रायाभिभव ह्येते — ^{d}) S क्रुद्धा° (for लुब्धा°)

41 ^{b}) B Dn1 D5 D10 महाहवे (for अरिंदम) — ^{c}) K (except K4) D2.7 तात, T1 G1.4 M2 तस्य (for तत्र) — K4 om 41^{e}–42^{d} — ^{f}) B2 नैव वाच्या; T G (except G3) नाहं वाच्यो (for न स्म वाच्या) B1 विपश्चिता, Ca विवक्षताम् (as in text)

42 K4 om 42 (cf v l 41) — ^{a}) K3 Dn1 D5 D1-4 T2 G1.2 कृतास्त्रं (for °र्थं) K1.2 चासौ (for बाल°) — ^{b}) K1.2 B Dn1 D5 D1-4.6.8.10 G2 आत्मानं (for सोऽऽत्मान) — D3.4 om 42^{cd} — ^{c}) D5 M2 बलस्थश्च — ^{d}) B Dn1 D5 D6.8.10 पश्यति (for मन्यते)

43 ^{a}) M3-5 सा तु (for साधु) — ^{b}) D3.4 बल° (for वध°) K3.4 B (except B3) D5 D1.6.8.10 T G मे (for ते) D7 मम (for मता°) — ^{c}) S transp न and धार्तराष्ट्रा° — ^{d}) K5 D1 रणेऽर्जुन (for धनं°)

44 ^{b}) G2 महाबलौ (for यमो°) — ^{d}) M3-5 अमर्षिण

45 ^{c}) A few MSS अक्षोहिणी°. — ^{d}) B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 भीम° (for दृढ°)

46 ^{b}) K4 दुष्प्रधृष्य D6 त्वरानुगं, D8 वरानुग (for दुरा°) — ^{d}) B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 हनि° (for वधि°) — After 46, Dn1 D3.4.8 S ins.

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

47 Before 47, Dn1 D3.4.8 T2 ins वैश° उ° (resp वैशं°) — ^{b}) K1.2.5 D1.2.7 संप्र(D2 °प्रा)हृष्टा; B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 संप्राहृष्यन् D1.3.4 नृपोत्तमा°. K3 योधानां युद्धमिच्छतां — ^{c}) G6 सं° (for प्र°) K3 प्रहृष्यन्मनसां तत्र

48 ^{a}) K (except K4) D7 योग इत्येव; D3.4 योजयेति च, T G (except G3) योजयित्वाथ (for योग इत्यथ) Ca cites योग (as in text) — ^{b}) D5 D10 चरतां (for त्व°) — ^{c}) K4 D2 °घोषश्च; K5 °घोषाश्च, B Dn1 D5 D1.6.8.10 T2 G2.3 M1 °शब्दाश्च — ^{d}) K5 B Dn1 D5 D6.8.10 T1 G2.3 M2 °घोषा° (for °घोष°) K5 B Dn1 D5 D1.6.10 सर्वत°, T1 G1.4 सघश° — ^{e}) B Dn1 D5 D6.8.10 G3 °घोषा(B2 °शब्दा)श्च; D3.4 M3-5 °घोषश्च, G6 °घोषस्तु — ^{f}) K (except K4) D7.8 तुमल° B Dn1 D5 D6.8.10 G3 [ऽ]भवन्, T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्) — After 48, K B2 Dn1 D1-4.7.8 ins

542* तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।
रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ।
धावतामाह्वयानाना तनुत्राणि च बध्नताम् ।

[(L 1) K3.5 D1.3.4.7 तम् (for तद्) — (L 3) K1-3.5 D2.7 [अ]थ; K4 D1.3.4 प्र, B2 [अ]पि (for च)]

49 D5 om 49^{cd} — 49^{cd} = (var) 5. 197. 10^{cd} — ^{c}) T1 घूर्णा; G1 घूर्णा (for पूर्णा) — ^{d}) K D1.2.7 ध्वजिनी समदृश्यत.

50 ^{a}) D5 अश्वा° (for अग्रा°) — ^{b}) S (mostly) दंसितौ — ^{c}) D3.4 अग्रतश्च (for प्रभद्रका°) K1.2.4

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५३
फल्गु यच्च बलं किंचित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ ५५
कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
स्तूयमाना ययू राजन्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ ५७
केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनश्च सोमकिः ।
सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६०
रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट् ॥ ६१
अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६३
तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिंदमाः । C. 5. 5166 B. 5. 151. 69 K. 5. 151. 69

D1–4 7 स (for च) A few MSS पचाला

51 51^cd = (var) 5 197 8^cd — ^d) K4 D1 उप; K3 G. अथ (for इव)

52 ^a) D3 4 प्राहृष्यन् (for प्रहृष्टा) Some S MSS दर्पिता M (except M1) योधा — ^b) K4 G3 M °नीकविदारिण, D3 °नीकावदारिण — D6 om 52^c–53^d

53 D6 om 53 (cf. v l. 52) — ^a) K3–4 D7 T G1 2 6 M2.4 (inf lin as in text) 5 °वेश्या, G3 °भेर्य, Ca.s °वेशा (as in text) — ^b) D10 (sup lin as in text) °मुग्य, G4 °युग्याश्, Cn s °युग्य (as in text) — ^c) K4 B Dn1 D1.2 कोश, a few MSS कोप (for कोश-)

54 ^b) B3 4 5 Dn1 Ds D1.6 10 यथापि (for तथैव) K D2 4.7 8 सृत° (for कृश°) — ^d) K4 B1.2 S ये चान्ये B3 परिपथका, D5 M4 °चारिका K1–2.6 D3 कुन्तीपुत्रो युधिष्टिर (= 63^d)

55 ^a) S उपप्लव्ये K1.2 च (for तु) — ^d) K4 °समन्विता, S °समावृतं

56 ^a) K4 B Dn1 Ds D1–4 6 8 10 Ca s °प्रतीकार — ^c) D3 महिता (for महता) — ^d) K2 प्रजग्मु, M1 निर्ययु.

57 ^a) K1.4 D1 G2 M गा, K3 हि (for गां) — ^d) S (except G3) °विभूषणै Cap अणिभूषितै (unmetrical!)

58 ^a) Some N MSS कैकया or कैकेया — ^b) K4 M3 5 काश्यश्च (for °स्य) K1–3 T1 G6 चाभिभु K4 B3 Ds D8 10 वा विभु; K5 Dn1 D5 चाविभु; B3 वै विभु; D1 चाभिभो, D2–4 वा विभू

59 ^a) K3 D1 7 M हृष्टतुष्टा, K5 हृष्टा पुष्टा, B3 हृष्टरूपा, Ds हृष्टपुष्टा (for हृष्टास्तुष्टा) Dn1 हृष्टा कवचिनस्तुष्टा — ^b) K (except K4) D7 समस्ता (for सशस्त्रा)

60 ^a) K1 (before corr) 2 Dn1 M2 जघनार्धे, K4 जघन्ये वै, K5 D6 जघनार्धं, D1 युयुधानो, Ca n s as in text. — ^b) B Dn1 Ds D2–4 याज्ञसेनिश्च K3 4 B (except B3) Dn1 Ds D1–4.6 7 10 सौमकि, S (for G5 see below) सोमक G5 द्रुपदश्च महारथ — ^c) K1–3 सुवर्मा, K4 D2–4 T1 G1 4.5 M (except M4) सुशर्मा, D1 सधर्मा — ^d) K4 5 B3 चात्मज, D3 4 चानुज

61 ^b) K4 गजा (for हया) Dn1 Ds D1 6 8 10 तथा (for तत) — ^d) K5 corrupt B Dn1 Ds D1.6 8 10 G3 गजानाम् (for सादिनाम्)

62 ^a) K1–2.6 D7 °वृष्टि, K4 D6 8 T1 °दृष्ट, M3 4 (inf lin as in text) 5 °धृति (for °धृष्टि) M3 4 वसुदान (for चेकितान) — ^b) B Dn1 Ds D6 8 10 धृष्टकेतुश्च (B3 चेदिराजा च), D1 चेदिनाथोऽथ, T G युयुधानोऽथ, M3 4 चेकितानोऽथ (for चेदिराजोऽथ) — 62^d = 64^d

63 K5 om. (hapl.) 63^b–64^a, D3 4 om 63^c–64^b — ^d) K (K5 om.) D1.7 8 G (except G2) नदतो, D2 नद्नतो (for नर्दन्तो)

C. 5. 5107 B. 5. 151 69 K. 5. 151 69

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूपरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१
शिबिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिबिरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।

---

64 K3 om. 64[a], D3 4 om 64[ab] (cf. v l 63). — [a]) S विगाह्य (for ऽवगाह्य) — [b]) K1-3 अनेकशः; D7 पृथक्पृथक् (for अरिंदमा) — [c]) B4 5 Dn1 D10 शङ्ख, D1 शङ्खान् (for शङ्खौ) — 64[d] = 62[d]

65 [c]) K1-3 D7 सर्वभूतानि — [d]) G (except G4) °कम्पत, Ca °हृष्यन्त (as in text)

66 [a]) K2 B D6 8 °सहृष्ट, K4 D1 2 7 °संमिश्र; K5 G3 °निर्घोष, G4 °निर्दिष्ट, T G1.2 5 °निर्घुष्ट; M °सघुष्ट — [d]) T1 G1.4 सागर च K1 B3 D5 D1.2 6 10 [अ]नु नादयन् (B3 D10 °यत्), K3 5 [अ]प्यनादयत्, B4 Dn1 D3 [अ]न्वनादयन्, D3 4 [अ]भ्यनादयत्, S व्यनादयत् (for [अ]न्वनादयत्) — After 66, K4 Dn1 D3 4 ins an addl colophon

67 Before 67, K4 Dn1 D5 D3 ins. वैशं° ड° — [b])=5 153 35[b] D5 सुभूत° — [c]) D3 D6 8 10 तत (for तदा)

68 [a]) B3 परित्यज्य, G3 °वर्ज्य (for °हृत्य)

69 [a])=5 153 35[a] — [b]) K1 B Dn1 D5 D1 3 4 6 8 10 शुचौ, K4 D2 Ca शुभे (for शिवे) B Dn1 D5 D1 3 4 6 8 10 महामतिः (for मही°)

70 [a]) D3 4 तत समुत्थाय सुख — [b]) D3 4 राजा (for सुखी)

71 [c]) K4 Dn1 D1.6-8 10 M2 पर्या°; K5 परि°, (for पर्य°)

72 [a])=5 153 34[c] K5 G5 स्थापयामास; G3 कारया°. — [c]) B3 D3 4 तथोदारो, D1 महेष्वासो (for रथोदारो) — [d]) Dn1 D5 D6 8 10 च वीर्य° (for प्रताप°)

73 [a]) D3 D7 G4 5 M1 सरिता (for °त) T2 G2 5 श्रेष्ठां (for पुण्या) — [b]) K1.2 हिरण्मतीं, K5 हिरण्मयीं; D5 D10 (marg sec m) सरस्वतीं — [c]) K4 शुचितीर्थां B3 सुविमलां

74 [a]) D2 परिघा°, D3 4 G5 °खा°, D5 °खान्, T2 G2 4 °घा (for °खां) — [c]) K D1-4 चोद्दिश्य (for चादिश्य)

75 [d]) B3 पाढव, D3 4 सर्वदा (for केशव)

76 [a]) B1 2 4 Dn1 D5 D1.6 8 10 °तर° (for °जल°) — [c]) B Dn1 D5 D6 8 10 °भोज्यान्नपानानि

77 [a]) B2 विविधानि (for शिबि°) — [b]) D2 तत्र राज्ञा (by transp) — [c]) K (except K5) D1-3 7 राजते (for राजेन्द्र) B2 विमानानि व्यराजत — [d]) K3 विशिष्टानि, D5 प्रविष्टानि, G1 4 निषीदति K1-3 D1.2 7 महात्मनां

78 [d]) K3 वैद्या° शास्त्रविचक्षणा, K5 B Dn1 D5 D6 8 10 G3 वैद्या° शास्त्रविशारदा°, D7 स्वविद्यासु विशारदा

79 [b]) K (except K4) B1 3 5 D1 7 T1 G2 4 मधुसर्पिषा — [c]) Some N MSS °पाशूना, T2 G2 5

ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
शिबिरे शिबिरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
महायन्त्राणि नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः ।
धनूंषि कवचादीनि हृद्यभूवच्चूर्णां तदा ॥ ८१
गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।
अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ८२
निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
अभिसस्रुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ८३
चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।
युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १
विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।
केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २
महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

C. 5. 5161
B. 5. 152. 4
K. 5. 152. 4

°पानानां (T2 °वस्तूनां also)

80 K4 om 80 — ^{a}) D5 D8 4.6 8 मयघम — ^{c}) K5 राजा (for राजा) — ^{d}) D1-4 6 M (except M1) स चकार

81 ^{b}) K2 G3 तोमरासिप°; K3 B Dn1 D5 D1-4.6 8 10 तोमराग्नि प°. Some N MSS परश्वधा — ^{c}) K (except K4) D2 7 G2.5 M1 कवचानीति — ^{d}) K4 हयाश्वमत्तमार्गगा, B Dn1 D5 D6.8 10 कृतयस्तृणमंयुता (B5 हृद्याश्वासहरान्तरा); D3 4 T G मयमभूवुर्नृणा तदा; D7 हृद्यान्यामधूर्गां तदा, M समभूवघूर्णां तदा Cs cites हृदमवन्

82 ^{a}) K1 काचन°, K4 B2.5 D1.2.4.7 G3 Cn कटक°; Cs 8 कङ्कट° (as in text) ‹NIl. कण्टकं कवचं संनहन येषामिति ग्राह्या ।› — ^{c}) K1.2 4 D2 अदृश्यत च (K4 हि); B Dn1 D5 D1.6 8 10 दृश्यंते तत्र, T G अदृश्यतात्र, M3-5 अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र) — ^{d}) G5 शतशोय सहस्रशः (=76^{d})

83 ^{b}) T G पश्चा(G2 मित्रा)त्वरर्पस (T1 G5 °भा; G4 °भ); M1.2 मित्राणि मानव, M2-5 मित्रा नरर्षभाः — ^{c}) B (except B2) Dn1 D1.2.4.6 8 G1 यथादेशं — ^{d}) D1 सहयावका, S सपदानुगाः

84 ^{a}) K1.2 4 D1 च, D52 ये (for ते) — ^{d}) D3 4 महीपते; D7 °भृत; M3-5 °पति (for महीक्षित°)

Colophon. Dn2 D5 8 missing — *Sub-parvan*. K1 B D3 D10 अभिनिर्यात्रा (K1 °ण); K2 4.5 Dn1 D2 7 अभिनिर्याणयात्रा; K3 D1 G5 निर्याणयात्रा, T1 भगवद्यतियान; M3.4 निर्यात्रा — *Adhy name* T1 धर्मराजस्य स्कंधावारनिवेश, G1.4 स्कंधावारनिवेशन; G5 कुरुक्षेत्रावतारं, M1.2 पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्ति, M3-5 कुरुक्षेत्रासादन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 41 (=141), T1 G1 154, T2 M 152 (M4 151), G2 4.5 153, G3 150 — *S'loka no* K5 86, Dn1 18 — After the colophon, T1 ins श्रीकृष्णायनमः । भगवद्यान समाप्त

150

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v.l. 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 ^{b}) K1.4.5 D52 G2-4 M उपयात, B Dn1 D51 D1.6 7 10 उपायांतं — G1 om. 1^{c}-3^{b}

2 G2 om. 2 (cf. v l 1) — ^{b}) D7 °सुता° (for °पुत्रा°) — ^{c}) Some N MSS कैकयैर् or कैकेयैर् — ^{d}) D5 पाइवै (for पार्थिवै°)

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — ^{b}) K4 D3.4 °रथं (for °रथै°)

4 T2 G2 3 M4 om. (hapl.) 4-6 — 4^{ab}=7^{ab}.

C. 5 5191
B. 5. 153. 4
K. 5 153. 4

संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११
विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोचयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

— ^{b}) B Dn1 D5 D6 10 महामते (for तपो°) — After 4^{ab}, K3 D5 read 7^{cd} — ^{c}) D3 4 G1. 4. 6 सम्रामे (for °भ्रमे) A few N MSS तुमले — ^{d}) G4 यथा°; M2 यत्रा° (for यदा°) K (except K4) Ds1 D1. 7 °जगले

5 T2 G2. 3 M4 om 5 (cf v.l 4) — ^{ab}) K5 सैन्यान्यपि (for सेनामपि) B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 इमे (D3 4 हि ते) देवान्सेंद्रानपि (for हि देवानां सेनामपि). — ^{d}) G5 M3 5 तदा (for तथा)

6 T2 G2 3 M4 om 6 (cf v l 4) — ^{b}) K4 °बल (for °रथ°) — ^{c}) B2 4 5 Dn1 D5 D6 8 10 युधामन्यु° (for युयुधान°) K4 चेकितानो (for च विक्रान्तो) — ^{d}) B3 5 दुस्सह° (for दुरासद°)

7 K3 D5 read 7^{cd} after 4^{ab} — $7^{ab} = 4^{ab}$ — ^{c}) B6 पांडवाना कुरूणा च (= 5 146 25^{c}) — After 7, B (except B3) Dn1 D5 D6 10 ins an addl colophon (ignored in the old printed ed !)

8 ^{a}) K1 2 5 D2 7 प्रतिप्रयाते, B3 5 अभियाते तु — ^{b}) G3 राजन् (for राजा) D2–4 तत , G3 4 तथा (for सदा)

9 ^{c}) K (except K2) Dn1 Ds2 D7 8 स एतान्, D3 4 ससैन्यं, S अदानान् (G3 अयासान्) (for स एनान्). Ca cites एनान् — ^{d}) B Dn1 D2–4 T G (except G5) धक्ष्यति, D5 धुक्ष्यति (for वक्ष्यति). K (except K4) D1 2 7 10 असमतं; M3 5 असशम (for असशयम्)

11 ^{a}) K (except K4) D7 चाप्यद्य, B Dn1 D5 D10 अस्यर्थं, T2 G2 5 अप्यत्र (for अप्यद्य) — ^{b}) B (except B6) Dn1 T1 भीमसेनवशा° — D1 om. (hapl) 11^{c}–12^{d}

13 ^{b}) A few N MSS तुमलो S रोमहर्षण — ^{d}) K4 अरिंदमा° (for अतन्द्रिता°)

14 ^{c}) K1 3 D2 6–8 G3 अ°; B Dn1 स्व° (for सु°) — ^{d}) B2 दुराधर्षाणि, D2 Ca °दानानि (for °देयानि)

15 ^{a}) B1 5 Cn °कोष्ठानि — ^{b}) K1 2 4 5 D7 8 सुगुप्तानि, K3 D2 शिबिराणि (for शतशोऽथ) — K4 om. 15^{cd}. — ^{c}) K (K4 om) B2 D5 D1. 7 10 Cs °हार्य° (for °हार°) — ^{d}) B1. 3–5 D5 यथोच्छ्रय°, B2 Dn1 D6 7 10 रत्नोच्छ्रय°; D3 4 बलौघचरितानि S °युतानि च — ^{e}) G1 4 विविधानि च पूर्णानि

16 ^{b}) D1 अधि; D3 4 S अपि (for बहि°)

17 ^{a}) K1 2 5 D7 समा° (for प्रति°) — ^{b}) K4 B1 D3 4 G3 तदा (for तथा) — ^{d}) B Dn1 D2–4 8 10 निवासाय K1. 2 5 D1 T1 महीक्षित°

18 ^{b}) D6 कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥ १९
उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
ते रथान्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ २१
अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
उपजह्रुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३
तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४
जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयरत्नवान् ॥ २५
चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ २६
योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।
वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १
अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

19 [b]) $G_{1.4.5}$ स्पृशतश्च (for मस्पृशन्त°) T_2 $G_{2.5}$ शनैस्तत°, G_3 ततस्तत°; M तत शनै (for शनै शनै°) — [c]) T_2 G_2 °हस्ताश्च — [d]) K_2 °गरुभूषिते°, K_3 B Dn_1 D_5 $D_{2-4.6}$ G_3 °गुरुभूषितान्, K_4 D_1 T_2 $G_{1.2}$ °गुरुरूपि°, T_1 broken, G_5 $M_{1.2}$ °गरुरूपि°

21 [a]) T_2 $G_{3.5}$ रथिना (for रथिन°) $K_{1.2.5}$ D_7 $M_{2.5}$ श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठा) — [c]) K $D_{2.7}$ S (except $M_{1.2}$) सज्जयत° K (except K_3) B_3 $D_{2.7}$ T_2 $G_{2.5}$ च, T_1 $G_{1.2.4}$ [अ]थ, M_{3-5} [अ]श्व (for स्म) K (except K_4) D_7 ते नागान् (for नागाश्च) — [d]) $K_{1.2}$ °शिक्षार्थे-शिक्षिता°, $K_{3.5}$ B_{1-3} $D_{1.7}$ °शिक्षासु शिक्षिता°, B_4 Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ °शिक्षास्वनुष्ठिता°, D_2 °शिक्षासु निश्चिता°

22 [a]) S शस्त्राणि (for चित्राणि) — [b]) S कवचानि (for काञ्चनानि) — K_4 om (hapl.) 22^c–23^b — [c]) $D_{3.4}$ वस्त्राणि, S तीक्ष्णानि (for शस्त्राणि) — [d]) B Dn_1 D_5 $D_{2-4.6.10}$ सर्वाणि (for सज्जानि)

23 K_4 om. 23^{ab} (cf v l 22) — [a]) $G_{1.4}$ विविधा (for पुरुषा°) — [b]) $G_{1.5}$ कवचानि (for विविधा°) — [c]) K_4 B Dn_1 $D_{1.3.4.6.8}$ उपाजह्रु

24 [a]) K $D_{1-4.7}$ उत्सवमहो°, T_2 $G_{2.5}$ M_{3-5} उत्सवमिवो° (for उत्सव इवो°) — [b]) K $D_{1-4.7}$ °नरा (K_3 °जना)कुल, $M_{1.2}$ °जनावृतं

25 [b]) K_3 °नागाश्वमत्स्यवान्, D_{10} °नागौघमीनवान् — [d]) A few N MSS कोष°.

26 D_5 om. (hapl) 26^{ab} — [a]) G_5 तत्रा° — [c]) B_3 D_6 °मालाभि°, $D_{3.4}$ °मालोद°; Ca °मालाद्रि° (as in text) — [d]) $D_{3.4}$ रथपण्यामहा°, S (except G_3) °ग्रह°

27 [a]) K_5 योधचन्द्रोदयोद्भूत°, B_4 द्रोणचन्द्रोदयोद्भूत°, S (except T_1) योगचन्द्रोदयोद्भूत° — [b]) D_7 T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ °बलार्णव°, G_3 °भवार्णव° — Ds_2 om. (hapl) 27^{cd} — [c]) K_4 B (except B_3) Dn_1 Ds_1 $D_{6.8.10}$ व्यदृश्यत K (except K_4) $D_{1.2}$ ततो राजन्, G_4 महाराज — [d]) K_1(m as in text) कुरुराजमहार्णव° (=[b])

Colophon lost in T_1 on a broken fol Dn_2 $D_{5.9}$ missing — *Sub-parvan* $K_{1.2.5}$ Dn_1 $D_{2.7}$ अभिनिर्याणयात्रा, K_3 पुरनिर्याणयात्रा, K_4 B_4 D_8 $D_{6.8.10}$ अभिनिर्यात्रा; $B_{1-3.5}$ अभियात्रा, G_5 निर्याणयात्रा, M निर्यात्रा — *Adhy name* $G_{1.4}$ M कुरुबलवर्णन, G_5 दुर्योधनबलकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 43 (=143), T_2 M 153 (M_4 152), G_1 155, $G_{2.4.5}$ 154, G_3 151 — *S'loka no* K_5 28

151

☞ This adhy is missing in Dn_2 (cf. v l 5 143 2), the MS is mostly ignored here T_1 reads this adhy after adhy 148

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154 2

कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
उक्तवानसि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११
शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२
किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

---

1 ^{b}) T G2 5 °श्रुत्य (for °स्मृत्य).

2 ^{d}) K (except K4) D1. 2 7 न च्यवेम स्वधर्मत

4 ^{a}) D3 4 तु (for [अ]पि) K4 B Dn1 Ds D3 4 6–8 10 तद्वाक्य — ^{b}) D8 D10 श्रुत्वा (for श्रुत) — ^{d}) T1 G1 4 कार्त्स्न्येन भवता श्रुता, T2 G2 कार्त्स्न्येनैव च ते श्रुता

5 ^{a}) Ds अशेषेण (for अतिक्रम्य). — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D1 6 10 (by transp) क्षम यत्नो (B3 यत्न° क्षेम), D2 यत्तु क्षम, D3 4 यत्ते क्षम — ^{d}) G3 तत्र ब्रूहि, M3. 4 (inf lin as in text) 5 तन्मे ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि) D7 अवधार° (for अविचार°) — K4 repeats 5^{cd} (v l क्षमं यत्ते for यत्न° क्षम)

6 K4 reads 7^{ab} for 6^{ab}, *repeating* it in its proper place — ^{c}) D7 M (except M1) °निर्घोष — ^{d}) K (except K4) D1–4 7 हृद (for कृष्णो) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6 8 10 वाक्यमथाब्रवीत् (for वचनम°).

7 Before 7, K1–3 5 B3 D1–4 7 ins वासुदेव उ°; K4 B1 2 4 Dn1 Ds D6 8 10 कृष्ण उ°, T2 श्रीकृष्णः — ^{a}) D3 G3 असि (for अस्मि) G3 यत्पाप (for यद्वाक्यं) — ^{d}) S (except M4) कौरवे (for °व्ये).

8 ^{a}) B1 3 S तु (for च) — ^{b}) K (except K3) B1–3 D1–4 6–8 च (for वा) — ^{d}) S (except T1 G1) सर्वमेतन्निरर्थक

9 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D2–4 6 8 10 नैष (for न स) — ^{b}) K4 B Ds D6 8 10 नैष, Dn1 नैव, D2 न च (for न स)

10 ^{b}) D3 4 [अ]पि च (by transp) — ^{c}) T1 G1 4 तत् (for त) — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6 8 10 °त्मा पापनिश्चय°

11 ^{c}) K4 D3 4 7 10 G1 3 4 M (except M5) तमन्व(G1 समन्व-; G4 तमनु)वर्तत, B3 तदनुमोदत (for तमनुवर्तन्ते) — ^{d}) K (except K4) D7 G5 M1 अच्युतं; D3 4 अप्युत (for अच्युत)

12 ^{a}) B3 सौबलश्चापि, S सौबलेयश्च (for सौबलश्चैव) — ^{d}) G1 मूढ (for मूढा) T1 G1 4 दृढम् (for मूढम्) D7 अमर्पणा°, T1 G4 अमर्षिण°, M1 (inf lin) 2 अनुव्रता° (for अमर्षणम्)

13 ^{a}) K1 2 ममो° (for मयो°) — ^{b}) K4 B Dn1 D6 T1 G1 4 यान्यभाषत कौरव° Ca 5 cite यान्यभाषत (as in text) — ^{d}) B2 युक्त न (by transp), Cs as in text

14 ^{a}) K4 B2 4 5 Dn1 Ds D2–4 6 8 10 पार्थिवेषु न (by transp) — ^{c}) K3 D3 4 S यदकल्याण, D1 यच्च क°. — ^{d}) S तस्मिन्सर्वं (by transp).

15 ^{a}) K3 D1 7 अत्यत, B3 Ds D10 अप्यर्थं; Cd 5 अत्यर्थं (as in text). — ^{b}) B2 केन° (for कर्हि°) — ^{c}) K (except K4) D1 2 7 शममिच्छाम कुरुभिः

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६
युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
कथं हत्वा गुरून्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

C. 5. 5242
B. 5. 154. 27
K. 5. 154. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

---

16 Before 16, K2–5 Dn1 Ds D1.3.4 6 8 10 ins वैशंपायन उ° — b) S वासुदेवेन — D6 om 16c–17b

17 D6 om 17ab (cf. v l. 16) — b) K4 अभिदृष्ट्य, B2 4 6 Dn1 Ds D1.8 10 अभिलक्ष्य, B. अभिलक्ष्य, M1 2 उपलक्ष्य (for उपलभ्य)

18 a) S (except G1 M2) किलिकिला° K4 D6 °शब्दम् (for °भूतम्) Ca.d s किलकिलाभूत (as in text) — b) Dn1 D2 4 T2 G2 3.6 पाण्डवैः सह (for °वस्य ह)

19 c) K B Dn1 Ds D6 8–10 नि°(or नि)श्वसन् (K6 निरीक्षन्), D3 4 अर्जुनं, D7 नकुलं, Ca d निष्टनन् (as in text) — d) D3 4 त्रिलपन् (for विजयं) K4 त्विदम्, D3 4 इदम्, T1 चैवम् (for चेदम्)

20 a) B3 D10 G6 M1(inf lin) 2 8 5 °वास च — c) B3 D8 G3 6 M3–5 उपैत्यैव, D7 T1 G4 उपैत्येव (for उपैत्येव) — d) D1 परानद°, D7 परानर्थ°

21 a) K4 B Dn1 Ds D1.3 4 6 10 T G (except G3) तस्मिन्, Ca d यस्मिन् (as in text) — c) K1.2 6 सत्कृते (for अकृते) K6 B2 च, M1.2 [ऽ]पि (for तु) D7 कृतेपि यत्ने अस्मान्वै

22 b) K4 D3 4 स्वार्यं (for कार्यः) — c) K (except K4) G3 कुरून् (for गुरून्) — d) D3 4 नु (for नो)

23 d) D8 D1 T1 G1.3 तत्वत° (for तद्वच°)

25 a) K6 [अ]ति; T G (except G3) ते, Ca d तौ (as in text) D3 पश्यत°, D7 विदत°, D8 T G1.2 5 M2–5 वक्ष्यते, G4 वर्तते, Ca d वक्ष्यत° (as in text) — c) K4 B Dn1 Ds D6 8 10 नापि युक्त च, D3 4 नापि युक्त तु (for न चापि युक्त) B2 ते राजन् (for कौन्तेय) — d) D3 4 निवर्तयितुमद्य वै, S विनिवर्तेत युद्धत° Ca d cite अयुध्यत°

26 c) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6 8 10 M3–5 वाक्य (for पार्थं) — d) K4 B (for B3 see below) Dn Ds D6 8 10 पार्थमेवम्, B3 G1 2 एवमेवम्, M3–5 पार्थमेतद् (for एवमेतद्) K5 B2 D1–4.7 G3 ध्रुव (for ब्रुवन्)

27 a) K5 D3 4 कृत° (for धृत°) — d) D7 सुखमाविशन्, M3 4(inf lin as in text) 5 सुखिनोवसन् (for सुखमा°)

Colophon Dn2 D5 9 missing — *Sub-parvan* K1–3 5 D2 G5 अभिनिर्याणयात्रा, K4 B Ds D6 8 10 M1.2 अभिनिर्यात्रा (B3 अभियात्रा); Dn1 विनिर्यात्रा, D7 निर्याणयात्रा, T1 भगवत्प्रतियान — *Adhy name* G5 M1.2 युधिष्ठिरयुद्ध(M2 om. युद्ध)प्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 44 (=144), T1 M4 153, T2 M1–3.5 154, G1 156, G2 4 5 155, G3 152 — *S'loka no* K5 Dn1 27.

१५२

C. 5. 5243
B. 5. 155. 1
K. 5. 155. 1

वैशंपायन उवाच ।
व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५
सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६
सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

152

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5. 143 2), the MS is mostly ignored here

1 [a]) K4 B (except B2) Dn1 D5 D6–8 10 व्युष्टाया वै (B4 तु) (for व्युषिताया) Ca cites व्युष्टाया K4 B5 Dn1 D5 D6 7 हि; B4 D8 वै (for तु) — [b]) K1. 2 B (except B4) D1 7 T G1 2 4 तदा (for तत)

2 [c]) K5 D7 S (except G1) तेषु (for [ए]तेषु) K8 सैन्येषु (for [अ]नीकेषु) — [d]) K4 Dn1 D5 D6 8. 10 नराधिप (for मही°)

3 [a]) G8 सधनुष्का ; Ca. d s सानुकर्षा (as in text) T2 G2 समीनीका , Ca d s सतूणीरा (as in text) — [d]) K1–3 5 B5 D1 2 सपावका., K4 B3 4 Dn1 D5 D6 8 10 °हर्ष्टिकाः; B2 G4 °सायका , D3. 4 °यन्त्रका ; D7 °सेवका , T2 G2 5 °गोधिकाः, G8 °नायका (for °पोथिका) Ca d cite पावक

4 [b]) D3 4 सशरत्सरु°, T G M1 (*inf lin*) °सायका, Ca s as in text — [c]) D3 4 रज्जुभिर्विविधाभिश्च — [d]) K B2 4 D5 D1–4 6–8 10 G3 Cn °परिच्छदाः (Cnp as in text)

5 [a]) K5 °कचग्राह°, G3 °चक्रग्रह°, Cs. np °करग्रह°, Ca d as in text — [c]) D3 4 चैव (for सर्वे) — [d]) A few MSS °पांशव

6 [a]) B1 4 5 D1 3 4 T1 G1 Cn सघट°, T2 सघृष्टि°, G2 सपुष्टि° D7 सकीलक्रकचा सर्वे (= line 5 of 543*) Ca d s cite घटाफलक — After 6[a], K (K3 4 om lines 4–5) B Dn1 D5 D2 6 8 10 ins

543* सायोगुडजलोपलाः ।
सशालभिन्दिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ।
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमरा. ।
सशूर्पपिटका सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।
सकीलक्रकचा सर्वे

[(L 1) D8 समासलगुडोपला Ca d cite अयोगुड. — (L 2) K1–3 5 Ca d समार-; B3 Dn1 D8 10 Cnp सशूल- (for सशाल-) ❀ Nil सशूलेति गौडपाठ । ❀ — (L 3) K1 सदटकाष्टका , K2 3 5 B2 D2 7 Ca. d s np सदण्डकंटका (for सकाण्डदण्डका) K8 सदाशकुसरोधस , K4 D7 सशीरविषतोमरा , D6 8 सशार° Ca d. s cite सीर° — (L 4) K1. 2 5 D5 D6 7 ससूर्प°, B3 सगुल्मविटपा ; B4 सगुल्मपिटका Ca cites गुल्मपिटके, Cd सूर्पपिटके, Cs शूलपिटक K1 2 5 B (except B5) D2 Ca d °रोधस (for °तोमरा) — (L 5) B1. 4 5 °कवचा, Ca d np °क्रकचा (as above)]

— K4 om 6[bcd] — [b]) K1 वासो भक्ष्यो°, K3 5 B D2 Cn वाशीवृक्षा°; Dn1 वायुवृक्षा°, D1 वामवृक्षा°, D3 4 सयन्त्राकुशतोमराः; D10 वास्यवृक्षादनान्विता ; S वासिवृक्षादनीयु(G3 °वृ-; G5 °कृ-; M °घृ)ता Ca d. np cite वासी, and Ca d वृक्षादनं — S reads 6[cd] after 7. — [c]) B2 3 D2–4 °परीधाना — [d]) B1. 4 Dn1 D5 D6 8 10 द्वीपिचर्मा(Dn1 D6 8 °र्म)वृताश्च ते, S वृता गोद्वीपिचर्मभि

7 [a]) K4 सत्सूर्य. (sic), B (except B2) Dn1 D5 D8 4 6–8 10 G5 सहर्ष्टय (for सवस्तय) Ca d cite यस्ति, Cs ऋष्टि — [b]) K4 D6 7 सप्राश-; D10 G5 सप्राशा Ca d cite प्रास — [c]) G3 4 M4 (*inf lin*) सकुताला, M3–5 सकुदाला (for सकुद्दाला) — [d]) K D3 4 7 सचैल-; B4 5 D5 D2 सचेल-; T1 G1 4 5 समधु-; G2 समद-, G3 M समल- (for सतैल-) K3 D1 S -क्षौद्र- (for -क्षौम) B5 D5 -वासस (for -सर्पिष) — S reads 6[cd] after 7 (G3 4, after 544*) — After 7, N (Dn2 missing) G3 4 ins :

544* रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिता ।

K3 5 cont .

545* व्याघ्रचर्मपरीधाना सुवेषा समलङ्कृताः ।
[Cf 6[c] and v l]

सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ७
चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ ११
नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
आसन्रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२
यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सवर्मायुधकोशकैः ।
तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
विचित्रकवचामुक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः । C. 5.5253 B. 5. 155. 21 K. 5. 155. 21

---

8 ^{a}) K1.2 सुवहव°, K3.5 D1 सुवहुश°, S वपुष्मत° (for सुवपुष°) — After 8^{ab}, G4 M5 read 10^{cd}, T1 G5 read 8^{cd} (with 9^{ab}) after 10 — ^{d}) K4.5 B (except B2) Dn1 D2.4.8 T1 G4 °निश्चया°, Ca °निश्रमा° (as in text)

9 T1 G5 read 9^{ab} (with 8^{cd}) after 10 — ^{b}) K1.2 D2.4.7 G3 M [ऽ]भि-; C5 वि- (as in text) — D5 om 9^{c}–10^{d}, G4 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b} — ^{c}) A few N MSS °कक्षा° D2.4 बद्धामयो बद्धरिष्टा° — After 9, N (except D5, Dn2 missing) ins

546* बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मासिपट्टिशा° ।

[K5 B (except B2) D6 Ca d n.s °निर्यूहा (for °निर्व्यूहा)]

10 D5 om 10, G4 om. 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) D2.4 चतुर्युगग्या° — B5 om. (hapl.) 10^{bc} — ^{b}) K1.2.5 D7 सर्वे चैव श(K5 मि)तोत्तरा°, K3 D1 सर्वे चैव सतोमरा°, K4 B (B5 om) Dn1 D6.8.10 सर्वे चोत्तम वाजिन°, D2 सर्वे चैव मता नरा°, D3.4 सर्व च सहतोमरा°, T G (G4 om.) सर्वशास्त्रसमायुता° — G4 M5 read 10^{cd} after 8^{ab}. — ^{c}) K1–3.5 D1–4.7 सपार्ष्णिवाहका° सर्वे, K4 B1.4 Dn1 D6.8.10 सप्रासकृ(K4 °कृ)ष्टिका° सर्वे, B2 Ca सप्रासिवाहका° सर्वे, B3 सप्राणकृष्टिका° सर्वे, T1 G1.3.4 सहृष्टवदना° सर्व Cd cites वाहका° — ^{d}) T2 G2.3.5 शर° (for शत°) — After 10, T1 G5 read 8^{c}–9^{b}

11 ^{b}) S (except T2) अन्य° (for अन्यौ) T1 G1 M प्राष्टि-; G2.4 प्रष्टि-; G5 प्रष्ट- (for पार्ष्णि) S (except T2) -सारथि° — ^{c}) K (except K4) D7 धनुषि (for रथिना) — ^{d}) K (except K4) D1 रथे च K1.2 हयकोविदौ, K5 D1 हयवित्तमौ

12 ^{a}) D6 T G च (for [इ]व) — ^{b}) K1.4 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 दुराधर्षाणि, D1 °धेयानि, Ca s as in text

13 ^{b}) N (mostly) बद्धकक्षा° — ^{c}) D3.4 ते बभु° (for बभूवु°) — ^{d}) D3.4 अचला° (for अद्रय°)

14 ^{a}) K4 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 तत्र (for तेषु) — ^{b}) D3.4 द्वौ तु तत्र, M (except M1) द्वावुत्तर; Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तम) — ^{d}) K4 B Dn1 D5 D6.7.10 Ca °पिनाकधृक् (B3.5 °धृत्, D2 °भृत्) S एक- (T2 G1.2 °क°)च्छत्रपताकधृक् (T °धृत्)

15 ^{b}) K1 Dn1 T2 G2 सचर्मायुध K (except K4) B2 D7 -भूषणै°, a few other MSS -कोपकै° (for -कोशकै°) — ^{d}) K4 B2.4 Dn1 D5 D2–4.6.8.10 महात्मन (for सह°)

16 ^{a}) K4 B1–3.5 Dn1 D5 D1.3.4.6.8.10 T1 आमुक्तकवचै युक्तैः (B2 शूरै , D5 मुक्तैः), B4 आमुक्तचित्रकवचै°, D2.7 G3 विचित्रकवचायुक्तैः — ^{b}) D6.8 G4 M2.4 सुपताकै° — ^{c}) K4 B Dn1 D5 D6.8.10 चोपपन्नास्तु (B1–4 °न्न), D3.4 चैव सपन्ना, T2 G2 चापि स° — ^{d}) B (except B5) Dn1 D5 D6.8.10 तथा चा° (for आसन्न°)

17 ^{a}) K3.5 B1.3 D7 S सुसग्रहा°, K4 B4 D6 Cn असग्राहा°, Dn1 ससग्राहा°, D1.2 असग्रहा°, D3.4 असग्राह्या° K4 B Dn1 D5 D6.8.10 सुसपन्ना , D3.4 सुसपन्न- — ^{d}) K1.2 तत्र, K4 B2.4.5 Dn1 D5 D6.8.10 सर्वे, D8 बले (for ते च) D3.4 तेजसादित्यसनिभा°

C. 5. 5203 B. 5. 155. 21 K. 5. 155. 21

पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ।
एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ २३
नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४
दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ २७
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजन्राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व ॥

---

18 a) D8 4 °विचित्राश्च Ca d cite विकारा (as in text). — b) D7 °धारिण° — c) K8 पदातयो

19 d) K1–3 D1 सहस्रश° (for समन्तत°)

20 a) K1 2 D6 8 T2 G1 3 4 पचासन् (for पञ्चाशत्) — b) T2 G1.4 5 तथा (for शत)

21 a) M2 5 पचाशत — b) B2 5 हि (for च) — After 21ab, T G (except G3) ins

547* पञ्चाशच्च शत चाश्वा नरा° पञ्चगुणास्तत° ।

22 a) K4 B Dn1 D5 D6 8 10 सेना तु (B3 5 Dn1 च) वाहिनी चैव — b) D8 4 चैव सा (for सादिनी) K4 B Dn1 D5 D6 8 10 पृतना ध्वजिनी चमू° — c) A few MSS अक्षोहिणी K5 D1 M5 हि, B2 D5 तु, D3 4 च (for [इ]ति) — d) K4 5 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 च (for [अ]थ)

23 a) A few MSS अक्षोहिण्य° — K3 om (hapl) 23b–23e, D1 om 23bcd. — b) K1 B2 सप्त एव, K2 तत्र चैव, D3 4 सर्वं एव (for सप्त चैव) K (K3 om.) B2 5 D2 8 G4 हि, D5 च (for ह) For 23b, G5 reads 23f (for the first time), *repeating* it in its proper place — e) A few MSS अक्षोहिण्य° K1 2 D7 च (for तु) — K1.2 5 B4 D2–4 T2 G2 om (hapl) 23ef.

24 b) T2 G2 4 पृषा (for एषा) — c) K4 D6 8 10 तु (for च) — d) K3 B2 D1 °धीयते, K4 B5 °शब्दित, B1 Dn1 °शब्दित, D5 D2 °मज्जित, S (except G5 M1 2) °सज्ञिता° (for °मज्ञित)

25 a) K4 B Dn1 D5 D2–4 6 10 T1 Ca अयो, Cd दश (as in text) D1 8 गुल्मो; G3–5 गुल्म- (for गुल्मा) T G (except G3) गणास्त्वा(G5 °श्चा)सन् (for गणस्त्वासीत्) — b) K2 B3 Dn1 D5 D6 8 10 गणस् (for गणास्) D5 D6 8 10 भवेत् (for ऽभवन्) — c) K3 5 D6 8 सेनास्तु, D3 4 °या (for °सु)

26 a) D1 S (except T2 G1 2) ततो (for तत्र) T1 G4 राज° (for राजा) — b) D5 वरान् (for नरान्) — c) D10 T2 G1.2 महाबाहून् — d) K3 तत°, K5 D5 D8 G3 तथा (for तदा)

27 b) K1 3 D2 रथ°, K2 अथ, G1 4 नृप° (for नर°) — c) K4 B Dn1 D5 D1 6 8 10 विधिवत्पूर्वमानीय — d) K4 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 °भापत (for °षेचयत्)

28 b) K4 B2 4 5 Dn1 D5 D6–8 10 जयद्रथ (for महा°) — c) T G2 कांभोज

29 a) K3 T1 विकर्णं (for च कर्णं) — d) Some MSS वाह्लिक K3 4 B2 4 5 Dn1 D5 D7 8 10 महाबल

30 a) K1 2 B3 D2–4 7 चैषां (for तेषां) — b) D2

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्यं च नाम नेतॄणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४
तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९
एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

C. 5. 5237
B. 5. 150. 10
K. 5. 150. 10

बल प्रति (for प्रतिवेलं) — ^{c}) D3.4 च, G4 [ऽ]थ (for स) K4 B Dn1 Ds D2–4 6 8 10 पूजा°, Ca d सज्जा° (as in text)

31 ^{a}) T1 G (except G2) [अ]पि (for वि-) — ^{b}) M3–5 वशा° (for पदा°) — After 31^{ab}, B2 D2 8 ins

548* हृष्टा॰ पुष्टा॰ सुमनसो विक्रमे दृढनिश्चया॰ ।

— ^{c}) K1–3 D1.7 सव, K4 B1.4 राजा, B2 Dn1 Ds D6 8 10 राज॰ (for राजन्) — ^{d}) K4 Ds D6 8 10 प्रिय राजश्रि°, B1.4 Dn1 प्रियं राजश्रि°

Colophon Dn2 D5 9 missing — *Sub-parvan* K1.2 5 D2 7 T1 G1.4 6 अभिनिर्याणयात्रा, B3 अभियात्रा; K4 B1.2 4 5 Dn1 Ds D6 8 10 M1–4 अभि(M2–4 om. अभि)निर्यात्रा — *Adhy name* T1 G1.6 M धार्तराष्ट्रसेनाविभागकरण (T1 G1 °कथन), G4 धार्तराष्ट्रसेनाविभाग — *Adhy no* (figures, words or both) D6 45 (=145), D7 T2 M 155 (M4 154), T1 G2 4 5 156, G1 157, G3 153 — *S'loka no* K6 40, Dn1 35

153

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5 143 2) Dn1 om. this adhy The MSS are mostly ignored here.

2 ^{d}) T1 G4.5 °गणो; Ca d °पुट (as in text)

3 ^{c}) K3 बलमनेतॄणा, B4 D1.6 8 10 च बलने°, D3 4 च वर्धते नृणा, S च जायते नृणा (for च नाम नेतॄणा) — ^{d}) D2 T2 G2 3 6 M3–5 स्पर्धते

4 ^{a}) K5 D2 7 T2 G2 M (except M2) हि (for च) — ^{b}) S (except T2 G2) हैहयान्, D2 both हैहयान् and क्षत्रियान् — ^{d}) K3 D2 (*sup lin*) समुद्धृत°; K5 समुत्थित°; D3 4 °कुशायुधा°

5 K4 om. 5 — ^{a}) B2 4 5 D1–4 अभ्ययुस् (for अन्वयुस्) S (except T2 G1 2) तथा (for तदा)

6 ^{a}) K3 B3 तेषु, K4 B4 Ds D1.6 8 10 ततो, D3 4 ते तु, D7 तेपि (for ते स्म) B1–3 D2 युद्धेषु भज्यते (B2 D2 °त), D7 युद्धे व्यभज्यत, T G1 2 5 M युद्धे प्रभज्यते (G5 M1.2 4 °त), G3 युद्धे प्रवर्तते, G4 युद्धे प्रसज्यते — After 6^{ab}, G4 ins

549* तथापि नियता॰ सर्वे क्षत्रियास्तु जयन्यजा॰ ।

— ^{c}) K4 B Ds D1.2 6 8 10 च (for तु) — ^{d}) D2 चैव तद् (for चैकतो)

7 ^{a}) B2 तान्, T2 तु (for ते) — ^{c}) K1.3 G2 4 धर्मज्ञ — ^{d}) K1 4 D10 T G (except G1) M6 यथातथ्य (G2 °त्वं)

8 ^{a}) K4 B Ds D6 10 शृण्वाना॰ (for शृणुम॰) — ^{b}) T1 यदा; G1.4 यया (for महा-) D3 4 वच॰ (for रणे) — ^{c}) B1 2 4 पृथग्भूता॰ (for पृथक्सर्वे)

9 ^{b}) G5 रणे (for द्विजम्) — D6 om. 9^{c}–11^{d} — ^{c}) B1 4.5 D2–4 नये सुकुशल शूरं — K3 om (hapl) 9^{d}–10^{a} — ^{d}) K4 D2–4 G1 तदा (for तत॰)

10 K3 om 10^{a}, D6 om 10 (cf v.l 9) — ^{b}) B Ds D2–4 10 हितेष्विस्तम्, D7 हिते रतम् (for हिते स्थितम्) — ^{d}) K1–3 तरति (for जयन्ति)

11 D6 om. 11 (cf v l 9) — ^{a}) K1–3 D1 2

C. 5. 5287 B. 5. 159. 10 K. 5. 156. 10

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसस् (for उशनसा) — d) D2 मम (for स नः) M3-5 भवेत् (for भव)

12 a) K1-3 D7 प्रभावताम्, B Ds D1-4 6 10 T2 G3 रश्मिव(B3 D5 °म)ताम् — G5 om (hapl) 12^{d}–13^{c}. — d) K4 5 B Ds D6 8 10 देवानामिव

13 G5 om 13^{abc} (of v l 12) — b) K4 B Ds D6 8 10 °र्णः पक्षिणा यथा — c) K4 B Ds D1 6–8 10 देवानां (for भूतानां)

14 d) S त्रिदशैरपि यद् (M1 inf. lin च) ध्रुव

15 a) G4 भगवान् (for नो भवान्) — b) K6 G4 M3 पावक°, Ca d पावकि° (as in text) — d) G3 सारमेया (for सौरभेया) — After 15, K3 (marg sec m) ins

550* इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य निपपात नराधिप° ।
रक्षास्मान्राजशार्दूल त्वामहं शरणं गत° ।

16 a) D2 एतत्सत्य (for एवमेतन्) T2 G2 5 महाराज — c) K2 D3 4 तथैव (for य°) K1-3 D1. 2 तु (for हि) K3 भवान्मह्य (for भवन्तो मे)

17 a) K3. 5 युध्यतापि, D1 त्वयि चैव (for अपि चैव) T2 G2 वच°, G5 तव (for मया) — b) K3 5 D1–4 7 S (except G1 4) जना° (for नरा°) — c) K1 2 5 च (for तु) K4 B (except B3) Ds D6 10 संयोद्धव्य (for योद्धव्य तु) — d) K4 B Ds D3 4. 6 8. 10 मे, K5 च (for स)

18 a) K4 D6 8 त (for तु) — c) D2 महाबाहो (for नरव्याघ्रात्)

19 a) K4 5 B (except B2) Ds D3 4 6 8 10 °बुद्धि° (for °बाहु°) — b) K3. 4 B1. 3. 4 Ds D3 4 6 8 10 [अ]नेकश°, B4 [अ]शेषत° (for सर्वश°) — c) K1-3 5 मे, T G2 3 5 M मा (for मां) D2 विवृत°; D3 4 M4 विवृते, G1 अवृते, Ca d 3 विवृत° (as in text)

20 a) K4 D6 8 चैक-; B1–3 D3 4 चापि; B4 5 Ds D1 चैव, D7 10 चैक (for स च) — c) K1 2 D7 कुर्यां चास्त्र°; K3 S (for G2 see below) कुर्यावोस्त्र°, K5 कुर्याव. स्व°; D3 4 G2 कुर्यामस्त्र° — d) K1 2 B2 D2 7 सदेवासुर°, K3. 5 G1 ससुरा(K3 °देवा)सुरमानुष.

21 B2 om. 21 — a) D3 4 न त्वेवो°. — b) K4 B1 3 4 Ds D6 8 10 जना° (for नरा°) — d) K1. 3 5 D3 4 8 Ca d 3 प्रयोगेण (as in text), the rest °न K5 D6 10 T2 G1–3 5 M तदा (G1 सदा also, as in text), D8 T1 G4 तथा

22 b) D1 कुरुपुगव, S °सत्तम

23 a) K4 Ds D6 10 भविष्यामि (for त्वहं राजन्). — b) K1 च, T2 G2 तु (for ते) D7 समयेनैवमप्युत — K4 D6 om. 23^{cd} — c) K1-3 B4 D7 °काल (for °काम)

24 c) B2 G5 M2 मया°, D1 स चा° (for सदा°) — d) B2 M3 महा- (for मया)

कर्ण उवाच ।
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।
शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ३०
सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्शतशो नृप ॥ ३१
ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ३२
वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३
परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिबिरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ३४
मधुरानूपरे देशे प्रभूततयवसेन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ ॥ ३५

C. 5 5313
B. 5. 156. 36
K. 5. 156. 36

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

25 =(var) 5 165 27 — ^{b}) K3 4 B Ds D6 8 10 transp योत्स्ये and राजन् — ^{c}) K5 B1 2 D2-4 S (except G3) transp भीष्मे and तु K1-3 B2 D2 7 योद्धास्मि (for योत्स्यामि) — ^{d}) K2 5 D7 सह गाजीवधन्व· (K2 °न्वि)ना.

26 ^{b}) K4 B5 Ds D2 6. 8 10 °दक्षिण°

27 ^{a}) K3. 5 Ds D6-8 10 G3 4 M2 3. 5 शखांश्च — ^{b}) K4 B (except B2) Ds D6 8 10 शतशोथ सहस्रशः Ca d cite पुष्कर, C3 पुष्कराणि — ^{c}) K1 नादया°, K2 नोदया°, D8 ताडया° — ^{d}) K4 B (except B3) Ds D6 8 10 वादका (for पुरुषा)

28 ^{b}) A few MSS निस्वना — S reads 28^{cd} after 30^{ab} — ^{c}) K3 5 D3. 4 7 आसीद् (for आसन्) K3 D2 4 G1. 4 अनभ्रेषु, D7 ततस्तत्र (for अनभ्रे च) — ^{d}) B4 °मेव च (for °कर्दमम्)

29 ^{b}) Some MSS °निस्वना — ^{d}) K (except K4) B2 Ds D1. 7 8 तापयतो; S (except T1) पीड°. K3 [अ]थ, D1 G2 च (for [उ]त)

30 ^{b}) T2 G (except G5) दिश° K1. 5 D1. 7 प्रपेतिरे — After 30^{ab}, S reads 28^{cd} — ^{c}) K1. 2 [अ]भाव° (for भय°) — ^{d}) K4 B2 4 5 Ds D2 6 8 10 °तरा, B1 3 °सुस्वरा, D3 4 °स्वना, Ca d °स्वरा (as in text)

31 ^{a}) K5 B Ds1 D3 4 6 सैना° (for सेना°) Ds राजन् (for राजा) G6 reads 31^{cd} after 32^{ab} — ^{c}) K (except K4) B2 D1 2 7 तदैवाद्भुतरूपाणि, D3 4 तदैतान्यनुपूर्वाणि, T1 G4 तथैवान्युग्ररूपाणि, T2 G2 तदैवान्युग्र°, G1 तदेवान्युक्त°, G5 वाचकान्युग्र° — ^{d}) To avoid hiatus! K1-3 B2 D2 T2 G1-3 M ह्यभवन्, K4 B1. 3-5 Ds D1 3. 4 6-8 10 बभूवु°, K5 प्रभवन् (for अभवन्)

32 D3 4 om. 32 — ^{b}) G6 °बलांतक — After 32^{ab}, G5 reads 31^{cd} — ^{d}) K4 B (except B2) Ds D6 8 10 transp निष्कै° and गोभि° K (except K4) D7 घनेन च, D1 च सर्वशः (for च भूरिशः)

33 ^{a}) K1 2 वद्य°, K3 5 D3 4 8 नद्य°; S (except G3) पूज्य° (for वर्ध°) — ^{b}) S निर्भय° (T G2 °य, G1 3 °यै°) (for निर्ययौ) — 33^c=5 149 56^c

34 ^{c})=5 149 72^a K5 D1 10 T2 G2 स्थाप° (T2 also प्राप°), G3 याप° (for माप°) — ^{d}) B2 4 D2-4 समदेशे K1. 2 B2 5 नराधिप, K4 B3 4 Ds D2-4 6 8 10 जनाधिप (K4 B1 D2 6 10 °प)

35 ^{ab})=5 149 69^a+67^b — ^{c}) Some S MSS हस्तिनपुर — ^{d}) B3 तथा (for तद्वच्) K (except K4) D1. 2. 7 तद्वत्तद् (K तथैव) शिबिर बभौ, S शिबिर तत्तयाभवत्

Colophon om in Dn1 Dn2 D5 9 missing — *Sub-parvan* K1. 2 5 B3 D2 7 G5 अभिनिर्याण(B3 om.

१५४

C. 5 5314
B. 5. 157 1
K. 5. 157 1

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४
किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६
पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ७

निर्याण)यात्रा, K4 B1.4 5 D5 D2-4 6 8 10 M अभि(M2-5 om अभि)निर्यात्रा — *Adhy name* T1 M भीष्मसेनापत्य (T1 M1 °त्या)भिषेचन, G4 भीष्मसेनापत्याभिषेक°, G5 भीष्मसैनापत्य — *Adhy no* (figures, words or both) D6 45 (=145), T1 G2 5 157, T2 M 156 (M4 155), G1 158, G3 154, G8 150. — *S'loka no* K5 36

☞ The name भीष्माभिषेचन is given tentatively to this sub-parvan (adhy. 153–56) on the authority of the Parvasamgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS The name does not occur in any of our MSS, which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्याण, as do also the printed editions except that of P P S Sastri, but some S MSS give the adhy name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or °भिषेक, justified by its contents The *end* of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उलूकयान at adhy 157.

154

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 143 2), the MS is mostly ignored here Dn1 resumes from this adhy !

1 *b*) K2 3 °विदा (for °भृतां) — *d*) K1 2 वृद्धं, Dn1 भुज (for ध्वज) D5 पूर्वं (for सर्वं)

2 G2 om (hapl) 2c–3b — *d*) K1.2 T1 स्थितौ, B3 D1 G3 (before corr) 4 5 M (except M1) स्थितं, D3 4 [अ]तुल (for स्थिरम्)

3 G2 om 3ab (cf v l 2) — *d*) K5 T1 ध्वंसने, D2 °व्यसाय; Ca as in text

4 *a*) K4 B (except B3) Dn1 Ds1 D2.4 6 8 10 प्रवितते; Ca d 8 प्रतिभये (as in text) — *b*) K4 B1 3-5 D2-4 6 8 10 सुभीमे; K5 आभिले, B2 [ऽ]भ्यास्तीर्णे, Dn1 सग्रामे; Ds1 स्वाभीले; Ds2 [ऽ]घाभीले; G1 सुभीते, G3 स्वाभीते, Ca ग्र्याढीले, Cd 5 आभीले S (except T1 G5) रोम°. — *d*) K4 D5 D6 10 दृष्ट्वा राजा, D3 तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा) K4 B Dn1 D5 D6 10 तत्र, D3 4 तं च (for राजा)

5 T2 G2 om 5 — *b*) K1 सर्वशास्त्रविशारद°; K3.4 B1 3.4 Dn1 D5 D2 6 8 10 °शस्त्रभृतां वर°, B5 D3 4 °धर्मभृता वर° — *c*) D5 तदा भीमा° (for भीमसेना°) K2 Dn1 Ds2 D1 3 4 7 8 चापि; G1 3 5 M वा किं (for वापि) — *d*) K4 B4 Dn1 D5 D3.4 6 8 10 प्रत्यभाषत; D1 किमभाषत; D7 देवकीसुत°; G1 5 प्रत्यपद्यता, M3-5 प्रतिपद्यत

6 *c*) K1 समानाय्य, K2 °भाष्य, D1 T2 M4 °दाय, G3 °धाय (for समानीय) — *d*) K2 4 B (except B2) Dn1 D6 10 M4 च शाश्वत, K5 ससात्यकिं (for च सात्वतम्) — *e*) K3 अवदद् (for उवाच)

7 *a*) K5 D7 G3 पर्याक्रमत, B2 पर्याकुरुत; T2 G3 M3 4 (inf lin) 5 परिक्रामत — *b*) G2 युक्तास् B3 तिष्ठतु S (mostly) दसिता° — *c*) K1 M (except M1) वा (for वो) D1 योद्धव्य (for वो युद्ध) — *f*) D1 7 8 सम°; G3 युधि (for मम) D3.4 प्रणेतार च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०
एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
सेनाप्रणेतॄन्विधिवदभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ११
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः ॥ १२
सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४
तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५
सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोल्मुकादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६
वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १७
नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १८
तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

C. 5. 5334
B. 5. 157 21
K. 5. 157 21

---

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6 8 10 कृष्ण°, B3 विष्णु°, T G श्रीभगवान् (for वासुदेव°) — a) T1 G4 यदार्हति — b) To avoid hiatus! K3.4 Dn1 Ds D6 8 10 ह्युप° (for उप°) — c) K3 तथैवम्, B5 D3 4 T1 तदेवम् (for तथेदम्)

9 a) D3.4 T2 G1 2 ते (for मे) — Ds2 om. (hapl.) 9^{bc} — c) T2 G1.3 4 नायकान्. K5 M (except M1) सेनाया°, T1 G4 °सु (for °याम्) — d) K4 B Dn1 Ds D6 7 10 क्रियतामिह, D1 G3 अभिषिंचतु, D3 T1 G1 °षिंचतु, T2 G2 °षिंचत, G4 °षेक्तु तु (for अभिषिच्यन्तु)

10 K5 om. (hapl.) 10de — d) K4 B5 पार्थिव — e) B3 युधा श्रेष्ठ, G1 च युद्धज्ञ (for च पाञ्चाल्य)

11 a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2–4.6–8 10 महाभागान् (for महेष्वासान्) — b) K4 5 M धीरान् (for वीरान्) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4 6–8 10 °कांक्षिण°

12 b) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6 7 10 चकार ह, T G अथादिशत् (for उपादिशत्) — D1 om 12^{c}–13^{b} — c) K (except K4) °हेतुर् T2 G1–3 उत्पन्न — G4 om. 12^{d}–14^{a} — d) B2 महत्वात्, D10 य इष्टात्, T2 G1–3 समिद्धात् (for य इद्धात्) Ca cites इद्धात्

13 D1 om 13^{ab}, G4 om. 13 (cf v l 12), B3 om 13^{bc} — b) D3 4 8 10 समेताना, B2 शूराणा सु; D7 प्रणेतृणा, T1 समृद्धाना, T2 G2 सहाना सु- (for समस्ताना) — c) G3 सेनापति पर चक्रे.

14 G4 om. 14^{a} (cf v l. 12) — a) K5 अस्य, D7 एव (for अपि) D3.4 नेतार (for नेता च) — b) D3 4 यतार (for संयन्ता) K5 यता चैवापि वाजिना

15 a) K4 Dn1 D7 8 G3 M3–5 त (for तद्) G4 अत्र° (for उप°) — c) K1.2 आविशद् K5 प्राज्ञ°, B Dn1 D1 राजन् (for राज्ञ°) — K4 om 15^{d}–17^{a} — d) B D1.7 पाण्डवाना, G2 धर्मज्ञस्य (for पाण्डवस्य)

16 K4 om. 16 (cf v l. 15) — b) K3 5 शाम्ब (for साम्ब) B1.4.5 Dn1 Ds D6 10 T2 G1.2 -उद्धव- (for -उल्मुक-) — c) D10 (m as in text) रौहिणेय- (for रौक्मिणेय) T G1 2 5 युतै° (for -सुतै°) K1.2 रौक्मिणेयाहु(K2 °ह्न)तिशुकै°

17 K4 om 17^{a} (cf v l. 15) — a) K5 °वीरैर् (for °मुख्यैर्) K5 B3–5 Dn1 D1.3.4 7 M1 2 4 अधिगतैर्, Ds D6 8 10 उपगतैर्, D2 अधिगतो, M3 5 अभिगतो — b) K3 D1 7 S मदो° (for बलो°)

18 a) B3 5 °कौपेय° — b) Some N MSS कैलाश°

19 c) D3 4 7 8 G3 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठत्) K3 4 B (except B2) Dn1 Ds D1 6 8 10 तत° पार्थो, K5 G4 M3 5 तथा पार्थो, D7 महाबाहो

20 a) A few MSS गाजीवधन्वा — b) D1 भारत (for केचन) — cd) T1 G1 तत° (for ते स) K3 4 B Dn1 Ds D1 6 8 10 G4 °चक्रिरे ते वै (B3 Ds2 स वै, D3 सर्वे, G4 [ऽ]भ्येत्य) समायात (Dn1 Ds D10 समायाव, G4 तत° सर्वे) हलायुध

C. 5. 5335
B. 5. 157. 22
K. 5. 157. 21

पूजयांचक्रुरभ्येत्य ते स सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ २१
विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्कमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७
पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

---

21 ^{a}) T1 G4 5 राम, G1 राजन् (for राजा) — ^{c}) K4 B1. 2 4. 5 Dn1 Ds D1 6 8 10 M4 तं, K5 B3 M3. 5 ते (for तु) — ^{d}) T2 G2 M °पूज° (for °वाद°)

22 ^{d}) K1 D3 4 7 M5 °दम (for °दम°)

☞ The fragm MS G4 *ends* with 23^{ab} ! It is mostly ignored hereafter

23 ^{d}) D3 4 (? gloss) बलदेवो (for रौहिणेयो)

24 ^{b}) T2 G2 M3 पुरुषर्षभ — 24^{cd} = 5 193 52^{ab} — ^{c}) K1. 2 एव (for एतद्) D3 4 अहं; Ca d ध्रुव (as in text)

25 ^{a}) K3 4 B (except B2) Dn1 Ds D3 4 6. 10 तस्माद् — ^{b}) S (except G5) °सुहृद्गणान् — ^{d}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3. 4 6 8 10 द्रष्टासीति मतिर्मम

26 ^{c}) K3 B4 5 Dn1 D6 च (for सु-)

27 ^{b}) B3 °प्लुते; Ca s °ह्वरे (as in text) — ^{d}) M2 यायास्त्वं (for वर्तस्व)

28 K5 Dn1 om (hapl) 28^{a}–29^{b}. — ^{c}) D3 4 अस्य (for तस्य) M (except M1) हि (for [अ]पि) K3 4 B1 4 5 D6 10 Ca साह्यं, B3 शक्त्या; Ds D8 सह्यं, T G2 3 5 युक्ता (for युक्त्या)

29 K5 Dn1 om 29^{ab} (cf. v l. 28) — ^{c}) K3 B (except B2) Dn1 D1 3 4. 6 निर्विष्ट°; D8 निसृष्ट — ^{d}) K3 4 B (except B2) Dn1 Ds D6 8 10 ह (for च)

30 ^{a}) K (except K4) D1 ध्रुव (for ध्रुवो) — ^{c}) S यथा (for तथा) K4 Ds D8 10 ह्यरिविनाशोय; K5 [अ]स्याभिनिवेशोय — ^{d}) K1 2 B2 दृश्यते (for भारत)

31 ^{ab}) T2 G2 5 transp कृष्णम् and लोकम् — ^{c}) K5 D2 7 S अतो (for ततो) T2 G5 °पश्यामि (for °वर्तामि)

32 ^{a}) B2 एतौ (for उभौ) — ^{c}) K1 D8 °स्नेहोस्मि ते; B3 °स्नेहगतो, T2 °स्नेहो यथा, G2 °स्नेहोस्म्यह, G5 °स्नेहोप्यतो — ^{d}) K1. 2 B2 D10 G3 नृप (for नृपे)

33 T2 G2 om (hapl) 33^{cd} — ^{c}) T1 कौरव्य (for °व्यान्) — ^{d}) K4 D2 G1. 3 5 अवेक्षितुं, D1. 3. 4 उदी° (for उपे°) T1 नश्यमानमवेक्षितुं

34 Before 34, S ins वैश° — ^{b}) G3 बांधवै° (for पाण्डवै°) — ^{d}) K2 5 निर्वर्त्य, T G निमन्त्र्य, Ca d as in text

Colophon Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K1. 2 D7 T1 अभिनिर्याणयात्रा, K3 निर्याणयात्रा; K4 B1 4. 5 Dn1 Ds D6 8 10 M अभिनिर्यात्रा, B3 अभियात्रा; D2 अभियानयात्रा — *Adhy. name* ' K5

१५५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
आहृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५
शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६
गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघसमस्वनम् ।
विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
ततोऽन्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।

C. 5.5312
B. 5.156.12
K. 5.152.12

हलधरवाक्य, T_1 M वलदेवनिर्गमनं (T_1 °निवृत्ति), G_5 वलदेवतीर्थयात्रानिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 47 (=147), T_1 $G_{1.2.5}$ 158, T_2 M 157 (M_4 156), G_3 155. — *S'loka no* K_5 34, Dn_1 35

155

☞ This adhy is missing in Dn_2 (cf v.l. 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 ^{b}) D_7 सुतो नृप (for महा°) — ^{c}) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.6.8.10}$ °रोम्णो (for °लोम्नो)

2 ^{a}) K_1 Ds_2 T_1 G_3 आहु(K_1 °हू)तीनाम्, K_2 आह्रुतीनाम्, $K_{3.4}$ B Dn_1 D_6 आकृती(Dn_1 °ति)नाम्, K_5 आस्तीनाम्, Ds_1 D_1 M_2 आह्वतीनाम्, $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ आहु(D_8 °हू)कानाम् $K_{3.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{1-4.6.7.10}$ T_2 G_2 अधिपति° — ^{b}) K_5 D_7 G_3 अपि (for अति-) — ^{c}) K_5 $D_{2.7}$ द्र(K_5 दा)क्षिणाधिपते°, D_8 °पति°

3 ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 Dn_1 Ds $D_{6.10}$ T_1 transp शिष्य° and कृत्स्न

4 ^{b}) A few MSS गाजीव B_5 D_7 Ca °धन्वना (for °तेजसा) — ^{c}) K_5 S °वाहो — ^{d}) $M_{1.2}$ नित्यम् (for दिव्यम्) K_4 Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ दिव्यलक्षण, D_2 दिवि पूजित, $D_{3.4}$ दिव्यमव्यय (for दिव्यमक्षयम्)

5 ^{a}) B_3 च (for [ए]व) K_2 G_5 तानि (K_2 एतानि also as in text) — ^{c}) K_2 चैव (for तत्र) K_6 गानित्र वारुण तत्र

6 $K_{1.2}$ om (hapl) 6^{ab} — ^{a}) B_3 G_1 च; T $G_{2.3.5}$ M हि (for तु) $D_{3.4}$ G_1 चाहु° (for प्राहु°) — ^{b}) K_3 *repeats* 4^{d} for 6^{b} (v l ममत for समित) — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.7.10}$ T_2 $G_{1.2.5}$ तत् (for यत्) — ^{d}) K (except K_4) B_2 $D_{1.2.7}$ °भयंकर

7 ^{a}) A few MSS गांजीव D_5 G_3 पाडव° (for पावकात्) — ^{c}) K_5 अन्यद्, G_2 इन्द्राद् (for द्रुमाद्) — ^{d}) Ds S मम°, Ca प्रत्य° (as in text)

8 ^{b}) $K_{1.2}$ असुरम्, K_{3-5} B Dn_1 Ds $D_{1-4.6.7.10}$ मुरम् (for मुरम्)

10 ^{b}) K (except K_1) B_{3-5} Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ M_1 °निभ° (for °सम°)

11 ^{b}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ °गर्वित — ^{d}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{1.7}$ वीर्यवान् (for धीमता)

12 ^{b}) K_4 B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ निवर्तिष्ये जनार्दन — ^{c}) G_1 अन्वयाच (for अन्वधावद्) — ^{d}) B Ds $D_{1-4.10}$ वर°, Dn_1 वर (for वरम्)

13 ^{a}) K_4 D_8 सेनया च वरूथिन्या — B_2 om (hapl.) 13^{bc} — ^{b}) $K_{1.5}$ दुग्या तया, B_2 रवग्या तया (for दूरपा°) — ^{c}) K_4 D_8 विचित्रवीर्यधर्मिण्या

C. 5. 5362 B. 5. 158. 13 K. 5. 158. 13

विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३
स समासाद्य वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६
स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७
ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८
विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।
युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९
स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०
सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

---

14 ^{a}) K4 D3 4 8 S समासाद्य तु (K4 D3 4 8 च) वा° — ^{b}) K1 2 Dn1 D8 योगि(D8 °गी)नां, G1 गोपाना, Cd योगाना (as in text) G5 ऋषभ (for ईश्वर) K5 गुरु (for प्रभुम्) T2 G2 सर्वशस्त्रभृतां वर — After 14^{ab}, B2 ins

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जित ।

— ^{c}) K5 D6 विजित°, D7 ध्वसि°, D10 भ्रशि°; T2 G1 2 5 हिंसि°; M5 (by corr) निर्जि°; Ca d व्यसि° (as in text) K5 G5 M1 2 4 (by corr.) राजा, M3 4 (before corr) 5 राज्ञा (for राजन्)

15 ^{a}) K1 2 5 D2 7 पुरा (for रणे) B3 तत्र कृष्णेन हि रणे; B4 यत्रैव निर्जितो राजन् — ^{b}) B1 कृष्णेन (for निर्जित°) — ^{d}) K3 4 B2 4 5 Dn1 D8 D6 8 10 कृत (for चक्रे)

17 ^{ab}) Ds2 भोज° सैन्येन महता परिवार्य महामति° — ^{c}) Some S MSS अक्षोहिण्या. — ^{d}) K4 B2 4 5 Dn1 D8 D6 8 10 क्षिप्रमागमत्, D3.4 समुपागात°

18 ^{a}) K4 B (except B2) Dn1 D8 D6 8 10 धन्वी (for खड्गी) — ^{b}) G1 transp शरी and तली; G3 transp तली and रथी D2–4 वली (for तली) K4 B (except B2) Dn1 D8 D6 8 10 तली खड्गी शरासनी; T2 G2 वीरधन्वी शरी.रथी B3 *repeats* 18^{ab} with v l [धन्वी (for खड्गी in ^{a}) and खड्गी शरी- तली रथी (for ^{b})] — ^{c}) T G2 3 5 M1 2 रथेन, M3–5 गजेन (for ध्वजेन) K1 2 5 B3 5 D7 °रूपेण.

19 ^{b}) K1 2 5 D8 D3 4 °प्रियेच्छया. — ^{d}) K4 D3 4 अभिपू° (for अभ्यपू°)

20 B2 om 20^{abcd} — ^{a}) Dn1 G3 सुपूजित° K3 B1.3 4 Dn1 D8 D1.2 6 T G1–3 पांडुपुत्रै° — ^{b}) K4 B1 5 Dn1 D8 D6 10 सुसत्कृत°, K5 सुतोषित°; B3 स्वयं स्तुत°; B4 समतत°, D1 7 8 सुसस्कृत (for सुसत्कृत°) — ^{c}) K4 B4 D8 D3 4 6 10 °गृह्य, Dn1 °गृह्यात् (for °पूज्य) K4 B5 Dn1 D3 4 6 तु (for च) K (except K4) D7 transp तान् and सर्वान् — ^{d}) B1 3 5 D7 T1 G1 सह सैनिकै°

21 ^{a}) K4 B1–3 D8 D2–4 7 सा(D2 स)हाय्ये (for सहायो) Dn1 Ds2 D2 7.10 अस्मिन् (for अस्मि) — ^{c}) B3 रण (for रणे) B2 पार्थ, B3 सत्यम्, D8 D3.4.7 M5 सह्यम् (for साह्यम्) — ^{d}) K3 B3 D3 4 अशक्य; D7 प्रसह्य (for असह्य) D7 शत्रुभिस्तव (by transp)

22 ^{b}) M3 5 इति (for इह) — After 22^{ab}, N (Dn2 missing) ins

552* हनिष्यामि रणे भाग यन्मे दास्यसि पाण्डव ।
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुन ।
अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपा ।

[(L 1) K1 2 5 D7 य मे (for यन्मे) — (L 2) D7 महारथी (for अथो पुन)]

— ^{d}) S यास्यामि K1–3 फाल्गुन, K4 5 B Dn1 D8 D3 4 6–8 10 मेदिनीं

23 D1 om 23^{ab} — ^{a}) D3 4 T1 इत्युक्ते — ^{b}) K (except K4) B2 D7 सनिधौ केशवस्य च (K3 तु) — ^{d}) K5 भारत (for सर्वश) K1 2 सर्वेषा चव भारत

24 ^{c}) K1 2 5 B2 D1 7 वाक्य (for धीमान्) — ^{d}) D3 4 प्रहसन्; D10 M2 असह्य (for प्रहस्य) D3 4 सख्य°,

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३०
कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशञ्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३४
तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः ।
रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ३८

C. 5. 5390
B. 5. 158. 40
K. 5. 158. 39

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

G1 स्मित° (for सखि°)

☞ For stanzas 25–29 cf. lines 6–11 and 13–15 of passage No 39 of App I of the Virāṭaparvan

25 Before 25, T1 G1 ins धनंजय°; T2 अर्जुन° — ᵈ) K2 4 B1. 2 D1. 3 4. 7 T2 G2 सखे (for सखा)

26 See note above T2 G2 om. (hapl) 26 — ᵃ) G2. 6 तदा (for तथा) — ᵈ) G3 कस्तदा य सखाभवत् (cf. v l. 27)

27 See note above K4 D2–4 om (hapl) 27 K1–2. 5 B2 D1. 7 transp 27 and 28 — ᵇ) K (K4 om.) कालिकेयैश्च, D7 कालखञ्जै° — ᵈ) G3 कस्तदा य सखाभवत् (cf. v.l 26)

28 See note above K1–3 5 B2 D1 7 transp 27 and 28 — ᵃ) T2 G2 तदा (for तथा) — ᵇ) B2 D10 समरे, D1. 2 7 S °युगे (for °गरे) — ᶜ) K4 B Dn1 D5 D1 3 4 6 8 10 G5 तत्र (for तात) — ᵈ) K2 क° सहायस्तदाभवत् (= 26ᵈ, 27ᵈ) — After 28, K1 2 D1 S read 31

29 See note above — ᵃ) G1 6 उपजीवन्, G3 °गम्य (for °जीव्य) K3–5 गुरु द्रोणं (for रणे रुद्रं) — ᵈ) K (except K4) T2 G M2 कृष्णं (for द्रोणं) K3 5 शंकरं (for माधवम्)

30 ᵈ) B1 °स्वशरसवृत°, M3–5 °स्त्रै° परिवृ°

31 K1 2 D1 S read 31 after 28 — ᶜ) K1 D5 D2 7 Ca d s शिल्पे, K2 शल्ये (for शिष्यो) — After 31, K5 B Dn1 D5 D1. 3 4 6–8 10 ins

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूया दधानो गाण्डिवं धनु° ।

32 ᵇ) K3 4 B1 Dn1 D5 D6 8 10 यशोहर (for [अ]यशस्करम्) — ᶜ) D1 S राज° (for नर°)

33 D6 om from 33ᵇ up to सागर (in 34ᵇ) — ᵇ) G1 सहायार्थं च — ᵈ) D3 4 वाप्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र) — After 33, S ins

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमत° ।
[M3–5 स (for च)]

34 D6 om up to सागर (cf v l 33) — ᵃ) D1 G3 विनिवृत्य — ᶜ) B3 समा° (for उपा°)

35 ᵃ) K1. 2 5 B3 D2 7 °सगम्य, D3 4 °गम्यैव, T G °गम्याथ (for °गम्यैनम्) — ᵇ) K1. 2 5 B3 D2. 7 प्रोवाच (for उवाच) K3 4 B1 5 Dn1 D5 D1. 6 8 10 वसुधा° (for स नरा°) — ᵈ) D1 °मानवान् (for °मानिना)

36 ᵃ) D7 तौ (for तु) K5 °भाग; T1 °राजन् (for °राज) — ᵇ) K5 युद्धात्तस्माद् (by transp), T1 अस्माद्युद्धाद् K3 4 B (except B2) Dn1 D5 D3. 4. 6 8 10 Ca

१५६

C 5.5391
B 5.159.1
K 5.159.1

जनमेजय उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।
यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४
तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७
संजय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

अपेयतु, T2 G2 व्यपोहितौ (for व्यपेयतु) — c) D2-4 तु (for च) — d) K3 5 B2.5 Dn1 D1 7 10 वसुधाधिप, S स नराधिप. (G1 भरतर्षभ)

37 b) T1 G2 3 5 तदा (for तथा). — d) K3 4 Dn1 D8 D6 8 10 च, B (except B2) D2-4 ह (for हि)

38 a) D1 समतिर् — b) K1 2 °शताकुला, B3.5 पार्थिवैश्च (B5 °वैः सा) समा°. — c) K3 4 B (except B2) Dn1 D8 D6 8 10 तारकैश् (for तारका) — d) T2 च चन्द्रेण, G5 सचंद्रेण (for चन्द्रेणेव) K1-3 5 D1 7 शारदी (for भारत).

Colophon Dn2 D5 9 G4 missing. — *Sub-parvan* K1 2 B2 D7 T1 G5 अभिनिर्याणयात्रा, K3 निर्याणयात्रा, K4 B1 3 4 Dn1 D8 D6 8 10 M1 2 अभिनिर्यात्रा (D10 °ण), D2 अभियात्रा to it K1-3 D7 add समाप्ता — *Adhy name* B5 तीर्थयात्रा; D1 T1 G5 रुक्मि(G5 °क्मी)प्रत्याख्यान; M1 2 रुक्मि(M2 °ग्मि)विसर्ग — *Adhy. no.* (figures, words or both) D6 48 (=148), T1 G1 2 5 159, T2 M 158 (M1 157), G3 156. — *S'loka no* K5 39, Dn1 40

156

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5 143. 2), the MS is mostly ignored here.

1 b) D2 T2 G2 यत्तेषु भरतर्षभ (D2 °भा) (=2b), T1 G1 3 5 M युद्धाय भरतर्षभा. (cf v l 2b) — D10 om. (hapl.) 1c-2b. — c) K3 4 B4 5 Dn1 D8 D1 6 8 किमकुर्वंश्च; B1.3 किमकुर्वत. G5 कौरव्या — d) K1.2.5 °प्रणोदिताः.

2 D10 om 2ab (cf v l 1) — a) = 1a D8 अथ; G2 तदा (for तथा) — b) M युद्धाय (for यत्तेषु) K1 कुरुनदन (for भर°) D1 कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (cf. 1b). — c) K2 °राज, G1 °तेजा, G3 °भाग (for °राज)

3 a) K3 4 B (except B2) Dn1 D8 D3 4 6 8 10 सर्वं मे (by transp), D1 यद्वृत्त. — b) K5 आचक्षस्वमशेषत, D8 आचक्षास्वानशेषत, D3 4 G3 आचक्ष्व च (G3 स-) विशेषत, D7 कथय त्व यथातथ; M2 आचक्ष्वानविशेषत Ca cites अनवशेषत (as in text) — c) D3 7 यद्भूत (for यद्वृत्त)

4 a) = (var) 5. 154 24c, 193 52c. — b) K1 2 5 B2 D2 7 पौरुष च (D7 तु) निरर्थक — c) K3 4 B Dn1 D8 D1 3 4.6 8 10 बुध्य° (for जान°) — d) K1 2 D2-4 T1 G2 5 युद्धे दोषान् B5 क्षयावहान्

5 a) K1 2 च; B2 हि (for [अ]पि). — b) D2 G3 °सेविन, D7 G2 °वेदिन; T2 °जीविन — c) K1 5 D1 7 8 त, K2 तत्, D3 4 यत् (for वा) D10 न शक्तो विनियंतु वा — d) D3 4 वक्तु (for कर्तुं). T1 त्यक्तु वापि महामना

6 ab) S transp. सूत and बुद्धि K1 Dn2 D8 °दर्शनी — c) K5 D8 °गम्य (for °साद्य). — d) K (except K4) B2 D1 7 8 वि (for सा).

7 a) D3 4 च (for वै) D8 कुरुपाडवयोर्युद्ध — b) D3.4 भविष्यति च सजय; D7 तद्भविष्यत्यसशय; D8 भविष्यति न सशय — G5 om. 7c-8f. — c) T G1 2 खलु (for किल) — d) K4.5 B Dn1 D8 D3 4 6.8.10 T G1 2 हि (for ऽभि-)

8 G5 om 8 (cf. v l 7). — b) K3 4 B5 Dn1 D8 D6 10 यथेच्छसि; D8 यथा तथा — T2 G2 3 transp 8cd and 8ef. — c) T1 हि (for तु) — d) K4 B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ।
शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ९
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ १५

C. 5. 5406
B. 5. 150. 15
K. 5. 150. 15

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्व ॥

B) Dn1 D5 D3 4 6 8 10 M1 (inf lin) आधातुम् (for आसक्तुम्) — e) K5 B2 तु विशेषेण, Cd अनवशेषेण (as in text) — f) S (G4 om) वदत॰ (G2 परत॰) पार्थिवर्षभ

9 a) K5 D2. 4 G3 यद्रा॰, B2 यश्चा॰, D10 यया॰ (for य आ॰) — b) D1 transp अशुभ and प्राप्नुयात् — c) K1-3 D1 G5 देवान्वा, D2 देव त्वां (for दैवं वा) K4 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp देवं), T2 (before corr) G2 येन सेना स दैवं वा Cn cites न कालं वा देवान् — d) D7 क्षेप्तु, Ca d s गन्तु (as in text) K4 B Dn1 D5 D2. 4 6 8 10 Cnp वक्तु (B2 मुक्त; D5 शक्य) मेतदिहार्हति K2 (marg) reads 9[cd] as in K4 also

10 b) D2 4 निंद्या य॰ समाचरेत् — G3 om (?hapl.) 10[cd] — c) T1 G1 वाच्य॰ (for वध्य॰)

11 a) D5 निकार॰, Ca d as in text D2 ॰व्याघ्र (for ॰श्रेष्ठ) — b) D1 G3 त्वत्परीक्षया, Ca d त्वत्प्रतीक्षया (as in text) — c) S महाराज (for सहामात्यै॰) — d) K1-3 B1 2 4 D1 10 अपि देवने; K5 परिवेदने, D2 4 अथ देवने, S सह (G2 सर्वं; M1 2 च स) दैवतै॰ (for अधिदेवने)

12 b) D1 T1 G2 3 om च — cd) D1 transp वैशस and यत्तन्मे G1 तस्मिंस्तु, Ca d s वैशस (as in text) G6 यत्र मे (for यत्तन्मे) T2 G1 2 3 (by corr) M सर्वत॰ (for ॰श॰) K5 यन्मे शृणु च सर्वश॰ (for d)

13 a) K3 4 B3-5 Dn1 D5 D3 4 6 8 10 G3 M3-5 ॰प्रा(B4 Dn1 ॰प्र)ज्ञ (for ॰राज) — c) B2 महाभूत; T2 G2 3 तथाभूत D2. 4 7 महायुद्ध, M1. 2 महद्युद्ध; M3 5 महद्युद्धे — d) K4 B (except B2) Dn1 D5 D3 4 6 8 10 मै (D5 वै) कमना (for मा विमना)

15 a) K1 2 5 B (except B5) D1. 2 M ॰निर्दिष्ट. — d) K1 2 G1. 6 त्रयमेतद्, K5 D1 G3 त्रै(G3 त्रयी)धर्मे तद्, D8 तेषामेतद् Ca cites त्रैध (as in text) K1 m विभिद्यते; K3 विकृष्यति, K4 Dn1 D5 D6 7 10 प्रदृश्यते; B विदृश्यते, D2. 4 हि दृश्यते, S विभाव्यते (T2 G1 2 ॰भज्यते), Ca. d as in text. — After 15, K (except K4) B2 Dn1 D3 ins

555* तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ।
[K1. 2 5 आसन्न (for आपन्न)]

Colophon Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K4 B1 3-5 Dn1 D5 D2 6 8 10 अभिनिर्यात्रा (followed by समाप्ता), B2 T1 G2 5 अभिनिर्याणयात्रा (to it B2 adds समाप्ता) — *Adhy name* D1 संजय-वाक्य, T1 वृत्तान्तकथनाय धृतराष्ट्रेण संजयसंधान, G2 धृतराष्ट्रसंजयवाक्य, G6 M धृतराष्ट्रसंजयसंवाद॰ — *Adhy no* (figures, words or both) D6 49 (=149), T1 G1. 2 5 160, T2 M 159 (M4 158), G3 157. — *S'loka no* K5 Dn1 16

१५७

C. 5. 5407
B. 5. 160. 1
K. 5. 160. 1

संजय उवाच ।
हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥ २
उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
यदेतत्कत्थनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।
मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ६
यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
पौरुषं दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
न स्फुटेद्धृदयं कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ८
कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।

157

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5 143. 2), the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) K1 D5 हिरण्मत्या, D7 हिरण्याया, T2 G3 हिरण्यत्वां G6 प्रविष्टेषु — ^{b}) D3 4 तेषु राजन् (for पाण्ड°). — After 1^{ab}, K3 (om. lines 2-6), 4 B Dn1 D3 D1 3 4 6-8 10 ins

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।
समानयित्वा नृपतीन्व्यस्य गुल्मास्तथैव च ।
आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधाना तत्र भारत ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]
आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L 4) D1 आरण्यक- (for आरक्षस्य) B3 D3 चैव (for तत्र) — (L 5) B3 5 D3 D1 सौबल तथा (for चापि सौबलम्) — (L. 6) K4 B3 D1 6-8 नृपतींस्तत्र (for नृपतिस्तत्र)]

— K3 om 1^{cd} — ^{c}) D3 4 T2 G2 °राज, M1 2 °तेजा (for °राज) K4 B Dn1 D3 D6 8 10 तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा — ^{d}) G3 कर्णेन समभाषत. — After 1, K4 B Dn1 D3 D6 8. 10 ins

557* सभापित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
[Posterior half = (var) 2^b]

2 ^{b}) K4 B Dn1 D3 D6 8 10 मन्त्रयि(K4 °त्रापि)त्वा नरर्षभ — ^{d}) B2 D7 वाक्यम्, D2-4 चेदम् (for इदम्)

3 ^{a}) D3 4 T2 G2 कौरव्य, Ca कैतव्य (as in text).

4 ^{a}) T G1 2 5 तु (for तत्). — ^{b}) G2 3 °पूगानु°. — 4^c = 1 1 11^c — ^{cd}) B3 पांडवाना महायुद्ध सर्वलोक° — 5 ^{a}) S कथ्यते (G3 कथित); Ca 3 कत्थना (as in text). — ^{b}) B2 मे तद्, D10 मम च; T1 G4 मा यद्; T2 G1 2 5 मा यद्, G3 वाक्य) (for महद्) — After 5^{ab}, K4 B Dn1 D3 D1 3 4 6-8 10 ins

558* वासुदेवसहायस्य गर्जत सानुजस्य ते ।
[B1 2 4 D1 3 4 10 च (for ते)]

— ^{d}) = 5 88 74^d, 135 9^d. D10 कालः समा° — ^{e}) K2 यथा यत्; K5 Dn1 यथा च; B1-3 D1. 3 4 T2 G2 3 यथावत् (for यथा व) — ^{f}) K2 D1 2 7 तथा तत्; K5 तत्तथा (for तत्सर्वं) — After 5, K4 B Dn1 D3 D1 3 4 6-8 10 ins. a passage given in App. I (No 9), followed by stanza 16 of this adhy

6 = (var) 13 = 5 158. 9 K3-5 B Dn1 D3 D1 3 4 6-8 10 read 6-11 after 12, which latter in these MSS follows passage No 10 of App I. — ^{a}) D1 सहर्ष (for अमर्षं) K4 B Dn1 D3 D6 10 राष्ट्राभिर्वा सनक्लेश — K4 D6 om (hapl) 6^{bc}. — ^{c}) B Dn1 D3 D10 कृष्णाया° (for द्रौपद्या°)

7 ^{a}) = 5 88. 74^c, 135 9^c — ^{b}) K3 4 B Dn1 D3 D6 8 10 सर्वं (for गर्भं) — ^{d}) K2 चा (for च) D3 4 अस्त्राणा लाघव पर, S परम चास्त्रलाघव — D3 *repeats* (with v.l) 7^a-10^b after 5 158 9.

8 D3 om (hapl) 8^b-9^a, D6 om (hapl) 8^{cd} — ^{c}) K1 2 B1 4 D1 2 7 हृदय कस्य न स्फोटेत्; K3-5 B2. 3 5 Dn1 D3 D3. 4 10 हृदय न स्फुटेत्कस्य

9 D3 om. 9^a (of v.l. 8) — ^{a}) D3. 4 शूरस्य च

आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ११
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
राष्ट्रात्प्रव्राजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ १३
अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।
अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ १४
क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
तं च तूबरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥ १६
अशक्तेनैव यच्छप्तं सभामध्ये वृकोदर ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ १८ C. 5. 5500 B. 5. 160 93 K. 5. 160. 93

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

कृताम्रस्य — ^{b}) K5 परवित्तस्य, D1 परिवर्तेषु, D3 4 परद्रव्येषु K3 4 B Dn1 D6 [अ]गृध्यत॰, G1 गृध्नत, G3 [अ]गृध्नुत॰ (for गृध्यत॰) — ^{c}) K1 आछिद्य, K3 B1 3 4 D6 आस्थित (for आच्छिन्न) D3 4 आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य — ^{d}) T1 G1 कोप॰ (for कोप)

10 ^{a}) D3 4 यदुक्त तत् (by transp), S यदुच्यते K4 महावाक्यं, D1 महद्वाक्य — ^{b}) D10 तद्विधीयता; M1 तद्वि भाव्यता, M3-5 तद्वि भाव्यता — ^{c}) K1. 2 नत वशे; G6 कथनेन (for कत्थितेन) — ^{d}) D3 4 G6 M1 2 का (for कु॰)

11 ^{b}) B3 D2 G3 (catalectic!) राज्य (for राज्यस्य) T3 G2 पुनर्जय॰ (for ॰र्भव॰) B1-4 Dn1 D3 D3. 4 6 8 10 राज्य च पुनरुद्धर — ^{c}) K4 B (except B3) Dn1 D3 D6 10 युद्धकामस्य — ^{d}) K6 D8 स्व कुरु, B (except B3) D3 D6 तत्कुरु (for कुरुत) — Stanzas 5 158 7-8 (with v l) are read (for the first time) in B Dn1 D3 D6-8 10 after 11, in K4 5 (latter om the *second* stanza) after 12, in both cases there is a *repetition* in the proper place

12 K3-5 B Dn1 D3 D1 3 4 6-8 10 read 12 before stanzas 6-11 and after a passage given in App I (No 10), which latter follows our stanza 17 (q v) — ^{a}) B3 स्व तु, M3-5 पार्थ (for वा स्व) D3 4 अस्मान्वा विनिहत्याजौ — ^{b}) B3 वसुधाम् (for पृथिवीम्) — ^{c}) K3-5 B Dn1 D3 D1 6-8 10 T1 निर्जितो (for निहतो) — ^{d}) K1 2 वीरलोकान्, T1 G3 5 M देवलोक K3-5 B Dn1 D3 D1. 6-8 10 रणे वीर शयिष्यसि — After 12, K4 reads 5 158 7-8 (with v l), while K5 reads only 5 158 7 On the other hand, after 12, D3 4 ins 5 158 12 and 13 with 560* between them (cf v.l 18)

13 =(var) 6 — ^{a}) K4 B Dn1 D3 D6 8 10 निर्वासन॰ (K4 D3 ॰न), D1 T2 G2 प्रव्रजन, D3 4 प्रव्राजनात्, T1 प्रमाजन॰ (for प्रव्राजन) G3 चैव (for क्लेश) — ^{b}) K1. 2 5 D1-4 7 फाल्गुन (for पाण्डव). — ^{d}) K5 D1 सस्मृत्य (for संस्मरन्)

14 T2 om 14-15 — ^{a}) S तु (for च) K3 4 B Dn1 D3 D1. 3. 4 6 8 10 वचन — ^{b}) K1 2 प्रव्रजन्स; K3 B Dn1 D3 D1. 3 4. 6 10 प्रब्रुवत्सु, K4 D3 प्रब्रुवश्च — ^{c}) B (except B2) Dn1 D3 D6 10 दर्शयस्व (for ॰याद्य) — ^{d}) G3 अमर्षस्त्वेव पौरुष

15 T2 om 15 (cf v l. 14) — ^{a}) D1. 2 M3-5 क्रोध K (except K4) शौर्यं (for वीर्यं) — ^{b}) K1. 5 D1. 7 पर चाप्य(K5 ॰छ)स्त्रलाघव — ^{c}) B3 इहैव (for इह ते) K1. 2 पार्थ दृश्यते, K4 B Dn1 D3 D3 8 10 दृश्यता पार्थ — ^{d}) K4 B Dn1 D3 D3 4. 6 8 10 युध्यस्व (for संग्रामे)

16 K3 om. 16^{ab} K4 B Dn1 D3 D6-8 10 read 16 and 17 (with 559*) after a passage given in App I (No 9), cf v l 5 — ^{a}) K1 2 तत्र (for त च) G1 नम्बरक, G2 [अ]मर्षतरं, G3 रूपकर, Ca d तूबरकं (as in text) K3 B Dn1 D3 D6-8 10 Ca बाल (for मूढ) K4 त बहूवरक बाल — ^{b}) K1 G3 M3 बह्वाशनम् K1 (*sup lin* as in text) 2 अनुत्तम, Ca अविद्यक (as in text) — ^{c}) K1. 2 D2-4 T2 G1 2 5 M ब्रूया (as in text), the rest ब्रूहि — ^{d}) K1 G1. 5

१५८

C. 5. 5335
B. 5. 161. 1
K. 5. 161. 1

संजय उवाच ।
सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३
संजय उवाच ।
ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

द्यमकृत् (for असकृत्) — After 16, K3.4 B Dn1 Ds D1-4.6-8.10 ins

559* विराटनगरे पार्थ यस्य सूदो ह्यभूः पुरा ।
बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ।

17 =var 5. 158. 10 — K3 om 17, D7 om 17[ab] — [ab]) D3.4 च (for [तु]च), and क्षात (for ज्ञात) Ca.d cite ज्ञात (as in text). K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 प्रतिज्ञात सभामध्ये (D1 om 14[bcd]) न तन्मिथ्या त्वया पुरा. — After 17, K4 B Dn1 Ds D1(om lines 1-6).3.4.6-8.10 ins a passage given in App. I (No. 10).

18 =(var.)5. 158. 11 — [a]) K2 B (except B3) Ds D6.10 Cs लोहाभिसार ; K3 लोहाभिमार , S वलाभिहार' (T1 °सार', G3 °हास'), Ca.d as in text — [b]) S °क्षेत्रे अ(T G1-3 ह्र)कर्दमे, Ca as in text. Cd cites अकर्दमम् (as in text) — [c]) D3.4 च (for ते) K1.2 M (except M1) सुभृता, D2 स्वधृता (for ऽथा भृता) M2.4.5 योधा — [d]) M3-5 वृकोदर (for सकेशव) D3.4 युध्यस्व सहकेशव. — After 18, K4 B Dn1 Ds D6.8.10 read (for the first time) 5. 158. 12-41 (with 560* and 562* respectively after stanzas 12 and 39), *repeating* the stanzas in their proper place; the passage is given verbatim in App. I (No. 11).

☞ The sequence of the stanzas of this adhy. in the Vulgate (and the older printed ed.), which is extremely confused, is as follows: 1[ab], 556*, 1[cd], 557*, 2[cd]-5[ab], 558*, 5[cdef], then follows passage No. 9 of App. I (108 lines), then stanza 16, 559*, and stanza 17, then passage No. 10 of the same App. (lines 28), then stanzas 12, 6-11, then 5. 158. 7-8, then stanzas 13-15, 18, and finally there is an anticipation—which is as inexplicable as it is unnecessary—of stanzas 12-41 of the foll. adhy. Consequently this short adhy. of 18 stanzas appears in the printed ed. as an adhy. of 125 stanzas!

Colophon om. in T2 G2.5 M1.2. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: N (Dn2 D5.9 missing) उलूक(B3 अन्धक)यान; G3 उलूकदूतागमन. — *Adhy. name*: T1 उलूकप्रेषणे वाच्यवचन; M3-5 उलूकप्रेषण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 150, T1 G1 161, G3 158, M3.5 160; M4 159. — *S'loka no.*: K5 19, Dn1 15 (=115).

158

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v. l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 [a]) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 सम्प्राप्त (for °प्राप्य). D1 T2 G2 सेनानिवेशन प्राप्य — [b]) B3 पार्थैव सह, T G पार्थिवैः सह (for पाण्डवस्य ह). K1-3 स, D2 च, D3 हि (for ह) — [c]) D2 G2 समागत (for °गत).

2 G3 om. 2-4. — [b]) S (G3 om.) वदतो (for ब्रुवतो).

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 2). K4 B1-4 Dn1 Ds D3-4.6.10 om. the ref. B5 D7 वैशंपायन (for संजय) — [c]) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 मत्स्यानां (for सर्वेषां) — [d]) D1 T2 G2 महात्मनः (for यश°).

5 [d]) M3-5 उवाच (for जगाद).

6 Before 6, all MSS. (Dn2 missing, T2 G2 om.) ins. उलूक उ° (resp. उलूकः) — T2 G2 om. 6[a]-8[b] — [a]) T1 राजन् (for राजा) — [b]) K1.2 T1 G3.5 °बल

शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७
द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९
अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११
असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२
द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १३
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥ १४
द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १६
को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् । C. 5. 5552 B. 5. 161. 18 K. 5. 161. 18

(for °मना) — ^{d}) K2 6 D1–4. 7 G1 जनाधिप, Dn1 युधिष्ठिर (for नराधिप)

7 T2 G2 om 7 (cf. v.l. 6) — ^{b}) K1 D1 T1 G1 5 M3–5 चानयिता, G2 चावमता — ^{c}) K1 2 शक्यो गर्वो; M3–5 शक्योन्मर्षो (for शक्योऽमर्षो)

8 T2 G2 om 8^{ab} (cf. v.l. 6) — ^{a}) K1 2 5 D6 एवानि, B2 D2–4 7 G5 M एव च, T1 G1 एव हि, G3 इमानि (for एव तु) — ^{b}) K1. 2 2m. 5 D6 राष्ट्रात्; K3 राज्यात्, Cd. 8 विण्यात् (as in text) B1. D2 G3 5 विवासित, Ds2 D7 निवासिता — ^{d}) D3 4 गृहम् (for दास्यम्) K4 B1. G. चोषित

9 = 5 157 6, = (var.) 5 157 13 — ^{a}) D5 मन्यं न (for अमर्षं) — ^{b}) T G2 3. 5 भारत (for पाण्डव) — After 9, D2 *repeats* 5 157 7^{c}–10^{b} [v.l. यदिद (for यद्यं), यं च न (for पर च), हृदय कस्य न स्फोटेत् (for न स्फुटेद्धृदय कस्य), विधीयता (for विभाव्यताम्)]

10 = (var.) 5 157 17 — ^{a}) T2 G1 2 [ए]व (for च) — D8 om. 10^{c}–11^{d}

11 = (var.) 5 157 18 D2 om 11 (cf. v.l 10) — ^{a}) K3 लोहाभिमार, B1 D2. 4 10 Cs लोहाभिमार, S बलाभिहार — ^{b}) T1 G1. 8 M2 °क्षेत्रे ह्यकर्दमे — ^{c}) K4 B (except B2) Dn1 भृतास्तेषा, Ds3 D2 4 10 वृता योधा, D6 वृतास्तेषं (for भृता योधा) K3 पृष्ठश्चोपहता योधा, S पुष्टास्तेश्चा (T2 G2 °स्ते ये) भृता (G5 भृत; M8 भृत-) यो(M2–5 यौ)धा

☞ K4 B Dn1 Ds D6 8 10 read *stanzas* 12–41, (with v.l., and with ins) for the first time after stanza 18 of the previous adhy, *repeating* them here (cf. App I, No 11)

12 B5 om 12 — ^{c}) M3–5 आरुरुक्षन् — After 12, K4 B (except B5) Dn1 Ds D3 4 6–8 10 ins

560* एवं कथयसि कौन्तेय अकथ्यन्कुरु पौरुषम् ।
सूतपुत्र सुदुर्धर्षं शल्य च बलिना वरम् ।

[(L 1) K4 D5 D3 4 7 10 स कथयन् (for अक°). Dn1 D8 पुरुषो भव (for कुरु पौरुषम्) — (L 2) D3. 4. 6 च (for तु)]

13 ^{a}) Dn1 वरिष्ठं (for युध्यता) — ^{c}) B1. 2 4 अयुद्धा (for अजित्वा) — D6 om (hapl.) 13^{d}–15^{a} — ^{d}) M2–5 त्व किम् (for कथम्)

14 D6 om 14 (cf v.l. 13) — ^{b}) K2 B Dn1 Ds D1–4 7 10 Cs अतरं, K3. 5 चांतरं, K4 न्वतर, Cd अतरं (as in text) T2 G2 5 M तयो (for द्वयो) T1 G1. 3 वेद योम्यतर तयो, M1 (*inf lin*) वेदवेदातयोरपि — B6 om. 14^{cd} — ^{c}) K (except K4) B3 4 D5 D1 2 7 8 10 असक्षोभ्यम् (for अविक्षोभ्यम्) B2 D3. 4 M1 युधि धुर्यमिवा(B2 सम)क्षोभ्य, G1 युधि युध्यतमक्षोभ्य — ^{d}) K4 B (B5 om.) D10 °चरम्, K5 Dn1 Ds D3 4 7 °वरम्, G3 °रथम् (for °धरम्)

15 D6 om. 15^{a} (cf v.l 13) — ^{a}) K4 B Dn1 D5 D3 4. 10 महाद्युति, S (except T1) मोहाद्यथा (G2 M3–5 °दा) (for मोहाद्युधा) — ^{b}) B1. 2 Dn1 D1 जेतुमिच्छसि, B4 D2 यज्जिहीर्षसि, T1 G5 सजिगीषसि, T2 G1–3 M सजिहीर्ष(G3 °जहिष्य)सि

16 ^{a}) S [ऽ]पि (for वा) K1. 2 दहेन, B3 D7 हरेन् (for वहेन्) — ^{b}) T2 G2 वि- (for [अ]पि) D7 भुवि (m महीं as in text)

17 ^{a}) K5 स्वाभ्या, Dn1 D1 ह्यस्ति (for ह्याभ्या) — ^{b}) B5 Dn1 प्राप्येमम्, Cs प्राप्यात (for प्राप्यास्त्रम्)

C. 5. 5552 B. 5. 161 18 K. 5. 161 18

गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ॥ १७
कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।
रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १९
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ २०
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं
गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥ २२
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ॥ २३
यदीदं कत्थनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कत्थेत दुर्गतः ॥ २४
जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्येतत्त्वादृशो नास्ति योद्धा
राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

— c) M2–4 वापि (for वाजी) K4 B (for B2 see below) Dn1 D6 8 10 रथो (for नरो) B2 G3 गजवाजिरथो (G3 °नरो) वापि — d) S स्वस्थो (for स्वस्ति) T1 G2 गृह (for गृहान्) K B2 Ds D1–4 6–8 10 इयात् (for व्रजेत्)

18 a) D1 अनु°, S अवध्यात° (M1 अवज्ञात, M3 4 अपध्यात); Cd.s as in text — b) K5 D7 T1 सस्पृष्टो, Dn1 °दृष्टो, D5 G3 °पृष्टो (for °सृष्टो) K4 D3 4 6 10 च (for वा) — d) = 4 15 15b

19 K5 om 19a–21a — ab) K1–3 Ds2 D7 8 दुर्दु(K3 Ds2 °र्दे)र°, Cd दर्दुर° (as in text) M3–5 किं दर्दुर° कूपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anuṣṭubh!) — B5 om from 19cd up to 5 159 1 — c) M3–5 चमूमेतां (for दुराधर्षां) — d) T2 G2 अवध्या (for इव द्याम्)

20 K5 B5 om 20 (cf v l 19) — b) T1 कांभोज° (for काम्बोज) For खशैश्च, some MSS read खसैश्च or खषैश्च, only K3 किरातै — c) S (mostly) साल्वै° K3 कुरुमस्यदश्यै°; K4 B1 2 Ds1 D2–4 6 10 °मध्यदेश्यै°, B4 D1 °मुख्यदेश्यै°, Dn1 D5 °मुख्यदेशै°, G5 उरुमध्यदेश्यै — d) K1 2 द्रविडां(K2 °डौं)ढ्रकैश्च; K3 D1 द्रविडाध्रकैश्च, K4 D8 द्रविडोंड(D8 °ध)काध्रै, B2 D3 4 6 द्रविडोढ्रकाचै (B2 °काच्यै°, D6 °काचै); Dn1 द्रविडौंद्रकाचै°, D5 D10 द्रविडोंढ्रकाच्यै, D2 द्रविडांध्रकाचै°; D7 द्रविडाध्रकाचै°, T1 द्रमिळांध्रकांच्यै, T2 G1 2 5 द्रमिळांध्रकैश्च, G3 द्रमिडाधकैश्च, M द्रमिळाध्र(M2 °ध)काचै°

21 K5 om 21a, B5 om 21 (cf v.l 19) — a) K1–3 D2 7 सन्निविष्ट; K4 B2 D3 4 6 8 10 T G1 2 M °प्रवृत्त, G5 °प्रमत्त (for °प्रवृद्ध) — b) N (B5 om, Dn2 missing) M3 अपारणीय — c) G2 तच् (for मां) K (except K4) B2 Ds D1–4 7 °कुल°, S (except G1 5) °पुर° (for °बल°) Cd cites नागकुल — d) S विकत्थसे (for युयु°) K (except K4) D1.7 8 किल (for किम्). K1–3 G3 किमल्पबुद्धि°, G5 विकल्पबुद्धे

23 B5 om 23 (cf v l 19) — b) D5 न हि (for ऽर्जुन) — c) K1 5 Ds D1–4 7 M3–5 पर्यायसिद्धिर् (D2 °द्धेर्), K4 D7 पर्यायान्सिद्धिर्; T2 G1.2 5 यस्य या (G1 5 या) सिद्धिर् T2 G1 2 एकस्य (for एतस्य) — d) K (except K4) D1 कत्थत° (for °नात्)

24 B5 om 24 (cf v l 19) — a) K5 D7 8 T1 G3.5 M (except M3) यद् (for यदि) D3 4 10 इह (for इद) D2 कत्थत° (for कत्थनात्) K4 B (B5 om) Dn1 Ds D3 4.6 8 10 लोके (for सिध्येत्) — b) K4 B (B5 om) Dn1 Ds D6 8 10 सिध्येत्कर्म, D3 4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके) — d) K4 B (B5 om) Dn1 Ds D6–8 10 कत्थने को हि, D2–4 बहु कत्थेन D2–4 दुर्गता, D10 दुर्बल° (for दुर्गत)

25 B5 om 25 (cf v l 19) — c) K1 2 योध° (for योद्धा) — d) K4 B1 2 4 Dn1 Ds D6 8 10 जानान(D5 जानीम)स्ते राज्यमेतद्धरामि, B3 जानन्नु ते राज्यमेतद्व्रजामि; D3 4 राज्यं तेजो न त्वमर्हो मतो मे

26 B5 om 26 (cf. v l 19), G3 om 26ab — a) D1 च (for तु) B3 °धर्मस्य, D2 °मात्रेण, Cs °धर्मेण

मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २७
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २८
सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०
अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३४
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।

C. 5. 5570
B. 5. 161. 35
K. 5. 161. 35

(as in text) Cd cites पर्यायधर्मं — [b]) Dn1 राज्यं (for सिद्धिं) K6 आप्नोति (for प्रा°) K1.3.4 D1.2 मानसीं, K2 D5 मानुषीं, K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.10 मानुष°, B3 D7 मानव° (for भूयसीम्) — [c]) K1 [इ]ह, T1 G3 च, M3-5 प्र (for हि) K3 हि कृत्यानि, K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.10 [अ]नुकूलानि (for हि भूतानि) — [d]) K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 Cs विधाता, B3 धाता च, (for धाता प्र°)

27 B5 om. 27 (cf. v.l. 19), G3 om. 27[cd] — [b]) D1 M3-5 त्वा (for त्वां)

28 B5 om. 28 (cf. v.l. 19), D7 om. 28[ab] — [b]) K6 D2 T G1.2.3 यदा (for यत्त्व) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6.10 दासपणेऽद्य, T G1.2.3 दास° पणे (for दासपणे) — [d]) N (except D1.2, B5 om., Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन)

29 B5 om. 29 (cf. v.l. 19) — [a]) B2.4 Dn1 Ds वा (for च) K6 सगदो भीमसेनश्च — [b]) K4 D3.4.6.10 चापि, B2.4 Dn1 Ds वापि (for चैव) D8 फाल्गुनाद्वा (for पार्थाच्चैव) K6 पार्थश्चैव सगाजिव° — [c]) K3 हि, K4 [ए]व, K6 D2-4.7 वि°; S च (for वै) Ds2 स°, D6 G3 M3-5 वा, T2 G2 च (for व°)

30 B5 om. 30 (cf. v.l. 19) — [a]) K3 Dn1 D2-4.7 S दास्य (as in text), the rest दास्ये K6 सायुधांश्चैव मपन्नान — [b]) K4 B (B5 om.) Ds D6.8 भाविनी, Dn1 पार्षती (for भामिनी) — [c]) K2 B1.3 Cs अमानुष्ये, K3 B4 D6 °ष्य (for °ष्य°) B4 D7 °समापन्नान्, D2 M4 °युक्ता (for °समायुक्तान्) — [d]) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D1.6.8 दास°, T G1.2.3 M1 दास्ये (for दास्य)

31 B5 om. 31 (cf. v.l. 19) — [b]) K1-3 D1 सत्यम् (for तथ्यम्) D3.4 च (for तत्) — [c]) K6 धृता वेणी हि, T2 G2.3 धृत्वा हि वेणीं — [d]) K1 D3.4 T G1 तथा; Ds यदा (for तदा)

32 B5 om. 32 (cf. v.l. 19) — [a]) K3.5 D1 विश्रान्त°, D7 विश्रान्त, G5 चाश्रान्त — [c]) K5 भीमसेनश्च, B2.4 Ds2 D3-4 °सेनस्य, D1 °सेन° म — [d]) Ds M1.2 यत्तु, D1 T G M3-5 यत्तत् (for यच्च) D7 स्मृत्वा-त्व पुरुषो भव

33 B5 om. 33 (cf. v.l. 19) — [a]) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D2-4.6.8.10 एतत्, Cd s एव (as in text) D7 एव निपातितो दंड° — [b]) D7 क्षत्रियस्य ततस्तव. — [cd]) K1 transp. कक्ष्या and वेण्यां K2 कर्णं, Ds1 स्कक्षा; Ds2 स्कक्ष्या, Cd कक्ष्या (as in text) G5 वेणीं; Cd वेण्यां (as in text) M3-5 पलायति (for °ते). K4 B (B5 om.) Dn1 D3.4.6.8.10 वेणीं कृत्वा षंढवेष° कन्या (K4 D8.10 °न्या) नर्तितवानसि, D7 सानुजधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण सता मया D3.4 repeat 33[cd] as in text also.

34 B5 om. 34 (cf. v.l. 19) — [b]) N (except D1.2, B5 om., Dn2 missing) फाल्गुन — [c]) D3.4 S (except G3) न राज्य (D3.4 राज्य व°, M1.2 राज्य न) प्रतिदास्यामि — [d]) D7 [इ]ह स° (for सह)

35 B5 om. 35 (cf. v.l. 19) — [a]) D2.7.8 G1.3.5 M1 मया, Cd s माया (as in text) K3 नेंद्र°, D2 तेंद्र°; G1 चेंद्र° (for हीन्द्र°) D3.4 न जानामींद्रजाल वा, G2 न मायेंद्रजाल वा; M3-5 न मया हींद्रजालानि Cd s cite इंद्रजालं (as in text) — [b]) K3.8 D8 Cs कुहक; D1.2 T G1.2.5 M1.2 कुहना, D3.4 छद्मक, Cd कुहका (as in text) G3 कुहकाना (for कुहका वा) K5 D3.4 च (for वा) K1 B2 D6.7 विभीषणा, K2.8 विभीषण, K5 [अ]विभीषिका; B1.3 [अ]पि भीषणी, B4 Dn1 D2 [अ]पि भीषणा, D1 विभीषणे, D3.4 [अ]तिभीषण, D8 [अ]पि भीषण, Cd विभीषणी (as in text) — [c]) T2 G2 युद्धं (for युद्धे) — [d]) K3 °गर्जित, B3 T2 G1.2 °गर्जिता,

C. 5. 5570 B. 5. 161. 36 K. 5. 161. 36

आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम् ।
बृहद्बलसमुच्चालं सौमदत्तितिमिंगिलम् ॥ ३८
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
र्निवर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

Ds1 D7 M °गर्जिना, Ds2 °गर्जितां, Cd °गर्जन

36 B5 om 36 (cf v l 19) — b) N (except D2, B5 om , Dn2 missing) फाल्गुनाना. K2.4 D2–4 8 च (for वा)

37 B5 om 37 (cf v l 19). — a) D7 भीष्मेण सयुग गच्छ — b) K1 2 छिंधि (for भिन्धि) K1 4 B (B5 om) Dn1 Ds D6 8 10 वा (for त्वं) — c) K4 D6 तरेथा वा; B (B5 om) Dn1 Ds D10 तरेम वा, D8 4 प्रतरस्व; D8 तरेथ वा (for प्रतरेम) K1 D2 महाबाहु, K2–5 D1 6 8 °बाहो, D7 °बाहु

38 B5 om 38 (cf v l 19) — b) D8 °महोरग; B2 D1 M (M1 *inf lin* as in text) Cd °समाकुल — B4 om 38cd — c) K3 5 °समुत्थानं, K4 D3 4 6 8 10 °समुद्वेल; B1–3 Dn1 °महानक्र, D2 °समुल्लासं, T G1–3 °समुच्चार Cd cites समुच्चल°, Cs समुच्चलत् — d) K1 B1–3 D8 T1 G1, 2 5 सोमदत्ति°, D3. 4 सौमदत्त°, T2 G3 M (M1 *inf lin*) सोमदत्त° — After 38, Dn1 ins

561* युयुत्सुवीय भगदत्तमारुत
श्रुतायु(810)हार्दिक्यमहासमुद्रम् ।

39 B5 om. 39 (cf v l 19) — a) B2 D8 4 दुःशासनोर्मि Cd s cite ओघ° — b) D2 °वक्रायुध° (for °चित्रायुध°) — After 39ab, Dn1 ins

562* भीष्मवेगमपर्यन्त द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यप्रपावर्तं काम्बोजवडवामुखम् ।

— c) K2 3. 5 Dn1 Ds D1 2 7 Ca d s °गाढ, G3 °राग (for °गाध) — d) Cd दुर्धर्षणोदं T1 °प्रताप; G2 M2 5 °प्रवात (for °प्रपातम्) Cd cites प्रपात.

40 B5 om 40 (cf. v l 19) — b) G3 युधा; M3–5 पदा (for यदा) K5 D7 विगाह्य D3 4 [ए]व विनष्ट° (for श्रमनष्ट°) — c) T2 G2 सह- (for हत-). D8 -मित्र-; D3.4 -सत्व- (for -सर्व-) — d) K3 G3 M एति (for एष्यति).

41 B5 om. 41 (cf v l 19) — a) K (except K4) D1 7 8 तस्मात्, T G2 3 ततो (for तदा) K3 अशुचि°; D5 अशुच°, T G1 2 5 आशु, Cd अशुचे° (as in text) — b) K4 D6 विवर्तता, B (B5 om) Dn1 Ds D1–4, 10 T1 G3 निवर्तिता, D7 निर्वर्तिता; D8 निवर्तिता, T2 G1 2 5 निवर्तित; M निवर्तते — c) K4 D6 8 प्रशा(D6 °शा)स्य राज्य, B (B5 om) Dn1 Ds D1. 3 4 10 प्रशास्य राज्य (for राज्यं प्रशास्तु) Cd cites प्रशास्तु (as in text) K (except K4) भुवि दु° (for हि सुदु°) — d) K4 B1–3 D3 4 G2 बुभूषित, B4 D1 2 6 8 10 T °षित°, Cd s °षता (as in text) K4 5 D3 4 6 8 S स्वर्गम्, Cd s स्वर्ग (as in text)

Colophon om in B5, Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B1 2 4 Dn1 Ds D2–4 6–8 10 G5 M1 2 उलूकयान; B3 अन्धकयान — *Adhy name* T1 G5 M उलूकवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D6 51 (=151), T1 G1 162, T2 M1 2 4 160, G2 5 M3 5 161, G3 159 — *S'loka no.* K5 39, Dn1 45

१५९

संजय उवाच ।

उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।
प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ २

नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूंश्चैव विचिक्षिपुः ।
आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३

अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४

आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५

प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६

मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७

मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न बिभेषि च ॥ ८

जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९

युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ १०

यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११

यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२

न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

C 5. 5342
B. 5. 162. 63
K. 5. 162. 63

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 143 2), *the MS is mostly ignored here*

1 B5 om. 1 (cf. v.l 5 158 19) — d) T1 G3 M वाल॰, T2 (before corr) G2 5 याण॰; G1 वाच॰ (for वाक्य॰)

2 B5 resumes! — c) D6 T1 च भृश (for भृशस्म॰) — d) K4 B1 2 4 6 Dn1 Ds D8 10 [अ]पि, B3 D2–4 T1 G3 M3–5 च, D6 [अ]धि॰ (for प्र)

3 a) K4 B Dn1 Ds D2–4 6 8 10 Ca d om. न K1 अधितिष्ठत, K2 अध्य॰, K4 B Dn1 Ds D3 4.6 10 Ca उद॰, K5 D2 8 अत्र(D8 च)तिष्ठत॰, D1 S अव(G1 ॰धि)तिष्ठते (M4 ॰त॰), D7 अतितिष्ठत (for अत्र॰) — b) D10 याहून्स्वाश्च K4 B Dn1 Ds D3 4 6 8 10 प्र॰ (for वि॰) — d) D3 4 सपश्यत॰ (for वीक्षा॰)

4 b) B4 समवैक्षत B2 पाडव॰, T G M1 कैतव (for केशवम्) — G3 M om. 4^{cd} — c) K1–3 D3 4.7 लोहितास्या च (D7 स), T2 G2 अतिताम्रास्या (for लोहि॰)

5 a) K1.2 (before corr) उत्स्मयित्वेह, K2 3 5 D7 उत्स्मयित्वे(K5 ॰स्वै)व, D3 4 सस्मरन्निव, T1 भर्त्सयित्वा तु, T2 G2 5 M उत्स्मयित्वा तु (for उत्स्मयन्निव) Ca d cite उत्स्मयन् (as in text) — d) B1.2 4 ॰स्य प्रत्युवाच ह

6 b) K1 3 D3 T1 M1 2 ब्रूयाश्चैव, K5 ब्रूहि चैव, D3 4 T2 G2 5 ब्रूयाश्चैन; D10 प्रब्रूयास्त्व — c) S श्रुत्वा (for श्रुतं) — After 6, K4 B Dn1 Ds D3 4 6–8 10 ins a passage of 103 lines given in App I (No 12)

7 Before 7, K4 B Ds D3 4 6 8 ins कृष्ण उ॰, D10 T2 G2 श्रीभगवान्, G1 3 वासुदेव॰ — c) K4 त्वमि॰, D3 त्व ही॰ (for श्व इ॰) K4 B Dn1 Ds D2–4 6–8 10 Ca प्रपश्येथा॰, G1 प्रपश्येथा॰, Cd अदृश्येथा॰, Cs as in text — d) K5 सग्रामे पुरुषो भव (= 5 157 15^{d})

8 a) B2 5 T2 G मूढस्त्व K1–3 D1 2 7 यदेतन्मन्यसे मूढ, K5 दुर्मते मन्यसे यच्च, D3 मन्यसे मूढ यच्च त्व — d) D3 M तत् (for त्व)

9 a) K5 एव (for एतद्) D3 जघन्यकाले मन्ये चेत्, D7 जघन्यकालं समेक्ष्य Ca d cite जघन्यकाल (as in text), Cs ॰काले — b) K3.4 B Dn1 Ds D2 4.6 8 10 न भवेत् (B2 भवेयु॰), M4 भवेद्व॰ (for भवेद्यत्) D7 सर्वांश्चैव च पार्थिवान् — c) T1 महीं (for अह) K5 निर्दहेद्धि मम क्रोध॰ — d) M3–5 वनानीव (for तृणा॰)

१६०

C. 5 5643
B. 5 163. 1
K. 5. 163. 1

संजय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १
स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४
स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥ ७
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८
कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य

---

10 D7 om (hapl) 10 — ^{a}) K (except K6) D6 10 M3–5 च (for तु) — ^{b}) N (Dn2 missing) फाल्गुनस्य G2 om (hapl) 10^{d}–12^{a} — ^{d}) K4 5 B Dn1 Ds D4 6 8 10 M3–5 विजितात्मन॰

11 G2 om 11 (cf v l 10) — ^{b}) T2 G1 5 M यद्वा॰ (for यथा॰) D7 पक्षी भूत्वा मनोभव॰ — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D3. 4 6 8 10 पुन॰ (for ऽग्रत)

12 G2 om 12^{a} (cf v l 10) — ^{a}) K1–3 D1 2 7 तथैव (for यथापि) — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D4 6 8 10 मोघभाषित, G2 मे सुगर्जित K1 2 D2 7 द्रक्ष्यसे वीर्यम्(D2 ॰ग)र्जित — ^{d}) K1 3 5 D1 2 7 इत्युपधार्यताम्, K4 B3 5 Dn1 Ds D4 6 8 10 अद्यावधारय, B1 2 4 इत्यवधारय, D3 इत्युपधारय

13 ^{a}) T1 G5 M त्वा (for त्वा) — ^{c}) D3 वय (for यमौ) K4 Ds D6 8 10 भीमसेनो न च यमौ — ^{d}) D1 2 प्रतिकूलं प्रभाषितु

Colophon om in D4 T1 G3, Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn1 Ds D2 3 6–8 10 M उलूक(B3 अन्धक)यान — *Adhy name* M भगवद्वाक्य — *Adhy. no* (figures, words or both) D6 52 (=152), T2 M1 2 4 161, G1 163, G2 5 M3 5 162 — *S'loka no.* K5 13, Dn1 61

160

☞ In Dn2, stanzas 1–27 are missing (cf v l 5 143 2), the MS is ignored up to st. 27. This whole adhy is missing in D4, the MS is mostly ignored here.

1 ^{a}) D7 T2 वासुदेवस्य (for दुर्यो॰) — ^{b}) K1–3 6 D1 स धनंजय॰ K4 B Ds D3 6–8 10 T G1. 3 भरतर्षभ, D2 स्पितोर्जुन (for भरतर्षभ॰) — ^{c}) D2 G3 अपि वाताम्या, D3 G1 M1 (*inf lin*) अमिताम्रा॰, G5 M1 5 अतिमात्रा॰

2 ^{b}) D1 ॰रथ॰, D3 ॰मनाः (for ॰यशा) — ^{c}) D2 प्रत्य॰ (for अभ्य॰)

3 Before 3, T G1. 2 ins अर्जुन. — ^{b}) D3 G3 पुमान् (for परान्) K5 Dn1 य समाह्वयते प॰! — ^{c}) T1 G3 5 M1 4 (*inf lin*) अभित, Ca d as in text K4 B Ds1 D3 6 8 10 युध्यते (B3 Ds1 मुच्यते) शत्रून् (D3 शक्त्या)

4 ^{c}) K1–3 D1 2 7 M1 2 अशक्तः सन् (for अशक्तत्वात्) — ^{d}) K1–3 D1 2 7 स लोके (by transp), Ds2 लोकानां, G3 लोकेषु M3–5 पुरुषोधम॰

5 ^{a}) D3 संपन्नं परवीर्येण — ^{c}) K4 Dn1 Ds D8 10 स त्वं, B (except B3) यस्त्वं (for स्वय) K2–4 B Dn1 Ds D3 6 10 G3 मूढ — ^{d}) Ds D10 [आ]क्षेप्तु (for क्षेप्तु) Ds2 G1 अर्हसि (for इच्छसि) K5 परान्क्षेप्तु मिहार्हसि

6 ^{c}) K4 D3 ॰प्राज्ञ, B Dn1 Ds D6 8 10 ॰प्रज्ञ (for ॰बुद्धिं)

7 ^{a}) D7 [ऽ]स्माक (for ऽस्माभि) — ^{d}) K3 5 D1–3 7 ह, K4 B Dn1 Ds D6 8 10 हि (for च) –

9 D1 om 9^{a}–10^{b} — ^{ab}) G3 ins. च after समेत्य M1 5 धार्तराष्ट्रान् (for ॰ष्ट्र) K4 B Dn1 Ds D6. 8 10 वदस्व (for ब्रवीहि). D3 ins. (like G3) च after समेत्य, and for धार्तराष्ट्र ब्रवीहि reads वदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि च यानि वै (turning 9^{ab} into an anustubh stanza),

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९
यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो
मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०
हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।
तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२
सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
रथाद्भीष्मं पातयितास्मि बाणैः ॥ १३
श्वोभूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५
अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

C. 5. 5659
B. 5. 163. 17
K. 5. 163 17

— ^{c}) K1–3 5 रथीति त्वाहार्जुन, K4 B Dn1 Ds D3 6 8 10 तथेत्युवाचा°, D2 T2 G2 5 M1 3–5 तथे(G3 °दे)ति त्वाहा°, D7 तथेत्याह त्वामर्जुन°, T1 G1 2 (catalectic!) तथेत्याहार्जुन°, M2 (hypermetric!) तथेति गत्वाहा° (for तथेत्याह *अर्जुन°)

10 D1 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) K4 T1 G3 5 M2 4 (inf lin) यत्त्वा°, B (except B2) D4 T2 G1. 2 M1. 3–5 Ca यद्वा°, D2 यथा°, D8 अथा° (for यद्वो°) — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D8 6 8 10 G1 कुरून् (for कुरूणा) — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D8 6 8 10 सृञ्जयानाम्, D1 कौरवाणाम् (for पाण्डवानाम्) — ^{d}) K3. 5 D2 S सात्वेयकांश्चेति, D8 शाल्वेयकानां च K4 B1–3 D6 8 10 M3–5 चैव (for चेति) — After 10, B Ds D10 *repeat* 9^{ab} (v l वदस्व for ब्रवीहि)

11 ^{a}) K3 5 पार्थ, Ca d s द्रोण (as in text) K4 B Dn1 Ds D8 6 8 10 Ca d s [ऽ]पि, K5 तु (for हि) M2 4 5 लोकान् (for लोक) — ^{c}) K1 इ ते, D1. 2 [ऽ]पि ते, Ds [ऽ]धि ते (for हि ते) Ca d cite अधि K (except K4) लब्धमिद, D2 °मेतद्, D8 लभ्यमिद, T2 G1. 2 लब्धमदश्, G5 M1 °मतश् (for °तम) D2 7 8 हि, G3 न (for च) — ^{d}) K अस्त (K5 व्यय) गता, B Dn1 Ds D8 6 8 10 आपद्गता, D1 वय गता (for क्षय गता°) T2 G1 2 सोमकाश्च (for चेति भाव)

12 ^{b}) K4 D6 8 ह्यनर्थम्, B3 Ds D10 समर्थम् (for अनर्थम्) K (except K4) D1. 2 7 अभि; S अय (for अपि) — ^{c}) M1 2 असु (for अह) K3 D7 त (for ते)

13 ^{a}) K (except K4) °मना°, D8 °मेना° (for °सेन°) K2 D2 S प्रतीक्ष, K3 समीक्षन, K5 प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य) — ^{b}) D8 रथी ध्वजी (by *transp*) K1 3 4 B Ds D1 3 7 10 रक्षत (for रक्ष च) — ^{c}) D1 भीमसेन, S वै समक्ष (for द्वीपमेन) — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6 8 10 transp रथात् and भीष्म, and read पातयिष्यामि (for °तास्मि)

14 ^{a}) S कथित (for कत्थना-) — ^{b}) D10 विज्ञास्यसि सुयोधन — G3 M4 om. (hapl.) 14^{c}–16^{d} — ^{c}) K1 2 मर्दित, K4 B Ds D3 6 8 10 G5 आचित, Dn1 आधित, T अर्चित, G1 M (M4 om) अर्पित, G2 मूर्छित — D7 om (hapl) 14^{d}–15^{c}

15 G3 M4 om 15, D7 om. 15^{abc} (cf v l 14) — ^{a}) K4 B2 4 D7 8 यदुक्त K3 D1 2 तु (for च) — ^{d}) Ds वृद्धातिक्रमणस्य च (= 18^{d}), M (M4 om) राजा दुर्योधनस्तव

16 G3 M4 om 16 (cf v l. 14) — ^{b}) B (except B6) °वत्, D8 °वित् (for °कृत्) — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D1. 3 6–8 10 अचिराद्, G1 त्वचिराद् (for नचिराद्) — ^{d}) K (except K4) D1 2 7 द्रक्ष्यसि, S (G3 M4 om) °ता (for °से) K (except K4) B1–3 D1–3 7 10 त्व, S (G3 M4 om) स (for ता) S (G3 M4 om) सुयोधन°

17 ^{a}) Dn1 D1 7 S (except T1 G3) अति°, Ca d s

C. 5. 5570
P. 5. 163. 17
K. 5. 163. 17

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९
वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः कैतव्यो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥ २५
केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।

अपि° (as in text). — ^{c}) K4 D6 °नष्ठुर्यस्य; D8 निष्ठुरस्य; C8 °नैष्ठुर्यस्य (as in text). Ca cites नैष्ठुर्यं — ^{d}) K (except K4) ins. [अ]पि; G1 स्व; G3 हि, M2-6 [अ]थ before आत्म (to avoid the hiatus!) K6 °सम्भवनस्य; D8 T1 °सभाजिनस्य; Ca d.8 °संभावनस्य (as in text). — After 17, D2 reads 19^{ab}

18 D3 om. (hapl.) 18^{ab} — ^{a}) Some MSS. °तैक्ष्णस्य; Ca d.8 as in text — ^{c}) K4 Dn1 D8 D6 8.10 S (except M1) अपवाद(T2 °वा द)स्य; B1 अत्यंतस्य; D2.3 अतिवादस्य; Ca d 8 अतिवादस्य (as in text). — ^{d}) D1 धर्मोति°.

19 For D2 cf. v.l. 17. — ^{a}) D1 °दर्पणस्य (for दर्श°). K3.4 B (except B6) Dn1 D1.3 6.8 °चक्रस्य; D8 वक्रा°; D2 कृत्स्न°, Cd 8 वक्र° (as in text) — ^{b}) S धैर्य° (for कृत्स्न°) K2 D2 अन्य°; D8 पुत्रा° (for अप°). — ^{c}) D8 D10 द्रक्ष्यसे T1 G8 तीव्रम् (for तीव्रम).

20 G2 om. 20^{a}, K1 om. 20^{ab}. — ^{a}) K6 D1.2 त्वं; D7 च; S (G3 om.) तु (for हि). — ^{b}) K3-6 B (except B3) Dn1 D8 D2 6.7 10 नराधम; T2 G2.3.6 जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) K1 न; K3.6 D1.7 °वान्; D2 वा (for ते).

22 K1 om. (hapl.) 22. — ^{a}) K3.4 B3-6 Dn1 D8 D6.6.8 10 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा).

23 ^{a}) M6 च (for हि). — ^{b}) K4 B Dn1 D8 D2 6 8.10 प्रतिजानामि केशव; T G1.2.6 °ज्ञास्यति पांडवा. — ^{c}) K8 G1 न हतां (for सत्यं). — ^{d}) S (except T G3) सत्य सर्वं (by transp.). — After 23, K4 B Dn1 D8 D2 6-8.10 (most of which MSS. om. 24-25) ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 K4 B Dn1 D8 D6.10 om. 24-25. — D2 reads line 24^{ab} and D2 reads stanza 24 after line 56 of passage No. 13 of App I (cf v.l 23) — ^{a}) G2 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तः) K6 D2 S वाक्यं; D1 राजा (for राजन्) — ^{b}) T1 G2 यथोक्तम् (for °द्वाक्यम्). D1 उपधार्य; D2 उपधार्यं तत्; T G2 6 अवधार्यं च — D3 reads 24^{c}-25^{b} after line 61 of passage No 13 of App. I (cf v.l 23) — ^{d}) T1 यथागत (for °गतम्)

25 K4 B Dn1 D8 D6 10 om. 25 (cf v.l 24), D2 also om. 25, but cf. 563*. For sequence of D3 cf. v.l 24. — ^{ab}) K8 उप°; T2 अपा° (for उपा°) M3-6 च (for तु). D3 S transp. पाण्डुभ्यः and कैतव्य. D1 उपावृत्यात्तु पाण्डुभ्य कैतव्या धृतराष्ट्रजा; D2.7 उपावृत्त नु पांडुभ्य कैतव्य धृतराष्ट्रज. — K8 D1-3 7 om. 25^{cd} — ^{cd}) T यत्र सर्वं (for तत्सर्वं) K1 2 6 सर्वं मथावयामास चक्रुषः (K6 यदर्थं) पार्थकृष्णयोः.

26 Before 26, T1 G2 M ins. वैश° T2 G1.2 6 संजयः. — ^{a}) D8 कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं (see below) — After 26^{a}, K4 B Dn1 D8 6 8 10 ins.

563* यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं.

— ^{b}) K1.2.6 निशाम्य K (except K4) B3 4 Dn1 D8 D1-3.6-8 T2 G M2 भरतर्षभ. — ^{c}) T2 G2 3 6 शकुनिं (for कर्णं च); see below. — ^{d}) K1-3 D1 सौबलं; T2 G2 3 6 कर्णं च (for शकुनिं); see above. K4 B Dn1 D8 D3.6.8.10 चापि भारत, T2 G2.3.6 समभाषत (for चाभ्य°)

27 ^{a}) K6 राज्ञां (for राज्ञ) — ^{c}) K (except K4) D1.2 त्वरयं (for त्वरयान्). K4 B Dn1 D8 D6 8.10 सर्वं; D1 सर्वं (for सर्वां). — ^{d}) D1 युक्तः; D7 T2 यथा (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८
तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुलूकयानपर्व ॥

१६१

संजय उवाच ।
उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।

C. 5 5707
B. 5. 164 6
K. 5. 164 6

युक्ता) K4 B Dn1 Ds D6 8 10 युक्तास्तिष्ठत्य(D6 °स्त्व)नीकिन°

28 Dn2 resumes! — [a]) K1 तु ते (for कर्ण-) — [b]) K1. 2 4 B Dn Ds D3 6 8 10 स° (for प्र°) — [c]) G3 °वाजिभि, M (except M1) °वाहीभि°, Ca °वामीभि° (as in text) Cd.s cite उष्ट्रवामी — [d]) Ds °श्वैः, G2 M1. 2 °बलै° (for °जवै°)

29 [ab]) M3-5 पर्याययु° (for परि°) Ds D8 10 सेना° कृत्स्ना°, S सेना पूर्णा (G5 सेना° पूर्णा) — [c]) K4. 5 B2 Ds D7 8 10 आज्ञापयत K4 B (except B2) Dn Ds D6 8 10 च (for तान्)

Colophon D4. 5. 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D2 6-8 10 G5 M1. 2 उलूक(B3 अन्धक)यान, followed by समाप्त (B1. 2 om. समाप्त) — *Adhy name* D8 उलूकापयान, T1 M उलूकप्रतियान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 53 (=153), T1 G1. 2 5 M3 5 163, T2 M1. 2 4 162, G3 160 — *S'loka no* K5 29, Dn 56

161

1 D4 missing (cf v l 5 160 1) M1. 2 वैश° (for संजय उ°) — [c]) K B1-3 Ds D6-8 10 M3-5 निर्यातयामास

2 D4 missing (cf v l 1) — [a]) T2 G1 2 पताकिनीं (for पदा°) M1 2 अश्ववृन्दीं (for नाग°) — [b]) M1 2 रथनागकुलाकुलां — [c]) K1-3 D1-3 7 चतुर्विधा भीमबलां — [d]) K3 4 B1 3 4 D (except D7 10, D4 missing) अकंपा

4 D4 missing (cf v l 1) — [a]) T2 G2 ततस् (for तस्यास्) — [c]) K4 D2 8 द्रोण प्रेप्सुर् — [d]) K4 5 B D (except D1 2, D4 missing) व्यकर्षत (for प्रक°)

5 D4 missing (cf v.l 1) — [b]) K1 2 राजन्यान्, D7 राजान° (for रथिन°) K5 T2 G2 5 समुपादिशन्; D7 M3 °दिशन्, T1 M4 5 °दिशत् — D1 om (hapl) 5[c]-6[d] — After 5, K4 B Dn Ds D6 10 read 8[ab]

6 D4 missing (cf v l 1) D1 om 6 (cf v l 5) — [b]) D3 माद्रेय (for शैब्य च) — [d]) K4 5 B D (except D7, D1 om, D4 missing) समादिशत् (for उपा°) G3 युद्धाय समुपादिशत्

7 D4 missing (cf v l. 1) — [b]) D3 हतार स समादिशत्, T1 प्रमुखे समुपादिशत्

8 D4 missing (cf. v l 1) K4 B Dn Ds D6 10 read 8[ab] after 5 — [a]) S (except M1 2) शैब्याय (for शल्याय) — [c]) K4 B D (except D1. 2 7, D4 missing) तथा पच, T2 G2 5 च पाचाल्य° (for च पञ्चस्य°) — [d]) K3 5 D2 8 M2 समादधत्

9 D4 resumes with सौभद्र (cf v l 1) — [b]) G3

C. 5. 5709
B 5. 164 8
K 5. 164 8

द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगर्तेभ्यः समादिशत् ॥ ८
वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्च सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०
धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५
संजय उवाच ।
सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेषा (for शेषाणां) — ^{c}) D_8 स समर्थं (for समर्थं त) K_1 न, B_2 तु; D_6 य (for त) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn स समर्थं हि त मेने.

10 ^{a}) D_8 सर्वान्, $G_{1.5}$ M_{3-5} योधान् — ^{b}) D_{10} पावकि° (for चैव ह) $K_{1\ 2\ 5}$ D_2 पृथक्पृथगनेकश°; K_3 पृथक्पृथक्सहैव च, D_1 T_1 G_1 पृथक्चैव सहैव च, T_1 G_2 पृथक्च (G_2 °क्त्वं) सहसैव च — ^{c}) $D_{2\ 6}$ महेष्वास (for °सो)

11 G_2 om 11^{ab} — ^{c}) G_2 पांचात्य (for मेधावी) — ^{d}) T_2 यतमानस, G_3 [उ]द्यत°

12 ^{a}) K_{3-5} B Dn D_8 $D_{3\ 4\ 6\ 7\ 10}$ यथोद्दिष्टानि, D_1 S यथा दृष्टानि K_4 B D (except $D_{1.2}$) सैन्यानि (for [अ]नीका°)

Oolophon $D_{5\ 9}$ G_4 missing — *Adhy name* $K_{1\ 2}$ T_1 सेनानिर्याण, K_3 सेनानिर्याणयात्रा, D_1 व्यूहकल्पनं, $D_{3\ 4}$ सेनापतिनियोग°, D_8 पाडवसेनानिवेश, G_5 M पाडवसेनानिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 54 (=154), T_1 $G_{1\ 2\ 5}$ $M_{3\ 5}$ 164, T_2 $M_{1\ 2\ 4}$ 163, G_3 161. — *S'loka no* · K_5 Dn 12

162

1 After the ref, G_3 *repeats* 5 160 14^{c}–16^{d} — ^{a}) N फाल्गुनेन — ^{b}) Dn सयुगे (for सजय) — ^{cd}) B (except B_3) Dn D_8 $D_{1.3.4}$ T G_3 अकुर्वत $D_{3\ 4}$ transp मन्दा° and पुत्रा

2 ^{b}) T_2 $G_{2\ 5}$ भीष्म निपतितं रणे — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_7 $G_{1.2\ 5}$ दृढधन्विना, K_3 °मन्युना

3 ^{b}) G_1 (by transp) श्रुत्वा तत् K_4 $D_{6\ 8}$ प्राज्ञभाषित T_1 श्रुत्वा पार्थस्य भाषित — ^{c}) K_5 महाभाग° (for महे°)

4 ^{a}) B D_8 $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 सैना° (for सेना°) D_2 अनु° (for च स°) — ^{b}) G_5 धनुर्धर (for धुर°)

5 G_3 M_{3-5} om the ref — ^{a}) D_7 त, M_1 तु (for तत्) — ^{b}) T_1 एवं, T_2 $G_{2\ 5}$ $M_{1\ 2}$ एतन् (for एव) — ^{c}) D_7 कुरुमुख्येन

6 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B Dn_1 D_8 $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 सैना° (for सेना°) B_3 स स° (for अनु°) — ^{b}) K_2 $D_{2\ 7}$ G_2 M_1 नृप° (for नृप)

7 ^{a}) K (except K_4) B_5 D_8 $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 5}$ नमस्कृत्य — ^{b}) $G_{1\ 3\ 5}$ सेनान्यै (for °न्ये). — ^{c}) $K_{1\ 2\ 5}$ B_2 $D_{1\ 2\ 7}$ तुभ्य (for तेऽद्य)

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७
सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
व्यूहानपि महारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४
रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९
सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासिचर्मणि ॥ २०
संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।

8 ^{c}) K8 शक्तः (for चैव) — ^{d}) K D2 4 8 भृत्यान, Ca d s भृतान् (as in text) B2 भृतेनाप्य भृतेन च

9 ^{a}) K4 B D यात्रायाने च युद्धे च Ca d s cito यात्रायाने — ^{b}) K4 B3-. D (except D1 2 7) तथा; G3 युद्ध- (for लब्ध-) Ca d s cito लब्धप्रशमन

10 D5 om. 10^{ab} — ^{a}) K1. 2 3 महा(K3 °मा)-रम्भान्, S महाभाग (for महार°) K4 B Dn D1 2 4 6 8 10 व्यूहाना च समारभान — ^{b}) K1 2 वेद गाधर्व°, K2 4 Dn D7 10 T दैवगधर्व°; D5 दैवगाधर्व°, D1 2 G M दैवगधर्व° — ^{c}) K1-3 शोध° (for मोह°) — ^{d}) M (except M2) स्वैतु K2 G. M5-3 भय (for ज्वर°) T1 पाण्डवार्थे तु ते ज्वर..

11 D52 D5 om (hapl) 11 — ^{a}) K सत्येन, M1 2 यत्ने (for तत्त्वे) — G2 om 11^{cd} — ^{d}) T1 M (except M2) स्वैतु, Ca स्वैतु (as in text)

12 ^{a}) K4 B D (except D1 2 7) विद्यते मे न गाङ्गेय — ^{c}) T2 G2 सगुणेषु (for समस्ते°)

13 ^{b}) K4 B D5 D2 4 6 T1 सैना° (for सेना°) D1 प्रतिष्ठिते (for व्यव°)

14 ^{a}) D5 T1 G2 पुरुषाभ्याम्यां; K5 पुरुषाभ्यां च — ^{b}) K4 D2 4 T1 M स्थिते, G3 हि जये (for विजयो) G अजेयाभ्यां जयो मम

15 ^{a}) K4 Dn1 D1 M• रथसंख्या; C1 as in text — 15^{b} = 16^{b} — K3 T1 om (hapl) 15^{c}-16^{b} — ^{d}) K1 2 D1 • 7 श्रोतुम् (for वेत्तुम्)

16 K3 T1 om 16^{ab} (cf 1 15) — ^{a}) D• पितामह D5 [illegible], S (except G1, T1 om) [illegible] (for हि) — ^{b}) = 15^{b} D4 सर्वेषाम (for परेषाम्) — ^{c}) K1-3 सत्यं (for सर्वे)

17 ^{b}) D2 4 च ते (for स्वके) — ^{c}) Dn1 D1-4 6 7 G2 पृथिवीपाल

18 18^{ab} = (var) 1 31 18^{ab}, 5 1-1 31^{ab} — ^{a}) D10 तु, M1 2 हि (for [इ]ह) Dn1 [illegible] सागि, G बहूनि रथमख्यानि — ^{d}) K4 G1 M1(in lin) 2-8 यथामुख्यान, T1 G3 यथाम[illegible], G. M1 यथामरूपां

19 ^{a}) D2 4 अति (for अग्रे) — ^{d}) K3 D1 शतसमै, K4 1 Dn1 D1 6 सह सर्वैः ; D1 4 T G सह सर्वैः , G3 सह सर्वैः , Ca as in text

20 ^{b}) K2 B1 1 Dn D7 4 [illegible] — ^{d}) K4 I D (except D4 Dn 2) [illegible]

21 ^{a}) M•- नियन्तारः; C [illegible] ([illegible]) D2 4 कृतो [illegible] (for प्र°) — ^{b}) [illegible] D[illegible] [illegible], I [S][illegible] (for कृतास्त्रा) — ^{c}) K1 3 ते (for च) — ^{d}) K [illegible] ([illegible])

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
अस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।
एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैर्वेगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।
योत्स्यते पांडवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

---

22 b) K5 B D2–4 T2 G1.2 पचालान् — c) Hypermetric! K1 सकिल्बिषा, K8 कृतवैरा°, T2 कृतपुण्या (for कृतकि°)

23 a) K4 B D (except D1–4) T2 तथा (for ततो) — d) Dn Ds2 कदर्यीकृत; Ca d as in text — e) K4 D3 4 6 8 हि (for तु)

24 a) D3 4 [अ]पि (for तु) — b) K4 B D (except D1–4 7) शस्त्रभृता (for प्रहरता)

25 a) K1.3 4 B Dn D1.3 4 10 शस्त्रविद्भिर् (Dn1 °वेदिर्), D5 D6 8 शस्त्रवद्भिर् — b) K1.2 D7 दूरापाती, G1 3 दूरवेधी — c) K4 B D (except D1 2 7) चमू तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं) Cd s cite तुभ्यं (as in text) K6 ते स, T1 G3 तेग्रान्, T2 M तेऽयान्, G1.2 5 तेऽग्र° (for तुभ्यं)

26 b) K1 शल्यो अति°; Ds तुभ्यं सोति° — c) D1 वासुदेवस्य — d) K4 B Dn Ds D3 4 6–8 10 नित्य यो वै (by transp), D1 योसौ नित्यं

27 b) K4 B Dn Ds D6 8 10 शल्यस्तेतिरथो मत° (K4 B1 2.4 6 °योत्तम), D3 4 शल्यस्ते राजसत्तम — d) K (except K6) Dn D1.2 6 पाडवाश्च (K1 2 5 °वान्सु; D2 °वास्तु) महारथान्

28 a) K4 B D (except D1–4) M1 (inf lin) वाणै (for वेगै°) — b) K2 5 D1 G5 प्रहरन्, K8 D2 7 प्रदहन, S प्रहसन् (for प्लाव°) — d) K8 तत्रापि च, M3–5 तव चाभि°

29 a) K1–3 Dn2 D8 T2 G5 M2 सोम° (for सौम°) — b) K1 2 रथावान्रथयूथपः — d) S (except T1 M1) सुमहत्ते (for °हान्त)

30 a) D3 4 महातेजा° (for °राज) — T2 om (hapl) 30b–32a — b) B2 [ऽ]ति° (for द्वि°) — c) K1–3 D2 7 तात (for राजन्) — d) D1 रथयूथप°, G3 °त्रित्तम°

31 T2 om 31 (cf. v l 30) — a) M3–5 द्रौपद्या हरणे K4 B D (except D2–4.7) M1 राजन् (for पूर्वं) — b) K3.4 B D (except D2 7) च (for स) G2 3 वाधवै° (for पाण्डवै) — G3 om 31c–33b — c) K5 तान्, D3.4 स, D7 च (for त) K5 परिक्लेशान्

32 G3 om. 32 (cf v l 31), T2 om 32a (cf v l 30) — a) D3 4 पुरा, D7 रथा, T1 महा°, G1.2 तथा (for तदा) — d) T G1.2 5 अर्हति (for आहवे)

33 G3 om 33ab (cf v l 31) — a) M1 नर° (for रथ°) — b) K1 2 D2 G5 वर (for वैर) — In D4, the portion from ते in 33c up to तु in 1a of adhy 163 is lost — c) K1.4 B Dn Ds D3 6 8.10 G5 M5 पाडवैस्तात

Colophon. D4 5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K1.3.5 B Dn Ds D1–3 6 8 10 M1 रथातिरथसख्या (M1 °ख्यान), K2 D7 T1 M2–5 रथसख्या (T1 °ख्यान),

१६३

भीष्म उवाच ।

सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्योत्स्यते समरे परैः ॥ १
एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे गजसत्तम ।
पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।
योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।

C. 5. 5737
B. 5. 163. 10
K. 5. 170. 10

G5 कुम्बलरथसख्यान — *Adhy name* M (except M1) अतिरथकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 55 (=155), T1 G1.2 5 M3.5 165, T2 M1 2 4 164, G3 162 — *S'loka no* K5 33, Dn 32

163

1 In D4, the words सुदक्षिणस्तु are lost (cf v l 5 162 33) — a) T1 G2 कामोजो — c) K5 D7 तया° (for तवा°) — d) K (except K4) D1.2 7 परान् (for परैः)

2 b) M4 नर° (for राज°) — c) M3.5 रथेंद्रस्य (for यथे°)

3 a) B Dn Ds D6–8 10 Ca 5 रथवंशे (Cap रथवर्गे), D2.4 रथवंशाद् (for रथवंशो) Cd cites वंश° In B2, the portion from हि up to द्र in 9d of adhy 164 is lost on a missing fol. (225) T G1 2 5 रथवंशस्य (for °वंशो हि) — b) K1–3.5 D1.2 7 8 तीव्रवेगप्रहारिणा (D2 7 °णा), K4 B (B2 missing) Dn Ds D6 10 तिग्मवेगप्रहारिण , D3 4 तीव्रवेगा प्रहारिण°, T2 G1.2 5 भीमवेगप्रहारिणा, M3–5 तिग्मवेग प्र° — c) D3 4 °प्राज्ञ, G3 °बाहो (for °राज) — d) G2 lacuna B (B2 missing) Ds2 आयती, Dn1 Ds1 D2.4.6–8 10 आयती°, T2 (*inf lin* as in text) G1.2 5 M आतति°, M4 (*sup lin*) आमति°, Ca आयति (as in text)

4 B2 missing (cf v l 3) — a) K3.5 °नाथ° — b) K1–3.5 D1–4.7 खड्गचर्मधरस्, K4 B (B2 missing) Dn Ds D10 नीलवर्मा रथस्, D6 8 नीलधर्मा रथस्, T2 G1.2 नीलवर्मरथस् K2 5 D7 तत , D1.3 4 8 तथा (for तव) — cd) D1.2 रथवेगेन K4 B (B2 missing) Dn Ds D3 4.6 8 10 (by transp) कदनं शत्रुणा, D1 महता कदनं T1 ते (for वै)

5 B2 missing (cf v l. 3) — a) D1.2 S सदा (M1.2 तदा) (for पुरा) G3 M चैव (for चैव) — b) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6 8 10 Ca मारिष, D1–4.7 T1 G1.5 पार्थिव — d) D3 4 तवार्थं K4 B (B2 missing) Dn Ds D1 6 8 10 कुरुनंदन

6 B2 missing (cf. v.l. 3) — a) Some MSS विंदानुविंदावावंत्यौ — b) B (B2 missing) Dn समवौ (for समे°) — K1–3 om. 6cd — K5 transp 6a and 7a — c) D2 7 राजन्, D3 तत्र, T1 M2–4 वीर, T2 G M1.5 वीरौ (for तात)

7 B2 missing (cf v l 3) K5 transp 6a and 7a — a) K (except K4) B1 4 5 D1.6 m.7 हि, B3 D10 (by corr) M1.2 ते (for तौ) — b) G1 समरेष्वनिवर्तिनौ. — c) M2 गदागदा° — d) K4 B (B2 missing) D (except D1 2) करच्युतै°, K5 परश्वधै° (for भुज°)

8 B2 missing (cf v l. 3) — a) K1.2 D1.2 युद्धाभिरामौ — b) D7 रथ (for इव) — c) D3 4 यथा राजन् (for महाराज)

9 B2 missing (cf v l. 3) — a) D3.4 त्रैगर्ता — c) K4 B (B2 missing) Dn2 Ds D6 8 10 पार्थेन्द्रे; K5 भीमेन, D3 4 ते पार्थै (for पार्थेन) — d) K1 T G5 तथा (for तदा).

C. 5. 5767 B. 5. 163. 10 K. 5. 166. 10

गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति पार्थाना समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६
दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शारद्वतो राजन्रथयूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २०
गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

---

10 B2 missing (cf v l 3) — ^{b}) K1.2.6 समुधत-; K4 D8.4 समुद्धृय; D2.7.8 S समुद्धृत-. — ^{c}) Cs.ap dp वा क्षोभ° (for विक्षोभ°)

11 B2 missing (cf v l 3) — ^{b}) K (except K4) D2–4.7 G2.8.6 M1 (*inf lin*) तेपा, M4 एपा (for येषां) — ^{c}) K4.6 B (B2 missing) D (except D3.4) G5 सग्रामे (for समरे)

12 B2 missing (cf v l 3) — ^{b}) K2 भीमसेनार्जुनेन K1.2.6 D1.3.4.7 T2 G2 M3.6 च, G3.6 हि (for ह) — After 12, K D1–4.8.10 ins

564* कदर्थीकृत्य सग्रामे त्रापिता करमुत्तमम् ।

13 B2 missing (cf v l 3) — ^{a}) K1–3 पाण्डूनां, K6 S सेना तां (for पार्थानां) — ^{b}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3.4.6.8 तानासाद्य D2 G3.5 M1.2 महारथा. — ^{c}) T1 G1.6 M3.4 परान्वरान, G2 वरान्परान्; M2.5 परान्परान् K1.2 B1 G1.6 M2 महेष्वासा — ^{d}) K3.4 B1.4.6 Dn Ds D1.3.4.6.8.10 धुरधरान्, D2.7 धनुर्धरान्; G3 धनुर्धरा

14 B2 missing (cf v l 3) — ^{a}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 T1 च (for तु) — D4 om (hapl) 14^{d}–16^{a} — ^{d}) K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7, D4 om) अपलायिनौ (for अनिवर्तिनौ)

15 B2 missing (cf v l 3) D4 om 15 (cf v l 14) — ^{b}) K1.2.6 मनस्विनौ, Dn तप°, D7 यशस्विनौ, T G M1.2 यश° (for तर°)

16 B2 missing (cf v l. 3) D4 om 16^{a} (cf v.l 14) — ^{a}) S रथिनौ, Cs रथौ तौ (as in text) K1.6 नरशार्दूलौ, K2 G2 M3–5 रथशार्दूलौ; K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6.10 कुरुशार्दूल (D1 °लौ); D2.7 नरशार्दूल, D3.8 पुरुषव्याघ्रौ — ^{b}) K1 नरसत्तमौ; K6 रथि°, Cs d रथ° (as in text) — ^{c}) K2.5 भीमौ; K3 D2.7 शूरौ, G6 एतौ, M (except M1) वीर (for वीरौ) — ^{d}) = 5 167 13^{d}, 14^{d}

17 B2 missing (cf v l 3) — ^{a}) T2 G5 महातेजा (for °राज) — ^{b}) K4.6 B (B2 missing) Dn Ds D3.4.6.8.10 G2.5 M4 नरर्षभ K3 D1.2.7 रथ एकगुणो (K3 *sup lin.* °रथी) मत° (cf v l 19^{d}) — ^{c}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 °ते तत्र सग्रामे.

18 B2 missing (cf v l. 3) — ^{a}) K1.2.6 ततो; Ds T G2.3 तदा (for तथा) — ^{b}) K Dn Ds D2–4.6–8.10 कौशल्यो, D1 कौरव्यो K1.2.6 D1 राजसत्तम° — ^{d}) K3 तादृग्वेग°, K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7) महावेग°

19 B2 missing (cf v l 3) — ^{b}) K4 B (B2 missing) D (except D2.7) स्वान्यधून्, K6 चमूं ते (for स्वां चमूं) — ^{d}) B5 स्थित (for रत) D1.2 रथ एकगुणो मत (cf v l 17^{b}) — After 19, Ds *ins*

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मत. ।
[Prior half = 19^{a}. Cf v l. 19^{d}]

21 B2 missing (cf v l. 3) — ^{a}) S तु (for य).

१६४

भीष्म उवाच ।
शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २
द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४
नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायशाः ॥ ५
क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।

C. 5. 5773
B. 5. 167 9
K. 5. 167 9

— d) K3 पुरा (for सुतो) K1 5 S वशौ, K2 D1.2 G3 वली (for ऽभवत्)

22 B2 missing (cf. v l. 3) — ab) G3 रिपुसेना, M1.2 एषा सेनां K3 4 B (B2 missing) D एष सेना सुबहुला °कार्मुका — c) T1 G1.3 5 M राजन्, T2 G2 वीर (for तात) — d) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3.4.6 8 10 विनिर्दहन् (for विमर्द°) K3 D2 7 विचरिष्यति निर्दहन्

Colophon om in T1 M1.2 B2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K1-3.5 B (B2 missing) Dn Ds D2 3 6-8 10 रथातिरथसंख्या, D4 M3-5 रथसंख्या, G5 कुरुबलरथसंख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 55 (=155), T2 M4 165, G1 2 8 M3.5 166, G3 163 — *S'loka no* K5 Dn2 22

164

1 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^d (cf. v.l. 5 163 3) — a) K3 D1 2 7 मुख्य, K5 तेय (for तेऽसौ) — b) K1.2 G2 5 M नराधिप — c) K1-3 5 D2 T1 प्रसह्य, K4 B (B2 missing) Dn Ds D3.4.6-8 10 प्रयुज्य, G1 आमज्य (for प्रसज्य) Dn1 वीर, D6 सर्वै (for वैर)

2 B2 missing (cf. v.l 1) — a) K2 4.5 B (B2 missing) Dn D1.3.4.6 8 10 M3-5 सेना, Ca d s as in text. — b) S °रेप्रतियोधिन — c) D3 4 T G त्रिविधा° — d) K3 D2 7 वातवेग°

3 B2 missing (cf v l. 1) — b) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6 8 10 सर्वानेवा(Ds °नत्ये)ति धन्विन°, D3 4 सर्वेषामपि धन्विना — d) K1.2 5 दृढश्रेष्ठो महा°

4 B2 missing (cf v.l 1) — a) K3 D3 4 M1.2 च, T1 तु, G3 हे (for हि) — b) A few S MSS °धन्विन — c) K2 T1 हि (for वि-) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6 8 10 G3 शरासनविनिर्मुक्ता — d) K1.2 समक्त, Ca d as in text

5 B2 missing (cf. v l. 1) — a) K1 G5 महावीर, K2 5 Ds T2 G2 महावीर°, K3 तथा वीर, D6 मया धीर°, G1 रणे वीर, G3 M3-5 मया वीर, M1 2 महावीर्य° — c) S (except G1) एष (for अपि) — d) D3 4 निघ्नन् (for इच्छन्) T2 G2 5 एको, M3-5 एव (for एष) K4 B (B2 missing) D (except D1 2 7) महारथ°

6 B2 missing (cf. v l. 1) — b) K4 D6 8 सन्नृत°, Cs सम्भृत° (as in text) K3 4 B (B2 missing) D M2 Cs [आ]श्रमवासिना Ca d cite अश्रम° ! — d) D2 दिव्यास्त्रेण उदारधी°

7 B2 missing (cf v l. 1) D6 om. 7^a–8^b — a) K1-3 चास्य, K4 D3 S तस्य (for त्वस्य) — b) K4 B (B2 missing) Dn2 T2 G2 5 एव (for एष) K1.2 5 D3 4 7 T G1.2.5 M2 पुरुषर्षभ (K1 T2 G1 2 5 °भ) — c) B1.3.4 Ds D10 नाप्यरथो (for नातिरथो) — d) K1 Dn2 Ds2 D3 4 G2 3 M2 °सत्तम

8 B2 missing (cf. v.l. 1) D6 om 8^{ab} (cf. v l. 7) — a) M3-5 मतम् (for प्रियम्) — b) T1 स वै, M2 तथा (for सदा) — d) D1 transp उभयो° and सेनयो°, K5 transp सेनयो° and अपि

9 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^d — a) K3 4 Dn1 Ds1 D2 4 7 8 G1 M एष (for एव) — b) G3 देवानपि सदानवान् — M2 om. 9^c–11^b — c) G2 यश्चैव

C. 5. 5778
B 5. 167 9
K 5. 167 9

वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
अस्त्रवेगानिलोद्धूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५
नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजन्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

(for वपुष्मास्). D1 तलशब्देन

10 M2 om 10 (cf v l 9) — ^{b}) B Dn2 D8 प्रहता D82 दारुणो युधि, D8 4 दारुणाकृतिः — ^{c}) D8 4 M8 4 आसाद्य (for असह्य°) — ^{d}) = 21^{d}

11 M2 om 11^{ab} (cf v.l 9) — ^{a}) D8 D10 T1 युगाताग्निरिव K4 B (except B2) Dn D8 4 6 क्रोधात्; D10 क्रोधी, S (except T1 G8, M2 om) कोपे (for क्रोधे) — ^{b}) D8 Ca d s सिह° ग्रीव, Cap सिंहग्रीव° (as in text) K8–5 B8 5 D (except D1) महाद्युति, T G °तपा°; M (M2 om) °मना°

12 ^{a}) K1 2 B8 D8 4 8 तस्य, D7 चा° (for त्व°) — ^{d}) K4 B D (except D2 7) अत्र (for तत्र), with hiatus between pādas! — For 12, G2 subst

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न सशय. ।

13 ^{b}) D6 M1 2 4 (*inf lin.* as in text) °कक्षेधने स्थित°, G8 °कुक्षानलोत्थित. — ^{c}) D8 4 सैन्य स (for सैन्यानि) — ^{d}) G5 दहिष्यति (for प्रध°) K1 2 5 D1 जये वृत, K4 B4 5 Dn D8 D8.4 6 10 रणे धृतः; B1–8 D8 रणे वृत, G1 5 न सशय.

14 ^{b}) K4 B D (except D1 2 7) °पोयं (for °पः स) K4 B (except B5) D10 नरर्षभ — ^{d}) K1 2 5 तत्र (for तीव्र) K8 B Dn D8 D1 8 4 6–8 10 हित तव; K4 तितीर्षति, D2 महत्तव (for हिताय व°) K1.2 5 वै, T2 G2 च (for व°).

15 ^{a}) K1.2 शतमूर्धा°; K8.5 D2 S सर्व(K5 स तु)-मूर्धावसिक्तानां — ^{d}) B1–8 D8 4 T1 तस्य (for त्वस्य)

16 ^{a}) T G2 एव (for एष) — ^{c}) D8.4 आचार्यदयित, Ca d s आचार्यक दीप्त (as in text) — ^{d}) D8 T1 G1 गुणनिर्जितः; Ca d s as in text

17 ^{a}) K4 B D श्लाघतेय (D2 °थ), G1 श्लाघ्यस्त्वेष K2 8 5 D7 8 T1 महावीर°, K4 B Dn2 D1 10 सदा वीर, Dn1 D6 महावीर — ^{b}) K8 पार्थं हि, T G2 5 पार्थं तु (for पार्थस्य) — ^{c}) K8 4 B1 2 5 D8 D6 10 अप्य°, T1 अत्य° (for अभ्य°) K8 4 B D M5 चैनं (for चैव)

18 ^{a}) K8.4 B1 8 4 D8 B6–8 10 G8 M8–5 एष (for एव) — ^{b}) K4 B Dn D8 D1 6 8 10 °मानुपान् — ^{d}) D10 शस्त्रै (for अस्त्रै.) K1 2 5 उदारधी (for प्रताप°)

19 B5 om. 19^{ab} — ^{a}) K1 2 5 G5 M रथशार्दूल (for राज°) — ^{c}) K1–8 D1 2 रणे वीर° (K8 D1 °र); K4 B Dn D8 D8 4 6 8 10 रथोदार°, D7 T2 G1 2 M1 (*inf. lin*) 2 रथो वीर° — ^{d}) G8 महारथ°.

20 ^{a}) K4 B D (except D1 2.7) महता (for सहित°) — ^{c}) D8 4 transp प्रध° and स. A few MSS पचालान् — ^{d}) K1 तृणगति., K4 B8 Dn D8 अग्निगति°, Ca d कृष्णगतिः (as in text)

21 ^{a}) K8 4 B D सत्यश्रवा° K8 5 D1 2 7 रथस्तुभ्य, K4 B Dn D8 D6 8 10 G8 रथस्त्वेक° (B2 त्वेकरथ°); D8 4 रथस्तेसौ — ^{b}) K1–8 5 महाबलः, K4 B Dn D8 D8 4 6 8 10 वृहद्बल° (for महारथ°) — ^{d}) 21^{d} = 10^{d}

22 ^{a}) G8 ये तस्य (for एतस्य) G5 M यौधा — ^{b}) B2 5 °कवचध्वजा°. — ^{d}) K4 पार्थिवान् (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
जलसंधो महातेजा राजन्रथवरस्तव ।
त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम् ॥ २५
रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
वीतभीश्चापि ते राजञ्शात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
बाह्लीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८
न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथंचन ।
यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परान्रणे ॥ २९
सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
रणेष्वद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
उत्स्मयन्नभ्युपैत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ३१
एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
हनिष्यति परान्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३
एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।

C. 5. 5804
B. 5. 167. 35
K. 5. 167. 35

शात्र°) D2 8 G3 तथा, T2 G1. 2 रणे, G5 नृप (for तव)

23 G3 reads 23 after 27 — ^{a}) K3 D1. 2 रथस्तुभ्य, K4 B Dn Ds D3. 4 6–8 10 रथस्तेऽग्र (B2 रथोदग्र) (for रथाग्र्यस्ते) — ^{c}) K1 2 5 B2 Ds D7 T1 G1. 3 M1 2 4 (*inf lin* as in text) स (for प्र) K3 D1. 2 स शत्रूणा (for रिपूणा ते) — ^{d}) K4 B3 5 D (except D1. 2) बलं तु (for बलानि) K5 °नि बलवत्तर°

24 ^{a}) K3 D2 °राज° (for °तेजा) D1 जरामधि- महाराज — ^{b}) D1 राजा (for राजन्) — ^{c}) D1 त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्रा° — Ds D6 10 om (hapl) 24^{d}–26^{c} — ^{d}) B3. 5 Dn D1 माधव° (for मागध) D8 सह सैन्यो महारणे

25 Ds D6 10 om 25 (cf. v l 24), D1. 2 om 25–26 — ^{b}) = 38^{b} D3. 4 °स्कधे विशा° — T2 G2 om. (hapl) 25^{d}–26^{a} — ^{d}) K2 कप° (for क्षप°) D8 स क्षिपन्नरिवाहिनीं

26 D1. 2 om 26, Ds D6 10 26^{abc}, T2 G2 om 26^{a} (cf v l. 24, 25) — ^{a}) S °याहो (for °राज) — ^{b}) K1 5 D8 T1 G3. 5 M2 4 नरर्षभ K3 B Dn Ds D7 मतो मे राजसत्तम (K3 D7 भरतर्षभ) — D7 om. 26^{cd} — ^{c}) K3 4 B (except B3) Dn D3 4 त्यक्ष्यते — ^{d}) K3 मागध परवीरहा (= 24^{d})

27 ^{b}) K1. 2 G3 सयुगे (for °गरे) — ^{d}) K4 B Dn Ds D3 4 6–8 10 T G1–3 5 शत्रुभि° सह K1–3 D8 T1 G3 योत्स्यति — After 27, G3 reads 23

28 ^{a}) A few MSS बाह्लिक° — ^{b}) K4 B Dn Ds D6 8 10 चानिवर्तन° (B2 Ds D8 °र्तिन°, Dn1 °र्तित°), D2 चानिवर्तिवान्, T2 G2 चाभि°, M3–5 चानिवर्तिना — G2 om 28^{d}–29^{a}

29 G2 om 29^{a} (cf v l. 28) — ^{b}) G2 प्राप्याय न निवर्तते — ^{c}) M2 3 5 म शतशो (for सततगो) — ^{d}) K1 अभिहत्य, K2 अभिहन्यात्, K3 D1 विनिहत्य, K4 5 B Dn Ds D2–4 6 8 10 स हि हन्यात्, D7 अनिहत्य, T G1 2 5 M (except M2) अभिहत्य, G3 न निहत्य (for नाभिहत्य)

30 ^{b}) D2 सत्यवाक्ते K1. 2 5 D7 महायशा° — G1. 2 om 30^{cd} — ^{c}) D3 4 रणे तु, D6 रणे हि, T G5 रथेषु (for रणेषु) — ^{d}) K4 B D (except D1. 7) रथी (for रथ°)

31 ^{a}) K1 2 5 प्राप्य (for दृष्ट्वा) — ^{b}) D8 स्यात् (for [अ]स्ति) K1. 3 D2 कदा° (for कथ°) — ^{c}) K4 B D (except D2–4 7) उत्पतति (for अभ्युपैति) — ^{d}) K1. 2 T1 रथवरे, K3 5 रथवर

32 ^{a}) D3 4 एष त्वरितविक्रांत° — ^{b}) M3–5 तत् (for सत्) — ^{c}) B3 D6 8 G5 विमर्देषु महत् — ^{d}) D1 3. 4 6 त्वदर्थं K3 G3 पुरुषर्षभ (G3 °भ°), T2 G5 M2 4 पुरुषोत्तम, G1. 2 कुरुसत्तम

33 ^{a}) K5 अलायुद्धो, K5m M2–5 हलायुधो, B1. 2 4 Dn T2 अलवुधो, T1 G1 2 5 अलम्बुसो, G3 M1 अलयुधो — ^{b}) K3–5 B4 5 D (except Ds D2–4) M1 (*inf lin*) °रथ° (for °बल°)

35 G3 om 35, with 34 and 36^{ab} — ^{a}) D3. 4 °पपतिर्वीरो — ^{c}) K3 B5 Ds D2–4 6 G1 Ca °धर श्रेष्ट°,

C. 5 5804 B. 5 167 35 K. 5 167 35 गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुबहूनराजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।
अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहितावुभौ ।
रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३
परुषः कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ६

D7 °ध्वजश्चैव, M2 °धनुःश्रेष्ठ°

36 G3 om 36[ab] (of v l 35) — [b]) A few MSS गांजीव- K3 G1 2 °धन्विन, K5 D3 4 °धन्वना — [c]) T G अहोरात्रान्बहून्राजन्, M1 2 बहून्यहानि राजेंद्र — [d]) D10 जयकांक्षिणो, G3 °काशिनो°

37 [a]) K4 B3 D5 D3 4 6 8 तथा (for तत) T2 G1 2 सभाया, M3-5 महाय, Ca सखायं (as in text) — [b]) K3 5 D1 6 8 T2 G1 2 5 M1 पाकशासनिं, Ca d as in text — [c]) G3 सविध, M1 2 समय, Ca d संविद (as in text)

38 [a]) B2 योत्स्यत्येष च स° — [b]) = 25[b] T2 G2 गजस्कंधे वि° — [c]) A few MSS ऐरावण- K1 2 4 Dn D1. 8 °गजो (for °गतो) K3 नून, K5 G1 देवो, D3 4 G3 राजन्

Colophon D5 6 G4 missing — *Sub-parvan* K1-3 5 B Dn D5 D1-4 6-8 10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान), T1 धार्तराष्ट्रसेनारथसंख्या, G5 कुरुबलरथसंख्यान, M रथसंख्या (M1 °ख्यान) — *Adhy name* M नवरथगणन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 57 (=157), T G2 M4 166, G1 5 M3 5 167, G3 164, M1 2 165 — *S'loka no* K5 Dn 38.

165

1 [b]) K4 B Dn D5 D6 8 10 transp भ्रातरौ and सहितौ — [c]) K5 रथिनौ हि दुरा°

2 [a]) K3 रथश्रेष्ठौ (for नर°) — [b]) D3 4 °क्लेशौ (for °क्रोधौ)

3 [c]) K4 B2 D (except D1 7) उत्साहयति M1. 2 4 त्वा (for त्वां)

4 [a]) K1 2 Dn2 D3 4 6 8 T2 G1 2 M2 4 पुरुष° (for परुष°) K1 2 वीर°, K3 चैव, T1 वीर, T2 G2 तीव्र, G1 3 5 M [ऽ]तीव (for नीच°) — [d]) M चात्यर्थम् K3 D6 Ca उत्थित°, B2 D7 ऊर्जित° (for उच्छ्रित°)

5 [a]) K4 B (except B3) Dn D3 4 6 कर्णो (for पूर्णो) — [b]) K1 चैव, K3 5 D7 [अ]प्येष°, K4 B Dn D5 D3 4 6 8 10 G5 चापि, G3 [अ]सौ च (for [अ]प्येव) K3 4 B D रणे (for नृप) — [c]) K1 2 B2. 5 Dn1 D5 D8 G3 विमुक्तः — [f]) K1 2 D5 विमुक्त°, T1 नियुक्त°

6 [b]) K (except K4) D1 2 7 T G च भाषितात्, D3. 4 विशेषत° — [c]) K (except K5) B1 5 D2 M3 कारणाना, Ca d s कर° (as in text) — K5 om 6[ef] — [e]) K4 D6 8 नैव (for नैष) N (mostly) फाल्गुनम् — [f]) T1 कर्णो (for पुनर्)

7 N (except B2) om the ref. — [a]) K1 T2 M3

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किंचन ॥ ७
रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ १०
त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।
तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे ।
यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ १३
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १४
बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १५
यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथांस्तथा ।
कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १७
भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः । C. 5. 5830 B. 5. 168. 22 K. 5. 168. 22

महाराज, K4 B Dn Ds D6 8 10 पुनर्द्रोण°, G2 5 महातेजा° (for महाबाहु°) — b) K4 B Dn Ds D6 8 10 T1 सर्वशस्त्रभृतां वरः, D3 4 द्रोणः प्रहरतां वरः — c) = 1 143 16c K1–3 एव (for एतद्) G3 M2 5 यथार्थं (for यथात्थ) — d) K4 B1–4 Ds D3 4. 6 8 10 कथचन, K5 D1 [इ]ह किंचन, B5 Dn कदाचन T1 न मिथ्या त्वास्ति किं°.

8 a) K3 5 B D (except D2–4 7) [ऽ]भि° (for ऽति°) — b) K4 B Dn Ds D3 4 6 8 10 अपि, D2 इति (for एव) K3 D1. 2 7 लक्ष्य° (for दृश्य°)

9 b) K4 B Dn D6 7 10 उत्फाल्य लोचने, T G M1. 2 उद्वृत्तलोचन — c) K4 5 B (except B3) D (except D2–4) राधेय (for राजेन्द्र) — d) K1 प्रचोदयन् (for प्रतो°)

10 a) M1. 2 मा (for मां) — b) T2 G1 2 वाक्छरैर् (for वाक्शरैर्) K4 अव, Ds अप, D3 4 अनु (for उप-) — f) T2 G2 5 च (for वै)

11 a) D7 8 मा (for मां) K3 B Dn Ds D6 8 मद (for ऽशक्त) — d) K3 4 B D वै न (for नास्ति)

12 b) K4 B3 5 Dn1 D2–4 6 M गाङ्गेयो (for गाङ्गेय) K4 [अ]वदत्, B Dn1 D6 M वदेत् (B2 वद) (for वदे) — d) K1. 2 5 वि (for [अ]व°)

13 a) K2 6 D3 4 समेतेषु, Ca d s समा° (as in text) — b) B1. 3. 5 Dn D6 8 उदार° (for उदात्त°) — c) Ds तथा, G3 तदा (for यथा) Ds D1. 2 7 S Ca d s गुणनिर्देशात् (as in text), the rest गुणविद्वेषात् — f) K1–3 5 B Dn Ds D2–4 7 10 अपराग, D8 अपवाद, M3 5 अपरोध, Ca अपारग, Cd as in text

14 a) D3 4 न धनैर्नैव प° — b) K1–3 D1. 3 4 7 M3–5 न वित्तेन (D3 4 बलेन) न बन्धुभि°, K5 न च वित्तेन बन्धुभि — d) M1. 2 4 शक्तः (for शक्य)

15 a) B3 रथज्येष्ठ. — b) D6 द्विजोत्तमा° (for द्विजा°) — d) D3 4 च (for तु) G1 शूद्रा° शुश्रूषयाधिका°

16 a) K4 Ds D8 स्वक मूया° (D8 °यात्), B Dn D3 4 6 10 स्वय मूया° (Dn1 °यात्) — c) G1 कामक्रोध° — d) T G2 5 वा (for प्र)

18 b) B3 D3 M3–5 Cn भवति — c) Ca d s cite माला K4 5 B (except B2) D (except D1 7) हि (for [अ]पि) — d) K1. 2 Dn1 Ds D2 समुच्छ्रिता (K1 °ता°), K3–5 B3 5 Dn2 D1. 7 8 G1 Ca d n समुत्थिता (K3 °त)

19 a) D1 एव, T1 येषां, G5 एष (for एषां) T G1–3 M1 2 द्वेष, G5 दोष°, M3–5 एष (for द्वैध) S समुत्पन्न° — b) A few S MSS यौधाना — c) K3 5 B2 Dn1 Ds D6 10 न, M1 2 हि (for न°) T G M3–5 निष्क्रियते (for न क्रियते) — d) S प्रत्यक्ष ते (for °क्षेण)

20 K4 om 20b–22b — c) D3 4 °त्रास्यामीमां

अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २०
आसाद्य मामनीकानि गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवाः सहपाञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २१
क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ २२
स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३
श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २४
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २५
कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥ २६
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।
समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८
युध्यस्व पार्थं समरे येन विस्पर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९

संजय उवाच ।

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
मामवेक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप । C. 5. 5850 B. 5. 169. 1 K. 5. 168. 1

प्रवृत्ते, $D_{2.4}$ मग्राने, D_{8} दारुणे, T_{2} $G_{2.8}$ M मग्रासे S रोमहर्षणे — [d]) $K_{2.4}$ Dn_{1} G_{3} M_{2} जीववि सूतज°

3 Dn_{1} $D_{8.4.7.10}$ om. (hapl.) 3 — [a]) K_{4} B Dn_{2} Ds_{1} $D_{6.8}$ स्वय, Ds_{2} चाद्य (for नाद्य) D_{1} अपि (for अद्य) — K_{4} om 3^{c}–4^{d} — [c]) $B_{1.4.5}$ Dn_{2} Ds $D_{6.8}$ M_{4} अद्य, T_{1} तु ते (for रणे) B_{2} T_{1} G. भिंद्या (for छिन्द्या)

4 K_{4} om 4 (cf. v.l. 3) — [b]) D_{1} S प्र° (for वि°) — [c]) B D (except D_{2-4}) ह्यभूत्, S भवेत् (for [अ]भवत्) K_{5} क्वापि, G_{5} किंचित् (for काचित्) — [d]) K_{1-3} $D_{1.2}$ किमेवं, D_{7} S (by transp) तु किं मे K_{5} किमेकस्त्व करि°

5 5^{ab} = (var) I 30 2^{ab} — [a]) K_{1} नैत, K_{2} नैव, K_{3} नैव, G_{3} न तं (for नैतत) — [b]) K_{1} मतो मयत्प्रभव, K_{3} मतोत्मगुणप्रस्तव, K_{4} B Dn Ds $D_{2.4.6.8.10}$ सत° स्त्वबलसंस्तव, D_{2} T G M_{1} (inf lin) मत आत्मबलस्तव — [c]) K_{5} $D_{1.2.7}$ त्वयि, B_{2} त्वा तु (by transp) B_{3} $D_{3.4}$ वक्ष्यामि त्वा सुमतम्, S प्रवक्ष्यामि तु (T_{2} $G_{1.2.5}$ °स्यति°, $M_{1.2}$ °मि हि) संतप्त° Ca d cite त्वपि संतप्त° — [d]) S विहीन, Ca d नि° (as in text)

6 [b]) $K_{1.4}$ B (except B_{2}) D T $G_{1.2}$ °राज (for °राज्ञ°) — D_{2} om. (hapl) 6^{c}–7^{d} — [c]) B_{2} अपि, M_{3-5} अह (for एव) — [d]) K_{4} B D (except $D_{1.7}$, D_{2} om) या° (for यत्)

7 D_{2} om. 7 (cf. v l 6) — [a]) D_{1} त्वादृशाना, Ca d ईदृशाना (as in text) — [c]) G_{3} ससैन्यानि (for निरस्ता°) — [d]) $K_{1.2.5}$ सैन्यानि च, G_{3} निर्जितानि (for ससै°)

8 [a]) $D_{3.4.7}$ वीरपुरुषं, T $G_{1.5}$ वै कापुरुष, G_{2} चैकपु°; G_{3} वै दुष्पुरुष — [c]) Ds_{1} उपास्थितो, M_{2} उपाहितो $K_{1.2}$ विनाशोय — [d]) D_{1} °स्व पुरुषर्षभ

9 [a]) $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{6.8.10}$ transp पार्थं and समरे — [c]) M त्वा (for त्वा)

10 $K_{3.4}$ B D (except D_{1}) om. the ref. — [a]) M_{1} महाबाहु (for ततो राजा) — [b]) K_{3} महाबल°, K_{4} B D (except $D_{1.2.7}$) प्रतापवान् (for महामना) — [c]) K_{4} Ds $D_{6.8.10}$ G_{1} समीक्ष्यस्व, B Dn D_{2-4} समीक्षस्व — [d]) $K_{1.2}$ उत्थित (for उद्यतम्).

11 [a]) K_{3} D_{8} एकाग्र्य, K_{4} B Dn Ds $D_{1-4.10}$ एकाग्र, $D_{6.7}$ एकाग्रे — [d]) S कार्यं (for कर्म)

12 G_{3} om. 12–13 — [d]) K_{4} B Dn Ds $D_{6.8.10}$ ये चैव (for तथैव)

13 G_{3} om 13 (cf v.l 12) — [c]) S (G_{3} om) तु शर्वर्यां (for रजन्या वै) B_{3} $D_{1.3.4}$ तु (for वै) K (except K_{4}) D_{2} प्रभातामेव रजनीं — [d]) D_{1} युद्धमेव, $D_{3.4}$ युद्धमेतद्, D_{10} द्वंद्वयुद्ध (for इद युद्ध) — After 13, only Dn ins a colophon!!

14 [a]) K_{4} B Dn Ds $D_{2.6.8.10}$ तथा(K_{4} °च)ख्याता°, D_{1} तु संख्या°, D_{7} सुसंख्या° (for ते संख्या°) — T_{2} G_{2} om. 14^{cd} — [c]) K_{3} D_{2} तथा च (for ये चापि)

C. 5. 5830
B. 5. 169. 1
K. 5. 169. 1

ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।
प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ २१
ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्यपि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वीं शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

---

15 a) K3 S तेस्ति (for तेऽद्य) — b) S निबोध मे (for बले नृप) — c) K3.4 B D (except D1.2 7 शृणुष्व त्व (for महा°) — d) K5 सर्वैश्च (for सहैभिर्)

16 b) T1 G3 M1.3 कुरु° (for कुन्ति°). — c) D2 काल° (for अग्नि°) — d) D2-4 भवि° (for चरि°)

17 b) K1.2 5 G1-3 रथोष्टगुणसमत, K3 B2 D1 2 7 रथो मेष्टगुणो मत, Ds2 रथोष्टबलसमित — After 17^{ab}, B2 Dn ins

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।

— c) K1.2 5 °समो (for °बलो) K3 D1 2 7 -धीमान् (for मानी)

18 a) K5 तौ, B (except B1) Dn Ds D2-4 8 च (for तु) — b) K1.5 D1 T1 पुरुषर्षभ, K2 3 D7 G3 भरतर्षभ

19 a) D2 चमूमुखगतौ, M2 चमूमुपगता — b) D2 स्मरतौ; G1 सस्मरन् K4 B D (except D1.2 7) उत्तम (for आत्मन) — c) K3 D1 2 काल° (for रुद्र°) K5 Dn1 विचरिष्यंति, D2 प्रचरिष्येते, D3.4 प्रपतिष्यति — d) K1.2 अत्र (for तत्र)

20 a) K3 एते (for एव) D1 2 7 महोत्साहा (for महा°) — b) K4 B D (except D1 2 7 8) शालस्तभा, S (mostly) सालस्कधा G2 उन्नता, G3 उद्यता — c) K3 5 T1 M प्रादेशात्, D3 4 प्रदेशेन, T2 G2 5 प्रादेशं, Ca d प्रादेशेन (as in text) K (except K4) D1.2 7 पुम्भ्य (for पुम्भि). — d) K1 2 D2 7 त्वन्येभ्य, K3 अन्येभ्य, K5 D7 ह्यन्येभ्य (for अन्यैस्ते) D3 4 सर्वे (for ते च) K3 D4 तु, D1 2 ते, S (except T1) [ऽ]थ (for च)

21 a) K3 D7 सख्ये (for सर्वे) — b) T1 °रथाः (for °बला) — d) K4 B Dn Ds D3 4 6 8 10 तात; D1 2 T2 G2 5 चापि (for चाति-) D3 4 तरस्विन (for -तप°)

22 b) = 25^b D3 गजा (for व्याघ्रा) K3 T G1-3 मदो° (for बलो°) — c) D1 ते वै (for जवे) — e) K4 B D (except D1 7) T2 G1 2 सर्वैर्जिता महीपाला

23 a) T2 G1 2 न चैषां पुरुष कश्चित् — b) D4 om from नि up to रणे in 24^a — c) K3 Ds D1-3 7 विषहते K3 D1 2 तथा, K4 तदा, K5 यथा (for सदा) — d) K4 Ds2 D3 6-8 G3.5 अधिज्यान्, Ca d अधिज्यानि (as in text) K3 D1.2 धनूंषि च (D1 °ष्यपि), B2 प्रकर्षित (for [अ]पि कौरव) B4 5 T1 G3 भारत (for कौरव) — M2 om 23^e–25^d — e) D1 उद्धर्तुं, T2 G2 उद्यर्तीं, G3 उद्यता, Cnp उद्यतु K4 Dn1 Ds2 D3 6 8 गदा गुर्वी B4 5 Dn2 D7 10 T1 उद्यतां (D7 °द्यत) वा गदा गुर्वी — f) K5 शर चापि (for शरान्वापि) K4 B D (except D2, D4 om) क्षेप्तुमाहवे, T G1 2 5 M3.4 विप्रकर्षितु (for [अ]पि प्रक°) Ca d cite प्रकर्षितु (as in text)

24 M2 om 24, D4 om up to रणे in 24^a (cf v l 23) — 24^{ab} = (var) 1 119 15^{ab} — a) Some MSS लक्षस्य K3 5 B Cs लक्ष्य(*or* °क्ष)प्र(K5 B3 Cs लक्ष्याभि)हरणे, Ca d लक्षस्य हरणे (as in text) — b) S (M3 om) भेद्ये (G1 भोज्ये) वाय (G3 वासु) प्रकर्षणे Ca d s cite वेधे (Cs भोज्ये) पांशुविकर्षणे

25 M2 om 25 (cf v l 23) — a) K3 एते, K4 B Dn Ds D3 4.6-8 10 एतत्, K5 तत्ते, D2 तत, T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
एकैकशस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूरगेषु वा ।
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३२
याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३३
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३५
अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ ३६
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ३७

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥ ३८
मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९

C. 5. 5878
B. 5. 169. 23
K. 5. 163. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

ते तु, Cd ते ते (as in text) — b)=22b K4 B D (except D1. 2) सर्व एव (for व्याघ्रा इव) K1 T1 G3 मदो° (for बलो°) — c) G1 [अ]परान्, G2 नरान् (for रणे)

26 a) K4 B (except B2) D (except D1. 2 7) समर्दे (for °ग्रामे) — b) K2 transp हन्यु° and सर्वान् T2 G1. 2 सर्व- (for सर्वान्) — c) K3 गावारे (for राजेन्द्र)

27 K2 om. (hapl.) 27 — c) K4 B Dn Ds D3 4 6 8 10 स्मरतश्च, D7 तु स्मरंत°, T2 G2 संस्मरति — d) Ds D6 8 10 रुद्र° (for काल°) K4 B Dn चरिष्यंति च रुद्रवत्, D3 4 हन्यु° सर्वान्महीक्षित° (=26b)

28 c) K4 B D (except D2–4) T1 वीर° (for वीर) — d) K3 D7 transp रथो and न K4 B (except B2) D (except D1. 2 7) [इ]ति, T1 हि (for [इ]ह)

29 b) K1. 2 5 D2. 7 मानुषेषू°, K4 B Dn Ds D3 4. 6 8 10 मनुष्येषू°, D1 गन्धर्वेषू° K (except K3) D (except Ds D1. 2 10) च (for वा) — c) D7 G1 च (for [अ]थ) — d) D1 वा, D3 4 तत (for तु)

30 a) K (except K4) D1. 2 भूतपूर्वो, D7 S (except G5) भूतो वाथ (for भूतोऽथ वा) — b) D3. 4 न हि (for रथ°) — c) D3 4 अस्त्रयुक्तः, Ca d s समा° (as in text) — d) K4 B D (except D1. 2 7) रथ° (for यथा)

31 a) K3 तु, K4 D6 8 G3 [अ]स्य (for च) D2 वासुदेवसमो बुद्ध्या, D3 4 वासुदेवो यत्र यता — b) S रथश्चैवात्र तादृश°

32 a) Dn1 Ds G3 अभेद्यकवच G5 वर्म (for दिव्यम्) — 32b=1 216 7d

33 b) K3 गदा हस्त्रोग्रदर्शना, D3 T2 G1. 2 5 गदा चोग्रप्रदर्शना — d) K3 B Dn D1. 3. 4 G1 च (for वै)

35 a) B2 transp एष and हन्याद् — b) S सत्यसंगर° — c) K1 तत्र, K4 B3. 5 Ds D6 8 10 भवत्- (for तव) B5 सैन्य (for सेना) T2 G1. 2 महाबाहो — d) K1 2 स्वा चैव D1 S (except G3 M2 5) परिपालयेत्

36 a) S (except T1 G3) वा (for च) K1. 5 B2 D7 S (except T1 G.) प्रत्युदीया (prob metr causa), Ca. d as in text — b) K3 मां वा पार्थो धनजय° — c) K3 D7 सेनयोरुभयोर्नान्य° (D7 °न्त्रि), B2 D2 तृतीयो मन्ये

१६७

C. 5. 5879
B 5. 170. 1
K. 5 170 1

भीष्म उवाच ।
द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।
एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजन्रथो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।

राजेंद्र, D1 अन्यस्तृतीयो रा° — d) K3 D7 तृतीयो विद्यते पुमान्, B2 D1 2 सेनयोर्नास्ति कश्चन. — e) T G1 2 6 क (for य) — f) B2 सुचतम् (for वर्षन्तम्) T1 वली (for रथी).

37 ab) K1.2 5 T G1 3 5 M1 2 जीमूतम्, and °समीरित. — c) D3 च (for तु) — f) D7 transp जीर्णौ and आवा K1 2 5 वृद्धौ (for जीर्णौ) K1 2 S चावा (for आवा)

38 K4 5 B D M वैश° (for सजय) — b) K3 Ca वश्रसिरे, D2 M (except M1) विष्टम्भिरे, D8 विष्टभिरे — c) D1 चित्रा (for पीना). — d) K1(before corr) 5 D2 °भूपिता , K3 °रक्षिता

39 a) K1 2 5 D1 3 4 सहसोद्वेगं (D3 4 °गा), K3 सहसोद्विग्ने , K4 B Dn D3 D2 6–8 Ca d 8 सह सवेगै , D10 सदृश वेगै — b) G1 स सस्मृत्य पुरा° — c) K1–3 पाडुपुत्राणा (for पाण्ड°) — d) K1 2 तथा K1–3 5 G2 -दर्शिना, D3 4 दर्शन

Colophon D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds1 D1–4. 6–8 10 रथातिरथसख्या (D1 °ख्यान), Ds2 रथाति, T1 M रथसख्या, G5 पाडवबलरथसख्यान — *Adhy name* T1 G5 M पाडवप्रशासन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 59 (=159), T2 G M4 168, G1 6 M3 5 169, G3 166, M1 2 167 (as in text) — *S'loka no* K5 41, Dn1 28

167

1 a) T2 G3 महाभागा (for °राज) — b) K1 2 5 चैव (for पञ्च) — d)=5b, 5 168 16b K5 D2 T1 G3 महात्मन. (for °न्मत) K3 4 B Dn Ds D3 4 6 8 10 रथोदारो मतो मम (K4 महात्मन°), D7 स रथोति मतो मम

2 a) K4 B D (except D1 3 4) महाबाहु° (D1 7 °हो), T G °तेजा° (for °राज) — b)=4b. — d) K1 2 D1 G3 चाभवत्; K4 B Dn Ds D3 4 6–8 10 चारिहा (for वा भवेत्)

3 a) K3–5 D1 6 7 लघ्वास्त्रश्चित्र°; G3 अस्त्रविचित्र° — b) G3 तेजस्वी (for मन°) K4 B Dn D3 D6 8 10 च दृढमत (for दृढ°) — d) K1 2 3 सर्वथा, K3 D1.2 7 पैतृक, D3 पितृवद्, T G M4 स पिम्य, M1–3 5 समरे (for स्वपितुर्)

4 4b=2b — c) D2.4 एष वृष्णिपतिर्वीर° — d) K4 D3.4 सामर्षो (for अमर्षी) K1 2 5 D7 गतसाध्वस°

5 a) K1 2 5 D1 T2 G3 महाराज (for तथा राजन्) — b)=1d, 5 168 16b. K3 5 D2 G3 महात्मन° (for °न्मत°) K4 B Dn D3 D3 4 6 8 10 रथोदारो मतो मम, G1 मतो मम महारथ D3 om 5cd — d) K (except K3) D3 4 6 8 10 M3 5 नरर्षभ, B (except B2) Dn मतो मम

6 a) G1 °साहस्रान् — b) D1 2 7 T1 G3 transp हया and तथा T2 हया नागा रथास्तथा, G1 रथान्नागान्हया स्तथा, G2 हया नागास्तथा रथा°, G5 हयनागरथास्तथा — c) K (except K4) B Dn2 D2–4 7 M1 तनूस, T2 G1 3 धन (for तनु) The reading तनूस्त्यक्त्वा of some printed ed. is not supported by any MS ! — d) K3 D7 °हितेप्सया

7 a) D7 पाडवै सहिता राजन् — d) D3 4 आपतत° (for आह्व°)

8 D4 om from 8b up to क्षत्रधर्म (in 9b) — b) K3 B Dn D3 D6.8 10 तथा (for उभौ) — D1 om (hapl) 8c–10d

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८
वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ १०
कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११
एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या घटितारौ नराधिप ॥ १२
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

भीष्म उवाच ।
पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १
एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २
एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

C. 5. 5906
B. 5. 171. 3
K. 5. 171. 3

---

9 D1 om 9, D4 om up to क्षत्रधर्म (cf v 1 8) — ^{a}) K3 च तौ, K4 B D (except D7, D1.4 om) हि तौ (for तु तौ) T2 G2 °द्धौ वीरकृन्यौ

10 D1 om 10 (cf v 1 8) — ^{a}) K2 3 D. 7 10 सावधिकेन — ^{b}) K1 4 D2 S न तु, K2 क्षत्र; D7 तथा (for तौ तु) K2 2 D7 °बलाश्रयात — ^{c}) K Dn1 D5 D6–8 10 आर्यमतौ — ^{d}) K4 स्नेहवीर्य न्वितौ, B Dn1 D5 D6 °वीर्यमितौ (B2 °पाल्यितौ), D3 °वीर्यान्वितौ, D4 °वीर्याम्यितौ, D7 8 G2 °पाशान्वितौ, D10 °वीर्यन्वितौ, T2 G1.2 5 °पाशयुतौ, M (except M2) °पाशान्वितौ Dn2 त्यक्तात्मानौ च भारत (= 14^{b})

11 ^{a}) K (except K4) D1 2 7 हि (for तु) — ^{b}) D1 2 4 महाभुज — ^{d}) K (except K4) D2 G1 3 6 नरपुंगवा, B Dn D5 D2 4 6 8 10 T1 कुरुपुंगव (D5 °वा)

12 ^{a}) K3 S चोभौ, D1 2 8 चैतौ (for एतौ) — ^{b}) K2 D1 7 M1 2 पार्थ च, K4 पार्थाना, B Dn D5 D1 6 8 10 पार्थिवौ K1 G6 M दृढभक्तिनौ, B D (except D1 2 4 7) T2 G1.2 दृढधन्विनौ — ^{c}) B Dn D5 D6 8 10 transp त्यक्त्वा and प्राणान् — ^{d}) K4 B Dn D5 D10 M1 (inf lin) Ca घट्टितारौ, D3 4 विजेतारौ, Cd as in text K2–5 B D परंतप (for नरा°)

13 ^{a}) A few S MSS अक्षो° — ^{b}) D3 4 दारुणे — ^{d}) = 14^{d}, 5 163 16^{d} M3–5 महायुद्ध (for महत्कर्म)

14 K (except K4) Dn2 D2 T2 G1 6 om (hapl) 14, G3 om 14^{cd} — ^{d}) = 13^{d}, 5 163 16^{d}

Colophon om in K3 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K1.2 4 5 B1 3–5 Dn D5 D1–4 6–8 10 रथातिरथसंख्या (D1 °सख्यान), T1 G5 M4 . रथसंख्या (G4 °सख्यान) — *Adhy name* T1 M1–3 5 पाण्डवसेनामहारथपरि(T1 om परि)गणन, G5 M4 पाण्डवमहारथगणन — *Adhy no* (figures, words or both) T G2 M4 169, G1 M1 2 168, G3 167, G5 M3 5 170 — *S'loka no* K3 13, Dn1 14

168

1 ^{a}) Some MSS पचाल° — ^{c}) K (except K4) [ऽ]सौ (for मे) — ^{d}) K3 B2 D1 धीमत (for भारत) M1 (inf lin) मत पार्थिवसत्तम — After 1, T1 G5 read 4^{cd}, *repeating* it in its proper place

2 ^{b}) B2 5 Dn2 D2 S Cn पूर्वस(T2 °त°)स्थित, Ca d s पूर्वमस्थिति (as in text) — ^{c}) K (except K4) D1 2 7 वरीयस; S वैर योत्सौ, Ca d यवीयस (for पर यशो) K (except K4) [ऽ]पि प्रथम, D7 विद्रवयन्, T1 G1 5 सप्रथयन्, T2 G2 समधत्ते, M2–5 प्रथयति, Ca d विप्रथयन् (as in text)

3 D1 om 3^{ab} — ^{a}) G3 °स्य बहव सैन्या — ^{b}) = 5 56 33^{d}, (var) 149 50^{c} (prior pāda!) K (except K4) D2 T1 G3 M पा(or प)चालाना (for °श्च) — 3^{d} = 9^{d}

C. 5. 5885 B. 5. 171 3 K. 5. 171 3

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान्रणे ।
भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।
क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्व एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ १४
सर्व एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।

---

4 T1 G6 read 4^{cd} for the first time after 1 — ^{d}) K3 महाबल°, D7 °मना° (for °रथ)

5 ^{b}) T G2 3 5 M बहून् (for रणे) G1 सूदयिष्यन्बहून्परान् — ^{d}) K4 D2 7 T2 G3 M1 2 पिनाकीव युगक्षये

7 ^{a}) D1 2 G3 कृतवर्मा, D7 T G1 3 5 M धृतवर्मा (for क्षत्र°) D3 4, 7 च (for तु) — ^{b}) K3 मेतिरथो, M1 2 ह्यर्धरथो (for मेऽर्ध°) T2 G1 2 5 महान्, M मम (for नृप) D3. 4 मतो मे रथसत्तम°, T1 G3 समतोर्धरथो मम

8 ^{a}) D3 4 °पालस्य च सुत°

9 ^{c}) K4 B D (except D1) महारथाना सुकर (D3. 4 प्रवर°), T G2 महारथे(T1 °थो)न सुकर — $9^{d} = 3^{d}$

10 ^{a}) K4 S क्षत्रधर्मा मतो, B3 Ds D1. 6–8 10 क्षत्रधर्मा रथो K2 T2 G2 नित्य, K5 ह्येव, D3 4 सत्य° (for मह्य) — ^{b}) S रथः (for मत°) — ^{f}) K4 सात्यकिश्च (for सत्य°)

11 ^{a}) T1 महेष्वासा (for महात्मान°) — ^{b}) K4 Ds पचाल° — ^{c}) K3 S (except T2 G1. 3) योत्स्यति — ^{d}) T1 G3 सनद्धा (for सरब्धा)

12 ^{a}) K4 अजो भोजौ, D3 4 कुंतिभोजौ (for अजो भोजश्च) — ^{b}) B1 2 4 5 Dn Ds D6 3. 10 पाडवार्थे (for °वेषु) D1 रथोत्तमौ (for महा°) B3 महत्कर्म करिष्यति (= 3^{d}, 9^{d}). — After 12^{ab}, B3 ins

568* लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ महारथौ ।

— Ds2 om 12^{c}–13^{b} — D3 reads 12^{cd} twice (for v l see below) — ^{c}) D1 सहायार्थं, D3. 4 महाबाहो B Dn Ds1 D6 3 (first time) 10 योत्स्येते बलिनौ शूरौ — ^{d}) B Dn Ds1 D3 4 6 3 (first time) 10 क्षयिष्यत° (for यति°) K (except K3) D3 (second time) महत्कर्म करिष्यत° (= 5 163 16^{d}, 167 14^{d}). — ^{e}) B Dn Ds1 D6 10 शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धार° — ^{f}) K4 D7 कृतिनौ दृढधन्विनौ, B Dn Ds1 D6 10 °नो दृढविक्रमा°

13 D3 D6 om 13^{ab} (for Ds2 cf v l 12) — ^{a}) Some N MSS कैकया° and कैकेया° — ^{b}) D6 3 कृतास्त्रा (for भ्रातरो) B (except B5) Dn D10 दृढविक्रमा , T1 युधि दुर्मदा° — D1 om 13^{c}–14^{d} — ^{c}) K3 B Dn D3 D6 10 चैव, D2 7 M1. 2 एव (for एते)

14 D1 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) K1 T2 G2 3 कौशिक°. — ^{b}) K1 2 नीलायु° (for नीलो य°) K5 B2 4 5 D (except Dn1 D2. 7 8, D1 om) नृप (for नृप°) — ^{c}) K5 स्वर्गदश्च शखदश्च — ^{d}) K1 2 मदिराख्य°, K3 G5 मदिराक्ष°

15 ^{a}) K3 transp सर्वे and एते B4 Dn2 D1. 3 4 T2 G1. 3 एव (for एते) K4 महोदारा°, D7 महावीर्या° (for रथो°) — ^{b}) K1 2 5 सर्वे च कृतलक्षणा , B2 सर्वे चाछिद्र°; T1 G2 5 सर्वे चाहित°; T2 M सर्वे चाहव°, G3 सर्वे चाहवशोभिन°

16 ^{a}) D3 T2 G2 वार्धक्षेमी. — ^{b}) = 5 167 1^{d}, 5^{b}.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १८
सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ १९
मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०
काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५

C. 5. 5920
B. 5. 171. 27
K. 5. 171. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

B1. 2. Dn Ds D2 (m as in text) 8 10 मतो मम महारथ°, B3. 4 मतो मे रथयूथप°, D3. 4 प्रख्यात° स महारथ° — D7 om (hapl.) 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) K3 Dn1 D8 T1 नृपसत्तम° (K3 °म) — ^{e}) K संग्रामशौं(or °सौं)डीर° (K4 °लोभी च), D1 G3 °योधी च — K5 om 16^{f}–17^{e}. — ^{f}) B1–3 Dn1 Ds D6 किरीटिने, M °नि — After 16, T G1. 2 read 19^{ab} (G1 *repeating* the line in its proper place).

17 K5 om 17^{abc}, D7 om 17^{a} (cf. v.l. 16). G3 reads 17^{ab} after 19^{ab}. — ^{b}) K (K5 om.) D1. 2. 7 G1 M (except M1) महारथ. — Ds2 G3 om 17^{cd}. — ^{c}) D3. 4 पुरुषव्याघ्र. — ^{d}) K1. 2. 6 पाण्डवाना (for रथोदारौ). D2. 4 मतिर् (for मतौ).

18 D6 om 18^{a}–19^{b}. — ^{b}) T G1–3 शम्यदत्त° (for चन्द्रसेन°). K3. 4 D1. 2. 7. 8 पार्थिव° (for भारत). — ^{d}) M1. 2 महारथौ (for न संशय°).

19 D6 om 19^{ab} (cf. v.l. 18). T G1. 2 read 19^{ab} after 16 (G1 *repeating* it here with v.l.). — ^{a}) G1 (second time) सेनाबधु°. — ^{b}) K4 D8 क्रोधहर्ता. K1. 2 तु (for च). K4. 6 D1. 2. 7. 8 महारथ° (for च नामत°). — After 19^{ab}, G3 reads 17^{ab}. — ^{d}) K5 बलदेवेन (for भीम°). K1. 2. 6 वा विभु°, K4 D8. 4 भारत, B Dn Ds D6. 8. 10 वा विभो, T1 G1. 6 वाभिभू°. — ^{e}) K3 D2–4 योत्स्यते. K3 B D (except D1. 7) T2 G1. 2. 5 हि (for [इ]ह). M1. 2 स हि योत्स्यति विक्रम्य. — ^{f}) K1. 2 M1. 2 सह (for तव).

20 ^{a}) K3–6 B D (except D1. 7) T2 G2. 6 transp. द्रोण and च. — ^{c}) K1. 2. 6 हि (for स).

21 K1. 2 om 21^{ab}. — ^{a}) T2 काश्यप° परमस्तात. — ^{b}) K5 महारथ, B D (except D1. 2. 7) नरो° (for रथो°). — ^{d}) K4 B D (except D1–4. 7) ज्ञेय° (for मत°).

22 ^{b}) K1. 2. 6 मम, K4 M5 मत (for रथ). — ^{c}) K1 परम° (for समर°).

23 ^{b}) Dn1 D2–4 T G2. 3. 5 समत°.

24 ^{a}) K4 अनुरूपश्च. — ^{b}) T G2. 6 रथो य° परमो महान्. — ^{c}) G1. 3 पाण्ड्यो राजा. K4 D7 T G महाराज. — ^{d}) K1. 2 D8. 4 धनुर्धर° (for धुर°).

25 ^{b}) Dn Ds D6. 8. 10 महारथ° (for रथो°). — ^{d}) K1. 2. 6 वसुदानोथ, T2 G2. 3 °धानश्च, M5 °मानश्च. K5 वाह्लिक, Ds1 D6. 7 पार्थिव. — ^{f}) D1 T G परतपौ. B Dn Ds D6. 8. 10 मतौ परपुरजय (B2 मम न संशय°, Dn2 D8 परपुरजयौ). — After 25, D8 ins.:

569* अन्यौ विराटस्य सुतौ शङ्खश्वेतौ महारथौ ।
पाण्डवाना सहायार्थे महत्कर्म करिष्यत° ।

Colophon om. in K5. D5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K1–4 B Dn Ds D1–4. 6–8. 10 रथातिरथसंख्या°, T1 G5 M रथसंख्या. — *Adhy. name*: T1 M रथातिरथसंख्यान (T1 °गणन, M5 °कथन). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (sec. m.) 51 (=151), T G2 M4 170, G1. 5 M3. 5 171, G3 168, M1. 2 169. — *S'loka no.*: Dn1 26.

१६९

C. 5. 5921
B. 5. 172. 1
K. 5. 172. 1

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।
ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
महेन्द्रेणेव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ११
पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
संध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

169

1 b) G3 महात्मना (for °रथ) — d) K2 m. 3 4 D7 तत्र (for पर)

2 a) K1-3 पुरजित् — b) K4 B4 D1 2 T1 G6 M महारथ°, G3 महाबलौ (inf lin °रथौ) — d) K1 2 ममातिरथो, K2 मे भाति रथो (for च मेऽति°)

3 a) D2 महोत्साह° (for महे°) — b) K6 तथा (for च ह) B2 D1 कृती च कृतनि°श्रम (B2 °निश्चय) — c) K1 2 6 प्राज्ञ° (for शक्त°) — d) K1 2 B1 रथसत्तम

4 a) D3 4 योत्स्यते G3 M3 [इ]ह (for हि) — b) K (except K4) दानवान् (for °वैः) T2 देवानामिव वासव° — c) M3-5 योधाश्च B Dn D3 D6 8 10 योधा वै चास्य विख्याता°, D3 4 योधाश्चैव प्रसं°

5 a) K1 2 6 D2 G1 M वीर, T G2 3 6 कर्म (for वीर°) — b) K3 B2 D1 M3 4 (inf lin as in text) 5 समर, K4 वै रण; T1 G3 संयुगे K5 समरे स करिष्यति, D3 4 करिष्यति स संगर — c) B2 पार्थानां (for पाण्डू°) D10 महत्कर्म पांडवाना — d) K1 4 6 D3 4 T G1 नृप, K2 3 B Dn D3 D6-8 10 रत (for नृप)

6 a) G3 महातेजा (for °राज) — b) MSS (indiscriminately) हैडब, हिडिंब°, हिडब

7 b) B Dn D3 D6 8 10 मायावी (for °भि). K3 D7 दिव्यैरस्त्रैर्महारथ°, K4 मायावी समरेषु य.. — c) K3. 4 D1-4 7 चान्ये, G3 वास्य (for चास्य) K3 4 B D वीरा, T2 सर्वे (for शूरा.) — d) Dn1 T1 सर्वे च (for सचिवा)

9 c) K4 D7 ये च (for चैव) — K5 om 9d-11d — d) B D (except D1-4 7) चान्येऽर्ध°. B D (except D1 2 7) नृप (for मता)

10 K5 om 10 (cf v l 9) — ab) M1 2 transp सेनां and भीमा D3 4 दौर्योधनीं (for यौधि°) — c) K1 2 D7 माहेंद्रेण. K1 2 Dn1 D7 8 च (for [इ]व). K1 2 धीरेण; M3-5 वीर्येण.

11 K5 om 11 (cf v l. 9) — b) K1 2 त्वमाया भिर्, B Dn D3 D6-8 10 मायाविभिर्, D1 2 अमायाभिर्, T G1 2 त्वाह्वयद्भिर्, G3 मानयद्भिर् K4 D3 4 मायया विजयैषिभि° — d) D6 न च वा, D7 अथास्तु (for अथ वा)

12 a) B (except B2) Dn D3 D6 8 10 transp पार्थं and वासुदेव — b) D1 गांडीवचक्रधा° — d) B Dn D3 D6 8 समेष्येते (D3 °ष्येति; D6 8 °ष्ये तौ) रथोत्तमौ

13 a) K1 T1 M [ए]ते; D3 [अ]ति (for ते) K3 ये चाप्यन्ये रथो°, T2 G2 5 एते चैव रथो°. — c)

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
तथा राजन्नर्धरथाश्च केचि-
त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४
अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
सर्वानावारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत ॥ १५
पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७
चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यषेचयम् ।
विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ १८
देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९
स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०
सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।
किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १
पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।

C. 5. 5813
B. 5. 173. 2
K. 5. 172. 2

S समेष्ये (G1.3 °ता) (for प्रतीया)

14 ^{b}) K1 G5 M1 (*inf lin* as in text) 2 °प्रधाना K1.3 5 D1.2 7 मे, K2 4 D3 4 ते (for मया) — ^{c}) B Dn Ds D6 10 [अ]परे ये (for राजन्)

15 K5 om 15 — ^{b}) K2 Dn2 D8 पार्थिव, S पाडवा (for पार्थिवा°) — ^{c}) K4 B D (except D1 2.7) सर्वांस्तान्वार° — ^{d}) M (M1 *inf lin* as in text) यावद्द्रक्ष्ये शिखडिनम् Cnp भ्रक्ष्यामि (= शक्तिं धारयामि !)

16 ^{a}) K3 4 D7 8 च (for तु) K4 D2-4 महाबाहु — K5 om. 16^{c}–17^{b} — ^{b})=5 170 3^{d} — ^{c}) B D (except D1.2 7) उद्यतेषुमथो (D3.4 °ह) दृष्ट्वा (=5 170 1^{c})

17 K5 om 17^{ab} (cf v l. 16) — ^{a}) K3 B4 5 Dn Ds1 D6 8 10 त (for तद्) — ^{d}) B2 4 Ds व्यवस्थित (for धृत°) K4 °चर्यं धृत व्रत, B1 3 5 Dn D6 8 10 °चर्यव्रते स्थित

18 K5 om. 18^{ab} — ^{b}) K3 D1 7 महाराज्ये, B Dn Ds D6 8 10 आधिपत्ये (for अह राज्ये) K3 D1.2 G3 5 M2 5 [अ]भिषेचय — T2 om (hapl) 18^{cd} — ^{d}) K3 B2 D1 G5 M2 5 [ऽ]भि° (for ऽभ्य°)

19 ^{a}) K3 B Dn Ds2 D6-8 10 विज्ञाप्य, K5 S °ख्यात (for °ख्याप्य) — K5 om 19^{b} — ^{b}) B3 5 Dn2 Ds1 पृथिवीं — K5 om. 19^{d} — ^{d}) B Dn Ds D1 6 8 10 कदाचन

20 K5 om. 20^{b} — ^{c}) K5 जाता, B5 भावी (for जातो) — K5 om 20^{d}–21^{c}

21 K5 om 21^{abc} (cf v l 20), K1 om. 21^{ab} — ^{a}) K4 अन्यान्, G5 चान्यान् (for त्वन्यान्) — ^{b}) K2 D3 4 समरे (for पार्थिवान्) — ^{c}) K2 m योद्धुमेष्यामि, K4 योद्धुमिच्छामि, D3 4 योधयिष्यामि (for यान्समे°) — ^{d}) K3 D3 रणे, D3 4 इति (for नृप) K2 m तत° कुन्तीसुतानिति

Colophon D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D1-4 6-8 10 रथातिरथसख्या, T1 M1 2 5 रथसख्या K B1 3 4 Dn Ds D1 2 6 7 10 M1 2 cont समाप्त — *Adhy name* T1 रथातिरथसख्यान, M1 (marg) महारथगणनसमाप्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 52 (=152), T G2 M4 171, G1.5 M3 5 172, G3 169, M1 2 170 — *S'loka no* K5 41, Dn 21

170

1 ^{b}) B Dn Ds D8.10 Ca नैव हन्या° (for न हन्यास्त्व) — ^{d})=5 193 64^{d}

2 ^{a}) K4 D6 8 उक्त (for उक्त्वा) — ^{b}) B3 5 Dn पा(*or* प)चालान्, T2 (before corr) G1 2 पार्थिवान्

C. 5. 5943 B. 5. 173. 2 K. 5. 173. 2

वधिष्याभीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३
महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥ ४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५
तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६
मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७
तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८

तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।
अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९
राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ १०
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ।
राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ११
ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १२
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।
भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

(for पाण्डवान्) $B_{4.5}$ सहसोमकान्, Ca d as in text — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1.7.8}$) T_1 हनिष्यामि, G_2 करि° (for वधि°) $D_{3.4}$ च (for [इ]ति). — ^{d}) D_1 M नो (for मे)

4 ^{a}) $B_{1.4}$ महाबाहो (for °राजो) — ^{b}) B Dn Ds $D_{3.4.6.10}$ शातनुर् K_{3-5} $D_{1.2.7}$ T_1 G_{1-3} $M_{1.2}$ भरतर्षभ, B Dn Ds $D_{6.8.10}$ लोकविश्रुत° — K_3 D_2 om (hapl) 4^{cd} — ^{c}) K_5 दिष्ट्या त, Ca d दिष्टान्त (as in text) B Dn Ds $D_{6.10}$ आप (for प्राप) — ^{d}) K_2 M पुरुषर्षभः, K_4 B D (D_2 om.) भरतर्षभ

5 In Dn_2, the portion from here up to 5 173 5 is lost on a missing fol (129) — ^{b}) $K_{1.2}$ B_2 Ds_2 D_{1-4} G_1 प्रति° (for परि°) — ^{c}) K_4 भारत (for भ्रातर) K_4 D_7 च, S मे (for वै) — ^{d}) D_8 माहाराज्ये, T_1 यौवराज्ये.

6 Dn_2 missing (cf v l 5) — ^{a}) D_1 T_1 $G_{3.5}$ तु (for च) — 6^b = 1 95 5^d, 96 1^d, 59^d

7 Dn_2 missing (cf v l 5) — ^{b}) K_3 $D_{1.2}$ धार्मिक° सदा (K_3 °कस्तथा), K_5 अपि भारत (for अपि ध°)

8 Dn_2 missing (cf v l 5) — ^{a}) $B_{2.5}$ चैव (for तात) — In B_2, the portion from 8^b nearly up to the end of the foll adhy is lost on a missing fol. (232) — ^{b}) $D_{6.8}$ अच्युत, S (except T_1) उद्यत° (for अप्युत). — ^{c}) K_3 $D_{1.2}$ G_2 Cd अनुकूलात्, Ca_8 अनुरूपात् (as in text) D_7 रूपतः कुलतो वापि, T_1 अनुरूपा नृपकुलात् — ^{d}) $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.2.7}$ नित्य, K_3 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ [ए]व च (for चिन्त्य)

9 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8, 5) — ^{a}) K_3 B_5 Ds $D_{1.6-8.10}$ T $G_{2.3.5}$ M अथ ($M_{1.2}$ तदा) (for तथा) S महाराज (for °बाहो) — ^{b}) K_4 B (B_2 missing) D (Dn_2 missing) स्वयवरा° — ^{c}) $K_{1.2.5}$ असदृशी° (for अप्रतिमा°) — ^{d}) D_3 G_3 काशी° — ^{e}) K_4 B (B_2 missing) D (except D_7, Dn_2 missing) अबा चैवाबिका चैव — ^{f}) K_5 D_2 अबालिका तथा, B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ °कामपि, M_5 °कावरा (for °कापरा)

10 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8. 5). — ^{d}) K_2 om तु — ^{e}) Ds $D_{3.4}$ S तु (for च).

11 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8, 5) — ^{b}) Ds_2 T_2 G_{1-3} काशीपते — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ स्वयवरे (for स्वल°) — ^{e}) B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ समाहूतान्; Ca d समावृत्तान् (as in text).

12 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8, 5) — ^{a}) $D_{3.4}$ transp अहं and नृपान् — ^{b}) $K_{1.2}$ समवस्थित ; K_5 D_7 समरे स्थित°, G_3 °रे हि तान्

13 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8, 5) — ^{a}) M_{3-5} तु (for च) $K_{1.2.5}$ राजन्; K_3 कन्या., D_7 सर्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) $D_{3.4}$ G_3 $M_{1.2}$ स्वमा° (for समा°) T $G_{1.3}$ तथा (for तदा)

14 B_2 Dn_2 missing (cf v l 8, 5) — ^{a}) $K_{1-3.5}$

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ॥ १४
ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
ते रथैर्मेघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
पृष्ठ्यैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ २०
ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।
अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२

C. 5. 5905
B. 5. 173. 23
K. 5. 173. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[अ]ह्य, K4 D1 [अ]भि- (for हि) B (B2 missing) Dn1 Ds D3 4 6 8 10 G3 5 हरा° (for नया°) — d) K3 (m as in text) भो (for वो) K3 4 B (B2 missing) Dn1 D6 8 10 नरर्षभा (for नरा°) Ds मिषता सर्वधन्विना (= 5 160 8^{d}), G2 °तां सर्वपार्थिवा

15 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) D3.4 om. 15–16 — b) = 16^{d} K2 4 D7 अहंकृता, D1.2 अलंकृता (for उदा°) S सर्व एव विशा पते — d) K1–3.5 D7 चाप्य(K3 °भ्य)नोदयन्, K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D2 6 8 10 अभ्यचो(D8 10 °नो)दयन्, D1 T1 चापि (T1 चाप्य) चोदयन्, T2 G2 चाप्यरोचयन्

16 B2 Dn2 missing (cf v l. 8, 5) D3 4 om. 16 (cf. v l. 15) — a) K1 2 Dn1 Ds2 D1 2 8 तै (for ते) B1 5 Dn1 D10 गज° (for मेघ°) — c) K1 B (B2 missing) Dn1 D6 पुष्टै, K2 तुष्टै, K3 5 D2 श्रेष्ठै, K4 शस्त्रै, Ds D8 पृष्टै, D1 प्रेष्यै, D7 शीघ्रै, D10 पार्ष्यै, T1 अस्त्रै, T2 G उष्ट्रै, M1.2 Cap पृष्टै, M5 पृष्टे, Ca प्रेष्टै (for पृष्ठ्यै) K1 चाश्वैर्, G5 अश्वैर् (for चाश्वैर्) S महेष्वासा (for मही°) — K4 om (hapl) 16^{d}–17^{a} — 16^{d} = 15^{b}

18 B2 Dn2 missing (cf v l 8, 5) D2–4 8 T2 G2 5 om (hapl) 18^{ab} — b) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 7 10 समतात् (for महता) N (except K3, B2 Dn2 missing, D2–4 8 om) पर्यवारय — After 18, B (B2 missing) Dn1 Ds D6 10 read 20^{cd}

19 B2 Dn2 missing (cf v l 8, 5) — a) M3–5 आपततस्तु T2 G2 छत्र (for चित्रान्) — b) M3–5 रथान् (for ध्वजान्) — c) T G तु (for हि) K1 ततो यत्नेन महता, K3 4 D1.2 7 एकैनैकेन बाणेन

20 B2 Dn2 missing (cf v l. 8, 5) — a) K3 4 B (B2 missing) D (except D1.2 7, Dn2 missing) तेषा, M1.2 चैव (for चैषा) K3 D1.2 7 चापि (for चैव) — b) Ds Ca अहन (for अप्यह) — B (B2 missing) Dn2 Ds D6 10 read 20^{cd} after 18 — c) M1.2 नरान्, M3–5 शरान् (for शरैर्) D1 तीव्रै, S चैव (for दीप्तै) — d) K1.2 5 प्रसभ, D3 4 प्रासादान् (for प्रहसन्). K3 4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) भरतर्षभ

21 B2 Dn2 missing (cf v l 8, 5) — a) D3 4 परिवृत्ता (for ते नि°) — b) Ds2 महत्; D10 च मे (for मम) — After 21^{ab}, S (except M1.2) ins

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशासुश्च पार्थिवा ।
तत आदाय ता कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।

[(L 1) M3–5 वित्रस्ता (for सर्वे वै) — (L 2) G3 आहृत्य (for आदाय) T2 G2 ससृजयान् (for विसृज्य तान्)]

— c) K5 Ds2 D6 8 तथा, D10 T1 तत (for अथ) G2 हास्तिनपुरे, a few MSS हस्तिन° (as usual). — d) T G1.3 5 अगा, Ca d आया (as in text) G2 मदान्छित्वा मही°

Colophon B2 Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B1 3–5 Dn1 D3 D1–4 6–8 10 G5 M अबोपाख्यान — *Adhy name* M कन्याहरण — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 53, T G2 M4 172, G1 5 M3 5 173, G3 170, M1.2 171 — *S'loka no* K5 Dn1 24

१७१

C. 5. 5930
B. 5. 174. 1
K. 5. 174. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्शास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 170 5), B2 missing up to 9c (cf v l 5 170 8).

1 B2 Dn2 missing (cf v l 1) — c) B1 5 अभिवाद्य (for °गम्य) B1 5 G3 उपसगम्य, Ca d s उपसगृह्य (as in text) — d) K Ds2 D7 10 दासेयीं, Ca d दाशेयी (as in text) K3 M1 2 अब्रव

2 B2 Dn2 missing (cf. v l 1) — d) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद् B Dn1 Ds D3 4 6 8 10 हृता इति, D1 उपाहृता°, G3 उपस्थिता°

5 B2 Dn2 missing (cf v l 1) Before 5, D3 4 read अवोवाच — a) D2-4 T2 G1-3 धर्मज्ञ D1 भीष्म त्वामपि नेच्छामि — b) K3 D1.2 T2 G1 5 °विशारद — D3 4 om 5cd — c) Ds2 D3 T G तु (for च) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 8 10 (by transp) वचन धर्म्यं (Dn1 Ds °र्मं), K5 धर्मवचन, D7 वचन मह्य K3 श्रुत्वा वचन मे धर्म्यं — d) K1 (by transp) कर्तुं मह्यम्, D2 मम कर्तुम्, D7 धर्म्यं कर्तुम्

6 =(var) 1 96 48 — 6ab=(var) 5 175 22ab — B2 Dn2 missing (cf v l 1). — a) D1 S साल्व° — b) K4 मनसानिवृत°, Dn1 °साधिवृत , D1 °मा च वृत., D6 °सातिवृत°, T1 G1 2 °सा हि वृत , G3 °सापि वृत°, M3-5 °सा विवृत G5 पति° (for वर°) — c) Ds D3 10 अपि (for अस्मि) — d) D3 अविदित, D10 M (M1 inf lin. as in text) अविदिता, Ca d as in text

7 B2 Dn2 missing (cf v l. 1) — a) K (except K3) वै (for त्व) — b) K3 5 नानाशास्त्रम्, D1 2 राजशास्त्रम् (for राजञ्शास्त्रम्) S (except T2 G1 2) च (for वै) B (B2 missing) Dn1 D6 8 10 राजध(Dn1 °न्ध)र्ममतीत्य वै — c) M यथा (for गृहे)

8 B2 Dn2 missing (cf v l 1) — b) K1 2 5 S (except M3-5) च नरर्षभ (for भरत°) — c) D3 महाराज (for °बाहो) — d) K1.3 D1 2 तदारब्धु- मिहार्हसि

9 Dn2 missing (cf v l 1), B2 missing up to ततो in 9c D1 om 9ab — a) M3-5 मा (for मा) S (except M1.4) राजन् (for व्यक्त) — b) Here and below S (mostly) साल्व° — After 9ab, K4 B (B2 missing) D (except D1 2) ins

571* तस्मान्मा त्व कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।

— e) K3 B2 D1 2 T1 G3 भीष्म; D3 4 वीर°, G2 M1 धीर (for वीर) — f) K1 2 5 मे मति°, K3 T2 G1 2 विश्रुत°, D3 निश्चित (for न° श्रुतम्)

Colophon Dn2 D5 6 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn1 Ds D2 6-8 10 T1 G5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words, or both) D6 (see m) 54 (=154), T G2 M4 173, G1 5 M3.5 174, G3 171, M1 2 172 — *S'loka no* K5 Dn1 10

१७१

C. 5. 5968
B. 5. 174 1
K. 5. 174 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्शास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf v l 5 170 5), B2 missing up to 9e (cf. v l. 5 170 8)

1 B2 Dn2 missing (cf v l 1) — c) B4 5 अभिवाद्य (for °गम्य) B4 5 G3 उपसगम्य, Ca d s उपसगृह्य (as in text) — d) K Ds2 D7 10 दासेयीं, Ca d दाशेयीं (as in text) K3 M1 2 अब्रव

2 B2 Dn2 missing (cf v l 1) — d) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद् B Dn1 Ds D3 4 6 8 10 हृता इति, D1 उपाहृता°, G3 उपस्थिता°

5 B2 Dn2 missing (cf v l 1) Before 5, D3 4 read अम्बोवाच — a) D2-4 T2 G1-3 धर्मज्ञ D1 भीष्म त्वामपि नेच्छामि — b) K3 D1.2 T2 G1 5 °विशारद — D3 4 om 5cd — c) Ds2 D3 T G तु (for च) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 8 10 (by transp) वचनं धर्म्यं (Dn1 Ds °र्मं), K5 धर्मवचनं, D7 वचनं मह्य K3 श्रुत्वा वचन मे धर्म्यं — d) K1 (by transp) कर्तुं मह्यम्, D2 मम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्

6 =(var) 1 96 48 — 6ab =(var) 5 175 22ab — B2 Dn2 missing (cf v l 1) — a) D1 S सात्व° — b) K4 मनसानिवृत , Dn1 °साधिवृत°, D1 °सा च वृत , D6 °सातिवृत°, T1 G1 2 °सा हि वृत , G3 °सापि वृत°, M3-5 °सा विवृत G5 पति. (for वर°) — c) Ds D6 10 अपि (for अस्मि) — d) D3 अविदित; D10 M (M1 inf lin. as in text) अविदिता, Ca d as in text

7 B2 Dn2 missing (cf v l. 1) — a) K (except K3) चै (for त्व) — b) K3 5 नानाशास्त्रम्; D1 2 राजशास्त्रम् (for राजञ्शास्त्रम्) S (except T2 G1 2) च (for वै) B (B2 missing) Dn1 D6 8 10 राजध(Dn1 °न्ध)र्ममतीत्य वै — c) M यथा (for गृहे)

8 B2 Dn2 missing (cf v l 1) — b) K1 2 5 S (except M3-5) च नरर्षभ (for भरत°). — c) Ds महाराज (for °बाहो). — d) K1.3 D1 2 तदारब्धुमिहार्हसि

9 Dn2 missing (cf v l 1), B2 missing up to ततो in 9e D1 om 9ab — a) M3-5 मा (for मा) S (except M1.4) राजन् (for व्यक्त) — b) Here and below S (mostly) सात्व° — After 9ab, K4 B (B2 missing) D (except D1 2) ins

571* तस्मान्मा त्व कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।

— e) K3 B2 D1.2 T1 G3 भीष्म, D3 4 वीर°, G2 M1 धीर (for वीर) — f) K1 2 5 मे मतिः, K3 T2 G1 2 विश्रुत°, D3 निश्चित (for नः श्रुतम्)

Colophon Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn1 Ds D2 6-8 10 T1 G5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words, or both) D5 (*sec m*) 54 (=154), T G2 M4 173, G1 5 M3 5 174, G3 171, M1 2 172 — *S'loka no* K5 Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।
ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
समनुज्ञासिषं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ १
अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥ ३
तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन । C. 5. 5993 B. 5. 175. 11 K. 5. 175. 12

172

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l. 5 170 5), the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) B3 D1 T G2 5 समनुप्राप्य — ^{b}) K4 B D (except D1.7, Dn2 missing) गाधवतीं (for सत्य°) — ^{c}) K4 B (except B1) Dn1 Ds D1.6–8 10 मन्त्रिणश्च- र्त्विजश्चैव — ^{e}) K1 2 D5 D7 10 समन्वज्ञासिष, G2 °नुज्ञायता, M5 °नुज्ञाप्य ता, Ca d as in text D1 चाबा (for कन्या) — ^{f}) B Dn1 Ds D6 8 10 (by transp) अंबा ज्येष्ठा, D1 ज्येष्ठा कन्या

2 ^{a}) G1 °ता तु सा कन्या — ^{b}) G1 ययौ (for कन्या) D3 4 6 पुरीं — T2 om 3^{cd} — ^{c}) D3 4 युक्ता (for गुप्ता) — ^{d}) K8 B1 5 D2 तथा (for तदा) — ^{e}) K1 2 M8 5 तद्, D3 4 तदा (for तम्) — ^{f}) K8 D1.8 4 आसाद्य च (for आस°) B Dn1 Ds D6 8 10 आसाद्य नृपतिं तथा (B2 8 Ds 10 °दा)

3 ^{a}) G8 समा° (for तमा°) D1 सा तदा सौभराजान — ^{d}) K3 5 B Dn1 Ds D6 10 महामते, D8 महीपते, T2 G2 महाबल — After 3, D2 (om. line 1) T G M1 ins

572* अभिनन्दस्व मा राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।
प्रतिपाल्य मा राजन्धर्मादींश्वर धर्मत ।
त्व हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ।

[(L 2) D2 G5 M1 प्रतिपादय, T1 परिपाल्य, G3 प्रतिवाद्य G5 धर्मास्त्व (for धर्मादीन्) T2 G1 नैव (for चर) G2 समत (for धर्मेन) D2 धर्मेनीश्वरनिर्मित, G3 धर्मादिष्वेव धर्मेन — (L 3) T2 G2 मया (for हि मे) D2 G1 असि; T2 असि (for अपि) G8 तवासील्यमिमन्त्रिता]

4 K1 om 4^{ab} — ^{a}) K8 D2 S साल्व°, D1 सौभ° (for शाल्व°) — ^{b}) K2 5 महाद्युते, K3 4 D1 2 नराधिप (for विशा पते) — Before 4^{cd}, K1 D7 T1 read शाल्व उ° (T1 om उ°) — 4^{cd}=(var)6^{ef}

5 ^{a}) K1.2 5 B2 D1 T G1 2 5 तस्य (for तत्र) — ^{b}) K1.4 D1 2 T G (except G3) भरतस्य, B Dn1 Ds D6 8 10 भीष्मकस्य — D3 4 om (hapl) 5^{cd}, G3 om. (hapl) 5^d–6^a — ^{d}) K3.4 D1 2 सुमध्यमे (for प्रसह्य वै)

6 G3 om 6^a (cf v l. 5) — ^{a}) K3 4 B D (Dn2 missing) transp निर्जित्य and भीष्मेण — ^{b}) M धृतिमता (for प्रीति°) — D3 4 om 6^{cdef} — ^{c}) K2 B3 Dn1 Ds D1 6 10 परामृष्य, Ca °मृष्टा (for °मृश्य) — T2 G2 5 om (hapl) 6^e–9^d — ^{ef})=(var)4^{cd}

7 T2 G2 5 om 7 (cf. v.l 6) — ^{a}) D3 4 ह्यद्य (for राजा) — ^{b}) D1 प्रधर्षयेत् (for प्रवे°) — ^{f}) K4 B D (except D1.2 7) त्वा (for ते)

8 T2 G2 5 om 8 (cf v l 6) — ^{c}) K3 4 B (except B2) Dn1 D6 8 नैव (for मैव) K1 2 5 D1 2 वादी° (for वद) S (T2 G2 5 om) महाराज (for मही°)

9 T2 G2 5 om. 9 (cf v l 6) — ^{a}) S (T2 G2 5 om) अह (for अस्मि) — ^{b}) B (except B4) D1 °कर्षण, D3 4 °कर्षिणा, G1 °कर्शिना — ^{cd}) D6 8 transp

C. 5. 5986
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६
तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥ २०
एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य

10 a) K8 D1 S साल्व° — b) S अनागसीं — d) B8 न धर्मो वै; D6 8 न धर्मज्ञ T2 G2 प्रगण्यते

11 a) D7 समामन्त्र्य च गागेयं — c) D8 4 [अ]स्मि (for च) K8 D7 अस्मि (for एव) — d) K D1 2 वशम् (for गृहम्) B Dn1 D8 D6 8 10 ततोहं भृशमागता, D8 4 तवास्मि वशमा°, D7 त्वयैव च समा°.

12 a) K D1-4 7 महाबुद्धिर् (for °बाहुर्) — d) K2 transp श्रुत and मया

13 a) D1 ते (for ये) K D1.2 तत्र; S ते तु (for नीते)

14 a) K8 D1 S साल्व° M अहं (for अन्य) — b) B Dn1 D8 D6 वर (for नर) K8 वरिष्यामि, M8-5 नारस्यामि (for नर ध्यामि) D1 ध्यायं; T G यामि; Ca ध्यामि (as in text) K D2-4 7 8 10 न(K4 D8 10 व)र ध्यायामि कचन, M1.2 नर ध्यामीह कचन.

15 D1.3 4 G6 om. (hapl.) 15. — b) T1 एव (for अहं) D7 त्वामहं शरण गता — K4 om. (hapl.) 15c–16b — c) S (G6 om.) सा त्वा (M त्वा) (for सत्य) K1.2 शाल्वेय, K8 S (G6 om.) साल्वैतत्

17 a) K8 मामेवं; M2 तदेव (for तामेव) — b) K3 S साल्वः T2 G3 8 काशी°. — d) K8 B D (except D1.2 7, Dn2 missing) T2 transp त्वचं and जीर्णां.

18 b) K5 तथा, M8-5 तदा (for तया) K4 B Dn1 D8 D6.8.10 नृप° (B2 5 °प) (for [अ]नघ). — c) D1 7.8 T1 G8 न श्रद्दधत्, T2 G1.2 5 नाश्रद्दधात् — d) K1 D8 G3 M1 2 कन्यया; K4 कन्यां ता, B1 5 D8 4 कन्यायां (for °या) M8-5 कन्यां भरतसत्तम

19 b) A few S MSS काशी° — d) K5 B1 बाष्पविक्लवया, K4 °सदिग्धया, B1 3-5 Dn1 D8 4.6 10 °विप्लुतया, D2 7 °विक्लवया D8 बाष्पविप्लुतनेत्रया

20 b) K4 B (except B8) D (except D1.7) T G2.3 तत्र (for the second यत्र) — c) B1 5 Dn1 transp सन्तु and गतय°. — d) D10 G3 सत्य, Ca d सन्तः (as in text) K4 5 B Dn1 D8 D2-4 6 8 10 G1 ध्रुवं; D1 2 वृत (for [अ]ब्रुवम्)

21 a) K1 2 5 एतत् (for एव) K4 B D (except D1 7, Dn2 missing) ता (for स-). D1 ता (for तु) — b) K8 D1.2 S साल्व°. K8 D7 तत°, T1 तथा (for तदा). B Dn1 D8 D3.4 6 8 10 कन्यां (D3 4 भृशं) शाल्वपतिस्तदा (B2 शाल्व° काशिपते° सुतां) — c) K4 B Dn1 D8 D6.8.10 परितत्याज (for पर्य°). — d) Dn1 G3

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
आहोस्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।
प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
धिग्भीष्मं धिक्च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ५
धिङ्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ॥ ७
सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।

C. 5. 6009
B. 5. 173. 34
K. 5. 173. 35

परिदेविनी

22 [a]) K1.3 D1 S साल्व॰, M1.2 कन्या — [b]) M1.2 साल्व॰ (for the first पुन॰) — [d]) K3 D1.2 7 हि, K4 तु (for च) K3 B2 3 Dn1 G3 ॰परिग्रहा

23 [b]) K1 3 D1 S साल्वे॰ K3 5 अदीर्घदर्शना, Ds2 T1 G3 M (M1 *inf lin*) ॰दर्शिनी, Ca as in text — [c]) M3-5 पुनर् (for पुराद्) — [d]) K1.3 4 Dn1 G3 रुदंती

Colophon om. in B3 Dn1 D3 4 Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B1.2.4 5 D3 D1.2 6-8 10 G2 5 M अंबोपाख्यान — *Adhy name* T1 G2 5 साल्वप्रत्याख्यानं — *Adhy no* (figures, words or both) T G2 M4 174, G1.5 M3.5 175, G3 172 (as in text), M1.2 173 — *S'loka no* K5 25

173

1 Dn2 missing for stanzas 1–5 (cf v l 5 170 5) — [a]) B Dn1 Ds D6 8 10 निष्क्रामती तु (for सा निष्क्र॰) — [b]) B Dn1 Ds D6 8 10 दुःखिता (for भारत) — K4 om 1[cdef], G3 om 1[cd] — [c]) D8 G1.2 युवती — [d]) G1.2 विषमस्थातुरा मया — [e]) B D (except D1.7, Dn2 missing) बंधुभिर् (for बान्धवैर्) K1.2 3 B (except B2) Ds D6-8 M1 विप्रहीणा D3.4 च, G4 हि (for [अ]स्मि) — [f]) K1.3 D1 S साल्वेन — Hereafter the variant साल्व- (for शाल्व-) is not noted!

2 Dn2 missing (cf v l 1) — [a]) K2 D3 4 शक्यं मया, K3 4 D1.2 7 शक्यास्म्यहं (for शक्य पुनर्) — [b]) K2-4 D1-4 पुनर् (for मया) — [c]) K4 B (except B2) Dn1 D6 8 10 तु, Ds हि (for [अ]स्मि)

3 Dn2 missing (cf v l 1) — [a]) T1 G3 5 M गर्हयिष्ये किमा(G5 महा)त्मान, T2 G1.2 दर्शयिष्ये स(G1 ॰प्येह)मात्मान — K4 om 3[b]–4[b] — [c]) B1.3 4 Dn1 Ds D6 8 10 अथ वा, B5 अपि वा (for आहोस्वित्)

4 Dn2 missing (cf v l 1) K4 om 4[ab] (cf v l 3) — [a]) K1-3 B Dn1 Ds D3 4 6 G2 ममाय (for ममा॰) D2 मम स्वयकृतो दोष॰ — [b]) T2 G2 तथा (for तदा) — [c]) G5 प्रवृद्धे K3 प्रथमे, B D (except D1.2 7) दारुणे (for वैशसे) — [d]) K5 D7 8 शाल्वार्थे K1.2 5 नागमं; K4 नागता, B2 D8 नागत; D3 4 न गत K4 पुर (for पुरा) — [e]) S (except T1 G3) फलनिष्पत्ति — [f]) T G यथा॰ (for यदा॰)

5 Dn2 missing (cf. v.l. 1) — [b]) M (except M2) ॰चेतन — [c]) B (except B4) Ds D3 4 6 7 10 M2 ॰शुल्केति — [d]) K4 प्रबोधिता, K5 B1.2 5 Ds D7 10 S प्रवेशिता, B3 4 प्रचोदिता, D2-4 प्रचारिता, Ca प्रवेरिता (as in text)

6 Dn2 resumes! — [a]) K1 D7 शाल्वराज च (for ॰राजान) — [b]) K1.4 B Dn Ds D6 8 10 वा (for च) — [c]) G3 5 M1.5 एषा (for येषा) K4 दुरतभावेन, D6 दुर्नीतिभावेह, D10 S (except T1 G3) दुर्नीतिभावेन — [d]) K3 D1.2 7 पापमासादित मया

7 [a]) K3 सर्वस्तु, D3 4 सर्वाणि (for सर्वथा) — [d])

C. 5. 6000
B. 5. 175. 34
K. 5. 175. 35

तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२
एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

K1 2 नृप' (for मम)

8 ^{d}) K3 Dn1 Ds2 D8 तत' (for मत.) — ^{e}) T2 G1 2 यथा (for युधा) — ^{f}) T1 महाद्युतिं (for महीं°)

9 ^{d}) D3 4 जनेश्वर (for ताप°) — ^{f}) G1 5 M (M1 *inf lin*) परिपालिता

10 ^{a}) M (except M1) हि (for च)

11 ^{b}) K1 2 D7 8 10 शसित° — K2 om (hapl) 11^{c}–12^{a} — ^{c}) K5 शैलावत्य, T2 G2 3 5 शैखापत्य; M1 2 4 शाखापत्य, Ca d as in text — ^{d}) = 1 4 5^{d}.

12 K2 om 12^{a} (cf v l. 11), K5 om 12^{b}. — ^{b}) D1 शाखावत्य', T2 G2 3 5 शैखापत्य, M1 2 4 शाखापत्य (cf v l 11) — ^{c}) Some MSS निश्व°. K3 B2 D7 अबां (for बालां) — ^{d}) K5 °समन्विता

13 ^{a}) B (except B2) D (except D7) तु किं (for किं नु) — ^{b}) K2 transp शक्य and कर्तुं — K5 om (hapl) 13^{cd}. — ^{c}) B4 5 Dn D6 10 महाभागे — ^{d}) K1 2 तपोनिष्ठैर्, K4 B D (except D1 2, 7) तपोयुक्तैर्

14 K5 om 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) K2 (m as in text) प्रव्रज्यामह, K4 प्रव्राज्यमह; B D (except D1 2 7 8) प्राव्रा(Ds1 °व्र)ज्यमहं, Ca d s प्रव्राजयितु (for प्रव्राजितु मिह) — ^{d}) B2 दुस्तर, M2 दुष्कर K1 2 तपस्तप्स्ये सुदुष्कर

15 K5 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) B Dn D2 यानि; D6 8 10 T G तानि (for [ए]तानि) D3 4 मयैव खलु विप्रेंद्रा — ^{b}) K4 B4 5 Dn D6 पूर्वदेहे तु; B1–3 Ds D3 4 8 10 °देहेन. — ^{c}) D4 कृतानि यानि कर्माणि — ^{d}) T2 G2 एव (for एतत्) G3 transp फल and ध्रुव

16 ^{a}) K1 2 5 B2 Ds D1 8 नोत्सहे च, K3 °हे व, K4 B1 3–5 Dn D6 10 °हे तु, D3 4 °हेन (for °हेय)

17 ^{a}) B5 D1–4 10 M1 (*inf lin* as in text) 3 उपदेष्टुम्, Dn2 D8 °दिष्टुम् — ^{b}) D2–4 तापसा (for तापस्य) K2 G1–3 °कल्मषा D7 तपस्तु हि तापसा' — ^{c}) K4 B D °सकाशे'. — ^{d}) D3 4 नो भृश (for वो मयि) K1 2 क्रिया भवति या मयि

18 ^{a}) S (except T1 G1) ते (for स), and आश्वासयन् (for °यत्) — ^{c}) M3 5 सान्त्वयमाना स्वकार्यं च — ^{d}) D3 4 नृपोत्तम (for द्विजैः सह)

Colophon D5 6 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D1–4 6–8 10 T1 G5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy no* D6 (*sec m*) 55 (= 155), T G2 M1 175, G1 5 M3. 5 176, G3 173 (as in text), M2 3 174. — *S'loka no.* K5 18, Dn 44

१७४

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।
न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८
भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११

C. 5. 6033
B. 5. 176. 12
K. 5. 176. 12

174

1 c) B Dn Ds D6 8 10 ते (for वै) K3 4 D1 2 7 ता च कन्या चिंतयत°

2 T2 G2 om 2 — a) K3 4 पुनर् (for पितुर्) — b) T1 भारत (for तापसा°) — d) B D (except D1 2 7) हि तापसा (for द्विजो°)

3 b) K4 नियोक्तुम्, K5 T1 नियोत्स्यामि, D1.2 नियोज्य, T2 G1.3 M नियोक्ष्या(M3 5 °ज्या)म, G5 नियोक्ष्यामि (for नियोज्यम्) D3 4 नियोगमनुमेनिरे — c) K1.2 व्यवस्यत — d) K4 D1 3 4 7 M3 तथा हि, T1 यदा हि, T2 G1.2 5 M1 2 4 यथा हि, G3 यतो हि, M5 ततो हि (for हि तेन)

4 4ab =(var) 5 173 13ab — a) K1 केन, K2 4 B D नु किं (for किं नु) M4 कर्तुं (for शक्य) — b) T G (by transp) कर्तुं भद्रे, M4 भद्रे शक्य K3 4 B2 तपस्विभि, D3 4 महर्षिभि — c) K5 B (except B2) D (except D1.2 7) ता (for ते) — d) K1 2 Ds D6 8 10 शमित°

6 a) S प्रतिवत्स्यति Ds2 प्रतिपश्यति राजेंद्र° — d) B5 सुख सर्वमनिंदिते — e) D3 4 खलु (for च ते) Ds G3 [S]न्यगतिर् D6 M (M1 inf lin) नार्या (for न्याय्या) — f) D3 4 भद्रे (for भद्रे) K3 transp यथा and पिता

7 T2 G2 om (hapl) 7c–9b. — c) B2 (by transp) पतिर्गति, T1 G1.3.5 भर्ता गति° — d) D3 4 6 8 विषमाया (for °मे तु) K4 हि, B Dn Ds D10 च (for तु) S (T2 G2 om) transp पिता and गति°

8 T2 G2 om 8 (cf v.l 7) — b) D6 8 कुमार्यास्तु (for सुकु°) — c) B4 विशेषेण, Ca प्रकृत्या च (as in text) — d) B2 3 Dn D6 8 भाविनि B4 कुमार्याश्च विशेषत°, Ds D3 4 10 सुकुमार्यास्तु भाविनि

9 T2 G2 om 9ab (cf v l 7) — ab) D3 4 बहव° (for विद्यन्ते), and जायते (for बहवो) — c) B2 तु; D3 4 हि (for वै) T2 G2 त्वसत्यास् (for वसन्त्यास्)

10 D4 om. 10a–11b — a) K4 D2 7 भूय° (for तत°) K4 च ते, K5 ते च, B Dn Ds D6 8 10 G1 त्वन्ये, D2 चैव, T1 ते हि, M1.2 तेथ (for तु ते) B5 पुनर् (for ऽब्रुवन्) K3 ततस्ते अब्रुवन्वाक्य — b) B Dn D2 3 6 8 10 तापसा° (for ब्राह्मणा°) — c) D3 हि चै° (for इहै°) — d) K3 B2 D1 शुभे (for वने) — e) B D (except D1–3.7, D4 om.) T G राजानस् (for राजेन्द्रास्) — f) T1 G3 न (for मा)

11 D4 om 11ab (cf v l 10) — a) K1 2 5 D1.2 7 शक्ष्ये, K3 B1–3 Dn Ds D3 6 8 शक्ये, K4 शक्या (for शक्य) B D (except D2 3 7, D4 om) T G1 2 काशिनगर — b) T1 G1 गृह

C. 5. 6024 B. 5. 176. 13 K. 5. 176. 13

उपिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६
अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कार्त्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिरभूद्दुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २१
गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

---

12 [a]) T2 G1.2.5 उचिता (for उपिता) K4 [अ]द्य तथा, B Dn Ds D6.8.10 [अ]स्मि तथा, D3.4 [अ]स्मि यथा, D7 स्म तथा (for ह्यन्यथा) — [b]) D3.4 वै पुरा (for तापसा॰) — [e]) K4 D1.2.7.8 G1 इहेच्छामि, G3 गमिष्यामि (for अभी॰) — [f]) K3 B Dn Ds D6.8.10 परिरक्षिता; D7 T1 G3 ॰वारिता

13 Dn2 om 13 — [a]) K5 लोके मे (by transp), B2 लोकेपि — [b]) K4.5 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 G5 M3–5 Ca d महात्यय; D7 महद्भयं, Cn as in text. — [c]) K1.2 दौर्भाग्याद् K4 B Dn1 D1 तापस॰ (for ब्राह्मण॰) — [d]) K3 T1 G3 ततस् (for तस्मात्) — After 13, B5 ins a colophon.

14 [b]) K1.2.5 च तत्तथा; K3 तथा यथा, B Dn Ds D6.8.10 यथातथ, D1.3.4 यथा तथा — [c]) K3 तत्र स॰ (for तद्वन) D3.4 प्राप (for प्राप्तस्) — [d]) Some MSS होतृ॰ — After 14, S ins

573* ता तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानस॰ ।
[T1 G3.5 माविनीं, T2 G2 ॰भाषिणीं]

16 B5 om 16[a]–17[b] — [a]) K3 B1.3.4 Dn Ds D6.8 T G1–3 सतो, D3.4 तदा, G5 तथा (for ततो) — [c]) D1.7.8 कथाश्च्

17 B5 om 17[ab] (cf v l 16) — [a]) S तु (for ता) — [b]) K4 D3.4.7.8.10 S काशिराजस्य — After 17[ab], N (except B5, K4 D3.4 om lines 1–2) G3 ins

574* राजर्षि॰ स महातेजा बभूवोद्विग्नमानस॰ ।
तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपा॰ ।
राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहन॰ ।

[(L 1) Ds D1 सु- (for स) — (L 2) K (K4 om) D1.2.7 रुदतीं (for ॰वादिनीं) K3.5 D1.2.7 transp श्रुत्वा and दृष्ट्वा K1.2.5 D1.7.8.10 सु (for स) — (L 3) K (except K4) D1.2.7 जरया॰ (for कृपया॰)]

— [c]) D10 ॰मानामुत्थाप्य. — [d]) K4 B D (except D1.7) मातुस्तस्या, M1.2 (by transp) अस्या मातु॰ — [f]) B (except B2) Dn D6.8 पर्यश्वा॰ (sic), D1 प्रत्याश्वा॰ K4 D1.2 M1.4 प्रभु॰ (for प्रभो) D3.4 वीरश्चाश्वासयत्प्रभो.

18 [a]) K1.2.5 कन्या वै (for कार्त्स्न्येन) — [c]) S (except M3.5) तु (for च) — [d]) T2 G [अ]भ्यवे (G3 ॰पा; G5 ॰चो)दयत, M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे॰)

19 [a]) T2 G2.5 तु (for स) — [c]) T2 G2.5 स (for तन्) — [d]) K3 D6.8 सुसमाहित, K4 [अ]पि महातपा D1 च महा॰, D2 स महा॰, T2 G2.5 तु महा॰, G3 [अ]पि महाबल॰

20 [a]) Dn2 G3 वेपमाना च — [b]) D3.4 चार्तां (for आर्तां) B (except B5) Ds D1.3.4.8.10 ॰दुःखिता K1.2.5 कन्या सोतीव दुःखित, S कन्यामार्तस्वरस्तदा — D2 om. 20[c]–21[d] — [c]) K3.4 B4.5 Dn2 Ds2 D3.4.7 G1.5 पितुर् (for पितृ)

21 D2 om 21 (cf v l 20) — [a]) D3 G2 transp ते and अह. K4 B D (except D1.7, D2 om) दुःखं छिंद्या(B2.4 हन्या)मह ते वै — [b]) B2.3 Ds D6.10 वर्तसि (for ॰स्व) S पुत्रि(G3 M1–4 ॰त्र)वत् (for पुत्रिके) — [c]) D3.4 न (for ते) S तप॰, C3 मन (as in text) B2.4 भद्रे, Dn Ds D3.4.6.8.10 वत्से, D1 देवि (for पुत्रि)

रामस्तव महद्दुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ २२
तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ २३
ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।
अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तत्र शासनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

होत्रवाहन उवाच ।
रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २
तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।

— d) K1 2 °दुःखे; D1 1 C3 °दुःखमि
22 a) K3 G3 राशि (for राम) — b) K3 D1 महामत; K4 D2 3 M मान्विन (for तप°) — c) K (except K4) D2 T1 महादुःख (for महद्दुःख) B (except B2) Dn D3 D4 6 8 10 रामो सुमहद्दुःख, G3 रामो महद्दुःख — d) K1 2 4 शोक या नाशयिष्यति; K3 B D (except D1 2 3) शोकं चैवापनेष्यति — f) K3 G3 न (for न) K3 D6 2 तद्; B1 ते; Dn1 त्वद् (for चेद्) D2 4 परिष्यति च ते वच
23 B3 om 23c-24b — c) M त्वा (for त्वां) — d) K1 सत्ये पथि; D10 समेष्यति, Ca d समे पथि (as in text) S धर्मे पथि निरामये
24 B3 om 24ab (cf v l 23) — a) B1 D4 4 तत सा K1 2 4 D1 सत्वरं; K4 B Dn D4 6 8 10 सुस्वरं; D1 सस्वा (for °स्वर) D2 4 बाष्प (for बाष्प) — d) M होतृवाहन
25 a) Hypermetric! K (except K4) D1 2 3 अभिवाद्ये त्वां शि° — c) D2 4 अपि रामाय पश्येद — d) K3 आर्यार्थं; K3 आद्य त; D2 4 महात, T G आर्यात (for आर्यं त) K3 4 D1 2 3 लोकपूजित, T G °भास्त
26 a) K3 B1 (by transp) दुःख तीव्र; D3 D4 T1 तीव्रदुःख; D1 दुःख तीव्र — b) K3 (marg sec m) B D (except D1 2) नाशयिष्यति, T1 G2 हनिष्यति म — c) K3 4 B D (except D1) श्रोतु (for श्रोतु) — d) K3 B D (except D1 2 1) G3 यामि; K3 तत्र (for अथ)

Colophon om in B1 3-5 Dn D3 D4 1 Dn 4 G4 missing — *Sub-parvan* K B1 D1-4 1 G1 M1 2 3 अंबोपाख्यान — *Adhy name* D1 होत्रवाहनसमागम; T1 G1 होत्रवाहनसंवाद; M1 2 होतृवाहनसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D (as 11) 75 (=155), T G2 M4 176, G1 3 M1 2 177, G2 174 (as in text), M1 2 175 — *Sloka no* K1 30

175

1 a) B D (except D1) भद्रे (for वत्से) — d) K2 4 D1 2 3 महातप; G1 महाद्युति
2 a) K3 B D (except D1 2) महेन्द्रे वै गिरि — b) K2-5 B D (except D1) रामो B Dn D1 D2 3 1 उपासित ह; D2 4 उपासित (for उपासते) — c) B D (except D1 2 3) वेदविद्वांस
3 D1 om (l n, 1) 3c-4a — c) Hypermetric! G1 पूर्व (for पूर्वं) B D (except D1 2) अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना, T2 शिरसाभिवाद्य पूर्व
4 D1 om 4b (cf v l 3) — b) 1 2 मनीषितम्; K3 B1 निश्चित (for मनी) — d) D1 (trans), सर्वं and तत्ते K1 तत्ते तत, K2 सर्वं तु; D1 तत्र (for सर्वं)
5 a) D2 4 ममापि रामः सखा वत्स

C. 5. 6057
B. 5. 170. 34
K. 5. 170. 34

जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ट्वा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क्व संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११

अकृतव्रण उवाच ।

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२
इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४

होत्रवाहन उवाच ।

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

---

6 [a]) S तां (for तु). — [b]) Here and below a few MSS होतृ° — [c]) Hypermetric!

7 [d]) K_{5} Dn_{1} D_{7} सजयो (for सृञ्जयो).

8 [a]) $K_{2.5}$ B D (except $D_{1.7}$) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B Dn Ds $D_{6.8.10}$ कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्) — [c]) $K_{1.2.5}$ च कुरुश्रेष्ठ; Ca भरत° (as in text)

9 [b]) Ds सुमनोरमाः, $D_{3.4}$ सुमनोहरा (for ता मनो°) — [c]) $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{2-4.6-8.10}$ धन्या, D_{1} पुण्या, T $G_{1.2}$ तथा, G_{5} कथा (for कान्ता) — [d]) $B_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ °मुदान्विता°, D_{1} °समायुता, Cs as in text.

10 [c]) $B_{1.2.4}$ द्विजातीना (for मह°)

11 [a]) B_{3} सोप्यस्ति (for संप्रति) K_{3} $G_{1.3.5}$ $M_{1.2}$ महाबाहु° — [c]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ M शक्य; D_{7} शक्ष्ये (for शक्यो). $B_{2.5}$ [ऽ]सौ, D_{7} [ऽ]ह; G_{2} नु (for वै) — [d]) $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ $G_{1.5}$ M वर, $B_{1.4.5}$ Dn_{2} $D_{2.10}$ वर (for वर°)

12 [b]) K_{6} $D_{1.7}$ S (except T_{2} $G_{1.2}$) कीर्तयते K_{4} प्रभु, D_{7} S (except G_{3} $M_{1.2}$) विभो — [c]) K (except K_{3}) B_{3} D (except D_{1-4}) प्रियसखा — [d]) $K_{2.4}$ T G_{2} पार्थिव.

13 [a]) $K_{3.5}$ वै (for श्वो) $D_{3.4}$ इह प्रभाते श्वोभूते — [b]) D_{8} D_{10} भवेदिति (for भवि°) — [c]) T_{2} G_{2} द्रष्टासि तम्; G_{1} °स्येतम्; G_{5} °सीमम् K_{1} $D_{2.3}$ $D_{8.10}$ [आ]गात; D_{1} प्राप्त

14 [a]) $K_{1.2.5}$ transp च and कन्या — [b]) K $D_{1.7}$ इह घा° (for वनमा°) — [c]) T G_{3} केय (for चे°) — [d]) D_{7} एनामिच्छामि, T_{1} $G_{1.3}$ यवीहीच्छामि.

15 [b]) K_{4} B Dn Ds $D_{6.8.10}$ प्रिया (for शुभा) — [c]) K_{1} B_{2} Dn_{2} D_{3} स्वयवरा, K_{3} $D_{3.4.8}$ °वर — [d]) S (except T_{1}) भगिनीनां T G M_{2} तदानघ.

16 [b]) A few S MSS काशी°. — [c]) $K_{1.2.5}$ B (except B_{2}) Dn D_{6} कन्ये (for त्वन्ये) T_{2} $G_{1.3}$ अयिकांयाल्किकेत्यन्ये. — [d]) $K_{1.2}$ B (except B_{3}) D (except $D_{1.7}$) कनीयस्यौ त°

17 [b]) A few S MSS. काशी° $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4}$ G_{1} तदा°; T अथा° (for ततो°) — [c]) $B_{1.3.5}$ Dn D_{4} $D_{6-8.10}$ विप्रर्षे; B_{2} $D_{3.4}$ राजर्षे — [d]) T_{1} तदा (for तत्र) G_{5} अभूद् (for आसीद्)

18 [b]) D_{2} नृप, $M_{1.2}$ महान् (for नृपान्) — [c]) K_{4} B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ अधिक्षिप्य; $D_{1.2.7}$ तत्राक्षिप्य; T_{2} G_{3} अव°

19 [c]) D_{1} महावीर्य (for विशु°) — [d]) B (except B_{3}) भारत° (for °त)

20 [b]) K_{4} B D (except $D_{1.7}$) विवाह समनंतर

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।
निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।
मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५
प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७

अम्बोवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
शरीरकर्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ २८
न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
यत्तु मां भगवान्रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३०　　C. 5. 6062 B. 5. 176. 59 K. 5. 176. 59

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

— Ds2 om (hapl) 20c–21b — d) K1.2 प्रभो

21 Ds2 om 21ab (cf v l 20) — a) K1.2 5 B2 तत्र, K3 4 B1.3–5 Dn1 D1–4 6 8 त तु, Dn2 D7 10 तत्तु (for ततो) — b) B3 T2 G1 2 समुपस्थिता, D7 °पाहृत, T1 G3.5 M5 °पस्थित — c) T G तात (for तत्र) — d) D3 4 नृप°, M1.2 सभा° (for मन्त्रि°)

22 22ab=(var) 5 171 6ab — a) K3 D1 S साल्व° K1 4 Dn2 वीर°, K2 5 D7 पूर्वं (for वीर) — b) K1 विवृत, T1 हि वृत (for [अ]भि°) — d) K1 2 D2 7 प्रदाय वै, K4 यवीयसे, T G प्रदापय (for °पितुम्) K2m 3 4 B Dn Ds D3.4 6 8 10 दातु भ्रात्रेन्य मानसा

23 b) K3 D2 बन्धु° (for मन्त्रि°) — c) Dn1 D1 7 एना (for इमा) — d)=1 95 5d, 96 1d, 59d

24 D3 om (hapl) 24b–25a — b) K1.3 D1 S साल्व D1 तदा (for तत°) — c) K (except K4) B2 D1 2 7 विदिता (for मु°) K3.4 B D (except D1 2 7, D3 om.) तत्र (for विप्र)

25 D3 om 25a (cf v l 24) — b) Dn1 स्वधर्मं, S धर्मे मां B2 D1 प्रतिपालय — c) Dn1 [अ]भिगत°, D2 च वृत°, T1 हि वृत°

26 a) K1.3 D1 S साल्वो K4 B (except B2) Dn Ds D6 8 10 [ऽ]स्याश (for ऽपि) — b) Dn1 D3 चरित्रस्य, T2 चारित्र च K3 [अ]विशक्ति, B1 3 S (except G3) [अ]तिशकित°, D3 4 [अ]भिशकिता K1.2 4 5 D1 2 7 चारित्रेस्या वि(D2 °भि)शक्ति° — d) B5 D7 T2 G2 3 तपसि, D3 M3–5 तपस्ये K1 2 5 निरता, T1 [ऽ]तिरता (for ऽभि°)

27 a) K1.2 तु (for च) — c) B3 Ds D10 उत्पत्ति; D3 4 7 8 उत्पत्तौ, Ca as in text — d) K1 2 5 भीष्ममेव हि, Ds D6–8 10 भीष्म एवेह — After 27, K1–3 D3 ins

575* एव ब्रुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 a) K4 B (except B2) Dn Ds D6 8 10 इह (for एतद्)

29 a) K1 2 5 न ह्युत्सहामि नगरं, K3 नाभ्युत्सहामि नगर, D6 न समुत्सहे स्व° (hypermetric!), D10 नोत्सहे पितृ°, T1 नाभ्युत्सहे स्व° — c) K4 B (except B2) D (except D1 2 7) अप° (for अव°) — d) K3 4 D1.2 7 G1 °मते (for °मुने)

30 a) D1 स (for यत्) D1 यद्, T1 G3 4 M मा, G5 मे (for मां) K1 Dn2 M1 2 भगवन् — b) K4 B2 Ds2 D1 G3 M1 2 °सत्तम° — c) K1 2 कार्यसम — d) Dn1 D7 G3 भगवान् D3 4 मन (for मति)

Colophon om in G1. D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D1–4 6–8 10 T1 G5 M1 2 5 अंबोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 56 (=156), T M4 177, G2 187, G3 175 (as in text), G5 M3 5 178, M1.2 176 — *S'loka no* K5 30, Dn 59

१७६

C. 5. 6063
B. 5. 177. 1
K. 5. 177. 1

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्शाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

176

1 a) K1 2 दुष्ट द्वयं, K5 दुष्टद्वयं, T G1 दुःख द्वयो; G2 3 5 दुःखद्वयोः, C8 as in text. — c) T1 एवैतत् (for अबले) — d) K4 B D (except D1 7) वदस्व (for ब्रवीहि)

2 a) D10 शाल्वो (for भद्रे) — b) B3 Dn D5 D3 4 10 मतस्; D6 8 मतिस् (for मते) — c) K1. 2 5 D2 T G2 5 महात्मान, K4 B Dn D5 D3, 4 6 8 10 G1 महात्मा स

3 a) B D (except D1 2 7) त्व (for त)

4 b) D5 G1. 3 5 तथैव च, T तदै(T2 °दे)व च, G2 यत्तदेव, M (except M1) तवैव च (for तव चैव). — c) K4 B D (except D1 7) ते भृश (for [अ]नन्तर) — d) K5 D1 6 8 T2 G1 2 5 M1 2 अत्र (for अद्य). D10 अभिधीयता (for विचि°)

5 b) D3 4 भगवन्नागसाह्वयं — c) B D (except D1 7) नाभिजानाति (D3 4 °नीत). K1 2 B3 D3. 4 transp मे and भीष्मो — d) M बृहत् (for ब्रह्मन्) K3 D1 S साल्व°

6 b) K4 B1 3. 4 Dn D5 D6 10 एतद्, B5 इह (for एव) S भगवानेव निश्चयं

7 a) D5 D6. 10 च (for वा) — b) D1 S (mostly) साल्व° — d) B1. 3–5 Dn D5 D6 8 10 युक्त यद् (for यद्युक्तं) B2 यत्तद्युक्त समा°

8 ab) K1 2. 5 तेद्य दुःख ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूल). D3 4 यथार्थं, G3 M5 यथा तथा — c) D5. 4 त्वत्र (for तत्र) D52 D6. 7 T1 भगवान् — d) D52 D6 7 T1 अर्हति D1 तत्वत°, D7 धर्मवित्, D8 संयुत° (for युक्तित°).

9 T2 G2 om. 9^{a}–10^{b}, G2 om the ref. also — b) K4 एतद् (for एव) — c) K (except K4) D2 7 T1 G1 धर्म्यं K3 T1 ब्रूया — d) G5 शृण्वेद वचनं मम

10 T2 G2 om 10^{ab} (cf v.l. 9) — ab) M1. 2 न नयेत (for वै न नयेद्) — c) K3 D1 S (mostly) साल्व° M3–5 त्वा (for त्वां) D1 भीत° (for भीरु). — d) K3 5 D7 रामनोदित°, M कामचोदित° (M4 *sup lin* as in text)

11 a) S (except G3) येन (for तेन). — b) K3–5 S नीता च (for नीतासि). B Dn D5 D3 4 6 (m as in text) 8 10 भाविनि, D7 G1. 3 5 M2 भामिनी — c) K3 D1 S साल्व°.

12 b) D1 7 मदोत्कट (for तथैव च) — d) K3 B D (except D1. 2 7 8) तव (for त्वया).

☞ In D4, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।

ममाप्येष महान्ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६
धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृञ्जयं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निषसाद सहैव तैः ॥ १९
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४ C. 5. 7008 B. 5. 177. 24 K. 5. 177. 24

---

5 178 29^{ab} is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

13 ^{a}) K1 5 B2 D1.2 7 महा; K3 4 B1 3-5 Dn D5 D8 10 सदा, D6 8 ततो (for महान्) — ^{b}) K4 5 हि वर्तते, D5 [ऽ]ति°, D8 G3 M3 4 [ऽ]भिवर्धते, D7 [ऽ]पि वर्तते, D8 [ऽ]भ्यवर्तत, M1 2 [ऽ]नुवर्तते

14 ^{a}) K3 D1 S साल्व°. — ^{b}) B3 यस्माद्दोषमिहेच्छसि — After 14, T2 G1.2 ins a colophon (*adhy no* 178)

16 ^{d}) K1.2 D3 जटी, K5 शिखी (for जटा-) T G नृप (for मुनि)

17 ^{b}) A few MSS परस्वधी, °स्वध, °श्वध B D5 D8 6 10 स च राजा महातपा° (=18^{b}) — ^{c}) K4 D3 G3 विरजो, B (except B1) D5 D6 10 विनयाद्, M4 (*inf lin*) विराजन् D8 विनयान्नरशार्दूल — ^{d}) K3 B Dn2 D6 transp सोऽभ्य° and सृञ्जय D3 सृजय° B3 5 D3 6 नृप°, B4 तदा (for नृपम्) D5 D10 संजय° सोभ्ययान्नृप°

18 ^{a}) K3 B2 D7 T1 G3 ते (for त) D2 तापस D8 राम, D7 सर्वे (for दृष्ट्वा) — D7 om. (hapl) 18^{bc} — ^{b}) D3 (m as in text) दृष्ट्वा (for स च) — Dn1 om 18^{c}–19^{d} — ^{c}) K4 B D (except D1 2, Dn1 D7 om) राजन् (for सर्वे) — ^{d}) D5 D10 यश° (for तप°)

19 Dn1 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) D2 G2 अव्यग्र — ^{c}) K1.2 अर्हितश्च, S पूजितश्च D1 स (for च) K3 यथायोग्य, K4 B D (except D1-3 7, Dn1 om) T G यथान्याय — ^{d}) D1 T G1.2 5 M सहाय तै°, D7 सहाघ्वरै , G3 समासदैः

20 ^{a}) B2 Dn1 G3 पूर्वं (for पूर्व-) — ^{b}) K4 B D M3-5 कथयतौ — ^{c}) D1 8 transp च and स B Dn D8 D6 8 10 आसा(D5 D8 °स-; D10 °सी)ता जामदग्न्यश्च — ^{d}) K5 प्रतापवान् (for च भारत) B Dn D5 D6 8 सृजयश्चैव भारत, D10 सृजयो होत्रवाहन (=5 175 7^{d}, 28^{d})

21 ^{a}) K5 B3 D (except D1 7) G5 तथा (for तत) — ^{c}) K1 D5 D1 वचन (for मधुर) — M2 om 21^{d}–23^{d} — ^{d}) T G5 काम (for राम) D1 मधुरम् (for वचनम्) K3 उत्तम (for अर्थवत्)

22 M2 om 22 (cf v l 21) — ^{b}) A few MSS काशी° K D1.7 विभो (for प्रभो)

23 M2 om 23 (cf v l. 21) — ^{a}) T2 G5 प्रथम (for परम) — ^{b}) D7 transp ता and राम° B3 D3 3 T G M3 4 स (for तां) D1 2 राम° प्रत्यभ्यभापत — ^{c}) K4 B (except B2) Dn D5 D6 10 साभ्यवदद्, D3 7 साभ्यागमद् S राजन् (for राम) — ^{d}) K1.2 5 ज्वलत°मनलं यथा

24 ^{a}) K3-5 T2 G2 5 M1.2 साथा°, B Dn D5 D8 6 8 10 ततो°; D7 साथा°, G1 साभिवाद्याथ (for सा चाभि°) — ^{b}) Dn2 Cn शिरसौ (=श्रेष्ठौ Nil !) (for शिरसा) K4 तदा, B (except B2) Dn D5 D6 M1 2 शुभौ, D3 उभौ (for शुभा) — ^{c}) K1.2 D1.3 T2 G2 पद्मपलाशाभ्या, Dn1 पद्मदलाग्राभ्या

C 5. 7007
B 5. 177. 25
K 5. 177. 25

रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

राम उवाच ।

यथासि सृञ्जयस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बोवाच ।

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कार्णवाद्घोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७

भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८
किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१
प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२
न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३
अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विसर्जितास्मि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५
सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ३६

---

25 [a]) K D1 2 Ca d शुक्लद(K3 5 Ca °द्)ती (for शोक°) S प्ररुरोद वरारोहा — [b]) D3 बाष्पगद्गदलोचना; M3–5 °पर्याकुलेक्षणा — [c]) K1. 2 5 चैन, D10 राम (for चैव) — [d]) D10 तापस (for शरण्य)

26 [a]) K3–5 B D त्व (for [अ]सि) D10 असि (for अस्य) — [b]) B3–5 Dn D3 D6 8 10 मे त्व (Dn1 [by transp] त्वं मे) (for मम) — [c]) K1 2 5 वद (for ब्रूहि)

27 [a]) K1 2 5 शरण्यं (for भगवन्) — [b]) B4 5 D (except Dn1 D1 2) महाव्रत — [cd]) Ds1 D6 10 °पकार्णवे B Dn D3 D6 8 10 मग्नां घोरादुद्धर (for घोरादुद्धरस्व च) M1 2 मा (for मां) B3 S प्रभो, B4 5 स्थिता (for विभो)

28 [a]) K1 2 स, K3 B2 5 D1–3 7 तु (for the first च) K3 D7 तद्रूप (for रूपं च) K5 तस्या' सुरूपं दृष्ट्वा च — [b]) K3–5 B D (except D10) G1 वपुश् (for वयश्) K2 D3 7 G5 M4 चापि (for चाभि-) B2 4 शनै (for पुनः) — [d]) K3 4 D1. 2 7 रामश्चिता समा(K4 D2 7 °तामथा)विशत्

29 D1 om 29–30 — [a]) K1 3 D3 M एव (for एव) — [b]) K (except K4) D7 M2 भृगुनदन B Dn D3 D6 8 10 विममर्श भृगूद्वह°

30 D1 om 30 (cf. v l 29). — [c]) K1 2 एतद् (for एव) D10 यथावृत्त

31 [a]) T1 G3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) B4 5 T1 च (for तु) — [d]) K1. 2 5 D1 2 7 विनिश्चित्यार्थनिश्चय (D1 °श्चित), D3 निश्चित्यात्मवि°, T1 निश्चित्य गुरुलाघव, T2 G M4 निश्चितार्थो (G3. 5 °र्थे-) विनिश्चये

32 Before 32, N ins राम उ° (K3 D1. 3 om उ°) — [b]) B Dn Ds1 D2 6 8 10 भाविनि D3 मत्तमातङ्गगामिनि — [c]) K4 B (except B2) Dn D3 D6 8 10 T G मह्य (for धर्म्यं) — [d]) B Dn D6 10 च स, D3 स च, T G धर्म्यं (for मे स)

33 [b]) B2 D7 M5 मयोक्तो — [c]) B (except B2) Dn अह (for एन)

34 [b]) K (except K3) B Dn D2 3 6 न (for नि) — [c]) N यावत् (D1 याहि) K3 D1 S साल्व°

35 [a]) K4 B D (except D1 7) अह (for अस्मि) — [b]) D7 एतद् (for एव) — [c]) K3 D1 S साल्व°; T2 G1 2 5 °पतिं K4 B D भाव (for चेतो) — [d]) K2 5 Dn1 D2 10 T G1 M3 5 पूर्वे- (for पूर्वं)

36 [a]) A few N MSS शा(*or* सा)ल्व° (for सौभ°). — [b]) K3 B5 Dn D3 D6–8 10 अवोच (for अब्रुव) K1 दुःखदं, D10 कृपण (for दुर्वच) — [c]) K1 2 5 न मा स वै प्रत्यगृह्णात् — [d]) K1 2 5 भीष्मस्य परि; K3 चारित्र प्रति, D3 चारित्रभय; T1 चारित्रे मम, T2 G M3–5 चारित्रमभि- (G3 °ति-), M1 2 चारित्रस्याति Some MSS चारित्र्य-

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९
स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्धृदि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १
काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।
मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५

C. 5. 7029
B. 5. 178. 5
K. 5. 178. 5

38 [a]) K4 B D (except D2) तु (for [अ]त्र) D7 आसीत् (for अस्य) — [b]) K2 transp भीष्मो and मूलं D1 हेतु (for मूलं) K1 2 B2 3 D3 D6 8 10 M2–4 महाव्रत, T G महातपाः — [c]) D2 येनाहं च समानीता — [d]) K1 2 समुत्सृज्य च°

39 [d]) B3 transp अप्रिय and उत्तम K (except K4) च(K1 by corr न)रम्य प्रियमुत्तमं

40 [a]) K1 2 दुष्ट°, T1 दृप्त° (for लुब्ध°) B Dn D3 D6 8 10 नीचश्च (for मानी च) — [b]) K4 D7 भारत (for भार्गव) — [cd]) K2 4 D1. 2 7 transp कर्तुं and युक्ता

41 Dn2 D1 om (hapl.) 41[a]–42[b] — [a]) K3 Dn1 एव (for एष) K3 B2–3 Dn1 क्रियमाणाया, Ca as in text — [b]) D6 तदाभिभो, T G2 तथा विभो

42 Dn2 D1 om 42[ab] (cf v l 41) — [a]) K3 B3 D7 अपि (for अद्य) K2 T G1 2 6 एव, B3 D2 8 एव, D7 एत, D10 M2. 6 एन (for इम) — [b]) B D (except D2 7) संपादय (for संव°)

Colophon om in K4 D4 6 8 G4 missing — *Sub-parvan* K1–3 6 B Dn D3 D1–2 6–8 10 G5 M1–4 अम्बोपाख्यान — *Adhy name* T1 भगवद्भार्गवदर्शनं, G. भार्गवदर्शन — *Adhy no* D6 (*sec. m*) 57 (=157), T1 M4 178, T2 G1 2 5 M3 5 179, G3 176 (as in text), M1 2 177 — *S'loka no* K4 Dn2 42, Dn1 40

177

☞ This adhy is missing in D4 (cf v l. 5 176 13), the MS is mostly ignored here

1 [a]) K1. 2 5 तया (for तदा) — [cd]) K3 4 B2 D1. 2 7 transp रुदतीं and कन्या D5 उवाच रुदती दीना चोदयती etc

2 D2 transp 2[ab] and 4[ab] — [a]) B1 3 D (except D1–3) transp काम and न

3 [a]) K1. 2 5 D5 वचो (for वाचा) K3 T1 G1. 3 transp भीष्म° and शाल्व° K3 S साल्व°

4 D2 transp 2[ab] and 4[ab] — [a]) B3 T G M3–5 च (for तु) T G M2–5 प्रगृह्णामि (for ग्रही°) M1 2 न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि — [b]) B D (except D1 2 7) भाविनि — [c]) S नियोग — [d]) K3 इति मे निश्चयः कृतः

5 M4 om. 5–6 — [b]) K D2 7 8 G3 M2 ततस्ततः, D1 यथा तथा (for यतस्ततः) — [c]) B1. 3 4 D (except D1. 2 7) तच्च, B2 4 अत्र (for तत्तु) K (except K4) वै (for मे) — [d]) D3 जहीश्वर नदीसुत, T2 G त जहि

C. 5. 7080
B. 5. 178. 6
K. 5. 178. 6

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजन्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।
वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ १७

त्वर मा चिरं

6 G3 M4 om 6 (for M4 cf v l 5) — ^{a}) K4 D8 ध्रुव सुभ्रु, D1 -चिरात्सुभ्रु (for पुनर्ब्रूहि) — ^{c}) S (G3 M4 om) वदमानो (for वन्दनार्हो) K3 शिरसा वंदनाहेतो — ^{d}) T G (G3 om) गिर (for गिरा)

7 ^{a})=9^{c} T2 M3–5 वीर, G1 भीम, G3 5 M1. 2 वीर (for राम) G2 महावीर (for रणे राम) — After 7^{a}, B3 5 Dn Ds D6 8 10 ins

576*　　　　गर्जन्तमसुर यथा ।
　　समाहूतो रणे राम
　　　　[Cf 9^{cd}.]

— ^{b}) K D1 3 7 transp इच्छसि and प्रिय Dn1 चेदिच्छसि प्रिय प्रति — ^{c}) Dn Ds D6 8 यदपि, D10 सदसि (for यदि तत्) — ^{d}) D1 2 7 S इच्छसि (for अर्हसि) Dn Ds D6 8 10 तत्सत्यं कर्तुमर्हसि

8 S om the ref — ^{a}) Dn1 M (except M5) एव (for एवं) — ^{c}) Hypermetric! B Dn Ds D6 10 ऋषि' परमधर्मात्मा Ca s cite ऋषि, Cnp अकृतव्रणः (as in text)

9 ^{a}) Hypermetric! — ^{b}) K5 transp कन्या and न G3 रक्षितुम् (for न त्यक्तुम्) — B1–3 Dn Ds D10 om. 9^{cd} (cf. 576*) — ^{c})=7^{a} D3 शत्रु (for भीष्म)

10 B1 5 om 10^{ab} — ^{a}) S यथा (for यदि) B1–3 Dn Ds D6 8 10 रणे राम, D3 समाहूत (for त्वया°)

— ^{b}) D3 त्वया मृधे (for महा°) B1–3 Dn Ds D6 8 समाहूतस्त्वया मृधे, D10 न युक्तश्चेत्त्वया मृधे

12 ^{a}) G5 सा (for ते) — ^{b}) K1. 2 5 D3 D8 यदा (for तदा) B D8 महाहवे (for °मुने) — ^{d}) B Dn D1 T G प्रतिश्रुता

13 ^{c}) K1 (m as in text) Dn2 Ds D3 7 8 10 G3 ब्रह्मविद् (for °द्विड्) — ^{d}) T2 G1 2 5 विने° (for हनि°)

14 G5 om (hapl) 14–15 — ^{a}) B3 Dn Ds D6 8 10 शरणार्थं (B3 Dn2 °र्थे) (for शरण हि) K3 व'; D2 च (for हि) — ^{b}) B Dn Ds D6. 7 शरणार्थिनां; D10 शरणैषिणा, T G (G5 om) विजयार्थिना — ^{c}) B (except B2) Dn Ds D6 7 10 शक्यामि

15 G5 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) G3 यच्च (for यश्च) B2 तु (for च) B3 D (except D3 7; D1 missing) transp क्षत्र and कृत्स्न B1 4 क्षत्र, T1 दस (for कृत्स्न) — ^{c}) K3 4 B D दीप्तात्मानम्, G3 दृष्टात्मानम् K5 D1 2 वै (for च)

16 D2 om 16^{a}–17^{b} — ^{a}) D3 (by transp) एव स, S स एष — ^{b}) B3 कुरुपितामह'

17 D3 जामदग्न्युवाच (for राम उ°) — D2 om. 17^{ab} (cf. v.l 16) — ^{c}) K5 (by transp) तथा चैव; D10 तथैवाह M3–5 चरि° (for करि°). — ^{d}) K3 T1 लभ्य°, D3 लक्ष्य° (for लप्स्य°) T2 G1. 2. 5 यथा

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २१
ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २२
अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २३
न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २
गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३
स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४
भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।

C. 5. 7054
B. 5. 178. 23
K. 5. 178. 28

साम्नोपलप्स्य(G6 °भ्य)ते

18 ^{a}) K3 महद्ब्रह्म, D5 D8 महाब्रह्मन् — ^{b}) D8 कन्याया यन्मनोगत — D6 om. 18^c–19^b

19 D6 om 19^{ab} (cf. v l. 18) — ^{c}) K3 एवम्, S अहम् (for एनम्) D8 हनिष्यामि समुद्रिक्त, D7 °ष्याम्येव सुव्यक्तं

20 ^{c}) Dn1 D7 G3 कार्येषु — ^{d}) D5 क्षत्रियपुंगवे, G3 °संगमे

21 N (except K3 B2 D1.2) T1 om. the ref — ^{a}) S तदा (for ततो) — ^{b}) D7 तैर्ब्राह्मणर्षभैः (cf 23^b) — ^{d}) K3 B D महातपाः (for °मनाः)

22 ^{b}) D8 अथ (for तत्र) — ^{c}) D8 जप्यपराः (for जप्त°) — ^{d}) D8 प्रतस्थुर्मे जयाशया

23 ^{a}) K4 B3 6 T1 G1 अभ्यागच्छत् M1 एवमुक्त्वा तदा रामः — ^{b}) G1 समेतैर्, G2 सगतैर् (for सह तैर्) K4 B D (except D1.8) ब्रह्मवादिभिः (cf 21^b) — ^{c}) D10 समासाद्य, M1 जगामाथ (for महा°) — ^{d}) K3 S भार्गव (for भारत)

24 ^{a}) K D3 8 न्यवसत (for न्यवि°)

Colophon om. in Dn D4 D6 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B D5 D1–3 6–8 10 G5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy name* T1 भार्गवाभियाने सरस्वतीनिवासः, G5 रामसरस्वतीतीरनिवासः, M3 रामहर्षामोत्न (810), M4 5 रामनिवासः — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 58 (=158), T1 M4 179, T2 G1.2 5 M3 5 180, G3 177 (as in text), M1 2 178

178

☞ Stanzas 1–29^{ab} are missing in D4 (cf v l 5 176 13), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 ^{b}) B D (except D1 2 7) मद्देश (for समे देशे) — ^{c}) B Dn D5 D6 8 कुरु प्रिय स मे राजन्, D3 कुरुक्षेत्रमह रा°, D10 भृगुश्रेष्ठ स मा रा°

2 ^{b}) K D1–3 7 10 विषयाते — ^{c}) K1–3 D8 G5 अभ्यागच्छ — ^{d}) K4 B2 D1 2 7 M विभु, D8 भृगु

3 ^{a}) K1.2 गा (for गा) K4 गामर्घ्यं च पुरस्कृत्य

4 ^{c}) K1 D8 अभि° (for प्रति°)

5 Before 5, B (except B3) Dn D5 D10 ins राम उ° — ^{b}) K4 B D (except D1.2 7) तदा (for त्वया) — ^{c}) B D (except D1.2 7) अकामेन (D3.6 8 10 °मैव) त्वयानीता — ^{d}) G5 इय (for एव)

C. 5. 7054
B. 5. 178. 28
K. 5. 178. 28

अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्वीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११
अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२
हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदमम् ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

---

6 ^{a}) T1 भीष्म (for हीय) — ^{b}) K2 5 धर्मादासे, K3 धर्मादास्ते M3–5 पुरातनात्, Ca d s परावरात् (as in text) B Dn Ds D3 6 8 10 धर्मादा(B3 अधर्म)स्ते यशस्विनी, D7 क्रोधपर्याकुलेक्षणा — ^{c}) K1 2 परिमृष्टा — ^{d}) K1 2 5 D7 8 कोन्यो नेतुम्, K3 D2 कोभिमतुम्, K4 B5 D8 10 कोभिगतुम्, D1 कोतिमतुम्, T1 G3 5 M1 कोभिपत्तुम्, T2 G1 2 को हि वक्तुम्, M2 को न त्यक्तुम्, M3–5 को हि योक्तुम्

7 ^{a}) K1.3 D1 2 S साल्वेन — ^{b}) K5 Ds नीता हि (for नीतेति)

8 ^{c}) B1 2 4 Dn युक्तस्त्ववमानोय, D7 °मवमानं वै — ^{d}) K1 2 कर्तुं राजस, K3 4 B D राज्ञा (Dn1 Ds राजन्) कर्तुं, K5 T2 G2 कर्तुं राज्ञा

9 ^{a}) K2 4 5 B D (except D1 2 7) वै विमनस, Ca d s नाति° (as in text) — ^{b}) K3–5 B5 D2 3 6 7 T2 G M3 4 समुदीक्ष्य (for °द्वीक्ष्य) A few S MSS अब्रव B1–4 Dn Ds D10 उदी(Dn2 Ds D10 °द्वी)क्ष्याहमथाब्रुव — ^{c}) K3 4 D1 3 T1 G3 एता, D3 पुनर् (for एना) D3 इमा (for पुनर्) K1 2 5 गृह्य, B3 लभ्या, D7 गृध्रां (for दद्या) — ^{d}) K1 2 5 D7 भ्रात्रे दद्या, B Dn Ds D6 8 10 (by transp) ब्रह्मन्भ्रात्रे

10 ^{a}) K3 D1 S साल्व° K1–4 D1 ह्याह, D2 त्वाह (for प्राह) K5 शाल्वे गतमतिर्ह्यास — ^{b}) K4 B Dn Ds D6 8 10 एव (for इह) — ^{d}) T1 पुरा (for गता) B Dn Ds D3 6 10 इय नगर (for सौभ°)

11 Cf 5 49 15, 89 24, 186 26 — ^{a}) D3 हि, G3 M [अ]भि- (for [अ]पि) — ^{b}) K3 4 D1 7 T1 अर्थकारणात्, T2 G1–3 अर्थकामया (G1 °मत, G3 °ह्यया); Ca आत्मकाम्यया, Cd as in text. B Dn Ds D3.6 8 10 नार्थलोभान्न काम्य(B3 °म)या. — ^{c}) K4 B (except B2) Dn Ds D6.10 क्षात्र (for क्षत्र) D7 ब्रह्मन् (for जह्याम्) — ^{d}) D7 न जह्या (for इति मे)

12 ^{b}) = 13^d, and = 1 166 30^d, 173 5^b K4 D1 स्मयन्निव पुरातन (D1 °रा शनै°), T G कोपपर्या°, Ca as in text — K3 D1 om. (hapl) 12^c–13^d. — ^{cd}) D1 transp एतत् and वाक्य. B Dn Ds D6 8 नर° (for कुरु°)

13 K3 D1 om 13 (cf v l 12), D3 om 13^{cd} — ^{c}) K1 2 सरभत, Ca d as in text — ^{d}) = 12^b (cf v l) T2 क्रोधसरक्तलोचन, G2 कोपपर्या°

14 ^{a}) M3–5 ततोह (for तमह) — ^{b}) K4 B3–5 D G1 M2 5 अरिंदम — ^{d}) K4 Ds1 D7 G1–3 चैव — After 14, T G M1 ins

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसाद न करोति मे ।

15 ^{a}) = Hypermetric! K3 सोह, D1 G5 M3–5 अह (for तमह) D3 मूर्ध्ना वै (for शिरसा) B Dn Ds D6 8 10 प्रणम्य तमह मूर्ध्ना — ^{b}) K D1–3 7 भूमौ (K5 क्षितौ) (for भूयो) T2 G2 5 भूयो ब्राह्मणमुत्तम — ^{c}) A few MSS अब्रव K3 D7 किंचिद् (for किं तद्). — ^{d}) K5 D3 10 यस्त्व; B3 यद्धे; D6 युद्ध; D7 न त्वा (for यत्त्व) B (except B3) Dn Ds D2 8.10 G3 युद्धम् (for योद्धुम्) B D (except D1 7 8) G3 मया (for इह) D7 उत्सहे (for इच्छसि) K3 योद्धुमिच्छामि येन वै

16 ^{b}) K1 2 5 T G (except G3) त्वया चैव (for भवतैव)

17 G2 om 17^{ab} — ^{b}) K3–4 D1–3 7 क्रोध(D3

जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥ २०
को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥ २१
न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ २५
गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २७
क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।

C. 5. 7030
B. 5. 178. 54
K. 5. 178. 54

कोप)पर्याकुलेक्षण° (=12^b, 13^d) — ^{d}) D1 चैव, D2 G3 चैनां (for चेमां) K4 प्रतिपद्यसे, D1.2 G1.5 °गृह्यसे, D7 °गृह्णसि B (except B2) Dn Ds D2 6 8 10 गृहाण्मीमां न चैव ह (D2.8 हि) — ^{f}) B1.2 4 Dn1 D2 महामते (for मही°)

18 ^{a}) K1–3 T1 G2 5 मे (for ते)

19 ^{c}) T2 G1.2 मा हि (for भावि) — ^{d}) D7 ब्रह्मन्कि वा (for ब्रह्मर्षे किं) G2 शृणोमि (for श्रमेण)

20 ^{c}) D7 T1 G2 5 M1.2 त्वा (for त्वां) — ^{d}) K3 D1 त्यक्तैव हि, K5 त्यक्त्वैषा (for °षा हि) B Dn Ds D6.8 10 तु (for हि) K1–3 D1 G1 M1.2 transp पुरा and मया

21 ^{a}) K3 जानन् (for जातु) K1.2 परभार्यां — ^{c}) D3 वासयेत्स्व- (for °येत) K3 जातु (for जानन्) — ^{d}) G3 मर्म (for दोषान्) D2 G3 दुरत्ययान्, D3 महातपा B1.2 4 Dn Ds D6 8 10 स्त्रीणां दोषो महात्यय

22 ^{b}) B1–4 Dn Ds D2.6 8 10 महाव्रत, B5 D7 कथंचन, G3 महामते (for °द्युते) — ^{c}) Dn1 D2 8 G- मा (for मा) K4 D3 प्रसीद मम मा ते, D1 प्रसीद त्व मयि ब्रह्मन्

23 ^{a}) Ds D6 8 10 विशुद्धात्मा — ^{b}) K3 S (except G1 M1) पुराण° T G M1 (inf lin as in text) महान् (for विभो) — ^{d}) K3 गीता श्लोका

24 =(var) Ādi, App I, No 81, lines 109–110, (var) C 12 2053, 5294^{cd}–5295^{ab}, (var) Rām 2 21 13 (Bom ed), (var) Pañcatantra 1 341 — ^{c}) D1 7 T G M1 उत्पथं प्रति° — ^{d}) N परित्यागो विधीयते (K2 त्यागो भवति शासन)

25 ^{c}) K4 B D (except D1.2 7) गुरुवृत्तिं — ^{d}) K4 5 B D (except D7) वै (for [अ]ह)

26 ^{a}) D1 G1 हन्यात् — ^{d}) K5 transp एव and क्षान्त

27 ^{a}) S रणे (G2 रथे) (for अथो) — ^{c}) K2 4 B3 D (except D3) क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — ^{f}) D7 इति धर्म विनिश्चय, G5 m इति धर्मविदो विदु

28 ^{a}) K4 अथ धर्म, S स्थितिर्धर्मे — ^{b}) K (except K4) D7 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि) B4 परंतप (for तपो°) — ^{d}) K4 B Dn Ds D6 10 तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्) Dn2 प्रवर्तते, D1 S °येत् (M2 °नात्), D2 °न, Ca d s as in text D7 वर्तितव्य तथा भवेत — ^{e}) G5 न ह्यवाप्नोति (for मम°) — ^{f}) B Dn Ds D2 6 10 न चाश्रेयश्च

29 ^{b}) K1.2 न नरो (for समर्थो) — D4 resumes with 29^{cd} — ^{c}) B D (except D1.2 7) Ca अर्थ (D3 4 Ca °र्थे)संशयमापन्न, S (except G6) अनर्थे संशयापन्न, Cd as in text — ^{d}) B5 D2–4 T G1.2 श्रेयो, Ca s श्रेयान् (as in text) K4 निःश्रेयस वच, B Dn Ds D6 8 10 निःसंशयो (D3 °श्रेयसो) नर, D2 T1

C. 5. 7080
B. 5. 178. 64
K. 5. 178. 64

अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्यथान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जितांल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ३५
यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M4) नि:सशयो न च, D3 4 निश्चयमेति स: ; G3 नि श्रेयसे न च, text as in K1–3 5 D1, 7 T2 G1 2 5 M4 Ca cites (as in text) नि सशयेन (= सशयाभावेन), Cd cites नि:संशये, Cs unintelligible, perhaps corrupt

30 ^{a}) K1 2 5 D1 2 7 M तस्मात् (for यस्मात्) D3 4 स संशये, T1 असदिते, Ca 3 सश° (as in text). B Dn Ds D2–4 6. 10 [ऽ]प्यर्थे; D7 [ऽ]र्थे तु, D3 ह्यर्थे (for ऽर्थेऽस्मिन्) — ^{b}) B Dn Ds D2–4 6 8 10 [ऽ]प्ययथान्यायं, D7 यथार्थं च, Ca यथान्याय्य Cn. 3 cite अयथान्याय (Csp अविविच्य) D2 G1 प्रवर्तते.

31 ^{d}) T G राम, M कामं (for विप्र) — ^{e}) K3 युद्ध, D1 7 G3 द्वद्व, D6 8 तथा (for द्वद्वे) K4 B (except B3) मे, K5 D3 4 त्व, Dn1 D6 8 तु (for ते) — ^{f}) B Dn Ds D6 8 10 सज्जीभव K3 महामते, K4 B D (except D1 2 7) °द्युते

32 32^{ab} = (var) 5 179 3^{ab} — ^{a}) M1 (inf lin) न्यायात् (for राम) — ^{b}) K (except K4) शरशतैश्चित, B Dn Ds D6 8 10 °शतार्दित°, G1 °शतार्पितः, G3 शतशराचित°, G5 शरचयार्पित° — ^{c}) B Dn Ds D6 8. 10 प्राप्स्यसे (for ल°). — ^{d}) K (except K4) D1 2 7 शस्त्रपूतान्, Dn1 शस्त्रकृत्तो D1 महाहवे, T1 महाद्युते; T2 G M1 मया रणे

33 ^{a}) B6 T G सगच्छ (G3 °च्छेद्), M तद्गच्छ (for स गच्छ) — ^{b}) T1 G3 कुरक्षेत्रे — After 33^{ab}, S ins

578* समाह्वय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।

— D3 4 om 33^{c}–34^{b}, T2 G2 3 5 om 33^{cd} — ^{c}) D7 अह राम (for महा°). — M4 om (hapl) 33^{d}–38^{a}. — ^{d}) M1. 2 [अ]ह (for त्वा) D1 परतप (for तपो°)

34 M4 om 34, D3 4 om 34^{ab} (cf v l. 33) — ^{a}) K1 यथा चापि, K2 M1 यत्र चापि, K5 (m as in text) यथा चापि, D7 अपि यच्च, T G1. 2 5 अत्र चापि; G3 M2 अपि चापि, M3 5 अथ चापि (for अपि यत्र) — ^{b}) K1 B6 Ds त्वया पितु, D6 8 (by transp) पितु: पुरा. — ^{c}) G2. 5 यत्र (for हत्वा) M1 2 त्वा (for त्वां)

35 M4 om 35 (cf v l 33) — ^{a}) T G (except G3) गच्छ च (for गच्छस्व) B (except B1) Dn1 तत्र राम समागच्छ, Dn2 Ds D6. 8 10 तत्र राम स गच्छ त्व — ^{b}) K1, 2 5 Dn1 D3 4 त्वरितो K1 3 4 B3 D1 3 4 10 युद्धदुर्मद: — ^{c}) = 38^{c} K1 2 अप° (for व्यप°). — ^{d}) K3 B1 2 4 Dn2 D10 ब्राह्मणब्रुव:, K4 B3 5 Dn1 D3 4 °ब्रुवं, K6 D1 8 ब्राह्मण ध्रुव

36 M4 om 36 (cf v l 33) — ^{b}) B Dn Ds D10 परिवत्सरे (for °षत्सु वै) — ^{c}) D3 4 सर्वे (for लोके) — ^{d}) K3 तु, K4 [ए]त (for [इ]ति) — After 36, D7 ins .

579* अधर्मं सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ।
यदाजौ निधन याति सोऽस्य धर्म: सनातन: ।

37 M4 om 37 (cf v l 33) — ^{a}) B Dn Ds D1. 6 8 10 जातवान् (for जायते) — ^{b}) B D (except D2 7) क्षत्रियो वापि (Ds D6 8 10 °योपि हि) मद्विध: — After 37^{ab}, B Dn Ds D1. 6 8 10 ins.

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ १
अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबडाशनम् ॥ ३
कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ४
अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५
एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७
एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९
रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

C. 5 7102
B. 5 178. 73
K. 5. 178. 73

580* पश्चात्तानि तेजांसि तृणेषु ज्वलित त्वया ।

Colophon om in Dn D3.4 D7.9 G1 missing — *Sub-parvan* K B D5 D1 2 6-8 10 G5 M1 2-5 अंबोपाख्यान — *Adhy name* G5 भीष्मयुद्धोपक्रम, M1 2 भीष्मसंवाद°, M3-5 रामवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) T1 M4 180, T2 G1 2 5 M3 5 181, G3 178 (as in text), M1.2 179 — *S'loka no* K5 41

179

2 D1 om 2ᵃ–3ᵇ — ᵃ) K1 2 5 B3 T G अद्य, Ca जय (as in text) — ᵇ) D3.4 मया त्वया (for त्वया सह) — ᶜ) K3 4 B D (except D2, D1 om) M4 ते (for तत्) — ᵈ) K4 D3 4 तदा (for तत्र) K3 G1 गच्छे, K5 Dn1 D5 D8 4 6 गच्छ (or आगच्छ), B Dn2 D3 10 G3 [आ]गच्छ, M3 (inf lin as in text) 4 5 [आ]गच्छ° (for [आ]गच्छेः)

3 D1 om 3ᵃᵇ (cf v l 2) — 3ᵃᵇ = (var) 5 178 32ᵃᵇ — ᵃ) D6 om (hapl) from माता up to विनिहत in 4ᶜ D3 4 तात (for माता) — ᵇ) K (except K4) शरशतैश्चित, Dn1 °शतान्वित, D3 4 °शता र्दित, D8 शतशराचित, G1 M5 शरशतार्पित — ᵈ) MSS (variously) °वलाशन, °वळाशन, °वटाशन, °बिडाशन K3 कङ्कगृध्रचिता°, D1 2 10 गृध्रकङ्कसमावृत (D2 °श्रित) Ca cites वला, Cd वडा°

4 D6 om up to विनिहत (cf v l 3) — ᵃ) T2 कृपणा — ᶜ) D1 om from देवी up to सूप in 10ᶜ S वीर (for देवी) — ᵈ) M3-5 जाह्नवी (for पार्थिव)

5 D1 om 5 (cf v l 4) — ᵃ) K1 2 5 न तदर्हा K5 G5 महाभाग — ᵇ) B Dn2 D5 D3 6 10 [अ]नघा (for नदी)

6 D1 om 6 (cf v l 4) — ᵃ) D8 (by transp) भीष्म मया गच्छ M3 5 सार्धं (for भीष्म) — ᵇ) K D1 2 7 दुर्मते (for वर्तताम्) B Dn D5 D3 6 8 10 युद्धकामुक दुर्मद (cf 5ᵈ)

7 D1 om 7 (cf v l 4) — ᶜ) K3 B D (except D1 2 7, D1 om) राम, T2 G2 देव (for राजन्) — ᵈ) K3 च (for [अ]थ) M अब्रवम्

8 D1 om 8 (cf v l 4) — ᵃ) K3.4 T1 उक्तो (for उक्त्वा) — 8ᶜᵈ = (var) 5 187 12ᶜᵈ Cf 5 170 22

9 D1 om 9 (cf v l 4) — ᵇ) K1 2 5 चाप्यभि नंदित°, B D (except D1 2 7, D1 om) च प्रतिनंदित

10 D1 om up to सूप in 10ᶜ (cf v l 4) — ᵇ) T2 G1 3 M5 राजित S (mostly) पाडरैर् — 10ᶜᵈ = (var) 5 81 18ᵃᵇ — ᶜ) K1 2 परिस्कृत, S (except T2) स्वन (G1 स्वप-; G5 साव) स्कर (for सूप°) — ᵈ) = 5 81 18ᵇ, 138 21ᵇ K1 2 4 T2 G1 °वारित

11 D6 om 11ᶜ–12ᵈ — ᶜ) K1 2 5 D1 7 त, T1 M3-5 सत् (for तत्) K5 T G धीरेण, D3 4 सूतेन, D7 शूरेण (for वीरेण) — ᵈ) K2 Dn D8 °शस्त्र° B3 Dn

C. 5. 7102
B. 5. 178. 75
K. 5. 178. 75

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११
युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२
पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४
स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६
गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८
ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो माममब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
मा मैवं पुत्र निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४
किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रणे (for नृप)

12 D6 om 12 (cf. v l 11) — ^{a}) K4 D8 युतं, B Dn D5 D1 2 10 यत्त (for युक्तं) D3 4 सुप्रीभूतेन शिष्टेन, D7 यत्त शूरेण सूतेन — ^{b}) D5 G3 हृष्टकर्मणा, D7 दृढ°, D8 शिष्ट° — D4 om 12^{c}–13^{d} — ^{cd}) S (mostly) दसित and पाढरेण D10 कवचेन (for पाण्डु°), and पाडुरेण (for कव°)

13 D4 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) Here and below S (mostly) पाडर- (for पाण्डुर) — ^{b}) K5 प्राया स रयसत्तम

14 ^{a}) D3 4 transp पाण्डुरै and चामरै B (except B3) Dn D5 D6 8 10 चापि व्यजनै°, D2 व्यजनैर्वापि (for चामरैश्चापि) T2 G1 2 5 एव (for अपि)

16 K4 om 16 (along with 15^{d} and 17^{a}) — ^{a}) K3 नोदि° (for चोदि°) K1 2 नोदितास्तेन सूतेन, G2 चोदितास्ते हयास्तेन — ^{b}) K1 2 वीरेण (for सूतेन) — ^{c}) M मा (for मां) K1 2 मद्दय (for मा भृश) — ^{d}) K1 2 वाहा (for मनो-)

17 K4 om 17^{a} (cf v l 16) — ^{a}) K3 D1. 3. 4. 7 चाह (for [अ]ह तत्) K1 2 D2 च, K5 M (except M5) तु (for तत्) — D1 om (hapl.) 17^{d}–19^{a} — ^{d}) G5 सगतौ युद्धदुर्मदौ

18 D1 om 18 (cf v l. 17) — ^{a}) K5 B3 D3 4 8 10 T G1–3 M (except M2) तिष्ठन्, G5 तस्य (for ऽतिष्ठ) — ^{d}) D7 T G तत प्राध्ममनुत्तम

19 D1 om. 19^{a} (cf v l 17) — ^{c}) D5 D8 10 प्रापश्यत (for अप°) — ^{d}) B1 Dn D5 D6 सेन्द्र° (for सर्षि°) K1 2 4 G3 M3 तथा (for तदा) D8 देवा सेन्द्रपुरोगमा, D10 सेन्द्रा देवगणास्तदा

20 ^{a}) D3 4 ततो दिव्यविमानानि — ^{b}) B Dn D5 D6 8 10 ततस्तत, D3 4 समतत (for मुहुर्मुहु) — ^{d}) K3 D1 T1 G3 हि (for ह)

22 ^{b}) K3 सदा मम हि° — ^{c}) K (except K4) D5 मातृ- (for माता)

23 ^{a}) K4 B Dn D5 D6 8 10 तु, G1 M3–5 वै (for त) — ^{b}) D3 4 प्रसादिष्ये T1 G3 कुरूत्तम — ^{d}) S मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

24 ^{a}) K3 D1 G2 कुरु (for पुत्र) — ^{b}) D1 पुत्र (for कुरु) G2 पुत्रेण मम पार्थिव — ^{c}) D8 रामेण (for समरे) — ^{d}) K1 2 5 अवभर्त्सती, K3 एव भर्त्सती, K4 B Dn एव भर्त्सयत्, D2–4 T2 G1 2 M3–5 अवभर्त्सयन्

25 ^{a}) G1 न (for किं) K1 ते, D5 D8 M1 (inf lin) तु; T2 G1 2 तु; G5 च (for न) K1 न; K2 3. 5 ते, M4 (inf lin) [ए]व (for वै) K4 B D (except D1. 2) क्षत्रियहणो — ^{b}) K4 Dn1 हरितुल्य°, T1 हरतुल्य पराक्रमे. — ^{c}) K1. 2. 5 D7 वै (for ते) — ^{d}) K1. 2 5

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६
यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ २७
ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ २८
स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १
आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

तेन, D2 4 कथ, D· येन, S कुतम् (for यतम्) B Dn Ds D· 10 T G1.2 5 तं, D2 4 वे (for त्व) K2.4 D1 यत्त्वं (D1 यं त) योद्धुमिहेच्छसि

26 ᵃ) K1 M ज्यग्वं

27 ᵃ) G1 [आ]ह (for च) — ᵇ) K1 G3 यया (for मया) B D (except D1.2 7) प्रचोदित, S प्रया- चित — ᵈ) K4 B D (except D1.2 7) य(Ds D10 त)था कर्म पुरातनं

28 ᵃ) K2.4 D1.2 7 आसाद्य (for अभ्येत्य) — ᵇ) T1 G2 सा (for मे) — ᶜ) K D1 2 - 8 मदर्थे, G3 तमर्थं K4 D2 गत्वा; Dn2 M4 वीक्ष्य (for देवी) — ᵈ) K (except K2) D7 क्षामयामास, G3 कथ°.

29 ᵃ) T1 प्रत्र (for आह) — D4 om 29ᶜ–31ᵈ — ᶜ) K4 B3 D (except D1.2 -, D4 om.) च (for हि) G· M2 4 ते (for मे) G2 पापम् (for कामम्) — ᵈ) Ds D1 उपागमत्, D7 °गत S इत्युक्त्वा मामुपागमत

30 D4 om. 30 (cf v.l 29) T2 G1.2 5 om the ref, the rest वैश° ट° (resp वैश°) — ᵇ) T G1 2 मा मा (for भीष्म) D1.2 7 अथागमत् (for उपा°) K4 भीष्मं च पुनरागमत — ᶜ) D4 नैवास्या (for न चास्या) K4 B D (except D1.2 7) चाकरोत् (for सो°) T1 G1.2 5 नास्या अकरत्व वाक्य, T2 न तस्याकरत्व वा°

31 D4 om. 31 (cf. v l. 29) — ᵃ) K5 ततो°, M2 अतो° (for अथा°) — ᶜ) B Dn Ds D2 8 10 तदा (for पुनर्) — ᵈ) D2 8 शिष्येण (for युद्धाय) K3.4 D1.2 मा (K4 त) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon D.. 6 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D1–4 6–8 10 G1.5 M अंबोपाख्यान — *Adhy name* G1.5 रामभीष्मसनाह°, M युद्धसनाह.. — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 70 (=170), T1 G1 M4 181, T2 G2 5 M3 5 182, G3 179 (as in text), M1 2 180 — *S'loka no* K5 32, Dn 96

180

1 D4 om. 1 — 1ᵃᵇ=22ᶜᵈ — ᵃ) Hypermetric! T G2 M5 om तम् K4 ततोह स्मयमानो वै, K5 स्मयन्निव रणेह त — ᵇ) B प्रतिभाष्य K (except K3) व्यवस्थित — ᶜ) K2.5 D7 G3 M (except M1) भूमिस्थं, D1 भूमिष्ट.

2 ᵃ) M1 (*inf lin* as in text) 2 आरुह्य (for आरोह) — ᵇ) T2 G1.2 5 महायश (for °भुज) — ᵈ) K4 D1.2 T2 G5 M1 2 इह, B3 D7 त्वम् (for मया)

3 ᵇ) D3 4 स्पर्ध° (for स्मय°) — ᶜ) G3 वाहा (for भीष्म) — ᵈ) G3 वेदा मागा (for वाहा वेदा)

4 ᵃ) B Dn Ds D3.4.6 8 10 च, D7 वै (for मे) M1.2 च (for वै) — ᵇ) S (except G5) देवमातर, Ca d s वेद° (as in text) — ᶜ) K3 D7 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K 5. 179. 4

सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११
ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्द्विजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥ १४

राम उवाच ।

एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

ताभिर्)

5 [b]) T1 M3–5 मा Ca d s np cite सत्यतिक्रमः — [d]) K3 B Dn D5 D6 10 M1 प्रत्यवारयत्, G3 M3 परि°

6 [b]) K4 B Dn D5 D6 10 रथमध्ये (for रथे दिव्ये) — [c]) K1 Dn1 G3 सर्वायुधधर, K3 4 B Dn2 °वरे, D1 °युते

7 [a]) T2 G1. 2 [अ]वहिते (for विहिते). — [b]) G1 M5 विस्तीर्ण- — [c]) K1 2 D2 दिव्याश्वयुजि — [d]) S (except G3) कवचेन (for काञ्चनेन) D3 4 [अ]भिभूषिते (for विभू°)

8 [a]) K4 B D (except D1 2 7 8) कवचेन (for ध्वजेन च) — [b]) K1–3 D1 समलंकृतलक्ष्मणा (K3 °क्ष्मणे, D1 °क्षणा), B Dn D5 D3 4 6 8 10 सोमार्ककृतलक्ष्मणा (B2 3 D3 °क्षणे, D3 4 °क्ष्मणे), D2 G3 5 M2 सोमालकृतलक्षणे (D2 °क्ष्मणे, M2 °क्षणा) — G3 reads 8[cd] after 9

9 [a]) K2 5 D3 4 M2 तस्य (for तत्र) K3 4 D1 2 7 सारथ्य तस्य कृतवान् — [c]) T1 स तु (for सखा) — [d]) K1 D7 G1 च, D8 G3 हि, T2 G2 तु (for ह) — After 9, G3 reads 8[cd]

10 [a]) G3 तदा; M स मा — [c]) K3 D6 10 अतिक्रोशन्, D8 इति क्रो°, T1 G3 अनु° — [d]) D8 D10 याहि याहीति, T1 उपयातीह, T2 G1 2 उपायान्मयि, G3 उपयातो हि, G5 उपायान्मा हि, M उपयाहीति

12 [b]) Dn1 D3 4 6 (m as in text) धूर्यवाहान्, D1 M2 त्रिषु वाह, Ca as in text D3 4 ह (for वै) — [c]) D10 G3 रथात् (for धनुर्) D10 तूर्णं, G3 तस्मात् (for न्यस्य) — [d]) D10 धनुर्न्यस्य रथे तदा

13 D1 om (hapl) 13[ab]. — [a]) B D3 4 अभ्यागच्छ — [b]) S प्राञ्जलिर्मुनिसत्तमं — [c]) Hypermetric! D2 [अ]थ, T2 च (for चैन) — [d]) M अब्रव D1 वाक्यमुत्तरमब्रुव

14 [a]) G3 अहं योत्स्ये त्वया राम — [b]) K4 B Dn D52 D3 4 6 10 सदृशेन, Ca d s विशिष्टेन (as in text) D3 4 उत्तरेण, Ca d s अधिकेन (as in text) K (except K5) B Dn D3 4 7 वा (for च) — [c]) D3. 4 ब्रह्म° (for धर्म°) — [d]) K3 मा, M1. 2 मा (for मे)

15 [d]) K4 D2 7 युधि (for सह)

16 [a]) T1 M1 2 त्वा — [c]) D3 4 च (for त्व) G2 सक्तो, G3 युक्तो (for यत्तो)

17 [a]) K2 न च, K5 ननु, T2 G1 2 5 न हि (for न तु). T2 G1 2 5 केनचिद् (for ते जयम्) K (except K4) D1 2 आशास्मि, D3 4 8 M आशास्ये, T G आशासे — [b]) K3 4 B D (except D7) G2 त्वा विजेतुम्, G3 त्वामभिजेतुम् D2 7 8 इह (for अहं) — [c]) K4 transp युध्यस्व and धर्मेण — [d]) D1 वचनेन (for चरितेन) D5 च (for ते)

18 K3 4 B D (except D52 D7) om the ref — [c]) K3 4 D1 G2 3 5 M4 प्रध्मापय, T2 आध्मापय

आध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥ १८
ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुबहून्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
षष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥ २०
चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२
आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे ।
एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिश्छित्त्वा भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
काये विषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन्क्वचित्किंशुकसंनिभः ॥ ३१
ततोऽन्यद्धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 22

— [d]) B (except B.) D (except D-) °परिष्कृतं

20 [a]) B₅ M₃ ₅ मा, Ca d ने (as in text) K₈ ससैन्य तस्मिन्पूर्वं मा — [c]) K₁.₂ D₁.₇ T₂ G₅ M (except M₁) दर्श° (for शतै°) D₂ षष्ट्या शरैर्नवत्या च — [d]) M₂.₅ सितानाम् (for शराणाम्) B Dn Ds D₆ ₈ ₁₀ नतपर्वणा (B. °वर्चसा) (for अग्नि°)

21 [a]) T₁ चैव (for तेन) — [d]) S (mostly) दमित°

22 [a]) K₄ D₂ तु (for च) — [b]) K₄ B Dn Ds D₃ ₄ ₆ ₈ ₁₀ विशेषत; D₁ च मारिष (for च भारत) — 22[cd] = 1[ab] — [c]) Hypermetric! M₃ ₄ om तम्

23 [a]) K₁.₂ नत्रिता (for मानि°) — [c]) K₃ ₄ B D (for Ds₁ see below) M₂–₅ च (for तु) Ds₁ देवा नृपश्च शृणु मे — [d]) G₁ सामत, G₃ मवदन, M सवाद Ca d ₅ cite पद ❀Ca पद प्रतिज्ञापद । Cs पद व्यवसाये।❀ B₅ धर्मविग्रह, D₁.₂ ₈ Ca d धर्मसग्रह

24 K₄ om. 24 — [c]) B Dn Ds D₁ ₆ ₁₀ ते (for सु-) — D₄ om 24[d]–25[d]

25 D₄ om. 25 (cf v l 24) — [a]) K₁ प्रहार, K₂ (m as in text) प्राहार, K₃ ₄ B Dn₂ D₂ ₈ प्रहारे — [b]) Dn₁ Ds₂ D₃ ₇ M₃–₅ यत् (for य) K₅ B Dn D₁.₆ ₈ ₁₀ M₄ (*sup lin*) समाश्रित° (for °स्थित).

26 [b]) K (except K₂) B (except B₅) Dn D₇ मम (for च मे) — [c]) K₄ D₂ द्वेधा (for वीर) — [d]) K₁–₂ ₅ D₇ कुर्वे (for कुर्मि) K₄ D₂ करोमि सहसायक, B Dn Ds D₃ ₄ ₆ ₈ ₁₀ छिनद्मि निशितेषुणा (D₃ ₄ °भि°)

27 [b]) B Dn Ds D₆ ₈ ₁₀ चिक्षेप, D₃ ₄ चिक्षिप (for प्राहिण्व) — [c]) K (except K₄) D₇ स च (for तेन) K B Dn Ds D₁.₂ ₆–₈ ₁₀ G₃ ₅ Ca कोटिं (for कोटी), D₃ ₄ छिन्वा (for कोटिश्) — [d]) K₁.₂ ₅ D₂ ₇ छित्वा, T₂ भित्त्व (for छित्त्वा) K₁ ₂ यथागमत्, K₃ D₁ उपागमत्, M₂.₅ अथास्पृशत् B Dn Ds D₃.₄ ₆ ₈ ₁₀ छित्त्वा (D₃ ₄ मध्य) भूमावपातय

28 K₄ B Dn Ds D₃.₄ ₆–₈ ₁₀ त(D₃ ₄ य)थैव च, D₁ पुनश्चापि (for नव चापि) — [c]) B Dn Ds D₆ ₈ ₁₀ चिक्षेप (for प्राहिण्व)

29 [a]) Dn₁ D₁₀ निपक्तास्तु — [b]) K₄ B (except B₅) Dn Ds D₆ ₈ ₁₀ वायुना समुदीरिता — [c]) K₁ वमु, K₂ ₅ वहु, K₄ चेरुः, D₇ G₃ पेतु° (for चेलु°) — [d]) K (except K₄) रक्ता (for नागा) S वसुधरा (for च ते शरा°)

30 [b]) K₄ हि (for स) K₁ ₂ व्रणे, B Dn Ds D₆ ₁₀ T₂ G₁.₂ ₅ रणे, D₇ स्रगात् (for व्रणै) — [c]) = 31[c] — [d]) K₄ B D (except D₇) G₁ ₂ धातुम् (for धातून्) D₁ सृजन्, T₁ G₃ [उ]द्गिरन् (for [उ]त्सृजन्)

31 [c]) = 30[c] K₃ B₁ ₄.₆ Dn D₁ ₄ T₂ G₁ तथा (for तदा) — [d]) K₃ ₅ किंचित्, K₄ B₄ ₆ D₃ ₄ फुल्ल (for क्वचित्) B₁–₃ Dn Ds D₆ ₈ ₁₀ प्रफुल्ल इव किंशुक°

32 [b]) T₁ कोप° (for क्रोध°) — [c]) K₃ ₄ D₁ रुक्म° (for हेम°) K₁ ₂ तु (for सु-) M₃–₅ ववर्ष शरवर्षाणि

C. 5. 7155
B. 5. 179 c2
K. 5. 179. 32

हेमपुङ्खान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४
स तैरग्न्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५
ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३७
गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८
अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।
आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १
स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २
दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— ^{d}) K (except K4) D1 2 तेन, D3 4 7 10 एव, T G तान्प्र, M1 2 तु प्र- (for तान्हि) K4 शरास्तानभ्यवर्षत, M3–5 मयि तूर्णं महाबल

33 ^{ab}) G2 3 M2 मा G2 विविधा (for बहुधा) K1 5 Dn2 D6 7 वर्म°, K2 चर्म° (for मर्म°) M3–5 ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः — ^{c}) G1 समर्प° (for अकम्प°) — ^{d}) K1 2 5 D7 शरा (D7 °तं) ह्याशी-विषोपमाः (cf 35^{b}), K3 D3 4 सर्पा (K3 शरा) इव विषोल्बणा, D1 सर्पा इव विषोपमा, T2 G1 2 5 सर्पानन विषो°

34 ^{a}) K4 B D (except D1. 2 7) तमहं — ^{b}) K3 D1 आत्मना (for आहवे)

35 ^{a}) B5 अर्काग्नि° (for अग्न्यर्क°) — ^{b}) = 5 181 35^{b} — ^{c}) K3 D2 भृशम् (for शितैर्) K1 2 अभ्यर्चितो, K3 समार्दितो, D3 4 अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो) — ^{d}) D3 4 °वेग (for °चेता)

36 ^{a}) B3 तमहं (cf v l 34) — ^{b}) K4 B D (except D1. 2 7) विष्टभ्य, K5 विचिंत्य (for विनिन्द्य) — ^{c}) M अब्रव Ds2 D6 G3 युद्धे, T1 क्षत्रं (for युद्ध) — ^{d}) T1 युद्ध, M1 क्षात्र (for क्षत्र) B D (except D1 2 7) क्षत्र(Ds2 °त्र)धर्मं च भारत

37 K4 D3 *repeat* 37 after 5 181 24^{ab}. — ^{a}) K1 D2 M अब्रव — ^{c}) G5 अद्धा (for अहो) — ^{d}) K2 मयेह, M4 मयाद्य K (except K1) B Dn D7 T1 क्षत्रधर्मणा, D3 D1 G3 °धर्मिणा; D3 (*second time*) °कर्मणा

38 ^{a}) D1 अयं (for गुरुर्) — ^{b}) G3 अय (for एव) — D4 om 38^{c}–39^{d}

39 D4 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T2 G2 ततो (for अथ) Dn D3 D6 [अ]वतप्य, D1 मताप्य, D2 प्रताप्य, T2 G2 [अ]वतीर्य, G1 [अ]पतप्य, G3 M [उ]पता-(G3 °त)प्य — ^{b}) M3 4 पूषा वै दिवस क्षये — ^{d}) D2 उपानयत्, D3 °हरत्, T1 G3 M2 °गमत्, T2 G1. 2 5 अवारयत्.

Colophon Ds 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn D3 D1 2 6–8 10 T1 G1 5 M1. 2 अंबोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 71 (= 171), T1 G1 M4 182, T2 G2 5 M3 5 183, G3 180 (as in text), M1 2 181 — *S'loka no* K5 Dn 39.

181

1 ^{a}) K1 3 (by corr) B2 च (for तु) — D4 om. 1^{b}–2^{b}. — ^{d}) K (except K4) शल्यं G1 5 M4 (*inf. lin*) कुशलसंमित (M4 orig °मितान्)

2 D4 om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K1 B4 5 T1 G1 Cn स्नातापवृत्ते, K3 सूतोपपन्ने, D2 सूतोपवृत्ते. Ca d cite

अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३
ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
तानहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९
अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ १२
एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३
ततो मां सव्यतो राजन्रामः कुर्वन्द्विजोत्तमः ।
उरस्यविध्यत्संक्रुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यपीदं रथोत्तमे ।
अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ।
गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५

C. 5. 7173
B. 5. 180. 15
K. 5. 180 15

अपवृत्तं B1.5 D8 ज्ञातो(B5 °ता)पमुक्तुरंग — ^{c}) K4 B (except B3) D (except D1.2 7) चोदिते, K5 ट्दये (for टद्दिते) — ^{d}) K1.2 D7 द्वयोर्, K3 भूयो, B1.2 4 D7 पुनर् (for ततो)

3 ^{a}) D1 transp दृष्ट्वा and मा D8 हतुम् (for तूर्णम्) — ^{b}) K2 (by corr) दिगतं, D3 4 दशिते, S (mostly) दंमित K8 स्वदनस्थित — ^{c}) K1 2 5 अत्यतं (for अत्यर्थं) K5 transp राम॰ and सज्जं

4 ^{d}) K1–3 D7 T1 [अ]वातरं, K5 भ्यतर, G5 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं)

5 ^{a}) K1.2 5 D7 पादौ (for [ए]वाहं) — ^{c}) K (except K4) D7 जामदग्न्येन — ^{d}) K1.2 5 समरे (for प्रमुखे)

6 ^{a}) K4 B Dn Ds D6 8 10 G3 [ऽ]ह (for मा). — ^{b}) G3 समताद् (for महता) K4 B Dn Ds D6 8 10 G3 ममवाकिरं — K4 D1 om. 6^{cd} — ^{c}) B Dn Ds D6 8 10 स च मां (for अह च) — ^{d}) K1.2 तमवाकिर, B Dn Ds1 D6 8 10 समवाकिरत्, D3 4 त ममाकिरं

7 ^{b}) B Dn D6.8 Ca सुतेजितान्, Ds D10 सुतेजनान् (for पतत्रिण॰) — ^{c}) K3.4 D3.4 समरे (for मे राजन्) B Dn Ds D6 8 10 संप्रैषीन्मे शरान्घोरान् (B2 °पीत्तो-मरानुमान्) — ^{d}) K3 D1 2 पन्नगान् (for टरगान्)

8 ^{a}) K5 B D (except D1 2 7) ततोह G1.3 बाणै॰ (for भल्लै॰) — ^{c}) K1 B2 Dn D5 M अच्छिद्वं, T1 आभिंद, T2 अच्छिदन् K3 समरे (for महसा)

9 ^{a}) K (except K3) D7 शस्त्राणि (for त्वस्त्राणि) — G1 om. (hapl.) 9^{b}–13^{a} — ^{c}) K2 प्रनोदयामास, K3 4 B D (except D3) G3 प्रयोजया°. — ^{d}) K5 Dn1 D1 तानह

10 G1 om. 10 (cf v l. 9) — ^{b}) D1 वै प्रति- (for अधिका) — ^{c}) K (except K3) D1 3 M1.2 महानाद॰

11 G1 om. 11 (cf. v l. 9) — ^{a}) G3 M (M1 before corr) महास्त्र (for ऽहमस्त्र) — K4 Ds2 om (hapl.) 11^{c}–12^{b} — ^{c}) D3.4 प्रत्याजहे, G2 °चघ्ने (for °जघ्ने) K5 B D (except Dn2 D1.6 7, Ds2 om) T2 G2 तं (for तद्) — D6 om. (hapl.) 11^{d}–12^{c}

12 G1 om 12 (cf. v.l. 9), K4 Ds2 om. 12^{ab}, D6 om 12^{abc} (cf v.l 11) — ^{a}) K2 3 B (except B2) Dn Ds1 D1.7 8 10 transp अस्त्र and अह — ^{b}) K3 D1.2 अभिमन्त्र्य (for अनु॰) — ^{c}) K3 4 D2 T1 रामस्तु, B3 5 Dn Ds D6 8 10 (by transp) सद्रामो — ^{d}) D7 वै (for मे) K1.2 D7 भुवि (for विभु॰)

13 G1 om 13^{a} (cf v.l 9) — ^{b}) D3 4 मवाकिर (for °रयम्) — ^{d}) K1.2 5 D7 असक्रम॰, Ds D6 8 अरिंदम K3 4 D1.2 दिव्यास्त्रैरेव सयुगे, S दिव्यान्यस्त्राणि सयुगे

14 ^{a}) M3–5 मा Ds G3 सर्वत॰, Ca d सव्यत॰ (as in text) — ^{b}) K3 महाबल॰ (for द्विजो॰) — ^{c}) S सरब्धो (for सक्रुद्धो) — ^{d}) K3 द्विजोत्तम॰, K4 B Dn Ds D6 8 10 प्रतापवान् (for महा॰), cf 9^{b}

15 D6 om. 15^{abcd} — ^{b}) B Ds D10 रथोपरि — ^{c}) K4 B D (except D1.2 7) ततो (for अथ)

C. 5. 7178 B. 5. 180. 16 K. 5. 180. 16

ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्मगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।
रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।

D2 M8 5 मा — d) K1.5 D1.3 4 7 उपाहरत्, K2 G5 अपाहरत्, K3 4 उदाहरत्, B Dn D2 8 M3 5 उदावहत्, D8 T2 M2 उपावहत्. — e) K1 2 गच्छतं, K3 D1 2 शयित, K4 B Dn D5 D8 4 10 G3 ग्लायत, K5 गव्यूत, D6 ततोह, D7 सव्यथ, D8 गव्यूते, G1 सत्वर (for गोरत, as in T G2 5 M) K5 भारतश्रेष्ठ, G3 च ततो राजन्

16 K4 om 16^abcd — a) K2 5 D82 D7 अपयात; K3 G3 5 उपयात — b) D8 4 भृश विद्रुतचेतस — cd) K1 2 5 D7 T1 G3 transp हृष्टा and दृष्ट्वा K3 तुष्टा सर्वे; D8 4 सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टा सर्वे) B D (except D1 2 7) वि (for प्र-) — e) Hypermetric!

17 a) D3 वै (for ऽहं) — b) K1 M अग्रवं — c) D8 D10 याहि (for सूत) — d) K1 2 5 D7 समरे स्थित, T1 वीतवेदन (for गत°).

18 b) K B (except B5) D1 3 4 7 8 °शोभिभि (D8 by corr °शोभन), D2 °शोभित, D10 G1 °शोभनै — d) K5 B3 D1 गतैः (for गतौ)

19 D4 om 19^a–21^a — b) B D (except D1 2 7, D4 om) °वर्षैश्च (for °जालेन) — c) D3 असह्य त (for अवाकिर) D3 T1 G2 सुसरब्ध — d) D8 भार्गव, T1 प्रथमं (for संरब्ध) B D (except D1 2 7, D4 om.) च (D8 त) (for वि)

20 D4 om, 20 (cf v l 19) — a) K1.2 ततः पतत (for ताना°) — b) M3 om 20^b K2 (by corr,) रामे, K3 5 D2 7 S (except G5, M3 om) मम (for रामो) — c) K1-3 अवाच्छिनत्, D2 एवाकिरत् (for एवाच्छिनत्) D8 बाणेनैवासृजत्तूर्ण — d) B5 आशुगैः (for आहवे) D3 मा च पत्रिभिराहवे

21 D4 om 21^a (cf v.l 19) — a) K1.2 5 D7 तु (for ते) K3 5 B Dn D5 D6 10 सूदिता (Dn1 सहिता); D8 पतिता (for मृदिता). — c) T1 समाच्छिन्ना (for द्विधा छिन्ना) — d) K2 5 B Dn D5 D8.4 6 8.10 T1 सहस्रश (for महाहवे) D7 निपेतु शतशो रणे

22 D6 om 22 — a) T1 पुनरन्य (for तत पुन). — b) Dn1 M8 5 सप्रभ, T1 सभल्ल, T2 G1-3 5 सुपुख. K1 2 5 D2 7 कालसनिभ

23 a) G1 वै निहतो, G5 सोभिहतो, M4 (inf lin.) त्वभिगतो K4 स तेनाभिहतो गाढ — b) K4 B D (except D1 2 7 8) बाणवेगवश, G3 बाणभेद° — c) K4 5 Dn D5 D6 8 10 समरे (for सहसा) — d) K4 Dn1 वि- (for च)

24 b) K3 आगते, K5 आस्थिते (for आश्रिते). — After 24^ab, K4 D8 repeat 5 180 37 (with v.l) — D4 om 24^c–27^b — d) K D5 D1 2 7 T2 G1 2 5 तथा, Dn2 D8 10 भवेत् (for ऽभवत्).

25 D4 om. 25 (cf v l. 24) — a) K2 5 B (except B3) Dn D2 3 7 समुद्विग्ना, D8 D10 असंविग्ना (for सुस°) — d) K3 T G कन्या (for काश्या) B (except B2) Dn D5 D1 6 10 कुरुनदन

26 D4 om 26 (cf v l 24) — a) D2 त एव; D3 पतित (for त एन) K4 B Dn D5 D6-8 10 तत एन परिष्वज्य

27 D4 om 27^ab (cf v l 24) — a) K1.2 5 B Dn D5 D8 6 8 10 विह्वल — b) K4 B D (except D7, D4 om) G1 2 च (for मा) — e) M1 2 भीष्म (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २७
स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
येनाहं भृशसंविग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २८
हत्वा हयांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैर्लोमवाहिभिः ॥ २९
ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३०
न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।
अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६ C. 5. 7200 B. 5. 180. 33 K. 5. 180. 33

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ) T1 G2 तिष्ठ (for भीष्म) — D4 om 27d–28a

28 D4 om 28 (cf v l 27) — a) T1 G2 M स(M2 4 न्य)पतत् (for न्यप°) — b) N (except K1 2 D7, D4 om) M2 4 transp पार्श्वे and सव्ये — c) S तेनाहं K3 D तमसाविष्ट°, K4 B1 2 6 Dn D5 D1 2 8 10 भृशमुद्विग्न° — d) K3 D2 भ्रमन्, D3 भ्रमन् (for द्रुमः)

29 a) K4 B Dn D5 D8 10 राम, G1 राम (for राजन्) — b) D2 घोरा°, T2 G2 4 तस्या° (for शीघ्रा°) — c) M (except M2) मा K4 B Dn D1–4 8 S (M2 sup lin) विस्रब्धो (T2 G1 °ब्ध) — d) D2 रामबाहुभि°, T1 G1 3 4 लोमवाहिभि°, T2 लोमवाहिभि°, Ca d लोम पातिभि°, Cs as in text

30 D4 om 30abcdef — b) K2 D1 3 घोरमप्रति°; K4 B Dn D5 D8 10 समरप्रति° — d) D5 D6 Cd विष्ठिता, Ca येष्ठिता (for धिष्ठिता) — e) D13 transp मम and च K1 2 6 D2 आमन्, S अथ (for आशु) — f) K1. 2 3 D1 समाश्रित्य (for व्योमा°)

31 a) D1–4 प्रतापे — b) D2 शरजाग्नि आवृत — c) B D (except D1 2 7) तत्र (for अन्तरे) — d) K2 B D (except D1 ..) अनदत् (for अनदत्)

32 b) B Dn D5 D 8 10 रश्मिभि (for मरी°) — c) K1 2 D2 अभिताप°; K3 G2 अभितापात्, D1 T2 G1 4 अभितापात् K4 प्रतापाच्च (for स्वभा°) B Dn D5 D2 4 6–8 10 अभितापप्रभावा(D3 4 °तापा)च्च — d) K1 m समजायत, D6 M2 समजायते

33 a) B1 D1. 2. 4 6 8 10 सु (for स्व) — c) S ततो (for तदा) — d) D1 T1 भस्मीभूता K3 D1 2 भस्मसात्प्रतिपेदिरे

34 34ab =(var) 1 31 18ab, 5 162 18ab — a) K3 D1 तथा, T G (except G2) तत (for तदा) — b) K1. 2 3 नियुतानि, D51 D2 प्रयु° (for अयु°) K1 2 च (for [अ]थ) — d) K1 2 5 D7 तथैव च, K3 D1 2 च भारत (for च कौरव) — f) B1. 2 4 Dn D5 D6 8 10 न्यपातयत (for अपा°)

35 a) K1 2 D51 तान्यपि, G2 (by transp) अपि तान् T G1 2 M3–5 अरारेण; G5 अथ रणे, M1 2 4 (inf lin) शरौघान् (for अपि रणे) G6 शीघ्र (for रणे) — b) =5 180 35b T2 G3 4 M1 2 °विषोपमान् — c) T1 G2 संभिद्य (for °छिद्य) — d) K3 D1 पतगान् B Dn D5–8 6 पातयेयं नगानिव

36 a) K4 एतत् (for एवं) K3 D1 तदा, K. अत्र (for तद्) — b) K3 पुरा, D1 महद्; G2 तथा (for तदा) K3 D2 4 G2 भारत° — c) G1 तदा काले (for संध्या°) G. द्युतीते K2 4 च, K5 B2 D1–4 S [ऽ]थ (for तु) — d) S समराच्च(G3 °रे स्व; M °ये न्य)पयाद्गुरुः

Colophon D5 6 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn D5 D1–4 6–8 10 T1 G2 5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy name* K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्ध; M2–5 राम समोहन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 (*sec m*) 72 (=172), T1 M4 183, T2 84

१८२

C. 5. 7201
B. 5. 181. 1
K. 5. 181. 1

भीष्म उवाच ।

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपा-
मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः
समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।
छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्द्वादशान्याः ।
तासां रूपं भारत नोत शक्यं
तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य
दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता
यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
ततो जालं बाणमयं विवृत्य
संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं

(=184), G1.2 5 M3 5 184, G3 181 (as in text), M1.2 182 — *S'loka no* K5 Dn2 38, Dn1 77

182

1 a) M2 5 रामस्य (for रामेण) — b) D3 4 पुनर्युद्ध सुदारुण — c) K1 4 D1 2 समियात्, T1 G1 3 M समाभूत्, T2 G2 5 उदभूत् (for अन्येद्युस्) A few MSS तुमलं — d) D3.4 भारतसत्तम

2 a) T G1 3 5 M2 तदा (for ततो) G1 दिव्यास्त्ररुचिरो — b) M कौरव (for [अ]नेकश°) T G ह्यस्त्राण्यपि च भूरि(G3 °य)श° — c) K2 4 5 B D (except D1 2 7) अयोजयत्स — d) B2 गुरु°, M मुहु° (for विभु°)

3 a) T1 G1 3 न्यहन, T2 G2 5 न्यहनत् (for तान्यहं) — b) T G दिव्यान्य° (for अस्त्रैर°) K1.2 5 D1 7 T G कौरव (for भारत) — c) A few MSS तुमले

4 b) K1–3 D7 8 निहतेषु, B Dn Ds D2–4 6 10 हतेष्वेव K3 [अ]थ, D8 स (for च) K3 (m as in text) 5 B D (except D1 7 8) भारत (for भार्गव°) — c) D3 M5 अयुध्यत, T1 अवि° (for अक्रु°) — d) T G1.2 5 प्राणास्त्यक्त्वा, G3 M त्यक्त्वा प्राणान् K1.2 5 T1 च, D8 सु°; G5 [अ]थ (for स)

5 b) K4 B D (except Dn2 D8) T G1.5 अस्त्रे रुद्धे, G3 अस्त्रास्त्रयुद्धे (for अस्त्रै रुद्धो) — c) K3 D3 4 M3–5 प्रज्वलतीम् (for °लिताम्) K1 2 5 D7 यथा, D3.4 महा° (for इव) — d) B3 Dn Ds D6.10 व्याप्य लोकं; B4 5 D3 4 [आ]वृत्य लोक

6 a) K3 D1 2 ततस्तु K4 B D (except D1.2 7) G6 दीप्यमाना — b) D3 4 आपततीम् (for समायान्तीम्) K1 2 5 अतकालार्कधाम्नीं; K3 D7 8 °र्करूपां, D1 2 °र्कमाभा; S अतकसनिका(G3 °वे)शा — c) D1 T1 भित्त्वा (for छित्त्वा) — d) K (except K2) D1.2 T G (except G3) M4 पुण्यगधी, B3 D7 M1–3 5 °गंध°

7 b) D3 4 प्रहिणोद् — c) D3 4 6 8 नैव, M3–5 नात्र (for नोत) — d) M1 2 चापि (for चैव)

8 a) T G1 2 किं चैव, M3–5 किंचिच्च (for किं त्वेव). K1 2 6 सम्प्रपश्यन् (for °दृश्य) — b) K1 2 5 D7 transp दिग्भ्य° and सर्वा — c) K1 2 5 D7 उग्रा° प्रदीप्ता (for उग्रेण दीप्ता)

9 a) D2 S [ऽ]नल्प (for जालं) K3 4 D8 G3 विसृज्य, B Dn Ds D6 10 विवृत्तं (B3 °द्ध), D3 4 विसृष्ट, T2 G1.5 निवृत्य, M3 4 (*inf lin* as in text) 5 प्र° (for वि°) — b) K (except K4) D3 4 7 सर्वं, T1 M1 (*sup lin* as in text) सदिश्य (for °दृश्य) K (except K4) D7 हत्वा, D1 3 4 जित्वा, T2 G हित्वा, M3.4 (*inf.*

ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९
ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा
शक्तीर्घोराः प्राक्षिपद्धेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा
यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०
ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा
खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
दिव्यांश्चाश्वानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११
निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ताः ।
प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२
ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
हयान्सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
रथः शरैर्मे निचितः सर्वतोऽभू-
त्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषा च तथैव चक्रे
तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४
ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते
शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-
र्देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
यथा रामो बाणजालाभितप्त-
स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे
भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

C. 5 7216
B. 5. 181 16
K. 5. 181 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

---

lin as in text) 5 छित्वा (for भित्त्वा) S राम (for राजन्) — c) T1 G3. 5 ins तान् before द्वादशे° — d) K4 B Dn Ds D1 6 10 शक्तिरप्यधम, T2 M °र्व्योधम

10 a) K4 B D (except D2 7) राजन् (for ऽपरा) — b) G3 शक्तिं घोरा K1. 2 5 D7 G3 प्राहिणोद्, K3 4 B Dn Ds D1–4 6 8 10 व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्) B3 रुक्मदण्डा°, G3 हेमदण्डा — After 10ab, K D1–4 7 8 ins

681* रूपं तासां पश्यति तत्र लोकः
सर्वास्ता वै तीक्ष्णरूपा विकोशाः ।

[(L 1) K4 D1 3 4 पश्यते, D2 प्रेक्षन — (L 2) D2 शक्ती° (for सर्वा°) K4 D1–4 हेमदण्डा (for तीक्ष्णरूपा)] — c) D3 4 सुविचित्राः, G3 ततो विचित्राः (for विचि°) K1 2 काञ्चनचयनद्धा, T1 G1 काञ्चनपट्ट(G1 °य)द्धा — d) K (except K4) B4 D7 8 T G3 5 प्रज्वलितास् (for ज्वलितास्) D5 D1 3 तथाभाः (for तथा ताः)

11 a) D3. 4 तथान्युग्राः (for ताश्चाप्यु°) M3–5 धारयित्वा (for वार°) — b) B D (except D2 7) पातयित्वा (for पातिता मे) — c) G5 M3 5 सघे (for संख्ये) — d) K4 B D (except D2 7) om. च

12 b) K4 निवृत्ताः (for °कृत्ताः) — c) D5 हैमम् (for दिव्यम्) — d) D1 S (except G1) हैहयेश°

13 K4 om 13abc — c) K1. 2 5 D7 अपि (for अति) — d) K3 G3 ससूत, M2 रथ (for सूत) T G (except G1) M3–5 सारथिं (for सरथं) M1. 2 सारथिन च (for सरथं चैव) D1 मां च, D2 मां वै (for मह्यम्)

14 K4 om 14abc — a) D2 om मे K1 2 5 विचितः (for नि°) D2 रथो, D3 4 ततो (for सर्वतो) — b) B4 5 वाहाः (for हयाः) K3 D1 चापि (for चैव) — c) K3 B1 3–5 Dn D1. 3 4 7 8 10 M2 4 रथेषां (for रथेषा) — d) K5 D3 4 7 10 T G1–3 M [ऽ]त्र; Dn2 [ऽ]प; Ds D8 [ऽ]पि, D1 G5 वि (for ऽथ)

15 b) K (except K4) B2 D2 7 8 शरौघेणाह K5 द्विज (for गुरु) — c) K2 मार्गणौघैर्, D1 ब्राह्मणो (for मार्गणैर्) B3 D3 4 ब्राह्मणर्षि°, B5 तैर्महर्षि, Ds मे ब्रह्मर्षि° (for ब्रह्मराशि°) — D4 om 15d–16c — d) K1–3 5 D2 7 असृक्, B Dn2 D1 6 अस्रक्तं, Ds अशक्त (for अजस्रं) K (except K4) D2 7 राजन्, Ca d रक्त (as in text)

☞ The fragm. MS of Devabodha's comm ends here!

16 D4 om 16abc (cf v l 15) — a) K1. 2 5 D7

१८३

C. 5. 7217
B 5. 182. 1
K. 5. 182. 1

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्रामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥ ३
ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४
ततः सूतोऽजहात्प्राणान्रामबाणप्रपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७
स मे जत्र्वन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

S ततो (for यथा) K1 2 5 बाणजालाभितस, K3 D2 °घाताभितस — ^{b}) K3 D10 सुदृढ, K4 सदृढ, Dn सदृश (for सुभृश) K3 4 D1 2 G3 बाणविद्ध°, T1 गाढतस° — ^{d}) K2 प्रापयाने, K4 B1 3 4 Dn D3 4 प्रतियाते (Dn1 °त), B2 प्रार्थयाचल (for °याने) D3 4 महात्मन्; G3 M3 5 महींद्र, M1 2 5 नरेंद्र (for महीभ्रम्)

Colophon om Dn2 D5 9 G4 missing. — *Sub-parvan* K1-3. 5 B Dn1 Ds D1-3 6-8 10 T1 G5 M अबोपाख्यान, D4 अबोयनु (810) — *Adhy name* K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, T1 G5 रामभीष्मयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) D6 74 (=174), T1 M4 184, T2 G1 2 5 M3 5 185, G3 182 (as in text), M1 2 183 — *S'loka no* K5 17, Dn1 16

183

1 ^{b})=5 81 6^{b} B2 4 Dn D3 सूर्ये विमलता गते — ^{d}) T G2 3 5 M1 (*inf lin*) पर (for पुनर्)

2 ^{a})=(var) 5. 48 15^{a} K1 Ds2 T2 G3 5 ततो भ्रातो (K1 *sup lin* ऽ before भ्रांतो), K2 5 तत्रांतरे B5 D6 8 10 भ्रांतरथे (D8 °थे) Cn cites अभ्रान्ते — ^{c}) D1 मुमोच K5 B D (except D1 2 7) M1 3 4 शरजालानि — ^{d}) K4 B D (except D1 2 7 8) मेघ (for शक्र)

3 ^{a}) K3 B4 5 D (except D2 7) तत° (for तेन) — ^{b}) K3 तेन (for शर-) D8 पीडित (for ताडित.) — M2 om (hapl) 3^{c}–5^{b} — ^{c}) B D (except D1 2 7) अपयातो (D8 निपपात) रथोपस्थात्

4 M2 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) K1 4. 5 सूत, B Dn Ds D6 8 मम (for स मे) K4 5 D1 2 समेत्याथ, D7 स मे चाथ (for स मेऽत्यर्थं) — ^{b}) M (M2 om) तदा (for महत्) — ^{c}) K1-3 5 D1 2 7 स पृथिव्या (for पृथिव्या च) K4 पृथिव्या शरसपातात्, D3 4 जानुभ्या धनुरुत्सृज्य — ^{d}) K3 D1 पपात च; D2 न्यपतच्च (for निपपात) K2 4 B5 Dn2 D6 8 T2 G2 3 मुमोच ह, Ds D10 ममार च (for मुमोह च) D3 4 समुमोह महाबल°

5 M2 om 5^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) K1 3 4 D2-4 M3-5 [ऽ]जहत्; B2 जहौ — ^{c}) S मुहूर्तम् (for °र्ताद्) K3 Ds D3 4 एव (for इव) — ^{d}) D8 (by corr) महत् (for तदा) B3 मां भीराविशयत्तदा

6 ^{a}) K4 B (except B2) D (except D1-4) तस्मिन् (for राजन्) — ^{b}) S तत्र (for तस्य) K3 वै (for मे) — ^{c}) K3 G1 °मानसो — ^{d}) B Dn D6-8 G3 °समित, Ds D10 °समित°, T2 G2 °सहितान्

7 ^{a}) K (except K4) D7 सूतस्य निध(D7 व्यस)ने; D3 M3-5 सूत व्यसनिन, Ca as in text — ^{b}) K (except K4) D7 च (for स) — After 7^{ab}, K1-3 read 10^{cd}

8 ^{a}) K3 S जान्वतरे; K4 B Dn Ds D1 3 4 6 8 10 भुजा° (Dn1 भुव्य°) — G2 om (hapl) 8^{b}–10^{a} — ^{b}) B4 विक्रम्य (for निपत्य) — ^{d}) T1 विवेश (for जगाम)

9 G3 om 9 (cf v l 8) — ^{b}) Ds2 D1 7 M मा K3 4 D2 पुरुषर्षभ, T1 G1 भृगुनदन°, T2 G2 5 भृगुसत्तम°; M भृगुसमत (for भरत°) — ^{c}) K4 B D (except

मेघवद्व्यनदच्चोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ ९
तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०
मम तत्राभवन्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।
आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
  ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
    द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
  ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः
    स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥ १२
रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ।
स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलबिन्दुभिरुक्षितः ॥ १३
ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य माम् ।
मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १४
ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः ।
मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
  हयाश्च मे संगृहीतास्तया वै
    महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
  पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं
    तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७
ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९
ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।

C. 5. 7238
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

D1 2 7) वि(B3 नि)ननादोच्चैर् (for व्यनदच्चोच्चैर्) T G1 2 5 चैव (for चोच्चैर्) — d) K5 G5 जहर्षे, G3 जहर्ष D1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

10 G3 om 10a (cf v l 8) — b) K5 उदायुध, M3-5 मुदान्वित (for मुदा युत) — K1-3 read 10cd after 7ab — c) M1-3 महाराज (for °नाद) B1 2 4 सिंहनादरव चक्रे, D3 4 सिंहनाद पर चक्रे

11 b) K1.2 कौरव्या, B D (except D1 2 7) कुरव T G पार्थिवा (for पार्श्वत) T1 तथा (for स्थिता) — c) B (except B2) Dn D6 10 अपि (for ये च) K1 2 D7 8 युद्धे तु, K5 युद्धेषु, D1 युध्यते, G5 M (except M1) युध्यत, T1 G1 ते युद्धे (for युद्ध तत) — D4 om. from 11e up to stanza 3 of adhy 186, the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna — e) K3 D6 परमका — f) K3 4 B D (except D7, D4 om) transp मयि and पातिते

12 D4 om 12 (cf v l 11) — a) G3 पीडितो (for पतितो) — b) D1 G3 M3 5 °शनप्रभान् — d) T1 स्वैर् (for स्व) B4 5 D5 D6 °धार्या°, Dn D10 °वार्या° (for °गृह्या°)

13 D4 om 13 (cf v l 11) — a) K4 B4 Dn1 D8 रक्ष्य(K4 °क्ष)माणैश्च S सर्वैर् (for विप्रैर्) — b) D2 उपागम, T1 G1 °विश, T2 G2 5 उपस्पृश, G3 असस्पृश — c) K3 4 B (except B4) D (except D7) धृतो (for स्थितो) T2 G3 M3-5 ह्यस्मिन् — d) K1 (by corr) अपि (for इव) — e) B Dn D5 D6 10 T2 G2 3 श्वसन्, D3 शीतैर् (for स्वपन्) K3 4 B2 D1 3 T G (except G5) M2 5 एव, D3 चैव (for इव) B2 5 [ऽ]थ (for च)

14 D4 om 14 (cf v l 11) — d) K2 4 5 Dn2 स्वस्ति (for ऽस्त्विति) T G चाब्रुवन् (for चासकृत्)

16 D4 om 16 (cf v l 11) — a) B D (except D1.2 7, D4 om.) [आ]सन् (for वै) — c) K4 B D (except D1 2 7, D4 om) °गृह्य (for °पूज्य) — d) N (D4 om) पितृगां, G3 निषण्ग (for [आ]र्ष्टिषेण) K3 आस्थितोह, D1 2 आरुरोह, S (except G3) अध्य(M3 5 °ध्या)रोह (for अभ्य°)

17 D4 om 17 (cf v l 11) — a) K2 4 B D (except D1 2 7, D4 om.) मा सरय (for मम रथ)

18 D4 om 18 (cf v l 11) — b) T2 वाहा° (for हया°) — d) D7 T2 G1 3 विवृत्ते, G5 प्रवृत्ते

20 D4 om 20 (cf v l 11) — b) K4 B D (except D1 2 7 8) M1 (inf lin) मम बाणप्रपीडित, T1 G2 बाणवेगप्रवेपित, G3 °प्रवेगित, G5 °प्रचोदित, M1 3 4 मम बाणप्रवेजित (M1 sup lin °धित), M2 5 बाणवेगप्रवेजित — c) T2 G2 5 पाणि° (for जानु°)

C. 5. 7228
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

आवव्रुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१
उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२
ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा वडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३
दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४
एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६
एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

21 D4 om 21 (cf. v l 11) — b) D8 रामे भूमौ सहायुधे — c) K1 (m as in text) व्योम्नि (for व्योम)

22 D4 om 22 (cf v l 11) — d) K1 2 D7 G2 M8 5 अपि स(K1 चा)वृणोत्, G3 तमसावृणोत् (for अभि°)

23 D4 om. 23 (cf v l 11) — a) D1 transp च and वाता°, D2 transp वाता° and परुषा° — b) K1 2 5 D7 रूक्षा° शर्करकर्षिण (D7 °दर्शिन°) — c) K4 वडाश्च; K5 चडा°, B Dn Ds D2 3 8 10 T G2 5 बला°, D1 वटा°, D6 बाला°; G1 बळक्षा°, G3 M बळाश्च (for वडा°) K4 D8 काका° (for कङ्का°) — d) T1 G1 परिनेदुर्

24 D4 om 24 (cf v l 11) — b) D2 10 आनदत्, D8 उन्नदन् K1 2 5 D7 दारुणो बहुधानदत् (K5 °धा वहन्) — d) K5 नेदुर्वै (for विनेदुर्) K1 (before corr) भृशादु°खिता°; D1 भूरिनिस्वना, G3. 5 अशनिस्वना° Some MSS -नि°स्वना°

25 D4 om 25 (cf v l 11) — a) B Dn Ds D8 सर्वम् (for घोरम्) — b) B Dn Ds D8 6 10 घोर(D10 सर्व)मासीद्भयकर — After 25, D3 8 (both om. lines 3-4) S (except M1 2) ins

582* ततो वै सहसोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वल° क्रोधमूर्च्छित ।
आददानो महाबाहु° कार्मुक तालसमितम् ।
शर चाप्युपयोऽथैन मा रामेत्यब्रुवन्वच ।
महर्षिमतमास्थाय क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]
समाहरदमेयात्मा शर कालान्तकोपमम् ।

[(L 1) T1 G1 अन्व° (for अभ्य°) — (L 2) T1 G3 उत्थाय (for युद्धाय) — (L 3) D8 वलसंनिभ, M8-5 कालसमित (for ताल°) — (L 4) T2 G2 3 दैन्यं (for ऽथैन) D8 ततो मध्यादवान त राममेव न्यवारयन् — (L 5) M3-5 आश्राय (for आस्थाय) D8 महर्षय रूपायुक्ता, D8 महर्षि° रथमास्थाय — (L 6) D8 स मेहरद्, M3-5 असहरद् (for समा°) Bom Ed कालानलो° !]

26 D4 om 26 (cf v l. 11) — a) B1 3 4 Dn2 D6 मन्त्र° (for मन्द°) — b) N (mostly) पांशु (K3 रश्मि) K2 4 B D (except D2) पुजा(D1 -पूगा) वगूढ° — c) K2 3 5 B6 Ds निशा T2 G2 [अ]प्यगाहत् — d) K1 2 D7 त्यरमथापि राजन्, K5 Ds त्यरमथापराह्णे, B8 Ds T1 प्रत्यवहारयाव, T2 G1 प्रत्यपहार भार्गव°; G2 5 प्रत्यपहारयाव°, G3 प्रत्यवधारयाव

27 D4 om 27 (cf v l 11) — a) G1 अपहारो, M1 2 समप्रहारो (for अव°) M4 एव स राजन्तु विरमो बभूव — b) M1 2 वै सुघोर (for ऽभूत्सुघोर) — c) K2 4 B Dn Ds D6 6-8 10 कल्य कल्य Ca cites कल्य K (except K4) D10 T G1 2 विंशतिर्, Dn1 Ds D1 2 8 G3 5 M3 5 विंशति G1 वाप्यहानि (for वै दिनानि) — d) K3 5 दिनानि सप्त, S दिनत्रयाणि (for दिनानि त्रीणि) D7 त्रीण्युत्तराणि प्रसभ युध्यतोस्तदा (hypermetric!)

Colophon D4 5 9 G4 missing — *Sub-parvan*· K B Dn Ds D1-3 6-8 10 T1 G5 M अम्बोपाख्यान- — *Adhy name* K4 भार्गवयुद्ध — *Adhy no.* (figures, words or both) D6 73 (=173), T1 M4 185, T2 G1 2 5 M3 5 186, G3 183 (as in text), M1 2 184 — *S'loka no* K5 29, Dn 43.

१८४

भीष्म उवाच ।
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥ ६
ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।
उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ८
उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किंचन ।
रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।
त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्क्वचित् ॥ १२
तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

C. 5. 7252
B. 5. 182. 5
K. 5. 83. 15

184

☞ D4 om this adhy (cf v l. 5 183 11), the MS is mostly ignored here

1 d) B3 देवाना चैव भारत

2 b) K4.5 D5 G3 M2 3 5 राजन्याश्च (M2 °न्या च), B1.2 4.5 Dn2 D8 राजन्याना, B3 D2 7 M1 रजन्या च, Dn1 रात्र्याना, D1 रजन्याश्च, T1 G1 जनन्याश्च (for रज°) — K1.2 5 om 2cd — d) T1 G1 M (except M4) संप्रचिंतयं (for सम°)

3 c) K4 5 B D (except D2 8, D4 om.) च (for सु)

4 c) G1 विप्र विजेतु समरे

5 G. om. 5ab — d) K3 Dn1 G3 निशा, Cn निशा (as in text) T1 G1 M1.2 इमा (for मम)

6 a) B3 5 Dn D5 D8 10 निशि च (for ऽहं निशि) — c) K4 5 B D (except D7, D4 om) G1 इह (for एव) — d) K1 2 5 यथा, B3 Dn D5 D1.2 6–8 10 तदा, D8 G8 नृप, T G1.2 मम (for इव)

7 b) D5 अहं (for अस्मि) D1 पतितो रथं (for पतितो रथात्)

9 b) K4 B Dn D5 D8 10 न भय तेऽस्ति (for भयं ते नास्ति) D8 न भय ते कथचन, D6 न भय तेऽस्ति किंचन — c) K3.4 B D (except D7, D4 om.) त्वा कौरव्य (for नर°)

10 a) K5 D2 G2 5 M (except M1) त्वा — b) K3 D1 2 प्रतापवान् (for कथ°) — c) T2 G2 5 राजन् (for राम) — d) T2 G2 5 गुरुसत्तम (for भरत°)

11 D2 T G ins after 11ab B4 (om. line 2) D3, after 13ab

583* उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।
येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशासिष्यसि कौरव ।

[(L 2) G3 त्वाश्च (for येन) D3.8 सर्वान् (for शत्रून्)]

12 b) K1.2 स्वापन (for प्रस्वाप) K3 4 D1.2 नामत (for भारत) — c) D3 हि (for ऽपि) — d) D3 न पृथिव्या (for पृथिव्या वा) M पुन (for पुमान्)

13 B5 om 13a–14d — a) M3–5 तं (for तत्) K2 (by corr) D52 मत्स्मर (for स्मरस्व) — b) T G ह (for च) — After 13ab, B4 (om. line 2) D3 ins 583* — c) K4 नैव, B3 स च, T2 G2 स तु, G1.2 5 न तु (for न च)

14 B5 om. 14 (cf. v l. 13) — a) T G मनसा (for ए°) K B2 D1–3 7 M5 न च (by transp), B1 2.4 Dn D6 8 10 न तु, D5 तु न, T1 [अ]पि न

C. 5. 7232
B. 5. 183. 15
K. 5. 183. 15

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडितः ॥ १४
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १६
न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १७
इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १
ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २
ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ३
ततः परमसंक्रुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४
इन्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डोपमप्रभाम् ।

K_3 (by corr) $_{4}$ $_{6}$ B_{1} $_{3}$ $_{4}$ D (except D_{1} $_{3}$ $_{7}$, D_4 om) सयोग, T_1 G_1 $_3$ $_6$ योग त, T_2 G_2 यो गतु, M_2 यो गत्वा (for योग त्व) M_4 (*inf lin*) मनसा च नियोगत्व — [b]) T G_2 $_6$ प्राप्स्यते — [d]) K_2 D_1 त्वद्बाणपरि(D_1 °वश)पीडितः

15 [c]) T_2 दैवतेना° (for दयितेना°) — [d]) B_2 $_6$ समोहनेन (for सबोध°)

16 [b]) K_3 B_2 D_3 M_4 रणम्, D_1 T_1 G_1 $_3$ M (M_4 *inf lin*) रामम्, T_2 G_2 $_6$ कामम् (for रथम्) T G_1 M_2 $_3$ $_4$ (*inf lin*) $_5$ आस्थितं, M_1 आगतं — [c]) K_4 B D (except D_7, D_4 om) इति (for अपि)

17 [a]) K_1 (before corr) $_5$ G_3 M_{3-6} कर्तव्य, D_{52} D_1 मतव्य (for मर्तव्य) — [b]) M_{1} $_2$ भारत (for पार्थिव) — [d]) B_3 सुप्ताप, B_4 संताप (for प्रस्वाप) B_3 $_4$ त्यज्य° (for युज्य°) M_1 $_2$ प्रस्वापं वै प्रयुज्यता

18 [b]) T_2 ययु॰ सर्वे (for सर्व एव) — [d]) $K_{1.2}$ $_6$ D_7 भास्कररूपिण॰, B Dn भासुरमूर्तय, D_3 भास्वररूपत, M_6 भारतमूर्तय॰

Colophon D_4 $_5$ $_9$ G_4 missing — *Sub-parvan* K B Dn Ds D_{1-3} $_{6-8}$ $_{10}$ T_1 G_5 M अम्बोपाख्यान — *Adhy name* G_2 रामभीष्मयुद्ध, M_3 $_6$ विजयोपलाभः, M_4 विजयोपालंभ — *Adhy no* (figures, words or both) D_6 75 (=175), T_1 M_4 186, T_2 G_1 $_2$ $_4$ M_3 $_5$ 187, G_3 184 (as in text), M_1 $_2$ 185 — *S'loka no* K_5 17, Dn 18.

185

☞ D_4 om this adhy (cf. v l 5 183 11), the MS is mostly ignored here

1 [a]) K_4 B Dn Ds D_3 (m as in text) $_6$ $_{10}$ रात्रौ (for रात्र्या) — [b]) M_2 पार्थिव (for भारत). — [c]) B Dn Ds D_2 $_3$ $_6$ तत॰ (for तं च) $K_{3.4}$ B_2 D_1 $_2$ सस्मृत्य, M_5 वै चिंत्य (for संचिन्त्य) K_3 सस्मृत्य, D_7 वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्) — [d]) K_1 अवापास्त्रमनुत्तम, T G आप हर्षमनुत्तमं, M_1 $_2$ हर्षमापमनुत्तमं, M_{3-5} अगा हर्षमनुत्तमं

2 [c]) A few N MSS तुमल D_1 सर्वलोकानां — [d]) S रोमहर्षणम् B (except B_5) D_1 M_2 उत्तम (for अद्भुतम्).

3 [b]) G_1 $_3$ $_5$ अवर्षन् (for ववर्ष) — [c]) K_4 B D (except D_1 $_6$ $_8$, D_4 om) G_5 M_5 तच्च (for त च) — [d]) K_3 D_1 °वर्षेण (for °जालेन)

4 [a]) K_4 D_2 °सरब्ध॰ — [c]) K_4 उत्तमेन, D_3 T_2 G_1 $_2$ $_5$ ततस्तेन, G_3 न्यस्त तेन, Ca ह्यस्तनेन (as in text) B (except B_2) Dn Ds D_6 $_{10}$ T_1 च (for [ए]व) B_3 दुःसेन (for कोपेन)

5 [b]) K_3 $_4$ B D (except D_7, D_4 om) M_1 $_2$ यमदड(D_1 °ष्ट्रा)सम°, K_5 कालदण्डोपम° — G_2 om 5^{cd}. — [e]) K_1 अग्निना (for °वत्) T_1 पेतु॰ (for सख्ये).

ज्वलन्तीमग्निवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५
ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
सा मामभ्यहनत्तूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
अथासृग्क्षरन्घोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९
स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ १०
स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२
सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७
ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।

C. 5. 72
B. 5. 18
K. 5. 18

6 ᵃ) K3 शक्तिर् (for ततो) — ᶜ) D7 T1 G3 5 M3–5 स (for सा) K4 B Dn Ds D8 6 10 अभ्यवर्षीत् (for °हनत्) — ᵈ) K4 B (except B4) Dn Ds D6 8 10 जत्रुदेशे, Ca अंस° (as in text) K3.4 D1 सुदारुण (K3 °ण), B Dn Ds D8 6 8 10 कुरूद्वह, D2 नरर्षभ (for च भारत)

7 ᵃ) K3.4 D1.3 ततो, D5 यया, T1 तया (for अथ) K1.2 Dn D6 7 10 असृर्, B5 D1–3 G3 Cn अस्रम् (for असृग्क्षे) K2 अवहद्, B4 D7 S (except G3) अभवद् (for अस्रवद्) — ᵇ) K4.5 Dn2 Ds2 D1.8 10 गिरि-गैरिक° — ᵈ) K2 5 क्षतलक्षण°, K3 M2 3 °जेक्षण°, B5 Ca °जोक्षित°, D1 °जेक्षणे, M5 °जोक्षिण° D6 8 क्षतजस्य क्षतेक्षण°

8 ᵇ) S (except G3) कोप° (for क्रोध°) — ᶜ) K3.4 D1 प्राहिण्व, K5 D7 प्रेषयन्, B Dn Ds D6 8 10 चिक्षेप, D2 प्रसृज, D3 व्यक्षिप (for प्रेषयं) — ᵈ) D5 D6 युधि (for बाण)

9 ᵃ) D6 नि° (for [अ]भि°) K1 2 5 G3 M (except M3) वीर

10 ᵃ) K3 D1 M2 तु- (for स) — ᵇ) K4 B D (except D2 3 7, D4 om) शर (for बाणं) — ᶜ) T2 G2 सवाय (for °दधे) D2 स्तदधे भृशमाकृष्य

11 ᵈ) B3 5 Dn D3 D6 10 अगम K3 4 B1.2 4 D1–3 रुधिरोक्षित°, T2 G2 °शल्य°

12 ᵃ) K4 B D (except D1.2 7, D4 om) समाप्य (for अवाप्य) K3 T1 G3 च (for तु) — ᶜ) T G विपुला (for विमला) — ᵈ) B2 उरगीम् (for अशनीम्)

13 ᵃ) K1.2 5 D7 कालमस्पर्शा (for द्विज°) — ᵇ) D1 स्तनांतरे (for भुजा°) — ᶜ) G5 स विह्वलो° (for विह्वलश्चा°)

14 ᵃ) K1 2 5 तमेन स(K2 स)परि° — ᵇ) D3 वीरो (for विप्रो) M महामना° — ᶜ) Hypermetric! — ᵈ) S (except G1 5) आश्वासयत नै(M1.3.4 ने)कधा

15 ᵃ) K1 2 समाश्वसन् K3 4 B1–3 D (except D3.7, D4 om) M1.2 ततो (for तदा) — ᶜ) M5 ततो (for तदा)

16 ᵈ) K1 (before corr) 2 B2 Ds D2 3.8 T G3 दर्शयन्

17 ᵃ) D7 G2 3 M3 5 ततो, M1.2 तदा (for तयोर्) T G राजन् (for आसीद्) — ᵇ) T G1.2.5 अतरे वै, G3 अतराळे (for अन्तरा वै) M4.5 खे (for वै) — ᵈ) K4 D7 8 G3 भरतसत्तम K1 B2 4 5 मां चैव भरतर्षभ

19 ᵃ) K1 तु (for च) D5 D3 [ए]व (for स) B4 सदेवासुरगधर्वा° — ᵈ) B2 °निपातित°, D1–3 G1.3 °निर्पीडिता°

20 ᵃ) D2 वसुधा (for पृथिवी) — ᶜ) K1.2 5 Dn1

C. 5. 7286
B. 5. 184 20
K. 5. 184 20

संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रजज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।
इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२
प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।
ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्वाप्सीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३
रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।

D7 सन्त्रस्तानि, D1 समस्ता° (for संतप्ता°)

21 ^{a}) K8 ततो वन्हिर् (for नभो राजन्) K1 2 5 D7 प्राज्वलत्पावक° सर्वा — ^{b}) K1 2 5 Dn1 Ds2 D2 धूमायत (K5 °श्च), K4 S धूमा(G3 M2 5 °म)यति — ^{d}) K1-3 D7 T2 G (except G3) M1 2 तथा (for तदा)

22 K1 om from 22 up to 9^{ab} of the next adhy (186) — ^{b}) D7. 10 °मानुपे — ^{c}) =(var) 1 51 16^{c} K2-4 B Dn D6 8 इत्येव — ^{d}) K (K1 om) B Dn Ds D3 6 8 10 G3 M1 (inf lin) मोक्तु° (for योक्तु°)

23 K1 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) N (K1 om, D4 missing) त्वरितो (for दयितं) — ^{c}) K2 विचिंतित, K4 B Dn Ds D6 10 G5 विचित्र च (for चिन्तित च) — ^{d}) K3 5 D7 T G (except G5) M3 5 मनसा, D1 सहसा, M1 वचनात्, M2 वचन (for मनसि) G3 सस्मरत् (for प्रत्यभात)

Colophon om in K1 D4 5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K2-5 B Dn Ds D1-3 6-8 10 G5 M अंबो पाख्यान — *Adhy. name* K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, M ब्रह्मास्त्रप्रयोग — *Adhy no* (figures, words or both) D6 75 (=175), T1 M4 187, T2 G1 2 5 M3 5 188, G3 185 (as in text), M1 2 186. — *S'loka no* K5 23, Dn 24

186

1 K1 om 1^{a}-9^{b}, D4 om 1-3 (cf v l 5 185. 22, 183 11) — ^{b}) K3 अभूत्तदा (for महानभूत्) — ^{c}) T2 G2 M2 भीष्ममद्राक्षीर् K5 D10 G3 स्प्राक्षीर्, B5 त्याक्षीर्, D1 द्राक्षीर् (for स्वाक्षीर्)

2 K1 D4 om. 2 (cf v l 1), B2 D2 om 2^{ab} — ^{a}) K4 प्रयुजन्नेच, B3 अमुचमेव, B4 5 प्रायुजमेव; D1 युयुज° K3 5 D7 अयुज (K3 असृज) चैवमेवाह — ^{c}) K2 4 5 D3 वीर मा स्वा(K5 स्प्रा)क्षी°, K3 अथ मा स्वाक्षी, B1 2 4 समरे वीर, D1 2 भीष्म मा द्रा(D2 स्वा)क्षी°; S अथ मा वीर (for मा प्रयुञ्जान).

3 K1 D4 om 3 (cf v l 1) — ^{b}) T2 G2 देव° (for दिवि) M2 हिता° (for स्थिता) — ^{c}) D5 S (except T2 G1 2) त्वा (for त्वा) — ^{d}) S प्रयूयुज° (for प्रयो°)

4 D4 resumes | K1 om 4 (cf v.l 1) — ^{a}) K2 5 D3 4 तस्यापमान

5 K1 om 5 (cf v l 1) — ^{a}) K2 3 5 B3 D3 4 8 M दिविस्थान्वै — ^{c}) D7. 8 मा (for मा)

6 K1 om 6 (cf v l 1) — ^{a}) K5 T1 G3 M2 यदा° (for यथा°) — ^{b}) K4 D (except D1 2 7) ते, B2 4 5 त्वां (for तत्) — ^{d}) M1 2 आत्मनस्तथा (for भरत°)

ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रे तस्मिन्युधि यथाविधि ॥ ७
ततो रामो रुषितो राजपुत्र
दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-
रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८
ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-
रूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९
मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्षीः कथंचन ।
भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०
क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११
इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२
वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३
पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
विसर्जयैतद्दुर्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५
रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ।
मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६

C. 5. 7306
B. 5. 185. 17
K. 5. 185. 17

---

7 K1 om 7 (cf v l 1), G3 om 7–8 — a) K4 ततोस्त्र, K5 ततोर्मा, D1.7 S (G3 om) ततोह K5 प्रतिमगृह्य, S (G3 om.) परिमहत्य (M3-5 °गृह्य) — K4 om. 7b–8a — b) K2 B1.2 4 5 D3 4 विभो, B3 Dn Ds D6 8 10 महत् (for मृधे) — d) G5 M1 (inf lin as in text) 5 युद्धे (for युधि)

8 K1 G3 om. 8 (cf v l. 1, 7), K4 om 8a (cf v l 7) — a) Dn [ऽ]थ रामो (for रामो)! K3 भगवान्, B1 (and many old printed ed !) ह्रषितो (for रुषितो) B Dn Ds D6 8 10 राजसिंह (for °पुत्र) — b) K3 4 D1 7 प्रतिमहत (for विनि°) K2 3 5 D1-4 7 मे, M2 च (for वै) — c) D5 D6 हतोस्मि, D3 4 7 8 जितोस्मि (for जितोऽस्मि) D5 D3 4 7 भीष्मेति (for °ण) — d) K2 Dn1 S (G3 om) एव (for इत्येव) D7 अभ्यवोचत्, T G (G3 om) चाप्युमुचत्, M1 स (inf lin च) व्यमु°, M2 [ए]वाभ्यमु°, M3-5 प्रत्यमु° (for व्यमु°)

9 K1 om 9ab (cf v l. 1) — b) B3 Dn Ds D6 10 M2 चाप्य (for तस्य) K4 D8 वान्य, B (except B3) चापि, Dn नान्य (Bom ed मान्य!), D2 T G1 2 5 M चान्यान् (for चान्यम्) — c) K4 B3 5 Dn Ds D3 4 6 8 10 ते तत्र चै(Dn1 वै)नं, B1 2 5 ततश्चैनं ते, D1 तत एनं स, G3 स एवैनं स-, G5 तथैवैनं स- (for त एवैनं स)

10 Before 10, all MSS ins पितर ऊचु — a) K4 B D (except D1.2 7) तात (for वत्स) — c) K1.2 सयुगे, T2 सगर

11 a) K1.2 5 च, K3 D1 2 7 हि (for तु) — c) K1.2 5 B3 5 ब्रह्मचर्यं, K3 B1 4 व्रतचर्यं, B3 D1.2 7 ब्रह्मचर्या K4 Dn2 Ds1 [अ]थ (for च) — d) K5 Ds ब्राह्मणस्य B2 D1 परं तप (D1 °प), B5 परं बलं

12 a) K1 2 5 (hypermetric!) तदिदं (for इदं) T2 G2 निमित्त, Ca as in text G3 तदिदं वीर ते कस्मै — b) K1 अभिमन्त्रित, K2 उपमन्त्रित, B Dn Ds D3 4 6 8 10 प्रागुदाहृत, D1 उपयति त, Ca 8 as in text — c) D8 अस्त्र° (for शस्त्र°) K1.5 D3 4 8 M उग्रत्व; D2 T G उग्र च (for अत्युग्रं) — d) B (except B3) Dn D3 4.6 [अ]कार्यं (for कार्यं)

13 a) M1-3 एवैतद् (for एतावद्) — b) K3 त्वया भीष्मेण संयुगे — c) K (except K4) D8 निवर्तस्व (for विमर्दस्ते)

14 D2 om (hapl) 14a–15c — a) D3 4 एव (for एतद्) — b) G5 तदिदं शस्त्रधारण — c) T1 इदं, T2 G1-3 एन (for एतद्) B3 D7 G1.2 दुर्धर्षं — d) M3-5 तप्यस्व

15 D2 om 15abc (cf v l 14) — a) T G (except G3) एव (for एष) — b) K1 2 5 निवर्तित, B3 निराकृत (for निवा°) — D1 om. (hapl.) 15cd — d) K5 प्रणोदित, B3 5 Dn Ds D6 8 10 प्रसा° (for प्रचो°)

16 K5 reads 16–17 after 24ab — b) K5 निवर्तस्व (for गुरुणेति) D1 विशेषत (for पुन पुन) — c) T1 G1 3 राम — d) K2 5 D7 T1 G1 M3-5 न्याय्य, K3 नाथ, D1 T2 G2 न्याय; D3 4 G5 शक्य, G3 चाथ

C. 5. 7308
B. 5. 185. 17
K. 5. 185. 17

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो वली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्रामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३
निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

(for न्याय्य) K_8 कथचन (for कुरु°) — [e]) $K_{8\,4}$ $D_{2\,7}$ S राजेंद्र (for गाङ्गेय)

17 For sequence in K_5, cf v l 16 — [a]) B_4 $D_{3\,4\,7}$ च (for तु) — [b]) K_8 अतस्, K_4 B D (except $D_{1.\,2\,7}$) तस्मात् (for ततस्) — [c]) Hypermetric!

18 [a]) K_4 B D (except Dn_1 $D_{1\,7\,8}$) T_2 $G_{1\,2}$ M_5 शातनो — [b]) K (except K_5) B_2 $D_{1\,2\,7}$ महाबल° (for °यशा°) — [c]) B D (except $D_{1\,2\,7}$) शक्यस्त्वया (for त्वया रणे) — [d]) K_1 (before corr) निवर्तितु, K_4 G_3 °र्तय (for °र्तं चं) B D (except $D_{1\,2\,7}$) निवर्तस्वेह भारत

19 M om 19[ab] — [c]) D_1 पर (for नर°) $D_{3\,4\,8}$ G_3 M_2 वीर — [d]) $K_{1\,2\,5}$ पूर्वदेहे; K_4 T_1 पूर्वं देव

20 [b]) $K_{1\,2,\,5}$ T G $M_{1\,2}$ सत्यवान्; D_1 M_{3-5} विश्रुत, $D_{3\,4}$ सत्यवाक् (for वीर्य°)

21 Before 21, N M_5 ins भीष्म उ° (M_5 om उ°)

22 D_6 om 22 — [a]) $K_{1\,2\,5}$ D_8 नाह निवर्तित पूर्वं, B (except B_5) Dn D_5 T_1 G_3 न निवर्तितपूर्वश्च — [c]) K (except K_4) $D_{2-4\,7}$ निवर्ततम् — [d]) K_1 G_3 M_2 पितामह°, K_2 °मह — [e]) K_5 न निवर्तेय, D_{10} वै निवर्तिष्ये (for विनि°) — [f]) $B_{2\,4}$ Ds_1 D_6 कदा° (for कथ°)

23 K_4 om (hapl) 23[a]–25[b] — [b]) K_8 D_7 $M_{1,\,2}$ तथा (for तदा) — [d]) $K_{1\,5}$ $D_{2-4\,7}$ S (except G_1) मामागम्ये° (G_3 °त्ये°), D_{10} समागत्ये°

24 K_4 om 24 (cf v l. 23) — [b]) B D (except $D_{2\,7\,8}$) $M_{1\,2}$ द्विजोत्तम — After 24[ab], K_5 reads 16–17 — D_1 om 24[cd] — [c]) $K_{1\,2\,5}$ $D_{2\,7}$ प्रत्य°; $B_{4\,5}$ इत्य°, D_{10} न ह्य° (for नेत्य°)

25 K_4 om 25[ab] (cf v l 23) — [a]) $D_{3\,4}$ तात (for लोके) — [b]) B (except B_4) Dn Ds_1 $D_{6\,10}$ T_1 G_1 कदा° (for कथ°) — [d]) K_5 G_2 [ऽ]प्याहत°, T_2 व्याहत° (for ऽभ्या°)

26 =(var) 5 49 15, 89 24, 178 11 — [b]) K_3 (m as in text) °कामया (for °कारणात्) — [d]) $K_{3\,4}$ D_7 इति मे निश्चित मन° (D_7 मत)

28 [a]) $D_{3\,4}$ सशरो (for [आ]त्त°) — [c]) K_4 $B_{4\,5}$ D (except $D_{1\,2\,7\,8}$) स्थिरो (for स्थितो) $D_{1\,6}$ T_1 G_1 महाहवे (for ऽहमाहवे) — [ef]) K_2 $M_{1\,2}$ सहसा, T_1 सर्वतो (for सहिता) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,7}$ समागम्य तत° सर्वे (K_4 °म्य च सर्वे च) निवर्त त्व (D_7 °तव्य) हि पुत्रक

29 M_2 om (hapl) 29–30 — [a]) K_5 $D_{2\,10}$ S (M_2 om) नवनीत, Ca as in text T G तु (for हि) — [e]) K_3 $D_{7\,8}$ [ऽ]य, K_4 B Dn D_5 $D_{1.\,3\,4\,6\,10}$ वै (for हि)

30 M_2 om 30 (cf v l 29) — [c]) K_3 S (M_2

न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३०
ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।
प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३३
ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्स्मयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३४
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस्तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।

C. 5 7331
B. 5. 186. 4
K. 5 186. 4

---

om.) वारयाचक्रिरे, Ca न्यासमया° (as in text)
31 [a]) G1 [ऽ]पि (for ऽह) — [c]) K3 D7 अपश्य, D2 प्रपश्य (for अद्राक्ष)
32 [c]) Dn1 एहि, D10 गच्छ (for प्रैहि) B2 भीष्म, T2 G (except G3) राजन् (for राम) — [d]) T1 G1 लोकहिते Dn1 -कर, T1 G1 रत (for कुरु)
33 [b]) B4 वै तदा (for तेन वै) — [d]) B1.2 4 D2 m. 4 अहमप्याहवे त(D2.4 स्थि)त
34 Stanza lost in B4. — [b]) K1.2 D8 T2 G2 3 भृगवीक्षित°, G1 भृगुनदन — D2 om. 34[c]–35[d] — [c]) K1.2 [आ]शु स्मयन्, K3 त्युत्स्मयन्, K5 [अ]पि स्मयन्, S (except T1) [अ]प्युत्स्मयन् (for [अ]भ्यु°) D3 4 रामश्चाप्युत्तमप्रेम्णा
35 D2 om. 35 (cf. v l 34) — [b]) D2 4 °तले (for °चर°) — [c]) S शाम्य° (for गम्य°) T2 G2 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्)
36 [b]) D5 D6 10 आदाय (for आहूय) — [c]) K3 B D (except D1.2 7) उक्तवान् (for उवाच) — [d]) B3 Dn D5 D6 8 10 महामनां, D4 तपस्विना, G3 मन° (for तप°)

Colophon. D5 8 G4 missing — *Sub-parvan* K1–3 5 B Dn D5 D1–4. 6–8 10 T1 G. M1 2 अम्बोपाख्यान — *Adhy name* K3 D7 भीष्मराम(D7 °भार्गव)युद्धं (followed by समाप्त), K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, B3 रामभीष्मयुद्ध, M3–5 भीष्मविजय — *Adhy no* (figures, words or both) T1 M4 188, T2 G1.2 5 M3 5 189, G3 186 (as in text), M1 2 187 — *S'loka no* K5 38, Dn1 61, Dn2 37

187

1 [ab]) K4 T G (except G3) एव (for एतल्) G2 transp लोकानां and सर्वेषां K4 D7 इति (for एव) K4 B D (except D1.2 7) G1 3 भाविनि — [c]) K4 B Dn D5 D6 8 10 यथाशक्त्या मया युद्ध — [d]) D1 transp कृत and पौरुष K3 4 B D पर (for महत्)
2 [a]) K D7 8 चैव युधि, B Dn D5 D6.10 चैवमपि, G3 च वै युधि T G शक्तोसि (for शक्नोमि) D3 4 जेतु चैव न शक्नोमि — [b]) K3 4 D1.7 भीष्म शत्रुनिबर्हण — [d]) B (except B3) योजयन्, D3.4 [अ]दर्शय (for दर्शयन्) S उत्तमास्त्र विदर्शयन्
3 [a]) D8 एषामेव परा, S (except T2) एषा च मे परा (G2 °रे) (for एषा मे परमा) — [d]) K3 D3 4 7 करवाणि (for वा करोमि)
4 [b]) M तु (for ते) — [c]) K5 G3 transp हि and असि — [d]) K1.2 5 विमुचता, Ds2 प्रयुजता (for

C. 5. 7231 B. 5. 186. 4 K. 5. 186. 4

निर्जितो ह्यसि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५
भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६
यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७
न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८
गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९
एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०
ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं ययौ रामो मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ११
ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।
यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।
प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३
यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४
न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

प्रमुञ्चता)

5 K3 4 B D (except D3 4 7 8) S om the ref — ^{a}) K1 2 5 G3 M1 2 तदा (for ततो) — ^{b}) K1 4 Dn Ds D8 T1 G5 M विनिश्वस्य, D1 नि·श्वसश्च, T2 G2 विनिश्चित्य K3 D7 नि·श्वस्य विमनास्तदा — ^{c}) K3 4 B D (except D7) तत· (for तदा)

6 ^{b}) G3 M1 2 यदा (for यथा) Ds D8 M3–5 [आ]त्थ (for [आ]ह) K (except K3) D2 यथात्थ न तदन्यथा, D3 4 यथा चाह भवास्तथा — D6 om 6^{c}–7^{b}. — ^{d}) K2 5 उदायुधै (for ·रधी·)

7 D6 om 7^{ab} (cf v l 6), G5 om (hapl) 7^{b}–9^{a} — ^{c}) K1 D2 अभिधाय, K2 3 5 अभिधार्य, K4 B Dn Ds D1 3 4 6 8 10 अनिवार्य, D7 अपिधाय, T G सुनि° (for अनि°)

8 D3 4 G5 om 8 (for G5 cf v l 7) — ^{a}) K4 5 B (except B2) Dn Ds D2 एव (for एष) — ^{c}) B1 पश्यामि, D7 T2 G1 2 योत्स्या° (for यास्या°) — ^{d}) K3 B1 2 4 कदाचन, K4 तपोधन (for कथ°)

9 G5 om 9^{a} (cf v l. 7) — K4 om (hapl) 9^{ab} — ^{a}) K3 G3 [इ]ति तत्राह, B1–3 च तत्राह, B4 तत्र चाह — ^{d}) D3 G3 कुरूद्वह (for भृगू°)

10 D4 om 10^{a}–11^{b} — ^{b}) K2 °व्याकुलचेतना M1. 2 °पर्याकुलेक्षणा — ^{c}) B Dn Ds D8 10 तापस्ये, D1 तापसे, D2 तपते, G3 समरे — ^{d}) B1 Dn D6 8 10 सा मे (for मम) T1 G1 चिंतयती वध मम

11 D4 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) B Dn2 Ds2 D1 10 G3 सहितै ; D6 सहिते (for सह तै·) — ^{b}) K4 ऋषिभिर् K1–3 B2 D1–3 8 T1 M1 2 भृगुनदन· (for °सत्तम) — ^{c}) B Dn Ds D6 10 तथा सोगान् (for ययौ रामो) — ^{d}) K3 D1. 2 °पृच्छय (for °मन्त्र्य)

12 ^{a}) K4 B D (except D1 7) ततो रथ समास्थ — ^{cd}) = (var) 5 179 10^{cd} — ^{e}) B5 °पृष्ट (for °वृत्त) — ^{f}) K3 M मा. T2 नारदेन निवेदित

13 T2 om 13^{a}–16^{b} — ^{a}) K1 2 तज्ज्ञान्, D3 4 सर्वान्, Ca प्राज्ञान् (as in text) — ^{c}) K (except K4) D2 7 8 तस्या (for ह्यस्या) — ^{d}) K1 2 B (except B3) Dn1 D1 गतिजल्पित°, K4 5 Dn2 D8 गत जल्पित°, D3 4 गत्वा जानीत चेष्टित, D10 कन्याया जल्पचेष्टित — G3 om 13^{e}–15^{d} — ^{e}) K1 2 प्रत्याहार तु, K3 D2 °हरस्तु, B3 4 D3 4 °हरति, S (T2 G3 om) °हरत D5 ते (for मे) — ^{f}) K3 4 B5 रता·, B1–4 Dn Ds D6 8 10 सदा (for मम)

14 T2 G3 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) S (T2 G3 om) याता (for प्रायात्) — ^{b}) K1 4 B (except B5) Dn Ds D6 10 T1 transp कन्या and सा K1 2 वृता, B4 5 स्थिता (for धृता) M1 2 तपसे धृतमानसा — ^{d}) T G (T2 G3 om) हृत° (for गत°)

15 T2 G3 om 15 (cf v l 13) — ^{b}) K3 B Dn2 Ds1 D6 10 G1 व्यजयद्, D7 वै जयेद् (for विज°) K4 भुवि (for युधि) — ^{d}) K1 2 5 D6 8 10 शसितव्रताद् (K5 D10 °न्), B3 4 Ds2 D8 सशितव्रतान् K3 D7 S (T2 G3 om) तापसान्सशितव्रतान्

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी ।
षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ १९
यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०
शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुताङ्गी दिवानिशम् ।
व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
नन्दाश्रमे महाराज ततोलूकाश्रमे शुभे ।
च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५

C. 5. 7353
B. 5. 186. 25
K. 5. 190. 23

16 T2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) G2.5 अथ (for अपि). K4 D1 T1 G M2 महाराज (for मया राजन्). — ^{b}) D1 G2 M1.3 नारदेन (for नारदेऽपि). K3 D2 T1 G1.3.5 M (M1.3 *sup. lin.*) वि, D3.4 च (for ऽपि). — ^{c}) K4 D1–4 च यत्, B Dn D5 D8.7.10 तथा, T1 G1 भवेत् (for भयात्). K1.2 D8 व्यासस्य चैवोभयतः. — ^{d}) K1.2 कार्यतो, D1 T1 G1 तावुभौ (for तौ चोभौ). D8 सम° (for माम°).

17 17^{cd} = 1. 1. 186^{cd}. — ^{d}) K1 (by corr.) 2 G3 [अ]ति° (for नि°).

18 ^{a}) K4 B (except B2) D (except D1.7) transp. तु and कन्या. — ^{c}) = Cf. 20^{a}. S आसाद्य (for आश्रित्य). — De.8 om. (? hapl.) 18^{d}–20^{a}. — ^{d}) M4 °दारुण (for °मानुष).

19 De.8 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) T1 G1.3.5 जलाहारा (G1.3 °र-), T2 G2 विजहार (for निराहारा). K3 B3 D2–4.7.10 T2 G1.2 रुक्षा, K5 B1.2.4.5 दीना (for रूक्षा). D1 निराहारा क्षमारूपा. — ^{c}) K3.5 D1–4.7 [आ]सीत्, Dn1 S (except G3) मा (for च). — ^{d}) K1 D3.4 M1.2 तपस्विनी, B3 D5 तपोवने (for °धना).

20 De.8 om. 20^{a} (cf. v.l. 18), G2 om. 20^{ab}. — ^{a}) Cf. 18^{a}. K2.4 B Dn D5 D1.2.4.10 यमुनाजलम्. K3.4 B D (De.8 om.) G1 आश्रित्य. — ^{c}) K (except K3) Dn2 T G2.3.5 उपवास, D3.4 उपवासात्, G1 उदावसन्, Ca उदवास (as in text). K1.2.5 D7 नित्यमेव (for निराहारा). — ^{d}) K1.4 D3.4 धारयामास, K3 D7 पाल°, T G1.3.5 M1–4 कार°, G3 काम°, M3 (*inf. lin.*) 5 हार°, Ca पार° (as in text). K4 D2 भारत, B Dn D5 D3.6.8.10 Ca भाविनी (Cap. भामिनी as in text), D4 रोदसी (cf. 22^{b}). G1 सवत्सरमथापर.

☞ In Dn2, the portion of the text from stanza 21 up to 5. 195. 3 is lost on a missing fol. The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

21 D4 om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) K1.2 शीर्णेन पर्णेनैकेन. — ^{b}) K3 D7 वर्तयामास, K4 D8 पाल°, S धार° (G3 वार°) (for पार°). K4 भामिनी, B Dn1 D5 D3.6 सापर (for चापर). — ^{c}) K4 दीर्घकोपा, D10 तीव्रकोपात्. — ^{d}) Dn1 D5 D8 (before corr.) G5 M3–5 पादागुष्ठाग्र वि(Dn1 °नि)ष्ठिता, D8 °ष्ठाग्रसस्थिता, D10 अगुष्ठाग्राग्रधिष्ठिता, T1 G1.3 M1.2 पादागुष्ठेन विष्ठिता, G2 °ष्ठविनिष्ठिता.

22 D4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{c}) K3 न च, K4 B D (Dn2 missing) [अ]पि च, K5 (m. as in text) T G1.2.5 पित्रा (for [अ]पि तु). — ^{d}) D3.4 यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्). K3 G3.5 M न सा, T2 न स, G2 न च (for नैव).

23 ^{a}) D5 D3.4.6 ततो हि समभूत्तस्मिन्. — ^{b}) B3.4 D5 D3.4.6 °सेवित.

24 ^{a}) K4 B Dn1 D5 D6.8.10 तीर्थ° (for देशे°). — ^{b}) K (except K4) D1.7.8 M1.2 स(D1 स्वा)प्लुतागी, D5 D6.10 सा प्लुताग, T2 सरित्सु च. Ca cites आप्लुतागी. — ^{c}) D2 अचरत्, T2 G5 विचरत् (for व्यच°). — ^{d}) K3 D1.2.10 °विहारिणी, K5 T1 यथाकाम विचारिणी.

25 G2 om. 25^{ab}, D4 om. 25^{b}–26^{c}. — ^{b}) K1.2.5 तथार्चीकाश्रमे, K3.4 B Dn1 D1–4.6.8.10 G1 M4 तथोलूका°, D7 तथा कण्वा°. M3.5 विभो (for शुभे). — ^{c}) K1.2.5 D7 वसि(K2.5 °सि)ष्ठस्याश्रमे, B3 व्यचरत्साश्रमे.

26 D4 om. 26^{abc} (cf. v.l. 25). — ^{b}) K5 D1.3.8 चैव हि, T G (except G3) वै विभो. — ^{c}) K4 B D (except D2.7, Dn2 missing, D4 om.) महाराज,

C. 5. 7354
B. 5. 186. 27
K. 5. 186. 27

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २६
माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामह्रदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७
एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २८
तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्ब्रवीहि मे ॥ २९
सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०
कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषुं महीपतिम् ।
साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥ ३१
चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्मं चरसि भामिनि ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ ३३
यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।
नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३४
दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।

T G (except G2) ततो राजन् (for तथा राजन्) — [d]) T1 G3 काशि(G3 °शी)कन्या (for कौशिकस्य) K1 2 [आ]श्रमेषु च, K5 M1 2 [आ]श्रमे शुभे, T1 G5 [आ]श्रमे तदा

27 K3 D1 3 4 om. (hapl) 27[ab] — [a]) K5 D2 चैव (for राजन्) — [b]) T G (except G3) [ऽ]पि च (for तथा) K1 2 D7 M3–5 दिलीपस्यापि चाश्रमे — [c]) D3 4 महाह्रदे; G1 रामाश्रमे, M2 धाराह्रदे; M3–5 तथा ह्रदे (for राम°) — [d]) K3 B1 4 5 पैलग(K3 °गा)र्गस्य, B2 3 Dn1 Ds2 D6 10 पै(B2 3 पै)लमार्गस्य, Ds1 D1 3 पै(D1 तै)लगार्ग्यस्य, T1 G5 ततो गार्ग्यस्य; T2 G2 ततो भार्ग्यस्य, G1 M1 2 5 तथा (G1 °तो) गर्गस्य, G3 ततो मार्गस्य, M3 4 तथा गार्ग्य(M4 °र्ग)स्य

28 [a]) K1 2 G3 5 M1 2 तथा (for तदा) D3 4 एतेष्वन्येषु तीर्थेषु — [d]) K5 B Dn1 Ds D1 6 8.10 G5 व्रतम् (for तीव्रम्) K3 4 D1–4 वै व्रत, B Dn1 Ds D6 8 10 दुष्कर (for वै तप°).

29 [a]) K3 D1 2 कौरवेंद्र; K4 B1 3.4 Dn1 Ds D6.10 च कौरव्य; T G (except G3) तु कौरव्य (for कौरवेय). — [b]) K3 4 B D (except D1 7, Dn2 missing) जले स्थिता (D3.4 °ता) — [c]) K3 D1 तप्स्यसे, Ds2 D8 10 G1 3 M2 क्लिश्यते — [d]) D7 G1 सत्यम् (for तथ्यम्) B Dn1 एव (for एतद्) B Dn1 Ds D3 4 8 10 वदस्व; G1 ब्रवीतु (for ब्रवीहि). D1 तथा मे तद्ब्रवीमि ते, D6 तथा मे तद्वदस्व मे

30 [a]) K3 D8 T2 G2 सा तामथ, D3 4 सा तां नत्वा, T1 G1 सा चैनाम् (for सैनामथ) — [b]) Dn1 Ds D10 T1 G1.3 M5 कृत्वांजलिम् (for कृताञ्जलिर्) K5 अवस्थिता, B3 Dn1 अनिंदिता — [c]) K3 रामो भीष्मेण समरे, K4 B Dn1 Ds D6 8 10 भीष्मेण समरे राम°, D1 रामेण भीष्मः समरे, D2 7 G5 भीष्मेण राम समरे — [d]) K3 B D (except D1, Dn2 missing) T2 G निर्जितश् (for न जितश्)

31 [b]) K4 5 B Dn1 Ds D6–8 10 महीपति° — M2 om (hapl) 31[d]–34[a] — [d]) Dn1 Ds तप्ये (for तप्स्ये) K3 4 D1 2 तप्यती (D1 °पामि) तप उत्तम, T1 तपस्तप्स्यामि दारुण

32 M2 om 32 (cf v l. 31) — [a]) K1.2 5 D7 चरती (for चरामि). K3 D2 7 G1 2 M3 5 देवीं, M1 सर्वां, M4 पुण्या (for देवि). B Dn1 Ds D3 4 6 8 10 विचरामि महीं देवि — B3 om (hapl) 32[bc] — [b]) M1 महीपति (for अहं नृपम्) — [c]) D6.8 व्रतमिद K4 B1 2 5 D (except D1 2 7, Dn2 missing) देवि (for देहे) — [d]) B Dn1 Ds D6 8 10 परम(B3 °मे) स्मिन्, D2–4 परम स्याद् (for परस्मिन्स्याद्)

33 M2 om 33 (cf v l 31) — [b]) K4 B D (except D1 3, Dn2 missing) भाविनि (for °मि°) — [c]) G2 M3–5 नैव (for नैष) — [d]) D3 त्वया रणे (for त्वयाबले)

34 M2 om. 34[a] (cf. v l. 31) — [c]) T2 G2 M3 स्व (for त्व) — [d]) K (except K3) D2–4.7 8 विमोक्ष्यसे. D1 यदि भामिनि मोक्ष्यसे

35 [a]) D1 3 4 8 दुस्तीर्णा, Ca दुस्तरा (for °स्तीर्था) K1 3 D2 वा (for च) K5 D3 चा(D3 वा)नविज्ञेया, B Dn1 Ds D6 10 न तु (Ds2 ननु) विज्ञेया, D3 4 च भुवि ज्ञेया; D7 चानभिख्येया; T G2.3 5 चानभिज्ञाता; G1 M

माता मम महाभागा स्मयमानेव भामिनी ॥ ३६
कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३८
सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ३९
सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

भीष्म उवाच ।
ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ।
निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

[अ]यानभिज्ञाता (for यान॰) Ca cites अनभिज्ञेया (as in text) — b) D5. 6 8 पतादृशा, G3 वार्षकी; Ca वार्षिकी (as in text) K1 2 5 D1 2. 6 c–8 G1 5 घा॰, K3 4 या॰ (for ता॰) T2 G2 वार्षिके नष्टमागिरी — c) K4 D7 6 भीमा प्राह॰

36 a) T1 G1–3 नैवम्, T2 G. नैवम् (for व्यम्) S (except G1) दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) B2 5 तु ता (for ततो) — b) Dn1 Ds2 D2 S कासि(G3 °दी)न्या B1 न्यवर्तयत — c) S (except G1) माता (for माता) — d) K1 2 D7 आदृत्ती, K4 B Ds D2–4 8 G1 भाविनी (for भामिनी)

37 a) D5 6 चाष्टमे K5 D2 7 S (except G3) C5 मासे, D2 4 काले (for मासि) — b) D5 6 [ऽ]हनि (for तथा) — c) G2 अप्राश्नीत D2 4 चापि (for अपि) — d) K1 2 D7 तत (for पुन)

39 b) K3 पतिता (for प्रथिता) K3 6 D2 8 10 T G1 2 च (for [अ]म्बा) T2 G2 च्य (for इति) — d) K5 D1 7 दुर्नीर्या, D10 दुस्तीर्णा D3 T1 G1 कुटिलोदका

40 a) K1 2 6 तपसम् (for तपसा) — b) K4 B D (except D2–5 7, Dn2 missing) देहार्धेन K3 (before corr) व्यगायत, T1 G1 प्रजायत — c) D5 D10 वत्सेति (for वत्सेषु) — d) T2 G2 5 कन्यका चा॰, G2 सा कन्या चा॰ (for कन्या चैवा॰)

Colophon om in D2. 4 Dn2 D5 9 G1 missing — *Sub-parvan* K B Dn1 Ds D1. 2 c–8 10 G6 अंबोपाख्यान — *Adhy name* G6 M अज्ञातप्रश्नरण — *Adhy no* (figures, words or both) D6 77 (=177), T1 M4 189, T2 G1 2 5 M3 5 190, G3 187 (as in text), M1 2 188 — *S'loka no* K5 41, Dn1 39

188

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 187 20), the MS is mostly ignored here

1 K4 om 1 — b) K3 5 D5 D2 4 M3 5 धृ(K3 D5 4 कृ)तनिश्चया॰, D5 घृतमानसा, G2 °निश्चयात्, C5 °निश्चया (as in text) — c) K3 D5 D5 निवर्तयन्, D7 [अ]न्यवर्तयन् (for न्यव॰) K (K4 om) D5 ता तु, D7 तांस्तु (for तात) — d) S चाप्रकुत् (for चाब्रुवन्)

2 ab) D5 transp ततः कन्या and तपोवृद्धान् K4 ततः कन्या तथा वृद्धान् (for a) K5 ततो वृद्धान् (for तपो॰) K3 मुनीं॰ (for ऋषीं॰) K4 D1 8 T M3 तथा (for तदा) — c) K1 2 5 D7 नि(K5 वि)कृतास्मि च (for निरा॰) — d) K1 2 भ्रमिता, K3 ध्वंसिता (for भ्रंशिता) K5 कामतत्वत (for पति॰)

3 After 3ab, B2 4 5 read 6cd, *repeating* it in its proper place — d) K D1. 3 4 8 G3 M3–5 एप (for एव)

4 D6 om 4 — a) K (except K4) Ds2 D7 G3 दुःखवसतीम् — c) D8 4 °लोक (for °लोकाद्) — d) M1 2 पुन पुमान् (for पुमानिह) D3 4 7 8 10 अह (for इह)

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तेयं तपोधनाः ।
एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६
तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७
छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८
ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९
प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ १०
तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।
न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११
वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३
यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४
एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६
चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १७
उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

---

5 a) G न (G3 नि) हत्वा. — b) K4 B2 3 5 Dn1 D5 D6 8 10 निवर्तिष्ये (for °र्तेय) — d) K1 2 5 D5.7 M1 अहमुद्यता (for इदमुद्यतम्) K3 4 B Dn1 D5 D3 4 8 10 यदिदं कथितं मया

6 a) D3 4 प्रति° (for परि°) — B2 4 5 read 6cd for the first time after 3ab, *repeating* it here — c) D1 3 G3 भीष्म B2 5 D5 प्रतिविधास्यामि — d) K (except K4) D7 8 पुन (for [इ]ति वै) B3 D2 10 T G1 2 M5 वा (for वै)

7 a) D3 4 तदेना (for ता देवो) — b) D2 वृषध्वज (for उमापति°) — d) K2 transp स्वेन and रूपेण B1 3–5 Dn1 D5 D6 8 10 तापसीं, B2 D3 4 भाविनीं

8 a) Ca लुभ्यमाना (apparently for छन्द्यमाना) — c) K4 B D (except D1 2 7, Dn2 missing) हनि° (for वधि°) — d) K3 D1 2 यश° (for मन°)

9 d) K1 2 4 B D (except D1 7 8, Dn2 missing) T1 G3 स्त्रिया (for स्त्रियो) K4 B Dn1 D5 D3 4.6 8 10 transp मम and युधि — e) D6 7 10 transp. मे and गाढ M1 2 नाथ, M5 मूढ (for गाढ) — f) K (except K4) D7 श्रान्तम् (for शान्तम्)

10 a) D1 मे देव, D2 देवेश (for भूतेश) — c) K2 हि (for स) D5 D10 सद्यो (for सत्यो). D1 भविता (for भवति) — K2 D4 om (hapl) 10c–11b

11 K2 D4 om 11ab (cf. v l 10) — b) D2 कन्या गोवृषभध्वज — Before 11cd, K2 (marg) ins रुद्र उ°, M1 2 भगवान् — cd) B (except B3) Dn1 D5 D6 8 10 (by transp) प्राह सत्य भद्रे

12 G5 om (hapl) 12a–14b — a) K4 B D (except D2 7, Dn2 missing) हनि° (for वधि°) — b) D5 M लप्स्यसि — c) B1 स्मरसीति, D2 भविष्यति (for स्मरि°) K5 रणे भीष्म (for च तत्सर्वं) D7 ससरिष्यसि तत्सर्वं

13 G5 om 13 (cf v l 12) — b) K1 2 D3.4 7 भवितासि (for °ष्यसि). — d) D3 4 भवितासि (for °ष्यसि).

14 G5 om 14ab (cf v l 12) — a) K1.3 D3.4 7 एतत् (for एव) — b) K3 D1 एव (for एतद्) — d) K1 2 5 Dn2 D7 8 G2 M (M4 before corr.) कस्माश्चित् K1 2 5 D7 8 M1 3 कालपर्यये

15 a) K3 4 B Dn1 D5 D1 2 6 8.10 महादेव°, D3.4

१८९

दुर्योधन उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४
भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५
निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६
कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थे तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्धि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८
ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९　　C. 5. 7397 B. 5. 188. 9 K. 5. 188. 9

°वाहो (for °तेजा) — b) T2 नीललोहित° (for वृषभ°)
17 a) Ds2 T2 G2 8 च, G1 M1. 2 तु (for सु-) — b) B8 D3 4. 10 M2 प्रदीप्य, Ca प्रदाय (as in text) D7 om. (hapl.) 17c–18b — c) B1 T2 G2 8 प्रदीप्ता° (for प्रदीप्ते°) G8 च सा कन्या (for महाराज) — d) D2 क्रोधदीप्तेन K5 Ds D1 T2 G1. 2 तेजसा
18 D7 om. 18ab (cf. v.l. 17) — a) D3 4 °वधार्थाय (for °वधायेति) — c) K (except K4) D2 काशिपते (for °सुता) D3. 4 ज्येष्ठा राजन्काशिसुता

Colophon Dn2 Ds 9 G4 missing — *Subparvan* N (Dn2 Ds 9 missing) G5 अम्बोपाख्यान — *Adhy name* M अम्बाप्रमादलाभ(M5 om. लाभ)कथनं — *Adhy no* (figures, words or both) D6 78 (=178), T1 M4 190, T2 G1. 2 5 M8 3 191, G3 188 (as in text), M1 2 189 — *S'loka no* K5 Dn1 19

189

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 187 21), the MS is mostly ignored here

1 b) K1–3 5 D7 स मानद, K4 B Dn1 Ds D1. 2 8 10 पुरा तदा, D3 4 तदा पुरा, D6 पुरानव (for सती तदा) — c) Hypermetric! K1. 2 4 D (except D2, Dn2 missing) T1 G5 [ऽ]भूद् (for ऽभवद्) D7 T1 युधा, G1 यथा (for युधि) K1–3 D7 श्रेष्ठ°

2 a) G3 transp तु and तस्य — c) K3 च तदा (for दयिता) D3 4 च (for हि) — d) K2 Dn1 -पते° (for पते)

3 b) K D1. 2 7 G3 [अ]पि, T G1. 2 5 [अ]थ, M हि (for वै) K1. 2 5 D7 महामना (for मही°) — c) K4 B D (except D2 7, Dn2 missing) अपत्यार्थे

4 a) K (except K4) D7 द्रुपदोथ सपत्नीकः — b) K1. 2 D2 7 उपस्थित°, K3 5 B2 5 उपास्थित°, Ds2 D10 T2 G2 8 समाश्रित° — c) K2 वव्रे, K4 B Dn1 Ds D6–8 10 ऋते (for लेभे) K4 B Dn1 Ds D6–8 10 T1 महादेव (for °देवात्) — d) K1. 2 5 [अ]थ (for मे) B1 2 4 पुत्रो मम भवेदिति, D3 4 पुत्र स्यादिति चाब्रुवन्

5 b) K2 5 D6 7 S (except G3) भीष्म- D2 प्रतिजिहीर्षया — c) B2 मत्युक्तो G3 देवदेवोथ, M1. 2 °देवोपि

6 b) D10 नैव (for नैतज्) — c) D3 4 T G1–3 M च (for तु) D3 T G1–3 M स्व (for च) K1. 2 5 D7 एवमुक्तस्ततो राजा, G5 स गत्वा स्वस्य नगर — d) K1. 2 5 D7 भार्यां वचनमब्रवीत्

7 a) K3 B Dn1 Ds D6 8 10 G3 महान्देवि, K4 D2–4 G1 महादेवि (for मया देवि) — b) B Ds D3. 4. 10 पुत्रार्थं K4 B Ds D1–4. 10 G3 मया (for महान्) Dn1 D6 8 तपस्माराधितो मया — 7c = 5 192 4c

8 G3 om 8ab — b) D2 8 वच° (for शिव°) — c) K4 B Dn1 Ds D1 6 8 10 च (for हि) — d) D10 च (for हि) K1 D7 नान्यथा (for तत्तथा)

9 b) K3 तप° (for मन°) — d) B3 गृह सा (for द्रुपद) K4 B1 6 सा जगाम, Dn1 Ds D6 8 10 प्रविवेश,

C. 5. 7398
B. 5. 188. 10
K. 5. 188. 10

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ११
अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ १२
अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।
पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १४
रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ।
न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १५
श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याच्छुततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १६
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १७
अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।
ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

D8 4 चाजगाम, M8 सा विवेश (for सवि°) K4 वै (for ह)

10 ^{b}) B Dn1 Ds D6.8 M3 4 कर्मणा (for हेतुना). — ^{c}) K3 T2 G3 M2 5 पार्षता(G3 °दा)त्स, K4 B D (except D1 7; Dn2 missing) पार्षतस्य. D1 S (except G5) महीपालाद् — ^{d}) K1 2 5 D7 सत्यधर्मपरायणात्

11 ^{ab}) K4 B D (except D1 7, Dn2 missing) सा (for त) K3.4 B D (except D1 7, Dn2 missing) transp गर्भं and देवी K1 2 D7 राज्ञी (for देवी). — After 11^{ab}, M1 reads 14 — ^{d}) D1 G5 कुलनदन. — M (except M1) om. 11^{c}–12^{b} — ^{e}) K3 महाराज; T G M1 °बाहो (for °बाहु) — ^{f}) K4 तथा, D1 मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn2 missing) ins .

584* सर्वानभिप्रायकृतान्कामाँल्लेभे च कौरव ।
[K4 B Dn1 Ds D8 4 6 10 भार्यालभत (for कामाँल्लेभे च)]

12 M (except M1) om 12^{ab} (cf v l 11). — ^{a}) K4 B Dn1 Ds D8 4 6 10 सतो; T G1 2 5 M1 तदा (for ततो) — ^{b}) K1 B3 5 Ds D6 7 महीपते, T G यशस्विन , M1 यशस्विनी (for महीपते) — After 12^{ab}, N (Dn2 missing) ins

585* यथाकाल तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।
[K (except K4) Dn1 D6 हि, B3 च, D8 4 सा (for ह)]

— ^{c}) K3 D1.2 परमरूपां. B3 5 Dn1 D6 10 तु, D8 4 वै; D7 च (for तां) — ^{d}) K3.5 B3 Ds2 D1.7 G3.5 M3 प्रजायत

13 G1 om 13^{ab} — ^{a}) T G (G1 om.) M1 2 च (for तु) — ^{b}) K4 B1 3 4 Dn1 Ds D6.10 मन° (for यश°) — ^{c}) D8 4 ज्ञापयामास K4 D8 4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — ^{d}) K3.4 B Dn1 Ds D6 8 10 होप (B6 ह्यस्य), D8 4 एप (for जातो) S च (for वै).

14 M1 reads 14 after 11^{ab}. — ^{b}) K1.3 D1.8 प्रच्छन्नाय; K2 5 Ds °न्नाया, S °न्नानि. Ds2 S (except T G2) नराधिप°

15 ^{b}) D1–4 च, G3 ह (for सा) — ^{c}) K2 5 सर्वं (for सर्व-) — ^{e}) K4 B3 Dn1 Ds D6 8 10 च (for हि) — ^{f}) K1 2 5 D7 अन्यस्तु (for अन्यत्र). K5 पार्थिवात् (for पार्षतात्)

16 ^{b}) K1 2 5 D7 अमिततेजसः, B2 5 Dn1 अच्युत°; Ds2 अद्भुतकर्मण — ^{d}) S इत्येव (for इति च) Ds2 D7 वचो° (for च सो°) D8 4 सा°, G3 चा° (for सो°)

17 ^{a}) K1 3 D7 T1 G (except G1) M जातकर्मादि G2 3 M -कर्माणि (for सर्वाणि) T2 एतस्य जातकर्माणि — ^{b}) Ds2 भूपति° (for पार्थिव) — ^{c}) D3.4 G3 M5 °द्विधानि यु° — ^{d}) K3 D1 2 त (for ता)

18 ^{a}) S (except T1) सोहम् (for अहम्) — ^{b}) K5 M वै, B2 Ds तु, B5 D2 6 8 10 G3 ह (for च). — ^{d}) T2 G3 तदा (for तथा)

Colophon Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* K B Dn1 Ds D1 2 6–8 10 G5 M अंबोपाख्यान — *Adhy name* M शिखंड्युत्पत्तिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 79 (=179), T1 M4 191, T2 G1 2 5 M3.5 192, G3 189 (as in text); M1.2 190. — *S'loka no* K5 Dn1 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्दारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८
ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः
सर्वान्राज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां
शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९
हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १० C. 5. 7419 B. 5. 189. 10 K. 5. 187. 10

190

☞ This adhy is missing is Dn2 (cf v l 5 187 21), the MS is mostly ignored here

1 a) D5 transp यत्न and द्रुपद॰ T2 G2 यत्तु, G5 यस्तु (for यत्न) — b) M (M1 inf lin as in text) नृपते (for स्वजने) K B5 Dn1 D5 D1. 3 4 6–8 10 सुतायाः सर्वकर्मसु, D2 सर्वविद्यासु भारत — c) D8 तया (for ततो) B3 D5 D3 4. 6 10 लेख्यादिषु D2 T2 G2 3 तदा (for तथा) — d) K3 D1 परम गत॰ (D1 ॰ता), K5 B Dn1 D5 D3. 4 7 8 10 च परंतप (for च परं गता) — e) D4 इष्वस्त्रे चैव, T G1 2 5 ॰स्त्रेषु च

2 a) K1. 2. 4 D1 G2 M1. 2 तस्या (for तस्य) K3 D1 च मा राजन् (for महाराज) — c) K3. 5 D7 नोदयामास — d) D8 M2 कन्याया (for ॰याः)

3 c) K5 B3 Dn1 D5 D6–8 10 ततस्तु, T2 तथा (for तदा) D3 4 तावत् (for चिन्ता)

4 T G1. 2 om the ref — b) K1–3 D10 T2 G2 M2 5 शोकवर्धनी, B5 वरवर्णिनी, D6 G3 शोकवर्धनं — c) K1. 2 5 D7 प्रच्छादितेय तु (K5 D7 च), T2 G2 5 प्रच्छादिता चैषा

5 Before 5, N ins भार्योवाच (D1 महिष्युवाच; D2 4 पत्न्यु॰) — a) K1 2 5 D7 8 नैतन्, D1 (by transp) तन्न N (Dn2 missing) महाराज (for ॰राज्ञि) — d) N (Dn2 missing) वृथा (K1–3 D2–4 7 मृषा) वक्तुमिहार्हति (D8 मृषा कर्तुमिहार्हसि)

6 N G2 4 om the ref. G1 देवी (for भार्योवाच) — a) D5 तात (for राजन्) — d) K1. 2 D8 ता मतिं, K3–5 B Dn1 D5 D1 2 6 7 10 स्वां मतिं, D3. 4 स्वमतिं (for स्वकार्यं)

7 a) D3 4 अथ (for अस्य) K3. 4 B Dn1 D5 D6 8 10 यत्नेन (for नृपते) — c) K1–3 5 D1 G3 भवतु, D2 7 भविता K4 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 भविता तद्वच सत्य

8 K3 4 D (except D7 8) T G om. the ref — b) K4 D1 3. 4 काले (for कार्ये) K1. 2 D2–4 7 G1 3 च (for ऽथ) — c) D3. 4 वरयाचक्रिरे — d) T2 दाशार्णा॰

9 a) K3 5 D3 4 राजन् (for राजा) — b) T2 G2 कुशल॰ (for कुलत) M कुलजातान्निशाम्य (for कुलतः संनि॰) D1 3 4 सनिशम्य, T G तान्निशाम्य — c) K Dn1 D3 4. 7 8 S (except T1) दशार्णकस्य — d) D5 D6 10 T2 G2 3 शिखंडिनो D10 राजन्, S कन्या (for दारान्)

10 a) K5 D3 4 हिरण्यवर्णेति, T2 (inf. lin. as in

C. 5. 7420 B. 5. 189. 11 K. 5. 189. 11

स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जग्मुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥ १५
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १८
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०
दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे मोहाद्याचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

---

text) G2 °श्रृंगेति — ^{b}) Ds2 G2 दशार्णक

11 ^{a}) B6 D8 4 दशार्णेशो (for °षु) — ^{b}) B8 Dn1 D8 D6 8 10 सुदुर्जय (for महीपति°) — M om 11^{cd}. — ^{d}) K3 4 B2 6 D3 4 T2 महाबल°, D8 °यशा° (for °मना°)

12 ^{d}) K (except K4) D1 2 राजन् (for कन्या)

13 D7 om (hapl) 13^{a}–14^{b} — ^{a}) K3 6 T2 M3–5 कृतदारा (for °दार) K4 6 B D (except D2; Dn2 missing, D7 om.) M1 च (for तु) — ^{b}) D1 3 4 पुनरागतः, D2 °रावजन्, S (except T2 G1 2) पुरमागमत् — ^{c}) K4 B Dn1 D8 D6 10 तत (for न च) M1 स- (for सा) K1 2 5 transp सा and ता K1 2 T1 G5 कन्या (for कन्यां) — ^{d}) K (except K4) T2 किंचित् (for कंचित्) D3 4 स्वयं (for स्त्रियं)

14 D7 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{ab}) K1 2 कन्या (for °न्या) D8 त्रु (for तु) S यदा स्वेनामजानात्सा स्त्रियमेव नृपात्मजा — ^{d}) K4 B व्रीडयाना, D3, 4 व्रीडिता सा — ^{e}) D1 G5 कन्या K4 B Dn1 D8 D3 4 6 T2 G1 2 पंचाल° — ^{f}) K5 श्रुत्वा (for सुता) K3 5 ता च, D1 सात, D3 4 चैना (for ता वै)

15 ^{a}) K3 T2 G2 3 5 ता (for ता) — ^{b}) K5 D2 7 T1 G M दाशार्णकास् D3 G1–3 तथा (for तदा) T2 धात्र्यो दाशार्णिकस्य च — ^{c}) B3–5 Dn1 D8 D10 प्रेष्या°, D3 4 प्रेष्या (for दु°खात्)

16 ^{a}) D1 दाशार्णा° — ^{b}) B D8 D2 6 8 10 सर्वां; D1 M °र्वं (for °र्वं). — D6 om (hapl) 16^{c}–17^{d} — ^{c}) K1 5 Dn1 यथावत्त, K3 °वत्तत्; D1 °व[illegible] (for °वृत्त) — ^{d}) M1 2 श्रुत्वा (for स च)

17 D6 om 17 (cf v l 16) — ^{b}) T1 राज्ञा कुले (for राज°) K3 5 सदा, T2 G2 3 तथा (for तदा) — ^{d}) K1 नैवातिरोचयत्; B3 नैवाभि°, Dn1 (om. न) एवातिरोहयन्, D8 D10 (om न) एवाति°, D1 2 (om न) एवाभि°, D3 4 (om न) एवाभ्य°, D7 नैवात्यरोचयत्, S नैवाभ्यरोचयत्

18 ^{a}) S °पयाहस्सु — ^{b}) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा) T1 G3 M3–5 पुरुष° (for भरत°) — K3 om 18^{cd}. — ^{c}) S सुवर्णवर्मा K1 2 राजेंद्र° — ^{d}) T2 G2 कोपाद्, G1 स्त्रोद, M3 5 क्रोधाद् (for रोषाद्)

19 ^{a}) D7 M (except M2) दशार्णको — ^{b}) K1, 2 6 D7 तीव्रशोक°. — ^{c}) D3 4 सम्प्रेष° — ^{d}) K3, 4 B Dn1 Ds1 D6 10 निवेशनं

20 ^{c}) K1 D1 2 7, 8 एकम्, K2 एतम् (for एक) T G (except G3) स्वेकांत, M1, 2 एकात (for एकान्तम्).

21 B3 om. (hapl) 21^{ab} — ^{a}) K4 B (B3 om)

१९१

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १
स यत्नमकरोत्तीव्रं संबन्धैरनुसान्त्वनैः ।
दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ २
स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।
कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३
ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४
ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५
ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६
तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्शिखण्डिनी ।
बद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७
अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८

C. 5. 7-42
B. 5. 190. 9
K. 5. 190. 9

Dn1 D2-4. 8 T2 G3. 5 दाशार्ण॰ K1. 2 D7 दशार्णाधिपती राजन् — [d]) K1. 2. 5 D7 नृप (for [अ]नघ)

22 D5 om 22[a]-23[b] — [a]) Hypermetric! G3 अमन्यसे, M3 अप॰ (for अव॰) — [c]) K1. 2. 5 D7 यस्माद्, D1 कस्माद्, T G यन्मा (for यन्मे) D2. 4 च (for स्व)

23 D5 om 23[ab] (cf. v.l. 22) — [a]) G1 एतस्य (for तस्माद्) — [c]) D2. 4 ते, T1 G3 M त्वा (for त्वा) D2. 4 G1 स्व॰ (for स॰) — [d]) D5 उद्धराम — After 23, D2. 4. 8 S ins

586* अवमत्य च वीर्यं मे कुरु चारित्रमेव च ।
विप्रलम्भस्त्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
अभियास्यामि शीघ्रं त्वा समुद्धर्तुं सबान्धवम् ।

[(L 1) D2. 4. 8 अवमन्य — (L 2) D2. 4 ॰पूर्व, G3 ॰पूर्व- (for ॰पूर्वो) — (L 3) D2. 4. 8 T1 M कुरु कार्याणि नृपते (for the prior half) D2. 4. 8 ॰क्रमाद् (for ॰त्तमान्) — (L 4) D2. 4. 8 ॰निर्यामि (for ॰यास्यामि)]

Colophon Dn2 D5. 9 G1 missing — *Sub-parvan* N (Dn2 D5. 9 missing) T1 G1 M अम्बोपाख्यान — *Adhy name* M1. 2 शिखण्डीपरिणयन — *Adhy no* (figures, words or both) D5 180, T1 M4 192, T2 G1. 2. 6 M3. 5 193, G3 190 (as in text), M1. 2 191 — *S'loka no* K5 25, Dn1 42

191

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v.l 5 187. 21), the MS is mostly ignored here

1 [b]) K1. 2 D1. 7 G5 तथा (for तदा) B2 D1 S [अ]नघ (for नृप) — [c]) K2. 3. 5 Dn1 D5 D8. 4. 6. 8. 10 चौरस्य — [d]) T2 प्रवर्तेत

2 [b]) K1. 2. 4. 5 D (Dn2 missing) सबन्धिन्य(K5 ॰र)नुमानने (D5 समतैरनुमानने), B समतैरनु(B3 ते वास्म)मानवै॰, G3 सबधैरनुधावनै॰ — [c]) D1. 7 G3 दूत (for दूतैर्) — [d]) B D1 T1 न तद् (for नैतद्)

3 [b]) D1. 3. 7 ज्ञात्वा (for कृत्वा) M1. 2. 4. 5 तु तत (for तत्त्वत) D1. 7 M5 आगमत् K4 B Dn1 D6. 8. 10 M3 ज्ञात्वा (K4 D8 M3 कृत्वा) तत्वमथागमत् — [c]) A few MSS पचाल॰ T1 ज्ञात्वा कन्येति पाचालां — [d]) K4 B D (except D7, Dn2 missing) वि- (for ऽभि)

4 [a]) D5 D6. 10 स (for स) — [c]) K3 D1 विप्रलम्भे K2. 3 D1. 2 तु, D8. 4 वै (for त) — [d]) K1. 2 नृप, D1 G2 तथा (for तदा)

5 [b]) K1. 4. 5 Dn1 D1. 7. 8 G5 ॰सत्तम, Ds2 ॰सत्तम

6 [a]) K2. 4. 5 B Dn1 D2-4. 7. 8 G3 M3. 5 स (for स) — [b]) K4 B D (except D1. 2. 7, Dn2 missing) मन्त्रिभि॰ स मही॰ — [c]) D3. 4. 8 राजेंद्र — [d]) S पाचाल. K2 नृपतिं प्रति; K3 प्रति पार्थिव

7 [a]) K5 T1 तत्रैव (for तत्र वै) B5 T1 निश्चय (for ॰श्रित) — [c]) K3 D2 चेद्भविता, K4 B Dn1 D5 D8. 4. 6. 8. 10 (by transp) भवति चेत् K3 ह्यैतत् G3 [इ]त्येतद् (for ह्येतत्) — [e]) A few MSS पचाल॰. — [f]) K4 D3. 4 आनयिष्याम त (K4 ते), B (except B3) ॰ष्यामि ते (for ॰ष्यामहे) K1. 3 D1. 2 वयं, K3. 4 B3 Dn1 D5 D8. 4. 6. 8. 10 गृह्य, K5 D7 T1 G5 M1 गृहात्; B1. 2. 4. 5 वशं (for गृहान्)

8 [b]) K2. 4 B D5 D2-4. 10 G1 पचालेषु, D1 पाचालाना. K (except K3) B1. 2. 4. 5 Ds2 D3. 4. 6. 7 जनेश्वर (K2

C. 5. 7442
B. 5. 190. 10
K. 5. 190. 10

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।
प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०
विसृज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः शोककर्शितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां कोपात्संबंधी सुमहाबलः ।
हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४
इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

Ds2 D6 °र), B8 नराधिप, D1 2 T G1 2 6 M प्रजेश्वरं (M5 °र) — c) K1 D7 घातयिष्यामो, K8 (*sup lin.* as in text) पातयिष्यामि, Dn1 Ds2 D6 8 घातयिष्यामि, D3 4 विनयिष्याम K1 4 5 D7 द्रुपद (for नृपतिं); see below. S अद्य वै (G1-3 अद्यैव) घा(G6 पा)तयिष्यामः (G2 °मि) — d) K1 4 5 D7 नृपतिं (see above); B3 5 Dn1 Ds D6 8 पांचालं (for द्रुपदं).

9 a) M2 हतम् (for दूतम्) K1-3 5 D1 7 तत्तथा (K3 °दा)भूतमाज्ञाय, K4 B Ds D6 10 तत्तदानृत°, Dn1 D8 तत्तदा नून°, D2-4 त तथ्य(D2 °था)भूत°. Ca cites तमनृत — b) K4 B D (except D1 2; Dn2 missing) पुनर्दूतान्नराधिपः (D7 °रेश्वर°) Cs cites त क्षत्तार दूतमाज्ञाय. — D6 om. (hapl) 9c-10b — c) K2 3 5 G3 6 M प्रस्थापयत K3 पार्थिवाय (for पार्ष°) — d) K1 2 [ए]ष्यामीति त्वं, B Dn1 Ds D10 निहन्मीति, D1 हन्मि त्वा सु; D3 4 हन्मि त्वा तत्, G5 हरामि त्वा (for हन्मीति त्वा)

10 D6 om 10ab (cf v l 9) — Before 10, B1.2 4 Dn1 ins. भीष्म उ° — a) K1 2 5 च संभीर°, D1 च वै भीत°, D7 वश भीत°, T1 चैव भीत° (for च वै भीरुः) B1.2 4 Dn1 Ds D10 स हि (B1 2 4 तु) प्रकृत्या वै भीत°, D3 4 प्रकृत्या च स वै भीत — b) K1.2 D1 G3 नराधिप, K3 नरेश्वर

11 a) B1 D1 विसर्ज्य, D2 °शिष्ट (for °सृज्य) B Dn1 Ds1 D3 4 10 दूतान्, Ds2 D6 दूता° (for दूत) B Dn1 Ds D6 10 दाशार्णे, D3 4 M4 °र्णान् — b) K (except K3) B D (except D1-4, Dn2 missing) शोकमूर्छितः. — c) K2 (by corr) रहसि, G5 सहित (for रहिते) — d) K3 4 D1 2 वाक्यमेतदुवाच ह, T2 G2 5 उवाच स नराधिप°

12 G2 om 12. — a) D3 4 च समाविष्टो (for महता°) — b) S (G2 om.) कर्शितः (for चाहत°) — c) A few MSS पंचाल°.

13 b) G1 2 स (for सु) — K3 4 D1 2 read 13cd after 587* — d) G3 [ऽ]पराधिन; M1.2 महाचमू (for वरू°)

14 a) K1-3 D7 8 मया कार्यं; B (except B2) Dn1 Ds D3.4 6 10 करिष्यावो (for °मि) — b) K3-5 B3 गू(B2 मू)ढकन्याम्, B1.3-5 Dn1 Ds D3.4.6 10 मूढो कन्याम् K1 2 D7 संयुक्त (D7 °क्रुद्धं) नृपतिं प्रति — After 14ab, K3.4 B2 D1.2 ins :

587* उपयास्यति हि क्षिप्रं सहामात्यैर्नराधिप ।

[B2 D1 2 समित्र (B2 °मंत्रि) सहबान्धव (for the posterior half)]

— Thereafter K3 4 D1 2 read 13cd. — G3 om 14cd — c) T G (G3 om) खलु (for किल)

15 a) K4 B D (except D1.7, Dn2 missing) इति संचिं(D2 निश्चि)त्य यत्नेन. — b) K4 D3 4 सपदा° (for सबला°) K1.2 5 D7 समित्रबलवाहन°, K3 D1.2 स क्षिप्रमुपयास्यति — c) G3 नृपतिर् (for मन्वानो). — d) G1 मामुद्धर्तुमिहेच्छति

16 a) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्य) T1 G3.5 पथ्य, T2 G1 2 कृत्य, M4 चित्र; Cs तथ्य (as in text) — b) K3.4 B Dn1 Ds D1 2 6 8 10 (by transp) मिथ्या किं, D3 4 मिथ्या वा T1 कृतस्यास्य शुचिस्मिते — c) T G (except G3) वत° (for त्वत्त°) B1 4 5 D1 T G1.2 शुभ (for शुभे)

17 a) K (except K5) D1-4 च (for हि) — b) D1 2 कन्या (for बाला) K1 (before corr) चैव (for चेयं) D3 4 स्नुषा मम (for शिख°) — c) K1.2 महद्दुःख, K5 D7 महादुःखं (for महत्कृच्छ्रं) — d) K1 D5 D6 7 10 G3 5 M (except M1) °वर्णिनी.

सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ।
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ १८
क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।
मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ १९
जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२

भीष्म उवाच ।
ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १
अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ।
भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३ C. 5 7459 B 5. 191. 4 K. 5. 191. 4

18 ^{a}) M2-5 त्वच° (for सर्व°) — ^{b}) K2 तत्त्वमाचक्ष्व, T2 G2 तत्त्वमाख्याहि K4 D1 पृच्छते — Ds2 om (hapl.) 18^{cdef} — ^{c}) D8 4 ततो, M2-5 तयो (sic) (for तथा) — ^{d}) K3 T1 G कृतस्यास्य (K3m कार्यस्यास्य), K4 यथा न्याय्ये, B Dn1 Ds1 D1 3 4 6 7 10 कृत्यमाशु (for कृत्यस्यास्य) — ^{e}) Ds1 S शिखण्डिने, D6 8 °नी — ^{f}) Cf 19^f K (except K4) D2.7 8 त(K3 य)दनंतरं, B2 तत्र तद्वच°, D1 तत्र यद्धित (for तत्र तत्त्वत°)

19 D1 om (hapl.) 19 — ^{a}) B D (except D7, Dn2 missing, D1 om.) Cs कृपया, T G (except G2) प्रियया (for क्रियया) D2 4 वै (for [अ]हं) — ^{b}) Dn1 D6 तत्त्वत° K3 पुत्रजन्मत°, Cs °धर्मत° (as in text) — ^{c}) K3 D2 T2 G3 M1.2 दशार्णको — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6 8 10 स (for च) — ^{e}) K1.2 D7 महाराज्ञि, D2 7 °प्राज्ञे (for °भागे) — ^{f}) K3 D6 8 G1 तद्धितं, Ds2 याचितं (for यद्धितम्)

20 Before 20, K3 ins भीष्म उ°, T2 वैशंपायन — G2 om. 20^{ab} — ^{a}) B D (except D1.7, Dn2 missing) T1 हि, Cs अपि (as in text) — ^{b}) D1.2 ख्यापनार्थे, Cs as in text K D1.2 7 पुरस्य, Cs परस्य (as in text) — ^{c}) K2 D7 नोदिता (for चो°)

Colophon. Dn2 D2 9 G4 missing — *Sub-parvan* N (Dn2 D2 9 missing) T1 G5 M अयोपाख्यान — *Adhy. name* M विप्रलंभपरिज्ञापन — *Adhy no* (figures, words or both) D6 81 (=181), T1 M4 193, T2 G1.2 5 M3.5 194, G3 191 (as in text), M1.2 192 — *S'loka no* K5 22, Dn1 64

192

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf v l 5 187 21), in K3, the portion from adhy 192 to the end of the parvan is lost on missing fol , the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) S य(M1.3-5 या)थातथ्यं (for °तत्त्व) D2-4 7 M2 8 नराधिपं — ^{c}) D3 4 महाराज (for °बाहो) — ^{d}) K4 D1.2 तत्र, Dn1 D7 भर्तुः (for भर्त्रे) K1.2 D3.4 6 10 भवेत् (D8 4 तत्र, D6 10 भर्त्रे) कन्या शिखडिनी

2 ^{a}) G1 अपुत्राय (for °त्रया) K1 2 5 D7 महाभाग, D1-4 T G M1.2 महाराज (for मया राजन्) — ^{b}) K1.2 5 D7 इव, Dn1 इह, D3 4 T G इय (for इदम्) — ^{c}) D2.4 राजन् (for जाता) — ^{d}) B1.5 Ds D6 निवेदिता M पुमानिति निवेदितं

3 ^{a}) D1 महाराज (for नर°) — ^{b}) K1 2 D1 M4 5 तन्मद्; D3 4 T2 G मम, T1 महद् (for तन्मे) M1 मत्प्रीत्या ह्यनुमो° — ^{d}) M3-5 कन्याया — ^{e}) G1 भार्यै पुषा (sic) (for भार्या चोढा) K1.2 D7 वोढा, B2 Dn1 Ds1 D3 4 6 10 [ऊ]ढा वै (D3 4 च), T1 G3 5 M [पु]षा वै, T2 G2 [पु]षा हि (for चोढा) D3 चैव, M1.2 4 (inf lin) चोढा, M3-5 वोढा (for राजन्).

C. 5. 7459
B. 5. 191. 4
K. 5. 191. 4

त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः
सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-
न्यद्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५
संबन्धकं चैव समर्थ्य तस्मि-
न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।
स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-
न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६
स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।
गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७
आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८
कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।
इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९
तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।
अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०
देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।
सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११
दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।
अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२
अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।
देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३

K4 यदा भार्या त्वया लब्धा — ^{f}) D1.8 दाशार्णो°

4 ^{a}) G3 [अ]त्र (for च) K4 त्वया प्राप्त निमित्त हि, B Dn1 D3 D6 10 मया च प्रत्यभिहितं. — ^{b}) K1 2 5 प्रभुवाक्यार्थदर्शिना; K4 D1 2 7 देववाक्यार्थदर्शिना, D3 देववाक्यानुदर्शनात्, T G (except G3) देवकार्यार्थ° — 4^c=5. 189 7^c. — ^{d}) Dn1 एव; S (except G1) उक्त (for एव) D3 चेत्तद्, T1 G1 3 M1.3–5 देवम्, T2 G2 5 M2 दैवम् (for चैतद्) D1 उपस्थित; T2 G2 उपेक्षितु.

5 ^{ab}) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा) K2 4 D1 3 T G2 5 M2 याज्ञसेन K4 तदा, B4 भीतः (for सर्वं). K4 T2 G (except G1) तथ्य, B4 मन्त्र (for तत्त्व). B2.3 5 Dn1 D3 D6 10 द्रुपदो यज्ञसेनश्च मन्त्रविज्ञो निवेद्य तत् (anuṣṭubh). — ^{c}) G5 सर्वं (for मन्त्रं) — ^{d}) K4.5 B D (except D7, Dn2 missing) G1 यथा (for यद्यद्)

6 M3–5 om 6 — ^{a}) K D1 7.8 सावधि(K5 D7 °ध)क, D6 सवधिक B2 आसाद्य (for समर्थ्य) — ^{b}) K5 T1 G3 M2 दशार्णके K1 B4 D2.3 7 नरेन्द्र — ^{c}) D1 विप्रलब्ध (for °लम्भं) T G स्वय च कृत्वा विप्रलभ (G3 विपुल) च तस्य (dodoka!) — ^{d}) K1 2 5 D3 M2 समर्थ्यैकाग्रो (K1 D3 °ग्र्यो), T G समन्त्रगुप्तो, D3 4 नाजगाम (for वै ज°)

7 D4 om (hapl.) from 7^a up to जगाम (in 8^b). — ^{a}) D3 6 10 °दुर्गं (for °गुप्तं) — ^{b}) D3 प्राप्तकाले D2 [ऽ]पि, D7 च, G5 न (for तु)

8 D4 om. up to जगाम (in 8^b) — ^{a}) D3 राजन् (for राजा). — D3 om. (hapl) 8^b–10^a. — ^{c}) K4 D1 2.3 T2 G1 दाशार्ण°. — G3 M2 om. (hapl.) 8^d–9^a

9 D3 om 9; G3 M2 om 9^a (of v l. 8). — ^{b}) G5 न मे नाशो महानिह, M4 विरोधे भरतर्षभ — ^{c}) D1 निश्चित्य (for संचिन्त्य) — ^{d}) B Dn1 D6 8.10 देवताम°, D1–4 7 T2 G1 2 देवतान्य°.

10 D3 om 10^a (of v.l 8) — ^{a}) G3 तत् (for त) K1 2 5 D2.7 महाराज; D3 3 T G (except G3) ततो राजन् (for तदा राजन्). — ^{b}) T1 व्रतपर, G3 5 M1 देववर, M4 5 दैवपर K5 B D (except D1.7, Dn2 missing) T1 G1.3 5 तदा (for तथा). — ^{c}) K1.2 अवाप्य द्रुपद राजन्

11 ^{a}) K5 D1 तु (for च). — ^{b}) K4 B Dn1 D3.4 6 10 G3 सत्यं, D1 पूज्या (for सत्या). K2.4 5 B3 Dn1 D6–8 सता, D3 G1–3 5 तदा, D3 4 नृप; T तथा (for सदा). — ^{c}) K4 B Dn1 D3 D6–8 10 किमु, D3.4 सा च (for सा तु) G5 दाशार्णपार्थिव प्राप्य. — ^{d}) K4 B D (Dn2 missing) तस्माद्; some MSS. न स्याद्. K1.4 5 T G5 अर्चयतो, K2 °ते, B4 D3 °तान् K1 2 D1.2 शुभा, K4 5 शुभं, B Dn1 D3 D3.4 6 8.10 गुरून्, D7 शुभान् (for भृशम्).

12 ^{a}) K1 2 कर्माणि (for सर्वा°). — ^{b}) K4 क्रतवो; B2 5 ब्राह्मणान् (for पूज्यन्ता). K1 D6 °दक्षिण°, K2 B3.4 Dn1 D3 D1 3 4 7 10 °ण, K4 B1 4 D2 On °ण, K5 °णा°; B2 D3 °णा — ^{d}) K5 D7 M दशार्णे°; D3.4 °प्रतिबाधने.

13 ^{b}) B2 चिंतयन्, D2 चिंतिता (for चिन्तय). K4 B1 3–5 Dn1 D3 D3.4.6 8 10 M3–5 प्रभो; B3 D1.2 विभो;

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यन्पृथुलोचन ।
पुरस्यास्याविनाशाय तच्च गर्जन्तया कुरु ॥ १४
दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधात्तु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ १६
एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखिताविमौ ।
इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०
तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
अनश्नती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४
धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६
आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्विनशिष्यति ।
अभियास्यति संक्रुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ C. 5. 7463 B. 5. 191. 27 K. 5. 191. 27

G1-3 [अ]विभो (for [अ]भिभो) — c) T2 दैवतानां
14 b) K4 B D (except D1, Dn2 missing) पृथुल° (for यन्पृथु°) — c) D1 अपि (for अस्य) K1.2 यथा स्यान्न विनाशाय — d) K4.5 B (except B2) Dn1 Ds D1.6-10 M3 यच्च (for तच्च)
15 a) S दैवं(G2 पु)रुषोपेतं, Ca मानुषो° (as in text) — c) B1.2 Ds D2.8-10 हि, Dn1 च (for तु) — d) B1.3 Dn1 Ds D2.8.10 सिद्धिरस्ति न चै(D8 वै)तयोः
16 ab) M1.2 नगरे विधिना
17 a) B D2 तु (for तौ) — c) K1 S (except G2.4) शिखण्डी सा (for शिखण्डिनी) — d) D2.4 च (for [इ]व) K4 B Dn1 Ds D1.2.6.10 तप° (for मन°)
18 a) K4 D2.4.8 सं (for सा) — c) D1 मति, D7 तत्रा (for ततश्च) — d) D1 तत (for मतिं)
19 c) B Dn1 Ds D2.4.6.8.10 निर्जगाम गृहं (D2.4 पु-)त्यक्त्वा
20 a) D1 विदाता, T2 G1.2.3 M धीमता, G3 मवता (for [ऋ]द्धिमता) D2.4.8 यक्षेण हि महाराज — b) K1.2 D1.2-8 स्थूणेन परिपालित — c) K4 च जना, D2.4.8 हि जनो, T G1-3 M2-5 वचनं, G2 M1 च वन (for च जनो) — d) K2.4 D7 विवर्जयति, K4 वर्जयंति च S तज्जन° (for तद्वनम्)
21 a) K1.2 तच्च, D1 T2 G2.3 तत°, D8 अत्र (for तत्र) K4 B Dn1 Ds D2.10 च स्थूणभवनं, K. यक्षस्य भवन, D7 स्थूणस्य च वन — b) K1 सुधालेपनलेपित, K5 सुधालेपेन लेपन, M2 सितमृत्तिक°, Ca.8 as in text. — c) K1.3 D1 जालशोभितधूपा(D1 °मा)ढ्यं; D2 लाजै-र्लेपिककूपा°, D7 जालोल्लेपिकधूमा°, D8 लाजोल्लापित°; T G1.2.4 राजोपलेपधूमा° (T2 G2 °धूपा°), G3 जालोपलेपस्थूणा°; M लाजोपलेपधूपा° (M2 °धूमा°) Ca cites लाजोल्लापिका
22 b) D7 तत°, T2 शुभा (for नृप) — c) K1.2.5 अभुंजती, B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 अनश्नाना, D7 M अभिघ्नती K4 बहुदिन, Dn1 D7 G2 M बहुविधं — d) K1 D1 उपतापयत्; B Dn1 Ds D3.4.6.7.10 उदशोषयत्, D2 मनतापयत्, S उपशामयत्
23 a) K1.2 Ds तं, K4 D1.2 वै (for तां) D2.4 दर्शयन्मार्दवाद्यक्ष°, D8 सद्दर्शनान्मार्दवाच्च — b) K (K3 missing) D1-4.7.8 तामिदमब्रवीत्, B Dn1 Ds D6.10 मार्दवसंयुत° (for मध्वक्ष°) — c) K1 (before corr.) समारम° (for तवा°)
24 a) S (except M1.5) न शक्यम् — b) K5 अभाषत (for उवाच ह) — c) K4 चैवेति, B Dn1 Ds D6.10 वै क्षिप्रं, D2 चैवैना, D3.4 ता क्षिप्रं (for चैनां स) — d) K4 स (for [अ]थ)
25 b) K4 D2 शुचिस्मिते (for नृपात्मजे) — cd) G2 अदेय यत्तवारम° करिष्ये ब्रूहि माचिर (cf. 23cd)
26 d) K1.2.5 D1.2.7.8 स्थूणाय भरतर्षभ; K4 D3.4 निज (K4 निज) जन्मादि भारत

C. 5. 7424 B. 5. 191 28 K. 5. 191 28

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।
भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।
शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।
किंचित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

---

27 Before 27, N (K8 Dn2 missing) T1 G (except G8) ins. शिखण्ड्युवाच (resp शिखडी) — ^{a}) K4 B Dn1 D8 D1 6 10 अपुत्र , Ca आपन्न' (as in text) — ^{b}) K4 B (except B2) Dn1 D8 D3.4 6 10 ना(D6 व)शमेष्यति (for विनशि°) — ^{c}) K2 5 B Dn1 Ds1 D1 2 6 7 10 सक्रोधो (for सक्रुद्धो) — ^{d}) D8 G8 दाशार्णो' K1 द्रुतं, D7 ध्रुव, G8 नृप (for हि तम्)

28 ^{a}) S (T2 *inf. lin.*) म(T2 G2 8 M2 त)न्निमित्त महाबाहो. — T2 G2 om 28^b–30^a. — ^{b}) B2 5 स हेमकवचावृत'; D7 सह सैन्यैर्नृपोत्तम' — ^{d}) K4 B D (except D1 7, Dn2 missing) transp पितर and मातर

29 T2 G2 om. 29 (cf v l 28) — ^{a}) B8 अभि° (for प्रति°) — ^{b}) K2 4 B Dn1 D8 D3 4 6 10 °प्रतिशमो — ^{d}) K4 D6 10 अनिंदिता, Dn1 D8 D3.4 G5 M4 अनिंदित

30 T2 G2 om 30^a (cf v l 28) — ^{d}) B2.5 D3 4 कुरु सत्तम, D10 कर्तुमर्हसि (for कुरु गुह्यक).

Colophon K8 Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* N (K8 Dn2 D5 9 missing) अंबोपाख्यान —*Adhy name* G5 शिखडीयक्षसवाद' — *Adhy no* (figures, words or both) D6 82 (=182), T1 M4 194, T2 G1.2.5 M3.5 195, G3 192 (as in text), M1 2 193. — *S'loka no.* K5 31, Dn1 30.

193

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v l 5. 187 21) and in K8 (cf adhy. 192 beginning); the MSS are mostly ignored here

1 ^{c}) G8 प्रावोचत् (for प्रोवाच) G2 सर्वं (for चिन्त्य) — ^{d}) K1 2 5 D7 8 ता कन्यां द्रुपदात्मजा, K4 दैवेन परिपीडित.; D3.4 दैवेनापि नि° — ^{e}) D1 M (except M1) तदा, D7 यथा (for तथा) K1.2 5 D1.8 तच्च (for तद्धि) — ^{f}) G8 भारत (for कौरव). K1.2 5 D7 8 यदुक्त शूलपाणिना.

2 ^{a}) K1.2.5 तं ते, D7 तत्ते (for भद्रे) — ^{b}) K1.2 M3–5 च, Dn1 तन् (for तु) — After 2^{ab}, D3 4 8 S ins

588* स्व ते पुंस्त्व प्रदास्यामि स्त्रीत्व धारयितास्मि ते।

— ^{e}) Cf. 5^e K1 2 Dn1 D3.4 M कच्चिद् K4 B1 5 D6 कालातरे, D3 4 T G M1 2 काल तु ते; M3–5 काल कृते (for कालान्तर) — ^{f}) B Dn1 D6 8 10 सत्य चैव वदस्व मे

3 ^{a}) K1 2 D1.7 अत्र, K5 तत्र (for प्रभु') K4 (by corr) सकल्पसिद्धेस्मिन् — ^{b}) B Dn1 D8 D6 8 10 °चारी (for °रूपी) — ^{c}) M1 (*inf lin*) पुनश्, M3–5 पुरा (for पुर) — ^{d}) B3.5 Dn1 D8 D1 6 10 T1 G1 केवल K4 पाहि वधुं च केवल, M गृह्ण पुल्लिगमेव च

4 ^{b}) K1 2 5 B1 2 4 D8 D3 4 6 7 10 तवेद, B3 5 तदेच, Dn1 तवार्थं (for त्वदीय). — ^{c}) D7 सत्यमेतत्प्रजानीहि — ^{d}) K1 2 5 D7 (by transp) तव प्रियं; S हितं तव.

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ४
शिखण्ड्युवाच ।
प्रतिदास्यामि भगवल्लिङ्गं पुनरिदं तव ।
किंचित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५
प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।
कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६
भीष्म उवाच ।
इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७
स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।
यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८
ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।
विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९
द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।
सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०
ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।
पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धत्तां मे भवानिति ॥ ११
अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ।
पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२
ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।
प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३
ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।
यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।
फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १४
एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

C. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

---

5 D8 G3 om 5–6 — a) K1 °गृह्णामि (for °दास्यामि) — b) K5 पुल्लिंग स्वमिदं महत्, B Dn1 Ds D6 7 10 पुल्लिंग तव सुव्रत — c) Cf. 2c K1.2 M (except M3) कच्चित्

6 D8 G2 om. 6 (cf v.l. 5) — a) K4 D1 T G (G2 om.) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते) B Dn1 Ds D3 4 6 10 प्रतियाते दशार्णे तु — c) K4 B (except B2) Dn1 Ds हि (for [अ]ह)

7 D8 S (except G5) om. the ref — c) K1 D7 तु ससख्य, K2 [अ]नतिक्रम्य, K4 B1–3 Dn1 D3 4 [अ]भिसंद्रोहे, K5 D8 च ससख्य, Cnp अभिसंद्रोहे, Ca अनभिद्रोहे (as in text) Cs cites अनभिद्रोह- B4. 5 D10 अन्योन्यस्याभिप्रेते (catalectic), Ds D6 अथान्योन्यस्या भिप्रेते — d) Dn1 [ऽ]पि (for तौ) Ds2 समक्रामयत; T G2 3 5 °यितु, M (except M1) °यतु K1.2 5 D7 8 यथागत(D4 °काम)मगच्छता (D8 °त), D2 समक्रामयता तत Ca cites समक्रामयता

8 a) K1 2 5 D7 शिखण्डिरूपं तद्गृह्य (K5 D7 तद्गृह्य) — b) K1 B (except B2) D2–4 G1 स्थूणायक्षो, D6 G3 M स्थूणयक्षो (for स्थूणो यक्षो) K1.2 5 B2 D1.7 नरर्षभ, K4 B1.3–5 Dn1 Ds D6 8 10 [अ]थ भारत (for नराधिप) — c) K5 च दीप्तं च, B2 तदा दीप्त, T1 G1.3 M3–5 च सा दीप्त, T2 G2 5 च मदीप्त, M1.2 त्वया दीप्त (for च तद्दीप्त)

9 b) S भारत (for पार्थिव) — d) K1.2 स (for च) D1 पितर समुपासदत् — e) K1.2 5 B2 D8 D2 च (for तु) T G तथा (G2 °दा), M1.2 अथो, M3–5 यथा (for तु तत्) — f) K1.2 D1–4 7 G3 ह, K4.5 D8 T G1.2 5 M तत् (for च) — After 9, S ins

589* मातुश्च रहिते राजन्प्रसाद यक्षज तथा ।

11 a) B D2–4 G1 स (for स-) — b) A few MSS दाशार्णा° K4 5 B5 D1.2 7 8 10 M नृप — d) K1.4 D7 श्रद्दध्यान्मे, K2 5 D3 4 T G M1 श्रद्दधातु (D4 °धा त्व); Ca श्रद्धत्ता मे (as in text) — After 11, K1.2 5 D7 ins an addl. colophon

12 Before 12, K1.2 5 D7 ins भीष्म उ° — a) K1.2 5 D7 ततो, D3.4 श्रुत्वा (for अथ) K2 दशार्णको — b) Ds2 अभ्यागतस्, D2–4 6 अभ्यगमत् D1 सभामध्ये परंतप, D7 महामात्योगमत्तदा — c) A few MSS पचाल° — d) K4 हर्षशोक°, B D (except D1.7) दुःखशोक°

13 b) B1.3 4 Dn1 D6 8 10 तत°, T2 G2 तथा (for तदा)

14 b) D3 4 M पाचाल तं, G1 पाचालाना K4 नराधिप; D1.2 M (except M2) नराधमं (for नृपा°) — c) B D (except D1.2 7) मे (for वै) — d) Dn1 D3.4 कृत°, D2 धृत°, M3 5 हृत° (for वृत°) — f) K1.2 5 D7 प्राप्स्यस्येद्य (for द्रक्ष्य°)

15 a) K4 B3–5 Dn1 Ds D6 8 10 च (for तु). — c) D3 4 तत (for दूत) — d) K1.2 5 D7 G5 दशार्णप्रतिचो(K5 D7 °नो)दित°, K4 D1.2 दाशार्णप्रतिचो-(K4 °नृपनो)दित°, B5 °र्णकप्रचो°, T1 °र्णन प्रचो°, M

C. 5. 7303
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्रर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ।
तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥ २४
ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः
शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५
ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र

दशार्णनृपचो°

16 c) D3 4 तत°, S सोस्मै (for तस्मै) — d) A few MSS अर्घं. K4 सुसस्कृत, B2 4 D7 S पुरस्कृतं (for सुसत्कृत) D2 गामर्घ्यं प्रतिसंस्कृतां, D3 4 जगामार्घ-पुरस्कृत° — f) T G1. 2 5 [अ]नेन (for तेन)

17 a) D7 पूजा च (for ता पूजा) S ता स पूजा नाभ्यनंदत् — b) D8 एतद् (for चेदम्). — c) K B2 D1 2 7 नरवीरेण; T G2 5 तेन धीरेण

18 a) D7 8 तत् (for यत्) T G अपचा(G5 °का)रेण (for अधमाचार) — b) K1 5 D8 [ऽ]ति; K2 4 B2 D2 T2 G1 [ऽ]स्मि; B5 T1 G2 5 हि, M2 [ऽ]त्र (for ऽस्मि) B1 3 4 Dn1 D5 D3 4 6 10 दुहित्राम्म्यभिवञ्चितः; D1 7 G3 दुहित्रार्थेभि(D10 °त्ति)व°. — c) K2 D7 त्व राजन्, K5 राजस्त्व (for करणात्)

19 a) D1 महीपाल (for नर°) — b) D3 4 मया (for मम) — c) K D1 2 7 [अ]ह त्वाद्य, B2 4 त्वा सद्य°, T G2.5 सद्यस्त्वा; G3 त्वा सद्यः (for ते सद्य) M1 2 सद्यस्त्वामुद्धरिष्यामि.

20 a) K1.2 5 इत्युपा° — b) K D1.2 7 transp किल and पार्थिव° — c) A few MSS दाशार्ण B (except B2) Dn1 D5 D6 10 °पतिना चोक्तः, T G1.2 5 °नृपदूतेन

21 a) B1 3 4 Dn1 D5 D6 10 अभवद् (for अब्रवीद्) K1.2 5 D7 पुरुषव्याघ्र, B2 पुरुषश्रेष्ठ (for भरत°). — b) K4 D1.4 6 8 M प्रणयादथ, B3 D5 °न्वित ; T G °द्वच° (for °नत.) — c) D3 4 आत्थ (for आह) K4 D1 3.4 M मा, Dn1 मे (for मा) D1.3 4 भगवन् (for मा भवान्). — e) B D (except D1 2) अस्यो° (for तस्यो°) — f) B राज्ञे, Dn1 D5 D6 8 10 राज्ञो, M (except M3) एष (for एव)

22 b) T G2 3 M1 2 द्रुपदो हि; G5 °दस्तु — e) K4 D3 4 तस्मै (for दूत).

23 a) K1 समासाद्य, K4 B Dn1 D5 D6 10 तमागम्य. K1 2 स, Dn1 च (for तु). K1 2.5 D7 राजेंद्र; K4 B Dn1 D5 D3.4 6 8 10 राजान, D1 G1 राज्ञा तु, D2 राज्ञासौ (for राज्ञा स) — b) A few MSS दाशार्ण°; K4 B D (except D1 2 7) दशार्णाधिपतिं — d) K2 5 D8 हि (for ह) G2 यदुक्त नृपनंदन

24 a) B Dn1 D5 D6 10 व्यक्तः, D1 वक्तु (for व्यक्त). — b) K4 B D (except D1 7) [अ]य (for वै) — d) K4 B (except B3) D5 D6 10 तदश्रद्धेय°.

25 Before 25, T G ins भीष्म — a) K1 2 5 D7 इत्थं स, K4 D1 स तस्य (for ततः स) G5 वाक्य (for श्रुत्वा) — b) N (mostly) विमर्ष°; G5 श्रुत्वा तु युक्तो. — c) D3 4 सुरूप° (for सुचार°)

26 a) K1 2 5 Dn1 D7 स- (for ता). K2 तत्वतस्ता, D6 तत्त्वसार; T2 G2 सत्वभावं — D4 om 26[bcd]. — b) K4 5 D1.2.7 T G1-3 M प्रीता; G5 गत्वा (for प्रीत्या)

दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २६
ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ २७
शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
पूजितश्च प्रतिययौ निवर्त्य तनयां किल ॥ २८
विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दाशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ २९
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३०
स तद्गृहस्योपरि वर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।
स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेश्म
स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ३१
लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-
रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च
भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ३२
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३३
स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ३४
यस्माज्जानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३५ C. 5. 7348 B. 5. 192. 33 K. 5. 192. 33

K1.2 प्रत्यागताय (for प्रीत्या राज्ञे) K1.2 6 D1.2 7 स सर्वं; B1-3 D5 हि तत्र, S हि सर्वा — c) B2 वै नरेंद्र (for कौर°) — d) A few MSS दाशार्ण°

27 a) N (except B1 Dn1 D7 10, K3 Dn2 missing) G5 श्रुत्वा (for कृत्वा) K D1.2 4 7 8 T2 G1.2 स (for तु) K1 D7 राजा तम्; K3 4 G2 3 राजानम्; K4 D2 G1 राजा तु, D3 4 राजन्वद्, T2 राजा च — b) K1 G2 आगतं, K5 M5 आगमत् (for आगम) K4 B2 S प्रीत(B2 T2 G1.2 °ति)मानत°, Dn1 प्रतिमानयन् (for प्रीतिमानथ) — d) K1.5 D1 समम्, D2.4 वाचम्, S (except T2 G2) मासम् (for वासम्) K5 Dn1 D2-4 2 उवाच (for उवास)

28 a) D2.4 [S]थ (for च). — b) K1.5 D7 नराधिप; B1 D5 नरेश्वर, D1.2 S (except T1 G1.2) प्रजेश्वर (for जने°) — d) D5 अश्व°; D1.2 10 G3 M1.2 दासी° (for दास्य°) K4 B D (except D1 2 7) [अ]थ (D12 च) बहूलाम्, T1 G3 M1.2 च बहुशम् (for बहुशताम्) — B1 om. 28c-30b. — c) D2 प्रपूजितश्च प्रययौ — f) K1.2 निवर्त्य, B (B1 om.) Dn1 D5 D6-8 10 निर्भर्त्स्य

29 B1 om. 29 (cf. v.l. 28), D2 4 om 29ab — a) K B2 D5 D2 4.6 7 10 प्रतिप्रयाते, D1 8 प्रतियाते च B1.2.3 Dn1 D5 दशार्णे तु (for तु दाशार्णे) — d) K2 4 D2 T G1.2 M हृष्टरूपे, D2 4 हृष्टे जाते, G3 हृष्टरोमा D1.2.4 T1 M2-4 शिखण्डिनि

30 B1 om 30ab (cf v.l 28) — c) D1.2 Ca °यानं (for °यात्रा) K4 B Dn1 D5 D2 4.6 10 लोकयात्रां प्रकुर्वाणः

31 a) D5 T2 G2 3 वर्तमानम् — b) K1 2 5 D2 G5 M1.2 धनाधि(G5 °दि)गोप्ता, D1 M2-5 धनस्य गोप्ता, G3 नराधिगोप्ता, Ca as in text — c) K1 D7 निशम्य वेश्म, K2.5 Dn1 निवेश वे°, K4 B D5 D2.6 8 10 निवेश वे°, D2.4 निवेशनं तद् — d) B2 वल्गुगुणैर्, M माल्यगणैर् K1.2 विचित्रित, K4 B D (except D1.2) विचित्रै°

32 a) K1.5 D7 8 T2 G2 3 जालै°, B (except B1) राज्यै° K1 D1 T2 M5 विधानै°, Ca वितानै° (as in text) Cn cites दर्शैरजैः (Cnp लाजैर्दर्शैः) — b) T1 अभ्युक्षित (for अभ्यर्चित) D1 धूपनैर्धूपित — d) Some MSS भक्ष्यान्न- K4 B Dn1 D6 °मिषदत्तहोमं (Cn दत्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या), D1 °दत्तमोह, D2.4 Cnp °मप्रमेय, T G M1 °दत्तमोदं ⁂Cn आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु सूर्यकल्पित ।⁂

33 a) D2 4 तत्र (for तस्य) K5 तद्दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु) — After 33ab, N ins

690* मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितम् ॥

[(L 1) D5 मणिरत्न° (for मणिरत्न°) K1.2 5 D1.2 7 मणिरत्नसुवर्णनानाभिर्विभासित — (L. 2) D5 नानाकुसुमाढ्यं K2 5 सि(K5 शु)क्तमाभिशोभित, Dn1 D5 4 7 Ca सिक्तसंमृष्टशोभित]

— d) K1.2 B3 D1 G3 M3-5 तथा, T2 G2 तत° (for तदा)

34 a) K1.2 D5 D1.2 अलं° (for स्वलं°) — c) K4 B D (except D1.2 7) चैव (for चापि) — d) B2 एष, B5 एव (for अद्य) B1.2.3 Dn1 D5 8 10 G5 स (for सु)

C. 5. 7527
B. 5. 192. 40
K. 5. 192. 40

यक्षा ऊचुः ।

द्रुपदस्य सुता राजन्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६

अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७

एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९

सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४०

तं शशाप सुसंक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।
शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे
स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।
तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ४३

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

---

35 G2 om 35[ab] — [a]) K4 B Dn1 D5 10 स (for सु) — [b]) B3, 5 D8 D10 °तिष्ठ° (for °सर्प°) — [c]) D3 4 तस्य (for तस्यै) K1 2 5 मया, D5 D8 G3 M1 महान् (for महा) — [d]) T G1–3 भाव्य°, M3–5 भावी (for धार्य°)

36 [a]) T2 G2 पृषत° (for द्रुपद°) — [b]) D1 स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता) — Ds2 om 36[c]–37[b] — [c]) K4 B D (except D1 7, Ds2 om) तस्या; G3 तस्मिन् (for तस्यै)

37 Ds2 om. 37[ab] (cf v l 36) — [b]) K4 B Dn1 D3 4 6 8 10 स्त्रीभूता T2 G3 तिष्ठति — [d]) B2 4 T G व्रीडित (for सव्रीड) K2 5 B D (except D5 D7) °सरूपवान् (D10 °भाक्); T G M1 2 °स्वरूपत°, M3–5 °स्वभावत

38 [b]) G3 स त्वा न (for न त्वाद्य) B Dn1 Ds1 D6 10 [अ]द्य सर्पति, Ds2 D2 [अ]पसर्पति, D8 [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति) D1 स्थूणे नेता शिखण्डिनी. — [d]) B3 तिष्ठति, T G °तु

39 All MSS om. the ref । — [d]) K4 B Dn1 D5 D3 4 6 8 10 प्रत्युवाच (for [इ]त्युवाच स). T1 G1 च (for स) K1 2 5 D7 [इ]त्यभाषत स तास्तत°

40 [a]) T G सोभ्यगच्छच्च T2 G2 5 यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्) — [b]) T2 G2 5 चाहूतः (for आहूत°) D1 पुरुषर्षभ (cf. v l 41[b]) — [c]) K1 2 5 D7 तस्याग्रतो, K4 B4 5 Dn1 D5 D1 2 10 स्त्रीसरूपी, B1–3 D3, 4 T G स्त्रीस्वरूपी (for °स्वरूपो)

41 [a]) B (except B2) D (except D1, 2 7, Dn2 missing) [अ]थ (for सु) G3 त शशाप दृढं क्रुद्धो; M1 2 तत° शशाप सक्रुद्धो — [b]) D1 पुरुषर्षभ (cf. 40[b]) — [c]) S एतदेव (for एव°) K4 भवेद् (for भवतु) B (except B5) Dn1 अद्य (for अस्य) D3, 4 एवमेवास्त्वस्य स्त्रीत्व (see below) — [d]) K1 2 रूप, D3, 4 स्थिर (for स्त्रीत्व)

42 [b]) K1 2 5 D7 8 यस्माददेय भवता हि दत्तं, D1 2 यस्माद्ददौ वस्त्व(D2 °दास्त्वं त्व)वमन्य यक्षान्; D3, 4 यस्माद्यादास्त्वयवमत्येह यक्षान्, S यस्माद्ददास्य(G1 2 M3 °स्त्व)वमत्येह यक्षान् — [c]) B Dn1 D5 D6 10 शिखण्डिनो, D3 4 °न K1, 2 5 D7 8 पुस्त्वसञ्ज्ञ, K4 B (except B3) D1–4 10 पापबुद्धे° — [d]) K1 2 5 D7 °बुद्धे (for °कर्मन्)

43 [a]) D1 अप्रबुद्ध, D7 असद्वृत्त — [b]) K4 B D (except D1 2 7) transp कृतं and त्वया — [d]) K4 B D (except D7 8) T G1 3 transp त्व and स्त्री K2 4 B D (except D1 7, 8) G1 सा (for स).

44 [b]) K1 2 5 D7 यक्षा यक्षाधिप (D7 यक्षपतिं) नृप — [cd]) M [अ]थ (for [अ]र्थे) K5 त्व (for [अ]न्त), and अत (for इति)

46 [a]) K4 B1 3 5 Dn1 D5 D6 8 10 transp हते and शिखण्डिनि The same MSS (except B5) read यक्षा° (for रणे) — [b]) K2 4 D6 7 M3, 4 स्व रूप — [c]) K1 D10 स्थूणायक्षो, M3–5 स्थूणयक्षो K1 2 5 D7 M (except M2) निरुद्विग्नो. — [d]) G3 भविष्यति (for भवत्विति)

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ४७
स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ४८
सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ४९
आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने ॥ ५०
यक्ष उवाच ।
शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५१
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५२
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ५३
पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५४
द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५५
शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ५६
प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५७
मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ५८
एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ५९
ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६०

C. 5. 7551
B. 5. 192. 64
K. 5. 192. 64

47 [a]) K1.2 4 D7 सोम (for देवो) — [b]) K4 B Dn1 D5 D7.8 10 यक्षगज सुप° — [c]) K1 B1.2 T2 G2 5 सहितै°, K4 B2 4 . D G3 सहित (for सह तैः)

48 [a]) T2 G2 °स्तु शासन प्राप्य — [b]) T2 G2 तत्रैव — [c]) K1.2 काल्ने (for समये) K4 B D (except D7) दुर्गं (for तं वै) — [d]) K4 B Dn1 D5 D7-4 6 8 10 त, T1 G1 M3-5 च (for स) D2 निशा° (for क्षपा°) K1.2 4 D7 शिखण्डी यक्षगोचर

49 [a]) M1.2 [आ]ह त (for [अ]ब्रवीद्) — [c]) S तदा (for तत)

50 G2 om. 50[cd] — [c]) K4 पूर्वम् (for सर्वम्) K1.2 D- एतद् (for एव) S यथातथ्य

51 [a]) K4 B D (except D1.2 7) [अ]ह (for [अ]स्मि) — [d]) K4 D2 लोके (for लोकान्)

52 52[ab] = (var.) 5 154 24[cd], 156 4[ab]. — [a]) Ca दृष्ट, Cap as in text D2.4 T2 G1.2 6 पर, Ca पुरा (as in text) — [c]) K4 D2 गमने; Ca as in text T G1-3 हेतोर् (for चेतो) B2 4 [S]स्मिन्, M3 4 [S]पि (for हि) — [d]) K4 G1 निदर्शन (for च द°)

53 All MSS except B1.2.4 Dn1 om the ref. — [b]) K1 2 G3 स्थूणा°. — [c]) S क्षिप्रं जगाम (for प्रत्या°) — [d]) B1.2 4 Dn1 D5 D5 8 10 महतावृत, S च समन्वित

54 [a]) K1.2 5 D7 T G (except G3) विधिवद् (for विविधैर्) — [b]) Dn1 D5 D8 10 S (except G1 M3) गन्धमाल्यैर् D1 महामना, T1 G1 मनोरमैः, T2 G2 6 मनोहरैः, Ca महार्घैः (as in text) — [c]) D7 G3 M5 द्विजाति (for द्विजातीन्) K5 Dn1 D1.8 देवता K3 5 B D (except D1.2 7) चैव (for चापि)

55 [c]) T G मुद स, M स मुद (for मुद च) K5 D8 M2 परम D8 4 प्राप (for लेभे) — [d]) D2 M3-5 °पाण्डव°, M1.2 °बान्धव°, C5 पाण्डवै (for बान्धवै)

56 [a]) K2 Ds2 D7 C5 शिक्षार्थं (for शिष्यार्थं) K2 4 B D5 D6 8 10 चाय (for चापि) — [d]) K1 2 5 B2 D1.2 7 स्त्रीपूर्वक K B2 4 Dn1 D2-4.7 8 10 T G2 तदा, D1 तत (for तथा)

57 [a]) D1 प्रपेदे च (for प्रति°) — [c]) K1 2 5 D7 कौरवश्रेष्ठ (for सह यु°)

58 [c]) K1.2 5 मूकान्ध°, T2 G2 5 जडान्धबधिरा राजन्, Ca as in text — [d]) K1.4 B Dn1 D2-4 6 10 (m as in text) T2 G1 2 मुक्ता (for युक्ता)

59 [a]) D5 D8 4 S एव (for एष) — [b]) K1 2 5 स्त्रीपुमान्मे वधाय वै (K5 ये) — [c]) K4 B D (except D1 2 7) स संभूत कुरुश्रेष्ठ

61 [a]) K1 M3-5 एव (for एत) — [b]) K3 D2 समवस्थित, B2 समर° (for समुप°) — [d]) K4 Dn1

C. 5. 7352 B. 5. 192. 65 K. 5. 192. 65

नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।
ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्धन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १
पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

D8 4 8 न चाप्युत, K5 च ना° G1 2 प्रहरन्नापि चाच्युत

62 [b]) D1. 3 4 इति (for अपि) — [c]) T G1 2 5 स्त्रीपु, G3 M (except M2) स्त्रीभि (for स्त्रिया) K1 D8 स्त्रीपूर्वक; G3 M (except M2) °के K1 2 D1 2 10 T1 चापि, K4 B Dn1 D8 D3 4 6 चैव (for चापि) — [d]) Ds2 D3 4 7 8 T1 G2 3 5 स्त्रीनाम्नी K5 B D1 2 6 10 स्त्रीसरूपिणि

63 [a]) K1 2 क्षिपे° (for मुञ्चे°) B Dn D8 D6 8 10 चाण (for बाणान्) — G1 om (hapl) 63[c]–64[b]

64 D4 (hapl) G1 om 64[ab] (cf v.l 63) — [a]) T G2 5 एव सर्वम् (for एतत्तत्त्वम्) — [b]) G3–5 चैव (for तात) — [d]) = 5. 170 1[d]. K2 B3 समरे ह्याततायिन, D1 2 °ष्वपलायिन

65 [b]) K1 2 G1 ह्युत, D2 उत्तमं (for अप्युत) K4 B Dn1 D8 D3 4 6 8 10 सतः कुर्युर्विगर्हण — For 65[c], G1 subst 63[c], for 65[d], D8 subst 64[d]

66 K5 om 66 All MSS except D2 T G1 2 5 वैश° उ° (resp वैश°) (for संजय उ°) — [a]) K1 2 च (for तु) — [c]) B5 D8 D7 10 T1 G1 2 5 अपि (for इव) D2–4 त (for स) T1 G M1 3 5 सचिंत्य (for स ध्यात्वा) T2 M4 मूहूर्तमभि(M4 *sup lin* मिव)सचिंत्य — [d]) D1 2 भीष्म (for भीष्मे) D8 4 भीष्मोक्त सोप्यमन्यत

Colophon K3 Dn2 D5 9 G4 missing — *Sub-parvan* N (K3 Dn2 D5 9 missing) T1 G5 M अंबोपाख्यान, to it K1 2 4 5 B Dn1 Ds1 D1–4 6–8 10 T1 G5 M1 (marg) add समाप्त — *Adhy name* G5 स्थूणाकर्णस्त्रीत्वकथन, M (except M2) शिखंडिपुंस्त्वकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) D6 83 (= 183), T1 M4 195, T2 G1 2 5 M3 5 196, G3 193 (as in text), M1 2 194. — *S'loka no.* K5 58, Dn1 97.

194

☞ This adhy is missing in Dn2 (cf. v.l. 5 187 21) and in K3 (cf adhy 192 beginning) B1 is missing from this adhy up to the end of the parvan These MSS are mostly ignored here

1 K1 2 5 D1 वैशंपायन (for संजय) — [a]) K5 रजन्या तु, Ca तु शर्वर्यां (as in text) — [b]) K1 2 5 D1. 7 सुयोधन (for सुतस्तव) — [c]) B1 2 G1 M3 सैन्यस्य सर्वस्य (by transp)

2 Before 2, T2 G1. 2 5 ins दुर्योधन — [b]) M3 तद् (for यद्) K1 4 B2 4 5 Dn1 Ds1 D1–4 6–8 10 M3 उद्यतं; D8 उद्यमं (for उत्तमम्) — [c]) K1. 3 D8 G3 °नागाश्व°.

लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३
अप्रधृष्यमनावार्यमुद्वृत्तमिव सागरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां स्वेषां च यदि पृच्छसि ॥ ८
शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११
योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ १२
अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 5. 7372
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

---

3 D1 om 3^ab — ^c) K4 B Dn1 Ds D2-4 6 8 10 G1.2 M2 °पालसमैर् D2 4 युक्त (for गुप्त)

4 ^b) K4 B Dn1 Ds D1.3.4 6-8 10 M2 उद्धूतमिव — ^d) K D1.2 7 8 सवार्मैव°, D3 4 T2 G2 महाबले°, G1 महारथ° (also °हवे as in text)

5 G2 om. 5–6 — ^b) B2 4 5 °बल (for °द्युते) — ^c) K1 वाक्षिपेद्रोण(sic), K2 वाक्ष*** (for वा महेष्वास°)

6 G2 om. 6 (cf. v l 5), D1 om (?hapl.) 6^cd — ^d) K1.2 5 D2 7 [अ]पि; K4 [अ]त्र, S (except M2, G2 om) वै (for हि) K1 महाबला, K5 D2 T1 बल मम (for बले मम)

7 ^a) K1.2 5 Ds D1-4 7 10 T G1.2 5 श्रोतुं, Dn1 तात (for ज्ञातुं) — After 7, S (except M2) reads 13 (for the first time), *repeating* it in its proper place (with v l.)

8 ^b) K1 Ds त्वय्येतद्, T G1.2 5 M (except M2) तवैव; G3 तथैव (for त्वय्येतत्) — ^d) K5 स्वय, B Ds तेषां, T G बल, M (except M2) वर्ग (for स्वेषां) B2 4 Dn1 D2 4.6-8 10 M2 यदिह, B3 5 Ds अपि च, T G च मम (for च यदि)

9 ^a) S (except G3 M2) बले (for रणे) — ^b) T G1.2 M1 (*inf lin*) [आ]हवे (for भवेत्) — ^c) B Dn1 Ds D3 4 6.8 10 M2 शस्त्र° (for अस्त्र°) — ^d) Dn1 D2 4 T1 महाबल, G3 नराधिप (for महाभुज)

10 ^b) K1 2 सरल°, Ca इतर (as in text) B2 D3 4 T G योद्धव्या इतरे जना — ^d) B2 इत्येव B3 D2 6 8 10 T2 G3 M2 °निश्चितं K1.2 एव धर्मे सुनिश्चित, K4 ह्येतद्धर्मनिदर्शन, K5 ह्येतद्धर्मविनिश्चय°, D1 [इ]त्येत-द्धर्मेषु निश्चित

11 ^a) K4 B Dn1 Ds D3 4.6 8 10 M2 °भाग (for °बाहो) — ^d) D8 T G1-3 M (except M2) भागाह्निक (M1 *inf lin* प्रागान्वितं), G5 निजक्रं, Ca s प्रागाह्निक (as in text)

12 K5 om 12^c–13^a — ^a) S (except M2) राज्ञां तु (for योधानां) — ^c) K1.2 सोमकानामेकमेकं — ^d) G3 5 M1 भारो (for भागो)

13 S (except M2) reads 13 for the first time after 7, *repeating* it here (with v l.) K5 om 13^a (cf v l. 12) — ^a) K1.2 D1 7 अनेन विधिना तात; D2 अनेन विधियोगेन — ^c) K1.2 B2 D3.4.7 अहं, K5 G2 (both times) 3 5 (second time) महा (for महत्) — D1 om. 13^d–14^a — ^d) T1 (first time) 2 (both times) G3 5 (first time) M1 (both times) 3 4 5 (first time) केन कालेन भारत

14 D1 om 14^a (cf. v.l 13) — ^a) B3 4 Dn1 Ds D6 8 10 M2 मुञ्चेय यदि वा (Dn1 D10 चा , D6 8 ह्य) स्त्राणि — ^b) B3 5 दिव्यानि (for महान्ति) — ^c) K1 शत सहस्र°, K5 Ds शतसहस्र°, D10 सहस्रशतघातीनि T1 G1 शतसाहस्रपातीनि

C. 5. 7572
B. 5. 194. 15
K. 5. 193. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्रणे पार्थं बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।

15 K4 D2 7 om. the ref K1 2 D1 वैश° (for संजय°) — [b]) K1 2 4 B3–5 Dn1 Ds D1 3 4 6 8 10 तत°; T2 तथा (for तदा) — [d]) G3 अग्रजन्मा (for अङ्गिरसां)
16 [b]) K1 2 सैनिक — [c]) T2 G3 (with hiatus!) निहता (for निहन्या)
17 [a]) K4 B Dn1 Ds D1.2 4 6 8 10 M2 महाबाहो (for कुरु°) — [b]) K1 2 समासमेल्प° — [c]) B Dn1 Ds D1 3 4 6 10 M2 शस्त्रा° (for अस्त्रा°) — [d]) K1 2 D7 पाण्डवस्य K1 2 5 D1 2 7 वरूथिनीं
18 [d]) D3.4 एतदेव तु मे बल
19 [d]) K1 2 5 D1 2 4 7 T2 G2 5 महास्त्रवित्, B2 4 महानल (for बल°). — D4 om (hapl) 19[cd]. — [e]) T2 G2 5 पंचभिर्दिवसै कर्ण° — [f]) = 5 195 5[d] K1.2 5 D1 2 7 बलक्षयं, T2 G2 5 महारथ (for महास्त्रवित्)
20 Ds1 om 20[b]–21[b] — [b]) K1 2 भीष्म प्रतापवान्, T1 G1 सागरगात्मज° — [c]) K1 2 D7 स्वनवद्; B2 4 5 सस्वर, D3 4 सुस्वन (for सस्वनं) B2 D3 4 हास्य, B5 वाक्य (sic), D7 गाढ (for हास)
21 Ds1 om 21[ab] (cf v l. 20) — [a]) K4 B Dn1 Ds2 D3 4 6 8 10 M2 यावद् (for तावद्) — [b]) K4 B3–5 Dn1 Ds2 D6 10 बाणशंख°, M2 शरशंख°. — [d]) D1 G3 उद्यतम् (for उद्यन्तम्) K1 2 D7 रथेनोद्यतकार्मुकं; K4 B D3 4 6 8 M2 रथेनायातमाहवे; Dn1 Ds D10 रथमायातमाहवे
22 [a]) S (except M2) अत्र° (for अभि°) — [d]) D3 युद्ध (for वक्तु).

Colophon K3 B1 Dn2 D5 6 G4 missing — *Adhy name* K1 (marg) बलपरीक्षा; K3 D2 3 बलाबलपरीक्षा; Dn1 भारतयुद्धप्रमाण; D7 परस्परजयप्रकथन, G3 M1 भीष्मादिबलकथन (M1 °बलपरिज्ञान) — *Adhy no* (figures, words or both) T1 M4 196, T2 G1.2 5 M3 5 197; G3 194 (as in text), M1 2 195 — *S'loka no* Dn1 22

195

☞ This adhy is missing in K3 B1 (cf v l. adhy 192 and 194 beginning) These MSS are mostly ignored here

1 Stanzas 1–3 are missing in Dn2 (cf. v l. 5 187 21) T2 G M1 वैशं° (for संजय उ°) — [b]) K1.2 समागतान्, Ca उपह्वरे (as in text) — [c]) K1.2 नृपाश्च (for आहूय).
2 Dn2 missing (cf v l 1) Before 2, K4 B2 4 Dn1 D6 M2 ins युधिष्ठिर उ° (resp युधिष्ठिर°) — [a]) K1 2 °राष्ट्रेषु B2 5 M2 सैन्ये तु (M2 सैन्येषु also as in text) — [b]) K1 2 4 चरा°, D1 7 T1 चारा° (for चार) — [c]) T G1 2 5 नियच्छति, Ca प्र° (as in text) — [d]) K5 D8 ममैषां; T G ममैता, M2 मामेषा (for ममेमा)

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ २
दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५
तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८
सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ९
अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ १०
सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्थावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११
यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४
न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।

C. 5 7595
B. 5. 194 15
K. 5 194 15

D_8 व्युयिता, Ca s व्युषिता (as in text)

3 Dn_2 missing (cf v l 1) — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.7}$ यतव्रत, K_5 D_2 घृतव्रत, $B_{2.4.5}$ महारथ (for महाव्रतम्) — ^{d}) D_1 S हंता (M_2 हन्यात्) (for हन्या°) D_1 S (except G_5 M_2) मेनाम् (for सैन्यम्) $K_{1.2}$ हन्या° सैन्यानि वे विभो

4 Dn_2 resumes! — ^{a}) D_2 स (for च) $K_{1.2}$ (before corr) टक्ते (for टक्तो) K_5 मासेन तेन चाप्युक्तो — ^{c}) K_1 M_2 वापि (M_2 चापि also, as in text), K_5 $D_{7.10}$ G_5 M_{3-5} [अ]पि च, D_{2-4} चैव — ^{d}) K_5 B Dn Ds $D_{2.4.6.8.10}$ प्रतिजज्ञिवान्, D_7 प्रत्यभाषत, M_2 प्रतिजरिमवान्

5 ^{a}) $K_{1.2}$ गौतमोपि च मासौ द्वौ — ^{b}) B_5 T $G_{1.2}$ M (except M_2) च, D_2 वा, G_5 वि· (for न°) — 5^{d}=5 194 19^{f}

6 ^{b}) K $D_{1-4.7.8}$ सम्पर्धन्सव्यसाचिना — ^{c}) K_5 सैन्य (for हन्तु), see below — ^{d}) K_3 broken K_4 D_8 सैन्य स, D_{2-4} सैन्य मे (for स सैन्य) K_1 D_1 सैन्य तत्प्रत्यपद्यत, K_5 S (except M_2) सैन्य (K_5 हतु) मे प्रत्यजानत

7 ^{b}) S (except M_2) तत्वत° (for ते वच°) — ^{c}) $D_{2.4}$ तास्त्व (for शत्रून्) T_1 कियत्कालेन तान्छत्रून् — ^{d}) T_1 M_{3-5} क्षपयेद् (for क्षपयेर्) K_4 D_8 चाब्रवीत्, B Dn Ds $D_{6.10}$ फाल्गुन (for संयुगे)

8 ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ समीक्ष्य (for अवेक्ष्य) $D_{3.4}$ एव, $M_{3.4.5}$ एन (for इद) — ^{d}) $K_{1.2}$ वचो राजानमब्रवीत्, S वचन चेद(T_2 इद वचन)मब्रवीत्

9 G_5 om 9^{ab} — ^{a}) T_1 G_{1-3} M_1 एव (for एते) — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ दृढ° (for चित्र°) — After 9^{ab}, Ds D_{10} read 17^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place — ^{c}) M_{3-5} असख्येय महत्सैन्यं — ^{d}) K_3 D_1 $M_{1.2}$ एव (for एव) K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{3.4.6.8.10}$ न सशय, D_1 बल तथा (for बल तव)

10 ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) एव (for अह)

11 ^{a}) D_1 सदेवा° (for सामरा°) — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) सर्वान्, K_5 हन्या (for सह-) B_2 सासुर (for स्थावर-) — ^{c}) N (except Dn_1 D_1) T_2 G_3 भविष्य च — After 11, T_1 $G_{1.3.5}$ ins

591* यावदिच्छेद्धरिरय तावदस्ति न चान्यथा ।

12 ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.8}$ यत्तु, T_2 G_2 एतद् (for यत्तद्) D_2 पर (for घोर) — ^{b}) $K_{1.2}$ ममेश्वर°, S (for G_1 see below) वर मम (for महन्मम) G_1 °दस्त्रवर मम — ^{c}) B (except B_2) Dn_2 Ds $D_{6.8.10}$ तु, Dn_1 च (for वै) $K_{1.2}$ त्रिपुर जघान युद्धे वै (hypermetric) — ^{d})=13^{d} K_4 $D_{3.4}$ मम (for मयि)

13 K_2 $D_{7.8}$ om (hapl.) 13 — ^{a}) T_1 युगाते वै (for यद्युगान्ते) — ^{c}) K_1 प्रायुक्त, $D_{3.4}$ प्रयुक्त (for °युङ्क्ते) — ^{d})=12^{d} $D_{3.4}$ मम (for मयि)

14 ^{a}) D_2 यन्न, S (except M_2) न (T_2 नै·) तज् (for तन्न) — ^{c}) K_5 D_3 D_8 G_3 तु (for च) — ^{d}) B_2 भूमिगा° (for सूतज°)

15 ^{a}) $K_{4.5}$ B_3 $D_{1.3.4.7}$ च (for तु) K_2 $B_{2.5}$

C. 5. 7363
B. 5. 191. 15
K. 5. 194. 15

आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८
विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
क्षिप्रं न स भवेद्व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।

---

transp युक्त and हन्तु D8 4 युक्त (for युक्त) S जेतु (G8 छेत्तु) (for हन्तु) — ^{b}) B2 पृथग्बल, B8 5 D2–4 G8 M8–5 पृथग्जन, D1 पृथक् पृथक्, G5 °ग्जनान्; Ca °ग्जन (as in text). — ^{d}) K4 D8 D1 3.4 10 रणे (for वय) D8 D10 रिपून् (for परान्)

16 ^{a}) G8 तदेमे, M यथेमे (for तथेमे) K1 2 तु महीपाला°, D8 4 T1 पुरुषव्याघ्र — ^{b}) S समस्तास् (for सहायास्) — D4 om. (?hapl) from तव पार्थिव (in 16^{b}) up to युधि (in 19^{b}) B2 5 D2 3.7.8 पार्थिवा°, D8 D10 भारत (for पार्थिव). — ^{c}) K4 B Dn D8 D8 6 8 10 °विद्वांस. — ^{d}) K4 B (except B2) Dn D8 D8 6 8 10 °काङ्क्षिण — After 16, K4 D8 8 ins

592* वीरव्रतधरा° सर्वे सर्वे सुचरितव्रता ।

17 D4 om 17 (cf v l 16) K4 D8 om. 17^{ab} D8 D10 *repeat* 17^{ab} here, reading it for the first time after 9^{ab} — ^{a}) D8 D10 (both times) °भृथे, Ca °भृथ (as in text) — ^{b}) K1.2 5 D1 2 7 T G1 3.5 M एव (for एते) — D6 om (?hapl) 17^{c}–18^{b} — ^{d}) K5 D8 पांडवा. (for °व)

18 D4 om 18, D6 om. 18^{ab} (cf. v l 16) — ^{c}) K4 D8 S चैव (for चोभौ)

19 D4 om 19^{ab} (cf v l. 16) — After 19^{ab}, B Dn D8 D8 4 (see below) 6–8 10 ins.

593* शङ्खश्चैव महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ।
पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रम ।
शैनेयश्च महाबाहु° सहायो रणकोविद ।
अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्या· पञ्च चात्मजा° ।

[D4 om from the beginning up to बाहु° in line 3 — (L. 3) D8 4 संग्रामवरकोविद (for the posterior half)]

— ^{c}) Dn1 वापि, S चैव (for चापि) D8 4 स्वय चासि तथा शक्त — D4 om 19^{d}–20^{d} — ^{d}) K1 2 त्रैलोक्य दहनेष्वपि, K4 5 B8–5 Dn1 D1 3 4 7 8 G2 M4 °त्सादनेपि च, B2 T G1 M1–3 5 °त्सादनेष्वपि, D2 G8 5 °त्सादने ह्यपि, D10 °त्सादने प्रभो, text as in Dn2 D8 D6 only

20 D4 om 20 (cf v l 19). — ^{a}) T G2 5 कोपाद् (for क्रोधाद्). — ^{b}) K1 2 °द्युति, D7 °द्युति B2 4 5 त्व (B5 स) वासवमपि स्वय, B8 Dn D8 D6 8 10 तथा शक्रसमद्युते, T G त्व पावकसम° — ^{c}) K4 B Dn D8 D1 3 6 8 10 स क्षिप्र न (by transp) T1 न च; M स न (for न स). K1 5 युक्त, B2 मुक्त, S चापि (for व्यक्तम्) — ^{d}) S तथा (T2 G2 तदा) (for इति). D1 G5 M3 त्वा, T1 वै, T2 G1.2 तद् (for त्वा) T G1 2 वेत्थ, G5 वेत्ति (for वेद्मि). K1 को न्विति, B2 4 5 पार्थिव (for कौरव)

Colophon. K8 B1 D5 9 G4 missing. — *Adhy name* K1 2 अर्जुनवाक्य, K5 D8 बलाबलपरीक्षा; G5 M3 अर्जुन(M1 °र्जुनात्म)बलकथन. — *Adhy no.* (figures, words or both) D6 84 (=184), T1 M4 197, T2 G1 2 5 M8 5 198, G8 195 (as in text); M1 2 196 — *S'loka no* K5 20, Dn 22

196

☞ This adhy is missing in K8 B1 (cf v l adhy 192 and 194 beginning), the MSS are mostly ignored here

1 G8 M2 (*inf. lin*) सजय (for वैश°) — ^{b})

गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ २
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
आहवेषु पराँल्लोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।
एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्दधानाः परस्य च ॥ ४
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
शकाः किराता यवनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७
स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् । C. 5. 7617 B. 5. 195. 15 K. 5. 195. 15

K1.2 D2 7 8 नोदिता (for चो°) D4 om from चोदिता up to दाक्षिणा (in 6^c) — c) K1.2 D1 राजेंद्रा, K3 D2 7 राजेंद्र (for राजान°)

2 D4 om 2 (cf v l 1) — b) G3 चित्र° (for शुक्ल°) — c) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिन°) — d) K1.2 द्विजान्, Ca स्वस्ति (as in text)

3 D4 om 3 (cf v.l. 1) 3^{ab} = 5 149 6^{ab} — a) K4 B D (except D2 7, D4 om) ब्रह्म° (for वेद°) — c) K1 वर्मभृत°, K2 D1.7 धर्मभृत°, K4 B Dn Ds D3.6 8 10 कामकृत° — d) K1.2 T G1 2 5 Ca s चाहित°, D2 G3 M चाहत°

4 D4 om. 4 (cf v.l 1) — d) N (except D2, D4 om , K3 B1 missing) परस्पर (for परस्य च)

5 D4 om. 5 (cf. v l. 1) — ab) Some N MSS विंदानुविंदौ, and कैकेया (for केकया) D7 वाह्लिका केकयै सह (for b)

6 D4 om up to दाक्षिणा (in c) (cf v l 1) — b) K1.2 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ) — d) B Dn Ds D6 8 10 ये नृपा°, D2 पार्थिवा°; D3.4 ये तथा (for ये रथा°)

7 a) S कृप° (for शका°) D7 T2 किरातयवना° — d) Dn2 Ds D8 T1 शिवयोथ, G1.2 शतशोथ K1.4 Dn Ds D3 4 6 7 10 वशातय , K6 विशातय°, T2 G1.2 सहस्रशः

8 D8 om 8^a–9^b — a) M3.5 स्वैरनीकैश्च स° — b) K1 2 5 D1 °रथान्, D2 7 S °रथा°, Ca as in text — d) B5 रणे (for बले)

9 D8 om 9^{ab} (cf v l. 8) D4 om (hapl) 9^a–10^b — a) Ds G2 सहानीका° K1 2 कांबोजश्च महाराज — b) K5 त्रैगर्ताश्च, B Dn Ds D1 6 7 10 त्रिगर्तश्च, T1 त्रिगर्तोय B Dn Ds D6 10 महारथ°, M1.2 °रथा° — D1 om. 9^c–10^b — d) K1.2 सर्वैर्भ्रातृभिरावृत

10 D1 4 om 10^{ab} (cf v l 9) — b) K Dn Ds D6 8 10 कौशल्य° K1 2 5 B2 D2 7 च (for [अ]थ) B4 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्रथ° — c) K4 B3 Dn Ds D3 4 6 8 10 अनुगता°, K5 प्रवर्तंत, D1 स्ववर्तंत (for अवर्तन्त)

11 D6 om 11^{ab} — a) M3.4 (inf lin as in text) 5 याता (for यात्वा) K5 D3 4 T2 ते समेता यथान्याय (K5 T2 यथा यात्वा), B2 ते ससेना यथा मत्वा, B3–5 Dn Ds D7 10 ते समेत्य यथान्याय — b) K1 2 गजाश्वरथपत्तय°, K4 B Dn Ds D3 4 8 10 धार्तराष्ट्रा महाबला° — c) D3 4 पश्चाद्धि (for °र्धे) — d) K1 2 D7 व्यपातिष्ठत, D1 2 6 व्यवातिष्ठत S व्यतिष्ठत सुदंशि (some MSS °सि)ता°

12 a) K5 D1 3 4 दुर्योधनस्य, D7 °श्च — D4 om 12^c–15^b — c) Some S MSS हस्तिनपुर

13 D4 om. 13 (cf v l 12) — b) K5 B2 Ds2 D1 3.7 10 T1 G1 M च (for वा)

14 D4 om 14 (cf v l 12) — a) K4 D3 हर्म्याणि, B3 रूपा° (for दुर्गा°) — b) D3 °पते (for °पति°) — c) K1.3 4 कौरव्य

C. 5. 7617 B. 5. 195. 15 K. 5. 195. 15

सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्शतसंघशः ॥ १५
तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुः शिबिराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६
तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७
सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबन्दिनः ॥ १८
वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।
तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १
चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २
विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।

---

15 D4 om. 15[ab] (cf. v l 12) — [a]) K1 2 पार्थिवांश्च समुत्सृज्य, S पञ्च(G3 शत)योजनविस्तीर्णं — [b]) K D1-3 7 8 तत्र भारत (for तद्रणा°) — [c]) K1 2 5 Dn2 D5 D7 10 सेनानिवेशान्, D1 ततो विशाला (for सेना° निवेशा°) — [d]) K4 D2 7 S न्यविशन्, K5 निविशन्, D3 4 न्यवसन्, D8 निवसन् B3 सघशो नृपा°, D3 4 अथ सघश° (for शत°)

16 D7 om 16 — [a]) B2 तथैव (for तत्र ते) — [b]) M2 3 यथोत्साहा D1 यथावय, T1 यथासुख — [c]) K1 2 5 D8 अत°, K4 B3-5 Dn D5 D3 4 6 10 अत्र, B2 एव (for आशु) — D4 om (hapl) 16[d]-18[c]. K4 D8 read 18[d] for 16[d], *repeating* it in its proper place — [d]) T1 माल्य° (for द्रव्य°)

17 D4 om 17 (cf v l 16) — [a]) T2 G2 5 तेषु (for तेषां) — [b]) T1 G5 M1 2 स्व- (for स-) D3 सैन्याना सुमहा°, D8 सैनिकाना महा° — G5 om 17[cd]. — [c]) D8 सवाहाना (for सबाह्यानां) — [d]) A few MSS भक्ष- (for भक्ष्य-) K1 2. 5 भक्ष्यभोजनमुत्तम, D8 भोज्यभक्ष्यमनु°

18 D4 om 18[abc] (of v l 16) — [a]) K1 सगमश्व, B3 5 Dn D5 D6-8 10 सनागाश्व (for सगजाश्व) — [b]) K1. 2 शल्योप° (for शिल्पोप°) — [c]) D8 S ये चाप्यनुगतास् — [d]) A few MSS °वदिनः

19 D4 om 19 — [a]) K4 5 B3 5 Dn D1 6 8 10 चा(K5 चौ)रा, B2 4 D5 D7 दारा, D3 रामा, T G1 2 चापि (for वारा) K1 2 वणिजो गणकारा ये — [b]) K (except K4) च वि-, D7 च वै; D10 युद्ध-; M चापि (for चैव) B2. 4 नरा° (for जना) — [c]) M3-5 ए(M3 ये)षा च (for सर्वांस्तान्). — [d]) S पर्यरक्षत (for प्रत्यवै°)

Colophon. K3 B1 D6 9 G4 missing — *Adhy. name* K1 2 दुर्योधनसेनानिवेश°, K5 D2 7 8 सेनानिवेशः; B3 सेनानिर्याण, G5 कुरुबलकुरुक्षेत्रावतरण — *Adhy no* (figures, words or both) D6 85 (=185), T1 M4 198, T2 G1 2 5 199, G3 196 (as in text), M1. 2 197, M3 5 189(!) — *S'loka no* Dn 19.

197

☞ This adhy is missing in K3 B1 (cf. v.l adhy 192 and 194 beginning), the MSS. are mostly ignored here

1 G3 सजय° (for वैश° उ°) — After the ref, T1 M1 ins

594* सजयेनैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रः सुदुर्मना ।
विपुलं चिन्तयस्तस्थौ गान्धार्या विदुरेण च ।

— [b]) M3-5 निवेशस्यापि रक्षणे

2 [a]) K1 2 तथा (for चेदि) S °करूशाना. — [b]) K4 D3. 4 सर्वेषामुग्रतेजसा — D4 om 2[c]-3[d]. — [d]) K4 D8 धृष्टद्युम्नम् (for °केतुम्) D1 अचोदयत्, T1 G3. 5 अथादिशत् (for अथादिशत्) K4 om. from अथादि° up to युयुधानं (in 3[b])

3 D4 om 3, K4 om up to युयुधान (of v.l. 2). — [a]) K1 2. 5 D8 विराट्द्रुपदौ चैव — 3[d] = 15[b].

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३
ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।
तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १०
ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिस्रवम् ॥ ११
द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।

C. 5. 7033
B. 5. 196 17
K. 5. 195 17

4 K_4 transp 4^{cd} and 4^{ef} — ^{d}) Dn धिष्ण्यानि, Ca धिष्ण्येषु (as in text) Dn_2 M_{3-5} हुताशन°, D_5 हुताशय — ^{e}) $K_{1.2}$ महाराज (for महेष्वासा)

5 ^{a}) B Dn D_5 $D_{2-4\ 6\ 7\ 10}$ अथ (for सोऽथ) — ^{b}) $K_{1.2}$ योजयित्वा $K_{1.2}$ B_3 D_7 नरर्षभ, Ds_2 नराधिप° — The lines 5 196 17^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with the v l युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn D_5 $D_{3\ 4}$(om lines 2–3) $_{6-8\ 10}$ M_4 (om lines 2–3) after 5, in K_2 (om line 3), after 21

6 D_4 om. 6^{a}–13^{c} — After 6, G_3 reads 8

7 D_4 om. 7 (cf. v l 6) — ^{b}) G_3 पाचाल्य (for पाण्डवं) — ^{d}) $K_{1.2}$ D_5 D_5 शालस्कध, K_5 D_7 स्कंधावार, Dn_1 शाल्यस्कध, M_3 साल°, Ca n बल° (as in text) Cs cites स्कध

8 D_4 om 8 (cf v l 6) G_3 reads 8 after 6 — ^{b}) $K_{1.2}$ D_8 चरमं, B_3 D_5 D_1 त्वरतां, Ca चरता (as in text) — 8^{cd}=(var) 5 149 51^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ घृष्टाना (for हृ°) M (except M_1) यौधाना (for यो°) D_3 तत्र तत्र च योधाना — ^{d}) K_1 इह, $D_{1\ 3}$ T_2 $G_{2\ 5}$ अय, T_1 अपि, G_3 इप (for इव)

9 D_4 om 9 (cf. v l 6) — ^{c}) B D (except D_2, D_4 om.) अ(B_2 त)थापरैर्महीपालै — ^{d}) K_1 महात्मभि°, K_5 $D_{1.7}$ महामति°, S महारथ (for महीपति°)

10 D_4 om 10 (cf. v l. 6) — ^{a}) T $G_{2\ 3\ 5}$ °यती, G_1 °याति (for °यनी) B_2 समेता भीमसेनेन, Ca भीमधन्वायती सेना — ^{b}) K_4 B_{3-5} Dn D_5 $D_{3\ 6\ 8\ 10}$ धृष्टद्युम्नेन पालिता, M_{3-5} °पुरोगमा — 10^{cd}=(var) 5 149 49^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ नरौघ-; G_3 गागेव T_1 M_{3-5} घूर्णा K_1 स्वनिता; K_2 स्वनिता — ^{d}) D_5 $D_{2\ 3}$ स्पदमाना, D_1 स्पर्धमाना G_2 प्रदृश्यत

11 D_4 om 11 (cf v l 6) — ^{b}) $K_{4.5}$ B D (D_4 om) G_1 M_5 न्ययोज° — ^{d}) $K_{1.2}$ बुद्धिनिश्रवात्, K_4 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{2\ 3\ 6\ 8}$ G_3 °निश्रय, K_5 B_2 D_{10} °निश्चयं, D_1 °मीश्वर°, G_1 बलनिसृत, Ca as in text Cs cites बुद्धिनिःस्रव

12 D_4 om 12 (cf v l 6) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Ds_2 $D_{1.7}$ पाढव, K_5 पाडवान्, S भारत

13 D_4 om. 13^{abc} (cf. v l 6) — ^{a}) T_2 $G_{1.2\ 5}$ M_1 हयान् (for दश) S (for T_1 see below) पच° (for चाश्व°) T_1 अश्वाना पचसाहस्र — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_2 द्विसाहस्रा°, $K_{4\ 5}$ $D_{1\ 3.8}$ °सहस्रा°, T_1 G_3 °सहस्रान्, T_2 G_2 °सहस्र, $G_{1\ 5}$ °साहस्रान् B Dn D_5 $D_{6\ 7\ 10}$ द्विसहस्राणि दतिना — ^{d}) T G रथान् (for रथा°) K_1 पचदशास्तथा, K_5 G_3 पचशतानि च, B Dn D_5 $D_{6\ 7\ 10}$ T_1 G_5 पचशत तथा, T_2 $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ पचशतास्तथा

14 ^{a}) K_4 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ भीमसेनस्य (for °नं च) $D_{3\ 4}$ दुर्धर्ष° — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Dn_2 प्राविशद्, T_1 $G_{3\ 5}$ व्यादिशद् (for प्रादिशद्) — ^{c}) K_1 सर्वमेव, K_2 B_5 मध्यमं तु $K_{4.5}$ B_5 Dn_2 D_5 $D_{6\ 7\ 10}$ च, Dn_1 [ऽ]थ (for तु) S (except G_3) वै (for च) — ^{d}) B Dn D_5 $D_{3.4\ 6\ 10}$ पाढव° (for मागधम्) D_1 *repeats* 12^{d} (for 14^{d})

C. 5. 7639 B. 5. 193. 18 K. 5 196 18

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५
बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ १६
पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ।
पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७
युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।
तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।
यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९
ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०
तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

---

15 ^{a}) K5 D7 महेष्वासौ (for महारथौ) D7 तथा तुल्यौ, S महात्मानौ (G3 महेष्वासौ) (for च पाञ्चाल्यौ) — ^{b}) = 3^{d} G3 सर्वशत्रुनिबर्हणौ — ^{c}) K5 महोत्साहौ, B3 महेष्वासौ, S महाभागौ (for °त्मानौ) — ^{e}) K1 2 B3 अनुयातौ (for अन्वयातां) K5 B1 5 Dn D3 D6 8.10 तदा, T2 G2 5 M तयोर् (for ततो) — After 15, T G2 3 5 ins

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपालाश्वष्टमित्येव मेनिरे ।
अन्तरिक्षगता' सर्वे देवा सेन्द्रपुरोगमा' ।

[(L 1) T2 G2 तान् (for तौ), and कष्टम् (for नष्टम्)] — After the above, G3 reads 17^{ab}

16 ^{a}) K1 2 अभि° (for अति°) — ^{b}) M3-5 नर' (for नरा') — T1 om. 16^{cd} — ^{c}) K1.2 ते च, D3 ते तु (for तेषां) — ^{d}) K4 तथा, B3 5 D3 4 6 T2 G हया, M रथा' (for ध्वजा')

17 G3 reads 17^{ab} after 595* — ^{b}) K1 D7 8 G5 °वशाश्च K4 D3 4 भारत (for सर्वश') D1 रथाना च सहस्रश' — ^{c}) K1.2 D3 ते (for ये) K5 पदातीन्यहु-साहस्रा, D7 पदाता बहुसाहस्रा, T1 बभूवुरतिसरब्धा' (= 16^{a}) — ^{d}) K5 om 17^{d} D7 तस्मिन्यौधिष्ठिरे बले — After 17^{cd}, D7 *repeats* 4^{ef} (with v l महाराज for महेष्वासा) — ^{e}) D10 ययु' (for ऽन्वयु') K5 सह अन्वययु पश्चात, D7 सहस्रमन्वयु' पश्चात्

18 ^{a}) K5 D7 राजा युधिष्ठिरो यत्र — ^{b}) K5 D7 स्वयमास, M यत्र चैव (for स्वय°) S (G1 broken) च फाल्गुन (for बला°)

19 D7 om 19^{ab} — ^{a}) K5 रथ-; T1 ततो (for तत्र) — D1 4 M2 om 19^{bc}. — ^{b}) D3 रथा' (for तथा) D3 शत; T1 दश (for रथ-) — ^{d}) T1 G1 सर्वश' (for भारत) K1 2 पदातीश्चाप्यनेकश' — After 19^{cd}, N ins a passage given in App I (No. 14) D3 resumes from line 9 of the above App. passage. — K4 om 19^{e}–21^{c}. B4 lost to the end ! — ^{e}) T1 G2 3 5 या(G2 य)माश्रित्य (for यदाश्रित्य) B Dn D6 8 अथ (for अभि) K5 D2 T G2 3 5 -युयुजे (for -युयुधे) K1 2 यदा निवृत्य युयुधे, D1 यदभिस्यां हि युयुधे

20 K4 om 20 (cf v l 19) B4 missing — ^{a}) B2 D3 D7 10 S (G1 broken) C3 गणश' (for शतश') — ^{b}) = 21^{d} S -शतशो (for -[अ]युतशो) — ^{c}) B4.5 Dn D6 8 नर्दन्त' (for नदन्त). — ^{d}) B2 5 च सर्वश', D2 सर्वतत' (for सहस्रश)

21 K4 om 21^{abc} (cf v.l 19) B4 missing — ^{a}) D1 T1 ततो (for तत्र) D5 8 °सहस्राणा — ^{c}) K5 वादयंत स्म, B2 3 5 Dn D3 D6 6 10 न्यवादयत, D8 नादयति स्म (for वादयन्ति स्म) M (except M1) सु (for स्म). C3 cites वादयंति (as in text) — ^{d}) = 20^{b}. S -शतशो (for [अ]युतशो).

Colophon K3 B1 4 D9 G4 missing — *Major parvan* K2 D2 उद्यम° (for उद्योग°) — *Adhy name* · K2 4 5 D3 4 7 सेनानिवेश'; Dn D2 सेनानिर्याण, D1 सैन्यनिष्कर्षण, D8 सेनानिवेशवर्णन, T1 G2 5 M1 पांडवयुद्ध-सनाह (G5 °ह्), M2 भारतसन्नद्धाहे' — MSS mostly add समाप्त after the major parvan or adhy name, some add it twice — *Adhy no* (figures, words or both) K6 186, D6 85 (= 185), T1 M4 199, T2 G1.2 5 M3.5 200, G3 197 (as in text), M1.2 198 — *S'loka no* · Dn1 39, Dn2 34

K1 ins after 5 197 21 (i.e. beforet he last colophon)

पट् श्लोकास्तु सहस्राणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
अष्टाशीति च वै श्लोका उद्योग पर्व चोत्तमम् ।
एतत्सुमहदाख्यान श्रुत्वा पापै प्रमुच्यते ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वदानफल लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजन देय च्छायायाभरणानि च ।
गावश्चन्दनवासासि दद्यादुद्योगपर्वणि ।
भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
विष्णो स्मरणमात्रेण सर्वपापै प्रमुच्यते ।,

and ins after the last colophon this date

सवत् १६७७ वर्षे आश्विनवदि ३ भौमे लिखितमुद्योगपर्व ।

— K2 ins after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date १५३२ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आघनागरजातीये ।

— K4 ins after the last colophon एतत्पर्वकथानुक्रमवर्णन ।

— K5 ins after the last colophon the date

सवत् १८८१ शके १७८७ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[या] भौमवासरे समाप्त पर्व उद्योग ।, followed by this addition in Gujarati लेईने पाछु जे न आपे तेने माथे सडता * * * पने ते हनुमान खाशे । निश्चे । खरी वात छे ते जाणजो ॥ श्रीरस्तु ॥ भट्ट भाऊ जागनाथनु लखेलू छे । घणी मेहेनत करीने समाप्ति करू छे ॥ जे लईने पाछु नहि आपे तो तेनु सत्यनाश जशे निश्चे निश्चे ॥

— Dn1 D4 ins after 5 197 21 (i.e before the last colophon)

वैशपायन उवाच ।
य सर्वं शृणुते राजन्नित्य श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छित फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वित ।
उद्योग लभतेऽय तु पाण्डवोद्योगसश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नृपते दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितै ।
पाठक च विशेषेण स्वर्णगोधनपूर्वकम् ।
राजञ्जन्मेजय(!) त्वच त्वमप्येव समाचर ।
अत पर भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहित ।

— Dn2 ins after the last colophon the date

शके १६६६ रक्ताक्षिनामसवत्सरे आषाढे एकादश्या समाप्त ।

— D5 ins after the last colophon

अत्र पर्वणि वृत्तान्ता । राज्ञा दूतप्रस्थापने मन्त्र । पुरोहितयान । शल्यवरप्रदान । इन्द्रविजय । सजययान । प्रजागर । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीय । यानसधि । भगवद्यान । दम्भोद्भवाख्यान । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । विश्वरूपदर्शन । विदुलापुत्रानुशासन । कर्णोपनिवा(Ds1 °ना)द । कर्णकुन्तीसमागम । अभिनिर्यात्रा । उलूकयान । रथातिरथसख्या । अम्बोपाख्यान चेति ।

— D1 ins after the last colophon

अथानु भीष्मपर्व भविष्यति । तस्यायमनुसधिश्लोक ।
जनमेजय उवाच ।
कथ युधिष्ठिरे वीरा कुरुपाण्डवसोमका ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागता ॥

उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ता । पुरोहितयान । इन्द्रविजय । सजययान । धृतराष्ट्रचिंता । प्रजागर । विदुरवाक्य । सनत्सुजात । यानसधि । भगवद्यान । सभाप्रवेश । दम्भोद्भवोपाख्यान । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । विदुरापुत्रानुशासन । कर्णोपनिवाद । कर्णकुन्तीसमागम । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयान । रथातिरथसख्या । अम्बोपाख्यान चेति ।

अत्रापि * *सख्यातमध्यायाना महात्मना ।
अध्यायसख्यायास्तत्र षडशीतिशत स्मृतम् ।
श्लोका सप्तसहस्राणि तावत्येव शतानि च ।
श्लोका षण्णवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोघ्नना ॥
शुभमस्तु सर्वजगता परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषा प्रयान्तु शान्ति सर्वत्र सुखीभवन्तु लोका ॥

सवत् १८७८ ज्येष्ठशुक्लदशम्या गुरुवासरे काश्मिरीयसदानदाभिधेन लिखितमिदमुद्योगपर्व । लेखकपाठकयो श्रेयसे भूयात् ॥

— D2 ins after the last colophon

अस्यानु भीष्मपर्व भविष्यति । यस्यादि प्रतिसधि ।
जनमेजय उवाच ।
कथ युधिष्ठिरे वीरा कुरुपाण्डवसोमका ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागता ॥

उद्योगपर्वणि अमी वृत्तान्ता । [पुरो]हितयान । इन्द्रविजय । प्रजागर । सजययान । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीय । यानसधि । भगव[द्यान] । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । सभाप्रवेश । महापुरुषदर्शन । विदुरापुत्रानुशासन । कर्णोपविवाद । इन्द्रवर्णन । कुन्तीकर्णसमागम । भगवत प्रतिवाक्यानि । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयान । रथातिरथसख्या । अम्बो[पाख्यान] । बलाबलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चम पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्ट सधिविग्रहसज्ञितम् ।
अध्यायसख्यया त्वत्र षडशीत शत स्मृतम् ।
श्लोकाना षट् सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता दृष्टो ग्रन्थोऽत्र पर्वणि ॥
शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषा प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोक ॥

संवत् १६६७ समये वैशाखवदिद्वादशीशुक्रदिने ।

यादृश पुस्तक दृष्ट तादृश लिखित मया।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥

— D8 ins. after the last colophon

शुभमस्तु सवत् १६६८ समये मार्गशीर्षद्वादशीगुरवारे लिखित रघुनाथेन। श्रीगोविन्द। श्रीरामकृष्णाभ्या नम.। श्रीविश्वनाथाय श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— D5 ins. after the last colophon the first st of the Bhīṣmaparvan, then १६५६ वर्षे कीलकनाम्नि सवत्सरे माघशुक्लपौर्णमास्या रवौ काश्या विश्वेश्वरराजधान्या श्रीमत्या अन्नीश्वरसनिधौ विदर्भदेशस्थभट्टनृसिहसूनुना केशवेन लिखित मिद पुस्तकमात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— D6 ins after the last colophon:

सवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिक्तिथौ चद्रसुते लिखित। वैद्यगिरिधर। तस्य आत्मज दुर * * * नगर विढोली-मध्ये भटजी ६श्रीजीवाजी। तस्यात्मजदेवेश्वरपठनार्थं। शुभ भूयात् लेखकपाठकयो ॥

— D7 ins after the last colophon:

अस्यातु भीष्मपर्व भविष्यति।
श्रीजनमेजय उवाच।
कथं युधिष्ठिरे वीरा' कुरुपाण्डवसोमका'।
पार्थिवाश्च महाभाग नानादेशसमागता' ॥

अथ उद्योगपर्वणि इमी वृत्तान्ताः। श्रीपुरोहितयान। इन्द्रविजयदर्शन। सजययान। प्रजागर'। विदुरवाक्यानि। सनत्सुजातीय। यानसधि'। भगवद्यान। सभाप्रवेश। दभोद्भवोपाख्यान। मातलिवरान्वेषण। गालवचरित। कृष्ण द्रोणधृतराष्ट्रगाधारीविदुरवाक्यानि। दुर्योधनकर्णदु'शासनशकुनि-दुर्मत्रित। कुतीविदुरवाक्यानि। विदुरापुत्रानुशासनं। श्रीकृष्ण प्रयाण। कर्णभेद'। पुनर्भीष्मद्रोणचिंता। कुतीकर्णसमागम। कुतीपचपुत्रवरप्रदान। श्रीकृष्णमत्र। उलूकयान। पाढव-प्रयाणयात्रा। शिविराभिमर्द'। दुर्योधनप्रयाण। रथातिरथसख्या। अबोपाख्यान। परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्व य श्रुत्वा चातुर्मास्ये विशेषत।
सर्वान्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति।
श्रुते पर्वणि यो भक्त्या सपूज्य पुरुषोत्तमम्।
व्यासाय ददते दान आनन्त्यायोपतिष्ठति।
तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसुदन'।
व्यासरूपी च भगवान्सूर्यो नारायण. प्रभु'।
उद्योगपर्व श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः।
प्रदेय काञ्चन वापि सर्वपापविशुद्धये।
पुस्तकस्यापि कर्तव्या पूजा परमशोभना।
वस्त्रपुष्पफलैश्चैव शारदा प्रीयतामिति।
महाभारतपर्वैक यो ददाति द्विजातये।
श्लोकाना सख्यया राजन्तावद्य युगसख्यया।
स्वर्गलोकमनुप्राप्य पितृभिः सह मोदते।
भारत पञ्चमो वेदो यो ज्ञेयस्तत्त्ववेदिभिः।
श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रशान्तये।
उद्योगपर्व य' श्रुत्वा श्रद्धावान्सततोत्थित।
आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते नात्र सशय'।
उद्योगपर्व श्रुत्वा य शतभोज्य च दापयेत्।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफल लभेत्।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च।
गवा कोटिसहस्रस्य फल प्राप्नोति मानव'।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्ना. सर्वदेवता।
धर्मार्थकाममोक्षाणा फल सप्राप्नुयान्नर।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससुत्तमम्।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ सर्वकामसमन्वित'।
भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान्।
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलकृत.।
यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नर'।
तथा दानस्य माहात्म्य लोकानुद्धरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्त। सवत् १८३७ वर्षे शके १७०२ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णीकृतमिदमुद्योगपर्व। राजन्यपुरस्थेन भ० विष्णुदत्तेन लिखित। दीहेणवासी शाहा पुरुषोत्तमदासस्येद पुस्तक परोपकारार्थम्। शुभ भवतु। कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो विजयते। श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम। श्रीराम। श्रीराम। श्रीराम। श्रीराम ॥

— D8 ins after the last colophon उद्योगपर्ववर्णन।

सूत उवाच।
एवमेतत्सुवृत्तान्त पञ्चमं पर्व भारतम्।
उद्योगपर्व निर्दिष्ट सधिविग्रहसस्थितम्।
अध्यायाना च सख्या च षडशीतिशतं स्मृतम्।
श्लोका सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च।
श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधना'।
वैशपायन उवाच।
शृणु राजन्विधिमिम फल यच्चापि भारते।
श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्त्व मामनुपृच्छसि।
दिवि देवा महीपाला' क्रीडार्थमवनीं गता'।
ऋषीणा देवताना च सभवो वसुधातले।
अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वता'।
आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षय'।
गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा।
सिद्धा धर्म स्वयभूश्च मुनि' कात्यायनो वरः।
गिरय सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसा गणा'।
ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा।
स्थावर जगम चैव जगत्सर्वं सुरासुरम्।

भारताद्भरतश्रेष्ठ एकस्त्वमिह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठां च नामकर्मानुकीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।
संयम्यात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ।
सर्वकामगुणोपेता धनानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ।
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किंचिद्यद्यदस्ति महद्वसु ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
सत्यार्जवपरो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ।
पर्व उद्योगमासाद्य काञ्चनं सम्प्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतस्य रथा सुसम्भृतम् ।
उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम् ।
विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ।
षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
इत्याहवचनाद्राजञ्छ्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता श्रुत्वास्य फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ।
सेवितं चाप्सरःसंघैर्देवैर्गकामचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते दैवतैः सार्धं दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ हविर्भिस्तर्पयेद्द्विजान् ।
धूपैश्च विशेषेण सर्वमन्नं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमाल्यैः पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽस्मिंस्तर्पणं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकस्य विशेषेण स्वर्णगोदानपूर्वकम् ।
संहितापुस्तकाश्चान्त्ययतः शिष्यसमन्वितान् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणादिकाः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैरुच्चावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं श्रुत्वा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे शुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्दधानेनैव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्राजन्स्मरणाच्च द्विजोत्तम ।
सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य देवाः स्थिताश्रयाः ।
भारते परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वशास्त्राणां सुगमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते श्रेयो मोक्षस्त्वेतद्ब्रवीमि ते ।
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ।
आदौ चान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परमं पदमिच्छता ।
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

वैशम्पायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
जनमेजय हे राजंस्त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेद्विद्वान्पर्वस्वेतच्छृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ।
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं श्रुत्वा श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महीं चापि जयेत्कृत्स्नां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ।
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ।
अर्थशास्त्रमिदं मुख्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।
सम्प्रत्याचक्षते चेदं तथाख्यास्यन्ति चापरे ।
सुताः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ।
शरीरेण कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजते क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
य इदं मानवो भक्त्या पुण्यात्वै ब्राह्मणान्शुचीन् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
योऽधीते प्रथमं नित्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
इमे संध्ये जपन्किंचित्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं प्राप्नुयान्नरः ।
चत्वार एकतो वेदा महाभारतमेकतः ।
सुरर्षिभिः समागम्य तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
गुरुविप्रान्समस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥
  यो भारतं पूजयति वस्त्रदानैः
    धूपैः फलैश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
  सुवर्णदानेन यथा च शक्त्या
    लोकं स गच्छेत्फलमस्य योनेः ॥
इ इमां कुरुते पूजां समाप्तौ पुस्तकस्य च ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
भारतं निन्दयेद्यश्च पुमानधम एव सः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
अस्यैव धर्मशास्त्रस्य निन्दने क्षीयते कुलम् ।
अश्रद्धेयो न पूजार्हो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेदिदम् ।
श्रुतं स्मृतं मतं येन महापातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्व समाप्तं ॥ — This is followed by the first stanza of Bhīṣmaparvan, then the table of contents, which is followed by

  सपोष्य सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रवत्
    संशोध्य व्रणिनोऽङ्गवद्यतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
  बध्यं बध्यवदश्लथं न हि न त्विस्मयं हरेर्नामवत्
    नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरूणां वचः ॥

शके १५६ [? १६१६] भावसंवत्सरे श्रावणवदि १२ ते दिवशीं त्रिंबकसूनुगणेशेन लिखित ॥
— D10 ins after the last colophon उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । संजययान । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । दम्भोद्भवाख्यान । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शन । विदुलापुत्रानुशासन । कर्णोपनिवादः । कर्णकुंतीसमागम । अभिनिर्यात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । युद्धसंनाहश्च ॥ अतः परं भीष्मपर्व भविष्यति ॥ शके १६८८ व्ययनामसंवत्सरे भाद्रपदासितत्रयोदश्यां गोविंददत्तपुत्रेण किंचिज्जीर्णमेतत् पूर्वोक्तरसागास्या पूर्त्यर्थं लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the foot notes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च वै तु हि) and adverbs (such as तथा तदा तत, अत्र तत्र), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5 39 31, N (K8 missing) T G1.4 ins.

असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्याप्यविदितं विदितं चाप्यनुष्ठितम् ।
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ।
सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते । [5]
मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यश ।
मद स्वप्नमविज्ञानमाकार चात्मसंभवम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताचाकुशलादपि ।
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप । [10]
त्रिवर्गाचरणे युक्त. स शत्रूनधितिष्ठति ।
न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मार्थौ वेदितु शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
नष्ट समुद्रे पतित नष्ट वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्ट नष्ट श्रुतमनग्निकम् । [15]
मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञो मन्त्र समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS (except D9 10 G2; K2 3 5 missing) ins the following addl. adhy. (K4 om lines 2–25, T G1 3–5 om lines 5–23).

सनत्सुजात उवाच ।

शोक क्रोधश्च लोभश्च कामो मान परासुता ।
ईर्ष्या मोहो विवित्सा च कृपासूया जुगुप्सुता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशना. ।
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
यैराविष्टो नर पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति । [5]
स्पृहयालुरुग्र परुषो वावदान्य.
क्रोध बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।
नृशंसधर्मा. षडिमे जना वै
प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

1

(L 1) T1 G1 4 ससम्यक्, Ca 3 असम्यक् (as above) T1 G1.4 नानासूत्रशतैरपि (for the posterior half) C3 cites सकुशलै॰ — (L 2) B D3–5 T2 Cn उपलभ्य C3 उपलभ्य (as above) B D3–6 T2 च, D5 D10 हि (for [अ]पि) B (except B3) D (except D1 2 8 9) T2 चाननुष्ठित (for चाप्य॰) — (L 3) K2 5 T1 G4 पापोदय, Ca 3 पापोदय- (as above) K4 D2 7 Ca 3 नाचरति, D1 Cn नारभते, T1 G1 4 वाचरति (for नारभति) — (L. 4) B1 2 5 T2 पूर्वं कृत, T1 G4 पूर्वकृते, Ca 3 पूर्वकृत (as above) D5 D9 10 अविमृज्यानुवर्तते, D1 3 4 अव-मृश्यानु॰, T1 G1 4 नानुमृश्यानु(T1 ॰भि)वर्तते, Ca 3 as above — (L 5) B Dn D5 D2m 3–9 10 T2 C3 अगाधपंके (for सोऽन्यापराधे) K4 D9 विषमेषु निपात्यते, D1 विषयैर्विनि॰ — (L 6) T1 G1 4 अत्र (for मन्त्र-) K2 मूलानि (for द्वाराणि) K1 4 D3 9 एतानि (for इमानि) — (L 8) K2 मद , Dn1 D6 9 मद-; D1 पद, T1 G1.4 अथ, Ca मद (as above) D1 3 Ca 3 अवशान — (L 9) K4 Dn1 D1–4 3.9 T1 G1 दूतांश्च (for दूताच्च) K4 Dn1 D1–4 7–9 T1 G1 कुशलान् — (L 11) K4 5 B3 Dn1 D1 2 5–7 9 त्रिवर्गाचरणे B5 T1 G1 4 अधिगच्छति, Ca 3 as above. — (L. 12) K2 5 B Dn D1 6 8–10 T2 वा (for च) — (L. 14) K1 5 प्रक्षिप्त (for पतित) — (L 15) K2 D7.9 हुत नष्टम् (for नष्ट श्रुतम्) — (L. 16) K5 D3 D3 Ca.3 np ज्ञात्वा, T1 G1 4 बुध्या, Cap sp मत्या (as above) — (L 17) K1 4 D3–6 9 T G1 4 च (for [अ]थ) K1 5 B Dn2 D5 D1 2 5–3.10 T2 C3 प्राज्ञैर् (for प्राज्ञो) K5 B Dn2 D5 D1 5 6.10 T2 C3 मैत्रीं (for मन्त्र) D8 D10 समारभेत् (for ॰चरेत्)

2

For the omission of this passage from the constituted text, see note after adhy 44; see below also — (L 1) D3 4 transp. शोक and क्रोध D1 मोह , T G1 3–5 M दम , C3 लोभ (as above) K1 B D3 D5 (after corr) 7 8 Cn 3 मोह , D5 (before corr) 6 T G1 3–5 M Cnp लोभ॰ (for मान). — (L. 2) K1 B1 3 4 D3 D1 2 5–8 मानो (for मोहो). B D2–6 T2 विधित्सा (for विवित्सा) K1 T1 [अ]कृपा (for कृपा) K1 Dn D1–8 T2 G1 3 4 M जुगुप्सता, B D5 जुगुप्सिता, Ca as above — (L 3) D1 मनुष्यस्य प्रणाशना — (L. 4) Om in B D5 D1 K1 D3 एकैकशस्तु, D2 एकैक एते, T1 एकैकमेव K1 D2 7 8 T G1 3–5 M मनुष्य — (L 5) Om in M D5 C3 मूढबुद्धिर्व्यवस्यते — (L. 6) K1 D1 5.7 8 M स्पृहालु , Ca 3 स्पृहयालु (as above) D3.4 स्पृहयालुरुग्ण K1 B3 D3 D1 2 5 (before corr).6–8 M पुरुष , Ca 3 परुष (as above) K1 B3 D3 D1–3 M om वा C3 cites वदान्य , Ca अवदान्य (as above). — (L 7) D1 कोप (for क्रोध) K1 D2 7 8 बिभ्रद् कोप (D7 क्रोध), M चाक्रोशान्बिभ्रत् (for क्रोध बिभ्रत्) M om वै K1 D1 7 8 य (for वै) M कदर्थी (for विकत्थी).

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी [10]
दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।
बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव
सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।
धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । [15]
दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।
यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो [20]
नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।
दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।
एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
सद्वाप्यसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
नरकप्रतिष्ठास्ते वै स्युर्य एवं कुर्वते नराः । [25]
मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।
लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ।
कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।
अर्थहानिर्विविस्सा च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ।
ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । [30]
तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।
सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः
प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।
स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो
ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् । [35]

Cs मनसा वै विकत्थी (as above), Csp मनसा विप्रकर्षी — (L 8) D7 नृशंसवृत्ता, M स्वल्पधर्मा; Ca s नृशंसधर्मा (as above) D1.2 सदा, D2.4 स्यु, M तु (for वै) K1 D8 नृशंसधर्मा (D3 °जन्मा) न नमा ह्यव सदा — (L. 9) K1 D8 Ca.s सदोपसुन्ते, B3 D5 D8 4 समाप्यति, D2 7 सतो सन्ते D1 प्राप्यारद दोमनघोरसुतवे, M सप्राप्यार्थं नोत समाचयति — (L. 10) D1 समोगविद्विष, D2 समोगसंपद्विषमो, D7 समोगविद्विषमो, Cs as above K1 D8 [अ]विमानी; B1.2 8 D1–4.7 [अ]तिरमानी, M1.2.4 [अ]प मानी, Cs [अ]स्मिमानी (for ऽतिमानी) — (L. 11) M कदर्थी, Cs विकत्थी (as above) K1 D1.2.7 8 [अ]वर्मीधान्, M दुर्वर्णीधान् (for दुर्बलश्च) — (L. 12) K1 B2 8 D1.2 7 8 M बहुप्रशंसी (for बहु°) B2 वनितद्विट्, D7 M1 वनिता, M2–5 वंदिवत् (for वनिताद्विट्) K1 D8 वनितावमानी (for वनिताद्विट् सदैव) B (except B1) Dn1 D5 D1.2 M2–5 तथैव, D7 M1 च द्वेष्य (for सदैव) — (L 16) M श्रुतिश्च (for श्रुतं) — (L. 17) K1 महाव्रतानि, Ca s महाव्रता (as above) — (L. 18) D5 चे, Ca य° (as above) K1 B1 2.5 D1.2 7 8 M Cs om. न B2 Ca प्रमवेत्; D2 प्रच्यवते, M प्रवसेत्, Cs प्रच्यवेत् (as above) B2 Dn2 Ds2 D1–8 M द्वादशेभ्य°, Cs द्वादशभ्य° (as above) — (L 19) D8 om. अपि B2 वसुधा, Ca s पृथिवीं (as above) K1 D1.2 8 Ca प्रशासन्, M प्रशिष्यात्, Ca स शिष्यात् (as above) — (L. 20) B (except B1) D8 Cs वान्वितो य° (Cs वा), D2 4 नान्वितो वा, M1 वावशिष्ट°, M2 वावशिष्ट, M3.5 वा विशिष्ट, M4 वापि शिष्य (for वार्थितो य°) K1 D1.2 7 8 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि Ca एकेनापि — (L 21) M स वेदितव्य, Ca स महद्गतो वा, Cs च वेदितव्य (as above) — (L 22) K1 Ds2 D1.2 7 8 अप्रमादश्च (for अथाप्रमाद°) K1 Ds D2.7 एतेष्वमृतमाहित — (L 23) K1 D2 7 8 Cap sp ब्रह्मनाम्यानि, Ca s ब्रह्ममुख्यानां (as above) — (L 24) T G1.2–5 ब्राह्मणो न प्र(T2 G1 °णेन न)-शस्यते — (L. 25) Hypermetric! B1.2–5 Dn Ds D2–7 M2 4 om. वै T G1.3–5 M3 5 च, M1 हि (for वै) B2 D1 नरकस्य प्रतिष्ठास्ते K1 D8 य एव, G5 असूया B3 Dn2 कुरुते (for कुर्वते) K1 D8 सदा, Dn D1.2 जना° (for नरा°) — (L 26) K1 T1 G5 M दम° (for मद°) K1 B1.2 5 D3 D1–4.5 7 8 स्यात् (for स) K4 Dn2 D1.3 4 पुरा यो न, B2 Ds D8 Cs पुरा योत्र, D5 7 पुरा यो न° (for स्यात्पुरा य°) K4 B2 Dn2 Ds D1.2–5 7 8 Cs प्रकीर्तित°, Cn [अ]प्रकीर्तित° (as above) K1 B1.5 D2 पुरा योनुप्रकी(B5 °व)र्तित, T G1.3–5 M लोमशेन प्रकीर्तिता° (T1 G1.5 °त°, M1.3–5 °त) — (L. 27) K1 D8 T1 G5 M1 लोकद्वेष°; K4 M2–5 °द्वेष, B (except B3) D8 G3 Cs °द्विष्ट, D1.2 5 °द्वेष्य (for °द्वेष्य) — (L. 28) D1 कामं क्रोधं, D8 काम° क्रोध° K1 D7 8 पराधीन्य, K4 D1.2 T G1.4.5 M Cs परार्धान्य, G3 परौ नित्य (for पारतन्त्र्य) — (L 29) B Dn Ds D3–6 Ca s विवादश्च (for विवित्सा च) — (L 30) B3 Dn D3–6 Cn मोद° (for मोह) D2 7 8 विवाद°, T G1.3–5 M [ऽ]ति(T1 °भि)मान°; Cn अतिवाद° (as above) Dn1 मिथ्या ईर्ष्यानिवादश्च B3 D7 8 G3 M1 4 अभ्यसूयता, T धनार्थता, G1.4.5 [अ]भ्यनार्थता, Cs as above — (L 31) K1 D1.2 मन्येत, Cs माद्येत (as above) T G1.3–5 M सता (for सदा) — (L 32) D2 सुहृद, Cs सौहृद, Ca as above — (L 33) K1 D1 T1 G3–5 प्रहृष्यति, Ca s हृष्यति (as above) K1 B3 व्यथति, D7 व्यथेत, Ca.s as above M (except M1) प्रियं प्राप्य न व्यथते कदाचित् — (L. 34) Ds Cs आत्मने, D5 6 आत्मान, T1 आत्मना, Ca आत्मन° (as above) K1.4 B3 Dn1 Ds D3 4 5 m.s

इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-
नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्य सवसेन्नेह कामा-
ञ्भुङ्क्ते कर्म स्वाशिष वाधते च ।
द्रव्यवान्गुणवानेव त्यागी भवति सात्त्विक । [40]
पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृश. ।
एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।
सत्त्वात्प्रच्यवमानाना संकल्पेन समाहितम् ।
यतो यज्ञा प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । [45]
सकल्पसिद्धं पुरुषमसकल्पोऽधितिष्ठति ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ।
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्य
वाचो विकार कवयो वदन्ति ।
अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठित [50]
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
न कर्मणा सुकृतेनैव राज-
न्सत्य वदेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।

Ca s np सुहितं, D1 चाहित, D2 यद्धित, D7 त्वहित, T1 सुखिता, T2 सुखितो; G1 3 4 सहितो, G5 सनिहितो, M1 सुविहितो (for सुचिरं) T2 G1 4 5 याचितो, G3 याचिते D5 यत्, G3 [अ]पि, Cs य (as above) M2-5 अहिताय च याचते यो ददाति — (L 35) M2-5 om ददाति G5 [अ]देय, Ca s अयाच्य (as above) D1 [अ]देय, Ca n s देय (as above) — (L 36) T2 G5 इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्) D5 चापि, T1 चात्म- (for स्वाश्च) G3 इष्टापूर्तं विषय स्वांश्च दारा, G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्य, M1 2 5 इष्टापूर्तं विभव स्वाश्च दारान्, M3 4 इष्टान्पुत्रान् पूर्वं विभव स्वांश्च दारान् — (L 37) K1 D1 2 3 चाहतान्, K4 D5 D3 4 7 T G1 3-5 M चार्हते, B2.5 D3-6 चार्हता D2 शुद्धभावान् — (L 38) T G1 3-5 त्यक्तद्रव्ये, Ca s as above K4 सवसन्नेह, D3 4 सेवते नेह, D3 संचयन्नेह, T G1 3-5 M सवसते न, Ca s संवसेन्नेह (as above) K4 Dn1 D1 5-8 T1 G3 M1 (sup. lin. as above) 3-5 कामान्, M4 (inf lin) कामे, Ca n कामात् (as above) — (L 39) G1 4 5 ins. च after भुङ्क्ते Cap np स्वशिव, Cnp स्वासित, Cs आशिष (for स्वाशिष) D7 M (except M1) वोधते, G3 4 साधते, Ca s वाधते (as above) — (L 40) D1 transp द्रव्यवान् and गुणवान् K1 D5 6 8 ह्येव, K4 B1 2 4 D3 ह्येव, D2 T1 चैव, D7 ह्येश्री, T2 G1 4 M यश्च, G3 5 कश्चित्, Cs एव, Ca एव (as above) T G1 3-5 M तादृश, Ca s सात्त्विक (as above) — After line 40, M (except M1) ins

अप्रमादोऽष्टदोष स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
[= 5 43 21^{abcd}]

M2 cont

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येते सुखी भवेत् ।
[= 5 43 21^{ef}]

— S om line 41. — (L 42) K1 D2 7 8 Cs अप्यृद्ध, T G1.4 M अत्यृद्ध, G3 अत्यर्थं, G5 ऋद्ध तत् (for अप्यूर्ध्वं). — (L 43) Om. in G3 K1.4 D3 T G1 4.5 M1-3 4 (sup. lin as above) Cs सत्यात्, Ca सत्वात् (as above) K1 D1 तु, D3 न (for प्र-) D1 संकल्प स्वयमाहित, T G1 4 5 M संकल्पो न समाहित, Ca s as above — (L 44) Om in G3 K1 B4 D1 3 G4 M (M1 inf lin as above) तत, Cs यत (as above) K1 4 D3 T G1.4 5 M यज्ञ, Cs as above K1 प्रतायेत, K4 T G1.4 5 M प्रवर्तेत, B3 D5 Cs प्रवर्तेते, D1 प्रतीयते, D2 प्रजायते, D7 प्रतायते, D3 प्रजायीत (for प्रवर्धन्ते) Dn1 Ds1 D1 5 6 Ca सत्यस्य, D7 सर्वस्य, Cs सत्यस्य (as above) K1 4 D3 D1 7 8 Cs अववोधनात्, M (except M2) Cn अवधारणात्, Ca अवरोधनात् (as above) — (L 45) Om in G3. D3-5 अन्यश्च (both times), Cs अन्यस्य (as above) K1 4 D2 3 M (except M3) उत, T1 अपि (for अथ) — (L 46) Om in G3 K1 D3 संकल्पसिद्ध, B3 G5 M3 4 (inf lin as above) 5 °सिद्धिं, Ca s °सिद्ध (as above) K1 D3 पुरुप (for पुरुष), and संचल्पात् Ca असकल्प (as above) — (L 47) M (except M1) मनो ज्ञानमय शृणु (for the posterior half) — (L 48) T G1 3-5 M अध्यापयीत Ca अध्यापयेत् (as above) — (L 49) B1 2 5 Dn D5 D3-6 विकारान्, B4 Cn विकारा, Ca अविकार (for विकार) — (L 50) D2 योनौ, T1 जगत्, Ca योगे (as above) — (L 51) D1 3 T G1 M1 य एतत्, G3-5 M3 4 (inf lin as above).5 एतत्, Ca s ये तत् (as above) — (L 52) T G1 3-5 M1 (sup lin as above) इह, Cs एव (as above) — (L 53) Dn D5 6 जयेत्, G3 वेद (for वदेत्) D2 याजयेत् (for जुहु°) D1 2 वै (for वा) K1 Ds2 D3 T1 जयेद्वा, K4 D3 4 जपेद्वा, Ds1 D1 M1 (inf lin as above) यजेत (for यजेद्वा) — (L 54) K1 D1 3 तेनैव (for नैतेन) K1 D5 D3 T G1 4 5 M1 (inf lin as above) 3.4 Ca s अलेति, D3 4 अभ्येत्य, Cn जयति (for अभ्येति) K1.4 विद्वान् (for राजन्) — (L 55) K1 T2 (in as above) ऋत, D1 T1 G1 4 धृतिं, M1 (inf lin as above).2 गतिं; Ca.s रतिं (as above) K1 4 D3 लभेत, Ca लभते;

नैनेन बालोऽमृत्युमभ्येति राज-
न्नति चाशा न लभत्यन्तकाले । [55]
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।
तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ।
अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।
वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ।

Colophon

3

After 5 62 5, N (K2 8 missing) ins

यदा परिकरिष्यन्ति गुणेयानिव तन्तुना ।
अनरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे ।
पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवा स च केशव ।
विदुर उवाच ।
इह हि श्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः । [5]
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।
तस्य दान क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ।
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् । [10]
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ।
आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । [15]
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ।
एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ।
कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् ।
मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते । [20]
अजिह्ममशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।
अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविचिन्तिता ।
समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । [25]
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ।

Cs विदति (for स्मति) Ds कामकाले, Ca s अन्तकाले (as above) — (L 56) K4 भूत, B1 D2 5 6 8 Ca एक, B8 एन, B5 एतत्, G5 भूत, Cs एक (as above) K1 D8 न चेष्टेत्, D5 चेष्टते (for चेष्टेत) K1 B3 5 D8 च (for न) D1 2 T1 M न चेष्टेन्मनसा अ(D1 त्व)पि, D7 T2 G1 3-5 न चेच्छेन्मनसा अ(D7 ह्य)पि — (L 57) K1 D1.8 अथ, T G1 3-5 M अपि (for तथा) T G1.3-5 प्रीतिद्वेषौ — (L 58) B6 D8 4 क्षत्रियोपि, G1 4 वसति (for क्षत्रिय) K1.4 B1-3 D5 D1 8 G3 M Ca s [आ]वसति (for [आ]विशति) T2 (m as above) तिष्ठति, Ca पश्यति (as above) G1 4 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half) — (L 59) D52 D6 8 G3 आनुपूर्वेण, Ca as above M1 विद्वंस्तत्त्व (for एतद्विद्वन्) B3 विप्र, D2 ब्रह्म (for विद्वन्) — Colophon *Adhy no* K1 T2 G5 45, Dn D8 4, D5 44, D6 41, D7 T1 G1 2.4 M 46

☞ Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy 42, 43 and 44, as may be seen from the foll statement Lines 1-23 = (var) 5 43 8-14 — Line 26 = (var) 263* — Lines 27-31 = (var) 262*. — Lines 32-40 = (var) 5 43 18-20 — Line 42 = (var) 5 43 22^{cd} — Lines 43-46 = (var) 5 43 26^{cd}-27^{ef} — Lines 48-51 = (var) 5 44 24 — Lines 54-55 = (var) 5 44 16^{cd} — Line 56 = (var) 5 43 34^{ab} — Line 58 = (var) 5 42 24^{ef}. — Line 59 = (var) 5 43 37^{cd}

3

K5 om. lines 1-4 — (L 1) K1 D1 5-8 Cn परिहरिष्यति, D10 °भविष्यति, Cs °भरिष्यति, Ca as above — (L 3) K1 4 पश्यत, D1 अपश्यन् — (L 4) B3 D1 2 सह (for स च) — (L 5) D3 4 7 स्म (for इह) K5 D7 10 निश्चय° (for निश्चित°) — (L 7) K1 4 5 B1 8 D1-4 7 9 10 दानक्रिया (for दान क्षमा) — D1 om lines 8-10 — (L 9) K4 D2 4 उच्यते (for उत्तमम्) — The portion from line 10 up to st 4 of adhy 67 is missing in K5 — (L 12) B Dn येषां (for तेषां) K1 D1 2 8 10 वि (for च) — (L 18) Om in K1 4 B D (except D5 8) — (L 19) Dn1 D1.2 Ca s मोह (for दर्प) K1 D7 10 काम लोभ च मोह च मन्यु निद्रा विकत्थन — (L 20) K1 D7 10 मानमीर्ष्या (D7 °न मीर्ष्यं) च शोक च — (L 22) K1 B1 2 5 D1 2 7 8 10 °त्स्पेप्सुः D5 D2-5 8 अविचिन्तिता — (L 23) K1 D7 10 सत्य दान प्रकीर्तित — (L 25) K1 Dn D7 8 10 सम्मान (for समान) — (L 26) K1 B (except B3) D1 सर्व (for यस्य) — (L 30) K1 D1 2 7 10 रक्षेत् रत् (for वर्तेत), and पूर्व (for पूर्व) — (L 31) K1 D7 10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जन ।
समुद्र इव गम्भीर प्रज्ञातृप्त प्रशाम्यति ।
कर्मणाचरित पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् । [30]
तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ता शमपरायणा ।
नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रिय ।
कालाकाङ्क्षी चरँल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
शकुनीनामिवाकाशे पद नैवोपलभ्यते ।
एव प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते । [35]
उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5 90 1^{ab}, K5 ins

महात्मानो यमिच्छन्ति तप. कृत्वा त्वनेकधा ।
स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
तवातिथ्य जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
अहमस्मि महीपीठे निर्धनाना शिरोमणि. ।
कृष्ण उवाच ।
साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । [5]
यस्त्व विनयसपन्नो वयस्त्वय्येव दृश्यते ।
तवाद्य वचसा तुष्ये ददामि कुरुनन्दन ।
वर वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।
विदुर उवाच ।
अचला केशवे भक्तिर्मानस त्वद्गत सदा ।
धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन । [10]
मा मति परद्रव्येषु परदारेषु मा मति. ।
परापवादिनी जिह्वा मा भूद्देव कदाचन ।
आसन सुतसकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
हृदय शास्त्रसकीर्णं देहि मे मधुसूदन ।
दुर्भिक्षे चान्नदाताहं सुभिक्षे च हिरण्यद । [15]
आतुरेऽहं भयत्राता त्रीणि कृष्ण भवन्तु मे ।
सत्य शौच दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दने ।
एतान्वरानहं याचे यदि तुष्टोऽसि माधव ।

5

S (T2 om lines 12–17, G3 om lines 6–9 and 12–17) ins after 5 92. 11 K4 (om lines 10–24), after 421*

तस्मै रथवरो युक्त शुशुभे लोकविश्रुत. ।
वाजिभि. सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकै ।
सैन्यस्तु शुकपत्राभ. सुग्रीव किंशुकप्रभ ।
मेघपुष्पो मेघवर्ण पाण्डरस्तु बलाहक ।
दक्षिण चावहत्सैन्य सुग्रीव. सव्यतोऽवहत् । [5]
पृष्ठवाहौ तयोरास्ता मेघपुष्पबलाहकौ ।
विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
वैनतेय. स्थितस्तस्या प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
तस्य सत्त्ववत. केतौ भुजगारिरशोभत । [10]
तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ट पतगेन्द्रेण केतुना ।
रुक्मजालै. पताकाभि सौवर्णेन च केतुना ।
बभूव स रथश्रेष्ट कालसूर्य इवोदित. ।
पक्षिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृतान्तरै. । [15]
दण्डमार्गविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैडूर्यभूषणै ।
किङ्किणीशतसघैश्च बालजालकृतान्तरै ।
कार्तस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलकृत ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्टस्तापनीयैश्च पादपै । [20]
व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभि ।
ताराभिर्भास्करैश्चापि वारणैश्च हिरण्मयै ।
वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावर्तसधिषु ।
समुच्छ्रितमहानाभि. स्तनयित्नुमहास्वन ।

6

After 5. 114 2, D8 ins

पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्व पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
सप्तरक्त त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीर प्रशस्यते ।
पञ्चैव दीर्घा हनुलोचनानि

शकुनानां यथाकाशे K1 D1 2 7 10 प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते) — (L 35) Om in D5 K1 D7 पुनर्जन्म न विद्यते (for the posterior half) — (L 36) Om in D7. B3 4 Dn2 [ए]व (for वा) K1 D1 2 10 [अ]भिपद्यते, C8 [अ]भिमन्यते (as above) — Colophon. *Adhy. no* K1 63, D6 59, D7 64

5

(L. 3) K4 शैब्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हिमसनिभ (for किंशुक°). — (L 5) T1 G1 [अ]वमद् (for [अ]वहत्) K4 शैब्य (for सैन्य) K4 T1 G1 [अ]भवद् (for ऽवहत्) — (L 6) M3–5 पृष्ठतोमौ (for °वाहौ) — (L. 9) K4 महाबलपराक्रम (for the posterior half) — (L. 18) T2 G3 रत्न° (for बाल°)

बाहूरुनासाश्च सुखप्रदानि ।
हस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे [5]
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा-
स्त्वक्चैव वै कररुहाश्च नदु खितानाम् ।
वक्षोऽथ कक्षानखनासिकास्य-
मसान्विकं चेति षडुन्नतानि । [10]
नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3–12 are a gloss on the preceding 2 lines]

7

After 5 128 17, T G ins

यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृषभो हत ।
तथा नागपुर दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधर ।
स्वय कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ।
पारिजातहरं ह्येनमेक यदुसुखावहम् । [5]
नाभ्यवर्तत सरुघो वृत्रहा वसुभि सह ।
प्राप्य निर्मोचने पाशान्षट्सहस्रास्तरस्विन ।
हतास्ते वासुदेवेन ह्युपसक्रम्य कौरवान् ।
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
द्युमत्सेन सहामात्य कृष्णेन विनिपातित । [10]
शेपवस्त्वात्कुरूणां तु धर्मापेक्षी तथाच्युत ।
क्षमते पुण्डरीकाक्ष शक्त सन्पापकर्मणाम् ।
एते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभि ।
अद्यैवातिथय सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वश यान्ति बलीयस । [15]
तथा चक्रभृत सर्वे वशमेष्यन्ति कौरवा ।

8

After 5 129 13, D8 ins

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।
ददर्श परम रूप धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
ततो देवा सगन्धर्वा किंनराश्च महोरगा ।
ऋषयश्च महाभागा लोकपालै समन्विता ।
प्रणम्य शिरसा देव तुष्टुवु प्राञ्जलि स्थिता. । [5]
क्रोध प्रभो सहर सहर स्व
रूप च यद्दर्शितमात्मसस्थम् ।
यावत्त्विमे देवगणै समेता
लोका समस्ता भुवि नाशमीयु ।
त्व च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे । [10]
त्वया व्याप्तमिद सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कियन्मात्रा महीपाला किंवीर्या किंपराक्रमा ।
येषामर्थे महाबाहो दिव्य रूप प्रदर्शितवान् ।
एवमुच्चारिता वाच सह देवैर्विभुस्तथा ।

9

After 5 157 5, K4 B Dn1 D8 D1 3 4 6–8 10 ins

The Fable of the Cat and the Mice

ज्येष्ठ तथैव कौन्तेय भूयास्त्व वचनान्मम ।
भ्रातृभि सहित सर्वैं सोमकैश्च सकेकयै ।
कथ वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मन कृथा ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमान नृशसवत् ।
अभय सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मति । [5]
श्रूयते हि पुरा गीत श्लोकोऽय भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्र ते हृते राज्ये तु दैवतै ।
यस्य धर्मध्वजो नित्य सुराध्वज इवोच्छ्रित ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडाल नाम तद्व्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । [10]
कथित नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जार किल दुष्टात्मा निश्चेष्ट सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहु स्थितो राजन्गङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मन शुद्धि प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिण । [15]
तस्य कालेन महता विश्रम्भ जग्मुरण्डजा ।
समेत्य च प्रशसन्ति मार्जार त विशा पते ।
पूज्यमानस्तु तै सर्वैं पक्षिभि पक्षिभोजन ।
आत्मकार्यं कृत मेने चर्यायाश्च कृत फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य त देश मूषिका ययु । [20]
ददृशुस्त च ते तत्र धार्मिक व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्त दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषा मतिरिय राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ।
बहुमित्रा वय सर्वे तेषा नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षा करोतु सतत वृद्धबालस्य सर्वश । [25]
उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन् ।
भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्न परम सुहृत् ।
ते वय सहिता सर्वे भवन्त शरण गता ।

7

(L 1) T2 नृपाश्वरथकुञ्जरा — (L 5) T1 G1 5 कृष्ण (for एक) — (L 16) T1 G5 च चक्रिण (for चक्रभृत)

9

(L 1) B3 D8 वचन (for °नान्) — (L 22) D8 D7 10 कार्येन (for कार्येण) — (L 24) D8 D6 7 10 Cnp

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थितः । [30]
स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ।
एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशां पते ।
प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ।
द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् । [35]
युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ।
न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः सुखम् ।
तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ । [40]
वृद्धबालमथो सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन् ।
ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ।
मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः । [45]
ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ।
ततः प्राज्ञतमः कश्चिड्डिण्डिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ।
गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः । [50]
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
साधु साध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ।
अविज्ञानात्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा । [55]
तत्र वृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ।
न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा ।
न मूलफलभक्षस्य विष्ठा भवति लोमशा ।
अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते । [60]
अद्य सप्ताष्टदिवसान्डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ।
एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।
बिडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
तथा त्वमपि दुष्टात्मन्बैडालं व्रतमास्थितः ।
चरसि ज्ञातिषु सदा बिडालो मूषिकेष्विव । [65]
अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ।
त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । [70]
देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
प्रमार्जाश्रु रणे जित्वा सम्मानं परमावह ।
पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।
युध्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् । [75]
त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
जातुषे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ।
यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
अयमस्मि स्थितो राजञ्शमाय समराय च ।
तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप । [80]
एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ।
तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः । [85]
ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

सहिता D1 त्वमि (for ह्यय) — (L 29) D5 भवत (for °न्तः) — (L 31) K4 Dn1 D1 7 10 महाप्राज्ञ — (L 35) B4 D1 transp वचनं and भवतां D5 D7 भवतां स्वया हितं (for the posterior half) — (L 39) K4 B3 5 Dn1 D1 7 8 तात Dn1 D5 परं (for सुखं) — (L 40) D5 D1 7 8 तं, D2 4 10 तु (for तं) B3 ते तथेति विनिश्चित्य (for the prior half) — (L 41) B1 3 4 Dn1 सर्वे — (L 42) K4 D2 4 7 [अ]पि, B3 तात् (for [अ]थ) B3 अभक्षयत् — (L 48) K4 B1-3 Dn1 D2 4 6 तत्र (for ततः) Dn1 चण्डिक, D5 पिण्डिक, D7 पिण्डिक — (L 55) D4 D7 वा (for वो) — (L 51) D5 D7 हि (for तु) B3 transp सहैव and मातुलेन — (L 53) K4 D5 D2 4 7 10 चक्रु (for चक्रुः) Dn1 दण्डिकस्य, D5 पिण्डिकस्य, D7 डिण्डिकस्य (for डिण्डि°) — (L 54) K4 Dn1 D5 Ca उपयुक्तवान् (for °भुक्तवान्) — (L 58) B1 2 transp कृता and शिखा Dn1 D1 8 छद्ममात्रकृता शिखा (for the posterior half) — (L 60) B3 5 D1 अंगानि न(D1 चा)स्य वर्धन्ते (for the prior half) — (L 61) D5 D7 transp [अ]पि and न — (L 64) D5 D2 4 7 बैडालव्रतम् — (L 67) D5 D7 दम्भनाभ्याय (for °नार्थाय) — (L 68) D2 4 7 10 छद्मनिदं, Cn छद्म इदं D2 4 10 समाश्रिता (for °श्रितः) — (L 69) D2 4 transp कार्याणि and सर्वाणि — (L 72) B6 D1 संमानय च मातरं (for the posterior half) — (L 74) K4 D2 अति वर्जिता, Ca अप° (as above) — (L 75) D. 10 वयं (for कथं) — (L 77) Ds1 D2 4 संत्यागं, D1 सन्त्यागं (for सन्त्यागः) — (L 79) B3 5 D1 transp शमाय and समराय — (L 81) K4 D5 D2 4 7 10 सर्वं (for सर्वं)

सभामध्ये च यद्रूप मायया कृतवानसि ।
तत्तथैव पुन कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ।
इन्द्रजाल च माया वै कुहका वापि भीषणा । [90]
आत्तशस्त्रस्य सग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जना ।
वयमप्युत्सहेम द्या त्व च गच्छेम मायया ।
रसातल विशाऽमोपि ऐन्द्र वा पुरमेव तु ।
दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायत सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् । [95]
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।
यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानह रणे ।
घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
आचचक्षे च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ।
मद्द्वितीयेन पार्थेन वैर व सव्यसाचिना । [100]
स सत्यसगरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्त पश्याम पुरुषो भव ।
यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्ध पौरुषमास्थित ।
करोति द्विषता शोक स जीवति सुजीवितम् ।
अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यात लोके महद्यश । [105]
अद्येदानीं विजानीम सन्ति पण्ढा सश्रृङ्गका ।
मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्त कथचन ।
सन्नाह सयुगे कर्तुं कसभृत्ये विशेषत ।,

which is followed by 5 157 16

[For the fable, cf. Bilāra-jātaka (ed Fausboll, vol. 1, pp 460-61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats]

10

After 5 157 17 (which is transposed), K4 B Dn1 D5 D1 (om. lines 1-6) 2 4 6-8 10 ins

यद्ब्रवीषि च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानह रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागत ।
त्व हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
क्व युद्ध क्व च भोक्तव्य युध्यस्व पुरुषो भव ।
शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत । [5]
तद्वृथा च सभामध्ये वल्गित ते वृकोदर ।
उलूक नकुल ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ।
युधिष्ठिरानुराग च द्वेष च मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्लेश स्मरेदानीं यथातथम् । [10]
ब्रूयास्त्व सहदेव च राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्त क्लेशान्स्मर च पाण्डव ।
विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्व वचनान्मम ।
न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणै ।
तथार्थपतिभिर्भृत्या यत सृष्टा प्रजास्तत । [15]
अश्लाघ्योऽय नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
ते यूय सहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्व मया सह ।
धृष्टद्युम्न च पाञ्चाल्य ब्रूयास्त्व वचनान्मम ।
एष ते समय प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि स । [20]
द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
युध्यस्व ससुहृत्पाप कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरव ।
गाङ्गेयो धन्विना श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् । [25]
कुरु कर्म रणे यत्त पश्याम पौरुष तव ।
एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ।
धनजय पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वत ।

11

After 5 157 18 (which is a variant of 5 158 11), K4 B Dn1 D5 D6 8 10 read for the first time 5 158 12-41 (with v l and ins), *repeating* the

---

— (L 82) D3 4 पुत्रात् (for युद्धात्) B3 नानु, B5 [अ]प्यनु- (for वहु) — (L 83) Dn1 D51 D10 संप्रधिने, D3 4 सग्रामिनो — (L 86) K4 D8 धर्मेराज्ञस्तथैव (for the posterior half) — (L 87) K4 B5 D3 4 8 आत्मान (for °र्थं) — (L 90)=(var)5 158 35[ab] B1. 2 4 न (for च) K4 D3 4 8 कुर्वते (for °वा) B1. 2 D5 [अ]पि भीषणी, B3 D5 D1 10 विभीषणी, D3 4 विभीषिका (for [अ]पि भीषणा) — (L 91)=(var) 5 158 35[cd] — (L 95) Dn1 Cnp ननु, D1 न हि, Cn न तु (as above) — L 95-96=(var) 5 158 26 — L. 100=(var) 5 58 22[cd]

10

(L 4) D51 D7 क्षत्रियो (for पुरुषो) — (L 16) K4 D3 4 7 10 अह (for अय) — (L 17) B2 3 D7 सहिता (for सहता) — (L 21) D5 D7 आगम्य (for आसाद्य) — (L 22) K4 स्वार्थ, B3 4 Dn1 D5 D7 8 10 Cnp स्वार्थं, D3 4 पार्थ, Cn पाप (as above) — (L 25) D3 4 10 युध्यता, D7 धर्मिणा, D8 रथिनां (for धन्विना) B4 स्थिरो भव (for सुनिर्भयम्) — (L 26) B3 D1 कुरु कर्माणि संयुक्त (D1 °यत्त) (for the prior half) B1 3 4 पश्यामि पुरुषो भव (for the posterior half)

passage in its proper place :

अस्मानागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ।
एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ।
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । [5]
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ।
द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् । [10]
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ।
को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।
पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ।
कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा । [15]
रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् । [20]
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ।
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं [25]
गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ।
अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत । [30]
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ।
यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्था कत्थने को हि दुर्गतः ।
जानामि ते वासुदेवं सहायं [35]
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ।
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
मनसैवानुकूलानि धातेव कुरुते वशे । [40]
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ।
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणैर्जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ।
सगदाद्भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । [45]
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ।
सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।
अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ।
अवोच यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा । [50]
सूदकर्मणि विश्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ।
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रिया क्षत्रिये दधुः ।
वेणीं कृत्वा षण्ढवेषः कन्यां नर्तितवानसि ।
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । [55]
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशव ।
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ।
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जना ।
वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषु द्रविष्यन्ति दिशो दश । [60]
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
शारद्वतमहामीनं सौमदत्तितिमिंगिलम् ।
भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यझषावर्तं काम्बोजवडवामुखम् । [65]
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं [70]
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ।
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
र्निवर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । [75]
प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ।

Colophon

12

After 5.159.6, K4 B Dn1 D5 D8 (6–8) ins.:

एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञो युधिष्ठिरमुदैक्षत ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । [5]
तथैवाप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।

आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ।
कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् । [10]
तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप ।
नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्जज्वलुरच्युताः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । [15]
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
बाहून्प्रगृह्य रुचिरान्रक्तचन्दनरूषितान् । [20]
अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ।
दन्तान्दन्तेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन् ।
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय्य च । [25]
हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ।
अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ।
श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ।
सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् । [30]
शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ।
अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ।
मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ।
प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरून्प्रति ।
कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । [35]
त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् ।
मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः । [40]
पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ।
सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ।
यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति । [45]
अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ।
यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह । [50]
शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ।
शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।
धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ।
त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । [55]
उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ।
जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।
अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ।
तस्य वैरानुषक्तस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः । [60]
ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः । [65]
उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।
श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् । [70]
कुत्सना वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ।
श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ।
प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ।
भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । [75]
उलूके श्रावयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

12

With lines 3–5, cf 5 158 4^{c}–5^{d}, lines 6–7 =(var.)5 159 1 — (L 18) D5 D7 यमौ चैव (for यमजौ च) — (L 20) K4 B2 3 D5 D6–8 लक्षणान्, Dn1 D10 कुङ्कुमान् (for रुचिरान्) D2.4 7 °भूषितान् (for °रूषि°) — (L 27) K4 B1–3 D5 D7 4 6–8 10 °निमित्तक — (L 30) B D5 न (for त्व) — (L 31) D2 4 शकुनेश्च, D7 °ने तु (for पितुश्च त्व) — (L 32) K4 D2 4.6 8 शासनात् (for नित्यश) — (L 38) B (except B1) न (for ते) — (L 42) K4 D2 4 8 न (for वा) — (L 51) K4 Dn1 D2 4 6–8 10 [illegible] — (L 53) D5 D7 ना (for न) — (L 55) B (except B1) हि (for तु) — (L 56) D2 4 [illegible] (for वैरपु°) — (L 59) D5 D7 [illegible] (for [illegible]) K4 [illegible], D2 8 [illegible] (for [illegible]) — (L 60) B (except B1) [illegible] (for [illegible]) — (L 62) K4 B1

श्वोभूते कथितास्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे ।
गाण्डीवेनाभिधास्यामि ईदृशा हि वचनोत्तरम् ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रहसन्तु धनंजयम् ।
तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः । [80]
अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।
धर्मराजस्तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ।
आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।
उलूक भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जितम् । [85]
दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्सृक्किणी परिसंलिहन् ।
जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् । [90]
उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ।
पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्तसे ।
स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।
अभीतः पूरयन्वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् । [95]
स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाहूय संयुगे ।
मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ।
आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।
आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ।
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् । [100]
अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ।
यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ।

13

After 5. 160. 23, K4 B Dn1 D5 D2 6-8 10 ins.:

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ।
उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ।
न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । [5]
किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथंचन ।
एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ।
स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कत्थसे ।
तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः । [10]
किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ।
भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् । [15]
शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ।
गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।
प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे । [20]
सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ।
सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ।
कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।
हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । [25]
आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।
नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।
उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशाससि माम् । [30]

D5 8 10 [illegible] (for the prior half) — (L 67) B (except B1) [illegible] (for [illegible]) — (L 68) B (except B2) Dn1 [illegible] — (L 71) B2-5 Dn1 [illegible] (for [illegible]) — D4 om. lines 73–103 — (L 74) K4 D5 D2 6-8 10 [illegible] (for [illegible]) — (L 76) D [illegible] (for [illegible]) B (except B2) [illegible] (for [illegible]) — (L 77) K4 B2 D2 8 [illegible] — (L 83) K4 B- D5 D2 6 7 10 [illegible] (for [illegible]) K4 D5 D2 8 [illegible], D2 [illegible] — (L 86) B (except B-) D10 [illegible] — (L 90) Om. in D5 D2 10 K4 B (except B1) [illegible] (for [illegible]) — (L 93) D5 D 10 [illegible] (for [illegible]) B1 D5 D2 6 7 10 Cnp [illegible] (cf. above), there [illegible] — (L 94) = (var.) 5. 160. 3ab K4 Dn1 D6 आह्वयते (for आह्व°) — (L 95) = (var.) 5. 160. 3cd — (L 96) B (except B1) D2 8 पाप — (L 98) D5 अपि (for आत्म) — (L 99) K4 Dn1 D2 8 आहूय न (for आह्वयन्) — (L 100) = 5. 160. 4ab.

13

(L 6) D5 D7 [illegible] (for °श्रेय) — (L 9) B1 D5 D7 10 [illegible] (for काम°) — (L 12) D5 कैतव (for कैतव्य) — (L 14) K4 D2 6 8 [illegible] (for आह) — (L 25) B2 4 D2 8 सुयोधन B2 [illegible] (for the posterior half) — (L 28) D5 D2 7 8 15 [illegible] (for कौरव्य) — (L 32) D5 दुर्मे° (for सुयो°).

— (L 15) K₄ पत, B Dn Dc दर, D₈₁ D₂₋₄ ₁₀ नव (for रत) — (L 16) Om in K D₁,₂ D₃ ₄ read this line after 13 D₅ ₆ ₈ जु° (for र्ण°) — K D₁₋₃ om line 17 — (L 18) K₂ ₆ D₃₋₄ दत्त (K₄ पत्र) नान्यानि भागाः — After line 18, K₁,₃ B₂ D₁₋₄ ₇ ins

निविष्टं मागसानि पत्र चान्यानि भागशः ।

— K₄ om lines 19-22 — (L 19) K₆ चान्यानि (for चान्यासन्) K₁ ₅ सेनाग्रे (K₅ °ना च) मसत्तसत्तु; K₂ सेनाग्रेषु च मसत्तु, D₁₋₄ ₇ युधि सेनासु मसत्तु — (L 20) Prior half =(var) 1 3 139°(cf v l) — (L 21) K₁ ₈ गजानाम् (for राजानम्) — (L 22) K₁ ₂ ₈ D₁₋₄ एतद् (for एव) K₁ ₂ D₁ ₂ ₄ नागबल, K₅ D₂ एव बल, B₃ ₅ तावत्तु, D₃ समभवद् (for तस्य यत्) D₇ एव समभवद्यद् (for the prior half)

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyogaparvan (as in *De Verhouding van het Oudjavaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskrt origineel* by H H. Juynboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e P P Subrahmanya Śāstrī's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such This fact has rendred comparison difficult, and with this reservation, the result of comparision has been given here Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either ± or ~, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase)

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one pasage which has nothing corresponding to it in our editions Only three stanzas (P 5 63 14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App I, no 3), but no passage can be traced to the characteristic Southern additions This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol I (p 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	उद्योगपर्व				
220	पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वचारिणः	± 7. 11^{cd}	± 142^{ab}	± 7. 14^{cd}	± 7. 14^{ab}
	त्वं च श्रेष्ठतमो लोके मतो मध्ये जनार्दन	± 12^{ab}	± 142^{cd}	± 15^{ab}	± 14^{cd}
	तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् }	= 14^{ab}	= 145^{ab}	= 18^{ab}	= 16^{ab}
	साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन }	= 14^{cd}	= 145^{cd}	= 18^{cd}	= 16^{cd}
	यत्र शान्तोऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि }	= 8 27^{ab}	= 215^{ab}	= 8 51^{cd}	= 8 44^{ab}
	तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मत्प्रियावह }	± 27^{cd}	± 215^{cd}	± 52^{ab}	± 44^{cd}
221	उक्तासुगाप्यपरिशेन कीचकाच महाद्युते }	= 34^{ab}	= 223^{ab}	= 60^{ab}	= 51^{ab}
	द्रौपद्यापि तत दुःखं दमयन्त्या महाशुभम् }	± 34^{cd}	± 223^{cd}	± 60^{cd}	± 51^{cd}
	त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः }	= 9 3^{ab}	= 229^{ab}	= 9 3^{ab}	= 9 3^{ab}
	स पुत्रं च त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् }	± 3^{cd}	± 229^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
222	ततः प्रभृति लोकस्य शुम्भिका प्राणसंश्रिता	± 48^{cd}	= 283^{cd}	± 68^{ab}	= 54^{cd}
	त्वं प्रभुः सर्वदेवानां । त्वं हि देव माहेवम् [महोदर ?] }	± 10. 8^{ab}	± 298^{ae}	± 10 10^{c} & 11^{a}	± 10 8^{ae}
	त्वं च [त्वया ?] सर्वमिदं कृतं । सर्वदेवनमस्कृत }	± 8^{cd}	± 298^{bd}	± 10^{d} & 11^{b}	± 8^{bd}
	सख्यं भवतु ते पुत्र शक्रेण सह नित्यदा }	= 19^{cd}	= 309^{cd}	± 22^{ab}	= 19^{cd}
	अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकसुपुष्कलान् ['लोकांश्च पुष्कलान् ?] }	± 19^{ef}	± 310^{ab}	± 22^{cd}	± 20^{ab}
	न शुष्केन न चार्द्रेण । न शस्त्रेण न वज्रेण }	= 29^{ae}	± 320^{ae}	± 32^{ac}	= 29^{ae}
	नाश्मना न च दारुणा । न दिवा न निशा तदा }	± 29^{bd}	± 320^{bd}	± 32^{bd}	± 29^{bd}
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ।	± 11 14^{cd}	± 359^{ab}	± 11 18^{ab}	± 11. 18^{ab}
	अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तवेश्वरः	± 15^{ab}	± 359^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने	= 14. 2^{cd}	= 429^{cd}	= 14 2	= 14 2^{cd}
	अग्नोऽसिसंभूतः क्षत्रमश्मतो लोहमुत्थितम् }	± 15 32^{ab}	± 482^{ab}	± 15 39^{ab}	± 15 34^{ab}
	तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति }	= 32^{cd}	= 482^{cd}	= 39^{cd}	= 34^{cd}
224	स्वयोनिं भजते सर्वं विशाम्यापोऽविशङ्कितः ।	± 16 8^{ab}	± 490^{ab}	± 16 8^{ab}	= 16 8^{ab}
	दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन }	± 17 3^{cd}	± 523^{ab}	= 17 5^{cd}	± 17. 4^{ab}
	दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर }	= 3^{ab}	± 522^{cd}	= 5^{ab}	± 3^{cd}
	तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च शचीपते	± 12^{ab}	± 533^{ab}	= 15^{ab}	± 13^{ab}
	त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्छचीपते }	= 17^{ab}	= 538^{cd}	= 21^{ab}	= 19^{ab}
	जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः }	= 17^{cd}	= 539^{ab}	= 21^{cd}	= 19^{cd}
225	एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया }	= 18. 10^{ab}	= 553^{ab}	= 18 10^{ab}	= 18 10^{ab}
	अज्ञातवासश्च कृतः पाशुणन्तक वतृष (?) }	± 10^{cd}	± 553^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	य इदं नित्यं पठेत् . . .	= 19^{b}	= 562^{b}	= 19^{b}	= 19^{b}
	स परत्रेह च मोदते . . .	± 19^{d}	± 562^{d}	± 19^{d}	± 19^{d}
226	धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावस्य विश्रुतौ }	= 20 4^{ab}	= 606^{ab}	= 20 4^{ab}	= 20 4^{ab}
	तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः }	= 4^{cd}	= 606^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
	न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह }	= 14^{ab}	= 616^{ab}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् }	± 14^{cd}	± 616^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	सञ्जययानपर्व				
	स्था इव प्रागाहा नाजा सञ्जय पाण्डवाः }	± 29 49^{ab}	± 804^{ab}	± 28 59^{ab}	± 29. 56^{ab}
	न एता पर्वते जातु स्ताश्रित्य महाद्रुमम् }	= 49^{cd}	± 804^{cd}	± 59^{cd}	± 56^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit Ed			Cal Ed		Mad Ed			Bom Ed		
	प्रजागरपर्व											
227	अभियुक्तः बलवता दुर्बलः हीनसाधनम्	=	33	13^{ab}	=	983^{ab}	=	32	14^{ab}	=	33	13^{ab}
	हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः	±		13^{cd}	±	983^{cd}	±		14^{cd}	±		13^{cd}
	निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते	±		16^{ab}	=	991^{ab}	±		23^{ab}	±		16^{ab}
	अनास्तिकः श्रद्दधानमेतत्पण्डितलक्षणम्	±		16^{cd}	±	991^{cd}	±		23^{cd}	±		16^{cd}
228	न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमानेन तप्यते	=		26^{ab}	=	996^{ab}	=		33^{ab}	=		26^{ab}
	गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते	=		26^{cd}	=	996^{cd}	=		33^{cd}	=		26^{cd}
	श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा	±		29^{ab}	±	999^{ab}	±		37^{ab}	±		29^{ab}
	असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः	±		29^{cd}	±	999^{cd}	±		37^{cd}	±		29^{cd}
	अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः	=		30^{ab}	=	1000^{ab}	=		39^{ab}	=		30^{ab}
	अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः	=		30^{cd}	=	1000^{cd}	=		39^{cd}	=		30^{cd}
	अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन्	=		32^{ab}	±	1002^{ab}	±		41^{ab}	±		32^{ab}
	बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्	=		32^{cd}	=	1002^{cd}	=		41^{cd}	=		32^{cd}
229	परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा	=		36^{ab}	=	1007^{ab}	=		46^{ab}	=		37^{ab}
	यश्च क्रुध्यत्यनीशश्च स तु मूढतमो नरः	±		36^{cd}	±	1007^{cd}	±		46^{cd}	±		37^{cd}
	अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते	=		35^{ab}	=	1006^{ab}	=		45^{ab}	=		36^{ab}
	विश्वसयति मान्त्येषु मूढचेता नराधमः	±		35^{cd}	±	1006^{cd}	±		45^{cd}	±		37^{ab}
	अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च	=		33^{ab}	=	1003^{ab}	=		42^{ab}	=		33^{ab}
	कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतनम्	±		33^{cd}	±	1003^{cd}	±		42^{cd}	±		33^{cd}
230	सम्योचमप्रतिच्छन्नः सत्यो यदिशमायसम्	=	34	13^{ab}	=	1106^{ab}	=	33	13^{ab}	=	34	13^{ab}
	रूपमिते प्रसमंते नानुबन्धमपेक्षते	±		13^{cd}	±	1106^{cd}	±		13^{cd}	±		13^{cd}
	वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः	=		15^{ab}	=	1108^{ab}	=		15^{ab}	=		15^{ab}
	स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति	±		15^{cd}	±	1108^{cd}	±		15^{cd}	±		15^{cd}
231	यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः	±		17^{ab}	±	1110^{ab}	±		17^{ab}	±		17^{ab}
	तद्वदर्थान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया	±		17^{cd}	±	1110^{cd}	±		17^{cd}	±		17^{cd}
	पुष्पं पुष्पं विचिन्वीयन्मूले छेदं विवर्जयेत्	±		18^{ab}	±	1111^{ab}	±		18^{ab}	±		18^{ab}
	मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः	=		18^{cd}	=	1111^{cd}	=		18^{cd}	=		18^{cd}
	यस्येर्ष्या परवित्तेषु वीर्ये रूपे कुलान्वये	±		40^{ab}	±	1135^{ab}	±		43^{ab}	±		42^{ab}
	सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः	±		40^{cd}	=	1135^{cd}	=		43^{cd}	=		42^{cd}
232	आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता	=		70^{ab}	=	1167^{ab}	=		74^{ab}	=		73^{ab}
	वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत	=		70^{cd}	=	1167^{cd}	=		74^{cd}	=		73^{cd}
	आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो	=	35	3^{ab}	=	1183^{ab}	=	34	3^{ab}	=	35	3^{ab}
	इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि	=		3^{cd}	=	1183^{cd}	=		3^{cd}	=		3^{cd}
233	देवद्रव्यविनाशेन . . .	=	36	26^{a}	=	1285^{a}	=	35	26^{a}	=	36	26^{a}
	ब्राह्मणानां परिभवात् . . .	=		27^{a}	=	1286^{a}	=		27^{a}	=		27^{a}
	वेदस्योत्पादनेन च . .	±		25^{b}	=	1284^{b}	±		25^{b}	±		25^{b}
	तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता	=		32^{ab}	=	1293^{ab}	=		34^{ab}	=		34^{ab}
	सतामेतानि गेहेषु न छिद्यन्ते कदाचन	±		32^{cd}	±	1293^{cd}	±		34^{cd}	±		34^{cd}
	बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्	=		50^{ab}	=	1311^{ab}	=		52^{ab}	=		52^{ab}
	गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते	±		50^{cd}	±	1311^{cd}	±		52^{cd}	±		52^{cd}
234	सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवक्ताः	±	37	14^{ab}	±	1348^{ab}	±	36	15^{ab}	±	37	15^{ab}
	अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः	=		14^{cd}	=	1348^{cd}	=		15^{cd}	=		15^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये	= 37. 15^{ab}	= 1349^{ab}	± 36. 16^{ab}	± 37. 16^{ab}
	अप्रियाण्याह पथ्यानि स ते राजन्सहायकः	± 15^{cd}	± 1349^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
	सगायपन्धना यथा सगापाश्चार्गबन्धना	= 34^{ab}	= 1371^{ab}	= 38^{ab}	= 38^{ab}
	अन्योन्यपन्धनालिमौ विनान्योन्य न विष्यत	= 34^{cd}	= 1371^{cd}	= 38^{cd}	= 38^{cd}
235	न स्यादनर्थो स्यान्नाकाला न स्युर्क्ले धनात्	± 42^{ab}	± 1379^{ab}-	± 46^{ab}	± 46^{ab}
	धनं हि स्पदो स्यागंस्यांप्राप्नुति पाननम्	= 42^{cd}	= 1379^{cd}	= 46^{cd}	= 46^{cd}
	संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयो	= 47^{ab}	= 1384^{ab}	= 51^{ab}	= 51^{ab}
	स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापदि न मुह्यति	± 47^{cd}	± 1384^{cd}	± 51^{cd}	± 51^{cd}
	विद्यार्थिन्यो वृद्धानुविद्धवृद्धाश्च भारत	= 38. 31^{ab}	= 1431^{ab}	= 37. 34^{ab}	= 38. 31^{ab}
	धनाभिजनवृद्धाश्च नित्य मूढोऽवमन्यते	= 31^{cd}	= 1432^{ab}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
236	न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि	± 37^{ab}	= 1437^{cd}	± 40^{ab}	= 40^{ab}
	य कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम्	± 37^{cd}	± 1438^{ab}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम्	= 39. 15^{ab}	= 1462^{cd}	= 38. 17^{ab}	= 39. 17^{cd}
	स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाक्षयमश्नुते	± 15^{cd}	± 1463^{ab}	± 17^{cd}	± 18^{ab}
237	श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति	= 25^{ab}	= 1472^{cd}	= 27^{ab}	= 27^{ab}
	दग्धवृक्षं मृग इव साधन तस्य निन्दित	± 25^{cd}	± 1473^{ab}	± 27^{cd}	± 27^{cd}
	यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते	= 47^{ab}	= 1506^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	काम तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत्	= 47^{cd}	= 1506^{cd}	= 61^{cd}	= 61^{cd}
	अग्निहोत्रफला वेदा सत्यशीलफलं श्रुतम्	± 51^{ab}	± 1511^{cd}	± 66^{ab}	± 66^{cd}
	रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम्	= 51^{cd}	± 1512^{ab}	± 66^{cd}	= 67^{ab}
238	अभिवादनशीलस्य नित्य वृद्धोपसेविनः	= 60^{ab}	= 1520^{cd}	= 75^{ab}	= 75^{cd}
	चत्वारि मिथर्वसुत कीर्तिरायुर्यशो बलम्	± 60^{cd}	± 1521^{ab}	± 75^{cd}	± 76^{ab}
	अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्	= 40. 3^{ab}	± 1531^{cd}	± 39. 3^{ab}	± 40. 3^{ab}
	चत्वारि समवर्धन्ते मांसं ब्रह्महत्यया	± 3^{cd}	~ 1531^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
239	आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था	= 19^{a}	= 1553^{a}	= 21^{a}	= 21^{a}
	सत्योदका धृतिकूला दमोर्मि	= 19^{b}	± 1553^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}
	तस्यां स्नात प्रायति पुण्यकर्मा	± 19^{c}	± 1553^{c}	± 21^{c}	± 21^{c}
	पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ्य एव	± 19^{d}	± 1553^{d}	± 21^{d}	± 21^{d}
	एत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा	= 22^{ab}	= 1556^{ab}	= 24^{ab}	= 24^{ab}
	चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा	= 22^{cd}	= 1556^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	सनत्सुजातपर्व				
240	मृत्युर्नास्तीति . . .	= 42. 3^{b}	= 1579^{b}	= 41. 3^{b}	= 42. 3^{b}
	येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामपि	± 18^{ab}	± 1602^{ab}	± 26^{ab}	± 27^{ab}
	ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते	± 18^{cd}	± 1602^{cd}	± 26^{cd}	± 27^{cd}
	अग्निहोत्रे तपस्तप यज्ञनन्यत्र ह्रस्वो	= 43. 5^{ab}	± 1630^{ab}	± 42. 10^{ab}	± 43. 10^{ab}
	साङ्ख्यतनामिति गोचा मृते प्रपचि मैदचम्	± 5^{cd}	± 1630^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	क्रोधः कामो लोभमोहाविधित्सा	± 8^{a}	± 1636^{a}	± 17^{a}	± 16^{a}
	कृपासूया मानशोको स्पृहा च	= 8^{b}	± 1636^{b}	± 17^{b}	± 16^{b}
	ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा	= 8^{c}	= 1636^{c}	± 17^{c}	= 16^{c}
	वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण	= 8^{d}	± 1636^{d}	± 17^{d}	± 16^{d}
241	एतस्य वेदस्य जनाद्विद्वाने यत्नो भवेत्	± 25^{ab}	± 1663^{ab}	± 43^{ab}	± 43^{ab}
	सर्वं दृश्य गच्छेत् मन्ये शमिदमि स्थिता	± 25^{cd}	± 1663^{cd}	± 43^{cd}	± 43^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal. Ed	Mad Ed	Bom Ed
241	दानमध्ययन यज्ञो लोभास्ते तत्र वर्तते	± 43 26^{ab}	± 1664^{cd}	± 42 44	± 43 44^{cd}
	नारण्यवमनाच्चैव मुनिर्भवति शाश्वत }	~ 35^{ba}	~ 1680^{ab}	~ 60^{ab}	~ 60^{b}
	मिराक्षण तु वेदन स मुनि श्रेष्ट उच्यते }	± 35^{cd}	± 1680^{cd}	± 60^{cd}	± 60^{cd}
242	सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते }	= 36^{ab}	= 1681^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	प्रत्यक्षदर्शी लोकाना सर्वदर्शी भवेश्वर }	= 36^{cd}	= 1682^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}
	यानसंधिपर्व				
	एव सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता }	= 46 1^{ab}	= 1791^{ab}	= 46 1^{ab}	= 47 1^{ab}
	सार्धं कथयतो राज्ञ सा व्यतीयाय शर्वरी }	= 1^{cd}	= 1791^{cd}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
	नरनारायणौ चैतौ लोकलोक समास्थितौ }	± 48 8^{ab}	± 1924^{ab}	± 49 8^{ab}	± 49 8^{ab}
	ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ }	= 8^{cd}	= 1924^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वामित्र परंतप }	± 14^{ab}	± 1930^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	पौलोमान्कालकञ्जाश्च सहस्राणि शतानि च }	± 14^{cd}	= 1930^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
243	एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ }	= 18^{ab}	= 1934^{cd}	= 19^{ab}	= 18^{cd}
	वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महाबलौ }	± 18^{cd}	± 1935^{ab}	± 19^{cd}	± 19^{ab}
	पतितो मूर्च्छितो भुवि	± 49 11^{d}	± 1978^{b}	± 50 12^{b}	± 50 12^{b}
	जागर्मि रात्रय सर्वा दीर्घमुष्णं च निश्वसन् }	= 50 3^{ab}	= 2020^{ac}	= 51 3^{ab}	= 51 3^{ab}
	भीतो वृकोदरादत सिंहा पशुरिवाचल }	± 3^{cd}	± 2020^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम्	= 8^{cd}	± 2025^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
244	भीमसेनमय दुर्गं तात मन्दाग्निर्तीर्पव	= 25^{cd}	= 2043^{ab}	= 25^{cd}	= 25^{cd}
	अपारमप्लवागाधं	= 25^{a}	= 2042^{c}	= 25^{a}	= 25^{a}
	कथं शक्ष्यन्ति मे सुता	= 24^{d}	= 2042^{b}	= 24^{d}	= 24^{d}
	कच्चिदेवप्रत पुमान्	= 44^{d}	= 2062^{b}	= 44^{d}	= 44^{d}
	किं तत्कुर्या कथ कुर्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय	± 59^{ab}	± 2081^{cd}	± 59^{ab}	± 59^{ab}
	इदं जितमिदं लब्धम्	= 53 5^{a}	= 2125^{a}	= 53 6^{a}	= 54 5^{a}
245	यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिप }	= 57 18^{ab}	= 2312^{ab}	= 57 18^{ab}	= 58 18^{ab}
	तदप्यपरित्याज्यश्च भूमेर्न पाण्डवान्प्रति }	± 18^{cd}	± 2312^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् }	Cf App I (No 3)	= 2443^{ab}	= 60 17^{ab}	= 63 14^{ab}
	इन्द्रियाविजयो धैर्यं मार्दव ह्रीरचापलम् }		± 2443^{cd}	± 17^{cd}	± 14^{cd}
	सुवृत्त शीलसंपन्न प्रसन्नात्मात्मविद्बुध }		= 2447^{cd}	= 22^{ab}	= 18^{ab}
	प्राप्येह लोके संमान सुगत प्रेत्य गच्छति }		= 2448^{ab}	± 22^{cd}	± 18^{cd}
246	शकुनीना यथाकाशे पद नैव प्रदृश्यते }		± 2452^{cd}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एव प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न विद्यते }		± 2453^{ab}	± 27^{cd}	± 23^{cd}
	विचित्रमिद ह्याश्चर्यं मृगप प्रतिभाति मे }	± 62 11^{ab}	± 2460^{ab}	± 34^{ab}	± 64 6^{ab}
	प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावति }	= 11^{cd}	= 2460^{cd}	= 34^{cd}	= 6^{cd}
	पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम }	= 12^{ab}	= 2461^{ab}	= 35^{ab}	= 7^{ab}
	यत्र वै विपतिष्येते तत्र मे वशमेष्यत }	± 12^{cd}	± 2461^{cd}	± 35^{cd}	± 7^{cd}
247	पृथिव्या सन्निपेततु	= 13^{d}	= 2462^{d}	= 36^{d}	= 8^{d}
	एतत्ते ज्ञातय सर्वे	± 15^{a}	± 2464^{a}	± 38^{a}	± 10^{a}
	भगवद्यानपर्व				
	शूद्र करोति शुश्रूषा वैश्यो विपणिजीवन }	± 70 47^{ab}	± 2627^{ab}	± 65. 53^{ab}	± 72 47^{ab}
	वयं वधेन जीवाम कपाल ब्राह्मणैर्वृतम् }	= 47^{cd}	= 2627^{cd}	± 53^{cd}	= 47^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed
247	सुख' प्रशान्त' स्वपिति हित्वा जयपराजयौ	± 70 59^{cd}	± 2640^{ab}	± 65 66^{cd}	± 72 $C0^{ab}$
	जातवैरस्तु पुरुपो दु'ख स्वपिति नित्यदा	± 60^{ab}	± 2640^{cd}	± 67^{ab}	± 60^{cd}
248	न चापि वैर वैरेण कदाचिदुपशाम्यति	± 63^{ab}	± 2643^{cd}	± 70^{ab}	± 63^{cd}
	हविपाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते	= 63^{cd}	= 2644^{ab}	= 70^{cd}	= 64^{ab}
	निर्दहेय कुरून्सर्वान्	= 87^{c}	= 2668^{c}	= 95^{c}	= 87^{c}
	नँ जातु गमन तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम्	= 88^{ab}	= 2669^{ab}	± 96^{ab}	± 88^{ab}
	अर्थप्राप्ति' कदाचित्स्यादन्ततो वा ह्यवाच्यता	± 88^{cd}	± 2669^{cd}	± 96^{cd}	± 88^{cd}
	स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम्	± 89^{b}	± 2670^{b}	± 97^{b}	± 89^{b}
	गिरेरिव लघुत्व तच्छीतत्वमिव पावके	= 73 2^{ab}	= 2741^{ab}	= 68 2^{ab}	= 75 2^{ab}
	तस्मात्प्रशममिच्छसि	= 18^{d}	= 2755^{d}	= 18^{d}	= 18^{d}
249	त्राहि मा पुण्डरीकाक्ष	= 80 29^{c}	± 2899^{c}	± 73. 29^{c}	± 82. 29^{c}
	न मां माधव वैधव्य नार्थनाशो न वैरिता	= 88 68^{ab}	± 3198^{ab}	= 78. 71^{ab}	± 90 69^{ab}
	तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभव'	± 68^{cd}	± 3198^{cd}	± 71^{cd}	± 69^{cd}
	त्वं धर्मस्त्व तपो महत्	± 102^{d}	± 3233^{d}	± 106^{b}	± 103^{d}
	त्व त्राता त्व महद्ब्रह्म	= 103^{a}	± 3234^{a}	± 106^{c}	= 104^{a}
	कृतार्था भुञ्जते दूता' पूजां गृह्णन्ति चैव ह	± 89 18^{a}	= 3254^{ab}	± 79. 20^{ab}	= 91 18^{ab}
	कृतार्थं मा सहामात्यस्त्वमेवैष्यसि भारत	± 18^{cd}	± 3254^{cd}	± 20^{cd}	± 18^{cd}
250	गुणवन्त च यो द्वेष्टि तमाहु' पुरुपाधमम्	= 29^{cd}	= 3265^{cd}	= 31^{cd}	= 29^{cd}
	सर्वमेतदभोक्तव्यमन्न दुष्टाभिसहितम्	= 32^{ab}	± 3268^{ab}	± 35^{ab}	± 32^{ab}
	एक' कर्ण' पराश्राय समर्थ इति निश्चितम्	± 90. 7^{ab}	± 3287^{ab}	± 10^{ab}	± 92 10^{ab}
	वधिरेष्विव गायन	= 12^{d}	= 3290^{d}	= 13^{d}	= 13^{d}
	अनुपाम्नितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहितः	± 17^{ab}	= 3295^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}
	वयोदर्पादमर्पाच्च न ते वाक्य ग्रहीष्यति	± 17^{cd}	± 3295^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
251	या मे प्रीति पाण्डवेपु भूयः सा त्वयि माधवे	± 28^{ab}	± 3306^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	प्रेम्णा च बहुमान च शुश्रूपुश्च ब्रवीम्यहम्	± 28^{cd}	± 3306^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}
	पर्यस्ता पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम्	= 91 5^{ab}	= 3312^{ab}	= 36^{ab}	= 93 5^{ab}
	यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयान्मोक्षमुत्तमम्	± 5^{cd}	± 3312^{cd}	± 36^{cd}	± 5^{cd}
	व्यसनेऽवमन्यमान यो मित्र नाभिपद्यते	± 10^{ab}	± 3317^{ab}	± 41^{ab}	± 10^{ab}
	मत्त्यर्थीय [अनर्थाय?] यथाशक्ति त नृशस विदुर्बुधा	± 10^{cd}	± 3317^{cd}	± 41^{cd}	± 10^{cd}
252	त्राहि राजन्निम लोक न नश्येयुरिमा' प्रजा'	= 93 33^{ab}	= 3416^{ab}	= 82 33^{ab}	= 95 33^{ab}
	त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेप' स्यात्कुरुसत्तम	± 33^{cd}	± 3416^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
	धर्मतो सम्प्रधार्यैव यदि सत्य ब्रवीम्यहम्	± 51^{ef}	± 3436^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}
	प्रमुञ्चेऽह मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभा'	± 52^{ab}	± 3436^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}
	राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत्	= 94. 5^{ab}	= 3452^{ab}	= 83 5^{ab}	= 96 5^{ab}
	अखिला बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति न' श्रुतम्	= 5^{cd}	= 3452^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
253	अस्ति कश्चिद्विशिष्टो नो मद्विधो वा भवेद्युधि	± 7^{ab}	± 3454^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम्	= 14^{ab}	= 3461^{ab}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	त्रैलोक्येऽस्मिन्नपि विभो को न जानाति तत्त्वत'	. .	.	.	.
	देवमानुपलोकौ द्वौ मानुपेणैव चक्षुपा	± 95 17^{ab}	= 3517^{ab}	± 84 17^{ab}	= 97. 17^{ab}
	अवगाह्येव चरतो न च मे रोचते वर'	± 17^{cd}	± 3517^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}
254	रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेपु भविता ध्रुवम्	± 20^{cd}	± 3520^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed	Cal. Ed	Mad. Ed	Bom. Ed
254	प्रविवेश महीतलम् . . .	= 95 21^{d}	= 3521^{d}	= 84 21^{d}	= 97 21^{d}
	अह ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् }	= 96 5^{ab}	= 3526^{ab}	± 85 5^{ab}	= 98 5^{ab}
	स्वदृष्ट्या तत्र वा कच्चिद्रोचयित्वा च माचिरम् }	~ 5^{cd}	± 3526^{cd}	± 5^{cd}	~ 5^{cd}
	तस्माद्गच्छाव माचिरम् . .	= 25^{d}	= 3546^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
	अथामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः }	± 97 4^{ab}	± 3550^{ab}	± 86 4^{ab}	± 99 4^{ab}
	ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते }	± 4^{cd}	± 3550^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
255	हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यात पुरवर महत् .	= 98 1^{ab}	± 3567^{ab}	= 87 1^{ab}	= 100 1^{ab}
	कः पिता जननी वास्य कतमस्यैष भोगिनः	± 101 20^{ab}	= 3636^{ab}	± 90 20^{ab}	± 103 20^{ab}
	अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि }	= 102 5^{ab}	= 3647^{ab}	= 91 6^{ab}	= 104 5^{ab}
	कुलशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता }	± 5^{cd}	± 3647^{cd}	± 6^{cd}	± 5^{cd}
	अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने }	± 14^{cd}	± 3657^{cd}	= 16^{ab}	± 15^{cd}
	भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ताः स्मैव ते वयम् }	± 14^{ef}	± 3658^{ab}	± 16^{cd}	± 16^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमर्थं वार्यते त्वया .	± 103 4^{cd}	± 3677^{cd}	± 92 4^{cd}	± 105 4^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता } .	± 10^{ab}	± 3683^{ab}	± 13^{ab}	± 10^{ab}
	अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा }	= 10^{cd}	± 3683^{cd}	± 13^{cd}	± 10^{cd}
	गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् }	= 19^{ab}	± 3692^{ab}	= 22^{ab}	= 19^{ab}
	अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज }	= 19^{cd}	= 3692^{cd}	= 22^{cd}	= 19^{cd}
257	निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः .	= 22^{cd}	± 3695^{cd}	= 26^{cd}	= 22^{cd}
	यावद्धि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह }	± 23^{ab}	± 3696^{ab}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत }	= 23^{cd}	= 3696^{cd}	= 27^{cd}	= 23^{cd}
	भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता } .	= 27^{ab}	= 3700^{ab}	= 31^{ab}	= 27^{ab}
	भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले } .	= 27^{cd}	± 3700^{cd}	= 31^{cd}	= 27^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् }	= 104 4^{ab}	= 3717^{ab}	= 93 4^{ab}	= 106 4^{ab}
	उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु }	= 4^{cd}	= 3717^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
258	विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा }	= 8^{ab}	= 3721^{ab}	= 9^{ab}	= 8^{ab}
	अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः }	= 8^{cd}	± 3721^{cd}	± 9^{cd}	= 8^{cd}
	भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वम् . . .	= 12^{a}	= 3725^{a}	= 13^{a}	= 12^{a}
	क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः }	= 18^{ab}	= 3731^{ab}	= 19^{ab}	= 18^{ab}
	धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् }	= 18^{cd}	± 3731^{cd}	= 19^{cd}	± 18^{cd}
	दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे	± 21^{ab}	± 3734^{cd}	± 23^{ab}	± 21^{cd}
	सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्	= 105 12^{cd}	= 3753^{cd}	= 94 13^{ab}	= 107 13^{ab}
	अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम्	± 13^{ab}	± 3754^{ab}	= 13^{cd}	= 13^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना }	= 106 1^{ab}	± 3761^{ab}	± 95 1^{ab}	± 108 1^{ab}
	ब्रूहि काममनु यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् }	± 1^{cd}	± 3761^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
	अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति माः स्वजाः }	± 108 2^{ab}	± 3802^{ab}	= 97 2^{ab}	± 110 2^{ab}
	पश्चिमेतेश्च पश्चिमा दिगियं द्विजसत्तम }	± 2^{cd}	± 3802^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	तस्मादुत्तार्यते पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः }	± 109 1^{ab}	~ 3821^{ab}	± 98 1^{ab}	± 111. 1^{ab}
	तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते क्वचित् }	± 1^{cd}	± 3821^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन }	= 110 5^{ab}	= 3855^{ab}	= 99 5^{ab}	= 112 5^{ab}
	भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः }	= 5^{cd}	= 3855^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम्	= 10^{ab}	= 3860^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु . .	= 11^{a}	± 3861^{a}	± 11^{a}	± 11^{a}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed.	Bom Ed
260	तम एव तु पश्यामि शरीर ते न लक्षये	= 110 12^{ab}	= 3862^{ab}	= 99 12^{cd}	= 112 12^{ab}
	मणी वा जात्यौ पश्यामि छविदेहश्चमण्डज	± 12^{cd}	± 3862^{cd}	± 13^{ab}	± 12^{cd}
	न चापि कृत्रिम कालः कालो हि परमेश्वर'	= 20^{cd}	= 3870^{cd}	= 20^{cd}	= 20^{cd}
261	न भेतव्य सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज सभ्रमम्	= 111 12^{cd}	= 3884^{cd}	= 100 12	= 113. 12^{cd}
	आचार' फलते धर्ममाचार फलते धनम्	± 15^{ab}	= 3887^{ab}	± 15^{ab}	= 15^{ab}
	आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम्	= 15^{cd}	= 3887^{cd}	± 15^{cd}	= 15^{cd}
	ययातिर्नाहुषो नाम राजर्षि' सत्यविक्रम'	± 112 7^{ab}	± 3903^{ab}	± 101 8^{ab}	± 114. 7^{ab}
	स दास्यति मया उक्तो भवता वार्थित स्वयम्	± 7^{cd}	± 3903^{cd}	± 8^{cd}	± 7^{cd}
	जातो दानपति पुत्रस्तथा शूरस्तथापर'	± 117. 21^{ab}	± 4023^{ab}	± 106 22^{ab}	± 119 22^{ab}
	धर्मसत्यरतश्चैव यज्वा वापि वत परः	± 21^{cd}	± 4023^{cd}	± 22^{cd}	± 22^{cd}
262	अवमेने नरान्सर्वान्देवऋषिगणास्तथा	± 118 16^{ab}	± 4041^{ab}	± 107 16^{ab}	± 120. 16^{ab}
	ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतन	= 16^{cd}	= 4041^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}
	प्रपतिष्यन्महीतलम्	= 119. 3^{d}	± 4050^{d}	± 108 3^{d}	= 121. 3^{d}
	अतीव मदमत्तस्त्व न कच्चिद्वावमन्यसे	± 7^{ab}	± 4054^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	मानेन भ्रष्ट' स्वर्गस्ते नार्हस्त्व पार्थिवात्मज	= 7^{cd}	= 4054^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	को न्वय कस्य वा राज्ञ' कथ वा स्वर्गमागत'	= 118 18^{cd}	± 4043^{cd}	= 107. 18^{ab}	= 120. 18^{cd}
	कर्मणा केन सिद्धोऽय क्व चानेन तपश्चितम्	± 19^{ab}	± 4044^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
263	एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान्	= 119 9^{ab}	= 4056^{cd}	= 108. 9^{ab}	= 121 9^{cd}
	चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः	= 9^{cd}	± 4057^{ab}	= 9^{cd}	± 10^{ab}
	को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य च	± 15^{cd}	± 4063^{ab}	± 16^{ab}	± 15^{cd}
	न हि मानुषरूपोऽसि कोऽप्यर्थ' काङ्क्ष्यते त्वया	± 16^{cd}	± 4064^{ab}	± 16^{ef}	± 16^{cd}
	ययातिरस्मि राजर्षि' क्षीणपुण्यश्च्युतो दिव	= 17^{ab}	= 4065^{ab}	= 17^{ab}	= 17^{ab}
	पतेय सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्तत.	= 17^{cd}	± 4065^{cd}	= 17^{cd}	= 17^{cd}
264	नाह प्रतिग्रहधनो ब्राह्मण' क्षत्रियो ह्यहम्	= 19^{ab}	= 4067^{ab}	= 19^{ab}	= 19^{ab}
	न च मे प्रवणा बुद्धि' परपुण्यविनाशने	= 19^{cd}	= 4067^{cd}	= 19^{cd}	= 19^{cd}
	यस्मात्तेन नर' सर्वे अपत्यफलभागिन	± 25^{ab}	± 4073^{cd}	± 26^{ab}	± 25^{cd}
	तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्व वसुधाधिप	= 25^{cd}	= 4074^{ab}	= 26^{cd}	= 26^{ab}
	प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सर्वैस्तैर्नरपुगवः	± 120. 1^{ab}	± 4078^{ab}	± 109. 1^{ab}	± 122. 1^{ab}
	ययातिर्दिव्यसस्थानो दिव्याभरणभूषित'	= 1^{cd}	= 4079^{a}, ^{d}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
		2^{b}		2^{b}	2^{b}
265	ददाम्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान्	± 4^{cd}	± 4082^{ab}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
	यत्फल दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम्	± 5^{ab}	± 4082^{cd}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
	वीरशब्दफल चैव तेन संयुज्यता भवान्	= 7^{cd}	= 4085^{ab}	= 8^{ab}	= 7^{cd}
	यतः प्राणाश्च राज्य च राजन्कर्म सुखादि च	± 10^{ab}	± 4087^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
	ज्यतेनने ब [त्यजेय न पुन ?] सत्यं तेन				
	सत्येन तं व्रज	± 10^{cd}	± 4088^{ab}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
266	एष दोषोऽतिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना	± 121. 18^{ab}	± 4116^{ab}	± 110. 19^{ab}	± 123. 19^{ab}
	निर्बन्धतस्त्वतिमात्रं गालवेन महीपते	± 18^{cd}	± 4116^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
	धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम्	= 122. 9^{ab}	= 4132^{ab}	= 111. 12^{ab}	= 124. 11^{cd}
	असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ	= 9^{cd}	= 4132^{cd}	= 12^{cd}	= 12^{ab}
	सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते	= 24^{ab}	= 4147^{ab}	= 27^{ab}	= 26^{ab}
	शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव	= 24^{cd}	= 4147^{cd}	= 27^{cd}	= 26^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed.	Bom. Ed.
266	कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत्	= 122 35^{ab}	= 4158^{ab}	= 111 38^{ab}	= 124 37^{ab}
	न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कथंचन	± 35^{cd}	± 4158^{cd}	± 38^{cd}	± 37^{cd}
267	प्रत्यनीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव .	= 125. 2^{ab}	= 4234^{ab}	= 114. 2^{ab}	= 127 2^{ab}
	मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे	± 2^{cd}	± 4234^{cd}	= 2^{cd}	± 2^{cd}
	स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे	= 15^{ab}	± 4247^{ab}	± 15^{ab}	± 15^{ab}
	शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत्	= 15^{cd}	± 4247^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि	± 126 2^{ab}	± 4260^{ab}	± 115 2^{ab}	± 128 2^{ab}
	स्थिरो भव महाबाहो विमर्दो भविता ध्रुवम्	± 2^{cd}	± 4260^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
268	कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः	= 39^{ab}	= 4298^{ab}	= 41^{ab}	= 40^{ab}
	संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः .	= 39^{cd}	= 4298^{cd}	= 41^{cd}	= 40^{cd}
	वश्यमानेन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम्	± 127 22^{ab}	± 4332^{ab}	± 116 23^{ab}	± 129 23^{ab}
	विजितात्मा तु मेधावी न राज्यमभिजायते	± 22^{cd}	± 4332^{cd}	± 23^{cd}	± 23^{cd}
	वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः	= 25^{d}	= 4335^{d}	= 26^{d}	= 26^{d}
269	न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्	± 39^{ab}	± 4349^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}
	न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत मकृथाः	± 39^{cd}	± 4349^{cd}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	आत्नाथ न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम्	= 128 20^{cd}	= 4384^{ab}	= 117 25^{cd}	= 130 21^{ab}
	जयमिच्छन्हतान्सर्वान्यतमानो जनार्दनः .	± 21^{ab}	± 4384^{cd}	± 26^{ab}	± 21^{cd}
	तं त्वं प्रार्थयसे मन्दो बालश्चन्द्रमसं यथा . .	± 37^{cd}	± 4401^{ab}	± 52^{cd}	± 37^{cd}
	एको नामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन	± 129 2^{ab}	± 4419^{ab}	± 118 2^{ab}	± 131. 2^{ab}
	परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि	= 2^{cd}	± 4419^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
270	इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः .	= 3^{ab}	= 4420^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	इह रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च महर्षिभिः	± 3^{cd}	± 4420^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार पुनः स्वयम्	± 16^{ab}	= 4440^{ab}	± 24^{ab}	± 23^{ab}
	राजा चरति चेद्धर्मं ध्रुवं स्वर्गाय कल्पते	± 130 12^{ab}	± 4471^{ab}	± 119 13^{ab}	± 132 13^{ab}
	स चेदधर्मं चरति नरकाय विकल्पते	± 12^{cd}	± 4471^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
271	ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालनम्	± 28^{ab}	± 4488^{ab}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रस्तत्परिचारणम्	± 28^{cd}	± 4488^{cd}	± 30^{cd}	± 30^{cd}
	अनन्दन मयाजात द्विषतां हर्षवर्धन .	± 131 4^{cd}	= 4498^{ab}	± 120 5^{ab}	± 133 5^{ab}
	न मया त्वं न पित्रासि जातस्त्वं क्वागतो ह्यपि	± 5^{ab}	± 4498^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पुं विघहते यस्मात्तस्मात्पुत्र उच्यते .	= 33^{ab}	= 4528^{cd}	= 35^{cd}	± 35^{cd}
	तमाहुर्नार्थनामान स्त्रीवद्य इह जीवति .	± 33^{cd}	± 4529^{ab}	± 36	± 36^{ab}
272	संजयो नाम चेत्य त्व न च पश्यामि तत्त्वयि	± 132 7^{ab}	± 4545^{ab}	± 121 7^{ab}	± 134 7^{ab}
	युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च	= 133 11^{ab}	= 4592^{ab}	= 122 13^{ab}	= 135 13^{cd}
	जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम्	= 11^{ef}	= 4593^{ab}	= 14	= 14^{ab}
	राज्यभावो निवृत्तो मे	± 20^{e}	± 4603^{a}	= 23^{ef}	± 23^{a}
	शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतिनीता अवन्धवः .	± 134 4^{ef}	± 4626^{ab}	± 123 4^{cd}	± 136 5^{ab}
	अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः	= 5^{ab}	= 4626^{cd}	= 5^{ab}	= 5^{cd}
273	महत्ताक्षसमः कुन्ति . . .	= 135 2^{c}	= 4645^{c}	= 124 2^{a}	= 137. 2^{c}
	कर्णोपनिवाद				
	कानीनश्च सहोढश्च कन्यया यश्च जायते	± 138 8^{ab}	± 4733^{ab}	± 127. 8^{ab}	± 140 8^{ab}
	वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः	= 8^{cd}	= 4733^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः . .	= 9^{b}	= 4734^{b}	= 9^{b}	= 9^{b}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मा जनार्दन	= 139. 3^{ab}	= 4757^{ab}	= 128. 3^{ab}	= 141 3^{ab}
	आदित्यवचनाच्चैव जातु सा तु व्यसर्जयत्	± 3^{cd}	± 4757^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभि'	± 12^{ab}	± 4766^{ab}	± 12^{ab}	± 12^{ab}
	हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द नानृत कर्तुमुत्सहे	± 12^{cd}	± 4766^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्व भविष्यसि जनार्दन	= 29^{cd}	= 4784^{ab}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	अध्वर्युत्व च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति	± 29^{ef}	± 4784^{cd}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	यदा द्रक्ष्यसि मा कृष्ण निहत सव्यसाचिना	= 46^{ab}	= 4801^{ab}	= 47^{ab}	= 46^{ab}
	पुनश्चितिस्तदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति	± 26^{cd}	± 4801^{cd}	± 47^{cd}	± 46^{cd}
	शस्त्रेण निधन गच्छेत्समग्र क्षत्रमण्डलम्	± 53^{ab}	± 4808^{ab}	= 54^{ab}	± 53^{ab}
	कुरुक्षेत्रे पुण्यकामे त्रैलोक्यस्यापि केशव	± 54^{cd}	± 4808^{cd}	± 54^{cd}	± 53^{cd}
275	स्वप्ना हि वहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन	= 141 5^{ab}	= 4838^{ab}	= 130 6^{ab}	= 143 6^{ab}
	निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाता' सुदारुणा	= 5^{cd}	= 4838^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
	सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते तु युधिष्ठिर'	± 27^{ab}	± 4862^{ab}	= 30^{ab}	± 30^{ab}
	अधिरोहन्मया दृष्ट सह भ्रातृभिरच्युत	= 27^{cd}	= 4862^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
	पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम्	= 142 13^{ab}	= 4897^{ab}	= 131 13^{ab}	= 144 13^{ab}
	अधनस्य मृत श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जय'	= 13^{cd}	± 4897^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
276	कोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वर ददौ	± 19^{ab}	± 4903^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
	आह्वान देवसंयुक्त वसन्त्या पितृवेश्मनि	= 19^{cd}	± 4904^{ab}	± 19^{cd}	± 20^{ab}
	योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तित	= 25^{ab}	± 4909^{cd}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	तस्माच्च कुर्याद्वचन पथ्य पितृहित तथा	± 25^{cd}	± 4910^{ab}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	ब्रूहि किं करवाणि ते	= 143 1^{d}	= 4917^{d}	= 132. 1^{d}	= 145 1^{d}
277	कौन्तेयस्त्व न राधेयो न च वाधिरथ पिता	± 2^{ab}	± 4918^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
	नासि सूतकुले जात' कर्ण तद्विद्धि मे वच	= 2^{cd}	± 4918^{cd}	= 2^{cd}	= 2^{cd}
	कानीनस्त्व मया जात' पूर्वजः कुक्षिणा धृत	= 3^{ab}	= 4919^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक	± 3^{cd}	± 4919^{cd}	± 3^{cd}	= 3^{cd}
	योऽयं देवो विरोचन	= 4^{b}	= 4920^{b}	= 4^{b}	= 4^{b}
	कुण्डली वद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृत' .	= 5^{ab}	= 4921^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्ष' . . .	± 5^{e}	= 4921^{e}	± 5^{e}	± 5^{e}
	सत्यमाह पृथा वाक्य कर्ण मातृवच' शृणु	± 144. 2^{ab}	± 4930^{ab}	= 133 2^{ab}	± 146. 2^{ab}
	श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सत्यमाचरतस्तत'	± 2^{cd}	± 4930^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	मया प्लवेन संग्रामे वितीर्पन्ति दुरत्ययम्	± 14^{ab}	± 4942^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	त्यजेय तानह कथमपारे कायजयश्च	± 14^{d} & e	± 4942^{d} & e	± 14^{d} & e	± 14^{d} & e
	कृष्णेन सहितात्कश्च नश्यते च धनंजयात्	± 9^{ab}	± 4937^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
	कोऽद्य मिथन्न मा विद्यात्पार्थाना समितिं गतम्	± 9^{cd}	± 4937^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
279	दुर्योधन निबोधेद कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते .	= 145 15^{ab}	= 4972^{ab}	= 134. 17^{ab}	± 147. 16^{ab}
	तच्छ्रुत्वा कुरुशार्दूल स्वकुलस्य हित कुरु .	± 15^{cd}	± 4972^{cd}	± 17^{cd}	± 16^{cd}
	अन्ध' करणहीनो हि न वै राजा पिता तव	± 36^{ab}	± 4996^{cd}	± 41^{ab}	± 39^{ab}
	राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुत	= 36^{cd}	= 4997^{ab}	= 41^{cd}	= 39^{cd}
	स राजा तस्य ते पुत्रा' पितुर्दायाद्यहारिण'	= 37^{ab}	= 4997^{cd}	= 42^{ab}	= 40^{ab}
280	कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपासन	= 146 19^{cd}	= 5021^{cd}	= 135. 20^{ab}	= 148. 19^{cd}
	यस्य लोभाभिभूतस्य मति सर्वोऽनुवर्तते .	± 20^{ab}	± 5022^{ab}	± 20^{cd}	± 20^{ab}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
280	सोम प्रजापति पूर्वं कुरूणा वशवर्धन	= 147 3^{ab}	= 5042^{ab}	= 136 3^{ab}	= 149 3^{ab}
	सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मज	± 3^{cd}	= 5042^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमा	= 4^{ab}	± 5043^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
	तथैव सर्वधर्मज्ञ पितुर्महापितामह	± 14^{ab}	± 5253^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	प्रतीप पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत	= 14^{cd}	= 5053^{cd}	= 14^{cd}	= 14^{cd}
281	युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति	cf. 31^{a}	cf. 5072^{a}	cf 32^{a}	cf 32^{a}
	न्यायागतं राज्यमिदं भुनक्ति [सा]नुज सदा	cf 31^{b}	cf 5072^{b}	cf 32^{b}	cf 32^{b}
	शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधु •	= 32^{b}	= 5072^{b}	= 33^{b}	± 33^{b}
	प्रिय प्रजाना सुहृदोऽनुकम्पी •	± 32^{c}	± 5073^{c}	± 33^{c}	± 33^{c}
	- जितेन्द्रिय साधुजनस्य भर्ता •	= 32^{d}	= 5073^{d}	= 33^{d}	= 33^{d}
	- क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च • • •	= 33^{a}	= 5074^{a}	= 34^{a}	= 34^{a}
	अभिनिर्याण				
	- यथार्थं य समुत्पन्न शिखण्डी द्रुपदात्मज	= 149 29^{ab}	= 5126^{ab}	= 138 29^{cd}	= 151 29^{ab}
	वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागता	= 29^{cd}	= 5126^{cd}	= 30^{ab}	= 29^{cd}
282	कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा	± 34^{cd}	= 5131^{cd}	= 35^{cd}	= 34^{cd}
	एष नो विजये मूलम् • •	= 35^{a}	= 5132^{a}	= 36^{a}	= 35^{a}
	न धार्तराष्ट्रा शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम्	= 43^{cd}	= 5142^{cd}	= 46^{cd}	= 45^{cd}
	भीमसेनं च संक्रुद्ध यमौ वापि यमोपमौ	± 44^{ab}	± 5143^{ab}	± 47^{ab}	± 46^{ab}
	तस्मिन्देतो देशे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने	± 67^{ab}	± 5170^{ab}	± 71^{ab}	± 152 1^{ab}
	निवेशयामास तदा सेना राजा युधिष्ठिर	= 67^{cd}	= 5170^{cd}	= 71^{cd}	= 1^{cd}
283	अकृतेनैव कार्येण गत पार्थानधोक्षज	= 150 9^{ab}	= 5196^{ab}	= 139 9^{ab}	= 153 9^{ab}
	- स ध्येनान्मन्युनाविष्टो ध्रुव वक्ष्यत्यसशयम्	± 9^{cd}	± 5196^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रश	= 15^{ab}	= 5202^{ab}	= 15^{ab}	= 15^{ab}
	अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नौघचययुतानि च	± 15^{cd}	± 5202^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	न वा भीष्मस्य दुर्मेधा शृणोति विदुरस्य च	± 151 8^{ab}	± 5223^{ab}	= 140 8^{ab}	± 154 8^{ab}
	मम वा भाषित किंचिन्सर्वमेवातिवर्तते	= 8^{cd}	= 5223^{cd}	± 8^{cd}	= 8^{cd}
284	रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिन	= 152 19^{ab}	= 5264^{ab}	= 141 22^{ab}	= 155 22^{ab}
	नरा दश हयस्यासन्पादरक्षा समन्तत .	= 19^{cd}	= 5264^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	रथस्य गजा पञ्चाशन्नागस्य शत वाजिन	± 20^{ab}	± 5265^{ab}	± 23^{ab}	± 23^{ab}
	हयस्य पुरुषा सप्त भिन्नसंधानकारिण	= 20^{cd}	± 5265^{cd}	= 23^{cd}	= 23^{cd}
	सेना पञ्चशतान्याहू रथास्तावन्त एव तु	± 21^{ab}	± 5266^{ab}	± 24^{cd}	± 24^{ab}
	दश सेनाश्च पृतना पृतना दश वाहिनी	± 21^{cd}	± 5266^{cd}	± 24^{ef}	± 24^{cd}
285	वाहिनी पृतना सेना वाजिनी दशतश्चमू	± 22^{ab}	± 5267^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	अक्षौहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु वरूथिनी	± 22^{cd}	± 5267^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	नराणा पञ्चपदेश [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम विधीयते	± 24^{ab}	± 5270^{ab}	± 28^{ab}	± 28^{ab}
	सेनामुख च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसंज्ञित	± 24^{cd}	± 5270^{cd}	± 28^{cd}	± 28^{cd}
	दश गुल्मा गणश्चासीद्गणस्त्वयुतशो भवेत्	± 25^{ab}	± 5271^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमाना प्रहारिण	= 25^{cd}	= 5271^{cd}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	भीष्माभिषेचन				
	रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमा	± 153 12^{ab}	= 5289^{ab}	± 142 12^{ab}	= 156 12^{ab}
	कुबेर इव यक्षाणा मरुतामिव पावकः	± 12^{cd}	± 5289^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed.
286	कर्णो वा युध्यता पूर्वमह वा पृथिवीपते	= 153 24^{ab}	= 5301^{ab}	= 142. 24^{ab}	= 156. 24^{ab}
	स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे	= 24^{cd}	= 5301^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	नाह जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथचन	= 25^{ab}	± 5302^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	हते भीष्मे च योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना	± 25^{cd}	± 5302^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ	= 154 32^{ab}	= 5346^{cd}	= 143 33^{ab}	= 157. 33^{ab}
	तुल्यस्नेहो ह्यह भीमे तथा दुर्योधने नृपे	± 32^{cd}	± 5347^{ab}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
287	सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव	= 155 21^{ab}	± 5370^{cd}	± 144 21^{ab}	= 158. 21^{ab}
	य आत्मनो दुश्चरितादशुभ प्राप्नुयान्नर	= 156 9^{ab}	= 5399^{cd}	= 145 9^{ab}	= 159. 9^{ab}
	एनसा न स देश वा काल वा गन्तुमर्हति	± 9^{cd}	~ 5400^{ab}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	न ह्येव कर्ता पुरुष कर्मणो शुभपापयो	= 14^{ab}	= 5404^{cd}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	अस्वतन्त्रो हि पुरुष कार्यते दारुपुरुष	± 14^{cd}	± 5405^{ab}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	उलूकयान				
288	हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु .	= 157 1^{ab}	= 5407^{ab}	= 146. 1^{ab}	= 160. 1^{ab}
	दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भाषत .	± 1^{cd}	± 5410^{cd}	± 1^{cd}	± 4^{cd}
	अस्मान्वा त्व पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्	= 12^{ab}	= 5487^{cd}	(cf v l 72^{ab})	= 81^{ab}
	अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोक गमिष्यसि	± 12^{cd}	± 5488^{ab}	(cf v l 72^{cd})	± 81^{cd}
289	पुष्टास्तेऽश्वा भृता शूरा श्वो युध्यस्व सकेशव	± 18^{cd}&	± 5502^{cd}	(cf. v l 83^{cd})	± 93^{cd}
		± 158 11^{cd}	&± 5545^{cd}	= 147 11^{cd}	± 161. 11^{cd}
	असमागम्य भीष्मेण सयुगे किं विकत्थसे .	= 157 12^{ab}	, = 5501^{ab}	(cf v l 146 84^{ab})	= 94^{ab}
			&= 5546^{ab}	= 147 12^{ab}	= 12^{ab}
	यद्युत्पतसि लोकास्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम्	= 159 11^{ab}	= 5640^{ab}	= 148. 11^{ab}	= 162. 61^{ab}
	ततस्तत्रार्जुनरथ प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रत.	± 11^{cd}	± 5640^{cd}	± 11^{cd}	± 61^{cd}
	स्ववीर्यं य समाश्रित्य समाह्वयति वै परान्	= 160 3^{ab}	= 5645^{ab}	= 149 3^{ab}	= 163 3^{ab}
	अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते	± 3^{cd}	= 5645^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	रथातिरथसख्या				
290	नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिधारिणे	± 162 7^{ab}	± 5720^{ab}	(cf v l 151 6)	± 165. 7^{ab}
	अह सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न सशय	= 7^{cd}	= 5720^{cd}	= 151. 6^{ef}	= 7^{cd}
	रथानां क्व च विज्ञान क्व च भीष्मोऽल्पचेतन	= 165 20^{ab}	= 5829^{cd}	= 154. 22^{ab}	= 168. 22^{ab}
	नागयूथसमप्राण . . .	± 166 17^{c}	± 5854^{a}	± 155 17^{c}	± 169 5^{a}
	पाञ्चाल्य तु महाबाहुं नाह हन्या शिखण्डिनम्	± 169. 16^{ab}	= 5936^{ab}	± 158 16^{ab}	± 172. 16^{ab}
	उद्यतेषुमिह प्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे	± 16^{cd}	± 5936^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
291	स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुत	= 20^{ab}	= 5940^{ab}	= 20^{ab}	= 20^{ab}
	कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत.	± 20^{cd}	± 5940^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}
	अम्बोपाख्यान				
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु यतिष्यते .	± 172 10^{ab}	± 5987^{cd}	± 161 13^{cd}	± 175. 12^{cd}
	त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशा पते	= 20^{ab}	= 5997^{ab}	= 23^{ab}	= 22^{ab}
	तत्र मे सन्तु गतय सन्त सत्यं यदब्रवीत्	± 20^{cd}	± 5997^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
292	आहो स्वित्पितर मूढ यो मेऽकार्षीत्स्वयवरम्	= 173 3^{cd}	± 6004^{ab}	= 162. 3^{cd}	± 29^{ab}
	मयाय स्वकृतो दोष साह भीष्मरथात्तदा .	± 4^{ab}	± 6004^{cd}	± 4^{ab}	± 29^{cd}
	धिङ्मां धिक् शाल्वराजान . . .	= 6^{a}	± 6007^{a}	± 7^{a}	= 32^{a}
	धिङ्मा कापदमुत्तमाम् . . .	± 6^{d}	± 6007^{d}	± 7^{d}	± 32^{d}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया	± 173 15^{ab}	± 6017^{cd}	= 162 17^{ab}	± 175 42^{ab}
	कृतानि नूनं पापानि तेपामेतन्महाफलम्	± 15^{ab}	± 6018^{ab}	± 17^{cd}	± 42^{cd}
293	अल प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हित वच	= 174 5^{ab}	= 6026^{ab}	= 163 5^{ab}	= 176 5^{a}
	इतो व्रजस्व भद्रं ते तानेव समूत्वत	± 5^{cd}	± 6026^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पतिर्वापि गतिर्नार्या पिता वा वरवर्णिनि	= 7^{ab}	= 6028^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	अत पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम्	± 20^{cd}	± 6045^{cd}	± 24	± 23^{cd}
	दुःखं छेत्स्याम्यहं ते वै मया वर्तसि पुत्रिके	± 21^{ab}	± 6046^{ab}	± 25^{ab}	± 24^{ab}
	भवन्तमेव सततं राम कीर्तयते विभो	± 175 12^{ab}	± 6064^{ab}	± 164 12^{ab}	± 41^{ab}
	संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव	± 12^{cd}	= 6064^{cd}	± 12^{cd}	± 41^{cd}
294	यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम्	= 176 10^{ab}	= 6092^{ab}	= 165 10^{ab}	= 177 10^{ab}
	शल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदित	= 10^{cd}	= 6092^{cd}	± 10^{cd}	= 10^{cd}
	ततो राम प्रादुरासीत्	= 16^{a}	= 6098^{a}	= 16^{a}	= 16^{a}
	रामेय मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो	= 22^{ab}	= 7004^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}
	अस्या शृणु यथातत्त्व कार्यं कार्यविशारद	= 22^{cd}	= 7004^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूल महाव्रत	± 38^{ab}	± 7020^{ab}	± 38^{ab}	± 38^{ab}
	येनेय वशमानीता समुत्पद्य बलात्तदा	± 38^{cd}	± 7020^{cd}	± 38^{cd}	± 38^{cd}
295	न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया	= 178 11^{ab}	± 7060^{ab}	= 167 11^{ab}	= 178 34^{ab}
	क्षत्रियधर्ममह जह्यामिति मे व्रतमाहितम्	± 11^{cd}	± 7260^{cd}	± 11^{cd}	± 34^{cd}
	किं त्व वा योद्धुमिच्छसि	± 15^{d}	± 7064^{d}	± 15^{d}	± 38^{d}
	ततस्तत्र द्विजा राजस्तापसाश्च वनौकस	± 179 19^{ab}	= 7110^{ab}	= 168 19^{ab}	= 83^{ab}
	अपश्यन्त रण दिव्य देवा सर्षिगणास्तथा	± 19^{cd}	± 7110^{cd}	± 19^{cd}	± 83^{cd}

APPENDIX III

Collations of a Śāradā MS (Ś1) belonging to the India Office Library (No 6481)

N B Almost throughout, the MS om उवाच, ऊचु etc. These om are not separately noted.

2

MS begins from 1^{d} of adhy. 2

2 ^{d}) लोक॰ (for मोदेत्)

3 ^{c}) °मावशीयुर्

^{d}) येषां च शांतिश्च हिता प्रजा°.

4 ^{d}) कुरुपुगवानाम्

6 ^{ab}) सर्वांस्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्वलप्रधानान्निगमप्रधानान्.

^{c}) स्थितांश्च

^{d}) लोकप्रवीरान्श्रुतकालधर्मान्

7 ^{c}) प्रणिधानयुक्त

8 ^{ab}) कोधा ग्रस्तोहि मोहो वल°

^{c}) प्रियाम्युपेते च युधि°.

9 ^{a}) स कुरुप्रवीर (for च कुरुप्र°)

^{b}) [अ]यम् (for ह्ययम्)

^{c}) गताक्ष

11 ^{a}) प्रतिदीव्यदेन

^{b}) तु (for सु-)

12 ^{c}) शक्य

13 ^{c}) परिनन्द्य

उद्योगपर्वणि वलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

1 ^{b}) स प्रजल्पते (for सप्र°)

^{d}) प्रशमसि (for प्रमापसे).

2 ^{d}) पुरुष प्रति

3 ^{a}) जायेत

5 ^{b}) ध्रुव (for ध्रुवन्).

^{d}) [अ]कुतोभयम्

6^{b}–8^{a} Om

8 ^{d}) फल (for पर)

9 ^{a}) प्रणमते चाय.

^{b}) [इ]ति कृत्वा परपरा

^{c}) °वामाभिमुक्त॰ सन्

10 ^{cd}) Om

11 ^{ab}) हि (for च), both times

^{c}) आहर्तुकामान् (for निवृत्तवासान्)

^{d}) विजितानिति

12 ^{d}) पद (for वसु).

15 ^{b}) युयुत्सव॰

17 ^{b}) यमकालोपमद्युती

19 ^{b}) [अ]मरैश्च दुरासद

21 ^{c}) अधर्मम् (for °र्म्यम्)

^{d}) तु याचन

22 ^{b}) [अ]तद्रित

^{d}) प्राप्यतु

23 ^{b}) च (for वा).

^{d}) शेप्या .

उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

5 ^{b}) तैक्ष्ण्य

6 ^{b}) माज्यमानम्

^{d}) मार्दव प्रति

7 ^{c}) प्रस्थापयतु

^{d}) वलम् (for वलानि)

8 ^{b}) चाभिभु॰

9 ^{d}) भृजते (for भजते).

10 ^{a}) त्वरध्व.

^{c}) महद्वै

12 ^{d}) चाभिभो .

13 ^{a}) आनीय त.

^{d}) तु वास्तुक॰

14 ^{a}) वाह्लिक पुजकेतुश्च.

15 ^{a}) ल्हाना (for शकानां).

^{c}) काबोजार्षिकराक्षां च.

16 ^{b}) पाचनदा.

^{d}) पार्वतेयाश्च.

17 ^{a}) सुवर्मा (for सुशर्मा)

^{c}) पचराष्ट्राधिपश्चैव.

18 ^{ab}) Om (hapl)

19 ^{a}) महातेजा (for महौजाश्च).

20 ^{a}) आरादिश्च

^{c}) समर्थक॰

20^{d}–22^{c} Om (hapl)

22 ^{d}) पूर्वापाली

23 ^{b}) विश्वजिच्चापि पार्थिव॰

^{d}) क्षमेपुश्चैव (for क्षेमधूर्तिश्च).

24 ^{a}) क्षौमजश्चैव

^{b}) यातुधानश्च

^{c}) गदायु॰ (for दृढायु°)

उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

1 ^{d}) महात्मन॰ (for महौजस)

2 ^{b}) सुनीतिम्

^{c}) तु चरन्कार्ये.

3 ^{a}) सावधिक

4 ^{b}) तथा (for यथा)

^{c}) कृतो विवाहो

8 ^{a}) स्वय (for शम)

^{d}) सौभ्रात्रृणा

9 ^{a}) मौढ्यान् (for मोहान्).

^{c}) प्रेष्य पूर्व च

^{d}) समाह्वयेत्

10 ^{b}) सामात्य सद्बांधव॰

11 ^{a}) राजान (for वार्ष्णेय).

12 ^{a}) गत कृष्णो.

^{b}) °पुरोगम॰

13 Om. (hapl)

14 ^{b}) तथा (for च ते).

15 ^{b}) महावलं.

16 ^{c}) कृष्ण (corrupt)

17 ^{b}) समागच्छन् (for आगच्छन्ति)

^{c}) चालयति गव.

18 ^{b}) स्व पुरो°

^{d}) स्थित॰ (for तदा)

उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

1 ^{d}) च (for तु)

After 1, ins (marg). ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतवुद्धय ।

2 After 2^{ab}, ins 30*.
5 ^{a}) विदित
6 ^{a}) च (for हि)
^{b}) यदाहृयत्
^{d}) क्षत्रधर्मे
7 ^{b}) धर्मराज
8 ^{c}) तेपा (for तस्य)
^{d}) ध्रुवम् (for ध्रुवन्)
10 ^{a}) हि (for च)
11 ^{d}) अपि (for चैव)
12 ^{b}) लवमानेपु च
13 ^{b}) [उ]पलप्स्यते (for °लप्स्यते)
^{c}) सगत्य
14 ^{b}) धर्मं
^{d}) च कीर्तयेत्
15 ^{a}) वा (for च)
^{c}) मनस्तेपाम्
16 ^{b}) ब्राह्मणोसि च
उद्योगपर्वणि

7

1 ^{d}) भोजश्च मवल्स्तथा
2 ^{a}) सर्वं च साधयामास
5 ^{a}) यातौ
7 ^{c}) स तु (for च स)
8 ^{a}) च (for स)
^{c}) तयो॰ स (by transp)
^{e}) तथागमनहेतु च
9 ^{c}) सैन्य (for साग्र)
^{d}) [अ]हसि (for °ति)
10 ^{b}) मम चैवार्जुनस्य च
^{c}) सावधिक
11 ^{a}) चापि गत॰
^{c}) चाभिगमन्
14 ^{a}) तत॰ (for तव)
^{b}) चास्य प्रदर्शनात्
15 ^{a}) प्रावारण
^{c}) प्रावारण
16 ^{b}) अर्बुध
^{d}) संस्क्रनयोधिन॰
17^{cd}–19^{ab} Om (hapl)
20 ^{b}) कौरव॰ (for भारत)
^{c}) दृष्ट (marg कृष्ण) मत्वा (for ज्ञात्वा)
^{d}) स प्राप

21 ^{b}) सर्वमावार्य वै तदा
^{c}) भीमवल
22 ^{a}) एव (for सर्व)
23 ^{d}) पुरे (for पुरा)
24 ^{a}) [उ]क्त (for °क्तो)
^{c}) सावधिक
26 ^{b}) ते (for वै)
^{d}) तत् (for ह)
27 After 27, ins वैशपायन॰
28 ^{c}) मत्वा (for ज्ञात्वा)
^{d}) जित मेने जनार्दन
29 ^{b}) वली (for नृप)
^{d}) नृप (for तदा)
30 ^{b}) कुरुनदन
32 ^{c}) एव (for अह)
^{d}) पुरुपर्षभ
33 ^{b}) त्वा
^{c}) चाप्यहमर्थे
34 ^{b}) वै (for मे)
35 ^{a}) मर्व (for पार्थ)
^{c}) तत् (for ते)
36 ^{b}) सह सगत॰
उद्योगपर्वणि

8

1 ^{c}) द्रष्टु (for राजन्)
2 ^{c}) वहुला सेना॰
^{d}) नरर्पभ
3 After 3, ins 45*
4 ^{a}) °वेशा° (for °वेषा°)
5 ^{d}) यथा येन स (by transp)
6 ^{c}) अभिप्रेत्य
8 ^{b}) महारथ (for यथामर)
^{e}) स जगाम
^{f}) देववासव°
9 ^{a}) विविधैर् (for विपयैर्)
10 ^{a}) सदा (for तत॰)
^{d}) किन्नु (for के नु)
12 ^{a}) ऋनवाग्
14 ^{a}) आवर्ज्य (for आमन्त्र्य)
^{b}) गृह (for पुरं)
15 ^{a}) उपप्लव
^{b}) स्कदावार स॰ (for च)
^{c}) आगतान् (for अथ तान्)

16 ^{ab}) Om.
17 ^{b}) विज्ञा पति॰ (for [ऽ]रिसूदन॰)
18 ^{a}) चैव (for हृष्टो)
^{b}) स्वस्रेयौ
^{d}) पार्थ शल्य (by transp)
19^{ab}) कच्चित्ते कुशल राजन्कुरुनदन सर्वत
^{c}) तु (for [अ]सि)
^{d}) मुक्तस्त्व (for विमुक्तो)
20 ^{a}) इद (for कृत)
^{d}) तदा (for सह)
22 ^{c}) सुखे त्वेतान्
23 After 23, ins वैश°
24 After 24, ins an additional colophon
25 ^{b}) क्रियमान (sic) महामते
26 ^{a}) भवानित्र महातेजा
27 ^{b}) मे प्रिय
29 ^{c}) सहित (for हि सम)
^{d}) मा दृश्यते (m मन्यते as in text)
30 ^{d}) तत्करिष्यामि (for योद्धुकामस्य)
31 ^{a}) हृतगर्वश्च
32 ^{d}) सयुगे (for ते प्रिय)
34 ^{a}) महाक्लेश (for परि°)
^{c}) विदित (for [अ]धिगत)
37 ^{d}) देवराज्ञापि
उद्योगपर्वणि

9

1 ^{c}) पुरा (for पर)
5 ^{d}) पिवन्नेव
6 ^{d}) सुदुष्करम्
7 ^{d}) मे (for मा)
8 ^{c}) संवर्धमानस्
Portion of the text from 9 8^{e} up to 10 31^{ab} is lost on missing folios

10

32 ^{a}) यत
34 ^{d}) दिवमो
37 ^{c}) एव
39 ^{a}) तदा (for ततो)
^{b}) वितमसो°
42 ^{c}) निशीर्षयाभिषिक्तश्च

43 ^{a}) आलोक्य (for आश्रित्य)
^{e}) वर्संश्चाप्सु
^{f}) वेष्टमान
44 ^{a}) प्रणष्टो देवेंद्रो
^{b}) °भयार्दित°
^{d}) निवृत्ता (for निवृक्षा)
46 ^{d}) भविष्यति.
47 ^{e}) न चात्र
उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये

11

1 ^{a}) च (for [अ]थ)
^{e}) त गत्वा (for गत्वाथ)
2 ^{b}) सर्षिगणान्
^{d}) परीप्सुर्
5 ^{a}) परस्परं
6 ^{c}) °गन्धर्वयक्षाणां
^{e}) दृष्ट्वा (for पश्यन्)
7 ^{a}) तदा (for सदा)
^{d}) त्रिविष्टप
8 After 8^{ab}, ins शल्य
9 ^{b}) नदनोपवने तथा
^{e}) महींद्रे
10 ^{b}) °समन्वित
^{c}) पुरुषो (for नहुषो)
^{d}) तथा
11 ^{c}) विचित्राणि च दिव्यानि.
^{d}) °स्वन
12 ^{c}) देववत् पट्ट च
^{d}) मूर्तिमतम्.
15 ^{a}) [इ]न्द्रस्य
16 ^{a}) विमना
18 ^{b}) यतव्रतां
20 ^{b}) भयविह्वलाम्
21 ^{a}) देवराज त
^{b}) पुनर् (for शीघ्रम्).
^{c}) भीतव्य
^{e}) संमानयिष्ये
22 ^{c}) आङ्गिरसस् (for अङ्गि°)
^{d}) नहुषस् (for स नृपस्)
उद्योगपर्वणि

12

1 ^{c}) देवराज त
2 ^{b}) जगत्प्रभो
2 ^{c}) ससुरगधर्वं
3 ^{d}) प्रसीद त्व
4 ^{b}) °मर्षणाद्
5 ^{d}) सुराधिप
6 ^{a}) दार्शिता
^{d}) सर्वं किं न निवारिता
7 Om (hapl)
8 ^{a}) देवी मां (by transp)
9 ^{b}) दिव' सदा
10 ^{a}) त (for ते)
11 ^{c}) दस्तामया
12 ^{c}) प्रमादयत इन्द्राणीं
13 ^{c}) शृणोति त्वां
14 ^{b}) सम्वन
15 ^{d}) त्रायस्व (for त्राहि मां)
16 ^{b}) निश्चय
^{d}) अनिंदितां
17 ^{c}) श्रुतवर्मा
19 ^{a}) रोहकाले
^{b}) देवो (for वर्ष)
^{c}) भीरु
^{d}) स नोत्तम (for न सोऽनरं)
20 ^{a}) (Orig) मोघमन्न (as in text), (*sup lin.*) घोरमर्थं
20 ^{b}) मर्त्याल्लोकाद्
^{c}) (marg) यो वै
^{d}) Marg
21 ^{ab}) Om.
22 ^{a}) एतदेव प्रपन्नां मां
^{b}) Orig as in text (m त्यजामि शचीमिमा)
^{cd}) Om
23 ^{b}) Marg , तच (for चापि)
^{c}) Marg
^{d}) न दास्यामि शचीमिमाम् (= 22^{b})
24 ^{c}) सुनीतिर्हि
25 ^{b}) कश्चित्काल शुभानरा
26 ^{b}) काल कालेन यास्यति
27 ^{b}) भीता (for प्रीता)
28 ^{c}) एकाग्रा (for अभ्यग्रा).
29 ^{c}) देवि त्व (for सत्या च)
^{d}) गच्छ त्व
30 ^{a}) त्वदभिकामश्च
^{b}) विनक्ष्यति म
31 ^{b}) शक्राणी (for इन्द्राणी).
32 ^{a}) तां दृष्ट्वा (by transp).
उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये.

13

2 ^{c}) प्राकपत
^{d}) प्रभाते
3 ^{a}) प्रणम्य सा हि
^{b}) शिरसा तु कृतांजलि
5 ^{b}) विभु (for प्रभो)
^{e}) स चेंद्राण्या.
6 ^{a}) एवमस्तु महाभागे
^{d}) अनुसरेत्
7 Om the ref.
^{a}) तु (for च)
^{c}) च (for मा)
^{d}) सा जगाम (for जगाम च).
9 ^{c}) त (for [ए]न)
10 ^{b}) °गणाधिप
^{d}) जगत' सर्वत' प्रभो
^{f}) विष्णुस्त्वम्
11 ^{a}) त्वद्वीर्यनिहते
12 ^{c}) न च मा (for मामेव)
14 ^{b}) आयाति (for यास्यति)
15 ^{a}) विभो (for विष्णो)
^{b}) वाणीं ताम् (by transp).
17 ^{a}) वै (for तु)
18 ^{a}) स विभ°
^{c}) धूतपाप्मा
^{d}) आत्मना (for °त्मवान्)
19 ^{a}) आकल्यं नहुष तस्माद्
^{b}) बलनिसूदन°
20 ^{d}) कालकाक्षी च वासव°
22 ^{c}) एकमर्तृकता मेस्ति
23 ^{a}) महद् (for अह)
^{c}) न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 ^{a}) प्रयातां
^{c}) पतिव्रतानां
25 ^{a}) यत्रासौ देवराजोस्ति
उद्योगपर्वणि

14

3 ^{c}) दर्शयामास (for दर्शन चैव).
4 ^{c}) [अ]मि (for च)
^{d}) देवि शृयनिम्°
^{f}) प्रेक्षसे

5 Om. the ref.
 d) नया (for तत्र॰)
7 b) यया शकुनिसेवितन्
11 c) स्मयमानन् (for स्मय॰)
13 c) उत्तानिष्टिति ना क्रूर॰
14 c) एतेनाह संप्रतप्ता
15 a) प्रकाशय स्वनात्मान
 c) नम्रामुष्टि

उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये

15

2 b) हव्यकव्यैर्महात्मनि॰
3 b) शुम
 d) मुहि त्व
6 b) नहुषो मप्यसोम्रवीत्
 d) मर्वापि (for करोमि)
7 d) तत्करोमि
8 b) मन विश्वसे॰
9 a) कृतन्त्वया (by transp)
 c) मे मर्त्ता (by transp)
 d) नराधिप
10 b) [अ]नवोधय (for ॰धारय)
11 d) नराधिप
 e) ये न
 f) न सुराणां
12 a) त्वा महाभाग
 b) समिता
13 c) आधत्स्व
 e) न तु
15 Before 15, ins नहुषः.
19 c) मा वल्यति
20 Before 20, ins शल्य
22 b) ह (for सा)
24 d) हुत॰
25 e) चाह ग॰
26 b) तुनहद्धवि॰
 d) देवरान प्रणम्य तु
28 b) वनानि पर्वतास्तथा
 d) विवेयाश्च महोदधिं
30 Om. the ref
31 Om. (with the ref)
32 b) अदनतो
 उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये

16

2 e) त्वया व्याप्तमिद सर्वं
 d) अन्यत्र स्याद्धुताशन
3 a) तुन्य कृत्वा (by transp)
4 a) अग्नि
 b,c) Om.
5 a) Om
8 a) मर्वं
 d) मह्ममन्त्रै॰
9 Om the ref.
 a) हव्यवाट् स
 f) मर्वान्यह
12 a) आगन्य
 d) विसुन्
14 b) दानवस्
15 b) निसूदय
 c) वज्र
16 b) लोकांस्तातु
18 a) न (for म-)
20 c) विश्वस्तु सुमहा॰.
20 d) व॰ (for य॰)
23 a) नाकानयंते
 e) ततो (for तदा)
24 After 24, follows a folio from the Dronaparvan

☞ Portion of the text from 16 24 up to 30 6^{b} lost on missing folios

30

7 b) उपातिष्टेद्ब्राह्मगान्वै तदर्हान्
8 b) येन
 c) अभिवाद्यैव वृद्धान्
 d) मनीषा॰
9 b) तस्याचार्यानृत्विजो येपि चान्ये
 d) समागच्छे॰
10 a) आचार्यपुत्रोनपगो
 d) Om (hapl.)
11 a') Om.
11 c) गधर्वपुत्रोपि न क॰ तरस्वी
12 a) तु (for स)
 d) नृपस
13 a) तन्मित्र्
 b) श्रुतिमस्त्व धृतिं च
14 a) Om. य॰
16 b) तथा शूर॰
17 a) कविमव्येप्समूढ
 b) महाप्राज्ञ
18 a) निकृतने दीवने
 d) विचित्रसेन॰
19 d) पुनर्यया चाभि॰
20 c) After सहते ins वै
 d) सोमदत्ति॰
21 a) सौमदत्त॰
 b) सह भ्रात्रा मत्सहाय
22 d) वाच्य
23 d) तथा सृष्टा
24 a) वीरान्
 d) तथा (for तेषां)
25 c) कुशल ते स निलन्
 d) समाज (for समग्रान्)
26 a) तथा राज्ञो अर्थयुक्ता क्षमात्या
 b) दौवारिका
 cd) Om. (hapl.)
27 b) निकृन्तनीयो
 c) धृतराष्ट्रस्स संजय
 d) मिथ्यावृत्त॰ तस्य (for तान)
28 a) एकरथो विजित्य
 b) सनुधनानप्रधृष्यान्
29 ab) Om.
 c) अगाधमेधा
 d) तस्य (for तात).
30 a) तथा (for वृद्धा॰)
 b) शायते न॰ (for या शायन्ते)
 d) वृद्धस्त्रीभिर्
31 a) काश्चिदपुत्रा
 b) Om. व॰
 c) सोक्ता॰
32 a) वो (for नो)
 b) स (for तात)
 c) मम गुप्ता
 d) सुसद्दहान् (for कच्चिद॰)
33 a) वृत्ति वै श्वशुरेषु भद्रां
 b) कल्याण्यो
 c) वा (for व॰)
34 c) प्रजावती
35 a) सुजाया॰ (for स्वजेथा॰).
36 a) रूपवत्य॰
 d) वरस्त्रिय॰.

37 d) अथानामय (for अनामय)
38 a) वृत्त पुराण
c) अंगैर् पशुवामनान् (for वामनाश्व)
d) यानानृशस्याद् (for आनृशस्याद्)
39 a) मन्याश्च सर्वान् स्थविरान्
b) च (for ऽत्र)
c) चापि (for स)
40 a) च जीवितेन (for कु°)
d) ते मंविष्ये (m भरेषु)
41 b) भावीन्यथोन्ये भावा वर्तयति
c) After पद्याम्यह, ins तान्
42 d) त्वसद्वाक्याद्
43 d) संपृच्छेर्य
44 c) दृष्ट्वा
46 c) शरीरं
d) [ऽ]तुशिष्य
47 c) तद्देहि (for ददस्व)
उद्योगपर्वणि.

31

1 b) धीर (for वृद्ध)
2 a) तत्र (for उत)
3 ab) विशयमानस्याप्याचक्षेथा
c) अथ मत्रो
4 a) गावल्गने गुरून्
b) महामतिं
5 c) राजवीर्येण
6 a) वार्लेसी
b) प्राप्त
d) नोपेक्षितश्च शिष्यत
8 a) अथ (for तथा)
b) °नाममाथ
9 a) [अ]भिवक्तव्यस् (for च व°)
11 d) मैत्रकामो
12 a) अथ दुर्योधन
13 a) अपदये
b) दृष्ट्वा कृष्णा (for कृष्णामेकां)
d) वदेस्त्व (for वधीष्म)
14 b) अनितिष्ठनि.
c) अद्या (for यथा).
15 a) यत्र पराजयत्नोन्य
b) रथिन (for अर्जिन°)
d) मा वदेस्त्व
16 c) यत्तद्धर्ममनिक्रम्य

b) अकर्पयद्
17 c) निवर्तये पर दु°प
d) परतप (for नरर्षभ)
18 a) शातिश्चैव
19 a) अविम्पल (for कुश°)
b) सामर्दी (for आसन्दी)
c) श्रवमान भवेत्तत्र
22 d) शाम्यामो
उद्योगपर्वणि संजययाने

32

1 a) सोनुशात
2 b) शीघ्रमेव प्रविश्य च
3 a) मा
4 a) नमोस्तु
d) करोति
5 a) मा
d) स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि शक्त°
7 b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्
c) Om त्वां
8 a) प्रीयमान
9 a) अभि- (for तात).
10 b) भूयश्चांते
11 a) परो धर्म
c) सुखप्रियो धर्महीनो
d) [ऽ]तुरुच्यते भरतस्तद्धि विद्धि
12 b) (marg) दारुमय्येव
c) इत्थ (for इम) परस्य (for पाण्डवस्य)
d) दैव (for पर)
13 b) घोररूपमवर्ण
d) तावच्च काल
14 a) °शत्रोस्
c) धीरो
15 c) उपाक्रोश
d) नोचेह अमद (for अमुत्र)
16 a) संशमित
c) °सैशब्द नृपदाष्ट°
d) नीच (for नेद) भारताय.
17 a) व कुले यो
c) एतद्धर्मा
18 a) यो धनवान् (for धर्मवान्यो)
c) अपितयोर्विवर्तिता
d) न चास्य (for नान्यत्र).
19 a) मत्रार्थधरो

c) अहीन (for अहीनो)
d) अयशस्य (for अनानृशस्य)
20 a) [इ]द्र (for [इ]मे)
d) कुलक्षयार्थे
21 b) अजातशत्रो .
c) इच्छेत्पाप त्वयि जात
d) निघश्चाय ननु (for तव).
22 a) विषयाधीश°
c) अभ्याक्रमद् संशित
d) असंशय
23 b) °मानी च निलौ
c) परम विद्मानो
24 c) °क्षयान्तो
d) दुःखान्येतान्यप्यथो न प्रसज्येद्
25 b) संवर्द्धते संप्रयुक्त
c) विप्रसृत (for [अ]भि°)
d) संवर्धितो
26 b) भजत एव (for भजेत एनम्).
c) परस्वेन
d) साधुवृत्तिं तथेति
27 a) भरतानां
28 c) कामात्मान श्लाघता
29 b) परिहाराद्य (for निग्रहाद्यैव).
d) अशक्तस्
30 d) त्वयुक्त (for समेता)
उद्योगपर्वणि संजययान समाप्तम्

33

☞ Portion of the text from the beginning of this adhy up to टित्तुदय in 23d lost on a missing folio

24 c) अवध्यकाले.
25 b) भूमिनाश न कुर्वते
26 b) °माने तु (for °मानेन).
c) गगाह्रद
27 d) स वै (for नर)
28 b) कहावान्
31 b) उपतिष्ठति (for अनु°).
c) मित्रार्थे
32 d) °चेतन.
35 c) विश्वसेभ्य° प्रम°
36 a) परान्
c) तु (for च)
37 d) स (for इह)

38 ^{b}) ये (for यो)
^{c}) येन (for यश्च)
^{d}) तानाहुर्मूढचेतस
40 ^{c}) भूतेभ्य°
43 ^{b}) वशीकुरु
44 ^{d}) मन्त्रनिश्चय°
47 ^{b}) नैव लभ्यते
After 47, ins 174* with v.l. अपि (for अस्य) and हि (for न), followed by 176* with v.l. अपि (for नैव)
50 ^{c}) कच्चिद्
52 ^{a}) तीर्णा (for नीर्णो)
^{b}) °पम्पिपोषणी
After 52, ins an additional *colophon* उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये
53 Before 53, ins विदुर°
^{a}) पुरुषव्याघ्र (for पुरुषो राजन्)
^{b}) सर्वस्योपरि
^{d}) प्रधानवाक्
54 ^{a}) न्याय्यागतस्य
^{b}) द्वौ व्यतिक्रमौ
^{c}) भूपते (for अपात्रे)
55 ^{d}) धर्मवित्तो
56 ^{c}) यथावृत्तान्
57 ^{a}) एवाधन
58 ^{b}) वर्णान्याहु°
^{cd}) न दीर्घमुद्भैर्मन्त्रं कुर्यात्स्वप्रदैरल्पै- श्चार्णवैश्च
59 ^{c}) आवनत्र .
62 ^{b}) समनन (for प्रयतन)
63 ^{b}) प्राप्नुहि
65 ^{b}) छिन्न चेष्टे°
^{c}) द्रवति
69 Portion of the text beginning from 69 up to कथते च in 91^{a} lost on a missing folio
91 ^{c}) कच्चित्
92 ^{a}) वेश्र
^{c}) कच्चित्
^{d}) [ऽ]य (for ऽपि)
93 ^{d}) अर्थं (for अत्र्य)
94 ^{a}) कुरुते नि (for वै कुरुते)

^{c}) [ऽ]नुताप°
95 ^{c}) स यत्र तत्राभिगत
96 ^{b}) पूर्ववैर
97 ^{a}) शम (for दम)
^{d}) धारयति
98 ^{c}) विशिष्ट च °ददाति
^{d}) नय सुनीत°
99 ^{b}) मित्र सुमित्र मितकर्मे कृत्वा
^{c}) ददाति मित्रेष्वपि याचितो यस्
^{d}) [अ]नर्थ°
100 Om (hapl)
101 ^{b}) सद्यो मृत्योर्दाहवच्
^{c}) क्लीव स शायते
^{d}) महामतिर्
102 ^{b}) °र्लोकेशवगो
103 ^{c}) Om एव
104 ^{d}) Om त्व
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

1 ^{b}) श्रेयो यदनुप°.
2 ^{cd}) Om.
3 Om.
4 ^{b}) द्वेष
^{d}) यदि (for यस्य)
5 ^{b}) मावत
6 ^{c}) अनुपायेन युक्तानि
8 ^{c}) Portion of the text from 8^{c} up to 55^{b} lost on a missing folio
55 ^{d}) विजिगीपति
56 ^{a}) वशेन्द्रिय
57 ^{a}) तत° (for रथ)
^{c}) कुशली
^{d}) पयीत (for रथीव)
58 ^{c}) अविनाशी यथा दाता
^{d}) यथा पथि सुमारथि
62 ^{b}) यत
63 ^{b}) °हिता द्रुम्
^{d}) विज्ञान
64 ^{b}) संमारोन्यथा°
66 ^{d}) राजानश्चित्तवित्तैर्न
67 ^{b}) लभन्ति
69 ^{b}) नाभिमानिता (for प्रियवादिता)
70 ^{c}) गुरुदान

^{d}) न तान्येतेषु
71 ^{b}) विहर्तलधना नर
73 ^{a}) मे (for हि)
74 ^{b}) विविध वाङ्‌ प्रभाषिता
^{d}) [उ]पकल्पते (for °पद्यते)
75 ^{a}) संरोहनीपुणा योद्
76 Portion of the text from 76^{c} up to 34^{a} of adhy 35 lost on a missing folio

35

34 ^{c}) हि (for [अ]न्य)
36 ^{a}) यत्तपार (for मद्यापान)
^{c}) स्त्रीपुमयोर्
^{d}) त्यज्यानि (for वर्ज्यानि)
37 ^{a}) ममुद्रिण वाणिन चौरपूर्
^{c}) त (for the last च)
^{d}) न तान्मात्स्येषु विकुर्वीत (*sup lin* प्रकुर्वीत)
38 ^{a}) माननार (for °मौन)
39 ^{d}) पारजायिक°
40 ^{b}) पुरुषो (for पानपो)
41 ^{a}) सुवप्रग्रहणावेभ्य°
^{c}) माक्ष्यमुक्तश्च
^{d}) महाहमि°
42 ^{a}) तृणोल्काया जायते
^{b}) योगे मद्व्यवहारे स साधु
^{d}) कृच्छ्राश्चापत्सु
43 ^{a}) हरति धैर्यमानौ
44 ^{a}) श्रीर्धर्धमांद्
^{b}) संप्रवर्तते
46 ^{a}) तत्र (for तात)
47 ^{d}) अन्ववयाति
48 ^{d}) [अ]नुवयति
After 48, ins 212*, followed by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मनु तिष्ठति । (cf. 213*)
49 ^{d}) [अ]भ्युपेन (for [अ]नुविद्ध)
50 ^{b}) Orig कौल्य as in text (*sup lin* कुल)
^{c}) मित्रमाप्य
^{d}) संसर्गयोनय
52 ^{cd}) Om.
53 ^{ab}) Om
^{c}) घृद्धप्राप°

d) क्षिप्रम्
55 c) महद् (for सुखम्)
d) विरोचते
57 bc) Om.
d) वर्षं स्वपेद् (for वसेद्)
58 b) स्वपेद् (for वसेद्)
c) यावज्जीव च
d) स्वपेद् (for वसेद्)
59 a) प्रशंसेत
d) मनस्विन
60 a) धर्मलब्धेन
61 b) राजा शास्ता (by transp)
62 c) वृत्त नैवाधिगनव्य
63 a) °पूजानिरतो
b) [चा]जवे
64 a) °पुष्प
65 c) संघजघन्यानि
d) °प्रत्यावराणि
66 c) आदाय
67 a) ते (for च)
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

2 c) महात्मान
d) तदा (for पुरा)
3 b) इष्टा काम नाशकामोनुमन्तु
c) श्रुन धीरो
4 c) सर्वान्
d) नयेन
5 a) नाक्रोशयेन्
6 b) °सेव°
d) रुपर्ती वर्जयेत
7 c) रुपर्ती तीक्ष्णरूपां
d) वजयेत
8 a) तीक्ष्णवाच (for रूक्ष°)
c) जनस्त
d) वध्वा (for निबद्धां)
9 a) परश्चैनमभिविध्यति
b) अनलाप्रदीप्ते
d) विद्वान्कवि° वै ददानि
11 a) Om तु
b) नानियोत° प्रतिहृनानप्रधान°
12 a) अन्याह्नाध्याहृन श्रेय

13 a) मन्निवसते
b) यादृश
c) यादृशश्चेष
15 a) जिजीपतेन्यो
16 d) य मतत स पूरुष
17 Om
18 a) [उ]पहृतांनरात्मा (for [उ]प- हन्ता न शास्ता)
b) न वर्तते
c) मिश्रमहो (for मिश्रमथो)
d) अत्सस्येह
20 b) प्राप्तकाले
c) नैव (for तु न)
d) यदीच्छेच्छ्रेय
22 b) °वृत्ताश्च (for °वृद्धाश्च)
23 a) महावित्त विवाह
b) पुण्यो विवाह सतां वै प्रदान
24 Om.
25 a) अविद्यया
26 Om (hapl)
27 d) धर्मस्यातिक्रमेण च
28 b) [ऽ]न्यत (for ऽभ्यत)
28 d) Om.
29 abc) Om
30 a) वैरमृदस्ति कश्चिद्
b) राजा पथ्यो न परस्वा°
c) °द्रोह नेक्षति को
d) य° (for वा)
31 b) माह्मण
c) नर° (for न न°)
d) वै निर्वहेद् (for नो निर्वपेद्)
33 c) महाराजे
34 a) स्वदने
b) सोढु शक्तो (for शक्तो वोढु)
35 b) शकते°
c) [आ]श्वसेत
36 a) यस्य चेदस्य (sup. lin °दपि) सत्वधो
38 a) महात्मनम् (for [अ]नात्मानम्)
c) ममभिवर्तते
d) शुष्कमरो
39 a) अथ (for एव)
d) परिह्रव तथा
40 c) भृतान् (for मृतान्)
d) Om. न

41 c) नानर्थ° सन् (for नानर्थयन्)
43 a) अनवाप्य
b) Om. च
43 c) अमित्राणि
44 a) जायते म्रियते (by transp) स (for च) (sup lin as in text).
45 c) पर्यायगा°
d) वीरो शोचेन्न हृष्येद् (by transp.
46 b) यतते (for वर्तते)
49 a) नान्यतो विद्यते ध्वसो.
c) सर्वसंन्यासाद्
51 ab) Transp दान° and वेद°
52 a) सुवृद्धस्य (for °युद्धस्य)
54 c) गौरव चाश्रयति
55 a) न चैवेषां
b) योगक्षेम नेतरेषां
c) नैव (for वै)
56 b) क्षीरे चैव विशेषत°
57 a) तनवोप्यायत
58 a) धूमायति
59 a) Om च
b) ज्ञातिकुलेषु च
c) वृक्षादिव (for वृन्तादिव)
60 c) वाति वातेन (for एव वातेन)
61 c) [ऽ]पि (for हि)
63 a) °समुपस्तंभाद्
64 a) वाला (for गावो)
b) स्त्रियो गा वृद्धज्ञातय
c) Om च
65 a) मनुष्यगुण°
66 b) पापानुरम
68 b) वीक्ष्य
c) [अ]श्ववत्या
d) कैनव्य वै
69 c) प्रभ्रशिन क्रूरममाहितास्ते
d) °प्रौढान्
70 b) पुत्रास् (for सुतास्)
c) [ऽ]पि (for हि)
71 a) त्वमात्य° (for त्वमद्य)
b) त्वय्यधीन
उद्योगपर्वणि ॥ ३६ ॥

37

1 [a]) सत्पादसेनान् धृतराष्ट्र (hypermetric!)
2 [a]) देवेंद्रस्य कामुक वै
[b]) अनात्मानुनर्नी भुवन्
[cd]) Om.
3 [a]) तप्यति (for कुप्यते)
[c]) प्रिय (for स्निय)
[d]) Om
4 [c]) समदधानाय
[d]) दक्षावानान्
5 [a]) यदा दुरात सुन्न यश्च मन्यते
6 [b]) कथयति यातनान
[c]) स्नतमुनासते ह
[d]) स्नात्रयन्यनल पाग्रहस्त
7 [b]) तस्मै तथा सर्पमै
[c]) मायाविनो सर्नैतव्या
[d]) सदात्मा प्रस्तुदेदया (sup lin या for दया)
After 7 ins 222* with v.l [(l 1) Om हि—(l 2) Transp कानो and हिय]
8 [b]) पश्यते (for वै यदा)
[c]) [अ]प (for [अ]थ)
9 [c]) °प्रहर्षश्च (for °विविन्ता च)
10 [b]) हरति (for कृतति)
11 [d]) मधुर (for पानप)
After 11 ins आदेशनादृत्तिद्दर्ना द्विजानां पुरुषश्च य (cf 223*)
12 [b]) मद्यहमि
[c]) स्नै मगति यस्त्व्य
13 [a]) न विग्दवाक्य (for स्नपविद्ध°)
[c]) अकम्पिश्च (for लक्ततन्ि)
[d]) सर्त
15 [c]) आदु (for आद)
16 [d]) स्वानार्थे (for आ°)
17 [a]) रक्ष्य
[b]) दाग रक्ष्या
[c]) आत्मा तु मर्वतो रक्ष्य
18 [b]) नैतद् (for नैव) प्रातिपेय
[d]) न रोचते शोचिना त्व नरेंद्र
After 18, ins an additional colophon (adhy no 37)
19 Om.
20 Before 20, ins विदुर
20 [b]) पुत्रस्य (for भक्तस्य)
21 [c]) हीनं मुदिता विन्द्या
[d]) परिमोगहीना
22 [d]) सुदुष्कराणि
23 [a]) हि (for तु)
[b]) [अ]तद्री
[c]) अनुरूप आर्य
24 [a]) विशिष्ट (for स्तुशिष्ट)
[b]) विदुन्यमान
25 [b]) तुल्यन् (for स्वदान्)
26 [c]) निष्ठन्नगूढो
[d]) प्राश्रयेन
27 [a]) सप्तान्य
[b]) सुमृष्टनयस्य
[d]) च (for तु)
28 [b]) वान्पुत्र
[c]) चोदृतो भक्त (for चोदृत°)
29 [a]) स्नानशीन्स्य ज्नो
30 [a]) गुणाश्चार्या मितभक्त.
31 [b]) लोकद्विपं
[d]) प्रतिवामदेन
32 [d]) नैनान् तुशानोपि हि जातु सेवेत्
33 [a]) सुश्लिष्ट°
[c]) निकृष्टमाद्य पटुनानित
34 [a]) सहायवधनांश्चार्थान्
37 [b]) मत प्रधान स्व च
38 [a]) पांडवविग्रहे (for °टवैर्वे°)
[d]) प्रहर्ष (for च हर्ष)
39 [b]) नीलस्य (for द्रोणस्य)
[c]) उत्सादयन्
41 [b]) व्याघ्रा पंच न पाडवा
43 [d]) पाण्डेतन
44 [b]) [अ]भिन (for [आ]दिन)
45 [d]) सा (for वा)
47 [a]) यत्रियन्छति योवेग
48 Om from निल in 48[a] up to महज in 50[a]
53 [c]) भोगेष्वायुपि
54 [d]) नाथर्वणो वाप्यगद समिद्ध
56 [a]) अग्रेसु.
[b]) गूढ
[d]) टीयनेपरै
57 [b]) दीयते (for दीप्यते)
[c]) तानि (for तच्च)
[d]) [प]त (for [आ]सु)
58 [bcd]) Om.
59 [abc]) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

2 [c]) द्वष्टा (for पृष्टा)
[d]) अवेल (for अवेक्ष्य)
3 [c]) अर्थन कामतो वा
[d]) तस्मायवज्जीविन नाधुगर्या
4 [a]) शल्यहर्ता च कीर्णा
[b]) स्तेनस्तथा मधुपो मद्यहा च
[c]) सेवाजीवी श्रुतवि°
[d]) शनिधिर्निदकाद्दा
5 [a]) अविक्रय
[c]) मद्य मांसं फलमूलानि शाक
[d]) गुड च
6 [b]) प्रहीनकोशो
7 [b]) सुर्सयतश्चाग्निकार्येषु चोध
8 [a]) बुद्धिमता
9 [b]) विश्वस्तेपि न वि°.
10 [c]) शुक्रो
11 [a]) महाराज (for °भागा)
12 [ab]) Om
[d]) प्रिय (for कृपि)
[c]) मूर्खवाणिज्य शौर्यं च
13 [c]) सर्वगत
[d]) तिष्ठति (for शाम्यति)
15 [d]) ऐश्वर्य चिरम् (by transp)
16 [b]) तु (for च)
[c]) धर्मार्थकामकार्याणि
18 [d]) पडितोपि हि नाल°
After 18[cd], ins 226* (with v l महीपस्तु for महीपाल)
[c]) अल्पन्प्सा
19 [b]) ते (for वा)
After 19[ab], ins 227*
20 [b]) अधितिष्ठति
22 [a]) धनवृद्धिक्षयस्तस्य
[b]) विदिता पुन
[d]) मता (for नृप)
23 [b]) कृत्यान्यवे°
[d]) वसुदैव (for वसुवेय)
25 [a]) माह्मग माह्मणो (by transp).
26 [c]) तस्य (for तस्माज्)
[d]) न नराधिप (for नचिरादिव)

27 a) प्रयत्नेन (for च यत्नेन)
28 Om
29 Om
30 a) न बुद्धिवर्द्धनो लोभ॰
b) येन याद्दश्मृद्ध्ये
33 a) अविश्वासमदान च
b) व्यतिक्रम (for [अ]व्यतिक्रम॰)
33 c) आवर्तयति
34 a) अभिसंवादको
35 d) समिद्धोमिर्हि संप्लुत
36 b) क्रोधनो (for कृतघ्नो)
c) नराधिपो (for नराधमो)
d) नराधम॰ (for नराधिप)
37 d) सदोषाम्यतरो जनं
38 a) दुष्ट॰ (for दोष)
39 a) स्वेषु (for स्त्रीषु)
c) चानार्या समासक्ता. (for चानार्य॰)
40 b) वालो यत्रानुशासिना
c) वशादेषा (for स्ववशा देशा)
41 d) विशेषो विग्रहारक॰
उद्योगपर्वणि

39

1 c) यातुम्तु क्लिेद.
d) वदेस्त्व
2 d) अवज्ञान च भारत
4 d) द्वेषे
5 c) Transp स and विद्द
6 d) विसृजेय (for विवर्जयेत्)
8 d) प्रयच्छन्ति (for प्रयोक्ष्यते)
9 d) परापवादे निरता.
c) ॰विरोधेन
10 a) तेषां
b) संवासात्
11 b) संवासे॰
12 d) सौहार्दं
13 d) अधि॰ (for उप॰)
14 a) माद्दश्य (for ताद्दशे)
c) निशम्य
15 d) [आ]नन्यम् (for [अ]व्ययम्)
16 b) गुरु
17 c) निपुणा अपि ते रक्ष्या
18 a) च (for ते)
d) महीपते (for विशां पते)

19 a) दीयता कामत॰ किंचित्
b) वृत्त्यर्थ मनुजेश्वर
d) नरर्षभ (for नराधिप)
20 b) तत्र (m नृप) (for तात)
cd) Om
23 a) तारयत्येह (marg ती as in text)
b) हि (for च)
c) तारयत्येह (marg ती as in text).
d) हि (for च)
24 b) भारत (for मानद)
26 c) तानाहृतान्
d) ॰चिंतयन्
27 c) च (for न)
28 Om
29 a) यदेतत्
b) पाप ते स्वकृत पुरा
d) नराधिप
30 c) नृपश्रेष्ठ (for नर॰)
31 b) संविचिंत्य (for प्र॰)
After 31, ins (with v l) a passage given in App I (No 1)
33 a) परिच्छेदेन
b) धर्मचर्यया
After 33, ins 235* with v.l [(l 1) वेद्य (for वै॰) — (l 2) सुवासं (for ॰वाक्य) — (l 3) दौष्कुलीन॰ (for दु॰) — (l 4) दांत (for श्रीमान्) स कुलीनशतेश्वर]
34 a) वै (for वा)
c) समेत्य (for समेति)
35 a) अनुद्विग्न्
c) विवर्जयति
37 d) अन्योति देशति (for अत्यागि चेष्यते)
38 c) उन्मार्गात्
39 c) अवश्यानि (for आयुष्याणि)
d) चापि पालन (for चाविमानना)
40 a) उपनीत
b) ॰निनीपति
c) सुहृदा (for ॰दृढा)
d) तद्धि कापुरुप॰

41 b) कृतनिश्चय (for दृढ॰).
d) नरो हत न हीयते
42 c) [प]नस्य (for [प]न).
43 ab) मगलालमन योगामनमु॰
44 b) शुभस्य च (for दुःखनाशे)
c) महान्भवति निर्विण्ण
d) चानर्त (for चालन्त)
45 a) नान्यच्छ्रीमत्तम किंचिद्
c) तथा (for यथा)
46 a) क्षमी च शक्त॰
48 a) प्रशांतेषु (for प्रमत्तेषु)
49 b) मृदुत्वात् (for आर्जवात्)
c) मन्यते
d) दर्शयति (sup lin. धर्ष॰ as in text).
50 After 50, ins (om line 1) 237* with v l [(l 2) विरज्यते (for [अ]नु॰) — (l 3) उन्मत्त गौर् (for ॰त्ता गौर्) ॰तिष्ठति (for ॰तिष्ठते)]
51 a) ॰होत्रफल
52 b) ॰दैहिक
d) स्वस्य (for ध्वंस्य)
53 a) ॰वनगुल्मेषु
b) दुर्गमे (for संभ्रमे)
c) उद्धतेष्वपि (for उद्यतेषु च)
d) धर्मवर्ता (for शेष॰)
54 a) च शमो (for संयमो)
d) धनस्य (for भवस्य)
56 a) अष्टावेवाव्रत॰
b) जल (for आपो)
c) ॰काम्य च
57 c) एष संक्षेपतो धर्म
59 a) स्त्रीषु सकल्हे भीरौ
b) नरे (for चडे)
59 c) चारे चाश्वामो
d) कार्यापि (for कार्यो न)
60 d) धनम् (for बलम्)
63 c) असंभोगस्तु नारीणा
d) वस्त्रस्याक्षालन जरा
64 After 64b, ins 239* with v l पृथिव्या वल्मीका (for ॰व्या वाहीका).
65 a) रौप्य (for रू॰)
b) रौप्यस्य (for रू॰)
66 d) तृपां (for सुरां)

67 ^{b}) शत्रवो (for अमित्रा)
68 ^{d}) अकिंचनो न जीवति
69 ^{d}) इति मत्वा शम प्रचेत्
उद्योगपर्वणि

40

1 ^{d}) मत्प्रश्नाय (for अल्प प्रज्ञा हि)
2 ^{a}) अल्पधनम् (for °ध्य°)
^{c}) सुत स्थाश्वान्नवमुच्य चाते
^{d}) [अ]वमुच्येद् (for °मुच्य)
3 ^{b}) रात्गामिनि (for °गामि च)
4 ^{ab}) Om
5 ^{a}) सुत्वार्थिने
^{b}) विद्यार्थिन सुत सुत
^{d}) त्यनेन्सुत
7 ^{a}) आर्ता
^{b}) चापि (for इति) सन्धना
8 ^{b}) After नत्वार्थे, ins च
9 ^{c}) शत्र
^{d}) स्तामावरण श्रुप
10 ^{b}) धान्यानि (for ध°)
Portion of the text from 10^{e} up to 30^{b} lost on a missing fol.
30 ^{c}) ध्रुव (for कृत)
उद्योगपर्वणि प्रजागरे

41

1 ^{b}) वर्तते (for विद्यते)
3 ^{b}) °संश्रितान्
3 ^{d}) सर्व (for सर्वं)
4 ^{a}) किमेष (for किं त्व न)
^{b}) मा (for मे)
5 ^{b}) न नेन्यद् (for नातोन्यद्)
6 ^{d}) तस्मार्थेनत्त्वीत्यह
7 ^{b}) मे (for न)
10 Before 10, ins विदुर
^{b}) विद्यते (for मानसे)
^{e}) य श्रुत्वैव मनुष्येन्द्रा
^{f}) सर्वदुःखातिगो
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं समाप्तम्

42

1 ^{b}) विदुरोदित
2 ^{a}) सनत्सुजाती इत श्र°

^{b}) न मृत्युरस्तीति तवोपदिष्ट.
^{c}) देवा पुरा अचरन्
3 ^{a}) अपृच्छ कर्मणा यस्मा
^{b}) चापर
4 ^{b}) मुदुर् (for मोहो)
6 ^{c}) अनुप्रशास्ति (for अनुशास्ति देव)
7 ^{ab}) After 7^{ab}, ins 243*.
7 ^{d}) अत प्रेतास्त्वम
8 ^{a}) अनु परिप्लवते
^{d}) Before तस्मात्, ins ते
9 ^{a}) मोभिध्यायन्नुत्पतितान्
^{c}) नत (for न वै) भूता (for भूत्वा)
10 ^{c}) कुरुते (for धुनुते)
11 ^{a}) नरप्रकाशो
^{d}) श्रम्रवत्सुत्र
12 ^{a}) अविद्या (for अभिध्या) लोकान् (for नैन)
^{b}) [अ]नुगृह्णाति (for गृह्य चैन तु)
13 ^{b}) नाधीनेत शाव इव स व्याघ्र
14 ^{c}) Blank space
^{d}) यथा तृणाविषय (for मूलोयथा वि°)
15 ^{a}) यस्मिन्धर्माना°
^{b}) भुवति (for [आ]चरन्ति)
^{c}) म (for स)
16 ^{a}) तत्रोपभुञ्जते
^{b}) धर्म वा चेतरस्य
^{d}) सिद्धि (for विद्धि)
17 ^{a}) स्वधर्मस्ये° (for स्वस्य धर्मस्य लो°)
^{c}) परिक्रम यथय त्व तथान्यान्
^{d}) नैव तद्विद्यानैव कृत
18 ^{b}) क्षमा वल्वनामपि
^{d}) स्वगस्येप्रकाशका
19 ^{a}) मन्यते यत्र भूयिष्ठ
^{c}) ब्राह्मणस्तज् (for च ब्राह्मणम्)
^{d}) जीवन्नान्यस्य सम्मरेत्
21 ^{c}) ब्रह्मस्थाने च भुञ्जीत
23 ^{a}) अज्ञानचर्येण
^{d}) वेद कल्पद्धि ब्राह्मण
24 ^{a}) को ह्यनतरमात्मान
^{b}) वेत्तुम् (for हन्तुम्)
^{c}) क्षत्रिय किंचिद्
25 ^{b}) मन्नतो निष्पहर

^{c}) नाशिष्टवत्
26 ^{a}) लोके (for वित्ते)
^{b}) वेदेषु (marg देवे for वेदे) निलयः (for ये द्विजा)
^{c}) दुष्प्रकपा
^{d}) विशता (for विद्यात्तान्)
27 ^{a}) सर्वत्रष्टिक्रतो देवान्
^{b}) विद्याद्यदिह किंचन
^{c}) न समो ब्राह्मणस्यास.
28 ^{a}) त (for तु)
^{b}) मानिना
^{cd}) Om (hapl).
29 Om.
30 ^{a}) नैव (for न वै)
^{d}) विद्धि तद् (for तद्विदु)
31 ^{c}) सुदुधरा हि श्री .
32 ^{c}) ह्रीदम°
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये

43

1 ^{a}) [अ]धर्वेद (for [अ]धीते य)
^{b}) वेद य (for यो द्विज)
^{d}) किं न (for न स)
2 ^{a}) नून साम ऋचो वापि
^{b}) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
4 ^{a}) विना धर्म (for वेदविद)
^{b}) विचक्षण
5–6 Om (along with the ref)
7 ^{b}) नृशसानि प्रयोगमात्र
^{c}) ये पितृणा (for चात्मना)
8 ^{d}) ते (for [ए]ते)
9 ^{a}) एकैक पर्युपास्त्यैषां
^{b}) मनुष्यान्भरतर्षभ
10 ^{b}) क्रोध (for कोप)
11 ^{a}) सभोगसंधिदिषमेव मानी
^{b}) दत्तानुताप
12 ^{c}) Om च (following दान)
^{d}) एतानि वै (for महाव्रता)
13 ^{b}) प्रशास्य (for प्रशिष्यात्)
^{c}) ततोपि (for विशिष्टो)
15 ^{a}) दमो ह्यष्टादशगुण
17 ^{a}) माभिवादम् (for साति°)
18 ^{c}) च (for तु)
^{d}) न वार्हति (for न चार्च्छति)
19 ^{b}) चान्यस्तद् (for चान्य यद्)

cd) Om.

e) नाप्य° (for अप्य°)

20 b) नोपयुक्तो न (for °युक्ते च)

e) तद्वीर (for तद्वीन)

After 20, ins 263*.

21 a) अष्टोप प्रमाद स्याद्

d) चापि (for चैव)

f) युक्तोपेते (for मुक्तो हंते)

22 a) विमुक्तस्तु

b) समन्वित°

e) एतत्समृद्धिमद्दृद्ध

23 b) जने

24 b) अप्यनृचस्तु (for अनृचश्च)

25 a) ज्ञानाद् (for [अ]ज्ञानाद्)

b) ते वेदा (by transp)

e) वेद महत्सोम्य (for °मनुत्ताघ)

26 ab) Om (hapl).

d) संकल्पश्च तथाभव°

27 a) तथा यच्च प्रतीयेत

b) सत्यस्यानवधारणात्

27 d) च (for [उ]त)

e) संकल्पसिद्धि°

f) संकल्पाद्यवतिष्ठते

28 a) चैतस्य (for वै तस्य)

b) दीक्षितो व्रत°

e) नामैतद्धन्त घृत्त ते

d) मत (for सतां)

f) ज्ञायते (for जा°)

29 cd) Om (hapl)

29 e) सत्यतामेति

30 a) क्षत्रियमन्यथर्वे

b) तस्मात्पुरस्तादथ सर्व एव.

c) तु (for य उ)

d) न वेद वेद्य च हि दुर्निवेदन

31 a) वै (for वेत्ता ना)

b) कश्चित्तेनो बुध्यते चापि राजन्

d) स्थित (for °तो)

32 b) व्याख्यानात्

Portion of the text from 32cd of adhy 43 up to st 17 of adhy 44 is lost on a missing folio

44

18 b) अथ (for अथो)

d) Om तद्

19 ab) न भाति शुक्ल लोहितमिवाथ कृष्ण°

d) नैन समुद्र सलिले बिभर्ति

21 a) न चैवर्धं तत्र यजुष्वथर्वसु

b) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु)

c) वापि (for चा°)

22 a) पुरस्ताद्

b) °काल

c) त (for तन्)

23 b) लोके (for लोकास्)

24 a) उषता

उद्योगपर्वणि

☞ After adhy 44, ins the addl adhy given in App I (No. 2) with the following v l.

(1 1) मोह° (for मान)

(1, 2) मानो (for मोहो) विधित्सा (for विवित्सा) [अ]कृपा (for कृपा) जुगुप्सता

(1 3) मानुष° (for मनुष्य°)

(1, 4) Om.

(1 6) स्पृहालुरुग्रपरुषो वदान्य

(1 7) कोप (for क्रोध) यो (for वै)

(1 8) सदा (for वै)

(1 9) प्राप्यापद् क्रोधमस्योपभुजते

(1 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी

(1 11) वलीयान् (for दुर्बलश्च)

(1 12) वर्ग- (for बहु-) तथा (for सदा)

(1 18) Om न

(1 19) प्रशास्तन् (for स शिष्यात्)

(1 20) एकतमेन वापि (for °तो वार्थितो यो)

(1 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य स्वमस्ति)

(1 25) नरकस्य प्रतिष्ठाम्ते (for the prior half)

(1 26) स्यात् (for स) पुरा योऽनुप्रकीर्तित° (for the posterior half)

(1 27) °द्वेष (for °द्वेष्य)

(1 28) पराधीन्य (for पारतन्त्र्य) पर- (for परि-)

(1, 30) °सुयता (for °यमिता)

(1 31) मान्येत (for माद्येत)

(1 33) व्यथति

(1 34) आत्मना चाहित (for आत्मनः सुचिरं)

(1 37) चाहताद् (for चार्हति)

(1 39) स्वाशिषो

(1 40) गुणवान्द्रव्यवानेव (for the prior half) सात्यकि (for सात्त्विक)

(1 42) एतत्संमृद्धिसमृद्ध (for the prior half)

(1 43) संकल्प स्वयमीहित (for the posterior half)

(1 44) ततो यज्ञ प्रतायते (for the prior half). च (for [अ]त).

(1 45) च (for [अ]थ)

(1 47) सत्तम (for मे शृणु)

(1 50) प्रतिष्ठते (for °ष्ठित)

(1 52) स्व- (for सु-)

(1 53) वो यजेत (for वा यजेद्वा)

(1, 54) तेनैव (for नैतेन)

(1, 55) रतिं नामी लभते चांतकाले

(1, 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the posterior half).

(1, 57) अथ (for तथा)

(1, 58) °वसति (for °विशति)

Om colophon

45

1 a) मनोज्योतिर्.

c) यद्वै

e) तत्र पश्यति (for त प्र°)

2 d) तापन° (for तापनम्)

ef) Om

3 Om

4 a) उभे च दिव्यौ

b) शश्वच शुक्रो (for दिवश्च शुक्र).

c) प्रस्रवति (for च स्र°)

5 a) तिष्ठतो

b) °कर्मणा

d) देवम् (for दिव्यम्)

ef) Om

6 e) वा (for च)

ef) Om

7 ab) स्वाश्च पूगा सरितो देवरक्षिता,

cd) मधु ईपतस्तदा संचरंतीह घोर.

8 ^{c}) तस्य पश्यति (for त प्र°)
9 ^{b}) उपसृति (for अपसर्का°)
^{d}) प्राप्नोति (for प्रयतन्ति)
10 ^{a}) पूर्णानुस्मृतुद्धरति
^{f}) महन्तोक (for भगवन्) (marg as in text).
11 ^{a}) आगतम् (for आयातम्)
^{bc}) Om
11 ^{d}) यानिश्च आयत
12 ^{a}) सर्वं स्व तनो विद्वन्
^{b}) तनो (for तद्वद्)
13–16 Om.
17 ^{a}) माहात्म्ये (for त्यजते)
^{c}) [अ]न्निपन्ने (for °पन्नेद्)
18 ^{d}) यथाध्यानो मोहयते स्वाय
19 ^{a}) नाह सदा मन्तुनन्य
^{b}) न चाप्यनु तुष्यहन्ता कुन स्याद्
^{c}) मन्यानूर्ना °वधर्ना
^{d}) वैतनेव
20 ^{a}) अमाधुना नोत मुनाधुना वा
^{b}) दृश्यति (for °ते)
^{d}) मधुना (for मधु मद्)
21 ^{a}) [अ]मिताया (for [अ]मि°)
^{b}) नाधीत नादुत नाग्निहोत्र
22 ^{d}) ग्रोच्येद्
23 ^{c}) भूतेषु (for वेदेषु)
24 ^{c}) अतेश्वगे तु (for च)
^{d}) मन्वान° (for म न मन्वा) नाग वा° written on marg after प्रतप्र°
25 ^{a}) मृतो (for [अ]मि वो)
26 ^{c}) मनैव त्रियमाला च (for युप-नामन्या)
^{d}) स्थान यूप च वो मृत्यू
27 ^{b}) देवा प्राप्नो (for देव°)
After 27, *repeats* 24^{cd} with v l. [(Prior half) अन्धेय अतत्रिनोह — (Posterior half) मा विराज°]
28 ^{b}) नाग्र * * (folio damaged)
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीय समाप्तम् ॥ ४

46

1 ^{d}) व्यतीता च (for व्यतीताय)
3 ^{d}) राजन् शुभा स्मां
4 ^{c}) ता रुचिरां (for तु°)
^{d}) चन्न° (for पन्न°)
5 ^{b}) कलकैर् (for काञ्चनैर्)
7 ^{d}) पुन्यपर्षभा (for भरतर्षभ)
^{f}) शुभां सभाम् (by transp)
8 ^{d}) विशां पति (for विविशति°)
10 ^{a}) Folio damaged after आविश in 10^{a}, it is followed by शौरं राजन्
^{b}) शूर (for शूरं°)
^{c}) नैस्तु (for राजन्)
11 ^{a}) ता (for ते)
12 ^{d}) उपागत (for उपस्थित)
13 ^{cd}) दूतो वश्योऽयमश्वान्तिधवान्माधुवा-दिन°
14 Before 14, ins धृतराष्ट्र
14 ^{a}) उपायातु (for उपयाव तु) स lost on damaged folio
^{d}) भूमिपालैर् (for महीं°)
15 ^{b}) विनीयत (for विजानीत)
^{c}) यथाव(*sup lin* च)थ (for °वय°)
16 ^{c}) स्वय चाभिवन्न् पाथान
17 ^{d}) कौरवा (for पार्थिवा)
उद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ४० ॥

47

3 ^{a}) विनान° (for विदान°)
^{b}) धीर (for धीर°)
3 ^{d}) मृधां
4 ^{a}) ये वा राजन् पार्थिवायोध°
^{d}) मद् (for तम्)
5 ^{a}) दैत्या° (for देवा)
7 For 7^{f}, subst 308*.
8 ^{b}) निवृत्तोथ°
^{d}) उपैति युद्धे यदि मन्यसेथम्
9 ^{a}) उगाम्य (for उवास)
^{c}) अभ्यापतन्स्वनगामनर्थ्यां
10 ^{a}) क्रिया° (for स्त्रिया)
^{b}) नोपेनार्थी बलेन (for धनेन)
^{cd}) Om
11 ^{ab}) Om.
^{c}) प्रतियुक्तो बलेन
12 ^{a}) संयताला
^{b}) सुयोगान्.
^{c}) [उ]द्वतास्तान् (for [उ]द्वृत्त-चेतान्)
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्
13 ^{c}) दग्ध्वा
^{d}) मुविध्य (for मुवीक्ष्य)
14 ^{a}) रथस्य (for रणस्य)
^{c}) अमर्पेण (for दुर्ग°)
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्
After 14, ins 312* with v l. [(l. 2) तुलक्षा वीवहर — (l. 3) दिपा च स्वा अनकनक्षिवेश — (l. 4) [अ]मिगामी (*sup lin* नानी) (for [अ]निनानी) — (l 7, 8) कुमान्यथा भित्रकुमान्वमनन्तरा युद्धे धार्त-राष्ट्रोनुतप्येत्]
15 Om. (hapl)
16 ^{b}) समानमेव (for समागमे) —Om. from शयुवल्ला in 16^{b} up to यदा क्षेप्ता in 17^{b}
17 ^{b}) धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°)
^{c}) तस्य (for शूर)
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्
18 ^{d}) प्रसंसिक्त (for परासिक्त)
19 ^{a}) प्रयान (for भयार्त)
^{b}) प्रायशो दृष्टरूपम्
^{d}) युक्त धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्
20 ^{a}) आहरन् (for उद्धरन्)
^{c}) यथा (*sup lin* दा as in text) नकुल° (for रथिन°)
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्
21 Om.
22 ^{a}) याचनीया (for [आ]योधनाय)
^{b}) नून (for वीरा)
^{c}) चित्रे (for शुभ्रे)
23 ^{a}) प्रकाशान् (for कृतास्त्रान्)
^{d}) तदा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्र (here and in 25^{d}, 27^{d})
24 ^{a}) यत्र क्रुद्धोऽहसत्कौरवाणा
^{c}) क्षाला युक्त° (for दान्तैर्युक्त)
^{d}) क्षेत्स्यति (for क्षेप्स्यते)
25 ^{c}) सर्वा दिश
^{d}) Cf 23^{d}
26 ^{a}) सत्यवाटे
^{c}) गाधाग्मर्दैस्तुमुल
27 ^{d}) Cf. 23^{d}

28 b) गान् (for शरै).
cd) Om.
29 ab) Om
d) दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्र°
30 Portion of the text from क्षेप्तारो in 30c up to दौर्म्या क in 73d, is lost on a missing fol
74 b) पुरं सुनीरम्
75 a) सोढु (for सेहिरे)
d) अपारणीयम्
77 a) °सहस्र विदित्वा
b) छित्वा (for संच्छिद्य)
78 d) [उ]न्मथिन (for मथित)
79 c) श्रुतो (for श्रुतो)
80 b) कृत रणे (by transp)
c) श्रीमांश्च (for श्रमश्च)
d) आकाशे चाप्सु च ते क्रम स्यात्.
81 a) गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते)
b) कृताख (for कृतार्थं°).
c) एवरूपा
82 b) शशास त (for आशसते)
83 c) शक्र हतु पाटवाना सम त्व
d) तद्वेदित्वा सयुगे
85 b) योत्स्यते य (by transp)
86 a) व्यचरन्नरण्ये
b) चैवमशातवामम्
c) तेच कल्माज्
d) निर्दिशते धार्तराष्ट्रा वलस्या .
87 a) युद्धमाना जयेयुर्
c) चरतो (for चरितो)
d) इत्यमत सानुवध निहतुम् (cf 88d)
88 a) न चेदिद कर्म नरेषु वद्ध.
89 c) तत्रापि (for तथापि)
90 d) न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्
91 b) अवजेतु
c) ममग्रन् (for यथान्यम्)
d) °भोक्तुम् (for °भुङ्क्त)
92 a) Om दृष्ट्वा
93 b) दिव्यप्रश्ना
c) मुहूर्तं (for महान)
d) न्यवेदयन् (for निवेन्यन्ते).
94 b) संसिद्धार्थं
c) परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्यो)

95 a) अह च यानस्याविरुद्धरूपान्
c) पुराणा
96 d) उपति
97 a) शैक्य
d) दृष्ट्वा रथ श्वेतहयप्रयुक्त (= 99b)
98 b) [अ]धो (for [अ]धो)
d) वटाग्र् (for वडाग्र्)
99 a) सुवर्णवाताश्चानुपतति
100 d) भाग्य चास्य यच्च शक्रोपि वेद
101 a) वधे धृत
b) [अ]ह (for नाह) प्रजाभि° (for प्रजा)
d) भव (for मम) गावल्गने.
102 a) यान् (for यैर्)
c) ये (for तैर्) संप्रसज्य (for °युज्य)
उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

2 a) [उ]शनाश्च
4 d) पर्यासत
5 b) [आ]दधानौ (for [आ]ददानौ)
6 b) [उ]भौ (for [इ]मौ)
c) नोपतिष्ठेता
7 a) यथा (for यौ)
8 a) [क्र]पी (for [प]तौ)
b) लोके (for लोकान्)।
9 b) ध्रुवम्
d) °भूतये (for °पूजितौ)
11 a) चैवासुरे (for देवा°)
d) वरौ (for वरम्)
13 c) म (for च)
14 d) शतशोथ सहस्रश
15 a) भव्ये (for भ्राते)
d) यक्षमर्दनगुप्तये
16 b) आव्रजत् (for आरुजत्)
c) जित्वा (for हत्वा)
18 a) महावीरौ
22 c) व (for हि)
23 b) यथा (for यदा)
c) पर्यादधान शस्त्राणि.
24 c) [अ]ग्रतस् (for तदा).
25 a) न (for नो)
c) तव (for तात).
26 a) ग्रहीप्यसि वच

b) स बहून् हतान्
c) तथैव (sup lin तवैव as in text) च (for हि)
27 b) एवानु° (for एकोऽनु°)
28 cd) Om (hapl.)
29 b) धर्मम् (for यन्माम्)
30 a) वा (for च).
b) परिगह्ये
31 a) [ऽ]स्य (for हि)
d) प्रतिष्ठित (for समाहित)
32 c) महाभागम् (for महाराजम्).
34 a) अनयोयमिहागता
35 a) एतम् (for एनम्)
d) अनिंदितान् (for अरिंदमान्)
38 d) सदा (for तदा)
39 b) [ऽ]व (for यद्)
Portion of the text 48. 49cd to 49. 19ab missing.

49

19 c) तथा (for तत्र)
20 d) [ऽ]भियुक्षते (for ऽभ्ययुञ्जत).
22 a) नागायुत
d) अभियुक्षते
23 a) कृष्णो (for कृष्ण)
c) यो जिगाय परो वीरो.
24 b) शूलपाणिकम्
25 a) यो वा (for यश्च)
d) अभियुक्षते
26 b) °गणान्वितां.
27 d) अभियुक्षते
28 a) य काशिवशे मगधान्
cd) Om
30 b) अभियुक्षते
31 a) यो (for या)
33 b) पाचाल्यो
d) [अ]भियुक्षते
34 c) वीरेण (for रौद्रेण)
d) अभ्ययुक्षन
35 d) तैश्च ते चाभ्ययुक्षते
36 d) सगत° (sup lin म°) (for संगर°)
37 d) भविता व समागम°
38 a) काशीपती
c) अभिनो योध (for अभवयोद्धा)

^{d}) अभ्युद्युक्ते
39 ^{d}) अभ्युद्युक्त
40 and 41 transposed
40 ^{b}) वरे (for दमे)
41 ^{c}) दुर्जय॰ (for दुःसह॰)
^{d}) शिशुपालिर्महायशा॰ (m ॰वल॰)
^{f}) अभियुक्ते
43 ^{c}) अथ (for तथा)
^{d}) महितास्त्वग्रे ह्यभ्युद्युक्त
44 ^{a}) जरासंधि॰
^{b}) मागन (for तावुभौ)
After 44^{ab}, ins 328* with v.l न्यिनावुभौ (for व्यवस्थितौ)
45 ^{c}) याननाश्रित्य
उद्योगपर्वणि भीष्मवाक्ये ॥

50

1 ^{d}) म नाम (for समेता)
2 ^{c}) क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).
^{d}) महानगो॰
3 ^{a}) जानि (sup lin मि) रात्री॰
6 ^{b}) महावीर्यो (for ॰बाहुर्)
8 ^{a}) मैत्र्यानयोर्मयी
^{b}) ॰भूपान्
^{c}) सम्प्रस्यामि (for [अ]द्य प्र॰)
9 ^{a}) मृगाणा (for रुरूणा)
10 ^{a}) एव (for मन)
^{b}) य (for स)
11 ^{b}) यथा (for यदा)
^{c}) बाल्येन नेपि युध्यन्तो
^{d}) संगता (for समिता)
12 ^{a}) यस्य वीर्येण समुद्रा
14 ^{b}) बले (for जवे)
^{c}) वीरं (for शूर)
15 ^{d}) तस्मिन्ना (for मन॰).
16 ^{b}) निपातिना (for समाहता)
17 ^{b}) बाल्येपि (for बालोऽपि).
18 ^{a}) निष्ठुरस्य च निष्ठुरी
^{b}) मत्तेनानपि स॰
19 ^{a}) वृद्धश्चोप्रनिवलो
^{b}) प्रांशुर् (for गौरश्).
20 ^{b}) कुनगाद्
21 ^{d}) यथानर्थ्येन
23 ^{d}) अमानित॰ (for विमानित)
24 ^{b}) अपूर्वा (for सुपर्वा).

^{c}) क्रूर॰ (for शन॰)
^{d}) मामका॰ (for मे सुता).
26 ^{c}) ॰युध्यति
27 ^{d}) वने (for महा-)
28 ^{a}) खङ्ग (for शक्त्या)
^{b}) पडश्चन् (for पटस्सि)
^{c}) प्रहर्न दुःखसंस्पर्श.
^{d}) कथ र(sup lin श as in text)च्छति मामका
29 ^{a}) भ्रमयतम्
^{b}) छिंदतो (for भिन्दतो)
^{c}) सृक्किणी
30 ^{c}) प्रतीपात्पूरतो
^{d}) कुंजराणा च गजता
31 ^{d}) वै (for मे)
32 ^{a}) वीर्यो कुर्वन्महावीर्यो
33 ^{d}) मम सजव (for मे वृकोदर)
34 ^{b}) ॰कुञ्जरान् (for ॰पुष्करान्)
35 ^{a}) गाशो वेग इवानूप
36 ^{a}) वशनन
^{b}) ॰भयार्दिता (for ॰बला॰)
38 ^{b}) जरासंधभयार्दिता
^{d}) प्रशामिता (for प्रतापिता)
39 ^{a}) तीव्र- (for भीम)
^{c}) ये (for ते)
^{d}) मम पुत्रेण पाडव॰
42 ^{c}) महाबाहु॰ (for गदापाणि)
43 ^{a}) अनामाय (for ॰वार्य)
^{c}) पश्यामीवामि॰
45 ^{c}) [अ]य (for [अ]द्य)
47 Portion of the text from 50 47 up to 51 18^{b} lost on a missing fol.

51

18 ^{d}) अपारणीय॰
19 ^{a}) यस्य (for यदा)
^{b}) श्रोतासि धानावमथे
^{d}) क्षय
उद्योगपर्वणि ॥ (adhy no. 49 in figures, precedes the colophon)

52

2 ^{d}) च स (for वत्स-).

3 ^{b}) वशी वशे (for वशे वशी)
4 ^{a}) समस्तन् (for समस्तान्) विद्याद् (for विद्या)
^{b}) आगमद् (for आसवान्)
5 ^{b}) महायशा॰ (for ॰रथ)
^{c}) कृत्वा (for कर्ता)
7 ^{a}) अमानुष्य मनुष्येंद्रा
^{b}) वल (for जाल)
^{c}) करिष्यति (for ह्यनिष्यन्ति)
^{d}) क्रोशामि (for क्रोशामि)
8 ^{a}) यशस्वी (for मनस्वी)
^{b}) ॰वर्चसा
^{c}) स कृतप्रज्ञो
^{d}) धर्मपुत्रो युधिष्ठिर
9 ^{b}) न्याय- (for योज्य)
10 ^{c}) अनृशंसश्च दाता च
12 ^{c}) अनारण्य (for अनावार्य)
^{d}) नष्टचेतन॰
13 ^{a}) तनुरुच्चशिखी
^{b}) मिथ्योपचरितो मया
14 ^{b}) सन्निबोधत
15 ^{a}) शक्तिर् (for शान्तिर्)
^{b}) यदा शाम्यदिद मन
15 ^{d}) शाला (for शान्त्यै)
16 ^{a}) शिक्ष्य॰
उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

1 ^{a}) यथा राजन् (for महाराज)
^{c}) युद्धो विनाश क्षत्रियस्य (hypermetric)
2 ^{b}) निश्चय (for निलश)
^{c}) आपन्न (for आगच्छे)
^{d}) तत्त्वश (for मत्तश)
3 ^{c}) क्षेवोदित॰
^{d}) विकृता (for निकृता)
4 ^{a}) Om च
5 ^{d}) यश्च तानन्तु (for स कुमारवत्)
6 ^{a}) पुरुषाद्याच्यमानास्स
^{c}) राज्य कृत्स्न (by transp)
7 ^{a}) जित (for पित्र्य)
^{c}) उर्वी (for भूमि)
^{d}) प्रेत्ययथा
8 ^{a}) बाहुवीर्यजिता
9 ^{a}) स्वस्तानाधर्वराशा च

10 ^{a}) [आ]ह्वयसे (for सयसे)
^{b}) दिनिकृते स्वय
^{e}) वने (for वन)
11 ^{c}) तु शुश्रुषेयु (for वि°)
12 ^{a}) अमृता (m धन्विनां) फल्गुण°श्रेष्ठ
^{d}) तु (for च).
14 ^{c}) वीरौ (for योधौ)
^{d}) °सत्तम
17 ^{a}) तात (for अद्य)
After 17, ins 335* (with v l त्यक्त्वा तस्य विरध्यति)
18 ^{a}) अहंनेवतम्**षेघो
^{d}) मदग्ग (for सानुग°)
19 ^{a}) [उ]क्तो (for [उ]क्त)
^{c}) विलसित (for विल्पित)
उद्योगपर्वणि ॥ ५३ ॥

54

1 ^{d}) वय (for विभो)
2 ^{a}) प्रव्रजितान्
4 ^{e}) त (for च).
6 ^{a}) प्रत्यादानस्य (for °दान च)
6^{d}–8^{b} Om.
9 ^{d}) न व*****म
10 ^{a}) हि न° कृत्स्न (for च कृत्स्न न)
^{e}) स (for स)
14 ^{ab}) प्रणिपाते न दो**
^{b}) संति न° (for वन्धूनां).
^{e}) नानु- (for त्वेव)
15 ^{a}) मम (for तव)
^{e}) पुरा चैतद्
^{d}) नराधिप.
16 ^{b}) नराधिप (for महारथा)
^{e}) प्रतिहरिष्यति
18 ^{a}) अभिद्रोग्धा
^{b}) मीनव्य
20 Portion of the text from भारत 54 20^{d} up to युद्ध युक्त in 55 14^{d} is lost on two missing folios.

55

15 ^{d}) पृथ्रमह (for पृथग्रायु)
16 ^{a}) चापि (for चैमिर्)
^{b}) महाजवाश्विनरूपा सदृशा
उद्योगपर्वणि ॥ ५३ ॥

56

1 ^{b}) प्रत्ययेन (for प्रत्यर्थेन)
2 ^{a}) मस्त्यम् (for मुख्यम्)
^{c}) तत्रैक (for तत्रैव).
9 ^{d}) पांडवानां वलेमवन्
10 ^{ab}) एतानेव ततोपश्य यांस्तत्रैव समागतान्
11 ^{d}) महाशर (for महामना)
12 ^{c}) ऽनु संयात (for ऽनु संयाता)
^{d}) सार्धं मत्स्यै सहारिभि
13 ^{d}) तौ (for नो)
14 ^{a}) तव (for सह-)
^{b}) सह (for सार्धं)
15 ^{e}) भगदत्त° (for विकर्णश्च)
17 ^{c}) कैकयाश्चैव (for °यानेव)
^{d}) संगरे (for संयुगे)
18 ^{a}) कृता भागा
^{c}) त्रैगर्तानां च मुख्यौ द्वौ
20 ^{d}) भागश (for भारत)
21 ^{c}) मोजस्तु
22 ^{c}) स्वय संकल्पयामास.
^{d}) तु (for ते)
24 ^{b}) संगरे (for संयुगे)
26 ^{a}) सर्वे (for पुत्रा)
^{b}) दुर्धर्षमानिन (for °देविन).
28 ^{e}) तान् (for तां)
^{d}) प्रभग्नान् (for °भग्नां).
30 ^{cd}) योद्धा वृकोदरश्चैव सव्यसाची च पाडवः
33 ^{b}) स- (for च).
34 ^{d}) भिद्य
36 ^{b}) अथ (for तथा)
38 ^{a}) सुतांश्च ते (for सुचेतसो)
^{b}) ऽसुरै° (for ऽमरै)
39 ^{ab}) Om.
^{d}) प्रहारिण (for प्रवाधितुम्)
40 ^{b}) प्रतिवाधितु (for °वीक्षितु)
41 ^{c}) आराधयिष्यति (for आवार°)
42 ^{b}) शरजालेन
^{e}) अभिभूता (for °द्रुता)
43 ^{e}) शक्यो.
^{d}) धर्मराजो युधिष्ठिर
45 ^{e}) तु (for तु) प्र- (for मे)
48 ^{b}) संभृता..
49 ^{a}) एव संक्रुद्धान् (for आहवे क्रु°).
^{c}) एव (for एक°).
^{d}) °निवोदकान्
50 ^{c}) नियोत्स्यामि
52 ^{a}) त्वा (for त्वां)
^{c}) After 52^{c}, ins 344*
^{e}) संविभातव्य (for यद्विधा°)
53 ^{b}) विजयैषिणाम्.
54 ^{e}) पर भ्राता
55 Portion of the text from हि कौन्तेये in 56 55^{a} up to पार्थो दुःख in 60 6^{d} lost on missing folios.

60

7 ^{b}) कथचन.
^{c}) [उ]पेक्षका (for [अ]पे°)
8 ^{b}) लप्स्यसे (for लक्ष्यते)
^{c}) चैतद् (for दैव-)
^{d}) तद्दत्कमिष्यसि
9 ^{a}) °मन्त्रित
^{b}) जातवेद प्रशाम्यति
10 ^{c}) [अ]नुमत (for °पम).
^{d}) विधिमन्त्रवित् (for विद्धि भारत)
11 ^{d}) स्थापयिष्यामि मन्त्रणात्
12 ^{b}) जगमाजगमस्य च
13 ^{cd}) नित्य (for ऽमीक्ष्णं).
14 ^{a}) स्वन्न गच्छति.
15 ^{c}) हि (for मे)
17 ^{a}) °वर्ष (for °वर्षां)
18 ^{c}) द्विष्टं (for द्विषान्)
19 ^{d}) समामृत्यु (for अवा°)
20 ^{b}) [अ]पि (for च)
21 ^{a}) यदि विस्यामह
^{c}) न तद्विपन्न°
22 ^{c}) मे (for तत्)
^{d}) सत्यवानिति
23 ^{ab}) Om.
24 ^{b}) कथंचन
25 ^{d}) निहतान् (for विजितान्)
28 ^{e}) अस्र हि (for अस्त्रेषु)
29 ^{a}) इत्युक्ते.
^{d}) °कालानि (for °कालम्)
उद्योगपर्वणि ॥

61

1 ^{a}) तथा वदत तमतीव पार्थिव
2 Before 2, ins. कर्ण
^{b}) क्रनमह° (for हन मह°)
^{d}) °पास्यनीनि
3 ^{a}) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि सनतेन)
^{c}) Om हि
4 ^{c}) तदन्यमन्यमपि मावयेप
^{d}) यस° (for मार°)
6 ^{c}) मत्वा (for यान्वा)
^{d}) भाव° (for मार°)
7 ^{b}) °पर्गतबुद्धि°
8 ^{d}) युक्त (for शक्यम्)
9 ^{c}) समरे (for पनिनां)
10 ^{a}) [ऽ]वि भाति (for विभाति)
11 ^{d}) विगाढे (for प्र°)
12 ^{a}) यथोक्त
^{b}) मनो (for ततो)
13 ^{a}) न्यम्यापि शस्त्राणि तु तत्र संस्थे
^{b}) मा
^{c}) मयि (for मम)
15 ^{b}) मर्मा नां (for स मार्र)
^{c}) छित्वा (for भित्वा)
16 ^{b}) यूथपत्ते
^{c}) यथा (for सत्रा)
18 ^{a}) तथैव वाक्ये च (for तु)
उद्योगपर्वणि ॥

62

1 After 1, ins 355* (with v l) [(l 1) च (for ऽपि) — (1. 2) वर्चसा (for वयमा) पावितेन (for प्रातिमेन) — (1 3) अरुराधवतुल्या च दीप्तनाकौशलेन च)]
2 ^{b}) मानुष्य° (for मानुष°)
3 ^{d}) परमस्य समाल(*sup lin* र as in text)मे
5 ^{d}) तथा धनै (for धनेन च)
After 5, ins a passage given in App I (No 3), with v l and omitting some lines
6 ^{a}) वधाधाय (for स्हार्थाय)
8 ^{b}) दृष्ट्वा शकुनिवधक°
10 ^{b}) मही नरम् (for महीचरम्)
11 ^{b}) मा (for मे)
^{c}) प्रधावमानौ (for प्लवमानौ हि)
12 ^{a}) एकमुखौ (for एकमुखौ)
13 ^{b}) शकुनी मृत्युनमतौ
^{d}) पृथिवीं
14 ^{d}) मृगहा (for मृगयुम्)
15 ^{c}) Om ते
16 ^{d}) कथचन
17 ^{a}) गृहे (for काले)
^{c}) महारण्यम् (for श्वा°)
18 ^{a}) यत्र (for येऽर्थ)
20 ^{b}) यदा (for यथा)
21 ^{b}) दिशमुत्तरा (for गिरिमुत्तरम्)
23 ^{a}) माधु (for सर्वे)
^{b}) अमक्षिक (for अमा°)
^{c}) °प्रपातविषमे
^{d}) कुर्संमित
24 ^{d}) ह्यमरत्व च गच्छति
25 ^{c}) कथयिष्यति (for कथयन्ति स)
26 ^{c}) विषये (for विषमे)
29 After 29^{ab}, ins 358* with v l [(l. 1) पठ्यता सानुयायिन (for the posterior half) — (1 2) किं नु तद्दिन्मृन नव (for the posterior half)]
29^{cd}) Om.
30 ^{d}) वात° (for वायु°)
उद्योगपर्वणि ॥

63

1 ^{b}) त्वा
2 Om.
3^{bcd}) Om.
4 ^{a}) Om
^{c}) रणे तर्कय नात त्व
6 ^{d}) अशनीरिव
9 ^{d}) Before एकनश ins हि
10 ^{a}) हि (for ऽपि)
^{b}) धर्मात्मा यत्र पांडवे
11 ^{d}) महाबल (for पितामहम्)
12 ^{a}) मम (for मा च) शुश्रूष
^{b}) अर्थदर्शिनां
12^{cd}) कृप द्रोण च कर्ण च बाल्हिक द्रौणिमेव च
13 ^{a}) तथा (for यथा)
^{c}) सववेदविदो
14 ^{b}) सर्वभ्रातृभिरग्रह°
^{d}) समुदीर्यत
15 ^{a}) यथा (for यत्र)
उद्योगपर्वणि ॥

64

2 ^{c}) त्वा (for त्वां)
5 ^{c}) च शल्य च (for शल चैव)
6 ^{cd}) Om
7 Om
8 For 8^{ab}, subst
ये चान्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुमत्र समागता ।
कौरवाणा प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रता ॥
(Anustubh metre!)
9 ^{a}) वदन कौशल (by transp)
10 ^{c}) सर्वमेतद्वचन वै समग्र
^{d}) Portion of the text from संजय in 64 10^d up to 66 12^c is lost on a missing folio.

66

12 ^{d}) परावर्तयते
13 ^{a}) [ए]व (for च)
^{c}) ईशिता
15 ^{d}) ते न (by transp)
उद्योगपर्वणि ॥

67

1 ^{c}) पत (for एन)
2 ^{a}) विद्यां वेत्थ त्व (for ते विद्या).
4 ^{a}) गावल्गनेय (for °णेऽत्र)
^{b}) नित्य
5 ^{a}) ते मद्र (by transp)
^{c}) शुद्धभावातिभक्त्या च
6 ^{ab}) प्रपद्यस्व हृषीकेश (by transp)
9 ^{b}) श्रेयसां वचनातिग
^{c}) ऐश्वर्यं जीविन
10 ^{a}) हर्षं (for प्रीतिं)
^{b}) मे च शोक विवर्धयन्
11 ^{a}) प्रियोसि (for दयितोऽस्मि)
^{c}) योपि (for यस्य)
^{d}) त्वा (for त्वां)
12 ^{c}) °माण एकाग्रो
^{d}) मोक्षये त्वां महाभयात्

13 c) सिता (for सिता).
15 c) तद् (for तं)
d) गजति (for मजते)
16 d) सिद्धिम् (for शान्तिम्)
18 a) °याणामुदीरानां
b) °त्याग प्रमादत
19 a) शमे (for यमे)
c) ने मा (by transp)
d) नियच्छेनां ततस्तत
20 b) °दारणम्
21 b) Portion of the text from 67 21b up to 70 2ab, lost on a missing folio

70

3 b) निर्भय गोपदर्पितम्
4 c) हि (for ते)
5 d) यन्मे (for यस्य)
8 b) शमलासु च कांक्षति.
c) मुग्ध (for लुब्ध)
9 c) नैक (for नैकां)
d) धार्तराष्ट्रस्य
10 c) आह स (for नाहास).
d) तस्य (for तद्धि).
11 c) पश्यलात् (for पश्यन्वा)
12 c) राजा नो (for लुब्ध सन्)
d) वदहि प्रियवादन
13 a) ततो (for इतो)
b) यद् (for यत्र)
c) संविग्नात्
14 b) गात्सैश्च
15 a) अनिम्मल (for कुश°)
b) गासंदी (for आसन्दी)
c) महायादो (for च गोविन्द)
d) तु पनक (for [अ]प्र पन्नगम्)
16 b) ग्रामका नगराणि य
d) भरतागमनम्
19 ab) Om
c) marg हीर् (for श्रीर् as in text)
d) पुरुपश्चाग्नभारत
20 a) अपनाद् (for अस्ततो).
21 a) पुग (for तान)
b) पनिना यय (for पनितादिव)
22 a) अन (for नान)

26 c) [ऽ]पि (for नि)
d) अर्धहेतुभि
28 d) तदस्तेति न (by transp)
29 b) नर° (for जन)
After 29, ins परत्रेह धन श्रेष्ठ कार्यं साधयति स्फुट । तत्साद्धनविहीनस्य नेह लोके परत्र च ॥
30 d) वा (for च)
31 b) न चार्हणा (for निगर्हणाम्)
32 a) वसुधा मन्युमभ्येति
32 b) संप्रहृष्यति (for °मुह्यति).
d) पाप (for क्रूरं)
33 a) पाप कर्मा°
36 c) श्रीमान् (for श्री°)
37 d) न च पापे प्रवर्तते
39 c) जयति (for व्रजति)
41 a) श्रियो (for श्रिय)
d) साम्प्रत (for साधु तत्).
42 a) अत्र (for तत्र)
43 a) [ऽ]व च परा (for [ऽ]पा परमा).
45 c) °पापीय
46 b) वय ते क्षत्रवधय
47 c) जीवाम (for °म)
48 c) अस्ति (for इति)
d) धर्मोयमागत
49 d) जयपराजय
50 c) प्राप्य (for प्राप्य)
d) दुःख वाप्य यदुत्तरम्.
51 a) [ऽ]पि तु (for ह्यपि)
b) च (for [उ]त, m as in text)
c) द्वेष्टि (for इति)
52 d) ह्यपयाने (for व्यप°).
53 b) °शुध्यते (for °हन्यते)
54 d) तस्य पापचयो ध्रुव
55 c) वरहीनस्य (for वल°)
e) जायते (for जीविते)
f) नैव जीविते (for चोपजायते)
56 a) धीरा (for वीरा)
57 a) तु (for [अ]पि)
58 c) सर्वो भेदाय यतते
59 c) मुग्नी (for मुग्न).
60 a) पुरुप
61 c) °लोकेषु (for °भूतेषु)

d) नैव गच्छति (for स नियच्छति).
62 d) पुरश्चेद्दिपते
64 a) शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
65 b) °दारण (for °वाघन).
d) मनसापि (for °सोऽपि).
66 d) न (for तन्)
70 b) संप्रपत्स्यते.
c) व्यापादे (for गोपादे).
71 a) दैन्यप्रकाशक क्लेड.
b) विकत्थन (for विवर्तनम्).
73 a) वा तदुच्चित (for त्वेतदु°).
c) विरोधेषु
75 ab) Om.
c) °बलम् (for °वशम्).
76 c) कामाध (for धर्माध).
77 b) किम् (for कम्)
d) क नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
79 c) सामर्थे (for वामर्थे)
80 d) महाबलम्.
82 c) दुर्यो° (for सुयो°).
83 b) दुर्यो° (for सुयो°)
84 d) द्रोहेण (for रोषेन)
85 b) धृतराष्ट्रस्य
c) अद्येव स्तंभविष्यामि
d) सर्वलोक-
88 ab) Transp तत्र and पार्थ
c) अर्थावाप्ति
89 c) त्वा (for त्वां)
90 a) विश्वक्सेन कुरून्सर्वान्
b) भरतान् (for भारतान्).
93 b) प्रतिपेदे (for उप°)
उद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥

71

1 d) धा (for य).
3 a) [ऽ]तन् (for तन्)
b) [उ]पपद्यते (for विशां पते)
d) न (for यद्)
4 d) प्रशस्यते (for प्रश°)
5 d) परंतप (for अरिंदम)
6 a) अभिगृद्धा (for अतिगृद्धा)
b) °काल- (for °काल).
7 b) तव (for त्वयि)
8 c) एनि(*sup lin.* रि as in text)ष्यति.

10 ^{c}) नानुतप्यन् कोपेन
^{d}) दुष्कृत (for दुष्कर)
11 After 11^{ab}, ins 373*.
12 ^{b}) °शीतम् (for °काननम्)
^{c}) यम् (for यद्)
^{d}) द्यूते वश्चितवास्तदा
^{e}) न च तु मन्यते तेन
^{f}) त्वेन (for तेन)
14 ^{a}) वाग्भिस्त्वा प्रतिकूलाभिर्
^{b}) क्लीबत्वा
^{d}) भ्रातृभि सह भारत
16 ^{c}) वरिष्यति (for भवि°)
18 ^{a}) सनातनीनाम्
^{d}) *sup lin* सदा (for तदा)
19 ^{a}) अभिनदते (for अन्यनदस्ते)
20 ^{b}) °वर्तेत
^{d}) च (for तु) कुर्वीवितम्
21 ^{a}) तु (for ति-)
22 ^{a}) एष चार्यो वधन्तव्य (*sup lin* श्र)
^{c}) प्रत्यक्षतप्रवितश्च
24 ^{a}) तत्पश्न (for तल्लक्षन)
^{b}) हि (for च)
26 ^{b}) प्रतिपौरुषिकान्
^{c}) तत्र (for तव)
27 ^{a}) तन्य (for तत्र)
^{c}) श्रुत्वा च (for निशम्य)
29 ^{a}) गहयिष्यति
^{d}) चातुर्वर्ण्ये समागते
30 ^{a}) च (for चेद्)
^{b}) नाधर्म (for न धर्म)
31 ^{c}) तत्र (for हते)
^{d}) किम् (for यद्)
32 ^{d}) तु (for च)
33 ^{b}) युध्यादि° (for युध्यपि°)
^{c}) निशम्य तव वर्तिष्ये
^{d}) भरतर्षभ (*for* तव भारत)
35 ^{a}) चरति (for वदन्ति)
^{c}) मनुष्यलोक कृतान्य घोरो
^{f}) दहैव कल्माद्
36 ^{b}) गताश्च (for धनाश्च)
^{c}) °निश्चयास्ते
^{d}) भवति

उद्योगपर्वणि

72

3 ^{a}) °शीलश्च (for °सत्त्वश्च)
4 ^{c}) अमेयश्च (for अमेयश्च)
6 ^{a}) [अ]नागीनम् (for [अ]नाचीनम्)
^{b}) लक्षणर्मो प्रियान्वित
7 ^{d}) वाणैन् (for दूतैन्)
8 ^{a}) यथा कृष्ण (for हि वत्सेन°)
^{d}) यद्दीर्घो (for यद्वलो)
10 ^{a}) दुर्योधन च (for दुर्योधनस्त)
^{c}) मन्यति (for घक्ष्यते)
^{d}) तृणानीव हुताशना
11 ^{b}) पुरुषोत्तम (for मधुसूदन)
13 ^{a}) ह्रीहयानानुपावर्तो
^{c}) तालस्वाना
^{d}) दद्गतो (for दद्धतो)
14 ^{a}) अजाविदु
^{b}) °धाना स्पटिक
^{c}) वज्राहाना
^{d}) स्तेनाना (for चीनानां)
15 ^{c}) वाह (for बाहु)
16 ^{a}) चेदिवत्साना
^{b}) प्रवीराणा वृषध्वज
^{c}) वारणस्य (for धारणस्य)
17 ^{a}) शमश्चदनवेगाना
^{c}) नृपु (for कृष्ण)
18 ^{a}) अप्यय
19 ^{d}) उग्रपराक्रम
20 ^{d}) मत्तानिशम्
22 ^{b}) तस्य (for कृष्ण)

उद्योगपर्वणि

73

1 ^{a}) स तद् (for एतद्)
^{d}) Portion of the text from 73 1^d up to 75 19^d is lost on a missing folio

75

19 ^{d}) न हि युद्ध न कामयेद्
20 ^{c}) तदनन्ङ्गीवया
^{d}) ततुदैपिषम्.

उद्योगपर्वणि

76

1 ^{b}) वाक्य (for वाच्य)
3 ^{d}) पश्योदयन्
4 ^{c}) इति (for एव)
5 ^{a}) देवैव मन्यसे कृष्ण
^{b}) अस्मत्त (for अस्माक)
6 ^{a}) संपधनान सम्यक्
7 ^{b}) प्रधनक (for परनक)
8 ^{b}) अनानत (for निरा°)
^{c}) °ध्रान (for °ध्रातु)
9 ^{c}) एव देव (for एवमेव)
10 ^{b}) वीर तस्मिन् (by transp)
^{c}) गमिष्यति (for भवि°)
12 ^{c}) धर्मेतुत
14 ^{d}) °धूते (for °लागे)
15 ^{a}) जित
^{b}) प्रवनित
16 ^{c}) न पुण्या (for नु मुख्या)
17 ^{b}) वाधम् (for वधम्)
^{c}) स एव (for तदेव)
18 ^{d}) तत्र चान्योपमर्पितम्
19 ^{b}) [अ]पि (for [इ]ति)
20 ^{b}) कौंतेयानां (for पांडवाना).
^{c}) तदत्र (for तदाद्य)

उद्योगपर्वणि भगवद्याने

77

1 ^{c}) मया कार्य (for समावत्त)
2 ^{b}) कर्मैव (for कर्मणैव)
^{d}) निवर्तते (for °येद्)
3 ^{a}) [ए]त (for वै)
5 ^{a}) नाहि (for हि तद्)
^{b}) सर्व (for पर)
6 ^{a}) लोक (for सत्व)
8 ^{c}) अकारणाद् (for अन्तरेण) (m अन्तरेण वध पार्थ and अन्तरेण हि धर्मार्थ)
9 ^{c}) च (for तु) स्व (for स)
10 ^{d}) पाडव (for भारत)
11^a–12^b Om.
12 ^{d}) तदा (for तथा)
13 ^{a}) विप्रलब्ध तु (for °ब्धुत च)
15 ^{b}) सर्वस्य पश्न मत
16 ^{c}) नाकस्माद् (for चाकस्माद्)
^{d}) अनुनाप्यविशकसे
17 ^{c}) विधान विहित
18 ^{b}) भारत (for पाण्डव)

19 ^b^) तथा चिरम्
20 ^b^) संवल्गिताम् (for संकल्पिताम्)
^d^) नतुध (for च तुष्ट)
उद्योगपर्वणि भगवद्याने

78

1 ^d^) श्रुत चैवेह नत्त्वया
2 ^a^) तु (for च)
^c^) संशयो (for संशमो)
^d^) परमात्मन (for माधवात्मन)
3 ^a^) फल्गुणेनापि
4 ^d^) कुर्याद् (for कुर्या)
5 ^b^) तत (for मन)
6 ^b^) नान्यथा (for सोऽन्यथा)
^c^) अनित्यमनमो
8 ^c^) नदा (for तथा)
9 ^a^) निवृत्ता वनवासात्स
^b^) वीरा (for वीर)
10 ^c^) इह (for रणे)
11 ^a^) तद् (for त)
^b^) मयोत्तरन्
13 ^b^) महारथ (for महात्मजम्)
14 ^c^) मा च शोणितमृमध्य
^d^) नर' (for युधि)
16 ^d^) इद त्वया (for त्वयानघ)
17 ^a^) वै तम् (for चैनम्)
18 ^c^) निवर्तत (for वि°).
उद्योगपर्वणि.

79

1 ^c^) च (for तु)
2 ^c^) यथा युद्ध च (for तथापि युद्ध)
3 ^a^) हि (for नु)
6 ^a^) जानामि हि यदा
^c^) ममापि (for तवापि)
7 ^b^) रणकर्कश (for पुष्पर्षभ)
8 ^a^) तदान्य (for वाक्य तु)
9 ^a^) सर्वश धराय् (for सर्वनो वीराम्)
9 ^b^) मम° (for प्रत्य°).
उद्योगपर्वणि

80

1 ^d^) °दर्शिना
3 ^a^) तु (for च)
4 ^a^) महाभाग (for महावाहो)
6 ^d^) तथा (for तच)
7 ^c^) अविम्पल (for कुशम्थल)
^d^) मासदी (for आसंदी)
8 ^a^) तु गोविन्द (for महावाहो)
^d^) संजय (for केशव)
11 ^b^) सह सृजयै (by transp).
^cd^) Transp घोर and क्रुद्ध
14 ^b^) क्षिप्तव्य (!)
17 ^b^) सर्वभूतेषु (for °पापेषु)
18 ^a^) यच्च (for यथा)
21 ^b^) वेदीमध्याद्
22 ^a^) अजमीढकुल
^d^) °समतेजसाम्
24 ^a^) कच° (for केश°)
^b^) वश (for सभा)
26 ^a^) निरमर्षेषु नष्टेषु
27 ^d^) मता मम
28 ^c^) मयोक्त यच्च निर्मुक्त
29 ^b^) अभिशासि
^c^) कृपया नाथ (for पुण्डरीकाक्ष)
31 ^b^) धनुष्मत्ताम्
32 ^c^) पाप (for कोप')
^d^) सर्व कृष्ण विनीयता
33 ^a^) मृदुसमार
^c^) सुदीनमसितापाग
^d^) सर्वगधादिवासिनम्
34 ^d^) वामेन (for सव्येन)
35 ^b^) उवाच (for उपेत्य)
35 ^cd^) Om
36 ^b^) °करेच्युत (for °करोद्धृत)
39 ^c^) न प्र- (for त न)
41 ^c^) सो (for यो)
^d^) धर्ममेवानुगच्छति
42 ^a^) °सघेन (for °सन्नेन)
^c^) सोत्कपा
^d^) सस्वनं ह्सगद्गदम्
46 ^d^) देवैश्च विधिनिर्मितम्
47 ^c^) शेष्यति
^d^) श्वशृगालवलीकृता'
48 ^a^) नद्येद्धि (for चलेद्धि)
49 ^b^) बाष्प
उद्योगपर्वणि.

81

1 ^a^) चैव (for अथ)
^c^) नियतो (for दयितो)
2 ^d^) कर्तव्यम् (for कर्तु त्वम्)
3 ^a^) यद्वा (for यत्तद्)
4 ^a^) धर्मानुयुक्त (for धर्मार्थ°)
^b^) शममनामय
6 ^d^) शुद्धं चापि (for मृद्वर्चिपि).
7 ^a^) कौमुदीमासि
^c^) रवीनस्य सुमुखे काले
7 ^d^) सत्य° (for सत्त्व°)
9 ^a^) पूर्वाह्निक
12 ^d^) सर्वोपकरणानि च
13 ^a^) च (for हि)
16 ^c^) चित्रै (for चित्र)
18 ^a^) सोपस्करम् (for सूप°)
19 ^c^) सूता संपादयामासु
^d^) संपन्न (for °न्नै)
20 ^c^) सुघोष (for सुघोप)
21 ^d^) कामग (for पुण्यकृत्)
23 ^a^) व्यपोढाभ्रघन'
^c^) [अ]नुययौ (in ववौ as in text)
25 ^c^) शारदा (for सारसा')
26 ^a^) °महाहोमे
^c^) °शिखी (for °शिखो)
27 ^b^) भूमिष्ठमश्च य' क्रथ
28 Portion of the text from 81. 28^b up to 82 13 is lost on a missing folio

82

15 ^cd^) °धर्मिष्ठ सोत्सगाद्
16 ^a^) °विधान् (for °पद्मान्)
^b^) अन्हा (for रम्यान्)
17 ^a^) नित्यहृष्टान्
^b^) अभिरक्षितान्
^c^) नोद्विग्नान् परचक्रेण
^d^) अनेयान्सर्वकोविदान्
18 ^a^) अथापश्यन्
^c^) पथि तिष्ठति
20 ^a^) बृहत्स्थूल (for वृकस्थल)
^b^) माधव' (for केशव')
22 ^c^) सुमो च स न्मारव्य(!)
23 ^a^) अवतीर्य तु तान्सवान्
24 ^d^) समाजनम्
25 ^d^) समाश्रिता (for अनुष्ठिता)

27 ^{b}) विश्रुतम् for पूजितम्
28 ^{c}) चैषा (for तेषा)
^{d}) Ins च before आयात्
29 ^{a}) तु (for च)
Om the colophon

83

1 ^{a}) द्रुतम्
^{b}) प्रयात
2 ^{c}) सहामात्य (for च मा°)
3 ^{c}) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp)
4 ^{c}) चरतस्ते (for च वर्तते)
6 ^{d}) शौच च (for चौजश्च)
8 ^{b}) तवाचारैरिदम
9 ^{d}) °विना° (for °हिता)
11 ^{b}) नराधिपम्
12 ^{c}) समा (for तमा-)
14 ^{b}) बहुभिर् (for विविधैर्)
^{d}) शय्यानि शयनानि च
15 ^{b}) Transp 15^b and 15^d
भक्ष्याणि (for भोज्यानि)
16 ^{a}) राजार्थ (for वासार्थ)
^{b}) वृहत्स्थले (for वृकस्थले)
उद्योगपर्वणि भगवद्याने

84

1 ^{c}) वृहत्स्थले निवसिन°
2 ^{d}) °मत्वो (for °मार्गो)
5 ^{a}) निगदत° (for कथ°)
7 ^{d}) कौरव (for केशवे)
8^d–10^c Om
13 ^{d}) तदा (for सदा)
15–16 Om
19 ^{b}) धनम् (for वरम्)
^{c}) तदद्य (for नदस्य)
20 ^{a}) रुचिराकार (for °रै)
^{d}) सर्व च सुमहद्धनम्
21 ^{a}) असद्- (for असिन्)
उद्योगपर्वणि

85

2 ^{c}) स्वप्नकांक्षा
3 ^{c}) तथा (for महान्)
4 ^{b}) गुणीवस्

5 ^{b}) नशे° (for °शी)
^{d}) सुहृदश्च प्रियान्प्रति (*sup lin* प्रियानपि)
6 ^{c}) वार्ष्णेय° (for दाशार्ह°)
7 ^{a}) त्वधर्मम् (for त्व ध°)
^{c}) इच्छामि (for इच्छसि)
9 Portion of the text from लिप्सन्ति in 85 9^a up to 87 3^b, is lost on a missing fol

87

3 ^{c}) राजन् (for मर्व)
4 ^{b}) शिल्पिभि° मह संगता
^{c}) जनैर्बहुविधैरन्यै°
7 ^{c}) वृद्धश्च (for न वृद्धो)
8 ^{a}) राजमार्गेण रामा स
^{b}) प्रेक्ष्यमाणा ह्यनिंदिता°
^{d}) °प्रवेशनम्
9 ^{d}) दृश्यते स मही तदा
11 ^{b}) °कर्पण°
13 ^{a}) अभिगच्छति
^{b}) नराधिप° (for नरेश्वर°)
15 ^{b}) जनार्दन (*sup lin* र्दन°) (for यशस्विनम्)
16 ^{a}) धर्म्या° (for धर्मा°)
^{b}) प्रायुज्य (for प्र°)
^{c}) यथावत्समुपेयाय
17 ^{a}) तत्र (for अथ)
^{d}) समेयाय
18 ^{a}) पूजित (for ऊर्जित)
^{d}) ततोपाविश°
20 ^{b}) °चरन् (for °हमन्)
^{c}) सांवधिका°
21 ^{d}) पर्यंकामद् (for निरा°)
22 ^{b}) मह (for कुरु-)
23 ^{c}) पूजित कुशलप्रश्नै
After 23, ins, 396* followed by line 2 of 417*
25 ^{c}) धमार्थनित्यस्य सतो
^{d}) सतो (for गत)
26 ^{a}) तस्मै (for तस्य)
^{d}) मर्व (for सर्व)
Om the colophon

88

1 ^{a}) विदुरम् (as in text) (*sup lin* रात्)
2 ^{d}) पुत्रान् (for पार्थान्)
3 ^{a}) सत्य° (for सत्त्व°)
5 ^{a}) यत् (for ये)
^{d}) संपन्ना° (for संमता°)
6 ^{d}) माह्मण्या°
7 ^{b}) रुदतीमवधाय
^{c}) याता (for यात°)
8 ^{d}) व्याघ्रसिंहसमाकुले
9 ^{a}) विहीनपुत्रास्ते
10 ^{b}) वेणुनिःस्वनै (for वेणवैरपि)
^{c}) ममवोध्याश्च (for °बोध्यन्त)
11 ^{c}) निनादेन (for °निनादैश्च)
^{d}) प्रावोध्यत (for व्य°)
13 ^{a}) रत्नैर्वस्त्रैर् (by transp)
^{b}) द्विजास्तदा (for द्विजन्मन°)
15 ^{d}) न तदर्हा (for अतदर्हा)
17 ^{c}) महावनेष्वबुध्यत
18 ^{d}) सत्य- (for सतां)
22 ^{a}) प्रभु (for श्रेष्ठ)
23 ^{b}) महाबल° (for वृकोदर°)
24 ^{c}) तु (for च)
25 ^{b}) मरुत्पतिसमो बले
30 ^{b}) °सदृशो (for °प्रतिमो)
^{d}) महर्षि° (for महेन्द्र°)
31 ^{a}) आदिराज्य
32 ^{a}) सर्वे (for घोरं)
^{b}) पाडवा (for कौरवा)
After 32, ins 397* with v l
[(l 1) वि(*sup lin* -भि)मुख — (l 2) उच्यते)
34 ^{b}) महाद्युति (for महास्त्रवित्)
^{d}) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च)
35 ^{d}) बली (for युवा)
38 ^{c}) चैव (for कृष्ण)
39 ^{c}) नु (for स)
^{d}) सुखोचित° (for सुखैधित)
41 ^{a}) पक्ष(m क्ष्म as in text)-सघातजे
^{c}) धृति (for सुख)
42 ^{a}) प्रियतरा (for °तमा)
^{d}) सर्वकामै° सुखोचिता
43 ^{d}) अनुरुध्यत.

44 ^{b}) सर्वं मनुदिना गुणै
^{c}) मा हि (for सर्व)
45 ^{d}) गुण° (for दुर्ग°)
46 ^{b}) यत्र पश्ये जनार्दन
^{c}) पुत्रान्पि परिदीनां
47 ^{c}) मे (for चेत्)
48 ^{a}) तृतीय (for तृतीया)
^{c}) चापि
^{d}) ताम् (for यत्)
49 ^{b}) तथापि (for ततोधिक)
51 ^{d}) न तु (for तथा)
52 ^{c}) भवत्यास्तो.
53 ^{c}) अन्तारं (for °वारे)
Before 54, ins वैश°
55 ^{b}) सुराजभिर् (for कु°)
^{d}) तेषा (for एषा)
57 Reads 57^{ab}, after 58
^{d}) अवशास्मि परंतप (m जनार्दन)
58 ^{ab}) न स्यात्लेशशत मे स्या पुत्रै सम- गरिंदम
60 ^{a}) त्वा (for त्वां)
^{b}) श्रियान्विन
^{c}) शक्यं परंजेतु
^{f}) Om हि
61 ^{b}) न त्वा नापि (for नात्मान न)
62 ^{a}) यान्तं ममायाकलुष्य
^{b}) °हस्तिनाम्
63 ^{a}) निनिहता (for च नि)
64 ^{a}) यन्त (for यन्मा)
65 ^{a}) जित्वा (for हत्वा) ग्रामजन्ये (as in text) (m च संग्रामे)
66 ^{d}) धारयते
67 ^{b}) यथा वागम्यभाषत
68 ^{a}) मे (for मा)
69 ^{a}) माह (for याह)
70 ^{a}) इतन्त (for इद)
^{d}) तौ (for न)
71 ^{a}) जीवनाशे प्रा°
72 ^{c}) भूयस्ते (for भूयास्ते)
73 ^{b}) या जीवामि धिगस्तु नाम्
^{c}) वृत्ति
^{d}) मार्गाधीन (for अग्र°)
74 ^{b}) नित्योक्तो हि वृकोदर
^{c}) क्षत्रिय (for क्षत्रिया)

75 ^{b}) काल वेति (m व्यति) क्रमिष्यति
76 ^{c}) ममतिक्राते (for समनु°)
77 ^{b}) त (*sup lin* स as in text) स
^{d}) पृणीध्व
79 ^{d}) चरन् (for चर)
80 ^{b}) संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव)
83 ^{c}) अचिरादपि (for सु°)
^{f}) °कर्पेण
85 ^{a}) यत्स मा वधृते दयामा
88 ^{b}) सहिष्ये
89 Before 89, ins वैश
^{cd}) पृथां पार्थसखा शौरि शोचतीं स्वा पितृष्वसाम्
90 Before 90, ins वासुदेव
^{d}) अज°
93 ^{a}) निद्रां तद्रीं
94 ^{c}) तु स्वप्नेन (for ते स्वप्नेन)
96 Transp 96^{ab} and 96^{cd}
^{a}) वीरा (for धीरा)
^{c}) सुरम् (for सुराम्)
97 ^{c}) ते (for च)
98 ^{d}) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्)
100 Before 100, ins कुंती
^{a}) यथैतेषा (for यथचैषा)
^{b}) पुरुषोत्तम (for मधु°)
101 ^{c}) Portion of the text from कृष्ण in 88 101^{c} up to हि म मां द्वेष्टि in 89 28^{a} is missing

89

28 ^{c}) आगत (for मा गत)
30 ^{b}) लोभ (for लोभाद्)
^{d}) तिष्ठते श्रियि
32 ^{b}) °भिसंगत
$35–37^{ab}$ Om
38 ^{a}) गतेषु (for यातेषु)
39 ^{a}) तत्र (for तत)
Om. the colophon.

90

1 ^{c}) व्यवसित सम्यक् (by transp)
^{d}) °गमने (for °गमन)
3 ^{b}) प्रमद्दी तत (for प्रमद गत)
4 ^{b}) °शक्तिना (for °शक्तिन).

After 4, ins 414* with v l. [(l 1) मूढश्च प्रशमानी च (for the prior half) — (l 2) कृत्ये च (for कृत्येषु), तत्वेषु (for सर्वेषु)
5 ^{c}) श्रेयासि (for श्रेयोऽपि)
6 ^{cd}) Om
7 ^{b}) निश्चित (for निश्चितम्)
^{c}) धार्तराष्ट्र सुदुर्बुद्धि
8 ^{d}) मति (for मन)
9 ^{a}) निश्चित (as in text) (marg. निश्चय)
11 ^{c}) व्यवसित
$15^{cd}–16^{ab}$ Om
16 ^{c}) प्रतीप- (for प्रतीप)
^{d}) रोचये (for °ते)
17 ^{b}) श्रियो दर्पाच्च मोहित
^{c}) अथ दर्पाच्च मन्नाच्च
22 ^{b}) महद्राज्यम् (for महा°)
^{d}) बद्ध सन्त मन्यते लब्धमर्थम्
24 ^{b}) धृतसाराश्च (for कृतसाराश्च)
25 ^{b}) दृष्टा (for सृष्टा)
26 ^{b}) पाप° (for दुष्ट°)
^{d}) °कर्पेण
Om the colophon

91

1 ^{a}) तथा नृपे महाबाहो
4 ^{a}) धृत° (for धार्त°)
5 ^{a}) पर्याप्ता (for पयस्तां)
6 ^{a}) यत शक्त्या (for यतन्त्)
^{c}) प्राप्त (for प्राप्तो)
7 ^{cd}) [इ]त्येव (avoiding hiatus !)
8 ^{b}) यत्त' (marg क्षत्त as in text)
9 ^{b}) एव (for एव)
10 ^{a}) व्यसने (for °नै).
^{c}) अधर्मो हि (for अनुनीय)
11 ^{b}) संनिवर्तयेव
^{c}) कस्य (for कस्यचिद्)
13 ^{c}) पृथिव्या (for °व्यां)
14 ^{d}) नृणा न न (for आनृण्य न)
15 ^{a}) भेद (for भेग)
16 ^{a}) न नामृतुरुधर्मिष्ठा
17 ^{b}) अथ नागत (for अद्यमागत)

c) यत्र यत्र महत्त्वा
18 a) धर्मार्थयुक्त सुहित
19 b) अथ चैत्रेय (for यदि चान्तरेदम्)
20 b) Transp धर्मात्मान् and अर्थवतीम्
21 a) मयि (for मम)
Portion of the text from 91 22a up to तत्त्वं in 93 4c, is lost on missing fol.

93

4 c) तद् (for ते)
5 a) हृद (for अद्य)
b) मान (for पार्थिव)
8 a) वाग्यता
d) मन्येस्वार्तानिपु च
10 d) पुनर्पर्य (for मग्न°)
11 b) मागतान्द्रत्युपस्थिता
14 a) कौन्त्य (for गजेन्द्र)
c) वचनम् (for वत्वद्)
15 c) साम (for शमे)
16 a) निस्त्रल (marg स्त्रा) (for निस्वन)
d) तथैव स्तुनमेश्वा
17 c) शत्रस्त्रथाभूतो (for शक्यास्तथाभूता)
18 a) त्वा (for त्वा)
d) नृप (for नृपा)
19 d) च (for स्थ)
22 b) [अ]न्धपृथ्यनान् (for [अ]प्र°)
23 d) परतपा (for °नप)
24 b) सिनृमिम्रानृमिन् (by transp)
25 c) चेमा (for मर्वा)
26 a) त्व (for हि)
d) तथा (*sup lin* नव as in text)
27 a) तैरेव चार्जिना (for [ट]गार्निना)
d) न मान्न (for नराधिप)
28 b) दृश्यसे (for °ते)
c) क्षयत्र (for क्षये)
29 b) मु (for [अ]ति)
30 a) [द]व (for हि)
c) पाटवान्नावकाश्चैव
32 b) राजसत्तमा (marg म as in text)
d) शातयेद्युर् (for नाश°)
33 ab) Om. (hapl.)
d) °तचन (for °नन्दन)
35 d) °गृहान् (for °गृहन्)
38–39 Om (hapl)
40 a) त्वा (for त्वा)
41 cd) च सजने अप्रानै (for तथाशनै सजने)
42 a) स्थिना स (for स्थाना न)
c) नायननमदन्नात
43 d) न्मेनहे (for °महि)
44 a) धर्म्यमर्थ्य (for धर्ममर्थ)
b) सत्व (for सम्यह्)
d) वहु (for वहून्)
46 d) निष्ठन्धर्म्ये (for तिष्ठ राजन्)
47 a) चैन (for चेना)
c) धर्मेपु (for °ष्पु)
50 c) धर्म्य (for धर्म)
d) न्याय (for न्याय्य)
51 c) ते (for वा)
d) ममाना (for °सने)
53 a) तेषा (for तेन्य)
54 b) धर्मरत (for धर्मे सता)
c) वृत्तिश्च (for वृत्ति च)
d) या (for या)
55 a) रहितश्च (for दाहितश्च)
b) [अ]पाश्रित (for [ड]पा°)
56 d) न च त्वा स न्यवर्तन
57d–59a Om.
60ab) मन्वानोनथ (for मन्वाना अर्थ)
c) हि (for इति)
d) प्रगृण्हीष्व (for ति°)
61 a) शुभ्रपिता (for °पितु)
c) पश्यनरं (for °तम)
62 d) प्राक्रमद् (for प्राक्रा°)
उद्योगपर्वणि भगवद्याने

94

3 a) तु (for च)
4 a) मेघोपमा वात्र (for पर्वोपमा राजन्)
c) आभत्व (for °टत्व)
5 c) य इमा (for अखिला)
8 a) भुवनमचरद् (for भुवनन्त°)
12 a) सख्ये (for सख्य)
b) इयो (for ययो)
14 c) मानुप लोक
d) तयोर् (for नाम्या)
15 d) तेषाने (for तप्येने)
16 Om the ref
17 Om.
18 d) कर्पिनौ
19 After 19, ins 430*
20 Om. the ref
d) [उ]पायानोसि (for [उ]प°)
e) क्रियनान् (for दीयनान्)
f) समर (for मे चिर)
21 c) आकाङ्क्ष (for आकाङ्क्ष)
22 b) [अ]भ्यगृण्हत (for °भाषत).
c) क्षिप्यमाणा (for क्षम्यमा°)
d) सात्व° (for मान्त्व्य°)
23 b) भारत (for कौरव)
24 a) चाधत्स्व
25 cd–26 Om
27 a) गृहाणैनान्महाघोरान्
28 b) अपराजितम्
29 b) नासिकाग्र् (for नस्तकान्)
d) समर्दयत् (for ममप°)
30 d) ते (for मे)
31 After 31, ins 432* with v l [(1 2) मवत्सरिपुंजय (for the posterior half)]
32 b) क्षिप्से क्वचिद् (for क्षेप्सी कांश्चित्)
d) समाहित (for पर हित)
33 a) °शोको (for °लोभो)
c) सौम्य (for क्षेम)
After 33, ins 433*
34 c) पृच्छ (for पृच्छेर्)
35 b) [अ]भिवद्य
c) अभ्याजगाम (for प्रत्या°)
38 Om
39 a) नैतद्विद्या (for एनैविद्धा)
d) निचेतना (for निचेतन)
40 a) स्वपति (for °ते)
41 a) अमरत्वेषगुण पार्थ
42 a) [प]तौ (for यौ तौ)
d) पुरुषोत्तमौ (for पुरुषर्षभौ).
43 a) एव (for एव)
b) अभिग्रकसे (for अति°)

14 ^{b}) गेदो (for मेने)

उद्योगपर्वणि भगवद्याने दम्भोद्भवोपाख्यान समाप्तम्

95

2 Before 2, ins वृष्ण°

4 ^{a}) °वारण (for °मरणाय्)

^{b}) नर सूर्या (for नन्द्रसूर्यां)

6 ^{c}) तिर्यग्योन्याश्च

^{d}) तथा (for स्मृता).

7 ^{c}) तस्या प्रतिपद्यन

^{d}) °दुष्कृते

8 ^{d}) पाल्यतां (for पाल्यन्तु)

9 ^{a}) भरत° (for पुण्य°)

13 Portion of the text from 13^{cd} up to 5^{b} of adhy 98 is missing

98

6 ^{a}) °वेगाश्च (for °रूपाश्च).

7 ^{c}) जानामि (for जानासि)

8 ^{d}) न गोपति (for शची°)

10 ^{a}) एव (for इव)

^{b}) °रुधिराणि (for °रुचिराणि)

^{c}) अच्छस्फटिक°

^{d}) °सारोपमानि (for °सारोज्ज्वलानि)

11 ^{b}) नागीकन्यानि (for नगमयानि)

^{d}) तारारूपाणि (for तारकाणीव)

12 ^{b}) दीप्तानि सह°

13 ^{a}) एतानि शक्य

^{b}) गुणानय् (for द्रव्यतय्)

^{c}) द्रव्यतश् (for गुणतश्)

14 ^{a}) आक्रीडं (for °दान्)

^{b}) [अ]ति (for [उ]त)

16 ^{c}) कां (for [अ]या)

17 Om the ref

उद्योगपर्वणि

99

2 ^{c}) प्रभुते वसुना स्याद(?)

3 ^{a}) °गान न (for °राते न)

4 ^{d}) जाते भूतिविवर्धने

6 ^{b}) भोगभोगिन°

7 ^{d}) दत्त (for उत्त)

8 ^{a}) एषां (for एषां)

9 ^{a}) नागेय (for नागाशी)

^{b}) नागणाचूडतदुक°

^{c}) अविल्श्चानलश्चैव (by transp.)

10 ^{a}) कश्यपो ध्वजविल्फधो

11 ^{b}) द्विपवग् (for द्वी°)

^{d}) मित्रकोन (for पद्मकेसर)

12 ^{a}) चित्रकेतुश्च (for सुख°)

^{d}) सर्पभोजन (for सोम°)

13 ^{b}) चिरादक (for चिरान्तक)

^{c}) विष्णुगध (for °धन्वा).

14 ^{a}) अंबरो (for सुम्बरो)

^{c}) मातलेयो मातरिश्वा

^{d}) दिवाकरनिशाकरौ (by transp)

15 ^{d}) प्राणनाश्च ये (for °तश्च ते)

16 ^{c}) स्व (for त्वां)

उद्योगपर्वणि

100

1 ^{b}) मातले (marg सप्तम as in text)

3 ^{b}) सा वै प्रीतिप्रदायिनी

4 ^{b}) महीतलम् (for °तले)

5 ^{c}) विस्यतो (for पियन्तो)

7 ^{a}) चतस्रोस्या धेनवोन्या

^{c}) निवसत्यो दिशां पाल्यो

^{d}) धारयति दिव (marg श) सदा

9 ^{b}) धार्यते व (*sup lin.* च) (for °ते वै)

^{d}) पाताल विश° (for मातले)

10 ^{c}) वन्धां (for धर्म्यां)

^{d}) तथैदब्रिटसश्रिताम्

13 ^{a}) सुधा (for सुधां)

^{b}) सुधाभोजिषु च सुधा

14 ^{a}) अथ (for अग्र)

15 ^{c}) परिवार- (for परिवास)

Om. the colophon.

101

1 ^{d}) पुरवया°

3 ^{b}) दिव्याभरणभूषित

5 ^{b}) कमण्डलुकुन्देक्षणा

6^{b}–7^{a} Om

8 ^{c}) एन वस्थानां (for एकस्मानां)

^{d}) यथाश्रेष्ठ्य (for °श्रेष्ठान्)

9 ^{c}) याले (marg नि)यो

9 ^{d}) कमलाश्च°.

10 ^{a}) वाल्यकर्णो बलिनाग°

11 ^{b}) कमदापूतकौ

12 ^{a}) सुमनास्सुखोदरिमुख

^{c}) आस्त° (for आप्त°)

13 ^{d}) °पूर्णक (for °पर्णक).

14 ^{a}) कारोवीर पिठिरक

^{c}) पिंटीगी बिल्वतेजश्च

^{d}) मूपकाद (for मूषि°)

15 ^{b}) ज्योतिष्टो (for °प्लो)

^{d}) कुद्दर° (for कुशक°)

16 ^{a}) विरजो धारयश्चैव

^{b}) सुखसाजय (for सुमरो जय)

^{c}) च कुष्ठी च (for विकुण्डश्च)

17 ^{c}) पाताले पश्ययत्तय.

18 Om the ref

^{a}) मातले (for मातलिस्)

^{d}) एव (for इव)

19 ^{d}) °नदक (for नन्दन°)

20 ^{c}) कस्यैप वंशे सुमहान्

22 ^{d}) जनकेन (for जन्म कर्म)

23 Before 23, ins. नारद

26 ^{c}) असिद्मागपतीं दातु

^{d}) हि मे (for मुने)

उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे

102

1 ^{b}) शु(*sup lin.* श as in text)-क्रस्य.

3 ^{a}) अश्व° (for हरि°)

^{b}) जैत्र- (for जैत्र)

4 ^{a}) विजितेर् (for °जितान्)

8 ^{b}) विभावसो (for °सो)

10 ^{d}) च (as in text, *sup. lin.* इ)

11 ^{a}) अभिषिच्य (for °गम्य)

^{b}) सुतां (for अय)

^{c}) मातलिय् (for मातलेय्)

12 Om the ref

^{c}) प्रियमाणे (for मिय°)

13 Before 13, ins आयक

19 ^{c}) नियातेन (for °ते च)

^{d}) प्रयतिष्याम (for °ष्यामि)

20 Portion of the text from तश्च मया etc in 20 up to 103. 17^{d} is lost on a missing fol.

103

18 Om the ref

^{a}) म तस्य (for तस्य तद्)

21 ^{a}) इद (for इम)

^{b}) वहन् (marg वह as in text)

^{c}) Transp एक and एन

23 ^{a}) यावद्धि (for यावान्हि)

24 ^{c}) [ऽ]पि (for हि)

25 Om

28^{b}–29^{a} Om

29 ^{b}) मयि (for मया)

^{c}) जानामि (for मन्यामि)

^{d}) न मम (for ऽस्मद्दृश)

32 ^{d}) हन्येनां (for हन्याना)

35–38 Om

उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषण समाप्तम्

104

1 ^{a}) अनर्थ- (for अनर्थे).

^{b}) परार्थ (for °र्थे)

2 ^{c}) शोक° (for क्लेश°)

3 ^{d}) प्र- (for वा)

7 ^{c}) तथा (for यथा)

^{d}) °मव· (for °जय·)

9 ^{d}) च (for ह)

10 ^{d}) स- (for म)

11 ^{c}) अवगृह्यान्नन् (for अथ गृ°)

13^{c}–15^{b} in marg

15 ^{b}) अथागमत् (for उपा°)

^{c}) रूपम् (for वेषन्)

^{d}) मोजनेच्छया

17 ^{b}) वर (for नव)

21 ^{a}) दक्षिणा का (for दक्षिणां कां)

^{d}) मानवे (for °वम्)

22 ^{d}) स्वर्ग (for स्वर्गे)

23 ^{a}) जातमानस्तु (for जान°)

24 ^{c}) ददामीति (for °नीति)

24^{d}–25^{a} Om

26 ^{c}) जाति° (for चन्द्र°)

उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०३ ॥

105

2 ^{c}) च (for स)

4 ^{d}) धिन्ना (for छिन्ना)

5 ^{b}) पृथिव्यां (for °व्या)

6 ^{c}) धारयमानोस्य (for °माणस्य)

8 ^{a}) करोमीति (for करिष्येति)

9 ^{a}) अमृतस्य (for अनृतस्य)

10 ^{c}) [ऽ]स्ति (for हि)

11 ^{b}) यत्रणा (for तच्रणम्)

^{c}) पाप (for पापो)

12 ^{d}) करोमि न च भाषितम्

13 ^{c}) दाप(*sup lin* मान as in text)यन्ति

14 ^{a}) अय (for अह)

15 ^{a}) यन्मां (for यस्मात्)

^{c}) प्रणतो (for प्रयतो)

^{d}) कृष्ण (for महा-)

17 ^{d}) योक्तव्य (for °व्यो)

18 ^{c}) त्वदर्थश्च (for °र्थं च)

19 ^{c}) पृथिव्या (for °व्या)

106

2 ^{a}) वापि (for वाहम्)

^{b}) Before अथ, ins हि

5 ^{a}) यतोमुखे (for °मुखैर्)

6 ^{a}) पूर्वे (for पूर्वं)

^{c}) अस्यां (for यस्या)

7 ^{a}) अतो- (for यतो)

^{d}) [अ]पि (for [अ]त्र)

8 ^{c}) °कूने (for °तरे)

9 ^{b}) पूर्वेषां समवेक्षताम्

^{c}) पूर्वं (for पूर्व-)

^{d}) देवाना सुखमिच्छता

11 ^{c}) °वर· (for °वैरे·)

12 ^{a}) दीप्ता (for तृप्ता)

^{b}) स्व- (for स्वां)

^{c}) अत (for अत्र)

13 ^{c}) प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा)

14 ^{ab}) Om

^{d}) हविदाने (for °र्धाने)

15 ^{a}) पशवो (for वह्नवो)

16 ^{a}) यत्र (for अत्र)

17 ^{b}) मर्वस्य (for स्वर्गस्य)

^{c}) एषां पूर्वो दिशां भागो

^{d}) विपार्थेन यदिच्छसि

18 ^{d}) वा (for च)

उद्योगपर्वणि गालवचरिते

107

1 ^{b}) श्रौवेण (for श्रौतेन)

^{d}) किम् (for दिक्)

2 ^{a}) लोकस्य याम्यस्य (for लोकत्रय-स्यास्य)

^{b}) °लोक (for °पक्ष)

^{d}) किल (for द्विज)

3 ^{d}) तुल्यता गता (for तुल्यभागताम्)

4 ^{b}) बुधा (for द्विज)

^{c}) [अ]पि (for [अ]त्र)

6 ^{b}) निगद्यते (for निशाम्यते)

6^{c}–7^{b} Om

9 ^{a}) मदार° (for मन्दर°)

^{c}) गायति गाथा गधर्वा

10 ^{d}) राज्य त्यक्त्वा (for गतराज्य)

12 ^{c}) तप्त्वा (for चीर्त्वा)

^{d}) हृता (for वृता)

13 ^{c}) सर्वामरा (for °सव)

14 ^{d}) वैतरणैर्हृता (for वितरणैर्वृता)

^{c}) तत्र (for अत्र)

15 ^{a}) वृत्तो (for [आ]वृत्तो)

^{b}) सुरस क्षरते (by transp)

^{c}) वासिष्ठा (for धानिष्ठा)

^{d}) उत्सृज्यते पय· (for उत्सृजते पुन)

16 ^{a}) तत्र (for अत्र)

^{c}) तौ (for द्वौ)

17 ^{d}) [इ]द्धा (for [अ]त्ता)

18 ^{c}) चाखिलान् (for स°)

^{d}) अलमन्वे (for आलमन्ते).

21 ^{b}) परिवारस्य (for °तापस्य).

उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ ९६ ॥ (wrongly for 106)

108

1 Om the ref.

^{a}) इदोर्हि (for इय दिग्)

2 ^{b}) गा (for मा)

3 ^{a}) यदा (*sup lin* अत्र) सामुद्र-राजेन

^{d}) Om. स

5 ^{c}) °मारैर् (for °नागैर्)

^{d}) तुष्टुवुर्द्विजा (for सुपुपुर्द्विज)

7 ^{c}) जाग्रते (for जायते).

9 ^{a}) हि सर्वत्र (for हिमवतो)

12 ^{d}) नागते निपुणो घ्नति
14 ^{b}) नाषि (for चैव)
^{c}) अत्र (for अत°)
15 ^{c}) अष्टाविंशतिरेव च
^{d}) चन्द्रमा (for चन्द्रस्य)
17 ^{b}) पद्मनाभ (for [अ]प्यनतस्य)
17^{c}–18^{b} Om
19 ^{b}) विष्णुना (for दिग्द्वारेण)
उद्योगे गालवचरिते

109

1 Om the ref
^{a}) निर्मीयते (for उत्तायते)
2 ^{b}) परिवारस्य (for °वापस्य)
3 ^{b}) उत्तरस्या (for उत्तरायां)
^{c}) न सौम्ये न विधेयात्मा
^{d}) न धर्म्या (for ना°)
4 ^{b}) वगो° (for नरो°)
5 ^{d}) [अ]भिपिच्यते (for [अ]भ्यपिच्यत)
6 ^{ab}) अत्र गंगा महादेवात्पतती गगनाच्युता.
^{cd}) Om.
7 ^{b}) °पतीच्छया (for °पर्गीप्सया)
11 ^{a}) सगस° (for सयम°)
^{d}) °भोज्यानि (for °भोग्यानि)
12 ^{d}) अथास्योदय उच्यते
14 ^{a}) °द्वारे (for °द्वार)
^{b}) °मत्तम (for °मत्तमा)
15 ^{a}) जायते (for शायते)
^{b}) कृतिर (for [आ]कृतिर्)
^{d}) °भोज्यानि (for °भोग्यानि)
17 ^{d}) उत्तमम् (for अव्ययम्)
18 ^{a}) पैत्राम (for पैत्रामम्)
^{b}) ऐन्द्रविष्णु (for ऐन्द्रविष्णुस्य)
19 ^{b}) कल्पना (for कामना)
20 ^{b}) नरो(? °गो)त्तमे (for द्विजो°)
21 ^{c}) हिमवन (for हेम°)
^{d}) यानना° (marg नरका°) (for यमना°)
22 ^{a}) तद् (for यद्)
^{c}) घर (for वन)
^{d}) जीमूत (for जै°)
23 ^{a}) दिशा (for दिशा)
^{c}) हर (for हरि)
24 ^{b}) अन्या (for अन्यैर्)
25 ^{a}) विस्तारितम् (marg °स्तारतम्) (for विस्तरशस्)
उद्योगे गालवचरिते

110

1 ^{c}) तार्क्ष (for तार्क्ष्य)
2 ^{a}) पूर्वाम
3 ^{ab}) Om
^{c}) च (for तु)
^{f}) अरुणाग्रज (for °नुज)
4 ^{b}) आगच्छेति वै द्विज
6 ^{a}) पूर्व° (sup lin पक्ष° as in text)
8 ^{d}) [अ]निलम् (for [अ]निशम्)
9 ^{a}) शल्य° (for तुल्य°)
^{b}) तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्)
11 ^{a}) स तु (for साधु)
12 ^{d}) महाराग (for ऽमण्डज)
13 ^{a}) शरीर (for °रे)
14 ^{a}) निर्वास्य (sup lin. प्य as in text)
^{b}) तम° (for पुन)
^{d}) मजतो (for गच्छतो)
15 ^{c}) त निवर्त महावहो
16 ^{a}) Marg मया (orig स as in text)
17 ^{b}) च (for न)
^{d}) [ऽ]यम् (for मया)
18 ^{b}) [आ]हूत° (for [अ]न्वित)
19 Om the ref
^{b}) वच (for तदा)
^{c}) [ट]द्र (for [ए]व)
21 ^{b}) नाति योर्दित (for नाभिचोदित)
22 ^{b}) °रोपरि (for °रोरसि)
^{d}) यतंनिष्पाव (for निरनिष्पाव)
उद्योगे गालवचरिते

111

1 ^{c}) शाण्डिली ब्राह्मणी
2 ^{d}) °निपेत्तु°
3 ^{c}) क्षिप्त (for क्षिप्र)
4 ^{b}) गमनेच्छया
6 ^{c}) नु (for तु).
8 ^{a}) विप्र (for विप्रं)
^{b}) प्रख्यात ते (for प्रख्यात वै).
^{d}) त(sup lin य as in text)त्र
10 ^{c}) प्रख्यात (for प्रख्यात)
^{d}) अनय (for मनसा)
11 ^{a}) एन (for एव)
^{c}) [अ]पि (for त्व)
15 ^{d}) ह्याचारो (for आ°) (to avoid hiatus!)
16 ^{a}) तथायुष्मन् (for तदा°)
^{c}) हि (for [अ]पि)
19 ^{a}) °मिश्रस्तु
^{b}) व्यध्वनि (for चा°)
21 ^{d}) विपश्यताम् (for निशम्य°)
22 ^{a}) एन (for दीन)
उद्योगे गालवचरिते

112

1 ^{b}) वदतां (for पततां)
^{d}) वोधित (for वैधित)
3 ^{d}) चिंतार्जित (for चिन्ता°)
4^{a}–5^{d} Om.
5 ^{c}) आपीडयित्वा पौरषि
6 ^{a}) सोमान्वये मे च
10 ^{b}) [अ]र्घादि (for [अ]र्घादि)
11 ^{b}) तपसां (for तपसो)
12 ^{b}) उपकारेच्छया
^{c}) काले (for कां ते)
13 ^{d}) रात्रु (for लघु)
14 ^{b}) °वर्चसाम् (for °जन्मनाम्)
15 ^{a}) गुर्वर्थे (for °र्थो)
16 ^{d}) भयत (for भवत)
17 ^{d}) करिष्यति (for चरि°)
18 ^{b}) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि यो°)
^{d}) स्वा (for स्वा).
19 ^{c}) याजिनान् (for याजिना)
Om. the colophon

113

1 ^{c}) विसृज्य (in इय as in text)
^{d}) विनिश्चित्य (for निश्चित्य च)
4 ^{d}) येनां बुद्धिमनेक्षितुम्
6 ^{a}) वक्ष्यामि तु सगेरे राजन्
^{b}) मा (for मां)
7 ^{a}) तु (for च)
^{c}) याचम् (for याचाम्)

9 ^{c}) °नाशनात् (for °नाशन)
10 ^{b}) इति संभावित नर
^{d}) [ऽ]र्थिनाम् (for [ऽ]र्थिनाम्)
16 ^{c}) नुक्त्वा (for उक्त्वा)
19 ^{c}) प्रत्तवाभिकाम कार्म्यत
उद्योगपर्वणि गालवचरिते

114

2 ^{b}) पचन्नु (for सप्तनु)
^{d}) नुनप्त(*sup lin* पच)नु (for च पश्चनु)
3 ^{a}) °नीका (for °लोका)
4 ^{d}) मयि (for मम)
7 ^{a}) स तत् (for एतत्)
8 ^{c}) इष्ट्व्या (for एष्ट्व्या)
9 ^{d}) पर (for वरं)
11 ^{c}) मे (for मा)
12 ^{a}) [ऽ]पि (for हि)
14 Portion of the text from 14^d up to अस्या in 116 4 is lost on a missing folio.

116

4 ^{c}) °प्रतिमाकारो (for °प्रतिमकाशी)
5 ^{a}) शुल्केन (for शुल्क तु)
7 ^{a}) राजेंद्र (for रानर्षे)
^{b}) पार्थिवी (for पार्थिव)
^{d}) चापि (for चैव)
8 ^{b}) राजर्षि (for °र्षे)
^{d}) [अ]नामयन् (for [अ]नात्मजा)
13 ^{a}) मूल्येन (for मून्येन)
14 ^{e}) धर्मेण (for धर्मात्मन्).
19^{cd}–21^{ab} Om.
21 ^{d}) विनतात्मज (for °जम्)
उद्योगपर्वणि

117

3 ^{b}) वदता (for पनता)
8 ^{e}) मांतारे (for सं°)
^{f}) प्राप्य (marg प्राप्त) (for प्रासु)
9 ^{f}) द्विजोत्तम
10 ^{a}) तु (for त)
^{b}) तथा (*sup lin* -दा) (for तत)
11 Om. the ref.

11 ^{b}) ते (for वै)
12 ^{a}) अस्य (for अस्यां).
^{d}) नरोत्तम
13 ^{b}) वै (for ते)
14 Om the ref
16 ^{d}) चरंतु (for तिष्ठंतु)
18 ^{a}) तु (for च)
^{c}) [आ]पैस् (for [अ]थैस्)
उद्योगपर्वणि गालवचरिते

118

2 ^{c}) पुरोर्यदोश्च
3 ^{b}) गधर्व° (for पतत्रि°)
4 ^{a}) °देश्यानाम् (for °देशानाम्)
5 ^{d}) Transp वन and वर
7 ^{c}) आत्मान (for आत्मनो)
8 ^{a}) वैडूर्याकर°
^{c}) रुक्म° (for शष्प°)
9 ^{b}) रमानि च (for सुरमानि)
^{c}) °पुण्यानि (for °मुख्यानि)
12 ^{d}) [अ]मुज्यत्कालक (*sup lin* घ) मैणा
13 ^{a}) वश (for वशी)
14 ^{b}) आश्रित° (for आस्थित°)
15 ^{b}) वहुगु(*sup lin* ग)गे गणे (*sup lin* ते)
16 ^{c}) दृढ° (for मूढ°)
17 ^{b}) °निसूदन
19 ^{d}) लोके (for केन)
22 ^{b}) नाम्यजानस्तथा नृप
^{c}) सु- (for स)
^{d}) सोभवत् (for अभवत्)
उद्योगे गालवचरिते

119

4 ^{b}) कर्म° (for धर्म°)
5 ^{a}) तत्र तत्रैव मनस
8 ^{a}) वदन् (for वच)
^{d}) ग(*sup lin* म)तिमतां
9 ^{d}) तेषामग्रे पपात ह
10 ^{d}) महेश्वरम् (for सुरे°)
12 ^{c}) गगा गान् (for स गङ्गाम्)
13 ^{d}) म- (for च)
16 ^{d}) काक्ष्यते (for काङ्क्षिनम्)
17 ^{b}) दिवश्च्युत (by transp)

18 ^{b}) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ)
19 ^{a}) वाद (for नाह)
20 Om the ref
^{d}) [ऽ]भिगम्य (for °वाद्य)
21 ^{c}) आज्ञापय (for °प्या हि)
22 ^{a}) ए(*sup lin* ते as in text)र्षा
23 ^{a}) सर्वान् (for मूढा)
^{e}) त्वा (for त्वा)
^{f}) पुरातने (for °तनम्)
25 ^{a}) नरा इमे (for राजन्नरा)
27 ^{d}) तारयन्ति (for °यन्तो)
28 ^{a}) [अ]कस्माद् (for तस्माद्)
उद्योगे गालवचरिते

120

2 ^{d}) तदा (for यदा)
5 ^{c}) आदाने (for आधाने)
8 ^{c}) यदा बालेष्वनार्येषु
^{d}) वैहारेषु
9 ^{d}) खे (for ख), here and in 10^d, 11^d, 14^d
10 ^{b}) राज- (for राजन्)
11 ^{c}) प्रीति° शम्रोश्च (for प्रीत शक्रश्च)
12 ^{a}) [अ]पि (for तु)
13 ^{b}) मवनाश्चरिता प्रभो
^{c}) वाजिमेधाश्च (for वाजपेयाश्च)
15 ^{b}) ते (for त)
16 ^{a}) एव सर्वे समाश्वासे°
^{b}) तथा (for तदा)
17 ^{a}) तेन (for स्वेन)
^{c}) °प्राज्ञ (for °प्राज्ञ)
^{f}) चारोपयत्सु (for आरोपयन्त)
18 ^{d}) Om
Om the colophon

121

1 ^{abc}) Om along with the ref
3 ^{a}) आश्रित्य (for आरुह्य)
4 ^{c}) परिगृहीतश्च
6 ^{a}) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव
7 ^{a}) त्वर्चितोभूत् (for त्वया धर्म°)
^{cdef}) Om
8 ^{d}) तेन ज्ञात्वा (for ततोऽज्ञात्वा)
12 ^{c}) भगवान्वेद (for °वन्वेत्य)
13 ब्रह्मा (for पितामह उवाच)

13 ^{d}) धन (for फल)
16 ^{c}) °नन्धानां (for °प्रधानाना)
^{d}) यम (for मम)
17 ^{a}) After 17^{a} ins 18^{d}–19^{c}, *repeating* it in its proper place
^{c}) निमानान्यपि सप्राप्ता
21 ^{a}) कर्म करोति किंचित् (for पार्थिव कल्योति)
^{b}) जुहाति (for जुहोति)
^{c}) चाम्य (for तस्य)
उद्योगपर्वणि गान्धचरित समाप्तम्

122

2 ^{d}) न्याय (for न्याय्य)
3 ^{a}) ननु (for न तु)
5 ^{a}) व्याहृत्य (for ऽप्यावृत्य)
6 ^{a}) एनत् (for इर).
^{b}) °नन्न (for मत्तम)
7 Before 7, reads 18^{c}–19^{b}
^{a}) जन्म (for जात°)
9 ^{b}) वर्तते (for लक्ष्यते)
10 ^{c}) °नुबध्य
11 ^{a}) त्वभिमित्तस् (for °त्तम्)
^{b}) त्वयशस्यश् (for [अ]यशस)
12 ^{ab}) Transp भृत्यानां and मित्राणा
13 Portion of the text from 122 13 up to 134 5^{c} is lost on missing folios

134

6 ^{cd}) उल्लंघता समाश्वास कृतस्ते यत्वत्तर
7 ^{c}) कृत्वा सौम्य महात्मान
8 ^{c}) नान्यो वै (for नान्यस्तम्)
^{d}) तम (for उप-)
9 ^{a}) अस्ति नैषयन भूय
^{c}) धीन (for धीर)
10 ^{a}) मतायाने (for सहाया वै)
^{d}) °पर्दना
11 ^{a}) न संहृत्य (for सौहृदक)
^{b}) °तेन्न (for °चेतन)
^{c}) प्यापल्लैनत् (for °द्वेन)
12 ^{a}) भूया (for भार्या).
13 ^{b}) [अ]सरामन् (for °प्नम्)
^{c}) प्रतिपन
15 ^{c}) यथा (for तथा)
16 ^{a}) उत्कर्षेण (for उद्धर्षेण)
17 ^{c}) निनयना (for °यते)
20 ^{ab}) Transp बलोपेत and महाभाग
^{c}) धृष्टमनम (for °वन्नम्)
उद्योगपर्वणि विदुरापुत्रानुशासन समाप्तम्

135

1 ^{b}) तु (for स)
4 ^{a}) पुरम् (for पुत्रम्)
6 ^{c}) एव (for एव)
7 ^{c}) सर्वं (for कृष्ण)
^{d}) तस्य (for सर्वं)
8 ^{d}) धारयते
9 ^{b}) नित्योक्तो हि (for नित्योद्युक्तो)
^{c}) क्षत्रिय (for °या)
^{e}) समासज्य (for °साद्य)
10 ^{a}) हि (for वै)
^{b}) म न (by transp)
^{d}) °कर्पण
12 ^{d}) [अ]वर्तथा
13 ^{b}) सदा (for ऽभी)
^{d}) वृणीत
14 ^{c}) मनोमनुष्यनाथस्य
16 ^{b}) वापि (for चापि)
17 ^{a}) यता (for यत्तु)
^{d}) महत् (for मतम्).
19 ^{a}) मया (for मृहि)
20 ^{a}) [अ]प्येतौ (for [अ]न्यन्त)
21 ^{b}) यथा कृष्णा सभा गता
^{d}) परुषाणि (for कटुकानि)
^{e}) सर्व° (for कुरु°)
22 ^{f}) मे पुत्रान्प्रतिपालय
23 ^{b}) [अ]पि (for [अ]भि°)
^{d}) तदा (for तत°)
24 ^{c}) रथ कृष्ण° (for रथे कर्ण)
25 ^{a}) अ(*sup lin* त as it text)न°
^{c}) अजल्पन् (for जजल्पुर्)
26 ^{b}) मृत्युपाशवश गता
27 ^{c}) म (for न)
28 ^{b}) म न (for मत°)
उद्योगे भगवधाने

136

1 Om the ref
3 ^{b}) संनिधौ (for संमतम्)
4 ^{b}) °पाशस्थिता सदा
5 ^{b}) °विग्रहम् (for °निग्रमम्)
^{e}) गांडिव
^{f}) क्षम्यति (for क्षस्यति)
7 ^{c}) समादाय
9 ^{a}) प्रगम्य (for °शाम्य)
^{b}) निशम्य (for आदृभि°)
^{d}) मृत्युदर्शनरागताम्
10 ^{b}) शुद्धिवान् (for श्लक्ष्णवाक्)
^{c}) °व्याघ्र
11 ^{a}) च (for चेत्).
^{c}) प्रसभ° (for प्रसह्य°)
12 ^{b}) नृपात्मज
15 ^{a}) महेष्वासस् (for गुडाकेशस्)
17 ^{a}) मुचतामात्मनाश्रुणि
^{d}) संत्यज
18 ^{c}) संमानिताश् (for समालिङ्गय)
20 ^{c}) चाग्र (for वीर).
^{d}) °नाशका
21 Portion of the text from भिर्हि प्रदीप्ता etc in 136. 21^{e} up to 139 24^{b} is lost on missing folios.

139

25 ^{b}) सत्यधर्मश्च सात्यकि°.
26 ^{a}) °वर्णाश्चा
27 ^{b}) सेनाजिच्च महाबल .
^{c}) विराटश्च
28 ^{b}) समुपानय
29 ^{a}) धृतराष्ट्रस्य
^{c}) युस्य (for अस्य)
^{e}) अध्वर्युवे (for आध्वर्यव)
^{f}) भविष्यति
30 ^{c}) गांडिव
31–32 Om
33 ^{a}) उद्गाता (for उद्गाता)
^{b}) प्राप्तस्तासु (for प्रस्तोता सु)
34 ^{a}) धर्मराजो (for ब्रह्मराजा)
35 ^{a}) शाखशल्यश्च (for °शब्दा स).
^{d}) सुब्रह्मण्य (for °ब्रह्मण्यो)
36 ^{c}) तथा° (for मद्रा°)
37 ^{b}) रम्य° (for रथ°)
^{c}) °पल्यनान

39 a) क्नानालि (for क्नलालि)
42 a) प्रतिनात्पालिक.
b) तु (for न)
c) [ऽ]न्ब (for ऽत्र)
d) [ऽ]ध (for [ऽ]न्त)
43 a) [ऽ]प्र (for ऽत्र)
c) न्तिान्ने
44 c) न्ने विन्ने (for न्नेति तने)
45 d) तन्य (for न्ये)
46 b) नाहित (for निहत)
c) च न्य (for तन च)
d) [ऽ]न्व (for [ऽ]द)
47 c) नानदेन दद उन्यन्
d) पुन उन (for तदा पुन)
48 b) नाद्यान्दो वातविन्दति
51 b) °तुान्दे
53 d) ऊर्न्ने च (for °क्दन्य)
54 a) न्या त्व (for तद्य)
56 c) उना देतु (for °नेतु)
57 c) °नुत्ता (for °नवना)

उद्यो कर्णोपनिषदे ॥ २४ ॥

140

2 Before 2, ins नावान्
a) तु (for न)
b) °नन्योपनादना
d) नि- (for न)
3 c) नतुभिने (for नतुन्द्रिो)
4 a) नदा (for नाना) मावनेन (for नं°)
b) ननुपिना (for °न्हिना)
d) पश्यति (for हृदन्ति)
6 c) उर्नां वैवाहिनान्नी
7 c) नवदि (for मनिना), here and in 9c, 11c, 13c, 15c
8 a) यदि (for यना)
12 c) धृत° (for धार्त°)
15 a) [आ]ननिन (for [आ]ननतम्)
16 d) नात्राप° (for नुनार°)
17 d) नावन° (for नातुा°)
18 c) नयाने योन्नेन्य
d) दानातु दर्तवैनान्

उद्यो कर्णोपनिषदे

141

1 c) °तुनोन्द (for °नवून्द)
d) °निनून्दन्
e) Transp ना and किं
2 d) दुर्योधन° (for दुःशासन°)
c) दुःशासन° (for दुर्योधन°)
3 a) हुन्न (marg एन as in text)
4 c) ना (for रन)
6 a) यान्दो (for °नव)
b) विनदो हि (for °द च)
8 c) नदूपा
13 a) न्नतुन (for कले तुने)
14–16ab Om.
17 a) पन° (for पुन°)
b) ईन- (for हुता)
c) जीवर्नविन्नवादा
d) चारि (for [ऽ]नितु-)
18 a) न्नवदा (for नाना वदा)
c) पर्नीकानानयाना
d) °धावति (for °न्छन्ति)
21 Om.
23–26 Om.
27 b) नमान न (for नमान्ते स)
28 c) नवानि (for शुनानि)
29 a) इव (for न्य)
30 b) शानिनीना दुर्योधन
30c–32b Om
32 d) वीरन्नेव (for वीरन्निव)
33 c) ते (for मे)
36 c) °न्नान्ते (for °कठया)
d) शुद्ध- (for शुद्ध-)
39 c) ते नर्वे (for हनन्ते)
d) इद्या (for नर्वे)
40 a) नतुर्गं (for °तुन)
d) चानिन (for चानिनो)
41 b) नो (for न)
42 b) [ ]त्र (for नद)
43 c) यथा (for न्या)
d) नर्वति (for नोर्वति)
44 d) दून न नमपति
45 a) नान पन्नेन (for दूना पश्यान)
d) निनाकनाद
47 Om. the ref
b) पीटवन् (for पीटनिन्)
48 b) °नष्मन् (for °निभूमिन्)

उद्यो दर्शनोपनिषन्नामाहा ॥ २६ ॥

142

2 c) गृह्णाति (for गृह्णीते).
4 c) तुपि (for हानि-)
5 c) पन (for पन)
d) पन्दे पथि निानवे
7 a) धर्निष्ठ (for °ष्ठ)
b) ने (for वै)
8 a) तु वा (for बलाद्)
9 c) हानिन् (for निदान्)
10 d) विननदे
11 b) °वध किल (for °वदे क्षय).
c) तेपा (for हेना)
d) निदन्या धर्मसंवद
13 a) पदय (for पदये)
b) नदा युद्धे (for न्या युद्धे)
d) न्या (marg न च) (for न हि)
15 c) निन्धे (for निन्देर्)
16 c) न्य (for अय)
17 a) तन्धर्षेन च निर्वधैर्
c) सेना (for नदा)
19 c) वै(marg दे as in text)व सयुक्तं
20 b) °नोनपुरस्कृता (as in text) (marg °न्य वै पुरा)
22 d) च छिद्र° (for चारित्र°)
24 a) च (for तु)
d) नातुशवन् (for आनादवन्)
25 b) °रक्षित (for °वर्तित)
26 c) इति निश्चित्य (for अभिनिर्णाय)
29 b) नरवाम्नि (for नत्तर°).
30 a) आनुप्रताप्यपरस्त्वा
b) पवन्नन (for पनमत)

उद्यो कुर्वीननाने

143

2 b) [आ]धिरथि
c) नानि (for नानि)
3 b) कुशिनो (for कुशिना)
4 a) °धर्मन् (for °कर्मा)
c) [ए]व (for [ए]व)
6 a) जनन्दन (for अनुबुद्धा)
c) धार्तराष्ट्र (for °राष्ट्रन्)
7 b) घोरान (for नराान)
c) ननुन्दति (for यनु°)
d) वा (for च).

8 [b]) दमाद् (for होमाद्)
9 [c]) तथा° (for तम°)
11 [d]) सेवामि महाध्वरे
12 [e]) शम्म (for शम्ब)
उद्योगे कर्णोनुतीनमागमे

144

1 [a]) निश्चर्न्ती (for निश्चरिता)
2 [a]) पिता (for पृथा)
3 Before 3, ins वैशं°
[a]) तु (for न)
4 [a]) ये (for ते)
5 [d]) त्वपनर्त्कीर्तिनाशन
6 [d]) ममापि तद् (for ममाहितम्)
7 [c]) हीन संस्कारसमयाद्
10 [b]) प्रकाशिते (for °शित)
11 Portion of the text from 144 11[b] up to 145 15[b], is lost on a missing fol

145

16 [c]) [अ]द (for [आ]र्त)
18 [b]) निर्त्तीर्ण च (for विर्तार्येत)
[c]) युध्या (for युद्धा)
19 [c]) म राजा (for अराजा)
[d]) सुविदितम् (for °त)
[e]) प्रीतितो (for प्रतीतो)
21 [d]) भूत्वा (for भूत्वो)
23 [c]) दव (for [प]भिर्)
[d]) नगरे (for नागरैर्)
25 [a]) उपक्षीणे (for °क्षीणा)
25[b]-26[a] Om
26 [c]) राजेंद्र (for गाङ्गेय)
27 [a]) त्व वीर (by transp)
28 [a]) क्रोशमानानां
29 [a]) न मे राज्य (for महाराज)
30 [a]) प्रानिनानान्वित
31 [d]) पुत्र° (for पितृ°)
[e]) मरा° * * *
32 Om
33 [b]) मां मा (by transp)
35 [c]) महाराज (for [अ]यान ये)
39 [b]) पुत्रेषु (for पुत्र न)
40 [a]) हरि (for यदि)
उद्योगपर्वणि

146

1 Om the ref
2 [a]) प्रातिप
[c]) ततो (for तथा)
4 [c]) यवीयास्तु तदा क्षत्ता
[d]) कुल° (for कुरु°)
5 [b]) [प]वमच्युत (for [प]नमच्युतम्)
9 [b]) चानुरक्षणे (for चाववेक्षणे)
[c]) हरणे (for मरणे)
10 [b]) संजनन° (for सवाहन°)
11 [c]) आश्वास° (for अभ्यास°)
[d]) महाबल (for महात्मना)
12 [b]) व्यवस्यति
[d]) नराधिप (for जनाधिप)
14 [b]) नराधिप (for जनाधिप)
15 [b]) °कर्पण
[d]) सर्वदा (for मे सदा)
16 [c]) वसुधा (for वसुना)
18 [c]) प्रणष्ट°
20 [d]) लोमेन दुन°
22 [b]) सवम् (for पूर्वम्)
[f]) प्रजा (for तथा)
23 [a]) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व)
28 [b]) ये (for ऽन्ये)
29 [a]) तथा कुरुणामनुवशाभोज्य
[c]) °कर्मा
31 [e]) च (for तु)
32 [a]) च (for तु)
33 [e]) इह व्यधर्म (for अद्यल धर्म)
34 [c]) सुहृदा (for सुहृद्भिर्)
उद्योगपर्वणि

147

1 [b]) नरेश्वर° (for जनेश्वर)
[d]) राजमध्ये जनाधिपम्
7 [b]) °संयुत (for °संमत)
[c]) तु स (by transp).
8 [d]) [अ]भ्यपराजित (for [अ]प्य°)
9 [e]) वशीकृत्वा
11 [a]) [अ]चवर्तेत
[b]) मल्दर्पिता.
[c]) [अ]भि(*sup lin* पि as in text)ऋद्धो
12 [a]) तम्र पुर (for तन° पूर्).
12 [b]) स्व (for स्व-).
[d]) °सत्तम
13 [b]) अधिजायते (for अभि°)
[d]) राज्ये (for राज्य)
14 [c]) प्रतिप
[d]) सर्व- (for त्रिपु)
15 [d]) प्रहारिण° (for यशस्विन)
16 [b]) वाल्हिकस्
20 [a]) वाल्हिकस्य
21 [c]) संभारम् (for संभारान्)
[d]) शास्त्रवित् (for शास्त्रत)
[e]) मगलाथानि (for मगलानि च)
22 Portion of the text from 147 22 up to 148 12[d] is lost on a missing fol.

148

14 [a]) शूरा (for बाला)
15 [b]) Transp ते and च
16 [a]) वै (for ते)
[b]) हि संत्यज (for विसर्जय)
[c]) अवश्य- (for अवश्य)
[d]) भरतर्षभ (for राजसत्तम)
17 [a]) च (for तु)
[c]) अर्ध (for दण्ड)
18 [b]) नरर्षभा (for नराधिपा)
उद्योगपर्वणि

149

1 [d]) हि (for ह)
2 [d]) अपवारितम (for अवधारितम्).
8 [a]) त (for त्व)
[d]) यो (for यो)
9 [a]) संयुक्तदुर्ग ष्कश्च
[d]) °युज्महे
13 [d]) °रथम् (for °बलम्)
14 [c]) पुत्रे (for पुत्र-)
16 [a]) समादरो
19 [d]) °प्रभ° (for °बल)
20 [c]) युक्तय (for युक्तम्)
[d]) त्वग्निकुण्डात्
21 [a]) °वेगो (for °मयो)
[c]) °प्रगर्जनो (for °संहननो)
[d]) सिंहतुल्यपराक्रम
22 [b]) °भुज (for °बल)

22 [cd]) Om.
23 [a]) सुहृत्- (for सुहृत्)
[b]) सुहृदो हता
[c]) सुहृदः (for सु॰)
[d]) सुहृदः (for सुहृदः)
24 [d]) ॰संघो (for ॰वाहो)
31 [a]) पदवानि सुहृदु (by transp)
[c]) अक्षेन (for अक्षेन)
32 [a]) द्रोपदे (for द्रौपदे).
[b]) ॰रथ (for ॰व्रतम्)
33 [d]) गताक्षेपश्च (for ॰नन्देवश्च)
35 [c]) द(sup. lin ञ as in text)त्र
36 [b]) मोतु नो वादित्रोऽति
37 [c]) प्रतिज्ञाने
[d]) प्रयान्नाम
38 [a]) [प्र]नद् (for नद्)
[d]) च (for ह)
40 [a]) [अ]प्रिय (for नव)
41 [c]) नाम (for नम्र)
[f]) न स्म वाक्यानिवन्न
42 [a]) हतास्म पदवने वाल
[b]) सोन्मादम् (for सोऽभ्यनानम्)
[d]) आतुरम् (for आतुर)
43 [a]) वाहिनी (for वाहिनी)
[b]) ने (for ते)
[d]) स्नेहुन (for धनञ्जय)
44 [a]) सलुष्टी (for ॰ढ)
[b]) द्रमौ (for वर्मौ)
47 [b]) संप्रहृष्टा (for ॰ष्वन्)
[c]) प्रहृष्टनलता नादा
[d]) तत्र (for नाद॰)
48 [c]) ॰घोषाश्च (for ॰शब्दाश्च)
[e]) ॰निर्घोषात्
[f]) तुमुला सर्वतोभवन्
49 [d]) धर्मिणी ननन्दनन
50 [e]) न- (for च)
51 [c]) सप्रनिद्यना (for ॰यानाना)
[d]) अवान्तरात्
53 [a]) ॰वेगश्च (for वेगाश्च)
54 [b]) पृथु॰ (for कृश॰)
[d]) कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर
55 [a]) उपसुवे च (for ॰सुब्दे तु)
56 [c]) दत्ता मूल्यमर्थावावान
58 [b]) पुमत्रश्चान्य चानिनो
59 [a]) हृष्ट- (for हृष्टम्)
60 [a]) ज्यानाग्रे (for ज्यनार्थे)
61 [d]) नादीनाम्
63–64 Om.
65 [c]) ॰भूतानि (for ॰सैन्यानि)
66 [a]) ॰सलिश्रा (for ॰सवट)
[b]) ॰नाशात्
69 [b]) सुने (for शिवे)
71 [c]) पर्याप्तमाद
72 [a]) ना(as in text, marg न्या)-पया॰.
[c]) महेष्वासो (for स्योदारो)
73 [b]) हिरण्मिन्नीन् (for ॰ष्वतीन्)
74 [a]) खनयानान (for खानया॰)
[c]) नम्र चोदिश्य (for अपि चादिश्य)
[d]) न्यवेद(marg श्र as in text)-यत्
77 [c]) राजन्ते (for राजेन्द्र)
[d]) निमित्तानि महा मतान्
79 [b]) ॰सर्पिषाम्
[c]) ॰वस्तूनां (for पात्रता)
80 [a]) प्र- (for सु-)
[d]) स (for स-)
82 [c]) अद्(as in text, sup lin प)स्यन्
83 [a]) निविष्टा पाण्डवान्तर
[d]) ॰वाधवा (for ॰वाहना॰)
84 [a]) न (for ने)
[b]) महत्वारिण (for भूरिदक्षिणा)
उद्यो अभिनिर्याणापर्वानाम्

150

1 [b]) ॰धान (for यान्त)
7 Portion of the text from 150 7 up to 154 28[a] is lost on missing folios

154

29 [d]) वै (for च)
30 [a]) ध्रुव (for ध्रुवो)
31 [c]) अतो (for ततो)
33 [d]) वध्य॰ (for नदय॰)
उद्योगपर्वणि

155

1 [b]) दुःशलन (for महा॰)
2 [a]) आहुलानान् (for आहृतीनाम्)
17 [c]) महावीर्ये (for ॰वीर्य)
18 [b]) Transp कृर्णी and तन्नी.
[c]) ॰रूपेण (for ॰वर्णेन)
20 [a]) ॰पुष्कर् (for ॰सुपैर्)
22 [d]) After 22[ab], ins 552* with v l. [(l. 1) हरि॰ (marg नि as above) य मे टान्यति पाण्डव (for the posterior half) — (l 2) वर्ता (for क्यो)]
[d]) दा(as in text, sup lin या)त्यानि पत्पुत्रा
23 [ab]) Om.
[d]) उर्वत (for उर्वशा॰)
24 [c]) वाक्य (for पीनान्)
25 [a]) वीर्य (for वीर)
[d]) मन्ये (for मखा)
26 [a]) तस्मात् (for तथा)
27 Transp 27 and 28
[c]) न- (for मे)
28 [c]) तम्र (for तात)
29 Reads 29 after 31
[d]) कृणा (for द्रोण)
30 [c]) मयुक्त
[d]) वृहितम्
31 Reads 31 after 27
[c]) शिल्ले (for शिष्यो)
33 [a]) ॰मात (for ॰वाहो)
[d]) निष्ट वा स्वयन् (for [अ]न्यत्र निष्ट वा)
35 [a]) चामिनान्य
[b]) प्रोवाच (for उवाच)
[d]) ॰मानवान् (for ॰मानिना)
37 [d]) ह (for हि)
38 [b]) ॰गताडुना (for ॰मनाडुना)
[d]) शान्ती (for भात)
उद्योगपर्वणि

156

1 [a]) सैन्येषु (for [अ]नीकेषु)
2 [c]) महाग्न
4 [b]) पौरुष तु निरर्थकम्
[c]) यदर्थं दायमानोऽपि
5 [c]) न (for वा)
6 [d]) वि- (for स)

7 ᵃ) ति (for वै)
8 ᵃ) तदुक्तो (for तदुक्तो)
ᶜᵈ) Om
9 ᵃ) इह (for य)
ᶜ) न मन्येथ (for न सदैव या)
10 ᵈ) या चन्न् (for सना°)
11 ᵈ) अपि (for अपि)
15 ᵃ) °निर्दिष्ट
ᵈ) हि (for वि)
उद्योगपर्वणि

157

1 ᵃ) हिरण्यानि
2 ᵈ) नेदन (for इदन्)
5 ᵉ) तत् (for य)
ᶠ) तथा तत् (for तत्सर्वं)
6 ᵇ) पार्थिव (for पाण्डव)
7 ᶜ) ते शौर्यं (for शौर्यं च)
8 ᶜ) हृदय यस्य न स्फोटेद्
9 ᶜ) आच्छिन्नराज्यमुत्कम्य
10 ᵃ) महावादय
ᵇ) तद्विधीयताम् (marg तद्विभाव्य नाम् as in text)
12 ᵃ) वै (for त्व)
ᵈ) °लोकान् (for °लोक)
13 ᵇ) फल्गुण (for पाण्डव)
ᵈ) संस्मृत्य (for संस्मरन्)
14 ᵃ) वचन (for वचने)
ᶜ) दशवर्षाणि (for दशवर्षाणि त्वम्)
ᵈ) तामर्षा (for अमर्षा)
15 ᵇ) पर्व चापि (for ज्ञानयोगो)
17 ᵃ) तु (for [प]र)
उद्योगपर्वणि

158

2 ᵇᶜ) Om
3 ᶜ) न(sup lin तृ)ष्न (for दम्भन)
4 ᶜ) तु (for च)
ᵈ) तातता (for यशस्विता)
6 Before 6, ins उक्त
7 ᵇ) हन्ता न नरा सभान
8 ᵃ) न (for तु)
ᵇ) पाहत् (for पिण्याद्)
11 ᵃ) समाधिता(sup lin मा)तो
12 ᵇ) पार्थे (for संयुगे)

13 ᵈ) Transp राज्य and कथ
14 ᶜ) अर्थं (for अपि)
ᵈ) °वधम् (for °धरन्)
15 ᵃ) महीं द्रोणाद् (for द्रोण मोहाद्)
16 ᵈ) मा (for माम्)
17 ᵃ) हास्य (for हाम्या)
ᵈ) [इ]याद् (for मजेद्)
18 ᵇ) दाक्षिणेन (for दारुणेन)
19 ᵃ) किं दुर्वल कोपमयो मदीयो
20 ᵈ) द्रविडोत्कामे (for °हान्धकाश्रये)
21 ᵃ) संनिविष्ट (for संप्रवृद्ध)
ᵇ) [अ]पारणीयम्
ᶜ) °कुत्स्य (for °वत्स्य)
ᵈ) किल (for किम्)
23 ᵃ) अकथ्यमानो
ᶜ) पर्याय- (for पर्यायात्)
ᵈ) कत्थत (for °नात्)
24 ᵃ) कर्मणा (for कत्थनात्)
25 ᵈ) हायमानो (for जाय°)
26 ᵇ) मानसीम् (for भूयसीम्)
27 ᵈ) त्वा (for त्वां)
28 ᵇ) यदा त्व सपणे जित°
ᵈ) फल्गुण
29 ᶜ) वै मोक्ष्य (for विवक्षुस्)
30 ᶜ) अमानुषसमायुक्ता — Portion of the text from व्यवस्थितान् in 30ᵈ up to 150 4ᵈ is lost on a missing folio

160

5 ᶜ) मूढ
7 ᵃ) [ऽ]नाक (for ऽनाभिर्)
ᵈ) ह (for च)
9 ᵇ) मयीपि (for मयीहि)
ᶜ) रयीति त्वार्जुन
10 ᵈ) नैव (for नेति)
11 ᵃ) त्रिलोकीं (for हि लोक)
ᶜ) नतोपि ते स्थमन
ᵈ) न्याय (for हय)
12 ᵇ) [अ]भि- (for [अ]पि)
ᶜ) त (for ते)
15 ᵃ) तु (for च)
16 ᵈ) हामि त्व (for द्रक्ष्यसे ता)
19 ᵃ) तान (as in text, sup lin धर्मा)म

19 ᶜ) तीक्ष्णम् (for तीव्रम्)
20 ᵃ) त्व (for हि)
23 ᶜ) प्लतत् (for ह्येतत्)
24 ᵇ) [अ]वधार्य (for [उ]पधार्य)
25 ᵃ) उपावृत्ता (for उपावृत्य)
ᵇ) पैतन्याद् (for °न्यो).
ᶜᵈ) Om
26 ᵇ) भरतर्षभ
27 ᶜ) [उ]दये (for [उ]दयाद्)
उद्योगे उलूकयान समाप्तम्

161

1 ᶜ) निर्यातयामास
2 ᵇ) चाश्वदिनीम्
ᶜ) चतुर्विधां भीमवलां
4 ᶜ) द्रोण (for द्रोण-)
ᵈ) व्यकर्षत (for प्रकर्षति)
5 ᵇ) राजान° (for रथिन°).
6 ᵃ) °स्थाम्नश्च
8 ᵈ) °दधत् (for °दिशत्)
10 ᶜ) महेष्वासं (for °सो)
11 ᵃ) धृष्टद्युम्न (for °म्नो)
उद्योगपर्वणि

162

1 ᶜᵈ) Transp मन्दा and पुत्रा
4 ᶜ) अकुर्वन (for अचेष्टत)
5 ᶜ) कुल° (for कुरु°)
6 Om the ref
ᵇ) वर (for नृप)
7 ᵃ) नमस्कृत्य (for °त्वा)
ᶜ) तुभ्य (for तेऽद्य)
8 ᵇ) व्यूढेषु (for व्यूहेषु)
ᵈ) नानाभूतम् (for [अ]भ्यभूताम्).
9 ᵃ) यात्रायाने न युद्धे च
10 ᵇ) देवगन्धर्वरक्षसान्
14 ᵃ) पुरपाभ्याम्
15 ᵈ) श्रोतुम् (for वेत्तुम्)
16 ᶜ) मर्त्य (for मर्त्यं)
19 ᵇ) मद मर्षाद्रि सोदरे
ᵈ) °नंमतो
21 ᵇ) शीघ्रास्त्रा (for कृतास्त्रा)
25 ᵇ) दृष्पानो
ᵈ) यथा (for इव)
26 ᵈ) वै (for [ऽ]सौ)

27 d) पाडवास्तु महाबलान्
28 b) प्रदहन् (for प्राव°)
29 Portion of the text from ममित्राणा etc in 162 29c up to 164 7ab, is lost on a missing fol.

164

8 d) Transp उभयो and सेनयो
9 a) एष (for एव)
11 a) °समक्रोध° (for °सम° क्रोधे)
b) °द्युति° (for °मति°)
12 b) मन° (for वर°)
13 d) धृत° (for धृत°)
14 b) नरेश्वर° (for नरर्षभ°)
c) भरद्वाजात्मज°
d) हित तव (for हिताय व°)
17 a) श्लाघनेस्य (for श्लाघ्येष)
c) नैन (for चैव)
18 a) एष (for एव)
19 b) तथा (for तव)
c) रणे (for रथो)
20 d) कक्ष्य (for कक्ष)
21 a) उत्तमश्वा रथन्तुम्य
c) रिपुबल (for °ले)
d) प्रमथिष्यति
22 d) शास्त्रव तथा
23 a) रथन्तुम्य (for रथाग्रस्ते)
c) स शत्रूणा (for रिपूणा ते)
24 a) °राजो (for °तेजा)
25 a) एष विक्रान्तयोधी च
c) तु- (for वा)
26 b) मतो मे भरतर्षभ
d) मागध° परवीरहा
28 a) वाल्हिको
29 d) विनिहत्य (for नाभिहत्य)
31 c) [अ]न्युपेत्येव
32 c) विमर्द (for निमर्दे)
d) त्वदर्थ (for त्वदर्थे)
33 b) °रथ (for °बल°)
36 b) °धन्वना
37 b) पात्रमासनिम्
38 c) ऐरावण°
उद्योगे रथातिरथसंख्यानाम्

165

1 a) प्रचलो (for अचलो)
c) तथा (for रथौ)
2 b) °क्रोध- (for °क्रोधौ)
d) °धुती (for °बलौ)
3 c) त्वा (for त्वा)
5 a) नैष (for नैव)
b) नैवाप्यातिरथो रणे
c) विमुक्त कवचेनैव
f) विमुक्त°
6 b) मापितात् (for भापगात्)
c) फल्गुनम्
7 Om the ref
8 a) [ऽ]भिमानी (for ऽतिमानी)
b) लक्ष्यते (for दृश्यते)
9 b) उत्फाल्य लोचने
10 c) संधर्षयामि च नद
11 c) नाम रथो (for अर्ध°)
d) मे न (for नास्ति)
13 b) राजसूयादिकर्मसु
d) विनेदमिपुन्
14 b) विचेन न (for विचैन च)
16 a) स्वयग्राही (for °ग्राहाद्)
17 b) [अ]विक्ष्य च
d) °चेतन° (for °कृतव)
18 b) Space left blank.
d) नाम (for नाना)
21 b) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति)
c) सह पाचालै (for °पञ्चाला°)
22 a) युद्ध (for युद्ध-)
24 b) शास्त्रानुशासनम्
c) हि (for [अ]पि)
d) मे (for ते)
25 c) स (for तु-)
d) भीष्मे (for भीष्म)
27 c) योत्स्यामि (for योद्धास्मि)
d) एनैर् (for एव)
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्

166

2 c) कार्य (for कार्यम्)
3 b) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तव)
4 c) नन्न (for कांचित्)
d) किमेव (for तु ते किं)
5 b) सतो वल्गुत्त्वात्
c) त्वयि (for तु त्वां)
6 b) °राज- (for °राज°)
d) जिता (for हता)
8 d) युध्यस्व (for यतस्व)
10 Om. the ref
a) महाराजो (for ततो राजा)
11 a) एकाग्र (for एकाग्रे)
13 c) प्रभातामेव रजनीं
14 a) तु (for ते)
c) तेन (for राजन्)
16 a) सर्वेषा वै (for स्वय राजा)
17 b) रथो मेऽद्गुणो मत°
c) °बलोपेतो
18 b) पुरुषर्षभ
19 a) एते च प्रमुखता°
c) कालवत् (for रुद्रवत्)
20 a) महोत्साहा (for महात्मान°)-
b) उद्धता° (for उद्यता)
c) युध्य (for युध्यिर्)
d) त्वन्येभ्यस्ते (for अन्यैस्ते च)
21 d) चापि (for चाति-)
22 c) सर्वैर्जिता दिशश्चैव
f) चतस्रो (for दिग्जये)
23 a) अग्रत° (for पुरुषा)
b) पुन्मरा (for गदा° शरान्)
c) विग्रहे
e) उद्यातु (for उद्यन्तु)
f) च (for [अ]पि)
24 a) भावे (for नवे)
c) वलैरपि भवन्ते
25 a) बलान्हि (for ते सैन्य)
d) समये प्रत्युपस्थिते
26 a) बलधैर्यसमुद्युक्ता
29 b) मानवेषु (for दानवेषु)
30 a) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा)
b) ध्रुव° (for ध्रुव°)
31 a) [ऽ]स्य (for च)
33 Portion of the text from श्वोऽभ्रदर्शना in 166 33b up to 175 12d is lost on missing fol.

175

13 b) हार्दिक्य (for मनिर्मम)
14 b) इह च (for वनम्)

15 ^{b}) तथा (for शुभा)
16 ^{c}) न (for तु)
^{d}) मपोनिधे (for तपोधन)
17 ^{b}) सभूव यत् (for ततोऽभवत्)
18 ^{b}) नृप (for नृपान्)
^{c}) नत्राक्षिप्य (for अवाक्षिप्य)
19 ^{bc}) Transp अथ भीष्मो and आजगाम
21 ^{a}) त तु (for ततो)
22 ^{d}) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्)
23 ^{c}) एनां (for इमां)
24 ^{c}) विदिता (for मुदिता)
25 ^{b}) मा (for मां)
26 ^{b}) नारिभेम्या निशकित
27 ^{c}) उत्पसि'
^{d}) भीष्म ण्यासिमिन्यते
28 ^{b}) यद् (for यथा)
29 ^{d}) भीष्मश्चैव महाद्युते
30 ^{a}) [अ]मी (for मां)

उद्योगेऽम्बोपाख्याने

176

1 ^{b}) चैव (for नैव)
^{d}) गत्र (for अद्य)
6 ^{b}) एव (for एव)
^{c}) °न्याय्य
8 ^{d}) वधुम् (for कतुम्)
9 ^{a}) सर्व (for भद्रे)
^{c}) धर्म्य (for धर्म)
10 ^{c}) त्वा (for त्वां) भीतो (for भीरु) — After 10^{c}, repeats 10^{d} and 11^{a} with v l [(10^{d}) मनयोनिरा (for रामनोदित) — (11^{a}) भीरु (for भद्रे)]
^{d}) निगृण्हाद् (for गृह्णीयाद्)
11 ^{a}) निन्ता (for निर्दिता)
12 ^{a}) प्रतीपगामन (for पुण्यगामी न)
13 ^{a}) समाप्नेव महामतान्
^{b}) °वर्तेने (for °वर्तते)
^{d}) एन हि (for स्नेह)
14 ^{b}) नाय दोषोभिगच्छति
^{c}) त्व (for त)
^{d}) मर्दाने (for मन्ये)
17 ^{b}) मर्दा निप्र (for नाद्य विभय)

19 ^{d}) निपमीद रघोगतं'
20 ^{d}) हि (for च)
21 ^{b}) °रथन् (for °वत्म्) — Portion of the text from काले in 21^{c} up to निपतिष्यन्ने ल in 193 42^{c} is lost on missing folios

193

42 ^{d}) चान्वग्नरी पापकर्मे
43 ^{a}) अपविद्ध (for अपवृत्त)
^{d}) स्त्री त्व सा (for त्व स्त्री स)
45 ^{d}) म चेत्तस्य (for शापस्यान्त)
46 ^{b}) स्व (for स्व-)
^{c}) रथूणा यक्षा निरद्वेगा
^{d}) भवति (for भवतु)
47 ^{c}) महित (for सह ते)
^{d}) °गामिभि (for °चारिभि)
48 ^{a}) रथूण तु शाप समेक्ष्य.
^{c}) तूर्ण (for त वै)
^{d}) त (for स)
53 Om the ref
54 ^{b}) गंधैर्माल्यैर्मनोहरै
^{c}) नैव (for चापि)
55 ^{d}) सहवाधव
56 ^{b}) °नंदन (for °पुगव)
^{d}) स्त्रीपूर्वक
58 ^{a}) अहमेतद्धि वस्तात
^{b}) प्रत्यनेदयम्.
59 ^{d}) न महारथ (for रथमत्तम)
61 ^{a}) एन (for एन)
^{b}) समवस्थितम् (for समुप°)
^{d}) जातुचित् (for चाप्युत)
62 ^{b}) इति (for अपि)
^{c}) स्त्रिभि (for स्त्रियां)
^{d}) स्त्रीमरूपिणि
63 ^{b}) इति मे व्रतमाहितम्
64 ^{d}) अपलायिनम् (for आततायिनम्)
66 वैश° (for सजय उ°)
^{d}) भीष्म (for भीष्मे)

उद्योगेऽम्बोपाख्यान समाप्तम्

194

1 वैश° (for सजय उ°)

1 ^{b}) सुयोधन (for सुतस्तव)
2 ^{b}) उद्धृतम् (for उत्तमम्)
4 ^{a}) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्)
^{d}) सवासवे (for महाहवे)
6 ^{d}) बल (for बले)
10 ^{d}) °निश्चयम्
11 ^{d}) प्रत्याहिक (for प्रागाह्निक)
13 ^{a}) अनेन विधिना तात
15 Om the ref
16 ^{b}) °पुत्रेषु (for °पुत्रस्य)
17 ^{d}) वरूथिनीम् (for अनीकिनीम्)
19 ^{d}) महास्त्रवित् (for बलक्षयम्)
^{f}) बलक्षयम् (for महास्त्रवित्)
21 ^{a}) ता(as in text, sup lin या) वद्

उद्योगपर्वणि

195

6 ^{b}) सस्य *** साचिनम्
^{c}) सैन्य (for हन्तु)
^{d}) हन्तु तत्प्रत्यपद्यत
9 ^{b}) * ढ° (for चित्र°)
^{d}) तथा (for तव)
11 ^{a}) सदेवान् (for सामरान्).
13 Om.
14 ^{d}) च (for तु)
15 ^{a}) च (for तु)
^{b}) पृथक्पृथक् (for पृथग्जनम्)
16 ^{b}) मम (for तव)
17 ^{b}) महाभुजा (for ऽपराजिता).
20 ^{c}) Transp न and स

उद्योगपर्वणि

196

1 ^{c}) राजेन्द्रा (for राजान)
3 ^{c}) धर्मभृतश्च (for कर्मकृतश्च)
5 ^{c}) महिता सर्वे (for सर्व एवैते).
8 ^{b}) °स्थान् (for °रथम्)
9 ^{b}) श्रैगनाश्च
10 ^{a}) यर्गो (for शस्त्रो) — Portion of the text from 10^{cd} up to the end of the parvan is lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 ᶜ) चत्वार्युपम॰ KM reading The divergent readings are due to the peculiar construction Arj उपम इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी, Sarv चत्वायुपमश्वतस्रो रात्रीर्विश्रम्य । लिङ्गविपर्ययश्छान्दस॰

2 ᵈ) In the footnotes read "Ds" for "D8" after Dn1.

3 ᵃ) आविशना Arj आविशत इत्यर्वाचीन पाठ — ᵈ) पितामह॰ Although the epithet usually applies to Bhīsma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants Arj and Sarv explain the word as referring to the grandfather of Krsna!

10 In the footnotes to the "reference", for "T1" read "G1" and for "ऊवाच" (twice), read उवाच

2

8 Sarv explains मर्वास्ववस्थासु सर्वकाल । ते दुर्योधनाद्या॰ । न कौत्स्यान्न कौटिल्यात् । भवनामर्थ गृह्णन्तीति शेष, which interpretation accords well with Baladeva's personal inclination towards Duryodhana, and the general trend of his speech. It is meant that Duryodhana did not act through deceit but only exercised his right of might The line 8ᶜᵈ assigns a further reason for the misfortune of the Pāndavas, viz, Yudhisthira's addiction to dice But the construction of the verse is difficult, and, in view of the variants, perhaps corrupt The word कौत्स्यात् is obviously a *lectio difficilior*, the readings कोत्थ्या (Ś1), कोप्या (Vulgate) and कोपात् (GM) are thus explicable, the Vulgate emendation especially being due probably to the graphical confusion between *tya* and *pya* in Devanāgarī The phrase सोऽर्थ is obscure, but may refer to राज्याधग्रहण, as Sarv suggests Dev and Arj take ते as instrumental (करणभूते) and read तेन (=दुर्योधनेन) for our ते न Dev appears to read प्रियाम्युपेतेन, qualifying तेन, but the explanation is not clear, Sarv reads प्रियाम्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण, while Arj reads प्रियाद्युपेतै (sic) qualifying ते ! Cf. प्रियाम्युपगते द्यूते in 5 125 7ᵃ — In the critical notes to 8ᶜ, for "Ca d" read "Ca"

10 ᵃ) दुरोदर, 'gamester', a word of uncertain origin, the S form being दरोदर On this word see Hopkins, "Lexicographical Notes" in *JAOS*, 20 (1899), p 18, where the word is explained as 'stake at play' and B 2 60 8 is cited

3

3 ᶜ) फलाफलवती शाखे The lack of concordance in number, not unusual in the epic, is duly commented upon by the scholiasts as ārsa or chāndasa

4

8 ᵇ) अभिभू, 'all-conquering', recurs again, with more or less the same variants, generally in the vocative, in 5 55 7, 141 40, 147 21, 149 58; 168 19, 192 13 Cf Ādi, Prolegomena, p xcii

17 ᵇ) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1), gives an apparently unusual name, leading to strange v.l. In Vedic we have Pautimāsya (vide PW) as a patronymic, which makes the Vulgate योऽतिमत्स्यक explicable by the not unusual graphical confusion between प and य in Devanāgarī The name might have been Pautimāsyaka, but ॰मत्स्यक (or ॰मात्स्यक) occurs also at the end of epic names, e g, Paundramatsyaka (1 61 41)

6

3 ᵈ) शुक्रेणाङ्गिरसेन, the so-called instrumental of

comparison, see Sukthankar, "Epic Studies (II)", in *ABORI*, 11, pp 176–178 Other instances in the Udyoga मैन्युर्गमिति 5 55 14 (no v l), सं पुरं प्रियता 88 42, यच्चान्यो हि यदिभि 98 9, सोऽन्योऽन्यि यच्यवसे मया 103 14, प्राणेरपि (N प्राणेभ्योपि) गान्धर्मी 126 9, गेयानन्यधनुर्ग 137 6, पृष्टोऽपि सुवन्विवं 164 12, प्राच्नोऽनाघिरा पुनिन्यैक्षे न प्रमात 166 20, विस्तम्यात यदा 173 1

5 [a]) पृतानद्यस्य निदिन, absolutive construction, cf व्युत्तस्ते 5 10 5 (the variants are interesting), 12 14 etc नेन नष्टोऽस्ते 12 27 etc एव गते 85 2, 156 7, 173 12, 13, 174 4, 178, 31 etc तेऽन्नुमते 31 16 नृपस्मानुजात 32 6

7

1 32* is apparently a Southern addition (missing in some of P P S Sastri's MSS), which has found its way into B and D (partly), lacking in Śi K It repeats what is already said and anticipates stanza 4

8 [d]) Śi S show यथार्हं (as in text), although the common N reading is यथावत्

9 [a]) Delete the wavy line under कृष्ण-

18 [d]) प्रजार्थं = पात्नीयाभिन्याप (Dev)

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Śi K, but finding its way into B and D It is out of place in its context, and the omission improves the text

13 53* is a Southern addition, lacking in Śi K, a conversational amplification of what follows in st 13–14 B D leave the last line of the passage hanging in the air, while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement

22 [a]) दुरात्मनस्य, either genitive for ablative (other instances नोत्सिष्ठा पञ्चकानां 5 82 17, नास्य तस्य पत्नामिनु 50 58, येषां बिभ्यति देवता 99 6, नास्यिस्त्वानि-रुद्धि 175 26 दाम्यस्य बिभ्यत 1 134 23), or अन्नं is to be supplied, as suggested by the commentaries

9

The Indravijaya episode (adhy 9–18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravidschaja, ein Episode des Mahabharata,* Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text

26 [b]) न तरिष्यति Arj न भविष्यतीत्यसम्यक्

35 [b]) त्रिशिरा, see Whitney § 414[a] The variants attempt to normalize the archaism

42 [b]) Probably पुत्र would be a better reading, but the entire B is against it So also अमन्त्रयन् (for अमप्रयन्त) in 51[c].

50 [c]) विद्वान् = जानन् (Arj), 'knowing'

10

14 [a]) सहिता Considering समेत्य, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant निमुना is hardly convincing Such tautology is however not unusual, cf विनिश्चित्य कार्यं निश्चित in 5 142 26, and the repetition of तदा in 5 185 15

44 [d]) Cs reads निर्वृत्ता (as in text), and not निवृत्ता (as shown in the footnotes)

11

20 [b]) Indrāṇī This form of the name (and not Śakrāṇī) is found practically throughout the episode, cf. 22[b] (where the v l is to avoid hiatus, as here), as well 5 12 31 See also 5 12 9–11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 [b]) Delete wavy line under यथे°

13

25 [c]) उपश्रुति Arj रात्र्यधिष्ठातृदेवता Holtzmann explains "Upaśruti ist Astrologie, Wahrsagerei. Das Wort wird in Hārāvalī, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt

Naktam nirgatya yat kimcic chubhāśubhakaram vacaḥ ।
S'rūyate tad vidur dhīrā daivapraśnam upaśrutim ॥"

See PW for other references. Upaśruti is an evil spirit in the Sūtras, but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people

14

1 ^{a}) रूपिणीं 'having a beautiful form', referring to Indrāṇī Some MSS take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upaśruti But the MS authority is divided, and our reading is supported also by Śi.

15

28 ^{b}) निचीत, not being the regular form, has given rise to a number of variants

32 In the footnotes add "=5 38 13, =C 12 2010, 2938"

16

18 ^{c}) सुनीतम् The text-reading is given by B, and indirectly supported by M, which, however, reads सुनीतान् Since the KDTG agreement is unambiguous and supported by Śi, it would be better to read न सोऽन्तम् in the text.

29 ^{b}) अन्तरेण = उद्दिश्य (Dev), 'with regard to'

31 ^{a}) Hypermetric! — ^{e}) तेन = तस्मात् (Sarv) Or, तेन refers to Varuna, Yama and Kubera severally The KTG reading सह दैवतानि is obviously an elucidatory amplification

19

3 ^{ef}) The repetition of शक्ति is perhaps original, hence the large number of unconvincing variants The compound शक्त्यृष्टि may mean a special kind of spear or javelin Cf similar tautology of धनुश्चाप and शर, इषु and बाण

12 ^{d}) स्यात A blend of Imperfect-Aorist and Optative forms See *JAOS*, 57, p 316 f, *New Ind Ant* 1 (1938), p 536 Cf 1 122 47

17 ^{b}) The S reading °न्त्रैः supports °न्त्रे, and not the Vulgate °तुङ्गैः

30 ^{d}) There is no hill on the Yamunā! Cf 4 5 1–2

21

Colophon The first sub-parvan, which ends here, has been named Udyoga on the authority of the Parvasamgraha, although the old printed editions have Senodyoga

22

3 ^{d}) पर्याकार्षुः = उपनिन्युः (Dev Arj Sarv), either from परि + कृ 'to serve', or पर्या + कृ 'to turn out'

4 ^{d}) अनुरज्यन्ति 'are fond of', 'attached to', all comm. न त्यजन्ति Cf 7^{c} below, and 5 27 8^{a}, 29 25^{d}, 32 11^{cd}, 122 32^{c}

7 ^{ab}) The first two pādas of this stanza are to be construed with 6^{cd}

9 ^{abe}) Elliptical construction, which requires a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied

19 ^{a}) अवरुद्धाः 'expelled' Cf 4 57 14^{e}

24 ^{a}) अप + श्रि 'to resort to' Cf 5 36 63^{b}, 37 15^{a} (व्यपाश्रित्य), 49 45^{e}, 88 33^{a} (अपाश्रय पाण्डवाना), 92 25^{a}

31 नो चेत्, with potential, 'would that not!' Cf 32^{d} below, and 5 26 15^{b}, 32 27^{c}, 71 35^{f}

34 ^{a}) अलम् 'enough' But Dev Arj and Sarv explain it as समर्थः (qualifying मदन्नम्), and read along with it मिश्रे (for मिश्रयेत्), which reading, however, is not so well authenticated

35 ^{b}) परेत्य = प्राप्य (Dev Arj), समेत्य is a facile emendation from 36^{a} below

39 ^{d}) मूर्च्छयेत् 'would rouse, excite' Cf 5 29 3^{d}, मूर्छित 96 24^{c}, and the epic epithet क्रोधमूर्छित 50 13^{d}

23

4 ^{d}) Delete wavy line under धनंजय

18 ^{d}) एनमिश्राः is difficult, but the other readings are neither suitable nor well supported Does it refer to the ministers of those kings who are classified in the Nītiśāstra as अमात्यायत्तसिद्धि and whose only friends would then be their ministers?

20 ^{a}) Perhaps Nil is right in explaining भुज as कौटिल्य, the phrase मौर्वीभुज would then be the curve of the drawn bow-string

26 ^{b}) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'

27 ^{ab}) कर्तुं शक्य Dev, Arj comment किमपीति शेषः The elliptical construction, which is a notable feature of Yudhiṣṭhira's casuistic speeches, has led to confusing variants Of the six kinds of Nīti, एकेन साधुना कर्मणा refers perhaps to Samdhi, while परिणेतु (in 27^{e}) refers to Danda Dev Arj तस्माद्दण्डनाख्या एव कुरव

24

3 ^{a}) धर्म्यं, adverbially

6 ^{a}) रणाजि, a curious repetition, which Nil explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 ^{b}) प्रस्थानेन = व्यवहारेण (Dev), 'course, method' — ^{d}) द्वीपिचर्म = हृत्कामानिवर्तनीय (Dev) Recurs frequently, e g, 5 88 31, 124 3, also the common epithet दीमद्य See Yudhisthira's remarks on धृ in 5 70 35-39

7 ^{b}) निरय acc to Dev Arj = निरयहेतु Or, is it निर्+अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभावहविधि, Amara 1 4 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity' The word recurs in 5 32 20^{d}

9 ^{a}) अनुशास्य स्म The regular form being अनुशिष्य, the variants are intelligible For स्म, cf 5^{a} above — ^{b}) निनीय = प्राप्य (Dev), or निगृह्य (Arj) Sarv. नितान्त नीत्वा इत्येवेति यावत् Or, is it नि+नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW)

15 ^{a}) प्राणानादौ याच्यमान , elliptical phrase, agreeing with वासुदेव and धनंजय in st 14, and requiring a finite verb like दद्यात् to be understood Arj प्राणान्याच्यमानान् आदौ प्रथमतो दद्यादिति शेष । कुतोऽन्यत्किमन्य-दस्तमेवेन्नः , Dev similar Hence the variants, some MSS actually reading ददौ, दद्यात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj , however, remarks ददावित्यसम्यक्!

26

4 ^{b}) This pāda seems to be parenthetical, as also 4^{c}, unless (which is very unlikely) कामाभिध्या (in 4^{c}) is taken as an old ā-instrumental formation अभिध्या is longing or desire, cf 7^{d} below, and 5 42 12

6 This describes the भोगतृष्य of Dhṛtarāṣṭra, but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like जागर्ति and a substantive like धृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood, while देशाः (to be construed with विप्रदानां = देशानां acc to Sarv) is to be taken as the predicate In the second pāda, अश्रेयसां is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां In 6^{c} and 6^{d}, अश्रेयस and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively माल्यगन्धान् and अनुलेपनानि (as अश्रेयस· in 7^{a} qualifying प्रावरान्) The word अश्रेयस्, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14^{a}

7 ^{a}) अध्यवस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि+वस् and अधि+अस्, as some of the variants would indicate For a similar confusion of roots, cf प्रशशाम in 5 178 14^{d} (between शम् 'to see', 'to note', and शम् 'to cease', 'to be quiet'), विन्देयु in 1. 150 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find') — ^{c}) अवधूय perhaps अस्मानवधूय, from अस्मान् प्रणुदेत् in 7^{b} ण्य = धृतराष्ट्र — ^{d}) In the critical notes, add "Cd cites शरीरे (as in text)"

8 ^{b}) सामरथ्यम् Arj सामर्थ्यमित्यसम्यक्

15 ^{c}) काव्यां 'coming from a sage', 'prophetic', cf 5 29, 42^{a}, 36 3^{d}, 91 20^{a}. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5 128 9.

19 = (var) 5 90. 23, where the v l. are interesting

20 ^{ab}) Probably to be construed as कर्णो युद्धे गृहीतायुध (आत्मान) पारणीय मन्यते — In the critical notes to 20^{b} add "Cs cites अर्जुन".

23 ^{a}) Arj तेन अर्जुनेन । अर्थं पृथिव्यादिलक्षणे बद्धमनवद्धम, Dev similar — ^{c}) Dev तालो नववितस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 angulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj agrees, but Sarv and Nil तालो हस्तचतुष्टयम् Elsewhere (in 5 158. 25^{a}), Arj तालमात्र चतुर्हस्तप्रमाणम्

27

1 ^{c}) महास्राव, not given in PW. Perhaps महा+आस्राव (pain, affliction), but, misunderstanding, Dev and Arj स्रावो मूत्रपुरीषादिनिस्यन्द प्राणनिर्गमद्वाराणि वा, Sarv महाप्रयाणम्! Cf 5. 57. 5^{c}, where the little understood word gives rise to a number of variants

14 The word मात्रावता probably means 'of limited duration', and qualifies प्रियेण, which should probably be construed with मा प्रहासीं The subject of this verb is स = स त्वम् (so Dev Arj Sarv), a construction which is not uncommon, e g

स मा संचोदयसश्च 5 144 8, स गच्छ विनिवर्तस्व 178 23, ते यतध्व पर शक्त्या 170 14, अथ गच्छामि 179 2 The epithets क्रोधज and हर्षज go parenthetically with कर्मफल in the first pāda (so Dev and Sarv), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood But it is possible to take the first three pādas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making स· (=तत्), agreeing with कर्मफल, such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e g यत् in 5 76 13 refers to श्री in the previous stanza (as the variants also indicate)

16 [a]) देशरूपेण 'with propriety' Dev Arj देशस्थिता, Sarv देशानुरूपेण But see 5 34 55[a] and 127 28[b], where Arj explains the word as समञ्जसेन and Sarv as देशरूपं न्याय स्वोचितादभ्रश

28

3 [a]) लिङ्गमेतत् is the characteristic mentioned in st. 2, आद्य लिङ्ग, therefore, refers to the first alternative given in 2[a]

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf Gītā Vulg 4 17), those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is prāyaścitta for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*

6 [a]) तत्त्वविच्छेदन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza

7 [a]) तदर्थी· तद् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma* Cf पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना· in 5 29 18[a] — [d]) This pāda is obscure, but Arj explains अन्ततोऽन्ते विनाशे । नास्ति न विद्यते । तत् कर्मफलमिति शेष·

10 [a]) विसृजन्=राज्य त्यजन् (Sarv)

29

4 [a]) विचरन् 'examining', 'ascertaining' — [d]) पूरयत· स्वकर्म Cf. 5 29 18[a]

29 [d]) The word श्लाघ्य goes with वध·, and पित्र्य· (=पित्र्यो भाग) with विशिष्ट·

33 [d]) अदृष्ट Is it irregular aorist (for अद्राक्षीत्) on the analogy of forms like प्रेक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation

35 [b]) पाण्डवस्योपदेष्टु, genitive for accusative, as also in 5 178 16

43 [a]) परासिक्तान्, 'set aside', 'rendered useless', of 5 47 18[d]

47 Such examples of mixed metres (Tristubh and Anustubh) are not rare in the older language Cf further 5 42 16, 45 19

30

1 [d]) मनसोऽभिषङ्गात् अभिषङ्ग=आवेग (Sarv) 'anger' Cf 5 190 21

4 [b]) शीलवान्दृष्टिमांश्च Cf 5 32 10[d]

5 [b]) उपस्तुति=मिथ्यास्तुति (Dev Arj) Obviously शुक्तां is a *lect diff*, hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS शुक्त='acid', 'sour', a term often used in Vaidyaka-śāstra, but, misunderstanding, Dev सूक्तां विलम्बितक्रियां, Arj शुक्तामप्रियां, Sarv शुक्तामश्लीलाम् — [c])=5 29 42[b]

10 [a]) अनपग 'not giving way', 'not departing from (the right path)' Arj अस्मत्पक्षादनपगत· ! — [c]) अस्त्र चतुष्पात् Cf. धनुर्वेद चतुष्पाद in 5 155 3, 193 57 Dev मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वार· पादा

21 [d]) Delete wavy line under पृच्छे

30 [d]) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds D8-10 The N MSS are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn2 D3.4) give hypermetric pāda Ś1 reads as in text, with the v l वृद्धस्त्रीभि (as in K) The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda

37 [cd]) तेभ्यो अनामय, hiatus in Samdhi, between pādas, which is quite frequent in the older language The only other example in this parvan occurs in 5 44 15[d] सूर्यो अह्नाय

41 [c]) युक्तरूपान् requires तान् (=ब्राह्मणान्) understood, as Dev Arj and Sarv suggest and the Vulgate supplies The word is explained by Dev as विचेरनपेतान् — In the critical notes, for "Ca cites" read "Ca d.s cite", and delete "Cs तानि पश्यामि"

43 [d]) उच्यताम् Dev अयानि भाग्य, Arj अयानि इत्यर्थ, Sarv उच्यताम्

46 [c]) = (var) 5 26 7[d]

31

3 [cd]) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 [b]) दिव्यास The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain Ś1 is apparently corrupt, reading अनायम, which is akin to the reading of S and some K Vādirāja reads (with M•) तायत and explains गमन प्रायो मथया भवति । मीमांसा प्रासीत्स्यानाय न तिष्ठति!

32

5 [a]) कान्त 'ready', 'prepared' Cf 5 33 5, 6, also कल्य 81 7, कल्योत्थायी 133 32 But काल्य काल्य (n) 5 183 27 = 'every day', अतिकाल्य in 13[c] below = 'timely', 'seasonably'

10 [b]) The line is obscure Dev explains अग्रे प्रथमं तत यज्जनोऽभूत् । मनःसन्देनाय मनोनिषया गुणा इत्यर्थः । ततो मनस संप्रति तन्त्वे मनो भूय प्रत्युतमन । गुणा ज्ञानादिका जाता इति भाव । तानेव गुणानिवृणोति Arj practically copies this explanation

11 [cd]) Cf 5 22 4[cd] — तस्य विद्धि, genitive for accusative, not understood, hence the v l But cf नामानि हि तत्र भीष्म' पाण्डवाना यशस्विनाम् 5 56 44 — भागत Arj भागतेत्यसम्यक्

14 [c]) Read धीरो for वीरो in the text, since Ś1 supports this reading given by B2 D1 10 S

15 [d]) *नोद्देश "if you do not attend or take heed" The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Ś1, K and S readings ऊह, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense, hence it was a *lect diff*, giving rise to a number of variants

18 [d]) नान्यत्र, 'not elsewhere', except in *dharmārtha* By no means can he escape destiny इति = probably अति, for the interchange of उप and अव as verbal preposition, cf अव + श्रि in the sense उप + श्रि (cf note to 5. 22 24[d])

19 [c]) नानृतम्, the double negative involved in the word is responsible for the variants, but cf. अनाश्रित 5 33 16[c]

20 [d]) निरय, cf note to 5 25 7[b]

21 [a]) अनन्तरं, adv 'immediately' — [c]) Cf. 14[a]

22 The sense appears to be Was it beyond the sphere of the gods (i e *daiva*) that Arjuna saw the next world (at the time of attaining the *divyāstras*, as commentators explain)? He succeeded and excelled, and that he would be praised leaves no doubt that there is no *puruṣakāra* (because he attained the divine weapons through *daiva*) So Dev and Arj — In the footnotes, add "Cap न संशय (as in text)"

28 [c]) कामात्मनाम्, the genitive is governed by शयसे, as the variants indicate Dev and Sarv, however, connect कामात्मनां with शमाय (= संहाराय, उपशमाय), but the construction would make शयसे घूतकाले parenthetical

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś1 missing here!), a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination Here the indication of T2, which often closely follows N, is significant, it also lacks the subsequent continuation of S (169*)

17 170* = (var.) 252* also

41 [b]) महाजन Dev संघ, Arj सत्पुरुष

44 [d]) मद्यनिपात = मद्यभेद Cf बुद्धिनिपात 5 197 11

59 [c]) Arj श्रान्तो ग्लानिरित्यसम्यक्

90 [c]) मायार्थ Dev Arj स्वल्पे वस्तुनि, Sarv Nil अन्यार्थे Cf मायावता 5 27 14 Obviously a *lect diff*, for S entirely changes the line

91 [c]) नात्याह किंचित् Dev Arj नातिक्रम्य किंचित् Here also the S variant shows that it is a *lect diff*

101 [d]) महामणिजाल इव Cf मणीव जाली 5 110 12

34

13 [c]) स्पाभिपाती Arj स्पाभिपातीति पाठ साधु

27 [c]) प्रतिसंवेष्टो Dev Arj संकुचति Cf 5 47 42[d]

34 [d]) In the footnotes, for "S" read "G"

42 [c]) Delete wavy line under नो ऽगमा, as it is obviously a case of double crasis

65 ^{b}) नन्दिग्राम् Dev नविर्मन च्य क्षयो गृह वेषां, Arj मनोनपान्वित

79 ^{cd}) = 5 141 44^{cd}

35

2 ^{c}) The disinclination to leaving hiatus, even after Pragrhya vowels, is manifested by the insertion of य, ह, हि after उभे।

8 ^{a}) आरम्भ Arj आवालिव्यनम्

10 ^{a}) अन्वारभे, obviously the older अनु + आ + रभ् 'to catch, seize', but Dev धरे, Arj अन्वारालि

24 =(var) Nārada-smṛti (ed Jolly), ऋणादान 203

26–27 Cf Baudhāyana Dharma sūtra 1 10 34–36

36 ^{c}) संयुगानो but संयुगो in 5 49 32

39–40 पर्वकार (39^{c}) Dev पवह मूल्य गृहीत्वा क्रिया कार्यन्, which Arj accepts, but it is interesting that S makes the facile change नवनाग। So also the N reading वासः in 40^{c} (= Dev वस्रुचि, Sarv वीवर्मसिमदर्शी) changed by S into वाम।

49 =(var) Nārada smṛti (ed Jolly), सभा स्या 18

36

3 ^{a}) अन्न Dev दान्तोजारुनोनामात The form is interesting as occurring in Pali but not in Vedic.

13 ^{a}) Arj संविराग्य स्वनम्या

14 Metre Pramāṇikā (⏑–⏑–⏑–⏑–|⏑–⏑–⏑–⏑–) Rare in the epic apparently not noticed by Hopkins [V S S]

31 ^{b}) Delete wavy line under मादृगाग

32 =(var) Āpastamba Dharma sūtra 2 2 4 14 Cf Vasiṣṭha Dh sūtra 13 61

60 ^{d}) Śi reads as in text, जागातन्य should be taken adverbially with निमन्त्रितुन्

70 ^{c}) स्वजना The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Śi

37

23 ^{b}) In the footnotes add "Cd अनन्ती (as in text)"

38

1 = B 13 104 64^{cd}–65^{ab}

8 =(var) B 12 140 68 — 8^{b} = 5 37 52^{d}

13 In the footnotes add "= C 12 2010, 2938"

18 ^{abcd}) =(var)B 12 81 3

23 ^{b}) Add in the footnotes "Cnp कृत्वा नावेक्षिण"

34 ^{d}) परिवारणम् Arj सर्वतो वारणीयता सग्रहणीयतामिति यावत् Probably = 'retinue, following' Cf. परिवारित 5 123 22, 128 32, 135 1, 155 17, 173 9, 178 3 etc परिवार 5 179 21, 183 12, 184 8 etc

39 ^{b}) प्रयमोत्तनिरेषु Dev Arj तत्क्षणेनाह्वयनां गतेषु

41 ^{d}) It would be preferable to adopt the Di a S reading विशेषा विस्मारका as Śi reads विशेषो °कारक

39

3 ^{c}) Śi reads as in text The printed editions (and apparently Nil) read मग्रमूल्वन्ते, which is not found in any MS Apparently, मग्र is to be taken *as appositional to* अग्र

7 ^{a}) आयतीयुक्त, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca s cite"

40

2 ^{b}) अनुपाकृष्ट Dev Arj अनिन्दित, Sarv अनिन्द्य

6 ^{a}) = Rāmāyaṇa 5 54 28^{c} (Bom ed) Another instance of gen for acc with तृप् अमृतस्येव नातृप्यत् 5 88 51, 134 14

9 ^{a}) अतोषा Sarv आर्ष

11 ^{b}) महानिन्दिन् The S variant regularizes the compound

12 ^{b}) In the footnotes, delete fullstop ( ) before "T2 G1 Cap"

23 =(var) Baudhāyana Dh -sūtra 2 2 1 and Vasiṣṭha Dh -sūtra 8 17

30 ^{c}) Delete the wavy line under कृतम्

41

7 ^{c}) Add wavy line under दहेन

42

The Vulgate text of the Sanatsujātīya has been translated into English by K T. Telang (SBE,

vol 8, Oxford 1898), into German by P Deussen (in *Vier Philosophische Texte des Mahābhāratam*, pp 3-30), and into Italian by Guiseppina Baratti (Napoli 1913) There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt

4 [b]) In the footnotes, delete full stop ( ) before "Ca d"

8 [a]) Śı reads (with S) परिप्लवन्ते (for विप्लवन्ते) This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विप्लवन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda — In *244* (line 5)* read °प्रतान्नरतानां

17 [cd]) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca d s The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17ᶜ is hypermetric and 17ᵈ elliptical

24 Add after 252*, "=(var.) 170*".

30 [a]) गान, neut for masc

43

7 [b]) षट्च There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशाग्नि, त्रिदश, त्रयोदश, दशाग्र and च सप्त The text reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows The actual number of नृशंसादि faults mentioned in st 10 following is six, but another set of seven is added in st 11 In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz क्रोधादय and मदाद्य), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up *one* stanza only (viz, st 8 and 12 respectively) It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृशंसादि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st 10, but possibly in a lost stanza which began with नृशंस (as in the case of मदोऽष्टा st 12 and क्रोधाद्य st 8) Seven more were later added in st 11, which necessitated the emendation of षट् in the present stanza and the addition of न्यूनपरे सप्त नृशंसधर्मा (not दोषा !) in st 11. The emendation was, in view of this added st 11, generally made to make the number 13 (दशाग्नि, त्रिदश, त्रयोदश) The reading दशाग्र, however, found in a few MSS, may be a mistake for दशाग्नि, while the emendation सप्त loses sight of st 10 which, strangely, is omitted by the only two (D₆ G₂) of the MSS (and not by others) which give this reading It is interesting that Acārya Śaṃkara reads सप्त, but (logically) has no comment on st 10 In accordance with our reading षट्, we should have, in the same way, logically omitted st 11, but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (cf Prolegomena, p LXXXVII) illuminating instances of the process of conflation in our traditional text

15-21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas, and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text In st 14 दम, त्याग and अप्रमाद are spoken of as three great virtues In st 15-17 eight defects of दम are enumerated, st 18-20 deal with six kinds of त्याग, while st 21 speaks of eight defects of अप्रमाद

19 Our slight conjectural emendation in 19ᵇ consists only in reading यद् (which is not given by any of our MSS) for यद्, which is given only by a few MSS of the Śı K type, viz, Śı K₁ ₄ D₁ ₂ ₅ The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS, including TG, omit either 19ᵃᵇ or 19ᶜᵈ (haplographically or otherwise) The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus अल्पशाख्य यदलेव [यानके], इष्टान्नरागश्च पुत्राश्च न नास्य [देहीति याचकस्य] यद्गो भवेद्, अदो यानानाय श्रेय तद्गो भवेत् Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

some differences of reading) by Dev (who is copied almost verbatim by Arj) and his remarks are worth quoting in this connection· अरेवमपि नवमानात प्रतिनिविलङ्घ्य नैव देवेन्याह — स्थानीति। वहिर (Dev's reading for वहेत्) सापुरुषवर्ग यथा भवति तथा वाचमानाय प्रदेय दद्यो भवेदित्यर्थः। तदवदत्त्य यावन्त्य वच। वचनश्लेनात्र दयों देयोऽयों आह विपदे विपत्ति दचाणात्। अविदन्त्य देहन्ते यावत्। अन्यो (Dev for अन्य) याचित-नतिविष्टो नैव प्रदेयः। न एव याचको यथवाच्यमपि वदति तथापि दद्यो भवेद।

20 This enumerates the remaining three kinds of त्याग The lines are interpreted thus by Dev चतुर्थकं त्याग आह सदैनेति। इष्टैन्द्रियैर्न यो त्यागो भवति स चतुर्थस्त्यागः। पूर्वे त्यागा यागादिरूपाः। अयं तु इन्द्रियागन्यत इति यावत्। पञ्चमकं त्याग आह नेत्युक्त इति। राज्यित्वन्यनो त्यागः। षष्ठमाह न चेति। उद्धान्ते इष्टवर्गाद्धीनो दत्तिणाद्धीनो नैष्यर्थः। क्रियादेस्तुविभवे आचरितविनाशाभिर्वृद्धिर्वन्य [न] क्रियद्धुदि। यथार्थ तथा पञ्चविधानीति यज्ञार्थं। उर्जितेति। उवयोदैः पद्दनि प्रकारे-वचानपि यो नबेनोऽपि त्यागांते देव। Arj similar

22 Cf. 5 43 6

30 ᵉ) The variants are meant to exclude the older enclitic particle ह or न, which occurs also in the Purānas, e g., Śrīmadbhāgavata 10 40 60

44

3 ᶜ) अनात्मा refers to अव्यक्तविद्या of the first pāda

15 ᵈ) मूर्ते अह्नान, hiatus in Samdhi! See above 5 30 37 For अह्नान (adv), see PW, which cites B 3 35 10, to which add B 7 73 29

16 ᵃ) आशयेद् Is it आ + शी 'to fall'?

18 The metre is irregular 12 + 12 − 11 + 13

45

7 Arj explains शब्दपूर्णं as दुर्बोन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि मन आत्मेति शब्दसमूह, and मधु as इन्द्रियसुख Dev similar

17 ᶜ) Place wavy line under न

19 Another instance of mixed Anuṣṭubh and Triṣṭubh metre, the variants, chiefly Northern, attempt to regularize by putting the entire stanza into Triṣṭubh rhythm.

20 ᵃ) In the footnotes, add "Cs as in text".

27 A Triṣṭubh stanza of two pādas only, which N thinks defective and attempts to fill up by repeating (with v l.) two pādas of a previous stanza!

47

7 ᶠ) मन्यानाद् Dev Arj विरुद्धमन्यात्, although the word usually means 'evil thought, curse', the S reading अव° is a poor substitute

9 ᶜ) शायिष्यते, an epic form apparenly of आ + शी 'to lie', second future, although the usual epic form is शयिष्यते, ᶜति

17 ᵃ) सैन्यानवेतान् The crop of N variants is probably meant to avoid repetition of the word सैन्य, which occurs again in the next pāda

20 ᵈ) In the footnotes, for "Ca cites" read "Ca.s cite" — ᵇ) ᵉपरःशतान् 'more than a hundred' The numerous variants by different groups of MSS indicate that it was a *lect diff* It is obviously a prepositional compound, not unusual in the older language, like परोक्ष, परोमात्र, and Whitney cites परःसहस्र 'above a thousand' Cf. परःशता 5 92 23, परःशत 4 23 1

23 ᶠ) आग्रवन्त = आग्रवत (Sarv), acc. pl., a confusion between masc strong and weak declension.

38 ᵈ) सेनापतिः The question of a generalissimo of the Pāndava army has not yet arisen and is not discussed till adhy 149, but this is anticipated by Arjuna in the same way as the deaths of the several heroes of the opposite camp at the hands of particular opponents

41 The dependent clause is left without a finite verb, hence the v l. to the two participles प्रवर्दन् and प्रच्छादयिष्यन्

42 ᵈ) संवेष्टन्ते 'turn round', 'shrink' Cf. प्रतिसंवेष्टते 5 34. 27ᶜ.

44 ᵇ) अक्षे ग्लौ For the word ग्लौ, cf. 5 34 37ᵇ, 42 92ᵉ

49 The confusion of reading and the rich crop of variants appear to have arisen from the misunderstanding of the word महत्वर्त्मा, which, as a substantive, is the subject of वमेद्, but which is taken as an adjective merely to विद्युत्, leaving वमेद् without a subject The word is, therefore, emended in various ways, and an attempt is also made to emend the apparently subjectless वमेद् so as to link up st 49 and 50 into one whole महत्वर्त्मा is probably the descriptive name of a weapon which discharges missiles, like शतघ्नी in 5 47 73ᵉ, which is undoubtedly a missile of some kind, but the word, by an

ohr ous pun, applies also to नि्इ, of which it was ta'en as an epithet merely

69 a) तरसा 'with force', and not always 'with swiftness', the word recurs in 17a below, and in 5 39 10, 166 6 etc, cf the common epithet तरस्विन्

72 a) Nil reads (with S) नतोमसेनस्य and remarks मतिमार्ग As such double crasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable

80 d) त *अप्सु Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS attempt to avoid in different ways

98 d) कङ्क, spelt as कङ्क in Ādi (1 85 4), where the v.l is बट (S बल), 'a carnivorous bird' The word recurs in 5 141 18, 179 3, 183 23

48

37 322* = 5 51 6abcd

49

1 a) प्रत्यर्थेन Dev Arj प्रतिपूत्यार्थेन, 'in hostility or opposition' Recurs in 5 56 1b.

50

8 a) भैक्ष्यायसमयी Sarv explains भैक्ष्य (spelt as शैक्य) as विशुद्धमय, some kind of tempered steel, Monier Williams 'damasked steel' (śail ya) Cf Indian Linguistics 7 (1939), p 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)' The spelling here (and at 5 47 97) should be शैक्य as in 5 50 28a.

31 b) यगादिव्य Cf विवर्तन्त चराचरात् 5 71 16d, also 163 13e

34 b) मद्गुरस्थान् Dev Arj ममस्थान् But गुरु in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf पटुमुरज 5 92 20), and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here

44 In the footnotes, for "e)" read "b)"

58 a) पर्याप्तन् Dev प्रयाने, Sarv पर्याप्तेन सुर द्वन्द्वेना पदात सम्यक् Cf 5 158 26, 75 5 (भनस्य पदाद), 72 12 (पर्यप्ताद् भनिन), 132 13 (पदायात्त), 78 30 (पदाततः), 147 21 (पदात्तम पदाते), 188 14 (सन्नपदात) See also पदात in 5 71 7, and note thereon

51

18 b) स्नाता समरे Cf. 5 52 4, 57. 22, 70 10. Without समर 5 35 15, 93 42, 109 13.

52

16 a) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant', but Cs धर्म गुवनां (वचनमुपेक्षेत) Arj reads शिष्यमाणानां (?) or भिक्षमाणानां and explains यानतां, याचतो ऽस्मानननाद्रत्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थ, Dev. similar

54

46 b) ग्नतनोरधि Sarv notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूरुष (RV 10 90 5b)

55 cd) A parenthetical line, इति स ह in dicating that this is the oath they took, viz, "we (kill) Arjuna, or Dhanañjaya (kills) us" On Saṁśaptaka see Sukthankar, "Epic Studies (II)" in *ABORI* 11, p. 170.

55

9 a) संसज्जेत्, possibly passive in Parasm from सज् or सञ्ज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p 182), hence the v l Cf सज्जन्ति 5 177 20 (no v l), also सज्जते 5 67. 15 (v l सज्जति) The सज (सरज) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary For other examples of Passive in Parasm see दृश्यति 5 44 21 (note above), and अभिषिच्यन्तु 5 151 9

57

12-14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic Cf Arjuna's comparison in 5 64 13 and Karna's more detailed description in 5 139. 29-51.

16 ab) अह प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut without auxiliary, for प्रशासिता Cf. अह द्रष्टा 1 1 117, कर्तास्मि 13. 21, अह भविता 81 9, अह दाता 158 45

18 b) मारिष The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt drama, being uncertain, S changes it into मान्य Occurs as a v l in 5 163 5.

20 a) रस्नानि Cf व्यामाविव महाभ्रौ 5 50 2d

58

6 a) नैकत्य Cf. नैरकृतिः 5 97 8, नैकृता 134 9

59

9 a) जातृष्णा तृष्णा='desire, greediness' But here जातृष्णा means 'affection for sons (जात)', according to comm

61

3 a) मन्येन 'depressed, distressed', but usually humbled', cf. however 5 137 4, where संनति ='respect, homage'

62

23 b) Ca ऐतमनाप्तिर्मित्रसाद
27 d) =5 53 6d

66

11 a) मध्य Arj तत्र व्याहारमितास्याग वा, Dev similar

67

8 ab) व्यागत्य Cf व्यातीत 5 72 6
19 d) कम्पुत Recurs in 5 177 5 Also कम्पुत 5 92 45, 187 38

70

10 c) अहाम्, aor (for अहासिष्म)
19 d) अमनता 'poverty' Obviously a *lect diff*, S here preserving the original reading
49 c) नीनिमाता Dev Arj नीतिमाता, Sarv नीतिमात्मेत्याम्नाय S1 accepts this reading Cf अपमाया 5 75 13, and मायाम् 5 27 14 — d) ईते=ईते इत्योगोत्वे वा (Dev), cf Arj
70 c) गोता, probably used as an equivalent to गोष्पद (Pān 6 1 145), 'a small puddle', as the word गोपद is used in this sense in Pali

71

7 a) Cf 5 86 12a — पयाय Dev Arj रेतु असो वा, Sarv प्रासिद्गुच्छि or simply गुच्छि, Nil प्याय Cf. पयायात् 5 158 23, पयये 75 14 See note on पर्यायधर्म under 5 50 56a.

22 c) प्रसम्भनप्रतिम्भ 'propped by a support' (both स्कम्भ्, स्कभ् and स्तम्भ्, स्तभ्, meaning 'prop', 'support') Nil प्रस्कन्दनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राग्, which is also the reading and interpretation of Sarv
36 c) निश्रम (with कृ generally) 'continued practice' Dev पर्यवसानान्तरमायी श्रम Cf 1 102 18 5 136 5, 152 8

73

8 b) परिगुग्न् The reading is shown by the almost entire B and Ds D1 T2 (S1 missing) गुन् 'to bend' is apparently an unfamiliar verbal root

75

1 d) विकृया='doubt' (Dev सन्देह), as in 1 85 19, 185 23, but possibly the word also implies 'censure' as in न म वाच्या विक्रयाम् 5 149 41d
15 d) =5 70 80d

76

5 c) गुर्वन्ति Nil कुर्वन्ति कृण्वन्ति हिंसन्ति। कु हिंसायामित्यस्य स्मारिणान्तस्य रूपम्। तनादित्वमार्ष लेखकप्रमादो वा।

77

8 b) In the footnotes read मनुपेप्यति for समुपेप्यति

78

2 a) आगाद, with मन, 5 81 14, 82 24 etc

80

31 31ab=3 13 59ab — b) धनुष्मताम्=धनुष्मताम्, *metri causa*, as N v l shows

82

20 a) गुरुप्तर The S reading is कुशाग्र here and in 5 84 1, but गुरुप्तर occurs (without significant S variant) again in 5 83 16b, 87 2d

84

5 b) मदामने. The S reading गताध्वने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable The phrase occurs in B 3 123 5, where Nil explains it as अतीतवयस् 'old', which sense suits the v l द्रोणेन च गताध्वना in 5 77 19d Cf also अध्वान गन्तुमिच्छसि 4 13, 19b

86

19 ^{a}) दृष्टा Dev Arj विर्गा Cf दृष्टि परीता 5 54 80, पराक्रम 128 18, निर्गतात्मा 93 21

20 ^{a}) उत्पत्ति, probably *metri causa*, for उत्पत्ये in 5 63 46, 127 18, 145 7

88

2 ^{d}) अनुरक्ता The Vulgate emendation सरन्ती and consequent change of the entire pāda is, of course, to remove the absence of concord between the noun (Pṛthā) and its attribute Cf similar usage 5 76 13 यत् (= श्री) हता, where the S variant is या, 177 12 इय चापि प्रतिज्ञा ते प्रतिज्ञा

10 ^{b}) वेत्ता The reading is supported by 16^{b}

37 ^{a}) ज्येष्ठापचायिन Cf अपचिति (= पूजा Arj) in 5 89. 37, 127 20

49 ^{c}) निवातगा 'living in seclusion' Sarv. वाताग्न्याद्यनुपद्रवस्थाना, Arj अपवरकप्रविष्टा

65 ^{a}) प्रागजन्य Cf 5 135 4, where the phrase is explained by Sarv as समूहयुद्ध, by Dev. Arj as राजसमूहयुद्ध

77 ^{d}) शृणीत, imperative (for शृणुत), recurs in 5 135 13.

85 ^{a}) बृहती Dev. महिम्ना, Arj अवाला

89

16 ^{c}) = 5 138 3^{a}

30 ^{d}) शिशिर शिवम्, practically all the oblique cases are found in the variants for शिव, but it is acc for loc, as in यशसि शिशिर in 31^{d} Cf पौर्वापि शिशिराहम् 5 158 16^{b}

91

3 ^{a}) प्राप्त, probably प्र + आप्त (= 'very authoritative') Cf. 5 122 22^{b} But प्राप्त in the sense of 'expedient' in 5 148 5^{a}

92

13 ^{c}) आमुच्य, in the old sense of 'putting on' Dev Arj निधाय, the S variant is आबध्य Cf कवचामुक्त 5. 152 16^{a}, प्रतिमुच्य 4. 2. 22^{a} आमुक्तकवच (कच) 1 61 80^{a}

48 ^{d}) Arj शिरोऽनुग्रहीतु इत्यर्थं निपीड्य गुरुरित्यर्थः Recurs in 5 111 2 (cf 1 214 27)

93

11 ^{ab}) = 5 91 9^{ab}.

16 ^{a}) निष्कल Dev Arj निर्मद, Sarv निरवयव निरवशेष यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning is responsible for the variants Possibly the word is used antithetically to सद्भूता 'united' and means 'without parts, divided, diminished'.

47 ^{d}) = 7^{d}

94

29 ^{d}) समर्पयत्, causal of ऋ 'to pierce', Cf 4. 49. 11, 52 7

43 ^{b}) अति + शङ्क 'to suspect strongly'. Cf 5 129. 26, 145 40.

96

13 ^{cd}) Go and Puskara are mentioned as two different persons in the Rāmāyana (Bom ed 7 23 25^{f}), who, we are told, led the sons and grandsons of Varuṇa against Rāvana's invasion of Rasātala. This appears to be overlooked by the commentators, who interpret गो as Aditi, earth, water etc, and the reading of the entire line is corrupted by fanciful emendations कृत स्मृत, the reading is not beyond doubt, but if it is acceptable, then it probably means 'chosen (as a husband, by Jyotsnākāli), so he is remembered traditionally'.

14 ^{a}) The obvious pun on सुरता refers to Vāruṇī as सुरा ('wine'), which the insertion of G$_{3}$ (436*) further expands

98

19 ^{cd}) Dev. Arj हिंसात्मक दानप्रचुरमल्पमल्पधर्मम्, Sarv. दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतं प्रति । अल्पमल्पधर्मम् The S variant इच्छसे वस्तुहानिनि is a cheap and irrelevant reference to Nārada's well-known inclination towards fomenting quarrels

101

The list of Nāgas given here should be compared with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 ^{a}) मन्यसेऽस्थान On this Saṃdhi, in which अ is treated as अ when it follos ए or ओ (in Visarga

samdhi), see Wackernagel I, § 272 Other instances मन्दलेऽवमान and सोऽवमान 5 149 42[d], 42[b], सोऽवमान 110 20, मन्त्रोऽवमन्तव्य 166 5 But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga संगृहीतोऽसमाप्तिना 5 164 6 (cf also 1 2 212[e] भुक्ताऽशयान with v l °गन्धोक्ता°)

21 In the footnote (marked by ☞) on MS Dı, for "No 13" read "No 14"

104

22 [b]) उपसर्गेण Arj Sarv शरणेन, Nil प्रत्यागान, but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5 111 20[e], 112 17[e]

23 [e]) नानाज This curious form recurs in 5 104 23, 156 4, 158 25 Also 1 7 3, 4, 11 5

26 [b]) नन्दन Recurs in 5 114 5, 11, but (आ)नन्दन 5 123 11, 23

105

8 [a]) Arj Nil वरिष्ठ्यर्हमि भविता (वरिष्ठे+इति, double crasis) Cf नान्यर्हति 1 11 13

106

4 [d]) In the footnotes to वेत्र, add "Cs s cite दण्ड"

107

2 [e]) उपमान, a group of Pitṛs who drink only heat, like the Phenapas (5 100 5–6), who live on the froth of the ocean of milk But in B 13 141 97[f], the Phenapas are Ṛṣis who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice Also Somapas, who are seers of the same kind, mentioned in 5 106 14 Cf Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p 33f

9 [e]) रातिर, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf ध्याति 5 172 14, निध्याति 60 21 (no v l), अनुध्याति 1 221 31

111

17 [d]) पर्येऽहरितवती Arj explains हरित as धन, obviously in the old sense of 'strength', 'power'

112

3 [a]) Nil प्रोषपदास्यामिति मूर्तेनासादयेदवीनिविष्ट् मतमर्थे

114

3 [b]) बहुगन्धवर्तनीना Cf देवदान 1 2 98

13 [a]) मदार=दान (Dev) Or, 'conclusion of the pledge'?

117

4 [a]) मन्वन्तर. On the form of the word, see *BSOS* 9 328

118

1 [d]) महाप्रसुनमणो, metrical shortening!

10 [a]) हृतनेत्रु, obviously a Bahuvrihi compound

120

5 [e]) आधान Nil explains as अग्न्याधान 'kindling or placing of the sacrificial fire', but Vādirāja गर्भाधान!

8 [d]) वैहायेषु Dev Arj क्रीडासु or प्रक्रीडासु, Sarv विहारविशेषेषु

122

7 [d])=(var) 5 88 42[d].

17 [e]) नाम=नामन, cf 20[e] below, also 5 146. 20; 147 8, 19

26 [d]) गौ=भूमि (Dev Arj)

39 [b])=5 31 4[d]

44 Cf 5 35 66, 168* (lines 7–8)

124

14 [a]) Nil रसनत्यममेनेति पाठ सम्यक्

125

8 [b]) अजीयन्त passive for active!

126

40 [a]) The repetition of अपि, as well as the use of verbs अरदत् and अमसीत् (in 41[a]), has given rise to a crop of variants.

127

4 [d]) समर्थे The reading is supported by 18[d], where also the Vulgate variant is समाधे

5 [d])=5 123 23[d] On the word योगक्षेम 'wellbeing, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of क्षम, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmaṇas (Heidelberg 1926), I, pp 223 ff , *BSOS* 7, pp 133-36 The word recurs in 5 36 55, 38 38

12 [b]) कुन्दरः = probably 'deceived', 'befooled', cf निकृतः But see 5. 147 13, where commentators explain the word as निकृतः

32 [a]) अभिन्नावृतो. Dev Arj अभिहितः, Nil नष्टः The word recurs in 5 147 13

43 [b]) जीवन The variant जीवितु, occurring in the repetition in 5 57 3[b], is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MSS The S emendation जीवने does not occur in the other place

46 Arj त्वया पदविज्ञेन नामधेयेनमित्यन्वय

49 [cd]) Dev द्रष्टा पाण्डवानां Possibly द्रष्टा is irregular for the periphrastic future form द्रष्टा (which is actually a meagrely supported variant) or द्रष्टुं

129

22 [ab]) Cf 5 81 18[ab], 138 21[ab], 179 10[cd]

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 गाढा and सखा should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आराधिता, the former referring to देवता and the latter to मानुष (= Pitṛs, cf 24[b]), the object of दद् is, of course, भानु and धनम्

25 [ab]) अभ्यजायथा, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते सुत (so Dev).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Uber ein verlorenes Heldengedicht d. Sindhu Sauvīra" in *Mélanges Kern*, Leide 1903

2 [d]) निशमयि Nil explains as उदित, quoting lexicon, but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'

4 [c]) The MS tradition, especially Northern, appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by Ds T1 G1 3-5 M1 2 is frankly eclectic

13 [d]) काकरुत Of the many ingenious explanations, Arj (and substantially Dev) gives the following काकवद्रवति । रवि गतौ धातु । यथा काका करतालिकामात्रेण पलायत इति

14 [b]) जनि Dev Arj उत्पत्ति ; Sarv. पुत्र गर्भगृद्ध, qualifying जनि, is explained by Dev Arj as गर्दभीवद्बाधा कलहा क्रियया मृदु , by Sarv as गर्दभीवन्मृदुर किंचित्कर Cf शरीवात्सल्य 5 133 6

15 [cd]) आनन्तर्यं = अनन्तरकार्यं (Dev Arj Sarv) — न धनायते Dev Arj न धनवदाचरति । तृष्णां न करोतीत्यर्थ ; Sarv धनवत्तेषु बुद्धिं न करोति

23 [ab]) कापाली वृत्ति Cf कपालं मात्रभैक्षतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5 70 47

25 [a]) अहोलाभकरं Dev. Arj स्वल्पेऽपि लाभे आश्चर्यं कुर्वाणम्

28 [cd]) = Rām (ed N S P 1888) 2 53 21[ab]

37 [a]) किमपकानां Dev Arj किमप नो भावीति दैव परायण येषा, Sarv अथ येन्मया किंचित्कृत तेन श्व किमहं करोमीति काल प्रेरयताम् The Vulgate and S variants show that the phrase was not understood.

132

6 [d]) अय = सिन्धुराज

13 [d]) पर्यायमरणम् Dev Arj नामान्तरेण मरणम्, Sarv क्रमप्राप्तमरणम्

24 [c]) ग्रह = 'luck', 'good fortune'? But Dev. Arj. ग्रह सोमरसपानपात्रम् । प्रग्रहमिति पाठे प्रग्रह प्रमाणम् But ग्रह = 'evil star' in 5 90 3 (where Arj प्रौढभाग, दुर्ग्रह, Sarv अमङ्गलनिमित्त)

28 [b]) प्रत्यभय See 5 127 12[b] and note thereon

32 [a]) उप्य Cf. 1 71 58 (no v l)

33 [a]) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way', cf 5. 128 15, 140 6, 144. 16

34 [d]) = 5 88. 69[d]

133

18 [cd]) चोदयामि, Dev. Arj add in explanation त्वत्प्रयत्नार्थं त्वया, and चोदयामि Arj. explains by युद्धार्थम्

27 [a]) जागृतम्य But जागर्तम्य 1 138 30, जागृमि 5 45 28

37 [c]) समाप्य = मन्त्रिप (Dev Arj)

134

4 ^{f}) प्रतीतान् 'departed', but usually 'delighted' 5 1 1, 81 8, 117 20, etc

10 ^{e}) उच्छ्रित, 'moving upwards', from इ 'to go' (Whitney), but Dev Arj उच्छ्रित

17 ^{a}) जय See notes to 1 56 19^{ab}.

135

15 ^{b})=5 113 11^{d}

136

5 ^{d}) क्षणति The reading is given by entire B (and some Devanāgarī MSS), other groups having divergent readings

21 ^{d}) वध्यते वध् for हन् in tenses other than aor and prec. is common enough in the older language and the epic Cf. वधिष्यन्ति 5 149 46, °ष्यति 188 8, 12, °ष्यामि 170 2, °ष्यन् 141 35, etc

26 ^{e}) अपसव्य 'not on the left', 'right', all comm विपरीत Cf अपसव्या कृता सर्वे 5 141 16^{a} (Dev वामादक्षिणा, 'moving from the left to the right' in augury)

137

11 ^{d}) उत्सर्गे=वपातु (Dev Sarv)

12 वात इव The meaning is not clear, but probably the phrase implies a sense of security afforded by the cover of a protecting garment It is difficult, however, to co-ordinate वातम् with स्रक् in the next line Both Dev and Arj explain the word as निराबाध 'not causing trouble'

139

In Ś1, as well as in Cd, adhy 139–141 (138 is missing in Ś1) are called Karṇopaniṣad in the colophon!

4 ^{d})=5 88 56^{d}.

37 ^{b}) रथशक्ति On this word, see Hopkins, "Lexicographical Notes", *JAOS* 20 (1899), p 30, also, *ibid* 13 241

38 ^{b}) वत्सदन्तोपबृंहिता, 'supported or reinforced by a kind of arrow having a point like a calf's tooth' But Dev Arj interpret उपबृंहण as नमितलक्ष्यो बाण

40 ^{b}) शस्त्र Cf. शस्त्री (ई stem) 5 152 3

47 ^{e}) आनर्दं gerund in अम् (namul)

51 ^{a}) नैदाघ Cf. दग्धर्तौ 5 83 7, 136 22, but दग्धी 135 17

141

4 ^{ab})=5 140 20^{ab}

22 ^{d}) वेदयान qualifies पवित्र in the preceding line, but the variants attempt to connect it with उच्चैः nearest to it, or with दूत in the next line — ^{e}) एका कुक्ष Dev Arj एका एकाकिनी कुक्ष शृगाली, but the word is not known otherwise in this sense, the Vulgate emendation शिवा, however, appears to confirm this explanation The expanation of Sarv एका वापि सा अनुचरन्ती शुष्कं कोरीवन्ति is more ingenious than convincing The S variant पक्षिणी is colourless

25 ^{b}) शक्रधनु शक्र is explained by Dev Arj as ऐन्द्रधनुः

29 ^{a}) तत्र should refer to आसनानि (28^{e}) and not to पृथिवी (29^{e}), as Nīl. suggests

34 ^{d})=5 92 13^{d}

41 ^{a}) आन्तशास्त्र Cf. 1 184 9

45 ^{d}) वीरक्षयविनाशनात् The apparent tautology in the expression has led to the variants, but perhaps क्षय should be taken in the sense of 'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule') It is also possible to distinguish between क्षय and विनाश as signifying shades of loss, as in the expression ज्ञातिवधे क्षय in 5 142 11

142

2 ^{a}) जीवपुत्रे Cf. 1 144 13, where the form of the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v l. °पुत्रा. — ^{b}) अनुग्रह=अविग्रह, as the variants suggest

25 ^{b}) पुनर्वत्सनिवर्तित, 'having been turned back or received back like a son'

27 ^{d}) उपाध्यसन Dev उपरूप, which is possible in view of some of the variants

143

3 ^{e}) The S reading कुन्तिभोज, adopted in the text, is obviously preferable, cf 5 88 61, 142 20; 149 60.

145

12 ^{a}) नाभिपद्येत, explained by comm. as नाभिक्रमेत;

[illegible] perhaps S reading [illegible] would be better

18 ^{d}) [illegible] 'to bring home a bride', cf 22^{b} Also cf [illegible] 5 146 10^{b} (where the S var reads [illegible]), and [illegible] 5 139 14^{e}

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 ^{b}) = 5 165 10^{c} °[illegible] = °[illegible]

148

4 ^{c}) The formal election of Bhīsma as the generalissimo is anticipated here

7 ^{a}) [illegible] (n) should be the proper reading, as indicated by 8^{b}, 9^{b} and 13^{a}, where the word has hardly any v l

149

9 ^{a}) [illegible] 'connected, related', but cf 5 102 13, where Dev explains the word as उचित 'worthy'

15 ^{d}) [illegible] Cf 5 88 35^{b} 1 3 139^{b}

46 It is noteworthy that although requested to do so, Krsna diplomatically refrains from nominating a generalissimo to Yudhisthira's army, which Yudhisthira himself does in 5 154 12 S officiously fills up the lacuna by inserting a line (541*), which is appropriated by Nīl and three D MSS, but which is omitted by all other N MSS including Śa1

48 ^{a}) [illegible], a call to 'fall in', cf 5 170 15. Dev [illegible] Cf also [illegible] 5 151 17, 18, 160 29, [illegible] 5. 160 27, 133 30, [illegible] ([illegible]) 5 166 30, 37.

70 ^{c}) Cf 5. 152 5^{c}

81 ^{b}) [illegible], also the form [illegible] 5 176 17

— ^{d}) [illegible] Arj [illegible]

83 ^{b}) [illegible] Although [illegible] in the epic is often masculine, the S variants [illegible], [illegible] etc are apparently meant to avoid the absence of concord in gender between a noun and its attributes ([illegible]) Similar instances [illegible] 47 86, [illegible] 103 35, [illegible] 178 8, and with [illegible] 98 13, 103 33

150

14 ^{d}) = 5 152 12^{b}

15 ^{ad}) Cf 5 149 76

25–27 For a similar comparison of Duryodhana's army to an ocean, see 5 158. 37–40

152

Some passages of this adhy relating to military tactics and weapons of war have been translated by E W Hopkins in his "Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India" (*JAOS* 13 293 f)

3 ^{d}) सपोधिका The पोधिका or अवपोधिका (according to Monier Williams) is anything used for knocking down, such as stones thrown on besiegers Cf B 3 15 6^{d}

6 ^{b}) Dev Arj [illegible], kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper

14 On this verse Arj remarks अयं च श्लोको भीष्मपर्वणि [illegible] । प्रकरणात्तत्रैव व्याख्यातुमुचित

153

In the footnotes to the colophon on p 546, for "G3 150" read "G4 150", and in the following note (marked by ☞) read "अभिनिर्याण" for "अभिनिर्यण"

154

13 ^{cd}) But in 5 161 11 Dhrstadyumna (and not Arjuna) is called Senāpatipati !

155

13 ^{b}) दुरपासया Cf दूरपाती in 5 162 25^{b}

18 ^{b}) [illegible] = [illegible] 'having an arm guard'.

28 As regards *sequence*, it would be better to read st 31 after st 28, as this sequence is supported by K1 2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Samjaya is described at the commencement of the Bhīsma parvan, but Samjaya appears here to have been already so gifted, and describes at Dhrtarāstra's request the incidents which occur outside This anticipation involving inconsistency leads parts of the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśampāyana in some MSS, see v l to 5 166 38, 179 30, 193 66, 194 15 The narrative is

resumed by Vaiśampāyana in adhy 195.

1 ᵃ) अकुर्वन्न, verbal stem-transfer! Recurs in 5 162 1

157

18 ᵃ) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev explains as लोहेषु मन्त्रेण देवनाह्वानम् । राज्ञां नीराजनविधिर्वा

158

18 ᵇ) ससृष्टो दारुणेन, अस्तेन must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवै (युद्धम्) 5 57 27, नृक्षुम्नानां वै (भाग्याय) न्यृहयामि 69 1, वद्दयुक्त (यान) समारूढो 141 40, तन्मे (मनो) दहति साम्प्रत 142 7 — ᵈ) पदा भूमिमुपस्पृशन् euphemistic for 'a mortal', Dev Arj मर्त्य See notes to 4 15 15ᵇ Cf. also App I, No 11, line 16

25 ᵇ) तावन्मात्र See notes to 5 26 23ᶜ

26 ᵃ) पर्यायधर्मेण Dev Arj राज्ञ पुत्र इति क्रमधर्मेण Sarv पर्याय परिक्रम पौरुषम् But the commentators omit to explain पर्यायात् in 23ᶜ See notes to 5 50 58ᵃ

30 ᵉ) अमानुष्य = अपौरुष

33 ᶜᵈ) Dev and Arj explain that श्रेण्या (= सभाया) refers to Yudhisthira as Kanka, कक्ष्या (= मल्लव्यापारे) to Bhima as Ballava, and वेण्या (= अपुरुषचिह्नेन) to Arjuna as Brhannadā at the court of Virāṭa

160

9 ᵉ) The large number of variants of the different groups of MSS for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तयेत्याह ᵉअर्जुन), which can be confidently restored in the text

28 ᵉ) उष्ट्रवामी = शीघ्रगा उष्ट्री (Dev) In Raghu 5 32 the phrase उष्ट्रवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares' Cf Kāśikā on Pān. 6 2 40

162

25 ᶜ) तुभ्य may be explained here as त्वदर्थ, but it is possibly a case of dative for genitive, as in मह्य in 5 145 11ᵃ Cf विदित तुभ्य 5 177 20, गुरवस्तुभ्य 5 186 17

164

6 ᵇ) समृतोऽऽश्रमवासिना Sarv explains the double crasis as आर्ष, Dev and Arj would take अश्रम as 'chāndasa' for आश्रम Cf. note on 5 103 19ᵃ

173

5 ᵈ) प्रवेरिता = प्रक्षिप्ता (Arj) The variants show that it is an unusual word, probably irregularly formed as प्र + अव + ईरित See PW, but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate' The word recurs in 1 17 23 as प्रवेरित (v l. ᵒवेपित, ᵒचोदित)

174

3 ᵃᵇ) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1 1 101, 47 8, 213 60

21 ᶜᵈ) "Fulfilled (be) your desire (मन) for which you languish" The S variant तप (for मन) is suggested by परिशुष्यसि, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities

178

14 ᵈ) प्रशशाम See notes to 5 26 7ᵃ

29 ᶜᵈ) Dev Arj निःसशयेन सशयाभावेन । श्रेयान् समर्थाना श्रेष्ठ

179

11 ᶜ) तत्कुलीन 'of that family' The word recurs in 1 126 34, also तत्कुलेय 1 169 13 (v l. ᵒकुलीन)

180

26 ᵈ) कुर्मि Cf मा कुध्वम् 5 56 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant

181

2 ᵃ) उपवृत्त (= उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nil परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev Arj लुठित) or 'recovered, refreshed' The word recurs in 1 1 136

8 ᶜ) अच्छिद, for अच्छिनद् Cf अयुज 5 186 2

15 ᵉ) गोरुत 'as far as a cow's lowing can be heard', two krośas, according to Hemacandra, Abhidh Cintā 3 551

29 ᵈ) लोमवाहिभि Dev लोम्नि वहन्तीति लोमवाहिन । अथ वा लोमवदक्षिपक्ष्मवद्दहन्तीति शीघ्रचारित्वमुक्तम्

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, read "581*".

183

7 c) [illegible], change of conjugation Recurs in 5. 155. 6.

16 d) [illegible] being one of Bhisma's ancestors, the N variant [illegible] conveys the same idea

185

15 The variants are meant to avoid repetition of [illegible]

190

1 b) [illegible] The text reading is shown by T G and practically the whole of B Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase The meaning is not clear, but perhaps [illegible] is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative प्रयत्स्ये 5. 61. 5, पर्जने 90. 8, नचार 102. 27, प्रजायते 134. 18

9 c) दाशार्णकस्य Although the reading दशार्णकस्य is better authenticated here by MSS, the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दाशार्णक in 10[b], 19[a] below, and in 5. 191. 11[a], 19[a], 192. 6[b], 12[d] etc, where the variants are negligible In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārna, and the derivative Dāśārnaka designates the ruler.

192

23 b) [illegible] Cf 5. 50. 20c.

193

2 c) किंचित्कालान्तरं The variants in the repetition of the phrase in 5c are not considerable

18 a) ते for त्वया, *see* Hopkins, *JAOS* 51 (1931), p 285. Cf. गुप्त मे (= मया) 5. 104. 12 (no v l).

29 a) किल्बिष in the old sense of 'offence', 'injury'

54 d) चैत्य, sacred tree, place of worship Cf. 1. 1. 169, 138. 25.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the Addenda et Corrigenda*

Adhy	& Śl. No	For	Read
1	21	युधिताश्च	युधि ताश्च
9	38	त्रिशिरस्तदा	त्रिशिरसस्तदा
22	13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।
22	34	सिमीके	समीके
23	26	मीमसेनश्च	भीमसेनश्च
29	17	वृत्रे	वृत्ते
30	34	प्राप्ता	प्राप्ता।
32	25	त्वेवमन्ये	त्वेव मन्ये
34	38	°श्वात्रक्ष्यत्य°	°श्वात्रक्षत्य°
34	53	°डुराद्	°डुराद्
35	28	तैन	तेन
36	23	तमो	तपो
36	64	गावो	गाव:
37	9	नराधिप:	नराधिप
44	12	वृर्द्धिं	वृर्त्तिं
49	22	नामायुत	नागायुत
50	8	सैक्यायस°	शैक्यायस°
50	23	ममा	मम
84	6	चतुर्युक्तत्रा°	चतुर्युक्तात्र°
88	13	°भिर्वाह्मणानां	°भिर्ब्राह्मणानां
88	20	शीलवृत्तो°	शीलवृत्तो°
88	82	°धनोभीम°	°धनो भीम°
117	16	प्रतिह्नामि	प्रतिगृह्णामि
125	25	पाण्डवैवृष्णि°	पाण्डवैर्वृष्णि°
130	22	यलभोज°	वलभोज°
132	36	परतैररपि	परतैररपि
152	21	दश सेना	दशसेना
154	14	चव	चैव
191	13	सयंधी	संयन्धी